

शब्दकल्पद्रुमः
THE ŚABDAKALPADRUMA
राजा राधाकान्त देव

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान
नई दिल्ली

4

THE
SABOTAGE
PLAYERS
AND
THEIR
PARTS

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य मस्तकोषा शेषशास्त्रसङ्कलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तस्मिन्-नानार्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुवन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-रूपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-चन्द्रःप्रभृति-नाम-लक्षणोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
सृष्ट्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाह्यादुरेण

विरचितः।

पाणिनिमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबज्जलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्कलितबज्जलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदवृन्दसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः। नागराचरैः प्रकाशितम्।

चतुर्थः काण्डः।

व्यञ्जनवर्णः। य—व।

राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान

५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,
नई दिल्ली - ११००५८
(भारत)

प्रकाशक

प्रो. वी. कुटुम्ब शास्त्री

निदेशक

राष्ट्रिय-संस्कृत-संस्थान

५६-५७ इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी,

नई दिल्ली - ११००५८

पुनः मुद्रण २००२

मूल्यम्: रूपये ९३२.००

(पाँच भागों के सेट का)

मुद्रक

नाग पब्लिशर्स

११ ए.यू. ए जवाहर नगर

दिल्ली - ११०००७

शब्दकल्पद्रुमः।

चतुर्थकाण्डम् ।

य

य, अन्तःस्थकारः । स च षड्विंशहलवर्णः ॥
अस्योच्चारणस्थानं तालु । (यदुक्तं सिद्धान्त-
कौमुद्याम् । “इचुयशानां तालु ॥” तथा च
प्रिचायाम् । १७ ।
“कण्ठावहाविचुयशास्तालया ओष्ठजाडुपू ॥”)
तस्य स्वरूपं यथा,—
“यकारं शृणु चार्द्धं चतुष्कोणमयं सदा ।
प्रलालधूमसङ्काशं स्वयं परमकुण्डली ॥
प्रचप्राणमयं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ।
त्रिप्रक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं तथा ।
प्रणमामि सदा वर्णं मूर्तिमन्मोक्षमयम् ॥”
इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
वज्रीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—
“ऊर्ध्वाधःक्रमतो रेखा चतुष्कोणमयी शुभा ।
नारायणेशविधयस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
भात्रा कुण्डलिनी ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
तस्य ध्यानं यथा,—
“धूम्रवर्णा महारौद्रीं षड्भुजां रक्तलोचनाम् ।
रक्ताम्बरपरीधानां नानालङ्कारभूषिताम् ॥
महामोक्षप्रदां नित्यामष्टसिद्धिप्रदायिनीम् ।
एवं ध्यात्वा यकारान् तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥” *
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—
“त्रिप्रक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
प्रणमामि सदा वर्णं शक्तिमामोक्षमयम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्य नामानि यथा,—
“यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
शुगान्तः स्वसनः श्रीप्रो धूमार्चिः प्राणसेवकः ॥
शङ्काभ्रमो जटी लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कर्षणः क्षपा बालो हृदयं कपिलाप्रभा ॥
आग्नेयो व्यापकस्यागो होमो यानं प्रभा सुखम् ।
चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुमुखेश्वरी ॥
त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।
वेनमः शोधको भीमो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ।
मेघः सोमः पक्षिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

यकत्

(धात्वुवन्विशेषः । स तु दिवादिगणसूचकः ।
तथा च कविकल्पद्रुमे “दिवाद्यो य्वादादिकः ॥”
कन्दः शास्त्रान्तर्गतगणविशेषः । तथा च कन्दो-
मञ्जर्याम् ।
“भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ॥”
अस्य साङ्केतिकचिह्नं यथा, ॥२७॥ ;
कायादौ अस्य प्रथमप्रयोगे लक्ष्यौलामः फलम् ।
यथा, वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।
“यो लक्ष्मीं रस्तु दाहं यस्य नमय लवौ शः सुखं
यस्तु खेदम् ॥”)
यः, पुं, (याति वातीति । या गतौ + डः ।) वायुः ।
यशः । योगः । यानम् । याता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ सर्वनाम । यच्छब्दार्थ इति यावत् ।
इति विश्वः ॥
यकः, त्रि, यः । ये इति भाषा । यच्छब्दस्य टेरत्वे
टेः पूर्वं अकागमेन निष्पन्नः ॥ (“अययसर्व-
नाम्नामकच् प्राक् टेः ।” ५ । ३ । ७१ । इति
पाणिनिस्तुतम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २१ । १८ ।
“चित्र इद्राजा राजका इदन्यक्ते यक्ते सरस्वती-
मनु ॥”)
यकत्, स्त्री, (यज् + “यक्केर्हतिन् ।” उणा०
४ । ५८ । इत्यत्र “बाहुलकात् यजेः कश्च ।”
इत्युल्लङ्घितोक्ता ऋतिन् जस्य च कः ।) कुक्षे-
र्दक्षिणभागस्यमांसखण्डम् । तत्प्रार्थायः । काल-
खण्डम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥ काल-
खण्डम् ३ कालेयम् ४ कालकम् ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ करण्डा ६ महास्त्रायुः ७ । इति
रभसः ॥ * (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । ३ ।
“यक्षं मतस्त्राभ्यां यक्तः प्राशिभ्यो विवृहामि ते ।”
“यक्तः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषो
यकत् तस्मात् ।” इति तज्ज्ञाष्ये सायणः ॥)
अथ शरीरावयवविशेषस्य यकतः स्वरूपमाह ।
“अधो दक्षिणतश्चापि हृदयादयकतः स्थितिः ।
तत्तु रज्जुकपित्तस्य स्थानं शोणितजं मतम् ॥”
अथ यकद्रोगमाह ।
“क्षीहामयस्य हृत्वादि समस्तं यकद्रामये ।

यकदा

किन्तु स्थितिसुयोर्ज्ञेया वामदक्षिणपार्श्वयोः ॥”
अथ यकद्रोगचिकित्सा ।
“क्षीहोद्दिष्टाः क्रियाः सर्वा यकत्तपि समा-
चरेन्तु ।
कार्यंश्च दक्षिणे वाहौ तत्र शोणितमोक्षणम् ॥
चारश्च विड्गुणाभ्यां पूतिकस्यासु निसृतम् ।
पिवेत् प्रातर्यथावद्भि यकत्क्षीहप्रशान्तये ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।
“वातेनोदीरितं रक्तं कफेन च घनीकृतम् ।
पित्तेन पाकतां प्राप्तं त्रिदोषसंश्रितं यकत् ॥
लक्षणं तस्य वक्ष्यामि तेन तच्चापि लक्षयेत् ।
क्षीयते तेन मनुजो मृत्युराशु प्रवर्तते ॥
वमिक्तमस्तयोद्धारो हृत्वासः श्वसनं भ्रमः ।
दाहोऽरुचिस्तृषामूर्च्छा कण्ठे दाहः शिरो-
यथा ॥
हृत्क्षूलश्च प्रतिश्यायः क्षीवर्नं कटुकासह ।
सशूल्यं हृदि शूलश्च निद्रानाशः प्रलापतः ॥
हृदये मन्यते जाड्यं उदरं गर्जते भ्रमम् ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयात् यकत् कोष्ठे च वक्षसि ॥”
अथास्य चिकित्सा ।
“निम्बनीपधवचेतसं निशा
काश्वरी च तुलसी च सिंहिका ।
काथ एव हृदयामयापह
आशु शूलयकतश्च नाशकत् ॥
सौराष्ट्रीकासीसमक्षौषधानि
दुरालभाजातिप्रवालकश्च ।
दाक्षीं यमानी ककुभः समङ्गा
काथः ससर्पियकदाशु हन्ति ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“क्षीहवदक्षिणात् पार्श्वत् कुर्वाद्यकदपि
युतम् ॥”
इति वाभटे निदानस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
यकदात्मिका, स्त्री, (यकत इवात्मा स्वरूपं यस्याः ।
बहुव्रीहौ कः । टापि अत इत्वम् ।) तैल-
पायिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्षधू

यक्षिणी

यक्ष्मा

यक्षदेरी, [न] पुं, (यक्षतो वेरी नाशकः ।) रोहि-
तकट्टः । यथा,—

“जीह्वो मांसदलनो यक्षदेरी चलच्छदः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

यक्ष, क ड महि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
आत्म-सक-सेट् ।) क ड, यक्षयते । महि
पूजायाम् । इति दुर्गादासः ॥

यक्षः, पुं, (यक्ष्यते पूज्यत इति । यक्ष + यञ् ।
यदा, ईं लक्ष्मीमन्त्रोतीति । अक्ष + अण् ।)
गुह्यकमात्रम् । गुह्यकेश्वरः । इति मेदिनी । ये,
२२ ॥ इन्द्रहम् । धनरक्षकः । इति सारस्वतः ॥
यक्षस्वरूपं यथा,—

“आजमुयचनिकराः कुवेरवरकिङ्कराः ।

शैलजप्रस्तरकरा अञ्जनाकारमूर्तयः ॥

विभूताकारवदनाः पिङ्गलाचा महोदराः ।

स्फटिका रक्तवेषाश्च दीर्घस्कन्धाश्च केचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

यक्षगणो यथा,—

“प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु ।

केवलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।

मेघमाली च यक्षाणां गण एष उदाहृतः ॥”

तस्य श्रुत्यन्तिर्यथा,—

“धातुयक्षयथोक्तस्त्वदने क्षपणे च सः ।

यद्युच्युक्तवानेष तस्माद्यक्षो भवत्ययम् ॥”

इति वल्किपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

(अपरा निरुक्तिर्यथा, विष्णुपुराणे १२।५।४१।

“मेवं भो रक्षतामेष येरुक्तं राक्षसास्तु ते ।

ऊचुः खादाम इत्यन्ये ये ते यक्षास्तु जघ्नात् ॥”

पुं, स्त्री, पूजा । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६१ । ५ ।

“अमरा विश्वा वृषणा विमा वां

न वासु चित्रं दृष्टे न यक्षम् ॥”

“न यक्षं न पूजा दृश्यते ।” इति तद्वाक्ये

साधनः ॥ तथाच अथर्ववेदे । १६ । २ । २४ ।

“तव यक्षं पशुपते अश्रुन्तः ॥”

यक्षकर्दमः, पुं, (यक्षप्रियः कर्दमः ।) कर्पूरागुरु-

कस्तूरीककोलानां मिश्रितसमभागः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १३३ ॥ “कर्पूरादिभिर्मन्त्रद्रव्यैः

समभागैः साधितोऽशुलेपनभेदो यक्षकर्दम

उच्यते । यक्षप्रियः कर्दमो यक्षकर्दमः ।

‘कुङ्कुमागुरुकस्तूरीकर्पूरं चन्दनन्तथा ।

महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्दमः ॥’

इति धन्वन्तरिः ॥

अन्यत्रापि ।

कर्पूरागुरुकस्तूरीककोलघर्षणादि च ।

एकीकृतमिदं सर्वं यक्षकर्दम इष्यते ॥”

इति तट्टं यां भरतः ॥

यक्षतरुः, पुं, (यक्षप्रियो यक्ष । तो वा तरुः ।

शाकपार्थिवदिवत् समासः । वटवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य वटशब्दे ज्ञात-

व्यम् ॥)

यक्षधूपः, पुं, (यक्षप्रियो धूपः ।) धूपसामान्यम् ।

धूनकधूपः । इति कैचित् । धुना इति ख्यात

इति कैचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । सर्ज-

रसः २ अरालः ३ सर्वरसः ४ बहुरूपः ५ ।

इत्यमरः । २ । ६ । १२७ ॥ रालः ६ धूनकः ७

वह्निवल्गमः ८ । इति रभसः ॥ सालसारः ९

सालजः १० सालनिर्यासः ११ सर्व्यः १२ ।

इति रत्नमाला ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—

“रालस्तु शालनिर्यासस्तथा सर्वरसः स्मृतः ।

देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्वरसश्च सः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

एतेन माधवपूजननिषेधो देवीपूजाचोक्ता यथा

कालिकापुराणे ६८ अध्याये ।

“न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन ।”

“यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत् ॥”

सरलवृक्षरसः । टारपिन तेल इति भाषा ।

तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३ सरलद्रवः ४ ।

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३११ ॥

यक्षरसः, पुं, (यक्षप्रियो रसः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) पुष्पमद्यम् । तत्पर्यायः । मध्वा-

सवः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षराजः, पुं, (यक्षाणां राजा । “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्त-

श्च ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । १६४ । ४६ ।

“इत्थं भगवान्देवो यक्षराजः सुपूजितः ।

प्रययौ सहितैः सर्वैर्निमेषान्तरचारिभिः ॥”

यक्षराट्, [ज] पुं, (यक्षेण राजते इति । राज् +

“सत्सुद्धिश्चेति ।” ३।२।६१ । इति क्रिप् ।)

कुवेरः । (यथा, भागवते । ८ । १८ । १७ ।

“तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकाम-

दात् ॥”

यक्षराजमात्रम् । मणिभद्रः । यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“तथा नो यक्षराट् मणिभद्रः प्रसीदतु ॥” ॥

यक्षा इव मक्ता राजन्तेऽत्र । राज् + क्रिप् ।)

रङ्गमण्डपः । इति मेदिनी । जे, ३५ ॥

यक्षराट्पुरी, स्त्री, (यक्षराजः पुरी ।) अलका ।

स च कैलासपर्वतस्थितकुवेरपुरी । इति जटा-

धरः ॥

यक्षरात्रिः, स्त्री, (यक्षप्रिया यक्षाणां वा रात्रिः ।)

कार्तिकी पूर्णिमा । तत्पर्यायः । दौपाली २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्षसाधनं, स्त्री, (यक्षाणां साधनम् ।) यक्षो-

पासना । यथा, वाराहीतन्त्रे ।

“यक्षाणां यक्षिणीनाञ्च पैशाचीनाञ्च साधनम् ।

भूतवेतालगान्धर्वं मारणोच्चाटनानि च ।

अधोगमनमेतेषां साधने ऐहिकं हितम् ॥”

यक्षामलकं, स्त्री, (यक्षाणामामलकम् ।) पिण्ड-

खर्जूरफलम् । इति शब्दमाला ॥

यक्षावासः, पुं, (यक्षाणामावासो वासस्थानम् ।)

वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यक्षिणी, स्त्री, (यक्षः पूजा अस्वस्याः । यक्ष +

इनिः । डीप् ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ यक्षभार्या च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १७८ ।

“सोऽपि सुक्ताशु विजने भ्रातुः पुत्रं तमभ्यधात् ।

अधृतिं मा कथाः पुत्र ! मम सिद्धा हि

यक्षिणी ॥”)

यक्षी, स्त्री, (यक्षस्य भार्या । यक्ष + पुंयोगा-

दिति डीष् ।) कुवेरपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यक्षभार्या । यथा, महाभारते । ३।

६४ । ११७ ।

“यक्षी वा राक्षसी वापि उताहोस्वित् सुरा-

ङ्गना ।

सर्वथा कुरु नः स्वस्ति रक्षसास्मान-

निन्दिते ! ॥”)

यक्षोद्गुम्बरकं, स्त्री, (यक्षप्रियसुद्गुम्बरम् । ततः स्वार्थं

कन् ।) अश्वत्थफलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यक्ष्मणी, स्त्री, (यक्ष्माणं हन्ति । हन् + “अम-

नुष्यकर्तृके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।

ततो डीप् ।) दाक्षा । इति शब्दमाला ॥

यक्ष्मा, [न] पुं, (यक्ष + “वाहुलकात् यक्षयते-

रपि ।” उणा० ४।१५० । इत्यत्र उञ्जलदत्तोक्ता

मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

क्षयः २ शोथः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥

राजयक्ष्मा ४ रोगराट् ५ ॥ अथ राजयक्ष्माधि-

कारः । “तत्र राजयक्ष्मणो विप्रकटं सन्निकटश्च

निदानमाह ।

‘वेगरोधात् क्षयाच्चैव साहसाद्विषमाश्रनात् ।

त्रिदोषो जायते यक्ष्मा गदो हेतुचतुष्टयात् ॥’

वेगोऽत्र वातसूत्रपुरीषाणाम् ।

‘वातसूत्रपुरीषाणि निगच्छाति यदा नरः ॥’

इति चरकवचनात् ॥

क्षयात् क्षीयतेऽनेनेति क्षयः तेनातिव्याया-

नशनेर्षादयो धातुक्षयहेतवः क्षयशब्देनोच्यन्ते ।

साहसात् बलवता समं मल्लयुद्धादितः । विषमा-

श्रनात् बहु श्लोकमकाले वा भुक्तं तत् विषमा-

श्रनम् । तस्मात् । त्रिदोषः सान्निपातिकः ।

हेतुचतुष्टयात् अन्येऽपि हेतवः हेतुचतुष्टय

एवान्तर्भवन्ति । यक्ष्मणः पर्यायाः राजयक्ष्म-

क्षयशोषाः ॥ ॥ यक्ष्मादीनां शब्दानां निरुक्ति-

माह ।

‘वेद्यो व्याधिमतां यस्मात् व्याधेर्वन्नेन यक्ष्यते ।

स यक्ष्मा प्रोच्यते लोके शब्दशास्त्रविशारदैः ॥’

यक्ष्यते पूज्यते ।

‘राक्षसश्चन्द्रमसो यस्मादभूदेष किलामयः ।

तस्मात्तं राजयक्ष्मिति केचिदाहुर्मनीषिणः ॥

क्रियाक्षयकत्वात् क्षय इत्युच्यते बुधैः ।

संशोषणाद्रसादीनां शोष इत्यभिधीयते ॥ ॥

संप्राप्तिमाह ।

‘कफप्रधानैर्दोषैस्तु रुद्धेषु रसवर्जसु ।

अतिव्याधिनो वापि क्षीणे रेतस्यनन्तरा ।

क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः श्रुयन्ति मानवः ॥’

कफप्रधानैर्दोषैः रसवर्जसु रुद्धेषु अनन्तरा

सर्वे धातवः क्षीयन्ते ततो मानवः श्रुयन्ति ।

यक्ष्मा

कारणभूतस्य रसस्य चये कार्याणां रक्तादी-
नामनुक्रमेण क्षीयमाणत्वात् ॥ * ॥ मार्गाव-
रोधे रसचयहेतुमाह चरकः ।

‘रसश्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विदह्यते ।

स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥’

स्वस्थानस्थः हृदयस्थः । कासं विनापि रसचयो
भवति मार्गावरोधकृपितवातेन रसस्य शोष-
णात् । उक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन च ।

अगुलोमचयं दृष्ट्वा प्रतिलोमचयावहः ॥’

अगुलोमचयं दर्शयित्वा प्रतिलोमचयमप्याह ।

अतिव्याधिनो वा रेतसि क्षीणे प्रतिलोमक्रमे-

णानन्तरा सर्वे धातवो रसपर्यन्ताः क्षीयन्ते ।

तद्यथा । शुक्रे क्षीणे मज्जा क्षीयते मज्जनि

क्षीणेऽस्थि क्षीयते । एवं पूर्वं पूर्वं क्षीयते ।

ननु कार्यस्य शुक्रस्य चये कथं कारणभूतानां

मज्जादीनां क्षयः । उच्यते । शुक्रचयाद्वायुः

कुप्यति । यदुक्तम् ।

‘वायोर्धातुचयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।’

स वायुः सान्निध्यक्रमेण मज्जादीन् सर्वान्

धातून् संशोषयति । ततस्तदनन्तरं मानवः

शुष्यति ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

‘श्वासाङ्गसादकफसंभवतालुशोष-

वम्यग्निसादमदपीनसकासनिद्राः ।

शोषे भविष्यति भवन्ति स चापि जन्तुः

शुक्लेक्षणे भवति मांसपरो रिरंसुः ॥

स्वप्नेषु काकशुकशक्तकिनीलकण्ठ-

ग्रन्थास्तथैव कपयः लकलासकाश्च ।

तं वाहयन्ति स नदीर्वजलाश्च पश्येन्

शुष्कांस्तस्मिन् पवनधूमदवादितान् ॥ * ॥

यक्ष्मणो लक्षणमाह ।

‘अंसपार्श्वभितापश्च सन्तापः करपादयोः ।

ज्वरः सर्वाङ्गगश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥’

अंसयोः पार्श्वयोः अभितापः पीडा अत्र

सकलधातुचयपूर्वकः सकलशरीरशोषोऽपि

बोद्धव्यः । क्षीयन्ते धातवः सर्वे ततः शुष्यति

मानव इति संप्राप्तेः । एवं षड्रूपे एकादश-

रूपे च बोद्धव्यम् । एतानि त्रीणि लक्षणानि

प्रायोभावित्वेन चरकेणोक्तानि । सुश्रुतेन

यक्ष्मणि षट् लक्षणान्युक्तानि ।

‘भक्तदोषो ज्वरः कासः श्वासः शोणितदर्शनम् ।

खरभेदश्च जायेत षड्रूपे राजयक्ष्मणि ॥ * ॥

उल्लङ्घनतया दोषाणां भेदादेकादश लक्षणा-

न्याह ।

‘खरभेदोऽनिलाच्छूलं सङ्कोचश्चांसपार्श्वयोः ।

ज्वरो दाहोऽतिशारश्च पित्ताद्रक्तस्य चागमः ॥

शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तच्छन्द एव च ।

कासः कण्ठस्थ चोर्ध्वसो विज्ञेयः कफकोपतः ॥’

अनिलादुल्लङ्घनात् एवं पित्तात् कफाच्च । यत

आह सुश्रुतः ।

‘एक एवमतः शोषः सन्निपातात्मको गदः ।

उद्वेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां नियतानि च ॥’

यक्ष्मा

असाध्ययक्ष्मणमाह ।

‘एकादशभिरेभिर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासादृगामयैः ।

जल्लाच्छोषादितं जन्तुमिच्छेत् सुविपुलं यशः ॥’

तत्र विशेषमाह ।

‘सर्वैरर्हैस्त्रिभिर्वापि लिङ्गैर्मांसवलचये ।

युक्तो वर्ज्यश्चिन्त्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥’

सर्वैर्लिङ्गैरेकादशभिः । अर्हैः षड्भिः त्रिभि-

ज्वरकासरुधिरवमनैः । अतोऽन्यथा मांसं बले

सति सर्वरूपोऽपि प्रत्याख्याय चिकित्स्यः ।

‘महाशनं क्षीयमाणमतीसारनिपीडितम् ।

शूनमुष्कोदरश्चैव यक्ष्मणं परिवर्जयेत् ॥’

महाशनं क्षीयमाणमित्येकमसाध्यलक्षणम् ।

अतीसारनिपीडितमिति द्वितीयम् । यत

उक्तम् ।

‘मलायसं बलं पुंसां शुक्रायत्तन्तु जीवनम् ।

तस्माद्यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मणो मलरेतसो ॥’

शूनमुष्कोदरमिति तृतीयम् ॥ * ॥ अरिष्ट-

माह ।

‘शुक्राक्षममदृष्टारम्भश्चासनिपीडितम् ।

लक्षणे बहु मेहन्तं यक्ष्मा हन्तीह मानवम् ॥’

मेहन्तं शुक्रं चरन्तम् । शुक्राक्षत्वादीनि

एकेकशोऽरिष्टलक्षणानि ॥ * ॥ अवधिमाह ।

‘परं दिनसहस्रन्तु यदि जीवति मानवः ।

सुभिषग्भिरुपक्रान्तस्तरुणः शोषपीडितः ॥’

शोषपीडितो मानवश्चेत्तरुणो भवति । सुभि-

षग्भिरुपक्रान्तो भवति । तदा परं दिनसह-

सम् । द्वितीयदिनसहस्रं यदि जीवति तत्र

जीवनविकल्प इत्यर्थः । एतेन शोषपीडितो

मानवश्चेत्तरुणो भवति । सदैवैश्चिकित्स्यो

भवति । तदा प्रथमदिनसहस्रं जीवेदेव इत्युक्ता

चिकित्सामाह ।

‘ज्वरागुवन्वरहितं बलवन्तं क्रियासहम् ।

उपक्रमेदात्मवन्तं दीप्ताग्निमज्जथं नरम् ॥’

आत्मवन्तं यत्नवन्तं धृतिमन्तं वा ॥ * ॥

अथ निदानविशेषैः शोषविशेषानाह ।

‘यवायशोकवाङ्मययायामाश्वप्रशोषितान् ।

ब्रणोरः चतसंजौ च शोषिणौ लक्षणैः शृणु ॥’

ब्रणोरः चतसंजौ शोषिणौ । ब्रणशोषो उरः-

चतशोषो च ॥ * ॥ तत्र यवायशोषिणो

लक्षणमाह ।

‘यवायशोषो शुक्रस्य क्षयलिङ्गेरुपदतः ।

पाण्डुदेहो यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः ॥’

शुक्रस्य क्षयलिङ्गैः सुश्रुतोक्तेः । तानि यथा,

शुक्रचये मेद्वृषणयोर्वेदना अशक्तिर्मेयुने

चिराद्वा प्रसेकः प्रसेके चाल्पशुक्रदर्शनमिति ।

यथापूर्वं क्षीयन्ते चास्य धातवः प्रथमं शुक्रं

क्षीयते पश्चात् शुक्रचयजनितवायुना मज्जा-

दयोऽपि धातवो यथापूर्वं क्षीयन्ते ॥ * ॥

शोकशोषिणो लक्षणमाह ।

‘प्रधानशीलः सस्ताङ्गः शोकशोष्यपि तादृशः ।

विना शुक्रचयकृतेर्विकारैरुपलक्षितः ॥’

यक्ष्मा

प्रधानशीलः यस्याभावेन शोको जनितस्त-

द्धानपरः । सस्ताङ्गः शिथिलाङ्गः । तादृशः

यवायशोषिसदृशः । तेन शुक्रादिसर्वधातुचय-

युक्तो भवति । परं शुक्रचयकृतेर्विकारैर्मद्वृ-

षणवेदनादिभिर्वर्जितो भवति । याधिस-

भावात् ॥ * ॥ जराशोषिणो लक्षणमाह ।

‘जराशोषी क्षयो मन्दवीर्यबुद्धिवर्धेन्द्रियः ।

कम्पनोऽरुचिमान् भिन्नकांस्यपाचहतस्वरः ॥

क्षीवति श्लेष्मणा हीनं गौरवारुचिपीडितः ।

संप्रसृतास्यनासाच्चः शुष्करूक्षमलच्छविः ॥’

मन्दशब्दः स्वल्पार्थः । शुष्करूक्षमलच्छविः

शुष्करूक्षे मलच्छवी यस्य सः ॥ * ॥ अध्व-

शोषिणो लक्षणमाह ।

‘अध्वप्रशोषी सस्ताङ्गः संभृष्टपरुषच्छविः ।

प्रसुप्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः ॥’

संभृष्टस्यैव परुषा कृद्विर्यस्य सः । प्रसुप्तगात्रा-

वयवः प्रसुप्तः स्पर्शान्नः । क्लोमं तिलकं पिपासा-

स्थानम् ॥ * ॥ व्यायामशोषिणो लक्षणमाह ।

‘व्यायामशोषी भूयिष्ठमेभिरेव समन्वितः ।

लिङ्गैरः चतुर्कृतेः संयुक्तश्च क्षतं विना ॥’

एभिरेव सस्ताङ्गत्वादिभिरध्वशोषिणो लक्षणै-

रेव । भूयिष्ठं अत्यर्थम् ॥ * ॥ सनिदानं ब्रणशोष-

माह ।

‘रक्तचयादेदनाभिल्लघैवाहारयत्ननात् ।

ब्रणितस्य भवेच्छोषो व्याधोऽसाध्यश्च स स्मृतः ॥’

उरः क्षतस्य निदानमाह ।

‘धनुषायास्यतोऽथर्थां भारसुद्वहतो गुरुम् ।

युध्यमानस्य बलिभिः पततो विषमोक्षतः ॥

वृषं हयं वा धावन्तं दम्भं चान्यं निगृह्यतः ।

शिलाकाष्ठाश्मनिर्वातान् क्षिपतो निघ्नतः

परान् ॥

अधीयानस्य चालुचैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।

महानदीं वा तरतो हयैश्चा सह धावतः ॥

सहसोत्पततो दूरं तूष्णीं चातिप्रवृत्ततः ।

अधान्यैः कर्मभिः क्रूरेर्गृह्णमप्याहतस्य वा ॥

स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुचात्पप्रमिताग्निनः ।

विद्यते वक्षति व्याधिर्बलवान् सन्दरीर्यते ॥’

आयास्यतः आयासं कुर्वतः । दम्भं वृषादिकम् ।

अन्यच्च गजोद्यादिकम् । शिला दीर्घपाषाणः ।

अश्म प्रस्तरखण्डः । निर्वातोऽस्त्रविशेषः ।

व्याधिः उरः क्षताख्यः ॥ * ॥ उरः क्षतस्य लक्षण-

माह ।

‘उरो विरुज्यतेऽथर्थां भिद्यते च विभज्यते ।

शूलं भवति तत्पादं शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥

प्रपीड्यते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रकम्प्यते ।

क्रमादीर्घं बलं वर्णं रुचिरमिच्छ ह्रीयते ॥

ज्वरो यथा मनोदैव्यं विड्भेदोऽस्त्रिवधस्तथा ॥

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विग्रथितो बहु ।

कासमानस्य चाभीक्ष्ण्यं कफः साष्टकं प्रवर्तते ॥

स क्षतः क्षीयतेऽथर्थां तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

अयत्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥’

विरुज्यते पीड्यते । भिद्यते विदार्यत इव ।

यक्ष्मा

विभज्यते द्विधा क्रियत इव । स पुरुषः । चतः
उरःचतवान् । अथर्वं क्षीयते क्षीणो भवति ।
न केवलं सासकफशुक्रौजसां क्षीणो भवति ।
तथा शुक्रौजसोः क्षयात् । स्त्रातिसेवनादिना
शुक्रौजसोः क्षयादपि क्षीणो भवति ॥*॥ उरः-
चतस्य विशिष्टं लक्षणमाह ।

‘उरोरुक् शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।
क्षीणे सरक्तसूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥’
क्षते उरःचतवति । उरोरुक् शोणितच्छर्दिः
कासो वैशेषिकः विशेषतो भवत्येव । तस्मिन्ने-
वोरःचतवति सासकफशुक्रौजसां क्षयात् क्षीणे
सरक्तसूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहश्च भवति ॥*॥
निदानविशेषणोरःचतस्य लक्षणविशेषमाह ।
‘व्रणारोधात् क्षयाच्चैव कोष्ठात् प्रतिमलात्तथा ।
क्षतोरस्कस्यान्नपाके निःश्वासो वाति पूतिकः ॥’
क्षयात् धातुक्षयहेतोरतिथवायादितः कोष्ठात्
प्रतिमलात् कोष्ठात् प्रतिमलवातेन प्रतिमोम-
मलात् पूतिकः पूतिगन्धः ॥*॥ उरःचतस्य
साध्ययाप्यासाध्यलक्षणमाह ।

‘अल्पलिङ्गस्य दीर्घाग्नेः साध्यो वलवतो नवः ।
परिसंवत्सरो याव्यः सर्वलिङ्गानु वर्जयेत् ॥*॥
अथ राजयक्ष्मचिकित्सा ।

‘बलिनो बहुदोषस्य पञ्च कर्माणि कारयेत् ।
यक्ष्मिणः क्षीणदेहस्य तत्कृतं स्याद्विषोपमम् ॥
मलायत्तं बलं पुंसां शुक्रायत्तानु जीवनम् ।
तस्माद्यत्नेन संरक्षेत् यक्ष्मिणो मलरेतसी ॥
शालियष्टिकगोधूमयवसुजादयो हितः ।
मदानी जाङ्गलाः पचिच्छगाः प्रस्ता विशो-
षिणः ॥

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्वं सनागरम् ।
दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥
तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥
द्रव्यतो द्विगुणं मांसं सर्वतोऽष्टगुणं जलम् ।
पादस्थं संस्कृतश्चाव्ये षडङ्गो यूष उच्यते ॥’
तद्यथा । यवपल १ कुलत्पल १ क्वागमांस-
पल ४ जलपल ४० प्रोषपल १२ ततः पलमिते
वृते संस्कारणीयम् । तत्र कर्षमितं सैन्धवं देयं
सौरभार्थं हिङ्गु च देयम् । पिप्पली नागरश्च
पृथक् माषमितं कल्कीकृत्य देयम् । दाडि-
मामलकाभ्यामम्लत्वं साध्यम् । षडङ्गयूषः ॥*॥
‘ककुभलकं नागवला वानरीवीजं विचूर्णितं
पयसा ।

प्रक्कं मधुघृतयुक्तं ससितं यक्ष्मादिकासहरम् ॥
क्वागमांसं पयश्कागं क्वागं सर्पिश्च नागरम् ।
क्वागोपसेवा ग्रयनं क्वागमध्ये तु यक्ष्मनुत् ॥
मधुताप्यविडङ्गाशंसं जतुलोहवृताभयाः ।
मृत्नि यक्ष्माणमत्युग्रं सेवमाना हिताग्निनः ॥’
ताप्यं सुवर्णमाक्षीकम् ।

‘शर्करामधुसंयुक्तं नवनीतं लिङ्गं क्षयी ।
क्षीराग्नी लभते पुष्टिमनुल्ले चाव्यमाक्षिके ॥
सितोपलातुगाक्षीरीपिप्पलीबहुजालचः ।
अन्यादूर्ध्वं द्विगुणिताश्चूर्णिता मधुसर्पिषा ॥

यक्ष्मा

लेह्येद्राजरोगार्त्तं कासश्वासक्षयातुरम् ।
पार्श्वशूलिनमल्पाग्निं सुप्रजिह्वं रुचिच्युतम् ।
हस्तपादाङ्गदाहे च ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वगे ॥’
सितोपला मिथ्री । बहुला सख्येला । इति
सितोपलादिरवलेहः ॥*॥

‘जातीफलं विडङ्गानि चित्रकं तगरं तिला ।
तालीशं चन्दनं शुण्ठी लवङ्गमुपकुक्षिका ॥
कर्पूरश्चाभया धात्री मरीचं पिप्पली तुगा ।
एषामक्षसमा भागाश्चातुर्जातकसंयुताः ।
पलानि सप्त भङ्गायाः सिता सर्वसमा मता ॥
चूर्णमेतत् क्षयं कासं श्वासश्च ग्रहणीगदम् ।
अरोचकं प्रतिश्यायं तथा चानलमन्दताम् ।
एतान् रोगान् निहन्त्येव वृक्षमिन्द्राशुनिर्यथा ॥
बालरोगाधिकारोक्तं तैलं लाक्षादि योजयेत् ।
अभ्यङ्गे यक्ष्मिणो नित्यं वृहवैद्योपदेशतः ॥’

इति जातीफलाद्यचूर्णम् ॥*॥

‘वासकस्य रसप्रस्थं माणिकासितशर्करा ।
पिप्पली द्विपलं तावत् सर्पिषश्च ग्रनैः पचेत् ॥
तस्मिन् लेह्यमायाते शीते क्षौद्रपलायकम् ।
दत्त्वावतारयेद्वैद्यो लीढो लेह्योऽयमुत्तमः ॥
निहन्ति राजयक्ष्माणं कासं श्वासश्च दारुणम् ।
पार्श्वशूलश्च हृच्छूलं रक्तपित्तं ज्वरन्तथा ॥’

इति वासावलेहः ॥*॥

अथ यवायादिहेतुकशोषचिकित्सा । तत्र
यवायशोषचिकित्सा ।
‘यवायशोषिणं क्षीररसमांसाज्यभोजनैः ।
सुकूलेर्मधुरैर्हृदयैर्ज्वनीयैरुपाचरेत् ॥’
रसो मांसरसः सुकूलेर्हितैः ॥*॥ श्लोकशोष-
चिकित्सा ।

‘हर्षणाश्वासनैः क्षीरैः स्निग्धैर्मधुरशीतलैः ।
दोषनेर्लघुभिश्चाग्नेः श्लोकशोषसुपाचरेत् ॥*॥
यायामशोषचिकित्सा ।
‘यायामशोषिणं स्निग्धैः क्षतक्षयहितैर्हिमैः ।
उपाचरेज्जीवनीयैर्विधिना श्लेष्मिकेण तु ॥*॥
अध्वशोषचिकित्सा ।

‘आस्यासुखैर्दिवास्त्रैः शीतैर्मधुरहृदयैः ।
अन्नमांसरसाहारैरध्वशोषसुपाचरेत् ॥*॥
व्रणशोषचिकित्सा ।

‘व्रणशोषं जयेत् स्निग्धैर्दीपनैः खादुशीतलैः ।
ईषदन्तैरनस्त्रैश्च यूषमांसरसादिभिः ॥*॥
अथोरःक्षतचिकित्सा ।

‘वलाश्वगन्धा श्रीपर्णी बहुपुत्री पुनर्नवा ।
पयसा नित्यमभ्यस्ताः शमयन्ति क्षतक्षयम् ॥’
श्रीपर्णी गम्भारी । बहुपुत्री श्रुतावरी । इति
वलादिचूर्णम् ॥*॥

‘एला पत्रत्वचो द्राक्षा पिप्पल्याह्वपलं पृथक् ।
सितामधुकखर्जूरमृद्धीकाश्च पलोन्मिताः ॥
संचूर्ण्य मधुना युक्ता वटिका संप्रकल्पयेत् ।
अक्षमात्रा ततश्चैव भक्षयेच्च दिने दिने ॥
क्षतक्षयं ज्वरं कासं श्वासं हिक्कां वमिं

भ्रमम् ।

मृच्छा मरुं तृषां श्लोषं पार्श्वशूलमरोचकम् ॥

यक्ष्मा

क्षीहानमामवातश्च रक्तपित्तं खरक्षयम् ।
एलादिगुटिका हन्ति वृथा सन्तर्पणी परा ॥
द्राक्षायाः प्रस्थमेकानु मधुकस्य पलायकम् ।
पचेत्क्षीयाश्चैव शुद्धे पादशेषेण तेन तु ॥
पलिके मधुकद्राक्षे पिष्टे कृष्णापलद्वयम् ।
प्रदाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ॥
सिद्धे शीते पलान्यथौ शर्करायाः प्रदापयेत् ।
एतद्राक्षाघृतं सिद्धं क्षतक्षीणे सुखावहम् ॥
वातपित्तज्वरश्वासविस्फोटकहलीमकान् ।
प्रदरं रक्तपित्तश्च हन्यान्मांसवलप्रदम् ॥’

इति द्राक्षादिघृतम् ॥*॥

‘क्षीरे धात्रोविदारीक्षुवरीणाश्च तथा रसे ।
पचेत् समे घृतप्रस्थं मधुरैः कर्षसंमितैः ॥
द्राक्षाद्विचन्दनोष्ठीरशर्करोत्पलपद्मकैः ।
मधुककुसुमानन्ताकाशमरीच्यसंयुक्तैः ॥
प्रस्थाह्वं मधुनः शीते शर्कराह्वतुलान्तथा ।
पलाह्वकांश्च संचूर्ण्य त्वगेलापत्रकेशरान् ॥
विनीय तत्र संलिह्यान्मात्रां नित्यं सुयत्नितः ।
अमृतप्राशमित्येतदश्विभ्यां परिकीर्तितम् ॥
क्षीरमांसाग्निनां हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयम् ।
तृणारुचिश्वासकासच्छर्दिस्त्वर्चाप्रमर्दनम् ।
मूत्रकृच्छ्रज्वरपञ्च वल्यं स्त्रीरतिवर्धनम् ॥’

इति अमृतप्राशावलेहः ॥*॥

‘यद्यच्च तर्पणं शीतमविदाह्वि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेयन्तु क्षतक्षीणेः सुखार्थिभिः ॥
श्लोकं स्त्रियः क्रोधमसूयताश्च
त्यजेदुदारान् विषयान् भजेच्च ।
तथा द्विजातींस्त्रिदशान् गुरुंश्च
वाचश्च पुण्याः शृङ्गयाद्विजेभ्यः ॥*॥

अथ राजयक्ष्मिण रसाः । अमृतेश्वरो रसो
राजयक्ष्मिण रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

‘रसभस्माभ्युत्पत्तं लौहं मधुघृतान्वितम् ।
अमृतेश्वरनामायं षड्भुजो राजयक्ष्मजित् ॥’
इति अमृतेश्वरो रसः ॥

रसभस्मः मारितो रसः । अमृतासत्त्वं गुडूची-
सत्त्वम् । लौहं मारितम् ॥*॥

‘त्रयोऽंशा मारितात् सृतादेकोऽंशो हेम-
भस्मतः ।

एकीऽंशो मृततान्त्रस्य शिला गन्धश्च तालकम् ।
प्रत्येकं भागयुग्मं स्यादेतत् सर्वं विचूर्णयेत् ॥
वराटीः पूरयेत्तेन क्वागीक्षीरेण टङ्कणम् ।
पिष्ट्वा तेन सुखं रुद्धा मृद्धाखे ताश्च पूरयेत् ॥
ततो गजपुटे पक्ता चूर्णयेत् खाङ्गशीतलम् ।
रसो राजयक्ष्माङ्कोऽयं चतुर्गुणः क्षयापहः ॥
मरिचैरुनविंशत्या कणाभिर्दशभिस्तथा ।
मधुना सर्पिषा चापि दद्यादेतं रसं भिषक् ॥
अनेन नश्यति क्षिप्रं वातश्लेष्मभवक्षयः ॥’
इति राजयक्ष्माङ्को रसो राजयक्ष्मिण रसेन्द्र-
चिन्तामणौ ॥*॥

‘शुद्धसूतं द्विधा गन्धं कुर्यात् खल्वेन कञ्जलीम् ।
तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रवैः ॥
त्रियाममातपे गोलं तान्नपात्रे विधारयेत् ।

यज्या

आच्छादोदरपत्रेण स्यादुष्णं यामयुग्मतः ॥
धान्यराशौ न्यसेत् पश्चादहोरात्रासदुद्धरेत् ।
संचूर्ण्य गालयेदस्त्रे सत्वं वारितरं भवेत् ॥
त्रिकटुत्रिफलेलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ।
नवभागोन्मितैरैतैः सम एष रसो भवेत् ॥
निष्कद्वयमितं नित्यं मधुना सह लेहयेत् ।
अयमग्निरसो नाम्ना कासक्षयहरः परः ॥
इति अग्निरसः प्राङ्गधरे ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे द्वितीयभागे
राजयज्याधिकारः ॥ * ॥ (अथास्य पौराणिकं
विवरणं यथा,—

“दिवौकसां कथयतामृषिभिर्वै श्रुता कथा ।
कामयवनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥
रोहिण्यामतिमत्तस्य शरीरं नानुरजतः ।
आजगामात्पतामिन्दोर्दहः स्नेहपरिक्षयात् ॥
दृष्ट्व्यामसम्भोगाच्छाणाश्च प्रजापतेः ।
क्रोधो निश्वासरूपेण सृजिमात्रिः स्रुतो सुखात् ॥
प्रजापतेर्हि दृष्ट्विरष्टाविंशतिमंशुमान् ।
भार्यायं प्रतिजग्राह न च सर्व्वास्ववर्त्तत ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्त्तिनम् ।
रजोऽन्वमवलं दीनं यज्या शशिनमाविशत् ॥
सोऽभिभूतोऽतिगुरुणा गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्या प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्-

सितः ॥

स विमुक्तयष्टश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
तेजसा वर्द्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥
क्रोधो यज्या ज्वरो रोग एकोऽर्थो दुःखसंज्ञितः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयज्या ततो

मतः ॥

स यज्या हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥
अयथावलमारम्भं वेगसन्धारणं क्षयम् ।
यज्याः कारणं विद्यात् चतुर्थं विघमाशनम् ॥”
अस्य विशेषहेतुर्यथा,—

“युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्रवनादिभिः ।
पतनैरभिघातेर्वा साहसैर्वा तथापरेः ॥
अयथानलमारम्भैर्जनोरसरसि विक्षते ।
वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्योभौ विधावति ॥”
तथास्य लक्षणादिकं यथा,—

“स शिरःस्यः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।
कण्ठोद्वंसश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ॥
पार्श्वशूलश्च पार्श्वस्थो वक्षोभेदं गुदे स्थितः ।
जृम्भां ज्वरश्च सन्निध्य उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥
क्षणाचोरसो रक्तं कासमानः कफातुगम् ।
ज्वरैर्योरसा कृच्छुरःशूली निरस्यति ॥
इति साहसिकं यज्या रूपैरैतैः प्रपद्यते ।
एकादशभिरात्मज्ञो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥
ह्रीमत्त्वादा वृणित्वादा भयाद्वा वेगमागतम् ।
वातवृत्रपुरीषाणां निश्कृतिं यदा नरः ॥
तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्तं समीरयन् ।

यजतिः

ऊर्ध्वं तिथ्यं गधः कुर्याद्विकारान् कुपितोऽनिलः ॥
प्रतिश्यायश्च कासश्च स्वरभेदमरोचकम् ।
पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥
अङ्गिमर्दं सुहृद्द्विर्वक्षोभेदं त्रिलक्षणम् ।
रूपाण्येकादशैतानि यज्या येरुच्यते महान् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—
“काश्चनं रससिन्दूरं मौक्तिकं लौहमभ-

कम् ।

विदमं न्यतवेक्रान्तं तारं ताम्रश्च वङ्गकम् ॥
कस्तूरिका लवङ्गश्च जातिकोषेलवालुका ।
प्रत्येकं विद्धमात्रश्च सर्वं मर्दं प्रयत्नतः ।
कन्यानीरेण संमर्दं केशराजरसेन च ।
अजाक्षीरेण संभायं प्रत्येकं दिवसत्रयम् ॥
चतुर्गुणाप्रमाणेन वटिकां कारयेद्विषक् ।
अनुपानं प्रदातव्यं यथादोषानुसारतः ॥
नानारोगप्रशमनं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।
क्षयं हन्ति तथा कासं यज्याणं श्वासमेव च ॥
प्रमेहान् विंशतिश्चैव दोषत्रयसमुत्थितान् ।
सर्वान् रोगान् निहत्याशु भास्करस्तिमिरं

यथा ॥”

इति दृष्टत्वाश्च नाभवटी ॥
“शिलाजतुमभ्युषिताप्यलौहरजांसि च ।
क्षीरेणालोडितस्यासु यज्या क्षयमवाप्नुयात् ॥”
इति शिलाजत्वादिलौहम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे राजयज्याधि-
कारे ॥ * ॥)

यज्या, [त] त्रि, दानकर्त्ता । उपरमकर्त्ता ।
दानधातोर्धमधानोश्च श्रुतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
यज, ये ण औ देवाच्चादानसङ्गकृतौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)
सङ्गस्य कृतिः सङ्गकृतिः । ऐ, इत्यात् । ण,
यजति यजते विष्णुं सुधीः पूजयतीत्यर्थः ।
पशुना रुद्रं यजते पशुं रुद्राय ददातीत्यर्थः ।
यजति सन्तं सन् सता सह सङ्गं करोतीत्यर्थः ।
औ, यष्टा । इति दुर्गादासः ॥

यजतः, पुं, (यजतीति । यज् + “अभ्युपयजि-
पर्विपयमितमिनमिहयिभ्योऽतश्च ।” उणा०
३।११०। इति अतच् ।) ऋत्विक् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । (ऋषिविशेषः । स तु ऋग्वेदस्य ५
म० ६७।६८ । सूक्तयोः ऋषिः ॥ त्रि, यष्टयः ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८१ । ३ ।

“अहंपूर्वो यजतो धिष्ण्या यः ॥”
“यजतो यष्टयः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
तथा च तत्रैव । २ । ५ । ८ ।
“यथा विद्धा अरं करद्विभ्यो यजतेभ्यः ।”
“यजतेभ्यः सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

यजतिः, पुं, (यज् + बाहुलकात् अतिः ।) यागः ।
यथा,—

“यजतिष्ठ येयजामहं कुर्यान्नाशुयाजेषु ।”
इति मलमासतत्त्वधृता श्रुतिः ॥

यजिः

यजत्रः, पुं, (यजतीति । यज् + “अमिनक्षियजि-
वधिपतिभ्योऽञन् ।” उणा० ३।१०५ । इति
अञन् ।) अग्निहोत्री । इत्युणादिकोषः ॥
(यजनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७।५२।१६।

“पिता च तन्नो महान् यजत्रो
विश्वेदेवाः समनसो जुषन्त ॥”
“यजत्रः यजनशीलः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
यजन्, [त] पुं, यागकर्त्ता । यजधातोः श्रुतप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

यजनं, क्ली, (इच्यते इति । यज् + ल्युट् ।) यागः ।
(यथा, महाभारते । ७ । ५३ । ३७ ।
“यस्य सन्ध्यामरगणा दृष्टसतिपुरोगमाः ।
देवा विश्वसृजः सर्वे यजनान्ते समासते ॥”)
तत्तु ब्राह्मणस्य षट्कर्म्मन्तर्गतकर्म्मविशेषः ।
यथा, मानवे १ अध्याये ।

“अध्यापनं अध्ययनं यजनं याजनं यथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”
अस्य लक्षणं यथा । पशुक्षीराण्यपुरोडास-
सोमौषधिरुप्रभृतिभिर्विभिः खदिरपलाशा-
श्वत्थवयोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्धिः सुक्षुवो-
दूखलमुषलकुटारखनिचयूपदारुदर्भचर्मग्राव-
पवित्रभाजनादिभिर्द्रव्योपकरणैरुक्ताहोत्रध्वज्यु-
ब्रह्मादिभिर्हविर्गभिः काम्यनैमित्तिकानां
पश्चादिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां समापनं
यजनम् । इति आहविवेकधृतदेवलवचनम् ॥
(इच्यतेऽनेति । यज् + अधिकरणे ल्युट् । यज्ञ-
स्थानम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ४ । ६ ।

“नृदाक्ष्यः काश्चनदर्भचर्मभि-
र्निवृष्टभाण्डं यजनं समाविशत् ॥”
“यजनं यज्ञस्थानम् ।” इति तद्वाक्यायां श्रीधर-
स्वामी ॥)

यजन्तः, पुं, यागकर्त्ता । यजधातोर्भञ्जप्रत्ययेन
निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

यजमानः, पुं, (यजतीति । यज् + शानच् ।) अध्वरे
आदेशः । तत्पर्यायः । व्रती २ यष्टा ३ । इत्य-
मरः । २।७।८८ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ३।१६।८ ।

“नाहं तथाग्निं यजमानश्च विर्विताने
क्षीतदृष्टतनुतमदन् हुतमुद्धसुखेन ॥”)

“ब्रह्मादित्रयं यजमाने । अध्वरे यागविषये सम
इष्टसम्पादनाय यथार्थं कर्म्म कुरु इति ऋत्वि-
जामादेशको यागस्वामी ब्रह्मादिशब्दत्रयवाच्य
इत्यर्थः । व्रतमेणाजिनादिधारणं विद्यतेऽस्य
व्रती इन् । यजते इति त्वनि यष्टा । शाने
यजमानः । स व्रती सोमपानवति अध्वरे यज-
मानः सन् दौक्षित उच्यते अयन्नाप्युपचारात् ।
दौक्ष मोक्षेऽप्यौपनयनव्रतादेशेषु तः दौक्षा-
शब्दादितो वा ।” इति भरतः ॥

यजाकः, त्रि, (यजतीति । यज् दाने + आकन् ।)
दानकर्त्ता । इत्युणादिकोषः ॥

यजिः, पुं, (यजतीति । यज् + “सर्वधातुभ्य इन् ॥”
उणा० ४।११७। इति इन् ।) यष्टा । इत्युणादि-
कोषः ॥

यजुः, [सु] ङी, (इत्यनेनेति । यज् + “अर्ति-
पृथिवीतीति ।” उणा० २ । ११८ । इति
उसिः ।) वेदविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । ३ ॥
“इत्यनेनेति यजुः । यजे औ देवाच्चादानसङ्ग-
कृतौ । त्रासुसिस् इति उस् ।” इति भरतः ॥ * ॥
अपि च । यजुराह जेमिनः । शेषे वा यजुः-
शब्दः । शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते ततश्च
यन्मन्त्रजातं प्रक्षिप्य पठितं गानादिविच्छेद-
रहितं तत् यजुरिति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
यजुर्वेदस्य षडंशीतिभेदा भवन्ति । तत्र चरका
नाम द्वादश भेदा भवन्ति । चरकाः १ आङ्ग-
रकाः २ कठाः ३ प्राच्यकठाः ४ कपिलकठाः ५
औपमन्याः ६ आञ्जलकठाः ७ चाराय-
णीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेद्याः १०
श्वेताश्वतराः ११ मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र
मैत्रायणीया नाम सप्त भेदा भवन्ति ।
मानवाः १ दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराह्याः ४
हारिद्रवेद्याः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीया-
श्चेति ७ । तेषामध्ययनमष्टौ शतम् । यजुः-
सहस्राण्यधीत्य शाखापारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य पदपारो भवति । तान्येव त्रिगु-
णान्यधीत्य क्रमपारो भवति । षडङ्गान्यधीत्य
षडङ्गविद्भवति । शिष्टा कल्पो आकरणं निरुक्तं
च्छन्दो ज्योतिषमित्यङ्गानि । तत्र प्राच्योदीच्या
नैर्ऋत्यां निरुक्त्यः । तत्र वाजसनेया नाम सप्त-
दश भेदा भवन्ति । जावासाः १ औधिषाः २
काण्वाः ३ माध्यन्दिनाः ४ प्रापीयाः ५
तापायनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्याः ८
आवटिकाः ९ पामावटिकाः १० पारा-
शर्याः ११ वैधेयाः १२ वैनेयाः १३ औधिषाः १४
गालवाः १५ वैजवाः १६ कात्यायनीया-
श्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं द्वन्द्वो भाषा धर्मो
भीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि भवन्ति ।
उपज्योतिषम् १ साङ्गलक्षणम् २ प्रतिज्ञा ३
अनुवाक्यम् ४ परिसंख्या ५ चरणयूहम् ६
आहकल्पः ७ प्रवराध्यायश्च ८ शास्त्रम् ९
क्रतुः १० संख्या ११ अनुगमः १२ यज्ञम् १३
पाश्वानः १४ होत्रकम् १५ पशवः १५ उक्-
थानि १७ कूर्मलक्षणम् १८ । इत्यष्टादशपरि-
शिष्टानि ।
“हे सहस्रे श्रुते न्युने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सशुक्रियम् ॥
यस्यांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाहतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयका नाम द्विभेदा भवन्ति ।
औख्याः खाण्डिकेयाश्चेति । तत्र खाण्डिकेया
नाम पञ्च भेदा भवन्ति । आपस्तम्बी १ वौधा-
यनी २ सत्याघाटी ३ हिरण्यकेशी ४ औधिषा-
श्चेति ५ । तत्र कठानान्तप्रमाणविशेषः । चतु-
स्त्वत्वारिंशदुपगन्थान् ।
“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यज्ञं पठ्यते ।

यजुर्वेदः स विज्ञेयोऽन्ये शाखान्तराः स्मृताः ॥”
यजुर्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । यजुर्वेदस्य भार-
द्वाजगोत्रम् । रुद्रदेवत्वम् । त्रैष्टुभं कृन्दः । यजु-
र्वेदः कृशः । दीर्घः । कपाली । ताम्रवर्णः ।
काश्चननयनः । आदित्यवर्णः वर्णेन । पञ्चारत्नि-
मात्रः । अस्य ध्यानम् ।

“वन्दे रौद्रं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रुक्मनेत्रं कृशाङ्गम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कापालीनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥”

य इदं देवतं रूपं गोत्रं प्रमाणं कृन्दो वर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्मजन्मनि वेदपारो भवति । जन्मजन्मनि
वेदपारो भवति । अत्रतो व्रती भवति ।
अप्रयतः प्रयतो भवति । अत्रक्षचारी ब्रह्म-
चारी भवति । जातिस्मरो जायते । इति
चरणयूहम् ॥ (ऋक्सामभिन्ने मन्त्रविशेषः ।
इति केचित् ॥)

यजुर्वेदः, पुं, (यजुरेव वेदः । यजुषां वेद इति
वा ।) वेदविशेषः । तस्याधिपतिर्यथा,—

“ऋग्वेदाधिपतिर्जैवः सामवेदाधिपः कुजः ।
यजुर्वेदाधिपः शुक्रः शश्विजोऽथर्ववेदराट् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

अस्य वक्ता वैशम्पायनः । स तु आदावेक
एवासीत् । यथा,—

“ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महासुनिः ।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥
जैमिनं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्वपद्यत ।
तथेवाथर्ववेदस्य सुमन्तुम्विसत्तमम् ॥
एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्धा यकल्पयत् ।
चातुर्होत्रमभूद्यजुर्वेदस्तत्तुर्धा यकल्पयत् ॥
अध्वर्यवं यजुर्भिः स्यादग्निर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
उद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वचाप्यथर्वभिः ॥
ततः स ऋच उद्गाह्य ऋग्वेदं कृतावान् प्रभुः ।
यजुषि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
शाखानान्तु श्रुतेनाथ यजुर्वेदमथाकरोत् ॥
सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।
अथर्वणमथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥”

इति कौर्मर् ४६ अध्यायः ॥

यज्ञः, पुं, इत्यनेन हविर्दीयतेऽत्र । (इत्यनेन देवता
अत्र इति वा । यज् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छ-
रत्तो नङ् ।” ३।३।६० । इति नङ् ।) यागः ।
तत्पर्यायः । सवः २ अध्वरः ३ यागः ४ सप्त-
तनुः ५ मुखः ६ क्रतुः ७ । इत्यमरः । २।७।१३ ॥
इष्टिः ८ इष्टम् ९ वितानम् १० मन्युः ११ आहवः
१२ सवनम् १३ हवः १४ अभिषवः १५ होमः
१६ हवनम् १७ महः १८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स त्रिविधः । सात्त्विको राजसिकस्तम-
सिकश्च । सात्त्विकयज्ञो यथा,—

“अफलाकाङ्क्षिर्भयं विधिदृष्टो य इत्यनेन ।

यद्यथैवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥”

राजसिकयज्ञो यथा,—

“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इत्यनेन भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥”

तामसिकयज्ञो यथा,—

“विधिहोममह्यज्ञानं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अह्नाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥ * ॥

स च नानाविधः । यथा,—

“द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः प्रसितव्रताः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् ४ अध्यायः ॥ * ॥

पञ्च यज्ञा यथा,—

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तपणम् ।

होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ॥ * ॥

(तथाच मनुः । ४ । २१-२२ ।

“ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यापयेत् ॥

एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।

अनौहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुह्वति ॥”

अपरपञ्चयज्ञा उक्ता यथा, शिवपुराणे वायु-
संहितायासुत्तरभागे । १८ । ८६-१०६ ।

“कर्मयज्ञस्तपोयज्ञो जपयज्ञस्तदुत्तरः ।

ध्यानयज्ञो ज्ञानयज्ञः पञ्च यज्ञाः प्रकीर्तिताः ॥

कर्मयज्ञरताः केचित्तपोयज्ञरताः परे ।

जपयज्ञरताश्चान्ये ध्यानयज्ञरतास्तथा ॥

ज्ञानयज्ञरताश्चान्ये विशिष्टाश्चोत्तरोत्तरम् ।

कर्मयज्ञो द्विधा प्रोक्तः कामाकामविभेदतः ॥

कामान् कामी ततो भुक्ता कामासक्तः पुनर्भवेत् ।

अकामो रुद्रभवने भोगान् भुक्ता ततश्चतः ॥

तपोयज्ञरतो भूत्वा जायते नात्र संशयः ।

तपस्वी च पुनस्तस्मिन् भोगान् भुक्ता ततश्चतः ॥

जपध्यानरतो भूत्वा जायते भुवि मानवः ।

जपध्यानरतो मर्त्यस्तद्वैशिष्ट्यवशादिह ॥

ज्ञानं लब्ध्वा चिरादेव शिवसायुज्यमाप्नुयात् ।

तस्मान्मुक्तो शिवाक्षयः कर्मयज्ञोऽपि दिदिनाम् ॥

अकामः कामसंयुक्तो बन्धायैव भविष्यति ।

तस्मात् पञ्चसु यज्ञेषु ध्यानज्ञानपरो भवेत् ॥

ध्यानं ज्ञानञ्च यस्यास्ति तीर्णस्तेन भवार्णवः ।

हिंसादिदोषनिर्मुक्तो विशुद्धचित्तसाधनः ॥

ध्यानयज्ञः परस्मादपवर्गफलप्रदः ।

वहिः कर्मकरा यद्गन्तावीफलभागिनः ॥

दृष्ट्वा नरेन्द्रभवनं तदद्वजापि कर्मिणः ।

ध्यानिनां हि वपुः स्वप्नं भवेत् प्रत्यक्षमेश्वरम् ॥

तथैह कर्मिणां स्थूलं सूक्ष्माकाशदेः प्रकल्पितम् ।

ध्यानयज्ञरतास्तस्माद्देवान् पाषाणमन्त्रयान् ॥

नात्यन्तं प्रतिपदन्ते शिवयाथात्म्यवेदनात् ।

आत्मस्य यः शिवन्त्यक्ता वहिरभ्यर्चयेन्नरः ॥

हस्तस्य फलमुत्पद्य लहेत् कूर्परमात्मनः ।

ज्ञानात् ध्यानं भवेत् ध्यानज्ञानं भूयः प्रवर्त्तते ॥

तदुभाभ्यां भवेत्तत्तत्तस्मात् ध्यानरतो भवेत्

द्वादशान्ते तथा मूर्द्धि ललाटे भूयुगान्तरे ॥

यज्ञः

नासायै वा तथास्यै वा कवरे हृदये तथा ।
नाभौ वा शश्वतस्थाने अह्वाविहिन चेतसा ॥
बहिर्गोपचारेण देवं देवीं च पूजयेत् ।
अथवा पूजयेन्नित्यं लिङ्गे वा कृतकेपि वा ॥
वह्नौ वा स्थण्डिले वाथ भक्त्या वित्तानुसारतः ॥
अथवान्तर्हृद्विधेयं पूजयेत् परमेश्वरम् ।
अन्तर्यागरतः पूजां बहिः कुर्वीत वा न वा ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
चेतात्वमगमन् पुत्रा वराहस्य कथं त्रयः ।
तन्नोऽयं श्रोत्रमाणां कथयस्व महामते ! ॥
श्रीमाकण्डेय उवाच ।

शृणुष्वं दिजशादूला यत् पृथोऽहं महाद्भुतम् ।
यज्ञेषु देवास्तिष्ठन्ति यज्ञे सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
यज्ञेन ध्रियते पृथ्वी यज्ञस्तारयति प्रजाः ।
अग्नेन भूता जीवन्ति पर्जन्यादमसम्भवः ॥
पर्जन्यो जायते यज्ञात् सर्वं यज्ञमयं ततः ।
स यज्ञोऽभूद्राहस्य कायात् शम्भुविदारितात् ॥
यथाहं कथये तदः शृणुष्वन्तर्वहिता दिजाः ।
विदारिते वराहस्य काये भर्गेण तत्तुच्छनात् ॥
ब्रह्मविष्णुश्रवा देवाः सर्वे च प्रमथः सह ।
नित्युर्जलात् समुद्रतः तच्छरीरं नभः प्रति ॥
तद्विभेजुः शरीरान्ते विष्णोश्चक्रेण खण्डशः ।
तस्याङ्गसन्धयो यज्ञा जातास्ते वै पृथक् पृथक् ॥
यस्माद्यस्माच्च ये यज्ञास्तत् शृणुष्वन्तु महर्षयः ।
भूनासासन्धिना जातो ज्योतिर्योमो महाध्वरः ॥
हनुश्रवणसन्धोस्तु वह्नियोमो यजायत ।
चक्षुर्भुवोः सन्धिना तु ब्राह्मयोमो यजायत ॥
राजः पौनर्भवयोमस्तस्य पोन्नोऽसन्धिना ।
पृथुयोमहृद्योमो जिह्वाभूलादाजायत ॥
अतिरात्रं सवैराजमधोजिह्वान्तरादभूत् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पित्रयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भोतो वृधयोऽतिथिपूजनम् ॥
स्नानं तर्पणपर्यन्तं नित्ययज्ञाश्च सर्वशः ।
कण्ठसन्धेः समुत्पन्ना जिह्वातो विधयस्तथा ॥
वाणिमेधो महामेधो नरमेधस्तथैव च ।
प्राणिहिंसाकरा येऽन्ये ते जाताः पादसन्धितः ॥
राजसूयोऽथ कारीयो वाजपेयस्तथैव च ॥
पृष्ठसन्धौ समुत्पन्ना ग्रहयज्ञास्तथैव च ॥
प्रतिष्ठोत्सर्गयज्ञाश्च दानश्राद्धादयस्तथा ।
हृत्सन्धितः समुत्पन्नाः सावित्रीयज्ञ एव च ॥
सर्वेषां साधका यज्ञाः प्रायश्चित्तकराश्च ये ।
ते मेऽसन्धितो जाता यज्ञास्तस्य महात्मनः ॥
रक्षःसर्वं सर्पसर्वं सर्वं चैवाभिचारिकम् ।
गोमेधो वृक्षनापश्च खुरेभ्यो ह्यभवन्निमे ॥
मायेष्टिः परमेष्टिश्च गोघ्ननिर्भोगसम्भवः ।
लाङ्गलसन्धौ संजाता अग्निष्टोमस्तथैव च ॥
नेमिस्तिकाश्च ये यज्ञाः संक्रान्त्यादौ प्रकी-
र्तिताः ।
लाङ्गलसन्धौ ते जातास्तथा द्वादशवार्षिकम् ॥
तायप्रयोगसामौ जयन्तुः सङ्कर्षणस्तथा ।

यज्ञः

आर्कमाथर्वणश्चैव नाभिसन्धेः समुद्भवाः ॥
ऋचोत्कर्षः चैत्रयज्ञः पञ्चमार्गोऽतिथोजनः ।
लिङ्गसंस्थानहैरन्वयज्ञा जातास्तु जातुनि ॥
एवमष्टाधिकं जातं सहस्रं द्विजसत्तमाः ॥
यज्ञानां सततं लोका येर्भायन्तेऽधुनापि च ।
सुगस्य पोत्रात् संजाता नासिकायाः सुवो-
भभवत् ॥

अन्ये सुकुसुवमेहा ये ते जाताः पोत्रनासयोः ।
ग्रीवाभागेन तस्याभूत् प्राक्वंशो मुनिसत्तमाः ॥
इष्टापूर्तं यजुर्धर्मो जाताः श्रवणरन्ध्रतः ।
दंष्ट्राभ्यो ह्यभवन् यूपाः कुशा रोमाणि चाभ-
वन् ॥

उद्गाता च तथाध्वर्युर्होता समिध एव च ।
अग्निरक्षिणवामाङ्गपश्चात्पादेषु सङ्गताः ॥
पुरोडाशाः सचरवो जाता मस्तिष्कसन्धयात् ।
कर्ध्वर्नेत्रयुगाज्जाता यज्ञकेतुस्तथा खुरात् ॥
मध्यभागेऽभवद्देही मेढ्रात् कुण्डमजायत ।
रेतोभारास्तथैवाण्यं खराभन्ताः समुद्भवाः ॥
यज्ञालयः पृष्ठभागात् हृत्पद्मात् यज्ञ एव च ।
तदात्मा यज्ञपुरुषो सुप्ताः कक्षात् समुद्भवाः ॥
एवं यावन्ति यज्ञानां भाण्डानि च हवर्गेषु च ।
तानि यज्ञवराहस्य शरीरादेव चाभवन् ॥
एवं यज्ञवराहस्य शरीरं यज्ञतामगात् ।
यज्ञरूपेण सकलमाप्यायितुमिदं जगत् ॥
एवं विधाय यज्ञन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
सुवृत्तं कनकं घोरमासेदुर्यत्नतत्पराः ॥
ततस्तेषां शरीराणि पिच्छीकृत्य पृथक् पृथक् ।
त्रिदेवास्त्रिशरीराणि यधमन्मुखवायुभिः ॥
सुवृत्तस्य शरीरान्तु यधमन्मुखवायुना ।
स्वयमेव जगत्सृष्टा दक्षिणाग्नस्ततोऽभवत् ॥
कनकस्य शरीरान्तु भापयामास केशवः ।
ततोऽभूद्राजं पत्यामिः पञ्चवैतानभोजनः ॥
घोरस्य तु वपुः शम्भुभापयामास वै स्वयम् ।
तत आहवनीयोऽग्नस्तत्तृणान् समजायत ॥
एतैस्त्रिभिर्जगत् त्र्यामं त्रिभूलं सकलं जगत् ।
एतत् यज्ञ त्रयं नित्यं तिष्ठति द्विजसत्तमाः ।
समस्ता देवतास्तत्र वसन्तेऽनुचरैः सह ॥
एतद्भद्रप्रदं नित्यमेतदेव त्रयात्मकम् ।
एतत् त्रयोविधस्नानमेतत् पुण्यकरं परम् ॥
यस्मिन् जनपदे चैते ह्ययन्ते अग्नयस्तथा ।
तस्मिन् जनपदे नित्यं चतुर्वर्गो विवर्द्धते ॥
एतदः कथितं सर्वं यत् पृष्टं द्विजसत्तमैः ।
यथा यज्ञवराहस्य देहो यज्ञत्वमाप्तवान् ।
तथा च तस्य पुत्राणां देहास्तेतात्वमागमन् ॥”

इति कालिकापुराणे ३० अध्यायः ॥*

ब्रह्मण आदियज्ञा यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“पूर्वमेव मया ख्यातं यदा स्वायम्भुवो मनुः ।
जातः परमधर्मात्मा शतरूपापतिः स्वयम् ॥
सृष्टा प्रजापतिः पूर्वं सृष्टिकर्मण्ययोजयत् ।
वत्स ! त्वमेव संकल्पा स्वल्पां सृष्टिं कुरु ह्यथ ॥
स्वयं तु पुष्करं गत्वा कृत्वा यज्ञन्तु वित्तरम् ।

यज्ञः

ब्रह्मोद्गाता होताध्वर्युश्चत्वारो यज्ञवाहकाः ।
एकैकस्य त्रयश्चान्ये परिवाराः स्वयं कृताः ॥
एते वै गोडृश प्रोक्ता ऋत्विजो वेदचिन्तकाः ।
श्रुतानि त्रीणि षड्भिश्च यज्ञाः सृष्टाः स्वय-
म्भुवा ॥

भीष्म उवाच ।

यज्ञस्य ब्रह्मणो विप्र ! समाप्तिं वद साम्प्रतम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

मन्वन्तरे यतीते तु यज्ञस्यावश्योऽभवत् ।
दक्षिणा ब्रह्मणा दत्ता प्राची होतुस्तु दक्षिणा ॥
अध्वर्यवे प्रतीची तु उद्गातुश्चोत्तरा तथा ।
त्रैलोक्यं सकलं ब्रह्मा ददौ तेषाम्नु दक्षि-
णाम् ॥

धेनुनाश्च शतं साष्टं दातव्यं यज्ञसिद्धये ।
अध्वर्युणां सहस्राणि स्वेच्छया दानमिच्छते ॥”
इति पाद्मे दृष्टिखण्डे ३१ अध्यायः ॥*

ब्राह्मणादीनां स्वधर्मयज्ञा यथा,—

“आरम्भयज्ञाः चत्ताः स्युर्हविर्यज्ञा विप्रः

सृताः ।

परिचारयज्ञाः शृङ्गास्तु जपयज्ञास्तु ब्राह्मणाः ॥”

इति मात्स्ये ११० अध्यायः ॥*

हिंसायज्ञस्य अधर्मजनकत्वं यथा,—

“तथा विश्वभुगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्त्तयन् प्रभुः ।
देवतैः सह संहृत्य सर्वसाधनसंभृतम् ॥
तस्याश्वमेधे विततं समाजग्मुर्महर्षयः ।
महर्षयश्च तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणांस्तदा ॥
विश्वं भुजन्ते त्वपृच्छन् कोऽयं यज्ञविधिस्तव ।
अधर्म्मो बलवानेष हिंसाधर्म्मश्च यथा तव ॥
न नः पशुवधस्त्वित्तव यज्ञेश्वरोत्तम ! ।
अधर्म्मो धर्म्मघाताय प्रारब्धः पशुभिस्त्वया ॥
नायं धर्म्मो चाधर्म्मोऽयं न हिंसा धर्म्म उच्यते ।
आगमेन भवान् धर्म्मं प्रकरोतु यदीच्छति ॥
विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्म्मणाथयसेतुना ॥
एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
उक्तो न प्रतिजग्राह मानमोहसमन्वितः ॥
तेषां विवादः सुमहान् जज्ञे इन्द्रमहर्षि-
णाम् ।

जङ्गमैः स्थावरैः केन यद्ययमिति चोच्यते ॥

ते तु खिन्ना विवादेन तण्डुलका महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यमिन्द्रेण प्रपञ्चुः खचरं वसुम् ॥

ऋषय ऊचुः ।

महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्तव यज्ञविधिरूप ! ।

उत्तानपादे ! प्रब्रूहि संशयं नो नुद प्रभो ! ॥

सूत उवाच ।

श्रुत्वा वाक्यं वसुस्तेयामविचार्य बलावलम् ।

वेदशास्त्रमनुसृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ॥

यद्ययं पशुभिर्मध्यैरेथ मूलफलैरपि ।

हिंसा स्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शनागमः ॥

शवं कृतोत्तरास्ते तु शुक्लात्मानं ततो धिया ।

अवश्यं भाविनं दृष्ट्वा तमधो ह्यप्रपञ्चदा ॥

इत्युक्तमात्रो वृषतिः प्रविवेश रसानतलम् ।

धर्म्मणां संशयच्छेत्ता राजा वसुरधो गतः ॥

यज्ञ

यज्ञस्या

यज्ञियः

तस्मान्न वाचो ह्येकेन बहुज्ञेनापि संशयः ।
 तस्मान्न हिंसा यज्ञस्य यदुक्तमधिभिः पुरा ॥”
 इति मात्स्ये ११६ अध्यायः ॥
 तद्देविकपर्यायः । वेनः २ अध्वरः ३ मेघः ४
 विदयः ५ नार्यः ६ सवनम् ७ होत्रा ८ इष्टिः
 ९ देवताता १० मखः ११ विष्णुः १२ इन्द्रः १३
 प्रजापतिः १४ धर्मः १५ । इति पञ्चदश यज्ञ-
 नामानि । इति वैदनिर्घण्टौ । ३ । १७ ॥
 (विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।११७।
 “यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”)
 यज्ञकृत्, त्रि, (यज्ञं करोतीति । कृ + कृप् ।
 यागकर्त्ता । (यथा, श्रीमद्भागवते १४।४।७ ।
 “तामागतं तत्र न कश्चनानियद-
 विमानितां यज्ञकृतो भयाञ्जनः ।
 ऋते स्वर्गं जननीषु सादराः
 प्रेमाशुक्लः परिष्वज्युर्मुदा ॥”
 पुं, विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४।
 १२८ ।
 “यज्ञभृद्यज्ञकृद्यज्ञी यज्ञभृग् यज्ञसाधनः ॥”)
 यज्ञपशुः, पुं, (यज्ञार्थः पशुः ।) घोटकः । इति
 शब्दमाला ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ४ ।
 १६।११ ।
 “चरमेणाश्वमेधेन यजमाने यजुष्यतिम् ।
 वैद्ये यज्ञपशुं स्वर्द्धनपोवाह तिरोहितः ॥”)
 द्वागश्च ॥
 यज्ञपुरुषः, पुं, (यज्ञरूपी पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । २३ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 २ । ७ । ११ ।
 “सर्वे ममास भगवान् ह्यग्रशीरघाथो
 साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः ।
 हृन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा
 वाचो बभूवुरश्वतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥”)
 यज्ञभाजनं, क्ली, (यज्ञस्य भाजनम् ।) यज्ञ
 पात्रम् । इति जटाधरः ॥
 यज्ञभूषणः, पुं, (यज्ञं भूषयतीति । भूष + णिच् +
 ल्युः ।) श्वेतदर्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुश-
 मात्रम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे
 भागे ।
 “कुशो दर्भस्तथा वर्हिः सूर्ययो यज्ञभूषणः ।
 ततोऽन्यो दीर्घपत्रः स्यात् चुरपत्रस्तथैव च ॥”)
 यज्ञयोग्यः, पुं, (यज्ञे योग्यः उचितः ।) उडु-
 स्वरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागाहं, त्रि ॥
 यज्ञवल्ली, स्त्री, (यज्ञस्य वल्ली ।) सोमवल्ली ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः सोम-
 लनाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 यज्ञवाटः, पुं, (यज्ञस्य वाटो गृहम् ।) यज्ञस्थानम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते १० ।
 २३ । ३३ ।
 “इत्युक्ता मुनिपत्न्यास्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ।
 ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्तमपारयन् ॥”)
 यज्ञवृक्षः, पुं, (यज्ञस्य वृक्षः) वटवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विकङ्कतः । तत्पर्यायो यथा,

“विकङ्कतः सुवाट्यो यस्थिला स्वादुकण्टकः ।
 स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी व्याघ्रपादपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यज्ञश्रेष्ठा, स्त्री, (यज्ञे श्रेष्ठा ।) सोमवल्ली । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसाधनः, पुं, (यज्ञं साधयतीति । सिध + णिच्
 + ल्युः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य
 सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ । १४६ । ११८ ॥
 (यज्ञसाधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे १।१४५।३।
 “पुरुषैषस्तुरियं यज्ञसाधनः ।”
 “यज्ञसाधनः यज्ञसाधकः अग्राधीनत्वात् यज्ञस्य ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यज्ञसारः, पुं, (यज्ञे सारः उत्कृष्टः ।) यज्ञोडुम्बर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यज्ञसूत्रं, क्ली, (यज्ञे धृतं सूत्रम् ।) यज्ञोपवीतम् ।
 यथा,—
 “पवित्रं यज्ञसूत्रं यज्ञोपवीतमित्यपि ।
 यज्ञसूत्रं तदेवोपवीतं स्याद्वक्षिणे भुजे ॥
 उद्धृते वामबाहौ तु प्राचीनावीतमप्यदः ।
 निवीतन्तु तदेव स्याद्दूर्ध्ववक्षसि लम्बितम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 तस्य प्रमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वन्तु त्रिवृतं सूत्रं सध्वानिर्मितं शनैः ।
 तन्तुत्रयमधोवृत्तं यज्ञसूत्रं विदुर्बुधाः ॥
 त्रिगुणं तदग्रस्थियुक्तं वेदप्रवरसम्मितम् ।
 शिरोधराभिममथ्यात् पृष्ठार्द्धपरिमाणकम् ॥
 यजुर्विदां नाभिमितं सामगानामयं विधिः ।
 वामस्कन्धेन विधृतं यज्ञसूत्रं बलप्रदम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥
 अस्य धारणे मन्त्रो यथा,—
 “यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपन-
 स्नामि ।”
 इति संस्कारतत्त्वधृतभट्टभाष्यम् ॥
 यजुषान्, —
 “यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं
 दृष्टव्यतेर्यत् सहजं पुरस्तात् ।
 आयुष्यमग्रां प्रतिमुञ्च शुभं
 यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः ॥”
 इति पशुपतिः ॥
 युगभेदे तत्सूत्रनियमो यथा,—
 “सत्ये स्वर्णमयं सूत्रं त्रेतायां राजतं तथा ।
 द्वापरे ताम्रजं प्रोक्तं कलौ कार्पाससम्भवम् ॥”
 इति दृष्टद्वाराजमार्तण्डः ॥
 अन्यच्च ।
 “यज्ञार्थं धार्यते सूत्रं यज्ञं ब्रह्मण्यमिष्यते ।
 स्वर्णं रौप्यं ताम्रमूर्ध्नि पट्टं कार्पासवार्हिषम् ॥
 ऋगाजिनं गुटं शक्ती यथालब्धं निधाय च ।
 यज्ञसूत्रं परिचरेद्ब्रह्मलिङ्गक्रियात्मकम् ॥
 न तत्र नियमो ग्राह्यः सूत्रब्रह्मण्यशुद्ध्या ॥”
 इति दृष्टादित्यसंहिता ॥
 यज्ञस्थानं, क्ली, (यज्ञस्य स्थानम् ।) यज्ञवाटः ।
 इति जटाधरः ॥

यज्ञाङ्गः, पुं, (यज्ञं अङ्गति प्राप्नोतीति । अङ्ग +
 अण् ।) उडुम्बरः । इत्यमरः । २ । ३ । २२ ॥
 (अस्य पर्यायो यथा,—
 “यज्ञाङ्गो ब्रह्मवृक्षश्च हेमदुग्धोऽप्युडुम्बरः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “उडुम्बरो जनुफलो यज्ञाङ्गो हेमदुग्धकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 खदिरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मण-
 यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञ एव अङ्गं
 यस्य । विष्णुः । यथा, महाभारते १३।१४६।
 ११७ ।
 “भूर्भुवःस्वस्तुरुस्तारः स्वपिता प्रपितामहः ।
 यज्ञो यज्ञपतिर्यज्ञा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः ॥”* ॥
 यज्ञस्याङ्गमिति ।) यागावयवे यज्ञसाधने च
 क्ली ॥ (यथा, कुमारसम्भवे १ । १७ ।
 “यज्ञाङ्गो नित्यमवेक्ष्य यस्य
 सारं धरित्रीधरणचमच ॥”)
 यज्ञाङ्गा, स्त्री, (यज्ञमङ्गति प्राप्नोति या । अङ्ग +
 अण् । टाप् ।) सोमवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विषयोऽस्याः सोमवल्लीशब्दे ज्ञातयः ॥)
 यज्ञान्तः, पुं, (यज्ञस्य अन्तोऽवसानं यस्मिन् ।)
 अवभृथः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६८ ॥ याग-
 शेषश्च ॥ (यथा, महाभारते १३ । १४६ ।
 ११८ ।
 “यज्ञान्तकृत् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च ॥”)
 यज्ञारिः, पुं, (यज्ञस्य दधयज्ञस्य अरिर्नाशकः ।)
 शिवः । इति धनञ्जयः ॥ राक्षसश्च ॥
 यज्ञिकः, पुं, पलाशवृक्षः । इति जटाधरः ॥
 (अनुकम्पितो यज्ञदत्तः । “वक्रचो मनुष्य-
 नाम्नश्च वा ।” ५ । ३ । ३८ । इति ठक् ।
 “ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादधः ।” ५।३।३९। इति
 प्रकृतेर्द्वितीयादध ऊर्ध्वस्य लोपः । यज्ञदत्तकः ।
 इति काशिका ॥)
 यज्ञियं, त्रि, (यज्ञमर्चयतीति । यज्ञ + “यज्ञर्त्विग्भ्यां
 घञश्चौ ।” ५।१।७१। इति घः ।) यज्ञकर्म्म-
 हम् । इत्यमरः । २।७।२७ ॥ (यथा, हरिवंशे ।
 २६ । १६ ।
 “कृतो यज्ञविभामो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥”)
 यज्ञाय हितम् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥
 (यथा, मनुः । २ । २३ ।
 “कृष्णसारस्तु चरति ऋगो यज्ञ स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥”)
 यज्ञियः, पुं, (यज्ञाय हितः । यज्ञ + घः ।) द्वापर-
 युगम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (खदिरवृक्षः ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लक्ष्यश्च यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पलाशः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पलाशः किंशुकः पर्णो यज्ञियो रक्तपुष्पकः ।
 क्षारश्रेष्ठो वातहरो ब्रह्मवृक्षो सरिहरः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यज्ञियदेशः, पुं, (यज्ञियश्चासौ देशश्चेति ।)
यागकरणीपयुक्तदेशः । यथा, मनुः ॥२॥२३॥
“कृणुसारस्तु चरति ऋगो यज्ञ स्वभावनः ।
स त्रियो यज्ञियो देशो स्वेच्छदेशस्ततः परः ॥”
यज्ञियशाला, स्त्री, (यज्ञिया शाला ।) याग-
मण्डपम् । इति जटाधरः ॥
यज्ञीयः, पुं, (यज्ञे भवः इति । यज्ञ + “गृहादि-
भ्यश्च ” ४ । २ । १३८ । इति कः ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ यागसम्बन्धिनि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०४ । ६ ।
“प्रशस्ते ह्यनि यज्ञीये सर्वकामसम्पद्धिमत् ।
कारयामास प्रयातिर्यज्ञायतनमुत्तमम् ॥”)
यज्ञीयव्रजपादपः, पुं, (यज्ञीयश्चासौ ब्रह्मपादप-
श्चेति ।) विकङ्कतवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञेश्वरः, पुं, (यज्ञानामेश्वरः ।) विष्णुः । यथा,
“यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तकथ-
भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।
तत्त्वनिधानादपयानु सद्यो
रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥”
इति आहतत्वम् ॥

यज्ञेष्टं, स्त्री, (यज्ञे इष्टम् ।) दीर्घरोहिषकलणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

यज्ञोडुम्बरः, पुं, (यज्ञोचितः उडुम्बरः ।) उडु-
म्बरवृक्षः । यज्ञोडुम्बर इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हेमदुग्धी २ यज्ञफलः ३ यज्ञाङ्गः ४ हेमदुग्धकः
५ उडुम्बरः ६ जनुफलः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ अस्य गुणाः यथा, भावप्रकाशे ।
“उडुम्बरो हिमो रूक्षो गुरुः पित्तकफास्रनुत् ।
मधुरस्तुवरो वर्यो ब्रह्मशोधनरोपणः ॥”

यज्ञोपवीतं, स्त्री, (यज्ञवृत्तं उपवीतम् ।) यज्ञ-
सूत्रम् । प्रैता इति भाषा । तत्पर्यायः । पवि-
त्रम् २ ब्रह्मसूत्रम् ३ द्विजायनी ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य निरूपणं यथा । उप-
वीतमाह गोभिलः । यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्र
वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुमेव । यज्ञोपवीतं
विशिष्टविन्यासधारणकर्मतया कुरुते । किं
तत् सूत्रम् । सूत्रं विशेषयति ह्यन्धोगपरिशिष्टम् ।
“ऊर्ध्वं त्रिवृतं कार्यं तन्नुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतोपवीतं स्यात्तस्यैको गन्धिरिष्यते ॥”
वामावर्त्तवर्तितं तन्नुत्रयं त्रिगुणं कृत्वा दक्षिणा-
वर्त्तवर्तितं कार्यं एवं त्रिवृतं त्रिसवं उपवीतं
स्यात् । एको गन्धिरिति नानात्वनिषेधार्थम् ।
तथा बौधायनः ।

“कौषं सौत्रं त्रिखट्वतं यज्ञोपवीतमानाम् ॥”
कौषं कृमिकोषोद्भवं पट्टसूत्रादिमयमित्यर्थः ।
सौत्रं कार्पासोद्भवं । तथा मनुः ।
“कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृतम् ।
शूणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ॥”
त्रिखट्वतमित्युक्तत्वात् मनुवचनेऽपि त्रिवृत्मात्रं
त्रिसवत्वेन विप्रस्यम् । यत्तु पैठीनसिवचनम् ।
कार्पासमुपवीतं षट्पत्तु त्रिवृतं ब्राह्मणस्य ।
क्षौमं राजन्यस्य । आविकं वैश्यस्य । तन्नव-

तन्त्वसम्भवे षट्पत्तुविधायकम् । नवतन्तुत्वं
यत्तमाह देवलः ।
“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्राणि नव तन्तवः ।
एकेन गन्धिना तन्तुर्द्विगुणस्त्रिगुणोऽथवा ॥”
एकेन गन्धिना युक्त इति शेषः । द्विगुण-
स्त्रिगुणोऽथवेति । तन्तुवलेन द्विसवस्त्रसवो वा
कर्तव्यः । द्विसवत्वं त्रिसवत्वासम्भवे । गोभिले
वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो वस्त्रकुश-
रज्जुः सूत्रानुकल्पप्रदर्शनार्थः । एवकार-
स्त्रिसवत्ववच्छेदार्थः । द्वितीयो वाशब्दः
अनुक्तमौज्जवालादिसमुच्चयार्थः । तथा निगम-
परिशिष्टम् । वाससा यज्ञोपवीतानि कुरुते तद-
भावे त्रिवृता सूत्रेण । कुशसुज्जवालप्रतिसर-
रज्जुभिर्वा । वालोऽत्र गोवालः । यथा देवलः ।
“कार्पासक्षौमगोवालशररज्जुलणोद्भवम् ।
सदा सम्भवतो धार्यमुपवीतं द्विजातिभिः ॥”
तदभाव इति करणादस्त्राभावे कुशरज्जुभिरिति
बोध्यम् । इति आहविवेकः ॥ * ॥ अथोप-
नयनदिनम् । तत्र गर्भाष्टमेऽब्दे ब्राह्मणस्योप-
नयनं शस्तम् । क्षत्रियस्य गर्भैकादशे । गर्भ-
द्वादशे वैश्यस्य शस्तम् । अत्रासामर्थ्ये ब्राह्म-
णस्य षोडशवर्षपर्यन्तमेव । क्षत्रियस्य द्वाविं-
शतिवर्षपर्यन्तम् । वैश्यस्य चतुर्विंशतिवर्ष-
पर्यन्तं तदनुष्ठानकालः । तत्र मासाः माघ-
फाल्गुनचैत्रवैशाखज्येष्ठाषाढा विहिताः । तत्र
तिथयः द्वितीयैकादशीद्वादशीपक्षमीदशमी-
तृतीया विहिताः । तत्र वाराः बृहस्पति-
शुक्ररवौणां प्रशस्ताः । सामगानां मङ्गल-
वारोऽपि । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती ज्येष्ठा
घनिष्ठा अश्विनी अनुराधा हस्ता रेवती पुष्या
चित्रा श्रवणा मृगशिरः शतभिषा पूर्वफल्गुनी
उत्तरफल्गुनी पूर्वाभाद्रपदा उत्तरभाद्रपदा
रोहिणी पूर्वाषाढा । तत्र लग्नानि वृषसिंह-
तुलाधनुर्मौनसंज्ञकानि । तत्र पक्षः शुक्लः ।
तच्चन्द्रादिशोभने अनध्यायादीन् परित्यज्य
कर्त्तव्यम् । इति ज्योतिषतत्त्वमतम् ॥ * ॥
अथोपनयनम् । तत्र गोभिलः । गर्भाष्टमेषु
ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु क्षत्रियं गर्भ-
द्वादशेषु वैश्यम् । आषोडशात् ब्राह्मणस्यान-
तीतः कालो भवति आदाविंशात् क्षत्रियस्य
आचतुर्विंशात् वैश्यस्य । अत ऊर्ध्वं पतित-
सावित्रीका भवन्ति । नैतानुपनयेयुर्नाध्याप-
येयुर्न अभिस्विवाहयेयुः ॥ आषोडशादित्यभि-
विधावाद् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“षोडशाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकीर्तिता ॥
सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते ॥”
अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
“पतिता यस्य सावित्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तं भवेद्देशं प्रोवाच वदतां वरः ॥”
इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भ-

जन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डूक्यः ।
“व्रतवन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः ।
आधानपूर्वकमेके प्रसूतिपूर्वं सदायि तु ॥”
यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठीनसिवचनम् ।
द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता अवरोहकाला
भवन्ति । तद्वादशवर्षादुपरि ब्राह्मणादीनां महा-
याद्वतिहोमप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरु-
प्रायश्चित्तमिति । तथा च शङ्खलिखितौ । ब्राह्म-
सान्द्रायणं चरेत् गोप्रदानञ्च कुर्यात् । चान्द्रा-
यणाशक्तौ धेनुवृत्तं तन्मूल्यं वा सार्द्धं द्वाविंशति-
कार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा
सार्द्धं त्रयोविंशतिकार्षापणाः देयाः । पितृमाह-
रहितस्य निःस्वस्य देशोपपन्नवादिना पतित-
सावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णु ।
“येषां द्विजानां सावित्री नातुतिष्ठेद् यथाविधि ।
तांश्चारयित्वा चीनं कच्छान् यथाविधुपना-
ययेत् ॥
कच्छं प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनुत्रयं तन्मूल्यं
वा नव कार्षापणाः । अकृतप्रायश्चित्तं प्रत्याह
नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्त्तृसंसर्गिणां
प्रायश्चित्तप्रदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् ।
“ब्राह्मणाचार्यस्य सुक्तात्रं कच्छपादेन शुश्रूषति ।
यज्ञोपनयते ब्राह्मणं त्रिभिः कच्छैः स शुश्रूषति ॥”
भुजवलभीमकृत्यचिन्तामण्योः ।
“स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्ण्यचित्रा-
हरि-
ध्वन्द्वौ तोयपतौ भगेऽदितिसुते भाद्रहृये सागरे ।
केन्द्रस्थे भृगुलेऽङ्गिरःशशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे
कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ वाराः सितार्के-
ज्यकाः ॥”
अदितिसुत उत्तरफल्गुनी । सागरः पूर्वा-
षाढा । दीपिकायाम् ।
“जीवाकेन्दुशुद्धौ हरिशयनवह्निर्भास्करे
चोत्तरस्थौ
स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे चौरिभे
नादितौ च ।
शुक्रार्केज्यर्क्षलभे रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य
षष्ठाष्टमेन्दुं
नो जीवास्तातिचारेऽर्क्षसितगुरुदिने काल-
शुद्धौ व्रतं स्यात् ॥”
रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । षष्ठाष्ट-
मेन्दुं लग्नापेक्षया । कृत्यचिन्तामणौ ।
“माघे द्रविणशीलाष्टः फाल्गुने च दृष्टव्रतः ।
चैत्रे भवति मेघावी वैशाखे कोविदो भवेत् ॥
ज्येष्ठे गहननीतिश्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
श्रैष्ठ्यव्यष्टौ रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥”
राजमार्तण्डः ।
“पुनर्वसौ क्रतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति ॥”
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे कूर्द्धोपनयनगोदानविवाहाः ।
विवाहः सार्वभौतिक इत्येके । आपूर्यमाणे
पक्षे शुक्ले पक्षे । दृष्टवर्गः ।

यज्वा

यतः

यतिः

“सूतिपूताननध्यायान् सप्तमीं च त्रयोदशीम् ।
पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ॥”
श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये ।
“कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुनाषाढयो-
रपि ।
कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः ॥”
भुजवलः ।
“चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिष्ठन्नेवाष्टकासु च ।
मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा ॥
पञ्चयोर्मासमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् ।
नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धुभक्तियाम् ॥”
उपनयने उत्तरायणशुक्लपञ्चयोर्विधानात् कार्ति-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयानिवेधः पुनः-
संस्कारमर्हति इत्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः ।
वैश्योपनयनपरश्च । तथा च गर्गः ।
“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे ।
दक्षिणे च विष्णो कार्यं नानध्याये न संक्रमे ।
अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं भवेत् ॥”
अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः ।
नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लतृतीया
आषाढशुक्लदशमी मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा ।
वैशाखशुक्लतृतीया युगादित्वेन निषिद्धा ।
षष्ठ्यामशुचिरुग्भायो रिक्षासु बहुदोषभाक् ।
सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनम् । शाखाधि-
पत्वात् । यथा च ।
“शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् ।
नीचस्थितेरिगृहगेऽथ पराजिते वा
जीवे भृगुपुनयः सूतिकर्महीनः ॥”
अस्य शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ ।
“जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा ।
व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि
विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
अस्मिन् गते देवगुरौ गुरौ वा
ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्युत्ते ।
व्रतोपनीतो दिवसेः प्रणाशं
प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः ॥”
उदये लग्ने । व्रतेन उपनयनेन । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥
यज्जुः, त्रि, (यजतीति । यज् + “यजिमनिभुन्वि-
दक्षिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति
युच् ।) यजुर्देवता ब्राह्मणः । इत्युणादि-
कोषः ॥ यजमानः । इति संचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ३१ । १३ ।
“त्वमग्ने यज्यवे पाशुरन्तरोऽनिषङ्गाय ।”
“हे अग्ने त्वं यज्यवे यज्योर्यजमानस्य पाशुः
पालकः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
यज्वा, [न] पुं, (यज् + “सुयजोर्ङनिप् ।” ३ ।
२ । १०३ । इति ङनिप् ।) विधिना दृष्टवान् ।
वेदविधानेन कृतयागः । इत्यमरः । २ । ७ । ८ ॥
(यथा, नैषधचरिते । ३ । २४ ।

“राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा
कृत्वाध्वराज्योपमयेव राज्यम् ।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसातृकतन्त्रीः
पूर्वं त्वहो शेषमशेषमन्धम् ॥”)

यज्वनांपतिः पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यत्, ई ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, यत्तः ।
ड, यतते पठितुं शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥
यत्, क खेदोपस्करयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खेद इह ताडनम् ।
क, यातयति पुत्रं पिता ताडयति इत्यर्थः ।
यातयति गृहं गृहिणी उपस्करोति इत्यर्थः ।
निरः प्रत्यर्पणे । प्रत्यर्पणं परीवर्तः । निर्यात-
यति धान्येन माषान् लोकः धान्यं दत्त्वा माषान्
गृह्णाति इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

यत्, य, हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥
(यथा, उत्तररामचरिते ।

“अत्र स्थिता लणमदात् बहुशो यदेभ्यः
सीता ततो हरिणकेन विमुच्यते स्म ॥”)

यत्, [द] त्रि, (यजति सर्वैः पदार्थैः सह सङ्गतो
भवतीति । यज् + “त्यजितनिभ्यो ङित् ।”
उणा० १ । १३१ । इति अदिः ङित् ।) बुद्धिस्थ-
त्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नम् । इति न्यायमतं
सिद्धान्तकौमुद्यादिदृष्टिस्तु ॥ ये इति भाषा ॥
(एकविंशतिविभक्तिषु पुलिङ्गे तस्य रूपाणि
यथा, यः १ यौ २ ये ३ । प्रथमा । यम् ४ यौ ५
यान् ६ । द्वितीया । येन ७ याभ्याम् ८ येः ९ ।
तृतीया । यस्मै १० याभ्याम् ११ येभ्यः १२ ।
चतुर्थी । यस्मात् १३ याभ्याम् १४ येभ्यः १५ ।
पञ्चमी । यस्य १६ ययोः १७ येभ्यः १८ ।
षष्ठी । यस्मिन् १९ ययोः २० येषु २१ ।
सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य रूपाणि यथा,
या १ ये २ याः ३ । प्रथमा । याम् ४ ये ५
याः ६ । द्वितीया । यया ७ याभ्याम् ८
याभिः ९ । तृतीया । यस्यै १० याभ्याम् ११
याभ्यः १२ । चतुर्थी । यस्याः १३ याभ्याम् १४
याभ्यः १५ । पञ्चमी । यस्याः १६ ययोः १७
यासाम् १८ । षष्ठी । यस्याम् १९ ययोः २०
यासु २१ । सप्तमी ॥ * ॥ स्त्रीलिङ्गे तस्य
रूपाणि । यत् १ ये २ यानि ३ । प्रथमा ।
यत् ४ ये ५ यानि ६ । द्वितीया । शेषः पुंवत् ॥)

यतः, य, (यद् + “पञ्चम्यास्तसिल् ।” ५ । ३ । ७ ।
इति तसिल् । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।” १ । १ ।
३८ । इति तसिल्प्रत्ययान्तस्यायथत्वम् ।)
हेतुः । यस्मात् । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ॥ (यथा,
मनुः । २ । ११७ ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
अदहीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥”
यद् + “इतराभ्योऽपि ङ्यन्ते ।” ५ । ३ । १४ ।
इति तसिल्प्रत्ययेन । येन । यथा, भागवते ।
२ । ५ । २ ।
“यद्गुणं यदधिष्ठानं यतः सृष्टमिदं प्रभो ! ॥”

येभ्यः । यथा, भागवते । १ । १५ । २१ ।

“तदे धनुस्त इषवः सरथो हयास्ते
सोऽहं रथी वृषतयो यत आनमन्ति ॥”

यत्र । यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ।

“यतो यतः घट्चरणोऽभिवर्तते
ततस्ततः प्रेरितवामलोचना ॥”)

यतमः, त्रि, (यत् + “वा बहुनां जातिपरिप्रश्ने
डतमच् ।” ५ । ३ । ६३ । इति डतमच् ।)
बहुनां मध्ये निर्धारित एकः । एषां मध्ये यः ।
यच्छब्दात् डतमप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
वोधयाकरणम् ॥ (“यतमो भवतां कठः ।”
इति काशिका ॥)

यतरः, त्रि, (यत् + “किं यत्तदो निर्धारणे द्वयो-
रेकस्य डतरच् ।” ६ । ३ । ६२ । इति डतरच् ।)
द्वयोर्मध्ये निर्धारित एकः । अनयोर्मध्ये यः ।
यच्छब्दात् डतरप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सुग्ध-
वोधयाकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १० । ४ । १२ ।
“तयोर्यत् सद्यं यतरद्वितीयस्तदित्सोमोवति
हन्त्यासत् ॥”)

यति, त्रि, बहुवचनान्तयावच्छब्दार्थकः । यतगुलि
इति भाषा । यच्छब्दात् निपातनात् डतिप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । इति सुग्धवोधयाकरणम् ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १५ । १३ ।

“त्वं वेत्य यति ते जातवेदः ।”

“यति ते यावन्तस्ते भवन्ति ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

यतिः, पुं, (यतते चेष्टते मोक्षार्थमिति । यत् +
“सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) निर्जितेन्द्रियग्रामः । तत्पण्यायः ।
यती २ । इत्यमरः । २ । ७ । ४४ ॥ भिक्षुः ३
संन्यासिकः ४ कर्मन्दी ५ रक्तवसनः ६ परि-
ब्राजकः ७ तापसः ८ पराशरी ९ परिकाङ्क्षी
१० मस्करि ११ पारिरक्तकः १२ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निकारः । विरतिः । इति तत्रैव
नानार्थे ॥ * ॥ तस्य वाराणस्यां वासो यथा,—
“अष्टौ मासान् विहारस्य यतीनां संयतात्म-
नाम् ।

एकत्र चतुरो मासानब्धं वा निवसेत् पुनः ॥

अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते ।

यतिभिर्मोक्षकामैश्च अविमुक्तं निषेद्यते ॥”

इति मातृस्ये अविमुक्तमाहात्म्ये १५६ अध्यायः ॥

यतिधर्म्मो यथा,—

“अलाडुं दारुपात्रश्च ऋणस्यं वैदलं तथा ।

एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायजुवोऽब्रवीत् ॥

एककालं चरद्भैक्ष्यं न प्रसज्येत विस्तरे ।

भक्ष्यं प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥

विधूमे सन्नसुतले व्यङ्गारे सुक्तवज्जने ।

वृत्ते शरावसम्पाते भिक्षां निव्यं यतिश्चरेत् ॥

अलाभे न विषादी स्यान्नाभे चैव न हर्षयेत् ।

प्राणयान्निकमात्रः स्यान्नात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥

अभिपूजितलाभांस्तु जुगुप्सतेव सर्वेषु ।

अभिपूजितलाभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥

यतिः

अस्माभ्यवहारेण रहःस्थानासनेन च ।
 द्वियमाणानि विषयेरिन्द्रियाणि निवर्तयेत् ॥
 इन्द्रियाणां निरोधेन रागद्वेषचयेण च ।
 अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥
 अवैत्तेन गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पतनं यातनाश्च यमजये ॥
 विप्रयोगं प्रियेस्त्रैव संयोगश्च तथाप्रियैः ।
 जरया ज्ञाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥
 देहादुक्तमणशास्त्रात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनिःकोटिसहस्रेषु स्त्रीष्वस्यान्तरात्मनः ॥
 अधर्मप्रभवश्च दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्मार्थप्रभवश्चैव सुखसंयोगमजयम् ॥
 सूक्ष्माश्चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेवधमेषु च ॥
 दूषितोऽपि चरेद्दुर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥
 पलं कतकवृक्षस्य यद्यप्यनुप्रसादकम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥
 संरक्षणार्थं जन्तूनां राजावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधां चरेत् ॥
 अद्वा राजा च यान् जन्तून् हिनस्यजानतो
 यतिः ।
 तेषां स्नात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् समाचरेत् ॥
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमं तपः ॥
 दृश्यन्ते आयमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दृश्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥
 प्राणायामैर्देहेदोषान्धारणाभिश्च क्लिष्यम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानोन्धरान् गुणान् ।
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन सम्यग्भूतं गतिमस्यान्तरात्मनः ॥
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
 दर्शनेन विह्वलस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥
 अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वैदिकेस्त्रैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरणेस्त्रोग्रेः साधयन्तीह तत् पदम् ॥
 अस्थिरं स्थाययुतं मांसशोणितखेपनम् ।
 चर्मावनङ्गं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनित्यं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
 नदीकुलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमं देहं कच्छादग्राह्यमुच्यते ॥
 प्रियेषु स्त्रेषु सुकृतमप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विद्वज्ज् ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ॥
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥
 अनेन विधिना सर्वस्यैव सङ्गान् ग्रन्थैः ग्रन्थैः ।
 सर्वद्वन्द्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥
 ध्यानात्मिकं सर्वमेवेतत् यदेतदभिप्रेक्षितम् ।
 न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुते ॥
 अधिपञ्चं ब्रह्म जपेदादिदेविकमेव च ।
 आध्यात्मिकश्च सततं वेदान्ताभिहितश्च यत् ॥
 इदं श्रवणमज्ञानाभिदमेव विजानताम् ।

यतिचा

इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥
 अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो हिजः ।
 स विधूयेहपाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 इति मानवे ६ अध्यायः ॥
 (ब्रह्मणः पुत्रविशेषः । यथा, श्रीमद्भागवते १८।
 ८। १ ।
 “सनकाद्या नारदश्च ऋषिर्हंसोऽरुणिर्यतिः ।
 नेते गृहान् ब्रह्मसुता ह्यावसन्नृद्धैरतः ॥”
 नहुषपुत्रः । यथा, महाभारते ११। ७५। ३० ।
 “यतिं ययातिं संयातिमायातिमयतिं ध्रुवम् ।
 नहुषो जनयामास धट्सुतान् प्रियवाससि ॥”
 विश्वामित्रपुत्रः । यथा, महाभारते १३। ४५। ७ ।
 “आराणिर्नाचिकश्चैव चाम्येयोऽप्यनौ तथा ।
 नवतनुर्वकनखः सयनो यतिरेव च ॥”
 त्रि । कर्मसुपरतोऽयथा । यथा, ऋग्वेदे ।
 ८। ३। ६ ।
 “येनायतिभ्यो भगवे धने हिते
 येन प्रस्कृत्वमाविध ॥”
 “येन सुवीर्येण यतिभ्यः कर्मसुपरतेभ्योऽयष्टभ्यो
 जनेभ्यः सकाशान् धनमाहृत्य भगवे महर्षये
 प्रयच्छसि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यतिः, स्त्री, (यन्त्यते रसनाच्चेति । यम् + “स्त्रियां
 क्तिन् ।” ३। ३। ६४ । इति क्तिन् । “अनु-
 दात्तोपदेशवनतितनोत्पादीनामिति ।” ६। ४।
 ३७ । इति मकारलोपः ।) पाठविच्छेदः । इति
 मेदिनी । ते, ४६ ॥ निष्केशविश्रामस्थानम् ।
 यथा,—
 “यतिर्निष्केशविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते ।
 सा विच्छेदविरामादौः पदेष्वाद्या निजेच्छया ॥
 क्वचित्छन्दस्यास्ति यतिरभिहित्ता पूर्वकृतिभिः
 पदान्ते सा शोभां व्रजति पदमध्ये त्यजति च ।
 पुनस्तत्रैवासौ स्वरविहितसन्धिः श्रयति तां
 यथा कृष्णः पुष्पात्तुलमहिमा मां करुणया ॥
 श्वेतमाख्यसुखास्तु नेच्छन्ति सुनयो यतिम् ।
 इत्याह भट्टः स्वगन्धे गुरुर्मे पुरुषोत्तमः ॥”
 इति च्छन्दोमञ्जरी । १। १६—१८ ॥
 (नियम्यते इति । यम् + क्तिन् । यतते चेष्टते
 व्रतादिरचार्थं इति वा । यत् + “सर्वधातुभ्य
 इन् ।” उणा० ४। ११७ । इति इन् ।) विधवा ।
 रागः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥ वाद्याङ्ग-
 प्रबन्धविशेषः । यथा,—
 “यतिरोद्गायवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।
 गनपः सारिगोष्ठी च नादश्च कथितं तथा ।
 प्रहरणं वृन्दनश्च प्रबन्धाद्वादश स्मृताः ॥”
 यथा हं थातः । इत्येकताल्यां यतिः । इति
 सङ्गीतदामोदरः ॥ (सा त्रिविधा । यथा,
 मार्कण्डेयपुराणे । २३ । ५३ ।
 “चतुर्विधं पदं तालं त्रिःप्रकारं लयत्रयम् ।
 यतित्रयं तथा तोदं मया दत्तं चतुर्विधम् ॥”)
 यतिचान्द्रायणं, स्त्री (यतिभिरनुष्ठेयं चान्द्रायणम्) ।
 व्रतविशेषः । यथा,—
 “अष्टावष्टौ समन्नीयात् पिण्डान् मध्यदिने स्थिते ।

यत्

नियतात्मा हविष्याशी यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 यतिचान्द्रायणे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्नो
 सपादैकादशकार्षापणाः । इति प्रायश्चित्त-
 विवेकः ॥
 यतिनी, स्त्री, (यत् + संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) विधवा । यथा,—
 “विधवा जानिका रण्डा विश्वज्ञा यतिनी
 यतिः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यतिमैथुनं, स्त्री, (यतीनां दुष्टयतीनामिव गोप-
 नीयं मैथुनम् ।) यतिगोप्यरतिः । तत्पर्यायः ।
 खञ्जनरतम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यती, स्त्री, (यतिः । कृदिकारादिति स्त्रियां ङीष् ।)
 विधवा । इति शब्दरत्नावली ॥
 यती, [नृ] पुं, (यत् + संयमोऽस्या अस्तीति । यत् +
 इनिः ।) यतिः । जितेन्द्रियः । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ४४ ॥ (यथा, सुगन्धोद्ये कारकप्रकरणे ।
 “दृष्ट्वा दधिं शारुकमेतदृच्छका-
 नुन्नोत्तवन्तं यतिभिः सुदर्शनम् ॥”)
 यतुका, स्त्री, (यत् + बाहुलकात् उक्तं पक्षे
 यतुका, उक्त । स्त्रियां टाप् ।) वृक्षविशेषः ।
 यथा,—
 “रजनी स्यात्तु यतुका यतुका जननीति च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यत्नः, पुं, (यत् + “यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो
 नङ् ।” ३। ३। ६० । इति नङ् ।) रूपादि-
 चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतगुणविशेषः । स च
 त्रिविधः । प्रवृत्तिः १ निवृत्तिः २ जीवन-
 योनिः ३ । यथा,—
 “प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनयोनयः ।
 एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्तितम् ॥”
 तेषां कारणं यथा,—
 “चिकीर्षा कृतिसाध्येशसाधनत्वमतिस्तथा ।
 उपादानस्य चाध्यत्तं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥
 निवृत्तिस्तु भवेद्द्वेषाद्विषसाधनताधियः ।
 यत्नो जीवनयोनिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ।
 शरीरे प्राणसञ्चारे कारणं तत् प्रकीर्तितम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 उद्योगः । यथा,—
 “उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-
 देवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”
 इति हितोपदेशः ॥
 यत्नवान्, [तृ] त्रि, यत्नविशेषः । यत्नशब्दात्
 वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८६। ६।
 “कंसोऽपि समाज्ञपञ्चानूरः पूर्वमेव तु ।
 योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्नवतेति वै ॥”)
 यत्न, इ क संकोचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्यवर्गाद्योपधः ।
 इ क, यत्नयति मन्त्रेण सर्पं जाङ्गलिकाः । यत्ने

इत्यनेनैवेष्टसिद्धे इदमुक्त्यो वेदेष्टुचारणमेदार्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

यत्र, य, यस्मिन् । येखाने इति भाषा । यच्छब्दात्
सप्रत्याख्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, श्रीमद्भागवतीतायाम् ।

“यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद् याति तत्तत् स्वरूप-
ताम् ॥”)

यथा, य, सादृश्यम् । साम्यम् । तत्पर्यायः । वत् २
वा ३ तथा ४ एव ५ एवम् ६ । इत्यमरः । ३ ।
४ । ६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ । ४ ।

“वितरति गुरुः प्राज्ञे विद्यां यथैव तथा जडे
न च खलु तयोर्ज्ञाने शक्तिं करोत्यपहन्ति च ।
भवति च तयोर्भूयान् भेदः फलं प्रति तदुभया
प्रभवति शुचिर्विम्बोदग्राहे मणिर्नन्दनं चयः ॥”)

यथाकामी, [न] चि, (यथा कामयते इति ।
कामि + णिनिः । यदा, काममनतिक्रम्य प्रवृत्ति-
रस्यास्तीति । यथाकाम + अत इतिठानाविति

इतिः ।) खेच्छाचारी ॥ तत्पर्यायः । स्वरुचिः =
स्वच्छन्दः ३ खैरी ४ अपाततः ५ स्वतन्त्रः ६
निरवग्रहः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६ ॥
नियन्त्रणः ८ । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्करसंहितायाम् । १ । ८२ ।
“यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुसरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ॥”)

यथाक्रमं, य, क्ली, क्रमाम्बुपम् । क्रममनतिक्रम्येति
याकरणम् ॥ (यथा, रघुवंशे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः
धृतेश्च धीरः सङ्ग्रीह्यन्त सः ॥”)

अपि च ।
“यथाक्रमेण पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा ।
प्रतितापतिता वापि एकोद्दिष्टविधानतः ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥

यथाजातः, चि, (यथा न जातः इति यथा-
जातः । जातोऽपि पुत्रादिरजात इव प्रतीयते

विद्यया श्रौत्येण वा न कैरपि विदितत्वात् ।)
मूलः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ नीचः । इति

जटाधरः ॥
यथातथं, य, क्ली, (यथा वस्तुते तथानतिक्रम्य
इति अनतिवृत्तौ अय्ययीभावः । अय्ययीभावश्च ।

२ । ४ । १८ । इति नपुंसकत्वम् । “ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।” १ । २ । ४७ । इति

ह्रस्वः । “नाय्ययीभावादतोऽमूलपञ्चम्याः ।” २ ।
४ । ८३ । इति प्रथमाविभक्तोरमादेशः ।)

यथार्थम् । इति हारावली ॥ (यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“यत्र स्वधाम्नामी भावा रजःसत्त्वतमोमयाः ।
गुणनामक्रियारूपैर्विभाव्यन्ते यथातथम् ॥”)

यथापूर्वम्, य, क्ली, (पूर्वमनतिक्रम्य इत्यय्ययी-
भावः ।) पूर्वदिग्देशकालानुरूपम् । यथा,—

“अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु
च ।

यथापूर्वम् यथा भावः स्वर्गादीनां न विष्णुता ॥
इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणवचनम् ॥

यथासुखीनः, चि, (यथासुख + “यथासुखसं-
खस्य दर्शनः खः ।” ५ । २ । ६ । इति खः ।)

सुखप्रतिविम्बाश्रयः । सुखस्य सङ्गं यथासुखं
प्रतिविम्बं निपातनात् सादृश्येय्ययीभावः ।

यथासुखं दर्शनः यथासुखीनः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ अपि च ।

“तत्सिद्धीयमाणोऽसौ हेमरत्नमयो नृगः ।
यथासुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बहु लोभयन् ॥”

इति भट्टिः ॥

सुखस्य सङ्गं यथासुखं दर्पणादिस्थप्रतिविम्ब-
मुच्यते । सादृश्यार्थेय्ययीभावः । इति भरतः ॥

निर्मलत्वात् सीताया अयतो यथासुखीनः
प्रतिविम्बाश्रय इव भूत्वा पुत्रुवे भ्रमति स्म इव-

शब्दलोपो द्रष्टव्यः । इति जयमङ्गलः ॥
यथायथं, य, क्ली, (“यथास्ते यथायथम् ।” ८ ।

१ । १४ । योऽयमात्मा यच्चात्मीयं तदुभयाख्यम् ।
तस्मिन् यथाशब्दस्य द्वित्वं क्लीबत्वश्च निपा-

त्यते । यथायथं ज्ञाता यथास्वभावमित्यर्थः यथा-
त्मीयमिति वेति । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) यथा-

स्वम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥ (अनुरूपम् ।
यथा, श्रीमद्भागवते । १० । १८ । १६ ।

“तत्रोपाहूय गोपालान् कृष्णः प्राह विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामी दृष्टीभूय यथायथम् ॥”
“यथायथं वयोवर्णाद्यनुरूपम् ।” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा च,—
“लिङ्गमयत्तमत्पत्वात् याघीनां तदुभया

यथम् ॥”

इति वाग्भटे निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“यथायथं यस्य याघेर्यद्रूपं तदेवायत्तम् ।”
इति तट्टाख्यानं विजयरचितः ॥)

यथार्थं, य, क्ली, यथातथम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥
“हे अयमिच्छारिणि । अर्थमनतिक्रान्तं यथार्थं

यथास्वरूपं यथातथं उभयत्र अय्ययीभावः ।
यथार्थमेवेदम् । यथातथं वक्ति सभासु विद्वान् ॥”

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“सत्यं सम्यक् समीचीनमृतं तथं यथातथम् ।
यथास्थितश्च सङ्गतेऽलीके तु वितथावृते ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १३ । ६ । १८ ।
“कृतञ्चापकृतं किञ्चित् कृते कर्मणि सिध्यति ।
सुकृतं दुष्कृतं कर्म न यथार्थं प्रपद्यते ॥”)

यथार्हं, य, क्ली, (अर्हं योग्यमनतिक्रम्य इत्य-
य्ययीभावः ।) यथायोग्यम् । यथा,—

“कृत्वा तु तौ यथान्यायं यथार्हन्तेन संविदम् ।
उपविष्टौ कथाः काश्चिच्चक्रतुर्वैश्यापार्थिवौ ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥
यथार्हवर्णः, पुं, (यथार्हं यथायोग्यं वर्णयतीति ।
वर्ण + अच् ।) चरः । इत्यमरः । २ । ८ । १३ ॥

यथायोग्यमचरं रूपं जातिश्च ॥

यथाशक्ति, य, क्ली, शक्त्यनुसारेण । शक्तिमनति-
क्रम्य । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (यथा,

श्रीमद्भागवते । ६ । १२ । १६ ।
“पश्य मां निर्जितं शक्र ! वृकणायुधसुजं नृधे ।
घटमानं यथाशक्ति तव प्राणजिहीर्षया ॥”)

यथाशास्त्रं, य, क्ली, शास्त्रानुसारेण । शास्त्रमनति-
क्रम्य । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“यथाशास्त्रं निर्णीतो यथायाधि चिकित्-
सितः ।

न श्रमं याति यो याधिः स ज्ञेयः कर्मजो बुधेः ॥”
यथास्थितं, चि, सत्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १६ ॥

यथास्वं, य, क्ली, (स्वमनतिक्रम्येत्यय्ययीभावः ।)
यथावाञ्छितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सास्थाने ८ अध्याये ।
“वन्मृततोऽनुकुर्वीत परिधेयस्तु सर्पिषा ।
तृतीये दिवसे सुक्ता यथास्वं शोधयेद्विषक् ॥”)

यथेष्टितं, य, क्ली, (ईष्टिमनतिक्रम्येति ।) यथा-
वाञ्छितम् । (यथा, भट्टिकाये । २ । २८ ।

“तान् प्रत्यवादीदथ राववोऽपि
यथेष्टितं प्रस्तुतकर्म धर्म्मम् ।
तपो मरुद्भिर्भवतां शराणिः
सन्मुच्यतां नोऽरिसमिन्वनेषु ॥”)

तत्पर्यायः । कामम् २ प्रकासम् ३ पर्याप्तम् ४
निकामम् ५ इष्टम् ६ । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

घट् इष्टानतिक्रमे स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कामादीनि
प्रायः क्रियाविशेषणानि क्रियाविशेषणत्वात्

क्लीबत्वमेवम् । ईष्टितस्यानतिक्रमो यथेष्टित-
मित्यय्ययीभावः । इति भरतः ॥

यथेष्टं, य, क्ली, इष्टमनतिक्रम्य । यथेष्टितम् ।
यथा,—

“कुर्याद्यथेष्टं तत् सर्वमीशास्ते स्वधनस्य वै ॥”
इति दायभागः ॥

यथेष्टचारी, [न] पुं, (यथेष्टं चरतीति । चर +
णिनिः ।) पक्ष्मै । इति शब्दचन्द्रिका ॥

यथेष्टाचरणः, चि, (यथेष्टं आचरणं यस्य ।)
यथेष्टाचारी । यथा,—

“क्रियाहीनस्य मूलस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणात्तमशौचकम् ॥”

यथेष्टाचरणस्य दूतवेष्ट्यादासक्तस्य । इति
शुद्धितत्त्वम् ॥

यथेष्टाचारी, [न] पुं, खेच्छाचारी । यथेष्ट-
माचरितुं शीलमस्य इत्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

यथोचितं, य, क्ली, (उचितमनतिक्रम्येति ।)
यथायोग्यम् । यथाप्राप्तम् । यथा, “अप्यो

भंशो यथोचितात् ॥” इत्यमरः । २ । ८ । २३ ॥
यथा च श्रीमद्भागवते । ४ । २२ । ५० ।

“कर्मणि च यथाकालं यथादेशं यथाबलम् ।
यथोचितं यथावित्तमकरोद्भुजसात्कृतम् ॥”

चि, यथोचितमस्यास्तीति । अर्श आद्यच् ।
यथार्हः । यथा, माकण्डेये । १६ । ३८ ।

“वयमाप्यायिता मर्त्ययज्ञभागैर्यथोचितैः ।
वृष्णा ताननुगृह्णीमो मर्त्यान् शस्यादिसिद्धये ॥”

यदुः

यथोदितं, य, क्ली, (उदितं कथितमनतिक्रम्य
इत्ययथीभावः ।) यथोक्तम् । यथा,—

“यथोदितन्ते पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुचिस्तोत्रम् ॥

यदा, य, (यस्मिन् काले इति । यद् + “सर्वे-
कान्यकिञ्चतदः काले दा । ” ५।३।१५। इति दा ।)

यस्मिन् काले । यथा,—

“यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् ।

तदा तदा कलेर्वृद्धिरनुमेया विचक्षणैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वष्टवचनम् ॥

यदि, य, पचान्तरम् । सम्भावना । तत्पर्यायः ।

चेत् २ यदुवा ३ । यथा,—

“यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

“अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामन्यभाक् ।

साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्वावसितो हि सः ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

“यदुवाक्यतरसम्भारः स्यादपि पशुनेव कुर्व्यात्

इति । यदुवेति निपातसमुदायो यदर्थे ।” इति

तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदीयं, चि, (यस्मिन् इति । यद् + “वृद्धाच्छः ।”

६।२।११४। इति कः ।) यत्सम्बन्धि । यथा,

“यदीयहलतो विलोक्य विपदं

कलिन्दतनया जलोद्धतगतिः ।

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरीयां द्वितीयस्तवकः ॥

यदुः, पुं, (यजते इति । यज् + उः । एषोदरादि-

त्वात् जस्थाने दकारः ।) देवयान्यां जातो

ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रः । तस्य वंशे पितृशपात् राजा-

चक्रवर्ती नासीत् । तद्वंशे द्वापरयुगस्यान्ते

श्रीकृष्णोऽवतीर्णः । इति श्रीभगवत्समत् ॥

तस्य मातुलकन्याविवाहकारणं यथा,—

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव ह ।

पुत्रं व्यष्टं वरिष्ठं यदुमित्यब्रवीदहम् ॥

त्वं यदो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।

यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विषयानहम् ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।

दत्त्वा संप्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यदुवाव ।

सितश्रमशुद्धो दीनो जरया शिथिलीकृतः ।

बलीसन्ततगात्रश्च दुर्द्धर्षो दुर्बलः कृशः ॥

अशक्तः कार्यकरणे पापभूतश्च यौवने ।

सहोपजीविभिश्चैव तां जरां नैव कामये ॥

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ।

जरां ग्रहीतुं धर्मेण ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥

यथातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाच्चातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।

पापात्मातुलसम्बन्धात् प्रजा वै ते भविष्यति ॥”

इति मार्कण्डेय ३१ अध्यायः ॥ ॥ ॥

(हर्षचराचपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ६३।४४ ।

१३

यन्त्रं

“तस्यैवं सुप्रवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः ।

मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः ॥”)

यदुनाथः, पुं, (यदूनां नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति

हेमचन्द्रः । २ । १३३ ॥

यदुपतिः, पुं, (यदूनां पतिः ।) श्रीकृष्णः । यथा—

“यदुपतेः क गता मथुरापुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं

न सदितं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥

यदृच्छा, स्त्री, स्वातन्त्र्यम् । तत्पर्यायः । खेरिता २ ।

इत्यमरः । ३।२।२॥ खेरिता ३ । इति तट्टीका ॥

(यथा, गीतायाम् । २ । ३२ ।

“यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपाहतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ ! लभन्ते युद्धमौदृशम् ॥”)

यदुवा, य, यदि । यथा । “यदुवाक्यतरसम्भारः

स्यादपि पशुनेव कुर्व्यात् । यदुवेति निपातसमु-

दायो यदर्थे । अपि च । यदुवा उभयं

चिकीर्षेद्वैत्रं ब्रह्मत्वञ्च इति तेनैव कल्पेन

कृत्रमुत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा

ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्याम्यसेष्टु ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

यदा, स्त्री, बुद्धिः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

पचान्तरश्च ॥

यन्त्रा, [त्र] पुं, (यम् + ङच् ।) सारथिः । (यथा,

रघौ । ७ । ४४ ।

“प्रहारमृच्छांपगमे रथस्था

यन्त्रनुपालभ्य निर्वर्तिताम्बान् ।

ये साहिता लक्षितपूर्वकेतून्

तानेव सामर्थतया निजघ्नः ॥”)

हस्तिपकः । इत्यमरः । ३ । ३ । ५६ ॥ (यथा,

माघे । ५ । ४२ ।

“सेथोऽपि सानुनयमाकलनाय यन्त्रा

नीतेन वन्यकरिदानकृताधवासः ।

नाभाजि केवलमभाजि गजेन प्राखी

नायस्य गन्धमपि मानभृतः सहन्ते ॥”)

विरतिकारके, चि ॥

यन्त्रं, स्त्री, (यच्छत्येति । यम् + “गुह्यवीपचि-
यमिसदिहदिभ्यश्चः ।” उणा० ४ । १६६ ।

इति चः ।) देवाद्यधिष्ठानम् । (यथा, देवी-

भागवते । ३ । २६ । २१ ।

“अर्द्धाभावे तथा यन्त्रं नवार्थमन्त्रसंयुतम् ।

स्थापयेत् पीठपूजार्थं कलसं तत्र पार्श्वतः ॥”)

पात्रभेदः । नियन्त्रणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

अग्रियन्त्रम् । इति महाभारतटीकायां नील-

कण्ठः ॥ कामान् वन्दूक इत्यादि भाषा ॥ ॥ ॥

वाद्यम् । यथा,—

“यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्यौ मधुसूदन ! ।

अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणाः ॥”

इति महाभारतम् ॥

दारुयन्त्रादि । कल इति भाषा । यथा,—

“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ।

यन्त्रं

भामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूपाणि मायया ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १८ । ६१ ॥

अस्यार्थः । “सर्वभूतानां हृन्मध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी

तिष्ठति । किं कुर्वन् सर्वाणि भूतानि मायया

निजशक्त्या भामयन्स्तत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा

दारुयन्त्रमारूपाणि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्र-

धारो लोके भामयति तद्वदिति । यद्वा यन्त्राणि

शरीराणि आरूपाणि भूतानि देहाभिमानिनो

जीवान् भामयन्नित्यर्थः ।” इति श्रीधरस्वामी ॥

अथ पूजाधारयन्त्रम् । तत्र नारदीये ।

“आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णोः क्षेत्रसमुद्भवम् ।

यन्त्रश्च प्रतिमास्थानमर्चने सर्वदा हरेः ॥”

गौतमीये ।

“शालग्रामे मणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च ।

नित्यं पूजा हरेः कार्या न तु केवलभूतले ॥”

योगिनीतन्त्रे ।

“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च ।

मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च ।

जलस्थां वा शिलास्थां वा पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

एतत् सर्वं यन्त्राभावे । कौलावलीये ।

“यत्रापराजितापुष्यं जवापुष्यञ्च विद्यते ।

करवीरे शुक्लरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति ।

तत्र देवी वसेन्नित्यं तदयन्त्रे चण्डिकाचैवम् ॥”

एतत् सर्वयन्त्राभावे । तथा च ।

“यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मा देवतेव हि ।

देहात्मनोर्यथा भेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा ॥”

तथा ।

“आदौ लिखेद्यन्त्ररार्जं देवतायाश्च विग्रहम् ।

कामक्रोधादिदोषोत्पत्त्यसंबद्धः खनियन्त्रणात् ॥

यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देवः प्रीणाति पूजितः ।

विना यन्त्रेण पूजायां देवता न प्रसीदति ॥

दुःखनिर्यन्त्रणाद्यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदनः ॥”

इति यन्त्रपूजाप्राधान्यम् ॥ ॥ ॥

अथ धारणयन्त्राणि । तत्रादौ भुवनेश्वरी-

यन्त्रम् । शारदायाम् ।

“आलिख्याष्टदिगर्गलान्युदरं पाशादिकं

त्राक्षरं

कोष्ठेऽङ्गमनून् परेषु विलिखेदष्टार्णमन्त्रद्वयम् ।

अक्षपूर्वापरषट्कयुग्मं लयवरान् थोमास-

नानगर्ले-

ष्वालिखेन्नजलाधिपादिगुणशः पंक्तिद्वयास्त-

परम् ॥

कोष्ठेऽङ्गयुगार्णमात्मसहितां युग्मस्वरान्तगतान्

मायां केशरगां दलेषु विलिखेन्मन्त्रं त्रिपंक्ति-

क्रमात् ।

त्रिः पाशाङ्गुशवेष्टितश्च लिपिभिर्वीतं क्रमाद्-

युत्क्रमात्

पञ्चस्थेन घटेन पङ्कजसुखेनावेष्टितं तद्वद्विः ॥”

घटागलमिदं यन्त्रं मन्त्रिणां श्रीप्रदं महत् ।

पाशश्रीशक्तिकन्दर्पकामशक्तीन्द्राङ्गुशाः ॥

प्रथमोऽष्टाक्षरी मन्त्रस्ततः कामिनि रञ्जिनि ।

खाहान्तोऽष्टाक्षरः सङ्घिरपदः परिकीर्तितः ॥

यन्त्रं

ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि सर्वमपट ।
द्विदन्तः षोडशाक्षीयं मन्त्रः सङ्घिदीरितः ॥”

इति घटार्गलयन्त्रम् ॥*॥

“तारे हुं विलिखेत् सरोजकुहरे साध्याभि-
धानान्वितं

मन्त्राणान् वसुसंख्यकान् वसुदलेष्वाल्लिख्य
तद्वाह्यतः ।

शक्त्या त्रिः परिवेष्टितं घटगतं पद्मस्थमजा-
ननं

यन्त्रं वश्यकरं गृहादिभयहृत्क्षणीप्रदं
कीर्तितम् ॥”

इति त्वरितायन्त्रम् ॥*॥

“पद्मं भागुदलान्वितं प्रविलिखेत् तत्कर्णिकायां
पुनः

स्तारं शक्तिगवीजसाध्यसहितं तत्केशरेषु
क्रमात् ।

मर्दिन्यामनुसम्भवान् युगलशो वर्णान् पुनः
पत्रगान्

मन्त्राणान् गुणशो विधाय विलिखेदन्त्यं
तदन्त्ये दले ॥”

मन्त्रस्तु । [स्थितम् ।

“उत्तिष्ठ पुरुषि किं स्वपिषि भयं मे समुप-
यदि शक्यमशक्यं वा तस्मै भगवति शमय
साहा ॥

मातृकार्णेन संवीतं भूपुरद्वयमध्यगम् ।
यन्त्रं च विन्ध्यवासिन्याः प्रोक्तं सर्वसमृद्धिदम् ॥

रक्षाकरं विशेषेण चुद्रभूतादिनाशनम् ।
राज्यदं भृशराज्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम् ॥

सुतार्थिनीनां सुतदं रोगिणां रोगशान्तिदम् ।
बहुना किमिहोक्तेन यन्त्रं यत् कामदो मणिः ॥”

इति वनदुर्गायन्त्रम् ॥*॥

अथ लक्ष्मीयन्त्रम् ।

“वेदादिस्थितसाध्यानामयुगशः श्रीशक्ति-
मारान्वितं

किञ्जल्केषु दिनेशपत्रविलसन्मन्त्राक्षरं तद्वाहिः ।
पद्मं यज्जनकेशरं खरलसत्पत्राद्युग्मं धरा-

विम्बाभ्यां वषड्गुलया लरितया यन्त्रं लिखेद्-
वेष्टितम् ।

भूपुरद्वयकोशेषु हृत्तौ लेख्यौ पुनः पुनः ।
महालक्ष्मीयन्त्रमिदं सर्वैश्वर्यफलप्रदम् ॥

सर्वदुःखप्रशमनं सर्वोपहिनिवारकम् ।
बहुना किमिहोक्तेन परमस्मान्न विद्यते ॥”*॥

अथ त्रिपुरभैरवीयन्त्रम् । [स्थितम् ।

“मध्यः शं नवयोनियु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णा-
गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वाल्लिख्य लिप्या-

रुतम् ।

भूविस्वद्वितयेन मन्त्रयुजा कोशेषु संवेष्टितं
यन्त्रं त्रैपुरसीरितं त्रिभुवनप्रचोभणं श्रीप्रदम् ॥”

गायत्री तु ।

“मन्त्रं त्रिपुरादेवि विद्महे प्रदसुहरे तु ।
उक्ता कामेश्वरिपदं प्रवदेदय धीमहि ॥

अन्ते च प्रवदेद्भूवस्तुतः क्षिप्ते प्रचोदयात् ।

१४

यन्त्रं

गायत्र्या समाख्याता त्रैपुरी सर्वसिद्धिदा ॥”

यन्त्रान्तरम् ।

“वह्निर्गेहयुगान्तरस्थमदने मायां लिखेद्वाग्भवं
षट्कोणेष्वथ सन्धिषु प्रविलिखेत् हुंकार-

मावेष्टितम् ।

स्त्रीबीजेन समीरितं त्रिभुवनप्रचोभणं त्रैपुरं
यन्त्रं पञ्चमनोभवात्मकमिदं सौन्दर्यसम्पत्-

करम् ॥”

इति त्रिपुरायन्त्रम् ॥*॥

अथ श्रीविद्यायन्त्रम् ।

“विशेषं धारणं यन्त्रं प्रसङ्गात् कथयामि ते ॥
रेफहकारयोर्मध्ये देवीनामभिसुखकम् ।

साध्यनाम द्वितीयान्तं तस्योर्ध्वं विलिखेन्मनुम् ॥
तत्रैव मातृकां सर्वां विलिखेच्चक्रवाह्यतः ।

पञ्चगयान्तेनैव मूलेन परिवेष्टयेत् ॥
तत्र प्राणं प्रतिष्ठाप्य विद्यामष्टोत्तरं शतम् ।

तत् स्पृष्ट्वा प्रजपेन्मन्त्रं देवीध्यानपरायणः ॥
हेम्नो मध्यगतं कृत्वा रजतस्याधवा पुनः ।

करे धृत्वा जगद्दृश्यं हृदये स्त्रीषु वल्लभम् ॥
कण्ठे धनं लभेद्वाले स्तम्भनं जम्भनं भवेत् ।

शिखायां मोक्षमाप्नोति तस्माद्यन्त्रेन धार-
येत् ॥”*॥

अथ गणेशयन्त्रम् ।

“बीजं षट्कोणमध्ये स्फुरदनलपुरे तारगं
दिक्षु लक्ष्मी-

मायाकन्दर्पभूमीस्तदनुरसपुटेष्वाल्लिखेद्बीज-
षट्कम् ।

तत्सन्धिष्वङ्गमन्त्रान् वसुदलकमले मूलमन्त्रस्य
वर्णान्

शिष्टान् पत्रेषु विद्वान् विलिखतु गुणश्रृङ्खलान्
मन्त्रं पलाशे ॥

आवीतं लिपिभिः क्रमोत्क्रमवशात् पाशा-
कुशाभ्यामपि

भूविस्वद्वितयेन वेष्टितमिदं यन्त्रं गणाधीशितुः ।
लाक्षाकुङ्कुमरोचनामृगमर्देभूर्जोदरे हेम्नि वा

संलिख्यामिवहन् लभेत सकलैः संप्रार्थनीयां
श्रियम् ॥

उक्तं महागणपतेर्विधानं सुरपूजितम् ।
सर्वसिद्धिकरं पुंसां समस्तपुरुषार्थदम् ॥”*॥

अथ श्रीरामयन्त्रम् ।

“तारं मध्ये विलिखतु मनुं षट्सु कोशेषु सन्धि-
ष्वङ्गं मायां स्मरामपि लिखेत् कोणगण्डेषु

पश्चात् ।

किञ्जल्केषु खरगणमतो पत्रमध्येषु माला-
मन्त्रस्याणान् गुहसुखमितानष्टमे पञ्चवर्णान् ॥

दशाक्षरेण संवेष्ट्य कादिवर्णेषु भूपुरे ।
दिग्विदिक्षु लिखेद्बीजे नरसिंहवराहयोः ॥

नमो भगवते त्रयाक्षतुर्था रघुनन्दनम् ।
रक्षोघ्नविषदायान्ते मधुरादि समीरयेत् ॥

प्रसन्नवदनायेति पश्चादमिततजसे ।
बलाय पश्चाद्वाङ्माय विष्णवे तदनन्तरम् ।

प्रणवादिनमोऽन्तोऽर्थं मालामन्त्रः प्रकीर्तितः ॥”

यन्त्रं

अथ तृसिंहयन्त्रम् ।

“बीजं साध्यसमन्वितं प्रविलिखेन्मध्योऽष्टपत्रेष्वथो
मन्त्राणान् श्रुतिशो विमन्य विलिखेत्क्षिप्या

वह्निर्वेष्टयेत् ।

बाह्ये कोणगवीजवद्ववसुधागेहृदयेनाष्टतं
यन्त्रं चुद्रविषग्रहामयरिपुप्रध्वंसनं श्रीप्रदम् ॥”*॥

अथ गोपालयन्त्रम् । [स्थितम् ।

“पिण्डं मूलेन वीतं दहनपुरयुगे कोणराजन्-
कुर्व्यात् पद्मं दशार्णस्तुरितदशदलं कामबीजेन

वीतम् ।

पद्मं किञ्जल्कसंख्यखरविक्रतिदलप्रोक्तसत्-
षोडशाक्षं

किञ्जल्क्यङ्गनाट्यं विक्रतियुगदलेष्वापिनाय-
वर्णान् ॥

पाशाकुशाभ्यामावीतं चौणीपुरयुगासिषु ।
अष्टाक्षरेण लसितं यन्त्रं गोपालदेवतम् ॥

धर्मार्थकामफलदं सर्वरक्षाकरं स्मृतम् ।
पञ्चान्तको धरासंस्थो मनुर्विन्दविभूषितः ॥

पिण्डबीजमिदं प्रोक्तं सर्वसिद्धिकरं परम् ।
स्मरः कृष्णाय ढढं षड्गुणं मसुरीरितः ॥

गोपीजनान्ते प्रददेद्दक्षभायास्त्रिवल्लभा ।
अयं दशाक्षरो मन्त्रो दृष्टादृष्टफलप्रदः ॥

प्रणवं हृदयं कृष्णं डेल्लसुक्ता ततः परम् ।
तादृशं देवकीपुत्रं हुं फट्साहासमन्वितम् ।

षोडशाक्षरमन्त्रोऽयं गोविन्दस्य जगत्पतेः ॥
पिण्डं रतिपतेर्वीजं नमो भगवते ततः ।

नन्दपुत्राय बालादिवपुषे श्यामलाय च ॥
गोपीजनपदस्यान्ते वल्लभाय दिठावधि ।

अनुष्टुप् मन्त्र आख्यातो गोपालस्य जगत्पतेः ॥
अनङ्गः कृष्णगोविन्दो डेल्लतावष्टाक्षरो मनुः ॥”

इति गोपालयन्त्रम् ॥*॥

अथ गोपालस्य यन्त्रान्तरम् ।

“प्राक् प्रत्यक् दक्षिणोदक् विधिवदभिलिखेत्
सष्टरेखाक्षतुष्कं

कोणोद्यच्छूलयुक्तं बलययुगयुतं मध्यपूर्वम्
तदन्तम् ।

श्लोकस्याणान् पुरस्तादुपदविवरेष्वष्टवर्णं
लिखित्वा

तद्वाह्य दादशाख्यैस्तदनुपरिवृतं देवकीपुत्र-
यन्त्रम् ॥

तं सुकी देव देवेतं तं वेदे वरतो वनम् ।
तं वतो रुद्रतो ख्यातं तं ख्यातो देवकीसुतम् ॥

लिखितं भूर्जपत्रादौ यन्त्रमेतद्व्यथाविधि ।
विधृतं बाहुना नियं सर्वकामफलप्रदम् ॥

पलाशवृक्षफलके लिखितं साधु साधितम् ।
गोस्थानं निखनदेतन् गवां दृढिर्भवेत्तदा ॥”*॥

अथ शिवयन्त्रम् । तत्रादौ षट्कोणमण्डलं
कृत्वा तदन्तः साध्यनामयुक्तं प्रासादार्वाजं

विलिख्य षट्कोशेषु प्रणवसहितपञ्चाक्षरवर्णान्
विलिख्य विवरेषु षडङ्गमन्त्रान् तद्वाहिः पञ्च-

दलानि विरचय्य तदलेषु ॐ ईशानाय नमः
ॐ तत्सुखाय नमः ॐ अक्षराय नमः

ॐ तत्सुखाय नमः ॐ अक्षराय नमः

ॐ सद्योजाताय नमः ॐ वामदेवाय नमः ।
इति पञ्चमन्त्रान् प्रागादिक्रमेण लिखेत् ।
तद्वहिरष्टलानि रचयित्वा तद्वेषु मातृका-
वर्णान् लिखेत् । तद्वहिरवृत्तं चास्वकेन वेष्टयेत् ।
एतदयन्त्रं जपहोमादिना सम्पूज्य धारयेत् ।
आयुरारोग्यैश्वर्यादिसिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ
मन्त्रयन्त्रस्य यन्त्रम् ।

“मध्ये साध्याचराष्टं भुवमभिविलिखेन्मध्यमं
दिग्दलेषु

कोणेऽन्त्रं मनोस्तत् क्षितिभुवनमथो दिक्षु
चन्द्रं विदिक्षु ।

टान्तं यन्त्रं तदुक्तं सकलभयहरं चेद्भूतापहृत्य
याधियाभोहृदुःखप्रशमनमुदितं श्रीप्रदं

कीर्तिदायि ॥” * ॥

अथकालीयन्त्रम् । यामले ।

“आद्यं बीजं ससाध्यं प्रथमवसुमहे तद्वहिर-

आष्टकोणे

पूर्वाद्यं चाष्टबीजं तदनु वसुमहद्वन्द्वे

बीजषट्कम् ।

किञ्चल्लं तत् खराष्टं वसुदलविवरे स्वाहया

बीजषट्कं

कूर्चाभ्यामेव वीतं क्षितिमहद्युगयोरन्तरे

यन्त्रराजम् ॥

देवीबीजत्रयं तत् प्रतिदिशमपरं शक्तिबीज-

हयं तत्

कोणे कोणे लिखेद्यस्त्रिजगति स गुरुः

शङ्करस्यापि विष्णोः ॥”

अथ शान्तिकादौ ताराधारयन्त्रम् । तदुक्तं
फेत्काराये ।

“योनिगुम्मे लिखेन्मन्त्रं मन्त्री हेमशलाकया ।

जीवह्रीनान् दीर्घवर्णान् षट्कोणे विलिखेत्ततः ॥

अष्टपञ्चवर्णान् तद्वहिरभूर्पूरद्वयम् ।

अष्टवर्णं भूपुरे च विलिख्य साधकोत्तमः ॥

सुवर्णपट्टे भूर्जे वा ख्ये वायथ सुव्रते ।

विलिखेद्द्विमलेखन्या गन्धाष्टकसमन्वितम् ॥

दूर्वाकाष्ठेन वालिख्य कुशमूलेन वा पुनः ॥”

एकवीराकल्पे ।

“वेष्टितं पीतवस्त्रेण जतुना परिवेष्टयेत् ॥

बध्नीयात् पट्टस्त्रेण शिशूनां कण्ठभूषणम् ।

स्त्रीणां वामभुजे चैवमन्त्रेण दक्षिणे भुजे ।

बन्ध्यापि लभते पुत्रं निर्धनो धनवान् भवेत् ॥

इमां रक्षां पुरा बध्ना ज्ञानार्थं गौतमादिभिः ।

प्रीत्यर्थं पार्थिवैश्चान्यैः संग्रामे जयकाङ्क्षिभिः ॥”

अस्यार्थः । योनिगुम्मे षट्कोणे । तस्य मध्ये

हेमशलाकादिना भूर्जपत्रादौ कुङ्कुमरोचना-

रक्तचन्दनजटामांसीनां समांशं विधाय पङ्क्ति-

क्रमेण मूलमन्त्रं लिखित्वा तस्य हृत्तेखारेफ

मध्ये असुकस्य रक्षां कुरु कुरु असुकीनां शुभं

पुत्रसम्पादयेति वा अस्य ज्ञानं कुरु कुरु

इत्यादि वा साध्यवहितं विलिख्य षट्कोणे

जीवभिन्नान् दीर्घवर्णान् आ ई ऊ ऐ औ अः

इत्येकैकं लिखेत् । तदुक्तम् ।

“खराणां मध्यगं यच्च तच्चतुष्कं नपुंसकमिति ।”
अष्टपञ्चवर्णान् । ऐं ह्रीं ॐ ऐं ह्रीं फट्
स्वाहेति लिखेत् । तदुक्तम् ।

“वाग्भवं कुलदेवीञ्च तारकं वाग्भवं तथा ।

हृत्तेखा चास्त्रमन्त्रान्ते वह्निजायावधर्मनुः ॥

अष्टाक्षरो मनुः प्रोक्तो मन्त्राणां सार ईरितः ॥”

अथ यन्त्रलिखनद्वयम् ।

“काशीररोचनालाघाग्येभमदचन्दनैः ।

विलिखेद्द्विमलेखन्या यन्त्राण्येतानि देशिकः ॥

भूमिस्पृष्टं श्वस्पृष्टं यन्त्रं निर्मात्यसङ्गतम् ।

विदीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं नैव च धारयेत् ॥

सौवर्णे राजते पात्रे भूर्जे वा सम्यगालिखेत् ।

अथवा ताम्रपट्टे वा गुटिकां कृत्य धारयेत् ॥

यावज्जीवं सुवर्णे स्यात् रौप्ये विंशतिवार्षिकम् ।

भूर्जे द्वादश वर्षाणि तद्वत् ताम्रपट्टके ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अन्यत् कालिकापुराणे ७७।७८।७९ अध्यायेषु

दृश्यम् ॥ * ॥ अथ यन्त्रसंस्कारः । वामके-

श्वरतन्त्रे ।

“स्नात्वा संकल्पयेन्मन्त्री गुरोरर्चनमाचरेत् ।

पञ्चगव्यं ततः कृत्वा शिवमन्त्रेण मन्त्रितम् ॥

तत्र चक्रं क्षिपेन्मन्त्री प्रणवेन सभाकुलम् ।

तदुद्धृत्य ततश्चक्रं स्थापयेत् स्वर्णपात्रके ॥

पश्चाद्यन्त्रेन दुग्धेन श्रीतलेन जलेन च ।

चन्दनेन सुगन्धेन कस्तूरीकुङ्कुमेन च ॥

पयोदधिघृतचौरशर्करादौरनुक्रमात् ।

तोयधूपान्तरेः कुर्यात् पश्चाद्यन्त्रविधिं बुधः ॥

हाटकैः कलसेर्देवीमष्टभिन्नारिपूरितैः ।

कषायजलसम्पन्नेः कारयेत् स्नानसुत्तमम् ॥

स्नानं समाप्य तां देवीं स्थापयेत् स्वर्णपाठके ।

यत्तराजाय विज्ञहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो

यन्त्रं प्रचोदयात् ॥

सृष्ट्वा यन्त्रं कुशाग्रेण गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् ।

अष्टोत्तरशतं देवि । देवताभावसिद्धये ॥

आत्मशुद्धिं ततः कृत्वा षडङ्गैर्देवतां यजेत् ।

तत्रावाह्य महादेवीं जीवन्त्यासन्नं कारयेत् ॥

उपचारैः षोडशभिर्महासुप्तादिभिः सदा ।

फलतामूलनैवेद्यैर्देवीं तत्र समर्चयेत् ॥

पट्टस्त्रादिकं दद्यात् वस्त्रालङ्कारमेव च ।

अगुरुं चामरं घण्टां यथायोग्यं महेश्वरि ! ।

सर्वमेतत् प्रयत्नेन दद्यादात्महिते रतः ॥

ततो जपेत् सहस्रं सकलेष्मितसिद्धये ।

बलिदानं ततः कृत्वा प्रणमेच्चक्रराजकम् ॥

अष्टोत्तरशतं हुत्वा सम्पातान्यं विनिःक्षिपेत् ।

होमकर्म्मण्यशक्तश्चेत् द्विगुणं जपमाचरेत् ॥

धनुमेकां समानीय स्वर्णशृङ्गादलङ्कुरात् ।

गुरवे दक्षिणां दद्यात् ततो देव्या विसर्जनम् ॥”

अस्य प्रयोगः । कृतनित्यक्रियः स्वस्तिवाचन-

पूर्वकं सङ्कल्पं कुर्यात् । आदेत्यादि असुक-

गोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुकदेवतायाः

पूजार्थं असुकयन्त्रसंस्कारमहं करिष्ये । इति

संकल्प्य पञ्चगव्यमानीय ह्रीमितिमन्त्रेणाष्टोत्तर

शतं अभिमन्त्र्य प्रणवेन यन्त्रं तत्र क्षिपेत् ।

तत उत्ताल्य स्थापयेत् । ततः श्रीतलजलचन्दन-

गन्धकस्तुकीकुङ्कुमैः स्नापयित्वा पञ्चगव्यमानीय

ह्रीमिति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्रणवेन

पूर्ववत् शोधयित्वा स्नापयेत् । तत्र क्रमः ।

प्रथमं क्षीरेण स्नापयित्वा धूपं दद्यात् । एवं

दध्ना घृतेन मधुना शर्करया च । ततोऽष्टभिः

कलसैः कुङ्कुमगोरोचनाचन्दनमिश्रितैस्तोयैः

स्नापयेत् । सर्वत्र स्नानं स्रुजमन्त्रेण ततो

यन्त्रसुतोत्तल्य कुशाग्रेण तत् सृष्ट्वा यन्त्रराजाय

विज्ञहे महायन्त्राय धीमहि तन्नो यन्त्रं प्रचो-

दयात् । इत्यष्टोत्तरशतमभिमन्त्र्य प्राणप्रतिष्ठां

कुर्यात् । अस्य प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्य ब्रह्मविष्णु-

महेश्वरा ऋषय ऋग्यजुःसामानि इन्द्रांसि

चेतस्य देवता प्राणप्रतिष्ठायां विनियोगः ।

तद्यथा । आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं ह्रीं

हं सः असुकदेवतायाः प्राणा इह प्राणाः ।

एवं आमित्रादि असुकदेवतायाः जीव इह

स्थितः । एवं आमित्रादि असुकदेवतायाः सर्व-

न्द्रियाणि । एवं आमित्रादि असुकदेवताया

वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रप्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं

तिष्ठन्तु स्वाहा । इति प्राणान् प्रतिष्ठाप्य तत्र

प्रकृतदेवतामावाह्य षोडशोपचारैः पञ्चोप-

चारैश्चा पूजयेत् । ततः पट्टस्त्रादिकं दत्त्वा

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा शक्तश्चेत् वलिं दद्यात् ।

ततोऽष्टोत्तरशतहोमं कृत्वा प्रत्याहुतिसम्पातं

दद्यात् । होमाभावे द्विगुणजपः कार्यः । ततो

दक्षिणां दत्त्वा अर्चिद्रावधारणं कुर्यात् ।

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ औषधपाकार्थयन्त्राणि

यथा,—

“भास्ते वितस्तिगम्भीरे मध्य निहितकूपिके ।

कूपिकाकण्ठपथ्यन्तं बालुकाभिश्च पूरिते ॥

भेषजं कूपिकासंस्थं वह्निना यत्र पथ्यते ।

बालुकायन्त्रमेतद्वि यन्त्रतन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥”

इति बालुकायन्त्रम् ॥

“निबद्धमौषधं स्तुतं भूर्जं तत्त्रिगुणान्तरे ।

रसपोटलिकां काष्ठे दृढं बद्धा गुणेन हि ॥

सन्धानपूर्णं कुम्भान्तः स्थावन्मन्त्रसंस्थितम् ।

अधस्ताज्जालयेदग्निं तच्चतुर्दशक्रमेण हि ।

दोलायन्त्रमिदं प्रोक्तं खेदनाख्यं तदेव हि ॥”

सन्धानं काङ्गिकादि । इति दोलायन्त्रम् ॥ * ॥

“साम्बस्यालीमुखे बद्धे वस्त्रे खेदं निधाय च ।

पिधाय पथ्यते यत्र तद्यन्त्रं खेदनं स्मृतम् ॥”

इति खेदनयन्त्रम् ॥

“अधःस्थालां रसं क्षिप्त्वा निदध्यात्तन्मुखोपरि ।

स्थालीमुखं मुखीं सन्ध्यां निरुध्य रुद्रमुत्सृज्या ॥

ऊर्ध्वस्थाल्यां जलं क्षिप्त्वा पुष्पामारोप्य यन्त्रतः ॥

अधस्ताज्जालयेदग्निं यावत् प्रहरपञ्चकम् ।

स्वाङ्गशीतं ततो मन्त्रादुग्रेणीयादसुत्तमम् ।

विद्याधराभिधं यन्त्रमेतत्तज्जग्रेदद्विद्वत् ॥”

इति विद्याधरयन्त्रम् ॥

“बालुकास्तु समस्ताङ्गं गर्ते मृगारसान्विता ।

दीपोपलेः मंथुयाद्यन्त्रं भूधरनामकम् ॥
 इति भूधरयन्त्रम् ॥
 “यन्त्रं डमरुसंज्ञं स्यात्तत् स्यालोमुद्रिते सुखे ॥”
 इति डमरुयन्त्रम् ॥ इति भावप्रकाशः ॥ (तथाच ।
 “अन्वमृषा तु कर्त्तव्या गोस्तनाकारसन्निभा ।
 सेव द्विद्वान्विता मध्ये गम्भीरामारणोचिता ॥”
 इति अन्वमृषायन्त्रम् ॥
 “ह्रौ भागौ तु सटुम्भस्य एकावल्मीकवृत्तिका ।
 लोहकिट्टस्य भागैकं श्वेतपाषाणभागिकम् ॥
 नरकेशसमं किञ्चित् क्रागीदुग्धेन पेययेत् ।
 माषद्वयं डण्डं मर्द्दय तेन मृषां सुसम्पुटाम् ॥
 शोषयित्वा रसं क्षिप्वा तत्कल्केः सन्धि लेपयेत् ।
 रौद्रमृषा समाख्याता सम्यक्पारदसाधिका ॥”
 इति मृषायन्त्रम् ॥ * ॥
 “वायुकापरितं भाण्डं तन्मध्ये सूतकं क्षिपेत् ।
 रसं मृषागतञ्चैव भाण्डं सावेण रोधयेत् ॥
 लिप्ता मृत्तवणैः सन्धिं पाचयेत्तुलिकाग्निना ।
 वायुकायन्त्रमेतद्वि योजयेद्रसकर्मणि ॥”
 इति वायुकायन्त्रम् ॥
 “तिथ्येककण्डं काचकुण्डा गिलयेत् खल्वभाण्डकैः ।
 तिथ्येककृत्वा पचेत् भाण्डं वकयन्त्रमिति स्मृतम् ॥”
 इति वकयन्त्रम् ॥
 “ऊर्ध्वधः संपुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम् ।
 कवचयन्त्रमेतद्वि रसादिद्रव्यसाधनम् ॥”
 इति कवचयन्त्रम् ॥ * ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंज्ञे जारणाद्यधिकारे ॥
 चिकित्सोपयग्यपरयन्त्रविवृतिर्यथा, —
 “यन्त्रशतमेकोत्तरमत्र हस्तमेव प्रधानतमं
 यन्त्राणामवगच्छ । किं कारणम् । यस्माद्विस्तार-
 डते यन्त्राणामप्रवृत्तिरेव तदधीनत्वादयन्त्रकर्म-
 णाम् । तत्र मनःशरीरावाधकराणि शल्यानि
 तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि । तानि षट्प्रका-
 राणि । तद्यथा । खस्तिकयन्त्राणि । सन्दंश-
 यन्त्राणि । तालयन्त्राणि । नाडीयन्त्राणि ।
 शलाकायन्त्राणि । उपयन्त्राणि चेति ॥
 तत्र चतुर्विंशतिः खस्तिकयन्त्राणि । इह सन्दंश-
 यन्त्रे । इह एव तालयन्त्रे । विंशतिर्नाड्यः । अष्टा-
 विंशतिः शलाकाः । पञ्चविंशतिरुपयन्त्राणि ॥
 तानि प्रायशो लौहानि भवन्ति तत्पत्तिरूप-
 काणि वा तदलाभे । तत्र नानाप्रकाराणां
 व्यालानां मृगपक्षिणां सुखेमुखानि यन्त्राणां
 प्रायशः सटुशानि तस्मान् तस्माद्रूप्यादागमाडु-
 पदेशादन्ययन्त्रदर्शनादयुक्तितश्च कारयेत् ।
 समाहितानि यन्त्राणि खरश्मच्छानुसुखानि च ।
 सटुशानि सुरुपाणि सुग्रहाणि च कारयेत् ॥
 तत्र खस्तिकयन्त्राण्यष्टादशाङ्गुलप्रमाणानि
 सिंहयात्रकतश्चुक्त्वा द्वीपमार्जारश्मगाल-
 म्रमेवैवैरुक्ताककङ्कुररचासभासशशपात्यु-
 ल्कचित्त्रिंशयेन यत्रक्रौञ्चश्चन्द्रराजाञ्जलिकर्णाव-
 भञ्जनान्दिसुखसुखानि मृदुराकृतिभिः कीले-
 रववहानि मृलेः कुशवदावृत्तवारङ्गाण्यस्थि-
 विनष्टशूलोद्धारणार्थमुपदिश्यन्ते ॥ * ॥ सनिग्रहो-

नियमश्च सन्दंशौ शोडशाङ्गुलौ भवतस्त्वर्मांस-
 सिरास्त्राद्युगतशूलोद्धारणार्थमुपदिश्येते ।
 तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालुवदेकतालद्वि-
 तालके कर्णनासानाडीशल्यानामाहरणार्थम् ।
 नाडीयन्त्राण्यनेकप्रकाराण्यनेकप्रयोजनान्येक-
 तोमुखान्युभयतोमुखानि च तानि स्रोतोगत-
 शूलोद्धारणार्थं रोगदर्शनार्थमाचूषणार्थं क्रिया-
 सौकर्यार्थञ्चेति तानि स्रोतोद्धारपरिणाहानि
 यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च ।
 भगन्दराशौर्ध्वद्वयवस्तुत्तरवस्तिमृत्तवृद्धिद-
 कोदरधूमनिरुद्धप्रकशसन्निरुद्धगुदयन्त्राण्यलावु-
 श्चङ्गयन्त्राणि चोपरिष्ठाह्वयामः ।
 शलाकायन्त्राण्यपि नानाप्रकाराणि नाना-
 प्रयोजनानि यथायोगपरिणाहदीर्घाणि च तेषां
 गण्डपदशरपुद्गसर्पफणवडिशसुखे दे दे एषण-
 यूनचालनाहरणार्थमुपदिश्येते । मरुदल-
 मात्रसुखे दे किञ्चिदानताये स्रोतोगतशूलोद्-
 णार्थम् । षट्कार्पासकतोष्णीयाणि प्रमार्जन-
 क्रियासु । त्रीणि द्रव्याक्ततीनि खल्लसुखानि
 चारौघप्रणिधानार्थम् । त्रीण्यन्यानि जास्व-
 वदनानि त्रीण्यङ्गुशवदनानि षड्वाग्निकर्मस्व-
 भिप्रेतानि । नासावृद्धहरणार्थमेकं कोलास्थि-
 दलमात्रसुखं खल्लतीक्ष्णोष्ठम् । अङ्गुनाथमेकं
 कलायपरिमण्डलमुभयतो मुकुलाग्रम् । मृत्त-
 मार्गविशोधनार्थमेकं मालतीपुष्पवृन्ताग्रप्रमाण-
 परिमण्डलमिति ।
 उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिकापट्टचर्मैरन्तवल्कल-
 लतावस्त्राह्नीलाभ्र-सुन्नर-पाणिपाद-तलाङ्गुलि-
 जिह्वा-दन्तनखमुख-वालान्धकटकशाखाह्वीवन-
 प्रवाहणहर्षयस्कान्तमयानि चारामिभेषजानि
 चेति ।
 एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा ।
 सन्धौ कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥
 यन्त्रकर्मणि तु निर्घातनपूरणवन्धनवृद्धनवर्षन-
 चालनविवर्षनविवरणपीडनमार्गविशोधनविक-
 र्षणाहरणाश्चनोन्नमनविनमनभञ्जनोन्नथना-
 त्तृषणेषणदारणार्ण्यकरणप्रक्षालनप्रघमनप्रमा-
 र्जनानि चतुर्विंशतिः ॥
 खड्गया चापि विभजेद्यन्त्रकर्मणि बुद्धिमान् ।
 असंख्येयविकल्पत्वाच्छल्यानामिति निश्चयः ॥
 तत्रातिस्थूलमसारमतिदीर्घमतिदृक्स्वमग्राहि
 विषमग्राहि वक्रं शिथिलमत्युन्नतं मृदुकीलं
 मृदुसुखं मृदुपाशमिति द्वादश यन्त्रदोषाः ।
 एतेर्दोषैर्विनिर्मुक्तं यन्त्रमष्टादशाङ्गुलम् ।
 प्रशस्तं भिषजा ज्ञेयं तद्वि कर्मसु योजयेत् ॥
 दण्डं सिंहसुखादेस्तु गूढं कङ्कसुखादिभिः ।
 निर्हरेत्तु शनैः शल्यं शस्तयुक्तियपेक्षया ॥
 विवर्षते साध्ववगाहते च
 शल्यं निग्रहोद्धारते च यस्मात् ।
 यन्त्रेष्वतः कङ्कसुखं प्रधानं
 स्थानेषु सर्वेष्वविकारि चैव ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ * ॥

गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि यथा, —
 “अथ यन्त्राध्यायो व्याख्यायते । तत्रादौ तदा-
 रम्भप्रयोजनमाह ।
 दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना
 यन्त्रेः ।
 वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि संक्षेपतः कति-
 चित् ॥
 गोलो नाडीवल्यं यष्टिः शङ्कुर्वटी चक्रम् ।
 चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ॥”
 “अथ प्रथमं गोलयन्त्रमाह ।
 अपट्टतगरविचित्रं स्थितिजे धृत्वा कुजेन
 संसृजते ।
 नाडीवृत्ते विन्दुं कृत्वा धृत्वाथ जलसमं क्षिति-
 जम् ॥
 रविचिह्नस्य छाया पतति कुमध्यं यथा तथा
 विधृते ।
 उडुगोले कुजविन्दोर्मध्ये नाड्यो द्युयाताः स्युः ॥”
 “अथ नाडीवल्यमाह ।
 अपट्टे कुजलमे लभं चाथो खगोलनलिकान्तः ।
 भूस्थं ध्रुवयष्टिस्थं चक्रं षष्ठा निजोदयेच्छाङ्काम् ॥
 यस्तैर्यष्टीभायासुदयेऽर्के न्यस्य नाडिका ज्ञेयाः ।
 इष्टच्छायास्तस्यान्तरेऽथ लभं प्रभायाश्च ॥
 केनचिदाधारेण ध्रुवाभिमुखकीलकेऽत्र धृते ।
 अथवा कीलच्छायातलमध्ये स्युर्नता नाड्यः ॥”
 घटिकायन्त्रलक्षणादिकं घटीयन्त्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 “अथ शङ्कुमाह । [शङ्कुः ।
 समतलमस्तकपरिधिर्भूमिसिद्धो दन्तिदन्तजः
 तच्छायातः प्रोक्तं ज्ञानं दिग्देशकालानाम् ॥ ।
 इति शङ्कुयन्त्रम् ॥
 अथ चक्रमाह ।
 चक्रं चक्रांशाङ्कं परिधौ अथष्टरुलादिकाधारम् ।
 धात्री त्रिभ आधारात् कल्प्या भार्द्वेऽत्र
 खार्द्वश्च ॥
 तन्मध्ये स्रग्म्याचं क्षिप्वा कर्माभिमुखनेमिकं धार्यम् ।
 भूमेरुन्नतभागास्तत्राक्षच्छायया भुक्तः ॥
 तन्खाड्योन्तश्च नता उन्नतलवसंगुणीकृतं द्युद-
 लम् ।
 द्युदलोन्नतांशभक्तं नाड्यः स्थलाः परेः प्रोक्ताः ॥”
 “अथ वेधेन ग्रहज्ञानमाह ।
 “पैत्रर्ष्यपुण्यान्तिमवारुणाना-
 न्दहयं नेमिगतं यथा स्यात् ।
 दूरेऽन्तरेऽन्तेषुभखेचरौ वा
 तथात्र यन्त्रं सुधिया प्रधार्यम् ॥
 नेमिस्थद्वयान्तगतं प्रपश्येत्
 खेटश्च धिष्ण्यस्य च योगताराम् ।
 नेम्यङ्कयोरक्षयुजोस्तु मध्ये
 येऽंशाः स्थिता भूध्रुवो युतक्तेः ॥
 प्रत्यक् स्थिते मेऽथ पुरःस्थिते तै-
 र्हीनो ध्रुवः स्यात् खचरस्य भुक्तम् ॥”
 “अथ चापं तुर्यगोलं चाह ।
 दलीकृतं चक्रमुग्रान्ति चापं
 कोदण्डखण्डं खलु तुर्यगोलम् ॥”

“अथ फलकयन्त्रार्थमाह ।

दृष्ट्वाखलेऽत्र स्पष्टकाल उक्तः
सुखेन नान्यैर्यतितं मयातः ।
सन्नोल्लस्युक्तैर्गणितस्य सारं
स्यष्टं प्रवक्ष्ये फलकाख्ययन्त्रम् ॥”

“इदानीं यन्त्रलक्षणमाह ।

कर्त्तव्यं चतुरस्रकं सुफलकं खाङ्का-६० कुले-
विस्तृतं
विस्ताराद्विगुणा-१०० यतं सुगणकेनायाममध्ये
तथा ।

आधारः स्रष्टृजलादिघटितः कार्या च
रेखा तत-
स्वाधारादवलम्ब्यसूत्रसदृशी सा लम्बरेखीयते ॥

लम्बं नवत्य-६० कुलकैर्विभज्य
प्रत्यङ्गुलं तिर्यगतः प्रसार्य ।
सूत्राणि तत्रायतसूत्ररेखा
जीवाभिधानाः सुधिया विधेयाः ॥
आधारतोऽधः खगुणा-३० कुलेषु
ज्यालम्बयोगे सुधिरश्च सूत्रम् ।
इष्टप्रमाणा सुधरे शलाका
क्षेप्याचसंज्ञा खलु सा प्रकल्प्या ॥
यष्टाङ्गुलयासमतश्च रन्त्यात्
कृत्वा सुवृत्तं परिधौ तदङ्गम् ।
यष्टा घटीनां भगणांश-३६० कैश्च
प्रत्यंशकं चाम्बुपलैश्च दिग्भिः ॥
अग्रे सरन्त्या तनुपट्टिकेका
यष्टाङ्गुला दीर्घतया तथाङ्गा ॥”

“इदानीं यन्त्रोपकरणमाह ।

यत् खण्डकैः स्थूलचरं पलादं
तन्नोक्त-१६ हतुं स्याच्चरशिञ्जिनीह ॥”

“इदानीं यष्टिसाधनमाह ।

वेदाः ४ भवाः ११ शैलभुवो १७ धृतिश्च १८
विश्वे १३ च बाणाः ५ पलकर्णनिष्ठाः ।
अर्कोद्भूताः स्युः क्रमशः स्वदेशे
राश्यङ्गलभ्यानि हि खण्डकानि ॥
तेः क्रान्तिपाताद्वारवेभुञ्ज्या
यष्टाङ्गुलाश्चरवणेन युक्ता ।
दिग्भौ कृताप्रा भवतीह यष्टिः
सा पट्टिकायां सुधिरात् प्रदेया ॥”

“इदानीं यष्टिप्रयोजनमाह ।

धार्यं तथा फलकयन्त्रमिदं यथैव
तत्पार्श्वयोर्लगतं तुल्यमिनस्य तेजः ।
कायात्तजा स्पृशति तत्परिधौ यमंशं
तत्रांशके सतिमता तरणिः प्रकल्प्यः ॥
अचप्रोतां रविलवगतां पट्टिकां न्यस्य तस्माद्-
यष्टेरग्रादुपरि फलकेऽधश्च गोलक्रमेण ।
यन्त्राद्विचरदलगुणस्तत्र या ज्या तथात्र
द्वित्रे वृत्ते तलगघटिकाः स्युर्नता लम्बकान्ताः ॥”

“अथ यष्टियन्त्रमाह ।

त्रिज्याविष्कम्भाहं वृत्तं कृत्वा दिग्ङ्कितं तत्र ।
दत्त्वायां प्राक् पश्चाद्युज्यावृत्तश्च तन्मध्ये ॥
तत्परिधौ यष्टाङ्गं यष्टिर्नष्टदुतिस्ततः केन्द्रे ।

त्रिज्याङ्गुला निधेया यष्टाग्रायान्तरं यावत् ॥
तावत्वां मौर्ष्या यद्वितीयवृत्ते धनुर्भवेत् तत्र ।
दिनगतशेषा नाशः प्राक् पश्चात् स्युः क्रमेणै-
वम् ॥”

“इदानीं धीयन्त्रं विषयुराहौ तत्प्रशंसामाह ।

अथ किम् पृथुतन्त्रैर्धौमतो भूरियन्त्रैः
खकरकलितयष्टेर्दत्तमूलाग्रदृष्टेः ।
न तद्विदितमानं वस्तु यद्वदृश्यमानं
दिवि भुवि च जलस्थं प्रोच्यतेऽथ स्थलस्थम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

वंशस्य मूलं प्रविलोक्य चाग्रं
तत्स्थान्तरं तस्य समुच्छ्रयश्च ।
यो वेत्ति यष्टेऽव करस्थयासौ
धीयन्त्रवेदो वद किं न वेत्ति ॥”

“अथ यष्ट्या भुववेधेन पलभामाह ।

यष्टाग्रमूलसंस्थं विदुष्व्वा भुवमग्रमूलयोर्लम्बी ।
बाहुर्लम्बान्तरभूर्लम्बोच्छ्रायान्तरं कोटिः ॥
कोटिर्द्वादशगुणिता बाहुविभक्ता पलप्रभा
जेया ॥”

“इदानीं वंशादिवेधमाह ।

विदुष्वेवं वंशतलं दृष्ट्वाच्छ्रयाहताद्वाहोः ।
कोट्या लम्बं ज्ञेयं खवंशमध्ये महीमानम् ॥
विज्ञाथो वंशाग्रं भूमानं कोटिसंगुणं भक्तम् ।
दोणा वंशोच्छ्रायो दृष्ट्वाच्छ्रयेण संयुतो ज्ञेयः ॥
उदाहरणम् ।

पञ्चशक्राङ्गुला १४५ यष्टिरष्टषष्टिर्दृष्ट्वाच्छ्रयः ।
षट्करास्तलवेधे दोः कोटिः सप्तदशाङ्गुला ॥
अग्रवेधे रसेशा ११६ दोः कोटिस्तुरगकुञ्जराः ।
वंशस्य यस्य तन्मानं चात्मवंशान्तरं वद ॥”

“अथ केवलाग्रवेधेनाह ।

अग्रं विधोर्ध्वस्थः पुनरुपविष्टश्च तद्विज्ञेत् ॥
निजसुजभक्ते कोटी तदन्तरहृतो दृगौचरविशेषः
भूमिर्वंशोच्चमतः पृथक् पृथक् पूर्ववज्ज्ञेयम् ॥
अत्र प्रश्नः ।

जर्ध्वस्थस्य गृहादिभिर्येवहितस्याप्यग्रमात्रं सखे !
वंशस्य प्रगुणस्य यस्य सुसमे देशे समालोक्यते ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं
मन्ये यन्त्रविदां वरिष्ठपदवीं यातोऽसि धीयन्त्र-
वित् ॥

उदाहरणम् ।

इष्टयष्टोर्ध्वसंस्थेन वंशाग्रं विध्यता भुजः ।
दृष्ट्वात्तुष्करोऽथान्ययष्ट्या खाङ्काङ्गुलः सखे ॥
निविष्टेन तथा कोटिरङ्गुलं वेधयोरपि ।
आत्मवंशान्तरं ब्रूहि वंशोच्छ्रायश्च वेधवित् ॥”

“अथ जलान्तर्वेधमाह ।

एवं तोयेऽप्यौचं तत्र दृगौचरौनितं भवति ।
किंवा यष्ट्या कोटी दृष्ट्वाच्छ्रायौ जलान्तरे
बाहू ॥

अत्र प्रश्नः ।

दूरस्थस्य न दूरगस्य यदि वा दृष्टस्य दृष्टस्य वा
वंशस्य प्रतिविम्बितस्य सलिले दृष्ट्वाग्रमात्रं सखे ।
अत्रैव त्वमवस्थितो यदि वदस्यस्यान्तरं चोच्छ्रयं

त्वां सर्वज्ञमतीन्द्रियज्ञमनुजयाजेन मन्ये भुवि ॥
उदाहरणम् ।

दृष्ट्वा चेत् यङ्गुला कोटिर्बाहुश्च चतुरङ्गुलः ।
जर्ध्वस्थेनोपविष्टेन बाहुरेकादशाङ्गुलः ॥
कोटिरष्टाङ्गुला तोये वंशाग्रं विध्यता सखे ! ।
त्र्यङ्गुलस्तौ दृगुच्छ्रायौ वंशौचं चान्तरं वद ॥”
“किंवा यष्ट्यास्थोदाहरणम् ।
षडङ्गैरमरेस्तुलान्यङ्गुलान्यथवा क्रमात् ।
आत्मतोयान्तरं दृष्ट्वा वंशौचं चान्तरं वद ॥”
“अथ खयंवहमाह ।

लघुदारुजसमचक्रे समसुधिराराः समान्तरा
नेम्याम् ।

किञ्चिद्भ्रूतोऽन्याः सुधिरस्यार्धे पृथक् तासाम् ॥
रसपूर्णं तच्चक्रं द्वाधाराचस्थितं खयं भ्रमति ॥”
“अथान्यदाह ।

उत्कीर्य नेमिमथवा परितो मदनेन संलसम् ।
तदुपरि तालदलाद्यं कृत्वा सुधरे रसं क्षिपेत्
तावत् ॥

यावन्नसैकपार्श्वे क्षिप्रजलं नान्यतो याति ।
पिहितच्छिद्रं तदतश्चक्रं भ्रमति खयं जला-
कृष्टम् ॥”

“अथान्यदाह ।

तान्त्रादिमयस्याङ्गुलरूपनलस्याम्बुपूर्णस्य ॥
एकं कुण्डजलान्तर्दितीयमग्रं त्वधोमुखश्च
बहिः ।

युगपन्मुक्तं चेत् कं नलेन कुण्डाद्वहिः पतति ॥
नेम्यां वदुष्व्वा घटिकाश्चक्रं जलयन्त्रवत् तथा
धार्यम् ।

नलकप्रच्युतसलिलं पतति यथा तद्वटीमध्ये ॥
भ्रमति ततस्तत् सततं पूर्णघटीभिः समाकृतम् ।
चक्रच्युतं तदुदकं कुण्डे याति प्रणालिकया ॥”

“इदानीमन्येषां खयंवहसुपहसन्नाह ।
यदधोरन्ध्रनलं तत् सापेक्षत्वात् खयंवहं ग्राम्यम् ।
चतुरचमत्कारकरी युक्तिर्यन्त्रं नहि ग्राम्या ॥

एवं बहुधा यन्त्रं खयंवहं कुहकविद्यया भवति ।
नेदं गोलाश्रितया पूर्वोक्तत्वान्मयाप्युक्तम् ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोले यन्त्राध्यायः ॥

यन्त्रकं, क्षी, यन्त्रकाष्टम् । (कुन्द्म् । इति हेमचन्द्रः ।
३।५७३ ॥) कुं द इति भाषा । यन्त्रते काष्ठमने-
नेति यमधातोस्त्वप्रत्ययेन यन्त्रं ततः स्वार्थे कप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ (यथा, सुश्रुते । ४।२ ।

“कार्यो गोफणिकावन्त्रः कन्यामावेष्ट्य यन्त्रकम् ।
न कुर्यात् स्नहसेकश्च तेन क्षिद्यति हि व्रणः ॥”
यन्त्रयति ब्रूणाति सेतुप्रभृतीनीति । यन्त्रि +
गुल्ल । सेतुप्रभृतिनिर्मातरि, त्रि । यथा, रामा-
यणे । २।५०।१ ।

“स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥”
“यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ।” इति
तट्टीका ॥)

यन्त्रहं, क्षी, (यन्त्रस्य गृहम् ।) तैलिशाला ।
इति हेमचन्द्रः । ४।६३ ॥ घानिघर इति
भाषा ॥

यमः

यन्त्रगोलः, पुं, कलायविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
मटर इति भाषा ॥

यन्त्रणं, स्त्री, (यन्त्र + ल्युट् ।) रक्षणम् । बन्धनम् ।
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने अष्टादशाध्याये ।

“यन्त्रणमत ऊर्द्धमधस्तिथ्येकम्”) नियमनम् ।

इति मेदिनी । यो, ७१ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
तन्त्रे ४१ अध्याये ।

“रक्तचयाद्देनाभिस्तथैवाहारयन्त्रणात् ।

ब्रणितस्य भवेच्छोषः स चासाध्यतमस्ततः ॥”)

यन्त्रणा, स्त्री, (यन्त्र + “ण्यासश्चो यच्” ३ ।
३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) पीडा । यथा,
नेषधे । ४ । १० ।

“मदनतापभरेण विदीप्य नो

यदुदपाति हृदा दमनससुः ।

निविडपीनकुचद्वययन्त्रणा

तमपराधमघातु प्रतिबध्नी ॥”

(पीडाशब्देऽस्या विशेषो विज्ञेयः ॥)

यन्त्रपेघणी, स्त्री, (पिघतेऽनयेति । पिघ् । करणे
ल्युट् । डीप् । यन्त्रमेव पेघणी ।) पेघणार्थयन्त्रम् ।

इति जटाधरः ॥ यंता इति भाषा ॥

यन्त्रिका, स्त्री, (यन्त्रयति कृतकौतुका पीडय-
तीति । यन्त्रि + क्तुल् । टाप् अत इत् ।) यन्त्रम् ।

पन्नगाः कनिष्ठा भगिनी । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कनिष्ठा श्यालिका ह्याली यन्त्रिका केलि-
कुञ्चिका ॥”

यन्त्रितः, त्रि, (यन्त्रि + क्तः ।) बद्धः । इति धरणिः ॥
(यथा, देवीभागवते । ३ । १७ । १७ ।

“ते भूत्या जगद्गुर्धुं हठादाक्रम्य यन्त्रिताम् ।

वेगमाना मुनिं प्राह सुरभिः साश्रुलोचना ॥”)

यन्त्री, [न्] त्रि, यन्त्रविशेषः । यन्त्रशब्दादस्यर्थे

इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यन्त्रयति वेध्नातीति ।

यन्त्रि बन्धने + णिनिः । बन्धनकारकः । यथा,

रामायणे । १ । १ । ७६ ।

“अस्त्रेणोक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद-
वरात् ।

मयैवन् राक्षसान् वीरो यन्त्रिणस्तान् यद-
च्छया ॥”)

यम, औ मैथुने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) औ, अयाश्चीत् । यमति

युवा । इति दुर्गादासः ॥

यम, औ उ विरतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-अनिट् । क्वावेट् ।) औ,

यन्ता । उ, यमिता यन्त्रा । विरतिर्निवृत्तिः ।

यच्छति पापात् साधुः । इति दुर्गादासः ॥

यम, क मि परिवेषणे । तदभावे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क

मि, यमयति यामयति । परिवेषणं अन्नादेर-
यणम् । वेष्टनमित्येके । विषयस्याभावित्यस्य

रूपमिति रमानायः । केचित्तु परिवेषण एवायं

माशुबन्धः । यमयत्यत्र द्विजाय यद्वै । अन्यत्र

नियामयति संयामयति इत्याहुः । अन्ये तु

अपरिवेषण एवायं माशुबन्धः । “नियमयति

यमः

विमार्गप्रस्थितानाम् दण्डम् । इति शाकुन्तले ।
परिवेषणे तु यामयत्यत्र द्विजाय यद्वै इत्याहुः ।

तेन उभयस्य प्रामाणिकत्वादुभयत्र विकल्प-
ज्ञापनार्थश्चाशुबन्धः कृतः । इति दुर्गादासः ॥

यमः, पुं, (यमयति नियमयति जीवानां फलाफल-
मिति । यम् + अच् ।) दक्षिणदिक्पालः ।

तत्पण्यायः । धर्मेराजः २ पित्रपतिः ३ सम-
वर्त्ती ४ परेतराट् ५ कृतान्तः ६ यमुनाभ्राता ७

शमनः ८ यमराट् ९ कालः १० दण्डधरः ११

आह्वदेवः १२ वैवस्वतः १३ अन्तकः १४ ।

इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥ धर्मेः १५ धर्मेराट् १६

जीवितेशः १७ महिषध्वजः १८ औदम्बरः १९

दण्डधारः २० कौनाशः २१ दध्नः २२ महिष-
वाहनः २३ शीर्षपादः २४ भीमशासनः २५

कङ्कः २६ हरिः २७ । इति शब्दरत्नावली ॥

कर्मकरः २८ । इति जटाधरः ॥ * ॥ चतुर्दश-

यमपर्ययं यथा,—

“यां काचित् सरितं प्राप्य कृष्णपद्मे चतुर्दशीम् ।

यमुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमानम् ॥

यमाय धर्मेराजाय नृत्नवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥

औदम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

हृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रास्त्रींस्त्रीन् दद्यात् जला-

ञ्जलीन् ॥

संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वष्टतमविष्णुपुराणवचनम् ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“सञ्ज्ञा च रविणा दृष्टा निमीलयति लोचने ।

यतस्ततः सरोधोर्ध्वः सञ्ज्ञा निक्षुरमब्रवीत् ॥

मयि दृष्टे सदा यस्मात् कुरुषे नेत्रसंयमम् ।

तस्माज्जनिष्यसे मृदि ! प्रजासंयमनं यमम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्यास्तु संजज्ञे भर्तृशापेन तेन वै ।

यमश्च यमुना चैवं प्रख्याता सुमहानदी ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रे ७७ अः ॥

पुराणात्मनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“तानागतान्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मेपरायणान् ।

भास्करिः प्रीतिमासाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥

चतुर्बाहुः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेक्षणः ।

शृङ्खलकमगदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥

स्वर्णयज्ञोपवीतो च स्मेरचारुतराननः ।

किरीटी कुण्डली चैव वनमालाविभूषितः ॥”

पापिनां सम्बन्धे तस्य रूपं यथा,—

“त्रिंशद्द्वयोजनदीर्घाङ्गो वापीसदृशलोचनः ।

धूम्रवर्णो महातेजाः प्रलयाम्भोधरध्वनिः ॥

दण्णाधिराजलोमा च ज्वलदग्निशिखाग्रवत् ।

नासारन्ध्रस्फुरच्छासखनेर्जितमहानिलः ॥

सुदीर्घदशनश्रेणिः सूर्पोपमनखावलिः ।

प्रचक्षमहिषारूढः सन्दृष्टदशनच्छदः ॥

दण्डहस्तस्त्रमवासा भृङ्गुटीकुटिलाननः ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

यमः

अस्यानधिकारो यथा,—

“प्रोवाच धर्मे यदृष्टं ब्रवीमि

कार्यं त्वया तत् खलु धर्मेराज ॥

ब्रह्मोवाच ।

ये भक्ताः पुण्डरीकाक्षे कर्मणा मनसा गिरा ।

स्वकर्मनिरता दान्ता न नियम्या हि ते त्वया ॥

कृष्णः संपूजितो येस्तु येः कृष्णः ससुपासितः ।

यैश्च नित्यं स्मृतः कृष्णो न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

नमः कृष्णाच्युतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।

यैर्भावभावितो धर्मे ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

दानं ददद्भिर्देवैरुक्तमभ्युतः प्रीयतामिति ।

अह्वापुरःसरेर्धर्मे ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

उत्तिष्ठद्भिः स्वर्पाद्भिश्च ब्रजद्भिश्च जनार्दनः ।

येः स्मृतस्तु सदा धर्मे ! न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

सर्ववाधास्तु ये कृष्णं संस्मरन्त्युच्चरन्ति च ।

तद्भावभावितो ये च न ते त्वद्विषयोपगाः ॥

स एव धाता सर्वस्य तन्निर्योगकरा वयम् ।

यमसंयमने त्यक्तः सोऽस्मत्संयमको हरिः ॥”

इति ब्रह्मपुराणे नरसिंहप्रादुर्भावाध्यायः ॥

अपि च ।

ब्राह्मण उवाच ।

“यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं धर्माधर्मेविनिश्चये ।

प्रमाणं त्वं हि लोकानां फलं मे ब्रूहि तद्-

यम ! ॥”

यम उवाच ।

यमो यम इति श्रुत्वा वृथा हृद्विजते जनः ।

आत्मा च यमितो येन न तस्यैव यमः स्मृतः ॥

आवृण्यं चमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यं सन्तोषश्च यमा दश ॥

यमैश्च नियमैश्चैव यः करोत्यात्मसंयमम् ।

स चादृष्ट्वा तु मां याति परं ब्रह्म सनातनम् ॥”

इति तत्रैव यमशर्मिलोपाख्यानम् ॥ * ॥

सावित्रीकृतं यमाष्टकं स्तोत्रं यथा,—

सावित्र्युवाच ।

“तपसा धर्मेमाराध्य पुष्करे भास्करः पुरा ।

धर्मांशं यं सुतं प्राप धर्मेराजं नमाम्यहम् ॥१॥

समता सर्वभूतेषु यस्य सर्वस्य साक्षिणः ।

अतो यन्नाम शमनमिति तं प्रणमाम्यहम् ॥२॥

येनान्तश्च कृतो विश्वे सर्वेषां जीविनां परम् ।

कर्मानुरूपकाले च तं कृतान्तं नमाम्यहम् ॥३॥

विभर्ति दण्डं दण्डाय पापिनां शुद्धिहेतवे ।

नमामि तं दण्डधरं यः शास्ता सर्वदेहिनाम् ॥४॥

विश्वे च कलयत्येव यः सर्वशुश्रूष सन्ततम् ।

अतीव दुर्निवार्यश्च तं कालं प्रणमाम्यहम् ॥५॥

तपस्वी वैष्णवो धर्मी संयमी विजितेन्द्रियः ।

जीविनां कर्मफलदस्तं यमं प्रणमाम्यहम् ॥६॥

स्वात्मारामश्च सर्वज्ञो मित्रः पुण्यकृतां भवे ।

पापिनां क्लेशदो यस्तं पुण्यमित्रं नमाम्यहम् ॥७॥

यज्जन्म ब्रह्मणो वंशे ज्वलन्तं ब्रह्मतेजसा ।

यो ध्यायति परं ब्रह्म ब्रह्मवंशं नमाम्यहम् ॥८॥

इत्युक्त्वा सा च सावित्री प्रणनाम यमं सुने ।

यमस्तां विष्णुभजनं कर्मप्राक्सुवाच ह ॥

यमः

इदं यमाष्टकं नित्यं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।
यमास्तस्य भयं नास्ति सर्वपापात् प्रसूयते ॥
महापापी यदि पठेत् नित्यं भक्त्या च नारदः ।
यमः करोति तं शुद्धं काययुद्धेन निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३॥
पारिभाषिकयमदन्ता यथा,—
“कार्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टाग्रहायणस्य च ।
यमस्य दशना एते लज्जाहारी स जीवति ॥”
इति वेद्यकम् ॥ ३॥

(“पङ्कमस्यवसातेलघुतगन्वांश्च ये नराः ।
मृगगन्वांश्च ये वान्ति गन्तारस्ते यमालयम् ॥
यूका ललाटमायान्ति बलिं नाश्रन्ति वायसाः ।
येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्यायः ॥
अस्य शापवृत्तान्तं शापान्तवृत्तान्तश्च यम-
राजशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ३॥) शरीरसाधना-
पेक्षानित्यकर्म । इत्यमरः । २ । ७ । ४६ ॥
“उपायान्तरनिरपेक्षं शरीरमात्रसाध्यं नित्यं
यावज्जीवमवश्यकार्यं यत्कर्म सत्यास्तेयादितद-
यमः । यमेरन् ।

‘अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्कता ।

अस्तेयमिति पञ्चेते यमाश्चैव व्रतानि च ॥’

इति मनुः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥

स च अष्टाङ्गयोगान्तर्गताङ्गविशेषः । स तु
दशविधो यथा,—

“ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्ध्यानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेते यमाः स्मृताः ॥”

इति गारुडः १०६ अध्यायः ॥ ३॥

स च पञ्चविधो यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ।

यमाः पञ्चाथ नियमाः शौचं द्विविधमीरितम् ॥”

इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥

“अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ।”

इति पातञ्जले साधनपादे १०॥ यच्छ्रुति निय-

च्छ्रुति इन्द्रियग्राममनेनेति । यम + षच् ।)

संयमः ॥ यथा, अमरः । ३ । २ । १८ ।

“विद्यामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ ॥”

काकः । शनिः । इति मेदिनी । मे, २३ ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।

“अतीन्द्रः संयुजः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥”

“अन्तयैच्छतीति यमः ।” इति तज्ज्ञार्थे शङ्करा-
चार्यः ॥)

यमः, चि, (यच्छ्रुति एकत्र गर्भाशये निरतो
भवतीति । यम् + अच् ।) यमजः । इति
मेदिनी । मे, २३ ॥ तयोर्ज्येष्ठत्वरूपं यथा,
“बहिर्वर्गेषु चारित्र्याद्यमयोः पूर्वजन्मतः ।
यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं सुखम् ।
सन्तानः पितरश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितम् ॥
जन्मप्राथम्यात् ज्येष्ठं यमयोः न तु निषेक-
प्राथम्यात् जन्मप्राथम्यसन्देहे सुखदर्शनप्राथ-
म्यात् ।” इति उदाहृतत्वम् ॥ (यथा,—
“बीजेऽन्तर्वायुना भिन्ने द्वौ जीवौ कुक्षिमागतौ ।

यमकं

यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपुरःसरौ ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

अनयोरेकस्य दृढिरपरस्य क्षीणताकथमित्यत
व्याह ।

“कर्मोक्तकत्वादिधर्माश्रमेदात्

शुक्रादृजं दृढिसुपैति कुक्षौ ।

एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय

एवं यमेऽप्यधिको विशेषः ॥”

इति चरके शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

यमकं, क्री, (यमं युग्मभावं कायति प्राप्नोतीति ।

के + कः ।) शब्दालङ्कारः । तस्य लक्षणादि

यथा,—

“सत्यार्थे पृथगर्थायाः स्वरथञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥

अत्र द्वयोरपि पदयोः कचित् सार्थकत्वं

कचिन्निरर्थकत्वं कचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य

निरर्थकत्वमत उक्तं सत्यार्थे इति । तेनैव

क्रमेणेति दमो मोद इत्यादेर्विभक्तविषयत्वं

सूचितम् । एतच्च पदपादाद्वैश्वोकावृत्तिवत्त्वेन

पादाद्यावृत्तेऽनेकविषयतया प्रभूततमभेदं

दिङ्मात्रसुदाह्रियते ।

‘नवपलाशपलाशवनं पुरः

स्फुटपरागपरागतपङ्कजम् ।

मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्

ससुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः ॥’

इति माघे । ६ । २ ॥

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति सुरभिं

सुरभिमित्यत्र च द्वयोः सार्थकत्वम् । लतान्त-

लतान्तित्यत्र प्रथमस्य निरर्थकत्वं परागपरागे-

त्यत्र द्वितीयस्य एवमन्यत्राप्युदाहार्यम् । यम-

कादौ भवेदैक्यं जलोन्मवोर्लोरोस्तथा । इत्युक्त-

नयात् । भुजलतां जडतामवलज्जन इत्यत्र

न यमकत्वहानिः ।” इति साहित्यदर्पणे दशमः

परिच्छेदः । १० ॥ (यमकालङ्कारस्तु युग्मपाद-

यमकायुग्मपादयमकाद्यन्तयमक-पादमध्ययमक-

पादान्तयमक-पादादियमक-पादादिमध्ययमक-

पादाद्यन्तयमक-मध्यान्तयमक-काक्षीयमकगर्भ-

यमकचक्रवालयमकपुष्पयमकमहायमकमिथुन-

यमकद्वन्तयमकविषययमकससुहृयमकसर्वयमक

यमकावलीभेदात् बहुविधः । तत्तल्लक्षणोदाह-

रणादिकं भट्टिकाये दशमसर्गे यमकचक्रे काव्या-

दर्शे दशमपरिच्छेदे च द्रष्टव्यम् ॥ अहविशेषः ।

यथा, महाभारते । ४ । ५५ । ४२ ।

“ततो विराटस्य सुतः सयमादृत्य वाजिनः ।

यमकं मण्डलं कृत्वा तान् योधान् प्रत्यवारयत् ॥”

“यमकं शत्रूणां निरोधकं मण्डलं कृत्वा ।” इति

तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥ सट्टशम् । यथा, महा-

भारते । ३ । १६ । ८ ।

“मण्डलानि विचित्राणि यमकानीतराणि च ।

सव्यानि च विचित्राणि दक्षिणानि च सर्वशः ॥”

“यमकानि सट्टशानि ॥” इति तट्टीकायां नील-

कण्ठः ॥ चि, यमजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमजः

यमकः, पुं, (यम् + भावे षच् । स्वार्थे कच् ।)

संयमः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

यमकालिन्दी, स्त्री. (यमः कालिन्दी च सुतः सुता

च यस्याः ।) संज्ञा । सा च सूर्यपत्नी । इति

शब्दरत्नावली ॥

यमकीटः, पुं, (यमसूचकः कीटः ।) घुर्घूरनामा

कीटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यमकोटिः, स्त्री, लङ्कायाः पूर्वं पृथिव्यास्तुर्धभागे

देशविशेषः । यथा,—

“लङ्का कुमथे यमकोटिरस्याः

प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः

सौम्येऽथ याम्ये वडवानलश्च ।

कुट्टपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

यमघण्टः, पुं, (यमं घण्टयतीति । घण्ट +

अण् ।) योगविशेषः । यथा,—

“हि मघापूर्वफलगुण्यौ पुण्याश्लेषा च चन्द्रयोः ।

ज्येष्ठानुराधा भरणी चाश्विनी कुजवासरे ॥

हस्तार्द्रा चन्द्रजे मूला पूर्वाषाढा च रेवती ।

जीवे ह्युत्तरभाद्रपदशुक्रादे स्वातिरोहिणी ।

शनिवारे शतभिषा श्रवणा यमघण्टकः ॥”

इति सारसंग्रहः ॥

अपि च ।

“घण्टोऽखण्डैर्युक्ते खण्डप्रतिदिने सौम्यवारे-
र्धमापि ।”

अस्य वर्ज्यकालनिर्णयो यथा,—

“यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादश नाडिकाः ।

अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अस्य दोषा यथा,—

“एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् ।

विषाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् ॥

निष्कलं कृषिवाणिज्यं विदारम्भे च मूर्खता ।

गृहप्रवेशे भङ्गः व्याचूडायां मरणं ध्रुवम् ॥

ऋणदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्कले ।

शुभकर्माणि सर्वानि नैव कुर्याद्विचक्षणः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रविवारे १० । ११ । सोमवारे ८ । ६ । मङ्गल-

वारे १७ । १८ । १९ । बुधवारे १३ । ६ ।

वृहस्पतिवारे १६ । २० । २१ । २२ । शुक्र-

वारे १५ । ४ । शनिवारे २४ । २२ । इति

यमघण्टयोगः ॥

यमजः, चि, (यमो यमकः सन् जायते इति ।

जन् + ङः ।) एककालीनैकगर्भजातसन्तान-

द्वयम् । यथा, मेदिनी । मे, २३ ।

“यमोऽन्यलिङ्गो यमजे नाकाके शम्भने शनौ ॥”

(यथा च कथासरित्सागरे । २३ । ६९ ।

“शान्तिकरीऽपि पुरोधो भ्रातृसुतं शान्ति-

सोममपरश्च ।

वैश्वानरमर्पितवान् पिङ्गलिकापुत्रकौ

यमजौ ॥”)

यमद्वि

अस्य ज्येष्ठत्वं यमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अश्वविशेषे,
पुं । यथा, अश्ववेदके । ३ । १५२ ।

“एकेनाङ्गेन हीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।

यमजं वाजिनं विन्यात् वामनं वामना-
कृतिम् ॥”)

यमदमिः, पुं, (जमन् हुतभक्षणशीलः प्रज्वलितो
रमिरिव । एषोदरादित्वात् जस्य यः ।) जम-
दमिसुनिः । स तु परशुरामपिता । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥ (विवृतिस्तु जमदमिशब्दे
द्रष्टव्या ॥)

यमदूतः, पुं, (यमस्य दूतः ।) यमस्य चरः ।
यथा,—

“यमदूतपिशाचादौर्ध्वं परासुरपास्यते ।
सङ्गिरौघधवीर्याणि तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥”

इति वाग्भटे शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
धर्मस्य उवाच ।

“के यूयं विवृताकाराः पाशसुन्नरपाणयः ।
दंष्ट्राकरालवदना अङ्गारसदृशप्रभाः ॥

यूयं सर्वे महावीराः ज्वलत्पावकलोचनाः ।
कृता तथापि युष्माकमियं केन सुदुर्गतिः ॥”

यमदूता ऊचुः ।

यमदूता वयं सर्वे यमाज्ञाकारिणः सदा ।

त्वद्दत्तोऽयं दिजास्माकं सुमहान् कश्मलो-
दयः ॥”

इति पद्मपुराणे क्रियायोगसारे ६ अध्यायः ॥

यमदूतकः, पुं, (यमस्य दूत इवेति कन् ।) काकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यमदूत + स्वार्थे कन् ।)

यमदूतश्च ॥

यमदूतिका, स्त्री, (यमस्य दूतिकेव ।) तिन्तिङ्गी-
वृत्तः । (यथा,—

“जीवनं जीवनं हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः ।
किमाश्चर्यं चारभूमौ प्राणदा यमदूतिका ॥”

इत्युद्भटः ॥)

यमदेवता, स्त्री, (यमो देवता अधिष्ठात्री यस्याः ।)

भरणीनक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २२ ॥

यमदुमः, पुं, (यम इव भयावहो दुमः ।) शास्त्रलि-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य

शास्त्रलिप्युद्दे ज्ञातव्यम् ॥)

यमद्वितीया, स्त्री, (यमप्रिया द्वितीया इति मध्य-
पदलोपिकर्मधारयः ।) कार्तिकशुक्लद्वितीया ।

भाटद्वितीया इति ख्याता । तत्कृतं यथा ।

लिङ्गपुराणे ।

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भाटपूजनम् ।
या न कुर्याद्विनश्यन्ति भातरः सप्तजन्मनि ॥”

तस्या इति शेषः । महाभारते ।

“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिर ! ।
यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वग्रहे स्वयम् ।

तस्मान्नजग्रहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः ॥
यत्नेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पुष्टिवर्धनम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥”

तथा ।

“यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूतांश्च पूजयेत् ।

यमद्वि

अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥”

सहजद्वयेर्भगिनीभाटभिः । अर्घ्यमन्तः ।

“एह्येहि भार्गव पाशहस्त

यमान्तकालोक्तधरामरेश ।

भाटद्वितीयाकृतदेवपूजां

गृहाण चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनायज ।

पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं स्वर्ग्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥”

यमुनाश्च संपूज्य नमस्कुर्यात् ।

“यमस्वसर्गमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।

वरदा भव मे नित्यं स्वर्ग्यपूजितं नमोऽस्तु ते ॥”

अन्नं दत्त्वा पठेत् ।

“भातस्तवाजुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।

प्रीतये यमराजस्य यमुनाया विशेषतः ॥”

ज्येष्ठा चेत् तदाजुजाताहमिति वदेत् ॥ अत्र

भोक्तव्यं पुष्टिवर्धनं इति विधिसमभिव्याहृत-

फलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्य-

कालोऽष्टधाविभक्तदिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा

दत्तः ।

“पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः श्रेष्ठभुग्भवेत् ।

इतिहासपुराणादौः यष्टश्च सप्तमं नयेत् ॥”

संविभागो विभक्त्यान्नस्य प्रतिपादनम् । देवोऽत्र

वैश्वदेवसम्बन्धी । पञ्चमांशालाभे तु ।

“न सुग्रीतोद्भूतस्तेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिसायं नातिसन्ध्यासमीपतः ॥”

इति मनूक्तपर्युदस्तसूक्त्योदस्तेतरकालोऽपि

ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य राग-

प्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य ।

“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां

नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धं प्रहरयामान्तः ॥”

इति कात्यायनीयेन नियमितवाङ्मोजनकालस्य

वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात् न सामान्यशास्त्रप्राप्त्यप-

जीविपर्युदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययनं भ्रान्ता-

नाम् । प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तद्विधेधात् ।

यथा च राजमार्गः ।

“प्रे को चे चा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।

या तु कोजागरे याते चेन्नावल्याः परेऽपि च ॥

चातुर्मास्ये मसार्धे च द्वितीया या भवेत्तृथिः ।

परास्वेतास्त्रनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”

ज्यातिषे । तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं

भवेत् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ अस्यां व्रत-

विधानं यथा,—

नारद उवाच ।

“भगवन् ! प्रष्टुमिच्छामि त्वामहं विनया-

न्वितः ।

तद्व्रतं ब्रूहि मे स्वामिन् ! त्वत्पुं येन न पश्यति ॥

अल्पदोषं महत्पुण्यं शोभनं व्रतसुत्तमम् ।

प्रसारं कुरु मे स्वामिन् ! यथाहं तत् करोमि

भोः ॥

यमद्वि

ब्रह्मोवाच ।

यदि चेच्छसि विप्रेन्द्र व्रतानां व्रतसुत्तमम् ।

व्रतं यमद्वितीयायां द्रष्टुं त्वं न्यतुवारणम् ॥

कार्तिके मासि शुक्लायां द्वितीयायां सुनीश्वर ॥

कर्त्तव्यं तद्विधानेन ह्यपमृत्युनिवारणम् ॥

ब्राह्मे सुहृते चोत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम् ।

प्रातः कृत्वा द्विजः स्नानं दन्तधावनपूर्वकम् ॥

ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।

कृतनित्यक्रियो हृष्टः कुण्डलाङ्गदभूषितः ॥

विधिं विष्णुश्च रुद्रश्च संस्थाप्यौदुम्बर शुभे ।

पद्मं सप्तदलं कृत्वा पूजयेत् सुस्थमानसः ॥

चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमेर्द्विजसत्तम ! ।

पुष्पैर्धूपैश्च नेवेदोर्नारिकेलादिभिः फलैः ॥

सरस्वतीश्च वरदां वीणापुस्तकधारिणीम् ।

ध्यायेत् शुक्लाम्बरधरां चंसवाहनसंस्थिताम् ॥

ततो न्यतुविनाशार्थं सालङ्कारां पयस्विनीम् ।

विप्राय वेदविदुषे गाञ्च दद्यात् सवत्सकाम् ॥

अपमृत्युविनाशाय संसारार्णवतारिकाम् ।

विप्र तुभ्यमिमां रौद्रीं धेनुं सम्यग्देह्य ह्यहम् ॥

इति वाक्यविचारेण धेनुं दद्याद्विजातये ।

कुलीनाय सुश्रान्ताय रोगहीनद्विजाय वै ॥

तदभावे चोदकुम्भं सवस्त्रं सहिरण्यकम् ।

औदुम्बरविधानेन सम्यग्देह्याद्विजातये ॥

तस्याप्यलाभे विप्रेन्द्र ! विप्राय सदुपानहौ ।

दद्यात् कार्तिकशुक्लायां द्वितीयायां विशेषतः ॥

ज्ञातिश्रेष्ठान् तथा वृष्टान् संपूज्य चाभिवादयेत् ।

नारिकेलादिदानेन तोषयेत् स्वजनानपि ॥

ततः सोदरसम्पन्ना भगिनी यामवन्मुने ! ।

तस्या गृहं समागत्य अद्धानोऽभिराजयेत् ॥

भद्रे भगिनि ! शुभगे त्वदङ्घ्रिसरसीरुहे ।

अथसेऽयं नमस्कृतुमागतोऽहं तवालयम् ॥

इति श्रुत्वा भगिन्यादिः सोदरं विनयान्वितम् ।

गृधुवाक्यैस्तत्तस्य पूजनं क्रियते महत् ॥

अथ भाटमती भातस्त्रं नो वयसि बान्धवः ।

भोक्तव्यं भोऽयं मन्त्रेहे त्वायुषे कुलदीपक ! ॥

कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां सहोदरः ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वग्रहेऽर्चितः ।

अस्मिन् दिने यमेनापि पूजिता भगिनी शुभा ॥

स्वसुर्गरो वेषमनि यो न सुदृक्ते

यमद्वितीयादिनमेव लब्ध्वा ।

तं पापिनं सर्वसुराः प्रबुध्य

संसारमार्गे रटयन्ति विप्र ! ॥

तस्माद्भात्रा स्वग्रहे भोक्तव्यं मासि कार्तिके ।

शुक्लायाश्च द्वितीयायां सर्वैश्वर्याय भो द्विज ! ॥

वर्षं वर्षं च कर्त्तव्यं यशसे आयुषे श्रिये ।

ततः सम्प्राप्य सुमते भगिन्ये सुविधानतः ॥

स्वर्णालङ्कारवस्त्रादिदानसत्कारमादरात् ।

प्रदद्यान्मुनिशार्दूल प्रश्रयावनतः सुधीः ॥

स आशीर्षं प्रगृह्यास्या नमस्कृत्य क्षमापयेत् ।

सर्व्वा भगिन्यः सन्तोष्या ज्येष्ठानुक्रमशस्तदा ॥

वस्त्रान्नपानसत्कारैर्भोजनैः पुष्टिवर्धनैः ।

करोत्येवं नरो विद्वान्न याति यमयातनाम् ॥

यमभ

अपमृत्युं न चाप्नोति सत्त्वं सत्त्वं हि नान्यथा ॥
 यैर्भगिन्यः सुवासिन्यो वल्लालङ्कारतोषिताः ।
 न तेषां वत्सरं यावत् कलहो न रिपोर्भयम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रसादेन भूताः प्रेताश्च राज्ञसाः ।
 दूरादेव पलायन्ते धर्म्मराजेन ताडिताः ॥
 यो देवो महिषाखण्डो दण्डसुदगरधारकः ।
 वेष्टितः किङ्करैर्दण्डैस्ते कालात्मने नमः ॥
 इत्थं त्वं दिजशादूल । कुरुष्व तद्व्रतं शुभम् ।
 रम्यं यमद्वितीयाख्यमपमृत्युनिवारणम् ॥
 व्रतस्यास्य प्रभावेन पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
 सत्त्वं वदामि ते विप्र ! गृहस्थः स्यात् सदैव हि ॥
 गार्हस्थीन समो धर्म्मो न भूतो न भविष्यति ।
 सन्देहोऽत्र न कर्तव्य इह लोके परत्र च ॥
 ये वै यमद्वितीयाख्यं व्रतं कुर्वन्ति मानवाः ।
 सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 अपुत्रो लभते पुत्रं धनहीनो लभेद्धनम् ।
 भार्याहीनो लभेद्भार्यां सुखं कुलसम्भवाम् ॥
 यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः
 संभोजितः सकललोकनिपातदक्षः ।
 तस्यां भुनक्ति सुतिथौ च गृहे भगिन्याः
 प्राप्नोति वित्तमतुलं स चिरायुरेव ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे १२५ अध्यायः ॥

यमधारः, पुं, (यमा युग्मीभूता धारास्य । यदा,
 यमवत् विनाशिका धारा यत्र ।) पार्श्वद्वय-
 धारायुक्ताख्यविशेषः । किरीच काटार इत्यादि
 भाषा ॥

यमनं, स्त्री, (यम् + भावे लुट् ।) बन्धनम् ।
 उपरतिः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (संयमः ।
 यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ४८ ।
 “अणुर्वांमननामासि यतस्त्वं वामनाख्या ।
 मननाम्नुनिरेवासि यमनाद् यतिरुच्यसे ॥”)

यमनः, पुं, (यमयति नियमयतीति । यम् + लुट् ।)
 यमः । इति मेदिनी । ने, १११ ॥ (यमयति
 वशमानयतीन्द्रियग्राममिति । संयमकर्त्तरि, त्रि ।
 यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । २२ ।
 “यन्तासि यमनो ध्रुवोऽसि धरुणः ।”
 “यमनः स्वयं संयमनकर्त्ता भवसि ।” इति तदु-
 भाख्ये महीधरः ॥ नियमकारिणि च त्रि । यथा,
 तत्रैव । १४ । २२ ।

“यन्त्री राज्ञ्यन्त्रासि यमनी ध्रुवासि धरित्री ।”
 “यमनी सर्वेषां नियमकारिण्यसि ।” इति
 तद्व्याख्ये महीधरः ॥

यमनिका, स्त्री, (यच्छति आटणीतीति । यम् +
 लुट् । कन् । टाप् ।) यवनिका । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः ॥ कानात् इति भाषा ॥

यमपत्नी, स्त्री, (यमस्य पत्नी ।) यमस्य भार्या ।
 यमस्य द्वे भार्ये । धूमोर्णा १ विजया २ । इति
 जटाधरः ॥

यमप्रियः, पुं, (प्रीणातीति । प्री + कः । यमस्य
 प्रियः ।) वटवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

यमभगिनी, स्त्री, (यमस्य भगिनी स्वसा ।) यमुना ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥

यमला

यमराजः, पुं, (यमश्चासौ राजा चेति । “राजाहः
 सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टच् ।) यमः ।
 इति हेमचन्द्रः । २।६६ ॥ अस्य पुर्यादि यथा,
 “पुरी संयमनी तस्य चित्रगुप्तस्तु लेखकः ।
 भृत्यौ चण्डमहाचण्डौ धूमोर्णाविजये प्रिये ।
 विचारभूमिका नीचिः सहायाः कालपूरुषाः ॥”
 इति जटाधरः ॥ * ॥

स च विमात्रा ह्यायया श्रमः । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ७७ । २५—२६ ।

“ह्यायासंज्ञा त्वपत्तेषु यथा खेयतिवत्सला ।
 तथा न संज्ञाकन्यायां पुत्रयोश्चान्वर्त्तत ॥
 नलिनाद्युपभोगेषु विशेषमनुवासरम् ।
 मनुस्तत्त्वान्तवानस्या यमस्तस्या न चक्षमे ॥
 ताडनाय च वै कोपात् पादस्तेन समुद्यतः ।
 तस्याः पुनः चान्तिमता न तु देहे निपातितः ॥
 ततः शशाप तं कोपात् ह्यायासंज्ञा यमं द्विज ।
 किञ्चित् प्रस्फुरमाणोऽष्टौ विचलत्पाणिपल्लवा ॥
 पितुः पत्नीममर्यादं यन्मां तर्क्यसे पदा ।
 भुवि तस्मादयं पादस्तवादेव पतिष्यति ॥”
 तच्छापान्तं यथा,—

“स्वरूपधारिणीं चेमामानिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयस्तु यमः शपाद्वर्म्मदृष्टिरभूत् सुतः ॥
 क्रिमयो मांसमादाय पादस्तस्ते महीतलम् ।
 पतिष्यन्तीति शपातन्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धर्म्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं यास्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिणी ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे । ७८ ।
 २५—२६ ॥

यमराट्, [त्रि] पुं, (प्राणिसंयमनात् यमप्रभृतयः
 किङ्करास्तेषु राजते यमेन संयमेन राजते इति
 वा । राज् + क्तिप् । इत्यमरटीकायां रघु-
 नाथः ।) यमः । इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥

यमलं, स्त्री, (यमं लातीति । ला + कः ।) युग्मम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥ (त्रि, यमजः ।
 यथा, देवीभागवते । ३ । २८ । ५ ।

“सुमित्रातनयौ जातौ यमलौ द्वौ मनोहरौ ।
 ते जाता वै किशोराश्च धनुर्वाणधराः किल ॥”

यमलपत्रकः, पुं, (यमलं यमजं पत्रमस्य । बहुव्रीहौ
 कः ।) अश्वन्तकवृक्षः । कौविदारवृक्षः । इति
 राजनिघण्टुः ॥

यमलार्जुनहा, [त्रि] पुं, (यमलार्जुनौ हतवान्
 इति । हन् + क्तिप् ।) श्रीकृष्णः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥

यमलार्जुनौ, पुं, (यमलौ च तावर्जुनौ चेति
 कर्मधारयः ।) गोकुलस्थार्जुनवृक्षद्वयम् । तौ
 कुवेरपुत्रौ नलकूबरमणिग्रीवौ । नारदशपात्
 वृक्षतं गतौ श्रीकृष्णेन उद्धारितौ । यथा,—
 “यदिमौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःपुत्रौ ।
 न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥

यमानि

अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां नैवं यथा पुनः ।
 स्मृतिः स्यान्मनुप्रसादेन तत्रापि मदनुययात् ॥
 वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ।
 वृत्ते खलोकतां भूयो लब्धमक्ती भविष्यतः ॥

श्रीशुक उवाच ।

स एवमुक्त्वा देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ।
 नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥
 ऋषेर्भागवतमुखस्य सत्त्वं कर्तुं वचो हरिः ।
 जगाम शनैस्तत्र यत्र स्तो यमलार्जुनौ ॥
 देवर्षिर्मे प्रियतमौ यदिमौ धनदात्मजौ ।
 तत्तथा साधयिष्यामि यदुगीतं तन्महात्मना ॥
 इत्यन्तरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ।
 आत्मनिर्वैश्रमात्रेण तीर्थेणतसुदूखलम् ॥

बालेन निष्कर्षतान्वगुदूखलं तत्
 दामोदरेण तर्षोत्कलिताडप्रिवन्धौ ।
 निष्येततुः परमविक्रमितातिवेष-
 स्तन्मप्रवालविटपौ कृतचण्डशब्दौ ॥
 तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरन्तौ
 सिद्धावुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ।
 कृष्णं प्रणम्य शिरसाखिललोकनाथं
 बद्धाङ्गुली विरजसाविदम्बतुः स्म ॥
 वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां
 हस्तौ च कर्मसु मनस्तव पादयोर्नः ।
 स्मृत्वां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे
 दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

तद्गच्छतं मत्परमौ नलकूबरसादनम् ।
 संजातो मयि भावौ वामौष्ठितः परमोऽभवः ॥
 श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तौ तं परिक्रम्य प्रणम्य च पुनः पुनः ।
 बद्धान्खलमामन्त्र्य जग्मतुर्दिशसुत्तराम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १० अध्यायः ॥

यमली, स्त्री, (यमल + स्त्रियां ङीष् ।) चोटिका-
 द्वयम् । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ चोटो
 श्राटीपर्याये हेमचन्द्रेण गणिता सैव चोटिका ॥

यमवाहनः, पुं, (यमस्य वाहनः ।) महिषः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“महिषो चोटकारिः स्यात् कासरश्च रजखलः ।
 पीनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

यमव्रतं, स्त्री, (यमस्य धर्म्मराजस्यैव व्रतम् ।)
 राजधर्म्मविशेषः । स तु पक्षपातं विना
 पानिनां शासनरूपः । इति पुराणम् ॥

यमस्वसा, [त्रि] स्त्री, (यमस्य स्वसा भगिनी ।)
 यमुना । दुर्गा । इति मेदिनी । से, ६० ॥
 (यदुक्तं हरिवंशे आर्यास्तवप्रकरणे । ५८ । ४ ।

“जया च विजया च त्वं तुष्टिः पुष्टिः क्षमा दया ।
 ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥”)

यमानिका, स्त्री, (यमानो + स्त्राय कन् ।)
 यमानो । तत्पर्यायः । अजमोदा २ उग्रगम्भा ३
 ब्रह्मदर्भा ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

“चत्वारि यमान्याम् । यमानो द्विविधा एका

यमुना

क्षेत्रयमानी सा अजमोदा इत्येव ख्याता ।
अपरा यमानी इत्येव ख्याता अविशेषात्
द्वोरपीति सुभूतिः । केचित्तु अजमोदादिद्वयं
वनयमान्यां ब्रह्मदर्भादिद्वयं यमान्यामित्याहुः ।
उग्रगन्धर्वजमोदाख्या ख्याता क्षेत्रयमानिका
इति । 'यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च
यमानिका ।' इति च रत्नः । यच्छति विर-
मति निवर्त्तते अग्निमान्यमनया यमानी । यमौ
उ विरतौ नास्तीति अनट् ईप् यमानी स्वार्थे
के यमानिका यमानी पञ्चमवर्गपञ्चममथा ।
यवानीति अन्तःस्थचतुर्थमथा इति केचित् ।
इति भरतः ॥ * ॥ अस्या गुणाः । कुष्ठमूल-
नाशित्वम् । हृद्यत्वम् । पित्ताग्निकारित्वम् ।
वायुकफकृमिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
यमानी, स्त्री, (यच्छति विरमति निवर्त्तते अग्नि-
मान्यमनयेति । यम + करणे ल्युट् । डीष् ।
एषोदरादित्वात् साधुः ।) यमानिका । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः पर्यायः ।
“यमानी दीपको दीप्यो भूतिकश्च यमानिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
यमान्तकः, पुं, (यमस्यान्तकः । ऋतुञ्जयत्वादेवास्त्व
तथात्वम् ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यमश्च अन्तकश्च तौ इति विग्रहे । वैवस्वत-
कालौ । यथा, महाभारते । २ । १७ । १५ ।
“तेजसा सूर्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः ।
यमान्तकसमः क्रोधे श्रिया वैश्रवणोपमः ॥”
“यमो वैवस्वतः अन्तकः कालः ।” इति तट्टी-
कायां नीलकण्ठः ॥)
यमी, स्त्री, यमुनानदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १३ । ६ ।
“तृतीयां वङ्कामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ।
यमो यमी आङ्गदेवस्यायाश्च सुतान् शृणु ॥”)
यमुना, स्त्री, (यमयतीति । यमि + “अजियमि
ग्रीडभ्यश्च ।” उणा० ३ । ६१ । इति उनन् ।
टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“सर्वाणि हृदयस्यानि मङ्गलानि शुभानि च ।
ददाति चेष्टितान् लोके तेन सा सर्वमङ्गला ॥
सङ्गमाज्जमनाङ्गला लोके देवी विभायते ।
यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
(यच्छति विरमति गङ्गायामिति । नदी-
विशेषः । सा तु हिमालयदक्षिणदेशाभि-
र्गत्य प्रयागे गङ्गायां मिश्रिता । तत्पर्यायः ।
कालिन्दी २ सूर्यतनया ३ श्रमनस्वसा ४ ।
इत्यमरः । २ । १० । ३२ । तपनतनूजा ५ कलिन्-
कन्या ६ यमस्वसा ७ श्यामा ८ तापी ९ कलिन्-
नन्दिनी १० यमनी ११ यमी १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कलिन्दशैलजा १३ सूर्य-
सुता १४ । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
“गङ्गा सरस्वती ग्रीणयमुना सरयुः सची ।
वेणा इरावती नीला उत्तरात् पूर्ववाहिनी ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥)

यमुना

अस्या जलगुणाः । पित्तदाहवमनश्रमापहत्वम् ।
खादुत्वम् । वातजननत्वम् । पावणत्वम् । वट्टि-
दीपनकरत्वम् । रोचनत्वम् । वलप्रदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ सा यमस्य भगिनी ।
यथा,—
“सावर्णिर्मेरुपृष्ठे तु तपो घोरं चकार ह ।
अद्यादि भविता लोके मनुः सावर्णिकेऽन्तरे ॥
भ्राता शनैश्चरन्त्यास्य गृह्यं स तु लब्धवान् ।
तयोर्वीरवीर्यो या तु यमस्वसा यशस्विनी ।
अभवत् सा सरिच्छेष्टा यमुना लोकपावनी ॥”
इति बह्मपुराणे सागरोपाख्यानम् ॥ * ॥
सा च वृन्दावने सुषुम्नाख्या परा शक्तिः । यथा,
श्रीभगवानुवाच ।
“इदं वृन्दावनं रम्यं मम धामैव केवलम् ।
तत्र ये पशवः साक्षाद्दृष्टाः कीटा नराधमाः ।
ये वसन्ति ममाधिष्ठं नृता यान्ति ममान्तिकम् ॥
तत्र या गोपपत्न्याश्च निवसन्ति ममालये ।
योगिन्यस्तात ! एवं हि मम देवाः परायणाः ॥
पञ्चयोजनमेवं हि वनं मे देहरूपकम् ।
कालिन्दीयं सुषुम्नाख्या परमान्तवाहिनी ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
अस्या जलस्य कृष्णवर्णत्वकारणं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“यदा दक्षसुता ब्रह्मन् ! सती याता यमचयम् ।
विनाशय दक्षयज्ञं तं विचचार त्रिलोचनः ॥
ततो वृषध्वजं दृष्ट्वा कन्दर्पः कुसुमायुधः ।
अपत्नीकं तदास्त्रेण औष्मादेनाभ्यताडयत् ॥
ततो हरः श्रेण्याथ औष्मादेनाभिताडितः ।
विवचार तदोन्मत्तः काननानि सरांसि च ॥
स्मरन् सतीं महादेवस्तथोष्मादेन ताडितः ।
न शर्म लेभे देवर्षे वागविह्व इव द्विपः ॥
ततः पपात देवेशः कालिन्दीसरिते सुने ।
निमग्ने शङ्करे चापे दग्धा कृष्णत्वमागता ॥
तदाप्रभृति कालिन्द्या दृग्गङ्गानभिं जलम् ॥”
इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
ज्यैष्ठशुक्लदादश्यादिष्वस्यां स्नानपिण्डदानफलं
यथा,—
“यज्ज्यैष्ठशुक्लदादश्यां स्नात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले स्नातः पुरुषो सुनिसत्तमः ।
ज्यैष्ठाम्नामले पक्षे दादश्यासुपवासकृत् ॥
समभ्यर्चार्च्युतं सम्यक् मथुरायां समाहितः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
ज्यैष्ठाम्ने सिते पक्षे समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
धन्यो नः पिण्डनिर्वापं यमुनायां प्रदास्यति ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ८ अध्यायः ॥
यमुनाजनकः, पुं, (यमुनाया जनकः ।) सूर्यः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । ६ ॥
यमुनाभित्, [ट्] पुं, (यमुनां भिनत्तीति । भिद् +
क्लिप् ।) वलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३ ८ ॥
(एतद्दृष्टान्तान्तुक्तं यथा, हरिवंशे । १०२ ।
३३—३६ ।

ययातिः

“स हलेनानताग्रेण कुले यच्छ महानदीम् ।
चकर्ष यमुनां रामो युस्थितां वनितामिव ॥
सा विज्जलजलस्रोता द्रवप्रस्थितसञ्चया ।
यावर्त्तत नदी भीता हलमार्मानुसारिणी ॥
लाङ्गलादिष्टमार्गा सा वेगगा वक्रगामिनी ।
सङ्कर्षणभयवक्त्रा योषेवाकुलतां गता ॥”)
यमुनाभाता, [ऋ] पुं, (यमुनाया भाता ।)
यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
यमेरुका, स्त्री, (यमं ईरयति प्रेरयतीति । ईरि +
वाङ्लकात् उकः । टाप् ।) दण्डका । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
ययातिः, पुं, नहुषराजपुत्रः । तत्पर्यायः । नाहुषिः
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नाहुषः ३ । इति
जटाधरः ॥ तस्योपाख्यानं यथा,—
“नहुषस्य प्रवक्ष्यामि पुत्रान् सप्तैव धार्मिकान् ।
यतिर्ययातिः संयातिरुद्रवः पञ्चमस्तथा ॥
स्वर्गातिर्मेघयातिश्च सप्तैते वंशवर्द्धनाः ।
ययातिरकरोद्राज्यं धर्म्मकशरणस्तदा ॥
शर्मिष्ठा तस्य भार्याभूत् दुहिता वृषपर्वाङ्गः ।
भार्गवस्याङ्गजा तद्वहेवयानी च सुव्रता ॥
ययातिर्देवयान्यान् पुत्रावज्जनयन्नुपः ।
यदुश्च तुर्व्यसुश्चैव शक्रविष्णु इवापरौ ॥
तस्मादेव तु राजर्षेः शर्मिष्ठा वाधपर्वङ्गी ।
इत्यष्टानुच पुरुषं त्रीन् कुमारानजीजनत् ॥
ततः काले च कस्मिंश्चिद्देवयानी शुचिस्मिता ।
ययातिसहिता राजन् जगाम हरितं वनम् ॥
ददर्श च तदा तत्र कुमारान् देवहूतपिण्डः ।
क्रीडमानान् सुविश्रब्धान् विस्मिता चेदमब्रवीत् ॥
किन्नामधेयं गोत्रं वः पुत्रकाः ! ब्राह्मणः पिता ।
विब्रूत मे ययातयश्च श्रोतुमिच्छामि तं ह्यहम् ॥
तेऽदर्शयन् प्रदेष्टुमिच्छा तमेव वृषसत्तमम् ॥
बुद्धा च तत्त्वतो देवी शर्मिष्ठा मिदमब्रवीत् ॥
ममाधीना सती कस्मादकार्षीर्विप्रियं मम ॥
शर्मिष्ठोवाच ।
यदा तथा वृत्तो राजा एत एव तदा मया ।
त्वत्तो हि मे पूज्यतमो राजर्षिः किं न वेत्सि
तत् ॥
शौनक उवाच ।
श्रुत्वा तस्यास्ततो वाक्यं देवयान्यब्रवीदिदम् ।
राजन्नादोह वत्स्यामि विप्रियं मे त्वया कृतम् ॥
अविब्रुवन्ती किञ्चित् राजानं साश्रुलोचना ।
अचिरादेव संप्राप्ता कायस्थोऽशनसोऽन्तिके ॥
देवयान्युवाच ।
शर्मिष्ठयातिवृत्तास्मि दुहिता वृषपर्वाङ्गः ।
चयोऽस्यां जनिताः पुत्रा राजानेन ययातिना ।
दुर्मगाया मम द्वौ तु पुत्रौ तात ! ब्रवीमि वः ॥
शुक्र उवाच ।
धर्म्मज्ञः सन् महाराज ! योऽधर्म्ममकृयाः प्रियम् ।
तस्माज्जरा त्वामचिराद्वर्षयिष्यति दुर्जया ॥
ययातिरुवाच ।
ऋतुकामां स्त्रियं यस्तु गम्यां रहसि याचितः ।
नोपैति सद्य धर्म्मेश भूणहेत्युच्यते बुधैः ॥

ययातिः

अधर्मभयसंविमः शर्मिष्ठासुपजग्मिवान् ॥
अटमो यौवनस्याहं देवयान्या भृगूदह ! ।
प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन् चरेयं मा विधेय माम् ॥
शुक्र उवाच ।

नाहं नृषा ब्रवीत्येतत् जरां प्राप्नोऽसि भूमिप ! ।
जरां त्वेतां त्वमन्यसे संक्रामय यदीच्छसि ॥
ययो दास्यति पुत्रो यः स ते राजा भविष्यति ॥”
इति मात्स्ये ३२ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“जरां प्राप्य ययातिस्तु स्वपुरं प्राप्य चैव हि ।
पुत्रं च्येष्टं वरिष्ठं यदुमित्यब्रवीद्वचः ॥
त्वं यदौ ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन त्वदीयेन चरेयं विधयानहम् ॥
पूर्णं वर्षसहस्रे तु पुनस्ते यौवनं त्वहम् ।
दत्त्वा सम्यतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥
यदुवाच ।

सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा वृष ! ।
जरां गृहीतुं धर्मज्ञ ! पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥
ययातिरुवाच ।

यो मे त्वं हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
पापाज्जातुलसम्बन्धात् दुष्पूजा ते भविष्यति ॥
तुल्यसो प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
यौवनेन चरेयं वै विधयांस्तव पुत्रक ! ॥
तुल्यसुवाच ।

न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् ।
बलरूपान्तकरणौ बुद्धिमानविनाशिनीम् ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् प्रजा समुच्छेदं तुल्यसो ! तव यास्यति ॥
इत्यो ! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम् ।
जरां वर्षसहस्राणि यौवनं स्वं प्रयच्छ च ॥
इत्युवाच ।

न गजं न रथं चाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते वरस्त्रियम् ।
नारोगसास्य भवति तां जरां ते न कामये ॥
ययातिरुवाच ।

दस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
तस्मात् इत्यो ! प्रियः कामो न ते सम्यस्यते
कश्चित् ॥

अनो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
एकं वर्षसहस्रम् चरेयं यौवनेन ते ॥

अनुवाच ।

जीर्णः शिशुरिवास्ते कालेऽममशुचिर्यथा ।
न जुहोति च कालेऽग्निं तां जरां नैव कामये ॥
ययातिरुवाच ।

यस्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि ।
जरादोषस्त्वयोक्तो यस्तस्मात्तं प्रतिपत्स्यसे ॥
पूरो ! मे त्वं प्रियः पुत्र ! त्वं वरीयान् भविष्यसि ।
कायस्योऽग्नयः प्रापाम् च तपोऽस्मि यौवने ॥
पूरो ! त्वं प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह ।
किञ्चित्कालं चरेयं वै विधयान् वयसा तव ॥
पूर्णं वर्षसहस्रे तु प्रतिदास्यामि यौवनम् ।
स्वचैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह ॥

यवः

शौनक उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पूरः पितरमञ्जसा ।
यथात्य त्वं महाराज ! तत् करिष्यामि ते वचः ॥
ययातिरुवाच ।

पूरो ! प्रीतोऽस्मि ते वत्स प्रीतश्चैदं ददामि ते ।
सर्वकामसमृद्धा ते प्रजा राज्ये भविष्यति ॥”

इति मात्स्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥

शौनक उवाच ।

“पौरवेणाय वयसा ययातिर्नहुषात्मजः ।
प्रीतियुक्तो नरश्रेष्ठश्चार विधयान् सुखी ॥
पूर्णं मत्वा ततः कालं पूरं पुत्रसुवाच ह ।
पूरो ! प्रीतोऽस्मि भद्रं ते गृहाणेदं स्वयौ-
वनम् ॥

राज्येषापि गृहाणेदं यत् त्वयोपलभतं पुरा ॥

शौनक उवाच ।

एवं स नाहुषो राजा ययातिः पुत्रमीक्षितम् ।
राज्येऽभिषिष्य सुदितो वानप्रस्थोऽभवन्मुनिः ॥
उषित्वा वनवासं स ब्राह्मणैः सह संश्रितः ।
फलमूलाशनो दान्तो यथा स्वर्गमितो गतः ॥”

इति मात्स्ये ३५ अध्यायः ॥ * ॥

ययीः, पुं (यायते प्राप्यते भूतेरिति । या + “यापोः
कित् ई च” । उणा० ३ । १५६ । इति ईः
द्वित्वः ।) महादेवः । इत्युणादिकोषः । १।३५४ ॥
(याति हुतं गच्छतीति । अन्धः । इत्यञ्जलदत्तः ॥)
ययुः, पुं, (यातीति । या + “यो ई च” । उणा०
१ । २२ । इति उः द्वित्वः । यजन्त्यनेनेति ।
यज + उः । एषोदरादित्वात् जस्य यत्वमित्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) अन्धमेघीयान्धः ।
सामान्यघोटकः । इति मेदिनी । ये, ४७ ॥

यवः, पुं, (यूयते अम्भसा इति । यु मिश्रणे + अप् ।)
खनामखातशूकधान्यम् । तत्पर्यायः । सित-
शूकः २ । इत्यमरः । २।६।१५ ॥ शितशूकः ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मेघः ४ द्वयः ५ अक्षतः ६
कक्षुकी ७ धान्यराजः ८ तीक्ष्णशूकः ९ तुरग-
प्रियः १० शक्तः ११ महेशः १२ पवित्रधान्यम्
१३ । तस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् ।
सुशीतलत्वम् । प्रमेहपित्तकफापहारकत्वम् ।
अशूकसुखयवगुणाः । बलप्रदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
वृणां बहुवीर्यपुष्टिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“यवः कषायमधुरो बहुवातशूलदृगुरुः ।
रूक्षः सौम्यकरः प्रीतो मूत्रमेदकफापहः ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(अपि च ।

“यवः कषायो मधुरो हिमश्च
कटुर्विपाके कफपित्तहारी ।
त्रिषु पथ्यस्तिलवच्च नित्यं
प्रवहन्मूत्रो बहुवातवर्धकः ॥
सौम्याग्निमेघा खरवर्णकश्च
स पिच्छिलः शूलविलेखनश्च ।
मेदो मरुत्तृङ्हरणोऽतिरूक्षः
प्रसादनः शोणितपित्तयोश्च ॥

यवः

एभिर्गुणैर्हीनतरास्तु किञ्चिद्-
विद्याद् यवेभ्योऽतियवान् विशेषैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“रूक्षः प्रीतो गुरुः स्वादुर्बहुवातशूलदृगुरुः ।
सौम्यकृत् सकषायस्तु बल्यः श्लेष्मविकारनुत् ॥
रूक्षः कषायानुरसो मधुरः कफपित्तहृत् ।
मेदः क्रिमिविषघ्नश्च बल्यो वेणुयवः स्मृतः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥

“कच्चिद्वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवपदस्य
कङ्कुप्रभृतौ स्नेच्छानां दीर्घशूके च शिष्टानां
यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात्
नानार्थत्वस्य चान्यायत्वात् यवमयश्चरुर्भवतीति
श्रुतौ यवपदस्यार्थं सन्देहे ।

‘वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशततनम् ।
मोदमानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥’
इति विध्यर्थाकाङ्क्षा प्रवर्तमानाद्वाक्यशेषादीर्घ-
शूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः ।” इति शब्दशक्ति-
प्रकाशिकायां नैमित्तिकसंज्ञायाम् ॥ * ॥ ‘हविष्ये
यवानामेव मुख्यत्वम् । यथा,—

“हविष्येयु यवा मुख्यस्तदनु ग्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्वगौरादिसर्वालामेऽपि वर्जयेत् ॥”

इति कृत्यायनसंहिता । ६ । १० ॥

नवयवागमे तैरवश्यं आहं कार्यं अकरणे
प्रत्यवायश्रवणात् । यथा,—

“नचत्रग्रहपीडासु दुष्टप्रभावलोकेन ।
इच्छायाद्वा नि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ॥
इति विष्णुपुराणात् वक्ष्यमाणवहुतरवचनेषु
नवान्नश्रुतेः नवान्नागमत्वेनैव निमित्तं लाघवात् ।
अमावस्यास्तिमोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्ण-
त्रयोदशी ग्रीहयवपाकौ च ।

एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
आहमेतज्जुर्व्याणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”

इति आहृतत्वे नवान्नश्राद्धे ।)

परिमाणविशेषः । स तु चतुर्धन्यमानरूपः । इति
शुभङ्करः । षट्सर्वपरिमाणालोकश्च । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यच्चानु दृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्त्रिंशो लिखाषड्भिश्च सर्वपः ।
षट्सर्वपर्यवस्त्विको गुञ्जेका तु यवैस्त्रिभिः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

अङ्गुलिस्थयवाकाररेखाविशेषः । यथा,—
“तर्जनीमूलसंपृक्तौ यवौ पुत्रार्थदौ क्रमात् ।
मध्यमायां यवस्यैवाङ्गुलिः पूर्वधनप्रदः ॥”
अपि च सासुद्रके ।

“मध्यमायां यदि यवो दृश्यते च सुशोभनः ।
तदान्यसंक्षितं द्रव्यं प्राप्नोत्यङ्गुलिके यवे ॥
यस्यापि चक्रमङ्गुले यवपूर्णश्च दृश्यते ।
तदा पितामहादीनामर्जितं लभते धनम् ॥”
(पूर्वपक्षः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १४।
३१। “एकत्रिंशतास्तु वत प्रजा अख्यन्त यवा-
श्चायवाश्चाधिपतय आसन् ।” “यवाः पूर्व-
पक्षाः अयवाः अपरपक्षाः ।” इति तट्टी-
कायां महीधरः ॥)

यवति

यवनः

यवनः

यवकः, पुं (यवप्रकारः। यव+“स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्।” ५।४।३। इति कन्।) यवः। इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥ (यथा,— “यवका ह्यायनाः पांशुवाप्यनैषधकादयः। शालीनं शालयः कुर्वन्त्यनुकारं गुणा गुणैः ॥” इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥) यवकं, त्रि, (यवकानां भवनं चैत्रमिति। यवक+ “यवयवकषटिकाद् यत्।” ५।२।३। इति यत्।) यवभवनोचितचैत्रम्। इत्यमरः। २। ६।७॥

यवचारः, पुं, (यवजातः चारः। शाकपार्थिव- वत् समासः।) चारविशेषः। यथा,— “नरसारयवचारस्फटिकारित एव काचवक- यन्तेः। बहुशः पात्यं सत्त्वं तद्वि महाद्रावकमाम ॥” इति रत्नावली ॥

तत्पर्यायः। यवाग्रजः २ पाक्यम् ३। इत्यमरः। २।६।१०८॥ यवलासः ४ यवशूकः ५ सारकः ६ रेचकः ७ यवनालकः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ यावशूकः ६ चारः १० तर्ह्यः ११ तीक्ष्णरसः १२ यवनालजः १३ इति रत्नमाला ॥ यवजः १४ यवशूकजः १५ यवाङ्गः १६ यवापत्यम् १७। अस्य गुणाः। कटुत्वम्। उष्णत्वम्। कफवातो- दराग्निनाशित्वम्। आमशूलाम्शरुक्कतृक्त्वविष- दोषहरत्वम्। सरत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ अर्थः श्वासगुल्मग्रहणीपाण्डुह्रीहानाहगलामय- नाशित्वम्। इति राजवल्लभः ॥ (तथा च। “पाक्यः चारो यवचारो यवशूको यवाग्रजः। यवचारो लघुः स्निग्धः सुखस्मो वह्निदीपनः। निहन्ति शूलवातामश्वेष्टासगलामयान्। पाण्डुशोणग्रहणीगुल्मानाहह्रीहृद्दामयान् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

यवचोदः, पुं, (यवानां चोदः।) यवचूर्णम्। तत्पर्यायः। चिक्रसः २। इति हेमचन्द्रः ॥ यवगण्डः, पुं, (यूनी गण्डः स्फोटकः। पृषोदरादि- त्वात् यवादेशः।) युवगण्डः। इति शब्दरत्ना- वली ॥ वयस्फोडा इति भाषा ॥

यवजः, पुं, (यवाज्जायते इति। जन्+ङः।) यवचारः। इति रत्नमाला ॥ (यथास्य पर्यायः। “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः। चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

यवानी। इति राजनिर्घण्टः ॥

यवजोद्धवं, स्त्री, (यवजादुद्धवोऽस्य।) तवक्षीरम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतिल्ला, स्त्री, लताप्रभेदः। शृङ्गिनीति यवेची इति च ख्याता। (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अ॥ “यवतिल्लातैलं सर्वदोषप्रशमनमीषित्तिलम्। अग्निदीपनं लेखनं मेघं पथ्यं रसायनम् ॥”) तत्पर्यायः। महातिल्ला २ टट्टपादविसर्पिणी ३ नाकुली ४ नेत्रमीना ५ शृङ्गिनी ६ पत्रतण्डुली ७ तण्डुली ८ अक्षपौड़ा ९ सूक्ष्मपुष्पी १०

यवस्त्रिनी ११ माहेश्वरी १२ तिल्लफला १३ यावी १४ तिल्ला १५। अस्या गुणाः। सतिक्ता- म्लत्वम्। दीपनत्वम्। रुचिकारित्वम्। कृमि- कुष्ठविवर्णसिद्धोषणाशित्वम्। रेचनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

यवतैलं, स्त्री, (यवनिर्मितं तैलम्।) यवचूर्णादि- युक्तपकृतैलविशेषः। तत्कारं गुणश्चाह। “यवचूर्णाङ्गुलद्वयं मल्लिहारपलेन तु। तैलप्रस्यः शतगुणे काञ्जिके साधितो जयेत्। ज्वरं दाहं महावेगमङ्गानाञ्च प्रहर्षणम् ॥” इति सुखबोधः ॥

यवद्वीपः, पुं, (यवनामा द्वीपः इति मध्यपद- लोपिकर्मधारयः।) उपद्वीपविशेषः। यावा इति भाषा। यथा,— “यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम्। सुवर्णरूप्यकं द्वीपं सुवर्णकरमण्डितम् ॥” इति वाल्मीकीये रामायणे किष्किन्ध्याकाण्डे ४० सर्गः ॥ “अतः परं यत्नवन्तो भूत्वा सप्त- राज्योपशोभितं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं विचेतयमिति शेषः। सुवर्णकरमण्डितमिति सुवर्णं कुर्वन्ति ये तैः शोभितम्।” इति रामायणतिलकनामतट्टीका ॥

यवनः, पुं, देशविशेषः। (यथा, मात्स्ये १२०।४३। “तान् देशान् ज्ञावयन्ति स्म स्नेच्छप्रायाञ्च सर्वशः। सशैलान् कुङ्कुरान् रौघान् वर्वरान् यवनान् खसान् ॥”) वेगः। वेगाधिकाश्वः। इति मेदिनी ॥ गोधूमः। गर्जरत्नम्। तुरुष्कः। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यौति मिश्रीभवतीति। यु+ “सुयुरुत्थो युच्।” उणा० २। ७४। इति युच्।) जाति- विशेषः। इति शब्दरत्नावली ॥ स तु यवन- देशोद्धवययातिराजपुत्रतुल्यसुवर्णः। यथा,— “यदोस्तु जाता यदवस्तुल्यसोर्यवनाः सुताः। इहोस्तु तनया भोजा अतोस्तु स्नेच्छजातयः। पूरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥” इति मात्स्ये ३४ अध्यायः ॥

सगरराजनेषां सर्वशिरसुखनं सर्वधर्मराहि- त्यञ्च कृतं ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं ययुरिति विष्णुपुराणोक्तत्वात् यवनः मोसल- मानेङ्गरेजोभयजातिवाचकः। यवनशब्दश्चवर्ग- तृतीयादिरिति रघुनन्दनभट्टाचार्येण लिखि- तम् ॥ जवनादीनान् सर्वधर्मराहित्यसुक्तं हरिवंशे। यथा,—

“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निशम्य च। धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥ अहं शकानां शिरसो मुखयित्वा यसर्जयत्। जवनानां शिरः सर्वं कामोजानान्तथैव च ॥ पारदा सुक्तकेशाञ्च पङ्कवाः प्रमथुधारिणः। निःखाध्यायवघटकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥ शका जवनकाञ्चोजाः पारदाः पङ्कवास्तथा। कोलिसर्पाः समहिषा दार्वाखोलाः सकेरलाः ॥ वशिष्ठवचनाद्राजन् ! सगरेण महात्मना ।

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणां एवं जव- नादीनामिति। अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भव- वाची चवर्गतृतीयादिः। जवनो देशवेगिनो- रिति त्रिकाण्डशेषाभिधानदर्शनात्। तेषां स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे। तथा कृतान् जवनादीनुपक्रम्य। ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं ययुरिति। वौधायनः। “गोमांसखादको यश्च विरुद्धं बहु भाषते। धर्माचारविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

यवनादीनां राज्यकालो यथा,— “सप्त गर्हभिनश्चापि शकाश्चाष्टादश स्मृताः। यवनाष्टौ भविष्यन्ति तुखारश्च भविष्यति ॥ अष्टौ ते यवना राज्यं वर्षाणां परिसङ्ख्याया। भोक्ष्यन्त्यशीति तद्वच्च येऽपि गर्हभिनः स्मृताः ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां द्वाशीतीति शतानि वै। शकानां राज्यकालः स्याद्भविष्यो निश्चयो गतः ॥

शतस्याहं चतुर्थानि वर्षाणां राज्यभागिनः। मरुत्तानां सुताः काला यस्मिन् भोक्ष्यन्ति ते महीम् ॥

मरुत्ता दृषलेः साहं तथान्ये स्नेच्छसम्भवाः। भोक्ष्यन्ति राज्यं प्राच्येषु भविष्ये तद्विधारितम् ॥ शतानि त्रीणि वर्षाणां पौण्ड्रा राज्यभुजः स्मृताः।

अश्रन्ति पार्वतियास्तु द्वे श्रुते परिसङ्ख्याया ॥ शताहंमन्यच्च तथा राज्यं भोक्ष्यन्ति ते वृषाः। सप्तषष्टिस्तु वर्षाणि दशातीवाहृतः स्मृताः ॥ तेषु च्छ्रेषु कालेषु ततः किलकिला नराः। भविष्यन्तीह यवना धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ तैर्विमिश्रा जनपदा आर्या स्नेच्छाञ्च सर्वशः। विपर्ययेण वर्तन्ते जनयिष्यन्ति वै प्रजाः ॥ लब्धुनिष्टवरश्चैव भवितारस्तदा वृषाः। तेषां यतोते पर्याये बहुवर्षयुगास्तदा ॥ राजानः संप्रणश्यन्ति कालेन महता ततः। कल्किना ताडिताः सर्वे आर्या स्नेच्छाञ्च सर्वशः ॥

अधार्मिकाश्च ये सर्वे पाषण्डाश्चैव सर्वशः। युष्टे वृषतिशब्दे वै सन्धाश्रिते च वे कलौ ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे ३६ अध्यायः ॥ सुनिविशेषः। यथा,—

“जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ- श्वाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे चुरकर्णवेधे ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कालयवनोत्पत्तिर्यथा,—

श्रीपराशर उवाच।

“गार्ग्यं गोष्ठे दिजं श्यालः घण्ट इत्युक्तवान् दिज। यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्ततः ॥ ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेव सः। सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रमयावहम् ॥

यवना

यवम

यवागूः

आराधयन्महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।
 ददौ वरश्च तुष्टोऽस्मै वर्षे द्वादशमे हरः ॥
 सभाजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः ।
 तद्योषित्स्त्रिमासास्य पुत्रोऽभूदलिसन्निभः ॥
 तं कालयवनं नाम राज्ये स्वे यवनेश्वरः ।
 अभिषिच्य वनं यातो वज्राग्रकठिनोरसम् ॥
 स च वीर्यमदोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।
 पप्रच्छ नारदस्यास्मै कथयामास यादवान् ॥
 स्तच्छकोटिसहस्राणां सहस्रैः सोऽभिसंघतः ।
 गजाश्वरथसम्यन्त्रैश्चकार परमोदमम् ॥
 प्रययौ चायवच्छिन्नं क्षिन्नयानो दिने दिने ।
 यादवान् प्रति सामर्थ्यं मैत्रेय मथुरां पुरौम् ॥
 कृष्णोऽपि चिन्तयामास क्षयितं यादवं कुलम् ।
 यवनेन रणे गन्धं मागधस्य भविष्यति ॥
 मागधस्य बलं क्षीणं स कालयवनो बली ।
 हन्ता तदिदमायातं यदूनां यस्य न द्विधा ॥
 तस्माद्दूर्गं करिष्यामि यदूनामतिदुर्जयम् ।
 स्त्रियोऽपि यत्र युध्येयुः किं पुनर्दृष्टिपुङ्गवाः ॥”
 “इति सखित्व गोविन्दो योजनानि महोदधिम् ।
 यथाचे द्वादशपुरीं द्वारकां तत्र निर्ममे ॥
 मथुरावासिनो लोकास्तत्रानीय जनार्दनः ।
 आसन्ने कालयवने मथुराश्च स्वयं ययौ ॥
 वहिरावासिते सैन्ये मथुराया निराश्रयः ।
 निर्जगाम स गोविन्दो दृष्ट्वा यवनञ्च तम् ॥
 स ज्ञात्वा वासुदेवं तं बाहुप्रहरणो नृपः ।
 अनुयातो महायोगिचेतोभिः प्राप्यते न यः ॥
 तेनानुयातः कृष्णोऽपि प्रविवेश महागुहाम् ।
 तत्र श्वेते महावीर्यो सुचक्रन्दो नरेश्वरः ॥
 सोऽपि प्रविष्टो यवनो दृष्ट्वा श्रय्यागतं नरम् ।
 पादेन ताडयामास कृष्णं मत्वा सुदुर्मतिः ॥
 दृष्टमात्रञ्च तेनासौ जज्वाल यवनोऽग्निवा ।
 तत्क्रोधजेन मैत्रेय । भस्मीभूतश्च तत्तृणात् ॥”
 इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्यायः ॥
 यवनः, त्रि, (यौतीति । यु + “नन्दिग्रहीति । ” ३ । १३४ । इति ल्युट् ।) वेगी । इति मेदिनी ।
 ने, १११ ॥ (यथा, नैषधचरिते । १ । ६५ ।
 “तमश्ववारा यवनाश्वयायिनं
 प्रकाशरूपा मनुजेशमन्त्रयुः ॥”)
 यवनद्विष्टः, पुं, (यवनैर्द्विष्टः । हिन्दुप्रियत्वात्
 तथात्वम् ।) गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनप्रियं, स्त्री, (यवनानां प्रियम् ।) मरिचम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥ (विवरणमस्य
 मरिचशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवनाचार्यः, पुं, (यवनो नामाचार्यः ।) ज्योतिः-
 शास्त्रकर्तृसुनिविष्टः । इति वराहमिहिरौ ॥
 यवनानी, स्त्री, (यवनानां लिपिः । “यवनालि-
 प्याम् । ” ४ । १ । ४६ । इति वार्तिकोक्त्या
 डीष् आनुगागमश्च ।) यवनस्य लिपिः । इति
 सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 यवनारिः, पुं, (यवनानामरिः । यवनः कालयवनो-
 ऽरिर्ह्यस्येति वा ।) श्रीकृष्णः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

यवनालः, पुं, (यवानां नाला इव नाला यस्य ।)
 धान्यविशेषः । देधान् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 योनालः २ जूर्णाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
 जोन्ताला ५ वीजपुष्पिका ६ । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । २४४ ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
 १५ अध्याये ।
 “यवनालस्य चूर्णेन त्रिकटोर्लवणस्य च ।
 खेदयित्वा ततः पञ्चाद्विधात् कुशलोभिषक् ॥”)
 यवनालजः, पुं, (यवानां नालेभ्यो जायते इति ।
 जन् + ङः ।) यवचारः । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 १० ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”)
 यवनिका, स्त्री, (युनात्यावृणोत्यनया । यु + ल्युट् ।
 डीष् । स्वार्थे कन् । टाप् ।) जवनिका । इत्य-
 मरटीका ॥ कानात् इति भाषा । (यथा,
 भागवते । १ । ८ । १६ ।
 “मायायवनिकाच्छन्नमज्ञाधोक्षजमययम् ।
 न लक्ष्यसे मूढदृष्टा नटो नात्यधरो यथा ॥”)
 यवनी, स्त्री, (यूयते पच्यते भुक्तमनया । यु +
 ल्युट् । डीष् ।) यवानीनामकौषधिभेदः ।
 इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यवनस्य स्त्रीति ।
 यवन + डीष् ।) यवनभार्या ॥ (यथा, रघुः ।
 ४ । ६१ ।
 “यवनीसुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
 बालातपमिवाजानामकालजलदोदयः ॥”)
 यवनेष्टं, स्त्री, (यवनानां इष्टम् ।) सीसकम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १०७ ॥ मरीचम् ।
 मृञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 यवनेष्टः, पुं, (यवनानामिष्टः ।) लशुनः । राज-
 पलाखुः । निम्बः । पलाखुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पलाखुर्ववनेष्टश्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 यवप्रख्या, स्त्री, (यव इति प्रख्या यस्याः ।)
 क्षुद्ररोगविशेषः । तल्लक्षणं यथा, भावप्रकाशे ।
 “यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांसमिश्रिता ।
 पीडका श्लेष्मवाताभ्यां यवप्रख्येति सोच्यते ॥”
 यवाकारा मध्ये स्थूला ग्रान्ते कृशा ॥ तच्चि-
 कित्सा यथा,—
 “अन्तालर्जी यवप्रख्यां पूर्वं खेदैरुपाचरेत् ।
 मनःशिलादेवदारुकुष्ठकल्केः प्रलेपयेत् ।
 पक्वां व्रणविधानेन यथोक्तेन प्रसाधयेत् ॥”
 यवफलः, पुं, (यववत् फलमस्य ।) वंशः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । १६१ ॥ जटामांसी । कुटजः ।
 इति मेदिनी । ले, १६२ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,
 “कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
 कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ।
 इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृचकः पाण्डुरदुमः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 प्लक्षवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यवमध्यं, स्त्री, (यववत् मध्यं यस्य ।) चान्द्रायण-
 प्रभेदः । यथा,—

“शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणतया ।
 यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (पुं, यज्ञभेदः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १३।६ ।
 १ । ६ ।
 “यवमध्यः पञ्चरात्रो भवति ॥”
 यवाकारमध्यं, त्रि । यथा, सुश्रुते चिकित्सा-
 स्थाने १ अध्याये ।
 “शरावनिम्नमध्याश्च यवमध्यास्तथापरे ।
 एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥”)
 यवमयः, त्रि, (यवस्य विकारोऽवयवो वा । यव +
 “असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् । ” ४।३।१४६ । इति
 मयट् ।) यवनिर्मितः । यवशब्दात् मयट्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । २।
 २ । ३ । १३ ।
 “अकंपलाश्राभ्यां यवमयमपूपं कृत्वा यत्रा-
 हवनीयमाधास्य न भवति तन्निदधाति ॥”)
 यवलासः, पुं, (यवात् लासो यस्य ।) यवचारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषोऽस्य यवचार-
 शब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 यवशूकः, पुं, (यवानां शूकः कारणत्वेनास्यस्य ।
 अर्शश्चादच् ।) यवचारः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यावशूको यवचारो यवशूको यवाग्रजः ।
 चारस्तीक्ष्णस्तीक्ष्णरसो यवजो यवनालजः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यवशूकजः, पुं, (यवशूकात् जायते इति । जन् +
 ङः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्य यवचारशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 यवसं, स्त्री, (यौतीति । यु + “वहियुभ्यां णित् । ”
 उणा० ३ । ११६ । इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वात्
 वृद्धिः ।) हणम् । घासः । इत्यमरः । २।४।१६७ ॥
 (यथा, मनौ । ७ । ७५ ।
 “तत्स्यादाशुधसम्यग् धनधान्येन वाहनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रैर्वसेनोदकेन च ॥”)
 यवसुरं, स्त्री, (यवनिर्मिता सुरा । “सुरासेना-
 च्छायाशालानिशा स्त्रियाश्च । ” लिङ्गाशुभासने
 नपुंसकाधिकारे १२ । इति जौबलम् ।) यव-
 जातसुरा । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 यवागूः, स्त्री, (यूयते मिश्रते इति । यु + “ख्यु-
 वच्चिभ्योऽन्युजागूजकुचः । ” उणा० ३।८१ । इति
 आगूच् ।) षड्गुणजलपक्वघनद्रवद्रव्यविशेषः ।
 याउ इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । उष्णिका २
 आणा ३ विलेपी ४ तरला ५ । इत्यमरः । २ ।
 ६।५० ॥ “यूयते मिश्रते यावागूः यु ल मिश्रणे
 नाम्नीति आगूः गुणः । औषति हि नस्ति
 ज्वरादिदोषं उष्णिका उष्णं वाथे दहि पूर्व्वेण
 निक् । आयेते पच्यते स आणा आ ल पाके क्तः
 सुखादोदिति नः । विलिप्यति विलेपी जि
 लिपौ प्रप च लेपे पचादित्वाद्नु । नदादित्वा-
 दीप् । तरति ऋवति तरला त तरेऽभिभवे
 ज्ञत्वां नाम्नीति अलः ।

‘अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।
मण्डश्चतुर्दशगुणे यवागूः षड्गुणेऽभसि ॥’
इति वैद्यकोक्तो भेद इह नादतः ॥” इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्या गुणाः ।

“यवागूर्ज्वरलघ्वाग्नी लघ्वी वस्तिविशोघनी ।
अतीसारे ज्वरे दाहे हिता वृद्धिप्रदीपनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(अथास्या गुणा लक्षणम् ।

“सन्दीपनी स्नेहकरी यवागूः

सम्पाचनी दीपमलामयानाम् ।

सन्तर्पणी घातु बलेन्द्रियाणां

शक्ता भवेत् सा ज्वररोगिण्याश्च ॥

भागैकश्च भवेत्तत्र द्विभागेन जलं क्षिपेत् ।

चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीचयनागरम् ॥

धान्यकस्य समांशानि पिष्ट्वा श्वेतांश्च तण्डुलान् ।

संशुद्धा शिथिला किञ्चित् सा यवागूर्निगदते ॥

यवागूसुपुष्पजानो जनो नारुचिमाचरेत् ।

शाकमाषफलैर्युक्ता यवागूः स्याच्च दुर्ज्वरा ॥”

इति हारीते प्रथमस्थाने १२ अध्याये ॥

“यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात् कृशरा घना ।

यवागूर्ग्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ॥”

इति मध्वखले द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

यवागूः, पुं, (यवाग्रात् जायते इति । जन् + डः ।)

यवचारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥

(यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“पाक्वः क्षारी यवक्षारी यावशूको यवा-

गजः ॥”)

यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवानः, त्रि, (यवेन वेगेन अनिति जीवतीति ।

अन् + अच् ।) वेगी । इति मेदिनी । ने, १११ ॥

यवानिका, स्त्री, (दुष्टो यवः । “यवाद्दोषे ।”

यावानी, ४ । १ । ४६ । इत्यस्य वर्तिकोक्त्या

डीष् आनुगागमश्च । पक्षे स्वार्थे कन् ।)

ओषधिभेदः । योयानि इति भाषा । तत्पर्यायः ।

दीप्यकः २ दीप्यः ३ यवसाङ्गः ४ यवागजः ५

दीपनी ६ उग्रगन्धा ७ वातारिः ८ भूकद-

म्बकः ९ यवजः १० दीपनीयः ११ मूलहन्त्री १२

यवानिका १३ उग्रा १४ तीव्रगन्धा १५ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-

त्वम् । वातार्शः श्लेष्मशूलभ्रान्नामिच्छर्दिनाशि-

त्वम् । दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि

च । अथ यवान्या नामगुणाः ।

“यवानिकोग्रगन्धा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।

सर्वोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्याद्यवसाङ्गया ॥

यवानी पाचनी रुच्या तीक्ष्णोष्णा कटुका लघुः ।

दीपनी च तथा तिक्ता पित्तला शुक्रशूलहृत् ।

वातश्लेष्मोदरानाहगुल्मघ्नीहृत्कमिप्रशुत् ॥

अथ अजमोदाया नामानि गुणाश्च ।

अजमोदा खराश्वा च मायूरी दीप्यकस्तथा ।

तथा ब्रह्मकुशा प्रोक्ता कारवी लोचमस्तका ॥

अजमोदा कटुस्तीक्ष्णा दीपनी कफवातशुत् ।

उष्णा विदाहिनी हृदा वृथा बलकरी लघुः ॥

नेत्रामयकमिच्छर्दिहिकावस्तिरुजो हरेत् ॥

अथ खुरासानीयवानीनामगुणाः ।

पारसीकयवानी तु यवानीसदृशी गुणैः ।

विशेषात् पाचनी रुच्या ग्राहिणी मादिनी
गुरुः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

यवापत्यं, स्त्री, (यवस्यापत्यम् । तच्चातत्वात्तथा-

त्वम् ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाम्बजं, स्त्री, (यवाम्बाभ्यां जायते इति । जन् +

डः ।) सौवीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासः, पुं, (यौतीति । यु + “ऋतन्यञ्जीति ।”

उणा० ४।२। इत्यादिना आसः ।) दुरालभा ।

यथा,—

“यासो यवासो दुष्पशो धनुर्यासो दुरालभा ॥”

इति रत्नमाला ॥

खदिरभेदः । यथा,—

“कण्टकी वासपत्रश्च यवासः खदिरस्तथा ॥”

इति शब्दमाला ॥

यवासा इति ख्याता कण्टकीक्षुपविशेषः । तत्-

पर्यायः । यासः २ बहुकण्टकः ३ अल्पकः ४

चुद्रेङ्गुदी ५ रोदनिका ६ कच्छुरा ७ बाल-

पत्रः ८ विषन्नः ९ कण्टकालुकः १० त्रिक-

र्णिका ११ गान्धारी १२ अनन्ता १३ । अस्य

गुणाः । मधुरतिक्तत्वम् । शीतत्वम् । पित्तार्ति-

दाहनाशित्वम् । बलदीपनकारित्वम् । लघ्ना-

कफच्छर्दिविषर्पजित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

यवासकः, पुं, (यवास + स्वार्थे कन् ।) दुरालभा ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे ३६ अध्याये ।

“क्षयकासं ससन्तापं पार्श्वशूलानपास्यति ।

गुडचीत्रिफलावासात्रायमाणायवासकैः ॥”)

यवासशर्करा, स्त्री, (यवासेन तद्रसेन कृता शर्करा ।

शाकपार्थिववत् समासः ।) यवासरसघटित-

शर्करा । तत्पर्यायः । सुधामोदकः २ मोदकः ३

तवराजः ४ खण्डसरः ५ खण्डजः ६ खण्ड-

मोदकः ७ । अस्या गुणाः । अतिमधुरत्वम् ।

पित्तश्रमलघापहत्वम् । वृष्यत्वम् । विदाह-

स्त्र्च्छर्त्तिभ्रान्तिशान्तिकरत्वम् । सरत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६

अध्याये ।

“यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्म-

हरी सरा चेति ॥”)

यवासा, स्त्री, (यवास + टाप् ।) गुल्मासिनीलणम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

यवाङ्गः, पुं, (यवमाङ्गयति स्वकारणत्वादिति । आ

+ ङे + कः ।) यवचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २० अध्याये ।

“यवाङ्गगौरिकोन्मिश्रैः पादलेपः प्रशस्यते ॥”

गुणादिविशेषोऽस्य यवचारशब्दे विज्ञेयः ॥)

यविष्ठः, त्रि, (अयमेषामतिशयेन युवा इति ।

युवन् + इष्ठन् । “स्थूलदूरेति ॥” यणादिलोपगुणौ ।)

अतिशययुवा । (यथा, ऋग्वेदे । १।१४७।२ ।

“वोधा मे अस्य वचसो यविष्ठ ।”)

कनिष्ठभ्रातरि, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३।११६ ॥

(त्रिज्वपि । यथा, भागवते । ३।१।५ ।

“भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान् विवन्धन्

प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥”)

यवीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन युवा ।

युवन् + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीयसुनौ ।”

५।३।५७ । इति ईयसुन् ।) कनिष्ठः । (यथा,

मनौ । २।१२८ ।

“अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो

भवेत् ॥”

अतिशय युवा । इति मेदिनी । से, ६१ ॥

यवोत्थं, स्त्री, (यवेभ्य उत्तिष्ठतीति । उद् + स्था

कः ।) सौवीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

ययं, त्रि, (यवानां भवनं क्षेत्रम् । यव + “यव-

यवकषटिकाद् यत् ।” ५।२।३ । इति यत् ।)

यवादिभवनोचितक्षेत्रम् । तत्पर्यायः । यव-

क्यम् २ षट्क्यम् ३ । इत्यमरः । २।६।७ ॥

यवोचितम् ४ यवकोचितम् ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यवेभ्यो हितम् । यव + “खल-

यवमाषतिलवृषत्रक्षणश्च ।” ५।१।७ । इति

यत् । यवहितः । इति आकरणम् ॥)

ययः, पुं, (यवेभ्यो हितः । यव + यत् ।) मासः ।

यथा,—

“ययद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तासु स्नानं न कुर्वीत वर्ज्यत्वा समुद्रगाः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गामाहात्म्यम् ॥

(स्त्री, नदीभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ८।७।८ ।

“वार्यत्वा यथाभिर्ब्रह्मन्ति श्रूरब्रह्मणि ।”

“यथाभिः नदीभिः । अवनयः यथाः इति

नदीनामसु पाठात् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यशः, [सु] स्त्री, (अश्रुते व्याप्नोतीति । अश्र +

“अश्रेर्देवने युट् च ।” उणा० ४।१६० । इत्य-

सुन् युट् च ।) सुख्यातिः । तत्पर्यायः । कीर्तिः

२ समज्ञा ३ । इत्यमरः । १।६।११ । समाख्या ४

कीर्तना ५ अभिख्यानम् ६ आज्ञा ७ समञ्चा

८ । इति शब्दरत्नावली ॥

“दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः ।

इति माधवी ॥

अतएव यशःकीर्तयोर्भेदस्यापि दर्शनात् यशः-

कीर्तिपरिभक्त्यो जीवन्नपि न जीवति । इति

कस्यचित् प्रयोगः । जीवतः ख्यातिर्यशो न्यतस्य

ख्यातिः कीर्तिरिति केचित् । तन्न साधु कीर्तिस्ते

वृष दूतिकेति प्रयोगदर्शनात् ।” इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ कीर्तिनाशे दोषो यथा,—

“हन्ति यः परकीर्तिश्च स्वकीर्तिं मानवाधमः ।

स कृतघ्न इति ख्यातस्तत्फलञ्च निशामय ॥

अन्यकूपे वसेत् सोऽपि यावदिन्द्राश्चतुर्दश ।

कीटैर्नकुलमानैश्च भक्षितः सततं वृष ! ॥

तन्नचारोदकं पापी नित्यं पिबति खादति ।

ततः सर्पो जन्म सप्त काकः पञ्च ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्याये ॥

यशस्वि

(अत्रम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५२ । ११ ।
 “वयं स्याम यशसो जनेषु ।”
 “यशसः कीर्तिरन्नस्य वा ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥ त्रि, यशस्वी । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
 ७६ । ५ ।
 “त्वमिन्द्र यशा अस्तृजीवी श्रवसस्यते ।”
 “त्वं यशाः यशस्वांसि भवसि ।” इति तद्वाच्ये
 सायणः ॥)
 यशःपटहः, पुं, (यशःसूचकः पटहः । शाकपाथिव-
 वत् समासः ।) उक्ता । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥
 यशःशेषः, त्रि, (यश एव शेषोऽस्य ।) ऋतः ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८ ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ६१ । ४४ ।
 “ततः क्रमेण तेनेव स्रज्ज्वरभरोष्मणा ।
 प्रचीणदेहः प्रययौ स यशःशेषतां नृपः ॥”)
 मरणे, पुं ॥
 यशदं, स्त्री, धातुविशेषः । दस्ता इति भाषा । यथा,
 “यशदं रङ्गसदृशं रीतिहेतुश्च तन्मतम् ।
 यशदं तुवरं तित्तं शीतलं कफपित्तहृत् ।
 चक्षुष्यं परमं मेहान् पाण्डुं श्वासश्च नाशयेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यशस्करः, त्रि, कीर्तिकारकः । सुख्यातिजनकः ।
 यशस्करोति य इत्यर्थे (“कञो हेतुताच्छील्यानु-
 लोभ्येयुः ॥ ३ । २ । २० ।) इति टप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
 यशस्करौ विद्या इति व्याकरणम् ॥ (यथा,
 मनौ । ८ । ३३ ।
 “एतेषां नियहो राज्ञः पञ्चानां विषये स्वके ।
 साम्नाय्यकृतं सजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥”
 विष्णुसूत्रविशेषे, स्त्री । यथा, नारसिंहे ६२ अः ।
 “विरजं पुष्पवत्यायां बालश्चामीकरे विदुः ।
 यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताशनम् ॥”
 शोभावतीपुण्यां जाते ब्राह्मणविशेषे, पुं । यथा,
 कथासरित्सागरे । १०४ । १६ ।
 “तस्यां यशस्करो नाम विद्वानागो बहुकृतः ।
 ब्राह्मणोऽभूदभूतस्य सत्पत्नी मेखलेति च ॥”)
 यशस्या, स्त्री, (यशसे हिता । यशस् + यत् ।)
 जीवन्ती । ऋद्धिनामौषधिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 यशस्वान्, [न] त्रि, (यशोऽस्यस्य । यशस् + मतुप् ।
 मस्य वः ।) कीर्तिविशिष्टः । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा, अथर्ववेदे । ६ । ५८ । २ ।
 “यद्येन्द्रो द्वावापृथिव्योर्यशस्वान्
 यथाप ओषधीषु यशस्वतीः ॥”)
 यशस्विनी, स्त्री, (यशस्विन् + ङीष् ।) वनका-
 पौसी । इति शब्दरत्नावली ॥ यवतिक्ता । महा-
 ण्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सत्यव्रतस्य
 पत्नी । यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २५७ ।
 “अहं यशस्वती नाम राजसेवानुजीविनः ।
 भार्या सत्यव्रताख्यस्य विप्रस्येहामलान्वया ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकथने ।
 २६ । १४१ ।
 “यशस्विनी यशोदा च योग्या युक्तात्मसेविता ॥”)

यष्टिः

यशस्वी, [न] त्रि, (यशोऽस्यस्येति । यशस् +
 “अस्मायेति ।” ५ । २ । १२१ । इति विनिः ।)
 यशोविशिष्टः । कीर्तिमान् । इति व्याकरणम् ॥
 (यथा, मनौ । ६ । ३३४ ।
 “विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्वि-
 नाम् ।
 शुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्म्मो नैःश्रेयसः परः ॥”)
 यशोदः, पुं, (यशो ददातीति । दा + कः ।)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रीवेऽपि-
 दृश्यते । यथा, वाराहे ।
 “सुवर्णं रजतं ताम्रं रङ्गं यशोदमेव च ।
 सीसं लौहश्च सप्तेते धातवो गिरिसम्भवाः ॥”)
 यशोदातरि, त्रि ॥
 यशोदा, स्त्री, (यशो ददातीति । दा + कः । टाप् ।)
 नन्दपत्नी । यथा, श्रीभागवते १० स्कन्धे ।
 “नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ।
 यशोदा वा महाभागा पत्नी यस्यास्तनं
 हरिः ॥”
 (दिलीपमाता । यथा, हरिवंशे । १८ । ६० ।
 “तेषान्नु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वमहतः सुधा वै दृढशर्मणः ।
 राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥”
 यशोदातरि, त्रि । यथा, तैत्तिरीयसंहिता-
 याम् । ४ । ४ । ६ । २ ।
 “यशोदां त्वा यशसि तेजोदां त्वा तेजसीति ॥”)
 यष्टा, [ऋ] पुं, (यजते इति । यज् + णच् ।) याग-
 कर्त्ता । तत्पर्यायः । यजमानः २ । इत्यमरः । २ ।
 ७ । ८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १२० । २ ।
 “स दानशीलो यष्टा च यज्ञानामवनीपतिः ॥”)
 यष्टिः, पुं, (इज्यते इति । यज् + बाहुलकात्
 तिः । इति उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदन्तः । ४ । १७६ ।)
 ध्वजदण्डः । इति विश्वशब्दरत्नावली ॥ भुज-
 दण्डः । इति मेदिनी । टे, २६ ॥
 यष्टिः, पुं, स्त्री, (यजते सङ्गच्छते । यज् + तिः ।)
 तनुः । इति शब्दमाला ॥ हारलता । (हारा-
 वलिः । यथा, रघौ । १३ । ५४ ।
 “कचित्प्रभालेपिभिरिन्द्रनीले-
 मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा ।
 अन्यत्र माला सितपङ्कजानां
 इन्द्रीवरैरुत्खचितान्तरेव ॥”
 “यष्टिः हारावलिः ।” इति मल्लिनाथः ॥ * ॥)
 भागी । मधुका । शब्दभेदः । इति मेदिनी ।
 टे, २६ ॥ शेषस्य पर्यायः । दण्डः २ । लगुडः ३
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ ॥ तद्दानफलं यथा,
 वङ्गपुराणे ।
 “यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्रहीने सुदुर्बले ।
 तेषान्नु विपुलः पुंसां सन्तानो मोहवर्जितः ॥”
 (स्त्री, शाखा । यथा, कुमारः । ६ । २ ।
 “चूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ परभूतोन्मुखी ॥”
 “चूतयष्टिः चूतशाखा इव ।” इति तत्र मल्लि-
 नाथः ॥ यष्टिमधु । तत्पर्यायः । यथा,
 “यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।

यष्टी

यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यष्टिकाः, पुं, (यष्टिरिव । कन् ।) जलकुक्कुटः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यष्टि + स्वार्थे कन् ।)
 दण्डश्च ॥
 यष्टिका, स्त्री, (यष्टि + स्वार्थे कन् । टाप् ।) हार-
 भेदः । यथा,—
 “यष्टिका दण्डिका चैव तिलकासारिकेत्यपि ॥”
 इति जटाधरः ॥
 वापी । यथा,—
 “पल्लवं दीर्घिका वापी यष्टिका मीनगोघिका ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 यष्टिमधुका । यथा,—
 “अथ यष्टीमधुकं स्यान्मधुयष्टी तु यष्टिका ।”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लगुडः । यथा,—
 “अथ शक्तिश्च शक्ती च यष्टिर्यष्टी च यष्टिका ।
 दण्डः काण्डोऽपि लगुडः पशुघ्नो दण्डको-
 ऽपि च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 यष्टिग्रहः, पुं, (यष्टिं गृह्णातीति । यष्टि + ग्रह् +
 “शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरेति ।” ३ । २ । ६ ।
 इत्यस्य वार्त्ति० अच् ।) यष्टिधारकः । लगुड-
 ग्राही । इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥
 यष्टिमधु, स्त्री, (यष्ट्यां मधु माधुय्यमस्य ।) यष्टि-
 मधुका । इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “यष्ट्याङ्गं मधुकं यष्टिः क्लीतकं मधुयष्टिका ।
 यष्टिमधु स्थलेजाता जलजातिरसा पुरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 यष्टिमधुका, स्त्री, (यष्टिमधुवत् कायतीति । कै +
 कः ।) यष्टिमधु । तत्पर्यायः । क्लीतकम् २ मधु-
 कम् ३ मधुयष्टिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥
 यष्ट्याङ्गम् ५ यष्टिः ६ स्थलेजातं चेतु यष्टिमधु ७
 जलजा चेतु अतिरसा ८ । इति रत्नमाला ॥
 अपि च ।
 “ज्यैष्ठ्यमधु तथा यष्टीमधुकं क्लीतकं तथा ।
 अन्यक्लीतनकं तत्तु भवेत्तोये मधूलिका ॥”
 अस्या गुणाः ।
 “यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ण-
 क्तु ।
 सुस्निग्धा शुक्रला केश्या खर्या पित्तानिला-
 सजित् ।
 व्रणशोथविषच्छर्द्दिदृष्ट्याग्लानिचयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यष्टी, स्त्री, (यष्टि + “हृदिकारादस्तिनः ।” इति
 ङीष् ।) यष्टिमधु । इति भावप्रकाशः ॥
 (यथास्याः पर्यायः ।
 “यष्टी यष्ट्याङ्गं प्रोक्तं मधुकं मधुयष्टिका ॥”
 इति गारुडः २०८ अध्यायः ॥
 तथास्या गुणाः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ ।
 “यष्टी हिमा गुरुः स्वादी चक्षुष्या बलवर्ण-
 क्तु ।

यज्ञः

सुस्तिग्धा शुक्रला केश्या खर्या पित्तानिला-
सजित् ।

ब्रह्मश्रीयविषच्छर्दिट्णानिचयापह्ना ॥”

(हारमेदः । तल्लक्षणं यथा, दृष्टसंहिता-
याम् । ८१ । ३६ ।

“संयोजिता या मणिना तु मध्ये

यष्टीति सा भूषणविद्धिरुक्ता ॥”)

यष्टीकं, क्ली, (यष्टी + कन् ।) यष्टिमधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥

यष्टीपुष्पः, पुं, (यष्टीपुष्पमिव पुष्पं यस्य ।) पुत्र
जीवतृचः । इति भावप्रकाशः ॥

यष्टीमधु, क्ली, (यष्ट्यां मधु माधुर्यमस्य ।) मिष्ट-
मूलविशेषः । जेठीमधु इति मूलदृष्टौ इति च
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । मधुयष्टी २ मधु-
वल्ली ३ मधुसवा ४ मधुकम् ५ मधु ६ यष्टी-
कम् ७ यष्ट्याङ्गम् ८ ॥ (तथा च ।

“यष्टीमधु तथा यष्टी मधुकं क्लीतकन्तथा ।

अन्यत् क्लीतनकन्तत् भवेत्तोये मधुलिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । किञ्चित्कृतत्वम् ।

श्रीतलत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तहरत्वम् । रुच्य-
त्वम् । शोषणवृणाप्रणापहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने

२७ अध्याये । “तत्र विद्वज्जतङ्गलचूर्णमाहृत्य

यष्टीमधुयुक्तं यथावलं श्रीततोयेनोपयुज्जीत ॥”)

यष्ट्याङ्गं, क्ली, (यष्टीयाङ्गा यस्य ।) यष्टिमधु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने

१६ अध्याये ।

“यवाश्वगन्धा यष्ट्याङ्गैस्त्रिलैश्चोद्वर्तनं

हितम् ॥”)

यस इर य उ यतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) इर,

अयसत् अयासीत् अयसीत् । अस्मात् पुषा-

दित्वात्तिङ् इत्यन्ये । य, प्रयस्यति । क्रम

क्रम इत्यादिना केवलात् संपूर्णाच्च अस्मात्

श्यन् विकल्पात् यसति यस्यति संयस्यति

संयसति । उ, यसित्वा यस्वा । यतनं यत्नः ।

इति दुर्गादासः ॥

यस्कः, पुं, (यसति मोक्षायेत । यस् + क्तिप् ।

संज्ञायां कन् ।) सुनिविशेषः । इति सुश्रुतबोध-

व्याकरणम् ॥ (यथा, आश्वलायनश्रौतसूत्रे उत्त-

राङ्गे । ६।१०।१० । “यस्कवाधौलमौनमौकशार्क-

राक्षिसार्क्षिसावर्णशालङ्कायनजैमिनिदेवन्त्याय-

नानां भार्गववैतह्यसावेतसेति ॥”)

यज्जः, पुं, (यजतीति । यज् + “शेवायज्जिज्ञा-

ग्रीवापामीवाः ।” उणा० १ । १५४ । इति

वन्प्रत्ययेन निपातितः ।) यजमानः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ (त्रि, महान् । यथा, ऋग्वेदे ।

३ । १ । १२ ।

“उदुस्रिया जनिता यो जनानापां गर्भो वृतमो

यज्ञो अग्निः ।”

“यज्ञो महान् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

यागः

या, ल गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ल, याति । इति दुर्गा-
दासः ॥

यागः, पुं, (इच्छते इति । यज् + घञ् ।) यज्ञः ।

इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ तत्र औतामिकत्य-

हविर्यज्ञाः सप्त । यथा । आम्नाधानं तदे

वाग्निहोत्रम् १ दर्शपौर्णमासौ २ पिण्डपितृ-

यज्ञः ३ आग्रयणम् ४ चातुर्मास्यः ५ निरुद्र-

पशुवन्धः ६ सौत्रामणिः ७ । स्मार्त्तामिकत्य-

पाकयज्ञाः सप्त । यथा । औपासनम् १ वैश्व-

देवः २ स्थालीपाकः ३ आग्रयणम् ४ सर्प-

वलिः ५ ईशानवलिः ६ अष्टकान्यष्टका ७ ।

औतामिसप्तसंस्थाः । यथा । सोमयागः स

एवामिष्टोमः १ अत्यमिष्टोमः २ उक्थः ३

धोडशी ४ वाजपेयः ५ स द्विविधः संस्था

कुरुक्ष । अतिरात्रः ६ अपतूर्यामः ७ । उत्तर-

क्रतवो वज्रवः । यथा । महाव्रतम् १ सर्वतो-

मुखम् २ राजसूयः ३ पौण्डरीकम् ४ अभि-

जित् ५ विश्वजित् ६ अश्वमेधः ७ दृष्टस्यतिसवः

८ आङ्गिरसः ९ चयनान्यष्टादश २७ । इत्यादि

श्रौतसूत्रम् ॥ * ॥ सर्वदेवानां यागकालो यथा,

शुक्र उवाच ।

“सर्वेनेव तु द्रव्येण महापुण्यं यथा भवेत् ।

तदहं श्रोतुमिच्छामि ग्रहयागं सुरेश्वर ! ॥

ब्रह्मोवाच ।

शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि यथा त्वं परिपृच्छसि ।

अल्पकेन महापुण्यं ग्रहर्चतिथियौगिकम् ॥

भृगुपूर्णचर्मायोगं शिवयागेषु चोत्तमम् ।

नृदुवर्गश्च भाग्यश्च उमाया भृगुवासरे ॥

देवयोगात् यदा षष्ठी पुष्यर्चरविवासरम् ।

स्कन्दयागस्तदा कार्यः सर्वकामप्रसाधकः ॥

वारेण वा यदा सूर्यः सप्तमी विजया मता ।

तदा तु भवते भानोर्यागः सर्वगुणावहः ॥

शशिरिक्तानुसंयोगे अर्कर्त्तौ सोत्तरासु च ।

नवम्यां मङ्गलायोगो भानुमूलदिनं यदा ॥

अष्टम्यां वायु चन्द्राहे अवशेन शुभावहम् ।

अहिब्रह्म कुजाहे तु गणेशे तस्य वाहनि ॥

पुनर्वसौ गुरोर्वारे द्वादश्यां अवशेन वा ।

सोमग्रस्तं यदा योगं विष्णोः सर्वार्थसाधकम् ॥

द्वितीयायां यदा सौम्ये कृत्तिकर्त्तुं भवेत् क्वचित् ।

ग्रहयागस्तदा कार्यः सर्वशान्तिप्रदायकः ॥

स्वातीसौमी चतुर्थी च उमायागे वरा स्मृता ॥

उत्तरासु च सर्वासु भानुपौर्णमासीषु च ।

शान्त्यभिवेकयागेषु सर्वकामार्थदायकम् ॥

गुरावेकादशी पुष्ये रोहिण्या वा यदा शनिः ।

सुतसौभाग्यकामाय यागो रुद्रविनायके ॥

पूर्णिमासु च सर्वासु अष्टमीद्वादशीषु च ।

चतुर्दश्यां तृतीयासु ग्रह ऋक्षे शुभेषु च ।

सर्वेषां भवते यागो भक्तिपूर्वो महासुने ! ॥

मन्त्रसाधनद्रव्यायो रुद्रयागादवाप्यते ।

श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यसुमायागान्महासुने ॥

योगज्ञानयज्ञःसिद्धिं महादेवादवाप्नुयात् ।

यागः

आरोग्यं सप्रतापत्वं भास्करात् प्राप्यते ध्रुवम् ॥

गतिमिष्टां यथाकामं प्रयच्छति त्रिविक्रमः ।

विघ्नो न भवते तस्य यस्तु पश्येद्विनायकम् ॥

विगताभिर्भवेत् षष्ठां दृष्ट्वा स्कन्दं मखे चणात् ।

मातयागान्महासिद्धिः सर्वेषामपि जायते ॥

भवते धनवान् पुंसः प्रथमाहे हुताश्रनात् ।

स्वर्गापवर्गसंसिद्धिर्दुर्गायागात् प्रजायते ॥

माघादेर्मङ्गलांशोत्था ज्येष्ठाद्यैर्ब्रह्म जायते ।

ईशादेः कालिकाद्यास्तु यद्यथा विधिना सुने ॥”

इत्याद्यै देववतारे उदयतिष्ठचतुर्योगमाहात्म्य-
कीर्तनम् ॥ * ॥

अथ ग्रहयागविधिः ।

“प्रणम्य नव रयादीन् शुभाशुभफलप्रदान् ।

ग्रहयागविधिं सम्यक् वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ ग्रहयागप्रयोगः ।

तत्र रविसोमबुधगुरुशुक्रवारेषु चित्रानुराधा-

मृगशिरसिरेवतीपुष्याश्विनीहस्तारोहिण्युत्तरा-

त्रयेषु चन्द्रतारानुक्ते शुभलगे यागः कार्यः ।

अत्र वालग्रहभूतग्रहप्रवलतरनराधिपशुच-

न्द्रःसहस्ररोगाभिभवाद्भूतदुःखप्रावलीकनग्रहदौ-

स्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकं मलमासादावपि

कर्त्तव्यम् । अवग्रहं विना केवलदृष्टाशुःपुष्टिपुत्र-

श्रीकामादिपौष्टिकान्तु मलमासादीतरकाल एव

कार्यम् ॥ * ॥ तत्र यजमानः कृतस्नानादिः

गोमयोपलिप्ते देशे सदभ्रांसनोपविष्ट उदङ्मुखः

स्वस्तिवाच्यः सूर्यः सोम इति पठित्वा फलपुष्प-

तिलदर्भत्रयसहितजलपूर्णतान्त्रपात्रं गृहीत्वा,

ॐ तद्विष्णोरिति विष्णुं संस्तुत्य ॐ तत् सदि-

त्युच्चार्य ॐ अद्योतादि असुकगोत्रः श्रीअसुक-

देवशर्मा असुककामो ग्रहयज्ञमहं करिष्ये

इति सङ्कल्प्य तज्जलमेवेशान्यां निःक्षिपेत् ।

अन्यार्थत्वे गोत्रनाम्नोः षष्ठान्तता । करिष्ये

इत्यत्र करिष्यामीति विशेषः । ततः श्वेतसर्वपा-

नादाय ।

ॐ वेतालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरी-

रूपाः ।

अपसर्पन्तु ते सर्वे ये चान्ये विघ्नकारकाः ॥

ॐ विनायका विघ्नकरा महोग्रा

यज्ञहिषो ये पिशिताशनाश्च ।

सिद्धार्थकैर्वज्रसमानकल्पे-

र्मया निरस्ता विदिशः प्रयान्तु ॥

इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां श्वेतसर्वपप्रक्षेपेर्विघ्नका-

रकानपसारयेत् । ततः सगणाधिपधोदृष्ट-

मातृकापूजा वसोधारा आयुष्यजपं तदज्ञाने

गायत्रीजपं दृष्टिश्चादृष्टकृत्वा तदज्ञानौ भोग्य-

सुतुष्ट्यन्व ब्राह्मणान् परितोष्य ततः स्वय-

मशक्तौ कर्त्ता प्राङ्मुखं गुरुम् ॐ साधु भवा-

नास्तामिति वदेत् ॐ साध्वहमासे इति प्रति-

वचनम् । ततो गन्धपुष्पवस्त्राङ्गुरीयकादिना

गुरुमलङ्कृत्य दक्षिणं जातु सृष्ट्वा ॐ अदे-

त्यादि मन्त्रङ्कल्पितग्रहयागकर्मणि ग्रहपूजा-

होमकर्मकरणाय असुकगोत्रं असुकदेव-

पद्महस्तद्वयं पूर्वाननं सप्ताश्ववाहनम् ।
शिवाधिदेवतं ध्यायेद्द्विप्रत्यधिदेवतम् ॥
सप्तम्यां जायमानं विशाखानक्षत्रं रक्तमाल्या-
म्बरधरम् । इति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः सुम्यग्रह
इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति
शुक्लतक्षुलेरावाह्यं स्थापयेत् ॥ १ ॥ आमेये ।
ॐ सामुद्रं वैश्यान्त्रयं हस्तमात्रं सिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् ॥
दशम्यं श्वेतपद्मस्यं विचिन्त्योमाधिदेवतम् ।
जलप्रत्यधिदेवश्च सूर्यास्यमाङ्गयेत्तथा ॥
चतुर्दश्यां जातं क्षत्तिकानक्षत्रमिति ध्यात्वा
ॐ भूर्भुवः स्वः सोमग्रह इहागच्छ इहागच्छ
इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाह्यं
स्थापयेत् ॥ २ ॥ दक्षिणस्याम् ।
ॐ आवन्त्यं क्षत्रियं रक्तं मेघस्यं चतुरङ्गुलम् ।
आरक्तमाल्यवसनं भारद्वाजं चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वक्रमात् शक्तिवराभयगदाकरम् ।
आदित्याभिसुखं देवं तददेव समाङ्गयेत् ।
स्कन्दाधिदेवतं भौमं क्षितिप्रत्यधिदेवतम् ॥
दशम्यां जातं पूर्वाषाढानक्षत्रमिति ध्यात्वा
ॐ भूर्भुवः स्वः मङ्गलग्रह इहागच्छ इहागच्छ
इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाह्यं
स्थापयेत् ॥ ३ ॥ ऐशान्याम् ।
ॐ मागधं द्वाङ्गुलात्रयं वैश्वं पीतं चतुर्भुजम् ।
वामोर्ध्वक्रमतस्त्रैलोक्यगदावरदखड्गिनम् ॥
सूर्यास्यं सिंहगं सौम्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गयेत् ।
नारायणाधिदेवश्च विष्णुप्रत्यधिदेवतम् ॥
द्वादश्यां जातं घनिष्ठानक्षत्रमिति ध्यात्वा
ॐ भूर्भुवः स्वः बुधग्रह इहागच्छ इहागच्छ
इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतक्षुलेरावाह्यं
स्थापयेत् ॥ ४ ॥ उत्तरस्याम् ।
द्विजमाङ्गरसं पीतं सैन्धवश्च षडङ्गुलम् ।
ध्यात्वा पाताम्बरं नीलं सरोजस्यं चतुर्भुजम् ॥
दक्षोर्ध्वादक्षवरदकरकादङ्गमाङ्गयेत् ।

ब्रह्माधिदेवं सूर्यास्यमिन्द्रप्रत्यधिदेवतम् ॥
एकादश्यां जातं उत्तरफल्गुनीनक्षत्रमिति-
ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः स्वः बृहस्पते इहागच्छ
इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्ल-
तङ्गुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ५ ॥ ततः प्राच्याम् ।
ॐ शुक्रं भोजकटं विप्रं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् ।
पद्मस्थमाकुर्येत् सूर्यसखं श्वेतं चतुर्भुजम् ॥
सदाक्षवरकरकादण्डहस्तं सिताम्बरम् ।
शक्राधिदेवतं ध्यायेत् शचीप्रत्यधिदेवतम् ॥
नवम्यां जातं पुष्यनक्षत्रमिति ध्यात्वा ॐ भूर्भुवः
स्वः शुक्र इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह
तिष्ठ इति शुक्लतङ्गुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ६ ॥
पश्चिमायाम् ।
सौराष्ट्रं काश्यपं शूद्रं सूर्यास्यं चतुरङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं यभगतं सौरिं चतुर्भुजम् ॥
तद्ब्रह्मणवरमूलधनुर्हस्तं समाकुर्येत् ।
यमाधिदेवतं प्रजापतिप्रत्यधिदेवतम् ॥
कृष्णचतुर्दश्यां जातं रोहिणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
ॐ भूर्भुवः स्वः शनैश्चर इहागच्छ इहागच्छ
इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतङ्गुलैरावाह्य
स्थापयेत् ॥ ७ ॥ नैर्ऋत्याम् ।
राहुं मलयजं शूद्रं पैठीनं द्वादशाङ्गुलम् ।
कृष्णं कृष्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाकुर्येत् ॥
चतुर्न्नाहुं खड्गवरमूलचर्मकरं तथा ।
कालाधिदेवं सूर्यास्यं सर्पप्रत्यधिदेवतम् ॥
पौर्णमास्यां जातं भरणीनक्षत्रमिति ध्यात्वा
ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन् राहो इहागच्छ
इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इति शुक्लतङ्गुले-
रावाह्य स्थापयेत् ॥ ८ ॥ वायव्याम् ।
कौशङ्गीपं केतुगणं जैमिनीयं षडङ्गुलम् ।
धूम्रं यभगतं शूद्रमाकुर्येत् विक्लताननम् ॥
सूर्यास्यं धूम्रवसनं वरदं गदिनं तथा ।
चित्रगुप्ताधिदेवश्च ब्रह्मप्रत्यधिदेवतम् ॥
अमावास्यायां जातं अश्लेषानक्षत्रमिति ध्यात्वा
ॐ भूर्भुवः स्वः भगवन्तः केतव इहागच्छत
इहागच्छत इह तिष्ठत इह तिष्ठत इति
शुक्लतङ्गुलैरावाह्य स्थापयेत् ॥ ९ ॥ अधिदेवत-
प्रत्यधिदेवतपूजनञ्च अयुतद्यौमादौ । तत-
स्तत्तद्गर्गवस्त्वतत्तद्गर्गगन्धतत्तद्गर्गपुष्पं दद्यात् ॥
घूपे विशेषः । रवये गुग्गुलुधूपम् । सोमाय
सरलम् । मङ्गलाय देवदारुम् । बुधाय घृत-
मिश्रितदेवदारुम् । बृहस्पतये दशाङ्गम् ।
शुक्राय अगुरु । शनैश्चराय कालागुरु । राहवे
गुडत्वचम् । केतुभ्यो मधुमिश्रितगुडत्वचम् ।
अभावे षोडशाङ्गं वा ॥ * ॥ गन्धे विशेषः ।
सूर्याय रक्तचन्दनम् । सोमाय श्वेतचन्दनम् ।
मङ्गलाय कुङ्कुमम् । बुधाय सरलम् । गुरवे
रक्तचन्दनश्चितचन्दनकुङ्कुमसरलं मिश्रितसम-
भागत्वेन दद्यात् । शनैश्चराय कस्तूरीम् ।
राहवे पद्मकाष्ठम् । केतुभ्यश्च पद्मकाष्ठम् ।
अधिदेवताप्रत्यधिदेवताः पूजयेत् ॥ * ॥ अधि-
देवता प्रत्यधिदेवता यथा । सूर्यस्य शिववक्त्री ।

सोमस्य उमा जलम् । मङ्गलस्य स्कन्दः चित्तिः ।
बुधस्य नारायणविष्णुः । बृहस्पतेः ब्रह्मा
इन्द्रश्च । शुक्रस्य शक्रः शची । शनैश्चरस्य यमः
प्रजापतिश्च । राहोः कालः सर्पश्च । केतूनां
चित्रगुप्तः ब्रह्मा च । एतत्तु अयुतादिहोमे
ज्ञेयम् ॥ * ॥ सूर्याय गुडौदनवलिः । एवं
सोमादीनामपि । सति सामर्थ्ये षोडशोपचारा-
दिना । वलौ तु । सूर्याय गुडौदनम् । सोमाय
घृतपायसम् । मङ्गलाय पक्वयवचूर्णात्मकधाव-
कम् । बुधाय क्षीरान्नम् । गुरवे दध्नीदनम् ।
शुक्राय घृतौदनम् । शनैश्चराय कृशरम् ।
राहवे क्वागमांसम् । केतुभ्यः अजाक्षीर-
साधिताजकर्णैरक्तमिश्रित-यव-तिल-तण्डुलरूपं
चित्रौदनम् तत्तद्गन्धालाभे भक्ष्यान्तरं
दद्यात् ॥ * ॥ ततश्चरं अर्पयेत् । तत्र साम-
गानां क्रमः । अग्नेः पश्चिमायां दिशि प्राग-
ग्रान् कुशानास्तीर्थं तदुपरि प्रक्षालितवारुण-
सुदूखलं वैणवश्च सूर्यं वारुणचमसस्थजल-
प्रोक्षितं संस्थाप्य ब्रीह्यीन् यवान् वा अशक्तौ
प्रक्षालितण्डुलान् सूर्ये निधाय ॐ सूर्याय त्वा
जुष्टं निर्व्वपामि इति गृहीत्वा उदूखले
स्थापयेत् । एवं सोमाय । एवं मङ्गलादीनामपि
निर्व्वपणं कृत्वा उदूखले स्थापयेत् । द्विस्तृतीयां ।
ततो दक्षिणहस्तमुपरि कृत्वा सुषलेनावहत्वा
सूर्येण प्रस्फोटयेत् । इत्यमेव वारत्रयम् । तत-
श्चरस्यात्याममन्त्रकं कृतोत्तरायं पवित्रं
निःक्षिप्य तत्र प्रक्षालिततण्डुलान् निधाय
तदुपरि दुग्धं दत्त्वा यथा पायसचरुर्भवति
तथा स्तोकं स्तोकमुदकं दत्त्वा तत्मध्ये खदिर-
पलाशोडुम्बराणामन्यतमस्य प्रादेशप्रमाणं
उभयथा सार्द्धाङ्गुष्ठप्रमाणं चतुष्कोणपुष्कलं
मेतद्यं दक्षिणावर्त्तेन भ्रामयित्वा तथा पचेत्
यथा अन्नरोष्णस्य सन्धक् पाको भवति मण्ड-
गालनं दाहश्च न भवति । सन्धक्पाके भूते
चरुमध्ये घृतसुवं दत्त्वा प्रागादिदिक्चिह्नितं
कृत्वा चरुमवतार्य अग्नेरुत्तरतः कुशोपरि
स्थापयित्वा पुनर्मध्ये घृतसुवं दद्यात् । ततो
भूमिजपादिसुवसंस्कारपर्यन्तं कर्मे कृत्वा
अग्नेः पश्चिमतः स्तरणकुशोपरि पूर्व्वमाग्न्यं
पश्चाच्चरं निधाय उदकाञ्जलिसेकं कृत्वा
विरूपाक्षजपान्तां कुशखिकां समापयेत् ॥ * ॥
यजुर्वेदिनान्तु आग्न्यस्यात्यामाग्न्यनिर्व्वपणा-
नन्तरं सूर्यं पुरतो दक्षिणभागे संस्थाप्य तत्रो-
दूखलं विन्यस्य ब्रीह्यादन्यतमं तत्र निधाय
ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं गृह्णामि इत्येकां सुष्टिं
गृहीत्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति
उदूखले स्थापयित्वा ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं
प्रोक्षामीति प्रोक्षणीजलेन प्रोक्षयेत् । एवं
सोमाय त्वा इत्यादि । तत ॐ अयये स्विष्टि-
कृते त्वा इत्यादिना ग्रहणनिर्व्वपणप्रोक्षणानि
कृत्वा द्विस्तृतीयां कुर्यात् । ततः पूर्व्ववत्
अर्पणम् । पक्वं ज्ञात्वा ज्वलदग्निं गृहीत्वा

यागः

यागः

याचकः

चरुमध्ये दक्षिणावर्त्तेन भामयित्वा तमग्निं तत्रैवामौ क्षिपेत् । तत आधाराव्यभागान्तं कर्म कुर्यात् ॥ * ॥ ऋग्वेदिनानु प्रोक्षणी-पात्रस्थापनानन्तरं पवित्रान्तिर्हिते ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं निर्व्वपामीति ब्रीह्याद्यन्यतमसुष्टिं प्रक्षिप्य ॐ सूर्याय त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रणीतावलेन प्रोक्षयेत् । एवं सोमाय त्वा इत्यादि । ततः स्विष्टकृदर्थकिष्टदधिकं तूष्णीं तथा कृत्वा पवित्रान्तिर्हितं कृत्वा पूर्व्वग्रीवोर्ध्वलोमकृष्णाजिने उद्वृत्तलं निधाय तत्र सूर्यस्य ब्रीह्याद्यन्यतमं प्रक्षिप्य सुषलेनावहृत्य सूर्येण वितुषीकृत्य प्रस्फोच्य त्रिः प्रक्षाल्य पवित्रं चरुस्याख्यां प्रक्षिप्य तथैव आपयित्वा उदीच्यां दक्षिणभागे ॐ सोमाय स्वाहेति होमपर्यन्तं कुर्यात् । ततः शान्तिकर्मणि अग्ने त्वं वरदनामासीति नाम कृत्वा ।

ॐ पिङ्गभूषस्युक्तेशासः पीनाङ्गजठरोरुणः ।
क्वागस्यः साक्षस्योऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-

रकः ॥

इत्यादिपुराणीयं ध्यात्वा ॐ वरदनाममग्ने इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इत्यावाह्य पाद्यादिना पूजयेत् ॥ * ॥ पीष्टिक-कर्मणि तु वलदनामाभिः । गृहहोमे अग्नीनाह गोभिलः ।

आदित्ये कपिलो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते । धूमकेतुस्तथा भीमे जठरोऽग्निर्धुमे स्मृतः ॥ बृहस्पतौ शिखी नाम शुक्रो भवति हाटकः । शनैश्चरे महातेजा राहो चैव हुताशनः । केतुषु लोहितोऽग्निः स्यादिति वद्विविनिर्णयः ॥ ततः स्वगृहोक्तविधिनानेन चरुणा सूर्यादि-गृहेभ्यः प्रत्यकाहुतिं दद्यात् ॥ * ॥ अत्र मन्त्राः । सूर्यस्य आकृष्णेनेतिमन्त्रस्य हिरण्यस्तुपाङ्गिरा ऋषिस्तृष्टुप् कृन्दः सविता देवता आदित्यस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नृतं मर्त्येषु हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन् स्वाहा । इदं सूर्याय इति देवतोद्देशः सामगेतरैः कार्यः ॥ १ ॥ सोमस्य इमन्देवेति-मन्त्रस्य वरुण-ऋषिरग्निर्देवता सोमस्य पूजा-होमकर्मणि विनियोगः । ॐ इमन्देवा अस-पन्नं सुवहं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठाय । इममसुष्य पुत्रमसुष्ये पुत्रमस्ये विप्रे स्वाहा । इदं सोमाय ॥ २ ॥ मङ्गलस्य अग्निर्मूर्धेति-मन्त्रस्य अपाङ्गिरा ऋषिर्गायत्री ऋन्दोऽग्नि-र्देवता मङ्गलस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमर्पा रतांसि जिन्वति स्वाहा । इदं मङ्गलाय ॥ ३ ॥ बुधस्य उदुध्यस्तेतिमन्त्रस्य पर-मेष्ठिर्ऋषिस्तृष्टुप् कृन्दोऽग्निर्देवता बुधस्य पूजा-होमकर्मणि विनियोगः । ॐ उदुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्ते संहजेयामयश्चास्मिन् सधस्ये अधुतरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च

सीदत स्वाहा । इदं बुधाय ॥ ४ ॥ बृहस्पतेः बृह-स्पते अतीतिमन्त्रस्य गत्समद ऋषिस्तृष्टुप् कृन्दो ब्रह्मा देवता जीवस्य पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ बृहस्पते अतियद्व्योर्हार्दामहिभाति क्रतुमञ्जनेषु । यद्दीदयत्तरस ऋतु प्रजात तद-स्मासु त्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा । इदं बृह-स्पतये ॥ ५ ॥ शुक्रस्य अन्नात् परिश्रुत इति मन्त्रस्य प्रजापतिर्ऋषिरतिजगती ऋन्दोऽग्निसरस्वतीन्द्रा देवताः शुक्रस्य पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ अन्नात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा अपिवत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं विपानं शुक्रमन्त्रस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु स्वाहा । इदं शुक्राय ॥ ६ ॥ शनैश्चरस्य शमो देवीतिमन्त्रस्य दध्यङ्गायव्ण ऋषिर्गायत्री ऋन्द आपो देवता शनैश्चरस्य पूजाहोम-कर्मणि विनियोगः । ॐ शमो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये संयोरभिन्नवन्तु नः स्वाहा । इदं शनैश्चराय ॥ ७ ॥ राहोः काष्ठात् काष्ठा-दिति मन्त्रस्य अग्निर्ऋषिर्गायत्री ऋन्दो दूर्वे-ष्टका देवता राहोः पूजाहोमकर्मणि विनि-योगः । ॐ काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ती परुषः परुषः परि एवानो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च स्वाहा । इदं राहवे ॥ ८ ॥ केतूनां केतुं कृत्स्नमितिमन्त्रस्य मधुच्छन्द ऋषिरनिरुद्धायत्री-ऋन्दोऽग्निर्देवता केतूनां पूजाहोमकर्मणि विनियोगः । ॐ केतुं कृत्स्नम केतवे पेधो मर्या अपेधसे । समुषद्विरजायथा स्वाहा । इदं केतुभ्यः ॥ ९ ॥ ततो मधुष्टताक्तां ष्टताक्तां क्षीराक्तां वा प्रादेशप्रमाणां साग्रामर्कसमिध-मादाय ॐ आकृष्णेन इत्यादिमन्त्रेण सूर्याया-द्योत्तरशतं अष्टाविंशतिमष्टौ वा अशक्त्वा । शक्त्वा गृहस्यातिपीडाकरत्वाद्वा अद्योत्तर-सहस्रं जुहुयात् ॥ * ॥ समिधमाह याज्ञ-वल्क्याः ।

अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ॥ होमो गृहादिपूजायां शतमद्योत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते । अतिपीडाकरो यस्तु तन्तु यत्नेन पूजयेत् ॥ ततो होमानन्तरं उदीच्यं कर्म कुर्यात् । ततो गुडौदनादीन् ऋत्विजे भोजयेत् । तत्तद्दद्या-लामे भोज्यान्तराणि वा दद्यात् । भोजना-सामर्थ्यं तत्तद्दद्याणि पाणिना प्रतिग्राहयेत् । ततो मत्स्यपुराणोक्तेर्मन्त्रैर्दक्षिणां दद्यात् । धेनुः शृङ्गस्तथानडान् हेम वासो हयस्तथा । क्षणा गौरायसं क्वाग एता वै दक्षिणाः

क्रमात् ॥

तत्र ।

कपिले सर्वदेवानां पूजनीयासि रीहिणी । तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इति पठित्वा ॐ अद्वैत्यादि कृतेतत्सूर्यग्रह-यज्ञकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां कपिलां धेनुं

रुद्रदेवताकां असुकगोत्राय असुकदेवशर्मणे ब्राह्मणाय ऋत्विजे तुभ्यमहं संप्रदे । अन्याथ-क्षेत् ददानीति ब्रूयात् । कपिलाभावे गोमात्रं वा । तदभावे काश्चनम् । तदभावे रजतादिकं वा दद्यात् । काश्चनादिकन्तु शृङ्गादि दक्षिणा-भावेऽपि दद्यात् ॥ १ ॥ एवम् ।

पुण्यस्त्वं शृङ्गपुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । विष्णुना विष्टतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य पूर्व्वोक्तक्रमेण सोमग्रहयज्ञे शृङ्गं दद्यात् ॥ २ ॥

ॐ धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्तेरधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य मङ्गलयज्ञे वृषं दद्यात् ॥ ३ ॥

ॐ हिरण्यगर्भगर्भस्त्वं हेमरूपं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य बुधयज्ञे काश्चनं दद्यात् ॥ ४ ॥

ॐ पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् । वरप्रदानात्तद्विष्णोरतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य गुरुयज्ञे पीतवस्त्रयुगं दद्यात् तद-भावेऽन्यवर्णवासोयुगमपि दद्यात् ॥ ५ ॥

ॐ विष्णुस्त्वमश्वरूपेण यस्मादर्णवसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनस्त्वं वै अतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य शुक्रयज्ञे अश्वं दद्यात् ॥ ६ ॥

ॐ यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसम्भवा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य शनैश्चरयज्ञे क्षणां धेनुं अन्यवर्णां वा दद्यात् ॥ ७ ॥

ॐ यस्मादायुधकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य राहुयज्ञे लौहं दद्यात् ॥ ८ ॥

ॐ यस्मात्त्वं सर्वभूतानां मङ्गलाय यव-स्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ इत्युच्चार्य केतुयज्ञे क्वागं दद्यात् ॥ ९ ॥ दक्षिणाजलं शान्तिकुम्भजलेन संमिश्र्य शान्तिं कुर्यात् । ततः कृताञ्जलिः ।

ॐ गच्छ ध्वममराः सर्वे गृहीत्वाक्षीं स्वमा-लवम् । सन्नुष्टा वरमस्माकं दक्षेदानीं सुपूजिताः ॥ इति विष्णुधर्मात्तरीयं पठित्वा गृहान् विस्-र्जयेत् । दक्षिणा च प्रदातया गृहाणाश्च विस्-र्जनमिति वशिष्ठवचनात् । इति रघुनन्दन-भट्टाचार्यविरचितग्रहयागप्रयोगः समाप्तः ॥

याच, टु डु ऋ ज याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० उभ०-द्विक०-सेट् ।) याचनमात्मने दानार्थं प्रेरणम् । टु, याचयुः । डु, याचि-त्रिमम् । ऋ, अययाचत् । ज, याचति याचते वृषं विप्रः । गृहणार्थं प्रेरणेऽपि याचति वित्तं गुरवे शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

याचकः, त्रि, (याचत इति । याच् + क्तुल् ।) याच्ञाकर्ता । तत्प्रार्थनायः । वर्नीयकः । याचनकः ३ मार्गणः ४ अर्थः ५ । इत्यमरः ।

याचितं

३।१।१६॥ वनीपकः ६ भिस्तुकः ७ भिस्तु-
करः ८। इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लघुत्वं
यथा,—

“लगादपि लघुस्तूलस्तुलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ किञ्चित्पार्थनशङ्कया ॥”
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“कुञ्जस्य कीटघातस्य वातापिष्कासितस्य च ।
शिखरे वसतस्तस्य वरं जम्भ न याचितम् ॥
जगत्पतिर्हि याचित्वा विष्णुर्वामनतां गतः ।
कीर्त्योऽधिकतरस्तस्य योऽर्थो याति न लाघ-
वम् ॥”

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचन, [त] चि, (याचतीति । याच् + शृट् ।)
याचकः । यथा,—

“सुखभङ्गः खरो दीनो गात्रस्वेदो महद्भयम् ।
मरणे यानि चिह्नानि तानि चिह्नानि याचतः ॥”

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

याचनं, क्ली, (याच् + भावे ल्युट् ।) याचना ।
(यथा, नेघधे । ५ । ११२ ।

“भीमजार्घयाचनवाचे

ययमेव गुरवः करणीयाः ॥”)

याचनकः, चि, (याचन + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
इत्यमरः । ३।१।४६॥ (यथा, मनौ । ३।१६५ ।

“आचारहीनः क्लीवश्च नित्यं याचनकस्तथा ॥”)

याचना, स्त्री, (याच् + स्वार्थे णिच् + युच् ।
टाप् ।) याचना । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

(यथा, रामायणे । २ । २७ । २३ ।

“नयस्य मां साधु कुरुष्व याचनाम् ॥”)

याचमानः, चि, (याचते इति । याच् + शानच् ।)
याचकः । यथा,—

“नवीनदीनभावस्य याचमानस्य मानिनः ।
वचोऽजीवितयोरासीत् पुरोनिःसरणे रणः ॥”
इति वररुचिः ॥

अपि च ।

“द्विजेभ्यो याचमानेभ्यो यजमानः प्रयच्छति ।
स याति चाचयान् लोकान् येभ्यो नावर्त्तते
पुनः ॥

यष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि वसेद्विवि ।
योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिषेधकः ॥”

इति वद्विपुराणे वामनप्रादुर्भावो नामाध्यायः ॥
याचितं, क्ली, (याच् + क्तः ।) याचनवृत्तिः ।

तत्पर्यायः । न्तम् २ । यथा,—

“हे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं नृतामृतम् ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥

“हे । याचनवृत्तिर्मरुमिव दुःखजनकत्वात्
नृतम् । अयाचितं अमृतमिव अमृतम् ।
याचितायाचितयोर्भावे कर्मणि वा क्तः ॥” इति
भरतः ॥ प्रार्थितवस्तुनि, चि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । ३ । ३८ । ६७ ।

“पिता ते याचकः पूर्वं मया वै स्वतन्त्र-
वर्त्तते ॥”)

याजकः

याचितकं, क्ली, (याचितेन निवृत्तम् । याचित +
“अपमितयाचिताभ्यां ककनौ ॥” ४ । ४ । २१ ।
इति कन् ।) याचनाप्राप्तम् । इत्यमरः । २।६।४४॥
“याचनाया । प्रत्यर्पणीयत्वेन याचनाया यत्
प्राप्तमलङ्कारादिवस्तु तत् याचितकम् । कार्या-
नन्तरं वस्तुस्वामी यत् पुनरुच्चाति तदित्यर्थः ।
याचितेन प्राप्तमिति ऽथे कादिति कः ।” इति
भरतः ॥

याचना, स्त्री, (याचनमिति । याच् + “यजयाच्-
यतविष्णुप्रच्छरचो नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति
नङ् ।) याचनम् । तत्पर्यायः । अभिशक्तिः २
याचना ३ अर्थना ४ भिक्षा ५ अर्चना ६ ।
इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ लाजसा ७ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । २ । ७ । १७ ।
“ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां
लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।
ज्यां वामनेन जयहे त्रिपदच्छलेन
याचनान्ते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥”)

तद्देहिकपर्यायः । ईमहे १ यामि २ मन्महे ३
दहि ४ शग्धि ५ पूर्द्धि ६ मिमिदृष्टि ७ मिमोहि
८ रिरिदृष्टि ९ रिरिहि १० पीपरत् ११
यन्तारः १२ यन्वि १३ द्युधति १४ मदेमहि
१५ मनामहे १६ मायते १७ । इति सप्तदश
याचनाकर्मण्यः । इति वेदनिघण्टौ ३ अः ॥

याजः, पुं, अन्नम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६ ॥
(ऋषिभेदः । यथा, महाभारते । १।१६८७।

“याजोपयाजौ ब्रह्मर्षौ ग्राम्यन्तां परमेष्ठिनौ ।
संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ ॥”)

याजकः, पुं, (यजतीति । यज् + कृन् ।) याज्ञिकः ।
राज्ञो गजः । इति मेदिनी । के, १४२ ॥

मत्तहस्ती । इति जटाधरः ॥ ऋत्विक् । यथा,
“अमीध्रादा धनेर्वाय्या ऋत्विजो याज-
काश्च ते ॥”

इत्यमरः । २ । ७ । १७ ॥

“यजमानेन धनेर्वाय्याः धनानि दत्त्वा इष्टसम्या-
दनाय त्रियन्ते प्रार्थन्ते ये अमीध्रप्रभृतयस्ते
ऋत्विजो याचकाश्च कथ्यन्ते । अस्मिं इत्ययन्ति
दीपयन्ति अमीध्राः इन्वी नि ध रु द्युतौ निः
नाम्नीति रः मनीषादित्वाज्ञोपः । आदिना
ब्रह्मोज्ञाहोत्रध्वंयुज्राज्ञाणां हविप्रभृतयः षो-
डश यज्यन्ते । वाय्या इति हृदयासोरिति घ्यञ्
हृदयुषेयादौ ह ञ इति आनुबन्धनिर्देशात्
अन्यवृथातोर्न क्यप् ऋतौ यजन्ति ऋत्विजः
किप् । यजन्ति याचकाः यजकः ॥” इति
भरतः ॥ * * * बहुयाजकग्रामयाजकयोर्निन्दा
यथा,—

“अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिभिरुत्तमैर्दृष्टिभिः ।
आदौ राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी ॥
तृतीयो बहुयाज्यः स्याच्चतुर्थो ग्रामयाजकः ।
पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ॥
अनादित्याश्च यः पूर्वा सादित्याश्चैव पश्चि-
मान् ।

याज्ञव

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां च षष्ठोऽब्राह्मणः

सूतः ॥”

इत्याह्निकतस्त्रे सन्ध्यापासनम् ॥

अपि च ।

“शूद्रसप्तोदितयाज्ञी ग्रामयाज्ञीति कीर्तितः ।
शूद्रपाकोपजीवी यः सूपकारः प्रकीर्तितः ॥
सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः सूतः ।
एते महापातकिनः कुम्भीपाकं प्रयान्ति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

याजनं, क्ली, (याज्यते इति । यज् + णिच् + ल्युट् ।)
यागक्रियाकारणम् । याग करण इति भाषा ।
तच्च ब्राह्मणस्य षट्कर्मन्तर्गतकर्मविशेषः ।
यथा,—

“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥”

इति मानवे १ अध्यायः ॥

याजिः, पुं, (यज् + “वसिष्ठपियजिराजीति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) यज्ञः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ यागकर्त्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥

याजुषं, चि, (यजुष इदमिति । यजुष् + अण् ।)
यजुर्वेदसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्ञवल्क्यः, पुं, (वल्क्यतीति । वल्क + अच् ।
यज्ञस्य वल्को वक्ता । तस्य गोत्रापत्यम् ।
यज्ञवल्क्य + “गर्गादिभ्यो यञ् ।” ४ । २ । १०५ ।

इति यञ् ।) धर्मशास्त्रप्रयोजकस्तुतिविशेषः ।
तत्पर्यायः । ब्रह्मराजिः २ योगेशः ३ । इति

हेमचन्द्रः ॥ योगीश्वरः ४ । इति मिताक्षरा ॥
(महर्षिरयं याज्ञवल्क्यः सूर्यात् शुक्लयजुर्वेदं

प्राप्तवान् । तत्रादौ ब्रह्मपरम्परया प्राप्तं वेदं
वेद्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान् विचिन्त्य तेषु

क्षपापरः चतुर्धा यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाणां-
श्चतुरो वेदान् पेलवैशम्पायनजैमिनिमुमन्तुभ्यः

क्रमादुपदिदेश ते च स्वशिष्येभ्यः । तत्र यास-
शिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशि-
ष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र देवात् केनापि

हेतुना ब्रह्मो गुरुः शिष्यं याज्ञवल्क्यं अधीतवेद-
परित्यागार्थमादिष्टवान् । याज्ञवल्क्योऽपि योग-
बलेन अधीतयजुर्वेदां सूर्यमतीं विधायोद-
वाम । वान्तानि यजूर्वि यज्ञीतेति गुरुत्वा

अन्ये शिष्यास्तितिरयो भूत्वा यजूर्विभक्षयन् ।
तान्येव यजूर्वि बुद्धिमानिन्यात् कृष्णानि

जातानि । ततो वेदहीनोऽतिदुःखितो याज्ञ-
वल्क्यः सूर्यमाराध्य शुक्लानि यजूर्वि प्राप्तवान्

तानि च जाबालगौधेयकाश्यमाध्यन्दिनादीन्
पञ्चदशशिष्यान्ध्यापयामास । तथाहि भागवते

द्वादशस्कन्धे ६ अध्याये ।
“तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वेदनेर्विभुः ।

सद्याह्निकान् सोऽङ्गारान्सातुर्होत्रविवक्षया ॥
पुत्रानध्यापयत् तांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।

ते तु धर्मापिदेहारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥
ते परम्परया प्राप्तास्तस्मिन्नेष्टतन्त्रतैः ।

याज्ञिकः

यातया

यातुः

चतुर्विधं यस्तु द्वापरादौ महर्षिभिः ॥
 क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान्धर्मधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो यस्तु हृदिस्थाच्युतचोदिताः ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् भगवान् लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशादौलोकपालैर्याचिर्यो धर्मेगुप्तये ॥
 पराशरात् सत्यवत्यामंशंशकलया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग वेदं चक्रे चतुर्विधम् ॥
 ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
 चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकैकस्मै ददौ विभुः ॥
 प्रेलाय संहितामाद्यां बह्वृचास्यामुवाच ह ।
 वैश्वामयनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा कन्दोगसंहिताम् ।
 अथर्वान्द्रिरीं नाम सशिष्याय सुमन्तवे ॥
 “वैश्वामयनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
 यच्चैरुर्व्रह्महत्यां हः चपणं सगुरोर्व्रतम् ॥
 याज्ञवल्क्याश्च तच्छिष्य आहो भगवन्

कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरित्येहं सुदुस्तरम् ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याज्ञलं त्वया ।
 विप्रवमन्ता शिष्येण मदधीतं त्वजाश्रयति ॥
 देवरातसुतः सोऽपि च्छर्त्तुं यजुर्षां गणम् ।
 ततो गतोऽथ सुनयो दृष्टुस्तान् यजुर्गणान् ॥
 यजुंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लोलुपतयाददुः ।
 तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः ॥
 याज्ञवल्क्यास्ततो ब्रह्मंश्चन्दस्यधि गवेषयन् ।
 गुरोरविशमानानि सप्तस्यैर्कमीश्वरम् ॥
 “एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरो रविः ।
 यजुंष्ययातयामानि सुनयेऽदात् प्रसादितः ॥
 यजुर्भिरकरोच्छाखा दश पञ्च शतैर्विभुः ।
 जगद्गुर्वजसन्तस्तः काण्वमाध्वन्दिनादयः ॥
 अथमेव महर्षिर्मथिलास्य एव सामश्रवःप्रभृ-
 त्तिभिः ऋषिभिर्वर्णाश्रमेतरधर्मेज्ञानार्थमादिष्ट
 आचारव्यवहारप्रायश्चित्ताख्यकाण्डत्रयात्मकं
 धर्मेशास्त्रं प्रणीय तेभ्यः श्रावितवान् । यदुक्तं
 याज्ञवल्क्यासंहितायां गन्यारम्भे ।
 “योगीश्वरं याज्ञवल्क्यां संपूज्य सुनयोऽब्रुवन् ।
 वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्निषेधतः ।
 मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाब्रवीन्-
 सुनीन् ॥”

क्षौ, उपनिषत्विशेषः । यथा, सुक्तिकोपनिषदि ।
 “गोपालतापनं कृष्णं याज्ञवल्क्या वराहकम् ॥”
 याज्ञसेनी, क्षौ, यज्ञसेनस्य श्यापत्यम् ॥ (यज्ञ-
 सेन + अण् । डीप् ।) सा च द्रौपदी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । ३७५ ॥ (यथा, महाभारते । ४ ।
 ४ । ५६ ।

“याज्ञसेनीं पुरस्कृत्य षड्देवाय प्रवब्रुवुः ॥”
 अस्या विवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

याज्ञिकः, पुं, (यज्ञमर्हति यज्ञाय हितो वा ।
 यज्ञ + ठक् ।) दर्भभेदः ॥ (यज्ञं यज्ञविद्यामधीते
 वेद वा । यज्ञ + ठक् ।) याजकः । यज्ञकर्त्ता ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ११ ।
 १० । २३ ।

“इष्टं देवता यज्ञैः स्वर्गोक्तं याति याज्ञिकः ॥”
 रक्तखदिरः । पलाशः । अश्वत्थः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

याज्ञिक्यं, क्षौ, (याज्ञिकानां धर्म आम्नायो वा ।
 याज्ञिक + “कन्दोगौकथिकयाज्ञिकवह्वृचनटा-
 ञ्जः ।” ४ । ३ । १२६ । इति अणः ।) यज्ञः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

याज्यं, क्षौ, (इज्यत इति । यज् + ण्यत् । “यज-
 याचरुचप्रवचर्चश्च ।” ७ । ३ । ६६ । इति कुल-
 निषेधः ।) यागलब्धनादि । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ यजनीये, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३१७ ।
 “अन्नादेर्भूणहा मार्ष्टि पथौ भार्यापचारिणी ।
 गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बि-
 षात् ॥”

शिष्यः । शासनार्हः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 १८ । ६ ।

“याज्योऽस्ति जनकस्तत्र जीवन्मुक्तो नराधिपः ।
 विदेहो लोकविदितः पाति राज्यमकण्टकम् ॥”
 याज्या, स्त्री, (यजन्त्यनया । यज् + ण्यत् + टाप् ।)
 ऋक् । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे सहस्रनामकीर्तने । १२६ । १४२ ।
 “योगसिद्धिप्रदा याज्या यज्ञेशपरिपूजिता ॥”

यातु, य, आख्यातप्रत्ययविशेषः । स च विधिलिङा-
 शीर्लङः परस्मैपदप्रथमपुरुषैकवचनम् । स तु
 विध्यादर्थक आशीर्वादादर्थकश्च । इति व्याक-
 रणम् ॥ सुम्बोधमते विध्यादर्थे अस्य खीसंज्ञा ।
 आशीरर्थे टीसंज्ञा ॥

यातं, क्षौ, (या + क्तः ।) निष्ठादिनां पादकर्म ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७ ॥ पुस्तकान्तरे यत-
 मिति पाठः । यथा,—

“अपष्टन्वङ्कुशस्याग्रं घातमङ्कुशवारणम् ।
 निष्ठादिनां पादकर्म या(य)तं वीतन्तु तद्वयम् ॥”

यातः, त्रि, गतः । याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, मनुः । ४ । १७८ ।

“येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन् न
 रिष्यते ॥”

यातना, स्त्री, (यत् + णिच् + “आसन्न्यो युच् ॥”
 ३ । ३ । १०७ । इति युच् । टाप् ।) गाढवेदना ।
 तत्पर्यायः । कारणा २ तौत्रवेदना ३ । इत्य-
 मरः । २ । ८ । ३ ॥ अतिथया ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ७ । १ । ४१ ।
 “हिरण्यकशिपुः पुत्रं प्रह्लादं केशवप्रियम् ।
 जिघांसुरकरोन्नानायातना मृगुहेतवे ॥”
 नरकरुजा । इति केचिदिति भरतः ॥

यातयामं, त्रि, (यातो गतो याम उपभोगकालो
 वीर्यं वा यस्य ।) जीर्यम् । (यथा, भट्टि-
 काये । ५ । ३६ ।

“तं भीतङ्गारमाकुक्ष्य रावणः प्रत्यभाषत ।
 यातयामं विजितवान् स रामं यदि किन्ततः ॥”

परिभुक्तम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ४५ ॥ उज्झि-
 तम् । इति मेदिनी । मे, ६२ ॥ (प्राप्तश्रेया-
 वस्यम् । यथा, गीतायाम् । १७ । १० ।

“यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 गतरसः । यथा, ताण्ड्यमहाब्राह्मणे । ४ । ३ । ३ ।
 “ब्रह्मवादिनो वदन्ति यातयामाः संवत्सरा
 अयातयामा इति ते नायातयामेति वक्तव्यम् ॥”
 “यातयामः गतरसः ।” इति सायणः ॥)

याता, [त्रि] स्त्री, (यततेऽन्योन्यमेदायेति । यत् +
 “लृन् ।” उणा० २ । ६८ । इति लृन् ।)
 प्रतिभ्रातृपत्नी । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥ या
 इति भाषा । (यथा साहित्यदर्पणे । ३ । ७८ ।
 “खामी निम्बसितेऽप्यस्यति मनो निम्नः सपत्नी-
 जनः

श्वश्रुरिङ्गितदेवतं नयनयोरीहालिहो यातरः ॥”
 या + लृच् । गमनकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, दृष्ट-
 संहितायाम् । ३३ । १३ । [यातुः ॥”

“उल्का शुभदा पुरतो दिवाकरविनिःसृता
 सारण्यादिः । यथा, मनौ । ८ । २६० ।
 “यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च ।
 दशातिवर्त्तनान्याहुः श्रेष्ठे दृष्टो विधीयते ॥”
 “यातुः सारण्यादेः ।” इति कुक्कुक् ॥ हन्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ४ ।

“अहेर्यातारं कमपश्य इन्द्र ।”

“यातारं हन्तारम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातायातं, क्षौ, गमनागमनम् । यथा,—
 “पृष्ठे भ्रातृदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्रकक्ष्यनान्
 निद्रालोः कमठाकृतैर्भगवतः आसानिलाः

पाप्सु वः ।

यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्देवानिभेनात्मसां
 यातायातमतन्त्रितं जलनिधेनाद्यापि विभ्रा-
 म्यति ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥

यातिकः, पुं, (यातं गमनं प्राशस्त्येनास्त्यस्येति ।
 यात + ठन् ।) पात्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
 यातु, क्षौ, (सर्वेषामन्तं यातीति । या + “कमि-
 मनिजनीति ।” उणा० १ । ७३ । इति तुः ।)
 राक्षसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (यथा,—
 “यातु यातुप्रवीराणां प्रणम्य चरणानसौ ॥”

इत्यमरटीकायां रघुनाथकवर्त्तौ ॥
 (पुंलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, ऋग्वेदे । ७ । २१ । ५ ।
 “न यातव इन्द्र जूषुर्वर्त्तु न ।”

“यातवो राक्षसाः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 यातुः, पुं, (सर्वान्तं याति गच्छतीति । या + “कमि-
 मनिजनिगाभायाहिभ्यश्च ।” उणा० १ । ७३ ।
 इति तुः ।) कालः । अध्वगः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यासुणादित्तिः ॥ वायुः । इति संचिप्त-
 सारोणादित्तिः ॥ (स्त्री, यातना । यथा,
 ऋग्वेदे । ८ । ४६ । २० ।

“मा नो रक्ष आवेशीदाहृणीवसो मायातुर्यातु
 मावताम् ॥”

यात्रा

“यातुर्यातना पीडा ।” इति सायणः ॥ कर्म-
नाशकरी हिंसा । यथा, तत्रैव । ५ । १२ । २ ।
“नाहं यातुं सहसा न ह्येन कृतं प्रपाम्य-
रुषस्य वृष्णः ।”
“यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसाम् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥
यातु, त्रि, (यातीति । या + “कमिमनीति ।”
उणा० १ । ७३ । इति तु ।) गन्ता । इत्यु-
णादिकोषः ॥ क्रियापदं चेत् गच्छतु ॥
यातुघ्नः, पुं, (यातुं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तुके च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यातुधानः, पुं, (यातूनि रक्षांसि दधाति पुष्पा-
तीति । धा + बहुलमन्यत्रापीति युच् । स्वजाति-
पोषकत्वात्तथात्वम् ।) राक्षसः । इत्यमरः । १ ।
१ । ६३ ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । २६ ।
“दक्षिण्यदिष्टां कृतमार्त्विजीने-
स्तदयातुधानैश्चित्ते प्रसर्पत् ॥”)
यातकः, पुं, (यातैवेति । यात + स्वार्थे कन् ।)
पान्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
यात्रं, त्रि, यतितयम् । यतनीयम् । यतधातोः
कर्मणि घ्यणप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
यात्रा, स्त्री, (या + “हुयामाशुभविभ्यस्त्वं ।”
उणा० ४ । १६७ । इति चन् । टाप् ।)
विजिगीषोः प्रयाणम् । तत्पर्यायः । ब्रह्मा १
अभिनिर्माणम् ३ प्रस्थानम् ४ गमनम् ५
गमः ६ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ प्रस्थितिः ७
यानम् ८ प्राणनम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
यापनम् ॥ (यथा, भागवते । १० । ८६ । १५ ।
“यात्रामात्रं त्वहरहर्देवादुपनमत्युत ॥”)
उत्सवः । इति मेदिनी । रे, ७८ ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १० । ८७ ।
“यात्रासुपवने द्रष्टुं जगाम सखिभिः सह ॥”
यवहारः । यथा, गीतायाम् । ३ । ८ ।
“शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेदकर्मणः ॥”
“शरीरयात्रा देहयवहारः ।” इति तत्र नील-
कण्ठः ॥) उपायः । इति विश्वः ॥ * ॥ अथ यात्रा-
दिनम् । भाद्रपौषचैत्रेतरमासेषु दूरयात्रा
कर्त्तव्या । पूर्वस्यां दिशि रविशुक्रवारस्य प्राश-
स्त्यम् । दक्षिणस्यां मङ्गलवारस्य प्राशस्त्यम् ।
पश्चिमायां सोमशनिवारस्य प्राशस्त्यम् । उत्त-
रस्यां बृहस्पतिवारस्य प्राशस्त्यम् । पूर्वस्यां
दिशि सोमशनिवारे न गन्तव्यम् । दक्षिणस्यां
बृहस्पतिवारे केषाचिन्मते बुधवारे च न गन्त-
व्यम् । पश्चिमायां रविशुक्रवारे । एवं उत्तरस्यां
बुधमङ्गलवारे न गन्तव्यम् । द्वितीया तृतीया
सप्तमी पञ्चमी दशमी एकादशी त्रयोदशी च
एता यात्रायां प्रशस्ताः । अत्रोत्तमनक्षत्राणि ।
अश्विनी अनुराधा रेवती मृगशिरा मूला पुन-
र्वसु पुष्या हस्ता ज्येष्ठा । मध्यमनक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वभाद्रपदं चित्रा स्वाती शतभिषा
श्रवणा धनिष्ठा । अधमनक्षत्राणि । उत्तरात्रयं

यात्रा

विशाखा मघा आर्द्रा भरणी कृत्तिका अश्लेषा ।
तत्र नक्षत्रशूलकथनम् । स्वात्यां लेखायाश्च
पूर्वदिग्गमनं निषिद्धम् । एवं पूर्वभाद्रपदे
अश्विन्याश्च दक्षिणदिग्गमनं पुष्ये रोहिण्याश्च
पश्चिमदिग्गमनं उत्तरफल्गुन्यां हस्तायाश्च
उत्तरदिग्गमनं निषिद्धम् । तत्रानुक्तकरणानि ।
गरं वणिजं विष्टिः । गरमपि कैश्चिच्छस्तं
मन्यते । अत्र उत्तमलम्पानि । सिंहवृषकुम्भ-
कन्यामिथुनानि । तत्र योगिनीनिर्णयः । प्रति-
पदि नवम्याश्च प्राच्यां योगिनी । तृतीयायां
एकादश्याश्चान्निकोणे । पञ्चम्यां त्रयोदश्याश्च
दक्षिणे । द्वादश्यां चतुर्थां नैर्ऋतकोणे ।
षष्ठ्यां चतुर्दश्याश्च पश्चिमे । सप्तम्यां पूर्णिमा-
याश्च वायुकोणे । द्वितीयायां दशम्याश्च उत्तर-
दिशि । अष्टम्याममावास्यायाश्च ईशानकोणे ।
तां दक्षिणे सम्मुखे च कृत्वा न गन्तव्यम् ।
पापयोगत्रयहर्षमासदग्धादिषु यात्रा न
कर्त्तव्या । वारवेलाकालवेलाकुलिकवेलावृष्टि-
भद्रादिषु च यात्रा न कर्त्तव्या । हिरागमनदिनं
नववधूशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ गोयात्राप्रवेश-
विक्रयाः । तत्र तिथयः । अमावस्याशमी-
चतुर्दशीविष्टिभिन्नाः । तत्र नक्षत्राणि ।
रोहिणी पूर्वफल्गुनी पूर्वाषाढा पूर्वभाद्रपत्
उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा उत्तरभाद्रपत्
श्रवणा भरणी चित्रा एतदातिरिक्तानि ।
योगाः । अतीपातभिन्नाः । वाराः । क्रूर-
भिन्नाः ॥ * ॥ अथ नौकायात्रा । तत्र विहित-
नक्षत्राणि । अश्विनीहस्तापुष्यमृगशिरःपूर्व-
फल्गुनी-पूर्वाषाढा-पूर्वभाद्रपदनुराधाधनिष्ठा-
श्रवणाः । वाराः शुभमहाणाम् । तत्र लभं
शोभनम् । तत्र शोभनस्त्रः । तारा च शोभना
विहिता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
अथ यात्रायां शुभजनकद्रव्यदर्शनादि यथा,—
“धेनुर्ज्येष्ठप्रयुक्ता वृषगजतुरगा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
र्द्विजस्त्रीपूर्णकुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्रधान्यं
गन्तुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
तत्राशुभजनकदर्शनं यथा,—
“सम्मुखे रजकं पश्चात् क्षुरिणं यदि पश्यति ।
न गन्तव्यं तदा तस्मात् तैलवाप्यगोशुभः ॥
अजो लुण्ठति गौः कासीं क्षुतं वा कुरुते नरः ।
पश्यन् यात्रा न कर्त्तव्या क्षीवं पश्यति वाग्रतः ॥”
इति ज्योतिराकरः ॥
यात्राकाले विशेषदर्शनफलं यथा,—
“मृगाहिकपिमाज्ज्वारानः शूकरपक्षिणः ।
नकुलो मूषिकश्चैव यात्रायां दक्षिणे शुभाः ॥
विप्रकन्या श्रवो रुद्रशङ्खभेरीवसुन्वराः ।
जम्बुकोट्यखरादाश्च यात्रायां वामके शुभाः ॥

यात्रा

वेणुस्त्रीपूर्णकुम्भानां यात्रायां दर्शनं शुभम् ॥”
यात्राकाले अशुभलक्षणं यथा,—
“कार्पासौषधतैलश्च पङ्काङ्गारभुजङ्गमाः ।
सुक्तकेशो रक्तमाल्यं नयाद्यशुभलक्षणम् ॥” * ॥
यात्राकाले ह्मिकायाः फलं यथा,—
“ह्मिकाया लक्षणं वक्ष्ये लभेत् पूर्वं महाफलम् ।
आग्नेये शोकसन्तापौ दक्षिणे हानिमाप्नुयात् ॥
नैर्ऋत्ये शोकसन्तापौ मिथान्नश्चैव पश्चिमे ।
अन्नं प्राप्नोति वायवे उत्तरे कलहो भवेत् ।
ईशाने मरणं प्रोक्तं प्रोक्तं ह्मिकाफलाफलम् ॥”
अथ यात्रायां दिविशेषे विशेषनक्षत्राणि ।
“कृत्तिकादौ तु पूर्वेषु सप्त ऋक्षाणि वै व्रजेत् ।
मघादौ दक्षिणे गच्छेदुनुराधादि पश्चिमे ॥
प्रशस्ता चोत्तरे यात्रा धनिष्ठादिषु सप्तसु ।
अश्विनीरेवतीचित्राधनिष्ठाः सदलङ्कृताः ।
मृगश्विचित्रापुष्याश्च मूलहस्तौ शुभौ सदा ॥”
यात्रादौ लग्नादिषु ग्रहस्थितिफलं यथा,—
“कन्याप्रदाने यात्रायां प्रतिष्ठादिषु कर्मसु ।
शुक्रचन्द्रौ च जन्मस्थौ शुभदौ च द्वितीयगौ ॥
शशिशुक्रजीवाश्च राशौ चाथ तृतीयके ।
भौममन्दशशाङ्काकां बुधः श्रेष्ठस्तुर्धके ॥
शुक्रजीवौ पञ्चमौ च श्रेष्ठौ सद्भिर्दराहृतौ ।
मन्दार्केन्द्रकुजाः षष्ठे गुरुचन्द्रौ च सप्तमे ॥
शुक्रज्ञावष्टमे श्रेष्ठौ नवमस्थौ गुरुः शुभः ।
अर्काकिचन्द्रा दशमे एकादशेऽखिला ग्रहाः ॥
बुधोऽथ द्वादशे चैव भार्गवः सुखदो भवेत् ॥”
इति गारुडे ६० । ६१ अध्यायौ ॥ * ॥
अथ राजयात्रा ।
“इदानीं सर्वधर्मज्ञ धर्मशास्त्रविशारदः ।
यात्राकालविधानं मे कथयस्व महीचिताम् ॥
यदा मन्येत नृपतिराक्रन्देन बलीयसा ।
पाणिग्रहाभिभूतोऽरिस्तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
यो धाम्नात्वा प्रभूतांश्च प्रभूतश्च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽस्मि तदा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
अशुद्धपाणिर्नृपतिर्न तु यात्रां प्रयोजयेत् ।
पाणिग्रहाधिकं सैन्यं मूले निःक्षिप्य वा व्रजेत् ॥
चैत्रं वा मार्गशीर्षं वा यात्रां यायान्तराधिपः ।
चैत्री नश्यति नैदाश्च हन्ति पुष्टिश्च शारदौ ॥
एतदेव विपर्यस्तं मार्गशीर्षं नराधिपः ।
शत्रोर्वा व्यसने यायात् कालः स तु सुदुर्लभः ॥
दिव्यान्तरीक्षचित्तिजैरुत्पातैः पीडितं परम् ।
सदृच्छयीडासंतप्तं पीडितश्च तथा ग्रहैः ॥
ज्वलन्तीव तथैवोल्का दिशं यस्य प्रपद्यते ।
भूकम्पोल्का दिशं यान्ति याश्च केतुः प्रपद्यते ॥
निघातश्च पतेद्यत्र तं यायादसुधाधिपः ।
सबलव्यसनोपेतं तथा दुर्भिक्षपीडितम् ॥
सम्भूतान्तरकोपश्च क्षिप्रं यायादरिं नृपः ।
यूकमाचीकबहुलं बहुपङ्कं तथाविलम्बम् ॥
नास्तिकं भिन्नमर्थार्थं तथा मङ्गलवादिनम् ।
अपेतप्रकृतिश्चैव निरापश्च तथा जयेत् ॥
विहिङ्गनायकां सेनां तथा भिन्नां परस्परम् ।
व्यसनासक्तनृपतिं बलं राजाभियोजयेत् ॥

यात्रा

सैनिकानामशस्त्राणि स्फुरन्त्यङ्गानि यत्र च ।
 दुःखप्राप्त्यपि पश्यन्ति बलन्तदभियोजयेत् ॥
 उत्साहवत्सलसम्पन्नश्चानुरक्तवत्सलस्तथा ।
 तुष्टपुष्टवलो राजा परानभिमुखो ब्रजेत् ॥
 शरीरस्फुरणे धन्ये तथा दुःखप्रनाशने ।
 निमित्ते सङ्कुले धन्ये जाते शत्रुपुरं ब्रजेत् ॥
 ऋक्षेषु घटसु शुद्धेषु गृहेष्वनुगुणेषु च ।
 प्रसन्नकाले शुभे जाते परान् यायामराधिपः ॥
 एवमु देवसम्पन्नस्तथा पौरुषसंयुतः ।
 देशकालोपपन्नान् यात्रां यायामराधिपः ॥
 उलूकस्य निशि ध्वाङ्गः स च तस्य दिवा वशे ।
 एवं देशश्च कालश्च ज्ञात्वा यात्रां प्रयोजयेत् ॥
 पदातिनागबहुलां सेनां प्रावृषि योजयेत् ।
 हेमन्ते शिशिरे चैव रथवाजिसमाकुलाम् ॥
 खरोष्ट्रबहुलां सेनां तथा ग्रीष्मे नराधिपः ।
 चतुरङ्गवलोपेतां वसन्ते वा शरदथ ॥
 सेना पदातिबहुला यस्य स्यात् पृथिवीपतेः ।
 अभियोज्यो भवेत्तत्र शत्रुर्विषयमाश्रितः ॥
 गम्ये वृक्षावृते देशे स्थितं शत्रुं तथैव च ।
 किञ्चित्पङ्के तथा यायाद्बहुनागो नराधिपः ॥
 रथाश्वबहुलो यायात् शत्रुं समपथाश्रितम् ।
 तदाश्रयन्तो बहुलास्तथा राजाभिपूजयेत् ॥
 खरोष्ट्रबहुलो राजा शत्रुं बन्धनसंस्थितम् ।
 बन्धनस्योऽपि योज्योऽरिस्तदा प्रावृषि भूसुजा ॥
 हिमपातयुते देशे स्थितं ग्रीष्मेऽभियोजयेत् ।
 शरदसन्तो धर्मज्ञ कालौ साधारणौ स्मृतौ ॥

विज्ञाय राजा द्विजदेशकालौ
 देवं त्रिकालश्च तथैव बुद्धा ।
 प्रायात् परं कालविदां मतेन
 सञ्चिन्त्य सार्द्धं द्विजमन्त्रविद्भिः ॥”

इति मात्से २१४ अध्यायः ॥ * ॥

यात्राकाले माङ्गल्यद्रव्याणि यथा,—
 “पौर्वापर्यं खट्वत्तानं ताडुक्ता च शुभक्षणे ।
 तैरेव सार्द्धं बलवान् बभूव गमनोन्मुखः ॥
 ददर्श मङ्गलं रामः शुश्राव जयसूचकम् ।
 बुबुधे मनसा सर्वं विजयं वैरिचञ्चयम् ॥
 यात्राकाले च पुरतः शुश्राव सहसा मुनिः ।
 हरिश्चन्द्रं शङ्करं चण्डाडुम्भिवादनम् ॥
 आकाशवाणीं सङ्गीतां जयस्ते भवितेति च ।
 नरोत्तं तच्च कल्याणं मेघशब्दं जयावहम् ॥
 चकार यात्रां भगवान् शुल्लेखेवंविधं शुभम् ।
 ददर्श पुरतो विप्रवन्दितैवज्जभित्तुकान् ॥
 जलत्पदीपं विभ्रन्तीं पतिपुत्रवतीं सतीम् ।
 पुरो ददर्श स्त्रीदास्यां नानाभूषणभूषिताम् ॥
 शिवं शिवां पूर्णकुम्भं चासञ्च नकुलन्तथा ।
 गच्छन् ददर्श रामेशो यात्रामङ्गलसूचकम् ॥
 कल्याणसारं गजं सिंहं तुरगं गण्डकं द्विपम् ।
 चमरीं राजहंसञ्च चक्रवाकं शुकं पिकम् ॥
 भयूरं खड्गनञ्चैव शङ्खचिह्नञ्चकोरकम् ।
 यारावतं वलाकाञ्च कारुण्डं चातकं चटम् ॥
 लौदासिनीं शक्रचापं सूर्यं सूर्यसभां शुभाम् ।
 सद्योमांसं सजीवञ्च मत्स्यं शङ्खं सुवर्णकम् ॥

यात्रा

माणिक्यं रजतं सुक्तां मणीन्द्रश्च प्रवालकम् ।
 दधि लाजं शुक्लधान्यं शुक्लपुष्पञ्च कुङ्कुमम् ॥
 शुक्लच्छत्रं पतोकाञ्च दर्पणं श्वेतचामरम् ।
 धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च रथस्यं भूमिपं तथा ॥
 दुग्धञ्च रोचनामाज्यममृतं पायसं तथा ।
 शालग्रामं पद्मफलं स्वस्तिकं शर्करां मधु ॥
 माञ्जारिञ्च वृषेन्द्रश्च मेघपर्वतसूचिकम् ।
 मेघाच्छत्रस्य च रवेरुदयं चन्द्रमखलम् ॥
 कस्तूरीं कण्डलं तोयं हरिद्रां तीर्थन्दत्तिकां ।
 सिद्धार्थं सर्षपं दूर्वां विप्रवालञ्च बालिकाम् ॥
 नृगं वेश्याञ्च भ्रमरं कर्पूरं पीतवाससम् ।
 गोमूत्रं गोपुरीषञ्च गोधूलिं गोपदाङ्कितम् ॥
 गोष्ठं गवां वर्त्म रम्यं गोशालं गोरतिं शुभाम् ।
 भूषणं देवप्रतिमां ज्वलदग्निं महोत्सवम् ॥
 ताम्रं स्फटिकं रेत्यञ्च सिन्दूरं माल्यचन्दनम् ।
 गन्धञ्च ह्रीरकं रत्नं ददर्श दक्षिणे शुभम् ॥
 सुगन्धि वायोरात्राणं प्राप विप्राशिवं शुभम् ।
 इत्येवं मङ्गलं ज्ञात्वा प्रययौ स सुदान्वितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 यात्राकाले अमङ्गलसूचकानि यथा,—
 “राजा जगाम समरं हृदयेन विदूयता ।
 सार्द्धं सैन्यसमूहैश्च वाद्यभाङ्गैरसंख्यकैः ॥
 ददर्शामङ्गलं राजा पुरो वर्त्मनि वर्त्मनि ।
 ययौ तथापि समरं न जगाम गृहं पुनः ॥
 सुक्तकेशीं छिन्ननासां रुदन्तीञ्च दिगम्बरीम् ।
 कृष्णवस्त्रपरीधानामपरां विधवामपि ॥
 सुखदुष्टां योनिदुष्टां व्याधियुक्ताञ्च कुट्टनीम् ।
 पतिपुत्रविहीनाञ्च डाकिनीं पुंश्चलीमहो ॥
 कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजीविनम् ।
 कुचेलमपि रुक्षाङ्गं नमं काषायवासिनम् ॥
 वत्सविक्रयिणश्चैव कन्याविक्रयिणं तथा ।
 चितां दग्धशवं भस्म निर्वाणाङ्गारमेव च ॥
 सर्पचतनरं सर्पं गोधाञ्च शशकं विधम् ।
 आहपाकञ्च पिण्डञ्च मोदकञ्च तिलांस्तथा ॥
 देवलं वृषवाहञ्च शूद्रआहान्नभोजिनम् ।
 शूद्रान्नपाचकं शूद्रयाजकं ग्रामयाजकम् ॥
 कुशपुत्तलिकाश्चैव श्रवदाहनकारिणम् ।
 शून्यकुम्भं चूर्णकुम्भं तैलं खवणमस्थि च ॥
 कार्पासं कच्छपं चूर्णं कुकुरं शूद्रकारिणम् ।
 दक्षिणे च शृगालाञ्च कुञ्चनं भेरवं रवम् ॥
 कपर्दकञ्च चौरञ्च छिन्नकेशं नखं मलम् ।
 कलहञ्च विलापञ्च विलापकारिणं जनम् ॥
 अमङ्गलं वदन्तञ्च रुदन्तं शोककारिणम् ।
 मिथ्यासाक्षिप्रदातारं चौरञ्च नरचातिनम् ॥
 पुंश्चलीपतिपुत्रौ च पुंश्चल्योदनभोजिनम् ।
 देवतागुरुविप्राणां वस्तुवित्तापहारिणम् ॥
 दत्तापहारिणं दस्युं हिंसकं सूचकं खलम् ।
 पिष्टमाटविरक्तञ्च द्विजाश्वत्यविघातिनम् ॥
 सत्यघ्नञ्च कृतघ्नञ्च स्थाप्यापहारिणं जनम् ।
 मित्रहृदं मित्रघ्नञ्च चतं विश्वासघातिनम् ॥
 गुरुदेवद्विजानाञ्च निन्दकं स्थाप्याघातकम् ।
 जीवानां घातकञ्चैव स्वाङ्गहीनञ्च निर्दयम् ॥

यात्रा

ब्रतोपवासहीनञ्च दीक्षाहीनं नपुंसकम् ।
 गलितयाधिगात्रञ्च गुरुलङ्घनमेव च ॥
 पुष्कसं क्षिन्नलिङ्गञ्च सुरामत्तं सुरां तथा ।
 क्षिप्तं वमनं रुधिरं महिषं गर्दभं तथा ॥
 मूत्रं पुरीषं श्लघ्याणं कन्धिनं वृकपालिनम् ।
 भक्तावातं रक्तवृष्टिं वाद्यञ्च नृपघातकम् ॥
 वृहञ्च शूकरं गृध्रं श्येनं कङ्कञ्च भल्लुकम् ।
 पाशञ्च शुष्ककाष्ठञ्च वायसं गन्धकं तथा ॥
 अग्रदानिब्राह्मणञ्च तन्त्रमन्त्रोपजीविनम् ।
 वैद्यञ्च रक्तपुष्पञ्चैवौषधनुषमेव च ॥
 कुवारीं नृतवारीञ्च विप्रश्रापञ्च दारुणम् ।
 दुर्गन्धवातं दुःशब्दं राजा संप्राप वर्त्मनि ॥
 मनश्च कुत्सितं प्राणाः क्षुभिताञ्च निरन्तरम् ।
 वामाङ्गसन्दनं देहजाघं राज्ञो बभूव ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
 श्रीकृष्णस्य मथुरायात्रा यथा,—
 “राधिकायाञ्च सुभायां सुभासु गोपिकासु च ।
 पुष्पचन्दनतल्पे च वायुना सुरभीकृते ॥
 तृतीयप्रहरेऽतीते निशायाञ्च शुभक्षणे ।
 शुभचन्द्रक्षयोगे चान्तयोगसमन्विते ॥
 सौम्यस्वामियुते लये सौम्यगृहविजोक्ते ।
 पापग्रहसमासक्तदृष्टिदोषादिवर्जिते ॥
 यशोदां बोधयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 वन्धूनाश्वासयामास समुत्थाय हरिः स्वयम् ॥
 वाद्यं निवेधयामास राधिकाभयभीतवत् ।
 स्वतन्त्रो विश्वकर्मा च पाता भर्ता स्वतन्त्रवत् ॥
 प्रक्षाल्य पादयुगलं धृत्वा धौते च वाससी ।
 उवास संस्कृते स्थाने विलिप्ते चन्दनादिना ॥
 फलपल्लवसंयुक्तं संस्कृतं चन्दनादिभिः ।
 वामे कृत्वा पूर्णकुम्भं वङ्गं विप्रं स्वदक्षिणे ॥
 पतिपुत्रवतीं दीपं दर्पणं पुरतस्तथा ॥
 दूर्वाकाष्ठञ्च सुस्निग्धं पुष्पं धान्यं सितं शुभम् ।
 गुरुदत्तं गृहीत्वा च प्रददौ भक्तकोपरि ॥
 दृतं ददर्श माध्वीकं रजतं काञ्चनं दधि ।
 चन्दनं लेपनं कृत्वा पुष्पमालां गले ददौ ॥
 गुरुवर्गं ब्राह्मणञ्च वन्दयामास भक्तितः ।
 शङ्खध्वनिं वेदपाठं सङ्गीतं मङ्गलाष्टकम् ॥
 विप्राशीर्षचनं रम्यं शुश्राव परमादरम् ।
 ध्यात्वा मङ्गलरूपञ्च सर्वञ्च मङ्गलप्रदम् ॥
 चिक्षेप दक्षिणं पादं सुन्दरं स्वात्मविग्रहम् ।
 विधृत्य नासिकावामभागं मध्यमया विभुः ॥
 विदृष्य वायुमिष्टञ्च नासादक्षिणरन्ध्रतः ।
 ततो ययौ नन्दनन्दो नन्दस्य प्राङ्गणं वरम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७१ अध्यायः ॥
 अथ यात्राशुक्तिः । तत्र समयः ।
 “यात्रायां द्विविधः कालो वैकारः सहजस्तथा ।
 प्रोक्त आत्यधिके कार्ये विकारो नात्र निर्णयः ।
 सहजः खेच्छया राज्ञां तस्य निर्णय उच्यते ॥
 यात्राजसिंहमथ्या शनैश्चरुधोशनसां गृहेषु ।
 भानौ कूलोरुष्ववृत्तिकगोभिर्दीर्घा ।
 शस्तस्तु देवतमतेऽध्वनि पृष्ठतोऽर्कः ॥
 अश्विनी देवती व्योम्ना तथा पुष्यपुनर्वसु ॥

यात्रा

मैत्रं नृगशिरो मुला यात्रायास्तुतमाः स्तुताः ॥
भरणी कृत्तिकाश्चैव विशाखा चोत्तरात्रयम् ।
मघा पशुपतिश्चैव यात्रायां मरणप्रदाः ॥

पूर्वे कुबेरे दहने निशाटे
यमे जलेशे पवने महेशे ।
त्याज्यं नरस्य प्रतिपत्क्रमेण
युग्मं तिथीनां प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ।
स्यात् संसृते यानमसुक्षयाय
पञ्चाङ्गवैत् सर्वशुभाय पुंसाम् ॥

सूर्यः शुक्रः कुजो राहुर्मन्दश्चन्द्रो गुरुर्बुधः ।
अग्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं भुवम् ॥
पूर्वयोगेन्द्रं दक्षिणे यानपादं
रोहिण्ये तच्चायं मास्याश्च शूलम् ।
कामं यायात् साम्प्रदायेषु कार्ये-
ष्वन्यदापि प्रेत्य शूलानि भानि ॥”

तत्र दिक्शूलम् ।

“षष्ठ्यामी चतुर्थी च नवमी द्वादशी तथा ।
चतुर्दशी कुहूस्थाया यात्रायामशुभप्रदाः ॥
प्रायो जगुः सहजशत्रुदशाय संस्थाः
पापाः शुभाः सवित्तजं परिसृज्य खल्यम् ।
सर्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्या-
स्त्यक्कारिसंस्थममरारिगुरुं जिगीषोः ॥

नाकालवर्षविद्युत्तनितेस्त्रिंशं कथञ्चिदपि यानम् ।
आसमाह्वत् दिशान्तरीक्षभौमैस्तथोत्पातैः ॥”

तत्र क्रमः ।

“राज्ञां यात्राविधिं वक्ष्ये जिगीषूणां परावनीम् ।
नौराजनाविधिं कृत्वा सैनिकाश्चानयेत्ततः ।
गजानन्यान् नृगानन्यानि त्रिंशत् क्रमो मतः ॥”

तत्र नौराजनाविधिः ।

“वर्षान्तेभ्युदिते शुक्ले चन्द्रे पूर्णे शुभचण्डे ।
अश्वनौराजनं कुर्यात् यथोक्तव्यसत्तमेः ॥
उदीचीं प्रस्थिते भानौ संक्रान्त्यां वा शुभे दिने ।
गजनौराजनं कुर्यात् महीपालो जिगीषिवान् ॥
वृश्चिकस्ये रवौ कुर्यात् पत्तिनौराजनाविधिम् ।
नौकानौराजनं कुर्यात् दक्षिणाशां प्रतिष्ठति ॥
अन्येषाञ्चैव यानानां विजयादशमीतिथिम् ।
ध्वजादीनाञ्च सर्वेषां प्रक्रोत्याने नौराजनम् ॥
हजस्य नवदण्डस्य तथा सिंहासनस्य च ।
गृहस्य नगरस्यापि महाविशुवसंक्रमे ॥
आत्मनो युवराजस्य महिष्या मन्त्रिणान्तथा ।
खजन्मदिवसे राजा कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
अभिषेकदिनं प्रोक्तमेषां जन्मदिनं मया ॥”

तद्यथा,—

“अश्वानां भास्करो देवो रेवन्तमिति संज्ञया ।
गजानां देवतां प्रक्रुः पत्नीनां कालिका मता ॥
नौकानां वरुणो देवो यानानान्तु जयन्तकः ।
अस्त्राणां देवता रामो यमः खड्गस्य पूज्यते ॥
ध्वजानां हनुमान् पूज्यो वृहस्पतिरिति क्रमात् ।
तान् पूजयित्वा विधिवदेन्नौराजनेनृपः ॥
द्वादशमहिषैः पुष्टैश्चामरगण्डास्त्रादिभूषाटैः ।
कागलैर्महिषदिगुणैः पुरुषैस्तदिगुणैश्चारुदीपि-
काभिः ॥

यात्रा

भयं वा सहस्रांशुदिने नौराजयेद्राजा ।
द्वादशवाहै रुचिरेः साङ्गोपाङ्गेरतोर्द्धतश्चोद्वेः ॥
तस्यार्द्धतो यात्रैर्गजशतनौराजनं सम्भवति ।
कागलशतं वृषभशतं शतश्च मेघाणाम् ॥
तुरगा दश हृष्टाङ्गा यात्राः पञ्च द्विपक्षैकः ।
भक्तुका हि कुकुराश्चैकेकाः पत्तिलक्षणस्य ॥
नौकाशतकं साङ्गं नवदण्डकं काष्ठादिभि-
र्घटितम् ।

बहुशतमपि जन्तूनां नौकानौराजने राज्ञाम् ॥
यदा द्विपदं यानं सर्वेषामिष्यते तुरगैः ।
सुदशवत्सरवसितैर्योग्याङ्गैर्योग्यवर्णैश्च ॥
अष्टाभिर्धातुभिः कुर्यादश्वनौराजनाविधिम् ।
गजान्नरनौकाभिर्दिगुणाभिर्यथोत्तरम् ।
रत्नैर्नानाविधैरस्त्रैर्धातुभिर्वसनैस्तथा ॥
सिंहासनेषु योग्यैश्च कुर्यान्नौराजनाविधिम् ।
गृहनीराजनायैवं नरस्याथ निगद्यते ॥
श्वभिः खरैः शृङ्गालैश्च यात्रैरुद्वेष्टयोज्यते ।
पुरं नौराजयेद्राजा चिरसम्पत्तिहेतवे ॥
श्वा दशाश्वस्तद्वर्गेन नरस्यैव तद्वर्ततः ।
यात्रादीनां तथैवेकं रत्नं नानाविधन्तथा ॥
अस्त्राणि धातवश्चैव वस्त्राणि च फलानि च ।
वनजाः स्थलजाश्चैव जलजाश्चैव जन्तवः ॥
नवग्रहाश्च सूर्याद्याः श्रैलाः सप्त घटास्तथा ।
योग्यधातुसमुद्भूता नौकाखड्गत्रयन्तथा ॥
निजदेहमितं स्वर्णं रजतं ताम्रमेव वा ।
आत्मनौराजने दद्याद्यदिच्छेच्चिरसंस्थितिम् ॥
अस्त्रैर्नानाविधैः कुर्याद्युवराजनौराजनम् ।
अलङ्कारैश्च विविधैर्देवीनौराजनं मतम् ॥
मन्त्रिनौराजनं राजा हृद्येनैव समाचरेत् ॥
अमात्यानां सैनिकानां विप्राणां धनिनान्तथा ।
वस्त्रैर्नौराजनं कुर्यादिति भोजस्य सम्मतम् ॥
नौराजनाया वस्तूनि न पश्येन्न पुनः स्पृशेत् ।
सप्तकृत्वः परिभ्राज्य कुर्यान्नौराजनाविधिम् ॥
न्यसेदा परराष्ट्रेषु गृहने वा जलेऽपि वा ।
देवज्ञवैद्यदीनेभ्यः प्रयच्छेदा यथायथम् ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तो मया नौराजनाविधिः ।
अनेन विधिना राजा सुचिरं सुखमश्नुते ॥”

तथा हि गर्गः ।
“नौराजना महीन्द्राणां निहन्ति विपदोऽखिलाः ।
सैव सप्तह्रन् राज्ञां कश्चुकेनैव संयतः ॥
नौराजनावन्दितानां न भयं विद्यते कश्चित् ।
नौराजनाविहीनानां नश्येयुः सर्वसम्पदः ॥”

तथा च वात्स्यः ।
“ये भूमिपालाः प्रतिवत्सरान्तं
कुर्वन्ति नौराजनकर्म सम्यक् ।
तेषां न लक्ष्मीः क्षयतामुपैति
साम्राज्यलक्ष्मीः करगैव तेषाम् ॥
एवं नौराजनं कृत्वा राजा प्रस्थानमाचरेत् ॥”

इति नौराजनाविधिः ॥ * ॥

अथ यात्रा ।

“गुणातिशयश्चम्यन्नः शत्रुं यायाज्जिगीषया ।
यदि पश्चात् प्रकोपो न यदि राजे न कष्टकाः ॥

यात्रा

संज्ञायान्यत्र यायादा पार्थिव्याहेण शत्रुणा ॥
रात्रावुल्लुको विनिहन्ति काकान्
काकोऽप्युल्लुकान् रजनीयपाये ।
इति स्वकालं समुदीक्ष्य यायात्
काले फलन्तीह समीहितानि ॥

प्रवलयसनोपेतं दुर्मिच्छादिप्रपीडितम् ।
सम्भूतान्तरकोपेतं न यायात् पृथिवीपतिः ॥
निजदेवानुकूल्ये हि प्रातिकूल्ये परस्य च ।
यायाङ्गुपो यतो देवं बलमेतत् परं मतम् ॥”

अन्यत्र तु ।
“निरातङ्गे निरुत्पाते निरुद्विगे निरामये ।
विपक्षे जयमिच्छन्ति राजानो विजिगीषवः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

युद्धयात्रायाममङ्गलदर्शनं यथा,—
“तस्य निर्गच्छतो मेघात् श्वानोऽस्थि सुखतो-
भवत् ॥

ध्वजे ररोह कापोतः शिवा श्यामा च
दक्षिणा ॥

पिङ्गला चक्षुगोघ्रा च भूकरी केवली तथा ।
गजवानरसेनाजशिखिच्छिक्काश्च वामतः ॥
पथं विभिन्दते सर्पः कुम्भोदकं यशीर्यत ।
रुराव वानरो ऋक्षो मार्जारो ह्यतिभैरवम् ॥
तैलतक्रण्यकेशयुक्ताभ्यक्तादिदर्शनम् ।
वान्तोऽक्षतजङ्गमकक्षुत्तचामनक्रजं रवम् ॥
तुषकार्पासलवणानां निन्दितानाश्च दर्शनम् ।
रक्ताम्बरधरो सुखः पङ्कामिधं तथा वसा ॥
ललाटं शक्रजश्चाप उल्कापातध्वजारण्याः ।
दिशां दाहमहीकम्पाः सरजः कलुषं नभः ॥
निस्तेजस्तेपते भानुर्नद्यः प्रतिसुखावहाः ।
उष्णोदकं महाकूपं दरुणं दीर्घिकासु च ॥
अकालविकृतिः पुष्पफलानामन्वभूतदा ।
श्रीत उष्णविपर्ययासा मेघनादाश्च दारुणाः ॥
आरण्यसत्त्वा ग्रामेषु ग्रामचारण्यवासिनः ।
क्रोष्टुसर्पसन्महाश्च शशश्चानः पिपीलिकाः ॥
ऋक्षाणां महती सेना नृगाणाञ्च तथैव च ।
एते च पुरप्राकारे निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥
दुर्गन्धः शार्करो वायुर्दौर्गन्धो हतप्रभाः ।
शङ्खमूत्राश्रुपातानि गजा अश्वाः प्रचक्रिरे ।
ध्वजच्छत्रपताकानां स्फुटनं दण्डभिन्दनम् ।
कलङ्कमसि चक्रे च हता डुङ्गभिरेव च ॥
ज्यातलाकूटनश्चापि नाराचानाञ्च कुक्षता ।
गदानां मुञ्जराणाञ्च श्रीर्गता ह्यनुभिन्दता ॥
शुष्कप्ररोहणश्चार्कसार्द्रपातस्तथैव च ।
प्रतिमारुदितं खेदो नृतकानाञ्च जल्पनम् ॥
गवां रासभमारोहः स्त्रीणाञ्च वङ्गपलता ।
स्त्रीसूते अविच्छागादि ह्यजावि शिशुशोभनम् ॥
बालानां घातनं बुद्धे निस्त्रिंशाः सकलाः प्रजाः ।
मल्लिकार्द्रशमणूकवहुगोनासदर्शनम् ॥
निस्तेजा न वहेद्दङ्घ्रिः सधूमः स्फुटते सुहृः ॥
एवंविधान् तथोत्पातान् दृष्टान् घोरैश्च वासव ।
प्रप्रच्छ नारदं सोऽथ किमेतद्विद्वतं दिज्ज ! ॥”

इत्याद्ये देववतारे घोरवधाध्यायः ॥

अथ द्वादश यात्रा ।

“प्रणम्य जगतां नाथं कलिकल्मषनाशनम् ।

द्वादशयात्रातत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥”

तत्रादौ द्वादशयात्राकालस्य मुख्योपादेयत्वात्
आदौ स एव निरूप्यते । तद्यथा स्कन्दपुराणे ।

इन्द्रमुनि उवाच ।

“वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं सुने ।

श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावदक्तमर्हसि ॥

जैमिनिरुवाच ।

वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

या या द्वादश यात्राः सुस्ता हि वक्ष्यामि ते
शृणु ॥

वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्येष्ठे स्नापत्युदीरिता ।

आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे श्रयणी तथा ॥

भाद्रे दक्षिणपार्श्वीया आश्विने वामपार्श्विका ।

उत्थानी कार्तिके मासि द्वादनी मार्गशीर्षके ॥

पौषे पुष्याभिवेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा ।

फाल्गुने दोलयात्रा स्याच्चेत्ते मदनभङ्गिका ॥

एकैका सुक्तिदा सर्वा धर्मकामार्थसाधनाः ॥”

अथ यात्राविधिः । स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।

तत्र मां लेपयेद्भस्मलेपनैरतिशोभनैः ॥

वैशाखस्यामले पक्षे तृतीया पापनाशिनी ।

स्वयमाविष्कृता चेष्टा प्राजापत्यर्चसंयुता ॥

यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनभूषितम् ।

वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यत्युत्तमन्दिरम् ॥

वेणुवा जयशब्दैश्च पूजयित्वा तदा हरिम् ।

नानासक्तोपनिषदैर्विशेषं संस्ववन्ति च ॥

वेणुवीणादिवाद्यैश्च तथा नानोपहारकैः ।

सन्तोषयन् जगन्नाथं तृतीयादौ विलेपयेत् ॥

वैशाखस्य तृतीयायां जलमध्ये विशेषतः ।

लेपनं मण्डपे कुर्यान्मण्डले वा वृहद्वने ॥

चन्दनागुरुह्रीविरं कुष्ठकुङ्कुमरोचनाः ।

जटामांसी सुरा चैव विष्णोर्गन्धार्कं विदुः ॥

एतैर्गन्धैस्तथान्यैश्च विष्णोर्गात्राणि लेपयेत् ।

वृत्तञ्च तुलसीकाष्ठं कुर्यात्लेपनकर्मणि ॥” १ ॥

अथ स्नानयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“ज्येष्ठामहर्चावतीर्णस्तत् पूर्यं जन्मवासरम् ।

तस्याश्च स्नापणं कार्यं महास्नानविधानतः ।

तस्यां प्रातःस्नानकाले ब्रह्मणा सहितश्च माम् ।

रामं सुभद्रां सुस्नाप्य मम लोकमवाप्रयात् ॥”

तथा ।

“मासि ज्येष्ठे तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदेवते ।

पौर्णमास्यां हरेः स्नानं सर्वकामफलप्रदम् ॥

सर्वतीर्थसमः कूपस्तदास्ते निर्मलः शुचिः ।

तदा भोगवती तत्र प्रत्यक्षं भवति द्विजाः ॥

तस्मात् ज्येष्ठ्यां सगुह्यं ह्यौमात्र्यैः कलसैर्जलैः ।

स्नापयन्ति तदा कृष्णं सततं तं हलायुधम् ॥

जन्माहनि हरेः स्नानमुत्सवं परमाहुतम् ।

उत्सवो वै न ह्यीयेत तस्मात्तद्व्यवहृतश्चरेत् ॥

जन्मनां चयकारित्वाज्जन्मयात्रा प्रतिष्ठिता ।

ज्येष्ठस्नानं भगवतो वै पश्यन्ति सुदान्विताः ॥

न ते भवाञ्चौ मज्जन्ति यात्रायां यतमानसाः ।

ज्येष्ठे च स्नपनं कुर्यात् श्रीविष्णोर्जन्मवासरे ॥

दैनन्दिनन्तु दुरितं पञ्चमासर्तुवर्षजम् ।

ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च ॥

स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतल्पयुतानि च ।

कोटिकोटिसहस्राणि क्षुद्रपापानि यानि च ॥

सर्वाण्येव प्रणश्यति पौर्णमास्यान्तु वासरे ।

पुरुषसूक्तमन्त्रेण पावमान्या तथैव च ॥

नारिकेलोदकेनाथ तथा तालफलाभुना ।

पञ्चान्तैः शीततोयैर्द्व्यं कर्पूरवासितैः ॥

यवोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।

स्नापयित्वा जगन्नाथं पूजयेत् परमेश्वरम् ॥

ॐ घं घण्टाये नमः इति घण्टावादनं निवेदयेत् ।

य एवं कुरुते विद्वान् ब्राह्मणः क्षत्रियः शुचिः ।

सर्वपापैः प्रमुच्येत विष्णुलोकं स गच्छति ।

चतुर्दश्यां वृष्टं मघं कारयित्वा सुशोभनम् ॥

सुगन्धिधूपसुरभिं चन्दनाम्भःसमुचितम् ।

एवं मघं प्रतिष्ठाप्य कलसानधिवासयेत् ॥

सुवासितं जलपूर्णं पावकं कलसं न्यसेत् ।

जयशब्दैश्च स्तुतिभिर्नीयते जगदीश्वरः ॥

जयस्व राम कृष्णेति जयभद्रेति चोदिते ।

नीयते मघदेशन्तु निशीथे ब्राह्मणादिभिः ॥”

अथ रथयात्रा । स्कन्दपुराणे ।

“गुण्डिकाख्यां महायात्रां प्रकुर्वीथाः क्षिती-

श्वर ! ।

आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ॥

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ।

यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

ऋत्वाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ।

सप्ताहं सरितस्तीरे मम यात्रा भविष्यति ॥

अष्टमे दिवसे सर्वान् रथान् माल्यैर्विभूषयेत् ।

नवम्यामानयेद्देवान्स्तेषु प्रीतः सन्निहान् ॥

दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा सुदुर्लभा ।

यथा पूर्वा तथा चेयं ते वै सुक्तिप्रदायिके ॥

अष्टाहे विष्टजेच्छक्रं तदर्हं तु पार्वतीम् ॥”

इतिवत् तिथिना एकाहो बोद्धव्यः ।

“तिथिनेकेन दिवसश्चान्द्रमानेन कीर्तितः ॥”

इति विष्णुधर्मोत्तरात् ॥

यत्तु ।

“आषाढस्य सिते पक्षे भद्रा सा पुष्यसंयुता ।

यात्रोत्सवं प्रकुर्वीथास्त्वभावे पुष्य एव हि ॥”

इति ईश्वरसंहितायां वचनान्तरम् ॥

तद्वैकल्पिकप्रयोगान्तरविधायकम् । पादौ ।

“आषाढस्य द्वितीयायां रथं कुर्याद्विशेषतः ।

आषाढयुक्तेकादश्यां जपहोममहोत्सवम् ॥

नातः परं हि कृष्णस्य यात्रान्तरमपेक्षते ।

अत्र स्वयं त्रिलोकेशः स्यन्दनेन कुतूहलात् ॥

नाश्रयन् सर्वपापानि वर्षे वर्षे ब्रजेदसौ ।

रथस्थितं व्रजन्तं तं महावेदीमहोत्सवे ॥

ये पश्यन्ति सुदा भक्त्या वासस्तेषां हरेः पदे ।

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं प्रतिज्ञातं द्विजोत्तमाः ॥

नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रैव यात्राणां मुख्येत्याह प्रजापतिः ॥

महावेदीं व्रजन्तं तं रथस्थं पुरुषोत्तमम् ।

वलभद्रं सुभद्राश्च दृष्ट्वा सुक्तिर्न चान्यथा ॥

आषाढस्य सिते पक्षे दिने विष्णोः शुभप्रदे ।

प्रतिष्ठाप्य सन्निहने विधिना पूर्ववद्विजाः ॥

रथं नरो हरेः कुर्यात् स्वासनं सुपरिष्कृतम् ।

भूषयेद्विविधैर्भक्त्या वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः ॥

मृदङ्गपणवाद्यैश्च भेरीट्कादयस्तथा ।

नटनर्तकमुख्याश्च गायना बहवस्तथा ॥

वैश्या यौवनदर्पाद्या रूपालङ्कारभूषिताः ।

ध्वजाश्च बहवस्तत्र पताकाधिष्ठितान्तराः ॥

गरुडश्च ध्वजं कुर्यात् रक्तचन्दनमिश्रितम् ।

दीर्घनासं पीतदेहं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥

चक्षुर्गदधुजगं सर्वालङ्कारभूषितम् ।

देयाः पद्मध्वजं कुर्यात् पद्मकाष्ठविनिर्मितम् ॥

सप्तच्छदमयं कुर्याच्छीरिणो लाङ्गलध्वजम् ।

सारथिं वाजिनश्चैव वलं बलमुदान्वितम् ॥

हीरकैर्मङ्गलैर्दानैर्वैलवर्गैः सुशोभनम् ।

इत्थं सुघटितं तन्तु रथं देवत्रयस्य च ॥

अरुणोदयवेलायां देवं तस्मात् प्रपूजयेत् ।

ब्राह्मणैर्वैष्णवैः साहं यतिभिश्च तपस्विभिः ॥

विज्ञापयेद्देवं यात्रायै स कृताञ्जलिः ।

ततः कर्पूरपण्यैश्च सुमनोभिरवाकिरत् ॥

पथि शोभनसूक्तानि प्रपठन्ति द्विजातयः ।

केचिन्मङ्गलगायत्र्याश्च केचिज्जय जयेति च ॥

जितन्तु इति मन्त्रं वै केचित् पुष्ये जपन्ति च ।

सूतमागधमुख्याश्च कीर्त्तिं कार्णवीं सुदा जगुः ॥

चर्चरीभर्करीवेणुवीणामाधुरिकादयः ।

शब्दायन्ते सुमधुरं गोविन्दविजयान्तरे ॥

एवं प्रवृत्ते समये कृष्णं रामपुरःसरम् ।

नयन्ति विप्रा भद्राश्च क्षत्रियाश्च विशस्तथा ॥

करे धृत्वा जगन्नाथं भ्रामयित्वा रथत्रयम् ।

रामं भद्राश्च कृष्णश्च रथमध्ये निवेशयेत् ॥

पूजयेदुपचारैस्तेः अह्नाभक्तिसुसंयतः ।

रथच्छायां समाक्रम्य ब्रह्महत्यां व्यपीडित ॥

तद्देगुसंसक्ततनुस्यजेद्दे पापसंहतिम् ।

घनाम्बुवृष्टिसिक्तेन स्वर्गज्ञास्तानजं फलम् ॥

ये प्रणामं प्रकुर्वन्ति तेऽपि मोक्षमवाप्नुयुः ।

अनुगच्छन्ति ये कृष्णं ते देवतुल्यविग्रहाः ॥

वेदैः स्तुवन्ति वेदानां वक्तारो मोक्षभागिनः ।

इतिहासपुराणाद्यैः स्तोत्रैर्वापि सुसंस्कृतैः ॥

स्तुवन्ति पुण्डरीकाक्षं ये वै विगतकल्मषाः ।

ते वै जयन्ति पापानि जयशब्दैः स्तुवन्ति ये ॥

नर्तनं कुरुते वापि गायन्त्यथ नरोत्तमाः ।

वैष्णवोत्तमसंसर्गाभुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥

नामानि कीर्त्तयिष्यन्ति न ते यान्ति यमालयम् ॥

जयस्व रामकृष्णेति जयभद्रेति यो वदेत् ।

न मातृगर्भे वासोऽस्य स च देवत्वमाप्नुयात् ॥

चामरैर्वर्जनेः पुष्पैः स्तवकैश्चीनचलकैः ।

रथस्थायि स्थितो यो वै वीजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥

संवीज्यमानोऽश्वरोभिर्देवगन्धर्व्योजितान् ।

सङ्केतं तु भोगानखिलान् यावदाहूतसंभवम् ॥

यावा

नातः परतरो लोके महावेदीमहोत्सवात् ।
 सर्वपापहरो योगः सर्वतीर्थफलप्रदः ॥
 कृष्णसुहृदश्च ये तत्र दानं ददति नै नराः ।
 यत्किञ्चिद्विचक्षणं मेरुदानेन संमितम् ॥
 गुणिकामण्डपे यान्तं भद्राकृष्णं सहाग्रजम् ।
 तत्रातपश्रान्तगात्रं दर्पणेष्वभिषेचयेत् ॥
 पश्चात्तेः शीततोयेः पुष्पकपूर्वावासितैः ।
 नारिकेलजलेनाथ तथा तालफलाभुना ॥
 रत्नोदकेन शुद्धेन तथा पुष्पोदकेन च ।
 सर्वाङ्गमनुलिप्ये चन्दनेन्दुद्वयैः ॥
 सुगन्धिमाल्याभरणैश्चीनचैः सुशोभनैः ।
 चामरैश्च जलामैश्च शीतलेयजनेस्तथा ॥
 वीजयेत् पुष्करिकाक्षं सुभद्रां बलमेव च ।
 सिताभिः पानकेतुद्वैस्तथा खण्डविकारकैः ॥
 खजुरैर्नारिकेलैश्च नानारत्नाफलादिभिः ।
 तथा क्षीरविकारैश्च पनसैरिन्दुभिस्तथा ॥
 वासितैः शीततोयेश्च गन्धतामूलपत्रकैः ।
 सकपूर्वैरलवङ्गादौः पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 रथत्रयस्थितं देवत्रयं ये पुरुषर्षभाः ।
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वन्ति त्रिचतुःसप्त एव च ॥
 ततोऽपराह्णे देवेशं दक्षिणानिलवीजितम् ।
 शनैः शनैर्नयेद्विष्णुं मन्त्रकस्य च मध्यमे ॥
 एवं व्रजति देवेशे स्तब्धश्चास्तं गतोऽभवत् ।
 दीपकानां सहस्राणि ज्वालितानि नरैस्ततः ॥
 मण्डपे वासयेद्देवान् गुणिकार्ये मनोहरे ।
 चारुचन्द्रातपे चारुमाल्यचामरभूषिते ॥
 पूजयित्वा जगन्नाथं तोषयेत् गीतनृत्यकैः ।
 उपहारदिभिस्तत्र सप्ताहानि जनाह्ननम् ॥
 सप्ताहं ये प्रपश्यन्ति गुणिकामण्डपे स्थितम् ।
 मास्य रामं सुभद्राश्च विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
 दिवा तद्दर्शनं पुण्यं रात्रौ दृशगुणं भवेत् ।
 यत्किञ्चित् कुरुते कर्मे कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
 सर्वं मेरुसमं दानं सर्वं वाससमा हिजाः ।
 महावेद्यां गते कृष्णे योगोऽयं खलु दुर्लभः ॥
 अर्द्धोदयादयो योगाः स्कन्देन परिभाषिताः ।
 महावेद्याख्ययोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 अष्टाहे च पुनः कृत्वा दक्षिणाभिमुखानयान् ।
 दक्षिणाभिमुखी यात्रा विष्णोरेषा प्रकीर्तिता ॥
 कार्या प्रयत्नतः सा हि भुक्तिमुक्तिप्रदा भवेत् ।
 दक्षिणाभिमुखं यान्तं कृष्णं पश्यति ये नराः ॥
 न तेषां पुनरावृत्तिः सत्यमेतन्न संशयः ।
 पुराविष्टो वदन्त्येतां यात्रां नवदिनात्मिकाम् ॥
 तस्याः संकीर्तनादेव निर्मलो जायते नरः ।
 तावतीयं महायात्रा यो यथा कर्तुमिच्छति ॥
 सोऽपि विष्णुप्रभावेन वैकुण्ठभवनं व्रजेत् ।
 उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पापाबलिसमन्वितान् ॥४॥
 अथ श्रयनयात्रा । स्कान्दे ।
 “आषाढे शुक्लदादश्यां कुर्यात् स्नापमहोत्सवम् ।
 मण्डपे रचयेत्तत्र श्रयनागारमुत्तमम् ॥
 देवस्य पुरतः श्रय्यां रत्नादिनिर्मितोपरि ।
 आस्तीर्थं नृदुचेलादि नृदुचीनोत्तरच्छदाम् ॥
 कपूर्वभूलविचित्रां साधुचन्द्रातपां शुभाशु ।

यावा

पुष्पगन्धयुतां सुत्तारञ्जितां चन्दनाङ्किताम् ॥
 साधुदारां शुभां स्निग्धां नानाचित्रोपशोभिताम् ।
 एवं स्नापयद्दत्त्वा निशीथे स्नापयेद्विष्णुम् ॥
 संपूज्य भावयेदेकं तेषां कृष्णादिभिः सह ।
 रक्षेद्दीप्तिं च संप्रार्थ्य स्नापार्थं परमेश्वरम् ॥
 नयेच्छ्रय्यागृहद्वारं वासयेत् घटिकात्रयम् ।
 पश्चात्तेः स्नापयेत्तान् एषकपलशताधिकैः ॥
 सुगन्धचन्दनैर्लिप्तान् वस्त्रालङ्कारणादिभिः ।
 पूजयित्वा यथान्यायं प्राञ्जलिमन्त्रसुचरेत् ॥”
 जगदन्त्य इत्यादि ।
 “सुदृढं कारयेद्द्वारं विष्णोः श्रयनवेश्मनः ।
 स्नापयित्वा जगन्नाथं लभते सुखमुत्तमम् ॥”
 अथ पार्श्वपरिवर्तनयात्रा ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि पार्श्वस्य परिवर्तनम् ।
 नभस्यविमले पक्षे संप्राप्ते हरिवासरे ॥
 विष्णोः स्नापयद्द्वारं शनैर्गत्वा प्रविश्य च ।
 नमस्कृत्य जगन्नाथं पर्यङ्कशयितं सुदा ॥
 अवघात्य शनैर्द्वारं पूजयेदुपचारकैः ।
 प्रणम्य भक्त्या तत्पादौ स्नापयेदुत्तरासुखम् ॥”
 मन्त्रश्चेमं पठेत् ।
 “ॐ देवदेव ! जगन्नाथ ! कल्याणं परिकल्पय ।
 परितृप्तमिदं सर्वं यथा स्थावरजङ्गमम् ॥
 यत् दृष्ट्वा चेदितरेव जायन्तस्वप्नसुषुप्तिभिः ।
 जगद्द्वितीय सुप्तोऽसि पार्श्वेन परिवर्तय ॥
 परिवर्तनकालोऽयं जगतः पालनाय ते ।
 त्वदग्नौऽयं शक्रोऽपि ध्वजे तिष्ठेत् ससुतसुकः ।
 दृष्टं त्वत्पादकमलं विमुञ्च नृद्धिं तज्जलम् ॥
 मर्ही जलं ज्ञावयति प्रजापालनहेतुकम् ।
 इति संप्रार्थ्य देवेशं विनयात्तोषयेत्ततः ।
 यज्जनेश्चामरैश्चैव वीजयेत् परमेश्वरम् ॥
 सुगन्धचन्दनैरस्य सर्वाङ्गं परिलेपयेत् ।
 स्वादूनि भक्ष्यद्रव्याणि पायसादीनि दापयेत् ॥
 श्रय्यागृहद्वारि विभोः शनैर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 देवसुहृदश्च यत् कुर्यात् सर्वममृतयतां व्रजेत् ॥
 पार्श्वं च जम्बादिवसे उपवासपरो भवेत् ॥”
 एवं आश्विनशुक्लादश्यां पूर्वोक्तविधानेन
 श्रीकृष्णस्य वामपार्श्वपरिवर्तनं कार्त्तिकम् ।
 मतान्तरे ।
 “शुभे चैवाश्विने मासि महामायां प्रपूजयेत् ।
 सौवर्ण्यं राजर्त्नी मातौ विष्णुमायां महेश्वरीम् ।
 हिंसा चैव न कर्त्तव्या कदाचिद्विष्णुपूजकैः ॥”
 अथोत्थानयात्रा ।
 “एकादश्यान्तु कार्त्तिक्यां शुक्लायां पृथिवीपति ।
 कृष्णसुत्यापयेद्भक्त्या पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
 पूर्ववत् पूजयित्वा तु प्रातर्मन्त्रं ससुचरेत् ॥”
 मन्त्रस्तु ।
 “ॐ उत्तिष्ठ देवदेवेश ! तेजोराशे जगत्पते ! ।
 वीक्ष्येतत् सकलं देव ! प्रभुमं तव मायया ॥
 प्रफुल्लपुष्करिकाक्ष ! श्रीहरे ! श्रयनेन वै ।
 त्वया दृष्टं जगदिदं परमं सुखमेव्यति ॥
 ये ते स्मार्त्ताः क्रियाः सर्वाः प्रवर्त्तन्ते ततो ध्रुवम् ।
 इत्युत्थाप्य जगन्नाथं वेणुवीणादिनिःस्रजैः ॥

यावा

जयशब्देस्तथा देवं नयेयुर्नृत्तमण्डपम् ॥
 तैलेनाभ्यष्य तोयेन स्नापयेत् पूरुषोत्तमम् ।
 पश्चात्तेर्नारिकेलरसैः फलरसेस्तथा ॥
 सुगन्धामलकेनाथ यवकल्केन लेपयेत् ।
 घर्षयेत्तुलसीचूर्णैर्लेपयेन्नवचन्दनैः ॥
 पुष्पवासिततोयेश्च कुशरत्नोदकेस्तथा ।
 स्नापयित्वा क्षयेत् पापं बहुजन्मोपपादितम् ॥
 महोपचारैः संपूज्य विष्णुं नीराजयेत्ततः ।
 कृताञ्जलिपुटो भूत्वा प्रार्थयेत् परया सुदा ॥”
 अथ प्रावरणयात्रा ।
 “मार्गशीर्षे सिते पक्षे कुर्यात् प्रावरणोत्सवम् ।
 कृत्वा दृष्ट्वा नरो भक्त्या वेणुवं लोकमाप्नुयात् ॥
 वासोऽधिवासं कुर्वीत पश्चम्यां निशि कर्म-
 वित् ।
 प्रभाते मण्डपं कुर्यात् पद्ममण्डलान्वितम् ॥
 दिक्पालान् पूजयेद्विष्णुं क्षेत्रपालं गणाधिपम् ।
 चण्डप्रचक्षौ च बह्विधसुहृद्विष्णुं प्रपूजयेत् ॥
 तन्मध्ये स्थापयेद्यन्तं जालयेदुष्णवारिणा ।
 पूजयित्वा जगन्नाथं गन्धतैलेन दीपकम् ॥
 दत्त्वा कृष्णाय भक्त्या तु गीतवादनैरेवमिष्टाम् ।
 प्रातः प्रपूजयेद्देवं नानाद्रव्यैः सुशोभनैः ॥
 सप्तभिः सप्तभिर्देवान् वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 सुखवर्जश्च सर्वाङ्गे शीतप्रावरणैर्हिजाः ॥
 दूर्वाञ्जतैः प्रपूज्याथ कुर्यान्नीराजनं विभोः ।
 भगवन्तं ससुहृदश्च ब्राह्मणेभ्यः प्रदापयेत् ॥
 गुरुभ्यश्चान्यदेवभ्यो दीनानाथेभ्य एव च ।
 शीतप्रावरणं दद्यात् सकृन् परमया सुदा ॥
 ददाति भगवान् शीतस्नसौ वरमनुत्तमम् ॥”
 अथ पुष्पक्षानयात्रा ।
 “पुष्पक्षानोत्सवं वक्ष्ये यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।
 पुष्पक्षेत्रे च संयुक्ता पौर्णमासी यदा भवेत् ।
 पौषे मासि तु तत् कुर्यात् पुष्पक्षानोत्सवं हरैः ॥
 चतुर्दशीनिशायान्तु कुम्भानामधिवासनम् ।
 रात्रौ जागरणं कृत्वा प्रातर्वर्द्धिं प्रकीरयेत् ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवेभ्यश्च प्रत्येकं समिधं क्रमात् ।
 जुहुयात् पूजयित्वा तु तदन्ते पुरुषोत्तमम् ॥
 पूजयेदुपचारैस्तु आदर्शे प्रतिविम्बितम् ।
 ततः पुरुषस्त्वेन कुम्भास्तानभिमन्त्रयेत् ।
 क्रमात् देवस्य शिरसि स्नापयेद्विधिवत्ततः ॥”
 सक्तसुचरेत् ।
 “ततः पश्चात्तेनेव वासुदेवश्च जालयेत् ।
 लक्ष्म्या युक्तं पुनर्विप्र उपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 दूर्वाङ्कुरादौः स्तुतिभिर्वादौः संपूज्य केशवम् ।
 समन्तादिकिरेदेवं कपूर्वादौः सुतकुलान् ॥
 नीराजयेज्जगन्नाथं कपूर्वयुतवर्त्तिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षवत् प्रणमेत् क्षितौ ॥
 पुष्पक्षानोत्सवं पुण्यं ये पश्यन्ति सुदाम्बिताः ।
 सर्वसम्पन्नकामास्ते व्रजेयुर्वैष्णवं पदम् ॥”
 अथ नवश्रययात्रा ।
 “कुर्याद्यनसंक्रान्त्यां नवश्रयमहोत्सवम् ।
 संक्रान्तेः पूर्वदिक्से नवं शक्तिं सुकुट्टिमम् ॥
 प्रासादपूर्वदेशे तु स्थापयित्वाधिवासयेत् ॥”

यात्रा

तथा च पादौ ।
 “संक्रान्ता माघमासस्य साधिवासिततङ्गुलान् ।
 निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविष्यति ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! गृह्यतां पिष्टकं शुभम् ॥
 ब्राह्मणान् भोजयेत् भक्त्या देवदेवपुरःस्थितान् ॥”
 अथ भगवद्भक्तानित्यादि ॥
 “नवेन वाससावेष्टा दूत्वासर्षपपुष्पकैः ।
 पूजयित्वाभिमन्त्रेण कृष्णस्वामभिरक्षतु ॥
 पुनः प्रभाते देवेशं प्रलिपेन्नवचन्दनैः ।
 वस्त्रालङ्कारमाल्यैश्च पूजयित्वा यथाविधि ॥
 गौराजयित्वा देवेशं तङ्गुलानधिवसितान् ।
 स्थालीषु पाकपात्रेषु मधुखण्डाण्यमिश्रितान् ॥
 पङ्क्तिशः स्थापयेदग्रे गन्धपुष्पाक्षतान्वितान् ।
 संपूर्णं पायसं कृत्वा दद्याद्दे चक्रपाणये ।
 दशवर्णकपिष्टञ्च विष्णोः प्रियतरं परम् ॥
 ॐ जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ! ।
 तन्मयाः शालिनो ह्येते त्वयैव जनिताः प्रभो ! ॥
 लोकानुग्रहणार्थाय गृह्णीत्वा चित्रविग्रहम् ।
 तव प्रीत्यै कृतानेतान् गृह्णाण परमेश्वर ! ॥
 त्वयि तुष्टे जगत् सर्वमन्त्रेण प्रभविष्यति ।
 स्वाहाकारस्वधाकारवष्टकारा दिवौकसाम् ॥
 आप्यायना भविष्यन्ति तेनैवाप्यायितं जगत् ।
 रक्ष सर्वं जगन्नाथ ! तन्मयं सचराचरम् ॥
 इति संप्रार्थ्य देवेशं शालींस्तान् विनिवेदयेत् ॥ १० ॥
 अथ दोलयात्रा ।
 “फाल्गुने मासि कुर्वीत दोलारोहणमुत्तमम् ।
 यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै ॥
 प्रत्यर्चां देवदेवस्य गोविन्दाख्यानं कारयेत् ।
 फल्गुत्सवं प्रकुर्वीत पञ्चाहानि च गृहानि वा ॥
 फाल्गुन्याः पूर्वतो विप्रास्तुर्दृष्ट्या निश्रासुखे ।
 वज्रपुत्रं सर्वं प्रकुर्वीत दोलमण्डपपूर्वतः ॥”
 पादौ ।
 “पौर्णमास्यां समारभ्य पञ्चम्याञ्च समाप-
 येत् ॥ ११ ॥
 अथ मदनभञ्जिका यात्रा ।
 “वासन्तिकां समाख्यास्ये यात्रां मदनभञ्जि-
 काम् ।
 यस्यां कृतायां दृष्टायां प्रीत्याति पुरुषोत्तमः ॥
 चैत्रशुक्लत्रयोदश्यामाहरेत्तत् समूलकम् ।
 देवस्याग्रे विरचिते मण्डपे साधिवासिते ॥ १२ ॥
 इति यात्रातत्त्वम् ॥
 देवाः षोडशप्रकारोत्सवः । यथा,—
 “कैशाखे मङ्गयात्रा च चन्दनागुरुकल्पना ।
 ज्येष्ठे महास्नानयात्रा चम्बुवाचीदिनत्रयम् ॥
 आषाढे रथयात्रा च दिग्दिनयापिनी परा ।
 आश्विने जलयात्रा च वस्त्रभूषणसामरैः ॥
 भाद्रे यात्रा धूननाख्या चण्डिकाया दिनत्रयम् ।
 आश्विने च महापूजा यात्रा यज्ञवलिप्रिया ॥
 कार्तिके दीपयात्रा च नवाम्रमयहाथये ।
 पौषे चाङ्गरागयात्रा वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 माघे मासि महादेवी दण्ठनी च चतुर्दशी ।

यात्रा

दोलाकैलिः फाल्गुने च चैत्रे यात्रा चतुर्थी ।
 दूतीयात्रा रासयात्रा वासन्ती नीलयात्रिका ।
 एवं यात्रा मया प्रोक्ता षोडशी भवमोचनी ॥”
 इति चामुण्डेश्वरतन्त्रे ५४ पटलः ॥
 (रोगिदर्शनार्थं भिषजां यात्राविवरणम् । यथा,
 “इदानीं निर्गमे पुनः ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।
 शुभाशुभाणि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥
 राजा गजो द्विजमयूरकखञ्जरीटा-
 चावः शकुनरजकः सितवस्त्रयुक्तः ।
 पुत्त्रान्विता च युवती गणिका च कन्या
 श्रेयः सुखाय यशसां प्रतिदर्शयन्ति ॥
 नटाश्चाप्यो भासहारीतचक्रो
 भारद्वाजोऽपिष्ठाकरश्चागसंज्ञः ।
 एते श्रेष्ठा दक्षिणे वायु सथे
 वेद्यावेशो निर्गमे श्रेयसे च ॥
 सर्पलूको वानरः शूकरश्च
 गोधा ऋक्षः कृकलाशः शशश्च ।
 एते रिष्टानिर्गमे वा प्रवेशे
 कार्याघातो नोपकारेषु शस्ताः ॥
 ऋगो वा पिङ्गलो वापि प्रशस्ता दक्षिणे सदा ।
 निर्गमे वा प्रवेशे च दक्षिणाः शुभदायकाः ॥
 एको वा त्रीणि वा पञ्च सप्त वा नवसंख्या ।
 भाग्यकाले नराणाम् नृगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥
 शिखिहयगजगोधारासभो भृङ्गराजो
 सुखरपिककपोतो पोतकी शूकरी वा ।
 तदनुविहगराजो मङ्गलाशंसिनः स्यु-
 र्वहति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥
 तित्तिरिः कुररः क्रौञ्चः सारसामासशूकरः ।
 वामे तु शुभशंखी च निर्गमे काव्यसिद्धये ॥
 काको दक्षिणतः श्रेष्ठो निर्गमे शुभदायकः ।
 प्रवेशे गदितः श्रेष्ठो वामतः कृष्णवायसः ॥
 जालको हि शशकोऽपि कर्कटो-
 कीर्त्तनश्च गदितं न सुखाय ।
 न शुभदर्शना अमी भवेयुः
 सर्पगोधाक्षकलाशविङ्गलाः ॥
 दर्शनं हितकरं प्रवदन्ति
 खञ्जरीटमराजकिङ्कराणाम् ।
 वामतः शुभकराः प्रवदन्ति
 दार्ढ्याघाटवराटकशुकश्च ॥
 इति शुभाशुभशकुनानि ॥”
 इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥ ॥
 तथा च ।
 “श्रवकाष्ठपलाशानां मुष्कानां पथि सङ्गमाः ।
 नेष्यन्ते पतितान्तस्थदीनान्तरिपवस्तथा ॥
 नृदुष्टीतोऽनुकूलश्च सुगन्धिश्चानिलः शुभः ।
 खरोष्णोऽनिरुगन्धश्च प्रतिजोमश्च गर्हितः ।
 गन्धार्द्रदाहियु सदा ह्रिदशब्दश्च पूजितः ।
 विद्रध्युदरगुल्मेषु भेदशब्दस्तथैव च ॥
 रक्तपित्तातिसारेषु रुद्धशब्दः प्रशस्यते ।
 एवं व्याधिविशेषेण निमित्तमुपधारयेत् ॥
 तथैवाक्रुष्टहाकृष्टमाकृष्टरुदितस्त्रकाः ।
 कर्द्वा वातपुरीषाणां शब्दो वै गर्हभोक्ष्योः ॥

यादृक्:

प्रतिषिद्धं तथा भयं क्षुत्तं स्वलितमाहतम् ।
 दौर्मनस्यश्च वेदस्य भात्रायां न प्रशस्यते ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥
 यादृङ्गः, पुं, (यादसां जलानां जलजन्तूनां वा
 ईशः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥
 यादः, [स्] क्री, (यान्ति वेगेनेति । या + असुन् ।
 बाहुलकात् दागमश्च ।) जलजन्तुः । इत्यमरः ।
 १ । १० । २० ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् १२ । १२६ ।
 “अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसा-
 महम् ॥”
 जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥)
 यादःपतिः, पुं, (यादसां पतिः ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १ । १६ । २० ॥ वरुणः । इत्यजयपालः ॥
 यादवः, पुं, (यदोरपत्यम् । यदु + अण् ।)
 श्रीकृष्णः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भग-
 वद्गीतायाम् । ११ । ४१ ।
 “सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
 हे कृष्ण ! हे यादव ! हे सखेति ।
 अजानता महिमानं तवेदं
 मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
 ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रो यदुक्तस्य वंशः । यथा,—
 “ययातेर्ज्यैष्ठ्यपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ! ॥”
 इत्युपक्रम्य ।
 “माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेतिसंज्ञितम् ॥”
 इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे २३ अध्यायः ॥
 (यदुसन्मन्त्रिनि, चि । यथा, भागवते । १ । १ । १३ ।
 “मन्त्रेऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं
 यदयादवं कुलमहो अविसृज्यमास्ते ॥”)
 यादवी, स्त्री, (यदोरियमिति । यदु + अण् । ङीप् ।)
 दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यदुवंशीयस्त्री-
 सामान्ये । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १३ ।
 “प्राचीन्वान् खल्वस्त्रकीमुपयेमे यादवीं तस्या-
 मस्य जज्ञे संयातिः ॥”)
 यादसांनाथः, पुं, (यादसां अलजन्तूनां नाथः ।
 षष्ठ्या अलुक् ।) वरुणः । इति हलानुधः ॥
 यादसांपतिः, पुं, (यादसां जलजन्तूनां पतिः ।
 षष्ठ्या अलुक् ।) समुद्रः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
 वरुणः । इति मेदिनी । ते, २३२ ॥ (यथा,
 देवीभागवते । ३ । ६ । ३५ ।
 “अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुवेरो यादसांपतिः ।”
 कश्चित् विशेषणमपि । यथा, मार्कण्डेये । २२ । ११ ।
 “यावदन्तर्जले देवं वरुणं यादसांपतिम् ॥”)
 यादृक्, [श्] चि, (य इव दृश्यते । दृश् + “अदा-
 दिषु दृशोऽनालोचने कण्च् ॥” ३ । २ । ६० । इति
 चकारात् किन् । “आ सर्वनाम्नः ।” ६ । १ । ६१ ।
 इत्याकारादेशः ।) य इव दृश्यते सः । इति
 सुगबोधयाकरणम् ॥ येमन इति भाषा ।
 (यथा, भागवते । ४ । २६ । ६४ ।
 “नानुभूतं कचानेन देहेनादृष्टमश्रुतम् ।
 कदाचिदुपलभ्येत यद्रूपं यादृगात्मनि ॥”)
 यादृक्, चि, (य इव दृश्यते यमिव पश्यति वा ।
 दृश् + “दृशेः क्त्वच् वक्तव्यः ।” ३ । २ । ६० । इति

वार्तिकोक्तेः क्वः । “आसर्वनाम्नः ।” ६।३।६१ ।
इत्यत्र “दृष्टे चेति वक्तव्यम् ।” इत्यात्मम् ।
य इव दृश्यते सः । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥
येमन इति भाषा ॥

यादृशः, त्रि, (य इव दृश्यते । दृश् + “त्यदादिषु
दृशः इति ।” ३।२।६० । इति कप् । “आसर्व-
नाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्याकारादेशः ।) य इव
दृश्यते सः । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥ येमन
इति भाषा । (यथा, मनुः । ४ । २५४ ।

“यादृशीऽस्य भवेदात्मा यादृशश्च चिकीर्षितम् ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥”
स्त्रियां यादृशी ॥)

यादोनाथः, पुं, (यादसां नाथः ।) समुद्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरुणः । इति यादसां-
नाथशब्ददर्शनात् ॥)

यादोनिवासः, पुं, (यादसां निवासः ।) जलम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १३५ ॥

यानं, स्त्री, (या + लुट् । अर्द्धचार्द्धत्वात् पुलिङ्ग-
मपि ।) राज्ञां सन्धादिषु गुणान्तर्गतगुण-
विशेषः । तत्तु उपचितशक्तेः कृतमूलराष्ट्र-
रक्षस्य शत्रोरास्कन्दनाय यात्रा । इति भरतः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ४ । ११ ।

“यानमप्यनुना नैव कर्त्तव्यं सहसा पुनः ॥”

यान्यननेति । या + लुट् ।) हस्त्यश्चरथदोलादि ।
तत्पठ्यायः । वाहनम् २ युग्यम् ३ पत्रम् ४ धोर-
णम् ५ । इत्यमरः । १।२।५५ ॥ विमानम् ६ चक्र-
रम् ७ यापनम् ८ गतिमित्रकम् ९ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मनुः । ३ । ६४ ६५ ।

“शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्येष्वेवलेः ।

गोभिरश्चैव यानेष्वेव कृष्या राजोपसेवया ॥

अयाप्ययाजनेष्वेव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।

कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि ह्यीनानि मन्त्रतः ॥”

अथ चतुष्यदयानोद्देशः ।

“ये ब्रह्मजात्यादिविभेदतोऽमी

मया निरुक्ता इह वाजिनुराः ।

दिशानया सर्वचतुष्यदानां

भेदो विधेयो विदुषादरेण ॥

तथा यथाश्वादिकपोषणेन

यानेन वा दोषगुणौ भवेताम् ।

तथा तथेवान्यचतुष्यदानां

प्रकीर्तितौ दोषगुणौ बुधेन ॥

वरमयानमपोषणमेव वा

वरमिवान्यशरीरमपोषणम् ।

न खलु दोषयुतं च चतुष्यदं

स्तुतिं पश्यति शोभनचेतनः ॥

सुराविन्दूदूषयति पयोषट्शतं यथा ।

तथा सर्वं दूषयति दोषदुष्टचतुष्यदः ॥”

इति चतुष्यदयानोद्देशः ॥ * ॥

अथ द्विपदयानोद्देशः ।

“मादुषेः पक्षिभिर्वापि तथान्यैर्द्विपदैरपि ।

यानं स्याद्विपदं नाम तस्य भेदो ह्यनेकधा ॥

सामान्यश्च विशेषश्च तस्य भेदो द्विधा भवेत् ॥”

तत्र सामान्यं यथा,—

“यानं यद्विपदाभ्यां सत् तद्दोलादिकमुच्यते ।

चतुर्विधं युक्तिसंयुक्तेर्दण्डधातुगुणास्वरैः ।

दीक्षित कथ्यते तेषां नियमोऽयं प्रदर्श्यते ॥”

तत्र सम्यः ।

“उपेन्द्रमूलाहिशिवाग्निर्वर्जं

शस्तेन्द्रमारातिथियोगलमे ।

दृष्टिचमापुत्रयमाहवर्जं

दोलादिकारोहणमाद्यमिष्टम् ॥

दण्डकाष्ठस्य नियमे नियमश्चन्द्रदण्डवत् ।

कनकं रजतं ताम्रं लौहं धातुचतुष्टयम् ॥

चतुर्विधानामुद्दिष्टं ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ।

सुराणामसुराणाञ्च चातुर्वर्ण्यसुदाहृतम् ॥

विहस्तसम्मिनो मध्ये तद्वर्जं पार्श्वयोर्द्वयोः ।

विजया नाम दोलेयं विजयाय महीक्षिताम् ॥

विजया मङ्गला क्रूरा शिवा क्लेशा शुभा क्रमात् ।

वितस्थेकैकसंवृद्धा दोलाः षट् स्युः सुखान्मदाः ॥

कुम्भश्च पद्मकोषश्च शङ्खः पञ्चत एव च ।

चतुर्विधानां दोलासु कल्याणाय चतुष्टयम् ॥

हंसः केकी शुको भृङ्गश्चतुष्टयमिदं क्रमात् ।

कुम्भाद्यग्रे निधानाय चतुर्विधमहीक्षिताम् ॥

अत्रापि वर्त्मविन्यासो विज्ञेयो नवदण्डवत् ॥”

भोजस्तु ।

“गजः प्रस्थानदोलायां रणदोलासु केशरी ।

रङ्गो भ्रमणदोलायां क्रीडादोलासु षट्पदः ॥

सुजङ्गमः शत्रुराज्ये वृषभो दानकर्मणि ।

दोलोपत्युपरि न्यस्यो बहुभूमिर्निशासनम् ॥

यद्वक्रदण्डं यानं स्यात् तत् पर्यङ्कमिति स्मृतम् ।

विहस्तसम्मिनो यानस्तद्वर्जपरिणाहवान् ।

पर्यङ्कः क्षेमनामायं भक्तुः सर्वार्थसाधकः ॥

क्षेमो न्यतुर्जयो दुःखश्चत्वारस्ते यथाक्रमम् ।

वितस्थेकैकसंवृद्धा यथा चाणुनं सङ्गिनः ॥

मणिधातुगुणादीनां नियमः पूर्ववन्मतः ।

विशेषमथ वक्ष्यामि पर्यङ्कस्य यथाक्रमम् ॥

शुक्तिश्च गजदन्तश्च रङ्गदण्डान्तयेव च ।

अनूपादिकजातानां पर्यङ्केषु न्यसेत् क्रमात् ॥

पद्मशङ्खगजान्मालिङ्गसंकोकशुकान् क्रमात् ।

आदित्यादिदशाजानां मणिरूपेण विन्यसेत् ॥

महीक्षाणां विशेषेण सिंहमानेव शस्यते ।

निर्माणे शुक्तिदण्डाश्च राज्यभोगसुखप्रदाः ॥

तदेवावक्रदण्डन्तु खट्वायानमिति स्मृतम् ।

अस्यापि पूर्ववन्मानमणिधात्वादिनिर्णयः ॥

विशेषश्चरणोच्छ्रायः परिणाहाहंसम्मिनः ।

तदेव चेन्निश्चरणं पीठयानमिति स्मृतम् ॥

तस्य भेदो द्विधा दण्डवक्रावक्रप्रभेदतः ।

मानादिकं पूर्वमुक्तं विशेषाच्चतुरस्रता ॥

एवमन्यानि मित्याणि यानानि विविधानि च ।

सामान्याख्यानि जानीयात् शिल्पिभिर्निर्मि-
तानि वै ॥

मनोहरत्वं लघुता दृढतेति गुणत्रयम् ।

प्रोक्तं द्विपदयानानां सङ्गं भोजभूभुजा ॥

इति सामान्यद्विपदयानकथनम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥ * ॥ विशेषद्विपदयानान्तु
चतुर्दालशब्दे निष्पदयानोद्देशस्तु नौकाशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥ (फलप्राप्तिहेतौ, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११० । २ ।

“तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान्

मध्वा समञ्जन् स्वदयासुजिह्व ॥”

“यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथो मार्गान् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥ या + भावे ल्युट् । गतिः ।

यथा, वाभटे शारीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

“यानं खरोष्ट्रमार्जारकपिशार्दूलशूकरैः ।

यस्य प्रतेः शृगालैर्वा स न्यथोर्वर्त्तते सुखे ॥”

यानपात्रं, स्त्री, (यानसाधनं पात्रम् । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) निष्पदयानविशेषः । जाहाज

इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । वहिचक्रम् २

वोहित्यम् ३ वहनम् ४ पोतः ५ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५३६ ॥ समुद्रयानम् ६ । इति

वराहपुराणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । १२५ । ६३ ।

“समुच्छ्रितैः सितैर्पोतैः यानपात्रैश्चैव च ।

नौभिश्च भित्तिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥”

यानमुखं, स्त्री, (यानस्य सुखम् पुरोभागः ।)

रथादेः पुरोभागः । तत्पठ्यायः । धूः २ ।

इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥

यापनं, स्त्री, (या + णिच् + ल्युट् ।) वर्त्तनम् ।

कालक्षेपणम् ॥ (मथा, कामन्दकीये । १७ । ३१ ।

“पूर्वसेनापतिर्नौचः कालयापनमाश्रितः ॥”)

निरणनम् । इति मेदिनी । ने, ११२ ॥ (यापय-
तीति । या + णिच् + ल्युः । प्रापके, त्रि । यथा,

भागवते । ३ । २२ । ३३ ।

“अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तर-

यापनाः ॥”

यामा, स्त्री, जटा । इति भूरिप्रयोगः ॥

याप्यः, त्रि, (यापि + यत् ।) अधमः । निन्दितः ।

इत्यमरः । ३ । १ । ५४ ॥ (यथा, दृष्टन्संहितायाम् ।

१६ । २२ ।

“यदशुभमशुभेऽन्धे मासजं तस्य दृष्टिः

शुभफलमपि चैवं याप्यमन्योऽन्यतायाम् ॥”

यापनीयः । (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने प्रथमे

अध्याये ।

“शोणितं तदसाध्यं स्यात् याप्यं संवत्सरोत्थि-

तम् ॥”)

क्षेपणीयकालादिः । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥

याधिविशेषः । यथा,—

“साध्या याप्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः

स्मृताः ।

सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥

याप्यलक्षणमाह ।

यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते ह्यिताम् ।

क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यच्च विनश्यति ॥

प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं याप्यमातुरम् ।

प्रपत्तिव्यदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥

साध्या याप्यत्वमाध्यान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

प्रति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥

यामलं

यामिक

यामी

अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ।” इति भावप्रकाशः ॥

यापयानं, क्ली, (याप्यं अधमं यानम् ।) शिविका ।

इत्यमरः । २ । ८ । ५३ ॥

यामः, पुं, (यम्यते इति । यम + घञ् ।) मैथुनम् । यथा । वृषाश्चोर्ध्वमेथ्ये सन् । इति लिधुपादे वोपदेवः । ८४६ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।)

“पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढांसं यामकोविदम् । स एकोऽजवृषस्तासां वज्रीनां रतिवद्धकः । रेमे कामग्रहयस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥”

यामः, पुं, (याति यायते वा । या + “अर्तिस्तु-सुहृन्धृच्चिभवावापदियत्तिनीभ्यो मन् ।” उणा० १।१४० । इति मन् । यम् + घञ् वा ।) दिवारात्रोश्चतुर्थभागैकभागः । तत्पर्यायः । प्रहरः २ । इत्यमरः । १।४।६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । १४५ ।)

“उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः । हुतामित्रांश्चण्डांश्चाचार्यं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥”

संयमः । इति मेदिनी । मे, २४ ॥ (गमनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ४ ।)

“उधो ये ते प्र यामेषु युञ्जते ।”

“यामेषु गमनेषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ गमनसाधनः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५१ । ४ ।

“कुर्वित् देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अद्य ॥”

“यामो गमनसाधनः स रथः ।” इति सायणः ॥ देवगणभेदः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५।१८ ।

“यज्ञस्य दक्षिणायान् पुत्रा द्वादश जज्ञिरे । यामा इति समाख्याता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥”

यामघोषः, पुं, (यामे प्रतियामे घोषः रवोरस्य । प्रतिप्रहरं रवकरणादेवास्य तथात्वम् ।) कुक्कुटः । इति शब्दमाला ॥

यामघोषा, स्त्री, (यामे यामे घोषोऽस्याः । यामान् प्रहरान् घोषति शब्दायत इति वा । घुष् + अच् । टाप् ।) यन्त्रविशेषः । घड़ी इति भाषा । तत्पर्यायः । नाली २ घटी ३ यामनाली ४ यमेरुका ५ दण्डका ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यामनाली, स्त्री, (यामस्य नालीव ।) यामघोषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामनेमिः, पुं, इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामलं, क्ली, युगलम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६० ॥

तन्त्रशास्त्रविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“सृष्टिश्च ज्योतिषाख्यानं नित्यकृत्यप्रदीपनम् । क्रमसूत्रं वर्णभेदो जातिभेदस्तथैव च ।

युगधर्मश्च संख्यान्तो यामलस्यालक्ष्यम् ॥”

तत्तु षड्विधम् । आदियामलम् १ ब्रह्म-यामलम् २ विष्णुयामलम् ३ रुद्रयामलम् ४ शक्तिप्रयामलम् ५ आदित्ययामलम् ६ । इति वादाहीनम् ॥ एषां श्लोकसंख्या तन्त्रशब्दे दृश्यते ॥

यामवती, स्त्री, (यामः प्रहरः अस्थस्यामिति ॥

याम + मतुप् । पत्य व डीष् ।) रात्रिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यामाणा, [न्य] पुं, (जामाता एयोदरादित्वात् । जस्य यः ।) जामाता । दुहितुः पतिः । इत्यमरटीका शब्दरत्नावली च ॥ यामातुर्विष्णु-तुल्यत्वं तस्य गृहे कन्यादातुर्दौहित्रजननात् प्राक् भोजननिषेधश्च यथा, कामधेनावादित्यपुराणम् ।

“विष्णुं यामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् । अप्रजायानु कन्यायां नास्तीयात्तस्य वै गृहे ॥” इत्युदाहृतत्वम् ॥

यामार्द्धं, क्ली, (यामस्यार्द्धम् ।) प्रहरस्यार्द्धम् । तस्याधिपा यथा,—

“वारेणाद्वयामेषु रात्राद्भ्योः पञ्च षट्क्रमात् ।

अधिपाः स्युर्यहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति हि ॥

रवीव्येन्द्रभृगुज्याजशनिशरवयो निशि ।

रविशुक्रशरात्रीशशनीव्यकुजभास्कराः ॥

दिने तृत्याः परेष्वेवं तत्राध्यक्षाच्चतुर्यहाः ।

पापदण्डे भवेद्विधिः शुभदण्डे शुभं भवेत् ॥

शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मरक्षाक्षुभं भवेत् ।

आरम्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् ॥

यस्यार्द्धयामस्तस्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः ।

षट् षट् परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ मतास्तथा ॥

यामार्द्धाधिपसंख्यातो द्वितीयस्तु तदर्हतः ।

तदर्द्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्द्धात्तु तुरीयकः ॥

अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदर्द्धो वसुसंख्यकः ।

भस्माङ्कस्य परिव्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिः, स्त्री, (याति कुलात् कुलान्तरमिति ।

या + बाहुलकात् मिः ।) स्वसा । कुलस्त्री ।

इत्यमरः । २ । ३ । १४२ ॥ “स्वसा भगिनी ।

कुलस्त्री कुलवधुः । प्रहरे संयमे यामो यामिः

स्वकुलस्त्रियोरित्यन्तःस्थादौ रभसः ॥ जिज्ञस्तु

कुटिले निन्द्ये जामिः स्वकुलस्त्रियोरिति

चवर्गलतीयादावजयः इति भरतसुकुटौ । यथा,

जामयो यानि गेहानि शपन्त्यप्रतिपूजिताः ॥

इति स्वामी ॥ जे चये बाहुलकान्तिः । यदा

जमु अदने बाहुलकादिण् जामिरिति । अन्तः-

स्थादौ या प्रापणे धातुर्वोधः ।” इति रामा-

श्रमः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १८३ ।

“यामयोऽश्वरसां लोके वैश्वदेवस्य वान्धवाः ॥”

यामिनी । इति शब्दरत्नावली ॥ धर्मस्य पत्नी ।

तस्याः कन्या नागवीथी । यथा,—

“अरुन्धती वसुर्यामिलम्बा भानुर्मरुत्वती ।

सङ्कल्पा च सुहृन्ता च साध्या विश्वा च नामतः ।

धर्मपत्नी दृष्ट त्वेतास्तास्तपत्यानि मे शृणु ।

लम्बायाश्चैव घोषोऽसौ नागवीथी तु यामिजा ॥”

इति वज्रपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गः ॥

यामिकभटः, पुं, (यामे यामे नियुक्तः । “याम + ठक् । स चासौ भटश्चेति ।) प्रहरिकः । चौकी-

दार इति भाषा । यथा,—

“उन्नादामुदवर्हितान्तमसः प्रभृदिदृक्कले काले जायदुदययामिकभटप्रारब्धकोलाहले ।

कर्णस्यासुहृदणवास्ववडवावहैर्यदन्तःपुरा-दायातासि यदमुजाचि ! कृतकं मन्ये भयं

योधिताम् ॥”

इति कर्णाटः ॥

यामिचं, क्ली, लग्नात् सप्तमराशिः । यथा,—

“धीस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामिचं सप्तमं स्तुतम् ।

दुनं दुनं तथास्तास्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् ॥”

यामिचवेधो यथा,—

“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा

यत्रेनाशु विवर्जयेन्मुनिमतो दोषोऽप्ययं कथ्यते ।

यात्रायां विपदो गृहे सुतवधः चौरैर्यु रोगोद-भवा-

ऽप्युदाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलश्च पुंस्कर्म्मणि ॥

रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।

विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”

इति यामिचवेधः ॥ * ॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा ।

“मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो

मित्रर्क्षसौम्यगृहगोऽथ तदीक्षितो वा ।

यामिचवेधविहितानपहृत्य दोषान्

दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

यामिनी, स्त्री, (यामाः सन्धस्याम् । याम + इनिः ।

डीप् ।) रात्रिः ॥ (यथा, महाभारते । १२।५३।१ ।

“ततः शयनमाविश्य प्रसुप्तो मधुसूदनः ।

याममात्रार्द्धशेषायां यामिन्यां प्रत्यबुध्यत ॥”

हरिदा । इत्यमरः । १ । ४ । ४ ॥ (कश्यपपत्नी ।

यथा, भागवते । ६ । ६ । २१ ।

“तार्क्ष्यस्य विमता कटुः पतङ्गी यामिनीति च ।

पतङ्गाश्च पतगान् यामिनीं शूलभानथ ॥”

प्रजादस्य द्वितीया तनया । यथा, कथासरित्-

सागरे । ४६ । २२ ।

“प्रजादो यामिनीं नाम द्वितीयां तनयां ददौ ॥”

यामिनीपतिः, पुं, (यामिन्याः पतिः ।) चन्द्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । १० ।

३५ । २५ ।

“यदुपतिर्द्विजराजविहारो

यामिनीपतिरिवैव दिनान्ते ।

सुदितवक्त उपयाति दुरन्तं

मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥”

कर्पूरम् । इत्यमरः ॥

यामी, स्त्री, (यमस्येयम् । यमो देवतास्याः इति

वा । यम + अण् । डीप् ।) दक्षिणदिक् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ज्योतिषे ।

“—याम्यां गुरौ न व्रजेत् ।”

यामि + डीष् ।) कुलस्त्री । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, मनौ । १।१८० ।

“मातापितृभ्यां यामीभिर्भात्रा पुत्रेभ्य भार्यया ।

दुहित्वा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥”

याम्योङ्

यावकः

यावति

धर्मपत्नी । यथा, विष्णुपुराणे १।१५।१०५।
 “अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुभरुन्धती ।
 सङ्कल्पा च सुहृन्ना च साध्या विष्ठा च
 ता दश ॥”
 यामुनं, क्ली, (यमुनायां भवम् । यमुना + अण् ।
 यमुनाया इदमित्यण् वा ।) श्रोत्रोञ्जनम् । इत्य-
 मरः । २।६।१०० ॥ (अस्य पर्यायो यथा, —
 “अञ्जनं यामुनश्चापि कापोताञ्जनमित्यपि ।
 तत्तु श्रोत्रोञ्जनं कण्ठं सौवीरं श्वेतमीरितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पुं, जनपदभेदः । यथा, भागवते । १।१०।३४ ।
 “कुरुजाङ्गलपाञ्चालान् शूरसेनान् स यामुनान् ।
 ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान् सारस्वतानथ ॥”
 पञ्चतविशेषः । यथा, रामायणे । ४।४०।२१ ।
 “कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनश्च महा-
 गिरिम् ॥”
 तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३।८४।४१ ।
 “यमुनाप्रभवं गत्वा समुपसृष्ट्य यामुनम् ।
 अश्वमेधफलं लब्ध्वा स्वर्गलोके महीयते ॥”
 यमुनासम्बन्धिनि, त्रि । (यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
 “त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्रभिक्ष्य यामुनम् ।
 नार्मदं दशभिर्मार्गैर्गङ्गां वर्षेण जीर्यति ॥”)
 यामुनेष्टकं, क्ली, (यामुनमिष्टकम् ।) सीसकम् ।
 इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य सीसकशब्दे
 विज्ञेयः ॥)
 यामेयः, पुं, भागिनेयः । यामिः स्वस्वकुलस्त्रियो-
 रित्यनुशासनात् यामेरपत्यमित्यर्थे ण्य- (उक्)
 प्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (याम्या धर्मपत्न्या अपत्य-
 मिति । यामिपुत्रः । यथा, भागवते । ६।६।६ ।
 “ककुदः सङ्कटस्तस्य कीकटस्तनयो यतः ।
 सुवो दुर्गाणि यामेयः स्वर्गो नन्दिस्ततोऽभवत् ॥”)
 याम्यः, पुं, (यामी निवासोऽस्य । यामी + यत् ।)
 अगस्त्यमुनिः । चन्दनवृक्षः । इति मेदिनी । ये,
 ४८ ॥ (यमस्यायमिति । यम + यणः । यमदूतः ।
 यथा, मार्कण्डेये । ११।३० ।
 “कृष्यमाणस्य याम्येच्च नरकेषु च पात्यतः ।
 पूनश्च गर्भो जन्माथ मरणं नरकस्तथा ॥”)
 याम्या, क्ली, (यमस्येयं यमो देवतास्या इति वा ।
 यम + “यमाच्चेति वक्तव्यम् ॥” ४।१।८५ । इति
 वार्तिकोक्ता गणः । टाप् । दक्षिणदिक् । (यथा,
 रामायणे । २।१०३।२६ ।
 “प्रहृष्ट तु महीपालो जलपूरितमञ्जलिम् ।
 दिशं याम्यामभिसुखो रुदन् वचनमब्रवीत् ॥”)
 भरणीनक्षत्रम् । इति मेदिनी । ये, ४८ ॥
 (यमसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते । २।८।१ ।
 “कथयिष्ये सभां याम्यां युधिष्ठिर ! निबोध ताम् ।
 वैवस्वतस्य यां पार्थ ! विश्वकर्मा चकार ह ॥”)
 याम्यायनं, क्ली, (याम्यायामयनं याम्यं अयन-
 मिति वा ।) दक्षिणायनम् । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “याम्यायने हरौ सुमे सञ्जकर्मणि वर्जयेत् ॥”
 याम्योङ्गुतः, पुं, (याम्यायासङ्गुतः ।) श्रौतान्वृत्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

यायजूकः, पुं, (पुनः पुनर्यजति । यज् + यङ् ।
 “यजजपदशां यङः ।” ३।२।१६६ । इति
 ऊकः ।) पुनःपुनर्यागकर्ता । तत्पर्यायः ।
 इत्याशीलः । इत्यमरः । २।७।८ ॥ (यथा,
 रामायणे । २।७२।१५ ।
 “या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः ।
 राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥”)
 यायावरः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा याति देशा-
 देशान्तरं गच्छतीति । या + यङ् । “यश्च यङः ।”
 ३।२।१७६ । इति वरच ।) अश्वमेधीयान्श्वः । इति
 जटाधरः ॥ जरत्कारुमुनिः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (अधीणां गणविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १२।२४३।१७ ।
 “तात प्रत्यक्षधर्माणस्तथा यायावरा गणाः ॥”
 जरत्कारुमुनिरेवैतद्वंशीयः । यथा, महाभारते ।
 १।१३।११ ।
 “जरत्कारुरिति ख्यात ऊर्ध्वरेता महातपाः ।
 यायावराणां प्रवरो धर्मज्ञः संशितव्रतः ॥”)
 त्रि, पुनःपुनर्गमनशीलः । यथा, —
 “यायावराः पुष्पफलेन चान्ये
 प्रानर्चुरर्च्या जगदर्चनीयम् ॥”
 इति भट्टिः । २।२० ॥
 (क्ली, याच्चा । यथा, भागवते । ७।१।१६ ।
 “वार्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोच्छ्रमम् ।
 विप्रवृत्तिस्तुर्द्वयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥”
 “यायावरं प्रत्यहं धान्ययाच्चा ।” इति तत्र
 श्रीधरस्वामी ॥)
 यावः, पुं, (यौति यूयते वा । यु + अच् अप् वा ।
 ततः प्रज्ञायण् ।) अलक्तः । इत्यमरः । २।
 ६।२२५ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
 “साक्षा पलङ्कपालको यावो वृत्तामयो जतु ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 यथा, नैषधे । २२।४६ ।
 “ततस्तदीयाधरयावयोगा-
 दुदेति विस्वारुणविस्व एषः ॥”
 यव एव । स्वार्थे ण्य । यावः । यथा, तैत्तिरीय-
 संहितायाम् । ४।३।६।२ ।
 “यावानां भागोऽस्य यावानामाधिपत्यमिति ॥”)
 यावकः, पुं, (यव एव यावः स इवेति इवार्थे कन् ।
 यद्वा, याव एव । याव + “यावादिदाः कन् ।”
 ५।४।२६ । इति स्वार्थे कन् ।) कुल्मासः ।
 इत्यमरः । २।६।१६ ॥ “हे वीरोध्यान्हे ।
 कुलस्य इत्यन्ये माषाकृतिपत्रे काष्ठीरेषु तुल-
 सीति ख्याते । इति सुभूतिः ॥ यव इव गुणेन
 इति यवकः विकारसञ्चेति कः । यवक एव
 यावकः स्वार्थे ण्यः । कुलेन मस्यति परिणमति
 कुल्मासः मसीर्य ई परिमाणे परीणामे घञ्
 मनीषादित्वादलुक् । कुल्मासो दन्त्यसकारवान्
 मूर्द्धन्यघकारवांश्च । कुल्मासो रभसश्चेति
 दन्त्यान्ते रचित इति मधुः ॥ कुल्मासो यावके
 पुंसि काञ्जिके तु नपुंसकमिति मूर्द्धन्यान्ते
 रभसः ।” इति भरतः ॥

“यवकः स्यात्तु कुल्मासः कुल्मासो यावकोऽपि च ।
 वीरवाख्ये घटिके वा कुल्मे काष्ठीरदेशजे ।
 शालिधान्येषु चत्वार इति केचित् प्रचक्षते ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
 यावानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । १।१।
 १२६ ।
 “सङ्करापात्रकृत्यासु मासं शोधनमेन्दवम् ।
 मलिनी करणीयेषु तप्तः स्यादयावकेऽष्टाहम् ॥”)
 अलक्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 किराते । ५।३६ ।
 “इह सनियमयोः सुरापगाया-
 सुषसि सयावकस्यपादलेखा ।
 कथयति शिवयोः शरीरयोगं
 विषमपदा पदवी विवर्त्तनेषु ॥”)
 यावज्जीवं, य, क्ली, (यावत् जीवतीति । जीव +
 “यावति विन्दजीवोः ।” ३।४।३० । इति
 णसुल् ।) यावदायुः । जीवनपर्यन्तम् । यथा,
 “यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता ।
 माता च मम बन्ध्यासीदपुत्रश्च पिता मम ॥”
 इति आहतशब्दटीकायां भरतः ॥
 यावत्, य, (यद् + लावतुः ।) साकल्यम् ।
 अवधिः । मानम् । अवधारणम् । इत्यमरः ।
 ३।३।२४५ ॥ “साकल्ये निरवशेषे । यथा ।
 यावदत्तं तावदुक्ते ॥ अवधौ मर्यादायाम् ।
 मूलात् शाखां यावत् प्रकाण्डः ॥ मानं प्रमा-
 णम् । यावदृष्टाणि तावद्विज्ञवः ॥ अवधारण-
 मित्यन्तापरिच्छेदः । इत्यतो भाव इयत्ता परि-
 माणं तस्य परिच्छेदो निश्चयः । यथा यावत्
 पात्रं तावद्वाज्जानानामन्त्ययश्च । यावत् कार्त्तुस्ते-
 रवधारणे प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकार-
 सम्भूते पक्षान्तरे चेति मेदिनी ।” इति भरतः ॥
 (यत्परिमाणमस्य इत्यर्थः । यत् + “यत्तदेतेभ्यः
 परिमाणे वतुप् ।” ५।२।३६ । इति वतुप् ।
 “आसर्व्वनाम्नः ।” ६।३।६१ । इत्यात्वम् ।)
 यत्परिमिते, त्रि । तत्र यावान् यावती यावत्
 इति रूपत्रयं भवति । यच्छब्दात् निपातनादनु-
 प्रत्ययनिष्पन्नः । इति तद्वितपादे वोपदेवः ॥
 (यथा, भागवते । २।६।३१ ।
 “यावानहं यथा भावो यद्रूपगुणकर्मकः ।
 तथैव तत्त्वविज्ञानमस्तु ते मदनुग्रहात् ॥”
 यथाच मनुः । ८।१५५ ।
 “यावती सम्भवेदुद्विस्तावतीं दातुमर्हसि ॥”
 तथाच याज्ञवल्काः । २।२६४ ।
 “यावत् शस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः
 फलम् ॥”)
 यावतिथः, त्रि, (यावतां पूरणः । यावत् + “तस्य
 पूरणे ङट् ।” ५।२।४८ । इति ङट् । “वतीरि-
 युक् ।” ५।२।५३ । इति इयुगागमश्च ।) यावत्परि-
 माणम् । इति सुशब्दोभ्याकरणम् ॥ (यथा,
 मनुः । १।२० ।
 “आद्यायस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परः परः ।
 यो यो यावतिथश्चैषां स स तावद्गुणः स्युतः ॥”)

याष्टीकः

यावनः, पुं, (यवने यवनदेशे भवः। यवन + अण्।) सिङ्गाख्यगन्धद्रवम्। इत्यमरः। २।६। २२८॥ (विट्तिरस्य सिङ्गकशब्दे ज्ञातया॥)
यावनालः, पुं, (यवनाल एवेति। यवनाल + स्वार्थे अण्।) धान्यविशेषः। जोयार इति भाषा। तत्पर्यायः। यवनालः २ शिखरी ३ वृत्त-तण्डूलः ४ दीर्घनालः ५ दीर्घशरः ६ चेन्नेचुः ७ इक्षुपत्रकः ८। तस्य गुणाः। धवलत्वम्। गौल्यत्वम्। वल्यत्वम्। त्रिदोषजित्वम्। वृष्य-त्वम्। रुच्यत्वम्। अर्शो यक्ष्मगुल्मप्रणनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनालशरः, पुं, (यावनाल इव शरः।) शर-भेदः। जोहुरली इति हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। नदीजः २ दण्डलक् ३ वारिसम्भवः ४ यावनालनिभः ५ खरपत्रः ६। अस्य मूल-गुणाः। ईष्यधुरत्वम्। रुच्यत्वम्। शीतत्वम्। पित्तलघानाशित्वम्। पशूनामवलप्रदत्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावनाली, स्त्री, (यवनालस्य विकारः। यव-नाल + अण्। ततो ङीप्।) यावनालशर्करा। तत्पर्यायः। हिमोत्पन्ना २ हिमानी ३ हिम-शर्करा ४ चुद्रशर्करिका ५ चुद्रा ६ गडभा ७ जलविद्धजा ८। अस्या गुणाः। गौल्यत्वम्। उष्णत्वम्। तिक्तत्वम्। अतिपिच्छिलत्वम्। वातघ्नत्वम्। सारकत्वम्। रुच्यत्वम्। दाह-पित्तासदायित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥

यावशूकः, पुं, (यवशूक एव। यवशूक + स्वार्थे-अण्। यद्वा, यावस्य यवस्य शूकः कारणत्वेना-स्थस्येति। अर्शआद्यच्।) यवचारः। इति रत्नमाला॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने १ अध्याये।

“क्षौमं श्लोतं पिचुं केन यावशूकं ससन्धवम्। कर्कशानि च पत्राणि लेखनार्थं प्रदापयेत्॥”)

यावसः, पुं, (यूयते इति। यु + “वहियुभ्यां णित्।”) उणा० ३।११६। इति असच्। तस्य णित्वञ्च। यद्वा, यवसानां सम्बन्धः। यवस + “तस्य सम्बन्धः।” ४।२।३७। इत्यण्। यवससम्बन्धः। इति सिद्धान्तकौमुदी॥

यायं, त्रि, (यूयते इति। यु + “आसुयुवपिरपि-लपित्रपिचमञ्च।” ३।१।२६। इति ण्यत्।) मिश्रणीयम्। यूयते यत्। इति सुभबोध-याकरणम्॥

याशोधरेयः, पुं, (यशोधरस्यापत्यं पुमान्। यशो-धर + ट्।) शाक्यमुनिपुत्रः। इति हेम-चन्द्रः॥

याष्टीकः, पुं, (यष्टिः प्रहरणमस्य। यष्टि + “शक्ति-यष्टीरीकक्।” ४।४।५६। इति ईकक्।) यष्टिधारियोद्वा। लेठरा इति भाषा। तत्पर्यायः। यष्टिहेतकः २। इत्यमरः। २।८।७०॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६।२०३।

“आकलय्य द्रुतं दिङ्गा सन्त्यव्य प्रार्थनादिकम्। दृष्टे प्रवृत्त याष्टीकांस्तस्य हन्तुं असर्जयत्॥”)

युक्तः

यासः, पुं, (यस + घञ्।) दुरालभा। इत्यमरः। २।४।६१॥ (यथा,—

“यासो यवासो दुःव्यर्शो धन्वयासः कुनाशकः। दुरालभा दुरालभा समुद्रान्ता च रोदिनौ॥ गान्धारी कच्छुरानन्ता कषाया दुरभिग्रहा। यासः स्वादुः सरस्तिक्तस्तुवरः शीतलो लघुः॥ कफमेदोमदभान्तिपित्तादृक्कुष्ठकासजित्। लघ्णविस्पर्षवातास्रवमिज्वरहरः परः॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥) यासा, स्त्री, (यासः प्रयत्नोऽस्यस्या इति अर्श-आद्यच्। टाप्।) मदनशलाकापक्षी। इति शब्दमाला॥

यु, ड क निन्दने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-आत्म-सक-सेट्।) ड क, यावयते। इति दुर्गादासः॥ (“यावयते वाला वृद्धम्।” इति मनोरमा॥)

यु, अ ग बन्धे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (क्रा-उभ-सक-सेट्।) अ ग, युनाति यो वयस्योऽपि न वेष्ट्यावन्धकीजनैरिति हलायुधः। इति दुर्गादासः॥

यु, ल मिश्रणे। अमिश्रणे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदा-पर-अक-सेट्।) ल, यौति। मिश्रणे यथा,—

“यौति काले कुलस्त्रीभिः चक्षसन्तानवृद्धये॥” इति हलायुधः॥

अमिश्रणे समवायलक्षणे। अयुतसिद्धानामिति मिलितसिद्धानामित्यर्थः। इति दुर्गादासः॥

युक्, [ज] त्रि, (युज्यते समाधत्ते इति। युज्यौ ड् समाधौ + क्तिप्।) समाधिमान्। इति सुभ-बोधयाकरणम्॥ (युज्यते परस्परमिति।) युग्मम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मनुः। ३।२७७।

“युचु कुर्वन् दिनर्त्तसु सर्वान् कामान् समश्रुते। अयुचु तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-लाम्॥”)

युक्, य, निन्दा। युज क ड, निन्दे इत्यस्माद्भावे क्तिप्प्रत्ययेन निव्यञ्जम्॥ (एतच्चिन्त्यम्॥)

युक्तं, त्रि, (युज्यत स्त इति। युज् + क्तः।) न्यायम्। तत्तु न्यायागतद्रव्यादिकम्। इत्यमरः। २।८।२४॥ (यथा, शाकुन्तले। १ अङ्के।

“जन्म यस्य पुरोर्विशे युक्तरूपमिदं तव। पुत्रमेवं गुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि॥”)

अपृथग्भूतम्। मिलितमित्यर्थः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, आनन्दलहरीम्। १।

“शिवः शक्त्या युक्तो यदि भवति शक्तः प्रभवितुं न चेदेवं देवो न खलु कुशलः सन्दितुमपि। अतस्त्वामाराध्यां हरिहरविरिञ्चादिभिरपि प्रणनुं स्तोतुं वा कथमकृतपुण्यः प्रभवति॥”)

युक्तं, स्त्री, (युज् + क्तः।) हस्तचतुष्टयम्। इति मेदिनी। ते, ४७॥

युक्तः, पुं, (युज्यते स्त योगेनेति। युज् + क्तः।) अभ्यस्तयोगः। यथा,—

युक्तिः

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्ज्ञानभेदनः। युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः॥” इति भाषापरिच्छेदे। ६६॥

तस्य लक्षणं यथा, गीतायाम्। ६।८।

“ज्ञानविज्ञानतन्मात्रा कूटस्थो विजितेन्द्रियः। युक्त इत्युच्यते योगी समलोकाशकाक्षनः॥”

“योगारूढस्य लक्षणं श्रेष्ठं चोक्तमुपसंहरति ज्ञानेति। ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानु-

भवः ताभ्यां तन्मो निराकाङ्क्ष आत्मा चित्तं यस्य। अतः कूटस्थो निर्विकारः। अतएव विजितानि इन्द्रियाणि येन। अतएव समानि लोकादीनि यस्य। मत्स्वखण्डपाषाणसुवर्णेषु

हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्यु-च्यते॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥

(रेवतमनोः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। ७।२८।

“अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम। धृतिमानयथो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः॥”)

युक्तरसा, स्त्री, (युक्तः रसोऽस्याः।) रास्ना। इत्यमरभरतौ। २।४।१३०॥ कांटा आमरुली

इति भाषा। (तथास्याः पर्यायः।

“रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा। रसापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥) युक्ता, स्त्री, (युक्त + टाप्।) वृक्षविशेषः।

इति रत्नमाला॥ एलानी इति भाषा॥

युक्तिः, स्त्री, (युज्यते इति। युज् + क्तिन्।) न्यायः। इति मेदिनी। ते, ४७॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे। ३।१६३।

“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम्। उपगम्य ततोऽष्टयः कपोतः प्राह लुब्धकम्॥”)

लोकशब्दहारः। इति व्यवहारमाटका॥

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः॥” इति स्मृतिश्च॥

अनुमानम्। यथा,—

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु सपथेनेनमर्हयेत्॥ युक्तिरनुमानम्।

अनुमानेन विज्ञेयं न स्यातां पत्रसाक्षिणौ। इत्येकवाक्यत्वादिति विवरणम्॥ अथ युक्तिः। नारदः।

उल्काहस्तोऽभिदो ज्ञेयः शस्त्रपाणिश्च घातकः। केशाकेशिग्रहीतश्च युगपत् पारदारिकः॥

कुहालपाणिर्विज्ञेयः सेतुमेत्ता समीपगः। तथा कुठारहस्तश्च वनच्छेत्ता प्रकीर्तितः॥

प्रत्यक्षचिह्नैर्विज्ञेयो दण्डपारुष्यकन्नरः। अक्षाक्षिप्रत्यता ह्येते पारुष्ये तु परीक्षणम्॥

प्रत्यक्षचिह्नैः रुधिराक्तखड्गादिभिः। पारुष्यं वाक्पारुष्यं। शङ्खः। लोमहस्तश्च चौर इति। नारदः।

अभीक्ष्णं दिश्यमानोऽपि प्रतिहन्त्यान्न तद्वचः। त्रिचतुःपञ्चकलो वा परतोऽर्थं तमावहेत्॥

यदा धनिकेनाधमर्णिकस्त्रिचतुःपञ्चकलो वा त्वं मे ऋणं धारयसीति पुनःपुनर्दिश्यमानोऽपि

न तद्वाक्यं प्रतिहन्ति तदोत्तरकालमनेनाभ्युप-
गतोऽयमर्थ इत्यवधार्य तमर्थमणिगाय दापये-
दित्यर्थः ।” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ * ॥ नात्या-
लङ्कारविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा । “युक्ति-
रथावधारणम् । उदाहरणं यथा,—

‘यदिसमरमपास्य नास्ति मृत्यो-

र्मयमिति युक्तमितोऽन्यतः प्रयातुम् ।

अथ मरणमवश्यमेव जन्तोः

किमिति सुधा मलिनं यशः कुरुध्वम् ॥’

इति वेणीसंहारः ।” इति साहित्यदर्पणम् ॥

(उपायः । यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ५६ ।

“तत्तद्भङ्गसुखो देशान्निर्व्यास्येताचिरात् यथा ।

तां पुत्र ! चिन्तयेयं किं त्वमन्येर्भातभिः सह ॥”

भोगः । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । ७ । २४ ।

“त्रिचतुःकर्णयुक्ताप्राप्ते द्विप्रास्तिव्यया हताः ।

स्फुटाः स्वकर्णस्तिथ्याप्रा भवेयुर्मानलिप्रिकाः ॥”

प्रमाणविशेषः । तद्वयथा,—

“अत्रासां तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते

वाक्ययोजनमर्थयोजनम् ।”

“असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।

स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तितः ॥

यत्ता नोक्ताश्च ये ह्यर्था लीना ये चाप्य-

निर्मलाः ।

लेशोक्ता ये कचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम् ॥

यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेगमनो यथा ।

प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तत्तस्य युक्तयः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ६५ अध्यायः ॥)

युग, इ वर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादिः । इ, युङ्गते ।

इति दुर्गादासः ॥

युगं, ली, (युज्यत इति । युज् + घञ् । कुत्वम् ।

न गुणः । “युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं

विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । काल-

विशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगो-

ऽन्यत्र योग एव भवति ।” इति काशिका । ६ ।

१ । १६० ।) युगम् । (यथा, शिशुपालवधे ।

६ । ७२ ।

“उपनेतुसुमतिमतेव दिवं

कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितासुपगतः सहसा

परिरभ्य कश्चन बधूमरुधत् ॥”

कृतादिकालचतुष्टयम् । (यथा, गीतायाम् । १८ ।

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

वृद्धिनामौघधम् । हस्तचतुष्कम् । इति मेदिनी ।

गे, १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।

“दे वितस्ती तथा हस्तो ब्राह्मणतीर्थादिवेष्टयन् ।

चतुर्हस्तं धनुर्दण्डो नाडिका युगमेव च ॥”

देवानां दादृशसहस्रवत्सरेण चतुर्युगं भवति ।

मनुष्यमानेन चतुर्युगपरिमाणं विंशतिसहस्रा-

धिकत्रिचत्वारिंशच्छतम् । तत्र सत्ययुगस्य मानम्

१७२००० वर्षाः । त्रेतायुगस्य १२६६०००

वर्षाः । दापरयुगस्य ८६४००० वर्षाः । कलि-

युगस्य ४३२००० वर्षाः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

तेषां भारतवर्षवर्तित्वं विवरणश्च यथा,—

“चत्वारि भारते वर्षे युगानि ऋषयोऽब्रुवन् ।

कृतं चैता दापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ॥

पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।

दापरश्च कलिश्चैव युगानि परिकल्पयन् ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।

तस्य तावत् श्रुती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेसु ससन्ध्यांश्च च त्रिषु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥

त्रेतां त्रीणि सहस्राणि युगसंख्याविदो विदुः ।

तस्यापि त्रिंशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्या समः ॥

हे सहस्रे द्वापरे तु सन्ध्यांश्चैव तु चतुःशते ।

सहस्रमेकं वर्षाणां दिव्यं कलौ प्रकीर्तितम् ॥

हे श्रुते च तथान्ये वै संख्यातश्च मनोविभिः ।

एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या तु संज्ञिता ॥

कृतं चैता दापरश्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।

तत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषास्तान्निबोधत ॥

चत्वारिंशत्तथा त्रीणि कृतं युगमथोच्यते ।

विंशतिश्च सहस्राणि कालो ह्येष चतुर्युगः ॥

पृथक्त्वेनेह वक्ष्यामि युगानि तु निबोधत ।

नियुतानि दश हे च पञ्च चैवान्न संख्यया ॥

अष्टाविंशसहस्राणि कृतं युगमथोच्यते ।

अयुतान्तु तथा पूर्णं हे चान्ये नियुते पुनः ॥

षट्त्रिंशच्च सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।

त्रेतायुगस्य संख्येया मानुषेण तु कीर्तिता ॥

अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।

चतुःषष्टिसहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम् ॥

चत्वारि नियुतानि स्युर्वर्षाणान्तु चतुर्युगम् ।

द्वात्रिंशच्च तथान्यानि सहस्राणि तु संख्यया ॥

एतत् कलियुगं प्रोक्तं मानुषेण प्रमाणतः ।

एषा चतुर्युगावस्था मानुषेण प्रकीर्तिता ॥

चतुर्युगस्य संख्याता सन्ध्या सन्ध्यांश्चैव च । ।

एषा चतुर्युगाख्या तु साधिका लेकसप्ततिः ।

कृतचैतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति मात्स्ये ११८ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—

“ध्यानं परं कृतयुगे चैतायां ज्ञानमध्वरः ।

द्वापरे यज्ञमेवादुर्दानमेकं कलौ युगे ॥

ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः ।

द्वापरे देवतं विष्णुः कलौ रुद्रो महेश्वरः ॥

ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्यः सर्व एव कलिष्वपि ।

पूज्यते भगवान् रुद्रश्चतुर्वर्षे पिनाकधृक् ॥

आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुर्धादः सनातनः ।

त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्द्वापदो द्वापरे स्थितः ।

त्रिपादहीनस्तिथ्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥”

इति कूर्मपुराणे युगधर्म्मकीर्तनं नाम २८

अध्यायः ॥ * ॥ युगावतारा यथा,—

“कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपभृत् ।

ददाति सर्वभूतात्मा सर्वभूतहिते रतः ॥

चक्रवर्त्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।

दृष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति जगत्तयम् ॥

वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।

करोति बहुलं भूयो वेदस्यासस्वरूपधृक् ॥

वेदास्तु द्वापरे यस्य कलेरन्ते पुनर्हरिः ।

कल्किस्वरूपी दृष्टं तान् मार्गे स्थापयति प्रभुः ॥

एवमेव जगत् सर्वं परिपाति करोति च ।

हन्ति चान्येष्वनन्तात्मा नास्वस्माद्वातिरेकि

यत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे २ अध्यायः ॥ * ॥

युगधर्म्मो यथा,—

जैमिनिरुवाच ।

“कलौ युगे महाभाग ! समायाते सुदारुणे ।

भविष्यन्ति जनाः सर्वे कीदृशास्तद्ददस्व मे ॥

यास उवाच ।

आद्यं सत्ययुगं प्राहुस्तत्त्रेताञ्चयं युगम् ।

ततश्च द्वापरं विप्र ! कलिमन्त्रं विदुर्बुधाः ॥

कृते धर्म्मश्चतुर्धादः सर्वधर्म्मरता जनाः ।

वर्णाश्रमाचाररतास्तपोव्रतपरायणाः ॥

नारायणार्चनपराः शोकयाधिविवर्जिताः ।

सत्योक्तिभाषिणः सर्वे सदया दीर्घजीविनः ॥

धनधान्यादिसम्पन्ना हिंसादम्भविवर्जिताः ।

परोपकारिणश्चैव सर्वे शास्त्रविदस्तथा ॥

एवंविधाः सत्ययुगे सर्वे लोका द्विजोत्तमाः ।

राजधर्म्मग्राहिणश्च भूपाला जनपालिनः ॥

अहो सत्ययुगस्यास्ति कः संख्यातुं गुणान् चमः ॥

अधर्म्माचरणं तत्र जनाः केचित् कुर्वन्ते ॥ * ॥

त्रेतायुगे समायाते धर्म्मः पादोनतां गतः ।

अल्पकेशान्विता लोकाः केचित् केचिद्दयाशयाः ।

विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः ।

वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः सुस्थचेतसाः ॥

चत्वा भूमिसृष्टः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः ।

ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः ॥

प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यसन्ध्या जितेन्द्रियाः ।

तपोव्रतरता नित्यं दातारो विष्णुसेविनः ॥

कालवर्षो तडित्वांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः ।

वसुन्धरा च शस्याद्या पुत्राश्च पितृसेविनः ॥ * ॥

त्रेतायुगस्यावसाने द्वापरे युग आगते ।

दिपादो भूतवान् धर्म्मः सुखदुःखान्विता नराः ॥

केचित् केचित् पापरताः केचिद्धर्म्मरतास्तथा ।

केचित् केचित् गुणैर्हीनाः केचित् केचित्सहा-

गुणाः ॥

अत्यन्तदुःखिनः केचित् केचित् चातिधनास्तथा ।

प्रतिग्रहे ब्राह्मणाश्च कदाचित् कुर्वन्ते सृष्टाम् ।

भूसुजा धनलोभेन कदाचिद्विद्वद्विप्रैः प्रजाः ।

विष्णुपूजापरा विप्राः शूद्राश्च द्विजसेविनः ॥

तदा विष्णुर्थास्वरूपी वेदभागं चकार ह ॥ * ॥

कलौ युगे च विप्रेन्द्र ! सर्वपापैकमन्दिरं ।

एकपादोऽभवद्धर्म्मः सर्वे पापरता जनाः ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः पापपरायणाः ।

निजाचारविहीनाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

विप्रा वेदविहीनाश्च प्रतिग्रहपरायणाः ।

अत्यन्तकामिनः शूरा भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

पराब्रह्मलुपा नित्यं तपोव्रतपराङ्मुखाः ।
पाषण्डसङ्गलुब्धाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
वित्तार्थं ब्राह्मणाः केचिन्महाकपटधर्मिणः ।
बल्काधरा भविष्यन्ति जटिलाः शूद्रधारिणः ॥
कलौ युगे भविष्यन्ति ब्राह्मणाः शूद्रधर्मिणः ॥
शूद्राश्च दीक्षागुरवो नित्यं ब्राह्मणधर्मिणः ।
कलौ यास्यन्ति निर्वृत्ता उत्तमा अपि नीचताम् ॥
नीचाश्च धनसम्पन्ना यास्यन्त्युच्चपदं प्रति ।
प्रदास्यन्त्युपकारिभ्यो दानानि सकला जनाः ॥
यन्नादपि च नेष्यन्ति वृषला विप्रवर्त्तनम् ।
मित्रस्नेहाद्विदधन्ति कुसाक्ष्यश्च कलौ जनाः ॥
अधर्मबुद्धिदातारो धर्मबुद्धिविलोपिनः ।
परोक्षनिन्दकाः क्रूराः संमुखप्रियवादिनः ॥
परस्त्रीहिंसकाश्चैव मिथ्यावचनभाषिणः ।
भविष्यन्ति कलौ विप्राः परवित्ताभिलाषिणः ॥
गृहमायान्तमतिथिं समाराध्य विधानतः ।
धनलोभाद्द्विनिश्रयन्ति नरा नरकभागिनः ।
ऋणोपजीविनश्चैव भविष्यन्ति कलौ युगे ॥
स्त्रीजिताः पुरुषाः सर्वे स्त्रियोऽप्यत्यन्तचषलाः ।
दुर्नीतिर्बोधते तासां स्वामिनश्च न संशयः ॥

जैमिनिरुवाच ।

मनःशुद्धिविहीनत्वात् सर्वेषां प्राणिनां सुने ! ।
अतः सर्वे त्वया प्रोक्तं मनो विस्मयदं मम ॥
कलौ सर्वे भविष्यन्ति मनःशुद्धिविवर्जिताः ।
तेषां यथा भवेत् कर्म सफलं ब्रूहि तद्गुरो ! ॥
यास उवाच ।

अनर्पितन्तु यत् कर्म तद्भवेन्नष्फलं खलु ।
एकेन मनसा विप्रः सुदृढं कथ्यते मया ॥
विष्णुभक्तिमतां पुंसां न किञ्चिद्विफलं भवेत् ।
इति ते कथितं सर्वं यत्तं ब्राह्मणसत्तम ! ।
यत् श्रुत्वा भक्तिभावेन नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥
इति पाद्मे क्रियायोगसारे २५ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“कृते धर्मश्चतुष्पाच्च सत्यं दानं तपो दया ।
धर्मप्राप्ता हरिः श्वेतः सन्तुष्टा ज्ञानिनो नराः ।
चतुर्वर्षसहस्राणि नरा जीवन्ति वै तदा ॥
कृतान्ते क्षत्रियैर्विप्रा विट्शूद्राश्च जिता द्विजैः ।
शूरस्य प्रणतिः पुत्रो विष्णुः चत्वं जघान ह ॥*॥
त्रेतायुगे जिपाद्भर्मेः सत्यदानदयात्मकः ।
नरा यज्ञपरास्त्रिस्तथा चत्तोद्भवं जगत् ॥
रक्तो हरिर्नरैः पूज्यो नरा दशप्रतायुषः ।
तत्र विष्णुर्भीमरथः क्षत्रियो राजसानहन् ॥*॥
द्विपाच्च द्वापरे धर्मः पीतताश्चाच्युते गते ।
चतुःप्रतायुषो लोका द्विजक्षत्रोत्तराः प्रजाः ॥
तदा दृष्ट्वात्यबुद्धींश्च विष्णुर्वासस्वरूपधृक् ।
तदेकन्तु यजुर्वेदं चतुर्धा विभजत् पुनः ॥
शिष्यान्ध्यापयामास नामतस्तातिबोध मे ।
ऋग्वेदमथ पौलस्त्यं सामवेदश्च जैमिनिम् ॥
अथर्व्याणं सुमन्तुन्तु यजुर्वेदं महासुनिम् ।
वैशम्पायनसंज्ञन्तु पुराणं स्मृतमेव च ॥
अष्टादश पुराणानि येषु वै हरिरेव हि ।
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ॥

वंशानुचरितश्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवश्च श्रौवं भागवतन्तथा ।
भविष्यं नारदीयश्च पुराणश्चेति विस्तरम् ॥
मार्कण्डेयं तथाप्येवं ब्रह्मवैवर्तमेव च ।
कौर्म मातृयं गारुडश्च वायवीयमनन्तरम् ॥
अष्टादशं समुदितं ब्रह्माष्टमिति संज्ञितम् ।
अन्यान्युपपुराणानि सुनिभिः कथितानि तु ॥
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दसुहृदं कुमारेशं तु भाषितम् ॥
चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् ।
दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ॥
कापिलं वामनश्चैव तथैवोशनसैरितम् ।
ब्रह्माख्यं वारुणश्चाथ कालिकाङ्गयमेव च ॥
माहेश्वरं तथा शास्त्रं सौरसंख्यार्थसचयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाङ्गयम् ॥
पुराणं धर्मशास्त्रश्च वेदा अङ्गानि यन्सुने ! ।
न्यायः शौनक ! मीमांसा आयुर्वेदार्थशास्त्रकम् ।
गान्धर्वश्च धनुर्वेदो विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।
द्वापरान्ते स च हरिर्भुवो भारमपाहरत् ॥*॥
एकपादस्थिते धर्मे कृष्णताश्चाच्युते गते ।
जनास्तदा दुराचारा भविष्यन्ति च निर्दयाः ॥
सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितास्तेऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥
प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विद्यादाने तपसि यद्रतिः ॥
यदा कर्मसु कार्येषु शक्तिर्यशसि देहिनाम् ।
तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि शौनक ! ॥
यदा लोभस्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणाश्चापि काम्यानां द्वापरान्तद्रजस्तमः ॥
यदा सदावृतं तन्म्रीनिद्राहिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्मृतः ॥
यस्मिन् जनाः कामिनोऽपि शस्त्रकटकभाषिणः ।
दस्युकथा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ॥
राजानश्च प्रजाभक्ताः शिशोदरपरा द्विजाः ।
अव्रता वटवोऽश्वौचा भिचवश्च कुटुम्बिनः ॥
तपस्विनो ग्रामवासा न्यासिनो नित्यलोलुपाः ।
द्वस्वकाया महाहाराश्चौर्यमायोरुसाहसाः ॥
त्यज्यन्ति भृत्याश्च पतिं भृत्यं भर्तार एव च ।
शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपोवेशोपजीविनः ॥
उद्विग्नान्खानलङ्काराः पिशाचसदृशाः प्रजाः ।
अस्नातभोजनेनाग्निदेवतातिथिपूजनम् ।
करिष्यन्ति कलौ प्राप्ते न च पिण्डोदकक्रियाम् ॥
स्त्रीपराश्च जनाः सर्वे शूद्रप्रायाश्च शौनक ! ।
बहुप्रजात्पभाग्याश्च भविष्यन्ति कलौ स्त्रियः ॥
शिरःकण्डूयनपरा आर्त्ता भैक्ष्यन्ति सत्यतः ।
विष्णुं न पूजयिष्यन्ति पाषण्डोपहृता जनाः ॥
कलेर्दोषनिधेर्विप्र अस्ति ह्येको महान् गुणः ।
कीर्तनादेव कृष्णस्य सुक्तवन्धः परं ब्रजेत् ॥
कृते यद्वायतो विष्णुं त्रेतायां यजतः फलम् ।
द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्विरकीर्तनात् ॥
तस्माज्ज्ञेयो हरिर्नित्यं धीयः पूज्यश्च शौनक ॥”
इति गारुडे युगधर्माः । २२७ अध्यायः ॥

युगः, पुं, (युज्यते वलीवर्द्धी अस्मिन्निति ।
युज् + वच् । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वम् ।
इति काशिका । ६ । १ । १६० ।) रथहला-
द्यङ्गम् । इति मेदिनी । गे, १६ ॥ जोयालि
इति भाषा । (यथा,—

“नावेव नः पारयतं युगेव
नभ्येव न उपधीव प्रधीव ॥”

इति ऋग्वेदे । २ । ३६ । ४ ॥

“युगा इव यथा रथस्य युगे नभ्या इव ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ तथा च कथासरित्सागरे ।
६० । १२ ।

“तस्यैकदा वणिन्यार्थं गच्छतो मधुरां पुरीम् ।
भारवोढा युगं कर्षन् भारेण युगभग्नतः ॥”)

युगकीलकः, पुं, (युगस्य कीलकः ।) युगकाष्ठस्य
कीलकः । जोयालेर खिल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्रम्या २ । इत्यमरः । २ । ६ । १४ ॥

युगन्धरः, पुं, (युगं धारयतीति । धारि + “संज्ञायां
भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ । २ । ४६ । इति
खच् । “अरुर्द्धिदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति
सुम् ।) यत्र रथस्य युगकाष्ठमासज्यते तत्र ।
रथस्याश्वा यत्र बध्यन्ते तद्युगकाष्ठं तद्युगं
धरति युगन्धरः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
कूवरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५७ ॥ पञ्चत-
विशेषः । यथा,—

“निषधो माख्यवान् विन्ध्यो हेमकूटो युगन्धरः ॥”
इति शुद्धरत्नावली ॥

(तूष्णिपुत्रः । स च सात्यकैः पौत्रः । यथा.
हरिवंशे । १६० । ३१ ।

“तूष्णैर्युगन्धरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥”)

युगपत्, व्य, एकदा । एककालीनम् । इत्यमरः । १ ।
४ । २२ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । २ ।

“कालसंज्ञां तदा देवीं विभक्त्युत्सुरक्रमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥”)

युगपत्रः, पुं, (युगं पत्रमस्य ।) कोविदारवृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ११८ ॥ युग्मपर्यवृत्तमात्रश्च ॥

युगपत्रकः, पुं, (युगपत्र + स्वार्थे कन् ।) कोविदार-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २२ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“कोविदारश्चमरिकः कुहालो युगपत्रकः ।
कुण्डली ताम्रपुष्पश्च सन्तकः खल्यकेशरी ॥”)

युगपत्रिका, स्त्री, (युगं पत्रमस्याः । कप् । टाप् ।
अकारस्येत्वच् ।) शिंशपावृक्षः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (विवरणमस्याः शिंशपावृक्षे ज्ञातव्यम् ॥)

युगपाश्वंगः, पुं, (युगस्य पार्श्वं गच्छतीति ।
गम् + डः ।) अभ्यासार्थं लाङ्गलपार्श्ववद्धो गौः ।

पाँटे बांधा गरु इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रष्ट-
वाट् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥

युगलं, स्त्री, (युज्यते परस्परं संगच्छत इति । युज्
+ वच् । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २६ । २० ।

“पश्यन् पादयुगलमाह चोत्सङ्गलालिताम् ॥”)

युगान्तः

युगलमन्त्रः, पुं, (युगलाख्यो मन्त्रः। शाकपाथिववत् समासः।) लक्ष्मीनारायणमन्त्रः। यथा,—
“इदं रहस्यं परमं लक्ष्मीनारायणाङ्गयम्।
राजंस्तवापि वक्ष्यामि प्रपत्तिं श्ररणागतिम्॥
इयान् परतरो मन्त्रो नास्ति सत्यं ब्रवीमि ते।
इयान् परतरो धर्म्मो नास्ति लोकेषु कश्चन॥
सर्वेषां कृष्णमन्त्राणां मध्ये युगलसंज्ञकम्।
मन्त्रं हि सर्वतः श्रेष्ठं कृष्णजयमनुत्तमम्॥
सर्वतो युगलं मन्त्रं कार्ण्यं परतरं नृप॥
गुह्यादगुह्यतमं जातु ज्ञेयं तत्तदुपासकैः॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे २५ अध्यायः॥

युगलाख्यः, पुं, (युगलमित्याख्या यस्य।) वर्चुर-
वृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥ त्रि, युग्मनामकः॥
युगांशकः, पुं, (युगस्य अंशकः चतुर्धांशः इति।)
वत्सरः। इति हारावली॥ २८॥ युगविभाजकश्च॥
युगाद्या, स्त्री, (युगस्याद्यादिभूता।) युगारम्भ-
तिथिः। यथा। “अथ युगाद्याः। तासु च।
‘युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया।
रवेरुदयमीचक्षते न तत्र तिथियुग्मता’

इत्यनेन व्यवस्था॥

ब्रह्मपुराणे।

‘वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम्।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताया नवमेऽहनि॥
अथ भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्यान्तु द्वापरम्।
माघे च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम्॥
युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तैन विश्रुताः॥
अत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यन्ता एव। ब्रह्म-
पुराणे तथैव तिथिक्रत्याभिधानात्। सुख-
वाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनीत्यनेवेष्टसिद्धौ शुक्ल-
पक्ष इति अर्थः स्यात्। तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशी
अथ युक्कृष्णपक्षीयेति मैथिलीकृतं निरस्तम्॥॥
आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम्।

‘वैशाखमासस्य सिता तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे।

नभस्यमासस्य तमिस्रपक्षे

त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।

उपपन्ने चन्द्रमसो रवेश्च

त्रिष्वयकास्त्वयनद्वये च॥’

उपपन्ने ग्रहणे।

‘पानीधमप्यत्र तिलैस्त्रिमिश्रं

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।

आहुं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतन् पितरो वदन्ति॥’

स्नानमधिकृत्य भविष्ये।

संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा।

मन्वादौ च युगादौ च माघत्रयफलं लभेत्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युगान्तः, पुं, (युगानामन्तो यत्र। युगानामन्तो वा।) प्रलयः। इति हलायुधः॥ (यथा, महा-
भारते। ५। ४८८॥ ६५।

युग्माद्

“उदनेयन् दस्युसंघान् समेतान्
प्रवर्त्तयन् युगमन्यदयुगान्ते।
यदा धन्याम्यमिवत् कौरवेयां-
स्तदा तप्ता धार्तराष्ट्रः सपुत्रः॥”

युगशेषश्च॥

युग्मं, स्त्री, (युज्यते इति। युज् + “युजिरुचि-
तिजां कुञ्च।” उणा० १। १४५। इति मक्।)
द्वयम्। योडा इति भाषा। तत्पर्यायः। इन्द्रम् २
युगलम् ३ युगम् ४। इत्यमरः। २। ५। ३८॥
(यथा, रामायणे। २। ६१। ७६।

“पादुकोपानहाच्चैव युगान्यत्र सहस्रशः॥”)

द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमहादशराशयः। यथा

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विधमः समश्च।

चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया

मेधादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

(द्वितीया।) मेलनम्। यथा,—

“युग्माग्निकृतभूतानि षण्मन्योऽसुरन्वयोः।

रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा॥

प्रतिपदाप्यमावास्या तिथोर्युग्मं महाफलम्।

एतद्व्यास्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥

द्वितीयातृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्यो-

रष्टमीनवम्योरेकादशीद्वादश्योः चतुर्दशीपौर्ण-

मास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं मेलनम्। तत्त-

त्तिथिमात्रनिमित्तकं कर्मणि महाफलम्।

एतन् प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहितं कर्मणि

तिथिखण्डविशेषनियमनम्। स्वतिथ्या कर्मानि-

व्वाहे सहायभावेनान्यतिथ्यनुपवेशादुपवासा-

दाचरणश्च॥” इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ (द्वय-

विशिष्टे, त्रि। यथा, मनुः। ३। ४८॥

“युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रियु।

तस्मान् युग्मासु पुत्रार्थो संविशेदुर्नैवे स्विथम्॥”)

युग्मपत्रः, पुं, (युग्मं पत्रमस्य।) रक्तकाञ्चनवृत्तः।

इति रत्नमाला॥ (युग्मं पत्रम्।) युगलपर्णे, स्त्री॥

युग्मपत्रिका, स्त्री, (युग्मं पत्रमस्याः। “शेषादि-

भाषा। ५। ४। १५४। इति कप्। टापि अत

इत्वम्।) शिंशपाटश्चः। इति शब्दरत्नावली॥

(विषयोऽस्याः शिंशपाटश्चे ज्ञातयः॥)

युग्मपर्णः, पुं, (युग्मं पर्णमस्य।) कोविदारवृक्षः।

सप्तपर्णवृत्तः। इति राजनिर्घण्टः॥

युग्मफला, स्त्री, (युग्मं फलमस्याः।) इन्द्रचिर्भिटी।

वृश्चिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥ गन्धिका।

इति रत्नमाला॥

युग्मादरः, पुं, (युग्मस्यादरः।) तिथिविशेषयोगेन

तिथिखण्डविशेषस्यादरणम्। यथा। “पञ्चमी

सप्तमी चैवेत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापि-

तिथेर्यहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः।”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥ अस्य विवरणं युग्मशब्दे

द्रष्टव्यम्॥

युग्मादरणं, स्त्री, (युग्मस्यादरणम्।) युग्मतिथि-

पूज्यता। यथा,—

युज

“त्रिसन्ध्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः।
न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

युग्यं, स्त्री, (युगाय हितम्। युग + “उगवादिभ्यो

यत्।” ५। १। २। इति यत्। युगमर्हतीति

वा। दण्डादित्वात् यत्। यदा, युज्यत इति।

युज् + “युग्यं च पक्षे।” ३। १। १२१। इति

क्यवन्तो निपातितः।) वाहनम्। यानम्।

इत्यमरः। २। ८। ५८॥ (यथा, महाभारते। ३।

५६। ६।

“हिरण्यस्य सुवर्णस्य यानयुग्यस्य वाससाम्।

आविष्टः कलिना द्यूतं जीयते स्म नलस्तदा॥”

यथा च मनौ। ८। २६३।

“यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु।

तत्र स्वामी भवेद्दण्डो हिंसायां दिशतं दमम्॥”

वाचलिङ्गेऽपि दृश्यते। यथा, “युग्यो गौः।

युग्योऽश्वः। युग्यो हस्ती।” इति काशिका।

३। १। १२१॥)

युग्यः, पुं, (युगं वहतीति। युग + “तद्वहति रथ-

युगप्रासङ्गम्।” ४। ४। ७६। इति यत्प्रत्ययः।)

युगवोढा। इत्यमरः। २। ६। ६४॥ (“रथं वहतीति

रथः युग्यः प्रासङ्गः।” इति काशिका॥)

युज् [ज्] त्रि, (युजिर् योगे + क्तिन्। “युजेर-

समासः।” ७। १। ७१। इति रुमागमः।)

योगकर्त्ता। मेलनकर्त्ता। इति मुग्धबोध-

याकरणम्॥ (यथा, भट्टिकाये। ६। ११८॥

“गुह्याया निरगादाली सिंहोऽगमिव द्रुवन्।

भ्रातरं युद्धभियः संखे घोषेणापूरयन्दिशः॥”

युग्मम्। यथा, मनौ। ३। २७७।

“युज्जु कुञ्चन् दिनर्त्तेषु सर्वान् कामान् समनुते।

अयुज्जु तु पितृन् सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्क-

लाम्॥”

समः। स च कृन्दसि द्वितीयचतुर्थपादरूपः।

यथा, कृन्दोमञ्जण्याम्। ३। १।

“विधमे यदि सौ सलग्ना दले

भौ युजि भादगुरुकावुपचित्रम्॥”)

युज्जी, [न] पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः। स तु

गङ्गापुत्रकन्यायां वेशधारिणी जातः। यथा,—

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः।

बभूव वेशधारी च पुत्रो युज्जी प्रकीर्तितः॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डम्॥

युक्क, प्रमादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थाद्यादिः पञ्चम-

स्वरी। प्रमादोऽनवधानता। युक्कति पापे

साधुः। ओष्ठवर्गाद्यादिरिति रमानाथः।

पचादित्वादिनि पुक्को लाङ्गूलम्। ओष्ठवर्ग-

शेषादिरिति त्रिलोचनः। युक्कति। इति

दुर्गादासः॥

युज्, इर् ध ञ औ युतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥

(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट्।) इर्, अयुजत्

अयौक्षीत्। ध, युनक्ति युङ्क्ते एतेनाङ्गं लोकाः।

औ, योक्ता। इति दुर्गादासः॥

युज, कि संयमे । युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तः-
स्थादादिः । कि, योजयति योजति । संयमो
बन्धनम् । इति दुर्गादासः ॥

युज, ड क निन्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड क, योजयते । इति
दुर्गादासः ॥

युज, य औ ड समाधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) समाधि-
योग्यभावः । य ड, स्वयमर्थे नियुच्यते । इति
हलायुधः । औ, योक्ता । इति दुर्गादासः ॥

युजानः, पुं, सारथिः । इति संचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥

युजौ, [ज] पुं, (युज् + क्तिप् ।) अश्विनीकुमारौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नित्यद्विवचनान्तोऽयम् ॥

युज्जानः, पुं, (युज् + शानच् ।) सारथिः । विप्रः ।
इति मेदिनी । ने, ११३ ॥ भावनासहकारेण
सर्वज्ञः । यथा,—

“योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ।

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ६५ ॥

“युक्तस्यति । योगाभ्यासावगत्यावशीकृतसमाधि-
समासादितो विविधसिद्धयुक्त इत्युच्यते अयमेव
विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्युच्यते । सर्वदेति
चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः । भानं सर्वविषयाणां
प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः । विषयव्यावृत्त्या
भानसमाधिरस्यः । अयश्च युज्जान उच्यते ।
चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं तत्सहकारात्
स्थूलसूक्ष्मवद्विप्रकृतान् अर्थान् मनः
प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

युत्, क्ली, बिन्दा । यु ड क निन्दे इत्यस्माद्भावे
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

युत्, [ध्] क्ली, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । ३।१।१०६ ॥ (त्रि, युद्धकर्ता ।
यथा, भागवते । ६।१२।२३ ।

“इति ब्रुवाणावयोन्यं धर्म्मजिज्ञासया नृप ।।

युयुधाते महावीर्याविन्द्रवृत्रौ युधां पती ॥”

युत, ऋ ड दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अयुयोतत् । ड,
योतते । इति दुर्गादासः ॥

युतं, क्ली, (यु + क्तः ।) हस्तचतुष्टयम् । इति
मेदिनी । ते, ४७ ॥

युतः, त्रि, (यु + क्तः ।) युक्तः । अपृथग्-
भूतः । इति मेदिनी । ते, ४७ ॥ (यथा,
भट्टिकाये । १।७ ।

“स्त्रीभिर्युतान्यश्वरसामिवौघै-

र्मरैः शिरांसीव गृहाणि यस्याम् ॥”

युतकं, क्ली, संशयः । युगम् । नारीवस्त्राञ्चलम् ।

युक्तम् । चलनायम् । यौतुकम् । इति विश्व-

मेदिन्यौ । के, १४३ ॥ मैत्रीकरणम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ स्त्रीवस्त्रभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

संशयः । श्रृपार्थम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥

युद्, [ध्] क्ली, (योधनमिति । युध् + क्तिप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २।१।१०६ ॥ (यथा,
रामायणे । २।५१।१० ।

“यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि ।
तं पश्य सुखसंस्तुमं तृणेषु सह सीतया ॥”

युद्धं, क्ली, (युध्यते इति । युध् + भावे क्तः ।) योध-
नम् । लडाइ इति भाषा । तत्पर्यायः । आयो-
धनम् २ जन्मम् ३ प्रधानम् ४ प्रविदारणम् ५ मृधम् ६

आस्कन्दनम् ७ संख्यम् ८ समीकम् ९ साम्य-

रायिकम् १० समरम् ११ अनौकम् १२

रणः १३ कलहः १४ विग्रहः १५ संप्रहारः १६

अभिसम्पातः १७ कलिः १८ संस्फोटः १९

संयुगः २० अभ्यामर्हः २१ समाघातः २२

संग्रामः २३ अभ्यागमः २४ आहवः २५ समु-

दायः २६ संयत् २७ समितिः २८ आजिः २९

समित् ३० युत् ३१ । इत्यमरः । २।१।१०३-१०६ ॥

संरावः ३२ आनाहः ३३ सम्यरायकः ३४

विदारः ३५ दारणम् ३६ संवित् ३७ सम्यरायः

३८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तीक्ष्णम् ३९

अस्त्रीधम् ४० बलजम् ४१ आनर्तः ४२ अभि-

मरः ४३ समुदयः ४४ । इति जटाधरः ॥ * ॥

युद्धे वर्णनीयानि यथा । चर्म १ वर्म्म २ वलम् ३

चरः ४ धूलिः ५ तूर्यस्त्रनः ६ सिंहनादः ७

श्रवमण्डलम् ८ रक्तनदी ९ क्षिप्रच्छत्रम् १०

रथः ११ चामरः १२ हस्ती १३ अश्वः १४

केतुः १५ विदीर्णकुम्भकहस्तिकुम्भसुक्ता १६

बृहत्तनावस्थितसेना १७ सुरपुष्पवृष्टिः १८ ।

इति कविकल्पलता ॥ * ॥ अथ युद्धफलम् ।

“अमिष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति संग्रामे यदवाप्नुयात् ॥

इति यज्ञविदः प्राहुर्नृपकर्मविशारदाः ।

तस्मात्तत्ते प्रवक्ष्यामि यत् फलं शस्त्रजीविनाम् ॥”

युद्धे मरणफलं यथा,—

“धर्म्मलाभोऽर्थलाभश्च यशोलाभस्तथैव च ।

यः शूरो वध्यते युद्धे विन्दन् परवाहिनीम् ॥

यस्य धर्म्मार्थकामौ च यज्ञश्चैव सदक्षिणः ।

परं ह्यभिमुखे हत्वा तयोः पत्न्याधिरोहति ॥

विष्णोः स्थानमवाप्नोति एवं युध्यन् रणाजिरे ।

अश्वमेधानवाप्नोति चतुरस्तेन कर्मणा ॥

यस्तु शस्त्रं समुत्सृज्य वीर्यवान् वाहिनीमुखे ।

सम्मुखो वर्त्तते शूरः स स्वर्गात् निवर्त्तते ॥

राजा वा राजपुत्रो वा सेनापतिरथापि वा ।

हतः क्षत्रियः यः शूरस्तस्य लोकोऽक्षयो ध्रुवः ॥

यावन्ति तस्य गात्राणि भिन्दन्ति शस्त्रमाहवे ।

तावता लभते लोकान् सर्वकामदुहोचयान् ॥

वीरासनं वीरशय्या वीरस्थानस्थितिः स्थिरा ।

गवार्थं ब्राह्मणस्यार्थं गोस्वाम्यर्थं च ये हताः ।

ते गच्छन्त्यमरस्थानं ये स्युः सुकृतिनस्तथा ॥

अभयो यः परं सैन्यं भग्नश्च परिरक्षति ।

पृष्ठस्थितः पालयति सोऽपि गच्छति तद्वतिम् ॥

अनुत्तीर्णस्तथा सद्यः प्राणान् यस्त्यजते युधि ।

हतश्च खपते युद्धे स स्वर्गात् निवर्त्तते ॥

दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तथा स्नेहैश्च तत्करैः ।

स्वाम्यर्थं ये हता राजंस्तेषां स्वर्गो न संशयः ॥

शस्त्राग्निना मुनिर्दग्धः स्वयदे च च्युतो यदि ।

संग्रामान्म्रियते राजंस्तस्य स्वर्गो न संशयः ॥

भयेन लज्जया वापि स्नेहेन च रणाजिरे ।

सम्मुखो म्रियते राजंस्तदा स्वर्गो न संशयः ॥

यन्मु भिन्नीकृतं गात्रं शूरशक्यद्विजितोमरैः ।

देवकन्यास्तु तं वीरं रामयन्ति रमन्ति च ॥

वराभरः सहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।

त्वरितान्यभिधावन्ति मम भर्ता भवेति च ॥

यत्र तत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।

अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीवं न भाषते ॥

जितेन लभ्यते लक्ष्मीर्मृतेनापि सुराङ्गनाः ।

क्षणविवर्त्तिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥

हतस्याभिमुखस्य ये लोका न निवर्त्तिनः ।

हते गोस्वामिप्रार्थे नरमेधफलं हि तत् ॥

स्थानाभिघाते शरणागते च

राज्ञो विपत्तौ द्विजसार्धघाते ।

स्त्रीबालवृद्धाजनगोयुद्धे च

शस्त्रं मुनीनामपि धारणीयम् ॥

यां यज्ञसंघैस्तपसा च विप्राः

स्वर्गैर्विष्णो यत्र न वै प्रयान्ति ।

क्षणेन तामेव गतिं प्रयान्ति

महाहवे स्वां तनुं संयजन्तः ॥

सर्वान् वेदान् समुद्विष्टरङ्गैः

सांख्यश्च योगश्च वने विवासम् ।

कृते गुणा एकपदे प्रविष्टा

महाहवे स्वां तनुं संयजेदयः ॥

इमां गिरं वेदविदः शुभाक्षरां

सुभाषितां वृत्रभिदा दिवौकसाम् ।

चन्द्रमुखे यः स्मरते दृष्टव्यं

न हन्यते हन्ति च सोऽपि वैरिणः ॥

सदा पुण्यतमः स्वर्गः सुयज्ञः सर्वतो मुखः ।

सर्वेषामेव वर्णानां क्षत्रियस्य विशेषतः ॥

भूयश्चैव तु वक्ष्यामि रणधर्म्मं सनातनम् ।

यादृशाय प्रवर्त्तयं यादृशं परिवर्त्तयेत् ॥

आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं द्विजम् ।

निघांसन्तं निघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

कोदण्डशस्त्रपाणिन्तु प्रहरन्तं द्विजं यदि ।

हन्यात्तमासुरं भावं हत्वा न ब्रह्महा भवेत् ॥

ब्रह्महा जायते यैस्तु हतेस्तत्त्वं शृणुष्व मे ॥

वचःसंखेयं नृपश्रेष्ठ ! काययज्ञे सनानने ।

विरथं विगतं यश्च विवर्णं विमुखस्थितम् ।

युद्धोत्साहहतं हत्वा ब्रह्महा जायते नरः ॥

विशस्त्रं विधनुष्कश्च तं भीतोऽस्मीतिवादिनम् ।

वर्णशाखाशुतांस्तान् हत्वा स ब्रह्महा भवेत् ॥

अन्याहतो न हन्तव्यो बालो वृद्धो नपुंसकः ।

तवाहं प्रवदन्मन्त्रशक्तृकृतोऽयं भीरवः ॥

तस्मादेतान् परिहरेच्छूरो धर्म्मभृतां वरः ।

सम्यग्यज्ञफलन्वीहन् हत्वासौ ब्रह्महा भवेत् ॥

शक्यन्तिह सन्दृष्टुं यज्ञैः क्रतुश्रुतेर्नृपाः ।

आत्मदेहपरित्यागः कर्त्तुं युद्धे सुदुष्करः ॥

ब्रह्महा शुभ्रतेऽपुष्टो देहं त्यक्त्वा रणाजिरे ।
न पुष्टी रणभग्नानां ऋते कचिन्महापथात् ॥
संग्रामे युधतो लक्ष्मीः कीर्तिः स्यात् स्वर्गति-
स्तथा ।

भग्नस्य तेऽपि नश्यन्ति महासत्यान्महारणात् ॥
तस्मान् सत्येन यत्किञ्चित् क्रियते तच्छुभप्रदम् ।
यज्ञं दानं व्रतं वापि संग्रामे नृपसत्तम ! ॥”

इत्याद्ये वङ्गपुराणे संग्रामप्रशंसा ॥ * ॥

अथ युद्धनिर्णयः ।

“यत्रायुद्धे ध्रुवं नाशी युद्धे जीवितसंशयः ।
नं कालमेकं युद्धस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
आत्मोदये विगृहीयात् चोभो नात्मवले यदि ।
यमने च प्रहर्त्तव्यं शत्रौ न तु विपर्यये ॥
स्वयं राज्ञा न योद्धव्यं येऽपि शस्त्रास्त्रको-
विदाः ।

मृता युद्धेषु दृश्यन्ते शक्तिभ्यः शक्तिमत्तराः ॥
रथयुद्धं समे देशे विषमे हस्तिसङ्गरः ।
अश्वयुद्धं भरौ देशे पत्तियुद्धं दुर्गमे ॥
अथये सर्वयुद्धं स्थानौकायुद्धं जलप्लुते ।
संहत्य योधयेदन्यान् कामं विस्तारयेद्ब्रह्मन् ॥
सूचीमुखमनीकं स्यादल्पं हि बहुभिः सह ।
अपि पञ्चाशतः शूरान् निघ्नन्ति परवाहिनीम् ।
येऽपि वा पञ्चषट्सप्तसहिताः क्षतनिश्चयाः ॥”

अथ युद्धासननिर्णयः ।

“अन्यद्वारा विपक्षन्तु विगृह्यासनमुच्यते ।
अरिं विगृह्य वा स्थानं विगृह्यासनमुच्यते ॥
अरेश्च विजिगीषोश्च विग्रहे ह्ययमानयोः ।
सन्धाय यदवस्थानं सन्धायसनमुच्यते ॥
उदासीने मध्यमे वा समाने प्रतिशङ्कया ।
एकीभूय यवस्थानं सम्भूयासनमुच्यते ॥
सर्वेषां प्रीतिजननं निजराष्ट्रस्य लक्षणम् ।
एतत् प्रीत्यासनं नाम सर्व्वासनमहत्तरम् ॥”

अथ दन्दयुक्तिः ।

“राज्ञो बलं नहि बलं दन्दमेव बलं बलम् ।
अप्यल्पबलवान् राजा स्थिरो दन्दबलाद्भवेत् ॥”

तथा च ।

“एकः शतं योधयति प्राकारस्यो धनुर्धरः ।
शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते ॥
अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत् पुनर्द्विविधं भवेत् ॥
यदैवमुचितं दन्दं गिरिनद्यादिसंश्रयम् ।
अकृत्रिममियं त्रयं दुर्लभमरिभूभुजाम् ॥
प्राकारपरिखारण्यसंश्रयं यद्बहिर्दिह ।
कृत्रिमं नाम विज्ञेयं लज्जालज्जानु वैरिणाम् ॥”

अथाकृत्रिमदन्दयुक्तिः ।

“अत्युच्चविस्तीर्णशिरा इरारोहः सकाननः ।
सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः ॥
सुखनिःसरणो दन्दः पञ्चताख्यो महीभुजाम् ।
नद्यो गभीरविस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु अवस्थिताः ॥
तन्मध्ये भूप्रदेशो यो नदीदन्दः स उच्यते ।
यद्यन्यच्चिरकालीनं दुर्लभविपिनादिकम् ।
तन्मध्यस्थिता भूमिर्दन्दत्वेनोपतिष्ठते ।
दन्दद्विमिति स्यात् यथापूर्वं महत्तरम् ॥”

कृत्रिमदन्दयुक्तिर्यथा,—

“यस्मिन्नाय्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा गहनोदकाः ।
तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं दन्दमारभेत् ॥
गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः ।
दन्दत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुयादसः ॥
विशालशालं सुघनं बहुकण्टकि सङ्कटम् ।
दन्दत्वेन समादिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम् ॥
अधोऽधो वध्यमानोऽपि कन्दरोऽल्पजलं सवन् ।
दन्दत्वेन समुद्दिष्टः स दुर्लङ्घ्यो हि भूभुजाम् ॥
सर्वतः परिखां कृत्वा निवन्धोपरि कन्दरम् ।
तज्जलप्लुतदेशत्वाज्जलदन्दं तदुच्यते ॥
एषामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य वन्धना ।
वर्षासृपगते वारि जलदन्दं ततो भवेत् ॥
एतयोरपि संमिश्रात् संमिश्रं दन्दमाचरेत् ।
आश्रित्य कृत्रिमं दन्दं बलवद्देरिणी दिशि ॥
अन्यत्र कृत्रिमं दन्दं कृत्वा नरपतिर्विशेत् ।
रथपतिर्यदा वैरी स्थलदन्दं तदाचरेत् ॥
गजाश्वनाथश्चैवैरी जलदन्दं तदाचरेत् ।
गिरिदन्दं नृपः सेवेत् यस्य स्याद्विविधो रिपुः ॥
सर्वं हि त्रिविधं युद्धं समासादुपादिच्यते ।
प्रतिराजस्य राच्यान्तं प्रकटे गुप्त एव च ॥
राच्यान्तं सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् ।
गुप्ते स्त्रीकोपसम्भारं संरक्षेदिति निश्चयः ॥”

अथ सामान्यतो गुणाः । तथा हि नीति-
शास्त्रम् ।

“सप्रवेशापसरणं दन्दमुत्तममुच्यते ।

अन्यत्र बन्दिशालेव न तादृग्वहमाश्रयेत् ॥

धनुर्दन्दं सहीदन्दं गिरिदन्दं तथैव च ।

मनुष्यदन्दसंलग्नं वनदन्दञ्च तानि षट् ॥”

अन्ये तु ।

“न दन्दं दन्दमित्याहुर्व्योद्दन्दं प्रकीर्तितम् ।

योद्दशून्यं हि यद्युद्धं न्तकायसमं हि तत् ॥”

अथान्यत्रापि ।

“यावत्प्रमाणं नगरं हि राज्ञां

ततो भवेदुत्तममध्यमान्धम् ।

त्रिंशज्जलज्जाष्टगुणोत्तरेण

चिदेशजानां धरणीपतीनाम् ॥”

गर्गस्तु ।

“यदन्यद्विविधं दन्दं प्रोच्यते धरणीभुजाम् ।

तेभ्य एवातिरिच्येत मन्त्रदन्दं विशेषतः ॥

अन्येषु देवाङ्गिनेषु मन्त्रदन्दाज्जयेन्मृगः ।

मन्त्रदन्दं हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम् ॥

यदैव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णं विषमञ्च तत् ।

सप्रवेशापसरणं तद्युद्धसत्तमं विदुः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्देशिकपर्यायः । रणः १ विवाक् २ विखादः ३
नदगुः ४ भरे ५ आक्रन्दे ६ आहवे ७ आजौ ८
एतनाज्यम् ९ अमीके १० समीके ११ सम-
सत्यम् १२ नेमधिता १३ सङ्काः १४ समितिः १५
समनम् १६ मीळ्ये १७ एतनाः १८ स्पृधः १९
मृधः २० एतसु २१ समतसु २२ समर्थे २३
समरणे २४ समीचे २५ समिधे २६ सङ्गे २७

सङ्गे २८ संयुगे २९ सङ्गधे ३० सङ्गमे ३१ वृत्र-
तूर्ये ३२ एजे ३३ आगौ ३४ शूरसातौ ३५
वाजसातौ ३६ समनीके ३७ खले ३८ खले ३९
पौखे ४० महाधने ४१ वाजे ४२ अजम् ४३
सङ्ग ४४ संयत् ४५ संवतः ४६ । इति षट्चत्वारिं-
शत् संग्रामनामानि । इति वेदनिघण्टौ
२ । १७ ॥

युद्धरङ्गः, पुं, (युद्धे रङ्गो रागोऽस्य ।) कार्तिकेयः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (युद्धस्य रङ्गः । युद्ध-
स्थलम् । यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १८ ।

“अन्योऽन्यं जग्निरे क्रुद्धाः युद्धरङ्गगता नराः ॥”)

युद्धसारः, पुं, (युद्धस्य सारः ।) घोटकः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

युध, य औ ड युद्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-

आत्म-अक-हनने सक-अनिट् ।) य ड,

युध्यते । औ, योद्धा । संमुखस्थितयोर्द्वयोः

सांग्रामिकरीत्या परस्परभिभवच्छा युद्धम् ।

युध्यते योधः कदाचिदेकस्य सह भावविव-

क्षायां युध्यते योधः परेण । कदाचिद्धननेऽपि

युध्यते चौरं राजा हन्तीत्यर्थः । यो भक्त-

पिण्डस्य कृते न युध्येदिति अस्माद्भावे किंपि

तमिच्छतीति क्ये तं करोतीति कण्ठादित्वात्

क्ये वा साध्यम् । इति दुर्गादासः ॥

युधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “युधिवुधिदृशः

किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति आनच् । स च

कित् ।) क्षत्रियः । इत्युणादिकोषः ॥ (रिपुः ।

इत्युज्जलदत्तः ॥)

युधिकः, त्रि, योद्धा । युधशब्दात् णिकप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

युधिष्ठिरः, पुं, (युधि संग्रामे स्थिरः । “गवि-

युधिभ्यां स्थिरः ।” ८ । ३ । ६५ । इति षत्वम् ।

“हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । ६ ।

इति सप्तम्या अलुक् ।) पाण्डवराजः । स कुन्ती-

गर्भे धर्माज्जातः । तत्पर्यायः । अजातशत्रुः २

शुल्लारिः ३ धर्मपुत्रः ४ अजमीठः ५ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ३७१ ॥ (मृगशपाभितप्तः

पाण्डुर्निरपत्यतया खिन्नचित्तः पुत्रार्थमेकदा

धर्मपत्नीं कुन्तीमुवाच । शुचिस्मिते ! अनपत्यो

हि न शुभलोकाद् इति विचिन्त्य त्वं मदुपका-

रार्थं केनापि पुत्रसत्त्वादयेति । एवमुक्ता कुन्ती

दृष्ट्वा च पत्युराग्राहातिशयं धार्मिकपुत्रलाभाय

दुःखासः प्रदत्तमन्त्रवलेन धर्ममाहूय तेन सङ्गता

युधिष्ठिरं पुत्रमलभत । यदुक्तं महाभारते । १ ।

१२३ । ५—८ ।

“संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्तिधरेण ह ।

लेभे पुत्रं वारारोहा सर्वप्राणभृतां हितम् ॥

रेन्ने चन्द्रसमायुक्ते सुहृत्तैर्भविजितेऽद्यमे ।

दिवा मध्यगते सूर्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते ॥

सन्तुष्टयशसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।

जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी ॥

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ॥

विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ।

युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ॥”
अथ गच्छति काले धृतराष्ट्रेण यौवराज्ये
स्थापितोऽयं दयादाक्षिण्यादिगुणपरस्मरया
प्रजासु लब्धकीर्तिरनुजैः सह सुखमुवास । अथ
जतुहदाहानन्तरं त्यक्तराज्यो हृपदराज्य-
मभिगम्य द्रौपदीं सानुजः परिणीय पुनः
स्वराज्यमागतवान् । ततः कृष्णसहायो राज-
स्ययज्ञकरणाय दुर्जयान् जरासन्धप्रभृति-
नृपतीन् हत्वा राजसूयेष्टिं समापयामास ।
ततोऽस्त्यापरवशदुष्योधनमतानुसारिणा कैतव-
पटुना शकुनिना सह दूतं कृत्वा पराजितो-
ऽनुजैर्भीमादिभिः पत्न्या द्रौपद्या च सहितो
द्वादशवर्षं वनवासाय एकवर्षमज्ञातवासाय च
प्रस्थितो द्वैतवनमश्रुवास । ततो द्वादशवर्षेर्वन-
वासजातं महत् कष्टमनुभूय अज्ञातवासायं
त्रयोदशवर्षं विराटनगरमधिवसन् पुनः कृष्ण-
सहायः स्वराज्यप्राप्त्यर्थं महतीं चेष्टां कृतवान् ।
कृतेऽपि यत्ने यदा विगुणग्रहो दुष्योधनो
राज्यादिकं न दत्तवान् तदा लब्धसैन्यबलौऽसौ
कुरुक्षेत्रं महत् युद्धं कृत्वा विनाश्य च दुष्यो-
धनादीन् हस्तिनाधिपतिः सम्राट् बभूव ।
अथाश्वमेधादिना सुरगणान् परितोष्य षट्-
त्रिंशद्वर्षं राज्यसुखमनुभूतवान् । ततः प्रभासे
विप्रशपात् यदुवंशचयमाकर्ण्यतिनिर्लिखः
षट्त्रिंशद्वर्षवयस्कं अर्जुनपौत्रं परीक्षितं
स्वराज्येऽभिषिच्य उत्तरामार्गेण स्वर्गारोहणं
कृतवानिति । तथाच देवीभागवते । २ । ८ ।
१५-१७ ।

“देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानां क्षयं तथा ।
गमनाय मतिं चक्रे राजा हेमाचलं प्रति ॥
षट्त्रिंशद्वर्षिकं राज्ये स्थापयित्वा तत्रासुतम् ।
निर्जगाम वनं राजा द्रौपद्या भ्रातृभिः सह ॥
षट्त्रिंशच्चैव वर्षाणि कृत्वा राज्यं गजाङ्गवे ।
गत्वा हिमाचले षट् ते जहुः प्राणान्
पृथासुताः ॥”

अस्यान्यद्विषेविवरणन्तु महाभारतादौ विस्त-
रशो द्रष्टव्यम् ॥)

युधीयः त्रि, योद्धा । युधधातोरीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
युष्मः, पुं, (युध्यते इति युध्यते येनेति वा । युध् +
“इधियुधीन्दिदसिष्याधूसृभ्यो मक् ।” उणा०
२।१४४। इति मक् ।) संग्रामः । धनुः । इति
मेदिनी ॥ वाणः । इत्युणादिकोषः ॥ योद्धा । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ५५ । ५ ।

“स इन्द्रहानि समिथानि मज्जना
कृणोति युष्मा औजसा जनेभ्यः ॥”

“युष्मः योद्धा ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥) शेष-
संग्रामः । शरभः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

युप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-
करणम् । य, युप्यति । इर्, अयुपत् अयोपीत् ।
युषादित्वात् ड इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

युयुक्खुरः, पुं, (युर्निन्दितः युक् योजनास्य । तादृशः
खुरो यस्य ।) क्षुद्रव्याघ्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युयुधानः, पुं, (युध्यतेऽसौ । युध् + “सुत्तियुधिभ्यां
सन्वच् ।” उणा० २ । ६१ । इत्यानच् किल्कार्यं
सन्वत्कार्यश्च ।) सात्विकः । यथा,—

“शैनेयस्तु शिनेर्नप्ता युयुधानश्च सात्विकः ॥”

• इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इन्द्रः । क्षत्रियः । इति संचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः ॥ त्रि, योद्धा च ॥

युवकः, पुं, युवा । युवन्शब्दात् कन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

युवगणः, पुं, (युष्मां गण आश्रयत्वेनास्त्यस्य । युव-
गण + अर्श आद्यच् ।) युनो गणस्थव्रणविशेषः ।
वयस्फोडा इति भाषा । यथा,—

“युवगणो वयगणः स्यात् वयस्फोटाङ्गवे द्वयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

युवजानिः, पुं, (युवतिर्जाया यस्येति । “जायया-
निङ् ।” ५।४।१३। इति निङ् ।) युवतीपतिः । यथा,
“युवजानिर्धनुष्याणिर्भूमिष्ठः खविचारिणः ।
रामो यच्चदृष्टो हन्ति कालकल्पशिलीमुखः ॥”

इति भट्टिः । ५ । १३ ॥

युवतिः, स्त्री, (युवन् + “यूनस्तिः ।” ४ । १ । ७७।
इति तिः ।) प्राप्तयौवना ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले ४ अङ्के ।

“शुश्रूषस्व गुरुन् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेऽनुत्सुकिनी
यान्तेवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुल-

स्याधयः ॥”)

युवती, स्त्री, (यु + श्रुट् + डीप् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी । ४ । १ । ७७ । कृदिति डीप् । इत्यु-
ज्जलदत्तः । १ । १५६ ।) प्राप्तयौवना । यथा,
वृहत्संहितायाम् । ७५ । ४ ।

“यो यं विचिन्तयति यानि स तन्मयत्वं
यस्मादतः सुभगयेव गता युवत्यः ॥”)

तत्पर्यायः । युवतिः २ युनी ३ तरुणी ४ तलुनी
५ दिक्करी ६ धनिका ७ धनीका ८ मध्यमा ९
दृष्टरजाः १० मध्यमिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ ईश्वरी १२ वर्था १३ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५११ ॥ वयस्या १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
तस्या लक्षणादि यथा,—

“आषोडशाङ्गवेदाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”

इति कालिदासः ॥

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृहत् वृद्धा मरणमादिशेत् ॥
निदाघशरदोऽबाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”

योग्या युवती । इति राजवल्लभः ॥ स्त्रीसा-
मान्यम् । यथा । प्रमदा चेति विज्ञेया युवतिश्च
तथा स्मृतेति भागुरिः । प्राग्यौवना युवति-
रिति वात्स्यायनः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
२ । ६ । ८ ॥ * हरिद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

युवतीष्टा, स्त्री, (युवतीनामिष्टा ।) स्वर्णयुधिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

युवनाम्बः, पुं, सूर्यवंशीयराजविशेषः । स च
गौरीगर्भे प्रसेनजितो जातः मान्वाटपिता च ।
यथा,—

“तस्याः प्रसेनजिज्जज्ञे लेभे भार्या पतिव्रता ।

गौरी नामाभिषप्ता सा नदीभूता तरङ्गिणी ।

तस्यां प्रसेनजिज्जज्ञे युवनाम्बं मङ्गीपतिम् ॥

यावत् सूर्य उदेति स यावच्च प्रतितिष्ठति ।

सर्वं तदयौवनाम्बस्य मान्वातुः क्षेत्रमुच्यते ॥”

इति वल्हिकपुराणे सगरोपाख्यानाध्यायः ॥

युवनाम्बजः, पुं, (युवनाम्बात् जातः । जन् + हः ।)

मान्वाटराजः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६४ ।

युवराजः, पुं, भाविबुद्धविशेषः । तत्पर्यायः ।

मैत्रेयः २ अजितः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपुत्रः । तत्पर्यायः । कुमारः २ भर्तृ-

दारकः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥ युवा

बालो राजा यूनां वा राजा युवराजः । सख्य-

होराज्ञ इति घः । कुमारयति कुमारः ।

स्यात् कुमार कुमाल तु क केलौ अन् ।

भर्तृदारकः पुत्रः भर्ता चासौ दारकश्चेति

वा भर्तृदारकः । दारको भेदके शिष्टाविति

निगमः । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ७३ । १६ ।

“मयि जायेत यः पुत्रः स भवेत्तदनन्तरम् ।

युवराजो महाराज ! सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥”)

युवा, [न्] त्रि, (यौतीति । यु + “कनिन्

युवधितचिराजिधन्विदुप्रतिदिवः ।” उणा०

१ । १५६ । इति कनिन् ।) तरुणः । (यथा,

मनौ । २ । १२० ।

“जह्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्यविर

आयति ।

प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”)

श्रेष्ठः । निसर्गबलशाली । इति मेदिनी । ने, ११३ ॥

युवा, [न्] पुं, (यौतीति । यु + कनिन् ।)

यौवनावस्थाविशिष्टः । षोडशवर्षात् त्रिंशद्वर्ष-

पर्यन्तवयस्कः । इति केचित् ॥ षोडशवर्षात्

सप्ततिवर्षपर्यन्तवयस्कः । यथा,—

“आषोडशाङ्गवेदालस्तुरुणस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”

इति भरतधृतस्मृतिः ॥

(“आषोडशाङ्गवेदालः पञ्चत्रिंशत् युवा नरः ।”

इति हारीते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

तत्पर्यायः । वयस्यः २ तरुणः ३ । इत्यमरः ।

२।६।४२ ॥ वयस्यः ४ तलुनः ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ गर्भरूपः ६ वेटकः ७ । इति जटा-

धरः ॥

युष्म, भजने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ सौत्रधातु-

रयम् । (पर०-सक०-सेट् ।) योषित युष्मद् ।

इति दुर्गादासः ॥

युष्मद्, (योषति भजतीति । युष् + “युष्मसिभ्यां
मदिक् ।” उणा० १ । १३८ । इति मदिक् ।)

यूका

यूथभ

यूपः

सर्वनामयुष्मच्छब्दः। तस्य त्रिषु लिङ्गेषु
समानि रूपाणि। (एकविंशतिविभक्तिषु तस्य
रूपाणि।) यथा। त्वम् १ युवाम् २ यूयम् ३।
त्वाम् ४ युवाम् ५ युष्मान् ६। त्वया ७ युवाभ्याम्
८ युष्माभिः ९। तुभ्यम् १० युवाभ्याम् ११
युष्मभ्यम् १२। त्वत् १३ युवाभ्याम् १४ युष्मत् १५।
तव १६ युवयोः १७ युष्माकम् १८। त्वयि १९
युवयोः २० युष्मासु २१। (द्वितीयाचतुर्थी-
षष्ठीनामेकवचनद्विवचनबहुवचनविभक्तिषु तस्य
रूपान्तराणि यथा। द्वितीयैकवचने त्वा।
चतुर्थीषष्ठ्योरैकवचने ते। आसां द्विवचने वाम्।
आसां बहुवचने वः। श्लोकपादे वाक्यादौ
च-वा-हा-ह-एव-शब्दयोगे अदर्शनाद्यदृश्य-
धातुयोगे च न स्युः।) इति व्याकरणम् ॥
यथा,—

“युष्मत्कृते खड्गनाञ्जनानि।

शिरो महीयं यदि याति यातु।

नीतानि नाशं जनकामनायं

दृष्टाननेनापि दृष्टाननानि ॥”

इति सुक्तिवादे गदाधरः ॥)

यः, स्त्री, यूपः। इति हेमचन्द्रः। ३। ६८ ॥

यूकः, पुं, (यौतीति। यु + “अजियुधूनीभ्यो
दीर्घश्च।” उणा० ३। ४७। इति कन्
दीर्घश्च।) मत्कुणः। इति जटाधरः ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये।

“यूका सलाटमयान्ति वलिं नाश्रन्ति वायसाः।

येषां वापि रतिर्नास्ति यातारस्ते यमालयम् ॥”)

यूका, स्त्री, (यूक + स्त्रियां टाप्।) मत्कुणः।

यज्ञी इति उकुण इति च भाषा। तत्पर्यायः।

केशकीटः २ खेदजः ३ घटपदः ४। इति

राजनिर्घण्टः ॥ पाली ५ बालकर्मिः ६। इति

जटाधरः ॥ (यथा, मनौ १। ४५।

“खेदजं दंशमशकं यूकामजिकमत्कुणम्।

उष्णशोषजायन्ते यच्चान्यन् किञ्चिदोदृष्टम् ॥”

क्रिमिविशेषः। तद्यथा,—

“नामतो विंशतिविधा बाह्यास्तत्र मलोद्भवाः।

नितप्रमाणसंस्थानवर्णाः केशास्तराश्रयाः ॥

बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिख्याश्च नामतः।

द्विधा ते कीटपिडकाः कण्ठगण्डान् प्रकुर्वते ॥”

इति माधवकरसंग्रहोत्तरविनिश्चये क्रिम्यधि-
कारे ॥

“क्रिमयो द्विविधाः प्रोक्ता बाह्याभ्यन्तरसम्भवाः।

बाह्या यूकाः प्रविष्टाः स्युः किञ्चुलकास्तथा-

न्तराः ॥

समधा हि भवेद्बाह्याः षड्धा चान्तःसमुद्भवाः।

तेषां वक्ष्यामि संभूतिं बाह्यानाभ्यन्तरं नृणाम् ॥

रूचादति बलात् खेदाच्चिन्तया शोचनादपि।

कफघातुसमुद्भवास्तृणा यूका भवन्ति हि ॥

यूकाः कृष्णाः पराः श्वेतास्तृतीयाश्चर्मणि

स्थिताः।

सूक्ष्मातिविकटा रूचाश्चर्मभाश्चर्मयूकिकाः ॥

चतुर्थी विन्दुकी नाम वृत्तुला सूत्रसम्भवा।

मत्कुणाद्याश्च पञ्चम्यो बाह्योपद्रवकारिणः ॥
यूका मस्तकसंस्थाने श्वेता वस्त्रनिवासिनी।
चर्मयूका नेत्रचर्मैः सूक्ष्मैः रोमणि यष्टिका ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
यूकानाशकौषधं यथा, कामरत्ने।

“विडङ्गगन्धोत्पलकल्कयोगात्

गोमूत्रसिद्धं कटुतैलमेतत्।

अभ्यङ्गयोगेन शिरोरुहाणां

यूकादिलीक्षाप्रचयं निहन्ति ॥

गोमूत्रेण बलामूललेपो यूकानिवारणः।

पारदं मर्दयेन्निष्कृष्टाण्यधुस्तरजद्वैः ॥

नागवल्लीद्वैत्रैश्चाथ वस्त्रखण्डं प्रलेपयेत्।

तद्दृक्स्वं वेश्येन्मौलौ धार्यं यामत्रयं तथा ॥

यूका पतन्ति निःशेषान्मस्तकान्नात्र संशयः।

दिनिशानवनीतेन लेपाभ्यौलौ प्रकण्डुरुत् ॥

नीलोत्पलं तिलं यष्टि सर्पपं नागकेशरम्।

धात्रीफलं समं पिष्ट्वा लेपो यूकाविनाशनः ॥

निशागन्धकगोमूत्रं विडङ्गकटुतैलकम्।

पारदेन समं मर्दय लेपो यूकानिवारणः ॥”

इति केशस्य यूकादिनिवारणम् ॥

परिमाणभेदः। यथा, मार्कण्डेये ४६। ३७।

“परमाणुः परं सूक्ष्मं चसरं गुल्महरीजः।

वालागश्चैव निष्काश्च यूकां चाथ यवोदरम् ॥”)

यूतिः, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

“करोमि वो वहिर्युतीन् पित्रध्वं पाणिभि-

रैः ॥”)

यूथं, स्त्री, (यु + “ऊतियुतिजितिसातिहेतिकीर्त्त-
यश्च।” ३। ३। ६७। इति क्तिन् निपातनादीर्घ-
त्वश्च।) मिश्रणम्। इति सुगन्धोदधाकर-
णम् ॥ (यथा, भट्टिकार्ये ७। ६६।

यूथिका, स्त्री, (यूथं पुष्पवृन्दमस्या अस्तीति। यूथ
+ ठन्। टाप्।) पाठा। इति राजनिर्घण्टः।
अम्बानकः। इति मेदिनी। के, १४४ ॥ पुष्प-
विशेषः। यू इ फुल इति भाषा ॥ (यथा, मेघ-
दूते १। २८।

“विश्रान्तः सन् ब्रजवननदीतीरजानानि सिञ्चन्

उद्यानानां नवजलकण्ठैर्युथिकाजालकानि ॥”)

तत्पर्यायः। गणिका २ अम्बला ३ मागधी ४।

सा पीता चेत् हेमपुष्पिका। इत्यमरः। २।

४। ७१ ॥ यथो ५ प्रहसन्ती ६। इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ शिखण्डिनी ७ वासन्ती ८। इति

रत्नमाला ॥ बालपुष्पिका ९ बहुगन्वा १०

भृङ्गानन्दा ११। अस्या गुणाः। स्वादुत्वम्।

शिशिरत्वम्। शर्करार्तिपित्तदाहलघनाना-

स्त्वग्दोषनाशित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च।

“यूथीयुगं हिमं तित्कं कटुपाकं सरं लघु।

मधुरं तुवरं हृद्यं पित्तघ्नं कफवातलम्।

व्रणाससुखदन्ताक्षिशिरोरोगविषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः।

“पटोलशूलमुनिषमययुथिका

वटातिसुक्ताङ्गुरमिन्दुवारजम् ॥”)

यूथी, स्त्री, (यूथ + अश्र आद्यच्। ततो डीप्।)

युथिका। इति शब्दरत्नावली ॥

यूथीनः, पुं, (यूथं पातीति। यूथ + खः।)

यूथपः। इति शब्दचन्द्रिका ॥

यूथिः, स्त्री, योगम्। मिश्रणम्। इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

यूनी, स्त्री, (युवन् + डीप्। “श्वयुवमघोनाम-

तद्धिते ॥” ६। ४। १३३। इति वस्य उत्वम्।)

युवनी। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“यूनी काममयी हुनोति हृद्यं वैध्यभावा-

दधूः ॥”

इति कलापे श्वयुवमघोनाश्चेति सूत्रे कुलचन्द्रः ॥

यूपः, पुं, स्त्री, (यौति मिश्रयतीति। यूथते युष्यते-

ऽस्तिन्निति ऋग्भाष्ये सायणः। १। ५१। १४।

यदा, यु + “कुयुभ्यां च। उणा० ३। २७। इति

पः दीर्घत्वश्च।) यज्ञे पशुवन्धनकाष्ठम्। इत्य-

मरः। २। ४। ४१ ॥ तस्य परिमाणादियं यथा।

सूतौ।

“चतुर्हस्तो भवेद्यूपो यज्ञवृक्षसमुद्भवः।

वृत्तुलः शोभनः स्थूलः कर्तव्यो दृष्यमौलिकः ॥”

भविय्ये।

“विल्लस्य वकुलस्यैव कलौ यूपः प्रशस्यते ॥”

इति सामवेदितृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥

यूपः, पुं, (यु + पः। दीर्घश्च।) जयस्तम्भः। याग-

स्तम्भः। इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, रघुवैश्व १। ३८।

“संग्रामनिर्विघ्नसहस्रबाहु-

रश्चादृष्टद्वीपनिखातयूपः।

अनन्यसाधारणराजशब्दो

बभूव योगी किञ्च कार्त्तवीर्यः ॥”)

यूपकटकः, पुं, (यूपस्य कटक इव।) यज्ञसमाप्ति-
सूक्तं पशुवन्मायर्थं यज्ञभूमौ यत् काष्ठमारो-
प्यते स यूपः तस्य शिरसि वलयाकृतिर्दमरुका-
कृतिर्वा यः काष्ठविकारः सः। यूपस्य ले निहित-
लोहवलय इति केचित्। इति भरतः॥ तत्-
पर्यायः। चणालः २। इत्यमरः॥ २। ७। १८॥

यूपकर्णः, पुं, (यूपस्य कर्ण इव।) यूपैकदेशः।
तत्पर्यायः। वृतावनिः २। इति हेमचन्द्रः॥
३। ४८६॥

यूपदः, पुं, (युपाय इः।) खरिदवृक्षः। इति
त्रिकाण्डशेषः॥

यूपदमः, पुं, (युपाय दमः।) खरिदवृक्षः। इति
शब्दरत्नावली॥ रक्तखदिरः। इति राज-
निर्घण्टः॥

यूपलक्ष्यः, पुं, (यूपो लक्ष्य उपवेशनार्थमस्य।)
पत्नी। इति शब्दमाला॥

युपायः, क्ली, (युपस्यायम्।) युपस्याग्रभागः।
तत्पर्यायः। तर्म्म २। इत्यमरः॥ २। ७। १६॥

यूष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-पर०-सक०-
सेट्।) षष्ठस्त्री। यूषति। इति दुर्गादासः॥

यूषं, पुं, क्ली, (यूष् + कः।) सुज्ञादिकाधरसः।
इत्यमरः॥ ३। ५। ३५॥ यूषोऽन्तःस्यादिः।

चवर्गादिष्वेति सुकुटः। इति भरतः॥ *॥
अथ सुज्ञयूषगुणाः।

“सुज्ञयूषोऽभिदो हृद्यः शुद्धानां त्रिणिनामपि।
पथ्यो बलाश्रयित्तो ज्वरहा च कृताकृतः॥

अस्नेहलवणं सर्वमकृतं कटुकैर्विना।
विज्ञेयं लवणस्नेहकटुकेः संस्कृतं कृतम्॥

स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागघाडवः।
रुचिकृत्तुपाकश्च दोषाणामविरोधकः॥” *॥

मसूरयूषगुणाः।
“मसूरयूषः संग्राही वृंहो स्वादुः प्रमेहजित्।
पित्तश्लेष्मज्वरहरस्तथातीसारनाशनः॥” *॥

कुलथयूषगुणाः।
“कुलथयूषोऽनिलहा शर्कराश्लरिनाशनः।
तूणीप्रतूणीकासाशोऽगुल्ममेदःकफापहः॥” *॥

अस्नेहसह माषयूषगुणाः।
“अस्नेहमाषो गुरुर्मेदो वातघ्नो दीपनो मतः॥
अथ खड्गयूषः।

“तक्रं कपित्थचाङ्गेरीमरिचानाजिचित्रकैः।
सुपक्रं खड्गयूषोऽयमयं काम्बलिकोऽपरः॥” *॥

खड्गकाम्बलिकयूषगुणाः।
“दध्यस्त्रो लवणस्नेहतिलमाषविपाचितः।
खड्गकाम्बलिकौ यूषौ ग्राहिवातकफापहौ॥”

इति राजवल्लभः॥ *॥
अपि च। अथ यूषस्य विधिर्गुणाश्च।

“अष्टादशगुणो नौरे शमीधान्यद्वयो रसः।
विरलान्नो घनः किञ्चित् पेधातो यूष उच्यते।

उक्तः स एव निर्यूहो रुचिकृत्तु विशेषतः॥”
यूषस्य प्रकारान्तरमाह।

“कल्कदशपलं शुण्ठीं पिप्पलीं चार्द्धकार्षिकीम्।
वारिप्रस्थेन विपचेत्तद्वो यूष उच्यते॥”

अथमर्थः। यूषान्नं पलमिदं तत् कल्कीकृतं
शुण्ठी पिप्पली च समुदितार्द्धकार्षिकी कल्की-
कृता उभयमपि प्रस्थमितेन वारिणा पचेत्।
तद्वो यूषः।

“यूषो बल्यो लघुः पाके रुच्यः कण्टः कफा-
पहः॥”

अथ सुज्ञयूषविधिः। वृन्दटीकायां तन्त्रान्तरे।
“सुज्ञानां द्विपलं तोये द्रवतमर्द्धाङ्गकोष्मते।

पादस्यं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तत्॥
युक्तं सैन्धवविश्वामित्राध्वान्यकैः पादकांशिकैः।

कणाजीरकयोश्चूर्णाङ्गाणैर्नावचूर्णितम्।
संस्कृतो सुज्ञयूषोऽयं पित्तश्लेष्महरो मतः॥” *॥

अथ सुज्ञयूषगुणाः।
“सुज्ञानामुत्तमो यूषो दीपनः प्रीतिलो लघुः।
त्रणोऽयन्नरुग्दाहकफपित्तज्वरामहत्॥” *॥

अथ सुज्ञामलकयूषगुणाः।
“सुज्ञामलकयूषस्तु भेदी पित्तानिलापहः।
लङ्गदाहशमनः शीतो मूर्च्छाश्रममहापहः॥”

मसूरयूषगुणाः पूज्यवत्। इति भावप्रकाशः॥
(तथा च।

“कुलथयूषो मधुरः कषायः
कफं सपित्तं विनिहन्ति शीघ्रम्।

मेहाश्लरी पायुजमेदहन्ता
सन्दीपनो मूत्रविशोधनश्च॥

आण्क्ययूषं मधुरश्च शीतं
विशेषतो वातनिवारणश्च।

श्लेष्मापहं पित्तहरं नराणां
कृमिं निहन्त्यादपि दारुणश्च॥

शीतलं मधुरं मौद्गं यूषं पित्तविकारजित्।
वातदोषहरं प्रोक्तं ज्वराणां शमनं परम्॥

मासूरो ग्राहको यूषो वृंहो स्वादुः प्रमेह-
जित्॥

पित्तश्लेष्मज्वरघ्नः स्यात्तथातीसारनाशनः॥
कषायं कटुकक्षौणं वातघ्नं पुंखदोषहत्।

रक्तपित्तं निहन्त्यानु चणानां यूषमुच्यते॥
घनं सवातं कफकृष्णायूषं स पित्तकृत्।

अस्नं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने॥
अन्यानि चैव शस्तानि कौलस्थान्युषितानि च।

मसूरास्त्रिपुटा वल्याः कलायादाश्च वर्जिताः॥”
इति यूषविधिः॥ *॥

इति हारिते प्रथमस्थाने नवमेऽध्याये॥
“ज्ञेयः पथ्यतमश्चापि सुज्ञयूषः कृताकृतः।

स तु दाडिममृद्वीकायुक्तः स्याद्रागघाडवः॥”
“पटोलनिम्बयूषौ तु कफमेदोविशोषिणौ।

पित्तघ्नौ दीपनौ हृद्यौ कृमिकृच्छज्वरापहौ॥
श्लासकासप्रतिश्याय प्रसेकारोचकज्वरान्।

हन्ति मूलकयूषस्तु कफमेदोगलामयान्॥
कुलथयूषोऽनिलहा श्लासपीनसनाशनः।

तूणी प्रतूणी कासाशोऽगुल्मोदावर्तनाशनः॥
दाडिमामलकैर्यूषो हृद्यः संशमनो लघुः।

आभिजननोऽमूर्च्छामेदोघ्नः पित्तघातजित्॥
सुज्ञामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः।

यवकोलकुलस्थानां यूषः कण्ठोऽनिलापहः॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः॥)

.. पुं, (यूषतीति। यूष् + कः।) त्रक्षदावृक्षः।
इति शब्दरत्नावली॥

येष, ऋ ड यत्ने। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट्।) अन्तःस्थादिः। ऋ-

अयियेषत्। ड, येषते यियेषे। इति दुर्गा-
दासः॥

योक्ता, [ऋ] त्रि, योगकर्त्ता। इति युजधातोः
कर्त्तरि लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम्। ३०। १४।

“मन्यवेऽयस्तापं क्रोधाय निसरं योगाय योक्तारं
श्लोकायाभिसर्त्तारम्॥”

“योक्तारं योगकर्त्तारम्॥” इति तद्भाष्यम्॥
योक्तं, क्ली, (युज्यतेऽनेनेति। युज् + “दास्त्रीशस्यु-

युजस्तुदेति।” ३। २। १८२। इति ण्।)
युगेन सह ईशादण्ड आबध्यते अनेन तत्।

योत् दडि इति भाषा। तत्पर्यायः। आवन्धः२
योत्रम् ३। इत्यमरः॥ २। ६। १३॥ (यथा-

ऋग्वेदे। ५। ३३। २।
“सत्वं न इन्द्र धियमानो अर्केऽहरीणां वृषन्

योक्तमग्नेः॥”
“योक्तं नियोजनरञ्जुं अश्रः आश्रयसि।” इति

तद्भाष्ये सायणः॥ मन्यनरञ्जुः। यथा-
रामायणे। १। ४५। १८।

“ततो निश्चित्य मथनं योक्तं कृत्वा च वासु-
किम्।

मन्यानं मन्दरं कृत्वा ममस्युरमितौजसः॥”
योगः, पुं, (युज ममाधौ + भावादौ यथायथं षञ्।)

सन्नहनः। उपायः। ध्यानम्। सङ्गतिः।
युक्तिः। इत्यमरः॥ ३। ३। २२॥ (प्रेम।

यथा, देवीभागवते। ३। १५। १३।
“स्त्रीयान् गुणान् प्रविततान् प्रवदंस्तदासौ

तो प्रेमदामनुचकार च योगयुक्तः॥”
“योगयुक्तः प्रेमयुक्तः।” इति तट्टीकायां नील-

कण्ठः॥ क्लृप्तम्। इति मनुः। ८। ११५॥
अस्य प्रमाणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम्॥) अपू-

र्वार्थसम्प्राप्तिः। वपुःस्थैर्यम्। प्रयोगः। विष्क-
म्भादिः। भेषजम्। विश्वध्वातकः। द्रव्यम्।

कार्मणम्। इति मेदिनी॥ नैयायिकः। घनम्।
इति हेमचन्द्रः॥ चारः। सूत्रम्। इति

त्रिकाण्डशेषः॥ *॥ (येन वाक्यं युज्यते स
योगः। यथा,—

“तैलं पिवेच्चान्तवत्किनिम्ब-
हिंसाभयावृक्षकपिप्पलीभिः।

सिद्धं बलाभ्याश्च सदेवदारु
हिताय निदं गलगण्डरोगी॥

सिद्धं पिवेदिति प्रथमं वक्तव्यं तृतीयपादे सिद्धं
प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदावामेकीकरणं

योगः।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टिमेऽध्याये
सुश्रुतेनोक्तम्॥) अथ सप्तविंशतियोगानां

नामानि। यथा,—

“विष्कम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभन-
स्तथा ।
अतिगण्डः सुकर्म च धृतिः शूलस्त्येव च ॥
गण्डो वृद्धिर्भवस्वैव व्याघातो हर्षणस्तथा ।
वज्रश्चाष्टकं यतीपातो वरीयान् परिधः शिवः ।
सिध्यः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रो वैधृतिस्तथा ॥”
तेषां वर्चनीयभागा यथा, —
“परिधस्य त्वजेदहं शुभकर्म ततः परम् ।
त्वजाहौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैधृतिरतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”
अथ विष्कम्भादियोगानयनक्रमः ।
“रवीन्द्रयोगलिप्ताभ्यो योगा भोगभाजिताः ।
गतगम्याश्च षष्टिमा नाभ्यो मुक्तन्तरोद्भूताः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥
विष्कम्भादिरुप्रविशतिसङ्ग्रहकालविशेषः । तत्-
साधनमाह ।

“ग्रहकलाः सरवीन्द्रकलाहृताः
खखगजैश्च भयोगमिती क्रमान् ।
अथ हृता खगतेष्वविलिप्तिका
निजजवेन गतागत नाडिकाः ॥”
इति भास्कररौप्यसिद्धान्तशिरोमणौ गणिता-
ध्यायः ॥ * ॥ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातु-
मिच्छते तस्य कलाः कार्य्याः । तथा चन्द्रार्कयो-
र्योगस्य कलाः कार्य्याः । उभयत्र प्रताष्टकेन
कृते प्रथमस्थाने गतमानि । द्वितीयस्थाने गत-
योगाः । अथ यान्यवशिष्टानि गतानि खख-
हारच्युतानि गम्यानि स्युः तेषां गतानां सम्ब-
न्धिन्यां विकलाः खखगतिभिर्भाज्याः । यत्कथ्यते
सा गतनाडिका भवन्ति । यद्येव्याणां विकला
भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति । इति मिता-
क्षरानाम्नी तन्कृतटीका ॥ आनन्दयोगो
यथा । भौमपराक्रमे ।
“अश्विनो सह सूर्यग सोमे नृगशिरस्तथा ।
अश्लेषा भौमवारेण बुधे हस्तः प्रकीर्तितः ॥
अतुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे ।
वारुणं शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्तितः ॥”
योगवरा यथा । दीपिकायाम् ।

“भूमिपुत्तार्क्योरद्वि नन्दा मरु-
द्धारुणाद्रान्त्यचित्राह्मलाभिभिः ।
भार्गवेणाङ्क्योरद्वि भद्रा
भवेत् फल्गुयुग्मोऽसंयुता ॥
सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगो-
पेन्द्रगुर्विन्द्रयाभ्यामिजिह्वाजिभिः ।
गोप्यतेरद्वि रिक्ता च युक्ता यदा
विश्वप्रकाशियुक्पित्रादिव्युभिः ॥
सूर्यसुतस्य दिनं यदि पूर्णा
ब्रह्मदिनाधिपतिद्विणेः स्यात् ।
योगवरास्त्रिभिरेव समेताः
सर्वसमीहितसिद्धिनिधुताः ॥”
अथमेव त्रयस्तयोगः ॥ * ॥ अथान्तयोगः ।

“ध्रुवगुरुकरमूलापौष्णभान्यर्कवारे
हरियुगविधियुग्मे फल्गुनी भाद्रयुग्मे ।
दिवसकरतुरङ्गौ सञ्जरीनाथवारे
गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौले
दहनविधिशताख्यामैत्रं सौम्यवारे
मरुददितिभपुष्यामैत्रं जीववारे ।
भगयुगजयुगम्भो विष्णुमैत्रे सिताहे
श्वसनकमलयोनी सौरिवारेऽनृतानि ॥
यदि विष्टियतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृत्यतेऽनृतयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥
सर्वदेशाविशेषेण फलं स्याच्छुभयोगजम् ॥
अनृतं सिद्धियोगश्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत् ।
तद्दिनन्तु भवेदुष्टं मधुसर्पियथा विषम् ॥” * ॥
अथ सिद्धिदम्भपापयमघटयोगाः । यथा, —
“नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजाकर्कष-
वारेः प्रशस्ताः ।
सूर्येशाशामिण्डुडसुनिमित्तियथोर्कादि-
वारेः प्रदम्भाः ॥”
राजमार्तण्डे ।

“मासा रुद्रादिशो रामा षट्पञ्चसुनयस्तथा ।
दहन्ते तिथयः सप्त रथादिसप्तभिर्ग्रहेः ॥”
अपि च ।
“द्वादशकयुता भवेदशुभदा सोमेन चैकादशी
भौमे चापि युता तथैव दशमी नेष्टा तृतीया
बुधे ।
षष्ठी नेष्टफलप्रदा मरुगुरौ शुके द्वितीया तथा ।
सर्वारम्भविनाशविज्जनना सूर्यात्मजे सप्तमी ॥
पापोर्काहे विषाखात्रयमसुदुपम्याद्वि
चित्राचतुष्कं
तोयं विश्वाभिजिज्ञं त्वथ कुजदिवसे स्वत्रयं
विश्वरुद्रौ ।
ज्ञाहे मूला विशाखा यमधनतुरगान्त्यानि जैवे
रहिण्यादां यमेन्द्रशतभमय भृगोरद्वि पुष्या-
त्रयेन्द्रौ ॥
सौराहे हस्तयुगार्क्यमयमजल्युक्पौष्णपुष्या-
धनानि
घण्टोऽखण्डर्क्षयुक्ते खण्डपतिदिने सौम्यवारे
रथ्यमापि ॥” * ॥

अथोत्पाटादियोगाः ।
“रथादिविधियुक्ता विशाखादिचतुष्टयः ।
उत्पाटा नृत्यवः काणा अमृतानि यथा-
क्रमम् ॥”

अथ करकचायोगः ।
“वाजिचित्रोत्तराषाढा मूलपाशीज्यभान्तकाः ।
सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः स्मृताः ॥”
अथ नृत्ययोगः ।
“आदित्यभौमयोर्नन्दा भद्रा शुक्रशशाङ्कयोः ।
बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्णा च नृत्यदा ॥”
अथ यमघटादीनां वर्च्यकालनिर्णयः ।
“यमघटे त्वजेदहौ नृत्यौ द्वादश नाडिकाः ।
अन्येषां पापयोगानां मध्याह्नात् परतः शुभम् ॥”

अथ शुभचन्द्रेण करकचादिशान्तिः ।
“अयोगेषु च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत् ।
अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धिहता इमे ॥
करकचा नृत्ययोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे ।
शुभे चन्द्रे प्रणश्यन्ति वृत्ता वज्रहता इव ॥” * ॥
विरुद्धयोगानां देशविशेषे प्रतिप्रसवो यथा ।
श्रीपतिः ।

“विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा
नक्षत्रवारप्रभवाश्च ये वै ।
हृनाङ्गवज्रेषु खण्डेषु बध्याः
शेषेषु देशेषु न ते विरुद्धाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अथ क्रियायोगः । सुनय ऊचुः ।
“दुःखाम्भमनाः पुरुषाः प्राप्य ब्रह्म महालयम् ।
उत्तरेषुर्भवाम्भोधिं तथा त्वमनुचिन्तय ॥
इत्युक्तः स तदा प्राह क्रियायोगं महात्मनाम् ।
नराणामुपकाराय दुःखविच्छित्तिकारकम् ॥
वद्विरुधाच्च ।

आराधयध्वं विश्वेशं जगतां कारणं परम् ।
केशवन्तत्रिरापेक्षा यवमुक्तं प्रवास्यथ ॥
इष्टा पूजानमस्कारैः शुश्रूषाभिरहर्निशम् ।
ब्रतोपवामैर्विविधैर्वाङ्मनानाञ्च तर्पणैः ॥
तेस्तेस्वात्महितैः कामैर्ये स्वचेतसि तुष्टिदाः ।
भवेयुरपरिच्छेदादाराधयत केशवम् ॥
तन्निष्ठास्तद्गतधियस्तत्कर्माणस्तदाश्रयाः ।
तद्दृष्ट्यस्तन्मनसः सर्वस्मिन् स इति म्रियतः ॥
समस्तान्यथ कर्माणि तत्र सर्व्वात्मनात्मनि ।
संन्यस्यध्वं स वः कर्त्ता समस्तावरणजयः ॥
परः पराणां परमः स एको
नरोत्तमो यस्य पदम् भिन्नम् ।
चराचरं विश्वमिदं समन्ता-
दचिन्त्यरूपन्तपरिग्रहं यत् ॥

तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगेन वाङ्मनाः ।
अग्नौ मोक्षं परं जग्मुस्तस्मात्तत्क्षोजकारणम् ॥
संसारार्णवमग्नानां विषयाक्रान्तचेतसाम् ।
विष्णुप्रीतं विना नान्यत् किञ्चिदस्ति परायणम् ॥
उत्तिष्ठंस्तिनय हरिं ब्रजंस्तिनय केशवम् ।
सुज्जंस्तिनय गोविन्दं स्वपंस्तिनय माधवम् ॥
यूयमेकाग्रचित्ता हि संश्रिता मधुसूदनम् ।
जन्ममृत्युजरायाहं संसारं सन्तरिष्यथ ॥
क्रियायोगपराणीह सुक्तिकार्याण्यनेकशः ।
समाराध्य जगन्नाथं राजानो मोक्षमाप्नुयुः ॥”
इति वद्विपुराणम् ॥ * ॥

अथ योगसाधनम् । केशिध्वज उवाच ।
“योगस्वरूपं खाण्डिक्य ! श्रूयतां गदतो मम ।
यत्र स्थितो न व्यवते प्राप्य ब्रह्मलयं मुनिः ॥
मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गि मुक्तेर्निश्चिधं तथा ॥
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुने ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूयं परेश्वरम् ॥
आत्मभावं नयत्येवं तद्ब्रह्मस्थायिनं मुने ।
विकार्येष्वात्मनः शक्त्या लोहमाकर्षको यथा ॥

आत्मप्रयत्नसाधेया विशिष्टा या मनोगतिः ।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ॥
एवमत्यन्तवैशिष्ट्ययुक्तधर्मोपलक्षणः ।
यस्य योगः स वै योगी सुमुचुरभिधीयते ॥
योगयुक्तं प्रथमं योगी युञ्जानः सोऽभिधीयते ।
विनिव्यन्नसमाधिस्तु परब्रह्मोपलब्धिवान् ॥
यद्यन्तरायदोषेण दुष्यते चास्य मानसम् ।
जन्मान्तरेऽभ्यसतो मुक्तिः पूर्वस्य जायते ॥
विनिव्यन्नसमाधिस्तु मुक्तिं तत्रैव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगान्निदग्धकर्मा च यो-

रचिरात् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च सत्यास्तेयापरिग्रहान् ।
सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वं मनो नयन् ॥
स्वाध्यायशौचसन्तोषतपांसि नियतात्मवान् ।
कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥
एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विसु-

क्तिदाः ॥

एकं भद्रासनादीनां समास्थाय गुणैर्युतः ॥
यमाख्यैर्नियमाख्यैश्च युञ्जीत नियतो यतिः ॥
प्राणायामनिलं वश्यमभ्यासात् कुरुते तु यत् ।
प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एव च ॥
परस्परैणाभिभवं प्राणापानौ यदानिलौ ।
कुरुतः सद्भिधानेन तृतीयः संयमात्मयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थूलरूपं द्विजोत्तमः ।
आलम्बनमनन्तस्य योगिनोऽभ्यसतः सूक्ष्मम् ॥
शब्दादिष्वनुरक्तानि निगृह्यान्नाणि योगवित् ।
कुर्व्यान्निन्तानुकारीणि प्रत्याहारपरायणः ॥
वश्यता परमा तेन जायतेऽतिचलात्मनाम् ।
इन्द्रियाणामवश्यैस्तेन योगी योगसाधकः ॥
प्राणायामेन पवनैः प्रत्याहारेण चेन्द्रियैः ।
वशीकृतैस्ततः कुर्व्यात् स्थितं चेतः शुभाश्रये ॥

श्रीखाण्डिक्य उवाच ।

कथ्यतां मे महाभाग ! चेतसो यः शुभाश्रयः ।
यदाधारमशेषं तद्वन्ति दोषफलोद्भवम् ॥

श्रीकेशिध्वज उवाच ।

आश्रयश्चेतसो ब्रह्म द्विधा तच्च स्वभावतः ।
भूप ! मूर्तममूर्तं च परस्वापरमेव च ॥
त्रिविधा भावना विप्र विश्वमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्माख्या कर्मसंज्ञा च यथा चैवोभयात्मिका ॥
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवास्या त्रिविधा भावभावना ॥
सनन्दनादयो ब्रह्मभावभावनया युताः ।
कर्मभावनया चान्ये देवाद्याः स्थावराश्चराः ॥
हिरण्यगर्भादिषु च ब्रह्मकर्मात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥
अक्षीणेषु समस्तेषु विशेषज्ञानकर्मसु ।
विश्वमेतत् परं चान्यद्भेदभिन्नदृष्टौ नृप ॥
प्रत्यक्षमितभेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेदं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तच्च विष्णोः परं रूपमरूपस्याजमचरम् ।
विश्वस्वरूपवैरूप्यलक्षणं परमात्मनः ॥

न तद्योगयुजा शक्यं नृप ! चिन्तयितुं यतः ।
ततः स्थूलं हरे रूपं चिन्त्यं यद्विश्वगोचरम् ॥
हिरण्यगर्भो भगवान् वासवोऽथ प्रजापतिः ।
मरुतो वसवो रुद्रा भास्करास्तारका गृहाः ॥
गन्धर्व्यचरदैत्याद्याः सकला देवयोनयः ।
मनुष्याः पशवः श्रैलाः समुद्राः सरितो द्रुमाः ॥
भूप भूतान्यशेषाणि भूतानां ये च हेतवः ।
प्रधानादि विशेषान्तं चेतनाचेतनात्मकम् ॥
एकपादं द्विपादं बहुपादमपादकम् ।
मूर्तमेतद्वरे रूपं भावनात्रितयात्मकम् ॥
एतत् सर्वमिदं विश्वं जगदेतच्चराचरम् ।
परं ब्रह्मस्वरूपस्य विष्णोः शक्तिसमन्वितम् ॥
विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चेन्नञ्जाख्या तथापरा ।
अविद्या कर्मसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते ॥
यया चेन्नञ्जशक्तिः सा चेष्टिता नृप ! सर्वगा ।
संसारतापानखिलानवाप्नोत्यनुसन्ततान् ॥
तथा तिरोहितत्वाच्च शक्तिः चेन्नञ्जसंज्ञिता ।
सर्वभूतेषु भूपाल ! तारतम्येन लक्ष्यते ॥
अप्राणवत्सु स्वल्पात्पास्यावरं ततोऽधिका ।
सरीसृपेऽपि तन्मोऽपि अतिशक्त्या पतन्निषु ॥
पतन्निष्यो मृगास्तेभ्यः स्वशक्त्या पशवोऽधिकाः ।
पशुभ्यो मनुजाश्चातिशक्त्या पुंसः प्रभाविताः ॥
एभ्योऽपि नागगन्धर्वा यक्षाद्या देवता नृप ! ।
शक्रः समस्तदेवेभ्यस्ततश्चापि प्रजापतिः ॥
हिरण्यगर्भोऽति ततः पुंसः शक्रुपलक्षितः ।
एतान्यश्वरूपस्य तस्य रूपाणि पार्थिव ! ॥
यतस्तच्छक्तियोगेन युक्तानि नभसा यथा ।
द्वितीयं विष्णुसंज्ञस्य गौगिध्यं महामते ॥
अमूर्तं ब्रह्मणो रूपं यत् सदित्युच्यते बुधैः ।
समस्ताः शक्तयश्चेता नृप यच्च प्रतिष्ठिताः ॥
तद्विश्वरूपरूपं वै रूपमन्यद्वरेर्महत् ।
समस्तशक्तिरूपाणि तत् करोति जनेश्वर ! ॥
देवतार्थेऽमनुष्यादिचेष्टावन्ति खलीलया ।
जगतासुपकाराय न सा कर्म निमित्तजा ।
चेष्टा तस्याप्रमेयस्य व्यापिन्ययाहतात्मिका ॥
तद्रूपं विश्वरूपस्य तस्य योगयुजो नृप ! ।
चिन्त्यमात्मविशुद्धार्थं सर्वकिल्बिषनाशनम् ॥
यथामिरुद्धतश्चिखः कर्तुं दहति सानिलः ।
तथा चित्ते स्थितो विष्णुर्योगिनोऽसर्वकिल्बिषम् ॥
तस्मात् समस्तशक्तौनामाधारे तच्च चेतसः ।
कुर्वीत संस्थितिं सा तु विज्ञेया शुद्धधारणा ॥
शुभाश्रयः सचित्तस्य सर्वगस्य तथात्मनः ।
त्रिभावभावनातीतो मुक्तये योगिनां नृप ॥
अन्ये च पुरुषयात्र ! चेतसो ये यथाश्रयाः ।
अशुद्धास्ते समस्तास्तु देवाद्याः कर्मयोनयः ॥
मूर्तं भगवतो रूपं सर्वपाशश्रयनिस्पृहम् ।
एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तच्च धार्यते ॥
तच्च मूर्तं हरे रूपं यादृक्चिन्त्यं नराधिप ! ।
तच्छ्रुयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥
प्रसन्नचारुवदनं पद्मपत्रायतेक्षणम् ।
सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥
समकर्णान्तविन्यस्तचारुकर्णविभूषणम् ।

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवस्त्रसम् ॥
बलीत्रिभङ्गिना मयनाभिना चोदरेण वै ।
प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथवापि चतुर्भुजम् ॥
समस्थितारुजङ्घ्रि सुस्थिराडधिकराभुजम् ।
चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥
किरीटचारुकरकटककादिविभूषितम् ।
शार्ङ्गशङ्खगदाखड्गचक्राचलवयान्वितम् ॥
चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाध्यायात्ममानसम् ॥
तावदयावद्दृष्टीभूता तत्रैव नृप धारणा ॥
ब्रजतस्तिष्ठतोऽन्यदा स्नेह्या कर्म कुर्वतः ।
नापयाति तदा चित्तात् सिद्धां मन्वेत तां तदा ॥
ततः शङ्खगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।
चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षस्त्वचकम् ॥
सा यदा धारणा तद्दृष्टव्यान्ववती ततः ।
किरीटकेयूरमुखैर्भूषणे रहितं स्मरेत् ॥
तदेकावयवं देवं चेतसापि पुनर्विधः ।
कुर्व्यात्ततोऽवयविनि प्रणिधानपरो भवेत् ॥
तद्रूपप्रत्ययेवैकसन्ततिश्चान्यनिस्पृहा ।
तद्भावं प्रथमेरङ्गैः षड्भिर्निष्पादते नृप ॥
तस्यैव कल्पनाहीनं स्वरूपग्रहणं हि यत् ।
मनसा ध्याननिष्पादं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
विज्ञानं प्रापकं प्राप्य परे ब्रह्मणि पार्थिव ! ।
प्रापणीयस्तथैवात्मा प्रचीणाशेषभावनः ॥
चेन्नञ्जः करणी ज्ञानं करणं तेन तस्य तत् ।
निष्पाद्य मुक्तिकार्यं वै कृतकृत्यं निवर्तते ॥
तद्भावभावमापन्नस्ततोऽसौ परमात्मना ।
भवत्यभेदी भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत् ॥
विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥
इत्युक्तस्ते मया योगः स्वाखण्डिक्य ! परिच्छेत्ते ॥
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्मकृतयोगो यथा ।

“सुखं योगासनं कृत्वा बभूव संपुटाञ्जलिः ।
पुलकाङ्कितसर्वाङ्गः सासु नेत्रोऽतिदीनवत् ॥
इडां सुषुम्नां मेधाश्च पिङ्गलां नलिनो ध्रुवाम् ।
नाडीषट्कश्च योगेन निरुध्य च प्रयत्नतः ॥
मूलाधारं स्वाधिष्ठानं मणिपूरमनाहतम् ।
विशुद्धं परमाज्ञाख्यं षट्चक्रं निरुध्य च ॥
लङ्घनं कारयित्वा च तं षट्चक्रं क्रमादिधिः ।
ब्रह्मरन्ध्रं समानीय वायुवहं चकार ह ॥
निरुध्य वायुं मेधाान्तामानोय हृदयाम्बुजम् ।
तं वायुं भ्रामयित्वा च योजयामास मेधया ॥
एवं कृत्वा तु निष्पन्दो यो दत्तो हरिणा पुरा ।
जजाप परमं मन्त्रं तं तस्यैकादशाक्षरम् ॥
सुहृत्तश्च जपं कृत्वा ध्यायं ध्यायं पदाम्बुजम् ।
ददर्श हृदयाम्बोजे सर्वं तेजोमयं सुतं ॥
तत्तेजसोऽन्तरे रूपमतीवसुमनोहरम् ।
द्विभुजं सुरलीहस्तं भूषितं पीतवाससा ॥
श्रुतिमूलस्थलन्यस्तज्ज्वलन्मकरकुण्डलम् ।
ईषडाख्यं प्रसन्नाख्यं भक्तानुग्रहकातरम् ॥
नवीनजलदाकारस्यामसुन्दरविग्रहम् ।
स्थितं जनुषु सर्वेषु निर्लिप्तं सात्त्विकपिण्डम् ॥

स्वाभारामं पूर्णकामं जगद्गापि जगत्परम् ।
सर्वस्वरूपं सर्वेषां बीजरूपं सनातनम् ॥
सर्वाधारं सर्ववरं सर्वशक्तिमन्वितम् ।
सर्वाराध्यं सर्वगुरुं सर्वमङ्गलकारणम् ॥
सर्वमन्त्रस्वरूपं सर्वसम्पत्करं वरम् ।
यद्दृष्टं ब्रह्मरन्ध्रे च हृदि तद्बहिरेव च ।
दृष्ट्वा च परमाश्चर्यं तुष्टाव परमेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णखण्डे २० अध्यायः ॥*॥
अथ ध्यानयोगः । हरिरुवाच ।

“अथ योगं प्रवक्ष्यामि मुक्तिमुक्तिकरं परम् ।
ध्यायिभिः प्रीयते ध्येयो ध्यानेन हरिरीश्वरः ॥
तत् शृणुष्व महेशान् । सर्वपापविनाशनम् ।
विष्णुः सर्वेश्वरोऽनन्तो यद्भूमिपरिवर्जितः ॥
वासुदेवो जगन्नाथो ब्रह्मात्मा अहमेव तु ।
देहिदेहस्थितो नित्यः सर्वदेहविवर्जितः ॥
देहधर्मविहीनश्च चराचरविवर्जितः ।
षड्विधेषु स्थितो द्रष्टा श्रोता वाता ह्यतीन्द्रियः ॥
तद्वर्त्मरहितः सृष्टा नामगोत्रविवर्जितः ।
मन्ता मनःस्थितो देवो मनसा परिवर्जितः ॥
मनोधर्मविहीनश्च विज्ञानाढ्य एव च ।
बोद्धा बुद्धिस्थितः साक्षी सर्वबोधविवर्जितः ॥
बुद्धिधर्मविहीनश्च सर्वः सर्वगतोऽमलः ।
सर्वप्राणविनिर्मुक्तः प्राणधर्मविवर्जितः ॥
प्राणिप्राणो महाशान्तो भवेन परिवर्जितः ।
अहङ्कारादिहीनश्च तद्वर्त्मपरिवर्जितः ॥
तत्साक्षी तन्निर्यन्ता च परमानन्दरूपकः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्त्वात्साक्षी तद्विवर्जितः ॥
तुरीयः परमो धाता द्रूपो गुणवर्जितः ।
सुक्तो बुद्धो जनयापी सत्य आत्मास्रहं शिवः ॥
एवं ये मानवा विज्ञा ध्यायन्तीश्वरं पदम् ।
प्राप्नुयुक्ते च तद्रूपं नात्र कार्या विचारणा ॥
इति ध्यानं मया ख्यातं तव शङ्कर ! सुव्रत ! ।
पठेद्य एतन् सततं विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इति गारुडे १४ अध्यायः ॥

अथाष्टाङ्गयोगः ।

“सुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् सन्निपातददे शृणु ।
यमाः पञ्च त्वहिंसाद्या अहिंसा प्राण्यहिंस-
नम् ॥
सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं स्वाग्रहं परम् ।
अमैथुनं ब्रह्मचर्यं सर्वव्यागोऽपरिग्रहः ॥
नियमाः पञ्च सत्याद्या वाङ्माभ्यन्तरं दिधा ।
शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपस्त्रिभ्यन्यहः ॥
स्वाध्यायः स्यान्मन्त्रजापः प्रणिधानं हरैर्यजिः ।
आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मरुज्ययः ॥
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगर्भकः ।
अगर्भात् सगर्भस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
एवं दिधा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद्रेचकस्त्रिधा ॥
जघुर्दादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ।
षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रौघनम् ।
ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद्धारणा मनसो धृतिः ॥
अहं ब्रह्मैवस्थानं समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥

अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत्त्वमसि केवलम् ॥
अहं ब्रह्मास्रहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
अहं मनो बुद्धिमरुदहङ्कारादिवर्जितम् ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तादिमुक्तं च्योतिस्तदीयकम् ।
नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
इति ध्यायन् विमुच्यते ब्राह्मणो भववन्धनात् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।

“एतत्ते कथितं ज्ञानं योगश्चेमं निबोध मे ।
यं प्राप्य ब्रह्मणो योगी शाश्वतानन्दतां व्रजेत् ॥
प्रागात्मैवात्मना जेयो योगिनां स हि दुर्लभः ।
कुर्वीत तत्त्वये यत्नं तस्योपायं शृणुष्व मे ॥
प्राणायामैर्देहदोषान् धारणाभिश्च किंलिखम् ।
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्
गुणान् ॥

यथा पञ्चतथातूनां भातानां दह्यते मलम् ।
तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिरहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलकं । शृणुष्व मे ॥
लघुर्दादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषोन्मेषयो मात्रा तालो लघ्वत्तरो मतः ।
प्राणायामस्य संख्यार्थं स्मृतो द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमेन जयेत् स्वेदं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषादुक्तमात् ॥
मृदुत्वं सैवमानास्तु सिंहशार्ङ्गलङ्कजराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं मत्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी च्छन्देन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मानुषान् ।

तद्विषिष्टः पवनः किंलिखं न गृणां तमुम् ॥
तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
श्रूयतां सुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
ध्वस्तिः प्राप्तिस्तथा संवित् प्रसादश्च महौपते ।
स्वरूपं शृणु वै तेषां कथ्यमानममुक्तमात् ॥
कर्मणामिष्टदुष्टानां जायते फलसंशयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥
ऐहिकामुष्मिकान् कामान् लोभमोहात्मकांश्च
यान् ।

निरुध्यास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कालिकी ॥
अतीतानागतानर्धान् विप्रकटतिरोहितान् ।
विज्ञानातीन्द्रस्यैर्ज्ञानाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति संविदम् ।
तदा संविदिति ख्याता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं येनास्य मनः पञ्च च वायवः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महौपाल ! प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमासनम् ॥
पद्ममण्डसनं वापि तथा स्वस्तिकमासनम् ।
आस्थाय योगी युञ्जीत कृत्वा च प्रणवं हृदि ॥
समः समासनो भूत्वा संहृत्य चरणानुभौ ।
संयतास्यस्तथा चोक्तं सम्यग्विष्टभ्य वाग्यतः ॥
पाणिभ्यां लिङ्गवृषणावस्य शन् प्रयतः स्थितः ।
किञ्चिदुन्नामितशिरा दन्तैर्दन्तान्न संस्पृशेत् ।
संपश्यन्नासिकायं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥
रजसा तमसो वृत्तिं सत्वेन रजसस्तथा ।
संस्थाप्य निर्मले सत्वे स्थितो युञ्जीत योगवित् ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः प्राणादीन् मन एव च ।
निरुध्य समवायेन प्रत्याहारसुपक्रमेत् ॥
यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
स त्वात्मरतिरेकस्थः पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥
सवाङ्माभ्यन्तरं शौचं निष्पाद्याकण्ठनाभितः ।
पूरयित्वा बुधो देहं प्रत्याहारसुपक्रमेत् ॥
प्राणायामा दश द्वौ च धारणा साभिधीयते ।
दिधारणा स्मृतो योगो योगिभिस्तत्त्वदृष्टिभिः ॥
तथा वै योगयुक्तस्य योगिनो नियतात्मनः ।
सर्वं दोषाः प्रणश्यन्ति स्वस्थश्चैवोपजायते ॥
वीचते च परं ब्रह्म प्राकृतांश्च गुणान् पृथक् ।
योमादिपरमाणूँश्च तथात्मानमकल्मषम् ॥
इत्थं योगी जिताहारः प्राणायामपरायणः ।
जितां जितां शनैर्भूमिमारोहेत यथा शृङ्गम् ॥
दोषान् व्याधिं तथा मोहमाक्रान्ता भूरनि-
र्जिता ।

विवर्हयति नारोहेतस्माद्भूमिमनिर्जिताम् ॥
प्राणानामुपसरोधात् प्राणायाम इति स्मृतः ।
धारणेत्युच्यते चेयं धार्यते यन्मनोऽनया ॥
शब्दादिभ्यः प्रवृत्तानि यदद्याणि जितात्मभिः ।
प्रत्याह्रियन्ते योगेन प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥
उपायश्चात्र कथितो योगिभिः परमर्षिभिः ।
येन व्याध्यादयो दोषा न जायन्ते हि योगिनः ॥
यथा तोयार्थिनस्तोयं यन्त्रनालादिभिः शनैः ।
आपिवेद्युस्तथा वायुं पिवेद्योगी जितश्रमः ॥
प्राणाभ्यां हृदये वायुं तृतीये च तथोरसि ।
कण्ठे मुखे नासिकायां नेत्रभूमध्यमूर्धसु ॥
किञ्चित्तस्मात् परस्मिन् धारणा परमा स्मृता ।
दर्शिता धारणाः प्राप्य प्राप्नोत्यक्षरसाभ्यताम् ॥
नाभातः क्षुधितः आन्तो न च व्याकुललोचनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र ! योगी सिद्धार्थमात्मनः ॥
नातिशीते न चैवोष्णे हृन्ने नाश्वनिनात्मके ।
कालेष्वेतेषु युञ्जीत न योगं ध्यानतत्परः ॥
सशब्देऽग्निजलाभ्यासे जीर्णे गोष्ठे चतुष्यथे ।
शुष्कपर्णचये नद्यां प्रस्रजाने ससरीरूपे ॥
समये कूपतीरे वा चैत्यवल्लीकसञ्चये ।
देशेष्वेतेषु तत्त्वज्ञो योगाभ्यासं विवर्जयेत् ॥
सत्त्वस्थानुपपत्तौ च देशकालविवर्जिते ।
नासतो दर्शनं योगे तस्मात्तं परिवर्जयेत् ॥
दोषानेताननादृत्य मृदुत्वादयो युनक्ति वै ।

विप्राय तस्य ये दोषा जायन्ते तान्निबोध मे ॥
 वाधिर्यं जडतालोपः स्मृतेर्म कलमन्वता ।
 ज्वरश्च जायते सद्यस्तद्वदज्ञानयोगिनः ॥
 प्रमादाद्योगिनो दोषा यथेत्युच्यन्ति क्लृप्तम् ।
 तेषां नाशाय कर्तव्यं योगिनां तं निबोध मे ॥
 स्निग्धां यवागमलुष्कां मुक्ता तत्रैव धारयेत् ।
 वातगुल्मप्रशान्त्यर्थं गुदावर्त्ते ततो दधि ॥
 यवागुल्मापि पवने वायुग्रन्थीन् परिचिपेत् ।
 तद्वत् कम्पे महाशैलं स्थिरं मनसि धारयेत् ॥
 विघाते वचसो वापि वाधिर्यं श्रवणेन्द्रिये ।
 तथैवास्त्वफलं ध्यायेत्तृणात्तो रसनेन्द्रिये ॥
 यस्मिन् यस्मिन् रुजा देहे तस्मिंस्तदुपकारि-
 णीम् ॥
 धारयेद्धारणासुखं शीतां शीते विदाहिनीम् ॥
 कीलं शिरसि संस्थाप्य काष्ठं काष्ठेन ताड-
 येत् ॥
 लुप्तस्मृतेः स्मृतिः सदो योगिनस्तेन जायते ॥
 द्यावापृथिवौ वायुग्री व्यापिनावनुधारयेत् ।
 अमावस्यात् सत्त्वजातादाघ्रास्थितिचिकित्-
 सितम् ॥
 अमावस्यं सत्त्वमन्तर्योगिनं प्रविशेत् यदि ।
 वायुमिधारणा चैवं देहसंस्थं विनिर्देहेत् ॥
 एवं सर्वस्मिन् कार्या रक्षा योगविदा नृप ! ।
 धर्माध्याकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ॥
 प्रवृत्तिलक्षणा ख्याता योगिनो विस्मयात्तथा ।
 विज्ञानं विलयं याति तस्माद्गोप्याः प्रवृत्तयः ॥
 अलौक्यमारोग्यमनिसुरत्वं
 गन्तुः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम् ।
 कान्तिः प्रसादः सरसौम्यता च
 योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि चिह्नम् ॥
 अनुरागं जनो याति परोक्षे गुणकीर्त्तनम् ।
 न विभ्यति च सत्त्वानि सिद्धिलक्षणासुत्तमम् ॥
 शीतोष्णादिभिरत्युग्रैर्यस्य बाधा न जायते ।
 न भीतिमेति चान्येभ्यस्तस्य सिद्धिरुपस्थिता ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे योगचिकित्सानाम ३६
 अध्यायः ॥ (तथा च ।
 ईश्वर उवाच ।
 “मय्येकचित्तता योग इति पूर्वं निरूपितम् ।
 साधनान्यष्टधा तस्य प्रवक्ष्याम्यधुना शृणु ॥
 यमाश्च नियमास्तावदासनान्यपि षण्मुख ! ।
 प्राणायामस्ततः प्रोक्तः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
 ध्यानं तथा समाधिश्च योगाङ्गानि प्रचक्षते ।
 अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥
 यमाः संक्षेपतः प्रोक्ता नियमाः शृणु पुत्रक ! ।
 तपः स्वाध्यायसन्तोषः शौचमीश्वरपूजनम् ॥
 नियमाः कथिता तस्मै ! योगसिद्धिप्रदायिनः ।
 सर्वेषामेव भूतानामक्षेपजननं हि यत् ॥
 अहिंसा कथिता सद्भिर्योगसिद्धिप्रदायिनी ।
 यथार्थकथनं सत्यमस्तेयमधुना शृणु ॥
 चौर्येण वा बलेनापि परस्वहरणं च यत् ।
 स्तेयमिच्छते सद्भिरस्तेयं तस्य वर्जनम् ॥
 सर्वत्र मैथुनत्यागो ब्रह्मचर्यमिहोच्यते ।

द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि यथेच्छया ॥
 अपरिग्रह इत्युक्तो योगसिद्धेस्तु साधनम् ।
 चान्द्रायणादिना यत् शरीरस्य च शोधनम् ॥
 तत्तपः कथितं पुत्र ! साध्यायमधुना शृणु ।
 प्रणवः शतरुद्रीयं तथाथर्वेश्वरः शिखा ॥
 एतेषां यो जपः पुत्र ! स्वाध्याय इति कीर्त्तितः ।
 यदृच्छालाभसन्तुष्टः सन्तोष इति पश्यते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे चापि शुद्धिः शौचं विधीयते ।
 स्तुतिसरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः ॥
 मयि भक्तिर्दृष्टा पुत्र एतदीश्वरपूजनम् ।
 यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः संक्षेपात्तु विस्तरात् ॥
 यमैश्च नियमैर्युक्तो योगी मोक्षाय संस्तुतः ।
 स्थिरबुद्धिरसंस्पृष्टः पूर्वमासनमभ्यसेत् ॥
 पद्मकं स्वस्तिकं पीठं सैहं कौकुटकौश्वरम् ।
 कौर्मं वज्रासनं चैव वैयाघ्रं चाङ्गचन्द्रकम् ॥
 दण्डं तार्क्ष्यासनं शूलं खड्गं सुहरमेव च ।
 मकरं त्रिपथं काष्ठं स्थाणुर्वा हस्तिकर्णिकम् ।
 भीमं वीरासनं चापि वाराहं मृगवैशिकम् ॥
 क्रौञ्चं चानालिकं चापि सर्वतोभद्रमेव च ।
 इत्येतान्यासनान्यत्र सप्तविंशतिसंख्याया ॥
 योगसंसिद्धिहेतोस्तु कथितानि तवानघ ! ॥
 एषामेकतरं बद्धा गुरुभक्तिपरायणः ।
 हृन्दातीतो जयेत्प्राणानभ्यासक्रमयोगतः ॥
 अन्तश्चराणां वायूनां बाह्याभ्यररोधनम् ।
 प्राणायाम इति प्रोक्तो द्विविधः स च कथ्यते ॥
 अगर्भश्च सगर्भश्च तयोराद्योऽजयः स्मृतः ।
 द्वितीयः सजयः प्रोक्तो ध्रुवं यादृतिमात्मभिः ॥
 रेचकः शून्यकश्चैव पूरकः कुम्भकस्तथा ।
 एवं चतुर्विधो भेदः प्राणायामेऽत्र स्मरिभिः ॥
 अस्त्रनां नाड्यः प्रोक्ता गमागमलयात्रयाः ।
 रेचनाद्रेचकः प्रोक्तः शून्यकस्तु यथास्थितः ॥
 पूरकः पूरणाद्वायोस्तन्निरोधाच्च कुम्भकः ।
 देहिनो दक्षिणे भागे पिङ्गला नाडिका
 स्मृता ॥
 पित्तयोनिरिति ख्याता भागुस्तत्राधिदैवतम् ।
 दक्षिणेतरेगा या च इडा सा नाडिका स्मृता ।
 देवयोनिरिति ख्याता चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥
 एतयोर्बभूवोर्मध्ये सुषुम्ना नाम विश्रुता ॥
 पञ्चसूत्रनिभा नाडी कार्याख्या ब्रह्मदैवतम् ।
 ततः शून्यं निरालम्बं मध्ये स्वात्मनि योजयेत् ॥
 बाह्यस्याद्रोधनाद्वायोः शून्यकत्वं विनिर्दिशेत् ।
 चन्द्रदैवतया भूयः पित्तदैवतसुत्तमम् ॥
 आप्यायनं भवेत्तेन ज्ञावनं कल्मषस्य तु ।
 आपूर्योदरसंस्थं तु उच्चैर्वायुं निरोधयेत् ॥
 कुम्भकः कुम्भवत्स्य द्रेचको वर्त्तितस्य च ।
 उत्क्षिप्य प्रयतो वायुमजदैवत्यमानयेत् ॥
 अङ्गुष्ठायान्तमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रेण मोचयेत् ।
 सङ्कोच कूचिकाचक्रमूर्ध्नि नीत्वा रसाञ्जयम् ॥
 संक्षोभ्य शुद्धिर्नी सत्यक्ततो ब्रह्मगुह्यं नयेत् ।
 अनेन शोधयेन्मागंमैश्वरं विमलं सुनिः ॥
 क्रमेणाभ्यासयोगेन योगसंसिद्धिभागभवेत् ।
 सुसुप्तां सदा वत्स ! योगाङ्गं योगसिद्धये ॥

विद्याय वह्निमार्गं तु अङ्गुल्यास्तु शनैः शनैः ।
 सौम्येनाकर्षयेद्वायुं नाभावाकृष्य धारयेत् ॥
 धारयन्नियतप्राणो योगेश्वर्यममन्वितः ।
 जायते वत्सरादोगी जरामरणवर्जितः ॥
 वायुमाकर्षयेद्वाह्यं वामया चोदरं भवेत् ।
 नाभिनासान्तराध्यायं स्थिः प्राणांश्च जयेद्-
 ध्रुवम् ॥
 मनःस्थैर्यं भवेद्वत्स ! त्रिषु स्थानेषु धारणात् ।
 अङ्गुष्ठनाभिनासाग्रे वायुं योगी जितासनः ॥
 अपानं कटिदेशे तु पृष्ठतो वै विनिर्दिशेत् ।
 सदा तत्रैव सन्धेय एष वायुजयक्रमः ॥
 रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च न विद्यते ।
 निरालम्बे मनः कृत्वा चणान्त्राणजितो भवेत् ॥
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
 निग्रहः प्रोच्यते यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥
 यद्यत् पश्यति तत्सर्वं पश्येदात्मवदात्मनि ।
 प्रत्याहारः स वै प्रोक्तो योगसाधनसुत्तमम् ॥
 कर्मेन्द्रियाणां पञ्चाणां पञ्चमादेतरे जने ।
 यदि तत्र स्थिरो लोको मनो याति तदालयम् ॥
 उद्धातान् दृष्ट पञ्चैव कारयेद्धारणां बुधः ।
 प्राणवायुं निवार्यैव मनः स्थैर्येऽन्तरे चिपेत् ॥
 देवांश्च सिद्धान् गन्धर्वान्श्चाराणान् खेचरान्
 गणान् ॥
 षण्सासाभ्यासयोगेन सूक्ष्मज्योतिः प्रपश्यति ॥
 दृष्टे न स्याज्जरा मृत्युः सर्वज्ञश्च प्रजायते ।
 स्फोटोऽस्या नाडिका प्रोक्ता कुर्मलोकस्तदा-
 न्तरे ॥
 उच्चार्य विन्दतत्त्वं तु तस्यान्ते गुणवत् स्मरेत् ।
 भूतं भयं भविष्यञ्च वर्त्तमानञ्च दूरतः ॥
 ज्ञानं यत्तद्वैवर्त्तनं स्फोटोऽस्य ज्ञानमभ्यसेत्
 ललाटे स्पर्धेद्दृष्टे सदाशिवमनुस्मरेत् ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशं जटाजूटेन्दुशेखरम् ।
 पञ्चवक्त्रं दशभुजं सर्पयज्ञोपवीतिनम् ॥
 ध्यात्वैवमात्मनि विभुं ध्यानं तत् स्मरयो विदुः ।
 ततोऽन्मनस्त्वं भवति न शृणोति न पश्यति ॥
 न जिघ्रति न स्पृशति न किञ्चिद्वा समीक्षते ।
 गुह्योऽस्य स्थानेषु वायुं नासां विचिन्तयेत् ॥
 ईशोऽहमिति योगीन्द्रः परानन्दैकविग्रहः ।
 जरामरणनिर्मुक्तः शिव एव भवेन्मुनिः ॥
 गमनागमनाभ्यां यो ह्रीनो वै विषयोज्झितः ।
 एकान्तरोन्मनीभावः समाधिरभिधीयते ॥
 न दृष्टवस्तुनश्चिन्ता न सूक्ष्मस्यापि चिन्तनम् ।
 न वह्निर्नान्तरं पुत्र ! ब्रह्मग्रन्थिविभेदनम् ॥
 न स्थूलं न कणं वापि न द्रव्यं नापि लोपितम् ।
 न शुक्लं नापि वा पीतं न कण्यं नापि कर्तुरम् ॥
 कृत्वा हृत्पद्मनिलये विश्वाख्यं विश्वसम्भवम् ।
 आत्मानं सर्वभूतानां परस्तात्तमसं स्थितम् ॥
 सर्वस्याधारमयत्तमानन्दं ज्योतिरययम् ।
 प्रधानपुरुषातीतमाकाशं दहरं शिवम् ॥
 तदन्तः सर्वभूतानामीश्वरं ब्रह्मरूपिणम् ।
 ध्यायेदनादिमध्यान्तमानन्दादिगुणालयम् ॥
 महान्तं पुरुषं ब्रह्म ब्रह्माणं ब्रह्म चाद्ययम् ॥

ओङ्कारान्ते तथात्मानं संस्थाप्य परमात्मनि ॥
 आकाशे देवमीशानं ध्यायीताकाशमध्यगम् ।
 कारणं सर्वभावानामानन्दैकरसाश्रयम् ॥
 पुराणं पुरुषं शम्भुं ध्यायेन्मुच्येत बन्धनात् ।
 शिवभक्तिं विना यस्तु संसारं तर्तुमिच्छति ॥
 स्मृतो यथा श्वलाङ्गुलैः समुद्रं तर्तुमिच्छति ।
 तथा विना शम्भुसेवां संसारतरणं न हि ॥
 सर्वसौख्यप्रदः शम्भुर्नान्या काचन देवता ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन महादेवं प्रपूजयेत् ॥
 यदा गुहायां प्रकृतं जगत्संमोहनालये ।
 विचिन्त्य परमं योम सर्वभूतैककारणम् ॥
 जीवनं सर्वभूतानां यत्र लोकः प्रलीयते ।
 आनन्दं ब्रह्मणः सृज्यं यत्पश्यन्ति सुसुखतः ॥
 तन्मध्ये निहितं ब्रह्म केवलं ज्ञानलक्षणम् ।
 पातुं तिष्ठेन्महेशेन सोऽश्रुते योगमैश्वरम् ॥
 नैकलक्षं द्विलक्षं वा त्रिलक्षं न नवात्मकम् ।
 सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं समाधिरभिधीयते ॥
 बाह्ये चाभ्यन्तरे पुत्र ! यत्र यत्र मनः क्षिपेत् ।
 तत्र तत्रात्मनो रूपमानन्दमनुभूयते ॥
 संस्थाप्य मयि चात्मानं परं ज्योतिषि निर्गुणे ।
 सुहृत् तिष्ठतः साक्षात्तस्य चानुभवो भवेत् ॥
 सर्वज्ञः परिपूर्णश्च जरामरणवर्जितः ।
 मत्प्रसादाद्भवयोगी नान्यथा क्रौञ्चसूदन ! ॥
 तस्मात् सर्वं परित्यज्य कर्मजातं सुदुष्करम् ।
 मामेकं शरणं गच्छेद्ज्ञानं नाशयाम्यहम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये च
 सङ्कराः ।
 मङ्गलभावाणां पूता यान्ति मत्परमं पदम् ॥
 जगतः प्रलये प्राप्ते नष्टे च कमलोद्भवे ।
 मङ्गला नैव नश्यन्ति स्वेच्छावियहधारिणः ॥
 योगिनां कर्मिणां चैव तापसानां यतात्मनाम् ।
 अहमेव गतिस्तेषां नान्यदस्तीति निश्चयः ॥
 इति ब्रह्मपुराणोपपुराणे श्रीसौरे शिवस्कन्द-
 संवादे यमनियमप्राणायामादिकथनं १२ अः ॥
 अथ योगान्तराया यथा,—
 “योगान्तरायास्तस्याथ जायन्ते युञ्जतः पुनः ।
 नश्यन्तेऽभ्यासतस्तेऽपि प्रणिधानेन वै गुरोः ॥”
 सूत उवाच ।
 “आलस्यं प्रथमं पञ्चाङ्गाधिपीडा प्रजायते ।
 प्रमादः संशयस्थाने चित्तस्थेहानवस्थितिः ॥
 अश्रद्धादर्शनं भ्रान्तिदुःखश्च त्रिविधं ततः ।
 दौर्मेनस्यमयोग्येषु विषयेषु च योग्यता ॥
 दशधाभिप्रजायन्ते मुनेर्योगान्तरायाकाः ।
 आलस्यश्च प्रवृत्तिश्च गुरुत्वात् कार्याचित्तयोः ॥
 बाधयो धातुवैषम्यात् कर्मजा दोषजास्तथा ।
 प्रमादस्तु समाधेस्तु साधनानामभावनम् ॥
 इदं वेत्युभयसृक्तं विज्ञानं स्थानसंशयः ।
 अनवस्थितचित्तत्वमप्रतिष्ठा हि योगिनः ॥
 लब्धायामपि भूमौ च चित्तस्य भवबन्धनात् ।
 अश्रद्धाभावरहिता वृत्तिर्वै साधनेषु च ॥
 साध्ये चित्तस्य हि गुरौ ज्ञानाचारशिवादिषु ।
 विपर्ययज्ञानमिति भ्रान्तिदर्शनमुच्यते ॥

अनात्मन्यात्मविज्ञानमज्ञानात् तस्य सन्निधौ ।
 दुःखमाध्यात्मिकं प्रोक्तं तथा चैवाधिभौतिकम् ॥
 आधिदेविकमित्युक्तं त्रिविधं सहजं पुनः ।
 इच्छाविघातात् सङ्गोभस्येतसस्तदुदाहृतम् ॥
 दौर्मेनस्यं निरोद्धयं वैराग्येण परेण तु ।
 तमसा रजसा चैव संस्पृष्टं दुर्मेनः स्मृतम् ॥
 तदा मनसि सङ्घातं दौर्मेनस्यमिति स्मृतम् ।
 हटात् स्वीकरणं कृत्वा योग्यायोग्यविवेकतः ॥
 विषयेषु विचित्रेषु जन्तोर्विषयलोभता ।
 अन्तराया इति ख्याता योगस्यैति हि योगि-
 नाम् ॥
 अत्यन्तोत्साहयुक्तस्य नश्यन्ति न च शंसयः ।
 प्रनष्टेष्वन्तरायेषु द्विजा पञ्चाङ्गि योगिनः ॥
 उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सर्वे ते सिद्धिरूपकाः ।
 प्रतिभा प्रथमा सिद्धिर्द्वितीया श्रवणा स्मृता ॥
 वार्त्ता तृतीया विप्रेन्द्रासुरीया चेह दर्शना ।
 आखादा पञ्चमी प्रोक्ता वेदना षष्ठिका स्मृता ।
 स्वल्पषट्सिद्धिसन्ध्यागात् सिद्धिदाः सिद्धयो
 मुनेः ।
 प्रतिभा प्रतिभावृत्तिः प्रतिभावं इति स्थितिः ॥
 बुद्धिर्विवेचना वेदं बुध्यते बुद्धिरुच्यते ।
 सृज्ये यवहितेऽतीते विप्रकृष्टे त्वनागते ॥
 सर्वत्र सर्वदा ज्ञानं प्रतिभाशुक्रमेण तु ।
 श्रवणात् सर्वशब्दानामप्रयत्नेन योगिनः ॥
 ह्रस्वदीर्घप्लुतादीनां गुह्यानां श्रवणादपि ।
 स्पर्शस्याधिगमो यस्तु वेदना रूपपादिता ॥
 दर्शना दिश्यरूपाणां दर्शनश्चाप्रयत्नतः ।
 संविद्यिरसे तस्मिन्नाखादो ह्यप्रयत्नतः ॥
 वार्त्ता च दिव्यगन्थानां तस्मात्त्रा बुद्धिसंविदा ।
 विन्दन्ते योगिनस्तस्मादाब्रह्मभुवनं द्विजाः ॥
 जगत्सिन्धुं हि देहस्यं चतुःषष्टिगुणं समम् ।
 औपसर्गिकमेतेषु गुणेषु गुणितं द्विजाः ॥
 सन्ध्याज्यं सर्वथा सर्वमौपसर्गिकमात्मनः ।
 प्रैशाचे पार्थिवश्चाप्यं राक्षसानां पुरे द्विजाः ॥
 याक्षे तु तैजसं प्रोक्तं गान्धर्वं श्वसनात्मकम् ।
 ऐन्द्रे योमात्मकं सर्वं सौम्यं चैव तु मानसम् ॥
 प्राजापत्यं त्वहङ्कारं ब्राह्मे बोधमनुत्तमम् ।
 आद्ये चाद्यौ द्वितीये च तथा शोडशरूपकम् ॥
 चतुर्विंशत् तृतीये तु द्वात्रिंशच्च चतुर्थके ।
 चत्वारिंशत् पञ्चमे तु भूतमात्रात्मकं स्मृतम् ॥
 गन्धो रसस्तथा रूपं शब्दः स्पर्शस्तथैव च ।
 प्रत्येकमष्टधा सिद्धं पञ्चमे तच्छतक्रतोः ॥
 तथाष्टचत्वारिंशच्च षट्पञ्चाशत् तथैव च ।
 चतुःषष्टिगुणं ब्राह्मं लभते द्विजसत्तमाः ॥
 औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
 लोकेज्वालोक्ययोगेन योगवित् परमं सुखम् ॥
 स्थूलता द्रव्यता बाल्यं वार्द्धक्यं यौवनं तथा ।
 नानाजातिस्वरूपश्च चतुर्भिर्देहधारणम् ॥
 पार्थिवं विना नित्यं सुरभिर्गन्धसंयुतः ।
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
 एतदष्टगुणं प्रोक्तमैश्वर्यं पार्थिवं महत् ॥
 जले निवसनं यदङ्गुल्यामिव विनिर्गमः ।
 इच्छेच्छक्तः स्वयं पातुं समुद्रमपि नातुरः ॥

यत्रेच्छति जगत्सिन्धुं तत्रास्य जलदर्शनम् ।
 यद्यदस्तु समादाय भोक्तुमिच्छति कामतः ॥
 तत्तद्रसान्वितं तस्य त्रयाणां देहधारणम् ।
 भाखं विनाथ हस्तेन जलपिण्डस्य धारणम् ॥
 अव्रणत्वं शरीरस्य पार्थिवेन समन्वितम् ।
 एतत् शोडशकं प्रोक्तमाप्यमैश्वर्यमुत्तमम् ॥
 देहादविनिर्माणं तत्तापभयवर्जितम् ।
 लाकं दग्धमपीहान्यदग्धं स्वविधानतः ॥
 जलमध्ये हुतवहश्चाधाय परिरक्षणम् ।
 अग्निनिग्रहणं हस्ते स्मृतिमात्रेण चागमः ॥
 भस्मीभूतविनिर्माणं यथापूर्वं स्वकामतः ।
 द्वाभ्यां रूपविनिष्पत्तिर्विना तैस्त्रिभिरात्मनः ॥
 चतुर्विंशत्प्रोक्तं ह्येतत् तैजसं मुनिपुङ्गवाः ।
 मनोगतित्वं भूतानामन्तर्निवसनं तथा ॥
 पञ्चतादिमहाभारस्कन्देनोद्बहनं पुनः ।
 लघुत्वश्च गुरुत्वश्च पाणिभ्यां वायुधारणम् ॥
 अङ्गुल्यग्रनिपातेन भूमेः सर्वत्र कम्पनम् ।
 एकैकं देहनिष्पत्तिर्वातैश्वर्यं स्मृतं बुधैः ॥
 क्वायाविहीननिष्पत्तिरिन्द्रियाणाञ्च दर्शनम् ।
 आकाशगमनं नित्यमिन्द्रियार्थैः समन्वितम् ॥
 दूरे च शब्दग्रहणं सर्वशब्दावगाहनम् ।
 तन्मात्रलिङ्गग्रहणं सर्वप्राणिनिर्दर्शनम् ॥
 ऐन्द्रमैश्वर्यमित्युक्तमेतैरुक्तः पुरातनः ।
 यथाकामोपलब्धिश्च यथाकामविनिर्गमः ॥
 सर्वत्राभिभवश्चैव सर्वगुह्यनिर्दर्शनम् ।
 कामानुरूपनिर्माणं वशित्वं प्रियदर्शनम् ॥
 संसारदर्शनश्चैव मानसं गुणलक्षणम् ।
 ह्येदं ताडनं बन्धं संसारपरिवर्तनम् ॥
 सर्वभूतप्रसादश्च न्यतुकालजयस्तथा ।
 प्राजापत्यमिदं प्रोक्तमाहङ्कारिकमुत्तमम् ॥
 अकारणजगत्सिद्धिस्तथायुगह एव च ।
 प्रलयश्चाधिकारश्च लोकवृत्तप्रवर्तनम् ॥
 असादृश्यमिदं यत्तं निर्माणश्च पृथक् पृथक् ।
 संसारस्य च कर्तृत्वं ब्राह्मेतदनुत्तमम् ॥
 एतावत् तत्त्वमित्युक्तं प्राधान्यं वैष्णवं पदम् ।
 ब्रह्मणा तदगुणं शब्दं वेत्तुमन्येनं शक्यते ॥
 विद्यते तत् परं शैवं विष्णुना नावगम्यते ।
 असंख्येयगुणं शुद्धं को जानीयाच्छिवात्मकम् ॥
 बुद्धाने सिद्धयश्चेता ह्युपसर्गाश्च कीर्त्तिताः ।
 निरोद्धयाः प्रयत्नेन वैराग्येण परेण तु ॥
 नाश्रातिशयतां ज्ञात्वा विषयेषु भयेषु च ।
 अश्रद्धया त्यजेत् सर्वं विरक्त इति कीर्त्तितः ॥
 वैदग्ध्यं पुरुषे स्वातं गुणवैदग्ध्यमुच्यते ।
 वैराग्येव सन्ध्याज्याः सिद्धयश्चौपसर्गिकाः ॥
 औपसर्गिकमाब्रह्म भुवनेषु परित्यजेत् ।
 निरुधौव त्यजेत् सर्वं प्रसीदति महेश्वरः ॥
 प्रसन्ने विमला सुत्तिर्वैराग्येण परेण वै ।
 अथवानुग्रहार्थं लीलार्थं वा तदा मुनिः ॥
 अनिरुध्य विचेष्टेद्यः सोऽप्येवं हि सुखी भवेत् ।
 कचिद्भूमिं परित्यज्य आकाशे क्रीडते श्रिया ॥
 उन्निरेच कचिद्देवान् सृज्यानर्थान् समासतः ।
 कचिच्छ्रुते तदर्थेन शोकबन्धं करोति सः ॥

कचिद्विषयवन्तु कुर्वन्तु सहस्रशः ।
मृगपक्षिसमूहस्य रुतज्ञानश्च विन्दति ॥
ब्रह्माद्यं स्थावरान्तश्च हस्तामलकवद्भवेत् ।
बहुनात्र किमुक्तेन विज्ञानानि सहस्रशः ॥
उत्पद्यन्ते मुनिश्रेष्ठा मुनेस्तस्य महात्मनः ।
अभ्यासेनैव विज्ञानं विशुद्धश्च स्थिरं भवेत् ॥
तेजोरूपाणि सर्वाणि सर्वं पश्यति योगवित् ।
देवविमानानि विमानानि सहस्रशः ॥
पश्यति ब्रह्मविष्णुशिवमाश्विनरुद्रादिकान् ।
गहनचक्रताराश्च भुवनानि सहस्रशः ॥
पातालतलसंस्थाश्च समाधिस्थः स पश्यति ।
आत्मविद्याप्रदीपेन स्वस्थेनाचलनेन तु ॥
प्रसादादन्तर्मुखेन सत्त्वपात्रस्थितेन तु ।
तमो निहत्त पुरुषः पश्यति ह्यात्मनीश्वरम् ॥
तस्य प्रसादाद्गर्भश्च ऐश्वर्यं ज्ञानमेव च ।
वैराग्यमपवर्गश्च नात्र कार्या विचारणा ॥
न शक्यो विस्तराद्भक्तुं वर्णाणामनुतेरपि ।
योगे प्राशुपते निष्ठा स्थातव्यश्च मुनीश्वराः ॥”

इति लिङ्गपुराणे ६ अध्यायः ॥

अथ त्रिविधयोगः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“योगास्त्रयो मया प्रोक्ता गृणां श्रेयोविधित्वया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कुत्र-
चित् ॥
निर्विस्त्रानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेजनिर्विस्त्रचित्तानां कर्मयोगश्च कामिनाम् ॥
यदृच्छया भक्त्यादाय जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विस्त्रो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः ॥
तावत् कर्माणि कुर्वन्त न निर्विस्त्रेति यावता ।
भक्त्याश्रयाणां वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥
स्वधर्मस्यो यजन् यज्ञैरनाशीः काम उद्धव ! ।
न याति स्वर्गनरकौ यदन्यन्न समाचरेत् ॥
अस्मिंल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्योऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिश्च यदृच्छया ॥”
इति श्रीभागवते ११ । २० । ६—११ ॥ * ॥
सांख्ययोगः २ कर्मयोगः ३ ज्ञानकर्मन्यास-
योगः ४ सन्न्यासयोगः ५ ज्ञानयोगः ६ विज्ञान-
योगः ७ ब्रह्मयोगः ८ राजगुह्ययोगः ९ विभूति-
योगः १० भक्तियोगः ११ प्रकृतिपुरुषविवेक-
योगः १२ गुणत्रययोगः १३ पुरुषोत्तमयोगः १४
आचारविवेकयोगः १५ मोक्षयोगः १६ एते
योगा एतेष्वध्यायेषु भगवन्नीतायां द्रष्टव्याः ॥*॥
(कलौ योगसिद्धिर्नास्ति । यदुक्तं काशीखण्डे ।
३२ अध्याये ।

“न सिध्यति कलौ योगो न सिध्यति कलौ

तपः ॥

तथा च तत्रैव ४२ अध्याये ।

“चक्षुर्लेन्द्रियवृत्तिः स्यात् कलिकल्मषजृम्भणात् ।
अल्पायुः स्यात्तथा नृणां केह योगमहोदयः ॥”

योगज्ञेम्, क्ली, (योगश्च ज्ञेयश्च तयोः समाहारः)।

अनागतानयनागततरङ्गयोः । यथा मनुः ।

“दिवा वक्तव्यता प्राप्ते रात्रौ स्वाभिनि तदुद्गृहे ।

योगज्ञेमेऽन्यथा चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥”
दृष्टदङ्गिराः ।

“अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः ।
रात्रावपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोष-
भाक् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च गीतायाम् । ६ । २२ ।

“अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥”

“योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्वचनं तदुभयं
वहामि ॥” इति शङ्कराचार्यः ॥ “योगं धनादि-
लाभं क्षेमश्च तत्पालनं मोक्षं वा तेरप्रार्थित-
मपि अहमेव वहामि प्रापयामि ॥” इति
श्रीधरस्वामी ॥ योगश्च क्षेमश्च इतीतरेतरद्वन्द्वे
पुंलिङ्गद्विवचनप्रयोगो भवति ।) यथा,—

“योगक्षेमकरं कृत्वा सीताया लक्ष्मणं ततः ।
मृगस्यानुपदी रामो जगाम गजविक्रमः ॥”

इति भट्टिकाये । ५ । ५० ॥

“फलपुष्पादेरलब्धस्य साधनं योगः शरीरादे-
र्लब्धस्य पालनं क्षेमः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ “योगक्षेमौ शरीरस्थितिपालने ।”
इति तत्रैव जयमङ्गलः ॥

योगचरः, पुं, (योगेषु चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
३ । २ । १६ । इति टः ।) हनूमान् । इति
शब्दरत्नावली ॥

योगजं, क्ली, (योगात् जायते इति । जन् + जः ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ योगजाते,
त्रि ॥

योगजः, पुं, (योगेभ्यो जायते इति । जन् + जः ।)
अलौकिकसन्निकर्षविशेषः । स च युक्तयुज्जान-
भेदतो द्विविधः । यथा,—

“अलौकिकः सन्निकर्षस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥

आसत्तिराश्रयाणाम् सामान्यज्ञानमिष्यते ।
तदिन्द्रियजनतद्गर्भबोधसामग्र्यपेक्ष्यते ॥

विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः ।
योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुज्जानभेदतः ॥

युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । ६३—६६ ॥*॥

“योगज इति । योगाभ्यासजनितधर्मविशेषः ।
श्रुतिपुराणादिप्रमाणक इत्यर्थः । युक्तेति ।

युक्तयुज्जानरूपयोगिदेविध्यात् धर्मस्य द्वैविध्य-
मिति भावः । युक्तस्येति । योगाभ्यासावगता

वशीकृत-समाधि-समासादित-विविधसिद्धियुक्त
इत्युच्यते । अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वात् युक्त इत्यु-
च्यते । सर्वदेति । चिन्तासहकारं विनेत्यर्थः ।

भानं सर्वविषयाणां प्रत्यक्षम् । अपरो युज्जानः ।
विषयव्यावृत्त्या मानससमाधिस्थः अयश्च

युज्जान उच्यते । चिन्ता ध्यानं तदेव कारणं
तत्सहकारात् स्थूलसूक्ष्मवर्हितविप्रकृष्टा-
नर्थान् मनः प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः ।” इति

सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योगदानं, क्ली, (योगेन दानम् ।) कृत्वेन दानम् ।
यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वायुपथिं पश्येत्तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मानवे ८ अध्यायः ॥

“योगाधमनेति । योगशब्दश्चलवाची कृत्वेन ये
बन्धकविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतो-
ऽन्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र कदा जानीयात्
वस्तुतो निक्षेपादि न कृतं तत् सर्वं निवर्त्त-
येत् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

योगनाविकः, पुं, मत्स्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
गर्गाटः २ । इति चारावली ॥

योगनिद्रा, स्त्री, (योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः
समाधिस्तद्रूपा निद्रा ।) दुर्गा । यथा,—

“या निम्नान्तःस्थलाधस्या जगदलकपालतः ।
विभज्य पुरुषं याति योगनिद्रेति सोच्यते ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ॥

(अपि च मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ८१ । ४६ ।

“योगनिद्रां यदा विष्णुर्जगत्कार्यवीकृते ।
आस्तीर्य शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान् प्रभुः ॥”

योगेन सन्नहनोपायादिना साध्या निद्रा ।
वीराणां निद्रा । यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १५ । ४४ ।

“मार्गे च दुर्गे विनिविष्टसैन्यो

विधाय रक्षां विधिवद्विधिरः ।

सन्नहपार्श्वस्थितिवीरयोधः

संवेत सार्धं सुखयोगनिद्राम् ॥”

योगपट्टं, क्ली, (योगस्य पट्टं वसनविशेषः ।
योगार्थं पट्टमिति वा ।) यद्वस्त्रेण पृष्ठजातुवन्मन-
भवति तत् । यथा,—

“पादुके योगपट्टश्च तर्ज्यां रौप्यधारणम् ।

न जीवतुपितकः कुर्व्यात् व्यष्टिं भ्रातरि
जीवति ॥”

तत्त्वज्ञानं यथा,—
“पृष्ठजान्तोः समायोगे वस्त्रं वलयवदृष्टम् ।
परिवेष्ट्य यदूर्ध्वं सुस्तिष्ठेत्तद्योगपट्टकम् ॥”

इति पादौ कार्तिकमाहात्म्ये २ अध्यायः ॥
(योगपट्टकम् । उत्तरीयविशेषः । यथा, याज्ञ-
वल्करः ।

“अभावे धौतवस्त्राणां श्राणचौमाविकानि च ।
कुतपो योगपट्टं वा दिव्यासा येन वा भवेत् ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥

योगपट्टकं, क्ली, (योगस्य पट्टकम् ।) पूजादौ

धार्योत्तरीयविशेषः । योगपाटा इति भाषा ।
यथा,—

“त्रिविधं योगपट्टकमादं यात्राजिनोद्भवम् ।
द्वितीयं मृगचर्मपाटं तृतीयं तन्तुनिर्मितम् ।

चतुर्मात्रप्रविस्तारं देवैर्गुणयज्ञसूत्रवत् ॥
चतुर्मात्रं चतुरङ्गलमात्रम् ॥” इति वीर-

मित्रोदयधृतसिद्धान्तशेखरः ॥

योगपीठं, क्ली, (योगस्य योगार्थं वा पीठमात्र-
नम् ।) देवानां योगासनम् । यथा,—

“मण्डलं योगरीठं पद्मं पद्मे विचिन्तयेत् ।
शावादी चासनानीह चचार्यपि विचिन्तयेत् ॥
योगपीठं पृथग्धात्वा मण्डलेन सहैकताम् ।
पुनर्धात्वा ततः पश्चात् पूजयेदासनं ततः ॥
आनेन योगपीठस्य ध्यात्वा यद्दीयते जलम् ।
नेत्रेण पुष्पपादि तत् स्वयचीपतिष्ठते ॥
सर्वे देवाः सगन्धर्वाः सचराचरगुह्यकाः ।
चिन्तिताः पूजिताश्च स्युर्यामपीठस्य पूजने ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

योगमाया, स्त्री, (योग एव माया ।) भगवती ।
सा च विष्णुमाया । यथा, —

“ततश्च शौरिभैरवप्रचोदितः
सुतं समादाय स सुतिकाग्रहात् ।
यदा बहिर्गन्तुमिष्ये तर्ज्ज्जा
या योगमायाजनिनन्दजायया ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

योगरङ्गः, पुं, (योगेन रङ्गो रागो यस्य ।) नारङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (नारङ्गशब्देऽस्य विशेषो
हेतुः ॥)

योगराजगुग्गुलुः, पुं, (योगराजाख्यो गुग्गुलुः ।)
वानरोगादीनामौषधविशेषः । यथा, —

“नागरं पिप्पलीमूलं चर्यं मृषणचित्रकम् ।
भृष्टं हिङ्गुजमोदा च सर्षपी जीरकहयम् ॥
रेणुकेन्द्रयवौ पाठा विडङ्गं गजपिप्पली ।
कटुकातिविषा भागीं वचा मूत्र्वा च पत्रकम् ॥
देवदारु कणा कुष्ठं रास्ना सुला च सैन्धवम् ।
शला त्रिकण्टकः पथ्या धान्यकश्च विभीतकम् ॥
धात्री च त्वगुशीरश्च यवचारोऽखिलान्यपि ।
एतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
यावन्त्येतानि चूर्णानि तावदेवात्र गुग्गुलुः ।
संमशं सर्षपा पश्चात् सर्वं संमिश्रयेच्च तत् ॥
एकं पिष्टं ततः कुप्यात् धारयेत् घृतभाजने ।
गुटिकाष्टकमात्रास्तु खादेत्ताश्च यथोचितम् ॥
यथोचितमिति दोषकालानलादपेक्षया ॥
परिभाषा च ।

आदौ प्राणोन्मितं खादेत् ततः कर्षाहं-
मात्रकम् ।

ततः कषेमिनं खादेत् गुग्गुलुं क्रमतो नरः ॥
दिनानां सप्तके पूर्वे गुग्गुलोः प्राणमाहरेत् ।
द्वितीये कर्षमर्द्धं पूर्णं कर्षं ततः परम् ॥
गुग्गुलुयोगराजोऽयं महामुख्यो रसायनः ।
मैथुनाहारपानानां नियमो नात्र विद्यते ॥
सर्वान् वातामयान् हन्यात् आमवातमप-
स्तुतिम् ।

वातरक्तं तथा कुष्ठं तथा दुष्टव्रणानपि ॥
अर्शांसि ग्रहणीरोगं प्रीहगुल्मोदराण्यपि ।
आनाहं मन्दममिषं श्वासं कासमरोचकम् ॥
प्रमेहं नाभिगूलश्च कृमिं चयसुरोगहम् ।
शुक्रदोषं रजोदोषसुदावर्त्तं भगन्दरम् ॥ * ॥
रास्नादिकाथसंयुक्तः सर्ववातामयान् हरेत् ।
काकोल्यादिश्रितात् पित्तं कफमारम्वधादिना ॥
दात्रोऽश्रितेन मोहंश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ।

मधुना मेदसो वृद्धिं कुष्ठं निम्बद्वयेन च ॥
क्षिन्नाकाथेन वातासं शोफं मूलकजात्
श्रुतात् ।

पाटलाकाथसहितो विषं मूषकसम्भवम् ॥
त्रिफलाकाथसंयुक्तो दासुणां नेत्रवेदनाम् ।
पुनर्नवादेः काथेन हन्ति सर्वोदरानपि ॥ * ॥
अत्र रास्नादिकाथो यथा, —
रास्ना पुनर्नवा शुण्ठी गुडचैरण्डजं श्रुतम् ।
सप्रधातुगते वाते सामे सर्वोदरगे पिवेत् ॥

इति योगराजो गुग्गुलुः ॥” इति भावप्रकाशः ॥
योगरूढः, पुं, (योगार्थप्रतिपादको रूढः ।)
योगार्थसहभावेन रूढार्थबोधकशब्दः । यथा,
“योगरूढाश्च रूढाश्च योगिकाश्चेति ते त्रिधा ॥”
“ते शब्दाः पुनस्त्रिधा भवन्ति । योगरूढाः
पङ्कजादयः । पङ्कजनिकटप्रत्ययेः पङ्कजनिकर्त्तृभि-
धाय केन योगेनापि पदार्थ एव प्रतिपाद्यते
न कुमुदमार्थ इति । योगार्थपुरस्कारेणापि
रूढार्थ एवेति योगरूढः । एवं ईश्वरसङ्केत-
महिम्ना भट्टिति पद्मस्यैव स्मृतेः ।” इत्यलङ्कार-
कौस्तुभे २ किरणः ॥ (“योगरूढं नाम लक्षयति ।
‘स्वान्तर्निविष्टशब्दार्थस्वार्थयोर्वोधकत्वमिदं ।
योगरूढं न यत्रैकं विनान्वयस्यास्ति शाब्दधीः ॥’
यन्नाम स्वावयववृत्तिलभ्यार्थेन ममं स्वार्थस्या-
न्वयबोधकत्वं तन्नाम योगरूढं यथा पङ्कजकण-
सर्पाधर्मादि तद्वि श्रान्तर्निविष्टानां पङ्कादि-
शब्दानां वृत्तिलभ्येन पङ्कजनिकर्त्तादिना समं
स्वशब्दस्य पद्मादेरन्वयानुभावकं पङ्कजमित्या-
दितः पङ्कजनिकटं पद्ममित्यनुभवस्य सर्वसिद्ध-
त्वात् । इयांस्तु विशेषो यद्द्रुममपि मण्डपर्य-
कारादिपदं योगार्थविनाश्रुतस्य रूढार्थस्यैव
रूढार्थविनाश्रुतस्यापि योगार्थस्य बोधकं मण्डपे
शेते इत्यादौ योगार्थस्य मण्डपानकर्त्तादेरिव
मण्डपं भोजयेदित्यादौ समुदितार्थस्य गृहादेर-
योग्यत्वेनान्वयाबोधात् । योगरूढं पङ्कजादि-
पदमवयववृत्त्या रूढार्थमेव समुदायशक्त्या
चावयवत्वभ्यार्थमेवानुभावयति न त्वत्वं युत्पत्ति-
वैचित्र्यात्तथैव साकाङ्गत्वात् । अतएव पङ्कजं
कुमुदमित्यत्र पङ्कजनिकटत्वेन भूमौ पङ्कज-
सुत्पन्नमित्यादौ च पद्मत्वेन पङ्कजपदस्य लक्ष्य-
यैव कुमुदस्य लक्षणबोध इति वार्तिकम् । ननु
पुष्पं पङ्कजेत्यादौ पङ्कजादेरन्वयस्याबोधात्
बोधाच्च पङ्कजपुष्पमित्यादौ निर्विभक्तिकेन पङ्क-
जादिपदेनोपस्थाप्यार्थस्यान्वयधोसामान्यं प्रत्येव
तादृशपङ्कजादिपदोत्तरशब्दोपस्थाप्यत्वं तन्म
एवं पुष्पं पङ्कजमित्यादौ अन्यव्यवधानात्तदनु-
रोधेन सविभक्तिकपङ्कजादिपदोपस्थाप्यार्थान्वय-
बोधं प्रति स्वसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वच
अतस्तदुपस्थापितस्य पङ्कजातादेः कथं पदा-
न्तरानुपस्थापितं पद्मादावन्वय इति चेदपङ्कज-
वृत्तिः सत्तेत्यादौ च यमिचारादुक्तयुत्पत्तेः
‘स्वतन्त्ररसंशोभि तरुण्यामुखपङ्कजम् ।’
इत्यादौ सङ्गोचनेन गृह्यात् । नच धेनुपदस्य

धानकर्मत्वविशिष्टायां गभीरपङ्कजादिपदस्यापि
पङ्कजातत्वादिविशिष्टपद्मादौ रूढिरेवास्तु ननु
योगरूढिरिति साम्प्रतं अन्यत्र क्लृप्तशक्तिभ्यः
पङ्कजन्यादिपदेभ्य एवाकाङ्क्षादिसाचिन्त्येन पङ्कज-
निकटत्वादेर्नामसम्भवे तद्विशिष्टस्य पद्मस्य
गुरोः समुदायाशक्तत्वादनन्त्यलभ्यस्यैव शब्दार्थ-
त्वात् । यद्यपि कर्त्तृवाचकप्रत्यये एव पद्मत्व-
विशिष्टस्य लक्षणया लाभसम्भवात् पङ्कज-
भागस्य तत्र शक्तिरुचिता प्रकारान्तरालभ्यस्यैव
शब्दशक्त्यत्वमित्युक्तत्वात् कृतिवर्त्तमानत्वयोरि-
वेकपदार्थयोरपि कर्तृपद्मयोर्मिथोऽन्वयस्य
सम्भवितात् तथाप्यवयवानां शक्तेरग्रहे गृहेऽपि
वा पद्मादौ तदर्थस्यान्वयधीविरोधिधीदशायां
पङ्कजमस्तीत्यादितः पद्ममस्तीत्यादनुभवार्थ-
मवश्यं पद्मत्वादिविशिष्टे पङ्कजादिभागस्य
रूढिरुपेया इतरथा प्रकृत्यार्थवच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य पदार्थान्तरेणान्वयस्य युत्पन्नतया उप्र-
त्ययोपस्थापितस्यापि पद्मस्यास्तित्वादिना सहा-
न्वयानुपपत्तेः । अतएव पङ्कजादिपदाग्रहीत-
शक्तिकस्य पुंसः पङ्कजमस्तीत्यादितो जात्वपि
कर्त्तास्तीत्याकारको नान्वयबोधः प्रत्ययमात्रोप-
स्थाप्यस्य कर्त्तरन्वयान्वय निराकाङ्क्षादिति
वक्ष्यते । किञ्चैवमेकाचरकोषावधृतशक्तिकानां
कखादिप्रत्येकवर्णानामेव निरूढलक्षणया तत्त-
दर्थानुभावकत्वसम्भवाद्भेदकनखादिसमुदायस्यापि
तत्तदर्थं शक्तिर्विलीयेत कादिप्रत्येकवर्णस्य शक्ति-
ग्रहं विनापि वकादिशब्दादकादेरनुभवार्थं तत्र
समुदाये शक्तिरिति तु प्रकृतेऽपि समानं डादि-
प्रत्ययमात्रस्य पद्मादौ वृत्तिमत्त्वाग्रहेऽपि पङ्क-
जादिसमुदायात् पद्मादेरनुभवस्य सर्वसिद्ध-
त्वात् । नचैवं चित्रगुरित्यादावपि चित्रगोस्वा-
म्यादौ समुदायस्य शक्तिप्रसङ्गः समासत्वस्या-
विशिष्टत्वादिति वाच्यम् अग्रहीतावयववृत्तिकस्य
पुंसस्ततोऽर्थानधिगमेनावयवानां कृत्तरवश्या-
पेक्षायां तेषामेव तथाविधार्थबोधकत्वोचित्यस्य
वक्ष्यमाणत्वादिति ।

पङ्कजादिपदेभ्यः केवलस्यैव योगार्थस्य रूढ-
र्थस्य वा बोधयुदासार्थान्तादृशार्थयोर्मिथः
साकाङ्गत्वनियमो न कल्प्यते परन्तु रूढार्थभिन्ने
योगार्थस्य बोधं प्रति रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं
तेन रूढिरप्रतिसन्धानदशायामवयवशक्त्यैव
पङ्कजं कुमुदमित्यादौ पङ्कजनिकटत्वादिना
केरवादेरवगमस्तथावयवशक्तेरनुपस्थितौ समु-
दायशक्त्यैव भूमौ पङ्कजसुत्पन्नमित्यादौ पङ्कज-
प्रकारेण स्थलपद्मादेरतएव च तैलपदं योगेन
तिलप्रभवं रूढ्या विलक्षणद्रव्यपथ्यवसितं स्नेहं
बोधयेद्योगरूढमपि तैलं पत्रमित्यादौ सर्वपस्य
तैलमित्यादौ च शक्तेरैव प्रत्येकस्य बोधकमिति
मीमांसकानामतसुपन्यस्यति ।

‘रूढार्थभिन्ने योगार्थबुद्धौ रूढिर्विरोधिताम् ।
वदन्ति केचिदेकैकबुद्धिस्तैः कचिद्विद्यते ॥’
कचित्समुदायावयवयोरेकमात्रस्य शक्तिप्रति-

योगरू

सन्धानस्थले यद्यपि पञ्चान्यधर्मिकपङ्कजातत्वा-
न्ययधीसामान्यं प्रति पङ्कजपदं पञ्चशक्तमित्येवं
रूढिज्ञानत्वेन न विरोधित्वं तादृशधीसत्त्वेऽपि
कर्मजादिशब्देभ्यस्तादृशेण कैरवादेरवगमात्
नापि पङ्कजपदजन्यतादृशबोधं प्रत्येव तथा विरो-
धित्वं रूढिज्ञानदशायामपि समुदायस्य लक्षणया
शक्तिभेदेण वा पङ्कजपदात् पङ्कजातत्वेन कुसुद-
बोधस्य सर्वरूपगमात् तथाप्यवयवशक्त्या पङ्कज-
पदजन्यपञ्चान्यधर्मिकपङ्कजातत्वात्ययबोधं प्रत्येव
रूढिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वम् । नच कुसुद-
एव पञ्चत्वेन रूढिभ्रमदशायां तादृशेण कुसुदस्य
बोधो न स्याद्विरोधिन्या रूढिधियः सत्त्वादिति
वाच्यं पञ्चान्यधर्मिकत्वेनेन पञ्चत्वानवच्छिन्नविशे-
षताकत्वस्योक्तत्वात् । पङ्कस्यैव कुसुदस्यापि
समुदायशक्त्यवयवदशायामवयवशक्त्या पङ्कजातं
कुसुदमित्याकारकधीस्वीकारे तु कुसुदादिशक्तत्व
ज्ञानाजन्यत्वेनापि प्रतिबन्धं विशेषणीयम् । नच
यत्र तात्पर्यादिधीविलम्बादयोग्यताभ्रमादिना-
प्रतिबन्धाद्वा रूढोपस्थिते पञ्चे योगार्थस्य
पङ्कजनिकर्तुरनन्वयस्तत्रावयवशक्त्या पङ्कजा-
तत्वेन कुसुदादिबोधो न स्यात् विरोधिनो
रूढिज्ञानस्य सत्त्वादिति वाच्यं मीमांसकानां
मिश्रत्वात् ते हि मण्डपं भोजयेत्यादावपि
गृहादौ रूढिधीसत्त्वे मण्डपादिपदानामवयव-
शक्त्या मण्डपानकर्त्तादेन मन्वन्ति बोधं भ्रमत्वा
ग्रहानास्त्वन्तिस्त्वेव रूढार्थगोचरतत्तदयोग्य-
ताज्ञानादभावविशेषस्यैव रूढिज्ञानस्य विरो-
धितायाः सुवचत्वाच्च । यदि च समुदाय एव
पञ्चत्वेन पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन च शक्तिः प्रमात्रमाभ्यां
पङ्कजातं पञ्चमित्याकारको बोधः प्रामाणिक
स्तदानीं च पङ्कजनिकर्त्तृत्वेन कुसुदस्य नान्य-
यधीः तदावयवशक्त्याप्यपह्नाय पङ्कजपदघटक-
शब्दशक्त्येति प्रतिबन्धकुचौ निक्षेपणीयं तद्वट-
कत्वञ्चेह तद्विषयितायापकविषयिताकत्वमात्रं
तदवयव इव तत्राप्यविशिष्टम् । यत्तु स्वावयव-
शक्त्या पङ्कजपदजन्यं पङ्कजकर्त्तृत्वेनान्यत्राधं
प्रति पञ्चत्वं हेतुस्तत्र कार्यस्य विशेषत्वं तदव-
च्छेदकत्वं वा कारणस्य तु समवायस्तादात्म्यं
वा प्रत्यासत्तिरित्येतावतैव योगार्थमर्थादया
कुसुदादेर्वोधशुदाससम्भवात् उक्तक्रमेण प्रति-
बन्धकतायां मानाभावः पञ्चत्वं पङ्कजप्रयो-
गोपाधिरिति प्राचीनप्रवादस्याप्युक्तार्थ एव
पर्यवसानादिति तत्तुच्छं पञ्चाग्रहीतशक्तिक-
स्यापि पुंसः पङ्कजनिकर्त्तृत्वेनावयवशक्त्या कुसु-
दस्य बोधादुदयप्रसङ्गात् नचेष्टापत्तिरनुभव-
विरोधात् नच रूढिज्ञानकालीनमेव योगार्थस्य
बोधं प्रत्युक्तरौत्या पञ्चत्वस्य हेतुत्वं तथा
सति रूढिधीदशायामपि तदसमानकालीनस्य
पङ्कजातत्वेन कुसुदबोधस्य सामान्यसामग्री-
महिम्ना दुर्वारतापत्तेः रूढिज्ञानासमानका-
लीनतादृशबोधं प्रति विशेषतो हेतुत्वरस्या-
कृत्वत्वात् तत्कल्पने चातिगौरवात् । यद्यपि

पृद

योगरू

पङ्कजननकर्तृषु पङ्कादिपदानां शक्तिसत्त्वेऽपि
पङ्कजपदान् तादृशेण बोधः परन्तु पञ्चत्वमात्रेण
योगार्थमर्थादया पङ्कजातत्वप्रकारकबोधसा-
मान्यं प्रत्येव पञ्चत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य लाघ-
वेन विरोधित्वात् पञ्चान्यधर्मिकत्वादेर्गौरवेण
प्रतिबन्धकोचप्रविष्टत्वादतो योगरूढं नामैव
नास्ति युधिष्ठिरादिशब्दादपि रणस्थिरत्वादिकं
योगार्थं परित्यज्यैव वैजात्वादिकारेण कुन्ती-
पुत्राद्यवगमात् । यदुक्तमभियुक्तेः ।
या वृत्तिरजहत्स्वार्था सेयमत्रोपपादिता ।
जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्जिरोधिनी ।
पङ्कजं मनसादेवी पञ्चनाभो युधिष्ठिरः ॥
इति । तदेतदेयाकरणमतं पङ्कजमस्तीत्यादितः
पङ्कजातं पञ्चमस्तीत्याद्यनुभवस्य न्यायमीमां-
सादिसकलतन्त्रसिद्धत्वेन गौरवस्य प्रामाणि-
कत्वादेनादेयमन्यथा अवयवशक्तेरपि प्रतिबन्ध-
तायामप्रवेशापत्तेर्लाघवे पङ्कजातत्वप्रकारक-
शब्दसामान्यं प्रत्येव रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वस्य
सुवचत्वात् । नन्वेवं त्रये सरसिजमस्तीत्यादितो
त्रयनिष्ठं सरोजमिव द्रव्याभिन्ने सरसि जातं
पञ्चमपि प्रतीयेत नामार्थयोरभेदान्नये तन्त्रस्य
नाम्नोः समानविभक्तिकत्वस्यानयादिति चेत्
सत्त्वं सविभक्तिकनामार्थस्य नामान्तरार्थान्वये
वृत्तिशब्देकदेशान्येनैव समानविभक्तिकनामा-
न्तरेण स्मारितत्वस्य तन्त्रतायाः स्वीकार्यत्वा-
दिति ।
यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैः समधिगम्यते ॥
इति रूढार्थयोगार्थयोर्युगपदुपस्थितौ तयो-
राकाङ्क्षादिसाचियादाहत्यान्यबुद्धिस्थल एव
योगार्थस्य रूढार्थस्य वा नान्यत्रान्वयो नतु
तयोरेव मिथः साकाङ्क्षत्वं अन्यत्र योगार्थस्य
बोधने रूढिधियः प्रतिबन्धकत्वं वा प्रमाणा-
भावात् एवञ्च यत्र योगरूढिलभ्यार्थयोस्तात्-
पर्याद्यग्रहाद्विरोधिसमवधानाद्वा न प्रथममन्व-
यधीस्तत्र योगार्थमर्थादया पङ्कजातत्वेन कुसु-
दादेः समुदायशक्त्या च पञ्चत्वेन स्थलकमलस्य
बोधो भवत्येवेति मणिकृष्णतं दर्शयति ।
'रूढार्थेऽन्यत्र या यत्र यदाकाङ्क्षादिनिश्चयः ।
तदैव तत्र योगार्थस्यान्यथो मणिकृष्णतः ॥'
समुदायशक्त्युपस्थापिते पदान्तरवृत्त्युपस्थापिते
वा यत्र धर्मिण्यवान्तरवृत्तिलभ्यार्थस्य यदा-
काङ्क्षानिश्चयादिस्तदैव तत्र तथान्वयबोध उत्प-
द्यते सम्भूतसामयिकत्वात् रूढार्थभिन्ने योगार्थ-
स्यान्यवोधशुदासाय तु रूढियोगापहारिता-
प्रवादो रूढार्थमात्रे योगार्थस्यान्यवोधसामग्री-
स्थलाभिप्रायक इति चिन्तामणिकृतात्मतम् ।
योगरूढं विभजते ।
'सामासिकं तद्विनाक्तमिति तत् द्विविधं भवेत् ।
योगरूढं कदन्तस्य समासत्ववस्थितेः ॥
तत् योगरूढं सामासिकं समासात्मकं कृष्ण-
सर्पादि तद्विनाक्तं वासुदेवादि । कदन्तस्य

योगसा

पङ्कजादियोगरूढस्य सामासिक एवान्तर्भाष
इति नाधिक्यम् ॥ * ॥)
योगवाहः, पुं, (योगस्य वाहः । योगं वाहय-
तीति । वह् + गिच् + अण् वा ।) अनुस्वारः ।
विसर्गः । जिह्वामूलजीयः । उपाध्मानीयः । इति
याकरणम् ॥
योगवाही, स्त्री, (योगं वाहयतीति । वह् + गिच्
+ अण् । ततो ङीष् ।) चारविशेषः । यथा,—
"स्वर्जिस्तु स्वर्जिकासुग्री योगवाही सुवर्जिका ।"
इति हेमचन्द्रः ॥
पारदश्च ॥ (पुं, रोगविशेषे मिलितानामौषधानां
प्रयोगः । यथा,—
"योगवाहिरसाः सर्वे सर्वरोगगलग्रहे ॥"
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारे ॥)
योगसारः, पुं, (योगस्यौषधप्रयोगस्य सारः ।)
सर्वरोगहरणोपायः । यथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।
"सर्वरोगहरं सिद्धं योगसारं वदाम्यहम् ।
शृणु सुश्रुत ! संक्षेपात् प्राणिनां जीवहेतवे ॥
निमेषादिहविःकालस्थित्ताभिः षड्विधो भवेत् ॥
कषायकटुतिक्ताम्लरूक्षाहारादभोजनात् ।
चिन्ताशयव्याध्यामभयशोकप्रजागरात् ॥
उच्चैर्भाष्यतिभावाच्च कर्मयोगातिकर्षणात् ।
वायुः कुप्यति पर्यन्ते जीर्णाग्ने दिनसंचये ॥
उष्णान्नलवणनारकटुकाजीर्णभोजनात् ।
तीक्ष्णतपाग्निसन्तापमदक्रोधनिषेवणात् ॥
विदाहकाले सुक्तस्य मध्याह्ने जलदागमे ।
ग्रीष्मकालेऽर्द्धरात्रेऽपि पित्तं कुप्यति देहिनः ॥
साहस्रलवणस्निग्धगुरुशीतातिभोजनात् ।
नवान्नपिच्छलानूपमाषाभिस्यन्दिसेवनात् ॥
अथवायो दिवास्वप्नशय्यासनसुखादिभिः ।
कफः प्रदोषे सुक्ते च वसन्ते च प्रकुप्यति ॥
पारुष्यमूलसङ्कोचतोद्विष्टमभोजनात् ।
खरता सुप्तता हर्षरौक्षस्तम्भनशोषणम् ॥
श्यावत्वमङ्गविश्लेषवलनाशमवर्जनम् ।
वायोर्लिङ्गानि तैर्युक्तं रोगं वातात्मकं वदेत् ॥
दाहोष्णपादसक्तोदकोपरागपरिषवाः ।
कङ्कमश्ववेगस्यस्वेदमृच्छातिष्ठटश्रमाः ॥
हारिद्रं हरितत्वक्ष पित्तलिङ्गानि तैर्लयः ।
क्षौद्रोपदेहमाधुर्येचिरकारित्ववन्धनम् ॥
क्षौमिष्यदृष्टिसंघातशोथशीतत्वगौरवम् ।
कण्डुनिद्राभियोगश्च लक्षणं कक्षसम्भवम् ॥
हेतुलक्षणसंसर्गाहिद्याहृष्टाधिं हिरोषजम् ।
सर्वहेतुसमुत्पन्नं त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥
दोषधातुमलाधारो देहिनां देह उच्यते ।
तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धौ विपर्ययः ॥
रसाहृद्भांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः ।
वातपित्तकफा दोषा जिह्मत्राद्या मलाः स्मृताः ॥
वायुः शीतो लघुः सूक्ष्मः खरो रूचोऽस्थिरो
वली ।
पित्तमम्लकटुष्णश्च पक्वोजोरोगकारणम् ॥
मधुरो लवणः स्निग्धो गुरुः क्षेप्तातिपिच्छिलः ।

योगिनी

योगिनी

योगिनी

गुदश्रोण्याश्रयो वायुः पित्तं पक्वाशयस्थितम् ।
कफस्यामाशयं स्थानं कण्ठोऽरुहसन्धयः ।
कटुतिक्तकषायाश्च कफपित्तादिसंश्रयः ।
कटुमूलवणाः पित्तं स्वादूष्णलवणाः कफम् ॥
एत एव विपर्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
भवन्ति रोगिणां शान्त्यै सुस्थानां सुखहेतवः ॥”

इत्यादि गारुडे १७२ अध्यायः ॥

(योगस्य सारः । शिवस्तवात्मको ग्रन्थविशेषः ॥)

योगाधमनं, स्त्री, (योगेनाधमनम् ।) कृत्वेन वत्स-
कम् । यथा,—

“योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।

यत्र वायुपथिं पश्येत् तत् सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥”

इति मनुः ॥

अस्य विवरणं योगदानशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

योगारङ्गः, पुं, (योगेन ऋतुयोगेन आरङ्गः ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगारूढः, त्रि, (योगं विषयनिवृत्तिं यमादिकं वा
आरूढः ।) इन्द्रियभोग्येषु शब्दादिषु तत्साधन-
कर्मसु चानासक्तः । तस्य लक्षणं यथा,—

“यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।

सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढोऽकरोत्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ६ । ४ ॥ * ॥

“कीदृशोऽयं योगारूढो यस्य शमः कारण-
मुच्यते इत्यत्राह यदेति । इन्द्रियार्थेषु इन्द्रिय-
भोग्येषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा
नानुषज्जते आसक्तिं न करोति । तत्र हेतुः
आसक्तिमूलभूतान् सर्वान् भोगविषयान्
कर्मविषयांश्च सङ्कल्पान् संन्यसितुं तत्तुं शीलं
यस्य सः । तदा योगारूढोऽव्ययः ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

योगासनं, स्त्री, (योगस्यासनं योगसाधनमासन-
मिति वा ।) ब्रह्मासनम् । ध्यानासनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ५०३ ॥ (तत्तु पद्मासनम् ।

यथा, भट्टिकाये । ७ । ७७ ।

“इत्युक्त्वा सर्वं एवास्तुर्वङ्गा योगासनानि ते ॥”

“योगासनानि पद्मासनानि ॥” इति तट्टीकायां
जयमङ्गलभरतमल्लिको ॥

योगिदण्डः, पुं, (योगिनां दण्डोऽवलम्बनयष्टिः ।)
वेजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

योगिनी, स्त्री, (योगोऽस्यस्या इति । योग + इनिः ।
ङीप् ।) योगयुक्ता नारी । (यथा, मार्कण्डेये ।

५२ । ३१ ।

“ते उभे ब्रह्मवादिनौ योगिन्यौ चाप्युभे हिज ॥”)

भगवत्याः सखीरूपा आवरणदेवता । सा

कोटिविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः ।

यथा । नारायणी १ गौरी २ शाकम्भरी ३

भीमा ४ रक्तदन्तिका ५ भ्रामरी ६ पार्वती ७

दुर्गा ८ कात्यायनी ९ महादेवी १० चण्डवट्टा

११ महाविद्या १२ महातपा १३ सावित्री १४

ब्रह्मवादिनी १५ भद्रकाली १६ विशालाक्षी १७

रुद्राणी १८ कृष्णपिङ्गला १९ अम्बिका २०

रौद्रमुखी २१ कालरात्रिः २२ तपस्विनी २३

मेघस्वना २४ सहस्राक्षी २५ विष्णुमाया २६
जलोदरी २७ महोदरी २८ सुक्तकेशी २९
धोरूपा ३० महाबला ३१ श्रुतिः ३२ स्मृतिः
३३ धृतिः ३४ तुष्टिः ३५ पुष्टिः ३६ मेधा ३७
विद्या ३८ लक्ष्मीः ३९ सरस्वती ४० अपर्णा ४१
अम्बिका ४२ योगिनी ४३ डाकिनी ४४
शाकिनी ४५ हारिणी ४६ हाकिनी ४७
लाकिनी ४८ त्रिदशेश्वरी ४९ महापङ्गी ५०
सर्वमङ्गला ५१ लज्जा ५२ कौशिकी ५३
ब्रह्माणी ५४ माहेश्वरी ५५ कौमारी ५६
वैष्णवी ५७ ऐन्द्री ५८ नारसिंही ५९ वाराही
६० चासुखा ६१ शिवदूती ६२ विष्णुमाया ६३
मातृका ६४ । इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्त-
दुर्गापूजापद्धतिः ॥ अपि च ।

“ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।
कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥
चासुखा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।
माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्वमङ्गला ॥
काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।
भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका

तथा ॥

चमा घात्री तथा स्वाहा स्वधापर्णा महो-
दरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥

क्षेमङ्करी चोपचण्डा चण्डोगा चण्डनायिका ।

चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥

बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।

मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥

उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।

पूर्वाङ्गाः शैलपुत्राद्या योगिन्यष्टौ च याः

क्रमात् ॥

ताभिरभिष्ट सहितास्तुःषष्टीश्च योगिनीः ।

पूजयेन्मङ्गलमन्त्रान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टयोगिन्यो यथा,—

“ततोऽष्टपञ्चखलस्य पूजयेदष्टयोगिनीः ॥

शैलपुत्रीं चण्डवट्टां स्कन्दमातरमेव च ।

कालरात्रिश्च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥

चण्डिकामथ कुशाक्षीं तथा कात्यायनीं शुभाम् ।

महागौरीं चाभिकोणे नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥”

इति तत्रैव ५३ अध्यायः ॥ * ॥

तिथिविशेषे दिविशेषावस्थितयोगिन्यो यथा,—

“ब्रह्माणी संस्थिता पूर्वे प्रतिपन्नवमीतिथौ ।

माहेश्वरी चोत्तरे च द्वितीयादशमीतिथौ ॥

स्थिताग्नेये च कौमारी तृतीयादशमीतिथौ ।

नारायणी च नैऋत्ये चतुर्थीद्वादशीतिथौ ॥

पश्चम्याश्च त्रयोदशी वाराही दक्षिणे तथा ।

पञ्चाङ्गश्च चतुर्दश्यामिन्द्राणी पश्चिमे स्थिता ॥

सप्तम्यां पौर्णमास्याश्च चासुखा वायुगोचरे ।

अष्टम्यामावास्यायश्च महालक्ष्मीशगोचरे ॥

योगिनीसंमुखे नैव गमनादि प्रकारयेत् ॥”

इति गारुडे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“प्रतिपन्नवमी पूर्वे रामा रुद्राश्च पावके ।

शरत्रयोदशी दाम्ये वेदा मामाश्च नैऋते ॥

षष्ठी चतुर्दशी पश्चान् वायव्यां सुनिर्गुमा ।

द्वितीया दशमी यत्ते रेश्यानां चाष्टमी कुहूः ॥

वामे शुभकरी देवी मृत्युदा दक्षिणे स्थिता ।

वधवत्सकरी चाग्ने पृष्ठे सर्वार्थसाधनी ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्कालयोगिनी यथा,—

“यस्यां दिश्युदयं याति ततो यामार्हभुक्तिका ।

भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥

प्राची धनेश्वरहृताशनकौणपेय-

वायव्यवारुणयमाधिपशङ्करेषु ।

एषु क्रमाद्विवसति प्रतिपन्नवम्योः

पृष्ठे स्थिता शुभकरी गिरिराजपुत्री ॥”

इति समयामृतम् ॥ * ॥

अथ योगिनीसाधनम् । भूतडामरे ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि योगिनीसाधनोत्तमम् ।

सर्वार्थसाधनं नाम देहिनां सर्वसिद्धिदम् ॥

अतिगुह्या महाविद्या देवानामपि दुर्लभा ।

यामामभ्यर्चनं कृत्वा यन्नेष्टोऽभूदनाधिपः ॥

तासामाद्यां प्रवक्ष्यामि सुराणां सुन्दरीं प्रिये ।

अस्या अभ्यर्चनेनैव राजत्वं लभते नरः ॥

अथ प्रातः ससुत्याय कृत्वा स्नानादिकं शुभम् ।

प्रासादश्च समासाद्य कुर्यादाचमनं ततः ॥

प्रणवान्ते महामारे हूं फट् दिग्बन्धनं चरेत् ॥

प्राणायामं ततः कुर्यात् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ।

यद्गङ्गं मायया कुर्यात् पद्ममण्डलं लिखेत् ॥

तस्मिन् पद्मे महामन्त्रं जीवन्त्यासं समाचरेत् ।

पीठे देवीं समावाह्य ध्यायेद्देवीं जगत्प्रियाम् ॥

पूर्णचन्द्रनिभां गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।

पीनोत्तुङ्गकुचां रामां सर्वधामभयप्रदाम् ॥

इति ध्यात्वा च मूलेन दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ।

पुनर्धूपं निवेद्यैव नैवेद्यं मूलमन्त्रतः ।

गन्धचन्दनताम्रलं सकूर्पं सुशोभनम् ॥

प्रणवान्ते भुवनेष्टी आगच्छ सुरसुन्दरि ।।

वद्वेर्भाषा जपेन्मन्त्रं त्रिसन्ध्यश्च दिने दिने ॥

सहस्रैकप्रमाणेन ध्यात्वा देवीं सदा बुधः ।

मासान्ते आष्य दिवसं बलिपूर्णां सुशोभनाम् ॥

कृत्वा च प्रजपेन्मन्त्रं निशीथे याति सुन्दरी ।

सुदृढं साधकं मत्वा याति सा साधकालये ॥

सुप्रसन्ना साधकायै सदा स्मरसुखी ततः ।

दृष्ट्वा देवीं साधकैन्द्री दद्यात् पाद्यादिकं शुभम् ॥

सुचन्दनं सुमनसो ज्ञात्वाभिलषितं वदेत् ।

मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा भक्तिभावतः ॥

यदि माता तदा वित्तं द्रव्यश्च सुमनोहरम् ।

भूपतित्वं प्रार्थितं यत्तद्ददाति दिने दिने ।

पुत्रवत् पाति तं लोके सत्यं सत्यं सुनिश्चितम् ॥

स्वसा ददाति द्रव्यश्च दिव्यवस्त्रं तथैव च ।

दियां कन्यां समानीय नागकन्यां दिने दिने ॥

यद्ययङ्गवति भूतश्च भविष्यतीति यत् पुनः ।

तत् सर्वं साधकैन्द्राय निवेद्यति निश्चितम् ॥

योगिनी

यत् यत् प्रार्थयते सर्वं ददाति सा दिने दिने ।
 भ्रातृवत् पाति तं लोके कामनाभिर्मनोगतैः ॥
 भार्या स्यादयदि सा देवी साधकस्य मनोहरा ।
 राजेन्द्रः सर्वराजानां संसारं साधकोत्तमः ॥
 स्वर्गे मर्त्ये च पाताले गतिः सर्वत्र निश्चितम् ।
 यद्यदददाति सा देवी कथितं नैव शक्यते ॥
 तथा साहसं संभोगं करोति साधकोत्तमः ।
 अन्यस्त्रीगमनं त्यक्त्वा अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥१॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये निर्मितं ब्रह्मणा पुरा ।
 नदीतीरं समासाद्य कुर्यात् स्नानादिकं ततः ॥
 पूर्ववत् सकलं कार्यं चन्दनेर्मण्डलं लिखितम् ।
 खमलं तत्र संलिख्यावाह्य ध्यायेन्मनोहराम् ॥
 कुरङ्गनेत्रां शरद्वन्द्वकां
 विस्माधरां चन्दनगन्धलिप्ताम् ।
 चीनांशुकां पीनकुचां मनोज्ञां
 प्रखामां सदा कामदुग्धां विचित्राम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेद्देवीमगुरुधूपदीपकैः ।
 गन्धं पुष्परसश्चैव ताम्बुलादींश्च मूलतः ॥
 तारं माया गच्छ मनोहरे पावकवल्लभा ।
 कृत्वायुतं प्रतिदिनं जपेन्मन्त्रं प्रसन्नधीः ॥
 मासान्ते प्राप्य दिवसं कुर्याच्च जपमुत्तमम् ।
 आनिशीथं जपेन्मन्त्रं ज्ञात्वा च साधकं दृष्टुम् ॥
 गत्वा च साधकाभ्यासे सुप्रसन्ना मनोहरा ।
 ततोऽर्चिता प्रसन्ना सा पुण्याति प्रार्थिष्व यत् ॥
 स्वर्णशतं साधकाय ददाति सा दिने दिने ।
 भावशेषं ययं कुर्यात् स्थितं तत् न दास्यति ॥
 अन्यस्त्रीगमनं तस्य न भवेत् सत्यभीरितम् ।
 अथाहतगतिस्तस्य भवतीति न संशयः ॥
 इयं ते कथिता विद्या सुगोप्या या सुरासुरैः ।
 तव स्नेहेन भक्त्या च वक्ष्येऽहं परमेश्वरि ॥२॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये शशुष्वैकमनाः प्रिये ।
 गत्वा वटतलं देवीं पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 प्राणायामं षडङ्गं माययाय समाचरेत् ।
 सद्योमांसं वलिं दत्त्वा पूजयेत्तां समाहितः ॥
 अष्टमुच्छिष्टरक्तेन दद्यात्तस्यै दिने दिने ।
 प्रच्छवदनां गौरीं पक्वविस्माधरां प्रिये ॥
 रक्ताम्बरधरां वालां सर्वकामप्रदां शुभाम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रमयुतं साधकोत्तमः ॥
 सप्रदिनं समभ्यर्च्य चाष्टमे विधिवच्चरेत् ।
 कायेन मनसा वाचा पूजयेच्च दिने दिने ॥
 तारं माया तथा कूर्चं रत्न कर्मणि तद्वहिः ।
 आगच्छ कनकान्ते तु वतिः स्वाहा महामनुः ।
 आनिशीथं जपेन्मन्त्रं वलिं दत्त्वा मनोहरम् ॥
 साधकेन्द्रं दृष्टुं मत्वा आयाति साधकालये ।
 साधकेन्द्रेऽपि तां दृष्ट्वा दद्यादध्यादिकं ततः ॥
 ततः सपरिवारेण भार्या स्यात् कामभोजनैः ।
 वस्त्रभूषादिकं त्यक्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 एवं भार्या भवेन्नित्यं साधकाज्ञानुरूपतः ।
 आत्मभार्यां परित्यज्य भजेत्ताच्च विचक्षणः ॥३॥
 ततः कामेश्वरीं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदाम् ।
 प्रणवं भुवनेश्वानीं चागच्छ कामेश्वरि ततः ॥
 वक्ष्ये भार्यां महाभक्तं साधकानां सुखावहम् ।

योगिनी

पूर्ववत् सकलं कृत्वा भूर्जपत्रे सुशोभने ॥
 गौरीचर्याभिः प्रतिमां विनिर्माय खलङ्कृताम् ।
 श्रयामारुह्य जपेन्मन्त्रमेकमनास्ततः ॥
 सहस्रैकप्रमाणेन मासमेकं जपेद्बुधः ।
 घृतेन मधुना दीपं दद्याच्च सुसमाहितः ॥
 कामेश्वरीं शशाङ्कास्यां चलत्खञ्जनलोचनाम् ।
 सदा लोलगतिं कान्तां कुसुमाश्लिषीमुखीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं निशीथे याति सा तदा ।
 दृष्ट्वा तु साधकः श्रेष्ठामाज्ञां देहीति तां वदेत् ॥
 स्त्रीभावेन मुदा तस्यै दद्यात् पाद्यादिकं ततः ।
 सुप्रसन्ना तदा देवी साधकं तोषयेत् सदा ॥
 अन्नाद्वैरतिभोगेन पतिवत् पालयेत् सदा ।
 नीत्वा राज्ञौ सुखैश्वर्येदत्त्वा च विपुलं धनम् ॥
 वस्त्रालङ्कारद्रव्यादीन् प्रभाते याति निश्चितम् ।
 एवं प्रतिदिनं तस्य सिद्धिः स्यात् कामरूपतः ॥४॥
 ततः पटे विनिर्माय पुत्तलिं ध्यानरूपतः ।
 सुवर्णवर्णां गौराङ्गो सञ्चालङ्कारभूषिताम् ॥
 मृपराङ्गदहाराद्यां रम्याश्च पुष्करेज्याम् ।
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं दत्त्वा च पादसुत्तमम् ॥
 सचन्दनेन पुष्पेण जातीपुष्पेण यत्नतः ।
 गुग्गुलुं धूपदीपौ च दद्यान्मूलेन साधकः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 तारं मायां तथागच्छ रतिसुन्दरिपदं ततः ।
 वह्निजाया चाष्टसहस्रं जपेन्मन्त्रं दिने दिने ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्यात् पूजादिकं शुभम् ।
 घृतदीपं तथा गन्धं पुष्पं ताम्बूलमेव च ॥
 तावन्मन्त्रं जपेदिदानीं यावदायाति सुन्दरी ।
 ज्ञात्वा दृष्टुं साधकेन्द्रं निशीथे याति निश्चितम् ॥
 ततस्तामर्चयेद्भक्त्या जातीकुसुममालया ।
 सुसन्नुष्टा साधकेन्द्रं तोषयेदतिभोजनैः ॥
 भूत्वा भार्या च सा तस्यै ददाति वाञ्छितं वरम् ।
 भूगादिकं परित्यज्य प्रभाते याति सा ध्रुवम् ॥
 साधकाज्ञानुरूपेण प्रयाति सा दिने दिने ।
 निर्जने प्रान्तरे देविः सिद्धिः स्यान्नात्र संशयः ॥
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत्ताच्च अन्यथा नश्यति ध्रुवम् ॥५॥
 ततोऽन्यत् साधनं वक्ष्ये खगुहे शिवसन्निधौ ।
 वेदाद्यं भुवनेशीघ्रागच्छ पद्मिनि वल्लभा ॥
 पावकस्य महामन्त्रं पूर्ववत् सकलं ततः ।
 मण्डलं चन्दनेः कृत्वा मूलमन्त्रं लिखिततः ॥
 पञ्चाननां श्यामवर्णा पीनोत्तुङ्गपयोधराम् ।
 कोमलाङ्गो स्मिरमुखी रक्तोत्पलदलेक्षणा ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
 मासान्ते पूर्णिमां प्राप्य विधिवत् पूजयेत् सदा ॥
 आनिशीथं जपेन्मन्त्रं दृष्ट्वाभ्यासेन साधकः ।
 सर्वत्र कुशलं ज्ञात्वा सा याति साधकालयम् ॥
 भूत्वा भार्या साधकं हि साधयेद्विविधैरपि ।
 भोगैर्दिव्यैर्भूषणाद्यैः पद्मिनी सा दिने दिने ॥
 पतिवत् पाति तं लोके नित्यं स्वर्गं च सर्वदा ।
 त्यक्त्वा भार्यां भजेत् तां साधकेन्द्रं सदा प्रिये ॥६॥
 ततो वक्ष्ये महाविद्यां विद्यामित्रेण धीमता ।
 ज्ञात्वा यां साधिता विद्या जला चातिवला प्रिये ॥
 मन्त्रस्तु ।

योगिनी

परिवान्ते महामाया नटिनि पावकप्रिया ।
 महाविद्येह कथिता गोपनीया प्रयत्नतः ॥
 अशोकस्य तलं गत्वा स्नानं पूर्ववदाचरेत् ।
 मूलमन्त्रेण सकलं कुर्याच्च सुसमाहितः ॥
 त्रैलोक्यमोहिनीं गौरीं विचित्राम्बरधारिणीम् ।
 विचित्रालङ्कृतां रम्यां नर्तकीवेषधारिणीम् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ।
 मांसोपहारैः संपूज्य धूपं दीपं निवेदयेत् ॥
 गन्धत्तन्दनताम्रं दद्यात्तस्यै मुदा बुधः ।
 मासमेकं तां भक्त्या पूजयेत् साधकोत्तमः ॥
 मासान्ते दिवसं प्राप्य कुर्याच्च पूजनं महत् ।
 अर्द्धरात्रौ भयं दत्त्वा किञ्चित् साधकसत्तमे ।
 सुदृष्टुं साधकं मत्वा याति सा साधकालयम् ॥
 विद्याभिः सकलाभिश्च किञ्चित् स्मिरमुखी ततः ।
 वरं वरय शीघ्रं त्वं यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
 तत् श्रुत्वा साधकश्रेष्ठो भावयेन्मनसा धिया ।
 मातरं भगिनीं वापि भार्यां वा प्रीतिभावतः ॥
 कृत्वा सन्तोषयेद्भक्त्या नटिनी तत् करोत्यलम् ॥
 माता स्यादयदि सा देवी पुत्रवत् पाति तं मुदा ।
 स्वर्णशतं सिद्धिदयं ददाति सा दिने दिने ॥
 भगिनी यदि सा कन्या देवस्य नागकन्यकाम् ।
 राजकन्यां समानीय ददाति सा दिने दिने ।
 अतीतानागतं वार्त्तां सर्वं जानाति साधकः ॥
 भार्या स्यात् यदि सा देवी ददाति विपुलं धनम् ।
 अन्नाद्वैरुपचारेण ददाति कामभोजनम् ॥
 स्वर्णशतं सदा तस्यै ददाति सा ध्रुवं प्रिये ।
 यत् यत् वाञ्छति तत् सर्वं ददाति नात्र संशयः ॥७॥
 महाविद्यां प्रवक्ष्यामि सावधानावधारय ।
 कुङ्कुमेन समालिख्य भूर्जपत्रे स्थितं मुदा ॥
 ततोऽष्टदलमालिख्य कुर्यात्प्रासादिकं प्रिये ।
 जीवन्त्यासादिकं कृत्वा ध्यायेत् तत्र प्रसन्नधीः ॥
 शुद्धस्फटिकसङ्काशां नानारत्नविभूषिताम् ।
 मञ्जीरहारकेयूररत्नकुण्डलमण्डितान् ॥
 एवं ध्यात्वा जपेन्मन्त्रं सहस्रं दिने दिने ॥
 प्रतिपदिनमारभ्य पूजयेत् कुसुमादिभिः ।
 धूपदीपविधानैश्च त्रिसन्ध्यं पूजयेन्मुदा ॥
 पूर्णिमां प्राप्य गत्वादेः पूजयेत् साधकोत्तमः ।
 घृतदीपं तथा धूपं निवेदय्य मनोरमम् ॥
 राज्ञौ च दिवसे जयं कुर्याच्च सुसमाहितः ।
 प्रमातसमये याति साधकस्यान्तिकं ध्रुवम् ॥
 प्रसप्तवदना भूत्वा तोषयेदतिभोजनैः ।
 देवदानवगन्धर्वविद्याधृग्यक्षरक्षसान् ॥
 कन्याभी रत्नभूषाभिः साधकेन्द्रं सुहृद्मुहुः ।
 चर्यं चोष्यादिकं द्रव्यं दिव्यं ददाति सा ध्रुवम् ॥
 स्वर्गे मर्त्ये च पाताले यद्वस्तु विद्यते प्रिये ।
 आनीय दीयते तस्य साधकाज्ञानुरूपतः ॥
 स्वर्णशतं सदा तस्यै ददाति सा दिने दिने ।
 साधकाय वरं दत्त्वा याति सा निजमन्दिरम् ॥
 तस्या वरप्रसादेन चिरजीवी निरामयः ।
 सर्वज्ञः सुन्दरः श्रीमान् सर्वगो भवति ध्रुवम् ।
 रेमे साहं तथा देवि साधकेन्द्रे दिने दिने ॥
 मन्त्रस्तु ।

योगी

तारं मायां तथागच्छानुरागिणि मैथुनप्रिये ।
वह्निभार्या मनुः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥
यथा मधुमती तु स्यात् सर्वसिद्धिप्रदा प्रिये ।
गुह्यान् गुह्यतरा विद्या तव स्नेहान् प्रकी-
र्त्तिता ॥ ८ ॥

देशुवाच ।

श्रुतञ्च साधनं पुण्यं यत्किञ्चिन्नां सुखप्रदम् ।
यस्मिन् काले प्रकर्त्तव्यं विधिना केन वा प्रभो ।
अत्राधिकारिणः के वा समासेन वदस्व मे ॥
ईश्वर उवाच ।

वसन्ते साधयेदधीमान् हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
सदा ध्यानपरो भूत्वा तद्दर्शनमश्नोत्सुकः ॥
उज्जटे प्रान्तरे वापि कामरूपे विशेषतः ।
स्थानेष्वेकतमं प्राप्य साधयेत् सुसमाहितः ।
अनेन विधिना साक्षात् भविष्यति न संशयः ॥
देशाश्च सेवकाः सर्वे परं चात्राधिकारिणः ।
तारकब्रह्मणो भूयं विनाप्यत्राधिकारिणः ॥”
इति तत्त्वसारे योगिनीसाधनप्रकरणं समाप्तम् ॥
दशविधदशान्तर्गतदशाविशेषः । यथा,—
“स्नानञ्च ध्रुवं कृत्वा पश्च तत्र विमिश्रयेत् ।
मङ्गलेन हृतः शेषो मङ्गलादिविनिश्चयः ॥
मङ्गला पिङ्गला धन्या भामरी भद्रिका तथा ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च योगिन्यष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥
अष्टैकं मङ्गला धत्ते शेषास्तेकैकवर्द्धिकाः ।
पुनस्त्यक्तांनिवर्त्तन्ते चक्रवत् परिवर्त्तनात् ॥”
अपि च ।

“रोहिण्यादौ त्रिराष्टका मङ्गलादौ यथाक्रमम् ।
उल्का सिद्धा सङ्कटा च अश्विन्यादित्रये पुनः ॥”
एतासामन्तर्दशा ।

“दशावर्धन्तु षट्त्रिंशद्भागं कृत्वा विनिर्दिशेत् ।
यन्तु यस्या हि यद्वर्धं तत्तद्भागं प्रकीर्त्तितम् ॥”
फलं यथा,—

“मङ्गला मङ्गलं धत्ते तुलभोगं सुखं तथा ।
गोगजाश्वसहस्राणि गृहे तस्य दिने दिने ॥
पिङ्गला विविधं दुःखमन्नचिन्तादिसम्भवम् ।
ददाति नाशं शत्रुभ्यो धनधान्यगजादिकम् ॥
धन्या च सततं दत्ते सर्वत्र विजयादिकम् ।
शत्रुभ्यो रक्षते नित्यं मातृवत् परिपालयेत् ॥
भामरी विविधं दुःखमन्तःसम्भ्रमसम्भवम् ।
अकस्मात्तस्य दुर्दैवं विधिना प्रेरितं भवेत् ॥
भद्रिका विविधान् धत्ते सम्मानादिमनोरथान् ।
तुष्टा चेद्भद्रिका नित्यं दुर्गन्धः सुगन्धायते ॥
उल्का व्याधिकरी प्रोक्ता नित्यं नानाभयप्रदा ।
उल्का यदि समायाति सुगन्धो दुर्गन्धायते ॥
सिद्धा च साधयेत् सर्वं मन्त्रारम्भनादिकम् ।
यस्य तुष्टा भवेत् सिद्धा लक्ष्मीस्तस्य करे स्थिता ॥
सङ्कटा सङ्कटं दत्ते भुङ्क्ते धान्यधानादिकम् ।
सैव भाव्या सदा नित्यं गृही कृष्णः फणी यथा ॥”
इत्युद्बोधचन्द्रिका ॥

योगी, [न] पुं, (योगः अस्त्यस्येति । योग +
इति । यद्वा, युज समाधौ । युजिर् योगे वा +
“संपृचानुवृत्तिरिति ॥” ३। २। १४२ । इति घिनृण्)

योगी

योगयुक्तः । तस्य लक्षणादि यथा,—
“स्वर्गे लोटे गृहेऽरण्ये सुस्तिग्धे चन्दने तथा ।
समता भावना यस्य स योगी परिकीर्त्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥
अपि च ।
“आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ७ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

ऋषय ऊचुः ।

“भगवन् ! देवतारिण ! हिरण्यादिनिस्तदन ! ।
चत्वारो ह्याश्रमाः प्रोक्ता योगी नाम क
उच्यते ॥

सर्वकर्मणि संन्यस्य समाधिमचलं श्रितः ।
य आस्ते निश्चलो योगी स सत्यासी न पञ्चमः ॥
सर्वधामाश्रमाणान् वैविध्यं श्रुतिदर्शितम् ।
ब्रह्मचार्यपकुर्वाणो वैष्णवो ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देहान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुर्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
उदासीनसाधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
ऋणानि श्रीगुणपाहृत्य त्यक्त्वा भार्याधनादिकम् ॥
एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मोक्षिकः ।
कुटुम्भभरणायतः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
तपस्तप्यति योऽन्येन यजेद्देवान् जुहोति च ।
खाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्यासिकः स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुरुक्षुर्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्त्तते भिक्षुः प्रोच्यते परमेष्ठिकः ॥
यश्चात्मरतिरेव स्थान्नित्यतपो महासुनिः ।
सम्यग्दर्शनसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
ज्ञानसत्यासिनः केचिद्देवसत्यासिनः परे ।
कर्मसत्यासिनः केचिद्विधियाः परमेष्ठिकाः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिकः सांख्य एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगसुत्तममास्थितः ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥

(तेषां स्त्रीसङ्गनिषेधो यथा,—
“यदि सङ्गं करोत्येव बिन्दुस्तस्य विनश्यति ।
आयुःक्षयो बिन्दुहीनादसामर्थ्यश्च जायते ॥
तस्मात् स्त्रीणां सङ्गवर्ज्यं कुर्यादभ्यासमाद-
रात् ।

योगिनोऽङ्गस्य सिद्धिः स्यात् सततं बिन्दुधार-
णात् ॥”

इति दत्तात्रेयसंहिता ॥

तेषां पथं यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।

“गोधूमशालियवषट्कशोभनाङ्गं
क्षीरादखण्डनवनीतसितामधूनि ।
श्रृङ्गीकपोलकफलादिकपञ्चश्राकं
सुजादिदिव्यसुदकश्च यमौन्धपथम् ॥”

तेषामपथं यथा, तत्रैव ।

“कदम्बतिलतलवणोष्णहरीतश्राक-
सौवीरतैलतिलसर्षपमत्स्यमदम् ।

योग्यः

आजादिमांसदधितक्रकुलत्यकोल-
पित्वाकहिङ्गुलसुनाद्यमपथ्यमाहुः ॥”)
योगीश्वरः, पुं, (योगिनामीश्वरः ।) याज्ञवल्क्य-
मुनिः । (इति हेमचन्द्रे योगेश्वरशब्ददर्शनात् ।
३। ८५१ ॥) यथा,—
“योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य सुनयोऽनुवन् ।
वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मान्प्रेषतः ॥”
“योगिनां सनकादीनां ईश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञ-
वल्क्यं संपूज्य ॥” इति मिताचरा ॥ त्रि,
योगिनां श्रेष्ठः । (यथा, मार्कण्डेये । ६६। २८ ।

“यजन्ति यानस्तमलैर्मनोभि-
योगीश्वराः क्लेशविसृक्तिहेतून् ॥”)
योगीश्वरी, स्त्री, (योगिनामीश्वरी ।) दुर्गा ।
यथा,—

“योगेश्वरादयो देवाः सनकान्तास्तपोधनाः ।
तेषां स्वामी तथा योगी ईश्वरी प्रभुपालना ॥
आत्मैन्द्रियमनादीनां संयोगो योग उच्यते ।
तेषां वा योजनादयोगी योगैश्वर्यविबोधना ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
योगेश्वरः, पुं, (योगस्य ईश्वरः ।) याज्ञ-
वल्क्यः । इति हेमचन्द्रः । ३। ८५१ ॥ (योगे-
श्वरे, त्रि । यथा, भागवते । ४। १६। ६ ।

“कपिलो नारदो दत्तो योगेश्वरः सनकादयः ।
तमन्वीयुर्भागवता ये च तत्सेवनोत्सुकाः ॥”)
योगेश्वरः, पुं, (योगानां ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।
यथा,—

“ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि ।
स्वां काष्ठामधुनोपेते धर्मः कं शरणं गतः ॥”
इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते । १३। १४। ३२३ ।
“नमस्ते भगवन् देव ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
योगेश्वर ! नमस्तेऽस्तु नमस्ते विश्वसम्भव ! ॥”
देवहोत्रतनयः । यथा, भागवते । ८। १३। ३२ ।
“देवहोत्रस्य तनय उपहृता दिवस्पतेः ।
योगेश्वरो हरेरंशो दृष्ट्यां सम्भविष्यति ॥”

योगेश्वरी, स्त्री, बन्ध्याकर्कोटकी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (योगिनामीश्वरी । दुर्गा । यथा,—
“त्वत्तं योगेश्वरी तथा—” इति चण्डीकव-
चम् ॥ योगयुक्ते, त्रि । यथा, मार्कण्डेये । ६। ७। ८ ।

“प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च सदा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥”)
योगेश्वरं, स्त्री, (योगे सन्निच्छिद्रादिपूरणे इष्टम् ।)
सीसकम् । इत्यमरः । २। ६। १०५ ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेश्वरीसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

योग्यं, स्त्री, (योग्यत इति । युज् + णिच् + ण्यत् ।)
ऋद्धिनामौषधम् । वृद्धिनामौषधम् । इत्य-
मरः । २। ४। ११२ ॥

योग्यः, त्रि, (योगाय प्रभवति । योग + “योगाद्-
यच् ॥” ५। १। १०२ । इति यत् ।) प्रवीणः ।
योगार्हः । (यथा, रघुः । ६। २६ ।

योग्या

योजन

योटकः

“कान्त्या गिरा स्मृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि । तयोस्तृतीया ॥”

उपायी । शक्तः । इति मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७१ । १० ।

“अपत्नीको नरो भूप न योग्यो निजकर्म-
णाम् ॥”

योजनसाधनभूतः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ६ । ६ ।
“ऋतस्य वा केशिना योग्याभिः ।”

“योग्याभिर्योजनसाधनभूताभी रज्जुभिः ।” इति
सायणः ॥ शकटादियोजनीयः । यथा, शत-
पथब्राह्मणे । १।३।१ । १३ ।

“योक्तुं हि योग्यं युञ्जत्यस्ति वै पत्न्या
अमेध्यं यदवाचीनम् ।”

“योग्यं योजनीयमनदुश्चादिकम् ।” इति
तद्वाच्यम् ॥ पुण्यनक्षत्रे, पुं । इति मेदिनी ।
ये, ४६ ॥

योग्यता, स्त्री, (योग्यस्य भावः । योग्य + तल् ।
टाप् ।) चमता । इति लोकप्रसिद्धिः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ११३ । ६ ।

“तथान्यान्ययोग्यानि योग्यतां यान्ति कालतः ।
योग्यान्ययोग्यतां यान्ति कालवश्या हि
योग्यता ॥”

शाब्दबोधकारणविशेषः । स तु पादार्थानां
परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ न्यायमते तत्पदार्थे तत्पदार्थवत्ता ।
यथा,—

“पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ।”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योग्यतां निरूपयति पदार्थ इत्यादिना ।
एकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धो योग्यता इत्यर्थः ।
तज्ज्ञानाभावाच्च वद्विना सिञ्चतीत्यादौ न
शाब्दबोधः । नन्वेतस्या योग्यताया ज्ञानं
शाब्दबोधात् प्राक् सर्वत्र न सम्भवति वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वादिति चेन्न तत्तत्पदार्थस्मरणे सति
कचित् संशयरूपस्य कचिन्निश्चयरूपस्यापि
योग्यताया ज्ञानस्य सम्भवात् । नयास्तु
योग्यताज्ञानं न शाब्दज्ञाने कारणं वद्विना
सिञ्चति इत्यादौ सेके वद्विकरणकत्वाभाव-
रूपायोग्यताया निश्चयेन प्रतिबन्धान्न शाब्द-
बोधः । तदभावनिस्यस्य लौकिकसन्निकर्षा-
जन्मदोषविशेषाजन्मज्ञानमात्रे प्रतिबन्धकत्वात्
शाब्दे प्रतिबन्धकत्वं सिद्धं योग्यताज्ञान-
विलम्बाच्च शाब्दविलम्बोऽसिद्ध इति वदन्ति ।”
इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

योग्या, स्त्री, (योग्य + टाप् ।) अभ्यासः । (यथा,
रघुः । ८ । १६ ।

“अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥”

“अपरो रघुः प्रणिधानयोग्यया समाध्य-
भ्यासेन ।” इति मल्लिनाथः ॥) अर्कशोषित ।
इति मेदिनी । ये, ४६ ॥ शस्त्राभ्यासः । तत्-
त्वार्थायः । खुरली २ अमः ३ अभ्यासः ४ ।

तद्गूः खलूरिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५२ ॥
(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ६ अध्याये ।

“अघातो योग्यास्तृतीयमध्यायं याख्यास्यामः ।
अधिगतसन्त्रासार्थमपि शिष्यं योग्याङ्कार-
येत् । क्वाददिषु स्नेहादिषु च कर्मपथसुप-
दिशेत् । सुबहुश्रुतोऽप्यक्तयोग्यः कर्मस्वयोग्यो
भवति । तत्र पुष्पफलालावूकालिन्दकत्रपुष्प-
व्वाकककारकप्रभृतिषु क्वादिविशेषान् दर्शये-
दुक्तर्तनपरिकर्तनानि चोपदिशेत् । इतिवस्ति-
प्रसेकप्रभृतिषूदकपङ्कपूर्णेषु भेदयोग्याम् ।
सरोम्नि चर्मगयातते लेख्यस्य । नृतपशुसिरा-
स्तत्पलनालेषु च वेधस्य । घुणोपहतकाष्ठवेणु-
नलनालीशुक्कालावुमुखेव्यस्य । पनसविम्बी-
विल्वफलमज्जन्तपशुदन्तेष्वाहार्यस्य । मधु-
च्छिद्योपलिप्ते शाखलीफलके विस्त्रायस्य । सूक्ष्म-
घनवस्त्रान्तयोर्मृदुचर्मनान्तयोश्च सीयस्य । पुस्त-
मयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गविशेषेषु बन्धयोग्याम् । नृदु-
र्मांसपेशीघृत्यलनालेषु च कर्णसन्धिवन्धयोग्याम् ।
नृदुषु मांसखड्गेवमिचारयोग्याम् । उदक-
पूर्णघटपार्श्वस्रोतस्यलावूसुखादिषु च नेत्रप्रणि-
धानवस्तित्रणवस्तिपीडनयोग्यामिति । भवत-
श्चात्र ।

एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।
इत्येषु योग्यां कुर्वाणो न प्रसूयति कर्मसु ॥
तस्मात् कौशलमन्विच्छन् शस्त्ररक्षामिकर्मसु ।
यस्य यत्रेह साधर्म्यं तत्र योग्यां समा-
चरेत् ॥”

(युवती । यथा,—

“निदाघशरदोर्वाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।
हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥”
योग्या युवती । इति राजवल्गुभः ॥)

योजनं, स्त्री, (युज्यते मनो यस्मिन्निति । युज् +
ल्युट् ।) परमात्मा । चतुःक्रोशी । योगः । इति
मेदिनी । ने, ११३ ॥ * ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १४६ । १३ ।

“गान्धारकन्या वदने नृपाणां
रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥”)
चतुःक्रोशर्थे यथा,—

“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्कुस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशी धनुःसहस्रिकः ॥
तच्चतुष्कं योजनं स्यादित्यादि मानशास्त्रम् ॥
एतन्मते षोडशसहस्रहस्तैर्योजनं भवति ।
द्वात्रिंशत्सहस्रहस्तैरपि योजनम् । यथा,—

यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यै-
र्हस्तैरङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः
क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ।
स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन
तथा कराणां दण्डकेन वंशः ॥”

इति लीलावती ॥

योजनगन्ता, स्त्री, (योजनं गन्तोऽस्याः । योज-
नात् गन्तोऽस्या इति वा ।) कस्तूरी । सीता ।

सत्यवती । इति मेदिनी । धे, ४८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । २ । २ । १८ ।

“इत्युक्तं तु सा कन्या क्षयमात्रेण भाविनी ।
कृता योजनगन्ता तु सुकृपा च वरानना ॥”

योजनगन्तिका, स्त्री, सत्यवती । इति जटाधरः ॥
कस्तूरी । इत्यजयपालः ॥ सीता । योजनगन्ता-

शब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययेन जातत्वात् ॥

योजनपर्णी, स्त्री, (योजनाय सन्धिस्थानादेर्मेलनार्थं
पर्णं यस्याः ।) मञ्जिष्ठा । इति रत्नमाला ॥

योजनवल्गिका, स्त्री (योजनवल्गी + स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

योजना, स्त्री, योगकारणा । इति अन्त्ययुज-
धातोरनप्रत्ययेन सिद्धम् ॥

योजनवल्गी, स्त्री, (योजनगामिनी अतिदीर्घा
वल्गी यस्याः सा ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः । २ ।
४ । ६१ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेघिका ।
मण्डूकपर्णी भण्डरी भण्डो योजनवल्गापि ॥

रसायनरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भण्डीतकी च गण्डरी मञ्जुषा वस्तरञ्जिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

योजितं, त्रि, कारितयोजनम् । अन्त्ययुजधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भाग-
वते । ४ । २१ । २२ ।

“अहं दण्डधरो राजा प्रजानामिह
योजितः ॥”)

योटकः, पुं, योटनम् । मेलनमिति यावत् । विवाहे
राशियोटक-ग्रहयोटक-नक्षत्रयोटक-गणयोटक-
वर्णयोटक-योनियोटक-वर्गयोटकमेदेन सप्तविधो
योटकः । तत्र राशियोटके षड्दृक्नवपञ्च-
मद्विद्वादशविधमसप्तकयोगा निषिद्धाः । तदाह
श्रीपतिसंहितायाम् ।

“षड्दृकं त्रिकोणं द्विद्वादशकमेव च ।

परस्परं जन्मराशेः स्यक्ता कन्याकुमारयोः ॥

षड्दृके भवेदोषो वैधयं न्यतुरेव वा ।

त्रिकोणे पुत्रहानिः स्यात् धनहानिर्धनयथे ॥

पुरुषस्याष्टमे कन्या कन्यायाः षड्दृके पुमान् ।

शुभं षड्दृकं ज्ञेयं नोद्वाहे दूषणं भवेत् ॥

नवपञ्चमे ।

पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतहा च कन्या
धर्मे स्थिता सुतवती पतिवल्गभा च ।

द्विद्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या
रिप्ते स्थिता धनवती पतिवल्गभा च ॥

योटके सप्तके मेघतुलौ युग्महयौ तथा ।

सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ न्यतिस्तत्रात्रवीच्छिवः ॥

राजयोटकमाह दीपिकायाम् ।

एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।

चतुर्थदशके चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”

इति राशियोटकविचारः ॥ * ॥

ग्रहयोटके ग्रहशत्रुयोगो निषिद्धः । कन्यावर-
राश्यधिपग्रहयोः शत्रुत्वे ग्रहशत्रुयोगः । तत्र
विवाहे रोगादिः फलम् । तदाह गर्गः । मरणं

योनिः

भावविरोधे ग्रहरिपुभावे चाचिरेण रोगादिः ।
इति ग्रहयोतकविचारः ॥ * ॥ अन्ये योतकाः
प्रपञ्चभयान्न लिखिताः । इति ज्योतिषम् ॥
ग्रन्थान्तरे योतकशब्दस्ववर्गलतीयादिष्व ॥
योतः, पुं, (यूयते ज्ञायते अनेनेति । यु + बाहु-
लकात् तुः ।) परिमाणम् । इत्युणादिकोषः ॥
योत्रं, स्त्री, (यूयते अनेनेति । यु + “दास्त्रीशस यु
युजस्तु तुद सि सिच मिह-पतदंश-नहः करणे ।”
३।२।१८२। इति ङ्गु ।) योक्तम् । इत्यमरः ।
२।६।१३॥ (यथा, गो० रामायणे । २।
४५।२६।
“भरतायाभिष्टयाः स्म योत्राय पश्वो यथा ॥”)
योद्धा, [ऋ] पुं, (युध्यतीति । युध् + लच् ।) युद्ध-
कर्त्ता । तत्पर्यायः । भटः २ योधः ३ । इत्य-
मरः । २।८।६१॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । २।१८।
“वाधियते पुरीं योद्धा छिद्रं यदि लभेत सः ॥”)
योधः, पुं, (युध्यतीति । युध् + अच् ।) योद्धा ।
इत्यमरः । २।८।६१॥ (यथा, कथासरित्
सागरे । १२।२२।
“सङ्केतमिलिते शान्तेर्योधास्तेः सैनिकैः सह ।
नित्यवैतस्त्वेवं चण्डमहासेनान्तिकश्च तत् ॥”)
योधनं, स्त्री, युद्धम् । (यथा, मार्कण्डेये । १३५।१७।
“योधनेषु स्वरूपेण दमो यस्य दुरात्मनः ।
स दमो वारयत्येष हन्ति तस्य रिपोर्गुरुम् ॥”)
अस्त्रम् ॥ युध्धातोर्भावे करणे चानट् (लुट्)
प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
योधसंरावः, पुं, (योधानां संरावः ।) अन्योन्यं
योधानां युद्धायाज्ञानम् । तत्पर्यायः । क्रन्द-
नम् २ । इत्यमरभरतौ ॥
योधेयः, पुं, (युध् + भावे घञ् । योधं युद्धं करो-
तीति । योध + खः ।) योद्धा । योधशब्दात्
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
योनलः, पुं, (यवस्य नल इव नलः काण्डोऽस्य ।
पृषोदरादिः ।) शस्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
यवनालः २ जर्गाङ्गयः ३ देवधान्यम् ४
जोन्ताला ५ बीजपुष्पिका ६ । इति हेमचन्द्रः ।
४।२४४॥
योनिः, पुं, स्त्री, (यौति संयोजयतीति । यु +
“वह्निश्च्युदुग्ग्लाहात्वरिभ्यो नित् ।” उणा०
४।५१। इति निः ।) आकरः । इति मेदिनी ।
ने, १६॥ कारणम् । (यथा, उत्तरराम-
चरिते । ६।
“ऋषयो राजसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदप्रयोः ।
सा योनिः सर्ववैरागां सा हि लोकस्य
निर्गतिः ॥”)
जलम् । इति हेमचन्द्रः । ३।२४६॥ (कुश-
ह्वीपस्थनदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १२१।७१।
“धूतपापा नदी नाम योनिश्चैव पुनः स्मृता ।
सीता द्वितीया विज्ञेया सा चैव हि निष्ठा-
स्मृता ॥”
तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, महासिद्धिसारस्वते ।

योनिः

“सनन्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा ॥”)
प्राणिनामुत्पत्तिस्थानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तत्तु चतुरशीतिलक्षप्रकारम् । यथा,—
“चतुरशीतिलक्षाणि चतुर्भेदाश्च जन्तवः ।
अण्डजाः स्वेदजाश्चैव उद्भिजाश्च जरायुजाः ॥
एकविंशतिलक्षाणि ह्यण्डजाः परिकीर्त्तिताः ।
स्वेदजाश्च तथैवोक्ता उद्भिजास्तत्प्रमाणतः ॥
जरायुजाश्च तावन्तो मनुष्याद्याश्च जन्तवः ।
सर्वेषामेव जन्तूनां मानुषत्वं सुदुर्लभम् ॥”
इति श्रीगरुडपुराणे प्रेतकण्ठे धर्मप्रकटनो नाम
२ अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
“जलजा नव लक्षाणि स्यावरा लक्षविंशतिः ।
कमयो रुद्रसङ्गाकाः पक्षिणां दशलक्षकम् ॥
त्रिंशलक्षाणि पशवश्चतुर्लक्षाणि मानवाः ।
सर्वयोनिं परित्यज्य ब्रह्मयोनिं ततोऽभ्यगात् ॥”
इति बृहद्विष्णुपुराणम् ॥ * ॥
अपि च ।
“स्यावरास्त्रिंशलक्षश्च जलजो नवलक्षकः ।
कमिजा दशलक्षश्च रुद्रलक्षश्च पक्षिणः ॥
पशवो विंशलक्षश्च चतुर्लक्षश्च मानवाः ।
एतेषु भ्रमणं कृत्वा द्विजत्वमुपजायते ॥”
इति कर्मविपाकः ॥
(“भूतानाश्चतुर्विधा योनिर्भवति जरायुण्ड-
स्वेदोद्भिदः । तासां खलु चतसृणामपि योनौना-
मेकैका योनिरपरिसङ्ख्येयभेदा भवति भूता-
नामाकृतिविशेषापरिसङ्ख्येयत्वात् । तत्र जरा-
युजानामण्डजानां प्राणिनामेते गर्भकरा भावा
यां यां योनिमापद्यन्ते तस्यां तस्यां योनौ तथा
तथा रूपा भवन्ति । तद्यथा कनकरजतताम्र-
चपुसीसा आसिच्यमानास्तेषु तेषु ‘मधुच्छिद्य-
विश्वेषु । ते यदा मनुष्याविस्मयापद्यन्ते तदा
मनुष्यविग्रहेण जायन्ते । तस्मात् समुदाया-
त्मकः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते मनुष्यो
मनुष्यप्रभव इत्युच्यते तद्योनित्वात् ।” इति
चरके शरीरस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ * ॥)
भगम् । इत्यमरः । २।६।७६॥ तत्पर्यायः । वरा-
ङ्गम् २ उपस्थः ३ सारमन्दिरम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रतिगृहम् ५ जन्मवर्त्म ६ अधरम् ७
अवाच्यदेशः ८ प्रकृतिः ९ अपथम् १० सार-
रूपकः ११ अप्रदेशः १२ प्रकृतिः १३ पुष्पी १४
संसारमार्गकः १५ संसारमार्गः १६ गृह्यम् १७
सारागारम् १८ सारध्वजम् १९ रत्यङ्गम् २०
रतिकुहरम् २१ कलत्रम् २२ अधः २३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रतिमन्दिरम् २४ सार-
गृहम् २५ कन्दर्पकूपः २६ कन्दर्पसम्पादः २७
कन्दर्पसन्धिः २८ स्त्रीचिह्नम् २९ । इति जटा-
धरः ॥ स तु गर्भस्थायाः सप्तभिर्भासैर्भवति ।
इति सुखबोधः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः ।
वामौन्नतश्चेत् कन्याजः पुत्रजो दक्षिणोन्नतः ॥
आखुरीमा गूढमणिः सुस्निग्धः संहतः पृथुः ।

योनिः

तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः ॥
कुरङ्गखुररूपो यक्षुक्तिकोदरसन्निभः ।
रोमशो विटतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः ॥
शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति ।
चिपिटः कर्पराकारः किङ्करीपदो भगः ॥
वंशवेतसपत्राभो गजरोमोच्चनासिकः ।
विकटः कुटिलाकारो लम्बगलस्तथाशुभः ॥”
इति काशीखण्डे ३७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“शङ्खनाभ्याकृतियोनिरुद्धावर्त्ता सा च
कीर्त्तिता ।
तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता ॥” * ॥
अथ योनिरोगाधिकारः ।
“तत्र योनिरोगाणां निदानान्याह ।
‘मिथ्याहारविहाराभ्यां दृष्टेर्दोषैः प्रदूषितात् ।
आर्त्तवादीर्यतश्चापि देवादा स्युर्भगे गदाः ।’
रोगिणीनां योनीनां नामान्याह ।
‘उदावर्त्ता तथा बन्धा विप्रुता च परिप्रुता ।
वातला योनयो रुग्णा वातदोषेण पञ्चधा ॥
पञ्चधा पित्तदोषेण तत्रादौ लोहितचरा ।
प्रसंसिनी वामिनी च पुत्रज्ञी पित्तला तथा ॥
अत्यानन्दा कर्णिनी च चरणानन्दपूर्विका ।
अतिपूर्वापि सा ज्ञेया श्लेष्मला च कफादिमाः ॥
खण्डाण्डिनी च महती सूचीवक्त्रा त्रिदोषिणी ।
पञ्चैता योनयः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपतः ॥’
अथ तासां लक्षणान्याह ।
‘सा फेणिलमुदावर्त्ता रजःकृच्छ्रेण सुच्यति ।
बन्धा नष्टार्त्तवा ज्ञेया विप्रुता नित्यवेदना ॥
परिप्रुता या भवति ग्राम्यधर्मे रुजा भृशम् ।
वातला कर्कशा स्तब्धा शूलनिस्तोदपीडिता ॥
चतसृष्वपि चाद्यासु भवन्त्यनिलवेदनाः ॥’
अनिलवेदनास्तोदादयः ॥ वातलायां त्वति-
श्रयिता वातवेदना वोद्धव्या । वातला इत्य-
न्वयात् ॥ * ॥
‘सदाहं चरते रक्तं यस्याः साः लोहितचरा ।
प्रसंसिनी संसते च चोभिता दुःप्रजायिनी ॥’
चोभिता विमर्दिता संसते खस्यानात् श्ववते
दुःप्रजायिनी दुष्टप्रजननशीला ।
‘सवातसुहृद्रेह्यीर्था वामिनी रजसा युतम् ।
स्थितं स्थितं हन्ति गर्भं पुत्रज्ञी रक्तसंस्वात् ॥’
पुत्रशब्दोऽत्रापत्योपलक्षकः ।
‘अल्पं पित्तला योनिर्दाहपाकज्वरान्विता ।
चतसृष्वपि चाद्यासु पित्तलिङ्गोच्छ्रयो भवेत् ॥’
अत्यानन्दानसन्तोषं ग्राम्यधर्मेण विन्दति ।
कर्णिन्यां कर्णिका योनौ श्लेष्मासृग्भ्यां प्रजायते ॥
कर्णिका मांसस्थ कर्णिकारो ग्रन्थिः ॥
‘मैथुने चरणापूर्वं पुरुषादतिरिच्यते ।’
अतिरिच्यते रजो सुच्यति इत्यर्थः ।
‘बन्धुशस्त्रातिचरणा तयोर्बीजं न तिष्ठति ॥’
बहुशः वारं वारं अतिरिच्यते तयोः चर-
णातिचरणयोः ।
‘श्लेष्मला पिच्छिला योनिः कण्डयुक्तातिशीतला ।

योनिः

चतसृष्वपि चाद्यासु श्लेष्मलिङ्गाच्छयो भवेत् ॥
अनार्त्तवास्तनी खण्डी खरस्यर्शा च मैथुने ॥
अस्तनी ईषत् स्तनौ यस्यां सा अत्र लक्ष्या
खण्डी । अखिनीमाह ।

‘महामेढ्रग्रहीताया वालाया अखिनी भवेत् ॥’
महामेढ्रः पुरुषः तेन ग्रहीताया वालायाः
सूक्ष्मयोनिच्छिद्राया अखिनी अखवल्लम्बमाना
योनिर्भवति ।

‘विवृतातिमहायोनिः सूचीवक्त्रातिसंभृता ।
सर्वलिङ्गसमुत्थानात् सर्वदोषप्रकोपजा ।
चतसृष्वपि चाद्यासु सर्वलिङ्गनिदर्शनम् ॥’
असाध्या योनीराह ।

‘पञ्चासाध्या भवन्तीह योनयः सर्वदोषजाः ॥’
पञ्च खण्डीप्रभृतयः ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य निदानमाह ।

‘दिवास्त्रादतिक्रोधाद्वायामादतिमैथुनात् ।
चताच्च नखदन्तादोष्वातायाः कुपिता यथा ॥’
वातायाः कुपिता यथा यथा निदानकुपिता
वातायाः ॥ * ॥ रूपमाह ।

‘पूयश्लोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।
जनयन्ति यदा योनौ नाम्ना कब्दः स योजिः ॥’
लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् । गुड-
कमत्र विशेष्यं बोद्धव्यम् ॥ * ॥ वातजादिभेदेन
रूपभेदमाह ।

‘रूचं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।
दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकं तु तम् ॥
तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूमन्तं कफात्मकम् ।
सर्वलिङ्गसमायुक्तं सन्निपातात्मकं भवेत् ॥’ * ॥

अथ योनिरोगाणां चिकित्सा । तत्र बन्धा-
चिकित्सा । तस्या लक्षणमाह । बन्धा नष्टार्त्तवा
ज्ञेयः । ततः प्रथमतो नष्टार्त्तवाचिकित्सा ।

‘आर्त्तवादर्शने नारी मत्स्यान् सेवेत नित्यशः ।
काञ्जिकश्च तिलान् माषानुदम्बिच तथा दधि ॥
इक्षुाकुवीजदन्तीचपलागुडदमनकिण्वयवशुकैः ।
सखुक्चौरैर्वर्त्तयिष्येतिगता कुसुमसज्जननी ॥’
इक्षुाकुः कटुतुल्यः । चपला पिप्पली । दमनो
भदनफलम् । किण्वं सुरावीजम् ।

‘पीतं ज्योतिष्मतीपत्रं राजिकोग्रासनं च्राहम् ।
श्रीतेन पयसा पिष्टं कुसुमं जनयेद्भुवम् ॥’
ज्योतिष्मती कटभीष्टविशेषः करही इति
लोके । पयसा दुग्धेन ॥ * ॥ अथ बन्धा-
चिकित्सा ।

‘बला सिता सातिबला मधूकं
वटस्य शुङ्गं गजकेशरश्च ।
एतन्मधुचौरहृतैर्निपीय
बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रसूते ॥

अश्वगन्धाकषायेण सिद्धं दुग्धं घृतान्वितम् ।
ऋतुस्नाताङ्गना प्रातः पीत्वा गर्भं दधाति हि ॥
पुष्पोद्भूतं लक्ष्मणाया मूलं दुग्धेन कन्यया ।
पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुस्नाता गर्भं धत्ते न संशयः ॥
कुर्यात्तुल्यं धातक्या कुसुमानि वटाङ्कुराः ।
नालोत्पलं पयोयुक्तमेतद्गर्भप्रदं भुवम् ॥

योनिः

यावला पिवति पाश्वपिप्पलं
जीरकेण सहितं हिताशना ।
श्वेतया विशिखपुङ्गवा युतं
सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

श्वेतकुसुमया शरपुङ्गवा मह ।

“पत्रमेकं पलाशस्य पिष्ट्वा दुग्धेन गर्भिणी ।

पीत्वा पुत्रमवाप्नोति वीर्यवन्तं न संशयः ॥

शूकरशिश्वीमूलं मध्यं वा दधि फलस्य सपयस्कम्
पीत्वायोभयलिङ्गीवीजं कन्यां न सूते स्त्री ॥

पुत्रमजारीमूलं विष्णुकान्तेशालिङ्गीसहिता ।

एतत् गर्भेष्टदिनं पीत्वा कन्यां न सर्वथा सूते ॥

पुत्रमजारी पतजिया तस्या मूलम् । इशालि-
ङ्गीनी पचगुरिया ॥ * ॥ गर्भप्रदरभेषजकथना-

वसरे गर्भाजनकमपि भेषजमाह ।

‘पिप्पलीविडङ्गटङ्गणसमचूर्णं या पिवेत् पयसा ।

ऋतुसमये नहि तस्या गर्भः संजायते कापि ॥

आरनालपरिपेधितं च्राहं

यां जयाकुसुममत्ति पुष्पिणी ।

सत्पुराणगुडसुष्टिसेविनी

सा दधाति नहि गर्भमङ्गना ॥ * ॥

तासु योनिषु चाद्यासु स्नेहादिक्रम इष्यते ।

वस्यभ्यङ्गपरीषेकप्रलेपपितुधारणम् ॥’

वस्तिरचोत्तरवस्तिः । क्रमश्चिकित्सा ।

‘नतवार्त्ताकिनीकुष्ठसेन्धवामरदारुभिः ।

तिलतैलं पचेन्नारी पितुं तस्य विधारयेत् ॥

विभ्रुतायां सदा योनौ यथा तेन प्रशान्यति ॥’

नतं तगरम् ।

‘वातलां कर्कशां स्तब्धामल्पसर्शां तथैव च ।

कुम्भीखेदेरुपचरेदन्तैर्वैष्णवि संवृते ॥

धारयेद्वा पितुं योनौ तिलतैलस्य सा सदा ।

पित्तलानाश्च योनीनां सेकाभ्यङ्गपितुक्रियाः ॥

श्रीताः पित्तहराः कार्थाः स्नेहनार्थं घृतानि च ।

प्रसंसिनीं घृताभ्यक्तां चौरस्विन्नां प्रवेशयेत् ॥

पिधाय वेश्वारेण ततो बन्धं समाचरेत् ।

शुण्ठीमरिचकृष्णाभिर्धान्यकाजानिदाडिमैः ॥

पिप्पलीमूलसंयुक्तैर्वैष्णवारः स्तुतो बुधैः ॥

धात्रीरसं सितायुक्तं योनिदाहे पिवेत् सदा ।

सूत्र्यक्रान्ताभवं मूलं पिबेद्वा तण्डुलाभुना ॥

योन्यान्तु पूयसाविण्यां शोधनद्रव्यनिर्मितैः ।

सगोमूत्रैः सलवणैः पिष्टैः संपूरणं हितम् ॥’

शोधनद्रव्याणि निम्बपत्रादीनि ।

‘दुर्गन्धां पिच्छिलां वापि चूर्णैः पञ्चकषायजैः ।

पूरयेद्धारयेद्वाजघृत्तादिकथिताभुना ॥”

पञ्च कषायाः । वचावासापटोलप्रियङ्गुनिम्बाः ।

राजघृत्तादि धनवहेरा ।

“पिप्पल्यामरिचैर्मधैः शताङ्गाकुष्ठसैन्धवैः ।

वर्त्तस्तुत्या प्रदेष्टव्या योनौ श्लेष्मविशोधिनी ॥

तुल्या प्रदेष्टव्या दैर्घ्येण परिणाहेन च ।

कर्णिक्यां वर्त्तयो देयाः शोधनद्रव्यनिर्मिताः ॥

गुडूचीत्रिफलादन्तीकथितोदकधारया ।

योनिं प्रक्षालयेत्तेन तत्र कण्डूः प्रशान्यति ॥

सुतपुष्पं सखदिरं पथ्यां जातीफलं तथा ।

योनिः

विस्वीं पूगश्च संचूर्ण्य वस्त्रपूतं त्रिपेङ्गवे ।

योनिर्भवति संकीर्णा न सवेच जलं ततः ॥

कपिकक्षुभवं मूलं काययेद्विधिना भिषक् ।

धानिः सक्रीर्णतां याति काथेनानेन धावनात् ॥

जीरकद्वितयं कृष्णा सुषुवी सुरभिर्वचा ।

वासकः सैन्धवश्चापि यवचारो यवानिका ॥

एषां चूर्णं घृते किञ्चित् भृष्टा खण्डेन मोदकम् ।

कृत्वा खादेद्यथावाङ्म योनिरोगाद्दिसुच्यते ॥

मज्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा वला ।

मेदे पयस्या काकोली मूलश्चैवाश्वगन्धजम् ॥

अजमोदा हरिद्रे वै प्रियङ्गुकटुरोहिणी ।

उत्पलं कुसुदं द्राक्षा काकोल्या चन्दनद्वयम्

एतेषां कार्ष्णिकैर्भागैर्घृतप्रस्यं विपाचयेत् ॥

शतावरीरसं चौरं घृताज्ज्ञेयं चतुर्गुणम् ।

सर्पिरेतन्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं घृषायते ।

पुत्तान् जनयते वीरान् मेधाघ्नान् प्रियदर्श-

नान् ॥

या चैवास्थिरगर्भा स्यात् पुत्रं वा जनयेन्मृतम् ।

अल्पायुषं वा जनयेत् या च कन्यां प्रसूयते ॥

योनिरोगे रजोदोषे परिखावे च शस्यते ।

प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वग्रहनिवारणम् ।

नाम्ना फलघृतं ह्येतदश्विभ्यां परिवर्त्तितम् ॥

अनुक्तं लक्ष्मणामूलं चिपन्थत्र चिकित्साकाः ।

जीवदत्तसैकवर्णाया घृतश्चात्र प्रयुज्यते ।

अरण्यगोमयेनेह वह्निज्वाला च दीयते ॥’

मेदे मेदा महामेदा तयोरभावे शतावरी

द्विगुणा देया । पयस्या च चौरकाकोली

काकोलीयुगलाभावे अश्वगन्धा द्विगुणा देया ।

प्रियङ्गुस्थाने केचिद्विष्णु पठन्ति । पयस्या

काकोलीयुक्ता पुनः काकोल्याविति काकोली-

चौरकाकोल्या द्वैगुणार्थं एतस्य फलघृतस्य

पाठो नानातन्त्रेषु नानाविधः । तत्र हिङ्गुवचा-

तगरजीवकर्षभका एवाधिकाः । तत्र जीवकर्ष-

भयोरभावे विदारीकन्दो द्विगुणो देयः । फल-

घृतं सकलयोनिरोगेषु ॥ * ॥

अथ योनिकन्दस्य चिकित्सा ।

‘गैरिकाम्नास्थिजन्तुन्नरजन्यञ्जवकटफलम् ।

पूरयेद्योनिमेतेषां चूर्णैः चौद्रसमन्वितैः ॥

त्रिफलायाः कषायेण सचौद्रेण च सेचयेत् ।

प्रमदा योनिकन्देन व्याधिना परिमुच्यते ॥’

अथ प्रसङ्गात् शुक्लवर्णा रोगाणां चिकित्सा ।

‘ह्रीविरातिविषासुस्तमोचशुकैः घृतं जलम् ।

दद्याद्गर्भं प्रचलिते प्रदरे कुचिरुच्यपि ॥’

कुचिरुक् उदरव्याधौ । चलितगर्भस्यापने ह्रीव-

रादिकायः ॥ * ॥

अथ गर्भसावपातयोर्निदानम् ।

‘आम्यधर्माध्वगमनयानासनप्रपीडनैः ।

ज्वरोपवासोत्पतनप्रहाराजीर्णधावनैः ॥

वमनाच्च विरेकाच्च कुन्यानाद्धर्षपातनात् ।

तीक्ष्णधारोष्णकटुकतिक्तरूचनिषेवणात् ॥

वेगाभिघातादिषमादासनाच्छयनाद्वायात् ।

गर्भं पतति रक्तस्य सखलं दर्शनं भवेत् ॥’

योनिः

गर्भपातनात् नियमे गर्भे पातनशीलं द्रव्यं तस्मात् ।
गर्भस्य सावपातयोः पूर्वस्वरूपमाह । गर्भे पत-
तीत्यादि । पतति सावेण पातेन वा पतिष्यति
सावपातयोरवधिमाह ।

‘आचतुर्थात्ततो मासात् प्रसवेवर्गविद्रवः ।
ततः स्थिरशरीरस्य पातः पञ्चमषष्ठयोः ।’
आचतुर्थात् मासात् चतुर्थमासपर्यन्तम् ।
गर्भस्य विद्रवः । शोणितरूपगर्भः । सवति
शोणितमिति भोजवचनात् । स्थिरशरीरस्य
कटिनशरीरस्य गर्भस्य । गर्भपातस्य दृष्टान्तं
दर्शयति ।

‘गर्भोऽभिघातविषमासनपीडनादौः

पक्वं द्रमादिव फलं पतति क्षणेन ॥’

यथा वृन्तलग्नं पक्वं फलमभिघातेनाकाल एव
पतति तथा गर्भोऽप्यभिघातादिना अकालेऽपि
पतति ॥ * ॥ अथ गर्भसावस्य चिकित्सा ।
‘गुल्मिण्या गर्भतो रक्तं सवेद्यदि सुहुर्महुः ।
तन्निरोधाय सुस्निग्धसुत्वलादिद्वयं पिबेत् ॥’
उत्पलादिगणमाह ।

‘उत्पलं नीलमारक्तं कडारं कुसुदं तथा ।
श्वेताम्भोजश्च मधुकसुत्वलादिरयं गणः ॥
संश्रीलितो हरत्येव दाहं दृष्ट्वा हृदामयम् ।
रक्तपित्तश्च सूक्ष्मश्च तथा कर्हिमरोचकम् ॥’
अथ गर्भपातस्य उपद्रवानाह ।
‘प्रसंशमाने गर्भे स्यादाहः शूलश्च पार्श्वयोः ।
पृष्ठरक्तं प्रदरानाहौ सूत्रसङ्गश्च जायते ॥’
प्रसंशमाने पतति ॥ * ॥ अथ गर्भस्य स्थाना-
न्तरगमने चोपद्रवानाह ।

‘स्थानात् स्थानान्तरं तस्मिन् प्रयात्यपि च
जायते ।
आमपकाशयादौ तु चोभः पूर्वेऽप्युपद्रवाः ।’
पूर्वेऽप्युपद्रवाः पार्श्वशूलादयः ॥ * ॥
तच्चिकित्सामाह ।

‘निग्धशीताः क्रियास्तेषु दाहादिषु समाचरेत् ।
कुशकाशोरुवृक्षाणां मूलेर्गोचुरकस्य च ॥
द्वयं दुग्धं सितायुक्तं गर्भिण्याः शूलहृत् परम् ।
श्वदंष्ट्रामधुकुक्षुद्रास्त्रैः सिद्धं पयः पिबेत् ।
शर्करामधुसंयुक्तं गुल्मिणीवेदनापहम् ॥’
अम्बानः पुष्पजातिः । अयं वाणपुष्प इति
गौडादौ प्रसिद्धः ।

‘मृत्कोष्ठागारिका गेहसम्भवा च मृत्तिका ।
समङ्गा धातुकीपुष्पं गेरिकश्च रसाञ्जनम् ॥
तथा सर्जरसस्तेषां यथाशामं विचूर्णयेत् ।
तच्चूर्णं मधुना लिह्यान्नारी प्रदरशान्तये ॥’
मृत्कोष्ठागारिकासम्भवा मृत्कोष्ठागारिका
वरटी तन्निर्मितमृहभवा मृत्तिका । समङ्गा
जन्वानुः ।

‘कसेरुत्पलशृङ्गाटकल्लं वा पयसा पिबेत् ।
पक्वं वचासोनाभ्यां हिङ्गुसौवर्चलान्वितम् ।
ज्वानाहे तु पिबेत् दुग्धं गुल्मिणी सुखिनी
भवेत् ॥’

सौवर्चलं सौहार इति लोके ।

योनिः

‘दृष्टपञ्चकमूलानां कल्केन विपचेत् पयः ।
तत् पयो गुल्मिणी पीत्वा सूत्रसङ्गाद्विसृज्यते ॥
शालीकुशकाशैः स्यात् शूरेण दृष्टपञ्चकम् ।
एषां मूलं दृष्टादाहपित्ताशृङ्गसूत्रसङ्गाद्वत् ॥ * ॥
अथ प्रसूताया योनेः चतादेक्षिकित्सा ।
‘तुम्बीपत्रं तथा लोत्रं समभागं सुपेषयेत् ।
तेन लेपो भगे कार्यः शीघ्रं स्याद्योनिरक्षता ॥
पलाशोदुम्बरफलं तिलतैलसमन्वितम् ।
योनौ विलिप्तं विधिना गाढीकरणमुत्तमम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ कुयोनिप्राप्तिकारणानि ।

“हविर्ज्जति नाम्नौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
लभन्ते नात्मविद्याश्च सुतीर्थविमुखाश्च ये ॥
सुवर्गं वस्तुनामूलं रत्नमन्नं फलं जलम् ।
आर्त्तभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे सुकृतदारकाः ॥
ब्रह्मस्वसं स्वीधनानि लोभादेव हरन्ति ये ।
बलेन कृद्मना वापि धर्त्ताश्च परवञ्चकाः ॥
नास्तिकाः कुहकाश्चौरा ये चान्ये वकटचयः ।
बालवृद्धातुरस्त्रीषु निर्दयाः सत्यवर्जिताः ॥
अग्निदा गरदा ये च ये चान्ये कूटसाक्षिणः ।
अगम्यागामिनः सर्वे ये चान्ये ग्रामयाजिनः ॥
याधाचरणसम्पन्ना वर्णादिधर्मवर्जिताः ।
देवोपदेवदनुजरचोयक्षादिसेविनः ॥
सर्वदा मादकद्रव्यपानमत्ता हरिदिषः ।
देवतोच्छिष्टपतितवृषाह्वानभोजिनः ॥
असत्कर्मरता नित्यं सर्वपातकपापिनः ।
पाषण्डधर्माचरणाः पुरोधोदृत्तिजीविनः ॥
पितृमातृसप्तपत्यसुदारत्यागिनश्च ये ।
ये कदव्याश्च लुब्धाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ॥
त्यजन्ति स्वामिनं युद्धे त्यजन्ति शरणागतम् ।
गवां भूमेश्च हर्त्तारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ॥
महाक्षेत्रेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
परद्रोहरता ये च तथा ये प्राणिहिंसकाः ॥
परापवादिनः पापा देवतागुरुनिन्दकाः ॥
कुप्रतिग्राहिणः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ॥
प्रेतराक्षसपैशाचतिथ्यंगृहचक्रयोनियु ।
न तेषां सुखलेशोऽस्ति इह लोके परत्र च ॥
तस्मात् त्यक्त्वा निषिद्धार्थं विहितं कर्म कारयेत् ।
यच्च दानं तपस्वीर्थं मन्त्रं देवं गुरुं भरेत् ॥
नाचरेत् कुत्सितं कर्म मनसा च कदाचन ।
विपाकं कर्मणां दृष्ट्वा योनिकोटिषु दुःसहम् ॥
चतुर्भिरपि वक्त्रैस्तु सेव्यो धर्मो निरन्तरम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥ * ॥

योनिदुष्टाया असाध्वीत्वं यथा,—

“साध्वी स्त्री मातृतुल्या च सर्वथा हितकारिणी ।
असाध्वी वैरतुल्या च शत्रुसन्तापदायिका ।
सुखदुष्टा योनिदुष्टा चैवासाध्वीति विश्रुता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २ अध्यायः ॥ * ॥
पापपुण्यफलं अथमोत्तमयोनिप्राप्तिर्यथा,—
“पापपुण्यफलं लोके प्रत्यक्षं खलु दृश्यते ।
देवदानवमानुष्यतिथ्यकलं क्षमियोनिता ॥
नानायोनिषु जन्मानि नानाधाधिपपीडिताः ।

योनिः

मरणं बालवृद्धानामन्वत् कुञ्जता तथा ॥
रेश्वर्यं सुदरिद्रत्वं पाण्डित्यं सूखंता तथा ।
एताश्चराचरे लोके भवन्ति कथमन्यथा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे २१ अध्यायः ॥ * ॥

पक्षियोनिप्राप्तिकारणं यथा,—

“इति श्रुतकथो विप्र ! सारसं प्राह वानरः ।
सम्यक्चेति भवान् नूनं त्वं कथं पक्षितां गतः ।
वृत्तान्तमेतं कथय श्रोतुमिच्छामि सारस ! ॥

सारस उवाच ।

कथयिष्यामि तत् कर्म येनाहं दुर्गतिं गतः ।
पक्षियोनिं गतो येन तत् सर्वं श्रोतुमर्हसि ॥
धान्यखारीशतं सायसुतद्वयं हि त्वया पुरा ।
बहुभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च नमस्दायाः परिग्रहे ॥
पौराहिष्यमदाहोभाद्वक्ष्यित्वा दिवांस्तथा ।
किञ्चिद्त्वा तु तेभ्यश्च गृहीतमखिलं मया ॥
विप्रसाधारणद्रव्यग्रहणोत्पन्नपातकात् ।
पतितः कालसूत्रेऽहं नरके रक्तकर्दमे ॥
वक्तुमत्र न शक्नोमि दुःखं वानर ! नारकम् ।
देवात् कथमपि प्राप्त उत्तारो नरकामुधे ॥
मया यदि तथापीह शकुनत्वमुपस्थितम् ।
अपहृत्य पुरा कांस्यभाजनं भगिनीगृहात् ॥
दत्तकर्त्रे मया दत्तं तेन मे सारसी गतिः ॥
इयञ्च ब्राह्मणी पूर्वं कांस्यचौरी सुदारणा ।
तेनह सारसी जाता मद्वाच्या सहधर्मिणी ॥”

इति तत्रैव २६ । २० अध्यायः ॥ * ॥

पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावरादियोनिप्राप्ति-
र्यथा,—

“स्थावराः क्षमयोऽश्वाश्च पक्षिणः पशवो नराः ।
धार्मिकास्तिदशान्तदन्तोच्छिणश्च यथाक्रमम् ॥
सहस्रभागप्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
सर्वे ह्येते सहस्रभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ५ अध्यायः ॥

“पापिनां नरकभोगानन्तरं स्थावराद्यास्तत्तरो-
त्तरसुल्लेष्टासु नवधा भिन्नासु योनिषु जन्मक्रम-
माह । स्थावरा इति । अत्रा मत्स्यादयः ।
धार्मिका नरेष्वेव पुण्यविशेषेण केचिन्मोक्षि-
णश्च सुसुखवच्च यथाक्रमं भवन्तीति शेषः ।
तेषाञ्च पूर्वबाहुल्यसुत्तरोत्तरास्तत्त्वसाह सह-
स्रेति । द्वितीयानुक्रमाः द्वितीयानुक्रम उद्देशो
येषां द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्ता ये क्रमयस्ते सहस्र-
भागप्रथमाः सहस्रभागाः सहस्रगुणाः प्रथमाः
प्रथमनिर्दिष्टाः स्थावरा येषां ते । क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः स्थावराः । तत्सहस्रतम-
भागाः क्षमयः इत्यर्थः । पञ्चम्यन्तपाठेऽपि
द्वितीयस्थानेऽनुक्रान्तात् क्षमिवर्गात् सहस्रगुणाः
स्थावरा इत्येवार्थः । तथा सर्वे ह्येते इति ।
यथा स्थावराः स्थानान्तरनिर्दिष्टेभ्यः क्षमिभ्यः
सहस्रगुणमधिकाः । तथा क्षमयः स्थानान्तर-
निर्दिष्टेभ्योऽस्त्रिभ्यः सहस्रगुणमधिकाः । एवं
पक्ष्यादिवपि द्रव्यम् । मोक्षं सम्यगाश्रयन्ति
इति मोक्षसमाश्रया सुसुखवो ज्ञाननिष्ठास्त-
पर्थनमेवं पूर्वपूर्वादुत्तरोत्तरान्यूनत्वेन जन्म-

योनिः

क्रमः । ततः परं सुक्तिः । एतच्च संसारिजीव-
बाहुल्यकथनं मोक्षस्य दुर्लभतासूचनार्थम् ।
अथ नवधा निर्दिष्टो जन्मक्रमः प्रायिक एव ।
तदुक्तमादित्यपुराणे ।

युतक्रमेणापि मानुष्यं प्राप्यन्ते पुण्यगौरवात् ।
विचित्रा गतयः पुंसां कर्मणां गुरुलाघवेः ॥”

इति तट्टीका ॥

कुयोनिमोक्षणं यथा,—

वाराह उवाच ।

“येन गर्भं न गच्छति तस्मै शृणु हि माधवि ।

कथयिष्यामि ते ह्येवं सर्वधर्मविनिश्चयम् ॥

कृत्वापि विपुलं कर्म आत्मानं न प्रशंसति ।

कुर्वते बहुकर्मणि शुद्धेनैवान्तरात्मना ॥

कृत्वापि मम कर्मणि मत्प्रियाणि वसुन्धरे !

नैव कुर्वन्त्यहङ्कारं क्रोधश्चैव न गच्छति ॥

समं पश्यति चित्तेन लाभालाभविजितः ।

पञ्चानामिन्द्रियाणाञ्च समर्थो निग्रहे रतः ॥

कार्याकार्ये विजानाति सर्वधर्मेषु निष्ठितः ।

श्रीतोष्णवातवर्षादिक्षुत्पिपासासहस्र यः ॥

यो दरिद्रो निरालस्यः सत्यवागनस्यकः ।

स्वदारनिरतो नित्यं परदारविजितः ॥

सत्यवादी विशुद्धात्मा नित्यं भागवतप्रियः ।

संविभागी विशेषज्ञो नित्यं ब्राह्मणवत्सलः ॥

प्रियवादी द्विजानाञ्च मम कर्मपरायणः ।

कुयोनिं न गच्छति मम लोकाय गच्छति ॥”

वियोनिमोक्षणं यथा,—

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे !

यो वियोनिं न गच्छति मम कर्मपरायणः ॥

जीवहिंसानिवृत्तस्तु सर्वभूतहितः शुचिः ।

सर्वत्र समतायुक्तः समलोष्टाश्लकाश्चनः ॥

बाल्ये क्षितोऽपि वयसि चान्तो दान्तः शुभे रतः ।

क्रतुं नैव विजानाति परेणापकृतं क्वचित् ॥

क्रतुश्च संसरेत् ह्येतदसत्यञ्च न जल्पति ।

अलीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः ॥

नित्यञ्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च

क्षिपेत् ।

ऋतुकालेऽभिगच्छति अपत्यार्थं स्वकां स्त्रियम् ॥

ईदृशास्तु नरा भद्रे ! मम कर्मपरायणाः ।

ते वियोनिं न गच्छन्ति मम गच्छन्ति सुन्दरि ॥”

तिथ्यग्योनिमोक्षणं यथा,—

वाराह उवाच ।

“गुह्यानां परमं गुह्यं तच्छृणुष्व वसुन्धरे !

तिथ्यग्योनिगताश्चापि यो न गच्छन्ति किंस्व-
यम् ॥

अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां मैथुनं यो न गच्छति ।

शुक्ला परस्य चान्नानि यश्चैव न विकुलति ॥

बाल्ये वयस्यपि च यो मम नित्यमनुव्रतः ।

येन केनापि सन्नुष्टः पितृमातृप्रपूजकः ॥

प्राप्तेन जीवति च यः प्रविभागी गुणान्वितः ।

अलुब्धः सर्वकार्येषु स्वतन्त्रो नित्यसंयतः ॥

विकर्म नाभिकुर्वीत कौमारव्रतसंस्थितः ।

सर्वभूतदयायुक्तः सत्त्वेन च समन्वितः ॥

ईदं

योनिम्

मतिमान्नैव तप्येत परार्थेषु कदाचन ।

ईदृशीं बुद्धिमास्थाय मम कर्माणि कुर्वते ।

तिथ्यग्योनिं न गच्छेत मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वाराहपुराणे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥

योनिः कन्दः, पुं, (योनौ कन्द इव ।) योनिरोग-
विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्यायामादतिमैथुनात् ।

क्षताच्च नखदन्तादैर्वाताद्याः कुपिता यथा ॥

वाताद्याः कुपिता यथा । यथा निदानकुपिता

वाताद्याः । रूपमाह ।

‘पूयशोणितसङ्काशं लकुचाकृतिसन्निभम् ।

जनयन्ति यदा योनौ नाग्रा कन्दः स योनिजः ॥’

लकुचाकृतिसन्निभं लकुचाकाराकारम् ।

गुडकमत्र विशेष्यं वोढ्यम् ॥ * ॥ वातजादि-

भेदेन रूपभेदमाह ।

‘रूचं विवर्णं स्फुटितं वातिकं तं विनिर्दिशेत् ।

दाहरागज्वरयुतं विद्यात् पित्तात्मकम् तत् ॥

तिलपुष्पप्रतीकाशं कण्डूयन्तं कफात्मकम् ।

सर्वलिङ्गसमायुक्तं सान्निपातात्मकं भवेत् ॥’

अस्य चिकित्सा । योनिशब्दे द्रष्टव्या ।” इति

भावप्रकाशः ॥

योनिजं, त्रि, (योनेर्जायते इति । जन् + डः ।)

योनिनिःसृतशरीरादिकम् । यथा,—

“सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।

योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“योनिजादीति । योनिजमयोनिजश्चेत्यर्थः ।

योनिजमपि जरायुजमण्डजञ्च । जरायुजं मानु-

षादीनां अण्डजं सर्पादीनाम् । अयोनिजं

खेदजोद्भिदादिकम् । खेदजाः क्षमिदंशाद्याः ।

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः । नारकिणां शरीरमण्ड-

योनिजम् ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

योनिदेवता, स्त्री, (योनेर्देवता ।) पूर्वफलगुणी-

नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

योनिमुद्रा, स्त्री, (योन्याकृतिमुद्रा हस्तभङ्गी ।)

भगवत्याः पूजायां प्रदर्शनीयाङ्गुलीरचितयोन्या-

कारमुद्राविशेषः । यथा,—

“पञ्च प्रणामान् कृत्वा ॐ ह्रीं श्रीमिति मन्त्रकेः ।

अथेषां पुरतश्चैव अधिकाख्या यथेच्छया ।

योनिमुद्रां ततः पश्चात् दर्शयित्वा विसर्जयेत् ॥

हौ पाणी प्रहृतीकृत्य कृत्वा तूत्तानमङ्गलिम् ।

अङ्गुष्ठग्रहयं न्यस्य कनिष्ठाग्रहयोस्ततः ॥

अनामिकायां वामस्य तत्कनिष्ठां पुरो न्यसेत् ।

दक्षिणस्यानामिकायां कनिष्ठां दक्षिणस्य च ॥

अनामिकायाः पृष्ठे तु मध्यमे विनियोजयेत् ।

इ तच्चन्यौ कनिष्ठाग्रहौ तदग्रेणैव योजयेत् ॥

योनिमुद्रा समाख्याता देशाः प्रीतिकरी मता ॥

त्रिवारं दर्शयेदग्रे मूलमन्त्रेण साधकः ।

तां मुद्रां शिरसि न्यस्य मण्डलं विन्यसेत्ततः ॥”

इति कालिकापुराणे ५३ अध्यायः ॥ * ॥

पारिभाषिकयोनिमुद्रा यथा । मन्त्रसुक्ता-

वक्ष्याम् ।

योषा

“उपविश्यासने मन्त्री प्राङ्मुखो वायुदङ्मुखः ।

घटचक्रं चिन्तयेद्देवि ! प्राणायामपुरःसरम् ॥

चतुर्दलं स्यादाधारं स्वाधिष्ठानन्तु यद्दलम् ।

नाभौ दशदलं पद्मं स्वयंसंख्यदलं हृदि ॥

कण्ठे स्यात् घोडशदलं भूमौ द्विदलन्तथा ।

सहस्रदलमाख्यातं ब्रह्मरन्ध्रे महापथे ॥

आधारे कन्दमध्यस्थं त्रिकोणमनिसुन्दरम् ।

त्रिकोणमध्ये देवेशि ! कामबीजं सुलक्षणम् ॥

कामबीजोद्भवं तत्र स्वयम्भुलिङ्गसुत्तमम् ।

तस्योपरि पुनर्ध्यायेत् चिक्लं हंसमाश्रिताम् ॥

ध्यायेत् कुण्डलिनीं देवीं स्वयम्भुलिङ्गवेष्टिताम् ।

चिक्लया कुण्डलिनीं तेजोरूपां जगन्मयीम् ॥

आधारादीनि पद्मानि भित्त्वा तेजःस्वरू-

पिणीम् ।

हंसेन मनुना देवीं ब्रह्मरन्ध्रे नयेत् सुधीः ॥

सदाशिवेन देवेशि ! क्षणमात्रं रमेत् प्रिये ! ।

अमृतं जायते देवि ! तत्क्षणात् परमेश्वरि ! ॥

तदुद्भवामृतं देवि ! लाञ्छारससमोपमम् ।

तेनामृतं देवेशि ! तर्पयेत् परदेवताम् ॥

घटचक्रदेवतास्तत्र सन्तर्प्यामृतधारया ।

आनयेत्तेन मार्गेण मूलाधारं पुनः सुधीः ॥

ततस्तु परमेशानि ! अक्षमालां विचिन्तयेत् ।

चित्रिणीं विशतन्त्राभा ब्रह्मनाडीगतान्तरा ॥

तथा संग्रथिता धिया साक्षाज्जाग्रत्स्वरूपिणी ।

अनुलोमविलोमेन मन्त्रवर्णविभेदतः ॥

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितं मनुम् ।

कुर्व्याद्वर्णमयीं मालां सर्वमन्त्रप्रकाशनीम् ॥

चरमार्गं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ।

सविन्द्रं वर्णसुचार्यं पञ्चान्मन्त्रं जपेत् सुधीः ॥

अष्टोत्तरशतं मूलमन्त्रं ज्ञानेन संजपेत् ।

वर्गाणामष्टवर्गेण अष्टवारं जपेत् सुधीः ॥

अ क च ट त प य शा इत्येवञ्चाष्टवर्गकाः ।

योनिमुद्रा महेष्टानि ! तव स्नेहात् प्रकाशिता ॥

मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिमुद्रां न वेत्ति यः ।

शतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणी ॥

योनिरोगः, पुं, (योनेः रोगः ।) भगगदः ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४५ ।

“शूलोदावर्त्तातिसारप्रवाहिकायोनिरोगगर्भ-

स्वावरक्तपित्तश्रमकमहरम् ॥” * ॥) अस्य

निदानादियोनिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

योन्यर्शः, [स्] स्त्री, (योनिजातमर्शः ।) योनि-

जातरोगविशेषः । तत्पर्यायः । कन्दसंज्ञम् २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,—

“केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिश्यन्त्यर्शसां शिर-

मपथ्यपथं गलमुखनासिकाकर्णाच्चिवर्त्मान

त्वक्च ।” इति चरके चिकित्सास्थाने अष्टमे

अध्याये ॥)

योषा, स्त्री, (यौति मिश्रीभवतीति । यु मिश्रणे +

बाहुलकात् सः । इत्युज्जुलदत्तः । ३ । ६२ ।

स्त्रियां टाप् ।) नारी । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

(यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ६ ।

यौगिकः

“यथा दारुमयी योषा नटादीनां प्रचेष्टते ।
तथा स्वकर्मवशमो देहो सर्वत्र वर्त्तते ॥”)
योषित्, स्त्री, (योषति पुमांसं युध्यते पुंभिरिति
वा । युष् + “हृष्टहृष्टियुषिभ्य इतिः ।” उणा०
१ । ६६ । इति इतिः ।) नारी । इत्यमरः । १ ।
६ । २ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । १६ ।
“गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तं
रुद्रालोके नरपतिपथे स्तुचिभेदोक्तमोभिः ॥”)
तस्या अवध्यत्वं यथा, वज्रपुराणे ।
“तं प्रेत्य भरतं श्रेष्ठं शत्रुघ्नो वाक्यमब्रवीत् ।
अवध्याः सर्वभूतानां योषितः क्षम्यतामिति ॥”
योषित्प्रिया, स्त्री, (योषितां प्रिया ।) हरिद्रा ।
इति भावप्रकाशः ॥
योषिता, स्त्री, (योषित् + टाप् ।) नारी । यथा,
“स्त्री वधूरवला नारी प्रिया रामा जनिर्जनी ।
योषा योषिद्वयोषिता च योषिज्जोषा च
योषिता ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, सुखकोपनिषदि । २ । १ । ५ ।

“तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः

सोमात् पर्जन्यो योषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां

वह्नीः प्रजाः पुरुषान् सम्पृच्छताः ॥”)

यौक्तिकः, पुं, (युक्तिं करोतीति । युक्ति + ठप् ।)
नर्मसचिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ युक्ति-
योग्ये, त्रि ॥

यौगिकः, त्रि, (योगस्यायमिति । योग + अण् +
स्वार्थे कन् ।) योगसम्बन्धी । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

यौगिकः, त्रि, (योगाय प्रभवतीति । योग +
“योगादयच्चा” ५ । १ । १२६ । इति ठप् ।)
प्रकृतिप्रत्यययोगलभ्यार्थवाचकः । यथा । योगाय
प्रभवति । इति योग्यः यौगिकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ “योगरूपाश्च रूपाश्च यौगिकाः
श्चेति ते त्रिधा । आदितेयादिशब्दा यौगिकाः
अदितेरपत्यानीति ढक्प्रत्ययेन केवलं योगार्थे
एव ।” इत्यलङ्कारकौस्तुभे २ किरणः ॥ * ॥
(“यौगिकं नाम लक्षयति विभजते च ।
‘योगलभ्यार्थमात्रस्य बोधकं नाम यौगिकम् ।
समासस्तद्धिताक्तं कदन्तश्चेति तन्निधा ।’
यन्नाम खान्तर्निविष्टशब्दानां योगलभ्यस्यैव
यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रतिहेतुस्तन्नाम तादृ-
शार्थं यौगिकम् । योगरूपास्तु कृष्णसर्पादिपदं
योगेनावच्छिन्नस्य रूपाद्यर्थस्य बोधकं न तु
तन्मात्रस्य । तच्च यौगिकं त्रिविधं समास-
स्तद्धिताक्तं कदन्तश्चेति । द्वन्द्वोऽपि समासः स्वघ-
टकशब्दानामाकाङ्क्षया लभ्यस्य धवखदिरा-
द्यर्थस्यान्वयबोधकतया यौगिक एव । सर्वशब्दे
रूपात्यन्तेन विशेषणीयं नातः कृष्णसर्पादौ
वासुदेवादौ पङ्कजादौ च योगरूपेतिप्रसङ्गः ।
ब्राह्मण्यो श्वश्रूः शूद्रेत्यादौ ऋष्यादेः स्त्रीत्व-
वाचित्वे तादृशं नाम यौगिकमेव अन्यथा तु

६७

यौगिकः

स्त्रीत्वादिति तत्तदर्थं रूपमेव नातो विभा-
गस्य व्याघातः ॥ यौगिकेषु समासं लक्षयति ।
‘यादृशस्य महावाक्यस्यान्तर्त्वादिर्निजार्थके ।
यादृशार्थस्य धीहेतुः स समासस्तदर्थकः ॥’
यादृशमहावाक्योत्तरस्वतलादिः स्वार्थस्य यादृ-
शार्थावच्छिन्नविषयताशालिवोधे हेतुस्तादृशं
तदाक्यं तथाविधार्थं समासः । पाचकादिकन्तु
पाककर्त्ताद्यर्थकं वाक्यमपि स्वघटकानेकनाम
लभ्यतादृशार्थकत्वविरहात् महावाक्यम् । प्रकृ-
त्यर्थमात्रावच्छिन्नप्रत्ययार्थस्यान्वयबोधं प्रत्ययो-
ग्यत्वं वा प्रकृते वाक्यस्य महत्त्वं वाच्यम् । तेन
उपकुम्भादौ नायाभिर्नैवा नीलघटत्वत्वमित्यादौ
नीलघटत्वादभिभागेतिप्रसङ्गः । क्षीरपायीत्यादि
कस्तु प्रकृत्यार्थावच्छिन्नकदर्थस्यान्वयबोधे समर्थो-
ऽपि न प्रकृत्यर्थमात्रावच्छिन्नस्य ततः पान
शीलसामान्यस्याप्रसङ्गः । राज्ञः पुरुषत्वमित्या-
दितो राजन्येव पुरुषभावः प्रतीयते न तु राज-
पुरुषस्य भावः तद्वितानां प्रकृत्यर्थमात्रान्वित
स्वार्थबोधकत्वादतो राज्ञः पुरुषत्वादभिभागे न
प्रसङ्गः । पायंपायमित्यादिगमन्तभागस्तु स्वार्था-
वच्छिन्नस्य धात्वन्तरार्थस्यैवान्वयबोधको न तु
त्वादिप्रत्ययार्थस्य प्रस्थाप्येत्यादौ समासचप-
देशोक्त्यादिशब्दसंस्कारप्रयोजनको गौणः ॥”

* * * * *
“यौगिकेषु क्रमप्राप्तं तद्धिताक्तं नाम लक्षयति ।
‘यन्नाम तद्धितं यच्च यत्क्रमं सद्यदर्थकम् ।
यद्वयं यत्क्रमं तत्र तद्धिताक्तं निगद्यते ।’
यद्यपि नामोत्तरतद्धितत्वं तद्धितोत्तरनामत्वं
वा प्रत्येकं बहुगुणो दाक्षेत्यादौ दाक्षिरित्यादौ
चायापकमेव तद्धिताक्ते नाम्नि तथापि यादृशं
नाम यच्च तद्धितं यादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नं सदा-
दृशार्थस्यान्वयबोधे समर्थं तादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नं
तद्वयमपि तादृशार्थं तद्धिताक्तं नामैत्यर्थः
पक्षिततरामित्यादिकस्तु नामैव न प्रागेव तु
तद्धिताक्तं तस्यापि लक्ष्यत्वे यः शब्दस्तद्धितं
यचेति पठनीयं टावादेरपि तद्धितत्वोपगमा-
दजान्नाक्षणीत्यादेर्नासंग इति वदन्ति ।

कदन्तं नाम लक्षयति ।
‘यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थधीकृत् कदादृशं भवेत् ।
तद्वातूत्तरं तत् कृत् कदन्तं नाम तादृशम् ॥’
यद्वात्वर्थान्वितस्वार्थान्वयबोधं प्रति यादृशानु-
पूर्व्यावच्छिन्नस्य यत्कृतो निश्चयः कारणं तद्वा-
तूत्तरं तत् कृदेव तादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नं सत्
कदन्तं नाम । यथा पाठकपाठ्यमानादि तद्धि
धात्वर्थेनान्वितस्य स्वार्थकर्त्तादिः कर्मत्वादा-
वन्वयबोधं प्रति द्वितीयादंशे तादृशानुपूर्व्य-
कत्वेन निश्चीयमानं हेतुः चेन्नेण ग्रामस्य
गन्तव्यमित्यादौ धात्वर्थे स्वार्थमिष्टसाधनत्वादिकं
बोधयदपि तथादिकं धात्वर्थनिष्ठविषयतानिरु-
पितस्वार्थविषयताबोधजनकत्वेन धात्वर्था-
न्वितस्वार्थकमेव भावकतामपि स्वरूपार्थकत्वं
युत्पादितमेव ॥” इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

यौतुकं

अगुरुः । तत्प्रयोगो यथा,—

“अथोगुरुः समुद्दिष्टो यौगिको लोहनामभिः ॥”
इति गारुडे २०५ अध्यायः ॥)

यौजनशक्तिकः, त्रि, (योजनशतं गच्छतीति ।
योजनशत + “क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्या-
नम् ।” ५ । १ । ७४ । इत्यस्य वार्त्तिः । इति ठप् ।)
योजनशतगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(योजनशतादभिगमनमर्हतीति वाक्ये योजन-
शताभिगमनकर्त्ता । इति काशिका ॥)
यौजनिकः, त्रि, (योजनं गच्छतीति । योजन +
“योजनं गच्छति ।” ५ । १ । ७४ । इति ठप् ।)
एकयोजनगमनकर्त्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
यौट, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अयु-
यौटत् । यौटति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौड, ऋ सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरी । ऋ, अयु-
यौडत् । यौडति काष्ठं तच्चा । इति दुर्गादासः ॥
यौतुकं, स्त्री, (युतकयोर्बधूवरयोरिदम् । युतक +
अण् । युतकमेवति । स्वार्थे अण् वा ।) यौतु-
कम् । इति हलायुधरायसुक्तादौ । २ । ८ । २८ ॥
(यथा, मनुः । ६ । १३१ ।

“मातुस्तु यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव
सः ॥”

अस्य विशेषविवरणस्तु यौतुकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
यौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥
यौतुकं, स्त्री, यौतकम् । विवाहकाले दम्पत्योर्लब्धं
धनम् । उपचारान् अन्नप्राशनादिसंस्कारकाल-
लब्धमपि । युतकं योनिसम्बन्धः तत्र भवमिति
ष्णे यौतकम् । युतयोर्बधूवरयोरिदमिति वा
कणि यौतकम् ॥ यौतकमुकारमध्यमपि ।
यौतकं यौतुकश्च तत् । इति वाचस्पतिः ॥ यौत-
कादि तु यद्वयं स दायो हरणश्च तदित्यत्रामर-
टीकायां भरतः ॥ * ॥ स्त्रिया यौतकधनस्याधि-
कारक्रमो यथा,—

“यत्त दुहितृमात्राधिकारार्थं गीतमवचनम् ।
‘स्त्रीधनं दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च ।’
यच्च नारदस्य ।

‘मातुर्दुहितरोऽभावे दुहितृणां तदन्वयः ॥’

यच्च कात्यायनस्यापि ।

‘दुहितृणामभावे तु रिक्तं पुत्रेषु तद्वेत् ॥’

यच्च याज्ञवल्क्यस्य ।

‘मातुर्दुहितरः श्रेष्ठगताभ्य ऋतेऽन्वयः ॥’

तानि पूर्वाक्तदेवत्ववचनविरोधेन यौतकधन-
मात्रविषयाणि । अतएव मनुः । ६ । १३१ ॥

‘मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एकसः ॥’

यौतकं परिणयनलब्धम् । यु मिश्रण इति धातो-
युत इति पदम् । मिश्रता च स्त्रीपुंसयोरैकशरी-
रता तच्च विवाहाद्भवति । अस्थिभिरस्थीनि
मसिर्मांसानि त्वचा त्वचमिति श्रुतेः । अतो
विवाहकाललब्धं यौतकम् । ततश्च परिणयन-
लब्धं स्त्रीधनं दुहितुरेव न पुत्रायाम् । तत्रैव

यौधिष्ठि

यौवन

यौवना

क्रमाथं गोतमवचनम् । स्त्रीधनं दुहितृणाम-
प्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च । प्रथममप्रत्तानां तद-
भावे प्रत्तानां तदभावे सम्प्रदानाम् । स्त्रीधनं
दुहितृणामितिसामान्यतः प्राप्तत्वात् । अप्रत्ता-
नामित्यादेस्तु क्रमार्थत्वात् । तथा, याज्ञ-
वल्क्यः ।

‘अप्रजःस्त्रीधनं भर्तृव्राज्यादिषु चतुर्विधम् ।
दुहितृणां प्रसूता चैवेषु पितृणामिदम् ॥’
तत्र ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यज्ञधर्ममध्यमिधनं
स्त्रिया तत् तस्यां स्त्रियायां प्रथमं दुहितृणामेव
तत्रापि प्रथमं कन्यायास्तदभावे प्रत्तायास्तद-
भावे परिणीतायाः सर्वदुहितृभावे च पुत्र-
स्याधिकारः अप्रजःस्त्रीधने भर्तुरधिकारात् ।
दृष्टव्यतिना अप्रत्तापदेन अप्रत्ताद्यभावे सम्प्र-
दाया अर्थाधिकारः सूचितः ।

‘ब्राह्मणदेवार्थगान्धर्वप्रजापत्येषु यद्वनम् ।
अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते ॥
यत्तस्याः स्याद्वनं दत्तं विवाहेष्वामुरादिषु ।
अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते ॥’
अस्याः स्याद्वनमिति पराचीनं पूर्वव्रतानुषङ्ग्यते ।
तेन विवाहेषु यद्वनं दत्तमिति सम्बन्धान्
वेवाहिकधनमात्रप्रतीतेर्न यावद्वनविषयत्वम्,
तथा यमः ।

‘आसुरादिषु यद्वनं विवाहेषु प्रदीयते ॥
विवाहक्रियायां पूर्वापरभूतायां यद्वनं प्रदी-
यते इति यौतकधनमात्रगोचरत्वमेव प्रतीयते ॥’
इति दायभागः ॥ ३॥ “ऊढाया यौतकधने प्रथमं
कुमारी तदभावे वाग्दत्ता अधिकारिणी ।
एतयोरभावे ऊढयोः पुत्रवतीसम्भावितपुत्रयो-
र्यगपदधिकारः । एकाभावे चापरायाः । एतयो-
रभावे बन्ध्याविधवयोस्तुत्याधिकारः । एकाभावे
चापरायाः । ततः पुत्रदौहित्रपौत्रप्रपौत्रस-
पत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । गन्ध-
र्वकृन्मते सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्रस्याधिकारः
इति विशेषः । ततो ब्राह्मणादिविवाहपञ्चक-
समयलब्धयौतकधने भर्ता भ्राता माता पिता
चेति क्रमः । आसुरादिविवाहत्रयसमयलब्ध-
यौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति क्रमः ।
ततो देवरः ततो देवरपुत्रभर्तृश्वशुरपुत्रौ
भगिनीपुत्रः ततो भर्तृभगिनेयः ततो भ्रातृपुत्रः
ततो जामाता ततः श्वशुरः ततो भ्रातृश्वशुरः
तत आनन्तर्यक्रमेण सपिण्डाः ततः सकुल्याः
ततः समानोदकाः ॥” इति तट्टीकायां श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ॥

यौधिष्ठिरं, त्रि, (युधिष्ठिरस्य इदमिति । युधिष्ठिर
+ अण् ।) युधिष्ठिरसम्बन्धि । यथा,—
“सा च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशूरताडिता ।
प्रतिपत्याठश्रीलानां विदोव तनुतां गता ॥”

इति महाभारतम् ॥
(युधिष्ठिरस्यापत्ये, पुं । यथा, महाभारते ।
६ । ५० । ५६ ।

“यौधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौवलं निश्चितैः शूरैः ।

अदारयत संग्रामे मधवा इव दानवम् ॥”
वासुदेवस्य पत्नीविशेषे, स्त्री । यथा, हरिवंशे ।
१६० । २०—२१ ।

“कौशिक्यां सुतसोमायां यौधिष्ठियां युधिष्ठिरः ।
कापाली गरुडश्चैव जज्ञाते चित्रयोधिनौ ॥
एवमादीनि पुत्राणां सहस्राणि निबोध मे ।
दशायुतं समाख्याता वासुदेवस्य ते सुताः ॥”)

यौधेयः, पुं, (योधमर्हतीति । योध + ण् ।
यद्वा, “पार्श्वदियौधेयादिभ्यामणञौ ।” ५ ।
३ । ११७ । इति स्वार्थे अण् ।) योद्वा । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (युधिष्ठिरपुत्रः । स च शैब्य-
राजदौत्रिजः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ७६ ।
“युधिष्ठिरस्तु गोवासनस्य शैब्यस्य देविकां
नाम कन्यां स्वयम्वरां लेभे । तस्यां पुत्रं
जनयामास यौधेयं नाम ॥” नृगराजपुत्राः
यौधेया इति ख्याताः ॥ यथा, हरिवंशे । ३१ । २५ ।
“दृष्टव्यास्तु संजज्ञे शिविरौशीनरो नृपः ।
शिवेस्तु शिवयस्तान् यौधेयास्तु नृगस्य ह ॥”)

यौनं, स्त्री, (योनेरिदमिति । योनि + अण् ।)
योनिस्त्वन्धाधीनपापम् । यथा । बौधायनः ।
“संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनात् सद्यो हि शयना-
श्रूनात् ॥”

सुमन्तुः । यस्मैतैर्यौनमौखश्रौवादीनां सम्बन्धा-
नामन्यतमेन सह सम्पर्कमियात् तस्याप्येतदेव
प्रायश्चित्तं विदध्यादिति । इयात् कुर्यात् ।
एतदेवेति दादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-
नादीनामन्यतमेन संवत्सरेण पततीत्यवगम्यते ।
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ (उत्पत्तिकारणम् ।
यथा, महाभारते । १३ । १०२ । २५ ।

“यत्रामियौनाश्च वसन्ति लोका
अव्योनिनयः पर्वतयोनिनयश्च ॥”
उत्तरापथजातजातिविशेषे, पुं । यथा, महा-
भारते । १२ । २०७ । ४३ ।

“उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि ।
यौनकाम्भोजगान्धराः किराता वज्ररैः सह ॥”)

यौवतं, स्त्री, (युवतीनां सम्बन्धः । युवति +
“भिच्चादिभ्योऽण् ॥” ४ । २ । ३८ । इति अण् ।
पुंवद्भावाभावश्च ।) युवतिसम्बन्धः । इत्यमरः । १२ ।
६ । २२ ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १५ ।
“रतिस्तव कलावती रुचिरचित्रलेखे भुवा-
वहो विबुधयौवतं वहसि तन्व । पृथ्वीगता ॥”
युवतिभिः कृतमिति । वृत्त्यविशेषः । यथा,
सङ्गीतदामोदरे ।

“मधुरं बहुलीलाभिर्नटीभिर्भञ्ज वृत्त्यते ।
वशीकरणविद्याभं तलास्यं यौवतं मतम् ॥”)
परिमाणम् । इति अमरटीकायां भरतः ॥

यौवनं, स्त्री, (युवन् + “हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ॥”
५ । १ । १३० । इति अण् ।) युवो भावः ।
तत्पठ्यायः । तारुण्यम् २ । इत्यमरः ॥ वयः ३
इति जटाधरः ॥ तत्तु षोडशवर्षमारभ्य सप्तति-
वर्षपर्यन्तम् । यथा,—

“आधोऽष्टाद्वेदालस्तारुणस्तत उच्यते ।
दृढः स्यात् सप्ततेरुद्धं वर्षोऽयान् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥

नवयौवनलक्षणं यथा,—
“दरोद्धिन्नस्तनं किञ्चित् चलाच्च मेदुरस्मितम् ।
मनागभिस्फुरद्भावं नयं यौवनमुच्यते ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(“गर्भेश्वरत्वम् अभिनवयौवनत्वमप्रतिरूपत्वम-
मानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा ।
सर्वाविनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत
समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजल-
प्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः ।
अनुज्झितधवलतापि सरागेव भवति युनां
दृष्टिः । अपहरति च वात्येव शुष्कपत्रं समु-
द्भूतजोभ्रान्तिरदूरमाप्तिच्छया यौवनसमये
पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च
सततमतिदुरन्तेयमुपभोग्यगल्लिका । नव-
यौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव
विषयस्वरूपाण्यास्वादमानानि मधुरतराण्या-
पतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवो-
न्मार्गप्रवर्त्तकः पुरुषमव्यासङ्गो विषयेषु ।” इति
कादम्बर्यां चन्द्रापीडं प्रतिशुकनाशोपदेशः ।)
नवयौवनकारकमौघं यथा,—
“अश्वगन्धानागवलागुडमांसनिधेविणाम् ।
रूपं भवेद्यथा तद्वत् नवयौवनचारिणाम् ॥”
इति गारुडे १८ अध्यायः ॥

यौवनकण्टकं, पुं, स्त्री, (यौवने कण्टकमिव
दुःखदत्वात् ।) युवगण्डः । इति शुब्दमाला ।
वयस्फोडा इति भाषा ॥

यौवनपिडका, स्त्री, (यौवने पिडका ।) युवकाले
सुखे जातः क्षुद्रस्फोटकः । वयस्फोडा इति
भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने । १३ ।
“यौवनपिडका पद्मिणी कण्टका जतुमणिरि-
त्यादि ॥”) तत्तत्क्षणं यथा,—
“शास्त्रलीकण्टकप्रस्थाः कफमारुतशोणितैः ।
जायन्ते पिडका युनां वक्त्रे या मुखदूषिकाः ॥”
इति सुश्रुते । १ । १४ अध्यायः ॥

अस्याश्चिकित्सा मुखदूषिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥
यौवनलक्षणं, स्त्री (यौवनस्य लक्षणं चिह्नम् ।)
लावण्यम् । स्तनः । इति मेदिनी । ने, ११७ ।
तारुण्यचिह्नम् ॥

यौवनाश्वः, पुं, (युवनाश्वस्यापत्यमिति । युवनाश्व +
अण् ।) मान्वातराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
अपि च ।

“यौवनाश्वोऽथ मान्वाता चक्रवर्त्तवनीप्रभुः ।
सप्तद्वीपवर्तामेकः शशासायुततेजसा ॥
इंजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद्भिरिदं विदुः ॥
सर्वदेवमयं देवं सर्वस्वात्मकमतौन्द्वयम् ॥
द्रव्यं मन्यो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ।
धर्म्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्व्यदात्मकम् ॥
यावत् सूर्य उदेति स्र यावच्च प्रतिवर्त्तते ।
तत् सर्वं यौवनाश्वस्य मान्वातुः क्षेत्रमुच्यते ॥

शशविन्दोर्दुहितरि विन्दमत्यामधानृपः ।
पुरुकुलमम्बरीषं सुचुकुन्दश्च योगिनम् ॥
तेषां स्वसारः पञ्चाशत् सौमरिं वरिरे पतिम् ॥
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥
यौवनाश्वकः, पुं, (यौवनाश्व + स्वार्थे कन् ।)
मान्वाटराजः । इति जटाधरः ॥
यौष्माकी, त्रि, (युष्मद् + अण् । “तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ” ४।३।२। इति प्रकृते-
र्युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि । युष्माकमिदं
इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ११२।
२०५।

“इत्यादस्मात् जल्पन्तु मिलितेष्वत्र तत्क्षणम् ।
विद्याधरो धूमशिखो यौष्माकोऽवातरदिवः ॥”)
यौष्माकीन्, त्रि, (युष्मद् + “युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां
खच्” ४।३।१। इति खच् । “तस्मिन्नणि चेति”
४।३।२। इति युष्माकादेशः ।) युष्मत्सम्बन्धि ।
युष्माकमिदं इत्यर्थे णीन् प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति
सुम्बोधयाकरणम् ॥ युष्मच्छब्दे अलिखित-
त्वादवसरसङ्ख्या गौणयुष्मदस्मच्छब्दप्रयोगोऽत्र
लिख्यते । युष्मदस्मदोर्मुखत्वे गौणत्वे च सिजस्-
दोसां स्वरूपग्रहणात् तेषु परेषु त्वाह्वयवय-
तुभ्यमन्यतवममाः स्युरेव । सिजसादेरन्यत्र युष्म-
दस्मदोर्मुखत्वे एकवचने परे त्वन्मदौ द्विवचने
परे युवावौ बहुवचने परे स्वरूपेणावस्थानम् ।
गौणत्वे तु परविभक्तिमनादय युष्मदस्मदोरेकत्वे
त्वन्मदौ द्विवे युवावौ बहुत्वे स्वरूपेणावस्थान-
मिति ॥ यथा त्वामतिक्रान्तः अतित्वं अतित्वां
अतियूयम् । अतित्वां अतित्वां अतित्वान् ।
अतित्वया अतित्वाभ्यां अतित्वाभिः । अति-
तुभ्यं अतित्वाभ्यां अतित्वभ्यम् । अतित्वत् अति-
त्वाभ्यां अतित्वत् । अतितव अतित्वयोः अति-
त्वयाम् । अतित्वयि अतित्वयोः अतित्वासु ॥ * ॥
युवामतिक्रान्तः अतित्वं अतियुवां अतियूयम् ।
अतियुवां अतियुवां अतियुवान् । अतियुवया
अतियुवाभ्यां अतियुवाभिः । अतितुभ्यं अति-
युवाभ्यां अतियुवभ्यम् । अतियुवत् अतियुवाभ्यां
अतियुवत् । अतितव अतियुवयोः अतियुवयाम् ।
अतियुवयि अतियुवयोः अतियुवासु ॥ * ॥
युष्मानतिक्रान्तः अतित्वं अतियुष्मां अतियूयम् ।
अतियुष्मां अतियुष्मां अतियुष्मान् । अतियुष्मया
अतियुष्माभ्यां अतियुष्माभिः । अतितुभ्यं अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मभ्यम् । अतियुष्मत् अति-
युष्माभ्यां अतियुष्मत् । अतितव अतियुष्मयोः अति-
युष्मयाम् । अतियुष्मयि अतियुष्मयोः अति-
युष्मासु ॥ * ॥ मामतिक्रान्तः अत्यहं अतिमां
अतिवयम् । अतिमां अतिमां अतिमान् ।
अतिमया अतिमाभ्यां अतिमाभिः । अतिमह्यं
अतिमाभ्यां अतिमभ्यम् । अतिमत् अति-
माभ्यां अतिमत् । अतिमम अतिमयोः
अतिमयाम् । अतिमयि अतिमयोः अति-
मासु ॥ * ॥ आवामतिक्रान्तः अत्यहं अत्यावां

अतिवयम् । अत्यावां अत्यावां अत्यावान् ।
अत्यावया अत्यावाभ्यां अत्यावाभिः । अति-
मह्यं अत्यावाभ्यां अत्यावभ्यम् । अत्यावत्
अत्यावाभ्यां अत्यावत् । अतिमम अत्यावयोः
अत्यावयाम् । अत्यावयि अत्यावयोः अत्या-
वासु ॥ * ॥ अस्मानतिक्रान्तः अत्यहं अत्यसां
अतिवयम् । अत्यसां अत्यसां अत्यसान् ।
अत्यसया अत्यसाभ्यां अत्यसाभिः । अतिमह्यं
अत्यसाभ्यां अत्यसन् । अत्यसत् अत्यसाभ्यां
अत्यसत् । अतिमम अत्यसयोः अत्यसयाम् ।
अत्यसयि अत्यसयोः अत्यसासु । इति
दुर्गादासः ॥

र

र, रेफः । यथा । वर्णात् कारतकारौ रादेफः ।
इति कलापसंक्षिप्तसारयाकरणे ॥ रेफात्
कारश्च । रकारः । इति प्रक्रियाकौमुदी ॥ स तु
सप्रविंशहलवर्णः । तस्योच्चारणस्थानं मूर्द्धा ।
इति सुम्बोधयाकरणम् ॥ * ॥ (तथा च
शिचायाम् । १७।
“स्युर्मूर्द्धन्या ऋटुरसा दन्त्या लृतुलसाः
स्युताः ॥”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

“रेफश्च चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डलीद्वयसंयुतम् ।
रक्तविदुलताकारं पञ्चदेवात्मकं सदा ।
पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

तस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“दक्षतः कुण्डली रेखा वामाहचगताप्यधः ।
पुनर्दक्षगता द्वेधा ततोऽधोगत्य चोर्द्धतः ॥
भवानी शङ्करो वद्विस्तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ।
अर्द्धमात्रा ब्रह्मरूपा महाशक्तिः प्रकीर्तिता ॥”
अपि च ।

“ऊर्द्धाधःक्रमतो रेखा त्रिकोणाधोगता हि सा ।
विधिरौशः केशवश्च तासु तिष्ठन्ति नित्यशः ॥
ऊर्द्धस्थिता तु या मात्रा सा शक्तिः परि-
कीर्तिता ।

तस्य मध्यगता रेखा वद्विरूपा हि सा स्युता ।
निर्गुणोऽसौ सदा वर्णो न कदाचित् गुणीभवेत् ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“ललज्जिह्वां महारौद्रीं रक्तास्यां रक्तलोच-
नाम् ।

रक्तवर्णामृदुजं रक्तपुष्पोपशोभिताम् ॥
रक्तमाल्याम्बरधरां रक्तालङ्कारभूषिताम् ।
महामोचप्रदां नित्यामृदुसिद्धिप्रदायिकाम् ॥
एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दण्डा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं देवि ! आत्मादितत्त्वसंयुतम् ।
सर्वतेजोमयं वर्णं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य नामानि यथा,—

“रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्र्योऽसौ मतः ।
प्रकाशादर्शनो दीपो रतकृष्णापरं बली ॥
भुजङ्गेशो मतिः सूर्यो धातुरक्तः प्रकाशकः ।
यापको रेवतीदासं कुक्ष्यंशो वद्विमण्डलम् ॥
उग्ररेखा स्थूलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
श्रीकण्ठ उष्मा हृदयं मुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दोर्निजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतो-
मुखी ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्राणि ॥

(कृन्दः शास्त्रोक्तगणविशेषः । यथा, कृन्दो-
मञ्जण्याम् । १।८। “र-लमध्यः ।” लघुवर्णमथो
रः भवति । तस्येदं साङ्केतिकं चिह्नम् २४
पद्यादौ अस्याचरस्य प्रयोगे दाहो भवति ।
यदुक्तं वृत्तरत्नाकरटीकायाम् ।

“यो लक्ष्मीं रसु दाहं यसनमथ लवौ शः सुखं
यसु खेदम् ॥”

धातुबन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।

“—चो जचादि र वैदिकः ।”

“वैदिको वेदेऽप्येव प्रयुक्तो न तु भाषाया-
मित्यर्थः । यथा, गार्गिस्तुतौ जगाति ॥”)
रः, पुं, (राति ऊर्द्धं गतच्छीति । रा + डः ।)

पावकः । तीक्ष्णः । इति मेदिनी । रे, १ ॥
कामवद्विः । इति शब्दरत्नावली ॥

रंहः, [स्] क्ली, (रमते येन इति । रम् +
“रमेच्” । उणा० ४। २१३। इति असुन् ।
हुगागमश्च धातोः । “अद्विरद्विभ्यामसुन्
इति अहो रंहः । इति धातुप्रदीपः ।” इत्यु-
ज्ज्वलदत्तः ।) वेगः । इत्यमरः । १।१।६७ ॥
(यथा, रघुवंशे १२। ३४।

“अलं महीपाल ! तव अमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो दृष्टा स्यात् ।

न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते १४। ८। १५।

“हरिनेत्राय सुखाय कृपायोत्तरणाय च ।
भास्वराय सुतीर्थाय देवदेवाय रंहसे ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते हरिवंशपर्वणि
२५२। १८।

“नमस्कृत्य सुरेशाय तस्मै देवाय रंहसे ।

प्रयाताः प्राग्दिशं पुण्यां विपुलं कश्यपाश्र-
मम् ॥”)

रक्त, क खादे । आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
खादो रसोपादनम् । क, राकयति भोदकं
बालकः । इति दुर्गादासः ॥

रक्तं, क्ली, (रज्यत अङ्गमनेनेति । रन् + क्तः ।)

कुङ्कुमम् । ताम्रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

“रक्तं वरिष्ठं त्वेच्छास्यं ताम्रं शुक्लसुदुम्बरम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

प्राचीनामलकम् । इति मेदिनी । ते, ४८ ॥

पद्मकम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

रक्तं

“रक्तं कोकनदं पद्ममल्पमन्यदलोहितम् ॥”

इति रत्नमाला ॥)

सिन्दूरम् । हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”

इति रत्नमाला ॥)

(रक्तचन्दनभेदः । तत्पर्यायो यथा,—

“पतङ्गं रज्ज्वं रक्तं पत्राङ्गं कुचन्दनम् ॥”

इति रत्नमाला ॥)

शरीरस्थसम्प्रदावन्तर्गतधातुविशेषः । तत्-
पर्यायः । रुधिरम् २ अष्टक् ३ लोहितम् ४
असम् ५ चतुर्जम् ६ शोणितम् ७ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ६४॥ पलङ्कारम् ८ रोहितम् ९
रङ्गकम् १० । इति शब्दरत्नावली ॥ कीला-
जम् ११ अङ्गजम् १२ रोधिरम् १३ खजम् १४ ।
इति जटाधरः ॥ त्वग्जम् १५ शोणम् १६
लोहम् १७ चर्मजम् १८ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रक्तस्य स्वरूपमाह ।

“यदा रसो यत्कृदयाति तत्र रज्ज्वपित्ततः ।

रागं पाकश्च संप्राप्य स भवेद्रक्तसंज्ञकः ॥

रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्थाधार उत्तमः ।

स्निग्धं गुरु चलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत् ॥

जीवस्थाधार उत्तम इति । यत आह ।

जीवो वसति सर्वस्मिन् देहे तत्र विशेषतः ।

वीर्यं रक्ते मले यस्मिन् जीये याति चयं क्षणा-

दिति ॥

वीर्यं रक्ते मले च शरीरारम्भके । वाग्भटोक्त-

परिमाणमिते शुद्धे जीवो वसति न तु दुष्टे

प्रवृद्धे रक्तसावणोपदेशस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

पित्तवद्भवेत् । अस्मिन् भवेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ

रक्तस्य स्थानमाह ।

यत्कतुं ग्रीवा च रक्तस्य सुखं स्थानं तयोः

स्थितम् ।

अन्यत्रापि स्थितवतां रक्तानां पोषकं भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तदोषनाशकौषधं यथा,—

“ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं वारिणा तनु लेपतः ।

तेन वृष्टं रक्तदोषः प्रणश्यति न संशयः ॥”

इति गारुडः १६२ अध्यायः ॥

(“स खल्वायो रसो यत्कतुं ग्रीवानौ प्राप्य राग-

मुपैति ॥ भवतश्चात्र ।

रज्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अथापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।

तद्वर्णाद्वादेशाद्वाहं याति पञ्चाशतः क्षयम् ॥”

“रसाद्रक्तं ततो मांसम् ॥”

“तत्र फेनिलमखणं कृष्णं पुरुषं तनु शीघ्र-

गमस्कन्दि च वातेन दुष्टम् । नीलं पीतं

हरितं श्यावं विस्ममनिष्टं पिपीलिकामन्त्रि-

काणामस्कन्दि च पित्तदुष्टम् । गैरिकोदक-

प्रतीकाशं स्निग्धं शीतलं वहलं पिच्छिलं चिर-

स्त्रावि मांसपेशीप्रभं श्लेष्मदुष्टम् । सर्वलक्षण-

रक्तः

संयुक्तं काञ्जिकाभं विशेषतो दुर्गन्धि च सन्नि-
पातदुष्टम् । पित्तवद्वक्त्रेनातिकृष्णश्च । द्विदोष-
लिङ्गं संसृष्टम् ॥”

“इन्द्रगोपप्रतीकाशमसंहतमविवर्णश्च प्रकृतिस्थं
जानीयात् ॥”

“त्वग्दोषा ग्रन्थयः शोफाः रोगाः शोणित-
जाश्च ये ।

रक्तमोक्षश्रीलानां न भवन्ति कदाचन ॥”

“देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैवेव धार्यते ।

तस्माद्यत्नेन संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥ * ॥

“शीतोष्णस्निग्धरुक्षादौरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक्साध्या न सिद्ध्यन्ति रक्तजांस्तान् विभा-

वयेत् ॥”

अरुणाभं भवेद्वातात् फेगिलं विषदं तनु ।

पित्तात्पीतासितं रक्तं सौष्ण्यात्स्थायति वै

चिरात् ॥

इष्टं पाण्डुकपादुष्टं पिच्छिलं तनुमद्वनम् ।

द्विदोषलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥”

“नात्युष्णशीतं लघुदीपनीयं

रक्तं दीपनीति हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितास्-

गन्निर्विशेषेण च रक्षितव्यः ॥

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था

निच्छन्तमयाहतपित्तविगम् ।

सुखान्वितं पुष्टिवलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २४ अध्यायः ॥)

रक्तः, पुं, लोहितवर्णः । इत्यमरः । १ । ५ । १५ ॥

कुसुमः । हिज्जलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(बन्धूकः ॥ तत्पर्यायो यथा,—

“बन्धूको बन्धुजीवश्च रक्तो माध्याह्निकोऽपि

च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तः, त्रि, अनुरक्तः । नील्यादिरञ्जितः । लोहितः ।

इति मेदिनी । ते, ४८ ॥ क्रीडारतः । इति

धरणिः ॥ * ॥ रक्तवर्णवस्तुनि यथा,—

“शोणानि भौमतीक्ष्णांशुतामकुङ्कुमतत्तकाः ।

गुञ्जन्मगोपखद्योतविद्युत्कुञ्जरविन्दवः ॥

दृग्गन्ताधरजिह्वास्त्रांससिन्दूरधातवः ।

हिङ्गुलं कुकुटशिखा तेजः सारसमस्तकम् ॥

माणिक्यं हंसचक्षुर्दृष्टी शुक्रमर्कटयोर्मुखम् ।

चकोरकोकिलपारावतनेत्रनखामयः ॥

कुसुमकिंशुकाशोकजवाबन्धूकपाटलाः ।

कमलं दाडिमौपुष्यं विम्बकिम्पाकपल्लवौ ॥

तामूलरागौ मञ्जिष्ठालक्तकं रक्तचन्दनम् ।

चेता नखचतुर्धम्मरौद्ररसादयः ॥” * ॥

रक्तनीलवाचकानि यथा,—

“लोहितनीलो पुष्करहरिविद्रुमकमलकृष्ण-

रत्नानि ।

सिन्दूरभूषणोत्पलधनञ्जयाम्भोजिनीदलानि ॥”

यथा । पुष्करं पद्माकाशयोः । हरिः सूर्य-

रक्तक

कृष्णयोः । विद्रुमः प्रवालविशिष्टवृक्षयोः ।
कमलं पद्मपाणीयामलयोः कृष्णरत्नं कौस्तु-
भेन्द्रनीलयोः । सिन्दूरभूषणं सिन्दूरालङ्कार-
गजयोः । उत्पलसुतुकृष्णसिन्धुवरयोः । धन-
ञ्जयोऽम्बिपार्थयोः । अम्भोजिनीदलं पद्मपत्रपु-
टकिन्योः ।

“कमलाधिपपद्मेशौ नागजित्कान्तसूर्यभूः ।

रत्नाकरवरश्रीकः सदाधिकमलहृतिः ॥”

कमलाधिपपद्मेशौ सूर्यकृष्णौ । नागजित्

गरुडो नागसङ्घौ च । कान्तः कमनीयः कं

जलं तस्यान्तश्च । सूर्यभूः सूर्योद्भवो यमश्च ।

“सदा सिन्दूरसुज्जेता कलयन् कमलश्रियम् ।

स्फुटशोभनताम्रश्रीर्वराहस्वामिदीधितिः ॥

एवं सुसम्यन्नखप्रभः विद्रुमश्रीदीधितिः ।

प्रवालप्रवलच्छायः कलभानुमितच्छविः ॥” * ॥

रक्तश्चेतवाचकानि यथा,—

“रक्तश्चेतौ हरिशुचिपुष्करशतपत्रसूर्यका-

न्तान्नः ।

नवहंसमहापद्मार्कसोदराः कमलकीलाले ॥”

हरिश्चन्द्रसूर्ययोः । शुचिः श्वेतवैश्वानरयोः ।

पुष्करं जलपद्मयोः । शतपत्रं हंसपद्मयोः । सूर्य-

कान्तः स्फटिके सूर्यवत्कान्ते च । अन्नः शृङ्गाशु-

जयोः । नवहंसः नवहंसे प्रत्यग्रसूर्ये च । महा-

पद्मः श्वेतनागे पद्मे च । अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ।

कमलं जलाशुजयोः । कीलालं जलरक्तयोः ।

“सुहृदनादिभिर्भानो रत्नेनाग्ने रदांशुकेः ।

जलेभ्यो जन्मशोभाभिः सरोजकुसुदारिभिः ॥”

भानोः परस्मात् सुहृदनादिभिः ॥ * ॥

सितरक्तौ यथा । रविमित्रं चन्द्रः रवितुल्यश्च ।

भानुरत्नं सूर्यकान्तः रविपद्मरागौ च । अग्नि-

रत्नं सूर्यकान्तोऽम्बिपद्मरागौ च । रदांशुकं

दन्तवस्त्रे अधरश्च । जलजशोभा जलजा चासौ

शोभा चेति पक्षे पद्मकान्तिः । एवं सरोजारि-

शोभा सरोजसर्द्धिशोभा पक्षे सरोजारिश्चन्द्रः ।

कुसुदारिशोभा कुसुदसर्द्धिशोभा पक्षे कुसु-

दारिरादित्यः । इति कविकल्पलतायाम् २

श्लेषस्तवके उद्दिष्टवर्णनं नाम १ कुसुमम् ॥

रक्तकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं कायति प्राप्नोतीति)

के + कः ।) अम्भानवृक्षः । बन्धूकवृक्षः । रक्त-

वस्त्रम् । अनुरागी । इति मेदिनी । के, १४५ ॥

विनीदी । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तशिशुः ।

रक्तेरुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-

विशेषः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १०० ।

“पीतको हरितः प्रोक्तः कषायो रक्तकः स्फुटः ।

पक्वतालनिभो वाजी कषाहः परिकीर्तितः ॥”

रक्त एव स्वार्थं कन् । लोहितवर्णं, त्रि ।

यथा, वृहत्संहितायाम् । ८ । ४६ ।

“अलसस्तु जनः प्रमादिसंज्ञे

हमरं रक्तकपुष्पवीजनाशः ॥”

रक्तकन्दः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः कन्दोऽस्य ।) विद्रुमः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ राजपलाशुः ।

रक्ताशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तकु

रक्तकन्दलः, पुं. (रक्तं रक्तवर्णं कन्दलं नवाङ्कुरो यस्य ।) प्रवालम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(गुणादयोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रक्तकमलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कमलम् ।) रक्त-
वर्णोत्पलम् । तत्पर्यायः । कोकनदम् २ रक्ताम्बो-
जम् ३ अरुणकमलम् ४ शोणपद्मम् ५ रक्तोत्-
पलम् ६ अरविन्दम् ७ रविप्रियम् ८ रक्त-
वारिजम् ९ । (रक्तकम्बलम् १० । इति पाद्मो-
त्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषहरत्वम् । पित्तकफवातशमनत्वम् ।
सन्तर्पणकारणत्वम् । वृष्यत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“विशेषतः सितं पद्मं पुण्डरीकमिति स्मृतम् ।
रक्तं कोकनदं ज्ञेयं नीलमिन्द्रीवरं स्मृतम् ॥
धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादक्ष्यगुणं किञ्चिदन्यद्रक्तोत्पलादिकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकम्बलं, स्त्री, (कम्बलं जलमाश्रयत्वेनास्त्यस्येति ।
अग्रं आद्यच् । रक्तं रक्तवर्णं कम्बलमुत्पल-
मिति ।) रक्तोत्पलम् । यथा,—

“तन्दिनागुरुकर्पूरकुङ्कुमैश्च सुगन्धिभिः ।
कमलेः कुसुदैः पुष्पैः कङ्कारै रक्तकम्बलेः ॥
फलेधूपैरूपैश्च शोभनैर्गुडमिश्रितैः ।
अर्चयेद्दलिराजानं मन्त्रेण दिवसतमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १३ अध्यायः ॥

रक्तकरवीरकः, पुं, (करवीर + स्वार्थे कन् । ततो
रक्तः रक्तवर्णः करवीरकः ।) लोहितवर्णकर-
वीरपुष्पवृक्षः । लाल् कनेल् इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । रक्तप्रसवः २ गणेश-
कुसुमः ३ चण्डीकुसुमः ४ क्रूरः ५ भूतद्रावी ६ रवि-
प्रियः ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् ।
विशोधनत्वम् । तन्त्रोषधयः कण्ठतिलकुष्ठविषहर-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
“करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः ।
द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डालो लगुऽस्तथा ॥
करवीरद्वयं तिक्तं कषायं कटुकश्च तत् ।
व्रणलाघवकृत्रेचकोपकुष्ठव्रणपहम् ।
वीर्योष्णं कृमिकण्डूघ्नं भक्षितं विषवन्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तकाञ्चनः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः काञ्चनः ।)
खनामख्यातपुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
विदलः २ चमरिकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
काञ्चनालः ४ ताम्रपुष्पः ५ कुदारः ६ । इति
जटाधरः ॥

रक्तकाण्डा, स्त्री, (रक्तः रक्तवर्णः काण्डः दण्डो-
ऽस्याः ।) रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्या रक्तपुनर्नवाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तकाष्ठं, स्त्री, (रक्तं काष्ठं यस्य ।) पतङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितवर्णदारु च ॥

रक्तकुसुदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कुसुदम् ।) रक्त-
कैरवम् । इति जटाधरः ॥

रक्तगु

रक्तकुसुमः, पुं. (रक्ताणि रक्तवर्णानि कुसुमा-
न्यस्य ।) पारिभद्रः । धन्वनवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तकेशरः, पुं. (रक्ताः केशराः किञ्चलकाः अस्य ।)
पारिभद्रः । इति रत्नमाला ॥

रक्तकैरवं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कैरवम् ।) रक्त-
कुसुदम् । इति जटाधरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
“तदक्ष्यगन्धं सोमाख्यं हल्लुकं रक्तकैरवम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमाला ॥)

रक्तकोकनदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं कोकनदम् ।)
रक्तोत्पलम् । इति जटाधरः ॥ (विशेषोऽस्य
रक्तोत्पलशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

रक्तखदिरः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः खदिरः ।)
रक्तवर्णखदिरवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तसारः २
सुसारः ३ ताम्रसारकः ४ बहुशुल्काः ५ यात्रिकः ६
कुष्ठनोदनः ७ यूपदमः ८ असखदिरः ९
अरुः १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कषायत्वम् । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । आमवाता-
सवातव्रणभूतज्वरनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाश्च ।

“खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपत्रश्च बहुशुल्कश्च यत्रियः ॥
खदिरः शीतलो दन्त्यः कण्डूकासारश्चिप्रगुणः ।
तिक्तः कषायो मेदोघ्नः कृमिमेहज्वरव्रणान् ।
श्वित्रशोथामपित्तासपाण्डुकुष्ठकफान् हरत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रक्तगन्धकं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं गन्धकम् ।)
बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तगुल्मः, पुं, (रक्तजो गुल्मः इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) स्त्रीणां रक्तजगुल्मरोगः । तस्यौ-
षधं यथा,—

“द्विजयष्टीत्रिकटुकं चूर्णं पीतं हरेच्छिव ! ।
तिलकायेन संयुक्तं रक्तगुल्मं स्त्रिया हर ! ॥”

इति गारुडे १६६ अध्यायः ॥

(तथास्य निदानादिकं यथा,—

“शोणितगुल्मस्तु खलु स्त्रिया एव भवति न
पुरुषस्य गर्भकोष्ठार्तवागमनवैशेष्यात् । पार-
तन्त्र्यादवैशारद्यात् सततमपचारानुरोधा-
हेगादुदीर्घानुपपन्नस्या आमगर्भे वाप्यचिरात्
पतिते तथाप्यचिरप्रजाताया ऋतौ वा वात-
प्रकोपनान्यासेवमानाया वातः प्रकोपमाप-
द्यते । स प्रकुपितो योन्या मुखमनुप्रविश्यार्तव-
सुपखण्डि मासि मासि तदार्तवमुपपद्यमानं
कुक्षिं वर्द्धयति । तस्याः शूलकासातोसार-
च्छर्दरोचकाविपाकाङ्गमर्दनिद्रालस्यकफप्रसेकाः
समुपजायन्ते स्तनयोश्च स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्ड-
लयोश्च काष्ठां ग्लानिः चक्षुषोर्मच्छा हृत्तासो
दोहदः श्वयथुः पादयोरीषचोन्नमो रोमराज्या
योन्याञ्चाजालत्वमपि च योन्या दौर्गन्धमासाव-
श्चोपजायते । केवलस्यास्या गुल्मः स्यन्दते
तामगर्भाङ्गभिर्णीमियाहुर्मृदाः ॥” इति चरके
निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥ यथा च ।

रक्तच

“न स्यन्दते गोदरमेति वृद्धिं
भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
तं गर्भकालातिगमे चिकित्स-
मस्यग्भवं गुल्ममुग्रान्ति तज्ज्ञाः ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्यायः ॥

तथा च । रक्तगुल्मस्तु स्त्रिया एव प्रजायते ।
यथा,—

“ऋतौ वा नवसूता वा यदि वा योनिरोगिणी ।
सेवते वातलानिस्त्री क्रुद्धस्तस्याः समीरणः ॥
निरुणह्यार्तवं योन्यां प्रतिमासमवस्थितम् ।
कुक्षिं करोति तद्गर्भलिङ्गमाविष्करोति च ॥
हृत्तासदौहृदस्तन्यदर्शनं क्षामतादिकम् ।

क्रमेण वायुसंसर्गात् पित्तयोनितया च तत् ॥
शोणितं कुरुते तस्या वातपित्तोत्पन्नगुल्मान् ।
रक्तसम्भदाहातीसारदृज्वरादीनुपद्रवान् ॥
गर्भाशये च सुतरां शूलं दुःखादगाश्रये ।
योन्याश्च सावदौर्गन्धतोदस्यन्दनवेदनाः ॥
न चाङ्गैर्गर्भवद्गुल्मः स्फुरत्यपि तु शूलवान् ।
पिण्डीभूतः स एवास्याः कदाचित् स्यन्दते

चिरात् ॥

न चास्या वर्द्धते कुक्षिर्गुल्म एव तु वर्द्धते ।
खदोषसंश्रयो गुल्मः सर्वो भवति तेन सः ॥
पाकं चिरेण भजते नेव वा ————— ॥”

इति बाभटे निदानस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

तथास्य चिकित्सा ।

“सरक्तगुल्मे न च पाचनम्

न हिङ्गुपानं कटिचालनम् ।

न चैव संस्वेदनमर्दनम्

न वा क्रमेणोत्प्लवनं हितम् ॥

रोध्राङ्गुनं खदिरमागधिका समङ्गा

कायोऽन्वेषतससमं घृतसंप्रयुक्तम् ।

गुल्मं सरक्तमपि चाथ निहन्ति शीघ्रं

हृत्क्षेदनश्च विनिहन्ति च क्रुद्धरक्तम् ॥

क्षीरपानं प्रदातव्यं घृतसौवर्चलान्वितम् ।

रक्तगुल्मविनाशाय यक्षुच्चित्तजेऽपि वा ॥

न हिङ्गुसंयुतं पथ्यं न चोष्णं न विदाहि च ।

रक्तजे चतजे गुल्मे मांसानि जाङ्गलानि च ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

अन्यत् गुल्मशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

रक्तघ्नः, पुं, (रक्तं हन्तीति । हन् + “अमनुष्य-
कर्तुं के च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)
रोहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (रक्षितक-
शब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

रक्तघ्नी, स्त्री, (रक्तं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
दूर्वाविशेषः । गौडिया दूर्वा इति भाषा ॥ यथा,
“महौषधिश्च गोलोम्यां रक्तघ्नी रक्तपित्तहा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रक्तचन्दनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चन्दनम् ।) रक्त-
वर्णचन्दनकाष्ठम् । (यथा, रामायणे ॥ २ ॥ ३६ ॥

“पद्मरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् ।
वर्षमुष्णश्च शीतश्च नैष्यत्याशु विवर्णताम् ॥”)

तत्पर्यायः । तिलपथ्यो २ पत्राङ्गम् ३ रक्त-

रक्तवि

रक्तप

रक्तपि

नम् ४ कुचन्दनम् ५। इत्यमरः। १। ६।
१३२॥ ताम्रसारम् ६ ताम्रवृक्षः ७ चन्द-
नम् ८। इति रत्नमाला ॥ लोहितम् ९
शोणितचन्दनम् १० रक्तसारम् ११ ताम्र-
सारकम् १२ चुद्रचन्दनम् १३ अर्कचन्द-
नम् १४। इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्ताङ्गम् १५
प्रवालफलम् १६। इति भावप्रकाशः ॥ पत्त-
ङ्गम् १७ पत्तगम् १८ रक्तबीजम् १९। इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः। अतिशीतल-
त्वम्। तिक्तत्वम्। ईचणगतासदोषभूतपित्त-
कफकासज्वरभ्रान्तिजन्तुवमथुषणानाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च।

“रक्तं शीतं गुरु स्वादु चर्द्धितणासपित्तहृत्।
तिक्तनेत्रहितं वृष्यं ज्वरघ्नं विषापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च।

“रक्तपित्तहरं वल्यं चक्षुष्यं रक्तचन्दनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

रक्तचित्रकः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णश्चित्रकः।)
क्षुपविशेषः। राज्ञश्चिता इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः। कालः २ अत्यालः ३ कालमूलः ४
अतिदीप्यः ५ मार्जारः ६ अग्निः ७ दाहकः ८
पावकः ९ चित्राङ्गः १० महाङ्गः ११। अस्य
गुणाः। प्रतिकायकरत्वम्। रुच्यत्वम्। कुष्ठ-
घ्नत्वम्। लोहवेधकत्वम्। रसनियामकत्वम्।
रसायनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
रक्तचूर्णं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं चूर्णम्।) सिन्धू-
रम्। इति हारावली ॥ ४४ ॥ रक्तवर्णचूर्ण-
मात्रम् ॥

रक्तजन्तुकः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णो जन्तुः। ततः स्वार्थे
कन्। अथवा रक्ता आसक्ता जन्तवोऽस्मिन्।)
भूनागः। इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णजन्तु-
मात्रम् ॥

रक्तजिह्वः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा शोणितपानादौ
आसक्ता वा जिह्वा यस्य।) सिंहः। इति
शब्दमाला ॥ रक्तवर्णजिह्वायुक्ते, त्रि ॥

रक्तभिण्टी, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा भिण्टी।)
रक्तवर्णभिण्टीपुष्पवृक्षः। तत्पर्यायः। कुरु-
वकः २। इत्यमरः ॥ (विशेषोऽस्याः कुरुवक
शब्दज्ञातयः ॥)

रक्ततुण्डः, पुं, (रक्तौ तुण्डौ यस्य।) शुक्रपक्षी।
इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितमुखयुक्ते, त्रि ॥

रक्ततुण्डकः, पुं, (रक्तमुखो यस्य। कन्।
भूनागः।) इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तलण्डा, स्त्री, (रक्तानि लण्डान्यस्याम्।) गोमू-
त्रिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तत्रिवृत, स्त्री, (रक्ता त्रिवृतः।) रक्तवर्ण-
त्रिवृता। लाल तेजडी। इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः। कालिन्दी २ त्रिपुटा ३ ताम्रपुष्पिका ४
कुलवर्णा ५ मसूरी ६ अमृता ७ काक-
नासिका ८। अस्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। रेचनत्वम्। यक्षणीभल-

विष्टम्भहारित्वम्। हितकारित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्या विशेषो यथा,—

“तयोर्मन्त्रतरं विद्धि मूलं यदरुणप्रभम्।

सुकुमारं शिशौ वृद्धे मृदुकोष्ठे च तत् शुभम् ॥”

इति चरके कल्पस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“अरुणाभं लवणमूलं श्रेष्ठं मूलविरेचने ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ॥)

रक्तदन्तिका, स्त्री, (रक्ता दन्ताः अस्याः)

रक्तदन्ता + स्वार्थे कन्। टापि अत इत्वम्।)

चण्डिका। यथा,—

“भक्षयन्त्याश्च तानुग्रान् वैप्रचित्तान् महा-

सुरान्।

रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः ॥

ततो मां देवताः स्वर्गे मर्त्यलोके च मानवाः।

सुवन्तो व्याहरिष्यन्ति सततं रक्तदन्तिकाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये। ६१। ४०॥

रक्तदला, स्त्री, (रक्तानि दलान्यस्याः।) नलिका।

चिविलिका। इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तटक्, [श्] पुं स्त्री, (रक्ता टक् दृष्टिर्यस्य।)

कपोतः। इति केचित् ॥ रक्तवर्णचक्षुर्वि-
शिष्टे, त्रि ॥

रक्तधातुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो धातुः।) गैरि-

कम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो

यथा,—

“गैरिकं रक्तधातुश्च गैरेयं गिरिजन्तथा।

सुवर्णगैरिकन्वन्यततो रक्ततरं हि तत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ताम्रम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णधातु-
मात्रम् ॥

रक्तनालः, पुं, (रक्तो नालोऽस्य।) जीवशाकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य जीव

शाकशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रक्तनासिकः, पुं, (रक्ता नासिकास्य।) पेचकः।

इति शब्दरत्नावली ॥ लोहितनासायुक्ते, त्रि ॥

रक्तपः, पुं, (रक्तं पिवतीति। पा + कः।)

राजसः। इति मेदिनी। पे, २१ ॥ रक्तपान-

कर्त्तरि, त्रि ॥

रक्तपक्षः, पुं, (रक्तौ पक्षौ अस्य।) गरुडः। इति

केचित् ॥

रक्तपत्रिका, स्त्री, (रक्तानि पत्राण्यस्याः। स्वार्थे

कन्। टापि अत इत्वम्।) नाकुली। रक्त-

पुनर्नवा। इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम्।

रक्तपदी, स्त्री, चुद्रवृक्षविशेषः। यथा,—

“शमीपत्रा रक्तपदी समङ्गाञ्जलिकारिका ॥”

इति जटाधरः ॥

रक्तपद्मः, पुं स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो पद्मः।) रक्त-

वर्णकमलम्। तत्पर्यायः। रक्तसरीरुहम् २

रक्तोत्पलम् ३ कोकनदम् ४। इत्यमरः। १।

१०। ४२ ॥ अस्य प्रमाणं यथा,—

“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका।

वरदाभयहस्ता च विभुजा गौरदेहिनी ॥

रक्तपद्मासनस्था च जटासुकुटमण्डिता ॥

रक्तकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना।

नवयौवनसम्पन्ना चाञ्चङ्गी ललितप्रभा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रक्तपल्लवः, पुं, (रक्ताः पल्लवा अस्य।) अशोक-

वृक्षः। इति राजनिर्घण्टः ॥ लोहितपत्रम् ॥

रक्तपा, स्त्री, (रक्तं पिवतीति। पा + कः +

स्त्रियां टाप्।) जलौका। डाकिनী। इति

मेदिनी। पे, २१ ॥ शोणितपानकर्त्तरि, त्रि ॥

रक्तपाकी, स्त्री, (पच्यते इति। पच् + घञ्।

रक्तः रक्तवर्णः पाके यस्याः।) वृद्धती। इति

राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपाता, स्त्री, (रक्तं पातयतीति। पत + णिच्

+ अच्। स्त्रियां टाप्।) जलौका। इति

शब्दरत्नावली ॥

रक्तपादः, पुं, (रक्तौ पादावस्य।) शुक्रपक्षी।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रामायणे। ७। ६। ५७।

“रचोगणस्योपरिष्ठात् परिभ्रमति कालवत्।

कपोता रक्तपादाश्च सारिका विदुता ययुः ॥”

तथा च याज्ञवल्क्यः। १। १७५।

“चाषांश्च रक्तपादांश्च सौनं वल्लरमेव च।

मत्स्यांश्च कामतो जग्धुः सोपवासस्त्राहं

चरेत् ॥”)

लोहितचरणयुक्ते, त्रि ॥

रक्तपादी, स्त्री, (रक्ताः पादा अस्य।)

लज्जालुः। (अस्याः पर्यायो यथा,—

“लज्जालुः स्यात् शमीपत्रा समङ्गा जल-

कारिका।

रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

हंसपदी। इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपायिनी, स्त्री, (रक्तं पातुं शीलमस्याः।

पा + णिनि। स्त्रियां ङीष्।) जलौका। इति

राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपायी, [न्] त्रि, (रक्तं पातुं शीलमस्य।

पा + णिनिः।) रक्तपानशीलः। इति आकर-

णम् ॥

रक्तपारदं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पारदम्।) हिरु-

लम्। इति हारावली ॥ १५५ ॥ जटाधरे, पुं ॥

रक्तपिण्डं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं पिण्डमिव।)

जवापुष्पम्। इति शब्दरत्नावली ॥

रक्तपिण्डकः, पुं, (रक्तपिण्डमिवेति। रक्तपिण्ड +

इवार्थे कन्।) रक्तालुः। इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपित्तं, स्त्री, (रक्तद्रव्यं पित्तमिति। मध्यपदलोपी

कर्मधारयः। “रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्त-

मिति द्वन्द्व इति सुश्रुतः। रक्तश्च तत् पित्तश्चेति

रक्तपित्तं रागप्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति

चरकः।”) रोगविशेषः। तस्य निदानं यथा,

धन्वन्तरिरुवाच।

“अथातो रक्तपित्तस्य निदानं प्रवदाम्यहम्।

भृशोष्णतिक्तकटुमूलवणादिविदाहिभिः ॥

कोद्वोहालकैश्चाप्यैस्तदुक्ते रतिसेवितैः।

कुपितं पित्तलैः पित्तं द्रवं रक्तश्च मूर्च्छयेत् ॥

ते मिथस्तुल्यरूपत्वमागम्य यापुर्वंस्तुम् ।
पित्तरक्तस्य विवृतेः संसर्गादुपस्थादपि ॥
गन्धवर्णानुवृत्तेषु रक्ते न अपदिश्यते ।
प्रभवत्यस्य रक्तस्मात् प्रीहतो यत्तत्तत्तत् ।
शिरोगुरुत्वमरुचिः शीतेच्छा मधुकोल्फः ।
कटिदृढदृढिर्वैभक्त्यं काशः श्वासो भ्रमः क्लमः ॥
लोहितोऽलोहितो मत्स्यामगन्ध्यास्यश्च विव्वरः ।
रक्तहारिद्रहरितवर्णता नयनादिषु ॥
नीललोहितपीतानां वर्णानामविचेतनम् ।
स्वप्ने तदर्थधम्मिलं भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥
ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मूर्ध्निगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥
ऊर्ध्वं साध्यं कफाद्यस्मात् तद्विरेचनसाधितम् ।
वज्रौषधश्च पित्तस्य विरेको हि वरौषधम् ॥
अनुवन्धी कफो यस्य तत्र तस्यापि शुद्धिक्तम् ।
कषायाः स्वादवो यस्य विशुद्धे श्लेष्मलोहिताः ॥
कटुतिक्तकषाया वा ये निसर्गात् कफावहाः ।
अधो याप्यश्च नासुष्मात् तत् प्रवर्द्धनसाधनम् ॥
अल्पीषधश्च पित्तस्य वमनं ननु चौषधम् ।
अनुवन्धि च लोपस्य शान्तपित्तनरस्य तत् ॥
कषायाश्च हितास्तस्य मधुरा एव केवलम् ।
कफमारुतसंस्पर्शमसाध्यमुपनायनम् ॥
असह्यप्रतिलोमत्वादसाध्यादौषधस्य च ।
नहि संशोधनं किञ्चिदस्य च प्रतिलोमनम् ॥
शोधनं प्रतिलोमश्च रक्तपित्ते विनिर्जितम् ।
एवमेवोपशमनं सर्वशोधनमिष्यते ॥
संस्पर्शेष्वाह दोषेषु सर्वथा कर्द्धनं हितम् ।
तत्र दोषोऽत्र गमनं शिवास्त्र इव लक्ष्यते ।
उपद्रवाश्च विवृतं फलतस्तेषु चाधिकम् ॥”

इति गारुडे १५३ अध्यायः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—
“विवृता विफला श्यामा पिप्ली शर्करा मधु ।
मोदकः सन्निपातान्तो रक्तपित्तज्वरापहः ॥
वाशायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।
रक्तपित्ती जयी काशी किमर्थमवसीदति ॥
अटुरुषकटुङ्गीकापथाकायः सशर्करः ।
सौद्राष्ट्रः कासनश्चासरक्तपित्तनिवर्हणः ॥”
इति गारुडे १७४ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । “तत्र रक्तपित्तस्य निदानपूर्विकां
संप्राप्तिमाह ।
‘धम्मेशायामशोकाध्वयवायेरतिसर्वितैः ।
ताज्ज्णोष्णचारलवणैरन्ध्रैः कटुभिरेव च ।
पित्तं विदग्धं स्वगुणैर्विदहत्याशु शोणितम् ॥’
तौज्ज्णं मरिचादि । उष्णोऽभित्तापादिः । चारो
यवचारादिः । विदग्धं दूषितम् । स्वगुणैः
स्वकारणैर्गुणैस्तीज्ज्णादिभिः । गुणैरिति बहु-
त्वेन तीज्ज्णाम्बलवणकटुष्वर्माद्यो गृह्यन्ते ।
विदहति दूषयति ॥ * ॥ रक्तपित्तस्य सामान्य-
लक्षणमाह ।

‘तत्र प्रवर्त्तते रक्तमूर्ध्वं बाधो द्विधापि वा ।’
रक्तमित्युपलक्ष्यम् । तत्संसर्गं पित्तश्च । अत-
एव रक्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तमिति द्वन्द्व इति

सुश्रुतः ॥ रक्तश्च तत् पित्तश्चेति रक्तपित्तं राग-
प्राप्तं पित्तमिति कर्मधारय इति चरकः ॥
मार्गानाह ।
‘ऊर्ध्वं नासाक्षिकर्णास्यैर्मूर्ध्निगुदैरधः ।
कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत् प्रवर्त्तते ॥’
कुपितमतिकुपितम् ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।
‘सदनं शीतकामित्वं कण्ठधूमायनं वमिः ।
लोहगन्धश्च निश्वासी भवत्यस्मिन् भविष्यति ॥’
विशिष्टं रूपमाह ।
‘सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलश्च कफान्वितम् ।
श्यावारुणं सफेणश्च तनुरुचश्च वातिकम् ॥
रक्तपित्तं कषायाभं कृणं गोमूत्रसन्निभम् ।
मेचकागारधूमाभमञ्जनाभश्च पित्तिकम् ।
संस्पर्शलिङ्गं संसर्गात्तिलिङ्गं सान्निपातिकम् ॥’
सपाण्डु ईषत्पाण्डु । पिच्छिलं मयूरपिच्छच्छवि-
युक्तम् । कृणं कज्जलाभम् । मेचकं चिकण-
कणवर्णम् । अञ्जनं श्रोतोऽञ्जनं तदाभम् ॥ * ॥
संसर्गाविशेषणं मार्गभेदमाह ।
‘ऊर्ध्वं कफसंस्पर्शमधोगं मारुतानुगम् ।
हिमार्गं कफवाताभ्यां उभाभ्यां तत्प्रवर्त्तते ॥’ * ॥
उपद्रवानाह ।

‘दौर्बल्यश्चासकासज्वरवमधुमदाः पाण्डुता
दाहमूर्च्छा
सुक्ते घोरो विदाहस्तृतिरपि सदा हृद्य-
तुल्या च पौडा ।
दृष्ट्या कोष्ठस्य भेदः शिरसि च तपनं पूति-
निष्ठीवनश्च
द्वेषो सुक्तेऽविपाको विवृतिरपि भवेद्रक्तपि-
त्तोपसर्गाः ॥’

उपसर्गा उपद्रवाः । विवृतिर्मांसप्रक्षालनाभ-
त्वादः ॥ * ॥ साध्यत्वादिकमाह ।
‘एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं याप्यमुष्यते ।
यत्त्रिदोषमसाध्यं स्यान्मन्दाग्नेरतिवेगवत् ॥
ऊर्ध्वं साध्यमधो याप्यमसाध्यं युगपद्गतम् ।
याधिभिः क्षीणदेहस्य वृद्धस्यानश्रतश्च यत् ॥’
साध्यमाह ।
‘एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न चोत्थितम् ।
रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥’
सुखे काले हिमशिशिरयोः ॥ * ॥ असाध्यमाह ।
‘मांसप्रक्षालनाभं कथितमिव च यत् कर्द्धमप्रमो-
निभं वा
भेदः पूयासकल्पं यद्विद्वद्विद्वद्वि वा पक्वजं वा
कफाभम् ।
यत् कृणं यच्च नीलं भृशमपि कुणपं यच्च
चोक्ता विकारा-
स्तद्वर्जं रक्तपित्तं सुरपतिधनुषा यच्च तुल्यं
विभाति ॥’
उक्ता विकारा दौर्बल्यादयः । सुरपतिधनुषा
तुल्यं नानावर्णम् ।
‘येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येदृश्यं वियच्चापि तच्चासाध्यमसंशयम् ॥’
येन रक्तपित्तेन उपहतो मनुष्यः दृश्यं घटपटा-

दिकं वियच्च रक्तं पश्यति स नश्यति वियच्चापि
अदृश्यमपीत्यर्थः ॥ * ॥ अरिष्टमाह ।
‘लोहितं कर्द्धयेद्यस्तु बहुशो लोहितेक्षणः ।
लोहितोद्गारदर्शी च म्रियते रक्तपित्तकः ॥’
लोहितोद्गारदर्शी याधिमहिम्नोद्गारमपि
लोहितं पश्यति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ रक्तपित्तस्य
चिकित्सा ।
‘पित्तासं स्तम्भयेन्नादौ प्रवृत्तं बलिनोऽन्नतः ।
हृत्पाण्डुगृहणीरोगग्रीहगुल्मज्वरादिकत् ॥
शालिषाष्टिकनीवारकोरदूषप्रसाधिकाः
श्यामाकाश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तनाम् ॥’
प्रियङ्गुः कङ्गुः ।
‘मस्तरसुज्वरकाः समकुष्ठाङ्गीफलाः ।
प्रशस्ताः स्वपथार्थं कल्पिता रक्तपित्तनाम् ।
दाडिमामलकं विद्वानम्बार्थं चापि दापयेत् ।
पटोलनिम्बवेनाग्नश्चवेतसपक्षवाः ॥
शाकार्थं शाकसात्मगानां तदुलीयादयो हिताः ।
पारावतान् कपोतांश्च लावान्क्ताश्चवर्त्तकान् ॥
शृणान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान् कालपुच्छ-
कान् ।

रक्तपित्तहरान् विद्यादसंस्तिषां प्रयोजयेत् ॥
ईषदन्धाननम्बांश्च घृतभृष्टान् ससेन्धवान् ।
कफानुग्रे यूपशक्ते दद्याद्वातानुगे रसम् ॥
पथं सतिलयूषेण ससितालानशक्तुभिः ।
धान्याकधानीवासानां द्राक्षापर्यटयोर्हिमः ।
रक्तपित्तं ज्वरं दाहं दृष्ट्यां शोषश्च नाशयेत् ॥
धान्याकादेर्हिमः ॥ * ॥
‘ह्रीविरसुत्पलं धान्यं चन्दनं यष्टिकान्धता ।
उधोरश्च वृषस्त्रैषां कायं समधुशर्करम् ॥
पाययेत्तेन सदो हि रक्तपित्तं प्रणश्यति ।
रक्तपित्तं जयत्युग्रं दृष्ट्यां दाहं ज्वरं तथा ॥ * ॥
पुराणं पीनमानीय कुष्माण्डस्य फलं दृढम् ।
तद्बीजाधारबीजलक्ष्मिश्राशुभ्यं समाचरेत् ॥
तनक्तस्य तुलां नीत्वा पचेज्जलतुलाकृये ।
तस्मिन्नीरेऽर्द्धशिष्टे तु यन्नतः शीतलीकृते ॥
तानि कुष्माण्डखण्डानि पीडयेद्दृष्ट्वावसा ।
यन्नतस्तज्जलं नीत्वा पुनः पाकाय धारयेत् ॥
कुष्माण्डं शोषयेद्दध्मे ताम्रपात्रे ततः क्षिपेत् ।
क्षिप्वा तत्र घृतप्रस्यं कुष्माण्डं तेन भर्जयेत् ॥
मधुवर्णं तदालोक्य तज्जलं तत्र निःक्षिपेत् ।
सितायाश्च तुलां तत्र क्षिप्वा तल्लिहवत् पचेत् ॥
सुपक्वे पिप्लीशुगुठीजीराणां द्वे पले पृथक् ।
पृथक् पलाहं धन्याकपत्रेलाभश्च लवचम् ॥
चूर्णमेवां क्षिपेत्तत्र घृताहं सौद्रमावपेत् ।
एतत् पलमितं खादेद्यवाग्निबलं यथा ॥
खण्डकुष्माण्डलेहोऽर्थं रक्तपित्तं विनाशयेत् ।
पित्तज्वरं दृष्ट्यां दाहं प्रदरं कृशतां वमिम् ॥
स्वरभेदं सङ्घट्टोगं कासं श्वासं क्षतं क्षयम् ।
नाशयत्येव दृष्ट्योऽर्थं दृङ्गशो बलवर्द्धनः ॥’

इति खण्डकुष्माण्डावलेहः ॥ * ॥

‘शृतावरीमूलकल्कं कल्कात् क्षीरं चतुर्गुणम् ।
क्षीरतुल्यं घृतं गन्धं सितया कल्कतुल्या ॥

रक्तपि

वृत्तेश्च पचेत्तत्तु पलाहं लेहयेत् सदा ।
रक्तपित्तं स्निग्धपित्तं च यं श्वासश्च नाशयेत् ॥
शतावरीपाकः । इति रक्तपित्ताधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य सनिदानपूर्वकपलक्षणं सम्याग्निश्च ।
“पित्तं यथा भूतं लोहितपित्तसंज्ञां लभते
तत्तथानुयास्यास्यामः । यदा यस्तु जन्तुर्वय-
कोद्दालककोरदूषकप्रायाण्यन्नानि नित्यं भुङ्क्ते
भृशोष्णतीक्ष्णमपि चान्यदन्नजातं निष्यावमाष-
कुलत्यक्षारसूपोपहितं दधिमण्डोदश्चित् कदम्ब-
काञ्जिकोपहितं वाराहमाहिषाविकमत्स्यगन्ध-
पिशितं पिण्याकं पिण्डालकशाकोपहितं
मूलक-सर्षपलघुनकरंजश्लिष्टकखरयूषभूतृणक-
सुमुखसुरसकुटेरकखीरकालक-पर्णासन्नवक-
फजिज्भकोपदंशं सुरासौवीरतुषोदकभैरेय-
मेदकमधुलककुवरवदरान्नप्रायानुपानं पिष्टान्नो-
त्तरभूयिष्ठसुष्णाभितप्तो चातिमात्रमतिवेलं वा
पयसा समन्नाति रौहिणीकलकङ्कापोतं वा
सर्षपतैलक्षारसिद्धं कुलत्यमाषपिण्याकजास्वल-
लकुचपक्वैः शौक्तिकैर्वा सह क्षीरमाममतिमात्र
मथवा पित्ततुष्णाभितप्तस्त्वैवमाचरतः पित्तं
प्रकोपमापद्यते । लोहितश्च स्वप्रमाणमतिवर्त्तते ।
तस्मिन् प्रमाणातिप्रवृत्ते पित्तं प्रकुपितं शरीर-
मनुसर्पद्यदैव यत्तुज्जीवप्रभवानां लोहित-
वह्नानां श्रोतसां लोहिताभिष्यन्दगुरुणि सुखा-
न्यासाद्य प्रतिपद्यते तदेव लोहितं दूषयति ।
संसर्गान्तर्लोहितप्रदूषणाहोहितगन्धवर्णानु-
विधानाच्च पित्तं लोहितमित्याचक्षते । तस्ये-
मानि पूर्वरूपाणि । तद्यथा । अनन्नाभि-
लाषो भुक्तस्य विदाहः शुक्लान्नरसगन्ध उद्-
जरच्छन्दोभीक्ष्णागमनं हृदि तस्य बीभत्सता
खरभेदो गात्राणां सदनं परिदाहश्च सुखा-
हूमागम इव लोहलोहितमत्यामगन्धित्व-
मपि चास्यस्य रक्तहरितहारिद्रवत्वमङ्गावयव-
शुक्लम्बुत्र-खेदलासाग्निह्वानकास्यकर्णमलपिड-
कोलिकापिडकारामसंवेदनालोहितबीलपीत-
श्यावानामर्चिश्रुताश्च रूपाणां स्वप्रदर्शन-
मभीक्ष्णमिति लोहितपित्तपूर्वरूपाणि । उप-
द्रवास्तु खलु दौर्बल्यारोचकाविपाकश्वास-
कासज्वरातीसारशोफशोषपाक्षुरोगखरभेदाः ।
मार्गं पुनरस्य द्वौ ऊर्ध्वश्चाधश्च तद्बहुश्लेष्मणि
शरीरे श्लेष्मसंसर्गादूर्ध्वं प्रपद्यमानं कर्णनासिका-
नेत्रास्थेभ्यः प्रच्यवते । बहुवाते तु शरीरे वात-
संसर्गादधः प्रपद्यमानं मूत्रपुरीषमार्गाभ्यां
प्रच्यवते । बहुवातश्लेष्मणि तु शरीरे श्लेष्मवात-
संसर्गाद्वावपि मार्गं प्रपद्यते । तौ मार्गौ
प्रपद्यमानं सर्वेभ्य एव यथोक्तेभ्यः स्वेभ्यः प्रच्य-
वते शरीरस्य । तत्र यदूर्ध्वभागं तत्साध्यं विरे-
चनोपक्रमणीयत्वात् वक्ष्येधत्वाच्च । यदधो-
भागं तदध्याप्यं वमनोपक्रमणीयत्वात् अल्पोषध-
त्वाच्च । यदुभयभागं तदसाध्यं वसनविरेचना
योगित्वादनौषधत्वाच्च । रक्तपित्तप्रकोपस्तु खलु

रक्तपि

पुरा दक्षयज्ञोद्धंसे रुद्रकोपामर्शाग्निना प्राणिनां
परिगतशरीरप्राणानामनुज्वरमभवत् । तस्या-
शुकारिणो दावाग्नेरिवापतितस्यात्ययिकस्याशु
प्रशान्तौ यतितयं मात्रां देशं कालश्चाभि-
समीक्ष्य सन्तर्पणेनापतर्पणेन वा मृदुमधुर-
शिशिरतिक्तकषायैरभ्यवह्य प्रदेहपरिषेका-
वगाहसंस्पर्शनैर्वमनादौर्वा तत्रावहितेनेति ॥”
संचेपतोऽस्योपशमनोपायो यथा --
“साध्यं लोहितपित्तं तद्यदूर्ध्वं प्रतिपद्यते ।
विरेचनस्य योगित्वाद्बहुत्वाद्भेषजस्य च ॥
वमनं नहि पित्तस्य हरणे श्रेष्ठमुच्यते ।
यश्च तत्रानुगो वायुस्तच्छान्त्यै चावरं मतम् ॥
स्याच्च योगावहन्तत्र कषायं तिक्तकानि च ।
तस्मादध्याप्यं समाख्यातं यद्रक्तमनुलोमगम् ॥
रक्तपित्तनु यन्मार्गं दावपि प्रतिपद्यते ।
असाध्यमपि तज्ज्ञेयं पूर्वोक्तादपि कारणात् ॥
नहि संशोधनं किञ्चिदस्यस्य प्रतिमार्गगम् ।
प्रतिमार्गश्च हरणं रक्तपित्ते विधीयते ॥
एवमेवोपशमनं सर्वेशो नास्य विद्यते ।
संखटेषु च दोषेषु सर्वत्रिच्छमनं मतम् ॥
इत्युक्तं त्रिविधोदकं रक्तं मार्गविशेषता ॥
एभ्यस्तु खलु हेतुभ्यः किञ्चित् साध्यं न सिध्यति ।
प्रेष्योपकरणाभावात् दौरात्म्याद्द्वैतदोषतः ॥
अकर्मतश्च साध्यत्वं कश्चिद्रोगोऽतिवर्त्तते ।
तत्र साध्यत्वमेकं स्यात् साध्ययाप्यपरि-
क्रमात् ॥

रक्तपित्तस्य विज्ञानमिदं तस्योपदेक्ष्यते ।
यत् कृष्णमथवा नीलं यद्वा शक्रधनुष्यभम् ॥
रक्तपित्तमसाध्यन्तदासो रञ्जनश्च यत् ।
भृशं पूत्यतिमात्रश्च सर्वोपद्रववच्च यत् ॥
बलमांसक्षये यच्च तच्च रक्तमसिद्धिमत् ॥
येन चोपहतो रक्तं रक्तपित्तेन मानवः ।
पश्येद्दृश्यं विद्येच्चैव तच्चासाध्यमसंशयम् ॥
तत्रासाध्यं परित्यज्यं याप्यं यत्नेन यापयेत् ।
साध्यश्चावहितः सिद्धैर्भेषजैः साधयेद्भिषक् ॥
कारणं नाम निर्वृत्तिं पूर्वरूपाण्युपद्रवान् ।
मार्गो दोषानुबन्धश्च साध्यत्वं न च हेतुमत् ॥
निदाने रक्तपित्तस्य व्याजहार पुनर्वसुः ।
वीतमोहरजोदोषलोभमानमदस्पृहः ॥
इति चरके निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ * ॥
अथास्य चिकित्सायां रसाः ।

“सूतं गन्धं मास्त्रिकश्चैव लौहं
सर्वं पृष्टं वैफल्येनोदकेन ।
लोहे पात्रे गोमयेः पाचयित्वा
रात्रौ दद्यात् रक्तपित्तप्रशान्त्यै ॥

इति सुधानिधीरसः ॥
मृताभसुखतीक्ष्णश्च माचिकं रसतालकम् ।
गन्धकश्च भवेत्तुल्यं यष्टिद्राक्षास्तद्वैः ॥
दिनेकं मर्दयेत् खल्वे सितार्चद्रुतावटी ।
माषामात्रा निहन्त्याशु रक्तपित्तं सुदारुणम् ।
ज्वरं दाहं तृषां वान्तिं शोषं पित्तान्तको रसः ॥
इति रक्तपित्तान्तको रसः ॥

रक्तपि

शर्करातिलसंयुक्तं त्रिकत्रययुतन्वयः ।
रक्तपित्तं निहन्त्याशु अन्तपित्तहरं परम् ॥
इति शर्करादं लौहम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रक्तपित्ताधिकारः ॥
अथास्य पथ्यापथ्यविधिः ।

“अधोगते हृदंनस्तुर्निर्गमे
विरेचनं स्यादुभयत्र लङ्घनम् ।
पुरातनाः षष्टिकशालिकोदव-
प्रियङ्गुनीवारयवप्रसातिकाः ॥
सुजा मसुराश्चणकास्तु व्यर्थो-
सुकुटकाश्चिह्नटवर्ममत्स्याः ।
भृशः कपोतो हरिणेनलाव-
शरालिपारावतवर्त्तकाश्च ॥
वका उरभ्राश्च सकालपुच्छाः
कपिञ्जलाश्चापि कषायवर्गः ।
गवामजायाश्च पयो वृत्तश्च
वृतं महिष्याः पनसं पिथालम् ॥
रम्भाफलं कश्चटतण्डुलीय-
पटोलवेत्रायमहार्द्रकाणि ।
पुराणकुष्माण्डफलश्च पक्व-
फलानि तद्बीजजलानि वासा ॥
खादूनि विम्बानि च दाडिमनि
खर्जूरधानीमिधिनारिकेलम् ।
कशेरुश्चङ्गाटमरुष्कराणि
कपित्थशालूकपर्णवृक्षाणि ॥
भूनिम्बशार्कं पिचुमर्दपत्रं
तुम्बीकलिङ्गानि च लाजसक्तुः ।
द्राक्षा सिता माचिकमैत्रवश्च
शीतोदकशौद्धिद्वारि चापि ॥
सेकोऽवगाहः शतधौतसर्पि-
रभ्यङ्गयोगः शिशिरप्रदेहः ।
हिमानिलश्चन्दनमिन्द्रपादाः
कथा विचित्राश्च मनोऽनुकूलाः ॥
धारायहं भूमिहं सुशीतं
वैदूर्यसुक्तामणिधारणश्च ।
रम्भोत्पलाम्भोरुहपत्रशय्या
क्षौमाम्बरशोषवनं सुशीतम् ॥
प्रियङ्गुकाचन्दनरुषिताना-
मालिङ्गनश्चापि वराङ्गनानाम् ।
पद्माकराणां सरितां हृदानां
चन्द्रोदयानां हिमवहरीणाम् ॥
सुशीतलानां गिरिनिर्भराणां
सुतिः प्रशस्तानि च कीर्तितानि ।
प्रणोरनीरं हिमवालुका च
मित्रं नृणां शोणितपित्तरोगे ॥”

अथापथ्यानि ।
“आयामाध्वनिषेवणं रविकरस्तीक्ष्णानि
कर्माणि च ।
क्षोभो वेगविधारणश्चपलता हस्त्यश्चयानानि च ॥
खेदासुतिधूमपानसुरतक्रोधाः कुलस्यो गुडो
वात्ताकं तिलमाषसर्षपदधिक्षाराणि कौषं पयः ॥
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ रक्तपित्ताधिकारः ॥

रक्तपित्तहा, स्त्री, (रक्तपित्तं हन्तीति । हन् + डः । स्त्रियां टाप् ।) रक्तघ्नी । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ गौडिया दूखा इति भाषा ॥ (विवृतिरस्याः रक्तघ्नीशब्दे ज्ञातया ॥)

रक्तपुनर्नवा, स्त्री, (रक्ता रक्तवर्णा पुनर्नवा ।) रक्तवर्णपुनर्नवाशकः । तत्पर्यायः । क्रूरा २ मण्डलपत्रिका ३ रक्तकाण्डा ४ वर्षकेतुः ५ लोहिता ६ रक्तपत्रिका ७ वैशाखी ८ रक्तवर्षाभूः ९ शोफघ्नी १० पुष्पिका ११ विकसरा १२ विषघ्नी १३ प्रावृषण्या १४ सारिणी १५ वर्षा-भवः १६ शोणपत्रः १७ भौमः १८ पुनर्भवः १९ नवः २० नयः २१ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । सारकत्वम् । शोफरक्तप्रदरदोषपाण्डुपित्तनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य ।) करवीरः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,— “करवीरः श्वेतपुष्पः शतकुम्भोऽश्वमारकः । द्वितीयो रक्तपुष्पश्च चण्डातो लगुडस्तथा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ रक्तकाष्ठा-वृक्षः । दाडिमवृक्षः । वकवृक्षः । इति रत्न-माला ॥ बन्सूकवृक्षः । पुष्पागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णपुष्पविशिष्टे, त्रि ।) यथा, बृहत्संहितायाम् । १५ । १४ । “इन्द्राग्निदेवते रक्तपुष्पफलशाखिनः सतिल-सुज्ञाः ।

कार्पासमाधचणकाः पुरन्दरहुताशभक्ताश्च ॥” रक्तपुष्पकः, पुं, (रक्तं पुष्पमस्य । कन् ।) पलाश-वृक्षः । (अस्य पर्यायो यथा,— “पलाशः किंशुकः पर्णो यक्षिणो रक्तपुष्पकः । चारुश्लो वातहरो ब्रह्मवृक्षः समिद्धरः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रौहितकवृक्षः । इति जटाधरः ॥ पर्णटः । शाखालिवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तपुष्पा, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः ।) शाखालि-वृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “शाखालिस्तु भवेन्नोचा पिच्छला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाट्या च तूलिनी ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) पुनर्नवा । तत्पर्यायो यथा,— “पुनर्नवा परारक्ता रक्तपुष्पा शिलाटिका ॥” सिन्दूरी । तत्पर्यायो यथा,— “सिन्दूरी रक्तबीजा च रक्तपुष्पा सुकोमला ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तपुष्पिका, स्त्री, (रक्तपुष्पा + कन् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जालुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्नवा, भूपाटलिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तपुष्पी, स्त्री, (रक्तं पुष्पं अस्याः । डीष् ।) पाटलीवृक्षः । इति जटाधरः ॥ जवा । आवर्ष-कीलता । नागदमनी । करुणीवृक्षः । उद्-काक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (घातकी ।

तत्पर्यायो यथा,—

“घातकी रक्तपुष्पी स्यात् कुङ्गरा मध्यवासिनी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रक्तपूरकं, स्त्री, (रक्तं पूरयतीति । पूर + क्त्वं ।) वृक्षान्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवर्णमस्य वृक्षान्धशब्दे ज्ञातयम् ॥)

रक्तप्रसवः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पमस्य ।) रक्तकरवीरः । रक्तान्धानः । इति राज-निर्घण्टः ॥

रक्तफलः, पुं, (रक्तं लोहितवर्णं फलमस्य ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वटो रक्तफलः शृङ्गी न्यग्रोधः स्कन्धो ध्रुवः । चीरी वैश्रवणो वासी बहुपादो वनस्पतिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रक्तफला, स्त्री, (रक्तं पक्षदशायां लोहितवर्णं फलमस्याः ।) विमिका । इत्यमरः । २ । ४ ।

१३६ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,— “तुष्टी रक्तफला विम्बी तुष्टिकेरी च विमिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

स्वर्णवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“स्वर्णवल्ली रक्तफला काकायुः काकवल्लीरी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रक्तफेनजः, पुं, (रक्तफेनात् जायते इति । जन् + ङः ।) वामपार्श्वस्थक्लोम । तत्पर्यायः ।

पुष्पुयः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६६ ॥

रक्तविन्दः, पुं, (रक्तानां विन्दः ।) रक्तकणा । यथा,—

“रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणज्जदासुरः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥) रक्तबीजः, पुं, (रक्तवर्णं बीजमस्य ।) दाडिमः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अरिष्टकफलः । रौटा इति ख्यातः । तत्पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गल्यः क्षणवर्णोऽर्थसाधनः । रक्तबीजः पीतफेनः फेनिलो गर्भपातनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) रक्तं शोणितं बीजं कारणमस्य ।) असुर-विशेषः । स च युष्मन्निशुम्भसेनापतिः देवा-हतश्च । यथा,—

“पलायनपरान् दृष्ट्वा देवान् मातृगणादितान् । योहुमभ्याययौ क्रुद्धौ रक्तबीजो महासुरः ॥

रक्तविन्दुर्यदा भूमौ पतत्यस्य शरीरतः । समुत्पतति मेदिन्यास्तत्प्रमाणज्जदासुरः ॥

युयुधे स गदापाणिरिन्द्रशक्रा महासुरः । ततश्चेक्री स्ववज्रेण रक्तबीजमताडयत् ॥

कुलिशेनाहतस्याशु तस्य सुखाव शोणितम् । समुत्तस्युस्ततो योधास्तदूपास्तत्पराक्रमाः ॥

यावन्तः पतितास्तस्य शरीरादन्तविन्दवः । तावन्तः पुरुषा जातास्तद्वीर्यवलीकृताः ॥

तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।

पपात यो वै रक्तौघस्तेनासञ्कृतशोऽसुराः ॥ तैश्चासुराश्चक्षुस्मत्तैरसुरैः सकलं जगत् । याममासीत्ततो देवा भयमाजमुत्तमम् ॥ तान् विषखान् सुरान् दृष्ट्वा चण्डिका प्राह-सत्वरा ।

उवाच काली चामुखे ! विस्तरं वदनं कुरु ॥ मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तविन्दून् महासुरान् । रक्तविन्दोः प्रतीच्छ त्वं वक्त्रेणानेन वेगिता ॥ भययन्ती चर रणे तदुत्पन्नान् महासुरान् । एवमेव चयं देव्यः क्षीणरक्तो गमिष्यति ॥

भयमाणास्त्वया चोगा न चोत्पश्यन्ति चापरे । इत्युक्त्वा तां ततो देवी शूलेनाभिजघान तम् ॥ सुखेन काली जगद्दे रक्तबीजस्य शोणितम् । तस्याहतस्य देहात्तु यद्दु सुखाव शोणितम् ॥ यतस्ततस्तदक्षेण चामुखा संप्रतीच्छति । सुखे समुद्रता येऽस्या रक्तपातान्महासुराः ।

तांश्चखादाय चामुखा पपौ तस्य च शोणितम् ॥ देवी शूलेन वज्रेण वागेरसिभिर्हृदिभिः । जवान रक्तबीजं तं चामुखापीतशोणितम् ॥

स पपात सहोष्ट्रे शस्त्रसंघसमाहतः । नीरक्तश्च महोपाल ! रक्तबीजो महासुरः ॥

ततस्ते हर्षमतुलमवापुस्त्रिदशा वृष । तेषां मातृगणो जातो नननेऽस्त्रदोहतः ॥”

इति मार्कण्डेय देवीमाहात्म्यम् ॥ (महिषासुरपिता दानवो रम्भ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः । यथा, देवीभागवत । ५ ।

२ । ४४—४६ । “ततं रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् । चितायां रोपयामासुस्तस्य देहस्य शुद्धये ॥

महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा । प्रवेष्टुं सा भतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

वायंमाणापि यत्नेः सा प्रविवेश हुताशनम् । ज्वालामालाकुलं साध्वी पतिमादाय वल्लभम् ॥

महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्यौ महाबलः । रम्भोऽप्यन्यदपुः कृत्वा निःसृतः पुच्छवत्सलः ॥

रक्तबीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः । अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ हयारिरसुरोत्तमः ॥

एवं स महिषो जातो रक्तबीजश्च वीर्यवान् । अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”

रक्तबीजका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णो बीजोऽस्याः । कन् + टाप् ।) तरदीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तमञ्जरः, पुं, (रक्ता रक्तवर्णा मञ्जरी । सा विद्यते-त्येति । “ग्रश्यादिभ्यः अच् ॥” ५ । २ । २७ । इत्यच् ।) निचुलवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(गुणादयोऽस्य निचुलशब्दे ज्ञातयाः ॥) रक्तमत्स्यः, पुं, (रक्तो रक्तवर्णो मत्स्यः ।) रक्त-वर्णो मत्स्यविशेषः । यथा,—

“यो रक्ताङ्गो नातिदीर्घो न चाख्यो नातिस्थूलो रक्तमत्स्यः स तूक्तः ।

शीतो रुच्यः पुष्टिहृदीपनोऽसौ नाशं धत्ते किञ्च दीपत्रयस्य ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तय

रक्तव

रक्तशि

रक्तमूलकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं मूलमस्य । कन् ।)
 देवसर्पपत्रचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमूला, स्त्री, (रक्तं मूलं अस्याः । टाप् ।)
 लज्जालुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमेहः, पुं, (मेहनं मेहः रक्तस्य मेहः ।)
 प्रमेहरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
 “विमसृणुं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहनः ॥”
 मूत्रं मूत्रयेदिति योजनीयम् । अस्यौषधम् ।
 यथा,—
 “चन्द्रप्रभावचासुस्ताभू विमसु रदारवः ।
 हरिद्रातिविषादावूर्ध्वपिप्लीमूत्रचित्रकम् ॥
 धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्ली ।
 सुवर्णमाक्षिकं खोषं दौ सारौ लवणत्रयम् ॥
 गतानि टङ्गमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
 द्विकर्षहतलोहं स्याच्चतुष्कर्षं सिता भवेत् ॥
 शिलाजलवृक्षकं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।
 विधिना योजितैरेतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
 चन्द्रप्रमेति विख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 निहन्ति विंशतिं मेहान् कृच्छ्रमष्टविधं तथा ॥
 चतस्रश्चाश्वरीस्तदन्त मूत्राधातांस्त्रयोदश ।
 अखट्वाङ्गं पाण्डुरोगं कामलाश्च हलीमकम् ॥
 कासं श्वासं तथा कुष्ठमग्निमान्दमरोचकम् ।
 वातपित्तकफयाधौ न वत्या वृथा रसायनी ॥
 समाराध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नात् गुटिका मिमांसा ।
 प्राप्नवांश्चन्द्रमा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा स्मृता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य लक्षणम् । यथा,—
 “विस्त्रं लवणमुष्णञ्च रक्तं मेहति यो नरः ।
 पित्तस्य परिकोपेन तं विद्याद्रक्तमेहनम् ॥”
 इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 रक्तमोक्षणं, स्त्री, (रक्तस्य मोक्षणम् ।) शोणित
 स्त्रावः । यथा,—
 “वेदनोपशमार्थाय तथा पाकशमाय च ।
 अचिरोत्पतिते शोथे शोणितस्त्रावणश्चरेत् ॥
 चरेत् कुष्मात् ।
 शक्तस्तु क्रियाः सञ्जा रक्तमोक्षणमेकतः ।
 रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ॥
 विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
 सविशेषे विश्लेषेण जलोकीभिः पदैरेपि ॥
 शोणितस्त्रावणश्चरेदित्यनेनान्वयः ।” इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “रक्तावसेचनं चतुर्भिः प्रकारैर्भवति ।
 शिराविरत्नेनेनापि अलावृभिक्षेव च ॥
 अन्तर्गृह्णैर्जलौकाभी रक्तञ्च सावयेदुधः ।
 पूर्वाह्ने चापराह्णे च नात्युष्णे नातिशीतले ॥
 यवागपरिपीतस्य शोणितं मौक्तयेद्विषकम् ।
 शिरोरोगेषु सर्वेषु नासामध्यपुटे तथा ।
 अष्टजं रेचयेद्यत्नात् सर्वदा भिषगुत्तमः ॥”
 इति हारीते शाहीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥)
 रक्तयष्टिः, स्त्री, (रक्ता यष्टिरिव । यदा रक्ता
 रक्तवर्णा यष्टिः प्राप्तास्याः ।) मञ्जिष्ठा ।
 इति जटाधरः ॥

रक्तयष्टिका, स्त्री, (रक्तयष्टि + कन् । टाप् ।)
 मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी काला योजनपर्यपि ।
 ताम्रवल्ली चित्रपर्णी काण्डारी रक्तयष्टिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा काल-
 मेष्टिका ।
 मण्डूकपर्णी भण्डोरी भण्डी योजनवल्गापि ॥
 रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भण्डोतकी च गण्डोरी मञ्जिष्ठा वस्तरञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तयावनालः, पुं, (रक्तवर्णः यावनालः ।) तुवर-
 यावनालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरणुः, पुं, (रक्ताः रणवोऽस्मिन्निति ।) सिन्द-
 रम् । (अस्य पर्यायो यथा,—
 “सिन्दुरं रक्तरणुञ्च नागगर्भञ्च सीसजम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पलाशकलिका । इति मेदिनी । ने, १०५ ॥
 पुत्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तरणुका, स्त्री, (रक्ताः रणवः परागा अस्याम्,
 कन् । टाप् च ।) पलाशकलिका । तत्पर्यायः ।
 अङ्गारिका २ । इति शब्दमाला ॥
 रक्तरैवतकं, स्त्री, (रक्तवर्णं रैवतकम् ।) महा-
 पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तलघुनः, पुं, (रक्तवर्णो लघुनः ।) रक्तवर्ण-
 मूलविशेषः । तत्पर्यायः । महाकन्दः २
 गञ्जनः ३ दीर्घपत्रकः ४ पृथुपत्रः ५ स्थूल-
 कन्दः ६ यवनेष्टः ७ । अस्य गुणाः ।
 “गञ्जनस्य मधुरं कटु कन्दं
 नालमप्युपदिशन्ति कषायम् ।
 पत्रसञ्चयसुशन्ति सतिक्तं
 सूरयो लवणमस्य वदन्ति ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तला, स्त्री, (रक्तं लाति गृह्णातीति । ला +
 कः । टाप् ।) काकतुण्डी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विशेषोऽस्याः काकतुण्ड्यैश्चातयः ॥)
 रक्तलोचनः, पुं, (रक्ते लोहिते लोचने अस्य ।)
 कपोलः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०५ ॥ लोहित-
 लोचनयुक्तं, त्रि ॥
 रक्तवटी, स्त्री, (रक्ता वटी वटिकेव ।) मसरिका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रक्तवरटी, स्त्री (रक्ता वरटीव ।) मसरिका ।
 इति जटाधरः ॥ (मसरिकाशब्देऽस्या गुणा-
 दयो ज्ञेयाः ॥)
 रक्तवर्गः, पुं, (रक्तानां लोहितवर्णानां वर्गः
 समूहोऽत्र ।) दाडिमः । किंशुकम् । लाला ।
 बन्धकम् । निशाद्वयम् । कुसुम्पुष्पम् । मञ्जिष्ठा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवर्णः, पुं, (रक्तः लोहितः वर्णोऽस्य ।) इन्द्र-
 गोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रक्तवर्णविशिष्टे,
 त्रि । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ।

“सितासिताः पीतकरक्तवर्णा
 भवन्ति येऽनेकविधास्तु शिम्बाः ॥”)
 रक्तवर्धनः, पुं, (रक्तं शोणितं वर्धयतीति । वृध् +
 णिच् + ल्युः ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पारावतः । तत्पर्यायो यथा,—
 “पारावतः कलरवः कपोतो रक्तवर्धनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तवर्षाभूः, स्त्री, (रक्तवर्णा वर्षाभूः ।) रक्त-
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तवसनः, पुं, (रक्तं वसनमस्य ।) सत्र्यासी ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७३ ॥
 रक्तवातः, पुं, (रक्तप्रधानो वातः ।) रोगविशेषः ।
 अस्यौषधम् । यथा, गारुडे १६३ अध्याये ।
 “नारिकेलस्य वै मूलं क्वागर्क्षीरेण संयुतम् ।
 पिवेच्च त्रिविधस्तस्य रक्तवातो विनश्यति ॥”
 रक्तवालुकं, स्त्री, (रक्ता वालुका चूर्णमत्र ।) सिन्द-
 रम् । इति हारावली ॥
 रक्तवालुका, स्त्री, (रक्ता वालुकेव ।) सिन्द-
 रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रक्तवृन्ता, स्त्री, (रक्तवर्णं वृन्तं प्रसववन्धन-
 मस्याः ।) शेफालिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (शेफालिकाशब्देऽस्या गुणादयो विज्ञेयाः ॥)
 रक्तवृष्टिः, स्त्री, (रक्तानां वृष्टिः ।) रुधिरवर्ष-
 णम् । तत्तु उत्पातविशेषः । तत्फलं शस्त्रोद्-
 योगः । यथा । कथचिन्तामणौ ।
 “रक्ते शस्त्रोद्योगो मांसास्थिवसादिभिर्मरकः ।
 धान्यहिरण्यत्वक्फलकुसुमाद्यैर्वर्धते भयं
 विद्यात् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रक्तशालिः, पुं, (रक्तवर्णः शालिः ।) रक्तवर्ण-
 धान्यविशेषः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । २०
 अध्याये । “रक्तशालिषष्टिकगङ्गुकसुकुन्दकपाकु
 कपीतकप्रमोदककालकेत्यादि ॥”) तत्पर्यायः ।
 ताम्रशालिः २ शोणशालिः ३ लोहितः ४ ।
 अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । स्निग्ध-
 त्वम् । बलावहत्वम् । रुचिकारित्वम् । दीप-
 नत्वम् । पथ्यत्वम् । पित्तदाहानिलासनाशि-
 त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च ।
 “रक्तशालिर्वरक्तेषु बल्यो वर्णश्चिदोषजित् ।
 चक्षुष्यो मूत्रलः खण्डः शुक्रलस्तट् ज्वरापहः ।
 विषत्रणश्यासकासदाहनुद्विगुष्टिदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तशासनं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णं शास्ति वशीकरो-
 तीति । शास् + ल्युः ।) सिन्दुरम् । इति हारा-
 वली ॥
 रक्तशिशुः, पुं, (रक्तवर्णः शिशुः ।) रक्तशोभा-
 जनवृक्षः । तत्पर्यायः । रक्तकः २ मधुरः ३
 बहुलच्छदः ४ सुगन्धः ५ केशरी ६ सिंहः ७
 मृगारिः ८ । अस्य गुणाः । महावीर्यत्वम् ।
 मधुरत्वम् । रसायनत्वम् । शोफाघ्नानसमौ-
 र्त्तिपित्तश्लेष्मनाशित्वम् । सारकत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

रक्तहं

रक्तशीर्षकः, पुं, (रक्तं रक्तवर्णं शीर्षं अग्रमस्य । कन् ।) सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥
 रक्तझङ्गिकं, स्त्री, विषम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तमंजं, स्त्री, (रक्तमिति संज्ञास्य ।) कुङ्कुमम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कुङ्कुम-
 शब्दे विज्ञेयाः ॥)
 रक्तसन्धिका, स्त्री, (रक्ताय रक्तपानाय सम्यक् दृश्यतीति । इन् + श + क्त्वा । टाप् अत इत्वच् ।) जलौका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसन्धकं, स्त्री, (“रक्तं सन्धवेति रघुनाथः । रक्तान् सन्धीन् अकति गच्छति व्याप्नोतीति । कः । इति रायमुकुटभरतमल्लिकौ । ”) रक्त-
 कण्ठारम् । तत्पर्यायः । हल्लकम् २ । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३६ ॥
 रक्तसरोरुहं, स्त्री, (रक्तं सरोरुहम् ।) रक्त-
 पद्मम् । इत्यमरः । १ । १० । ४१ ॥
 रक्तसर्षपः, पुं, (रक्तवर्णः सर्षपः ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तसहा, स्त्री, (रक्तं सहते इति । सह + अच् + टाप् ।) रक्ताम्बानः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रक्तसारं, स्त्री, (रक्तवर्णः सारोऽस्य ।) रक्त-
 चन्दनम् । (यथास्य पर्यायः ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् ।
 तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पत्तङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “पत्तङ्गं रक्तसारश्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा ।
 पट्टरञ्जकमाख्यातं पत्तूरश्च कुचन्दनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 रक्तसारः, पुं, (रक्तः सारो यस्य ।) अन्तवैतसः । रक्तखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
 कण्टकी बालपत्रश्च बहुश्लक्ष्यश्च यज्ञियः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 रक्ते सारो यस्मैति । शीर्णितसारयुक्ते, त्रि । यथा, बृहत्संहितायाम् । ६८ । ६७ ।
 “तात्त्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानिचान्तपायुकर-
 चरणैः ।
 रक्तेस्तु रक्तसारा बहुसुखवनिताथपुत्तयुताः ॥”
 रक्तसौगन्धिकं, स्त्री, (रक्तवर्णं सौगन्धिकम् ।) रक्तकण्ठारम् । इति जटाधरः ॥
 रक्तसावः, पुं, (रक्तं सावयतीति । सु + शिच् + अच् ।) वैतसान्धः । इति जटाधरः ॥ (रक्तस्य सावः ।) रक्तपतनम् । (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । ८७ । ३५ ।
 “कलहो नैर्ऋतभागे रक्तसावोऽथ शस्त्रकोपश्च ।
 अपरादीचर्मकृतं विनश्यते चर्मकारभयम् ॥”
 रक्तहंसा, स्त्री, (रक्ताः वशीभूताः हंसा अत्र ।) रामिणीविशेषः । इति हल्लायुधः ॥

रक्ताति

रक्ता, स्त्री, (रक्त + टाप् ।) गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “रक्ता सा काकचिच्छी स्यात् काकानन्ती च रक्तिका ।
 काकादनी काकपीलुः सा स्मृता काकवह्वरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाक्षा । मञ्जिष्ठा । उष्ट्रकाण्डी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रक्ताकारः, पुं, (रक्तवर्णं आकारः अवयवोऽस्य ।) प्रवालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य प्रवालशब्दे विज्ञेयः ॥)
 रक्ताक्तं, स्त्री, (रक्तेन रक्तवर्णेन अक्तं अक्षितम् ।) रक्तचन्दनम् । इति जटाधरः ॥ शीर्णित-
 मिश्रिते, त्रि ॥
 रक्ताक्षः, पुं, (रक्ते लोहिते अक्षिणी अस्य । “अक्ष्णोर्दर्शनात् । ” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।) सहिषः । पारावतः । चकोरः । क्रूरः । इति मेदिनी । घे, ४४ ॥ सारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अष्टविशेषः । यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । ८ । ५१ ।
 “रक्ताक्षमब्दं कथितं तृतीयं
 यस्मिन् भयं दंष्ट्रिगतं गदाश्च ॥”
 रक्तवर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, रामायणे । २ । ८८ । १६ ।
 “कथमिन्द्रो वरुणो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः ।
 सुखभागी न दुःखाहो शयितो भुवि राघवः ॥”
 अयन्तु सदा लक्ष्मीयुक्तो भवेत् । यथा, ज्योतिः-
 सागरे ।
 “न श्रीस्यजति रक्ताक्षं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
 न दीर्घबाहुर्मैश्वर्यं न सौख्यं प्रहसन्मुखम् ॥”
 रक्ताङ्गं, स्त्री, (रक्तवर्णमङ्गमस्य ।) विद्रुमः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी । गे, ४८ ॥ (रक्तचन्द-
 नम् । यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “रक्तचन्दनमाख्यातं रक्ताङ्गं चन्द्रचन्दनम् ।
 तिलपर्यं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् ॥”
 रक्ताङ्गः, पुं, (रक्तमङ्गं यस्य ।) मङ्गलग्रहः । कम्पिलः । इति मेदिनी । गे, ४७ ॥ (अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कम्पिलकस्तु रक्ताङ्गो गुल्फारोचनिकेति सा ॥”
 “कम्पिलः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रवालः । मत्कुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १७ ।
 “ऋषभो वेगवान्नागः पिण्डारकमहाह्वन ।
 रक्ताङ्गः सर्वसारङ्गः सङ्ग्रहः पटवासङ्गौ ॥”
 रक्ताङ्गी, स्त्री, (रक्ताङ्ग + ङीष् ।) जीवन्ती । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥ मञ्जिष्ठा । इति भाव-
 प्रकाशः ॥
 रक्तातिसारः, पुं, (रक्तं अत्यन्तं सरत्यस्मात् । र् + घञ् ।) रोगविशेषः । “तस्य संप्राप्तिमाह ।
 ‘पित्तकृत्तु यदात्यर्थं द्रव्यमस्मात् पित्तिके ।

रक्ताम्ब

तद्दोषाज्जायते शीघ्रं रक्तातीसार उल्लङ्घः ॥”
 तस्य चिकित्सा ।
 ‘वत्सकतत्त्वगार्द्रा दाडिमफलसम्भवा त्वक् ।
 त्वग्गुग्गुलं पलमानं विपचेष्टाङ्गसंमिते तीये ॥
 अष्टमभागं शेषं काथं मधुना पिबेत् पुरुषः ।
 रक्तातिसारमुल्लङ्घमतिश्रयितं नाशयेन्नियतम् ॥
 इति कुटजदाडिमकाथः ॥ * ॥
 ‘गोदुग्धनवनीतान् मधुना सितया सह ।
 लौहं रक्तातिसारे तु ग्राहकं परमं महत् ॥”
 इति नवनीतावलेहः ॥ * ॥
 ‘पीतं मधुसितायुक्तं चन्दनं तण्डुलाभुना ।
 रक्तातिसारजिद्रक्तपित्तहृद्दाहमेहबुत् ॥”
 चन्दनमत्र श्वेतम् । इति चन्दनकल्कः ॥” इति
 भावप्रकाशः ॥ (तथा च ।
 “यस्तु रक्तशुद्धिविरेचने शोषदाहमतिरिच्यते ।
 रक्तातिसार इति विज्ञेयो वैदोर्महामतिभिः ॥
 धन्वनागरमुक्ता च बालकं बालविल्वकम् ।
 वलानागवला चेति काथो रक्तातिसारिणाम् ॥
 दाडिमश्च कपित्थश्च पथ्याजम्बाम्बपल्लवान् ।
 पिष्ट्वा देया मस्तुयुक्ता रक्तातिसारवारणाः ॥
 गुडेन पक्वं दातव्यं विल्वं रक्तातिसारिणे ।
 मधुजे मधुयुक्ता वा दध्ना रक्तातिसारहाः ॥
 वत्सकातिविषनागराभया
 पेधितश्च मधुमस्तुसंयुतम् ।
 लेह एव मधुना च मानुषे
 रक्तवाहमति वारयत्यपि ॥
 कुटजत्वक् च पाठा च विश्वं विल्वश्च धातकी ।
 मधुना सहितं चूर्णं देयं रक्तातिसारहम् ॥
 इति रक्तातिसारः ।” इति हारीते चिकित्-
 सितस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)
 रक्ताधारः, पुं, (रक्तस्थाधारः ।) चर्म । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापहं, स्त्री, (रक्तमपहन्तीति । हन् + डः ।)
 वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रक्तापामार्गः, पुं, (रक्तवर्णः अपामार्गः ।)
 रक्तवर्णापामार्गच्युपः । राज्ञा आपाड इति
 वङ्गभाषा । लाल चिरचिरी इति हिन्दी भाषा ।
 तत्पर्यायः । चूद्रापामार्गः २ आघट्टकः ३
 दुग्धिनिका ४ रक्तविट् ५ कल्पपत्रिका ६ ।
 अस्य गुणाः । शीतत्वम् । कटुत्वम् । कफवात-
 व्रणकण्डविषनाशित्वम् । संग्राहित्वम् । वान्ति-
 कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्याय-
 गुणाः । अथ आरक्तचिरचिरा ।
 “रक्तोऽन्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
 प्रत्यक्पर्णो केशपर्णो कथिता कपिपिप्पली ॥
 अपामार्गोऽरुणो वातविष्टम्भी कफकुङ्किमः ।
 रुचः पूर्वगुणैर्नूनः कथितो गुणवेदिभिः ॥
 अपामार्गफलं खाडु रसे पाके च दुर्लभम् ।
 विष्टम्भी वातलं रुचं वातपित्तप्रसादनम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रक्ताम्बरं, स्त्री, (रक्तं रञ्जितमम्बरम् ।) काषाय-
 वस्त्रम् । यथा,—

रक्तान्

७८

रक्तार्शः

रक्तिका

“श्वोपरिसमासीनां रक्तान्परिच्छेदाम् ।
रक्तालङ्कारसंयुक्तां गुञ्जाहारविभूषिताम् ॥”
इति तन्त्रसारधृतसुच्छिद्यच्छाखालिनीध्यानम् ॥
तदुक्तं, त्रि ॥

रक्तान्, पुं, (रक्तवर्णः आम्रः ।) कोशाम्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य कोशाम्र-
शब्द ज्ञातव्यम् ॥)

रक्तान्मानः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णन आ सम्यक्
न्यायते इति । स्ना + क्तः । समधिकरक्तवर्णत्वा-
त्तथात्वम् ।) रक्तवर्णपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तसहस्र २ अपरिम्बानः ३ रक्तान्मानकः ४ राग-
प्रसवः ५ रक्तप्रसवः ६ कुरुवकः ७ रामालिङ्गन-
कामः ८ वधूत्वप्रसवः ९ सुभगः १० भ्रमरा-
नन्दः ११ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातामयशोफज्वराभ्रान्शूलकाशश्वासातिप्रश-
मनत्वम् । वर्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तार्श, [न] क्ली, (रक्तं ऋच्छतीति । ऋ + मन् ।)
नेत्ररोगभेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पद्माभं मृदु रक्तार्शं यन्मांसं चीयते सिते ॥”

इति माधवकरः ॥

रक्तान्दः, पुं, क्ली, (रक्तानामन्न्दमन् ।) रोग-
विशेषः । यथा, प्रातातपीयकर्मविपाके ।

“जलोदरयक्तुष्णीहृशूलरोगत्रणानि च ।

श्वासाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।

रक्तान्दविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

“रक्तान्दमाह ।

‘दोषप्रदुष्टा रुधिरं शिराश्च

सङ्कोच्य संपीड्य ततस्त्वपाकम् ।

ससावसुन्नह्यति मांसपिण्डं

मांसाङ्कुरैरावृतमाशु वृद्धिम् ॥

सवत्यजसं रुधिरं प्रदुष्ट-

मसाध्यमेतदुधिरात्मकम् ।

रक्तचयोपद्रवपीडितत्वात्

पाण्डुर्भवेद्वन्द्वपीडितश्च ॥’

दोषोऽत्र पित्तं रुधिरं शिराश्च सङ्कोच्य संपीड्य
संहतीकृत्य मांसाहजोः सर्व्वेव्वन्द्वेषु दूष्यत्वं
रक्तजे तु विशेषतो रक्तदुष्टिः एवं मांसाव्दं
विशेषतो मांसदुष्टिर्बोद्धव्या । ततो मांसपिण्ड-
मुन्नह्यति उद्धतं करोति । अपाकं ईषत्पाकं
यथा स्यादेवमिति क्रियाविशेषणम् । ईषत्-
पाकश्चैकदेशपाकेन । रक्तचयोपद्रवपीडित-
त्वात् रक्तचयोपद्रवाः सुश्रुतेनोक्ताः । तेः
पीडितत्वात् अन्वदपीडितः ॥ * ॥ अथाव्दस्य
चिकित्सा ।

‘अन्यव्ददानां न यतो विशेषः

प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।

अतश्चिकित्सेद्विषगव्द्वदानि

विधानविद्वन्मन्त्रिचिकित्सेन ॥

हरिद्रालोपपत्तङ्गद्वधूममनःशिलाः ।

मधुप्रगाढो लेपोऽयं मेदोऽव्ददहरः परः ॥

मूलकस्य कृतः चारो हरिद्रायास्तथैव च ।

शङ्खचूर्णेन संयुक्तो लेपः सिद्धोऽव्ददापहः ॥

वटदुग्धकुष्ठरोमकलिप्तं वह्मं वटस्य पत्रेण ।

अधस्थि सप्तरत्नान्महदप्युपशान्तिमन्त्रं
गच्छेत् ॥

शिशुमूलकयोर्व्वीजं रक्षोघ्नं सुरसा यवम् ।

तक्रेणाश्वरिपुं पिष्ट्वा लिम्पेद्व्दशान्तये ॥’

रक्षोघ्नं सर्व्वपम् । सुरसा तुलसी । यवं इन्द्रयवम् ।

अश्वरिपुं करवीरम् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

रक्तार्शः, [स] क्ली, (रक्तजनितमर्शः ।) अर्शो-
रोगविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“रक्तोत्खणा गुदे कीलाः पित्ताकृतिसमन्विताः ।

वटप्ररोहसदृशा गुञ्जाविद्रुमसन्निभाः ॥

तेऽत्यर्थं दुष्टसुष्णश्च गाढविड्भिः प्रपीडिताः ।

सवन्ति सहसा रक्तं तस्य चातिप्रवृत्तितः ॥

मेकाभः पीड्यते दुःखैः शोणितचयसम्भवेः ।

हीनवर्णबलोत्साहो हतौजाः कलुषेन्द्रियः ॥

विट्श्यावं कठिनं रुचमधो वायुर्न वर्त्तते ।

तनु चारुणवर्णश्च फेणिलश्चाह्वगर्शसाम् ॥

कथूरुगुदशूलश्च दौर्बल्यं यदि वाधिकम् ।

तत्रातुवन्वो वातस्य हेतुर्यदि च रुच्यम् ॥

श्रित्थिलं श्वेतपीतश्च विट्स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

यद्यर्शसां घनश्चाह्वकं तत्तु सत्याह्व पिच्छिलम् ॥

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धश्च कारणम् ।

श्लेष्मातुवन्वो विज्ञेयस्तत्र रक्तार्शसां बुधैः ॥

गुदे कीला अर्शांसि । पित्ताकृतिसमन्विताः

पित्तार्शोऽलक्षणयुक्ताः । आकारेण च वटप्ररो-

हादिसदृशाः । दुःखैः रोगैः । त्वक्पाण्ड्याम्बु-

शीतप्रार्थनादिभिः कलुषेन्द्रियः व्याकुलसर्व्वे-

न्द्रियः । रक्तजस्यापि वातोत्खण्डस्य लक्षण-

माह । तत्र रक्तार्शसि अनुबन्धः उल्लेखत्वम् ।

रुच्यं रुच्यतीति रुच्यं रुच्यं द्रव्यम् ।

पित्तोत्खण्डस्य लक्षणं रक्तोत्खणा गुदे कीला

पित्ताकृतिसमन्विता इत्यादिनेवोक्तम् । रक्त-

पित्तयोः समानलिङ्गत्वात् ॥ * ॥ कफोत्खण्डस्य

लक्षणमाह । सपिच्छं पिच्छिलार्द्रस्तिमित-

मार्द्रश्चर्मावगुण्डितमिव । तस्य चिकित्सा ।

रक्तार्शसामुपेक्षित रक्तमादौ सर्व्वविषक् ।

दुष्टाग्नेगिगृहीते स्युः शूलानाहाह्वगामयाः ॥

चन्दनकिराततित्तकधन्ववासाः सनागराः

कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना दाव्नीवगुशीरनिम्बा वा ॥

चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । इति चन्दनादिकाथः ॥

नवनीततिलाभ्यासात्

केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासात्

गुदजाः शाम्बन्ति रक्तवहाः ॥

दधस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहयुतः सरः ।

मथितं सररहितम् । निर्जलं वस्त्रपूतं दधि ।

सपद्मकेशरं चौद्रं नवनीतं नवं लिहन् ।

सिताकेशरसंयुक्तं रक्तार्शः सु सुखी भवेत् ॥

पयसा श्रुतेन युक्तैः सर्तीनसुजाङ्गीमसूराणाम् ।

ओदनमद्याद्वैर्मधुरैरीषतुसुगन्धैश्च ॥

समङ्गोत्पलमोचाकृतिरीटतिलचन्दनैः ।

सिद्धं ऋगीपयो दद्यादगुदजे शोणिततामके ॥

समङ्गा लज्जालुः । मोचाङ्को मोचरसः ।

तिरीटो लोभः । चन्दनमत्र रक्तचन्दनम् । सम-

ङ्गादिदुग्धम् ।

भावितं रजनीचूर्णं स्रुहीचीरेः पुनः पुनः ।

बन्धनात् सुदृढं सूत्रं क्षिप्तार्शो भगन्दरम् ॥

चारसूत्रम् ॥

नासानाभिससुत्येषु तथा मेढ्रादिजेष्वपि ।

क्रियामर्शः सु कुर्वीत तत्र तत्र यथोदिताम् ॥

चर्मकीलान् संक्षिद्य दहेत् चारेण चाग्निना ।

वेगावरोधनीष्टयानान्युक्तकासनम् ।

यथासं दोषलक्षान्नमर्शसः परिवर्ज्येत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथा चास्य लक्षणानि ।

“रक्तजानि न्यग्रोधप्ररोहविद्रुमकाकणनिका-

फलसदृशानि पित्तलक्षणाणि च यदावगाढ-

पुरीषप्रपीडितानि भवन्ति तदात्यर्थं दुष्टमनल्प-

मस्यक् सहसा विमृजन्ति तस्यैवातिप्रवृत्तौ शोणि-

तातियोगोपद्रवा भवन्ति ॥” इति सुश्रुते निदान-

स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥ अथास्य चिकित्सा ।

“रक्तार्शसामुपचारं वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ।

प्रातस्तिलान् भक्षयेच्च नवनीतविमिश्रितान् ॥

सितानागरसंयुक्तं नवनीतं सशर्करम् ।

केशरं मातुलुङ्गस्य विद्रुङ्गशर्करायुतम् ॥

भक्षेत् कुष्माण्डावलेहं नवनीतेन शर्कराम् ।

एतेन रक्तगुदजान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥

समङ्गा शाम्बलीपुष्पं चन्दनं ककुभवचम् ।

नीलोत्पलमजाचीरं पिष्ट्वा पानमह्वगदान् ॥

कुटजमूलसकेशरसुत्वलं

खदिरधातकिमूलशहतं पयः ।

पिबति म्रचणयोगमह्वगभवं

गुदजवैकृतसङ्गविनाशनम् ॥”

इति रक्तार्शचिकित्सा ॥

इति हारीते चिकित्सितस्थाने १२ अध्यायः ॥

रक्तालुः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः आलुः ।) रक्त-

वर्णालुविशेषः । शकरकन्द आलु इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । रक्तपिण्डालुः २ रक्तपिण्डकः ३

लोहितः ४ रक्तकन्दः ५ लोहितालुः ६ । अस्य

गुणाः । शीतत्वम् । मधुरास्त्वम् । भ्रमपित्त-

दाहापहत्वम् । वृष्यत्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् ।

गुरुत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तिका, स्त्री, (रक्तो रक्तवर्णोऽस्यस्याः । रक्त-

+ “अत इतिठनौ ॥” ५।२।११५ । इति ठन् ।)

गुञ्जा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“साङ्गुष्ठा कण्णला गुञ्जा रक्तिका काकणनिका ।

काकादनी काकतित्ता काकजङ्घा शिखलनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रक्ता सा काकचिच्ची स्यात् काकणन्ती च

रक्तिका ।

काकादनी काकपीलुः सा स्रुता काकवह्वरी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रक्तोत्प

रक्षा

रक्षा

राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तिका-
परिमाणश्च ॥

रक्तैर्चुः, पुं, (रक्तो रक्तवर्ण इक्षुः ।) रक्त-
वर्णैर्चुः । लाल आक् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
सूक्ष्मपत्रः २ शोणः ३ लोहितः ४ उत्कटः ५
मधुरः ६ ह्रस्वमूलः ७ लोहितैक्षुः ८ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । पाके शीतलत्वम् । मृदु-
त्वम् । पित्तदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तेजो-
बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्तैरखः, पुं, (रक्तवर्णः एरखः ।) वृक्षविशेषः ।
लाल मेरुका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । यावः २
हस्तिकर्णः ३ खडुः ४ उखकः ५ नाग-
वर्णः ६ चक्षुः ७ उत्तानपत्रकः ८ करपर्णः ९
पाचनः १० स्निग्धः ११ याव्रतलः १२ रक्तकः
१३ चित्रवीर्यः १४ ह्रस्वैरखः १५ । अस्य
गुणाः । श्वयधुपवनश्रान्तिरक्तार्तिपाण्डुभ्रान्ति-
श्यासन्वराशोचकनाशित्वम् । लघुत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“शुक्ल एरख आमखश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डो यद्वस्त्रकः ॥
रक्तोऽपरोखकः स्याद्रूखको खडुस्तथा ।
यावप्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरत्तानपत्रकः ॥
एरखयुग्मं मधुरमुष्णं गुरु विनाशयेत् ।
शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडोदरज्वरान् ॥
ब्रध्मश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतान् ॥
एरखपत्रं वातघ्नं कफप्रिमिविनाशनम् ।
मूत्रकृच्छ्रहरश्चापि पित्तरक्तप्रकोपणम् ॥
वातार्थगदलं गुल्मवस्तिशूलहरं परम् ।
कफवातकमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि ॥
एरखफलमवुष्णं गुल्मशूलानिलापहम् ।
यकृत्प्लीहोदराग्नीर्घ्नं कटुकं दीपनं परम् ।
तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदयापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

रक्तैर्वाखः, पुं, (रक्तः रक्तवर्णः एर्वाखः ।) इन्द्र-
वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषो-
ऽस्येन्द्रवारुणीशब्दे विज्ञेयः ॥)

रक्तोत्पलं, स्त्री, (रक्तं रक्तवर्णमुत्पलम् ।) रक्त-
पद्मम् । तत्पर्यायः । रक्तसरोरुहम् २ कोक-
नदम् ३ । इत्यमरः ११ । १० । १२९ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । २६ । ६ ।

“विन्द्याच्च सिद्धवारणेन मौक्तिकं कुङ्कुमं कुसुमेन ।
रक्तोत्पलेन राजा मन्त्री नीलोत्पलेनोक्तः ॥”
तथास्य गुणाः ।

“धवलं कमलं शीतं मधुरं कफपित्तजित् ।
तस्मादल्पगुणं किञ्चिदन्यत् रक्तोत्पलादिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रक्तोत्पलः, पुं, (रक्तोत्पलमिव पुष्पमस्यस्य ।
अर्णवाद्यच् ।) शाल्मलिष्टवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्तोत्पलाभः, पुं, (रक्तोत्पलस्य आभेव
आभास्य ।) शोणवर्णः । इति जटाधरः । तद-
युक्ते, त्रि ॥

रक्तोपलं, स्त्री, (रक्तमुपलम् ।) गैरिकम् । इति
हारावली ११५ ॥ (गुणादयोऽस्य गैरिक-
शब्दे ज्ञेयाः ॥)

रक्ष, जि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
पर० सक०-सेट् ।) जि, रक्षितोऽस्ति । इति
दुर्गादासः ॥

रक्षः, [स्] स्त्री, (रक्षत्यस्मादिति । रक्ष+
“सर्वधातुभ्योऽनु ।” उणा० ४ । १८८ । इति
असुन् ।) राक्षसः । इत्यमरः ११ । १ । ६२ ॥
तद्विशेषो यथा,—

“दृष्ट्वा तु विकलान् बह्मजाननाथान् रोगिणस्तथा
दया न जायते यस्य स रक्ष इति मे मतिः ॥”

इत्यामेये यमशर्मिलोपाख्याननामाध्यायः ॥

रक्षोघ्नौघं यथा,—

मनुरुवाच ।

“रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्म्याणि भूभुजा ।
अगदानि समाचक्षुः तानि धर्म्मभृतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ।
तथामलकवन्दारं या च चित्रपटोलिका ॥
काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ।
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी ॥
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ।
स्थले चोत्पलिनी या च महामूलमिता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ।
विशेषान्मरकतान्यत्र कीटपक्ष्यविशेषतः ॥
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्म्या विशेषतः ।
रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्या वेतालनाशनाः ॥”

इति मात्स्ये १६२ अध्यायः ॥

रक्षःसभं, स्त्री, (रक्षसां राक्षसानां सभा । स्त्रीव-
त्वमभिधानात् ।) रक्षःसमूहः । इत्यमरः ।
३ । ५ । २३ ॥

रक्षकः, त्रि, (रक्षतीति । रक्ष+खुल् ।) रक्षा-
कर्त्ता । यथा,—

“गोरक्षः सहदेवश्च नकुलो हयरक्षकः ।

वैराटे कुरुदायादो नराणां मातुलक्रमः ॥”

इति पुराणम् ॥

रक्षणं, स्त्री, (रक्ष+भावे ल्युट् ।) रक्षा । यथा,

“इति प्रणयबद्धाभिर्गोपीभिः कृतं रक्षणम् ।

पाययित्वा स्नानं माता संन्यवेष्टयदात्मजम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

रक्षणारकः, पुं, मूत्रकृच्छ्ररोगः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कश्चित् पुस्तके रक्षणीरकोऽपि
पाठः ॥

रक्षणिः, स्त्री, त्रायमाणा लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रक्षा, स्त्री, (रक्षणमिति । रक्ष+“गुरोश्च हलः ।”
३ । ३ । १०३ । इति अः । स्थियां टाप् ।)

रक्षणम् । (यथा, कुमारः २ । २८ ।

“मयि स्मृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥”

जतु । इति मेदिनी । घे, २३ ॥ भस्म । इति

शब्दरत्नावली ॥ यशोदासता रक्षा यथा,—

“रक्षां विदधिरै सन्धक् गोपुच्छभ्रमणादिभिः ।

गोभूत्रेण स्थापयित्वा पुनर्गौरजसार्भकम् ॥

रक्षां च चक्रुः शकता द्वादशाङ्गेषु नामभिः ।

गोप्यः संसृष्टसलिला अङ्गेषु करयोः पृथक् ॥

न्यस्यात्मन्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥

अथादजोऽङ्गिमणिमांस्तव जान्मथोरु

यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ।

हृत् केशवस्त्वदुर ईश इनस्तु कण्ठं

विष्णुभुजं सुखसुखक्रम ईश्वरः कम ॥

चक्राग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात्

त्वत्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहा जनश्च ।

कीर्णेषु शंख उरुगाय उपर्युपेन्द्र-

स्तार्चः चितौ हलधरः पुरुषः समन्तात् ॥

इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ।

श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥

पृथ्वीर्भस्तु ते बुद्धिमात्मानं भगवान् परः ।

क्रीडन्तं पातु गोविन्दः शयानं पातु माधवः ॥

व्रजन्तमथादेकुण्ठ आसीनं त्वं श्रियः पतिः ।

सुज्जानं यज्ञसुक् पातु सर्व्वग्रहभयङ्करः ॥

डाकिन्यो यातुधान्यश्च कुशाख्ण्डा येऽर्भकग्रहाः ।

भूतमातृपिशाचाश्च यत्तच्छरीरिनायकाः ॥

कीटरा रेवती ज्येष्ठा पूतना मातृकादयः ।

उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेन्द्रियद्रव्यः ॥

स्वप्नदृष्टमहोत्पाता वृहबालग्रहाश्च ये ।

सर्व्वे नश्यन्तु ते विष्णोर्नामग्रहणभीरवः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पौर्णमास्यां रक्षावन्धनम् । राखीवाधा

इति भाषा । यथा,—

“पौर्णमास्यां हरे रक्षावन्धनं विधिपूर्व्वकम् ।

व्रजराजकुमारत्वात् केचिदिच्छन्ति साधवः ॥”

तत्र भद्रादिसद्भावे तामतिक्रम्यैव कुर्यात् ।

तथा च स्मृत्यन्तरे ।

“भद्रायां हे न कर्त्तव्यं श्रावणी फाल्गुनी तथा ।

श्रावणी वृषतिं हन्ति ग्रामान् दहति फाल्-

गुनीति ॥”

विधिश्च भविष्योत्तरे ।

“उपाकर्म्मदिने प्रोक्तमृषीणाञ्चैव तर्पणम् ।

ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम् ॥

कारयेदक्षतैः शुक्लैः सिद्धार्थैर्हर्मभूषिताम् ।

वस्त्रैर्विचित्रैः कार्पासैः क्षौमेनैव मलवर्जितैः ।

विचित्रं यथितं सूत्रं स्थापयेद्भ्राजनीपरि ॥

उपलभ्यहमथे दण्डचतुष्के न्यसेच्छुभं पीठम् ।

तत्रोपविष्टोऽजा सामात्यः सपुत्रोऽहितः ससुहृत् ॥

तदनु पुरोधा वृषते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण ।

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।

तेन त्वं प्रतिबध्नामि रक्षे मा चल मा चल ॥”

वैदिकश्च । यदा वज्र दाक्षपण्या हितयः

शतानीका मनस्य माना तन्मया वध्नामि

शतं शारदाया युष्मन् जरदिष्टियथा सम् ।

“ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चात्यैश्च मानवैः ।

कर्त्तव्यो रक्षणाचारो विप्रान् शृणुष्य शक्तितः ॥

अनेन विधिना यस्तु रक्षिकावन्धमाचरेत् ।

रक्षा

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेदिति ॥
अथ तद्दिननिर्णयार्थं उपाकर्मदिननिर्णयः
क्रियते । यदाह सृष्ट्यन्तरे ।

“उपाकर्म तु कुर्वन्ति ते सामन्तग्यजुर्विदः ।
ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्तश्रवणपञ्चसु ॥”

तथा च । सामवेदिनां भाद्रपदस्य हस्तानचत्रं
ऋग्वेदिनां श्रवणस्य श्रवणचत्रं यजुर्वेदिनां
आवणी पूर्णिमापाकर्मकालः । उपक्रमकण्डिका-
कीर्तनरूपं कर्म उपाकर्म । अत्र करणाभावे
भाद्रे आवणेऽपि विधेयम् ।

“अष्टयशोधयस्तस्मिन् मासे न हि भवन्ति तेत् ।
तदा भाद्रपदे मासि आवणेऽपि तद्विद्यते ॥”

इति बह्वृचपरिशिष्टवचनान् ॥

आवणपञ्चम्यनुकल्पः । तदाह गर्गः ।

“यदि स्यात् आवणं पञ्च ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् ।
स्यादुपाकरणं शुक्लपञ्चम्यां आवणस्य च ॥” इति ॥
अत्र भूतविद्धा पूर्णिमा च निषिद्धा । तथा च
कालिकापूराणे ।

“चतुर्दश्यां समुत्पन्नावसुरौ मधुकैटभौ ।
वेदान् स्वीकुर्वन्तः पद्मयोनेस्तौ जन्तुः श्रुतीः ॥
हत्वा तावसुरौ देवः पातालतलवासिनौ ।
आहूतः ताः श्रुतीस्तस्मै ददौ लोकगुरुः स्वयम् ॥
संप्राप्तवान् श्रुतीर्ब्रह्मा पञ्चग्यौदयिके पुनः ।
अतो भूतयुते तस्मिन्नेपाकरणमिष्यते ।
व्यासुरं वर्जयेत् कालं वेदाहरणशङ्कयेति ॥”
वासोऽपि ।

“अवशेन तु यत् कर्म उत्तराषाढसंयुतम् ।
संवत्सरकृतोऽध्यायस्तत्तच्छादेव नश्यति ॥
धनिष्ठासंयतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म यद्वैत् ।
तत् कर्म सफलं विद्यादुपाकरणसंज्ञकमिति ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥
(रक्षाकर्म यथा । उदकुम्भाचापो गृहीत्वा
प्रोक्षयन् रक्षाकर्म कुर्यात् तद्व्यामः ।

“कृत्यानां प्रतिघातार्थं तथा रक्षोभयस्य च ।
रक्षाकर्म करिष्यामि ब्रह्मा तदनुमन्यताम् ॥

नागाः पिशाचा गन्धर्वाः पितरो यक्षराक्षसाः ।
अभिद्रवन्ति ये ये त्वां ब्रह्माद्या भन्तु तान् सदा ॥

पृथिव्यामन्तरीक्षे च ये चरन्ति निशाचराः ।
दिक्षु वास्तुनिवासाश्च पान्तु त्वान् नमस्कृताः ॥

पान्तु त्वां सुनयो ब्राह्मणा दिव्या राजर्षयस्तथा ।
पञ्चताम्रैव नदश्च सर्वाः सर्वेऽपि सागराः ॥

अग्नी रक्षतु ते जिह्वां प्राणान् वायुस्तथैव च ।
सोमो आनमपानन्ते पर्जन्यः परिरक्षतु ॥

उदानं विद्युतः पान्तु समानं स्तनयितवः ।
बलमिन्द्रो बलपतिर्मनुर्मेन्य मतिन्तथा ॥

कामांस्ते पान्तु गन्धर्वाः सत्त्वमिन्द्रोऽभिरक्षतु ।
प्रज्ञान्ते वरुणो राजा समुद्रो नाभिमखलम् ॥

चक्षुः सूर्यो दिशः श्रोत्रे चन्द्रमाः पातु ते मनः ।
नक्षत्राणि सदा रूपं ह्यायां पान्तु निशास्तव ॥

रेतस्त्वाप्यायधन्वापो रोमाण्योषधयस्तथा ।
आकाशं खानि ते पातु देहन्तव वसुन्धरा ॥

वेङ्गानरः शिरः पातु विष्णुस्तव पराक्रमम् ।

रक्षोघ्नः

पौरुषं पुरुषश्रेष्ठो ब्रह्मात्मानं ध्रुवो भुवौ ॥
एता देहे विशेषेण तव निव्या हि देवताः ।
एतास्तां सततं पान्तु दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥
स्वस्ति ते भगवान् ब्रह्म स्वस्ति देवाश्च कुर्वताम् ।
स्वस्ति ते चन्द्रसूर्यौ च स्वस्ति नारदपर्वतौ ॥
स्वस्त्यग्निश्चैव वायुश्च स्वस्ति देवाः सहेन्द्रगाः ।
पितामहकृता रक्षा स्वस्थायुर्वर्द्धतां तव ॥
ईतयस्ते प्रशाम्यन्तु सदा भव गतययः ॥”

इति स्वाहा ॥

एतेर्वेदात्मकेर्मन्त्रैः कृत्या व्याधिविनाशिनैः ।

मयैव कृतरक्षस्त्वं दीर्घमायुरवाप्नुहि ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

रक्षापत्रः, पुं, (रक्षार्थं पत्रमस्य ।) भूर्जवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ भूर्जवृक्षः, स्त्री ॥

रक्षिका, स्त्री, (रक्षेव । रक्षा + स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) रक्षा । यथा,—

“अनेन विधना यस्तु रक्षिकावन्वमाचरेत् ।

स सर्वदोषरहितः सुखं संवत्सरं वसेत् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ५१ विलासः ॥

रक्षितं, त्रि, (रक्ष + क्तः ।) कृतरक्षम् । तत्-

पर्यायः । चातम् २ चाणम् ३ अवित्रम् ४

गोपायितम् ५ गुप्तम् ६ । इत्यमरः । ३।१।१०६॥

(यथा, मनुः । ११ । २३ ।

“कल्पयित्वास्त्य वृत्तिश्च रक्षेदेनं समन्ततः ।

राजा हि धर्मधर्मागं तस्मात् प्राप्नोति

रक्षितात् ॥”

स्त्री, भावे क्तः । रक्षा ॥ * ॥ स्त्रियां टाप् ।

अश्वरोविशेषः । यथा, महाभारते । १।६।५।५० ।

“अलम्बुषा मिश्रकेशी विद्युत्पङ्क्तिं तिलोत्तमा ।

अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”

रक्षिता, [ऋ] पुं, (रक्षतीति । रक्ष + लृच् ।)

रक्षाकर्ता । यथा,—

“आययवञ्जो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।

कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्यादेव रक्षिता ॥”

इति मातृये १८६ अध्यायः ॥

रक्षिवर्गः, पुं, (रक्षिणां वर्गः समूहः ।) राजाङ्ग-

रक्षकगणः । तत्पर्यायः । अनीकस्यः २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६ ॥

रक्षोघ्नं, स्त्री, (रक्षो रक्षसं हन्तीति । हन् +

टक् ।) काञ्चिकम् । इति हेमचन्द्रः ॥ हिङ्गु ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रक्षोघ्नः, पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।)

भक्षानकटचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्वेत-

सर्पपः । इति रत्नमाला ॥ रक्षोघ्नमन्त्रो यथा,—

“स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्तगा

जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति

सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥”

इति भगवद्गीतायाम् । ११ । ३६ ॥

“स्थाने इत्ययं युक्तमित्यर्थः । हे हृषीकेश

सर्वेन्द्रियप्रवर्त्तक यतस्त्वमेवात्मन्नाहुतप्रभावो

भक्तवत्सलश्च ततस्त्वव प्रकीर्त्तगा प्रहृष्य

रघुः

कीर्त्तगा निरतिशयप्राशस्त्यस्य कीर्त्तनेन अव-
शेन च न केवलमहमेव प्रहृष्यामि किन्तु सर्व-
मेव जगच्चेतनमात्रं रक्षोविरोधि प्रहृष्यति
प्रहृष्टं हर्षमाप्नोति इति यत् तत् स्थाने युक्त-
मित्यर्थः । तथा सर्वं जगत् अनुरज्यते च त्वहि-
षयमनुरागमुपैति इति च यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति
सर्वास्तु दिक्षु पलायन्त इति यत्तदपि युक्तमेव ।
यथा सर्वेषां सिद्धानां कपिलादीनां संघा
नमस्यन्ति चेति यत्तदपि युक्तमेव । सर्वत्र तव
प्रकीर्त्तगा इत्यस्यान्वयः स्थाने इत्यस्य च ।
अयं श्लोको रक्षोघ्नमन्त्रः शास्त्रप्रसिद्धः ।” इति
तट्टीकायां मधुसूदनसरस्वती ॥ (रक्षोविनाशकं,
त्रि । यथा सुश्रुते । १।५ । “वेदनारक्षोघ्नेधू-
धूपयेद्रक्षोघ्नेश्च मन्त्रे रक्षां कुर्वीत ॥”)

रक्षोघ्नी, स्त्री, (रक्षो हन्तीति । हन् + टक् ।

ङीप् ।) वच्चा । इति रत्नमाला ॥

रक्षोजननी, स्त्री, (रक्षसां जननीव ।) रात्रिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ राक्षसमाता च ॥

रक्षोहा, [न्] पुं, (रक्षो हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः ।

स तु ऋग्वेदस्य १० मण्डलस्य १६२ सूक्तस्य

ऋषिः ॥ राक्षसहन्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

१० । ६७ । ६ ।

“विप्रः स उच्यते भिषग्यक्षोहा मीवचातनः ॥”

“रक्षोहा रक्षोहन्ता ।” तद्भाष्ये सायणः ॥

रक्ष्णः, पुं, (रक्ष + “यजयाचयतविच्छेदप्रच्छेदरक्षो

नङ् ।” ३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) चाणम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥

रख, सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) रखति । इति दुर्गादासः ॥

रख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) इ, रङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

रग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सेट् ।) इ, रङ्गते । इति दुर्गादासः ॥

रग, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) क,

रागयति । इति दुर्गादासः ॥

रग, म र शङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०

पर०-अक०-सेट् ।) म, रगयति । र, अरगीत् ।

शङ्कः शङ्का । रगति रोगी कुपथ्येभ्यः । इति

दुर्गादासः ॥

रघ, इ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इ क, रङ्गयति । भासि

दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

रघ, इ ड गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-सक० सेट् ।) इ, रङ्गते । ड, रङ्गते ।

इति-दुर्गादासः ॥

रघुः, पुं, (लङ्गति ज्ञानसीमां प्राप्नोतीति । लङ्गि

+ “लङ्गिर्वन्धोर्नलोपश्च ।” उणा० १ । ३० ।

इति कुः नलोपश्च । “बालसूतलक्ष्मणसुराल-

भङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते इति वक्तव्यम् ।”

८।२।१८। इति काशिकोक्त्या लख्य रत्वम् ।
इत्युज्ज्वलदत्तः ।) सूर्यवंशीयदिलीपराजपुत्रः ।
स तु अयोध्याधिपतिः । श्रीरामचन्द्रस्य प्रपिता-
महः । यथा, रघुः । ३।१८।

“स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेव पुरोधसा कृते ।
दिलीपस्यनुर्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥”

तन्नामयुतपत्तिर्यथा,—

“श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भक-
स्तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थ-वि-
चकार नाम्ना रघुमात्मसम्भवम् ॥”

इति रघुवंशे महाकाये । ३।२१॥

(अस्य पिता दिलीपः माता सुदक्षिणा । अयं
हि अश्वमेधयज्ञदीक्षितस्य पितुर्यज्ञीयाश्चरत्तये
नियुक्तस्तदश्चहारिणं देवराजं जितवान् । अथ
बहुकालं राज्यसुखमनुभूय विश्वजिन्नामाध्वरे
सर्वं वित्तं ब्राह्मणसात् कृतवानपि गुरुदक्षिणा-
र्थिना वरतन्तुशिष्येण कौत्सेनाभ्यर्थितः कुवेरं
विजित्य धनान्यादाय तस्मै प्रदत्तवान् । अथ
स्वपुत्रमजं यौवराज्येभिमिष्य विगतविषयाभि-
लाषो योगसमाधिना भगवत्-सायुज्यमाप्नवान् ।
तथा च रघुवंशे । ८ सर्गः ।

“अथ वीक्ष्य रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिव्यात्मजमात्मवत्तथा ।

विषयेषु विनाशधर्म्मसु
त्रिदिवस्त्रेषुपि निःस्पृहोऽभवत् ॥”

“अथ काश्चिदजयपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।

तमसः परमापदयथं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥” * ॥

भीमादिवदेकदेशयज्ञे रघुवंशकायम् । यथा,

“रघुरपि कायं तदपि च पाठ्यम्
तस्य च टीका सापि च पाठ्या ॥”

एवं “रघोः कायं पदे पदे ॥” एतादृशौ ॥

अपि च ।

“रञ्जयतीति । राजा प्रभुः । तेन ‘राजा
प्रकृतिरञ्जनात् ।’ इति रघुः ।” इति उणादि-
वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १।१५६॥ * ॥ रघु-
वंशीयमात्रम् । तत्र बहुवचनान्तः । यथा,

रघुवंशे । १।६।

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ॥”

लङ्घति इतं गच्छतीति । श्रीभगामिनि, त्रि ।

यथा, ऋग्वेदे । ५।३०।१४।

“अथो न वाजी रघुरज्यमानः ॥”

“रघुः श्रीभगामी ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥”

रघुकारः, पुं, (रघुं तदाख्यं कायं करोतीति ।

क + “कर्मण्यण्” । ३।२।१। इति अण् ।)

कालिदासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ६६७।

“पूर्वैर्बिभ्रदतां गुणाऽभभवृतिवाणरघुकारैः ॥

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥”

यथा च ।

“सीमन्तिनी च नलिनी च कुसुद्वती च
चन्द्रप्रभा च रघुकारसरस्वती च ।

कान्तोज्झिता हिमहता रविरश्मितभा
मेघावृता जङ्घियाभिहता न भाति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

रघुनन्दनः, पुं, (रघून् रघुवंशसम्भूतान् नन्दय-
तीति । नन्दि + ल्युः ।) श्रीरामः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, राययणे । १।५२।१२।

“ततो वशिष्ठो भगवान् कथान्ते रघुनन्दन ! ।

विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥”

वङ्गदेशीयनवद्वीपनिवासी स्नानार्तः पण्डित-
विशेषः । स च प्राचीनस्मृतिसंग्रहकर्त्ता ।

मलमासतत्त्वाद्यष्टाविंशतितत्त्वप्रणेता वन्द्य-
घटीयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजः । यथा,—

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमीश्वरम् ।

सुनीन्द्राणां स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ।

मल्लिमुचे दायभागे संस्कारे शुद्धिनिर्णये ।

प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमीव्रते ॥

दुर्गोत्सवे यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये ।

तङ्गागभवनोत्सर्गे वृषोत्सर्गत्रये व्रते ॥

प्रतिष्ठायां परीक्षायां ज्योतिषे वास्तुयज्ञके ।

दीक्षायामाङ्गिके कृत्ये क्षेत्रे श्रीपुरुषोत्तमे ॥

सामश्राद्धे यजुःश्राद्धे शूद्रकृत्यविचारणे ।

इत्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

अपरः पण्डितविशेषः । स च वर्द्धमानप्रदेशान्त-
र्गतमाङ्ग्यामनिवासिचरः । राष्ट्रीयश्रेणीभुक्तः

किशोरीमोहनगोस्वामिस्वरुः श्रीमन्नित्यानन्द-
वंशीयगोस्वामी । भागवतसिद्धान्तव्रजरमापरि-
णयकन्दोमङ्गरीटीकायाख्यानकौमुदीरामरसा-

यणप्रभृतयो बहवो ग्रन्थास्तत्प्रणीताः सन्ति ॥

रघुनाथः, पुं, (रघूणां नाथः । क्षुभ्रादित्वात् णत्वा-
भावः ।) श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, रघुः । १५।५४।

“रघुनाथोऽप्यगस्त्येन मार्गसन्दर्शितात्मना ।

महौजसा संयुज्जे शरत्काल इवेन्दुना ॥”)

रघुपतिः, पुं, (रघूणां पतिः ।) श्रीरामः । यथा,

“यदुपतेः क गता मथुरा पुरी

रघुपतेः क गतोत्तरकोशला ।

इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं

न सदितं जगदित्यवधारय ॥”

इति रूपगोस्वामी ॥

(केषाचित् पण्डितानां नाम । यथा, रघुनाथ-
शिरीमणिः अयन्तु नैयायिकः गाङ्गेशोपाध्याय-

कृतयामिप्रश्नकादेहीकाकारः । रघुनाथ चक्र-
वर्त्तौ अयममरकोषस्य टीकाकारः । रघुनाथ

तर्कवागीशः । रघुनाथ सरस्वती । रघुनाथ

दासगोस्वामी । अयं हि श्रीचेतन्यदेवस्य

प्रियभक्तः आसीत् । स्ववाक्यादिभक्तिग्रन्थ-
प्रणेता । अयं खलु अग्नेष्वैराग्यसम्यक्तः यशो-

हरनिवासिचरः कायस्थकुलभूषणं मथुरान्त-
र्बर्हिगोवर्द्धनगिरितटे राधाकुण्डे मर्त्तदेहं
विहाय स्वर्धामागमत् । तत्समाधिरघुनापि
तत्रैवास्ते सेव्यतेऽद्यापि बहुभिरैष्यते ॥

रघुवंशः, पुं, स्त्री, (रघोर्वंशः सन्ततिर्वर्णनीयो

यस्मिन् । यद्वा रघूणां वंशमधिकृत्य कृतमिति

अण् लुक् च ।) कालिदासकृतरघुराजान्वय-
वर्णनमहाकाव्यग्रन्थविशेषः । यथा,—

“रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन् ।

तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥”

इति रघुवंशे महाकाये । १।६॥

(अयं हि जनविश्वसर्गात्मको ग्रन्थः । अत्र

दिलीपादारभ्य अग्निवर्णपर्यन्तं वस्तु वर्ण-
नम् ॥ पुं, रघोर्वंशः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ॥”

इति रामायणम् ॥

रघुवंशतिलकः, पुं, (रघुवंशे तिलक इव श्रीभा-
जनकत्वात् ।) श्रीरामः । यथा,—

“जयति रघुवंशतिलकः कौशल्यानन्दिवर्द्धनो

रामः ।

दशवदननिघनकारी दाशरथिः पुण्डरीकाक्षः ॥”

इति रामायणम् ॥

रघुवरः, त्रि, (रघुषु वरः श्रेष्ठः ।) रघुवंशीयश्रेष्ठः ।

यथा, रामायणे ।

“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं

काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं

धार्मिकम् ॥”

रघूद्वहः, पुं, (उद्वहतीति । उत् + वह् + अच् ।

रघूणां उद्वहः रत्नाभारधारकः ।) श्रीरामः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गः, पुं, (रमते तुष्यतीति । रम् + “बाहुलकात्

रमेरपि कः ।” इति कः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३।

४०।) कृपणः । मन्दः । इति मेदिनी ।

के, ३१॥

रङ्गः, पुं, (रमते इति । रम् + बाहुलकात् कः ।)

श्रेष्ठविशेषः । इत्यमरः । २।५।१०॥ स

तु श्वलण्टहरिणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गं, स्त्री पुं, (रङ्गतीति । रङ्ग + अच् । रज्यते

अस्मिन् । रन्ज् + अधिकरणे घञ् वा ।)

धातुविशेषः । रङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

चपुः २ चपुषम् ३ आपूषम् ४ वङ्गम् ५ मधु-

रम् ६ हिमम् ७ कुरुष्यम् ८ पिचटम् ९ पूति-

गन्धम् १० । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-

त्वम् । हिमत्वम् । कषायत्वम् । लवणरसत्वम् ।

मेहघ्नत्वम् । कृमिपाण्डुदाहप्रमनत्वम् । कान्ति-

करत्वम् । रसायनत्वञ्च । तद्विशेषो यथा,—

“श्वेतं श्वदु लघु खच्छं स्निग्धमुष्णसहं हिमम् ।

सूत्रपत्रकरं कान्तं चपुश्लेष्टसुदाहृतम् ॥

क्षुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गसूच्यते ।

उत्तमं क्षुरकं तत्र मिश्रकं त्वहितं मतम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

तस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“वङ्गो विधत्ते खलु शुद्धिहीन-
स्तथा ह्यपक्वश्च किलासगुल्मी ।

कुष्ठानि शूलं किल वातशोथं
पाण्डुं प्रमेहश्च भगन्दरश्च ॥

विषोपमं रक्तविकारवृन्दं

क्षयश्च कृच्छ्राणि कफज्वरश्च ।

मेघाक्षरीविदुधिसुखरोगान्

नामोऽपि कुर्यात् कथितान् विकारान् ॥”

तस्य शोधनमभिधीयते ।

“वङ्गनामौ प्रतप्तौ च गलितौ तौ निवेद्येत् ।

त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्यादविदुग्धेऽपि च

त्रिधा ॥

तैलतक्रकाङ्गिकगोमूत्रकुलत्पकाद्येषु प्रत्येकं त्रिधा
त्रिधा । ततोऽर्कदुग्धे त्रिधा ॥ * ॥

अथ वङ्गस्य मारणविधिः ।

“वृत्तपात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाम्बल्यत्वचो रजः ।

चिम्बा वङ्गचतुर्थींशमयोद्व्या प्रक्षालयेत् ॥”

चिञ्चा अमिली । रजश्चूर्णम् । अयोद्वौ कर-
द्वुली ।

“ततो दियाममात्रेण वङ्गं भस्म प्रजायते ।

अथ भस्मसमं तालं चिम्बान्नेन विवर्द्धयेत् ॥

ततो गजपुटे पक्वा पुनरन्नेन मर्दयेत् ।

तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।

एवं दशपुटेः पक्वं वङ्गं भवति मारितम् ॥”

एवं मारितस्य वङ्गस्य गुणाः ।

“वङ्गं लघु सरं रूचं कुष्ठमेहकफकमीन् ।

निहन्ति पाण्डुं सन्ध्यासं नेत्रामौषत्तु पित्तलम् ॥

सिंहो गजौचक्षु यथा निहन्ति

तथैव रङ्गोऽखिलहेमवर्गम् ।

देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं

नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(यथाच ।

“वङ्गं तिक्ताम्लकं रूचं किष्किदातप्रकोपणम् ।

मेदः श्लेष्माभयन्नश्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

जारणमारणाधिकारे ॥)

रङ्गः, पुं, (रन्ज् + घञ् ।) रागः । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३६ । १० ।

“वासो यथा रङ्गवशं प्रयाति

तथा स तेषां वशमभ्युपैति ॥”)

वृत्त्यम् । (यथा विष्णुपुराणे । २ । ६ । २० ।

“रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाश्री गरदस्तथा ।

सूचीमाहिषिकश्चैव पर्वकारौ च यो द्विजः ॥”

रजति आसज्जति मल्लोऽत्र । रन्ज् + अधि-

करणे घञ् ।) रणभूमिः । इति मेदिनी । मे,

२१ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ४३ । १७ ।

“वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः

साग्रजः ॥”)

नाट्यस्थानम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

नट्यकृतिकप्रकरणे । १ ।

रङ्गमा

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाचोपशिक्षया ।

वचनपण्डितत्वेन स्वरनेपुण्यमाश्रिता ॥”

लक्षणया नाट्यस्थानस्थितो जनः । यथा, अभि-
ज्ञानशकुन्तले १ प्रस्तावनायाम् ।

“सूत्रधारः । आर्य्य ! साधु गीतम् । अहो

रागापहृतचित्तवृत्तिरालिखित इव विभाति

सर्वतो रङ्गः । तदिदानीं कतमं प्रयोगमाश्रित्ये-
नमाराधयामः ॥” राजमार्गः । यथा, देवी-

भागवते । ७ । २२ । ३ ।

“अवतार्य्य तदा रङ्गे तां भार्यां नृपसत्तमः ॥”
टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गकाष्ठं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं काष्ठमस्य ।) पत्त-

ङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गजं, स्त्री, (रङ्गात् जायते इति । जन् + ङः ।)

सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥

रङ्गजीवकः, पुं, (रङ्गेण रङ्गनकार्येण जीवतीति ।
जीव् + ण्वल् ।) चित्रकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ नाट्यकारश्च ॥

रङ्गदः, पुं, (रङ्गं द्यति हिनतीति । दो + कः ।)

टङ्कणः । खादिरसारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदा, स्त्री, (रङ्गद + टाप् ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“स्फटी च स्फटिका प्रोक्ता श्वेता शुभा च रङ्गदा ।

रङ्गदृष्टा रङ्गदा च दृष्टा रङ्गापि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रङ्गदायकं, स्त्री, (रङ्गस्य दायकम् ।) कङ्कटम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गदृष्टा, स्त्री, (रङ्गवत् दृष्टा ।) स्फटी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपत्री, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थं पत्रमस्याः । डीष् ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गपुष्पी, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं पुष्पमस्याः ।)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गबीजं, स्त्री, (रङ्गं बीजं उत्पत्तिकारणमस्य ।)

रूप्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गभूतिः, स्त्री, (रङ्गस्य रागस्य गौरिभ्यः भूतिः

प्रोभात् ।) कोजागरपूर्णिमा । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रङ्गभूमिः, स्त्री, (रङ्गस्य भूमिः ।) मल्लभूमिः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । १३५ । ६ ।

“अवधुष्टे समाजे च तदर्थं वदतां वरः ।

रङ्गभूमौ सुविपुलं शास्त्रदृष्टं यथाविधि ॥”

रङ्गभूमिविवरणं यथा, अश्ववैदके । ७ । ११-१२ ।

“सान्द्रां सुकठिनाच्चैव पाषाणोदकसंयुताम् ।

लणकाष्ठसमायुक्तां रङ्गभूमिन् वज्रयेत् ॥

समाच्च विपुलाच्चैव किञ्चित् पांशुसमन्विताम् ।

एकान्ते विजने रम्ये रङ्गभूमिन् कारयेत् ॥”

नाट्यभूमिश्च ॥

रङ्गमल्ली, स्त्री, (रङ्गाय रागाय मल्ली ।) वीणा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रङ्गमाणिक्यं, स्त्री, (रङ्गं रङ्गितं माणिक्यम् ।)

माणिक्यरत्नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गः

रङ्गमाता, [ञ] स्त्री, (रङ्गस्य माता जनिका ।)

कुङ्कुमी । लाक्षा । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥

रङ्गमातृका, स्त्री, (रङ्गमातृ + स्वार्थे कन् । टाप् ।)

लाक्षा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रङ्गलासिनी, स्त्री, (रङ्गेण रागेण लसितुं श्रील-

मस्याः इति । लस + णिनिः ।) शेफालिका ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

रङ्गशाला, स्त्री, (रङ्गस्य शाला ।) नाट्यगृहम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ नाचघर इति भाषा ॥

रङ्गाङ्गा, स्त्री, (रङ्गं रङ्गार्थमङ्गमस्याः ।) स्फटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गाजीवः, पुं, (रङ्गो हरितालादिस्तेनाजीव-

तीति । जीव् + अण् । यद्वा, रङ्ग आजी-

वोऽस्य ।) चित्रकारः । इत्यमरः । २ । १० । ७ ॥

नटः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८५ ॥

रङ्गावतारकः, पुं, (रङ्गे सङ्गीतभवने अवतर-

तीति । तृ + ण्वल् । यद्वा रङ्गं नृत्यादिकमव-

तारयतीति । तृ + णिच् + ण्वल् ।) रङ्गाव-

तारी । तत्पर्यायः । शैलूषः २ भरतः ३ सर्व-

वेशी ४ भरतपुत्रकः ५ धात्रीपुत्रः ६ रङ्ग-

जीवः ७ जायाजीवः ८ नटः ९ कृष्णाश्वी १०

शैलाली ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ नृत्यगीतस्थाने

गीतवाद्यादिना तदनुगुणतया प्रसङ्गी । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ नटगायनयतिरिक्तरङ्गाव-

तरणजीवी । इति कुल्लूकभट्टः ॥ तस्यान्तर्भक्षण-

प्रायश्चित्तं यथा,—

“मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नश्च पदा स्पृष्टश्च कामतः ॥”

इत्युपक्रम्य,—

“कर्मरसस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।

सुवर्णकर्तुर्ज्वलस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥”

इत्याद्युक्ता,—

“य एतन्मन्त्रे लभोऽन्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।

तेषांन्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनोषिणः ॥

सुक्तातोऽन्यतमस्यान्नममत्वा चपणं त्राहम् ।

मत्वा सुक्ता चरेत् कच्छं रेतोविण्मूत्रमेव च ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

रङ्गावतारी, [नृ] पुं, (रङ्गमवतरतीति । तृ +

णिनिः ।) नटः । इति जटाधरः ॥ (यथा,

याज्ञवल्क्यसंहितायाम् । २ । ७२ ।

“स्त्रीवृद्धबालकितवमत्तोऽन्ताभिसप्तकः ।

रङ्गावतारिपाषण्डिकूटकदिकलेन्ध्याः ॥”)

रङ्गारिः, पुं, (रङ्गस्य तदाख्यधातोररिर्वि ।)

करवीरः । इति रत्नमाला ॥

रङ्गिणी, स्त्री, (रङ्गोऽस्यस्या इति । रङ्ग +

इनिः । स्त्रियां डीष् ।) शतमल्ली । इति

जटाधरः ॥ कैवर्त्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

रङ्गविशिष्टे, चि ॥

रङ्गः, [स्] स्त्री, (रङ्ग्यते प्राप्यते इति । रङ्गि

+ “अधिरधिभ्यामसुन् ।” इति असुन् । इत्यु-

ज्जलदत्तः । ४ । २१३ ।) रङ्गः । वेगः । इति

भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा, सूत्र्यश्रुतके । ७१ ।

रजः

“रंघः संघो सुराणां जगदुपकृतये नित्यमुक्तस्य
यस्य ॥”)

रच, तू क कृत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रचयति ।
इति दुर्गादासः ॥

रचनं, क्ली, (रचि + भावे ल्युट् ।) निर्माणम् ।
ग्रन्थनम् । यथा, जयदेवः । १ । ४ ।

“वाचः पल्लवयलुमापतिधरः सन्दर्भशुद्धिं गिरां
जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरुहद्वते ।
शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचनेराचार्यगोवर्धनः
सङ्घर्षो कोऽपि न विश्रुतः श्रुतिधरो धोयो कविः
क्ष्मापतिः ॥”

रचना, क्ली, (रच्यते इति । रच + णिच् + “ण्यास-
श्रत्यो युच् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।)
कुसुमप्रकारादेः पत्रावल्यादेश रचनम् । तत्-
पार्थायः । परिस्यन्दः २ । इत्यमरः । २ । ६ ।
१३७ ॥ परिस्यन्दः ३ । इति भरतः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १४६ ।

“भूषाणामर्हरचना वृथा विश्वगवेक्षणम् ।
रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो द्यितान्तिके ॥”)
यथाक्रमेण स्थापनम् । तत्पार्थायः । निवेशः २
स्थितिः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४११ ॥
(यथा, महाभारते । ८ । ४६ । १० ।

“शृणु ब्रूहस्य रचनामञ्जुनश्च यथागतः ॥”)
निर्मितिः । कृतिः । यथा,—

“असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि
निर्मितिः ॥” इत्यलङ्कारकौस्तुभे १ विरणः ॥

तत्पार्थायः । सन्दर्भः २ गुम्फः ३ सन्धनम् ४ ।
ग्रन्थनम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१७ ॥

(उद्यमः । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । ६ । १० ।

“देवाहृतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
युगत्प्रसङ्गविसृष्टा इह संसरन्ति ॥”

“देवेनाहताः सर्वतः प्रतिहताः अर्थानां
रचनाः अर्थार्थोद्यमाः येनाम् ॥” इति तट्टी-

कार्या श्रीधरस्वामी । रचयतीति । रचि + ल्युट् ।
टाप् । विश्वकर्मणो भाष्या । यथा, श्रीमद्भाग-

वते । ६ । ६ । ४४ ।

“लघुदेव्यात्मजा भाष्या रचना नाम कन्यका ।
सन्निवेशस्तयोर्ज्ज्वले विश्वरूपश्च वीर्यवान् ॥”)

रचितः, चि, कृतः । रचधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-

येन निष्पन्नः । यथा,—

“शिरः पद्मश्रेणीरचितचरणाम्भोरुहवलेः
शिरायास्त्रिज्जलेस्त्रिपुरहर विस्मृज्जितमिदम् ॥”

इति पुष्पदन्तकृतस्तुतिः ॥

रजं, क्ली, (रज्जयतीति । रज्ज + अच् । निपा-

तनात् सिद्धम् ।) क्लीकुसुमम् । इति शब्द-

रत्नावली ॥

रजः, पुं, (रज्जयतीति । रज्ज + अच् । निपातना-

ञ्जलोपः ।) परागः । (यथा, गो० रामायणे ।

३ । ७६ । २६ ।

“पद्मपुष्परजोन्मिश्रो वृक्षान्तरविनिःसृतः ।

निश्वास इव सौताया वायुर्वति मनोरमः ॥”)

रजः

रेणुः । (“अर्थोः पादरजोपमाः ॥” इति
उज्ज्वलदत्तः । ४ । २१६ ॥) गुणभेदः ।
आर्त्तवम् । इति ज्ञानवर्गे शब्दरत्नावली ॥
(स्कन्दस्य सेनाविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४५ । ७१ ।

“दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजः कीकिलकस्तथा ॥”
विरजपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । १ । ४० ।

“लघा लघुश्च विरजो रजस्तस्याप्यभूतसुतः ॥”
वशिष्ठपुत्रः ऋषिभेदः । यथा, विष्णुपुराणे ।

१ । १० । १३ ।

“ज्ज्वायान् वशिष्ठस्य सभाजायन्त वै सुताः ।
रजो गात्रोर्द्वाहुश्च वसनञ्चानघस्तथा ॥”)

रजः [स्] क्ली, (रज्यते रजतीति । रज्ज + “भू-

रज्जिभ्यां कित् ॥” उणा० ४ । २१६ । इत्यसुन् ।)
स्त्रीणां मासि मासि योनिनिःसृतरक्तम् । तत्-

पार्थायः । पुष्यम् २ आर्त्तवम् ३ । इत्यमरः ।
२ । ६ । २१ ॥ ऋतुः ४ कुसुमम् ५ रजम् ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनौ । ५ । १०८ ।

“रजसा स्त्री मनोदुष्टा सञ्जासेन द्विजोत्तमः ॥”
अस्य लक्षणं यथा,—

“रज्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।
अथापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥

रसादेव स्त्रिया रक्तं रजःसंज्ञं प्रवर्तते ।
तद्वर्णाद्वादशादूर्ध्वं याति पश्चादतः चयम् ॥”

“नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः
स्तनगर्भाश्रयोन्यभिष्टुर्भवति ॥” इति सुश्रुते

सूत्रस्थाने १४ अध्यायः ॥

“मासि मासि रजःस्त्रीणां रसजं स्रवति त्र्यहम् ।
वत्सराद्वादशादूर्ध्वं याति पश्चादतः चयम् ॥”

इति वामटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

प्रकृतेर्गुणविशेषः । तत्तु रागद्वेषात्मकं दुःख-
हेतुः । रजोऽदन्तः पुल्लिङ्गोऽपि । यथा,—

“रजोऽयं रजसा साहं स्त्रीपुष्यगुणधूलिषु ॥”
इत्यमरदत्तः । इति भरतः ॥

महाभारतमते दुःखजनकगुणः । तस्य धर्मः
कामः क्रोधः लोभः मानः दर्पश्च । इति मोक्ष-

धर्मः ॥

“लघ्ना क्रोधोऽभिसंरम्भो राजसास्ते गुणाः
स्तुताः ॥”

अभिसंरम्भो हेमाभिनवेशः । इत्याश्वमेधिक-
पर्व ॥ अपि च ।

“काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्मानभिह वैरिणम् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । २ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निवर्तन्ति महाबाहो देहे देहिनमययम् ॥”

“रजो रागात्मकं विद्धि लघ्नासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निवर्तति कौन्तेय ! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥”

“सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।

रजः

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥”
“लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामसमः स्पृहा ।
रजस्थितानि जायन्ते विद्वहे भरतर्षभ ॥”

“कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥”

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । १४ अध्यायः ॥

“सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्ते पुरुषे गुणाः ।
कालसञ्चोदितोऽपि परिवर्तन्ते आत्मनि ॥

प्रभूतश्च यदा सत्त्वं मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
तदा कृतयुगं विदाहाने तपसि यदतिः ॥

यदा कर्मसु कार्येषु शक्तियैश्वर्यं देहिनाम् ।
तदा चेता रजोवृद्धिरिति जानीहि शौनक ॥

यदा लोभस्त्वसनो धो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
कर्मणाश्चापि काम्यानां ह्यापरं तद्रजस्तमः ॥

यदा सदानृतं तन्नी निद्रा हिंसादिसाधनम् ।
शोकमोहभयं दैन्यं स कलिस्तु तदा स्तुतः ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥

परागः । इति मेदिनी । से, ३२ ॥ (यथा,
भागवते । ४ । २४ । २२ ।

“पद्मकोशरजो दिक्षु विचिपत्यवनोत्सवम् ॥”)
रेणुः । अस्य पार्थायः धूलिशब्दे द्रष्टव्यः ॥

(यथा, माघे । २ । ४६ ।

“पादाहतं यदुत्थाय नृहृन्ममिरोहति ।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥”)

निषिद्धानिषिद्धरजो यथा,—

“आयुष्कामो न सेवेत तथा सम्मार्ज्जनीरजः ।
तथाश्वरथधान्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ॥

अशुभञ्च विजानीयात् खरोद्यानाविकेषु च ।
गवां रजो धान्यरजः पुत्रस्याङ्गभवं रजः ॥

एतद्रजो महाशस्तं महापातकनाशनम् ।
अजारजः खररजो यत्तु सम्मार्ज्जनीरजः ॥

एतद्रजो महापापं महाकिल्बिषकारणम् ॥”
इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(राज्ञिः । इति निघण्टुः । १ । ७ । उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । ५ ।

“वियत्तिरोधरुणमभ्युतं रजोतिष्ठिपो दिव
आतासु बर्हणा ॥”

“रज उदकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
सुवनम् । यथा, तत्रैव । १० । ८२ । ४ ।

“असृते सृते रजसि निषते ये भूतानि सम-
कृत्स्नमानि ॥”

“रजसि लोके ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
ज्योतिः । यथा, तत्रैव । १० । ३२ । २ ।

“वीन्द्र यासि दिव्यानि रोचना विपार्थिवानि
रजसा पुरुषत ॥”

“रजसा आत्मीयेन ज्योतिषा । विदुस्तत्त्वज्ञेन
यदा रजःशब्दाच्छस आकारः पार्थिवान्

लोकान् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

रजतं

रजःशयः, पुं, (रजसि शेते । शी + “अधिकरणे शेतेः ।” ३।२।१५। इति अच् ।) कुकुरः । इति शब्दमाला ॥ (धूलिशायिनि, त्रि । रजतमयी । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ५।८।

“या तेऽग्रे रजःशया तनूर्वर्षिष्ठा ॥”

“रजःशया रजतमयीति ॥” तद्भाष्ये महीधरः ॥

रजःसारथिः, पुं, (रजसां सारथिरिव ।) वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

रजकः, पुं, (रजति निर्णेजनेन श्रुतिमानमापा-

दयति वस्त्रादीनामिति । रज्ज् + “वृत्तिस्त्रि- रज्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम् ॥” ३।१।१४५।

इति खुन् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः । घोवा

इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । १०।४१।३२।

“रजकं कश्चिदायान्तं रज्जकारं गदाग्रजः ।

दृष्ट्वायाचत वासांसि विधौतान्युत्तमानि च ॥”)

स च तीव्रपत्रां धीवराज्जातः । इति ब्रह्म-

वैवर्त्तपुराणम् ॥ तत्पर्यायः । निर्णेजकः २ ।

इत्यमरः । २।१०।१०॥ शौचैयः ३ कर्म-

कौलकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ धावकः ५ ।

इति हेमचन्द्रः । ३।५।७८॥ रजकस्य वस्त्र-

निर्णेजनप्रकारो यथा,—

“वासांसि फलकैः स्रज्यैर्निर्णिज्याद्रजकः शनेः ।

अतोऽन्यथा हि कुर्वीत दण्डः स्यादुक्तमा-

यकम् ॥”

इति मात्स्ये २०१ अध्यायः ॥

(रजकान्नभक्षणप्रायश्चित्तं यथाह आपस्तम्बः ।

“रजके चैव शैलेषु वेणुचर्मोपजीविनि ।

एतेषां यस्तु भृङ्गीत द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ विशेषस्तत्रैव द्रष्टव्यः ॥

अंशुकः । इति विश्वः ॥

रजकी, स्त्री, रजकपत्नी । रज्ज्जघातोः षकप्रत्य-

यान्तादीपि कृते सिद्धा । इति सुभषोघयाकर-

णम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।

“परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं

ताभिः ।

अर्थग्रहणेन विना जघन्य ! सुक्तोऽसि कुल-

टाभिः ॥)

रजतं, स्त्री, (रजति प्रियं भवति रज्यत इति

वा । रज्ज् + “एधिरज्जिभ्यां कित् ।” उणा० ।

३।१११। इति अतच् कित्कार्येण । रूपम् ।

इत्यमरः । २।६।६६॥ हस्तिदन्तः । धवलः

शोणितम् । हारः । इदः । शैलः । (स तु

श्राकद्वीपस्य एव । यथा, मात्स्ये १२१।१४।

“रत्नमालान्तरमयः शाल्मलश्चान्तरालकृतः ।

तस्यापरेण रजतो महानस्त्री गिरिः स्मृतः ॥”)

स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१०६॥ शुक्ल-

वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पितृकार्ये रजतपात्रादीनां प्राशस्त्यादि यथा,

“सौर्यं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव वा ॥

राजतेर्भाजनैरेषामथवा रजतान्वितैः ।

रजनं

वार्थपि अहया दत्तमत्तयायोपकल्पाते ॥

यथार्थपिष्ठभोज्यादौ पितृणां राजतं मतम् ।

शिवनेचोद्धवं तस्मादत्तं तत् पितृवत्तमम् ।

अमङ्गलं तदयमेष्टु देवकार्येषु वर्जितम् ॥”

इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥

रजतदुतिः, पुं, (रजतस्यैव दुतिरस्य ।) हनूमान् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

रजतप्रस्थः, पुं, (रजतस्तन्मयः तद्वत् शुभो वा

प्रस्थः सानुरस्य ।) कैलासपर्वतः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

रजताचलः, पुं, (रजतप्रधानोऽचल इव । श्राक-

पार्थिवादिवत्समासः ।) रौप्यपर्वतः । तस्य

परिमाणं दानविधिश्च यथा,—

“राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः ।

वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥

अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।

यत्प्रसादान्नरो याति सोमलोकं द्विजोत्तम ॥

दशभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।

पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तद्वर्धनावरः स्मृतः ॥

अशक्तौ विंशतेरुर्द्धं कारयेत् शक्तितः सदा ।

विष्कम्भपर्वतांस्तद्वत् तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥

पूर्ववद्राजतान् कुर्यान्मन्दरादीन् विधानतः ॥”

पूर्ववत् रजताचलवत् ।

“कलधौतमयांसत्र लोकेशान् रचयेद्बुधः ॥

ब्रह्मविष्णुर्कवत् कार्यो नितम्बोऽत्र हिरण्ययः ।

राजतं स्यादयद्वयं समन्तादिह काञ्चनम् ॥

शेषश्च पूर्ववत् कुर्यात् होमजागरणादिकम् ।

प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥

विष्कम्भशैलान्नृत्विग्भ्यः पूज्य वस्त्रविभूषणैः ।

इमं मन्त्रं पठन् दद्याद्भर्माणिर्विमत्सरः ॥

पितृणां वस्त्रं यस्मात् विष्णोर्त्वा शङ्करस्य च ।

रजतं पाहि तस्मान्नः शोकसंसारसागरात् ॥

इत्थं निवेद्य वो दद्यात् रजताचलमुत्तमम् ।

गवामयुतदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सोमलोके सगन्धर्वैः किन्नरासरसाङ्गणैः ।

पूज्यमानो वसेद्दिवान् यावदाहृतसंभवम् ॥”

इति मात्स्ये ७ अध्यायः ॥

(कैलासपर्वतः । यथा, महालिङ्गार्चनतन्त्रे ।

“रजताचलमध्ये तु कुबेरेश्वर ईरितः ॥”)

रजताद्रिः, पुं, (रजतमयस्तद्वत् शुभो वा अद्रिः ।

श्राकपार्थिववत् समासः ।) कैलासपर्वतः ।

इति हेमचन्द्रः । ४।६४॥

रजनं, स्त्री, (रज्यत इति । रज्ज् + “रज्ज्ः क्युन् ।”

उणा० २।७६। इति क्युन् । “रजकरजन-

रजःस्रपसंख्यानम् ॥” ६।४।२४। इति

वार्त्तिकोक्तेर्नलोपश्च ।) रागः । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, महाभारते ।

८।५२।६।

“यथा वा वाससी शुक्ले महारजनरज्जिते ।

विभृथाद् युवती श्यामा तददासीदनुन्वरा ॥”)

ऋषिविशेषे, पुं । यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् ।

२।३।८।१।

रजनी

“रजनो वै कौशेयः क्रतुजितं जानकिं चक्षुर्वन्

यमयात् ॥”)

रजनिः, स्त्री, (रजन्ति लोका यत्र । रज्ज् +

वाहुलकादनिः । इत्युज्ज्वलदत्तः । २।१०३।)

रात्रिः । इत्यमरटीका ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १८।१४५। ।

“इत्थेवं ख्याप्य समयं प्राप्तायां रजनौ च तान् ।

आमन्त्र विप्रान् प्रययौ षष्ठानं स विदूषकः ॥”)

रजनी, स्त्री, (रजनि + कृदिकारादिति डीष् ।)

रात्रिः । (यथा, महाभारते । ३।६६।२८।

“सा युष्ठा रजनीन्तत्र पितुर्वेष्टनि भाविनी ।

विश्रान्ता मातरं राजन् ! इदं वचनमब्रवीत् ॥”)

हरिद्रा ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनी रजनी निशा ।

मेघघ्नी रज्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा, नषधे । २२।४६।

“अस्याः सुराधीशदिशः पुरासीत्

यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

चन्द्रांशुचूर्णयतिचुम्बितेन

तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥”)

जनुका । इत्यमरः । २।४।१५३॥ (यथा,

बृहत्संहितायाम् । ४४।६।

“दन्त्यन्तताञ्जनरजनीसुवर्णपूष्पाग्निसन्ध्याश्च ॥”)

नीलिनी । इति मेदिनी । ने, ११६॥ (शास्त्रली-

दीपस्थनदीमेदः । यथा, भागवते । ५।२०।१०।

“अनुमती सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी

नन्दा राकेति ॥”)

रजनीकरः, पुं, (रजनीं करोतीति । कृ + टः ।)

चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-

वते । ४।२८।३४।

“हिला गृहान् सुतान् भोगान् वेदभीं मदिर-

चणा ।

अन्वधावत पाण्ड्यं ज्योत्स्नेव रजनीकरम् ॥”)

रजनीगन्धा, स्त्री, (रजन्यां गन्धोऽस्याः । रात्रौ

विकाशात् तथात्वम् ।) खनामख्यातश्चेतवर्ण-

पुष्पविशेषः । इति लोकप्रसिद्धिः ॥

रजनीचरः, पुं, (रजन्यां चरतीति । चर +

“चरेष्टः ॥” ३।२।१६। इति टः ।) राक्षसः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७।५।४।

“स तथा सह संयुक्तो वराज रजनीचरः ॥”

तथा च ।

“ओजोऽशनानां रजनीचराणां

आहारश्चेतोर्न शरीरमिदम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि तेन मातु-

र्त्तवावकाशं न हरेयुरोजः ॥”

इति चरके शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

चौरः ॥ यामिकभटः ॥ (रात्रिविहारके, त्रि ।

यथा, हरिवंशे । २०२।१८।

“ब्राह्मणानाञ्च राजानं श्राश्वतं रजनीचरम् ॥”)

रजनीजलं, स्त्री, (रजन्या जलम् ।) नौहारः ।

इति हारावली । ६७॥

रजनीपुष्पः, पुं, (रजन्त्या हरिद्रायाः पुष्पमिव पुष्पमस्य ।) पूतिकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पूतिकरश्चन्द्रस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 रजनीमुखं, स्त्री, (रजन्त्या मुखम् ।) प्रदोषः ।
 इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
 ग्याम् । ४ । ४३३ ।
 “ततः प्रशाङ्कधवले सङ्गाते रजनीमुखे ।
 पाणिनालभ्य भूपालं शय्यावेश्म विवेश सा ॥”)
 रजनीहासा, स्त्री, (रजन्त्यां हासो विकाशो
 यस्याः ।) श्रेणालिकापुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजसातुः, पुं, (रज्यतेऽस्मिन्निति । रज्ज् +
 “असानुः सहिमन्दिभ्यां वृधिरङ्गिभ्यां तु किदृत्-
 रश्च ।” इत्युणादिकोषटीकाकृतसूत्रोक्तेः
 असानुप्रत्ययः ।) मेघः । चित्तम् । इत्युणादि-
 कोषः । १ । १७४ ॥
 रजस्वः, पुं, (रजोऽवाप्तीति । रजस् + “रजः-
 कथ्यासुतिपरिषदो वलच् ।” ५ । २ । ११२ ।
 इति वलच् ।) महिषः । इति मेदिनी । ले,
 १६३ ॥ (अस्य पण्याथो यथा,—
 “महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजस्वः ।
 पौनस्कः कृष्णकायोऽथ लुलापो यमवाहनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 त्रि, रजोयुक्तः । यथा, भागवते । ७ । १३ । १२ ।
 “तं शयानं धरोपस्थे कावेर्यां सद्यसानुनि ।
 रजस्वलेस्तनूदेशैर्निगूढामलतेजसम् ॥”
 रजोगुणयुक्तः । सृष्ट्यालुः । यथा, मनुः ।
 ६ । ७७ ।
 “जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वमनिलश्च भूतावासमिमं त्यजेत् ॥”)
 रजस्वला, स्त्री, (रजोऽवस्थायाः । “रजःकथ्या-
 सुतीति ।” ५ । २ । ११२ । इति वलच् । टाप् ।)
 रजोयुक्ता । तत्पर्यायः । स्त्रीधर्मिणी २
 अथ ३ अत्रेयी ४ मलिनी ५ पुष्पवती ६
 ऋतुमती ७ उदका ८ । इत्यमरः । २ । ६ । २० ॥
 दुरिः ६ पुष्पहासा १० । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ पुष्पिता ११ अवीरा १२ विफली १३
 निष्फली १४ । इति जटाधरः ॥ खाना १५
 पांशुला १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अथ
 रजस्वलास्यर्थाप्रायश्चित्तम् । “काश्यपः ।
 ‘रजस्वला तु संसृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि ।
 एकरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु या ।
 त्रिरात्रेण विषुद्धिः स्यात् यात्रस्य वचनं यथा ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या ।
 पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥
 रजस्वला तु संसृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी यदि ।
 षड्रात्रेण विषुध्यत् ब्राह्मणी कामचारतः ॥
 अकामतश्चरेद्धं ब्राह्मणी सर्वजातिषु ॥
 एतेन रजस्वलाया ब्राह्मण्याः सर्वर्जरजस्वला-
 स्यर्था एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं कामतः ।
 अकामतस्तदर्थम् । नक्तव्रतम् । असवर्जरज-
 स्वलास्यर्था त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः ।

अकामतस्तदर्थम् । एतत् चतुर्थाहानन्तरं
 कर्तव्यम् ।
 ‘चाण्डालेन श्रपाकेन संसृष्टा चेद्रजस्वला ।
 अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुध्यति ।
 तां निशान्तु अतिक्रम्य स्वजात्युक्तान् कारयेत् ॥’
 इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः ॥
 अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अत्राने वृहस्पतिः ।
 ‘पतितान्यश्रपाकेन संसृष्टा स्त्री रजस्वला ।
 तान्यहानि अतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
 प्रथमेऽह्नि त्रिरात्रं तु द्वितीये षड्रात्रमाचरेत् ।
 अहोरात्रं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥’
 चतुर्थेऽह्नीति शुद्धिस्तानात् पूर्वम् । याज्ञः ।
 ‘रजस्वला यदा सृष्टा श्रजस्वकखरैः कश्चित् ।
 निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्थानेन शुध्यति ॥’
 अत्रापि वृहस्पत्युक्तदिनभेदवस्था । वृह-
 शातातपः ।
 ‘रजस्वले तु ये नार्थावच्योऽन्यं सृष्टो यदि ।
 सर्वे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम् ॥’
 पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्म-
 कूर्चमाह जावालः ।
 ‘अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
 पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥’
 तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । इति प्रायश्चित्त-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 ‘शुद्धा भर्तुस्तुर्धेऽह्नि अशुद्धा देवपैत्रयोः ।
 देवे कर्मणि पैत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ॥’
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 तस्यां गमने पापं यथा,—
 “प्रथमे दिवसे कान्तां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
 ब्रह्महत्याचतुर्थ्यां लभते नात्र संशयः ॥
 स पुमान् हि कर्माहो देवे पैत्रे च कर्मणि ।
 अधमः स च सर्वेषां निन्दितश्चायशस्करः ॥
 द्वितीयदिवसे नारीं यो ब्रजेच्च रजस्वलाम् ।
 कामतः परिपूर्णां ब्रह्महत्यां लभेद्भुवम् ॥
 आजीवनं नाधिकारी पितृविप्रसुराचने ॥
 अमनुष्योऽयशस्यः स्यादित्याङ्गिरसभाषितम् ॥
 तृतीयदिवसे जायां यो हि गच्छेद्रजस्वलाम् ।
 स मूढो ब्रह्महत्यां लभते नात्र संशयः ॥
 पूर्ववत् पतितः सोऽपि न चार्हः सर्वकर्मसु ।
 असत्पुत्रा चतुर्थेऽह्नि न गच्छेत्तां विचक्षणः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “अपूर्णे ऋतुकाले तु योऽभिगच्छेद्रजस्वलाम् ।
 रेतपाः पितरस्तस्य स्वमेतन्न संशयः ॥
 एकसु पुरुषे याति द्वितीयां काममोहितः ।
 तृतीयां वा चतुर्थीं तदा स पुरुषाधमः ॥
 ऋतुकाले तु सर्वासां पित्रर्थं भोग इष्यते ।
 ऋतुकालाभिगामी यो ब्रह्मचार्यैव सम्मतः ॥
 न गच्छति च यः क्रोधात् मोहादा पुरुषाधमः ।
 ऋतौ ऋतौ भूयहत्यां प्राप्नोति पुरुषश्चरन् ॥”
 इति वाराहे शुक्लकर्मवर्णनं नामाध्यायः ॥

(अपि च ।
 “रजस्वलास्त्रीगमनमेतन्नरककारणम् ।
 रजस्वलावीरान्नश्च पुंश्चल्यन्नश्च भक्ष्यम् ।
 अभक्ष्यान्नश्च विप्रैर्धनं दत्तं वृषलीपतेः ॥”
 तथा च ।
 “रजस्वलासकामाश्च मलिनामप्रियान्तथा ।
 वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा याधिप्रपीडिताम् ॥
 हीनाङ्गो गर्भिणी देव्यां योनिदोषसमन्विताम् ।
 सगोत्रां गुरुपुत्रीं तथा प्रव्रजितामपि ॥
 सन्ध्यापूर्वखगन्याश्च नोपेयात् प्रमदां नरः ॥
 रजस्वलां प्राप्नवतो नरस्यानियतात्मनः ।
 वृष्ट्याशुक्तेजसां हानि-रधर्मश्च ततो भवेत् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्यायः ॥)
 रजिः, पुं, चन्द्रवंशीयरजविशेषः । यथा । “पुरू-
 रवसो ज्येष्ठपुत्रश्चायुर्नामा । स राहोर्दुहितर-
 मुपयेमे । तस्यां पञ्च पुत्रास्तुत्यादयामास ।
 नहुषश्चतुर्वह्निरम्भरजिसंज्ञाः । रजेः पञ्च
 पुत्रश्चतान्यतुलवीर्यसाराण्यासन् ॥” इति विष्णु-
 पुराणे ४ अंशे । ८ । ६१ अध्यायौ ॥ (राज्यम् ।
 कन्याविशेषे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २६ । ६ ।
 “त्वं रजिं पिटीनसे दशस्यन् षष्ठिं सहसा
 श्रुत्या सचाहन् ॥”
 “रजिं एतदाख्यां कन्यां वा राज्यं वा ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥ रज्जुः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
 १०० । १२ । “रजिष्ठया रज्या पञ्च आ
 गोस्तूर्ध्वति पथ्यं दुवस्युः ॥”
 “रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्ज्वा ।” इति
 तद्वाक्ये सायणः ॥)
 रजोबलं, स्त्री, (रज इव बलति संवृणोतीति ।
 बल् + अच् ।) अन्धकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रजोरसं, स्त्री, अन्धकारः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रजोहरः, पुं, (रजो हरतीति । हृ + “हरते-
 ऽनुद्यमनेऽच् ।” ३ । २ । ६ । इति अच् ।) रजकः ।
 इति शब्दमाला ॥
 रज्जुः, स्त्री, (वृज्यते रज्यते इति । वृज् + “वृजे-
 रसुञ्च ।” उणा० १ । १६ । इति उः ।
 असुगागमश्च । धातुसकारलोपश्च । आगम-
 सकारस्य जश्त्वम् । दकारः । तस्यापि श्वत्वम् ।
 जकारः । इत्युज्ज्वलः । अप्राणिजातेश्वार-
 ज्ज्वादीनामिति कथनात् न ऊर्हः ।) बन्धन-
 साधनवस्तु । दृढी इति भाषा ॥ तत्-
 पर्यायः । शुल्बम् २ वराटकः ३ वटी ४ गुणः ५
 इत्यमरः । २ । १० । २७ ॥ शुक्ला ६ । इति
 भरतधृतराजकोषः ॥ शुल्बम् ७ शुल्बः ८ शुल्बा ९
 शुल्बी १० शुल्बम् ११ वराटः १२ वटाकरः १३
 वटीगुणः १४ । इति टीकान्तरम् ॥ (तस्या
 अपहरणे दोषो यथा, मनौ । ११ । १६६ ।
 “कार्पासकीटजीर्णानां द्विप्रफेकशफस्य च ।
 पक्षिगन्धौघीनाश्च रज्ज्वाश्चैव चाहं पयः ॥”)
 देवी । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (प्रत्यङ्ग-
 विशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ५ अध्याये ।
 “रज्ज्वः सेवन्त्यः सङ्गताः ॥”)

रञ्जकं, क्ली, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + खुल् ।) हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे विज्ञेयाः ॥)

रञ्जकः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + खुल् ।) कन्यिककः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्रीतिजनकः । वस्त्रादिरागकर्ता च ॥ (अस्य गृहे भोजनं निषिद्धं यथा, मनौ । ४ । २१६ ।
“श्ववतां प्रौढिकानाञ्च चेलनिर्णयकस्य च ।
रञ्जकस्य वृषस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे ॥”
नाद्यादिति शेषः ॥ पित्तान्तर्गतोऽपि विशेषः ।
यथा,—
“यत्तु यक्ष्णीहोः पित्तं तस्मिन् रञ्जकोऽभिरिति
संज्ञा सरसस्य रागकदुक्तः ॥” इति सुश्रुते
स्वप्नस्थाने २१ अध्यायः ॥)

रञ्जनं, क्ली, (रञ्जयतेनेति । रन्ज् + करणे
ल्युट् ।) रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“पत्तञ्जं रक्तसारञ्च सुरङ्गं रञ्जनन्तथा ।
पट्टरञ्जनमाख्यातं पत्तञ्च कुचन्दनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रन्ज् +
णिच् । भावे ल्युट् । प्रीतिजननम् । यथा,
रघौ । ४ । १२ ।
“तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥”)

रञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युट् ।)
रागजनकः । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुञ्ज
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रञ्जनकः, पुं, (रञ्जन + कन् ।) कटफलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य कटफल-
शब्दे विज्ञेयः ॥)
रञ्जनदः, पुं, (रञ्जयतीति । रन्ज् + णिच् + ल्युट् ।
रञ्जनश्चासौ दश्चेति ।) अक्षुकटचः । आच्-
गाक् इति भाषा ॥

रञ्जनी, स्त्री, (रञ्जन + डीप् ।) शुण्डारोचनिका ।
नीली । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“नीली तु नीलिनी तूली कालदोला च नीलिका ।
रञ्जनी श्रीफली तुच्छा ग्रामीणा मधुपर्णिका ॥
क्रीतिका कालकेशी च नीलपुष्पा च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मञ्जिष्ठा । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ श्रेफा-
लिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हरिद्रा ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हरिद्रा पीतिका गौरी काञ्चनो रजनी निशा ।
मेहघ्नो रञ्जनी पीता वर्णिनी रात्रिनामिका ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
पर्णटी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रट, वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रटति । इति दुर्गादासः ॥

रटन्ती, स्त्री, (रञ्जयतेनेति । रन्ज् + करणे
ल्युट् ।) रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ने, ११५ ॥ सुञ्ज
लणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
क्ली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
“वनहरिरसितैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटहध्वनेर्दधानैः ।
अमनुत रटितैश्च कर्करेटोः
परिगलितां गमनोन्मुखस्त्रियामाम् ॥”)

रट, भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) भाषणं कथनम् । रटति । इति
दुर्गादासः ॥

रण, कृति । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रणति । कृति शब्दे । इति
दुर्गादासः ॥

रण, म गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) म, रणयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रणं, क्ली पुं, (रणन्ति शब्दायन्तेऽनेति । रण् +
“अहेति ॥” ३ । ३ । ५८ । इत्यत्र । “वशिरण्यो-
रुपसंख्यानम् ॥” इति काशिकोक्ता अप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम् ॥”
उदयवेलायासरण्योदयवेलायाम् ।
“अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।
सतारयोमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् ।
स्नात्वा सन्तर्प्य तु यमानं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
अत्र तिथिकृतत्वात् गौणचान्द्रादरः । अत्रा-
रुण्योदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतुर्दशयम-
तर्पणञ्च । यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां
अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थे नञिति आख्यानं
तत् समुद्रकरभाष्यधृतसतारयोम इति इत्यु-
त्तराह्वानवलोकनेनेति । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
किञ्च ।
“अनर्काभ्युदिते काले स्नानं कुर्यात् सरिञ्जले ।
शतजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
रटन्ती नाम विख्याता सर्वपापहरा शिवा ॥”
इति मत्स्यसंस्कृते ५५ पटलः ॥
कचिन् पुस्तके सरिञ्जले इत्यत्र वहिर्जले इति
पाठः ॥ * । तत्र श्यामापूजाविधिर्यथा,—
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां संपूजयेत्तारां महाविभवविस्तरेः ।
चक्रवर्तीं महाराजो भवत्येव न संशयः ॥”
इति दृष्टानीलतन्त्रे ७ पटलः ॥
अपि च ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तत्रात्रौ कालिकापूजा सर्वविघ्नोपशान्तये ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
अपरञ्च ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यां प्रदोषसमये पूजयेन्मुखमालिनीम् ॥”
इत्याचार्यचूडामणिमतकृततत्त्वार्णवधृतवच-
नम् ॥ अन्यत् श्यामाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रटितं, त्रि, कथितम् । रटधातोः कर्मणि क्तप्रत्य-
येन निष्पन्नम् । (भावे क्तः ।) कथनमात्रे,
क्ली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । २ । १७४ ।
“वनहरिरसितैः पदे पदे
स प्रतिभटतां पटहध्वनेर्दधानैः ।
अमनुत रटितैश्च कर्करेटोः
परिगलितां गमनोन्मुखस्त्रियामाम् ॥”)

रण, क्ली पुं, (रणन्ति शब्दायन्तेऽनेति । रण् +
“अहेति ॥” ३ । ३ । ५८ । इत्यत्र । “वशिरण्यो-
रुपसंख्यानम् ॥” इति काशिकोक्ता अप् ।)
युद्धम् । इत्यमरः । २ । ८ । १०४ ॥ (यथा,
मनौ । ७ । ६० ।
“न कूटेरायुधैर्हन्त्यादयुध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्भिर्नाग्निज्वलिततेजनेः ॥”
रमणम् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । १७ । १२ ।
“शाचिगो शाचि पूजनायं रणाय ते सुतः ॥”
“रणाय रमणाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
रमणीये, त्रि । यथा, तत्रैव । १ । ११६ । २१ ।
“एकस्यावन्त्यो रावतं रणाय वशमश्विनासनये
सहस्रा ॥”
“रणाय रमणीयाय ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
रणः, पुं, (रण् + अप् ।) शब्दः । कणः ।
इति मेदिनी ॥ गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
रणतूर्यं, क्ली, (रणस्य तूर्यम् ।) युद्धवाद्यम् ।
तत्पूर्यायः । संग्रामपटहः २ अभयजिह्विमः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रणप्रियं, क्ली, (रणे प्रियम् ।) उशीरम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
रणप्रियः, पुं, (रणः प्रियोऽस्य । तत्र मांसभक्षणा-
त्तयात्वम् ।) श्येनकपची । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८६ ।
“स्तयः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः ॥”
युद्धप्रियमात्रे, त्रि । यथा, कामन्दकीये । १७ । ३३ ।
“रणप्रियः साहसिक आत्मसम्भावितस्तथा ।
विच्छिन्नधर्मकामार्थः क्रुद्धो मानी विमा-
नितः ॥”)
रणमत्तः, पुं, (रणे रणं प्राप्य वा मत्तः ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥
रणसुष्टिः, पुं, विघसुष्टिचतुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रणरङ्गः, पुं, (रणेषु रङ्गो मन्दः ।) रणकातर-
हस्ती । तत्पर्यायः । प्रतिमः २ । इति हारा
वली । २०४ ॥
रणरणं, क्ली, उदाहनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रणरणः, पुं, (रणरण इति शब्दोऽस्यस्येति ।
अर्ण आदित्वादच् ।) मशकः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (रणे रणः शब्दो यस्य । रणगर्जन-
शीले, त्रि । यथा,—
“अथाहः करणो रणो रणरणो राणो रणो
रावणो
धृत्वा येन रमा रमा रमरमा रामा रमा
सा रमा ।
सश्रीमानदयो दयो दयदयो दायो दयो वेदयो
विष्णुर्जिष्णुरभीरभीरभरभीराभीरभी-
सौरभिः ॥”
इत्युद्धटः ॥)
रणरणकः, पुं, उत्कण्ठा । इति हेमचन्द्रः । २ ।
२२६ ॥ (यथा, उत्तररामचरिते प्रथमाङ्के ।
“अये सैवयं रणरणकदायिणी चित्रदर्शना-
दिरहभावना देयाः स्वप्नोद्दिगं करोति ॥”)
रणसङ्कुलं, क्ली, (रणस्य सङ्कुलम् ।) तुमुलम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥
रणालङ्करणः, पुं, (रणस्य अलङ्करणः ।) कङ्क-
पची । इति राजनिर्घण्टः ॥

रतता

रखः, त्रि, (रम् + “जमन्तात् ङः।” उणा० १।११३। इति ङः।) अर्द्धचर्मावच्छिन्नावयवः। धूर्तः। इति संचिप्रसारोणादित्तिः॥
 रखकः, पुं, (रख इवेति। रख + कर्त्।) अपल-
 वृत्तः। इति शब्दचन्द्रिका॥
 रखा, स्त्री, (रमन्तेति। रम् + “जमन्तात् ङः।” उणा० १।११३। इति ङः। टाप्।) मृषिकपणी। इत्यमरः। २।४। ८८॥ (यथा, “हिङ्गुलात् सम्भवं स्तनं पालिधारसमर्द्धितम्। रखाशोधितगन्धश्च तेनैव कञ्जलीकृतम्॥” इति वेदकंरसेन्द्रसारसंग्रहे वृहत्सोमनाथरसे॥) विधवा। रॉङ् इति भाषा॥ यथा। तिष्ठते रखा विकर्मस्थोभ्यः स्वहृदयं यनक्तीत्यर्थः। इति संचिप्रसारे तिङन्तपादः॥
 रखाश्रमी [न] पुं, (रखो विफल आश्रमः सोऽस्यस्य। रखाश्रम + इनिः।) अष्टचत्वारिंशद्वत्सरोपरिभार्याविहीनः। यथा, भविष्यपुराणम्।
 “चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि। स्त्रिया विद्युन्यते कश्चित् स तु रखाश्रमी मतः॥” इत्युद्वाहृतत्त्वम्॥
 रतं, स्त्री, (रमणमिति। रम् + भावे क्तः।) मैथुनम्। इत्यमरः। २।७। ५७॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम्। ५४६।
 “विपरीतमपि रतं ते स्त्रोतो नद्या इवानुकूल-
 मिदम्।
 तटतरुमिव मम हृदयं समलम्पि वेगतो
 हरति॥”
 तत्तु द्विविधम्। यथा, कामशास्त्रम्।
 “वाङ्मन्त्रान्तरश्चेति द्विविधं रतमुच्यते।
 तत्रादां चुम्बनाश्चैव नखदन्त वृतादिकम्॥
 द्वितीयं सुरतं साक्षात्प्राप्ताकारेण कल्पितम्॥”
 गुह्यम्। इति मेदिनी। ते, ४६॥ अनुरक्ते, त्रि॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३।५०५।
 “तुल्यागुणनिर्विन्ना तद्विपक्षस्तुतौ रता॥”
 निरुक्तः। यथा, मनुः। २।२३५।
 “यावत्तवस्ते जीवेशुल्लावन्नान्यं समाचरेत्।
 तेजैव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः॥”
 रतकीलः, पुं, (रते मैथुने कीलति परस्परं संबधा-
 तीति। कील + कः।) कुक्कुरः। इति हेम-
 चन्द्रः। ४।३४६॥ (रतस्य कीलः।) सुरत-
 कण्टकश्च॥
 रतकूजितं, स्त्री, (रतस्य कूजितम्।) मैथुन-
 कालीनवाक्। तत्पर्यायः। मखितम् २। इति
 हेमचन्द्रः॥
 रतगुरुः, पुं, (रतस्य रते वा गुरुः।) पतिः।
 इति त्रिकाण्डशेषः। ६।४४॥
 रतज्वरः, पुं, (रतेन ज्वरोऽस्य।) काकः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतताली, [न] पुं, (रते तलति प्रतिष्ठां लभते
 इति। तल + णिनिः।) घिङ्गः। इति शब्द-
 माला॥

रतिः

रतताली, स्त्री, (रते तालः प्रतिष्ठास्याः। डीप्।)
 कुङ्कुनी। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतनारीचः, पुं, (रते नार्यां चिनोतीति।
 चि + ङः।) नारीणां शीत्कारः। कुक्कुरः।
 स्मरः। इति मेदिनी। चे, २१॥ घिङ्गः।
 इति शब्दमाला॥
 रतनिधिः, पुं, (रतमेव निधिवत् गोप्यं यस्य।)
 खञ्जनः। इति शब्दरत्नावली॥
 रतर्द्धिकं, स्त्री, (रतस्य ऋद्धिरत्र। शेषादिभावेति
 कप्।) दिवसः। सुखस्नानम्। अष्टमङ्गलम्।
 इति मेदिनी। के, २१०॥
 रतव्रणः, पुं, (रतेन व्रणोऽस्य। रतं व्रण इव कष्ट-
 हायकं यस्येति वा।) कुक्कुरः। इति हेम-
 चन्द्रः। ४।३४६॥
 रतशायी, [न] पुं (रतेन शयति तनूकरोत्यात्मान-
 मिति। शो + णिनिः।) कुक्कुरः। इति हेम-
 चन्द्रः। ४।३५६॥
 रतहिङ्गकः, पुं, (रते रतार्थं वा हिङ्गते इति।
 हिङ्ग + ण्वल्।) स्त्रीचौरः। इति त्रिकाण्ड-
 शेषः॥ लम्पटः। लोच्चा इति भाषा। तत्-
 पर्यायः। घिङ्गः २ यलीकः ३ पल्लवः ४
 द्रावकः ५ सुजङ्गः ६ चुम्बकः ७ लङ्गः ८
 भृङ्गः ९ नारीतरङ्गकः १० खस्तिकः ११
 रतनारीचः १२ बन्धकः १३ रतताली १४
 कटारः १५ कामी १६ खेटी १७ नागरः १८
 दासीप्रियः १९ कुङ्कुकीटः २०। इति शब्द-
 माला॥
 रतान्द्रकः, पुं, (रतार्थमन्द्रक इव।) कुक्कुरः।
 इति हेमचन्द्रः। ४।३४६॥
 रतान्द्री, स्त्री, (रते अन्द्रीव।) कुङ्कुमटिः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतामर्दः, पुं, (रते रतकाले आमर्दोऽस्य।)
 कुक्कुरः। इति शब्दमाला॥
 रतायनी, स्त्री, (रतमेवायनं जीवनगत्यस्याः।)
 वेश्या। इति शब्दमाला॥
 रतार्थिनी, स्त्री, (रतमर्थयत इति। अर्थ + णिनिः।
 डीप्।) मैथुनाभिलाषिणी। इति हलायुधः॥
 रतिः, स्त्री, (रम्यतेऽनया इति। रम् + क्तिन्।)
 कामदेवपत्नी॥ (अस्याः नामनिरुक्तिर्यथा,
 ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे। ४।६।
 “मनो मथ्याति सर्वेषां पञ्चबाणेन कामिनीम्।
 तन्नाम मन्मथस्तेन प्रवदन्ति मनीषिणः॥
 तस्य पुंसो वामपार्श्वे कामस्य कामिनी वरा।
 बभूवातीव ललिता सर्वेषां मोहकारिणी॥
 रतिर्बभूव सर्वेषां तां दृष्ट्वा सस्मितां सतीम्।
 रतीति तेन तन्नाम प्रवदन्ति मनीषिणः॥”)
 तस्य उत्पत्तिः नामकारणं कामपत्नीत्वञ्च यथा,
 दत्त उवाच।
 “मद्देहेज्यं कन्दर्पं मद्गुणगुणशालिनीं।
 एनां गृह्णीष्व भार्यार्थं भवतः सङ्ग्री गुणैः॥
 एषा तव महातेजाः सर्वदा सद्गुणारिणी।
 भविष्यति यथाकामं धर्मतो वशवर्त्तिनी॥

रतिप

मार्कण्डेय उवाच।
 इत्युक्त्वा प्रददौ दत्तो देहस्तेदजलोद्भवाम्।
 कन्दर्पायायतः कृत्वा नाम कृत्वा रतीति
 ताम्॥
 तां वीक्ष्य मदनी रामां रत्याख्यां सुमनोहराम्।
 आत्माशुगेन विद्वोऽसौ सुमोह रतिरञ्जितः॥”
 इति कालिकापुराणे ३ अध्यायः॥
 अनुरागः। (यथा, भागवते। १।२। ८।
 “नोत्पादयेद् यदि रतिं श्रम एवं हि केव-
 लम्॥”) (यथा, वृहत्संहितायाम्। ७४। १८।
 “कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां
 मन्दवल्गुगुह्युपीडितस्वनाम्।
 उत्तुर्गतां समवलम्बा या रतिः
 सा न धातुभवनेऽस्ति मे मतिः॥”) (अश्वरो-
 विशेषः। यथा, महाभारते। १३। १६। ४५।
 “विद्युता प्रशमी दान्ता विद्योता रतिरेव च।
 एताश्चान्याश्च वै बह्व्यः प्रवृत्ताश्चरसः शुभाः॥”
 प्रीतिः। यथा, रामायणे। १। १८। २४।
 “तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः॥”
 ‘रतिः प्रीतिः।’ इति तट्टीकायां रामायणः॥
 रतिबन्धा यथा,—
 “न भवन्ति यदा नार्यस्तुष्टा वादरते मताः।
 नानाविधैस्तथा बन्धै रन्तथाः कामिभिः स्त्रियः॥
 पद्मासनो नागपाशो लतावेष्टोऽर्द्धसंपुटम्।
 कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च॥
 हिलोलो नरसिंहोऽपि विपरीतस्तथापरः।
 चुम्बो वै धेनुकश्चैव सुतकण्ठस्तु ततः परम्।
 सिंहासनो रतिनागो विद्याधरस्तु घोडशः॥”
 इति रतिमञ्जरी॥
 एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यानि॥
 रतिकुहरं, स्त्री, (रत्याः कुहरम्।) योनिः।
 इति त्रिकाण्डशेषः॥
 रतिक्रिया, स्त्री, (रत्याः क्रिया।) मैथुनम्।
 तत्पर्यायः। संवेशनम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे। २। २५।
 “अग्निहोत्रोपचरणं जीवनञ्च स्वकर्मभिः।
 धर्म्मोऽयं गृह्णीतां काले पञ्चवर्जं रतिक्रिया॥”)
 रतिगृहं, स्त्री, (रत्याः गृहम्।) योनिः। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥ रमणमन्दिरञ्च॥ (यथा, वृहत्-
 संहितायाम्। ५३। १६।
 “पञ्चाश्रमिणाममितं धान्यायुधवह्निरतिगृहा-
 णाञ्च।
 नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः॥”)
 रतिनागः, पुं, घोडशरतिबन्धान्तर्गतपञ्चदशबन्धः।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “पीडयेद्गुरुशुभेन कामुकं कामिनी यदि।
 रतिनागः समाख्यातः कामिनीनां मनोरमः॥”
 इति रतिमञ्जरी॥
 रतिपतिः, पुं, (रत्याः पतिः।) कामदेवः। इत्य-
 मरः॥ (यथा, महाभारतपतिस्त्रीये। १०।

“पञ्चात्पिपलमाश्रितो रतिपतिर्देवस्य रत्नोत्-
पले ।
विभ्रत्या सममेचवं धनुरिषून् पौष्पान् वचन्
पञ्च च ॥”)
देशविशेषस्थस्त्रीणां स्थानविशेषे तस्याविर्भावो
यथा,—
“वाचि श्रीमाथुरीणां जनकजनपदस्थायिनीनां
कटाचे
दन्ते गौड़ाङ्गनानां सुललितजघने चोत्कल-
प्रेयसीनाम् ।
तेलङ्गीनां नितम्बे सजलघनरुचौ केरलीकेश-
पाशे
कार्णाटीनां कटौ च स्फुरति रतिपतिर्गुर्जरीणां
स्तनेषु ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
रतिपाशकः, पुं, (रतेः पाश इव । ततः स्वार्थे कन् ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“पीडयेद्दूरयुग्मेन कासुको यदि सुन्दरीम् ।
रतिपाशस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति स्मरदीपिका ॥
रतिप्रियः, पुं, (रतेः प्रियः ।) कामदेवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ सुरतप्रियश्च ॥ (स्त्री, शक्ति-
विशेषः । यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६८ ।
“गोदावर्या त्रिसन्धा तु गङ्गाद्वारे रति-
प्रिया ॥”)
रतिमदा, स्त्री, (रतेर्मदोऽस्याः ।) अम्बरसः ।
यथा,—
“स्पर्शानन्दा रतिमदाम्बरसः सुमदात्मजा ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रतिमन्दिरं, स्त्री, (रतेर्मन्दिरमिव ।) योनिः ।
इति जटाधरः ॥ मैथुनगृहम् । यथा,—
“सञ्चारो रतिमन्दिरावधि सखीकर्णावधि
यादृतं
चेतः कान्तसमीहितावधि पदस्यासावधि
प्रेक्षितम् ।
हास्यं चाधरपल्लवावधि महामानोऽपि
मौनावधिः
सर्वं सावधि नावधिः कुलसुवां प्रेम्णः परं
केवलम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
रतिमित्रः, पुं, (रतौ मित्रः स्वार्थे इव ।) रतिवन्ध-
विशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“प्रातयेद्दूरयुग्मे च कासुको यदि कासुकी ।
रतिमित्रस्तथाख्यातः कामिनीनां सुखावहः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
रतिरमणः, पुं, (रत्या रमणः ।) कामदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
रतिलक्ष्मं, स्त्री, (रतिं लक्षयतीति । लक्ष् + अच् ।)
निधुवनम् । इति हारावली । ५० ॥
रतिसत्वर, स्त्री, (रतौ सत्वर ।) चिरञ्जीवा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पिङ्गु शाक इति
भाषा ॥

रतिसुन्दरः, पुं, (रतो सुन्दरः सुखावहः ।)
रतिवन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“नारीपदद्वयं कामी धारयेद्द्वये यदि ।
धृतकण्ठो रमेत् कामी बन्धः स्याद्रतिमुन्दरः ॥”
इति रतिमञ्जरी स्मरदीपिका च ॥
रतूः, स्त्री, (ऋतीयते इति । स्पर्शार्थक ऋतु-
सौत्रधातुः + “ऋतेरम् च ।” उणा० १ । ६४ ।
इति कूः । अम् च ।) देवन्दरी । सत्यवाक् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
रतोदहः, पुं, (रतं उदहति प्रापयतीति । उत् +
वच् + अच् ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
रत्नं, स्त्री, (रमयति हर्षयतीति । रम् + णिच् +
“रमेत्त च ।” उणा० ३ । १४ । इति नः
तकारश्चान्तादेशः ।) अम्बरजातिः । सुक्तादि ।
तत्पर्यायः । मणिः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४५ ।
“न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ॥”)
स्वजातिश्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८५ । ४५ ।
“स्त्रीरत्नमतिचाञ्चल्यं द्योतयन्ती दिग्गङ्गा ॥”)
माणिक्यम् । वज्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अथ रत्नोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
सूत उवाच ।
“वच्मि परीक्षां रत्नानां वलो नामासुरोऽभवत् ।
इन्द्राद्या निर्वृतास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते ॥
वरयाजेन पशुतां याचितः स सुरैर्नखे ।
वलो ददौ स्वपशुतामतिसत्त्वो मखे हतः ॥
पशुवत्स विशेषतः स्तम्भे स्ववाक्याश्रयान्वितः ।
वलो लोकोपकाराय देवानां हितकाम्यया ॥
तस्य सत्त्वविशुद्धस्य सुविशुद्धेन कर्मणा ।
कायस्यावयवाः सर्वे रत्नबीजत्वमाययुः ॥
देवानामथ यक्षाणां सिद्धानां पवनाग्निनाम् ।
रत्नबीजमयं ग्राहः सुमहानभवत्तदा ॥” * ॥
अथ तस्याकरस्थानानि यथा,—
“तेषान्नु पततां वेगाद्विमानेन विहायसा ।
यद्यत् पपात रत्नानां बीजं कचन किञ्चन ॥
महोदधौ सरिति वा पर्वते काननेऽपि वा ।
तत्तदाकरतां यातं स्थानमाधेयगौरवात् ॥
तेषु रत्नोविवथालयाधिपान्यघटानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥
वज्रसुक्ताश्चमण्यः सपद्मरागाः समरकताः
प्रोक्ताः ।
अपि चेन्द्रनीलमणिवरवैदूर्याश्च पुष्करागाश्च ।
कर्कतं सपुलकं रुधिराक्षसमन्वितं तथा
स्फटिकम् ।
विद्रुममणिश्च यत्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः ॥ * ॥
आकारवर्णौ प्रथमं गुणदोषौ तत्फलं परीक्षा
च ।
मूल्यश्च रत्नकुशलेर्बिज्येयं सर्वश्लाघ्याम् ॥
कुलमेष्टपजायन्ते यानि चोपहृतेऽहनि ।
दोषेस्तापयुव्यन्ते हीयन्ते गुणसम्पदा ॥
परीक्षापरिशुद्धानां रत्नानां पृथिवीभुजा ।

धारणं संग्रहो वापि कार्यः श्रियमभीसता ॥
शास्त्रज्ञाः कुशलाश्चापि रत्नभाजः परीक्षकाः ।
त एव मूल्यमात्राया वेत्तारः परिकीर्त्तिताः ॥”
इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
विशेषरत्नपरीक्षा तत्तच्छब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ चतु-
र्दश महारत्नानि यथा । रुद्रकोशत्रयः
तत्तनयः शशविन्दश्चतुर्दशमहारत्नस्रक्वर्त्त-
भवत् । चतुर्दश महान्ति रत्नानि यस्य सः ।
रत्नानि तु स्वजातिश्रेष्ठानि धर्मसंहितोक्तानि ।
“वक्रं रथो मणिः खड्गश्चर्म रत्नश्च पञ्चमम् ।
केतुर्निधिक्ष सप्तैवमप्राणानि प्रचक्षते ॥
भार्या पुरोहितश्चैव सेनानी रथकुञ्च यः ।
पत्न्याश्चैव कलभश्चेति प्राणिनः सप्त कीर्त्तिताः ॥
चतुर्दशैतानि रत्नानि लब्धेषां चक्रवर्तिना-
मिति । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १२ अध्यायः
तट्टीका च ॥ (अथ रत्नस्य निरुक्तिः ।
“धनार्थिनो जनाः सर्वे रमन्तेऽस्मिन्नतीव यत् ।
ततो रत्नमिति प्रोक्तं शब्दशास्त्रविशारदेः ॥”
अथ रत्नस्य नामानि स्वरूपनिरूपणम् ।
यथा,—
“रत्नं स्त्रीवे मणिः पुंसि स्त्रियामपि निगद्यते ।
तत्तु पाषाणमेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
अथ रत्नानां निरूपणम् ।
“रत्नं गारुत्मतं पुष्करागो माणिक्यमेव च ।
इन्द्रनीलश्च गोमेदस्तथा वैदूर्यमित्यपि ॥
मौक्तिकं विद्रुमश्चेति रत्नान्युक्तानि वै नव ।
रत्नं हीरा । गारुत्मतं पात्रा । माणिक्यं पद्म-
रागः । इन्द्रनीलः लीला ।
विष्णुधर्मोत्तरेऽपि नवरत्ननिरूपणम् ।
सुक्ताफलं हीरकश्च वैदूर्यं पद्मरागकम् ।
पुष्करागश्च गोमेदं नीलं गारुत्मतन्तथा ।
प्रवालमुक्तान्येतानि महारत्नानि वै नव ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रत्नकन्दलः, पुं, (रत्नानां कन्दलो नवाङ्कुर इव ।)
प्रवालम् । इति शब्दरत्नावली ॥
रत्नकूटः, पुं, (रत्नमयः कूटो षडङ्गमस्य ।) पर्वत-
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स्त्री, दीप-
विशेषः । यथा, कथासरीतसागरे । २६ । ३ ।
“अस्ति दीपवरं मध्ये रत्नकूटाख्यमम्बुधेः ।
कृतप्रतिष्ठस्तत्रास्ते भगवान् हरिररविना ॥”)
रत्नगर्भः, पुं, (रत्नानि गर्भे लक्षणया अधिकारे
ऽस्य ।) कुबेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (रत्नानि-
गर्भेऽस्य ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रत्नगर्भा, स्त्री, (रत्नानि गर्भे मध्येऽस्याः ।)
पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥ उपचारात्
गुणवत्पुल्लवती च ॥
रत्नदीपं, स्त्री, (रत्ननिर्मितं दीपम् । शाकपार्थिववत्
समासः ।) रत्ननिर्मितस्थानम् । यथा,—
“सिंहस्कन्धाधिसंरूपां नानालङ्कारभूषिताम् ।
चतुर्भुजां महादेवीं नागयन्त्रोपवीतिनीम् ॥
शङ्खचक्रधनुर्बाणलोचनत्रितयान्विताम् ।
रत्नवस्त्रपरीधानां वालार्कसदृशीतनूम् ॥

रत्ननि

नारदादौर्मुनिगणैः सेवितां भवमुन्दरीम् ।
त्रिवलीवलयोपेतनाभिनालक्यालिनीम् ॥
रत्नद्वीपे महाद्वीपे सिंहासनसमन्विते ।
प्रफुल्लकमलारूपां ध्यायेत्तां भवगेहिनीम् ॥”

इति तन्त्रसारे जगद्धात्रीध्यानम् ॥

रत्नधेनुः, स्त्री, (रत्ननिर्मिता धेनुः।) महा-
दानविशेषः । यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
रत्नधेनुरिति ख्यातं गोलोकफलदं नृणाम् ॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य तुलापुरुषदानवत् ।
लोकेशावाहनं कृत्वा ततो धेनुं प्रकल्पयेत् ॥
भूमौ कृष्णाजिनं कृत्वा लवणद्रोणसंयुतम् ।
धेनुं रत्नमयीं कुर्यात् सङ्कल्प्य विधिपूर्वकम् ॥
स्थापयेत् पद्मरागागामेकाशीतिं सुखे बुधः ।
पुष्परागशतं तद्वद्वोणायां परिकल्पयेत् ॥
ललाटे हेमतिलकं सुक्ताफलशतं हृष्टोः ।
भृगुगे विदुमशतं शुक्ती कर्णद्वये स्मृते ॥
काञ्चनानि तु शृङ्गाणि शिरो वज्रशतात्मकम् ।
ग्रीवायां नेत्रपटलं गोमेदकसमन्वितम् ॥
इन्द्रनीलशतं पृष्ठे वैदूर्यशतपार्श्वकौ ।
स्फाटिकैरुदरं कार्यं सौगन्धिकशतान् हृदि ॥
खुरा हेममयाः कार्यः पुच्छं सुक्तावलीमयम् ।
सूर्यकान्तैर्दन्तान्तौ च व्राणं कर्पूरचन्दनैः ॥
कुङ्कुमानि च रोमाणि रौप्यं नाभिश्च कारयेत् ।
मारुततशतं तद्वदस्थौनि परिकल्पयेत् ॥
तथान्यानि च रत्नानि स्थापयेत् सर्वसन्निधौ ।
कुर्याच्छर्करया जिह्वां गोमयश्च गुडात्मकम् ॥
गोमूत्रमाज्यश्च तथा दधि दुग्धं स्वरूपतः ।
पुच्छाग्रे चामरं दद्यात् समीपे ताम्रदोहनम् ॥
कुङ्कुलानि च हेमानि भूषणानि च शक्तितः ।
कारयेदेवमेव चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
तथान्यानि च सर्वाणि पादांश्चक्षुमयांस्तथा ।
नानाफलानि सर्वाणि पञ्चवर्णवितानकम् ॥
एवं विरचनं कृत्वा तद्द्विद्विमाधवासनम् ।
ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दत्त्वा धेनुमामन्त्रयेत्ततः ।
गुडधेनुवदावाह्य इदं सोदाहरेत्ततः ॥

त्वं सर्वदेवगणधाम यतः पठन्ति

रुद्रेन्द्रविष्णुकमलासनवामदेवाः ।

तस्मात् समस्तभुवनत्रयहेतुयुक्ता

मां पाहि देवि भवसागरपीयमानम् ॥

आमन्त्र्य धेनुमभितः परिवर्त्य भक्ता

दद्याद्विजाय गुरवे जलपूर्वकं ताम् ।

यः पुण्यमाप्य दिनमत्र कृतोपवासः

पापैर्विमुक्ततनुरेति पदं सुरारिः ॥

इति सकलविधिज्ञो रत्नधेनुप्रदानं

वितरति च विमानं प्राप्य देहीप्यमानम् ।

कलिकलुषविमुक्तो बन्धुभिः पुत्रपौत्रैः

स हि मदनसुरूपः स्थानमभ्येति शुभोः ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने रत्नधेनु-

प्रदानिको नाम २६२ अध्यायः ॥

रत्ननिधिः, पुं, खड्गनपच्ची । इति त्रिकाश्वशेषः ॥

रत्नाक

रत्नपारायणं, स्त्री, (परायणमेव । अण् । रत्नस्य
पारायणम् ।) सर्वरत्नस्थानम् । यथा,—
“समुद्रोपत्यका हेमौ पर्वताधित्यका पुरी ।
रत्नपारायणं नाम्ना लङ्केति मम मैथिलि ॥”

इति भट्टिः ॥

रत्नप्रभा, स्त्री, (रत्नानां प्रभावः।) जिनानां नरक-
विशेषः । यथा,—

“रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमप्रभाः ।

महातमप्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

रत्नमुखं, स्त्री, (रत्नेषु मुखम् ।) हीरकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥

रत्नराट्, [ज्] स्त्री, (रत्नेषु राजते इति ।
राज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राज-
निर्घण्टः । रत्नश्रेष्ठश्च ॥

रत्नवती, स्त्री, (रत्नानि सन्त्यस्यामिति । रत्न +
मतुप् । मत्स्य वः । उगितात् ङीप् ।) पृथिवी ।
इति शब्दमाला ॥ (राज्ञो वीरकेतोः कन्या ।
यथा, कथासरित्सागरे । ८८ । ६ ।

“नन्द्यन्त्यभिधानायां पद्मां तस्योदपद्यत ।

सुता रत्नवती नाम देवताराधनार्जिता ॥”)

रत्नपुक्ते, त्रि । (यथा, रघुः । ६ । ४ ।

“पराङ्मुखान्तराख्योपपन्न-

मासेदिवान् रत्नवदासनं सः ॥”

फलप्रदे च त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २८ । ५ ।

“धारतवन्तममृतेषु जायविम् ॥”

“रत्नवन्तं रत्नशब्देन खगादिलक्षणसुत्तमं फल-
मभिधीयते तद्वन्तं फलप्रदम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

रत्नवर्षुकं, स्त्री, (रत्नानि वर्षितुं शीलमस्य । षष् +
“लघपतपदस्थितिः” ३ । २ । १५४ । इति
उकञ् ।) पुष्पकरयः । इति शब्दरत्नावली ॥

रत्नवर्षणशीले, त्रि ॥

रत्नसानुः, पुं, (रत्नानि सानौ प्रस्थे यस्य ।)
सुमेरुपर्वतः । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥

रत्नसः, स्त्री, (रत्नानि स्यते इति । स प्रसवे +
क्तिप् ।) पृथिवी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३ ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ४२ ।

“त्रिलोक्यां रत्नसः श्लाघ्या तस्यां धनपतेर्हृदि ।

तत्र गौरीगुरुः श्रेष्ठो यत्तस्मिन्नपि मण्डलम् ॥”

रत्नप्रसवकारिणि, त्रि । यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“न मामवति सङ्घीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥”)

रत्नाकरः, पुं, (रत्नानामाकरः उत्पत्तिस्थानम् ।)
समुद्रः । इत्यमरः । १ । १० । २ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १०१ । २३ ।

“दुर्गं समाश्रित्य महोर्मिमन्तं

रत्नाकरं वरुणस्थालयं स ॥”)

रत्नोत्पत्तिस्थानश्च ॥ (स्नानामखातकविविशेषः ।

यथा, राजशेखरकृतश्लोकः ।

“मा सन्तु हि चत्वारः प्रायो रत्नाकरा

इमे ।

इतीव स कृतो धात्रा कविरत्नाकरोऽपरः ॥”

रत्निः

स तु ध्वनिगाथापञ्जिका-वक्रोक्तिपञ्चाशिका-
हरविजयादिग्रन्थप्रणेता । अमृतमानुसुनु-
विद्याधिपत्यपरनामायं कविः काश्मीरदेशे-
ऽवन्तिवर्मणो राज्यकाले समुत्पन्नः । तथा च
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३६ ।

“सुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्द्धनः ।

प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्ति-

वर्मणः ॥”

अवन्तिवर्मराज्यकालस्तु ७७७ शकाब्दादारभ्य
८०६ शकाब्दपर्यन्तमासीदतस्तत्कालीन एवायं
कविरिति ज्ञायते । रत्नाकरप्रणीतं हरविज-
याभिधं पञ्चाशत्सर्गात्मकं महाकाव्यं काश्मी-
रेषु प्रसिद्धमस्ति ॥)

रत्नाङ्कः, पुं, (रत्नानामङ्कश्चिह्नं यस्मिन् ।) विष्णु-
रथः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्नानामङ्कः ।)
रत्नचिह्नश्च ॥

रत्नाचलः, पुं, (रत्ननिर्मितः अचलः । शाक-
पार्थिववत् समासः ।) दानार्थमणिमयपर्वतः ।
यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।

सुक्ताफलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥

मध्यमः पञ्चशतिकस्त्रिंशतेनाधमः स्मृतः ।

चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥

पूर्व्वेण वज्रगोमेदेर्दक्षिणेनेन्द्रनीलकैः ।

पुष्परागयुतेः कार्यो विद्विर्गन्धमादनः ॥

वैदूर्यविद्रुमैः पश्चात् संमिश्रो विमलाचलः ।

पद्मरागसमो वर्णैरुत्तरेण तु विन्यसेत् ॥

धान्यपर्वतवत् सर्वमत्रापि परिकल्पयेत् ।

तददावाहनं कृत्वा वृक्षान् देवांश्च काञ्चनान् ॥

पूजयेत् पुष्पपानीयैः प्रभाते चाथ पूर्व्ववत् ।

पूर्व्ववद्गुरुत्वागभ्यः फलमन्त्रानुदीरयेत् ॥

यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नेष्ववस्थिताः ।

त्वञ्च रत्नमयो नित्यमतः पाहि महाचल ॥

यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टिं प्रकुरुते हरिः ।

सदा रत्नप्रदानेन तस्मान्नः पाहि पर्वत ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नं महागिरिम् ।

स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥

थावन् कल्पशतं साग्रं वसेच्छेह नराधिप ।

रूपारोग्यगुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥

ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदयदन्नासुत्रं वा कृतम् ।

तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवर्जहतो यथा ॥”

इति मात्स्ये ६० अध्यायः ॥

रत्नाभरणं, स्त्री, (रत्नविशिष्टमाभरणम् ।) मणि-
मयालङ्करणम् । जडाग्रो गङ्गना इति भाषा ॥
तस्य धारणगुणाः ।

“धन्यं यश्च स्यामायुष्यं श्रीमद्वासनसुदनम् ।

हर्षणं काम्यमोजस्यं रत्नाभरणधारणम् ॥”

इति राजवल्गुभः ॥

रत्निः, पुं, (ऋच्छति प्राप्नोत्यनेनेति । ऋ +
“ऋतन्यङ्गीति ।” उणा० ४ । २ । इति
कानिच् ।) बद्धसृष्टिहस्तः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ सुदुम् हात इति भाषा ॥ स्त्रीपुंसयो

रथः

रत्नारत्नी इत्यर्थः । इति भरतः ॥ (यथा, महा-
भारते । ८ । ७२ । २७ ।

“अथरत्नमहाबाहुर्व्यूहोरस्कः सुदुर्जयः ॥”
रत्नङ्गं, क्ली, (रतेरङ्गम् ।) योनिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

रथः, पुं, (रथ्यतेनेनात्र वा । रम् + “हनि
कुषिनीरमिकाशिर्यः कथन् ।” उणा० २ । २ ।
इति कथन् । अनुनासिकलोपश्च ।) कायः ।
(यथा, गीतायाम् ।

“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च ॥”
चरणः । वेतसवृद्धः । इति विश्वः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वाणीरो वज्रुलस्तथा ।
अभ्रपुष्पश्च विडुलो रथः शीतश्च कीर्तितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तिनिशुद्धः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चक्र-

विशिष्टयुद्धार्थयानम् । तत्पर्यायः । शताङ्गः २
स्यन्दनः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ स्यन्दन-

मात्रम् । इत्यजयः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६५ ।
“स चेत् तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।

प्रमापयेत् प्राणवृत्तस्तत्र दण्डो विचारितः ॥”
तद्द्वारा भ्रमणगुणाः ।

“हृत्स्थश्चरथदोलादोर्ध्वमणं वातकोपनम् ।
स्थिरीकरणमङ्गानां बल्यं वद्विविर्हनम् ॥”

इति राजवल्गुभः ॥ * ॥

रथविशेषाणां नामानि यथा,—

“युद्धार्थं चक्रवदयाने शताङ्गः स्यन्दनो रथः ।
संक्रौडार्थः पुष्करयो देवार्थस्तु मरुदथः ॥

योग्यो रथो वैनायिकोऽथ रथः परिघातिकः ।
कर्णोरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः ॥

अनस्तु शकटोऽथ स्यान्नली कम्बलिवाहकम् ।
अथ कम्बलवस्त्राद्यास्तेस्तेः परिवृते रथे ॥

सपाण्डुकम्बली यः स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः ।
स तु द्वेयो वैयाघ्रश्च यो वृत्तो द्वीपिचर्मणा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

गोलोकस्य रथो यथा,—

“प्रदत्तं विप्रपत्नीभिर्मिश्रमन्त्रं सुधोपमम् ।
बालकान् भोजयित्वा तु स्वयञ्च बुभुजे विभुः ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र शतकुम्भरथं वरम् ।
दृष्टुर्विप्रपत्न्याश्च पतन्तं गगनादहो ॥

रत्नदर्पणसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छदम् ।
रत्नस्तम्भैर्निर्वहञ्च सद्रत्नकलसोज्ज्वलम् ॥

अथचामरसंयुक्तं वद्विशुद्धांशुकान्वितम् ।
पारिजातप्रसूनानां मालाजालविराजितम् ॥

शतचक्रसमायुक्तं मनोयायि मनोहरम् ।
वैदितं पार्श्वदेहिष्यैश्चनमालाविभूषितैः ॥

पीतवस्त्रपरीधाने रत्नालङ्कारभूषितैः ।
नवयौवनसम्पन्नेः श्यामलैः सुमनोहरैः ॥

द्विभुजैर्मण्डलीहस्तैर्गोपवेशधरैश्चरैः ।
प्रिखिपुच्छगुञ्जमालावडवद्विमचूडकैः ॥

अवकृत्य रथात्तूर्णं ते प्रणम्य हरैः पदम् ।
द्वयमारोहणं कर्तुं भुवनाक्षयकामिनीः ॥

रथः

विप्रभाषा हरिं नत्वा जगुर्गोलोकमीशितम् ।
वभूवुर्गोपिकाः सद्यस्वक्ता मानुषविग्रहान् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः ॥
देव्या रथयात्रा यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देवाराधनसुत्तमम् ।

यत् कृत्वा सर्वकामाणां याप्तिस्तृप्तिर्भविष्यति ॥

दन्तिदन्तमयैर्दण्डैर्हैमवह्नैः सुशोभनैः ।

विचित्रपद्मरागादोर्मणिभिरुपशोभितैः ॥

रथन्तैः कारयेद्देव्या सप्तभौमं मनोरमम् ।

डुकूलवस्त्रसंस्कृतमर्द्धचन्द्रोपशोभितम् ॥

घण्टाकिङ्किणिशृङ्गाण्यं चामरैः कटकान्वितम् ।

पताकाध्वजशोभाण्यं दर्पणैरुपशोभितम् ॥

तं रथं पूजयेच्छक्र जातीयकुसुममलिकैः ।

पारिजातकपुष्पैश्च यत्कन्दमचन्दनैः ॥

सुगन्धपूषितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत् ।

प्रतिमां शोभनां वत्स ! महासुरक्षयङ्करीम् ॥

पूजयेद्रथविन्यस्तां सर्वमङ्गलमङ्गलाम् ।

दुर्गां कात्यायनीं देवीं वरदां विन्यवासिनीं ॥

निशुम्भशुम्भमथनीं महिषासुरघातिनीं ।

प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि ॥

अनेन वलिपूर्व्येण नमस्कारयुतेन च ।

पूजयित्वा ततो नेया समस्ताश्चरणीतकैः ॥

पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च ।

तृतीयाशिवविघ्नेशदिवसेषूत्सवेषु च ॥

महानदीनदसंज्ञपर्वतसवणेषु च ।

तत्र मण्डपविन्यासं महदाविष्टनिर्मितम् ॥

शैलं वा मृगमयं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम् ।

सर्वलक्षणसंपूर्णं सर्वशोभासमन्वितम् ॥

पूर्वं च कारयेच्छक्र पञ्चाद्यात्रां प्रचक्रिरे ।

महाजनपदोपेतां महास्त्रीभिः ससङ्कुलाम् ॥

सर्वान्नपाननेवेद्यैः समस्तैरपि पूजयेत् ।

दद्यादलिं शक्र सर्वं सर्वदिक्षु समन्ततः ॥

भूयो वेतालसंघस्य मन्त्रेणानेन सुव्रत ! ।

रक्ष मां निजभूतेभ्यो वलिं गच्छ सदा प्रियम् ॥

मातर्मातर्वरे देवि ! सर्वकामार्थसाधिनि ।

अनेन वलिदानेन सर्वकामान् प्रयच्छ मे ॥

एवं दत्त्वा वलिं शक्र तथा देव्यावतारयेत् ।

विन्यसेद्भद्रपीठे तु मण्डलैरुपशोभिताम् ॥

तत्रस्यां पूजयेद्देवीं हैमरूपैश्च ताम्रजैः ।

कलसैस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः ॥

समस्तफलसम्पुर्णैर्यज्ञियैरथ पक्ष्मैः ।

स्नापयेदेकमेकेन रत्नगर्भेनैवेदुर्गैः ॥

वेदमङ्गलशब्देन शृङ्गवादिनां स्वनैः ।

वेणुवीणादङ्गैश्च घण्टाकिङ्किण्यैः ॥

स्नापयित्वा ततो देवीं निर्मलैश्चन्दनैः शुभैः ।

गोमयादिक्षतैः पद्मैर्दोषवर्त्तया विप्रोदितैः ॥

खस्तिकैर्नन्दिकावर्त्तैः शङ्खैर्नौलोत्पलौत्पलैः ।

यवशाल्यङ्कुरोद्भिदैर्यवाचारैर्निर्मलैश्च ॥

प्रत्येकश्च दक्षेहूपं प्रत्येकं कलसैः क्षपेत् ।

तथा कूर्पूरचोदेन चन्दनैः कुङ्कुमेन च ॥

गौरीचनानामेतेन देवीमालिष्य पूजयेत् ॥

रथः

हेमजैर्जातिजैर्माल्यै रत्नमाल्यैरनेकधा ।

वासोभिः सुमनैश्चित्रैः पुनर्धूपं ससुतच्छिपेत् ॥

भक्षयेत् तथा कन्या द्विजातीनथ दुःखितान् ।

भक्ष्यभोज्यान्नपानेन तत्र सर्वान्श्च प्रीणयेत् ॥

भोजयित्वा क्षमायेत् देवि मे प्रीयतामिति ।

रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत् ॥

महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः ।

शान्तरेणुपथं सर्वं पुष्पदूर्वाक्षतैर्जलेः ॥

प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः ।

सलिलेन यथा पांशुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे ॥

पुरशोभां पथे शोभां दारशोभां गृहे गृहे ।

कारयित तथा शक्र सर्ववाधां निवारयेत् ॥

अच्छेद्यास्तरवस्तस्मिन् प्राणिहिंसां विवर्जयेत् ।

वन्दनस्था विमोक्तया वध्याः क्रोधादिशृचवः ॥

अकालकौसुदीं शक्र रथयात्रान्तु कारयेत् ।

सर्वदा सर्वदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता ॥

रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गे सदा कृता ।

तथा किन्नरगन्धर्वैर्भूपातालनिवासिभिः ॥

रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः ।

आदित्यो रथयात्राकथनेन नभसः क्रमेत् ॥

देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावतः ।

क्रीडन्ते विविधैर्भोगैः सर्वातङ्कविवर्जिताः ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र ! रथयात्राकरो भव ।

श्रिवायाः शिवदायास्तु परमेण समाधिना ॥

अगस्त्य उवाच ।

रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु ।

पूर्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्वं मयाखिलम् ॥

यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यसुत्तमम् ।

यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तिमान् वृषसत्तम ॥

स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमथैश्वर्यताम् ।

लभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत् ॥

स्ववलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्तिता ।

धनदस्य पूरीप्राप्तिर्विष्णुस्य च वायुना ॥

हृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निर्जतेः ।

भुञ्जते परया दृष्ट्या पुरीर्भोगवतीः शुभाः ॥”

इति देवीपुराणे रथयात्राविधिसाहात्म्यम्

३६ अध्यायः ॥ * ॥ नवग्रहाणां रथा यथा,—

“योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव ।

ईशादण्डस्तथेवास्माद्विगुणो द्विजसत्तमाः ॥

साङ्गिकोऽटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि तु ।

योजनानान्तु तस्यान्तं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

त्रिनाभिमतिपञ्चारे षष्ठेभिन्यचयात्मके ।

संवत्सरान्तु यत् कृतं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽहो विवस्वतः ।

पञ्चान्यानि तु साङ्गानि स्यन्दनस्य द्विजोत्तमाः ॥

अचप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्पराङ्मयोः ।

भूयोऽचस्तदयुगार्हं च भुवाधारं रथस्य वै ॥

द्वितीयेऽह्ने तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ।

हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥

गायत्री च दृष्टव्युष्णिक जगती पंक्तिरेव च ।

अनुष्टुप् त्रिष्टुबितुक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः ॥” १॥

इति कौर्मि ३८ अध्यायः ॥

रथः

“रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन निशाकरः ।
वीथ्याश्रयाणि चरति न चत्राणि रविर्यथा ॥२॥
सोमपुत्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः ।
वारिजैः स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्वतः ॥३॥
शुक्रस्य भूभ्रिजेरश्वैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ॥ ४ ॥
अष्टाभिश्चाथ भौमस्य रथो हेमः सुशोभनः ॥५॥
दृष्टस्तेरथाष्टाश्वः स्यन्दनो हेमनिर्मितः ॥६॥
रथस्तमोमयो ह्यश्वो मन्दस्यायसनिर्मितः ॥ ७ ॥
स्वर्मानोर्भास्करारेश्वर तथा षड्भिर्हयैर्वृतः ॥८॥
एते महागजहाणां वै समाख्याता रथा नव ।
सर्वे भुवे महाभागा निबद्धा वातरश्मिभिः ॥
गृहर्चताराधिष्ठानि भुवे बह्वान्यशेषतः ।
अमन्ति भ्रामयन्त्येनं सर्वाण्यनिलरश्मिभिः ॥”

इति कौर्म ४० अध्यायः ॥ * ॥

श्रीजगन्नाथदेवस्य रथः यात्राशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
(त्रिपुरदहनार्थं महेश्वरादिष्टा देवा येन प्रकारेण
तद्रथं निर्मितवन्तस्तदाह । मात्से ॥१३३॥
१३—७१ ।

“त्रिनेत्र एवमुक्तसु देवैः शक्रपुरोगमैः ।
उवाच देवान् देवेशो वरदो वृषवाहनः ॥
अपगच्छतु वो देवा महद्दानवजं भयम् ।
तदहं त्रिपुरं ध्वंसे क्रियतां यदब्रवीमि तत् ॥
यदीच्छथ मया दग्धुं तत् पुरं सहदानवम् ।
रथमोपयिकं मह्यं सञ्जयध्वं किलास्य ते ॥
दिम्बासवा तथोक्तास्ते सपितामहकाः सुराः ।
तथेलुक्ता महादेवं चक्रुस्ते रथसुत्तमम् ॥
घरां कूवरकौ द्वौ तु रुद्रपार्श्वचराभौ ।
अधिष्ठानं शिरो मेरीरक्षो मन्दर एव च ॥
चक्रुश्चन्द्रश्च सूर्यश्च चक्रे काञ्चन-राजते ।
कृष्णपद्मं शुक्लपद्मं पद्मद्वयमपीश्वराः ॥
रथनेमिद्वयं चक्रुर्देवा ब्रह्मपुरःसराः ।
आदिद्वयं पद्मयन्तं यन्तमेताश्च देवताः ॥
कम्बलाश्वतराभ्याश्च नागाभ्यां समवेष्टितम् ।
भार्गवश्चाङ्गिराश्चैव बुधोऽङ्गारक एव च ॥
शनैश्चरस्तथा चात्र सर्वे ते देवसत्तमाः ।
वरुणं गगनं चक्रुश्चारुणं रथस्युत्ति ॥
कृतं दिजिङ्गनयनं त्रिवेणुं श्रातकौम्भिकम् ।
मणिमुक्तेन्द्रनीलैश्च वृतं हृष्टसुखैः सुरैः ॥
गङ्गा सिन्धुः शतद्रव्यं चन्द्रभागा इरावती ।
वितस्ता च विपाशा च यमुना गङ्गकौ तथा ॥
सरस्वती देविका च तथा च शरयूरपि ।
एताः सरिद्वराः सर्वा वेणुसंज्ञाः कृता रथे ॥
धृतराष्ट्राश्च ये नागास्ते च वैश्यात्मकाः कृताः ।
वासुकेः कुलजा ये च ये च रैवतवंशजाः ॥
ते सर्पा दर्पसम्पूर्णश्चापतूष्णेष्वनूनाः ।
अवतस्युः शूरा भूत्वा नानाजातिशुभाननाः ॥
सुरसा सरमा कद्रुर्विन्ता शुचिरेव च ।
दृषा बुमुचा सर्वोग्रा न्यलुः सर्वशमस्तथा ॥
ब्रह्मवध्या च गोवध्या बालवध्या प्रजाभयाः ।
गदा भूत्वा शक्तयश्च तदा देवरथेभ्यः ॥
युगं कृतयुगश्चात्र चातुर्होत्रप्रयोजकाः ।

रथः

चतुर्वर्णाः सजीलाश्च बभूवुः स्वर्णकुण्डलाः ॥
तद्युगं युगसङ्काशं रथशीर्षं प्रतिष्ठितम् ।
धृतराष्ट्रेण नागेन बद्धं वलवता महत् ॥
ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदस्तथापरः ।
वेदाश्चत्वार एवैते चत्वारस्तुरगा भवन् ॥
अन्नदानपुरोगाणि यानि दानानि कानिचित् ।
तान्यासन् वाजिनां तेषां भूषणानि सहस्रशः ॥
पद्मद्वयं तत्तकश्च कर्कोटक-धनञ्जयौ ।
नागा बभूवुरेवैते हयानां बालवन्तनाः ॥
ओङ्कारप्रभवास्ता वा मन्त्रयज्ञक्रतुक्रियाः ।
उपद्रवाः प्रतीकाराः पशुवन्धेयस्तथा ॥
यज्ञोपवाहान्येतानि तस्मिन् लोकरथे शुभे ।
मणि-मुक्ता-प्रबालैस्तु भूषितानि सहस्रशः ॥
प्रतोदोङ्कार एवासीत् तदगश्च वषट्कृतम् ।
सिनीबाली कुङ्कु राका तथा चानुमती शुभा ॥
योक्ताण्यासंस्तुरङ्गाणामपसर्पणविग्रहाः ॥
कृष्णान्यथ च पीतानि श्वेतमाङ्गलकानि च ।
अवदाताः पताकास्तु बभूवुः पवनेरिताः ॥
ऋतुभिश्च कृतः षड्भिर्धनुः संवत्सरोऽभवत् ।
अजरा व्याभवश्चापि सामिका धनुषो दृढा ॥
कालो हि भगवान् रुद्रस्तश्च संवत्सरं विदुः ।
तस्मादुमा कालरात्रिर्धनुषो व्याजराभवत् ॥
सगर्भं त्रिपुरं येन दग्धवान् स त्रिलोचनः ।
स इष्टविष्णुसोमामि-त्रिदेवतमयोऽभवत् ॥
आननं ह्यगिरभवच्छ्रुत्वां सोमस्तमोऽदः ।
तेजसः समवायोऽथ चेषोस्तेजो रथाङ्गष्टक् ॥
तस्मिंश्च वीर्यदृढार्थं वासुकिर्नागपार्थिवः ।
तेजः संवसनार्थं वै सुमोचातिविशो विषम् ॥
कृत्वा देवा रथश्चापि दिवं दिव्यप्रभावतः ।
लोकाधिपतिमभ्येत्य इदं वचनमब्रुवन् ॥
संस्कृतोऽयं रथोऽस्माभिस्तव दानवशत्रुजित् ।
इदमापत्परित्राणं देवान् सेन्द्रपुरोगमान् ॥
तं मेरुशिखराकारं त्रैलोक्यरथसुत्तमम् ।
प्रशस्य देवान् साञ्जिति रथं पश्यति शङ्करः ॥
सुहृद्दृष्ट्वा रथं साधु साञ्जित्युक्ता सुहृन्मुहुः ।
उवाच सेन्द्रानमरानमराधिपतिः स्वयम् ॥
यादृशोऽयं रथः कृप्तो युष्माभिर्मम सत्तमाः ।
ईदृशो रथसम्पत्तया यन्ता शीघ्रं विधीयताम् ॥
इत्युक्ता देवदेवेन देवा विह्वा इवेष्टुभिः ।
अवापुर्महतीं चिन्तां कथं कार्यमिति ब्रुवन् ॥
महादेवस्य देवोऽन्यः को नाम सदसो भवेत् ।
सुक्ता चक्रायुधं देवं सोपास्य इष्टमाश्रितः ॥
धुरि युक्ता इवोच्चाणो घटन्त इव पर्वतैः ।
निम्बसन्तः सुराः सर्वे कथमेतदिति ब्रुवन् ॥
अहं सारथिरित्युक्ता जयाहास्यांस्ततोऽगजः ॥
ततो देवैः सगन्धर्वैः सिंहनादो महान् कृतः ।
प्रतोदहस्तं सम्युक्ष्य ब्रह्माणं स्तुतां गतम् ॥
भगवानपि विश्वेशो रथस्थे वै पितामहे ।
सदृशः स्तुत इत्युक्ता चारुरोह रथं हरः ॥
आरोहति रथं देवे ह्यश्वा हरभरातुराः ।
जातुभिः पतिता भूमौ रजोग्रासश्च यासितः ॥
देवो दृष्ट्वाय वेदांस्तानभीरुगृह्यान् भयात् ।

रथः

उज्जहार पितृनार्त्तान् सुपुत्र इव दुःखितान् ॥
ततः सिंहरो भूयो बभूव रथभैरवः ।
जयशब्दश्च देवानां सम्भूवार्णवोपमः ॥
तदोङ्कारमयं गृह्य प्रतोदं वरदः प्रभुः ।
स्वयम्भुः प्रययौ वाहाननुमन्त्रा यथाजवम् ॥
यसमाना इवाकाशं मुह्यन्त इव मेदिनीम् ।
मुखेभ्यः सहजुः श्वासानुच्छसन्त इवोरगाः ॥
स्वयम्भुवा चोद्यमानाश्चोदितेन कपर्दिना ।
ब्रजन्ति तेऽश्वा जवनाः क्षयकाल इवानिलाः ॥
ध्वजोच्छ्रयविनिर्माणे ध्वजयष्टिमनुत्तमाम् ।
आक्रम्य नन्द्री वृषभं तस्यौ तस्मिञ्छिवेच्छया ॥
भार्गवाङ्गिरसौ देवौ दृष्टवन्तौ रविप्रभौ ।
रथचक्रे तु रतेते रुद्रस्य प्रियकाङ्क्षिणौ ॥
शेषश्च भगवान् नागः अनन्तोऽन्तकरोऽरि-

णाम् ।

शरहस्तो रथं पाति शयनं ब्रह्मणस्तदा ॥
यमस्तूर्णं ससास्थाय महिषश्चातिदारुणम् ।
द्रविणाधिपतिर्यालं सुराणामधिपो द्विपम् ॥
मयूरं शतचन्द्रश्च कूजन्तं किन्नरं यथा ।
गुह्य आस्थाय वरदो युगोपमरथं पितुः ॥
नदीश्वरश्च भगवान् शूलमादाय दीप्तिमत् ।
पृष्ठतश्चापि पार्श्वभ्यां लोकस्य क्षयकृद्यथा ॥
प्रमथाश्चाभिवर्णाभाः सामिन्वाला इवाचलाः ।
अनुजम्भु रथं शार्ङ्गं नक्रा इव महार्णवम् ॥

भृगुर्भरद्वाज-वसिष्ठ-गौतमाः

क्रतुः पुलस्त्यः पुलहस्तपोधनाः ।

मरीचिरत्रिभगवानथाङ्गिराः

पराशरागस्त्यसुखा महर्षयः ॥

हरमजितमजं प्रतुष्टु-

वैचनविष्टैर्विचित्रभूषणैः ।

रथस्त्रिपुरे, सकाशनाचलो

ब्रजति सपत्न इवाद्रिरम्बरे ॥

करिगिरिरविमेघसन्निभाः

सजलपयोदननादनादिनः ।

प्रमथगणाः परिवार्य देवगुप्तं

रथमभितः प्रययुः खदर्पयुक्ताः ॥

मकर-तिमि-तिमिङ्गलाहतः

प्रलय इवातिसमुद्गतोऽर्णवः ।

ब्रजति रथवरोऽति भास्वरो

ह्यशनिनिपातपयोदनस्वनः ॥*॥)

अथ ज्योतिर्विदाभरणी रथकर्माह ।

“लोलमैत्रलघुजिष्णुकभेषु

स्यन्दनाखिलविधानमथाहुः ।

सेनसदुद्युवशास्त्रतपस्यैः

साधुराश्रिति साधुभिरङ्ग ॥”

अथ रथचक्रमाह ।

“उष्णवृष्णिकरकीर्णपुरर्क्षा-

द्विष्टक्षवलयं वलयस्य ।

सद्यभागनिचितभ्रममग्रा-

दाविमध्यमनसो नवभागम् ॥

अयमे भवति संकलिरन्तः-

कूवरोऽनि जयोऽथ रथाङ्गे ।

रथकः

सन्धिमेधं हतिरन्तरसन्धौ
भीतिरिष्टमनसो ननु गर्भे ॥”

अथ सुहृत्तगणपतौ रथकत्वम् ।

“पुष्टे पुनर्वसुज्येष्ठानुराधा रेवती द्वयोः ।

श्रवणादिविमे हस्तचितये रोहिणीमृगे ।

सार्के सौम्यदिने सौम्यविलम्बे रथकर्म सत् ॥”

अथ ज्योतिःसागरे रथचक्रम् ।

“रथाकारं लिखेच्चक्रं भानुभादौ विलोकयेत् ।

रथाग्र त्रीणि रक्षाणि सृष्टिमार्गं प्रदापयेत् ॥

शङ्के न्युज्येष्ठं चक्रे सन्धिदृष्टे महद्भयम् ।

रथाग्रे च महोत्पातं मध्ये चैव सुखप्रदम् ॥”

इत्यर्थेषु ज्योतिर्विदलभरामेण कृताः शुभा

दिशः ॥ * ॥ अस्यार्थः । अथानन्तरं धीराः

स्यन्दनानां रथानां अखिलं सम्पूर्णं विधानं

कार्यमाहुः कथयन्ति । केषु लोलसंज्ञानि

स्वाति पुनर्वसुः श्रवणा धनिष्ठा शतभिषा

एतानि । मैत्रसंज्ञानि मृगशिरा रेवती चित्रा

अनुराधा एतानि । लघुसंज्ञानि हस्ता अश्विनी

पुष्या अभिजित् एतानि । निष्पारिन्द्रस्तङ्गं ज्येष्ठा

को ब्रह्मा तङ्गं रोहिणी एतेषु नचत्रेषु । पुनः

केषु सेनसदृश इनः सूर्यः तेन सह वर्तमानेषु ।

सतां शुभग्रहाणां दुष्टा वारेषु । पुनः कस्मिन्

साधुराशिवति शुभग्रहराशियुक्ते अङ्गे लभे

सति । पुनः कैः वशा स्त्री सप्तमं स्थानं अम्बु

चतुर्थं तपः नवमं एतद्भवन्त्यैः साधुभिः

शुभग्रहेरिति । अथ रथचक्रे नचत्रस्थापनम् ।

उज्जति । उज्जटिणिः सूर्यस्तस्य करैः किरणैः

कीर्णं याप्तं पुरं कक्षाभङ्गलीयस्वभागप्रदेशं

यस्य तच्च तटचक्षेति तस्मात् अर्थात् सूर्या

क्रान्तनचत्रात् अनसः शकटस्य वलयश्चक्रं

तस्यायात् अग्रभागमारभ्य आविमध्यं मध्य-

भागपर्यन्तं सुधिया ऋक्षवलयं भचक्रं देयं

न्यासीकर्तव्यं किम्भूतं ऋक्षवलयं नवभागं

नवभिर्भागैः स्थितमिति यावत् । पुनः किम्भूतं

सद्यभागनिचितभ्रमं वामभागेन याप्तभ्रमण-

मिति । अथास्य फलम् । अनसः शकटस्य

अग्रमे अग्रगतवर्तमाने चन्द्रनचत्रे सङ्कलिः

युद्धं भवति । कूवरोडुनि युगन्तरगते वर्त-

माननचत्रे अन्तो मृतिः मरणं भवति ॥

रथाङ्गे चक्रयुग्मे जयो भवति । सन्धिमे सन्धि-

गतनचत्रे अर्थहृतिः द्रव्यहरणं भवति ।

अन्तरसन्धौ मध्यसन्धानगतनचत्रे भीति-

र्भयो भवति । गर्भे मध्यभागगतनचत्रे इष्टं

शुभं भवति । ननु निश्चितमिति । अन्यत्

सुगमम् ॥

रथकः, पुं, (रथ इव प्रतिकृतिः । कन् ।) मन्दिरा-

वयवविशेषः । यथा,—

“अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान् निर्गमः ।

प्रतिधर्मगुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् ॥

तत्तत्तीयेन वा कुर्यात् रथकानान् निर्गमम् ।

शाम्भयं स्थापनीयं रथकचितये सदा ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे २० विलासः ॥

रथन्त

रथकक्षा, स्त्री, (रथानां समूह इति । “जन-
खलादिगोरथेति ।” इति सुम्भबोधसूत्रेण

कथः । टाप् ।) रथसमूहः । तत्पर्यायः ।

रथव्रजः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५५ ॥ (रथ-

कक्षा । इति पाणिनिः । ४ । २ । ५१ ॥)

रथकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । रथानां

करः ।) रथकारः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकारः, पुं, (रथं करोतीति । कृ + अच् ।)

रथनिर्माणकर्ता । कुतार इति भाषा । स तु

करणीगर्भे माहिष्याज्जातः । (यथा, वाज-

सनेयसंहितायाम् । ३० । ६ ।

“स्त्रीषखं प्रमदे कुमारीपुत्रं

मेधाये रथकारं धैर्याय तच्चाणम् ।”

“रथकारं माहिष्येण करिण्यां जातम् ।”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥) तत्पर्यायः । तच्चा २

वर्द्धकिः ३ त्वष्टा ४ काष्ठतट ५ । इत्यमरः ॥

सूत्रधारः ६ वर्द्धका ७ रथकरः ८ काष्ठतटकः

९ । इति शब्दरत्नावली ॥

रथकुटुम्बी, [न] पुं, (रथं कुटुम्बयितुं धारयितुं

श्रीलमस्य । णिनिः । यद्वा, रथ एव कुटुम्बम् ।

तदस्यास्तीति । इनिः ।) सारथिः । इत्य-

मरः । २ । ८ । ६० ॥

रथक्रान्तः, पुं, (रथवत् क्रान्तं क्रमणमस्य ।)

तालविशेषः । यथा,—

“अश्वक्रान्तो रथक्रान्तो विष्णुक्रान्तस्ततः परः ।

सूर्यक्रान्तो विधुक्रान्तो बलभिन्नागपचक्रः ॥

इति पञ्चमहीनानां संज्ञाः सप्त क्रमात्मताः ॥”

इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥

रथगर्भकः, पुं, (रथो गर्भस्थः ।) स्कन्धवाह्य-

यानम् । नररथः । तत्पर्यायः । कर्णोरथः २

प्रवहणम् ३ डयनम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

रथगुप्तिः, स्त्री, परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य

सन्नाहवदावरणकादिद्रव्यम् । रथस्य गुप्तिः

काष्ठादिभ्यो रक्षार्थमावरणम् । तत्पर्यायः ।

वरुणः २ । इत्यमरः भरतश्च ॥

रथगोपनं, स्त्री, (रथस्य गोपनं शस्त्रादिभ्यो

रक्षार्थमावरणम् ।) रथगुप्तिः । इति हला-

युधः ॥

रथचरणः, पुं, (रथचरणं चक्रं तदेव नामास्य ।)

चक्रवाकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ (पुं, स्त्री,

रथस्य चरणः ।) रथचक्रम् । यथा,—

“रथः क्षौणी यन्ता शतधृतिरगेन्द्रो धनुरथो

रथाङ्गे चन्द्राकौ रथचरणपाणिः शूर इति ॥”

इति महिम्नः स्तोत्रम् ॥

रथद्वः, पुं, (रथनामा द्वः । यदा, रथस्य द्वर्द्धुमः ।

तत्रोपयोगित्वात् ।) तिनिशृत्तः । इत्यमरः ।

२ । ४ । २६ ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“तिनिशृत्तः स्यन्दनो नेमी रथद्वर्द्धुलस्तथा ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रथन्तरः, त्रि, रथेन तरति यः । इति सुम्भबोध-

व्याकरणम् । (कल्पविशेषे, पुं । यथा, मत्स्य-

पुराणे । ५३ । ३३—३४ ।

रथाङ्गः

“रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य यत् ।

सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् ॥

यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्णयते सुहृः ।

तदष्टादशसाहसं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते ॥”

रथेन तरतीति । तु + “संज्ञायां भृतृवृजि-

घारिसहितपिदमः ।” ३ । २४ । ४६ । इति

खंच् । मुमुच । अत्र युत्पत्तिमात्रम् । नल-

वयवार्थानुगमः । सामभेदे, स्त्री । यथा, ऋग्-

वेदे । १ । १६४ । २५ ।

“जगता सिन्धुं दिवस्तभायद्रथन्तरे सूर्यं पर्य-

पश्यत् ॥”

“रथन्तरे एतन्नामके साग्नः ।” इति तद्भाष्ये

सायणः । स्त्रियां ङीप् । रथन्तरी । पौरवस्य

ईलिनस्य भार्या । यथा, महाभारते । १ । ६४ । १७ ।

“रथन्तर्थां सुतान् पञ्च पञ्चभूतोपमांस्ततः ।

ईलिनो जनयामास दुष्कान्तप्रभतीन् वृषान् ॥”

रथपर्यायः, पुं, (रथः पर्यायो यस्य ।) वेतस-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य

वेतसशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रथपादः, पुं, (रथस्य पादः ।) चक्रम् । इति

हेमचन्द्रः ॥

रथष्ठा, स्त्री, नदीविशेषः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

रथयात्रा, स्त्री, (रथेन भगवतो यात्रा ।)

आषाढशुक्लद्वितीयायां श्रीजगन्नाथस्य रथा-

रोपणरूपोत्सवः । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता ।

तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥

यात्रोत्सवं प्रवृत्वाथ प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् ॥

तथा ।

ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा प्रीतये मम ॥

मां जगन्नाथम् । सा यात्रा ॥” इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥*

“नातः श्रेयःपदो विष्णोरुत्सवः शास्त्रसम्मतः ।

रथयात्रैव यात्राणां सुखेत्याह प्रजापतिः ॥”

इति यात्रातत्त्वम् ॥*

अन्यत् यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रथाङ्गं, स्त्री, (रथस्याङ्गम् ।) चक्रम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रघुः । ७ । ४१ ।

“रथो रथाङ्गध्वनिना विजज्ञे

विलोलघण्टाकणितेन नागः ॥”

रथावयवमात्रम् । यथा, महाभारते । १४ ।

८२ । १३ ।

“ध्वजे पताकादृष्टेषु रथयन्त्रहयेषु च ।

अन्येषु च रथाङ्गेषु न शरीरे न सारथौ ॥”

सुदर्शनचक्रम् । यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणेः पटलेन रोचिषा-

मृषित्विषः संवलिता विरेजिरे ॥”)

रथाङ्गः, पुं, चक्रवाकपक्षी । इत्यमरः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । ३५ ।

“विरहतरलजिह्वा ब्रह्माङ्गयन्त्यतिविह्वला-

मिह सहचरी नामयाहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥”)

रथाङ्गपाणिः, पुं, (रथाङ्गं सुदर्शनचक्रं पाणौ यस्य ।) विष्णुः । इति हलायुधः ॥ (यथा, भागवते । १ । ३ । ३८ ।

“सवेद धातुः पदवीं परस्य
दुरन्तवीर्यस्य रथाङ्गपाणेः ॥”)

रथाङ्गी, स्त्री, (रथस्याङ्गमिवाकृतिर्यस्याः ।

रथाङ्ग + डीष् । ऋद्धिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रथान्तरः, पुं, कल्पभेदः । इत्यभिपुराणम् । (रथ-
न्तर इत्यपि पाठः ॥)

रथाभः, पुं, वेतसवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

रथाभपुष्पः, पुं, (रथाभस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ।)
वेतसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

रथावरोही, [न] पुं, (रथे अवरोहतीति ।
अव् + रुह + णिनिः ।) रथस्थयुद्धकर्ता । इति
हेमचन्द्रः ॥

रथिकः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + ठन् ।)
रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । १५ । ११ ।

“हस्ते तस्करकुञ्जर-

रथिकमहामात्रशिल्पिपण्यानि ॥”)

तिनिश्वसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रथेन
चरतीति । रथ् + “प्रपीदिभ्यः ङन् ।” ४ । ४ ।
१० । इति ङन् । रथचारिणि, त्रि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥)

रथिनः, पुं, (रथस्य इनः प्रभुः । शकत्वादित्वा-
दकारलोपः ।) रथी । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥

रथिरः, पुं, (रथोऽस्यस्येति । रथ् + “मेधा-
रथाभ्यामिरन्तिरचौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्ता इरच् ।) रथी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३ । १ । १७ ।
“अनुदेवान्थिरो यासि साधन् ॥”

“रथिरः रथी ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥)

रथी, [न] पुं, (रथोऽस्यास्तीति । रथ् + इनिः ।)
रथस्वामी राजादिः । तत्पर्यायः । रथिकः २
रथिनः ३ । इत्यमरः । १ । ८ । ७६ ॥ रथा-
रोही ४ रथी ५ रथिरः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥
रथस्वामी ७ साराक्षः ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स्यन्दनारोहः ९ । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । ७ । ३७ ।

“पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश-
स्तुरङ्गसादी तुरगाधिरुद्धम् ॥”)

रथः, पुं, (रथं वहतीति । रथ् + “तद्वहति-
रथयुगप्रासङ्गम् ।” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
रथस्य घोड़ा घोटकः । इत्यमरः । २ । ८ । ७६ ॥
रथांसः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रथस्य नेता ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । २१ । ६ ।

“ऋभुर्न रथं नवं दधाता केतमादिशे ।”

“रथं रथस्य नेतारम् ।” इति तज्ज्ञाये
सायणः ॥ रथसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ३१ । ७ ।

“सभिर्न रथो अहधीतिमश्याः ।”

“रथो रथसम्बन्धी सभिर्न सपैणश्रीलोऽथ

इव ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥ रथस्येदमिति ।
“रथात् यत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।)

स्त्री चक्रम् ॥ (युगम् । इति काशिका ॥

रथा, स्त्री, (रथानां समूहः । रथ् + “खल्लगो-
रथात् ।” ४ । २ । ५० । इति यत् ।) रथ-
समूहः । तत्पर्यायः । रथकक्षा (या) २ रथ-
व्रजः ३ । अभ्यन्तरमार्गः । नाह् इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रतोली २ विशिखा ३ । इत्यमरः ॥
आवर्तनी । इति मेदिनी ॥ (रथाय हिता ।
रथ् + “रथादयत् ।” ४ । ३ । १२१ । इति यत् ।
यदा, रथं वहतीति । “तद्वहतीति ।” ४ । ४ ।
७६ । इति यत् ।) पत्न्याः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४१ । ६० ।

“पानागारेषु रथासु सर्वतीर्थेषु चाप्यथ ।

चलरेषु च कूपेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥”)

चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रद, उत्खाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रेफादिः । उत्खातसुत्-
खननमिति गोविन्दभट्टः । रदति भूमिं श्रुकरः ।
इति दुर्गादासः ॥

रदः, पुं, (रदतीति । रद विलेखने + पचादित्वात्
अच् ।) दन्तः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
४०६ ।

“भ्रमसि प्रकटयसि रदं

करं प्रसारयसि दण्डमपि अयसि ।

धिङ्मानं तव कुञ्जर

जीवं न जुहोषि जटरामौ ॥”)

विलेखनम् । इति मेदिनी । दे, १४ ॥ पुरुष-
दन्तलक्षणं यथा,—

“विवर्णधनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा घनाः

शुभाः ।

तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा

शुभा ॥”

स्त्रीदन्तलक्षणं यथा,—

“कुन्दपुष्पसमा दन्ता भाषितं कौकिलासमम् ।

दाक्षिण्ययुक्तमश्रुतं हंसशब्दसुखावहम् ॥

नासा समा समपुटा स्त्रीणान् रुचिरा शुभा ।

करालविषमा दन्ताः क्लेशाय च भयाय च ।

चौर्याय क्लृप्तासाश्च दीर्घा भर्तुश्च नृत्नवे ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥*

दन्तलक्षणं शुचित्वं यथा,—

“दन्तवदन्तलक्ष्ये जिह्वास्पर्शेऽशुचित्वमेव ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १२ अध्यायः ॥*

“दन्तलक्षणमसंहायं लेपं मन्येत दन्तवत् ।

न तत्र बहुशः कुर्याद्युतसुहृदो पुनः ।

भवेदशौचमवयं दण्डवेधादुद्वेगे कृते ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ॥

रदच्छदः, पुं, (रदानां छद आच्छादकः ।)

ओष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥

रदनः, पुं, (रदतेऽनेनेति । रद + करणे ल्युट् ।

रनतीति । रद + ल्युट् ।) दन्तः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ६१ ॥ (यथा, हरिवंशे । १३० । ८७ ।

“रदनैः पद्मगरिपुं करेण शिरसा तदा ।

रोरावतो गजपतिराजधान नदंस्तथ ॥”

रद + भावे ल्युट् ।) उत्खनने, स्त्री ॥

रदनच्छदः, पुं, (रदनानां छद आच्छादकः ।)

ओष्ठः । अधरः । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ तस्य

शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“मांसलेखं घनोपेता अवक्रैरधरेर्नृपाः ।

विम्बोपमेक्षं स्फुटितैरोष्ठै रूचैश्च खण्डितैः ।

विवर्णधनहीनाश्च दन्ता स्निग्धा घनाः शुभाः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रदनी, [न] पुं, (रदनौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त
इति । रदन + इनिः ।) हस्ती । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रदौ, [न] पुं, (रदौ प्रशस्तदन्तावस्य स्त इति ।
रद + इनिः ।) हस्ती । इति हलायुधः ॥

रध, य ऊ ल ह्रिंसने । पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-वेट् ।) य, रध्यति । ऊ,

रधियति रस्यति । ल, अरन्वत् । इति दुर्गा-

दासः ॥

रन्ज, म औ ज } रागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

रन्ज, य म औ ज } (भा०-दिवा० च-उभ०-

वर्णान्तरोत्पादने सक०-आसक्तौ अक०-अनिट् ।)

य ज, रज्यति रज्यते । म, रजयति रजगान्

रजगरमणादयत्र रज्जयति पुत्रं पिता । औ,

रज्ज्ता । ज, रजति रजते । रागो वर्णा-

न्तरोत्पादनमासक्तिश्च । इति दुर्गादासः ॥

रन्तिदेवः, पुं, (रमते इति । रम + संज्ञायां

तिक् । रन्तिश्चासौ देवश्चेति ।) विष्णुः । चन्द्र-

वंशीयनृपतिभेदः । स तु साङ्कृतिपुत्रः । इति

मेदिनी । वे, ६२ ॥ (यथा, भागवते । ६ । २ । १२ ।

“गुरुश्च रन्तिदेवश्च संकृतेः पाण्डुनन्दन ।

रन्तिदेवस्य महिमा इहामुत्र च गोयते ॥”

अयं हि याज्ञिको दातागगण्य इति पुराणेषु

श्रूयते । एतद्वयज्ञहृतगोचर्मरसेनैव चर्मैखती

नदी जाता । यथा, महाभारते । ३ । २०७ ।

८—६ ।

“राज्ञो महानसे पूर्वम् रन्तिदेवस्य वै द्विज ।

दे सहस्रे तु वध्यते प्रशूनामन्वहं तदा ॥

अहन्त्यहनि वध्यते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

समांसं ददनो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य निवृणः ॥

अतुला कीर्तिरभवत् नृपस्य द्विजसत्तम ॥”

तथाच तत्रैव । १२ । २६ । १२२—१२८ ।

“उपातिष्ठंश्च पशवः स्वयं तं संप्रितव्रतम् ।

ग्राम्यारण्या महात्मानं रन्तिदेवं यशस्विनम् ॥

महानदी चर्मराशेरुत्कीर्ता सुश्रुवे यतः ।

ततश्चर्मैखतीत्येवं विख्याता सा महानदी ॥

ब्राह्मणेभ्यो ददौ निष्कान् सदसि प्रतते नृपः ।

तुभ्यं निष्कं तुभ्यं निष्कमिति क्रोशन्ति वै द्विजाः ॥

सहस्रं तुभ्यमित्युक्ता ब्राह्मणान् संप्रपद्यते ।

अन्वाहार्योपकरणं त्रयोपकरणश्च यत् ॥

घटाः पात्राः कटाहानि स्यात्यश्च पिठराणि च ।

नासीत् किञ्चिदसौवर्णं रन्तिदेवस्य धीमतः ॥

रन्ध्र

रभसः

रमण

संक्रते रन्तिदेवस्य यां रात्रिमवसन् गृहे ।
 आलभ्यन्त शतं गावः सहस्राणि च विंशतिः ॥
 तत्र स सदः क्रोशन्ति सुन्दरमणिकुण्डलाः ।
 सपभूयिष्ठमश्रीं नादमांसं यथा पुरा ॥”
 कुकुरः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रन्तुः, स्त्री, (रमते अत्रेति । रम् + तुन् ।) वर्त्म ।
 नदी । इति मेदिनी । ते, ४६ ॥
 रन्वनं, स्त्री, पाकः । रघधातोर्भाविणप्रत्ययेन ।
 निष्पन्नम् । यथा रन्वनाय स्थाली । इति
 संचिप्रसारथाकरणम् ॥ (रध् + लुः । नाशके,
 त्रि । यथा, भागवते । ४ । ३० । २८ ।
 “यदनुसर्ज्यते काले खबुद्धाभद्ररन्वन !”
 “हे अभद्ररन्वन ! अभद्रलनाशन !” इति
 तट्टीकायां श्रीधरः ॥
 रन्वितं, स्त्री, (रध् + क्त ।) कृतरन्वनद्रवम् ।
 तस्य पात्रान्तरे स्थापनविधिर्यथा,—
 “सङ्कीर्णं पात्रसम्भारे मार्गे वा ग्रामवर्जिते ।
 स्थापयेद्गुणवान् सदः सिद्धान्तं पात्रकान्तरे ॥
 भक्तं स्वपावके स्थाप्य न स्थाप्य पात्रकान्तरे ॥
 दृतं काष्ठायसे स्थाप्य मांसं मांसभवं रसम् ।
 स्थापयेद्वाजते हेमे पात्रे लौहेऽथ काष्ठजे ।
 पत्रादिषु विधं प्राक्तं स्थाप्य काष्ठाश्लौहजे ।
 पत्रात्रं पिष्टकं भक्ष्यं स्थाप्य कांस्थेऽथ दारुजे ॥
 धारयेत् सुशुतं चीरं पार्थिवे वाथ काष्ठजे ।
 पानीयं पायसं तक्रं न्यस्येऽथ धारयेत् ॥
 काचजे स्फाटिके वाथ वैदूर्यादिविचित्रिते ।
 धारयेत् सर्वदा पात्रे रागभाडवशृङ्गकान् ॥
 उक्तपात्रान्तरे स्थाप्य तद्वद्रयं तद्वद्रवापहम् ।
 सर्वदा सुखदं हृदयमन्यथा दोषकारकम् ॥”
 इति रूपकारशास्त्रे पाकराजेश्वरः ॥
 रन्व, स्त्री, (रन्वयति हिनस्थनेनेति । रध् + बाहु-
 लकात् रक् ।) । दूषणम् । (यथा, रघुः ।
 १२ । ११ ।
 “रन्वान्नेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ ॥”
 छिद्रम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघौ । १५ । ८२ ।
 “एवमुक्ते तथा साध्या रन्वात् सद्योभवादुसुवः ।
 प्रातर्दमिव ज्योतिः प्रभामखलसुदययौ ॥”
 मनुष्यशरीरस्थरन्वाणि यथा,—
 “नासानयनकर्णानां हे हे रन्वे प्रकीर्तिते ।
 मेहनापानवक्त्राणामेकेकं रन्मुच्यते ।
 दृष्टमं मस्तके प्रोक्तं रन्वाणीति वृणां विदुः ॥
 स्त्रीणान्त्रीण्यधिकानि सुतः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।
 स्रग्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वच्च जन्मि-
 नाम् ॥”
 इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये ॥
 योनिः । यथा, महाभारते । १२ । २८ । ५३ ।
 “रन्वागतमयाश्वानां शिखोद्देशश्च बर्हिणाम् ।
 नेत्रराशः कौकिलस्य ज्वरः प्रोक्तो महात्मना ॥”
 रन्ध्रकण्टः, पुं, (रन्ध्रे कण्टः कण्टको यस्य ।)
 जालवन्धुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रन्ध्रवधुः, पुं, (रन्ध्रे गर्ते बधुर्नकुल इव ।)
 उद्धरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रन्ध्रवंशः, पुं, (रन्ध्रविशिष्टो वंशः ।) छिद्रयुक्त-
 वंशः । फौफ्फावांश इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 त्वक्सारः २ कीचकाङ्गयः ३ मस्करः ४ वाद-
 नीयः ५ शुधिरास्यः ६ । अस्य गुणाः ।
 “वंशौ त्वन्धौ कषायौ च किञ्चित्तिक्तौ च
 शीतलौ ।
 मूत्रकृच्छ्रप्रमेहाशः पित्तदाहसनाशनौ ॥
 विशेषो रन्ध्रवंशस्तु दीपनोऽजीर्णनाशकः ।
 रुचिकृत् पाचनो हृद्यः शूलघ्नो गुल्मनाशनः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रप, वदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) रपति । वदः कथनम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 रफ, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) रफति । इति दुर्गादासः ॥
 रफ, इ गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 आत्मा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पति । इति
 दुर्गादासः ।
 रव, इ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रम्पति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रव, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।)
 रवः, पुं, शब्दः । रवधातोर्भाविणप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ४०८ ।
 “सुप्रसूतादृष्टे भ्रष्ट इव निद्रालसेक्षणः ।
 प्रबुद्धः शस्त्रपातैः स यमुचद भैरवान् रवान् ॥”)
 रभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-अक०-सेट् ।) इ, रम्पति । ड, रम्पते ।
 इति दुर्गादासः ॥
 रभ, औ ड राभस्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्मा०-अक०-अनिट् । राभस्यसुतसुकीर्भावः ।
 निर्विचारा प्रवृत्तिरिति गोविन्दभट्टः । औ,
 रब्धा । ड, रभते साधुः पुण्ये । आहपूर्वोऽय-
 मारम्भे । शास्त्रं पठितुमारभते शिष्यः । इति
 दुर्गादासः ॥
 रभसः, पुं, (रभणमिति । रभ + “अत्यविचमि-
 तमिनमिरभिलभीति ।” उणा० ३ । ११७ ।
 इति असच् ।) वेगः । (यथा, माघे । ६ । ७२ ।
 “रभसोत्थितामुपगतः सहसा
 परिरभ्यकक्ष्ण वधूमरुधत् ॥”)
 हर्षः । इति मेदिनी । से, ३१ ॥ (प्रेमोत्साहः ।
 यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ६ ।
 “मनसि रभसविभवे हरिरुदयतु सुकृतेन ॥”
 “रभसस्य प्रेमोत्साहस्य ।” इति तट्टीकावाल-
 बोधिनी ॥ संरम्भः । यथा, माघे । ११ । १६ ।
 “प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोदामरामा
 रमणरभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥”
 संभ्रमः । यथा, भागवते । ११ । १६ ।
 “वचदंष्ट्राः श्वानः सप्तशतानि
 विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥”
 पौर्वापर्यविचारः । इत्यरुणः । औत्सुक्यमिति

कलिङ्गः । स्त्रियामा रभसा च दृश्यते । इति
 छान्दाः । (यथा, किराताज्जनीये । ५ । १ ।
 “अथ जयाय नु मेरुमहौभृतो
 रभसया नु दिगन्तदिदृक्षया ।
 अभिययौ स हिमालयसुच्छितं
 समुदितं नु विलङ्घयितुं नभः ॥”)
 (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १० ।
 “सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः ।
 ब्रह्माश्री विप्रतीपश्च बाल्येऽपि रभसः सदा ॥”
 महान् । इति निघण्टुः । ३ । ३ ॥)
 यदा तु रभसगुणयोगात् अर्श आदित्वात् अप्र-
 त्यये तद्वति वर्त्तते तदा वाच्यलिङ्गता स्यात् ।
 इति लिङ्गादिसंग्रहे भरतः ॥
 खनामख्यातः अभिधानविशेषश्च ॥
 रम, उ ड ज औ क्रीडे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-आत्मा०-अक०-अनिट् । क्रावेट् ।)
 रेफादिः । उ, रमित्वा । रन्त्वा । ड, रमते ।
 ज, रामः रमः । औ, रन्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रमः, पुं, (रमते इति । रम् + पचादाच् ।)
 कान्तः । (यथा, किराताज्जनीये । ५ । २० ।
 “निधिगुह्यकाधिपरमैः परमैः ॥”)
 रक्ताशीकटचः । कामदेवः । इति मेदिनी ।
 मे, २५ ॥ रमणश्च । रमधातोर्भाविणप्रत्यये-
 निष्पन्नम् ॥
 रमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरश्च लो-
 वा ।” उणा० ३ । ३३ । इति कुन् ।) कान्तः ।
 इत्युणादिकोषः ॥
 रमटं, स्त्री, (रम + अठन् ।) छिद्रम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (जनपदविशेषे, पुं । तद्देशवासिनि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ३ । ५१ । २४ ।
 “जागुडान् रमटान् सुखान् स्त्रीराज्यान् य-
 तङ्गणान् ॥”)
 रमठध्वनिः, पुं, (रमठ इति शब्देन ध्वन्यते कथ्यते
 इति । ध्वन् + इन् ।) छिद्रम् । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रमणं, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + लुः ।)
 पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥ जघनम् ।
 हेमचन्द्रः ॥ (रम् + भावे लुट् ।) जघनम् ।
 तत्पर्यायः । अत्राक्षरार्थकम् २ गान्धर्वः ३
 सुरतम् ४ रतम् ५ संप्रयोगः ६ निधुवनम् ७
 मैथुनम् ८ रतिः ९ उपसृष्टम् १० धर्मितम् ११
 क्रीडारतम् १२ महासुखम् १३ त्रिभङ्गम् १४ इति
 योगमिथुनम् १५ अभिमानितम् १६ ।
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे । ११ । १६ ।
 विकच कमलगन्धैरन्वयन् भङ्गमालाः
 सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
 प्रमदमदनमादाद्यौवनोदामरामा-
 रमणरभसखेदच्छेदविच्छेदश्च ॥”)
 क्रीडनम् । इति रमधात्वर्थदर्शनात् ॥ (रलु-
 त्यादनम् । यथा, भागवते । १० । २ । १३ ।
 “रामेति लोकरमणाङ्गलं बलवदुच्छ्रयात् ॥”
 “लोकस्य रमणात् रत्यत्यादनात् ।” इति तत्त्व

रमणी

रमिता

रम्भ

स्वामी ॥ वनविशेषः । यथा, हरिवंशे ॥ १५५ ॥ २१ ।
 “भाति चैत्रवनश्चैव नन्दनश्च वनं महत् ।
 रमणं भावनं चैव वेणुमन्दै समन्ततः ॥”
 रमणः, पुं, (रमते रमयतीति वा । रम् + णिच्
 वा + ल्युः ।) पतिः । (यथा, कुमारे ॥ ४ । २१ ।
 “वचनीयमिदं अवस्थितं
 रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”
 रमयति स्त्रीपुरुषाणां अन्तःकरणमिति । रम्
 + णिच् + ल्युः ।) कामदेवः । इति मेदिनी ।
 शे, ७२ ॥ गर्हभः । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । १८१ ॥
 वृषणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महारिष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (धरवसुपुत्राणामन्य-
 तमः । यथा, मात्स्ये ॥ ५ । २४ ।
 “कल्याणिन्यां ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च
 मनोहरा धरात् पुत्रानवापाथ हरेः सुता ॥”
 रमणीये, त्रि । यथा, भागवते ॥ ४ । ६ । १० ।
 “रमणं विहरन्तीनां रमणैः सिद्धयोषिताम् ॥”
 रमणकं, स्त्री, (रमन्ते लोकां अत्र । रम् + ल्युट् ।
 संज्ञायां कन् ।) जम्बुद्वीपान्तर्गतवर्षविशेषः ।
 स तु रम्यकवर्षः । यथा,—
 “एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन ।
 कुरुवर्षं सिन्धुकूलात् शृङ्गवानवधिः स्तुतः ॥
 हिरण्यमयं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते ।
 रम्यकश्च ततो वर्षं नीलरुस्यावधिः स्तुतः ॥”
 अपि च ।
 शेष उवाच ।
 “दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु ।
 वर्षं रमणकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
 दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
 जीवन्ति ते महाभाग नित्यं सुदितमानसाः ॥”
 इति पाद्मे भूखण्डे १२८ । २२६ अध्यायौ ॥
 (अन्यत् रम्यकशब्दे द्रष्टव्यम् । वीतिहोचस्य
 पुत्रमेदः । यथा, भागवते ॥ ५ । २० । ३१ ।
 “तद्वीपस्याधिपतिः प्रेयवतो व्रीतिहोत्रो नाम
 तस्यात्मजौ रमणकघातकनामानौ वर्षेपती
 नियुज्य स्वयं पूर्वं जवङ्गवल्कलमशील एवास्ते ॥”
 रमणा, स्त्री, रमणी । इत्यमरटीका ॥ (पीठस्थ
 शक्तिविशेषः । यथा, देवीभागवते ॥ ७ । ३० । ६७ ।
 “रमणा रामतीर्थे तु यमुनायां नृगावती ॥”
 रमणी, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम् + ल्युट् ।
 ङीष् ।) नारी । इति मेदिनी । शे, ७२ ॥
 उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । या वपुर्गुणोपचारेण
 सौभाग्येन कान्तं रमयति सा । इत्यमरभरतौ ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे ॥ ५२ । २१४ ॥
 “रघेन रमणीयुक्तः प्रजानां दत्तकौतुकः ॥”
 बालाखट्वचः । यथा,—
 “बाला च रमणी रामा बन्धा कामकलापि
 च ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमणीयं त्रि, (रम् + अनीयर् ।) सुन्दरम् ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ॥ १ । ११ ।

“वितरसि दिक्षु रणे दिक्पतिकमनीयम्
 दशमुखमौलिवलिं रमणीयम् ॥”)
 रमण्यं, त्रि, (रम् + “इरम्योश्च ।” उणा० ३ ।
 १०१ । इति अन्वयप्रत्ययः । रमणीयम् । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥)
 रमतिः, पुं, (रमतेऽस्मिन् इति । रम् + “रमे-
 त्ति ।” उणा० ४ । ६३ । इति अतिप्रत्ययः ।
 निच् ।) नायकः । स्वर्गः । इति मेदिनी । ते,
 १४३ ॥ काकः । इति शब्दरत्नावली ॥ कालः ।
 कामदेवः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-
 वृत्तिः ॥
 रमा, स्त्री, (रमयतीति । रम् + णिच् + अच् ।
 टाप् च ।) लक्ष्मीः । इति मेदिनी । मे, २५ ॥
 (यथा, भागवते ॥ ३ । ६ । २३ ।
 “एष प्रसन्नवरदो रमयात्मशक्त्या
 यदयत् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ॥”
 यथा च ।
 “रमा यत्र नवाक् तत्र यत्र वाक् तत्र नो रमा ।
 ते यत्र विनयो नास्ति सा च सा च स च
 लयि ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 शशिध्वजराजकन्या । सा कल्किदेवेन विवा-
 हिता । यथा,—
 “ततः शशिध्वजो राजा युद्धादाहूय पुत्रकान् ।
 सुशान्ताया मतिं बुद्धा रमां प्रादात् स
 कल्कये ॥”
 इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥
 शोभा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा । यथा,
 काशीखण्डे ॥ २६ । १४५ ।
 “रेवती रतिक्षद्रम्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रमाधवः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या धवः पतिरिति ।)
 श्रीकृष्णः । यथा । रमाधवः पूज्यो माधवत्वात् ।
 इत्यवयवग्रन्थे जगदीशः ॥
 रमानाथः, पुं, श्रीकृष्णः । रमा लक्ष्मीस्तस्या नाथः
 स्वामी । इति षष्ठीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नः ॥
 रमापतिः, पुं, (रमायाः पतिः ।) श्रीकृष्णः ।
 यथा, सुम्भबोधयाकरणे ।
 “सुकुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।
 सुक्तमेतदनन्त्येव्युर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”
 (यथा च देवीभागवते ॥ १ । ५ । ८ ।
 “दत्त्वा भारं धनुष्कोत्यां निद्रामाप रमा-
 पतिः ॥”)
 रमाप्रियं, स्त्री, (रमायाः प्रियम् ।) पद्मम् ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रमावेष्टः, पुं, (रमया वेष्टतेऽसौ । वेष्ट + घञ् ।)
 श्रीवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रमिता, त्रि, (रम् + णिच् + क्त । टाप् ।) रति-
 प्रापिता । यथा,—
 “त्वरितगतिर्ब्रजयुवतिस्तरणिसुताविपिनगता ।
 सुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिता प्रमद-
 मिता ॥”
 इति कन्दोमञ्जरी ॥

“ब्रजयुवतिर्गोपवधूः सुररिपुणा श्रीकृष्णन परि-
 रमिता सती प्रमदं हर्षं इत्ता गता ।
 किम्भूता । त्वरितगतिः त्वरिता श्रीश्री गति-
 र्यस्याः सा तथा । पुनः किम्भूता तरणिसुता-
 विपिनगता यमुनासम्बन्धिवनसुपागता । किम्भू-
 तेन रतिगुरुणा रतौ शृङ्गारे गुरुणा उपा-
 ध्यायेन । अयमभिप्रायः । स्वयं रतिकुशलो
 नायिकाश्च रतिमध्यापयति ॥” इति तट्टीका ॥
 रमेश्वरः, पुं, (रमाया लक्ष्म्या ईश्वरः पतिर्नियन्ता
 वा ।) विष्णुः । यथा,—
 “श्रीराम राघव रमेश्वर रावणारे
 भूतेश मन्मथरिपो प्रमथाधिनाथ ।
 चाणूरमर्दन हृषीकपतेऽसुरारे
 व्याघ्रा भटा य इति सन्ततमासनन्ति ॥”
 इति काशीखण्डे हरिहरस्तोत्रम् ॥
 रम्भः, पुं, (रम्भते रागमूर्च्छनादिकमनेनेति ।
 रभि + कर्मणि घञ् ।) वैशुः । (रम्भते उदम-
 शीलो भवति निरन्तरमुदरभरणायति भावः ।
 रभि + अच् ।) वानरविशेषः । इति मेदिनी ।
 मे, ७ ॥ महिषासुरपिता । यथा,—
 श्रीश्री उवाच ।
 “आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवैरिणा ।
 चिरेण स च सुप्रीतस्तपसा तस्य शङ्करः ॥
 अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भसुक्तवान् ।
 प्रीतोऽस्मि ते वरं रम्भ वरयस्व यथेष्टितम् ॥
 एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ।
 अपुत्रोऽहं महादेव यदि ते मय्यनुग्रहः ॥
 मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर ।
 एवमुक्तस्तु दैत्येन प्रत्युवाच वृषध्वजः ॥
 भवत्वेतदाञ्जितं ते भविष्यामि सुतस्तव ।
 इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
 रम्भोऽपि यातः स्वस्थानं हर्षोत्फुल्लविलोचनः ।
 पथि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्ट्वा महिषीं
 शुभाम् ॥
 त्रिहायणीं चित्रवर्णां सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ।
 स तां दृष्ट्वाय महिषीं रम्भः कामेन मोहितः ॥
 दोर्भ्यां गृहीत्वा च तदा चकार सुरतोत्सवम् ।
 तयोः प्रवृत्ते सुरते सा तदा तस्य तेजसा ॥
 दधार महिषी गर्भं तदाभूत्तद्विषासुरः ॥”
 इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
 (असौ एव जन्मान्तरे रक्तबीजो जातः ।
 एतद्विवरणं यथा, देवीभागवते ॥ ५ । २ । १७-१८ ।
 यास उवाच ।
 “दनोः पुत्रौ महाराज ! विख्यातौ क्षिति-
 मखले ।
 रम्भश्चैव करम्भश्च द्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥
 तावपुत्रौ महाराज ! पुत्रार्थं तेपुस्तपः ।
 बहून् वर्षागणान् कामं पुण्ये पञ्चनदे जले ॥
 करम्भस्तु जले मग्नश्चकार परमं तपः ।
 वृत्तं रसालवटं प्राप्य स रम्भोऽग्निसेवत ॥
 पञ्चाग्निसाधनासक्तः स रम्भस्तु यदाभवत् ।
 ज्वाला शचीपतिर्दुःखसुदयौ दानवौ प्रति ॥

रम्भः

गत्वा पञ्चनदे तत्र ग्राह्यरूपं चकार ह ।
 वासवस्तु करम्भन्तं तदा जग्राह पादयोः ॥
 निजघान च तं दुष्टं करम्भं वृत्तसूदनः ।
 भ्रातरं निहतं श्रुत्वा रम्भः कोपं परङ्गतः ॥
 स्वश्रीर्षं पावके होतुमैच्छच्छिला करेण ह ।
 केशपाशे गृहीत्वाशु वामेन क्रोधसंयुतः ॥
 दक्षिणेन करेणोग्रं गृहीत्वा खड्गमुत्तमम् ।
 क्षिनत्ति श्रीर्षं तत्तावद्वह्निना प्रतिबोधितः ॥
 उक्तञ्च दैत्य मुखोऽसि स्वश्रीर्षं हेतुमिच्छसि ।
 आत्महत्यातदुःसाध्या कथं त्वं कर्तुमुद्यतः ॥
 वरं वरय भद्रं ते यस्ते मनसि वर्तते ।
 मा न्नियस्य नृतेनाद्य किन्ति कार्यं भविष्यति ॥
 यास उवाच ।
 तच्छ्रुत्वा वचनं रम्भः पावकस्य सुभाषितम् ।
 ततोऽब्रवीद्वचो रम्भस्यक्ता केशकलापकम् ॥
 यदि तुष्टोऽसि देवेश ! देहि मे वाञ्छितं वरम् ।
 त्रैलोक्यविजयी पुत्रः स्यान्नः परबलार्दनः ॥
 अजेयः सर्वथा स स्यादेवदानवमानवैः ।
 कामरूपी महावीर्यः सर्वलोकामिवन्दितः ॥
 पावकस्तं तथेत्याह भविष्यति तवेष्टितम् ।
 पुत्रस्तव महाभाग ! मरणादिरमाधुना ॥
 यस्यां चित्तं तु रम्भ ! त्वं प्रमदायां करिष्यसि ।
 यास उवाच ।
 तस्यां पुत्रो महाभाग ! भविष्यति बलाधिकः ॥
 इत्युक्तो वह्निना रम्भो वचनं चित्तरञ्जनम् ।
 श्रुत्वा प्रणम्य प्रययौ वह्निं तं दानवोत्तमः ॥
 यच्चैः परितृतं स्थानं रमनीयं श्रियान्वितम् ।
 दृष्ट्वा चक्रे तदा भावं महिष्यां दानवोत्तमः ॥
 मत्तायां रूपपूर्णयां निहायत्यां च योषितम् ।
 सा समागाच्च तरसा कामयन्ती मुदान्विता ॥
 रम्भोऽपि गमनं चक्रे भवितव्यप्रणोदितः ।
 सा तु गर्भवती जाता महिषी तस्य वीर्यतः ॥
 तां गृहीत्वाथ पातालं प्रविवेश मनोहरम् ।
 महिषेभ्यश्च तां रचन् प्रियामनुमतीं किल ॥
 कदाचित् महिषश्चान्यः कामार्त्तस्तामुपाद्रवत् ।
 स्वयमागत्य तं हन्तुं दानवः समुपाद्रवत् ॥
 स्वरचार्यं समागत्य महिषं समताडयत् ।
 सोऽपि तं निजघानाशु शृङ्गाभ्यां काममोहितः ॥
 ताडितस्तेन तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां हृदये भ्रष्टम् ।
 भूमौ पपात तरसा समाश्च विमूर्च्छितः ॥
 नृते भर्त्सेरि सा दीना भयार्त्ता विदुता भ्रष्टम् ।
 सा वेगात्तं वटं प्राप्य यक्षाणां शरणं गता ॥
 पृष्ठतस्तु गतस्तत्र महिषः कामपीडितः ।
 कामयानस्तु तां कामी बलवीर्यमदोहतः ॥
 रुदती सा भ्रष्टा दीना दृष्ट्वा यच्चैर्मयातुरा ।
 धावमानश्च तं वीक्ष्य यक्षाब्जातुं समाययुः ॥
 युद्धं समभवद्द्वोरं यक्षाणां च ह्यारिणा ।
 शूरेण ताडितस्तूर्णं पपात धरणीतले ॥
 नृतं रम्भं समानीय यक्षास्ते परमं प्रियम् ।
 वितायां रोपयामास्तस्य देहस्य शुद्धये ॥
 महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितायां रोपितं तदा ।
 प्रवेष्टुं सा मतिं चक्रे पतिना सह पावकम् ॥

रम्भाट

वार्यमाणापि यच्चैः सा प्रविवेश हुताशनम् ।
 ज्वालामालाकुलं साध्वीपतिमादाय वल्लभम् ॥
 महिषस्तु चितामध्यात् समुत्तस्थौ महाबलः ।
 रम्भोऽप्यन्यद्वपुः कृत्वा निःसृतः पुत्रवत्सलः ॥
 रक्तवीजोऽप्यसौ जातो महिषोऽपि महाबलः ।
 अभिषिक्तस्तु राज्येऽसौ ह्यारिरसुरोत्तमैः ॥
 एवं स महिषो जातो रक्तवीजश्च वीर्यवान् ।
 अवध्यस्तु सुरैर्देवैर्मानवैश्च वृषोत्तमः ॥”)
 रम्भा, स्त्री, (रभि + अच् । टाप् ।) कदली ।
 (यथा, नैषधे । २ । ३७ ।
 “तरुमूखयुगेन सुन्दरी
 किसु रम्भां परिणाहिना परम् ॥”)
 अश्वरोविशेषः । इति मेदिनी । मे, ७ ॥ (यथा,
 महाभारते । १ । ६५ । ५० ।
 “अरुणा रक्षिता चैव रम्भा तद्वन्मनोरमा ॥”)
 गौरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (सा तु पीठस्थ-
 शक्तीनामन्यततमा । यथा, देवीभागवते ।
 ७ । ३० । ५८ ।
 “गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा कु मलया-
 चले ॥”)
 गोध्वनिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ४२ ॥ वैश्या ।
 इति धरणिः ॥
 रम्भाटतीया, स्त्री, (रम्भाट्या तृतीया ।) व्रत-
 विशेषकालः । यथा,—
 ब्रह्मोवाच ।
 “रम्भाटतीयां वक्ष्ये च सौभाग्यश्रीसुतादिदाम् ।
 मार्गश्रीर्षे सिते पक्षे तृतीयायासुपोषितः ॥
 गौरीं यजेद्विष्वक्पत्रैः कुशोदादः करम्भदः ।
 कदम्बादो गिरिसुतां पौषे मरुवकैर्यजेत् ॥
 कर्पूरादः कृशरदो मल्लिकादन्तकाष्ठकृत् ।
 भाषे सुभद्रां कङ्कारेधृताशो मण्डकप्रदः ॥
 गौरीमयं दन्तकाष्ठं फालगुने गोमतीं यजेत् ।
 कुन्दैः कृत्वा दन्तकाष्ठं जीवाशः सस्कुलीप्रदः ॥
 विशालाचीं दमनकैश्चैत्रे काशारसंप्रदः ।
 दधिप्राशो दन्तकाष्ठं तगरं श्रीमुखीं यजेत् ॥
 वैशाखे कर्णिकारैश्च अशोकाशो वटप्रदः ।
 ज्येष्ठे नारायणीमर्चच्छतपत्रैश्च खड्गदः ॥
 नवजाशश्च तज्जाद आषाढे माधवीं यजेत् ।
 तिलाशो विष्णुपत्रैश्च चौराव्रवटकप्रदः ॥
 औदुम्बरं दन्तकाष्ठं तर्ग्याः श्रावणे श्रियम् ।
 दन्तकाष्ठं खर्णकाशः सौरदो ह्युत्तमां यजेत् ॥
 पद्मेर्यजेत् भाद्रपदे शृङ्गोदाशो गुणादिदः ।
 राजपुत्रीचापयुजे जवापुष्पैश्च जीवकम् ॥
 प्राशयेन्निशि नैवेदोः कृशरैः कार्तिके यजेत् ।
 जातिपुष्पैः पद्मजाश्च पञ्चशखाशनो यजेत् ॥
 पृथोदनश्च वर्षान्ते सपत्नीकान् दिजान् यजेत् ।
 उमामहेश्वरं स्थाणं लवणे तु गुडे स्थितम् ॥
 वल्कच्छत्रसुवर्णादौ राजौ च कृतजागरः ।
 गीतवाद्यैर्देतुं प्रातर्गवादां सर्वमाधुयात् ॥”
 इति शारङ्गे १२० अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च । “अथ तृतीया । सा चतुर्थीयुता
 रम्भाव्रतैतरदैवकर्मसु ग्राह्या ।

रम्यकं

‘रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां सुनिसत्तम ।
 अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते ॥’
 इति ब्रह्मवैवर्तात् ॥
 ततश्च युग्मवाक्यं रम्भाव्रतपरम् । भविष्योत्तरे ।
 ‘कुरुष्व भद्रे यत्नेन रम्भाख्यां व्रतसुत्तमम् ।
 ज्येष्ठे शुक्लतृतीयायां स्नातनियमतत्परा ॥’
 रम्भाख्यमिति रम्भया कृतमिति रम्भाव्रतम् ॥
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 रम्भोः, स्त्री, रम्भे इव ऊरु यस्याः सा । इति
 व्याकरणम् ॥ (यथा, रघौ । ६ । ३५ ।
 “अनेन यूना सह पार्थिवेन
 रम्भोरु ! कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ॥”)
 रम्यं, स्त्री, (रम + “पोरदुपधात् यत् ।” ३ । १ ।
 ६८ । इति यत् ।) पटोलमूलम् । इति मेदिनी ॥
 प्रधानधातु । इति जटाधरः ॥
 रम्यः, पुं, (रम्यते अनेनेति । रम + यत् ।) चम्पक-
 वृक्षः । इति मेदिनी ॥ वक्रवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 रम्यः, चि, (रम + यत् ।) मनोज्ञः । इति मेदिनी ॥
 (यथा, मनौ । ७ । ६६ ।
 “रम्यमानतसामन्तं खाजीयं देशमावसेत् ॥”)
 बलकरः । इति जटाधरः ॥
 रम्यकं, स्त्री, (रम्यते जनोऽनेनेति । रम + यत् । ततः
 कप् संज्ञायां कन् वा ।) वर्षविशेषः । इति
 जटाधरः ॥ एतस्य विवरणं यथा,—
 “दक्षिणेन तु मेरोस्तु श्वेतस्य चोत्तरेण च ।
 वायवं रम्यकं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 मतिप्रधाना विमला जरादुर्गविवर्जिताः ।
 तत्रापि सुमहान् वृक्षो न्यग्रोधो रोहितः
 स्तुतः ।
 तत्फलप्राशनादेव जीवन्ति बहुवासरम् ॥”
 इति वराहपुराणे रुद्रगीतानामाध्यायः ॥
 (तथाच देवीभागवते । ८ । ६ । १८—२३ ।
 “रम्यके नाम वर्षे च मूर्त्तिं भगवतः पराम् ।
 मात्स्यां देवासुरैर्वन्द्यां मनुः स्तौति निरन्तरम् ।
 मनुस्वाच ।
 ॐ नमो सुख्यतमाय नमः सत्त्वाय
 प्राणायौजसे बलाय महामत्स्याय नमः ।
 अन्तर्बहिःखाखिललोकपालकै-
 रदृष्टरूपो विचरस्युरुत्तमः ।
 स ईश्वरस्त्वं स इदं वशे नय-
 न्नाम्ना यथा दारुमयीं नरः स्त्रियम् ॥
 यं लोकपालाः किल मत्सरञ्चरा
 हित्वा यतन्तोऽपि पृथक् समेत्य च ।
 पातुं न प्रेक्षुर्दिपदश्चतुष्पदः
 सरीरूपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥
 भवान् युगान्तार्णव ऊर्ध्वमालिनि
 चौण्णैर्मिसामोषधिवीरुधां निधिम् ।
 मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा
 तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नमः ॥
 एवं स्तौति च देवेशं मनुः पार्थिवसत्तमः ।
 मत्स्याधितारं देवेशं संश्रयच्छेदकारणम् ॥

रव

रविः

रविच

ध्यानयोगेन देवस्य निर्धूताशेषकल्पः ।
 आस्ते परिचरन् भक्त्या महाभागवतोत्तमः ॥”
 तथाच मात्स्ये । ११२ । ३० ॥ वैष्णवे । २ । २ । १३ ॥
 ब्रह्माख्ये च । ६ । १ । ७ ॥ द्रष्टव्यम् ॥ पटोल-
 मूलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । २६ अध्याये ।
 “कम्पिष्णकरस्य कपाटलापगृहीतकीत्यादयः ॥”
 पुं, आग्निधनुश्चमेदः । एतन्नामानुसारेणैव रस्यक-
 वर्णोऽभवत् । यथा, भागवते । ५ । २ । १६ ।
 “तस्यासुहृद्वा आत्मजान् स राजवर्ग्य आसीद्गो-
 नाभिकिंपुरुषश्चरिष्वर्षलाहृतरस्यकहिरण्य-
 कुरुभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान् नवपुत्रानजनयत् ॥”
 रस्यपुष्यः, पुं, (रस्यं दर्शनीयं पुष्यमस्य ।)
 शास्त्रलिङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रलि-
 ङ्गस्य गुणादयो ज्ञेयाः ॥)
 रस्यफलः, पुं, (रस्यं फलमस्य ।) कारस्करवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 रस्या, स्त्री, (रमतेऽस्यामिति । रम + “पोर-
 डुपधात् यत् ।” ३ । १ । ६८ । इति यत् ।
 टाप् च ।) राज्ञिः । इति मेदिनी ॥ स्थल-
 पद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गङ्गा ।
 यथा, काशीखण्डे तत्सहस्रनामकीर्तने । २६ ।
 १४५ ।
 “रेवती रतिक्रमस्या रत्नगर्भा रमा रतिः ॥”
 रत्नः, पुं, (रत्न + प्रकाशित्वात् रः ।) अरुणवर्णः ।
 शोभा । इत्युणादिकोषः । २ । २३८ ॥
 रय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म-
 सक०-सेट् ।) ड, रयते । इति दुर्गादासः ॥
 रयः, पुं, (रयते अनेनेति । रय + “पुंसि संज्ञायां
 चः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति चः । रीणा-
 त्वनेनेति वा । रौ गतौ + चप्रत्ययेन साधुरिति ।)
 वेगः । इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥ प्रवाहः । यथा,—
 “प्रवाहः पुनरीधः स्याद्वेगी धारा रयश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, महाभारते । २ । १७ । ६ ।
 “कथमन्तं न गच्छेम वृत्तं स्येव नदीरयाः ॥”
 पुरुरवसः पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।
 “रेलस्य चोर्वशीगर्भात् षड्वासमात्मजा वृष ।
 आयुः श्रुतायुः सत्यायु रयोऽथ विजयो जयः ॥”
 रराटी, स्त्री, (ललाट + रलयोरैक्यात् लस्य रत्वम् ।
 ततो ङीप् ।) ललाटः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
 भागवते । २ । १ । २८ ।
 “तपो रराटी विदुरादिपुंसः
 सत्यन्तु श्रीर्षाणि सहस्रश्रीर्षाः ॥”
 रत्नकः, पुं, (“रमणं रत्नं किप्यनुनासिकलोपे
 रत् इच्छा तां लाति कः रत्नस्ततः स्वार्थे
 कन् ।” इत्यमरटीकाहत् रघुनाथचक्रवर्ती ।)
 कम्बलः । इत्यमरः ॥ पद्म । इति सुभूतिः ॥
 भृगविशेषः । इति सुक्रुटः ॥
 रव, इ व्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर-
 सक०-सेट् ।) इ, रव्यते । इति दुर्गा-
 दासः ॥

रवः, पुं, (रव्यते इति । र ध्वनौ + भावे अप् ।)
 शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५४ ।
 घनुरधिच्यमनाधिरुपाददे
 नरवरो रवरोषितकेशरी ॥”
 रवणं, स्त्री, (रौतीति । र + युच् ।) कांस्यम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (र + भावे लुट् ।) रवश्च ॥
 रवणः, पुं, (रौतीति । र + “सुयुवृणो युच् ।”
 उणा० २ । ७४ । इति युच् ।) उष्ट्रः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १२ । ६ ।
 “उत्थातुमिच्छन् विधृतः पुरोवला-
 त्रिधीयमाने भरभाजि यत्नके ।
 अर्द्धोन्मिलितोद्गारविभर्भरखरः
 खनाम निर्यो रवणः स्फुटार्थताम् ॥”
 कोकिलः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 रवणः, त्रि, (र + युच् ।) शब्दनः । तीक्ष्णः ।
 भृङ्गकः । चक्षुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रवयः, पुं, (र + “शीङ्शपिरुगमिविष्वजीवि-
 प्राणिभ्योऽथः ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथप्रत्ययः ।) कोकिलः । इत्युणादिकोषः ॥
 रविः, पुं, (रव्यते स्तूयते इति । र + “अच् इः ।”
 उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) सूर्यः । अर्क-
 वृक्षः । इत्यमरः ॥ सूर्यस्य भोग्यं दिनं वार-
 रूपम् ॥ यथा,—
 “रवौ रव्यं चतुः पञ्च सोमे सप्त द्वयं तथा ॥”
 इत्यादिवारवेलाकथने समयप्रदीपः ॥
 तत्र निषिद्धानि यथा,—
 “माघमासिधर्मासश्च मसुरं निष्यपचक्रम् ।
 भक्षयेद्यो रवेञ्चारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥
 आर्द्रकं मधु मत्स्यश्च भक्षयेद्यो रवेर्दिने ।
 सप्तजन्म भवेद्भोगी जन्म जन्म दरिद्रता ॥
 निम्बं मांसं मसुरश्च विष्वकाङ्गिकमाद्रकम् ।
 भक्षयेद्यो रवेञ्चारे सप्तजन्मपुत्रकः ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥
 रविग्रहस्य रक्तश्याममिश्रितवर्णः । अयं
 पूर्वदिक्पुरुषत्रयजातिसत्त्वगुणकटुरससिंह-
 राशिग्रहस्तान्त्रसप्तमीतिथितान्त्रकलिङ्गदेशा-
 नामधिपतिः । काश्यपगोत्रः । द्वादशाङ्गुल-
 शरीरः । पद्महस्तद्वयः । पूर्वाननः । सप्ताश्व-
 वाहनः । शिवाधिदेवतः । रङ्गिप्रत्यधिदेवतश्च ।
 इति ग्रहयज्ञतत्त्वादयः ॥ * ॥ अस्य युत्पत्तिर्यथा,
 “अवतीमांश्च यो लोकांस्तस्मात् सूर्यः परि-
 भ्रमात् ।
 अपिरातु प्रकाशित अवनात् स रविः स्फुटः ॥”
 इति मातृस्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥
 अस्य भार्यापत्यानि यथा,—
 “मरीचेः कश्यपो जज्ञे तस्माज्जज्ञे विभावसुः ।
 तस्य भार्याभवत् संज्ञा पुत्री तदुः प्रजापतेः ॥
 क्षीण्यपत्यानि राजेन्द्र ! संज्ञायां महर्षां
 निर्धिः ।
 आदित्यो जनयामास कन्याश्चैकां सुलोचनाम् ।
 त्रैवस्वतं मनुश्रेष्ठं यमश्च यमुनां ततः ॥
 नातितेजोमयं रूपं सोढुं सां विवस्वतः ।

मायामयीं ततश्चायां सवर्णां निर्ममे स्वतः ॥
 संज्ञोवाच ततश्चायां सवर्णे शृणु मे वचः ।
 अहं यास्यामि सदनं पितुस्त्वं पुनरत्र मे ।
 भवने वस कल्याणि ! निर्विशङ्कं ममाज्ञया ॥
 मनुरेष यमावेतौ यमुनायमसंज्ञकौ ।
 स्वापत्यदृष्ट्या द्रष्टव्यमेतद्वाक्यत्रयं त्वया ॥
 न वक्तव्यदिदं वृत्तं त्वया पत्न्यौ कदाचन ।
 इत्याकल्याय सा त्वाष्ट्रीं देवी ह्याया जगाद
 ताम् ॥
 आकच्यह्यन्नाहमाशापाशं कदाचन ।
 आस्थास्यामि चरित्रं ते याहि देवि ! यथासुखम् ॥
 इति च्छायां गृहे स्थाप्य संज्ञागात् पितुराश्रयम् ।
 उवाच पितरं देवी जामातुस्त्व न क्षमा ॥
 तेजः सोढुमहं तात ! काश्यपस्य महात्मनः ।
 तन्निशम्य चुकोपासौ भर्तृसयामास कन्यकाम् ॥
 मह्यं श्रेयः कथं वा स्यादिति सा परिचिन्त्य च ।
 अगच्छद्दृढवा भूत्वा चरन्ती चोत्तरान् कुरुन् ॥
 तपस्तेषु च सा तीव्रं पतिमाधाय चेतसि ।
 मन्यमानोऽथ तां संज्ञां सवर्णायां तथा रविः ॥
 सावर्णिं जनयामास मनुश्रेष्ठं महीपते ।
 शनैश्चरं द्वितीयश्च सुतां भद्रां त्रयीयिकाम् ॥
 सवर्णां स्वेवपत्येषु सापत्न्यात् स्त्रीस्वभावतः ।
 चकाराप्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वस्नेहो ॥
 चिरमालोक्य तां भार्यां उवाच सविता वचः ।
 अयि भाविनि बालेषु समेष्वपि कुतस्त्वया ॥
 विधीयतेऽधिकः स्नेहः सावर्ण्यादिसुतान् प्रति ।
 नाचक्षे तदा साधु भास्वते परिपृच्छते ॥
 ततः संसृज्यते शुभं ह्याया सर्वं शशंस ह ।
 यथा वृत्तं तथा तथ्यं तुतोष भगवान् रविः ॥
 निरागसं न शशाप जगाम त्वष्टुरन्तिकम् ।
 तदपि च यथान्यायं सान्त्वयित्वाय काश्यपम् ।
 निर्दग्धुकामं कोपेन प्राणैश्च सुदा तदा ॥
 त्वष्टोवाच ।
 तवातितेजसो भीता प्राप्योत्तरकुरुन् वने ।
 बह्वारूपमास्थाय संज्ञा चरति शादवे ।
 द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वभायां तात मा रुष ॥
 लब्ध्वाशुश्रोत्रं सविता गत्वोत्तरकुरुनथ ।
 स हरिर्हरिरूपेण सुखेन समताडयत् ॥
 त्वरमाणा च सवितुः परपूरुषशृङ्गया ।
 सा तन्निरवमत् शक्र नासिकाभ्यां विवस्वतः ।
 देवौ तस्मादजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥”
 इति पाप्मे स्वर्गखण्डे ११ अध्यायः ॥
 (अन्यत् सूर्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रविकान्तः, पुं, (रविणा रविकरसंयोगेन कान्तः
 कमनीयः ।) सूर्यकान्तमणिः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रविचक्रं, स्त्री, (रवेचक्रम् ।) जराकारसूर्यचक्र-
 विशेषः । यथा,—
 “लिख्यते रविचक्रन्तु भास्करो नरसन्निभः ॥
 यस्मिन्नक्षेत्रे भवेत् सूर्यस्तत्प्रादौ त्रीणि मस्तके ।
 त्रयं वक्त्रं प्रदातयमेकैकं स्वस्थोऽर्थसत् ॥
 एकैकं बाहुयुग्मे तु एकैकं हस्तयोर्द्वयोः ।

रविलो

रश्मिः

रश्मिः

हृदये पञ्च ऋचाणि एकं नामौ प्रदापयेत् ॥
 ऋचमेकं ददेद्गुह्ये एकैकं जानुके न्यसेत् ।
 नक्षत्राणि च शेषाणि रविपादे नियोजयेत् ॥
 चरणस्थेन ऋक्षेण अल्पायुर्जायते नरः ।
 विदेशगमनं जानौ गुह्यस्थे परदारवान् ॥
 नाभिस्थेनाल्पसन्तुष्टो हृत्स्थेन स्यान्महेश्वरः ।
 पाणिस्थेन भवेच्चौरः स्थानभ्रष्टो भवेद्भुजे ॥
 स्कन्धस्थिते धनपतिर्मुखे मिष्टान्नमाप्नुयात् ।
 मस्तके पद्मवन्सु नक्षत्रं स्यादयदि स्थितम् ॥”

इति गारुडि ६० अध्यायः ॥

रविजः, पुं, (रवेर्जात इति । जन् + डः ।)
 शनेश्चरः । यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।

“उरगशतभिषाद्रास्त्रातिमूलात्रिपूर्वा
 रविरविजकुजाहे भूतषष्ठीनवम्याम् ॥”

(बह्वचने तु केतवः । यथा, बृहत्संहितायाम् ।
 ११ । १० ।

“प्रागपरदिशोर्दृष्ट्या

वृषतिविरोधावह्ना रविजाः ॥”)

रवितनयः, पुं, (रवेः तनयः पुत्रः ।) सावर्णिक-
 मनुः । यथा,—

“स बभूव महाभागः सावर्णिस्तनयो रवेः ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

वैवस्वतमनुः । शनिः । (यथा, बृहत्संहिता-
 याम् । ३४ । १२ ।

“परिवेशमण्डलगतो

रवितनयो सुदधान्यनाशकरः ।”)

यमः । (सुग्रीवः । कर्णः ॥ द्विवचने अश्विनी-
 कुमारौ ॥)

रविनन्दनः, पुं, (रवेर्नन्दनः । यद्वा, रविं नन्दय-
 तीति । नन्दि + ल्युः ।) सुग्रीवः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ सावर्णिमनुः । वैवस्वतमनुः । (यथा,
 भागवते । ६ । १ । १६ ।

“होतुर्व्रतिक्रमं ज्ञात्वा वभाषे रविनन्दनम् ॥”)

शनिः । यमश्च ॥ (द्विवचने अश्विनीकुमारौ)

रविनाथं, स्त्री, (रविरेव नाथोऽस्य ।) पद्मम् ।
 बन्धुके, पुं । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविपत्रः, पुं, (रविवत् दीप्तिमत्पत्रं यस्य ।)

आदित्यपत्रचतुषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविप्रियं, स्त्री, (रविरेव प्रियमस्य ।) रक्त-
 कमलम् । ताम्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्य पर्यायो यथा,—

“ताम्रमौडुम्बरं शुल्बसुडुम्बरमपि स्तुतम् ।

रविप्रियं स्नेहसुखं सूर्यपर्यायनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रविप्रियः, पुं, (रवेः प्रियः ।) आदित्यपत्रः ।

रक्तकरवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ लकुचः ।

इति शब्दमाला ॥

रविरत्नकं, स्त्री, (रवे रत्नम् । ततः कन् ।) माणि-
 क्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रविलोहं, स्त्री, (रविप्रियं लोहम् ।) ताम्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य ताम्रशब्दे

विज्ञेयाः ॥)

रविलोचनः, पुं, (रविलोचनमस्य ।) विष्णुः ।

यथा,—

“रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

रविसंज्ञकं, स्त्री, (रविः संज्ञा यस्य इति । कप् ।)

ताम्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रविस्तनुः, पुं, (रवेः स्तनुः ।) सूर्यपुत्रः । स च

शनेश्चरादिः । यथा,—

“नीलाञ्जनचयप्रख्यं रविस्तनुं महाग्रहम् ।

ह्यावाया गर्भसंभूतं वन्दे भक्त्या शनेश्चरम् ॥”

इति नवग्रहस्तोत्रम् ॥

रवीन्दं, स्त्री, (रविणा सूर्यकरस्पर्शेन इन्दति

प्रकाशते इति । इन्द + अच् ।) पद्मम् । इति

धरणिः ॥

रश्मः, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) रेफादिस्तालयान्तः । रश्मना ।

इति दुर्गादासः ॥ सौत्रधातुरयम् ॥

रश्मना, स्त्री, (अश्रुते याप्रोतीति । अश्रू याप्रौ +

“अश्रे रश्म च ।” उणा० २ । ७५ । इति युच्

धातो रशादेशश्च ।) काञ्ची । इत्युणादिकोषः ॥

(यथा, रघौ । ८ । ५८ ।

“इयमप्रतिबोधशायिनीं

रश्मना त्वां प्रथमा रहःसखी ॥”)

जिह्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (“जिह्वावाची

तु रसनाशब्दो दन्त्यसकारवानेव । रसयति

खादयतीति । नन्द्यादिवात् ल्युः । इति कलिङ्गः ।

रसना काञ्चिजिह्वोरिति तु धरणिः ।” इत्यु-

ज्जलः । २ । ७५ ॥ रज्जुः । यथा, वाजसनेय-

संहितायाम् । २१ । ४६ ।

“होता यच्चदनस्यतिमभि हि पिष्टतमया रभि-

क्षया रश्मनयाधित ।” “रश्मनया रज्ज्वा कृत्वा

अधित धृतवान् पशून् इति शेषः ।” इति तद्वाक्ये

महीधरः ॥ अङ्गुलयः । इति निघण्टुः । १२ । ५ ॥

अत्र सदा बह्वचनप्रयोगो भवति । इति देव-

राजयन्वा ॥)

रश्मिः, पुं, (अश्रुते याप्रोतीति । अश्रू याप्रौ +

“अश्रोते रश्म ।” उणा० ४ । ४६ । इति मिः

धातो रशादेशश्च ।) किरणः । (यथा, मनौ ।

५ । १३३ ।

“मक्षिका विप्रुषश्चाया गौरश्चः सूर्यरश्मयः ।

रजो भूर्वायुरश्मिश्च सूर्यो मेधानि निर्दिशेत् ॥”)

पञ्च । अश्वरज्जुः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । १ । २८ । ४ ।

“यत्र मय्यां विवर्तते रश्मिन् यमित वा इव ॥”

“रश्मिन् अश्ववन्मनार्थान् प्रयच्छान् ।” इति

तद्वाक्ये सायणः ॥) सूर्यस्य रश्मिना जलादान-

दाने यथा,—

“तेजोभिः सर्वलोकेश्वो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलम् ।

समुद्राद्वायुसंयोगाद्ब्रह्मन्पापी गमस्तयः ॥

ततस्तु पयसां काले परिवर्त्तन्दिवाकरः ।

नियच्छत्यपो मेघेभ्यः शुक्राशुक्तेस्तु रश्मिभिः ॥”

इति मात्स्ये १०२ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“एवमेव महादेवो देवदेवः पितामहः ।

करोति नियतं कालं कालात्मा ह्येश्वरी तनुः ॥

तस्य ये रश्मयो विप्राः सर्वलोकप्रदीपकाः ।

तेषां श्रेष्ठा पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥

सुसुम्नो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।

विश्वयक्षाः पुनश्चान्यः सम्यहसुरतः परः ॥

अर्वाग्वसुरिति ख्यातः खराङ्ग्यः प्रकीर्तितः ॥

सुसुम्नः सूर्यरश्मिस्तु पुष्पाति शिशिरदुतिम् ।

तिर्यग्गूर्वप्रचारोऽसौ सुसुम्नः परिगीयते ॥

हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ।

विश्वकर्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्पाति सर्वदा ॥

विश्वयक्षास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्पाति नित्यदा ।

सम्यहसुरिति ख्यातः स पुष्पाति च लोहितम् ॥

बृहस्पतिं प्रपुष्पाति रश्मिरर्वाग्वसुः प्रभोः ।

शनेश्चरं प्रपुष्पाति सप्तमश्च खराट् तथा ॥

एवं सूर्यप्रभावेन सर्वा नक्षत्रतारकाः ।

वर्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च ॥

दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नेशानाञ्चैव सर्वशः ।

आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसा तमसां प्रभुः ।

आदत्ते स तु नाडीनां सहस्रेण समन्ततः ॥

नादेयांश्चैव सासुदान् कूपांश्चैव सहस्रकम् ।

स्यावरान् जङ्गमांश्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥

तस्य रश्मिसहस्रान्तु शीतवर्षोष्णनिसवम् ।

तासां चतुःशतं नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्तयः ॥

कृन्दनाञ्चैत याह्याश्च कीतणा भृकणास्तथा ।

अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥

हिमोद्गहाश्च तामस्यो रश्मयस्त्रिशतं पुनः ।

वश्यो मेघश्च पैथश्च द्वादशो हिमसर्जनाः ।

चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पीतामाः स्युर्गर्भस्तथः ।

शुक्राश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ।

शुक्रास्ता नामतः सर्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्जनाः ॥

समं विभर्ति ताभिः स मनुष्यपिष्टदेवताः ।

मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितृनपि ॥

अमृतेन सुरान् सर्वान्तिसर्वास्तर्पयत्यसौ ।

वसन्ते ग्रीष्मके चैव शतैः सन्तर्पति त्रिभिः ॥

शरदपि च वर्षासु चतुर्भिः संप्रवर्धति ।

हेमन्ते शिशिरे चैव हिमसुतृजति त्रिभिः ॥

वरुणो माघमासे तु सूर्यः पूषा तु फाल्गुने ।

चैत्रे मासि भवेद्दीप्तो धाता वैशाखतापनः ॥

ज्यैष्ठमूले भवेदिन्द्र आपादौ सविता रविः ।

विवस्वान् श्रावणे मासि प्रौष्ठपदा भगः स्तुतः ॥

पर्यण्योऽश्वयुजि त्वष्टा कार्तिके मासि भास्करः ।

मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः ॥

पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्मणि ।

षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवेशः सप्तभिस्तथा ॥

धाताश्चभिः सहस्रेस्तु नवभिस्तु शतक्रतुः ।

विवस्वान् दशभिः पाति पार्थेकादशभिर्भगः ॥

सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाश्चभिस्तपेत् ।

अर्यमा दशभिः पाति पर्यण्यो नवभिस्तपेत् ॥

षड्भि रश्मिसहस्रेस्तु विष्णुस्तपति विश्वष्टक् ।

वसन्ते कपिलः सूर्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः ॥

रसः

श्वतो वर्णासु वर्णेन पाण्डुरः शरदि प्रभुः ।
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्यात् शिशिरे लोहितो
रविः ॥

औषधीषु बलं घत्ते स्वधामपि पितृव्य ।
सूर्योऽमरत्वमन्ततत्रयं त्रिषु नियच्छति ॥
अन्ये चाष्टौ ग्रहाः ज्ञेयाः सूर्ये चाधिष्ठिता
द्विजाः ॥

चन्द्रमाः सोमपुत्रश्च शक्रश्चैव दृष्टस्यतिः ॥
भौमो भावुस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ।
सर्वे ध्रुवे निरुद्धा ये ग्रहास्ते वातरश्मिभिः ।
भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनुदिवाकरम् ॥”

इति कौर्म्य ४० अध्यायः ॥

तद्देहिकपर्यायः । खेदयाः १ किरणाः २ गावः ३
रश्मयः ४ अभीश्रवः ५ दीधितयः ६ गभ-
स्तयः ७ वनम् ८ उक्षाः ९ वसवः १० मरी-
चिपाः ११ मयूखाः १२ सप्तकृषयः १३
साध्याः १४ सुपणाः १५ । इति पञ्चदश रश्मि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ १५ ॥

रश्मिपतिः, पुं, (रश्मिः पतिः पोषको यस्य ।)
आदित्यपञ्चपुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रस, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) रसति । इति दुर्गादासः ॥

रस, तु क आस्वादे । स्नेहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्योपधः ।

रसयति मधु दिरेफः । इति दुर्गादासः ॥

रसं, स्त्री, बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसः, पुं, (रसतीति । रस् + पचाद्यच् । यद्वा, रस्यते
इति । रस आस्वादेन + “पुंसि संज्ञायां घः
प्रायेण ।” ३।३।११८ इति घः ।) रसनेन्द्रियग्राह्य-
वस्तु । स च कालसहायभूमिवियदनिलानलसं-
र्गेण परिणामान्तरं गतः षट्प्रकारो भवति ।
तत्र पृथिव्यगुणबाहुल्यान्मधुरः १ तोयामि-
गुणबाहुल्यादम्बः २ पृथिव्यमिगुण-बाहुल्या-
लवणः ३ वायुमिगुणबाहुल्यात् कटुकः ४
वायुकाशगुणबाहुल्यात् तिक्तः ५ पृथिव्यनिल-
गुणबाहुल्यात् कषायः ६ । आपो रसाना-
माधारकारणं अत आप्यो नाम । अपां
पृथिव्यामनुप्रवेशात् पृथिव्याप्याधारकारणमेव ।
तेन जलक्षिती अपि तदाधारतया रसाना-
मभियुक्तौ कारणे । अभियुक्तेषु मधुरादिरूप-
मन्तरेणासम्भवान्मधुरादिविशेषेषुपि जलक्षिती
कारणे । अग्रादयस्तु त्रयः नीरसतया मधु-
रादिविशेषे प्राधान्येन निमित्तकारणम् ।
तदातिरिक्तेणाम्बादिरसाभावात् । रसाभियुक्तेषु
अग्रादिभूतत्रयसन्निधानं विनानुपलब्धेरभि-
युक्तावपि अग्रादीनां कारणत्वम् । तदुक्तं
चरके ।

“रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः त्रितित्तया ।

“निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः स्वादयस्त्रयः ॥”

एते च रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद्भवन्ति । इति चक्रपाणिदत्ततन्त्रयगुणोपरि
शिवदासीयटीका ॥ * ॥ (तथाच ।

रसः

“भेदस्यैषां त्रिषष्टिविधविकल्पो द्रव्यदेशकाल-
प्रभावात्तदुपदेक्ष्यामः ।

खादुरन्तादिभिर्योगं श्रेषैरन्तादयः पृथक् ।

यानि पञ्चदशैतानि द्रव्याणि हिरसानि तु ॥

पृथग्गन्तादियुक्तस्य योगः श्रेषैः पृथग्भवेत् ।

मधुरस्य तथास्त्वस्य लवणस्य कटोस्तथा ॥

त्रिरसानि यथासङ्गं द्रव्याण्युक्तानि विंशति ।

वक्ष्यन्ते तु चतुर्विधं द्रव्याणि दश पञ्च च ॥

खादुरन्तौ सहितौ योगं लवणादौः पृथग् गतौ

योगेः श्रेषं पृथग्यातश्चतुर्विधं रससङ्गया ॥

सहितौ खादुरलवणौ तद्वत् कदादिभिः पृथक् ।

युक्तौ श्रेषैः पृथग् योगं यातः खादुरलवणौ तथा ॥

कदादौरन्तलवणौ संयुक्तौ सहितौ पृथक् ।

यातः श्रेषैः पृथग्योगं श्रेषैरन्तकटु तथा ॥

युज्यते तु कषायेण सतिक्तौ लवणोषणौ ।

षट् तु पञ्च रसान्याहुरेकैकस्यापवर्जनात् ॥

षट् चैवेकरसानि स्युरेकं षड्समेव तु ।

इति त्रिषष्टिर्द्रव्याणां निर्दिष्टा रससङ्गया ॥

त्रिषष्टिः स्यात्तत्सङ्ख्या रसानुरसकल्पनात् ।

रसास्तरतमाभ्यस्ताः सङ्गामतिपतन्ति हि ॥

संयोगाः सप्तपञ्चाशत् कल्पना तु त्रिषष्टिधा ।

रसानां तत्र योग्यत्वात् कल्पिता रसचिन्तकैः ॥

कचिदेको रसः कल्पः संयुक्ताश्च रसाः कचित् ।

दोषौषधादीन् सचिन्त्य भिषजा सिद्धि-

मिच्छता ॥”

परश्चातः प्रवक्ष्यन्ते रसानां षड्विभक्तयः ।

षट्पञ्चभूतप्रभवाः सङ्गताश्च यथा रसाः ॥”

“सौम्याः खल्वापोऽन्तरिक्षप्रभवाः प्रकृति शीता
लवुष्ण अयत्तरसाश्च तास्त्वन्तरिक्षाद्भक्ष्य-
मानाभ्यश्च पञ्च महाभूतगुणसमन्विता
जङ्गमस्यावराणां भूतानां सृष्टीरभिप्रीयन्ति
यासु सृष्टिषु षड्विभक्त्यन्ति रसाः ।

तेषां षष्ठां रसानां सोमगुणातिरेकात्तुधुरो

रसः पृथिव्यभिभूयिष्ठत्वादम्बः सलिलाभि-

भूयिष्ठत्वालवणो वायुमभिभूयिष्ठत्वात् कटुको

वायुकाशातिरेकात्तिक्तः पवनपृथिव्यातिरेकात्

कषायः । एवमेषां रसानां षट्त्वसुत्पन्नम् ॥”

इति च चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

तथाच ।

“दोषाणां पञ्चदशधा प्रसरोऽभिहितस्तु यः ।

त्रिषष्ट्या रसभेदानां तत्प्रयोजनमुच्यते ॥

अविदग्धा विदग्धाश्च भिद्यन्ते ते त्रिषष्टिधा ।

रसभेदत्रिषष्टिस्तु वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत् ॥

एकैकेनानुगमनं भागशो यद्दहीरितम् ।

दोषाणां तत्र मतिमान् त्रिषष्टिन् प्रयोजयेत् ॥

यथाक्रमं प्रवृत्तानां द्विकेषु मधुरो रसः ।

पञ्चानुक्रमते योगान्तरश्चतुर एव च ॥

चीञ्चानुगच्छति रसो लवणः कटुको द्वयम् ।

तिक्तः कषायमन्वेति ते द्विका दश पञ्च च ॥

तद्यथा । मधुरान्मः । मधुरलवणः । मधुर-

तिक्तः । मधुरकटुकः । मधुरकषायः । एते

पञ्चानुक्रान्ता मधुरेण ॥ अम्बलवणः । अम्ब-

रसः

कटुकः । अम्बलतिक्तः । अम्बलकषायः । एते

चत्वारोऽनुक्रान्ता अम्बेन ॥ लवणकटुकः ।

लवणतिक्तः । लवणकषायः । एते त्रयोऽनु-

क्रान्ता लवणेन ॥ कटुतिक्तः । कटुकषायः ।

द्वावेतावनुक्रान्तौ कटुकेन ॥ तिक्तकषाय एक

एवानुक्रान्तस्तिक्तेन । एते पञ्चदशदिकसंयोगा

याख्यातास्तिकं वक्ष्यामः ॥

आदौ प्रयुज्यमानस्तु मधुरो दश गच्छति ।

षडम्बो लवणस्तस्मादम्बेनैकं रसः कटुः ॥

मधुरान्मलवणः । मधुरान्मकटुकः । मधुरान्म-

तिक्तः । मधुरान्मकषायः । मधुरलवणकटुकः ।

मधुरलवणतिक्तः । मधुरलवणकषायः । मधुर-

कटुकतिक्तः । मधुरकटुकषायः । मधुरतिक्त-

कषायः । एवमेषां त्रिकसंयोगानां दशानामादौ

मधुरः प्रयुज्यते । अम्बलवणकटुकः । अम्ब-

लवणतिक्तः । अम्बलवणकषायः । अम्बकटु-

कषायः । अम्बकटुतिक्तः । अम्बतिक्तकषायः ।

एवमेषां षष्णामादावम्बः प्रयुज्यते । लवणकटु-

तिक्तः । लवणकटुकषायः । लवणतिक्तकषायः ।

एवमेषां त्रयाणामादौ लवणः प्रयुज्यते ॥ कटु-

तिक्तकषायः । एवमेकस्यादौ कटुकः प्रयुज्यते ॥

एवमेति त्रिकसंयोगविंशतिर्याख्याताः ॥ चतु-

ष्कान् वक्ष्यामः ।

चतुष्करसंयोगात्तुधुरो दश गच्छति ।

चतुरोऽम्बस्तु गच्छेच्च लवणस्त्वैकमेव तु ॥

मधुरान्मलवणकटुकः । मधुरान्मलवणतिक्तः ।

मधुरान्मलवणकषायः । मधुरान्मकटुकतिक्तः ।

मधुरान्मकटुककषायः । मधुरलवणतिक्तकटुकः ।

मधुरलवणतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्तः ।

मधुरलवणकटुकषायः । मधुरलवणतिक्तकषायः ।

एवमेषां दशानामादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥

अम्बलवणकटुकतिक्तः । अम्बलवणकटुकषायः ।

अम्बलवणतिक्तकषायः । अम्बकटुतिक्तकषायः ।

एवमेषां चतुर्णामम्बः ॥ लवणकटुतिक्तकषायः ।

एवमेकस्यादौ लवणः । एवमेते चतुष्करसंयोगाः

पञ्चदशकीर्तिताः ॥ पञ्चकान् वक्ष्यामः ।

पञ्चकान् पञ्चमधुर एकमम्बस्तु गच्छति ।

मधुरान्मलवणकटुतिक्तः । मधुरान्मलवणकटु-

कषायः । मधुरान्मलवणतिक्तकषायः । मधु-

रान्मकटुतिक्तकषायः । मधुरलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेषां पञ्चानां पञ्चकरसंयोगाना-

मादौ मधुरः प्रयुज्यते ॥ अम्बलवणकटुतिक्त-

कषायः । एवमेकस्यादावम्बः प्रयुज्यते ।

एवमेते षट्पञ्चकसंयोगा याख्याताः ॥ षट्कमेकं

वक्ष्यामः । एकस्तुषट्कसंयोगः मधुरान्मलवण-

कटुकतिक्तकषायः । एवमयमेकषट्कसंयोगः ॥

एकैकश्च षड्रसा भवन्ति । मधुरोऽम्बो लवणः

कटुकस्तिक्तः कषाय इति । भवति चात्र ।

एषा त्रिषष्टिर्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः ।

दोषभेदे त्रिषष्टिस्तु प्रयोक्तव्या विचक्षयैः ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे सुश्रुतेन त्रिषष्टिर्मेऽध्याय उक्तः ॥

“रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्र-

रसः

रसः

रसः

सुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकता यथा रसायत्त
आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशा-
चोपदिश्यन्ते हि रसाः । यथा मधुराम्लवणा
वातं श्रमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन ह्यनुमीयते
द्रव्यं यथा मधुरमिति । अथिवचनाच्च ऋषि-
वचनं वेदो यथा किञ्चिद्विद्यार्थं मधुरमा-
हरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञाः ।
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्याये ॥
यथा च, वाग्भटे १० अध्याये ।

“क्षाम्भोऽग्निः क्षाम्भुतेजः खवायुमानिल-
गोऽनिलैः ।

दयोऽन्तैः क्रमाद्भूतेर्मधुरादिरसोद्भवः ॥
तेषां विद्यादसं खादुं यो वक्त्रमनुलिम्पति ।
आखाद्य मानो देहस्य जादनोऽत्र प्रसादनः ॥
प्रियः पिपिलिकादीनां अम्बः चालयते सुखम् ।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभुवनिकोचनः ॥
लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ।
तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च ।
उद्देजयति जिह्वाग्रं कुर्वन्निमिचिमां कटुः ॥
सावयत्यग्निनासास्यं कपोलौ दहतीव च ।
कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतो विषन्वकृत् ॥
रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः ।
आजम्बसात्प्रातः कुरुते धातूनां प्रबलं बलम् ॥
बालतृड्घ्ननक्षीगणधर्कश्रेष्ठियौजसम् ।
प्रशस्तो बृंहणः कण्ठाः स्तम्भसन्धानकटुगुरुः ॥
आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः ।
कुरुतेऽत्युपयोगेन सम्भेदः कफजान् गदान् ॥
स्थौल्याग्निसादसव्यासमेहगण्डाब्जदादिकान् ॥
अम्बोऽभिदीप्तिवत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः ।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदो लघुः ॥
करोति कफपित्तासं स्रष्टवातानुलीमनम् ।
सोऽत्यन्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम् ॥
कण्डूपाण्डुत्ववीर्यशोकाविस्फोटहृज्वरान् ॥
लवणः स्तम्भसंघातबन्धविघ्नापनोऽग्निहृत् ।
स्नेहनः स्नेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेदभेदकृत् ॥
सोऽतिशुक्लोऽसपवनं खलति पलितं बलम् ।
हृत्कुष्ठविषवीर्यपानं जनयेत् क्षययेद्बलम् ॥
तिक्तः स्वयंसरोचिष्णुररुचिं क्षमिहृत्विषम् ।
क्रूरशूर्काज्वरोत्क्षेपदाहपित्तकफान् जयेत् ॥
क्लेदमेदो वसामज्जशक्नुचोपशौषणः ।
लघुर्मध्यो हिमो रूक्षः स्तम्भकण्ठविशोधनः ॥
धातुस्रयानिलयाक्षीनतियोगात् करोति सः ॥
कटुर्गलामयोर्दहकुष्ठालसकशोफजित् ।
ब्रणवसादनस्नेह भेदः क्लेदोपशौषणः ॥
क्लिनन्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः ।
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रवल्लभम् ॥
शूर्कांमाकुक्षनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु यथाम् ।
कषायः पित्तकफहा गुरुरसविशोधनः ।
पीडनो रोपणः शीलः क्लेदमेदोविशोधनः ॥
आमसंस्तम्भनो ग्राही रूक्षोऽतिलक्ष्प्रसादनः ।
करोति शीलितः सोऽतिविद्यमानान्द्रजः ॥
हृत्कार्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान् ॥

वृत्तहेमगुडाचोऽमोचचोचपक्षकम् ।
अभीरुवीरापनसराजादनवलाचयम् ॥
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ ।
मधूकं मधुकं विन्वी विहारी श्रावणीयुगम् ॥
चौरशुक्ता तुगाचौरी चौरिण्यौ काश्मरी सहे ।
चौरेचुगोचुरचौद्राक्षादिर्मधुरो गणः ॥
अम्बो धात्रीफलास्त्रीकामातुलुङ्गाम्बुवतसम् ।
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि ।
आम्बुमाम्बुतकं भयं कपित्थं करमर्दकम् ॥
वरं सौवर्चलं कण्ठं विडं साम्बुद्रमौद्गिदम् ॥
रोमकं पांसुजं शीसं चारस लवणो गणः ।
तिक्तः पटोली त्रायन्ती बालकोशीरचन्द-
नम् ॥

भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम् ॥
नक्तमालहिरजनीमुस्तम्बार्वाटरूषकम् ।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडचौधन्वयासकम् ।
पञ्चमूलं महद्वायुगौ विशालातिविषा वचा ॥
कटुको हिङ्गुमरिचकमिलित्यक्षकोलकम् ।
कुठैराद्या हरितकाः पित्तं सूत्रमरुत्करम् ॥
वगैः कषायः पथ्याचं शिरीषः खदिरौ मधु ।
कदम्बोद्भुवरं सुक्ताप्रबालाञ्जनगैरिकम् ।
बालं कपित्थं खर्जूरं विसपङ्गोत्पलादि च ॥
मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवाटते ।
सुहादुगोधूमतः चौद्राक्षिताया जाङ्गला-
मिधात् ॥

प्रायोऽम्बं पित्तजननं दाडिमामलकादते ।
अपथ्यं लवणं प्रायश्चल्युद्योऽन्यत्र सैन्धवात् ॥
तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम् ।
हृतेऽमृतापटोलीस्यां शुष्ठीकृष्णारसनतः ॥
कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयान्ते ॥
रसां कटुलवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम् ।
तिक्तः कषायो मधुरस्तददेव च शीतलः ॥
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा ॥
पङ्क्तमधुराः स्निग्धाः सृष्टविष्मृजमारुता ॥
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः ॥
लघुरम्बः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः ।
संयोगाः सप्रपञ्चाशक्तल्पना तु त्रिविधाः ॥
रसानां यौगिकत्वेन यथाशूलं विभज्यत ॥
एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके ।
त्रिके खादुर्दशान्नः षट् चीन् पटुस्तित्त एक-
कम् ॥

चतुष्केषु दश खादुश्चतुरोऽम्बः पटुः स्रक्तत् ।
पञ्चकेष्वेकमेवान्बो मधुरः पञ्च सेवते ।
द्रव्यमेकं षड्खादमसंयुक्ताश्च षड्भाः ॥

षट्पञ्चकाः षट् च पृथगरसाः स्यु-
श्चतुर्दिकौ पञ्चदशप्रकारौ ।
भेदास्त्रिकाविंशतिरेकमेकं
द्रव्यं षड्खादमिति त्रिविष्टिः ॥
ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनया च ।
सम्भवन्ति गणनां समतीता ।
दोषभेदजवशादुपयोज्याः ॥”

अथ षडसगुणाः ।

“मधुरः प्रीणनो बल्यो बृंहणोऽनिलपित्तहा ।
रसायणो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकटुवर्णहा रुच्यः कण्ठोदावर्तनाशकः ।
अम्बो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वद्विवर्द्धनः ॥
वातहा रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो रक्तमांसदः ।
क्लेदनस्तपणः पक्ता लघुयापी कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्लकरोऽगुरुः ॥
कटुर्जिह्वास्यानासाक्षिरोचनो रुचिराङ्गकृत् ।
उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्डूकमिश्रकफापहः ॥
लघुः शोषो पित्तिकरः श्लेष्माकर्षणकः पटुः ।
तिक्तः पित्तकफहृदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥
दीपनः पाचनो रूक्षः कण्डूकमिहरो लघुः ।
कषायः शोषकः स्तम्भी ब्रणग्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रूक्षः शीतो लघुस्तथा ।
शीतलः पित्तहा बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥
उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्महरो लघुः ।
शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः ॥
तयोरम्बं कटुष्णश्च यच्चोष्णं कटुकं तयोः ।
कटुतिक्तकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः ॥
अम्बोष्णं पथ्यते खादु मधुरं लवणं तथा ।
कटुर्बिपाके शुक्रघ्नो बद्धविड्वातलो लघुः ॥
खादुर्गुरुः सृष्टमलो विपाके कफशुक्लः ।
पाकेऽम्बः सृष्टविष्मृजपित्तलक्ष्णकृष्णलघुः ॥”
गारुडे ॥

“कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति समीरणम् ।
कटुलवणाः पित्तं खादुलवणाः कफम् ॥
अतएव विपर्यस्ताः समायेषां प्रयोजिताः ।
चक्षुष्यो मधुरो ज्ञेयो रसो धातुविवर्द्धनः ॥
स्थौल्यालस्यविषघ्नश्च कटुदीपन पाचनः ॥”
इत्याह्वितत्वम् ॥)

न्यायमते तु ।

“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यत्वादि च पूर्ववत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“रसस्त्विति । सहकारीति रासनज्ञाने रस-
कारणमित्यर्थः । पूर्ववदिति जलपरमाणो रसो
नित्यः अन्यः सर्वोऽपि रसोऽनित्य इत्यर्थः ।”
इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ * ॥ शरीरस्थधातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । रसिका २ खेदमाता ३
वपुःश्रवः ४ चर्माम्बः ५ चर्मसारः ६ रक्त-
सारः ७ असमाहृता ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
आहारसम्भवः ९ तेजःसम्भवः १० अग्नि-
सम्भवः ११ षड्रसासवः १२ आत्रेयः १३
अष्टकरः १४ धातुघनः १५ मूलमहापरः १६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
“यत् पार्थो रसधातुर्यस्ततोऽभवदयं रसः ।
सदैव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृतः ॥”
तस्य स्वरूपमाह ।
“सम्यक्पक्वस्य भुक्तस्य सारो निगदितो रसः ।
स तु द्रवः सितः शीतः खादुः स्निग्धश्चलो भवेत् ॥

रसः

सारः । यथा, गुडमधूकपुष्पवकुलत्वग्दरी-
मूलादिभ्यः सारी मदिरा । तस्य स्थानमाह ।
“सर्वदेहचरस्यापि रसस्य हृदयं स्थलम् ।
समनमरुता पूर्वं यदयं हृदये धृतः ॥”
तस्य कर्माण्याह ।

“आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः ।
पुष्पाति तदनु स्वीयेयाप्नोति च तनुं गुणैः ॥”
गुणैः शीतस्निग्धपोषकत्वैः ।
“मन्दवह्निविदग्धस्तु कटुर्वान्मो भवेद्रसः ।
स कुर्वाद्बहुलान् रोगान् विषकृत्यं करोत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तत्र पाञ्चभौतिकस्य चतुर्विधस्य
षड्रसस्य द्विविधवैयर्थ्याद्विधवैयर्थ्यस्य वानेक-
गुणस्योपयुक्तस्याहारस्य सम्यक् परिणतस्य
यस्तेजोभूतः सारः परमसूक्ष्मः स रस इत्युच्यते ।
तस्य च हृदयं स्थानं स हृदयाच्चतुर्विंशतिं
धमनीरनुप्रविश्योर्द्धगा दश दश चाधोगामिनी-
श्चतस्रस्तिर्यगाः कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति
वर्धयति धारयति यापयति जीवयति चाट्ट-
हेतुकेन कर्मणा । तस्य शरीरमनुधावतोऽनु-
मानाद् गतिरुपलक्षयितव्या चयट्टद्विवैकतैः ।
तस्मिन् सर्वशरीरावयवदोषधातुमलाशयानु-
सारिणि रसे जिज्ञासा किमयं सौम्यस्तेजस
इति । अत्रोच्यते स खलु द्रवानुसारी स्नेहन-
जीवनतर्पणधारणादिभिर्विशेषैः सौम्य इत्यव-
गम्यते ॥” इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशे-
ऽध्याये ॥ * ॥)

शृङ्गारादिदशविधस्यायी भावः । शृङ्गारादयो-
ऽष्टौ रसशब्दवाच्याः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते
रसाः रसत् कत्वास्वादे षन् । तथा हि ।
विभावेरनुभावेऽथ यत्तो वा यमिचारिभिः ।
आस्वाद्यत्वात् प्रधानत्वात् स्थायी भावो रसो
मेवेदिति ॥

रत्युत्साहशोक-विस्मयहासभयजुगुप्साक्रोधाः
क्रमादेते स्युः स्थायिनः । यदुक्तम् ।
“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः क्रमादमी ॥
समये यः समुद्भूतः स्थान्ते यश्चावतिष्ठते ।
भावः स्थायी स विज्ञेयो यमिचारी ततोऽन्यथा ।
निर्वेदम्लानिप्रकाया यमिचारिण ईरिताः ॥”
स्थायिनः कारणं विभावः स चावलम्बनोद्दीप-
नत्वेन द्विविधः । यथा रतेरवलम्बनकारणं पुंसो
युवती युवत्याश्च पुमान् । उद्दीपनकारणं सक्-
चन्दनादि । एवं सर्वत्रोद्नेयम् । रतिप्रमोदा-
त्मको भावः स च युवभिरुत्पादितः शृङ्गारः ।
यदाह ।

“पुंसःस्त्रियां स्त्रियाःपुंसि संयोगं प्रति या सृष्टा ।
स शृङ्गार इति ख्यातो रतिक्रीडादिकारणम् ॥
दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षोत्साहकारी रसो
वीरः । शोकस्याविभावः करुणः । असम्भावित-
मर्थान्तरौच्यगमनादिजोऽभुतः । कौतुकोद्भवो
हासः । क्रुध्यद्राक्षसादिभयजन्यो भयानकः ।

रसः

दृष्टाकरपूयरसादिजो वीभत्सः । सर्वाभि-
भाविता रौद्रः । यथा, रावणचरितादि ।
श्रान्तोऽपि रसोऽस्ति ।
“शृङ्गारवीरवीभत्सरौद्रहास्यभयानकाः ।
करुणाद्भुतश्रान्ताश्च नव नात्या रसाः स्मृताः ॥”
इति रत्नकोषः ॥

एवं वत्सलोऽपि रसोऽस्ति ।
“शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
वीभत्सरौद्रौ वात्सल्यं श्रान्तश्चेति रसा दश ॥”
इति नामनिधानम् ॥

वत्सलः पुत्रादिस्नेहात् स्वारतिभेद एव ।
श्रान्तस्त्वलौकिकत्वान्नोक्तः । इति सुकुटः ॥
चण्ड्यात् श्रान्तवत्सलावपि संगृहीताविति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि
च । तत्र शृङ्गारादिसर्वरसकदम्बसूक्तिर्भगवान्
तत्तदभिप्रायानुसारेण बभौ न साकल्येन सर्व-
धामित्याह । मल्लानामिति । मल्लादीनां
दशानां द्रष्टृणां अश्रन्यादिरूपेण दशधा
विदितः सन् सायजो रङ्गं गतः इत्यन्वयः ।
मल्लादिषु अभिधत्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन
निबध्यन्ते ।

“रौद्रोऽभुतश्च शृङ्गारो हास्यवीरौ दया
तथा ।

भयानकश्च वीभत्सः श्रान्तः सप्रेमभक्तिकः ॥”
अविदुषां विराट् विकलः अपर्याप्तो जड इति
यावत् । अनेन वीभत्स उक्तः । विकलत्वञ्च क
वञ्चसारसर्वाङ्गावित्यादिना वक्ष्यति । इति
श्रीमद्भागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १५ श्लोक-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ (तथा च ।

“रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्राप्यनुभूयते ॥
तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ।
तस्मादद्भुतमेवाह कर्तो नारायणो रसम् ॥”
इति साहित्यदर्पणे धर्मदत्तः ॥

रसः कथ्यते ।
“विभावेनानुभावेन यत्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्यादिः स्थायी भावः सचेतसाम् ॥”
अस्य स्वरूपकथनगर्भं आस्वादप्रकारः कथ्यते ।
“सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः ।
वेदान्तरस्यार्श्वान्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः ॥
लोकोत्तरचमत्कारप्राणः कैश्चित् प्रमादभिः ।
स्वाकारवदभिन्नत्वे नायमास्वाद्यते रसः ।
रजस्तमोभ्यामसृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥”
इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः ॥ ३ ॥

“शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चैत्यौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥”
शृङ्गारस्य यथा,—
“शृङ्गं हि मन्मथोद्देस्तदागमनहेतुकः ।
उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इत्यते ॥
परोऽपि वर्जयित्वा तु वैश्याच्चानुरागिणीम् ।
आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणादाश्च नायकाः ॥
चन्द्रचन्दनरोलम्बनतादुद्दीपनं मतम् ।
भूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥

रसः

त्वक्कौग्रमरणालस्यजुगुप्सा यमिचारिणः ।
स्थायी भावो रतिः श्यामवर्णोऽयं विष्णुदेवतः ॥”
यथा,—
“श्रूयं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चि-
च्छनेः

निद्रायाजसुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पलु-
स्मंस्वम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्ड-
स्थलों
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं
चुम्बिता ॥”

हास्यस्य ।
“विकृताकारवाग्देशचेष्टादेः कुहकाद्भवेत् ।
हासो हास्यस्यायिभावः श्वेतः प्रमथदेवतः ॥
विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेन्नरः ।
तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम् ॥
अनुभावोऽस्ति सङ्कोचवचनस्मेरतादयः ।
निद्रालस्यावहित्याद्या अत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसिता-
वहसिते च ।

नोचानामपहसितं तथातिहसितञ्च षड्भेदाः ॥
इषद्विकासिनयनं स्मितं स्यात् सान्दिताग्रम् ।
किञ्चिद्विस्मयिजं तत्र हसितं कथितं बुधैः ॥
मधुरस्वरं विहसितं सांसृष्टः कम्पनमव-
हसितम् ।

अपहसितं सासाक्षं विक्षिप्ताङ्गं भवत्यति-
हसितम् ॥”

यथा,—
“आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वैश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृथतेः पवित्रे ।
तारस्वरं प्रथितधूलकमदात् प्रहारं
हाहा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्म्मा ॥”
करुणस्य ।

“इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरैः कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदेवतः ॥
श्लोकोऽत्र स्थायिभावः स्थाच्छोच्यमालम्बनं
मतम् ॥

तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः ।
अनुभावा द्वैविनन्दा भूपातक्रन्दनादयः ॥
वैवर्ण्योच्छासनिश्वासस्तम्भप्रलपनानि च ।
निर्वेदमोहापस्मारयाधिम्लानिस्तृप्तिश्रमाः ॥
विषादजडतोन्मादचिन्ताया यमिचारिणः ॥”
यथा,—

“विपिने क जटानिवन्धनं
तव चेदं क मनोहरं वपुः ।
अनयोर्घटनाविधेः स्फुटं
ननु खड्गेन शिरीषकर्तनम् ॥”
रौद्रस्य ।
“रौद्रः क्रोधः स्थायिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आलम्बनमरिस्तत्र लक्ष्योद्दीपनं मतम् ॥
सुष्ठिप्रहारपतनविकृतच्छेदावदारणेऽप्येव ।
संयामसंभ्रमादौरस्योद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

रसः

भूविभङ्गोष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनम् ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्तरेयानि च ॥
अनुभावास्तथाक्षेपकूरसन्दर्शनादयः ।
उग्रतावेगरोमाश्च खेदेवपथवो मदः ॥
मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्वाभिचारिणः ॥”
यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरु पातकं
मनुजपशुभिर्निर्मम्यादैर्भवद्भिर्दुदायुधैः ।
नरकरिपुना सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमहदुर्मोमांसैः करोमि दिशां
वलिम् ॥”

वीरस्य ।

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्तायिभावकः
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥
आलम्बनविभावाश्च विजेतयादयो मताः ।
विजेतयादिच्छेदादास्तत्रोद्दीपनरूपिणः ॥
अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः ।
सञ्चारिणस्तु वृत्तिमतिगर्वस्तु तितर्करोमाश्चाः ॥
स च दानधर्मयुद्धेदयया च समन्वितश्चतुर्धा
स्यात् ॥”

यथा,—

“क्षुद्राः सन्नासमेते विजहित हरयः ! क्षुद्र-
शक्रभङ्गुम्भा
युग्महेहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्प-
तन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि नहि रुषां नन्वहं
मेघनादः
किञ्चिद् भूभङ्गलीलानियमितजलधिं राम-
मन्वेषयामि ॥”

भयानकस्य ।

“भयानको भयस्यायिभावः कालाधिदेवतः ।
स्त्रीवीचप्रकृतिः क्षणो मतस्तत्त्वविशारदैः ॥
यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरा तस्य तदोद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यगद्गदस्वरभाषणम् ।
पुलकखेदरोमाश्चकम्पदिकप्रेक्षणादयः ॥
जुगुप्सावेगसम्भोहसन्नासम्भानिदीनताः ।
शङ्कापसारसम्भ्रान्तिमल्लयादा यभि-
चारिणः ॥”

यथा,—

“अरीवाभङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने
दत्तदृष्टिः
पञ्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्गुयसा पूर्व-
कायम् ।
शय्यैरर्द्धावलीढैः अमवितृतमुखभंसिभिः
कीर्णवर्मा
पश्योदग्रपुतलाद्वियति बहुतरं स्लोकमुर्व्यां
प्रयाति ॥”

वीभत्सस्य ।

“जुगुप्सा स्थायिभावस्तु वीभत्सः कथ्यते रसः ।
नीलवर्णी महाकालदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्तालम्बनं मतम् ।

रसः

तत्रैव कृमिपातादिरुद्दीपनमुदाहृतम् ॥
निष्ठीवनास्यवलननेत्रसङ्कोचनादयः ।
अनुभावास्तत्र मतास्तत्र स्युर्वाभिचारिणः ॥
मोहोऽपस्मार आवेगो याधिश्च मरणादयः ॥”
यथा,—

“उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिं प्रथममथ पृथुत्सेध-
भूयांसि मांसा-
न्यंशस्त्रिक् पृष्ठपिण्डादवयवमुलभान्युग्रपूतीनि
जग्धुः ।
अन्तःपथ्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः
करङ्का-
दङ्कस्यादस्थिसंस्थं स्पष्टुगतमपि क्रयमथ-
ग्रमन्ति ॥”

अद्भुतस्य ।

“अद्भुतो विस्मयस्यायिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥
गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः ।
स्तम्भः खेदोऽयं रोमाश्चगद्गदस्वरसंभ्रमाः ॥
तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः ।
वितर्कावेगसम्भ्रान्तिहर्षाद्या यभिचारिणः ॥”
यथा,

“चित्रं महानेष वतावतारः
क कातिरेषाभिनवेव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः
काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः ॥”

शान्तस्य ।

“निर्वेदस्यायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो
रसः ॥”

तथा च ।

“शान्तः शमस्यायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।
कुन्देन्द्रमुन्दरच्छायः श्रीनारायणदेवतः ॥
अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या ।
परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥
पुण्याश्रमहरिचैत्रतीर्थरम्यवनादयः ।
महापुरुषसङ्गादास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥
रोमाश्चाद्याश्चानुभावास्तथास्युर्वाभिचारिणः ।
निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥”

यथा,—

“अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोहे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
हणे वा स्त्रेणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिवशिवशिवेति प्रक्षपतः ॥”
इति काव्यप्रकाशसाहित्यदर्पणे ॥ विशेषविस्तृ-
तिस्तु साहित्यदर्पणे तृतीयपरिच्छेदे द्रष्टव्या ॥
तन्त्रशास्त्रेऽपि साधकानामुपासनासौकर्यार्थं
रसास्वादः रसप्रकारश्च कथ्यते । यथा,—
भैरव उवाच ।

“क्रियाकाण्डप्रकथने तन्त्रं बहुतरं भवेत् ।
किञ्चिन्नक्षत्रमेतेषां संक्षेपात् कथयामि ते ॥
काव्यशास्त्रे नव रसा योगे चाष्टौ रसाः स्मृताः ॥
अष्टादशप्रकारा हि विद्यायाः परिकीर्तिताः ।
भक्तियोगे नव रसा ऋतवो विषये स्मृताः ॥

रसः

रश्ममादा रसा देवि ! पञ्चपञ्चाशतः स्मृताः ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्ववावहिता प्रिये ॥
शृङ्गारवीरकरुणह्रास्योद्भुतभयानकाः ।
वीभत्सः शान्तको रौद्रो नवधा काव्यशास्त्रके ॥
यमश्च नियमश्चैव आसनं प्राणसंयमः ।
प्रत्याहारो धारणा च ध्यानं समाधिरष्टधा ॥
योगशास्त्रे महादेवि कथिता विस्तरात् प्रिये ॥
कुन्दः पादौ च वेदस्य सुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
शिवा घ्राणं महेशानि ! हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते ॥
ज्योतिषं देवि तन्त्रं निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरेः ॥
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ।
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ॥
अर्थशास्त्रसमायुक्ता विद्याष्टादशधा रसाः ।
मननं कीर्तनं ध्यानं स्मरणं पादसेवनम् ॥
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मसमर्पणम् ।
इत्थं देवि नव रसा भक्तियोगे प्रकीर्तिताः ॥
सङ्गन्धवनिताश्रयावस्थालङ्करणानि च ।
कथिताः परमेशानि विषये ऋतवो रसाः ॥
खाद्याः पञ्चरसा गौडी माध्वीक्षुफलशस्यकाः ।
एतेषु रसभावज्ञा ये ते वै रसिकाः स्मृताः ॥
कृत्यविधिर्जपविधिर्नयप्रोधनिको विधिः ।
वाह्यमानसिकी पूजा विधिश्च परमेश्वरि ! ॥
पुरश्चर्याविधिर्देवि ! कर्मकाण्डानि पञ्चधा ।
त्रिधा कृत्य विधिर्देवि ! प्रातः सायं दिनन्तथा ॥
अनुभूय रसान् सर्वान् क्रियाकाण्डं विधाय च ।
साधकः स्थिरचित्तेन कुर्यात् पूर्णमभिषेचनम् ॥”
इति वामकेश्वरतन्त्रे त्रयःपञ्चाशत् पटलः ॥
देवुवाच ।

“मन्त्रप्रकथनं नाथ ! देव प्रकथनं कथम् ।
तत्तद्रसानां वचनेष्विदं मोहयसीव मे ॥
साम्प्रतं संशयच्छेदकारणं ब्रूहि मे प्रभो ! ॥
आश्चर्याख्यानमेवं हि श्रवणात् कौतुकं महत् ॥
भैरव उवाच ।

तन्त्रोक्तं वेदवाक्यञ्च सर्वज्ञानस्य कारणम् ।
भेदं रसानां वक्ष्यामि शृणुष्ववावहिता सती ॥
शृङ्गारो वीरतो ज्येष्ठस्त्रिंशे करुणादयः ।
शृङ्गारादिष्टनादिश्च अपि शृङ्गारतो भवेत् ॥
शृङ्गारस्तु यदा देवो परमार्थकसूचकः ।
तदैव परमा शान्ती रुद्रत्वं संप्रपद्यते ॥
तेषां प्रकरणार्थेन शृणु प्राणाधिके ! मयि ।
पादं विना शरीरस्य न गतिर्विद्यते प्रिये ! ॥
कुन्दसा वेदमार्गे तु प्रविशेन्न कदाचन ॥
अलङ्कारं विनाच्छन्दो न शोभेत प्रियंवदे ॥
चक्षुः परोक्षभेदः स्यात् ज्योतिःशास्त्रं तथैव च ।
चन्द्रसूर्यस्य ग्रहणात् ज्योतिः प्रत्यक्षतामियात् ॥
वेदशाखा निरुक्तं स्यात् शाखाभिर्ब्रह्म जायते ।
गानकार्थं श्रूयमाणे भक्तिर्भवति ब्रह्मणि ॥
तदैव गानकृत्यञ्च सुखनासिकयोर्भवेत् ।
गानं विना न वृत्त्यं स्यात् वृत्त्यं गानेन जायते ॥
शिवाशास्त्रं नाटकादि शब्दव्याकरणं स्मृतम् ।
अविनाभावसम्भवात्तद्वयोरेव शुचिस्मृते ॥

रसः

वेदाः षडङ्गसहिताः ब्रह्मसाख्यानतत्पराः ।
 न्यायेन साङ्गं मौमांसा ब्रह्म निर्णयते ध्रुवम् ॥
 ब्रह्मज्ञाने तु जीवस्य परमात्मविचारणम् ।
 धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवसायिनिर्हृतः ॥
 पुराणाख्यानं तेनैव जायते सततं प्रिये ! ।
 ब्रह्मानन्दपरो जीव आत्मसंरक्षणोत्सुकः ॥
 आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं च समभ्यसेत् ।
 अनुसन्धानतो देवि पूर्णज्ञानी च साधकः ॥
 मधुनेचुरसेनैव दुग्धादिफलशस्यकैः ।
 गन्धमाल्यादिना देवि ! वस्त्रालङ्कारादिना ॥
 श्रयायां वनितारूपं पूजयेज्जगदस्विकाम् ।
 वनितापूजने देवि ! शृङ्गारो रससाधनम् ॥
 पूजनं कर्मकाण्डेषु पञ्चधा तत्प्रकीर्तितम् ।
 तत्सर्वं साधयेद्दीरो देवी सम्प्राप्तिहेतवे ॥
 पूजने नवधा भक्ती रसोक्तास्य जायते ।
 तदा योगं समभ्यस्य समाधिर्यो भवेद्यतिः ॥
 अतएव महेशानि ! पुरैव कथितं मया ।
 अनुभूय रसान् सर्वान् पञ्चपञ्चाशतः प्रिये ! ॥
 विषये कर्मकाण्डेषु निष्कामी भवति प्रिये ! ।
 निष्कामे फलमाश्न्यते तेन लब्धति देवता ॥
 देही देहं समाश्रित्य न च कर्म परित्यजेत् ।
 दिव्यां क्रियां समाप्येवं देवीयात्रादिकर्मणा ॥
 पूर्णज्ञानरसानन्दात् जीवन्मुक्तो भवेद्भुवम् ॥
 इति वामकेश्वरतन्त्रे चतुःपञ्चाशत् पटलः ॥
 रसस्य परब्रह्मस्वरूपत्वमप्युक्तम् । यथा,—
 “रसो वै सः ।” इति श्रुतिः ॥ सन्ध्यामन्त्रेऽपि ।
 “आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्म ॥” अत्र ब्राह्मण-
 सर्वस्वे हलायुधः ॥ “स एव ब्रह्मरूपो भर्गो रसः
 लण्वृक्षौषधादिषु स्थावरेषु च स एव रस-
 रूपेण वसतीत्यर्थः । तथा च योगियात्र-
 वल्काः ।
 “वृक्षौषधिलगानाश्च रसरूपेण तिष्ठति ॥”
 श्रीमद्भगवद्गीतायामपि ।
 “रसोऽहमप्सु कौन्तेय इति ॥”
 विषम् । (यथा, सुन्दाराजसे २ अङ्के ।
 “ये मन्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तेरेव ते
 घातिताः ॥”)
 वीर्यम् । गुणः । रागः । (यथा,—
 “कविता कीमलवनिता
 रसयति रसिकं रसेन मिलिता ।
 सा यदि दुर्जनहस्ते
 पतिता प्रतिपदभग्ना संश्रयमग्ना ॥”
 इत्युद्धटः ॥)
 इवः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ गन्धरसः ।
 (तत्पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो वोलो रसो
 रसः ॥”)
 जलम् । (यथा, रघौ । १ । १८ ।
 “प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो वलिसम्यहीत् ।
 सहस्रगुणसुतस्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥”)
 पारदः । इति मेदिनी ॥ (“तत्र रसप्राधान्य-
 माह ।

रसक

अल्पमात्रोपयोगित्वादरुचेरप्रसङ्गतः ।
 क्षिप्रमारोग्यदायित्वादौषधेभ्योऽधिको रसः ॥
 साध्येषु भेषजं सर्वमीरितं तत्त्ववेदिना ।
 असाध्येष्वपि दातव्यो रसोऽतः श्रेष्ठ उच्यते ॥
 हतो हन्ति जरायाधिं मूर्च्छितो व्याधिघातकः ।
 वङ्गः खेचरतां धत्ते कोऽन्यः सूतात् कृपाकरः ॥”
 अथ रसपर्यायमाह ।
 “रसेन्द्रः पारदः सूतः सूतराजश्च सूतकः ।
 शिवतेजो रसः सप्त नामान्येवं रसस्य तु ॥”
 मतान्तरम् ।
 “शिववीजं रसः सूतः पारदश्च रसेन्द्रकः ।
 एतानि रसनामानि तथान्यानि यथा शिवे ॥”
 यथा शिवे इत्यनेन शिवपर्यायाणामपि रस-
 वाचकत्वम् ॥ * ॥ अथ रसलक्षणम् ।
 “अन्तः सुनीलो वहिरुज्ज्वलो यो
 मध्याह्नस्यप्रतिमप्रकाशः ।
 शुक्लोऽथ धूम्रः परिपाण्डरश्च
 चित्रो न योऽप्यो रसकर्मसिद्धौ ॥
 नागो वङ्गो मलो वह्निश्चाक्षयश्च विषं गिरिः ।
 असह्याग्निर्महादोषा निसर्गाः पारदे स्थिताः ॥
 ब्रह्मं कुष्ठं तथा जाचं दाहं वीर्यस्य नाशनम् ।
 मरणं जडतां स्फोटं कुर्वन्त्येते क्रमादृग्णाम् ॥
 तस्माद्रसस्य संशुद्धिं विदध्याद्विषजां वरः ।
 शुद्धोऽयममृतं साक्षाद्दोषयुक्तो रसो विषम् ॥”
 “शतं पञ्चाशतं वापि पञ्चविंशदृशैव च ।
 पञ्चैकं वा पलञ्चैव पलाहं कर्षमेव च ॥
 कर्षाभ्यूनो न कर्षयो रससंस्कार उत्तमः ।
 प्रयोगेषु च सर्वेषु यथालाभं प्रकल्पयेत् ॥
 शुभेऽह्नि विष्णुं परिचिन्त्य कुर्यात्
 सम्यक्कुमारीवटुकार्चनञ्च ।
 सुलोहपाषाणसमुद्भवेऽसिन्
 दृढे च वेदाङ्गुलिगर्भमात्रे ॥
 सुतप्रखल्ये निजमन्त्रयुक्तां
 विधाय रक्षां स्थिरसारबुद्धिः ।
 अनन्यचित्तः शिवभक्तियुक्तः
 समाचरेत् कर्मरसस्य तज्ज्ञः ॥”
 “अघोरेभ्योऽथ घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च ।
 सञ्जतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते रुद्ररूपिभ्यः ॥”
 इति रक्षामन्त्रः ॥
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
 कारे ॥ विस्तृतविवृतिरस्य पारदशब्देऽभिहिता ॥
 शिरालसः । तत्पर्यायो यथा,—
 “कपिनामा कपितैलं कृत्रिमं कपिलखलः ।
 तुरुष्को मुक्तिमुक्तश्च पिण्डातिः सिद्धको रसः ॥”
 हिङ्गुलम् ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं दरदो रसः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 रसकः, पुं, (रस+संज्ञायां कन् ।) निष्काय-
 मांसः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७७ ॥
 रसकपूर्वः, स्त्री, कपूर्वरसः । रसकापूर इति
 भाषा । यथा, “तत्र पारदस्य संचिभं शोधनं
 कर्तव्यम् ।

रसक

शुद्धसूतसमं कुर्यात् प्रत्येकं गैरिकं सुधीः ।
 इष्टिकां खटिकां तद्वत् स्फुटिकां सिन्धुजन्म च ॥
 वल्लीकचारलवणं भाण्डरङ्गकण्टिकां ॥
 सञ्जायतानि संचूर्ण्य वाससा चापि शोधयेत् ॥
 खटिका खड्गी । स्फुटिका फिट्करी । सिन्धु-
 जन्म सैन्धवम् । वल्लीकं तज्जा नट् । वल्लीक
 वरउर । चारलवणं खारीलवणं भाण्डरङ्गक-
 ण्टिका काविसमाटी ।
 एभिश्चूर्णैर्युतं सूतं यावदयामं विमर्दितम् ।
 तच्चूर्णसहितं सूतं स्थालीमध्ये परिचिपेत् ॥
 तस्याः स्थाल्या सुखे स्थालीमपरां धारयेत्
 समाम् ।
 सवस्त्रकुट्टितम्भदा मुद्रयेदुभयोर्मूर्खम् ॥
 संशोष्य मुद्रयेद्भूयो भूयः संशोष्य मुद्रयेत् ।
 सम्यग्विशोष्य मुद्रां तां स्थालीं चुल्ल्यां विधारयेत् ॥
 अयं निरन्तरं दद्याद्वायवदिनचतुष्टयम् ।
 अङ्गारोपरि तदयन्तं रस्तेदयनादहर्निशम् ॥
 शूनैरुद्धारयेद्यन्त्रभूर्हस्थालीगतं रसम् ।
 कपूर्वरत्नं सुविमलं गल्लीयादगुणवत्तरम् ॥
 तं देवकुसुमचन्दनकस्तूरीकुङ्कुमैर्युक्तम् ।
 खादन् हरति फिरङ्गं व्याधिं सोपद्रवं सपदि ॥
 विन्दति वङ्गेर्होमिं पुष्टिं वीर्यं बलं विपुलम् ।
 रमयति रमणीशतकं रसकपूर्वरस्य सेवकः
 सततम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “गैरिकतुरवीखटिकासैन्धवगङ्गं रजं कुडवम् ।
 प्रत्येकं दृढहृष्टामाघायास्योपरि शतं स्थाप्यः ॥
 कुडवमितोऽथ तदूर्ध्वं देया हृष्टीतदास्य पात-
 सुखी ।
 अथ तत्सन्धेर्मुद्रां कृता तदधो हुताशनो
 ज्वालयः ॥
 अर्मेणुषट्कप्रमितैर्दार्ढ्यभिरनुनातिदुर्बलस्थलैः ।
 अयं क्रमेण दद्याद्गुरुदर्शितवर्त्मना द्विनिशम् ॥
 तदनु ततो यन्त्रवरादयुक्त्या कपूर्वरसनिभं सूतम् ।
 आदाय काचकुम्भे निधाय नवसादरं दद्यात् ॥
 संमर्दय चायं काष्ठैरङ्गार्मेणसंमितैः पचेत् घसम् ।
 चुल्लीडमरुकमध्यं वितस्तिचतुराङ्गुलावकाशन्तु ॥
 कर्तव्यं क्रमदहनं तदधः प्रज्वालयेन्मध्यम् ।
 शशिधवलसुपरिलग्नं युक्त्या संगृह्य रक्षयेद्-
 यत्रात् ॥
 वल्लं वल्लाहं वा गुडैर्न जीर्णेन रोगिणे दद्यात् ।
 दुग्धोदनन्तु पथ्यं देयं तस्मै च तात्तुलम् ॥
 हरति समस्तं रोगं कपूर्वरसो नृणाम् ॥
 फिरङ्गकरिकेशरी सकलकुष्ठदावानलो-
 ऽखिलवनविनाशकृत् ब्रह्मजगत्पूर्तिप्रदः ।
 सुवर्णसमवर्णकृत् बलहुताश्रतेजस्करः
 समस्तगदतस्करो रसपतिः स कपूर्वरकः ॥”
 अथान्तरम् ।
 “टङ्कणं मधु लाचाय ऊर्णा गुञ्जायुतो रसः ।
 मर्दयेत् शृङ्गजद्रवैर्हिनेकं आपयेत् पुनः ।
 आतो भस्मवमाप्नोति शुद्धकपूर्वरसनिभः ॥

नवसादरं पारदाचतुर्थीश्रमिति सङ्केतः । गङ्गजं
सान्भरिलोण इति भाषा । शेषं स्पष्टम् ।
इत्याद्युर्वेदप्रकाशः ॥ (तथा च ।

“पिष्टं पांशुपटुं प्रगाढममलं वज्रमुना नैकशः
सूतं धातुगतं खटौकवलितं तत्संपुटे रोधयेत् ॥
अन्तस्तल्लवणस्य तस्य च तले प्रज्वाल्य वह्निं

हृतात्
वस्रं ग्राह्य मयेन्द्रकुन्दधवलं भस्मोपरिस्थं शूनेः ॥
तद्वत्त्वद्वितयं लवङ्गसहितं प्रातः प्रयुक्तं भजेत् ।
ऊर्ध्वं रेचयति द्वियामससक्तं पेयं जलं शीतलम् ॥
एतद्वन्ति च वस्त्रावधि विधं धान्मासिकं

मासिकम् ।
शैलोल्यं गरलं व्यगेन्द्रकुटिलोद्भुतच तात्का-

लिकम् ॥”

इति सुधानिधिरसः ॥ * ॥ रसपूर्वमिति रस-

मञ्जरी कारः । श्वेतभस्म इति चन्द्रिका ॥ इति

वेद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥

रसकेशरं, क्ली, कर्पूरम् । इति हारावली ॥
(कर्पूरशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसगन्धं, क्ली, वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रसगन्धः, पुं, गन्धरसः । यथा,—

“रसगन्धी गन्धरसो गन्धारं मसिवर्द्धनम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रसगन्धकः, पुं, (रसगन्ध + स्वार्थे कन् ।) गन्ध-

रसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गन्धकः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भं, क्ली, रसाञ्जनम् । इत्यमरः ॥ (तत्पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“रसाञ्जनन्तार्थशैलं रसगर्भं च तार्थजम् ॥”)

हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसगर्भः, पुं, (रसं रसस्य दोषावहशक्तिं हन्तीति ।
हन + टक् ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसजं, क्ली, (रसाज्जायते इति । जन् + डः ।)
रक्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रसजः, पुं, (रसाज्जातः । जन् + डः ।) गुडः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ११।१४४।
“अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ॥”)

मद्यकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसजाते, त्रि ।
यथा,—

“रसजं पुरुषं विद्याद्वलं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
अन्नात् पानाच्च मतिमानाचाराच्चाप्यतन्त्रितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्दशोऽध्याये ॥)

रसज्ञा, क्ली, (रसं जानातीति । ज्ञा + कः । टाप् ।)
जिज्ञा । इत्यमरः ॥ (गङ्गा । इति काशीखण्डे ।
२६ । १४६ ॥) रसवेत्तरि, त्रि ॥ (यथा, रघौ ।
२ । ३६ ।

“यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसजः ॥”)

रसज्यः, पुं, (रसेषु ज्येष्ठः ।) मधुररसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ शृङ्गाररसश्च ॥
रसतेजः, [स्] क्ली, (रसात् रसजन्यं वा तेजो
अस्य ।) रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

रसदालिका, क्ली, (रसं दालयति इति । दल +
णिच् + क्त्वाल् । टाप् अत इत्वम् ।) पुष्पकेशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रसद्रावी, [न्] पुं, (रसं द्रावयतीति । ड +
णिच् + णिनि ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रसधातुः, पुं, (रसात्मको धातुः ।) पारदः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायादिर्यथा,—
“रसायनार्थिभिलोकेः पारदो रस्यते यतः ।
ततो रस इति प्रोक्तः स च धातुरपि स्मृतः ॥
पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।
चपलः शिववीर्यश्च रसः सूतः शिवाङ्गयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रसधेनुः, क्ली, (रसकल्पिता धेनुः ।) दानार्थ-

चुरसनिर्मितधेनुः । यथा,—
होतोवाच ।

“रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः ।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशास्तरे ॥
रसस्य तु चटं राजन् संपूर्णमैश्वर्यस्य च ।
तद्वत् संकल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थींशेन वत्सकम् ॥
इच्छुदण्डमयाः पादा रजतचुरसंयुताः ।
सुवर्णशृङ्गाभरणां वस्त्रपुच्छां दृढस्तनीम् ॥
पुष्पकम्बलसंयुक्तां शर्करासुखजिह्विकाम् ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्ठतान्त्रमयीं शुभाम् ॥
पुष्परोमान् राजेंद्र सुक्ताफलकृतेक्षणाम् ।
सप्तत्रीहिंसमायुक्तां चतुर्दिक्षु च दीपिकाम् ॥
सर्वोपस्करसंयुक्तां सर्वगन्धादिवासिताम् ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षु निवेशयेत् ॥
ब्रह्मणे वेदविदुषे ओजियावाहिताग्रे ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कटुम्बिने ।
सर्वलक्षणयुक्ताय ओजियाय कुटुम्बिने ॥
रसधेनुः प्रदातव्या सर्वकामेण नित्यदा ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्वपातकवर्जितः ॥
दाता च ग्राहको वाथ एककालमभोजनः ।
सोमपानफलं तस्य सर्वक्रतुफलं लभेत् ॥
दीयमानान्तु पश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिम् ।
धेनुश्च पूजयित्वाये गन्धधूपसगादिभिः ॥
पूर्वोक्तेरेव मन्त्रेण ततस्तां प्रार्थयेत् सुधीः ।
प्रार्थनापूर्वकं भक्त्वा दिवायाय निवेदयेत् ॥
दश पूर्वान् परांश्चैव आत्मानश्चैकविंशकम् ।
प्रापयेत् परमं स्थानं स्वर्गाभाषते पुनः ॥
एषा ते कथिता राजन् रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज परं स्थानमवाप्नुहि ॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्य भक्तितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्यानं रसधेनु-

माहात्म्यं समाप्तम् ॥

रसनं, क्ली, (रस + भावे ल्युट् ।) स्वादनम् ।
ध्वनिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, बृहत्संहिता-

याम् । ४६ । ८८ ।
“कस्योद्भर्तनवैद्यं रसनं द्रव्यं चितेः ॥”)

रसनं, क्ली, (रस्यते रसयत्यनेन वा । रस +
करणे ल्युट् ।) जिज्ञा । इति मेदिनी ॥ सा च
जलेन्द्रियम् । यथा,—

“नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुहिमादिविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“प्रथमवदिति पृथिव्या इवेत्यर्थः । तथा हि जलं
द्विविधं नित्यमनित्यम् । परमानुरूपं नित्यं
द्रव्यकादिकं सर्वमनित्यम् । अवयवसमवेतत्वा-

नित्यजलमपि त्रिविधम् । शरीरेन्द्रियविषय-

भेदात् । किन्तु पृथिवीतीययोर्यो विशेषस्तमाह

किन्त्विति । अयोनिजमेवेत्यर्थः । जलीयं शरीरं
अयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धमिति । इन्द्रियं
रसनं जलीयम् । तथा हि रसनं जलीयं
गन्धाद्यञ्जकत्वे सति रसयञ्जकत्वात् । शक्तु-

रसाभियञ्जकोदकवत् । रसनासन्निकर्मे व्यभि-

चारवारणाय द्रव्यत्वं हेतौ देयम् । विषयं
दर्शयति सिन्धुहिमादिरिति । सिन्धुः समुद्रः
हिमं तुषारः । आदिना सरित्कासारकरकादिः
सर्वो ग्राह्यः ॥” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

रसना, क्ली, (रस + युच् । टाप् च ।) जिज्ञा ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ४ । १६ ।

“ब्राह्मणं तत्पादसरोजसौरभे
श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥”)

तस्याः शुभलक्षणं यथा,—
“तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिज्ञा रक्ता समा
शुभा ।
अक्षणा दीर्घा च विज्ञेया तालुः श्वेतो धनचये ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

न्यायमते रसनेन्द्रियग्राह्यो रसो रसत्वादिस-

हितः । यथा,—
“रसस्तु रसनाग्राह्यो मधुरादिरनेकधा ।
सहकारी रसज्ञाया नित्यतादि च पूर्ववत् ॥
ब्राह्मणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः ।
तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“तथारस इति रसत्वादिसहित इत्यर्थः ।” इति
सिद्धान्तसुक्तावली ॥ * ॥ रास्ता । इति मेदिनी ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“रास्ता युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गन्धभद्रा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काशी । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । ७ । १० ।

“कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीं
अङ्गुष्ठमलार्पितसूत्रशेषा ॥”)

रज्जुः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

रसनायः, पुं, (रसानां नायः श्रेष्ठ इत्यर्थः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसनायकः, पुं, (रसानां नायकः नेता रसायन-

विद्याविष्कारकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रसमू

रसनालिङ्ग, [ह] पुं, (रसनया लेणीति । लिङ् + क्तिप् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रसनया लेहनकर्त्तरि, त्रि ॥

रसनेत्रिका, स्त्री, (रसो नेत्रमिव तदस्यस्या इति । रसनेत्र + टन् ।) मनःशिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (मनःशिलाशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञेयाः ॥)

रसपाकजः, पुं, (रसपाकात् जायते इति । जन् + डः ।) गुडः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसफलः, पुं, (रसो जलं फले यस्य रसयुक्तं फलमस्येति वा । शाकपार्थिववत् मध्यपदलोपी समासः ।) नारिकेलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (नारिकेलशब्देऽस्य विशेषो विज्ञेयः ॥)

रसभवं, स्त्री, (रसात् रसे वा भवतीति ।) भू + अच् ।) रक्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसमञ्जरी, स्त्री, (रसानां मञ्जरीव ।) नायकनायिकाभेदकग्रन्थविशेषः । यथा,—
“विद्वज्जनमनोभङ्गरसव्यासङ्गहेतवे ।
एषा प्रकाशते श्रीमद्भातुना रसमञ्जरी ॥”

इति तस्य द्वितीयः श्लोकः ॥

रसमयः, त्रि, रसस्वरूपः । रसात्मकः रसशब्दात् मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ५ । ३४ ।)

“आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥”

रसमर्दनं, स्त्री, (रसस्य पारदधातोर्मर्दनम् ।) पारदपेषणम् । यथा,—
“इष्टिकाचूर्णचूर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः ।
दधा गुडेन सिन्धुराजिकागृहधूमकैः ॥”
अन्यच्च ।

“कुमारिकाचित्रकर्त्तृसर्धपैः
कृतेः कषायेष्टहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमारणं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मारणम् ।) पारदस्य मारणम् । यथा,—

“धूमसारं रसं तोरिं गन्धकं नवसादरम् ।
यामैकं मर्दयेदन्धेभागं कृत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताञ्च नृद्वस्त्रमुद्रया ।
विलिप्य परितो वक्त्रे मुद्रां दत्त्वा विशेषयेत् ॥
अधःसच्छिद्रपिठरीमध्ये कूपीं निवेशयेत् ।
पिठरीवालुकापूरैर्भूत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्लगां तदधो वङ्गिं कुर्याच्छनेः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं किञ्चित् पावकं ज्वालयेत् क्रमात् ॥
एवं दादशभिर्यामैर्निज्यते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् खाङ्गशीतं तद्गन्धं गन्धकं व्यजेत् ॥
अधस्तच्च नृतं सृतं गृहीयात् तन्नु मात्रया ।
यथोचितानुपानेन सर्वकर्मसु योजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसमूर्च्छनं, स्त्री, (रसस्य पारदस्य मूर्च्छनम् ।) पारदस्य मूर्च्छाकरणम् । यथा,—

“त्रुषणं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः क्षुद्रद्वयान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशालारकन्याककनकद्रवैः ॥

रससि

सृतं कृतेन यूषेण वारान् सप्ताभिमूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः सृतस्यजेत् सप्तापिकचुकान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवृतिः ।

“गन्धकेन रसं प्राज्ञः सुदृढं मर्दयेद्विषक् ।
कञ्जलाभो यदा सृतो विहाय घनचापलम् ॥
दृश्यतेऽसौ तदा ज्ञेयो मूर्च्छितो रसकोविदैः ।
असौ रोगचयं हन्यादनुपानस्य योगतः ॥”
इति मूर्च्छनम् ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसरजः, पुं, (रसानां धातूनां राजा इति । “राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५।४।६१। इति टच् ।)

पारदः । रसाञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसलेहः, पुं, (रसान् अपरान् धातून् लेणीति । लिङ् + पचाद्यच् ।) पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसवती, स्त्री, (रसो विविधखादरसो विद्यतेऽस्यामिति । रस + “रसादिभ्यश्च ।” ५।२।६५ ।

इति मतुप् । मस्य वत्वम् ।) महानसम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

“यथा धूमाद्वह्निवसामान्यविशेषः पर्वते अनुमीयते तस्य च वह्निवसामान्यविशेषस्य खलचणो वह्निविशेषो दृश्यो रसवत्याम् ॥”)

रसविश्रुते, त्रि ॥ (यथा, आर्यासप्तशती । ४६८ । “रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा ॥”)

रसशोधनं, स्त्री, (रसः शोध्यतेऽनेनेति । शुध् + णिच् + ल्युट् । रसं पारदं शोधयत्यनेनेति वा ।) टङ्गणः । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसस्य शोधनम् ।) पारदशुद्धिः । यथा,—

“कुमारिकाचित्रकर्त्तृसर्धपैः
कृतेः कषायेष्टहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्दितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुच्यते ॥

एवं कदर्थितः सृतः षण्णो भवति निश्चितम् ।
बङ्गौषधीकषायेण खेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षीचिचिकावन्ध्याभङ्गारैः खेदितो बली ।
ततः सपावकद्रवैः खिन्नः स्यादतिदीप्तिमान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

“जयन्त्या वर्धमानस्य चार्द्रकस्य रसेन च ।
वायस्याश्चानुपूर्वैर्वं मर्दनं रसशोधनम् ॥
एषां प्रत्येकशस्तावन्मर्दयेत् खरसेन च ।
यावच्च शुष्कतां याति सप्तवारं विचक्षणः ॥
उद्धृत्योष्णारनालेन नृद्वान्धे क्षालयेत् सुधीः ।
सर्वदोषविनिर्मुक्तः सप्तकचुकवर्जितः ॥
जायते शुद्धसृतोऽयं युज्यते सर्वकर्मसु ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रससिन्दूरं, स्त्री, (रसजातं सिन्दूरमिति ।) औषधविशेषः । तस्य नामान्तरं सिन्दूररसः ।

रसा

यथा,—

“शुद्धसृतस्य गृहीयाद्विषगुभागचतुष्टयम् ।
शुद्धगन्धस्य भागैकं तावत् कृत्विमगन्धकम् ॥
अथवा पारदस्याहं शुद्धगन्धकमेव हि ।
तयोः कञ्जलिकां कुर्याद्विनिर्मेकं विवर्चयेत् ॥
नृत्तिकां वाससा साहं कुट्टयेदतिव्रततः ।
तया वारत्रयं सन्धक् काचकूपीं प्रलेपयेत् ॥
नृत्तिकां शोषयित्वा तु कूप्यां कञ्जलिकां
क्षिपेत् ।

तां कूपीं वालुकायन्त्रे स्थापयित्वा रसं पचेत् ॥
अग्निं निरन्तरं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
गृहीयाद्दूर्ध्वसंलग्नं सिन्दूरसदृशं रसम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(मतान्तरम् ।

“पृथक् समं समं कृत्वा पारदं गन्धकन्तथा ।
नवसारं धूमसारं स्फटिकं याममात्रकम् ॥
निम्बूरसेन संमर्दं काचकूप्यां निवेशयेत् ।
सुखे पाषाणखटिकां दत्त्वा मुद्रां प्रलेपयेत् ॥
सप्तभिर्नृत्तिकावन्धैः पृथक्संशोध्य वेष्टयेत् ।
सच्छिद्रायां नृदस्थाल्यां कूपिकां तां निवेशयेत् ।
पूरयेत् सिकतापूरैरागलं मतिमान् भिषक् ।
निवेश्य चुल्लगां दहनं मन्दं मध्यं खरं क्रमात् ॥
प्रज्वाल्या दादशं यामं खाङ्गशीतं ससहरेत् ।
स्फोटयित्वा तु सुक्ताभच्छर्द्धलम् वलिं त्यजेत् ।
अधःस्थं रससिन्दूरं सर्वरोगेषु योजयेत् ॥”
इति रससिन्दूरम् ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥)

रसस्थानं, स्त्री, (रसः स्थानमाधार उत्पत्तिः स्थानं यस्य । रसस्य पारदस्य स्थानमित्येके ।) हिङ्गुलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शरीरस्य रसस्थलम् । तस्य प्रमाणं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रसा, स्त्री, (माधुर्यादिरूपो विविधो रसोऽस्यस्यामिति । “अश्वत्थादिभ्योऽच् ।” ५।२।१२७ ।

इति अच् । रसति शब्दायते इति वा । रस + अच् । टाप् च ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥

रसना । (तत्पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१ । “रास्ना युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”) पाठा । (अस्याः पठ्यायो यथा, भावप्रकाशे । १।१ ।

“पाठाम्बष्ठाम्बुकी च प्राचीना पापक्षेपिका ।
एकाक्षौला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतत्तिका ॥”

शलकी । (अस्याः पठ्यायो यथा,—
“शलकी गजभक्ष्या च सुवहा सुरभी रसा ।
महेरुणा कुन्दरुकी वलकी च बहुश्रवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥) कङ्कः । इति मेदिनी ॥ कक्षा । काकोली ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (रसातलम् । यथा, भागवते । १० । ६ । १२ ।

“रसा द्दशश्च प्रतिनेदिरे जनाः

पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशङ्कया ॥”

यथा च तत्रैव । ३ । १३ । १६ ।

रसात

रसाभा

रसाय

“हजतो मे चित्तिर्वाभिः प्रायमाना रसां
गता ॥”

“रसां रसातलं गता ॥” इति तट्टीकायां स्वामि-
पादाः ॥ नदी । यथा, ऋग्वेदे ॥ १११२२१२॥

“यामी रसां चोदसोदः पिपिष्वथुः ॥”

“रसां नदीम् ॥” इति तट्टीकायां सायणः ॥

रसाखनः, पुं, (खनतीति । खन् विदारे + अच् ।

रसाया भूमेः खनः ।) कुकुटः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रसाग्रजं, स्त्री, (रसानां अग्रजं रसस्य अग्रे
जायते इति वा । जन् + उः ।) रसाञ्जनम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाञ्जनं, स्त्री, (रसजातमञ्जनं इति मध्यपदलोपी
कर्मधारयः ।) रसजाताञ्जनविशेषः । रसवत्

इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । रसगर्भम् २ तार्क्ष्य-
श्लेषम् ३ । इत्यमरः ॥ रसोद्भूतम् ४ रसाग्र-

जम् ५ कृतकम् ६ बालभेषजम् ७ दाढ्यौ-
कायोद्भवम् ८ रसरजः ९ वर्णाञ्जनम् १०

रसनार्भम् ११ अयिसारम् १२ । अस्य गुणाः ।

हिमलम् । तिक्तलम् । चक्षुष्यलम् । मधुरलम् ।

कटुलम् । रक्तपित्तविषच्छर्दिहिकापसार-
नाशिलम् ॥

“रीत्यान्तु प्रायमानायां तत्किदृशं रसाञ्जनम् ।
तदभावे तु कर्तव्यं दाढ्यौकायसमुद्भवम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“दाढ्यौकायसमं स्त्रीरं पादं पक्वा यथाघनम् ।
तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोः परमं हितम् ॥

रसाञ्जनं तार्क्ष्यश्लेषं रसगर्भं च तार्क्ष्यजम् ।
रसाञ्जनं कटु श्लेष्मविषनेत्रविकारनुत् ।

उष्णं रसायनं तिक्तं क्कैदनं व्रणदोषहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रसाट्टः, पुं, (रसेनाट्टः युक्तः ।) आम्नातकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (आम्नातकशब्देऽस्य
विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

रसातलं, स्त्री, (रसायाः तलं निम्बभागस्थलोक-
विशेषः ।) पातालम् । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते ॥ १२ । ३४७ । ५६ ।

“जग्राह वेदानखिलान् रसातलगतो हरिः ॥”)

पातालभेदः । यथा,—

“अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च तलातलम् ॥

महातलञ्च सुतलं सप्रमञ्च रसातलम् ॥

पातालभेदाः सप्तैव नामतः कीर्तिता अमी ।

तत्र पातालभेदेकं दशसाहस्रयोजनम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

(इदमेव निवातकवचानां निवासस्थानम् ।
तथा च देवीभागवते ॥ ८ । २० । ८—१२ ।

“ततोऽधस्ताच्च विवरे रसातलसमाह्वये ।
दैतेया निवसन्त्येव प्रणयो दानवाश्च ये ॥

निवातकवचा नाम हिरण्यपुरवासिनः ।

कालेया इति च प्रोक्ताः प्रत्यनीका हवि-

र्जनाम् ॥

महौजसश्चोत्पत्तेरिव महासाहसिनस्तथा ।

सकलेशस्य च हरेस्तेजसा हतविक्रमाः ॥

विलेप्यया इव सदा विवरे निवसन्ति हि ।

ये वै वाग्भिः सरमया शक्रदूत्या निरन्तरम् ॥

मन्त्रवर्णाभिरसुरास्ताडिता विभ्यति स्म ह ॥”)

रसादानं, स्त्री, (रसानां आदानं ग्रहणम् ।) शोष-

णम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रसाया दानम् ।)

भूमिदानम् ॥

रसाधारः, पुं, (रसानां जलानां आधारः । रसां

पृथिवीं धरति स्वाकर्षणेनेति वा । धृ + अण् ।)

सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ रसस्याधारश्च ॥

रसाधिकः, पुं, (रसाय खणादीनां द्रवीकरणाय

अधिकः प्रबलः ।) टङ्कणः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ अधिकरसश्च ॥

रसाधिका, स्त्री, (रसेन अधिका ।) काकोली-

द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रसाभासः, पुं, (रस इव आभासते इति । आ +

भास् + अच् ।) अनौचित्यविशिष्टरसः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“अनौचित्यप्रवृत्तत्वे आभासो रसभावयोः ।”

अनौचित्यश्चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्ष-

णानां सामग्रीरहितत्वे सत्वेकदेशयोगित्वोप-

लक्षणपरं बोध्यम् । तच्च बालयुत्पत्तये एक-

देशतो दृश्यते । उपनायकसंस्थायां सुनिगुरु-

पत्नीगतायाश्च । बहुनायकविषयायां रतौ

तथानुभयनिष्ठायां प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधम-

पात्रतिथ्यगादिगते शृङ्गारे अनौचित्यम् । रौद्रे

गुर्व्यादिगतकोपे । शान्ते च हीननिष्ठे । गुर्व्या-

द्यालस्यने हास्ये । ब्रह्मवधाद्युत्थाहे । अधम-

पात्रगते तथा वीरे । उत्तमपात्रगतत्वे भयानके

त्रयमेवमन्यत्र । तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे यथा

मम ।

“स्वामी सुगन्धरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनीं

चौखीमावृणुते तमालमलिनच्छायातमः—

सन्ततिः ।

तन्मे सुन्दर ! सुखं लब्ध ! सहसा वर्तेति

गोप्या गिरः

श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः

पातु वः ॥”

बहुनायकनिष्ठत्वे यथा,—

“कान्तास्त एव भुवनत्रितयेऽपि मन्ये

येषां कृते सुतनु ! पाण्डुरयं कपोलः ।”

अनुभयनिष्ठत्वे यथा,—

मालतीभाषवे नन्दनस्य मालयाम् । पश्चा-

दुभयनिष्ठत्वेऽपि प्रथममेकनिष्ठत्वे रतेराभासत्व-

मिति श्रीमल्लोचनकाराः । तत्रोदाहरणं यथा

रत्नावल्याम् । सामरिकाया अन्योऽन्यदर्शनात्

प्राक् वत्सराजे रतिः । प्रतिनायकनिष्ठत्वे यथा

हयग्रीववधे । हयग्रीवस्य जलक्रीडावर्णने ।

अधमपात्रगतत्वे यथा,—

“जघनखलनद्वपत्रवल्ली-

गिरिमल्लीकुसुमानि कापि भिल्ली ।

अवचित्य गिरौ पुरो निषङ्गा

स्वकचानुक्तचयाश्चकार भर्ता ॥”

तिथ्यगुगतत्वे यथा,—

“मल्लीमतल्लीषु वनान्तरेषु

वल्गान्तरे वल्लभमाह्वयन्ती ।

पञ्चदिपक्षी कलनादभङ्गी

सङ्गीतमङ्गीकुरुते स्म भङ्गी ॥”

आदिशब्दात्तापसादयः । रौद्राभासो यथा,—

“रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनः कम्पोत्तराङ्गो

सुहृ-

र्मुक्ताकर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणो हरेः पश्यतः ।

आध्मातः कटुकोक्तिभिः स्वमसकटोऽविक्रमं

कीर्तयन्

अंवास्फोटपटुयुधिष्ठिरमसौ हनुं प्रविष्टो-

रञ्जुनः ॥”

भयानकाभासो यथा,—

“अशक्नुवन् सोऽपुमधीरलोचनः

सहसरश्वैरिव यस्य दर्शनम् ।

प्रविश्य हेमाद्रिगुहाग्रहान्तरं

निनाय विभ्यद्विवसानि कौशिकः ॥”

स्त्रीनीचविषयमेव हि भयं रसप्रकृतिः । एव-

मन्यत्र । इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रसान्धं, स्त्री, (रसात्मकोऽन्धो यत्र ।) वृक्षान्धम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चुक्रम् । इति भावप्रकाशः ॥

रसान्धः, पुं, (रसेन सह अन्धो यत्र ।) अन्धवेतसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायकः, पुं, (रसं रसत्वमयति प्राप्नोति इति ।

अय + क्तुल् ।) लक्ष्यविशेषः । इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

रसायनं, स्त्री, कटिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसो

दुग्धं अयनं मूलं यस्येति ।) तक्रम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥ विषम् । (रसा रसरक्तादय ईयन्ते

प्राप्यन्ते अनेनेति । इ + ल्युट् ।) ज्वराद्याधि-

नाशकौषधम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे ।

२ । ६३ ।

“षाड्गुण्यसुपयुञ्जीत शक्त्वपेक्षं रसायनम् ।

भवन्त्यस्यैवमङ्गानि स्यान्मूनि बलवन्ति च ॥”)

“न सृतेन विना कान्तिं न कान्तिन विना रसः ।

सूतकान्तसमायोगात् रसायनमुदीरितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ रसायनाधिकारः । तत्र रसायनस्य

लक्षणमाह ।

“यज्जरायाधिविध्वंसि वयसस्तम्भकन्तथा ।

चक्षुष्यं वृंहणं वृष्यं मेघजं तदुरसायनम् ॥”

रसायनस्य फलमाह ।

“दीर्घमायुः स्मृतीर्मधामारोग्यं तरुणं वयः ।

देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद्रसायनात् ॥”

तद्विधिमाह ।

“पूर्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा ॥

नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः ।

न भाति वाससि श्लिष्टे रज्ज्वयोग इवाहितः ॥”

रसाय

अथ तदुदाहरणानि ।
 “श्रीतोदकं पयः चौत्रं घृतमेकैकशो दिशः ।
 त्रिशः समस्तमथवा प्राक् पीतं स्थापयेद्द्वयः ॥
 मखूकपण्याः स्वरसः प्रभाते
 प्रयोज्य यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।
 रसो गुडुचास्तु समूलपुष्पः
 कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुष्पाः ॥
 आयुःप्रदान्यामयनाशनानि
 बलाग्निवर्णस्वरवर्णनानि ।
 मेधानि चैतानि रसायनानि
 मेधा विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥”

मखूकपण्यो ब्राह्मी । वरभी इति लोके । तदलाभे
 मञ्जिष्ठापि ग्राह्या । तस्या अपि रसायनत्वात् ।
 “भाक्तिकेण तुगाचीर्या पिपल्या लवणेन च ।
 त्रिफला सितया वापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥
 सिन्धुशर्कराशुष्ठीकणामधुगुडैः क्रमात् ।
 वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणेषिणा ॥

पुनर्नवस्याहर्षलं नवस्य
 पिष्टं पिबेद्यः पयसाहर्षमासम् ।
 मासत्रयं तत्त्रिगुणं समां वा
 जीर्णोऽपि भूयः स पुनर्नवः स्यात् ॥
 ये मासमेकं स्वरसं पिबन्ति
 दिने दिने भृङ्गरजःसमुत्थम् ।
 चीराग्निनस्ते बलवीर्ययुक्ताः
 समाश्रितं जीवनमाप्नुवन्ति ॥
 शतावरी सुखितिका गुडूची
 सहस्त्रिकर्ण सहतालमूलौ ।
 एतानि कृत्वा समभागयुक्ता-
 न्याज्येन किंवा मधुनावलिह्यात् ॥
 जरारुजान्मलुविशुक्तदेहो
 भवेन्नरो वीर्यबलादियुक्तः ।
 विभाति देवप्रतिमः स निर्व्यं
 प्रभामयो भूरिविष्टबुद्धिः ॥
 पीताम्बुगन्ध्या पयसाहर्षमासं
 घृतेन तैलेन सुखाम्बुना वा ।
 वीर्यस्य पुष्टिं वपुषो विधत्ते
 बालस्य शस्यस्य यथामुष्टिः ॥
 अयःपलं गुग्गुलुरत्र योज्यः
 पलत्रयं शोषपलानि पञ्च ।
 पलानि चार्थौ त्रिफलारजश्च
 कर्षं लिहन् यावदमरत्वमेव ॥”

लोहगुग्गुलुः ।

“न केवलं दीर्घमिहायुरश्रुते
 रसायनं यो विविधं निषेवते ।
 गतिं स देवर्षिनिषेवितो शुभां
 प्रपद्यते ब्रह्म तथैव चाचयम् ॥”

इति रसायनाधिकारे भावप्रकाशः ॥

(तथा च ।

“लाभोपायोहिशस्तानां रसादीनां रसायनम् ।
 पूर्वे वयसि मध्ये वा तत् प्रयोज्यं जितात्मनः ।
 स्निग्धस्य सुतरक्तस्य विशुद्धस्य च सर्वथा ॥
 नाविशुद्धे शरीरे हि युक्तो रसायनो विधिः ।

रसाय

वाजीकरो वा मलिने वस्त्रे रङ्ग इवाफलः ॥”
 “रसायनानां द्विविधं प्रयोगमवधयो विदुः ।
 कुटीप्रावेशिकं सुखं वातातपिकमन्यथा ॥
 निर्व्राते निर्भये हर्ष्यं प्राप्योपकरणे पुरे ।
 दिशुदीच्यां शुभे देशे त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ॥
 धूमातपरजोयालस्त्रीमुखीद्विविधिताम् ।
 सञ्चवैद्योपकरणां सुन्दरां कारयेत् कुटीम् ॥
 अथ पुर्येऽह्नि संपूज्य पूज्यांस्तां प्रविशेच्छुचिः ।
 तत्र संशोधनेः शुद्धः सुखी जातवल्गुः पुनः ॥
 ब्रह्मचारी धृतियुतः अद्धानो जितेन्द्रियः ।
 दानशीलदयासत्यव्रतधर्मपरायणः ॥
 देवतायुस्ततो युक्तो युक्तस्त्रप्रप्रजागरः ।
 प्रियौषधः पेशलवाक् प्रारभेत रसायनम् ॥
 हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम् ।
 हरिद्रां पिपलीं वेल्लं गुडुच्छोष्णाम्बुना पिबेत् ॥
 स्निग्धः स्निग्धो नरः पूर्वं तेन साधु विरिच्यते ।
 ततः शुद्धशरीराय कृतसंस्पर्जन्याय च ॥
 त्रिरात्रं पश्चरात्रं वा सप्ताहं वा घृतान्वितम् ।
 दद्याद्यावकमाशुद्धेः पुराणशुद्धतोऽथ वा ॥
 इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत् ।
 यस्य यद्यौगिकं पश्येत् सर्वमालोच्य सात्म्य-
 वित् ॥”

“कुटीप्रावेशः क्षिणां परिच्छेदवतां हितः ।
 अतोऽन्यथा तु ये तेषां सूख्यमारुतिकोविधिः ॥
 वातातपसहायोगा वक्ष्यन्तेऽतो विशेषतः ।
 सुखोपचारा भंशेऽपि ये न देहस्यवाधकाः ॥”
 इत्युत्तरस्थानीयवाग्भटे ६६ अध्याये ॥
 विशेषस्तु तस्मिन्नाध्याये ज्ञातव्यः ॥ * ॥ रसः
 पारदः लक्षणाया तज्जातीय-हरितालादिकश्च
 अयनं आश्रय उपायो वा यस्य तत् । स्वर्णादि-
 करणम् ।

अथरसायने ईश्वर उवाच ।

“गोमूत्रं हरितालञ्च गन्धकश्च मनःशिलाम् ।
 समं समं गृहीत्वा तु यावत् शुष्यति पेषयेत् ॥
 एकादशदिनं यावत् यत्नेन रचयेत् शुचिः ।
 मन्त्रेण धूपदीपादिनैवेद्यैर्दुग्धमिश्रितैः ॥
 मन्त्रस्तु ॐ हरिहराय रसायनं सिद्धिं कुरुकुरु
 स्वाहा । अयुतजपेन सिद्धिः ।

तद्वर्टी गोलकं कृत्वा वस्त्रेणावेष्टयेत् पुनः ।
 नृत्तिकां लेपयेत्तस्य च्छायाशुष्कन्तु कारयेत् ॥
 गर्ते कुण्डे विनिक्षिप्ते पलाशकाष्ठवह्निना ।
 ज्वालयेददयामन्तु नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
 तद्भस्म जायते सिद्धिर्विद्धि सिद्धिसमाकुलम् ।
 तान्मपात्रे अग्निमध्ये बिन्दुमात्रं नियच्छति ॥
 तत्क्षणाज्जायते स्वर्णं नान्यथा शङ्करोदितम् ।
 दातव्यं गुरुभक्ताय न दद्याद्दुष्टमानसे ।
 सिद्धिपीठे भवेत्सिद्धिर्गोयन्त्रीलक्षजापनेः ॥
 यस्मै कस्मै न दातव्यं दातव्यं शिवभक्तके ।
 अमिसुखं द्विजातीनां पाचकानां विशेषतः ॥
 गोप्यं गोप्यं महागोप्यं देवानामपि दुर्लभम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“आनीय बहुयत्नेन सम्मलं तोलकद्वयम् ।

रसालः

वसुरादं शिवश्चादं मायाबिन्दुसमन्वितम् ॥
 बीजत्रयश्चाष्टशतं प्रजपेत् सखलोपरि ।
 अशीतितोलकमानं कृष्णधेनुसमुद्भवम् ॥
 दुग्धमानीय यत्नेन चाष्टोत्तरशतं जपेत् ।
 वस्त्रयुक्तेन सूत्रेण दुग्धमध्ये विनिक्षिपेत् ॥
 उत्तापं ज्वालयेद्भीमान् मन्दमन्देन वह्निना ।
 रिपुर्वेदार्हपथ्यन्तमहंशोषं भवेद्यदि ॥
 तदेवोत्तोल्य तद्व्यं दुग्धं तोये विनिक्षिपेत् ॥”
 ततः परीक्षा कर्तव्या ।
 “निर्धूमं पावकं त्रयं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 तत्रैव प्रजपेन्मन्त्रं सर्ववन्धनमात्मकम् ॥
 सार्द्धेन तोलकं ताम्रं दृष्ट्वा उत्थाप्य यत्नतः ।
 गुञ्जाप्रमाणं तद्व्यं सत्यं सत्यं हि शङ्करि ! ।
 रौप्यं भवति तत्रयं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”

प्रकारान्तरम् ।

“कृष्णसर्पमेकं गृहीत्वा तस्य मुखे शिववीर्यं पूर-
 यित्वा सर्पस्य मुखं गुदश्च बद्ध्वा नूतनमृगनय-
 स्थालीमध्ये संस्थाप्य स्थालीमुखं नृदादिना
 संलिप्य निर्जनस्थाने प्रातरारभ्य पुनःप्रात-
 र्यावत् वह्निना ज्वालं दद्यात् । ततः शुभक्षणे
 स्थालीमुखमुद्भूय सर्पभस्म विहाय शिववीर्यं
 गृहीयात् । ततस्तोलकमितं ताम्रं गालयित्वा
 तस्मिन् गालितताम्रे रक्तिकमात्रं तत् शिववीर्यं
 दद्यात् तेन तत्क्षणादेव तत्ताम्रं सुवर्णोद्भूतम् ।
 आदौ शिवाचर्चनं कृत्वा पश्चात् प्रयोग एव
 कर्तव्यः ॥” इति दत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेय-
 संवादे रसायनं नाम त्रयोदशः पटलः ॥

रसायनः, पुं, गरुडः । विडङ्गः । इति मेदिनी ॥
 रसायनफला, स्त्री, (रसायनेन फलति या ।
 फल् + अच् । टाप् ।) हरीतकी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

रसायनश्रेष्ठः, पुं, (रसायनेषु श्रेष्ठः ।) पारदः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

रसायनी, स्त्री, (रसान् तैलादीन् अयते
 प्राप्नोतीति । अय् + ल्युः । डीष् ।) गुडूची ।
 काकमाची । महाकरञ्जः । गोरक्षद्रुमा ।
 मांसच्छेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठा ।
 अस्याः पर्यायो यथा,—

“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समङ्गा कालमेषिका ।
 मखूकपण्यो भण्डीरी भण्डी योजनवल्गापि ॥
 रसायन्यरुणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
 भण्डीतकी च गण्डीरी मञ्जूषा वस्त्ररञ्जिनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रसालं, स्त्री, (रसं आलातीति । आ + ला +
 कः ।) सिद्धकम् । वीलम् । इति मेदिनी ॥

रसालः, पुं, (रसं आलाति गृह्णाति । आ + ला +
 कः ।) इक्षुः । आम्रः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे अतिप्रयोक्तव्यकारे ।
 “प्रागेव हरिणाचीर्णां चित्तमुत्कलिकाकुलम् ।
 पाञ्चादुद्भिन्नवकुलरसालसुकुलश्रियः ॥”)
 यनसः । इति शब्दरत्नावली । कुम्भरत्नम् ॥
 गोधूमः । पुण्ड्रकनामेक्षुः । इति राजनिर्घण्टः ।

रसास्वा

रसोत्त

रसोन

रसालसा, स्त्री, (रसेन अलसा ।) नाडी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
रसाला, स्त्री, (रसान् आलातीति । आ + ला
+ कः । टाप् ।) रसना । दूर्वा । विदारौ । इति
मेदिनी ॥ द्राक्षा । इति शब्दरत्नावली ॥ शिख-
रिणी । तत्पर्यायः । मार्जिता २ । इत्यमरः ॥
तस्याः करणप्रकारो यथा,—
“आदौ माहिषमन्त्रमसुरहितं दध्याहकं शर्करां
शुभां प्रस्थयुगोन्मितां शुचिपटे किञ्चित्
कञ्चित् क्षिपेत् ।
दुग्धेनाहुधनेन नृण्यनवस्थालां दृष्ट्वा सावये-
देलावीजलवज्जचन्द्रमरिचैर्योग्यैश्च तदुयोजयेत् ॥
भौमेन प्रियभोजनेन रचिता नाम्ना रसाला
स्वयं
श्रीकृष्णेन पुरा पुनः पुनरियं प्रीत्या समा-
खादिता ।
एषा येन वसन्तवर्जितदिने सेव्या परं नित्यश-
स्तस्य स्यादतिवीर्यवृद्धिरनिशं सर्वेन्द्रियाणां
बलम् ॥
श्रीं तथा शरदि ये रविशोभिताङ्गा
ये च प्रमत्तवनितासुरतातिखिन्नाः ।
ये चापि मार्गपरिसर्पणश्रीर्गंगात्रा-
स्तेषामियं वपुषि पोषणमाशु कुर्यात् ॥
रसाला शुक्रला बल्या रोचनी वातपित्तजित् ।
दौपनी वृंहणी स्निग्धा मधुरा शिशिरा सरा ।
रक्तपित्तं लघां दाहं प्रतिश्यायं विनाशयेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“दधोऽर्द्धाङ्गकमीषदन्तमधुरं खण्डस्य चन्द्रदुतेः
प्रस्थं चोदपलञ्च पञ्च हविषः शुष्कग्रास्तुम्भाष-
कान् ।
एलामाषचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
धृत्वा शुक्लपटे शनेः करतलेनोन्मथ्य विस्रा-
वयेत् ॥
वृद्धाखे नृगनाभिचन्दनरसवृष्टेऽगुरुद्रूपिते
कर्पूरेण सुगन्धितं तदखिलं संलोष्य संस्थाप-
येत् ।
खसार्थं मधुरेश्वरेण रचिता ह्येषा रसाला
स्वयं
भोक्तुर्मेन्मथदौपनी सुखकरी कान्तेव नित्यं
प्रिया ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
रसालिहा, स्त्री, शीर्णनाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥
चाकुलिया इति भाषा ॥
रसाली, स्त्री, (रसान् आलाति या । आ +
ला + कः । डीप् ।) पुष्पकेतुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रसान्वासा, स्त्री, पलाशूलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रसाखादः, पुं, (रसस्य आखादः ।) अखण्ड-
वस्त्रनवलम्बनेनापि चित्तवृत्तेः सविकल्पा-
नन्दाखादनम् । समाधारम्भसमये सवि-

कल्पानन्दाखादनं वा । इति वेदान्तसारः ॥*॥
“चतुर्थं विघ्नमाह अखण्डेति । उक्तसविकल्पक-
समाधोर्मध्ये द्वितीयः शब्दानुविद्धस्त्रिपुटी-
विशिष्टस्तस्मिन् य आनन्दो बाह्यशब्दादि-
विषयप्रपञ्चभारत्यागप्रयुक्तो न तु चैतन्यप्रयुक्तः ।
यथा निधिमहणाय प्रवृत्तस्य निधिपरि-
पालकभूतप्रेतादावृतस्य निधिप्राप्तेः अभावेऽपि
भूतादनित्यनिवृत्तिमात्रेण कोऽपि महानानन्दो
भवति तथा सविकल्पकसमाधावखण्डवस्त्रनव-
लम्बनेन नित्यानन्दरसाखादनाभावेऽपि अनित्य-
बाह्यप्रपञ्चनिवृत्तिजन्यानन्दं सविकल्पकरूपं
ब्रह्मानन्दभ्रमेण खादयति तद्रसाखादनमित्यर्थः ।
लक्षणान्तरमाह समाधीत्यादि । निर्विकल्पक-
समाधारम्भकाले अनुभूय मानसविकल्प-
कानन्दत्यागासहिष्णुतया पुनस्तस्यैवाखादनं
रसाखाद इत्यर्थः ।” इति सुबोधन्याख्या
तट्टीका ॥
रसाखादी, [न] पुं, (रसं मधु आखादयितुं
श्रीलमस्य । आ + खद् + णिनिः ।) भ्रमरः ।
इति शब्दमाला ॥ रसाखादविशिष्टे, त्रि ॥
रसाङ्गः, पुं, (रसः आङ्गा आख्या यस्य ।)
सरलद्रवः । इति रत्नमाला ॥
रसिकः, पुं, (रसोऽस्यस्याच्चेति वा । रस् + ठन् ।)
सारसपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुरङ्गः ।
हस्ती । इति सारखतः ॥ सरसे, त्रि । इति
मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । १ । १ । ३ ।
“पिबत भागवतं रसमालयं
सुहृदो रसिका सुवि भावुकाः ॥”)
रसिका, स्त्री, (रसिक + टाप् ।) रसाला ।
इचुरसः । इति मेदिनी ॥ काशी । रसना । इति
विश्वः ॥
रसिकेश्वरः, पुं, (रसिकानां रसज्ञानामीश्वरः ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—
“वृन्दावनान्तरे रस्ये रासोत्सवसमुत्सुकम् ।
रासमण्डलमध्यस्थं नमामि रसिकेश्वरम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(रसिकश्रेष्ठश्च)
रसितं, स्त्री, (रस शब्दे + भावे क्तः ।) मेघ-
निर्घोषः । इत्यमरः ॥ रतम् । खर्गादिखचिते,
त्रि । इति मेदिनी ॥
रसुनः, पुं, (रस + उनन् ।) लशुनः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (विवरणमस्य रसोनशब्दे ज्ञातव्यम्)
रसेन्द्रः, पुं, (रसानां धातुरसानामिन्द्रः श्रेष्ठः ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भाव-
प्रकाशे । १ । १ ।
“असाधो यो भवेद्रोगो यस्य नास्ति चिकित्-
सितम् ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
अस्य पर्यायादिकं रसशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
रसोत्तमः, पुं, (रसेषु उत्तमः । यद्वा, रसः
उत्तमोऽस्य ।) सुन्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥
श्रेष्ठरसश्च ॥

रसोद्भवं, स्त्री, (रसात् पारदधातोर्द्भवतीति ।
उत् + भू + अच् ।) हिङ्गुलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ रसजाते, त्रि ॥
रसोनः, पुं, (रसेनेकेनोनः ।) रसुनः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“राहोरन्ततचौर्येण लूनात् ये पतिता गतात् ।
अन्ततस्य कणा भूमौ ते रसोनत्वमागताः ॥
द्विजा नाश्रन्ति तमतो दैत्यदेहसमुद्भवम् ।
साक्षादन्ततसम्भूतेर्गाम्भीः सरसायनम् ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥
“अथ वीर्यं च वक्ष्यामि रसोनस्य महामते ।
रसेष्वप्यभिर्युक्तो रसोनस्तेन वर्जितः ॥”
“दधा वातादिशमनो रसोनो विहितो बुधैः ।
जाङ्गलानि रसान्वे भोजनार्थं प्रदापयेत् ॥”
इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अथास्यगुणाः ।
“रसोनो वृंहणो वृष्यः स्निग्धोष्णः पाचनः
सरः ।
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भगसन्धानकृत्कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अन्यदिवरणमस्य रसोनकशब्दे लशुनशब्दे च
द्रष्टव्यम् ॥)
रसोनकः, पुं, (रसोन + स्वार्थे कन् ।) रसुनः ।
तत्पर्यायः ।
“लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।
अरिष्टो स्नेहकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“यदाहृतं वैनतेयो जहार सुरसत्तमात् ।
तदा ततोऽपतद्विद्धः सुरसोनोऽभवद्भुवि ॥
पञ्चभिश्च रसेर्युक्तो रसेनास्तेन वर्जितः ।
तस्माद्रसोन इत्युक्तो द्रव्याणां गुणवेदिभिः ॥”
अस्यावयवगुणाः ।
“कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।
नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ।
बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्तद्गुणवेदिभिः ॥”
अस्य भक्ष्यगुणाः ।
“रसोनो वृंहणो वृष्यो स्निग्धोष्णः पाचनः सरः ।
रसे पाके च कटुकस्तीक्ष्णो मधुरको मतः ॥
भगसन्धानकृत् कण्डो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।
बलवर्णकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥
हृद्रोगजीर्णज्वरकुक्षिशूल-
विबन्धगुल्मारुचिकासृष्टिफान् ।
दुर्गामकुष्ठानलसादनसु-
समीरणश्वासकफांश्च हन्ति ॥
मदं मांसं तथाश्च चितं लशुनसेविनाम् ॥
यायाममातपं रोषमतिनीरपयो गुडम् ।
रसोनमश्वन् पुरुषस्यजेदेतन्निरन्तरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्यान्या विवृतिर्यथा,—
“अन्तमथने जातः सुरासुरयक्षो महान् ।

जहार वेनतेयश्च चक्षुना त्रिदिवं गतः ॥
संग्रामश्रमसम्प्राप्ते श्रमवेगप्रधाविते ।
आरुह्य वैक्लवं प्राप्ते क्षुता ह्यन्तविन्दवः ॥
सकृत् सन्दूषिते देहे पतितास्तत्र संस्थिताः ।
तस्मात् कालवशाज्जातं दुर्भिक्षं द्वादशाब्दि-

कम् ॥
विशुष्काः कानने सर्वा वृक्षकाण्डप्रतानिकाः ।
तस्माच्च कानने सर्वे प्रकृष्टं गहनं गताः ॥
तेषां मध्ये जरायसो गतिहीनोऽतिजर्जरः ।
सयष्टिः सरणिचुस्यः शीर्णदन्तावलीमुखः ॥
सयत्तस्यैः क्षुधापन्नैः ऋषिभिस्तत्र विश्रुतः ।
सोऽपि क्षुधातुरः सर्वा पथ्यटलुब्धरां महीम् ॥
कुत्रचित् पुण्ययोगेन दृष्टवान् विटपान् शुभान् ।
नीलशैवालसङ्काशान् शाङ्गलान् बहुलान्

भुवि ।
क्षुधासंपीडनेनापि मुक्तवान् साङ्गलानपि ॥
यस्मासानन्तरे शुष्कान् विटपान् तदनन्तरम् ।
मुक्तवान् कन्दकान् सोऽपि मासमेकं तथा
ऋषिः ॥
पश्चात् सुभिन्ने सञ्जाते सर्वे चैकत्र संस्थिताः ।
सोऽपि दृष्टो युवा भूत्वा गतस्तत्र च यत्र ते ॥
तं दृष्ट्वा विस्मयापन्नाः पप्रच्छुः किं कृतं त्वया ।
नोक्तवान् सोऽपि किञ्चिच्च रुषा तैः प्रापित-

स्ततः ॥
यत्त्वया खादितं द्रव्यं तदभक्ष्यं द्विजातिभिः ।
दुर्गन्धमपि चित्रश्च तस्माज्जातं रसोनकम् ॥
“तेन रसोनकं नाम विख्यातं भुवनत्रये ।
कुक्कुटाखनिभं ग्रीष्मे शीर्णपर्णं समुद्धरेत् ॥
बद्धा पुटे सुनिर्गमं धारयेत्तत्कृच्छामते ।
दौर्भाग्यदर्शनात्तेन स्त्रियते दीर्यते भुवि ॥
वर्षासु शिशिरे चैव कारयेन्मात्रया युतम् ।
रामठं जीरके हे च अजमोदाकटुत्रयम् ॥
घृतसौवर्चलोपेतं वातरोगे विशेषतः ।
मातुलुङ्गरसेनापि शूलानां हे प्रकीर्तितः ॥
इति ह्यारीते कल्पस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
अस्यान्यत् द्विजाभक्ष्यत्वकारणादिकं रसोनशब्दे

दृश्यम् ॥)

रसोपलं, स्त्री, (रसवत् पारद इव उपलम् ।)
मौक्तिकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रसं, स्त्री, (रस + “लघिशुभिरसिभ्यः कित् । ”
उणा० ३ । १२ । इति नप्रत्ययः ।) द्रव्यम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रस्यं, स्त्री, (रसात् भुक्तानादिपरिपाकात् आगत-
मिति । रस + यत् ।) रक्तम् । इति शुब्-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते ११४।५०।३२।
“यन्नेव गन्धिनी रस्यं नरूपं सार्णशब्दवत् ॥”
रसयुक्ते, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् । १७ । ८।
“रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः

सात्विकप्रियाः ॥”)
रस्या, स्त्री, (रसाय हिता । रस् + यत् । टाप् ।)
रास्त्रा । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“रास्त्रा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।

एलापर्णी च सुरसा सुगन्धा श्रेयसी तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रंह, तु क गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रंहयति रंहा-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

रंहः, [सु] स्त्री, (रंम + “रमेच् । ” उणा०
४ । २१३ । इति असुन् हुगागमश्च । “अहि
रहिभ्यामसुन् इत्यहो रंह इति धातुप्रदीपः । ”
इत्युज्ज्वलः ।) वेगः । तत्पर्यायः । तरः २
रयः ३ स्यदः ४ यवः ५ । इत्यमरः ॥ रंघः ६
यवनः ७ । इति तट्टीका ॥ (यथा, रघुः ।
२ । ३४ ।

“न पादपोम्बूनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य ॥”)
रह, लज्जि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) रहति सुखं दीनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) इ, रंह्यते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रह, तु क त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रहयति शोकं
धीरः । इति दुर्गादासः ॥

रहः, [सु] स्त्री, (रमन्तेऽस्मिन् । रह + “देशे ह
च । ” उणा० ४ । २१४ । इति असुन्प्रत्ययः ।
हकारश्चान्तादेशः । “रह त्यागे अस्मादसुनि
रह इति धातुप्रदीपः । ” इत्युज्ज्वलः ।)
निर्जनम् । तत्पर्यायः । विविक्तः २ विजनः ३
कृन्नः ४ निःशलाकः ५ रहः ६ उपांशुः ७
इत्यमरः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“तदाननं न्यतुसुरभि चित्तीश्वरः
रहस्युपाधाय न तमिमाथयौ ॥”)
तत्त्वम् । रतिः । गुह्यम् । इति मेदिनी ॥

रहः, [सु] य, विजनम् । इत्यमरः ॥
“रहो निधुवनेऽपि स्याद्रहो गुह्ये नपुंसकम् ॥”
इति रभसश्च ॥

“देशान्यत्र रहोऽयं शब्दान्तरं वास्ति सुरत-
वाचकम् । ” इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ॥

रहस्यं, त्रि, (रहसि भवम् । रहसु + दिगादि-
त्वात् यत् । इत्युज्ज्वलः । ४ । २१४ ।) गोप-
नीयम् । रहसि भवम् । इति मेदिनी अमरश्च ॥
रहस्यरोमस्पर्शनविधौ यथा,—

“न सर्पश्लेः क्रोडेते स्नानि स्नानि न संस्पृशेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि नाश्लिष्टेन सदा ब्रजेत् ॥”
इति कौर्म्ये १५ अध्यायः ॥

रहस्या, स्त्री, (रहस्य + टाप् ।) नदीभेदः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ६।६।१८।
“रहस्यां शतकुम्भां च सरयू च नरेश्वरः ॥”)
रास्त्रा । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रहितं, त्रि, (रह + क्तः ।) वर्जितम् । यथा,—
“जातस्तकमादौ च अन्ते च नृत्तस्वनकम् ।

गुरोस्तद्रहितं कृत्वा जपकर्म समाचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।
“दिग्गोऽब्दश्चाश्विरहितो जन्मर्चाऽगो भशे-
षितः ।

भं भवेदब्दवैशेष्यं योगेऽप्येवं वित्तन्तयेत् ॥”
इति जातकपद्धतिः ॥

रा, ल दाने । ग्रहणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) ल, राति ।
इति दुर्गादासः ॥

राः, स्त्री, (रा + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।) विभ्रमः ।
दानम् । इत्येकाचरकोषः ॥ काश्चनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

राः, [ये] पुं, (रा दाने + “राते र्हैः । ” उणा०
२ । ६६ । इति डैः ।) धनम् । (यथा, भाग-
वते । ३ । २५ । ३८ ।

“आत्मानमनु ये चेह ये रायः पशवो
रहाः ॥”)

स्वर्णम् । इत्यमरः ॥ शब्दः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (स्त्री, श्रीः । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१११ । ७ ।

“स चन्तयदुषसः सूर्येण चित्रामस्य केतवो
रामविन्दन् ॥”

“चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियमविन्दन् अल-
भन्त । ” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

राका, स्त्री, (रा दाने + “कदाधाराच्चिकलिभ्यः
कः । ” उणा० ३ । ४० । इति कः । बहुल-
वचनादेव न इच्छः ।) नदीविशेषः । (सा च
शास्त्रलोद्धीपस्थानां नदीनामन्यतमा । यथा,
भागवते । ५ । २० । १० ।

“तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिजाताः । सुरसः
शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दः कुसुदः पुष्या-
वर्षः सहस्रश्रुतिरिति । अनुमती सिनीवाली
सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥”)

कच्छूरोगः । नवजातरजःस्त्री । (रायते दीयते
देवेभ्य हविर्यस्याम् । इति निघण्टुटीकायां देव-
राजयज्वा । ५ । ५ । २१ ।) सम्पूर्णद्वितीयः ।
इति मेदिनी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ३२ । ४ ।

“राकामहं सुहवां सुहृतीह्वे
प्रह्णोतु नः सुभगा बोधतुत्मना ॥”

“संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । ” इति सायणः ॥
राक्षसीविशेषः । सा च खरस्य शूर्पणखायाश्च
जननी । यथा, महाभारते । ३ । २७४ । १-८ ।
मार्कण्डेय उवाच ।

“पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादहं देहोऽभवन्मुनिः ।
विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥
बुधे तन्तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।
कुवेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स सदा वृषः ॥
स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥
ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुदाताः ।
ऋषिं भरतशार्दूल ! नृत्तगौतविश्वारदाः ॥

राक्षसः

पुण्योक्तता च राका च मालिनी च विष्ठां पते ।
 अन्योऽन्यस्यैवा राजन् ! श्रेयस्काः सुम-
 धमाः ॥
 स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान् पुत्रानेकैकस्या यथेष्टितान् ॥
 पुण्योक्ततायां जज्ञाति द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
 राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥”)
 राक्षसः, पुं, रक्षन्त्यस्मात् रक्षः रक्ष एव राक्षसः ।
 तत्पर्यायः । कौण्डः २ क्रयात् ३ क्रयादः ४
 अस्यपः ५ आश्रयः ६ रात्रिचरः ७ रात्रि-
 चरः ८ कर्चूरः ९ निकषात्मजः १० यातु-
 धानः ११ पुण्यजनः १२ नैर्ऋतः १३ यातु १४
 रक्षः १५ इत्यमरः ॥ सन्ध्यावलः १६ चपाटः १७
 रजनीचरः १८ कीलापाः १९ वृचक्षाः २०
 नक्तचरः २१ पलाशी २२ पलाशः २३ भूतः
 २४ । इति शब्दरत्नावली ॥ नीलाम्बरः २५
 कल्माषः २६ कटपूः २७ अगिरः २८ कीला-
 लपाः २९ नरधिगणः ३० । इति जटाधरः ॥
 तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “रजोमात्रात्मिका मेव ततोऽन्यां जग्महे तनुम् ।
 ततः क्षुद्रवल्गो जाता जज्ञे कोपाश्रयात्ततः ॥
 क्षुद्राचामान्याकारांश्च सोऽहजगद्गवांस्ततः ।
 विरूपाः प्रमथुना जातास्तेऽभ्यधावन्त तं
 प्रभुम् ॥
 जैवं भो रक्ष्यतामेष ते रक्तं राक्षसास्तु ते ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “रक्षोगणं क्रोधवशात् स्वनामानमजीजनत् ।
 दंष्ट्रिणां निवृत्तं तेषां भीमसेनाज्ञतं चयम् ॥”
 इति मात्स्ये आदिसर्गे कथ्यमान्वयनाम ६
 अध्यायः ॥ * ॥ राक्षसभोज्यान्नानि यथा,—
 “क्षुक्लीटादुपपन्नश्च यच्चोच्छिष्टान्वितं भवेत् ।
 केषावपन्नमाधूतं सारुतश्वासवद्भवेत् ॥
 शभिः संस्पृष्टमन्नञ्च भागो वै रक्षसो भवेत् ।
 तस्माज्ज्ञात्वा सदा विद्वानन्नान्येतानि वर्जयेत् ॥
 राक्षसा नाम ये प्रोक्तास्ते सुज्जन्यन्नमीदृशम् ॥”
 इति वामणपुराणे ३६ अध्यायः ॥ * ॥
 तेषां विहारः सूर्यलोकादधः । यथा,—
 “अन्तीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
 वर्जयित्वा रुद्रगणांस्ते तत्रैव चरन्ति हि ॥
 जोर्द्धं विक्रमणे शक्तिस्तेषां सम्भूतपाप्मनाम् ।
 अत ऊर्द्धं हि विप्रेन्द्र राक्षसा ये कृतैनसः ।
 ते तु सूर्यादधः सर्वे विहरन्त्यूर्ध्ववर्जिताः ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 (अनेनाधिष्ठितस्य रोगिनो लक्षणं यथा,—
 “सक्रोधदृष्टिं भुक्नुटीसुदहन्तं ससंभ्रमम् ।
 प्रहरन्तं प्रधावन्तं शब्दन्तं भैरवाननम् ॥
 अन्नादिनापि बलिवं नष्टनिद्रं निशाचरम् ।
 निर्वर्ज्यमशुचिं शूरं क्रूरं परुषभाषिणम् ॥

राक्षा

रोषणं रक्तमात्यस्त्रीरक्तमदामिषप्रियम् ।
 दृष्ट्वा च रक्तं मांसं वा लिहानं दशनच्छदौ ।
 हसन्तमन्नकाले च राक्षसाधिष्ठितं वदेत् ॥”
 इति वाग्भटे उत्तरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतविवाहविशेषः । यथा,
 “आसुरो द्रविणादानान्नान्धः समयान्मिथः ।
 राक्षसो बुद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलात् ॥”
 इत्युद्वाहृतत्वम् ॥
 (एतल्लक्षणान्तरञ्च यथा, मनुः । ३ । ३३ ।
 “हत्वा च्छित्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं
 गृह्णातु ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥”
 राक्षसविवाहस्तु क्षत्रियस्यैव प्रशस्तः । यथा,
 तत्रैव । ३ । २४ ।
 “चतुरो ब्रह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकं आसुरं वैश्यशूद्रयोः ॥”
 निन्द्यप्रजोत्पत्तिजनकतया तु ब्राह्मणपेक्षया
 राक्षसादिविवाहस्य गर्हितत्वमाह तत्रैव ।
 ३ । ४१—४२ ।
 “इतरेषु च शिष्टेषु वृषांसानृतवादिनः ।
 जायन्ते दुर्बिवाहेषु ब्रह्मधर्मेद्विषः सुताः ॥
 अनिन्दितैः स्त्रीविवाहेरनिन्द्या भवति प्रजा ।
 निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विव-
 र्जयेत् ॥” * ॥
 अष्टविशेषे, पुं, स्त्री । यथा, दृष्टव्यसंहिता-
 याम् । ८ । ४५ ।
 “इन्द्राग्निदेवं दशमं युगं यत्
 तत्राद्यमब्धं परिधाविसंज्ञम् ।
 प्रमादयानन्दमतः परं यत्
 स्याद्राक्षसं चानलसंज्ञितञ्च ॥”)
 राक्षःसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 राक्षसी, स्त्री, (राक्षस + डीप् ।) कौण्डपी ।
 राक्षसपत्नी । यथा, रघुः । १२ । ६१ ।
 “दृष्ट्वा विचिन्ता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
 जानकीं विधवल्लीभिः परीतेव मञ्जौषधिः ॥”)
 दंष्ट्रा । दृष्टव्येति यावत् । इति हेमचन्द्रः ॥
 चण्डा चोरनामगन्धर्वमिति यावत् । इति
 मेदिनी ॥ सायाह्वेला । यथा,—
 “प्रातःकालो सुहृत्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
 मध्याह्नस्त्रिसुहृन्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिसुहृन्तः स्यात् आह्नं तत्र न कार-
 येत् ॥
 राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥”
 इति तिथ्यादितत्वम् ॥
 राक्षसेन्द्रः, पुं, (राक्षसानामिन्द्रः ।) रावणः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (राक्षसपतिमात्रे च ।
 यथा, महाभारते । १ । १५४ । १८ ।
 “धिक् ! त्वामसति पुंस्त्वामे सम विप्रिय-
 कारिणि ।
 पूर्वेषां राक्षसेन्द्राणां सर्वेषामयशस्करि ॥”)
 राक्षा, स्त्री, (लाक्षा । रलयोरैक्यात् लस्य
 रत्वम् ।) लाक्षा । इत्यमरः ॥

रागः

राख, ऋ शोषालमर्धयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) शोषः
 स्नेहरहितीभावः । अलमर्थो भूषणं सामर्थ्यं
 निवारणञ्च । ऋ, अरराखत् । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रागः, पुं, (रञ्जनमिति रञ्यतेऽनेनेति वा । रञ्ज
 + भावे करणे वा घञ् । “घञि च भाव-
 करणयोः ।” ६ । ४ । २७ । इति नलोपः ।)
 मात्सर्यम् । लोहितादिः । (यथा, कुमारः ।
 ३ । ३० ।
 “रागेण बालारुणकोमलेन
 चूतप्रवालीलमलञ्चकार ॥”)
 क्लेशादिः । अनुरागः । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । २७० ।
 “तानवमेव द्वित्रः परोपहितरागमदन-
 सङ्घटितः ।
 कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥”)
 गान्धारादिः । वृषः । इति मेदिनी ॥ चन्द्रः ॥
 सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ लाक्षादिः ।
 (यथा, कुमारः । ४ । १६ ।
 “तमिमं कुरु दक्षिणेतर्
 चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)
 रक्तिमत्विट् । रञ्जनम् । इति नानार्थरत्न-
 माला ॥ प्रीतिः । यथा,—
 “वीतरागभयक्रोधस्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 इति भगवद्गीताश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “सुखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव रञ्यते ।
 यतस्तु प्रणयोत्कर्षात् स राग इति कीर्त्तयते ॥”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥ * ॥
 (अभिमतविषयाभिलाषः । स तु पञ्चक्लेशान्त-
 र्गतः । यथा,—
 “अविदास्मितारागदेशाभिविषाः पञ्च-
 क्लेशाः । रागोऽभिमतविषयाभिलाषः ।” इति
 शिशुपालवधटीकायां मल्लिनाथः । ४ । ५६ ॥
 “सुखानुशयी रागः ।” इति पतञ्जलिः । गान-
 धारास्त्रीयरागा यथा । भरतमते हनूमन्मते
 च रागः षड्विधः । तेषां नामानि यथा ।
 भैरवः १ कौशिकः २ हिन्दोलः ३ दीपकः ४
 श्रीरागः ५ मेघः ६ । हनूमद्भरतयोर्मते प्रत्येक-
 मेषां पञ्च रागिण्यः । सोमेश्वरकल्लिनाथयोर्मते
 प्रत्येकमेतेषां षट् रागिण्यः । एतेषां प्रत्येक-
 मष्टौ पुक्षाः एकैकपुत्रभार्या च । कल्लिनाथ-
 सोमेश्वरमते षड्भिरागा यथा । श्रीरागः १
 वसन्तः २ पञ्चमः ३ भैरवः ४ मेघः ५ नट-
 नारायणः ६ । इति नानासंगीतशास्त्रम् ॥ * ॥
 अथ रागस्य व्युत्पत्तिसंख्यास्थानानि ।
 “येस्तु चेतांसि रञ्यन्ते जगत्तितयवर्त्तिनाम् ।
 ते रागा इति कथ्यन्ते मुनिभिर्भरतादिभिः ॥
 गोपीभिर्गीतमारब्धमेकैकं कथ्यसन्निधौ ।
 तेन जातानि रागाणां सहस्राणि तु षोडश ॥
 रागेषु तेषु षट्त्रिंशद्भिरागा जगति विश्रुताः ।

रागः

कालक्रमेण तत्रापि ह्रास एव तु दृश्यते ।
केचिददन्ति ते रागाः सर्वे सन्तीति निश्चितम् ॥
मेरोरुत्तरतः पूर्वे पश्चिमे दक्षिणे तथा ।
समुद्रकण्ठे ये देशास्तत्रामीषां प्रचारणा ॥”
तथा च । अङ्गवङ्गकलिङ्गतेलङ्गभूलिङ्गहावङ्ग-
सुरङ्गयूपलङ्गखेलाङ्गसौवीरकीरकाश्चौरनाभी-
रनाहीरसिन्धुजालन्तरमगमगधनिषधमलयही-
हयगजाङ्गयमालवजालवमरूरुचोलोत्तलकु-
न्तलसिंहलहरिकेलकेरल-कोशलमल्लिवालमल्ल-
भल्लसौविदल्लवातकिञ्जातगुजरातगुज्जरकालञ्जर-
गौडद्रविडौडान्तर्वेदिकाश्चौपाचालसौराष्ट्र-
वरलौहावरखण्डीकश्वरूपकामरूपहरिगर्भ-
विदर्भदुर्मटवाटकीकटदेवङ्गनटङ्गननाटभोटक-
वाटकरहाटकण्ठाटकुन्तिकावन्तिककनकाज-
कान्यकुब्जभोजकाम्बोजतोजतुखारविहारवली-
हारवाजगेहविदेहवाङ्गीकचचरीकचिगर्तान-
त्तादिदेशेषु रागाः प्रचरन्तीति ।

“यस्य श्रवणमात्रेण रङ्गन्ते सकलाः प्रजाः ।
सर्वाघरञ्जनाद्विहोस्तेन राग इति स्मृतः ॥”*॥
अथ रागाः ।

“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसञ्चितः ।
श्रीरागश्च ततः पञ्चाद्वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिन्दोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः षडेव तु ॥६॥
षट्त्रिंशद्भागिणी तत्र क्रमशः कथिता मया ॥
धानसी मालसी चैव रामकिरी च सिन्धुडा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥६॥
वेलावली च पुरवी कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चापि मल्लारदयिता इमाः ॥६॥
गान्धारी शुभगा चैव गौरी कौमारिका तथा ।
वेलोयारी च वैरागी श्रीरागस्य प्रिया इमाः ॥६॥
तुड़ी च पञ्चमी चैव ललिता पटमञ्जरी ।
गुञ्जरी च विभाषा च वसन्तस्य प्रिया इमाः ॥६॥
मायूरी दीपिका चैव देशकारी च पाछिडा ।
वराङ्गी मोरहाटी च हिन्दोलस्य प्रिया
इमाः ॥६॥

नाटिका चाथ भूपाली रामकेली गडा तथा ।
कामोदा चापि कल्याणी कर्णाटस्य प्रिया
इमाः ॥६॥३६॥*॥

अथ कालनियमः ।

“विभाषा ललिता चैव कामोदा पटमञ्जरी ।
रामकीरी रामकेली वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुड़ी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एताः पूर्वोक्तकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥
वराङ्गी मायूरी कोडा वैरागी चाथ धानसी ।
वेलावली मोरहाटी सप्तैता रागयोषितः ।
मेघा मध्याह्नकाले तु यथा भारतभाषितम् ॥
गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।
कानडा शारवी चैव गौरी केदारपाछिडा ॥
मायूरी मालसी नाटी भूपाली सिन्धुडा तथा ।
साथोक्ते ताश्च रागिण्यः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥
पुरुषा वस्तुभूषाद्या रागास्ते मालवादयः ।

रागः

प्रदोषे चापराह्णे च रजन्यां गानगोचराः ॥
दशदशात् परं रात्रौ सर्वेषां गानमीरितम् ।
मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥
श्रीपञ्चम्यां समारभ्य यावत् जन्मोत्सवं हरेः ।
तावद्वसन्तरागस्य गानसुक्तं मनीषिभिः ॥
शक्रोत्थानं समारभ्य यावद्गर्गामहोत्सवम् ।
गीयते तदुधैर्निखं मालसी सा मनोहरा ॥
सर्वेषामिह रागाणां रागिणीनाञ्च सर्वशः ।
रङ्गभूमौ नृपाज्ञायां कालदोषो न विद्यते ॥
रागञ्चालापयेदादौ तत्पत्रास्तदनन्तरम् ।
नान्यपत्नी प्रगातया नृपाज्ञायां न दूषणम् ॥
रागाः षडथ रागिण्यः षट्त्रिंशच्चारु-
विग्रहाः ।

आगता ब्रह्मसदनात् ब्रह्माणं समुपासते ॥”*॥
अथ ध्यानम् ।

“नितम्बिनीचुम्बितवक्त्रपद्मः

शुकदुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।

सङ्गीतशालां प्रविशन् प्रदोषे

मालाधरो मालवरागराजः ॥ १ ॥

नीलोत्पलं कर्णयुगे वहन्ती

श्यामा सुकेशी च सुमध्यभागा ।

ईषत्सहासाम्बुजरस्यवक्त्रा

सा धानसी पद्मसुचारुनेत्रा ॥ १ ॥

करे युता चाम्बुजयुग्मरम्या

इतस्तत्सारु विलोकयन्ती ।

कण्ठस्फुरन्मौक्तिकरत्नहारा

सा मालसी संकथिता विचित्रा ॥ २ ॥

प्रतप्तचामीकरचारुवक्त्रा

कर्णावतंसं कमलं वहन्ती ।

पुष्पं धनुः पुष्पशरैर्दधाना

चन्द्रानना रामकिरी प्रदिष्टा ॥ ३ ॥

महेन्द्रनीलदुतिरम्बुजाक्षी

प्रवादयन्ती कपिलाशयनम् ।

विचित्ररत्नाभरणा सुकेशी

सा सिन्धुडा कान्तसमीपसंस्था ॥ ४ ॥

जवाप्रसूनदुतिविम्बवक्त्रा

सकृत्पद्मं करयोर्दधाना ।

चौमांशुकाच्छादितगात्रयष्टि-

राशावरी रङ्गकिला विदग्धा ॥ ५ ॥

सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे

सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।

तालप्रयोगप्रतिरङ्गगीते-

गौरीतनुर्भैरविका सतीयम् ॥ ६ ॥*॥

अथ मल्लारः ।

“विहारशीलोऽतिमुकान्तदेहः

कान्ताप्रियो धार्मिकशीलयुक्तः ।

कामातुरः पिङ्गलनेत्रयुग्मो

मल्लाररागः प्रियकृतं सुवेशः ॥ १ ॥

सङ्केतितोत्पुल्ललतानिकुञ्जे

कृतस्थितिः कान्तसमागमाय ।

वेलावली चम्पकमौलिनी सा

बाला विचित्राभरणा निरुक्ता ॥ १ ॥

रागः

रहःसु कान्तप्रियमाणपत्रं
रम्यं वहन्ती कुचकुम्भयुग्मे ।
दूर्वादलश्यामतनुः सकामा
पुरातनैः सा पुरवी निरुक्ता ॥ २ ॥
अशोकवृक्षस्य तले निषसा
वियोगिनी वासकणाश्विताङ्गी ।
विभूषिताङ्गी जटिलेव बाला
सा कानडा हेमलतेव तन्वी ॥ ३ ॥
संगृथ्य संगृथ्य गले दधाना
प्रसूनमाला दयितेन बाला ।
गौरी स्वकान्ताननचुम्बितास्या
सा सुन्दरी माधविका निकुञ्जे ॥ ४ ॥
सुकच्छपीं वादयति स्वभक्तं-
गानार्थमभ्यस्यति सम्मुखेन ।
सदैव ताला विहिता च माला
कोडा कला तानवती मता सा ॥ ५ ॥
स्नात्वा समुत्तीर्णवती सुदेहा
केशप्रणिध्यन्तिवारविन्दः ।
निष्पीडयन्ती तिमिरांशुकान्तं
केदारिका रक्तपरोधरश्रीः ॥ ६ ॥*॥

अथ श्रीरागः ।

“लौलावतारेण वनान्तराणि

चिन्वन् प्रसूनानि वधूसहायः ।

विलासवेशो ह्यतिदिशम्भर्त्तिः

श्रीराग एष प्रथितः पृथिव्याम् ॥ १ ॥

सन्ध्यासुकाले गृहमध्यदेशे

प्रवादयन्ती ह पिनाकयन्त्रम् ।

धाराधराधातुविचित्रिताङ्गी

गान्धारिका गन्धसज्जं निधत्ते ॥ १ ॥

रसनया सुविचारकौतुकं

विदधती कविकोविदकौतुकम् ।

सुकवितामृतभावनतत्परा

भगवती सुभगा समुदाहृता ॥ २ ॥

पुष्पोदाने सार्द्धमालीकलापैः

क्रीडन्त्येवं कोकिलाकाकलीषु ।

रामा श्यामा सदगुणानाञ्च सीमा

गौरी गौरी गौरवालीकदिष्टा ॥ ३ ॥

अट्टालिकायां स्फुटकौमुदीभिः

प्रकाशितायां रजनौविहारम् ।

अज्ञाय कान्तेन समं वसन्ती

कौमारिका कामकला वहन्ती ॥ ४ ॥

गौरीपादाम्बोजमभ्यर्चयन्ती

गन्धोद्भूतं गन्धमालां दधाना ।

नानारत्नोपायनैर्भक्तभावे-

वेलोयारी कथ्यते बालिकेयम् ॥ ५ ॥

उल्लासयन्ती धम्मिल्ले रहःस्थान् प्राणवन्तुना ।

मालतीकुसुमसगम्भिर्वैरागी रागिनी स्मृता ॥ ६ ॥

अथ वसन्तः ।

“चूताङ्कुरेणैव कृतावतंसो

विधूर्णमानारुणनेत्रपद्मः ।

पीताम्बरः काञ्चनचारुदेहो

वसन्तरागो युवतिप्रियश्च ॥ १ ॥

रागः

सुगुह्यमानातिमुशीलयुक्ता
सुक्तालताकल्पितहारयष्टिः ।
चूताङ्कुरं पाण्डियुगे वहन्ती
जवारुणाङ्गी तुडिकेरितेयम् ॥१॥
संगीतगोष्ठीषु गरिष्ठभावं
समाश्रिता गायनसम्पदायैः ।
खन्वाङ्गिनी नूपुरपादपद्मा
सा पञ्चमी पञ्चमवेदवेत्त्री ॥२॥
उरसि केशचयस्य सुभारं
विदधती श्रयनोत्थितचारुवेषम् ।
विलुलितालकवल्लिकुशाङ्गी
भासुरा ललिता कथिता बुधैः ॥३॥
सखीकलापैः परिहास्यमाना
वियोगिनी कान्तवियोगदेहा ।
पीनस्तनी चैव धराप्रसुप्ता
श्यामा सुकेशी पठमञ्जरीयम् ॥४॥
कर्णोत्पलालम्बिमधुव्रताली
शृणोति सा मञ्जुलकूजितानि ।
कान्तान्तिकं गन्तुमनाः प्रदोषे
सा गुञ्जरी वेशकलोचिताङ्गी ॥५॥
अध्यापयन्ती निजप्रियवृन्दं
सङ्गीतशास्त्राणि विवेचनाभिः ।
मनोहरा हारलताभिरामा
समस्तभाषाकुशला विशेषा ॥६॥

अथ हिन्दोलः ।

“हासाभिलासेन पतन् पृथिव्यां
उत्थापितस्तत्तुच्छमालिवृन्दैः ।
उल्लोलसङ्गीतरसैर्विदग्धो
हिन्दोलरागः कथितो रसज्ञैः ॥१॥
मयूरकेकाश्रवणोल्लसन्ती
मयूरिकानृत्यततं किरन्ती ।
मयूरकान्तीव सितिं दधाना
मायूरिका संकथिता गुणज्ञैः ॥२॥
प्रदोषकाले गृहसंप्रविष्टा
प्रदोषहस्तारुणगात्रवस्त्रा ।
सीमन्तसिन्दूरविराजमाना
सुरक्तमाल्या किल दीपिकेयम् ॥३॥
साङ्गं सखीभिर्विजने वसन्ती
विचित्रवच्चोजनितस्वसङ्गा ।
निरीक्ष्यमाणानन्ददर्पणा या
सा देशकारी कथिता गुणज्ञैः ॥४॥
भर्तृदधाना चरणारविन्दं
निवेधयन्ती परदेशयानम् ।
प्रकामदाभ्युत्थसुखे निमग्ना
सा पाहिङ्गा संकथिता कवीन्द्रैः ॥५॥
कर्णं दधाना सुरपुष्पयुग्मं
स्फुरत्सुवच्चोजमनोहराङ्गी ।
स्मेरानना चारुविलोलेनैव
वराङ्गनेयं कथिता वङ्गारी ॥६॥
उत्पन्नभावे प्रथमापराधे
मानं पुनः कर्त्तुमनास्त्रीरेण ॥

रागः

ऋजुस्वभावान्नियतं रुदन्ती
सा मोरहाटी हठकेलिरुष्टा ॥६॥
अथ कर्णाटः ।
“कृपाणपाणिसुरगाधिरुष्टो
मयूरकण्ठातिसुकण्ठकान्तिः ।
स्फुरत्स्मितस्निग्धरसः प्रशान्तः
कर्णाटरागो हरितालवर्णः ॥१॥
चिरं नटन्ती शुभरङ्गमध्ये
संप्रार्थयन्ती नटिनं वसन्तम् ।
सुगीततालेषु कृतावधाना
नटी सुश्राटीपरिधानदेहा ॥२॥
खनायकं पुष्पलताधिरुष्टा
हसन्मुखी सर्वसुदं वहन्ती ।
खनानि शृङ्खलितनोति सुग्धा
भूपालिका सा खललुत्तरीया ॥३॥
अध्यापयन्ती शुकसारसारीः
श्रीराम रामेति सुवेषलक्ष्मीः ।
वामस्तनार्द्धखलितान्शुकश्रीः
श्रीरामकेली कथिता कवीन्द्रैः ॥४॥
विशेषवेदमधवती समस्तान्
कलाविलासेन विमोहयन्ती ।
हृदयितस्मा परिपुष्टदेहा
वङ्गा प्रलम्बस्तनभारभया ॥५॥
भर्तुः समं पाथसि सन्तरन्ती
प्रयोविहारेण सरोरुहाणि ।
विचिन्वती सौरभमोदमाना
कामोदरागिण्यादिता गुणज्ञैः ॥६॥
आधूता नटनृत्यपरिश्रमेण
वाला लीलाभिः सुदती कृतादरा ।
नटीनां कल्याणी कलयति मत्तहस्ती
रणप्रस्थानं सुखरिता किङ्किणीकलापम् ॥७॥
अथ रागरागिणीनां भावनिरूपणम् ।
“मालवः श्रीश्च हिन्दोलो मल्लारस्तदनन्तरम् ।
गायन्ति गायका धीर सानन्देन चतुष्टयम् ॥
वसन्तो रागः कर्णाटो द्वौ वीरौ भवतः क्रमात् ॥
धानसी मालसी चैव भैरवी माधवी तथा ।
सुभगा पञ्चमी नाटी वेलोयारी च गुञ्जरी ॥
कामोदा चापि कल्याणी कोड़ा केदारिका
तुङ्गी ।
कौमारी मायूरी चैव देशकारी च सिन्धुङ्गा ॥
रामकेली च भूपाली रागिण्यश्चेति विंशतिः ।
आनन्दांशा इति प्रोक्ता गीयन्ते गानकोविदैः ॥
पुरवी कानड़ा गौरी रामकिरी च दीपिका ।
आशावरी विभाषा च वङ्गारी च गङ्गा तथा ।
एताश्च नव रागिण्यो वीरांशे गानसुत्तमम् ॥
विलावली च गान्धारी ललिता पठमञ्जरी ।
वैरागी रागिणी चापि मोरहाटी च पाहिङ्गा ।
करुणांशा विजानीयात् समेता रागयोधितः ॥
रागेण रसभागेन षट्त्रिंशद्भिरागिणीषु च ।
करुणानन्दवीरेषु चापनार्थं मतत्रयम् ॥”
इति संगीतदामोदरे शिवनारदसंवादे १ । ३
अध्यायी ॥ (तथा च संगीतदर्पणे ।

रागदा

अथ रागाणां सुज्ञवं दर्शयति ।
“शिवशक्तिसमायोगादुरागाणां सम्भवो भवेत् ।
पञ्चास्यात् पञ्च रागाः स्युः षष्ठस्तु गिरिजा-
सुखात् ॥
सद्योवक्रात् श्रीरागो वामदेवाद वसन्तकः ।
अधोराद् भैरवोऽभूत् तत्पुरुषात् पञ्चमो-
भवत् ॥
इशानाख्याम्भेवरागो नाव्यारम्भे शिवादभूत् ।
गिरिजाया सुखालास्ये नटनारायणोऽभवत् ॥”
अथ रागवेला ।
“मधुमाधवी च देशाख्या भूपाली भैरवी
तथा ।
विलावली च मल्लारी वल्लारी सोमगुर्जरौ ॥
धनाश्रीमालवश्रीश्च मेघरागश्च पञ्चमः ।
देशकारी भैरवश्च ललिता च वसन्तकः ॥
एते रागाः प्रगीयन्ते प्रातरारभ्य नित्यशः ।
गुर्जरौ कौशिकश्चैव सावेरी पठमञ्जरी ॥
रेवा गुणकिरी चैव भैरवी रामकिर्यपि ।
सीराटी च तथा गेया प्रथमप्रहरात्तरम् ॥
वैराटी तोडिका चैव कामोदी च कुडायिका ।
गान्धारी नागशब्दी च तथा देशी विशेषतः ।
शङ्कराभरणो गेयो द्वितीयप्रहरात् परम् ॥
श्रीरागो मालवाख्यश्च गौरी त्रिवणसंज्ञिका ।
नटकल्याणसंज्ञश्च सारङ्गनटकौ तथा ॥
सर्वे नाटाश्च केदारी कर्णाव्याभीरिका तथा ।
वङ्गहंसी पहाड़ी च तृतीयप्रहरात् परम् ।
अहंरात्रावधि ज्ञेया एते रागाः सुखप्रदाः ॥
यथोक्तकाल एवेति गेयाः पूर्वविधानतः ।
राजाज्ञया सदा गेया न तु कालं विचारयेत् ॥”
इति रागवेला ।

अथ ऋतवः ।

“श्रीरागो रागिणीयुक्तः शिशिरे गीयते
बुधैः ।
वसन्तः ससहायस्तु वसन्तर्तौ प्रगीयते ॥
भैरवः ससहायस्तु ऋतौ श्रीश्च प्रगीयते ।
पञ्चमस्तु तथा गेयो रागिण्या सह प्रारदे ॥
मेघरागो रागिणीभिर्युक्तो वर्षासु गीयते ।
नटनारायणो रागो रागिण्या सह हेमके ॥
यथेच्छया वा गातव्याः सर्वेषु सुखप्रदाः ॥”
इति रागाणां ऋतुनिर्णयः । इति सोमेश्वर-
मतम् ॥ * ॥)
रागचूर्णः, पुं, कामदेवः । खदिरवृक्षः । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥ फल्गुचूर्णम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ लाचारसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
रागच्छन्नः, पुं, (रागेण च्छन्नः ।) कामदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रागेणाच्छन्ने, त्रि ॥
रागदः, पुं, (रागं ददातीति । दा + कः ।)
तैरणीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रागदातरि,
त्रि ॥
रागदालिः, पुं, (रागदा रागप्रदा आलिः पङ्क्ति-
यंच ।) मस्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्य मस्तरशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रागिणी

राङ्गलः

राजकु

रागपुष्पः, पुं, (रागविशिष्टं रक्तवर्णं पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागपुष्पी, स्त्री, (रागयुक्तं पुष्पं यस्याः । डीप् ।) जवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य जवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
 रागप्रसवः, पुं, (रागयुक्तो रक्तवर्णः प्रसवः पुष्पं यस्य ।) बन्धूकः । रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागयुक्, [ज] पुं, (रागेण युज्यते इति । युज् + क्तिप् ।) माणिक्यम् । इति राजनिर्घण्टः । कस्मिंश्चित् पुस्तके रागदृक् इति पाठोऽपि विद्यते ॥
 रागरञ्जः, पुं, (रागो रञ्जुरिव यस्य । नायकयोः परस्परानुरागवद्भावत्वात्तथात्वम् ।) कामदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥
 रागलता, स्त्री, (रागस्य जनिका लतेव ।) कामदेवपत्नी । इति जटाधरः ॥
 रागवन्तः, पुं, (रागस्य वन्त इव ।) कामदेवः । इति शब्दमाला ॥
 रागषाडवः, पुं, दाडिमद्राद्यायुक्तसुत्रयूषः । अस्य गुणाः । रुचिकारित्वम् । लघुपाकित्वम् । वातपित्तकफाविरोधित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ अध्याये कृतान्नवर्गे । “त्रयः पथ्यतमश्चापि सुत्रयूषः कृतकृतः । स तु दाडिमद्रादीकायुक्तः स्याद्रागषाडवः । रुचिथो लघुपाकश्च दोषाणामविरोधकत्वं ॥” तथास्य गुणाः । “लघवो वृंहणा वृष्याः क्षुद्रा रोचनदीपनाः । वृष्यामृच्छाभिमृच्छाहिंश्रमघ्ना रागषाडवाः ॥” इति च सुश्रुते सुत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 रागसूत्रं, स्त्री, (रागयुक्तं रक्तवर्णं सूत्रम् ।) तुलासूत्रम् । पटुसूत्रम् । इति मेदिनी । रे, २६४ ॥
 रागाङ्गी, स्त्री, (रागविशिष्टमङ्गं यस्याः । डीप् ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाङ्गा, स्त्री, (रागेण आङ्गा ।) मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रागाहः, त्रि, आशां दत्त्वा दानविमुखः । यथा, “आशां वलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः । स जीवाद्योऽपि रामारुद्रयो दासस्तु दातरि ॥” इति शब्दमाला ॥
 रागाशनिः, पुं, (रागेषु विषयवासनासु अशनिरिव ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रागिणी, स्त्री, (रागोऽस्यस्या इति । राग + इनिः । डीप् ।) विदग्धा नारी । इति जटाधरः ॥ मेनकाया ज्येष्ठकन्या । यथा,— “रागिणी नाम संजाता ज्येष्ठा मेनासुता सुने । शुभाङ्गी पद्मपत्राक्षी नीलकुक्षितमूर्धजा ॥” इति वामनपुराणे ४८ अध्यायः ॥
 जयश्रीनाम्नी लक्ष्मीः । इति पुराणम् ॥ षड्-रागाणां पत्नी । इति हलायुधः ॥ सा तु हनूमन्मते भरतमते च चिंशत्यकारा । सोमेश्वरमते कलिनाथमते च षट्चिंशत्यकारा ॥ आर्षा विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रागी, [न] त्रि, (रन्ज + “संपृच्छादुरुधेति ।” ३ । २ । १४२ । इति तच्चीलादिषु घिगुन् । यदा, रागोऽस्यास्तीति । राग + इनिः ।) अनु-रक्तः । (यथा, मार्कण्डेये । २१ । ४१ । “त्वयस्या हृदयं रागि भर्ता चान्यो भविष्यति । यावच्चैवमतो दुःखं सुरभ्या नान्यथा वचः ॥”) कामुकः । इति विश्वः ॥ रङ्क्ता । इति मेदिनी ॥ (विषयानुरागयुक्तः । स च द्विविधः । यथा, देवीभागवते । १ । १७ । ३७—३८ । ४१ । “द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः । रागी चैव विरागी च तयोश्चित्तं द्विधा पुनः ॥ विरागी त्रिविधः कामं ज्ञातोऽज्ञातश्च मध्यमः । रागी च द्विविधः प्रीतो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥” “रागो यस्यास्ति संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवम् । दुःखं बहुविधं तस्य सुखश्च विविधं पुनः ॥” रक्तवर्णविशिष्टः । यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ६ । “ईर्ष्यारुषामभावेऽपि भङ्गुरभुणि रागिणि । न सुखे तत्तयो राज्ञोऽक्षदृष्टिस्तृप्तिमाययौ ॥” पुं, लघुषान्यविशेषः । तत्पर्यायः । लाञ्छनः २ । बहुतरकणिशः ३ । गुच्छकणिशः ४ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शीतत्वम् । पित्तासनाशित्वम् । बल्यत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राघ, ऋ ङ श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराघत् । ङ, राघते । श्रुतिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 राघवः, पुं, (रघोरपत्यमिति । रघु + अण् ।) रामचन्द्रः । (यथा, रघुः । १२ । ३२ । “रावणावरजा तत्र राघवं मदनानुरा । अभिपेदे निदाघार्ता आलौव मलयदुमम् ॥” अजः । यथा, रघुः । ८ । १६ । “यतिपार्थिवलिङ्गधारिणौ ददृशते रघुराघवौ जनैः ॥” दशरथः । यथा, रामायणे । २ । ६४ । १ । “वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥” रघुवंशीयमात्रम् । यथा, तत्रैव । २ । ६४ । २५ । “अपि ह्यहं कुलं न स्याद्राघवार्णा कुतो भवान् ॥”) समुद्र-महामत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥ वे, ४८ ॥ (यथा, लघुतौ प्रथमपादे दुर्गसिंहः । “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः । तिमिङ्गलिलोऽप्यस्ति तदुगलोऽप्यस्ति राघवः ॥”) राघवायनं, स्त्री, (राघवस्य रामस्य चरितान्वितं अयनं शास्त्रम् ।) रामायणम् । यथा,— “सेतिहासपुराणानि राघवायनभारतम् । समाप्तिरद्वितान्येव सन्ति तानि श्रुतानि ते ॥” इत्यभिपुराणे वामनप्रादुर्भावाभाध्यायः ॥
 राङ्गलः, पुं, दृक्कण्टकः । इति हारावली । ६१ ॥

राङ्गवं, स्त्री, (रङ्गौ भवम् । रङ्गु + “रङ्गोरमनुष्ये-
 षण् च ।” ४ । २ । १०० । इति अण् ।) नृगलोमजातवस्त्रादि । तत्पर्यायः । नृग-
 रोमजम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । १११ ॥ रङ्ग-
 र्गमेदः ततो जाताद्यर्थे ऋः पशवोऽपि नृगा इति रूढा मेषादिलोमजमपि कम्बलादि राङ्ग-
 वम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, महा-
 भारते । २ । ५० । २३ । “और्णव राङ्गवश्चैव पटुजं कीटजन्तथा ॥” पुं, गौः । इति काशिका ॥ राङ्गवाकतौ, त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ४४ । २६ । “क्रौञ्चपारावतनिभैर्वेदेनैराङ्गवैरपि ॥”
 राङ्गणं, स्त्री, मुख्यविशेषः । रङ्गन् इति भाषा । अस्य गुणः । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति द्रव्य-
 गुणः ॥
 राज, ऋ ञ ण दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरराजत् । ञ, राजति राजते । ण, रेजतुः । इति दुर्गादासः ॥
 राजकं, स्त्री, (राज्ञां सम्बन्धः । राजन् + “गोत्रोऽशो-
 द्योरभराजेति ।” ४ । २ । ३६ । इति वुञ् ।) वृष-
 सम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ८ । ३ ॥ यथा, मार्क-
 ण्डेये । १०६ । ६ । “हृष्टपुष्टमतीवासीत् तस्मिन् राजन्यशेषतः । राजकं सकलं चोर्ज्वा पौरजानपदो जनः ॥” राजन् + स्वार्थे कन् ।) राजनि, पुं । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २४ । ६ । “तवाङ्गं तिलशः कृत्वा श्वभ्यो दास्यामि राजक ॥” राज् + खल् ।) दीप्तिकारके, त्रि ॥
 राजकदम्बः, पुं, (कदम्बानां राजा । राजदन्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) कदम्बविशेषः । यथा,— “कादम्ब्यः प्राद्वेय्यो नीपो धूलौकदम्बकः । कदम्बप्रियकौ राजकदम्बोऽरुक्करोऽभिकः ॥” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या, स्त्री, (राज्ञः कन्येव ।) केविकापुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृषसुता च ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६ । ६ । ४३ । “वृत्तः स राजकन्याभिरकः पञ्चाशता वरः ॥”) राजकर्कटी, स्त्री, चीनाकर्कटी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजकशेरुः, पुं, (कशेरुणां राजा । राजदन्तादि-
 त्वात् परनिपातः ।) भद्रमुक्ता । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजकीयः, त्रि, (राज्ञ इदम् । राजन् + “राज्ञः कच ।” ४ । २ । १४० । इति कः ककारश्चान्ता-
 देशः ।) राजसम्बन्धी । राजकस्यायं इत्यर्थे णीयप्रत्ययेन सिद्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६२ । २२८ । “तत्तत्तदर्थं राज्ञौ स राजकीयं सरो ययौ ॥”) राजकुमारः, पुं, (राज्ञः कुमारः ।) राजपुत्रः । तत्र वर्णनीयानि यथा,— “कुमारे शूद्रप्राक्षत्रीकलानसगुणीकृत्याः ।

राजचि

राजद

राजध

वाटाली खुरली राजभक्तिः शुभगतादयः ॥
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवकः ॥
 राजकुशाखः, पुं, वार्ताको । इति जटा-
 धरः ॥
 राजकोषातकी, स्त्री, (राजप्रिया कोषातकी ।)
 भिङ्गाकविशेषः । धिया तोरइ इति हिन्दी-
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । हस्तिपर्णिका २ पीत-
 पुष्पिका ३ धामार्गवः ४ केशफला ५ महाजाली
 ६ सपीतकः ७ । अस्या गुणाः । शीतत्वम् ।
 ज्वरघ्नत्वम् । कफघातलत्वम् । इति मदनविनोदः ॥
 राजखर्जूरी, स्त्री, (राजप्रिया खर्जूरी ।)
 श्रेष्ठखर्जूरी । पिण्डखर्जूरीका । तत्पर्यायः ।
 राजपिण्डा २ वृषपिण्डा ३ । अस्या गुणाः ।
 गौल्यत्वम् । स्वादे हिमत्वम् । गुरुत्वम् । पित्त-
 दाहार्तिश्यासभ्रमनाशित्वम् । वीर्यवृद्धित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजगामि, [नृ] त्रि, (राजानं गच्छतीति । गम्
 + णिनिः ।) राजसम्बन्धि । यथा,—
 “अनृतश्च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्या ॥”
 इति मानवे ११ अध्यायः ॥
 “राजनि वा स्तेनादीनां परेषां मरणफलदोषा-
 भिधानम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥ अपि च ।
 “अपुत्रस्य धनं पत्न्यभिगामि तदभावे मातृगामि
 तदभावे भ्रातृगामि तदभावे भ्रातृपुत्रगामि
 तदभावे सकुल्यगामि तदभावे बन्धुगामि तद-
 भावे शिष्यगामि तदभावे सहाध्यायिगामि
 तदभावे आक्षेपधनवर्जं राजगामि ॥” इति
 दायभागग्रन्थधृतविष्णुवचनम् ॥
 राजगिरिः, पुं, शाकभेदः । तत्पर्यायः । राजाद्रिः
 २ राजशाकिनी ३ राजशाकिनिका ४ । अस्या
 गुणाः । रुच्यत्वम् । पित्तनाशित्वम् । शीतल-
 त्वम् । स्थूलस्य तु अतिशीतलत्वम् । अतिरुच्य-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मगधदेशस्यः
 पर्वतविशेषश्च ॥)
 राजग्रीवः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजा दीप्तिशालिनी ग्रीवा यस्य ।) मत्स्य-
 विशेषः । फलुइ इति भाषा । यथा,—
 “फलकी स्याच्चित्रफली राजग्रीवो मदार्मदः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजघः, त्रि, तीक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (राजानं हन्तीति । हन् + “राजघ उप-
 संख्यानम् ॥” ३ । २ । ५५ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
 कप्रत्ययेन साधु ।) राजहन्ता । यथा,—
 “अनल्पदग्धारिपुमानलोज्ज्वले-
 निजप्रतापैर्वल्यं ज्वलद्भुवः ।
 प्रदक्षिणीकृत्य जथाय दृष्ट्या
 इराज नीराजयथा स राजघः ॥”
 इति नैषधे १ । १० ॥
 राजचिह्नकं, स्त्री, उपस्थः । इति शब्दचन्द्रिका ।
 चिह्नाणां स्त्रीपुंविभाजकानां राजा इति व्युत्-
 पत्तया सिद्धम् ॥

राजजम्बूः, स्त्री, (जम्बूनां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) पिण्डखर्जूरम् । इति
 मेदिनी ॥ महाजम्बूः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजजम्बा [नृ] पुं, चययोगः । “यस्यते पूज्यते
 रोगराजत्वात् यज्मा यच्च क उ महि अन्तः-
 स्यादिः चासुसिचिति मन् चवर्गद्वितीयादिरित्येके
 तदा जच्च भच्च हसनयोरित्यस्य रूपं राजयज्मा-
 शब्दोऽप्यत्र ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (अस्य
 विवरणन्तु राजयज्माशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राजतं, त्रि, (रजतस्य विकारः । रजत + “प्राणि-
 रजतादिभ्योऽच् ॥” ४ । ३ । १५४ । इति
 अच् ।) रजतनिर्मितम् । यथा,—
 “सौवर्णं राजतं ताम्रं पिष्टाणां पात्रमुच्यते ।
 रजतस्य कथा वापि दर्शनं हानमेव वा ॥”
 इति मात्स्ये १७ अध्यायः ॥
 रजते, स्त्री ॥ (यथा, गो० रामायणे १ । ४६ । १ ।
 “तं तु सीता नृगं दृष्ट्वा घने काञ्चनसुप्रभम् ।
 हेमराजतचित्राभ्यां पार्श्वभ्यां समलङ्कृतम् ॥”)
 राजतरुः, पुं, (तरुणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) कर्णिकारवृक्षः । आरग्वधः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ६ । ५७ ।
 “सुस्तादिराजतरुवर्गदशाङ्गसिद्धेः
 काष्ठैर्जयेन्मधुयुतेर्विविधैश्च लेहैः ॥”)
 राजतरुणी, स्त्री, (राजस्तरुणीव । सौन्दर्याति-
 शयवत्त्वात् ।) पुष्पाविशेषः । तत्पर्यायः ।
 महासह्या २ वर्णपुष्पः ३ अम्बानः ४ अम्बानकः
 ५ सुपुष्पः ६ सुवर्णपुष्पः ७ । अस्या गुणाः ।
 कषायत्वम् । कफकारित्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
 हृष्यत्वम् । हृद्यत्वम् । सुरभित्वम् । सुखवल्ग-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजता, स्त्री, राजत्वम् । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् तलप्रत्ययेन सिद्धा ॥ (यथा, कथासरि-
 त्सागरे । ३६ । ६८ ।
 “तेन मत्तामसुचन्तीमपि सुक्ता स तां ययौ ।
 रत्नकूटं स्वकार्यार्थं नित्यस्निग्धा हि राजता ॥”)
 राजतालः, पुं, (राजस्ताल इव ।) गुवाकवृक्षः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 राजतिमिश्रः, पुं, सुखाशः । इति हारावली १ । ८१ ॥
 राजत्वं, स्त्री, राजता । राज्ञो भाव इत्यर्थे राजन्
 शब्दात् त्वप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथा-
 सरित्सागरे । २० । १६१ ।
 “क्वच राजत्वमित्युक्ता स राजा निषिद्धे तत् ॥”)
 राजदण्डः, पुं, (राज्ञो दण्डः ।) राजशासनम् ।
 यथा,—
 “ऊनेकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
 चरेद्गुरुः सुहृद्वापि प्रायश्चित्तं विप्रुद्धये ॥
 ततो न्यूनतरस्यास्य नापराधो न पातकम् ।
 न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायेण्यसिं न विद्यते ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रतापिनीवचनम् ॥
 राजदन्तः, पुं, दन्तानां राजा । (“राजदन्तादिषु
 परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति परनिपातः ।)
 उपरिश्रेणीसमध्यवर्तिदन्तद्वयम् । यथा,—

“राजदन्तौ तु मध्यस्यावुपरिश्रेणिकौ कचित् ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 राजदेशीयः, पुं, (ईषदूनी राजा । राजन् +
 “ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेशीयः ॥” ५ । ३ । ६७ ।
 इति देशीयः ।) राजदेश्यः । राजकल्पः ।
 इति व्याकरणम् ॥
 राजधत्तूरकः, पुं, (धत्तूरकाणां राजा । राज-
 दन्तादित्वात् परनिपातः ।) दृष्टदुस्तूरः । इति
 कश्चित् राजनिर्घण्टः ॥ तस्य पर्यायः राज-
 धुस्तूरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 राजधर्मः, पुं, (राज्ञो धर्मः ।) राज्ञः कर्तव्यं
 कर्म । यथा,—
 “राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेन्नृपः ।
 सम्भवश्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥
 ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारं चक्षियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् ॥
 अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विदुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमहजत् प्रभुः ॥
 इन्द्रानिलयमाकर्णामग्रेष्व वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निहृत्य शाश्वतीः ॥
 वसुधादेवां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो वृषः ।
 तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥
 तपत्यादित्यवचेष चक्षुषि च मनांसि च ।
 न चेनं भूवि प्रकीर्तितं कश्चिदप्यभिवीक्षितुम् ॥
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
 बालोऽपि नावमन्तयो मनुष्य इति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
 एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम् ।
 कुलं दहति राजाग्निः सपशुद्वयसञ्चयम् ॥
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्त्वतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धार्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥
 यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 नृपश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ॥
 तं यस्तु देहि संमोहात् स विनश्यत्संश्रयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः ।
 अनिष्टस्याप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डमहजत् पूर्वमीश्वरः ॥
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।
 भयाङ्गो गाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चक्षन्ति च ॥
 तं देशकालौ शक्तिश्च विद्याश्चावेक्ष्य तत्त्वतः ।
 यथार्हतः संप्रणयेन्नरेष्वन्यायवर्तिषु ॥
 स राजा पुरुषो दण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णांमाश्रमाणाश्च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥
 समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्व्वा रक्षयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥
 यदि न प्रणयेद्वाजा दण्डं दण्डिष्वतन्त्रितः ।
 शूले मत्स्यानिवाप्यन् दुर्बलान् बलवन्तराः ॥

अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याहविस्तथा ।
 स्वाम्यश्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥
 सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥
 देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतंगोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेणैव निपीडिताः ॥
 दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥
 यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न सृजन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥
 तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्य कारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम् ॥
 तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेशाभिवर्द्धते ।
 कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्त्यते ॥
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥
 ततो दुर्गश्च राष्ट्रश्च लोकश्च सचराचरम् ।
 अन्तरीक्षगतांश्चैव सुनीन् देवांश्च पीडयेत् ॥
 सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतबुद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सक्तेन विषयेषु च ॥
 शुचिना सत्यसन्नेन यथाशास्त्रातुसारिणा ।
 प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥
 खरादे न्यायवृत्तः स्याद्दण्डश्च दण्डश्च शत्रुषु ।
 सुहृत्स्वजिह्वाः क्षिप्रैश्च ब्राह्मणेषु चमान्वितः ॥
 एवं वृत्तस्य वृत्तेः शिलोष्केनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलविद्धरिवाम्भसि ॥
 अतस्तु विपरीतस्य वृत्तेरजितात्मनः ।
 संचिप्यते यशो लोके वृत्तविद्धरिवाम्भसि ॥
 खे खे धर्मे निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च राजा दृष्टोऽभिरक्षिताः ॥
 तेन यद्वयत् सभ्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तद्वोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 ब्राह्मणान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यवृद्धान् विदुषस्तुष्टेष्वाश्च शासने ॥
 वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 वृद्धसेवो हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ॥
 तेभ्योऽधिगच्छेद्दिविनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि वृत्ततिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
 बहवोऽविनयाम्भटा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
 वेणो विनयोऽविनयाम्भुषश्चैव पार्थिवः ।
 सुदासो यवनश्चैव सुसुखो निमिरेव च ॥
 पृथुस्तु विनयाम्भुषं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
 कुबेरश्च धनैश्च ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥
 त्रैविद्यैश्चार्थी विदां दण्डनीतिश्च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीश्चात्मविदां वात्तारम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दश कामसमुत्थानि तथाह्यै क्रोधजानि च ।
 असनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 कामजेषु प्रसक्तो हि असनेषु महीपतिः ।
 त्रियुज्यतेऽर्धधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनैव तु ॥

मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः ।
 तौर्यत्रिकं वृथाया च कामजो दण्डको गणः ॥
 पेशुन्यं साहसं क्रोह ईर्ष्यास्यार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥
 द्वयोरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयो विदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्क्षोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥
 पानमचास्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत् कष्टतमं विद्याचतुष्कं कामजे गणे ॥
 दण्डस्य पातनश्चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
 क्रोधजेऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥
 सप्तकस्यास्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्याद्वयमनात्मवान् ॥
 असनस्य च मृत्योश्च असनं कष्टमुच्यते ।
 यस्यस्यधोऽधो व्रजति स्वयंतावयस्यो मृतः ॥
 मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्-
 गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ॥
 अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥
 तेऽसाहं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं ससुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥
 तेषां स्वं समभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समस्तानाश्च कार्येषु विदध्याद्वृत्तमात्मनः ॥
 सर्वेष्वान्तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 मन्त्रयेत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥
 नित्यं तस्मिन् समान्वितः सर्वकार्याणि निःशि-
 पेत् ।

तेन साहं विनिश्चित्य ततः कर्म समारभेत् ॥
 अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सम्यगर्थसमाहर्तृन्मात्मान् सुपरीक्षितान् ॥
 निर्वर्त्ततास्य यावद्विरिति कर्त्तव्यता वृभिः ।
 तावतोऽतन्द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्ष-
 णान् ॥

तेषामर्थे नियुज्जीत शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् ।
 शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनन्तर्निवेशने ॥
 दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 इक्षिताकारचेष्टां शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् ॥
 अशुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते ॥
 आमात्ये दण्डं आयत्तो दण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 वृत्तौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥
 दूत एव हि सत्यते भिन्नोऽव च संहतान् ॥
 दूतस्तत् कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन वा न वा ॥
 स विद्यादस्य कृतेषु निगृष्टेऽतर्क्षितेः ।
 आकारमिद्धितं चेष्टा भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥
 बुद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥
 जाङ्गलं शस्यसम्यग्मार्थप्रायमनाविणम् ।
 रम्यमानतसामन्तं स्वाजीयं देशमावसेत् ॥
 धन्वदुर्गं महीदुर्गं मन्दुर्गं वार्द्धमेव वा ।
 नृदुर्गं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥
 सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।

एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥
 त्रीण्युत्तराणि क्रमशः ब्रह्ममनरामराः ॥
 यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥
 एकः शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥
 तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन वाहनेः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यत्नैर्यवसेनोदकेन च ॥
 तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्दण्डमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वतुल्यं शुभं जलवृक्षसमन्वितम् ॥ * ॥
 तदध्यास्योद्देष्टव्यां सर्वेषां लक्ष्यान्विताम् ।
 कुले महति सम्भूतां हृदां रूपगुणान्विताम् ॥
 पुरोहितश्च कुर्वीत वृष्यादेव चर्त्तनम् ।
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्यात्तानिकानि च ॥
 यजेत राजा क्रतुभिर्विधैराप्रदक्षिणैः ।
 धर्मार्थश्चैव विप्रैश्चो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
 सांवत्सरिकमात्रेण राष्ट्रादाहारयेद्दक्षिणम् ।
 स्याच्चात्मायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन् वृषु ॥
 अर्धदानं विविधान् कुर्व्यात् तत्र तत्र विप-
 क्षितः ।
 तेऽस्य सर्वाण्यवेक्षेरन् वृषां कार्याणि कुर्व-
 ताम् ॥
 आट्टतानां गुरुकुलादिप्राणां पूजको भवेत् ।
 वृषाणामचयो ह्येव निधिर्ब्राह्मणोऽभिधीयते ॥
 न तं स्तेना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्वाजा निधातव्यो ब्राह्मणेष्वचयो निधिः ॥
 न स्कन्दते न यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
 वरिष्ठमणिहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य सुखे हुतम् ॥
 सममब्राह्मणे दानं दिगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥
 पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धाधानतयेव च ।
 अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥
 समोत्तमाधर्मे राजा त्वाहूतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुसरन् ॥
 संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानाश्चैव पालनम् ।
 शुश्रूषा ब्राह्मणानाश्च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥
 आह्वयेषु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 युध्यमानाः परं शक्त्वा स्वर्गं थान्यपराडुस्त्राः ॥
 न कूटैराशुधैर्हन्त्यात् युध्यमानो रणे रिपून् ।
 न कर्हिभिर्नापि द्विधैर्नामिष्वलिततेजनेः ॥
 न च हन्यात् स्थलारुढं न क्षीवं न क्षता-
 क्षलिम् ।
 न सुक्तकेशं नासीनं न तवासीति वादिनम् ॥
 न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ॥
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
 नायुधवसनप्राप्तं नात्तं नातिपरीक्षितम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुसरन् ॥
 यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यद्वृत्तं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥
 यचास्य सुकृतं किञ्चिदसुचार्यमुपाज्जीतम् ।
 भर्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तहृतस्य तु ॥ * ॥

राजध

रथाय हस्तिनं कृत्रं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
 सर्वद्रव्याणि कुप्यश्च यो यच्छयति तस्य तत् ॥
 राज्ञश्च ददुर्द्वारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
 राज्ञा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमपृथग्विज्ञितम् ॥
 एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अस्माद्धर्मान्न चवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥
 अलक्ष्यश्चैव लिप्सेत लब्धं रक्षेत् प्रयत्नतः ।
 रक्षितं वर्हयेच्चैव वृद्धं प्राप्तेषु निःक्षिपेत् ॥
 एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक् कुर्यादतन्द्रितः ॥
 अलक्ष्यमिच्छेद्वहेन लब्धं रक्षेदेवैव च ।
 रक्षितं वर्हयेद्वृद्धा वृद्धं दानेन निःक्षिपेत् ॥*
 नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
 नित्यं संवृतसंवार्यो नित्यं द्विद्रानुसार्यरेः ॥
 नित्यमुद्यतदण्डस्य कृतस्त्रमुद्विजते जगत् ।
 तस्मात् सर्वान् भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥
 अमाययैव वर्तते न कथञ्चन मायया ।
 बुद्धेयतारिप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं स्वसंवृतः ॥
 नास्य च्छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
 मूहेत् कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥
 वक्तव्यं नित्येदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
 वृकवच्चालुम्येत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥
 एवं विजयमानस्य येऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्दृशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यदि ते तु न तिष्ठेयुरपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
 दण्डेनैव प्रसह्येताञ्जनकैर्विश्रमानयेत् ॥
 सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
 सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राज्याभिवृद्धये ॥
 यथोद्धरति निर्दाता कर्त्तुं धान्यश्च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपन्थिनः ॥
 मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽधिरादृश्यते राज्याप्त्वीविताश्च सबान्ववः ॥
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥
 राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसंरक्षीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥
 दयोऽस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥
 ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतींशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥
 ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः
 खयम् ।
 शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतींशिनम् ॥
 विंशतींशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत् ।
 शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये खयम् ॥
 यानि राजप्रदेशानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
 अन्नपानेन्यनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ॥
 दशौ कुलान् सुञ्जीत विंशौ पञ्च कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि पृथक् कार्याणि चैव
 हि ।
 राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥

राजध

नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तकम् ।
 उच्चैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव गृहम् ।
 सताननुपरिक्रामेत् सर्वानेव सदा खयम् ।
 तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्राष्ट्रेषु तच्चरैः ॥
 राज्ञो हि रक्षाधिकृताः परखादायिनः शूटाः ।
 भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्यो रक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 ये कार्थिकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीयुः पापचेतसः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥
 राजकर्मसु युक्तानां स्त्रीणां प्रेयजनस्य च ।
 प्रत्यहं कल्पयेद्वृत्तिं स्थानकर्मानुरूपतः ॥
 पणो देयोऽवकष्टस्य षड्वृत्तस्य वेतनम् ।
 घाण्सासिकस्तथाच्छादो धान्यद्रोणस्तु
 मासिकः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयमध्वानं भक्तश्च सपरिचयम् ।
 योगक्षेमश्च संप्रेक्ष्य बणिजो दापयेत् करान् ॥
 यथा फलेन युज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथावेक्ष्य नृपो राष्ट्रं कल्पयेत् सततं करान् ॥
 यथात्पात्पमदन्त्याद्यं वार्योको वत्स षट्पदाः ।
 तथात्पात्पो गृहीतयो राष्ट्राद्राज्ञादिकः
 करः ॥
 पञ्चाशद्भाग आदेयो राज्ञा पशुहिरण्ययोः ।
 धान्यानामष्टमो भागः षष्ठो द्वादश एव वा ॥
 आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिणाम् ।
 गन्धौषधिरसानाञ्च मूलपुष्पफलस्य च ॥
 पत्रशकटगणानाञ्च वैदलस्य च चर्मणाम् ।
 गृहस्थानाञ्च भाण्डानां सर्वस्याश्रमस्य च ॥
 न्नियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् ।
 न च क्षुधास्य संसीदेत् श्रोत्रियो विषये वसन् ॥
 यस्य राष्ट्रस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥
 श्रुतवित्तिं विदित्वास्य वृत्तिं धर्मेणां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवौरसम् ॥
 संरक्ष्यमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
 तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥
 यत्किञ्चिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
 व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रं पृथग्जनम् ॥
 कारुकान् शिष्यिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
 एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः ॥
 नोच्छिन्त्यादात्मनो मूलं परेषाञ्चातिलग्नया ।
 उच्छिन्दन् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीड-
 येत् ॥
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य मही-
 पतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव नृदुश्चैव राजा भवति सम्मतः ॥
 अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्भूतम् ।
 स्थापयेदासने तस्मिन् शिष्यः कार्यक्षणे नृणाम् ॥
 एवं सर्वं विधायेदमिति कर्त्तव्यमात्मनः ।
 युक्तस्त्वेवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥
 विक्रोशन्त्यो यस्य राष्ट्राद्विज्यन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभृत्यस्य नृतः स न तु जीवति ॥
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मेण युज्यते ॥

राजध

उत्थाय पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुताग्निर्वाङ्मनांश्चार्थं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विष्टव्यं च प्रजाः सर्वा मन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥
 गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वा रक्षोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभाषितः ॥
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
 सक्तृत्वां पृथिवीं सुदृक्ते कोषहीनोऽपि
 पार्थिवः ॥
 जङ्गलान्वधिरांस्त्रियं गयोनान् वयोगतान् ।
 स्त्रीस्त्रेच्छयाधितयज्ञान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥
 भिन्दत्यवमता मन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्सत्रादतो भवेत् ॥
 मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतक्लमः ।
 चिन्तयेद्धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा ॥
 परस्परविरुद्धानां तेषाञ्च समुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्पदानश्च कुमारानाञ्च रक्षयम् ॥
 दूतसंप्रेषणश्चैव कार्यं श्रेष्ठं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारश्च प्रणिधीनाश्च चेष्टितम् ॥
 कृतस्त्रं चाष्टविधं कर्म पञ्चवर्गं च तत्पतः ।
 अनुरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥
 मध्यमस्य प्रचारश्च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारश्च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ * ॥
 एताः प्रकृतयो मूलं मण्डलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वादशैव तु ताः
 स्मृताः ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कथिता स्मृताः संचेपेण द्विसप्ततिः ॥
 अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अरेरनन्तरं मित्रमुदासीनं तयोः परम् ॥
 तान् सर्वानभिसन्दधात् सामादिभिरुपक्रमैः ।
 यस्तेष्वेव समस्तेष्व पौरुषेण नयेन च ॥
 सन्निष्ठा विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावं संश्रयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥
 आसनश्चैव यानश्च सन्निष्ठा विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुञ्जीत द्वैधं संश्रयमेव च ॥
 सन्निष्ठो द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥
 समानयानकर्म्म च विपरीतस्तथैव च ।
 तदात्वायतिसंयुक्तः सन्निष्ठांश्चो द्विलक्षः ॥
 स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा ।
 मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥
 एकाकिनश्चात्ययिके कार्ये प्राप्ते यदृच्छया ।
 संहृतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥
 क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥
 वलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्त्तते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥
 अर्थसम्पादनार्थं च पीडमानस्य शत्रुभिः ।
 साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥*
 यदावगच्छेदायत्यामाधिभ्यं भ्रुवमात्मनः ।
 तदात्वे चास्त्रिकां पीडां तदा सन्निष्ठा समाश्रयेत् ॥

तदाले तत्काले ।

“यदा प्रहृष्टा मन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भूतम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥
यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
परस्य विपरीतस्य तदा यायाद्विपुं प्रति ॥
यदा तु स्यात् परिचीणो बाहनेन बलेन च ।
तदासीत् प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥
मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥
यदा परवलानान्तु गमनीयतमो भवेत् ।
तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं नृपम् ॥
नियहं प्रकृतीनाञ्च कुर्याद्योऽरिवलस्य च ।
उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥
यदि तत्रापि संपश्येत् दीपं संश्रयकारितम् ।
सुशुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥
सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
यथास्याभ्यधिका न स्युर्मित्रोदासीनशत्रवः ॥
आयतिं सर्वकार्याणां तदात्वञ्च विचारयेत् ।
अतीतानाञ्च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥
आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥
यथेनं नाभिसन्दधुर्मित्रोदासीनशत्रवः ।
तथा सर्वं संविदध्यादेश सामासिको नयः ॥
यदा तु यानमाविष्टेदरिराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥
मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः ।
फाल्गुनं वायु चैत्रं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥
अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्भुवं जयम् ।
तदा यायाद्विग्रह्यैव अस्त्रेण चोत्थिते रिपोः ॥
कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकञ्च यथाविधि ।
उपयुक्त्यासद्वैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥
संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधञ्च बलं स्वकम् ।
साम्यरायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥
शत्रुसेविनि मित्रे च गृप्ते युक्ततरो भवेत् ।
मतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥
दृढयुद्धेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा ।
धराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥
यतश्च भयमाशङ्कितो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव यूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥
सेनापतिवलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
यतश्च भयमाशङ्कितं प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥
गुल्माञ्च स्थापयेदाम्नां कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
स्थाने युद्धे च कुशलानभीरुनविकारिणः ॥
संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बलम् ।
सूच्या वज्रेण चैवैतान् यूहेन यूह्य योधयेत् ॥
स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदन्पे नौद्विपैस्तथा ।
वृक्षमुत्सारते चापैरसिचर्मैर्मायुधैः स्थले ॥
कुरुक्षेत्राञ्च मत्स्याञ्च पञ्चालान् शूरसेनजान् ।
दीर्घान् लघूञ्चैव नरानग्रानीकैश्च योधयेत् ॥
प्रहर्षयेद्बलं यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
क्षेत्राश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि ॥
उपरुध्दारिमासीत् राष्ट्रं चास्त्योपपौडयेत् ।

दूषयेचास्य सततं यवसानोदकेन्यनम् ॥
भिन्द्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्द्येच्चैनं राजौ विनासयेत्तथा ॥
उपजप्यानुपजपेद्बुध्यते च तत्कृतम् ।
युक्ते च देवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥
साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारौन् युद्धेन कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्मादुदृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च संग्रामे तस्मादुद्युक्तं विवर्जयेत् ॥
त्रयाणामपुत्रपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा ॥
जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणाञ्चैव धार्मिकान् ।
प्रदद्यात् परिहारञ्च स्थापयेदभयानि च ॥
सर्वेष्वान् विदित्वेषां समासेन चिकीर्षितम् ।
स्थापयेत्तत्र तद्वश्यं कुर्याच्चैव समयक्रियाम् ॥
प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्मज्ञान् यथो-

दितान् ।

रत्नेषु पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः सह ॥
आदानमप्रियकरं दानञ्च प्रियकारकम् ।
अभीष्टितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥
सर्वं कर्मदेमायत्तं विधाने देवमायुषे ।
तयोर्देवमचिन्त्यन्तु मायुषे विद्यते क्रिया ॥
सह वापि ब्रजेदुद्युक्तः सन्ति कृत्वा प्रयत्नतः ।
मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्यग्यच्छिविधं फलम् ॥
पार्ष्णिग्राहञ्च संप्रेष्य तथाक्रन्दञ्च मण्डले ।
मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥
आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहस्य नियामको राजा ।
“हिरण्यभूमिसम्प्राप्ता पार्ष्णिवो न तथेधते ।
यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम् ॥
धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च तदुत्प्रकृतिमेव च ।
अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥
प्राज्ञं कुलोत्तमं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च ।
कृतज्ञं धृतिमन्तश्च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥
आयता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
शौललक्ष्यञ्च सततमुदासीनगुणोदयः ॥
शौललक्ष्यं बहुप्रदत्वम् ।
“क्षेत्रांश्च प्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
परित्यजेन्नृपो भूमिमात्मार्यमविचारयन् ॥
आपदर्थं धनं रक्षेद्दारान्क्षेत्रैर्नरैरपि ।
आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥
सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भूशम् ।
संयुक्ताञ्च वियुक्ताञ्च सर्वोपायान् खजेद्बुधः ॥
उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायाञ्च कृतज्ञशः ।
एतत् त्रयं समाश्रित्य प्रयतेतार्थसहये ॥
उपेतारं आत्मानम् । उपेयं प्राप्तयम् ॥
“एवं सर्वमिदं राजा सह सम्मन्त्रा मन्त्रिभिः ।
यायामाप्नुय मध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विप्रेत् ॥
तत्रात्मभूतैः कालज्ञैरह्वयैः परिचारकैः ।
सुपरीक्षितमन्त्राद्यमदात्मनैर्विधापहेः ॥
विभक्तैरगदेषास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
विषजानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥
परीक्षिताः स्त्रियस्त्रेण यजनोदकधूपनैः ।

वेशाभरणसंशुद्धाः सृष्टेयुः सुसमाहिताः ॥
एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानश्रय्यासनाश्रने ।
स्नाने प्रसाधने चैव सर्वाङ्गारकेषु च ॥
सुक्तवात् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥
अलङ्कृतञ्च संपश्येदायुधीयं पुनर्जनम् ।
बाह्नानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च ॥
सन्ध्याश्चोपास्य शृङ्गुयादन्तर्वेषानि शस्त्रभृत् ।
रहस्याख्यायिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्च चेरितम् ॥
गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यत् समनुज्ञाय तं जनम् ।
प्रविशेद्भोजनार्थञ्च स्त्रीवृत्तोरन्तःपुरं पुनः ॥
तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्कुर्याद्योधैः प्रहर्षितः ।
संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतकृमः ॥
एतद्विधानमाविष्टेदरोगः पृथिवीपतिः ।
अस्वस्थः सर्वमेतत् भूयैषु विनियोजयेत् ॥”

इति मानवे ७ अध्यायः ॥ * ॥

कालीकापुराणोक्त राजधर्मः ८५ । ८६ अध्या-
ययोः द्रष्टव्यः । महाभारतोक्त राजधर्मः शान्ति-
पर्वणि द्रष्टव्यः । पद्मपुराणोक्त राजधर्मः स्वर्ग-
खण्डे १३८ अध्याये द्रष्टव्यः ॥

राजधानकं, स्त्री, (धीयते)चेति । धा + ल्युट् ।
ततः कन् । राज्ञां धानकं नगरम् ।) राज-
पुरम् । इति शब्दरत्नावली ॥

राजधानी, स्त्री, (धीयते)स्थामिति । धा + अधि-
करणे ल्युट् । डीप् । राज्ञां धानी नगरी ।)
राजधानिका । तत्पर्यायः । कोटः २ राज-
धानकम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ स्कन्धा-
वारः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १२।७०।

“तौ दम्पती खां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥”)

राजधान्यं, स्त्री, (राजप्रियं धान्यम् ।) श्यामाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृष्टसंहिता-
याम् । १५ । १२ ।

“लाङ्घे भूषणमणिरागलेखगान्धर्वगन्धयुक्तिज्ञाः ।
गणितपटुतनुवायाः शालाक्या राजधान्यानि ॥”)
राजधूसूरकः, पुं, (धूसूरकाणां राजा । राजदन्ता-
दित्वात् परनिपातः ।) दृष्टहुसूरः । तत्पर्यायः ।
राजधूर्तः २ महाशूटः ३ निष्क्रेणपुष्पकः ४
भ्रान्तः ५ राजस्वर्णः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥
अस्य गुणाः धूसूरशब्दे द्रष्टव्याः ॥

राजनामा, [न] पुं, (राज्ञो नाम नाम यस्य ।)
पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजनीतिः, स्त्री, (राज्ञां नीतिः ।) राज्ञां नयः ।
यथा, चाणक्यपण्डितकृतप्रथमः श्लोकः ।

“नानाशास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
सर्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥”
सा यथा,—

“गदितं बलिशुक्राभ्यां श्रुत्वा भागवतोऽसुरः ।
प्राह धर्मार्थसंयुक्तं प्रज्ञादौ वाक्यसुत्तमम् ॥
यदायत्तां क्षमं राजन् ! यद्वितं भुवनस्य ह ।
अविरोधेन धर्मस्य अर्थस्योपात्तनञ्च यत् ॥
सर्वसत्त्वानुगमनं कामवर्गफलञ्च यत् ।

परचेह च धर्मेयः पुत्र तत् कर्म आचर ॥
यथा ज्ञाघां प्रयास्यद्य यथा कीर्तिर्भवेत्तव ।
यथा नापयशोयोगस्तथा कुरु महामते ॥
एतदर्थं श्रियं दीप्तां काङ्क्षन्ते पुरुषोत्तमाः ।
येनेति हि गृहेऽस्माकं निवसन्ति सुनिर्वृताः ।
उद्धो ज्ञातिगुणा विप्रः कीर्तिश्च यशसा सह ॥
तस्माद्यथा ते निवसन्ति पुत्र-
राज्यस्थितस्येह कुलोत्तमाद्याः ।
तथा यतस्वामलसत्त्वचेष्टया
यथा यशस्वी भवितासि लोके ॥
भूम्यां सदा ब्राह्मणभूषितायां
चेन्नान्वितायां दृढवापितायाम् ।
शुश्रूषणासक्तसमुद्भवार्थां
ऋद्धिं प्रयान्तीह नराधिपेन्द्राः ॥
तस्माद्विजाग्र्याः श्रुतिशास्त्रयुक्ता
नराधिपान्ते प्रतियाजयन्ते ।
दियैर्यजन्तु क्रतुभिर्दिजेन्द्रा
यज्ञाग्निधूमो न नृपस्य शान्तिः ॥
तपोऽध्ययनसम्पन्ना याजनाध्यापने रताः ।
सन्तु विप्रा वले पूज्यास्त्वत्तोऽनुज्ञामवाप्य हि ॥
स्वाध्याययज्ञनिरता दातारः शस्त्रजीविनः ।
क्षत्रियाः सन्तु दैत्येन्द्र प्रजापालनधर्मिणः ॥
यज्ञाध्ययनसम्पन्ना दातारः कृषिकारिणः ।
पाशुपाल्यं प्रकुर्वन्तु वैश्या विपिनजीविनः ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां सदा शुश्रूषणे रताः ।
शूद्राः सन्तु सुरश्रेष्ठ तवाज्ञाकारिणः सदा ॥
यदा वर्णाः स्वधर्मस्था भवन्ति दितिजेश्वर ! ।
धर्मवृद्धिस्तदा स्याद्दे धर्मवृद्धौ नृपोदयः ॥
तस्माद्गुणां सधर्मस्थास्त्वया कार्याः सदा वले ! ।
तद्वृद्धौ भवतो वृद्धिस्तद्धानौ हानिरुच्यते ॥
इत्थं वचः श्राव्य महासुरेन्द्रो
बलिं महात्मा स बभूव तूष्णीम् ।
ततो यदाज्ञापयसे करिष्ये
इत्थं बलिः प्राह वचो महर्षे ॥”
इति वामने ७१ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“एवं दत्त्वा ततो राज्यं सृद्धिं चाग्राय धर्मवित् ।
उवाच मधुरं वाक्यं पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥
राज्यस्थेनापि ते पुत्र कर्तव्यं शृणु तन्मम ।
यदीच्छेत् परमं धर्मं पित्र्यां तारणं तथा ॥
दातव्योऽर्चनं कर्तव्या हन्तव्या परदारिकाः ।
बालवाताश्च हन्तव्या हन्तव्या स्त्रीविघातकाः ॥
मा लोभं परद्रव्येषु अन्यायोपाज्जितेषु च ।
न चिरं तिष्ठते कापि सर्वे मान्याः कदाचन ॥
रक्षणीयश्च ते देशः कुलन्यायवशार्जितः ।
निर्वोदयुक्तेन स्यातयममात्यवचनं कुरु ॥
अमात्यो यदचो ब्रूयात् पुत्र कार्यविमर्शनम् ।
अवश्यमेव कर्तव्यं शरीरपरिरक्षणम् ॥
प्रजा येन प्रमोदन्ति येन तुष्यन्ति ब्राह्मणाः ।
एवं ते पुत्र कर्तव्यं मम प्रियहितैषिणा ॥
सप्त व्यसनं वर्ज्यत दोषो राजस्तु तन्महत् ।
षष्ठं राजा विनश्येत् सम्यक्कोऽपि मज्जादुतिः ॥

वञ्जयेत् सुरापानं ऋगया वर्जयेत् सदा ।
वाक्यं कृत्वा न वक्तव्यं वृथा यावत् कदाचन ॥
राजगुह्यं न वक्तव्यं दूतभेदं विवर्जयेत् ।
वर्जयेदतिपारुष्यं असद्विश्च समागमम् ॥
अर्थदूषणकक्षेव न कर्तव्यं कदाचन ।
अमात्यं नाप्रियं ब्रूयाद्यदीच्छेद्राजकर्मणि ॥
नाहं निवारणीयस्ते गमनाय पथे स्थितः ।
एतन्मे क्रियतां शीघ्रं यदीच्छसि मम प्रियम् ॥
ततः पितृवचः श्रुत्वा राजपुत्रो यशस्विनः ।
उभौ तु पादौ संगृह्य कारुण्यं प्रत्युवाच तम् ॥”
इत्यादि श्रीवराहपुराणे भगवच्छास्त्रे श्रीकरवे
तीर्थमाहात्म्ये आदित्यवरप्रदानमन्त्रजम्बुको-
पाख्यानं नामाध्यायः ॥ * ॥
अन्यत्र ।
मनुरवाच ।
“राज्ञोऽभिषिक्तमात्रस्य किं कृत्यतमं भवेत् ।
एतत् सर्वं समाचक्षु सम्यक्चेति यतो भवान् ॥
मत्स्य उवाच ।
अभिषेकार्द्रशिरसा राज्ञा राजीवलोचन ।
सुहायावरणं कार्यं तत्र राज्यं प्रतिष्ठितम् ॥
यदस्यात्यतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
पुरुषेणासहायेन किमु राज्यं महत् पदम् ॥
तस्मात् सहायान् वरयेत् कुलीनान् नृपतिः
स्वयम् ।
शूरान् कुलीनान् जातीयान् बलयुक्तान् श्रिया-
न्वितान् ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतान् सम्मतान् क्षमया युतान् ।
क्षेत्रक्षमान् महोत्साहान् धर्मज्ञांश्च प्रियं-
वदान् ॥
हितोपदेशकालज्ञान् स्वामिभक्तान् यशो-
रर्धिनः ।
एवंविधान् सहायांश्च शुभकर्मसु योजयेत् ॥
गुणहीनानपि सदा विज्ञाय नृपतिः स्वयम् ॥
कर्मस्वेव नियुज्येत यथायोग्येषु भारत ! ।
कुलीनः शीलसम्पन्नो धनुर्वेदविशारदः ।
हस्तिशिक्षाश्वाशिक्षासु कुशलः शस्त्रभाषणः ॥
निमित्ते शकुनज्ञाने वेत्ता चैव चिकित्सिते ।
कृतज्ञः कर्मणा शूरस्तथा क्षेत्रसहो ऋजुः ॥
युद्धतत्त्वविधानज्ञः फल्गुसारविशेषवित् ।
राज्ञा सेनापतिः कार्यो ब्राह्मणः क्षत्रियो
यथा ॥
प्रांशुः सूरूपो दक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥
यथोक्तवादी दूतः स्याद्देशभाषाविशारदः ।
शक्तः क्षेत्रसहो वाग्मी देशकालविभाषितः ॥
विज्ञातदेशकालश्च दूतः स्यात् स महोद्धतः ।
वक्ता नयस्थ यः काले स दूतो भूपतेर्भवेत् ॥
प्रांशवो व्यायताः शूराः दृढभक्ता निराकुलाः ।
राज्ञा तु रक्षिणः कार्योः सदा क्षेत्रसहा
हिताः ॥
अनाहार्योऽनृशंसश्च दृढभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वायथ तद्गुणा ॥

षाड्गुण्यविधितत्त्वज्ञो देशभाषाविशारदः ।
सन्निविग्रहिकः कार्यो राज्ञा नयविशारदः ॥
आयथयज्ञो लोकज्ञो देशोत्पत्तिविशारदः ।
कृताकृतज्ञो भृत्यानां ज्ञेयः स्याद्देश रक्षिता ॥
सुरूपस्तखणः प्रांशुर्दृढभक्तिः कुलोद्धतः ।
शूरः क्षेत्रसहश्चैव खड्गधारी प्रकीर्तितः ॥
शूरश्च बलयुक्तश्च गजान्धरकोविदः ।
धनुर्धारी भवेद्राज्ञः सर्वक्षेत्रसहः शुचिः ॥
निमित्तशकुनज्ञानहयशिक्षाविशारदः ।
हयायुर्वेदतत्त्वज्ञो भूवि भागविशेषवित् ॥
स्वामिभक्तो महोत्साहः सर्वेषां प्रियंवदः ।
बलावलज्ञो रथिकः स्थिरदृष्टिः प्रियंवदः ॥
शूरश्च कृतविदश्च सारथिः परिकीर्तितः ।
अनाहार्यः शुचिर्देवश्चिकित्सितविदांवरः ॥
सूदशास्त्रविशेषज्ञः सूदाध्यक्षः प्रशस्यते ।
सूदशास्त्रविधानज्ञाः पराभेदाः कुलोद्धताः ॥
सर्वे महानसे धार्या लुप्तक्षेत्रनखा जनाः ॥
समः शत्रौ च मित्रे च धर्मशास्त्रविशारदः ।
विप्रसुखः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत् ॥
कार्यास्तथाविधास्तत्र द्विजसुख्याः सभासदः ।
सर्वदेशाक्षराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ।
शीघ्रोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
समान् ।
अक्षरान् वै लिखेत् यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥
उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।
बद्धर्थवक्ता चाल्पेन लेखकः स्याद्भृगुत्तम ॥
वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।
अनाहार्यो नृपे भक्तो लेखकः स्याद्भृगुत्तम ॥
पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः ।
धर्माधिकरणे कार्यो जनाङ्गानकरा नराः ।
एवंविधास्तथा कार्या राज्ञा दौवारिका जनाः ।
लोहवस्त्राजिनादीनां रत्नानाश्च विधानवित् ॥
विज्ञाता फल्गुसारगणनाहार्यः शुचिः सदा ।
निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्तितः ॥
आयदारेषु सर्वेषु धनान्यक्षसमा नराः ।
व्ययदारेषु च तथा कर्तव्या पृथिवीक्षिता ॥
परम्परागतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्दम्भात्मा च कुलोद्धतः ॥
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथाकार्यं पृथग्-
जनैः ॥
हस्तिशिक्षाविधानज्ञो वनजातिविशारदः ।
क्षेत्रक्षमस्तथा राज्ञो गजाध्यक्षः प्रशस्यते ॥
एतेरेव गुणैर्युक्तः स्वासनश्च विशेषतः ।
गजारोहो नरेन्द्रस्य सर्वकर्मणि शस्यते ॥
हयशिक्षाविधानज्ञश्चिकित्सितपारगः ।
अन्वाध्यक्षो महोभर्तुः स्वासनश्च प्रशस्यते ॥
अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्धतः ।
दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उदयुक्तः सर्वकर्मसु ॥
वास्तुविद्याविधानज्ञो लघुहस्तो जितश्रमः ।
दीर्घदर्शी च शूरश्च स्थपतिः परिकीर्तितः ॥

यन्तसुक्त पाणिमुक्ते अमुक्ते सुक्तधारिते ।
अस्त्राचार्यो निरुद्धगः कुलशस्त्र विप्रियते ॥
वृद्धः कुलोद्भूतः सक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेयते ॥
एवं सप्ताधिकारेषु पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ।
पञ्च शब्दाधिकरणाः पुरुषाः सप्त तेऽपरम् ॥
अन्तःपुरचराः कार्या राज्ञा सर्वेषु कर्मसु ।
स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजाग्रता ॥
राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्मसु चोदयतः ।
कर्माण्यपरिमेयाणि राज्ञां भृगुकुलोद्भव ॥
उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कर्माणि पार्थिवः ।
उत्तमाधममध्येषु पुरुषेषु नियोजयेत् ॥
नरकर्मविपर्ययासाद्राजा नाशमवाप्नुयात् ।
नियोगं पौरुषं भक्तिं श्रुतं श्रौत्यं कुलं नयम् ॥
ज्ञात्वा वृत्तिर्विधातया पुरुषाणां महीक्षिता ।
पुरुषान्तरविज्ञाने तत्त्वसारनिबन्धनात् ॥
बहुभिर्मन्त्रयेत् कामं राजा मन्त्रं पृथक् पृथक् ।
मन्त्रिणामपि नो कुर्यान्मन्त्रिमन्त्रप्रकाशनम् ॥
कचित् कस्यचिद्विश्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।
निश्चयश्च सदा मन्त्रे कार्ये एकेन श्रूयताम् ॥
भवेद्वा निश्चयावाप्तिः परबुद्धपुरुषीवनात् ।
एकस्यैव महीभर्तुर्भूयः कार्यो विनिश्चयः ॥
ब्राह्मणान् पर्युपासीत त्रयो नाम सुनिश्चिताम् ।
नासच्छास्त्रवतो मृदांस्ते हि लोकस्य कण्टकाः ॥
वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
तेभ्यो हि शिचेद्विनयं विनीतात्मा हि नित्यशः ।
समग्रं वशगं कुर्यात् पृथिवीं नात्र संशयः ॥
बहवोऽविनयाद्भृष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥
त्रैविध्यैश्चैव विद्यां दण्डनीतिश्च शास्त्रतीम् ।
आन्वीक्षिकीश्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेददिवानिष्टम् ।
जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ।
यजेत राजा क्रतुभिर्बहुभिश्चाप्रदक्षिणैः ।
धर्मार्थश्चैव विप्रैभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥
सांवत्सरिकमात्रैश्च राष्ट्रादाहारयेद्दलम् ।
स्यात् स्वाध्यायपरो लोके वर्त्तत पितृवन्सुषु ॥
आवृत्तानां गुरुकुलात् द्विजानां पूजको भवेत् ।
वृषाणामक्षयो ह्येष विधिब्राह्मो विधीयते ॥
ततः स्नानवाभिन्ना हरन्ति न च नश्यति ।
तस्माद्राज्ञा विधातयो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ॥
समोत्तमाधमै राजा ह्याहूय पालयेत् प्रजाः ।
न निवर्त्तत संग्रामामात् क्षत्रव्रतमनुसरन् ॥
संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां परिपालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च राजा निश्चयसं परम् ॥
क्षपणानाञ्च वृद्धानामातुराणाञ्च रोगिणाम् ।
योगक्षेमश्च वृत्तिश्च तथैव परिकल्पयेत् ॥
वर्णाश्रमव्यवस्थानं तथा कार्यं विशेषतः ।
स्वधर्मप्रच्युतान् राजा स्वधर्मं स्थापयेत्तथा ॥
आश्रमे च यथाकार्यं तैलभाजनभोजनम् ।
स्वयमेवानयेद्राजा सत्कृतान्नावमानयेत् ॥
तापसे सर्वकार्याणि राज्यमात्मानमेव च ।

निवेदयेत् प्रयत्नेन देववचिरमर्चयेत् ॥
हे प्रज्ञे वेदितव्ये च ऋज्वी वक्रा च मानवेः ।
वक्रां ज्ञात्वा न सेवेत प्रतिवाधेत चागताम् ॥
नास्य च्छिद्रं परो विदात् विदाच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत् कूर्मं इवाङ्गानि रक्षेदिवरमात्मनः ॥
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निहन्तति ॥
विश्वासयेच्चाप्यपरं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
वक्वचिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ॥
वृक्वच्चावलुम्भेत शशवच्च विनिष्पतेत् ।
दृष्टप्रहारी च भवेत् तथा शूकरवन्नुपः ॥
चित्राकारश्च शिखिवदृष्टभक्तस्तथाश्ववत् ।
भवेच्च मधुराभाधौ तथा कोकिलवन्नुपः ॥
काकशङ्की भवेन्नित्यं नाज्ञातवसतिं वसेत् ।
नापरीक्षितपूर्वञ्च भोजनं शयणं व्रजेत् ॥
वस्त्रं पूष्यमलङ्कारं यच्चान्यन्मनुजोत्तमः ।
न गाहेज्जलसम्बाधं न चाज्ञातजलाश्रयम् ॥
अपरीक्षितपूर्वञ्च पुरुषैराप्तकारिभिः ।
नारोहेत् कुञ्जरं बालं न जातु तुरगं तथा ॥
नाविज्ञातस्त्रियं गच्छेत् नैव देवोत्सवे वसेत् ।
नरेन्द्रलक्ष्म्या धर्मे च ज्ञाता यतो भवेन्नुपः ।
सदृष्टाश्च तथा पुष्टा सततं प्रतिमानिताः ।
राज्ञा सहायाः कर्त्तव्याः पृथिवीं जेतुमिच्छता ।
यथाहंश्चाथ सुभृतान् राजा कर्मसु योजयेत् ।
धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु शूरान् संग्रामकर्मसु ॥
निपुणानर्थहत्येषु सर्वत्र च तथा शुचीन् ।
स्त्रीषु षण्डान् नियुज्जीत तीक्ष्णान् दारुणकर्मसु ।
धर्मे चार्थे च कामे च भये च रविनन्दन ।
राजा यथाहंश्च कुर्यादुपधाभिः परीक्षणम् ॥
समतीतोपधान् भृत्यान् कुर्याद्वस्त्रिनेचरान् ।
तत्पादान्वेषणे यत्रांस्तदध्यक्षांश्च कारयेत् ॥
एवमादीनि कर्माणि वृषैः कर्त्तव्यानि भार्गव ।
सर्वथा नेष्यते राजस्तीक्ष्णोपकरणक्षयः ॥
पापसाध्यानि कर्माणि यानि राज्ञां वृषोत्तम ।
सन्तस्तानि न कुर्वन्ति तस्मात्तान् विभृत्यान्नुपः ।
नेष्यते पृथिवीशानां तीक्ष्णोपकरणक्रिया ।
यस्मिन् कर्मणि यस्य स्यात् विशेषेण च कौश-
लम् ।
तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेत् ॥
पितृपैतामहान् भृत्यान् सर्वकर्मसु योजयेत् ।
विना दायदक्षत्वेषु परीक्ष्य स्वकृतान्नरान् ।
नियुज्जीत महाभाग तस्य ते हितकारिणः ॥
परराजगृहात् प्राज्ञ जनसंग्रहकाम्यया ।
दुष्टान् वाप्यथवादुष्टानाश्रयीत प्रयत्नतः ॥
दुष्टं विज्ञाय विश्वासं न कुर्यात्क्षत्र भूमिपः ।
वृत्तिं तस्यापि वर्त्तत जनसंग्रहकाम्यया ॥
राजा देशान्तरं प्राप्तं पुरुषं पूजयेद्भृशम् ।
भमायं देशसंप्राप्तो बहुमानेन चिन्तितः ॥
तेषाञ्चारेण चारित्रं राजा विज्ञाय नित्यशः ।
गुणिनां पूजनं कुर्यात् निगुणानाञ्च शासनम् ॥
कथिताः सततं राजन् राजानश्चारचक्षुषः ।
स्वके देशे परे देशे ज्ञातश्रीलान् विचक्षणां ॥

अनाहार्यान् क्लेशसहान् नियुज्जीत सदा चरान् ।
जनस्याविदितान् सौम्यांस्तथाज्ञातान् परस्परम् ॥
वणिजो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् ।
तथा प्रव्रजिताकारान् चारान् राजा नियो-
जयेत् ॥
नैकस्य राजा अदृष्ट्यात् चारस्यापि च भाषिते ।
द्वयोः सखत्वमाज्ञाय अदृष्ट्यान्वृपतिस्ततः ॥
परस्परस्याविदितौ यदि स्याताञ्चराभौ ।
तस्माद्राजा प्रयत्नेन गुणान्धारान्नियोजयेत् ॥
राज्यस्य मूलमेतावत् वा राज्ञश्चारदृष्टिता ।
चारानामपि यत्नेन राज्ञा कार्यं परीक्षणम् ॥
विरच्यते तथा केन विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
अनुरागात् कथं लोके कर्म कार्यं महीक्षिता ॥
लोकरागापरागौ च भृत्यानाञ्च गुणगुणान् ।
सर्वं राज्ञां चरायत्तं तेषु यत्नपरो भवेत् ॥
कर्मणा केन मे लोके जनः सर्वोऽनुरच्यते ।
विरच्यते केन तथा विज्ञेयं तन्महीक्षिता ।
विरोधजनकं लोके वर्जनीयं विशेषतः ॥
जनानुरागप्रभवा हि लक्ष्मी
राज्ञां मता भार्गववंशचन्द्र ।
तस्मात् प्रयत्नेन नरेन्द्रमुख्यैः
कार्योऽनुरागो भुवि मानवेषु ॥
इति मातृस्ये २५ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।
राजोवाच ।
“बहवो भूपतेर्धर्मास्तान् वक्तुं नहि शक्यते ।
तस्मात् समासतो वच्मि महाभाग निशामय ॥
पृथिवी वैष्णवी पुण्या सदा प्रियतमा हरः ।
नारायणादृते नान्यो वसुमत्पाः पतिर्भवत् ॥
नारायणांशजो राजा मनुष्यो न कदाचन ।
अतस्तु दुर्नयं त्वत्ता सर्वां नीतिं समाचरेत् ॥
नीतिग्राही वृषो यस्य विपत्तिर्नास्ति तस्य वै ।
चिरं भुनक्ति पृथिवीं कण्टकैः परिवर्जितः ॥
यस्मै न रोचते नीतिर्भूपालाय दुरात्मने ।
अष्टश्रीरचिरेणैव स भवेन्नात्र संशयः ॥
आयुर्बलं यशो वित्तं विजयं सुखमिच्छता ।
मन्त्रित्वे पण्डितो राजा नियोज्यः सर्वदेव हि ॥
अवज्ञया महीभर्तुस्त्यजन्ति सदसौं बुधाः ।
सभायां बुधहीनायां नीतिर्बलवती न हि ॥
ततो नीतौ विपन्नायां सहसा धरणीपतेः ।
राजश्रियो विनश्यन्ति सकोषवलयवाहनाः ॥
ब्राह्मणान् गणकांश्चैव वेदांश्च बान्धवांस्तथा ।
वृषाः कल्याणमिच्छन्तो न द्विषन्ति कदाचन ॥
गतश्रीर्गणकद्वेष्टा वेदद्वेष्टाशुर्वर्जितः ।
ज्ञातिद्वेष्टा निष्कुलः स्यात् द्विजद्वेष्टाखिलाति-
भाक् ॥
राजानः पितरः प्रोक्ताः पुत्रा जनपदास्तथा ।
अतो भूपाः पालयन्ति प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥
पौरलोकबधूं राजा पश्येत् पुत्रबधूमिव ।
पौरलोके तथा कुर्यात् यथा स्नेहो निजात्मजे ॥
प्रजापीडाकरा ये च भूपाला अतिपापिनः ।
शिरस्या विपदस्तेषां विज्ञेया दीर्घदाहभिः ॥

राजन्यः

राजप

राजपु

विवेकिनो महीपालाः पालयन्ति यथा प्रजाः ।
तथा तानपि देवेशः पालयत्यनिष्टं हरिः ॥
प्रजानां पालनं दानं हिंसा राज्ञां शुभावहे ।
हान्यां ये वर्जिता भूपालो विज्ञेया वृषाधमाः ॥
दुष्टानां शासनञ्चैव शिष्टानां प्रतिपालनम् ।
प्रकुर्वन्तो महीपालाश्चिरं नन्दन्ति भूतले ॥
न्यायेनोपास्मितं वित्तं यत्नाद्वैजयन्तीपतिः ।
निर्वृत्तो हि महीपालो विपत्तयां न हि निस्त-
रेत् ॥

वृषाः कल्याणमिच्छन्तो निजराज्यशुभाशुभम् ।
पश्यन्ति नित्यं विप्रेन्द्र ! सत्वरसाश्चक्षुषः ॥
परचक्रभयं यावत् नायाति चिन्तयेद्भयम् ।
आगते तु भये भूप आचरेन्निरभयो यथा ॥
ज्ञातौ वापि च मित्रे वा पुत्रे वापि च मन्त्रिणि ।
कुर्यान्मुखेन गाम्भीर्यं मनसा प्रेम केवलम् ॥
मन्त्रिणो ज्ञातयः पुत्राः प्रजाश्च भातरक्षया ।
गाम्भीर्यहीनं भूपालं मन्यन्ते न हि भूपवत् ॥
तिष्ठन्ति प्रथमं दूरे वसन्ति पुरतस्तदा ।
लोकः श्रियं वदितुं त्वत्तगाम्भीर्यभूपतेः ।
एकस्य मन्त्रिणो राज्ञा चिरं राजत्वमिच्छता ।
कर्तव्याः सक्तव्ये राज्ये वृद्धयो नैव भूसुर ॥
अत्यन्तलज्जवृद्धीनां भृत्यानां सम्पदं हरेत् ।
तस्यां सम्पदि भूपालो भृत्यमन्यं नियोजयेत् ॥
मूर्खः स्त्रीविजितो राजा गीतवाद्यरतः सदा ।
चतुरङ्गबलहीनः सहसा विपदं व्रजेत् ॥
स्वाचार्यहणं सत्त्वं स्ववाक्यप्रतिपालनम् ।
गाम्भीर्यञ्चेति भूपानां लक्षणानि द्विजोत्तम ! ॥
स कथं वृषतिर्यस्तु प्रतापेन विवर्जितः ।
स कथं वृषतिर्येन न जिता परमेदिनी ॥
जितायां परमेदिन्यां यावत् पादं व्रजेन्नृपः ।
प्रतिपादेष्वभेदस्य फलं प्राप्नोति चाक्षयम् ॥
परभूमिजयाकाङ्क्षी हतो वा वृषतिर्युधि ।
तदा गच्छेत् परं धाम विद्युक्तः सर्वपातकैः ॥
युधि प्राप्तजयो राजा प्राप्नोति परमं पदम् ।
स साहसप्राप्तदुर्दिवीन्द्रसम्पदं लभेत् ॥
त्यक्तसत्त्वं त्यक्तशस्त्रं पलायनपरायणम् ।
योद्धारं युधि यो हन्यात् स भूपो ग्राह्यो-
मतिम् ॥

पलायनपरो बुद्धे तद्वन्ता च द्विजोत्तम ! ।
तावुभावपि तिष्ठेतां नरकेऽत्यन्तदुःसहे ॥
युधि साहसवान् योद्धा तद्वन्ता च महीसुर ।
तिष्ठेतां दावपि स्वर्गे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
बहुनाच किमुक्तेन संक्षेपादुच्यते मया ।
प्रजापालनकृद्वाजा कदाचिन्नावसीदति ॥

इति प्राज्ञे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥

राजनीलं, क्ली, मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

राजन्यः, पुं, (राज्ञोऽपत्यमिति । राजन् +
“राजन्वपरात् यत् ।” ४।१।१३७। इति
यत् ।) चत्तियः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१०।६०।१२।

“राज्ञोऽपत्यं सुखमासीत् वाङ्म राजन्यः कृतः ।

जस्तु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”)
राजपुत्रः । (राजति दीप्यते इति । राज् +
“राजेरन्यः ।” उणा० ३।१०० । इति अन्यः ।)
अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ चौरिकावृत्तः ।
इति जटाधरः ॥

राजन्यकं, क्ली, (राजन्यानां चत्तियाणां समूहः ।
राजन्य + “गोत्रोद्योद्वोरभराजराजन्येति ।”
४।२।३६। इति वुच् ।) चत्तियसमूहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, रघुः । ७।१५६ ।

“रथो निषङ्गी कवची धनुष्मान्
डमः स राजन्यकमेकवीरः ।
निवारयामास महावराहः
कल्पचयोवृत्तमिवार्यवाम्भः ॥” ॥

राजन्यानां विषये देशे च पुं । इति काशिका ॥
अत्र “राजन्यादिभ्यो वुच् ।” ४।२।५३ ।
इति वुच्प्रत्ययः ॥)

राजन्यान्, त्रि, (राजास्त्वस्यास्मिन्निति वा । राजन्
+ प्रशंसायां मतुप् । “राजन्यान् सौराज्ये ।”
८।२।१४। इति निपातनात् नलोपाभावः ।)
सुराजयुक्तदेशः । इत्यमरः ॥ “प्रजापालनादि-
स्वधर्मपरायणराजयुक्ते देशे राजन्यात् राजा
विद्यतेऽस्येति मोक्षकपादिति प्रशंसायां वतुः ।
यदुक्तं तन्वान्तरे ।

‘भूम्नि निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेति शायने ।
संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुवादयः ॥’ इति
स्वमते अख्यर्थे भमादयोऽमी अर्था अर्थात्
लभ्यन्त एव । निपातशान्नलोपाभावः । न
सौराज्ये राज्ञो नस्य लुक्ताविति परे । सुराज्
स्वधर्मपरात्वात् शोभना राजानोऽनेति
नाच्चायां स्वतेरिति अनिवेधः । देशो लोकोप-
लक्षणं सुराज्जि लोके इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ६।२२ ।

“कामं वृषाः सन्तु सहस्रशोऽन्ये
राजन्यतीमाहुरनेन भूमिम् ।
न च तत्र ताराग्रहसङ्कुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥”)

राजपटोलः, पुं, (पटोलानां राजा । पर-
निपातः ।) मधुरपटोलः । इति रत्नमाला ॥
राजपटोली, स्त्री, (राजप्रिया पटोली ।) मधुर-
पटोली । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपट्टः, पुं, (राजप्रियः पट्ट इव ।) मणि-
विशेषः । तत्पर्यायः । विशाटजः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

राजपट्टिका, स्त्री, चातकपट्टी । इति हारा-
वली ॥

राजपथः, पुं, (राज्ञां पथ्याः । “ऋकपूरव्युः पथा-
मानचे ।” ५।४।७४ । इत्यमरः ।) राजमार्गः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“धनुषि दक्ष विस्तीर्यः श्रीमान् राजपथः कृतः ।
वृत्तानिरयनागानामसन्नायः सुसम्भरः ॥”
इति देवीपुराणम् ॥

(यथा, कुमारवम्भवे । ७।६३ ।

“तावत्पताकाकुलमिन्द्रसौमि-
रुत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ॥”)

राजपथी, स्त्री, प्रसारिणी लता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

राजपलाखः, पुं, (पलाखूनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) रक्तवर्णपलाखः ।
लाल प्याज इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । जव-
नेष्टः २ वृषाक्षयः ३ राजप्रियः ४ महाकूलः ५
दीर्घपत्रः ६ रोकः ७ वृषेष्टः ८ वृषकन्दः ९
महाकन्दः १० वृषप्रियः ११ रक्तकन्दः १२
राजेष्टः १३ । अस्स गुणाः । शिशिरत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । दीपनत्वम् । बहुनिद्राकर-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपीलुः, पुं, (राजप्रियः पीलुः ।) महापीलु-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजपुत्रः, पुं, (राजश्चन्द्रस्य पुत्रः ।) बुधग्रहः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ महाराजपुत्रः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ वर्णसङ्करजातिविशेषः । रज-
पुत्र इति भाषा ॥ यथा,—
“वैश्यादम्बकन्यायां राजपुत्रस्य सम्भवः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

करणकन्यायां चत्तियाज्जातश्च । इति पुरा-
णम् ॥ राजनन्दनः । तत्पर्यायः । युवराजः २
कुमारः ३ भर्तृदारकः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,—
“राजपुत्र ! चिरं जीव माजीव सुनिपुन्नक ! ।
जीव वा मर वा साधो व्याध माजीव मा मर ॥”
इत्युक्कटः ॥)

तस्य रक्षणं यथा,—
“राजपुत्रस्य रक्षा च कर्तव्या पृथिवीक्षिता ।
आचार्यैश्चास्य कर्तव्यं नित्यमुक्तैश्च रक्षणम् ॥
धर्मकामार्थशास्त्राणि धनुर्वेदश्च शिचयेत् ।
रथे च कुञ्जरे चैनं व्याधामं कारयेत् सदा ॥
शिष्यानि शिचयेच्चैव नाप्तेर्मिथ्याप्रियं वदेत् ॥
गुणाधानमशक्यन्तु यस्य कर्तुं स्वभावतः ।
बन्धनं तस्य कर्तव्यं गुप्ते देशे सुखान्वितम् ॥
अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते ।
अधिकारेषु सर्वेषु विनीतं हि नियोजयेत् ।
आदौ स्वल्पेण तत्पश्चात् क्रमेणाय महत्स्वपि ॥
मृगयापानमचांश्च वर्जयेत् पृथिवीपतिः ।
एतान्यासेवमानास्तु विनयाः पृथिवीक्षितः ॥
बहवो वृषणादूला येषां संस्था न विद्यते ॥
वृथाटनदिवास्वप्नं विशेषेण विवर्जयेत् ।
वाक्पारुष्यं न कर्तव्यं दण्डपारुष्यमेव च ॥
परोक्षनिन्दा च तथा वर्जनीया महीक्षिता ।
अर्थस्य दूषणं राजा द्विःप्रकारं विवर्जयेत् ॥
अर्थानां दूषणञ्चैव तथा चार्थेषु दूषणम् ।
अकारणात् समुच्छेदं दुर्गादीनामसत्क्रिया ॥
अर्थानां दूषणं प्रोक्तं विप्रकीर्णत्वमेव च ।
अदेशकाले यद्दानमपाचे दानमेव च ॥
अर्थस्य दूषणं प्रोक्तमसत्कर्मप्रवर्तनम् ।
कामं क्रोधं मदं मानं लोभं हर्षन्तथैव च ।
जेतव्यमरिषड्वर्गं सादरं पृथिवीक्षिता ॥

राजपु

इतिषां विजयं कृत्वा कार्यं भृत्यजयं ततः ।
 कृत्वा भृत्यजयं सर्वं राजा जनपदं जयेत् ॥
 कृत्वा तु विजयं तेषां प्रचून् बाह्यास्ततो जयेत् ।
 बाह्याश्च त्रिविधा ज्ञेयास्तुल्याभ्यन्तरहस्त्रिमाः ॥
 गुरवस्ते यथापूर्वं तेषु यत्नपरो भवेत् ।
 पितृपैतामहं मित्रममित्रञ्च तथा रिगोः ॥
 कृत्रिमञ्च महाभाग मित्रं त्रिविधमुच्यते ।
 तथापि च गुरुः पूर्वं भवेत्तत्रापि चादृतः ॥
 स्वात्ममात्रो जनपदो दुर्गं सैन्यन्तयेव च ।
 कौशो मित्रञ्च धर्मञ्च सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
 सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य ह्यलं स्वामी प्रकीर्तितः ।
 तन्मूलत्वात्तथाज्ञानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ।
 वडङ्गरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ॥
 अङ्गैर्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
 वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीचिता ॥
 न राज्ञा ऋदुना भाव्यं ऋदुर्हि परिभूयते ।
 न भाव्यं दारुणेनापि तीक्ष्णादुद्विजते जनः ॥
 काले ऋदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
 राजा लोकद्वयापेक्षी तस्य लोकद्वयं भवेत् ॥
 भृत्यैः सह महीपालः परिहासं विवर्जयेत् ।
 भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षवशं गतम् ॥
 व्यसनानि च सर्वानि भूपतिः परिवर्जयेत् ।
 लोकसंग्रहणार्थाय कृतकवसनो भवेत् ॥
 श्रौटीरस्य नरेन्द्रस्य नित्यमुद्रितचेतसः ।
 जना विरागमायान्ति सदा दुःसैन्यभावतः ॥
 स्मितपूर्णाभिभाषी स्यात् सर्वस्यैव महीपतिः ।
 वध्येष्वपि महाभाग भुक्नुवी न समाचरेत् ॥
 भाव्यं धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थूललक्ष्येण भूयुजा ।
 स्थूललक्ष्यस्य वशगा सर्वा भवति मेदिनी ॥
 अदीर्घस्तत्र भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः ।
 दीर्घस्तत्र नृपतेः कर्महानिर्भवं भवेत् ॥
 रागे द्वेषे च कामे च द्रोहे पापे च कर्मणि ।
 अप्रिये चैव कर्त्तव्यं दीर्घस्तत्रः प्रशस्यते ॥
 राज्ञा संवृतमन्त्रेण सदा भाव्यं द्विजात्मनः ।
 तस्यासंवृतमन्त्रस्य ज्ञेयाः सर्वापदो ध्रुवाः ॥
 कृताव्येव तु कर्माणि जायन्ते यस्य भूपतेः ।
 नारद्वानि महाभाग तस्य स्वाहसुधा वशे ॥
 मन्त्रमूलं सदा राज्यं तस्मान्मन्त्रं सुरचितम् ।
 कर्त्तव्यं पृथिवीपालैर्मन्त्रभेदभयात् सदा ॥
 मन्त्रवित् साधितो मन्त्रः संयतानां सुखावहः ।
 मन्त्रच्छलेन बहुवो विवृष्टाः पृथिवीक्षितः ॥
 आकारैरिङ्गितैर्गत्वा चेष्टया भाषितेन च ।
 नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥
 नयस्य कुशलस्तस्य वशे सर्वा वसुन्धरा ।
 भवतीह महीभर्तुः सदा पार्थिवनन्दन ॥
 नैकस्तु मन्त्रयेन्मन्त्रं न राजा बहुभिः सह ।
 नारोहेद्विषमां नावं नापरीक्षितनाविकाम् ॥
 ये चास्य भूमिं जयतो भवेयुः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्वशे सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥
 यथा न स्यात् कृषीभावः प्रजानामनपेक्षया ।
 तथा राज्ञा प्रकर्त्तव्यं खराष्ट्रपरिरक्षता ॥
 मोहाद्राजा खराष्ट्रं यः कर्षयत्यनपेक्षया ।

राजव

सोऽचिरादभ्यक्षते राज्यात् जीविताच्च सवा-
 न्ववः ॥
 भृतो बल्लो जातबलः कर्मयोग्यो यथा भवेत् ।
 तथा राष्ट्रं महाभाग भृतं कर्मसहं भवेत् ॥
 यो राष्ट्रमनुगृह्णाति राज्यं खं परिरक्षति ।
 संघातमुपयाचेत्तु विन्दते स महत् फलम् ॥
 राष्ट्रद्विरण्यं धान्यञ्च महीराजा सुरचिताम् ।
 महता तु प्रयत्नेन खराष्ट्रस्य च रक्षिता ॥
 नित्यं स्नेह्यः परेभ्यश्च यथा माता यथा पिता ।
 गोपितानि सदा क्षुधात् स विभागी प्रियाणि च ॥
 अजसमुपयोक्तव्यं फलं तेभ्यस्तथैव च ।
 धर्मकर्मदमायतं विधाने देवमानुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यं हि पौरुषे विद्यते क्रिया ॥
 एवं महीपालयतोऽस्य भर्तु-
 लोकांशुरागः परमो भवेच्च ।
 लोकांशुरागप्रभवा च लक्ष्मी-
 र्लक्ष्मीवतश्चैव परा च कीर्तिः ॥”
 इति मातृ २०० अध्यायः ॥
 राजपुत्रिका, स्त्री, (राजपुत्री + संज्ञायां कन् ।)
 श्रारिषची । श्रारिणी इति भाषा ॥ यथा,—
 “श्रारिराटिराङ्गिश्च हापुत्री राजपुत्रिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, हरिवंशे । २५ । ४६ ।
 “उत्पादयामास ततः पुत्रं वै राजपुत्रिका ॥”)
 राजपुत्री, स्त्री, (राज्ञः पुत्रीव ।) कटुतुल्यी ।
 रेणुका । जाती । राजरीतिः । कुकुन्दरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मालती । यथा,—
 “अतिसुक्तञ्चाय जातिर्मांलती सुमना अपि ॥”
 राजपुत्री मनोज्ञा—” इति जटाधरः ॥
 राजकन्या च ॥ (यथा, महाभारते । १ । ७३ । १ ।
 “सुयुक्तं राजपुत्री त्वं यथा कल्याणि ! भाषसे ।
 भार्या मे भव शुश्रोणि ! ब्रूहि किं करवाणि ते ॥”)
 राजपुष्यः, पुं, (पुष्याणां राजा । राजदन्तादित्वात्
 परनिपातः ।) नागकेशरपुष्यवृक्षः । यथा,—
 “चाम्पेयः केशरो नागकेशरः कनकाङ्गयः ।
 महौषधं राजपुष्यः फलकः खरघातनः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजपुष्पी, स्त्री, (राजप्रियं पुष्पमस्याः । डीप् ।)
 करुणीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजप्रिया, स्त्री, (राज्ञः प्रिया ।) करुणीवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजफणिज्भक्तः, पुं, (राजते इति । राज् + अच् ।
 राजो दीप्रिशाली फणिज्भक्तः ।) नागरङ्ग-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥
 राजफलं, स्त्री, (राजाभिधेयं फलम् ।) पटोलम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजफला, स्त्री, (राजप्रियं फलमस्याः ।) जम्बू ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजवदरं, स्त्री, (राजो वदरमिव प्रियत्वात् ।)
 रक्तामलकम् । लवणम् । इति मेदिनी ॥

राजमा

राजवदरः, पुं, (वदराणां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) उत्तमकोलिः । तत्प-
 र्थायः । नृपश्रेष्ठः २ नृपवदरः ३ राजवत्तमः ४
 पृथुकोलः ५ तनुवीजः ६ मधुरफलः ७ राज-
 कोलः ८ । अस्य गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशि-
 रत्वम् । दाहार्तिपित्तवातहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
 वीर्यवृद्धिकरत्वम् । शोषश्रमनाशित्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राजवीजी, [न] त्रि, (राजा वीजी कारणं यस्य ।)
 राजवंश्यः । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
 राजभट्टिका, स्त्री, हापुत्रीपक्षी । यथा,—
 “गोभङ्गीरः पङ्कतीरो हापुत्री राजभट्टिका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 राजभद्रकः, पुं, कुष्ठम् । निम्बः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ पारिभद्रकः । इति साधुपाठः ॥
 राजभूयं, स्त्री, (राज्ञो भावः । राजन् + भू +
 क्यप् ।) राजत्वम् । यथा,—
 “स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
 देवभूयादिकं तद्वत् ॥” इत्यमरकोषदर्शनात् ॥
 राजभोग्यं, स्त्री, (राज्ञा भोक्तुं योग्यम् । भुज् +
 ण्यत् । कुत्वञ्च ।) जातीकोषम् । प्रियालवृक्षे, पुं ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 राजमखूकः, पुं, (मखूकानां राजा । राजदन्ता-
 दित्वात् परनिपातः ।) वृद्धकः । वड वड इति
 भाषा । तत्पर्यायः । महामखूकः २ पीताङ्गः ३
 पीतमखूकः ४ वर्षाघोषः ५ महारवः ६ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजमल्लः, पुं, राज्ञां मल्लः । राजार माल् इति
 भाषा । तत्पर्यायः । उत्सिक्तः २ उद्धतः ३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजमार्गः, पुं, (राज्ञो मार्गः ।) राजपथः ।
 तद्विवरणं यथा,—
 “राजमार्गं सौधयुक्तं यः करोति पतिव्रते ।
 वर्षाणामयुतं सोऽपि शक्रलोके महीयते ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “त्रिंशद्भूषि विस्तीर्णो देशमार्गस्तु तैः कृतः ।
 विंशं धनुर्याममार्गः बीमामार्गो दशैव तु ॥
 धनूषि दश विस्तीर्णः श्रीमान्नाजपथः कृतः ।
 नृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसंहरः ॥
 धनूषि चैव चत्वारि शाखारथ्यास्तु निर्मिताः ।
 त्रिकराश्वोपरथ्यास्तु द्विकराश्वोपरथका ॥
 जङ्घापथस्तु त्र्यधादस्त्रिपादश्च गृहान्तरम् ।
 वृत्तीपादस्त्रिपादः प्राग्वंशः पादकः स्तुतः ।
 अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवीपुराणे गोपुरद्वारलक्षणं नामाध्यायः ॥
 (अत्रामेधोऽर्गो दण्डविधानं कर्त्तव्यम् । यथा,
 मनुः । ६ । २२२ ।
 “समुत्सृजेत् राजमार्गं यस्त्वमेधमनापदि ।
 स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्याचाशु शोषयेत् ॥”
 नीतिः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
 ५४ । २ ।

राजय

“ज्ञानविज्ञानसम्यक्त्रौ राजमार्गविशारदौ ।
युयुधाते महारङ्गे राक्षसेन दुरात्मना ॥”)
राजमाघः, पुं, (माघाणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) वस्वटः ।
वरवटी कड़ाइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नीलमाघः २ वृषमाघः ३ वृषोचितः ४ । अस्य
गुणाः । कफपित्तहरत्वम् । रुच्यत्वम् । वात-
कारित्वम् । बलदायकत्वम् । इति राज-
निर्णयः ॥ सारकत्वम् । शुक्राश्लपित्तहरत्वम् ।
सुखादुत्वम् । रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । विषदत्वम् ।
लघुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अन्यच्च ।
“राजमाघो महामाघश्चपलश्च बलः स्मृतः ।
राजमाघो गुरुः स्वादुसुवरस्तर्पणो रसः ।
रुचो वातकरो रुच्यः सन्धो भूरिमलप्रदः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
कालविशेषे अस्त्राभिलषत् यथा । नारदीये ।
“निष्ठावान् राजमाघांश्च सुप्ते देवे जनाहने ।
यो भक्षयति राजेन्द्र चाखालादधिको हि सः ।
कार्तिके तु विशेषेण राजमाघांश्च वर्जयेत् ।
निष्ठावान् सुनिष्ठाहून् यावदाहृतनारकी ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
राजसुतः, पुं, (सुतानां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सुकुम्भकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २४० ॥
राजयक्षा, [नृ] पुं, (राजश्चन्द्रस्य चयकारको
यक्षा । राजा चासौ यक्षा चेति वा ।)
चयरोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य पर्याय-
निदानौषधादयो यक्षप्रभेदं द्रष्टव्याः ॥ * ॥
(असौ हि सर्वरोगाणामाकरः । यथा,
माघे । २ । ६६ ।
“माघे हि यदसावेको जेतयश्चेदिराडिति ।
राजयक्षैव रोगाणां समूहः स महीभूताम् ॥”
“तथाह वाग्भटः ।
अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुरःसरः ।
राजयक्षा चयः शोषो रोगराडिति च स्मृतः ॥
नक्षत्राणां द्विजानाञ्च राजोभूत् यदयं पुरा ।
यच्च राजा च यक्षा च राजयक्षा ततो मतः ॥”
इति तट्टीकायाम् मल्लिनाथः ॥)
महापातकजचिह्नमध्यम् । यथा, विष्णुः ।
अथ नरकानुभूतदुःखानां तिर्यक्त्वसुप्तीर्णानां
मानुष्ये लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठरतिपातकी
ब्रह्महा यक्षी सुरापः श्यावदन्तकः सुवर्ण-
हारी कुनखी गुरुतल्पगो दुश्कर्मा । इत्यादि
कर्मपुराणम् ॥
“क्रियाहीनस्य सखस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहर्मरणात्मशौचकम् ॥”
महारोगिणः पापरोगायकान्यतमरोगवतः ।
ते च उज्ज्वलस्वगदोषो राजयक्षा श्वाधो मधु-
मेहो भगन्दरः उदरोक्षरी इत्यष्टौ पाप-
रोगा नारदोक्ताः । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्योत्पत्तिरूपस्थानानि यथा,—
“अथ कीपवतस्तस्य दक्षस्य सुमहात्मनः ।

राजय

निश्चक्राम तदा यक्षा नासिकाग्रादिभीषणः ॥
दंष्ट्राकरालवदनः कृष्णाङ्गारसमप्रभः ।
अतिदीर्घः स्वल्पकेशः कृशो धमनिस्तनतः ॥
अधोमुखो दण्डहस्तः कासं विश्रम्य सन्ततम् ।
कुर्वाणो निग्वनेचश्च योषासम्भोगलोलुपः ॥
स चोवाच तदा दक्षं कुत्र स्यास्याम्यहं सुने ।।
किंवा चाहं करिष्यामि तन्मे वद महामते ॥
ततो दक्षस्तु तं प्राह सोमं यातु इतं भवान् ।
सोममनु भवान्निव्यं सोमे त्वं तिष्ठ स्वेच्छया ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा दक्षस्याथ महात्मनः ।
शनेः शनैस्ततः सोममाससाद स च द्रुतम् ॥
असाद्य स तदा सोमं बल्लमीकं पन्नगो यथा ।
प्रविवेशेन्द्रहृदये क्त्रिं प्राप्य महागदः ॥
तस्मिन् प्रविष्टे हृदये दारुणे राजयक्षणि ।
शुशोच चन्द्रस्तन्नीच विषमां प्राप्रवांस्ततः ॥
उत्पत्य प्रथमं यस्मात्क्षीनो राजन्यसौ गदः ।
राजयक्षेति लोकेऽस्मिंस्तस्य ख्यातिरभूत्
द्विजाः ॥
ततस्तेनाभिभूतश्च यक्षणा रोहिणीपतिः ।
अयं जगामाहुर्दिनं ग्रीष्मे शुष्का नदी यथा ॥
तथा चन्द्रे क्षीयमाणे सर्वौषधयः क्षयं गताः ।
क्षयं जातास्त्र्योषधीषु न यज्ञः संप्रवर्तते ॥
यज्ञाभावात्तु देवानामन्नं सर्वं क्षयं गतम् ।
पर्यण्याश्च ततो नष्टास्ततो वृष्टिर्न चाभवत् ।
वृष्टाभावे तु लोकानामाहारो क्षीयताङ्गतः ॥
दुर्भिक्ष्यसनोपते सर्वलोके द्विजोत्तमाः ।
दानधर्मादिकं किञ्चिन्न लोकेषु प्रवर्तते ॥
सत्त्वहीनाः प्रजाः सर्वा लोभेनोपहृतेन्द्रियाः ।
प्रापमेव तदा चक्रुर्न धर्मरुचयस्तथा ॥
एतद्दृष्ट्वा तदा भावं दिक्पालाः सपुरन्दराः ।
जम्भुः क्षोभं परं देवाः सागराश्च ग्रहास्तथा ॥
ततो दृष्ट्वा जगत् सर्वं व्याकुलं दस्युपीडितम् ।
ब्रह्माणमगमन्देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ॥
उपसङ्गम्य लोकेषु सृष्टारं जगतां पतिम् ।
प्रणम्याथ यथायोग्यमुपविष्टास्ततः सुराः ॥
तान् ज्ञानवदनान् वीक्ष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
अभिभूतान् परेणैव हृतस्वविषयानिव ।
पप्रच्छ सुमुखीकृत्य गुरुमिन्द्रं हुताशनम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्वागतं भोः सुरगणाः किमर्थं यूयमागताः ।
दुःखोपहतदेहांश्च युष्मान् स्वानांश्च लक्षये ॥
निराधारान् निरातङ्गान् सुरान् सर्वान्सु
कामगान् ।
कृत्वा स्वविषये न्यस्तान् कथं पश्यामि दुष्खि-
तान् ॥
यज्ञभूवे दुष्खवीजं युष्मान् वा यस्तु बाधते ।
तत् कथ्यतामप्रेषेण सिद्धिं चाप्यवधार्यताम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
सतो वृद्धश्रवा जीवः कृष्णवर्त्मा च लोककृत् ।
उवाचात्मभुवे तस्मै सुराणां दुष्खकारणम् ॥
दृष्ट्वा सर्वं जगत्कर्त्तव्यं येन वयमागताः ।

राजय

यदस्माकं दुःखवीजं यतो ज्ञानश्रियो वयम् ।
न कश्चित् संप्रवर्त्तन्ते यज्ञा लोकपितामह ॥
देवा ऊचुः ।
निराधारा निरातङ्गाः प्रजाः सर्वाः क्षयं
गताः ।
न च दानादिधर्माश्च न तपांसि क्षितौ कश्चित् ।
नैव वर्धते पर्यण्यः क्षीयतोयाभवत् क्षितिः ।
क्षीणाः सर्वास्तथौषधयः प्रस्था लोकाः समा-
कुलाः ॥
दस्युभिः पीडिता विप्रा वेदवादान् कुर्वते ।
अन्नवैकल्यमासाद्य म्रियन्ते बहवः प्रजाः ॥
क्षीणेषु यज्ञभागेषु भोगहीनास्तथा वयम् ।
दुर्जलाश्च श्रिया हीना नैव शान्तिं लभामहे ॥
रोहिण्या मन्दिरे चन्द्रो वक्रगत्या चिरं स्थितः ।
वृषराशौ स च क्षीणो ज्योत्स्नाहीनश्च वर्त्तते ॥
यदेवान्विध्यते देवेश्चन्द्रो नैषां पुरःसरः ।
कदाचिदपि देवानां समाजे वा भवद्विधिः ॥
कदाचिद्रोहिणीं त्यक्त्वा नैव कश्च न गच्छति ।
यद्यन्यः कोऽपि न भवेत्तदा चन्द्रो बहिर्भवेत् ।
दृश्यते स कलाहीनः कलामात्रावशेषितः ॥
इति सर्वत्र लोकेषु वृत्तः कर्मविपर्ययः ।
तं दृष्ट्वा कान्दिशीकास्तु वयं त्वां शरणं गताः ॥
पातालादयावदुत्थाय कालकङ्गादयोऽसुराः ।
नास्मान् लोकेषु बाधन्ते तावन्नः पाहि साध्व-
सात् ॥
स्वयं प्रवर्त्तते कस्माच्च गतां वा यतिक्रमः ।
न जानीमस्तु तत् सर्वं विज्ञवे चापि कारणम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
एतत् सुराणां वचनं दिव्यदर्शी पितामहः ।
श्रुत्वा क्षणमभिधाय निजगाद सुरोत्तमान् ॥
ब्रह्मोवाच ।
दृष्ट्वान् देवताः सर्वा यदर्थं लोकविज्ञवः ।
प्रवर्त्ततेऽधुना येन शान्तिस्तस्य भविष्यति ॥
सोमो दाक्षायणीः कन्याः सप्तविंशतिसंख्या ।
अश्विन्याद्या वरवधूर्माथ्यार्थे परिणीतवान् ॥
परिणीय स ताः सर्वा रोहिण्यां सततं विधुः ।
प्रवर्त्ततासुरागेण न सर्वासु प्रवर्त्तते ॥
अश्विन्याद्यास्ततः सर्वा दौर्भाग्यज्वरपीडिताः ।
षड्विंशतिर्वरारोहाः पितरं प्रस्थिताः स्वकम् ॥
प्रवर्त्तते निशानाथो रोहिण्यां रागतो यथा ।
तथा न तासु भजते तदक्षाय न्यवेदयन् ॥
अतो दक्षो महाबुद्धिः सान्ना संस्तूय विट्-
पतिम् ।
बहुस्रुतमाभाष्य पुत्रार्थेऽनुरोधेन तम् ॥
अनुरुद्धो यथाकामं दक्षेण सुमहात्मना ।
समं प्रवर्त्तितं तासु समयं कृतवान् विधुः ॥
सममङ्गीकृते भावं तासु कर्तुं हिमांशुना ।
खं जगाम ततः स्थानं दक्षोऽपि सुनिसत्तमः ॥
गते दक्षे सुनिश्रेष्ठे वैषम्यं तासु चन्द्रमाः ।
जहौ न भावं ताः शश्वत् कुपिताः पितरं
गताः ॥
ततो दक्षः पुनश्चन्द्रमनुरुध्य सुतान्तरे ।

राजय

समष्टिं प्रतिश्राय वचनश्चेदमब्रवीत् ॥
न समं वर्तते चन्द्र सर्वास्मासु भवान् यदि ।
तदा श्रेष्ठं त्वहं तुभ्यं तस्माद् कुरु समञ्ज-
सम् ॥

ततो गते पुनर्दक्षे न समं वर्तते यदा ।
तासु चन्द्रस्तदा दक्षं पुनर्गत्वाब्रुवन् यथा ॥
न ते वचः स कुरुते नैवास्मासु प्रवर्तते ।
वयं तपः करिष्यामः स्यास्यामश्च त्वदन्तिके ॥
तासामिति वचः श्रुत्वा कुपितस्य तदा सुनेः ।
क्षयाय चन्द्रस्य मनः प्रापायोतुमुक्ततां गतम् ॥
प्रापायोदयुक्तमनसः कुपितस्य महात्मनः ।
क्षयो नाम महारोगो नासिकाग्रादिनिर्गतः ॥
प्रेषितः स च चन्द्राय दक्षेण सुनिना ततः ।
प्रविष्टवान्स्थस्य देहे क्षयितस्तेन चन्द्रमाः ॥
क्षीणे चन्द्रे क्षयं याता ज्योत्स्ना तस्य महा-
त्मनः ।

क्षीणासु सर्वज्योत्स्नासु सर्वैषधः क्षयं गताः ॥
ओषधभावाल्लोकेऽस्मिन् यज्ञः संप्रवर्तते ।
यज्ञभावाद्नाष्टस्ततः सर्वप्रजाक्षयः ॥
यज्ञभागोपभोगेन क्षीणानां भवतां तथा ।
दुर्बलत्वं समुत्पन्नं विकारश्च स्वगोचरे ॥
इति वः कथितं सर्वं यथाभूल्लोकपिप्पवः ।
येनोपायेन तच्छान्तिस्तुष्टुध्वं सुरोत्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।

“गच्छन्तु भोः सुरगणा दक्षस्य सदनं प्रति ।
तं प्रसादय चन्द्रार्थं स च पूर्णो भवेद्यथा ॥
पूर्णं चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ।
युष्माकश्च भवेत् शान्तिरौषधीनाञ्च सम्भवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति ब्रह्मवचः श्रुत्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ।
प्रथयुष्टमनसस्तदा दक्षनिवेशनम् ॥
यथान्यायमुपस्थाय सर्वे सुनिवरं सुराः ।
प्रोचुः प्रजापतिं दक्षं प्रणम्य श्रद्धया गिरा ॥
देवा ऊचुः ।

प्रसीद सौदतां ब्रह्मन्नस्माकं बहुदुःखिनाम् ।
उदरस्य महाबाहुं चाहि नः शोकसागरात् ॥
यद्रूपं ब्रह्मसंज्ञं त्वद्विद्वत्परमात्मनः ।
तदंशत्वं परं ज्योतिर्विश्वरूपं नतोऽस्मि ते ॥
दक्षयात् सर्वजगतां प्रजापालनकारणात् ।
दक्षप्रजापतिश्चेति योगेशस्तनुमो वयम् ॥
दक्षाय सर्वजगतां दक्षाय कुशलात्मनाम् ।
दक्षायाम्हाहितायाश्च नमस्तुभ्यं महात्मने ॥
सततं चिन्तयमानस्य योगिभिर्नियतात्मभिः ।
सारस्य सारभूतत्वं दक्षाय परमात्मने ॥
योगविद्भिरनाष्टयः पारगाणां परायणः ।
आद्यन्तमुक्तः सहसा तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा दक्षो यज्ञभुजां तदा ।
प्राह प्रसन्नवदनः शक्रमाभाष्य सुखतः ॥
दक्ष उवाच ।

कुतः शक्र महाभाग भवतां दुःखमागतम् ।
दुःखहेतुं वद विभो ओतुमिच्छाम्यहं तुम् ॥

राजय

ममास्ति यदि कर्त्तव्यं भवतां दुःखहानये ।
तदहं यदि शक्नोमि करिष्यामि हितं समम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य ब्रह्मसूनुर्महर्षिणः ।
जगाद गीष्मतिः शक्रो वीतिहोत्रोऽथ तं
सुनिम् ॥

क्षयं यातो निशानाथस्तस्मिन् क्षीणे क्षयं गताः ।
सर्वैषधो द्विजश्रेष्ठ तद्वानिर्यज्ञहानिकृत् ॥
यज्ञे विनष्टे सकलाः प्रजाः क्षुब्धकातराः ।
वृष्टभावात्तद्दुःखं प्राप्य नष्टाश्च काश्चन ॥
क्षयोऽयं रात्रिनाथस्य यस्ते कोपात् प्रवर्तते ।
स सर्वजगतो ब्रह्मन्नभवार्थमुपस्थितः ॥
नाधुना तत्तिष्ठवने यन्न क्षुब्धन्तु किञ्चन ।
विप्लवं यान्ति विप्रेन्द्र सागराः स्यावराक्षराः ॥
न यज्ञाः संप्रवर्तन्ते न तपस्यन्ति तापसाः ।
आहारदुःखान्निन्द्रीकाः प्रजाः क्षीणा भया-
तुराः ॥

एवं प्रवृत्ते विप्रेन्द्र विप्लवेऽस्मान् रसातलात् ।
दैत्या न यावदुत्थाय बाधन्ते तावदुद्वह ॥
प्रसीद दक्ष सततं तं पूरय तपीवलात् ।
पूर्णं चन्द्रे जगत् सर्वं प्रकृतिस्यं भविष्यति ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रजापतिस्तदा ।
उवाच तान् सुरगणान् हृदयाच्छल्यसुद्वहन् ॥
दक्ष उवाच ।

यस्मै वचो निशानाथे प्रवृत्तं प्रापकारणम् ।
न केनापि निदानेन मिथ्यां कर्त्तुं तदुत्सहे ॥
किन्तु महच्चनं यस्मात्त्रैकान्तेन दृष्टा भवेत् ।
चन्द्रोऽपि वर्द्धते यस्मात् तमुपायमपेक्षते ॥
तत्राप्ययमुपायोऽस्ति मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिश्च मासाहं स्वयं भार्यासु वर्द्धताम् ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा तं प्रसाद्य प्रजापतिम् ।
सर्वे सुरगणास्तत्र गता यत्रास्ति चन्द्रमाः ॥
एवमुक्ते तु वचने दक्षेण सुनिना द्विजाः ।
अथ चन्द्रं समादाय भार्याभिः सहितं तदा ।
जग्मुस्ते ब्रह्मसदनं सुदिताः सुरसत्तमाः ॥
तत्र गत्वा महाभागा यथा दक्षेण भाषितम् ।
तत्सर्वं कथयामासुर्ब्रह्मणे परमात्मने ॥
ब्रह्मा दक्षवचः श्रुत्वा देवानां सदनं तदा ।
चन्द्रभागं महाशैलं जगाम सहितः सुरैः ॥
तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठः प्रजानां हितकाम्यया ।
स्नापयामास शुभ्रांशुं वृद्धल्लोहितपुष्करे ॥
भूतभयभवज्ज्ञानः पूर्वमेव पितामहः ।
एतदर्थं चकाराच सरः पूर्णं जगत्प्रभुः ॥
तत्र स्नातस्य लोकस्य नीरोगत्वं प्रजायते ।
चिरायुस्त्वच्च सततं वृद्धल्लोहितसंज्ञके ॥
तत्र स्नातस्य चन्द्रस्य शरीरात् तत्क्षणं गदः ।
राजयक्ष्मा निःसार पूर्वैरूपो यथोदितः ॥
विःश्लब्ध राजयक्ष्मा तु ब्रह्माणश्च जगत्पतिम् ।
प्रणम्याहं किं करिष्ये क्व गच्छामीतुवाच ह ॥
स्थानं पत्नीञ्च लोकेषु । कृत्यं मम सदातनम् ।
निदेशयानुरूपं मे स्रष्टा त्वं जगतां यतः ॥

राजय

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मापि तं पुष्टं निरीक्ष्येन्द्रशरीरगैः ।
अमृतैस्तेनातिभुक्तेः क्षीणश्चापि निश्रापतिम् ॥
दोभिः स्वयं तं गृहीत्वा गिरौ निविष्य वै
सुहुः ।

अमृतं गालयामास शरीराद्वाजयक्ष्मणः ॥
अमृतानि च गाल्याशु तदपूतं तदा जले ।
क्षीरोदस्य च चित्तेप मध्ये रहसि लोकभृत् ॥
तस्मादप्यमृतादिन्दोः कलाः क्षीणाः पुराथ
याः ।
तासां जगाह त्वशस्त्राणान् क्षीरोदसागरात् ॥
कलामात्रावशेषस्य संसर्गाद्वाजयक्ष्मणः ।
क्षीणाः कलाः पञ्चदश याः पूर्वममृतात्मिकाः ।
ता रागयक्ष्मणमभ्यास्य चूर्ण्यभूतास्तु पीडया ॥
तेजो ज्योत्स्नाकलाभिस्तु निबद्धं यत् कला-
पतेः ।

शरीरं तत्त्रिधाभूतं गर्भस्थं राजयक्ष्मणः ॥
ज्योतिश्चूर्णमभूत् ज्योत्स्ना लीना राजादि-
यक्ष्मणि ।
द्रवीभूताः सुधाः सर्वा गर्भे रोगस्य च स्थिताः ॥
यदा निर्गलयामास सुधां ब्रह्मा गदान्तरात् ।
तदा ज्योत्स्ना सुधा ज्योतिः सर्वं तस्माद्-
वर्द्धितम् ॥

क्षीरोदसागरे क्षिप्तं तत्सर्वं विधिना तदा ।
देवान् गिरौ परित्यज्य स्वयं गत्वा द्रुतं ततः ॥
ततोऽमृतानि प्रचाल्य कलाचूर्णानि वारिधेः ।
ज्योत्स्नाश्चाप्याजगामाशु गृहीत्वा तत्त्रयं
गिरिम् ॥

क्षीरोदाङ्गिरिभागस्य चन्द्रभागं तदा विधिः ।
देवमध्ये कलाचूर्णं सुधां ज्योत्स्नां च वीविशत् ॥
संस्थाप्य तत्त्रयं ब्रह्मा देवानां मध्यतस्ततः ।
जगाद राजयक्ष्माणं तत्स्थानादि निदेशयन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वदा यो दिवा रात्रौ सन्ध्यायां वनितारतः ।
सेवते सुरतं तस्मिन् राजयक्ष्माणं वसिष्ठासि ॥
प्रतिश्रयायश्वासकासयुक्तो यो मैथुनं चरेत् ।
स ते प्रवेश्यः सततं श्लेष्मणश्च तथाविधः ॥
कृष्णाख्या मृदुपुच्छी या भवतः सदृशी गुणैः ।
सा तेऽस्तु भार्या सततं भवन्तमनुयास्यति ॥
क्षीणत्वं भवतः कृत्यं ततस्त्वं विषये कुरु ।
इतं गच्छ यथाकामं चन्द्रे त्वं विमुखो भव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं विद्वद्विधिना राजयक्ष्मा महागदः ।
पश्यतां सर्वदेवानामन्तर्हानं जगाम ह ॥
अन्तर्हिते महारोगे ब्रह्मा लोकपितामहः ।
चन्द्रं समग्रयामास कलापचदशैधितम् ॥
तेन क्षीरोदधौ तेन सुधापूर्णेन वात्मभूः ।
स ज्योत्स्नैस्तु कलाचूर्णैः पूर्ववच्चारोद्विधुम् ॥
स षोडशकलापूर्कः पूर्ववद्विबभौ यदा ।
चन्द्रस्तदा सर्वदेवा सुसुदुस्तस्य दर्शनात् ॥
अथ चन्द्रस्तदा पूर्णः प्रणिपत्य पितामहम् ॥
उवाचेदं सुरसदो मध्यगो नातिहर्षितः ॥

राजय

सोम उवाच ।

न स्थानं पूर्ववद्ब्रह्मन् शरीरे मम वर्तते ।
न वीर्यं वा तथोत्साहो विसीदन्त्यङ्गसन्धयः ॥
नोत्सहे पूर्ववच्चैष्टां विधातुं सुतरामहम् ।
चेष्टाहीनस्त्वनुदिनं वर्तयेयं केन लोकभृत् ॥

ब्रह्मोवाच ।

यस्तस्य यक्ष्मणा सोम यदभूदङ्गसन्धयः ।
पूर्वं विष्णीर्णा भवतस्तत्पूर्वमभवन्न हि ॥
अधुना भवतो देहचूर्णं निःसारितं मया ।
शरीरात् साम्प्रज्योत्स्ना अञ्जसा राज-
यक्ष्मणः ॥

तेषां प्रक्षालनविधौ लवणो यत् स्थितं जले ।
ज्योत्स्नायाश्च सुधायाश्च तेन हीनो भवान्
यतः ।

ततोऽङ्गसन्धयो राजंस्त्वव सीदन्ति साम्प्रतम् ॥
अचोपायं विधास्यामि यथा नार्तिं लभेद्भवान् ।
प्राजापत्यः पुरोडाशो हवनीयः पुरोऽध्वरे ॥
ऐन्द्रस्ततोऽनु चाग्नेयः प्रदेयः सर्वतः क्रतौ ।
ततोऽनु भवतो भागः पुरोडाशो मया कृतः ॥
तेन भागेन भुक्तेन नित्यं यज्ञहुतेन हि ।
पूर्ववत्ते समुत्साहः स्थानं वीर्यं भविष्यति ॥
यश्चास्मत्कणास्तोये क्षीरोदस्य स्थितास्तव ।
शरीरचूर्णं यावत्ते ज्योत्स्नायाश्चापि ये कणाः ।
वृद्धिं यास्यन्ति सततं क्षीरसागरमध्यगाः ॥
स्वारोचिषेऽन्तरे प्राप्ते द्वितीये शङ्करांशजः ।
दुर्वासा भविता विप्रः प्रचण्डश्छडभास्वरः ॥
स महेन्द्रस्याविनयात् प्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ।
करिष्यति त्रिभुवनं निःश्रीकं ससुरासुरम् ॥
श्रिया हीने ततो लोके भविता लोकविप्रवः ।
यथा तव चयात् सोम प्रवृत्तो लोकविप्रवः ॥
तन्मातुषप्रमाणेन तृतीये तु कृते युगे ।
भविष्यति स्थास्यति च यावद्दुयुगचतुष्टयम् ॥
ततश्चतुर्थे सम्प्राप्ते सह देवैः कृते युगे ।
क्षीरोदं निर्मथिष्यामः शम्भुर्विष्णुरहं तथा ॥
मन्यान् मन्दरं कृत्वा सर्पराजं तथांशुकम् ॥
यज्ञभागेषु हीनेषु देवान्नाथं वयं ततः ।
मथिष्यामः समं देवैः क्षीरोदं सह दानवैः ।
त्वच्छरीरास्मत्तमिदं यत् स्थितं क्षीरसागरे ॥
तत्प्रमथ्य ग्रहीष्यामो राक्षसीभूतं तथाक्षयम् ।
सर्वोषधान्तरे कृत्वा त्वच्छरीरं तदा वयम् ।
क्षेपस्यामः सागरजले शरीरार्थं विधो तव ॥
निर्मथ्य सागरं पश्चात् सप्तद्वार्यं यदास्मत्तम् ।
तदा तव वपुस्त्रिभुवनं सम्भविष्यति ॥
ओजो वीर्यांशुकं कान्तमक्षयश्च सुधात्मकम् ।
दृढाङ्गसन्धिकं चारु भविष्यति वपुस्तव ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

सुधांशुमेवमाभाष्य ब्रह्मा लोकपितामहः ।
विधोः क्षयाय मासाहं वृद्धये यत्नवानभूत् ॥
यथा दक्षेण गदितं मासाहं यातु चन्द्रमाः ।
क्षयं वृद्धिश्च मासाहं यत्नं तत्राकरोद्विधिः ॥
यतः षोडशधा चन्द्रं सुरज्येष्ठो विभक्तवान् ।
विभज्य च सुरान् सर्वान् सप्तवाचेदमद्भुतम् ॥

राजय

कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुर्हर्षिनि ।
तिष्ठत्यद्यावधि पराः क्षयं यान्तु क्षयं विना ॥
क्षयेण यदि रोगेण मासाहं दक्षवाक्यतः ।
क्षयाय पीड्यते चन्द्रो नोपशान्तिः सदा भवेत् ॥
किन्त्वस्य या कला शम्भौ ज्योत्स्ना गच्छन्तु तां
प्रति ।

चतुर्दशकलासंस्थाः प्रतिमासं सुरोत्तमाः ॥
चतुर्दशकलासंस्थान्यन्तानि पिवन्तु वै ।
प्रतिपत्तिथिमारब्धं भवन्तस्त्वाचतुर्दशीम् ॥
तेजोभागाः सूर्यविष्णुं चतुर्दशतिथौ क्रमात् ।
प्रविशन्तु क्षयं त्वेवं कृष्णपक्षे विधोर्भवेत् ॥
यातु शेषा कलादर्शं हरितपत्रे पलायिता ।
तिष्ठतु प्रथमे भागे तिथौ तस्यां निश्रापतेः ॥
द्वितीये दर्शभागे तु रोहिण्या यातु मन्दिरम् ।
तृतीये तु सरस्वत्यां स्नात्वा सन्तुष्टितो विधुः ॥
चतुर्थे वलसंपूर्णस्थितिभागे विभावसौः ।
मण्डलं यातु चन्द्रोऽयं सविस्वरथघोटकः ॥
यावत्कालेन हि कला प्रथमा क्षयमाप्नुयात् ।
एवमेवं कृष्णपक्षे तावत्स्था प्रतिपत् भवेत् ॥
द्वितीयादौ कृष्णपक्षे वृद्धिर्द्वास्तथाविधः ।
तिथीनां वृद्धिहेतुश्च शुक्ले कृष्णे तथा भवेत् ॥
ततः पुनः शुक्लपक्षे यावत् पूर्वा कलोदिता ।
वृद्धिमेति भवेत्तावत् प्रतिपत्तिथिरादितः ॥
ततो द्वितीयभागस्य या ज्योत्स्ना हरः सूर्यनि ।
स्थितायां वै कलायान्तु गता सा पुनरेष्यति ॥
युष्माभिस्तु भवेत् पेयममृतं यद्दिने दिने ।
तद्वितीयादितिथिभिः पूर्णान्ताभिः सदैव हि ॥
स्वयमुत्पत्स्यते चन्द्रो ज्योत्स्नायोगात् सुरो-
त्तमाः ।

यथा दिने दिने भागाः क्षयं यान्ति तथा
विधोः ॥

वृद्धिं गच्छन्त्यनुदिनं शुक्लपक्षेऽन्वहं सुराः ।
तेजोभागः सूर्यविष्णात् पुनरेव समेष्यति ॥
प्रयास्यति कृष्णपक्षे यथाभागक्रमन्तथा ।
ज्योत्स्नावृद्धिरश्विनश्चन्द्रात् प्रत्यहं पुनरेष्यति ॥
तेजोभागः सूर्यविष्णादमृतं वत्स्यते स्वयम् ।
एवं वृद्धिः शुक्लपक्षे सुधांशोः संभविष्यति ॥
पक्षयोः शुक्लकृष्णत्वं चन्द्रवृद्धिचयाद्भवेत् ।
यावत्कालेन यो भागं क्षयं वृद्धिश्च यास्यति ॥
तावत्कालमभियाप्य तिथिः स्थास्यति सा पुनः ॥

चिरेण वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा

इतेन वृद्धिर्यदि वा क्षयो वा ।

इतान्तिथीनां तु सदा क्षयः स्या-

क्षिरात् वृद्धिस्थितिषु प्रवेशे ॥

इत्थं कथं चन्द्रेण विना न संभविष्यति ।

तस्मात् तयोः प्रवृद्धार्थं चन्द्रं रचन्तु देवताः ॥

आस्वादनीयः शुभांशुः कलाशेषोऽनुमासतः ।

अमावास्यापराद्धे तु पितृभौ रोहिणीगृहे ॥

तस्यैवास्वादानात् कथं वृद्धिं यास्यति चान्वहम् ।

तेन कथेन पितरस्तृप्तिं यास्यन्ति वै पराम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततः सुरगणाः सर्वे यथोक्तं विधिना तथा ।

राजरा

चक्रुर्लोकहितायां चन्द्रस्य क्षयवृद्धये ॥
महादेवोऽपि चन्द्रार्हं स्वरूपं परमात्मनः ।
जग्राह देवैर्विधिना शिरसाभ्युदितो भृशम् ॥
यत्तेजः परमं नित्यमजमक्षयमक्षयम् ।
तत्स्वरूपाश्चन्द्रकलाः प्रापतस्तु क्षयं गताः ॥
प्रविशन्ति यदा ज्योतिरानन्दमजरं परम् ।
योगिनान्तु तदा तेषां चित्तं तल्लीनमेष्यति ॥
महादेवशिरःसंस्पर्शे लीने चित्ते सुधानिधौ ।
चन्द्रद्वारा भवेत्सुक्तिरित्येवं वैदिकी श्रुतिः ॥
एतज्ज्ञात्वा महादेवः क्षयवृद्ध्या विना कृतम् ।
हिताय सर्वलोकानां जग्राह शिरसा विधुम् ॥
चन्द्रज्योत्स्नासमायोगादोषधौ यान्ति वृद्धये ।
सर्वोषधीषु वृद्धास्तु प्रवर्तन्ते ततोऽध्वराः ॥
अध्वरेषु प्रवृत्तेषु स्नानं स्नानं भागांस्तु देवताः ।
परिगृह्णन्ति पितरस्तथा कथानि भूरि च ॥
अमृतं ब्रह्मणा गृह्यं यद्देवेभ्यः पूरातनम् ।
तेन वृष्यन्ति हीना ये ह्ययभागेन देवताः ॥
यज्ञेनाप्यायिते तच्च ज्योत्स्नाभिर्वृद्धिमेति वै ।
यज्ञज्योत्स्ना विना भूतं तच्च स्यात् क्षीण-
मन्यथा ॥

अतोऽमृतस्य यज्ञस्य चन्द्रमाः कारणं स्वयम् ।
अतोऽस्य दक्षप्रापात् रचायै तच्चिकीर्षितम् ॥
अद्यापि कृष्णपक्षेऽपि सुधा संपीयते सुरैः ।
तेजः सूर्यं याति शम्भोश्चन्द्रार्हं ज्योत्स्निका तथा ।
पुनश्च शुक्लपक्षे तु शेषोदेति कला ततः ।
ज्योत्स्नावृद्धिर्द्वितीयो भागस्तु तेजोभागो द्वितीयकः ॥
अन्वेत्यश्विनश्चन्द्रात् सूर्यविष्णादयथाक्रमम् ।
कलाः षोडश चन्द्रस्य तत्रैका शम्भुशेखरे ॥
सितासिताभौ पक्षौ शेषाणामुदयक्षयौ ।
इति वः सर्वमः स्यात् विभक्तश्चन्द्रमा यथा ॥
ब्रह्मणा पञ्चतन्त्रेण तथा तच्चन्द्रभागतः ।
यज्ञभागे स्थिते यस्माद्देवार्थमकरोद्विधुम् ।
कथे स्थितेऽपि पित्र्यं तिथिवृद्धिचयौ यथा ॥
इदं पुण्यतमाख्यानं यः शृणोति सकृन्नरः ।
राजयक्ष्मा तस्य कुले न कदाचिद्भविष्यति ॥
यक्ष्मणा परिभूतो यः शृणोति वचनं विधेः ।
अचिरात् यक्ष्मणा सुक्तः स भवेन्नरसत्तमः ॥
इदं स्वस्थयनं पुण्यं गुह्यात् गुह्यतरं परम् ।
यः शृणोत्येकचित्तः सन् स महापुण्यभाग-
भवेत् ॥

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

राजयोग्यः, त्रि, (राज्ञो योग्यः ।) राजार्हः ।

वृषोचितः । यथा,—

“त्रिकोणकण्ठके सौम्ये पापे चोपचयस्थिते ।

राजयोग्या भवेन्नारी सुन्दरी कुलवर्हिनी ॥”

इति जातकामृतम् ॥

राजरङ्गं, क्षी, (राजयोग्यं रङ्गम् ।) रजतम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥

राजराजः, पुं, (राज्ञामपि राजा घनाधिपत्वात् ।

“राजाहःसखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति

टच् ।) कुबेरः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥

(यथा, किराताज्जुनीये । ५ । ५१ ।

राजव

“इत्युक्त्वा सपदि हितं प्रियं प्रियाहं
धाम स्वं गतवति राजराजभृत्ये ।
सोत्कण्ठं किमपि पृथास्तुतः प्रदधौ
सन्वत्ते भृशमरतिं हि सद्योगः ॥”)
सार्धभौमः । (यथा, रामायणे । २। ६२। १४।
“प्रयाणमिति न श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ।
हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् ॥”)
सुधाकरः । इति मेदिनी । जे, ३६ ॥
राजरीतिः, स्त्री, पित्तलविशेषः । तत्पर्यायः ।
पाकतुण्डी २ राजपुल्ली ३ महेश्वरी ४ ब्रह्माणी ५
ब्रह्मारीतिः ६ कपिला ७ पिङ्गला ८ । अस्य
शृङ्गाः । तिलत्वम् । शीतलत्वम् । लवणत्वम् ।
शीथनत्वम् । पाण्डुवातक्रिमिहृपित्तनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजर्षिः, पुं, (राजा ऋषिरिव श्रेष्ठत्वात् ।)
ऋतपर्णादिराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य
स्मरणं कलिनाशनम् । यथा,—
“कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ॥”
इति महाभारतम् ॥
राजलक्ष्मा, [न] पुं, (राज्ञो लक्ष्म चिह्नं यत्र ।)
युधिष्ठिरः । इति धनञ्जयकोषः ॥ (राजचिह्न-
युक्तं, त्रि ॥)
राजलक्ष्मीः, स्त्री, (राज्ञो लक्ष्मीः ।) राजश्रीः ।
यथा, ज्योतिषतत्त्वे ।
“मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः
श्चेतातपन्नृपपूजितदेशलाभः ।
हृद्यश्चलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात्
शौक्री दशा भवति निखलराजलक्ष्मीः ॥”
राजवंश्यः, त्रि, (राजवंशे भवः । राजवंश +
यत् ।) राजवंशोद्भवः । तत्पर्यायः । राज-
बीजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । २ ॥
राजवर्त्म, [न] स्त्री, (राज्ञो वर्त्म पत्न्याः ।) राज-
पथः । तत्पर्यायः । चण्डापथः २ संसरणम् ३
श्रीपथः ४ उपनिष्क्रमणम् ५ उपनिष्क्रम ६
महापथः ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥
राजवला, स्त्री, (राजते शोभते इति । राज् +
अच् । राजा वला इति कर्मधारयः ।)
भद्रवला । इत्यमरः । २ । ४ । १५३ ॥ गन्ध-
भादालिया इति भाषा ॥
राजवल्लभः, पुं, (राज्ञां वल्लभः ।) राजादनी ।
राजान्नः । राजवदरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
नारायणदासकविराजतद्रव्यगुणग्रन्थविशेषः ।
यथा,—
“श्रीनारायणदासेन कविराजेन धीमता ।
प्रतिसंस्क्रियते द्रव्यगुणोऽयं राजवल्लभः ॥”
इति तस्य द्वितीयश्लोकः ॥
नृपप्रिये, त्रि ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४६ ।
“दृष्ट्वा यो विना चेन्नेः परभूमिचरो बली ।
आम एवाक्रिमींश्चो राजवल्लभसंश्रयः ॥”)
राजवल्ली, स्त्री, (राजप्रिया वल्ली ।) तोयवल्ली ।
इति रत्नमाला ॥ उक्त्वा इति भाषा ॥

राजसः

राजवान्, [त] त्रि, (राजाख्यस्येति । राजन् +
मतुप् । मस्य वः ।) राजमात्रयुक्तदेशः ।
यथा,—
“सुराग्नि देशे राजवान् स्यात्ततोऽन्यत्र राज-
वान् ॥”
इत्यमरः । २ । १ । १३ ॥
(वृषविशेषः । यथा, महाभारते । ५। १। ७।
“रराज सा राजवती सन्ध्या
अहेरिव द्यौर्विमलेरुपेता ॥”)
राजवाहः, पुं, (राजानं वहतीति । वह् + अण् ।)
घोटकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
राजवाह्यः, पुं, (राज्ञां वाह्यः ।) राजवाहक-
हस्ती । तत्पर्यायः । उपवाह्यः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ विजयकुञ्जरः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ राजवहनीये, त्रि ॥
राजवृक्षः, पुं, (वृक्षाणां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) आरम्भवृक्षः । इत्यमरः ॥
पियालवृक्षः । इति मेदिनी । लङ्कास्थायी वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ लङ्कासिञ् इति भाषा ॥
राजशृङ्गः, पुं, (राजः शोभमानः शृङ्गः ।) पट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ पाट् इति भाषा ॥
राजसफरः, पुं, इक्षिप्रमत्स्यः । इति हारावली ॥
राजशय्या, स्त्री, (राज्ञः शय्या ।) राज्ञः शय-
नीयम् । तत्पर्यायः । महाशय्या २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
राजशाकः, पुं, (राजप्रियः शाकः । शाकानां
राजा इति वा ।) वास्तूकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
राजशुकः, पुं, (शुकानां राजा । राजदन्तादित्वात्
परनिपातः ।) पक्षिविशेषः । राजा श्रूगा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्राज्ञः २
शतपन्नः ३ नृपप्रियः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥
राजशृङ्ग, स्त्री, राजच्छत्रम् । तत्पर्यायः । कनक-
दण्डकम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
राजशृङ्गः, पुं, मद्गुरमत्स्यः । इति हेमचन्द्रः ॥
राजसः, त्रि, (रजसो भवः । रजस् + अण् ।)
रजोगुणोद्भवः । लक्ष्मणं यथा,—
“आरम्भरचिताधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
विषयोपसेवा चाजसं राजसं गुणलक्षणम् ॥”
आरम्भरचिता फलार्थं कर्मानुष्ठानश्रीलता ॥ * ॥
संक्षेपतत्त्वलक्षणं यथा,—
“येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति
पुष्कलाम् ।
न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन् राजसम् ॥”
तस्माज्जितिर्यथा,—
“देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः ।
तिर्थकृत्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥”
तज्जतिप्रकारा यथा,—
“भक्ता भक्ता नटाश्चैव पुरुषाः शूद्रवृत्तयः ।
दातृपात्रप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥
राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
वाद्युहप्रधानाश्च मथ्यमा राजसी गतिः ॥

राजस

गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विबुधातुचराश्च वै ।
तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीपूतमा गतिः ॥”
इति वामने १२ अध्यायः ॥
राजसाहारा यथा,—
“कद्रुल्लवणात्युष्णतीक्ष्णरुचविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशीकामयप्रदाः ॥”
राजसयज्ञो यथा,—
“अभिसन्वाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इत्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विहि राजसम् ॥”
राजसतपो यथा,—
“सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमधुवम् ॥” * ॥
राजसदानं यथा,—
“यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १७ अध्यायः ॥
राजसत्यागो यथा,—
“दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसत्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥”
राजसज्ञानं यथा,—
“पृथक्त्वेन तु यज्ञज्ञानं नानाभावान् पृथग्-
विधान् !
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विहि राजसम् ॥”
राजसकर्म यथा,—
“यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥” * ॥
राजसकर्ता यथा,—
“रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥”
राजसी बुद्धिर्यथा,—
“यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसी धृतिर्यथा,—
“यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्वा धारयते-
र्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥”
राजसमुखं यथा,—
“विषयेन्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽन्तर्तोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत् मुखं राजसं स्मृतम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥ * ॥
राजसपुराणानि यथा,—
“ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।
भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥”
राजसस्मृतयो यथा,—
“आवनं याज्ञवल्कराश्च आत्रेयं दाक्षमेव च ।
कात्यायनं वैशम्पयणं राजसाः स्वर्गदा मताः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४३ अध्यायः ॥
राजसदनं, स्त्री, (राज्ञः सदनम् ।) राजशृङ्गम् ।
तत्पर्यायः । सौधः २ । इत्यमरः । २ । २ । १० ॥
भूपालभवनम् ३ सुधामयम् ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तज्ज्ञेदा यथा,—
“सौधोऽस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिका ।

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्त्तादयोऽपि च ।
विच्छन्दकः प्रमेदा हि भवन्तीश्वरसङ्गनाम् ॥”

इत्यमरः । २ । २ । १० ॥

राजसभा, स्त्री, राज्ञः सभा । (“सभा राजा-
मनुष्यपूर्वा ।” २ । ४ । २३ । इत्यत्र राज-
पथ्यायस्यैव ग्रहणात् न स्त्रीत्वम् ।) नृपति-
समाजः । इत्यमरः । ३ । ५ । ६ ॥ (वाचस्पत्ये
नपुंसकलिङ्गतोक्तिस्तु प्रामादिकौ ॥)

राजसर्पः, पुं, (सर्पाणां राजा । राजदन्तादि-
त्वात् परनिपातः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः ।
भुजङ्गभोजी २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७० ॥

राजसर्षपः, पुं, (सर्षपाणां राजा श्रेष्ठत्वात् । पर-
निपातः ।) सर्षपविशेषः । राजसर्षा इति
भाषा ॥ राइ इति केचित् । तत्पर्यायः ।
कृष्णिका २ राजिका ३ सूर्यी ४ सुष्ठकः ५ ।
सुष्ठक इत्यत्र यष्टक इति वा पाठः । इति
रत्नमाला ॥ चवः ६ क्षुताभिजननः ७ ।

क्षुताभिजनन इत्यत्र क्षुधाभिजनन इति वा
पाठः । इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णा = तीक्ष्ण-
फला ६ राजी १० कृष्णसर्षपाख्या ११ । अस्य
शुणाः । तिलत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
शूलगुल्मकण्डुकुष्ठव्रणनाशित्वम् । पित्तदाह-
प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चतुर्विंशति-
त्रसरेणुपरिमित-परिमाणविशेषः । यथा, मनुः ।
८ । १३३ ।

“त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।
ता राजसर्षपस्तिस्ते त्रयो गौरसर्षपः ॥”

“त्रसत्यादि । अष्टौ त्रसरेणवो लिङ्गैका परि-
माणेन ज्ञेया तास्तिस्ते लिङ्गा राजसर्षपो
ज्ञेयः । ते राजसर्षपास्ते त्रयो गौरसर्षपो ज्ञेयः ॥”
इति तट्टीकायां कुल्लूकः ॥)

राजसायुज्यं, स्त्री, (राज्ञः सायुज्यम् ।) राजत्वम् ।
“स्याद्ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ।
देवभूयादिकं तद्वत्—”

इत्यमरदर्शनात् ॥

राजसारसः, पुं, (राज्ञः सारस इव । राजः
शोभाशाली सारस इव इति वा ।) मयूरः ।
इति शब्दमाला ॥

राजसी, स्त्री, (राजस इयमिति । राजसु + अण् ।
ङीप् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ रजो-
गुणसम्बन्धिनी च ॥ (यथा, गीतायाम् ।

“यथा धर्ममधर्मञ्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।

अयथावत् प्रजानातिबुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥”)

राजसूयः, पुं, (“राज्ञा लतात्मकः सीमः सूयते
२ च ।” इत्यमरटीका ॥ सु + अधिकरणे क्यप् ।

“राज्ञा सोतयः राज्ञा वा इह सूयते ।”

इति काशिका । “राजसूयसूयति ।” ३ । १ ।

११७ । इति निपातनान् दीर्घः ।) राजकर्त्तव्य-
यज्ञविशेषः । तत्पर्यायः । नृपाध्वरः २ क्रतु-
राजः ३ क्रतूत्तमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अमरमते स्त्रीत्वलिङ्गोऽयम् । ३ । ५ । ३१ ॥

यथा, महाभारते । १ । १५७ । १६ ।

“यत्त्यन्ति च नरयात्रा निर्वृत्त्य पृथिवीमिमाम्
राजसूयान्वेधादौः क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥”

राजसूयमन्त्रादिकं वाजसनेयसंहितायाम् ६
अध्यायस्य ३५ कण्डिकामारभ्य १० अध्या-
यस्य ३० कण्डिकापर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ युधिष्ठिरस्य
राजसूययज्ञविवरणन्तु महाभारते सभापर्वाणि
विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥)

राजस्कन्धः, पुं, (राजः शोभाशाली स्कन्धो
यस्य ।) घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राजखं, पुं स्त्री, (राज्ञे देयं खं धनम् ।) राज-
धनम् । राजकरः । इति लोकप्रसिद्धम् ॥

राजखर्गः, पुं, (खर्गानां धुस्तूराणां राजा ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) राजधुस्तू-
रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राजहंसः, पुं, (हंसानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) चक्षुचरण-
लोहितश्वेतवर्णहंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २४ ॥
(यथा, कुमारः । १ । ३४ ।

“सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी

गतेषु लीलाक्षितविक्रमेषु ।

अनीयतप्रलुपदेशुलब्धै-

रादित्सुभिर्नूपुरश्रिजितानि ॥”)

कदम्बः । कलहंसः । नृपोत्तमः । इति मेदिनी ॥
राजहर्षणं, स्त्री, (राजानमपि हर्षयतीति ।

हृष् + णिच् + ल्युः ।) तगरपुष्पम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजहस्ती, [नृ] पुं, (राज्ञो हस्ती ।) राज-
गजः । तत्पर्यायः । मारीचः २ याजकगजः ३
मदोक्तः ४ । इति हारावली । ४६ ॥

राजहासकः, पुं, (राजानमपि हासयतीति ।
हसु + णिच् + ल्युः ।) मत्स्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । कातरः २ कातलः ३ राजीवः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

राजचवकः, पुं, सर्षपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(अस्य शाकगुणाः ।

“संग्राहि शीतलश्चापि लघुदोषाविरोधि च ।
राजचवकशाकान्तु सटीशाकान्तु तद्विधम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

राजा, [नृ] पुं, (राजते शोभते इति । राज् +
“कणिन् युवधितक्षिराजीति ।” उणा० १ ।

१५६ । इति कणिन् ।) प्रभुः । नृपतिः । (यथा-
रघुः । ४ । ११ ।

“यथा प्रजादनात् चन्द्रः प्रतापात् तपनो
यथा ।

तथैव सोऽभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरङ्गनात् ॥”)
चक्षियः । (यथा, मनुः । २ । ३२ ।

“शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्यात् राज्ञो रक्षासम-
न्वितम् ।

वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रेष्यसंयुतम् ॥”)
चन्द्रः । यक्षः । इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ उत्तर-
पदे चैत् श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ अथ नृपतेः

पर्यायः । राट् २ पार्थिवः ३ क्षमाभूत् ४ नृपः ५

भूपः ६ महीक्षित् ७ । इत्यमरः ॥ नरपतिः =
पार्थः ८ नृपतिः १० भूपालः ११ भूभूत् १२

महीपतिः १३ नाभिः १४ नाराट् १५
भूमीन्द्रः १६ नरेन्द्रः १७ नायकाधिपः १८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ प्रजेश्वरः १९ भूमिपः २०
इनः २१ दण्डधरः २२ अवनीपतिः २३

स्कन्दः २४ स्कन्धः २५ भूसुक २६ अर्थपतिः २७ ।
इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“महता राजराज्येन पृथुर्वैरयः प्रतापवान् ।
सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्वर्त्मकोविदेः ॥

पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तनानुरञ्जिताः ।
अनुरागात्तत्तस्य नाम राजेत्यभाषत ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।

“रागी राजसिकं स्वर्गं कुरुते कर्म रागतः ।
रागान्वाञ्च राजसिकास्तेन राजा प्रकीर्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ३५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य सर्वपितृत्वं यथा,—

शृणुवाच ।

“शृणु वत्स ! महाराज हे तात ! भयभञ्जन ।
भयत्राता च राजा च सर्वेषां पालकः पिता ॥

भयश्रीश्च महेन्द्रोऽयं त्वच्च स्वर्गे नृपोऽधुना ।
यो राजा स पिता पाता प्रजानामेष निश्चयः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५६ अध्यायः ॥
पृथोरेवादौ राजा इति संज्ञा आसीत् । यथा,

“देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महामनाः ।
राज्ञाश्चैवाधिकारे वै पृथुर्वैरयः प्रतापवान् ॥

तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नैवानुरञ्जिताः ।
तेनानुरञ्जिताः सर्वाः सुखैर्मुमुदुरे तदा ।

अनुरागात्तस्य वीरस्य नाम राजेत्यभाषत ॥”
इति पाद्मे भूखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

अथ राजलक्षणम् ।
“सोऽपि कृष्णपटे बालं दृष्ट्वाशीविषपीडितम् ।

नरेन्द्रलक्षणोपेतं चिन्तामाप नरेश्वरः ॥
तस्यास्य चन्द्रविम्बामं सुभु रस्यं ससन्नसम् ।

नीलाः केशाः कुक्षिताश्च समा दीर्घास्तर-
ङ्गिताः ॥

राजीवनेत्रयुगलो विमोहपटसंवृतः ।
चतुर्दंष्ट्रश्चतुष्किष्कुर्दीर्घास्यो दीर्घबाहुकः ॥

चतुर्लंकाकरो मास्यववट्टेकपर्वकः ।
शिरालपादो गम्भीरः सूक्ष्मलक्त्रिबलीधरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्याना-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“अस्मेदिनौ नृदुतरौ कमलोदरसन्निभौ ।
क्षिष्टाङ्गुली ताम्रनखौ पादाङ्गुणौ शिरोज्ज-
म्भितौ ॥

कूर्मोन्नतौ गूढगुल्फौ सुपाण्यौ नृपतेः स्मृतौ ॥
नृदुलोमा समा जङ्घा तथा करिकरप्रभा ।

उरवो जानवस्तुल्या नृपस्योपचिताः स्मृताः ॥
कोषगूढे नृपो दीर्घभुजैश्च धनवर्जितः ।

समाभ्यां क्षितिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन शताब्जवान् ॥
सशब्दनिःशब्दश्चाः स्यर्द्धरिद्राश्च माबवाः ।

राजा

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषड्धारादिभिरेव च ॥
दक्षिणावर्त्तचलितशुभाभिश्च वृषाः स्मृताः ।
वृषाः पुष्यगन्धिपुष्पा मधुगन्धे धनं वहु ॥
मांसलस्फिक् सुखी स्याच्च सिंहस्फिक् भूपतिः
स्मृतः ।

भवेत् सिंहकटी राजा निखः कपिकटिनरः ॥
वृषाश्चोन्नतकक्षाः स्युर्जिह्वा विषमकक्षकाः ।
बलिमध्यगता नाभिः शूलधारां करोति हि ॥
अधो गवाणं कुर्याच्च वृषत्वं पद्मकर्णिका ।
अनुवृत्तैश्चतुर्केषु भवन्ति सुभगा नराः ।
निर्हना विषमैर्दोषैः पीतोपचितकैर्नृपाः ॥
समोन्नतश्च हृदयमकम्प्य मांसलं पृथु ।
वृषाणामधमानाश्च खरलोम शिरालकम् ॥
कम्बुग्रीवश्च वृषतिलम्बकर्णोऽतिभक्ष्यः ।
आजानुलम्बिनौ बाहू वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरे ॥
मणिवन्धेर्निगूढैश्च सुस्निग्धशुभसन्धिभिः ।
वृषा ह्रीनैः करच्छेदमशब्देर्धनवर्जिताः ॥
निखाश्चक्रनखैस्तद्वर्णैश्च परतर्ककाः ।
ताम्रैर्भूपा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवेस्तथा ॥
धनाङ्गुलिश्च सधनस्त्रिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
वृषतेः करतलग्ना मणिवन्धे ससुत्थिताः ॥
शङ्कातपत्रशिविका गजपद्मोपमा वृषे ।
कुम्भाङ्गुशपताकाभा नृणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गवाणानां स्वस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
मांसलेश्च धनोपेता अवक्रैरधरेर्नृपाः ।
विम्बोपमैश्च स्फुटितैरोष्ठैश्च खण्डितैः ॥
विवर्णैर्धनहीनाश्च दन्ताः स्निग्धा वनाः शुभाः ।
तीक्ष्णा दंष्ट्राः समाः श्रेष्ठा जिह्वा रक्ता समा
शुभा ॥

अङ्गुष्ठा दीर्घा च विज्ञेया तालु श्वेतं धनेश्वरे ।
छाया च परुषा वक्त्रं समं सौम्यश्च संवृतम् ॥
भूपानाममलं अङ्गुष्ठा विपरीतश्च दुःखिनाम् ।
शङ्कुकर्णाश्च राजानो रोमकर्णाः श्रतायुषः ॥
कराः स्निग्धावनह्ये च्यालस्मेर्मांसलेर्नृपाः ।
स्त्रीन्दुलिपितनास ऋज्वी भाग्यवतां भवेत् ॥
अल्पच्छिद्रा सुपुटा च अवक्रा च वृषेश्वरे ।
संवृतैश्च ललाटैश्च रूपणा उन्नतैर्नृपाः ॥
ललाटोपवृत्तास्त्रिस्रो रेखाः स्युः श्रतवर्षिणाम् ।
वृषत्वं स्याच्चतस्रभिरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
वृत्राकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्नशिरा धनी ।
षड्व्रतश्चतुर्दशो रक्तः सप्तस्वसौ वृषः ॥

इति गारुडं नरस्त्रीलक्षणं नाम ६६ अध्यायः ॥
अपि च ।
“पार्थिवस्य तु वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव लक्षणम् ।
सर्वाणि यो मह्यपालः सम्यङ्द्रियं परीक्षयेत् ॥
राज्यं पालयते नित्यं सत्यधर्मपरायणः ।
निर्विजित्य परैर्भृत्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥
पुष्यं पुष्यं विचिन्वीयान्मूलच्छेदं न कारयेत् ।
भालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥
दृग्धी क्षीरन्तु भुङ्गीत विक्रितारो न भुङ्गते ।
परराष्ट्रं मह्यपालो कालयाणां च दूषयेत् ॥

राजा

नीधश्चिन्त्यात्तु यो धेन्वाः क्षीरार्थी लभते पयः ।
एवं राष्ट्रमयोगेन पीष्यमानं न वर्हते ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पृथिवीमनुपालयेत् ।
पालकस्य भवेद्भूमिः कीर्तिरायुर्धनो बलम् ॥
अभ्यर्च्य विष्णुं धर्मात्मा गोब्राह्मणहिते रतः ।
प्रजाः प्रालयितुं शक्तः पार्थिवो यो जितेन्द्रियः ॥
ऐश्वर्यमधुवं प्राप्य राजा धर्मे मतिश्चरेत् ॥”

इति गारुडं १११ अध्यायः ॥ * ॥

ब्रह्माभिषिक्त राजानो यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“यदाभिषिक्तः स पृथुः पूर्वं राज्ये महर्षिभिः ।
ततः क्रमेण राज्यानि ददौ लोकपितामहः ॥
नक्षत्रग्रहविप्राणां वीरुधां वाप्यशेषतः ।
सोमं राज्ये दधाद्ब्रह्मा यज्ञानां तपसामपि ॥
राज्ञां वैश्रवणं राज्ये जलानां वरुणं तथा ।
आदित्यानां पतिं विष्णुं वसुनामथ पावकम् ॥
प्रजापतीनां दक्षन्तु वासवं मरुतामपि ।
दैत्यानां दानवानाश्च प्रजादमधिपं ददौ ॥
पितृणां धर्मे राजानं यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।
ऐरावतं गजेन्द्रायामशेषाणां पतिं ददौ ॥
पतञ्जलीनाश्च गरुडं देवानामपि वासवम् ।
उच्चैः श्रवणमश्वानां वृषभन्तु गवामपि ॥
श्रेष्ठन्तु नागराजानं नृगाणां सिंहमीश्वरम् ।
वनस्पतीनां राजानं जलमेवाभ्यसेचयत् ॥
एवं विभज्य राज्यानि दिशां पालाननन्तरम् ।
प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा स्थापयामास सर्वतः ॥
पूर्वस्थां दिशि राजानं वैराजस्य प्रजापतेः ।
दिशःपालं सुधन्वानं पुत्रं वै सोऽभ्यसेचयत् ॥
दक्षिणस्थां दिशि तथा कर्दमस्य प्रजापतेः ।
पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥
पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
उदीच्यां दिशि दुर्हर्षं राजानमभिषिक्तवान् ॥
तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेतः प्रतिपाल्यते ॥
एते सर्वे प्रवृत्तस्य स्थितौ विष्णोर्महात्मनः ।
विभूतिभूता राजानो ये चान्ये सुनिसत्तम ॥
ये भविष्यन्ति येऽतीताः सर्वभूतेश्वरा हि ज ।
ते सर्वे सर्वभूतस्य विष्णोरंशा द्विजोत्तम ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे २२ अध्यायः ॥*

स्मृत उवाच ।

“एवं दृष्टासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ।
ब्रह्मा क्रमेण राज्यानि व्यादेशुसुपचक्रमे ॥
द्विजानां वीरुधाञ्चैव नक्षत्राणां ग्रहैः सह ।
यज्ञानां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
दृष्टस्य तिस्रः सर्वेषां दरावङ्गिरसामपि ।
भृगूणामाधिपत्ये च कार्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥
आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसुनामथ पावकम् ।
प्रजापतीनां दक्षश्च मरुतामथ वासवम् ॥
दैत्यानामथ राजानं प्रजादं दितिनन्दनम् ।
नारायणन्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥

राजा

नृगाणामथ शार्दूलं गरुडं पततां वरम् ।
गन्धर्वाणां चित्ररथं नागानामथ वासुकिम् ॥
गन्धानां मरुतश्चैव भूतानाश्च शरीरिणाम् ।
सर्वेषां दंष्ट्रिणां श्रेष्ठं सर्पाणाञ्चैव तक्षकम् ॥
सागराणां नदीनाश्च मेघानां वर्धितस्य च ।
आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ।
सर्वाश्वरोगणानाश्च कामदेवं तथा प्रभुम् ॥
ऋतूनामधिमासानां दिवसानां तथैव च ।
पक्षाणाश्च क्षपाणाश्च सङ्कर्ततिपर्वणाम् ॥
कलाकाष्ठाप्रमाणां गतेरयनयोस्तथा ।
गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥
प्रजापतेर्विरजसः पूर्वस्यामभिषेचयत् ।
पुत्रं नाम्ना सुधामानं राजानमभ्यसेचयत् ॥
यथाप्रदेशं राजानं दक्षिणस्थां प्रजापतेः ।
कर्दमस्य शङ्खपदं पुत्रं राज्येऽभिषिक्तवान् ॥
पश्चिमस्थां दिशि तथा रजसः पुत्रमुत्तमम् ।
केतुमन्तं महात्मानं राजानं ह्यभ्यसेचयत् ॥
तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।
दिगुत्तरायां पुत्रन्तु राजानमभ्यसेचयत् ॥
मानुषाणामधिपतिं चक्रे वैवस्वतं मनुम् ।
तैरेव पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सप्ततना ।
यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिगृह्यते ॥
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषिचिताः ।
इन्द्रादिलोकपालास्तु पुनर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥
राजस्येऽभिषिक्तस्तु पृथुः पूर्वं महर्षिभिः ।
मनुभिर्विधिना तद्वत् सोऽधिराजः प्रताप-
वान् ॥”

इत्यादौ वह्निपुराणे वराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
राजकर्तव्यकर्माणि यथा,—

महालसोवाच ।

“वत्स ! राजाभिषिक्तेन प्रजारङ्गनमादितः ।
कर्तव्यमविरोधेन स्वधर्मेण सह्यैभ्यता ॥”
अविरोधेन धर्मेणास्त्वाविरोधेन ।
“यसनानि परित्यज्य सप्तमूलहराणि वै ।
आत्मा रिपुभ्यः संरक्ष्यो वह्निर्मन्त्रविनिर्गमात् ॥
अथवा नाशमाप्नोति स्वचक्रस्यन्दनादयथा ।
तथा राजाप्यसन्दिग्धं वह्निर्मन्त्रं विनिर्गमात् ॥
दुष्टादुष्टांश्च जानीयादमात्यानरिदोषतः ।
चरैश्चरास्तथा शत्रोरन्नेष्टयाः प्रयत्नतः ॥
विश्वसो न तु कर्तव्यो राजा मित्रात्मवन्तुषु ।
कार्ययोगादमित्रेषु विश्वसीत नराधिपः ॥
स्थानवृद्धिचयज्ञेन षाड्गुण्यविदितात्मना ।
भवितव्यं नरेन्द्रेण न कामवशवर्तिना ॥
प्रागात्मा मन्त्रिणश्चैव ततो भृत्यो मह्यैभ्यता ।
जेयाश्चानन्तरं पौरा विरुध्येत ततोऽरिभिः ॥
यत्नेतानविजित्यैव वैरिणो विजिगीषते ।
सोऽजितात्मा जितामात्यः शत्रुवर्गेण बाध्यते ॥
तस्मात् कामादयः पूर्वं जेयाः पुत्रं मह्यैभ्यता ।
तज्जये हि जयो राज्ञो राजा नश्यति तैर्जितः ॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मदो मानस्तथैव च ।
हर्षश्च शत्रवो ह्येते नाशाय कुमह्यैभ्यताम् ॥
कामप्रसक्तमात्मानं स्मृत्वा दण्डं निपातितम् ।

निर्वर्त्तयेत्तथा क्रोधादनुद्वादं हतात्मजम् ॥
 हतमेतं तथा लोभाद्वद्विषं दिजेर्हतम् ।
 मानादनायुधः पुत्रं हतं हर्षात् पुरञ्जयम् ॥
 अभिर्जितेर्जितं सर्वं मरुतेन महात्मना ।
 भूत्वा विवर्त्तयेदेतान् वद्दोषांश्च महीपतिः ॥
 काककोकिलभृङ्गाणां वक्यालशिखण्डिनाम् ।
 हंसानां लोहकुङ्कानां शिञ्जितं चरितं वृषः ॥”
 काकात् सर्वशक्तिता । कोकिलात् माधुर्यम् ।
 भृङ्गात् प्रपीडया अर्थादानम् । वकात् शत्रु-
 ग्रहणे एकाग्रताम् । आलात् दुरुपसर्पितम् ।
 शिखण्डिनश्चित्रतां सपेयहृणाय मृकतां राज्ञा-
 वात्मगोपनञ्च । हंसस्य सारग्राहिवम् । लोह-
 कङ्कात् सन्धानम् ॥
 “कौशिकस्य क्रियां कुर्याद्विपक्षे मनुजेश्वरः ।
 चेष्टां पिपीलिकानाञ्च काले भूपः प्रदर्शयेत् ॥”
 कौशिकस्य उलकस्य राज्ञौ काकावस्कन्दनम् ।
 पिपीलिकानां सेनावहुत्वं सर्पभक्षणञ्च ।
 “ज्ञेयान्निविस्फुलिङ्गानां वीजचेष्टा च शास्त्रलेः ।
 चन्द्रसूर्यस्वरूपञ्च नीत्यर्थे पृथिवीचिता ॥”
 अग्निविस्फुलिङ्गान् दूरात् दाहः । वीजान्मह-
 दर्थनिष्पादनम् । उष्णकाले चन्द्रः सुखदायी
 शीतकाले न । एवं सूर्यः शीते सुखदायी
 उष्णकाले न । एवं कालानुसारेण सुखदुःख-
 दाहत्वम् ॥
 “वधकात् पद्मशरभशूलिन्या गुर्विणीस्तनात् ।
 प्रजा वृषेण चादेया तथा चण्डालयोषितः ॥”
 वधकात् निर्दण्डत्वम् । पद्मात् कण्टकगोपनं
 स्मितसुखता च । शरभात् हत्वापि शत्रून्
 नोद्रेकः । यथा शरभोऽष्टापदः परोन्नतिं न
 महेते । शूलिन्या आर्त्तिज्ञापनम् । गुर्विण्या
 स्तनात् कालेऽर्थादानम् । चण्डालयोषित्
 शौनकी कृष्णशिरो दर्शयित्वा अन्यद्विक्रीणाति ।
 “शक्रार्कयमसोमानां तद्द्वयोर्महोपतिः ।
 स्वप्राणि पञ्च कुर्वीत महीपालनकर्मणि ॥
 यथैन्द्रश्चतुरो मासान् वायुर्धैर्यैव भूतलम् ।
 अप्रत्याययेत्तथा लोकान् परिचारेर्महोपतिः ॥”
 परिचारेऽर्थदानादिभिः ।
 “मासान्धौ यथा सूर्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 सूर्येणैवाभ्युपायेन तथा शुक्लादिना वृषः ॥
 यथा यमः प्रियङ्गुयौ प्राप्ते काले निवर्त्तते ।
 तथा प्रियाप्रियौ राजा दुष्टादुष्टे समो भवेत् ॥
 पूर्णन्दमालोक्य यथा प्रीतिमान् जायते नरः ।
 एवं यत्र प्रजाः सर्वा निर्वृत्तास्तच्छाश्वतम् ॥
 मत्कृतः सर्वभूतेषु निगूढश्चरते यथा ।
 एवं चरेन्नृपश्चरैः पौरमात्यारिवन्धुषु ॥
 न लोभार्थं न कामार्थं नार्थार्थस्य मानसम् ।
 पश्यत्यैः कथ्यते धर्मान् स राजा स्वर्गदृष्टि ॥”
 लोभादिप्रयोजनैः ।
 “उत्पथग्राहिणो रुद्रान् स्वधर्माच्चलितान्तरान् ।
 यः करोति निजे धर्मं स राजा स्वर्गदृष्टि ॥”
 उत्पथग्राहिणः पापिनः ।
 “वर्णधर्मा न लीदन्ति यस्तु रात्रौ तद्याश्रमाः ।

राज्ञस्तस्य सुखं तात परचेह च शाश्वतम् ॥
 एतद्राज्ञः परं कथं तथैतद्वद्विचारणम् ।
 स्वधर्मे स्थापनं नृणां चाल्यते न कुबुद्धिभिः ॥
 पालनेनैव भूत्यानां कृतकृत्यो महीपतिः ।
 सत्यक् पालयिता भागं धर्मस्याप्रोति वै यतः ॥
 एवमाचरते राजा चातुर्वर्णस्य रक्षणेः ।
 स सुखी विहरत्येष शक्रस्येति सलोकताम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे मद्दालसोपाख्यानाध्यायः
 तट्टीका च ॥ * ॥ राजाभिवेकस्य विहित-
 नञ्जाणि यथा,—
 “पुष्यानुराधा ज्येष्ठा च रोहिणी चोत्तराश्रयम् ।
 हस्ताश्विनी रेवती च वृषाभिवेचनोत्तमाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥
 अस्य विवरणं अभिवेकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 राज्ञि वर्णनीयानि यथा,—
 “नृपे कीर्त्तिप्रतापाज्ञादुष्टशस्तिविवेकिताः ।
 धर्मप्रयागसंग्रामशस्त्रायाः सनयजमाः ॥
 प्रजारागोऽरिप्रेलादिवासोऽरिपुरशून्यता ।
 औदार्यधैर्यगाम्भीर्यशौर्यैश्वर्योत्तमादयः ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् ११ त्वके ३ कुसुमम् ॥ * ॥
 राजान्नभक्षणे दोषो यथा,—
 वाराह उवाच ।
 “शुद्धा भागवता भूत्वा मम कर्मपरायणाः ।
 ये तु भुञ्जन्ति राजान्नं लोभेन च भयेन च ॥
 आपन्नता हि भुञ्जीत राजान्नन्तु वसुन्धरे ।
 दण्डवत्सहस्राणि पचन्ति नरके नराः ॥
 भगवद्वचनं श्रुत्वा सा मही प्रसितव्रता ।
 उवाच मधुरं वाक्यं सर्वलोकसुखावहम् ॥
 धरण्युवाच ।
 शृणु तत्त्वेन मे देव हृदये हि व्यवस्थितम् !
 को नु दोषो हि राजान्नु तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥
 ततो भूत्या वचः श्रुत्वा सर्वधर्माविदां वरः ।
 प्राह नारायणो वाक्यं धर्मकामां वसुन्धराम् ॥
 वाराह उवाच ।
 शृणु सुन्दरि ! तत्त्वेन गुह्यमेतदनिन्दिते ।
 राजान्नन्तु न भोक्तव्यं शुभेर्भागवतैः सदा ॥
 यद्यप्येष समत्वेन राजा लोके प्रवर्त्तते ।
 राजसत्तामसो वापि कुर्वन् कर्म सुदारुणम् ॥
 अपि वा गर्हितं तेन राजान्नन्तु वसुन्धरे ।
 धर्मसन्धारणार्थाय न तु मे रोचते सुवि ॥
 ततोऽन्यं संप्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
 यथा राजान्नु भोक्तव्यं वै शुद्धेर्भागवतैः शुभैः ॥
 स्थापयित्वा तु मां देवि विधिदृष्टेन कर्मणा ।
 धनधान्यपट्टहानि दत्त्वा भागवतैरपि ॥
 बिम्बं भागवतैश्चान्नं मम प्रापणशेषकम् ।
 भुञ्जानस्तु वराहो हे न स पापेन लिप्यते ॥
 एवं विष्णुवचः श्रुत्वा धरणी प्रसितव्रता ।
 वाराहरूपिणं देवं प्रणुवाच वरानना ॥” * ॥
 तदन्नभोजनप्रायश्चित्तानि यथा,—
 धरण्युवाच ।
 “राजान्नन्तु ततो भुङ्क्ता शुद्धा भागवतः शुचिः ।
 कर्मणा केन शुद्धैत तन्मे ब्रूहि जनार्दन ॥

वाराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि यन्मां त्वं भीरु भाषसे ।
 तरन्ति मनुजा येन राजान्नस्योपभुञ्जकाः ॥
 एकं चान्द्रायणं कृत्वा तप्तकच्छं पुष्कलम् ।
 कुर्यात् सान्तपनश्चैकं शीघ्रं सुचति किल्बिषात् ॥
 भुङ्क्ता वै राजान्नानि इदं कर्म समारभेत् ।
 न तस्यैवापराधोऽस्ति वसुधे वै वचो मम ॥
 एवमेव न भोक्तव्यं राजान्नन्तु कदाचन ।
 ममात्र प्रियकामाय यदीच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 इत्यादि वाराहे राजान्नभक्षणप्रायश्चित्तं नामा-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “राजान्नं तेज आदत्त शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 इत्याद्यभिधाय,—
 भुङ्क्ता चान्यतमस्यान्नममत्या चपवेत्ताहम् ।
 मत्या भुङ्क्ता चरेत् कच्छं रेतो विष्णुमेव च ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 (राजनम् । यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ४ ।
 “अहं भुवं यजमानस्य राजनि ।”
 “अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवं
 अभवं समर्थ इति शेषः ।” इति तज्जायि
 सायणः ॥)
 राजान्नः, पुं, (राजानं अततीति । अत सातत्य-
 गमने + “वहुलमन्यत्रापि ।” उणा० २ । ७८ ।
 इति युच् ।) पिपालवृत्तः । इति शब्दमाला ॥
 राजादनं, क्ली, (राजभिरद्यते इति । अद भक्षणे
 + कर्मणि ल्युट् ।) चीरिका । पिपालः ।
 किंशुकः । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (यथा,
 सुश्रुते । १ । ४६ । लवणवर्गः ।
 “दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपेक्षकम् ।
 राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गं प्रशस्यते ॥”
 पुलिङ्गान्तोऽपि दृश्यते । इत्यमरः । २ । ४ । ४५ ॥
 हेमचन्द्रश्च । ४ । २०८ ॥ चीरिकार्थं पर्यायो
 यथा,—
 “राजादनः चीरवृत्तः पालाशी वानरप्रियः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 किंशुकार्थं पर्यायो यथा,—
 “वातपोथः पलाशः स्याद्धानप्रस्थश्च किंशुकः ।
 राजादनो ब्रह्मवृत्तो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”
 राजानुजीवी, [नृ] चि, (राज्ञः अनुजीवी ।)
 राजोपजीवी । तस्य कर्मणि यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “यथानुवर्त्तितयं स्यान्नो राजोपजीविना ।
 तथा ते कथयिष्यामि निबोध गदतो मम ॥
 आज्ञा सर्वात्मना कार्या स्वप्राप्त्वा रविनन्दन ।
 आक्षिप्य वचनन्तस्य न वक्तव्यं तथा वचः ॥
 अनुकूलं प्रियन्तस्य वक्तव्यं ज्ञानसंसदि ।
 रहोगतस्य वक्तव्यमप्रियं यद्वितं भवेत् ॥
 परार्थमस्य वक्तव्यं स्वस्य चेतसि भार्गव ।
 स्वार्थः सहृद्विष्यक्तयो न स्वयन्तु कदाचन ॥
 कार्याभिघातः सर्वेषु रक्षितव्यः प्रयत्नतः ।
 न च हिंस्यं धनं किञ्चिन्नियुक्तेन च कर्मणि ॥
 नोपेक्ष्य भाष्यमाणञ्च तथा राज्ञः प्रियो भवेत् ।

राजासु

राज्ञश्च न तथा कार्यं वेशभाषितचेष्टितम् ॥
राजलीला न कर्तव्या तद्विहितं विवर्जयेत् ॥
राज्ञः समोऽधिको वा न कार्यो वेशो विजा-

नता ॥

दूतादिषु तथैवास्त्य कौशलश्च प्रदर्शयेत् ॥
प्रदर्शय कौशलस्यास्य राजानश्च विशेषयेत् ॥
अन्तःपुरधनाध्यक्षैश्चरदूतैः समागतैः ॥
संसर्गं न ब्रजेद्राजन् ! विना पार्थिवशासनम् ॥
निःस्नेहताश्चावमानं प्रयत्नेन च गोपयेत् ॥
यच्च गुह्यं भवेद्राज्ञो न तल्लोके प्रकाशयेत् ॥
वृषेण श्रावितं यत् स्याद्वाच्यावाच्यं वृषोत्तम ! ॥
न तत् संश्रावयेल्लोके तदा राज्ञः प्रियो भवेत् ॥
आज्ञाप्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः ॥
अहं किं करवाणीति वाच्यो राजा विजा-

नता ॥

कार्यावस्थाश्च विज्ञाय कार्यमेव तथा भवेत् ॥
सततं क्रियमाणेऽस्मिन् लाघवन्तु ब्रजेत् भुवम् ॥
राज्ञः प्रियाणि वाक्यानि न चात्यर्थं पुनःपुनः ॥
न हास्यशीलश्च भवेन्न चापि भुङ्कुटीमुखः ॥
नातिवक्ता न निर्वक्ता न च मत्सरिकस्तथा ॥
आत्मसम्भावितश्चैव न भवेत् कथञ्चन ॥
दुष्कृतानि नरेन्द्रस्य न तु संकीर्तयेत् कचित् ॥
वस्त्रं शूच्यमलङ्कारं राज्ञा दत्तञ्च धारयेत् ॥
औदार्येण न तद्द्वेषमन्यस्मै भूतिमिच्छता ॥
तन्नेवोपासनं कार्यं दिवास्वप्नं न कारयेत् ॥
नानिर्दिष्टे तथा द्वारे प्रविशेत् कदाचन ॥
न च पश्येत् राजानमयोग्यासु च भूमिषु ॥
राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ॥
पुरस्तात् तथा पश्चादासनन्तु विगर्हितम् ॥
जृम्भा निहोवनं काशं कोपं पर्यस्तिकाश्रयम् ॥
भुङ्कुटीं वान्तमुद्गारं तत्समीपे विवर्जयेत् ॥
स्वयं तत्र न कुर्वीत स्वगुणाख्यापनन्तथा ॥
स्वगुणाख्यापने चैव परमेव प्रयोजयेत् ॥
हृदयं निर्मलं कृत्वा परां भक्तिमुपाश्रितैः ॥
अनुजीविगणैर्भायं नित्यं राज्ञामतन्त्रितैः ॥
शाक्यं लौल्यश्च पैशुन्यं नास्ति क्व चूदतान्तथा ॥
चापल्यश्च परित्याज्यं नित्यं राजासुजीविना ॥
श्रुतेन विद्याश्रित्यैश्च संयोज्यात्मानमात्मना ॥
राजसेवां ततः कुर्याद्भूतये भूतिवर्हिनीम् ॥
नमस्कार्याः सदा चास्य पुत्रवत्सलभमन्त्रिणः ॥
सचिवैश्चास्य विश्वासो न तु कार्यः कथञ्चन ॥
अष्टशस्यास्य न ब्रूयात् कामं ब्रूयात्तथापि ॥
हितं पथ्यश्च वचनं हितैः सह सुनिश्चितम् ॥
चित्तश्चैवास्त्य विज्ञेयं नित्यमेवोपजीविना ॥
भर्तुराराधनं कुर्यात् चित्तज्ञो मानवः सुखम् ॥
रागापरागौ चैवास्त्य विज्ञेयौ भूतिमिच्छता ॥
त्यजेदृत्तिं विरक्तस्तु रक्तोऽतन्तु कारयेत् ॥
विरक्तः कारयेन्नाशं विपचाभ्युदयन्तथा ॥
आशावर्हणं कृत्वा फलनाशं करोति च ॥
अकोपोऽभि सकोपान्तः प्रसन्नोऽपि च निष्कलः ॥
वाक्यं स मन्दं वदति वृत्तिच्छेदं करोति च ॥
प्रवेशवाक्यसुहितो न सम्भावयतेऽन्यथा ॥

राजाम्:

आराधनासु सर्वासु सुप्रवच विचेष्टते ॥
कथासु दोषं क्षिपति वाक्यभङ्गं करोति च ॥
लक्ष्यते विमुखैश्चैव गुणसंकीर्तने कृते ॥
दृष्टिं क्षिपत्यथान्यत्र क्रियमाणे च कर्मणि ॥
विरक्तलक्ष्यं ह्येतत् श्रेष्ठं रक्तस्य लक्ष्यम् ॥
दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् ॥
कुशलादिपरिप्रश्नी संप्रयच्छति चासनम् ॥
विरक्तदर्शने चास्य रहस्ये च न शङ्कते ॥
जायते हृष्टवदनः श्रुत्वा तस्य तु तत्कथाम् ॥
अप्रियोऽपि वाक्यानि तदुक्तान्यभिनन्दति ॥
उपायनश्च गृह्णाति स्तोकमप्यादरात्तथा ॥
कथान्तरेषु स्मरति प्रहृष्टवदनस्तथा ॥
इति रक्तस्य कर्तव्या सेवा रविकुलोद्भव ॥
आपतसु न त्यजेत् पूर्वं विरक्तमपि सेवितम् ॥
मित्रं न चापतसु तथा च भृत्यं ॥
त्यजन्ति ये निर्गुणमप्रमेयम् ॥
प्रभुं विशेषेण च ते ब्रजन्ति ॥
सुरेन्द्रधामामरवन्द्युत्तमम् ॥

इति मत्स्यपुराणे राजधर्मे अनुजीविवृत्तिनाम
२१६ अध्यायः ॥

राजादनी, स्त्री, (राजभिरदत्ते या । अद् +
कर्मणि लुट् । डीप् ।) वृत्तिविशेषः । चौरिणी
इति भाषा । तत्पर्यायः । राजफलः २ चौर-
वृत्तः ३ वृषदुमः ४ निम्बवीजः ५ मधुफलः ६
कपीष्टः ७ माधवोद्भवः ८ चौरि ९ गुच्छ-
फलः १० भूषेष्टः ११ राजवल्लभः १२ श्रीफलः १३
दृष्टकन्धः १४ चौरशुक्लः १५ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । गुरुत्वम् । तर्पण-
त्वम् । वृष्यत्वम् । स्त्रील्यकरत्वम् । हृद्यत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“चौरिकायाः फलं वृष्यं बन्धुं स्निग्धं हिमं गुरु ।
लघ्वाल्बुर्हृदमदभ्रान्तिचयदोषत्रयास्रजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

राजान्नं, स्त्री, (राजयोग्यमन्नम् । अन्नानां राजा
इति वा ।) अन्यदेशोद्भवशालिविशेषः । तत्पर्यायः ।
वृषान्नम् २ राजार्हम् ३ दीर्घशूककम् ४
धान्यश्रेष्ठम् ५ राजधान्यम् ६ राजैष्टम् ७
दीर्घकूरकम् ८ । अस्य गुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् ।
सुस्निग्धत्वम् । मधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपन-
त्वम् । बलकारित्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिवीर्य-
वृद्धिदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (राज्ञः
अन्नम् ।) राजस्वामिकभक्तम् । तद्भोजननिषेध-
प्रायश्चित्ते राजशब्दे द्रष्टव्ये ॥ (राजान्न-
भक्षणेन हि तेजोहानिर्भवति । यथा, मनुः ।
४ । २१८ ।

“राजान्नं तेज आदत्ते शूद्राऽन्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तनः ॥”
राजान्नः, पुं, (आन्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् ।
राजदन्तादित्वात् परनिपातः ।) आन्नविशेषः ।
तत्पर्यायः । राजफलः २ स्मरान्नः ३ कोकि-
लोत्सवः ४ मधुरः ५ कोकिलानन्दः ६ कामेष्टः ७

राजाव

वृषवल्लभः ८ । अस्य फलगुणाः । कीमलत्वम् ।
कटुत्वम् । पित्तदाहदत्वम् ॥ सुपक्वस्य तस्य
गुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् । पुष्टिवीर्य-
बलप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“राजान्नश्चक्रे आन्नातः कामाक्षो राजपुत्रकः ।
राजान्नं तुवरं स्वादु विषदं शीतलं गुरु ।
याहि रुचं विवन्धाभवातकृत् कफपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

राजान्नः, पुं, (अन्नानां राजा श्रेष्ठत्वात् । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) अन्नविशेषः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजार्कः, पुं, (अर्काणां राजा श्रेष्ठत्वात् ।)
श्वेताकंठश्च । सादा आकन्द इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वसुकः २ अर्कः ३ मन्दारः ४
गणरूपकः ५ काशीलः ६ सदापुष्पः ७ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ अलर्कः ८ प्रतापसः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥

राजार्हं, स्त्री, (राजानमर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
अगुरु । (अस्य पर्यायो यथा,—

“अगुरु प्रवरं लोहं राजार्हं योगजननया ।
वंशिकं क्षमिजं वापि क्षमिजमभिनयकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

राजयोग्ये, त्रि । इति मेदिनी । हे, २३ ॥
(यथा, गो० रामायणे । ३ । ४६ । ४२ ।

“तथेदमुपपन्नं मे ऋगुरुपस्य धर्मम् ।

राजार्हाणि च रत्नानि रत्नभाजो वयं भुवम् ॥”

राजार्हा, स्त्री, (राजोर्हार्हा ।) जम्बू । इति
राजनिर्घण्टः ॥

राजालावः, स्त्री, (अलावनां राजा । राज-
दन्तादित्वात् परनिपातः ।) स्वादुत्वम् । मिठा-
लाव इति भाषा । तत्पर्यायः । महातुम्बी २
मधुरालावुनी ३ शाकालावुः ४ तुम्बकः ५
भक्ष्यालावुः ६ अलावुनी ७ मिष्टतुम्बी ८ ।
अस्याः फलगुणाः । वृष्यत्वम् । कफपित्तहर-
त्वम् । गुरुत्वम् । इति मदनविनोदः ॥

राजालुकः, पुं, (आलूनां राजा । ततः स्वार्थे
कन् ।) महाकन्दः । इति हारावली । १०१ ॥

राजावर्त्तः, पुं, (राजानं आवर्त्तयति आगन्द-
यतीति । आ + वृत् + णिच् + अण् । यङ्गा,
राजः शोभमान आवर्त्तयति यत्न ।) उपरत्नभेदः ।
रेडटो इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । वृषा-
वर्त्तः २ राजावर्त्तकः ३ आवर्त्तमणिः ४
आवर्त्तः ५ । अस्य गुणाः । मृदुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तनाशित्वम् । भूषण-
प्रयोजितश्चेत् वृणां बहुभाग्यकरत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विराटदेशजहीरकः । तत्पर्यायः ।
विराटजः २ राजपट्टः ३ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३२ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७३ । ३३६ ।

“राजावर्त्तः पल्लवः शिशिरः पित्तनाशकः ।

“राजावर्त्तः कटुस्निग्धः शिशिरः पित्तनाशकः ।

राजावर्तः प्रमेहः कर्हिहिकानिवारणः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 राजाहिः, पुं, (अहीनां राजा । राजदन्तादि-
 लात् परनिपातः ।) द्विसुखसर्पः । तत्पर्यायः ।
 द्विसुखाहिः २ विलावासौ ३ विषाद्युधः ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अहीरणिः ५ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 राजिः, स्त्री, (राजते इति । राज + “वसिषपि-
 यजिराजीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति इज् ।)
 अश्वी । (यथा, अश्वसप्तशत्याम् । ६६३ ।
 “उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गललेखेव ॥”)
 रेखा । इति मेदिनी । जे, १४ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ७ । २२ । ६२ ।
 “कलायपुष्पवर्णास्तु श्वेतलोहितराजयः ।
 रथसेनं हयश्रेष्ठाः सम्बुद्धयुद्धमैदम् ॥”
 पुं, आयुपुत्रविशेषः । स तु ऐलपौत्रः । यथा,
 महाभारते । १ । ७५ । २५ ।
 “नहुषं वृद्धशर्मणं राजिं गयमनेनसम् ।
 खभान्वी सुतानेतानाद्योः पुत्रान् प्रचक्षते ॥”)
 राजिका, स्त्री, (राजते या । राज + कृत् ।
 टाप् अत इत्वम् ।) केदारः । राजसर्पः ।
 रेखा । इति मेदिनी । के, १४५ ॥ पङ्क्तिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ कृष्णसर्पः । तत्पर्यायः ।
 चवः २ च्छाभिजननः ३ कृष्णिका ३ आसुरी ५ ।
 इत्यमरः । १६ । १६ ॥ च्छताभिजननः ६ असुरी ७ ।
 इति तट्टीका ॥ रक्तवर्णसर्पः । राइ इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । राजी २ आसुरी ३ रक्तिका ४
 रक्तसर्पः ५ तीक्ष्णगन्धा ६ मधूलिका ७
 चवकः ८ च्छतकः ९ चवः १० । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातघ्नीहा-
 तिशूलकफशुल्मकमिष्रणनाशित्वम् । दाहपित्त-
 प्रदलक्ष्णम् । तत्तैलगुणाः । तीक्ष्णत्वम् । वातादि-
 दोषनाशित्वम् । शिशिरत्वम् । यूककण्डूघ्नत्वम् ।
 केयत्वम् । त्वग्दोषनाशित्वम् ॥ तत्पत्रगुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिवातकफकण्डूनामय-
 हरत्वम् । खादुत्वम् । वह्निदीपनकारित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा च्छन्निकासुरी ।
 चवः च्छताभिजनकः कृष्णः कृष्णसर्पः ॥
 राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णगन्धा रक्तपित्तकृत् ।
 किञ्चिद्दुष्प्राप्तिदा कण्डूकुष्ठकोष्ठहर्मी हरत् ।
 अतितोक्ष्या विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 राजिकाफलः, पुं, (राजिकायाः फलमिव फलमस्य ।)
 गौरसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजिफला, स्त्री, (राजीभूतानि श्रेणिवद्धानि
 फलानि यस्याः ।) चीनाकर्कटी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 राजिलः, पुं, (राजी रेखास्त्वस्येति । राजि +
 विशादित्वात् लच् । यद्वा, राजिं लातीति ।
 ला + कः ।) दुग्धसर्पः । इत्यमरः । १ । ८५ ॥
 (यथा, रघुः । ११ । २७ ।

“किं महोरगविसर्पिविक्रमो
 राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते ॥”)
 राजी, स्त्री, (राजि + कृदिकारादिति डीष् ।)
 निच्छिद्रपङ्क्तिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (श्रेणिः । यथा, माघे । ४ । ६ ।
 “राजीवराजीवशृङ्गोलभृङ्ग-
 सुष्णन्तसुष्णन्ततिभिस्तरुणाम् ॥”)
 राजिका । (अस्या गुणा यथा,—
 “राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा च्छन्निकासुरी ।
 चवः च्छताभिजनकः कृष्णः कृष्णसर्पः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 रक्तवर्णसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 राजीफलः, पुं, (राजीभूतानि श्रेणिवद्धानि
 फलानि यस्याः ।) पटोलः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “पटोलः कूलकस्तित्तः पाण्डुकः कर्कशच्छदः ।
 राजीफलः पाण्डुफलो राजेयश्चाष्टताफलः ।
 बीजगर्भः प्रतीकश्च कुष्ठहा कासभञ्जनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
 राजीवं, स्त्री, (राजी दलश्रेणिस्तस्यास्तीति ।
 राजी + “अन्धेभ्योऽपि दृश्यते ।” ५ । २ । १०६ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वः ।) पद्मम् । इत्यमरः ।
 १ । १० । ४१ ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।
 “उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
 प्रफुल्लराजीवमिवाङ्गमध्ये ॥”)
 राजीवः, पुं, (राजी अस्यस्येति । राजी + वः ।)
 हरिणभेदः । (अस्य लक्षणं यथा,—
 “राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
 वृहत्कीनभेदः । इति मेदिनी । वै, ४८ ॥ (यथा,
 मनुः । ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकथयोः ।
 राजीवान् सिंहतुण्डश्च सशृङ्गाश्चैव सर्वशः ॥”)
 हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सारसपत्नी ।
 इत्यमरः ॥ राजोपजीविनि, त्रि । इत्यजयः ॥
 राजेन्द्रः, पुं, (राजसु इन्द्र इव श्रेष्ठत्वात् ।)
 मण्डलेश्वरात् दशगुणो राजा । यथा,—
 “चतुर्थोजनपदं न्यामधिकारं नृपस्य च ।
 यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ।
 तस्माद्दशगुणो राजा राजेन्द्रः परिकीर्तितः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जव्याख्या ८६ अध्यायः ॥
 (राजश्रेष्ठः । यथा, महाभारते । २ । ४५ । ११ ।
 “कर्मण्येतेन राजेन्द्र ! वर्त्मन्सुमहान् कृतः ॥”)
 राजोद्देजनसञ्चकः, पुं, (राजोद्देजन इति संज्ञा
 यस्य । ततः कन् ।) भूताङ्गशृङ्गः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 राज्ञी, स्त्री, (राज्ञः पत्नी । राजन् + डीष् । यद्वा,
 राजते इति । राज + कनिन् । ततः स्त्रियां
 डीष् ।) राजपत्नी । राज्ञी इति भाषा ॥
 (यथा, रघुः । १ । ५७ ।
 “तथोर्जशृङ्गः पादान् राजा राज्ञी च सागधी ।
 तौ गुरुगुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिनन्दयुः ॥”)

सूर्यपत्नी । इति मेदिनी । जे, २ ॥ राजपत्नी
 वर्णनीयानि यथा,—
 “देयां सौभाग्यलावण्यशीलशृङ्गारमन्मथाः ।
 त्रपाचातुर्यदाक्षिण्यप्रेमानव्रतादयः ॥
 वेणीधम्मिल्लसीमन्तभालश्रवणनासिकम् ।
 कपोलाघरनेत्रभ्रुकटाक्षरदकन्धराः ॥
 गण्डवाहुकरोरोचनाभीमधवलत्रयम् ।
 लोमालिश्रोणिजङ्घोरुपादयुग्मनखं क्रमात् ॥”
 इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
 सूर्यपत्नीः प्रमाणान्तरं यथा,—
 स्त उवाच ।
 “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदित्यामभवत् पुरा ।
 तस्य पत्नीत्रयं तदत् संज्ञा राज्ञी प्रभा तथा ॥
 रेवतस्य सुता राज्ञी रेवन्तं सुषुवे सुतम् ।
 प्रभा प्रभावं सुषुवे त्वाष्ट्री संज्ञा तथा मनुम् ॥
 यमश्च यमुना चैव यमलो तु वभूवतुः ॥”
 इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥
 कांस्यः । इति । हेमचन्द्रः ॥ नीली इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ (प्रतीची दिक् । यथा,
 वृहत्संहितापनिषदि । ३१५ । २ । “तस्य प्राची
 दिक् जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
 राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीचीति ॥”
 तथा राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिक् राज्ञी
 राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता सन्ध्यारागयोगाद्वा ।
 इति शाङ्करभाष्यम् ॥)
 राज्यं, स्त्री, (राज्ञो भावः कर्म वा । राजन् +
 “पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।” ५ । १ । १२८ ॥
 इति यक् ।) राज इदम् । तत्पर्यायः ।
 नीवृत् २ मण्डलम् ३ जनपदः ४ देशः ५
 प्रदेशः ६ विषयः ७ राज्यम् ८ उपवर्तनम् ९ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अमरमते नीवृत्जनपदौ
 अङ्गवङ्गकलिङ्गपञ्चालमगधकोशलादौ मण्डल-
 त्वेन ख्याते ग्रामसमूहे । देशविषयोपवर्तनानि च
 जनपदे जनपदसमुदाये । जनपदेकदेशे सजल-
 निर्जलस्थानमात्रे च । उपाधिभेदेन देशादित्रिकं
 भिन्नार्थम् । सामान्येन प्रयोगदर्शनात् । नीवृत्ता-
 दयः पञ्चैवेकार्थाः । इत्यपरे । एतच्चायुक्तम् ।
 इति भरतः ॥ * ॥ तस्य लक्षणं अङ्गानि च
 यथा,—
 “परस्यैवोपकारीदं सम्राजं राज्यमुच्यते ॥
 अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषो दण्डश्च पञ्चमः ।
 एताः प्रकृतयस्तद्विजिगीषोरुदाहृताः ॥
 एताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमं पृथिवीपतिः ।
 सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्युवाच वृहस्पतिः ॥
 पौरश्रेणी तदङ्गश्च ब्रुवते शब्दवेदिनः ॥
 साम्यमात्यः सुहृत् कोषो राजं दुर्गं वलं तथा ।
 पौरश्रेणी च राज्याङ्गं प्रकृतिश्च भवेत् द्वयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥
 अपि च ।
 “लक्षाधिपत्यं राज्यं स्वात् साम्राज्यं दण्डलक्षके ।
 शतलक्षे महेशानि महासाम्राज्यमुच्यते ॥”
 इति भरतात्मम् ॥

राज्यक्ता, स्त्री, (राज्या सर्पेण अक्ता मन्त्रिता ।)
पिष्टराजिकादधिलवणमिश्रितस्रग्मालाव-
खळादि । रायता इति भाषा । यथा,—
“संचूर्णं निक्षिपेत्तत्र भृष्टं जीरकचिह्नं च ।
लवणान्तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् ॥
शुक्लस्तत्र वटको बलहृद्रोचनो गुरुः ।
विवन्धकृद्दिवाही च श्लेष्मलः पवनापहः ।
राज्यक्तयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशे कृतान्नवर्गः ॥

राज्याङ्गं, स्त्री, (राज्यस्य अङ्गम् ।) राज्यस्योपायः ।
तत्पर्यायः । प्रकृतिः २ । तत्तु अष्टविधं यथा ।
स्वामी १ अमात्यः २ सुहृत् ३ कोषः ४
राष्ट्रम् ५ दुर्गम् ६ बलम् ७ पौराणां श्रेण-
यश्च ८ । इत्यमरः । २ । ८ । १८ ॥ “स्वाम्या-
दयः सप्त पुरस्खलोकश्रेणयश्च राज्याङ्गपद-
प्रकृतिपदवाच्याः । राज्यं सप्ताङ्गम् । कस्य-
चिन्मते अष्टाङ्गस्येत्युभयमेव दर्शितम् । यदुक्तं
कामन्दकीये ।

‘स्वाम्यमात्यश्च राष्ट्रश्च दुर्गं कोषो बलं सुहृत् ।
परस्पररोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥’
पौरश्रेण्या सहाष्टाङ्गमपि राज्यं प्रकीर्तित-
मिति । स्वाम्यादयः सप्त परस्पररोपकारित्वात्
राज्यस्य अङ्गानि उपायाः साधनानि राज्या-
ङ्गानि प्रकृतं कुर्वन्ति राज्यम् । प्रकृतयः षड्वि-
धः कभाव इत्युक्तेः क्तिः प्रकृतिः स्त्रियाम् । स्वामी
राजा । अमात्यो मन्त्री । सुहृन्मित्रम् । स्वर्णादि-
भास्वागारं कोषः । राष्ट्रं जनपदवती भूमिः ।
पर्वतादिदुर्गमं पुरं दुर्गम् । बलं सैन्यम् । पौर-
श्रेणीयहणे सिद्धे पुनर्वचनं प्राधान्यस्थाप-
नार्थम् ॥” इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।
“स्वाम्यमात्यो जनपदो दुर्गं दण्डस्तथैव च ।
कोषो मित्रश्च धर्मज्ञ सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥
सप्ताङ्गस्यापि राज्यस्य मूलं स्वामी प्रकी-
र्तितः ।

तन्मूलत्वात्तथाङ्गानां राजा रक्ष्यः प्रयत्नतः ॥
षडङ्गरक्षा कर्तव्या तथा तेन प्रयत्नतः ।
अङ्गैर्भ्यो यस्तथैकस्य द्रोहमाचरतेऽल्पधीः ।
वधस्तस्य तु कर्तव्यः शीघ्रमेव महीक्षिता ॥”
इति मात्स्ये १६४ अध्यायः ॥

राटिः, स्त्री, (राटवति परस्परमाज्ञायत्यत्रेति ।
रट + णिच् + इत् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ४६२ ॥ (राटयतीति । रट भाषणे + स्वार्थे
णिच् + इत् ।) शरारिपत्नी । इत्यमरः । २ ।
५ । २५ ॥

राडिः, स्त्री, शरारिपत्नी । इत्यमरः । २ । ५ । २५ ॥
राटुकः, पुं, स्वनामख्यातदेशः । यथा,—
“प्राच्यां मागधशोणौ च वारेक्षीगौडराटुकाः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥
राट्, स्त्री, स्वप्नः । शोभा । इति मेदिनी । टि, ३ ॥
पुरीविशेषः । यथा ।
“गौडं राष्ट्रमनुत्तमं निरुपमा तत्रापि राट्
पुरी

भूरिश्रेष्ठिकनामधाम परमं तत्रोत्तमो नः
पिता ॥”
इत्यादि प्रबोधचन्द्रोदये दम्भवाक्यम् ॥
राट्टीयः, त्रि, (राट्टो निवासोऽस्य । राट् +
“ट्टाच्” । ४ । २ । ११४ । इति कः ।) राट्-
देशोद्भवः । यथा,—
“अयनांशात्मममानं दुरुहमिति नोच्यते ।
राट्टीयश्रीनिवासोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

रात्रं, स्त्री, ज्ञानम् । यथा,—
“रात्रश्च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।
तेनेदं पञ्चरात्रश्च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे प्रथमरात्रे १ अध्यायः ॥
(रात्रिः । यथा, महाभारते । १३ । १३६ । ११ ।
“चेत्रप्रतिग्रहे चैव ग्रहस्तकयोस्तथा ।
त्रीणि रात्राण्युपोषित्वा तेन पापाह्निसुच्यते ॥”)
रात्रकं, स्त्री, (रात्रं ज्ञानं तेन कायतीति । कै +
कः ।) पञ्चरात्रम् । इति मेदिनी । कै, १४६ ॥
रात्रकः, पुं, एकवर्षं वेश्याग्रहवासी । इति
मेदिनी । कै, १४६ ॥
रात्रिः, स्त्री, राति ददाति कर्मभ्योऽवसरं निद्रादि-
सुखं वा । रादाने + “राश्रदिभ्यां त्रिप् ।”
उणा० ४ । ६७ । इति त्रिप् ।) हरिद्रा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“लाक्षा कुष्ठं सर्वपाः श्रीनिकेतं
रात्रिर्द्यौश्च चक्रमर्दस्य बीजम् ।
कृत्वेकस्य तत्र पिष्टः प्रलेपो
दद्रुयुक्तो मूलकाङ्गीजयुक्तः ॥”)

एतद्दीपावच्छिन्न-सूर्यकिरणानवच्छिन्नकालः ।
राति इति भाषा । तत्पर्यायः । शर्वरी २
निशा ३ निशीथिनी ४ त्रियामा ५ चण्डा ६
क्षपा ७ विभावरौ ८ तमखिनी ९ रजनी १०
यामिनी ११ तमी १२ । इत्यमरः । १ । ४ । ४४ ॥ श्यामा
१३ घोरा १४ यान्या १५ तुङ्गी १६ नक्तम् १७
दोषा १८ वासतेयी १९ तमा २० चमा २१
शताक्षी २२ क्षणिनी २३ निशिथ्या २४
चक्रमेदिनी २५ शर्वरी २६ श्या २७
वासुरा २८ निषद्वरी २९ । इति शब्दरत्ना-
वली । वसतिः ३० वायुरोषा ३१ निशीथः ३२
निट् ३३ । इति जटाधरः ॥ यामवती ३४
तारा ३५ भूषा ३६ ज्योतिष्मती ३७ तार-
किणी ३८ काली ३९ कलापिनी ४० । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ तस्याः कारणं यथा,—
“यदा दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्धवा ।
कृत्वा भवेत्तदा रात्रिः स्याच्च तद्विरहादिनम् ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥ * ॥
पिष्टदेवानां रात्रिर्यथा,—
“मासेन च नराणाञ्च पिष्टाणां तद्वह्निश्रम् ।
कृत्वापद्ये दिनं प्रोक्तं शुक्ले रात्रिः प्रकीर्तिता ॥
वत्सरेण नराणाञ्च देवानाञ्च दिवानिश्रम् ।
उत्तरायणे दिनं प्रोक्तं रात्रिश्च दक्षिणायने ॥”
इति ब्रह्मसंहिता प्रकृतिसंख्ये ५१ अध्यायः ॥

अथ रात्रिजलम् । स्मृतिः ।
“पूर्वाह्णविहितं कर्म न कर्तव्यं तत् प्रमादतः ।
रात्रेस्तु प्रहरं यावत् तत् कर्तव्यं यथोक्तवत् ॥
दिवोदितानि कर्माणि प्रमादात् पतितानि
च ।
शर्व्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्त्रितः ॥”
इति रत्नाकरः ॥
यात्रवल्काङ्गिरसौ ।
“उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाभीक्षातुपास्य च ।
भृत्यैः परिहृतो मुक्ता नातिष्ठतोऽथ संविशेत् ॥
अभिहीमोपासने साक्षिपरे । उपास्य चेति
चकारो वैश्वदेवादिकं समुच्चिनोति । संविशेत्
स्वपेत् । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“पुनः पाकसुपादाय सायमण्यवनीपते ।
वैश्वदेवनमित्तं वै पत्रा साहं वलिं हरेत् ॥
अतिथिचागतं तत्र खशका पूजयेद्बुधः ।
दिवातिथौ तु विसुखे गते यत् पातकं भवेत् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्योऽपि विसुखे गते ॥”
सूर्योऽपि अस्तं गते सूर्ये । तथा,—
“कृतपादादिशौचस्तु मुक्ता सायं ततो गृही ।
गच्छेदस्फुटितां शय्यामति दारुमर्यो वृष ॥”
भोजने सायमिति साहप्रहरपरं प्रागुक्तात् ॥
अथ रात्रौ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न
पातनीया सा च सूर्योदयात् पूर्वमुत्तोलनीया ।
तथा च स्मृतिः ।
“भास्करादष्टशय्यानि नित्यामिसलिलानि च ।
सूर्यावलोकिदीपानि लक्ष्म्या वेष्टानि भाजनम् ॥”
यासः ।
“शुचौ देशे विविक्ते च गोमयेनोपलेपिते ।
प्रागुदक्प्रवने चैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥
मङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने विधाय च ।
वेदिकेर्गारुडैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः ॥”
गर्गः ।
“खरुहे प्राक्शिराः शिरो ह्यायुधे दक्षिणाशिराः ।
प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥”
मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिरः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे ।
पश्चिमे प्रबलां चिन्तां हानिं न्हत्तुं तथोत्तरे ॥”
तथा ।
“नमस्कृत्याययं विष्णुं समाधिर्यं स्वपेन्नशि ॥”
मार्कण्डेयः ।
“शून्यालये श्लेशानि च एकहस्ते चतुष्पथे ।
महादेवगृहे चापि शर्करालोष्ट्रपांशुषु ॥
घान्त्यगोविप्रदेवानां गुरुणाश्च तथोपरि ।
न चापि भयशयने नाशुचौ नाशुचिः खयम् ॥
नार्द्रवासा न नयश्च नोत्तरापरमस्तकः ।
नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यहमे तथा ॥”
स्वपेदिति शेषः ॥ * ॥ अथ रात्रौ शरीर-
गमनविधिः । यात्रवल्काङ्गः ।
“मोहशर्त्तनिष्ठाः स्त्रीणां तासु शुश्रूषसु संविशेत् ।
ब्रह्मचर्येणैव पर्वण्याद्याश्च ब्रह्मसु वर्जयेत् ॥”
स्त्रीणां मोहशर्त्तनिष्ठाः स्त्रीणां तासु शुश्रूषसु संविशेत् ।

तत्रोक्तविधिना गच्छेत् । तत्र युग्मासु रात्रि-
वपि पञ्चमि ब्रह्मचार्येव भवति । तत्र व्रतादौ
गच्छतो ब्रह्मचर्यस्खलनदोषो नास्ति इति
मिताचरा ॥ विष्णुपुराणम् ।

“वष्टादमीममावास्यासुभे पक्षे चतुर्दशीम् ।
मैथुनं नोपसेवेत द्वादशीं च मम प्रियाम् ॥”
हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
गर्भाधानवदुपेत ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ।” अत्र
चतुर्थ्यां रात्रौ यज्ञगर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ
बोध्यम् । रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रज-
स्वला । इति मनुवचनेकवाक्यत्वात् । साध्वी
गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्याश्च-
तसस्तु वर्ज्येत् । इति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् ।
अनृतावपि कामुकीगमनमाह । विष्णुपुराणम् ।
“ऋतो नरकमभ्येति ह्येदत्रापि चायुषः ।

परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो ब्रजेत् ।
यथोक्तदोषहर्त्रेषु सकामेष्वनृतावपि ॥”
पैठीनसिः । “त्वाष्टं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रस्तं
प्रति देवा ब्रह्महन्त्रिणि अवदन् स स्त्रिय उपा-
यक्रीत वरं दास्यामि ततोऽस्यास्तृतीयं ब्रह्म-
हत्यायाः प्रपद्यन्त स्त्रियः एकं भूमिर्जनस्तय-
श्चेकम् । आसां मधवा तुष्टौ वरं प्रायच्छत भूमेः
स्थिरत्वं वृक्षाणां क्षिप्रप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व-
कालेषु सम्भवः ।” सम्भवो मेलनं सम्भोग इति
यावत् । सर्वकाले ऋतावनृतौ च । न तु प्रति-
षिद्धपञ्चादौ । तथाच गोतमः । ऋतावुपेयात्
सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्ज्यमिति ॥ दुष्टकालमाह
ज्योतिषे ।

“ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिका-
श्विनी ।

उत्तरात्रितयं धनुः पञ्चवर्जं ब्रजेदतौ ॥”

एवञ्च ।

“ऋतौ नोपेति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।
तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयो नौ यश्च सिञ्चति ॥”

बौधायनीयमनृतौ गमनदोषाभिधानमकामा-
विषयम् । विष्णुः । पञ्चानारोग्यवर्ज्यं ऋताव-
गच्छन् पत्नीं त्रिरात्रमुपवसेदिति । वृहस्पता-
नपः ।

“स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्वप्नात् ताभिः संकथना
दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेष्वतुसङ्गमात् ॥”

संप्रेक्षणात् संकथनादित्यत्र सरागत्वं संप्रवृत्त्यर्थः ।
आह्वानान्तरन्तु निषेधमाह तुः श्रुतलिखितौ ।

ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत् नार्त्तवे
दिवा मैथुनं ब्रजेत् स्त्रीवाल्पवीर्याश्च दिवा
प्रसूयन्तेऽल्पायुश्च तस्मादेतद्विवर्ज्येत् । प्रजा-
कामश्च पितृणां नोपहरेत् तन्तुं विच्छिन्व्यात्
प्रयतेताच्छेदाय येनाप्रतिष्ठो भवति तस्मात्
प्रतिष्ठाकामः प्रजया प्रतिष्ठेतेति । नोऽप्यदो
निषेधे । तन्तुं सन्तानं अर्च्छेदाय अविच्छेदाय
सन्तानस्य । येन यस्मात् अप्रतिष्ठः प्रजा-

तुल्यत्वा अप्राप्तप्रतिष्ठः सन् पतति तस्मात्
तदुत्पत्त्यर्थं यतितयमिति कल्पतरुः ॥ एवञ्च
आह्वानेन यदभिगमनं प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवच-
नात् उक्तं मिताचरायां तद्वैयम् । वशिष्ठः ।
“शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अखर्ग्याः शूद्रवत्
द्विजाः ॥”

पराशरः ।

“ऋतुस्नाताश्च यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥”

सन्निधावित्यभिधानात् असन्निहितस्य गमना-
भावे न दोषः । पुत्रोत्पत्तिपर्यन्तमृत्त्वभिगमन-
नियममाह । कूर्मपुराणम् ।

“ऋतुकालाभिगामौ स्यात् यावत् पुत्रो न
जायते ।

ऋणापकर्षणार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति ॥”

यतितयमिति शेषः । आपस्तम्बः ।

“ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः
सूतम् ।

अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं सूत्रपुरीषवदिति ॥
हावेतावशुची स्यातां दम्पती शयनं गतौ ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः
पुमान् ॥

मैथुनशुद्धः प्राक् मलमूत्रोत्सर्गं न कुर्यात् ।

तेलाभ्यक्तं तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ।

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यादहोरात्रेण शुद्ध्यति ॥”

इति वचनात् ।

पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । सा यदि गर्भं नाद-
धीत निदिधिकायाः श्वेतपुष्पाया उपोष्य
पुष्यनक्षत्रे मूलसुत्याप्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां
निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकाया-

मासिञ्चतीति । इयमोषधीस्त्रायमाणा सह-
माना सरस्वती । अस्या अहं वृहत्याः पुत्रः

पितुरिव नाम जनयत्यभिमत इति । सा परि-
णीता ऋतुकालेऽपि कृताभिगमना यदि गर्भं न

दधाति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्ट-
कारिकामूलसुत्याप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां

सत्यां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे
पतिः इयमोषधीरिति मन्त्रेण नखं ददाति

दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठार्थां गृहीत्वा प्राक्-
शिरः संविष्टाया इति गोभिलस्मरणात् ।

आयुर्वेदीये ।

“पिप्पलीं शङ्खवेरश्च मरीचं नागकेशरम् ।

आच्येन सह भुञ्जीत अपि बन्धा प्रसूयते ॥”

याज्ञवल्क्यः ।

“एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाश्च वर्ज्य-
येत् ।

शस्त इन्दौ सकृत् पुत्रं लक्ष्यं जनयेत्

पुमान् ॥”

क्षामामाहारलाघवादिना । सकृदेकवारम् ।

अत्र सम्यग्गर्भाधानहेतुतया उत्तानकरचरणा-
मेव कुर्वीत न तिर्यगाद्विहितकरचरणां स्त्रियश्च

ऋत्वभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वे न स्थापयेत् ।
पुरुषायिते तु गर्भाशुत्पत्तिरिति विशेषः । इत्यः ।
“प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।
यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ ३ ॥

अथ रात्रिजागरणदोषगुणौ ।

“रात्रौ जागरणं रूचं स्निग्धं प्रखपनं दिवा ।
अरूचमनभिष्यन्ति त्वासीनप्रचलायितम् ॥

कफमेदोविघातानां रात्रौ जागरणं हितम् ॥
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा स्वात्मीकृता

तु येः ।

न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां वा विधीयते ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

रात्रौ कुलपूजा यथा । “यत्तु ।

रात्रावेव महापूजा कर्त्तव्या वीरवन्दिते ।

न दिने सर्वथा कार्या शासनात्मन सुव्रते ॥

तत् पुनः कुलपूजाविधयम् ।

अहोरात्रात् परं यच्च सहृदयमेव च ।

सा महारात्रिरुद्दिष्टा तद्वत्तमचयन्तु वे ॥”

इति तत्त्वसारः ॥ ३ ॥

अथ रात्रौ विहितनिषिद्धे । छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्धप्रहर-

यामात्मः ॥”

जावालः ।

“अहःसु तिथयः पुराणाः कर्माशुष्ठानतो दिवा ।
नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विप्रिष्यते ॥”

देवलः ।

“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहाद्यवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कुर्यान्निशि काम्यव्रतेषु च ॥”

ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“न रात्रौ पारणं कुर्यात् ऋते वै रोहिणीव्रतात् ।
तत्र निश्यपि वै कुर्याद्बर्जयित्वा महानिशाम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ३ ॥

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन नैवाहादशिको भवेत् ॥”

स्कन्दपुराणम् ।

“प्रदोषयापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा ।”

देवीपुराणम् ।

“हविष्यभोजनं सत्त्वं स्नानमाहारलाघवम् ।

अभिकार्यमधःशय्यां नक्तभीजी वडाचरेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ३ ॥

देवलः ।

“रात्रौ ग्राहं न कुर्वीत राक्षसी कीर्तिता च
सा ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥”

इति श्राद्धतत्त्वम् ॥ ३ ॥

विष्णुपुराणम् ।

“प्रातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।

नारायणमवाप्नोति सदाः पापक्षयं नरः ॥”

रात्रावपि गङ्गायां स्नानादौ प्रतिप्रसवमाह ।

ब्रह्मपुराणम् ।

“दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।
स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृततज्जलेः ॥”

रात्रिचराधिकारसुप्रक्रम्य आदिपर्वणि ।

“अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः ।
गर्हयन्ति जनान् सन्धानं वनस्थानं वृषतीनपि ॥”

तत्रार्जुनस्य प्रतिवचनम् ।

“समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याश्च दुर्मते ।

रात्रावहनि सन्ध्यायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥”
देवलः ।

“महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् ।

तस्यां स्नानं न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते ॥”

अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नायादिति बौधा-
यनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । एवञ्च गङ्गा-

स्नानस्य दिवारात्रिकर्तव्यत्वाविशेषात् तत्त-
न्निमित्ततिथिविशेषस्यापि दिवारात्रिसम्बन्धि-

त्वेनाविशेषः । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(रात्रुक्तनियमाः यथा,—

“रात्रौ च भोजनं कुर्यात् प्रथमप्रहरागमे ।

किञ्चिद्दूतं समञ्जीयात् दुर्जरन्तत्र वर्जयेत् ॥

शरीरे जायते नित्यं देहिनः सुरतसृष्ट्या ।

अथवायान्मेहमेदोवृद्धिः शिथिलता तनोः ॥

बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि षोडश ।

ततस्तु तरुणी त्रयो द्वात्रिंशत् वत्सरावधि ॥

तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।

वृद्धा तत्परतो त्रयो सुरतोत्सववर्जिता ॥”

अधिरूढा प्रौढा ।

“निदाघशरदोर्वाला हिता विषयिणी मता ।

तरुणी शीतसमये प्रौढा वर्षावसन्तयोः ॥

नित्यं बाला सेयमाना नित्यं वर्जयते बलम् ।

तरुणी द्वासयेच्छक्तिं प्रौढोद्भावयते जराम् ॥

मयो मांसन्नवच्चात्रं बाला स्त्री चौरभोजनम् ।

एतमुष्णोदके स्नानं सद्यः प्राणकराणि षट् ॥

पूतिमांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।

प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥”

प्राणशब्दोऽत्र बलवाचकः । बालार्कः कन्यार्कः ।

“वृद्धोऽपि तरुणीं गत्वा तरुणत्वमवाप्नुयात् ।

वयोऽधिका स्त्रियं गत्वा तरुणः स्थविरायते ॥

आयुष्मन्तो मन्दजरा वपुर्वर्णबलान्विताः ।

स्थिरोपचितमांसाश्च भवन्ति स्त्रीषु संयताः ॥

सैवेत कामतः कामं बलाद्वाजीकृतो हि मे ।

प्रकामस्तु निषेवेत मैथुनं शिशिरागमे ॥

त्र्यहादसन्तशरदोः पचादुद्विनिदाघयोः ॥”

सुशुतस्तु ।

“त्रिभिस्त्रिभिर्होभिर्हि समेयात् प्रमदान्नरः ।

सर्वेष्वृतुषु घर्मेषु पचात् पचाद्ब्रजेद्बुधः ॥”

समेयात् सङ्गच्छेत् घर्मे श्रीश्री ।

“श्रीते रात्रौ दिवा श्रीश्री वसन्तो तु दिवा-

निशि ।

वर्षासु वारिदध्वाने शरतसु सरसः स्मरः ॥

उपेयात् पुरुषो नारी सन्ध्योर्न च पर्वसु ।

गोसर्गे चाहंरात्रौ च तथा मध्यदिनेऽपि च ॥

विहारं भार्यया कुर्याद्देशेऽतिशयसंवृते ।

रम्ये अथाङ्गनागाने सुगन्धे सुखमारुते ॥

देशे गुरुजनसन्ने विवृतेऽतिचपाकरे ।

अथमाणे यथाहेतुवचने न रमेत ना ॥

स्नातस्त्वन्दनलिप्राङ्गः सुगन्धः सुमनोऽन्वितः ॥

मुक्तवृष्यः सुवसनः सुवेशः समलङ्कृतः ।

ताम्बूलवदनः पद्मग्रामगुरक्तोऽधिकः स्मरः ॥

पुत्तार्थो पुरुषो नारीसुपेयाच्छयने शुभे ।

अथाश्रितोऽष्टतिः क्षुद्धान् सयथाङ्गः पिपा-

सितः ॥

बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्वजेद्रोगी च मैथुनम् ॥”

रोगी मैथुनसंवर्धनीयरोगयुक्तः ।

“भार्या रूपगुणोपेतां तुल्यशीलां कुलोद्भवाम् ।

अतिकामोऽभिकामान्तु हृष्टो हृष्टामलङ्कृताम् ॥

सेवेत प्रभदां युक्त्वा वाजीकरणद्विहितः ।

रजस्खलामकामाच्च मलिनामप्रियान्तथा ॥

वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ।

ह्रीनाङ्गीं गर्भिणीं देव्यां योनिरोगसमन्विताम् ॥

सगोत्राङ्गुरूपनीचं तथा प्रव्रजितामपि ॥

नाभिगच्छेत् पुमान्नारीं भूरिवैगुण्यशङ्कया ॥”

“स्नानं सशर्करं चौरं भक्ष्यमैक्ष्वसंस्कृतम् ।

वातो मांसरसः स्वप्नः सुरतान्ते हिता अमी ॥

शूलकासज्वरश्वासकाश्यापाण्डामयचयः ।

अतियवायाज्जायन्ते रोगाश्चाक्षेपकादयः ॥

रात्रौ जागरणं रूचं कफदोषविषान्निजित् ।

निद्रा तु सेविता काले धातुसाम्यमतन्त्रितम् ॥

पुष्टिवर्णबलोत्साहं वृद्धिदीप्तिं करोति च ॥”

इति भावप्राशस्त्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तद्देशिकपर्यायः । श्यावी १ चपा २ शर्वरी ३

अक्तुः ४ ऊर्म्या ५ रात्र्या ६ यम्या ७ नम्या ८

दोषा ९ नक्ता १० तमः ११ रजः १२

असिक्ती १३ पयस्वती १४ तमस्वती १५

एताची १६ शिरिणा १७ मोकी १८ शोकी १९

ऊधः २० पयः २१ हिमा २२ वस्त्री २३ । इति

त्रयोविंशती रात्रिनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।

१ । ७ ॥ (क्रौञ्चहोपस्थनदीविशेषः । यथा,

मात्स्ये । १२२ । ८७ ।

“श्रुतास्तत्रैव नद्यस्तु प्रतिवर्षं गताः शुभाः ।

गौरी कुसुदती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा ॥”

रात्रिकरः, पुं, (रात्रिं करोतीति । क + टः ।)

चन्द्रः । इति हेमचन्द्रे निशाकरशब्ददर्शनात् ॥

(कर्पूरः । इत्यमरः । २ । ६ । १२० ॥)

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । “चरेष्टः ।”

३ । २ । १६ । इति टः । “रात्रेः कति विभाषा ।”

६ । ३ । ७२ । इति पक्षे सुमभावः ।) रात्रसः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिचरी, स्त्री, (रात्रिचर + टिलात् ङीप् ।)

रात्रसौ । यथा, भट्टिः । २ । २३ ।

“तं विप्रदर्शं कृतघातयनां

यान्तं वने रात्रिचरी दुष्टाके ।

निघांसुवेदं धृतभासुरास्त्र-

स्तं ताडकाख्यां निजघान रामः ॥”

रात्रिजलं, स्त्री, (रात्रिर्जलम् ।) कुञ्भटिका ।

इति शब्दमाला ॥

रात्रिजागरः, पुं, (रात्रौ जागर्तीति । जाग्र +

अच् ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रात्रौ

जागरणकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिजागरदः, पुं, (रात्रौ जागरं जागरणं

ददातीति । दा + कः ।) मशकः । इति राज-

निघण्टः ॥

रात्रिचरः, पुं, (रात्रौ चरतीति । चर् + टः ।

“रात्रेः कति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति सुम् ।)

रात्रसः । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥ (स्त्रियां ङीप् ।

रात्रिचरी ॥) रात्रौ गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिपुष्पं, स्त्री, (रात्रौ पुष्पप्रति विकाशसे इति ।

पुष् + अच् ।) उत्पलम् । इति राजनिघण्टः ॥

रात्रिमटः, पुं, (रात्रौ अटतीति । अट् + अच् ।

“रात्रेः कति विभाषा ।” ६ । ३ । ७२ । इति

सुम् ।) रात्रसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रात्रौ

गमनकर्त्तरि, त्रि ॥

रात्रिमणिः, पुं, (रात्रिर्मणिरिव ।) चन्द्रः । इति

हारावली । १३ ॥

रात्रिवासः, [स्] स्त्री, (रात्रिर्वासो वक्ष्यमिव ।)

अन्वकारः । इति शब्दमाला ॥ रात्रौ शयन-

कालीनपरिधेयवस्त्रम् । यथा । ब्राह्मणं सुहृत्ते

उत्थाय सुक्तस्त्रायः रात्रिवासस्थिता शिरसि

सहस्रदलकमलावस्थितं श्वेतवर्णं द्विभुजं वरा-

भयकरं श्वेतमाल्यानुलेपनं स्वप्रकाशरूपं

स्ववामस्थितरत्नशक्या सुप्रकाशरूपया सहितं

गुरुं विभात्य मानसोपचारैराराध्य नम-

स्कुर्यात् । इति तन्त्रसारः ॥ अपि च ।

“शयनचान्वकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानाखरं कुवेष्टश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥”

इति लघ्वीचरित्रम् ॥

रात्रिविगमः, पुं, (रात्रेर्विगमो यत्र ।) प्रभा-

तम् । इति शब्दमाला ॥

रात्रिविज्ञेयगामी, [न्] पुं, (रात्रौ विज्ञेयं

विच्छेदं गच्छतीति । गम् + णिनिः ।) चक्र-

वाकः । इति राजनिघण्टः ॥

रात्रिवेदः, पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति रवे-

येति । विद् + णिच् + अण् ।) कुकुटः । इति

शब्दरत्नावली ॥

रात्रिवेदी, [न्] पुं, (रात्रिं रात्रिशेषं वेदयति

खरेणेति । रात्रि + विद् + णिच् + णिनिः ।)

कुकुटः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रात्रिहासः, पुं, (रात्रेर्हास इव शुभत्वात् ।

रात्रौ हासो विकाशो यस्य इति वा ।)

श्वेतोत्पलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रिहिङ्गकः, पुं, (रात्रौ हिङ्गति अन्तःपुर-

मध्ये भ्रमतीति । हिङ्ग गतौ + ण्वल् ।) अन्तः-

पुररक्षकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रात्रौ, स्त्री, (रात्रि + कटिकारादिति ङीप् ।)

निशा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । १० । १२७ । १ ।

राधनं

“रात्री अख्यत् आयती पुरुषा देव्यभिः ॥”
हरिद्रा । निशापण्यायत्वात् ॥
रात्राटः, पुं, (रात्री अटतीति । अट् + अच् ।)
रात्रसः । इति केचित् ॥ रात्री गमनकर्त्तरि,
त्रि ॥

रात्रान्मः, त्रि, (रात्री अन्मः ।) रात्री दृष्टि-
हीनो नरः । रातिकाणा इति भाषा ॥ रात्री
स्वाभाविकदृष्टिहीनपक्षी । स तु काकादिः ।
यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ।

“दिवात्माः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्मास्तथापरे ।
केचिद्दिवा तथा रात्री प्राणिनस्तुल्यदृश्यः ॥”

तन्नाशकौषधं यथा,—
“देवदारोश्च वै चूर्णं अजामूत्रेण भावयेत् ।
एकविंशति वै वारमन्त्रिणी तेन चाज्जयेत् ।
रात्रान्वता पटलता नखेदिति विनिश्चयः ॥”

इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

राडं, त्रि, (राध सिद्धौ + क्तः ।) पक्वम् ।
सिद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७६ ॥ त्रिकाण्ड-
शेषश्च ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ४० ।

“पूर्तेन तपसा यज्ञेर्दानैर्योगैः समाधिना ।
राडं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥”

राडान्तः, पुं, (राडः सिद्धः अन्तो निर्णयो
यस्मात् ।) सिद्धान्तः । इत्यमरः । १ । ५ । ४ ॥
(यथा, भागवते । १२ । ११ । १ ।

“अथेदमर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्रराडान्ते भवान् भागवततत्त्ववित् ॥”

राध, न औ य सिद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(खा०-दिवा०-च-पर०-खादिपक्षे सक०-दिवा-
दिपक्षे अक०-अनिट् ।) रेफादिः । न,
राधोति । य, राध्यति । औ, अरात्सीत् ।

सिद्धिरिह खादिपक्षे निष्पादना । दिवादिपक्षे
निष्पत्तिः । अत्र राधोति विप्राणां य इति
हलायुधः । निष्पादयतीत्यर्थः । सततं राध्यति

अथे इति हलायुधः । निष्पत्ती स्यादित्यर्थः ।
सिद्धिरन्तर्भूतार्थत्वादुभयत्रैव निष्पादनेति
गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥ (शुभाशुभ-

पर्यालोचने च । यथा, सुम्बोधे । “गर्गो
राध्यति रामाय ।” रामस्य शुभाशुभं पर्या-
लोचयतीत्यर्थः ॥)

राधः, पुं, (राधा विशाखा तद्वती पौर्णमासी
राधी । सास्मिन्नस्तीति । राधी + “सास्मिन्
पौर्णमासीति ।” ४ । २ । २१ । इति अण् ।)

विशाखमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २४८२ ।

“राधमासावधि दधुस्ततः प्रभृति वारिदाः ॥”
धनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।

“सोत्रं राधानां पते गीर्वाहो वीर यस्य ते ॥”

“हे इन्द्र राधानां पते धनानां पालक ।” इति
तद्वाक्ये शायणः ॥)

राधनं, स्त्री, (राध् + ल्युट् ।) साधनम् । प्राप्तिः ।
इति मेदिनी । ने, ११४ ॥ तीव्रः । इति हेम-
चन्द्रः ॥

राधा

राधना, स्त्री, (राध् + णिच् + युच् । टाप् ।)
भाषणम् । इति मेदिनी । ने, ११४ ॥

राधा, स्त्री, (राधोति साधयति कार्याणीति ।
राध् + अच् । टाप् ।) धन्विनां चित्रभेदः ।
(यथा, वाल्मीकि २ अङ्के । “इह हि महा-

राजसमाजे न जाने कमवलम्बिष्यते राधावेध-
कीर्त्तिर्वैजयन्ती ॥”) गोपीविशेषः । विशाखा-
नक्षत्रम् । आमलकी । विष्णुकान्ता । विद्युत् ।

इति मेदिनी । धे, १३ ॥ (सूतस्याधिरथस्य
पत्नी । असौ एव कुन्तीगर्भजस्य प्रियोः
कर्णस्य पालयित्री अतएव कर्णो राधासुत

इति ख्यात आसीत् । यथा, महाभारते । १ ।
६७ । १३८—१३९ ।

“निगूहमाना जातं वै वन्सुपक्षमयात्तदा ।
उत्सर्ज्य जले कुन्ती तं कुमारं यशस्विनम् ॥
तस्तुतुष्टं जले गर्भं राधाभर्त्ता महायशः ।

राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ६ । ३८ ।

“राधा सूतस्य भार्या वै तयासौ प्रार्थितः
सुतः ।
कर्णोऽभूद्वलवान् वीरः पालितः सूतसद्गनि ॥”

श्रीराधिका । सा च श्रीकृष्णवामभागांशा
शक्तिः । यथा,—
“स कृष्णः सर्वस्वरूपादौ सिद्धचतुरेक एव च ।

रुद्रान्मुखस्तदंशेन कालेन प्रेरितः प्रभुः ॥
स्वेच्छामयः स्वेच्छया च द्विधा रूपो बभूव ह ।
स्त्रीरूपा वामभागांशा दक्षिणांशः पुमान्

सूतः ॥
तां ददर्श महाकामी कामाधारः सनातनः ।
अतीवकमनीयाश्च चारुचम्यकसन्निभाम् ॥”

इत्यादि ॥ ॥
तस्या अनपत्यताकारणादिर्यथा,—
“दृष्टिमात्रं तथा साहं रासेशो रासमण्डले ।

रासोक्तासे सुरहसि रासक्रीडाश्चकार ह ॥
नानाप्रकारशृङ्गारं शृङ्गारो मूर्त्तिमानिव ।
चकार सुखसम्मोगं यावद्ब्रह्मणो दिनम् ॥

ततः स चापरिश्रान्तस्तस्या योनौ जगत्पिता ।
चकार वीर्याधानश्च नित्यानन्दः प्रभुश्च यो ॥
गात्रतो योषितस्तस्याः सुरतान्ते च सुव्रत ।

निःससार श्रमजलं श्रान्तायास्तेजसा हरिः ॥
महाक्रमणक्षिप्त्वा निःश्वासश्च बभूव ह ।
तदा वव्रे श्रमजलं तत्सर्वं विश्वगोलकम् ॥

स तु निश्वासवायुश्च सर्वधारी बभूव ह ।
निःश्वासवायुः सर्वेषां जीविनाश्च भवेषु च ॥
बभूव मूर्त्तिमदायोर्वामाङ्गात्प्राणवक्त्रभा ।

तत्पत्नी सा च तत्पुत्राः प्राणाश्च पञ्च जीविनाम् ॥
प्राणोऽपानः समानश्चैवोदानो व्यान एव च ।
बभूवुरेव तत्पुत्रा अधःप्राणाश्च पञ्च च ॥

धर्मतोवाधिदेवश्च बभूव वरुणो महान् ।
तदामाङ्गात् तत्पत्नी वरुणानी बभूव ह ॥
अथ सा कृष्णशक्तिश्च कृष्णगर्भं दधार च ।
शतमन्वन्तरं यावत् ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ॥

राधा

कृष्णप्राणाधिदेवी सा कृष्णप्राणाधिकप्रिया ।
कृष्णस्य सङ्गिनी प्रश्वत् कृष्णवक्त्रः स्थलस्थिता
शतमन्वन्तरातीतकालेऽतीतेऽपि सुन्दरी ।

सुधाव डिम्बं स्वर्णभं विश्वाधाराख्यं परम् ॥
दृष्ट्वा डिम्बश्च सा देवी हृदयेन विदूयता ।
उत्सर्ज्य च कोपेन ब्रह्माण्डं गोलके जले ॥

दृष्ट्वा कृष्णश्च तत्प्रागं हाहाकारं चकार ह ।
प्रशपा देवीं देवेशस्तत्क्षणश्च यथोचितम् ॥
यतोऽपत्यं त्वया त्यक्तं कोपशीले सुनिष्ठुरे ।

भव त्वमनपत्यापि चाद्यप्रभृति निश्चितम् ॥
या यास्तदंशरूपाश्च भविष्यन्ति सुरक्षित्यः ।
अनपत्याश्च ताः सर्वस्तत्समा नित्ययौवना ॥

एतस्मिन्नन्तरे देवीजिज्ञायात् सहसा ततः ।
आविर्बभूव कन्येका शुक्लवर्णा मनोहरा ॥
पीतवस्त्रपरीधाना वीणापुस्तकधारिणी

रत्नभूषणभूषाढ्या सर्वशस्त्राधिदेवता ॥
अथ कालान्तरे सा च द्विधा रूपा बभूव ह ।
वामार्द्धाङ्गा च कमला दक्षिणाङ्गा सरस्वती ॥

एतस्मिन्नन्तरे कृष्णो द्विधारूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गां च द्विभुजो वामार्द्धां च चतुर्भुजः ॥
उवाच वाणीं श्रीकृष्णस्वमस्य कामिनी भव ।

अत्रैव मानिनी राधा नैव भद्रं भविष्यति ॥
एवं लक्ष्मीश्च प्रददौ तुष्टो नारायणाय च ।
स जगाम च वैकुण्ठं ताभ्यां साहं जगत्पतिः ॥

अनपत्ये च ते द्वे च यतो राधाङ्गसम्भाव ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २ अध्यायः ॥

राधाया उत्पत्तिर्यथा,—
“पुरा वृन्दावने रम्ये गोलोके रासमण्डले ।
शतशृङ्गेकदेशे च मल्लिकामाधवीवने ॥

रत्नसिंहासने रम्ये तस्यौ तत्र जगत्पतिः ।
स्वेच्छामयश्च भगवान् बभूव रमणोत्सुकः ॥
रमणं कर्तुमिच्छुश्च तद्बभूव सुरेश्वरी ।

इच्छया च भवेत् सर्वं तस्य स्वेच्छामयस्य च ॥
एतस्मिन्नन्तरे दुर्गे द्विधारूपो बभूव सः ।
दक्षिणाङ्गश्च श्रीकृष्णो वामार्द्धाङ्गा च राधिका ॥

बभूव रमणी रम्या रासेशी रमणोत्सुका ।
अमल्यरत्नाभरणा रत्नसिंहासनेस्थिता ॥
वह्निशुङ्गांशुकाधाना कोटिपूर्णशशिप्रभा ।

तप्तकाञ्चनवर्णाभा राजिता च स्वतेजसा ॥
सस्मिता सुदती शुद्धा शरत्पद्मनिभानना ।
विभ्रती कवरी रम्यां मालतीमाल्यमण्डिताम् ॥

रत्नमालाश्च दधती ग्रीष्मसूर्यसमप्रभाम् ।
सुक्ताहारेण शुभ्रेण गङ्गाधारानिभेन च ॥
संयुक्तं वर्तुलोलुङ्गं सुमेरुगिरिसन्निभम् ।

कठिनं सुन्दरं दृश्यं कस्तूरीपत्रचित्रितम् ॥
माङ्गल्यं मङ्गलार्हं स्तनयुग्मश्च विभ्रतीम् ।
नितम्बश्रोणिभारालीं नवयौवनसंयुताम् ॥

कामातुरां सस्मिताश्च ददर्श रसिकेश्वरः ।
दृष्ट्वा कान्तां जगत्कान्तो बभूव रमणोत्सुकः ॥
दृष्ट्वा रिरंसुं कान्तश्च सा दधार हरिः पुरः ।

रासेशं भूय गोलोके सा दधार हरिः पुरः ॥
तेन राधा समाख्याता पुराविह्वलितेश्वरि ।

राधा

राधा धयति श्रीकृष्णं स च तां परस्परम् ॥
 उभयोः सर्वसाध्यश्च सदा सर्वं वदन्ति च ।
 भवनं धावनं रासे स्मरत्वाल्लिङ्गं जपेत् ॥
 तेन जल्पति सङ्केताद्रस्या राधा यदीश्वरः ।
 राशब्दोच्चारणाङ्गत्वात् राति सुक्तिं सुदुर्लभम् ॥
 धाशब्दोच्चारणाङ्गं धावत्येव हरेः पदम् ।
 कृष्णवामांशसम्भूता राधा रासेश्वरी पुरा ॥
 तस्याच्चांशांशकलया बभूवुर्देवयोषितः ।
 रा इत्यादानवचनो धा च निर्वाणवाचकः ॥
 यतोऽवाप्नोति सुक्तिं सा च राधा प्रकीर्तिता ।
 बभूव गोपीसंघश्च राधाया लोमकूपतः ॥
 श्रीकृष्णलोमकूपैश्च बभूवुः सर्ववक्त्रवाः ।
 राधा वामांशभागेन महालक्ष्मीर्बभूव सा ॥
 चतुर्भुजस्य सा पत्नी देवी वैकुण्ठवासिनी ।
 तदंशा राजलक्ष्मीश्च राजसम्पत्प्रायिनी ॥
 तदंशा मयलक्ष्मीश्च गृहिणाश्च गृहे गृहे ।
 प्रस्थाधिष्ठातृदेवी च सा एव गृहदेवता ॥
 स्वयं राधा कृष्णपत्नी कृष्णवचःस्थलस्थिता ।
 प्राणाधिष्ठातृदेवी च तस्यैव परमात्मनः ॥
 ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव प्रार्थति ।
 भज सत्यं परं ब्रह्म राधेशं त्रिगुणात् परम् ॥
 परं प्रधानं परमं परमात्मानमीश्वरम् ।
 सर्वदा सर्वपूज्यश्च निरीहं प्रकृतेः परम् ॥
 खेच्छामयं नित्यरूपं भक्तानुग्रहविग्रहम् ।
 तद्भिन्नानां देवानां प्राकृतं रूपमेव च ॥
 तस्य प्राणाधिका राधा बहुसौभाग्यसंयुता ।
 महद्भिण्योः प्रसूः सा च मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 मानिनी राधिकां सन्तः सदा सेवन्ति नित्यशः ।
 सुलभं यत्पदाम्भोजं ब्रह्मादीनां सुदुर्लभम् ॥
 स्वप्ने राधापदाम्भोजं न हि पश्यन्ति वक्त्रवाः ।
 स्वयं देवी हरेः क्रोडे ह्याया रायाणकामिनी ॥
 स च दादृशगोपानां रायाणः परमः प्रिये ।
 श्रीकृष्णांशश्च भगवान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥
 श्रीदामशपात् सा देवी गोलोकादागता
 महीम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे राधोपाख्यानं ४५
 अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 गगं उवाच ।
 “शृणु नन्द प्रवक्ष्यामि तद्दृष्टं पुरातनम् ।
 पुरा गोलोकवृत्तान्तं श्रुतं शङ्करवक्त्रतः ॥
 श्रीदामो राधया साङ्गं बभूव कलहो महान् ।
 श्रीदामा शपादैश्च गोपी राधा च गोकुले ॥
 वृषभानुसुता सा च माता यस्याः कलावती ।
 कृष्णस्यार्हाङ्गसम्भूता नाथस्य सङ्ग्री सती ॥
 गोलोकवासिनी सेयमत्र कृष्णाञ्जयाधुना ।
 अयोनिस्सम्भवा देवी मूलप्रकृतिरीश्वरी ॥
 मातुर्गर्भे वायुपूर्णं कृत्वा च मायया सती ।
 वायुनिःसारणे काले धृत्वा च शिशुविग्रहम् ॥
 आविर्बभूव सा सदाः पृथ्वा कृष्णोपदेशतः ।
 बर्द्धते सा ब्रजे राधा शुक्ले चन्द्रकला यथा ॥
 श्रीकृष्णतेजसोऽर्द्धेन सा च मूर्तिमती सती ।
 एका मूर्तिर्द्विधा भूता भेदो वेदे निरूपितः ॥

राधा

इयं स्त्री न पुमान् किंवा सा वा कान्ता
 पुमानयम् ।
 द्वे रूपे तेजसा तुल्ये रूपेण च गुणेन च ॥
 पराक्रमेण बुद्ध्या वा ज्ञानेन सम्पदेन च ।
 पुरतो गमनेनैव किन्तु सा वयसाधिका ॥
 ध्यायते तामयं शश्वदिमं सा स्मरति प्रियम् ।
 रचिता सास्य प्राणैश्च तत्प्राणैर्मूर्तिमानयम् ॥
 अस्य राधानुसारेण गोकुलागमनं परम् ।
 स्वीकारं सार्धकं कर्त्तुं गोलोके यत् कृतं पुरा ॥
 कंसभीतिच्छलेनैव गोकुलागमनं हरेः ।
 प्रतिज्ञापालनार्थं भयेशस्य भयं कुतः ॥” * ॥
 राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा—
 “राधाशब्दस्य व्युत्पत्तिः सामवेदे निरूपिता ।
 नारायणस्तासुवाच ब्रह्माणं नाभिपङ्कजे ॥
 ब्रह्मा तां कथयामास ब्रह्मलोके च शङ्करम् ।
 पुरा कैलासशिखरे मासुवाच महेश्वरः ॥
 देवानां दुर्लभं नन्द निशामय वदामि ते ।
 सुरासुरमुनीन्द्रानां वाञ्छितां सुक्तिदां पराम् ॥
 रेफो हि कोटिजन्माघं कर्मभोगं शुभाशुभम् ।
 आकारो गर्भवासश्च गृह्यश्च रोगमुत्सृजेत् ॥
 धकारमायुषो हानिमाकारो भववन्धनम् ।
 श्रवणस्मरणोक्तिभ्यः प्रणश्यति न संशयः ॥
 रेफो हि निश्चलां भक्तिं दास्यं कृष्णपदाम्भुजे ।
 सर्वैस्सितं सदानन्दं सर्वसिद्धौघमीश्वरम् ॥
 धकारः सहवासश्च तत्तुल्यकालमेव च ।
 ददाति सार्धं सारूप्यं तत्त्वज्ञानं हरेः स्वयम् ॥
 आकारस्तेजसो राशिं दानशक्तिं हरौ यथा ।
 योगशक्तिं योगमतिं सर्वकालहरिस्सुतिम् ॥
 श्रुत्युक्तिस्मरणाद्योगान्मोहजालश्च किंत्विषम् ।
 रोगशोकद्वयमया वेपन्ते नात्र संशयः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १३ अध्यायः ॥
 तस्याः षोडशनामानि तेषां व्युत्पत्तिश्च यथा,
 नारद उवाच ।
 “कानि षोडश नामानि राधिकाया जगद्-
 गुरोः ।
 तानि मे वद शिष्याय श्रोतुं कौतूहलं मम ॥
 श्रुतं नाम्नां सहस्रं सामवेदनरूपितम् ।
 तथापि श्रोतुमिच्छामि त्वत्तो नामानि षोडश ॥
 अभ्यन्तराणि तेषां वा तदन्यान्येव वा विभो ।
 अहो पुण्यस्वरूपाणि भक्तानां वाञ्छितानि च ॥
 नामानि तेषां व्युत्पत्तिं सर्वेषां दुर्लभानि च ।
 पावनानि जगन्मातुर्जगतां गूढरूपिणी ॥
 नारायण उवाच ।
 राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ।
 कृष्णप्राणाधिका कृष्णप्रिया कृष्णस्वरूपिणी ॥
 कृष्णवामांशसम्भूता परमानन्दरूपिणी ।
 कृष्णा वृन्दावनी वृन्दा वृन्दावनविनोदिनी ॥
 चन्द्रावती चन्द्रकान्ता श्रुतचन्द्रनिभानना ।
 नामान्येतानि साराणि तेषामभ्यन्तराणि च ॥
 राधेलिखं ससिद्धा राकारो दानवाचकः ।
 स्वयं निर्वाणधात्री या सा राधा परिकीर्तिता ॥
 रा च रासे च भवना एव धारणादहो ।

राधा

हरेरालिङ्गनाधारात्तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
 रासेश्वरस्य पत्नीयं तेन रासेश्वरी स्मृता ।
 रासे च वासो यस्याश्च तेन रासनिवासिनी ॥
 सर्वांशा रसिकानाश्च देवीनामीश्वरी परा ।
 प्रवदन्ति पुरा सन्तस्तेन तां रसिकेश्वरीम् ॥
 प्राणाधिका प्रियसी सा कृष्णस्य परमात्मनः ।
 कृष्णप्राणाधिका सा च कृष्णेन परिकीर्तिता ॥
 कृष्णस्यासि प्रिया शान्ता कृष्णो वास्याः प्रियः
 सदा ।
 सत्त्वद्वगणैरुक्ता तेन कृष्णप्रिया स्मृता ॥
 कृष्णरूपं संविधातुं या शक्ता चावलीलया ।
 सर्वांशैः कृष्णसङ्ग्री तेन कृष्णस्वरूपिणी ॥
 वामार्हाङ्गेन कृष्णस्य या सम्भूता परा सती ।
 कृष्णवामांशसम्भूता तेन कृष्णेति कीर्तिता ॥
 परमानन्दराशिश्च स्वयं मूर्तिमती सती ।
 श्रुतिभिः कीर्तिता तेन परमानन्दरूपिणी ॥
 कृष्णिर्मोक्षार्थवचनो ण एवोक्तश्चवाचकः ॥
 आकारो दातृवचनस्तेन कृष्णा प्रकीर्तिता ॥
 अस्ति वृन्दावनं यस्यास्तेन वृन्दावनी स्मृता ।
 वृन्दावनस्याधिदेवी तेन राधा प्रकीर्तिता ॥
 वृन्दः संघवचः सत्सुराकारोऽप्यस्तिवाचकः ।
 सखिवृन्दास्ति यस्याश्च सा वृन्दा परिकीर्तिता ॥
 सुहाचको विनोदश्च सा यस्या अस्ति तत्र च ।
 वेदा वदन्ति तां तेन वृन्दावनविनोदिनीम् ॥
 नखचन्द्रावलीवक्रचन्द्रोऽस्ति यत्र सन्ततम् ।
 तेन चन्द्रावली सा च कृष्णेन कीर्तिता पुरा ॥
 कान्तिरस्ति चन्द्रतुल्या यदा यस्या दिवा-
 निशम् ।
 सा चन्द्रकान्ता हर्षेण हरिणा परिकीर्तिता ॥
 शरच्चन्द्रप्रभा यस्याश्चाननेऽस्ति दिवानिशम् ।
 सुनिना कीर्तिता तेन शरच्चन्द्रप्रभानना ॥
 इदं षोडशनामोक्तमर्थव्याख्यानसंयुतम् ।
 नारायणेन यद्वत् ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे ॥
 ब्रह्मणा च पुरा दत्तं धर्माय जनकाय मे ।
 धर्मेण कृपया दत्तं मत्प्रमादित्यपञ्चणि ॥
 पुष्करे च महातीर्थे पुण्याहे देवसंसदि ।
 राधाप्रभावप्रस्तावे सुप्रसन्नेन चेतसा ॥
 इदं स्तोत्रं महापुण्यं तुभ्यं दत्तं महासुने ।
 निन्दकायवैष्णवाय न दास्यसि महासुने ॥
 यावज्जीवमिदं स्तोत्रं त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
 राधामाधवयोः पादपद्मे भक्तिर्भवेदिह ॥
 अन्ते लभेत्तयोर्दार्ढ्यं शश्वत् सहचरो भवेत् ।
 अणिमादिकनिहिष्ठं संप्राप्य नित्यविग्रहम् ॥
 व्रतदानोपवासैश्च सर्वैर्नियमपूर्वकम् ।
 चतुर्णाञ्च वेदानां पाठैः सर्वार्थसंयुतैः ॥
 सर्वेषां यत्ततीर्थानां करणैर्विधिबोधितैः ।
 प्रादक्षिण्येन भूमेश्च कृतस्त्राया एव सप्तधा ॥
 शरणागतश्चायामज्ञानज्ञानदानतः ।
 देवानां वृष्णवानाश्च दर्शनेनापि यत् फलम् ॥
 तदेव स्तोत्रपाठस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ।
 स्तोत्रस्यास्य प्रभावेन जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधानामोच्चारणानन्तरं कृष्णनामोच्चारण-
विधिर्यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधां समुच्चार्य पश्चात् कृष्णं विदुर्ब्रूयाः ।
निमित्तमस्य मां शक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥

श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुरुषश्च जगत्पिता ॥
मरीचसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ।
राधाकृष्णोक्ति गौरीशेखरेण शब्दः श्रुतौ श्रुतः ॥
कृष्णराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ।
प्रसीद रोहिणीचन्द्र गृहाणार्थमिदं मम ॥
गृहाणार्थं मया दत्तं संज्ञया सह भास्कर ।
प्रसीद कमलाकान्त गृहाण मम पूजनम् ॥
इति दृष्टं सामवेदे कौथुमे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणदेव स्मृतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पञ्चाङ्गावत्येव ससम्भ्रमः ॥
आदौ पुरुषमुच्चार्य पश्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिव्रतगणे सुने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५२ अध्यायः ॥
तस्या निन्दायां दोषो यथा,—

“ये वा द्विषन्ति निन्दन्ति पापिणश्च हसन्ति च ।
कृष्णप्राणाधिकां देव देवीश्च राधिकां पराम् ॥
ब्रह्महत्याश्रुतं ते च लभन्ते नात्र संशयः ।
तत्पापेन च पचन्ते कुम्भीपाके च रौरवे ॥
तप्ततेले महाघोरे ध्वान्ते कीटे च यत्नके ।
चतुर्दशेन्द्रावच्छिन्नं पिष्टभिः सप्तभिः सह ॥
ततः परमजायन्त जन्मैकं कोलयोनितः ।
दिश्यं वर्षसहस्रं विष्ठाकीटाश्च पापतः ॥
पुष्कलीनां यानिकीटास्तद्रक्तमलभक्षणाः ।
मलकीटाश्च तन्मानववर्षं पूयभक्षकाः ।
वेदे च काण्वशाखायामित्याह कमलोद्भवः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६७ अध्यायः ॥
राधास्वरूपं यथा,—

यशोदोवाच ।

“हरौ च निखला भक्तिस्तदास्यं वाञ्छितं मम ।
तव नाम्नश्च व्युत्पत्तिं का वा त्वं वक्तुमर्हसि ॥
राधिकोवाच ।

भवेद्भक्तिर्निखला ते हरिदास्यश्च दुर्लभम् ।
लभश्च महारण्यापि कथयामि स्विर्णयम् ॥
पुरा नन्देन दृष्टाहं भास्वीरे वटमूलके ।
मया च कथितो नन्दो निषिद्धश्च ब्रजेश्वरः ॥
अहमेव स्वयं राधा कृष्ण रायाणकामिनी ।
रायाणः श्रीहरेरंशः पार्श्वदप्रवरो महान् ॥
राशब्दश्च महद्दिव्योर्विश्वानि यस्य लोमसु ।
विश्वप्राणिषु विश्वेषु धा धात्रीमातृवाचकः ॥
धात्री माताहमेतेषां मूलप्रकृतिरैश्वरी ।
तेन राधा समाख्याता हरिणा च पुरा बुधैः ॥
अहं श्रीदामग्रामेन वृषभानुसुताधुना ।
श्रुतवर्षं विच्छेदो हरिणा सह साग्यतम् ॥
वृषभानुश्च कृष्णस्य पार्श्वदप्रवरो महान् ।
पितृणां मानसी कन्या मम माता कलावती ॥

अयोनिस्सम्भवाश्च मम माता च भारते ।
पुनः सार्द्धं युष्माभिर्यास्यामि श्रीहरेः पदम् ॥
इति ते कथितं सर्वं ब्रजं ब्रज ब्रजेश्वरि ।
ब्रजेश्वरेण सहिता स्वामिना ज्ञानिना सति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
राधापार्वत्योरभेदो यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“किं वा प्रश्नं करिष्यामि त्वां राधां मङ्गला-
लयाम् ।
गता ते विरहज्वाला श्रीदाम्नः प्रापमोचये ॥
सततं तन्मनःप्राणा त्वयैव मयि ते तथा ।
न ह्येवमावयोर्भेदः शक्तिपुरुषयोर्यथा ॥
ये त्वां निन्दन्ति मङ्गलास्त्वङ्गताश्चापि मामपि ।
कुम्भीपाके च पचन्ते यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
राधामाधवयोर्भेदं ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
वंशहानिर्भवेत्तस्य पचन्ते नरकं चिरम् ॥
यान्ति शूकरयोनिश्च पिष्टभिः शतकैः सह ।
वष्टिं वर्षसहस्राणि विष्ठायां कृत्यस्तथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२३ अध्यायः ॥
गोलोके तस्या आश्रमो यथा,—

“एतान् मनोरमान् दृष्ट्वा ते देवा गमनोन्मुखाः ।
जग्मुः श्रीं कियदूरं ददृशुः सुन्दरं ततः ॥
आश्रमं राधिकायाश्च रासेश्वर्याश्च नारद ।
देवाधिदेवा गोपीनां वरायाश्चरु निर्मितम् ॥
प्राणाधिकायाः कृष्णस्य रम्याद्रस्य मनोहरम् ।
सञ्जानिञ्चनीयश्च पण्डितैर्न निरूपितम् ॥
सुचारु वक्तुंलाकारं षड्गव्युत्तिप्रमाणकम् ।
श्रुतमन्दिरसंयुक्तं ज्वलितं रत्नतेजसा ॥
अमृत्यरत्नसाराणां वरेर्विरचितं वरम् ।
दुर्लभाभिर्गोपीराभिः परिखाभिः सुशोभितम् ॥
कल्पवृक्षैः परिवृतं पुष्पोद्यानश्रुतान्तरम् ।
सुमृत्यरत्नरचितं प्राकारैः परिवेष्टितम् ॥
सद्रत्नवेदिकायुक्तं युक्तेन्दारेण सप्तभिः ।
संयुक्तरत्नचित्रैश्च विचित्रैर्वस्तुलेभुने ॥
प्रधानद्वारसप्तभ्यः क्रमशः क्रमशो सुने ।
सर्वतोऽपि ततस्तत्र षोडशद्वारसंयुतम् ॥
देवा दृष्ट्वा च प्राकारं सहस्रधनुश्च्छ्रितम् ।
सद्रत्नरत्नकलससम्पदः सुमनोहरम् ॥
सुदीप्तं तेजसा रस्यं परमं विस्मयं ययुः ।
ततः प्रदक्षिणीकृत्य कियदूरं ययुर्मदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥
तस्या जन्मतिथिर्यथा,—
“भाद्रस्य कृष्णपक्षे तु हरिजन्माष्टमी यदा ।
तस्याः परे तु या शुक्ला तस्यां जाता हरिप्रिया ॥
वृषभानुपुरी नाम्ना सर्वरत्नमयी शुभा ।
सुवर्णमणिमाणिक्यविचित्रभवनाङ्गना ॥
अणिमादिसुखैश्वर्यपरिपूर्णमनोहरा ।
चित्रध्वजपताकादिविचित्रा चित्रनिर्मिता ॥
चिदानन्दस्वरूपा सा चिदानन्दप्रदायिनी ।
आनन्दकलिला नार्थो यत्र तिष्ठन्ति सर्वदा ॥
विचित्रवेशालङ्कारा विचित्रवसनाम्बरा ।
नानावैश्रविचित्राङ्गा प्रमदामोददायिनी ॥

सर्वलक्षणसम्पन्ना राधा नाम्ना विनोदिनी ।
जगतां मोहिनी देवी गुह्यगुह्यातिसुन्दरी ।
मृद्धानामसताञ्चैव न कथं सुनिसत्तम ॥

नारद उवाच ।

प्रणिपत्य महाभाग पृच्छामि तव किङ्करः ।
सा लक्ष्मीः किं सुरवधूर्महालक्ष्मीः सरस्वती ।
विद्याकिमन्तरङ्गाय वैष्णवी प्रकृतिः किम् ।
वेदकन्या देवकन्या सुनिकन्याथवा वद ॥

सदाशिव उवाच ।

कोटिकोटिमहालक्ष्मीर्लक्ष्मीः का वा परा वरा ।
निन्दिता यत्पदाम्भोजे कथिता सुनिसत्तम ॥
अपरं किं निगदेऽहमेकवक्त्रेण नारद ।
श्रीराधारूपलावण्यगुणादीन् वक्तुमश्रमः ॥
तत्तद्रूपादिमाहात्म्यं लज्जेऽहमपि नारद ।
त्रैलोक्ये तु समर्थो हि न मातुं वक्तुमर्हति ॥
तद्देहरूपमाधुर्यं जगन्मोहनमोहनम् ।
यद्यनन्तसुखोऽपि स्यां तद्वक्तुं नास्ति मे गतिः ॥
लक्ष्मः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्ष्मी मता ।
एवं श्रुतसहस्राणामीश्वरी राधिका परा ॥

नारद उवाच ।

प्रभो श्रीराधिकाजन्ममाहात्म्यं सर्वतः परम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि समस्तं भक्तवत्सल ॥
कथ्यतां मे महाभाग व्रतानाश्च व्रतोत्तमम् ।
ध्यानं वा कीदृशी पूजा स्तुतिर्वापि वदस्व मे ॥
तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथ्यतां मे सदाशिव ।
चर्यां पूजाविधानश्च विशेषमर्चनं भव ॥
यत्नं मन्त्रं स्तुतिर्ध्यानं पूजनं यत्र निर्मितम् ।
पूजने किं विधानश्च तत्तत्स्वेवाचने विधौ ॥

शिव उवाच ।

वृषभानुपुरीराजा वृषभानुर्महाशयः ।
महाकुलप्रसूतोऽसौ सर्वशास्त्रविशारदः ॥
महाशयो धनी श्रीमानणिमादयवैभवः ।
वैश्यः सदान्तःकरणः कुलीनः कृष्णदेवतः ॥
तस्य भार्या महाभागा श्रीमत्श्रीकीर्तिदाङ्गया ।
रूपयौवनसम्पन्ना महाराजकुलोद्भवा ॥
महालक्ष्मीस्वरूपा सा भव्या परमसुन्दरी ।
महापतिव्रता काष्ठा सर्वविद्यागुणान्विता ॥
तस्यां श्रीराधिका जाता श्रीमद्वृन्दावनेश्वरी ।
भाद्रे मासि सिताष्टम्यां मध्याह्ने शुभदायिनी ॥
वेदागमपुराणादिगीता या कृष्णवक्त्रभा ।
सदा कृष्णप्रिया साध्वी श्रीकृष्णानन्ददायिनी ॥
शृणु मत्तो महाभाग पूजनं भजनं तथा ।
कर्त्तव्यं यदनुष्ठानं राधाजन्ममहोत्सवः ॥
समर्चय सदा राधां जन्मव्रतपरायणैः ।
तत् समग्रं प्रवक्ष्यामि ध्यानादिकमनुकृतात् ॥
सर्वदा पश्चिमद्वारे श्रीराधाकृष्णमन्दिरे ।
ध्वजसखलकलसप्रताकातोरेणादिभिः ॥
नानासुमङ्गलद्रव्यैर्यथाविधि प्रवर्तते ।
सुवासितगन्धपुष्पैर्धूपैश्च धूपितैर्गुणान् ॥
मध्ये पञ्चवर्णचूर्णैर्मण्डपं ससरोरुहम् ।
सुषोडशदलाकारं तत्र निर्माय यत्नतः ॥
दिव्यासने पद्ममध्ये पश्चिमाभिमुखी स्थिताम् ।

श्रीयुग्ममूर्तिं सपास्य ध्यानपाद्यादिभिः क्रमात् ॥
भक्तेः सह सजातीयैः श्रव्यानुसारवस्तुभिः ।
तद्भक्तः पूजयेद्भक्त्या तां सदा संयतेन्द्रियः ॥”

अथ ध्यानम् ।

“हेमेन्द्रीवरकान्तिमञ्जुलतरं श्रीमञ्जगम्बोहनं
नित्याभिलषितादिभिः परिवृतं सन्नीलपीता-
स्वरम् ।

नानाभूषणभूषणाङ्गमधुरं केशोरूपं युगं
गान्धर्वजनमयं सुललितं नित्यं शरणं भजे ॥
युग्ममूर्तिमिति ध्यात्वा शालग्रामेऽथवा पुनः ।
साक्षात् शैलादिमूर्ती वा मनोमय्यां समर्चयेत् ॥
ततो मण्डलपूजां च तयोः सम्मुखतः क्रमात् ।
कुर्याद्भक्तः प्रयत्नेन ध्यानपाद्यादिभिः सदा ॥
ललिता पश्चिमे पूज्या पीतवर्णदलेऽपरा ।
चन्द्रावतीं शुक्लदले तद्वामे पूजयेत् सुधीः ॥
वायवे श्यामलां देवीं कृष्णवर्णदलेऽर्चयेत् ।
तद्वामे चित्ररेखायां शुक्लवर्णदले ततः ॥
उत्तरे श्रीमती त्वर्या रक्तवर्णदले तथा ।
तद्वामपार्श्वे चन्द्रायां नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
रक्तवर्णदलेऽप्यर्घ्यां ईशाने श्रीहरिप्रिया ।
तस्या वामे शुक्लदले पूज्या मदनसुन्दरी ॥
पीतवर्णदले पूर्वे विशाखामर्चयेत्ततः ।
प्रियां तस्या वामपार्श्वे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
अग्निकोणे श्यामवर्णां दले सयां समर्चयेत् ।
तद्वामे श्रीमधुमतीं शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेत्तच्छिणे पद्मां रक्तवर्णदले तथा ।
शशिशिरेखां च तद्वामे नीलवर्णदलेऽर्चयेत् ॥
पूजयेत्तैर्ऋते भद्रां रक्तवर्णदले ततः ।
रसप्रियां च तद्वामे शुक्लवर्णदलेऽर्चयेत् ॥ * ॥
श्रीराधाप्रियसङ्गिनीं विधुमुखीं कृष्णप्रियां

प्रियसीं

हेमाभां परिवादिनीं सुमधुरध्वनां सुवेशा-
स्वराम् ।

सद्गन्धभरणैर्मनोज्ञसुतनुं नित्यां जगम्बोहिनीं
वन्दे श्रीललितां कुरङ्गनयनीं पीताम्बरेणाव-
ताम् ॥ १ ॥

श्यामां श्यामपरायणां वरतनुं चामीकराङ्ग-
च्छटां

मञ्जीरैर्मधुरध्वनिं परिलसच्चन्द्राननां सुखराम् ।
सद्गन्धभरणां सरोजनयनीं शुक्लांशुकैनावृतां
ध्यायेत् श्रीललितासखीं सुचिबुकां चन्द्रावती-
सुत्तमाम् ॥ २ ॥

कान्त्या काञ्चनसन्निभां सुललितां कृष्णाम्बरं
विभ्रतीं

नानाभूषणमञ्जुलां सुदतीं मार्दङ्गिकीं सुन्द-
रीम् ।

श्रीवृन्दाविपिनेश्वरीं प्रियसखीं भयां शशाङ्का-
ननां

वेणीचारुसुमल्लिकासजमम् नित्यं भजे
श्यामलाम् ॥ ३ ॥

श्रीकृष्णप्रियवक्त्रभां शशिसुखीं सच्छन्दस्फा-
न्वितां

शुद्धस्वर्णशरीरकान्तिमतुलां शुक्ताम्बरेणावृताम् ।
स्वर्णाद्याभरणां सदा पुलकिनीं श्रीकृष्णभावेन वै
गायन्तीं मधुरस्वरैरविरतं श्रीचित्रलेखां

भजे ॥ ४ ॥

कनकनिभशरीरां विभ्रतीं रक्तवस्त्रं
ललितनलिननेत्रां चारुभूषाङ्गशोभाम् ।

सुमधुरपिकवाक्यां चन्द्रवक्त्रां सुवेशां
मधुरिपुनजदासीं श्रीमतीं तां हि वन्दे ॥ ५ ॥

वृन्दावनेशनिजसेवनसौख्यदासीं
रम्यां सुनीलवसनां सुरवावयन्ताम् ।

नानाविभूषिततनुं स्फुरदम्बुजाचीं
चन्द्रां भजे सकलरागमनोज्ञगानाम् ॥ ६ ॥

सुवर्णवर्णां शुक्लधारिणीं ता-
सुपाङ्गयन्तां मणिभूषणाङ्गीम् ।

हरिप्रियां मञ्जुलपत्रनेत्रां

भजेऽहमीषां कनकाङ्गशोभाम् ॥ ७ ॥

रवावकलवादिनीं सकलरागसंगायिनीं
सुचारुमणिकुण्डलां शरदपूर्णचन्द्राननम् ।

सुरत्नवरभूषणां रुचिरशुभ्रपट्टाम्बरां
भजे मदनसुन्दरीं कनकवर्णदेहां शुभाम् ॥ ८ ॥

सुतानन्दां गीते भ्रमरकलकण्ठीं सुचतुरां
जगद्वन्द्यां वेङ्गन्नलिननयनामिन्दुवदनाम् ।

विशाखां गौराङ्गीं कलितसुरलीं पीतवसनां
भजे श्यामां सेयां सकलगुणपूर्णां सुखमयीम् ॥ ९ ॥

सुचामीकराभूषणाङ्गां सुवेशां
सुसङ्गीतविद्यासुधीरां वरेण्याम् ।

सुवंशीसुगानां सुहेमाङ्गशोभां

भजे श्रीप्रियां शुक्लवस्त्रां मनोज्ञाम् ॥ १० ॥

गान्धर्वनिजदासिकां सुगदवाग्यन्तं सदा
विभ्रतीं

मञ्जुस्वर्णविभूषितां वरतनुं पाथोजनेत्रां

वराम् ।

ध्यायेत् कृष्णपदारविन्दमधुरीं कृष्णाम्बरेणा-
वृतां

संगीते मधुरंवरामविरतं सेयां मनोहारि-
णीम् ॥ ११ ॥

रुचिरमधुमतीं तां तन्त्रचामीकराभां
पिककलरवकण्ठीं शुक्लवस्त्रं दधानाम् ।

तिलकुसुमसुनासां चारुहेमाङ्गभूषां
युगलचरणसेवातत्परामाभजेऽहम् ॥ १२ ॥

रत्नालङ्कारदेहां जितकुसुमरुचीमङ्गलावग्य-
रूपे-

भयां सङ्गीतविद्यासुणिपुणरसिकां तानमानाति-
विज्ञाम् ।

शारङ्गीयन्तगानां कनकनिभतनुं सर्वदा कृष्ण-
सेवीं

वन्दे पद्मां सुवेशां शशधरवदनां विभ्रतीं रङ्ग-
वस्त्रम् ॥ १३ ॥

शशिशिरेखां नन्दङ्गं वादयन्तीं सुहृसुहृः ।
रसालापस्वरूपां रसप्रेमैकसंयुताम् ॥ १४ ॥

भयां श्रीशशिशिरेखां सुखमकां यन्त्रादि-
गानां वरां

वन्देऽहं मधुरस्वरां परमिकां लावण्यसारा-
न्विताम् ।

नानायन्त्रविशारदां वरतनुं पट्टाम्बरेणावृतां
कुल्लेन्द्रीवरलोचनामविरतं ध्याये जगम्बो-

हिनीम् ॥ १५ ॥

श्रीयन्त्रं स्वरमण्डलं कलरवं गाने सदा विभ्रतीं
श्रीभद्रां मधुरस्वरां सुललितां सद्रक्तवस्त्रावृताम् ।

राजतस्वर्णरुचिं विभूषणवरैरङ्गैः सदा शोभितां
ध्याये श्रीयुगसेविकां परमिकां ङादैकमयां

सदा ॥ १६ ॥

राधाकृष्णपदारविन्दमधुरीं सदृष्टतुल्यार्थिनीं
नानाभूषणभूषिताङ्गरुचिरां सद्रक्तवस्त्रां

शुभाम् ।

ध्याये सन्ततकृष्णभावललितां केयूरहेमाङ्गदां
स्वर्णाङ्गीं रसप्रियां सुखमयीं सर्वोद्देशशोभा-

न्विताम् ॥ १७ ॥

मधुस्वरां कोकिलभृङ्गगानां

सतुम्बरीयन्त्रविधारिणीं च ।

वनप्रियां शुक्लसुचीनवस्त्रां

भजे हरिद्राङ्गसमञ्जुशोभाम् ॥ १८ ॥

एवं ध्यात्वा पूजयित्वा ललिताया यथाक्रमात् ।
पाद्यादिभिः सोपचारैर्विधिवद्भक्तितत्परः ॥

सङ्गिन्यो ललितादीनां दलात्पश्चिमतो मुने ! ।
प्रणवादिनमोऽन्तेन संप्रदानपदेन वै ।

तत्तन्नाम्ना तु मनुना पुण्यगन्धादिभिर्मुने ! ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे श्रीराधाजन्माष्टमीव्रत-
कथनमाहात्म्यं नाम १६२ अध्यायः ॥

श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रत्येकेऽष्टौ पूजयेद्दे क्रमतस्तु दले दले ।
शृणु नाम्ना कथ्यते तांश्चाष्टाविंशाधिकं शतम् ।

इन्द्रमुखी रसज्ञा च शुभदा सुमुखी तथा ।
वक्त्रवी चन्द्रिका चारुचतुरा च सुचञ्चला ॥

मधुरा हस्तकमला तथा मधुरभाविनी ।
विलासिनी रसवती तथा खड्गनलोचना ॥

सुखदा चम्पकलिका रसदा रसमञ्जरी ।
सदा सुमञ्जरी श्रीला चन्द्रा चन्द्रप्रभावती ॥

वासन्ती मालती जाती चन्द्रकान्ती सुकुन्तला ।
रम्भा भ्रमरगम्भीरा सुशीला च सुवेशिनी ॥

आमलकी सुधाकण्ठी श्रिता च श्रीरतिप्रिया ।
शुकप्रिया मधुकरी सुवेशा चान्तोद्भवा ॥

सुरलीवक्त्रभा वृन्दा पारिजातप्रिया शुभा ।
पञ्चस्वरा रत्नमाला मदिरा रासवक्त्रवी ॥

मातङ्गमनी तारावती कुण्डलधारिणी ।
केशरी मित्रवृन्दा च लक्षणाच्युतमालिका ॥

मायावती कौशिकी च कोमलाङ्गी सुचन्दनी ।
पौष्पभाषिणी सत्यवती च कुञ्जवासिनी ॥

कपोतमालिका लोपासुद्रा च किंशुकप्रिया ।
दलावती कुङ्कुमा च कमला च मदालसा ॥

तिलोत्तमा च सावित्री बहुला प्रियवादिनी ।
सुक्तावली चित्ररेखा सुमित्रा लोलकुण्डला ॥

अरुन्धती चित्रवती श्रीरक्ता पद्मगन्धिनी ।
मेनका कलिका रङ्गकेतकी काममूर्च्छनी ॥

राधा

कुसुदप्रिया च तानज्ञा तथा वृद्धविलासिनी ।
हिरावती हारकण्ठी सिंहमथ्या सुलोचना ॥
नन्द्या नन्दकलिका सुनन्दा नन्ददायिनी ।
कुरङ्गाक्षी च सुश्रोणी केलिलोला प्रियंवदा ॥
श्यामाराध्या श्यामसेया कस्तूरीमानभञ्जिनी ।
विचित्रवसना रत्नमञ्जीरा मञ्जुकिङ्किणी ॥
पिकसुरा भृङ्गगाना तथा रासविहारिणी ।
श्रीकृष्णदक्षिणे पूज्या यन्नात् चन्द्रावली ततः ।
ध्यानपादादिभिः सम्यक्प्रकारेण च पूजकैः ॥
हेमाभां मधुरखरां विधुसुखीं गान्धर्वविद्या-
रतां

नानामूषणभूषिताङ्गमधुरां जातीसुमल्लीसज्जम् ।
वीणायन्त्रसुवादिनीं वरतनुं चित्राम्बरं विभर्तीं
ध्याये कृष्णपरायणां सुचिबुकां चन्द्रावलीं
मञ्जुलाम् ॥

एवं राधाजन्मतिथौ कुर्यान्मण्डलपूजनम् ।
कार्णादीन् वैष्णवान् सर्वान् यत्नतः परि-
पूजयेत् ॥

एवं राधाकृष्णपूजां तथोर्मण्डलपूजनम् ।
प्रत्यङ्गे यत्नतः कुर्यात् कार्ण्यं रासमहोत्सवे ॥
न्यूनातिरिक्तं देवर्षे ! न कर्त्तव्यं कदाचन ।
श्रीमत्कृष्णोक्तानेनावश्यं तेनैव सर्वदा ॥
नाह्वयेत् श्वेशाक्तादीन् राधाजन्ममहोत्सवे ।
पाषण्डान् पतितान् कोलानन्त्यजात्र निमन्त्रयेत् ॥
विना भागवतांशोकात्र च तत्र प्रवेशयेत् ।
गन्धपुष्पादिभिर्माल्यैश्चन्दनैस्तन्निवेदितैः ॥
नानापराधभीतस्तु भक्तांस्तान् च चाचयेत् ।
तत्तन्महाप्रसादैश्च भक्ष्यपेयादिभिस्तथा ॥
तत्तन्मण्डलपूजायाः कार्ण्यं नान्यांश्च भोजयेत् ।
वह्निर्मुखान् श्रीकृष्णस्य गान्धर्वभक्तितत्परः ॥
कार्णादीन् वैष्णवान् भक्त्या भोजयेत् पूजयेत्तथा ।
तन्नेवेदोर्गन्धपुष्पैर्माल्यैर्मलयजादिभिः ॥
सजातीयैर्भक्तवृन्दैः समं तत्र महोत्सवम् ।
दिवा कुर्यात् प्रयत्नेन राधाभक्तिपरायणः ॥
महाप्रसादं भुञ्जीत दिनान्ते चरणोदकम् ।
पूजां कृत्वा पिवेत् कार्ण्यं सार्द्धमानन्दितैस्ततः ॥
रात्रौ जागरणं कुर्याद्राधाकृष्णोक्तिं वा स्मरन् ।
पूजयेन्मूर्तिमारोप्य रूप्यखर्गादिसंस्कृताम् ॥
अकृतान्यकथालापं पूराणाद्युक्तकीर्त्तनम् ।
अवगौर्यं प्रयत्नेन नारीभिर्वान्वयेः सह ॥
यः करोति नरो भक्त्वा राधाजन्माष्टमीं शुभाम् ।
वदन्ति विबुधाः सर्वे राधाभक्तोऽस्ति भूतले ॥
प्रहरे प्रहरे राधां गोष्ठाष्ट्यां दिवानिशि ।
पूजयित्वा विधानेन श्रीकृष्णसहितां तथा ॥
तद्रसिकैः सहलालपै राधाकृष्णसूतिं सुहृः ।
तत्तन्महोत्सवं कृत्वा परमानन्दितो भवन् ॥
दण्डवत् प्रणतिं कुर्यादष्टाङ्गविधिविधिताम् ।
प्रत्यङ्गमेव कुरुते राधाजन्ममहोत्सवम् ॥
यः पुमानथवा नारी राधाभक्तिपरायणा ।
भूत्वा वृन्दावने वासः श्रीराधाकृष्णसङ्गिनी ॥
ब्रजवासी भवेत् सोऽपि राधाभक्तिपरायणः ।
तस्मालापप्रयोगाच्च सुक्तवन्द्यो नरो भवेत् ॥

राधा

राधाराधेति यो ब्रूयात् स्मरणं कुरुते नरः ।
सर्वतीर्थेषु संस्कारात् सर्वविद्याप्रयत्नवान् ॥
राधाराधेति कुर्यात् राधाराधेति पूजयेत् ।
राधाराधेति यन्निष्ठा राधाराधेति जल्पति ॥
वृन्दारण्ये महाभागा राधासहचरी भवेत् ।
जगतां पृथिवी धन्या तत्र वृन्दावनं पुरी ।
तत्र धन्या सती राधा ध्याया या सुनिसत्तमैः ॥
ब्रह्मादीनां महाराधां दूरतः सेवते सुरः ।
तां राधिकां यो भजते देवर्षे तं भजेमहि ॥
तदालापं कुरुष्वैव जपस्य मन्त्रसुत्तमम् ।
अहर्निशं महाभाग कुरु राधेति कीर्त्तनम् ॥
राधेति कीर्त्तनं कुर्यात् कृष्णेन सह यो जनः ।
तन्माहात्म्यं न शक्येऽहं वक्तुं शोभोऽत्र नैव च ॥
न गङ्गा न गया नित्यं न हिता च सरस्वती ।
कदाचिन्नेव विमुखा सर्वतीर्थफलप्रदा ॥
सर्वतीर्थमयी राधा सर्वैश्वर्यमयी पुनः ।
कदाचिद्विमुखा लक्ष्मीर्न भवेत् तदालये ॥
तस्यालये वसेत् कृष्णो राधया सह नारद ॥
राधाकृष्णोति यस्येष्टं तदेतद्ब्रतसुत्तमम् ।
तद्गोहे देहमनसोः कदाचिन्न चलेद्धरिः ॥
एतदेव वचः श्रुत्वा नारदो सुनिसत्तमः ।
प्रणतः पूजयामास गोष्ठाष्ट्यां यथोदितम् ॥
जन्माष्टमीव्रतकथां यः शृणोतीह मानवः ।
श्रीराधायाः सुखी मानी धनी सर्वगुणान्वितः ॥
जपेदे भक्तिसंयुक्तः पठेन्नान्ना स्मरेन्नरः ।
धर्मार्थो लभते धर्ममर्यादो लभते धनम् ॥
कामार्थो लभते कामं मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
यात् ॥

सर्वदानन्यशरणः कार्णादिवैष्णवः सुखी ।
विवेकी च तथा निष्कामी यदा भक्तिमाप्नु-
यात् ॥”

इति पादो उत्तरखण्डे श्रीसदाशिवनारदसंवादे
श्रीराधाजन्माष्टमीकथनमाहात्म्ये ॥ ६३ अध्यायः ॥
(तन्मतेऽस्या उत्पत्त्यादिविवरणानि यथा,—
काव्यायन्युवाच ।

“वासुदेव महाबाहो मा भयं कुरु पुत्रक ।
मथुरां गच्छ तातेति तव सिद्धिर्भविष्यति ॥
गच्छ गच्छ महाबाहो पद्मिनीसङ्गमाचर ।
पद्मिनी मम देवेश ब्रजे राधा भविष्यति ।
अन्याश्च मातृकादेव्यः सदा तस्यानुचारिकाः ॥
वासुदेव उवाच ।

शृणु मातर्म्हामाये चतुर्वर्गप्रदायिनि ।
त्वां विना परमेशानि ! विद्यासिद्धिर्न जायते ॥
पद्मिनीं परमेशानि ! शीघ्रं दर्शय सुन्दरि ! ।
प्रत्ययं मम देवेशि ! तदा भवति मानसम् ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्य वासुदेवस्य तत्तच्छ्रुत्वा ।
आविरासीत्तदा देवी पद्मिनी परसंस्थिता ॥
रक्तविदुल्लताकारा पद्मगन्धसमन्विता ।
रूपेण मोहयन्ती सा सखीगणसमन्विता ॥
सहस्रदलपद्मान्तर्मध्ये स्थानस्थिता सदा ।
सखीगणयुता देवी जपन्ती परमाचरम् ॥
एकाक्षरी महेशानि ! सा एव परमाचरा ।

राधा

कालिका या महाविद्या पद्मिनी इष्टदेवता ।
वासुदेवो महाबाहुर्दृष्ट्वा विस्मयमागतः ॥
पद्मिनीवाच ।

ब्रजं गच्छ महाबाहो शीघ्रं हि भगवन् ! प्रभो ॥
त्वया सह महाबाहो कुलाचारं करोम्यहम् ॥
वासुदेव उवाच ।

शृणु पद्मिनि मे वाक्यं कदा ते दर्शनं भवेत् ।
कथया वद देवेशि ! जपं किंवा करोम्यहम् ॥
पद्मिनीवाच ।

तवाग्रे देवदेवेश मम जन्म भविष्यति ।
गोकुले माथुरे पीठे वृकभानुगृहे ध्रुवम् ॥
दुःखं नास्ति महाबाहो मम संसर्गहेतुना ।
कुलाचारोपयुक्ता या सामग्री पञ्चलक्षणा ॥
मालायां तव देवेश सदा स्थास्यति नान्यथा ।
इत्युक्त्वा पद्मिनी सा तु सुन्दर्या दूतिका तदा ॥
अन्तर्धानं ततो गत्वा मालायां सहसा क्षणात् ।
वासुदेवोऽपि तां दृष्ट्वा क्षीराब्धिं प्रययौ ध्रुवम् ॥
त्यक्त्वा काशीपूरं रम्यं महापीठं दुरासदम् ।
प्रययौ माथुरं पीठं पद्मिनी परमेश्वरी ॥
यत्र काव्यायनी दुर्गा महामायास्वरूपिणी ।
नारदादीर्म्मूर्तिश्रेष्ठैः पूजिता संस्तुता सदा ॥
काव्यायनी महामाया यमुनाजलसंस्थिता ।
यमुनाया जलं तत्र साक्षात् कालीस्वरूपिणी ॥
बहुपञ्चयुतं रम्यं शुक्लपीठं महाप्रभम् ।
रक्तं कृष्णं तथा चित्रं हरितं सर्वमोहनम् ॥
कालिन्याख्या महेशानि यत्र काव्यायनी परा ॥
कालिन्दी कालिका माता जगतां हित-
काम्यया ।

साराध्यास्ते महेशानि ! देवर्षिसंस्तुता परा ।
सहस्रदलपद्मान्तर्मध्ये माथुरमण्डलम् ॥
केशवन्धे महेशानि ! यत् पद्मं सततं स्थितम् ।
पद्ममध्ये महेशानि ! केशपीठं मनोहरम् ॥
केशवन्धं महेशानि ! ब्रजं माथुरमण्डलम् ।
यत्र काव्यायनी माया महामाया जगन्मयी ॥
ब्रजं वृन्दावनं देवि ! नानाशक्तिसमन्वितम् ।
शक्तिस्तु परमेशानि ! कलारूपेण साक्षिणी ।
शक्तिं विना परं ब्रह्म न भाति श्वरूपवत् ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे षष्ठः पटलः ॥

देव्युवाच ।
“ब्रजं गत्वा महादेवाकरोतु किं पद्मिनी तदा ।
कस्य वा भवने सा तु जाता सा पद्मिनी परा ॥
तत् सर्वं परमेशान विस्तारादद शङ्कर ।
यदि नो कथ्यते देव विमुञ्चामि तदा तनुम् ॥
ईश्वर उवाच ।

पद्मिनी पद्मगन्धा सा वृकभानुगृहे प्रिये ! ।
आविरासीत्तदा देवी कृष्णस्य प्रथमं प्रिया ।
चेन्न मासि सिते पक्षे नवम्यां पुष्यसंयुते ॥
कालिन्दीजलकल्लोले नानापद्मगणायते ।
अविरासीत्तदा पद्मा मायाद्विम्बसुपाश्रिता ॥
द्विम्बोभूत्वा तदा पद्मा स्थिता कनकमध्यतः ।
कोटिचन्द्रप्रतीकांश्च द्विम्बं मायासमन्वितम् ॥
पुष्पयुक्तनवम्यां वै निश्चिह्नं पद्ममध्यतः ।

आविरासीत्तदा पद्मा रङ्गिणी कुसुमप्रभा ॥
तरुणादित्यसङ्काशे पद्मे परमकामिनी ।
एकभानुपुरं देवि ! कालिन्दीपारमेव च ।
नाम्ना पद्मपुरं रम्यं चतुर्वर्गसमन्वितम् ॥
डिम्बज्योतिर्महेशानि । सहस्रादित्यसन्निभम् ।
तत्क्षणात् परमेशानि गाढध्वान्तविनाशकम् ॥
एकभानुर्महात्मा स कालिन्दीतटमास्थितः ।
महाविद्यां महाकालीं सततं प्रजपेत्सुधीः ॥
आविरासीन्महामाया तदा कात्यायनी परा ।
शृणु पुत्र महाबाहो एकभानो महीधर ।
सिंहोऽसि पुरुषश्रेष्ठ वरं वरय साम्प्रतम् ॥

एकभानुरुवाच ।

सिंहोऽहं सततं देवि ! त्वत्प्रसादात् सुरेश्वरि ! ।
त्वत्प्रसादान्महामाये यथा सुक्तो भवान्यहम् ॥
त्वत्प्रसादान्महामाये असाध्यं नास्ति भूतले ।
आत्मनः सदृशाकारां कन्यामेकां प्रयच्छ मे ॥
तच्छ्रुत्वा परमेशानि ! तदा कात्यायनी परा ।
मेघगम्भीरया वाचा यदाह एकभानवे ॥
तच्छृणु महेशानि ! पीयूषसदृशं वचः ।
भक्त्या त्वदीयपद्मास्तु तुष्टास्तं त्वयि सुन्दरि ! ॥
एतद्वि वचनं वत्स ! तव पद्मा सुयुज्यते ।
इत्युक्त्वा सहसा तत्र महामाया जगन्मयी ॥
प्रददौ परमेशानि ! तस्मै डिम्बं मनोहरम् ।
एकभानुर्महात्मा स तत्क्षणादगृहमाययौ ॥
भाष्या तस्य विशालाक्षी विशालकटिमोहिनी ।
रत्नप्रदीपमाभाष्य रत्नपर्यङ्कमाश्रिता ॥
तस्या हस्ते तदा भानुः प्रददौ डिम्बमोहनम् ।
तं दृष्ट्वा परमेशानि ! विस्मयं परमं गता ॥
हस्ते कृत्वा तु डिम्बं वै निरीक्ष्य च पुनः पुनः ।
नानागन्धयुतं डिम्बं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥
नानाज्योतिर्मयं डिम्बं तत्क्षणाच्च द्विधाभवत् ।
तत्रापश्यन्महाकन्यां पद्मिनीं कृष्णमोहिनीम् ॥
रक्तविद्युत्प्रभां सख्यैः सौभाग्यवर्द्धिनीम् ।
तां दृष्ट्वा परमेशानि सहसा विस्मयं गता ॥

कीर्तिदीवाच ।

हे मातः पद्मिनीरूपे रूपं संहार संहार ।
ततस्तु परमेशानि ! तद्रूपं तत्क्षणात् प्रिये ! ॥
संहृत्य सहसा देवी सामान्यं रूपमास्थिता ।
ततस्तु कीर्तिदा देवी रूपन्तस्या अलोकयत् ॥
रङ्गिणी कुसुमाकारा रक्तविद्युत्समप्रभा ॥

कन्योवाच ।

हे मातः कीर्तिदे भद्रे क्षीरं पायय सुन्दरि ! ।
स्तनं देहि स्तनं देहि तव कन्या भवान्यहम् ॥
तत्क्षणात् वचनं तस्याः पद्मिन्याः कमलेक्षणे ।
अपाययत् स्तनं तस्यै पद्मिन्यै नगनन्दिनि ॥
चकार नाम तस्यास्तु भानुः कीर्तिदयान्वितः ।
रक्तविद्युत्प्रभां देवी धत्ते यस्मात् शुचिस्मिते ।
तस्मात्तु राधिका नाम सर्वलोकैषु गीयते ॥

ईश्वर उवाच ।

दिने दिने वर्द्धमाना एकभानुश्चे प्रिये ! ।
एवं मायुरपीडे च चकार ब्रजवासिनी ॥
तस्माद्भाद्रपदे मासि कृष्णोऽभूत् कमलेक्षणे ॥

महादेव उवाच ।

श्रूयतां पद्मपत्राक्षि रहस्यं पद्मिनीमतम् ।
सम्प्राप्ते परमेशानि ! द्वितीये वत्सरे तदा ॥
कुर्याद्यज्ञेन देवेशि ! शिवलिङ्गप्रपूजनम् ।
प्रजपेत् परमां विद्यां कालीं ब्रह्माखरूपिणीम् ॥
पूजयेद्विधिः पुष्पैर्गन्धैश्च सुमनोहरैः ।
फलैर्बहुविधैर्भक्षे पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥

पद्मिन्युवाच ।

कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ! ।
देहि देहि महामाये विद्यासिद्धिमनुत्तमाम् ॥
सिद्धिश्च वासुदेवस्य देहि मातर्नमोऽस्तु ते ।
त्वां विना ब्रह्म निःशब्दं निःशूलं सततं सदा ॥
शरीरस्य हि कृष्णस्य कृष्णो ज्योतिर्मयं सदा ।
विना देहं परं ब्रह्म शबररूपवदीरितम् ॥
अतएव महामाये ब्रह्मणः कारणं परा ।
एवं प्रार्थ्यं महेशानि ! सततं परमेश्वरीम् ॥
संपूज्य परया भक्त्या लक्ष्यं जप्त्वा तु मानसम् ।
वरं प्राप्ता महेशानि कात्यायन्याः समीपतः ॥

कात्यायन्युवाच ।

पद्मिनि शृणु महाक्यं शीघ्रं प्राप्तासि केशवम् ।
इत्युक्त्वा परमेशानि ! तत्रैवान्तरधीयत ॥
कात्यायनी महामाया सदा वृन्दावनेश्वरी ।
एकभानुसुता राधा सखीगणवृता सदा ॥
वर्द्धमाना सदा राधा यथा चन्द्रकला प्रिये ! ।
सर्वशृङ्गारवेशाढ्या स्फुरत्कितलोचना ॥
सर्वालङ्कारसंयुक्ता साक्षात् श्रीरिव पार्वति ।
चचार गङ्गे धीरे पद्मिनी परसुन्दरी ॥
या राधा परमेशानि ! पद्मिनी परमेश्वरी ।
पद्मस्य वनमाश्रित्य सदा तिष्ठति कामिनी ॥
अत्यमूर्तिं महेशानि ! दृष्ट्वा चैवात्मसन्निभाम् ।
आत्मनः सदृशाकारां राधामन्यां ससर्ज सा ॥
या सा तु कृत्रिमा राधा एकभानुश्चे सदा ।
अयोनिस्सम्भा यातु पद्मिनी सा पराचरा ॥
कृत्रिमा या महेशानि ! तस्यास्तु चरितं

शृणु ।

एकभानुर्महात्मा स तस्या वैवाहिकीं क्रियाम् ॥
कारयामास यत्नेन पञ्चवर्षं तु सुन्दरि ! ।
तस्यास्तु चोभयं वंशं सावधानावधारय ॥
श्वशुरस्य एकस्यापि वंशं परमसुन्दरम् ।
श्वश्रूस्तु जटिलालाया पतिर्मान्योऽतिमन्युकः ॥
ननान्दा कुटिलानाक्षी देवरो दुर्महाभिधः ।
तिलकं स्मरमादाख्यं हरोहरिमनोहरः ॥
रोचनो रत्नताडङ्को दृष्टियुक्तप्रभाकरी ।
कृत्रं दृष्ट्वा प्रतिच्छायं पद्मञ्च मदनाभिधम् ॥
स्यमन्तकान्यपर्यायः शृङ्गचूडशिरोमणिः ।
पुष्पवन्तोत्तपलकः सौभाग्यमणिरुच्यते ॥
काक्षी काश्चनचित्राङ्गि नूपुरे चित्रगोपुरे ।
मधुसूदनमावद्धा ययोः सिद्धिमतमाधुरी ॥
वासो मेघाखरं नाम कुरुविन्दनिभं सदा ।
आद्यं सुप्रियमभ्रमं रक्तमन्त्रं हरैः प्रियम् ॥
सुधांशो र्दपहरणो र्दपणो मणिबान्धवः ।
भूलाका नर्मदा हैमी खस्तिका नाम कङ्कतिः ॥

कन्दर्पकुहरि नाम कटिका पुष्पभूषिता ।
खर्गमुखीतट्टिली कुण्डा ख्याता खनामतः ॥
नीपा नदीतटे यस्य रहस्यकथनस्थली ।
मन्दारश्च धनुः स्त्रीश्च रागोद्दयमन्दगौ ॥
छानिक्यं दयिता नित्यं वल्लभा रुद्रधन्वकी ।
सख्यः ख्याताः सदा भद्राचारुचन्द्रावलीसुखाः ॥
गन्धर्वास्तु कलाकण्ठी सुकण्ठी पिककण्ठिका ।
कलावती रसोक्तासा गुणवत्यादयः स्मृताः ॥
या विशाखाकतामीतिर्गायन्त्यः सुखदा हरैः ।
वाद्यन्त्यश्च शुधिरं ताललब्धघनन्त्वपि ॥
माणिक्या नर्मदा प्रेमवती कुसुमपेषलाः ।
दिवाकीर्त्तस्तनूजे तु सुगन्धानलिनीतुमे ॥
मञ्जिष्ठा रङ्गवत्याश्च रजकस्य किशोरिके ।
पालिनिसमसैरिन्दी वृन्दाकन्दलतादयः ॥
धनिष्ठा गुणवत्याश्च धन्ववेश्वरगेहगाः ।
कामधा नामधा प्रेयी सखीभावविशेषभाक् ॥
लवङ्गमञ्जरी रागमञ्जरी गुणमञ्जरी ।
सुभासुखनुपमा सुप्रिया रतिमञ्जरी ॥
रागलेखा कलाकेली भूविदाद्याश्च नायिकाः ।
नान्दीसुखी विन्दुसुखी आद्याः सन्निविधा-
यिकाः ॥
सुहृत्पद्मतया ख्याताः श्यामला मङ्गलादयः ।
प्रतिपक्षतया श्रेष्ठा राधाचन्द्रावलीतुमे ॥
समूहास्तु ययोः सन्ति कोटिसंख्यान्मगीदृशाम् ।
तथोरप्युभयोर्मध्ये सर्वमाधुर्यतोऽधिका ॥
श्रीराधा त्रिपुरादूती पुराणपुरुषप्रिया ।
असमानगुणोदर्या धूर्यो गोपेन्द्रनन्दनः ॥
यस्याः प्राणपराह्वानं पराह्वीदतिवल्लभः ।
श्रेष्ठा सा मातृकादिभ्यस्तत्र गोपेन्द्रगेहिनी ।
वृषभानुः पिता यस्या वृषभानुविधो महान् ।
रत्नगर्भा चित्तौ ख्याता जननी कीर्तिदा क्षया ॥
उपास्यो जगतां चतुर्भगवान् पद्मवान्धवः ।
जयः स्वाभीष्टसंसर्गं कात्यायन्या महामनुः ॥
पौर्णमासी भगवती सर्वसौभाग्यवर्द्धिनी ।
पितामहो महीभानुर्विन्दुर्ममातामहो मतः ॥
मातामहीपितामहौ सुखदामोक्षदाभिधौ ।
रत्नभानुः स्वभानुश्च भानुश्च भ्रातरः पितुः ॥
भद्रकीर्त्तिर्महाकीर्त्तिः कीर्त्तिचन्द्रश्च मातुलः ।
स्वसा कीर्त्तिमती मातुर्भागुद्रा पितृवसा ॥
पितृवष्टपतिः काश्यो मातृवष्टपतिः कृष्णः ।
मातुली मेनकामेना वष्टी धात्री तु धातकी ॥
श्रीदामा पूर्वजो भ्राता कनिष्ठानङ्गमञ्जरी ।
परमप्रेमसख्यस्तु ललिता च विशाखिका ॥
विचित्रा चम्पकलता रङ्गदेवी सुदेविका ।
तुङ्गवेद्यङ्गलेखा च इत्यष्टौ च गणा मताः ॥
प्रियसख्यः कुरङ्गाक्षी मङ्गली मानकुण्डला ।
मालती चन्द्रलतिका माधवामदनालसा ॥
मञ्जुमेया शशिकला सुमध्या मधुमेक्षणा ।
कमला कामलतिका कान्तचूडा वराङ्गना ॥
मधुरी चन्द्रिका प्रेममञ्जरी तनुमध्यामा ।
कन्दर्पसुन्दरी मञ्जुवेशी चाद्यास्तु कोटिशः ॥
रक्तान्जीवितयाख्याता कलिका कैलिसुन्दरी ।

राधा

कादम्बरी शशिसुखी चन्द्रेखा प्रियंवदा ॥
मदोन्मादा मधुमती वासन्ती कलभाषिणी ।
रत्नवेणी मालवती कपूरतिलकादयः ॥
एता वृन्दावनेश्वर्याः प्रायः सारूप्यमागताः ।
नित्यसख्यस्तु कस्तूरी मनोज्ञा मणिमञ्जरी ॥
सिन्दूरा चन्दनवती कौसुदी सुदितादयः ।
काननादिगतास्तस्या विहारार्थं कला इव ॥
अथ तस्याः प्रकीर्तने प्रियस्यः परमाद्भुताः ।
वनादिव्योप्युप्रेमसौन्दर्यभरभूषिताः ॥
चन्द्रावली च पद्मा च श्यामा सैका च भद्रिका ।
ताराचित्रा च गन्धर्वी पालिका चन्द्रमालिका ॥
मङ्गला विमला नीला भवनाची मनोरमा ।
कल्पलता तथा मञ्जुभाषिणी मञ्जुमेखला ॥
कुसुदा कैरवी पार्वी शारदाची विशारदा ।
शङ्करा कुसुमा कृष्णा सारङ्गी प्रविलाशिनी ॥
तारावती गुणवती सुसुखी केलिमञ्जरी ।
हारावली चकोराची भारती कामिनीति च ॥
आसां वृथानि शतशः ख्यातान्यन्यानि सुभुवाम् ।
लक्षसंख्यास्तु कथिता यूथे यूथे वराङ्गनाः ॥
सुख्यास्तु तेषु यूथेषु कान्ताः सर्वगुणोत्तमाः ।
राधा चन्द्रावली भद्रा श्यामला पालिकादयः ॥
जन्मनान्नाथ सा ख्याता मधुमासे विशेषतः ।
पुण्यार्त्तं च नवम्यां वै शुक्लपक्षे शुचिस्मिते ॥
जाता राधा महेशानि स्वयं प्रकृतिपद्मिनी ।
तासु रेमे महेशानि स्वयं कृष्णः शुचिस्मिते ।
रमणं वासुदेवस्य मन्त्रसिद्धेस्तु कारणम् ॥

देवुवाच ।

भो देव तापसां श्रेष्ठ विस्तारादह ईश्वर ।
कथं सा पद्मिनी राधा सदा पद्मवने स्थिता ॥
पितरं मातरं त्वक्ता आत्मतुल्यां ससर्वं सा ।
पद्ममाश्रित्य देवेश वृन्दावनविलासिनी ।
सदाध्यास्ते महेशानि एतद्गुह्यं वद प्रभो ! ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे सप्तमः पटलः ॥
ईश्वर उवाच ।

“या राधा नृगशावाचि ! पद्मिनी विष्णुवत्सभा ।
महामाया जगद्धात्री त्रिपुरा परमेश्वरी ॥
तस्या दूती महेशानि पद्मिनी पद्मगन्धिनी ।
कृष्णस्य दृढभक्ता तु पद्मिनी तस्य वत्सभा ॥
एकभानोर्महेशानि दृढभक्तिः शुचिस्मिते ।
दुहितृत्वं गता देवी पद्मिनी गन्धमालिनी ॥
कृत्वा तु स्नानपानं हि राधामन्यां ससर्वं सा ।
पद्मवत्सवं समाश्रित्य यमुनाजलमध्यतः ॥
महाकाल्या महामन्त्रं प्रजपेन्निर्यन्ने वने ।
अन्या चन्द्रावली राधा एकभानुगृहे स्थिता ॥
पूर्वोक्तं यद्गुह्यं देवि पद्मिनी कमलेक्षणी ।
तत् सर्वं पद्मिनीरुष्टं नान्यथा परमेश्वरि ॥
राधिका त्रिविधा प्रोक्ता चन्द्रा तु पद्मिनी तथा ।
न पश्येत् परमेशानि चन्द्रसूर्यं शुचिस्मिते ॥
मानवानां महेशानि वराकाणां हि का कथा ।
आत्मनोऽपहृत्वा कृत्वा पद्मिनी पद्ममाश्रिता ।
त्रिपुराया महेशानि पद्मिनी अनुचारिणी ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे अष्टमः पटलः ॥

राधा

अस्याः सहस्रनामानि यथा,—
पार्वत्युवाच ।

“देवदेव जगन्नाथ मत्तानुग्रहकारक ।
यद्यस्ति मयि कारुण्यं यद्यस्ति मयि ते दया ॥
यद्यत् त्वया प्रगदितं तत् सर्वं मे श्रुतं प्रभो ।
गुह्यात् गुह्यतरं यत्तु यत्ते मनसि काशते ॥
त्वया न गदितं यत्तु यस्मै कस्मै कदाचन ।
तन्मां कथय देवेश सहस्रं नाम चोत्तमम् ॥
श्रीराधाया महादेया गोप्या भक्तिप्रसाधनम् ।
ब्रह्माष्टकवर्त्तं हर्त्तं सा कथं गोपीत्वमागता ॥
महादेव उवाच ।

शृणु देवि ! विचित्रार्थं कथां पापहरां
शुभाम् ।
सन्ति जन्मानि कर्माणि तस्या नूनं महेश्वरि ! ॥
यदा हरिश्चरित्राणि कुरुते कार्यगौरवात् ।
तदा विधत्ते रूपाणि हरिसाध्विधसाधिनी ॥
तस्या गोपीत्वभावस्य कारणं गदितं पुरा ।
इदानीं शृणु देवेशि ! नाम्नां चैव सहस्रकम् ॥
यन्मया कथितं नैव तन्नेष्वपि कदाचन ।
तव स्नेहात् प्रवक्ष्यामि भक्ता धार्थ्यं सुसुहृभिः ॥
मम प्राणसमा विदा भावते मे त्वहर्निशम् ।
शृणुष्व गिरिजे नित्यं पठस्व च यथामति ॥
यस्याः प्रसादात् कृष्णस्तु गोलोकेशः परः
प्रभुः । * ।

अस्या नामसहस्रस्य ऋषिर्नारद एव च ॥
देवी राधा परा प्रोक्ता चतुर्वर्गप्रसाधिनी ।
श्रीराधा राधिका कृष्णवल्लभा कृष्णसंयुता ॥
वृन्दावनेश्वरी कृष्णप्रिया मदनमोहिनी ।
श्रीमती कृष्णकान्ता च कृष्णानन्दप्रदायिनी ॥
यशस्विनी यशोगण्या यशोदानन्दवल्लभा ।
दामोदरप्रिया गोपी गोपानन्दकरी तथा ॥
कृष्णाङ्गवासिनी हृद्या हरिकान्ता हरिप्रिया ।
प्रधाना गोपिका गोपकन्या त्रैलोक्यसुन्दरी ॥
वृन्दावनविहारी च विस्फूर्जितसुखाम्बुजा ।
गोपकुलानन्दकर्त्री गोकुलानन्ददायिनी ॥
गतिप्रदा गीतगन्या आगमागमनप्रिया ।
विष्णुप्रिया विष्णुकान्ता विष्णोरङ्गनिवासिनी ॥
यशोदानन्दपत्नी च यशोदानन्दगेहिनी ।
कामारिकान्ता कामेशी कामलालसविग्रहा ॥
जयप्रदा जया जीवा जीवानन्दप्रदायिनी ।
यशोदानन्दपत्नी च वृषभानुसुता शिवा ॥
गणाध्यक्षा गवाध्यक्षा गवां गतिरनुत्तमा ।
काञ्चनाभा जेमगात्री काञ्चनाङ्गदधारिणी ॥
अश्लोका श्लोकरहिता विश्लोका श्लोकनाशिनी ।
गायत्री वेदमाता च वेदातीता विदुत्तमा ॥
नीतिशास्त्रप्रिया नीतिर्गतिर्मतिरभीष्टदा ।
वेदप्रिया वेदगर्भा वेदमार्गप्रवर्द्धिनी ॥
वेदगन्या वेदपरा विचित्रकनकोज्ज्वला ।
तथोज्ज्वलप्रदा नित्या तथैवोज्ज्वलगानिका ॥
नन्दप्रिया नन्दसुता राधानन्दप्रदा शुभा ।
शुभाङ्गी विमलाङ्गी च विलासिन्यपराजिता ॥
जननी जन्मशून्या च जन्मशून्यवरापहा ।

राधा

गतिर्गतिमतां धात्री धात्रानन्दप्रदायिनी ॥
जगन्नाथप्रिया शैलवासिनी जेमसुन्दरी ।
विचित्रवासिनी चित्रवासिनी चित्ररूपिणी ॥
निर्गुणा सुकुलीना च निष्कलीना निराकुला ।
गोकुलान्तरगेह्या च योगानन्दकरी तथा ॥
वेणुवाद्या वेणुरतिर्वेणुवाद्यपरायणा ।
गोपालस्य प्रिया सौम्या रम्या सौम्यकुलोद्भवा ॥
अतिसौम्यातिमोह्या च गतिरिष्टा गतिप्रदा ।
गीर्वाणवन्द्या गीर्वाणा गीर्वाणगणसेविता ॥
ललिता च विश्लोका च विश्लाखा चित्र-
मालिनी ।

जितेन्द्रिया शुद्धसत्त्वा कुलीना कुलदीपिका ॥
दीपप्रिया दीपदात्री विमला विमलोदका ।
कान्तारवासिनी कृष्णा कृष्णचन्द्रप्रिया मतिः ॥
अनुत्तरा दुःखहन्त्री दुःखकर्त्री कुलोद्भवा ।
मतिर्लक्ष्मीर्धृतिर्लज्जा कान्तिः पुष्टिः स्तुतिः
चमा ॥

क्षीरोदशायिनी देवी देवारिकुलमर्दिनी ।
वैष्णवी च महालक्ष्मीः कुलपूज्या कुलप्रिया ॥
संहर्त्री सर्वदेवानां सावित्री वेदगामिनी ।
वेदातीता निरालम्बा निरालम्बगणप्रिया ॥
निरालम्बजनेः पूज्या निरालोका निराश्रया ।
एकाङ्गी सर्वगा सेया विष्णोः पत्नी सरस्वती ॥
रासप्रिया रासगन्या रासाधिष्ठातृदेवता ।
रसिका रसिकानन्दा स्वयं रासेश्वरी परा ॥
रासमण्डलमध्यस्था रासमण्डलशोभिता ।
रासमण्डलसेया च रासक्रीडामनोहरा ॥
पुण्डरीकाक्षनिलया पुण्डरीकाक्षगेहिनी ।
पुण्डरीकाक्षसेया च पुण्डरीकाक्षवल्लभा ॥
सर्वजीवेश्वरी सर्वजीववन्द्या परात्परा ।
प्रकृतिः शम्भुकान्ता च सदाशिवमनोहरा ॥
स्तुतुं पिपासा दया निद्रा भ्रान्तिः भ्रान्तिः चमा
कुला ।

विधुररूपा गोपपत्नी भारती सिद्धयोगिनी ॥
शत्रुरूपा मित्ररूपा नित्याङ्गी नित्यगेहिनी ।
स्थानदात्री तथा धात्री महालक्ष्मीः स्वयंप्रभा ॥
सिन्धुकन्या स्थानदात्री द्वारकावासिनी तथा ।
बुद्धिः स्थितिः स्थानरूपा सर्वकारणकारणम् ॥
भक्तप्रिया भक्तगन्या भक्तानन्दप्रदायिनी ।
भक्तकल्पद्रुमातीता तथातीतगुणा तथा ॥
मनोऽधिष्ठातृदेवी च कृष्णप्रेमपरायणा ।
निरामया सौम्यदात्री तथा मदनमोहिनी ॥
एकानंशा शिवा जेमा दुर्गा दुर्गतनाशिनी ।
ईश्वरी सर्ववन्द्या च गोपनीया शुभङ्करा ॥
पालिनी सर्वभूतानां तथा कामाङ्गहारिणी ।
सद्योसक्तिप्रदा देवी वेदसारा परात्परा ॥
हिमालयसुता सर्वा पार्वती गिरिजा सती ।
दक्षकन्या देवमाता मन्दलज्जा हरेस्तनुः ॥
वृन्दारण्यप्रिया वृन्दा वृन्दावनविलासिनी ।
विलासिनी वैष्णवी च ब्रह्मलोकप्रतिष्ठिता ॥
रुक्मिणी रेवती सत्यभामा जाम्बवती तथा ।
मुलक्षणा मित्रविन्दा कालिन्दी जङ्गुकन्यका ॥

राधा

परिपूर्णा पूर्णतरा तथा हेमवती गतिः ।
 अपूर्वा ब्रह्मरूपा च ब्रह्माखपरिपालिनी ॥
 ब्रह्माखभाण्डमध्यस्था ब्रह्माखभाण्डरूपिणी ।
 अखरूपाखमध्यस्था तथाखपरिपालिनी ॥
 अखवाह्याखसंहन्ती ब्रह्मशिवहरिप्रिया ।
 महाविष्णुप्रिया कल्पवृक्षरूपा निरन्तरा ॥
 सारभूता स्थिरा गौरी गौराङ्गी शशिप्रेखरा ।
 श्वेतचम्पकवर्णाभा शशिकोटिसमप्रभा ॥
 मालतीमाल्यभूषाढ्या मालतीमाल्यधारिणी ।
 कण्ठस्तुता कण्ठकान्ता वृन्दावनविलासिनी ॥
 तुलस्यधिष्ठातृदेवी संसारार्णवपारदा ।
 सारदा हारदा गोपनन्दिनी सर्वसिद्धिदा ॥
 अतीतगमना गौरी पराश्रयहकारिणी ।
 करुणार्णवसंपूर्णा करुणार्णवधारिणी ॥
 माधवी माधवमनोहारिणी श्यामवल्लभा ।
 अन्धकारभयध्वस्ता मङ्गला मङ्गलप्रदा ॥
 श्रीप्रभा श्रीप्रदा श्रीशा श्रीनिवासाद्युतप्रिया ।
 श्रीरूपा श्रीहरा श्रीदा श्रीकामा श्रीस्वरूपिणी ॥
 श्रीदामानन्ददात्री च श्रीदामेश्वरवल्लभा ।
 श्रीनितम्बा श्रीगोशा श्रीस्वरूपाश्रिता श्रुतिः ॥
 श्रीक्रियारूपिणी श्रीला श्रीकण्ठभजनाश्रिता ।
 श्रीराधा श्रीमतिः श्रेष्ठा श्रेष्ठरूपा श्रुतिप्रिया ॥
 योगेशा योगमाता च योगातीता युगप्रिया ।
 योगप्रिया योगगम्या योगिनीगणवर्द्धिता ॥
 जवाकुसुमसङ्काशा दाडिमीकुसुमोपमा ।
 नीलाम्बरधरा धारी धैर्यरूपा धरा धृतिः ॥
 रत्नसिंहासनस्था च रत्नकुण्डलभूषिता ।
 रत्नालङ्कारसंयुक्ता रत्नमाल्यधरा परा ॥
 रत्नेन्द्रसारहाराढ्या रत्नमालाधिभूषिता ।
 इन्द्रनीलमणिन्यस्तपादपद्मा शुभा शुचिः ॥
 कार्तिकी पौर्णमासी च अमावस्या भयापहा ।
 गोविन्दराजगृहिणी गोविन्दराजपूजिता ॥
 गोविन्दार्पितचित्ता च गोपीजनगणान्विता ।
 वैकुण्ठनाथगृहिणी गोविन्दपरमानसा ॥
 गोविन्ददेवदेवाढ्या तथा वैकुण्ठसुन्दरी ।
 मानदा सा वेदवती सीता साध्वी पतिव्रता ॥
 अन्नपूर्णा सदानन्दरूपा कैवल्यसुन्दरी ।
 कैवल्यदायिनी श्रेष्ठा गोपीनाथमनोहरा ॥
 मोपीनाथेश्वरी चण्डी नायिका नयनान्विता ।
 नायका नायकप्रीता नायकानन्दरूपिणी ॥
 शेषा शेषवती शेषरूपा चैव जगन्मयी ।
 गोपालपालिका माया नन्दजाया तथा परा ॥
 कुमारी यौवनानन्दी युवती गोपसुन्दरी ।
 गोपमाता जानकी च जनकानन्दकारिणी ॥
 कैलासवासिनी रम्भा हरतोषणतत्परा ।
 हरेश्वरी रामरता रामरामेश्वरी रमा ॥
 श्यामला चित्रलेखा च तथा सुवनमोहिनी ।
 सुगोप्या गोपवनिता गोपराज्यप्रदा शुभा ॥
 आनन्दपूर्णा माहेश्वरी मत्स्यराजसुता सती ।
 कौमारी नारसिंही च वाराही नवदुर्गिका ॥
 चञ्चलाचञ्चला मोदा नारी सुवनसुन्दरी ।
 दक्षयज्ञहरा दाक्षी दक्षकन्या सुलोचना ॥

राधा

रतिरूपा रतिप्रीता रतिश्रेष्ठा रतिप्रदा ।
 रतिलक्षणगेहस्था विरजा भुवनेश्वरी ॥
 शङ्कासदा हरेर्जाया जामातकुलवन्दिता ।
 वकुला वकुलामोदधारिणी यमुना जया ॥
 विजया जयपती च यमलार्जुनभञ्जिनी ।
 वक्रेश्वरी वक्ररूपा वक्रवीक्षणदीक्षिता ॥
 अपराजिता जगन्नाथा जगन्नाथेश्वरी मतिः ।
 खेचरी खेचरसुता खेचरत्वप्रदायिनी ॥
 विष्णुवचःस्थलस्था च विष्णुभावनतत्परा ।
 चन्द्रकोटिसुगात्रा च चन्द्राननमनोहरा ॥
 सर्वसेया शिवा क्षेमा तथा क्षेमङ्करी वधूः ।
 यादवेन्द्रवधूः शैवा शिवभक्ता शिवान्विता ॥
 केवला निष्कला सूक्ष्मा महाभीमा भयप्रदा ।
 जीमूतरूपा जैमूती जिता मित्रप्रमोदिनी ॥
 गोपालवनिताङ्गा कुलजेन्द्रनिवासिनी ।
 जयन्ती यमुनाङ्गी च यमुनातोषकारिणी ॥
 कलिकल्मषभङ्गा च कलिकल्मषनाशिनी ।
 कलिकल्मषरूपा च नित्यानन्दकरी कृपा ॥
 कृपावती कुलवती कैलासाचलवासिनी ।
 वामदेवी वामभागा गोविन्दप्रियकारिणी ॥
 नगेन्द्रकन्या योगेशी योगिनी योगरूपिणी ।
 योगसिद्धा सिद्धरूपा सिद्धचैत्रनिवासिनी ॥
 चैत्राधिष्ठातृरूपा च चैत्रातीता कुलप्रदा ।
 केशवानन्ददात्री च केशवानन्ददायिनी ॥
 केशवा केशवप्रीता केशोरी केशवप्रिया ।
 रासक्रीडाकरी रासवासिनी राससुन्दरी ॥
 गोकुलान्वितदेहा च गोकुलत्वप्रदायिनी ।
 लवङ्गनाम्नी नारङ्गी नारङ्गकुलमखला ॥
 गुलालवङ्गकूर्परसुखवासमुखान्विता ।
 मुख्या मुख्यप्रदा मुख्यरूपा मुख्यप्रदायिनी ॥
 नारायणी कृपा राधा करुणा करुणामयी ।
 कारुण्या करुणाकर्णी गोकर्णा नागकर्णिका ॥
 सर्पिणी कौलिनी चैत्रवासिनी च जगन्मयी ।
 जटिला कुटिला नीला नीलाम्बरधरा शुभा ॥
 नितम्बिनी रूपवती युवती कण्ठपीवरी ।
 विभावरी वेत्रवती संकटा कुटिलालका ॥
 नारायणप्रिया शैला स्तब्धशीपरिमोहिता ।
 टकपातमोहिता प्रातराशितनवनीतिका ॥
 नवीना नवनारी न्व नारङ्गफलशोभिता ।
 हेमी हेममुखी चन्द्रमुखी शशिसुशोभना ॥
 अर्द्धचन्द्राधरा चन्द्रवल्लभा रोहिणी तिमिः ।
 तिमिङ्गलकुलामोदमत्सररूपाङ्गहारिणी ॥
 कारणी सर्वभूतानां कार्यातीता किशोरिणी ।
 किशोरवल्लभा केशकारिका कामकारिका ॥
 कामेश्वरी कामकला कालिन्दीकुलदीपिका ।
 कालिन्दतनयातीरवासिनी तीरगेहिनी ॥
 कादम्बरीपानपरा कुसुमामोदधारिणी ।
 कुसुदा कुसुदानन्दा कण्ठेशी कामवल्लभा ॥
 तर्कारी वैजयन्ती च निम्बदाडिम्बरूपिणी ।
 विल्ववृक्षप्रिया कण्ठाभरा विल्वोपमस्तनी ॥
 विल्वाम्बिका विल्ववपुर्विल्ववृक्षनिवासिनी ।
 तुलसी तोषिका चैव तैलानन्दकारिणी ॥

राधा

गजेन्द्रगामिनी श्यामलतानङ्गलता तथा ।
 योषिच्छक्तिस्वरूपा च योषिदानन्दकारिणी ॥
 प्रेमप्रिया प्रेमरूपा प्रेमानन्दतरङ्गिणी ।
 प्रेमहरा प्रेमदात्री प्रेमशक्तिमयी तथा ॥
 कृष्णप्रेमवती धन्या कृष्णप्रेमतरङ्गिणी ।
 प्रेमार्थदायिनी सर्वश्रेष्ठा नित्यतरङ्गिणी ॥
 हावभावान्विता रौद्रा रुद्रानन्दप्रकाशिनी ।
 कपिला शृङ्खला केशपाशसम्बद्धिनी धट्टी ॥
 कुटीरवासिनी धूम्रा धूम्रकेशा जनोदरी ।
 ब्रह्माखगोचरा ब्रह्मरूपिणी भवभाविनी ॥
 संसारनाशिनी शैवा शैवानन्दप्रदायिनी ।
 शिशिरा हेमरागाढ्या मेघरूपातिसुन्दरी ॥
 मनोरमा वेगवती वेगाढ्या वेदवादिनी ॥
 दयान्विता दयाधारा दयारूपा सुसेविनी ॥
 किशोरसङ्गसंगी गौरचन्द्रानना कला ।
 कलाधिनाथवदना कलानाथाधिरोहिणी ॥
 विरागकुशला हेमपिङ्गला हेममखला ।
 भाखीरतालवनगा केवर्त्ता पीवरी शुकी ॥
 शुक्रदेवगुणातीता शुक्रदेवप्रियासखी ।
 विकलोल्लसिणी कौषा कौषेयाम्बरधारिणी ॥
 कोषावरी कोषरूपा जगद्गुणप्रकाशिका ।
 स्तुतिस्थितिकरी संहारिणी संहारकारिणी ॥
 केशशैवालधानी च चन्द्रगात्रा सुकोमला ।
 पद्माङ्गरागसंरागा विन्ध्याद्रिपरिवासिनी ॥
 विन्ध्यालया श्यामसखी सखी संसाररागिणी ।
 भूता भविष्या भया च भयगात्रा भवातिगा ॥
 भवनाशान्तकारिण्याकाशरूपा सुवेशिनी ।
 रतिरङ्गपरिवागा रतिवेशा रतिप्रिया ॥
 तेजस्विनी तेजरूपा कैवल्यपथदा शुभा ।
 सुक्तिहेतुर्मुक्तिहेतुलङ्घिनी लक्ष्मणा क्षमा ॥
 विशालनेत्रा वैशाली विशालकुलसम्भवा ।
 विशालगृहवासा च विशालवदरीरतिः ॥
 भक्त्यतीता भक्तिगतिर्भक्तिवाध्या भवाकृतिः ।
 वामाङ्गहारिणी विष्णोः शिवभक्तिसुखान्विता ॥
 विजिताविजिता मोदमग्ना च गणतोषिता ।
 हयास्या हरिम्बसुता गणमाता सुरेश्वरी ॥
 दुःखहन्त्री दुःखहरा सेवितेष्ठितसर्वदा ।
 सर्वाङ्गानुविधात्री च कुलचैत्रविनाशिनी ॥
 लवङ्गा पाखवसखी सखीमध्यविलासिनी ।
 गान्धगीता गया गम्या गमनातीतनिर्भरा ॥
 सर्वाङ्गसुन्दरी गङ्गा गङ्गाजलमयी तथा ।
 गङ्गेरिता पूतमात्रा पवित्रकुलदीपिका ॥
 पवित्रगुणशीलाढ्या पवित्रानन्ददायिनी ।
 पवित्रगुणसीमाढ्या पवित्रकुलपाविका ॥
 गतिज्ञा गीतकुशला दनुजेन्द्रनिवारिणी ।
 निर्वाणदात्री नेवाणी हेतुयुक्तागमोत्तरा ॥
 पर्वताधिनिवासा च निवासकुशला तथा ॥
 सन्यासधर्मकुशला सन्यासे फलदा शुभा ॥
 शरच्चन्द्रमुखी श्यामहारा चैत्रनिवासिनी ।
 वसन्तरागा सुश्रीणी वसन्तवसनाकृतिः ॥
 चतुर्भुजा षड्भुजा च द्विभुजा गौरविग्रहा ॥

राधा

सहसास्या विद्यास्या च सुद्रास्या सुद्रायायिनी ॥
 प्राणप्रिया प्राणरूपा प्राणरूपिण्यपावता ।
 कृष्णप्रीता कृष्णरता कृष्णतोषणतत्परा ॥
 कृष्णप्रेमवती कृष्णभक्ता भक्तफलप्रदा ।
 कृष्णप्रेमप्रेमभक्ता हरिभक्तिप्रदायिनी ॥
 चैतन्यरूपा चैतन्यप्रिया चैतन्यरूपिणी ।
 उग्ररूपा शिवक्रोडा कृष्णक्रोडा जलोदरी ॥
 महोदरी महादुर्गकान्तारस्थलवासिनी ।
 चन्द्रावली चन्द्रकेशी चन्द्रप्रेमतरङ्गिणी ॥
 समुद्रान्तररूपा च समुद्रजलवासिका ।
 केशपाशरता निद्रा क्षुधा प्रेमरतामिका ॥
 दूर्वादलश्यामतनुदूर्वादलतनुच्छविः ।
 नागरा नागरीवासा नगरानन्दकारिणी ॥
 नागरालिङ्गनपरा नगराङ्गनमङ्गला ।
 उच्चनीचा हैमवती प्रियाकृष्णतरङ्गिणी ॥
 प्रेमालिङ्गनसिद्धाङ्गी सिद्धसाध्यविलासिका ।
 मङ्गला मोदजननी मेखला मोदधारिणी ॥
 रत्नमञ्जरीभूषाङ्गी रत्नभूषणभूषणा ॥
 जम्बालमालिका कृष्णप्राणा प्राणविमोचना ॥
 सत्यप्रदा सत्यवती सेवकानन्ददायिका ।
 जगद्भ्योनिर्जगद्गीता विचित्रमणिभूषणा ॥
 राधारमणकान्ता च राधाराधनरूपिणी ।
 कैलासवासिनी कृष्णप्राणसर्वस्वदायिनी ॥
 कृष्णावतारनिरता कृष्णभक्तफलार्थिनी ।
 याचका याचकानन्दकारिणी याचकोज्ज्वला ॥
 हरिभूषणभूषाङ्गा नन्दयुक्ता कृपापगा ।
 हैहेतालधरा येयैशब्दशक्तिप्रकाशिनी ॥
 हेहेशब्दस्वरूपा च हीहीवाक्यविशारदा ॥
 जगदानन्दकर्त्री च शास्त्रानन्दविशारदा ॥
 पण्डिता पण्डितगुणा पण्डितानन्दकारिणी ।
 परिपालनकर्त्री च तथा स्थितिविनोदिनी ॥
 तथा संहारशब्दाङ्गा विद्वज्जनमनोहरा ।
 विदुषां प्रीतिजननी विद्वत्प्रेमविधार्हिनी ॥
 नादेयी नादरूपा च नादविन्दविधारिणी ।
 शून्यस्थानस्थिता शून्यरूपा पादपवासिनी ॥
 कार्तिकव्रतकर्त्री च रसनाहारिणी खरा ।
 ज्वलना चातलतली शिलातलनिवासिनी ॥
 चुद्रकीटाङ्गसंसर्गसङ्गदोषविनाशिनी ।
 कोटिकन्दर्पलावण्या कन्दर्पकोटिसुन्दरी ॥
 कन्दर्पकोटिजननी कामवीजप्रदायिनी ।
 कामशास्त्रविनोदा च कामशास्त्रप्रकाशिनी ॥
 कामप्रकाशिका कामिन्यणिमाद्यसिद्धिदा ।
 यामिनी यामिनीनाथवदना यामिनीश्वरी ॥
 योगेश्वरी हरयोगसुक्तिदात्री हरिण्यदा ।
 कपालमालिनी देवी सीमाधामस्वरूपदा ॥
 कृपान्वितगुणा गौण्या गुणातीता फलप्रदा ।
 कुम्भाखडभूतवेतालनाशिनी शारदान्विता ॥
 सितासिता च सरला लीलालावण्यमङ्गला ।
 विद्यार्थिविद्या साया च विद्याविद्यास्वरूपिणी ॥
 आन्वीक्षिकीशास्त्ररूपा शास्त्रसिद्धान्त-
 कारिणी ।
 नागेन्द्राणी नागमाता क्रीडाकौतुकरूपिणी ॥

राधा

हरिभावनशीला च हरिसेवनतत्परा ।
 हरिप्राणा हरप्राणा शिवप्राणा शिवान्विता ॥
 नरकार्यवसंहन्त्री नरकार्यवनाशिनी ।
 नरेश्वरी नरातीता नरसेवा वराङ्गना ॥
 यशोदानन्दनीक्रीडा यशोदाक्रोडवासिनी ।
 यशोदानन्दनप्राणा यशोदानन्दनार्थदा ॥
 वत्सला कोषला काला करुणार्णवरूपिणी ।
 खगलक्ष्मीभूमिलक्ष्मीर्द्रौपदी पाण्डवप्रिया ॥
 तथाजुनसखी भौमी भीमा भैमी भयानका ।
 त्रिजगन्मोहिनी क्षीणा प्राणासक्ततरा तथा ॥
 पानार्थिनी पानपात्रा पानपानन्ददायिनी ।
 दुग्धमन्थनकर्माङ्गा दधिमन्थनतत्परा ॥
 दधिभाण्डार्थिनी कृष्णक्रोधिनी नन्दनाङ्गना ।
 घृतलिप्ता तक्रयुक्ता यमुनापारकौतुका ॥
 विचित्रकर्मका कृष्णहास्यभाषणतत्परा ।
 गोपाङ्गनावेष्टिता च कृष्णसङ्गार्थिनी तथा ॥
 राससक्ता रासरतिरासवासक्तवासना ।
 हरिद्रा हरितारूपा हरावर्पितचेतसा ॥
 निश्चेतन्या च निश्चेता तथा दारुहरिद्रिका ।
 सुवलस्य स्वसा चैव कृष्णभाषातिवेगिनी ॥
 श्रीदामस्य सखी दामदामिनी दामधारिणी ।
 मल्लिकोत्तासिनी केशी हरिदम्बरधारिणी ॥
 हरिसान्निध्यदात्री च हरिकौतुकमङ्गला ।
 हरिप्रदा हरिप्राणा यमुनाजलवासिनी ॥
 तपःप्रदा जितार्था च चतुरा चातुरीतमी ।
 तमिस्रा तपरूपा च रौद्ररूपा यशोवर्धिनी ॥
 कृष्णकामा कृष्णभक्ता कृष्णानन्दप्रदायिनी ।
 कृष्णार्थवासना कृष्णारागिणी भाविनी तथा ॥
 कृष्णार्थरहिता भक्ता भक्ताभक्तसुभक्तिदा ।
 श्रीकृष्णरहिता दीना विरहिणी हरेः प्रिया ॥
 मथुरा मथुराराजगेहभावनभाजना ।
 श्रीकृष्णभावनामोदा तस्योन्मादविधायिनी ॥
 कृष्णार्थकुशला कृष्णसारचर्मधरा शुभा ।
 अलकेश्वरपूज्या च कुबेरेश्वरवल्लभा ॥
 धनधान्यविधात्री च जया काया हया हयी ।
 प्रणवा प्रणवेशी च प्रणवार्थस्वरूपिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुशिवाङ्गशङ्कारिणी शैवशिंपरा ।
 राक्षसीनाशिनी भूतप्रेतप्राणविनाशिनी ॥
 सकलेभितदात्री च सती साध्वी अरुन्धती ।
 पतिव्रता पतिप्राणा पतिवाक्यविनोदिनी ॥
 अश्लेषसाधिनी कल्पवासिनी कल्परूपिणी ॥
 इत्येतत् कथितं देवि ! राधानामसहस्रकम् ।
 यः पठेत् पाठयेदापि तस्य तुष्यति माधवः ॥
 किं तस्य यमुनाभिर्वा नदीभिः सञ्चतः प्रिये ।
 कुरुक्षेत्रादितोर्थेन यस्य तुष्टो जनार्दनः ॥
 स्तोत्रस्यास्य प्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥
 ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी क्षत्रियो जगतीपतिः ।
 वैश्यो निधिपतिर्भूयात् शूद्रो सुचेत जन्मतः ॥
 ब्रह्महत्या सुरापानमित्यादीन्यतिपापतः ।
 सद्यो सुचेत देवेशि ! सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 राधानामसहस्रस्य समानं नास्ति भूतले ।
 स्वर्गे वाप्यथ पाताले गिरौ वा जलतोऽपि वा ॥

राधा

नातः परं शुभं स्तोत्रं तीर्थं नातः परं परम् ।
 एकादश्यां शुचिर्भूत्वा यः पठेत् सुसमाहितः ॥
 तस्य सर्वार्थसिद्धिः स्यात् शृणुयाद्वा सुशोभने ।
 द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा तुलसीसन्निधौ शिवे ॥
 यः पठेत् शृणुयाद्वापि तस्य तत्तत् फलं शृणु ।
 अश्वमेधं राजसूयं वार्हस्पत्यं तथाविधम् ॥
 अतिरात्रं वाजपेयं अग्निहोमं तथा शुभम् ।
 कृत्वा यत्फलमाप्नोति श्रुत्वा तत्फलमाप्नुयात् ॥
 कार्तिके चाष्टमीं प्राप्य पठेद्वा शृणुयादपि ।
 सहस्रयुगकल्पान्तं वैकुण्ठवसतिं लभेत् ॥
 ततश्च ब्रह्मभवने शिवस्य भवने पुनः ।
 सुराधिनाथभवने पुनर्याति सलीकताम् ॥
 गङ्गातीरं समासाद्य यः पठेत् शृणुयादपि ।
 विष्णोः स्वरूपतां याति सत्यं सत्यं सुरेश्वरि ॥
 मम वक्त्रगिरेर्जाता पार्वतीसागराश्रिता ।
 राधानामसहसाख्या नदी त्रैलोक्यपावनी ॥
 पयतेहि मयानिद्यं भक्त्याश्रया यथोचितम् ।
 मम प्राणसमं ह्येतत् तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
 नाभक्ताय प्रदातव्यं पाषण्डाय कदाचन ।
 नास्तिकाय विरागाय रागयुक्ताय सुन्दरि ॥
 तथा देवं महास्तोत्रं हरिभक्ताय शङ्करि !
 वैष्णवेषु यथाशक्तिदाने पुण्यार्थशीलिने ॥
 राधानामसुधावारि मम वक्त्रं महाखनिः ।
 उद्धृतं हि त्वया यन्नात् पाता सदैव्यवा-
 यणीः ॥

विशुद्धसत्त्वाय यथार्थवादिने
 द्विजस्य सेवानिरताय मन्त्रिणे ।
 दाने यथाशक्ति सुभक्तिमानसे
 राधापदध्यानपराय शोभने ॥
 हरिपादाजमधुपमनोभूताय मानसे ।
 राधापादसुधाखादशालिने वैष्णवाय च ॥
 दद्यात् स्तोत्रं महापुण्यं हरिभक्तिप्रसाधनम् ।
 जन्मान्तरं न तस्यास्ति राधाकृष्णपदार्थिनः ॥
 मम प्राणा वैष्णवा हि तेषां रक्षार्थमेव हि ।
 शूलं मया धार्यते हि नान्यथा मैत्रकारणम् ॥
 हरिभक्तिद्विधामर्थे शूलं संधार्यते मया ।
 शृणु देवि यथार्थं मे गदितं त्वयि सुव्रते ! ॥
 भक्तासि मे प्रियासि त्वमतः स्नेहात् प्रका-
 शितम् ।
 कदापि नोच्यते देवि मया नामसहस्रकम् ॥
 किं परं त्वं प्रवक्ष्यामि प्राणतुल्यं मम प्रिये ।
 स्तोत्रं मन्त्रं राधिकाया यन्त्रं कवचमेव हि ॥
 इति नारदपञ्चरात्रे राधिकासहस्रनामसमा-
 भोऽध्यायः ॥*॥ (राधातत्त्वोक्तसहस्रनामस्तोत्रं
 यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“इति ते कथितं देवि किमन्यत् कथयामि ते ।
 श्रीकृष्णं त्वं परमेशानि अहं वक्ता च शाश्वतः ॥
 देव्युवाच ।
 कियदन्यन्महादेव पृच्छामि यदि रोचते ।
 हृदये तव देवेश नानातन्त्राणि सन्ति वै ॥
 नानातन्त्राणि मन्त्राणि रक्षस्यानि पृथक् पृथक् ।

राधा

बहूनि तव देवेश हृदये देव सुव्रत ।
कृपया परमेशान कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

पद्मिण्याः परमेशानि रहस्यं नास्ति सुन्दरी ।
त्वयि सर्वं महेशानि कथितं परमेश्वरि ॥
किञ्चिदन्यन्महेशानि नास्ति मे गोचरे प्रिये ।
यद्यदस्ति महेशानि रहस्यं कथितं मया ॥

देवुवाच ।

पद्मिण्याः परमेशान रहस्यं कथय प्रभो ।
यदि नो कथ्यते देव त्वजामि विग्रहं तदा ॥
ईश्वर उवाच ।

शृणु प्रिये कुरङ्गाक्षि एतत् प्रौढं कथं तव ।
प्रौढत्वं यदि चार्द्धं रहस्यं कथयामि ते ॥
रहस्यं शृणु चार्द्धं स्तोत्रं परमदुर्लभम् ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं उपविद्यासु सम्मतम् ॥
उपविद्यासु देवेशि अतिगुप्तं मनोहरम् ।
एतत् स्तोत्रं महेशानि पद्मिनीसम्मतं सदा ॥
एतत् पद्मिनीस्तोत्रमाश्चर्यं परमाद्भुतम् ।
यत्रोक्तं सर्वतन्त्रेषु तव भक्त्या प्रकाशितम् ॥
अस्य श्रीपद्मिनीसहस्रनामस्तोत्रस्य श्रीकृष्ण-
चरित्रमहिषमर्दिन्यधिष्ठात्री देवता गायत्री-
चन्दो महाविद्यासिद्धार्थं विनियोगः । ॐ ह्रीं
रं पद्मिने राधिकायै । राधा रमणीरूपा
निरुपमरूपवती रूपधन्या वश्या वामा
रजोगुणा ।

रक्ताङ्गी रक्तपुष्पाभा राधा रासपरायणा ।
रम्भावती रूपशीला रदनी रङ्गिनी रतिः ॥
रतिप्रिया रमणीया रसपुण्ड्रा रसायना ।
रासमध्ये रासरूपा रसवेशा रसोत्सुका ॥
रसवती रसोक्तासा रसिका रसभूषणा ।
रसमालाधरी रङ्गी रसपटुपरिच्छेदा ॥
कमला कल्पलतिका कुलव्रतपरायणा ।
कामिनी कमला कुन्ती कलिकल्मषनाशिनी ।
कुलिना कुलवती कामी कामसन्दीपनी तथा ॥
कौमारी कृष्णवनिता कामार्त्ता कामरूपिणी ।
कासुकी कलुषघ्नी च कुलज्ञा कुलपङ्किता ॥
कृष्णवर्णा कृशाङ्गी च कृष्णवस्त्रपरिच्छेदा ।
कान्ता कामस्वरूपा च कामरूपा कृपावती ॥
जैमा जमावती चैव खेलतुल्यजनगामिनी ।
खस्या खगा खगस्यात्री खगणस्य विहारिणी ॥
गरिष्ठा गरिमा गङ्गा गया गोदावरी गतिः ।
गान्धारी गुणिनी गौरी गङ्गा गोकुलवासिनी ॥
गान्धर्वी गानकुशला गुणा गुप्तविलासिनी ।
घर्षरा घर्षदा घर्षा घनस्या घनवासिनी ॥
घृणा घृणावती घोरा घोरकर्मविवर्जिता ।
चन्द्रा चन्द्रप्रभा चैव चन्द्रमूर्तिपरिच्छेदा ॥
चन्द्ररूपा च चन्द्राख्या चञ्चला चारुभूषणा ।
चतुरा चारुशीला च चम्पा चम्पावती तथा ॥
चन्द्रेखा चन्द्रकला चारुवेशा विनोदिनी ।
चन्द्रचन्दनभूषाङ्गी चार्द्धङ्गी चन्द्रभूषणा ॥
चित्रिणी चित्ररूपा च चित्रमूर्तिधरा सदा ।
कृष्णरूपा कृष्णवेशी श्वेतच्छत्रविधारिणी ॥

राधा

कृत्वातपा च कृत्वाङ्गी कृत्वाङ्गी कृत्वालिनी ।
कुरितामृतधारौघा कृष्णवेशनिवासिनी ॥
कूटीकृतमरालौघा कूटीकृतनिजामृता ।
जयन्ती च जगन्माता जननी जन्मदायिनी ॥
जया जैत्री च जरती जीवनी जगदात्मिका ।
जीवा जीवस्वरूपा च जायविध्वंसकारिणी ॥
जगज्जनिर्जनश्रेष्ठा जगद्भुतज्जगन्मयी ।
जगदानन्दजननी जनयित्री जनास्पदा ॥
भङ्गारवाहिनी भङ्गा भङ्गारनिर्भरावती ।
टङ्कारटङ्गिनी टङ्का टङ्कित टङ्करूपिणी ॥
डम्बरा डम्बरा डम्बा डम्बडम्बा च डम्बुरा ।
टोकिताशेषनिर्घोषा टलटलितलोचना ॥
तापिनी त्रिपथा तीर्थवासिनी त्रिदशेश्वरी ।
त्रिलोकत्रयी त्रैलोक्यतरणी तरणे तरुः ॥
तापहन्त्री तपा तापा तपनीया तपावती ।
तापिनी त्रिपुरादेवी त्रिपुराज्ञाकरि सदा ॥
त्रिलक्षा तारिणी तारा तारामायकमोहिनी ।
त्रैलोक्यगमना तीर्णा तुष्टिता त्वरिता त्वरा ॥
टङ्गा तरङ्गिणी तीर्था त्रिविक्रमविधारिणी ।
तमोमयी तामसी च तपस्या तपसः फला ॥
त्रैलोक्ययापिनी तुष्टा तमिस्तुष्टा तुला तथा ।
त्रैलोक्यमोहिनी तूर्णा त्रैलोक्यविभवप्रदा ॥
त्रिपदी च तथा तथा तिमिरध्वंसचन्द्रिका ।
तेजोरूपा तपःपारा त्रिपुरा त्रिपदस्थिता ॥
चयी तन्वी तापहरा तपनाङ्गजवाहिनी ।
त्रिस्तुरङ्गितास्त्रा तपिता तरणीप्रिया ॥
तीव्रपापहरातुल्यातुलपापतनूनपात् ।
दारिद्र्यनाशिनी दात्री दद्या दद्यावती ॥
दिया दियस्वरूपा च दीक्षादद्या दद्या द्रवा ।
दियरूपा दियमूर्तिर्देवैर्देवप्राणनाशिनी ॥
इता च इतरूपा च दन्दशूकविनाशिनी ।
दुर्वारादमनीया च देवकार्यकरि सदा ॥
देवप्रिया देवयाज्या देवा देवधिया सदा ।
दिक्पालपददात्री च दीर्घाद्या दीर्घलोचना ॥
दुष्टद्वेषकामदुष्टा दोग्ध्री दूषणवर्जिता ।
दुग्धा दुसदृशभाभा दिया दियगतिप्रिया ॥
दुग्दी दीनशरणा दिया देहविहारिणी ।
दुर्गमा दरिमा दामा दूरघ्नी दूरवासिनी ॥
दुर्विगाह्या दयाधारा दूरसन्तापनाशिनी ।
दुराशया दुराधारा द्राविणी दृढिन्स्तुता ॥
दैत्यशुद्धिकरी देवी सदादानवसिद्धिदा ।
दुर्बुद्धिनाशिनी देवी सततं दानदायिनी ॥
दानदात्री च देवेशी द्यावाभूमिविगाहिनी ।
दृष्टिदा दृष्टिफलदा देवतायुद्धसंस्थिता ॥
दीर्घव्रतकरि दीर्घा दीर्घधर्मा दद्यावती ।
दखिनी दखनीतिश्च दीर्घदखधराक्षिता ॥
दानाक्षिता द्रवद्रव्या द्रवैकनियमा परा ।
दुष्टसन्तापशाम्या च दात्री दवधुरीधनी ॥
देवी दिया बलवती दान्ता दान्तजनप्रिया ।
दारिद्र्यादितटा दुर्गा दुर्गादन्यप्रचारिणी ॥
धर्मरूपा धर्मधुरा धेनुरूपा धृतिध्रुवा ।
धेनुदाना ध्रुवसर्गा धर्मकामार्थमोचदा ॥

राधा

धर्मिणी धर्ममाता च धर्मदात्री धनुर्धरा ।
धात्री ध्या धरा धर्मधारिणी धृतकल्मषी ॥
धनदा धर्मदा धन्या धन्यदा धान्यदा धना ।
धन्या धनाधिरूपा च धरित्री धनपूरिता ॥
धारणा धनरूपा च धर्मा धर्मप्रचारिणी ।
धर्मिणी धर्मतन्त्राख्या धर्मिहामलकेशिनी ॥
धर्मप्रचारनिरता धर्मरूपा धुरन्धरी ।
धनुर्विद्याधरी धात्री धनुर्विद्याविशारदा ॥
निरानन्दा निरीहा च निर्व्याणदारसंस्थिता ।
निर्व्याणपदवी दात्री नन्दिनी नाकनाधिका ॥
नारायणी निषिद्धघ्नी निजरूपप्रकाशिनी ।
नमस्या निर्दया नन्दनता नूतनरूपिणी ॥
निर्मला निर्मलाभासा निरुद्धा निरपत्रया ।
नित्यानन्दमयी नित्यानित्या नतनविग्रहा ॥
निषिद्धा नीतिधेया च निर्व्याणपददीपिका ।
निःशङ्का च निरातङ्का निर्नाशितमहामनाः ॥
निर्मला नन्दजननी निर्मलश्यामवेशिनी ।
निरवद्यकुलसङ्घी नित्यानन्दस्वरूपिणी ॥
निर्गन्धा निर्गन्धज्ञाता निषिद्धकर्मवर्जिता ।
नित्योत्सवा नित्यतप्ता नमस्कार्या निरङ्गना ॥
निष्ठावती निरातङ्का निर्लेपा निश्चलात्मिका ।
निरवद्या निरीशा च निरङ्गनपुरस्थिता ॥
पुण्यप्रदा पुण्यकरि पुण्यगर्भा पुरातनी ।
पुण्यरूपा पुण्यदेहा पुण्यगीता च पावनी ॥
पूजा पवित्रा परमा परा पुण्यविभूषणा ।
पुण्यदात्री पुण्यधरा पुण्या पुण्यप्रवाहिनी ॥
पुण्यदेहा पुण्यवती पूर्णिमा पूर्णचन्द्रमा ।
पौर्णमासी परा पद्मा पथज्ञा पद्मगन्धिनी ॥
पद्मिनी पद्मवस्त्रा च पद्ममालाधरा सदा ।
पद्मोद्भवा परथा च परमानन्दरूपिणी ॥
प्रकाश्या परमाश्चर्या पद्मगर्भनिवासिनी ।
पावनी च तथा पूता पवित्रा परमाकला ॥
पद्माक्षिता पद्मसंस्था पद्ममाता पुरातनी ।
पद्मासनगता नित्या पद्मासनपरिच्छेदा ॥
शुक्लपद्मासनगता रक्तपद्मासना तथा ।
पीतपद्मासनगता कृष्णपद्मास्थिता तथा ॥
पदार्थदायिनी पद्मनवासपरायणा ।
प्रकाशिनी प्रगम्या च पुण्यश्लोका च पावनी ॥
फलहन्त्री फलहरा फलिनी फलरूपिणी ।
फुल्लेन्द्रीलोचना फुल्ला फुल्लकोरकगन्धिनी ॥
फलिनी फालिनी फेणा फुल्लच्छाटितपातका ।
विश्वमाता च विश्वेशी विश्वा विश्ववरप्रिया ॥
ब्रह्मण्या ब्राह्मणी ब्राह्मी ब्रह्मज्ञा विमलामला ॥
बहुला बाहुला वल्ली वल्ली वनदायिनी ॥
विक्रान्ता विक्रमामाला बहुभास्यविलोचना ।
विश्वामित्रा विश्वसखी वैष्णवी विश्ववक्त्रभा ॥
विरूपाक्षप्रिया देवी विभूतिविश्वतोमुखी ।
वेदवेदरता वाणी वेदाक्षरसमन्विता ॥
विद्या विद्यावती वन्द्या वृद्धती ब्रह्मवादिनी ।
वरदा विप्रहृष्टा च वरिष्ठा च विश्वोधिनी ॥
विद्याधरी वसुमती विप्रहृष्टा विश्वोधिनी ।
योमस्यानावती वामा विधात्री विबुधप्रिया ॥

बुद्धिबिनाशिनी वित्ता ब्रह्मरूपा वरानना ।
 वासिनी ब्रह्मजननी ब्रह्महत्यापहारिणी ॥
 ब्रह्मविष्णुस्वरूपा च सदा विभववर्द्धिनी ।
 विभाषिणी यापिनी च यापिका परिचारिका ॥
 विपन्नार्तिहरा देवी विनयव्रतचारिणी ।
 विपन्नशोकसंहर्त्री विपक्षीवादतत्पर ॥
 वेणुवादपरा देवी वेणुश्रुतिपरायणा ।
 वचस्विनी वलकरी वलमूला विवस्वती ॥
 विपाप्मा विशिखा चैव विकल्पपरिवर्जिता ।
 बुद्धिदा दृढती देवी विधिविच्छिन्नसंशया ॥
 विचित्राङ्गी विचित्राभा विच्छा विभववर्द्धिनी ।
 विजया विनया वन्द्या वामदेवी वरप्रदा ॥
 विवर्त्री च विशालाक्षी विज्ञानवित्तमानिनी ।
 भद्रा भोगवती भया भवानी भयवासिनी ॥
 भूतघात्री भयहरी भक्तवश्या भयापहा ।
 भक्तिदा भयहा भेरीभक्तदुर्गप्रदारिणी ॥
 भागीरथी भावुमती भाग्यदा भगनिर्दिता ।
 भवप्रिया भूततुष्टिभूतिदा भूतभूषणा ॥
 भोगवती भूतिमती भयरूपा भूमिर्भमा ।
 भूरिदा भक्तिमुलभा भाग्यवृद्धिकरी सदा ॥
 भिन्नुमाता भिन्नुनिभा भया भवस्वरूपिणी ।
 महामाया मातृप्रिया महानन्दा महोदरी ॥
 मतिर्मुक्तिर्मेनोज्ञा च महामङ्गलदायिनी ।
 महापुण्या महादात्री मेथुनप्रियलालसा ॥
 मनोज्ञा मालिनी मान्या मणिमाणिक्यधारिणी ।
 सुनिस्तुता मोहकरी मोहहन्त्री मदोक्तटा ॥
 मधुपानरता मद्या मदाघूर्णितलोचना ।
 मधुपानप्रमत्ता च मधुलुब्धा मधुव्रता ॥
 माधवी मालिनी मान्या मनोरथपथातिगा ।
 मोक्षेश्वरप्रदामर्त्तगा महापद्मवनाश्रिता ॥
 महाप्रभावा महती मृगाची मौनलोचना ।
 महाकाठिन्यसम्पूर्णा महाक्षी महती कला ॥
 मुक्तिरूपा महासुक्ता मणिमाणिक्यभूषणा ।
 मुक्ताफलविचित्राङ्गी मुक्तारञ्जितनासिका ॥
 महापातकराशिघ्नी मनोनयननन्दिनी ।
 महामाणिक्यरचिता महाभूषणभूषिता ॥
 मायावती मोहहन्त्री महाविद्याविधारिणी ।
 महामेधा महाभूतिर्महामाया प्रिया सखी ॥
 मनोधरी महोपाया महामणिविभूषिता ।
 महामोहप्रणयिनी महामङ्गलदायिनी ॥
 यशस्विनी यशोदा च यमुनावारिहारिणी ।
 योगसिद्धिकरी यज्ञा यज्ञेश्वन्दितप्रिया ॥
 यज्ञेशी यज्ञफलदा यजनीया यशस्करी ।
 योगयोगिन्योगसिद्धा योगिनी योगबुद्धिदा ॥
 योगयुक्ता यमादृष्टसिद्धिर्यज्ञैकधारिणी ।
 यमुनाजलसेया च यमुनाजलहारिणी ॥
 यामिनी यमुना यान्या यमलोकनिवासिनी ।
 लोकालोकविलासा च लोलतृकलोलमालिका ॥
 लोलाक्षी लोकमाता च लोकानन्दप्रदायिनी ।
 लोकवन्दुलोकधात्री लोकालोकनिवासिनी ॥
 लोकत्रयनिवासा च लज्जलज्जललक्षिता ।
 लीलालोका च लावण्या लघिमा लसदीक्षणा ॥

वासुदेवप्रिया वामा वसन्तसमयप्रिया ।
 वासन्ती वसुदा वज्रा वेणुवादपरायणा ॥
 वीणावाद्यप्रमत्ता च वीणानादविभूषणा ।
 वेणुवादरता चैव वंशीनादविभूषणा ॥
 शुभा शुभरतिः शान्तिः शैशवा शान्तिविग्रहा ।
 शीतला शोषिता शोभा शुभदा शुभदायिनी ॥
 शिवप्रिया शिवानन्दा शिवपूजासु तत्परा ।
 शिवस्तुत्या शिवसत्या शिवनिलपरायणा ॥
 श्रीमती श्रीनिवासा च श्रुतिरूपा शुभव्रता ।
 शुद्धविद्याजपकरी शुभकर्त्री शुभाशया ॥
 श्रुतानन्दा श्रुतिः श्रोत्री शिवप्रेमपरायणा ।
 शोषणी शुभवार्त्ता च शालिनी शिवनर्तकी ॥
 षड्गुणायुपदाक्रान्ता षडङ्गश्रुतिरूपिणी ।
 सरसा सुप्रभा सिद्धा सिद्धसिद्धिप्रदायिनी ॥
 सेवासङ्गा सती सक्ता सक्तिरूपा सदाप्रिया ।
 सम्यक्प्रदा सुतिः सुत्या स्तवनीया स्तवप्रिया ॥
 स्नेहदा स्नेह्यगा सौख्या स्नेहसौभाग्यदायिनी ।
 स्रक्तस्रक्ता स्वधा स्वाहा स्वधालेपप्रमोदिनी ॥
 स्वर्गप्रिया समुद्राभा सर्वपातकनाशिनी ।
 संसारवारिणी राधा सौभाग्यवर्द्धिनी सदा ॥
 हरप्रिया हरिण्याभा हरिणाची हरिरसमयी ।
 हंसरूपा हरिद्राभा हरिद्वर्णा शुचिस्मिते ॥
 क्षेमदा क्षालिता क्षेमा क्षुद्रघटाविधारिणी ।
 अपरैकं षड्गु प्रौढे खराचरसमन्वितम् ॥
 स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं खरयज्ञनसंयुतम् ।
 अजपा अतुलानन्ता अनन्तामृतदायिनी ॥
 अन्नदाना अशोका च अलका अमृतश्रवा ।
 अनाथवल्लभानन्ता अयोनिसम्भवा प्रिये ॥
 अव्यक्तलक्षणाक्षुष्मा विच्छिन्नाचापराजिता ।
 अनाथानामभीष्टार्थसिद्धिदानन्दवर्द्धिनी ॥
 अणिमादिगुणाधारा अगण्यालिकहारिणी ।
 अचिन्त्यशक्तिवलयाद्भुतरूपा च हारिणी ॥
 अदिराजसुता दूती अष्टयोगसमन्विता ।
 अच्युता अनवच्छिन्ना अक्षुण्णशक्तिधारिणी ॥
 अनन्ततीर्थरूपा च अनन्तामृतरूपिणी ।
 अनन्तमहिमा पारा अनन्तसुखदायिनी ॥
 अर्थदा अन्नदा अर्था सदा अमृतवर्षिणी ।
 अविद्याजालशमनी अप्रतर्कगतप्रदा ॥
 अशेषविघ्नसंहन्त्री अशेषगुणगुम्फिता ।
 अज्ञाननाशिनी देवी अनन्तसिद्धिदायिनी ॥
 अशेषपापसंहन्त्री अशेषदेवतामयी ।
 अघोरा अमृता देवी अज्ञानतिमिरप्रदा ॥
 अमुगहपरा देवी अभिरामविनोदिनी ।
 अनवदपरिच्छिन्ना अत्यनन्तकलङ्किणी ॥
 आरोग्यदात्री आनन्दा आपन्नार्तिविनाशिनी ।
 आश्चर्यरूपा आदस्था आप्नविदा सदा प्रिया ॥
 आध्यायिनी च आलस्या आपदाहामृतप्रदा ।
 इष्टारतिरिष्टदात्री इष्टपूर्णफलप्रदा ॥
 इतिहासस्मृतिः श्रुता इष्टाभ्युपलक्षणा ।
 इष्टा च इष्टरूपा च इष्टादिपरिवन्दिता ॥
 इन्दिरा इतराक्षी च इलङ्कार इधारिणी ।
 इन्द्राणीसेवितपदा इन्द्रियप्रीतिदायिनी ॥

ईश्वरी ईशजननी ईशस्त्रेश्वर्यदायिनी ॥
 उतङ्कशक्तिसंयुक्ता उपमानविवर्जिता ।
 उत्तमश्लोकसंसेया उत्तमोत्तमरूपिणी ॥
 उच्चा उषा उधाराधा उर्मिला च शुचिस्मिते ।
 ऊहा ऊहवितर्का च ऊर्ध्वधारा च ऊर्ध्वगा ॥
 ऊर्ध्वधारा ऊर्ध्वयोनी उपपापविनाशिनी ।
 ऋषिद्वन्द्वस्तुता ऋद्धिकरणत्रयनाशिनी ॥
 ऋतम्भरा ऋद्धिदात्री ऋक्था ऋक्थस्वरूपिणी ।
 ऋतुप्रिया ऋजमाता ऋचाचैर्ऋक्चमार्गगा ॥
 ऋतुलक्ष्णरूपा च ऋतुमार्गप्रदर्शिनी ।
 एषिताखिलसर्वस्वा एकैकायुतदायिनी ॥
 ऐश्वर्यतर्प्यरूपा च ऐतिरैन्द्रशिरोमणिः ।
 ओजस्विनी ओषधी च ओजोनादौजदायिनी ॥
 ओङ्कारजननी देवि ओङ्कारप्रतिपादिता ।
 औदार्यप्रकरा भद्रे औपेन्द्रौषधिविग्रहा ॥
 अंशवस्था च अमृता अम्बा अम्बालिका तथा ।
 अम्बुजाक्षी च अम्बाना अम्बुस्निग्धाम्बुजानना ॥
 अंशुमाली अंशुमती अंशीत्यंशंशसम्भवा ।
 अन्वतामिस्रहा भद्रे अत्यन्तशोभनस्वरा ॥
 अर्थेशा अर्थदात्री च अर्थरूपा अनाहता ।
 षड्गु नामान्तरं भद्रे ककारादि वरानने ॥
 अत्यन्तसुन्दरं शुद्धं निर्मलोत्पलगन्धिनी ।
 कुटन्ता करुणा कान्ता कर्मजालविनाशिनी ।
 कमला कल्पलतिका कलिकल्मषनाशिनी ।
 कमनीयकला कर्णा कपर्दिपूजनप्रिया ॥
 कदम्बकुसुमाभावा सदा कोकनदेक्षणा ।
 कालिन्दीकेलिकलिता कणा कादम्बमालिका ॥
 कान्तालोकत्रया कस्या कन्यरूपा मनोहरा ।
 खड्गिनी खड्गधाराभा खगा खगेन्द्रधारिणी ॥
 खेखेलगामिनी खड्गा खड्गेन्द्रतलकाक्षिता ।
 खेचरी खेचरी विद्या खगतिः ख्यातिदायिनी ॥
 खण्डिपाशेषपापौघा खलवृद्धिविनाशिनी ।
 खातेन कन्दसन्दोहा खड्गखड्गाङ्गधारिणी ॥
 खरसन्तापशमनी खरदुःखनिवन्तनी ।
 गुहागन्धगतिर्गौरी गन्धर्वनगरप्रिया ॥
 गूर्णरूपा गुणवती गुर्वी गौरवरङ्गिणी ।
 गृहपीडाहरा गुप्ता गदस्निग्धमना प्रिया ॥
 चाम्पेयलोचना चारु चार्वङ्गी चारुरूपिणी ।
 चन्द्रचन्दनसिक्ताङ्गी चञ्चनीया चिरस्थिता ॥
 चारुचम्पकमालाङ्गा चलितशेषदुष्कृता ।
 चारिताशेषवृजिना चारुताशेषमस्तुला ॥
 रक्तचन्दनसिक्ताङ्गी रक्ताङ्गी रक्तमालिका ।
 शुक्लचन्दनसिक्ताङ्गी शुक्ताङ्गी शुक्लमालिका ॥
 पीतचन्दनसिक्ताङ्गी पीताङ्गी पीतमालिका ।
 कृष्णचन्दनसिक्ताङ्गी कृष्णाङ्गी कृष्णमालिका ॥
 शुक्लवस्त्रपरीधाना शुक्लवस्त्रोत्तरीयिका ।
 रक्तवस्त्रपरीधाना रक्तवस्त्रोत्तरीयिका ।
 पीतवस्त्रपरीधाना पीतवस्त्रोत्तरीयिका ।
 कृष्णपट्टपरीधाना कृष्णपट्टोत्तरीयिका ॥
 वृन्दावनेश्वरी राधा कृष्णकार्यप्रकाशिनी ।
 पद्मिनी नागिनी गोपी कालिन्दी अवगाहिनी ॥
 गोपीश्वरप्रिया भृत्या सदा नगरमोहिनी ।

त्रिपुरा त्रिपुरादेवी त्रिपुराञ्चाकरी सदा ॥
त्रिपुरासन्निकर्षणा त्रिपुरापरिचारिका ।
त्रिपुरापुरसंस्था तु या राधा पद्मिनी परा ॥
नानासौभाग्यसम्पन्ना नानाभरणभूषिता ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं कथितं त्वं भक्तितः ॥
एतत् स्तोत्रं च मन्त्रं च कवचं च वरानने ।
कल्पे कल्पे च देवेशि प्रपठेद्यदि मानवः ॥
उपास्य राधिकां विदां केवलं कमलेक्षणे ।
बहुकालेन देवेशि उपविद्यापि सिध्यति ॥
पद्मिनी राधिका विदा उपविद्यासु निश्चिता ।
महाविदां महेशानि उपास्य यत्नतः स्वयम् ॥
प्रकटं परमेशानि राधामन्त्रेण सुन्दरि ! ।
ऋण्यु नाम सहस्राणि प्रकटे यत्तु श्रूयते ॥
कृष्णस्तु कालिकासाक्षात् राधाप्रकृतिपद्मिनी ।
हे कृष्ण राधे गोविन्द इदमुच्चार्य यत्नतः ॥
सदासौ वैष्णवो देवि सर्वत्रैव प्रकाशते ।
गोविन्दो यस्तु देवेशि स्वयं त्रिपुरसुन्दरी ॥
विना मन्त्रं विना होमं विना पूजां विना वलिम् ।
विना गन्धं विना पुष्पं विना नित्योदितं क्रियाम् ॥
प्राणायामं विना ध्यानं विना भूतविशोधनम् ।
विना जपं विना दानं येन राधा प्रसीदति ॥
राधासहस्रनामाख्यस्तोत्रमार्गेण पार्वति ।
यो जपेद्देव्यां मन्त्रं राधिकामन्त्रमेव च ॥
स पतेन्नरके घोरे यावदिन्द्रास्तुर्दश ।
श्रुत्वा गुरुमुखान्मन्त्रं वैष्णवो भक्तितत्परः ॥
ततः पुरश्चर्यै कुर्यादेकविंशतिसंख्यकम् ।
पूर्णाभिषेकसिक्तस्य ततो गुरुपदाब्जनम् ॥
विना पूर्णाभिषेकं भवाञ्चौ पारमिच्छति ।
अत्र तस्य दुर्बुद्धेर्निरये पतनं भवेत् ॥
सत्त्वं सत्त्वं महेशानि सत्त्वं सत्त्वं वदाम्यहम् ।
भवाञ्चितरणं नास्ति विना पूर्णाभिषेचनम् ॥
नानागमपुराणानि वेदवेदाङ्गशास्त्रतः ।
मयोद्धृतं महेशानि सारं पूर्णाभिषेचनम् ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कुर्यात् पूर्णाभिषेचनम् ।
कृत्वा पूर्णाभिषेकं पठेत् राधास्तवं प्रिये ॥
स्तवपाठान्महेशानि स भवेद्भवनन्दनः ।
स्तोत्रं सहस्रनामाख्यं न यस्य जपतो मनुम् ॥
राधाकृष्णस्य देवेशि तस्य पापफलं ऋण्यु ।
कुम्भीपाके स पच्येत यावद्दे ब्रह्मणः श्रुतम् ॥
निम्नगानां यथा श्रेष्ठा भवेद्भाग्यगीरथी प्रिये ।
वैष्णवानां यथा श्रेष्ठः प्रकृतीनां यथा सती ॥
पुरुषाणां यथा विष्णुर्नृपत्राणां यथा शशी ।
स्त्वानाञ्च तथा श्रेष्ठं राधास्तोत्रमिदं प्रिये ॥
जपपूजादिकं यद्यद्वलिहोमादिकन्तथा ।
श्रीराधास्तोत्रपाठस्य कलां नार्हति षोडशीम् ॥
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे द्वाविंशत् पटले
सहस्रनामस्तोत्रम् ॥३॥ अथ राधाकवचम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कैलासवासिन् भगवन् भक्तानुग्रहकारक ।
राधिकाकवचं पुण्यं कथयस्व मम प्रभो ॥
यद्यस्ति करुणा नाथ त्राहि मां दुःखतो भयात्
त्वमेव शूर्यं नाथ शूलपाणे पिनाकधक् ॥

श्रीमहादेव उवाच ।

ऋण्यु गिरिजे त्वयं कवचं पूर्वसूचितम् ।
सर्वरक्षाकरं पुण्यं सर्वहृत्वाहरं परम् ॥
हरिभक्तिप्रदं साक्षात् सुक्तिसुक्तिप्रसाधनम् ।
त्रैलोक्याकर्षणं देवि हरिसान्निध्यकारणम् ॥
सर्वत्र जयदं देवि सर्वशत्रुभयापहम् ।
सर्वेषाञ्चैव भूतानां मनोवृत्तिकरं परम् ॥
चतुर्हस्तसुक्तिजनकं सदानन्दकरं परम् ।
राजसूयान्धमेधानां यज्ञानां फलदायकम् ॥
इदं कवचमज्ञात्वा राधामन्त्रं च यो जपेत् ।
स नाप्नोति फलं तस्य विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
ऋषिरस्य महादेवोऽनुपकृन्तः प्रकीर्तितम् ।
राधास्य देवता प्रोक्ता रां बीजं परिकीर्तितम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
श्रीराधा मे शिरः पातु ललाटं राधिका तथा ॥
वृषभानुसुता दन्तान् चिबुकं गोपनन्दिनी ।
चन्द्रावली पातु गण्डं जिह्वं कृष्णप्रिया तथा ॥
कण्ठं पातु हरिप्राणा हृदयं विजया तथा ।
बाहू द्वौ चन्द्रवदना उदरं सुवल्गुसा ॥
कटिं योगान्विता पातु पादौ सौमद्रिका तथा ।
नखान् चन्द्रमुखी पातु गुल्फौ गोपालवल्गभा ॥
मुखं विधुमुखी पातु गोपी पदतलं तथा ॥
शुभप्रदा पातु पृष्ठं कुक्षी श्रीकान्तवल्गभा ।
गुह्यदेशं जरा पातु हरिणी पातु सर्वतः ॥
वाक्यं वाणी सदा पातु धनागारं धनेश्वरी ।
पूर्वां दिशं कृष्णरता कृष्णप्राणा च पश्चिमाम् ॥
उत्तरां हरिता पातु दक्षिणां वृषभानुजा ।
चन्द्रावली नैशमेव दिवा खेडितमेखला ॥
सौभाग्यदा मध्यदिने सायाह्ने कामरूपिणी ।
रौद्री प्रातः पातु मां हि गोपिनी रजनीक्षये ॥
हेतुदा सङ्गवे पातु कोमला च दिवाह्निके ।
शेषापरारुहसमये श्रमिता सर्वसन्निधौ ॥
योगिनी भोगसमये रतौ रतिप्रदा सदा ।
कामेशी कौतुके नित्यं योगे रत्नावली मम ॥
सर्वदा सर्वकार्येषु राधिका कृष्णमानसा ।
इत्येतत् कथितं देवि कवचं परमाद्भुतम् ॥
सर्वरक्षाकरं नाम महारक्षाकरं परम् ।
सर्वार्थसिद्धिस्तस्य स्यात् यद्ययमनवि वर्तते ॥
राजद्वारे सभायाञ्च संग्रामे शत्रुसङ्कटे ।
प्राणार्थनाशसमये यः पठेत् प्रयतो नरः ॥
तस्य सिद्धिर्भवेद्देवि न भयं विद्यते कश्चित् ॥
आराधिता राधिका च तेन सत्त्वं न संशयः ।
गङ्गास्नानात् हरेर्नामग्रहणात् यत् फलं लभेत् ॥
तत् फलं तस्य भवति यः पठेत् प्रयतः शुचिः ।
हरिद्वारोचना चन्द्रमण्डितं हरिचन्दनम् ॥
कृत्वा लिखित्वा भूर्जं च धारयेत् मस्तके मुजे ।
कण्ठे वा देवदेवेशि स हरिर्नात्र संशयः ॥
कवचस्य प्रसादेन ब्रह्मा स्मृतिं स्थितिं हरिः ।
संहारश्चाहं नियतं करोमि कुरुते तथा ॥
वैष्णवाय च शुद्धाय विरागगुणशीलिने ।
दद्यात् कवचमयमग्रमन्त्रा नाशमाप्नुयात् ॥
इति श्रीनारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तसारो पञ्चरात्रे

सर्वरक्षाकवचं समाप्तम् ॥ * ॥ (राधातन्त्रोक्त-
राधिकाकवचं यथा,—

देव्याय ।

“देवदेव महादेव स्मृतिस्थित्यन्तकारक ।

राधिकाकवचं देव कथयस्व दयानिधे ॥

ईश्वर उवाच ।

ऋण्यु देवि वरारोहे कवचं जनमोहनम् ।

गोपितं सर्वतन्त्रेषु इदानीं प्रकटीकृतम् ॥

या राधा त्रिपुरा दूती उपविद्या सदा तु सा ।

उपविद्याक्रमादेवि कवचं ऋण्यु पार्वति ॥

जपपूजाविधानस्य फलं सर्वस्वसिद्धिदम् ।

यत्र तत्र न वक्तव्यं कवचं गोपितं महत् ।

भक्तिहीनाय देवेशि द्विजनिन्दापराय च ।

न श्रूयान्निविप्राय वक्तव्यं परमेश्वर ॥

श्रिण्याय भक्तियुक्ताय शक्तिदीक्षारताय च ।

वैष्णवाय विशेषेण गुरुभक्तिपराय च ॥

वक्तव्यं परमेशानि मम वाक्यं न चान्यथा ॥

अस्य श्रीराधात्रैलोक्यमङ्गलकवचस्य गोपिका

ऋषिरनुपकृन्तः श्रीराधिका देवता महा-
विद्यासाधनगोप्यर्थे विनियोगः ॥

ॐ पूर्वं च पातु सा देवी रुक्मिणी शुभदायिनी ।

ह्रीं पश्चिमे पातु सदा सर्वकामप्रपूरणी ।

याम्यां ह्रीं नाम्भवती पातु सर्वकामफलप्रदा ।

उत्तरे पातु भद्रा ह्रीं भद्रशक्तिसमन्विता ॥

ऊर्ध्वं पातु महादेवी क्लीं कृष्णप्रिया यशस्विनी ।

अधश्च पातु मां देवी ऐं पातालतलवासिनी ॥

अधरे राधिका पातु ऐं पातु हृदयं मम ।

नमः पातु च सर्वाङ्गं उद्युता च पुनः पुनः ।

सर्वत्र पातु मे देवी ईश्वरी भुवनेश्वरी ॥

ऐं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ऐं शिरः पातु मां क्लीं

क्लीं राधिकायै क्लीं क्लीं दक्षबाहुं रक्षतु मम ।

ह्रीं ह्रीं राधिकायै ह्रीं ह्रीं वामाङ्गं रक्षतु

पद्मिनी पद्मगन्धिनी । ऐं ह्रीं राधिकायै ऐं

ऐं दक्षपादं रक्षतु मम । क्लीं क्लीं ऐं ऐं

राधिकायै ह्रीं ह्रीं ऐं ऐं क्लीं क्लीं ॐ

सर्वाङ्गं मम रक्षतु । क्लीं राधिकायै क्लीं

वामपादं रक्षतु सदा पद्मिनी । ह्रीं राधि-

कायै ह्रीं अक्षियुग्मं रक्षतु मम । ऐं राधि-

कायै ऐं कर्णयुग्मं सदा रक्षतु मम । ह्रीं

राधिकायै ह्रीं नासायुग्मं सदा रक्षतु मम ।

ॐ ह्रीं राधिकायै ॐ ह्रीं दन्तपङ्क्तिं सदा

पातु सरस्वती । ह्रीं भुवनेश्वरी ललाटं पातु

ह्रीं काली मे सुखमङ्गलं सदा पातु । ह्रीं ह्रीं

ह्रीं महिषमर्दिन्यै ह्रीं ह्रीं महिषमर्दिनी

द्वारकावासिनी सहस्रारं रक्षतु सदा मम ।

ऐं ह्रीं ऐं मातङ्गी हृदयं सदा मम रक्षतु ।

ह्रीं ऐं ह्रीं उग्रतारा नाभिपद्मं सदा रक्षतु

मम । क्लीं ऐं क्लीं सुन्दरी क्लीं ऐं क्लीं

खाधिष्ठानं लिङ्गमङ्गलं रक्षतु मम । तं ऐं तं

पृथिवी गुदमङ्गलं रक्षतु मम । ऐं ऐं ऐं

वल्गु ऐं ऐं ऐं स्नानहयं रक्षतु मम । ह्रीं

भैरवी ह्रीं स्नानहयं रक्षतु मम । ह्रीं

अन्नपूर्णां ह्रीं घाटां रक्षतु मम । रे' ह्रीं रे'
बीजत्रयं सदा पातु पृष्ठदेशं मम । ॐ महा-
देवः पातु सर्वार्थं मे ॐ नारायणः पातु
सर्वार्थं सदा मम ।

ॐ ॐ कृष्णः पातु सदा गोत्रं रुक्मिणीनाथः ।
रुक्मिणी सत्यभामा च सैषा जाम्बवती तथा ॥
लक्षणा मित्रवृन्दा च भद्रा नमजिता तथा ।
यताः सर्वा युवतयः शोभनास्याः सुलोचनाः ॥
रक्षेयुर्मां सन्तु दिक्षु सततं शुभदर्शनाः ।
ॐ नारायणश्च गोविन्दः शिरः पद्मदलेक्षणः ॥
सर्वार्थं मे सदा रक्षेत् केशवः केशिहा हरिः ।
इतीदं कवचं भद्रे त्रैलोक्यमङ्गलं शुभम् ॥
पद्मिण्याः परमेशानि उपविद्यासु सङ्गतम् ।
यः पठेत् पाठयेद्वापि सततं भक्तितत्परः ॥
निराहारो जलत्यागी अयुतं वत्सरे सदा ।
तदेव परमेशानि पद्मिनी वशतामियात् ॥
एतत्ते कथितं देवि कवचं भुवि दुर्लभम् ।
फलमूलजलं त्वक्ता पठेत् संवत्सरं यदि ॥
पद्मिनी वशमायाति तदेव नगनन्दिनि ।
अनेनैव विधानेन यः पठेत् कवचं परम् ॥
विष्णुलोकमवाप्नोति नान्यथा वचनं मम ।
संगोप्य पूजयेद्दिवा महाविद्यां वरानने ॥
प्रकटार्थमिदं देवि कवचं प्रपठेत् सदा ।
महाविद्यां विना भद्रे यः पठेत् कवचं प्रिये ।
तदेव सहसा भद्रे कुम्भीपाकं व्रजेत् प्रिये ॥”
इति वासुदेवरहस्ये राधातन्त्रे एकत्रिंशत्
पटलः ॥) अथ राधास्तोत्रम् ।
“स्तोत्रं च सामवेदोक्तं प्रपठेत् भक्तिपूर्वकम् ।
राधा रासेश्वरी रम्या परमा च परात्मनः ॥
रासोद्भवा कृष्णकान्ता कृष्णवत्सलस्थिता ।
कृष्णप्राणाधिदेवी च महाविष्णुप्रहरिणि ॥
सर्वथा विष्णुमाया च सत्यासत्या सनातनी ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा निर्लिप्ता निर्गुणा परा ॥
वृन्दावनेशा विजया यमुनातटवासिनी ।
गोलोकवासिनी गोपी गोपीशा गोपमातृका ।
सानन्दा परमानन्दा नन्दनन्दनकामिनी ।
दशभानुसुता शान्ता कान्ता पूर्णतमस्य च ॥
काम्या कलावतीकन्या तीर्थपूता सतीनिभा ।
सप्तत्रिंशच्च नामानि वेदोक्तानि शुभानि च ॥
सारभूतानि पुण्यानि सर्वनामसु नारदः ।
यः पठेत् संयतः शुद्धो विष्णुभक्तो जितेन्द्रियः ॥
इह वै निश्चलां लक्ष्मीं लब्ध्वा याति हरेः पदम् ॥
हरिभक्तिं हरेर्दास्यं लभते नात्र संशयः ॥
भक्तो लक्षजपेनैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य लभते निश्चितं फलम् ।
कोटिजम्भार्जितात् पापात् ब्रह्महत्याप्रातादपि ।
स्तोत्रस्मरणमात्रेण मुच्यते नात्र संशयः ॥
नृतवत्सा काकवन्ध्या महाबन्ध्या प्रसूयते ।
ऽदृश्योति वर्धमेकं या शुद्धा स्निग्धान्नभोजनी ॥
ऽदृश्योति मासमेकं यः सर्वभीष्टं लभेन्नरः ।
सामवेदे कुमारं तमित्याह कमलोद्भवः ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे ज्ञानान्तसारे द्वितीय-
रात्रौ शिवनारदसंवादे भक्तिज्ञानकथने
श्रीराधिकास्तोत्रं समाप्तम् ॥

राधाकान्तः, पुं, (राधायाः कान्तः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“गोलोके द्विभुजः कृष्णो राधाकान्तःसनातनः ।
गोपाङ्गनादिभिर्युक्तो द्विभुजैर्गोपपार्श्वदैः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १७ अध्यायः ॥

राधातनयः, पुं, (राधायाः सुतपत्न्यास्तनयः ।

तथा पालितत्वात् तथात्वम् ।) कर्णः । इति
हेमचन्द्रे कर्णपर्याये राधासुतशब्ददर्शनात् ॥

राधामेदी, [न] पुं, (राधां धन्विचित्रमेदं भिन-
चीति । भिद् + णिनिः ।) अर्जुनः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥

राधावेधी, [न] पुं, (राधां धन्विचित्रविशेषं
विधायतीति । विध् + णिनिः ।) अर्जुनः । यथा,

“राधावेधी किरौद्येन्द्रिर्जिष्णुः श्वेतहयो नरः ।
वृहन्नलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभत्सुः कर्णजित्तस्य गाक्षीवं गाक्षिवं धनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७३ ॥

राधासुतः, पुं, (राधायाः सुतपत्न्याः सुतः ।)

कर्णः । यथा,—

“वेदिना याज्ञसेनी च कर्णश्चम्याधिपोऽङ्गराट् ।
राधासुतोऽर्कतनयः कालपृष्ठन्तु तद्वनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७५ ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ८६ । ३ ।

“पश्य चैनं समायुक्तं रथं कर्णस्य पाण्डव ।

श्वेतवानिसमायुक्तं युक्तं राधासुतेन च ॥”)

राधेयः, पुं, (राधाया अपत्यमिति । राधा +

“स्त्रीभ्यो ङक् ।” ४ । १ । १२० । इति ङक् ।)

कर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १३४ । ११ ।

“सुतपुत्रस्तु राधेयो गुरुं द्रोणमियात्तदा ॥”)

रायः, त्रि, (रयते इति । रप् + “आसुयुवपि-

रपीति ।” ३ । १ । १२६ । इति ख्यत् ।) कथ-
नीयः । रपधातोः कर्मणि घ्यण्प्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

रामं, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम् + ञ् ।) वास्तू-

कम् । कुष्ठम् । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ तमाल-
पत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नैशं तमः ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । ३ । ३ ।

“सुप्रकेतैर्दुभिरभिर्वितिष्ठन्
रुशङ्खिर्वर्णैरभिराममस्यात् ॥”

“रामं कृष्णवर्णं शार्ङ्गं तमः अभ्यस्यात्सायं
होमकाले अभिभूय तिलति ।” इति तद्वाक्ये

सायणः ॥)

रामः, त्रि, (रमते इति । रम् + ञ् । रम्यतेऽनेनेति ।

रम् + ञ् वा ।) मनोज्ञः । (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । १६ । ५ ।

“गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा

रामा रतैरविरतं रमयन्ति रामान् ॥”)

सितः । असितः । इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रामः, पुं, (रमते इति । रम क्रीडायाम् +

“ज्वलितिकसन्तोभ्यो यः ।” ३ । १ । १४० ।

इति यः ।) परशुरामः । स तु विष्णोरंशः

जमदग्निमुनेः पुत्रत्वेन त्रेतायुगादाववतीर्णः

एकविंशतिवृत्तान् पृथिवीं निःश्रित्यामक-

रोत् । (असौ एव समन्तपञ्चके पञ्च चक्षिय-
शोणितद्वन्द्वान् विधाय पितृन् सन्तर्पयामास ।

यदुक्तं महाभारते । १ । २ । २—११ ।

सौतिरुवाच ।

“ऽष्टगुधं मम भो विप्रा ब्रुवतश्च कथाः शुभाः ।

समन्तपञ्चकाख्यं श्रोतुमर्ह्य सत्तमाः ॥

त्रेताद्वापरयोः सन्धौ रामः शुक्लभृतांवरः ।

असक्तुं पार्थिवं चक्षं जघानामर्षचोदितः ॥

स सर्वं चक्षुस्तदा स्ववीर्येणानलदुतिः ।

समन्तपञ्चके पञ्च चकार रौधिरान् दृढान् ॥

स तेषु रुधिराम्भःसु हृदेषु क्रोधमूर्च्छितः ।

पितृन् सन्तर्पयामास रुधिरैरेति नः श्रुतम् ॥

अथर्चोकादयोऽभ्येत्य पितरो राममब्रुवन् ।

राम राम महाभाग प्रीताः स्मस्तव भार्गव ॥

अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण तव प्रभो ।

वरं वृणीष्व भद्रन्ते यमिच्छसि महादुते ॥

राम उवाच ।

यदि मे पितरः प्रीता यदनुग्राह्यता मयि ।

यच्च रोषाभिभूतेन चक्षुस्तदादितं मया ॥

अतश्च पापान्मुञ्चेऽहमेष मे प्रार्थितो वरः ।

हृदाश्च तीर्थभूता मे भवेयुर्भुवि विश्रुताः ॥

एवं भविष्यतीत्येवं पितरस्ममथाब्रुवन् ।

तं दमस्विति निषिधियुस्ततः स विरराम ह ॥

तेषां समीपे यो देशो हृदनां रुधिराम्भसाम् ।

समन्तपञ्चकमिति पुण्यं तत् परिकीर्तितम् ॥”

अस्यान्यद्विवरणं परशुरामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

राघवः । श्रीरामचन्द्रः स च पूर्णब्रह्मस्वरूपः

अयोध्याधिपतिदशरथराजतनयत्वेन त्रेतायुग-

शेषे रावणादिवधार्थमवतीर्णः । बलदेवः । स

तु अनन्तदेवो विष्णोरंशः यदुवंप्रतीयवसुदेव-

पुत्रत्वेन द्वापरयुगान्ते कंसादिवधार्थमवतीर्णः ।

(यथा, भागवते । १ । ११ । १७ ।

“निशम्य प्रेष्ठमायान्तं वासुदेवो महामनाः ।

अक्रूरश्चोपसेनश्च रामश्चाद्भुतविक्रमः ॥”)

त्रयो रामा यथा,—

“अघोरश्चाथ बाणश्च महाकालौ प्रकीर्तितौ ।

भार्गवो राघवो गोपश्च यो रामाः प्रकीर्तिताः ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥ * ॥

वरुणः । घोटकः । पशुभेदः । इति मेदिनी ।

मे, २६ ॥ (रम् + भावे ञ् । रतिः । यथा,

भागवते । ७ । ६ । १४ ।

“सर्वत्र तापत्रयदुःखितात्मा

निर्विद्यते न खकुटुम्बरामः ॥”

“खकुटुम्भे रामो रतिर्वस्य ।” इति तत्र

श्रीधरस्वामी ॥) रामशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“राशब्दो विश्ववचनो मन्त्रापीश्वरवाचकः ।

विश्वानामीश्वरो यो हि तेन रामः प्रकीर्तितः ॥

रामः

रमते रमया साहं तेन रामं विदुर्ध्याः ।
 रमायां रमणस्थानं रामं रामविदो विदुः ॥
 रा चेति लक्ष्मीवचनो मन्त्रापीश्वरवाचकः ।
 लक्ष्मीपतिं गतिं रामं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 नानां सहस्रं दिव्यानां स्मरणे यत् फलं लभेत् ।
 तत् फलं लभते नूनं रामोच्चारणमात्रतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
 (तथा च अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४४ ।
 “यस्मिन् रमन्ते सुनयो विद्यया ज्ञानविभवे ।
 तं गुरुः प्राह रामेति रमणाद्राम इत्यपि ॥”
 एतत्कृताराधनसवधत्तान्तं विचार्य यदुक्तं
 रामानुजेन तदाह । “अत्र युद्धदिवसगणनायां
 कतकतीर्थी । पूर्वं सुवेलारोहणदिने ।
 ‘ततोऽस्तमगमत् सूर्यः सन्ध्या प्रतिरञ्जितः ।
 पूर्णचन्द्रप्रदीपा च क्षपा समतिवर्त्तते ॥’
 इत्युक्तेऽह्नि चतुर्दशीपूर्णिमान्यतरदिति
 स्पष्टम् । ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारम्भस्तस्या-
 मेष रात्रौ नागपाशवन्वतद्विमोचौ । द्विती-
 यायां धूम्राक्षवधः । तृतीयायां वज्रदंष्ट्रस्य ।
 चतुर्थ्यामकम्पनस्य । पञ्चम्यां प्रहस्तस्य ।
 षष्ठ्यां रावणभङ्गः । सप्तम्यां कुम्भकर्ण-
 वधः । अष्टम्यामतिकायादेः । नवम्यामिन्द्र-
 जितो ब्रह्मास्त्रप्रयोगः । दशम्यां दिवा
 निकुम्भवधः । तत्रात्रौ मकराक्षवधः । एका-
 दश्यादित्रयोदश्यन्तदिनत्रयेण इन्द्रजिह्वधः ।
 चतुर्दश्यां मूलबलवधः । अमायां रावणयुद्धा-
 रम्भतद्दृष्टाविति पञ्चदशदिनानि सर्वे युद्ध-
 मिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । केयं कृष्णप्रतिपत्
 माघकृष्णस्य वा चैत्रकृष्णस्य वा । नादाः चैत्रे
 पुष्यानक्षत्रेऽयोध्यातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थान-
 मिति स्पष्टमयोध्याकाण्डे । चैत्रे पुष्यश्च शुक्ल-
 पक्ष एव तत्रापि नवम्यादिदिनत्रये एवेति
 स्पष्टमेव ज्योतिषादौ । तत्र नवमीरिक्तात्वाद-
 भिषेकायोग्या दशम्येव तु पूर्णत्वादयोग्या ।
 एवञ्च चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानम् । तत्र माघ-
 कृष्णामायां युद्धसमाप्तौ तदुत्तरपञ्चम्यां भर-
 द्वाजाश्रमगमनम् ।
 ‘पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां लक्ष्मणायनः ।
 भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम् ॥’
 इति वक्ष्यमाणत्वात् । तत्र न च चतुर्दशवर्ष-
 समाप्तिरिति भगवतः प्रतिज्ञाहानिः । पूर्णे
 चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसङ्गतिश्च । युद्धोत्तरं
 तावत्कालं लङ्कायामवस्थानस्यालाभाच्च । चैत्र-
 शुक्लपञ्चम्यां तत्रागमनेऽपि पञ्चदिनन्यूनतेवेति
 तद्वानिस्तदवस्थैव । तदुत्तरद्वितीयदिने एवायो-
 ध्याप्रवेशस्य लाभात् । अमान्तमानेन चैत्रकृ-
 णोत्तरपञ्चम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षतो
 बहुदिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षसमाप्तिदिनेऽयोध्या-
 नागमे “मया प्राणा देया” इति भरतप्रतिज्ञा-
 हानिः । सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे रामसन्निधा-
 वित्ययोध्याकाण्डान्ते स्पष्टम् । एतेन चैत्रकृष्ण-
 प्रतिपदि युद्धारम्भस्तच्छुक्लप्रतिपदि रावणसंहार

रामः

इति तीर्थोक्तचैत्रकृष्णस्यैव न्योऽपि परास्तः ।
 पूर्णिमान्तमानेन तिथिवद्वादशमासैर्वर्षगणने
 पञ्चदिनानां न्यूनत्वात् । अमान्तमानेन चैत्र-
 कृष्णग्रहणे बहुदिनाधिक्यम् । सावनमानेन
 षष्ठ्युत्तरत्रिंशतादिनैर्वर्षगणने तु तिथिवद्द्ववर्षात्
 तत्र षड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणाञ्चतुरशी-
 त्यहोरात्रद्वया बहुदिनन्यूनतेः । किञ्च महा-
 भारते युधिष्ठिरवनवासे त्रयोदशवर्षमिति
 किञ्चित्कालादव्यागेव तेषां प्राकट्ये दुर्योधनेन
 तदसमाप्तौ एषां प्राकट्येन पुनस्तावत्पर्यन्तं
 पुनरेतेर्वनवासः कर्तव्यो भविष्यतीति भीष्मं
 प्रत्युक्ते भीष्मवाक्यं विराटपर्वणि ।
 ‘पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासाद्युपजायतः ।
 एषामप्यधिका मासाः पञ्च च द्वादशक्षपाः ॥
 त्रयोदशानां वर्षाणामिति मे धीयते मतिः ।
 सर्वं यथावच्चरितं यदादेभिः प्रतिश्रुतम् ॥
 एवमेतदधुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः ।
 सर्वं चेव महात्मानः सर्वं धर्मार्थकोविदाः ॥
 येषां युधिष्ठिरो राजा कस्मादहर्भ्रपराधुयुः ॥’
 इति । एवञ्चेदृश्यवह्मरनिबद्धद्वादशमासैरेव
 वर्षगणना । अधिकमासगणना चोचितेव ।
 एवञ्चाधिकमासगणनायां धर्माज्ञानौ न्याय्यत्वे
 च स्थिते कस्माद्रामस्तानुपेक्षेत । भरतो वा
 तान्न गणयेत् । एवञ्चामान्तमानेन चतुर्दशी-
 याश्चिनकृष्णे । पूर्णिमान्तमानेन कार्तिककृष्णे
 षष्ठ्यां तत्समाप्तिरित्यायाति । अन्यथा चैत्र-
 शुक्लदशम्यामारब्धस्य वनवासस्य षष्ठ्यां चतु-
 र्दशवर्षसमाप्तिर्न कथमप्युपपद्यते । तद्वगने तु
 एकादशदिनन्यूनवर्षा मासानां चतुर्दशवर्षेषु
 दृष्टाद्युपपद्यत एव सा । तस्मात् द्वादशसमाप्त्यु-
 त्तरं त्रयोदशे किञ्चिद्गतीति अरण्यकाण्डोक्ता-
 स्मद्रीत्या फाल्गुनाष्टम्यां रावणकृतसीताप-
 हारः । ततश्चतुर्दशे किञ्चिद्गतीति रामस्य
 लङ्कासमीपगमनम् । वर्त्तते दशमो मासो द्वौ
 तु शेषौ ब्रवज्जमेति सीतोक्तिः । सावनमानेन
 खहरणदिनतः कालगणनया । तत्र पूर्णचन्द्र-
 प्रदीपा चेति रामोक्ता पौषशुक्लचतुर्दश्यां पूर्णि-
 मायां वा त्रिकूटशिखरप्राप्ती रामस्य । किञ्च
 हनूमतो लङ्काप्रवेशोत्तरं सीतादर्शनकाले
 हिमयपायेन च श्रीतरश्मिरभ्युत्थितो नैक-
 सहस्ररश्मिरिति वाक्येन द्वौ मासौ रक्षितयौ
 मे योऽवधिस्ते मया कृत इति रावणवाक्येन
 मार्गशुक्लदशम्युत्तरं हनूमतो लङ्काप्रवेशो दिन-
 द्यान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुन्दरकाण्डे ।
 ततो मार्गशुक्लाष्टम्यां राघवप्रस्थानस्यान्योक्त-
 त्वेन पौषपूर्णिमात्वमेवोचितं तन्माप्तिदिनस्य ।
 ततो दशपञ्चदिनानि सेनानिवेशदूतप्रेषणादिना
 गतानि । ततो युद्धारम्भस्तत्र तदारभ्य भाद्र-
 श्रावणोभयामान्तं लङ्कापुराद् बहिः सेनयोः
 सङ्कुलं युद्धम् । ततो बहुराक्षससंघेन भीता
 राक्षसा लङ्कां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः ।
 तदुत्तरप्रतिपदि राजाविज्रजित्तुलतशूरबन्ध

रामः

इत्यादि । अतएव शूरबन्धवह्मराघवदर्शनकाले
 सीतावाक्यम् । तीर्त्वा सागरमचोभं आतरौ
 गोप्यदे हताविति । अनेन बहुदिनयुद्धे बहुषु
 राक्षसेषु क्षयितेषु यथप्रकृतिपर्यन्तं लब्धाव-
 शिष्टे सेन्ये तयोः शूरबन्ध इति लभ्यते । तथा
 अयं ते सुमहान् कालः शयानस्य महावनेति
 कुम्भकर्णस्युति रावणोक्ता साम्प्रततन्निद्रायाः
 घण्टासाधिकत्वप्रतीतेरप्येवमेवोचितम् । निरु-
 पितश्चेतत् प्राक् । सेतुवन्द्यादित्तान्तं त्वं न
 जानीषि इति कुम्भकर्णस्युति रावणोक्ता पूर्व-
 मन्वकरणोत्तरं मध्ये जागरणाभावस्य प्रतीतिः ।
 किञ्च । शूरबन्धनदिनं न कृष्णप्रतिपत् । तस्याः
 पूर्णिमोत्तरत्वेन सम्पूर्णरात्रौ चन्द्रसत्तया तस्मिन्-
 स्तमसि दारुणे इत्याद्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेरतः सा
 शुक्लप्रतिपदाद्या । एवञ्चामान्तपञ्चमात्रं युद्ध-
 मित्यस्यात्यन्तमसङ्गत्यापत्तिः । यत्तु अमायामेव
 रावणवध इति तत्तु न युक्तम् । इन्द्रजिह्वो-
 त्तरम् ।
 ‘अभ्युत्थानं त्वमदौव कृष्णपक्षचतुर्दशीम् ।
 कृत्वा निर्याह्यमावास्यां विजयाथ बलैर्वृतः ॥’
 इति रावणस्युति सुपार्श्वस्योक्ता । चतुर्दश्यां
 रावणप्रेषितवलवधोत्तरममायां निर्गतरावणेन
 रामलक्ष्मणयोर्युद्धे रात्रौ लक्ष्मणस्य शक्ति-
 घातोत्तरं रावणलङ्काप्रवेशस्योक्ततया ततो
 लक्ष्मणचिकित्सीत्तरं पुनः रामरावणयुद्धस्य
 वाल्मीकिनेव स्पष्टमुक्ततया तदसम्भवात् ।
 किञ्च । आदित्यहृदयस्यादित्यं प्रेक्ष्य जम्भदं
 परं हर्षमवाप्नवानित्यनेन सूर्यदर्शनोत्तरं
 जपस्योक्ततया रावणमरणोत्तरं स्थिरप्रभ-
 ष्ठाभ्यभवद्दिवाकर इत्युक्ता दिवा तद्दृष्टप्रतीत्या
 च चिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणे शक्तिघातस्य
 तदथमोषधीपर्वतानयनस्य चोक्तत्वेनामारात्रौ
 शक्तिघातप्रतीत्या रणाद्रावणापगमस्य प्रतीत्या
 च तद्विरोधात् । तथा पादौ ।
 ‘ततो जज्ञे महायुद्धं सङ्कुलं कपिरक्षसाम् ।
 मध्याह्ने प्रयमं युद्धं प्रारब्धं प्रतिपद्यभूत् ॥’
 प्रतिपदि शुक्लप्रतिपदीत्यर्थः । उक्तयुक्तेः ।
 ‘ततो निशि समागम्य मायावी शक्रजिह्व बली ।
 बबन्ध नागपाशैस्तौ राघवौ च हरिब्रजान् ॥’
 ततः चिरकालसङ्कुलयुद्धोत्तरम् । अन्यथा तस्यां
 निशीत्येव वदेत् । अग्रे द्वितीयेऽह्नि षष्ठ्यामिति
 चोक्ता दारुणे तमसीति रामायणोक्ता च
 भाद्रश्रावणोभयमामोत्तरप्रतिपदोत्तरदिति बोध्यम् ।
 ‘वैनतेयस्तदाभ्येत्य तानि चास्त्राण्यमोचयत् ।
 द्वितीयेऽह्नि धूम्राक्षं हनूमान्निजघ्नान वै ॥
 तृतीयेऽह्नि वज्रदंष्ट्रं खड्गाच्चिच्छेद चाङ्गदः ।
 जघान हनूमान् भूयश्चतुर्थेऽह्न्यकम्पनम् ॥
 प्रहस्तं पञ्चमीतिथ्यां नीलशिखरेदम्हनि ।
 रावणः परिभूतोऽभूत् षष्ठ्यां रामेण धन्विना ॥
 अथ लङ्केश्वरः खिन्नः कुम्भकर्णं सहोदरम् ।
 शैलमुत्तरघाताश्वधावनादौरबोधयत् ।
 जघान तं कुम्भकर्णं रामः सप्तमवासरे ॥’

रामः

रामः

रामः

इदं बोधनं दिनद्वयेन । तं बोधितं कुम्भकर्णम् ।
 सप्तमवासरे बोधनोत्तरं सप्तमवासरे इत्यर्थः ।
 यत् तु बोधनं षड्धा राज्ञौ सप्तम्याश्चेतद्वध इति
 तत्र । तदुत्थापने उक्तस्यातिप्रयासस्य राज्ञि-
 मात्रेणासम्भवात् । रावणमन्दिरगमनकाले
 सूर्यप्रभया रावणमन्दिरस्यातिभासरत्नवर्ण-
 नेन मन्त्रादिना सप्तम्यां युद्धासम्भवात् । इन्द्र-
 जितो दिनत्रयेण वधोऽस्य यामघटकेनेत्यस्या-
 सङ्गतत्वाच्च । एवञ्च भाद्रपूर्णिमायामेतद्वधः ।
 'जघान लक्ष्मणोऽन्येदुरतिकायं दशास्यजम् ।
 ववन्त्यान्येदुरिन्द्रारिर्ब्रह्मास्त्रेण वृषौ कपीन् ॥
 हनूमता समानीतो महौषधमहौधरः ।
 तस्यानिलस्यग्रवशात् सर्व एते समुत्थिताः ॥
 अन्येदुः कपिराट् कुम्भं निकुम्भं वायुजोऽवधीतु ।
 तस्यां निशि रघुश्रेष्ठो जघान मकरेक्षणम् ॥
 मायासीतावधश्चक्रे शक्रजिदण्डमूर्धनि ।
 तेन खिन्नोऽभवद्राम आश्वस्तो लक्ष्मणेन सः ।
 त्रयोदशाहे सौमित्रिस्त्रिदिनं योधयन् वली ॥
 जघान शक्रजेतारं रामध्यानेन हेतुना ।'
 अन्येदुः अन्येषु दिवसेषु । अत्रातिकायग्रहणं
 त्रिभिरीदेवान्तकनरान्तकमहोदरमहापाश्वो-
 पलक्षणम् । लक्ष्मणग्रहणमङ्गदहनमतोरप्यु-
 लक्षणम् । एवं षड्भिर्दिनैः षष्ठां वधः ।
 पूर्वं क्रमेणैव तद्वधोक्तः । अन्येदुः सप्तम्याम् ।
 पर्वतानयनमष्टम्याम् । अन्येदुर्नवम्याम् । तस्यां
 निशि नवमीरात्रौ तदन्ते मायासीतावधः ।
 ततो दशमीचतुर्थयाममारभ्य त्रयोदशीचतुर्थ-
 यामपर्यन्तमिन्द्रजिद्वधः ।
 'ततोऽवधीन्मूलबलचतुर्दश्यां रघुद्वहः ।
 दर्शेऽथ निर्ययौ राजा योद्धुं रामेण संयुगे ॥
 चतुरङ्गबलैः सार्द्धं मल्लिभिर्दशकन्धरः ।
 कृचचामरसंयुक्तः सर्वाभरणभूषितः ॥
 महारथगतो दारादुत्तरात्रिण्ययौ बहिः ।
 आगतो रक्षसां राजा ब्रह्मघ्नो देवकण्टकः ॥
 योद्धुं रघुवरेणेति शुश्रुवे कलहध्वनिः ।
 तत्र युद्धं समभवद्भानराणाञ्च रक्षसाम् ॥
 रामरावणयोश्चैव तथा सौमित्रिणा सह ॥
 शक्तिश्चिद्यैव संक्रुद्धः सोऽनुजं प्रति रावणः ।
 वक्षसा धारयामास सौमित्रिस्तां विवर्जताम् ॥
 तथा स बाध्यमानः सन् पपात धरणीतले ॥
 हनूमता जीवितोऽभूदौषधानयनात् पुनः ।
 ततः क्रुद्धो महातेजा राघवो राक्षसान्तकः ॥
 जघान राक्षसान् सर्वान् शूरेः कालान्तको-
 पमैः ।
 भयात् प्रदुद्राव रणे लङ्कां प्रति निशाचरः ॥
 जगद्राममयं पश्यन्निर्व्वेदात् स्वग्रहं विप्रतु ।
 निकुम्भिलां ततः प्राप्य होमश्चक्रे जिगीषया ॥
 ध्वंसितं वानरेऽज्ञेयदमिचारात्मकं रिपोः ।
 पुनरुत्थाय पौलस्त्यो रामेण सह योधितुम् ॥
 दिव्यं स्यन्दनसारुह्य राक्षसैरिर्न्ययौ बहिः ॥'
 इदं निर्गमनमाश्विनशुक्लप्रतिपदि ।
 'ततः शतमुखो दिव्यं रथं हर्म्यसंयुतम् ।

राघवाय स्वस्तेन प्रेषयामास भक्तिमान् ॥
 तन्तु मातलिनानीतमारुह्य रथसत्तमम् ।
 स्तूयमानः सुरगणैर्युधे तेन रक्षसा ॥
 ततो युद्धमभूद्वोरं रामराघवयोर्महत् ।
 सप्ताहिकमहोरात्रं शस्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ॥
 ततो मातलिरथागमनदिनोत्तरम् । एवञ्च
 नवम्यां तद्वधः । तदुक्तं कालिकापुराणे ।
 'रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य वधाय च ।
 राजावैव महादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ॥
 ततस्तु त्वत्तन्निद्रा सा नन्दायामाश्विनेऽसिते ।
 जगाम नगरीं लङ्कां यत्रासीद्वाघवः पुरा ॥'
 आगत इति शेषः । इदं दृष्ट्वागमनं राज्ञन्ते
 तदेव मातलिरथागमनम् ।
 'तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ ।
 युद्धेन योजयामास स्वयमन्तर्हिताम्बिका ॥
 राक्षसानां वानराणां जग्ध्वा सा मांसशोणि-
 तम् ।

रामरावणयोर्युद्धं सप्ताहं सा न्ययोजयत् ॥
 व्यतीते सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं ततः ।
 रामेण घातयामास महामाया जगन्मयी ॥
 यावत्तयोः स्वयं देवो युद्धकेलिसुदैक्षत ।
 तावत्तु अष्टरात्राणि सर्वेदेवैः सुपूजिता ॥
 निहत्ये रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।
 विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः ॥'
 सकलैः सुरैरित्यस्य सहेति शेषः ।
 'रामरावणबाणैस्तु युद्धश्चावेत्य भीतिदम् ।
 तृतीयायान्तु लङ्कायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थितम् ॥
 स्वातिनचत्रयुक्तायां भीतं सुरबलं महत् ।
 श्रान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनाद्वरैः ॥'
 श्रान्त्यर्थं भयश्रान्त्यर्थम् ।
 'ततस्तु श्रवणे नाथ दशम्यां चण्डिका शुभाम् ।
 विष्टव्य चक्रे श्रान्त्यर्थं बलनीराजनं हरिः ॥'
 रिपुजनितभयश्रान्त्यर्थमित्यर्थः ।
 'नीराजितबलः शक्रस्तत्र रामं सलक्ष्मणम् ।
 सम्भाष्य प्रथयौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः ॥
 इति वृत्तं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 पुरा कल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तु ॥
 प्रवर्त्तते स्वयं देवी दैत्यानां नाशनाय वै ।
 स्वायम्भुवमन्वन्तररूपे पुरा कल्पे इत्यर्थः ।
 प्रतिकल्पं प्रतिमन्वन्तरमित्यर्थः । जलप्लवसामा-
 न्येन तत्रापि कल्पव्यवहारात् ।
 'प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः ।
 तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशगमः ॥
 एवं रामसहस्राणि रावणानां तथैव च ।
 भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्त्तते ॥
 तां पूजन्ति सुराः सर्वे बलं नीराजयन्ति च ।
 तथैव च नराः सर्वे कुर्याः पूजां यथाविधि ॥
 बलनीराजनं राजा कुर्याद् बलविद्वहये ॥' इति ।
 इयञ्च ब्रह्मबोधिता महादेवी अग्नौ प्रविष्टा
 सीतैव भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति । अतएव
 ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमेऽंशविभागे । प्रतिकल्पं विष्णो-
 र्द्वारितं कौटिल्यमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यम् ।

'स एव भगवान्नूनं प्रतिमन्वन्तरं सुने ।।
 वधाय दुष्टदैत्यानां भूमिभारकृतां भुवि ॥
 कलिद्वापरयोः सन्धौ भविष्यति न संशयः ।
 प्रतिकल्पं त्वमेव भविष्यति न संशयः ॥' इति ।
 सहस्रकृत्वो रामोऽपि भविता ब्रह्मणो दिने
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रथमविभागस्ये राधां प्रति
 कृष्णवाक्ये । दिने इति जातावेकवचनम् ।
 दिनेष्वित्यर्थः । पूर्वं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः ।
 प्रतिचतुर्युगं रामाद्यवतार इति तु न युक्तम् ।
 चतुर्विंशतितमचतुर्युगे रामावतारस्याष्टा-
 विंशतितमचतुर्युगे कृष्णावतारस्य हरिवंशे पुरा-
 णान्तरे च प्रसिद्धत्वादिति दिक् । अन्निवेश-
 रामायणमिति प्रसिद्धग्रन्थेषु ।
 'रामः पञ्चदशे वर्षे षड्वर्षमपि मैथिलीम् ।
 उपयेमे त्वयोध्यायां द्वादशाब्दानुवास सः ॥
 सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् ।
 अष्टादश तु वर्षाणि सीतायास्तु तदाभवन् ॥
 त्रिरात्रसुदकाद्वारश्चतुर्थेऽह्नि फलाशनः ।
 पञ्चमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् ॥
 अथ त्रयोदशे वर्षे पञ्चवर्षां महामनाः ।
 रामो विरूपयामास घोरां शूर्पणखां वने ॥
 ततो माघे सिताष्टम्यां सुहृत्तै र्वन्दसंक्रके ।
 राघवाभ्यां विना सीतां जहार दशकन्धरः ॥'
 माघे शुक्लचतुर्दश्यामिति पाठान्तरम् ।
 'मार्गशुक्लदशम्यान्तु वसन्ती रावणालये ।
 सम्पातिर्दशमे मासे आचख्यौ वानरेषु ताम् ॥
 एकादश्यां महेन्द्राग्रात् पुष्पुवे श्रतयोजनम् ।
 तत्रात्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनूमतः ॥
 द्वादश्यां शिंशपाटले हनूमान् पर्यवस्थितः ।
 तस्यां निशायां सीतायां विश्वासात्तापसतु-
 कथाः ॥

अत्रादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्त्तत ।
 वधो ह्यचक्रुमारस्य वनविध्वंसनं तथा ॥
 ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बह्वः शक्रजिता कपिः ।
 वद्विना पुच्छयुक्तेन लङ्काया दहनं तथा ॥
 पौर्णमासीं महेन्द्राद्रौ पुनरागमनं कपेः ।
 मार्गासितप्रतिपदः पञ्चभिः पथि वासरैः ॥
 पुनरागम्य षष्ठेऽह्नि ध्वस्तं मधुवनञ्च तेः ।
 सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञानदानं शुद्धिनिवेदनम् ॥
 अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां सुहृत्तै विजयाभिधे ।
 मध्यं प्राप्ते सहस्रांशौ प्रस्थानं राघवस्य तु ।
 वासरे सप्तमेऽभ्युधौ स्कन्वावारनिवेशनम् ॥
 पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदस्तुधेः ।
 उपस्थानं सप्तम्यस्य राघवस्य बभूव ह ॥
 विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह सङ्गतः ।
 समुद्रतरणार्थाय पञ्चम्यां मन्त्र उद्गमः ॥
 प्रायोपवेशनश्चक्रे रामो दिनचतुष्टयम् ।
 समुद्रवरलाभञ्च सेतूपायप्रकीर्तनम् ॥
 सेतोर्दशम्यामारभ्यस्योदश्यां समापनम् ।
 चतुर्दश्यां सुवेलान्ते रामः सैन्यं न्यवेशयत् ॥
 पौर्णमास्यां द्वितीयान्तं त्रिदिनैः सैन्यतारणम् ।
 तृतीयाया दशम्यन्तं मन्त्रो युष्मन्निवेशने ॥

रामः

शुकसारणयोः सैन्यप्राप्तिरेकादशे दिने ।
माघे सितारायां द्वादश्यां सैन्यसंख्या कृता तु वै ॥
सारणेन कपीनान् सारासारोपवर्णनम् ।
त्रयोदश्यादयमां यावत्क्षणायां दिवसैस्त्रिभिः ॥
रावणः सैन्यसंस्थानं रणायोत्साहनं तथा ।
यथावथाङ्गदो दौत्यं माघशुक्लादिवासरे ॥
माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु ।
रक्षसां वानराणाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥
माघशुक्लनवम्यान् रात्राविज्रजिता रणे ।
रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धो बभूव ह ॥
नागपाशविमोचार्थं दशम्यां गरुडोऽभ्यगात् ।
अत्रावधारः कथितो दशम्यादिदिनद्वयम् ॥
द्वादश्यामाञ्जनेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः ।
त्रयोदश्यान् तेनैव निहतोऽकम्पनो रणे ॥
माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत् क्षणादिवासरम् ।
त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितोऽवधः ॥
माघासितद्वितीयायाश्चतुर्थान्तिभिर्दिनैः ।
रामेण तुमुखे युद्धे रावणो द्रावितो रणात् ॥
पञ्चम्यास्त्रयस्मी यावद्रावणेन प्रबोधितः ।
कुम्भकर्णः समुत्तस्थौ तावदुद्युच्चतुर्दिनम् ॥
कुम्भकर्णो दिनेः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दशीम् ।
रामेण निहतो युद्धे बहुवानरभक्तकः ॥
अमावास्यादिने श्रीकादवधारो बभूव ह ।
फाल्गुनादिप्रतिपदश्चतुर्थान्तिदिनैस्ततः ॥
नरान्तकप्रभृतयो निहताः पञ्च राक्षसाः ।
पञ्चम्याः सप्तमी यावदतिकायवधश्चाहत् ॥
अष्टम्या द्वादशी यावन्निहतौ दिनपञ्चकात् ।
निकुम्भकुम्भावृद्धन्तु मकराक्षश्चतुर्दिनैः ॥
फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृष्णं प्रकृजिता

जितम् ।

तृतीयायास्तु सप्तम्यां हरयः पञ्चवासरान् ॥
ओषध्यानयने अग्रास्तदासीदवधारकः ।
तत्र त्रयोदशीं यावद्दिनैः षड्भिस्तु प्रकृजित् ॥
लक्ष्मणेन हतो युद्धे विजितोऽभिचरन् क्रमात् ।
चतुर्दश्यां दशग्रीवरणदौचाविधिः क्रमात् ॥
अमावास्यां यथौ वीरो युद्धाय दशकन्धरः ।
चैत्रशुक्लप्रतिपदः पञ्चमी दिनपञ्चकैः ॥
रावणस्य प्रधानानां युध्दतामभवत् चयः ।
चैत्रषष्ठ्यायमी यावन्महापार्श्वदिमारणम् ॥
चैत्रशुक्लनवम्यान् सौमित्रैः शक्तिमेदनम् ।
द्रोणाद्रिराञ्जनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहृतः ॥
दशम्यामवहारोऽभूद्रात्रौ युद्धं वृत्तसोः ।
एकादश्यान् रामाय रथो मातलिसारथिः ॥
अष्टादशदिने रामो द्वैरथे रावणं वधीत् ।
द्वादश्याः शुक्लपक्षस्य यावत् क्षणाचतुर्दशीम् ॥
माघशुक्लद्वितीयायाश्चैत्रक्षणाचतुर्दशीम् ।
अष्टाशीतिदिनं युद्धं मध्ये पञ्चदशाहकम् ॥
युद्धावधारः संग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् ।
संस्कारो रावणादीनाममावास्यादिनेऽभवत् ॥
वैशाखादितिथौ रामः सुवेलं पुनरागतः ।
अभिषिक्तो द्वितीयायां लङ्काराख्ये विभीषणः ॥
सीतां शुद्धिस्मृतीयायां देवैर्भ्यो वरलम्बनम् ।

रामः

वैशाखस्य चतुर्थ्यान्तु रामः पुष्पकमास्थितः ॥
पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां माधवस्य तु ।
भरद्वाजाश्रमं रामः ससीतः पुनरागतम् ॥
नन्दिग्रामे तु षष्ठ्यां वै भरतेन समागतः ।
सप्तम्यामभिषिक्तोऽसावयोध्यायां रघूत्तमः ॥
जानकीं रामसहिता रावणस्य निवेशने ।
मनुमासान् स्थिता पञ्चदशवासरसंयुतेति ॥
यत्तु सर्वश्रेष्ठे अनिश्चितप्रामाण्यम् । कालिका-
पुराणादिविरोधात् । इदं कल्पान्तरविषयमिति
न युक्तम् । तद्विरोधादेव । तस्मात् क्रियाविरोधे
पुराणेषु उपसंहार एव न्यायः । शाखा-
न्तरोक्ताङ्गोपसंहारवत् । यथा कुम्भकर्णवधो-
ऽत्र रामेणोक्तो भारते लक्ष्मणेन तादृशे विषये
न तु कल्पमेदेन अवस्था । जन्मविषये एव तु
हरिवंशोक्ता सेति बोध्यम् । इति श्रीरामायण-
तीलके लङ्काकाण्डे ११० सर्गः ।) तस्य परि-
पूर्णतमत्वं यथा,—

“सर्वे चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्

स्वयम् ।

परिपूर्णतमो रामो ब्रह्मशापात् खविस्सुतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११६ अध्यायः ॥
अथ श्रीराममन्त्राः ।

“अनन्तोऽमरासनः सैन्दवर्जं रामाय कृष्णतुः ।
षडक्षरोऽयमादिष्टो भजतां कामदो मनुः ॥”*

तस्य तारकब्रह्ममन्त्रो यथा,—
“सर्वेषां राममन्त्राणां मन्त्रराजः षडक्षरः ।
तारकब्रह्म चेतुस्तं तेन पूजा प्रशस्यते ॥”

तस्मिन् च रां रामाय स्वाहा । इति रामा-
चैनचन्द्रिकायाम् ४ पटलः ॥ अस्य पूजा-
प्रयोगः । प्रातःकृत्वादि वैष्णवोक्तपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय ऋत्यादिन्यासं कुर्यात् । शिरसि
ॐ ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे गायत्रीच्छन्दसे
नमः । हृदि श्रीरामाय देवतायै नमः । ततः
कराङ्गन्यासौ । रां अङ्गुष्ठभ्यां नमः । रौं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । रूं मध्यमाभ्यां वषट् । रै
अनामिकाभ्यां हुम् । रौं कनिष्ठाभ्यां वौषट् ।
रः करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु ।
ततो मन्त्रन्यासः । ब्रह्मरन्ध्रे रां नमः । भूमध्ये
रा नमः । हृदि मा नमः । नाभौ य नमः ।
लिङ्गे न नमः । पादयोर्म नमः । ततो मूर्ति-
पञ्जरादिविधिं विधाय देवं ध्यायेत् ।

“कालाम्भोधरकान्तिकान्तमनिशं वीरासनाध्या-
सिनं

सुद्रां ज्ञानमयीं दधानमपरं हस्ताभुजं जातुनि ।
सीतां पार्श्वगतां सरोरुहकरां विदुन्मित्रां राघवं
पश्यन्तं सुकुटाङ्गदादिविविधाकल्पोज्ज्वलाङ्गं
भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्थापनं
कुर्यात् । ततः पीठपूजां विधाय वैष्ण-
वोक्तपीठशक्तीः पीठमनुष्यं संपूज्य पुनर्ध्यात्वा
वाहनादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाया-
वरणपूजामारभेत् । यथा देववामपार्श्वे श्रीं

रामः

सीतायै नमः । अग्रे ॐ शार्ङ्गाय नमः ।
दक्षिणवामपार्श्वयोः ॐ श्रेष्ठ्यो नमः । ॐ
चापाय नमः । तद्वहिः केशरेषु अमरादिकोणेषु
मध्ये दिक्षु च रां हृदयाय नमः । इत्यादिना
षडङ्गानि पूजयेत् । ततो हस्तेषु पूर्वादिदिक्षु
ॐ हनुमते नमः । ॐ सुग्रीवाय नमः । ॐ
भरताय नमः । ॐ विभीषणाय नमः । ॐ
लक्ष्मणाय नमः । ॐ अङ्गदाय नमः । ॐ शत्रु-
घ्नाय नमः । ॐ जाम्बवते नमः । हस्ताभ्यां
ॐ हृदयाय नमः । ॐ जयन्ताय नमः । ॐ
विजयाय नमः । ॐ सुराष्ट्राय नमः । ॐ राक्ष-
वर्धनाय नमः । ॐ अकोपाय नमः । ॐ धर्म-
पालाय नमः । ॐ सुमन्त्राय नमः । तद्वहि-
रिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादि-
विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥ * ॥ अस्य
पुरश्चर्यं षड्लक्षजपः । तथा च ।

“ऋतुलक्षं जपेन्मन्त्रं दशांशं कमलैः शुभैः ।
जुहुयादर्थिते बह्वौ ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥”
अयं मन्त्रः षड्विधः । तथा च ।

“स्वकामशक्तिवाक्लक्ष्मीताराद्यः पञ्चवर्णकः ।
षडक्षरः षड्विधः स्यात् चतुर्वर्गफलप्रदः ॥
ब्रह्मा सम्मोहनः शक्तिर्दक्षिणामूर्तिरुच्यते ।
अगस्त्यः श्रीशिवः प्रोक्तो सुनयोऽत्र क्रमादिमे ॥
अथवा कामबीजादेर्वैश्वामित्रो सुनिर्मनोः ।
कन्दो गायत्रीसंज्ञश्च श्रीरामश्चैव देवता ॥
ध्यानपूजादिकं सर्वं पूर्ववच्च समाचरेत् ॥”

तथा ।
“जानकीवल्लभं देवन्तं वद्विजाया हुमादिकम् ।
दशाक्षरोऽयं मन्त्रः स्याद्दशविंशस्तु ऋषिर्विराट् ॥
कन्दस्तु देवता रामः सीतापाणिपरिग्रहः ।
आद्यं बीजं द्विष्टः शक्तिः कामेनाङ्गक्रिया मता ॥
शिरोललाटभूमध्यतालुकण्ठेषु हृदयेऽपि ।
नाभ्युरुजानुपादेषु दशवर्णान् न्यसेन्मनोः ॥”*

ततो ध्यानम् ।
“अयोध्यानगरे चित्ररत्नसौवर्णमण्डपे ।
मन्दारपुष्पैरावह्रविताने तोरणाश्रिते ॥
सिंहासनसमारूढं पुष्पकोपरि राघवम् ।
रक्षोभिर्हरिभिर्देवैर्दिक्षयानगतैः शुभैः ॥
संस्तूयमानं सुनिर्भगं त्वत्त्वं परिप्रोभितम् ।
सीतालङ्कृतवामाङ्गं लक्ष्मणेनोपप्रोभितम् ॥
श्यामं प्रसन्नवदनं सर्वभरणभूषितम् ।
ध्यायन्नेवं जपेन्मन्त्रं वर्णलक्ष्मणनन्द्यधीः ॥”
अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ * ॥

“वद्विर्नारायणेनाष्टो जठरः केवल एव च ।
द्व्यक्षरो मन्त्रराजोऽयं सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥
श्रीमाया मन्मथैकैकबीजाद्यन्तगतो मनुः ।
चतुर्वर्णः स एव स्यात् षड्वर्णो वाञ्छितप्रदः ॥
स्वाहान्तो हुं फडन्तो वा नमोऽन्तो वा
भवेन्मनुः ॥”

तथा ।
“तारमाधारमानङ्गवाक्स्वबीजेस्तु षड्विधः ।
त्र्यक्षरो मन्त्रराजः स्यात् सर्वाभीष्टफलप्रदः ॥

रामः

द्वाचरश्चन्द्रमन्त्रान्तो चन्द्रोऽयं चतुरचरः ।
रामाय हृन्मनुः प्रोक्तो मन्त्रः पञ्चाचरः परः ॥
पञ्चाशन्मातृकावर्णः प्रत्येकपूर्वको मनुः ।
लक्ष्मीवाक्मन्मथादिश्च ताराद्यः स्यादनेकधा ॥
तेन अं राम । अं राम । इत्यादि चतुरचरः ।
तथा लक्ष्मीवाक्मन्मथादीनामन्यतमदानेऽपि
चतुरचरः । तेन श्रीं राम । ऐं राम । क्लीं
राम इति ।

“वह्निस्थं शयनं विष्णोरर्द्धचन्द्रविभूषितम् ।
एकाचरो मनुः प्रोक्तो मन्त्रराजः सुरद्वयः ॥
ब्रह्मा मुनिः स्याद्गायत्री च्छन्दो रामस्तु
देवता ॥” * ॥

एकाचरे तु द्वादशलक्षजपः पुरश्चरणम् ।
तथा च । भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं इति वचनात्
अन्येषां षड्लक्षजप इति विशेषः । ध्यानपूजा-
दिकं षडचरवत् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्र-
प्रयोगः ।

“जातीप्रसूनेर्जुहुयादिन्दिरावाप्तये नरः ।
जातीप्रसूनेर्जुहुयाच्चन्दनाम्भःसमुच्चितैः ॥
राजवश्याय कमलैर्धनधान्यादिसम्पदः ।
नीलोत्पलानां ह्योमेन वशयेदखिलं जगत् ॥
विल्वप्रसूनेर्जुहुयादिन्दिरावाप्तये नरः ।
दूर्वाद्योमेन दीर्घायुर्भवेन्मन्त्री निरामयः ॥
रक्तोत्पलहुताम्बुनी धनमाप्नोति वाञ्छितम् ।
मेधाकामेन होतव्यं पलाशकुसुमेर्नरैः ॥
तज्जपमन्त्रः प्रपिबेत् कविर्भवति वल्हरात् ।
तन्मिश्रितान्नं भुञ्जीत महदारोग्यवर्द्धनम् ॥” * ॥
अथ श्रीरामचन्द्रस्तोत्रम् ।

श्रीहनुमानुवाच ।

“तिरश्चामपि राजेति समवायं समीयुषाम् ।
यथा सुग्रीवमुखाणां यस्तसुगं नमाम्यहम् ॥
सहदेव प्रपन्नाय विशिष्टायैव यत् प्रियम् ।
विभीषणायाञ्चिते यस्तं वीरं नमाम्यहम् ॥
यो महान् पूजितो व्यापी महाब्जः करुणा-
मृतम् ।

स्तुतं जटायुना येन महाविष्णुं नमाम्यहम् ॥
तेजसाप्याधिता यस्य ज्वलन्ति ज्वलनादयः ।
प्रकाशते स्वतन्त्रो यस्तं ज्वलन्तं नमाम्यहम् ॥
सर्वतोमुखता येन लीलया दर्शिता रणे ।
राक्षसेश्वरयोधानां तं वन्दे सर्वतोमुखम् ॥
वृभावन्तु प्रपन्नानां हिनस्ति च यथा वृषु ।
सिंहः सत्त्वैर्विवीकृतस्तं वृसिंहं नमाम्यहम् ॥
यस्माद्विभ्यति वातार्कज्वलनेन्द्राः सन्ध्यावः ।
भियं धिनोति पापानां भीषणं तं नमाम्यहम् ॥
परस्य योग्यताप्रेक्षारहितो नित्यमङ्गलम् ।
ददात्येव निजौदार्याद्यस्तं भद्रं नमाम्यहम् ॥
यो न्यत्यु निजदासानां मारयत्यखिलेष्टदः ।
तज्जोदाहृतयो बह्मो न्यत्यु नमाम्यहम् ॥
यस्यादपन्नप्रणतो भवेदुत्तमपूरुषः ।
तमीशं सर्वदेवानां नमनीयं नमाम्यहम् ॥
आत्मभावं समुत्क्षिप्य दास्येनैव रघूत्तमम् ।
अजेऽहं प्रत्यहं रामं ससीतं सहजलक्ष्मम् ॥

रामः

तित्यं श्रीरामभक्तस्य किङ्करा यमकिङ्कराः ।
शिवमयो दिशस्तस्य सिद्धयस्तस्य दासिकाः ॥
इदं हनुमता प्रोक्तं मन्त्रराजात्मकं स्तवम् ।
पठेदनुदिनं यस्तु स रामे भक्तिमान् भवेत् ॥”
इति हनुमन्मन्त्रे मन्त्रराजात्मकं श्रीरामचन्द्र-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥ अथ श्रीरामचन्द्रस्याष्टो-
त्तरशतकं नाम ।

वेदव्यास उवाच ।

“शृणु गाङ्गेय वक्ष्यामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।
नामाष्टशतकं पुण्यं त्रिषु लोकेषु विस्तृतम् ॥
नातः परतरं गुह्यं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
केलासशिखरे रम्ये नानारत्नविचित्रिते ।
एकाग्रप्रयतो भूत्वा विष्णुमाराध्य भक्तितः ॥
उपविष्टस्ततो भोक्तुं पार्वतीं शङ्करोऽब्रवीत् ।
पार्वत्येहि मया साङ्गं भोक्तुं भुवनवन्दिते ॥
तमाह पार्वती देवी जम्ना नाम सहस्रकम् ।
ततो भोक्तव्यमहं देव मुच्यतां भवता प्रभो ॥
ततस्तां पार्वतीं प्राह प्रहसन् परमेश्वरः ॥
धन्यासि कृतपुण्यासि विष्णुभक्तासि पार्वती ।
दुर्लभा वैष्णवी भक्तिर्भागधेयं विनेश्वरि ॥
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति ।
मनः प्रसन्नतामेति रामनामाभिप्रक्षया ॥
रमन्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।
इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥
राम रामेति रामेति रमे रामे मनोरमे ।
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम वरानने ॥
रामेत्युक्त्वा महादेवि सुहृद् साङ्गं मयाधुना ।
ततो रामेति नामोक्त्वा सह सुक्ता च पार्वती ॥
ततो सुक्ता महादेवी प्रतिना सह संस्थिता ।
पप्रच्छ श्रीमहादेवं प्रीतिप्रवणमानसा ॥
सहस्रनामभिस्तुल्यं रामनाम त्वयोदितम् ।
तस्यान्यान्यपि नामानि सन्ति चेद्रावणद्विषः ।
कथ्यतां मम देवेश तत्र मे प्रीतिरुत्तमा ॥

श्रीशङ्कर उवाच ।

शृणु नामानि वक्ष्यामि रामचन्द्रस्य पार्वती ।
लौकिका वैदिकाः शृण्वता ये केचित् सन्ति
पार्वति ॥

नामानि रामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ।
तेषु चात्यन्तसुखं हि नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
विष्णोरेकैकनामानि सर्ववेदाधिकं फलम् ।
ताड्डनामसहस्रेषु रामनाम परं मतम् ॥
जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ।
तस्मात् कोटिगुणं पुण्यं रामनामैव लभ्यते ॥
अस्य श्रीरामनामाष्टोत्तरशतनामस्तोत्रस्य इत्यर-
क्षधिरनुष्टुप् छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

श्रीरामो रामचन्द्रश्च रामभद्रश्च शाश्वतः ।
राजीवलोचनः श्रीमान् राजेन्द्रो रघुपुङ्गवः ॥
जानकीवल्लभो जैत्रो जितामित्रो जनार्दनः ।
विश्वामित्रप्रियो दान्तः शरण्यत्राणतत्परः ॥
वालिप्रमथनो वाग्मी सत्यवाक् सत्यविक्रमः ।
सत्यव्रतो व्रतफलः सदा हनुमदाश्रयः ॥

रामः

कौशलेयः खरध्वंसी विराधवधपण्डितः ।
विभीषणपरिचाता दशग्रीवशिरोहरः ॥
सप्ततालप्रमेता च हरकोदण्डखड्गनः ।
जामदग्न्यामहादर्पदमनस्ताडुकान्तकः ॥
वेदान्तसारोऽमेयात्मा भववैद्यश्च भेषजः ।
दूषणत्रिशिरोहन्ता त्रिमूर्तिस्त्रिगुणस्त्रयी ॥
त्रिविक्रमस्त्रिलोकतामा पुण्यचारित्रकीर्तनः ।
त्रिलोकीरचको धन्वी दण्डकारण्यपुण्यकृतः ॥
अहल्यापावनश्चैव पित्रभक्तो वरप्रदः ।
जितेन्द्रियो जितक्रोधो जितलोभो जगद्गुरुः ॥
ऋक्षवानरसंघाती चित्रकूटसमाश्रयः ।
जयन्तत्राणवरदः सुमित्रापुत्रसेवितः ॥
सर्वदेवाधिदेवश्च न्यतवानरजीवनः ।
मायामारीचहन्ता च महाभागो महाभुजः ॥
सर्वदेवस्तुतः सौम्यो ब्रह्मण्यो मुनिसंस्तुतः ।
महायोगी महोदारः सुग्रीवश्चित्तराज्यदः ॥
सर्वपुण्याधिकफलस्तीर्थः सर्वाघनाशनः ।
आदिपुरुषो महापुरुषः परमः पुरुषस्तथा ॥
पुण्योदयो दयासारः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
स्मितवक्त्रो मितभाषी पूर्णभाषी च राघवः ॥
अनन्तगुणगम्भीरो धीरोदात्तगुणोत्तरः ।
मायामानुषचारित्र्यो महादेवाभिपूजितः ॥
सेतुकृत् जितवारीशः सर्वतीर्थमयो हरिः ।
श्यामाङ्गः सुन्दरः शूरः पीतवासा धनुर्धरः ॥
सर्वयज्ञाधिपो यज्ञो जरामरणवर्जितः ।
शिवलिङ्गप्रतिष्ठाता सर्वाघगणवर्जितः ॥
परमात्मा परं ब्रह्म सच्चिदानन्दविग्रहः ।
परं ज्योतिः परं धाम पराकाष्ठापरात्परः ॥
परेशः पारगः पारः सर्ववेदात्मकः शिवः ॥
इत्येतद्रामभद्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ।
गुह्याद्गुह्यतरं देवि तव प्रीत्या प्रकीर्तितम् ॥
यः पठेत् शृण्वयादापि भक्तियुक्तेन चेतसा ।
स सर्वैर्मुच्यते पापैः कल्पकोटिसमुद्भवेः ॥
जलानि स्थलतां यान्ति शत्रवो यान्ति मित्र-
ताम् ।
राजानो दासतां यान्ति वद्भयो यान्ति सौम्य-
ताम् ॥
आतुक्त्वैव भूतानि स्थैर्यं यान्ति चलाः स्थिराः ॥
अनुग्रहं गृह्णा यान्ति शान्तिमायान्त्युपद्रवाः ॥
पठतो भक्तिभावेन जनस्य गिरिसम्भवे ।
यः पठेत् परया भक्त्या तस्य वश्यं जगत्त्रयम् ॥
यद्यत् कामयते चित्ते तत्तदाप्नोति कीर्तनात् ।
यः पठेद्रामचन्द्रस्य नाम्नामष्टोत्तरं शतम् ॥
अज्ञानेनापि कुर्वाणो न स पापैर्विलिप्यते ।
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठनानन्त्यमाप्नुयात् ॥
सर्ववेदेषु तीर्थेषु दानेषु च तपःसु च ।
तत्फलं कोटिगुणितं स्तुवनानेन लभ्यते ॥
पुण्यकालेषु सर्वेषु पठन्नामशताष्टकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ॥
वैकुण्ठे वासमाप्नोति दशपूर्वैर्दशपरैः ।
रामं दूर्वादलश्यामं पद्माक्षं पीतवाससम् ॥
स्तुवन्ति नामभिर्द्वैतेन ते सांसारिणो नराः ॥

रामः

रामाय रामभद्राय रामचन्द्राय वेधसे ।
 रघुनाथाय नाथाय सीतायाः पतये नमः ॥
 इमं मन्त्रं महेशानि ! जपन्नेव दिवानिशम् ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुसायुज्यमाप्नुयात् ॥
 इत्येतद्रामभद्रस्य माहात्म्यं वेदसम्मतम् ।
 कथितं तव गाङ्गेय यत्स्वं वैष्णवोत्तमः ॥
 वन्दामहे महेशानं हरकोटखण्डनम् ।
 जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम् ॥”
 इति पद्मपुराणे उमामहेश्वरसंवादे श्रीराम-
 चन्द्राष्टोत्तरशतनामस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥
 (अस्य विराट्मूर्तिकथनं यथा, अध्यात्मरामा-
 यणे । ३ । ६ । ३०—५४ ।

गन्धर्व उवाच ।

“स्तोतुमुत्सहते मेऽद्य मनो रामातिसम्भृतात् ।
 त्वामनन्तमनाद्यन्तं मनोवाचामगोचरम् ॥
 स्रक्ष्यं ते रूपमयत्तं देहद्वयविलक्षणम् ।
 दृग्गुणमिदं सर्वं दृश्यं जडमनात्मकम् ॥
 तत्कथं त्वां विजानीयादयतिरिक्तं मनः प्रभो ।
 बुद्ध्यात्माभासयोरेकं जीव इत्यभिधीयते ॥
 बुद्ध्यादिसाक्षी ब्रह्मैव तस्मिन् निर्विघ्नेऽखिलम् ।
 आरोप्यतेऽज्ञानवशान्निर्विकारेऽखिलात्मनि ॥
 हिरण्यगर्भस्ते स्रक्ष्यं देहं स्थूलं विराट् स्मृतम् ।
 भावनाविषयो राम स्रक्ष्यं ते ध्यातुमङ्गलम् ॥
 भूतं भयं भविष्यच्च यत्नेदं दृश्यते जगत् ।
 स्थूलेऽण्डकोशे देहे ते महदादिभिरावृते ॥
 सप्तभिरुत्तरगुणैर्वैराजो धारणाश्रयः ।
 त्वमेव सर्वकैवल्यं लोकास्तेऽवयवाः स्मृताः ॥
 पातालं ते पादमूलं पार्श्वस्तव महातलम् ।
 रसातलं ते गुल्फौ तु तलातलमितीर्यते ॥
 जानुनी सुतलं राम ! ऊरू ते वितलं तथा ।
 अतलञ्च महौ राम ! जघनं नाभिर्गं नभः ॥
 उरःस्थलं ते ज्योतीर्षि ग्रीवा ते मह उच्यते ॥
 वदनं जनलोकस्ते तपस्ते शृङ्गदेशगम् ।
 सत्यलोको रघुश्रेष्ठ ! श्रीर्षण्यास्ते सदा प्रभो ॥
 इन्द्रादयो लोकपाला वाहवस्ते दिशः श्रुती ।
 अश्विनौ नासिके राम वक्त्रं तेऽभिरुदाहृतः ॥
 चक्षुस्ते सविता राम मनश्चन्द्र उदाहृतः ।
 भ्रूभङ्ग एव कालस्ते बुद्धिस्ते वाक्पतिर्भवेत् ॥
 रुद्रोऽहङ्काररूपस्ते वाचश्चन्द्रांसि तेऽयय ।
 यमस्ते दंष्ट्रदेशस्थो नक्षत्राणि द्विजालयः ॥
 हासो मोहकरी माया हृदिस्तेऽपाङ्गमोचणम् ।
 घर्मेः पुरस्तेऽधर्मश्च पृष्ठभाग उदीरितः ॥
 निमिषोन्मेषयो रात्रिर्दिवा चैव रघूत्तम ! ।
 समुद्राः सप्त ते कुक्षिर्नाड्यो नद्यस्तव प्रभो ॥
 रोमाणि वृक्षौषधयो रेतो वृष्टिस्तव प्रभो ।
 महिमा ज्ञानशक्तिस्ते एवं स्थूलं वपुस्तव ।
 यदस्मिन् स्थूलरूपे ते मनः सन्त्यर्थं ते नरैः ।
 अनायासेन मुक्तिः स्यादतोऽन्यत्र हि किञ्चन ॥
 अतोऽहं रामरूपं ते स्थूलमेवानुभावये ।
 यस्मिन् ध्याते प्रेमरसः सरोमणुलको भवेत् ॥
 तदैव मुक्तिः स्याद्रामं यदा ते स्थूलभावकः ।
 तदप्यास्तां तवैवाहमेतद्रूपं विचिन्तये ॥

रामः

धनुर्वाणधरं श्यामं जटावल्कलभूषितम् ।
 अप्रीयवयसं सीतां विचिन्तन्तं सलक्ष्णम् ॥
 इदमेव सदा मे स्थान्मानसे रघुनन्दन ।
 सर्वज्ञः शङ्करः साक्षात् पार्ष्वत्वा सहितः सदा ॥
 तद्रूपमेवं सततं ध्यायन्नास्ते रघूत्तम ।
 सुसूक्ष्मां सदा काक्षां तारकं ब्रह्मवाचकम् ॥
 राम रामेत्युपदिशन् सदा सन्तुष्टमानसः ।
 अतस्त्वं जानकीनाथ परमात्मा सुनिश्चितः ॥
 सर्वे ते मायया मृगच्छां न जानन्ति तत्त्वतः ।
 नमस्ते रामभद्राय वेधसे परमात्मने ॥
 अयोध्याधिपते तुभ्यं नमः सौमित्रसेवित ।
 नाहि नाहि जगन्नाथ मां माया नावृणोतु
 ते ॥” * ॥)

अथ श्रीरामकवचम् ।

“ध्यात्वा नीलोत्पलश्यामं रामं राजीवलोच-
 नम् ।
 जानकीलक्ष्मणोपेतं जटामुकुटमण्डितम् ॥
 साक्षितुणधनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ।
 खलीलया जगत्तातुमाविर्भूतमजं विभुम् ॥
 रामरक्षां पठेत् प्राज्ञः पापघ्नीं सर्वकाम-
 दाम् ॥”

अस्य श्रीरामचन्द्रकवचस्य बुधकौशिकऋषि-
 गायत्री च्छन्दः श्रीरामचन्द्रो देवता श्रीराम-
 चन्द्रप्रीत्यर्थं जपे विनियोगः ।

ॐ शिरो मे राघवः पातु भालं दशरथा-
 त्तमजः ।

कौशलेयो दृष्टौ पातु विश्वामित्रप्रियः श्रुतौ ॥
 ब्राह्मं पातु मखत्राता सुखं सौमित्रवत्सलः ।
 जिह्वां विद्यानिधिः पातु कण्ठौ भरतवन्दितः ॥
 स्कन्धौ दिशायुधः पातु भुजौ भग्येशकामुकः ।
 करौ सीतापतिः पातु हृदयं जामदग्न्यजित् ॥
 वक्षः पातु कवचादिः स्तनौ गीर्वाणवन्दितः ।
 पार्श्वौ कुलपतिः पातु कुक्षिमिच्छाकुनन्दनः ॥
 मध्यं पातु खरध्वंसी नाभिं जाम्बुवदाश्रयः ।
 गुह्यं जितेन्द्रियः पातु पृष्ठं पातु रघूदहः ॥
 सुग्रीवेशः कटिं पातु शकृदिनी हनुमत्पुत्रः ।
 ऊरू रघूत्तमः पातु रक्षः कुलविनाशकृत् ॥
 जानुनी सेतुकृत् पातु जङ्घे दशमुखान्तकः ।
 पादौ विभीषणश्रीदः पातु रामोऽखिलं वपुः ॥
 एतां रामवल्लोपेतां रक्षां यः सुकृती पठेत् ।
 स चिरायुः सुखी पुत्री विजयी विनयी भवेत् ॥
 पातालभूतलयोमचारिणश्चक्षुचारिणः ।
 न द्रष्टुमपि शक्तास्ते रक्षितं रामनामभिः ॥
 रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा स्मरन् ।
 नरो न लिप्यते पापेर्भक्तिं मुक्तिश्च विन्दति ॥
 जगज्जैवैकमन्त्रेण रामनाम्नाभिरक्षितम् ।
 यः करे धारयेत्तस्य करस्थाः सर्वसिद्धयः ॥
 भूर्जपत्रे त्रिमां विद्यां गन्धचन्दनचर्चिताम् ।
 कृत्वा वै धारयेद्यस्तु सोऽभीष्टं फलमाप्नुयात् ॥
 रणे राजकुले द्यूते निव्यं तस्य जयो भवेत् ।
 काकबन्धा च या नारी नृतापत्न्या च या
 भवेत् ।

रामक

वज्रपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः ॥
 वज्रपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।
 अथाहताज्ञः सर्वत्र लभते जयमङ्गलम् ॥
 आदिष्टवान् यथा खड्गे रामरक्षामिमां
 हरिः ।
 तथा लिखितवान् प्रातः प्रबुद्धो बुधकौशिकः ॥
 धन्विनौ वदनिच्छिंशौ काकपक्षधरौ शुभौ ।
 वीरौ मां पथि रक्षेतां तादुभौ रामलक्ष्मणौ ॥
 तरुणौ रूपसम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ ।
 पुण्डरीकविशालाक्षौ चौरक्षणाजिनाम्बरौ ॥
 फलमूलाशिनौ दान्तौ तापसौ ब्रह्मचारिणौ ।
 पुत्तौ दशरथस्येतौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 शरण्यौ सर्वसत्त्वानां श्रेष्ठौ सर्वधनुष्मताम् ।
 रक्षःकुलनिहन्तारौ चायेतां नो रघूत्तमौ ॥
 आत्तसन्धधनुषाविद्युसुशा-
 वक्षयाशुगनिषङ्गसङ्गिनौ ।
 रक्षणाय मम रामलक्ष्मणा-
 वगतः पथि सदैव गच्छताम् ॥
 सन्नद्धः कवची खड्गी चापबाणधरो युवा ।
 यच्छन्मनोरथचास्त्रानामः पातु सलक्ष्णः ॥
 अग्रतस्तु वृषिंहो मे पृष्ठतो गरुडध्वजः ।
 पार्श्वयोस्तु धनुष्मन्तौ सशरौ रामलक्ष्मणौ ॥
 रामो दाशरथिः शूरो लक्ष्मणाशुचरो बली ।
 काकुत्स्थः पुरुषः पूर्णः कौशलेयो रघूत्तमः ॥
 वेदान्तवेद्यो यज्ञेशः पुराणः पुरुषोत्तमः ।
 जानकीवल्लभः श्रीमानप्रमेयपराक्रमः ॥
 आपदामपहन्तारं दातारं सर्वसम्पदाम् ।
 गुणाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्य-
 हम् ॥

दक्षिणे लक्ष्मणो धन्वी वामतो जानकी शुभा ।
 पुरतो मारुतिर्यस्य तं नमामि रघूत्तमम् ॥
 एतानि मम नामानि मङ्गलानि यः सदा स्मरेत् ।
 अश्वमेधायुतं पुण्यं स प्राप्नोति न संशयः ॥”
 इति पद्मपुराणे वज्रपञ्जरनामाख्यं श्रीराम-
 कवचम् । इति तन्त्रसारः ॥
 रामकरी, स्त्री, रामकली रागिणी । इति हला-
 युधः ॥ (कश्चित् रामकिरीत्यपि पाठः । यथा,
 सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।

अथ रामकिरी ।

“षड्जग्रहांशकन्यासा पूर्णा रामकिरी मता ।
 मूर्च्छना प्रथमा ज्ञेया करुणे सा प्रयुज्यते ॥
 रिध्वत्ताथवा प्रोक्ता कैश्चित् पञ्चमवर्जिता ।
 त्रिविधा सा समुद्दिष्टा सम्पूर्णा षाड्बौद्धवा ॥”
 अस्या ध्यानम् ।

“हेमप्रभा भासुरभूषणा च
 नीलं निचोलं वपुषा वदन्ती ।
 कान्ते समीपे कमनीयकण्ठा
 मानोन्नता रामकिरी मतेयम् ॥”

उदाहरणम् ।

स रि ग म प ध नि स । सम्पूर्णा ॥
 अथवा
 स ग म प नि स । औद्धवा ॥

रामठं

अथवा

स रि ग म ध नि स । साङ्गवा ॥

इति रामकिरी ॥

अस्य अन्यत् विवरणं रागशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रामकपूर्वकः, पुं, (रामो रमणीयः कपूर्वः । ततः स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।) स्वामख्यात-
हणम् । यथा,—

“सौगन्धिकश्च सौगन्धं रामकपूर्वके ढ्यो ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

रामगिरिः, पुं, (रामाश्रितो गिरिः । रामो रमणीयो गिरिर्वा ।) पर्वतविशेषः । चित्र-
कूटपर्वतः । इति कश्चित् ॥ यथा,—“कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः
प्रापेनास्तं गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः ।
यच्चक्षेत्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु
स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रोमगिर्याश्रमेषु ॥”

इति मेघदूतः ॥१॥

रामचन्द्रः, पुं, (रामश्चन्द्र इवाङ्गादकृत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (लक्ष्मण-
भट्टसुतः स्वनामख्यातः कविविशेषः । स तु
अयोध्यानगरे वैराग्यशृङ्गारार्थद्वयोपेतं सटीकं
रसिकरञ्जनं नाम काव्यं प्रणीतवान् । तस्यादि-
मञ्जोको यथा,—“शुभारम्भेऽर्म्भे महितमतिदिम्भि जितशतं
मणिसम्भेऽर्म्भे लज्जसकुचकुम्भे परिणतम् ।
अनालम्बे लम्बे पथि पदविलम्बेऽमितसुखं
तमालम्बे स्तम्भेरमवदनमम्बेचितसुखम् ॥”

एतद्वीकान्तिमञ्जोको यथा,—

“शृङ्गारवैराग्यशतं सपञ्च-

विश्रव्योऽध्यानगरे यधत्त ।

अब्दे वियहारणवाणचन्द्रे

श्रीरामचन्द्रोऽनु च तस्य टीकाम् ॥

श्रीरामचन्द्रकविना काव्यमिदं यदचि विरति-

वीजतया ।

रसिकानामपि रतये शृङ्गारार्थोऽपि संगृहीतो-

७३ ॥”

एतत्कविप्रणीतानि रोमावलीशतकप्रभृत्य-

न्यान्यपि काव्यानि दृश्यन्ते ॥

रामच्छर्दनकः, पुं, (रामं मनोज्ञत्वं कर्हयति ।

कर्हि + ल्युः । स्वार्थे कन् ।) मदनवृत्तः । इति

भावप्रकाशः ॥ कश्चित् पुस्तके रामाच्छर्दनकः

इति च पाठः ॥ (गुणादयोऽस्य मदनशब्दे

विज्ञेयाः ॥)

रामजननी, स्त्री, (रामस्य जननी ।) बलदेव-

माता । यथा,—

“रोहिणी रामजननी रोहिणिस्र बलप्रसूः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

कौशल्या । रेणुका च ॥

रामठं, स्त्री, (रम्यतेऽनेनेति । रम + “रमेठं हिञ्च ।”

उणा० १ । १०३ । इति अठः वृद्धिश्च धातोः ।)

हिङ्गु । इत्यमरः । १ । १०३ ॥ (यथा, सुश्रुते ।

५ । १ ।)

रामन

“तत्र नस्याञ्जने कुष्ठं रामठं नलदं मधु ।

कुर्थात् शिरीषरजनीचन्दनेश्च प्रलेपनम् ॥”)

रामठः, पुं, (रम् + अठः । वृद्धिश्च ।) अङ्कोट-

वृत्तः । इति रत्नमाला ॥ (जनपदविशेषः ।

यथा, वृहत्संहितायाम् । १० । ५ ।

“रौद्रस्थे पारतरामठतैलकरजकचौराश्च ॥”

तद्देशवासिनश्च । यथा, महाभारते । २।३।२।२।

“रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्यास्त्रैव ये नृपाः ।

तान् सर्वान् सवशे चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥”)

रामठी, स्त्री, (रामठ + स्त्रियां ठीष् ।) नाडी-

हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामणः, पुं, गिरिनिम्बः । तिन्द्रकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रामणीयकं, त्रि, रमणीयम् । इत्यमरटीका ॥

(यथा, महाभारते । १ । २६ । ८ ।

“रामणीयकमागच्छन्मात्रा सह भुजङ्गमाः ॥”

रामणीयकं रमणीयं द्वीपमिति शेषः ॥

स्त्री, रमणीयस्य भावः कर्म वा । रमणीय +

“योपधाद्गुरुपोत्तमाहुन् ।” ५ । १ । १३२ ।

इति वृष् । रमणीयत्वम् ॥ यथा, किराते ।

१ । ३६ ।

“पुरोपनीतं नृप ! रामणीयकं

दिजातिशेषेण यदेतदन्वसा ।

तदद्य ते वन्यफलाग्निनः परं

परैति काश्यं यशसा समं वपुः ॥”)

रामतरुणी, स्त्री, (रामा मनोहरा तरुणीव ।)

तरुणीपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेउती

इति भाषा ॥

रामदूतः, पुं, (रामस्य दूतः ।) हनूमान् । इति

शब्दरत्नावली ॥

रामदूती, स्त्री, (रामस्य दूतीव । विष्णुप्रियत्वात् ।)

तुलसीविशेषः । तत्पठ्यायः । पर्वपुष्पी २

विश्रल्या ३ नागदन्तिका ४ काण्डली ५ सूक्ष्म-

पर्णी ६ भरण्याङ्गा ७ फणिजम्भका ८ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

रामनवमी, स्त्री, (रामस्य जन्मतिथिरुपा नवमी ।

मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) चैत्रशुक्लनवमी । सा

च श्रीरामचन्द्रस्य जन्मतिथिः । यथा,—

“अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘चैत्रे मासि नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं

हरिः ।

पुनर्वसुचतस्र्युक्ता सा तिथिः सर्वकामदा ॥

पुनर्वसुचतस्र्युगः स्वत्योऽपि यदि लभ्यते ।

चैत्रशुक्लनवम्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥

श्रीरामनवमी प्रोक्ता कोटिस्थैर्यग्यधिका ।

तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तितः ।

यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्वचनकारकम् ॥

उपोषणं जागरणं पितृनुहिष्य तर्पणम् ।

तस्मिन् दिने तु कर्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभौषुभिः ॥

चैत्रपदं चान्द्रपरम् ।

‘मेघं पूषणि संप्राप्ति लभे च कर्कटाङ्गये ।

आविरासीत् सकलया कौशल्यायां परःपुमान् ॥”

रामन

अत्र मेघस्थसूर्ये चान्द्रचैत्रस्यैव सम्भवात् तिथि-
लत्वत्वाच्च । तथा ।

‘तस्मिन् दिने महापुण्ये रामसुहिष्य भक्तितः ।

जपेदेकान्त आसीनो यावत् स्यादशमीदिनम् ॥

तेनेव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां भोजयेद्द्विजान् ।

भक्ष्यभोग्यैर्विधेर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ।

कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति ॥’

तथा ।

‘चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि ।

सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्यतमा भवेत् ॥

नवमी चाशमीविद्धा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।

उपोषणं नवम्यान्तु दशम्यामेव पारणम् ॥’

एतद्वचनद्वयं कालमाधवीयेऽपि । किन्तु महा-

पुण्या इत्यत्र महाफलेति पाठः । शुद्धेति-

श्रवणात् सर्वत्र शुद्धायान्छादरो न विद्धाया-

मिति । अतएवाशमीविद्धा नवमी सनच्चत्रापि

नोपोष्या । इति माधवाचार्यः ॥ सैव तादृशैव

नतु विद्धा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमी

पारणयोग्या तदा दशमीयुक्ता नवम्युपोष्या ।

वैष्णवेर्विष्णुपरायणैरिति श्रवणात् । अवैष्णवेस्तु

अशमीविद्धैव ग्राह्या । यदा तु पूर्वदिने अशमी-

विद्धा नवमी परत्र दशमीयुता नवमी एका-

दशीदिने च न पारणयोग्या दशमी तदा

नचत्रयोगायोगेऽप्यशमीविद्धैव ग्राह्या । परदिने

दशम्यामेव पारणमिति नियमात् । तथा च

रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

‘दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत् त्याज्या विद्धैव वैष्णवैः ।

तदन्येषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् ॥

दशम्यामेवशब्देन दशमी नैव लङ्घयेत् ।

निश्चित्वैव विचारेण नवमीव्रतमाचरेत् ॥’

इति कारिकाभ्यामगस्त्यसंहितायाख्यानम् ॥

वस्तुतस्तु दशमीपारणसत्त्वे सर्वैरेवाशमीविद्धा

नोपोष्या । विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायण-

त्वेन भवितव्यमित्युपदेशपरं न तु कर्तृविशे-

षणम् । अगस्त्येनावैष्णवस्य विद्धोपवासानुप-

देशात् । कर्तृभेदे विधिद्वयकल्पनाफलेच्च । अत-

एव माधवाचार्येण सामान्यत एव विद्धा

निषिद्धा । अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह ।

‘प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मर्त्यो विमुक्तधीः ।

उपोषणं न कुरुते कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥

यस्तु रामनवम्यान्तु सुदृक्ते मोहादिमुक्तधीः ।

कुम्भीपाकेषु घोरैषु पच्यते जात्र संशयः ॥’

अत्र मर्त्य इत्युपादानात् नरमात्रस्याधिकारः ।

एवञ्च ।

‘कुर्थाद्रामनवम्यां य उपोषणमतन्द्रितः ।

मातुर्गर्भमपाप्नोति नैव रामो भवेत् स्वयम् ॥

तस्मात् सर्व्वात्मना सर्व्वं हत्वैव नवमीव्रतम् ।

सुच्यन्ते पातकैः सर्व्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम् ॥’

इति फलकीर्तनं प्रागुक्तसंयोगपृथक्त्वन्यायानु-

सिद्धम् । अगस्त्यसंहितायाम् ।

‘शालग्रामशिलायाश्च तुलसीदलकल्पिता ।

पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटिकोटिगुणाधिका ॥’

तत्रातुष्ठानं अगस्त्यसंहितातः संचिप्य लिखते ।
कृतप्रातःस्नानादिः ।

‘उपोष्य नवमीन्वयं यामेव्यसु राघव ।
तेन प्रीतो भव त्वं भो संसारात्ताहि मां हरे ॥’
इति निवेद्य ॥

‘कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणांशं दशरथं पुत्रवेक्षणतत्परम् ॥
पृष्ठतो लक्षणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभम् ।
पार्श्वे भरतश्चुम्बौ तालवृन्तकराबुधौ ।
अग्रे यमं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम् ॥’
एवं ध्यात्वा श्रीरामं पूजयेत् । स्नानमन्तस्तु ।
‘इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो वरुणोऽनिलः ।
कुवेर ईशो ब्रह्माहिर्दिक्पालाः स्नापयन्तु ते ॥’
अहिरनन्तः । कौशल्यां पूजयेत् । मन्तस्तु ।
‘रामस्य जननी चासि राममयमिदं जगत् ।
अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥’
तथा ।

‘नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः ।
ततोऽनुज्ञाप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् ।
पूर्वघटकोणकोणेषु हृदयादीनि च क्रमात् ॥’
हृदयादीनि यथा । रां हृदयाय नमः । रौं
शिरसे स्वाहा । रूं शिखायै वषट् । रे कव-
चाय हुम् । रौं नेत्राभ्यां रामः । रः अस्त्राय
फट् । तथा, — (१) रक्तः ।

‘हनूमन्तं ससुरीवं भरा पीषणम् ।
लक्ष्मणाङ्गदशरुध्रं जाम्बवीण्डलादिषु ॥
धूमं जयन्तं विजयं सुराङ्गं राष्ट्रवर्धनम् ।
अकोपं धूम्रपालाख्यं सुमन्तं दलमध्यतः ।
दलाग्रं लोकपालांश्च तदस्त्राणि तदग्रतः ॥’
लोकपाला इन्द्रादयो दश । तदस्त्राणि वज्र-
शक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदाशूलपद्मचक्राणि ।
मध्याङ्गे जन्म भावयेत् ।

‘उच्चस्थे गृहपञ्चके सुरगुरौ सन्दौ नवम्यां
तिथौ

समे कर्कटके पुनर्वसुदिने मेघं गते पूषणि ।
निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिधो मध्याद-
योध्यारणे-
राविभूतमभूदपूर्वविभवं यत्किञ्चिदेकं महः ॥’
पलाशा राक्षसाः ।

‘मत्वेवं वादयेद्वादीनर्थं दद्याज्जगत्पतेः ।
फलपुष्पाभुसंपूर्णं गृहीत्वा शङ्खसुत्तमम् ।
अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तं तुलसीदलेः ॥’
मन्तस्तु ।

‘दशाननवधार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ।
स्नानवानां विनाशाय दैत्यानां निधनाय च ॥
परिचाण्याय साधूनां रामो जातः स्वयं हरिः ।
गृहाणार्थं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ॥
पुष्याङ्गलिं पुनर्दत्त्वा यामे यामेवतन्त्रितः ।
पूजयेद्दिविधिवद्भक्त्या दिवारात्रं नयेद्बुधः ॥’
तदर्थं संचेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां
विवादाभावः । विद्यायान्ता एकादशीदिने
दशमी पारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्रयोमा-

योगेऽपि अष्टमीविद्यायाम् । पारणयोग्या चेत्
तदा अष्टमीविद्यां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

रामपूगः, पुं. (रामो रमणीयः पूगः ।) गुवाक-
विशेषः । तत्पर्यायः । कामीनः २ सुनिपूगः ३
सुरेवटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रामवाणः, पुं. (रामस्य वाणं इव सफलत्वात् ।)
औषधविशेषः । यथा । रसेन्द्रचिन्तामणौ ।

“पारदान्तलवङ्गगन्धकं
भाग्युग्ममरिचेन मिश्रितम् ।

तत्र जातिफलमहभागिकं
तित्तिलीफलरसेन मर्दितम् ॥

वह्निमान्दशवक्त्रनाशनो
रामवाण इति विश्रुतो रसः ।

संग्रहग्रहणीकुम्भकर्णक-
मामवातखरदूषणं जयेत् ॥

दीयते तु चणकानुमानतः
सद्य एव जठराग्निदीपनः ।

रोचकः कफकुलान्तकारकः
श्वासकासवमिजनुनाशनः ॥”

पाराभागः १ विषभागः १ लवङ्गभागः १
गन्धकभागः १ मरिचभागः ८ जायफलभागः २ ।
रामवाणो रसोऽजीर्णः । इति भावप्रकाशः ॥
(शरद्वचमेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राम-
शरश्च ॥)

रामभद्रः, पुं. (राम एव भद्रो मङ्गलजनकत्वात् ।)
श्रीरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३४ । २३६ ।

“लोकश्च सर्वदा रक्षस्तुप्रवादेन किं पुरा ।

रामभद्रेण शुद्धापि त्यक्ता देवी ब जानकी ॥”

रामलवणं, स्त्री. (रामं रमणीयं लवणम् ।)

शाम्भरिलवणम् । तत्पर्यायः । रोमकम् २

पाश्चात्याकरसम्भवम् ३ । इति रत्नमाला ॥

रामवल्गुभं, स्त्री. (रामं रमणीयं वल्गुभम् ।)

लवचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रामस्य वल्गुभम् ।)

रामप्रेये, त्रि ॥

रामवीणा, स्त्री. (रामा रमणीया वीणा ।)

वीणाविशेषः । यथा, शब्दरत्नावली ॥

“कुक्षौ च कच्छपीवीणा वीणा तुम्बुरुनारदी ।

सारस्वती केलिकला रामवीणा बलाक्षिता ॥”

रामशरः, पुं. (रामस्य शर इव ।) शरद्वचमेदः ।

तत्पर्यायः । रामकाण्डः २ रामवाणः ३

रामेषुः ४ अपूर्वदण्डः ५ दीर्घः ६ नृपप्रियः ७ ।

तस्य मूलगुणाः । ईषदुष्णत्वम् । रुचिप्रदत्वम् ।

रसे अम्लत्वम् । कषायत्वम् । पित्तकारित्वम् ।
कफघातनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(रामचन्द्रस्य वाणोऽपि ॥)

रामशीतला, स्त्री, आरामशीतला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

रामसखा, पुं. (रामस्य सखा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) सुग्रीवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रामसेनकः, पुं, भूनिम्बः । (अस्थ पर्यायो यथा, —
“किराततित्तः कैरातः कटुतित्तः किरातकः ।
काण्डतित्तो नाय्यतित्तो भूनिम्बो रामसेनकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रामा, स्त्री, (रमते रमयतीति वा । रम +

ज्वलादित्वात् णः । टाप् । रमतेऽनयेति ।

करणे घञ् वा ।) उत्कृष्टस्त्रीविशेषः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ४ ॥ गीतकलाभी रमते रामा ।

इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । ४३ ।

“विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतीतुस्तकाम् ।
रामां निरमयन् रेमे वधपूगान् सहूर्चैवत् ॥”

योषा । (यथा, रघुः । ५ । ४६ ।

“स च्छिन्नवन्धुतयुग्यभूयं
भयात्तत्पर्यन्तरथं क्षणेन ।

रामापरिचरणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुसलं चकार ॥”)

हिङ्गु । नदी । इति मेदिनी ॥ हिङ्गुलम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ श्वेतकण्टकारी । गृहकन्या ।

आरामशीतला । अशोकः । गोरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥ वाला । गैरिकम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रामायणं, स्त्री, (रामस्य चरितान्वितं अयनं

शास्त्रम् ।) रामेण रावणवधकाव्यम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ तच्च शतकोटिसंख्यकम् । यथा, ।

स्कान्दे पातालखण्डे अयोध्यामाहात्म्ये तत्रत्य-

तीर्थाश्रमवर्णनप्रस्तावे ।

“शापोक्ता हृदि सन्तप्तं प्राचेतसमकल्मषम् ।

प्रोवाच वचनं ब्रह्मा तत्रागत्य सुसत्कृतः ॥

न निषादः स वै रामो नृगयाश्चतुर्भागतः ।

तस्य संवर्णनेनैव सुशोभ्यस्त्वं भविष्यसि ॥

इत्युक्त्वा तं जगामाशु ब्रह्मलोकं सनातनः ।

ततः संवर्णयामास राघवं गत्यकोटिभिः ॥”

कोटिभिः शतकोटिभिः । चरितं रघुनाथस्य

शतकोटिप्रविस्तरमित्यन्यत्रोक्तं । तच्च संपूर्णं

ब्रह्मलोकं इत्येतिह्यम् ॥ इह तु कुशलवोपदिष्टा

चतुर्विंशतिसाहस्रीत्यलम् । इति रामायण-

टीकायां नागोजीभट्टः ॥ * ॥ तथा हि ।

“प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्मगवान् ऋषिः ।

चकार चरितं कृतं विचित्रपदमर्धवत् ॥

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानासुक्तवान् ऋषिः ।

तथा सर्गशतान् पञ्च षट् काण्डानि तथोत्तरम् ॥

इति रामायणे वाल्मीकीये बालकाण्डे ३ सर्गः ॥
संचिप्ररामचरित्रं यथा, —
“रामायणमथो वक्ष्ये श्रुतं पापविनाशनम् ।
विष्णुनाभ्यञ्जो ब्रह्मा मरीचिस्तुतः स्मृतः ॥
मरीचिः कश्यपस्तस्मात् परस्तस्मात् मनुः स्मृतः ।
मनोरिचाकुवंश्योऽभूदंशे राजा रघुः स्मृतः ॥
रघोरजस्ततो जातो राजा दशरथो बली ।
तस्य पुत्रास्तु चत्वारो महाबलपराक्रमाः ॥
कौशल्यायामभूद्रामो भरतः केकयीसुतः ।
सुतो लक्ष्मणश्चुम्बौ सुमित्रार्था बभूवतुः ॥

रामो भक्तः पितुर्मातुर्विश्वामित्रादवाप्रवान् ।
 अस्त्रग्रामं यतो यर्ची ताडकां प्रजघान ह ॥
 विश्वामित्रस्य यज्ञे तु सुबाहुं न्यवधीदली ।
 जनकस्य क्रतुं गत्वा उपयेमेऽथ जानकीम् ॥
 उर्मिलां लक्ष्मणी वीरो भरतो माण्डवीं सुताम् ।
 शत्रुघ्नो वै कीर्तिमतीं कुशध्वजमुते च वै ॥
 पित्रादिभिरयोध्यायां गत्वा रामादयः स्थिताः ।
 युधाजितं मातुलञ्च शत्रुघ्नभरतौ गतौ ॥
 गतयोर्नृपवर्येण राज्यं दातुं समुद्यतम् ।
 रामाय व्यष्टपुत्राय केकेया प्रार्थितं तदा ।
 चतुर्दशसमा वासो वने रामस्य वाञ्छितः ॥
 रामः पितृहितार्थन्तु लक्ष्मणेन च सीतया ।
 राज्यञ्च लब्धवतुल्यका शृङ्गवेरपुरं गतः ।
 रथं त्यक्त्वा प्रयागञ्च चित्रकूटं गिरिं गतः ॥
 रामस्य तु वियोगेन राजा स्वर्गं समाश्रितः ।
 संस्कृत्य भरतश्चागात् रामं मातृबलान्वितः ॥
 अयोध्यान्तु समागत्य राज्यं कुरु महामते ।
 स नैच्छत् पादुके दत्त्वा राज्याय भरताय तु ॥
 विसर्जितोऽथ भरतो रामराज्यमपालयत् ।
 नन्दिग्रामे स्थितो भक्तो ह्ययोध्यां नाविशद्ब्रती ॥
 रामोऽपि चित्रकूटाच्च अत्रैराश्रममाययौ ।
 नत्वा अभीष्टां चागस्त्यं दण्डकारण्यमागतः ॥
 तत्र सर्पनखा नाम राक्षसीसार्द्धमागता ।
 निकृत्य कर्णौ नासे च रामेणाथ पराहिता ॥
 तत्प्रेरितः खरश्चागादूषणस्त्रिभिरास्तथा ।
 चतुर्दशसहस्रेण रक्षसानु बलेन च ॥
 रामोऽपि प्रेषयामास वाणैर्यमपुरञ्च तान् ।
 राक्षस्या प्रेरितोऽभ्यागात् रावणो हरणाय हि ॥
 ऋगुरुपं स मारीचं कृत्वागेऽथ त्रिदण्डधृक् ।
 सीतया प्रेरितो रामो मारीचं प्रजघान ह ॥
 न्विधमाणः स च ग्राह्य हा सीते लक्ष्मणेति च ।
 सीतोक्तो लक्ष्मणोऽभ्यागाद्रामश्चाशु ददर्श तम् ॥
 उवाच राक्षसी माया ननं सीता हृतेति सा ।
 रावणोऽन्तरमासाद्य अङ्गनादाय जानकीम् ॥
 जटायुषं विनिर्जित्य ययौ लङ्कां ततो बली ।
 अशोकवृक्षच्छायायां रक्षितां तामधारयत् ॥
 आगत्य रामः शून्यञ्च पर्णशालां ददर्श ह ।
 शोकं कृत्वाथ जानक्या मार्गणं कृतवान् प्रभुः ॥
 जटायुषञ्च संस्कृत्य तदुक्तो दक्षिणं दिशम् ।
 गत्वा सख्यं ततश्चक्रे सुग्रीवेण च राघवः ॥
 सप्ततालान् विनिर्भिद्य शूरेणानतपर्वणा ।
 वालिनञ्च विनिर्भिद्य किष्किन्ध्यायां हरीश्वरम् ॥
 सुग्रीवं कृतवान् रामो ऋष्यशृङ्गे खयं स्थितः ।
 सुग्रीवः प्रेषयामास वानरान् पर्वतोपमान् ॥
 सीताया मार्गणं कर्तुं पूर्वतोऽपि सुमहाबलान् ।
 प्रतीचीसुत्तरां प्राचीं दिशं गत्वा समागताः ॥
 दक्षिणान्तु दिशं ये च मार्गयन्तोऽथ जानकीम् ।
 वनानि पर्वतान् द्वीपान् नदीनां पुलिनानि च ॥
 जानकीं ते ह्यपश्यन्तो भरथे कृतनिश्चयाः ।
 लम्प्यातिवचनान् ज्ञात्वा हनुमान् कपिकुञ्जरः ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं पुत्रुवै भकरालयम् ।
 अपश्यञ्जानकीं तत्र अशोकवनिक्कास्थिताम् ॥

भर्त्सितां राक्षसीभिश्च रावणेन च रक्षसा ।
 भव भार्येति वदता चिन्तयन्तीश्च राघवम् ॥
 अङ्गुलीयं कपिर्देत्वा सीतां कौशल्यमब्रवीत् ।
 रामस्य तस्य दूतोऽहं शोकं मा कुरु मैथिलि ॥
 अभिज्ञानञ्च मे देहि येन रामः स्मरिष्यति ।
 तत् श्रुत्वा प्रददौ सीता वेणी रत्नं हनुमते ॥
 यथा रामो नयेत् श्रीर्षं तथा वाच्यं त्वया गते ।
 तथेत्युक्त्वा तु हनुमान् वनं दिशं बभञ्ज तत् ॥
 हत्वाचं राक्षसांश्चान्यान् बन्धनं स्वयमागतः ।
 सर्वैरिन्द्रजितो वाणैर्दृष्ट्वा रावणमब्रवीत् ॥
 रामदूतोऽस्मि हनुमान् देहि रामाय मैथि-
 लीम् ।

एतत् श्रुत्वा प्रकुपितो दीपयामास पुच्छकम् ॥
 कपिज्वलितलाङ्गुली लङ्कागेहे महाबलः ।
 दग्धा लङ्कां समायातो रामपार्श्वं स वानरः ॥
 जग्धा फलं मधुवने दृष्ट्वा सीतेत्यवेदयत् ।
 मणिरत्नञ्च रामाय रामो लङ्कां ययौ पुरीम् ॥
 ससुग्रीवः सहनुमानङ्गदायः सलक्ष्मणः ।
 विभीषणोऽपि संप्राप्तः शरणं राघवं प्रति ॥
 लङ्केश्वर्येऽप्यभ्यसिञ्चद्रामस्तं रावणानुजम् ।
 रामो नलेन सेतुञ्च कृत्वाऽप्यौ चोच्छ्रितायतम् ॥
 सुवेलावस्थितश्चैव पुरीं लङ्कां ददर्श ह ।
 अथ ये वानरा वीरा नीलाङ्गदनलादयः ॥
 धूम्रधूम्रान्तधूम्रेन्द्रा जाम्बवत्सुखास्तदा ।
 मैन्ददिग्विदसुख्यास्ते पुरीं लङ्कां बभञ्जिरे ॥
 राक्षसांश्च महाकायान् कालाञ्जनचयोपमान् ।
 रामः सलक्ष्मणो हत्वा सकपिः सर्वराक्षसान् ॥
 विद्युज्जिह्वञ्च घृभ्राचं वेदान्तकनरान्तकौ ।
 महोदरमहापाश्र्वावतिकायं महाबलम् ॥
 कुम्भं निकुम्भं मत्तञ्च मकराचं ह्यकम्पनम् ।
 प्रहस्तं वीरसुम्भञ्च कुम्भकर्णं महाबलम् ॥
 रावणिं लक्ष्मणश्चित्वा ह्यस्त्राद्यै राघवो बली ।
 निकृत्य बाहू वक्राणि रावणन्तु अपातयत् ॥
 सीतां शुद्धां गृहीत्वाथ विमाने पुष्पके स्थितः ।
 सवानरः समायातो ह्ययोध्याप्रवरं पुरम् ॥
 तत्र राज्यं चकाराथ पुत्रवत् पालयन् प्रजाः ।
 दशान्वमेधानाहृत्य गयाशिरसि पातनम् ॥
 पिण्डानां विधिवत् कृत्वा दत्त्वा दानानि राघवः ।
 पुत्रौ कुशलवौ स्तुष्ट्वा तौ च राज्येऽभ्यवेचयत् ॥
 एकादशसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ।
 शत्रुघ्नो लवणं हत्वा शैलूषं भरतः स्थितः ॥
 अगस्त्यादीन् सुनीन् श्रुत्वा श्रुत्वोत्पत्तिञ्च रक्ष-
 साम् ।

स्वर्गं गतो जनैः सार्द्धमयोध्यां वैजयान्तकः ॥
 इति गारुड १४८ अध्यायः ॥ * ॥
 एतदतिरिक्तं वाल्मीकिप्रणीतं सप्तविंशतिसर्ग-
 युक्तं सहस्रश्लोकात्मकं सीताकर्तृकसहस्रकल्प-
 रावणवधकाव्यरूपादुत्तरोत्तरकाण्डमस्ति । तस्य
 प्रथमसर्गांश्चोक्ता यथा,—
 “तमसातीरनिलयं सर्वेषां तपसां गुरुम् ।
 वचसां प्रथमं स्थानं वाल्मीकिं मुनिपुङ्गवम् ॥
 विनयावनतो भूत्वा भारद्वाजो महासुनिः ।

पप्रच्छ सम्मतः शिष्यः कृताञ्जलिपुटो वशी ॥
 रामायणमितिख्यातं शतकोटि प्रविस्तरम् ।
 प्रणीतं भवता यच्च ब्रह्मलोके प्रतिष्ठितम् ॥
 श्रूयते ब्रह्मणा नित्यं नृपिभिः पितृभिः सुरैः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं रामायणमिदं सुवि ।
 तदाकर्णितमस्माभिः सावशेषं महासुने ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 किं गीतमिह यत्रास्ति तन्मे कथय सुव्रत ॥
 आकर्ण्यदरिणः पृष्टं भरद्वाजस्य वै सुनिः ।
 हस्तामलकवत् सर्वं संस्मार शतकोटिकम् ॥
 ओमित्युक्त्वा सुनिः शिष्यं प्रोवाच वदतां वरः ।
 भारद्वाज चिरं जीव साधु स्मारितमद्य नः ॥
 शतकोटिप्रविस्तारे रामायणमहार्णवे ।
 रामस्य चरितं सर्वमाश्चर्यं सम्यगीरितम् ॥
 पञ्चविंशतिसाहस्रं वृत्तलोके यत् प्रतिष्ठितम् ।
 वृणां हि सदृशं रामचरितं वर्णितं मया ।
 सीतामाहात्म्यसारं यत् विप्रैरादत्र नोक्त-
 वान् ।

शृणुष्ववहितो ब्रह्मन् काकुत्स्थचरितं महत् ।
 सीताया मूलभूतायाः प्रकृतेश्चरितञ्च यत् ॥
 इत्यादौ रामायणे वाल्मीकीये अदुसुतोत्तर-
 काण्डे आदिकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ * ॥ अथ ब्रह्माण्ड
 पुराणीयोत्तरं न पतनार्थकवर्णितमाध्यायादिक-
 हरपार्वती-गोप्यहरपार्वत्यात्म-रामायणमस्ति ।
 तत्र अध्यात्मारण्यमाहर्षे सर्गाः सप्तैव शम्भु-
 नोद्दिष्टाः षड्वाचरविंशतश्लोकाः मोक्षप्रदा
 वृणाम् १ । अध्यात्मरामचरिते अयोध्याकाण्डे
 नवानां सर्गाणां सप्तशतानि श्लोकाः पुण्यमोक्ष-
 प्रदाः २ । काण्डेऽरुण्येऽध्यात्माख्ये सर्गा द्विपञ्च
 परिचिप्ताः पञ्चशतानि श्लोकाः पापहराः
 पार्वतीश्लोकाः ३ । श्रीमदध्यात्मरामायणे उमा-
 महेश्वरसंवादे किष्किन्ध्याकाण्डे नवमः सर्गः
 पञ्चशतानि श्लोकाः दुरितहरा पञ्चपञ्चाशत् ४ ।
 सुन्दरकाण्डे सर्गाः पञ्चैवाध्यात्मिकशब्दिते
 प्रोक्तास्त्रीणि शतानि श्लोकास्त्रिभुवनपाप-
 हराः ५ । काण्डे युद्धात्मके सर्गा नवसप्त नील-
 कण्ठोक्ताः सार्द्धैकादशशतश्लोका मनुसंख्यायुता-
 पुण्याः ६ । अध्यात्मोत्तरकाण्डे सर्गाः गृह-
 संख्यया प्रचिप्ता ऋतुशतसंख्यश्लोकाः ७ ।
 पुराणसंख्याश्च पुरा हरेणीक्ताः ।
 “पार्वत्ये परमेश्वरेण गदिते ह्यध्यात्मरामायणे
 काण्डेः सप्तभिरन्वितेऽतिशुभदे सर्गास्तुः-

षष्टिकाः ।
 श्लोकान्तु शतद्वयेन सहिता युक्तानि चत्वारि
 दशसंख्येव समासतः श्रुतिश्रुते स्तुतानि तत्त्वा-
 र्थतः ॥”

इत्यध्यात्मरामायणम् ॥ * ॥
 अपरं रामविश्वरूपं दत्तपद्मोचोपायकदेव-
 हृतोक्तवाशिष्ठनामकमहाराजामायणमस्ति । तत्र
 प्रथमार्द्धे अष्टाविंशत्युत्तरशतसर्गाः । तस्य
 आद्यन्तश्लोकौ यथा,—

रालः

श्रीवाल्मीकिरवाच ।

“उपशमप्रकरणादनन्तरमिदं शृणु ।
तन्निर्वाणप्रकरणं ज्ञातं निर्वाणदायि यत् ॥१॥
य इमं शृणुयान्नित्यं विधिं रामवशिष्ठयोः ।
सर्वावस्थोऽपि श्रवणान्मुच्यते ब्रह्म ऋच्छति ॥२॥
उत्तरार्द्धं षोडशोत्तरदिशतसर्गाः । तस्या-
द्यन्तश्लोकौ यथा,—

श्रीराम उवाच ।

“नैष्कर्म्यात् कल्पनात्यागात् तनुः पतति
रोहितः ।
कथमेतदतो ब्रह्मन् सम्भवत्याशु जीवतः ॥ १ ॥
यत् तत्त्वं खल्विदं ब्रह्म तच्चलानिति च स्फुटम् ।
श्रुत्या ह्यदीर्यते सान्नि तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥ २ ॥
अत्रादौ वैराग्यप्रकरणग्रन्थः । द्वितीयो सुसुच्य-
ग्रन्थः । तृतीय उत्पत्तिग्रन्थः । चतुर्थः स्थिति-
ग्रन्थः । पञ्चमः सकलोपशमग्रन्थः । षष्ठप्रक-
रणे निर्वाणग्रन्थः । पूर्णार्द्धं सटीकग्रन्थ-
संख्या १३६०० । उत्तरार्द्धं सटीकग्रन्थसंख्या
२३६०० । इति श्रीमहारामायणे निर्वाणप्रक-
रणे बालकाखे मोक्षोपाये देवहूतोक्ते ह्यजि-
शतसाहस्रं संहितायां वाशिष्ठे ब्रह्मदर्शने
उत्तरार्द्धं षोडशोत्तरदिशततमः सर्गः ॥

रामालिङ्गनकामः, पुं, (रामाणामालिङ्गनस्य
कामोऽभिजायो यस्मात् ।) रक्तान्मानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रामावचो जोपमः, पुं, (रामावचो जयोः स्त्रीस्तनयो-
रूपमा यत् ।) चक्रवाकः । इति राजनिर्घण्टः ।
रामिलः, पुं, रमणम् । कामः । इति मेदिनी ॥
ले, १२७ ॥

रामः, पुं, (रम्भस्य विकारः । रम्भ + “पला-
शादिभ्यो वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यञ् ।)
व्रते वेणुकृतो दण्डः । रम्भो वेणुः तस्य
विकारः । इत्यमरभरतौ । २ । ७ । ४५ ॥

रायणं, स्त्री, पीडा । इति काचित् शब्दरत्ना-
वली ॥

रायभाटी, स्त्री, नदीस्रोतोविशेषः । आओङ्
इति भाषा । यथा,—

“पूरोऽपि पात्रसङ्कारो रायभाटी समाहरे ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

रालः, पुं, सालवृक्षनिर्यासः । धुना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । सर्जरसः २ सालः ३ कनक-
लोहवः ४ ललनः ५ सालनिर्यासः ६ देवेष्टः ७
श्रीतलः ८ बहुरूपः ९ सालरसः १० सर्ज-
निर्यासकः ११ सुरभिः १२ सुरधूपः १३ यक्ष-
धूपः १४ अमिवल्लभः १५ कलः १६ कल-
लजः १७ । अस्य गुणाः । शिशिरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । संयह-
त्वम् । वातपित्तस्फोटकहृण्णनाशित्वम् । अस्य
पानलेपगुणौ । शिशिरत्वम् । प्रदराभयशान्ति-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“रालस्तु सालनिर्यासस्तथा सर्जरसः स्मृतः ।
देवधूपो यक्षधूपस्तथा सर्जरसश्च सः ॥

रावणः

रालो हिमो गुरुस्तिक्तः कषायो ग्राहको हरेत् ।
दोषासखेदवीसर्पज्वरव्रणविपादिकाः ।
ग्रहभयानिदग्धांश्चक्षुःशलातीसारनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रालकार्यः, पुं, (रालस्य सालरसस्य कार्यं यत् ।)
सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रावः, पुं, (रवणमिति । र ल ध्वनौ + भावे
घञ् ।) शब्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । २१ । १८ ।

“गम्भीरं तिमिमकरोयसंकुलं तं
गर्जनं जलचररावरौद्रनादेः ।
विस्तीर्णं दृष्टशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिसुरमभसामनन्तम् ॥”)

रावणः, पुं, (रवणस्यापत्यमिति । रवण +
“शिवादिभ्योऽण् ।” ४ । १० । १२२ । इति
अण् । यदा, रावयति भीषयति सर्वानिति ।
रु + णिच् + ल्युः ।) लङ्काधिपतिः । तत्पर्यायः ।
पौलस्त्यः २ रक्षः ३ लङ्केशः ४ दशकत्वरः ५ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दशकण्ठः ६ निकषात्मजः ७
राक्षसेन्द्रः ८ लङ्केशः ९ पङ्क्तिग्रीवः १० दशा-
ननः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्कापतिः १२
दशास्यः १३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य
निरुक्तिर्यथा, रामायणे ।

“यस्मात्लोकत्रयं चेतद्रावितं भयमागतम् ।
तस्मात्तं रावणो नाम नाम्ना वीरो भवि-
ष्यति ॥”)

तस्योत्पत्तिनाशौ यथा,—

स्तुत उवाच ।

“मानवस्य नरेष्वन्त आसीत् पुत्रो दमः किल ।
नवमस्तस्य दयादस्तुणविन्दुरिति स्मृतः ॥
तस्य कन्या इडविडा रूपेणाप्रतिमा भुवि ।
पुलस्त्याय स राजभिस्तां कन्यां प्रयपादयत् ॥
ऋषिरेडविडो यस्यां विश्रवाः समपद्यत ।
तस्य पत्न्याश्चतस्रश्च पूर्णा वै देववर्णिनी ॥
व्यष्टं वैश्रवसं यज्ञे कुरूपं देववर्णिनी ।
त्रिपादं सुमहाकायं स्थूलशीर्षं महाहनुम् ॥
अष्टदंष्ट्रं हरिप्रभं शङ्कुकर्णविलोहितम् ।
पिङ्गलं नाम संहृष्टं पिता तस्याब्रवीत्ततः ॥
कुत्सायान् कुशब्दोऽयं शरीरचेदमुच्यते ।
कुशरीरत्वाच्च नाम्ना तेन वै स कुवेरकः ॥
ऋधां कुवेरो जनयद्विश्रुतं नलकूरम् ॥
रावणं कुम्भकर्णश्च कन्यां सूर्पणखां तथा ।
विभीषणं चतुर्थं नैकथ्यजनयत् सुतम् ॥
शङ्कुकर्णं दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूढजः ।
चतुष्पादं श्रुतिभुजो महाकायो महाबलः ॥
जात्यञ्जननिभो मर्द्दलोहितग्रीव एव च ।
निसर्गाहारणः क्रूरः स रावण इति स्मृतः ॥
हिरण्यकशिपुस्त्वामीतु, स राजा पूर्वजन्मनि ॥
चतुर्थगानां राजा तु त्रयोदश स राक्षसः ॥
ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणां संख्याताः संख्या
हिजेः ।
नियुतानामेकवष्टिः संख्याविद्विददाहताः ॥

राशिः

षष्टिश्चैव सहस्राणि वर्षाणां हि स रावणः ।
देवतानां पितृणाञ्च घोरं कृत्वा प्रजागरम् ॥
त्रेतायुगे चतुर्थींशे रावणस्तपसः चयात् ।
रामं दाशरथं प्राप्य सगणः क्षयमीषिवान् ॥”
इति वद्विपुराणे वाराहप्रादुर्भावाणामाध्यायः ॥
रावणगङ्गा, स्त्री, (रावणेन कृता गङ्गा ।) सिंहल-
देशस्थनदीविशेषः । यथा,—

स्तुत उवाच ।

“दिवाकरस्तस्य महामहिम्नो
महासुरस्योत्तमरत्नबीजम् ।
अखण्डगृहीत्वा चरितं प्रतस्थे
निस्त्रिंशनीलेन नभस्तलेन ॥
जेत्रा सुराणां समरेवजसं
वीर्यावलेपोद्धतमानसेन ।
लङ्काधिपेनार्हपथं समेत्य
स्वभानुनेव प्रसभं निरुद्धम् ॥
तत् सिंहलीचारा नितम्बविम्ब-
विचोमितागाधमहाद्वादयाम् ।
पूगदुर्मावहतद्वयायां
सुमोच स्तब्धः सरिदुत्तमायाम् ॥

ततः प्रभृति सा गङ्गा तुल्यपुण्यफलोदया ।
नाम्ना रावणगङ्गिति प्रथिमानमुपागता ॥
ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।
पद्मरागा घनं रागं विभ्राणाः स्वस्फटाक्षिपः ॥”
इति मारुडे ७० अध्यायः ॥

रावणारिः, पुं, (रावणस्य अरिः शत्रुः ।)

श्रीरामः । इति जटाधरः ॥ (यथा,—

“वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं
रावणारिम् ॥”
इति महानाटकम् ॥)

रावणिः, पुं, (रावणस्यापत्यमिति । वारण +
“अत इन् ।” ४ । १ । ६५ । इति इन् ।)
रावणज्येष्ठपुत्रः । स च इन्द्रजित् । यथा,—
“रावणिः शत्रुजिन्नेषनादो मन्दोदरीसुतः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

(यथा, महाभारते । ३ । २७७ । १२ ।

“रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।

ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्वलिनं वरः ॥”

रावणपुत्रमात्रे । यथा, भट्टिः । १४ । ७६ ।

“तस्याहारिषत प्राणा मुष्टिना बालिस्तनुना ।
प्रादुर्दुवस्ततः क्रुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥”)

राश, ऋ ङ् शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गद-
सिंहः । रासभः खरः । दुर्गसिंहस्तु इमं
तालयात्मं मत्वा उणादौ द्वयं कृत्वा रक्षि-
शब्दं युत्पादितवान् । ऋ, अरराशत् । ङ,
राशते । इति दुर्गादासः ॥

राशिः, पुं, (राशते इति । राश शब्दे + इण् ।
यदा, अमुते व्याप्नोतीति । अश्व व्याप्नो + “आशि-
पणाभ्यो ङङायलुक्च ।” उणा० ४ । १३९ ।
इति इण् ङङायलुक् ।) धान्यादिसमूहः ।
तत्पर्यायः । पुष्पः २ उत्तरः ३ क्रूटम्

इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ समुच्चयः ५ समा-
हारः ६ । इति जटाधरः ॥ अश्रुते याप्रोति
इति राशिः । अश्रु न यमिसंहारो रित्यस्मात्
नास्तीति इन् निपातनाद्रेफागमः । इति
भरतः ॥ * ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।
“न खलु न खलु वाणः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
मृदुनि मृगशरीरे तुलराशाविवामिः ॥”)
ज्योतिषक्रस्य द्वादशांशः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
अथ सृष्ट्यां मनश्चक्रे ब्रह्माहङ्कारमूर्तिभूत ।
मनसश्चन्द्रमा जज्ञे सूर्योऽङ्गोस्तेजसां निधिः ॥
मनसः खं ततो वायुरग्निरापो धरा क्रमात् ।
गुणैकवृद्धा पञ्चैव महाभूतानि जज्ञिरे ॥
अग्नीषोमौ भास्करेन्दु ततस्त्वङ्गारकादयः ।
तेजोभूखासुवातेभ्यः क्रमशः पञ्च जज्ञिरे ॥
पुनर्द्वादशधात्मानं विभजेद्राशिश्चक्रम् ।
नचत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशत्कर्म वशी ॥”
इति सूर्यसिद्धान्ते गोलाध्यायः ॥ * ॥
तस्य संस्थानं यथा,—
“विषुवत्क्रान्तिवृत्तेऽप्युत्तरां पूर्वाभागास्थिताः
स्थिराः ।
मेषाद्या राशयः क्रान्तिवृत्तयः पूर्वदिक् क्रमात् ॥”
इति सुनीश्वरकृतसार्वभौमसिद्धान्तः ॥ * ॥
अथ राश्यादिनिर्णयः ।
“मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्या तुलाय
वृश्चिकभम् ।
धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः
कथिताः ॥”
इति राशिकथनम् ॥ * ॥
“अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादश्च कौर्त्तिको
मेषः । १ ।
वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धं च मृग-
शिरसः ॥ २ ॥
मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुस्त्रिपादो मिथु-
नम् । ३ ।
पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ ४ ॥
सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुणी पाद उत्तरायाः ॥ ५ ॥
तच्छेषं हस्ता चित्रार्द्धं च कन्याकाश्यः ॥ ६ ॥
तौलिनि चित्रार्द्धं स्वाती विशाखायाः पाद-
त्रयम् । ७ ।
अलिनि विशाखा पादस्तथाश्रुवाध्वान्विता
ज्येष्ठा ॥ ८ ॥
मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धनी ॥ ९ ॥
मकरस्तत्परिप्रेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः ॥ १० ॥
धनिष्ठार्द्धं श्रतभिषा पूर्वभाद्रपदपादत्रयं
कुम्भः । ११ ।
पूर्वभाद्रपदाशेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः ॥ १२ ॥
इति राशिचक्रभेदकथनम् ॥ * ॥
“राशिनामानि च क्षेत्रं भूतं गृहनाम च ।
मेषादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचिन्तयेत् ॥”
इति राशिपर्यायकथनम् ॥ * ॥
“क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययूकौ-
पांथाः ।

तौलिक आकोकिरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्यम् ॥”
इति मेषादीनां विशेषणामकथनम् ॥ * ॥
“अरुणसितहरितपाटलपाण्डुविचित्राः सिते-
तरपिषङ्गौ ।
पिङ्गलकर्जुरवभुमलिना रुचयो यथासंख्यम् ॥”
इति मेषादीनां वर्णभेदकथनम् ॥ * ॥
“मत्स्यौ घटी वृमिथुनं सगदं सवीणं
चापी नरोऽथ जघनो मकरो मृगाश्च ।
तौली सशस्त्रदहना ज्वगा च कन्या
श्रेष्ठाः स्वनामसदृशाः स्वचराश्च सर्वे ॥”
अथ जघनोऽश्वाकारजघनो नतु अश्वारूढ-
इति जघनः । उत्तरत्र चतुश्चरणत्वकथनात् ।
राश्याध्यायदेवताकथनम् ॥ * ॥
“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
योजोऽथ युग्मं विधमः समश्च ।
चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया
मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”
इति राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः ॥ * ॥
देवमनोहरे ।
“पुण्यश्च पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च ।
श्रुत्या वृत्त्या भवन्त्येते नित्यं द्वादश राशयः ॥”
इति पुण्यादिविवेकः ॥ * ॥
“मिथुनतुलाघटकन्या द्विपादाख्याश्चापपूर्व-
भागश्च ।
मृगधनुराद्यन्तार्द्धं वृषाजसिंहाश्चरणाः ॥”
इति द्विपदचतुर्व्यदराशिकथनम् ॥ * ॥
“कर्कटवृश्चिकमीना मकरान्त्यार्द्धं च कीट-
संज्ञाः स्युः ।
वृश्चिकराशिर्मुनिभिः सरीसृपत्वेन निर्दिष्टः ॥”
इति कीटसरीसृपराशिकथनम् ॥ * ॥
“द्विपदवृषगाः सर्वे सिंहं विहाय चतु-
व्यदाः ।
सलिलनिलया भक्ष्या वय्याः सरीसृपजातयः ॥
मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय सरीसृपान् ।
अकथितगृहेषून् वश्यं जनयवहारतः ॥”
सरीसृपजातय इति बहुवचनात् कीटस्यापि
परिग्रहः । राशीनां वय्यावश्यकथनम् ॥ * ॥
“ग्राम्या मिथुनतुलास्त्रीचापालिघटाः निशासु
वृषमेषौ ।
मकरादिमार्द्धसिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ च ॥
जलजौ कर्कटमीनौ मकरान्त्यार्द्धं च शिवमते
कुम्भः ॥
इति ग्राम्यारण्यजलजराशिकथनम् ॥ * ॥
“ह्रस्वास्तिमिगोऽविघटा मिथुनधनुःकर्किमृग-
सुखाश्च समाः ।
वृश्चिककन्यामृगपतिवणिजो दीर्घाः समा-
ख्याताः ॥”
इति राशीनां ह्रस्वदीर्घकथनम् ॥ * ॥
“प्रागादिककुम्भां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेषाद्या राशयो ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात् ॥”
इति दिग्धिपलकथनम् ॥ * ॥
“कृजशुकुवुधेन्दुकसौम्यशुक्रावनीशुवाम् ।

जीवाकिंभानुज्येष्ठानां क्षेत्राणि स्युरजादयः ॥”
इति ग्रहाणां क्षेत्रकथनम् ॥ * ॥
“अजो गोपतियुग्मश्च कर्किधन्विमृगास्तथा ।
निशासंज्ञाः सृताश्चैते श्रेष्ठाश्चान्ये दिनात्मकाः ॥
निशासंज्ञा विमिथुनाः सृताः पृष्ठोदयास्तथा ।
श्रेष्ठाः शीघ्रोदया ह्येते मीनश्चोभयसंज्ञकः ॥”
इति निशादिसंज्ञाकथनम् ॥ * ॥
“रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् ।
पञ्चत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादशवासरान् ॥
वर्षमेकं सुराचार्यस्याष्टाविंशदिनं भृगुः ।
शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥
एवं प्रमाणात् सकलाः खराशिं भुञ्जते ग्रहाः ॥”
इति राशिभोगकथनम् ॥ * ॥
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ द्वादशराशात्मक-
शिवरूपं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“स्वरूपं त्रिपुरप्रसूतं वदितुं कालरूपिणः ।
अश्विनी भरणी चैव कृत्तिकाप्रथमांशकम् ॥
मेषकं हि विजानीयात् कुजक्षेत्रसुदाहृतम् ।
आग्नेयांशाख्यो ब्रह्मन् प्राजापत्यं कवेर्गृहम् ॥
सौम्यार्द्धं वृषनामेदं वदनं परिकीर्तितम् ।
मृगार्द्धमाद्रादित्यां शाख्यः सौम्यगृहं त्विदम् ॥
मिथुनं भुजयोस्तस्य गगनस्थस्य शूलिनः ।
आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनी गृहम् ॥
राशिः कर्कटको नाम पार्श्वे मखविनाशिनः ।
पित्रार्द्धं भगदेवत्यं उत्तरांश्च केशरी ॥
सूर्यक्षेत्रं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
उत्तरांशाख्यः पाणिश्चित्रार्द्धं कन्यका त्वियम् ॥
सोमपुत्रस्य सङ्घेतद्वितीयं जठरं विभोः ॥
चित्रांशद्वितयं स्वाती विशाखायांशकत्रयम् ।
द्वितीयं शुकसदनं तुला नाभिरुदाहृता ॥
विशाखांशमनुराधा ज्येष्ठा भौमगृहं त्विदम् ।
द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मेढ्रं कालस्वरूपिणः ॥
मूलं पूर्वोत्तरांश्च देवाचार्यगृहं धनुः ।
उरुयुगलमीशस्य अमर्ये प्रगीयते ॥
उत्तरांशाख्यो ऋतं श्रवणं मकरो सुने ।
धनिष्ठार्द्धं शनिक्षेत्रं जानुनी परिकीर्तिते ॥
धनिष्ठार्द्धं शतभिषा प्रोष्ठपदांशकत्रयम् ।
सौरं पद्मापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विश्रुते ॥
प्रोष्ठपदांशमेकन्तु उत्तरा रेवती तथा ।
द्वितीयं जीवसदनं मीनन्तु चरणावभौ ॥” * ॥
राशीनां लक्षणस्वरूपादि यथा,—
नारद उवाच ।
“राशयः कथिता ब्रह्मन् ! त्वया द्वादश वै मम ।
तेषां विशेषतो ब्रह्म लक्षणाणि स्वरूपतः ॥
पुलस्त्य उवाच ।
स्वरूपं तत्र वक्ष्यामि राशीनां ऋणु नारद ।
यादृशा यत्र सञ्चारा यस्मिन् स्थाने वसन्ति हि ॥
सञ्चारस्थानमेकस्य धान्यरत्नाकरादिषु ।
नवसाहस्रसंज्ञं वसुधायाश्च सर्वशः ॥
नित्यं चरति फुल्लेषु सरसां पुलिनेषु च ।
मेषः समानमूर्तिश्च अजाविकथनादिषु ॥

वृषः सदृशरूपेषु चरते गोकुलादिषु ।
तस्याधिवासभूमिस्तु कधीवलधराश्रया ॥
स्त्रीपुंसयोः समं भद्रश्रयासनपरिग्रहेः ।
वीणावाद्यष्टझियुनं गीतनर्तकशिल्पिषु ॥
स्थितं क्रीडा रतिर्निवृत्तं विहारोवनिरस्य तु ।
मिथुनं नाम विख्यातं राशिर्देधात्मकः स्मृतः ॥
कर्किः कुलीरेण समः सलिलस्थः प्रकीर्तितः ।
केदारवापीपुलिनविविक्तावनिरव च ॥
सिंहस्तु पर्वतारण्यदुर्गकन्दरभूमिषु ।
वसते व्याधपल्लीषु गङ्गरेषु गुहासु च ॥
या हि प्रदीपककरा नावास्त्रा च कन्यका ।
चरते स्त्रीरतिस्थाने वसते तदनेषु च ॥
तुलापाणिषु पुरुषो वीथ्यापणविचारकः ।
नगराध्वनि शालासु वसते तत्र नारद ॥
सम्भवल्लीकसञ्चारी वृश्चिको वृश्चिकाकृतिः ।
वृषगोमयकीटोऽहिपाषाणादिषु संस्थितः ॥
धनुस्तुरङ्गजघनो दीप्यमानो धनुर्द्धरः ।
बाजिशूरोऽस्त्रविहीरः स्थायी युद्धबलादिषु ॥
मृगास्यो मकरो ब्रह्मन् ! वृषस्कन्धः फणाङ्गदः ।
मकरोऽसौ नदीचारी वसते च महोदधौ ॥
रिक्तकुम्भश्च पुरुषः स्कन्धधारी जलाश्रुतः ।
दूतशालाचरः कुम्भस्थायी शौखिकसङ्गसु ॥
मीनरूपत्वमासक्तो मीनस्त्रीर्थासुसञ्चरः ।
वसते पुण्यदेशेषु देवब्राह्मणपूजकः ॥
लक्षणं गदितं तुभ्यं मेघादीनां महासुने ।
न कस्यचित्चिन्त्याख्यं गुह्यमेतत् पुरातनम् ॥

एतन्मया ते कथितं सुरर्षे
यथा त्रिनेत्रः प्रमथाय यज्ञे ।
पुण्यं पुराणं परमं पवित्रं
संश्रुतां पापहरं शिवम् ॥”

इति श्रीवामनपुराणे पुलस्त्यनारदसंवादे हर-
ललितः पञ्चमोऽध्यायः ॥

राशिचक्रं, स्त्री, (राशीनां चक्रम् ।) मेघादि-
द्वादशराश्यादियुक्तवृत्तम् । तस्य नामान्तरं
भचक्रं ज्योतिषचक्रम् । यथा,—
“सप्तविंशतिभैर्योतिषचक्रं स्तिमितवायुगम् ।
तदर्कांशो भवेद्वाग्निर्वर्चचरणाङ्कितः ॥”
इति दीपिका ॥ * ॥

तद्विवरणं यथा,—
“भचक्रं ध्रुवयोर्वहमाक्षिप्तं प्रवहानिलैः ।
पर्य्यत्यजसं तन्महा गृहकक्षा यथाक्रमम् ॥
उपरिस्थस्य महतीकक्षात्पाथःस्थितस्य च ।
महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथा-
ल्पया ॥

कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभ्रमणाश्रितः ।
ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥
खल्वया तु बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीत-
दीधितिः ।
महत्या कक्षयागच्छन् ततः खल्वः शून्यश्चरः ॥
मन्दाग्रःक्रमेण सुखतुर्था दिवसाधिपाः ।
वर्षाधिपतयस्तद्वत् तृतीयाः परिकीर्तिताः ॥
ऊर्ध्वक्रमेण शशिनो मासानामधिपाः स्मृताः ।

होरेष्टाः सूर्यतनयादधोऽधः क्रमशस्तथा ।
भवेद्भक्त्या तीर्त्तांशोर्ध्वमयं घटिताङ्कितम् ।
सर्वोपरिष्ठात् भ्रमति योजनेस्तेभैमण्डलम् ॥”
तत्र कक्षाक्रममाह ।
“ब्रह्माण्डमध्ये परिधियोर्मकक्षाभिधीयते ।
तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा ॥
मन्दामरेण्यभूपुत्तसूर्यशुक्रकेन्दुजेन्दवः ।
परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः ॥”
इति सूर्यसिद्धान्तः ॥ * ॥
ग्रहत्रयचन्द्रसंयोगे फलविशेषजनकं राशिचक्रं
यथा,—
“राशिचक्रं प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ॥
रविर्जोर्वस्तथा सौम्यस्तेषु चन्द्रे समागते ।
जलपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा शुक्रस्तेषु चन्द्रे समागते ।
वायुपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं विष्णुयामले ॥
रविर्जोर्वस्तथा भौमस्तेषु चन्द्रे समागते ।
अग्निपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥
रविर्भौमस्तथा राहुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
लोहपातो भवेत् सत्यमित्युक्तं रुद्रयामले ॥
रवी राहुस्तथा केतुस्तेषु चन्द्रे समागते ।
पाषाणपातोऽपि भवेदित्युक्तं भातुयामले ॥”
इति नरपतिजयचर्यायां तुम्बुरुचक्रे राशि-
चक्रम् ॥ * ॥ जातकराशिचक्रम् । यथा,—
“तन्वादिययपर्यन्तं राशिचक्रे व्यवस्थितम् ।
तत्र बुद्ध्याल्पमतयो जल्पयन्ति वृथा वृथा ॥”
इति पञ्चखरा ॥ * ॥

मन्त्रग्रहणोक्तराशिचक्रम् यथा । आगमकल्प-
हुमे ।

“रेखाद्वयं पूर्वपरागतं स्यात्
तन्मध्यतो याम्यकुवेरमेदात् ।
एकेकमीशाननिशाचरे तु
हुताश्रवायोर्विलिखिततोऽर्णान् ॥
वेदामिर्वह्युगलश्रवणाक्षिसंख्यानं
पञ्चेषुवाणशरपञ्चचतुष्टयाणान् ।
मेघादितः प्रविलिखेत् सकलांस्तु वर्णान्
कन्यागतान् प्रविलिखेदथ श्रादिवर्णान् ॥”

तथा,—
“बालं गौरं खुरं शोणं शमी शोमेति राशिषु ।
क्रमेण मेदिता वर्णाः कन्यायां श्रादयः स्मृताः ॥”
तेन अ आ इ ई मेघः । उ ऊ ऋ एषः ।
ऋ ऌ ॡ मिथुनम् । ए ऐ कर्कटः । ओ औ
सिंहः । अं अः श ष स ल क्षाः कन्याः ।
कवर्गस्तुला । चवर्गो वृश्चिकः । टवर्गो धनुः ।
तवर्गो मकरः । पवर्गः कुम्भः । यवर्गो मीनः ।
खराशीनामनुकूलं मन्त्रं भजेत् । तथा च ।
“खतारराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनून् ॥”
इति वचनात् ॥

“राशीनां शुद्धताज्ञेया त्यजेच्छुं नृतिं ययम् ।
खराशैर्मन्त्रराशन्तं गणनीयं विचक्षणैः ॥”
यदा तु खराशेरज्ञानं तदा साधकनामाद्यचर-
सम्बन्धिनं राशिं गृहीत्वा गणयेत् ।

“साध्याद्यचरराशन्तं गणयेत् साधकाचरम् ।”
इति रामार्चनचन्द्रिकाष्टवचनात् । तथा,
“अज्ञाते राशिचक्रे नामाद्यचरराशितः ॥”
इति तन्त्रराजे ॥
“तेन मन्त्राद्यवर्णेन नामाद्यचरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठं वाप्यष्टमं द्वादशन्तु वा ।
रिपुमैत्राद्यवर्णः स्यात् तेन तस्याहितं भवेत् ॥
एक पञ्च नव बान्धवाः स्मृताः
द्वौ च षट् च दशमाश्च सेवकाः ।
वह्निरुद्रसुनयस्तु पोषकाः
द्वादशाष्टचतुरस्तु घातकाः ॥”

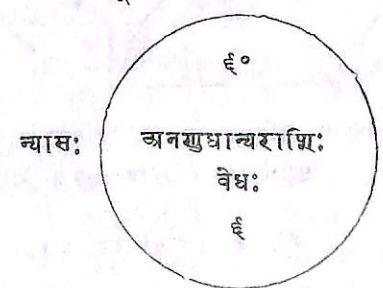
इति विष्णुविषयम् ॥
रामार्चनचन्द्रिकाष्टवत्वात् । शक्तादौ तु षष्ठं
वर्जनीयम् । तथा च ।
“षष्ठाष्टमद्वादशानि वर्जनीयानि यत्नतः ॥”
इति वचनात् ॥

तन्त्रान्तरे ।
“लग्नं धनं भ्रातृवन्पुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मययया द्वादश राशयः ॥
नामातुरूपमेतेषां शुभाशुभफलं लभेत् ॥
लगे सिद्धिस्तथा निवृत्तं धने धनसम्पत्तिदः ।
भ्रातरि भ्रातृवृद्धिश्च शत्रौ शत्रुविवर्धनः ॥
पुत्रे पुत्रवृद्धिः स्यात् बन्धौ बान्धववत् प्रियः ।
कलत्रे मध्यमा प्रोक्ता मरणे मरणं भवेत् ॥
धर्मे धर्मवृद्धिः स्यात् सिद्धिदः कर्मसंस्थितः ।
आये च धनसम्पत्तिर्यथे च सञ्चित्तयः ॥”
वैष्णवतन्त्रे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठः । इति
तन्त्रसारः ॥

राशिचक्रवहारः, पुं, (राशेश्वरवहारः ।) शस्य-
राशिपरिमाणज्ञापकाङ्कः । तद्विवरणं यथा,—
अथ राशिचक्रवहारं करणसूत्रं वृत्तम् ।
“अनगुणु दशमांशोऽगुण्येकादशमांशः
परिधिनवमभागः शुकधान्येषु वेधः ।
भवति परिधिषष्ठे वर्गिते वेधनिम्ने
घनगणितकराः स्युर्मागधान्याश्च खार्थः ॥”
उदाहरणम् ।

“समसुवि किल राशिर्यः स्थितः स्थूलधान्यः
परिधिपरिमितिः स्याद्भुक्तषष्ठिर्यदीया ।
प्रवद गणक खार्थः किंमिताः सन्ति तस्मि-
न्नथ पृथगगुणधान्यैः शुकधान्यैश्च शीघ्रम् ॥”

अथ स्थूलधान्यराशिमानावबोधनाय

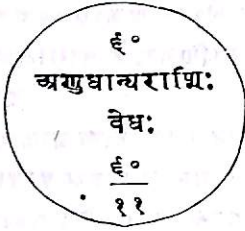

परिधिः ६० । वेधः ६ । परिधेः षष्ठांशः १० ।
वर्गितः १०० । वेध ६ निम्नः । सख्याः
खार्थः ६०० ।

राशिव्य

अथागुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{६०}{११}$ । जातं

फलम् $५४५ \frac{५}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । स्वार्थः $६६६ \frac{२}{३}$ ।

अथ भित्तान्तर्वाह्यकोणसंलग्नराशिप्रमाणानयने करणसूत्रं वृत्तम् ।

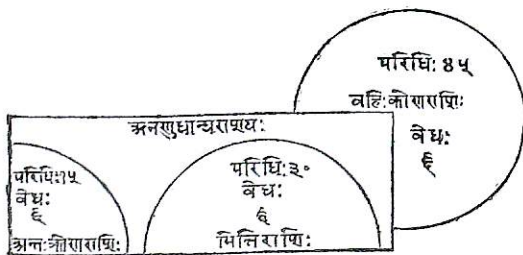
“द्विवेदसन्निभागैकनिष्ठात् परिधिः फलम् । भित्तान्तर्वाह्यकोणस्थराशेः खगुणभाजितम् ॥” उदाहरणम् ।

“परिधिर्भित्तलम्बस्य राशेस्त्रिंशत्करः किल । अन्तःकोणस्थितस्यापि तिथितुल्यः करः सखे ॥ वह्निः कोणस्थितस्यापि पञ्चघनवसम्मितः । तेषामाचक्षु मे चिप्रं घनहस्तान् पृथक् पृथक् ॥”

अत्रापि स्थलादिधान्यानां राशिमानावबोधनाय स्रष्टृचैत्रयम् ।

तत्रादावनगुधान्यराशिमानबोधकं चैत्रम् ।

न्यासः

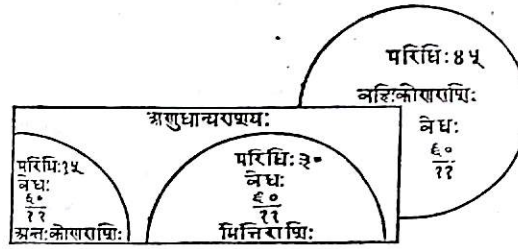
अत्राद्यस्य परिधिः ३० । दिनघ्नः ६० । अन्यः १५ । चतुर्धः ६० । अपरः ४५ । सन्निभागैक $\frac{४}{३}$ निघ्नः ६० । एषां वेधः ६ । एभ्यः फलं तुल्यमेतावन्य एव स्वार्थः ६०० । एतत्स्वखगुणेन भर्तुं जातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० । ३५० । ४५० ॥

१५८

राष्ट्रिका

अथागुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

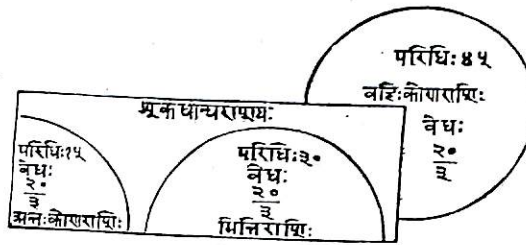
पूर्ववत् चैत्रयाणां खगुणगुणितपरिधिः ६० ।

वेधः $\frac{६०}{११}$ । फलानि $२७२ \frac{८}{११}$ । १३६ $\frac{८}{११}$ ।

$४०६ \frac{१}{११}$ ।

अथ श्रुकधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः

अत्रापि पूर्ववत् चैत्रयाणां खगुणगुणितः

परिधिः ६० । वेधः $\frac{२०}{३}$ । फलानि $३३३ \frac{१}{३}$ ।

$१६६ \frac{२}{३}$ । ५०० ।

इति लीलावत्यां राशिव्यवहारः समाप्तः ॥

राष्ट्रं, पुं, स्त्री, (राजते इति । राज् + “सर्वधातुभ्यः ण्” उक्ता ४ । १५८ । इति ण् । ब्रह्मेति घः ।) विषयः । (यथा, मनुः । ६ । २५४ ।

“अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः । तस्य प्रचुभ्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिह्रीयते ॥” उपद्रवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १८३ ॥ विषयो जनपदः । उपद्रवो मरकादिः । इति भरतः ॥ (राष्ट्रपालननियमादिकं महाभारते १२ । ८७ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पुं, पुरुषवोर्वंशजातस्य काशेः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ४ ।

“काश्यस्य काशस्तत्पुत्रो राष्ट्रो दीर्घतमः पिता ॥”

राष्ट्रनिवासी, [न] पुं, (राष्ट्रे निवसतीति ॥ नि + वस् + णिनिः ।) जानपदः । देशवासी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

राष्ट्रिका, स्त्री, (राष्ट्रं उत्पत्तिस्थानत्वेनास्यस्या इति । राष्ट्र + ठन् । टाप् ।) कण्टकारिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६३ ॥ (पुं, राष्ट्रवासी । जानपदः । यथा, मनुः । १० । ६१ ।

“यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।

रासः

राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं चिप्रमेव विनश्यति ॥ राष्ट्रपतिः । यथा, हरिवंशे । १८३ । २७—२८ । “कुम्भाण्ड ! मन्त्रिणां श्रेष्ठ ! प्रीतोऽस्मि तव सुव्रत ।

सुकृतान्ते विजानामि राष्ट्रिकोऽस्तु भवानिह ॥ सञ्जातिपञ्चः सुसुखी निर्वृतोऽस्तु भवानिह । राज्यञ्च ते मया दत्तं चिरं जीव ममा-अयात् ॥”

राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रेऽधिकृतः । राष्ट्र + “राष्ट्रा-वारपाराद् घञौ” ४ । २ । ६३ । इति घः । यदा, राष्ट्रं जातः । “तत्र जातः ।” ४ । ३ । २५ । इति घः ।) नाव्योक्तौ राजस्थालः । इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (राष्ट्राध्यक्षः । यथा, महाभारते । १२ । ८५ । १२ ।

“ततः संप्रेषयेद्वाष्ट्रं राष्ट्रियाय च दर्शयेत् ॥” राष्ट्रियः, पुं, (राष्ट्रे भव इति । राष्ट्र + ङः ।) नाव्योक्तौ राजस्थालः । इति हेमचन्द्रः । २ । २४ ॥ राष्ट्रसम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ८७ । ६ ।

“धान्यं हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रियसङ्गतः ॥” रास, ङ ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दन्त्यान्तोऽयमिति गदसिंहः । रासभः खरः । दुर्गासिंहस्त्रिमं तालयान्तं मत्वा उणादौ द्वयं कृत्वा रश्मिशब्दं व्युत्पादितवान् । ऋ, अररासत् । ङ, रासते । इति दुर्गादासः ॥

रासः, पुं, (रासनमिति रासतेऽनेति वा । रास शब्दे + भावे अधिकरणे वा घञ् ।) कोलाहलः । ध्वावः । भाषाशृङ्खलकः । गोपानां क्रीडाभेदः । इति मेदिनी । से, ११ ॥ तस्य विधिर्यथा,—

“कार्तिकीपूर्णिमायाञ्च कृत्वा तु रासमण्डलम् । गोपानां शतकं कृत्वा गोपीनां शतकन्तया ॥ शिलायां प्रतिमायां वा श्रीकृष्णं राधया सह । भारते पूजयेत् कृत्वा चोपहाराणि घोडश ॥ गोलोके च वसेत् सोऽपि यावद्दे ब्रह्मणो वयः । भारतं पुनरागत्य हरिभक्तिं लभेद्भुवम् ॥ क्रमेण सुहृदां भक्तिं लब्ध्वा मन्त्रं हरेरपि । देहं त्यक्त्वा च गोलोकं पुनरेव प्रयाति च ॥ तत्र कृष्णस्य सारूप्यं संप्राप्य पार्श्वदो भवेत् । पुनस्तत्पतनं नास्ति चरान्मृत्युहरो महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २५ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्याये श्रीमद्भागवतगीतरासपञ्चाध्यायेषु च द्रष्टव्यः ॥ * ॥ कस्यचिन्मते कल्पतरुयाचेयम् । अस्य विधिर्यथा,—

“कार्तिके पौर्णमास्यान्तु रासयात्रा महानिधि । नन्दसुनोः प्रकर्तव्या महाविभवविस्तरेः ॥ इह लोके सुखं प्राप्य अन्ते विष्णुपुरं व्रजेत् ॥ पूजा कार्यार्हारात्रे तु नयेत् शेषं महोत्सवैः । गीतेर्नानाविधैर्वादेर्वैष्णवीणादङ्गकैः ॥ वृत्तैर्वराङ्गनागीतैरङ्गनानाञ्च कीर्तनैः ।

रासः

चन्दनागुरुकस्तूरीपङ्कलेपैर्विराजितैः ॥
विहरद्भिर्विष्णुभक्तैः कार्यं यद्यमहोत्सवः ।
ध्यायेद्वन्द्यावने रम्यं यमुनापुलिने वने ॥
निकुञ्जसदने कृष्णं गोपीमण्डलगण्डितम् ।
रासमण्डलयन्त्रस्य गोविन्दं कर्णिकागतम् ॥
हयोर्द्वयोर्गोपिकयोर्मध्ये सान्त्वयनेकधा ।
अपरं नटवेशेन मध्ये तं सुरलीधरम् ॥
गोपीगणसुखाम्भोजमधुपानमधुव्रतम् ।
कुलालचक्रप्रतिमं मण्डलं पङ्कजाङ्कितम् ॥
दलाष्टशोभितं कार्यं महिष्योऽथै च सन्धिषु ।
मध्ये मध्ये च गोविन्दं पार्श्वयोरष्टरूपकम् ॥
सुकुन्दं माधवं कृष्णं नटनागरमेव च ।
हरिं दामोदरं विष्णुं पूजयेत् कामरूपिणम् ॥
तदाह्ये भूपुरे गोप्यः शतशोऽथ सहस्रशः ।
पूजनौयाः प्रयत्नेन वृत्तगीतपरायणाः ॥
असंख्या गोपिकास्तत्र मण्डलेऽथै वराङ्गनाः ।
महिष्यस्ताः समाख्याताः सदासङ्गसुनिव्रताः ॥
भक्तोत्सवाभिलासेन कमला बहुरूपिणी ।
राधा विशाखा विमला सुमित्रा ललिता तथा ।
सुन्दरी कमला रत्ना महिष्योऽथै प्रकीर्तिताः ॥
तारा राधा निरावाधा कृष्णा भेदमुपागताः ।
तासां ध्यानैर्व्यस्यमात्रैः पूजा कार्या विशेषतः ॥
उत्तीर्णं सायं समये गोप्यो वन्द्यावनं ययुः ।
रासक्रीडां ततस्ताभिश्चक्रे च जगदीश्वरः ॥
गोप्यो रासक्रीडां चक्रुः पौर्णमास्यां महा-

निशि ।

न तत्र पक्षिनिनदी न भिक्षुनिनदस्तथा ॥
महानिशा द्वे घटके रात्रेर्मध्यमयामयोः ।
तदप्रामौ च कर्त्तव्यं पौर्णमास्यां निशासुखे ॥
एवं रासक्रीडां यस्तु कारयेद्भुवि मानवः ।
स सर्वदुःकृतं त्यक्त्वा निर्व्याणसुक्तिमाप्नुयात् ॥”

इत्युत्कलकलिका ॥

(विलासः । यथा, भागवते । ५ । २ । १२ ।

“अस्मद्विधस्य मन उन्नयनौ विभर्ति
वङ्गदुतं सरसरासमुधादिवक्त्रे ॥”

“वक्त्रे च वङ्गदुतं विभर्ति किं तदाह । रसो
मधुरालापः रासो विलासस्ताभ्यां सहिता सुधा
अधरान्तम् । आदिशब्दात् स्तितनर्मादि ।”
इति तत्र श्रीधरस्वामी ॥ क्रिया । यथा, भाग-

वते । ५ । १३ । १० ।

“तेर्वक्षितो हंसकुलं समाविशत्
नरोचयन् श्रीलसुपैति वानरान् ।

तज्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः

परस्परौघीचणविस्तृतावधिः ॥”

“तेर्वक्षितस्तत्र फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्म-
णानां कुलं पुनः प्रविशन् तेषां श्रीलं प्राय-
श्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचारमरोचयन्
अप्रियं पश्यन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान्
शूद्रप्रायानुपैति । तज्जातिरासेन वानरजाति-
क्रियया स्त्रियां मिथुनीभूय परस्परसुखोद्दीच-
णेन विस्तृतो जीवितावधिमरणकालो येन ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥)

रासम

रासमः, पुं, (रासते शब्दायते इति । रास +
“रासिवल्लिभ्याश्च ।” उणा० ३ । १२५ । इति
अभच् ।) । गर्हभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥
(अयं हि ब्रह्मणः पद्मां जातः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ४८ । २६ ।

“पद्माश्चाश्वात् समातङ्गान् रासभान् शशकान्
नृगान् ।

उद्भानश्चतरांश्चैव नानारूपाश्च जातयः ॥”

अश्वतरः । खचर इति भाषा । यथा, महा-
भारते । १ । १४५ । ७ ।

“स त्वं रासभयुक्तेन स्यन्देनाशुगामिना ।

वारणावतमद्यैव यथा यासि तथा कुरु ॥”

रासभवन्दिनी, स्त्री, मल्लिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रासभी, स्त्री, (रासभ + डीप् ।) गर्हभी । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२७ । १४ ।

“एतत् श्रुत्वा मतङ्गस्तु दारुणं रासभीवचः ।

अवतीर्य रथात्तूष्णं रासभीं प्रत्यभाषत ॥”

रासमण्डलं, स्त्री, (रासस्य मण्डलम् ।) श्रीकृष्णस्य

रासक्रीडास्थलम् । तद्विवरणम् । यथा,—

“तस्मादुपरि गोलोकः पञ्चाशत्कोटियोजने ।

वायुना धार्यमाणश्च विचित्रपरमाश्रयः ॥

अतीवरम्यनिर्माणो नित्यरूपो मदीच्छया ।

शतशृङ्गेण श्रैलेन पुण्यवन्द्यावनेन च ॥

सुरासमण्डलेनापि नद्या विरजयावृतः ।

कोटियोजनविस्तीर्णां प्रस्थेन विरजा व्रज ॥

देव्यै तस्य शतगुणा परितः परमा शुभा ।

अमल्यरत्ननिकरा हीरामाणिक्ययुक्तया ॥

मण्योनां कौस्तुभादीनामसंख्यानां मनोहरा ।

अमल्यरत्ननिर्माणं तत्रापि प्रतिमन्दिरम् ॥

मनोहरश्च प्राकारमण्डपं विश्वकर्मणा ।

गोपीभिर्गोपनिकरैर्वेष्टितं कामधनुभिः ॥

कल्पवृक्षैः पारिजातैरसंख्यैश्च सरोवरैः ।

पुण्योद्यानैः सुकोटिभिः संवृतं रासमण्डलम् ॥

वेष्टितं चेष्टितैर्गोपैर्मन्दिरैः शतकोटिभिः ।

रत्नपदीपयुक्तैश्च पुण्यतल्पसमन्वितैः ॥

सुगन्धिचन्दनामोदैः कस्तूरीकुङ्कुमान्वितैः ।

क्रीडोपयुक्तैर्भोगैश्च ताम्बूलैर्वसितैर्जलैः ॥

धूपैः सुरभिरस्यैश्च माल्यैश्च रत्नदर्पणैः ।

रत्नकै रचितैः शश्वद्राधादासीत्रिकोटिभिः ॥

अमल्यरत्नाभरणैर्वेष्टितैश्च शुकैरपि ।

लज्जमत्तगजेन्द्राणां वेष्टितैश्च बलैः क्रमात् ॥

नवयौवनसम्यग्ने रूपैर्निरुपमेरपि ।

रम्यश्च वर्तुलाकारं चन्द्रविम्बं यथा व्रज ॥

अमल्यरत्नरचितं दशयोजनविस्तृतम् ।

कस्तूरीकुङ्कुमै रम्यैः सुगन्धिचन्दनार्चितैः ॥

आवृतं मङ्गलघटैः फलपल्लवसंयुतैः ।

दधिलाजैश्च पणैश्च स्निग्धदूर्वाङ्कुरैः फलैः ॥

श्रीरामकदलीस्तम्भैरसंख्यैश्च मनोहरैः ।

पट्टश्चत्रनिवद्धैश्च स्निग्धैश्चन्दनपल्लवैः ॥

चन्दनासक्तमाल्यैश्च भूषणैश्च विभूषितम् ।

रासा

अमल्यरत्नरचितं शतशृङ्गं मनोहरम् ॥
कोटियोजनमूर्ध्वं देव्यै दशगुणोत्तरम् ।
श्रैलप्रस्थं परिमितं पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
अतीवकमनीयश्च वेदेऽनिर्वचनीयकम् ।
प्राकारमिव तस्यापि गोलोकस्य मनोहरम् ॥
परितो वेष्टितं रम्यं हीराहारसमन्वितम् ।
तत्र वन्द्यावनं रम्यं युक्तं चन्दनपादपैः ॥
कल्पवृक्षैश्च रम्यैश्च मन्दारैः कामधनुभिः ।
शोभितं शोभनाष्टाशु पुण्योद्यानैर्मनोहरैः ॥
क्रीडासरोवरै रम्यैः सुरम्यै रतिमन्दिरैः ।
अतीवरम्यं रहसि रासयोग्यस्थलान्वितम् ॥
रचितं रत्नकै रम्यैरसंख्यैर्गोपिकागणैः ।
परितो वर्तुलाकारं त्रिलचयोजनं वनम् ॥
घटपदध्वनिचंयुक्तं पुंस्कोकिलरुतान्वितम् ।
तत्राक्षयवटो रम्यो रहस्येव हि विस्तृतः ॥
सहस्रयोजनोर्ध्वं परितश्च चतुर्गुणः ।
गोपीनां कल्पवृक्षैश्च सर्ववाक्काफलप्रदः ॥
क्रीडान्वितेरावृतश्च राधादासीत्रिलक्षकैः ।
विरजातीरनारीणां यमुनाशीतलेन च ॥
पुष्पान्वितेन मान्येन पवित्रश्च सुगन्धिना ।
दासीगणैरसंख्यैश्च वन्द्यावनविनोदिनी ॥
तत्र क्रीडति सा राधा मम प्राणाधिदेवता ॥
सैयं श्रीदामशपेन वृषभासुसुताधुना ।
ब्रह्मादिदेवैः सिद्धैर्नैर्मनीजैः पूजिता व्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते भगवद्गन्धर्वादे श्रीकृष्णजन्म-
खण्डे ८४ अध्यायः ॥

रासयात्रा, स्त्री, (रासस्य यात्रा उत्सवः ।)
कार्तिकीपौर्णमासीकर्त्तव्यश्रीकृष्णस्योत्सवविशेषः ।
तद्विवरणं यात्राशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ शक्ति-
विषयकरासयात्रा यथा,—

“पौर्णमास्यां रासयात्रां देवाः कुर्यान्नि-
शाङ्कैः ।

पूर्ववन्मन्त्रमास्याप्य देवीं देयासनं वजेत् ॥”
पौर्णमास्यां चैत्रपौर्णमास्याम् ।

“संसुखे राससंस्थानं भैरवीभैरवान्वितम् ।

कृत्वा तान् पूजयित्वा च भ्रामयेत् कुम्भचक्रवत् ॥

कोलाहलं नृदङ्गादिवाद्यैर्नृत्यैः सुगीतकैः ।

कुर्यादानन्दहृदयः साधकः स्थिरमानसः ॥

वित्तप्राप्त्यं न कुर्वीत देवीयात्रा सुखप्रदा ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५४ पठलः ॥

रासेरसः, पुं, (रासे क्रीडाविशेषे यो रसः ।
अलुक्समासः ।) गोष्ठी । रासः । शृङ्गारः ।
रससिद्धिः । रसावासः । षष्ठीजागरकः । इति
मेदिनी । से, ६० ॥ उत्सवः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ परिहासः । इति जटाधरः ॥

रासेश्वरी, स्त्री, (रासस्य ईश्वरी ।) राधा ।
यथा,—

“राधा रासेश्वरी रासवासिनी रसिकेश्वरी ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १० अध्यायः ॥

रासा, स्त्री, (रस्यते इति । रस आखादनं +
“रासासाखास्युणावीणाः ।” उणा० ३ । १५ ।
इति नप्रत्ययेन साधुः ।) स्नानाख्यातलता-

राहुः

विशेषः । रासन इति हिन्दी भाषा । तत्-
पर्यायः । नाकुली २ सुरसा ३ सुगन्धा ४ गन्ध-
नाकुली ५ नकुलेष्टा ६ भुजङ्गाक्षी ७ कृत्राक्षी-
सुवहा ८ । इत्यमरः ॥ नाकुल्यादिपञ्चकं
रास्त्रायाम् । नकुलेष्टादिचतुष्कं सर्पास्थामि-
त्याहुः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ रस्या १०
श्रेयसी ११ रसना १२ रसा १३ सुगन्धिमूला १४
रसाष्टा १५ अतिरसा १६ द्रोणगन्धिका १७
सर्पगन्धा १८ पलङ्गवा १९ । इति जटाधरः ॥
अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्ण-
त्वम् । विषवातासकासशोफकम्पोदरक्षेणनाशि-
त्वम् । पाचनत्वम् ।

“रास्त्रा तु त्रिविधा प्रोक्ता मूलं पञ्चं लघु-
न्तथा ।

त्रेयौ मूलद्वौ श्लिष्टौ लघु रास्त्रा तु मध्यमा ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“नाकुली सुरसा रास्त्रा सुगन्धा गन्धनाकुली ।
नकुलेष्टा भुजङ्गाक्षी सर्पाक्षी विषनाशिनी ॥
नाकुली तुवरा तिक्ता कटुकोष्ठा विनाशयेत् ।
भोगिलूताष्टिकाखुविषज्वरहृमिष्रणान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रास्त्रा शोथामवातघ्नी । इति राजवल्लभः ॥
औषधिविशेषः । कांटा आमरुली इति भाषा ।
तत्पर्यायः । एलापर्णी २ सुवहा ३ युक्त-
रसा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“रास्त्रा युक्तरसा रस्या सुवहा रसना रसा ।
एलापर्णी च सुरसा सुस्निग्धा श्रेयसी तथा ॥
रास्त्रामपाचनी तिक्ता गुरुष्ठा कफवातजित् ।
शोथश्वाससमीरासवातशूलोदरापहा ।
काशज्वरविषाग्नीतिवातिकामयक्षिहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(रश्ना । यथा वाजसनेयसंहितायाम् । १।३०।
“आदित्ये रास्त्रासि ।”

“हे योक्त आदित्ये अदित्या भूम्यास्त्वं रास्त्रासि
रश्ना असि ॥” इति तद्वाक्ये महोदरः ॥
रुद्रपत्नीनामन्यतमा । यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १।
८। १३-१४ ।

“नामानि रुद्रपत्नीनां सावधानं निबोध मे ।
कला कलावती काष्ठा कालिका कलहप्रिया ॥
कन्दली भीषणा रास्त्रा प्रस्त्रोचा भूषणा शुक्ली ।
एतासां बहवः पुत्रा बभूवुः शिवपार्षदाः ॥”

राहुः, पुं, (रह त्यागे + बहुलवचनात् उण् ।)
त्यागः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ (रहति
गृहीत्वा त्यजति चन्द्रमिति । रह त्यागे +
बहुलवचनात् उण् । इत्युज्ज्वलः । १।१।)

अष्टविशेषः । तत्पर्यायः । तमः २ खर्भाशुः ३
सैहिकेयः ४ विधुन्दः ५ । इत्यमरः ॥ अस्त्र-
पिशाचः ६ अष्टकलोलः ७ सैहिकः ८ उप-
प्लवः ९ श्रौर्वकः १० उपरागः ११ सिंहिका-
खनुः १२ । इति शुद्धरत्नावली ॥ कृष्णवर्णः १३
कवन्धः १४ । इति जटाधरः ॥ अगुः १५

राहुच

अमरः १६ । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तस्योत्-
पत्त्यादिर्यथा,—

“सिंहिकायामथोत्पत्त्या विप्रचित्तितुर्दश ।
शम्भः शम्भलगान्धश्च यज्ञः शास्त्रस्तथैव च ॥
इत्यलो नमुचिश्चैव वातापी हृष्टपो जिकः ।
हरकल्पकलिनाभौ भौमश्च नरकस्तथा ॥
राहुर्ज्येष्ठश्च तेषां वै चन्द्रस्यप्रमर्दनः ।

इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥
दारुणाभिजनाः क्रूराः सर्वे ब्रह्मद्विषस्तु ते ।
दशान्यानि सहस्राणि सैहिकेयो गणः स्मृतः ॥
निहतो यामदग्नेन भार्गवेण बलीयसा ।

खर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमस्तु शची सुता ॥”
इति बह्मपुराणे प्रजापतिसर्गनामाध्यायः ॥*॥
तस्य शिरश्चेदकारणं यथा,—

“देवलिङ्गप्रतिच्छेदः खर्भानुर्देवसंसदि ।
प्रविष्टः सोममपिवत् चन्द्राकांभ्याश्च सूचितः ॥

चक्रेण चुरधारेण जहार पिवतः शिरः ।
हरिस्तस्य कवन्धस्तु सुधयाज्ञावितोऽपतत् ॥

शिरस्त्वमरतां नीतमजो गृहमचीकृत् पतत् ।
यस्तु पर्वणि चन्द्राकांभिमिधावति वैरधीः ॥”

इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

स च मलयपर्वतजातः । शूद्रवर्णः । द्वादशा-
ङ्गुलपरिमाणः । कृष्णवर्णः । कृष्णवस्त्रः । सिंह-
वाहनः । चतुर्भुजः । खड्गवरमूलचर्मधारिः ।
सूर्यास्यः । अस्य अधिदेवता कालः । प्रत्यधि-
देवता सर्पः । इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥ अस्य
स्वरूपं श्रुतिवत् । स च चण्डालजातिः ।
सर्पाकृतिः । अस्थिस्वामी नैर्ऋतदिक्स्वामी
च । इति बृहज्जातकादयः ॥ (राहुचारस्य
फलाफलं बृहत्संहितायाः ५ अध्यायतो ब्रह्म-
यम् ॥)

राहुग्राहः, पुं, (राहोर्ग्राहो ग्रहणं यत्र ।)
चन्द्रस्ययोर्यग्रहणम् । यथा,—

“राहुग्राहोर्केन्दोर्यह उपराग उपप्लवः ॥”
इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥

(अत्र राहुग्राह इत्यपि पाठो दृश्यते)

राहुचक्रं, स्त्री, (राहोश्चक्रम् ।) रथादिसप्त-
वारेषु अश्वगत्या वामावर्त्तनं यामार्द्धं प्राप्य
सप्तदिक्षु राहोर्गमनम् । यथा,—

“पश्चादर्के विधौ वधौ सौम्यां त्रे वायवे कुजे ।
रहोदिशि भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने ।

राहुर्भ्रमति यामार्द्धादश्वगत्या च वामतः ॥
द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखं स्थितम् ।

राहुं विवर्जयेद्यत्नाद्यदीक्षितुं कर्मणः फलम् ॥”
इति सत्त्वसुक्तावली ॥*॥

राहुकालानलचक्रं, यथा,—

“तस्य चक्रं प्रवक्ष्यामि राहुकालानलाख्यकम् ।
शुलाकासप्तकं चक्रं ईशादौ कृत्तिकादिकाः ॥

यत्र ऋते स्थितो राहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत् ॥
सुखात् पञ्चदशे ऋते तस्य पुच्छं अवस्थितम् ।

अष्टोत्तरशतं स्याता जायन्ते यत्र केतवः ॥
आप्य तस्युर्जगतु सर्वं सहस्रार्कसमन्विषः ।

राहुस्य

राहुमुक्तानि ऋचाणि जीवपक्षे त्रयोदश ॥
त्रयोदशैव भोग्यानि ऋतपक्षे प्रकीर्तयेत् ।
ऋतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवाङ्गमध्यगम् ॥
एवमङ्गद्वयो राहुर्जातयः स्वरपारगैः ।
जीवपक्षे क्षपानाथे ऋतपक्षे रवौ स्थिते ।
तस्मिन् काले शुभा यात्रा विपरीते तु

हानिदा ॥”

इति खरोदयः ॥

राहुच्छत्रं, स्त्री, आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
राहुदर्शनं, स्त्री, (राहोर्दर्शनं यत्र ।) राहो-
श्चाक्षुषज्ञानम् । ग्रहणमिति यावत् । यथा,—

“चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तद्ग्रहणमुच्यते ।
तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो नतु ॥

राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।
ज्ञानमात्रानु कर्तव्यं दानश्राद्धविवर्जितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

राहुभेदी, [न] पुं, (राहुं भिनत्तीति । भिद् +
णिनिः ।) विष्णुः । इति जटाधरः ॥

राहुमूर्द्धभित्, पुं, (राहोर्मूर्द्धानं भिनत्ति हिन-
त्तीति । भिद् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

राहुरत्नं, स्त्री, (राहुप्रियं रत्नम् । राहो रत्न-
मिति वा ।) गोमेदकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

राहुलक्षः, पुं, बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१५१ ॥

राहुवृहस्पतियोगः, पुं, (राहुणा वृहस्पतयोर्गो
मेलनम् ।) एकराशिस्थितगुरुराहुः । गुरु-
चाण्डालियोग इति ख्यातः । तस्य काला-
शुद्धिजनकत्वं यथा, भोजदेवयवहारसमुच्चये ।

“सर्वं कार्यं न कर्तव्यं गुरौ सिंहैः स्तगेऽपि च ।
व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते वृहस्पतौ ॥”

तमोयुक्ते राहुयुक्ते । व्रतदीक्षे इति नित्येतर-
वैदिककर्मोपलक्षणम् । तथा च स्मृतिसारे

ज्योतिषम् ।

“एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राहुवृहस्पतौ ।
विवाहव्रतयज्ञादि सर्वं तत्र परित्यजेत् ॥”

मलमासादुपक्रम्य भविष्ये ।
“ऋक्षमेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि वानयोः ।
गुरो राहोरपि तथा त्यजेद्विवाहं संशयः ॥”

अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः ।
“यत्र यत्र स्थितो जीवस्तमोयोगेन लज्जते ।
उपचासाय किं न स्यादसत्त्वज्ञो मनीषिणाम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥

अस्य प्रतिप्रसवो यथा,—

“कर्णाटनाटाङ्गकलिङ्गदेशे
वृहस्पतौ राहुयुतो विरुद्धः ।
शेषेषु देशेषु न चास्ति दोषः
सर्वत्र कार्यं मुनयो वदन्ति ॥”

इति बृहन्नाजमार्तखट्वतवचनमिति केचिद्-
वदन्ति ॥

राहुस्पर्शः, पुं, (राहोः स्पर्शो यत्र ।) उपरागः ।
इति हलायुधः ॥

रिक्ता

राहुहा, [न] पुं, (राहुं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
 राहुच्छिष्टः, पुं, (राहोरुच्छिष्टः ।) लशुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य विवरणन्तु रसोन-शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 राहुत्तष्टः, पुं, (राहुणा उत्तष्टः परित्यक्तः ।) लशुनः । इति हारावली । २२३ ॥ (अस्य विवरणं रसोनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 रि, श्रु गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-पर-सक-सेट् ।) रेफादिः । श्रु, रियति । इति दुर्गादासः ॥
 रिक्तं, स्त्री, (रिच् + क्तः ।) शून्यम् । वनम् । इति मेदिनी । ते, ५० ॥
 रिक्तं, त्रि, (रिच् + क्तः ।) निर्धनम् । इति शब्द-रत्नावली ॥ (शून्यम् । यथा, मनुः । ८।४०५।
 “भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थं दाप्यानि सारतः । रिक्तभाण्डानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरि-
 च्छेदाः ॥”)
 रिक्तकं, त्रि, (रिक्त + कन् ।) शून्यम् । इत्य-मरः । ३।१।५६ ॥ (यथा, मनुः । ८।४०४।
 “पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषेऽहं पणं तरे । पादं पशुश्च योषिश्च पादाहं रिक्तकः पुमान् ॥”)
 रिक्ता, स्त्री, (रिच् + क्तः । टाप् ।) तिथिभेदः । सा तु चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 कर्मसु तस्या निषेधविधी यथा,—
 “नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा नामसङ्क-
 फलाः ।”
 न रिक्ता सर्वकर्मसु । इति ज्योतिःसारः ॥
 “चन्द्रे चार्ककुजाकिंशुकविद्युते मध्येऽथवा पापयोः
 त्यक्त्वा च अतिपातवेष्टतिदिनं विष्टिश्च रिक्ता तिथिम् ।
 क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके मातुषे ।
 रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।
 श्रमेश्वरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिनी ॥”
 इति दीपिका ॥
 “षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा तिथौ
 सौम्यादित्यसितेन्द्रजीवदिवसे पक्षे च लग्नेतरे ॥”
 इति सुजवलभौमः ॥
 “दादशी सप्तमी नन्दा रिक्तासु पक्षपर्वसु ।
 बलमायुर्धृशो हन्यात् शिशूनाममभक्ष्यम् ॥”
 इति कृत्यचिन्तामणिः ॥
 “पूर्वशान्तकसर्पस्रगरहितेष्वृक्षेष्वरिक्ते तिथौ
 षष्ठे मासि सितेन्द्रजीवदिवसे गोमूर्त्तं मीनोदये ।
 संप्राप्ते पक्षमे वर्षे अप्रसुप्ते जनाहने ।
 षष्ठौ प्रतिपदश्चैव वर्जयित्वा तथाऽहमौम् ।
 रिक्तां पक्षदशीश्चैव सौरिभौमदिने तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥”
 इति विष्णुधर्मोत्तरः ॥

रिङ्गणं

“पूर्वात्यथाम्यफणिचित्रशिवान्यभेषु
 रिक्ताष्टमीं विगतचन्द्रतिथिं विहाय ।
 द्वाङ्गालिगोसमुदये विक्रुजाकिंवारे
 शस्तेन्द्रयोगकरेषु हलप्रवाहः ॥”
 इति दीपिका ॥
 “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
 बुधमन्दौ च नन्दायां शुक्ले रिक्तामृता तिथिः ॥”
 इति भीमपराक्रमः ॥
 “सर्वत्र कार्ये बुधजीवशुक्राः
 केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
 तृतीयलाभारिगताश्च पापा-
 क्षिपिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः ॥”
 इति दीपिका ॥
 “चतुर्थी नवमी चैव रिक्ता चैव चतुर्दशी ।
 शुक्ले नन्दा बुधे भद्रा शनौ रिक्ता कुजे जया ।
 गुरौ पूर्णा च संशुक्ता सिद्धियोगाः प्रकीर्त्तिताः ॥
 बुधमन्दगता नन्दा कुजे भद्रा जया गुरौ ।
 भृगुरिक्तामृतं प्रोक्तं पूर्णा च रविचन्द्रयोः ॥”
 इति ज्योतिःसागरसारः ॥
 “षष्ठाष्टमोद्वाद्दशीषु न गच्छेत्तिदिनस्य शि ।
 पूर्णिमाप्रतिपदश्च रिक्तावमदिनेषु च ।
 तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत् ॥”
 इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥
 रिक्थं, स्त्री, (रिङ्क्ते वहिर्गच्छति नश्यतीति ।
 रिच् + “पाठृतुद्विचिरिचिसिचिभ्यश्च क् ।”
 उणा० २।७। इति थक् ।) घनम् । इत्यमरः ।
 २।६।६० ॥ (यथा, मनुः । ८।२७।
 “बालदायादिकं रिक्थं तावत् राजानुपालयेत् ।
 यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चार्त्ततथैश्वरः ॥”)
 रिक्थहारी, [न] त्रि, (रिक्थं हरतीति ।
 हृ + णिनिः ।) दायादः । घनहारी । यथा ।
 “यदासौ निशुक्तो देवरादिः स्वयमप्युत्तरोऽपुत्रस्य
 चेन्ने स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तोऽयं जनयति स द्विपि-
 टको द्वाप्तुष्यायणो द्वयोरपि रिक्थहारी
 पिण्डदाता च ।” इति मिताक्षरायां दायभागः ॥
 रिक्थी, [न] त्रि, (रिक्थमस्यास्तीति । रिक्थ +
 इनिः ।) घनहारी । घनी । (यथा, याज्ञ-
 वल्क्यः । २।२६।
 “योऽभियुक्तः परेतः स्यात् तस्य रिक्थी तसु-
 हरेत् ॥”)
 रिक्ता, स्त्री, लिच्चा । यूका । इति हेमचन्द्रः । ४।
 २७४ ॥
 रिख, इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 रिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) इ, रिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
 रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ्ग + ल्युट् ।) खलनम् । इति
 हेमचन्द्रः । ६।१५६ ॥ (यथा,—
 “सुक्ताय रिङ्गणविधिं पादचक्रमण्यक्षमः ।
 कुमारः पञ्चवर्षीयः कलाभ्यासं विधास्यति ॥”)
 रिङ्गणं, स्त्री, (रिङ्ग + ल्युट् ।) खलनम् । इत्य-
 मरः ॥ “हे सन्मोक्षपतितादप्रतिष्ठायां खकीय-

रिपुः

विधानादन्यथाभावे इत्यर्थः । औचित्यात्
 पिच्छिलादेश्च खलने । इति रमानाथः ॥
 धर्मविलङ्घनं रिङ्गणमिति स्वामी ॥ वासानां
 हस्तपादाभ्यां चलनं रिङ्गणम् । पिच्छिलादौ
 पतनं खलनमित्यन्ये । एतन्मते भेदेऽप्यभेदोप-
 चारेण समे इत्युक्तम् । “रग रिग लिगि गतौ
 अनट् । रिङ्गणमिति पाठे रखि रख रिखि
 सर्पणे इत्यस्य रूपम् ॥” इति भरतः ॥
 रिच, कि सम्यक्विद्योगयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कि-
 रेचयति रेचति । रिङ्क्ते रिपुर्यदाक्रान्तो धनेर्म-
 न्नेश्च रेचति । रेचयन्ति च तन्मायं इति
 हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
 रिच, इर ध अ औ विरेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) विरेकः पौनः-
 पुन्येन पुरीषोत्सर्गः । इति चतुर्भुजः । इर,
 अरिचत् अरेचौत् । ध अ, रिणक्ति रिङ्क्ते
 अतिसारको । औ, रेक्ता । इति दुर्गादासः ॥
 रिज, उ ऋव्यर्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋव्यर्थे भर्जने । उ,
 रेजते । इति दुर्गादासः ॥
 रिधमः, पुं, कामः । वसन्तः । इति विश्वः ॥
 रिपुः, पुं, (अनिट् रपतीति । रप वाचि + “रपे-
 रिचोपधायाः ।” उणा० १।२७। इति कुः
 इकारश्चोपधायाः । “रिफ कत्यनयुद्धनिन्दा-
 हिंसादानेषु । ‘इवेः किञ्च ।’ उणा० १।१४।
 इति बाहुलकादुपपत्त्यः । रिपति केचित् पठन्ति ।
 तत्र बाहुलकादेव ककारस्य प्रकारः । रिफति
 मोषणार्थं युध्यते हिनस्ति वा निन्यते च सत्-
 पुरुषैः ।” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा ।
 ३।२४।४। श्रुः । इत्यमरः । २।८।१० ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
 कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”)
 शरीरस्थवद् रिपवो यथा । कामः क्रोधः लोभः
 मोहः मदः मातृसर्वश्च । तथा हि ।
 “आस्थाय योगमवजित्य च वैरिषट्क-
 मावध्य चेन्द्रियगणं मनसि प्रसन्ने ॥”
 इत्यादि तत्त्वसारे भुवनेश्वरीस्तोत्रम् ॥ * ॥
 चोरकनामगन्धद्रव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लग्नापेक्षया षष्ठलग्नम् । तत्पर्यायः । षट्-
 कोणम् २ रिपुमन्दिरम् ३ । यथा,—
 “धीस्थानं पक्षमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
 द्युनं द्युनं तथास्तार्थं षट्कोणं रिपुमन्दि-
 रम् ॥”
 अपि च ।
 “सुनीचगेऽस्तगेऽपि वा रिपोर्यद्द्वे स्थिता गृहाः ।
 हृथा फलं प्रकीर्त्तितं समस्तमेव स्मरिभिः ॥”
 अन्यच्च ।
 “अरातिव्रजयोः षष्ठे चाष्टमे ऋतुरनुयोः ।
 अयस्य द्वादशस्थाने वैपरित्येन चिन्तनम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(ध्रुवपुत्रस्य शिष्टेः पुत्रः। यथा, हरिवंशे। २।१४-१५।
 “तस्मात्प्रशिष्टश्च भयश्च ध्रुवात् प्रमुञ्चयायत।
 शिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्चपुत्रानकल्मषान् ॥
 रिपुं रिपुञ्जयं पुष्पं वृकलं वृकतेजसम् ॥”
 यदोः पुत्रः। यथा, भागवते। ६।२३।२०।
 “यदोः सहस्रजित् क्रोधानलोरिपुरितिश्रुताः ॥”
 रिपुधातिनी, स्त्री, (रिपुं हन्तीति। हन + णिनिः।)
 लताविशेषः। कुसुद इति भाषा। यथा,
 “कुचिका बहुविस्तीर्णा कुचिका रिपुधातिनी ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 रिपुफ, प श्र वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट्।) नोपधः। प श्र, रिप्फति।
 रिप्फि। सप्तमस्वरदिरयमित्यर्थे। इति
 दुर्गादासः ॥
 रिप्फ, स्त्री, लम्पापेक्षया द्वादशराशिः। यथा,—
 “कर्मस्थानश्च दशमं खं मेश्वरगमास्यदम्।
 द्विदाख्यमष्टमं स्थानं रिप्फाख्यं द्वादशं
 स्मृतम् ॥”
 तत्र चिन्तनीयं यथा,—
 “प्राप्तायावध चिन्तयेद्भवगृहे रिप्फेऽथ
 मन्त्रियथौ
 सौम्यस्वामियुतीक्षितेरुपचितिस्तेषां चतिस्त्व-
 न्यथा ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 रिप्रः, त्रि, (रीड् सवणे + “लीड्रीडो इत्यञ्च पुट् च
 तरौ श्लेषणकुतुसितयोः।” उणा० ५।५५।
 इति रप्रत्ययः। धातोर्ङ्खः। प्रत्ययस्य पुट् च।)
 अधमः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 (यथा, ऋग्वेदे। ६।७८।१।
 “गृभ्णाति रिप्रमविरस्य तान्वा।
 “रिप्रं अनुपादेयत्वेन पापरूपम् ॥” इति
 तद्भाष्ये सायणः ॥ स्त्री, पापम्। यथा, ऋग्वेदे।
 १०।१७।१०।
 “विश्वं हि रिप्रं प्रवहन्ति देवीः ॥”
 “देवीर्देव्यः देवनशीला आपः विश्वं सर्वं विप्रं
 पापं प्रवहन्ति पुरुषसकाशात् प्रगमयन्ति
 अपनयन्तीति यावत् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 रिप्रवाहः, त्रि, पापवाहकः। यथा,—
 “क्रयादमभिं प्रहिणोमि दूरम्।
 यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः ॥”
 इति भवदेवभट्टोक्तकुशुब्धिकापद्धतिः ॥
 “रिप्रं पापं वहतीति रिप्रवाहः।” इति तट्टी-
 कायां गुणविष्णुः ॥ “स प्रहितः क्रयादभिः
 यमराज्यं गच्छतु यमस्य राज्यं प्रति व्रजतु।
 किन्मतः रिप्रवाहः रिप्रमिति पापनाम। रिप्रं
 पापं वहति नाशयति रिप्रवाहः।” इति वाज-
 सनेयसंहिताभाष्ये महीधरः। ३५।१६ ॥
 “रिप्रवाहः रिप्रं पापं तस्य वोढा सोऽभिः
 यमराजः यमो राजा येषां तान् यमराजकान्
 अन्यप्रदेशान् गच्छतु प्राप्नोतु ॥” इति ऋक्भाष्ये
 सायणः। १०।१६।६ ॥

रिफ, कुत्सने। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) सौत्रधातुरयम्। रिप्फः रेफः।
 इति दुर्गादासः ॥
 रिफ, श्र अर्फे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट्।) श्र, रिफति। अर्फो
 दानझावाहिंसानिन्दायुद्धानि। इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रिव, इ गत्याम्। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट्।) इ, रिम्वाते। इति दुर्गा-
 दासः ॥
 रिभ, रवे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-सेट्।) विरिभ्यः। इति दुर्गादासः ॥
 रिमेदः, पुं, अरिमेदः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रिरौ, स्त्री, पित्तलः। इति हेमचन्द्रः। ४।
 ११४ ॥
 रिब, इ व्रजे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) इ, रिस्वाते। व्रजो गतिः। इति
 दुर्गादासः ॥
 रिश, औ श हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-अनिट्।) औ, अरिश्चत्। श्र,
 रिशति। रेक्ष्यति। इति दुर्गादासः ॥
 रिश्यः, पुं, (रिश्यते हिंस्यते इति। रिश् +
 क्यप्।) र्यगः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रिष, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) रेषति। इति दुर्गादासः ॥
 रिषिः, पुं, ऋषिः। ऋषन्ति ज्ञानसंसारयोः पारं
 गच्छन्ति ऋषयः। ऋषी श्र गतौ नान्नीति
 किः। रिषिर्हंसादिश्च। विद्याविदग्धमतयो
 रिषयः प्रसिद्धाः। इति प्रयोगात्। स्त्रियां
 ऋषी च। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 रिष्टं, स्त्री, (रिष् + क्तः।) चेमम्। कल्याणम्।
 अशुभम्। अमङ्गलम्। (यथा, मार्कण्डेये।
 ५०।८६।
 “स्थालीपिधाने यत्रामिर्दत्तो दर्वीफलेन वा।
 गृहे तत्र हि रिष्टानामशेषाणां समाश्रयः ॥”)
 अभावः। नाशः। इत्यमरभरतौ ॥ अशुभस्या-
 भावः। इति केचित्। इति भरतः ॥ पापम्।
 इत्यजयः ॥ तद्वति, त्रि ॥
 रिष्टः, पुं, (रिष् + क्तः।) खड्गः। फेणिलः।
 स तु रक्तशिशुः। इति मेदिनी। टे, २७ ॥
 रिष्टकः, पुं, (रिष्ट एव। स्वार्थे कन्।) रक्तशिशुः।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 रिष्टिः, पुं, (रेषति हिनस्तीति। रिष् + क्तिष्।)
 खड्गः। इति मेदिनी। टे, २७ ॥
 रिष्टिः, स्त्री, (रिष् + क्तिन्।) अशुभम्। इति
 मेदिनी। टे, २७ ॥ शब्दभेदः। इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 रिष्यः, पुं, (रिष्यते इति। रिष् + क्यप्।) र्यग-
 विशेषः। यथा,—
 “ऋष्य ऋष्यो रिष्यो रिष्य एणः स्यादेणकौरपि
 च ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

रिष्यः, त्रि, (रिष वधे + “सर्वनिष्ट्वरिष्येति।”
 उणा० १।१५३। इति वनप्रत्ययेन साधुः।)
 वधकः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 रिष्ट, वधे। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट्।) रेक्षति। इति दुर्गादासः ॥
 री, ओ ङ य चरणे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट्।) ओ, रीणः।
 ङ य, रीयते पयः। इति दुर्गादासः ॥
 री, गि रवे। वधे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (क्रा०-पा०-पर०-अक०-सक०-च-अनिट्।)
 गि, रिणाति रीणः रिणिः। रवः शब्दः। तथा
 च कातन्नादौ री गतिरेषणयोः। रेण्यं वृक-
 धनिरिति रमानाथः। रिणाति रेणते वृकः।
 इति शब्दार्थे भट्टमल्लः। इति दुर्गादासः ॥
 री, स्त्री, (री + क्तिप्।) गतिः। इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ रवः। वधः। इति रीधात्वर्थदर्शनात् ॥
 रीच्या, स्त्री, घृणा। यथा। मोहो रीच्या
 जुगुप्सा च हृणीया हृणिया घृणेति वाच-
 स्यतिः। अयन्तु लज्जायां प्रसिद्धेः प्रमादात्
 घृणायां प्रयुक्त इति कलिङ्गः। इत्यमरटीकायां
 भरतः ॥
 रीठा, स्त्री, रीठाकरञ्जः। इति राजनिर्घण्टः ॥
 रीठाकरञ्जः, पुं, खनामख्यातवृक्षः। तत्पर्यायः।
 गुच्छकः २ गुच्छपुष्पकः ३ रीठा ४ गुच्छफलः ५
 अरिष्टः ६ मङ्गल्यः ७ कुम्भबीजकः ८ प्रकीर्यः ९
 सोमवल्कः १० फेणिलः ११ अस्य फलगुणाः।
 तिलत्वम्। उष्णत्वम्। कटुत्वम्। स्निग्धत्वम्।
 वातकफकुष्ठकण्डूतिविषविष्कोटनाशित्वम्। इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 रीठकः, पुं, पृष्ठवंशः। इति हेमचन्द्रः। ३।२६५ ॥
 रीठा, स्त्री, (रिह वन्धे + औणादिकः क्तः।)
 अवज्ञा। इत्यमरः। १।७।२३ ॥
 रीणं, त्रि, (री + क्तः। ओदितश्चेति नः।) सुत-
 जलादि। चरितम्। इत्यमरः। ३।१।६२ ॥
 रीतिः, स्त्री, (री + क्तिच् क्तिन् वा।) आरकूटः।
 (तत्पर्यायगुणा यथा,—
 “पित्तलन्तारकूटं स्यादरो रीतिश्च कथ्यते।
 राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥
 रीतिरप्युपधातुः स्यात्तान्त्रस्य यशस्य च।
 पित्तलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिसदृशा जनैः ॥
 संयोगजप्रभावेण तस्याप्यन्ये गुणाः स्मृताः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रचारः। स्यन्दः। इत्यमरः। २।६।६७ ॥
 ३।३।६८ ॥ लोहकिङ्कम्। इति मेदिनी। ते, ५० ॥
 दम्पस्वर्णादिमलम्। इति धरणिः ॥ सीमा।
 सवणम्। गतिः। स्वभावः। शेषस्य पर्यायः।
 रूपम् २ लक्षणम् ३ भावः ४ आत्मा ५
 प्रकृतिः ६ सहजः ७ रूपतत्त्वम् ८ धर्मः ९
 सर्वः १० निसर्गः ११ शीलम् १२ सतत्वम् १३
 संसिद्धिः १४। इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे। १४।६२।
 “निशान्तकिञ्चकाकरीतिहृदो रसक्रमः ॥”

रीव

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १४ ।

“महीव रीतिः श्रवसासरत् पृथक् ॥”

“महीव रीतिः महीव स्तुतिरिव ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ कायस्यात्मा । इति वामन-
सूत्रम् ॥ गुणभेदेन तद्विभागमाह ।

“ओजः प्रसादमाधुन्यगुणत्रितयभेदतः ।

गौडवेदभ्यर्थाश्चालरीतयः परिकीर्त्तिताः ॥”

प्रत्येकैतेषां लक्षणानि यथा,—

“ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गवरम् ।

यत्तार्थपदमग्र्यान् प्रसादः परिकीर्त्तितः ॥

शब्दार्थयोस्तु रसवन्मधुरं परिकीर्त्तितम् ।

सर्वलोकावगम्यं यद्ग्राम्यं तदभिधीयते ।

सुश्राव्यमपि गम्भीरं प्रसन्नसुपनागरम् ॥”

ग्राम्यं यथा,—

“कन्ये मन्थेऽणसौ धन्यो यस्त्वामद्य विवाहयेत् ।

नाख्येन तपसा लभ्यः सुन्दरस्त्रीसमागमः ॥”

उपनागरं यथा—

“तन्नि लदधरं खाडु नाविदन्नविदो जनाः ।

वसुधायां सुधाभावान्मुखा स्वर्गं विधासवः ॥

शब्दालङ्कारं तत् स्यादयदनुप्रासभास्वरम् ।

वर्णाट्टितिरनुप्रासः पदे पदे विधीयते ।

पदाट्टितस्तु यमकमादिमध्यान्तसर्वगम् ॥” *॥

क्रमेण रीतित्रयाणामुदाहरणानि ।

“गङ्गोत्तुङ्गतरङ्गसङ्गतजटाजूटाग्रजाग्रतफणि-

स्फूर्जत्तुफुत्कतिभीतिसम्भूतिचमत्कारस्फुरत्-

रुम्भमा ।

आनन्दान्तवापिकां विदधती चित्ते गिरौश-

प्रभो-

त्वां प्रायान्नवसङ्गमे भगवती लज्जावती

पार्वती ॥

भवतो विरहयाधिमधिगम्य ससम्भमा ।

कामिनीं धामिनीकान्तं कृतान्तमिव पश्यति ॥

हन्तालि सन्तापनिवृत्तयेऽस्याः

किं तालटन्तं तरलीकरोषि ।

उत्ताप एवोऽन्तरतापहेतु-

नंतभुवी नयननापनेयः ॥”

इति कायचन्द्रिका ॥

(अस्या अन्यद्विवरणं साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे

द्रष्टव्यम् ॥)

रीतिकं, स्त्री, पुण्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रीतिका, स्त्री, कुसुमाञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका

पित्तलम् ॥ (यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ५७।८।

“अष्टौ सीसकभागाः कांस्यस्य द्वौ तु रीतिका-

भागः ।

मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसंघातः ॥”)

रीतिपुष्पं, स्त्री, (रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तदा-

कृतित्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ ।

६ । १०३ ॥

रीव, ऋ ञ चीवे । इति कविप्रदीपः । (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरिरीवत् । ञ,

रीवति रीवते । चीवो ऋञ्चसंवरः प्रो । इति

दुर्गादासः ॥

रुक्मका

रु, ङ वधे । गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, रवते । इति दुर्गा-
दासः ॥

रु, ल ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ल, रौति रवीति पक्षौ ।
इति दुर्गादासः ॥

रुः, पुं, शब्दः । इत्येकाक्षरकोषः ॥

रुक्, त्रि, बहुप्रदः । इति शब्दमाला ॥

रुक्, [च्] स्त्री, (रुच् + भावे क्तिप् ।) शोभा ।
(यथा, माघे । ४ । ६६ ।

“दधङ्गिरमितस्तौ विकचवारिजाम्बूनदे-
व्विनोदितदिनकृमाः कृतरुचश्च जाम्बूनदेः ॥”)

द्युतिः । (यथा, किराते । ५ । ४५ ।

“क्षिपति योऽनुवनं विततां दृष्टद-
दृष्टिकांमिव रौचनिकीं रुचम् ॥”)

इच्छा । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १२४ । २८ ।

“नानावृद्धिरूपो लोके मनुष्यान्मनमिच्छति ।

ग्रहीतुं स्वगुणैः सर्वान्स्तेनासि हरिणः कृशः ॥”

तेजः । यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“अनुययौ यमपुण्यजनेश्वरौ
सवरुणावरुणायसरं रुचा ॥”)

शारिकाश्रुतवाक् । इति शब्दरत्नावली ॥

रुक्, [ज्] स्त्री, (रुज् + क्तिप् ।) रोगः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५१ ॥ (यथा, भागवते । ६ । १ । ८ ।

“दोषस्य दृष्ट्वा गुरु लाघवं यथा
भिषक् चिकित्सेत रुजां निदानवित् ॥”

रुजति पीडयतीति । पीडादायके, त्रि । यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । १ ।

“प्रयान्तं देवकीपुत्रं परवीररुजो दश ।
महारथा महाबाहुमन्युः शस्त्रपाणयः ॥”

अथवा परस्य वीराणां रुक् यैरिति ॥)

रुक्प्रतिक्रिया, स्त्री, (रुजः प्रतिक्रिया निर-
सनम् ।) चिकित्सा । इत्यमरः । २ । ३ । ५० ॥

रुक्मं, स्त्री, (रोचते शोभते इति । रुच् + “युजि-
रुचित्तां कृच्च । उणा० १ । १४५ । इति

मक् कवर्गान्तादेशः ।) काञ्चनम् । (यथा,
रामायणे । २ । ७० । २१ ।

“रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे घोडशान्धशतानि च ।
सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकेयो धनमादिशत् ॥”)

धुस्तरम् । इत्यमरः ॥ लोहम् । इति मेदिनी ।
मे, २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“लघ्वायसं काललोहं रुक्मं तत्तीक्ष्णमप्यथ ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वर्णं,
पुं । इति उज्ज्वलदत्तः । १ । १४५ ॥ दौमिश्रीले,

त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६१ । १२ ।

“रुक्मि रुक्म इत्येति ॥”

“दिवि दुजोके रुक्मो रोचमान आरु इव ॥”

इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

रुक्मकारकः, पुं, (रुक्मं स्वर्णालङ्कारं करोतीति ।
कृ + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।

रुक्मिणी

ततः स्वार्थे कन् ।) स्वर्णकारः । इत्यमरः । २ ।
१० । ८ ॥

रुक्माङ्गदः, पुं, राजविशेषः । यथा । अस्ति
कलिङ्गविषये रुक्माङ्गदो नाम नरपति-
र्दिविजययापारक्रमेणागत्य चन्द्रभागानदी-
तीरे समावेशितकटकौ वर्त्तते । इत्यादि हितो-
पदेशे १ परिच्छेदः ॥

रुक्मिणी, स्त्री, (रुक्मो वर्णोऽस्यस्या इति । रुक्म +

इनिः । डीप् ।) कृष्णमहिषीविशेषः । तत्प-
र्यायः । ईः २ रमा ३ सिन्धुजा ४ साम्ना ५

चला ६ ह्रीरा ७ चक्षला ८ वृषाकपायी ९

चपला १० इन्दिरा ११ लक्ष्मीः १२ पद्मासया

१३ पद्मा १४ कमला १५ श्रीः १६ हरिप्रिया

१७ । इति जटाधरः ॥ अस्या विवरणं यथा,
“विदर्भराजो धर्मात्मा भीष्मको नाम धार्मिकः ।

बभूवुस्तस्य पुत्रास्तु नान्ना रुक्मादयः शुभाः ॥

तेषामवरजा कन्या रुक्मिणी रुक्मवर्णिनी ।

कमलांशेन सम्भूता सर्वलक्षणशोभिता ॥

राघवत्वेऽभवत् सीता रुक्मिणी कृष्णजम्बिनी ।

साक्षात्कृष्यास्तु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्वति ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥ *॥

(रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य विवाहघोषणा

श्रीकृष्णस्य रुक्मिणीहरणं कृतायाश्च तस्यां

यादवैः सह राज्ञां तुमुलमुद्रादिकं हरिवंशे ।

११६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ *॥ नारदस्य रुक्मिण्यै

पारिजातपुष्पप्रदानवृत्तान्तं तत्रैव च १२२

अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ *॥ अस्याः सन्ततिनामानि

यथा तत्रैव । १६० । ४—६ ।

“रुक्मिणीतनयान् शृणु ।

प्रदुःखः प्रथमं यज्ञे शम्भेरान्तकरः सुतः ॥

द्वितीयश्चारुदेवाश्च तृष्णसिंहो महारथः ।

चारुमद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो हुम एव च ॥

सुषेणश्चारुगुप्तश्च चारुविन्दश्च वीर्यवान् ।

चारुबाहुः कनीयाश्च कन्या चारुमती तथा ॥”)

स्वर्णचौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुक्मिणीव्रतं, स्त्री, (रुक्मिण्या व्रतम् ।) व्रत-
विशेषः । यथा,—

सूत उवाच ।

“नामदम्याः समाकर्ण्य रमां तां पुत्रगर्हिणीम् ।
कल्केरभिमतं बुद्धा कारयदुक्मिणीव्रतम् ॥

व्रतेन तेन च रमा पुत्राद्या सुभगा सती ।
सर्वभोगेन संयुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥

शौनक उवाच ।

विधानं ब्रूहि मे सूत व्रतस्यास्य च यत् फलम् ।
पुरा केन कृतं धर्म्मं रुक्मिणीव्रतमुत्तमम् ॥

सूत उवाच ।

शृणु ब्रह्मन् । राजपुत्री शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
अवगाह्य सरोनीरं सोमं हरमपश्यत् ॥

सा सखीभिः परिहृता देवयान्या च संगता ।
शम्भुभीत्या समुत्थाय पथ्यधुर्वर्णं हतम् ॥

तत्र युक्रस्य कन्या या वस्त्रयत्यासमात्मनः ।
संसृज्य कुपिता प्राह वसनं त्यज भिक्षुकि ॥

इति दानवकन्या सा दासीभिः परिवारिता ।
तां तस्या वाससा बद्धा कूपे क्षिप्त्वा गता
गृहम् ॥

तां कूपमग्नां रुदतीं जलार्थी नहुषात्मजः ।
करे स्पृश्य समुद्रतटं प्राह का त्वं वरानने ॥
सा शुक्रपुत्री वसनं परिधाय द्विधा भिया ।
शर्मिष्ठा कृतं सर्वं प्राह राजानमीक्षती ॥
ययातिस्तदभिप्रायं ज्ञात्वानुब्रूय प्रोभनाम् ।
आश्वास्य तां ययौ गेहं तस्याः परिणयादृतः ॥
सा गत्वा भवनं शुक्रं प्राह शर्मिष्ठया कृतम् ।
तच्छ्रुत्वा कुपितं विप्रं वृषपत्न्याह सान्त्वयन् ॥
दण्ड्य मां दण्डय विभो रोगो यद्वसति ते मयि ।
शर्मिष्ठां वाप्यपकृतां कुरु यन्मनसेषितम् ॥
राजानं प्रणतं पादे पितुर्दृष्ट्वा रुषाव्रवीत् ।
देवयानी त्वयं कन्या मम दासी भवत्विति ॥
समानीय तदा राजा दास्ये तां विनियुज्य सः ।
ययौ निजगृहं ज्ञानी देवं परमकं स्मरन् ॥
ततः शुक्रस्तमानीय ययातिं प्रतिलोमकम् ।
तस्मै ददौ तां विधिवत् देवयानीं तथा सह ॥
दत्त्वा प्राह नृपं विप्रोऽप्येनां राजसुतां यदि ।
श्रयने नयसे सद्यो जरा त्वासुपभोक्ष्यति ॥
शुक्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा राजा तां वरवर्णिनीम् ।
अदृष्ट्वा स्थापयामास देवयान्यनुगां भिया ॥
सा शर्मिष्ठा राजपुत्री दुःखशोकभयाकुला ।
नित्यं दासीभूताकीर्णा देवयानीन्तु सेवते ॥
एकदा सा वनगता रुदती जाह्नवीतटे ।
विश्वामित्रं सुनिं सा तं दृष्ट्वा स्त्रीभिरावृतम् ॥
ब्रजिनं पुण्यगन्ताभिः सुरुपाभिः सुवासितम् ।
कारयन्तं व्रतं माल्यधूपदीपोपहारकैः ॥
निर्मायादलं पद्मं वेदिकायां सुचिह्नितम् ।
रम्भापोतेश्चतुर्भिस्तु चतुष्कोणं विराजितम् ॥
वाससा निमित्तगृहे खर्णपट्टेर्विचित्रिते ।
निमित्तश्रीवासुदेवं नानारत्नविघडितम् ॥
पौरुषेण च सत्तेन नानागन्धोदकैः शुभैः ।
पञ्चान्तैः पञ्चगव्यैर्यामनैर्हिजेरितैः ॥
स्थापयित्वा भद्रपीठे कर्णिकायां प्रपूजयन् ।
पञ्चभिर्दशभिर्वापि षोडशैरुपचारकैः ॥
पादमध्वश्रमहरं शीतलं सुमनोहरम् ।
परमानन्दजनकं गृहाण परमेश्वर ॥
दूर्वाचन्दनगन्धाढ्यमर्थयुक्तं प्रयत्नतः ।
गृहाण रुक्मिणीकान्त प्रपन्नस्य मम प्रभो ॥
नानातीर्थार्थं वारि सुगन्धि सुमनोहरम् ।
गृहाणाचमनीयं त्वं श्रीनिवास श्रिया सह ॥
नानाकुसुमगन्धाढ्यं सूत्रग्रथितसुत्तमम् ।
वस्त्रः शोभाकरं चारु माल्यं नय सुरेश्वर ॥
तन्नुसन्तानसन्धानरचितं वन्दनं हरे ।
गृहाणावरणं शुद्धं विरावरण सप्रिय ॥
यज्ञसूत्रमिदं देव प्रजापतिविनिर्मितम् ।
गृहाण वासुदेव त्वं रुक्मिण्या रमया सह ॥
नानारत्नसमायुक्तं खर्णसुतादिघडितम् ।
प्रियया सह देवेश गृहाणाभरणं मम ॥
दक्षिणैरगुडाम्नादिपूतलङ्घुकखण्डकान् ।

गृहाण रुक्मिणीनाथ सनाथं कुरु मां प्रभो ॥
कर्पूरागुरुगन्धाढ्यं परमानन्ददायकम् ।
धूपं गृहाण वरद वैदर्भ्या प्रियया सह ॥
भक्तानां गेहसक्तानां संसारध्वान्तनाशनम् ।
दीपमालोक्य विभो जगदालोकनादर ॥
श्यामसुन्दर पद्माक्ष पीताम्बर चतुर्भुज ।
प्रपन्नं पाहि देवेश रुक्मिण्या सहितायुत ॥
इति तासां व्रतं दृष्ट्वा सुनिं नत्वा सुदुःखिता ।
शर्मिष्ठा मिथवचना कृताञ्जलिवाच ताः ॥
शर्मिष्ठोवाच ।

राजपुत्रीं दुर्भगां मां स्वामिना परिवर्जिताम् ।
त्रातुमर्हस्य हे देवो व्रतेनानेन कर्मणा ॥
श्रुत्वा तु ता वचस्तस्याः कारुण्याच्च कियत्
कियत् ।

पूजोपकरणं दत्त्वा कारयामासुरादरात् ॥
व्रतं कृत्वा तु शर्मिष्ठा लब्ध्वा स्वामिनमीश्वरम् ।
स्रुत्वा पुत्तान् सुसन्नुष्टा समभूत् स्थिरयौवना ॥
सीता चाशोकवनिकामध्ये सरमया सह ।
व्रतं कृत्वा पतिं लेभे रामं राक्षसनाशनम् ॥
दृष्ट्वा प्रसादेन कृत्वेदं द्रौपदी व्रतम् ।
पतियुक्ता दुःखसुक्ता बभूव स्थिरयौवना ॥
तथा रमा सिते पक्षे वैशाखे द्वादशीदिने ।
जामदग्न्याद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम् ॥
पट्टसूत्रं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून् ।
सुक्ता हविष्यं क्षीराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह ॥
बुभुजे पृथिवीं सर्वामपूर्वां खलनेर्वृता ।
सा पुत्तौ सुयुवे साध्वी मेघमालवलाहकौ ॥
देवानामुपकर्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ ।
महोत्पाद्यौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्मरौ ॥
व्रतवरमिति कृत्वा सर्वसम्पत्सम्पदा
भवति विदिततत्त्वा पूजिता पूर्णकामा ।
हरिचरणसरोजद्वन्द्वभक्तैकताना
ब्रजति गतिमपूर्वां ब्रह्मविज्ञैरगम्याम् ॥

इति कल्किपुराणे रुक्मिणीव्रतम् ३१ अध्यायः ॥
रुक्मिदर्पः, पुं, (रुक्मिणि भौष्मकपुत्रे दर्पो यस्य
सः । तस्य रुक्मिणाशकत्वात् ।) बलदेवः । इति
हलायुधः ॥

रुक्मिदारौ, [न] पुं, (रुक्मिणं दारयतीति ।
दृ + शिच् + शनिः ।) बलदेवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

रुक्मिभित्, [दृ] पुं, (रुक्मिणं भिनत्तीति । भिद् +
क्विप् ।) बलदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
रुक्मी, [न] पुं, (रुक्मो वर्णविशेषोऽस्यास्तीति ।
रुक्म + इनिः ।) भौष्मकराजव्येष्टपुत्रः । यथा,
“राजासौ द्वौष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाभवन् पुत्राः कन्येका रुक्मिरानना ॥
रुक्मग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मण्येषां स्वसा सती ॥”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५२ अध्यायः ॥
(रुक्मिणीहरणानन्तरं कृष्णेन सहास्य शुद्धा-
दिविवरणं हरिवंशे ११७ अध्याये तथा प्रद्यु-
म्नेन सहास्य कन्यापरिणयवृत्तान्तः अनिरुद्धेन

सहास्य पौत्राः परिणयस्तदा बलदेवादस्य
नृत्यविवरणश्च ११८ अध्याये विस्तरशो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

रुचस्य, [न] क्ली, मलम् । इति केचित् ॥
रुचः, त्रि, अप्रेम । अचिकणः । रुचधातो-
रौणादिकसप्रत्ययेन निष्पन्नः । इत्युणादिकोषः ॥
(नीरसः । तद्वया, वायुस्वरूपवर्णने ।
“दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
रजोगुणमयः सूक्ष्मो रुचः शीतो लघुश्चलः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रुचः, त्रि, (रुच् + क्तः । व्योदितश्चेति नः ।)
रोगादिना कुटिलीकृतः । तत्पर्यायः । रुचः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे । २ । १०२ । ६ ।
“लया विहीनस्तव शोकरुग्-
स्तां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥”)

रोगी । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुच, उ ल प्रीतिप्रकाशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) प्रीतिरिह अनु-
रागविशेषः । तत्र यस्यानुरागस्तस्य सम्प्रदानं-
त्वम् । उ, रोचते अन्नं बुभुक्षते । ल, अरुचत् ।
इति दुर्गादासः ॥

रुचकं, क्ली, (रोचतेऽनेनेति । रुच् + “बहुलमन्य-
त्रापि ।” उणा० २ । ३७ । इति कुन् ।) सर्ज-
काचारम् । अश्वभरणम् । माल्यम् । सौव-
र्चलम् । (यथा,—
“सौवर्चलं स्यादुचकमन्यपाकश्च तन्मतम् ॥”
तथास्य गुणाः ।

“रुचकं रोचनम्भेदि दीपनम्याचनम्परम् ।
सुखेहं वातमुन्नातिपित्तलं विशदं लघु ।
उन्नारमुद्दिहं कृत्वा विवन्तानाहमूलजित् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
माङ्गल्यद्रव्यम् । (यथा, भागवते । ३ । २३ । ३१ ।
“हारेण च महाहर्षेण रुचकेन च भूषितम् ॥”
“रुचकेन मङ्गलद्रवेण ।” इति श्रीधरः ॥) उत्कटः ।
इति मेदिनी । के, १४६ ॥ स्वादुरसः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रोचना । विडम्बम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ लवणम् । इति हारावली ॥ (दक्षिण-
दिक् । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ५३ । ३५ ।
“प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तदवधिस्थितौ
शेषौ ।

रुचके दारं न शुभदसुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥”
“रुचकं मातुलुङ्गकम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तः ।
२ । ३७ ॥)

रुचकः, पुं, (रोचते इति । रुच् + कुन् ।) बीज-
पूरः । निष्कः । दन्तः । कपोतः । इति मेदिनी ॥
(यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ६६ । २ ।

“जीवेन भवति हंसः
सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । २ । २६ ।
“त्रिकूटः शिशिरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥”
कृष्णः । यथा, दृष्टत्संहितायाम् । ५३ ।
२८ ।

रुचिः

“समचतुरस्रो रुचको
वज्रोऽष्टाभिर्विचको दिगुणः ॥”
रुचा, स्त्री, (रुच् + क्तिप् । पच्चे टाप् ।) दीप्तिः ।
श्रीभा । इच्छा । (यथा, महाभारते । ३।५।१३।
“तद्दे तस्मै न रुचामभ्युपैत
ततश्चाहं क्षममन्यम मये ॥”)

शारिकाशुक्ताक् । इति शब्दरत्नावली ॥
रुचिः, स्त्री, (रुच्यते इति । रुच् + “इगुपधात्
कित् ।” उणा० ४ । ११६ । इति इन् । सच
कित् ।) अभिप्रेतः । अनुरागः । आशक्तिर्वा ।
सृष्टा । (यथा, किराते । १० । ६२ ।

“रुचिकरमपि नार्थवद्भव
स्तिमितसमाधिपुचौ पृथातनूजे ॥”
“अन्तो रुचिकरो हृद्यः प्रीणनो वद्भिदीपनः ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे त्रयगुणयाख्यायाम् ॥
अभिलाषः । गमस्तिः । किरणः । इत्यमर-
भरतौ । श्रीभा । इति मेदिनी ॥ (यथा,
रघुः । ५ । ६७ ।

“लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलक्ष्मी
सोऽपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः ॥”
बुभुक्षा । इति हेमचन्द्रः ॥ गोरोचना । इति
राजनिर्घण्टः ॥ आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं
यथा । नाधिकाया नायकस्य संमुखे जान्त्वो-
रुपयुपविश्य वक्षसि वचो दत्त्वा मदवस्थानम् ।
इति कामशास्त्रम् ॥

रुचिः, पुं, (रोचते श्रीमते इति । रुच् + इन् ।
सच कित् ।) प्रजापतिविशेषः । स च रौच्य-
मनुपिता । यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“रुचिः प्रजापतिः पूर्वं निर्ममो निरहङ्कृतिः ।
यत्रास्तमितश्राप्यो च चचार पृथिवीमिमाम् ॥
अनग्निमनिकेतन्मेकाहवसथाश्रयम् ।
विमुक्तसङ्गं तं दृष्ट्वा प्रोचुः क्षपितरो मुनिम् ॥
पितर ऊचुः ।

वत्स कस्मात् त्वया पुण्यो न कृतो दारसंग्रहः ।
स्वर्गापवर्गहेतुत्वाद्भवस्तेनानिशं विना ॥
ग्रही समस्तदेवानां पितृणाञ्च तथार्हणाम् ।
ऋषीणामतिथीनाञ्च कुर्वन् लोकानुपाश्रुते ॥
स्वाहोच्चारणतो देवान् स्वधोच्चारणतः पितॄन् ।
विभजन्नदानेन भूताद्यानतिथीनपि ॥
स त्वं देवादृणाद्वन् वन्मसदृणादपि ।
आवाप्नोषि मनुष्यर्षिभूतेभ्यश्च दिने दिने ॥
अनुत्पाद्य सुतान् देवानसन्तर्प्य पितॄंस्तथा ।
भूतादींश्च कथं मौढ्यात् सुगतिं गन्तुमिच्छसि ॥

रुचिरुवाच ।

परिग्रहोऽतिदुःखाय पापायाधोगतेस्तथा ।
भवत्यतो मया पूर्वं न कृतो दारसंग्रहः ॥
प्रचाल्यतेऽनुदिवसं यदात्मा निष्परिरुहैः ।
ममत्वप्रकृदिग्धोऽपि चिन्ताम्भोभिर्वरं हि तत् ॥”

इत्यादि ॥

पितर ऊचुः ।

“युक्तं प्रचालनं कर्तुमात्मनो नियतेन्द्रियैः ।

१६५

रुचिः

किन्तु लेपाय मार्गोऽयं यत्र त्वं पुत्र वर्तसे ॥”
इत्यादि ॥ * ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

“स तेन पितृवाक्येन शृणुसद्विग्रमानसः ।
कन्याभिलाषी विप्रर्षिः परिवन्मम मेदिनीम् ॥
कन्यामलभमानोऽसौ पितृवाक्यामिदीपितः ।
चिन्तामवाप महतीमतीवोद्विगमानसः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं मे दारसंग्रहः ।
क्षिप्रं भवेत् पितृणां यो ममाभ्युदयकारकः ॥
इति चिन्तयतस्तस्य मतिर्जाता महात्मनः ।
तपसाराधयाम्येनं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ॥
ततो वर्षशतं दिव्यं तपस्सोपे स वैधसम् ।
दिदृक्षुः सुचिरं कालं रुचिर्नियममास्थितः ॥
ततः खन्दश्यामास ब्रह्मा लोकपितामहः ।
उवाच च प्रसन्नोऽसौ लुप्यतामभिवाञ्छितम् ॥
ततोऽसौ प्रणिपत्य ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
पितृणां वचनात्तेन यत् कर्तुमभिवाञ्छितम् ॥
ब्रह्मा चाह रुचिं विप्रं श्रुत्वा तस्याभिवाञ्छि-
तम् ।

प्रजापतिस्त्वं भविता सद्यथा भवता प्रजाः ॥
दृष्ट्वा प्रजाः सुतान् विप्रं समुत्पाद्य क्रियास्तथा ।
कृत्वा हृताधिकारस्त्वं ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स त्वं यथोक्तं पितृभिः कुरु दारपरिग्रहम् ।
कामश्चेममभिधाय क्रियतां पितृपूजनम् ॥
त एव तुष्टाः पितरः प्रदास्यन्ति तवेष्टितम् ।
पत्नीं सुतांश्च सन्नुष्टाः किं न ददुः पितामहाः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युधिवचनं श्रुत्वा ब्रह्मणोऽयत्तज्जन्मनः ।
नद्या विविक्ते पुलिने चकार पितृतर्पणम् ॥
तुष्टाव च पितॄन् विप्रः स्ववैरेभिरयादृतः ।
एकाग्रः प्रयतो भूत्वा भक्तिनम्रात्मको रुचिः ॥”
रुचिस्तपितृस्तोत्रं यथा,—

रुचिरुवाच ।

“नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या ये वसन्त्यधिदेवतम् ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये आद्वेषु खधोत्तरेः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आद्वैर्नगैर्मयैर्भक्त्या सुक्तिसुक्तिमभीपसुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् स्वर्गे सिद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आद्वेषु दिव्यैः सकलैरुपहारैरनुत्तमैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् भक्त्या येऽर्च्यन्ते गुह्यकैर्दिवि ।
तन्मयत्वेन वाञ्छन्निर्द्विमात्यन्तिको पराम् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् मत्तैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
आद्वेषु अद्वयामील्लोकपुष्टिप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।
वाञ्छिताभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैरर्च्यन्तेऽरुणवासिभिः ।
वन्यैः आद्वैयताहारैस्तपोनिर्हृतकल्मषैः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् विप्रैर्नैष्ठिकव्रतधारिभिः ।
ये संयतात्मनिर्णयं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वैराज्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कवैरप्येवैर्विधिवत्सौक्यफलप्रदान् ॥
नमस्येऽहं पितॄन् वैश्वैरर्च्यन्ते सुवि ये सदा ।

रुचिः

स्वकर्माभिरतेनित्यं पुण्यधपात्रवारिभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै ये श्रद्धैरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्सिन्धु नाम्ना ख्याताः सुका-
लिनः ॥

नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते खधाहारास्त्यक्तदम्भमदैः सदा ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वैरर्च्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरप्येवैर्विधैर्नागैः कामानभीपसुभिः ॥
नमस्येऽहं पितॄन् आद्वै सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विविधैर्मन्त्रैर्भोगसम्पत्समन्वितैः ॥

पितृन्मस्ये निवसन्ति साक्षाद्

ये देवल्लोकेऽथ महीतले वा ।

तथान्तरीक्षे च सुरादिपूज्या-

स्ते संप्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ॥

पितृन्मस्ये परमाणुभूता

ये वै विमाने निवसन्त्यमूर्ताः ।

यजन्ति यानस्तमला मनोभि-

र्योगैश्चराः क्षेपविमुक्तिहेतून् ॥

पितृन्मस्ये दिवि ये च मूर्ताः

खधामुजः काम्यफलाभिसन्तौ ।

प्रदानशक्ताः सकलैश्चितानां

विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु ॥

तप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरः समस्ता

इच्छावतां ये प्रदिशन्ति कामान् ।

सुरत्वमिन्द्रत्वमतीऽधिकं वा

वस्त्रात्मजान् क्षामवलां गृहाणि ॥

सूर्यस्य येऽस्मिन् चन्द्रविम्बे

शुक्ले विमाने च सदा वसन्ति ।

तप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोये-

गन्वादिना पुष्टिमतो ब्रजन्तु ॥

येषां हुतेऽग्नौ हविषा च तप्ति-

र्यं सुज्जते विप्रं शरीरसंस्थाः ।

ये पिण्डदानेन सुदं प्रयान्ति

तप्यन्तु तेऽस्मिन् पितरोऽन्नतोयेः ॥

ये खड्गमांसेन सुरैरभीष्टैः

हृण्येस्त्रिलेदैर्त्यमहोरगैश्च ।

कालेन प्राकेन महर्षिवर्यैः

संप्रीणितास्ते सुदमत्र यान्तु ॥

कथान्यशेषाणि च यान्यभीष्टा-

न्यतोव येषाममराचितानाम् ।

तेषान्तु सान्निध्यमिहास्तु पुण्य-

गन्वादिभोज्येषु मयाहृतेषु ॥

दिने दिने ये प्रतिगृह्णतेऽर्चां

मासान्तपूज्या सुवि येऽष्टकास्तु ।

ये वत्सरान्तेऽभ्युदये च पूज्याः

प्रयान्तु ते मे पितरोऽत्र तुष्टिम् ॥

पूज्या द्विजानां कुसुदेन्द्रभासो

ये क्षत्रियाणाञ्च नवार्कवर्णाः ।

तथा विशां ये कनकावदाता

नीलीनिभाः शूद्रजनस्य ये च ॥

तेऽस्मिन् समस्ता मम पुण्यगन्ध-

धूपान्नतोयादिनिवेदनेन ॥

रुचिः

तथास्मिन्नेतेन च यान्तु तस्मिन्
सदा पितृभ्यः प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
ये देवपूर्वाण्यतितस्मिन्नेतो-
रश्रन्ति कथानि शुभाहृतानि ।
तस्माच्च ये भूतिस्तजो भवन्ति
तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
रक्षांसि भूतान्यसुरास्तथोयान्
विनाशयन्तस्त्रिंशत् प्रजानाम् ।
आद्याः सुराणाममरेणपूर्व्या-
स्तप्यन्तु तेऽस्मिन् प्रणतोऽस्मि तेभ्यः ॥
अमित्रात्ता बर्हिषद आच्यपाः सोमपास्तथा ।
ब्रजन्तु तस्मिन् आह्वेऽस्मिन् पितरस्तर्पिता मया ॥
अमित्रात्ताः पितृगणाः प्राचीं रचन्तु मे
दिशम् ।
तथा बर्हिषदः पान्तु धाम्यां ये पितरःस्थिताः ॥
प्रतीचीमाच्यपास्तद्दुदीचीमपि सोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्त्र्यम्भा रचेतु कथवालोऽनलोऽप्यधः ॥
रक्षोभूतपिशाचेभ्यस्तथेवासुरदोषतः ।
सर्वतश्चाधिपस्तेषां यमो रक्षां करोतु मे ॥
विश्वो विश्वभुगाराध्यो धन्यो धर्मः सनातनः ।
भूतिदो भूतिकृद्भूतिः पितृणां ये गणा नव ॥
कल्याणः कल्यादः कर्त्ता कलः कल्यतराश्रयः ।
कल्यताहेतुरनघः षड्विधेति गणाः स्मृताः ॥
वरो वरेण्यो वरदस्तुष्टिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा घाता सप्त चैते गणाः स्मृताः ॥
महान्महात्मा महितो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथैवैते पितृणां पापनाशनाः ॥
सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यो विभूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चैतत्तथा गणचतुष्टयम् ॥
एकत्रिंशत् पितृगणा वैर्याप्तमखिलं जगत् ।
ते मेऽव तस्मास्तुष्यन्तु यच्छन्तु च समीहितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“एवन्तु स्तुवतस्तस्य तेजसो राशिरुच्छिखः ।
प्रादुर्बभूव सहसा गगनव्याप्तिकारकः ॥
तद्गृष्टा सुमहत्तेजः समाच्छाद्य स्थितं जगत् ।
जानुभ्यामवनिं गत्वा रुचिः स्तोत्रमिदं जगौ ॥
अमूर्त्तानाञ्च स्मूर्त्तानां पितृणां दीप्ततेजसाम् ।
नमस्यामि सदा तेषां ध्यानितानां दिव्यचक्षुषाम् ॥
इन्द्रादीनाञ्च नेतारो दक्षमारीचयोस्तथा ।
सप्तर्षीणान्तथान्धेषां तान् नमस्यामि काम-
दान् ॥
मन्वादीनाञ्च नेतारः सृष्ट्याचन्द्रमसोस्तथा ।
तान्नमस्याम्यहं सर्वान् पितृनृपस्वर्णवेषु च ॥
नक्षत्राणां ग्रहाणाञ्च वायुमनभसां तथा ।
द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वरुणाय च ।
योगेश्वरेभ्यश्च तथा नमस्यामि कृताञ्जलिः ॥
नमो गणेशायः सप्तभ्यस्तथा लोकेशु सप्तसु ।
स्वयम्भुवे नमस्यामि ब्रह्मणे योगचक्षुषे ॥
सोमाधाराः पितृगणा योगमूर्त्तिधरा हि ते ।
नमस्यामि ततः सोमं पितरं जगतामहम् ॥

१६६

रुचिः

अमित्रपांस्तथैवान्यान्नमस्यामि पितृनहम् ।
अमीषोममयं विश्वं यत एतदशेषतः ॥
ये तु तेजसि ये वायौ सोमसूर्याभिमूर्त्तयः ।
जगत्स्वरूपिणश्चैव तथा ब्रह्मस्वरूपिणः ॥
तेभ्योऽखिलेभ्यो योगिभ्यः पितृभ्यो यतमानसः ।
नमो नमो नमस्ते मे प्रसीदन्तु स्वधाम्जः ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
एवं स्तुतास्ततस्तेन तेजसो मुनिसत्तमाः ।
निश्चक्रमुस्ते पितरो भासयन्तो दिशो दश ॥
निवेदितन्तु यत्तेन पुण्यगन्धानुलेपनम् ।
तद्भूषितानथ स तान् दृष्ट्वा पुरतः स्थितान् ॥
प्रणिपत्य रुचिर्भक्त्या पुनरेव कृताञ्जलिः ।
नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यमित्याह पृथगादृतः ॥
ततः प्रसन्नाः पितरस्तस्मदुर्मुनिसत्तमम् ।
वरं वृणीष्वेति स तानुवाचानतकन्धरः ॥
साम्पतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
सोऽहं पत्नीमभीष्टामि धन्यां दिव्यां प्रजाव-
तीम् ॥

पितर ऊचुः ।

अद्वैत सद्यः पत्नी ते भविष्यति मनोरमा ।
तस्याश्च पुत्रो भविता भवतो मुनिसत्तम ॥
मन्वन्तराधिपो धीमान् त्वन्मन्त्रोपलक्षितः ।
रुचे रौच्य इति ख्यातिं प्रयास्यति जगत्त्रये ॥
तस्यापि बहवः पुत्रा महाबलप्रराक्रमाः ।
भविष्यन्ति महात्मानः पृथिवीपरिपालकाः ॥
त्वञ्च प्रजापतिर्भूत्वा प्रजाः सृष्ट्वा चतुर्विधाः ।
क्षीणाधिकारो धर्मज्ञस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥
स्तोत्रेणानेन च नरो योऽस्मांस्तोष्यति भक्तितः ।
तस्य तुष्टा वयं भोगान् दास्यामो ज्ञानसुत्तमम् ॥
शरीरारोग्यमेत्थं पुत्रपौत्रादिसन्ततिम् ।
प्रदास्यामो न सन्देहो यच्चान्यदभवाञ्जितम् ॥
तस्मात् पुण्यफलं लोके वाञ्छद्भिः सततं नरैः ।
पितृणाञ्चाक्षयां तस्मिन् स्तव्याः स्तोत्रेण मानवेः ॥
आह्वे च य इमं भक्त्या अस्मात्प्रीतिकरं स्तवम् ।
पठिष्यन्ति द्विजाग्र्याणां सुज्ज्ञातं पुरतः स्थिताः ॥
स्तोत्रश्रवणसंप्रीत्या सन्निधाने परे कृते ।
अस्माभिरक्षयं आह्वं तद्विषयसंग्रहम् ॥
यद्यप्यश्रोत्रियं आह्वं यद्यप्युपहतं भवेत् ।
अन्यायोपात्तवित्तेन यदि वा कृतमन्यथा ॥
अश्राद्वाहैरुपहतेरुपहारेस्तथा कृतम् ।
अकालेऽप्यथवा देशे विधिहीनमथापि वा ॥
अश्रद्धया वा पुरुषैर्द्वैतमाश्रित्य वा कृतम् ।
अस्माकं प्रीतये आह्वं तथाप्येतदुदीरणात् ॥
यत्नेतत् पश्यते आह्वं स्तोत्रमस्मत्सुखावहम् ।
अस्माकं जायते तस्मिन्स्त्रिंशद्वादशवर्षिकी ॥
हेमन्ते द्वादशाब्दानि तस्मिन्नेतत् प्रयच्छति ।
शिथिले द्विगुणाब्दानि तस्मिन् स्तोत्रमिदं श्रुतम् ॥
वसन्ते षोडशसमास्तुप्तये आह्वकर्मणि ।
ग्रीष्मे च षोडशैवेतत् पठितं तस्मिन्कारकम् ॥
विकाले च कृते आह्वं स्तोत्रेणानेन साधिते ।
वर्षासु तस्मिन्स्माकमन्यथा जायते रुचे ॥
श्ररत्कालेऽपि पठितं आह्वकाले प्रयच्छति ।

रुचिरं

अस्माकमेतत् पुरुषैस्तस्मिन् पञ्चदशाब्दिकीम् ॥
यस्मिन् गृहेऽपि लिखितमेतत्तच्छ्रुति नित्यदा ।
सन्निधानं कृते आह्वं तत्रास्माकं भविष्यति ॥
तस्मादेतत्त्वया आह्वं विप्राणां सुज्ज्ञातं पुरः ।
आवणीयं महाभाग अस्माकं तुष्टिकारकम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरे पितृस्तवः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
“ततस्तस्मान्नदीमध्यात् समुत्तस्थौ मनोरमा ।
प्रक्षोचा नाम तन्वङ्गी तत्समीपे वराभराः ॥
सा चोवाच महात्मानं रुचिं सुमधुराक्षरम् ॥
प्रश्रयावनता सुभूः प्रक्षोचा वै वराभराः ॥
अतीव रूपिणी कन्या मनुसुता तपतांवर ।
जाता वरुणपुत्रेण पुष्करेण महात्मना ॥
तां गृहाण मया दत्तां भार्यार्थं वरवर्णिनीम् ।
मनुर्महामतिस्तस्यां समुत्पस्यति ते सुतः ॥
मार्कण्डेय उवाच ।
तथेति तेन चाप्युक्ता तस्मात्तोयादपुष्पतीम् ।
उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स मुनिर्मुनिसत्तम ॥
जग्राह पार्ष्णिं विधिवत् समानाथ महासुनीम् ॥
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्य्यो महामतिः ।
रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ख्यातोऽत्र वसुधातले ॥
तस्य मन्वन्तरे देवास्तथा सप्तर्षयश्च ये ।
तनयाश्च वृषाश्चैव ते सम्यक् कथितास्तव ॥
धर्मदृष्टिस्तथारोग्यं धनधान्यसुतोद्भवः ।
गुणां भवत्यसन्दिग्धमस्मिन् मन्वन्तरे श्रुते ॥
पितृस्तवं तथा श्रुत्वा पितृणाञ्च तथा गणान् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत्प्रसादात्तरो मुने ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे रौच्यमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
गारुडे ८६ । ६० अध्यायेऽप्येवमस्ति ॥
रुचितं, त्रि, (रौचते इति । रुच् + “रुचिवचि-
कुचिकुटिभ्यः कितच् ।” उणा० ४ । २५ ।
इति कितच् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥
(रुच् + क्तः । अभिलषितः । यथा, महा-
भारते । ५ । १०० । १६ ।
“मातले कश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ॥”
क्षौ, रुच् + भावे क्तः । इच्छा । अभिलाषः ।
यथा, महाभारते । ३ । २६६ । ७६ ।
“वसावेह क्षपासैकां रुचितं यदि तेऽनघ ॥”)
रुचिफलं, क्षौ, (रुचिजनकं फलम् ।) अमृता-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुचिरं, क्षौ, (रौचते इति । रुच् + “इधिमदि-
सदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति किरच् ।)
मूलकम् । कुङ्कुमम् । लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पुं, सेनजितपुत्रः । यथा, हरि-
वंशे । २० । २१ ।
“पुत्राः सेनजितश्चासंश्रितारो लोकसत्तमाः ।
रुचिरः श्वेतकेतुश्च महिम्नारस्तथैव च ॥”)
रुचिरं, त्रि, (रुच् + किरच् ।) सुन्दरम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ११७ ।
“उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ।

अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभाव-
मानीताः ॥”)

मिष्टम् । इत्युणादिकोषः ॥

रुचिरा, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + किरच् ।
ततष्ठाप् ।) गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
(त्रयोदशाक्षरवृत्तिविशेषः । अस्य लक्षणोदा-
हरणादिकं छन्दःशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रुचिराञ्जनः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोञ्जनः ।)
श्रीभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचिराश्वः, पुं, (रुचिरः सुन्दरोऽश्वो यस्य ।)
राजविशेषः । स तु देवापेः श्वशुरः । यथा,—
“मरो भूपाललोकानां स्वस्तये कुरु मे वचः ।
रुचिराश्वसुतां श्रान्तां देवापे त्वं ससुहृह ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

सुन्दरघोटकश्च ॥

रुचिष्, त्रि, (रुच्यते इति । रुच् + “रुचि-
भुजिभ्यां क्तिष्णन् ।” उणा० ४ । १७८ । इति
क्तिष्णन् ।) मिष्टवस्तु । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । पुष्यवर्गे ।

“सिखाकी वातला सान्द्रा रुचिध्यानल-
दीपनी ॥”)

अभिप्रेतम् । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
(यथा, हरिवंशे । २५४ । ६० ।

“न पृथ्वीं कामये कृतृणां सन्नुद्योऽसि पदै-
स्त्रिभिः ॥

एष एव रुचिभ्यो मे वरो दानवसत्तम ! ॥”)

रुची, स्त्री, (रुचि + कृदिकारादिति डीष् ।)
रुचिः । यथा । रुक् रुची रुचयः समाः ।
इत्येकार्थसंग्रहः ॥

रुचं, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + “राजस्यसूर्य-
न्धोऽनेति ।” ३ । १ । ११४ । इति क्वप्प्रत्ययेन
निपातितम् ।) सौवर्चलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुचः, पुं, (रुच् + क्वप् ।) कतकवृक्षः । शालि-
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पतिः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १६१ । सुन्दरे, त्रि । इत्यमरः ॥
(रुचिकरः । यथा,—

“पक्वं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रवलप्रदम् ।

पित्तावरोधि वातघ्नं हृद्यं गुल्मेबुलोमनम् ॥”
इति वैद्यकराजवल्लभे द्रव्यगुणाख्यायाम् ॥)

रुच्यकन्दः, पुं, (रुच्यः कन्दो यस्य ।) शूरणः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुज, औ श औ भङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, रुजः । श,
रुजति रोगो हस्तम् । औ, रोजता । इति
दुर्गादासः ॥

रुज, क हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, रोजयति । इति दुर्गा-
दासः ॥

रुजा, स्त्री, (रुज् + क्तिप् । पक्षे टाप् ।) रोगः ।
भङ्गः । इति मेदिनी । जे, १४ । (पीडा ।
यथा, महाभारते । ८ । ३४ । १४६ ।

“निपातात् तव प्रस्त्राणां प्ररीरे यामवहृजा ।

तथा ते मानुषं कर्म व्यपोषं भृगुनन्दन ! ॥”)
मेघी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥ कुष्ठम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रुजाकरं, स्त्री, (रुजां रोगं करोतीति । रु +
टः ।) कर्म्मरङ्गफलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
रुजाकरः, पुं, (रुजां करोतीति । रु + टः ।)

याधिः । यथा । याधिस्त्राधी रुजाकरः । इति
हेमचन्द्रः । २ । २२६ ॥ (याधिकारके, त्रि ॥)
रुजासहः, पुं, (रुजां सहते इति । सह + अच् ।)
धन्वनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुट, इ स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, रुण्टाते धनं
चौरिण । इति दुर्गादासः ॥

रुट, ल ड दीप्तिप्रतिहृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-अक०-र-सेट् ।) ल,
अरुटत् । ड, रोटते । प्रतिहृतिः श्लोकादिना
पातनं पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुट, क रुषि । द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, रोटयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

रुट [ष] स्त्री, (रुष् + क्तिप् ।) क्रोधः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २६ ॥ (यथा, भागवते । १ । १८ । ३० ।
“स तु ब्रह्म ऋषेरंशे गतासुसुरगं रुषा ।
विनिर्गच्छन् धनुष्कोच्या निधाय पुरमागतः ॥”)

रुट, उपघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) रोटति लोकं श्लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रुट, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ ।
इ, रुण्टाते । आलस्यं मन्दोभावः । स्तेयं
चौर्यम् । खोटः खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥

रुट, ल ड प्रतीघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अरुटत् ।
ड, रोटते । प्रतीघातः श्लोकादिना पतनं
पुनर्हननं वा । इति दुर्गादासः ॥

रुड्, [ष] स्त्री, (रुष क्रुधि + क्तिप् ।) रुट् ।
इति व्याकरणम् ॥

रुणस्करा, स्त्री, सुखसन्दोह्या गौः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

रुण्डः, पुं, कवचः । इति जटाधरः ॥ (क्लृप्पाद-
हस्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६५ । ११ ।

“तेनारोप्य स्थलं पृष्ठः स रुण्डः पुरुषोऽभ्यधात् ।
निक्षत्तहस्तचरणौ नद्यां चिन्नोऽसि प्रचुभिः ॥”)

रुण्डिका, स्त्री, (रुण्डः कवचोऽस्येति । रुण्ड +
ठन् ।) युद्धभूमिः । दारपिण्डिका । विभृतिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

रुतं, स्त्री, (रु + क्तः ।) पशुपत्त्यादीनां शब्दः ।
तत्पर्यायः । वाशितम् २ । इत्यमरः ॥ वासि-
तम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । १६ । २५ ।

“अनुहुं कुरुते घनध्वनिं
न तु गोमायुरतानि के शरी ॥”)

रुद्रं, ल घ इर् रोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-अक०-सेट् ।) रोदोऽश्रुविमो-
चनम् । ल घ, रोदिति लोकः श्लोकात् । इर्,
अरुदत् अरोदीत् । रोदित्यमाणमात्मानमिति
भट्टी । आज्ञानविशिष्टरोदनक्रियायाप्यत्वात्
सकर्मकत्वमिति जयमङ्गला । इति दुर्गादासः ॥

रुदथः, पुं, (रोदतीति । रुद्र रोदने + “रुदि-
विदिभ्यां डित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति
अथः । सच डित् ।) कुकुरः । इत्युणादिकोषः ॥
शिशुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुदन्तिका, स्त्री, (रोदनं रुत् । अति अदि
रुदन्ती वन्तने + अच् + डीप् । स्वार्थे कन्
च ।) सुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । स्वतोया २
सञ्जीवनी ३ अमृतसवा ४ रोमाशिका ५
महामांसी ६ चणपत्री ७ सुधासवी ८ । अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-
यत्वम् । क्षमिरक्तपित्तकफश्वासमेहनाशित्वम् ।
रसायनत्वम् । अस्य स्वरूपं यथा,—
“चणपत्रसमं पत्रं क्षुपश्चैव तथाकृतिः ।
शैशिरे जलविन्दूनां स्रवन्तीति रुदन्तिका ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य गुणाः ।

“रुदन्ती वद्विहदृष्ट्या पित्तघ्नी च रसायनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(रोदनश्रीले, त्रि । यथा,—

“धरित्रि पुष्पाञ्जलिरेश तुभ्यं

सुता मदीयास्तव पालनीयाः ।

इतीव रम्भा नमिताग्रमौलिना

भृशं रुदन्ती मकरन्दविन्दना ॥”

इति प्रसिद्धम् ॥)

रुदितं, स्त्री, (रुद्र + क्तः ।) क्रन्दनम् । इत्यमरः ॥
तद्वति, त्रि । (यथा, महाभारते । १३ । २३६ ।
“केशकीटावपतितं क्षुतं श्मिरवेक्षितम् ।

रुदितश्चावधूतश्च तं भागं रक्षसां विदुः ॥”)

रुहं, त्रि, (रुध् + क्तः ।) नदीप्राकारादिना
कृतवेष्टनम् । तत्पर्यायः । वेष्टितम् २ वल-
यितम् ३ संवीतम् ४ आवृतम् ५ । इत्यमरः ॥
(यथा, मेघदूते । ३६ ।

“रुह्वालोके नरपतिपथे रुचिमेदोस्तमोभिः ॥”)

रुद्रः, पुं, (रोदयतीति । रुद्र + णिच् + “रोदेर्णि
लुक् च ।” उणा० २ । २२ । इति रुक् । णिच्
लुक् ।) आदित्यपन्नवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिवः । (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ४६ ।

“त्रिजटश्चैरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥”)

गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥ अयं अग्नि-
मूर्तिः । यथा रुद्राथ अग्निमूर्तये नमः । इति
तिथ्यादितत्त्वे शिवपूजापद्धतिः ॥ स च ब्रह्मणः
क्रोधरूपः सृष्टिकाले भूमध्याज्जातः । तत्-
सृष्टः भूतप्रेतपिशाचादिः । अयमेवान्ते संहार-
कर्त्ता । इति भागवतम् ॥ * ॥ अथैकादश-
रुद्रनामानि यथा । अजः १ एकपात् २ अहि-
ब्रह्मः ३ पिशाकी ४ अपराजितः ५ चक्रवर्कः ६

रुद्रः

महेश्वरः ७ वषाकपिः ८ शुभः ९ हरणः १० ईश्वरः ११ । इति महाभारते दानधर्मः ॥ * ॥ अपि च ।

“अजैकपादहिम्रभो विरूपाक्षः सुरेश्वरः । जयन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बकोऽप्यपराजितः । वैवस्वतश्च सावित्री हरी रुद्रा इमे स्मृताः ॥” इति जटाधरः ॥ * ॥

अन्यच्च । “अजैकपादहिम्रभ्रश्च रुद्रश्च वीर्यवान् । लघुश्चाप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महातपाः ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः । वषाकपिश्च शुभश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिसुवनेश्वराः ॥” इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

अमिपुराणे लघुस्थाने कृत्तिवासाः ॥ * ॥ अपरश्च ।

“अजैकपादहिम्रभो विरूपाक्षोऽप्य रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥ सावित्रश्च जयन्तश्च पिण्णकी चापराजितः । एते रुद्राः समाख्याता एकादश गणेश्वराः ॥ एतेषां मानसानानु त्रिशूलवरधारिणाम् । कोटयश्चतुरशीतिस्तत् पुत्राश्चाचमा मताः ॥ दिक्षु सर्वास्तु ये रक्षां प्रकुर्वन्ति गणेश्वराः । पुत्रपौत्रसुतास्वते सुरभीगर्भसम्भवाः ॥”

इति मात्स्ये ५ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य उत्पत्तिर्यथा,—

“प्रजाः सृष्टुमनास्तेपे तपः परमदुश्चरम् । तस्यैवं तप्यमानस्य न किञ्चित् समवर्तत ॥ ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो यजायत । क्रोधाविष्टस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नश्रुविन्दवः ॥ ततस्तेभ्योऽश्रुविन्दभ्यो भूताः प्रेतास्तदाभवन् । सर्वास्तानग्रजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमविन्दत ॥ तदा प्राणमयो रुद्रः प्रादुरासीत् प्रभोर्मुखात् । सहस्रादित्यसङ्काशो युगान्तदहनोपमः ॥ रुरोद सखरं घोरं देवदेवः स्वयं शिवः । रोदमानं तदा ब्रह्मा मारोदीरित्यभाषत । रोदनादुद्र इत्येवं लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ अन्यानि सप्तनामानि पत्नीः पुत्रांश्च शाश्वतान् । स्थानानि चेषामष्टानां ददौ लोकपितामहः ॥ भवः शर्वस्त्वयेशानः पशूनाभ्यतिरेव च । भीमश्चोयो महादेवस्तानि नामानि सप्त वै ॥ सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द्र इत्येता अष्टमूर्तयः ॥ स्थानेषु तेषु ये रुद्रं ध्यायन्ति मनुजाधिप । तेषामष्टतनुर्देवो ददाति परमं पदम् ॥ सुवर्चला तथैवोमा विकेशा च शिवा तथा । खाद्यादिषा च दीक्षा च रोहिणीति च पत्नयः ॥

अनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः । सुन्दः सर्गोऽप्य सन्तानो बुधश्चैषां सुताः स्मृताः ॥”

इति कौर्म्ये १० अध्यायः ॥ * ॥

१६८

रुद्रः

विष्णुरुद्रयोरभेदो यथा,—

“सदैव देवो भगवात् महादेवो न संशयः । मन्यन्ते ये जगद्योनिं विभिन्नं विष्णुमीश्वरात् । मोहादवेदनिष्ठाहा ते यान्ति नरकं नराः ॥ वेदानुवर्तिनं रुद्रं देवं नारायणतया । एकैभावेन पश्यन्ति सुक्तिभाजो भवन्ति ते ॥”

इति च तत्रैव १२ अध्यायः ॥ * ॥

कल्पभेदे तस्योत्पत्तिनामस्थानभार्यादीनि यथा, “युकोप च ततो ब्रह्मा ज्वलन्निव हुताग्रजः । ततः कोपं स्वपुत्रेभ्यः कृतमन्यायमित्यपि ॥ विचार्य परिवर्द्धन्तं नियन्तुमुपचक्रमे । यत्रान्नियम्यमानोऽपि स कोपः परमेष्ठिनः ॥ भुवोन्मेषादयोद्भूतः कुमारो नीललोहितः । जातमात्रः कुमारोऽसौ रुरोद भगवान् भवः ॥ ब्रह्मोवाच कथं पुत्रोदिति त्वं महाबल । तन्मे कथत कामन्ते सद्यः सम्यादयाम्यहम् ॥

रुद्र उवाच ।

नामानि कुरु मे ब्रह्मन् ! स्थानानि च जगद्गुरो ।

पत्नीश्च देहि भगवन् ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ब्रह्मोवाच ।

जानामि त्वां देवदेवं पूर्वं दत्तं वरं मम । सत्वं कर्तुं भवान् जातस्त्वं हि सर्वेश्वरेश्वरः ॥ जातमात्रो रोदिति त्वं ततो रुद्र इति स्मृतः । नामान्यन्यानि ते देव विधास्ये शृणु पुत्रक ॥ ऋतध्वजो मनुर्मन्युरग्ररेता महान् शिवः । भवः कालो महिनसो वामदेवो धृतव्रतः ॥ एतानि तव नामानि ये स्मरन्ति नरा भुवि । तेषां सदैव कल्याणं करिष्यसि महामते ॥ स्थानानि च प्रवक्ष्यामि तेषु वासो विधीयताम् ॥ इन्द्रियाण्यसुहृद्गोम वायुरग्निर्जलं मही । तपश्चन्द्रश्च सूर्यश्च स्थानान्येतानि ते भव ॥ धृतिर्धौरसिलोमा च नियुतं सर्पिर्विलम्बिका । इरावती खधा दीक्षा योषितस्तव सुन्दरौ ॥ प्रजाः हज महाभाग जगदेतत् प्रपूरय ॥ इत्यादिष्टः स भगवान् ब्रह्मणा नीललोहितः । स्मृतवान् स प्रजा बह्वीर्भूतप्रेतपिशाचकान् । कुशाण्डान् विक्षताकारान् भैरवान् भीमनादिनः ॥

तान् दृष्ट्वा तु तदा ब्रह्मा जगदिद्रावकान् बहून् ।

वारयामास पुत्र त्वं मा साक्षीरीदृशीः प्रजाः ॥ तपसा विष्णुमाराध्य विहरस्व यथासुखम् । इति ते कथितो राजन् ! रुद्रसर्गः प्रजापतेः ॥ यं श्रुत्वापि नरः सद्यो जह्याद्भूतकृतं भयम् ॥” इति पाद्मे स्वर्गखण्डे रुद्रसर्गः ८ अध्यायः ॥ * ॥

प्रकारान्तरं यथा,—

“कथितस्तमसः सर्गो ब्रह्मंस्तेऽयं महासुने । रुद्रसर्गं प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ कल्यादावात्मनस्तुल्यं सुतं प्रधायतस्ततः । प्रादुरासीत् प्रभोरङ्गे कुमारो नीललोहितः ॥ रुद्रन् वै सखरं सोऽप्य द्रवंश्च द्विजसत्तम ! ।

रुद्रः

किं करोषीति तं ब्रह्मा रुद्रन्तं प्रत्युवाच वै । नाम धेहीति तं सोऽप्य प्रत्युवाच प्रजापतिम् । रुद्रस्त्वं देव नामासि मारोदीर्घैर्ममाग्रुहि ॥ एवमुक्तः पुनः सोऽप्य सप्तकल्पो रुरोद वै । ततोऽन्यानि ददौ तस्मै सप्त नामानि स प्रभुः ॥ स्थानानि चेषामष्टानां पत्नीः पुत्रांश्च वै प्रभुः ॥ भवं शर्वस्त्वयेशानं तथा पशुपतिं दिज । भीमसुगं महादेवमुवाच स पितामहः ॥ चक्रे नामान्येतानि स्थानान्येषां चकार सः । सूर्यो जलं मही वह्निर्वायुराकाशमेव च । दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥ सुवर्चला तथैवोमा सुकेशी चापरा शिवा । खाद्यादिषु तथा दीक्षा रोहिणी च यथाक्रमम् ॥

सूर्यादीनां नरश्रेष्ठ रुद्रादीनांमभिः सह । पत्न्यः स्मृता महाभाग तदपत्यानि मे शृणु ॥ येषां स्मृतिप्रसूतेश्च इदमापूरितं जगत् । अनेश्वरस्तथा शुक्रो लोहिताक्षो मनोजवः ॥ सुन्दः सर्गोऽप्य सन्तानो बुधश्चैषां सुताः । एवंप्रकाररुद्रोऽसौ सतीं भार्यामविन्दत ॥ दक्षकोपाच्च तयाज सा सती स्वं कलेवरम् । हिमवदुहिता साभूम्नेनायां दिजसत्तम ! ॥ उपयेमे पुनस्त्रोमामनन्यां भगवान् भवः ॥ देवौ धाता विधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत । श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥

(“द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।

दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुडुः ॥

तपोविघ्नं शमीकर्तुं तपोविघ्नं महात्मनाम् ।

पश्यन् समर्थश्चोपेक्षाश्चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥

पुनर्माहेश्वरं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।

प्रायो न कल्पयामास प्रीच्यमानः सुरैरपि ॥

पाशुपत्य ऋचो याश्च श्रेयश्चाहुतयश्च याः ।

यज्ञसिद्धिस्तस्माभिर्हीनश्चैव स इष्टवान् ॥

अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षयतिक्रमम् ।

रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥

खट्वा ललाटे चक्षुर्वे दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।

बाणं क्रोधाग्निसन्तप्तमद्वजत् शत्रुनाशनम् ॥

ततो यज्ञः स विध्वस्तो यथिताश्च दिवौकसः ।

दाहयथा परीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने तृतीयेऽध्याये ॥)

रुद्रगीता वराहपुराणे द्रष्टव्या ॥ * ॥ (विष्णु-

कर्मपुत्रविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

१५ । १२२ ।

“तस्य पुत्रास्तु चत्वारस्तथा नामानि मे शृणु ।

अजैकपादहिम्रभ्रश्च रुद्रश्च बुद्धिमान् ॥”)

खनामख्यातः कविविशेषः । स च विद्याविलास-

पुत्रः भावविलासप्रणेता । कविरयं मानसिंह-

पुत्रस्य भावसिंहमहीपतिर्वर्तमानजयपुरमहा-

राजस्य षोडशः पूर्वपुरुषः । तथा च भाव-

विलासे । १२४—१२६ ।

रुद्रग

“अन्यापदेशविनिवेशविदग्धबुद्धि-
श्रीभावसिंहनरसिंहनियोगयोगात् ।
सम्पादितो विविधभावविकासभाजं
प्रौढे भृशं भवतु भावविलास एषः ॥
सद्गुणानां समुद्रेण रुद्रेण ग्रथिता गुणैः ।
कण्ठस्था श्लोकमालेयं केषां न कुरुते श्रियम् ॥
विद्याविलासपुत्रस्य न्यायवाचस्पतेरियम् ।
काव्यालापविदग्धानां सुदं निर्मातु निर्मितिः ॥”
रुद्रकवचं, स्त्री, (रुद्रस्य कवचम् ।) शिवनाम-
समूहेन सर्वोद्धारकम् । यथा,—

“वक्ष्यामि रुद्रकवचमाद्यं प्राणस्य रक्षणम् ।
अहोरात्रं महादेव रक्षार्थं देवनिर्मितम् ॥
ॐ रुद्रो मामग्रतः पातु पृष्ठतः पातु शङ्करः ।
कपर्दी दक्षिणे पातु वामपार्श्वे तथा हरः ॥
शिवः शिरो मे च पातु ललाटे नीललोहितः ।
नेत्रयोस्त्र्यम्बकः पातु मुखे पातु महेश्वरः ॥
कर्णयोर्नासिकायाश्च जिह्वायां शम्भुरग्रतः ।
श्रीकण्ठस्तु गले पातु बाह्वोः पातु पिण्डाकधृक् ॥
हृदयं मे महादेव ईश्वरस्तु तथोदरम् ।
नाभौ कुक्षौ कटिस्थाने पातु सर्वं प्रजापतिः ॥
ऊरू जानू महादेवः पादौ पातु महेश्वरः ।
सर्वं रक्षतु भूतेशः सर्वगात्राणि यत्नतः ॥
परशुं मूलखट्वाङ्गं दिव्यास्त्रं रौद्रमेव च ।
नमस्काराय देवेशं रक्ष मां जगदीश्वरः ॥
रक्षोभ्यो ग्रहपीडाभ्यो रोगशोकाण्येषु च ।
पापेभ्यो नरकेभ्यश्च त्राहि मां भक्तवत्सल ॥
जन्म मृत्युर्जरा याधिः कामः क्रोधः शमी
दमः ।

लोभमोहमदाश्चापि त्यजन्तु भुवनेश्वर ॥
त्वं गतिस्त्वं प्रतिक्षेव त्वं बुद्धिस्त्वं परायणः ।
कायेन मनसा वाचा त्वयि भक्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
इत्येतद्रुद्रकवचं पठतः पापनाशनम् ।
महादेवप्रसादेन दुःखासः परिकीर्तितम् ॥
न तस्य पापलेशोऽस्ति भयं तस्य न विद्यते ।
प्राप्नोति सुखमारोग्यं पुण्यमात्मप्रबन्धनम् ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
विद्यार्थो लभते विद्यां मोक्षार्थो मोक्षमाप्नु-
यात् ॥

देहे चेदं हृदि न्यस्य शिवकल्पो भवेन्नरः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोके स गच्छति ॥”
इति स्कन्दपुराणे रुद्रकवचं समाप्तम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्रगणः, पुं, (रुद्रस्य गणः ।) शिवपार्षदसमूहः ।
यथा,—

“अपरे रुद्रनामानो जटाचन्द्रार्द्धमण्डिताः ।
देवैर्ब्रह्म नियोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
तेषां संख्या चैककोटिस्ते सर्वे बलवत्तराः ।
कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
च ।

अनुग्रहन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
विघ्नांश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयतात्मनाम् ।

रुद्र

रुद्रच

षट्त्रिंशत्कोटयश्चैव हरस्य सकला गणाः ॥
वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
शङ्करस्याथ सेवायै समुत्पन्ना इमे गणाः ॥”

इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥

रुद्रचण्डी, स्त्री, (रुद्रा चण्डी ।) रुद्रयामलोक्त-
देवीमाहात्म्याम् । यथा । “अस्य चण्डिका-
महामन्त्रस्य महारुद्र ऋषिरनुष्टुप् छन्द-
श्चण्डिका देवता रुद्रचण्डीजपे विनियोगः । ॐ
नमश्चण्डिकायै ।

श्रीशङ्कर उवाच ।

चण्डिकां हृदये न्यस्य स्मरणं यः करोत्यपि ।
अनन्तफलमाप्नोति देवि चण्डीप्रसादतः ॥
रविवारे यदा चण्डीं पठेदांगमसम्भताम् ।
नवाष्टतिफलं तस्य जायते नात्र संशयः ॥
सोमवारे यदा चण्डीं पठेद्यस्तु समाहितः ।
सहस्राष्टतिपाठस्य फलं जानीहि सुव्रते ॥
कुजवारे जगद्धात्रि पठेद्यामलसम्भताम् ।
शताष्टतिफलं तस्य बुधे लक्षफलं भवेत् ॥
गुरौ यदि महामाये लक्षयुग्मफलं ध्रुवम् ।
शुक्ले देवि जगद्धात्रि चण्डीपाठेन शङ्करि ॥
ज्येष्ठं तुल्यफलं दुर्गे यदि चण्डीं समाहितः ।
शनिवारे जगद्धात्रि कोट्याष्टतिफलं ध्रुवम् ॥
अतएव जगद्धात्रीं यश्च चण्डीं समभ्यसेत् ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
आरोग्यं विजयं सौख्यं वस्त्ररत्नप्रवालकम् ।
पठनाच्छ्रवणश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
धनं धान्यं प्रवालश्च वस्त्ररत्नविभूषितम् ।
चण्डीस्मरणमात्रेण कुर्यात् सर्वं महेश्वरि ॥
ॐ घोरचण्डी महाचण्डी चण्डमुखविखाण्डी ।
चण्डवक्त्रा महामाया महादेवविभूषिता ॥
चतुर्वक्त्रा इत्यपि पाठः ।
रक्तदन्ता वरारोहा महासुरविमर्दिनी ।
तारिणी जननी दुर्गा चण्डिका चण्डविक्रमा ॥
गुह्यकाली जगद्धात्री चण्डी च यामलोद्भवा ।
शमशानवासिनी देवी घोरचण्डी भयानका ॥
शिवा घोरा रुद्रचण्डी महेश्वरगणभूषिता ।
जाह्नवी परमा कृष्णा महात्रिपुरसुन्दरी ॥
विद्या श्रीपरमा विद्या चण्डी च वैरमर्दिनी ।
दुर्गे दुर्गा शिवा घोरा चण्डहन्त्री प्रचण्डिका ॥
महेशी वगला देवी भैरवी चण्डविक्रमा ।
प्रमथेभूषिता कृष्णा चासुखा सुखमर्दिनी ॥
रणघण्टा चण्डघण्टा रणरामवरप्रदा ।
तारिणी भद्रकाली च शिवा घोरा भयानका ॥
विष्णुप्रिया महामाया नन्दगोपयहोद्भवा ।
मङ्गला जन्मनी चण्डी महाकुङ्धा भयङ्करा ॥
विमला भैरवी निद्रा जातिरूपा मनोहरा ।
हृष्णा निद्रा क्षुधा माया शक्तिरूपा मनोहरा ॥
तस्यै देव्यै नमस्तस्यै सर्वरूपेण संस्थिता ।
प्राणप्रिया जातिमाया निद्रारूपा महेश्वरी ॥
या देवी सर्वभूतेषु सर्वरूपेण संस्थिता ।
नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमस्तस्यै नमो नमः ॥
एतां चण्डीं जगद्धात्रीं ब्राह्मणस्तु सदा पठेत् ।

रुद्रच

नान्यस्तु पाठको देवी पठने ब्रह्महा भवेत् ॥
नारदः पाठकश्चैव कैलासे रत्नभूषिते ।
वैकुण्ठे ब्रह्मलोके च देवराजपुरे शिवे ॥
यः श्रणोति घरायाश्च सुच्यते सर्वपातकैः ।
ब्रह्महत्या च गोहत्या स्त्रीवधोद्भवपातकम् ॥
तत् सर्वं पातकं दुर्गे मातुर्गमनपातकम् ।
अश्रुगमनपापश्च यत् कन्यागमपातकम् ॥
सुतस्त्रीगमनश्चैव यत् यत् पापं प्रजायते ।
परदारकृतं पापं तत्तच्छणादेव नश्यति ॥
जन्मजन्मान्तरात् पापात् गुरुहत्यादिपातकात् ।
सुच्यते सुच्यते देवि गुरुपत्नीषु सङ्गमात् ॥
मनसा वचसा पापं यत् पापं ब्रह्महिंसने ।
मिथ्यायाश्चैव यत् पापं तत् पापं नश्यति चणात् ॥
अवयं पठनश्चैव यः करोति धरातले ।
स धन्यश्च कृतार्थश्च राजराजाधिपो भवेत् ॥
यः करिष्यत्यवज्ञां वै रुद्रयामलचण्डिकाम् ।
पापैरेतैः समायुक्तो रौरवं नरकं व्रजेत् ॥
अश्रद्धां ये प्रकुर्वन्ति ते च पातकिनो नराः ।
रौरवं रक्तकुण्डलं कृमिकुण्डं मलस्य वै ॥
शुक्लस्य कुण्डं स्त्रीरक्तं यान्ति तेऽप्यचिरेण वै ।
ततः पितृगणैः साहं विहायां जायते कृमिः ॥
श्रद्धा देवि महामाये पठेत् चण्डीं श्रद्धोत्थपि ।
गयायाश्चैव यत् पुण्यं काश्यां विश्वेश्वराग्रतः ॥
प्रयागे मुखनश्चैव हरिद्वारे हरैर्ये हि ।
तुल्यं पुण्यं भवेद्देवि सत्यं दुर्गे शिवे रमे ॥
त्रिगयायां त्रिकाश्यां वै यच्च पुण्यं श्रद्धा प्रिये ।
तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं तच्च पुण्यं न संशयः ॥
भवानी च भवानी च भवानीत्युच्यते बुधेः ।
भकारस्तु भकारस्तु भकारः केवलः शिवः ॥
वान्नी चैव जगद्धात्री वरारोहे भकारकः ।
प्रेतवद्देवि विश्वेशि भकारः प्रेतवत् सदा ॥
आरोग्यश्च जयं दुःखनाशनं सुखवर्धनम् ।
धनं पुत्रं जयारोग्यं कुष्ठं गलितनाशकम् ॥
अङ्गारोग्याभ्युच्यते दहरोगाहि पार्वति ।
सत्यं सत्यं जगद्धात्रि महामाये शिवे रमे ॥
चण्डे चण्डे महाघोरे चण्डिके याधिनाशिति ।
मन्दे दिने महेशानि विशेषफलदायिनी ॥
सर्वदुःखात् प्रमुच्यते भक्त्या चण्डीं श्रणोति यः ।
ब्राह्मणो हितकारी च पठेन्नियतमानसः ॥
मङ्गलं मङ्गलं ज्येष्ठं मङ्गलं जयमङ्गलम् ।
भवेद्दि पुत्रपौत्रादिकन्यादावादिभिर्युतः ॥
तत्त्वज्ञानश्च निधने काले निर्व्यायमाप्नुयात् ।
महादानोद्भवं पुण्यं तुलाहिरण्यके यथा ॥
चण्डीश्रवणमात्रेण पठनाद्ब्राह्मणोऽपि सः ।
निर्व्यायमेति देवेशि महासख्ययनं हि तत् ॥
सर्वत्र विजयं याति श्रवणाद्यहोदधतः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो राजराजाधिपो भवेत् ॥
महाचण्डी शिवा घोरा भयानकवरप्रदा ।
काली च कमला विद्या महोरगविमर्दिनी ॥
गुह्यचण्डी घोरचण्डी चण्डी त्रैलोक्यदुर्लभा ।
देवानां दुर्लभा चण्डी रुद्रयामलसम्भवा ॥
अप्रकाश्या महादेवप्रिया रावणमर्दिनी ।

मत्स्यप्रिया मांसरता मत्स्यमांसवलिप्रिया ॥
मदमत्ता सदा नित्या भूतप्रमथसङ्गता ।
मध्यभागा महारामा धान्यदा धनरत्नदा ॥
वस्त्रदा मण्डिदा राज्यप्रदा विषयवर्द्धिका ।
सुक्तिदा सर्वदा चण्डी महाविपदनाशिनी ॥

इमाश्च चण्डीं पठते मनुष्यः

शृणोति भक्त्या परमां शिवस्य ।

चण्डीं धरण्यामतिपुण्ययुक्तः

पठेच्च गच्छेद्हरमन्दिरं शुभम् ॥

यद्युक्तनोरयान् दुर्गे करोति धरणीतले ।

रुद्रचण्डीप्रसादेन किं न सिध्यति भूतले ॥

रुद्रध्याया रुद्ररूपा रुद्राणी रुद्रवल्गभा ।

रुद्रभक्ता रुद्ररूपा रुद्रभूषासमन्विता ॥

शिवचण्डी महारक्ता शिवप्रीतिगणान्विता ।

भैरवी परमा विद्या महाविद्या च षोडशी ॥

सुन्दरी परमा विद्या महात्रिपुरसुन्दरी ।

गुह्यकाली भद्रकाली महाकालविमर्दिनी ॥

कृष्णा कृष्णस्वरूपा सा जननी मोहकारिणी ।

अतितन्त्रा महालज्जा सर्वमङ्गलदायिनी ॥

घोरचण्डी भीमरूपा भीमा देवी मनोहरा ।

वगला वगला सिद्धिदायिका सर्वदा शिवा ॥

स्मृतिरूपा कीर्तिरूपा बुद्धिरूपा मनोहरा ।

विष्णुप्रिया शक्रपूज्या योगेन्द्रैरपि सेविता ॥

भयानका महासूक्ष्मा देवी भयविनाशिनी ।

चण्डिका शक्तिहस्ता च कौमारी सर्वकामदा ॥

वाराही च वराहस्य इन्द्राणी शक्रपूजिता ।

महेश्वरी महेशस्य महेशगणभूषिता ॥

चासुखा नारसिंही च वृषसिंहशत्रुनाशिनी ।

सर्वशत्रुप्रशमनी सर्वारोग्यप्रदायिनी ॥

नैव दुःखं भयं किञ्चित् पठनात् श्रवणाञ्जनः ।

इति सत्यं महेशानि सत्यं सत्यं वदाम्यहम् ॥

नैव शोकं नैव रोगं नैव दुःखं भयन्तथा ।

आरोग्यं मङ्गलं नित्यं करोति शुभमङ्गलम् ॥

महेशानि वरारोहे ब्रवीमि सत्यसुतमम् ।

अभक्ताय न दातव्यं मम प्राणाधिकं शुभम् ॥

मम भक्ताय शान्ताय शिवविष्णुप्रियाय च ।

दद्यात् कदाचिद्देवेषु सत्यं सत्यं न संशयः ॥

अनन्तफलमाप्नोति शिवचण्डीप्रसादतः ।

अन्यमेधवाजपेयराजसूयशतेन वै ।

तृप्ताः स्युः पितरौ देवास्तथा च सर्वदेवताः ॥

दुर्गे त्वां नृण्ययीज्ञानं रुद्रयामलपुस्तकम् ।

मन्त्रमन्त्रसंज्ञानं यः करोति नराधमः ॥

अतएव महेशानि किं वक्ष्ये तव सन्निधौ ॥

लज्जोदराधिकचण्डीपठनाच्छ्रवणात् जनः ।

तत्त्वमसीति वाक्येन सुक्तिमाप्नोति दुर्लभाम् ॥”

इति श्रीरुद्रयामले हरगौरीसंवादे रुद्रयामल-

चण्डी समाप्ता ॥

रुद्रजः, पुं, (रुद्रात् जात इति । जन् + जः ।)

पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य

पारदश्चेद्विज्ञेयाः ।)

रुद्रजटा, स्त्री, (रुद्रस्य जटैव ।) लताविशेषः ॥

तत्पर्यायः । रौद्री २ जटा ३ रुद्रा ४ सौम्या ५

सुगन्धा ६ सुवह्वा ७ घना ८ ईश्वरी ९ रुद्र-
लता १० सुपत्रा ११ सुगन्धपत्रा १२ सुरभिः १३
शिवाङ्गा १४ पत्रवल्ली १५ जटावल्ली १६
रुद्राणी १७ नेत्रपुष्करा १८ महाजटा १९
जटारुद्रा २० । अस्या गुणाः । कटुरसत्वम् ।
श्वासकासहृद्गोभूतरक्षोनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रपत्नी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी ।) दुर्गा । इत्युणादि-

कोषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । १५८ ।

“सान्निध्यं तत्र राजेन्द्र रुद्रपत्न्या क्रुद्धह ।

अभिगम्य च तां देवीं न दुर्गतिमवाप्नुयात् ॥”)

अतसौ । इति रत्नमाला ॥

रुद्रप्रिया, स्त्री, (रुद्रस्य प्रिया ।) हरीतकी ।

इति शब्दरत्नावली ॥ पार्वती च ॥

रुद्रभूः, स्त्री, (रुद्रस्य भूः स्थानम् ।) भस्मानम् ।

इति केचित् ॥

रुद्रविंशतिः, स्त्री, (रुद्रदेवताका विंशतिः ।) प्रभ-

वादिषष्टिवर्षान्तर्गतशेषविंशतिवर्षाणि । तेषां

नामानि फलानि च यथा,—

“आद्या तु विंशतिर्वाञ्छी द्वितीया वैष्णवी

स्मृता ।

तृतीया रुद्रदेवताया श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥

तृणधान्यानि पीयन्ते ग्रीष्मे वर्धते वासवः ।

श्रवणे पीडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥१॥

जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिर्चं निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा कालिके च शुभं वदेत् ॥२॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सुखश्च निरुपद्रवम् ।

सौम्यदृष्टिर्भवेद्वाजा सौम्ये सौख्यं प्रकीर्तितम् ॥३॥

तोयपूर्णो भवेन्मघो वर्धते च दिने दिने ।

निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४॥

वासवो वर्धते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।

अहिच्छन्ने कान्यकुब्जे विरोधी क्षत्रिणाश्रज्जु ॥५॥

अभिभूतं जगत् सर्वं क्षेत्रेण्डुविधेः प्रिये ।

मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥६॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिर्चं भवति प्रिये ।

प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥७॥

निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घता ।

घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा ॥८॥

कोद्रवाः शालिसुद्राश्च पीयन्ते वरवर्णिनि ।

सर्वौषधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुरा प्रजा ॥९॥

दुर्भिर्चं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

अनले च समाख्यातं नात्र कांथा विचारणा ॥१०॥

देशभङ्गोऽथ दुर्भिर्चं समासात् कथयाम्यहम् ।

पिङ्गले चारुपद्माच्च दुर्भिर्चं नर्मदातटे ॥११॥

गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्तकाः ।

वासवो वर्धते देवि शस्यश्च नहि जायते ॥

तिलसर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता ।

गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्त्यताम्राद्यशेषतः ॥

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ।

तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।

पार्थिवा मोषका दीनाः कामयुक्ते प्रपी-

डिताः ॥ १२ ॥

तोयपूर्णाः स्मृता मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

निष्ठुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च वरानने ॥१३॥

अल्पतोया घनाश्चैव कीटकाः प्रवणाः स्मृताः ।

विच्छदाः पार्थिवा देवि रौद्रे वर्षे वरानने ॥१४॥

दुर्भिर्चं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।

भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥१५॥

सुभिर्चं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।

प्राणिनां जायते हर्षो दुर्द्धभौ वरवर्णिनि ॥१६॥

महिषीगोहिरण्यादितान्त्रकांस्त्याद्यशेषतः ।

तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥

रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धिर्नराधिपः ।

मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयौ भवेत् ॥१७॥

दुर्भिर्चं मरणं रोगो धान्यौषधिनिपीडनम् ।

पापरोगो भवेद्देवि रक्ताख्योऽमरवन्दिते ॥१८॥

रोगो मरणदुर्भिर्चं विविधोपद्रवाकुलम् ।

क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥१९॥

मेदिनी चलते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।

देशभङ्गश्च दुर्भिर्चं चये संक्षीयते प्रजा ॥

सौराष्ट्रं मालवे देशे दक्षिणे कोकूणे तथा ।

दुर्भिर्चं जायते घोरं चये संवत्सरे प्रिये ॥

कौसुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।

विन्ध्यायां सैन्ये चैव विनश्यति न संशयः ॥

सिंहलो मरुदेशश्च कालञ्जरं तथैव च ।

चये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥२०॥

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

रुद्रवीणा, स्त्री, (रुद्रस्य वीणा ।) वीणाभेदः ।

यथा,—

“दण्डः स्याद्रुद्रवीणाया सुष्टेकादशसंमितः ।

अमरदङ्कुलायमितं शुभिरं तस्य कीर्तितम् ॥

दण्डस्योभयतो ज्ञेयं कांस्त्यसंवरद्वयम् ।

पश्चात् संवरकक्षात्र द्व्यङ्गीकृतशिरौ भवेत् ॥

दण्डस्य वेष्टनं साङ्गं पश्चाद्गुलमिवोदितम् ।

तन्मिता लखरी तस्याः कर्त्तव्या सुन्दराकृतिः ॥

ककुभो रुद्रवीणायाश्चशिराः परिकीर्तितः ।

ऊर्ध्वं शिरसि दातव्या लोहपत्रा समन्विता ॥

मूलतन्त्री तदुपरि तस्या लौह्यी ततः परम् ।

दक्षिणे शिरसि न्यस्येत् श्रुतितन्त्रीद्वयं क्रमात् ॥

एवमु ककुभं तत्र वीणादण्डे निवेशयेत् ।

द्वाङ्गुलोच्चमूर्ध्निशिरौऽङ्गुष्ठमात्रान्तरं पार्श्वकम् ॥

समाङ्गुलान्तरं तस्मात्तन्मूलश्च निवेशयेत् ।

अन्यं ततश्चतुस्त्रिंशदङ्गुलान्तरमाचिपेत् ॥

अष्टादशाङ्गुलमुखं चक्रं वै चारुगर्भकम् ।

दण्डं समुन्नतं कान्तं वर्तुलं तुल्ययुग्मकम् ॥

औन्नत्ये किञ्चिदाधिक्यमल्यश्च प्रशस्यते ।

अष्टाङ्गुलान्तरं पश्चात्तुम्बरं स्थापयेद्बुधः ॥

दण्डपृष्ठे रन्ध्रमेकं स्थापयेच्च समन्ततः ।

लौहाङ्गुलान्तरं कर्त्तव्यं वर्तुलं पङ्कजाकृति ॥

तद्वन्धनं गुणं तस्मिन् वेष्टव्यं निवेशयेत् ।

एतत्परायां मोटिन्यां वेष्टन्त्याङ्गुलं चिपेत् ॥

तन्मोटनीवृत्तरन्ध्रसदृशं दण्डरन्ध्रकम् ।

सुयन्त्रिते तु तत्रैव बध्नीयात्सुखतन्त्रिकाम् ॥

तावच्च आमयेत् पूर्वां मोटनीं च शनैः शनैः ।

रुद्रसा

न यावदेति स्वस्थानं तन्वी यन्त्रविशारदः ॥
अस्याख्यष्टादश प्रोक्ताः शारिकाः पूर्वस्वरिभिः ।
तासां दृष्टतरा अष्टौ दश चुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
एतास्तु तारवादिन्यस्तिसृष्टि पदिकोपरि ।
वितस्तिमात्रपदिकाङ्गुलीचाप्यस्य गर्भकः ॥
तावत् शून्यस्तु कर्त्तव्यो यथा दृष्टे स्थिरो भवेत् ।
मदनस्य च सिक्थस्य योगेन सुदृढीकृता ॥
दृष्टतीनाश्च शारीयां स्वननोऽयं तलक्रमात् ।
एतास्तु सर्वावयवैः कथितास्त्राङ्गुला बुधैः ॥
स्याप्य दृष्टस्य ताः पृष्ठे यथारागस्वरं पुनः ।
मदनस्य च सिक्थस्य योगेन सुदृढीकृताः ॥
सर्वासां लोहकलिका मस्तके स्युः सुयन्त्रिताः ।
एकाङ्गुलीचाः चुद्राः स्युरिति शारीविनिर्ययः ॥
एवं विनिर्मिता रुद्रवीणा जनमनोहरा ।
अस्यां शिवा तु कर्त्तव्या दाक्षिणात्योपदेशतः ॥”
इति सङ्गीतनारायणः ॥

रुद्रसर्गः, पुं, (रुद्रकृतः सर्गः ।) रुद्रकर्तृकदृष्टिः ।
यथा,—
“इदानीं रुद्रसर्गं त्वं शृणु पार्थिवसत्तम ! ।
दशवर्षसहस्राणि तपश्चीर्त्वा महाजले ॥
प्रतिबुद्धो यदा रुद्रस्तदा चोर्वीं सकाननाम् ।
दृष्ट्वा शस्यवतीं रम्यां मनुष्येपशुसङ्कुलाम् ॥
शुश्राव च तदा शब्दावृत्तिजां दक्षसङ्गानि ।
आश्रमे यन्विनाशोच्चैर्धोग्गस्यैरिति कीर्तितान् ॥
ततः श्रुत्वा महातेजाः सर्वज्ञः परमेश्वरः ।
शुकोप सुभृशं देवो वाक्यश्चेदसुवाच ह ॥
अहं पूर्वम् कविना दृष्टः सर्वात्मना विभुः ।
प्रजाः दृजस्वेति तदा वाक्यमेतत्तथोक्तवान् ॥
इदानीं केन तत् कर्म कृतं दृष्ट्यादिवर्णनम् ।
एवमुक्त्वा भृशं कोपात्मनाद परमेश्वरः ॥
तस्य ता नदतो ज्वालाः श्रोत्रिभ्यो निर्ययुस्तदा ।
तत्र भूतानि वेताला उच्छुम्भाः प्रेतपूतनाः ॥
कुशाष्टा यातुधानाश्च सर्वे प्रज्वलिताननाः ।
उत्तस्युः कीटिशस्त्र च नागाप्रहरणावृताः ॥”
इति वराहपुराणम् ॥

रुद्रसावर्णिः, पुं, द्वादशो मनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे
सुधामाख्योऽवतारः । ऋतधामा इन्द्रः । हरि-
तादयो देवाः । तपोमूर्त्त्यादयः सप्तर्षयः । देव-
वदुपदेवादयो मनुष्यजा भविष्यन्ति । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ अपि च ।
“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्ण्याख्यस्य ये देवा मुनयश्च शृणुष्व तान् ॥
सुकर्माणः सुमनसो हरितो रौहितस्तथा ।
सुरापाश्च सुरास्तत्र पश्येते दशका गणाः ॥
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्चको गणः ।
तेषामिन्द्रो हि विजयी ऋतधामा महाबलः ॥
सर्वैरिन्द्रगुणैर्युक्तः सप्तर्षीनपि मे शृणु ।
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोमूर्त्तिस्तपोनिधिः ॥
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ।
देवान् वामदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रदूतश्च भाविनस्तत्सुता मनोः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

रुद्राक्षः

रुद्राक्षः, स्त्री, (रुद्रं तत्परिमितपुत्रं कृते इति ।
सु + क्तिप् ।) एकादशपुत्रजननी । यथा,—
“विष्वक्छन्दश्पुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्राक्षः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
रुद्राक्षीङ्, पुं, (रुद्रस्य आक्षीङ् देवनं यत्र ।)
स्मशानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रुद्राक्षं, स्त्री, (रुद्रस्य अक्षि कारणत्वेनाख्य-
स्येति । अक्षं आदित्वादक्ष् ।) खनामख्यात-
वृक्षबीजम् । तस्य स्थूलत्वं प्रशस्तत्वं च यथा,—
“रुद्राक्षं शिवलिङ्गश्च स्थूलं स्थूलं विशिष्यते ।
शालग्रामो नाम्नेदश्च सूक्ष्मः सूक्ष्मो विशिष्यते ॥”
इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥
रुद्राक्षः, पुं, खनामख्यातवृक्षः । तत्पर्यायः । लण-
मेरुः २ अमरः ३ पुष्पचामरः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तस्य फलपर्यायः । शिवाक्षम् १
सर्पाक्षम् २ भूतनाशनम् ३ पावनम् ४ नील-
कण्ठाक्षम् ५ हराक्षम् ६ शिवप्रियम् ७ ।
अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्णत्वम् । वात-
क्षमिश्रोऽर्भूतग्रहविषनाशित्वम् । रुच्य-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिवपूजायां अस्य
मालाधारणमावश्यकम् । यथा, लिङ्गपुराणे ।
“विना भस्त्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
तस्योत्पत्तिर्यथा । संवत्सरप्रदीपे ।
“त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतस्तु ये ।
अश्रुणो विन्दवस्ते तु रुद्राक्षा अभवन् सुवि ॥”
यद्यप्येकादिचतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभत्वात् पञ्च-
वक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधीयेते । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाभिर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चैव अभक्ष्यस्य च भक्षयात् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
हूं नमः इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवा-
त्मसा प्रक्षाल्य धारणीयम् ।
“विष्णा मन्त्रेण यो घृत्ते रुद्राक्षं सुवि मानवाः ।
स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
तस्य धारणे आवश्यकत्वं यथा, संवत्सर-
प्रदीपे ।
“अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत् कर्म च वैदिकम् ।
करोति जपहोमादि तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
स्कान्दे ।
“ध्यानधारणहीनोऽपि रुद्राक्षं धारयेद्बुधः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स याति परमां गतिम् ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
अथ रुद्राक्षमाहात्म्यम् ।
श्रीमहादेव उवाच ।
“इदानीं देवदेवि ! मालानां धारणं शुभम् ।
रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं वद मे परमेश्वरि ! ॥
श्रीदेवुवाच ।
“शिखायां हस्तयोः कण्ठे कर्णयोश्चापि यो
नरः ।

रुद्राक्षः

रुद्राक्षं धारयेद्भक्त्या शिवलोकमवाप्नुयात् ॥
नववक्त्रस्य रुद्राक्षं धारयेदामवाप्नुयात् ।
दक्षबाहौ तथा वक्त्र । धारयेद्यतमानसः ॥
शिखायां दशनं धार्य कण्ठे च पञ्चविंशतिम् ।
कर्णयोः पञ्च संघट्या हृदि चाष्टोत्तरं शतम् ॥
नाभौ सप्त च रुद्राक्षं धारणाक्षोऽभ्यागं भवेत् ।
रुद्राक्षधारणादेव नरो देवत्वमाप्नुयात् ॥”
शिखायां दशनं द्वाविंशत्परिमितम् । तथा ।
“रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं भद्राक्षश्च सुरेश्वर ! ।
रुद्राक्षस्य महाबाहो माहात्म्यं शृणु यत्नम् ॥
एकवक्त्रः शिवः साक्षात् ब्रह्महत्यां यपोहति ।
अवध्यत्वं प्रतिश्रोतो वद्विस्तम्भं करोति च ॥
द्विवक्त्रे हरगौरी स्यात् गोवधाद्यघनाशकत् ।
त्रिवक्त्रोऽभिस्त्रिजम्भोऽत्यपापराशिं प्रणाशयेत् ॥
तुलाराशिं यथा वद्विस्तम्भमात् कुरुते हर ! ।
त्रिवक्त्रोऽपि च रुद्राक्षस्तथा दहति किंस्त्रिषम् ॥
चतुर्वक्त्रस्तु घाता स्यात् नरहत्यां यपोहति ।
पञ्चवक्त्रस्तु कालाभिरगम्याभक्ष्यपापशुत् ॥
षड्वक्त्रो यो गुहः साक्षात् गर्भहत्यां शमेदयम् ।
सप्तवक्त्रो ह्यनन्तश्च स्वर्गस्तेयाघशुत् सदा ॥
विनायकोऽष्टवक्त्रः स्यात् सर्वावृत्तविनाशकत् ।
भैरवो नववक्त्रः स्यात् शिवसायुष्यदायकः ॥
दशवक्त्रः स्वयं विष्णुर्भूतप्रेतपिशाचहा ।
एकादशमुखो रुद्रो नानायात्रफलप्रदः ॥
द्वादशास्यो भवेदर्कः सर्वतीर्थफलप्रदः ।
त्रयोदशमुखः कामः सर्वकामफलप्रदः ॥
चतुर्दशास्यः श्रीकण्ठो वंशोद्धारकरः स्मृतः ।
यथोक्तमपि रुद्राक्षे तथेन्द्राक्षे प्रकीर्तितम् ॥
भद्राक्षेऽपि सुरश्रेष्ठ तद्गुणं प्ररिकीर्तितम् ॥”
इति योगसारे २ परिच्छेदः ॥

अपि च ।
“निष्क्रिद्राक्ष सुप्रकाश रुद्राक्षा धारणे स्मृताः ।
पञ्चान्तं पञ्चगव्यं स्नानकाले प्रयोजयेत् ॥
रुद्राक्षस्य प्रतिष्ठायां मन्त्रं पञ्चाक्षरं तथा ।
त्र्यम्बकादिकमन्त्रश्च तथा तत्र प्रयोजयेत् ॥
ॐ त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीयमान्मतात् ॥
तथा ॐ ह्रीं अघोरे ह्रीं घोरे हूं घोरोरतरे
ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं रे सर्वतः सर्वसर्वेभ्यो नमस्ते-
२स्तु रुद्ररूपिणे हूं हूं ।
अनेनापि च मन्त्रेण रुद्राक्षस्य द्विजोत्तमः ।
प्रतिष्ठां विधिवत् कुर्यात् ततोऽधिकफलं लभेत् ॥
ततो यथा स्वमन्त्रेण धारयेत्कृत्तिसंयुतः ॥
एकादिचतुर्दशवक्त्राणां संस्कारे प्रत्येकं क्रमेण
मन्त्रा यथा । ॐ ॐ भृशं नमः । १ । ॐ ॐ
नमः । २ । ॐ ॐ नमः । ३ । ॐ ॐ ह्रीं नमः ।
४ । ॐ हूं नमः । ५ । ॐ हूं नमः । ६ । ॐ
ॐ हूं हूं नमः । ७ । ॐ नमः । ८ । हूं नमः ।
९ । ॐ हूं नमः । १० । ॐ ह्रीं नमः । ११ । ॐ
ह्रीं नमः । १२ । ॐ चां चौं नमः । १३ । ॐ
नमो नमः । १४ ।
“रुद्राक्षे देहसंस्थे तु कुकुरो न्नियते यदि ।

रुधिरं

रुः

रुह

सोऽपि रुद्रपदं याति किं पुनर्मानवा गुह्य ॥
सप्तविंशतिरुद्राक्षमालया देहसंस्थया ।
यः करोति नरः पुण्यं सर्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
यो ददाति द्विजातिभ्यो रुद्राक्षं सुवि षण्मुख ।
तस्य प्रीतो भवेद्भुजः स्वपदश्च प्रयच्छति ॥
विना मन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं सुवि मानवः ।
स याति नरकान् घोरान् यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥”
इति पद्मपुराणे रुद्राक्षमाहात्म्यम् । इति
तन्त्रसारः ॥

रुद्राणी, स्त्री, (रुद्रस्य पत्नी । “इन्द्रवरुणभव-
शर्वरुद्रेति ।” ४।१।४६ । इति ङीष् ।)
दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या युत्पत्तिर्यथा,—
“रुद्रस्येयन् रुद्राणी रौद्रं हन्ति करोति या ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रुद्रावासः, पुं, (रुद्रस्य आवासः ।) काशी ।
इति केचित् ॥

रुद्रारिः, पुं, (रुद्रः अरिर्यस्य ।) कामदेवः । इति
केचित् ॥

रुद्री, स्त्री, वीणामेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
अस्या विवरणं रुद्रवीणाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

रुध, इर् ध न औ ञि आठतौ । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) इर्,
अरुधत् अरौत्सीत् । ध न, रुणद्धि रुन्धे । औ,
रोद्धा । ञि, रुद्धोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, य ड औ कामे । अनुपूर्वोऽयम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।)
य ड, अरुधते धनं लोकः । औ, अरुधोऽस्ति ।
इति दुर्गादासः ॥

रुधिरं, स्त्री, (रुणद्धि रुध्यते इति वा । रुध +
“इधिमदिसुदीति ।” उणा० १।५२ । इति
किरच् ।) शरीरस्थरसभवधातुः । तत्पर्यायः ।
रक्तम् २ असम् ३ त्वग्जम् ४ कीलालम् ५
क्षतजम् ६ शोणितम् ७ लोहितम् ८ अरुक् ९
शोणम् १० लोहम् ११ चर्मजम् १२ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“तद्विशुद्धं हि रुधिरं बलवर्णसुखायुषा ।
युनक्ति प्राणिनं प्राणः शोणितं ह्यनुवर्त्तते ॥”

“बलदोषप्रमाणादा विशुद्धा रुधिरस्य वा ।
रुधिरं सावयेज्जन्तोराश्रयं प्रसमीक्ष्य वा ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥

“चतुर्विधं यदेतद्वि रुधिरस्य निवारणम् ।
सन्धानं स्कन्दनञ्चैव पाचनं दहनन्तथा ॥

ब्रणं कषायः सन्धत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ।
तथा सन्धाचयेद्भस्म दाहः सङ्कोचयेत् शिराः ॥

अस्कन्दमरने रुधरे सन्धानानि प्रयोजयेत् ।
सन्धाने सख्यमाने तु पाचनेः समुपाचरेत् ॥

कल्पैरेतैस्त्रिभिर्वेदाः प्रयुतेत यथाविधि ।
असिद्धिमत्सु चेतैश्च दाहः परम इष्यते ॥

सश्लेष्दोषे रुधरे न व्याधिरतिवर्त्तते ।
सावश्लेषे ततः स्त्रियं न तु कुर्यादतिक्रमम् ॥

देहस्य रुधिरं मूलं रुधिरैरेव धार्यते ।

तस्माद्यन्त्रेण संरक्ष्यं रक्तं जीव इति स्थितिः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये ॥

रुधिरसावेऽनध्ययनसक्तं यथा, मनौ । ४।१२२ ।

“रुधरे च सुते गात्राच्छस्त्रेण च परिचते ।
सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन ॥”

कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १।१२० ।

“राममन्त्रशरेण ताडिता
दुःसहेन हृदये निशाचरी ।

गन्धर्वधिरचन्दनोक्षिता
जीवितेश्चवसतिं जगाम सा ॥”

रुधिरः, पुं, (रुध + किरच् ।) मङ्गलग्रहः । इति

मेदिनी ॥

रुधिराख्यं, स्त्री, (रुधिरमिति आख्या यस्य ।)

मणिमेदः । यथा,—

“हुतमुग्रपमादाय दानवस्य यथेष्टितम् ।
नन्मदायां निचिक्षेप किञ्चिद्दीनादि भूतले ॥

तन्नेन्द्रगोपकलितं शुकवक्त्रवर्णं
संस्थानतः प्रकटपीलुसमानमात्रम् ।

नानाप्रकारविहितं रुधिराख्यरत्न-
सुहृत् तस्य खलु सर्वं समानमेव ॥

मध्येन्द्रपाण्डरमतीवविशुद्धवर्णं
तन्नेन्द्रनीलसदृशं पटलं तुले स्यात् ।

सैश्वर्यभूयजननं कथितं तदेव
पक्षश्च तत् किल भवेत् सुरवच्चवर्णम् ॥”

इति गारुडे ७८ अध्यायः ॥

रुप, य इर् विमोहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) विमोह आकुली-

करणम् । य, रुप्यति लोकं लोकः । इर्, अरु-

पत् अरोपीत् । अस्मात् पुषादित्वाभित्त्वं ड

इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

रुमा, स्त्री, सुग्रीवभार्या । विशिष्टलवणाकरः ।

इति मेदिनी । मे, २७ ॥

रुम्, पुं, (रुम् + “चकिरन्थोरुचोपधायाः ।”

उणा० २।१४ । इति रक् उपधायाश्च उलम् ।)

अरुणः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

रुः, पुं, (रौतीति । रु + “रुधातिभ्यां क्रुन् ।”

उणा० ४।१०३ । इति क्रुन् ।) ऋग्विशेषः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ३।५०।७ ।

“रुक्नु कृष्णान्द्रगांश्चैव मेधांस्त्रान्यान् वनेचरान् ।
वागैरुक्मथ्य विविधैर्ब्राह्मणेभ्यो न्यवेदयत् ॥”

अस्य मांसगुणाः । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् ।

मन्दाभिवलप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

दैत्यमेदः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ५३ । १७१ ।

“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।
भद्रकालि महालक्ष्मि सिद्धिरुविदारिणि ॥”

क्रूरसत्त्वविशेषः । तस्य भारद्वाज इति नाम ।

इति भागवतटीकायां श्रीधरः । ५।२६।११ ॥

यथा च देवीभागवते । ८।२२।१०—११ ।

“इह लोकेऽमुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥

तस्मान्नौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनीषिणः ।

रुः सर्पादतिक्रूरो जन्तुः पुरातनैः ॥”

स्वनामख्यातसुनिविशेषः । स तु चवनस्य पौत्रः ॥

अयमेव निजायुषोऽर्द्धं दत्त्वा प्रियां जीवयामास ।

अस्य विवरणं देवीभागवते २ स्कन्धे ८ अध्याय-

मारभ्य तथा महाभारते १ पर्वणि ५ अध्याय-

मारभ्य द्रष्टव्यम् ॥

रुधः, पुं, (रु + क्रुः ।) एरण्डवृक्षः । इति रत्न-

माला ॥ रत्नेरण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(एरण्डशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)

रुधुकः, पुं, (रुधुरेव । रुधु + स्वार्थे कन् ।) एरण्ड-

वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ रत्नेरण्डः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रुधुक्, पुं, एरण्डवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

रुधूकः, पुं, एरण्डवृक्षः । इत्यमरः ॥ (तथास्य

पर्यायः ।

“शुल्कएरण्ड आमण्डुश्चित्रो गन्धर्वहस्तकः ।

पञ्चाङ्गुली वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥

वातारिस्तरुणश्चापि रुधूकश्च निगद्यते ।

रत्नोऽपरो रुधूकः स्यादुर्ध्वको रुधूस्तथा ॥

यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुत्तानपादकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रुध, औ श हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अरुधत् । श,

रुधति रोष्यति । इति दुर्गादासः ॥

रुध, क क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, रोषयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

रुध, ञि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-

सक०-सेट् ।) ञि, रुधः रुधितोऽस्ति । रुरोष ।

इति दुर्गादासः ॥

रुध, य इर् ञि क्रुधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) य, रुधति भृत्याय

भूपालः । इर्, अरुधत् अरोपीत् । अस्मात्

पुषादित्वाभित्त्वं ड इत्यन्ये । ञि, रुधः रुधितो-

ऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

रुधा, स्त्री, (रुध + क्तिप् । भागुरिमते टाप् ।)

अमर्षः । तत्पर्यायः । क्रोधः २ मनुः ३ क्रुधा ४

क्रुत् ५ कोपः ६ प्रतिघः ७ रोषः ८ रुट् ९ ।

इति हेमचन्द्रः । २ । २१२ ॥

रुधितः, त्रि, (रुधति स्मेति । रुध + क्तः । “रुध-

मत्वरसंघुषास्वनाम् ।” ७।२।२८ । इति

पक्षे इट् ।) क्रोधयुक्तः । यथा,—

“तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली

घ्नन्तं खसेन्यं रुधितो ववन्ध ह ॥”

इति श्रीभागवते वाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

रुधः, त्रि, (रुधति स्मेति । रुध + क्तः । “रुधमत्वर-

संघुषास्वनाम् ।” ७।२।२८ । इति इडभावः ।)

क्रोधयुक्तः । यथा,—

“शिवे दृष्टे गुरुस्नाता गुरौ रुधे न कश्चन ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

रुह, ञि ज औ जन्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ञि, रुहोऽस्ति ।

रुचप्रि

रुढः

रूपं

ज रोहः रुहः। औ, अरुचत्। जनिजन्म।
रोहति जनुज्जायते इत्यर्थः। रुह जन्मनि
प्रादुर्भावे इति प्राचः। जन्मप्रादुर्भावयोरेको-
र्थः। इति गोविन्दभट्टचतुर्भुजमिश्रौ। रमा-
नाथस्तु प्रादुर्भावः स्फूर्तिरिति भेदमाह। इति
दुर्गादासः॥

रुहः, त्रि, (रोहतीति। रुह + “इगुपधञेति।
३।१।२३। इति कः।) जातः। आरुहः।
(यथा, मनुः। १।४८।

“वीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल एव च॥”)

रुहकं, स्त्री, द्विद्रुम्। इति शब्दचन्द्रिका॥

रुहा, स्त्री, (रोहति द्विद्रुमपि पुनरुत्पद्यते
इति। रुह + कः। टाप्।) दूष्या। इत्यमरः॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“सहस्रवीर्या दूष्या तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा॥”

इति वेदकरत्रमालायाम्॥

“नीलदूष्या रुहानन्ता भार्गवी शतपत्निका।

श्रव्यं सहस्रवीर्या च शतवल्ली च कीर्तिता॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥

महासमझा। इति राजनिर्घण्टः॥

रुहिरुहिका, स्त्री, (रुह + इन्। रुहिरुत्पत्तिः।

रुहिरुहिण्या पुनः पुनरुद्भवेन कायतीति। कै +

कः। टाप्।) उत्कण्ठा। इति पुराणम्॥

रुह्या, [न] पुं, (रोहतीति। रुह + “श्रीडक्नुशि-
रुह्येति।” उणा० ४।११३। इति कनिप्।)

वृचः। इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः॥

रुच, तु क पारुष्ये। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त

चुरा०-पर०-अक०-सेट्।) “दीर्घौ। तथा च।

‘स पुनातु ब्रजे यश्च गोरजःपातरुचितौ।

शिशुरुच्छिद्य यमजौ निष्पिपेय तरु चितौ॥’

इति कौचकयमकम्॥

पारुष्यमस्त्रिभीभावः। रुचयति रुचापयति

केशः तैलाभावादिति शेषः॥ इति दुर्गादासः॥

रुचं, त्रि, (रुचयतीति। रुच पारुष्ये + पचा-

द्यच्।) अप्रेम। अचिक्कणम्। इत्यमरः॥ ३।

३।२२४॥ (यथा, महाभारते। १।१५३। ६।

“ऊर्द्धाङ्गुलिः स कण्डूयन् धुन्वन् रुचान् शिरो-

रुहान्॥”)

रुचः, पुं, वृचः। इति हेमचन्द्रः॥ वरकण्ठम्॥

इति राजनिर्घण्टः॥

रुचगन्धकः, पुं, (रुचो गन्धो यस्य। कन्।)

गुग्गुलुः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचणात्मिका, स्त्री, (रुचण मात्मा यस्याः।

कन्। टापि अत इत्वम्।) लङ्काधान्यम्। इति

राजनिर्घण्टः॥

रुचदर्मः, पुं, (रुचः कर्कशी दर्भः।) हरिदर्भः।

इति राजनिर्घण्टः॥

रुचपत्रः, पुं, (रुचाणि पत्राणि यस्य।) शाखोट-

वृचः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचप्रियः, पुं, (रुचस्य प्रियः।) ऋषभौषधम्।

इति राजनिर्घण्टः॥

रुचखादुफलः, पुं, (रुचं खादु च फलं यस्य।)

धन्वनवृचः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुचा, स्त्री, (रुचयतीति। रुच + अच् +

टाप्।) दन्तीवृचः। इति राजनिर्घण्टः॥

रुद्रं, त्रि, (रुह + क्तः।) जातम्। (यथा,

रघुः। ६।४१।

“येन स्त्रियः संश्रयदोषरुद्रं

स्वभावलोलेयशः प्रमृष्टम्॥”)

प्रसिद्धम्। इति मेदिनी। रुद्र, ३॥ (यथा, रघुः।

२।५३।

“चतात् किल त्रायत इत्युदयः

चक्षस्य शब्दो भवनेषु रुद्रः॥”)

रुद्रः, पुं, (रुह + क्तः।) प्रकृतिप्रत्ययार्थमनपेक्ष्य

शब्दबोधजनकः शब्दः। यथा,—

“मुखो लक्ष्मिको गौणः शब्दः स्यादौपचा-

रिकः।

यौगिको योगरुद्रो वा रुद्रो वा मुख्य एव सः॥”

इति शाब्दिकाः॥ *॥

अपि च। रुद्रं नाम लक्षयति विभजते च।

“रुद्रं सङ्केतवन्नाम सेव संज्ञेति कीर्तयते।

नैमित्तिकी पारिभाषिक्यौपाधिक्यपि तद्विदा॥”

यन्नाम यादृशार्थं सङ्केतितमेव न तु यौगिकमपि

तद्वद्गम्। योगरुद्रान्तु पङ्कजादिकं न तथा रुद्रा-

नामेव च संज्ञापदेनाभिलष्यते। न तु रुद्रा-

दिवत् संज्ञापि नाम्नोऽवान्तरभेदः। येन

विभागयाघातः स्यात्। संज्ञायाश्च त्रयो भेदाः

नैमित्तिकी पारिभाषिकी औपाधिकी चेति।

पाचकपाठकादयस्तु न संज्ञाः सङ्केतशून्यत्वा-

दिति वक्ष्यते॥ ये तु रुद्रस्य नाम्नश्चतुर्विधत्व-

माहुस्तन्मतमुपन्यस्यति।

“जातिद्रव्यगुणस्यैर्धर्मैः सङ्केतवत्तया।

जातिशब्दादिभेदेन चातुर्विध्यं परे जगुः॥”

गोमयवादीनां गोवादिजात्या। पञ्चाद्यादीनां

लाङ्गुलधनादिद्रव्येण। धन्यपिशुनादीनां पुण्य-

देषादिगुणेन। चलचपलादीनाश्च शब्दानां

कर्मणावच्छिन्नशक्तिमत्त्वाचातुर्विध्यमेव रुद्रा-

नामिति। यदुक्तं दण्ड्याचार्यैः।

“शब्दैरेभिः प्रतीयन्ते जातिद्रव्यगुणक्रियाः।

चातुर्विध्यादमीषान्तु शब्द उक्तश्चतुर्विधः॥” इति

तदेतज्जड-मूक-मूर्खादीनामन्यशून्यादीनाश्च

शब्दानामपरिग्रहापत्त्या परित्यक्तमस्माभिः॥*

नैमित्तिकसंज्ञां लक्षयति।

“जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता।

जातिमात्रे हि सङ्केतादात्म्येण सुदुष्करम्॥”

यन्नामजात्यवच्छिन्नसङ्केतवत् सा नैमित्तिकी

संज्ञा यथा गोचैत्रादिः। सा हि गोत्वचैत्रत्वादि-

जात्यवच्छिन्नेव गवादिकमभिधत्ते न तु गोत्वा-

दिजातिमात्रम्। गोपदं गोत्वे सङ्केतितमित्या-

कारकग्रहाज्ञानमानयेत्यादौ गोत्वादिना गवा-

देरन्वयानुपपत्तेश्च एकशक्तत्वग्रहस्यान्यानुभाव-

कत्वेऽतिप्रसङ्गात्॥ *॥ पारिभाषिकीमौपाधि-

कीश्च संज्ञां क्रमेण लक्षयति।

“उभयावृत्तिधर्मेण संज्ञा स्यात् पारिभाषिकी।
औपाधिकी त्वनुगतौपाधिना या प्रवर्तते॥”

उभयावृत्तिधर्मावच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा पारि-
भाषिकी। यथाकाशवित्यादिः। या चानुगतौ-

पाध्यवच्छिन्नसङ्केतवती संज्ञा सा तौपाधिकी।
यथा भूतदूतादिः। सा हि सचेतनवृत्तिविशेष-

गुणवत्त्ववार्त्ताहारकत्वाद्यनुगतौपाधिपुरस्कारे-
णैव प्रवर्तते। इति शब्दशक्तिप्रकाशिका॥

रुद्रिः, स्त्री, (रुह + क्तिन्।) जन्म। प्रादुर्भावः।

(प्रसिद्धिः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ४।२७१।

“रुद्रिः परम्परायाता सेयमस्मदृष्टे स्थिता॥”

आरोहणम्। यथा, तत्रैव। १।२८५।

“यात्याश्रितः किल समाश्रयणीयलभ्यां

निन्द्यां गतिं जगति सर्वजनार्चितां वा।

गच्छत्यधस्तृणगुणः श्रितकूपयन्तः

पुष्याश्रया सुरशिरोभुवि रुद्रिमेति॥”)

रुद्रशब्दनिष्ठशक्तिः। यथा,—

“लब्धात्मिका सती रुद्रिर्भवेद्योगापहारिणी।

कल्पनीया तु लभते नात्मानं योगवाधतः॥”

इति कुमारभट्टकारिका॥

रूप, तु क तत्कृतौ। इति कविकल्पद्रुमः॥

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) तत्कृतौ

रूपकरणम्। अरुरूपत् प्रतिमां शिल्पी। प्रति-

माया रूपं करोतीत्यर्थः। निपूर्वः स्वरूप-

कथने। अनुमानं निरूप्यत इत्यनुमानखण्डम्।

इति दुर्गादासः॥

रूपं, स्त्री, (रूप्यते कीर्तयते रौतौति वा।

रु + “खव्यशिल्प्यश्वेति।” उणा० ३।२८।

इति पः दीर्घश्च। रूपयतीति। रूप + अच्

वा।) स्वभावः। सौन्दर्यम्। नामकम्।

पशुः। शब्दः। यस्यावृत्तिः। नाटकादिः।

आकारः। (यथा, मनुः। ७।७७।

“तदध्यास्योद्देष्टव्यां सर्वणां लक्षणान्विताम्।

कुले महति सम्भूतां हृद्यां रूपगुणान्विताम्॥”)

शोकः। इति मेदिनीशब्दरत्नावलीभूरि-

प्रयोगः॥ (स्वरूपम्। यथा, मनुः। ८।४५।

“देशं रूपश्च कालश्च व्यवहारविधौ स्थितः॥”)

शुक्लादिः। नामकस्याने नामकम्। इति

नानार्थरत्नमालाविश्वहेमचन्द्राः॥ *॥ रूपन्तु

घोडशविधम्। यथा। ह्रस्वम् १ दीर्घम् २

स्थूलम् ३ चतुरस्रम् ४ वृत्तम् ५ शुक्लम् ६

कृष्णम् ७ नीलारुणम् ८ रक्तम् ९ पीतम् १०

कठिनम् ११ चिकणम् १२ श्लक्ष्णम् १३ पिच्छ-

लम् १४ मृदु १५ दारुणम् १६। इति महा-

भारते मोक्षधर्मः॥ *॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“अङ्गान्यभूषितान्येव केनचिद्भूषणादिना।

येन भूषितवद्भान्ति तद्वदपि कथ्यते॥”

इत्यञ्जलनीलमणिः॥

न्यायमते तत् चक्षुरिन्द्रियग्राह्यम्। द्रव्यादि-

प्रत्यक्षकारणम्। चक्षुः सहकारि। शुक्लाद्य-

नेकप्रकारम्। जलादिपरमाणुरूपं नित्यम्।

अन्यत्र अनित्यम्। यथा,—

रूपकं

“चक्षुर्ग्राह्यं भवेद्रूपं द्रव्यादेरुपलम्भकम् ।
चक्षुः सहकारि स्याच्छ्रुत्वादिभिरनेकधा ।
जलादिपरमाणी तन्निव्यमन्यत् सहेतुकम् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

उत्तरपदस्यरूपादिशब्दस्य उपमानवाचक-
त्वम् । यथा,—

“स्युत्तरपदे प्रथः प्रकारः प्रतिमो निभः ।
भूतरूपोपमाः काशः सन्निभः प्रथितः परः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अतिशयरूपस्य दोषो यथा,—

उभोवाच ।

“रूपातिशयसम्पन्ना नानागुणसमन्विताः ।
किमर्थं दुःखिता जाताः कान्तसौख्यविवर्जिताः ॥
ईश्वर उवाच ।

दमयन्ती तथा सीता रूपातिशयपारगा ।
दुःखिता तेन संजाता कान्तसौख्यविवर्जिता ॥
अहल्या वन्यकी जाता कपिलस्य तु योषिता ।
रूपस्य तु प्रभावेण दासी जाता तिलोत्तमा ॥
तस्माद्रूपं नेच्छन्ति लक्षणज्ञास्तपोधनाः ।
अतिरूपेण खल्ल्यायुः पुरुषो योषितोऽपि वा ।
अथवा सौख्यहीनस्तु जायते तु महातपे ॥”

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तद्देहिकपर्यायः । निर्णिक १ वत्रिः २ वर्षः ३
वपुः ४ अमतिः ५ अश्वः ६ सुः ७ अग्रः ८
पिष्टम् ९ पेशः १० कृशणम् ११ चरः १२
अर्जुनम् १३ ताम्रम् १४ अरुधम् १५ शिल्पम्
१६ । इति षोडशरूपनामानि । इति वेद-
निघण्टौ ३ अध्यायः ॥

रूपकं, स्त्री, (रूपयतीति । रूपि + क्तुल् ।)
नाटकम् । (“तस्य रूपकसंज्ञाहेतुमाह । रूपा-
रोपात्तु रूपकम् । रूपकस्य भेदानाह ।

नाटकमथ प्रकरणं

भाष्ययोगसमवकारदिमाः ।

ईहाष्टगाङ्गवीथ्यः

प्रहसनमिति रूपकाणि दृष्ट ॥

किञ्च ।

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम् ।
प्रस्थानोक्ताप्यकाव्यानि प्रेक्षणं रासकं तथा ॥
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका ।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च ॥
अष्टादश प्राहुरूपरूपकाणि मनोविषयः ।
विना विशेष संज्ञैर्षां लक्ष्य नाटकवत्त्वतम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

मूर्त्तम् । (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ४३ ।

“आदिश्रुताश्च चित्रे किमालिखामौह रूप-
कम् ॥”)

काव्यालङ्कारम् । इति मेदिनी । के, १४८ ॥
शेषस्य लक्षणं यथा,—

“रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपह्नवे ।
तत् परम्परितं साङ्गं निरङ्गमिति च त्रिधा ॥
यत्र कस्यचिद्वारोपः परारोपप्रकारणम् ।
तत् परम्परितं स्निहास्निहशब्दनिबन्धनम् ॥

रूपवा

प्रत्येकं केवलं मालारूपश्चेति चतुर्विधम् ।
अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तत् ॥
समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
आरोप्याणामशेषाणां शान्दत्वे प्रथमं मतम् ॥
यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकदेशविवर्त्ति तत् ।
निरङ्गं केवलस्यैव रूपणं तदपि द्विधा ॥
माला केवलरूपत्वात् तेनाद्यौ रूपके भिदाः ॥”

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदः ॥

अपि च ।

“अभेदो भासते यस्मिन्नुपमानोपमेययोः ।
रूपकं कथ्यते सङ्घिरलङ्कारोत्तमं यथा ॥
तन्वि युष्मन्मन्मोर्जं लोलालकमधुव्रतम् ।
न कस्य हरते चेतो लसद्दृशनकेशरम् ॥
अस्यनेकप्रकारत्वं रूपकोपमयोरपि ।
संक्षेपेणोक्तमन्यत् सुधीभिरवधीयताम् ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

संख्याविशेषः । यथा,—

“सञ्चाली प्रोच्यते गुञ्जा सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकेर्दृशभिः प्रोक्तः कलङ्गो नाम नामतः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(उपमानम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे
समासोक्त्यलङ्कारे ।

“यत्र तु रूप्यरूपकयोः सादृश्यमस्फुटमिति ॥”
पुं, सुत्रा । यथा, कथासरित्सागरे । ७८ । १३ ।

“अल्पे परिकरेऽप्येभिरियङ्गिः स्वर्णरूपकैः ।
किमेव यस्य पुण्यात्यय कश्चन सद्गयम् ॥”
तथाच दृष्टत्संहितायाम् । ८१ । १२ ।

“गुञ्जात्रयस्य मूल्यं पञ्चाशद्रूपका गुणयुतस्य ॥”
रूपतत्त्वं, स्त्री, (रूपस्य तत्त्वम् ।) श्रौलम् ।

यथा,—

“स्याद्रूपं लक्षणं भावश्चात्मप्रकृतिरीतयः ।
सहजो रूपतत्त्वश्च धर्म्मसर्गो निसर्गवत् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ६ । १२ ॥

रूपधारी, [न] (रूपं धरतीति । धृ + णिनिः ।)

सौन्दर्यविशिष्टः । यथा,—

“ततो विकटरूपोऽसौ सर्वशास्त्रार्थपारगः ।
विवाहयद्दिजसुतां रूपेणानुपमां दिजः ॥
सावमेने च भर्त्तारं सुशीलमपि भाविनी ।
विरूपमिति मन्वाना ततः सोऽभूत्सुदुःखितः ॥
ततो निर्वेदसंयुक्तो गत्वाश्रमपदं महत् ।
इरावत्यास्तटे श्रीमान् रूपधारिणमासदत् ॥
तमाराध्य जगन्नाथं नक्षत्रपुरुषेण हि ।
सुरूपतामवाप्याश्रयां तस्मिन्नेव च जन्मनि ॥”

इति वामनपुराणे ७६ अध्यायः ॥

रूपनाशनः, पुं, (रूपस्य नाशनं अदर्शनं यत्र ।)
पेचकः । इति शब्दरत्नावली ॥

रूपवान्, [त्] त्रि, (रूपमस्यास्तीति । रूप +
“रसादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मनुष्य ।
मस्य वः ।) आकारविशिष्टः । (यथा, भाग-
वते । २ । ५ । २७ ।

“वायोरपि विकृत्वाणात् कालकर्मस्वभावतः ।
उदपद्यत वै तेजो रूपवत् स्पर्शश्चैव ॥”)

रूपं

सौन्दर्ययुक्तः । (यथा, महाभारते । ३ ।
४५ । १२ ।

“सत्यवाक् पूजितो वक्ता रूपवाननहङ्कृतः ॥”
रूपाजीवा, स्त्री, (रूपेण सौन्दर्येण आजीव-
तीति । आ + जीव् + अच् । टाप् ।) वेश्या ।
इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा, रामायणे ।
२ । ३६ । ३ ।

“रूपाजीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः ।
श्रीभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥”)

रूपास्त्रः, पुं, (रूपमेव अस्त्रं यस्य ।) कामदेवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रूपिका, स्त्री, (रूपमस्या अस्तीति । रूप + ठन् ।)
श्वेताकट्यः । इति रत्नमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ५ । ६ ।

“पल्लवं तिलतैलञ्च रूपिकायाः पयो गुडः ॥”
रूपेश्वरी, स्त्री, (रूपाणामेश्वरी ।) देवीविशेषः ।

सा तु प्रभवादिविष्टिर्वर्णान्तर्गतैकविंशवर्षे पूज्या ।
यथा,—

“रूपेश्वरी प्रकर्षया वृषयुग्मवस्थिता ।
जटासुकुटभारेन्द्रविश्रूलोरगभूषणा ॥

मणिमौक्तिकशोभाज्जा सितचन्दनचर्चिता ।
पूजिता कुसुमेर्हृदोः सर्वकामफलप्रदा ॥”

इति देवीपुराणे । संवत्सरदेवताविंशतिविधिः
प्रथमः ॥

रूप्यं, स्त्री, (आहतं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।” ५ । २ । २० । इति
यप् ।) आहतस्वर्णरजतम् । इत्यमरः । २ । ६ ।

६१ ॥ हेम रूप्यञ्च आहतं अश्ववराहपुरुषादि-
रूपसुत्यापयितुं निर्घातिकया ताडितं रूप्य-
सुच्यते रूपाय आहतं रूप्यं ऽथे कादिति
यागः । इति भरतः ॥ * ॥ धातुविशेषः । रूपा
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
३६ । ७६ ।

“सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु ।
त्रेयं त्रपु मलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम् ॥”)

तत्पर्यायः । शुभ्रम् २ वसुश्रेष्ठम् ३ रुधिरम् ४
चन्द्रलोहकम् ५ श्वेतकम् ६ महाशुभ्रम् ७
रजतम् ८ तम्ररूपकम् ९ चन्द्रभूति १० सितम् ११
तारम् १२ कलधूतम् १३ इन्द्रलोहकम् १४
रौप्यम् १५ धौतम् १६ सौधम् १७ चन्द्र-
हासम् १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ खज्जूरम् १९
दुर्वर्णम् २० श्वेतम् २१ रङ्गबीजम् २२ राज-
रङ्गम् २३ लोहराजकम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कलधौतम् २५ । इति जटाधरः ॥ अस्य
गुणाः । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् । अम्लत्वम् ।
विपाके मधुरत्वम् । सरत्वम् । वातपित्तहरत्वम् ।
रुच्यत्वम् । वल्लोपलितनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ रूप्यस्योत्पत्तिनामलक्षण-
गुणाः ।

“त्रिपुरस्य वधार्थाय निर्निर्मेयैर्विलोकनेः ।
निरीक्षयामास शिवः क्रोधेन परिपूरितः ॥
ततस्तूत्वा समपतत्तस्यैकस्माद्विलोकनात् ।

अतो रुद्रः समभवद्वैश्वानर इव ज्वलन् ॥
द्वितीयादपतमेचादशुबिन्दुस्तु वामकात् ।
तस्माद्रजतमुत्पन्नमुत्तकर्मसु योजयेत् ॥
कृत्रिमश्च भवेत्तद्वि रङ्गादिरसयोगतः ।
रूप्यन्तु रजतं तारं चन्द्रकान्ति सितं शुभम् ॥
गुरु स्निग्धं नटु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
खर्णाद्यं चन्द्रवत् खच्छं रूप्यं नवगुणं शुभम् ॥
कठिनं कृत्रिमं रूचं रक्तं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनेर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥
रूप्यं शीतं कषायास्त्रं खादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ।
तारं शरीरस्य करोति तापं
विध्वंसनं यच्छति शुक्रनाशम् ।
वीर्यं बलं हन्ति तनोश्च पुष्टिं
महागदान् पोषयति ह्यशुद्धम् ॥”

अथ मारणाय योग्यं रूप्यमाह ।
“गुरु स्निग्धं नटु श्वेतं दाहच्छेदघनक्षयम् ।
वर्णाद्यं चन्द्रवत् खच्छं तारे नवगुणं स्मृतम् ॥”
अथायोग्यम् ।
“कठिनं कृत्रिमं रूचं रक्तं पीतं दलं लघु ।
दाहच्छेदघनेर्नष्टं रूप्यं दुष्टं प्रकीर्तितम् ॥”
अथ शोधनविधिः ।
“पक्षलीकृतपत्राणि तारस्याभौ प्रतापयेत् ।
निविचेत् तप्तपत्राणि तैले तन्ने च काञ्जिके ॥
गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।
एवं रजतपत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”
अथाशुद्धस्य रूप्यस्य दोषमाह ।
“रूप्यं ह्यशुद्धन्तु करोति तापं
विध्वंसनं वीर्यबलक्षयम् ।
देहस्य पुष्टिं हरते तनोति
रोगांस्ततः शोधनमस्य कुर्यात् ॥”

अथ रूप्यस्य मारणविधिः ।
“भागैकं तालकं मर्दं याममन्त्रेन केनचित् ।
तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥
धृत्वा मृषापुटे रुद्धा पुटेत् त्रिशद्वनोपलेः ।
समुद्धृत्य पुनस्तालं दत्त्वा रुद्धा पुनः पचेत् ।
एवं चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
अन्यप्रकारः ।
“सुहृदीक्षीरेण संपिष्टं माचिकं तेन लेप-
येत् ।

तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि बुद्धिमान् ।
पुटे चतुर्दशपुटेस्तारं भस्म प्रजायते ॥”
एवं मारितस्य रूप्यस्य गुणाः ।
“रूप्यं शीतं कषायास्त्रं खादुपाकरसं सरम् ।
वयसः स्थापनं स्निग्धं लेखनं वातपित्तजित् ॥
प्रमेहादिकरोगांश्च नाशयत्यचिरात् ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अथ रूप्यकरणम् ।
“मध्वाज्यं गुडताम्रश्च करेणा माचिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्गोप्यं सुवर्णकरणं श्रेष्ठम् ॥”
इति गारुडः १८८ अध्यायः ॥

रूप्यं, त्रि, (प्रशस्तं रूपं अस्यास्तीति । रूप +
“रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।” ५।२।१२० ।
इति यप् ।) सुन्दरम् । इति मेदिनी । ये, ५० ॥
(क्षी, उपमेयम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परि-
च्छेदे समासोक्त्यलङ्कारे ।
“तत्र हि तिमिरांशुकयोर्रूप्यरूपकभावी द्वयो-
रावरकत्वेन स्फुटमिति ॥” पुं, प्रत्ययविशेषः ।
स च तत आगत इत्येतस्मिन्विषये “हेतुमनुष्य-
भ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः ।” ४।३।८१ । इति
स्त्रेण हेतुभ्यो मनुष्यभ्यश्चाभ्यतरस्यां भवति ॥
यथा समादागतं समरूप्यम् । देवदत्तरूप्यम् ॥
रूप्याध्यक्षः, पुं, (रूप्यस्य रूप्ये वा अध्यक्षः ।)
नैष्किकः । इत्यमरः ॥ रूप्यं रजतं तदेव निष्कं
पूर्ववत् निष्कः रजताध्यक्षो नैष्किकः । टङ्कक-
पतिनैष्किक इत्यन्ये । पुरुषाभ्यादिरूपं गठितं
रजतं रूप्यं तस्याध्यक्षो नैष्किक इति केचित् ।
इति भरतः ॥

रूप्यकः, पुं, एररुः । इति शब्दमाला ॥ (यथास्य
पर्यायः ।
“शुक्लएररु आमहुषिन्नो गन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो बर्हमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥
वातारिस्तुरगश्चापि रूप्यकश्च निगद्यते ।
रक्तोऽपरो रघुकः स्यादुरघुको रघुस्तथा ।
यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुत्तानपादकः ॥”
इति भापप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रूप, त् क विस्फुरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) दीर्घो ।
मूर्धन्योपधः । अरु रूप्यत् । इति दुर्गादासः ॥
रूपकः, पुं, (रूप्यतीति । रूप + क्त्वं ।)
वासकः । इति जटाधरः ॥
रूपितं, त्रि, (रूप + क्तः ।) गुणितम् । इत्यमरः ॥
हे धूलिगुणकेनैव अक्षिते । गुडि क वेष्टे रूप्य
त् क स्याद्विस्फुरणे क्तः । इति भरतः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४२ । १५ ।

“यः सुखेनोपधानेषु श्रेते चन्दनरूपितः ।
वीज्यमानो महाहर्षाभिः क्षीभिर्मम सुतोत्तमः ॥”
रे, य, सम्बोधनविशेषः । यथा,—
“सम्बोधनेऽङ्ग भोः पाट् प्याट् हे हे हं होऽरे
रेऽपि च ।”
इति हेमचन्द्रः । ६ । १७३ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३२ । १५५ ।
“तत्र मन्दमिवालोक्च साभिप्रायः समां नृपः ।
प्रपच्छ रे किमीडक् त्वं सज्जातः कथ्यता-
मिति ॥”)

रेक, ऋ ङ प्रज्ञायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) प्रज्ञा संशया-
रोपः । ऋ, अरिरेकत् । ङ, रेकते पुरुषत्वं
स्थाणौ । स्थाणुत्वा पुरुषो वेति संशयमारो-
पयतीत्यर्थः । रिरेके । इति दुर्गादासः ॥
रेकः, पुं, (रेक प्रज्ञायाम् अथवा रिच् + घञ् ।)
प्रज्ञा । नीचः । विरेचनम् । इति मेदिनी ।
के, ३१ ॥ (यथा,—

“वस्तिर्वातविकारान् पैत्तान् रेकः कफोद्भवान्
वमनम् ।
चौद्रं जयति वलासं सर्पिः पित्तं समीरयं
तैलम् ॥”
इति वाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्याये ॥)

मेकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेकणः, [स्] क्षी, (रिणक्तीति । रिच् + “रिच्छेने
चित् किञ्च ।” उणा० ४ । १६८ । इति असुन् ।
चात् प्रत्ययस्य रुट् । चित्वात् कुलम् ।) खर्गम् ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यामुदाहरितः ॥
रेका, स्त्री, (रेक प्रज्ञायाम् + अच् । स्त्रियां
टाप् ।) सन्देशः । इति हेमचन्द्रः ॥
रेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख विलेखने +
“षिद्धिदादिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति
भिदादित्वात् अङ् । टाप् । रलयोरेकात् लस्य
रत्वम् ।) अण्यकम् । कृष्ण । आभोगः ।
उल्लेखः । इति विश्वः ॥ उल्लेखस्त्रय दण्डाकार-
लिपिविशेषः । दाँडी इति कसी इति च भाषा ।
यथा,—

“यावती यावती रेखा यद्वाणामष्टवर्गके ।
तावती हिगुणीकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् ॥
अष्टोपरि भवेद्देखा अष्टाभ्यन्तरविन्दवः ।
यत्र रेखा न विन्दुश्च तत् समं परिकीर्तितम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
शरीरस्यरेखया शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“ललाटे यस्य दृश्यन्ते तिस्रो रेखाः समाहिताः ।
सुखी पुत्रसमायुक्तः स षष्टिं जीवते नरः ॥
चत्वारिंशच्च वर्षाणि द्विरेखादर्शनात्तरः ।
विंशत्यब्देकरेख आकर्णान्ताः प्रतायुषः ॥
आकर्णान्तरिता रेखास्तिस्रश्च स्युः प्रतायुषः ।
सप्तत्या मूर्द्ध्व रेखा तु षष्ट्यायुस्तिष्ठतिर्भवेत् ॥
यत्तायत्ताभी रेखाभिर्विंशत्यब्दायुरेव हि ।
चत्वारिंशच्च वर्षाणि ह्यीनरेखस्तु जीवति ॥
भिन्नाभिश्चैव रेखाभिरपत्युर्नरस्य हि ॥
त्रिशूलं पट्टिंश्च वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।
धनपुत्रसमायुक्तः स जीवेत् शरदः शतम् ॥
तर्ज्या मध्यमाङ्गुल्या आयूरेखा तु मध्यतः ।
सम्प्राप्ता या भवेद्दृष्ट स जीवेत् शरदः शतम् ॥
कुलरेखा तु प्रथमा अङ्गुष्ठादनुवर्तते ।
मध्यमायाः करे रेखा आयूरेखा अतः परम् ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य आयूरेखां समादिशेत् ।
अच्छिन्ना वाविभक्ता वा स जीवेच्छरदः शतम् ॥
यस्य पाणितले रेखा आयुस्तस्य प्रकाशयेत् ।
शतं वर्षाणि जीवेच्च भोगी रुद्र ! न संशयः ॥
कनिष्ठिकां समाश्रित्य मध्यमायासुपागता ।
षष्टिं वर्षायुषं कुर्यात् आयूरेखा तु मानवम् ॥”
इति गारुडः ६३ अध्यायः ॥ * ॥

अपिच ।
“घनाङ्गुलिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ।
नृपतेः करतलगा मयिवन्धे समुत्थिता ॥
युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सन्नप्रदो नरः ।
वज्राकारश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभो बुधे ॥

रेखाभू

रेचकः

रेणुः

श्रद्धातपत्रशिविकागजपद्मोपमा वृषे ।
कुम्भाङ्कुशपताकाभा न्दणालाभा निरीश्वरे ॥
दामाभाश्च गजाद्यानां स्वस्तिकाभा वृषेश्वरे ।
चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा वृषतेः करे ॥
उदूखलाभा यज्ञाष्टे वेदीभाश्चामिहोत्रिणि ।
वापीदेवकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ॥
अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः सूक्ष्माश्च कारिकाः ।
प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ॥
शतायुषश्च कुरुते क्षिप्रया तरुतो भयम् ।
निःखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रव्याश्चिबुकेः कथेः ॥”
इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

रेखागणितः, पुं, (रेखाया गणितं प्रमाणस्वरूपादि यत्र ।) श्रीजयसिंहमहाराजपण्डितद्विज-
सम्पाद् जगन्नाथकृतगणितग्रन्थविशेषः । तस्य
संक्षिप्तविवरणम् । यथा,—

“येनेष्टं वाजपेयादिर्मेहादानानि षोडश ।
दत्तानि द्विजवर्येभ्यो गोयामगजवाजिनः ॥
तस्य श्रीजयसिंहस्य तुष्टौ रचयति स्फुटम् ।
द्विजः सम्पाद् जगन्नाथो रेखागणितसुत्त-

मम् ॥

अपूर्वं विहितं शास्त्रं यत्र कोणावबोधनात् ।
क्षेत्रेषु जायते सम्यक् व्युत्पत्तिर्गणिते तथा ॥
शिल्पशास्त्रमिदं प्रोक्तं ब्रह्मणा विश्वकर्मेणे ।
पारम्पर्यवशादेतदागतं धरणीतले ॥
तदुच्छिन्नं महाराजजयसिंहाज्ञया पुनः ।
प्रकाशितं मया सम्यक् गणकानन्दहेतवे ॥” ॥
अथ रेखागणिता । अत्र ग्रन्थे पञ्चदशा-
ध्यायाः सन्ति । अष्टसप्तोत्तरचतुःशतम् शक-
लानि सन्ति । तत्र प्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश-
च्छकलानि । तत्रादौ परिभाषा । यः पदार्थः
दर्शनयोग्यः विभागानर्हः स बिन्दुर्वाच्यः । यः
पदार्थः दीर्घः विस्ताररहितः विभागार्हः स
रेखाशब्दवाच्यः । विस्तारदेश्योर्द्विधत्वे तद्व-
रातलं तदेव क्षेत्रम् । तद्विधं एकं जलवत् समं
द्वितीयं विषमम् । अथ रेखापि द्विविधा । एका
वक्रा अन्या सरला । अथ सरलरेखालक्षणम् ।
यस्यां न्यस्ता बिन्दवः अवलोकिताः सन्त एक-
बिन्दुनाच्छाद्यन्ते सा सरला अन्यथा कुटिला ।
धरातलमपि समं विषमञ्च ज्ञेयम् । समं य
आवृणोति । यत् रेखाद्वयं समं समानान्तरं न
भवति तस्य यस्मिन् प्रदेशे बह्वन्तरं भवति
तद्विधिं वर्द्धितयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरं अधिक-
मेव भवति यत्राल्पमन्तरं भवति तद्विधिं
वर्द्धितयो रेखयोरन्तरसुत्तरोत्तरमल्पमेव भवति
यावद्वेखासंयोगं तदनन्तरमन्तरं वर्द्धिष्णु भवति ।
यत्र कोणशब्दः तत्र सरलरेखाकृत एव कोणो
ज्ञेयः । यत्र रेखाशब्दः तत्र सरलेव रेखा
ज्ञेया । यत्र भूमितलशब्दः तत्र जलसमीकृत-
मेव भूतलं ज्ञेयम् । इति रेखागणितस्य परि-
भाषा ॥

रेखाभूमिः, स्त्री, (रेखास्थिता भूमिः ।) लङ्का-
सुमेरुपर्वतयोर्मध्यस्थसूत्रगतदेशः । यथा,—

“यल्लङ्कीज्यिनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्
सुश्रूणन्
सूत्रं मेरुगतं बुधेर्निर्गदिता सा मध्यरेखा
भुवः ।
आदौ प्रागुदयोपरत्र विषये पश्चाद्दि रेखो-
दयात्
स्यात्तस्मात् क्रियते तदन्तरसुत्वं खेटेष्ट्र्यं स्वं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अन्यत्र । रेखोक्ता सूत्र्यसिद्धान्ते । यथा रेखा-
मधिकृत्य ।

“राक्षसालयदेवौकः शैलयोर्मध्यसूत्रगाः ।

रौहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः ॥”

अस्यार्थः । लङ्कासुमेरुपर्वतयोर्मध्यसूत्रगा

देशा रेखासंज्ञिताः । तान् देशानाह । रौहि-

तकदेशोऽवन्तीदेशः सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्र-

क्षेत्र्यथः । रेखायाः पूर्वदेशे परदेशे च यथा-

संख्यं सूत्र्योदयकालात् परकालं पूर्वकालश्च

वारप्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । एतेनैतदुक्तं भवति

रेखासंज्ञकदेशस्थलोका यदा सूत्र्यं पश्यन्ति

तदेव सर्वदेशे वारप्रवृत्तिरित्यर्थः । तत्र रेखा

पूर्वस्थाः सन्निहितत्वादादौ सूत्र्यं पश्यन्ति तद-

नन्तरश्च रेखास्थाः । अतो रेखापूर्व्यं सूत्र्यो-

दयात् परं वारः । तथा रेखास्थैः सूत्र्यं दृष्टे

सति पश्चात् रेखापरस्थाः पश्यन्ति अतो रेखा-

परदेशे सूत्र्योदयात् पूर्व्यं वार इत्यर्थः । तत्र

कालपरिमाणमाह । रेखातो यावन्ति देशा-

न्तरयोजनानि तत्सम्मिताभिर्विधटोभिः पलैः

पादहीनाभिः चतुर्थभागहीनाभिर्वारप्रवृत्तिः

स्यादित्यर्थः । देशान्तरसाधनप्रकारस्तु सूत्र्य-

सिद्धान्ते उक्तः । अत्र तु संक्षेपेण किञ्चित्

कथ्यते । गौडे पञ्चदशाधिकशतयोजनानि ११५।

दक्षिणराष्ट्रे गङ्गातीरे दशाधिकशतम् ११० ।

भैरवीतीरे विंशत्यधिकशतम् १२० । वज्रे सुवर्ण-

यामादौ चत्वारिंशदधिकशतम् १४० । वारा-

णस्यामष्टोत्तरशतम् १०८ देशान्तरम् । एव-

मन्यत्राप्युक्तम् । तन्मतन्तु लोकसंशुद्धीतमिति

किन्तु सूत्र्यसिद्धान्ते अर्द्धरात्रावेव वारप्रवृत्ति-

रुक्ता । यथा,—

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपाहर्षित्यधिके भवेत् ।

तद्देशान्तरनाडीभिः पश्चाद्दूने विनिर्दिशेत् ॥”

इति दीपिकाटीकायामर्थकौसुद्या गोविन्दा-

नन्दः ॥

रेचकं, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + खुल् ।)

कङ्कष्टवृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भेदके,

त्रि ।)

रेचकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + खुल् ।)

यवचारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयपाल-

वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्रीडार्थजल-

निःक्षेपयन्त्रम् । पिच्छकारी इति भाषा । यथा,

“सिच्यमानोऽच्युतस्त्राभिर्महिषीभिः स

रेचकैः ।

प्रतिषिञ्चन् विचिक्रीडे यच्चीभिर्यच्चराडिव ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ६० । ६ ॥

(ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमानवायुः ।

यथा, भागवते । ३ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ॥”

अस्यान्यद्विवरणं प्राणायामशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

रेचः, पुं, ध्यातनासिकया प्राणायामाङ्गसुच्यमान-

वायुः । यथा,—

“पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।

नासिकाकण्ठ उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्वासो सुच्यमानस्तु रेचकः ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

भेदके, त्रि ॥

रेचनं, (रिच् + ल्युट् ।) मलभेदनम् । तत्प-

र्यायः । प्रस्कन्दनम् २ विरेकः ३ विरेचनम् ४ ।

इति रत्नमाला ॥ रेकः ५ रेचना ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।

“रसज्ञानं वमनार्थमध्यायो रेचनाय च ॥”

रेचनद्रव्याणि तु सुश्रुते । १ । ४४ । अध्यायतो

ज्ञेयानि ॥)

रेचनकः, पुं, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + ल्युट् ।

ततः स्वार्थे कन् ।) कम्पिष्ठकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

रेचना, स्त्री, (रिच् + णिच् + युच् । टाप् ।)

काम्पिष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेचनी, स्त्री, (रिच्यतेऽनयेति । रिच् + ल्युट् +

डोप् ।) काम्पिष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥

कालाञ्जनी । दन्तीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

श्वेतचिह्ना । इति मेदिनी ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा,—

“श्वेता चिह्ना भङ्गी स्यात् चिह्ना चिपुटापि च ।

सर्वाभूतिः सरला निशोन्ना रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वटपत्री । तत्पर्यायो यथा,—

“वटपत्री तु कथिता मोहिनी रेचनी बुधेः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

रेची, स्त्री, (रेचयतीति । रिच् + णिच् + अच् ।

गौरादित्वात् डीष् ।) कम्पिष्ठकः । अङ्कोटः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रेज, ऋ ड दोषौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेजत् । ड,

रेजते रिरिजे । इति दुर्गादासः ॥

रेट, ऋ अ याचे । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-द्विक०-सेट् ।) ऋ, अरिरेटत् ।

ज, रेटति रेटते । याचो याचनम् । इति दुर्गा-

दासः ॥

रेणुः, पुं स्त्री, (रिणातीति । री गतिरेषणयोः

+ “अजिह्वरीभ्यो निच्च ।” उणा० ३ । ३८ ।

इति श्रुः ।) धूलिः । इत्यमरः ॥ (यथाह

कश्चित् ।

“मातुलीकरणरेणुरस्ति ते

प्रादयोदिति कथा प्रचीयसौ ।

रेणुका

रेणुका

रेतः

चालधामि तव पादपङ्कजं
नाथ ! दासदृशस्तु का भिदा ॥”)
रेणुः, पुं, (री + णुः ।) पर्यटः । रेणुका । पांशुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रघुः । ६ । २३ ।
“दिनकराभिमुखा रणरेणवो
रुधिरं रुधिरं सुरविषाम् ॥”
विडङ्गः । तत्पर्यायो यथा,—
“जनुषं भस्मकं रेणुः क्रिमिषं चित्रतण्डुलम् ।
क्रिमिषुः विडङ्गश्च गर्हभं तच्च केवलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
रेणुका, स्त्री, (रेणुना कायतीति । कै + कः ।
टाप् ।) मरिचाकृतिमुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्-
पर्यायः । द्विजा २ हरेणुः ३ कौन्ती ४
कपिला ५ भस्मगन्धिनी ६ । इत्यमरः ॥ कान्ता ७
नन्दिनी ८ महिला ९ राजपुत्री १० हिमा ११
रेणुः १२ पाण्डुपुत्री १३ हरेणुका १४ सुपर्णी १५
शिशिरा १६ श्रान्ता १७ वृन्ता १८ कचित्
पुस्तके वृत्ता इति च पाठः । धर्मिणी १९
कपिलोमा २० हैमवती २१ पाण्डुपत्नी २२ ।
अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । खर्जू-
कण्डूति-लघ्वा-दाह-विघ्नाशित्वम् । सुखवैमल्य-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
अथ रेणुका मरीचसदृशी ।
“रेणुका राजपुत्री च नन्दिनी कपिला द्विजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपुत्री स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
रेणुका कटुका पाके तिक्तानुष्णा कटुर्लघुः ।
पित्तला दीपनी मेध्या पाचनी गर्भपातिनी ।
वलास-वात-वैकृत्य-लट्-कण्डू-विघ्न-दाह-नुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“रेणुका कफवातघ्नी दीपनी पित्तला लघुः ।”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
“हरेणू रेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हैमगन्धिनी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
परशुराममाता । तद्विवरणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“अथ काले यतीति तु जमदग्निर्मेहातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यार्यं प्रतिजग्राह रेणुकां लक्ष्म्यान्विताम् ।
सा तस्मात् सुधुवे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुधिरान्तं सुषेणश्च सिन्धुं विश्वावसुं तथा ।
पञ्चाक्षर्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुसूदनः ॥
कार्त्तवीर्यवधायाश्च शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
याचितः पञ्चमः सोऽभूत्तथा रामाकृत्यस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदापि न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुशक्तिविपर्ययात् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् क्रूरकर्म-
क्षत् ॥
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदांश्च सर्वतः ।
खतातात् क्षतकव्योऽभूदेविद्याविशारदः ॥
एकदा तस्य जननी स्नानार्थं रेणुका गता ।

गङ्गातोये तथापश्यन्मान्ना चित्ररथं वृषम् ॥
भार्याभिः सदृशीभिश्च जलक्रीडारतं शुभम् ।
सुमालिनं सुकान्तश्च तरुणं चन्द्रसन्निभम् ॥
तथाविधं वृषं दृष्ट्वा संजातमदना भृशम् ।
रेणुका सृष्टयामास तस्मै राज्ञे च मेधुनम् ॥
सृष्टाश्रुतायास्तस्यास्तु संक्षेदः समजायत ।
विचेतना तथा क्षिप्त्वा चत्वा सा स्वाश्रमं ययौ ॥
अबोधि जमदग्निस्तां रेणुकां विकृतां तथा ।
धिकं धिक् पापरतेत्येवं निनिन्द च समन्ततः ॥
ततः स्वतनयान् प्राह चतुरः प्रथमं सुनिः ।
रुधिरवत्प्रमुखान् सर्वान् एकैकं क्रमतो रतम् ॥
क्षिप्त्वेनां पापनिरतां रेणुकां यमिचारिणीम् ।
ते तद्वचो नैव चक्रुर्मूर्च्छासन् जडा इव ॥
क्षुपितो जमदग्निस्तान् शशापेति विचेतनान् ।
भवध्वं यूयं नचिरात् जडा गोवद्भिर्गर्हिताः ॥
अथाजगाम चरमो जामदग्नोऽतिवीर्यवान् ।
तच्च रामं पिता प्राह पापिष्ठां क्षिप्त्वा मात-
रम् ॥
स भ्रातृश्च तथाभूतान् दृष्ट्वा ज्ञानविवर्जि-
तान् ।
पित्रा श्रमान् महातेजाः प्रह्वं परशुना-
च्छिनत् ॥
रामेण रेणुकां क्षिप्त्वा चाक्रोधनोऽभवत् ।
जमदग्निः प्रसन्नः सन्निति राममुवाच ह ॥
प्रीतोऽस्मि पुत्र भद्रं ते यस्त्वया मदचः कृतम् ।
तस्मादिष्टवरान् कामान् त्वं वै वरय साम्प्रतम् ॥
य तु रामो वरान् वने मातुस्तथानमादितः ।
वधस्यास्मरणं तस्या भ्रातृणां श्रापमोचनम् ॥
मातृहत्यापनयं युद्धे सर्वत्र वै जयम् ।
आयुः कल्पान्तपर्यन्तं क्रमादे वृषसत्तम ! ॥
सर्वान् वरान् स प्रददौ जमदग्निर्मेहातपाः ।
सुप्रोत्थितेव जननी रेणुकाप्यभवत्तदा ॥
वधं न चापि सस्मार सहजप्रकृतिं तथा ।
युद्धे जयं चिरायुश्च लेभे रामस्तदैव हि ॥
मातृहत्याप्यपोहाय पिता तं वाक्यमब्रवीत् ।
न पुत्र-वरदानेन मातृहत्यापगच्छति ॥
तस्मात्तं ब्रह्मकुण्डाय गच्छ स्नातुश्च तज्जले ।
तत्र स्नात्वा सुक्तपापो नचिरात् पुनरेष्यसि ।
जगद्धिताय पुत्र त्वं ब्रह्मकुण्डं व्रज द्रुतम् ॥
स तस्य वचनं श्रुत्वा रामः परशुष्टक् तदा ।
उपदेशात् पितुर्यातो ब्रह्मकुण्डं वृषोदकम् ॥
तत्र स्नानं स विधिवत्कृत्वा धौतपरश्वधः ।
शरीरान्निःश्रुतां सम्यक् मातृहत्यां श्लोकयत् ॥
जातसंप्रलयः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथिं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारे लोहिताकृत्ये ।
कैलासोपत्यकायास्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसक्षीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूर्वामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हैमश्ङ्गं विभिदां च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विविधैश्च स्वयं लोहितगङ्गकम् ।

लोहितात् सरसो जातो लोहिताखस्तो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्ताय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यमुनां संत्यक्ता ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लोहिते गत्वा द्वादशयोजनम् ॥
चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लोहिततोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चैत्रन्तु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लोहिततोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥
इति ते कथितं राजन् यदर्थं मातरं पुरा ।
हन्ति धीरो जामदग्नो यस्माद्वा क्रूरकर्मक्षत् ॥
इदन्तु महदाख्यानं यः शृणोति दिने दिने ।
स दीर्घायुः प्रसूदितो धनवानभिजायते ॥”
इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुकायाः सुतः ।) परशुरामः ।
इति हैमचन्द्रः । ३ । ५१२ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६६ । ४३ ।
“आर्चोऽकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ॥”)
रेणुकासुतः, पुं, (रेणुना सुतः ।) गर्हभः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ धूलिस्त्रक्षिते, त्रि ॥
रेणुवासः, पुं, (रेणौ परागे वासो यस्य ।) भ्रमरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रेणुसारः, पुं, (रेणुरेव सारो यस्य ।) कर्पूरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य कर्पूरशब्दे-
विज्ञेयाः ॥)
रेणुसारकः, पुं, (रेणुसार एव । स्वार्थे कन् ।)
कर्पूरः । इति शब्दरत्नावली ॥
रेतः, [सु] स्त्री, (रीयते चरतीति । री य ऊ
चरणे + “सुरीभ्यां तुट् च ।” उणा० ४।२०१।
इति असुन् तस्य तुट् च ।) शुक्रम् । (यथा,—
“स्त्रीणां रजोमयं रेतो बीजाऽमिन्द्रियं नरे ।
तस्मात् संयोगतः पुत्रो जायते गर्भसम्भवः ।
प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनश्च यत् ॥”
इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
“मातापित्रोर्वीजदोषादशुभेस्नाततात्मनः ।
गर्भस्थस्य यदा दोषाः प्राप्य रेतोवहाः शिराः ॥
शोषयन्त्याश्च तन्नाशान्नेतस्याप्युपहन्यते ।
तत्र सम्युर्गसर्वाङ्गः स भवत्यपुमान् पुमान् ।
एते त्वसाध्या आख्याताः सन्निपातसमुच्छ्रयात् ॥”
इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥)
अपसु रेतःपातनिषेधो यथा,—
“न वामहस्तेनोद्धृत्य पिवेद्दक्षेण वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपसृश्ये नापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्मे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
पारदम् । इति मेदिनी । मे, ३३ ॥
(जलम् । इति निघण्टुः । १ । १२ ॥ “वृष्टि-
लक्ष्यानां अपां देवानां रेतस्त्रात्रेण उच्यते ।
तथाचीपनिषत् । देवानां रेतो वर्षमिति ।”
इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे ।
६ । ७० । १ ।
“असौ रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥”)

रेतजा, स्त्री, (रेतमिव जायते इति । जन् + ङः । टाप् । सर्वे सान्ता अदन्ताश्च इति न्यायात् अत्राकारान्तरेतशब्दः ।) बालुका । इति भावप्रकाशः ॥

रेतनं, स्त्री, मुकुम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रेत्वं, स्त्री, पित्तलम् । इत्यमरटिकायां नीलकण्ठः ॥

रेत्वं, स्त्री, (रीयते चरतीति । री + बाहुलकात् चः ।) रेतः । पीयूषम् । पटवासः । सूतकम् । इति मेदिनी ॥

रेप, ड ऋ शब्दे । गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-शब्दे अक०-गमने सक०-सेट् ।) ड, रेपते रिरिरे । ऋ, अरिरेपत् । इति दुर्गादासः ॥

रेपः, त्रि, (रेप्यते निन्यते इति । रेप + घञ् ।) निन्दितः । क्रूरः । कृपणः । इति मेदिनी । पे, १० ॥

रेफः, पुं, (रिफाते इति । रिफ + घञ् । यद्वा, “रादिफन् ।” इत्यनेन वर्णस्वरूपार्थे रशब्दादि-फन्प्रत्ययः । तथाच “रेफ इत्यौणादिकः ।” इति कृतसु ५ पादे दुर्गाः ।) रवर्णः । (यथा,— “परिगते यः शिरसापि धार्यते समागते सङ्गानि याति नम्रताम् । गुणैः परिषां द्विगुणत्वमीहते । रेफेण तुल्या प्रकृतिर्महात्मनाम् ॥” इत्युद्भटः ॥)

रागः । इति शब्दरत्नावली ॥ (शब्दः । यथा, भागवते । ८ । २० । २५ ।

“अथश्च वचस्यरविन्दहस्तां कण्ठे च सामानि समस्तरेफान् ॥”)

रेफः, त्रि, (रिफ + “अवद्यावमाधमार्वरेफाः कुत्सिते ।” उणा० ५ । ५४ । इति अप्रत्ययेन निपातितः ।) कुत्सितः । इत्यमरः ॥

रेफाः, [सु] त्रि, (रिफतीति । रिफ् + असुन् ।) क्रूरः । अधमः । दुष्टः । कृपणः । इति शब्द-रत्नावली ॥

रेभ, ड ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, रेभते रिरिरे । ऋ, अरिरेभत् । इति दुर्गादासः ॥

रेभणं, स्त्री, (रेभ शब्दे + भावे ल्युट् ।) गवां ध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रेरिहाणः, पुं, शिवः । असुरः । इति मेदिनी । शे, १०६ ॥ चौरः । इति शब्दरत्नावली ॥

रेव, ऋ ड झुतौ ब्रजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) झुतिः झुवेन गमनम् । ऋ, अरिरेवत् । ड, रेवते कपिः । उन्मुक्त्य गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

रेवटं, स्त्री, दक्षिणवर्त्तशङ्खम् । इत्यजयपालः ॥

रेवटः, पुं, (रवते इति । रेव + बाहुलकात् अटच् ।) शूकरः । वेणुः । वातुलः । विषवैद्यः । इत्यजयपालः ॥

रेवतः, पुं, जम्बीरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ५ ।

“पित्तप्रवले द्राक्षा रेवतकटफलपयस्यामधुक-चन्दनकाशयकषायं शकैरामधुमधुरं पाय-येत् ॥”) आरम्भघट्टचः । इति शब्दरत्नावली ॥ राजविशेषः । स तु रेवतीपिता । बलरामश्वशु-रश्च । इति महाभारतम् ॥ (अयं हि आनर्त्तपुत्रः शय्यातिपौत्रः । स खलु स्वपुत्र्या रेवत्या वरं प्रष्टुकामस्तथा संह ब्रह्मलोकं गतवान् आश्रमश्च ब्रह्मणा बलदेवाय कन्यां दत्तवान् । एतद्विवरणं देवीभागते ७ स्कन्धे ७ । ८ अध्यायतो द्रष्ट-व्यम् ॥)

रेवतकं, स्त्री, (रेवत इव कायतीति । कै + कः ।) पारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

रेवतिः, स्त्री, कामदेवपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ रेवती, स्त्री, (रेवतस्यापत्यं स्त्री । रेवत + अण् । न वृद्धिः । डीष् ।) बलदेवपत्नी । नक्षत्रभेदः । मातृकामेदः । इति मेदिनी ॥ स्त्रीगवी । इत्य-जयपालः ॥ दुर्गा । यथा,—

“रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता । अतिखलनवन्मा वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥

रेवतीनक्षत्रन्तु अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्त-र्गतशेषनक्षत्रम् । तस्य रूपं मत्स्याकृतिं द्वात्रिं-शत्तारात्मकम् । तस्याधिष्ठातृदेवता पूषाख्यः सूर्यः । यथा,—

“दन्तसंख्यभवने भसाकृता-वन्तमे लसदनन्तमध्ये ।

कोमलाङ्गि मिथुनोदयात् प्रिये कालखानलकलाः प्रियेचलन् ॥”

इति कालिदासकृततरान्जिलग्निरूपणम् ॥ * ॥ तत्र जातफलं यथा,—

“चारुशीलविभवो जितेन्द्रियः

सतृकुलः स्वभवनेकमानसः ।

मानवो ननु भवेन्महोपती

रेवती भवति यस्य जन्मभम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

बालग्रहविशेषः । तज्जुष्टस्य चिकित्सा यथा,— “अश्वगन्धाजशङ्खी च शारिवाथ पुनर्नवा । सहा विदारौ ह्येतासां काथेन परिषेचनम् ॥” अजशङ्खी मेढ्राशङ्खी । सहा सेवतीपुष्प-जातिः ।

“तेलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्जरसे तथा ।

पलङ्कषायां बलदे तथा गौरकदम्बके ॥”

सर्जरसः रालः । पलङ्कषा गुग्गुलुः । नलदं

लामञ्जकसुशीरवत् पीतच्छवि । गौरकदम्बको

हारिद्रकः । हरदुधा कदम्ब इति लोके ।

“धवाश्वकर्णककुभशङ्खकीतिङ्गकेषु च ।

काकोल्यादौ गण्ये चापि सिद्धं सर्पिः पिबे-

च्छिशुः ॥”

अश्वकर्णः सांखु इति लोके ।

“कुलत्याः शङ्खचूर्णश्च प्रदेहः साखगन्धिकः ।

गुग्गुलूकपुरीषाणि यवान् यवफलो घृतम् ।

सन्ध्योरुभयोः कार्यमेतदुद्दृपनं शिशोः ॥”

यवफलो वंशाङ्कुरः ।

“युक्ताः सुमनसो लाजाः पयः शाल्योदनं दधि । वलिर्निवेद्यो गोतीर्थे रेवत्ये प्रयतात्मना ॥” गोतीर्थे गोष्ठे ।

“ज्ञानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषक् ॥

नानाशस्त्रधरा देवी चित्रमाल्यानुलेपना ।

चलत्कुण्डलिनी श्यामा रेवती ते प्रसीदतु ॥

उपासते यां सततं देव्यो विविधभूषणाः ।

लम्बा कराला विनता तथैव बहुपुत्तिका ।

रेवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रसीदतु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

बलदेवपत्न्या विवरणं यथा,—

“रेवस्य रेवतः पुत्रः ककुद्गामाम धार्मिकः । श्रेष्ठः पुत्रशतस्यासीत्तस्यां पुण्यां वृषोऽभवत् ॥

स कन्यासहितः प्रायाद्रैवतो ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥

न जरा क्षुत् पिपासा वा न मृत्युस्तत्र कर्हि-

चित् ।

ऋतुचक्रश्च भवति ब्रह्मलोके द्विजोत्तमाः ॥

रेवतस्य गतस्याथ सा पुरी राक्षसेर्हता ।

तस्य पुत्रशतं यच्च त्वक्ता तामगमद्दिशः ॥

तस्य वंशे तु ये तत्र स्वर्गता इति विश्रुताः ।

क्षत्रिया ह्यभवन् विप्रा दिक्षु सर्व्वासु

धार्मिकाः ॥

गते बहुयुगे काले आजगामाथ रेवतः ।

सुहृत्तमेकं मत्वासौ ददर्श यादवैर्हताम् ॥

कृतां दारवतीं नाम बहुदारां मनोरमाम् ।

भोजवृष्णान्वकेगुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ॥

गत्वा तु रेवतः सम्यग्बलभद्राय रेवतीम् ।

प्रादाद्गुरुतरां तान् बलदेवो हलेन वै ।

समानां लघुतां नीत्वा उवाह स प्रहर्षतः ॥

दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि रेवतः ।

रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहितः सुखी ॥”

इति वट्टिपुराणम् ॥ * ॥

(ब्रह्मणो वाक्येनैव इयं रेवतेन बलदेवाय प्रदत्ता । एतद्विवरणन्तु देवीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥) रेवतमनुमाता । तद्विवरणं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“पञ्चमोऽपि मनुर्ब्रह्मन् रेवतो नाम विश्रुतः ।

तस्योत्पत्तिं विस्तरश्च शृणुष्व कथयामि ते ॥

ऋषिरासीन्महाभाग ऋतवागिति विश्रुतः ।

तस्यापुत्रस्य पुत्रोऽभूत् रेवत्यन्ते महात्मनः ॥

स तस्य विधिवच्चक्रे जातकर्मादिकाः क्रियाः ।

तथोपनयनादींश्च स चाशीलोऽभवत्कुने ॥

यतः प्रभृति जातोऽसौ ततः प्रभृति सोऽप्युषिः ।

दीर्घरोगपरामर्शमवाप सुनिपुङ्गवः ॥

माता चास्य परामर्तिं कुष्ठरोगादिषोडिता ।

जगाम स पिता चास्य चिन्तयामास दुःखितः ॥

किमेतदिति सोऽप्यस्य पुत्रोऽत्यन्तसुदुर्मेतिः ।

जग्राह भार्यामन्यस्य सुनिपुत्रस्य मन्दधीः ॥

ततो विषयो मनसा ऋतवागिदमुक्तवान् ।

अपुत्रता मनुष्याणां श्रेयसे न कुपुत्रता ॥

कुपुत्रो हृदयायासं सर्वदा कुरुते पितुः ।
मातुश्च स्वर्गसंस्थां स्वपितृन् पातयत्यधः ॥
सुहृदां नोपकाराय पितृणां नापि हृदये ।
पितोर्दुःखाय धिक् जन्म तस्य दुष्कृतकर्मणः ॥
धन्यास्ते तनया त्रेधा सर्वलोकाभिसम्भताः ।
परोपकारिणः शान्ताः साधुकर्मण्यनुव्रताः ॥
अनिर्वृत्तं तथा सुखं परलोकपराङ्मुखम् ।
नरकाय न सङ्गत्य कुपुत्रालम्बि यन्मनः ॥
करोति सुहृदां हेन्यमहितानां तथा सुदम् ।
अकाले च जरां पित्रोः कुपुत्रः कुरुते हि वै ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

एवं सोऽत्यन्तदुष्टस्य पुत्रस्य चरितैर्मुनिः ।
दृश्यमानमनोवृत्तिर्द्वं गर्गमपृच्छत ॥

ऋषिरुवाच ।

सुव्रतेन पुरा वेदा गृहीता विधिवन्मया ।
समाप्य वेदान् विधिवत् कृतो दारपरिग्रहः ॥
सदारेण यथा कार्याः श्रुताः सार्त्तास्तथा
क्रियाः ।

नानुन्यूनाः कृताः काश्चिदुपावदय महासुने ॥
गर्भाधानविधानेन न काममरुध्यता ।
पुत्रार्थं जनितश्चायं पुत्रास्त्रो विभ्यता सुने ॥
सोऽयं किमात्मदोषेण मम दोषेण वा सुने ।
असदङ्गः खवहो जातो दौःश्रीत्याद्भ्युशोकदः ॥
गर्ग उवाच ।

रेवत्यन्ते सुनिश्चेष्ट जातोऽयं तनयस्तव ।
तेन दुःखाय ते काले दुष्टे यस्मादजायत ॥
न तेऽपचारो नैवास्य मातुर्नापि कुलस्य ते ।
तस्य दौःश्रीत्यहेतुत्वं रेवत्यन्तमुपागतम् ॥

ऋतवागुवाच ।

यस्मात्समैकपुत्रस्य रेवत्यन्तसमुद्भवम् ।
दौःश्रीत्यमेतत् सा तस्मात् पततामाशु रेवती ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

तेनेव आकृते प्राप्ते रेवत्युचं पपात ह ।
पश्यतः सर्वलोकस्य विस्मयाविष्टचेतसः ॥
रेवत्युचं पतितं कुसुदाद्रौ समन्ततः ।
भासयामास सङ्घा वनकन्दरनिर्भरान् ॥
कुसुदाद्रिश्च तत्पातात् स्थातो रेवतकोऽभवत् ।
अतीवरम्यः सर्वस्यां पृथिव्यां पृथिवीधरः ॥
तस्यर्चस्य तु या कान्तिर्जाता पङ्कजिनीसरः ।
ततो जज्ञे तदा कन्या रूपेणातीव शोभना ॥
रेवतीकान्तिसंभूतां तां दृष्ट्वा प्रसुचो मुनिः ।
तस्या नाम चकारेत्यं रेवतीति हि भागुरे ॥
पोषयामास चैवेनां स्वाश्रमाभ्याससम्भवाम् ।
प्रसुचः स महाभागस्तस्मिन्नेव महाचले ॥
तांश्च यौवनिनीं दृष्ट्वा कन्यकां रूपशालिनीम् ।
स मुनिश्चिन्तयामास कोऽस्या भर्ता भवेदिति ॥
एवं चिन्तयतः कालो जगाम सुमहात्मनः ।
न चासदाद सङ्घं वरं तस्या महासुनिः ॥
ततस्तस्या वरं प्रष्टुमर्षिं स प्रसुचो मुनिः ।
विवेश वङ्गिप्रालं वै पृच्छन् प्राह हृद्यमुक् ॥
महाबली महावीर्यः प्रियवाक् धर्मवत्यलः ।
दुर्हमो नाम भविता भर्ता ह्यस्या महीपतिः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

अनन्तरश्च नृगयाप्रसङ्गेनागतो मुने ।
तस्याश्रमपदं धीमान् दुर्हमः स नराधिपः ॥
प्रियव्रतान्वयभवो महाबलपराक्रमः ।
पुत्रो विक्रमशीलस्य कान्दिनीजठरोद्भवः ॥
स प्रविश्याश्रमपदं तां तन्वीं जगतीपतिः ।
अपश्यमानस्तन्मित्रं प्रियेत्यामन्त्रा पृष्टवान् ॥
राजोवाच ।

क गतो भगवानस्मादाश्रमाभ्युनिपुङ्गवः ।
तं प्रणनुमिहेच्छामि तत्त्वं प्रब्रूहि शोभने ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

अग्निशालां गतो विप्रस्तच्छ्रुत्वा तस्य भाषि-
तम् ।

प्रियेत्यामन्त्रणश्चैव निश्चक्राम त्वरान्वितः ॥
स ददर्श महात्मानं राजानं दुर्हमं मुनिः ।
नरेन्द्रचिह्नसहितं प्रश्रयावनतं पुरः ॥
तस्मिन् दृष्टे ततः शिष्यमुवाच स तु गोतमम् ।
गोतमानीयतां श्रीधर्मर्षोऽस्य जगतां पतेः ॥
एष तावदयं भूपश्चिरकालादुपागतः ।
जामाता च विशेषेण योग्योऽर्षोऽस्य मतं मम ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः स चिन्तयामास राजा जामातकारणम् ।
विवेद न च तस्मैनी जगृहेऽर्षश्च तं वृषः ॥
तमासनगतं विप्रं गृहीतार्थं महासुनिः ।
प्रहृतं प्राह राजेन्द्रमपि ते कुशलं पुरे ॥
कोवे बलेऽथ मित्रेषु श्रुत्यामात्येषु चेन्मर ।
तथात्मनि महाबाहो यत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
पत्नी च ते कुशलिनी यत एवात्र तिष्ठति ।
पृच्छाम्यस्यास्ततो नाहं कुशलिन्योऽपरास्तव ॥

राजोवाच ।

त्वत्पसादादकुशलं न कचिन्मुनिसत्तम ।
जातकौतूहलश्चास्मि मम भार्याच का सुने ॥
ऋषिरुवाच ।

रेवती तु महाभागा जैलोके सापि सुन्दरी ।
तव भार्या वरारोहा मानवेन्द्र न वेत्सि किम् ॥
राजोवाच ।

सुभद्रां शान्ततनयां कावेरीतनयां विभो ।
शूरात्मजां सुजाताश्च कदम्बाश्च वरूथजाम् ॥
विपाठां नन्दिनीश्चैव वेङ्गि भार्या गृहे हि याः ।
तिष्ठन्ति मे न भगवन् रेवतीं वेङ्गि का त्वयम् ॥
ऋषिरुवाच ।

प्रियेति साम्प्रतं येयं त्वयोक्ता वरवर्णिनी ।
किं विस्तृतं ते भूपाल श्लाघ्यं गृहिणी तव ॥
राजोवाच ।

सत्यसुतं मया किन्तु भावो दुष्टो न मे मुने ।
नात्र कोपं भवान् कर्तुमर्हत्यस्मात्त याचितः ॥
ऋषिरुवाच ।

सत्यं ब्रवीषि भूपाल न भावस्तव दूषितः ।
व्याजहार भवानेवं वङ्गिना वृष नोदितः ॥
मया पृष्टो हृतवहः कोऽस्या भर्तेति पार्थिव ।
भविता तेन चाप्युक्तो भवानेवाद्य चागतः ॥
तद्गृह्यतां मया दत्ता कन्या तुभ्यं नराधिप ।

प्रियेत्यामन्त्रिता चेयं विचारं कुरुष्वे कथम् ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततश्च सोऽभवन्मौनी तेनोक्तः पृथिवीपतिः ।
ऋषिस्तथोद्यतः कर्तुं तस्या वैवाहिकं विधिम् ॥
समुद्यतश्च पितरं विवाहाय महासुने ।
उवाच कन्या सा किञ्चित् प्रश्रयावनतानना ॥
यदि मे प्रीतिमांस्तात प्रसादं कर्तुमिच्छसि ।
रेवत्युचै विवाहं मे तत् करोतु प्रसादितः ॥

ऋषिरुवाच ।

रेवत्युचं न वै भद्रे चन्द्रयोगे दिवि स्थितम् ।
अन्यानि सन्ति ऋचाणि शुभु वैवाहिकानि
ते ॥

कन्योवाच ।

तात तेन विना कालो विकलः प्रतिभाति मे ।
विवाहो विकले काले मद्विधायाः कथं भवेत् ॥
ऋषिरुवाच ।

ऋतवागिति विख्यातस्तपस्वी रेवतीं प्रति ।
चकार कोपं क्रोधेन तेनर्चं तन्निपातितम् ॥
मया चास्मै प्रतिज्ञाता भार्येति मद्विरेचये ।
न चेच्छसि विवाहं त्वं संकटं नः समागतम् ॥
कन्योवाच ।

ऋतवाक् स मुनिस्तात किं मे कस्तमर्वास्तपः ।
न त्वया समता तेन ब्रह्मवन्द्योः सुतास्मि किम् ॥
ऋषिरुवाच ।

ब्रह्मवन्द्योः सुता न त्वं बाले नैवातपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् समुत्सहे ॥
कन्योवाच ।

तपस्वी यदि मे तातस्तत् किञ्चमिदं दिवि ।
समारोप्य विवाहो मे नात्रर्चं क्रियते पितः ॥
ऋषिरुवाच ।

एवं भवतु भद्रं ते भद्रे प्रीतिमती भव ।
आरोपयामीहमार्गं रेवत्युचं कृते तव ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तपःप्रभावेन रेवत्युचं महासुनिः ।
यथापूर्वं तथा चक्रे सोमयोगे द्विजोत्तमः ॥
विवाहश्चैव दुहितुर्विधिवन्मन्त्रयोगजम् ।
निष्पाद्य प्रीतिमान् भूयो जामातरमथाब्रवीत् ॥
ऋषिरुवाच ।

औद्वाहिकं ते भूपाल कथ्यतां किं ददाम्यहम् ।
दुर्लभ्यमपि दास्यामि ममाप्रतिदत्तं तपः ॥
राजोवाच ।

मनोः स्वायम्भुवस्याहमुत्पन्नः सन्ततो मुने ।
मन्वन्तराधिपं पुत्रं त्वत्पसादादृष्ट्योम्यहम् ॥
सुनिरुवाच ।

भविष्यन्नेष ते कामो मनुस्तत्तनयो महान् ।
सकलां भोक्ष्यते भूमिं धर्मेविच्च भविष्यति ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तामादाय ततो भूपस्तदैव नगरं ययौ ।
तस्याश्चाजायत सुतो रेवत्यां रेवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलप्राज्ञार्थो वेदविदार्थशास्त्रवित् ॥
इति मार्कण्डेयपुराणे रेवतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥

रेवन्तः

(गौः । इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । १ । १० । १६ ॥)
 रेवतीभवः, पुं, (रेवत्यां भव उत्पत्तिर्यस्य ।)
 शनैश्चरः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३४ ॥ (रेवत-
 मनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥)
 रेवतीरमणः, पुं, (रेवत्या रमणः पतिः ।) बल-
 देवः । इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥
 रेवतीशः, पुं, (रेवत्या ईशः ।) बलरामः । इति
 हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥
 रेवन्तः, पुं, सूर्यपुत्रविशेषः । स च गुह्यकाधि-
 पतिः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—
 “ततोऽसौ योगमास्थाय स्वां भार्यां वड्वां रविः ।
 ददृश नियमस्थान्तामश्वरूपमथाकरोत् ॥
 मैथुनायोपचक्राम सूर्योऽसौ च त्वरान्वितः ।
 नेच्छन्ती तेन संयोगं परपुंसोऽभिप्रेक्षया ॥
 संयद्वात् संमुखी तेजो मुखनासिकया रवेः ।
 देवी यतः प्रजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
 नासत्यौ द्वौ तृतीयश्च रेवन्तोऽश्वप्रवाहकः ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥
 अपि च ।
 “ततोऽश्वरूपधृक् भानुरुत्तरानगमत कुरुन् ।
 ददृशे तत्र संज्ञानु वड्वारूपधारिणीम् ॥
 सा च दृष्ट्वा तमाग्रान्तं परपुंसोऽभिप्रेक्षया ।
 जगाम संमुखं तस्य पृष्ठरक्षणतत्परा ॥
 ततश्च नासिकायोगे तयोस्तत्र समेतयोः ।
 नासत्यदसौ तनयावश्ववक्त्राद्विनिर्गतौ ॥
 रेतसोऽन्ते च रेवन्तः खड्गौ धन्वी तनुत्रधृक् ।
 अश्वारूढः समुत्पन्नो वाणतूणसमन्वितः ॥
 ततः खं रूपममलं दर्शयामास भानुमान् ।
 तस्ये सा च समालोक्य स्वरूपं मुदमाददे ॥
 स्वरूपधारिणीश्चैवामानिनाय निजाश्रमम् ।
 संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥
 ततः पूर्वसुतो योऽस्याः सोऽभूदेवसुतो मनुः ।
 द्वितीयश्च यमः प्रापाद्भस्मदृष्टिरभूत् सुतः ॥
 तृतीयो मांसमादाय पादतस्ते महीतलम् ।
 प्रतिष्यन्तीति प्रापान्तं तस्य चक्रे पिता स्वयम् ॥
 धर्मदृष्टिर्यतश्चासौ समो मित्रे तथाहिते ।
 ततो नियोगं तं यान्ये चकार तिमिरापहः ॥
 यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ।
 अश्विनौ देवभिषजौ कृतौ पित्रा महात्मना ।
 गुह्यकाधिपतिर्वा च रेवन्तो विनियोजितः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरे ॥ * ॥
 सप्तदिनकर्त्तव्यनीराजनविधौ रेवन्तस्य राज-
 कर्त्तृकपूजाविधिर्यथा,—
 “सप्तमे हि तु रेवन्तं पूजयेत्तोरणान्तरे ।
 सूर्यपुत्रं महाबाहुं दिभुजं कवचोज्ज्वलम् ॥
 ज्वलन्तं युक्त्वस्त्रेण केशान् वितत्य वाससा ।
 कर्णां वामकरे विभ्रदक्षिणे तु करे पुनः ।
 खड्गं न्यस्य महातीक्ष्णं सितसैन्धवसंस्थितम् ॥
 एवंविधन्तु रेवन्तं प्रतिमायां घटेऽपि वा ।
 सूर्यपूजाविधानेन पूजयेत्तोरणान्तरे ॥”
 इति कालिकापुराणे नीराजनविधिः ८६

१८०

रेवतः

अध्यायः ॥ * ॥ कोजागरपूर्णिमारात्रौ द्वारो-
 पान्ते तस्य पूजाविधिर्यथा,—
 “द्वारोपान्ते सुदीप्तस्तु संपूज्यो ह्यथवाहनः ।
 यवाक्षतवृत्तोपेतैस्तुल्यैश्च सुतर्पितः ॥
 संपूजितव्यः पूर्णेन्द्रः पयसा पायसेन च ।
 स्कन्दः सभार्यो रुद्रश्च तथा नन्दीश्वरो मुनिः ॥
 गोमहिः सुरभिः पूज्या कृष्णवज्रिह्वताशनः ।
 उरभ्रवज्रिह्वरूपो गजवज्रिह्विनायकः ।
 पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथाविभवविस्तरैः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (रेवन्तदर्शनेन लक्ष्मीं प्रति नारायणस्य प्राप-
 त्तान्तं देवीभागवते ६ स्कन्धे १७ अध्याये
 द्रष्टव्यम् ॥)
 रेवन्तमनुसूः, स्त्री, (रेवन्तं मनुश्च सूते इति ।
 सू + कृप् ।) संज्ञा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 रेवा, स्त्री, (रेवते उत्प्लुत्य गच्छतीति । रेव +
 अच् । टाप् ।) नर्मदा नदी । इत्यमरः । १ ।
 १० । ३२ ॥ (यथा, मेघदूते । २० ।
 “रेवां द्रक्ष्यस्युपलविषमे विन्ध्यपादे विशीर्णाम् ॥”)
 अस्यां शिवलिङ्गोत्पत्तिर्यथा,—
 “रेवया च कृतं पूर्वं तपः शिवसुतुष्टिदम् ।
 मम त्वत्सदृशः पुत्रो भूयादिति विधो तथा ॥
 अहं कस्यापि न सुतः किं करिष्यामि चिन्त-
 यन् ।
 रेवायास्तु वरो देयस्त्ववश्यं नृगलाञ्छन ॥
 निश्चित्वैवं तदा प्रोक्तं प्रसन्नेनान्तरात्मना ।
 लिङ्गरूपेण ते देवि । गजाननपुरस्कृतः ।
 गर्भे तव वसिष्ठामि पुत्रो भूत्वा शिवप्रिये ॥
 मम त्वमपरा मूर्तिः ख्याता जलमयी शिवा ।
 शिवशक्तिविभेदेन चावामेकत्र संस्थितौ ॥
 एवं दत्तवरा रेवा मत्सामिधर्मिहागता ।
 रेवाखण्डमिति ख्यातं ततः प्रभृति गोपते ॥”
 इति वाराहे सोमेश्वरादिलिङ्गमहिमाध्यायः ॥
 रतिः । सा च कामपत्नी । नीलीवृक्षः । इति
 मेदिनी । वे, २१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “रेवा तु नर्मदा देवी नदी वा रेवती मता ।
 अतिखण्डनवन्ता वा लोके देवी प्रकीर्तिता ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 रेव, ऋ ङ द्वेष्टायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) द्वेषा घोटक-
 कर्त्तृकशब्दः । ऋ, अरिरेवत् । ङ, रेवते रिररेवे-
 ष्वः । इति दुर्गादासः ॥
 रे, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 अक०-अनिट् ।) रेफादिः । रायति । इति
 दुर्गादासः ॥
 रेवतः, पुं, खर्णालुवृक्षः । (यथा, गारुडें २०८ अः ।
 “चतुरङ्गुलसम्पाको याधिघाताभिसंज्ञकः ।
 विद्यादारवधं राजवृक्षं रेवतसंज्ञकम् ॥”)
 शैलेभेदः । (अत्रैवाञ्जुनः सुभद्रां हृतवान् ।
 यथा, महाभारते । २२१ । ६-८ ।
 “सुभद्रा त्वय शैलेन्द्रमभ्यर्च्यैव हि रेवतम् ।
 देवतानि च सर्वानि ब्राह्मणान् खल्वि वाच्य च ॥

रेवतः

प्रदक्षिणं गिरेः कृत्वा प्रययौ द्वारकां प्रति ॥
 तामभिदृश्य कौन्तेयः प्रसन्नारोपयद्रथम् ।
 सुभद्रां चारुसर्वाङ्गीं कामवाणप्रपीडितः ॥
 ततः स पुरुषव्याघ्रस्तामादाय शुचिस्मिताम् ।
 रथेन काञ्चनाङ्गेन प्रययौ खपुरं प्रति ॥”)
 शङ्करः । इति मेदिनी । ते, ४५ ॥ दैत्यविशेषः ।
 इति धरणिः ॥ (स तु बालयज्ञाणामन्यतमः ।
 यथा, महाभारते । ३ । २२६ । २६ ।
 “अदितिं रेवतीं प्राहुर्गृहस्तस्यास्तु रेवतः ।
 सोऽपि बालान् महाघोरो वाघते वै महा-
 यज्ञः ॥”
 रेवत्यां भवः । रेवती + अण् ।) वर्त्तमान-
 कल्पीयः पञ्चमो मनुः । स तु रेवतीगर्भे दुर्दम-
 राजपुत्रः । अस्मिन् मन्वन्तरे विक्रुण्ठोऽव-
 तारः । विभुरिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः ।
 हिरण्यरोमादयः सप्तर्षयः । बलिबिन्दादय-
 स्तन्मनुसुताः । इति श्रीभागवतम् ॥ तद्विवरणं
 यथा,—
 “पञ्चमस्य मनोस्तदनु रेवतस्यान्तरं शृणु ।
 देवाहुः सुबाहुश्च पर्यणयः सोमपो मुनिः ॥
 हिरण्यरोमा सप्ताश्वः सप्तैते ऋषयः स्मृताः ।
 देवाश्चाभूतरजसस्तथा प्रकृतयः स्मृताः ॥
 अरुणस्तत्त्वदर्शी च वित्तवान् हयपः कपिः ।
 सुक्तो निरुत्सुकः सत्वो निर्मोहोऽथ प्रकाशकः ॥
 धर्मवीर्यबलोपेता दृष्टैते रेवतात्मजाः ॥
 भृगुः सुधामा विरजः सहिष्णुर्नाद एव च ।
 विवस्वानतिनामा च षष्टिसप्तर्षयोऽपरे ॥”
 इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥ * ॥
 मार्कण्डेयपुराणोक्तरेवतमनुविवरणन्तु रेवती-
 शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (रुद्राणामन्यतमः । यथा,
 मातृस्ये । ५ । २६ ।
 “अजैकपादहिम्रो विरूपाक्षोऽथ रेवतः ॥”
 मेघः । इति निघण्टुः । १ । १० ॥ *
 “रेवत्यो गावः पशवो वै रेवतीः ।” इति श्रुतेः
 ‘तस्येदम् ।’ ४ । ३ । १२० । इत्यण् । मेघो हि
 सर्वत्र वर्धति यवसं पानीयं च जनयित्वा
 तदीयो भवति पर्वतस्तद्वत्तया । यद्वा, रवि-
 रस्यास्तीति मनुषि ‘रथेर्मतौ बहुलम् ।’ ६ । १ ।
 ३४ । इति सम्प्रसारणम् । ‘संज्ञायाम् ।’ ८ ।
 २ । ११ । इति वत्वम् । सर्वस्य धनस्येष्टि-
 त्वात् रेवान् इन्द्रः मघवेति हि तस्य नाम
 तदीयो रेवतः पूर्ववत् तदीयत्वं द्रष्टव्यम् ॥”
 इति तत्र देवराजयज्वा ॥ * ॥ सोमजता-
 विशेषः । यथा, सुश्रुति । ४ । २६ ।
 “अभिद्योमो रेवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः ॥”
 ऋषिविशेषः । यथा, महाभारते । २ । ५ । ११ ।
 “नारदः सुमहातेजा ऋषिभिः सहितस्तदा ।
 पारिजातेन राजेन्द्र रेवतेन च धीमता ॥”
 धनवति, चि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ६० । ४ ।
 “वरा इवेद्रेवतासो हिरण्यै-
 रभिस्त्रधाभिस्तन्वः पिपिथे ॥”
 “वैरतासो धनवन्तः ।” इति तद्गाथे सायणः ॥

रैवतकं, क्ली, (रैवतकमेव । स्वार्थे अण् ।) पारे
वतवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पारेवत-
शब्देऽस्य गुणादिकं ज्ञेयम् ॥)
रैवतकः, पुं, (रैवत एव । स्वार्थे कन् ।) रैवत-
पर्वतः । तत्पर्यायः । उज्जयन्तः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२२० ॥ १ ।
“ततः कतिपयाहस्य तस्मिन् रैवतके गिरौ ।
वृष्णाग्रान्कानामभवदुत्सवो नृपसत्तम ! ॥ ”)
तस्य नामकारणं रैवतीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रैवतिकः, त्रि, (रैवती + “रैवत्यादिभ्यश्चकृ ।”
४ । १ । १४६ । इति ठक् ।) रैवत्या अपत्यम् ।
इति सुगन्धवोधयाकरणम् ॥
रौकं, क्ली, (रौचते ऽनेति । रुच् + घञ् । न्यङ्का-
दित्वात् कुलम् ।) क्लिद्रम् । इत्यमरः ॥ ११८ ॥ २ ॥
नौका । चलम् । इति मेदिनी ॥ के, ३२ ॥
रौकः, पुं, (रुच् + घञ् ।) क्रयमेदः । दौमिः ।
इति मेदिनी ॥ के, ३१ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ॥ ३ ।
६ । ७ ।
“दिवस्विदाते रुचयन्त रौकाः ।”
“ते रौकास्त्वदीया दीमयः ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥ ”)
रौगः, पुं, (रुज्यते ऽनेनेति । रोजनमिति वा ।
रुज् + घञ् । यदा, रुजतीति । रुज् + “पद-
रुजविश्वश्रुषो घञ् ।” ३ । ३ । १६ । इति कर्त्तरि
घञ् ।) कुष्ठौषधम् । इति मेदिनी ॥ गे, २३ ॥
देहभङ्गकारकः । तत्पर्यायः । रुक् २ रुजा ३
उपतापः ४ आधिः ५ गदः ६ आमयः ७ ।
इत्यमरः ॥ २ । ६ । ५१ ॥ अपाटवः ८ आमः ९
आतङ्कः १० भयः ११ उपघातः १२ भङ्गः १३
अर्त्तिः १४ तमोविकारः १५ आनिः १६ चयः
१७ अनाज्वलः १८ मृदुभृत्यः १९ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अमः २० । इति जटाधरः ॥ मान्यम्
२१ आकल्पम् २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥
अस्य निदानादियथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“सर्वरोगनिदानं वक्ष्ये सुश्रुत तत्त्वतः ।
आनेयाद्यैर्मुनिवरैर्यथापूर्वमुद्वेगितम् ॥
रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुष्टमात्मनः ।
यस्मात्तद्गुणदावाधाः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥
निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपश्रयस्तथा ।
संप्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥
निमित्तहेत्वाद्यतनप्रत्ययोत्थानकारणैः ।
निदानमाहुः पर्यायैः प्राग्रूपं येन लक्ष्यते ।
उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ॥
लिङ्गमयत्तमलत्वात् व्याधीनां तद्व्यथातथम् ।
तदेव अक्षतां यातं रूपमित्यभिधीयते ॥
संस्थानं यज्जनं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमाकृतिः ।
हेतुव्याधिविपर्ययस्तं विपर्ययस्तार्थकारिणाम् ॥
औषधान्नविहारानां उपयोगं सुखावहम् ।
विद्याद्वयप्रशयं व्याधिः स हि सात्त्विकमिति स्मृतः ॥
विपरीतोऽनुपश्रयो व्याधिसात्त्विकमिति स्मृतः ।
यथा दुष्टेन दोषेण तथा चात्त्विकमिति स्मृतम् ॥

निवृत्तिरामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ।
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ॥
स भिद्यते यथात्रैव संख्यन्तेऽद्यै ज्वरा इति ।
दोषाणां समवेतानां विकल्पांशांशकल्पना ॥
सातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां व्याधिः प्राधान्यमादिशेत् ।
हेत्वादिकात् सत्त्वावयवैर्बलाबलविशेषणम् ॥
नक्तं दिनर्तुभुक्तांशैर्याधिकालो यथा मलम् ।
इति प्रोक्तो निदानार्थः स व्यासेनोपदेक्ष्यते ।
सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ॥
तन्त्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ।
अहितस्त्रिविधो योगस्त्रयाणां प्रागुदाहृतः ॥
तित्तोषणकषायाश्चरुचाप्रमितभोजनैः ।
धावनोदीरणनिशाजागरात्युच्चभाषणैः ॥
क्रियाभियोगभीशोकचिन्तायायाममेथुनैः ।
ग्रीष्माहोरात्रभुक्तान्ते प्रकुप्यति समीरणः ॥
पित्तं कदम्बतीक्ष्णोष्णकटुकोधविदाहिभिः ।
शरन्मध्याह्नरात्राहविदाहसमयेषु च ॥
खादन्मलवर्णस्निग्धगुल्ममिथ्यन्दिश्रीतलैः ।
आस्यास्त्रप्रसूखाजीवदिवास्त्रप्रादिदृष्ट्यैः ॥
प्रच्छेदनादयोगेन सुक्तमात्रवसन्तयोः ।
पूर्वाह्णे पूर्वरात्रे च श्लेष्मा वक्ष्यामि शङ्करान् ॥
मिश्रीभावात् समस्तानां सन्निपातस्तथा पुनः ।
सङ्कीर्णजीर्णविषमविरुद्धाध्यशनादिभिः ॥
यापन्नमदपानीयशुष्कशार्कामूलकैः ।
पिण्याकन्दवसरपूतशुष्कक्ष्वाभिमैः ॥
दोषत्रयकरैस्त्रैस्त्रैस्तथाप्यपरिवर्ततः ।
ऋतोऽर्द्धात् पुरोवातात् विग्रहावेशविग्रवात् ॥
दुष्टामात्रैरतिश्लेष्मण्यहैर्जन्मर्चपीडनात् ।
मिथ्यायोगाच्च विविधात् पापानाञ्च निषेव-
वणात् ॥
स्त्रीणां प्रसववैषम्यास्तथा मिथ्योपचारतः ।
प्रतिरोगमिति कुट्टा रोगविध्यनुगामिनः ।
रसायनीं प्रपद्याशु दोषा देहे विकृज्यन्ते ॥
इति गारुडे सर्वरोगनिदानं १५१ अध्यायः ॥
रोगविशेषाणां औषधानि गारुडे १८६ । १८० ।
१८१ । १८२ । १८३ । १८४ । १८५ । १८६ ।
१८७ । १८८ । १८९ अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥
सर्वरोगहरवैष्णवकावचस्य तत्रैव २०० अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अपि च ।
“जनकः सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वरः ।
शिवभक्तश्च योगी च स एव विरुताकृतिः ॥
भीमस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः ।
भस्त्रप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥
मन्दाभिस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्त्रयः ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुःखदायकाः ॥
वायुजः पित्तजश्चैव श्लेष्मजश्च तथैव च ।
ज्वरमेदाश्च त्रिविधास्तुर्धस्य त्रिदोषजः ॥
पाण्डुकः कामलः कुष्ठः श्लेष्मः श्लेष्मा च शूलकः ।
ज्वरातिसारग्रहणीकाशत्रणहलीमकाः ॥
शूलजक्लृप्श्च गुल्मश्च रक्तदोषविकारकः ।
आरिश्चो मेहजः कुक्षो गोदश्च गलगण्डकः ॥
भ्रमरौ सन्निपातश्च विरुचौ दारुणौ सति ।

एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुजः स्मृताः ॥
मृदुकन्यासुताश्चेति जरा तस्याश्च कन्यका ।
जरा च भ्रातृभिः साहं शब्दभ्रममिति भूतलम् ॥
एते चोपायवैतारं न गच्छन्ति च संयुतम् ।
पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनेत्यमिवोरगाः ॥ * ॥
चक्षुर्जलश्च व्याधामः पादाधस्तेनसेवनम् ।
कर्णतेजं मूर्ध्नि तैलं जरायाधिविनाशकम् ॥
वसन्ते भ्रमणं वद्विसेवास्त्रं करोति यः ।
बालाश्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥
खातश्रीतोदकस्त्रायी सेवते चन्दनद्रवम् ।
नोपयाति जरा तच्च निदाघेऽनिलसेविनम् ॥
प्रादुष्टुष्णोदकस्त्रायी घनतीयं न सेवते ।
समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥
शरद्वौर्ध्वं न गच्छति भ्रमणं तत्र वर्जयेत् ।
खातस्त्रायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठति ॥
खातस्त्रायी च हेमन्ते काले वद्विं निषेवते ।
मुहुक्ते नवान्नमुष्णश्च जरा तं नोपगच्छति ॥
शिशिरेऽंशुकवद्विष नवोष्णान्नश्च सेवते ।
य एवोष्णोदकस्त्रायी जरा तं नोपगच्छति ॥
सद्योमांसं नवान्नश्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
एतच्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥
मुहुक्ते सदन्नं क्षुत्काले दृष्ट्वायां पीयते जलम् ।
नित्यं मुहुक्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥
दधि दैन्यज्ज्वीनश्च नवनीतं तथा शुभम् ।
नित्यं मुहुक्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो दृष्ट्वा बालार्कं तरुणं दधि ।
संसेवन्तं जरा याति प्रहृष्टा भ्रातृभिः सह ॥
रात्रौ ये दधि सेवन्ते पुंस्त्रयो रजस्त्रयाम् ।
तसुपैति जरा दृष्ट्वा भ्रातृभिः सह सुन्दरि ॥
रजस्त्रया च कुलटा चावीरा जारदूतिका ।
शूद्रयाजकपत्नी या ऋतुहीना च या सति ॥
यो हि तामाममभोजी ब्रह्महत्यां लभेत्तु सः ।
तेन पापेन साहं सा जरा तसुपगच्छति ॥
पापानां व्याधिभिः साहं मित्रता सन्ततं ध्रुवम् ।
पापं व्याधिजराजीर्णं विप्रवीजश्च निश्चितम् ॥
पापेन जायते व्याधिः पापेन जायते जरा ।
पापेन जायते दैन्यं दुःखं श्लोकं भयं कलिः ॥
तस्मात् पापं महाविरं दोषबीजममङ्गलम् ।
भारते सन्ततं सन्तो नाचरन्ति भयातुराः ॥
खधर्माचारयुक्तश्च दीक्षितं हरिसेवकम् ।
गुरुदेवातिथीनाञ्च भक्तं सत्तं तपःसु च ॥
व्रतोपवासयुक्तश्च सदा तीर्थनिषेविणम् ।
पापा द्रवन्ति तं दृष्ट्वा वैनेत्यमिवोरगाः ॥
एतान् जरा न सेवेत व्याधिसङ्घश्च दुर्जयः ।
सर्वं बोध्यमसमये काले सर्वं ग्रहीष्यति ॥ * ॥
ज्वरश्च सर्वरोगाणां जनकः कथितः सति ।
पित्तश्लेष्मसमीराश्च ज्वरस्य जनकास्त्रयः ॥
एते यथा सचरन्ति स्वयं यान्ति च देहिषु ।
तमेव विविधोपायं साध्वि मत्तो निशामय ॥
क्षुधि जाज्वल्यमानायामाहाराभाव एव च ।
प्राणिनां जायते पित्तं चक्रे च मणिपूरके ॥
तानां विस्फूर्णं शुक्ला जलपानञ्च तत्तद्विषम् ॥

तदेव तु भवेत् पित्तं सद्यःप्राणहरं परम् ॥
 तप्तोदकश्च शरीरे भ्रात्रे तिक्तं विशेषतः ।
 देवयस्तश्च यो सुदुक्ते पित्तं तस्य प्रजायते ॥
 सशर्करश्च घन्याकं पित्तं शीतोदकान्वितम् ।
 चणकं सर्वगव्यश्च दधितक्रविवर्जितम् ॥
 विस्वतालफलं पक्वं सर्वमभारमेव च ॥
 आर्द्रकं सुहृद्युषश्च तिलपित्तं सशर्करम् ॥”
 अचारस्थाने ऐश्वर्यमिति च पाठः ।
 “पित्तस्यकरं सद्यो बलपुष्टिप्रदं परम् ।
 पित्तनाशश्च तद्बीजमुक्तमन्यं निबोध मे ॥
 भोजनानन्तरं स्नानं जलपानं विना हृषा ।
 तिलतैलं स्निग्धतैलं स्निग्धमामलकीद्रवम् ॥
 पर्युषितान्नं तक्रश्च पक्करम्भाफलं दधि ।
 छायाभ्युशर्करातीर्थं सुस्निग्धस्थलसेवनम् ॥
 नारिकेलोदकं रुच्यस्नानं पर्युषितं जलम् ।
 तरुसुष्ठुपक्वफलं सुपक्वकर्कोटीफलम् ॥
 खातस्नानश्च वर्षासु मूलकं श्लेष्मकारणम् ।
 ब्रह्मरन्ध्रं च तज्जन्म महद्दीर्घविनाशनम् ॥
 वह्निस्त्रेहं भृष्टमिष्टं पक्वतैलं विशेषकम् ।
 भ्रमणं शुष्कभक्षश्च शुष्कपक्वहरौतकी ॥
 पिण्डारकमपक्वश्च रम्भाफलमपक्वकम् ।
 वैश्वारसिन्धुवारमनाहारमपानकम् ॥
 सद्युतं रोचनाचूर्णं सद्युतं शुष्कशर्करम् ।
 मरीचं पिप्पलीशुष्कमार्द्रकं जीरकं मधु ॥
 द्रव्याण्येतानि गन्धर्वि सद्यः श्लेष्महराणि च ।
 बलपुष्टिकाराण्येव वायुबीजं निशामय ॥
 भोजनानन्तरं सद्यो गमनं धावनं तथा ।
 क्कदनं वह्नितापश्च शब्दभ्रमणमेधुनम् ॥
 दृढस्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ।
 अतिरुचमनाहारं युद्धं कलहमेव च ॥
 कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ।
 आजात्यचक्रे तज्जन्म निशामय तदौषधम् ॥
 पक्करम्भाफलश्चैव सवीजं सर्कोदकम् ।
 नारिकेलोदकश्चैव सद्यःसक्रं सुमिष्टकम् ॥
 माह्विषं दधि मिष्टश्च केवलं वा सशर्करम् ।
 सद्यःपर्युषितान्नश्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
 पक्वतैलविशेषश्च तिलतैलश्च केवलम् ।
 काङ्गलीतालखर्जूरसुस्तमामलकीद्रवम् ॥
 शीतलोदकोदकस्नानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
 स्निग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धयजनानिलः ॥
 एतत्ते कथितं वत्से ! सद्यो वातप्रणाशनम् ॥
 वायवस्त्रिविधाः पुंसां क्लेशसन्तापकामजाः ॥
 आधिसंघश्च कथितस्तन्नाणि विविधानि च ।
 तानि आधिप्रणाशाय कृतानि सङ्गिरेव च ॥
 तन्नाण्येतानि सर्वानि आधिचयकराणि च ।
 रसायनादयो येषु चोपायश्च सुदुर्लभः ॥
 न शक्तः कथितुं साध्वि याथार्थ्यं वत्सरेण च ।
 तेषाञ्च सर्वतन्नाणां कृतार्थानां विचक्षणैः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
 अथ आधिलक्षणम् । तत्र वाग्भटः ।
 “रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषशाम्यमरोगता ।
 रोगा दुःखस्य दातारो ज्वरप्रभृतयो हि ते ॥

ते च स्वाभाविकाः केचित् केचिदागन्तवः
 स्मृताः ।
 मानसाः केचिदाख्याताः कथिताः केऽपि
 कायिकाः ॥”
 तत्र स्वाभाविकाः शरीरस्वभावादेव जाताः ।
 क्षुत्पिपासासुषुप्ताजागरान्द्युप्रभृतयः ॥ अथवा
 स्वस्य भावादुत्पत्तेर्जाताः स्वाभाविकाः सहजा
 इति यावत् । ते च जन्मान्वादयः । आग-
 न्तवोऽभिघातादिजनिताः । अथवा जन्मोत्तर-
 भाविनः । मानसाः कामक्रोधलोभमोहभया-
 भिमानदेव्येषु न्यविधादेर्षाद्यामातुसर्वप्रभृ-
 तयः । अथवा उन्मादापसारमूर्च्छाभ्रमतमः-
 सत्यासप्रभृतयः । कायिकाः पाण्डुरोगप्रभृतयः ॥
 “कर्मजाः कथिताः केचिदोषजाः सन्ति चापरे ।
 कर्मदोषोद्भवाश्चान्ये याधयस्त्रिविधाः स्मृताः ॥”
 तत्र कर्मजा याधयः । यत् प्राक्तनं दुष्कर्म-
 प्रवृत्तं याधिरूपं केवलं भोगनाशं प्रायश्चित्त-
 नाशं वा ततो जाताः न तु दुष्टवातादिदोषेण
 जनिताः । तथा ।
 “यथाशास्त्रेण निर्णीता यथायाधि चिकित्-
 सिताः ।
 न शर्मं यान्ति ये रोगास्ते ज्ञेयाः कर्मजा बुधैः ॥”
 दोषजाः मिथ्याहारविहारप्रकुपितवातपित्त-
 कफजाः ॥ * ॥ ननु मिथ्याहारविहारिणामपि
 प्राक्तनसुकृतेन नैरुच्यं दृश्यत एव ततो दोषजे-
 ष्वपि प्राक्तनकर्मैव कारणं तत् कथं दोषजा
 इति । उच्यते । दोषजेष्वपि वस्तुत आदिकारणं
 दुष्कर्म वर्तत एव किन्तु तत्र मिथ्याहार-
 विहारभूषिता दोषा हेतवो दृश्यत इति दोषजा
 इत्युच्यत इति समाधिः ॥ * ॥ कर्मदोषोद्भवाः ।
 “स्वल्पदोषो गरीयासस्ते ज्ञेयाः कर्मदोषजाः ।”
 अत्र कारणं दुष्कर्मप्रवृत्तं यतो दोषास्तत्वेऽपि
 याधैर्गरीयस्त्वं तत्कर्मचयादेव क्षीणं भवति ।
 दोषास्तु स्वल्पा अपि निदानत्वेनोक्ता दृश्यन्त
 एवेति । दोषाणां कारणन्तु मन्यत इति कर्म-
 दोषोद्भवाः ।
 “कर्मचयात् कर्मकृता दोषजाः स्वस्वभेजैः ।
 कर्मदोषोद्भवा यान्ति कर्मदोषचयात् ज्ञेयम् ॥”
 दोषजाः स्वस्वभेजेरिति दोषजेष्वदिकारणं
 दुष्कर्म तद्भेजार्थद्रव्यचयादिजनितदुःखभोगेन
 कटुतिक्तकषायाद्यहृद्यभक्षणादिजनितदुःखभौ-
 गेन च क्षयं याति । शेषादृष्टहेतवो दोषास्ते
 स्वस्वभेजैः क्षयं यान्तीत्यर्थः ।
 “साध्या याप्या असाध्याश्च याधयस्त्रिविधाः
 स्मृताः ।
 सुखसाध्यः कष्टसाध्यो द्विविधः साध्य उच्यते ॥”
 याप्यलक्षणमाह ।
 “यापनीयन्तु तं विद्यात् क्रियां धारयते हि तम् ।
 क्रियायान्तु निवृत्तायां सद्यो यश्च विनश्यति ॥
 प्राप्ता क्रिया धारयति सुखिनं प्राप्यमातुरम् ।
 प्रप्रतिष्ठदिवागारं स्तम्भो यत्नेन योजितः ॥
 साध्या याप्यत्वमायान्ति याप्याश्चासाध्यतां तथा ।

प्रति प्राणानसाध्यास्तु नराणामक्रियावताम् ॥”
 अक्रियावतां चिकित्सारहितानाम् ॥ * ॥
 अथोपद्रवलक्षणम् ।
 “रोगारम्भकदोषस्य प्रकोपादुपजायते ।
 योऽन्यो विकारः स बुधैरुपद्रव इहोदितः ॥”
 अथारिष्टस्य लक्षणमाह ।
 “रोगिणो मरणं यस्मादवश्यम्भावि लक्ष्यते ।
 तल्लक्षणमरिष्टं स्याद्रिष्टञ्चापि तदुच्यते ॥”
 अथ रोगस्य चिकित्सालक्षणमाह ।
 “या क्रिया याधिहरणी सा चिकित्सा निग-
 द्यते ।
 दोषघातुमलानां या साम्यकृत् सेव रोगहृत् ॥”
 क्रियाच कर्म । याधिर्ह्रियतेऽनयेति याधि-
 हरणी । करणाधिकरणयोस्तेति सूत्रेण करणार्थं
 लुट् । तथा च ।
 “याभिः क्रियाभिर्जायन्ते शरीरे धातवः समाः ।
 सा चिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजां
 मतम् ॥
 या ह्युदीर्यं श्रमयति नान्यं याधिं करोति च ।
 सा क्रिया न तु या याधिं हरत्यन्यसुदीरयेत् ॥”
 क्रियाच चिकित्सा । तथा चामरसिंहः ।
 “आरम्भो निष्कृतिः शिष्टा पूजनं संप्रधारणम् ।
 उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव क्रियाः ॥”
 इति * ॥
 अथ चिकित्साविध्युपदेशः ।
 “जातमाचक्षिकित्साः स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतया गदः ।
 वह्निशुविषैस्तुल्यः स्वल्पोऽपि विकरोत्यसौ ॥
 रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरमौषधम् ।
 ततः कर्म भिषक् पश्चात् ज्ञानपूर्वं समाचरेत् ॥”
 अयमर्थः । भिषक् आदौ रोगं परीक्षेत विचा-
 रयेत् । ततोऽनन्तरं औषधं विचारयेत् । ततः
 पश्चात् रोगौषधविचारानन्तरं ज्ञानपूर्वं साव-
 धानो न तु अवज्ञया कर्म चिकित्सामौषध-
 दानादिरूपं समाचरेदित्यर्थः ॥ * ॥ रोगज्ञाने
 चिकित्साकरणे दोषमाह ।
 “यस्तु रोगमविज्ञाय कर्माग्यारभते भिषक् ।
 अपौषधविधानमस्तस्य सिद्धिर्भवेच्छ्रया ॥”
 यदृच्छया स्मेरितया सिद्धिर्भवति वापि भवती-
 त्यर्थः । अन्यच्च ।
 “औषधं केवलं कर्तुं यो जानाति न चाभयम् ।
 वैद्यकर्म स चेत् कुप्यादधमर्हति राजतः ॥” * ॥
 रोगज्ञाने भेषजाज्ञाने दोषमाह ।
 “यस्तु केवलरोगज्ञो भेषजेऽपि विचक्षणः ।
 तं वैद्यं प्राप्य रोगी स्याद्वयथा नौर्त्ताविकं
 विना ॥”
 नाविकं कर्णधारं विना यथा नौः सङ्कटे पतति
 तथा रोगीत्यर्थः । अन्यच्च ।
 “यस्तु केवलशास्त्रज्ञः क्रियास्वकुशलो भिषक् ।
 स सुहृत्वातुरं प्राप्य भीरुः शस्त्रीव चाह्वयम् ॥”
 रोगौषधयोर्ज्ञाने गुणमाह ।
 “यस्तु रोगविशेषज्ञः सर्वभेषज्यकोविदः ।
 देशकालविभागज्ञस्तस्य सिद्धिर्न संशयः ॥

आदावन्ते रक्षां ज्ञाने प्रयतेत चिकित्सकः ।
भेषजानां विधानेऽथ ततः कुर्याच्चिकित्सितम् ॥”
चिकित्सितमित्यत्र भावे क्तः । इति भाव-
प्रकाशे पूर्वखण्डः ॥ * ॥ अथ येन रोगाणां
ज्ञानं स्यात्तत्तदाह ।

“हेतुस्तदनु संप्राप्तिः पूर्वरूपस्य लक्षणम् ।
तथैवोपशयः पञ्च रोगविज्ञानहेतवः ॥”
तत्र हेतौर्लक्षणमाह ।

“यत्तु न स्याद्विना येन तस्य तद्वेतुरुच्यते ।
शास्त्रे संयवहाराय तत्पर्यायान् प्रवक्ष्यहे ॥
निदानं कारणं हेतुर्निमित्तञ्च निवन्धनम् ।
मूलमायतनं तत्तु प्रत्ययोऽपि निगद्यते ॥”

तत्र हेतुर्वाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । वर्षा-
रूपश्चमहिमानश्चातिमैथुनशोकचिन्ताभया-
दयो वातप्रकोपहेतवो वातजान् याधीन् बोध-
यन्ति । शरत्कृष्णोष्णतौष्णक्रोधतृषणाक्षुधाभि-
घातादयः पित्तप्रकोपहेतवः पित्तजान् याधीन्
बोधयन्ति । वसन्तमधुरस्निग्धश्रीतादयः कफ-
प्रकोपहेतवः कफजान् याधीन् बोधयन्ति ॥ * ॥
अथ संप्राप्तेर्लक्षणमाह ।

“यथा दुष्टेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।
उत्पत्तिर्यामयस्यासौ संप्राप्तिर्जातिरागतिः ॥”
यथा दुष्टेन दोषेण यथा कारणभेदेन दुष्टेन
दोषेण । यथा चानुविसर्पता अनेकधा दोषाणां
विसर्पणमूर्द्धावस्थित्यगादिगतिभेदेन । तथा च
विसर्पता आमयस्य या उत्पत्तिः असौ
संप्राप्तिः । शास्त्रे व्यवहाराय संप्राप्तेः पर्याया-
वाह जातिरागतिरिति । संप्राप्तिरौपाधिक-
भेदानाह ।

“संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।
सा भिद्यते यथात्रेव वक्ष्यन्तेऽहौ ज्वरा इति ॥”
संख्यादिरूपा ये विशेषास्तेभ्यः सा संप्राप्ति-
भिद्यते भेदवती क्रियते इत्यर्थः । तत्र संख्यां
विवृणोति । यथा ज्वरोऽष्टधा अतीसारः षड्-
विध इत्यादि । विकल्पं विवृणोति । दोषाणां
समवेतानां विकल्पोऽंशकल्पना । सम-
वेतानां समुद्भूतानां दोषाणां अंशकल्पना
हीनमध्याधिकभेदेर्भागकल्पना विकल्पः ॥ * ॥
प्राधान्यं विवृणोति ।

“स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां याधेः प्राधान्यमादि-
शेत् ।

आधेः स्वातन्त्र्येण प्राधान्यं पारतन्त्र्येणाप्राधा-
न्यञ्च वदेदित्यर्थः । यथा स्वतन्त्रस्य ज्वरस्य
प्राधान्यं ज्वराधीनानां आसादीनामप्राधा-
न्यम् ॥ * ॥ बलं विवृणोति ।

“हेत्वादिर्कात् स्त्रावयवैर्बलाबलावप्रणयम् ।”
अत्रापि याधेरित्यनुवर्तते । हेत्वादेः हेतुपूर्व-
रूपाणां कार्त्तुस्त्रेण साकल्येन । अथयवैः एक-
देशेन । आधेर्बलाबलयोर्विशेषणं विशेष-
बोधः ॥ * ॥ कालं विवृणोति ।

“नक्तं दिनसंयुक्तं श्रेयाधिकालो यथाबलम् ।”
नक्तमत्रायं रात्रिवाचकम् । एतेनैतदुक्तं

यस्मिन्नक्तादेरंशे यस्य दोषस्य प्रकोप उत्तोऽस्ति
सोऽंशस्तदोषजस्य याधेः काल इत्यर्थः ।
नक्तादेरंशेषु वातादिप्रकोप उत्तो वाग्भट्टेन ।
“ते यापिगोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ह्रस्वयः ।
वयोऽहोरात्रिसुक्तानामन्तमथादिगाः क्रमात् ॥”
इति ॥

ते वातपित्तकफाः । ऋतुषु वातादिकोपो यथा,
“वर्षासु शिशिरे वायुः पित्तं शरदि उष्णके ।
वसन्ते तु कफः कुप्येदेषा प्रकृतिरार्तवी ॥” * ॥
संप्राप्तिर्वाधीनां ज्ञानाय हेतुर्यथा । मिथ्या-
हारविहारकुपितवाताद्यामाश्रयगमनरसदूषण-
क्रोडाभिव्यहिनिरसनरूपं ज्वरोत्पत्तिप्रकारं
बोधयति तथा याधीनां संख्यादोषांशक-
ल्पनाप्राधान्यबलकालाञ्च बोधयति । तेषु
ज्ञानेषु चिकित्साविशेषः स्यात् ॥ * ॥ अथ
पूर्वरूपस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वरूपस्य तद्वयेन विद्याद्वाविनमामयम् ।
सामान्यञ्च विशिष्टञ्च द्विविधं तदुदाहृतम् ॥
सामान्यं तत्र दोषाणां विशेषैरनभिहितम् ।
विशिष्टमीषद्व्यक्तं स्यात् विशेषैश्च समन्वितम् ॥”
दोषाणां विशेषाः जृम्भातिशयनेत्रदाहामि-
मान्यादयः । तत्र पूर्वरूपं याधीनां ज्ञानाय
हेतुर्यथा । अमादयो भाविनं ज्वरं बोधयन्ति ।
अथ च त एव अमादयोऽतिशयितजृम्भायुक्ता
भाविनं वातज्वरं नेत्रदाहयुक्ता भाविनं पित्त-
ज्वरं वद्विमान्ययुक्ता भाविनं श्लेष्मज्वरं बोध-
यन्ति ॥ * ॥ अथ लक्षणस्य लक्षणमाह ।

“पूर्वरूपं विशिष्टं यद्यत्तं तल्लक्षणं स्मृतम् ।
संस्थानं लिङ्गचिह्नं च यज्जनं रूपमाकृतिः ॥”
विशिष्टं पूर्वरूपं ईषद्व्यक्तं रूपं तदेव सन्ध-
ग्वत्तं लक्षणं स्मृतम् । तत्र शास्त्रे व्यवहाराय
पर्यायानाह संस्थानमित्यादि । लक्षणं याधे-
ज्ञानाय हेतुर्यथा । स्वेदावरोधः सन्तापः
सर्वाङ्गग्रहणञ्च युगपदेतल्लक्षणं ज्वरं बोध-
यति ॥ * ॥ अथोपशयस्य लक्षणमाह ।

“औषधान्नविहाराणासुपयोगं सुखावहम् ।
वृणासुपशयं विद्यात् स हि सात्त्विकमिति स्मृतः ॥”
तत्र वातस्योपशयमाह ।

“मधुरलवणसाम्बलस्निग्धनस्योष्णनिद्रा-
गुरुचक्रवर्तिस्त्रिदोषसंहनानि ।
दहनजलदोषाभ्यङ्गसन्तर्पणानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्युः ॥”

अथ पित्तस्योपशयमाह ।
“तत्तत्सादुक्तायश्रीतपवनच्छायनिशावीजन-
ज्योत्स्नाभूयहयन्तवारिजलदस्त्रीगात्रसंस्-
र्गनम् ।

सर्पिः क्षीरविरिकसेकरुधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेषजमिदं पित्तं प्रशान्तिं
नयेत् ॥”

अथ कफस्योपशयमाह ।

“रूक्षचारकषायतित्तकेटुकषायामनिष्ठीवनं
धूमायुष्मिश्रोविरेकवमनं स्वेदोपवासादिकम् ।

तड्घाताध्वनिशुद्धजागरजलक्रीडाङ्गनासेवनं
पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माश्रयसुखं हरेत् ॥”
जलक्रीडा कथं कफं हरेति तदाह । जल-
क्रीडाजनितश्लेष्मनावरुद्धदेहोष्मा पङ्कलिप्र-
पाकाग्निरिवोष्मो भूत्वा कफं शोषयति इति
समाधिः ॥ * ॥ उपशयो याधेर्ज्ञानाय हेतुर्यदुक्तं
चरकेण । गूढलिङ्गं सङ्कीर्णलक्षणञ्च याधिसुप-
शयानुपशयाभ्यां परीक्षेतेति । तथा च सुश्रुते ।
“अभ्यङ्गस्वेदनस्त्रैर्विकारो वातिको न यः ।
शास्येत्तत्र तु विज्ञेयं रक्तमात्रास्ति दूषितम् ॥
सर्वेषामेव रोगानां निदानं कुपिता मलाः ।
तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥”
सर्वेषां रोगानां निदानं सन्निकृष्टं कारणम् ।
कुपिताः स्वेहेतुदुष्टाः । मला वातपित्तकफा
एवेत्यन्वयः । तथा च वाग्भटः । दोषा एव हि
सर्वेषां रोगाणामेककारणमिति । नत्वागन्तुज-
याधिसु यमिचारः स्यात् । तत्र तत्राप्युत्पत्त्य-
नन्तरं दोषप्रकोपस्यावश्यं भावित्वात् । उत्पन्न-
द्रव्येषु गुणयोगस्येव । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
पापजरोगा यथा । शातातपीयकर्मविपाके ।
“कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्चरीकाशा अतिसारभगन्दरौ ॥
दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातोऽक्षिनाशनम् ।
इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ।
जलोदरयक्ष्मोऽहमूलरोगग्रन्थानि च ।
आसाजीर्णज्वरच्छर्दिभ्रममोहगलग्रहाः ।
रक्तार्जुद्विसर्पादा उपपापोद्भवा गदाः ॥
दण्डावतानकश्चिचवपुःकम्पविचर्चिकाः ।
वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः ॥”
तथा ।

“अर्शआद्या वृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि ।
अन्ये च बहुधा रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः ।
उच्यन्ते हि निदानानि प्रायश्चित्तानि च
क्रमात् ॥”

सर्वरोगनाशकदानं यथा । हेमाद्रितदान-
खण्डे भगवदात्म्यम् ।
“सुवर्णदानं सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं कमलोद्भवम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
अथारोग्यस्नानदिनम् । तत्र तिथयो रिक्ताः
प्रशस्ताः । दशमीप्रतिपद्वितीयात्रयोदशी-
पञ्चमीभिन्ना मध्यमाः । तत्र नक्षत्राणि । स्वाती-
श्रवणाधनिष्ठाश्रतभिषाज्येष्ठाहस्तापुष्यपूर्वा-
भाद्रापूर्वफल्गुनीपूर्वभाद्रपदमघाभरणीमृग-
शिरांसि । तत्र वाराः क्रूराः । तत्र योगो अती-
पातः । अशोभनखण्डः । लग्नापेक्षया केन्द्रेषु
पापग्रहाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ अपि च ।

“चन्द्राशुद्धौ अतीपाते भौमार्कशनिवासरे ।
ब्रह्मसुक्तो याधिसुक्तः कृष्णः स्नानं समाचरेत् ॥
पूर्वाचयमघाशेषा भरणी कृत्तिका तथा ।
आर्द्रायाश्च तिथौ रिक्ते चारोग्यस्नानमाचरेत् ॥”
इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

रोगह

रोगघ्नं, क्ली, (रोगं हन्तीति । हन् + टक् ।)
औषधम् । इति वैद्यकम् ॥ रोगनाशके, त्रि ॥
(स्त्रियां ङीप् । यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

“त्रिफला सर्वरोगघ्नी त्रिभागघृतसूचिकी ॥”

रोगभूः क्ली, (रोगाणां भूः स्थानं याधिमन्दिर-
त्वात् ।) शरीरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगराजः, पुं, (रोगाणां राजा । टच् ।) राज-
यक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“इति याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुसोक्तञ्चतुर्विधः ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने ८ अध्यायः ॥

रोगलक्षणं, क्ली, (रोगाणां लक्षणम् ।) निदानम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

रोगशान्तकः, पुं, (रोगान् शान्तयतीति ।
शान्ति + क्तुल् ।) वैद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगशिला, क्ली, (रोगाय रोगनिवृत्तये शिला ।)
मनःशिला । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या मनःशिलाशब्दे विज्ञेयम् ॥)

रोगशिल्पी, [न] पुं, (रोगे शिल्पीव ।) वृक्ष-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ शरालु इति
भाषा ॥

रोगश्रेष्ठः, पुं, (रोगेषु श्रेष्ठः ।) ज्वरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

रोगहं, क्ली, (रोगान् हन्तीति । हन् + डः ।)
औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगहरद्रव्यं, क्ली, (रोगहरं रोगनाशकं द्रव्यम् ।)
रोगनाशकवस्तु । यथा,—

धन्वन्तरिरुवाच ।

“द्रव्याणि मधुरादीनि वक्ष्ये रोगहराण्यहम् ।

शालिषट्कगोधूमक्षीरक्षेव तथा मधु ॥

मञ्जाशृङ्गाटकयवकपिशोराकगोचुरम् ।

गम्भारी पौष्करं बीजं द्राक्षा खर्जूरकं वला ॥

नारिकेलेक्ष्मागुग्गु विदारि च पिप्पलकम् ।

मधुकं तालकुशाखं सुख्योऽयं मधुरो गणः ॥

सूच्यं दाहप्रशमनः षडिन्द्रियप्रसादनः ।

कमिकृत् कफकृत् वृष्य एकोऽर्थं निवेवितः ॥

श्वसकाशस्य माधुर्यखरघाताहं दानि च ।

गलगण्डक्षीपदानि गुडलेपादि कारयेत् ॥ * ॥

दाडिमामलकान्मन्त्र कपित्थकरमर्दकौ ।

मातुलुङ्गाभ्रातकश्च वदरं तित्तिरीफलम् ॥

दधितक्रं काञ्चिकश्च लकुचं चान्वेत्तसम् ।

अम्बो दन्तशृङ्गायुक्तो जारणः पाचनो रसः ॥

क्लेदनी वातकृत् वृष्यो विदाही चानुलोमनः ।

अम्बोऽर्थं सेवमानः कुर्वादे दन्तहर्षकम् ॥

शरीरस्य च शैथिल्यखरकुण्ठनकृद्भवेत् ।

क्षिन्नभिन्नव्रणादीनि पाचयत्यग्निभावनः ॥ * ॥

लवणादिवचचारः सर्वकादिश्च लवणः ।

शोधनः पाचनः क्लेदी विस्त्रेपसर्पणादिकृत् ॥

मागरीधी माद्वेवकृत् स एकः परिषेवितः ।

गात्रकण्डकोटश्रीफवैवर्यं जनयेद्रसः ।

रक्तवातं रक्तपित्तं पुंस्त्रैन्द्रियरुजादिकम् ॥ * ॥

योषधियुं मूलकश्च देवदारु च कुष्ठकम् ॥

रोगह

लवणं जम्बूजफलं सुक्ता गुग्गुलुलाङ्गली ।

कटुको दीपनः शोधी कुष्ठकण्डूकफान्तकृत् ॥

स्थौल्यालस्यकृमिहरः शुक्रमेदोविरोधनः ।

एकोऽर्थं सेवमानो भ्रमदाहदिकृद्भवेत् ॥ * ॥

कृतमालः करीराणि हरिद्रेन्द्रयवास्तथा ।

खादुकण्टकवेवाणि वृहतीद्वयशक्तिनी ॥

गुडूची च द्रवन्ती च त्रिदृक्कण्डूकपर्यपि ।

कारवेत्तकवाक्ताकुकरवीरकवासकाः ॥

रोहिणी शङ्खपुष्पी च कर्कोटो वैजयन्तिका ।

जाती वरुणकं निम्बो ज्योतिष्मती पुनर्नवा ॥

तिक्तो रसश्लेदनः स्याद्रोचनो दीपनस्तथा ।

शोधनो जरहणाग्नौ सूच्यं कण्डूतिकादिजित् ॥

विष्णुत्रक्लेदसंशोषे अर्थं स च सेवितः ।

मन्यास्तम्भक्षेपकार्तिशिरःशूलव्रणादिहृत् ॥ * ॥

त्रिफलाश्लक्ष्मीकजम्बु आम्रान्नातवटादिकम् ।

तिन्दकं वकुलं शाकं निष्पावं सुहृत्क्षिका ॥”

निष्पावस्थाने पालङ्गा इति कचित् पाठः ।

“कषायो ग्राहको रोपी स्तम्भनः क्लेदशोषणः ।

एकोऽर्थं सेवमानो हृदयादय पीडकृत् ॥

सुखशोषज्वराध्वानमन्यास्तम्भादिकारकः ॥ * ॥

हरिद्रा कुष्ठलवणमेघशृङ्गीवलाहयम् ॥

कच्छपी श्लक्ष्मी पत्रो पुनर्नवा शतावरी ।

अग्निमन्यो ब्रह्मदण्डी खट्वैरण्डके तथा ॥

यवकोलकुलस्यादि कर्षासीदसमूलकम् ।

पृथक् समस्तो वातान्नो बहुपित्तहरस्तथा ॥

शतावरी विदारि च वालकीशीरचन्दनम् ।

दूर्वा वटः पिप्पली च वदरी श्लक्ष्मी तथा ॥

कदली चोत्पलं पद्मसुदुम्बरपटोलकम् ॥ * ॥

अथ श्लेष्महरो वर्गो हरिद्रा गुडकुष्ठकम् ॥

शतपुष्पी च जाती च योषारगन्धनाकुली ॥ * ॥

सर्पिस्तैलवसामञ्जा स्नेहेषु प्रवरं घृतम् ॥

तथाधीस्तृतिमेधाश्लिकाङ्गिणां शस्यते घृतम् ।

केवलं पौष्टिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् ॥

देयं बहुकफे वापि योषचारसमन्वितम् ।

गन्धनाङ्गीक्रमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु ॥ * ॥

तैलं लाघवदाहप्रशमनं क्रूरकोष्ठेषु देहिषु ।

वातातपास्वभावातिशयामचीगन्धातुषु ॥

रूचे क्लेशचयात्मनिवाताहतपथेषु च ।

तथा दग्धा हलभक्षा योनिकर्मा शिरोरुजि ॥

उत्तमस्य पलं मात्रा त्रिभिश्चाक्षैश्च मध्यमे ।

जघनस्य पलार्द्धेन स्नेहकाथौषधेषु च ॥ * ॥

जलमुष्णं घृते देयं पृथक् तैले न शस्यते ।

स्नेहे पीते तु दृण्यायां पिबेदुष्णोदकं नरः ॥

वातानुलोमदीपनाग्निवर्धनास्त्रिधसमं मतम् ।

रूचस्य स्नेहणं कार्यमतिस्निग्धस्य रूचयम् ॥

श्यामाककोरदूषाततक्रपिण्याकषट्भिः ।

वातश्लेष्मणि वाते वा कफे वा स्नेहे इत्यते ॥

न स्नेहयेदतिस्थूलरूचदुर्बलसूचिकान् ॥”

इति गारुड्योगसारे १७७ अध्यायः ॥ * ॥

धन्वन्तरिरुवाच ।

“घृततैलादि वक्ष्यामि शृणु सुश्रुत रोगघ्नम् ।

शङ्खपुष्पी वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्चला ॥

रोगह

अभवा गुडूची चैव अट्टरूषकवाकुची ।

एतैरक्षसमैर्भागेधृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कण्टकाया रसप्रस्थः क्षीरप्रस्थसमन्वितः ।

एतद्ब्राह्मीघृतं नाम श्रुतिमेधाकरं परम् ॥ * ॥

त्रिफलाचित्रकवलानिर्गण्डीनिम्बवासकाः ।

पुनर्नवा गुडूची च वृहती च शतावरी ॥

एतेधृतं यथालाभं सर्वरोगविमर्दनम् ॥ * ॥

वलाशतकषाये तु तैलस्यार्हाण्डकं पचेत् ॥

कल्केर्मधुकमञ्जिष्ठाचन्दनोत्पलपद्मकेः ।

सूक्ष्मैलापिप्पलीकुष्ठलवणैलागुरुकेशरैः ॥

गन्धान्धजीवनीयैश्च जीराण्डकसमाश्रितम् ।

एतन्मृद्वग्निना पक्वं स्थापयेद्रजते शुभे ॥

सर्ववातविकारांस्तु सर्वधात्वन्तराश्रयान् ।

तैलमेतत् प्रशमयेद्वलाखं राजवल्लभम् ॥ * ॥

शतावरीरसप्रस्थं क्षीरप्रस्थं तथैव च ।

शतपुष्पा देवदारु मांसी श्लेथिकं वला ॥

चन्दनं तगरं कुष्ठं माला चांशुमती तथा ।

एतैः कषेसमैः कल्केस्तैलप्रस्थं विपाचयेत् ॥

कुञ्जवामनपद्मनां वधिरयङ्गकुष्ठिनाम् ।

वायुना भयगात्राणां ये च सीदन्ति मैथुने ॥

जराजर्जरगात्राणां चाभानसुखशोषिणाम् ।

लग्नगताश्चापि ये वाताः शिरास्त्रायुगताश्च ये ॥

स वस्तिर्नाशयत्याशु तैस्त्रैव स्यादशाङ्ककः ।

नारायणमिदं तैलं विष्णुनोक्तं रगर्दनम् ॥ * ॥

पृथक् तैलं घृतं कुर्वातु समस्तैरौषधैः पृथक् ।

शतावरीया गुडूच्या वा चित्रके रोचनायुतः ॥

निर्गण्डा वा प्रसारण्या कण्टकाया रसा-

दिभिः ।

वर्षावानलया वापि वासकेन फलत्रिकैः ॥

ब्राह्म्या चैरण्डकेनापि भृङ्गराजेन सुष्ठिना ।

मृषल्या दशमूलेन खदिरैश्च वटादिभिः ॥

वटिका मोदको वापि चूर्णं स्यात् सर्वरोग-

घ्नम् ॥

घृतेन मधुना वापि युक्तं खण्डगुडादिभिः ।

लवणैः कटुकैर्युक्तं यथाभागश्च रोगघ्नम् ॥

चित्रकर्काश्विघृतमलघ्नद्वयमारकम् ।

खधा च वाला गणिका सप्तपर्णसुवर्चिकाम् ॥

ज्योतिष्मतीश्च संभ्रूय तैलं क्षीरो विपाचयेत् ।

एतन्निघ्नन्दनं तैलं भृष्टं ददात् भगन्दरे ॥

शोधनं रोचनञ्चैव सर्ववर्णकरं परम् ।

चित्रकादं महातैलं सर्वरोगप्रभञ्जनम् ॥

अजमोदः ससिन्दूरो हरितालनिशाद्वयम् ।

चारद्वयं फेनयुतमाद्रकं सरलोद्भवम् ॥

इन्द्रवारुण्यपामार्गकदलैः कन्दलैः समैः ।”

कन्दलैः स्थाने स्थन्दनैः इति च पाठः ।

“रभिः सर्वपत्रं तैलमजाम्बूजैश्च योजितम् ।

मृद्वग्निना पचेदेतत् अक्षेक्षीरेण संयुतम् ॥

अजमोदादिकं तैलं गण्डमालां यपोद्धति ।

विदग्धस्तु पचेत् पक्वं पक्वञ्चैव विप्रोषयेत् ॥

रोपणं मृदुभावश्च तैलेनानेन कारयेत् ।

अजमोदादिकं तैलं महावीर्यञ्च रोगघ्नम् ॥”

इति गारुड्योगसारे १७८ अध्यायः ॥

रोगी

रोगहारी, [न] पुं, (रोगं हरति तच्छीलः ।
हृ + गिनिः ।) वैद्यः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥
रोगनाशके, त्रि ॥

रोगितरुः, पुं, (रोगिणां शोकनाशकस्तुः ।)
अशोकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोगिवल्लभं, क्ली, (रोगिणां वल्लभं प्रियम् ।)
औषधम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोगिप्रिये, त्रि ॥

रागी, [न] त्रि, (रोगोऽस्यास्तीति । रोग +
इनिः ।) रोगयुक्तः । तत्पर्यायः । आधितः २

विकृतः ३ ग्लानः ४ स्नानः ५ मन्दः ६ आतुरः ७
अभ्यान्तः ८ अभ्यमितः ९ रुग्णः १० सामयः ११

अपटुः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ आम-
वावी १३ ग्लानः १४ । इत्यमरः ॥ * ॥ अथ

चिकित्सार्थं रोगिणः परीक्षा । तत्र वाग्-
भटः ।

“दर्शनस्यर्शनप्रश्नैः परीक्षेद्य रोगिणम् ।
आयुरादि दृष्ट्वा स्यर्शाच्छीतादेः प्रश्नतोऽप-

रम् ॥”
आयुरादि । आदिशब्दात् साध्यत्वासाध्य-

त्वादि । दृष्ट्वा दर्शनेन । अत्र सम्पदादिभ्य-
श्चेति भावे क्तिप् । स्यर्शात् प्रीतादेः । प्रीतोष्ण-

न्दुकठिनत्वादिना परीक्षणश्च । प्रश्नतः ।
उदरलाघवगौरववृषावुमुच्चावलावलादिना ॥

“मिथ्या दृष्ट्वा विकारा हि दुराख्यातास्तथैव
च ।

तथा दुष्परिपृष्टाश्च मोहयेयुश्चिकित्सकान् ॥”
तत्र दर्शनं नेत्रजिह्वामृजादेः कर्त्तव्यम् ॥ * ॥

तत्र नेत्रपरीक्षा यथा,—
“नेत्रं स्यात् पवनार्द्रं धूम्रवर्णं तथारुणम् ।

कोटरान्तःप्रविष्टं तथारक्तं विलोकनम् ॥
हरिद्राखण्डवर्णं च रक्तं वा हरितं तथा ।

दीपद्वेषि सदाहं च नेत्रं स्यात् पित्तकोपतः ॥
चक्षुर्बलाश्रवाहुल्यात् क्षिप्तं स्यात् सलिल-

भ्रुतम् ।
तथा धवलवर्णं च ज्योतिर्हीनं वलान्वितम् ॥

नेत्रं हि दोषबाहुल्यात् स्यादोषद्वयलक्षणम् ।
त्रिदोषलिङ्गं सेवेत तन्मारयति रोगिणम् ॥

त्रिदोषदूषितं नेत्रमन्तर्ममं भ्रष्टं भवेत् ।
त्रिलिङ्गं सलिलसावि प्रान्तेनोन्मीलयत्यपि ॥”*

अथ जिह्वापरीक्षा ।
“शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनानिलात् ।

रक्ता श्यामा भवेत् पित्ताक्षिप्रार्द्रा धवला
कफात् ।

परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके ।
सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा ॥”

अथ मूत्रपरीक्षा ।
“वातेन पाण्डुरं मूत्रं रक्तं नीलं च पित्ततः ।

रक्तमेव भवेत्क्रातुवर्णं फेनिलं कफात् ॥”
अथ शरीरस्य उष्णत्वादित्थानार्थं स्यर्शनं

कार्यम् । तत्र नाडीपरीक्षामाह ।
“पुंसो दक्षिणहस्तस्य स्निग्धो वामकरस्य तु ।

अङ्गुष्ठमूलगा नाडी परीक्ष्येत भिषग्वरैः ॥

१८५

रोगी

अङ्गुलीभिस्तु तिसृभिर्नाडीभिरहितः स्पृशेत् ।
तच्चेष्टया सुखं दुःखं जानीयात् कुशलोऽस्ति-

लम् ॥
सदाः स्वातस्य सुप्तस्य चतुष्पातपशीलिनः ।

आयामश्रान्तदेहस्य सम्यक् नाडी न बुध्यते ॥
वातेऽधिके भवेद्नाडी प्रयत्ना तर्जनीतले ।

पित्ते यत्ना मध्यमायां तृतीयाङ्गुलिगा कफे ॥
तर्जनीमध्यमामध्ये वातपित्तेऽधिके स्फुटा ।

अनामिकायां तर्जनीयां यत्ना वातकफे भवेत् ॥
मध्यमानामिकां मध्ये स्फुटा पित्तकफेऽधिके ।

अङ्गुलित्रितयेऽपि स्यात् प्रयत्ना सन्निपातिनः ॥
वाताङ्गुलिगतिर्नाडी पित्ताङ्गुल्य गामिनी ।

कफाम्नाङ्गुलिगतिर्नाडी सन्निपातादतिदृता ॥
वक्रमुत्तुल्य चलति धमनी वातपित्ततः ।

वहेद्वक्रं मन्दं वातश्चेद्वाधिके ततः ॥
उत्तुल्य मन्दं चलति नाडी पित्तकफेऽधिके ।

कामात् क्रोधात् वेगवहा क्षीणा चिन्ताभया-
भ्रुता ॥

स्थित्वा स्थित्वा चलेद्य सा हन्ति स्थानच्युता
तथा ।

अतिक्षीणा च प्रीता च प्राणान् हन्ति न
संशयः ॥

ज्वरकोपेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
मन्दाम्नेः क्षीणधातोश्च सैव मन्दतरा मता ॥

चपला क्षुधितस्य स्यात् वृषस्य भवति स्थिरा ।
सुखिनोऽपि स्थिरा ज्ञेया तथा बलवती मता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
(लक्षणान्तरादिकमाह ।

“रोगो यस्यास्ति रोगी स च चिकित्स्यस्तु
यादृशः ।

यादृशश्चाचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निश्चय-
ताम् ॥”

तत्र चिकित्स्यः ।
“निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन चक्षुषा ।

चिकित्स्यो भिषजां रोगी वैद्यभक्तो जिते-
न्द्रियः ॥”

सत्त्वं यस्यनाभ्युदयक्रियादिष्वविज्ञलताकरं तेन
युक्तः । चक्षुषा चक्षुरपलक्षितेन । ततोऽन्धे-

नापीन्द्रियेण चिकित्स्यः रोगान् मोचयितव्यः ।
अन्यच्च ।

“आयुष्मान् सत्त्ववान् साध्यो द्रव्यवान् मित्र-
वानपि ।

चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यवाक्यकृदा-
स्तिकः ॥”

आयुर्वेदोऽस्तीति मतिर्यस्य स आस्तिकः ॥
अथाचिकित्स्यः ।

“चण्डः साहसिको भौरुः क्रतुघ्नो यत्र एव च ।
श्रीकाकुलो सुसूक्ष्मश्च विहीनः करणेश्च यः ॥

वैरी वैद्यविदग्धश्च श्रद्धाहीनश्च शङ्कितः ।
भिषजामविधेयाः स्युर्नोपक्रम्या भिषग्विधाः ॥

एतानुपाचरन् वैद्यो बहून् दोषानवाप्नुयात् ॥”
क्षणोऽन्यन्तक्रोधशीलः । साहसिकः अविचार्य-

रोचनः

कारी । भीरुर्भयशीलः । क्रतुघ्नो वैद्यकतोप-
कारलोपकः । यत्रो व्याकुलः । विहीनः कर-

णेश्च यः निजेन्द्रियशक्तिरहितः । वैरी न
चिकित्स्यः कदाचिद्रोगोद्रेके अपवादभयात् ।

वैद्यविदग्धो वैद्यधूर्तः । तथा च सुश्रुतः ।
“स न सिद्धाति वैद्यस्तु गृहे यस्य न पूज्यते ॥”

शङ्कितो वैद्यविश्वासरहितः । भिषजामविधेयाः ॥
वैद्यवचनाविधायिनः । भिषग्विधा वैद्यतुल्याः ।

एते नोपक्रम्याः न चिकित्स्याः । अथ दूतस्य
लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् समुचितस्तद्गमत्र निगद्यते ॥

दूताः सुजातयोऽवज्ञाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषाणाः शुभपुष्पफलैर्युताः ॥

सजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशिसङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥”

सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीव-

संज्ञिता ॥”
अथ दूतस्य यात्रायां शकुनविचारः ।

“वैद्याङ्गानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यं शकुनं प्रदीपन्तु सुखावहम् ॥”

प्रदीपमग्निं दूतो रोगी रित्तहस्तो वैद्यं न
पश्येत् । तथा च ।

“रित्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजंगुरुम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रोग्यं, त्रि, (रोगाय हितमिति । रोग + यत् ।)
अपथ्यम् । अहितम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

रोगसम्बन्धिनि च ॥
रोचकः, पुं, (रोचयतीति । रुच् + गिच् +

खुल् ।) क्षुधा । तत्पर्यायः । बुभुक्षा २
अशना ३ जिघ्रसा ४ रुचिः ५ । इति हेम-

चन्द्रः । ३ । ५७ ॥ कदली । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ राजपलाण्डुः । अवदंशः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ ग्रन्थिप्रणमेदः । भण्डिउर इति
नेपालदेशे ख्यातः । तत्पर्यायः । निशाचरः २

धनहरः ३ कितवः ४ गणह्रासकः ५ । अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् ।

पक्वे कटुत्वम् । लघुत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । हृद्य-
त्वम् । हिमत्वम् । कुष्ठकण्टकफानिलरक्षोऽश्वी

खेदमेदोऽसञ्चरगन्धविषप्रणनाशित्वञ्च । इति
भावप्रकाशः ॥ (काचकूप्यादिकारकः । यथा,

रामायणे । २ । ८३ । १३ ।
“माथूरकाः क्राकचिका वेधका रोचका-

स्तथा ॥”
“रोचकाः काचकूप्यादिकर्तारः इति कतकः ॥”

इति तट्टीका ॥) रुचिकारके, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ । मांसवर्गे ।

“संक्राही रोचको बल्यस्तेषामेणो ज्वरापहः ॥”
रोचनः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + नन्वादिवात्

ल्युः ।) कूटशाल्मलिः । इत्यमरः ॥ (तस्य
पर्यायो यथा,—

रोचनि

“कुत्सितः शास्त्रलिः प्रोक्तो रोचनः कूट-
शास्त्रलिः ॥”

इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥

काम्यलिः । तत्पर्यायो यथा,—

“काम्यलिः कर्कशचन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनोऽपि
च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्वेतशिशुः । पलायः । आरग्वधः । करङ्गः ।

अङ्कोटः । दाडिमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(देवयोनिविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ७५ ।

“कुम्भाखः कुम्भमूर्द्धा च रोचनो वैकृतोऽग्रहः ॥”

दक्षिणापुत्राणामन्यतमः । स च स्वायम्भुवमन्व-

न्तरे देवविशेषः । इति भागवतम् । ४ । १ । ७ ॥

स्वारोचिषमन्वन्तरे इन्द्रः । इति च तत्रैव । ८ । १ ।

२० ॥ भारतवर्षान्तर्गतपर्वतविशेषः । यथा,

मार्कण्डेये । ५७ । १३ ।

“तुङ्गप्रस्थो नागगिरी रोचनः पाण्डुराचलः ॥”

त्रि, रोचकः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ (यथा,

सुश्रुते । १ । ४६ । शाकवर्गे ।

“वृथोष्णं रोचनं हृदं सस्नेहं लघु दीपनम् ॥”

दीप्तिशाली । यथा, हरिवंशे । १२६ । ३५ ।

“अन्तश्चरं रोचनं चारुशाखं

महाबलं धर्मनेतारमीधम् ।

सहस्रनेत्रं शतवर्माणसुगं

महादेवं विश्वहृजं नमस्ये ॥”

शोभमानः । यथा, भट्टिः । ६ । ७३ ।

“भृङ्गालिको किलकुडभिर्वाशनैः पश्य लक्ष्मणः ।

रोचनेर्भूषितां पम्पामस्माकं हृदयाविधम् ॥”

अनुरागकरः । यथा, भागवते । १ । १० । ११ ।

“सत्सङ्गानुसक्तदुःसङ्गो ह्यातुं नोत्सहते बुधः ।

कीर्तमानं यशो यस्य सकृदाकर्ण्य रोचनम् ॥”

रोचनकः, पुं, (रोचयतीति । रोचि + ल्युट् । ततः

कन्) जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-

दयोऽस्य जम्बीरशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

रोचनफलः, पुं, (रोचनं रुचिकरं फलमस्य ।)

बीजपूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचनफला, स्त्री, (रोचनं रोचकं फलमस्याः ।)

चिर्भिटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोचना, स्त्री, (रोचते या । रुच् + बहुलमन्य-

चापि ।) उणा० २ । ७८ । इति युच् । टाप् ।)

रक्तकङ्कारम् । गोपितम् । गोरोचना इति

ख्यातम् । (यथा, मनुः । ८ । २३४ ।

“कर्णौ चर्म च बालांश्च वस्त्रं स्नायुश्च रोच-

नाम् ।

प्रशुषु स्वाभिनां दद्यात् ऋतेष्वङ्गानि दर्शयेत् ॥”

वरयोषित् । इति मेदिनी । ने, ११८ ॥ (वसु-

देवप्रत्नी । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४५ ।

“पौरवो रोचिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ।

देवकौ प्रसुखाश्वासन् पत्न्य आनकदुन्दुभेः ॥”

रोचनिका, स्त्री, (रोचनेव । स्वार्थे कन् ।

टापि अत इत्वम् ।) वंशरोचना । इति राज-

निर्घण्टः ॥ शुङ्गारोचनी । इति रत्नमाला ॥

१८६

रोटिका

रोचनी, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + कृत्यल्युटो

बहुलमिति ल्युट् । ततो डीष् ।) आमलकी ।

गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ मनःशिला ।

इति हेमचन्द्रः ॥ श्वेतचित्रता । गुण्डारोच-

नीतिख्यातवणिग्द्रव्यम् । तत्पर्यायः । काम्यलिः २

कर्कशः ३ चन्द्रः ४ रक्ताङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

काम्यलिः ६ कम्पीलः ७ कम्पिलः ८ कामिल्यः ९

रेचनी १० । इति भरतः ॥ पर्यायान्तरं गुणाश्च

काम्यलिकशब्दे द्रष्टव्याः ॥

रोचमानः, पुं, (रोचते इति । रुच् + शानच् ।)

अश्वग्रीवास्थरोमावर्तः । यथा,—

“श्रीवृक्षो हृदयावर्तो रोचमानो गलोद्भवः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, माघे । ५ । ४ ।

“अश्वः प्यधुर्वसुमतीमतिरोचमाना-

स्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः ॥”

नृपविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १८ ।

“अश्वग्रीव इति ख्यातः सत्त्ववान् यो महा-

सुरः ।

रोचमान इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः ॥”

दीप्यमाने, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।

७४ । ७८ ।

“रोचमानेः समायुक्तचूडामण्डपदादिभिः ।

गन्धर्वकुलसम्भूतिसंसिद्धैरिव भूषितम् ॥”

रोचिः, [स्] स्त्री, (रोचतेऽनेनेति । रुच् +

वाहुलकात् इतिन् । इत्युज्ज्वलः । २ । १२२ ।)

प्रभा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १ । २१ ।

“रथाङ्गपाणोः पटलेन रोचिषा-

मृषिलिषः संवलित विरेजिरे ॥”

रोचिष्णुः, त्रि, (रोचते तच्छीलः । रुच् + “अलं

कृञ् निराकृजिति ।” ३ । २ । १३६ । इति

इत्युच् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्-

पर्यायः । विश्राट् २ भाजिष्णुः ३ । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ६४ । ६ ।

“तत्र शूकरवृन्दानि भिन्दन् बाणैर्निरन्तरम् ।

श्यामलाम्बररोचिष्णुस्तमांसीव रविः करैः ॥”

रोचकः । यथा, सुश्रुते । १ । ४५ । मद्यवर्गे ।

“सुगन्धि दीपनं हृदं रोचिष्णु कृमिनाशनम् ॥”

रोची, स्त्री, (रोचते इति । रुच् + इन् । वा

रीष् ।) हिलमोचिका । इति शब्दरत्नावली ॥

रोची, [न्] त्रि, (रोचते इति । रुच् + णिनि ।)

रोचिष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

रोच्यं, त्रि, (रुच् + ण्यः । “यजयाचरुचप्रवच-

चैश्च ॥” ७ । ३ । ६६ । इति कवर्गादेशो न ।)

प्रकाश्यम् । प्रीतिविषयः । रुचधातोः कर्मणि

यप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥

रोट्, [ष्] त्रि, (रुच् + “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।”

३ । २ । ७५ । इति विच् ।) हिंसः । वधकः ।

रोषतीति विचि गुणः । इति सुश्रुतबोधटीकायां

दुर्गादासः ॥

रोटिका, स्त्री, पिष्टकविशेषः । रोट्टी इति रुट्टी

इति च भाषा । तत्करणप्रकारमाह ।

रोदनं

“शुष्कगोधूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टाश्च पोलिकाम् ।

तप्तके स्वेदयेत् कृत्वा भूयोऽङ्गारेऽपि तां पचेत् ॥

“ह्येषा रोटिका प्रोक्ता गुणानस्याः प्रचक्ष्यते ।

रोटिका बलकद्वया दृंहणी धातुवर्द्धनी ॥

वातघ्नौ कफकटुगुर्वी दीप्याग्नीनां प्रपूजिता ॥”

अथ लेटी ।

“सुहृगोधूमचूर्णेन सासुगाढं विमर्दयेत् ।

विधाय वटकाकारं निर्धुमेऽग्नौ शनैः पचेत् ॥

अङ्गारकर्कटी ह्येषा दृंहणी शुक्ला लघुः ।

दीपनी कफहृद्वल्या पीनसश्वासकासजित् ॥”

अथ यवरोटिका ।

“यवजा रोटिका रुच्या मधुरा विषदा लघुः ।

मलशुक्रानिलकरी बल्या हन्ति कफामयान् ।

पीनसश्वासकासांश्च मेदोमेहगलामयान् ॥”

अथ माषरोटिका ।

“चूर्णं यच्छुष्कमाषाणां चमसी साभिधीयते ।

चमसीरचिता रोट्टी कथ्यते बलभद्रिका ॥

रुचोष्णा वातला बल्या दीप्याग्नीनां प्रपूजिता ।

माषाणां दालयस्तोथे स्थापितास्त्यक्तकचुकाः ॥

आतपे शोषिता यन्त्रे पिष्टास्ता धूमसी स्मृता ।

धूमसीरचिता सैव प्रोक्ता भर्भरिका बुधैः ॥”

भर्भरिकास्थाने सुभुरिका इति गुर्गुणि

इति वा पाठः ।

“भर्भरी कफपित्तघ्नी किञ्चिद्वातकरी स्मृता ॥”

अथ चणकरोटिका ।

“चाणक्या रोटिका रुच्या श्लेष्मपित्तासनुदगुरुः ।

विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तदगुणा तिलशुक्लौ ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

रोड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०

पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरुडत् । इति

दुर्गादासः ॥

रोदः, [स्] स्त्री (रुद् + असृन् ।) स्वर्गः । भूमिः ।

इति मेदिनी । से, ३३ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ ।

२२ । ५ ।

“एते पृष्ठानि रोदसोर्विप्रयन्तो व्यानशुः ॥”

रोदनं, स्त्री, (रुद् + ल्युट् ।) क्रन्दनम् । (यथा,

चाणक्यप्रतके । ६२ ।

“दुर्बलस्य बलं राजा बालावां रोदनं बलम् ।

बलं सखस्य मौनित्वं चौराणाममृतं बलम् ॥”

असु । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥ तस्य शुभाशुभं

यथा,—

“अनशु स्निग्धरुदितमदीनं शुभदं वृणाम् ।

प्रचुराशु दीनं रुचश्च रुदितं न सुखावहम् ॥”

इति गारुड् ६६ अध्यायः ॥

कपिलाधिनूनां नेत्रामुना रत्नसम्पन्नो जातः ।

यथा,—

“युद्धे सुनि नृतं दृष्ट्वा रुरोद कपिला सुहुः ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“तदशुविद्धना मर्त्ये रत्नसंघो बभूव ह ॥”

रोदनाश्रुपतनेन नृतानां नरकं स्यात् । यथा,—

“ज्ञानिनो मा रुदन्त्येव मा रोदीः पुत्र सांभ्य-

तम् ।

रोधव

रोदनाशुप्रपतनान्मृतानां नरकं ध्रुवम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 मृतसुहिष्य रोदननिषेधो यथा,—
 “स्नेहाशु बान्धवैर्मृतं प्रेतो सुदुक्ते यतोऽवशः ।
 अतो न रोदितव्यं हि क्रियाः कार्या विधानतः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥
 रोदनिका, स्त्री, (रोदनं अशु पात्यत्वेनास्त्यस्येति ।
 रोदन + ठन् ।) यवासः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विषयोऽस्य यवासशब्दे ज्ञातव्यः ॥)
 रोदनी, स्त्री, (रुदतेऽनेनेति । रुद् + करणे ल्युट् ।
 डीप् ।) दुरालभा । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥
 रोदसी, स्त्री, (रोदस् + गौरादित्वात् डीप् ।)
 खर्गः । भूमिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
 रोदसी, य, खर्गः । भूमिः । यथा,—
 “दावापृथिवी रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च ॥”
 इति भरतधृतकोषः ॥
 रोदस्यौ, स्त्री, भूमिखर्गौ । यथा,—
 “प्रसरन्वापि भूदावौ रोदस्यौ रोदसी च ते ॥”
 इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥
 “भूभूमिः द्यौराकाशं एते सहिते विगृहीते च
 रोदसीरोदःशब्दयोर्वाच्येते इति भूदावौ परा-
 न्तेनेति एतेन ईवन्तान्ताशब्दद्वयेन एकवच-
 नान्तेनापि भूदावौ समुदिते उच्येते ।
 ‘रोदश्च रोदसौ चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् ।
 सह प्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसौ ॥’
 इति विश्वः ॥
 ‘रोदसी रोदसा साहं पृथ्वीखर्गो दिवि चितौ ॥’
 इत्यजयः ॥
 रोदसीत्ययमप्यस्ति । यथा । दावापृथिव्यौ
 रोदस्यौ रोदसी रोदसीति चेति ॥ इति
 तट्टीकायां भरतः ॥
 रोधः, पुं, (रुणहि जलमिति । रुध् + पचाद्यच् ।)
 नदीतीरम् । इत्यमरटीकायां भरतः । १ । १० । ७ ॥
 (रुध् + घञ् । रोधनम् । यथा, मार्कण्डेये ।
 १३ । ११ ।
 “अहं वैश्वकुले जातो जन्मन्यस्मात्तु सप्तमे ।
 समतीते गवां रोधं निपाने हतवान् पुरा ॥”)
 रोधः, [सु] स्त्री, (रुणहि वार्यादिकमिति । रुध् +
 “सर्वधातुभ्योऽमुन् ।” उणा० ४ । १ । ८८ । इति
 असुन् ।) नदीतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥
 (यथा, रघुः । ५ । १०२ ।
 “स बर्मेदारोधसि सीकरार्द्र-
 मंरुद्धिरानन्तितनक्तमाले ।
 निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
 ज्ञानं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥”)
 रोधनः, त्रि, (रुणहीति । रुध् + लुङ् ।) रोधकर्ता ।
 (रुध् + भावे ल्युट् ।) रोधि, स्त्री । इति व्याक-
 रणम् ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २७ ।
 “प्रातनं गिरिशङ्केभ्यो रोधनं चासुगर्भयोः ॥”)
 रोधवक्रा, स्त्री, (रोधव वक्रा ।) नदी । यथा ।
 निम्नगा रोधवक्रा च खवन्ती सिन्धुरायगेति
 नदीपर्याये भागुरिः । इति भरतः ॥

रोपण

रोधोवक्रा, स्त्री, (रोधसा वक्रा ।) नदी । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 रोधोवती, स्त्री, (रोधोऽस्त्यस्या इति । रोधस् +
 मतुप् । डीप् ।) नदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 रोधं, स्त्री, (रुधतेऽनेने । रुध् + बाहुलकात् रुन् ।)
 अपराधः । पापम् । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥
 रोधः, पुं, लोभः । इति मेदिनी राजनिर्घण्टश्च ॥
 (यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।
 “मधूच्छिष्टं समधुकं रोधं सर्व्वरसं तथा ।
 मज्जिष्ठं चन्दनं मूर्ध्ना पिष्ट्वा सर्पिर्ज्जिपाचयेत् ॥”)
 रोधपुष्पः, पुं, (रोधस्येव पुष्पमस्य ।) मधूकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (मण्डलिसर्पजाति-
 विशेषः । तद्वयथा । “आदर्शमण्डलः श्वेतमण्डलो
 रक्तमण्डलश्चित्रमण्डलः पृष्ठतो रोधपुष्पो मिलि-
 न्दको गोनसः इत्यादिषु ।” इति सुश्रुते कल्प-
 स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥)
 रोधपुष्पिणी, स्त्री, (रोध इव पुष्पातीति । पुष्प +
 णिनि । डीप् ।) धातकीवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 रोपः, पुं, (रुपतेऽनेनेति । रूप विमोहे + घञ् ।)
 बाणः । इत्यमरः ॥ (रुह् + णिच् + घञ् ।)
 रोपणम् । इति मेदिनी । पे, २ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १३ । ५८ । २४ ।
 “एता जात्यस्तु वृक्षाणां तेषां रोपे गुणास्त्वमे ॥”)
 छिद्रे, स्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 रोपणं, स्त्री, विमोहनम् । रूपधातोर्भावेऽनट्प्रत्य-
 येन निष्पन्नम् ॥ जननम् । प्रादुर्भावः । अन्त-
 रुहधातोः पडादेशे अनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । १५ ।
 “सन्धिसंश्लेषणस्तेहनरोपणपूरणबलस्यैवैकतुष्टेष्वा
 पञ्चधा प्रविभक्त उदककर्माद्युद्यहं करोति ॥”)
 अङ्गनविशेषः । यथा,—
 “रोपणं रसकं पिष्ट्वा सम्यक् संघ्राय वारिणा ।
 गृहीयात्तज्जलं सर्व्वं त्वजेचूर्णमधोगतम् ॥
 शुष्कं च तज्जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
 विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः ॥
 कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
 अङ्गयेन्नयने तेन नेत्राखिलगदच्छिदः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (त्रि, रोपकः । यथा, सुश्रुते । ६ । १८ ।
 “लेखनात् त्रिगुणो धार्द्यः पुटपाकस्तु रोपणः ॥”
 ब्रणरोगे मांसाङ्कुरजननार्थप्रक्रियादिकम् । तद-
 यथा,—
 “आदौ विन्नापनं कृत्वा द्वितीयमवसेचनम् ।
 तृतीयमुपनाहश्च चतुर्थीं पटलक्रियाम् ॥
 पञ्चमं शोधनञ्चैव षष्ठं रोपणमिच्छते ।
 एते क्रमा ब्रणस्योक्ताः सप्तमो वै कृतापहः ॥
 निष्पन्नतिलैः कल्को मधुना क्षतशोधनः ।
 रोपणः सर्पिषां युक्तो यवकल्कोऽप्ययं विधिः ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे ब्रणशोथाधिकारे ॥)
 रोपणचूर्णं, स्त्री, (रोपणस्य चूर्णम् ।) नयनाङ्गन-
 विशेषः । यथा, भावप्रकाशे ।

रोमकं

अथ रोपणचूर्णम् ।
 “शिलायां रसकं पिष्ट्वा सम्यगाग्राय वारिणा ।
 गृहीयात् तज्जलं सर्व्वं त्वजेचूर्णमधोगतम् ॥
 शुष्कं तच्च जलं सर्व्वं पर्पटीसन्निभं भवेत् ।
 विचूर्ण्य भावयेत् सम्यक् त्रिवेलं त्रिफलारसैः ॥
 कपूरस्य रसस्तत्र दशमांशेन निक्षिपेत् ।
 अङ्गयेन्नयने तेन सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
 समस्तनेत्ररोगघ्नं चूर्णमेतन्न संशयः ॥”
 रोपणीवर्त्तिः, स्त्री, नेत्राङ्गनमेदः । यथा । अथ
 रोपणीवर्त्तिः ।
 “अशीतिस्तिलपुष्पाणि षष्टिः पिप्पलितण्डुलाः ।
 जातीपुष्पाणि पञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ॥
 सूक्ष्मं पिष्ट्वा मुना वर्त्तिः कृता कुसुमिकाभिधा ।
 तिमिराङ्गुणशुक्राणां नाशिनी मांसवृद्धिनुत् ।
 एतस्या अङ्गने प्रोक्ता मात्रा साहसद्वयेयुका ॥”
 कुसुमिकावटी रोपणी । इति भावप्रकाशः ॥
 रोप्यातिरोधः, पुं, धान्यविशेषः । अस्य गुणाः ।
 “रोप्यातिरोप्या लघवः शीघ्रपाका गुणोत्तराः ।
 अदाहिनी दोषहरा बल्या मूत्रविवर्धनाः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 रोमं, स्त्री, जलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लोम ।
 यथा, महाभारते । ३ । ११२ । ३ ।
 “द्वौ चास्य पिष्ठावधरेण कण्ठा-
 दजातरौमौ सुमनोहरौ च ॥”
 जनपदविशेषः । इति केचित् ॥)
 रोम, [न] स्त्री, (रौतीति । रु + “नामन्-
 सीमन्थोमन् रोममिति ।” उणा० ४ । १५० ।
 इति मनिन्प्रत्ययेन साधुः ।) शरीरजाताङ्कुरः ।
 रौया इति भाषा । तत्पर्यायः । लोम २
 अङ्गजम् ३ त्वग्जम् ४ चर्मजम् ५ तनूरुहम्
 ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थानविशेषे तस्य
 शुभाशुभसूचकत्वं यथा,—
 “अल्परोमयुता श्रेष्ठा जङ्घा हस्तिकरोपमा ।
 रोमैकेकं कूपके स्थानुपाणालु महात्मनाम् ॥
 द्वे द्वे रोमे पण्डितानां श्रोत्रियाणामन्तधैवं च ।
 रोमत्रयं दरिद्राणां रोगी निर्मांसजासुकः ॥”
 इति गारुड ६३ अध्यायः ॥
 रहस्यरोम्नीऽस्यश्लवं यथा,—
 “न सर्पश्चैः क्रीडित खानि खानि न संस्पृशेत् ।
 रोमाणि च रहस्यानि नाशितेन सदा ब्रजेत् ॥”
 इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥
 (जनपदविशेषः । तद्देशवासिनि । पुं भूम्नि ।
 यथा, महाभारते । ६ । ६ । ५५ ।
 “वानायवो दंष्ट्राः पार्श्वौ रोमाणः कुशविन्दवः ॥”)
 रोमकं, स्त्री, (रोमे कायतीति । कै + कः ।)
 पांशुलवणम् । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “सैन्दवसौवर्चलविट्पाकरोमकसास्रकपक्षिम-
 यवक्षारोषप्रस्तुतसुवर्चिकाप्रभृतीनि समासेन
 लवणो वर्गः ॥”) अयस्कान्तमेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (रोमैव । जनपदविशेषः । तद्देश-
 वासिनि, पुं भूम्नि । यथा, महाभारते । २ । ५० । १५ ।
 “औष्णीकानन्तवासांश्च रोमकान् पुरुषादकान् ॥”)

रोमशः

रोमकन्दः, पुं, (रोमयुक्तः कन्दो मूलमस्य ।)
पिण्डालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमकपत्तनं, स्त्री, (रोमकं पत्तनमिति कर्म-
धारयः ।) देशविशेषः । रुम् इति पारस्य-
भाषा । यथा,—

“लङ्काकुमध्वे यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनम् ।

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः

सौम्येऽथ याम्ये वडवानलम् ।

कुवृत्तपादान्तरितानि तानि

स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

रोमकूपः, पुं, (रोम्यां कूपः ।) लोमविवरम् ।
यथा,—

“प्रजापतिश्चाक्षमालां ददौ ब्रह्मा कमण्डलुम् ।

समस्तरोमकूपेषु निजरश्मीन्दिवाकरः ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

(तथा च ।

“ऊर्ध्वं नासान्निकर्णस्थिर्मध्योनिगुदैरधः ।

कुपितं रोमकूपैश्च समस्तैस्तत्प्रवर्तते ॥”

इति वाभटे निदानस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

रोमकेशरं, स्त्री, (रोम्यां केशरमिव ।) चामरम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोमगुच्छः, पुं, (रोम्यां गुच्छस्तवकः ।) चामरम् ।

इति हेमचन्द्रः । २। ३८१ ॥ हारावली च । १७३ ॥

रोमगुच्छकः, पुं, (रोमगुच्छ एव । स्वार्थे कन् ।)

चामरम् । इति जटाधरः ॥

रोमयः, पुं, उद्गीर्णं चर्वणम् । इत्यमरः ॥

जाओरकाटा इति भाषा ॥ (यथा, रघुः ।

१। ५२ ।

“मृगैर्वर्तितरोमयमुटजाङ्गनभूमिषु ॥”)

रोमभूमिः, स्त्री, (रोम्यां भूमिरिव ।) चर्म ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमलता, स्त्री, (रोम्यां लतेव ।) लोमावलिः ।

इति हेमचन्द्रः । ३। २७० ॥

रोमवान्, [त्] त्रि, लोमविशिष्टः । रोमशब्दा-

दस्यर्थे मतुप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

रोमविकारः, पुं, (रोम्यां विकारः ।) रोमाश्चः ।

इति हलायुधः ॥

रोमशः, पुं, (रोमाणि सन्त्यस्येति । रोमन् +

“लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।” ५ ।

२ । १०० । इति शः ।) शेषः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ पिण्डालुः । कुम्भी । शूकरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (ऋषिविशेषः । यथा, भागवते ।

६ । १५ । १४ ।

“रोमशश्चावनी दत्त आसुरिः सपतञ्जलिः ॥”

अस्य ऋषेरकलोमपतने एकैन्द्रपातो भवेत् एवं

सर्वलोमपतनकालस्तस्य परमायुः । एतादृशी-

ऽप्यसौ जीवामि वा कियन्ति दिनानीति चिन्त-

यन् निवस्तुं गृहं न निर्ममे केवलं वर्षासु धारा-

पातनिवृत्तये मस्तकविन्यस्तकटस्तपश्चरति ।

विशेषविवरणमस्य ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे

रोमाञ्चि

द्रव्यम् ॥ स्त्री, उपस्थम् । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
८६ । १६ ।

“सदीपे यस्य रोमशं निषेदुषो
विजृम्भते विश्वस्माद्भिन्ने उत्तरः ॥”

“निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृम्भते
विवृतं भवति ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

अतिशयलोमविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनुः । ३। ७।

“हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्चन्दो रोमशार्शसम् ॥”)

रोमशफलः, पुं, (रोमशं फलमस्य । टिण्डिश-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमशा, स्त्री, (रोमाणि सन्त्यस्या इति । रोमन् +

शः । टाप् ।) दम्भावृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशा च ॥ (दृढस्वतिकन्या । यथा, ऋग्वेदे ।

१ । १२७ । ७ ।

“सर्वाहमस्मि रोमशा गन्तारीणामिवाधिका ॥”)

रोमशूकं, स्त्री, (रोमयुक्तं शूकं यस्य ।) स्थौणि-

यकम् । इति भावप्रकाशः ॥

रोमहर्षः, पुं, (रोम्यां हर्षः ।) रोमाश्चः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”)

रोमहर्षणं, स्त्री, (रोम्यां हर्षणम् ।) रोमाश्चः ।

इत्यमरः ॥ (रोम्यां हर्षणं यस्मात् । रोमाश्च-

करे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“संवादमिदमश्रौषमद्भुतं लोमहर्षणम् ॥”)

रोमहर्षणः, पुं, स्तुतः । अस्य बुत्पत्तिर्यथा,—

“अस्य ते सर्वरोमाणि वचसा हृषितानि यत् ।

हैपायनस्य भगवंस्ततो वै रोमहर्षणः ।

भवन्तमेव भगवान् याजहार स्वयं प्रभुः ॥”

इति कौर्मि १ अध्यायः ॥

(स तु याचशिष्यः । यथा, भागवते । १० ।

७८ । २२ ।

“सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ।

रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैव चत ॥”

अस्यान्यद्विवरणं लोमहर्षणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

विभीतकवृक्षः ॥ इति मेदिनी । ने, ११६ ॥

रोमाश्चः, पुं, (रोम्यां अश्चः उद्गमः ।) रोम-

हर्षणम् । इत्यमरः ॥ पुलककण्टकरोमविक्रिया

रोमोद्गमरोमहर्षश्चात्र । इति भरतः ॥ (स तु

सात्त्विकभावानामन्यतमः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ । १६६ ।

“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”

“हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाश्चो रोमविक्रिया ॥”)

रोमाञ्चिन्ता, स्त्री, (रोमाश्च उत्पादत्वेनास्यस्या

इति । रोमाश्च + ठन् ।) रुदन्तीवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

रोमाञ्चितः, त्रि, (रोमाश्चः सञ्जातोऽस्येति ।

रोमाश्च + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्यः

इतच् ॥” ५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) जात-

पुलकः । रोमाश्चविशिष्टः । तत्पर्यायः । हृष्ट-

रोमा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

मार्कण्डेये । १०० । २० ।

रोलम्बः

“स च शान्तिर्गते वद्वौ परितुष्टेन चेतसा ।
हर्षरोमाञ्चिततनुः प्रविवेशाश्रमं गुरोः ॥”)

रोमाली, स्त्री, (रोम्यां आली श्रेणिर्यत्र ।)
वयःसन्धिः । इति शब्दमाला ॥ (रोम्यां

आली ।) रोमावली । (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ३३८ ।

“निधितिः चेषस्यानस्योपरि चिह्नार्थमिव

लता निहिता ।

लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि

रोमाली ॥”)

रोमालुः, पुं, (रोमविशिष्ट आलुः ।) पिण्डालुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमालुविटपी, [न्] पुं, (रोमालुरिव विटपी

वृक्षः ।) कुम्भीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमावली, स्त्री, (रोम्यामावली ।) नामैकैर्ह-

लोमश्रेणी । तत्पर्यायः । रोमलता २ । इति

हेमचन्द्रः । ३ । २७० ॥ रोमाली ३ । इति

शब्दमाला ॥ लोमराजी ४ । यथा,—

“तस्याः प्रविष्टा नतुनाभिरन्तु”

रराज तन्वी नवलोमराजी ।

नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य

तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

सा च यौवनारम्भे भवति । अज्ञातयौवना

यथा,—

“नीरात्तीरमुपागता श्रवणयोः सीम्नि स्फुर-

न्नेत्रयोः

श्रोत्रे लग्नमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं

न्यस्यति ।

सैवालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं

प्रोच्छति

आन्तास्तीति सुहुः सखीमविदितश्रीगीभरा

पृच्छति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

रोमाश्रयफला, स्त्री, (रोमाश्रयं फलमस्याः ।)

भिक्षिरिष्टाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

रोमोद्गमः, पुं, (रोम्यामुद्गमः ।) रोमाश्चः ।

इति हलायुधः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ७७ ।

“रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः

स्त्रिणाङ्गुलिः पुङ्गवकेतुरासीत् ।

वृत्तिस्तयोः पानिसमागमेन

समं विभक्तैव मनोभवस्य ॥”)

रोमोद्गदः, पुं, (रोम्यामुद्गदः ।) रोमाश्चः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये ।

१ अङ्के ।

“स्फुरद्रोमोद्गदस्तरलतरताराकुलदृशी

भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तनयुगभरासङ्गसुभगः ॥”)

रोलः, पुं, पानीयामलकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पानीयामलकशब्देऽस्य गुणादयोऽभिहिताः ॥)

रोलम्बः, पुं, (रौतीति । रु + बिच् । रौः कुजन्

सन् लम्बति स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतीति ।

लम्ब + अच् ।) भ्रमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रोहन्तः

(यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४० ।
 “गण्डे दानवनाशिनो गणपतेः कुर्वन्ति
 कोलाहलं
 रोलन्वा दनुस्सुनाशनविधौ सक्ताः स्युरेते
 कथम् ॥”)
 रोषः, पुं, (रुष् + घञ् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४४६ ।
 “सुचक्षि किं मानवतीं अवसायादुद्विगुणमन्यु-
 वेगेति ।
 स्नेहभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मि-
 धति ॥”)
 रोषणः, पुं, (रोषति तच्चीलः । रुष् + “क्रुध-
 मण्डार्थेभ्यश्च ।” ३ । २ । १५१ । इति युच् ।)
 पारदः । हेमवर्णोपलः । इति मेदिनी । ने,
 ७३ ॥ ऊषरभूमिः । क्रोधने, त्रि । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११२ । १५ ।
 “न धर्मः क्रोधशीलस्य नार्थश्चाप्नोति रोषणः ।
 नालं सुखाय कामाग्निः कोपेनाविष्टचेत-
 साम् ॥”)
 रोहः, पुं, (रोहतीति । रुह् + अच् ।) अङ्कुरः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३८ ।
 “अग्निः स्तोको वर्द्धतेऽप्याव्यसितो
 बीजश्चैकं रोहसाहसमेति ।
 आयययौ विपुलौ सन्निशाम्य
 तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तम् ॥”
 रोहणीये, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहिता-
 याम् । १३ । ५१ ।
 “तेन रोहमायन्नुप मेधासः ।”
 “रोहं रोहणीय खर्गम् ।” इति तद्वाच्ये मही-
 धरः ॥)
 रोहकः, पुं, (रुह् + क्तुल् ।) प्रेतभेदः । वोढुरि,
 त्रि । इति मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । ३४ । ३२ ।
 “सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाश्च सुव्रताम् ।
 योक्ताणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्ट-
 कान् ॥”)
 रोहणं, स्त्री, (रोहयनेनेति । रुह् + करणे
 ल्युट् ।) शुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ जन्म ।
 प्रादुर्भावः । इति रुहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥
 रोहणः, पुं, (रोहयस्मिन्निति । रुह् + अधि-
 करणे ल्युट् ।) पर्वतविशेषः । तत्पर्यायः ।
 विदूराद्रिः २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 राजेन्द्रकर्णपूरे । ५२ ।
 “अपारपुलिनस्थलीभुवि हिमालये मालये
 निकामविकटोन्नते दुरधिरोहणे रोहणे ।
 महत्यमरभूधरे गहनकन्दरे मन्दरे
 भ्रमन्ति न प्रतन्त्यहो परिणता भवत्कीर्तयः ॥”)
 रोहन्तः, पुं, (रुह्यादिति । रुह् + “रुहिनन्दि-
 जीविप्राणिभ्यः षिदाशिषि ।” उणा० ३ ।
 १२७ । इति भक् ।) वृक्षभेदः । इत्युणादि-

१८८ रोहिणी

कोषः ॥ वृक्षमात्रम् । इति संचिप्तसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 रोहन्ती, पुं, (रुह् + भक् । षित्वात् ङीष् ।)
 लताभेदः । इत्युणादिकोषः ॥ लतामात्रम् ।
 इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
 रोहिः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “हृषिषि-
 रुहतीति ।” उणा० ४ । ११८ । इति इन् ।)
 बीजम् । वृक्षः । इत्युणादिकोषः ॥ धार्मिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
 रोहिणं, स्त्री, (रुह् + “रुहेश्च ।” उणा० २ ।
 ५५ । इति इन् ।) कालभेदः । इत्युणादि-
 कोषः ॥ स तु दिवसीयनवमसुहूर्तः । पूर्वाह्ण-
 आहस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः । अपराह्ण-
 आहस्य पूर्वावधिः । एकोद्दिष्टआहस्य समा-
 पनकालः । रौहिणश्चास्य नामान्तरम् । यथा ।
 अत्र पूर्वाह्णे आहमभिधाय रौहिणन्तु न
 लङ्घयेदित्यभिधानेन पूर्वाह्णआहस्य सङ्गवात्
 परो रौहिणपथ्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः प्रतीयते
 तेन रौहिणं पूर्वाह्णआहस्य गौणकालत्वेनो-
 त्तरावधिः अपराह्णआहस्य पूर्वावधिरित्यव-
 गम्यते । रौहिणन्तु दिवसस्य नवमसुहूर्तः ।
 तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात् रौहिणत्व-
 मिति । आसः ।
 “आरभ्य कुतपे आहं कुर्यादारौहिणं बुधः ।
 विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥”
 इति आहृतत्वम् ॥
 रोहिणः, पुं, (रोहतीति । रुह् + “रुहेश्च ।” उणा०
 २ । ५५ । इति इन् ।) भूतलः । वटवृक्षः ।
 रोहितकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शास्त्रल-
 क्षोपस्थपर्वतविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ६६ ।
 “रोहितो यस्तृतीयस्तु रोहिणी नाम विद्युतः ॥”)
 रोहिणिः, स्त्री, रोहिणीनक्षत्रम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १०७ । ४१ ।
 “धारणवर्षणरोहिणि-
 वायव्याषाढाभद्रपदयोगाः ।
 चण्डवृष्टिः कुसुमलताः
 सन्ध्याचिह्नं दिशां दाहः ॥”)
 रोहिणिका, स्त्री, (रोहिण्येव स्वार्थे कन् । टाप्
 द्विष्यश्च ।) कोपादिना रक्तवर्णा स्त्री । इति
 जटाधरः ॥
 रोहिणी, स्त्री, (रुह् + इन् ।) गौरादित्वात्
 ङीष् ।) स्त्रीगवी । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
 १२ । ४० ।
 “प्रीत्या नियुक्तालिहतीः स्तनन्यया-
 त्रिगुह्य पारौमुभयेन जानुनोः ।
 वर्द्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पय-
 श्विरुं निदधौ दुहतः स गोदुहः ॥”)
 तडित् । कटुस्मरा । (यथास्याः पर्यायः ।
 “कट्वी तु कटुका तित्ता कृष्णभेदा कटुस्मरा ।
 अश्रीका मन्थशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सोमवल्कः । (यथास्याः पर्यायो रत्नमालायाम् ।

रोहिणी

“कटफलः सोमवल्काश्चः सोमवृक्षश्च रोहिणी ॥”
 महाश्वेता । तत्पर्यायो यथा,—
 “कटभी किनिही श्वेता महाश्वेता च रोहिणी ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 लोहिता । इति मेदिनी । गे, ३७ ॥ जिनानां
 विद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ काश्मरी ।
 हरीतकी । मल्लिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कपिलवर्णा वर्तुलाकारा विरेचने प्रशस्ता हरी-
 तकी । इति राजवल्लभः ॥ * ॥ बलदेवमाता ।
 सा वसुदेवभार्या कश्यपपत्नीसुरभ्यंशजाता ।
 यथा,—
 “देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमतः ।
 रोहिणी सुरभिर्देवी अदितिर्देवकी स्मृतम् ॥”
 इति महाभारते हरिवंशः ॥ * ॥
 सुरभिकन्या । यथा,—
 श्रीमार्कण्डेय उवाच ।
 “दत्तस्य तनया यामृत सुरभिर्नाम नामतः ।
 गवां माता महाभागगा सर्वलोकोपकारिणी ॥
 तस्यान्तु तनया जज्ञे कश्यपात्तु प्रजापतेः ।
 नाम्ना सा रोहिणी शुभा सर्वकामदुघा
 नृणाम् ॥
 तस्यां यज्ञे शूरसेनाहसोरिति तपोज्जलात् ।
 कामधेनुरिति ख्याता सर्वलक्षणसंयुता ॥”
 इति कालिकापुराणे शेषाध्यायः ॥ * ॥
 नववर्षाया कन्या । यथा,—
 “अष्टवर्षा भवेन्नारी नववर्षा तु रोहिणी ।
 दशमे कन्यका प्रोक्ता अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥”
 इत्युद्वाहृतत्वम् ॥ * ॥
 (पञ्चवर्षा कुमारी । यथा, देवीभागवते । ३ ।
 २६ । ४२ ।
 “रोहिणी पञ्चवर्षा च षड्वर्षा कालिका
 स्मृता ॥”
 रोगनाशयेवास्याः पूजा कर्तव्या । यथा, तत्रैव ।
 ३ । २६ । ४८ ।
 “रोहिणीं रोगनाशाय पूजयेद्विधिवन्नरः ॥”
 अस्याः पूजामन्त्रो यथा, तत्रैव । ३ । २६ । ५६ ।
 “रोहयन्ती च बीजानि प्राग्जन्मसञ्चितानि
 वै ।
 या देवी सर्वभूतानां रोहिणीं पूजयाम्यहम् ॥”
 हिरण्यकशिपुकन्या । यथा, महाभारते ।
 ३ । २२० । १८ ।
 “कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यकशिपोः
 सुता ॥” * ॥
 रोहिणि + पच्चे ङीष् ।) अश्विन्यादिसप्त-
 विंशतिनक्षत्रान्तर्गतचतुर्थनक्षत्रम् । तत्पर्यायः ।
 रोहिणिः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्राह्मी ३ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । ३३ ।
 “अष्टमेऽहनि रोहिण्यां प्रयाताः फालगुणस्य
 ते ।
 वारणावतमासाद्य ददृशुर्नागरं जनम् ॥”)
 तत्त शकुलाकृति पञ्चतारात्मकम् । तस्याधि-

छात्री देवता ब्रह्मा । गगनमध्ये उदिते सति
सिंहलग्नस्य अष्टत्रिंशत्पलाधिकदण्डचितयं गतं
भवति । यथा,—

“कम्बुकण्ठ ! शुक्लाकृतौ नभो-
मध्यमागतवति प्रजापतौ ।
पञ्चमे गजकुपक्षलिप्तिका
निःसृताः सुसुख ! सिंहलग्नतः ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलग्नरूपणम् ॥ * ॥
तत्र जातफलं यथा,—

“स्याद्वर्त्मकार्यं कुशलः कुलीनः
सुचारुदेहो विलसत्कलेवरः ।
स्मरामिनाकुलिताखिलाग्रयो
यो रोहिणीजः स धनी स मानी ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

गलरोगविशेषः । यथा । रोहिणीनामकगल-
रोगाणां नामानि संख्याञ्चाह ।

“रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्ठशालूक एव च ।
अधिजिह्वश्च वलयोऽलासनामैरवन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतघ्नी च गिलायुः कण्ठविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरन्नश्च मांसतालस्तथैव च ।
विदाहो कण्ठदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ॥”
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीनां सामान्यसंप्राप्ति-
माह ।

“गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसञ्च तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरैस्तथाङ्कुरै-
र्निहन्त्यसन् याधिरियं हि रोहिणी ॥”
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः कफपित्तौ च मूर्च्छितौ
पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः । ननु
त्रयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया अविवक्ष-
माणत्वात् ॥ तस्या वातजाया लक्षणमाह ।

“जिह्वासमन्तादृष्टश्वेदनास्तु
मांसाङ्कुराः कण्ठविरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढजुष्टा ॥”
जिह्वासमन्तात् जिह्वायाः सर्वतः । वातात्मको-
पद्रवगाढजुष्टा स्तम्भादिभिरतिशयेन युक्ता ॥
पित्तजामाह ।

“क्षिप्रोज्जमा क्षिप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तनिमित्तजाता ॥”
क्षिप्रजामाह ।
“स्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ॥”
स्रोतोऽत्र कण्ठस्रोतः ॥ * ॥ सन्निपातजामाह ।
“गम्भीरप्राक्निबन्धनार्थवीर्या
त्रिदोषलिङ्गा त्रिभवा भवेत् सा ॥”
रक्तजामाह ।

“स्रोतेऽश्चिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ॥”
रक्तजैतरासंहारकत्वाविधमाह ।
“सद्यस्त्रिदोषजा हन्ति त्रिहातु कफसमुद्भवा ।
यश्चाह्वात् पित्तसम्भूता सप्ताह्वात् पवनोत्थिता ॥”

कण्ठशालूकमाह ।

“कोलास्थिमात्रः कफसम्भवो यो
ग्रन्थिगले कण्ठकशूकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्ठशालूकमिति ब्रुवन्ति ॥”

कण्ठकशूकभूतः कण्ठकवच्छू कवदेदनाजनकः ॥
अधिजिह्वामाह ।

“जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादहजैव मिश्रात् ।
ज्ञेयोऽधिजिह्वः खलु रोग एष
विवर्ज्येदागतपाकमेनम् ॥”

अहजा मिश्रादेवेतन्वयः ॥ * ॥ वलयमाह ।

“वलाग्र एवायतसुन्नतश्च
शोथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्यवीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥”

अलासमाह ।

“गले तु शोथं कुरुतः प्रवृद्धौ
क्षेपानिलौ श्वासरुजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दुस्तरमेनमाहु-
रलाससंज्ञं भिषजो विकारम् ॥”
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि छेदेनेव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।

“वृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्ठोऽपाक्यन्दुर्गुरुश्च ।
नाम्नेकवृन्दः परिकीर्तयतेऽसौ
याधिर्बलाशः चतजप्रसृतः ॥”
अन्तः गलमध्ये । अपाको ईषत् पाको । अन्दुः
ईषन्न्दुः ॥ * ॥ वृन्दमाह ।

“समुन्नतं वृत्तममन्ददाहं
तीव्रज्वरं वृन्दमुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तचतजप्रकोपा-
द्विदात् सतोदं पवनात्मकम् ॥” * ॥

शतघ्नीमाह ।

“वर्धना कण्ठनिरोधिनी तु
चित्तातिमात्रं पिशितप्ररोहेः ।
अनेककृक् प्राणहरी त्रिदोषा
ज्ञेया शतघ्नीसदृशी शतघ्नी ॥”
घना कठिना । अनेककृक् वातपित्तकफज-
तोददाहकण्ठादियुक्ता । शतघ्नीसदृशी लोह-
कण्ठकसंज्ञा शतघ्नी महती शिला । तत्तुल्या
यतः प्राणहरी ॥ * ॥ गिलायुमाह ।

“ग्रन्थिगले लामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽल्पकृक् स्यात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते शक्तमिवासितश्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥”

गलविद्रधिमाह ।

“सर्वं गलं व्याप्य समुत्थितो यः
शोथो रुजः सन्ति च यत्र सर्वाः ।
स सर्वदोषैर्गलविद्रधस्तु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥” * ॥

गलौघमाह ।

“शोथो महान् यस्तु गलावरोधी
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्तयतेऽसौ ॥”

वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ * ॥
खरघ्नमाह ।

“यस्ताम्यमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नखरः शुष्कविसृक्तकण्ठः ।
कफोपदुष्टेऽनिलायनेषु
ज्ञेयः स रोगः श्वसनात् खरघ्नः ॥”

ताम्यमानः तमः पश्यन् । शुष्कविसृक्तकण्ठः
शुष्को विसृक्तोऽस्वाधीनः कण्ठो यस्य सः ।
अस्वाधीनता मुक्तं गलितुं अप्रकृतत्वात् ।
अनिलायनेषु वायुवर्त्मसु । श्वसनाद्वातात् ॥ * ॥
मांसतानमाह ।

“प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितोऽवलम्बी
प्राणप्रणुत् सर्वज्ञतो विकारः ॥”
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकण्ठः अतिशयितं
कण्ठं यत्र सः ॥ * ॥ विदारीमाह ।

“सदाहतोदं श्वयथुं सुताम-
मन्तर्गले पूतिविशीर्यमांसम् ।
पित्तेन विदाहदने विदारीं
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते ॥”
पार्श्वे विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाहुलेन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारी भवति इत्यर्थः ॥ * ॥ अथ गलरोगाणां
चिकित्सा ।

“रोहिणीनानु साध्यानां हितं शोणितमोच-
णम् ।

वमनं धूमपानञ्च गण्डूषो नस्यकर्म च ॥
वातजानु हृते रक्ते लवणैः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् स्नेहगण्डूषान् धारयेच्चाप्यभीक्ष्णशः ॥
विस्त्राय पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
घर्षयेत् कवलो द्राक्षापस्त्यैः कथितो हितः ॥
आगारधूमकटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूमः भूल इति लोके । कटुकाणि
शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि ।

“श्वेताविडङ्गदन्तीषु तैलं सिद्धं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवलञ्च कफोच्छये ॥”
श्वेता अपराजिता ।

“पित्तवत् साधयेद्द्वेयो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्त्राय कण्ठशालूकं साधयेत्तुण्डिकेरिवत् ॥
एककालं यवान्नञ्च भुञ्जीत क्षिग्धमल्पशः ।
उपनिज्जकवच्चापि साधयेदधिजिह्वकम् ॥
एकवृन्दन्तु विस्त्राय विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकवृन्दमिव प्रायो वृन्दश्च समुपाचरेत् ॥
गिलायुश्चापि यो व्याधिस्तच्च शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्मस्थं सुसंपक्वं छेदयेद्गलविद्रधम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(स्थूले, त्रि । यथा, मह्यभारते । २।६१।३३)

रोहिण्य

“नेव ह्रस्वा न महती न कृष्णा नापि रोहिणी ।
नीलकुक्षितकेशी च तथा दीव्यामहं त्वया ॥”
रोहिणीपतिः, पुं, (रोहिण्याः पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १८ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । १ । ११ । १८ ।
“इत्थेवं भाषमाणं तनुवाच रोहिणीपतिः ।
गुरुं क्रोधसमायुक्तं कान्ताविरहदुःखितम् ॥”
वसुदेवः । वृषभम् ॥)
रोहिणीरमणः, पुं, (रोहिण्या रमणः ।) वृषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वसुदेवश्च ॥ (चन्द्रः ।
यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १० ।
“वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।
केन्दुविलससुद्रसम्भवरोहिणीरमणेन ॥”
रोहिणीवल्लभः, पुं, (रोहिण्या वल्लभः ।) चन्द्रः ।
इति हलायुधः ॥ वसुदेवश्च ॥
रोहिणीशः, पुं, (रोहिण्या ईशः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ३ । ६० ।
“यां देवतीजानिरियेष हातुं
न रोहिण्यो न च रोहिणीशः ॥”
वसुदेवश्च ॥
रोहिण्यष्टमी, स्त्री, (रोहिणीयुक्ता अष्टमी ।)
रोहिणीनक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णष्टमी । यथा,—
“कृष्णष्टम्याश्च रोहिण्यामङ्गराच्चैर्चनं हरेः ।
कार्या विद्वापि सप्तम्या हन्ति पापं त्रिजन्म-
जम् ॥
उपोषितोर्चयेन्मन्त्रैस्तिथिभान्ते च पारणम् ॥
योगाय योगपतये योगेश्वराय योगसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः ॥ स्नानमन्त्रः । यज्ञाय
यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः ॥ अर्चनस्य । विश्वाय विश्वेश्वराय
विश्वपतये विश्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो
नमः ॥ ग्रयनस्य । सर्वाय सर्वेश्वराय सर्व-
पतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
पारणस्य ।
स्थण्डिले पूजयेद्देवं सचन्द्रां रोहिणीन्तथा ।
शङ्के तोयं समादाय सपुष्पफलचन्दनम् ।
जानुभ्यामवनीं गत्वा चन्द्रायार्थं निवेदयेत् ॥
चौरोदार्णवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव ।
गृहाणार्थं शृङ्गाङ्गिरं रोहिण्या सहितो मम ॥
श्रिये वसुदेवाय बलदेवाय नन्दाय यशोदायै ।
अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं नृसिंहं दैत्यसूदनम् ॥
वाराहं पुण्डरीकाक्षं श्रीकान्तमजमययम् ।
हामोदरं पद्मानाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्बीजं सर्गस्थित्यन्तकारकम् ॥
अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणश्चतुर्बाहुं शृङ्गचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं दिव्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्साङ्गं जगद्गम्य श्रीपतिं श्रीधरं हरिम् ॥
यं देवं देवकी देवी वसुदेवादजीजनत् ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ।

१८१

रोहितः

नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेत् पुनः ॥
चाहि मां सर्वपापघ्न दुःखशोकार्णवात् प्रभो ।
देवकीनन्दन श्रीश हरे संसारसागरात् ॥
दुर्वृत्तांस्त्रायसे विष्णो ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
सोऽहं देवातिदुर्वृत्तश्चाहि मां शोकसाग-
रात् ॥
पुष्कराक्ष निममोऽहं महत्तज्ज्ञानसागरं ।
चाहि मां देवदेवेश त्वागतेऽन्यो न रक्षिता ॥
स्वजन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।
जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमो नमः ॥
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु धनर्हिष्यातिराज्य-
भाक् ॥”
इति गारुड १३२ अध्यायः ॥
रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुह + “हृष्टरुहियुषिभ्य
इतिः ।” उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।)
सूर्यः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ वर्णभेदः ।
मत्स्यभेदः । इति संचिप्तसारोणादितः ॥
(ऋष्यग्नः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
“२४ । ३० ॥ “मनुष्यराजाय मर्कटः शार्ङ्ग-
लाय रोहितः ॥” “एको रोहितः ऋष्यः शार्ङ्ग-
लाय ॥” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥ रोहितवर्ण-
विशिष्टे, त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १६ ।
“रोहितः श्यावा सुमदंशुर्लज्जामीः ।”
“रोहितः रोहितवर्णा श्यावा श्यामवर्णा ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
रोहितः, स्त्री, (रुह + “हृष्टरुहियुषिभ्य इतिः ।”
उणा० १ । ६६ । इति इतिः ।) ऋगी ।
(“ऋष्यस्य ऋगस्य ऋगी रोहिदुच्यते । तथाच
महिन्नः स्तवे । गतं रोहिदूतां रिरमयिषु-
ऋष्यस्य वपुषा ।” इत्युज्ज्वलः । १ । ६६ ॥) लता-
भेदः । इति मेदिनी । टे, १४७ ॥ (वड्वा ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १४ । १२ ।
“युच्चाह्यरुषी रथे हरितो देवा रोहितः ॥”
“हे देवाने रोहितः रोहिच्छन्दाभिधेयास्वदीया
वड्वाः रथे युच्चा युज योजय ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ * ॥ रोहित्याभिर्बौजानि तज्जलेन हि
बीजानि प्ररोहन्तीति तथात्वम् । नदी । इति
निघण्टुः । १ । १३ । १८ ॥ निगमेषु बहुवच-
नान्तत्वेन प्रायशः अवगात् बहुवचनान्तत्वम् ॥)
रोहितं, स्त्री, (रुह + “रुहे रश् लो वा ।”
उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) कुङ्कुमम् ।
रक्तम् । ऋजुशृङ्गशरासनम् । इति मेदिनी ।
ते, १४५ ॥ (यथा, मनुः । १ । ३८ ।
“विदुतोऽग्निमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
उल्कानिघातकेतूँश्च ज्योतीँष्युच्चावचानि च ॥”
रोहितः, पुं, (रोहितीति । रुह + “रुहे रश् लो
वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति इतन् ।) मीन-
विशेषः । (यथाह कश्चित् ।
“ईलीशो जितपीयूषो वाचा वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मजुरो मजुरोः
प्रियः ॥”)
रोहितमत्स्यस्य लक्षणं गुणाश्च यथा,—

रोहित

“कृष्णः शल्की श्वेतकुक्षिस्तु मत्स्यो
यः श्रेष्ठोऽसौ लोहितो वृत्तवस्तुः ।
कोष्णं वल्यं रोहितस्यापि मांसं
वातं हन्ति स्निग्धमृध्नाति वीर्यम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“रक्तोदरो रक्तमुखो रक्ताक्षो रक्तपक्षिः ।
कृष्णपक्षो भस्मश्रेष्ठो रोहितः कथितो बुधैः ॥
रोहितः सर्वमत्स्यानां वरो वृष्णोऽर्हताभिर्जित् ।
कषायानुरसः स्वादुर्वातघ्नो नातिपित्तकृत् ॥
ऊर्ध्वजत्रुगतान् रोगान् हन्याद्रोहितमुखकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(तथाच ।
“वातघ्नो नहि पित्तकृद्बलकरः स्याद्रोहितः
सर्वदा ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने एकादशोऽध्याये ॥
“श्रीवलाहारभोजित्वात् स्वप्नस्य च विवर्जनात् ।
रोहितो दीपनीयश्च लघुपाको महाबलः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशोऽध्याये ॥
“कषायानुरसस्तेषां श्लेष्मश्रीवालभोजनः ।
रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपणः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥
स्वनामख्यातो हरिश्चन्द्रश्च वृषतेः पुत्रः । यथा
देवीभागवते । ७ । १५ । १५ ॥
“राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा सुखमाप महत्तरम् ।
नामास्य रोहितश्चेति चकार विधिपूर्वकम् ॥”
अस्य विवरणन्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥) ऋगभेदः ।
रोहितकवृक्षः । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(रोहितीति पाठः । रोहितीकशृङ्गदर्शनात् ॥
यथा, सुश्रुते । ६ । १७ ।
“पलाशरोहितीतमधूकजा रसाः
चौद्रेण युक्ता मदिरागमिश्रिताः ॥”
अमिषोटकः । इति निघण्टुः । १ । १५ ॥
“रोहन्ति आरोहन्ति रथं वहन्त्यादिवमिति
रोहितः ।” इति तत्र देवराजयजुषा ॥ यथा,
ऋग्वेदे । १ । ६४ । १० ।
“यदयुक्था अरुषा रोहिता रथे ॥”
“रोहिता लोहितवर्णी रोहित इत्यनेन श्वस्याख्या
रोहितोऽनेरिति दर्शनात् रोहितेन त्वाग्निर्देवतां
गमयत्विति मन्त्रवर्णाच्च ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
रक्तवर्णः । रक्तवर्णविशिष्टे, त्रि । इत्यमरः ॥
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । १६ ।
“नमो रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमो
नमः ॥”)
रोहितकः, पुं, (रोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
वृक्षविशेषः । रोहडा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
रोही २ श्रौहशत्रुः ३ दाडिमपुष्पकः ४ ।
इत्यमरः ॥ रोहीतकः ५ रोहितः ६ रोहिणः ७
कुशात्मलिः ८ दाडिमपुष्पः ९ सदाप्रसन्नः १०
कूटशात्मलिः ११ विरोचनः १२ शात्म-
लिकः १३ अस्थ गुणाः । कटुत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । कषायत्वम् । सुशीतत्वम् । क्षमिदोष-

ब्रह्मजीह्वरक्तनेत्रामयापहलक्ष्म । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“रौहितो लोहितो रौही लोही दाडिम-
पुष्पकः ।

रौहीतकः श्रीहृषाती रुच्यो रक्तप्रसादनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“रौहीतको यक्षतुङ्गीहृगुल्मीदरहरः स्तुतः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(गणविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२५।१६।
“भद्रान् रौहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।

गणान् सर्वान् विनिर्जित्य नीतिहन् प्रहसन्निव ।
शशकान् यवनांश्चैव विजित्यै स्तनन्दनः ॥”)

रौहिता, स्त्री, (रौहित + टाप् । “वर्णादु-
दात्तात्तोपधातो नः ।” ४।१।३६ । इति

पात्तिको ङीष् । तकारस्य नकारादेशश्च न ।)
रागादिना रक्तवर्णा । यथा,—

“रौहिणी रौहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
च सा ।”

इति जटाधरः ॥

रौहिताम्, पुं, (रौहितः अश्वो यस्य ।) अग्निः ।
इत्यमरः ॥ हरिश्चन्द्रराजपुत्रः । इति मेदिनी ।

ते, ६३ ॥
रौहितिका, स्त्री, (रौहितो वर्णोऽस्यस्या इति ।
रौहित + टन् ।) रागादिना रक्तवर्णा । इति

जटाधरः ॥

रौहितेयः, पुं, (रौहित एव । स्वार्थे ङः ।)
रौहितवृत्तः । यथा,—

“झीहारी रौहितेयः स्यात् रक्तपुष्पश्च
रौहितः ॥”

इति भरतधृतरत्नकोषः ॥

(विवरणमस्य रौहितकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

रौही, [नृ] पुं, (अवश्यं रौहितेति । रुह् +
आवश्यकं णिनिः ।) रौहितकवृत्तः । (अस्य

प्रख्यायो यथा,—

“रौही रौहितकः झीहृषातुर्दाडिमपुष्पकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“रौहीतको रौहितको रौही दाडिमपुष्पकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

अश्वत्थवृत्तः । वटवृत्तः । इति मेदिनी । ने,
१२० ॥

रौहीतकः, पुं, (रौहीत एव । स्वार्थे कन् ।)
रौहितकवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ५४ । ६८ ।

“रौहितकस्य पश्चाद्द्विवासश्चेत्त्रिभिः करै-
र्याम्ये ॥”

तथास्य प्रथमः ।

“रौहीतको रौहितको रौही दाडिमपुष्पकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

रौच्यं, स्त्री, (रुचस्य भावः । रुच् + व्यञ् ।)
रुचता । रुचस्य भाव इत्यर्थे ऋगप्रत्ययेन
निव्यञ्जम् । तथा हि ।

“तेलं यद्रौच्यदोषघ्नं तेलं यच्चाद्रकं स्तुतम् ।
तेन त्वां स्नापयाम्यद्य जगन्मातरमम्बिकाम् ॥”

इति दुर्गापूजायां महाष्टमीमहानवम्योर्महा-
स्नानप्रकरणे देवीपुराणम् ॥ (तथा च ।

“ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै ।
रौच्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अध्यायः ॥)

रौच्यः, पुं, (रुचिरपत्यमिति । रुचि + व्यञ् ।)
मनुविशेषः । यथा,—

“रौच्यादयस्तथान्येऽपि मनवः संप्रकीर्त्तिताः ।
रुचैः प्रजापतेः पुत्रो रौच्यो नाम भविष्यति ॥”

इति मात्से ६ अध्यायः ॥

तन्मन्वन्तरे देवादयो यथा,—
“त्रयोदशस्य पर्याये ये रौच्यस्य मनोः सुराः ।

सप्तर्षींश्च वृषांश्चैव वदतो मे निशामय ॥
सुप्रज्वाणः सुरास्तत्र सुकर्मणस्तथापरे ।

सुशर्माणस्तथा ह्येते समस्ता सुनिश्चिन्ताः ॥
महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिवस्पतिः ।

भविष्यत्यथ सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानययश्चैव तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ।

निर्माहः सुतपाश्चान्यो निष्कम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयकृन्निभो दृढः ।

सुनेत्रः चक्षुर्बुद्धिश्च सुरतश्चैव तत्सुताः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

अन्यद्विवरणं रुचिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ विस्व-
काष्ठदण्डः । तत्पर्यायः । वैखः २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (स्त्री, रौच्यस्येदमिति । व्यञ् । मन्वन्तर-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३६ ।
“ज्ञातिश्रेष्ठो गुणैर्द्युक्तो दक्षसार्वाणिके श्रुते ।
निशातयत्नरिवलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥”)

रौट, ऋ नादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) चतुर्दशखरी । ऋ, अरु-

रौटत् । नादरोऽनादरः । रौटति खलं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

रौड, ऋ अनादरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अरुडाडत् । इति

दुर्गादासः ॥

रौद्रं, स्त्री, (रुद्रस्येदम् । रुद्र + व्यञ् ।) शृङ्गा-
राद्यहरसान्तर्गतशेषरसः । तत्पर्यायः । उग्रम् २ ।

इत्यमरः ॥ हे क्रोधस्याश्रये । रुद्रो देवता यस्य
रौद्रम् । यदाह भरतः ।

“शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्वासः प्रमथदेवतः ।
करुणो यमदेवः स्याद्रौद्रो रुद्राधिदेवतः ॥” इति

हे क्रोधस्याश्रये । उच्यति क्रुधा समवेति उग्रः ।
उत्तिष्ठ समवायने नान्नीति रक् निपातनाच्चस्य

गः । सर्व्वाभिभाविता रौद्रः । यथा, रावण-
चरितादि । एषु वीभत्सरौद्रे स्त्रीवे रूपभेदात्

अन्ये पुंसि वीभत्सरौद्रौ चेति पुलिङ्गपाठ इह
युक्तः । इति भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

अथ रौद्रः ।

“रौद्रः क्रोधस्याभिभावो रक्तो रुद्राधिदेवतः ।
आलम्बनं रिपुस्तत्र तच्चेदोदीपनं मतम् ॥

सुष्टिप्रहारपातनविक्रतच्छेदावदारणे चैव ।
संग्रामसंभ्रमाद्वैरस्थोद्दीप्तिर्भवेत् प्रौढा ॥

भूविभङ्गौष्ठनिर्देशवाहुस्फोटनतर्जनाः ।
आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च ।

अनुभावास्तथा चेपक्रूरसन्दर्शनादयः ॥
उग्रतावेगरोमाश्चस्वेदवेप्रथवो मदः ।

मोहाहर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्बभिवारिणः ॥”
यथा,—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा येरिदं गुरु पातकं
मनुचपशुभिर्निर्मयादेर्भवद्भिर्बुदायुधैः ।

नरकरिपुणा साह्रं तेषां समीमकिरीटिना-
मयमहमहदुर्मोमांसेः करोमि दिष्टां वलिम् ॥”

अस्य युद्धवीराङ्गेदमाह ।
“रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

रौद्रः, पुं, (रुद्रस्यायमिति । रुद्र + व्यञ् ।) सूर्य-
तेजः । तत्पर्यायः । धर्मः २ । इति मेदिनी ।

रे, ८० ॥ प्रकाशः ३ व्योतः ४ आतपः ५ ।
इत्यमरः ॥ तस्य गुणाः ।

“आतपः कटुको रुचः स्वेदस्पर्क्षाट्टिषावहः ।
दाहवैवर्ण्यजननो नेत्ररोगप्रकोपणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

सप्तरौद्रा यथा,—
“जठरः पिङ्गलो रौद्रो घोरारुः कालसंज्ञितः ।

अग्निनामा हतो रौद्रः सप्त रौद्राः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”

ग्रन्थान्तरे सप्तमो रौद्रः प्राणदाहः ॥ तेषां
फलानि यथा,—

“पिङ्गलो रौद्रनामा च कालरूपः प्रजाक्षयम् ।
स्पर्शने बहुरोगः स्यात् सर्वजीवसमुद्भवः ॥

जठरो रौद्रनामा च घोरधूमश्च कारयेत् ।
ब्रणादिपित्तरोगश्च नानाक्षयकरो नृणाम् ॥

अग्निर्नाम्ना यदा वर्षे रौद्रो भवति नान्यथा ।
उत्तापेन क्षितिं शृण्वेत् नराणां रोगदो भवेत् ।

रौद्रनामा महारौद्रो यत्राह्ने च भवेद्बुधम् ।
चित्तोद्दिगं ब्रणं कुर्व्यान्नानारोगसमन्वितम् ॥

घोरनामा महारौद्रो घोरधूमश्च कारयेत् ।
उत्तापेन सदा दग्धं नानारोगसमन्वितम् ॥

कालनामा महारौद्र उत्तापे पीडनं सदा ।
नानारोगसमायुक्तं ब्रणादिकण्डुकं भवेत् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

रसविशेषः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ तद्विवरणं
स्त्रीवलिङ्गरौद्रशब्दे द्रष्टव्यम् । हेमन्त ऋतुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति धरणिः ॥ (कार्त्ति-
केयः । यथा, महाभारते । १ । १३८ । १३ ।

“आग्नेयः क्षत्तिकापुत्रो रौद्रो गाङ्गिय इत्यपि ।
श्रूयते भगवान् देवः सर्वदेवमयो गुहः ॥”)

रौद्रः, त्रि, (रुद्र + व्यञ् ।) तीव्रः । (यथा, रुक्मि-
निश्चयव्याख्याने विजयरक्षितेन हरिवंशोक्त-

चरवर्णनवचनसुक्तम् ।
“ज्वरस्त्रिपादस्त्रिपिराः षड्सुजो नवलोचनः ।
भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ॥”)

भीषणः । इति मेदिनी । रे, ८० ॥ (यथा, महा-
भारते । २ । ६४ । ५० ।
“तस्य ते तदचः श्रुत्वा रौद्रं लोमप्रहर्षणम् ।
प्रचक्रुर्वह्नीं पूजां कुतस्ततो धृतराष्ट्रजम् ॥”)
रुद्रसम्बन्धिनि च ॥
रौद्री, स्त्री, (रौद्र + डीप् ।) चण्डी । इति मेदिनी ।
रे, ८० ॥ रुद्रजटा । इति राजनिर्घण्टः ॥
रुद्रदेवकृतमहारौद्री माया महारौद्रीनाम्नी
चासुखा च । यथा,—
“एक एव महादेवो रुद्रस्तस्यौ महाम्भे ।
स च मायां महारौद्रीं रौरवीं विससर्ज ह ॥
सा माया वदधे भीमा सर्वदेवप्रमोहिनी ।
तथा तु मोहिता देवाः सद्यो निद्रां तु भेजिरे ॥
देवी च त्रिशिखेनाजौ तं देवं समताडयत् ।
तथा तु ताडितं तस्य देवस्य शुभलोचने ।
चर्मसुखे उभे सम्यक् पृथग्भूते वभूवतुः ॥
रुरोस्तु दानवेन्द्रस्य चर्मसुखे चणादयतः ।
अपहृत्य हरेर्देवी चासुखा तेन साभवत् ॥
सर्वभूतमहारौद्री या देवी परमेश्वरी ।
संहारिणी तु या चैव कालरात्रिः प्रकीर्तिता ॥”
इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यम् ॥
रौप्यं, स्त्री, (रूप्यमेव । अण् ।) रूप्यम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माघे । ४ । ६७ ।
“दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरसुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति
सङ्घः ॥”)
तत्करणं यथा,—
“मध्याह्नं गुडताम्रं च करेणा माक्षिकं रसम् ।
धमनाच्च भवेद्रौप्यं सुवर्णकरणं शृणु ॥”
इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥
(औषधादिषु अस्यालामे यदातयं तदतथा,—
“सुवर्णमयवा रौप्यं नृतं यत्र न लभ्यते ।
तत्र कान्तेन कर्माणि भिषक् कुर्याद्विचक्षणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते । ४ । २५ । १४ ।
“स्वर्णरौप्यायसैः शङ्खैः सकुलां सर्वतो गृहेः ॥”)
रौमं, स्त्री, (रुमायां लवणाकारे भवम् । रुमा +
अण् ।) शास्मरिलवणम् । इत्यमरटीकायां
रामाश्रमः ॥
रौमकं, स्त्री, शास्मरिलवणम् । तत्पर्यायः । वसु-
कम् २ । इत्यमरः ॥ “रुमा नाम नदी लवणा-
कारः तत्र भवं रौमकम् । उधे कादिति णाः
रौमं ततः स्वार्थे कः रौमकम् ॥” इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“शाकम्भरीयं कथितं गुडाखं रौमकन्तथा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
रौमलवणं, स्त्री, (रौमं लवणमिति ।) शास्मरि-
लवणम् । इति रत्नमाला ॥
रौरवः, पुं, (रुर्जन्तुविशेषस्तस्यायमिति । रु +
अण् ।) नरकविशेषः । घोरः । इति मेदिनी ।
वे, ४६ ॥ आद्यस्य विवरणं यथा,—
“रौरवे कूटसाक्षी तु याति यच्चावृत्ती नरः ।

तस्य स्वरूपं वदतो रौरवस्य निशामय ॥
योजनानां सहस्रे हे रौरवो हि प्रमाणतः ।
जानुमात्रप्रमाणानु तत्र श्वभं सुदुस्तरम् ॥
तत्राङ्गारचयो येन कृतं तद्वरणीसमम् ।
जाज्वल्यतातितीव्रेण तापिताम्बरभूमिना ॥
तन्मध्ये पापकर्माणां विमुच्यन्ति यमाशुगाः ।
स दह्यमानस्तीव्रेण वह्निना तेन धावति ॥
पदे पदे च पादोऽस्य शीर्यते जायते पुनः ।
अहोरात्रेणोद्धरणं पादन्यासं स गच्छति ।
एवं सहस्रं विस्तीर्णं योजनानां विमुच्यते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसंवादानामा-
ध्यायः ॥ (तथाच देवीभागवते । ८ । २२ । ८-११ ।
“एतन्महाहमिति यो भूतद्रोहेण केवलम् ।
पुण्याति प्रत्यहं स्वीयकुटुम्बं कार्थलम्पटः ॥
एतद्विहाय चात्रैव स्वाशुमेन पतेदिह ।
रौरवे नाम नरके सर्वसत्त्वभयावहे ॥
इह लोकेऽसुना ये तु हिंसिता जन्तवः पुरा ।
त एव रुरवो भूत्वा परत्र पीडयन्ति तम् ॥
तस्माद्रौरवमित्याहुः पुराणज्ञा मनिषिणः ।
रुरः सर्पादपि क्रूरो जलुरुक्तः पुरातनैः ॥”)
रौरवः, त्रि, चक्षुः । धर्तः । घोरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (रुरोर्मृगस्येदमिति । अण् । नृग-
सम्बन्धिनि च । यथा, मनुः । २ । ४१ ।
“कार्णरौरववास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसौरमातुपूर्वेण प्राण्यक्षौमाविकानि च ॥”)
रौहिट्, [ष] पुं, रौहिमन्तः । यथा । “स
एष रौहिषां मध्ये चरतीति भवभूतिः ॥” इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥
रौहिणं, स्त्री, (रौहिणमेव । स्वार्थे अण् ।)
दिनस्य नवमसुहूर्तः । यथा । अत्र पूर्वाह्णे
आहुमभिधाय रौहिणानु न लङ्घयेदित्यभि-
धानेन पूर्वाह्णआहुस्य सङ्गवात् परो रौहिण-
पर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः प्रतीयते । तेन रौहिणं
पूर्वाह्णआहुस्य गौणकालत्वेनोत्तरावधिः अप-
राह्णआहुस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते ततश्च
पूर्वदिने सङ्गवात् परं रौहिणपर्यन्तं तिथे-
र्लाभे परदिने सुहूर्तत्रयमात्रे तत्तिथिलाभे
पूर्वदिने आहुम् । रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्ण-
लाभात् न परदिने तथात्वाभावात् । उभय-
दिने सङ्गवलामे परदिने सुहूर्तपक्षे तिथिर्ग्राह्या
इति वचनात् । रौहिणानु दिवसस्य नवम-
सुहूर्तस्तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदेवतत्वात्
रौहिणत्वमिति । इति आहुतत्वम् ॥
रौहिणः, पुं, (रुह् + इनन् । स्वार्थे अण् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
रौहिण्यं, स्त्री, मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
रौहिण्येयः, पुं, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ “शुभादिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति टक् ।)
बलदेवः । (यथा, महाभारते । १ । १६२ । १६ ।
“तत्रोपविष्टं पृथुदीर्घबाहुं
ददर्श कृष्णः सङ्घरौहिण्येयः ॥”)

बुधग्रहः । इत्यमरः ॥ (पुरुषोत्तमस्यतीर्थपञ्च-
कान्यतमः । यथा, तीर्थतत्त्वे ।
“मार्कण्डेये वटे कृष्णे रौहिण्येय महोदधौ ।
इन्द्रदुम्नसरः स्नात्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”)
रौहिण्येयः, त्रि, (रौहिण्या अपत्यमिति । रौहिणी
+ टक् ।) गोवत्सः । इति मेदिनी । ये, १२७ ॥
रौहिषं, स्त्री, (रौहतीति । रुह् + “रुहेर्ह्रिश्च ।”
उणा० १ । ४८ । इति टिप्पणम् । रुहश्च धातोः ।)
कतृणम् । इत्यमरः ॥ रौहिषलणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तन्नामगुणाः ।
“कतृणं रौहिषं देवजगं सौगन्धिकं तथा ।
भूतीकं ध्याम पौरश्च श्यामकं धूपगन्धिकम् ॥
रौहिषं तुवरं तित्तं कटुपाकं यपोहति ।
हृत्कण्ठयाधिपित्तसमूलकासकफच्चरान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यत् कतृणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रौहिषः, पुं, (रुह् + टिप्पणम् । रुहश्च धातोः ।)
नृगविशेषः । इत्यमरः ॥ रौहितमस्यः । इत्य-
जयपालः ॥
रौहिषी, स्त्री, (रौहिष् + डीप् ।) नृगी ।
दूष्वा । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

ल, लकारः । स तु यवर्गस्य तृतीयो वर्णो यञ्जन-
स्याष्टाविंशवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः ।
इति व्याकरणम् ॥ (तथाच सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“लतुलसानां दन्ताः ॥”) तस्य स्वरूपं यथा,—
“लकारं चक्षलापाङ्गि । कुण्डलीचयसंयुतम् ।
पीतविद्युलताकारं सर्वरत्नप्रदायकम् ॥
पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ।
त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ।
आत्मादितत्त्वसहितं हृदि भावय पार्थिवि ॥”
इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥
(वङ्गीयवर्णमालायाम् ।) अस्य लेखनप्रकारो
यथा,—
“कुण्डलीचयसंयुक्ता वामाह्चगता लघः ।
पुनरुद्धगता रेखा तासु नारायणः शिवः ।
ब्रह्मशक्तिश्च सन्निहोद्गानमस्य प्रचक्षते ॥”
ध्यानं यथा,—
“चतुर्भुजां पीतवस्त्रां रक्तपङ्कजलोचनाम् ।
सर्वदा वरदां भीमां सर्वालङ्कारभूषिताम् ॥
योगीन्द्रसेवितां निर्वां योगिनीं योगरूपिणीम् ।
चतुर्वर्गप्रदां देवीं नागहारोपशोभिताम् ॥
एवं ध्यात्वा लकारान् तन्मन्त्रं दक्षधा जपेत् ॥”
इति वर्णोच्चारतन्त्रम् ॥
तस्य नामानि यथा,—
“लखन्नः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
बलाशुजः पिनाकीशो आपको मांससंज्ञकः ॥

लक्तकः

लक्षकं

लक्षणा

खड्गी नादोऽन्तं देवी लवणं वारुणीपतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रदुम्भः शोषणो हरिः ।
विश्वात्मन्त्रौ बली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥”
इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(अनुवन्धविशेषः । यथा, कविकल्पद्रुमे ।
“दिवादो व्यादादिकः ।” एतेन अद् लौ
भक्त्ये लुगदभ्योऽपः । अस्ति इति ॥ इन्द्रः-
शास्त्रोक्तो लघुसंज्ञको गणविशेषः । इति
इन्द्रोमञ्जरी ॥)

लं, क्ली, (लीयतेऽनेति । ली + अभिधानान्निरूप-
पदेऽपि डः ।) एष्टवीजम् । इति तन्त्रम् ॥
लः, पुं, (लातीति । ला + अच् ।) इन्द्रः । इति
मेदिनी । ले, १ ॥

लक, क खाद आपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) खादो रसो-
पादानम् । क, लाकयति मोदकं बालकः ।
इति दुर्गादासः ॥

लकचः, पुं, लकुचटचः । इति शब्दरत्नावली ॥
लकुचः, पुं, (लक्यते इति । लक खादे + बाहु-
लकाडुचः ।) टचविशेषः । डेहुया इति
मादार इति च भाषा । तत्पर्यायः । लिकुचः २
शालः ३ कषायी ४ डढ़वल्कलः ५ डहुः ६
कार्श्यः ७ मूरः ८ स्थूलस्कन्धः ९ । अस्य गुणाः ।
तिक्तुरसत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । लघु-
त्वम् । कण्टदोषहरत्वम् । दाहिवम् । मल-
संग्रहदायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“लकुचः क्षुद्रपनसो लिकुचो डहुरियपि ।
आमं लकुचमुष्णञ्च गुरु विष्टम्भकतथा ॥
मधुरञ्च तथाम्लञ्च दोषघ्नितयरक्तकतु ।
शुक्राग्निनाशनञ्चापि नेत्रयोरहितं स्मृतम् ॥
सुपक्वं तत्तु मधुरमम्लं चानिलपित्तकतु ।
कफवह्निकरं रुच्यं दृष्यं विष्टम्भकञ्च तत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“लकुचं गुरु विष्टम्भि खादस्त्वं रक्तपित्तकम् ।
श्लेष्मकारि समीरघ्नमुष्णं शुक्राग्निनाशनम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥

लक्तकः, पुं, (रक्तेन रक्तवर्णेन कायतीति । कै +
कः । रस्य लत्वम् ।) अलक्तकः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, गो० रामायणे ॥ २॥ १६०॥ १६॥
“प्रकृत्या लक्तकरसप्रख्यौ तद्रसवर्जितौ ।
तथैव रेजतुस्तस्याश्चरणौ पद्मवर्चसौ ॥”)
जीर्णवस्त्रखण्डम् । नेकड़ा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । कर्पटः २ । इत्यमरः ॥ नक्तकः ३ ।
इति भरतः ॥ द्वे मलिनत्वादिदुष्टजीर्णवस्त्रखण्डे
नेकड़ा इति ख्याते । लक्तकाद्यकं वस्त्रमात्रे
इति कैचित् ॥ पटोऽस्त्री कर्पटः शाटः सिचय-
प्रोतलक्तकाः । इति रुसः ॥ लक्यते हीने-
रास्त्राद्यते अनुभूयते लक्तः रक लक क खाद

आपने चुभ्यो निर्वेति विभाषितत्वात् न चिः
कर्मणि क्तः ततः स्वार्थे कः लक्तकोऽन्तः स्यादिति ।
अव्यते स्म अक्तं यक्तं अनुजोः क्तः न अक्तं कं
सुखं यस्मादिति चिपदबहुव्रीहौ मनीषादित्वात्
अक्तस्य पूर्वलोपे नक्तकस्तवर्गपञ्चमादिरपि ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥

लक्तकर्मा, [न] पुं, (लक्तं रक्तवर्णं करोतीति ।
कृ + मनिन् ।) रक्तवर्णलोभः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

लक्ष, क ञ दर्शने । अङ्के । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क ञ, लक्षयति
लक्षयते घटं लोकः । पश्यति चिद्वयुक्तं करोती-
त्यर्थो वा । इति दुर्गादासः ॥

लक्षं, क्ली, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।) याजः ।
श्रव्यम् । इति मेदिनी । खे, २३ ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ५४ ।

“मौलान् शास्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान्
कुलोद्गतान् ।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षि-
तान् ॥”)

लक्षं, क्ली, स्त्री, (लक्षयतीति । लक्ष + अच् ।)
दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । खे, २३ ॥ लाक
इति भाषा । (यथा, कथासंस्मितागरे ॥ ४३॥ १०६॥
“तस्मैकादशभिर्मित्रैः सहायातेऽतस्य हि ।
लक्षमभ्यधिकं देव वर्त्तते वरवाजिनाम् ॥”)

लक्षकं, क्ली, (लक्षयतीति । लक्ष + क्तुल् ।)
लक्षयति यत् । यथा । लक्षकं नाम लक्षयति ।
“यादृशार्थस्य सम्बन्धवति शक्त्युत्तु यद्वेत् ।
तत्र तल्लक्षकं नाम तच्छक्तिविधुरं यदि ॥”
यादृशार्थसम्बन्धवति यन्नाम सङ्केतितं तदेव
तादृशार्थं लक्षकं यदि तादृशार्थं शक्तिशून्यं
भवेत् । सैन्यवादयस्तु शब्दाः तुरगादिसम्ब-
न्धिनि लवणादाविव तुरगादावपि शक्ता एव ।
गङ्गादयस्तु तीरादावसङ्केतिताः तत्सम्बन्धि-
नीरादिशक्तत्वेन गृहीता एव तीरादान्वयं बोध-
यन्ति तत्र लक्षका एव । अपि च । तदेवं
विधिलक्षणावत्त्वाल्लक्षकं नामापि जहत्-
स्वार्थादिभेदादनेकविधमित्यर्थः स्यादेतद्वदि
तीरादिलक्षकतया गङ्गादिपदस्य ज्ञानं तीरा-
दानुभवे भवेद्वेतुस्तदोक्तक्रमेण लक्षकाणां
विभागो न त्वेतदस्ति । तीरादान्वयबोधं प्रति
तीरादिशक्तत्वेनैव पदज्ञानस्य लाघवेन हेतु-
तया लक्षकाणामनुभावकत्वात् गुरुणामगौ
शैल्यं स्पष्टेदित्यादौ शक्तेन दहनादिनेव गङ्गायां
घोष इत्यादौ लक्षितेन तीरादिना साहच-
र्यगृहीतासंसर्गकस्यैव सप्तम्यर्थधियत्वात्त्वयबोध-
प्रविष्टत्वादिति चेन्न । प्रकृत्यर्थविच्छिन्नस्यैव प्रत्य-
यार्थस्य धर्ममन्तरेऽन्वयबुद्धेर्न्यूनतया तीराद्य-
विशेषितस्य सुवर्थाधियत्वादेर्घोषादावन्वयबोधा-
योगात् । न च शक्त्यैव पदस्य स्वसाकाङ्क्ष-
पदान्तरोपस्थाप्यार्थान्वितस्वार्थधर्मिकान्वय-
बोधं प्रति हेतुत्वादन्यबुद्धौ लक्षार्थस्य प्रवेशः ।

कुन्ताः प्रविशन्तीत्यादौ लक्ष्यस्य कुन्तधरादेर-
न्वयविशेष्यत्वानुपपत्तेः । कुमतिः पशुरित्यादौ
लक्षार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याप्यनुभविकत्वाच्च ।
... स्मात् शक्तिरिव भक्तेरपि ज्ञानमनुभावकं भव-
त्येव कार्यतावच्छेदकस्य सङ्कोचाच्च न यमि-
चारः । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥

लक्षणं, क्ली, (लक्ष्यतेऽनेनेति । लक्ष + ल्युट् ।
यदा, “लक्षेरट् च ।” उणा० ३ । ७ । इति
नप्रत्ययस्तस्याङागमश्च ।) चिद्वम् । (यथा,
रघुः । १० । ६ ।

“अथाक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धिर्हि लक्ष-
णम् ॥”)

नाम । इति मेदिनी । खे, ७५ ॥ लक्ष्यते ज्ञायते-
ऽनेनेति लक्षणम् । तद्विविधम् । इतरमेदाशु-
मापकम् । व्यवहारप्रयोजकम् । इति न्याय-
मतम् ॥ याकरणमते तु ।

“लक्षितसमासानामभिधानं नियामकम् ।
लक्षणन्वनभिज्ञानां तदभिज्ञानसूचकम् ॥”

इति वोपदेवः ॥

(लक्षणलक्षणम् । “समानासमानजातीयो
यवच्छेदो लक्षणार्थः ।” इति सांख्यतत्त्वकौमु-
द्याम् । ५॥ सुखदुःखलक्षणं यथा, मनौ ॥ ४१॥ ६०॥
“सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥”)
दर्शनम् । इति लक्षधात्वर्थदर्शनात् ॥

लक्षणः, पुं, (लक्ष + “लक्षेरट् च ।” उणा० ३ । ७ ।
इति नस्तस्याङागमश्च । लक्षणमस्यस्येति अच्
वा ।) सौमित्रिः । यथा, हरिवंशे । ४१ । १२६ ।
“लक्षणानुगतो यश्च सर्वभूतहिते रतः ।
प्रतुर्हं वने तप्ता तपो वर्षाणि राघवः ॥”)
सारसपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्षणा, स्त्री, (लक्षण + टाप् ।) सारसी । इति
मेदिनी । खे, ७५ ॥ हंसी । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ (अक्षरोविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । १२३ । ५६ ।

“अम्बिका लक्षणा क्षेमा देवी रम्भामनोरमा ॥”
शक्यसम्बन्धः । यथा,—

“लक्षणा शक्यसम्बन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य शक्यार्थं
प्रवाहरूपे घोषस्यान्वयानुपपत्तिस्तत्पर्यानुप-
पत्तिर्वा यत्र प्रतिसन्धीयते तत्र लक्षण्या
तीरस्य बोधः । सा च शक्यसम्बन्धरूपा । तथा
हि प्रवाहरूपशक्यार्थसम्बन्धस्य तीरे गृही-
तत्वात्तीरस्य स्मरणं ततः शाब्दबोधः । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अपि च ।

“जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थानिरुद्धाधुविका-

दिकाः ।

लक्षणा विविधास्ताभिर्लक्षकं स्यादनेकधा ॥”
काचिल्लक्षणा शक्यावृत्तिरूपेण बोधकतया
जहत्स्वार्थानुच्यते । यथा तीरत्वादिना गङ्गादि-
पदस्य । काचिल्लक्षणा लक्षोभयवृत्तिना शक्य-

लक्षणा

वृत्तिनैव वा रूपेणानुभावकत्वादजहत्स्वार्था । यथा द्रव्यत्वादिना नीलघटत्वादिना च घटादिपदस्य । काचिल्लक्षणावच्छेदकीभूततत्तद्रूपेण पूर्वपूर्वं प्रत्यायकत्वान्निर्दिष्टा । यथा, आरुण्यादिप्रकारेण तदाश्रयद्रव्यानुभावकत्वादरुणादिपदस्य । काचिच्च पूर्वपूर्वं ताद्रूपेणाप्रत्यायकत्वादाधुनिकी । यथा घटत्वादिना घटादिपदस्य । आदिना शक्यसदृशत्वप्रकारेण बोधकतया गौणीत्युपगृह्यते । यथा अग्निर्माणवक इत्यादावग्निसदृशत्वादिना अग्न्यादिपदस्य । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“मुख्यार्थवाधे तदुक्तो यथान्योर्थः प्रतीयते । रूढिः प्रयोजनादासौ लक्षणाशक्तिरर्पिता ॥” १ ॥ कलिङ्गः साहसिक इत्यादौ कलिङ्गादिशब्दो देशविशेषादिरूपे स्वार्थे असम्भवन् यथा शब्दस्य शक्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति । यथा च गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गादिशब्दो जलमयाद्यर्थवाचकत्वात् प्रकृतेऽसम्भवन् स्वस्य सामीप्यादिसम्बन्धसम्बन्धिन् तटादिं बोधयति । सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम । पूर्वञ्च हेतु रूढिः प्रसिद्धिरेव । उत्तरञ्च गङ्गातटे घोष इति प्रतिपादनादलभ्यस्य शीतत्वपावनत्वातिशयस्य बोधनरूपं प्रयोजनम् । हेतुं विनापि यस्य कस्यचित् सम्बन्धिनो लक्षणेऽतिप्रसङ्गः स्यादत उक्तं रूढिः प्रयोजनाहेति ॥ * ॥ तद्भेदानाह ।

“मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये । स्यादात्मनोऽप्युपादानादेयोपादानलक्षणा ॥” २ ॥ रूढावुपादानलक्षणा यथा । श्वेतो धावति । प्रयोजने यथा । कुन्ताः प्रविशन्ति । अनयोर्हि श्वेतादिभिः कुन्तादिभिश्च अचेतनतया केवलेर्धावनप्रवेशनक्रिययोः कर्तृतयान्वयमलभमानैरेतत्सिद्धये आत्मसम्बन्धिनोऽन्वादयः पुरुषादयश्च आक्षिप्यन्ते । पूर्वञ्च प्रयोजनाभावाद्भूतिः । उत्तरञ्च कुन्तादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनम् । अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानम् । लक्षणा लक्षणायास्तु परस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः । इयमेवाजहत्स्वार्थेत्युच्यते ॥ * ॥

“अर्पणं स्वस्य वाक्यार्थे परस्यान्वयसिद्धये । उपलक्षणहेतुत्वादेमा लक्षणा लक्षणा ॥” ३ ॥ रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः साहसिकः गङ्गायां घोष इति च । अनयोर्हि पुरुषतटयोर्वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये कलिङ्गगङ्गाशब्दावात्मानमर्पयतः । यथा वा ।

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते

सुजनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधद्दीदृशमेव सदा सखे

सुखितमास्त्र ततः शरदां शतम् ॥”

अत्रानुपकारादीनां वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये उप-

लक्षणा

कृतादयः शब्दाः आत्मानमर्पयन्ति । अत्रापकारिणं प्रति उपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थवाधः वैपरीत्यलक्षणाः सम्बन्धः फलमपकारादतिशयः । इयमेव जहत्स्वार्थेत्युच्यते ॥ * ॥

“आरोपाध्यवसानाभ्यां प्रत्येकं ता अपि द्विधा । ताः पूर्वोक्ताश्चतुर्भेदा लक्षणाः ।

“विषयस्यानिर्गौणस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिस्तु ।

सारोपा स्यान्निर्गौणस्य मता साध्यवसा-

निका ॥ ४ ॥

रूढावुपादानलक्षणा सारोपा यथा । अश्वः श्वेतो धावति अत्र हि श्वेतगुणवान् अश्वोऽनिर्गौणस्वरूपः स्वसमवेतश्वेतगुणतादात्म्येन प्रतीयते । प्रयोजने यथा एते कुन्ताः प्रविशन्ति अत्र सर्वगन्ता कुन्तधारिपुरुषनिर्देशात् सारोपात्वम् । रूढौ लक्षणलक्षणा यथा । कलिङ्गः पुरुषो युध्यति । अत्र पुरुषकलिङ्गयोराध्याधारतासम्बन्धः । प्रयोजने यथा आयुर्धृतम् । अत्रायुष्कारणमपि धृतं कार्यकारणभावसम्बन्धसम्बन्धायुक्तादात्म्येन प्रतीयते अन्य-वेलक्षण्येनायमिचारेणायुष्करणं प्रयोजनम् । यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ गच्छति इत्यत्र स्वस्वामिभावलक्षणाः सम्बन्धः । यथा वा अग्रमात्रेऽवयवे हस्तोऽयम् । अत्रावयवावयविभावलक्षणाः सम्बन्धः । ब्राह्मणेऽपि तच्चासौ अत्र तात्कर्मलक्षणाः सम्बन्धः । इन्द्रार्थासु स्तूणासु अमी इन्द्राः अत्र तादर्थ्यरूपः । एवमन्यत्रापि । निर्गौणस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिस्तु साध्यवसाना । अस्याश्चतुर्षु भेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव ॥ * ॥

“सादृश्येतरसम्बन्धाः शुद्धास्ताः सकला अपि । सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडश

भेदिताः ॥” ५ ॥

ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः सादृश्येतरसम्बन्धाः कार्यकारणभावादयः । अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव । रूढावुपादानलक्षणा सारोपा गौणी यथा । एतानि तैलानि हेमन्ते सुखानि अत्र तैलशब्दस्तिलभवच्छेदरूपं मुख्यार्थमुपादायैव सार्धपादिच्छेदेषु वर्तते । प्रयोजने यथा राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छतुस्तु एते राजकुमारा गच्छन्ति । रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा तैलानि हेमन्ते सुखानि । प्रयोजने यथा राजकुमारा गच्छन्ति । रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा राजा गौर्वाहिकः कण्टकं शोधयति । प्रयोजने गौर्वाहिकः । रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा कण्टकं शोधयति । प्रयोजने यथा गौर्वाहिकः शोधयति ॥ * ॥

“यङ्गस्य गूढागूढत्वाद्विधा स्युः फल-

लक्षणाः ॥” ६ ॥

प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपयङ्गस्य गूढागूढतया प्रत्येकं द्विधा

लक्षिता

भूत्वा षोडशभेदाः । तत्र गूढः वाक्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेदः । यथा उपकृतं बहु तत्रेत्यादि । अगूढोऽतिस्पष्टतया सर्वजनवेदः । यथा उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि । अत्रोपदिशतीत्यनेन आविष्करोतीति लक्ष्यते आविष्कारातिशयश्चाभिधेयवत् स्फुटं प्रतीयते ॥ * ॥

“धर्मिधर्मगतत्वेन फलस्येता अपि द्विधा ॥” ७ ॥

एता अनन्तरोक्ताः षोडशभेदा लक्षणाः फलस्य धर्मगतत्वेन धर्मिगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भूत्वा द्वाविंशद्भेदाः । क्रमेणोदाहरति ।

“स्निग्धश्यामलकान्तिनिभवियतो वेल्लङ्गलाका घनाः

वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।

कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे

वेदेह्यी तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि ! धीरा भव ॥”

अत्रात्यन्तदुःखसहिष्णुरूपे रामे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलम् । गङ्गायां घोष इत्यत्र तटादिषु लक्ष्येषु शीतत्वपावनत्वादिरूपधर्मस्यातिशयः फलम् ॥ * ॥

“तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशत्कृता बुधैः ॥”

रूढावयवौ फले द्वाविंशदिति चत्वारिंशलक्षणाभेदाः ॥ * ॥ किञ्च ।

“पदवाक्यगतत्वेन प्रत्येकं ता अपि द्विधा ॥” ८ ॥

ता अनन्तरोक्ताः । अत्र पदगतत्वेन यथा गङ्गायां घोषः । वाक्यगतत्वेन यथा उपकृतं बहु तत्रेति । एवमशीतिप्रकारा लक्षणा । इति साहित्यदर्पणम् ॥

लक्षा, स्त्री, (लक्षयतीति । लच् + अच् । टाप् ।) लक्षम् । दशायुतसंख्या । इति मेदिनी । वि, २३ ॥

लक्षितः, चि, (लच् + क्तः ।) आलोचितः । दृष्टः । (यथा, रघुः । ७ । ४४ ।

“येः सादिता लक्षितपूर्वकैतून्

तामेव सामर्थ्यतया निजघ्नः ॥”)

अङ्कितः । इति लक्षधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ लक्षणाश्रयश्च ॥

लक्षितलक्षणा, स्त्री, लक्षिते लक्षणा । यथा द्विरेफपदेन बहुव्रीहिलक्षययोपस्थापिताद्रेफ-द्वययुक्तभ्रमरपदादभिधेयैव भ्रङ्गीपस्थितिः । अत्र रूढिरस्ति । प्रकृते तु रूढिप्रयोजनाभावा-न्नैयार्थत्वं इयमेव लक्षितलक्षणेत्युच्यते । न च लक्षणादयाभावात् कथमियं लक्षितलक्षणेति वाच्यम् । यत्र लक्षिताच्छब्दादर्थभिधानं तत्रैव लक्षितलक्षणायाः परिभाषितत्वात् । इति साहित्यदर्पणटीकास्तु श्रीरामचरणतर्क-वागीशः ॥

लक्षिता, स्त्री, (लच् + क्तः । स्त्रियां टाप् ।) परकीयान्तर्गतनाधिकाभेदः । अस्या लक्षणा ॥

पुंस्त्वलीभावनिपुणा । उदाहरणं यथा,—
“यज्ञतं तज्ञतं यज्ञयात्तदपि वा भूयात् ।
यज्ञवतु तज्ञवतु वा विफलस्तव गोपनोपायः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

लक्ष्म, [न] स्त्री, (लक्षयत्वेन लक्ष्यते इति वा ।
लक्ष + मनिन् ।) चिह्नम् । (यथा, शाकुन्तले
१ अङ्के ।

“सरसिजमनुविह्वं शैवलेनापि रम्यं
मनिलमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाक्षतीनाम् ॥”
प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १२४ ॥

लक्ष्मणं, स्त्री, चिह्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, माघे । ६ । ३१ ।

“अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपु-
र्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।
परिवारितः परित ऋचगणै-
स्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥”

नाम । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (लक्ष्मीरस्य-
स्येति । लक्ष्मी + पामादित्वात् । लक्ष्मणा अच्चेति
गणस्तत्रेणात्वं बोध्यम् ।) श्रीविशिष्टे, त्रि । इति
मेदिनी । शी, ७५ ॥

लक्ष्मणः, पुं, (लक्ष्मणमस्यस्येति । अर्श आदि-
त्वाच् ।) सारसः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्रीराम-
भ्राता । इति मेदिनी । शी, ७६ ॥ (यथा,
अध्यात्मरामायणे । १ । ३ । ४५ ।

“भरणाद्भरतो नाम लक्ष्मणं लक्ष्मणान्वितम् ।
शत्रुघ्नं शत्रुहन्तारमेवं गुरुरभाषत ॥”
स च चेतयुगे अयोध्यायां सुमित्रागर्भे दश-
रथाज्जातः । इन्द्रजिदधार्थं तस्य ततुर्दशवर्ष-
पर्यन्तं आहारनिद्रादिरहितत्वं यथा,—
“एकदा रघुनाथश्च सीतया लक्ष्मणेन च ।
ज्ञातः सरसि तत्रस्थो रम्ये पञ्चवटीतटे ॥
उवाच सीतां हेमन्ते जलं सुखादु निर्मलम् ।
तथान्नयज्जनं रम्यं सर्वं वस्तु सुशीतलम् ॥
फलश्च चयनं चक्रे सीतायै प्रददौ पुरः ।
ततो ददौ लक्ष्मणाय पश्चादुभुक्ते स्वयं प्रभुः ॥
लक्ष्मणस्तु गृहीत्वा च नैव भुङ्क्ते फलं जलम् ।
मेघनादवधार्थं च सीतोद्धारणकारणात् ॥
निद्रां न याति नो भुङ्क्ते वर्षाणाञ्च चतुर्दश ।
य एव पुरुषो योगी तदर्थो रावणात्मजः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११५ अध्यायः ॥

लक्ष्मणप्रसूः, स्त्री, (लक्ष्मणस्य प्रसूर्जननी ।)
सुमित्रा । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मणा, स्त्री, (लक्ष्मणमस्यस्या इति । अर्श
आदित्वात् अच् । टाप् ।) श्वेतकण्ठकारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ सारसी । ओषधिभेदः ।
इति मेदिनी । ७६ ॥ शेषस्तु लक्ष्मणाकन्द इति
नाम्ना ख्यातः । तस्याः पत्न्यायः । पुत्रकन्द्या २
पुत्रदा ३ नागिनी ४ नागाज्ञा ५ नागपत्नी ६
तुलिनी ७ मञ्जिका ८ असविन्दुच्छदा ९
पुच्छदा १० अस्या युगाः । मधुरत्वम् । प्रीतत्वम् ।

स्त्रीवन्धत्वनाशित्वम् । रसायनकरत्वम् । वल्क-
त्वम् । त्रिदोषशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पुत्रकाकाररक्ताल्पविन्दुभिर्लाञ्छिता सदा ।
लक्ष्मणा पुत्रजननी वस्तुगन्ताकृतिर्भवेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३॥

(मद्राधिपतिकन्या । यथा, भागवते । १० ।
५८ । ५७ ।

“सुताश्च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्युताम् ।
स्वयंवरे जहारेकः स सुपर्यः सुधामिव ॥”
दुर्योधनकन्या । सा तु श्रीकृष्णपुत्रेण सास्मेन
विवाहिता । इति महाभारतम् ॥ (यथा,
भागवते । १० । ६८ । १ ।

“दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिञ्जयः ।
स्वयंवरस्यामहरत् सास्मो जाम्बवतीसुतः ॥”

लक्ष्मीः, स्त्री, (लक्षयति पश्यति उद्योगिनमिति ।
लक्षि + “लक्ष्मेर्मुट् च ।” उणा० ३ । १६० । इति
इन्द्रप्रथयो सुडागमश्च ।) विष्णुपत्नी । तत्पर्यायः ।
पद्मालया २ पद्मा ३ कमला ४ श्रीः ५ हरि-
प्रिया ६ इन्दिरा ७ लोकमाता ८ मा ९
चौराब्धितनया १० रमा ११ । इत्यमरः ॥
जलधिजा १२ भार्गवी १३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरिवल्लभा १४ दुग्धाब्धितनया १५
श्रीरसागरसुता १६ । इति कविकल्पलता ॥ ३॥

अथ लक्ष्मीमन्त्राः ।

“वान्तं वद्विसमाख्यं वामनेत्रेन्दुसंयुतम् ।
बीजमेतत् श्रियः प्रोक्तं सर्वकामफलप्रदम् ॥” ॥ ३॥
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकालादिपीठन्यासान्तं
कर्म विधाय हृत्पद्मस्य पूर्वादिक्शेषेषु मध्ये च
पीठशक्तीः पीठमनुष्य न्यसेत् । ॐ विभूत्यै
नमः । एवं उन्नत्यै कान्त्यै हृद्यै कीर्तयै सन्नत्यै
युष्ट्यै उत्कृष्ट्यै ऋष्ट्यै । ततः श्रीकमलासनाय
नमः । इत्यासनं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् ।
शिरसि भृगुऋषये नमः मुखे निवृत्तकन्दसे नमः ।
हृदि श्रियै देवतायै नमः । ततः कराङ्गन्यासौ
कुर्यात् । आं अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । श्रीं तर्जनीभ्यां
खाद्या । श्रूं मध्यमाभ्यां वषट् । इत्यादि ।
एव आं हृदयाय नमः इत्यादिना च न्यसेत् ।
तथा च निबन्धे ।

“अङ्गानि दीर्घयुक्तेन रमाबीजेन कल्पयेत् ।”
ततो ध्यानम् ।

“कान्त्या काञ्चनसन्निभां हिमगिरिप्रख्ये-
श्वतुर्भिर्गजै-

हस्तोत्क्षिप्तहिरण्ययान्तघटैराधिच्यमानां
श्रियम् ।

विभ्राणां वरमजयुग्ममभयं हस्तेः किरीटो-
ज्ज्वलां

चौमावहनिताम्बविमललितां वन्देऽरविन्द-
स्थिताम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः संपूज्य शङ्खस्यापनं कुर्यात् ।
ततः पीठपूजां विधाय केशेषु मध्ये च विभू-
त्यादिपीठमन्त्रपूजां विधाय पुनर्ध्यात्वा आवा-

हनादिपञ्चपुष्याञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आव-
रणपूजामारभेत् । अम्नादिकेशेषु मध्ये दिक्षु
च आं हृदयाय नमः । इत्यादिना संपूज्य दिग्-
दलेषु पूर्वादिषु ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्क-
र्षणाय प्रदुम्नाय अनिरुद्धाय । विदिग्दलेषु ॐ
दमकाय ॐ सलिलाय ॐ गुग्गुलवे ॐ कुरु-
ण्टकाय । ततो देव्या दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये
नमः । एवं वसुधारायै । वामे ॐ पद्मनिधये
वसुमत्यै । पत्राग्रेषु पूर्वादिषु ॐ वलाक्यै नमः ।
एवं विमलायै कमलायै वनमालिकायै विभी-
षिकायै शाङ्क्यै वसुमालिकायै । तद्वहिरिन्द्रा-
दीन् वच्चादींश्च पूजयेत् । ततो धूपादिवि-
र्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं
दादशलक्षजपः । तथा च ।

“भानुलक्षं जपेन्मन्त्रं दीक्षितो विजितेन्द्रियः ।
तत्सहस्रं जुहुयात् कमलैर्मधुराभुतेः ।
जपान्ते जुहुयान्मन्त्री तिलैर्वा मधुराभुतेः ।
विल्वैः फलेष्वा जुहुयात्त्रिभिर्वा साधकोत्तमः ॥
वाग्भवं वनिता विष्णोर्माया मकरकेतनः ।
चतुर्वर्जो जातको मन्त्रश्चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”
वाग्भवं ऐं । विष्णुवनिता श्रीं । माया ह्रीं ।
मकरकेतनः स्त्रीं । अस्य पूजादिकं पूर्ववद-
बोध्यम् । तथा च ।

“रमायाः कल्पिते पीठे तद्विधानेन पूजयेत् ।
कुर्यात् प्रयोगान् तत्रस्थानेन साधकोत्तमः ॥
निधिभिः सेयते नित्यं मूर्त्तिमङ्गिरुपस्थितैः ॥”
ध्याने तु विशेषः ।
“माणिक्यप्रतिभप्रभां हिमनिभैस्तुङ्गैस्तुर्भिर्गजै-
र्हस्तग्राहितरत्नकुम्भसलिलैराधिच्यमानां सदा ।
हस्ताब्जैर्वरदानमसुजयुगाभीतीर्दधानां हरैः
कान्तां काङ्क्षितपारिजातलतिकां वन्दे सरोज-
सनाम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं दादशलक्षजपः । तथा च ।
“भानुलक्षं हविष्याशी जपेदन्ते सरोरुहेः ।
जुहुयादरुणैः पुष्पैस्तत्सहस्रं जितेन्द्रियः ॥”
मन्त्रान्तरम् । नमः कमलान्ते वासिन्यै ठहय-
मिति प्रोक्तो दशाक्षरः । तथा च निबन्धे ।
“दीर्घां यादिविसर्गान्तो ब्रह्मा भानुर्वसुन्धरा ।
वान्तिसिन्ये प्रिया वद्वैर्मनुः प्रोक्तो दशाक्षरः ॥”
“दीर्घां नकारः । यादिर्मः । ब्रह्मा कः ।
भानुर्मः । वसुन्धरा लः । वान्तिसिन्ये वासिन्ये ।
वद्विप्रिया खाद्या । अस्य पूजाप्रयोगः । पूर्व-
वत् पीठमन्त्रं विन्यस्य ऋष्यादिन्यासं
कुर्यात् । शिरसि दक्षऋषये नमः । मुखे
विराट्कन्दसे नमः । हृदि श्रियै देवतायै नमः ।
तथा च शारदायाम् ।

“ऋषिर्दक्षो विराट्कन्दो देवता श्रीः प्रकी-
र्त्तिता ॥”

ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ देव्यै नमोऽङ्गुष्ठाभ्यां
नमः । ॐ पद्मिन्यै नमस्तर्जनीभ्यां खाद्या ।
ॐ विष्णुपत्न्यै नमो मध्यमाभ्यां वषट् ।
ॐ वरदायै नमोऽनामिकाभ्यां हुं ।

लक्ष्मीः

ॐ कमलरूपायै नमः कनिष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । ॐ देये नमो हृदयाय नम इत्यादि । तथा च निबन्धे ।

“देये हृदयमाख्यातं पद्मिने शिर ईरितम् । विष्णुपत्नौ शिखा प्रोक्ता वरदायै तनुच्छदम् । अस्त्रं कमलरूपायै नमोऽन्ताः प्रणवादिकाः ॥” ततो ध्यानम् ।

“आसीना सरसीरुहे स्मितमुखी हस्ताम्बुजे-
विभ्रती
दानं पद्मयुगाभये च वपुषा सौदामिनी-
सन्निभा ।

सुक्ताहारविराजमानपृथुलोत्तुङ्गस्तनोद्गाधिणी
पायादः कमला कटाक्षविभवैरानन्दयन्ती
हरिम् ॥”

एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शृङ्गस्थापनं कृत्वा पूर्वोक्तपीठशक्तिसहितपीठमन्त्रानां पूजां विधाय पूनर्धात्वावाहनादिपञ्चगव्याङ्गलिदान-प्रयत्नं विधायारण्यपूजामारभेत् । अग्रादि-चतुष्क दिक्षु च ॐ देये नमो हृदयाय नमः । ॐ पद्मिने नमः शिरसे स्वाहा । ॐ विष्णु-पत्नौ नमः शिखायै वषट् । ॐ वरदायै नमः कवचाय हुम् । ॐ कमलरूपायै नमोऽस्त्राय फट् । ततः पूर्वोद्दिक्षेषु पूर्ववत् वलाक्यादि पूजयेत् । तद्वहिरिन्द्रादीन् वज्रादींश्च पूजयेत् । ततो धूपान्निविजर्जनान्तं कर्म समापयेत् । अस्य पुरश्चरणं दशलक्षजपः । तथा च । “दशलक्षं जपेन्मन्त्रं मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः । दशांशं जुहुयामन्त्री मधुराक्तेः सरोरुहैः ॥” * अथ लक्ष्मीस्तोत्रम् ।

ईश्वर उवाच ।

“त्रैलोक्यपूजिते देवि । कमले विष्णुवक्त्रभे । यथा त्वं सुस्थिरा कृष्णं तथा भव मयि स्थिरा ॥ ईश्वरी कमला लक्ष्मीश्चला भूतिर्हरिप्रिया । पद्मा पद्मालया सन्तुष्टहिः श्रीः पद्मधारिणी ॥ द्वादशैतानि नामानि लक्ष्मीं संपूज्य यः पठेत् । स्थिरा लक्ष्मीर्भवेत् तस्य पुत्रदारादिभिः सह ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

विष्णुपुराणोक्तलक्ष्मीस्तोत्रं तत्रैव १ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ * अथ लक्ष्मीपूजा-निरूपणम् । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“पौषे चैत्रे तथा भाद्रे पूजयेयुः स्त्रियः श्रियम् । सिंहे धनुषि भीमे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे ॥ प्रत्यब्दं पूजयेत्तु लक्ष्मीं शुक्लपक्षे गुरोर्दिने । नापराह्णे न रात्रौ च नासिते न च राहस्ये ॥ द्वादश्याश्चैव नन्दायां रिक्तायाश्च निरंशके । त्रयोदश्यां तथाष्टम्यां कमलां नैव पूजयेत् ॥ न पूजयेत् शनौ भौमे न बुधे नैव भार्गवे । पूजयेत् गुरोर्वारे चाप्राप्ते रविसोमयोः ॥ गुरुवारं हि पूर्णां च यत्नेन यदि लभ्यते । तत्र पूज्या तु कमला धनपुत्रविवर्द्धिनी ॥ न कुर्यात् प्रथमे मासि नैव कुर्याद्विसर्जनम् । न घण्टां वादयेत्तत्र नैव भिण्डौ प्रदापयेत् ॥

IV.

50

१८७

लक्ष्मीः

पौषे च दशमी शक्ता चैत्रके पञ्चमी तथा । नभस्यै पूर्णिमा ज्ञेया गुरुवारं विशेषतः ॥ आढ्यं धान्यसम्पूर्णं नानाभरणभूषितम् । सुगन्धिगुल्फपुष्पेण शुक्लपक्षे प्रपूजयेत् ॥ पौषे तु पिष्टकं दद्यात् परमान्नञ्च चैत्रके । पिष्टकं परमान्नञ्च नभस्यै तु विशेषतः ॥ गुरुवारसमायुक्ता नभस्यै पूर्णिमा शुभा । कमलां पूजयेत्तत्र पुनर्जन्म न विद्यते ॥ एकेन कमलेनैव कमलां पूजयेद् यदि । इह लोके सुखं प्राप्य परत्र केशवं व्रजेत् ॥ प्राङ्मुखी पूजयेत्तु लक्ष्मीं पश्चिमाननसंस्थिताम् । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादुपचारकैः ॥ गन्धद्वारेतिमन्त्रेण गन्धेनावहयेद्दसौ । श्रिये जात इति दाभ्यां पुष्पैरावाहयेत्ततः ॥” ततो ध्यानम् ।

“हरिण्यवर्णा हरिणीं सुवर्णरजतसज्जम् । चन्द्रां हरिण्ययीं लक्ष्मीं जातवेदसमावहाम् ॥ गौरवर्णान्तु द्विसृजां सितपद्मोपरिस्थिताम् । विष्णोर्वचःस्थलस्थाश्च जगच्छोभाप्रकाशिनीम् ॥ ध्यायेदाद्यां सदा देवीं पूजाकाले विशेषतः । ततः पूजादिकं कुर्यात् श्रीं लक्ष्मीं नम इत्युवाच ॥ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्धतिः चमा । तुष्टिः पुष्टिस्तथा कान्तिर्मेधा विद्या रमा श्रुतिः ॥ हरिप्रिया तथा विष्णोः प्रिया नारायणस्य च । यताभिः सप्तदशभिर्लक्ष्मीबीजादिनार्चयेत् ॥ लक्ष्मीनारायणभ्याश्च नमोऽन्तेन प्रपूजयेत् । धिषणश्च कुबेरश्च पूजयेत्तदनन्तरम् ॥” लक्ष्मीचरित्रे ।

“न कृष्णपक्षे रिक्तायां दशमीद्वादशीषु च । श्रवणादिचतुर्दशे लक्ष्मीपूजां न कारयेत् ॥”

इति कालचन्द्रिका ॥

दीपान्वितामावस्यायां लक्ष्मीपूजाविधिर्यथा,— “तुलारासिगते भानौ अमावास्यां नराधिपः । ज्ञात्वा देवान् पितृन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृपः ।

लक्ष्मीः संपूज्यतां लोका उल्काभिश्चाभिवेष्टा-
ताम् ॥

अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी । पूजनौया तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका ॥ अमावास्यां यदा देवाः कार्तिके मासि केश-
वात् ।

अभयं प्राप्य सुभाश्च क्षीरोदार्णवसारुधु ॥ लक्ष्मीर्देवमयानुक्ता सुखं सुभासुजोदरे । चतुर्थ्यसहस्रान्तं ब्रह्मा स्वर्पति पङ्कजे ॥ अतोऽत्र विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपतृचास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतुर्थ्यश्रमशानेषु नदीपर्व्वतसारुधु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च ॥ वस्त्रैः पुष्पैः श्रीभित्त्याः क्रयविक्रयभूमयः ।

लक्ष्मीः

दीपमालापरिचरि प्रदोषे तदनन्तरम् ॥ ब्राह्मणान् भोजयित्वा दौ विभज्य च बुभुक्षि-
तान् ॥

अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मृगैर्बिन्दुमयैश्च बान्धवैर्भक्तैः सह ॥” अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्यदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । । या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे भूयात्तदर्चनात् ॥” लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् । “सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति ये ॥” इति रुद्रधरपुतात् कुबेरमपि पूजयन्ति । “धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च । भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥” इति पठित्वा कुबेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देवगृहादिषु दीपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः ।

“अभिष्योती रविष्योतिस्त्र्योतिस्तथेष च । उत्तमः सर्वष्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥” ततो ब्राह्मणान् बन्धून्श्च भोजयित्वा स्वयं सुक्ता सुखं सुप्ता प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् । तथा,—

“सुखरात्रेरुषःकाले प्रदीपोज्ज्वलितालये । बन्धून्बन्धून्बन्धून्श्च वाचा कुशलयार्चयेत् ॥ प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे । गोरोचनाक्षतैश्च दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥” लक्ष्मीपूजामन्त्रः ।

“विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे । महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरु मे ॥ वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मीर्घोहत् ॥ या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता । संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्वं सर्वभूतानां देवानां हृदिसम्भवा । आख्याता भूतले देवि ! सुखरात्रि नमोऽस्तु
ते ॥”

लक्ष्म्यै नम इति त्रिः पूजयेत् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * तस्या उपाख्यानं यथा,—

नारद उवाच ।

“श्रीकृष्णस्यात्मनश्चैव निर्गुणस्य निराकृतेः । सावित्रीयमसंवादे श्रुतं सुनिर्मलं यशः ॥ तद्गुणोत्कीर्तनं सत्त्वं मङ्गलानां च मङ्गलम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि लक्ष्म्युपाख्यानमेव च ॥ केनादौ पूजिता सापि किम्भूता केन वा पुरा । तद्गुणोत्कीर्तनं सत्त्वं वद वेदविदां वर ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वृष्टेरादौ पुरा ब्रह्मन् कृष्णस्य परमात्मनः । देवी वामांशसम्भूता बभूव रासमण्डले ॥ अतीवसुन्दरी रामा न्यग्रोधपरिमण्डला । यथा द्वादशवर्षीया शश्वत् सुस्थिरयौवना ॥ श्वेतचम्पकवर्णाभा सुखदृष्ट्या मनोहरा । शरत्पार्व्वणकोटीन्दुप्रभाप्रकाशितानना ॥ शरत्कृष्णपद्मानां श्रीभामोचनलोचना ।

लक्ष्मीः

सा च देवी दिधा भूता सद्यैवैश्वर्येच्छया ॥
समा रूपेण वर्णेन तेजसा वयसा त्विषा ।
यशसा वाससा रुद्रा भूषणेन गुणेन च ॥
स्मितेन वीक्षितेनैव वचसा गमनेन च ।
मधुरेण स्वरैरेव नयेनानुनयेन च ॥
तद्दामांशो महालक्ष्मीर्दक्षिणांशश्च राधिका ।
राधादौ वरयामास द्विभुजश्च परात्परम् ॥
महालक्ष्मीश्च तत्पञ्चाशकमे कमनीयकम् ।
कृष्णस्तज्ञौरवेणैव द्विधारूपो बभूव ह ॥
दक्षिणांशश्च द्विभुजो वामांशश्च चतुर्भुजः ।
चतुर्भुजाय द्विभुजो महालक्ष्मीं ददौ पुरा ॥
लक्ष्यते दृश्यते विश्वं स्निग्धदृष्ट्या ययानिशम् ।
देवीषु या च महती महालक्ष्मीश्च सा
स्तुता ॥

द्विभुजो राधिकाकान्तो लक्ष्मीकान्तश्चतुर्भुजः ।
शुद्धसत्त्वस्वरूपेण गोपैर्गोपीभिरावृतः ॥
चतुर्भुजश्च वैकुण्ठं प्रययौ पद्मया सह ।
सर्वान्शेन समौ द्वौ तौ कृष्णनारायणौ परौ ॥
महालक्ष्मीश्च योगेन नानारूपा बभूव सा ।
वैकुण्ठे च महालक्ष्मीः परिपूर्णतमा रमा ॥
शुद्धसत्त्वस्वरूपा च सर्वसौभाग्यसंयुता ।
प्रेमणा सा च प्रधाना च सर्वासु रमणीषु च ॥
स्वर्गे च स्वर्गलक्ष्मीश्च शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ।
पातालेषु च मर्त्येषु राजलक्ष्मीश्च राजसु ॥
गृहलक्ष्मीर्गृहेष्वेव गृहिणी च कलांशया ।
सम्पत्स्वरूपा गृहिणां सर्वमङ्गलमङ्गला ॥
गवां प्रसूः सा सुरभी दक्षिणा यज्ञकामिनी ।
क्षीरोदसिन्धुकन्या सा श्रीरूपा पद्मिनीषु च ॥
शोभास्वरूपा चन्द्रे च सूर्यमण्डलमण्डिता ।
विभूषणेषु रत्नेषु फलेषु च जलेषु च ॥
रूपेषु रूपपत्नीषु दिव्यस्त्रीषु गृहेषु च ।
सर्वशस्येषु वस्त्रेषु स्थानेषु संस्कृतेषु च ॥
प्रतिमासु च देवानां मङ्गलेषु घटेषु च ।
माणिक्येषु च सुक्तासु माल्येषु च मनोहरा ॥
मणीन्द्रेषु च ह्रीरेषु क्षीरेषु चन्दनेषु च ।
वृक्षशाखासु रम्यासु नवमेघेषु वस्तुषु ॥
वैकुण्ठे पूजिता सादौ देवी नारायणेन च ।
द्वितीये ब्रह्मणा भक्त्या तृतीये शङ्करेण च ॥
विष्णुना पूजिता सा च क्षीरोदे भारते मुने ! ।
स्वायम्भवेन मनुना मानवैर्नैश्च सर्वतः ॥
ऋषीन्द्रेषु सुनीन्द्रेषु सद्भिश्च गृहिभिर्भवे ।
गन्धर्वान्द्रेषु नागादौः पातालेषु च पूजिता ॥
शुक्लाद्यानां भाद्रपदे कृता पूजा च ब्रह्मणा ।
भक्त्या च पञ्चपर्यन्तं त्रिषु लोकेषु नारद ! ॥
चेत्ते पौषे च भाद्रे च पुण्ये मङ्गलवासरे ।
विष्णुना निर्मिता पूजा त्रिषु लोकेषु भक्तितः ॥
वर्षान्ते पौषसंक्रान्त्यां मेथामावाह्य प्राङ्मुखे ।
मनुक्तां पूजयामास सा भूता सुवनत्रये ॥
द्वाजेन्द्रेण पूजिता सा मङ्गलेनैव मङ्गला ।
केदारैरेव नीलेन नलेन सुवलेन च ॥
भुवनेषोत्तानपादेन शक्रेण बलिना तथा ।
काश्यपेन च दक्षेण कर्दमेन विवस्वता ॥

लक्ष्मीः

प्रियव्रतेन चन्द्रेण कुबेरेणैव वायुना ।
यमेन वज्रिना चैव वरुणेनैव पूजिता ॥
एवं सर्वत्र सर्वैश्च वन्दिता पूजिता सदा ।
सर्वैश्वर्याधिदेवी सा सर्वसम्पत्स्वरूपिणी ॥”
अपि च ।

नारद उवाच ।

“नारायणप्रिया सा च वरा वैकुण्ठवासिनी ।
वैकुण्ठाधिष्ठातृदेवी महालक्ष्मीः सनातनी ॥
कथं बभूव सा देवी पृथिव्यां सिन्धुकन्या ।
किं तद्भगवानश्च स्तवनं सर्वैः पूजाविधिक्रमः ।
पुरा केन स्तुतादौ सा तन्मां व्याख्यातुमर्हसि ॥
श्रीनारायण उवाच ।

पुरा दुर्वाससः प्रापात् भ्रष्टश्रीश्च पुरन्दरः ।
बभूव देवसंघश्च मर्त्यलोकश्च नारद ! ॥
लक्ष्मीः स्वर्गादिकं त्यक्त्वा रुष्टा परमदुःखिता ।
गत्वा लीना च वैकुण्ठे महालक्ष्म्याश्च नारद ॥
तदा शोकादययुर्देवा दुःखिता ब्रह्मणः सभाम् ।
ब्रह्माणश्च पुरस्कृत्य ययुर्वैकुण्ठमेव च ॥
वैकुण्ठे शरणापन्ना देवा नारायणे परे ।
अतीवदेन्ययुक्ताश्च शुष्ककण्ठौष्ठतालुकाः ॥
तदा लक्ष्मीश्च कलया पुरा नारायणाज्ञया ।
बभूव सिन्धुकन्या सा शक्रसम्पत्स्वरूपिणी ॥
तथा मथित्वा क्षीरोदं देवा दैत्यगणैः सह ।
संप्रापुश्च वरं लक्ष्म्या ददृशुस्ताश्च तत्र हि ॥
सुरादिभ्यो वरं दत्त्वा वरमालाश्च विष्णवे ।
ददौ प्रसन्नवदना तुष्टा क्षीरोदशायिने ॥
देवाश्चाप्यसुरग्रस्तं राज्यं प्रापुश्च तद्वरात् ।
तां सम्पूज्य च सम्भूय सर्वत्र च निरापदः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३५ । ३६ अध्यायौ ।
लक्ष्म्या अगम्यगृहाणि यथा,—
“यं यं रुष्टो गुरुर्देवो माता तातश्च बान्धवः ।
अतिथिः पित्रलोकाश्च न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥

मिथ्यावादी च यः शश्वन्नास्तीति वाचकः

सदा ।

सत्त्वहीनश्च दुःशीलो न गेहं तस्य याम्यहम् ॥
सत्यहीनः स्थाप्यहारी मिथ्यासाध्यप्रदायकः ।
विश्वासघ्नः कृतघ्नो यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
चिन्ताग्रस्तो भयग्रस्तः शत्रुग्रस्तोऽतिपातकी ।
ऋणग्रस्तोऽतिक्रपणो न गेहं यामि पापिनाम् ॥
दीक्षाहीनश्च शोकात्तो मन्दधीः स्त्रीजितः

सदा ।

पुंश्चलीपतिपुत्रौ यौ तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
पुंश्चलान्नश्चावीरान्नं यो भुङ्क्ते कामतः सदा ।
शूद्रान्नभोजी तद्वाजी तद्गेहं नैव याम्यहम् ॥
यो दुर्वाक् कलहाविष्टः कलिः शश्वदघालये ।
स्त्री प्रधाना गृहे यस्य न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥

यत्र नास्ति हरेः पूजा तदीयगुणकीर्तनम् ।
नोत्सुकश्च प्रशंसायां न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
कन्याव्रदेविक्रिता नरघाती च हिंसकः ।
नरकागारसदृशं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥

लक्ष्मीः

स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं सुरस्य च ।
यो हरेद्दानहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
यत् कर्म दक्षिणाहीनं मृदधीः कुरुते षष्ठः ।
स पापी पुण्यहीनश्च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मातरं पितरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुश्च तम् ।
अनाथां भगिनीं कन्यामनन्याश्रयवान्भवान् ॥
कार्पण्यादयो न पुण्याति सच्चयं कुरुते सदा ।
तद्गृहान्नरकाकारान्नं यामि ताम्बुनीश्वराः ॥
मूत्रं पुरीषसुतुख्यं यस्तत् पश्यति मन्दधीः ।
यः श्रेते स्निग्धपादेन न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
अधौतपादशायी यो नमः श्रेतेऽतिनिद्रितः ।
सन्ध्याशायी दिवाशायी न यामि तस्य मन्दि-
रम् ॥

मूर्ध्नि तेलं पुरो दत्त्वा योऽन्यदङ्गसुपसृष्टम् ।
ददाति पञ्चाङ्गाच्चैव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दत्त्वा तेलं मूर्ध्नि गात्रे विष्णुं यः समुत्सृजेत् ।
प्रणमेदाहरेत् पुष्पं न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
ठणं क्षिपति नखरेनंखरेर्विलिखेन्महीम् ।
गात्रे पादे मलं यस्य न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
दशनं वसनं यस्य समलं रूक्षमस्तकम् ।
विकृतौ ग्रासहासौ च न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
मन्त्रविद्योपजीवी च ग्रामयात्री चिकित्सकः ।
रूपकृदेवलक्ष्मेव न यामि तस्य मन्दिरम् ॥
विवाहं धर्मकार्यं वा यो निहन्ति च कोपतः ।
दिवाभैद्युनकारौ यो न यामि तस्य मन्दिरम् ॥”
इत्यादि ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे लक्ष्मीचरित-
नाम २३ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“कुचेलिनं दन्तमलोपधारिणं
ब्रह्माग्निं निहुरवाक्यभाषिणम् ।
सूर्योदये चास्तमये च प्रायिनं
विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥

निव्यं ह्रिदस्तृणानां धरणिर्विलिखनं पादयो-

रत्नमार्धि-

दैन्तानामल्पशौचं वसनमलिनता रूक्षता

मूर्ध्नि जानाम् ।

हे सन्धे चापि निद्रा विवसनप्रयत्नं ग्रासहाति-

रेक

खाङ्गे पीठे च वाद्यं निधनसुपनयेत् केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥

शिरः सुधौतं चरणौ सुमार्जितौ

वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अनमशाश्रितमपञ्चमैद्युनं

चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति षट् ॥

यस्य कस्य तु पुण्यस्य पाण्डुरस्य विशेषतः ।

शिरसा धार्यमाणस्य अलक्ष्मीः प्रतिहन्यते ॥

दीपस्य पश्चिमा च्छाया छाया शय्यासनस्य च ।

रजकस्य तु यत्तीर्थमलक्ष्मीस्तत्र तिष्ठति ॥”

इत्यादि गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥

अङ्गविशेषे तस्याः स्थितिफलं यथा,—

देवा ऊचुः ।

“कथयस्व जगन्नाथ ! केषु स्थानेष्ववस्थिता ।

पुरुषाणां फलं किं वा प्रयच्छत्यथ नश्यति ॥

दत्तात्रेय उवाच ।

वृणां पादस्थिता लक्ष्मीर्नित्यं संप्रयच्छति ।
सक्थिनि संस्थिता वस्त्रं रत्नं दानाविधं वसु ॥
कलत्रदा गुह्यसंस्था क्रोडस्थापत्यदायिनी ।
मनोरथान् पूरयति पुरुषाणां हृदि स्थिता ॥
लक्ष्मीर्लक्ष्मीवती श्रेष्ठं कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टवन्तुदारैश्च तथाश्लेषं प्रवासिभिः ॥
मिश्रान् वाक्यलावण्यमाज्ञामवितथान्तथा ।
सुखसंस्था कवित्वश्च यच्छ्रुत्यदधिसम्भवा ॥
शिरोगता संत्यजति ततोऽन्यं याति संश्रयम् ।
संयं शिरोगता दैत्यान् परित्यजति साम्प्रतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दत्तात्रेयचरिताध्यायः ॥ ३॥
अथ लक्ष्मीचरित्रम् ।

श्रीकृत उवाच ।

“मेरुपृष्ठं सुखासीनां लक्ष्मीं पृच्छति केशवः ।
केनोपायेन देवि त्वं वृणां भवसि निश्चला ॥
श्रीरुवाच ।

शुक्लाः पारावता यत्र गृहिणी यत्र चोज्ज्वला ।
अकलहा वसतिर्यत्र तत्र लक्ष्म्य वसाम्यहम् ॥
धान्यं सुवर्णसदृशं तक्षुला रणतोपमाः ।
अन्नस्यैवातुषं यत्र तत्र लक्ष्म्य वसाम्यहम् ॥

यः संविभागी प्रियवाक्यभाषी

वृहोपसेवी प्रियदर्शनश्च ।

अल्पप्रलापी न च दीर्घसूची

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

यो धर्मशीलो विजितेन्द्रियश्च

विद्याविनीतो न परोपतापी ।

अगर्वितो यश्च जनानुरागी

तस्मिन् सदाहं पुरुषे वसामि ॥

चिरं स्नाति द्रुतं भुङ्क्ते पुष्पं प्राप्य न जिघ्रति ।

यो न पश्येत् स्त्रियं नरां नियतं स च मे प्रियः ॥

त्यागः सत्यश्च शौचश्च यत्र एते महागुणाः ।

यः प्राप्नोति गुणानेतान् श्रद्धावान् स च मे प्रियः ॥

सर्वलक्षणमध्ये तु त्याग एव विशिष्यते ।

काले देशे च पात्रे च स च त्यागः प्रशस्यते ॥

नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं वसति गोमये ।

नित्यं शङ्खे च पद्मे च नित्यं श्रीः शुक्लवाससि ॥

वसामि पद्मोत्पलशङ्खमध्ये

वसामि चन्द्रे च महेश्वरे च ।

नारायणे चैव वसुन्धरायां

वसामि नित्योत्पलवमन्दरेषु ॥”

वसुन्धरायामित्यत्र वसौ धरायामिति वा पाठः ॥

“यथोपदिष्टा गुरुभक्तिशुक्ता

पत्युर्वचो नाक्रमते च नित्यम् ।

नित्यश्च भुङ्क्ते पतिभुक्तश्रेयं

तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

तुष्टा च धीरा प्रियवादिनी च

सौभाग्यशुक्ता च सुशीमना च ।

लावण्यशुक्ता प्रियदर्शना या

पतिव्रता या च वसामि तासु ॥

श्यामा नृगाक्षी कृष्णमध्यभागा

सुभ्रू सुकेशी सुगतिः सुशीला ।

गभीरनाभिः समदन्तपङ्क्ति-

स्तस्याः शरीरे नियतं वसामि ॥

या पापरक्ता पिशुनस्वभावा

स्वाधीनकान्तः परिभूयते च ।

अमर्षकामा कुचरिचशीला

तामङ्गनां प्रेतमुखीं त्यजामि ॥

पुष्पं पर्युषितं पूतं शयनं बहुभिः सह ।

भग्नसर्पं कुनारीश्च दूरतः परिव्रजेत् ॥

चिताङ्गारकमस्थीनि वह्निं भस्म द्विजश्च गाम् ।

न पादेन स्पृशेत् पादं कार्पासास्थि तुषं गुरुम् ॥

नखकेशोदकश्चैव मैथुनं पञ्चसन्ध्ययोः ।

वर्जयेत्तमश्रायित्वमेकाकी मिष्टभोजनम् ॥

शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ

निजाङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।

अनस्यश्रायित्वमपञ्चमैथुनं

चिरप्रणष्टं श्रियमानयन्ति षट् ॥

सम्मार्जनोरजोवात निगुण्डौ लकुचन्तथा ।

रात्रौ विस्वपलाशश्च कपित्थं वर्जयेद्दधि ॥

खगाचासनयोर्वाद्यं अयूजा मूर्द्धपादयोः ।

उच्छिष्टस्य शनं मूर्द्धि स्नानाभ्यङ्गश्च वर्जयेत् ॥

शयनश्चान्धकारे च रात्रिवासो दिने तथा ।

स्नानाभ्यङ्गं कुवेशश्च वर्जयेत् शुष्कभोजनम् ॥

परेणोद्धर्तितं वक्षः स्वयं मात्स्यापकर्षणम् ।

आलस्यमवसादश्च न कुर्यात्सोऽहमर्हणम् ॥

शुक्रवारे च यत्तेलं शिलापिष्टश्च दर्शके ।

स्वयं वामेन मूर्द्धानं पाणिना नैव संस्पृशेत् ॥

तारकाः पुष्पवन्तो च न पश्येदशुचिः पुमान् ।

नेचेद्गुह्यं परस्त्रीणां नास्तं यान्तं दिवाकरम् ॥

कुर्यान्नान्यधनाकाङ्क्षां परस्त्रीणां तथैव च ।

परेषां प्रतिकूलश्च उदितार्कं प्रबोधनम् ॥

नखकण्टकरक्तेषु मृत्तिकाङ्गारवारिभिः ।

तथा विलेखनं भूमौ न कुर्यान्मम काङ्क्षया ॥

स्वयं दोहं स्वयं मात्स्यं स्वयं वृष्टश्च चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”

स्वयं दोहमित्यत्र अथितश्चेति वा पाठः ।

“न निन्दं गणके विप्रे पादयोर्नैतनन्तथा ।

प्रतिकूलवरेत् स्त्रीणां मुक्ता च दन्तधावनम् ॥

अष्टतं मांससृपश्च नखाश्चैव स्त्रियन्तथा ।

भवणाद्गन्धाच्चैव शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

मलेरशुक्तः परदारसेवी

आचारहीनः परसेवकश्च ।

सङ्कीर्णचारी परिवादशील-

स्तं निहुरं दम्भमयं त्यजामि ॥

शयनश्चाद्रपादेन रात्रिवासो दिने तथा ।

नोत्तरीयमधः कुर्यात् शुष्कपादेन भोजनम् ॥

अशुचिं स्नानवस्त्राच्च दुर्गन्धामसुखावहाम् ।

अभूषणामपुष्पाच्च न कुर्यादासनस्तनुम् ॥

कर्णे च वदने घ्राणे तथा करतलेऽपि च ।

पादे पृष्ठे तथा नेत्रे न कुर्यादनुलेपनम् ॥

चक्षुर्जने हतं श्रेयो मुखजने धनचयः ।

दरिद्रः कर्णजने च पादपृष्ठे तथायुधः ॥

गधं पुष्पं यथा तोयं रत्नश्चैव महोदधिम् ।

गृहीतं प्रथमं वस्त्रं वर्जयेन्न कदाचन ॥

अजरजः खररजस्तथा सम्मार्जनोरजः ।

स्त्रीणां पादरजो राजन् शक्रादपि हरेत्

श्रियम् ॥

कुचेलिनं दन्तमलप्रधारिणं

महाशूतं निहुरवाक्यभाषिणम् ।

सूर्योदये चास्तमिते तु श्रायिनं

विमुञ्चति श्रीरपि चक्रपाणिनम् ॥”

महाशूतमित्यत्र वज्राग्निमिति वा पाठः ।

“नित्यं द्वेदस्तृणानां चितिनखलिखनं पादयो-

रत्नशौचं

एकाङ्गे तैलहीनं वसनमलिनतावयनं मूर्द्ध-

जानाम् ।

द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसनशयणं ग्रासहासा-

तिरेकः

खाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशव-

स्यापि लक्ष्मीम् ॥”

अवन्धनमित्यत्र रूक्षता इति वा पाठः ।

“एवं यः कुरुते नित्यं मयोक्तानि च केशव ! ।

तुष्टा भवामि तस्याहं त्वयेशा निश्चला यथा ॥

श्रीभाषितमिदं स्तोत्रं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

तद्गृहं विपुलं रम्यं नित्यं भवति नान्यथा ॥

याधितो सुयते रोगी बद्धो सुयते वन्दनात् ।

आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा ॥”

इति स्कन्दपुराणे लक्ष्मीकेशवसंवादे लक्ष्मी-

चरित्रं समाप्तम् ॥ ३॥ दुर्गा । यथा,—

“स्तुतिः सिद्धिरिति स्थाता श्रिया संश्रयणाच्च वा ।

लक्ष्मीर्वा ललना वापि क्रमात् सा कान्ति-

रुच्यते ॥

इति देवीपुराणे ५५ अध्यायः ॥

सम्पत्तिः । शोभा । ऋद्धौषधम् । वृद्धिनामौ-

षधम् । फलिनीवृक्षः । इति मेदिनी । मे, २८ ॥

सीता । वीरयोषित् । इति शब्दरत्नावली ॥

स्थलपद्मिनी । हरिद्रा । शमी । द्रवम् । सुक्ता ।

इति राजनिर्वाणः ॥ मोक्षप्राप्तिः । इति

चण्डीटीकायां नागभट्टः ॥ (शोभा । यथा,

कुमारे । ३ । ४६ ।

“कपालनेत्रान्तरे लक्ष्म्यमार्ग-

ज्यातिः परो हरेदितेः शिरस्तः ।

नृगालसूत्राधिकसौकुमार्यां

बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥”)

लक्ष्मीकान्तः, पुं, (लक्ष्म्याः कान्तः ।) नारायणः ।

यथा,—

“नमः कमलनेत्राय हरये परमात्मने ।

जगतः पालयिन्ने च लक्ष्मीकान्त नमोऽस्तु ते ॥”

इति जम्बाश्रीमैत्रतकथा ॥

लक्ष्मीगृहं, स्त्री, (लक्ष्म्याः गृहमावासस्थानम् ।)

रक्तोत्पलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लक्ष्मी-

वेषम् च ॥

लक्ष्मीजनार्दनः, पुं, (लक्ष्म्याः सहितो जनार्दनः ।)

शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एकद्वारे चतुश्चक्रं नवीननीरदोपमम् ।

लक्ष्मीस

लगुडः

लग्नं

लक्ष्मीजनार्दनो ज्ञेयो रहितो वनमालया ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डम् ॥
(तथा, देवीभागवते । ६ । २४ । ५६ ॥)
लक्ष्मीतालः, पुं, (लक्ष्मीयुक्ततालः ।) औताल-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तौर्यत्रिकस्य
परिच्छेदविशेषः । तस्य द्रुतलघ्वणुविरामक्रमो
यथा,—
“दौ लो गू हौ विरामान्तौ दलौ गू दविरा-
मकः ।
विरामान्तौ द्रुतौ लच्च द्रुतौ लघुविरामकः ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरे लक्ष्मीतालः ॥
लक्ष्मीनारायणः, पुं, (लक्ष्मीनारयणः ।)
शालग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“एकद्वारे चतुश्चक्रं वनमालाविभूषितम् ।
नवीननौरदाकारं लक्ष्मीनारायणाभिधम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीवृत्तिः, पुं, (लक्ष्मीयुतो वृत्तिः ।) शाल-
ग्रामविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—
“द्विचक्रं विस्तृतास्य च वनमालासमन्वितम् ।
लक्ष्मीवृत्तिं विज्ञेयं रहिणा च सुखप्रदम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
लक्ष्मीपतिः, पुं, (लक्ष्मीः पतिः ।) वासुदेवः ।
नरपतिः । इति मेदिनी । ते, २१५ ॥ (यथा,
किराते । १ । ४४ ।
“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रम-
स्त्रिराय पर्यसि सुखस्य साधनम् ।
विज्ञाय लक्ष्मीपतिलक्ष्यं कार्मुकं
जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥”)
लवङ्गवृत्तः । पूगः । इति विश्वः ॥
लक्ष्मीपुत्रः, पुं, (लक्ष्मीः पुत्रः ।) कामदेवः ।
घोटकः । इति मेदिनी । रे, २६३ ॥ कुशः ।
लवः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीपुष्पः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तं सौन्दर्यविशिष्टं पुष्प-
मिवास्थ ।) पद्मरागमणिः । इति हेमचन्द्रः ॥
लक्ष्मीफलः, पुं, (लक्ष्मीस्तनजं फलं यत्र ।) विख-
ट्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीवान्, [तृ] पुं, (लक्ष्मीः शोभास्त्वस्येति ।
मनुष्यः । मस्य वः ।) पनसवृत्तः । इति शब्द-
माला ॥ श्वेतरोहितवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५२ ।
“सर्वलक्षणलक्षणयो लक्ष्मीवान् समितिञ्जयः ॥”)
लक्ष्मीवान्, [तृ] त्रि, (लक्ष्मीरस्यचेति ।) श्रीयुक्तः ।
धनवान् । तत्पर्यायः । लक्ष्मणः २ श्रीलः ३
श्रीमान् ४ । इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“श्रेष्ठे धराभराक्रान्ते श्रेष्ठे विश्वम्भरः श्रिया ।
लक्ष्मीवन्तो न पश्यन्ति दुःखं परवेदनाम् ॥”)
लक्ष्मीवेष्टः, पुं, (लक्ष्मीयुक्तो वेष्टः ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
लक्ष्मीशः, पुं, (लक्ष्मीः ईशः ।) विष्णुः । इति
सुखनोध्याकरणात् ॥
लक्ष्मीसमाह्वया, स्त्री, (लक्ष्मीः सम आह्वयो
यस्याः ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥

लक्ष्मीसहजः, पुं, (लक्ष्मी सह जातः इति । जन्
+ डः ।) चौराब्धिजातत्वादस्य तथात्वम् ।)
चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
लक्ष्मीरामः, पुं, (लक्ष्मी आरामः ।) वनभेदः ।
इति शब्दमाला ॥
लक्ष्मि, स्त्री, (लक्ष्मि यदिति । लक्ष् + गत्यत् ।)
शरवेधस्थानम् । तत्पर्यायः । लक्ष्मि २ शर-
वम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रतिकायः ४
वेधम् ५ । इति जटाधरः ॥ वेधम् ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६४ ।
“कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद्विमुखं विविचुः ।
उमासमचं हरवद्वल्लभः
शरासनन्ध्यां सुहृदाममर्षं ॥”)
लक्ष्मि, त्रि, लक्ष्मण्या बोध्यः । इति साहित्य-
दर्पणम् ॥ (लक्ष्मि इति । लक्ष् + गत्यत् ।)
दर्शनीयः । इति लक्ष्म्यात्वर्थदर्शनात् ॥ (व्याजः ।
इत्यमरः ॥ यथा, रघुः । ६ । ८१ ।
“रोमाञ्चलक्ष्मिण स गात्रयष्टिं
भित्वा निराक्रामदरालकेष्ट्याः ॥”
अनुमेयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
५ । ७४ ।
“इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्मिकोपया ॥”
तथा च रघुः । ४ । ५ ।
“क्यामखललक्ष्मिण तमदृष्ट्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥”)
लख, स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लखति । स्त्री गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लख, इ स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लखति । स्त्री गतौ । इति
दुर्गादासः ॥
लग, इ खञ्जे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-खञ्जे अक०-गतौ सक०-सेट् ।)
इ, लङ्गते । खञ्जो गतिवैकल्याम् । इति दुर्गा-
दासः ॥
लग, क रके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, लगयति । रके
खादाप्रोः । रके इति रक क खाद आपने ।
इत्यस्य ञेरनित्यत्वे भावे अलि रूपम् । इति
दुर्गादासः ॥
लग, म ए सङ्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) म, लगयति । ए, अल-
गीत् । गलति अधर ओष्ठे । इति दुर्गादासः ॥
लगडं, त्रि, चारु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लगितं, त्रि, सङ्गयुक्तम् । लागा इति भाषा । इति
लगधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लगुडः, पुं, दण्डः । लाठी इति भाषा । इत्यमरः ॥
लगुडो वंशादिमयो दण्डः । लोहमयोऽस्त्रभेदः ।
इति सुभूतिः । लगुडो लोहमयो यदिरन्यत्रो-
पचारादित्यर्थः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(अस्याकृतिपरिमाणादि यथा, शुक्रनीतौ ।
“लगुडः सृक्षपादः स्यात् पृथ्वंशः स्थूलशीर्षकः ।
लौहवहायभागश्च द्रुखदेहः सुपीवरः ॥
दण्डाकारो दण्डाङ्गश्च तथा हस्तद्वयोन्नतः ।
उत्थानं पातनञ्चैव पेषणं पोषणं तथा ॥
चतस्रो गतयस्तस्य पञ्चमी नेष्ट विद्यते ।
दण्डकायः पक्षिर्गो तेन युध्येत शत्रुभिः ॥”)
लग्नं, स्त्री, (लगति फले इति । लग सङ्गे + “सुख-
स्थान्तध्वान्तलभेति ।” ७ । २ । १८ । इति
निपातनात् साधु ।) राशीनामुदयः । इत्यमरः ॥
राति फलं राशिस्तालयशकारः । अहोरात्र-
मध्ये द्वादशराशय उदयन्ति । उदयः पूर्वा-
चलसंयोगः । तेषां क्रमेण उदयाचलसंयोगो
लग्नं व्यो लसृजो ब्रीडे व्योदित्वान्नः निपातना-
च्चस्य गः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तेषां
ग्रन्थायनां परिमाणं यथा,—
“रामोऽगवेदे-३ । ४७ जलधिस्तु मैत्रे-४ । १७
व्याणो रसेः ५ । ६ पञ्च खसागरैश्च ५ । ४० ।
वाणः कुवेदे-५ । ४१ विषयोऽङ्गुलैः ५ । २६
क्रमोत्क्रमाक्षेपतुलादिमानम् ॥”
तथा हि ।
मेषस्य ३ । ४७ ॥ तुलायाः ५ । २६ ॥
वृषस्य ४ । १७ ॥ वृश्चिकस्य ५ । ४१ ॥
मिथुनस्य ५ । ६ ॥ धनुषः ५ । ४० ॥
कर्कटस्य ५ । ४० ॥ मकरस्य ५ । ६ ॥
सिंहस्य ५ । ४१ ॥ कुम्भस्य ४ । १७ ॥
कन्यायाः ५ । २६ ॥ मीनस्य ३ । ४७ ॥
इति दीपिका ॥ * ॥ दशयुक्ताधिकपञ्चाङ्ग-
प्रमे कलिकातास्यदेशे वर्तमानो नविंशायनां
प्रामाणिककारिका यथा,—
“वेदोऽङ्गैः ४ । ६ सोऽन्तवेदे-४ । ४८ रिघुराग-
यनेः ५ । २७ सोऽन्तरीक्षासुनाथैः ५ । ४० ।
पारावाराश्रयासै-५ । ३४ गंगनगनयनेः ५ । २६
षट्त्रिभिः-५ । ३६ अक्षवेदेः ५ । ४१ ।
अङ्गुल्याभिः ५ । १६ सप्तद्रोणसुसुचिभिः-४ । ३५
रत्नलोऽष्टयुभिः ३ । ५८ सोऽगवेदे-३ । ४७ ।
मेषादेकोनविंशे गणितपरिगतं मानमत्रा-
यनांशे ॥” * ॥
उदयलमास्तलग्नयोर्दिनं प्रति रविभोग्यं यथा,
“लग्नदण्डफलं दिप्तं तत्संख्यं क्रमतः पलम् ।
विपलश्च रवेर्भोग्यमेवं कल्पनमस्मभे ॥”
इति ज्योतिषम् ॥
एतयोर्विवरणं यथा,—
तत्र प्राचीनलग्नमानम् ।
लग्नाः दिनमुक्तम् । मासमुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेषः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥
२ वृषः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
३ मिथुनम् । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥

लग्नाः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
७ तुला । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
८ दृष्टिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
१० मकरः । १० । १२ ॥ ५ । ६ ॥
११ कुम्भः । ८ । ३४ ॥ ४ । १७ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

तत्र खदेशाधुनिकलग्नमानम् ।

लग्नाः दिनभुक्तम् । मासभुक्तम् ।
यथा पलम् । विपलम् । दण्डः । पलम् ।
१ मेघः । ८ । १२ ॥ ४ । ६ ।
२ वृषः । ६ । ३६ ॥ ४ । ४८ ॥
३ मिथुनम् । १० । ५४ ॥ ५ । २७ ॥
४ कर्कटः । ११ । २० ॥ ५ । ४० ॥
५ सिंहः । ११ । ८ ॥ ५ । ३४ ॥
६ कन्या । १० । ५८ ॥ ५ । २६ ॥
७ तुला । ११ । १२ ॥ ५ । ३६ ॥
८ दृष्टिकः । ११ । २२ ॥ ५ । ४१ ॥
९ धनुः । १० । ३८ ॥ ५ । १६ ॥
१० मकरः । ६ । १० ॥ ४ । ३५ ॥
११ कुम्भः । ७ । ५६ ॥ ३ । ५८ ॥
१२ मीनः । ७ । ३४ ॥ ३ । ४७ ॥

अथ जन्मकालीनलग्नस्यग्रहसंचितफलम् ।

“लग्ने सूर्यश्चन्द्रो गौरी शशिनि बलयुतो
रूपवान् वित्तयुक्तो

भौमे अङ्गः सुवाग्मी शशधरतनये सर्व-
शास्त्रार्थवेत्ता ।

जीवे दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे
मण्डलेशः

सौरौ कण्ठतिगात्रस्तमसि च नियतं वसितो
धर्महीनः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“हरिरुवाच ।

“उदयन्तु समारभ्य राशौ भावः स्थितो हर ।
खराश्यादौ व्रजेदद्भि वड्भिः वड्भिस्तथा

निशाम् ॥

भौमे मेघे च पञ्च स्युश्चतस्रो वृषकुम्भयोः ।
मकरे मिथुने तिस्रः पञ्च चापे च कर्कटे ॥

सिंहे च दृष्टिके षट् च सप्त कन्या तुषे तथा ।
एता लग्नप्रमाणेन घटिकाः परिकीर्तिताः ॥

शरपूर्णावशानेपुरसाञ्जीवधिसागराः ।
लङ्कोदया हि हे वस्तुं लग्ना मेघादयोऽथवा ॥

मेघस्यै भवेद्वन्या वृषे भवति कामिनी ।
मिथुने सुभगा कन्या वेश्या भवति कर्कटे ॥

सिंहे चेवाल्पपुत्रा च कन्यायां रूपसंयुता ।
तुलायां रूपमैश्वर्यं दृष्टिके कर्कशा भवेत् ॥

सौभाग्यं धनुषि स्याच्च मकरे नीचगामिनी ।
कुम्भे चेवाल्पपुत्रा स्यात्कीने वैराग्यसंयुता ॥

तुला कर्कटको मेघो मकरश्चैव राशयः ।
चरकार्याणि कुर्याच्च स्थिरकार्याणि चैव हि ॥

पञ्चाननो वृषः कुम्भो दृष्टिकः स्युः स्थिराणि हि ।
कन्या धनुश्च मीनश्च मिथुनं द्विस्वभावतः ॥
द्विस्वभावानि कर्माणि कुर्यादेष्टं विचक्षणः ।
यात्रा चरेण कर्तव्या प्रवेष्टव्यं स्थिरेण तु ।
देवस्थापनवैवाह्यं द्विस्वभावेन कारयेत् ॥”

इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥

लग्नः, पुं, (लग् + क्तः । निपातनात् साधुः । यद्वा,
लसृज + क्तः । “ओ लसृजी । लग्नः लग्नवान् ।
लसृजेरोदनुबन्धवलादिङ्भावे नत्वं स्यात् ॥”
इति कृत्यष्टे दुर्गसिंहः ।) स्तुतिपाठकः ।
तत्पर्यायः । प्रातर्गोयः २ स्तुतिव्रतः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ सूतः ४ । इति जटाधरः ॥

लग्नः, त्रि, (लसृज + क्तप्रत्ययेन साधुः ।) सक्तः ।
लज्जितः । इति मेदिनी ॥

लग्नकः, पुं, (लग्न एव । स्वार्थे कन् ।) प्रतिभूः ।
इत्यमरः ॥ हे लग्ना इति जामिन इति च
स्याते । तत्कार्थ्यं लग्नकः । ओ लसृजी व्रीडे
क्तः । स्वार्थे कन् । प्रतिनिधिर्भवति प्रतिभूः
किप् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

लग्निका, स्त्री, नमिका । इत्यमरटीका ॥

लग्न, इ शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लङ्गते । शोष इह अल्पी-
करणम् ।

‘यं व्याधिरतिदीप्ताङ्गं कदाचित्सु न लङ्गति ॥’
इति हलायुधः ॥
गतावप्यन्ये । अन्ये चालङ्घ्युः शैलान् । इति
दुर्गादासः ॥

लग्न, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, लङ्गयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

लग्न, इ ड अशुभगत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ,
लङ्गते । ड, लङ्गते । अशुभं भोजनाभावः ।
तथा च ।

‘ये गुणा लङ्गने प्रोक्तास्ते गुणा लघुभोजने ॥’
इति वैद्यकम् ॥

लङ्गने उपवासे इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लघट्, पुं, (लङ्गते मध्यस्थानमसृष्टोत्तरस्थाने
पतति भ्रुतं इतस्ततो गच्छतीति वा । लङ्ग +
“लङ्गनेलोपञ्च ।” उणा० १।१३४ । इति अटिः ।
बलीपञ्च धातोः ।) वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघटिः, पुं, (लघ गतौ + अटिः । इदभावः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः ॥

लघिमा, [न] पुं, (लघोर्भावः । लघु + “एष्यादिभ्य
इमजिन्वा ।” ५ । १ । १२२ । इति इमजिच् ।)
लघुत्वम् । (यथा, रघुः । १३ । ३७ ।

“ब्राह्म हविर्गन्धि रजोविसुक्तः
समभ्रुते मे लघिमानमात्मा ॥”)

तत्तु शिवस्याश्चैश्वर्यान्तर्गतं ऐश्वर्यविशेषः । यथा,
“लघिमा वसितेशित्वं प्राकान्यं महिमाणिमा ।
यत्र कामावसायित्वं प्राप्तिरैश्वर्यमष्टधा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(अवहुमतत्वम् । इक्षत्वम् । यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६० ।

“अग्रे लघिमा पश्चात् महतापि विधीयते नहि
महिम्ना ।

वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतार-
विदः ॥”)

लघिष्ठः, त्रि, अयमनयोरेषां वा अतिशयेन लघुः
इत्यर्थे इष्टप्रत्ययेन निष्पन्नः । अतिशयलघुत्व-
युक्तः । इति आकरणम् ॥ (यथा, विदग्धसुख-
मण्डने ।

“भवित्री रम्भोर त्रिदशवदनस्तानिरधुना
स रामोऽपि स्याता न युधि पुरतो लक्ष्मणयुतः ।

गमिष्यत्येवोच्चैर्बिपदमधुना वानरचम्ब-
लधिष्ठेदं षष्ठाक्षरपरविलोपात् पठ पुनः ॥”

सीतारावणयोरुक्तिप्रत्युक्तिरियम् । सप्तमाक्षर-
लोपे त्वेवं वाक्यम् । यथा । “दशवदनस्तानिः ।”

“स्याता युधि ।” “उच्चैः पदम् ॥”)

लघीयान् [स्] त्रि, अयमनयोरेषां वा अति-
शयेन लघुः इत्यर्थे ईयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
अतिशयलघुत्वयुक्तः । इति आकरणम् ॥

(यथा, महाभारते । २ । ६३ । १४ ।
“न वै सन्द्विं पालयते लघीयान्
यत्त्वां समानेष्यति राजपुत्रिः ॥”)

लघु, स्त्री, (लङ्गते अनेनेति । लङ्ग + “लङ्गिर्वन्धो-
र्नलोपञ्च ।” उणा० १ । ३० । इति कुः ।
धातोर्नलोपञ्च ।) शीघ्रम् । इत्यमरः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४६ । २१ ।
“यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु ।
रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥”)

कृष्णागुरु । इति मेदिनी । ये, ५ ॥ लामञ्जकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याये यथा,—
“लामञ्जकं सुनालं स्यादन्धगालं लयं लघुः ।
इष्टकापथकं सेयं नलदक्षावदातकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
हस्ताश्विनीपुष्यनक्षत्राणि । यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । ६८ । ६ ।

“लघु हस्ताश्विनपुष्याः
पण्यरतिज्ञानभूषणकलासु ।
शिल्पोधधयानादिषु
सिद्धिकराणि प्रदिष्टानि ॥”

कालपरिमाणविशेषः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ७ ।

“लघुान् पञ्च विदुः काष्ठां लघुता दश पञ्च च ।
लघूनि वै समान्नाता दश पञ्च च नाडिकाः ॥”

पुं, प्राणायामविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ३६ ।
१३—१४ ।

“लघुमध्योत्तरीयाख्यः प्राणायामस्त्रिधोदितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलर्कं शृणुष्व मे ॥

लघुर्द्वादशमात्रस्तु द्विगुणः स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिस्तु मात्राभिरुत्तमः परिकीर्तितः ॥”)

लघुः, स्त्री, एका नाम औषधिः । इति मेदिनी ।
ये, ५ ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

लघुद

“सुकाङ्गब्राह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः ।
समुद्रान्ता वधूः कोटिवर्षालङ्कोपिकेत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लघुः, त्रि, (लघु + कुः । नलोपश्च ।) अगुरुः ।
(यथा,—

“हृणादपि लघुस्तूलस्तूलादपि च भिक्षुकः ।

न नीतो वायुना कस्मादर्थप्रार्थनशङ्कया ॥”

इत्युद्धटः ॥)

मनोज्ञः । (इहः । इत्यमरः ॥ यथा, रघुः ।
११ । १२ ।

“नाम्नसां कमलशोभिनां तथा

शाखिनाञ्च न परिश्रमच्छिदाम् ।

दर्शनेन लघुना यथा तयोः

प्रीतिमापुर्बभूवोस्तपस्विनः ॥”)

निःसारः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ (यथा,
रघुः । १२ । ६६ ।

“श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः ।
महार्णवपरिचैपं लङ्कायाः परिखालघुम् ॥”)

इहः । इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ व्याकरणोक्त-
लघुसंज्ञा यथा । इहो लघुः दीर्घो गुरुरित्यु-

च्चारणवशाज्जन्ते । तथा संयोगे सति इहो-
ऽपि गुरुर्गुरुमतोऽवृच्छ इति वर्जनाच्च । इति

दुर्गसिंहकृतकलापट्टिः ॥ * ॥ कृन्दः शास्त्रोक्तं
लघुलक्षणं यथा,—

“मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो

भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः ।

जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः

सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥

गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेककः ॥”

इति कृन्दोमञ्जरी ॥

लघुकायः, पुं, (लघुः कायो यस्य ।) क्वागः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लघुशरीरश्च ॥

लघुकाश्रम्यः, पुं, (लघुः काश्रम्यः ।) कटफल-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुखड्गिका, स्त्री, (लघुः खड्गिका ।) लघुखड्गा ।
तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हारा-

वली । २०६ ॥

लघुगणः, पुं, (लघुगणः ।) अश्विनीपुष्यहस्तनच-
त्राणि । यथा,—

“उग्रः पूर्वमघान्तका भुवगणस्त्रीण्युत्तराणि
स्वभू-

ज्वातादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता

लघुः ॥”

इति दीपिका ॥

लघुगर्गः, पुं, (लघुगर्ग इव ।) त्रिकण्टकमत्स्यः ।

इति हारावली । १६० ॥

लघुचिर्भिटा, स्त्री, (लघुचिर्भिटा ।) ऋगेज्वाह ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुजङ्गलः, पुं, लावकपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

लघुदन्ती, स्त्री, (लघुः लघु दन्ती ।) लघुदन्ती-
वृक्षः । यथा,—

लघुव

“लघ्वी दन्ती विशल्या च स्यादुडुम्बरपर्यपि ।
तथैरुडुफला श्रीघ्रा श्येनघटा घुणप्रिया ।

वराहाङ्गी च कथिता निकुम्भश्च मकूलकः ॥”
अस्या गुणाः ।

“दन्तीदयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् ।

गुदाङ्कुराश्चशूलासकण्डूकण्टविदाहवृत् ॥

तोत्क्षणीयं हन्ति पित्तासकफशोथोदरक्रिमीन् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तत्फलगुणाः ।

“लघुदन्तीफलान् स्यान्मधुरं रसपाकयोः ।

शीतलं हृद्यविण्मूत्रं गलशोथकफापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लघुदुन्दभिः, पुं, (लघुदुन्दभिः ।) द्रगद्वान्म ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लघुद्राक्षा, स्त्री, (लघुः लघुद्राक्षा ।) काकली-
द्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुनाम, [न] स्त्री, (लघु लघुवर्णयुक्तं नाम
यस्य ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपञ्चमूलं, स्त्री, (लघु लघु पञ्चमूलम् ।) लघु-
पञ्चमूलपाचनम् । तत्तु शालपत्रोऽष्टमिपत्रो-
द्वहतीकण्टकारीगोचुरसंयुक्तम् । यथा,—

“शालपत्रोऽष्टमिपत्रो वार्ताकी कण्टकारिका ।
गोचुरः पञ्चभिश्चैतैः कनिष्ठं पञ्चमूलकम् ॥”

अस्य गुणाः ।

“पञ्चमूलं लघु खादु वल्यं पित्तानिलापहम् ।

नात्युष्णं हृद्यं ग्राहि ज्वरश्वासाश्मरीप्रणुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

लघुपत्रकः, पुं, (लघुनि पत्राणि यस्य । कप् ।)
रोचनी । शुष्मारोचनी इति ख्यातः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

लघुपत्री, स्त्री, (लघुनि पत्राणि यस्याः । डीष् ।)
अश्वत्थोद्वहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपिच्छिलः, पुं, (लघुः पिच्छिलः ।) भूकवु-
दारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुपुष्पः, पुं, (लघुनि लघुपुष्पाणि पुष्पाणि यस्य ।)
भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमि-
कदम्बशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः ॥)

लघुवदरः, पुं, (लघुः लघु वदरः ।) लघुकोलिः ।
तत्पर्यायः । स्रक्षफलः २ बहुकरः ३ स्रक्ष-
पत्रः ४ दुसर्गः ५ मधुरः ६ दरद्वारः ७

शिखिप्रियः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
फलगुणाः ।

“कर्कशुः लघुवदरं कथितं पूर्वस्वरिभिः ।

अश्वं स्यात् लघुवदरं कषायं कथितं मनाक् ॥

स्निग्धं गुरु च तिक्तञ्च वातपित्तापहं स्मृतम् ।

शुष्कं भेदयिष्यत् सर्वं लघु लघ्वाकामा-
सजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अस्य पक्षफलगुणाः । मधुरास्त्वम् । कफवात-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । स्निग्धत्वम् । जन्तुकारक-
त्वम् । ईष्यत्पित्तार्तिदाहशोथघ्नत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का

लघुवदरी, स्त्री, (लघुः लघु वदरी ।) भूव-
दरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुब्राह्मी, स्त्री, (लघुः लघु ब्राह्मी ।) लघु-
ब्राह्मी । तत्पर्यायः । जलोद्भवा २ स्रक्षपत्रा ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमन्यः, पुं, (लघुः लघु मन्यः ।) लघुमि-
मन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुमांसः, पुं, (लघु स्वल्पं मांसं यस्य ।) तित्तिरि-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लघुमांसी, स्त्री, गन्धमांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुलयं, स्त्री, (लघु शीघ्रं लीयते इति । ली +
अच् ।) वीरगन्धलम् । इत्यमरः ॥

लघुसदाफला, स्त्री, (सदा फलं यस्याः सा ।
लघुः सदाफला ।) लघुदुम्बरिका । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लघुहस्तः, पुं, (लघुः क्षिप्रकारी हस्तो यस्य ।)
शीघ्रवेधी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३१ ॥

(वाचस्पिज्ञोऽपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
४२ । १३३ ।

“स राजपुत्रश्चित्तेव रक्षसस्तस्य तच्छिरः ।
भूयः खड्गप्रहारेण लघुहस्तो दिधाकरोत् ॥”

यथा च ।

“तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः सज्जोपस्करमेधजः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिर्धर्मान् अवसाथी विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३४ अध्यायः ॥)

लघुहेमदुग्धा, स्त्री, (लघुहेमदुग्धा ।) लघुदुम्-
बरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लघुदुम्बरिका, स्त्री, (लघुः लघु उदुम्बरिका ।)
लघुदुम्बरिका । छोट दुसुर इति भाषा ।

तत्पर्यायः । लघुपत्रफला २ लघुहेमदुग्धा ३

लघुसदाफला ४ लघ्वादुदुम्बराङ्गा ५ । रस-
वीर्यविपाकेषु उदुम्बरात् किञ्चिन्नूनगुणोयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लघ्वी, स्त्री, (लघु + डीष् ।) लाघवयुक्ता ।
(यथा,—

“गुर्वी पिच्छी खरात्यर्थं लघ्वी सैव विपर्ययात् ।
शक्तनामाशु जीर्येत ऋदुत्वादवलेहिका ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयहोतीसाराधिकारे ॥)

स्यन्दनप्रमेदः । इति मेदिनी । घे, ५ ॥ लघ्वा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्का, स्त्री, (रमन्तेऽस्यामिति । रम् + लङ्-
लकात् कः । रस्य लत्वम् । इत्युज्ज्वलः । ३ ।

४० ।) रत्नपुरी । (यथा, नैषधे । ३ । ६७ ।

“चेतो न लङ्कामयते मदीयं

नान्यत्र कुत्रापि च साभिलाषम् ॥”)

ज्योतिःशास्त्रमते सा च पृथिव्या मध्यभागे
तिष्ठति । लङ्कोद्यात् चरखखेभ्यः स्वदेशे लम्प-

प्रमाणं भवति । यथा,—

“लङ्का कुम्भे यमकोटिरस्याः

प्राक् पश्चिमे रोमकपत्तनञ्च ।

लङ्गेशः

अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
सौम्येयं याम्ये वडवानलम् ।
कुट्टतपादान्तरितानि तानि
स्थानानि षड्गोलविदो वदन्ति ॥”

अपि च ।

“यङ्गकोज्जयनीपुरोपरिकुरुक्षेत्रादिदेशान्
सृष्टुं
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मधुरेखा भुवः ।
आदौ प्रागुद्योऽपरत्र विषये पञ्चाङ्गि रेखो-
दयात्
स्यासस्मात् क्रियते तदन्तरभुवं खेटेष्वयं खं
फलम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

अथ लङ्कापुरीवर्णनम् ।

लघोवाच ।

“त्रिंशद्व्योजनविस्तीर्णां खण्डप्राकारतोरणाम् ।
दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः ।
शिखरे तस्य शैलेः मध्यमम्बुधिचमिधौ ॥
पतत्रिभिश्च दुष्प्रापां टङ्कच्छिन्नां चतुर्दिशम् ।
शक्रार्थं मत्कृता पूर्वं प्रयत्नात् बहुवत्सरेः ॥
वसन्तु तत्र दुर्धर्षाः सुखं राक्षसपुङ्गवाः ।
अमरावतीं समासाद्य सेन्द्रा इव दिवौकसः ॥
लङ्कादुर्गं समासाद्य शत्रूणां शक्रसुदनाः ।
दुराधर्षा भविष्यन्ति राक्षसैर्बहुभिर्वृताः ॥”
इति वङ्गपुराणे कपिलदर्शननामाध्यायः ॥ * ॥
ग्राखा । ग्राकिनी । कुलटा । इति मेदिनी । के,
३३ ॥ घान्यविशेषः । तत्पर्यायः । करालजि-
पुटा २ काण्डिका ३ रुच्यालिका ४ । अस्या
गुणाः । रुच्यम् । हिमत्वम् । गौलत्वम् ।
पित्तनाशित्वम् । वातकारित्वम् । गुरुत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लङ्कादाष्टी, [न] पुं, (लङ्कां दहति तच्छीलः ।
दह् + णिनिः ।) हनूमान् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

लङ्काधिपतिः, पुं, (लङ्काया अधिपतिः ।)
रावणः । इति जटाधरभूरिप्रयोगौ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६२ ।

“पुरा जनस्थानविमर्दशक्नी
सन्धाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥”

लङ्कापतिः, पुं, (लङ्कायाः पतिः ।) रावणः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

लङ्कापिका } स्त्री, एका । इति शब्दरत्ना-
लङ्कायिका } वली ॥ पिङ्गशाक इति भाषा ॥
लङ्कारिका }

लङ्कास्थायी, [न] पुं, (लङ्कावत् तिष्ठतीति । स्या
+ णिनिः ।) वृक्षविशेषः । लङ्कासिञ्ज इति
भाषा । यथा,—

“लङ्कास्थायी राजवृक्षो भद्रचूडो विशायकः ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

(लङ्कायां तिष्ठतीति ।) लङ्कावासिनि, त्रि ॥

लङ्केशः, पुं, (लङ्काया ईशः पतिः ।) रावणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लङ्घनं

लङ्कोपिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्कोयिका, स्त्री, एका । इति शब्दरत्नावली ॥
लङ्गः, पुं, (लङ्गतीति । लङ्ग गतौ + अच् ।)
सङ्गः । विङ्गः । इति मेदिनी । गे, २३ ॥ नां
इति भाषा ॥

लङ्गूलं, स्त्री, लङ्गूलम् । इत्युणादिकोषः ॥

लङ्घनं, स्त्री, (लङ्घ + ल्युट् ।) उपवासः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।

विदग्धे खेदनं पथं रसशेषे शयीत च ॥”

यथा च ।

“लङ्घनं दृढ्यं काले रुच्यं खेदनमथा ।

खेदनं स्तम्भनश्चैव जानीते यः स वै भिषक् ॥”

“तदप्यिवेशस्य वचो निशस्य गुरुरब्रवीत् ।

यत्किञ्चिन्नाशकं देहे तल्लङ्घनं स्तुतम् ॥”

“लङ्घनीतीक्ष्णविषदं रुच्यं स्रग्धं खरं सरम् ।

कठिनश्चैव यद्द्रव्यं प्रायस्तल्लङ्घनं स्तुतम् ॥”

“—पिपासा मारुतातपौ ।

पाचनान्युपवासाश्च आयामश्चेति लङ्घनम् ॥”

“प्रभूतज्ञेयपित्तासमन्ताः सन्दृष्टमारुताः ।

दृष्टश्चरीरा बलिनो लङ्घनीया विशुद्धिभिः ॥”

“लङ्घनीयानां प्रमोदनां स्निग्धाभिष्यन्दिदं हि-
नाम् ।

शिशिरे लङ्घनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने द्वाविंशोऽध्याये ॥

“ज्वरे लङ्घनमेवादायुषदिर्यते ज्वरात् ।

अयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ॥

आमाशयस्यो हृत्वापि सामो मार्गान् पिपा-
यन् ।

विदधाति ज्वरं दोषस्तदा लङ्घनमाचरेत् ॥

अनवस्थितदोषाभेलेङ्घनं दोषपाचनम् ।

ज्वरं दीपनं काङ्गारुचिन्नाशककारकम् ॥

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ।

बलाविहानभारोऽयं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ॥

तत्तु मारुतचुत्तणासुखशोषभ्रमान्विते ।

कार्यं न बाले वृद्धे वा न गर्भिण्यां न दुर्बले ॥

वातस्रजपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे ।

हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्ना क्रमे गति ॥

खेदे जाते रुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये ॥

कृतं लङ्घनमादेशं नियंते चान्तरात्रनि ॥

पर्वमेदोऽङ्गमर्दस्य कासः शोषो मुखस्य च ।

क्षुत्पण्णाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः ॥

मनसः सम्भ्रमोऽभीक्ष्ण्यर्द्धवातस्तमो हृदि ।

देहाभिवलहानिश्च लङ्घनेऽतिक्लृप्ते भवेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यङ्गो ज्वराधिकारे ॥

क्रमणम् । (यथा, कुमारः । ५ । ६४ ।

“यथा श्रुतं वेदविदांवर त्वया

अनोऽयसश्चैः पदलङ्घनोत्सुकः ।

तपः क्लिष्टं तदवाप्तिसाधनं

मनोरथानामगतितर्गं विदधते ॥”

प्रवणम् । इति मेदिनी । ने, १२० ॥ अग्नि-
लङ्घननिषेधो यथा,—

लज्जा

“न चापि लङ्घयेद्द्वीमानोपदध्यादधः कश्चित् ।
न चेनं पादतः कुर्यात् सुखेन न घमेदधः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(अतिक्रमः । यथा, महाभारते । १ । १५६ ।
३६ ।

“न चाप्यधर्मः कल्याण बहुपद्मीकता नृणाम् ।
स्त्रीणामधर्मः सुमहान् भर्तुः पूर्वस्य लङ्घने ॥”
अश्वत्थतीयगतिः । यथा,—

“क्षुत्तु लङ्घनं पश्चिन्मगगत्यगुहारकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

(स्त्री, अवमानना । यथा, मार्कण्डेये ।
१३५ । ३३ ।

“अन्यस्यापि स्ववंशस्य लङ्घना क्रियते हि या ।
तां नालं चक्षियः सोढुं किं पुनः पितृमार-

णम् ॥”

लङ्घ, लङ्घयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लङ्घति वृषं चक्रेण गोपः ।

इति दुर्गादासः ॥

लज्, भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लजति । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ भर्तुं से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लज्जति । इति दुर्गादासः ॥

लज्, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लज्जयति । भा दीप्तिः घटार्थो निकेतनार्हं सा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लज्, क अन्तर्ही । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तर्हीराच्छादनम् । क,

लज्जयति चन्द्रं मेघः । इति दुर्गादासः ॥

लज्, ड ब्रीड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, लजते । निष्ठार्यां

लज् इत्यन्ये । इति दुर्गादासः ॥

लज्, तु क भाषने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लजयति ।

भाषनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लज्कारिका, स्त्री, (लजं लज्जां करोतीव ।
लज् + कृत् । टाप् अत इत्वम् ।) लज्जालुलता ।

इति शब्दमाला ॥

लज्जा, स्त्री, (लज्जनमिति । लसृज् ब्रीडने +
“गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः ।

टाप् ।) अन्तःकरणवृत्तिविशेषः । इति
नागोजीभट्टः ॥ अकर्त्तव्ये कर्मणि परश्चान-

भयम् । लज् इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मन्दाचम् २ द्वीः २ त्रपा ४ ब्रीडा ५ । सा

अन्यतश्चेत् अपत्रपा ६ । इत्यमरः ॥ मन्दा-
स्यम् ७ लज्जा ८ ब्रीडः ९ ब्रीडनम् १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । १ । ४८ ।

“लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-

दसंशयं पर्वतराजपुत्रायाः ।

तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्या-

बालप्रियत्वं प्रियत्वं चमर्थः ॥”

लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लज्जिका

लड

लता

लज्जालुः, पुं, स्त्री, (लज्जवास्या अस्तीत्यर्थे आलुः ।) चूपविशेषः । तत्पर्यायः । रक्तपादी २ प्रमी-पत्रा ३ सूका ४ खदिरपत्रिका ५ सङ्कोचिनी ६ समझी ७ नमस्कारी ८ प्रसारिणी ९ सप्त-पर्णी १० खदिरा ११ गण्डमालिका १२ लज्जा १३ लज्जिरी १४ स्पर्शलज्जा १५ अस-रोधिनी १६ रक्तमूला १७ ताम्रमूला १८ खगुप्ता १९ अञ्जविकारिका २० । इति राज-निर्घण्टः ॥ महाभौता २१ वशिनी २२ मच्चौ-वधिः २३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । शीतत्वम् । पित्तातिसार-शोफदाहश्रमश्वासव्रणकुष्ठ-कफार्तिनाशित्वम् ॥ तद्देहो यथा,—

“लज्जालुर्विपरीतान्या अल्पचूपट्टहृदला ।
वैपरीत्या च लज्जालुर्ह्याभिधाने प्रयोजयेत् ॥
लज्जालुर्वैपरीत्याहुः कटुरुष्णाः कफापनुत् ।
रसे नियामकश्चैव नानाविज्ञानकारकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अन्या हंसपादीशब्दे द्रष्टव्या ॥ * ॥ अपि च ।
“लज्जालुः स्यात् प्रमीपत्रा समझाञ्जलि-
कारिका ।

रक्तपादी नमस्कारी नाम्ना खदिरकेत्यपि ॥
लज्जालुः शीलता तित्ता कषाया कफपित्त-
जित् ।

रक्तपित्तमतीसारं योनिरोगान् विनाशयेत् ॥”
अत लज्जालुभेदः ।

“अलम्बुषा खरत्नक् च तथा भेदोगला स्मृता ।
अलम्बुषा लघुः स्वादुः क्षमपित्तकफापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्या दुग्धिकाशब्दे द्रष्टव्या ॥

लज्जाशीलः, त्रि, (लज्जा शीलं स्वभावो यस्य ।)
लज्जाविशिष्टः । तत्पर्यायः । अपमपिण्डः २ ।

इत्यमरः ॥ लज्जितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
लज्जितः, त्रि, (लज्जा सञ्जातास्य । लज्जा + तार-
कादित्वात् इतच् ।) लज्जायुक्तः । तत्पर्यायः ।

ह्रीणः २ ह्रीतः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ।
१२ । ७५ ।

“कामं जीवति मे नाथः इति सा विजहौ
शुचम् ।

प्राक् मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति
लज्जिता ॥”)

लज्जिरी, स्त्री, लज्जालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
लज्या, स्त्री, लज्जा । इति शब्दरत्नावली ॥

लज्ज, तु क भासने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त-चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लज्ज-
यति । भासनं दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लज्जः, पुं, (लज्जयति शीभते इति । लज्ज + अच् ।)
पदः । कच्छः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुच्छः ।
इति जटाधरः ॥

लज्जिका, स्त्री, (लज्जयति शीभते इति । लज्ज +
कुल्ल् । टाणि अत इत्वम् ।) वेष्ट्या । इति
हेमचन्द्रः ॥

लट, बाल्योक्त्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सक० च-सेट् ।) बालोऽन्नः तस्य
भावो बाल्यं यामोह इति यावत् । लटति लोकः
शिशुः स्यात् । किञ्चिद्वदति वेत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

लटः, पुं, (लटति यथेच्छया वदतीति । लट +
अच् ।) प्रमादवचनम् । दोषः । इति
विश्वः ॥

लटकः, पुं, (लटतीति । लट् + “कुन् शिल्पि-
संज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० २ । ३२ । इति
कुन् ।) दुर्जनः । इत्युणादिकोषः ॥

लटपणं, स्त्री, (लटमुणं पणमस्य ।) त्वचम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लट्टः, पुं, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लडः, पुं, (लटतीति । लट् + “अश्रुपूर्विलटीति ।”
उणा० १ । १५१ । इति कन् ।) जातिविशेषः ।
नेट्रया इति भाषा ॥ रागभेदः । तुरङ्गमः ।
इत्युणादिकोषः ॥

लडा, स्त्री, (लट् + कन् । टाप् ।) करञ्जभेदः ।
नाटाकरञ्जा इति भाषा । वाद्यभेदः । पत्ति-
विशेषः । ग्रामचटक इति ख्यातः । इति
मेदिनी । वे, २२ ॥ कुसुम्भम् । इति हेमचन्द्रः ॥

भ्रमरकः । भोडरी इति ख्यातः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (शिली । इति हारावली । २५६ ॥
तूलिका । द्यूतम् । यथा,—

“लडा तु तूलिका ख्याता लडा द्यूतेऽपि
दृश्यते ॥”

इति यादवभसौ । इति उणादिवृत्तौ
उज्जुलः । १ । १५१ ॥)

लड, विलासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) लडति बाला । इति दुर्गा-
दासः ॥

लड, इ कि भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) इ, लडति ।
कि, लडयति लडति । भाषणं कथनम् । अयं
कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

लड, ओ इ कि उत्तेपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओ,
लडिनः । अनुबन्धनलादिमुच्यमानेऽपि निष्ठा-
तस्य नवम् । अस्मात् निष्ठायामिमं न स्यादि-
त्येके । लड इति । इ, लडति । कि, लडयति
लडति तच्छूलं लोकः । इति दुर्गादासः ॥

लड, क उपसेवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उपसेव इह अत्यन्तपाल-
नम् । क, लालयेत् पञ्चवर्षाणि पुत्रमिति अत्र
डलयोरेकत्वात्त्वम् । कल्पनायामस्य प्रयोगः ।
इति रमानाथः । लाडयति लतां वायुः । इति
दुर्गादासः ॥

लड, क ड वीक्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लाडयते । लाभ
इव इत्यन्व । विशेषेण आप्तुमिच्छा व्रीक्षा ।
इति दुर्गादासः ॥

लड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) लडयति । अल-
लाडतु । इति दुर्गादासः ॥

लड, म उन्मथनजिह्वयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-कचित् पीडनादौ सक०-
सेट् ।) उन्मथनं पीडितोभावः उत्क्षिप्ती-
भावश्च । लडति लता वायुना पीडिता उत्-
क्षिप्ता वा स्यादित्यर्थः । जिह्वा तद्विषयक्रिया ।
लडति जिह्वा सन्धनवती स्यादित्यर्थः । म,
लडयति । लडयति त्वचसुल्ललयत्वमिति
श्रीहर्षः । पीडयतीत्यर्थः । कवाटग्रीमिन्दुः
किरणलहरीसुल्ललयतीति मुरारिः । उत्-
क्षिपतीत्यर्थः । उभयत्र डलयोरेकत्वात्त्वम् ।
केचित्तु जिह्वोन्मथने इति पठित्वा जिह्वाया
उन्मथनं उत्क्षेपणमिति व्याख्याय लडति
जिह्वां सर्प इत्येवोदाहरन्ति । इति दुर्गा-
दासः ॥

लडहः, त्रि, मनोज्ञः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लडुः, त्रि, दुर्जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लड्डुकः, पुं, पिष्टकविशेषः । लाडु इति भाषा ॥
यथा । लड्डुको दुर्जनो गुरुः । इति राज-
वल्लभः ॥ अपि च ।

“तेलेन हविषा पक्वं भवेत् चूर्णं च लड्डुकः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

लखं, स्त्री, (लखति उत्क्षिप्यते इति । लख +
घञ् ।) पुरीषम् । ल्याङ् इति भाषा । यथा,—
“समेधमानेन स कृष्णबाहुना
निरुद्धवायुश्चरणांश्च निक्षिपन् ।
प्रस्विन्नगात्रः परित्तलोचनः
पपात लखं विवृजन् क्षितौ ययुः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३७ अध्याये
८ श्लोकः ॥ लखं पुरीषसुतद्वजन् । इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

लखजः, त्रि, (लखे तदाख्यदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) लखदेशजातः । यथा,—
“पूर्वाम्नाये नवप्रतं षडशीतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभाषया तन्नास्तेषां संसाधनात् भुवि ॥
अधिपा मण्डलानाञ्च संयामेवपराजिताः ।
इरेजा नव षट् पञ्च लखजाश्चापि भाविनः ॥”
इति मेरुतन्त्रे २३ प्रकाशः ॥ * ॥

लखस्तु अधुना लखन् इति ख्यातः । इरेजानां
राजधानी च ॥

लत, घाते । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लता । इति दुर्गा-
दासः ॥

लता, स्त्री, (लतति वैद्यते यान्यमिति । लत + पचा
टाच् । टाप् ।) शाखादिरहिता गुडूचादिः ।
तत्पर्यायः । वल्ली २ व्रततिः ३ । इत्यमरः ॥
वलिः ४ वेलिः ५ प्रततिः ६ । सा शाखापञ्च-
समायुक्ता चैत्यतानिनी । इति शब्दरत्नावली ॥
तत्पर्यायः । वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ ।
इत्यमरः ॥ * ॥ अमायां वीरुधां क्तिदकतुर्निन्दा

लताक

यथा,—

“अप्सु तस्मिन्नेहोरात्रे पूर्वं विप्रति चन्द्रमाः
ततो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्के ततः क्रमात् ॥
क्षिणन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संख्ये निशाकरे ।
पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥”

इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥*॥
आश्रमे रोपणीया शुभदा लतादिर्यथा,—
“अलावुश्चापि कुशाण्डं मायाश्च सुकासकः ।
खञ्जरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ॥
वास्तूकः कारवेक्षश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
शाखा । प्रियङ्गुः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
गुन्दा गुन्द्रफला श्यामा विष्णु सेनाङ्गना-
प्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
एका । (यथास्याः पर्यायः ।
“तस्मिन्नेहोरात्रे देवी एका लता लघुः ॥”
इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)

अशनपर्णी । इत्यमरः ॥ ज्योतिष्मती । (अस्याः
पर्यायो यथा,—
“ज्योतिष्मती स्यात् कटभी ज्योतिष्का कङ्गीनी-
ति च ।

पारावतपदी प्रण्या लता प्रोक्ता ककुन्दनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लताकस्तूरिका । माधवी । दूर्वा । इति मेदिनी ।
ते, ५१-५२ ॥ कैवलिका । सारिवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (वृद्धतः । तत्पर्यायो यथा,—
“भङ्गाकी वृद्धती सिंही वार्त्ताकी राशिका-
कुली ।

प्रसङ्गा रक्तपाका च लता वृद्धतिका परा ॥”
नारी । यथा,—
“नगां परलतां पश्यन् अयुतं यस्तु साधकः ।
प्रजपेत् स भवेत् श्रीं विद्याया वल्लभः स्वयम् ॥”
इति तन्त्रसारे श्यामासाधनम् ॥
(तथा च नैषधे । १ । ८५ ।

“नवा लता गन्धवहेन चुम्बिता
करम्बिताङ्गी मकरन्दशीकरेः ।
दृशा वृषेण स्मितशोभि कुण्डमला
दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे ॥”

“नवा नवीना तला माधवीलता पक्षे नवा
रस्या लता स्त्री ॥” इति तट्टीका ॥*॥ अमर-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । २१७ । २० ।
“अहश्च सौरभेयी च समीची बुद्धुदा लता ।
योगपदेन तं विप्रमभ्यगच्छाम भारते ॥”

लताकरञ्जः, पुं, (लतारूपः करञ्जः ।) करञ्ज-
विशेषः । कण्टकरेज इति हिन्दू भाषा ।
तत्पर्यायः । दुष्प्रभः २ वीराख्यः ३ वज्र-
बीजकः ४ धनदाक्षी ५ कण्टफलः ६ कुवे-
राक्षी ७ । अस्य पत्रगुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफघातनाशित्वम् । तट्टीजगुणाः ।

लताया

दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । शूलगुल्मविघापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लताकस्तूरिका, स्त्री, (लतारूपा कस्तूरी तद्वद्-
गन्धत्वात् । ततः स्वार्थे कन् ।) लताकस्तूरी ।
तत्पर्यायः । कटुः २ दक्षिणदेशजा ३ । अस्या
गुणाः । तिक्तत्वम् । खादुत्वम् । वृष्यत्वम् ।
हिमत्वम् । लघुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । क्षेदनीत्वम् ।
क्षेपणव्यावस्थारोगनाशित्वम् । इति पथ्या-
पथ्यविवेकः ॥ अपि च ।

“लताकस्तूरिका तिक्ता हृद्या शीतास्य-
रोगघ्नुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

लताजिह्वः, पुं, (लतेव जिह्वा यस्य ।) सर्पः ।
इति शब्दमाला ॥
लतातरुः, पुं, (लतेव दीर्घतरुः ।) नारङ्गवृक्षः ।
तालवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ शालवृक्षः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लताद्रुमः, (लतेव द्रुमः दीर्घत्वात् ।) लताशालः ।
तत्पर्यायः । तार्क्ष्यः २ अश्वकर्णः ३ कुशिकः ४
वन्धः ५ दीर्घः ६ । इति रत्नमाला ॥

लतापनसः, पुं, (लतायां पनसमिव फलमस्य ।)
फललताविशेषः । तरसुज् इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । चैलालः २ चित्रफलः ३ सुखाशः ४
राजतेमिषः ५ नाटान्नः ६ सेडुः ७ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

लताएका, स्त्री, (लताप्रधाना एका ।) समु-
द्रान्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ पिङ्गिशाक
इति भाषा ॥

लताप्रतानिनी, स्त्री, (लताप्रतानोऽस्यस्येति ।
इति ।) शाखाप्रचयवती लता । तत्पर्यायः ।
वीरुत् २ गुल्मिनी ३ उलपः ४ । इत्यमर-
भरतौ । वीरुधा ५ वरुत् ६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ प्रतानो ७ कच्छः ८ । इति जटाधरः ॥
लताफलं, स्त्री, (लतायां फलमस्य ।) पटोलः ।

यथा,—
“वास्तूकः कारवेक्षश्च वार्त्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥

लताभद्रा, स्त्री, (लतया भद्रा यस्याः ।) भद्राली-
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥

लतामणिः, पुं, (लतासदृशी मणिः ।) प्रवालः ।
इति त्रिकाण्डशेषः राजनिर्घण्टश्च ॥ (प्रवाल-
शब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

लतामरुत्, स्त्री, (लतायां मरुत् यस्याः ।) एका ।
इति शब्दरत्नावली ॥

लतामाधवी, स्त्री, (लताप्रधाना माधवी ।)
माधवीलता । इति शब्दरत्नावली ॥

लतायष्टिः, स्त्री, (लता यष्टिरिव ।) मञ्जिष्ठा ।
इति शब्दमाला ॥

लताधावकं, स्त्री, (लतायां धाव इव यस्य । कन् ।)
प्रवालम् । इति हारावली । ६१ ॥ (गुणादयो-
रस्य प्रवालशब्दे ज्ञेयाः ॥)

लतिका

लतारसनः, पुं, (लतेव रसना यस्य ।) सर्पः ।
इति हारावली । १५ ॥

लतार्कः, पुं, (लता अर्क इव तीव्रा यस्य ।)
हरितुपलाङ्गुः । तत्पर्यायः । दुद्रुमः २ ।
इत्यमरः ॥

लतालकः, पुं, हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
लतावेष्टः, पुं, (लतयेव आवेष्टो वेष्टनं यत्र ।)

शोडशरतिवन्धान्तर्गततृतीयवन्धः । यथा,—
“बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा स्त्रियं रमेत् ।
लघुलिङ्गताडनं योनौ लतावेष्टोऽयमुच्यते ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥*॥

पर्वतविशेषः । यथा,—
“अन्वेषणे निरुद्धस्य चरान् आदिष्टवान् तदा ।
अभ्यन्तरश्च मार्गध्वं बाह्यतश्च समन्ततः ॥
वेद्युमन्तं लतावेष्टं तथा रैवतकं गिरिम् ।
ऋक्षवन्तं गिरिश्चैव मार्गध्वं त्वरिता हयैः ॥”
इति हरिवंशे वाणशुद्धम् ॥

(पर्वतोऽयं हारकाया दक्षिणस्यां दिशि
स्थितः । यथा, तत्रैव । १५५ । १६ ।

“दक्षिणस्यां लतावेष्टः पञ्चवर्णो विराजते ।
इन्द्रकेतुप्रतीकाशः पश्चिमस्यां तथा चुपः ॥”

लतावेष्टितकं, स्त्री, (लतयेव वेष्टितं वेष्टनं यत्र ।
कन् ।) आलिङ्गनभेदः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“उद्धृत्तं पीडितं लतावेष्टितं तथा ॥”

लताशङ्कः, पुं, शालवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
लतासाधनं, स्त्री, (लतया स्त्रिया साधनम् ।)
योषिदधिकरणकेष्टदेवताराधनम् । तद्वयथा,—
“लतायाः साधनं वस्ये शृणुष्व हरवल्लभे ।

शतं केशे शतं भाले शतं सिन्दूरमण्डले ॥
स्तनन्दं शतद्वन्दं शतं नाभौ महेश्वरि ।
शतं योनौ महेशानि उत्थाय च शतत्रयम् ॥
एवं दृष्टशतं जप्ता सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि साधनं भुवि दुर्लभम् ॥
रजोवस्थां समानीय तदयोनौ खेष्टदेवताम् ।
पूजयित्वा महारात्रौ त्रिदिनं पूजयेन्मनुम् ॥
शतत्रयश्च घटत्रिंशदधिकं प्रत्यहं जपन् ।
अष्टोत्तरशतं पूर्वं चक्रवर्त्ते जपेद्बुधः ॥

ततस्तान् नवभिः पुष्पैर्यजेदष्टोत्तरं शतम् ।
ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
धनवान् बलवान् वाम्नी सर्वयोगितुप्रियङ्करः ।
शोडशाक्षेन च भवेत् सत्यं सत्यं न संशयः ॥”
इति मायातन्त्रे १२ पटलः ॥

अन्यत् अन्नदाकल्पे १६ पटले गुप्तसाधनतन्त्रे
४ पटले च द्रष्टव्यम् ॥

लतिका, स्त्री, लता । इति लताशब्दात् स्वार्थे
कन्प्रत्ययेन णिकप्रत्ययेन वा निष्पन्नम् ॥
(यथा,—

“इयं सन्ध्या दूरादहसुपगती हन्त मलयान्
तदेकां तद्गोष्ठे विनयवति ! नेध्यामि रजनीम् ।
समीरेणोक्तैव नवकुसुमिता चतुल्लतिका
धुनाना मूर्ध्नि नहि नहि नहीत्येव कुरुते ॥”
इत्युक्तः ॥)

लतिका, स्त्री, (लत घाते + “लतिभिदिलतिभ्यः कित् ।” उणा० ३। १४७। इति तिकन् ।)
 गोधा । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ।
 लप, कृ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) कृ, अलीलपत् अललापत् ।
 भाषः कथनम् । इति दुर्गादासः ॥
 लपनं, स्त्री, (लप्यतेनेनेति । लप् + करणे ल्युट् ।)
 सुखम् । इत्यमरः ॥ (भावे ल्युट् ।) भाष-
 णम् । इति लपधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा,
 आर्थासप्तशत्याम् । ३८१ ।
 “प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्तिमाण-
 भावहति ।
 प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुक्लैव दयि-
 तस्य ॥”
 “शुक्लैव दयितस्य लपनं सम्भाषणम् । पक्षे
 वदनम् ॥” इति तट्टीका ॥)
 लपितं, स्त्री, (लप् + क्तः भावे ।) वचनम् । कथिते,
 त्रि । इत्यमरः ॥ (लपितमस्यास्तीति । अच् ।
 वचनयुक्ते च त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ४।३।६।
 “ये मा क्रोधं लपिता हस्तिनं मशका इव ।
 तानहं मये दुहितां जने अल्पप्रयुनिव ॥”)
 लसिका, स्त्री, स्वाद्यविशेषः । लसी । इति
 ख्याता । यथा,—
 “समितां सार्पिषा भृष्टां शर्करां पयसि क्षिपेत् ।
 तस्मिन् घनीकृते न्यस्येत् लवङ्गमरिचादिकम् ।
 सिद्धे वा लसिका ख्याता गुणानस्या वदा-
 न्यहम् ॥
 लसिका दृंहणी वृष्या बल्या पित्तानिलापहा ।
 स्निग्धा श्लेष्मकरी गुर्वी रोचनी तर्पणी
 परम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 लव, इ ड संसने । शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-आत्म०-अवलम्बने सक०-शब्दे अक०-
 सेट् ।) इ, लम्बते । ड, लम्बते । संसनमिहा-
 वलम्बनमिति गोविन्दभट्टः । ननाद चरणायुध-
 स्तदपि मौनमालम्बसे । इति दुर्गादासः ॥
 लब्धः, त्रि, (लभ् + क्तः ।) प्राप्तः । इत्यमरः ॥
 (यथा, हितोपदेशे ।
 “अलम्ब्यैव लिप्ते लब्धं रक्षेत्पक्षयात् ।
 रक्षितं वड्डयेत् सन्धुक् वड्डं तीर्थेषु निक्षिपेत् ॥”)
 लब्धवर्णः, पुं, (लब्धावर्णं यथासि येन ।) पण्डितः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ११। २ ।
 “लक्ष्मणस्य लब्धवर्णभाक्
 तं हिदेश सुनये सलक्षणम् ॥”)
 लब्धा, स्त्री, (लभ् + क्तः । टाप् ।) नायिका-
 भेदः । यथा,—
 “खण्डितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रीषितभर्तृका ।
 कलङ्कारिता वाससञ्जा स्वाधीनभर्तृका ॥”
 इति जटाधरः ॥
 लभ, इ ड शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, लम्बते । ड, लभते ।
 इति दुर्गादासः ॥

लभ, ड औ ड घ प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड, लब्धिमम् ।
 औ, लब्धा । ड, लभते । घ, लभा । लभन्ति
 पुनरुत्थानमिति गणकृतानिबन्धादिति रमा-
 नाथः । वस्तुतस्तु लभते लभः पचादिलादन्
 ततो लभ इवाचरतीति कौ साध्यम् । इति
 दुर्गादासः ॥
 लभसः, पुं, (लभ् + “अलविचमीति ।” उणा०
 ३। ११७ । इति असच् ।) वाजिवन्धनरज्जुः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ धनम् । याचकः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 लभ्यं, त्रि, (लभ्यते इति । लभ् + पोरदुपधात् ।)
 ३। १। ६८ । इति यत् ।) न्यायम् । इत्यमरः ॥
 लम्बयम् । इति मेदिनी । ये, ४३ ॥ (यथा,
 सुखकोपनिषदि । ३। २। ३ ।
 “नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
 न मेघया न बहुधा श्रुतेन ।
 यमेवैष दृश्यते तेन लभ्य-
 स्तस्यैव आत्मा विद्युते तनू खाम् ॥”)
 लमकः, पुं, (रमते इति । रम् + “रमेरच् लो
 वा ।” उणा० २। ३३ । इति कृन् रल्
 लत्वच् ।) घिङ्गः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
 सुणादिवृत्तिः ॥ (तीर्थप्रोधकः । इत्युज्ज्वलः ॥
 विलासिनि, त्रि । इति केचित् ॥)
 लम्पटः, पुं, घिङ्गः । इति लम्पाकशब्दार्थे
 मेदिनी । के, १४६ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
 ४७। १०१ ।
 “अथेताराव्रीक्षेवं यद्यपि स्त्रीषु लम्पटः ।
 तथापि न स दुःखेऽस्मिन्नीडशः स्यात्तथा-
 विधः ॥”)
 आसक्तः । यथा,—
 “यथेहिकासुश्रिककामलम्पटः
 सुतेषु हारेषु धनेषु चिन्तयन् ।
 शङ्केत विद्वान् कुकलेवराव्याद-
 यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥”
 इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥
 लम्पाकः, पुं, लम्पटः । देशभेदः । इति मेदिनी ।
 के, १४६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५७। ४० ।
 “लम्पाकाः मूलकाराश्च चुलिका जागुडैः सह ।
 औपधाश्चानिभद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥”)
 लम्पाटङ्गः, पुं, पटङ्गवाद्यम् । इति हारावली ॥
 लम्फः, पुं, भुतगतिः । लाफ इति भाषा । इति
 प्रसिद्धः ॥ उल्लस्यन् प्रलम्फनश्चान् ॥
 लम्बः, पुं, (लम्बते इति । लवि अवसंसने +
 अच् ।) नर्तकः । अङ्गम् । कान्तः । इति
 संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ उत्कोचः । यथा,
 “प्राभृतं टौकनं लम्बोत्कोचः कोशलिकामिधे ।
 उपाचारः प्रदानन्दा हारो ग्राह्यथिने अपि ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 अक्षभेदः । यथा,—
 “चरलम्बगमा भेदाः पाटकोच्चादिचालने ॥”
 इति शब्दमाला ॥

जेत्रादौ लम्बमानरेखा सूत्रं वा । यथा,—
 “त्रिभुजे सुजयोर्वीगस्तदनन्तरगुणो भुवाद्धतो
 लम्बा ।
 द्विस्था भूखनयुता दलितावाधे तयोः
 स्याताम् ॥
 स्वावाधाभुजकलोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
 लम्बगुणं भूम्यर्धं सप्तं त्रिभुजे फलं भवति ॥”
 उदाहरणम् ।
 “क्षेत्रे मही मगुमिता त्रिभुजे भुजौ तु
 यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ हि यस्य ।
 तत्रावलम्बकमथो कथयाववाधे
 क्षिप्रं तथा च समकोष्ठमिति फलाख्याम् ॥”
 न्यासः । भूः १४ भुजौ १३ । १५ लम्ब
 आवाधे ५ । ६ । लम्बो लम्बश्च १२ क्षेत्र-
 फलश्च ८४ । इति लीलावती ॥ (दैवविशेषः ।
 यथा, हरिवंशे । ४३ । २२ ।
 “लम्बस्तु लम्बमेवाभः प्रलम्बास्वरभूषणः ।
 दैवयूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥”)
 त्रि, दीर्घः । लम्बा इति भाषा । यथा,—
 “दूरतः शोभते मूर्खो लम्बशाटपटावृतः ।
 तावच्च शोभते मूर्खो यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 (लम्बमानः । यथा, रघुः । ६ । ६० ।
 “पाण्डुरोऽयमसार्पितलम्बहारः
 क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
 आभाति बालातपरक्तसारुः
 सनिर्भरोद्गार इवाद्गिराजः ॥”)
 लम्बकर्णः, पुं, (लम्बो कर्णं यस्य ।) क्वागः ।
 अङ्गोष्ठश्च । इति मेदिनी । शे, १०७ ॥
 राक्षसः । हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥ श्येन-
 पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शशः । तदयथा,
 अथ विलेपयेषु तत्र शशः स्यात् ।
 “लम्बकर्णः शशः मूली लोमकर्णो विले-
 शयः ॥”
 इति वैदिकम् ॥
 लम्बः कर्णः इति कर्मधारये ।) दीर्घश्चोचम् ॥
 तदयुक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । ६ । ४६ ।
 ३४ ।
 “लम्बोदर्यो लम्बकर्णास्तथा लम्बपयोधराः ॥”)
 लम्बकेशः, पुं, (लम्बः केश इवाग्रभागो यस्य ।)
 विष्टरः । स तु विवाहकाले वरोपवेशनार्थं
 सार्द्धद्वितयवामावर्णवलताधोमुखा असंख्यात-
 दर्भाः । यथा,—
 “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।
 दक्षिणावर्तको ब्रह्मा वामार्तस्तु विष्टरः ॥”
 इति संस्कारतत्त्वम् ॥
 केशोच्चाग्रम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वे गङ्गा-
 माहात्म्ये प्रतिनिहतदर्भवटुस्तानप्रकरणे लिखि-
 तम् ॥ * ॥ दीर्घकेशयुक्ते, त्रि ॥
 लम्बदन्ता, स्त्री, (लम्बा दन्ता इव फलानि
 यस्याः ।) सैहलीपिप्पली । इति राज-
 निर्घण्टः । दृढदृष्टानविशिष्टे, त्रि ॥

लम्बोष्ठः

लयः

ललनः

लम्बनं, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।)
 नाभिलम्बितकण्ठिकादिः । तत्पर्यायः । लल-
 न्तिका २ । इत्यमरः ॥ लम्बते लम्बनं नन्द्यादि-
 त्वादनः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (लम्ब +
 भावे ल्युट् ।) लम्बशब्दार्थाच्चात्र ॥
 लम्बनः, पुं, (लम्बते इति । लम्ब + ल्युट् ।) कफः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लम्बबीजा, स्त्री, (लम्बानि बीजानि यस्याः ।)
 सैहलोपिप्लवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लम्बमानं, त्रि, लम्बायमानवस्तु । लम्बधातोः
 कर्त्तरि शानच्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 लम्बा, स्त्री, लम्बीः । गौरी । तिक्ततुम्बी । इति
 मेदिनी । वे, ६ ॥ दक्षकन्याविशेषः । यथा,—
 “अरुन्धतीं वसुं यामीं लम्बां भासुं मरुत्वतीम् ।
 सङ्कल्पाच्च सङ्कर्त्ताच्च साध्यां विश्वाच्च भारत ।
 मनवे दक्षपुत्राय दक्ष एता ददौ प्रभुः ॥”
 इति हरिवंशे अधिपतिस्थापनम् ॥
 हिमालयकन्याविशेषः । यथा,—
 “ततस्त्राचवचः श्रुत्वा देवीलम्बामथान्वीत् ।
 गच्छस्व लम्बे-श्रीं त्वं वाणसंरक्षणं कुरु ॥
 ततो योगं समाधाय अट्टश्या हिमवतुसुता ।
 कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयत् पार्श्वमागता ॥
 सान्तर्धानमुपागम्य त्यक्त्वा सा वाससी पुनः ।
 परित्राणाय वाणस्य विजयाधिष्ठिता ततः ॥
 प्रमुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोट्वी स्थिता ॥”
 इति महाभारते हरिवंशे वाणशुद्धम् ॥
 लम्बिका, स्त्री, (लम्बते या । लम्ब + ल्युट् । टापि
 अत इत्वम् ।) तालूङ्गसृज्जिज्ञा । तत्पर्यायः ।
 घण्टिका २ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुधास्रवा ३
 गलशुण्डिका ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ अलि-
 जिज्ञा ५ अलिजिज्ञिका ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लम्बितः, त्रि, (लम्ब + क्तः ।) संसितः । (यथा,
 गीतगोविन्दे । १२ । १८ ।
 “लदधरचुम्बनलम्बितकञ्जलसुञ्जलय प्रिय
 लोचने ॥”)
 शब्दितः । इति लवधातोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन
 निष्पन्नम् । लम्बमानमात्यादिश्च ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । १५७ । ४२ ।
 “वडिशोऽयं लया यस्तः कालसूत्रेण लम्बितः ॥”)
 लम्बोदरः, पुं, (लम्बसुदरं यस्य ।) गणेशः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १६८ ।
 “गतिगङ्गितवरयुवतिः करी कपोलौ करोतु
 मदमलिनौ ।
 सुखवन्ममात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥”
 नृपविशेषः । इति भागवतम् । १२ । १ । २२ ॥)
 औदरिके, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ७० । १०२ ।
 “ततो लम्बोदरेणैव पुंसारीपितवाहुकः ।
 सम्पादितः स यातस्तदनं केशरिणीकृते ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य । ओष्ठोष्ठयोः
 समासे वा । इति साधुः ।) उष्ट्रः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ लम्बमानौष्ठयुक्ते, त्रि । (चित्र-
 पालदेवताविशेषः । यथा, प्रयोगसारे चित्र-
 पालप्रकरणे ।
 “युगान्तो वाह्यकञ्चाथ लम्बोष्ठो वसवस्तथा ॥”)
 लम्बोष्ठः, पुं, (लम्ब ओष्ठो यस्य ।) उष्ट्रः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ दीर्घोष्ठविशिष्टे, त्रि ॥
 लम्बनं, स्त्री, प्रतिलम्बः । इति हेमचन्द्रः ॥ ध्वनिः ।
 लभि ड शब्दे इत्यस्मात् भावेऽनट् (लुट्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
 लम्बा, स्त्री, (लम्बते इति । लम्ब इ ड शब्दे +
 अच् । टापि ।) वाटशृङ्गला । इति हारावली ॥
 लय, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, लयते । इति दुर्गादासः ॥
 लयः, पुं, (ली + अच् ।) विनाशः । संश्लेषः । तौर्थ-
 चिकस्य साम्यम् । इति मेदिनी । वे, ५२ ॥ प्रलयः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अखण्डवस्त्रनवलम्ब-
 नेन चित्तवृत्तेर्निद्रा । इति श्रीपरमहंससदानन्द-
 योगीन्द्रकृतवेदान्तसारः ॥ तत्राद्यं विभं लक्ष-
 यति लयस्तावदिति । लयो द्विविधः । चिरकाल-
 सुक्ताष्टाङ्गसहितनिर्विकल्पकसमाध्यासपाटवे-
 नातितमलोहृतलचिप्रजलविन्दवत् तैलरहित-
 दीपकलिकावच्च प्रत्यगभिन्ने परमानन्दे चित्त-
 वृत्तेर्लयः प्रथमः । द्वितीयस्तु मूर्च्छाविस्थावत् आल-
 स्येन चित्तवृत्तेर्वाह्यशब्दादिविषयग्रहणानादरे
 सतिप्रत्यगात्मस्वरूपानवभासनात् वृत्तेस्तत्त्वोभाव-
 लक्षणनिद्रारूपः । इति श्रीवृत्तिहरसरस्वतीकृत-
 सुबोधिन्याख्यातट्टीका ॥ गौतवाद्यपादन्यासानां
 क्रियाकालयोः परस्परं समता लयः । लीयन्ते
 शिष्यन्तेऽनेनेति लयन्ति व्रजन्ति साम्यं गौता-
 दयोऽनेनेति वा लयः । ली ड य ओ श्लिषि लय
 गत्यां वा अल् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
 लयस्थानविवर्ज्यं गायकस्य चतुर्दशदोषान्त-
 र्गतदोषविशेषो यथा,—
 “लञ्जितं भीतमुक्तेषु अयत्नमनुनासिकम् ।
 काकसरः शिरःकम्पो लयस्थानविवर्जितम् ॥
 विस्तरं विरमश्चेव विशिष्टं विषमाहतम् ।
 थाकुलं तालहीनञ्च गातुर्दोषाश्चतुर्दश ॥” * ॥
 अथ लयाः । हृदि स्थितिः कण्ठस्थितिः कपाल-
 स्थितिरिति लयत्रयम् । अपरे तु ।
 “द्विपदी स्यादलतिका झल्लिका क्षिप्रखण्डिका ।
 वामभ्रुवस्ततश्चिन्ता खण्डधावा फडक्ककः ॥
 जम्भट्टिका कलतिकः खण्डकः खुरिकस्तथा ।
 कथितश्चतुरस्रोऽर्द्धश्चतुरस्रोऽथ नर्तकः ॥
 त्रयसः षष्ट्यन्तालनावल्लता नन्दघटीत्यपि ।
 कादम्बश्चर्वरी घटा मिश्रोऽर्द्धवनिता ततः ॥
 अतिचित्रः समयश्च वलितोऽर्द्धदलस्तथा ।
 आविहस्तु टङ्कवकस्ततश्चित्रविचित्रकौ ॥
 आल्लो विस्तृतधावा च सुकुलोऽथ विलोलकः ।
 रमणीयस्ततश्चैव करकण्टकसंज्ञकः ॥
 चत्वारिंशदिमे प्रोक्ता लया लयविशारदैः ।
 लयेन वश्यो भगवान् लये लीनो जनार्दनः ॥”
 इति संगीतदामोदरः ॥

(त्रि, आवरणात्मकम् । इति श्रीधरस्वामी ॥
 यथा, भागवते । ११ । २५ । १५ ।
 “यदा जयेद्रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
 युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसया शया ॥”
 स्त्री, लामञ्जकम् । यथा,—
 “लामञ्जकं सुनालं स्यादन्तर्गलं लयं लघुः ।
 इष्टकापयकं सेयं नलदञ्चावदातकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 लयपुत्री, स्त्री, (लयस्य पुत्रीव ।) नर्तकी । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 लयारम्भः, पुं, (लयस्यारम्भो यस्मात् ।) नटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 लयालम्बः, पुं, (लयमालम्बते इति । लम्ब + अण् ।)
 नटः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लब्धं, गतौ । (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) लब्धति ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 लल, ड क ईशायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, लालयते ।
 ईसा आप्तुमिच्छा । इति दुर्गादासः ॥
 लल, त् क ईशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
 चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ईसा इति आप-
 धातोः सनन्तस्य रूपम् । शब्दयाद इत्यकारेण
 सख्योऽपि अल् कथं न बाध्यते इति चेन्न
 स्त्रीविहितप्रत्ययैः कचित् सख्योऽपि न बाध्यते
 इत्यस्य वाच्यत्वात् अन्यथा कारणाकारण-
 मित्यादयोऽपि न स्युः । एवं वक्ष्यमाणेषु व्रीड
 लञ्जे इत्यादिष्वपि बोध्यम् । ललयति धनं
 लोकः । इति दुर्गादासः ॥
 ललञ्जिङ्गः, पुं, (ललन्ती जिङ्गा यस्य ।) उष्ट्रः ।
 कुकुरः । हिंसे, त्रि । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
 (चलद्रमनायुक्ते च त्रि । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । १२७ ।
 “तावच्च प्रकटीभूय भगवान् भैरवाकृतिः ।
 उडुतासिललञ्जिङ्गः कृत्वा हंकारमभ्यधात् ॥”)
 ललत्, त्रि, विलासयुक्तः । उन्मथनविशिष्टः ।
 जिङ्गाक्रियाविशिष्टः । क्षेपविशिष्टः । वीक्षा-
 विशिष्टः । उपसेवाविशिष्टः । भाषणविशिष्टः ।
 ऊत्क्षेपविशिष्टः । इति ललधातोः कर्त्तरि
 शब्दप्रत्ययेन डस्य लकारादेशेन च निष्पन्नम् ॥
 ललदम्बः, पुं, (ललत् चलदम्ब यत्र ।) लिम्पाकः ।
 इति जटाधरः ॥ (विषयोऽस्य लिम्पाकशब्दे-
 ज्ञेयः ॥)
 ललनं, स्त्री, (लल + ल्युट् ।) कैलिः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ चालनम् । इति नागोजीभट्टः ॥ यथा,—
 “काली करालवदना विनिष्क्रान्तासिपाणिनी ।
 विचित्रखट्वाङ्गधरा नरमालाविभूषणा ॥
 द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा ।
 अतिविस्तारवदना जिङ्गाललनभीषणा ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 ललनः, पुं, (लल्यते ईश्याते इति । लल + कर्मणि
 ल्युट् ।) बालः । सालः । प्रियालः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

ललाट

ललना, स्त्री, (ललयति ईप्सति कामानिति ।
लल + ल्युः । टाप् ।) कामिनी । (यथा, कला-
विलासे । १ । ५ ।

“रतिलुलित ललित ललनाकमजल लववाहिन
सुहृद्यम् ।

अथ केशकुसुम परिमल वासितदेहा वहन्त्य-
निलाः ॥”)

नारीभेदः । जिह्वा । इति मेदिनी । ने, १२१ ॥
ललनाप्रियं, स्त्री, (ललनानां प्रियम् ।) द्वीवरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

ललनाप्रियः, पुं, (ललनानां प्रियः ।) कदम्बः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कामिनीवल्लभश्च ॥

ललनिका, स्त्री, (ललन्त्येव । स्वार्थे कन् ।)
नाभिलम्बकण्ठकादिः । तत्पर्यायः । लम्बनम् २ ।

इत्यमरः ॥ गोधा । इति शब्दमाला ॥
ललाकः, पुं, मेहनम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

ललाटं, स्त्री, (ललं ईप्सामटति ज्ञापयतीति ।
अट् + अण् ।) अवयवविशेषः । कपाल इति

ख्यातम् । तत्पर्यायः । अलिकम् २ गोधिः ३ ।
इत्यमरः ॥ महाशङ्खः ४ शङ्खः ५ भालः ६

कपालकः ७ अलीकम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
ललाटकम् ९ । इति धनञ्जयः ॥ तस्य शुभाशुभ-

लक्षणम् । यथा,—
“उन्नतेर्विपुलेः शृङ्खललाटेर्विधमैस्तथा ।

निर्दना धनवन्तश्च अर्द्धेन्दुसङ्घैर्नराः ॥
आचार्याः सुक्तिविशालैः शिरालैः पापकारिणः ।

उन्नताभिः शिराभिस्तु स्वस्तिकाभिर्धनेश्वराः ॥
निर्द्वैर्ललाटेर्विधाहर्षाः क्रूरकर्म्मरतास्तथा ।

संवृतेषु ललाटेषु लपणा उन्नतेर्वृषाः ॥
ललाटोपप्लुतास्तिस्रो रेखाः स्युः शतवर्षिण्याम् ।

रूपत्वं स्याच्चतुर्दशरायुः पञ्चनवत्यथ ॥
अरेखिणायुर्नवतिर्विच्छिन्नाभिश्च पुंश्चलाः ।

केशान्तोपगताभिश्च अशीत्यायुर्नरो भवेत् ॥
पञ्चभिः सप्तभिः षड्भिः पञ्चाशद्बहुभिस्तथा ।

चत्वारिंशच्च वक्राभिलिङ्गशृङ्गभूलगामिभिः ॥
विंशतिर्लामवक्राभिरायुः क्षुद्राभिरल्पकम् ।

न पृथु बालेन्दुनिभे भुवौ चाथ ललाटकम् ॥
शुभमर्द्धेन्दुसंस्थानमतुल्यं स्यादलोमशम् ॥”

इति गोरुडं ६५ अध्यायः ॥
“अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदरपृष्ठ-

नाभिललाटनासाचिवुकवस्तिश्रीवा इत्येता एके-
काः ॥” इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

ललाटकं, स्त्री, (ललाटमेव । कन् ।) प्रशस्त-
ललाटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ ललाट-

मात्रम् । इति धनञ्जयः ॥
ललाटन्तपः, त्रि, (ललाटं तपतीति । ललाट +

तप + “असृज्यललाटयोर्दृशितपोः ।” ३ । २ ।
३६ । इति खण्ड । सुम् ।) ललाटतापकः ।

“ललाटन्तपः, स्वर्यः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, रघुः । १३ । ४१ ।

“हविर्भुजाभेधवतां चतुर्णां
मध्ये ललाटन्तपसप्तसप्तः ।

ललितं

असौ तपस्यत्यपरस्तपस्वी
नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः ॥”

यथा च, नैषधे । १ । १३८ ।

“कथं विधातमैयि पाणिपङ्कजात्
तव प्रिया शैत्यन्दुल्लसित्पिनः ।

वियोज्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिललाटन्तपनिशुराचरा ॥”)

ललाटिका, स्त्री, (ललाटे भवोऽलङ्कारः । “कर्ण-
ललाटात् कनलङ्कारे ।” ४ । ३ । ६५ । इति

कन् ।) खर्णादिरचितललाटाभरणम् । टिका
इति ख्याता । तत्पर्यायः । पत्रपाश्या २ ।

इत्यमरः ॥ लालटस्यचन्दनम् । तत्पर्यायः ।
शृङ्खलचर्चौ २ । इति शब्दरत्नावली ॥ (तिलकः ।

इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः । ५ । ५५ ।
“तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे

ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं

तुषारसङ्घातशिलातलेऽपि ॥”)
ललाम, [न्] स्त्री, ललामम् । यथाह रुद्रः ।

“प्रधानध्वजशृङ्गेषु पुण्ड्रबालधिलक्ष्मसु ।
भूषावाजिप्रभावेषु ललामं स्यात् ललाम च ॥”

(प्रधाने । यथा, रघुः । ५ । ६४ ।
“तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं

कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्तोः ॥”
पुरुषः । इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृत-

यादवः । ५ । ६४ ॥)
ललामं, स्त्री, (लङ् विलासे + क्रिप् । तं अमति

प्राप्नोतीति । अम गतौ + अण् । इत्य लत्वम् ।)
चिह्नम् । ध्वजः । शृङ्गम् । प्रधानम् । भूषा ।

(यथा, भागवते । ३ । १४ । ४८ ।
“पौलस्त्य श्रीललनाललामं

द्रष्टास्मरत् कुन्तलमण्डिताननम् ॥”)
बालधिः । पुण्ड्रम् । तुरङ्गः । प्रभावः । इति

मेदिनी । मे, ५१ ॥ अश्वललाटे अन्यवर्णचिह्नम् ।
गवादीनां ललाटचिह्नम् । अश्वस्य भूषा ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पुनपुंसकलिङ्गमपि ।
यथा,—

“ललामोऽस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे ।
श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गचिह्नान्मलिङ्गेषु ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथधृतयादवः ॥
रम्ये श्रेष्ठे च त्रि । यथा, महाभारते । ७ ।

२२ । १३ ।
“ललामैर्हरिभिर्युक्तः सर्वशब्दसहैयुधि ।

राज्ञां मध्ये महेष्वासः शान्तभीरव्यवर्तत ॥”)
ललामकं, स्त्री, पुरीत्यस्तमाल्यम् । इत्यमरः ॥ तदेव

माल्यं पुरः संमुखभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्त-
मागतं ललामकं ललामं तिलकमिव इति

इवार्थे कः । इति भरतः ॥
ललामी, स्त्री कर्णभूषणविशेषः । तत्पर्यायः ।

उत्चिह्निका २ । इति शब्दमाला ॥
ललितं, स्त्री, (लल + क्तः ।) शृङ्गारभावजक्रिया-

ललिता

नेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गविन्यासो ललि-
तम् । तथा च ।

“सुकुमाराङ्गविन्यासे मष्टया ललितं भवेत् ॥”
तथा,—

“संभ्रमङ्गं करकिशलयवर्तनेरापतन्ती
सा लिम्पन्ती ललितललिता लोचनस्याङ्गनेन ।

विन्यस्यन्ती चरणकमले लीलया खैरयाते
निःशङ्का च प्रथमवयसा नर्तिता पङ्कजाङ्गी ॥

भूनेत्रादिक्रियाशालिसुकुमारविधानतः ।
हस्तपादाङ्गविन्यासस्तरुण्या ललितं विदुः ॥”

इत्यन्येऽपि ॥
“अनाचार्योपदिष्टं स्याल्ललितं रतिचेष्टितम् ॥”

इत्यन्ये ।
ललन् केषु भावे क्तः । लङ् विलासे इत्यस्य

मनीषादित्वात् डस्य लत्वं वा । इति भरतः ॥
अपि च ।

“विन्यासभङ्गिरङ्गानां भविलासमनोहरा ।
सुकुमारा भवेद्यच्च ललितं तदुदीरितम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
ललितः, पुं, (लल्यते ईप्सते इति । लल + कर्मणि

क्तः ।) रागविशेषः । तस्य स्वरूपं यथा,—
“प्रफुल्लसप्तच्छदमाल्यधारी

युवातिगौरीलसलोचनश्रीः ।
विनिःसरन् वासयद्वात् प्रभाते

विलासिष्ये ललितः प्रदिष्टः ॥”
तस्य गानसमयो यथा,—

“प्रातर्गैयास्तु देशागो ललितः पठमङ्गरी ।
विभाषा भैरवी चैव कामोदो गोखकीर्त्यपि ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥
ललितः, त्रि, (लल + क्तः ।) सुन्दरः । (यथा,

रघुः । ८ । १ ।
“अथ तस्य विवाहकौतुकं

ललितं विभ्रत एव पार्थिवः ॥”)
ईप्सितः । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥ चलितः ।

इति विश्वशब्दरत्नावली ॥
ललितकान्ता, स्त्री, (ललिता कान्ता च ।) मङ्गल-

चण्डिका । तस्या ध्यानं यथा,—
“यैषा ललितकान्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च द्विभुजा गौरदेहिका ॥
रत्नकौषेयवस्त्रा च स्मितवक्त्रा शुभानना ।

नवयौवनसम्पन्ना चाञ्जली ललितप्रभा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ललिता, स्त्री, (ललित + टाप् ।) कस्तूरी । हारी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नदीविशेषः । यथा,—

“निमिनाम्नस्तु राजर्षेः शापाद्ब्रह्मसुतः पुरा ।
वशिष्ठो ह्यशरीरोऽभूत् शापाच्च निमिनस्तथा ॥

ततो ब्रह्मोपदेशेन निर्जने कामरूपके ।
सन्ध्याचले तपस्तेपे तस्य विष्णुरभूत्तदा ॥

प्रत्यक्षस्तस्य देवस्य वरदानानुमहासुनिः ।
अमृतान्यवतायांश्च कुर्वन् कृत्वा गिरेस्तटे ।

तत्र स्नात्वा च पीत्वा च शरीरं प्राप पूरितम् ॥
तस्मादमृतकुण्डात् सन्ध्या नाम नदी वहा ।

ललिता

निःसृता तत्र चाङ्गुल्य चिरायुरगदो भवेत् ॥
तस्मात् पूर्वन्तु कुण्डात् ललिताया सरिदरा ।
सागराद्विष्णात् पूर्वं महादेवावतारिता ॥
वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां नरस्तु यः ।
कुर्यादै ललितास्नानं स शम्भुसदनं व्रजेत् ॥
ललितायाः पूर्वतीरे भगवान्नाम पर्वतः ।
स्वयं विष्णुलिङ्गरूपी तत्रास्ते भगवान् हरिः ॥
ललितायां नरः स्नात्वा द्वादश्यां शुक्लपक्षके ।
भगवन्तं समारुह्य यो यजेत् परमेश्वरम् ।
स याति विष्णुभवनं शरीरेण विराजता ॥”

इति कालिकापुराणे ८९ अध्यायः ॥ * ॥
गोपीविशेषः । यथा,—

“अखिलरसान्तमूर्तिः
प्रह्मरश्मिचरुद्वारका पालिः ।
कलितश्यामा ललितो
राधाप्रेयान् विधुर्जयति ॥

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥
ललिता श्यामला शैवा पद्मा भद्राश्च श्रूयन्ते ॥
इति तट्टीकायां जीवगोखामी ॥ तस्याः स्वरूपं
यथा,—

“या दुर्गा सैव ललिता ललिता सैव राधिका ।
एतासामन्तरं नास्ति सत्यं सत्यं हि नारद ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे रासलीलायां नारदं
प्रति श्रीकृष्णवाक्यम् ॥ रागिणीविशेषः । सा च
मेघरागस्य पत्नी । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।
“ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिणी भवन्तीमाः सुमध्यमाः ॥”
(सा तु हनुमन्मते हिन्दोलरागस्य पत्नी । सोमे-
श्वरमते वसन्तस्य पत्नी । यथा, संगीतदर्पणे ।
“वेलावली रामकिरी देशाख्या पटमञ्जरी ।
ललिता सङ्घिता एता हिन्दोलस्य वराङ्गनाः ॥”
“देशी देवकिरी चैव वराटी तोडिका तथा ।
ललिता चाथ हिन्दोली वसन्तस्य वराङ्गनाः ॥”
अस्या ध्यानादिकमाह तत्रैव । अथ ललिता ।
रि-पै-वर्णा च ललिता औडवा सत्रया मता ।
मूर्च्छना शुद्धमध्या स्यात् सम्पूर्णो केचिदूचिरे ।
धैवतत्रयसंयुक्ता द्वितीया ललिता मता ॥”

ध्यानम् । यथा,—

“प्रफुल्लसम्पद्दमाल्यकण्डा
सुगौरकान्तिर्धुवती सुदृष्टिः ।
विनिश्चसन्ती सहसा प्रभाते
विलासवेशा ललिता प्रदिष्टा ॥”

उदाहरणम् । स ग म ध नि स ।

अथवा,—

स रि ग म प ध नि स । इति प्रथमा ।
ध नि स ग म ध । इति द्वितीया ।
इति ललिता ॥)

ललितासप्तमी, स्त्री, (ललिताया सप्तमी ।)
भाद्रशुक्लसप्तमी । तत्र कुकुटीव्रतं कार्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां नियमेन या ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहस्रान्जिकम् ॥

ललिता

पूजयेच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते ॥”
इति कुकुटीव्रतत्वेन स्नातम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ * ॥
तद्विधिर्यथा । तत्रादौ स्वस्तिवाचनपूर्वकं
सङ्कल्पं कुर्यात् । ॐ अद्येत्यादि भाद्रे मासि
शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथौ यावज्जीवनपर्यन्तं
अमुकगोत्रा श्रीमदमुकौ शिवदुर्गाप्रीतिकामा
प्रतिवर्षोयभाद्रशुक्लसप्तम्यां गणेशादिदेवता-
पूजापूर्वकशिवपार्वतीपूजायावज्जीवनदोरक-
धारणभविष्यपुराणोक्तव्रतकथाश्रवणरूपललि-
तासप्तमीव्रतमहं करिष्ये । ततः सङ्कल्प-
रुक्तं पठित्वा सामान्यार्थं विधाय गणेशादीन्
संपूज्य भूतशुद्धादिकं विधाय मण्डलादिषु
पूजामारभेत । ततो ध्यात्वा खगिरसि पुष्पं
दत्त्वा मानसोपचारैः संपूज्य अर्घ्यं संस्थाप्य
पुनर्ध्यात्वा आवाहयेत् । शिवपूजाविधिना
शिवं दुर्गापूजाविधिना दुर्गां च यथाशक्नुप-
चारैः संपूज्य आवरणदेवान् पूजयेत् । ततो
ऽष्टग्रन्थियुक्तदोरकं दुग्धेन सिक्तं शिवदुर्गाभ्यां
अर्पयित्वा तत् दोरकं वामकरे बद्धा भोज्य-
सुतुष्ट्य कथां श्रवय्यात् । अष्टफलानि दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दद्यात् ॥ * ॥ अथ कथा ।

श्रीकृष्ण उवाच ।

“लोमशो नाम देवर्षिर्मथुरामागतः पुरा ।
सोऽर्चितो वसुदेवेन देवक्या च युधिष्ठिर ॥”
उपविष्टः कथां पुराणां कथयामास वै तदा ।
ततः कथयितुं भूयः कथामेतां प्रचक्रमे ॥
कंसेन निहताः पुत्रा जाता जाताः पुनः पुनः ।
नृतवत्सा देवकि ! त्वं पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
यथा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
तथा त्वं देवकी भद्रे पुत्रदुःखेन दुःखिता ॥
पञ्चाक्षीर्ब्रता सा तु बभूवाद्ययुपुत्तिका ।
त्वमेव देवकी देवि ! भविष्यसि न संशयः ॥

देवक्युवाच ।

का सा चन्द्रमुखी दीना बभूव नहुषप्रिया ।
कथं चीर्णव्रतं सन्त्यक् तस्याः सन्तिकारणम् ॥

लोमश उवाच ।

अयोध्यायां पुरा राजा नहुषो नाम विश्रुतः ।
तस्य राज्ञो महादेवी नाम्ना चन्द्रमुखी प्रिया ॥
पुरोहितस्य तस्यैव पत्नी माला च नामिका ।
तयोरासीद्दृढप्रीतिः सृष्ट्वीया परस्परम् ॥
अथ तेऽपि च मित्रिण्यौ स्नानार्थं सरयूजले ।
प्राप्तिं प्राप्तास्तु तत्रैव बहुशो नगराङ्गनाः ॥
स्नातास्ता मण्डलं चक्रुस्तन्मध्ये यत्तत्पिणम् ।
लेखयित्वा शिवं शान्तसुमया सह शङ्करम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्भक्ता पूजयित्वा यथाविधि ।
प्रणम्य शिरसा भक्ता दृष्टास्ताभ्यां वरस्त्रियः ॥
किमिदं क्रियते साध्वः कथंतां यदि रोचते ।
कदा वा क्रियते किं वा फलं सन्त्यक् तदुच्यताम् ॥

स्त्रिय ऊचुः ।

पूजितोऽस्माभिरेतस्मिन् पार्वत्या सह शङ्करः ।
बद्धा स्रजमिदं शुभं शिवस्यात्मा निवेदितः ॥

ललिता

धारणीयमिदं तावद्यावत् प्राणस्य धारणम् ।
तासान् तद्वचः श्रुत्वा ते कृत्वा मानसं तथा ॥
कृत्वा च सम्पत्तिं तत्र बद्धा दोर्भ्यां सुदोरकम् ।
ततस्ताः स्वर्गं जग्मुः सखीभिः परिवारिताः ॥
कालेन महता तत्र विस्तृतं तद्व्रतं वृष ! ।
प्रमत्तया चन्द्रमुख्या विस्तृतं सुदोरकम् ॥
नृता कैश्चिद्दोरात्रैः सा बभूव प्रवङ्गमी ।
माला च कुकुटी जाता त्वसम्यग्ब्रतपालनात् ॥
तथैव ते च मित्रिण्यौ जाते जातिस्मरे कुले ।
सम्भूय भूयस्तत्रैव प्राप्तश्च समयः पुनः ॥
तद्दिने तद्दिने प्राप्ते पुनः काले च ते नृते ।
अदेवमात्रके देशे जाते गोकुलसङ्कुले ॥
राज्ञो जाया बभूवाथ पृथ्वीनाथस्य सा पुनः ।
ईश्वरी नाम विख्याता सा तु राज्ञोऽतिवल्लभा ॥
अमिमीलद्विजस्यासीद्भाभ्यां भूषणनामिका ।
पुरोहितस्य कालेन कुकुटी बहुपुत्त्रिणी ॥
जातिस्मरा चाष्टपुत्रा तथैव चान्यतः प्रजा ।
पुनर्निरन्तरा प्रीतिर्बभूवाथ तयोर्द्विज ॥
तत्रेश्वरी पुत्रमेकं प्रसूता तच्च रोगिणम् ।
नववर्षं तु पञ्चत्वमगात्तत्र युधिष्ठिर ! ॥
तत्र तां भूषणा द्रष्टुमाजगामातिदुःखिता ।
सखीभावादतिस्नेहादष्टपुत्रसमन्विता ॥
अयुक्ताभरणा नित्यं सभावेनेव भूषिता ।
तां दृष्ट्वा पुत्त्रिणीं भयां प्रजज्वालेश्वरी रुषा ॥
ततो यच्च प्रेषयित्वा तां सखीं तीव्रमत्सरा ।
चिन्तयामास सा राज्ञी तस्याः पुत्रवधं प्रति ॥
हता हताश्च ये पुत्राः पुनर्जीवन्त्यनामयाः ।
बहुपुत्रा जीवन्त्या प्रयुक्ताभरणा कथम् ।
शोभसे ह्यधिकं भद्रे तद्धितुं सौदामिनी यथा ॥

भूषणोवाच ।

भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां ललितासये ।
स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहस्रान्जि-

कम् ॥

संपूज्य विधिवत् प्राप्तं त्रैलोक्ये यच्च विद्यते ।
तदेव हि व्रतं पूर्वं त्वदी सह मया कृतम् ॥
तन्मयाचरितं भक्त्या तेनाहं सुस्थिरा सखि ।
त्वया नाचरितं सन्त्यक् दपेक्षातशरीरया ॥
तेन ते सन्ततिस्त्रिमा रात्र्येऽपि सति दुःखिता ।
प्रभाव एष कथितो व्रतस्यास्य मया सखि ! ॥
अहं तुभ्यं प्रदास्यामि तस्य धर्मस्य सुव्रते ।
सखीभावात् प्रतीच्छ त्वं नात्र कार्या विचार-

रणा ॥

संपूज्य शङ्करं भक्त्या करे बद्धा सुदोरकम् ।
यावज्जीवं मया तावत् शिवस्यात्मा निवेदितः ॥
इत्येवं समयं कृत्वा ततः प्रभृति दोरकम् ।
स्वर्गकूप्यमयं वापि करशाखासु धारणम् ॥
शङ्करश्चोभया साहं सौवर्ग्यं राजतन्त्रया ।
तान्मपाने प्रतिष्ठाप्य ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
गायत्रं पिष्टकश्चैव भक्ष्यं भोज्यं प्रयत्नतः ।
सगोत्रान् भोजयित्वा तु स्वयं भुञ्जीत तत्परम् ॥
मण्डलं सोमसदृशं शिवस्यात्मानिवेदितम् ।
इत्येवं प्रतिगयाह व्रतदानफलं ततः ॥

लवङ्गः

बभूव सुप्रजा साध्वी ईश्वरी भुवनेश्वरी ।
व्रतस्यास्य प्रभावेन सुपुत्रा लवश्च देवकि ! ॥
भविष्यसि त्रिलोकेशं पुत्रश्च जनयिष्यसि ।
इत्येवं श्रावयित्वा च विरराम मुनिस्तदा ॥
जगाम स्वपुरं पार्थ मयाप्येवं तवोदितम् ।
याः स्त्रियः स्वाचरिष्यन्ति व्रतमेतद्बुधधिर ॥
कुक्कुटाख्यं प्रवङ्गाख्यं देवक्याचरितं शुभम् ।
तासां सन्ततिविच्छेदो न कदाचिद्भवति ॥
स्त्रियश्चेवाचरिष्यन्ति व्रतमेतत् सुखप्रदम् ।
अस्मिन् लोके सुखं मुक्ता यास्यन्ति शिवमन्दि-

रम् ॥

या कुक्कुटीव्रतमिदं प्रवर्गीकृतं
देवं विभाष्य हृदये च गुरुं निधाय ।
भक्त्या करोति कलुषौघविवातदहं
साध्वी सदा भवति शोभनजीववत्सा ॥”

इति भविष्यपुराणे कुक्कुटीव्रतकथा समाप्ता ॥
लवः, क्ली, (लू + अप् ।) जातीफलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ लवङ्गम् । लामञ्जकम् । ईषत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लवः, पुं, (लवणमिति । लू + अप् ।) लेशः ।
(यथा, रघुः । १६ । ६६ ।

“वक्रतराग्रेलकैस्तुरग्य-

श्चूर्णारुणान् वारिलवान् वमन्ति ॥”)

विनाशः । क्लेदनम् । रामपुत्रः । इति मेदिनी ।
वे, २२ ॥ अत्र विनाशस्थाने विलासः । इति विश्वः ।
हेमचन्द्रः ॥ (रामपुत्रस्य जन्मविवरणादिकं
रामायणे उत्तरकाण्डतो द्रष्टव्यम् ॥) काल-
भेदः । यथा,—

“अष्टादशनिमेषास्तु काष्ठा काष्ठाद्वयं लवः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १८ । १३ ।

“तुल्यम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवम् ।
भगवत्सङ्गसङ्गस्य मर्त्तगानां किमुताश्रयः ॥”)
लावानामा पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(किञ्चलः । पक्षः ।) गोपुच्छलोम । इति रघु-
टीकायां मल्लिनाथवृत्तवैजयन्ती ॥ यथा, रघुः ।
१५ । ३२ ।

“स तौ कुशलवोन्मृगर्भकौ तदाख्यौ ।

कविः कुशलवावेव चकार किल नामतः ॥”)

लवङ्गं, क्ली, (लुनाति श्लेष्मादिकमिति । लू +
“तरत्यादिभ्यश्च ।” उणा० १ । ११६ । इति
अङ्गच् ।) खनामखातवणिग्द्रव्यभेदः । तत्-
पर्यायः । देवकुसुमम् २ श्रीसंज्ञम् ३ । इत्य-
मरः ॥ श्रीप्रसन्नम् ४ । इति भावप्रकाशः ॥
लवङ्गकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ लवङ्ग-
कलिका ६ दियम् ७ शेखरम् ८ लवम् ९
श्रीपुष्पम् १० रुचिरम् ११ वारिसम्भवम् १२
भृङ्गारम् १३ गीर्वाणकुसुमम् १५ चन्दन-
पुष्पम् १६ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । चक्षुष्यत्वम् । भृत्तरोचनत्वम् । वात-
पित्तकफनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । मृद्वृज-
घृहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ आध्यानानाह-

लवणं

शूलप्रलम् । दीपनत्वम् । लघुत्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ अपि च ।

“लवङ्गं कटुकं तिक्तं लघु नेत्रहितं हिमम् ।
दीपनं पाचनं रुच्यं कफपित्तासनाशकम् ॥
टण्णां कृद्भिं तथाभ्यान् शूलमाशु विनाशयेत् ।
कासं श्वासश्च ह्रिकाश्च चयं क्षपयति ध्रुवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा,—

“विरहानलसन्तप्ता तापिनी कापि कामिनी ।
लवङ्गानि समुत्सृज्य ग्रहणे राहवे ददौ ॥”
इत्युद्धटः ॥)

लवङ्गकं, क्ली, (लवङ्ग + स्वार्थे कन् ।) लवङ्गम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (लवङ्गशब्देऽस्य विव-
रणं विज्ञेयम् ॥)

लवङ्गकलिका, स्त्री, लवङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

लवङ्गलता, स्त्री, (लवङ्गस्य लता ।) पुष्पलता-
विशेषः । यथा, जयदेवः ।

“ललितलवङ्गलतापरिशीलनकोमलमल्लय-
समीरे ।

मधुकरनिकरकरमितकोकिलकूजितकुञ्ज-
कुटीरे ॥

विहरति हरिश्च सरसवसन्ते ।

नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥”

(यथा च ।

“अयि ! प्रवङ्ग ! लवङ्गलतालये
पिव मधूनि विधूय मधुव्रतान् ।
इह वने हि वनेचरसङ्कुले
नहि सतामसताश्च विवेचना ॥”)

राधायाः सखीविशेषश्च ॥

लवणं, क्ली, (लुनाति जाड्यमिति । लू + नन्त्यादि-
त्वात् ल्युः । पृषोदरादित्वात् णत्वम् ।) चार-
रसयुक्तद्रवम् । तत् पञ्चविधं यथा । सौव-
र्चलम् १ सैन्धवम् २ विटम् ३ औद्भिदम् ४
सामुद्रम् ५ । तथा हि ।

“सामुद्रं यत् लवणमचीवं वसिरश्च तत् ।
सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्यश्च सिन्धुजे ॥
रौमकं वसुकिं पाक्यं विडम् कतके दयम् ॥”
सौवर्चलेऽचरुचके । इत्यमरः ॥ (अस्य विवरणं
यथा । “सैन्धवसामुद्रविडसौवर्चलरौमकोद्भिद-
प्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वात-
हराणि कफपित्तकराणि यथापूर्वं स्निग्धानि
खादूनि स्मृत्स्वप्नपुरीषाणि चेति ॥

“चक्षुष्यं सैन्धवं हृद्यं रुच्यं लघ्वग्निदीपनम् ।
स्निग्धं समधुरं टण्णं शीतं दीपनमुत्तमम् ॥
सामुद्रं मधुरं पाके नात्युष्णमविदाहि च ।
भेदनं स्निग्धमीषश्च शूलघ्नं नातिपित्तलम् ॥
सचारं दीपनं रुच्यं शूलहृद्रोगनाशनम् ।
रोचनं तीक्ष्णमुष्णश्च विडं वातातुलोमनम् ॥
लघुसौवर्चलं पाके वीर्योष्णं विशदं कटु ।
गुल्मशूलविवन्धनं हृद्यं सुरभि रोचनम् ॥

लवणः

रौमकं तीक्ष्णमत्युष्णं यवायि कटुपाकि च ।
वातघ्नं लघु विस्मिन्दि स्मृत्यं विडमेहि मृत्तलम् ॥
लघु तीक्ष्णोष्णसुतक्लेदि स्मृत्यं वातातुलोमनम् ।
सतिक्तं कटु सचारं विद्यालवणमौद्भिदम् ॥
कफवातक्रिमिहरं लेखनं पित्तकोपनम् ।
दीपनं पाचनं भेदि लवणं गुटिकाञ्जयम् ॥
ऊषस्त्रयं बालुकैलं शैलमूलाकरोद्भवम् ।
लवणं कटुकं क्लेदि विहितं कटु चोच्यते ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥ ३॥

लू + भावे ल्युट् ।) क्लेदनम् । यथा । लवोऽभि-
लावो लवणे । इति चामरः (खड्गगुह-
प्रकारविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । ५३ । १७ ।

“आहितं चित्रकं चित्रं कुद्रवं लवणं धृतम् ॥”)

लवणः, पुं, (लुनातीति । लू + ल्युः ।) सिन्धु-
भेदः । (यथा, महाभारते । ६ । ५ । १५ ।

“लवणेन समुद्रेण समन्तात् परिवारितः ॥”)
राक्षसविशेषः । रसविशेषः । इति मेदिनी ।
शे, ७४ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३१ । ७ ।

“कटुतीक्ष्णोष्णलवणचारास्तादिभिरुत्पलैः ।
मातृसुक्तेरुपसृष्टः सर्वज्ञोत्पलवेदनः ॥”)
पृथिव्यभिगुणबाहुल्याल्लवणः । इति चक्रपाणि-
दत्तकतद्रथगुणोपरि शिवदासीयटीका ॥ तत्-
पर्यायः । पटुः २ । तस्य गुणाः ।

“लवणो रुचिकद्रसोऽभिदायी

पचनः खादुकरश्च सारकश्च ।

रसितो नितरां जराश्च पित्रं

श्रितिमानश्च ददाति कुष्ठकारी ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनो दीपनः सरः ।
स्निग्धो रुचिकरः स्यन्दी दृष्टिशुक्रहरो लघुः ॥”
अन्यच्च ।

“लवणः शोधनो रुच्यः पाचनः कफपित्तदः ।
पुंस्त्ववातहरः कायशैथिल्यहृताकरः ।
सोऽतियुक्तोऽचिपाकासपित्तकुष्ठचयापहृत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३॥

(“लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत् ॥”)

“लवणः स्तम्भसङ्घातवन्धविध्वापनोऽग्निकृत् ॥
स्नेहनः स्नेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्चेदभेदकृत् ।
सोऽतियुक्तोऽस्रवपनं खलतिं पलितं वलिन ॥
ढट्कुष्ठविषवीसर्पान् जनयेत् क्षपयेद्बलम् ॥”

इति वाग्भटे सूत्रस्थाने दशमेऽध्याये ॥

“लवणो रसः पाचनः क्लेदनः दीपनः व्यावनः
क्लेदनः भेदनस्तीक्ष्णः सरो विकास्यधः सैन्धव-
काशकरो वातहरः स्तम्भवन्धसङ्घातविधमनः
सर्वरसप्रत्यनीकभूत आस्यं विस्त्रायति कफं
विस्मृन्दयति मार्गान् शोधयति सर्वशरीरा-
वयवान् स्मृदूकरोति रोचयत्याहारमाहार-
योगी नात्यर्धगुरुः स्निग्ध उष्णश्च ।

स एवं गुणोऽप्येक एवात्यर्थमुपयुज्यमानः
पित्तं कोपयति रक्तं वर्द्धयति तर्पयति मूच्छे-

लवणः

यति तापयति दाहयति कुणाति मांसानि
प्रगालयति कुष्ठानि विषं वर्धयति शोफान्
स्फोटयति दन्तान् श्यावयति पुंस्त्वमुपहन्ति
इन्द्रियाण्युपगृह्णन् वलीपलित्वालितामापा-
दयति च लोहितपित्तान्पित्तवीर्यवातरक्त-
विचर्चिकेन्द्रजुप्तप्रभृतीन् विकाराण्युपजनयति ।”

“प्रलीयन् क्लेशविष्यन्दलाघवं कुरुते सुखे ।
यः शीघ्रं लवणो ज्ञेयः सविदाहमुखस्य च ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्यायः ॥

“लवणः संशोधनः पातनो विक्षेपणः क्लेदनः
शैथिल्यकटुकाः सर्वरसप्रत्यनीको मार्गविशो-
धनः सर्वशरीरावयवमार्दवकरश्चेति स एवं-
गुणोऽप्येकत्र वात्यर्थमासेयमानो गात्रकण्डूकोट-
शोफवैवर्यपुंस्त्वोपघातेन्द्रियोपतापान् तथा-
सुखाक्षिपाकं रक्तपित्तवातशोणितान्द्वीका-
प्रभृतीनापादयति ॥”

“यो भक्तश्चिसुत्पादयति कफप्रसेकं जनयति
मार्दवश्चापादयति स लवणः ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ४२ अध्यायः ॥ * ॥)

लवणासुरस्य विवरणं यथा,—

“पूर्वं कृतयुगे राजन् ! देतेयः समहामतिः ।
लोलापुत्रोऽभवच्छीरो मधुर्नाम महासुरः ॥
स मधुर्वीर्यसम्पन्नो धर्मे च सुसमाहितः ।
बहुमानाच्च रुद्रेण दत्तस्तस्याहुतो वरः ॥
शूलं शूलादिनिष्कृत्य महावीर्यं महाप्रभम् ।
ददौ महात्मा सुप्रीतो वाक्यं चैतदुवाच ह ॥
यावत् सुरैश्च विप्रेश्च न विरुध्यैमहासुर ! ।
तावच्छूलं तवेदं स्यादन्यथा नाशयेष्यति ॥
यश्च त्वामभियुञ्जीत युद्धाय विगतत्वरः ।
तं शूलो भस्मसात् कृत्वा पुनरेष्यति ते करम् ॥
एवं रुद्राद्वरं लब्ध्वा भूय एव महासुरः ।
प्रणिपत्य महादेवं वाक्यमेतदुवाच ह ॥
भगवन्मम वंशस्य शूलमेतदुत्तमम् ।
भवेत्तु सततं देव सुराणामीश्वरो ह्यसि ॥
तं ब्रुवाणं मधुं देवः सर्वभूतपतिः शिवः ।
प्रत्युवाच महादेवो नैतदेवं भविष्यति ॥
माभूत्ते विफला वाणी मत्प्रसादकृता शुभा ।
भवतः पुत्रमेकस्य शूलमेतद्विष्यति ॥
यावत् करस्यः शूलोऽयं भविष्यति सुतस्य ते ।
अवध्यः सर्वभूतानां शूलहस्तो भविष्यति ॥
एवं मधुर्वरं लब्ध्वा देवात् समहदहृतम् ।
भवनं सोऽसुरश्रेष्ठः कारयामास सुप्रभम् ॥
तस्य पत्नी महाभागा प्रिया कुम्भीनसीति या ।
विश्रावसीरपत्यं साप्यनलायां महाप्रभा ॥
तस्याः पुत्रो महावीर्यो लवणो नाम दारुणः ।
बाह्यात् प्रभृति दुष्टात्मा पापायैव समाचरत् ॥
तं पुत्रं दुर्विनीतस्य दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः ।
मधुः स शोकमापेदे न चैनं किञ्चिदब्रवीत् ॥
स विहाय इमं लोकं प्रविष्टो वरुणाश्रयम् ।
शूलं निवेश्य लवणे वरं तस्मै न्यवेदयत् ॥
स प्रभावेण शूलस्य दौरात्तेजनात्मनस्तथा ।
सन्तापयति लोकांश्चीन् विश्लेषणं च तापसान् ॥

लवणः

आहारः सर्वसत्त्वानि विश्लेषणं च तापसाः ।
आचारो रौद्रता नित्यं वासो मधुवने तथा ॥
हत्वा बहुसहस्राणि सिंह्याप्रवृत्तगणान् ।
मातुषांश्चैव कुरुते नित्यमाहारमाह्निकम् ॥
तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यमुवाच स महासुनीन् ।
घातयिष्यामि तद्रक्षो अपगच्छतु वो भयम् ॥
प्रतिज्ञाय तदा तेषां सुनीनामुग्रतेजसाम् ।
स भाटुन् सहितान् सर्वानुवाच रघुनन्दनः ॥
को हन्ता लवणं वीरः कस्यांशः स विधी-
यताम् ।

भरतस्य महाबाहो शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥
राघवेणैवसुक्तस्तु भरतो वाक्यमब्रवीत् ।
अहमेनं वधिष्यामि ममांशः स विधीयताम् ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा धैर्यश्रौंष्यसमन्वितम् ।
लक्ष्मणावरजस्तस्यौ हित्वा सौवर्णमासनम् ॥
शत्रुघ्नस्त्रव्रीहाक्यं प्रणिपत्य नराधिपम् ।
कृतकर्मा महाबाहुर्मध्यमो रघुनन्दन ! ॥
आर्येण हि पुरा शून्या त्वयोद्धा परिपालिता ।
सन्तापं हृदये कृत्वा आर्यस्यागमनं प्रति ।
प्रेष्ये मयि स्थिते राजन्न भूयः क्लेशमाप्नुयात् ॥
तथा ब्रुवति शत्रुघ्ने राघवः पुनरब्रवीत् ।
एवं भवतु काकुत्स्थ क्रियतां मम शासनम् ॥
स त्वं हत्वा मधुसूतं लवणं पापनिश्चयम् ।
राज्यं प्रशाधि धर्मेण वाक्यं मे यद्यवेक्षसे ॥
यदा तु युद्धमाकाङ्क्षन् यदि कश्चित् समाह्वयेत् ।
तदा शूलं गृहीत्वा तु भस्म रक्षः करोति हि ॥
स त्वं पुरुषशार्दूल ! तमायुधविनाशकम् ।
अप्रविष्टं पुरं पूर्वं द्वारि तिष्ठ धृतायुधः ।
अन्यथा क्रियमाणे तु अवध्यः स भविष्यति ॥
ततः प्रभाते विमले तस्मिन् काले स राक्षसः ।
निर्गतस्तु पुरादीरो भस्माहारप्रचोदितः ॥
एतस्मिन्नन्तरे वीर उत्तीर्य यमुनां नदीम् ।
तीर्त्वा मधुपुरद्वारि धनुष्याणिरतिष्ठत ॥
ततोऽर्हदिवसे प्राप्ते क्रूरधर्मा स राक्षसः ।
आगच्छद्बहुसाहस्रं प्राणिनां भारसदृहन् ॥
ततो ददर्श शत्रुघ्नं स्थितं द्वारि धृतायुधम् ।
तमुवाच ततो रक्षः किमनेन करिष्यसि ॥
तस्यैवं भाषमाणस्य हसतश्च सहुर्मुहुः ।
शत्रुघ्नो वीर्यसम्पन्नो रोषाद्भूयवाञ्छजत् ॥
उवाच च सुसंकुहः शत्रुघ्नः स निशाचरम् ।
योऽहमिच्छामि दुर्बुद्धे दन्दयुद्धं त्वया सह ॥
तच्छ्रुत्वा भाषितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥
आहृतस्तु पुनस्तेन शत्रुघ्नेन महात्मना ।
लवणः क्रोधसंयुक्तो युद्धाय समुपस्थितः ॥
आकर्णात् स विक्रम्याथ तद्वनुर्धन्विनां वरः ।
स सुमोच महाबाह्यं लवणस्य महोरसि ॥
उरस्तस्य विदार्याशु प्रविदेश रसातलम् ।
पुनरेवागमत्तृणमिच्छाकुक्कुलनन्दनम् ॥
शत्रुघ्नश्चरनिर्भिन्नो लवणः स निशाचरः ।
पपात सहसा शूलो वज्राहत इवाचलः ॥
तच्च शूलं महद्विषं हते लवणराक्षसे ।

लवणः

पश्यतां सर्वदेवानां रुद्रस्य वशमन्वगात् ॥
हते तु लवणे देवाः सेन्द्राः साक्षिपुरोगमाः ।
जघुः समधुरां वाणीं शत्रुघ्नं शत्रुतापनम् ॥
वरदास्तु महाबाहो सर्व एव समागताः ।
विजयाकाङ्क्षस्तुभ्यममोघं दर्शनं हि नः ॥
देवानां भाषितं श्रुत्वा शूरो मूर्ध्नि कृताञ्जलिः ।
प्रत्युवाच महाबाहुः शत्रुघ्नः प्रयतात्मवान् ॥
इयं मधुपुरी रम्या मधुरा देवनिर्मिता ।
निवेशं प्राप्नुयाच्छीघ्रमेव मेऽस्तु वरः परः ॥
तं देवाः प्रीतमनसो वाढमिवैव राघवम् ।
भविष्यति पुरी रम्या शूरसेना न संशयः ॥
ते तथोक्ता महात्मानो दिवमारुरुहृक्षदा ।
शत्रुघ्नोऽपि महातेजास्तां सेनां समुपानयेत् ॥
सा सेना शीघ्रमागच्छतु श्रुत्वा शत्रुघ्नशासनम् ।
निवेशनश्च शत्रुघ्नः श्रावणेन समारभत ॥
तां पुरीं दिव्यसङ्काशां नानापण्योपशोभिताम् ।
निरीक्ष्य परमप्रीतः परं हर्षमुपागमत् ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना निवेश्य मधुरां पुरीम् ।
रामपादौ निरीक्ष्येऽहं वर्षे द्वादश आगते ॥
इति श्रीरामायणे उत्तरकाण्डे एकषष्ट्यादिसप्त-
त्यन्ताध्यायेभ्यः सङ्कलितम् ॥ * ॥ लवणसमुद्र-
स्योत्पत्तिर्यथा,—

“विरजा सा रजोयुक्ता हृत्वा वीर्यममोघकम् ।
सद्यो बभूव तत्रैव धन्या गर्भवती सती ।
तस्यौ तत्र सुखासीना साङ्गं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥
एकदा हरिणा साङ्गं वन्दारण्ये सुनिर्जने ।
विजहार पुनः सांघी शृङ्गारासक्तमानसा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह ।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीडितो भिया ॥
भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तयाच तां कृपानिधिः ।
क्रोडं चकार बालं सा कृणो राधादृष्टं ययौ ॥
प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिके प्रियम् ।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गारात्प्रमानसा ॥
शशाप स्वसूतं कोपात् लवणोदो भविष्यति ॥
कदापि ते जल केचित् न खादित्यन्ति जीविनः ॥
शशाप सर्वान् बालांश्च यान्तु मृदा मही-
तलम् ।
गच्छन् च महीं मृदा जम्बुद्वीपं मनोहरम् ॥
स्थितिर्नैकत्र युष्माकं भविष्यति पृथक् पृथक् ।
द्वीपे द्वीपे स्थितिं कृत्वा तिष्ठन्तु सुखिनः सुताः ॥
द्वीपस्थाभिर्नदीभिश्च सह क्रीदन्तु निर्जने ।
कनिष्ठो मातृशपाच्च लवणोदो बभूव ह ॥
कनिष्ठः कथयामास मातृशपश्च बालकान् ।
आजग्मुर्दुःखिताः सर्वे मातृस्थानश्च बालकाः ॥
श्रुत्वा विवरणं सर्वे प्रजग्मुर्धरणीतलम् ।
प्रणम्य मातुश्चरणं भक्तिनम्रात्मकन्वराः ॥
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्विभागशः ।
कनिष्ठादृष्टप्रथमं द्विगुणं द्विगुणं सुने ॥
लवणोच्चसुरासर्पिर्द्विदुग्धजलार्णवाः ।
एतेषाञ्च जलं पृथ्यां शस्यार्थं च भविष्यति ।
याप्ताः समुद्राः सप्तैव सप्तद्वीपां बसुन्वरा ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकण्वजस्रखण्डे ३ अध्यायः ॥

लवणः, त्रि, (लवणेन संख्यः । लवण + टक् ।

“लवणात् लुक् ।” ४ । ४ । २४ । इति ठको

लुक् । यद्वा, लवणो रसोऽस्यस्मिन्निति । अर्ध

आद्यच् ।) लवणरसयुक्तः । इति मेदिनी ।

श्लो, ७५ ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । २१ ।

“मधुरस्त्वविदग्धः स्याद्विदग्धो लवणः स्मृतः ॥”)

लवणयुक्तश्च ॥

लवणकिंशुका, स्त्री, महाज्योतिष्मती । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लवणचारः, पुं, (लवणस्य चारः ।) लोणारचारः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणखानिः, स्त्री, (लवणस्य खानिः खनिः ।)

ग्राम्भरिलवणोत्पत्तिस्थानम् । तत्पर्यायः ।

रुमा २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७ ॥ लवणा-

करमात्रश्च ॥

लवणलणं, स्त्री, (लवणरसविशिष्टं लणम् ।) लण-

विशेषः । तत्पर्यायः । लोमलणम् २ लणाम्बम् ३

पटुलणकम् ४ अम्बकाण्डम् ५ । अस्य गुणाः ।

सर्चौरत्वम् । अम्बत्वम् । कषायत्वम् । अस्तन्य-

त्वम् । अश्वटुहिकरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणत्रयं, स्त्री, (लवणानां त्रयम् ।) सेत्वं विड्

रुचकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणधेनुः, स्त्री, (लवणनिर्मिता धेनुः ।) दानार्थ-

लवणादिनिर्मितधेनुः । तद्विवरणं यथा,—

होतोवाच ।

“लवणधेनुं वक्ष्यामि तां निबोध महौपते ।

अनुलिप्ते महौपते लवणाजिनकुशोत्तरे ॥

धेनुं लवणमयीं कृत्वा षोडशप्रस्थसंयुताम् ।

वत्सं चतुर्भां राजेन्द्र इक्षुपादांश्च कारयेत् ॥

सौवर्णसुखशृङ्गाणि खुरा रौप्यमयास्तथा ।

सुखं गुडमयं तस्या दन्ताः फलमया वृष ! ॥

जिह्वां शर्करया राजन् व्राणं गन्धमयन्तथा ।

नेत्रे रत्नमये कुश्यात् कर्णौ पत्रमयौ तथा ॥

श्रोत्राणां शृङ्गकोटौ च नवनीतमयाः स्तनाः ।

स्तनपुच्छां ताम्रपृष्ठां दम्भेरोमणीं पयस्विनीम् ॥

कांस्योपदोहां राजेन्द्र घण्टाभरणभूषिताम् ।

सुगन्धपुष्पधूपैश्च पूजयित्वा विधानतः ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

अह्ने वायुं संक्रान्तौ अतीपाते तथायने ।

नक्षत्रग्रहपीडासु सर्वकालं प्रदापयेत् ॥

द्विजाय साधुवृत्ताय कुलीनाय च धीमते ।

वेदवेदाङ्गविदुषे श्रीत्रियायाहितात्मये ॥

ईदृशाय प्रदातव्या तथा मत्सरिणे वृष ! ।

जपत्रयमेव मन्त्रान् पुच्छदेशोपरिस्थितः ॥

कृत्रकोपानहौ देयौ मुद्रिकापर्णपत्रके ।

आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन दक्षिणं कनकं ददेत् ॥

पूर्वोक्तेन विधानेन स्वशक्त्या कनकेन तु ।

इमां सृष्ट्वा भो विप्र रुद्ररूपे नमोऽस्तु ते ॥

सहस्रेण श्रुतेनाथ स्वशक्त्या कनकेन तु ।

दत्त्वेमां स्वर्गमाप्नोति यत्र देवो वृषध्वजः ॥

य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः ।

सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोकश्च गच्छति ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे श्वेतोपाख्याने लवणधेनु-

माहात्म्यम् ॥

लवणमदः, पुं, (लवणस्य मदः ।) लोणारचारः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणा, स्त्री, (लुनाति या । लू + लुः । टाप् ।)

नदीभेदः । दीप्तिः । इति मेदिनीशब्दरत्ना-

वल्याम् ॥ महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणाचलः, पुं, (लवणनिर्मितः अचलः ।) दानार्थ-

लवणादिनिर्मितपर्वतः । यथा,—

“अथातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसूतमम् ।

यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुतम् ॥

उत्तमः षोडशद्रोणः कर्तव्यो लवणाचलः ।

मध्यमः स्यात्तद्वर्धेन चतुर्भिर्धमः स्मृतः ॥

वित्तहीनो यथाशक्त्या द्रोणादूर्ध्वं कारयेत् ।

चतुर्थीशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥

विधानं पूर्ववत् कुर्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ।

तद्वर्धेमतनून् सर्वान् लोकपालान्निवेशयेत् ॥

सरांसि कामदेवादींस्तद्वच्चान् निवेशयेत् ।

कुर्यात्पञ्चागरमन्त्राणि दानमन्त्रं निबोधत ॥

सौभाग्यरससम्भूतो यतोऽयं लवणो रसः ।

तदात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नगोत्तम ॥

यस्मादन्नरसाः सर्वे नोक्तता लवणं विना ।

प्रियञ्च शिवयोर्निर्णयं तस्मात् शान्तिप्रदो भव ॥

विष्णुदेहसमुद्भूतं यस्मादारोग्यवर्धनम् ।

तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥

अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तलवणपर्वतम् ।

उमालोके वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥”

इति मातृ ७७ अध्यायः ॥

लवणाब्जिजं, स्त्री, (लवणाब्जौ लवणसमुद्रे जायते

इति । जन् + डः ।) सामुद्रलवणम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

लवणारजं, स्त्री, लोणारचारः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

लवणोत्तमं, स्त्री, (लवणेषु उत्तमम् ।) सेत्वंवम् ।

इति रत्नमाला ॥

लवणोत्थं, स्त्री, (लवणादुत्पत्तिवतीति । उत् + स्था +

कः ।) लोणारचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लवणोदः, पुं, (लवणं उदकं यस्य । उत्तरपदस्य

चेत्युदकस्योदादेशः ।) लवणसमुद्रः । इत्य-

मरः ॥

लवनं, स्त्री, (लू + भावे लुट् ।) क्षेदनम् । इत्य-

मरः ॥

लवनी, स्त्री, फलवृक्षविशेषः । लोना इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । श्रीमृजा २ अग्रिमा ३ । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

लवली, स्त्री, (लवं लेशं लातीति । ला + कः ।

गौरादित्वात् ङीप् ।) फलवृक्षविशेषः ।

नीयाङ्गि इति भाषा । तत्पर्यायः । सुगन्ध-

मूला २ शब्दः ३ कोमलवल्कला ४ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तस्य फलगुणाः । हृद्यत्वम् ।

सुगन्धित्वम् । कफवातनाशित्वञ्च । इति राज-

वल्लभः ॥

“लवलीफलमसाशोवातपित्तहरं लघु ॥”

इति कैचित् ॥

(यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४७ ।

“कृत्वा वेलापुलिनलवलीपल्लवग्रासगोष्ठौ

दिङ्मातङ्गाः सममथ सरिन्नाथपाथः

पिबन्ति ॥”)

लवाकः, पुं, (लवार्थं क्षेदनार्थं अकतीति । अक +

अच् ।) क्षेदनद्रव्यम् । इत्युणादिकोषः ॥

लवाणकः, पुं, (लूयतेऽनेनेति । लू + “आणको

लूधूश्चिन्विधाभ्यः ।” उणा० ३ । ८३ । इति

आणकः ।) दात्रादिः । इत्युणादिकोषः ॥

लविः, त्रि, (लूयतेऽनेनेति । लू + “अच इः ।”

उणा० ४ । १३८ । इति इः ।) क्षिद्रः ।

इत्युणादिकोषः ॥

लवित्रं, स्त्री, (लूयतेऽनेनेति । लू + “अर्त्तिलूधू-

स्त्रखनसहचर इत्रः ।” ३ । २ । १८४ । इति

इत्रः ।) दात्रम् । इत्यमरः ॥

लश, क शिष्ययोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, लाशयति कुशलो

वृत्ते शिष्यं युनक्तौत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लशुनं, स्त्री, (अश्रयते सुच्यते इति । अश् +

“अश्लेष च ।” उणा० ३ । ५७ इति उनन् ।

लशादेशश्च धातोः ।) रसुनः । तत्पर्यायः ।

महौषधम् २ यज्जनः ३ अरिष्टः ४ महा-

कन्दः ५ रसोनकः ६ । इत्यमरः ॥ रसोनः ७

स्नेच्छकन्दः ८ भूतघ्नः ९ उग्रगन्धः १० । अस्य

गुणाः । अम्बरसेन जनत्वम् । गुरुत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफवातनाशित्वम् । अशुचित्वम् ।

क्रिमिहृद्गोशोफघ्नत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“लशुनस्तु रसोनः स्यादुग्रगन्धो महौषधम् ।

अरिष्टो स्नेच्छकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥

यदाभ्यन्तं वेनतेयो जह्मर सुरसत्तमात् ।

तदा ततोऽपतद्भिद्रः सुरसोनोऽपतद्भुवि ॥

पञ्चभिश्च रसेयुक्तो रसेनाम्बेन वर्जितः ।

तस्माद्रसोन इत्युक्तो दद्यात्तां गुणवेदिभिः ॥

कटुकश्चापि मूलेषु तिक्तः पत्रेषु संस्थितः ।

नाले कषाय उद्दिष्टो नालाग्रे लवणः स्मृतः ॥

बीजे तु मधुरः प्रोक्तो रसस्त्वद्गुणवेदिभिः ।

रसोनो हृद्गो वृष्यो स्निग्धोष्णः पाचनः

सरः ॥

रसे पाके च कटुकस्त्रीक्ष्णो मधुरको मतः ।

भयस्त्वानलत् कष्टो गुरुः पित्तासृष्टिदः ।

बलवर्धकरो मेधाहितो नेत्रो रसायनः ॥

हृद्गो गजीर्णज्वरकुक्षिशूलं

विषयगुल्मार्चकासशोफान् ।

दुर्गामकुष्ठानलसादजन्तु-

समीरणश्वासकफांश्च हन्ति ॥

लसा

मयं मांसं तथास्त्रं हितं लशुनसेविनाम् ॥
 व्यायाममातपं रोषमतिनीरं पयो गुडम् ।
 रसोनमन्नं पुरुषस्यजेदतन्निरन्तरम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“लशुनः चारमधुरः कण्ठो वृष्यो गुरुः सरः ।
 भग्नसन्धानकद्वलो रक्तपित्तप्रदूषणः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणादिविषयो यथा,—

“कङ्कालवीर्यो लशुनो हितश्च
 स्निग्धो गुरुः स्वादुरसोऽथ वल्यः ।

वृद्धस्य मेधास्वरवर्णचक्षु-
 भङ्गास्थिसन्धानकरः सुतीक्ष्णः ॥

हृद्रोगजीर्णज्वरकुचिशूल-
 प्रमेहहृत्कारुचिगुल्मशोफान् ।

दुर्नामकुष्ठानलमान्यजन्तु-
 समीरणं श्वासकफान्निहन्ति ॥”

इति हारीते कल्पस्थाने तृतीयाध्याये ॥

“श्रीतवातहिमदधतनूनां
 स्तब्धभुगकुटिलवधितास्थाम् ।

मेघजस्य पवनोपहतानां
 वक्षते विधिरतो लशुनस्य ॥”

“श्रीलयेक्षुनं श्रीते वसन्तेऽपि कफोत्प्लवः ।
 घनोदयेऽपि वातार्तः सदा वा ग्रीष्मलीलया ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३६ अध्यायः ॥

“क्रिमिकुष्ठकिलासघ्नो वातघ्नो गुल्मनाशनः ।
 स्निग्धश्चोष्णश्च वृष्यश्च लशुनः कटुको गुरुः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

लशुनः, पुं. (रसेन ऊर्जः रस्य लत्वम् । पृषो-
 दरादित्वात् सस्य शः अकारलोपश्च ।) लशुनः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

लघ, क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, लाघयति
 कुशलो वृत्त्ये शिल्पं युनक्तीत्यर्थः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

लघ, ज सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) ज, लघति लघते । इति
 दुर्गादासः ॥

लघ, य ज सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
 उभ०-सक०-सेट् ।) य ज, लघति लघते ।
 इति दुर्गादासः ॥

लज्जः, पुं, (लाघयति वृत्त्ये शिल्पं युनक्तीति ।
 लज् + “सञ्जनिष्ट्वरिञ्चेति ।” उणा० १।१५३।
 इति वन्प्रत्ययेन साधुः ।) नर्त्तकः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥

लस, स्निग्ध । क्रीडि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) लसति । इति दुर्गादासः ॥

लस, क शिल्पयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, लासयति कुशलो
 वृत्त्ये शिल्पं युनक्तीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लसा, स्त्री, (लसतीति । लस् + अच् ।)
 हरिद्रा । इति हारावली । ६३ ॥

लाक्षणि

लसिका, स्त्री, (लसतीति । लस् + अच् । ततः
 कन् ततश्चापि अत इत्वम् ।) लाला । यथा,—
 “लालायां पिच्छला ख्याता लसिका लासिका
 तथा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

लसीका, स्त्री, इक्षुरसः । लङ्मांसमध्यगरसः ।
 इति केचित् ॥ (यथा । “लसीका उदक-
 विशेषः । यथाह चरकः । यत्तु मांसत्वगन्तरे
 उदकं तल्लसीकाशब्दं लभते ।” इति विजय-
 रचितकृतप्रमेहरोगयाख्याने ॥

“यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते ।”
 इति चरके शरीरस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

लसृज, ई ओ ङ ब्रीडे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायां मनिट् ।)

किपि संयोगादिलोपे लक् । ई ओ, लम् । ङ,
 लज्जते । इति दुर्गादासः ॥

लस्तः, चि; स्निग्धः । क्रीडितः । शिल्पयुक्तः । लस-
 धातोः क्तप्रत्ययेन नियम्नः । इति लस्तकशब्द-
 युत्पत्तौ भरतश्च ॥

लस्तकः, पुं, घनुषो मध्यभागः । इत्यमरः ॥
 लस्तक्री, [न्] पुं, (लस्तकोऽस्यस्येति । लस्तक +
 इनिः ।) घनुः । इति शब्दमाला ॥

लहरिः, स्त्री, महातरङ्गः । तत्पर्यायः ।
 लहरी, उल्लोलः २ कल्लोलः ३ । इति हेम-
 चन्द्रः शब्दरत्नावली च ॥ (यथा, आर्या-
 सप्तशत्याम् । ६१४ ।

“सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशाल-
 गोत्रजा नार्यः ।

चाराखेव स तप्यति जलनिधिलहरिषु जलद-
 इव ॥”)

ला, ल गृहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
 पर०-सक०-अनिट् ।) ल, लाति । गृहो गृह-
 णम् । इति दुर्गादासः ॥

ला, स्त्री, गृहणम् । दानम् । इति मेदिनी । ले, १ ॥
 लाक्षकी, स्त्री, सीता । यथा,—

“राघव ते इयं सीता दारकेशस्य रुक्मिणी ।
 विष्णोर्वतारमात्रस्य लक्ष्मीर्या कमलालया ॥

वाराणस्यां विशालाक्षी विमला पुरुषोत्तमे ।
 वैकुण्ठे तु महालक्ष्मी राधा वृन्दावने वने ॥

लक्षशः कमला दास्यो यस्याः सा लाक्षकी
 मता ।

एवं शतसहस्राणामीश्वरी राधिकाधिका ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ५५ अध्यायः ॥

लाक्षणिः, पुं, लक्षण्या प्रतिपादकः । इति
 साहित्यदर्पणम् ॥ लक्षणात्मकवृत्तित्पदत्वं
 लाक्षणिकत्वम् । इति सारमञ्जरी ॥ (यथा,
 विभक्तितत्त्वार्थवादे ।

“शक्तो लाक्षणिको रूढो योगरूढश्च यौगिकः ।
 क्वचित् यौगिकरूढश्च शब्दः षोढा निगद्यते ॥”

(लक्ष्णमधीते वेद वा । लक्ष्ण + “कतूक्यादि-
 रूचान्तात् ठक् ।” ४ । २ । ६० । इति ठक् ।
 लक्षणाभिन्ने, त्रि ।)

लाक्षातै

लाक्षा, स्त्री, (लक्ष्यतेऽनयेति । लक्ष् + “गुरोश्च
 हलः ।” ३।३।१०३ । इति अः । टाप् । यद्वा,
 “बाहुलकात् राजतेरपि सः । कपिलिकादित्वात्
 वा लत्वम् ।” इत्युज्ज्वलः । ३ । ६२ ।) रक्त-
 वर्णवृत्तनिर्यासविशेषः । लाक्षा इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । राक्षा २ जतु ३ यावः ४ अलक्तः ५
 इमामयः ६ । इत्यमरः ॥ खदिरिका ७ रक्ता ८
 रङ्गमाता ९ पलङ्कषा १० क्रिमिहा ११ इम-

याधिः १२ अलक्तकः १३ पलाशी १४ मुद्रिणी
 १५ दीप्तिः १६ जन्तुका १७ गन्धमादिनी १८
 नीला १९ द्रवरसा २० पित्तारिः २१ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
 श्लेष्मपित्तार्तिशोफविषरक्तविषमज्वरनाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भग्नविसर्पत्वग्दोषनाशि-

त्वम् । बलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।
 “लाक्षा वर्या हिमा वल्या स्निग्धा च तुवरा
 लघुः ।

अनुष्णा कफपित्तामहिकाकासज्वरप्रशुत् ॥
 व्रणोरः क्षतवैषर्पकमिकुष्ठगदापहा ।

अलक्तको गुणैस्तद्विशेषाद्वाङ्मनाशनः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(शतपत्री । सेवती । गुलाव इति च । तत्-
 पर्यायो यथा,—

“शतपत्री तरुण्युक्ता कर्णिका चारुकेशरा ।
 महाकुमारी गन्धाद्या लाक्षा कृष्णाति-

मङ्गला ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लाक्षातरुः, पुं, (लाक्षोत्पादकस्तरुः ।) पलाश-
 वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पलाशब्देऽस्य
 विशेष ज्ञेयः ॥)

लाक्षातैलं, स्त्री, (लाक्षादिभिः पक्वं तैलम् ।)
 पक्वतैलविशेषः । लाक्षादितैलमिति ख्यातम् ।
 तद्विधिविधं स्वल्पं वृद्धम् । यथाक्रमं तत्पकारं
 तद्गुणश्चाह ।

“लाक्षाहरिद्रामञ्जिष्ठाकल्केस्तेलं विपाचितम् ।
 सद्गुणैर्नारनालेन दाहशीतज्वरापहम् ॥”

इति स्वल्पलाक्षातैलम् ॥

वृद्धद्वयथा,—
 “लाक्षारसाङ्के प्रस्यं तैलस्य विपचेद्भिषक् ।
 मखाङ्कसमायुक्तं पिष्ट्वा चात्र समावपेत् ॥

शतपुष्पां हरिद्राश्च मूर्च्छां कुष्ठं हरेणुकाम् ।
 कटुकां मधुकां राक्षामश्वगन्धाश्च दारु च ॥

सुस्तकं चन्दनश्चैव पृथगक्षसमानकैः ।
 द्रव्यैरेतैश्च तत् सिद्धं अभ्यङ्गाभ्यामरुतापहम् ॥

विषमाखान् ज्वरान् सर्वाणामर्थैव प्रशमं
 नयेत् ।

कासं श्वासं प्रतिश्यायं कण्ठं दौर्गन्ध्यगौरवम् ॥
 त्रिकण्डूग्रहं शूलं गात्राणां स्फुटनन्तथा ।

पापलक्ष्मीप्रशमनं सर्वत्रयनिवारणम् ।
 अश्विभ्यां निम्नितं सम्यक् तैलं लाक्षादिकं

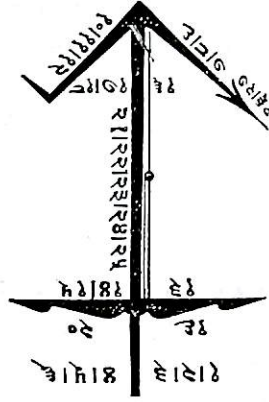
महत् ॥”
 इति वृद्धलाक्षातैलम् । इति सुखबोधः ॥

लाङ्गल

लाङ्गाप्रसादः, पुं, (लाङ्गायाः प्रसादो यस्मात् ।)
 पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्गाप्रसादनः, पुं, (लाङ्गां प्रसादयतीति । प्र +
 सद् + णिच् + ल्युः ।) रक्तलोभः । तत्पर्यायः ।
 क्रमुकः २ पट्टिका ३ पट्टी ४ । इत्यमरः ॥
 (तथास्य पर्यायः ।
 “द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रमुकः स्थूलवल्कलः ।
 जीर्णप्रचो दृढत्वचः पट्टी लाङ्गाप्रसादनः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 लाङ्गावृक्षः, पुं, (लङ्घोत्पादको वृक्षः ।)
 कोशान्नः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पलाशवृक्षः ।
 इति चारावली ॥
 लाख, ऋ शोधालमर्थयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाखत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाघ, ऋ उ शक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
 आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अललाघत् । उ,
 लाघते । शक्तिः सामर्थ्यम् । इति दुर्गादासः ॥
 लाघवं, स्त्री, (लघोर्भावः कर्म वा । लघु + “इग-
 नाच् लघुपूर्वात् ।” ५ । १ । १३१ । इति
 अण् ।) आरोग्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लघु-
 त्वम् । लघोर्भाव इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (शीघ्रत्वम् । यथा, महाभारते । ५ । १८३ ।
 “तासां रूपं भारत नोत शक्यं
 तेजस्वितात् लाघवाच्चैव वक्तुम् ॥”
 अल्पत्वम् । यथा, मार्कण्डेये । ४१ । १७ ।
 “अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् ।
 नित्यस्वाध्याय इत्येते नियमाः पञ्च कीर्तिताः ॥”
 ज्ञेयम् । यथा, कुमारे । २ । २३ ।
 “यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितलिषा ।
 कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निष्वाणालातलाघवम् ॥”
 लाङ्गलं, स्त्री, (लङ्घतीति । लङ्गि गतौ + बाहु-
 लकात् कलच् । वृद्धिश्च धातोः । इति उणादि-
 वृत्तौ उज्ज्वलदत्तः । १ । १०८ ।) खनामख्यात
 भूमिकर्षणयन्त्रम् । तत्पर्यायः । हलम् २ गोदा-
 रणम् ३ सीरः ४ । इत्यमरः ॥ हलः ५ हलम् ६
 हलः ७ शीरः ८ । इति भरतः ॥ (यथा,
 वाजसनेयसंहितायाम् । १२ । ७१ ।
 “लाङ्गलं पवीरवत्सुशेवस्सोमपितृसह ॥”)
 लिङ्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पुण्यविशेषः ।
 तालवृक्षः । गृहदारु । इति मेदिनी । ले, १२८ ॥
 लाङ्गलगृहः, पुं, कषकः । लाङ्गलं गृह्णाति य
 इत्यर्थे अनुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (“शक्तिलाङ्गला-
 ङ्गुशयद्वितीमरचटघटीधनुःषु गृहेरुपसंख्या-
 नम् ।” ३ । २ । ६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अच् ॥)
 लाङ्गलचक्रं, स्त्री, (लाङ्गलाकारं चक्रम् ।) कृषि-
 कर्मणि शुभाशुभगणनं हलाकारचक्रविशेषः ।
 यथा । अथ लाङ्गलचक्रं खरोदये ।
 “लाङ्गलं दण्डिकायुप्रयोक्तृद्वयसमन्वितम् ।
 दण्डिकादि लिखितं भानि दिनेश्राक्रान्तभादितः ॥
 दण्डिकाहल्यूपानां द्विद्विष्टानि त्रिकं त्रिकम् ।
 योक्तयोश्च त्रिकश्चैव मध्ये पञ्चाग्रे द्विकम् ॥

लाङ्गली

दण्डस्ये च गवां हानिर्यपस्ये स्वामिनो भयम् ।
 लङ्घीलाङ्गलयोक्ते स्यात् चेत्तारम्भदिनचर्चके ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लाङ्गलदण्डः, पुं, (लाङ्गलस्य दण्डः ।) लाङ्गल-
 मध्यस्थकाष्ठम् । लाङ्गलेर ईश इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । ईशा २ । इत्यमरः ॥ ईषा ३ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 लाङ्गलपट्टतिः, स्त्री, (लाङ्गलस्य पट्टतिः ।) लाङ्गल-
 रेखा । सिराल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 शीता २ । इत्यमरः ॥ सीता ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 लाङ्गलिकः, पुं, (लाङ्गलवत् आकृतिरस्यस्येति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) स्थावरविषमैदः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलमिवाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् । टाप् ।) लाङ्गलीवृक्षः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गारुडे १६२ अध्याये ।
 “रुद्रलाङ्गलिकामूलं हिञ्जलस्य तथैव च ।
 तेन व्रणमुखं लिप्तं शूलो निःसरति क्षणात् ॥”)
 लाङ्गलिकी, स्त्री, (लाङ्गल + ठन् । डीष् ।) वृक्ष-
 विशेषः । लाङ्गलिया इति विधलाङ्गलिया इति
 च भाषा । तत्पर्यायः । अग्निशिखा २ ।
 इत्यमरः ॥ अग्निज्वाला ३ लाङ्गलिका ४
 लाङ्गली ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ गैरी ६
 दीप्ता ७ हलिनी ८ गर्भघातिनी ९ अग्नि-
 जिह्वा १० इन्द्रपुष्पा ११ अग्निमुखी १२ वज्रि-
 शिखा १३ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणः ।
 कुष्ठदुष्टव्रणनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 राजनिर्घण्टोक्तगुणपर्यायाः कलिकारीशब्दे
 द्रष्टव्याः ॥
 लाङ्गली, [न] पुं, (लाङ्गलमस्यस्येति । लाङ्गल +
 इनिः ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, हरिवंशे । ३८ । ३८ ।
 “स्थापयित्वा विलहारि यदून् लाङ्गलिना सह ।
 श्राङ्गधन्वा विलस्यन्तु जायवन्तं ददर्श ह ॥”)
 नारिकेलः । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “नारिकेलो दण्डलो लाङ्गली कूर्चशीर्षकः ।
 तुङ्गस्त्वफलश्चैव लणराजः सदाफलः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (लाङ्गलविशिष्टे,
 त्रि । यथा, रामायणे । २ । ३२ । ३० ।

लाज

“तत्रासीत् पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः ।
 क्षतवृत्तिर्वने नित्यं फालकुहाललाङ्गली ॥”
 तथा, महाभारते । १ । २२२ । ५३ ।
 “रामः पाणिग्रहणिकं ददौ पार्थाय लाङ्गली ॥”
 क्षियां डीष् । नदीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५७ । २६ ।
 “लाङ्गलिनी वंशकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥”
 लाङ्गली, स्त्री, (लाङ्गलाकारोऽस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + अच् । डीष् ।) लाङ्गलाकारपुष्प-
 जलजशाकविशेषः । काण्डा इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । शारदी २ तोयपिप्पली ३ शकुला-
 दनी ४ । इत्यमरः ॥ जलाक्षी ५ जलपिप्पलिः
 ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पित्तला ७ श्यामा-
 दिनी ८ मत्स्यगन्धा ९ । इति जटाधरः ॥ कलि-
 कारी १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शालपर्णी ।
 तत्पर्यायो यथा,—
 “स्थिरा विदारिगन्धा च शालपर्णस्तमत्यपि ।
 लाङ्गली कलसी चैव क्रोशुपुष्पा गुह्या मता ॥”
 इति गारुडे २०८ अध्यायः ॥)
 लाङ्गलं, स्त्री, पुच्छम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
 लाङ्गलं, स्त्री, (लङ्ग + “खर्जिपिङ्गादिभ्य ऊरो-
 लचौ ।” उणा० ४ । ६० । इति जलच् ।
 बाहुलकात् वृद्धिश्च ।) पशुपक्षादित्तलमान-
 लोमाग्रावयवविशेषः । लाज इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । पुच्छम् २ लूम ३ बालहस्तः ४
 बालधिः ५ । इत्यमरः ॥ लङ्गलम् ६ लाङ्गलम् ७
 लुलामः ८ अवालः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
 लङ्गः १० पिच्छः ११ बालः १२ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारे । १ । १३ ।
 “लाङ्गलविचैपविसर्पिशोभै-
 रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
 यस्यायुक्तं गिरिराजशब्दं
 कुञ्चन्ति बालयजनेश्चमयः ॥”)
 गोलाङ्गलजलमाहात्म्यं यथा,—
 “लाङ्गलेनोद्धृतं तोयं मूर्द्धा गृह्णाति धो नरः ।
 सर्वतीर्थफलं प्राप्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
 इति वाराहपुराणम् ॥
 श्रेफः । इति मेदिनी । ले, १२७ । कुम्भलः । इति
 सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
 लाङ्गलिका, स्त्री, (लाङ्गलाकृतिरस्यस्या इति ।
 लाङ्गल + ठन् ।) पृथ्विपर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 लाङ्गली, [न] पुं, (प्रशस्तं लाङ्गलमस्यस्येति ।
 लाङ्गल + इनिः ।) वानरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 ऋषभनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लाङ्ग, इ लङ्घिणि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) इ, लाङ्घति । लाङ्घति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 लाज, भर्तृसने । भर्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा०-पर०-सक०-सेट् ।) लाजति ॥
 लाज, इ भर्तृसने । भर्ग । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्रा० पर०-सक०-सेट् ।) द्वौ द्वितीय-

लाजाः

स्वरिणौ । लाजति । इ, लाज्जाते । भर्त्सन
एव केचिन् पठ्यते । भर्गो भर्जनम् । इति
दुर्गादासः ॥

लाजं, क्ली, (लाज् + अच् ।) उधीरम् । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥ (भृष्टधान्यम् । खड इति
भाषा ॥

“येषां सुस्तण्डुलास्त्रानि धान्यानि सतु-
धाणि च ।

भृष्टानि स्फुटितान्याहुर्लाजानीति मनीषिणः ॥
लाजाः सुस्मिधुराः श्रीता लघवो दीपनाश्च ते ॥
खल्वमत्रमला रूचा बल्याः पित्तकफच्छिदः ।
कृद्गतीसारदाहासमेहमेदस्तृषापहाः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लाजः, पुं, (लाज् + अच् ।) आर्द्रतण्डुलः । इति
मेदिनी । जे, १५ ॥

लाजा, स्त्री, अक्षतम् । इति मेदिनी । जे, १५ ॥
(यथा, सुश्रुते । ४ । १६ ।

“पैत्तिकं शर्करालाजामधुकैः सारिवा-
युतैः ॥”)

लाजाः, पुं भूम्नि, (लाज्जाते ये ते । लाज् +
घञ् ।) भृष्टधान्यम् । लाज्योया इति खड इति
च भाषा । (यथा, रामायणे । २ । ४३ । १३ ।
“कदा प्राणिसहस्राणि राजभर्गो ममात्मजौ ।
लाजेरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥”)
तत्पर्यायः । अक्षतम् २ । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ।
लाजा ३ अक्षताः ४ । इति भरतः ॥ अस्य
गुणाः । लघ्नाच्छर्द्दगतीसारप्रमेहमेदः कफनाशि-
त्वम् । कासपित्तोपशमनत्वम् । अमिकारित्वम् ।
लघुत्वम् । शीतलत्वम् । अस्त्र मण्डगुणाः ।
अमिकारित्वम् । दाहलघ्नाज्वरातीसारनाशि-
त्वम् । अग्नेष्वदोषामपाचनत्वम् ॥ तस्य पेया-
गुणाः । क्षामकण्डस्य अमत्तत्वम् । चुधाटव्या-
खानिदौर्बल्यकुक्षिरोगनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ * ॥ अपि च ।

“एते च ब्रीहयो भृष्टास्ते लाजा इति
संज्ञिताः ।

यवादयश्च ये भृष्टास्ते धानाः परिकीर्त्तिताः ॥
लाजाश्च यवधानाश्च तर्पणाः पित्तनाशनाः ।
गोधूमयावनालोत्याः किञ्चिदुष्णाश्च दीपनाः ॥
लघ्नातीसारशमनो धातुशाम्यकरः परः ।
मन्दाग्निविषमानीनां बालस्यविरयोषिताम् ।
देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

तस्य चूर्णगुणाः ।

“द्राक्षादाडिमखर्जूररुदिताम्बुसर्करम् ।
लाजचूर्णं समध्वान्यं सन्तर्पणसुदाहृतम् ॥”
लाजचूर्णं द्राक्षादिजलशर्करामध्वाच्यसहितं
तर्पणसुक्तमित्यर्थः । लाजशक्तुगुणाश्च गुणग्रन्थे ।
“लाजानां शक्तवः चौद्रसितायुक्ता विशेषतः ।
कृद्गतीसारलङ्घ्वाहविषमूर्च्छाज्वरापहाः ॥”
चरकश्च ।

“तत्र तर्पणमेवाहौ प्रदेयं लाजशक्तुभिः ।

लालनं

ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं समधुशर्करम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लाञ्जनं क्ली, (लाञ्ज् + ल्युट् ।) नाम । चिद्भम् ।
इति मेदिनी । ने, १२१ ॥ (यथा, कुमारः ।
७ । ३५ ।

“दिवापि निष्ठूतमरीचिभासा

बालादनाविष्कृतलाञ्जनेन ।

चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेः

चूडामयेः किं ग्रहणं हरस्य ॥”)

लाञ्जनः, पुं, (लाञ्ज्तीति । लाञ्ज् + ल्युट् ।)
रागीधान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ कश्चित्
युक्तके लाञ्ज्नीति च पाठः ॥

लाटः, पुं, देशान्तरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
७८ । ११६ ।

“ददौ तस्मै सपुत्राय श्रीत्या वीरवराय च ।

लाटदेशे ततो राज्यं स कर्णाटयुते वृषः ॥”)

वल्गम् । इति मेदिनी । टे, २७ ॥ जीर्णभूष-
णादि । इति शब्दरत्नावली ॥

लाड, तु क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा० पर०-सक०-सेट् ।) लाडयति अल-
लाडतु । इति दुर्गादासः ॥

लापः, पुं, कथनम् । लपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

लाप्यं, त्रि, (लप्यते इति । लप् + ण्यत् ।) कथ-
नीयम् । लपधातोः कर्मणि ण्यञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

लाभः, पुं, (लभ् + घञ् करणे ।) मूलधनादधिकं
बाणिज्योपार्जितं धनम् । तत्पर्यायः । फलम् २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ लभ्यम् ३ वृद्धिः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२२ । २२ ।

“सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवामवौ ।

यच्च किञ्चित्पथभूतं ननु देवस्य कर्म तत् ॥”)

प्राप्तिः । इति लभधात्वर्थदर्शनात् ॥ (सप्त-
धर्मावित्तागमेषु अन्यतमः । यथा, मनुः । १० ।
११५ ।

“सप्त वित्तागमा धर्माग दायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥”)

लाभ्यं, क्ली, (लभ् + ण्यत् ।) लाभः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लामञ्जकं, क्ली, वीरगन्धलम् । इत्यमरः ॥ अस्य
पर्यायगुणावुशीरशब्दे द्रव्यौ । उशीरवत्-
प्रीतच्छवित्त्वणविशेषः । तत्पर्यायः । सुना-
लम् २ अम्बुजालम् ३ लवम् ४ लघु ५ इटिका-
प्रधिकम् ६ श्रीप्रम् ७ दीर्घमूलम् ८ जला-
ग्रथम् ९ । अस्य गुणाः । हिमलम् । तिक्त-
त्वम् । वातपित्तलङ्घ्वाहशममूर्च्छातिरिक्त-
ज्वरापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लालनं, क्ली, (लल् + णिच् + ल्युट् ।) अत्यन्त-
स्नेहकरणम् । प्रेमपूर्वकबालकादरणम् ।
कीदृश इति भाषा । लड कोपसेवे उपसेव
इह अत्यन्तपालनम् । क, लालयेत् पञ्च वर्षाणि

लालामे

पुत्रमिति अत्र डलयोरेकत्वाहत्वम् । इति
कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः ॥ तथा हि ।
“लालने बहवो दोषास्ताडने बहवो गुणाः ।
तस्मात् पुत्रश्च शिष्यश्च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥”
अपि च ।

“लालयेत् पञ्च वर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

लालसा, पुं क्ली, (लल् + घङ् । ततः “अ प्रत्य-
यात् ।” ३ । १०२ इति अः । टाप् ।) महाभि-
लासः । इत्यमरः ॥ औत्सुक्यम् । याचना
इति मेदिनी । से, ३४ ॥ दोहदम् । यथा,—
“दोहदं दौहदं अह्ना लालसा स्तुतिमासि तु ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

लोखः । इति नानार्थे स एव ॥ (लोखुपे, त्रि ।
इति यादवः ॥ यथा, माघे । ४ । ६ ।

“ह्यायां निजस्त्री चटुलालसानां

मदेन किञ्चित् चटुलालसानाम् ।

कुर्वाणसुतपिञ्जरजातपत्रै-

र्विहङ्गमानां जलजातपत्रैः ॥”

तथा च कुमारः । ७ । ५६ ।

“तस्मिन् सुहृते पुरसुन्दरीणा-
मीशानसन्दर्शनलालसानाम् ॥”)

लालसीकं, क्ली, पिच्छलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
लाला, स्त्री, (लल् + णिच् + अच् । टाप् ।)
सुखभवनजलम् । लाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
हृणिका २ स्यन्दिनी ३ । इत्यमरः ॥ द्राविका ४
हृणीका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सुख-
सावः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
४ । २२ ।

“हीनच्छेदात् भवेच्छोफो लालानिद्राभ्रम-
स्तमः ॥”)

लालाटिकः, त्रि, (ललाटं पश्यतीति । ललाट +
“संज्ञायां ललाटकुक्कुटौ पश्यति ।” ४ । ४ । ४६ ।
इति टक । दूरेस्थित्वा प्रभोर्ललाटं पश्यति न
तु कार्येषूपतिष्ठते इत्यर्थः ।) प्रभोर्ललदर्शी ।
कार्याक्षमः । इत्यमरः ॥ यः सेवकः क्रोध-
प्रसादचिह्नज्ञानाय प्रभोर्ललाटमेव पश्यति । यश्च
प्रभोः कार्येष्वचमोऽशक्तस्तौ लालाटिकौ पूर्व-
वत् णिकः । केचित्तु कार्याक्षम इति भाल-
दर्शिन एव विशेषणसंज्ञा एकमेव लालाटिक-
माहुर्न तु द्वाविति । भावदर्शीति च पाठः
लालाटिकः सदांलस्य प्रभुभावनिदर्शिनः । इत्य-
जयः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ आक्षेपण-
विशेषः, पुं । इति मेदिनी । के, २२१ ॥ ललाट-
सम्बन्धिनः, त्रि । यथा । प्राप्तिस्तु लालाटिकी-
त्यादि ॥

लालामेहः, पुं, (लालावत् मेहतीति । मिह् +
अच् ।) प्रमेहविशेषः । यथा,—

“लालातल्लुपुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छिलम् ॥”

प्रमेहतीति शेषः । अस्यौषधम् ।

“गुड्याः खरसः पथी मधुना सर्वमेहजित् ।

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समा-
चिकः ॥”

अपि च ।

“चन्द्रप्रभा वचा सुस्ता भूनिम्बं सुरदारु च ।
हरिद्रातिविषा दाव्यौ पिप्पलीमूलचित्रकम् ॥
लट्दन्तीपत्रकश्च त्वगेला वंशलोचना ।
प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ॥
धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गजपिप्पली ।
सुवर्णमात्रिकं योषं द्वौ चारौ लवणत्रयम् ॥
एतानि टङ्कमात्राणि संगृह्णीयात् पृथक् पृथक् ।
दिकर्षहतलोहं स्याच्चतुःकर्षा सिता भवेत् ॥
शिलाजलचर्षकं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलोः ।
विधिना योजितैरेतैः कर्तव्या गुटिका शुभा ॥
चन्द्रप्रभातिविषाता सर्वरोगप्रणाशिनी ।
निहन्ति विंशतिं मेहान् लक्ष्ममष्टविधं तथा ॥”
इत्यादि भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणान्तरम् ।

“तनुवद्धमिवालालं पिच्छिलं यः प्रमेहति ।
आलालमेहिनं विद्यात्तं नरं श्लेष्मकोपतः ॥”

इति चरके निदानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
लालायितः, त्रि, लालाविशिष्टः । कातर इति
यावत् । लालाशब्दात् नमस्तपोवरिवः कष्टा-
दिभ्यः क्यः क्तौ इति सुग्वोधयकारणसूत्रेण
व्यप्रत्यये कृते क्तप्रत्ययान्निष्पन्नः । यथा । अत्र
लालाश्रितः फणी । इति अनन्तदेवोक्तगणेश-
लिखितपाणिन्याकरणीयमहाभाष्यम् ॥
अपि च ।

“परिखावल्यच्छलेन या
न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफक्तिका
विषमा कुण्डलनामवापिता ॥”

इति पूर्वजनेषु २ सर्गः ॥

परिखेति । शूत्राणां ग्रहणगोचरो नेयमिति
कृत्वा परिखावल्ययाजेन या पुरी कुण्डलनां
प्रापिता विधात्रेति शेषः । फणिना भाषिता
या महाभाष्यफक्तिका तद्विषमा सापि परेषां
ज्ञानगोचरो नेयमिति कृत्वा अत्र लालायितः
फणीत्येवं कुण्डलनां प्रापिता पण्डितैरिति
शेषः । इति भवदत्तकृततट्टीका ॥

लालाविषः, पुं, (लालायां विषं यस्य ।) लूतादिः ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७६ ॥

लालास्त्रावः, पुं, (लालां स्त्रावयतीति । सु + शिच्
+ अण् ।) ऊर्णनाभः । इति हेमचन्द्रः ॥

(लालाचारके, त्रि । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।

“लालास्त्रावी स विज्ञेयः कष्टूमान् श्रौषिरो
मदः ॥”)

लालिकः, पुं, महिषः । इति हेमचन्द्रः । १४ । ३४६ ॥

लालित्यं, क्ली, (ललित + क्यञ् ।) ललितस्य भावः ।

यथा,—

“प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते विघ्नं विविधम्
सूत-

स्तं वृन्दारकवृन्दवन्दितपदं नला मतङ्गाननम् ।

पाटीं सङ्गणितस्य वचुमि चतुरप्रीतिप्रदां
प्रसूटां

संचिन्नाचरकोमलामलपदैर्लालित्यलीला-
वतीम् ॥”

इति लीलावती ॥

ला(व)वः, पुं स्त्री, पक्षिविशेषः । लाओया इति

भाषा । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, सुश्रुते । १४ । ८

“ग्राम्यानुपोदकेर्मांसं लावाद्यैर्वापि विष्किरेः ॥”)

अस्य मांसगुणाः । लघुत्वम् । कटुत्वम् । मल-

वद्धकारित्वम् । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् । त्रिदोष-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“संग्राही दीपनश्चैव कषायो मधुरो लघुः ।

लावः कटुविपाकश्च सन्निपाते च पूजितः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

(यथास्य गुणपर्यायौ ।

“लावा विष्किरवर्गेषु ते चतुर्धा मता बुधैः ।

पांशुलो गौरकोऽन्यस्तु पौण्ड्रकोदभरस्तथा ॥

लावा वद्विकराः स्निग्धा गरभा ग्राहिका

हिताः ॥

पांशुलः श्लेष्मलस्तेषु वीर्योष्णोऽनिलनाशनः ।

गौरो लघुतरो रूक्षो वद्विकारी त्रिदोषजित् ॥

पौण्ड्रकः पित्तकृत् किष्किस्तुवातकफापहः ।

दर्भरोरक्तपित्तघ्नो हृदामयहरो हिमः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

ला(व)वकः, पुं, (लाव एव । स्वार्थे कन् ।) लाव-

प्रक्षी । तत्पर्यायः । लघुजङ्गलः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य मांसगुणाः ।

“पक्षिणाश्च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मकः ।

संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।

तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने एकादशेऽध्याये ॥

यथा, सुश्रुते । ४ । ३६ ।

“विरक्तवान्तेर्हरिण्येण लावकाः

शशश्च सेयः समयूरतित्तिरिः ॥”

लुनातीति । लू + खुल् । छेदकः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ४६ । १६ ।

“यथा प्राग्व्यापकः क्षेत्री पालको लावक-

स्तथा ॥”)

लावणं, त्रि, (लवण + अण् ।) लवणेन संस्कृतम् ।

यथा,—

“सार्पिष्कं दाधिकं सर्पिर्दधिभ्यां संस्कृतं क्रमात् ।

लवणोदकाभ्यामुदकं लावणिकमुदश्चिति ।

अौदश्चितमौदश्चित्कं लवणे स्यात् लावणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

लवणसम्बन्धि च । (यथा, हरिवंशे । १५ । २० ।

“स मां परिभवन्नेव खां वेलां समुप्राक्रमन् ।

क्षेद्यामास चपलैर्लावणैरमुविस्त्रवेः ॥”)

नस्ये, क्ली । इति राजमाला ॥

लावणिकं, त्रि, (लवण + क्यञ् ।) लवणेन संस्कृ-

तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ लवणसम्बन्धि च ।

लवणविक्रेतरि, पुं । (यथा, माघे । १० ।

३८ ।

“लीलयेव सुतनोस्तुल्यित्वा
गौरवाद्यमपि लावणिकेन ॥”)

लवणपात्रे, क्ली । इति केचित् ॥

लावण्यं, क्ली, (लवण + क्यञ् ।) लवणत्वम् ।

लवणस्य भाव इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

(लवणा त्विट् विद्यते यस्येति लवणः । अर्श-

आदिभ्योऽच् । तस्य भावः । दृढादित्वात्

क्यञ् । यद्वा, लवणा त्विट् सैव । चतुर्वर्णादि-

त्वात् स्वार्थे क्यञ् ।) सौन्दर्यविशेषः । तस्य

लक्षणं यथा,—

“सुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा ।

प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

तथा हि ।

“नीतिभूमिभुजां नतिगुणवतां ह्रीरङ्गनानां

धृति-

र्दम्पत्योः शिशवोऽग्रहस्य कविता बुधेः प्रसादो

गिराम् ।

लावण्यं वपुषः स्मृतिस्तु मनसा शान्तिर्दिजस्य

क्षमा

शक्तस्य त्रविणं गृह्यश्रमवतां स्वास्यां सतां

मण्डनम् ॥”

इति नवरत्नान्तर्गतामरसिंहः ॥

(श्रीलनेपुण्यादि । अस्य प्रमाणं लावण्यार्जित-

शब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लावण्यार्जितं, क्ली, (लावण्येन अर्जितम् ।) विवाह-

कालीनं श्वशुराभ्यां दत्तं धनम् । यथा,—

“प्रीत्या दत्तश्च यत्किञ्चित् श्वश्रा वा श्वशुरेण

वा ।

पादवन्दनिकं यत्तल्लावण्यार्जितमुच्यते ॥”

इति विवादचिन्तामणिधृतकाव्यायनवचनम् ॥

लावण्यं श्रीलनेपुण्यादि । तथा च पादप्रणताये

श्रीलादिमत्ये वा स्त्रिये श्वशुरादिना दत्तं

तृतीयं स्त्रीधनमित्यर्थः । इति तद्व्याख्यानम् ॥

लावा, स्त्री, (लाव + टाप् ।) पक्षिविशेषः । तत्-

पर्यायः । लावकः २ लावः ३ लावः ४ । अस्या

मांसगुणाः । पथ्यत्वम् । ग्राहित्वम् । लघुत्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लावुः, स्त्री, अलावुः । इति शब्दरत्नावली ॥

लावुः,

लासः, पुं, (लस् + क्यञ् ।) वृत्तमात्रम् । स्त्रीणां

वृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-

संहारे । ६ । ३१ ।

“मदनजनितलासेर्दृष्टिपातेर्मुनीन्द्रान्

स्तनभरनतनार्थः कामयन्ति प्रशान्तान् ॥”)

यूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लासकं, क्ली, (लसतीति । लस + क्यञ् ।) मृदुकम् ।

इति हारावली ॥ मट्का इति भाषा ॥

लासकः, पुं, (लसतीति । लस + क्यञ् ।) लास्य-

कारी । मयूरः । लसकः । इति मेदिनी । के, ॥

वेष्टः । इति धरणिः ॥ (दोषिकारकः । यथा,

ऋतुसंहारे । २ । २६ ।

“नवजलकणसेकाच्छीततामादधानः
कुसुमभरनतानां लासकः पादपानाम् ॥”
लासकी, स्त्री, नर्तकी । इत्यमरः ॥
लासिका, स्त्री, (लासोऽस्यस्या इति) लास +
उन् । नर्तकी । इत्यमरः ॥
लास्फोटनी, स्त्री, आस्फोटनी । वेधनिका ।
इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
लास्यं, स्त्री, (लस् + “हृहलोऽर्थे” ३।१।२४ ।
इति ण्यत् ।) नृत्यम् । इत्यमरः ॥ तौर्यञिकम् ।
इति मेदिनी ॥ भावाश्रयं नृत्यम् । ताललयाश्रयं
नृत्यम् । इति भरतः ॥
“पुंनृत्यं ताण्डवं प्राहुः स्त्रीनृत्यं लास्यमुच्यते ॥”
इति सङ्गीतनारायणे नारदसंहिता ॥
(यथा, महाभारते । १।६८।१० ।
“सम्मोगस्ते हचातुर्यैर्हविलास्यमनोहरैः ।
राजानं रमयामास तथा रमे तथैव सः ॥”)
लास्यः, पुं, (लास्यमस्यस्येति । लास्य + अच् ।)
नर्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥
लास्यकं, स्त्री, (लास्यमेव । स्वार्थे कन् ।) नृत्यम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
लास्या, स्त्री, (लास्यमस्यस्या इति । लास्य +
अच् । टाप् ।) नर्तकी । इति शब्दरत्नावली ॥
लिकुचं, स्त्री, (लक्वते आस्वादते इति । लक् +
बाहुलकात् उचः । एभोदरादित्वात् इलम् ।)
चुक्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (उहुः । अस्य
गुणा यथा,—
“पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कसुलिकुचान्यपि ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ॥)
लिकुचः, पुं, लकुचः । इत्यमरः ॥
लिक्का, स्त्री, लिच्चा । इति शब्दरत्नावली ॥
लिच्चा, स्त्री, (लिष्ण गतौ + बाहुलकात् सः । सच
किन् । इत्युणादिवृत्तौ उञ्जलः । ३।६६।)
यूकाण्डम् । इत्यमरः ॥ लिक्कि इति भाषा ।
इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः । लिक्का २ लीच्चा ३
लीक्का ४ लिचिका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा,—
“बहुपादाश्च सूक्ष्माश्च यूका लिच्चाश्च नामतः ॥”
इति वामटे निदानस्थाने चतुर्दशेऽध्याये ॥)
परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाण्डृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्तिच्चा लिच्चाषड्भिश्च सर्वपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
सयकारकवर्गद्वितीयवर्तीत्यपि पाठः ॥
लिख, इ ऋषिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति गतौ ।
इति दुर्गादासः ॥
लिख, श् लेखने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श्, लिखति पुस्तकं लेखकः ।
अयं विभाषया कुटादिरिति केचित् । तेन
लिखितं विश्वखण्डोऽपि शक्तिहानिरिति ।
लिखितयं लेखितयं लिखनं इत्यादि सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लिखः, त्रि, (लिखतीति । लेख + “इगुपधत्तेति ।”
३।१।१३५ । इति कः ।) लेखकः । इति
लिखधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लिखनं, स्त्री, लेखनम् । लिपिः । इत्यमरटीकायां
सारसुन्दरी ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५१।२२ ।
“प्रसिद्धमन्त्रलिखनात् शस्त्रमात्यादिधारणात् ।
विशुद्धगेहावसथादनायासाच्च वै द्विजः ॥”)
विधिलिपिरखणनीया यथा,—
“यस्य यल्लिखनं पूर्वं यत्र काले निरूपितम् ।
तदेव खण्डितुं राधे चम्ये नाहश्च को विधिः ॥
विधातुश्च विधाताहं येषां यल्लिखनं कृतम् ।
ब्रह्मादीनाश्च चूदाणां न तत् खण्डं कदाचन ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १५ अध्यायः ॥
लिखितं, स्त्री, (लिख + भावे क्तः ।) लिपिः ।
इत्यमरः ॥ लेखनम् । इति भरतः ॥ (लिख +
कर्मणि क्तः ।) लिखितपत्रादौ, त्रि । यथा,—
“प्रमाणं लिखितं सुक्तिः साक्षिणश्चेति
कीर्तितम् ॥”
इति मिताश्वरायां याज्ञवल्क्यः ॥
सुनिविशेषे, पुं । यथा, आहतत्वे याज्ञवल्क्यः ॥
“पराशरयासशङ्खलिखिता दक्षयोगतमौ ।
श्रातातपो वशिष्ठश्च धर्मेष्टास्त्रप्रयोजकाः ॥”
लिख्या, स्त्री, परिमाणविशेषः । यथा,—
“जालान्तरगते भानौ यचाण्डृश्यते रजः ।
तैश्चतुर्भिर्भवेत्तिच्चा लिच्चाषड्भिश्च सर्वपः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
लिग, इ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, लिङ्गते । इति दुर्गादासः ॥
लिग, इ क चित्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) इ क, लिङ्गयति शब्दं
स्त्रीनपुंसकेः श्राब्दिकः चित्रं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥
लियु, स्त्री, (लिङ्गति विषयात् विषयान्तरं गच्छ-
तीति । लिग + “खरुशङ्कुपीयूनीलङ्कुलियु ।”
उणा० १।३७ । इति कुप्रत्ययेन साधु ।) मनः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
लियुः, पुं, (लिग + क्तः ।) मूर्खः । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ भूपदेशः । नृगः ।
इति नानार्थरत्नमाला ॥
लिङ्गं, स्त्री, (लिङ्गते अनेन इति । लिङ्ग + चच् ।
अभिधानात् स्त्रीलिङ्गत्वम् ।) चिह्नम् । (यथा,
महाभारते । १।२।१२ ।
“येन लिङ्गेन यो देशो युक्तः समुपलक्ष्यते ।
तेनैव नाम्ना तं देशं वाच्यमाहुर्मनीषिणः ॥”)
श्रेफः । इत्यमरः ॥ अनुमानम् । साङ्गोक्त-
प्रकृतिः । (यथा, सांख्यकारिकायाम् । ५५ ।
“तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः
पुरुषः ।
लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माददुःखं स्वभावेन ॥”
प्रकृतिकार्यं विवक्षितम् । यथा, तत्रैव । १० ।
“हेतुमद्विषयमपि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं यत्तं विपरीतमयत्तम् ॥”
विशेषस्तु तत्र त्रय्यः । शिवमूर्तिविशेषः । इति
मेदिनी । गे, २३ ॥ व्याप्यम् । यत्तम् । पुंस्त्वादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मनुः । ५।१३६ ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या नृदः शुद्धिमभीषता ॥”)
सामर्थ्यम् । यथा,—
“यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् ।
अर्थश्चेवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे एतत्कारिकायाख्यायां रघु-
नन्दनः ॥ * ॥ अथ श्रेफार्थस्य लिङ्गस्य पर्यायः ।
श्रिङ्गः २ खरस्तम्भः ३ उपस्थः ४ मदनकुण्डः ५
कन्दर्पमुषलः ६ श्रेफः ७ मेहनम् ८ श्रेफः [स] ९
मेद्रः १० लाङ्गुः ११ ध्वजः १२ रागलता १३
यङ्गः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ लाङ्गुलम् १५
साधनम् १६ सेफः १७ कामाङ्कुशः १८ । इति
जटाधरः ॥ * ॥ लिङ्गमूले वादिलान्तवर्णयुक्त-
स्वाधिष्ठाननामकषड्दलपञ्चमस्ति । यथा,—
“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये खयम्भलिङ्गान् कोटिस्तस्यसमप्रभम् ॥
तदाह्ये हेमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दलम् ।
तद्गुह्यं त्रिसमप्रख्यं षड्दलं हीरकप्रभम् ॥
वादिलान्तषड्गुह्येन युक्तश्चाधिष्ठानसंज्ञकम् ।
स्वशब्देन परं लिङ्गं स्वाधिष्ठानं ततो विदुः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥
अस्याधिष्ठातृदेवतादिर्यथा ।
“प्रजनः सर्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।
अधिभूतं तथा शुक्रं देवतश्च प्रजापतिः ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥ * ॥
अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“खल्वे लिङ्गे च धनवान् स्याच्च पुत्रादि-
वर्जितः ।
स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दः खरकृष्टवर्णी भवेत् ॥”
इति गारुड ६३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“महद्भिरायुराख्यातं स्थूललिङ्गो धनी नरः ।
अपत्यरहितश्चैव स्थूललिङ्गो धनोज्ज्वलितः ॥”
महद्भिर्जातुभिरिति शेषः ।
“मेद्रे वामनते चैव सुतान्नरहितो भवेत् ।
वक्रोऽन्यथा पुत्रवान् स्यात् दारिद्र्यं विनते
त्वधः ॥
अल्पे तु तनयो लिङ्गे शिरालेऽथ सुखी नरः ।
स्थूलग्रन्थियुते लिङ्गे भवेत् पुत्रादिसंयुतः ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ॥
अन्यच्च ।
“दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं स्थूललिङ्गेन निर्जनः ।
क्षुद्रलिङ्गेन सौभाग्यं द्रुक्षलिङ्गेन भूपतिः ॥
कर्कशैः कठिनेर्लिङ्गेः परदाररतः सदा ।
रमते च सदा दासीं निर्जनो भवति भुवम् ॥
क्षुद्रलिङ्गेन सुखीण रक्तलिङ्गेन भूपतिः ।
परस्त्रीं रमते नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
क्षुद्रलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।

राज्यं सुखं च दिव्याङ्गाः कन्यकायाः पति-
र्भवेत् ॥

इति सासुद्रकम् ॥

शिवस्य लिङ्गरूपस्य तन्निर्माणाग्राह्यत्वस्य च
कारणं यथा,—

दिलीप उवाच ।

“वेदिं स्नाहं दिजश्रेष्ठ ! रुद्रस्त्रिपुरहन्तकः ।
कस्माद्विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् सह भाय्यथा ॥
योनिलिङ्गरूपस्य कथं स्यात् सुमहात्मनः ।
पञ्चवक्त्रश्चतुर्बाहुः शूलपाणिस्त्रिलोचनः ॥
कथं विगर्हितं रूपं प्राप्तवान् दिजपुङ्गव ! ।
एवं सर्वं समाचक्षु मित्रावरुणनन्दन ॥

श्रीवशिष्ठ उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि गौरवात् ।
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मन्दरे पर्वतोत्तमे ॥
इयाज सुनिभिः साह्रं दीर्घसत्रमनुत्तमम् ।
तस्मिन् समागताः सर्वे सुनयः शंसितव्रताः ॥
अन्वेष्टुं देवतातत्त्वं मिथः प्रोचुस्तपोधनाः ।
विप्राणां वेदविदुषां कः पूज्यो देवतावरः ॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सर्वे एव महर्षयः ।
भृगुं तपोनिधिं विप्रं प्रोचुः प्राञ्जलयस्तदा ॥
ऋषय ऊचुः ।

अस्माकं संशयं ह्येतुं समर्थोऽसि शुभव्रत ।
ब्रह्मविष्णुमहेशानामन्तिकं ब्रज सुव्रत ॥
गत्वा तेषां समीपन्तु तथा दृष्ट्वा च विग्रहान् ।
शुद्धसत्त्वगुणस्तेषां यस्मिन् संविद्यते सुने ! ॥
स एव पूज्यो विप्राणां नेतरस्तु कदाचन ।
तस्मात् त्वं हि सुनिश्रेष्ठ विबुधानां निरासनम् ॥
विप्रं कुरु सुनिश्रेष्ठ सर्वलोकहितं प्रभो ॥
एवमुक्तस्तत्तत्पूज्यं केलासं सुनिसत्तमः ।
जगाम वामदेवेन यत्रास्ते वृषभध्वजः ॥
गृहद्वारसुपागम्य शङ्करस्य महात्मनः ।
शूलहस्तं महारौद्रं नन्दिं दृष्ट्वात्रयीद्विजः ॥
संप्राप्तो हि भृगुर्विप्रो हरं द्रष्टुं सुरोत्तमम् ।
निवेदयस्व मां शीघ्रं शङ्कराय महात्मने ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा नन्दो सर्वगणेश्वरः ।
उवाच परमं वाक्यं महर्षिममितीजसम् ॥
असान्निध्यः प्रभोस्तस्य देव्या क्रीडति शङ्करः ।
निर्वर्त्तस्व निर्वर्त्तस्व यदि जीवितुमिच्छसि ॥
एवं निराकृतस्तेन तत्रातिष्ठन्महातपाः ।
बहूनि दिवसान्यस्मिन् गृहद्वारे सुनीश्वरः ॥
ततः क्रोधसमाविष्टो भृगुः प्रोवाच शङ्करम् ।
विनष्टस्तमसारूपो मां न जानाति शङ्करः ॥
नारीसङ्गममत्तोऽसौ यस्मात्सामवमन्यते ।
योनिलिङ्गरूपं वै रूपं तस्माद्भविष्यति ॥
ब्राह्मणं मां न जानाति तमसा चाप्युपागतः ।
अब्रह्मण्यत्वमापन्नो न पूज्योऽसौ द्विजन्मनाम् ॥
तस्मान्न जलमन्नन्तु तस्मै दत्तं हविस्तथा ।
शिवस्यान्नं जलश्चैव पत्रं पुष्पं फलादिकम् ॥
निर्मात्यमस्य चाग्राह्यं भविष्यति न संशयः ॥
एवं शम्भो महातेजाः शङ्करं लोकपूजितम् ।
उवाच गणमत्युत्तं नन्दिं शूलधरं वृष ! ॥

रुद्रभक्ताश्च ये लोके भस्मलिङ्गास्थधारिणः ।
ते पावण्डत्वमापन्ना वेदवाह्या भवन्ति वै ॥
एवं शम्भो सुनिसत्तव रुद्रं त्रिपुरहन्तकम् ।
जगाम ब्रह्मलोकं वै सर्वलोकनमस्कृतम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डीयाष्टसप्ततितमाध्यायात्
सङ्कलितम् ॥*॥ शिवलिङ्गस्य पूजाधारत्वं यथा,
“पूजास्थानानि वक्ष्यामि यस्मिन् सान्निध्यतां
ब्रजेत् ।

लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं स्थण्डिलस्थां तथैव च ।
पुस्तकस्थां महादेवीं पादुके प्रतिमासु च ॥
तस्मिन्माश्रयेन्मन्त्री शुक्रादीर्यत् प्रतिष्ठितम् ।
कचादीर्यत् कृतं लिङ्गं वर्जनीयन्तु साधकैः ॥
अल्पसौख्यप्रदं प्रोक्तं वेदमन्त्रैः प्रतिष्ठितम् ।
साविकारन्तु सल्लिङ्गं भुक्तभोगं तथैव च ।
ज्ञातयं साधकेन्द्रेण सिद्धिदद्यात्पिबिद्धिदम् ॥

देश्युवाच ।

साविकारन्तु यस्मिन् मन्त्रहीनं प्रतिष्ठितम् ।
निर्वर्त्तितविकारश्च अस्वयम्भु स्वयम्भवम् ॥
कुर्वन्ति भक्तिवात्सल्यं लोकानां वासनात्मकम् ।
दुर्विज्ञेयमिदं ज्ञानं योगिनामप्यगोचरम् ॥
मत्तैर्जडधियैर्नाथ कथं विज्ञायते विभो ॥

ईश्वर उवाच ।

साधु साधु महादेवि ! रहस्यमिदमुत्तमम् ।
यत्तथा चोदितं भद्रे ! तत्तथैव न चान्यथा ॥
दुर्विज्ञेयं सुरेश्वर्य किं पुनर्मनुजानुभिः ।
आधिष्ठाय साधकः क्षेपं हृदयानन्दकारकम् ॥
इन्द्रियाणाञ्च औत्सुक्यं ददामि लिङ्गदर्शने ।
सेवमानं ततो लिङ्गं नित्यमानन्ददायकम् ॥
सुखप्रान् पश्यते नित्यं विमानस्थां वराङ्गनाम् ।
भैरवं पश्यते नित्यं क्रीडन्तं मातृमण्डले ॥
उमामहेश्वरश्चापि स्वप्ने पश्यति साधकः ।
अनिर्वर्त्तताधिकारं लिङ्गं त्रिसुवनेश्वरि ! ।
आक्रमन्ति महाविघ्नाः सदैवा राक्षसादयः ॥
शून्यागारं यथा देवि ! आक्रमन्ति नराः प्रिये ।
अनर्चितन्तु भुञ्जन्ति तथा लिङ्गन्तु कल्पना ॥
प्रेतं यथा सुरार्थक्षे आक्रमन्ति पिशाचकाः ।
शून्यश्च अङ्गलिङ्गन्तु आश्रयन्ति तथा प्रिये ॥”
इत्यादौ देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥*॥

अथ लिङ्गलक्षणम् ।

तत्र बाणलिङ्गस्य लक्षणं यथा,—

“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्पत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं शेषतः शृणु ॥
नर्मदादेविकायाश्च गङ्गायमुनयोस्तथा ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि यन्मुखे ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः साम्नाचार्यप्रदानि
च ॥”

अथाग्नेयलिङ्गलक्षणम् ।

“आरुणं ह्रित्यकीलात्मसुष्णस्पर्शं करोत्यलम् ।
आग्नेयं तत् शक्तिनिभमथवा शक्तिलाञ्छितम् ॥
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥” *॥

अथ याम्यलिङ्गलक्षणम् ।

“दण्डाकारं भवेद्याम्यमथवा रसनाकृति ।
यद्यदुक्तं सह तेन निर्निर्गतं ज्ञायते तदा ।
निषिक्तं निधनं तेन क्रियते स्थापितेन तु ॥” *॥
अथ नेत्रलिङ्गलक्षणम् ।

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रलिप्तन्तु कुण्डकुचिद्युतं तथा ।
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”
अथ वारुणलिङ्गलक्षणम् ।

“वारुणं वक्तुंलाकारं पाशाङ्कं चालिवर्चसम् ।
दृढिर्मुखादेः ह्रस्वत्वं संभोगाप्तन्तु मध्यगे ॥”
अथ वायुलिङ्गलक्षणम् ।

“क्षणां धूम्रं न वारुणं ध्वजाभं ध्वजसूचकम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यूनमितस्ततः ॥” *॥
अथ कुबेरलिङ्गलक्षणम् ।

“तूणपाशगदाकारं गुह्यकेशस्य मध्यगम् ॥”
अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

“दिनं वाप्यथवा रात्रिं सशोणं रविवर्चसम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हेमकुण्डलवर्चसम् ॥”
अथ वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ।

“चतुर्वर्णमयं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽग्रतः ।
वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाज्जादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सं कौस्तुभाङ्कश्च सर्वसिंहासनाङ्कितम् ।
वेनतेयसमाङ्कं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वर्यफलप्रदम् ।
शालग्रामादिसंस्थन्तु शशाङ्कं श्रीविवर्द्धनम् ॥
पद्माङ्कं स्वस्तिकाङ्कं वा श्रीवत्साङ्कं विभूतये ॥”
इति बीरमित्रोदयधृतकाकोत्तरः ॥ *॥

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्र चिह्नमेकादशं परम् ।
अवणादयस्य पापानि नाशमायान्ति तत्-
चयात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं कृष्णकुण्डलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निधेवितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटाशूलसमन्वितम् ।
नट्युज्जयाज्यं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं शुभ्रवर्णं कृष्णविन्दुसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशश्च नेत्रत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वलन्निङ्गं जटाजूटं कृष्णाभं शूलविग्रहम् ।
कालाभिरुद्रमाख्यातं सर्वसत्त्वैर्निधेवितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतितम् ।
श्वेतपद्मनमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रलयाक्षसमायुक्तं त्रिपुरारिसमाह्वयम् ।
शुभाभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ॥
त्रिशूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ।
त्रिशूलडमरुधरं शुभ्ररक्ताङ्गभागलः ॥
अर्द्धनारीश्वराङ्गानं सर्वदेवैरभिष्टुतम् ।
ईशदत्तमयं कान्तं शूलं लिङ्गं समुज्ज्वलम् ॥
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।
एतत्तु कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतुः ।

एकेनेव कृतार्थः स्यात् बहुभिः किमु सुव्रत ॥”
इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥ * ॥
“उक्ताङ्कं श्रेयसे योज्यं श्रीर्षमन्त्रं विवर्जयेत् ।
यमवर्णन्तु यजिङ्गं यमाङ्कं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्कं सत्रचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दीशं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महामं सिंहपूजितम् ।
मौक्तिकामं नीलनिभं रुद्रादित्यैः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सैन्ययज्ञेशं गुह्यकैर्यातुधानकैः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्कमण्डलप्रभम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरः ॥

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥

अथ तस्य परीक्षा ।

“इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं परीक्षा तत्त्वकोविदेः ।
त्रिः सप्त पञ्च वारं वा तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतम् ॥

तुलाकरणम् तदुल्लेखः । अपरतुलादिषु तण्डुला
यद्यधिकाः स्युस्तदा तल्लिङ्गं गृहिणां पूज्यमव-
धार्यं लिङ्गश्चेदधिकं तदोदासीनपूज्यन्तदिति
किं वदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डम् ॥

“सप्तलवस्तुलारूढं दृष्टिमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति ख्यातं शेषं नार्भेदसुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यस्यैव तुलासाम्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”

इति सूतसंहिता ॥

“नद्यां वा प्रक्षिपेद्भूयादयदा तदुपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्धनम् ॥”

इति वीरमित्रोदयः ॥ * ॥

बाणशब्दव्युत्पत्तिरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समाख्यातं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि
च ॥

तेन यस्मै कृतं तस्मात् बाणलिङ्गसुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ॥
कृतप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणस्थेन शिवेन च ।
पङ्कजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिः ॥
सुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गसुदाहृतम् ॥”
पङ्कजफलं पद्मबीजम् ।

“पङ्कजमुफलाकारं कुकुटाखसमाकृतिः ॥”

इति हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे पाठः ॥ * ॥

देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“प्रशस्तं नार्भेदं लिङ्गं पङ्कजमुफलाकृतिः ।
मधुवर्णं तथा शुक्लं नीलं मरकतप्रभम् ॥
हंसहिम्नाकृतिं पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संभवते लिङ्गं गिरितो नर्भेदाजले ॥
पुरा बाणसुरेणाहं प्रार्थितो नर्भेदातटे ।
आविरासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।
बाणलिङ्गमपि ख्यातमतोऽर्थान्जगतीतले ॥
अन्धेन कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं
लभेत् ।

तत् फलं लभते मयि बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”

तथा,—

“ताम्री वा स्फाटिकी खार्णी पाषाणी

राजती तथा ।

वेदिका च प्रकर्षया तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥” * ॥

प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नार्भेदं भक्तिभावतः ।

ऐहिकं किं फलं तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”

इति प्रत्यहवाणलिङ्गपूजायाः फलम् । इति
याज्ञवल्क्यसंहिता ॥ * ॥

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।

रसलिङ्गे ततो वाणात् फलं कोटिगुणं स्मृतम् ॥

गुणांस्तु रसलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करः ।

सिंहयो रसलिङ्गे स्युरणिमादाः सुसंस्थिताः ॥”

इति सूतसंहिता ॥ * ॥

“रत्नघातुमयान्वेव लिङ्गानि कथितान्यपि ।

पवित्राण्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥

एतेषामपि सर्वेषां काश्मीरं हि विशिष्यते ।

काश्मीरादपि लिङ्गाच्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥

बाणलिङ्गात् परं नान्यत् पवित्रमिह दृश्यते ।

ऐहिकासुश्रिकं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”

इति बाणलिङ्गप्रशंसा । इति केदारखण्डम् ॥ * ॥

निन्द्यलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुष्टदारुचयो भवेत् ।

चिपिटे पूजिते तस्मिन् गृहभङ्गो भवेद्भुवम् ॥

एकपार्श्वस्थिते धेनुपुष्टदारुधनक्षयः ।

शिरसि स्फुटिते बाणे याधिमैरणमेव च ॥

क्षिद्रलिङ्गेऽर्च्ये वाणे विदेशगमनं भवेत् ।

लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा याधिमान् जायते
पुमान् ।

अत्युन्नतिं विलापे तु गोघनानां चयो भवेत् ॥ * ॥

तीक्ष्णाय वक्रशीर्षे च रसलिङ्गं विवर्जयेत् ।

अतिस्थूलचातिकृशं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।

गृही विवर्जयेत्तादृक् तद्वि मोक्षार्थिनो
हितम् ॥”

इति दुष्टबाणलिङ्गलक्षणम् । इति हेमाद्रिः ॥ * ॥

शुभलिङ्गमाह ।

“अर्धदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणः ।

लघु वा कपिलं स्थूलं गृही नैवार्चयेत् कचित् ॥

पूजितयं गृहस्थेन वर्णेन भमरोपमम् ।

तत् सपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।

सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”

इति शुभबाणलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयः ॥ * ॥ बाणलिङ्गेष्वावाहनादि न कर्तव्यं
यथा,—

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि सुवनत्रये ।

न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेषामावाहनं न च ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

“ब्राह्मी सहस्रं चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।

सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वर ! ॥”

इति योगसारे ५ परिच्छेदः ॥ * ॥

अथ बाणलिङ्गध्यानम् ।

“ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणस्थं महा-
प्रभम् ।

कामवाणान्वितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥

ऋङ्गारादिरसोक्तासं वाणस्थं परमेश्वरम् ।

एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत् परमं शिवम् ॥

मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्य मनुं शक्नुते ।

प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गं तोषयेत् ॥

तद्विष्टदेवयोरैक्यं विभाष्य वागभवं जपेत् ।

ततो जपं समाप्याथ स्तवैरानेन तोषयेत् ॥” * ॥

अथ स्तवः ।

“बाणलिङ्ग महाभाग संसाराद्वाहि मां प्रभो

नमस्ते चोदरूपाय नमस्तेऽयत्नयोगेनये ॥

संसारकारिणे तुभ्यं नमस्ते दृष्ट्यरूपधृक् ।

प्रमत्ताय महेश्वराय कालरूपाय वै नमः ॥

दहनाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।

भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥

नमः कामाङ्गनाशाय नमः कल्मषहारिणे ।

नमो विश्वप्रदात्रे च नमो विश्वस्वरूपिणे ॥

बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।

रामस्यानुग्रहायैव राण्याय भरतस्य च ॥

सुग्रीनां योगदात्रे च राजसानां क्षयाय च ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥

ऐं दाहिकाशक्तियुक्ताय महामायाप्रियाय च ।

भगप्रियाय सर्वाय वैरिणां निग्रहाय च ॥

परित्राणाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।

कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥

कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।

मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥

कुलनिन्दाप्रणाशाय कौलिकानां सुखाय च ।

कुलयोगाय निष्ठाय शुद्धाय परमात्मने ॥

परमात्मस्वरूपाय लिङ्गमूलात्मकाय च ।

सर्वेश्वराय सर्वाय शिवाय निर्गुणाय च ॥ * ॥

इत्येतत् परमं गुह्यं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ।

यः पठेत् साधकश्रेष्ठो गायपत्यं लभेत सः ॥

स्तवस्यास्य प्रसादेन योगी योगिन्ममाप्नुयात् ।

राण्यार्धिनां भवेद्वाणं भोगिनां भोग एव च ॥

साधूनां साधनं देव कौलिकानां कुलं भवेत् ।

यं यं कामयते मन्त्री तं तमाप्नोति लीलया ॥

बाणलिङ्गप्रसादेन सर्वमाप्नोति सत्वरम् ।

किमन्यत् कथयामीह सर्वं वेत्ति कुलेश्वर ! ॥

महाभये समुत्पन्ने राजदारे कुलेश्वर ! ।

देशान्तरभये प्राप्ते द्युत्तोरैरसिद्धुले ।

पठनात् स्तवराजस्य न भयं लभते कचित् ॥

बाणलिङ्गस्य माहात्म्यं संक्षेपात् कथितं
मया ।

तस्य श्रवणमार्गेण नरो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

बाणलिङ्गं सदाराधं योगिनां योगसाधने ।

कौलिकानां कुलाचारे पशूनां शत्रुनिग्रहे ॥

वेदज्ञानं वेदपाठे रोगिणां रोगनाशने ।

यो यो नाराधयेदेनं सर्वं तन्निष्फलं भवेत् ॥”

इति श्रीयोगसारे सर्वागमोत्तमे पार्वतीशिव-
संवादे बाणलिङ्गस्तोत्रं समाप्तम् ॥ * ॥

अथ रौद्रलिङ्गलक्षणम् ।

“नदीसमुद्भवं रौद्रमन्योन्यस्य विवर्जणात् ।

लिङ्गं

नदीवेगात् समं स्निग्धं संजातं रौद्रमुच्यते ॥
इति वीरमित्रोदयः ॥

“सरित्पवाहसंस्थानं वाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं रौद्रलिङ्गं सुखावहम् ॥
नदीसारनर्मदाया वाणलिङ्गसमाकृति ।
तदन्यदपि बोद्धव्यं लिङ्गं रौद्रं भविष्यति ॥
रौद्रलिङ्गं तथाख्यातं वाणलिङ्गसमाकृति ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं कृष्णं विप्रादिपूजितम् ॥
स्वभावात् कृष्णवर्णं वा सर्वजातिषु सिद्धिदम् ।
नर्मदासम्भवं रौद्रं वाणलिङ्गवदीरितम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् । इति लक्षणसमुच्चयोऽपि ॥
अथ शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् ।
“उत्तमं मध्यममं त्रिविधं लिङ्गमीरितम् ।
चतुरङ्गलसुतसेधे रम्यवेदिकसुत्तमम् ॥
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं सुनिभिः शास्त्रकोविदैः ।
तद्वर्णं मध्यमं प्रोक्तं तद्वर्णमध्यमं स्मृतम् ॥”

तस्य महिमा ।
“शिवनाभिमयं लिङ्गं प्रतिपूज्य महिषिभिः ।
श्रेष्ठं सर्वलिङ्गस्य स्मात् पूज्यं विशेषतः ॥”
इति शिवनाभिलिङ्गलक्षणम् । इति वीरमित्रो-
दयप्रतिश्रवणारदसंवादः ॥ * ॥

अथ देवलिङ्गलक्षणम् । सिद्धान्तशेखरे ।
“करसंपुटसंस्पर्शं शूलटङ्कितभूषितम् ।
रेखाकोटरसंयुक्तं निम्नोन्नतसमन्वितम् ॥
दौर्वाकारं यत्किञ्च ब्रह्मभागादिवर्जितम् ।
लिङ्गं गोलमिति प्रोक्तं गोलकं प्रोच्यतेऽधुना ॥
कुशाखस्य फलाकारं नागरङ्गफलोपमम् ।
काकडिम्बफलाकारं गोललिङ्गमितीरितम् ॥”

इति गोललिङ्गलक्षणम् ॥
अथार्धलिङ्गलक्षणं तत्रैव ।
“नानाकौलफलाकारं ब्रह्मस्वविवर्तनम् ।
मूले स्थूलं यत्किञ्च कपित्थफलसन्निभम् ॥
नालस्य वा फलाकारं मध्ये स्थूलं यद्भवेत् ।
मध्ये स्थूलं वरं लिङ्गमधिवाणसुदाहृतम् ॥”

इत्यार्धलिङ्गलक्षणम् ॥ * ॥
अथ लिङ्गलक्षणम् ।
“लिङ्गं हि द्विविधं प्रोक्तं कृत्रिमाकृतिमश्वतत् ।
तल्लिङ्गं द्विविधं ज्ञेयमचलं चलन्तथा ।
प्रत्येकं त्रिविधं ज्ञेयं लिङ्गं तदुभयात्मकम् ॥
प्रासादे स्थापितं लिङ्गमचलं तच्छिलादिजम् ।
स्थापितं सचलं गेहे स्थिरं लिङ्गमयोजितम् ॥
पञ्चधा तत् स्थितं लिङ्गं स्वयम्भु देवपालकम् ।
आर्षं मानवं लिङ्गं तेषां लक्षणमुच्यते ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥
“आचार्यसुनये स्त्रैरं स्वयम्भूतो महेश्वरः ।
यत्र चैव स्वयं यत्तं लिङ्गमस्तु स्वयम्भु तत् ॥
धमनी यस्य संस्पर्शार्तं दहति क्षिप्रमेव तु ॥”
इति षट्कर्मदीपिका ॥ * ॥
“नानाच्छिद्रसंयुक्तं नानावर्णसमन्वितम् ।
अदृष्टमूलं यत्किञ्च कर्कशं भुवि दृश्यते ॥
तल्लिङ्गं स्वयम्भूतभरणं लक्षणमुच्यते ।
स्वयम्भु लिङ्गमित्युक्तं तच्च नानाविधं मतम् ॥

लिङ्गं

ग्रन्थाभमस्तकं लिङ्गं वैष्णवं तदुदाहृतम् ।
पद्माभमस्तकं ब्राह्मणं कृत्वाभं शास्त्रमुच्यते ॥
शिरोयुग्मं तदामेयं त्रिपदं याम्यमीरितम् ।
खड्गाभं नैर्ऋतं लिङ्गं वारुणं कलसाकृति ॥
वायवं ध्वजवत्किञ्च कौवेरस्तु गदान्वितम् ।
ईशानस्य त्रिशूलाभं लोकपालादिनिःसृतम् ।
सयम्भु लिङ्गमाख्यातं सर्वशास्त्रविशारदैः ॥”

इति स्वयम्भुलिङ्गलक्षणम् ॥
इति सिद्धान्तशेखरः ॥ * ॥
“दृष्ट्वा लिङ्गं महेशस्य स्वयम्भूतस्य पार्वति ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः परे ब्रह्मणि लीयते ॥”
एतेषां पूजाफलं तत्रैव ।
“विशेषाच्छैलजं सुक्तं सुक्तये चतुषङ्गतः ।
पार्थिवं सुक्तये शस्त्रं सुक्तये चतुषङ्गतः ॥
एवं वै दारुजं ज्ञेयं चिह्नलिङ्गं तथा पुनः ।
स्थिरलक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं हेमं राज्यप्रदञ्च तत् ॥
पुत्रवृद्धिकरं ताम्रं राजमायुःप्रवर्द्धनम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥ * ॥
“पारदश्च महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
चन्द्रकान्तं मृदुजित् स्याद्वाटकं सर्वकामदम् ॥”
इति पद्मपुराणम् ॥ * ॥

“सर्वफलप्रदा भूमिर्मण्यस्तद्देव हि ।
अनन्ताद्याः स्मृता ह्यष्टौ मणयो विदुर्दुष्कृताः ॥
रात्रौ प्रकाशकाः सर्वविधादाघातकारिणः ।
नानावर्णास्तु विज्ञेया रसैर्गन्धैश्च रूपतः ॥
वच्चाद्याः स्फाटिकाद्याश्च गुडान्नादिविनि-
र्मितम् ।

सर्वकामप्रदं पुंसां लिङ्गं तात्कालिकं मतम् ॥”
इति वीरमित्रोदयप्रतिश्रवणकालोत्तरः ॥ * ॥
“गान्धं सौभाग्यदं लिङ्गं पौषं सुक्तिप्रदायकम् ।
नानाशूनोद्भवं लिङ्गं नानाकामप्रदायकम् ॥
सैकतं गुणदं लिङ्गं सौभाग्याय च लावणम् ।
उच्चाटने तु पाशाभं मौलं शत्रुचयावहम् ।
तात्कालिकं दरिद्रश्च हृत्वा भक्त्या समर्चयेत् ॥”
इति लक्षणसमुच्चयः ॥

अथ गन्धलिङ्गम् । गरुडपुराणे ।
“कस्तूरिकाया द्वौ भागौ चत्वारश्चन्दनस्य च ।
कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशिना च चतुःसमम् ॥
एतदे गन्धलिङ्गं कृत्वा संपूज्य भक्तितः ।
शिवसायुज्यमाप्नोति बन्धुभिः सहितो नरः ॥”
पुष्पमयलिङ्गं यथा,—
“कार्यं पुष्पमयं लिङ्गं हयगन्धसमन्वितम् ।
नवखण्डा घरां भुक्त्वा गणेशोऽधिपतिर्भवेत् ॥”

अथ रजोमयलिङ्गम् ।
“रजोभिर्निर्मितं लिङ्गं यः पूजयति भक्तितः ।
विद्याधरपदं प्राप्य पञ्चाच्छिवसमी भवेत् ॥”
अथ गोशृङ्गलिङ्गम् ।
“श्रीकामो गोशृङ्गलिङ्गं कृत्वा भक्त्या प्रपू-
जयेत् ।
खच्छेन कापिलेनैव गोमयेन प्रकल्पयेत् ॥”
खच्छेन भूमिपतनरहितेन । शून्योद्धृतेनेति
यावत् ॥ * ॥

लिङ्गं

अथ यवगोधूमशालिलिङ्गम् ।
“कार्यं यष्टिक्रमं लिङ्गं यवगोधूमशालिलम् ।
श्रीकामः पुष्टिकामश्च पुत्रकामस्तदर्थयेत् ॥”
अथ सिताखण्डमयलिङ्गम् ।
“सिताखण्डमयं लिङ्गं कार्यमारोग्यवर्द्धनम् ।
वश्ये लवणजं लिङ्गं तालत्रिकटुकान्वितम् ॥”
तालं हरितालम् । त्रिकटुकं शुष्णीपिप्पली-
मरीचं इति प्रसिद्धम् ।
“गव्यघृतमयं लिङ्गं संपूज्य बुद्धिवर्द्धनम् ॥”
तथा ।

“लवणेन च सौभाग्यं पार्थिवं सर्वकामदम् ।
कामदं तिलपिष्टोत्थं तुषोत्थं मारणे स्मृतम् ॥
भस्मोत्थं सर्वफलदं गुडोत्थं प्रीतिवर्द्धनम् ।
गन्धोत्थं गुणदं भूरि शर्करोत्थं सुखप्रदम् ॥
वंशाङ्कुरोत्थं वंशकरं गोमयं सर्वरोगदम् ।
केशास्थिसम्भवं लिङ्गं सर्वशत्रुविनाशनम् ॥
क्षौभणे मारणे पिष्टसम्भवं लिङ्गमुत्तमम् ।
दारिद्र्यदं हुमोद्भूतं पिष्टं सारस्वतप्रदम् ॥
दधिदुग्धोद्भवं लिङ्गं कीर्तिलक्ष्मीसुखप्रदम् ।
धान्यदं धान्यजं लिङ्गं फलोत्थं फलदं भवेत् ॥
पुष्पोत्थं दिव्यभोगायुर्मन्त्रे धान्त्रीफलोद्भवम् ।
नवनीतोद्भवं लिङ्गं कीर्तिसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
दूर्वाकाष्ठसमुद्भूतमप्यत्युनिवारणम् ।
कर्पूरसम्भवं लिङ्गं चलं वै सुक्तिसुक्तिदम् ॥
अथैकान्तं चतुर्धा तु ज्ञेयं सामान्यसिद्धिषु ॥
सर्वं नवभवं श्रेष्ठं तत्र वचमरिच्छिदि ।
यमलिङ्गं महाभूत्यै सौभाग्याय च मौक्तिकम् ।
पुष्टिभूलं महानीलं ज्योतिश्चौरसमुद्भवम् ॥
स्पर्शकं कुलसन्नये तेजसं सूर्यकान्तजम् ।
चन्द्रापीडं मृदुजितं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥
चन्द्रापीडं चन्द्रकान्तमित्यर्थः ।
“शूलाखमणिजं शत्रुचयार्थं मौक्तिकं तथा ।
यत्सन्निधानात् शूलरोगनाशः स शूलमणिः ॥
“आपुलं हीरकं ज्ञेयं रोगहन्मौक्तिकोद्भवम् ।
शुभकृतं पुष्कलं तीर्थे वैदूर्यं शत्रुदर्पहृत् ॥
नीलं लक्ष्मीप्रदं ज्ञेयं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”
इति सारसंग्रहे ॥

“महासुक्तिप्रदं हेमं राजतं भूतिवर्द्धनम् ।
आरकूटं तथा कांस्यं श्रेष्ठं सामान्यसुक्तिदम् ॥”
आरकूटं पित्तलम् ।
“त्रपु सीसायसं लिङ्गं शत्रूणां नाशने हितम् ।
कीर्तिदं कांस्यजं लिङ्गं राजतं पुष्टिवर्द्धनम् ।
पैतलं भुक्तिसुक्तर्यं मिश्रजं सर्वसिद्धिदम् ॥”
मिश्रजमष्टधातुनिर्मितम् ॥ इति कालोत्तरः ॥
“पितृणां सुक्तये लिङ्गं पूज्यं रजतसम्भवम् ।
हेमजं सत्यलोकस्य प्राप्ते पूजयेत् पुमान् ॥
पूजयेत्तान्मजं लिङ्गं पुष्टिकामो हि मानवः ॥”
इति शिवनारदसंवादः ॥

ताम्रादिलिङ्गपूजनं कलीतरपरम् ।
“ताम्रलिङ्गं कलौ नार्चत् रौप्यस्य सीसकस्य च ।
रक्तचन्दनलिङ्गश्च शृङ्गाकांस्यायसं तथा ॥
तुष्टिकामस्तु सततं लिङ्गं पित्तलसम्भवम् ।

कीर्तिकामो यजेन्नित्यं लिङ्गं कांक्ष्यसमुद्भवम् ॥
शत्रुमारणकामस्तु लिङ्गं लौहमयं सदा ।
सदा सीसमयं लिङ्गमायुष्कामोऽर्चयेत् नरः ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ॥

“स्थिरलक्ष्मीप्रदं हेमं राजतं चैव राज्यदम् ।
प्रचाटद्विकरं राज्ञं ताम्रमायुःप्रवर्द्धनम् ॥
विदेधकारणं कांक्ष्यं रौतजं शत्रुनाशनम् ।
रोगघ्नं सैवकं लिङ्गमायसं शत्रुनाशनम् ॥
अष्टलौहमयं लिङ्गं कुष्ठरोगक्षयावहम् ।
त्रिलौहसम्भवं लिङ्गं विज्ञानं प्रति सिद्धिदम् ॥”

इति लक्ष्मणसमुच्चयः ॥

“श्रीप्रदं वज्रजं लिङ्गं शिलाजं सर्वसिद्धिदम् ।
धातुजं धनदं साक्षाद्वायवं भोगसिद्धिदम् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

“गन्धपुष्पमयं लिङ्गं तथान्नादिविनिर्मितम् ।
कस्तूरीसम्भवं लिङ्गं धनाकाङ्क्षी प्रपूजयेत् ॥
लिङ्गं गोरोचनोत्पन्नं रूपकामस्तु पूजयेत् ।
कान्तिकामस्तु सततं लिङ्गं कुङ्कुमसम्भवं ॥
श्वेतागुरुसमुद्भूतं महाबुद्धिविवर्द्धनम् ।

धारणाशक्तिदं लिङ्गं कृष्णागुरुसमुद्भवम् ॥
यक्षकर्दमसम्भूतम् ॥” इति कालोत्तरः ॥

“पार्थिवे शिवपूजायां सर्वसिद्धियुतो भवेत् ।
पाषाणे शिवपूजायां दिगुणं फलमीरितम् ॥
खर्गलिङ्गे च पूजायां शत्रूणां नाशनं मतम् ।
सर्वसिद्धीश्वरो रौप्ये फलं तस्माच्चतुर्गुणम् ॥
ताम्रे पुष्टिं विजानीयात् कांक्ष्ये च धनसंचयः ।
गङ्गायाश्च लक्ष्मणं लाक्षायां रोगवान् भवेत् ॥

स्फाटिके सर्वसिद्धिः स्यात्तथा मरकते प्रिये ।
लौहलिङ्गे रिपोर्नाशः कामदं भस्मलिङ्गकम् ।
वालुकायां काम्यसिद्धिर्गोमये रिपुहिंसनम् ।
सर्वलिङ्गस्य माहात्म्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥”

इति मातृकामेदन्तले १२ पटलः ॥

“ब्रह्मा संपूजयेन्नित्यं लिङ्गं शैलमयं शुभम् ।
तस्य संपूजनात्तेन प्राप्तं ब्रह्मत्वसुतमम् ॥
इन्द्रनीलमयं लिङ्गं विष्णुः समर्चयेत् सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवान् तेन सोऽभूदभूतेकपालकः ॥
स्फाटिकं निर्मलं लिङ्गं वरुणोऽभ्यर्चयेत् सदा ।
तेन तद्वरुणत्वं हि प्राप्तं तेजोबलान्वितम् ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाधृतशिवधर्मः ॥

“पूजयेत् पार्थिवे लिङ्गे पाषाणलिङ्गकेऽथवा ।
खर्गलिङ्गेऽथवा देवि रौप्ये ताम्रे च कांक्ष्यके ॥
पारदे वाथ गङ्गायां स्फाटिके मरकतेऽपि वा ।
कार्यभेदे लौहलिङ्गे भस्मनिर्मितलिङ्गके ॥
वालुकानिर्मिते लिङ्गे गोमये वाथ पूजयेत् ।
संस्कारेण विना देवि पाषाणादौ न पूजयेत् ॥”

इति मातृकामेदन्तले ७ पटलः ॥

इति शिवलिङ्गनिर्माणत्रयाणि ॥ * ॥ अथ
शिवलिङ्गसंस्कारः ।

“संस्कारश्च प्रवक्ष्यामि विशेष इह यज्ञवेत् ॥
रौप्यश्च खर्गलिङ्गश्च खर्गपात्रे निधाय च ।
तस्मादुत्तोल्य तस्मिन् दुग्धमध्ये दिनत्रयम् ।
चाम्बकेन स्नापयित्वा कालरुद्रं प्रपूजयेत् ॥

घोडशेनोपचारेण वेद्यान्तु पार्वतीं यजेत् ।
तस्मादुत्तोल्य तस्मिन् गङ्गातोये दिनत्रयम् ।
ततो वेदोक्तविधिना संस्कारमाचरेत् सुधीः ॥”

पूर्वोक्तवचनैः फलविशेषकामनया नानाविध-
लिङ्गपूजोक्ता सा च पूजा ।

“लिङ्गं सुलक्षणं कुर्यात्ताजेलिङ्गमलक्षणम् ।
देय्यहीने भवेद्गङ्गाधिरधिके शत्रुवर्द्धनम् ॥

मानहीने विनाशः स्यादधिके च शिशुक्षयः ।
विस्तारे चाधिके हीने राक्षसाशो भवेद्भुवम् ॥

पीठहीने तु दारिद्र्यं शिरोहीने कुलक्षयः ।
ब्रह्मसूत्रविहीने च राज्ञां राज्यं नश्यति ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन लिङ्गं कुर्यात् सुलक्षणम् ॥”

इत्यादिना सुलक्षणलिङ्गस्यैव फलदात्वमुक्तम् ।
इति मातृकामेदन्तले ७ पटलः ॥

देयुवाच ।

“इन्द्रिये रहितो देवः शून्यरूपः सदाशिवः ।
आकारो नास्ति देवस्य किं तस्य पूजने फलम् ॥

शिव उवाच ।

प्रेते पूजा महेशानि कदाचिन्नास्ति पार्वती ।
रुद्रस्य परमेशानि रौद्री शक्तिरितीरिता ॥

रौद्री तु परमेशानि आद्या कुण्डलिनी भवेत् ।
वर्त्तते परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ॥

साहजिवलयाकारैः शिवं वेश्म सदा स्थिता ।
शक्तिं विना महेशानि प्रेतत्वं तस्य निश्चितम् ॥

शक्तिसंयोगमात्रेण कर्मकर्ता सदाशिवः ।
अतएव महेशानि पूजयेच्छिवलिङ्गकम् ॥”

इति सशक्तिकशिवलिङ्गपूजनफलम् ॥

इति लिङ्गाचैनन्तले २ पटलः ॥ * ॥

देयुवाच ।

“लिङ्गप्रमाणं देवेश कथयस्व मयि प्रभो ।
पार्थिवे च शिलादौ च विशेषो यत्र यो भवेत् ॥

श्रीशिव उवाच ।

मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
एतदन्यत्र कुर्वीत कदाचिदपि पार्वति ॥”

इति मातृकामेदन्तले ७ पटलः ॥

अपि च ।

“मृत्तिकातोलकं ग्राह्यमथवा तोलकद्वयम् ।
त्रिसूत्रस्य प्रमाणेन घटनं कारयेद्बुधः ॥

खाङ्गुष्ठपञ्चमानन्तु कृत्वा लिङ्गं प्रपूजयेत् ।
मृदादिलिङ्गघटने प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

फलसुक्तमवाप्नोति अन्यथा चेत्तदन्यथा ॥”

इति षट्कर्मदीपिकाधृतशिवधर्मः ॥

“लिङ्गे वेदां तथा पीठे समसूत्रनिपातनात् ।
समर्चये विजानीयात्सूत्रनीकरणन्तिदम् ॥”

इति कालोत्तरः ॥

मृत्तिकाभेदेन ब्राह्मणादीनां पूजाफलस्य प्रश-
स्तत्वं यथा,—

“चतुर्धा पार्थिवं लिङ्गं मृत्स्नाभेदेन पार्वति ।
शुक्लं रक्तं तथा पीठं कृष्णं परमेश्वरि ॥

शुक्लान्तु ब्राह्मणे शस्तं क्षत्रिये रक्तमिष्यते ।
पीठान्तु वैश्यजातौ स्यात् कृष्णं शूद्रे प्रकीर्ति-
तम् ॥”

तथा ।

“शुक्लं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स एव परमेशानि त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥

क्षत्रियस्तु वरारोहे रक्तं निर्माय पार्थिवम् ।
पूजयेत् सततं यस्तु त्रिवर्गफलमाप्नुयात् ॥

हरितं पार्थिवं देवि ! निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स च वैश्यो महेशानि । त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥

कृष्णं हि पार्थिवं लिङ्गं निर्माय यस्तु पूजयेत् ।
स शूद्रः परमेशानि ! त्रिवर्गफलभागभवेत् ॥”

इति लिङ्गाचैनन्तले ३ पटलः ॥ * ॥

“शिलादौ च महेशानि ! स्थूलश्च फलदायकम् ।
अङ्गुष्ठमानं देवेशि ! यद्वा हेमाद्रिमानकम् ॥

क्रमेण देवदेवेशि ! फलं बहुविधं लभेत् ।
स्थूलात् स्थूलतरं लिङ्गं रुद्राच्च परमेश्वरि ॥

पूजनाद्धारणादेवि ! फलं बहुविधं स्तुतम् ॥”

स्थूलात् स्थूलमिति पार्थिवलिङ्गेतरपरम् ।
मृत्तिकातोलकमिति विशेषवचनात् । शिला-
स्फाटिकमरकतादीनां पञ्चसूत्रनीकरणसुक्तं

यथा,—

“शिवलिङ्गस्य यस्मान्नं तस्मान्नं दक्षसयधोः ।
योऽन्यग्रमपि यस्मान्नं तदधोऽपि तथा भवेत् ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

“लिङ्गस्य यादृग्विस्तारः परिणाहोऽपि तादृशः ।
लिङ्गस्य दिगुणा देवी योनिस्तद्वत्संमिता ॥

कुर्वीताङ्गुष्ठतो ब्रह्मं न कदाचिदपि कश्चित् ।
रत्नादिशिवनिर्माणे मानमिच्छावशाद्भवे ॥”

इति तन्त्रान्तरम् ॥

लिङ्गशुभतिर्यथा,—

“आकाशं लिङ्गमित्याहुः पृथिवी तस्य पीठिका ।
आलयः सर्वदेवानां लयनास्त्रिङ्गमुच्यते ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥

लिङ्गमहिमा यथा,—

शिव उवाच ।

“न तुष्याम्यक्षितोऽर्चायां पुष्पधूपनिवेदनैः ।
लिङ्गेऽर्च्यते तद्याद्यर्थं परं तुष्यामि पार्वति ! ॥

एष देवि ! पुरा कृत्वे जीनोऽहं सर्वदेवतैः ।
लिङ्गत्वास्त्रिङ्गमित्युक्तं सदेवासुरकिन्नरैः ॥

प्रयच्छामि दिवं देवि ! यो मस्त्रिङ्गाचैनं रतः ।
त्यक्त्वा सर्वान् पापानि निर्गदो दग्धकल्मषः ॥

मनुमना मन्त्रमस्कारो मामेव प्रतिपद्यते ॥”

इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्दपुराणम् ॥

अथविशेषेण पूजादिफलं यथा,—

“वस्त्रपूतजलेलिङ्गं स्नापित्वा सम मानवाः ।
लक्षाणाञ्चाम्यधेयानां फलमाप्नोति सत्तमः ॥

सुगन्धिचन्दनरसैर्लिङ्गमालयि भक्तितः ।
आलिप्यते सुरस्त्रीभिः सुगन्धैर्वत्सकदंभैः ॥”

इति तन्त्रेव ॥ * ॥

लिङ्गपूजाया अकरणी दोषः तत्पूजाफलश्च यथा,
“विना लिङ्गाचैनं यस्य कालो गच्छति नित्यशः ।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्गतस्य दुरात्मनः ।

एकतः सर्वदेवानां व्रतानि विविधानि च ।
तीर्थानि नियमा यद्वा लिङ्गाराधनमेकतः ॥

न लिङ्गाराधनादन्तु पुरा वेदे चतुर्विंशति ।
विद्यते सर्वश्लाघाणामेष एव सुनिश्चितः ॥
भुक्तिभुक्तिप्रदं लिङ्गं विविधापन्नवारणम् ।
पूजयित्वा नरो नित्यं शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
सर्वमन्यत् परित्यज्य क्रियाजालमशेषतः ।
भक्त्या परमया विद्वान् लिङ्गमेकं प्रपूजयेत् ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*

“अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च ।
महेशाचनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्त १६ पटलः ॥

“बहुनात्र किमुक्तेन चराचरमिदं जगत् ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य स्थितमत्र न संशयः ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*

“शिवस्य पूजनादेवि चतुर्वर्गाधिपो भवेत् ।
अद्वैतार्थयुतो मर्त्यः शम्भुनाथस्य पूजनात् ।
स्वयं नारायणेनोक्तं यदि शम्भुं प्रपूजयेत् ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले ये देवाः संस्थिताः सदा ।
तेषां पूजा भवेदेवि शम्भुनाथस्य पूजनात् ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*

“असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।
काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाभ्यः शम्भु-
पूजनम् ॥”
इति षट्कर्मदीपिकाष्टतकालोत्तरे नारद-
वाक्यम् ॥ *

“अभिहोवास्त्रिवेदाश्च यज्ञाश्च बहुदक्षिणाः ।
शिवलिङ्गाचनस्यैते कोट्यंशेनापि ते समाः ॥
द्वित्वा भित्त्वा च भूतानि हित्वा सर्वमिदं
जगत् ॥

यजेदेवं विरूपाक्षं न स पापेन लिप्यते ॥
अनेकजन्मसाहसं भ्रातृमाणाश्च योनिषु ।
कः समाप्नोति वै मुक्तिं विना लिङ्गाचनं नरः ॥”
इति स्कन्दपुराणम् ॥*

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्यनुलोमजः ।
पूजयेत् सततं लिङ्गं तत्तन्मन्त्रेण सादरम् ॥”
तत्तन्मन्त्रेणेति यथायोग्यं वैदिकतान्त्रिकनाम-
मन्त्रेणेत्यर्थः । इति वीरमित्रोदयधृतस्कन्द-
पुराणम् ॥ *

“मूले ब्रह्मा तथा मध्ये विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।
रुद्रोपरि महादेवः प्रणवाख्यः सदाशिवः ॥
लिङ्गवेदी महादेवी लिङ्गं साक्षान्महेश्वरः ॥
तयोः प्रपूजनान्नित्यं देवी देवश्च पूजितौ ॥”
इति लिङ्गपुराणम् ॥*

अथ पारदशिवलिङ्गमाहात्म्यम् ।
“ज्योतिर्मयं महालिङ्गं कैलासनगरे प्रिये ।
तस्यैव षोडशांशैकः काश्यां विश्वेश्वरः स्थितः ॥
पूर्णलिङ्गं महेशानि शिवबीजं न चान्यथा ।
शिलाभ्ये यथा चक्रं लक्ष्मीनारायणः परम् ।
पारदस्य शतांशैको लक्ष्मीनारायणो न हि ॥
पकारं विष्णुरूपश्च आकारं कालिका स्वयम् ।
रेफं शिवं दकारश्च ब्रह्मरूपं न चान्यथा ॥
पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवान्कम् ।
यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः ॥

आजन्ममध्ये यो देवि एकदा यदि पूजयेत् ।
स एव धन्यो देवेशि स ज्ञानी स च तत्त्ववित् ॥
स ब्रह्मवेत्ता स धनी स राजा भुवि पूज्यते ।
अणिमादिविभूतीनामौश्वरः साधकोत्तमः ॥”*

अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवनिर्माणे नानाविधं यतः प्रिये ।
अतएव महेशानि शान्तिस्वस्थयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं हि न कारयेत् ।
ताडनादित्तनाशः स्यात्ताडनाद्विचक्षणता ।
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनान्मरणं भवेत् ॥”

इति मातृकामेदन्ते ८ पटलः ॥*

अथ शिवलिङ्गोत्पत्तिः ।
ब्रह्मोवाच ।
“पुरा त्वां चक्षुः श्रुत्वा त्वदग्रे न प्रकाशितम् ।
इदानीं योगिनं श्रुत्वा कथयामि न संशयः ॥
अतिगुह्यमतिगुह्यमतिगुह्यं न संशयः ।
गोपितं गोपितं गोपितं त्वयापि च ॥
शम्भुना गोपितं तन्ने तन्नान्तरे प्रकाशितम् ।
शृणु तत् कथयाम्यद्य सावधानोऽवधारय ॥
सर्गादौ विविधाः सर्गा मया सृष्टा हि नारद ।
देवदानवदेव्याश्च गन्धर्व्यचराचराः ॥
सर्वे स्त्रीवशगाः श्रेष्ठा मेधुनाज्जायते प्रजा ।
केवलं हि शिवः शम्भुर्दारुणहृत्कर्मणि ॥
कदापि न मनश्चक्रे दृष्ट्वा चिन्तापराः सुराः ।
मामेव शरणं जग्मुः सेन्द्रा देवासुरादयः ॥
प्रणिपत्य स्तुतिं कृत्वा उपतस्थुः समाहितः ।
प्रोचुः प्राङ्मलयः सर्वे भयाद्गङ्गदमानसाः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

उदाहिता वयं सर्वे भवानपि जनार्दनः ।
केवलं हि महादेवो देवदेवो जगत्पतिः ॥
विवाहे न मनश्चक्रे कथा वा मोह्यते शिवः ।
उपायं चिन्तय विभो सदारः कथमीश्वरः ।
येन स्याज्जगतां नाथस्तत् कुरुष्व दयानिधे ॥
इति श्रुत्वा वचस्तेषां ततो ब्रह्मा प्रजापतिः ।
सह तैर्गङ्गाङ्गुलं जगाम कमलासनः ।
उवाच तं जगन्नाथं विष्णुं कमललोचनम् ॥

ब्रह्मोवाच ।
सृष्टा मया सुरश्रेष्ठ मानुषा मेधुनोद्धवाः ।
सर्वे स्त्रेणा विना शम्भुं यत् कर्त्तव्यं वदस्व मे ॥
श्रीभगवानुवाच ।

एभिः सह महाबाहो गच्छामस्त्वमहं शिवम् ।
कर्त्तव्यं सचितं तेन अनुज्ञातेर्यथाविधि ।
किन्तु तद्दुयोग्यनारीन्तु विवाहार्थं प्रकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

दत्तं गच्छामहे सर्वे अनुज्ञापय तं हरे ।
आद्याशक्तिं महामायां प्रसादयतु वै लघु ॥
कन्या भूत्वा महाशम्भुं मोहयिष्यति शङ्करम् ।
एवमुक्त्वा तु तैः सार्द्धं जन्मतुर्विधकेशवौ ।
यत्र दत्तो महातेजाः प्रोचतुः कार्यमात्मनः ॥
उवाच दत्तं तद्दुयुक्तं तपस्तपुं प्रजापतिः ।
ब्रह्मा विष्णुश्च सर्वे ते तपसा तीक्ष्णचेष्टिवाम् ॥
आविर्बभूव सा देवी कालिका जगदीश्वरी ।

प्राह मां वः किमर्थं ससुतकण्ठाः सुरासुराः ॥
देयुवाच ।

श्रीं रूपं यथाकामं भवतां प्रार्थने फलम् ।
अचिरात् तत्पदास्यामि सत्त्वं सत्त्वं न संशयः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भूत्वा तु दत्तकन्या त्वं शङ्करं परिमोहय ।
अस्माकं वाञ्छितश्चेत्तत् कुरु सिद्धिं सदा शिवे ॥
एतत् श्रुत्वा वचस्तेषां निरीक्ष्य कमलासनम् ।
उवाच विस्मयाविष्टा कालिका जगदीश्वरी ॥
देयुवाच ।

शम्भुरदतनो बालः किं मां सन्तोषयिष्यति ।
मम योग्यं पुमांसन्तु अन्यं वै परिकल्पय ॥
ब्रह्मोवाच ।

शम्भुः सर्वगुरुर्देवो ह्यस्माकं परमेश्वरः ।
महासत्त्वो महातेजाः स ते तीर्थं करिष्यति ॥
शम्भुतुल्यः पुमान्नास्ति कदाचिदपि कुत्रचित् ।
इत्युक्त्वा ब्रह्मणा देवी वाष्पमित्राह चेश्वरी ।
दत्ताय दर्शनं दत्त्वा उवाच उच्यतां वरः ॥
दत्तोऽपि दृष्ट्वा तां देवीं खड्गकर्तृधरां पराम् ।
खर्वां लम्बोदरीं व्याघ्रचर्मामृतकटिस्थलीम् ॥
नीलोत्पलकपालाद्यकरयुग्मां वरप्रदाम् ।
कृतकृत्यमिवात्मानं मेने दत्तः प्रजापतिः ॥
दत्त उवाच ।

यदि मे वरदासि त्वं देवानामपि वाञ्छितम् ।
मदीयतनया भूत्वा शङ्करं किल मोहय ॥
तथैत्युक्त्वा जगद्वात्री अन्तर्हानं गता तदा ।
देवताश्च ततो नत्वा यत्र तेपे तपो हरः ॥
सखीकाः परमात्मानुपतस्थुर्जगत्पतिम् ।
प्रणेतुस्तुष्टुर्भक्त्या प्राहुर्गङ्गदभाषिणः ॥
देवाद्या ऊचुः ।

भगवन् देवदेवेश लोकनाथ महाशय ।
वयं सर्वे तु सखीकाः सृष्टार्थं परमेश्वर ।
अतस्त्वं कुरु चोदाहं सृष्टिरचा यथा भवेत् ॥
दत्तगेहे महाकाली मायेति परिकीर्त्तिता ।
जाता ते प्रीतये शम्भो सा ते योग्या न
संशयः ॥

ईश्वर उवाच ।
भवतां प्रीतये सम्यक् करिष्ये नात्र संशयः ।
उद्योगः क्रियतां क्षिप्रं विवाहाय ममेव हि ॥
इत्युक्त्वास्तु सुराः सर्वे ईश्वरेण महात्मना ।
कृतकृत्या गताः सर्वे भवनं सर्वसुन्दरम् ॥
दत्ताय कथयामासुः शङ्करेणोदितं वचः ।
ततो विवाहं निर्वर्त्य कृतकृत्या यथा गताः ॥
गताः सर्वे महेशोऽपि सत्या सह तदा गृहम् ॥
जगाम रेमे सत्या च चिरं निर्भरमानसः ॥
अथ काले कदाचित्तु सत्या सह महेश्वरः ।
रेमे न श्लेके तं सोऽपि सती श्रान्ताभवत्तदा ॥
उवाच दीनया वाचा देवदेवं जगद्गुरुम् ।
भगवन्नहि शक्नोमि तव भारं सुदुःसहम् ॥
क्षमस्व मां महादेव कृपां कुरु जगत्पते ॥
निशम्य वचनं तस्या भगवान् दृषभध्वजः ।
निर्भरं रमणं चक्रे गाढं निर्दयमानसः ॥

कृत्वा सम्पूर्णरमणं सती च तत्तमेधुना ।
उत्थानाय मनश्चक्रे उभयोस्तेज उत्तमम् ।
पपात धरणीपृष्ठे तैर्याम्रमखिलं जगत् ॥
पाताले भूतले स्वर्गे शिवलिङ्गास्तदाभवन् ।
तेन भूता भविष्याश्च शिवलिङ्गाः सयोनयः ॥
यत्र लिङ्गं तत्र योनिर्यत्र योनिस्ततः शिवः ।
उभयोश्चैव तेजोभिः शिवलिङ्गं यजायत ॥”
इति शिवलिङ्गोत्पत्तिकथनमिति नारदपञ्च-
रात्रान्तर्गततृतीयरात्रे प्रथमाध्याये नारद-
ब्रह्मसंवादः ॥ * ॥ शिवलिङ्गपूजायां सर्वेषा-
मधिकारो यथा,—

“शाक्तो वा वैष्णवो वापि सौरो वा गाणपोऽथवा ।
शिवार्चनविहीनस्य कुतः सिद्धिर्भवेत् प्रिये ॥
अनाराध्य च मां देवि योऽर्चयेद्देवतान्तरम् ।
न गृह्णाति महादेवि श्रापं दत्त्वा ब्रजेत् पुरम् ॥
पञ्चताम्रसमं देवि मिष्टान्नादि क्रमेण हि ।
फलानि बहुधा न्येव पुष्पाण्येव यथाविधि ॥
सुमेरुसदृशं चान्नं नानाविधं महेश्वरी ।
सूपादिकं महेशानि यदि स्यात् सागरोपमम् ॥
यदन्नं पुष्पनेत्रेण सर्वं विष्टासमं भवेत् ।
शिवार्चनविहीनो यः पूजयेद्देवतान्तरम् ।
विशेषतः कलिद्युगे स नरः पापभाग्भवेत् ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥

“सर्वपूजासु देवेशि ! लिङ्गपूजापरं पदम् ।
लिङ्गपूजां विना देवि अन्यपूजां करोति यः ॥
विफला तस्य पूजा स्यादन्ते नरकमाप्नुयात् ।
तस्मात्लिङ्गं महेशानि प्रथमं परिपूजयेत् ॥
यद्राज्यं लिङ्गपूजायां रहितं सततं प्रिये ।
तद्राज्यं पतितं मन्ये विष्टाभूमिसमं स्रुतम् ॥
ब्रह्म विट् चक्षियो देवि यदि लिङ्गं न पूजयेत् ।
तत्क्षणात् परमेशानि त्रयस्त्रिंशालतामिषुः ।
शूद्रश्च परमेशानि सदा शूकरवद्भवेत् ॥
शिवार्चनन्तु देवेशि यस्मिन् गेहे विवर्जितम् ।
विष्टागर्भसमं देवि तत्तृणं विद्धि पार्ष्वति ।
अन्नं विष्टा पयो मूत्रं तस्मिन् वेष्टानि पार्ष्वति ॥
शाक्तो वा वैष्णवो वापि शैवो वा परमेश्वरि ! ।
आदौ लिङ्गं प्रपूज्याथ विष्णुपञ्चैर्वरानने ॥
पश्चादन्यं महेशानि ! लिङ्गं प्रार्थ्य प्रपूजयेत् ।
अन्यथा मूत्रवत् सर्वं शिवपूजां विना प्रिये ! ॥”
इति लिङ्गार्चनतन्त्रे १ पटलः ॥

उपक्रमोपसंहारादि । यथा । लिङ्गानि तु
उपक्रमोपसंहारावभ्यासपूर्वताफलार्थवादोप-
पत्त्याख्यानि । तदुक्तम् ।
“उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥”
तत्र प्रकरणप्रतिपादस्याद्वितीयवस्तुन
एकमेवाद्वितीयमित्यादौ रेतदात्ममिदं सर्व-
मित्यन्तेन च प्रतिपादनम् ॥ १ ॥ प्रकरणप्रति-
पादस्य वस्तुनः तन्मध्ये पौनःपुन्येन प्रतिपादनं
अभ्यासः । यथा तत्रैवाद्वितीयवस्तुनो मध्ये

तत्त्वमसीति नवकृत्वः प्रतिपादनम् ॥ २ ॥ प्रक-
रणप्रतिपादस्य वस्तुनः प्रमाणान्तरेणाविषयी-
करणं अपूर्वत्वम् । यथा । तत्रैवाद्वितीय-
वस्तुनो मानान्तराविषयीकरणम् ॥ ३ ॥ फलन्तु ।
प्रकरणप्रतिपादस्यात्मज्ञानस्य तदनुष्ठानस्य वा
तत्र तत्र श्रयमाणं प्रयोजनम् । यथा । तत्रैव
आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं
यावन्न विमोक्षे अथ सम्यक् इत्यद्वितीयवस्तु-
ज्ञानस्य तत्प्राप्तिप्रयोजनं श्रूयते ॥ ४ ॥ प्रकरण-
प्रतिपादस्य तत्र तत्र प्रशंसनं अर्थवादः । यथा
तत्रैव उत तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं
भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्याद्वितीय-
वस्तुप्रशंसनम् ॥ ५ ॥ प्रकरणप्रतिपादार्थसाधने
तत्र तत्र श्रयमाणा युक्तिः उपपत्तिः । यथा
तत्र यथा सौम्यैकेन नृत्पिण्डेन सर्वं नृत्प्यं
विज्ञातं स्यात् वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
नृत्तिकेत्येव सत्यम् । इत्यादावद्वितीयवस्तुसाधने
विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वे युक्तिः श्रूयते ॥ ६ ॥
इति श्रीपरमहंससदानन्दयोगीन्द्रविरचित-
वेदान्तसारः ॥ (पुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १० ।

“एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तृतम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ हेतुः ।
यथा, तर्ककौसुथाम् । “लिङ्गज्ञानजन्यं लिङ्ग-
ज्ञानमनुमितिः ॥ “ज्ञायमानं लिङ्गं करणं न
हि ।” इति भाषापरिच्छेदः ॥ सूक्तशरीरम् ।
यथा, पञ्चदश्याम् । १ । २३ ।
“बुद्धिकर्मेन्द्रियप्राणपञ्चकैर्मेनसा धिया ।
शरीरं सप्तदशभिः सूक्ष्मं तस्मिन्नुच्यते ॥”

लिङ्गकः, पुं, (लिङ्गेन कायतीति । कै + कः ।)
कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणा-
दयोः स्य कपित्थशब्दे विज्ञेयाः ॥)
लिङ्गवर्द्धः, पुं, (लिङ्गं वर्धयतीति । वृध् + णिच् +
अच् ।) कपित्थवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
शिश्रुवृद्धिकरणम् । तस्यौघं यथा,—
“कटुतेलं भस्मातकं वृक्षतीक्ष्णदाडिमम् ।
वल्कलैः साधितं लिपं लिङ्गं तेन विवर्द्धते ॥”
अपि च ।
“कुष्ठमाघमरीचानि तगरं मधुपिप्पली ।
अपामार्गान्शगन्वा च वृक्षतीक्ष्णसर्वपाः ॥
यवास्तिलं सैन्धवश्च पाणिकोहर्षनं शुभम् ।
लिङ्गबाहुस्तनानाश्च कर्णयोर्द्विजङ्गवेत् ॥”
इति गारुडे १०० अध्यायः ॥

लिङ्गवर्द्धनी, स्त्री, (लिङ्गं वर्धयति या । वृध् +
णिच् + इनि । डीप् ।) अपामार्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

लिङ्गवृत्तिः, पुं, (लिङ्गमेव वृत्तिर्जीवनोपायो
यस्य ।) जीविकार्थजटादिचिह्नधारी । तत्-
पर्यायः । धर्मध्वजी २ । इत्यमरः । २ । ७ । ५४ ॥
“जीविकादिनिमित्तान्तु यो विभर्त्ति जटादिकम् ।
धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिर्द्वयं तत्र निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

लिङ्गालिका, स्त्री, चुद्रन्ध्रिकः । तत्पर्यायः ।
दीना २ । इति हारावली । २ । ७ ॥

लिङ्गनी, स्त्री, (लिङ्गमस्यस्या इति । लिङ्ग +
इनिः ।) लताविशेषः । पञ्चगुरिया इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । बहुपत्नी २ ईश्वरी ३
शिववह्निका ४ स्वयम्भूः ५ लिङ्गसम्भूता ६
लेङ्गी ७ चित्रफला ८ चाखाली ९ लिङ्गजा १०
देवी ११ चण्डा १२ आपस्तम्बिनी १३ शिवजा
१४ शिववह्नी १५ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
उष्णत्वम् । दुर्गन्धत्वम् । रसायनत्वम् । सर्व-
सिद्धिकरत्वम् । दिव्यत्वम् । वज्रत्वम् । रस-
नियामनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सन्धा-
सादिलिङ्गधारिणी । यथा, सुश्रुते । ४ । २४ ।
“लिङ्गनीं गुरुपत्नीं च सगोत्रामथ पञ्चसु ।
वृद्धाश्च सन्धयोश्चापि गच्छतो जीवितस्य ॥”)

लिङ्गी [न], पुं, (लिङ्गमस्यस्येति । इनिः ।)
हस्ती । इति जटाधरः ॥ त्रि, धर्मध्वजी ।
यथा,—
“अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गमुपजीवति ।
स लिङ्गिनां हरेर्देनस्तिर्यग्योनौ च गच्छति ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

(वासनाश्रयः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,
भागवते । ४ । २६ । ६५ ।
“तेनास्य तादृशं राजन् लिङ्गिनो देहसम्भ-
वम् ।

अहत्स्नाननुभूतोऽर्थो न मनः स्रष्टुमिच्छति ॥”)
लिप, जि औ श्र प ज लेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) जि, लिप्पो-
ऽस्ति । औ, लेप्ता । श्र प ज, लिप्यति लिप्यते
चन्द्रेण गात्रं सुखी । इति दुर्गादासः ॥
लिपः, पुं, (लिप्यतीति । लिप + कः ।) लेपन-
कर्त्ता । इति लिपधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

लिपिः, स्त्री, (लिप + “इगुपधात् कित् ।” उणा०
४ । ११६ । इति इन् । सच कित् ।) लिखित-
वर्णम् । तत्पर्यायः । लिखितम् २ अक्षरसंस्था-
नम् ३ लिभिः ४ । इत्यमरः ॥ लिखनम् ५ लेख-
नम् ६ अक्षरविन्यासः ७ लिपी ८ लिपी ९ ।
इति तट्टीका ॥ अक्षररचना १० । इति जटा-
धरः ॥ लिपिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, नेपथ्ये । १ । १५ ।

“अयं हरिद्रो भवितेति वैधर्षी
लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीम् ।
नृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः
प्रणीय हारिद्रहरिद्रतां वृषः ॥”

अस्याः पञ्चविधत्वं यथा, वाराहीतन्त्रे ।
“मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
गुह्यिकाधुगसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्रुताः ॥”)
लिखितपुस्तकादि । इति केचिदिति भरतः ॥
लिपिकरः, पुं, (लिपिं करोतीति । लिपि + कृ +
“दिवाविभानिश्चेति ।” ३ । २ । २१ । इति
टः ।) लेखकः । इत्यमरटीका ॥

लिम्पाकं

लीला

लीलाव

लिपिका, स्त्री, (लिपिरेव । लिपि + स्वार्थे कन् ।
 टाप् ।) लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिपिकारः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + अण् ।)
 लेखकः । इत्यमरः । २ । ८ । १२६ ॥
 लिपी, स्त्री, (लिपिः । कृदिकारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिपे, चि, (लिप + क्तः ।) भक्षितम् । कृत-
 लेपनम् । तत्पर्यायः । दिग्धम् २ । इत्यमरः ॥
 विलिम्पितम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ चर्चित-
 तम् ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । ४ । ४८ ।
 “तस्मिन्नेलखण्डाच्च चत्वारो विहितास्तथा ॥”
 मिलितम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 विप्रदिग्धम् । इति मेदिनी । ते, ५२ ॥
 लिपकः, पुं, (लिप एव । स्वार्थे कन् ।) विधाक्त-
 वाणः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ ॥
 लिपिका, स्त्री, (लिपेव । स्वार्थे कन् ।) दण्डः ।
 यथा । वैश्वस्य चतुर्थोऽंशः श्रवणादौ लिपिका-
 चतुष्कं अभिजित् । इति सत्त्वसुक्तावली ॥
 लिप्ता, स्त्री, (लब्धुमिच्छा । लभ + सन् + अः ।
 टाप् ।) इच्छा । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
 वंशे । ३८ । २६ ।
 “लिप्तां चक्रे प्रसेनात् मणिरत्ने स्थमन्तके ।
 गोविन्दो न च तं लेभे शक्तोऽपि न जहार ह ॥”
 लिप्सुः, चि, (लभ + सन् + उः ।) लब्धुमिच्छुः ।
 तत्पर्यायः । गृध्रः ३ गर्हन् ३ दृष्टाक् ४ लुब्धः ५
 अभिलासुकः ६ लोलुपः ७ लोलुभः ८ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २४ ।
 ११६ ।
 “सोऽप्युपायनलोभात्तत् अर्द्धे कल्पितायतिः ।
 उपप्रदानं लिप्सुनामेकं ह्याकर्षणौघम् ॥”
 लि(वि)विः, स्त्री, (लिप् + इन् । बाहुलकात्
 पस्य बत्वम् ।) लिपिः । इत्यमरः ॥
 लिवि(वि)करः, पुं, (लिविं करोतीति । कृ +
 “दिवाविभानिशेति ।” ३ । २ । २१ । इति
 टः ।) लिपिकारः । लिपिं करोति इत्यर्थे
 ष्टकुट इत्यनेन कर्त्तरि टप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 लिवि(वि)करः, पुं, (लिपिं करोतीति । कृ + टः ।
 ष्टोदरादित्वात् द्वितीयाया ऋलुक् ।) लिपि-
 कारः । इत्यमरटीकायां भागुदौचितः ॥
 लिवी, स्त्री, (लिवि + कृदिकारादिति डीष् ।)
 लिपिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 लिम्पः, पुं, (लिम्पतीति । लिम्प + “अनुपसर्गात्
 लिम्पविन्देति ।” ३ । १ । १३८ । इति शः ।)
 लेपनकर्त्ता । इति लिम्पधातोः कर्त्तरि श्प्रत्यय-
 निष्पन्नम् । इति सुश्वोधाकारणम् ॥
 लिम्पटः, पुं, विङ्गः । इति हारावली । १६२ ॥
 लिम्पाकं, स्त्री, निम्बकविशेषः । प्रातिखेड इति
 भाषा । तस्य गुणाः । सुरभित्वम् । स्वादुत्वम् ।
 नात्यन्तत्वम् । भक्षरोचनत्वम् । वातघ्नं घृहृ-
 त्वम् । हृद्यत्वम् । कृदिघ्नत्वम् । नातिपिक्तत्वम् ।
 इति राजवल्लभः ॥ (तथा च ।

“कर्णे शुद्धं नृतं ताम्रं लिम्पाकाङ्गित्वचां
 पलम् ॥”
 इति रसेन्द्रसारसंग्रहे लीङ्गि यत्नदरिलौहे ॥)
 लिम्पाकः, पुं, जम्बीरः । खरः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 लिश, ड य औ तौच्छे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) तौच्छ-
 मल्पीभावः । ड य, लिश्यते धर्मेः कलौ ।
 औ, लेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिश, श्र औ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) लिशति । औ,
 अलिचत् लेष्टा । इति दुर्गादासः ॥
 लिखः, पुं, नर्त्तकः । लघधातोः कर्त्तरि वन्प्रत्य-
 येन निपातनात् सिद्धः । उपधाया इत्वमपि ।
 इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः । १ । १५३ ॥
 (लख इति पाठः साधुः ॥)
 लिह, ल अ औ खादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ल अ, लेष्टि
 पुष्याणि षट्पदः । लीष्टि । औ, अलिचत् ।
 इति दुर्गादासः ॥
 ली, कि द्रावणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पक्षे भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) द्रावणं द्रवी-
 करणम् । कि, लाययति लयति । मिम्यो-
 र्यव्याविति लापयति लोहमयौ कर्मकारः ।
 स्नेहद्रवे तु लात्योर्लघ्वनाविति जनो घृतमयौ
 लीनयत्यपि । इति दुर्गादासः ॥
 ली, मि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
 पर०-अक०-अनिट् ।) मि, लिनाति बाला
 लावण्यं प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्माविवक्षायास्तु
 लिनाति जलधौ नदी । लीनः लीनिः । अयं
 अन्तःस्थतृतीयादिः । इति दुर्गादासः ॥
 ली, ड य औ श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा०-आत्म०-अक०-अनिट् ।) ड य,
 लीयते चन्द्रः सूर्यः । औ, लीनः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 लीका, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीचा, स्त्री, लिप्ता । इति शब्दरत्नावली ॥
 लीष्टः, चि, आस्तादितः । इति लिङ्धातोः
 कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, श्रीकण्ठ-
 चरिते । १ । ५३ ।
 “सा शुद्धयेऽस्तु शिवपादनखाविनयो
 भक्ता यदीयवचिलीललाटपट्टाः ॥”
 लीनः, चि, (ली + क्तः । “ओदितच ।” ८ । २ ।
 ४५ । इति निष्ठातस्य नः ।) लयप्राप्तः । श्लिष्टः ।
 इति आकरणम् ॥ अपि च ।
 “दिवाकरान्ध्रं यो गुहासु
 लीनं दिवाभीतमिवात्यकारम् ।
 लुङ्गेऽपि न न शरणं प्रपन्ने
 ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥”
 इति कुमारसम्भवे । १ । १२ ॥
 लीला, स्त्री, (लयनमिति । ली + सम्प्रदादित्वात्
 क्तिप् । लियं लातीति । ला + कः ।) केलिः ।

विलासः । शृङ्गारभावचेष्टा । इति मेदिनी ।
 ले, ४७ ॥ खेला । इति विश्वः ॥ (यथा, भाग-
 वते । १ । १ । १८ ।
 “अथाख्याहि हरेर्धौमन्नवतारकथाः शुभाः ।
 लीलाविदधतः खैरमीश्वरस्यात्ममायया ॥”
 अलङ्घ्यप्रियसमागमया स्वचित्तविनोदनार्थं
 प्रियस्य या वेशगतिदृष्टिहसितभणितैरनुकृतिः
 क्रियते सा लीला । तथा च ।
 “अप्राप्तवल्लभसमागमनाधिकायाः
 सख्याः पुरोऽत्र निजचित्तविनोदबुद्ध्या ।
 आलापवेशगतित्हास्यविलोकनादौः
 प्राणेश्वरानुकृतिमाकथयन्ति लीलाम् ॥” इति ।
 प्रियाशुकरणं लोला । यथा विनोदितं वदति
 याति तथा तथासावित्र्यादीत्यन्योऽपि । ली ड
 य औ श्लिषि नाम्नीति लक् लीला । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ * ॥ सा प्रकटाप्रकटभेदेन
 द्विविधा यथा,—
 “प्रकटाप्रकटा चेति लीला सेयं द्विधोच्यते ।”
 इति पद्मपुराणम् ॥
 तथा हि ।
 “सदानन्तैः प्रकाशैः खेलीलाभिश्च स दीयति ।
 तत्रैकेन प्रकाशेन कदाचिज्जगदन्तरे ॥
 सहेव स्वपरीवारैर्जन्मादि कुरुते हरिः ।
 कृष्णभावानुसारेण लीलाख्या शक्तिरेव सा ॥
 तेषां परिकराणाञ्च तं तं भावं विभावयेत् ।
 प्रपञ्चगोचरत्वेन सा लीला प्रकटा स्मृता ॥
 अन्यास्वप्रकटा भान्ति तादृश्यस्तदगोचराः ।
 तत्र प्रकटलीलायामेव स्यातां गमागमौ ॥
 गोकुले मथुरायाञ्च दारकायाञ्च शार्ङ्गिणः ।
 यास्तत्र तत्राप्रकटास्तत्र तत्रैव सन्ति ताः ॥”
 इति श्रीभागवताष्टमम् ॥
 लीलावती, स्त्री, (लीलास्यस्या इति । लीला +
 मतुप् । मस्य वः ।) केलियुक्ता । विलासवती ।
 शृङ्गारभावचेष्टान्विता । खेलाविशिष्टा । इति
 लीलाशब्दार्थदर्शनात् ॥ * ॥ भास्कराचार्यस्य
 पत्नी । तत्कृताङ्गन्यः । यथा । गोदावरीतीर-
 निवासिनी महाराष्ट्रदेशोद्भवस्य श्रीभास्करा-
 चार्यस्य गन्यकर्तुः सुप्रिया लीलावती विरह-
 विलसिच्छदस्य तां पदेर्लीलावत्या लीला-
 वतीमिव । इति लीलावतीगन्यस्य मङ्गला-
 चरणश्लोकस्य टीकायां भवैशः ॥ * ॥ (अवि-
 क्षितवृत्तेः स्त्रीविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
 १२३ । १७ ।
 “लीलावती वीरसुता वीरभद्रसुतानिभा ॥”
 वैश्याविशेषः । यथा,—
 “अभिरूपेण सम्पन्नान् घट्टयित्वा विना भृतिम् ।
 धर्मेकार्यमिति ज्ञात्वा न शृङ्गाति कथञ्चन ॥
 योऽसौ सुवर्णकारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् ।
 न मूल्यमादाहेष्यातः सभार्यं नृद्विसंयुतः ।
 सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसमप्रभः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे लीलावतीवैश्याया लवणाचल-
 दाने हेमतवघटकस्य तथाविधफलदर्शनात् ।

लुट

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ न्यायग्रन्थविशेषः ।
तस्य द्वितीयस्रोको यथा,—

“द्रव्यं नाकुलसुज्ज्वलो गुणगणः कर्माधिकं
स्नाध्यते

जातिविक्षुब्धतिमागता न च पुनः स्नाध्या विशेष-
स्थितिः ।

सम्बन्धः सहजो गुणादिभिरयं यत्रास्तु सत्-
प्रीतये

सान्नीच्या नयवेष्टकर्मकुशला श्रीन्यायलीला-
वती ॥”

इति मखनमिश्रः ॥

लीलोद्यानं, स्त्री, (लीलार्थसुद्यानम् ।) देववनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । १०६ । ४१ ।

“अथ मानसमुल्लङ्घ्य देवर्षिब्रातसेवितम् ।

अतीत्य गण्डर्षेण लीलोद्यानं द्रुयोषिताम् ॥”)

लुक्, [च] पुं, लोपः । यथा । स्वमोर्लुक् स्त्रीवात्

परयोः स्वमोर्लुक् स्यात् । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

लुक्कायितः, चि, (लुक् कायस्य यस्य ताड्य इवा-
चरतीति । लुक्काय + क्तिप् । ततः क्तः ।)

अन्तर्हितः । यथा । अन्तर्धानं लुक्कायनमिति

यावत् । यथा गुरोरन्तर्हिते शिशुः निलीयते

पलायते लुक्कायते लुक्कायतीति लुक्कापनयने-

ऽपि लुक् । लुक् कायः शरीरं यस्य स लुक्कायः

ततः स इव आचरतीति कौ साध्यम् । इति

कारकटीकायां दुर्गादासः ॥ कर्मणि क्तप्रयेन

निष्पन्नोऽयम् ॥

लुङ्गुपः, पुं, स्त्रीलङ्गः । इति रत्नमाला ॥

लुज्, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च-सेट् ।) इ क,

लुज्जयति । भा दीप्तिः । षड्ार्थां निकेतनहिंसा-

वनदानानि । इति दुर्गादासः ॥

लुञ्, अपनयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पर०-सक०-सेट् ।) सोऽलुञ्चोत् कर्णनासिकम् ।

इति दुर्गादासः ॥

लुट्, विलोटविलोडनयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-पर०-विलोटे अक०-विलोडने सक०-

सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, इ हुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुण्टते । हुतिचौर्यम् ।

इति दुर्गादासः ॥

लुट्, ल ऋ य विलोटविलोडनयोः । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-विलोटे अक०-विलो-

डने सक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । ऋ, अलुलु-

टत् अलुलोडत् । य, लुयति । विलोटः सम्बन्धी-

भावः । तत्र लुयन् सशोको भुवि शीरुदावान् ।

इति भट्टिः ॥ विलोडने लुयत्यट्टासकान् दुर्गान्

कवाटानि च लोटति । इति हलायुधः । इति

दुर्गादासः ॥

लुट्, ल ड दीप्तिप्रतिहृत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-आत्म०-अक०-पुनर्हने सक०-सेट् ।)

लुगटाकः

ल, अलुटत् । ड, लोटते । प्रतिहृतिः शोका-
दिना पतनं पुनर्हवनं वा । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, क भासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क, लोटयति । भासो

दीप्तिः । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, उपधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पर०-सक०-सेट् ।) लोटति । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, इ गत्यालस्यस्तेयखोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) इ, लुण्टते ।

आलस्यं मन्दीभावः । स्तेयं चौर्यम् । खोटः

खोडनम् । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, ल ड प्रतीधाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्वा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल, अलुटत् । ड,

लोटते । इति दुर्गादासः ॥

लुट्, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, लोटयति । इति दुर्गा-

दासः ॥

लुट्, शि लोटे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-

पर०-अक०-सेट् ।) शि, लुठति अलुठीन्

लुलोठ । लोटः सम्बन्धीभावः । हारोऽर्थं

हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमण्डले । इति दुर्गा-

दासः ॥

लुठनं, स्त्री, (लुठ लोटे + ल्युट् ।) अश्वस्यं

भूमौ पुनः पुनः अमोपहननम् । लोटा इति

गङ्गागङ्गि इति च भाषा । तत्पर्यायः । वल्ल-

नम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुठितः, चि, (लुठ + क्तः ।) सुहुर्भुवि परावृत्तः ।

अमशान्तर्यं पुनः पुनर्भूमौ लुठितोऽश्वः । तत्-

पर्यायः । उपावृत्तः २ । इत्यमरभरतौ ॥

वल्लितः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अपावृत्तः ४

परावृत्तः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । १०२ । ७७ ।

“शिलाकलापो लुठितः किमञ्जनगिरेरयम् ।

किमुनाकालकल्पान्तमेवौघः पतितो भुवि ॥”)

लुड्, मथ्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-

सक०-सेट् ।) लोडति । मथ्यो विलोडनम् ।

इति दुर्गादासः ॥

लुड्, शि संवृत्तौ । श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शि, लुडति

अलुड्डीन् लुलोड । इति दुर्गादासः ॥

लुण्ट, कि अवज्ञाचौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) इत्य-

नकारप्रकृतिः टयोगास्मूर्द्धन्यः । तेन भ्वादिपक्षे

यगादौ तक्षोपे लुयत इत्यादि । कि, लुण्टयति

लुण्टति । इति दुर्गादासः ॥

लुण्टकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + क्तुल् ।) शाक-

विशेषः । नव्या इति भाषा । तत्पर्यायः ।

मासवः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट + अङ् । टाप् ।) लुठनम् ।

इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पुं, (लुण्टतीति । लुण्ट + “जल्पभित्त-

कृदलुण्टवृद्धः वाक्यम् ।” ३ । २ । १५५ । इति

लुप्

वाक्यम् ।) चौरः । लुटधातोः वाक्यप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

लुण्टाकी, स्त्री, (लुण्टाक + क्तिवात् डीप् ।) चौरा

स्त्री । इति सुम्बोधयाकरणम् ॥

लुण्टकः, चि, (लुण्टतीति । लुण्ट + क्तुल् ।) स्तेय-

कारकः । लुटेरा इति भाषा । यथा,—

“ये चौरा वद्धिना दृष्टा गरदा ग्रामलुण्टकाः ।

सारमेयादने ते वै पात्यन्ते पातकान्विताः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥

लुण्टनं, स्त्री, (लुण्ट + ल्युट् ।) लुठनम् । इति

काचित् शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभाग-

वते । ५ । १ । १८ ।

“हरणं लुण्टनं तद्वत् तत्पत्नीनां नराधिपः ॥”)

लुण्टा, स्त्री, (लुण्ट + अङ् । स्त्रियां टाप् ।)

लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्टाकः, पुं, (लुण्ट + वाक्यम् ।) काकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (चौरः । यथा, कलाविलासे । १ । ३ ।

“विघ्नोऽभिसारिकाणां भवनगणस्फाटिकप्रभा-

निकरः ।

यत्र विराजति रजनीतिमिरपटप्रकट-

लुण्टाकः ॥”)

लुण्टी, स्त्री, लुठनम् । इति काचित् शब्दरत्नावली ॥

लुण्ड, क चौर्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-

पर०-सक०-सेट् ।) क, लुण्डयति । इति

दुर्गादासः ॥

लुण्डिका, स्त्री, (लुण्डी । स्वार्थे कन् । ततश्चाप् ।)

न्यायसारिणी । इति हारावली ॥ एकत्र वेष्टित-

मेघलोमादिः । लुङि इति लुटि इति च भाषा ॥

यथा,—

“सेन्धवश्च घृताभ्यक्तं ताम्रभाजनमातपे ।

प्रतप्तमृगया घृष्टं तत्कलष समाहरेत् ॥”

ताम्रभाजने घृतं सेन्धवं दत्त्वा रौद्रे तप्तं कृत्वा

मेघलोमलुण्डिकया घृष्टा मलयष्टं कृत्वा तेन

मृचयेत् । इति भैषज्यरत्नावली ॥

लुण्डी, स्त्री, न्यायसारिणी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लुण्, इ कृम्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, लुण्टते । कृम्यो वध-

क्षेपौ । इति दुर्गादासः ॥

लुप्, ऋ श प ल ज औ ऋदे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (तुदा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) ऋ,

अल्लुपत् अल्लुपीत् । श प ल, लुप्यति

लुप्यते । ल, अलुपत् । औ, लोपा । इति

दुर्गादासः ॥

लुप्, इर् य युपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अलुपत् अलोपीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात्त्रिव्यं ङ इत्यच् । य, लुप्यति ।

युपि आकुलीभावे । पातुं लुप्यति लावण्यं

नेत्राञ्जलिपुटेर्नरः । इति हलायुधः । इति

दुर्गादासः ॥

लुप्, पुं, (लुप् ऋदे + क्तिप् ।) लोपः । यथा ।

अभोभगोऽघोभ्योऽवे लुप् । इति सुम्बोध-

याकरणम् ॥

लुप्तं, लो, (लुप् + क्तः ।) चौयधनम् । लोत
इति ख्यातम् । इति शब्दरत्नावली ॥ लोप-
वति, त्रि । यथा,—

“चलुभानिति लुप्तार्चं चाखालं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसा निन्दनं द्वेषात् पुरुषान्न विशिष्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च, आर्यासप्तशत्याम् । ३६३ ।

“परिवृत्तनाभि लुप्तत्रिबलि श्यामस्तनाग्र-

मलसाक्षि ।

बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सद्यते ॥”)

लुप्तं कि इ अर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भ्वा०-पर०-सक०-सेट् ।) कि, लुप्तयति
लुप्तति । इ, लुप्ताते । अर्हने वधः । इति
दुर्गादासः ॥

लुब्धः, पुं, (लुभ + गत्यर्थेति क्तः ।) व्याधः ।
(यथा, महाभारते । १६ । ४ । २१ ।

“स संनिरुहन्धियवाड्मनास्तु

शिश्वे महायोगसुपेत्य कृष्णः ।

जराय तं देशमुपाजगाम

लुब्धस्तदानीं ऋगसंलिप्तसुरः ॥”)

लम्पटः । इति शब्दरत्नावली ॥

लुब्धः, त्रि, (लुभ + क्तः ।) आकाङ्क्षी । इति
मेदिनी । धे, १४ ॥ तत्पर्यायः । गृध्रः २ ।
गर्हनः ३ अभिलाषुकः ४ लक्ष्मणः ५ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५५ । ३० ।

“लुब्धो यशसि न त्वर्थे भीतः पापान्न शत्रुतः ।

मूर्खः परापवादेषु न च शास्त्रेषु योऽभवत् ॥”)

लुब्धकः, पुं, (लुब्ध एव । स्वार्थे कन् ।) व्याधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । २४ ।

“आस्माकमीदृशं मांसं ददते लुब्धका इति ॥”)

लम्पटः । इति लुब्धशब्दार्थदर्शनात् ॥ (पायुः ।

यथा, भागवते । ४ । २५ । ५३ ।

“निर्ऋतिर्नाम पश्चाद्दृष्टस्तथा याति पुरञ्जनः ।

वैश्वसं नाम विषयं लुब्धकेन समन्वितः ॥”)

लुभ, य इर् गार्थी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) गार्थीमाकाङ्क्ष । य,
लुभयति धनं लुब्धः । इर्, अलुभत अलोभीत् ।
अस्मात् पुषादित्वात् निव्यं ड इत्यन्ये । इति
दुर्गादासः ॥

लुभ, श्र विमोहने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्र, लुभयामास कामे च ।
इति हलायुधः ॥ लोभिता लोभ्या । इति
दुर्गादासः ॥ [क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लुभितः, त्रि, विमोहितः । विमोहनार्थलुभधातोः
लुल, विमर्हने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । लुलापः ।

इति दुर्गादासः ॥

लुलापः, पुं, (लुल्यते इति । लुल विमर्हने + भिदा-
दित्वात् अङ् । लुलां आप्नोतीति । आप् +
अण् ।) महिषः । इत्यमरः ॥ (यथा, दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् ।

“लुलापं खड्गेन क्विन्वि क्विन्वि ॥”)

(तथास्य पर्यायः ।

“महिषो घोटकारिः स्यात्कासरश्च रज-

खलः ।

पौनस्कन्धः कृष्णकायो लुलापो यमवाहनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

लुलापकन्दः, पुं, (लुलापप्रियः कन्दः ।) महिष-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलापकान्ता, स्त्री, (लुलापस्य कान्ता ।) महिषी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लुलितः, त्रि, (लुल + क्तः ।) आन्दोलितः । यथा,

“प्रेङ्खोलितस्तरलितो लुलितान्दोलितावपि ॥”

इति भूरिप्रयोगः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३७ । ७० ।

“हत्वा रथान्वाञ्छिच्छेद शिरो लुलितकुण्ड-
लम् ॥”

विकीर्णः । इति श्रीधरः ॥ यथा, भागवते । १ ।
६ । ३४ ।

“युधि तुरगरजो विधूमविष्वक्

कचलुलितश्रमवार्थलङ्कृतास्ये ॥”

व्याप्तः । यथा, रामायणे । २ । ६५ । १६ ।

“न स विभ्राजते देवी श्रीकाशुलितानना ॥”

ग्लानः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।

“प्रातर्निद्राति यथा यथात्मना लुलितनिःसङ्गे-
रङ्गेः ।

जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा
श्वश्रूः ॥”

उल्लूलितः । यथा, भागवते । ३ । १६ । २४ ।

“विशीर्णवाङ्मृष्टिरोरुहोऽपतत्

यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्तथा ॥”

खण्डितः । यथा, तत्रैव । ४ । ६ । १० ।

“किम्बन्तकासिलुलितात् पततां विमानात् ॥”

विध्वस्तः । यथा, तत्रैव । ७ । ६ । २३ ।

“येऽस्तपितुः कुपितहासविजृम्भितम्-

विस्फूर्जितेन लुलिताः स तु ते निरस्तः ॥”)

लुष, स्तेये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) लोषति । इति दुर्गादासः ॥

लुष, हिंसने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-पर०-
सक०-सेट् ।) सौचधातुरयम् । लुष्णः । इति

दुर्गादासः ॥

लुषभः, पुं, (रोषतीति । रुष हिंसायाम् +

“रुषेर्निष्पृ च ।” उणा० ३ । १२४ । इति

अभच् । लुषादेशश्च धातोः ।) मत्तहस्ती ।

इत्युणादिकोषः ॥

लुह, औ गार्थी । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) औ, अलुचत् । गार्थी

लज्जुमिच्छा । लोहति धनं लोकः । इति दुर्गा-
दासः ॥

लू, अ गि क्तिदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) अ गि, लूनाति लूनीते ।

लूनः लूनिः । इति दुर्गादासः ॥

लूता, स्त्री, (लूनातीति । लू + बाहुलकात् तन् ।

गुणाभावश्च ।) कीटविशेषः । माकड्सा इति

भाषा । तत्पर्यायः । तन्तुवायः २ ऊर्णनाभः ३
मर्कटकः ४ । इत्यमरः ॥ मर्कटः ५ लूतिका इ
ऊर्णनाभिः ७ शूनकः ८ तन्तुवायः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
५०४ ।

“लूतातन्तुनिरुद्धदारः शून्यालयः पतत्यतगः ।
पथिके तस्मिन्नक्षलपिहितमुखो रोदितोव
सखि ! ॥”)

पिपीलिका । रोगविशेषः । इति मेदिनी । ते,

५२ ॥ श्लेषस्य पर्यायः । मर्मव्रणः २ वृक्का ३ ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ तद्रोगस्य निदानादि

लूतानां जन्तुविशेषाणां सुत्पत्तिं संख्यायाच्च ।

“यस्मात्तूनदणं प्राप्ता सुनेः प्रसिद्विन्दवः ।

तेभ्यो जातास्ततो लूता इति ख्यातास्तु

षोडश ॥”

अत्र सुश्रुतः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।

वशिष्ठं कोपयमास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य सुनेस्तस्य ललाटे सिद्विन्दवः ।

अपतन् दर्शनादेव ह्यधस्तात्तीव्रवर्चसः ॥

लूते लणे महर्षेस्तु धेनुर्वधे संभृतेऽपि च ।

ततो जातास्त्रिमा घोरा नानारूपा महा-

विधाः ।

तासामष्टौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावत्य एव हि ॥”

तत्र लणमण्डलाप्रभृतयोऽष्ट कष्टसाध्याः ।

सौवर्णिकाप्रभृतयोऽष्टावसाध्याः । तासां सामा-

न्यतो दंशलक्षणमाह ।

“ताभिर्दंष्ट्रे दंशकोऽप्यप्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-

षजाः ॥

पिडिका विविधाकारा मण्डलानि महानि च ।

श्रीथा महान्तो ऋद्वो रक्ताः श्यावाश्चला-

स्तथा ।

सामान्यं सर्वलूतानामेतद्दंशस्य लक्षणम् ॥”

दंशकोऽप्यदंशमध्ये पूतिभावः ।

“दंशमध्ये तु यत् कृष्णं श्यावं वा जालकाव-

तम् ।

दग्धाकृति भृशं पाकं क्षेदशोथज्वरान्वितम् ।

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तद्वृत्तिमिति निर्दिशेत् ॥”

सौवर्णिकादयोऽष्टावसाध्याप्राणहरास्तासां

लक्षणमाह ।

“श्लोथः श्वेतासिता रक्ता पीता च पिडिका

ज्वरः ।

प्राणान्तिको भवेद्दाहः श्वासो हिक्का शिरो-

ग्रहः ॥ * ॥

तस्यौषधं यथा,—

“रजनीयुग्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।

श्रीतामुपिद्वैरालेपः सद्यो लूतां विनाशयेत् ॥”

अपि च ।

“अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् ।

नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥

सकलिङ्गं समञ्जिष्ठामनन्ताश्च शृतावरीम् ।

शृङ्गाटकं समङ्गाश्च पद्मकेशरमित्यपि ॥
कल्कीकृत्य पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सम्यक् पक्वोऽवतीर्णं च शीते तस्मिन् विनिः ।
क्षिपेत् ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं कतरचं निधापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥
स्यर्शाहन्ति विषं सर्वं गरेरुपहतां त्वचाम् ।
योगजन्तमकं कण्डू मांससादं विसंज्ञताम् ॥
नाशयत्यञ्जनाभ्यङ्गं पानवस्तिषु योजितम् ।
सर्पकीटाखुलूतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
मृदुपाशच्छेदि घृतम् । इति भावप्रकाशः ॥
(तथा च ।

“कोटिभ्यो दारुणतरा लूताः षोडश ता जगुः ।
अष्टाविंशतिरित्येके ततोऽप्यन्ये तु भूयसीः ॥
सहस्ररश्मनुचरा वदन्यन्ये सहस्रशः ।
बहुपदवरूपा तु लूतैकेव विषात्मिका ॥
रूपाणि नामतस्तस्या दुर्ज्ञेयान्यन्तस्करात् ।
नास्ति स्थानयवस्था च दोषतोऽनः प्रचक्षते ॥
कच्छसाध्या पृथग्दोषैरसाध्या निचयेन सा ।
तदंशः पैत्तिको दाहटटस्फोटज्वरदाहवान् ॥
भृशोष्मा रक्तपीताभः क्षेदी द्राक्षाफलोपमः ।
श्लेष्मिकः कठिनः पाण्डुः परुषकफलाकृतिः ॥
निद्रां शीतज्वरं कासं कण्डूश्च कुरुते भृशम् ।
वातिकः परुषः श्यावः पर्वभेदज्वरप्रदः ॥
तद्विभागं यथास्व दोषलिङ्गेर्विभावयेत् ।
असाध्यायान् हृस्मोहश्वासहृक्काशिरौ-

रजाः ॥

श्वेताः पीताः सिता रक्ताः पिटिकाः श्वयथू-
झवाः ॥

वेपथुर्वमथुर्दाहस्तुङ्गान्धं वक्रनासता ।
श्यावोऽष्टवक्रदन्तलं पृष्ठग्रीवावभञ्जनम् ॥
पक्कजम्बूसर्वगं दंशात् सवति शोणितम् ।
सर्वापि सर्वजा प्रायो यपदेशस्तु भूयसा ॥
तौक्ष्णमध्यावरत्नेन सा त्रिधा हन्युपेक्षिताः ।
सप्ताहेन दशाहेन पक्षेण च परं क्रमात् ॥
लूतादंशश्च सर्वोऽपि दहमण्डलसन्निभः ।
सितोऽसितोऽरुणः पीतः श्यावो वा मृदुर-

न्नतः ॥

मध्ये कृष्णोऽथवा श्यावः पयन्ते जाल-
कावतः ।

विसर्पवान् शोफयुतस्तप्यते बहुवेदनः ॥
ज्वराशुपाकविक्षेदकोदावदरणान्वितः ।
क्षेदेन यत् सृष्टयत्नं तत्रापि कुरुते व्रणम् ॥
आसदं दंशाशुक्लचूचशुक्लालानखात्तवेः ।
अष्टाभिरुदमत्वेण विषं वक्त्रेऽन्विषेधतः ॥
लूता नामेदंशत्वं मूढं बाधश्च कीटकाः ।
तद्दूषितश्च वस्त्रादिदेहे पृक्तं विकारकृत् ॥
दिनाहं लक्ष्यते नेव दंशो लूताविषोऽहवः ।
अक्षीयधवदाभाति ततोऽसौ प्रथमेऽहनि ॥
अयत्तवर्णः प्रचलः किञ्चित् कण्डूरजान्वितः ।
द्वितीयेऽभ्युन्नतोऽन्विषु पिटकैरिव वाचितः ॥
अयत्तवर्णो नतो मध्ये कण्डूमान् अत्यसन्निभः ।

तृतीये सज्वरो रोमहर्षकद्रक्तमण्डलः ॥
शरावरूपस्तोदाहो रोमकूपेषु सखवः ।
महान्तुर्ध्वं श्वयथुस्तापश्चासभ्रमप्रदः ॥
विकारान् कुरुते तांस्तान् पञ्चमे विषकोपजान् ।
षष्ठे व्याप्नोति मर्माणि सप्तमे हन्ति जीवितम् ॥
इति तौक्ष्णं विषं मध्यं ह्रीनश्च विभजेदतः ।
एकविंशतिरात्रेण विषं शान्त्यति सर्वथा ॥
अथाशु लूतादंशश्च शस्त्रेणादंशमुहरेत् ।
दहेच्च जाम्बवौष्ठादेर्न तु पित्तोत्तरं दहेत् ॥
कर्कशं भिन्नरोमाणं मर्मसन्ध्यादिसंश्रितम् ।
प्रसृतं सर्वतो दंशं नच्छिन्दीत दहेन्न च ॥
लेपयेद्दग्धमगदेर्मधुसैन्धवसंयुतेः ।
सुशीतः सेचयेच्चानुकषायैः चौरिवृक्षजः ॥
सर्वतोऽपहरेन्नक्तं शृङ्गादौः सिरयापिवा ।
सेका लेपास्ततः शीता बोधिश्लेष्मान्तकाचरेः ॥
फलनीहिनिशाचौद्रसर्पिर्भिः पद्मकाज्यैः ।
अश्लेषलूताकीटानामगदः सर्वकार्मिकः ॥”

“रोधं सेयं पद्मकं पद्मरेणुः

कालीयाखं चन्दनं यच्च रक्तम् ।

कान्ता पुष्पं दुग्धनीका मृणालं

लूताः सर्वा हन्ति सर्वक्रियाभिः ॥”

इति वाग्भटे उत्तरस्थाने ३७ अध्यायः ॥)

लूतारिः, पुं, (लूताया अरिः ।) दुग्धफेनीचुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

लूतिका, स्त्री, (लूतेव । स्वार्थे कन् । टापि अत
इत्तम् ।) मर्कटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

लूनः, त्रि, (लूयते स्मेति । लू + क्तः । “लूनादिभ्यः ।”
८ । २ । ४४ । इति निष्ठातस्य नः ।) कृमिः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २७ । १४३ ।

“देवेन वैरिणा संखे लूनवाहुवनः कृतः ॥”

उपचितः । यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।

“तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं

सहस्रलूनः शिशिरालयस्य ।

यकीर्णत त्रामकपादमूले

पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥”)

लूनकः, पुं, (लून एव । स्वार्थे कन् ।) भेदितः ।
पशुः । इति मेदिनी । के, १५६ ॥

लूनिः, स्त्री, (लू + क्तिन् । “ककारत्वादिभ्यः
क्तिमिष्टावद्धवतीति वक्तव्यम् ।” ८ । २ । ४४ ।

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या तस्य नः ।) कृदः । इति

सुग्धबोधयाकरणम् ॥ (त्रीहिः । इत्युज्ज्वल-
दत्तः । ४ । १०५ ॥)

लूमं, स्त्री, (लूयते इति । लू + बाहुलकात् मक् ।)
लाङ्गूलम् । इत्यमरः ॥

लूमविषः, पुं, (लूमे लाङ्गूले विषमस्य ।) वृश्चि-
कादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

लूष, क वधे । स्त्रिये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, लूषयति ।

इति दुर्गादासः ॥

लेखः, पुं, (लिख्यते इति । लिख् + घञ् ।) देवः ।
इत्यमरः ॥ लेखः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥ (यथा,

कुमारे । १ । ७ ।

“ब्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणा-
मनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥”)

लेखकः, पुं, (लिखतीति । लिख् + क्तृन् ।)
लेखनकर्त्ता । तत्पर्यायः । लिपिकरः २ अक्षर-
चनः ३ अक्षरचुषुः ४ । इत्यमरः । २ । ८ । १५ ॥
बोलकः ५ करकः ६ मसीपण्यः ७ करप्रणीः ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वर्णौ ६ । इति जटा-
धरः ॥ * ॥ तस्य लक्षणानि यथा,—
“सर्वदेशाचराभिज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
लेखकः कथितो राज्ञः सर्वाधिकरणेषु वै ॥
शीघ्रं पितान् सुसंपूर्णान् समश्रेणिगतान्
समान् ।

अक्षरान् वै लिखेद्यस्तु लेखकः स वरः स्मृतः ॥

उपायवाक्यकुशलः सर्वशास्त्रविशारदः ।

वङ्गवक्ता चाल्पेन लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥

वाक्याभिप्रायतत्त्वज्ञो देशकालविभागवित् ।

अनाहार्यो नृपे भक्तो लेखकः स्यादभ्युत्तमः ॥”

इति मात्स्ये १८६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“सक्रदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ।

सर्वशास्त्रसमालोको प्रकटो नाम लेखकः ॥”

इति चाणक्यसंग्रहः ॥ * ॥

राजलेखकलक्षणं यथा,—

“ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।

नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥

मन्त्रणाचतुरो धीमान् नीतिशास्त्रार्थकोविदः ।

सन्निविष्टभेदज्ञो राजकार्ये विचक्षणः ॥

सदा राजहितान्वेषी राजसन्निधिसंस्थितः ।

कार्याकार्यविचारज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

स्वरूपवादी शुद्धात्मा धर्मज्ञो राजधर्मवित् ।

एवमादिगुणैर्युक्तः स एव राजलेखकः ॥

नृपानुवर्त्तो सततं नृपविश्वासरक्षकः ।

नृपतेर्हितकान्वेषी स एव राजलेखकः ॥”

इति पञ्चक्रौमुदी ॥ * ॥

लेखकर्म कायस्थेन कर्तव्यम् । यथा,—

“लेखकानपि कायस्थान् लेखकत्वे विचक्ष-
णान् ॥”

कुर्वादिदिशेषः । इति पराशरसंहितायाम् १०

अध्यायः ॥ (गणेशस्तु महाभारतस्य लेखकः ।

यथा, महाभारते । १ । १७८—७९ ।

“श्रुत्वेतत् प्राह विप्रेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।

लिखतो नावतिष्ठेत् तदा स्यां लेखको ह्यहम् ॥

यासोऽप्युवाच तं देवमबुद्धा मा लिख क्वचित् ।

अभितुक्ता गणेशोऽपि बभूव किल लेखकः ॥”)

लेखनं, स्त्री, (लिख् + क्तृन् ।) कृद्नम् । भुज्जत्वक् ।

अक्षरविन्यासः । इति मेदिनी । मे, १२२ ॥ * ॥

भूमौ लेखननिषेधो यथा,—

“न भूमौ विलिखेद्दुर्वर्णं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७ पटलः ॥

लेखनाञ्जनम् । यथा,—

“दद्यात्तत्त्वकशिलाकाचशुक्लचन्दनसैन्धवैः ।

चूर्णितैरञ्जनं प्रोक्तं पुष्पास्मादिनिज्जननम् ॥”

दत्तः कुक्कुटः तस्याख्यस्य त्वक् । शिला मनः-
शिला । इति भावप्रकाशः ॥
लेखनः, पुं, (लिख + ल्युट् ।) काशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
लेखनिकः पुं, (लेखनं शिल्पमस्य । लेखन + ठन् ।)
लेखहारकः । परहस्तेन लेखकः । खहस्तेन
लेखकः । इति मेदिनी । के, २११ ॥
लेखनी, स्त्री, लिख्यतेऽनया । (लिख + ल्युट् ।
डौष् ।) लेखनसाधनवस्तु । तत्पर्यायः । वर्ण-
तूलिका २ । इति हारावली ॥ वर्णतूली ३
कलमः ४ अक्षरतूलिका ५ । इति जटाधरः ॥
कराश्रयः ६ चित्रकः ७ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ * ॥ (यथा, महाभारते । १।१।७८)
“श्रुत्वेतत् प्राह विप्रेशो यदि मे लेखनी क्षणम् ।
लिखतो नावतिष्ठेत् तदास्यां लेखको ह्यहम् ॥”
लेखनीकरणशुभाशुभं यथा,—
“वंशसूच्या लिखेद्वर्णं तस्य हानिर्भवेद्भुवम् ।
ताम्रसूच्या तु विभवो भवेन्न तत्तुल्यो भवेत् ॥
महालक्ष्मीर्भवेन्नित्यं सुवर्णस्य शलाकया ।
वृहन्नलस्य सूच्या वै मतिवृद्धिः प्रजायते ॥
तथा अग्निमयेर्देवि पुत्रपौत्रधनागमः ।”
अग्निमयेश्चित्रकाष्टमयैः ।
“रेत्येन विपुला लक्ष्मीः कांक्षेन मरणं भवेत् ॥
अष्टाङ्गलप्रमाणेन दशाङ्गुलेन वाथवा ।
चतुरङ्गुलसूच्या वा यो लिखेत् पुस्तकं शुभे ।
तत्तदक्षरसंख्ये तु खल्पायुर्याति वै दिने ॥”
यथा रेत्येनेत्यादिवचने एकत्रैव विधिनिषेधौ
तथात्राप्यष्टाङ्गुलदशाङ्गुलयोर्विधिः निषेधश्चतु-
रङ्गुले । इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे ७
पटलः ॥ (खटिका । तत्पर्यायो यथा,—
“खटिका कठिनी चापि लेखनी च निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
लेखनीयः, त्रि, लेख्यम् । लेखितयम् । इति लिख-
धातोः कर्मण्यनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।
“स्नेहनी लेखनीयश्च रोपणीयश्च स त्रिधा ॥”
लेखर्षभः, पुं, (लेखेषु देवेषु ऋषभः श्रेष्ठः । लेख
ऋषभ इवेति वा ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥
लेखहारः, पुं, लेखं हरति इत्यर्थे अणप्रत्ययेन
निष्पन्नः । पत्रवाहकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । ६५ ।
“निगूढं स वृपस्तत्र लेखहारं यस्यैव यत् ॥”
लेखहारकः, पुं, (लेखहार एव । स्वार्थे कन् ।)
पत्रवाहकः । (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
१६० ।
“आञ्जानाय खनगरे स्थितेनोच्छृङ्खलस्थितेः ।
भातुर्धूमशिखस्येह प्रहृष्टो लेखहारकः ॥”
लेखा, स्त्री, (लिख्यते इति । लिख + बाहुलकात्
अप् । टाप् ।) लिपिः । पङ्क्तिः । इति
मेदिनी । खे, ४ ॥
लेखार्हः, पुं, (लेखे अर्हः ।) श्रीतालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ लेखनयोग्ये, त्रि ॥

लेखितं, त्रि, लेख्यते यत् । कारितलिखितम् ।
इति चान्तलिखधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
लेख्यं, त्रि, (लिख + ल्यट् ।) लेखितयम्
लेखनीयम् । इति लिखधातोः कर्मणि यप्रत्य-
येन निष्पन्नम् ॥ * ॥ व्यवहाराङ्गकक्रियापादा-
ङ्गम् । यथा,—
“धातुसाक्षिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ।
धात्राचाराणि सृष्टानि पत्राख्येभ्यः पुरा ॥
लेख्यन्तु द्विविधं प्रोक्तं खहस्तान्यकृततन्त्रा ।
असाक्षिकं साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥
मृतास्तु साक्षिणो यत्र धनिकर्णिकलेखकाः ।
तदप्यपार्थं करणमृते त्वाधेः स्थिराश्रयात् ॥
दर्शितं प्रतिकालश्च पठितं आवितश्च यत् ।
लेख्यं सिध्यति सर्वत्र मृतेष्वपि च साक्षिण्यु ॥”
इति व्यवहारतन्त्रे वृहत्सतिः ॥
अपि च । साम्प्रतं लेख्यं निरूप्यते । तत्र लेख्यं
द्विविधम् । शासनं जानपदश्चेति । शासनं निरु-
पितम् । जानपदमभिधीयते । तत्र द्विविधम् ।
खहस्तकृतमन्यकृतश्चेति । तत्र खहस्तकृतम-
साक्षिकम् । अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अनयोश्च
देशाचारानुसारेण प्रामाण्यम् । यदाह
नारदः ।
“लेख्यन्तु द्विविधं त्रयं खहस्तान्यकृततन्त्रा ।
असाक्षिमत् साक्षिमच्च सिद्धिर्देशस्थितेस्तयोः ॥”
इति ॥
तत्रान्यकृतमाह ।
“यः कश्चिदर्थो निष्ठातः खरुच्या तु परस्परम् ।
लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यन्तस्मिन् धनिकपूर्वकम् ॥”
धनिकाधमर्णयोर्थोऽर्थो हिरण्यादिः परस्परं
खरुच्या इयता कालेनेतावदेयमित्यती च
प्रतिमासं वृद्धिरिति निष्ठातो व्यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे कालान्तरे विप्रतिपत्तौ वस्तुतत्त्व-
निर्णयार्थं लेख्यम् । साक्षिमदत्तलक्षणं साक्षि-
युक्तम् । धनिकः पूर्वो यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् ।
धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं
कर्मयम् । उक्तलक्षणाः साक्षिणो वा कर्त्तव्याः ।
“कर्त्ता तु यत् कृतं कार्यं सिद्धार्थन्तस्य
साक्षिणः ।
प्रवर्त्तन्ते विवादेषु खकृतं वाप्यलेखकम् ॥”
इति स्मरणात् ॥
अपि च ।
“समामासतदहर्हर्नामजातिखगोत्रकेः ।
सब्रह्मचारिकात्मीयपितृनामादिचिह्नितम् ॥”
समा संवत्सरः । मासश्चैत्रादिसदृहः पक्षः
शुक्लः कृष्णो वा । अहस्तिथिः प्रतिपदादिः ।
नाम धनिकाधमर्णयोः । जातिर्ब्राह्मणादिः ।
खगोत्रं वाशिष्ठादिगोत्रमेतैः समादिभिश्चिह्नि-
तम् । तथा सब्रह्मचारिकं बह्वृचादिशाखा-
प्रयुक्तं गुणनामवङ्गवः कठ इति । आत्मीय-
पितृनाम धनिकर्णिकपितृनाम । आदि गृह-
यादयजातिसंख्याचारादेर्यहम् । एतैश्चि-
ह्नितं लेख्यं कार्यमिति गतेन सम्बन्धः । किञ्च ।

“समाप्तेऽर्थे ऋणी नाम खहस्तेन निवेशयेत् ।
मतं मेऽमुकपुत्रस्य यदत्रोपरि लेखितम् ॥”
धनिकाधमर्णयोर्थोऽर्थः खरुच्या व्यवस्थित-
स्तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणी अधमर्णो
नामात्मीयं खहस्तेनास्मिन्नेत्ये यदुपरि लेखितं
तन्ममासुपुत्रस्य मतमभिप्रेतमिति निवेशयेत्
पत्रे लिखेत् । तथा,—
“साक्षिणश्च खहस्तेन पितृनामकपूर्वकम् ।
अत्राहममुकः साक्षी लिखेयुरिति ते समाः ॥”
तस्मिन् लेख्ये ये साक्षिणो लिखितास्तेऽप्या-
त्मीयपितृनामलेखनपूर्वकमस्मिन्नर्थे अहममुको
देवदत्तः साक्षीति खहस्तेनैकेकशो लिखेयुस्ते
च समाः संख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्याः । यदा-
धमर्णः साक्षी वा लिपिज्ञो न भवति तदाध-
मर्णोऽन्येन साक्षी च साक्ष्यन्तरेण सर्वसाक्षि-
सन्निधौ स्वमतं लेखयेत् । यदाह नारदः ।
“अलिपिञ्च ऋणी यः स्यात् स्वमतानु स लेख-
येत् ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षी समीपतः ॥”
इति ।
अपि च ।
“उभयाभ्यर्थ्यते नैतन्मया ह्यमुकस्तनुना ।
लिखितं ह्यमुकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत् ॥
ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभ्यां उभाभ्यां
प्रार्थितेन मयासुकेन देवदत्तेन विष्णुमित्रस्तनुना
एतल्लेख्यं लिखितमित्यन्ते लिखेत् ॥ * ॥ साम्प्रतं
खकृतलेखमाह ।
“विनापि साक्षिभिर्लेख्यं खहस्तलिखितानु यत् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यं बलोपधिकृतादृते ॥”
यल्लेख्यं खहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षि-
भिर्विनापि प्रमाणं स्मृतं मन्वादिभिः । बलोप-
धिकृतादृते । बलेन बलात्कारेण । उपधिना
कृललोभकोधभयमदादिलक्षणेन यत् कृतं तस्मा-
दिना । नारदोऽप्याह ।
“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलात्कारकृतश्च यत् ।
तदप्रमाणं लिखितं भयोपधिकृततन्त्रेति ॥”
तच्चेतत् खहस्तकृतं परहस्तकृतश्च यल्लेख्यं देशा-
चारानुसारेण सवन्धकव्यवहारे वन्धकव्यवहार-
युक्तमर्थक्रमापरिलोपेन लिप्यचरापरिलोपेन च
लेख्यमित्येतावन्न पुनः साधुशब्देरेव प्रातिखिक-
देशभाषयापि लेखनीयम् । यदाह नारदः ।
“देशाचारविह्वं यदात्ताधिविधिलक्षणम् ।
तत् प्रमाणं स्मृतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरम् ॥”
इति ॥
विधानं विधिराधिविधिराधीकरणन्तस्य लक्ष-
णम् । गोप्याधिर्भोग्याधिकालकृतमित्यादि तद-
यत्कं विषयं यस्मिंस्तद्व्याप्ताधिविधिलक्षणम् ।
अविलुप्तक्रमाक्षरं अर्थानाक्रमः क्रमश्चाक्षराणि
च क्रमाक्षराणि अविलुप्तानि क्रमाक्षराणि यस्मि-
स्तदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवं भूतं लिखितं प्रमा-
णम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोऽत्रैवभि-
प्रायः । लेख्यप्रसङ्गेन लेखाख्यमप्यणं त्रिभिरेव

देयमित्याह । ऋणं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु । यथा साच्यादिकृतमृगन्त्रिभिरेव देयं तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणन्देयमित्यविशेषणमात्रत्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । वाङ्मस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूपेण विषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि । पत्रलक्षणमभिधाय काव्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तं पितृगान्दाप्यते ऋणमिति । इत्थं पत्रारूपमतिक्रान्तकालमपि पितृगामपि पितृणां सम्बन्धि दाप्यते । अत्र पितृणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेखं यस्य भवेद्वस्ते लाभन्त्य विनिर्दिशेदिति । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽप्यणलाभोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयन्तु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् ॥ * ॥ अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदीयते । सवन्त्येवपि पत्रारूपे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमादणपकरणानधिकारेणाध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदुच्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता सवन्त्यकर्णपाकरणे चतुर्थादिरप्यधिकारो दर्शितः । नन्वेतदप्युक्तमेव फलभोग्यो न नश्यतीति सत्यम् । तदप्येतस्मिन्न सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम् ॥ * ॥ प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति । “देशान्तरस्थे दुर्लेखे नद्योन्मृष्टे हृते तथा । भिन्ने दग्धेऽथवा च्छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत् ॥” अवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते । अवहाराक्षमत्वञ्चात्यन्तवर्हितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेखे दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तदुर्लेख्यं तस्मिन्दुर्लेखे नष्टे कालवशेन उन्मृष्टे मसीदौर्बल्यादिना नृदिते लिप्यक्षरे हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना च्छिन्ने द्विधा भूते सति द्विर्भवति । एतच्चार्यप्रत्यर्धिनीः परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यान्तु अवहाराप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाध्यानापेक्षया कालो दातव्यः दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव अवहारनिर्णयः कार्यः । यथाह नारदः । “लेखे देशान्तरस्थे शीर्णे दुर्लिखिते हृते । सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनम् ॥” इति ॥ सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिदातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्ते दर्शनं अवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः ।

अलेख्यसाक्षिके देवीं अवहारे विनिर्दिशेदिति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् । राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः ।

“राजः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितन्तथा । राजकीयं स्मृतं लेखं सर्वेऽर्थेषु साक्षिमत् ॥” इति ॥ * ॥

तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं दृढवशिष्ठेनोक्तम् । यथोपन्यस्तसाधार्यसंयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधारणकक्षैव जयपत्रकमिष्यते ॥ प्राडिवाकादिहस्ताङ्कं मुद्रितं राजमुद्रया । सिद्धेऽर्थे वादिने दद्याज्जयिने जयपत्रकमिति ॥ तथा । सभासदोऽपि मतं मेऽसुकपुत्रस्येति स्वहस्तं ददुः ।

“सभासदश्च ये तत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्वत् स्वहस्तं ददुरेव ते ॥” इति मनुस्मरणात् ॥

सभासदाश्च परस्परानुमतयतिरेकेण अवहारो निःश्रुत्यो भवति । यथाह नारदः । “यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्ये तदिति मन्यते । स निःश्रुत्यो विवादः स्यात् सश्रुत्यस्त्वयथा भवेत् ॥” इति ।

एतच्चतुष्पादवहार एव । “साधयेत् साधमर्थं यच्चतुष्पादान्वितञ्च यत् । राजमुद्राङ्कितञ्चैव जयपत्रकमिष्यति ॥” इति स्मरणात् ॥

यत्र तु हीनता यथा । “अन्यवादी क्रियादिषी नोपस्थाता निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः ॥” इति ॥

तत्र न जयपत्रमस्ति अपि तु हीनपत्रमेव तच्च कालान्तरे दृष्टप्राप्तार्थं जयपत्रं तु प्राड्यायविधिसिद्धार्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह ।

“सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः ।

युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः ॥” शुद्धमशुद्धचेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यल्लेख्यानन्तरनेन शुद्धिः । यदि सट्शान्यक्षराणि भवन्ति तदा शुद्धिः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दात् साक्षिलेखकस्वहस्तलिखितान्तरसम्बन्धाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तियुक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषाणां त्रयेण सह सम्बन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देहे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं घटत इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रिया तस्मात्पुनः न्यासः । चिह्नमसाधारणं श्रीकारादि । सम्बन्धः अर्थिप्रत्यर्धिनीः पूर्वमपि परस्परविश्वासेन दानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमोऽस्यैतावतोऽर्थस्य सम्भावितः प्राप्तुपपायः । एत एव हेतवः । एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदा तु लेख्ये सन्देहनिर्णयो न जायते तदा

साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः । यथाह कात्यायनः । “दूषिते पत्रके वादी तदारूपांस्तु निर्दिशेत् ॥” इति ।

साक्षिसम्भवविषयमिदं वचनम् । साक्ष्यसम्भवविषयान्तु हारीतवचनम् । “न मयैतत् कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितम् । अधरीकृत्य तत् पत्रमथ दिव्येन निर्णयः ॥” इति ॥ * ॥

एवं शोधिते पत्रे ऋणे च दातव्ये प्राप्ते यदा कृतस्त्वमेवर्णन्दातुमसमर्थस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह ।

“लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदत्वा दत्तार्णको धनम् । धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम् ॥” यदाधर्मर्णकः सकलमृगं दातुमसमर्थस्तदा शक्यमुसारेण दत्त्वा दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णो वा उपगतं प्राप्तं धनन्तस्त्रेव लेख्यस्य पृष्ठे दद्यादभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यदोपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णोत्तमर्णो दद्यात् ॥ * ॥ ऋणे तु कृतस्त्रे दत्ते लेख्यं किं कर्तव्यमित्यत आह ।

“दत्तार्णं पाटवेलेख्यं शुद्धौ चान्यत्तु कारयेत् ॥” क्रमेण सकृदेव वा कृतस्त्रेऽन्यत्त्वा पूर्वकृतं लेख्यमपाटयेत् । यदा तु दुर्गदेशावस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा शुद्धेऽधमर्णत्वनिवृत्त्यर्थमन्यलेख्यं कारयेदुत्तमर्णमधमर्णः पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धिपत्रं अधमर्णाय दद्यादित्यर्थः ॥ * ॥ ससाक्षिके ऋणे कृतस्त्रे दातव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह ।

“साक्षिमञ्च भवेत् यद्वा तदातव्यं ससाक्षिकम् ॥” यत्तु ससाक्षिकमृगन्तत् पूर्वसाक्षिसमञ्चमेव दद्यात् । इति लेख्यप्रकरणम् । इति मिताक्षरायां अवहाराध्यायः ॥

लेख्यचूर्णिका, स्त्री, (लेख्यस्य चूर्णिका ।) तूलिका इति शब्दरत्नावली ॥

लेख्यपत्रः, पुं, (लेख्यं लेखाहं पत्रं अस्य ।) तालवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ लेखनीयपत्रे, स्त्री ॥

लेख्यस्थानं, स्त्री, (लेख्यस्य स्थानम् ।) लिख्यते यत्र । आफिस इति दम्परखाना इति च स्त्रीकृभाषा । तत्पर्यायः । अन्यकुटी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

लेखं, स्त्री, गूथम् । त्याङ इति भाषा । यथा,— “उत्ससर्जं दृष्टलेखं मूत्रञ्च भयमाप ह ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे धेनुकासुरवधे २२ अध्यायः ॥

लेपः, ऋ ङ गमने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म० सक०-सेट् ।) ऋ, अलिलेपत् । ङ, लेपते लिलेपे । इति दुर्गादासः ॥

लेपः, पुं, (लिप + घञ् ।) लेपनम् । (यथा, मार्कण्डेये । ३५ । १५ ।

“भूमिर्विशुध्यते कालात् दाहमार्जनगोक्रमेः ।
लेपादुल्लेखनात् सेकाद्विषमसमार्जनाच्चैनात् ॥”
भोजनम् । इति मेदिनी । पे, १० ॥ (लिप्यते-
नेनेति ।) सुधा । इति विश्वः ॥ चुन इति भाषा ॥
प्रकः, पुं, (लिप्यतीति । लिप् + क्त्वं) जाति-
विशेषः । राज इति धेकर इति च भाषा ।
तत्पर्यायः । पलंगण्डः २ । इत्यमरः ॥ लेपी ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लेप्यकृत ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (लेपनकर्त्तरि, त्रि ॥)

लेपनं, स्त्री, (लिप् + ल्युट् ।) लेपः । लेपा इति
भाषा । यथा,—

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेन्नलेपनैरतिशोभितम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुगृहलेपनफलं यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु तत्त्वेन मे देवि ! लिप्यमानस्य यत् फलम् ।
सर्वं ते कथयिष्यामि यथा प्राप्नोति मानवः ॥
गोमयं गृह्य वै भूमे मम वैष्णोपलेपयेत् ।
न्यस्तानि तत्र यावन्ति पदानि च विलिप्यतः ॥
तावद्वर्षसहस्राणि दिव्यानि दिवि मोदते ।
यदि द्वादश वर्षाणि लिप्यते मम कर्मसु ॥
जायते विपुले शुद्धे धनधान्यसमाकुले ॥
दियैर्नमस्कृतो देवि ! कुशदीपाय गच्छति ।
कुशदीपमनुप्राप्य सहस्रं जीवते दश ।
मङ्गलक्षैव जायेत महिमागुणवान् शुचिः ॥
कुशदीपात् परिभ्रष्टो मम कर्मपरायणः ।
राजा वै जायते सुभु सन्धर्म्मेषु निष्ठितः ॥
लेपनस्य प्रभावेण मम कर्मपरायणः ।
भक्त्या व्यवस्थितश्चापि सर्वश्लाखाणि गच्छते ॥
देवि ! कारयते सर्वं मम चायतनानि च ॥
कारयित्वा यथान्यायं मम लोकाय गच्छति ॥
गोमयस्य तु वक्ष्यामि तच्छृणु वसुन्धरे ।
गोमयन्तु समासाय यावत्कोट्यनुगच्छति ॥
समीपे यदि वा दूरे गत्वानयति गोमयम् ।
यावन्ति तत्पदान्यस्य तावद्वर्षसहस्रकम् ।
गोमयानयिता चैव स्वर्गलोके महीयते ॥
एकादशसहस्राणि एकादशशतानि च ।
ततः स श्लाखले द्वीपे रमते च सुदा युतः ॥
श्लाखलात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्मिकः ।
मङ्गलक्षैव जायेत सर्वधर्म्मविदांवरः ॥
अथ द्वादशवर्षाणि मच्चित्तः सुदृढव्रतः ।
वहते गोमयं सुभु मम लोकाय गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

देवीगृहलेपनफलं यथा,—

“देवा गृहन्तु यः शुक्र गोमयेनानुलेपयेत् ।
स्त्रियो वा यदि वा पुंसः घण्टासन्तु निरन्त-
रम् ।

स लभेदीक्षितान् कामान् देवा लोकञ्च
गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

(रात्रौ लेपननिषेधो यथा,—

“न रात्रौ लेपनं कुर्यात् शुष्कमाणं न धार-
येत् ।

शुष्कमाणसुपेक्षेत प्रदेहे पीडनं प्रति ॥”

इति मध्यखण्डे त्रयोविंशेऽध्याये शार्ङ्गधरे-
णोक्तम् ॥)

लेपनः, पुं, (लिप्यत्यनेनेति । लिप् + करणे ल्युट् ।)

तुष्कनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लेपी [न] पुं, (लिप्यतीति । लिप् + णिनिः ।)

लेपकः । धेकर इति भाषा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ लेपकर्त्तरि लेपविशिष्टे च त्रि ॥

लेप्यं, त्रि, (लिप् + ण्यत् ।) लेपनीयम् । लेप-
यम् । लिपधातोः कर्मणि यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(यथा, भागवते । ११ । २७ । १२ ।

“शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च

सैकती ।

मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥”)

लेप्यकृत, पुं, (लेप्यं करोतीति । कृ + क्तिप् ।)

लेपकः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥

लेप्यमयी, स्त्री, (लेप्य + मयट् । डीप् ।) काष्ठादि-

घटितपुत्तलिका । तत्पर्यायः । अञ्जलि-

कारिका २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेप्यस्त्री, स्त्री, (लेप्या स्त्री ।) सुगन्धद्रवलिप्ता

स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

लेपः, पुं, सिंहराशिः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

लेलिहानः, पुं, (पुनःपुनरतिशयेन वा लेह्येति ।

लिह् + यङ् + शानच् ।) शिवः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुनःपुन-

र्लेह्यकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

२३३ । ५ ।

“सप्तजिह्वाननः क्रूरो लेलिहानो विसर्पति ॥”)

लेलिहाना, स्त्री, (लेलिहान + स्त्रियां टाप् ।)

सुद्राविशेषः । यथा,—

“वक्रं विस्तारितं कृत्वाप्यधो जिह्वाश्च चाल-

येत् ।

पार्श्वस्य सुष्ठुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥”

एषा ताराराधने । अन्या लेलिहाना वक्तव्या ।

“योनिर्मायाधरः सन्दर्बधूः कूर्चं क्रमादिदुः ॥

बीजानि चोच्चरन् मन्त्री सुद्रावत्यनमाचरेत् ।

तर्जनीमध्यमानामाः समं कुर्यादधोमुखम् ॥

अनामायां क्षिपेद्दृढां ऋज्वीं कृत्वा कनि-

ष्ठिकाम् ।

लेलिहानाख्यसुद्रेयं जीवन्त्यासे प्रकीर्तिता ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

लेष्टः, पुं, (लिष् + घञ् ।) कणा । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ५८ । २४ ।

“एष ते राजधर्म्माणां लेष्टः समनुवर्णितः ॥”)

लेष्टुः, पुं, (लिष्यते इति । लिष् + बाहुलकात्

तुन् ।) लोष्टम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

१३ । ३४ । २६ ।

“अथ यो ब्राह्मणान् क्रुष्टः पराभवति सोऽ-

चिरात् ।

यथा महार्णवे क्षिप्त आमलेष्टुर्विनिश्चयति ॥”)

लेष्टुः, पुं, (लेष्टुं हन्तीति । हन् + टक् ।

लेष्टुभेदनः । इति शब्दरत्नावली ॥

लेष्टुभेदनः, पुं, (लेष्टुं भिनत्तीति । भिद् + ल्युट् ।)

लोष्टभङ्गसाधनसुह्रः । मद् इति ख्यातः ।

इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः

कोटिशः २ । इत्यमरः ॥ कोटीशः ३ । इति

रत्नकोषः ॥ लेष्टुः ४ लेष्टुभेदी ५ चूर्णदण्डः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

लेसिकः, पुं, हृद्यारोहकः । तत्पर्यायः । कटि-

रोहकः २ । इति शब्दमाला ॥

लेहः, पुं, (लेह्यमिति । लिह् + घञ् ।)

आहारः । भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्-

पर्यायः । खादनम् २ रसनम् ३ खदनम् ४

खदिः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, बृहत्-

संहितायाम् । ५ । ४३ ।

“सयापसयलेह्यसननिरोधावमर्दनारोहाः ।

आघ्रातं मध्यतमस्तमोऽन्य इति ते दश

यासाः ॥”

कर्मणि घञ् । रसः । यथा, सुश्रुते । १ । १०४ ।

“पचेत्तुं सितं चौरं पलाङ्गकुडवान्वितम् ॥”

लेह्येति । लिह् + पचाद्यच् । लेह्यकर्त्तरि, त्रि ।

यथा, भट्टिः । ६ । ८२ ।

“एहोऽहं मधुनो लेहेर्हविरुग्नेयं गिरिः ॥”

अवलेहः । तत्पर्यायो यथा,—

“क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारस-

क्रिया ।

सोऽवलेहश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात् पलो-

न्मिता ॥

सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाश्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥”

इति मध्यखण्डेऽष्टमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥”

लेहनं, स्त्री, (लिह् + ल्युट् ।) जिह्वया रस-

ग्रहणम् । चाटन इति भाषा । तत्पर्यायः ।

जिह्वाखादः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

लेहिनः, पुं, (लिह् + बाहुलकात् इनन् ।) टङ्क-

णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लेह्यं, स्त्री, (लिह् + ण्यत् ।) अमृतम् । इति

शब्दमाला ॥ लेहनीये, त्रि ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ४५ । २३० ।

“तत्तन्नानाविधं भक्ष्यभोज्यलेह्यादि षडसम् ।

दिव्यमन्नं बुभुजिरे पपुः पानमयोत्तमम् ॥”

आहारविशेषो यथा,—

“आहारं षड्विधचूर्णं पेयं लेह्यन्तथैव च ।

भोज्यं भक्ष्यन्तथा चर्च्चं गुरु विदाद्यथोत्त-

रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लेङ्गं, स्त्री, (लिङ्गमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति ।

लिङ्गस्येदमिति वा । लिङ्ग + अण् ।) लिङ्ग-

पुराणम् । यथा,—

“मातुः कौर्म्यं तथा लेङ्गं शैवं स्कान्दन्तथैव च ॥”

इत्यादि पाञ्चोत्तरखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(अस्य विवरणादिकं पुराणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

लोकः

लैङ्गी, स्त्री, लिङ्गिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥ लिङ्ग
सम्बन्धिन, चि ॥

लोक, ऋ क दीर्घौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । क,
लोकयति । इति दुर्गादासः ॥

लोक, ऋ ङ ईत्से । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोकत् । ङ,
लोकते । विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्षणां प्रकाम-
विस्तारफलं हरिण्यः । इत्यादौ विलोकनं
विलोकः पश्चात् तं करोतीति णौ साध्यम् ।
इति दुर्गादासः ॥

लोकः, पुं, (लोक्यते इति । लोक + घञ् ।) भुव-
नम् । जनः । इत्यमरः ॥ सप्तलोकनामानि
यथा,—

“भूर्भुवः स्वर्मेहस्यैव जनश्च तप एव च ।
सत्यलोकश्च सप्तैते लोकास्तु परिकीर्त्तिताः ॥”
इत्यमिपुराणम् ॥

अपि च ।
“भूर्लोको भुवः स्वर्लोकश्चैलोक्यमिदमुच्यते ।
महर्जनस्तपः सत्यः सप्त लोकाः प्रकीर्त्तिताः ॥
भूर्लोकः पार्थिवो लोकः अन्तरीचं भुवः

सूतः ।
भायो लोको दिवि ह्येतच्छेषादूर्ध्वं यथाक्रमम् ॥
भूतस्याधिपतिर्ह्यभिस्ततो भूतपतिस्तु सः ।
वायुर्नभसोऽधिपतिस्तेन वायुर्नभस्यतिः ।
भायस्य सूर्याधिपतिस्तेन सूर्यो दिवस्यतिः ॥
गन्धर्वाधिरसस्यैव गुह्यकाः सह राक्षसैः ।
भूर्लोकवासिनः सर्वे अन्तरीचचरान् शृणु ॥
मरुतः सप्तभिः स्कन्दे रुद्रास्तथैव चाश्विनौ ।
आदित्या वसवः सर्वे तथैव च गवाङ्गनाः ॥
चतुर्थं तु महर्लोकं तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ।
प्रजानां पतिभिः सर्वैः सेव्यते पञ्चमो महान् ॥
मनुः सनत्कुमाराद्या वैराजश्च सुताक्षयः ।
षष्ठे तु संस्थिता क्षीते देवा देवविरोधकाः ॥
सत्यस्तु सप्तमो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।
ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीघातलक्षणः ॥
मह्यतलात् सहस्रांशस्तत ऊर्ध्वं दिवाकरः ।
दश तानि ध्रुवे यावद्विगुण्ये द्विगुणान्तरे ॥
दशयोजनकोट्यास्तु मेरुर्दूर्ध्वं ध्रुवः सूतः ।
त्रयोविंशतिलक्षाणि त्रैलोक्येऽप्येक उच्यते ॥
द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।
लोकान्तरमथैवैकं ध्रुवादूर्ध्वं विधीयते ॥
देवदानवगन्धर्व्यचराचसपन्नगाः ।

भूतविद्याधराश्चैव अष्टौ ते देवयोनयः ॥
ते ब्रह्माण्डस्य मध्यस्थाः परतस्तमसावृतम् ।
ततोऽग्निवायुराकाशं ततो भूतादिरुच्यते ॥
ततो महान् प्रधानश्च प्रकृतिः पुरुषस्ततः ।
पुरुषादीश्वरो ज्ञेयो यस्य शक्त्यावृतं जगत् ।
शिवोऽभाभानुदेवानां परापरतरा मताः ॥”
इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये अष्टगति-
नामाध्यायः ॥ * ॥ दिक्पालानां लोका यथा,
“प्रजापतिस्तु भगवान् शुण्ठतः प्रेक्ष्य देवताम् ।

लोकका

आधिपत्येषु शुक्लेषु न्ययोजयत योगवित् ॥
त्रयाणामपि लोकानां देवतानां द्विजोत्तमाः ।
चकार शक्रं राजानं देवानां दितिपूर्वजम् ॥
पूर्वस्यां कौशिको राजा दक्षिणस्यां यमो

दिशि ।

वरुणः पश्चिमायान्तु उत्तरस्यां सदा धनी ॥” * ॥
पुण्यवतां लोका यथा,—

“एवं विभज्य राज्यानि पुरा प्रोक्तानि यानि च ।
लोकांश्च विदधे दिव्यान् ददावथ पृथक् पृथक् ॥
कस्यचित् सूर्यसङ्काशान् कस्यचिद्वह्निर्निर्म-
लान् ।

कस्यचिद्विष्णोविद्योतान् कस्यचिच्चन्द्रनिर्म-
लान् ॥

नानावर्णान् काममयानेकशतयोजनान् ।
स तान् सुकृतिनां लोकान् पावनाय च संस्थि-
तान् ॥

भानूर्ध्वं ये तपस्यन्ति सौम्यास्तारागणाः सदा ।
एते सुकृतिनां लोका ये शान्ताः पुण्यकर्मभिः ।
ये यजन्ति मखैः पुण्यैः समाप्रवरदक्षिणैः ।

खदारनिरता दान्ता ऋजवः सत्यवादिनः ॥
दीनानुग्रहकर्तारो ब्रह्मण्या लोकपूजिताः ।

योगयुक्ता महात्मानो यान्ति तत्र तपोज्वलाः ॥
सर्वे सद्वाः चमायुक्ता कोपिता ये तमोजिताः ।

एवं नियोज्य तनयान् स्वयं लोकपितामहः ।
पौष्करं ब्रह्मसदनमारुह्य प्रजापतिः ॥

सर्वे स्वयम्भुदत्तेषु पावनेषु दिवौकसः ।
रेमिरे स्वेयु लोकेषु महेन्द्रेणाभिपालिताः ॥”

इति बह्मिपुराणे वाराहप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥
(जनार्ण्ये विषयोऽस्य यथा,—

“यथा लोकस्य स्वार्गादक्षिणा पुरुषस्य गर्भा-
धानं यथा कृतयुगमेवं वाक्यम् । यथा त्रेता
तथा यौवनं यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्यं यथा
कलिरवमातुर्यं यथा युगान्तस्तथा मरणमिहिव-
मनुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयव-
विशेषाणामभिव्यक्तसामान्यं विद्यात् ।”

“तत्र संयोगापेक्षी लोकशब्दः षड्धातुसमुदायो
हि सामान्यतः सर्वलोकः । तस्य हेतुरुत्-
पत्तिर्वृद्धिरुपपन्नवो वियोगश्च तत्र हेतुरुत्पत्ति-
कारणं उत्पत्तिर्जन्म वृद्धिराप्यायनं उपपन्नवो
दुःखागमः षड्धातु विभागो वियोगः स
जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोक-
स्वभावः ॥” इति चरके शरीरस्थाने पञ्चमे-
ऽध्याये ॥

“तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानं कस्मात् लोकस्य
देविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो
जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च
तदभूयस्वात् । पश्चात्तमो वा ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥ * ॥)

लोककान्ता, स्त्री, (लोकानां कान्ता प्रिया ।)
ऋद्धिनामौघधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(लोकप्रिये, चि । यथा, गो० रामायणे ।
२ । ३८ । ६ ।

लोकपा

“लोककान्तं प्रियं पुत्रं कुशचीराम्बरं वनम् ।
प्रस्थितं पश्यतो मेढ्यं हृदयं किं न दीर्यते ॥”
लोकचक्षुः, [स] स्त्री, (लोकानां चक्षुरिव ।)
सूर्यः । इति शब्दमाला ॥ जनस्य लोचनश्च ॥

लोकजित्, पुं, (लोकं जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
बुद्धः । इत्यमरः ॥ (लोकजेतरि, चि । यथा,
शतपथब्राह्मणे । १४ । ४ । १ । ३३ ।

“यं कामं कामयते तमागायति तद्दे तल्लोक-
जिदेव ॥”)

लोकतुषारः, पुं, (लोके तुषार इव ।) कर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्पूरशब्देऽस्य गुणादिकं
ज्ञातव्यम् ॥)

लोकनाथः, पुं, (लोकानां नाथः ।) बुद्धः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ ।
१३८ ।

“लोके भगवतो लोकनाथादारभ्य केचन
ये जन्तवो गतकेशान् बोधिसत्तानवेहि तान् ॥”
ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ विष्णुः । इति
तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ शिवः । यथा,—

“अकिञ्चनः सन् प्रभवः स सम्पदां
स लोकनाथः पितृसङ्गोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिण्डाकिनः ॥”
इति कुमारसम्भवम् ॥

(तथा च महालिङ्गाचनतले शिवशतनाम-
स्तोत्रे ।

“त्रैलोक्ये लोकनाथश्च रुद्रलोके महेश्वरः ॥”
वटिकौषधविशेषः । तद्वयथा,—

“पारदं गन्धकश्चैव समभागं विचूर्णयेत् ।
मृताभं रसतुल्यं च पुनस्तेनैव मर्दयेत् ॥
रसाद्विगुणलौहश्च लौहतुल्यं च ताम्रकम् ।
भस्मवराटिकायाश्च ताम्रतस्त्रिगुणं क्षिपेत् ॥
नागवल्लीदलेनैव मर्दयेद्यत्नतो भिषक् ।
पचेन्नपुटेनैव स्वाङ्गशीतं ससुहरेत् ॥
यत्कृत्वा ह्योदरहरः गुल्मश्चयुनाशनः ।
पिप्पलीमधुसंयुक्तां सगुडं वा हरीतकीम् ॥
गोमूत्रं च पिबेच्चातु गुडं वा जीरकान्वि-
तम् ॥”

इति लोकनाथो रसः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-
संग्रहे यत्कृत्वा ह्योदरहरः ॥ * ॥ लोकप्रभौ,
चि । यथा, गो० रामायणे । २ । ३३ । १६ ।
“लोकनाथस्य रामस्य पीडया पीडितं जगत् ॥
अपर्वणीव सोमस्य राहुग्रहणपीडया ॥”)

लोकपालः, पुं, (लोकान् पालयतीति । पाल +
णिच् + अण् ।) राजा । इति हलायुधः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३४६ ।

“उत्तमो लोकपालोऽयमिति लक्ष्यं प्रशस्तिषु ।
यः प्राप्तवान् विना यज्ञं चक्षमे न पशुचयम् ॥”)

दिक्पालः । यथा,—

“इन्द्रो बह्मिः पितृपतिर्निर्ऋतिवैरुणोऽनिलः ।
धनदः शङ्करश्चैव लोकपालाः पुरातनाः ॥”
इति बह्मिपुराणम् ॥

(यथा च, मनुः । ५ । ६६ ।

“सोमाम्प्राकानिलेन्द्राणां वित्ताप्यद्वोर्यमस्य च ।
अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥”)

लोकवान्ववः, पुं, (लोकानां वान्ववः ।) सूर्यः ।
इति जटाधरः ॥

लोकवाह्यः, पुं, (लोकात् लोकसमाजात् वाह्यः ।)
सर्वाचारवर्जितः । यथा,—

“लोकवाह्यस्तु यो वाजिगवाश्याचारवर्जितः ॥”
इति जटाधरः ॥

लोकमाता, स्त्री, (लोकानां मातेव ।) लक्ष्मीः ।
इत्यमरः ॥ (लक्ष्म्या लोकजननीसमापि च ।

यथा, भागवते । २ । ३ । ५ ।

“प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥”)

लोकलोचनं, स्त्री, (लोकानां लोचनमिव ।) सूर्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (जनस्य लोचनञ्च ।

कथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६२ ।

“सोऽश्नस्तत्प्राणिघातेन यत्नेणेदरितः शरः ।

जगाम काप्यतिजवादलस्यो लोकलोचनैः ॥”)

लोकविनायकः, पुं, (लोके विनायक इव ।) यक्ष-
विशेषः । यथा,—

“स्कन्दगृहादयो ये च आर्यकत्रासकादयः ।

कौमारास्ते भूवि ज्ञेया ये च लोकविनायकाः ।
सहस्रशतसंख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥”

इति वज्रपुराणम् ॥

लोकविश्रुतिः, स्त्री, (लोके विश्रुतिः ।) जनश्रुतिः ।
किंवदन्ती । इति केचित् ॥

लोकायतं, स्त्री, (लोकेषु आयातं विस्तीर्णमिव ।)
तर्कभेदः । चार्वाकशास्त्रम् । इत्यमरभरतौ ॥

लोकायतिकः, पुं, (लोकायतं शास्त्रमस्यस्येति ।
लोकायत+ठन् ।) चार्वाकः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तार्किकः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३० ।

“रेक्यनामात्मसंयोगसमवायविशारदैः ।

लोकायतिकमुख्यैश्च शुश्रुवुः खनमीरितम् ॥”)

लोकालोकः, पुं, (लोक्यतेऽसौ इति लोकः । न
लोक्यतेऽसौ इति अलोकः । ततः कर्म-
धारयः ।) खनामख्यातपर्वतः । तत्पर्यायः ।

चक्रवाडः २ । इत्यमरः ॥ हे सावित्रीपां
महीमावेश्य प्राकारवत्स्थिते गिरौ लोकालोक

इति खनामख्याते । अन्तर्लोक्यते सूर्यरश्मिभिः
सुश्रुमावत्वात् इति लोकः । तथा वहिः

सूर्यकिरणास्पृश्यात् न लोक्यते इति अलोकः ।
लोक जीत्ते कर्मणि घञ् लोकश्चासौ अलोक-

स्येति लोकालोकः । चक्रं महीचक्रं वद्धते
वेष्टयति चक्रवाडः । वडि उ वेष्टे च घञ्-

ज्ञापकसिद्धस्यानित्यत्वात् न शुण् । इति भरतः ॥
(यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“सोऽहमिव्याविशुद्धात्मा प्रजालीपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”

अस्य विवरणं यथा देवीभागवते । ८ । १४ । १५ ।
श्रीनारायण उवाच ।

“ततः परस्तादचलो लोकालोकेति नामकः ।

अन्तराले च लोकालोकयोर्व्यं परिकल्पितः ॥

यावदस्ति च देवर्षे ह्यन्तरं मानसोत्तरात् ।
सुमेरोस्तावती शुद्धा काचनी भूमिरस्ति हि ॥

दर्पणोदरतुल्या सा सर्वप्राणिविवर्जिता ।
यस्यां पदार्थः प्रहितो न किञ्चित् प्रत्युदीयते ॥

अतः सर्वप्राणिसङ्हरहिता सा च नारद ! ।
लोकालोक इति व्याख्या यदत्र परिकल्पिता ॥

लोकालोकान्तरे चास्य वर्तते सर्वदा स्थितिः ।
ईश्वरेण सलोकानां त्रयाणामन्तगः कृतः ॥

सूर्यादीनां ध्रुवान्तानां रश्मयो यदशादिह ।
अर्वाचीनाश्च त्रीं लोकानातन्वानाः कदापि

हि ॥

पराचीनत्वभाजो हि न भवन्ति च नारद ! ।
तावदुन्नहनायामः पर्वतेन्द्रो महोदयः ॥

एताव्वाल्लोकविन्यासोऽयं संस्थामानलक्षणेः ।
कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिभिर्गणितस्य च ॥

भूगोलस्य चतुर्थांशो लोकालोकाचलो मुने ! ।
तस्योपरि चतुर्दिक्षु ब्रह्मणा चात्मयोनिना ॥

निवेशिता दिग्गजा ये तन्नामानि निबोधत ।
ऋषभः पुष्यचूडोऽथ वामनोऽथापराजितः ॥

एते समस्तलोकस्य स्थिहिहेतव ईरिताः ।
तेषां च स्वविभूतीनां बहुवीर्योपदंष्ट्रणम् ॥

विशुद्धसत्त्वैश्वर्यं बह्वयन् भगवान् हरिः ।
आस्ते सिद्धाष्टकोपेतो विष्वक्सेनादिसंघतः ॥

निजायुधैः परिवृतो भुजदण्डैः समं ततः ।
आस्ते सकललोकस्य स्वस्तये परमेश्वरः ॥

आकल्पमेवं वेशं स गतो विष्णुः सनातनः ।
स्वमायारचितस्यास्य गोपीयायात्मसाधनः ॥

योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणकम् ।
आख्यातं यद्वाहिलोकालोकाचल इती-

रणात् ॥” * ॥

लोकश्च अलोकश्च तौ । सूर्याद्यालोकविशिष्ट-
तद्रहितदेशौ । अत्र द्विवनप्रयोगः स्यात् ।

यथा, भागवते । ५ । २० । ३४ ।
“एतः परस्तात् लोकालोकनामाचलो लोका-

लोकपोरन्तराले परित उपकल्पितः ॥”)
लोकेशः, पुं, (लोकानामीशः ।) ब्रह्मा । इत्य-

मरः ॥ बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रः । यथा,

रघुः । ३ । ६६ ।
“यथा च वृत्तान्तमिमं सदोगत-

स्त्रिलोचनेकांशतया दुरासदः ।
तवैव सन्देहहरादिशंपतिः

शृणोति लोकेश ! तथा विधीयताम् ॥”
लोकपालः । यथा, मनुः । ५ । ८७ ।

“लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
शौचाशौचं हि मर्त्तानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥”

लोकाधिपतौ, त्रि । यथा, भागवते । ३ ।
६ । १६ ।

“पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुरावि-
श्रुत् ॥”)

लोकेश्वरः, पुं, (लोकानामीश्वरः ।) बुद्धभेदः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भुवनानां जनानां

प्रभुश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ११४ । १६ ।
“अवसीदच्च कौन्तेय दत्तमात्रा मही तदा ।

उवाच चापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुम् ॥”)
लोकपालः । यथा, महाभारते । ८ । ३४ । २६ ।

“ग्रहणक्षत्रताराभिश्चर्म चित्रं नभस्तलम् ।
सुरासुप्रेतवित्तानां पतीन् लोकेश्वरान्

हयान् ॥”)

लोकेश्वरात्मजा, स्त्री, (लोकेश्वरस्य बुद्धस्य आत्म-
जेव ।) बुद्धशक्तिभेदः । तत्पर्यायः । तारा २

महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६
मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०

शिवा ११ खडूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४
नीलसरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७

वसुधारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २०
लोचना २१ । इति हेमचन्द्रः ॥

लोच, ऋ क भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोचत् ।

भासि दीप्तौ । किन्तु पुरुषोत्तमशरणदेवौ भाष
इति मूर्द्धन्यघकारं मत्वा वचनाधमाहृतुः ।

इति दुर्गादासः ॥
लोच, ऋ उ ईच्चे । इति दुर्गादासः ॥ (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) ईच्चे, पर्यालोचनं प्रणि-
धानमिति यावत् । ऋ, अलुलोचत् । उ, लोचते

कार्यं सुधीः । इति दुर्गादासः ॥
लोचं, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयति सुखदुःखा-

दिकमिति । लोच+अच् ।) अश्रु । इति
जटाधरः ॥

लोचकः, पुं, (लोचते इति । लोच+खुल् ।)
मांसपिण्डम् । अचितारका । कज्जलम् ।

स्त्रीणां ललाटाभरणम् । कदली । नीलवस्त्रम् ।
निर्बुद्धिः । कर्णपूरः । मूर्ख्यो । भूस्थचर्म ।

इति मेदिनी । के, ५० ॥ निर्मोक्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

लोचनं, स्त्री, (लोचतेऽनेनेति । लोच+ल्युट् ।)
चक्षुः । इत्यमरः ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं

यथा,—
“वक्रान्तेः पद्मपत्रामेर्लोचनेः सुखभागिनः ।

मार्जारलोचनेः पापी महात्मा मधुपिण्डलैः ॥
क्रूराः केकरनेत्राश्च हरिणाचाः सकल्मषाः ।

जिह्वैश्च लोचनैः क्रूराः सेनान्यो गजलोचनाः ॥
गम्भीराचा ईश्वराः सूर्यमणिगः स्थूलचक्षुषः ।

नीलोत्पलाचा विद्वांसः सौभाग्यं श्यावचक्षु-
षाम् ॥

स्यात् लघुतारकाचाणामक्षणासुत्पाटनं किल ।
मखलाचाश्च पापाः स्युर्निःस्वाः स्युर्दीर्घ-

लोचनाः ॥

दृक् स्थिथा विपुला भोगे अव्यायुर्नाभि-
रुन्ता ।

विशालोन्नता सुखिनो दरिद्रा विषमभुवः ॥”
इति गारुड ६५ अध्यायः ॥

लोचनहिता, स्त्री, (लोचनाभ्यां हिता ।) तुल्याञ्ज-
नम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचना, स्त्री, (लोचते पर्यालोचयतीति । लोच + ल्युट् । टाप् ।) बृहशक्तिभेदः । अस्याः प्रमाणं पर्यायाश्च लोकेश्वरात्मजाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

लोचनामयः, पुं, (लोचनधोरामयः ।) चक्षुरोग-विशेषः । तत्पर्यायः । अभिमन्यः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोचनी, स्त्री, (लोचतेऽसौ । लोच् + ल्युट् । डीप् ।) महाआवणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोचमर्कटः, पुं, लोचमस्तकः । इत्यमरटीकायां स्वामी ॥

लोचमस्तकः, पुं, (लोचं दृश्यं मस्तकं मयूरशिखेव यस्य ।) मयूरशिखौघधम् । रुद्रजटा इति ख्यातः । चैत्रयमानिकेति केचित् । तत्पर्यायः । खराश्वा २ कारवी ३ दीप्यः ४ मयूरः ५ । इत्यमरः ॥ लोचमर्कटः ६ । इति भरतः ॥

लोचिका, स्त्री, दधिघृतमहिंनोष्णोदकसहित-दलितमण्डलाकारनिर्मितघृतभट्टसमिता । लुचि इति भाषा । इति पाकरालेश्वरः ॥

लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । लोटति लोकः उन्माद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

लोडुलः, पुं, (लोडतीति । लोट् + बाहुलकात् उलच् ।) अभिलोटकः । इति संचिप्तसारो-णादिवृत्तिः ॥

लोड, ऋ उन्मादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अलुलोडत् । इति दुर्गादासः ॥

लोणटणं, स्त्री, (लोणं लवणरसयुक्तं ढणम् ।) लवणढणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोणा, स्त्री, (लवणमस्त्यस्या इति । अच् । टाप् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चुदानिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः पर्यायः ।

“लोणा लोणी च कथिता दृढलोणी तु घोटीका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लोणारं, स्त्री, (लवणं ऋच्छतीति । लवण + ऋ + अण् ।) पृषोदरादित्वात् साधुः ।) चारविशेषः । तत्पर्यायः । लवणोत्थम् २ लवणाकरजम् ३ लवणमदः ४ जलजम् ५ लवणचारः ६ लवणः ७ । अस्य गुणाः । अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । पित्त-वृद्धिकारित्वम् । चारत्वम् । द्रव्यत्वम् । वात-गुल्मादिशूलनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोणास्ता, स्त्री, चुदानिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोतं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हसिन्धुगिति ।” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) स्नेयधनम् । तत्पर्यायः । लोप्ताम् २ । इति जटाधरः ॥

लोप्ती ३ लोत्रम् ४ लुप्तम् ५ । इति शब्दरत्ना-वली ॥

लोतः, पुं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “हसिन्धुगिति ।” उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) नेत्राक्षु । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सिद्धम् । इति सिद्धान्त-

कौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ लवणम् । अश्रुपातः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

लोत्रं, स्त्री, (लुनातीति । लू + “सर्वधातुभ्यश्च ।” उणा० ४ । १५८ । इति लृन् । यडा, ला + “अशिन्नादिभ्यश्चोत्रौ ।” उणा० ४ । १७२ । इति उत्रः । इत्यञ्ज्वलः ।) लोतम् । इति शब्दरत्नावली ॥ नेत्रजलम् । इति संचिप्त-सारोणादिवृत्तिः ॥

लोभः, पुं, (रुण्डीति । रुध + अच् । रस्य लः ।) खनामख्यातवृत्तः । रक्तवर्णस्य तस्य पर्यायः । तिरीटः २ मार्जनः ३ रक्तः ४ लोभः ५ तिन्दुकः ६ । श्वेतस्य तस्य पर्यायः । शुक्लः २ शवरलोभः ३ महालोभः ४ श्रावरः ५ । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः । असकफवात-नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । शोथजित्वम् । सर-त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

लोभः, पुं, (रुण्डीति । रुध + बाहुलकात् रन् । रस्य लः ।) लोभवृत्तः । (यथा, शिशुपाल-वधे । ६ । ४६ ।

“अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं फपोलभुवि लोभरजः । नवमङ्गलं नयनपङ्कजयो-र्विभिदे न शङ्कनिहितात् पयसः ॥”) तत्पर्यायः । गालवः २ श्रावरः ३ तिरीटः ४ तिल्वः ५ मार्जनः ६ । इत्यमरः ॥ षट् लोभ-मात्रे लोभ इति ख्यातिः । षट् श्वेतलोभ इति सुभृतिः ॥ आद्यपादः श्वेतलोभे शेषो रक्तलोभ इति स्वामी । तस्य पर्यायान्तरं यथा । लोभः ७ भिल्लतरुः ८ तिल्वकः ९ काण्डकीलकः १० लोभकवृत्तः ११ शम्बरः १२ हस्तिरोधकः १३ तिलकः १४ काण्डनीलकः १५ हेमपुष्पकः १६ भिल्ली १७ श्रावरकः १८ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफासनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । विषहृत्त्वम् । तत्र विप्रिष्टो वल्क-लोभकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“लोभस्तिष्ठस्तिरीटश्च श्रावरो गालवस्तथा । द्वितीयः पट्टिकालोभः क्रसुकः स्थूलवल्कलः ॥ जीर्णपत्रो दृढत्वचः पट्टीलाक्षाप्रसादनः । लोभो ग्राही लघुः शीतश्चक्षुष्यः कफपित्तहृत् । कषायो रक्तपित्ताहृत्वातातीसारशोथहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥

(तथा च । “तिल्वकस्तु मतो लोभो दृढत्वचस्तिरीटकः । तस्य स्थूलत्वञ्च शुष्कामलवल्कलवर्जितम् ॥ चूर्णयेत्तु त्रिधा कृत्वा द्वौ भागौ श्रोतयेत्ततः । लोभस्यैव कषायेण तृतीयं तेन भावयेत् ॥ भागं तं दशमूलस्य पुनः कायेन भावयेत् । शुष्कं चूर्णं पुनः कृत्वा तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥ दधितक्रसुरामण्डलैर्वेदरशीधुना । रसेनामलकानां वा ततः पाणितलं पिबेत् ॥”

“सुरां लोभकषायेण जातां पक्षस्थितां पिबेत् ॥” इति चरके कल्पस्थाने नवमेऽध्याये ॥

लोभकवृत्तः, पुं, (लोभ एव लोभकः । स एव वृत्तः ।) लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोपः, पुं, क्लेदः । आकुलीभावः । लुपधातोर्भावे घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् । (अभावः । यथा, रघुः । १ । ६८ ।

“सोऽहमिच्छामि विप्रशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥”) आकरणमते वर्णनाशः । तथा हि । नाश-विधिर्यथा । लोपोऽस्योमाडोरित्यादि ॥ अपि च । “सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिसंज्ञा । लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वली ॥” इति दुर्गादासः ॥

लोपा, स्त्री, अगस्त्यमुनिपत्नी । इति जटाधरः ॥

लोपाकः, पुं, (लोपं शीघ्रमदर्शनं अकति प्राप्नो-तीति । अक् + अण् ।) शृगालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“श्वविच्छल्यकगोधाशशवृषदंशलोपाकलोमश-कर्णकदलोऽगप्रियकाजगरसर्पमृषिकनकुल-महावभ्रुप्रभृतयो विलेशयाः ॥”) लोपापकः, पुं, (लोपं द्रुतमदर्शनं आप्नोतीति । आप् + क्तुल् ।) शृगालः । इति शब्दमाला ॥

लोपापिका, स्त्री, (लोपापक + स्त्रियां टाप् । अत इत्वम् ।) शृगाली । इति शब्दमाला ॥

लोपासुद्रा, स्त्री, अगस्त्यमुनिभार्या । इत्यमरः ॥ लोपयति योषितां रूपाभिधानमिति लोपा पचाद्यन् आसुद्रयति स्रष्टुः स्रष्टिमिति आसुद्रा अन् ततः कर्मधारयः । किंवा न सुदं राति असुद्रा पतिश्रुषूषाया लोपे असुद्रा लोपा-सुद्रा । लोपा च ।

“लोपासुद्रा तु वेदभोर्लोपा स्त्री कुम्भजम्बनः ॥” इति कण्वभूषणम् । इति भरतः ॥*

अस्या अर्घ्यदानप्रसङ्गेन अगस्त्यार्घ्यदानं लिख्यते । अगस्त्यार्घ्यदानस्य सौरेण सिंहराशौ विधानात् । यथा, ब्रह्मवैवर्ते ।

“अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनेः । अर्घ्यं दत्तुरगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः ॥” नारसिंहे ।

“शृङ्गे तोयं विनिक्षिप्य खितपुष्पाश्चतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाशामुखस्थितः ॥ काशपुष्पप्रतीकाश्च अग्निमारुतसम्भव । मिश्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोर्न नमोऽस्तु ते ॥” प्रार्थनस्यु ।

“आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोषिती येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥” गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इत्यनेन देयं विशेष-प्राप्तुदेशो सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाशामुखस्थित इति गन्धादावपि प्रयो-गाङ्गकर्तृधर्मत्वादिति रत्नाकरः ॥ * ॥ तत्पक्षार्घ्यदानमन्त्रस्यु ।

“लोपासुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणिवत्समे ॥” इति मत्स्यसातत्वम् ॥

लोभः

इतिम्
प्रायेण धनिनामेव धनलोभो निरन्तम् ।

निवृत्तिः सिद्धः स्वभावात् ईश्वरात् । सन्निवृत्तिः
रक्षणाविशेषः । इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंस्करणे प्रथमे ॥

लोमशभार्ज्जरिः, पुं, (लोमशो लोमबहुलो

लोमह

इति भाषा । तत्पर्यायः । पूतिकः २ मार-
जातकः ३ सुगन्धी ४ सूत्रपातनः ५ गन्ध-
माञ्जरीकः ६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
सुष्कगुणाः ।

“गन्धमाञ्जरीवीर्यसु वीर्यकृत् कफवातहृत् ।
कण्डुकोष्ठहरं नेत्रां सुगन्धं स्निग्धगन्धुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोमशा, स्त्री, (लोमानि सन्त्यस्या इति ।
लोमन् + श । टाप् ।) काकजङ्घा । मांसी ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“नलदं नन्दिनी पेयी मांसी कृष्णजटा जटी ।
किरातिनी च जटिला लोमशा तु तपस्विनी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वचा । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वचोग्रगन्धा घङ्गगन्धा गोलोमी शतपर्विका ।
क्षुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्ना च लोमशा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

शूकशिमिः । महामेदा । कासीसम् । शाकिनी-
भेदः । इति मेदिनी । श्रे, २७ ॥ अन्निवला ।

इति विश्वः ॥ शृणुषुषी । एवमारुः । गन्धमांसी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

लोमशातनं, स्त्री, (लोम्नां शातनम् ।) लोम-
पातनम् । तस्यौषधानि यथा,—

“हरितालं शङ्खचूर्णं कदलीदलभस्मना ।

एतद्द्वयं चोद्धृत्वा लोमशातनमुत्तमम् ॥

लवणं हरितालञ्च तक्षुल्याञ्च फलानि च ।

लाक्षारससमायुक्तं लोमशातनमुत्तमम् ॥

सुधा च हरितालञ्च शङ्खैव मनःशिला ।

सैन्धवेन सहैकत्र ह्यागन्धजेष्येयम् ।

तत्तुल्योद्धृत्तनादेव लोमशातनमुत्तमम् ॥”

इति गारुड १८५ अध्यायः ॥

(तथाच ।

“भस्मातकं विडङ्गञ्च यवचारञ्च सैन्धवम् ।

मनःशिला शङ्खचूर्णं तैलपक्वं तथैव च ।

लोमानि शातयन्त्येव नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति वैद्यके भैषज्यधन्वन्तरौ वशीकरणादधि-
कारे ॥ * ॥)

लोमहर्षणं, स्त्री, (लोम्नां हर्षणमिव ।) रोमाश्च ।

इत्यमरः ॥ (लोम्नां हर्षणमस्मादिति । रोमाश्च-
कारके, त्रि । यथा, महाभारते । ६।७।१३।

“तस्मिन् महाभये घोरे तुमुजे लोमहर्षणे ।

ववर्षः शरजालानि चित्रिया युद्धदुर्मदाः ॥”)

लोमहर्षणः, पुं, (विचित्रपुराणकथाश्रवणात्

लोम्नां हर्षणं उद्गमो यस्मात् ।) सूतः । यथा,

“पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ।

प्रख्यातो यासशिष्योऽभूत् सूतो वै लोमहर्षणः ॥

पुराणसंहितां तस्मै ददौ यासो महासुनिः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥

स च वज्ररामेण हतः । यथा,—

“तथा चैत्रे सूतपुत्रो निहतो लोमहर्षणः ।

वज्ररामाख्युक्तात्मा नैमिषेऽभूत् स्ववाङ्मया ॥”

इति कल्किपुराणे २७ अध्यायः ॥

लोलाकः

लोमहृत्, पुं, (लोमानि हरति नाशयतीति ।
हृ + क्तिप् ।) हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

लोमालिका, स्त्री, (लोमाला लोमश्रेण्या काय-
तीति । के + कः । टाप् ।) शृङ्गालिका ।

यथा,—

“लोमालिका दीपजिह्वा किखिरुल्कासुखी च
सा ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोलः, त्रि, (लोडतीति । लुड् विलोडने + अच् ।)

चञ्चलः । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
१४१ ।

“पञ्चवोपमितिसाम्यसपक्षं

दृष्टवत्यधरविस्ममभीष्टे ।

पर्यङ्गजि सरुजेव तरुणा-

स्तारलोलवलयेन करेण ॥”)

साकाङ्क्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ७।२३।

“द्वीयन्तगामानशिरः मनोज्ञा-

मन्योन्यलोलानि विलोचलानि ॥”

पुं, तामसमनुः । इति मार्कण्डेयपुराणम् ।
७४।४१ ॥)

लोला, स्त्री, (लोल + टाप् ।) जिह्वा । लक्ष्मीः ।

इति मेदिनी । ले, ४७ ॥ चञ्चला स्त्री च ।

(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०८ ।

“सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला मुपं श्रेष्ठेण शय्यायाम् ।

अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥”

चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । इति कन्दोमञ्जरी ॥

अस्य लक्षणादिकं कन्दः शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

लोलाकः, पुं, (लोलनमा अकः ।) सूर्यः । यथा,

पुलस्त उवाच ।

“ततः सुकेशिवचनात् सर्वं एव निशाचराः ।

तेनोदितन्तु ते धर्मं चक्रमुदितमानसाः ॥

ततः प्रवृद्धिं सुतरामगच्छन् निशाचराः ।

पुत्रपौत्रार्थसंयुक्ताः सदाचारसमन्विताः ॥

तज्ज्योतिस्तेजसा तेषां राक्षसानां महात्मनाम् ।

गन्तुं नाशकृन्तुं सूर्यो न चत्राणि च चक्रमाः ॥

ततस्त्रिभुवनं ब्रह्मन् निशाचरपुरोऽभवत् ।

दिवा सूर्यस्य सदृशः चण्डायाश्च चन्द्रवत् ॥

ततः क्रोधाभिभूतेन भागुना विप्रभेदिभिः ।

भागुभी राक्षसपुरं तदृष्ट्वा यथेच्छया ॥

तद्भागुना तदा दृष्टं क्रोधाभातेन चक्षुषा ।

निपपाताम्बरादृष्टः क्षीणपुण्य इव ययः ॥

पतमानं समालोक्य पुरं शालङ्कटकटः ।

नमो भवाय सर्वाय इदमुच्चैरधीयत ॥

तेषां क्रान्तितमाकर्ण्य चारुणा गगनेचराः ।

हाहेत्युचुकुशुः सर्वे हरभक्तः पतत्यसौ ॥

तत्प्राणवचः शर्त्तुः श्रुत्वान् सर्वतोऽप्ययः ।

श्रुत्वा स चिन्तयामास केनासौ पात्यते सुवि ॥

ज्ञातवान् देवपतिना सहस्रकिरणेन तत् ।

पातितं राक्षसपुरं ततः क्रुद्धस्त्रिलोचनः ॥

क्रुद्धस्तु भगवान् दृग्भिर्भागुमन्तमपश्यत् ।

दृष्टमात्रस्त्रिनेत्रेण निपपात ततोऽम्बरात् ॥

ततो मत्ता सुरपतिः सुरैः सार्द्धं समभ्ययात् ।

लोष्टः

रम्यं महेश्वरावासं मन्दरं रविकारणात् ॥

गत्वा दृष्ट्वा च देवेशं शङ्करं शूलपाणिनम् ।

प्रसाद्य भास्करार्थाय वाराणस्यामुपानयत् ॥

ततो दिवाकरं भूयः पाणिनादाय शङ्करः ।

जत्वा नामास्य लोलेति रथमारोपयत् पुनः ॥

आरोपिते दिवकरे ब्रह्माभ्येत्य सुकेशिनम् ।

सवान्धवं सनगरं पुनरारोपयद्वि ॥”

इति श्रीवामनपुराणे सुकेशिचरिते लोलाक-
जननं नाम १५ अध्यायः ॥

लोलिका, स्त्री, (लोलतीति । लुल + लुल् ।

टापि अत इत्वम् ।) चाङ्गेरी । यथा,—

“क्षुद्रा दन्तशृङ्गाम्बुष्टा चाङ्गेरी लोलिका च सा ॥”

इति जटाधरः ॥

लोलितः, त्रि, श्रुतः । लोला इति भाषा । लुल

विमर्दे अस्माद्भावे घञि लोलः सोऽस्य जातः

इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

लोलुपः, त्रि, (गर्हितं लुम्पतीति । लुप + यङ् +

अच् ।) अतिलुब्धः । इत्यमरः ॥ (यथा,

माघे । १।४० ।

“तथापि वाचालतया युनक्ति मां

मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”)

लोलुभः, त्रि, (भृशं लुम्पतीति । लुभ + यङ् +

अच् ।) लोलुपः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथा-

सरितागरे । ११७ । ४६ ।

“स्त्रियोऽपीच्छन्ति पुंभावं यं दृष्ट्वा रूपलोलुभाः ।

तस्यास्ते को भवेन्नार्थी तुल्यरूपः स किं पुनः ॥”)

लोष्ट, ड संहतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-
आत्म-सक-सेट् ।) ड, लोष्टे धान्यं लोकः ।

इति दुर्गादासः ॥

लोष्टं, स्त्री, (लोष्टे इति । लोष्ट + अच् ।)

लोहमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ लेष्टः ।

इत्यमरः ॥

लोष्टः, पुं स्त्री, (लोष्टे इति । लोष्ट + अच् ।

यद्वा, लूयते इति । लू + “लोष्टपलितौ ।”

उणा० ३ । ६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातितः ।)

वृत्तिकाखण्डम् । डेला इति भाषा । तत्-

पर्यायः । लोष्टः २ । इति शब्दरत्नावली अम-

रश्च ॥ लोष्टः ३ दण्डः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, वेतालपञ्चविंशत्याम् । १ ।

“अच्छौ वा द्वारे वा बलवति रिपौ वा

सुहृदि वा

मयौ वा लोष्टे वा कुसुमशयने वा द्रवदि वा ।

दृष्टे वा स्त्र्ये वा मम समदृष्टो यान्ति दिवसाः

कचित्पुण्येऽरुण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥”)

लोष्टनः, पुं, (लोष्टं हन्तीति । हन + टक् ।)

लोष्टभेदनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

लोष्टभेदनः, पुं, (भिन्नतीति । भिद् + ल्युः । लोष्टस्य

भेदनः ।) लोष्टभङ्गसाधनसुहरः । भद् इति

ख्याते इति केचित् । तत्पर्यायः । लोष्टभेदनः २

लोष्टनः ३ लोष्टनः ४ कौटिशः ५ कौटोशः ६ ।

इत्यमरटीका ॥

लोष्टः, पुं, लोष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

लोहं, लो, अगुरु। इत्यमरः ॥ (अथास्य पर्यायः।

“अगुरुप्रवरं लोहं राजार्हं योगजन्तया।

वंशिकं क्रिमिजं वापि क्रिमिजग्धमनार्यकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

लोहः, पुं लो, (लयतेनेनेति । ल + बाहुलकात् हः ।) लौहम् । जोङ्गकम् । सर्वतेजसम् । इति मेदिनी । हे, = ॥ रुधिरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अथ सुखलोहस्य पर्यायः । सुखम् २ सुखायसम् ३ दृषत्सारम् ४ शिलात्मजम् ५ अश्वजम् ६ कृषिलोहम् ७ आरम् ८ कृष्णायसम् ९ ॥

अथ तीक्ष्णलोहस्य पर्यायः । तीक्ष्णम् २ शस्त्रायसम् ३ शस्त्रम् ४ पिण्डम् ५ पिण्डायसम् ६ शठम् ७ आयसम् ८ निशितम् ९ तीव्रम् १० खड्गम् ११ सुखजम् १२ अयः १३ चित्रायसम् १४ चीनजम् १५ । अस्य गुणाः ।

रूचत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातपित्तकफप्रमेहपाण्डुशूलनाशित्वम् । तीक्ष्णत्वम् । सुखाधिकगुणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अथ लोहस्योत्पत्तिनामलक्षणगुणाः ।

“पुरा लोमिलदेवानां निहतानां सुरैर्युधि ।
उत्पन्नानि शरीरेभ्यो लोहानि विविधानि च ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालाय-
सायसी ।

गुरुता दृढतोत्कृष्टकफदाहस्य कारिता ।

अश्वदोषः सुदर्गन्धो दोषाः सप्तायसस्य तु ॥

लोहं तिक्ततरुं शीतं मधुरं तुवरं गुरु ।

रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥

कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः प्रोहपाण्डुताः ।

मेदोमेहकमीन् कुष्ठं तत्किङ्कं तद्वदेव हि ॥

षण्डत्वकुष्ठामयमृदुदं भवेत्

हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्वरीच ।

नानारुजाश्चापि तथा प्रकोपं

करोति हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥

जीवहारि मदकारि चायसं

चेदशुद्धिमदसंस्कृतं ध्रुवम् ।

पाटवं न तनुते शरीरके

दारुणां हृदि रुजाश्च यच्छति ॥” * ॥

तत्र सारलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“चामाभृच्छिराकाराण्यङ्गायस्त्रेन लेपिते ।

लोहे स्थिर्यत्र स्रक्पाणि तत्सारमभिधीयते ॥

लोहं साराङ्ग्यं हृत्पादुहणीमतिसारकम् ।

अर्द्धसर्वाङ्गं वातं शूलञ्च परिणामजम् ।

कृद्भिश्च पौनसं पित्तं श्वासमाशु व्योहति ॥”

अथ कान्तलोहस्य लक्षणं गुणाश्च ।

“यन्पात्रे न प्रसरति जले तैलविन्दुः प्रतप्ते
हिङ्गुगन्धं त्यजति च निजं तिक्ततां निस्वकन्दः ।

तप्तं दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं

कृष्णाङ्गः स्यात् सजलचणकः कान्तलोहं

तदुक्तम् ॥

गुल्फोदरार्शः शूलामसामवातं भगन्दरम् ।

कामलाश्लोथकुष्ठानि क्षयं कान्तमयो जयेत् ॥

श्रीहानमन्त्रपित्तञ्च यक्षचापि शिरोरुजम् ।
सञ्चानोगान् विजयते कान्तलोहं न संशयः ।
वलं वीर्यं वपुःपुष्टिं कुरुतेऽग्निं विवर्द्धयेत् ॥”
अथ किङ्की ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किङ्की सिंहानञ्च निगद्यते ॥
यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्कमपि तदुक्तम् ॥”
अथ लोहस्याशुद्धस्य दोषमाह ।

“षण्डत्वकुष्ठामयमृदुकारि

हृद्रोगशूलौ कुरुतेऽश्वरीच ।

नानारुजानाञ्च तथा प्रकोपं

कुर्याच्च हृत्तासमशुद्धलोहम् ॥”

अथ लोहस्य दोषशान्तये शोधनमभिधीयते ।

“पत्तलीकृतपत्राणि लोहस्याग्नौ प्रतापयेत् ।

निषिञ्चेतप्रतप्तानि तैले तक्ने च काञ्जिके ॥

गोमूत्रे च कुलत्थानां कषाये च त्रिधा त्रिधा ।

एवं लोहस्य पत्राणां विशुद्धिः संप्रजायते ॥”

अथ लोहस्य मारणविधिः ।

“शुद्धलोहमव चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।

मर्दयित्वा पुटेद्वौ दद्यादेवं पुटद्वयम् ॥

पुटत्रयं कुमार्याश्च कुठारच्छिन्निकारसैः ।

पुटषट्कं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णन्तर्भवितुं ॥”

अन्यच्च ।

“क्षिपेद्वादशमांशेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।

मर्दयेत् कन्यकाद्रावेर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ।

एवं सप्तपुटेर्मृत्तुं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ॥

सद्योऽनुभूतो योगीन्द्रैः क्रमोऽन्यो लोहमारणे ।

कथ्यते रामराजेन कौतूहलधियाधुना ॥

स्तकाद्दिगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कच्छलीम् ।

द्वयोः समं लौहचूर्णं मर्दयेत् कन्यकाद्रावैः ॥

यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ।

घर्मे धृत्वा रूवुकस्य पत्रैराच्छादयेद्दुग्धः ॥

यामद्वयाद्भवेद्दुग्धं धान्यराशौ न्यस्यततः ।

दत्त्वोपरि शरावञ्च त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ॥

पिष्टा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ।

दाडिमस्य दलं पिष्ट्वा तच्चतुर्गुणवारिणा ॥

तदसनायसञ्चूर्णं सन्नीयात् प्रावयेदपि ।

आतपे शोधयेत्तच्च पुटेदेव पुनः पुनः ।

एकविंशतिवारैस्तुम्बियते नात्र संशयः ।

एवं सञ्चानि लोहानि खर्णादीन्यपि मारयेत् ॥”

एवं मारितलोहस्य गुणाः ।

“लोहं तिक्तं सरं शीतं कषायं मधुरं गुरु ।

रूचं वयस्यं चक्षुष्यं लेखनं वातलं जयेत् ॥

कफं पित्तं गरं शूलं शोफार्शः प्रोहपाण्डुताः ।

मेदोमेहकमीन् कुष्ठं तत्किङ्कं तद्वदेव हि ॥

गुञ्जामेकां समारभ्य यावत् स्युर्नवरत्तिकाः ।

तावल्लोहं समश्रीयादुपधादोषानलं नरः ॥

कुञ्जाखण्डं तिलतैलञ्च माषात्रं राजिकान्तथा ।
मदमन्त्ररसञ्चैव वर्जयेत्लोहसेवकः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

लोहपात्रे भक्षणनिषेधो यथा,—

“यदा तु आवसे पात्रे पक्कमन्त्राति वै द्विजः ।

स पापिष्टोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥”
इति मत्स्यसूक्ततन्त्रम् ॥

अपि च ।

“अयःपात्रे पयःपानं गयं सिद्धान्नमेव च ।

भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकन्तथा ॥

फलं मूलञ्च यत्किञ्चिदभक्ष्यं सुनिरत्रवीत् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

(अश्विन एवास्य उत्पत्तिः श्रूयते । यथा, मनुः ।
६ । ३२१ ।

“अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्तमश्विनो लोहमुत्पितम् ।
तेषां सर्वत्रयं तेजः स्वासु योनिषु श्रान्वति ॥”

पुं, क्वागः । स तु लक्षणाश्रितः कृष्णवर्णो रक्त-
वर्णो वा । यथा, मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिधं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते सुन्यन्नानि च सर्वशः ॥”

पार्श्वलजातिविशेषः । यथा, महाभारते । २ ।
२७ । २५ ।

“लोहान् परमकामोजानुषिकानुत्तरानपि ।

सहितांस्तान् महाराज यजयत् पाक-

शासनिः ॥”

रक्तवर्णे, त्रि । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २३ ।

“भमतश्च वराहस्य लोहस्य प्रमुखे समम् ।

पञ्चवाणान् सुसंयुक्तान् स सुमोचैकवाणवत् ॥”

लोहकण्टकः, पुं, (लोहवत् कण्टकं यत्र ।)

मदनवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लौहमय-

कण्टकश्च ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७४ ।

“सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदन-

विशिखोऽपि ॥”

लोहकान्तं, लो, (लोहः कान्तोऽस्येति ।) अय-
स्कान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

लोहकारः, पुं, (लोहं लोहमयं शस्त्रादि करो-
तीति । कृ + अण् ।) लौहकारकः । इति

हलायुधः ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । ६० । २३ ।

“प्रख्याताश्चर्मकाराश्च लोहकारास्तथैव च ॥”

लोहकारकः, पुं, (लोहं तन्मयशस्त्रादि करो-
तीति । कृ + क्तुल् ।) वर्णसङ्गरजातिविशेषः ।

कामार इति भाषा । तत्पर्यायः । व्योकारः २

इत्यमरः ॥ लौहकारः ३ अयस्कारः ४ कर्म-

कारः ५ कर्मारः ६ । इति भरतरभसौ ॥

तस्योत्पत्तिर्यथा ।

“गोपालात्तन्त्रवाद्यां वै कर्मकारोऽप्यभूत्

सुतः ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

लोहकिङ्क, लो, (लोहस्य किङ्कम् ।) लोहमलम् ।

तत्पर्यायः । किङ्कम् २ लोहचूर्णम् ३ अयोमलम्

४ लोहजम् ५ कृष्णचूर्णम् ६ लोहम् ७ लोह-

मलम् ८ । (यथा, सुश्रुते । ६ । ४४ ।

“सूत्रस्थितं सैन्धवसंप्रयुक्तं

मांसं पिबेद्वापि हि लोहकिङ्कम् ॥”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कृमिवातपित्तशूलमहच्छूलमेहगुल्फशोफनाशि-

त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भायमानस्य लोहस्य मलं मण्डूरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किङ्गी सिंहङ्गश्च निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्गमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्योद्धरणदिविधिः ।

“शतोर्द्धसुत्तमं किङ्गं मथ्यन्नाशीतिवार्षिकम् ।
अधमं षष्टिवर्षीयं ततो ह्रीनं विषोपमम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे जारणमारणाद्य-
धिकारे ॥

“कुरवं पथ्याचूर्णं दिपलगन्धाम्ललोहकिङ्गम् ।
शुद्धरसस्याह्नपलं भङ्गस्य रसं केशराजस्य ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे परिणामशूलाधि-
कारे ॥

लोहचूर्णं, क्ली, (लोहस्य चूर्णम् ।) लोहकिङ्गम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, दृढतुसंहितायाम् ।
७६ । ३ ।

“माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-
पथ्याशिलाजतुविदङ्गकतानि योऽभ्यात् ।
सैकानि विप्रतिरहानि जरान्वितोऽपि
सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”

लोहजं, क्ली, (लोहात् जायते इति । जन् + डः ।)
लोहकिङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पथ्यायो-
रस्य यथा, “मण्डूरं लोहजं किङ्गम् ।” इति
वैद्यकरत्नमालायाम् ॥) कांस्यम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥

लोहद्रावी [न] पुं, (लोहानि द्रावयतीति । ड +
णिच् + णिनिः ।) टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(टङ्गणशब्देऽस्य विषयो विज्ञेयः ॥)

लोहनालः, पुं, (लोहस्य नालं दण्डो यत्र ।)
नाराचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहपृष्ठः, पुं, (लोहस्यैव कठिनं श्यामलं वा
पृष्ठं यस्य ।) कङ्कपची । इत्यमरः ॥ लौहमय-
पृष्ठयुक्ते, त्रि ॥

लोहप्रतिमा, स्त्री, (लोहस्य प्रतिमा ।) लौह-
मयी प्रतिमा । तत्पर्यायः । सुम्नो २ स्तूणा ३ ।
इत्यमरः ॥ शूर्मो ४ शूर्मिः ५ शूर्मिः ६ । इति
भरतः ॥ शूर्मिका ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

लोहमयं, त्रि, लोहात्मकम् । लोहनिर्मितम् ।
लोहशब्दात् तद्रूपार्थे मयट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, द्वान्द्वोऽप्योपनिषद्भिः । ६ । १ । ५ ।

“यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं
विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
लोहमित्येव सत्यम् ॥”

लोहमारकः, पुं, (लोहं मारयति जारयतीति ।
मृ + णिच् + णुल् ।) शालिचक्राकः । इति
त्रिकाण्डशेषराजनिर्घण्टौ ॥

लोहलः, पुं, (लोहं लातीति । ला + कः ।)
शृङ्खलाचार्यः । इति मेदिनी । ले, १२६ ॥

लोहलः, त्रि, (लोहमिव लातीति । ला + कः ।)
अयत्तवाक् । इत्यमरः ॥ लोहयाहकश्च ॥

लोहवरं, क्ली, (लोहेषु सर्वतैजसेषु वरम् ।)
सूर्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहश्लेषणः, पुं, (लोहानि सर्वतैजसानि श्लेष-
यति योजयतीति । श्लेषि + लुः ।) टङ्गणः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

लोहसङ्करं, क्ली, (लोहानां सङ्करो यत्र ।) वर्त-
लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रिततैज-
सश्च ॥

लोहाख्यं, क्ली, (लोहमेव आख्या यस्य ।) अगुरु ।
इति रत्नमाला ॥

लोहाभिसारः, पुं, (लोहानां शस्त्रादीनां अभि-
सारो यत्र ।) लोहाभिहारः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

लोहाभिहारः, पुं, (लोहानामभिहारो यत्र ।)
शस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः । इत्यमरः ॥
महानवमीदीक्षायां अश्वदीनां नीराजने सति
पश्चात् शस्त्रधारिणां राज्ञां यः शास्त्रोक्तो
निर्मन्त्रणप्रधानो विधिः प्रस्थानात् प्राक् स
लोहाभिहारः । लोहस्य शस्त्रस्य अभिहारः
सर्वतो हरणमनेति बहुव्रीहिः । लोहाभिहार
इत्युक्तो विधिर्नीराजनोत्तर इत्यमरमाला ॥
लोहोऽस्त्री शस्त्रके लौहे इति मेदिनी ॥ लोहा-
भिसार इति पठन्त्यन्ये तत्र लोहं शस्त्रं अभि-
सार्यते प्रस्थाप्यतेऽनेति घञ् वाहनायुधादे-
र्निःश्लेषण राजनं यत्र सा नीराजना नीरस्य
शान्त्युदकस्य अजनं क्षेपो यत्र सा नीराजना
वा । इति भरतः ॥

लोहागलं, क्ली, (लोहस्य अगलमिव ।) तीर्थ-
विशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु देवि च तत्त्वेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
गुह्यमन्यच्च वक्ष्यामि महतः कर्मणो गतिः ॥
ततः सिद्धवटे गत्वा त्रिशद्व्योजनदूरतः ।
क्षिप्स्वमथैव वरारोहे हिमवन्तं समाश्रितम् ॥
तत्र लोहागलं नाम निवासो मे विधीयते ।
गुह्याः पञ्चदशा यत्र समन्तात् पञ्चव्योजनम् ॥
सुलभं पुण्ययुक्तानां मम कर्मानुसारिणाम् ।
तत्र तिष्ठान्यहं भद्रे ! उदीचीं दिशमास्थितः ॥
तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च स्कन्दश्च मरुद्गणाः ।
आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महौजसः ॥
सोमो बृहस्पतिश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ।
तेषाञ्चैवार्गलं दत्त्वा चक्रं गृह्य महौजसम् ॥
ततो मे दानवाः सर्वे क्रमन्तो लोकसुत्तमम् ।
मया चैवान्तरं कृत्वा कृत्वा मायाश्च वैष्णवीम् ॥
शतकोटिसहस्राणि श्रीप्रमेव निपातितम् ।
एवं लोहागलेत्यासीत्तम मे तच्च कारितम् ॥
एकधारा पतत्यत्र इन्द्रगोपकसन्निभा ।
यस्तत्र कुरुते स्नानं सप्रराजोऽपि नरः ॥
ब्रह्मलोकं समासाद्य ब्रह्मणा सह मोदते ।
अथात्र सुचते प्राणानहङ्कारविवर्जितः ॥
ब्रह्मलोकं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ।
गुह्याखगाने महामागे क्षेत्रे लोहागले मम ॥
सिद्धिकामेन मर्त्येन गन्तव्यं नात्र संशयः ॥
एतत्तु कथितं भद्रे लोहागलनिवासिनः ।

माहात्म्यं पद्मपत्राक्षि गुह्यं पञ्चमहौजसम् ।
मङ्गल्यश्च पवित्रश्च मम भक्तसुखावहम् ॥”

इत्यादि वराहपुराणे लोहागलमाहात्म्यवर्णनं
नामाध्यायः ॥ * ॥ लौहकीलके क्ली स्त्री च ॥
लोहि, क्ली, श्वेतटङ्गणम् । इति कश्चिद्राज-
निर्घण्टः ॥

लोहिका, स्त्री, (लोहमस्यनेति । लोह + ठन् ।)
लौहपात्रम् । तत्पर्यायः । खरसोन्दः २ खर-
पात्रम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

लोहितं, क्ली, (रक्तते इति । रक् + “रुहे-
रश्च लो वा ।” उणा० ३ । ६४ । इति
इतन् रस्य लत्वश्च ।) रक्तगोशीर्षम् । कुङ्कु-
मम् । रक्तचन्दनम् । इति मेदिनी । ते, १४७ ॥
पत्तङ्गम् । हरिचन्दनम् । लणकुङ्कुमम् । रुधि-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः ।
४ । ५६ ।

“नाम्नु मृजं पुरीषं वा क्षीवनं वा समुत्सृजेत् ।
अमेधलिप्रमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥”
युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (सरोवरविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । १२ ॥ माणिक्यम् । तत्-
पर्यायो यथा,—

“माणिक्यं पद्मरागः स्याच्छोणरत्नञ्च लोहि-
तम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
लोहितः, पुं, (रक् + इतन् । रस्य लः ।) नद-
विशेषः । (सागरविशेषश्च । यथा, रामायणे ।
४ । ४० । ३६ ।

“ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् ।
गत्वा प्रेक्षत ताक्षैव दृष्ट्वा तौ कूटशाल्म-
लीम् ॥”

भौमः । (यथा, दृढतुसंहितायाम् । ६ । ८ ॥
“मध्येन यदि मघानां गतागतं लोहितः
करोति ततः ।

पाण्डो नृपो विनश्यति शस्त्रोद्योगाद्भयम-
वृष्टिः ॥”)

रक्तवर्णः । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ रोहित-
मन्यः । गृगविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
सर्पः । (यथा, महाभारते । २ । ६ । ८ ।

“वासुकिस्तत्तच्छैव नागश्चैरावणस्तथा ।
कृष्णश्च लोहितश्चैव पद्मश्चित्रश्च वीर्यवान् ॥”
सुरान्तरः । इति धरणिः ॥ मसूरः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तालुः । रक्तशालिः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“यष्टिका यवगोधूमा लोहिता ये च शालयः ।
सुजाङ्गी मसूराश्च धान्येषु प्रवराः स्मृताः ॥”
बलभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चतविशेषः ।
इति मातृस्ये । १२० । ११ ॥ कुशक्षीपस्त्ववर्ष-
विशेषः । इति तज्जेव । १२१ । ६५ ॥)

लोहितः, त्रि, रक्तवर्णयुक्तः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ६ ।

“लोहितान् वृत्तनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
श्लेष्णुं गव्यञ्च पेषूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

लोहितकं, स्त्री, (लोहितमिव । इवार्थे कन् ।)
 रौतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहितकः, पुं, (लोहित एव । स्वार्थे कन् ।)
 मङ्गलग्रहः । इति शब्दमाला ॥ पञ्चरागमणिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । १३ । ५२ ।
 “लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः
 श्रितिरत्नरश्मिहरितोक्तान्तराः ॥”
 रक्तवर्णयुक्ते, त्रि । यथा, महाभारते । २।६।३।
 “नीलपीतासितश्यामैः सितैर्लोहितकैरपि ।
 अवतानैस्तथा गुल्मैर्मञ्जरीजालधारिभिः ॥”
 लोहितचन्दनं, स्त्री, (लोहितं चन्दनमिव ।)
 कुङ्कुमम् । इत्यमरः ॥ रक्तचन्दनम् । (यथा,
 किराताञ्जलीये । १ । ३४ ।
 “परिभ्रमन् लोहितचन्दनोचितः
 पदातिरत्नगिरिरेणुर्वसितः ॥”
 लोहितपुष्पकः, पुं, (लोहितं पुष्पमस्य । कप् ।)
 दाडिमवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥
 लोहितवृत्तिका, स्त्री, (लोहिता वृत्तिका ।) गैरि-
 कम् । इति रत्नमाला ॥ रक्तवर्णवृत्तिका च ॥
 लोहिता, स्त्री, (लोहित + स्त्रियां टाप् ।) रागा-
 दिना रक्तवर्णा । इति जटाधरः ॥ वराह-
 क्रान्ता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तपुनर्ववा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहिताक्षः, पुं, (लोहिते अक्षिणी यस्य । सक्-
 थ्यन्तोः स्त्राङ्गात् णच् ।) विष्णुः । इति शब्द-
 माला ॥ कोकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्त-
 वर्णचक्षुर्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ ।
 ५६ । ६ ।
 “यथा स्मृतो लोहिताक्षो महात्मा
 पौराणिको वेदितवान् पुरस्तात् ॥”
 लोहिताङ्गः, पुं, (लोहितमङ्गं यस्य ।) मङ्गल-
 ग्रहः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । २२ = १२२ ।
 “वामे च दक्षिणे चैव स्थितौ शुक्रवृहस्पतौ ।
 शनैश्चरो लोहिताङ्गो लोहितार्कसमद्युतिः ॥”
 काम्यल्लकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 लोहिताननः, पुं, (लोहितमाननं मुखं यस्य ।)
 नकुलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रक्तवर्णमुखे, त्रि ॥
 लोहितायः, [सु] स्त्री, (लोहितमयः ।) ताम्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विशेषोऽस्य ताम्रशब्दे
 विज्ञेयः ॥)
 लोहितायसं, स्त्री, (लोहितमायसम् ।) रक्तवर्ण-
 लोहजातिः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥
 लोहिनी, स्त्री, (लोहिता + “वर्णादनुदात्ता-
 दिति ।” ४ । १ । ३६ । इति डीप् । तकारस्य
 नकारादेशश्च ।) रक्तवर्णा स्त्री । यथा,—
 “लोहिणी लोहिता रक्ता लोहिनी लोहिता
 च सा ॥”
 इति जटाधरः ॥
 लोहितमं, स्त्री, (लोहिते सर्वतेजसेषु उत्तमम् ।)
 स्वर्णम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 लौकायतिकः, पुं, (लौकायतसंघीते वेद वा ।
 लौकायत + “क्रतूक्यादि कृञान्तात् ठक् ।”

४।२।६०। इति ठक् ।) तार्किकभेदः । (यथा,
 गो० रामायणे । २ । १०६ । २६ ।
 “कश्चिद्भु लौकायतिकान् ब्राह्मणानुपसेवसे ।
 अनर्थकुशला ह्येते मूढाः पण्डितमानिनः ॥”
 चार्वाकशास्त्रवेत्ता । लौकायतं वेत्ति इत्यर्थे
 ण्यिकप्रत्ययेन निष्पन्नोऽयम् ॥
 लौकिकः, त्रि, (लोके विदितः प्रसिद्धो हितो लोकं
 वेत्ति वा । लोक + ठक् ।) लोकयवहारसिद्धः ।
 यथा,—
 “वेदिका लौकिकज्ञेय ये यथोक्तास्तथैव ते ।
 निर्णयार्थास्तु विज्ञेया लोकात्तेषामसंग्रहः ॥”
 इति कलापयाकरणे सन्निवृत्तौ प्रथमप्रकरणम् ॥
 लौकाय हित इत्यर्थे च ण्यिकप्रत्ययनिष्पन्नः ।
 इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥
 लौकिकता, स्त्री, (लौकिकस्य भावः । लौकिक +
 तल् ।) लोकयवहारसिद्धत्वम् । शिष्टाचारेऽस्य
 भूरिप्रयोगः ॥
 लौकिकामिः, पुं, (लौकिकोऽभिः ।) असंस्कृ-
 तामिः । यथा, आहृतत्वे ।
 “न पेत्रायस्त्रियो ह्योमो लौकिकामौ विधी-
 यते ॥”
 लौड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) चतुर्दशस्वरौ । ऋ, अलु-
 लौडत् । इति दुर्गादासः ॥
 लौहः, पुं, (लोह एव । प्रज्ञादाय ।) लौहः ।
 इत्यमरटीकायां भरतः ॥ स च पञ्चविधः ।
 यथा । काश्चिः १ पाण्डिः २ कान्तः ३
 कालिङ्गः ४ वज्रकः ५ । अस्य त्रयोदशविध-
 संस्काराः । यथा । शालिघर्षणम् १ उद्वर्जनम् २
 अम्लभावनम् ३ आतपशोषः ४ निषेकः ५
 मारणम् ६ दहनम् ७ चालनम् ८ स्रव्यपाकः ९
 स्थालीपाकः १० चूर्णनम् ११ पुटपाकः १२
 पाकनिष्पन्नः १३ । अस्य गुणाः । आयुर्बल-
 वीर्यकामदातृत्वम् । रोगनाशित्वम् । श्रेष्ठ-
 तमरसायनत्वम् । कृष्णवर्णस्य तस्य गुणाः ।
 शोथशूलार्शःकुष्ठपाण्डुप्रमेहमेदवायु-नाशित्वम् ।
 वयःस्थैर्यचक्षुस्तेजःकारित्वम् । सारकत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शोथितस्यास्य गुणौ । सर्वरोग-
 नाशित्वम् । मरणनाशित्वम् । अशुद्धस्य तस्य
 गुणाः । जारणायोग्यत्वम् । आयुर्नाशकत्वम् ।
 इति रत्नावल्यादयः ॥*॥ (अथास्य शोधनादि-
 नियमः ।
 “त्रिफलाष्टगुणे तोये त्रिफलाधोऽष्टं पलम् ।
 ततः कार्यं पादशेषे लौहस्य पलपञ्चकम् ॥
 कृत्वा तप्ताणि पत्राणि सप्तवारं निषेचयेत् ।
 ध्रुवं प्रलीयते दोषो गिरिजे लोहसम्भवः ॥”
 इति लोहशोधनम् ॥*॥
 “भानुपाकात्तथा स्थालीपाकाच्च पुटपाकतः ।
 निरुत्थो जायते लौहो यथोक्तफलदो भवेत् ॥”
 इति संचिप्तलौहमारणम् ॥*॥
 “दादशांशेन हरदं तीक्ष्णचूर्णस्य मेलयेत् ।
 कथ्यानीरेन संमर्दय चाभ्युष्मच्च संपुटे ।

पुटेदेवं लौहचूर्णं सप्तधा मारणं व्रजेत् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-
 कारे ॥” अन्यत् लोहशब्दे द्रव्यम् ॥ (ऋग-
 विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ८८ । १३ ।
 “अजेन वापि लौहेन मघास्त्रेव यतव्रतः ।
 हस्तिच्छायासु विधिवत् कर्म्म यजनवीजितम् ॥”
 लोहशब्दार्थोऽयम् ॥)
 लौहचारकः, पुं, (लौहेन लौहनिगड्डेन चारः
 प्रचारो यत्र ।) नरकभेदः ॥ यत्र निगड्डेर्वध्यन्ते ।
 इति पुराणम् ॥
 लौहजं, स्त्री, (लौहात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 मङ्गूरम् । इति रत्नमाला ॥
 लौहभाण्डः, पुं, (लौहस्य भाण्डमिवाकृतित्वेन ।)
 अक्षमालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ हामनु-
 दित्वा इति भाषा । लौहनिर्मितभाण्डे, स्त्री ॥
 लौहभूः, स्त्री, (लौहस्य भूरिव ।) कठिनी । सा
 तु लौहपात्रविशेषः । यथा,—
 “लौहात्मा चायुगा लौहा लौहभूः कठिनी-
 त्यपि ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहमलं, स्त्री, (लौहस्य मलम् ।) लौहमलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य विषयः ।
 “सद्यो लौहमलाज्यमाक्षिकसिताभागाः समा
 मानतः
 पात्रे ताम्रमये दिनान्तमथितं संस्थापये-
 दातपे
 पश्चात्तद्वनतां प्रलीय रजनीमेकां वहिः
 स्थापयेत् ।
 पात्रे ताम्रमये विधेयमथवा पात्रे हवि-
 र्भाविते ॥
 पश्चात्ताम्रचतुष्टयं प्रतिदिनं जग्ध्वा जलं
 शीतलम् ।
 पेयं भोजनपूर्वमध्यविरतोऽष्टच्छन्दभोज्यैर्नरैः ॥
 जेतुं शूलहुताशमान्यकसन्यासान्निपितज्वरो
 आदापस्त्यतिमेहसर्वजठराजीर्णादि सर्वा
 रुजः ॥”
 इति भैषज्यधन्वन्तरौ शूले चतुःसममङ्गूरम् ॥)
 लौहशङ्कुः, पुं, (लौहस्य शङ्कुयत्र ।) नरकविशेषः ।
 यत्र स्रुचौभिर्भियते । इति पुराणम् ॥ लौह-
 निर्मितकौलकश्च ॥
 लौहा, स्त्री, लौहभूः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहात्मा, स्त्री, (लौह आत्मा यस्याः ।) लौहभूः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लौहितः, पुं, लोहितः । इति लोहितशब्दात्
 स्वार्थे ण- (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ लोहित-
 सखन्दिनि, त्रि ॥
 लौहितिकः, त्रि, (लोहित इव । लोहित + “कर्क-
 लोहितादीकक् ।” ५।३।११० । इति ईकक् ।)
 लोहितवर्णतुल्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 लौहित्यं, स्त्री, (लोहितस्य भावः । लोहित +
 यञ् ।) लोहितत्वम् । इति मेदिनी ।
 ये, १०२ ॥

लौहित्यः

लौहित्यः पुं, (लोहित एव । सार्धं अञ् ।)
नदभेदः । स च ब्रह्मपुत्रः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ सागरः । इति शब्दमाणा ॥ तस्य
नदविशेषस्य उत्पत्तिर्यथा,—

सगर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।
कथं शान्तनुभाष्यायां रतः स कमलासनः ॥
पारस्त्रेण्यपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ।
तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व द्विजोत्तम ॥
यौर्व उवाच ।

प्रष्टु त्वं वृषशार्दूल कथयामि महत्तरम् ।
आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥
हरिवर्षे महावर्षे शान्तनुनाम नामतः ।
सुनिरासीन्महाभागो ज्ञानवान् सुतपोधमः ॥
तस्य भार्या महाभागा अमोघास्या महा-

सती ।

हिरण्यगर्भस्य सुनेस्तृणवृन्दाश्रमोद्भवा ॥
तथा सार्धं स कैलासमर्यादापर्वतेऽवसत् ।
लौहित्याख्यस्य सरसस्तीरे वै गन्धमादने ॥
एकदा स तपोनिष्ठो निजपुण्यादिगोचरे ।
जगाम वनमध्यन्तु चिन्तन् बहुफलानि च ॥
तस्मिन्नवसरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।
तत्राजगाम यत्रास्ति अमोघा शान्तनोः प्रिया ॥
तां दृष्ट्वा हेमगर्भाभां युवतीमतिसुन्दरीम् ।
मोहितो मदनेनाश्रु तथाभूद्दूषितेन्द्रियः ॥
उदीरितेन्द्रियो भूत्वा जिघृक्षुस्तं महासतीम् ।
अथाधावत्तदा ब्रह्मा संमुखो मदनादितः ॥
धावमानं विधातारं दृष्ट्वाभोघा महासती ।
मैवं मैवमिति प्रोक्त्वा प्रणशानां अलीयत ॥
इदञ्चोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।
प्रणशालान्तरगता द्वारमावृत्य तत्तच्छात् ॥
अकार्यं न मया कार्यं सुनिपत्या विगर्हितम् ।
बलात् प्रमथ्ये चाहं तत्त्वया त्वाञ्च प्रपान्यहम् ॥
अमोघया चैवसुक्ते विधातुञ्च तदा वृष ।
रेतश्चस्कन्द च तदेवाश्रमे शान्तनोर्मुनेः ॥
स्युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।
लज्जयातिपरीतात्मा हतं वै स्वाश्रमं ययौ ॥
गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।
आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा भुवि ॥
तेजश्च पतितं भूमौ विधातुर्ज्वलनोपमम् ।
अमोघां परिप्रच्छ प्रणशालान्तरस्थिताम् ॥
किमेतदत्र शुभमे प्रवृत्तं दृश्यते तु यत् ।
प्रक्षिणाञ्च पदचोभं तेजश्चेदहं कीदृशम् ॥
सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिसत्तमम् ।
अमर्षितेव न्यगददाकुला विकलानना ॥
हंसयुक्तस्यन्दनेन कोऽप्यागत्य चतुर्मुखः ।
कमण्डलुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥
ततो मया मत्सितश्च उटजान्तरलीनया ।
प्रच्याय तेजः संवातो मम प्रापभयार्हितः ॥
कुरु तत्र प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।
न हि मां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीव-

भृतम् ॥

लौहित्यः

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।
इति निश्चित्य मनसा तत्र ध्यानपरोऽभवत् ॥
दिश्यानेन तज्ज्ञात्वा देवकार्यमुपस्थितम् ।
तीर्थावतारणञ्चापि हिताय जगतां मुनिः ॥
ध्यात्वोदकं चिन्तयित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् ।
इदं तेजो ब्रह्मणश्च पिबामोघे ममाज्ञया ॥
हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ।
भवत्या निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ॥
त्वामप्राप्य महाकृत्यमावयोः स समर्थ च ।
गतो निजास्यदं तत्त्वं कर्तुमर्हसि तद्वचः ॥
तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वाक्यममोघातीव लज्जिता ।
सान्त्वयन्तीव तं प्राह पतिं गत्वा महासती ॥
नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।
अवश्यं यदि कर्तव्यं पीत्वा त्वं मयि चोत्सृज ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथैव शान्तनुः ।
स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे असेचयत् ॥
संक्रामितेः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।
गर्भं दधानामोघास्या हिताय जगतां ततः ॥
तस्यां काले तु संप्राप्ते संजातो जलसञ्चयः ।
तन्मध्ये तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥
रत्नमालासमायुक्तो रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविदाधरश्चक्षिधरस्तथा ॥
शिशुमारशिरःस्थश्च तुल्यकायो जलोत्करैः ।
तं जातश्च तथा भूतं शान्तनुर्लोकशान्तनुः ॥
चतुर्णां पर्वतानाञ्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
कैलासश्चोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
जार्धुधः पश्चिमे शैलेः पूर्वे सम्मर्त्तकाज्यः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पर्वतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवृधे नित्यं श्रद्धैव निशाकरः ॥
तं तोयमध्यागं पुत्रमासाद्य दृष्टिः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्कारानकरोद्देहशुद्धये ॥
अथ काले बहुतिथे अतीते ब्रह्मणः सुतः ।
तोयराशिस्वरूपेण वृधे पञ्चयोजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पयुः सन्नुर्द्धितीय इव सागरे ।
श्रीतामलजले हृद्ये देयश्चाधरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रे मातृवधं घोरमत्युग्रं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितुश्चोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं स्नातुमिच्छया ॥
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मातृहत्यां अपानयत् ।
वीथीं परशुना कृत्वा तच्च क्षामवतारयत् ॥”

इति कालिकापुराणे जामदग्न्योपाख्याने ८४
अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“जातसंप्रत्ययः सोऽथ तीर्थमासाद्य तं वरम् ।
वीथीं परशुना कृत्वा ब्रह्मपुत्रमवाहयत् ॥
ब्रह्मकुण्डात् सुतः सोऽथ कासारं लौहिताज्ये ।
कैलासोपत्यकायान्तु न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरसस्तीरं समुत्थाय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूज्यामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरत्रापि गिरिं हेमशृङ्गं विमथ्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदसुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिशक्ते स्वयं लौहितगङ्गाकम् ।

व

लौहित्यात् सरसो जातो लौहित्याख्यस्ततो-
ऽभवत् ॥
स कामरूपमखिलं पीठमाप्ताय वारिणा ।
गोपयन् सर्वतीर्थानि दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यमुनां संलब्धा ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशयोजनम् ॥
चेन्ने मासि सिताश्रम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः ।
स्नाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्ननु सकलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः स्नाति स कैवल्यमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

ल्यी, गि श्लिषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) ओष्ठवर्गाद्योपधः ।
ल्यिनाति ल्यीनः ल्यीनिः । अन्तःस्थाद्योपध
इति रमानाथः । ल्यिनाति । इति दुर्गादासः ॥
ल्यी, गि ग गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारोपधः । ग,
ल्यीनाति ल्यीतः ल्यीतिः । गि, ल्यिनाति
ल्यीनाति ल्यीनः ल्यीनिः । गिनेव क्रादित्व-
सिद्धौ गकरणं प्रादित्वविकल्पार्थम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

व

व, वकारः । स च अञ्जनस्य ऊनत्रिंशवर्णः । यव-
गंस्य चतुर्थवर्णश्च । अस्योच्चारणस्थानं दन्तः
ओष्ठश्च । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, शिच्चा-
याम् । १८ ।

“जिह्वामुखे तु कुः प्रोक्तो दन्त्योष्ठो वः स्तुतो
बुधेः ॥”)

दन्त्यवकारः । स च अन्तःस्ववर्णः । यथा ।
अन्तःस्था य र ल वाः । इति कलापव्याक-
रणम् ॥ अपि च ।

“ततोऽक्षरसमान्नायमखण्डजङ्गवानजः ।

अन्तःस्थोऽक्षरस्यार्धस्यदीर्घादिलक्षणम् ॥”

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“ततस्तेभ्योऽक्षराणां समान्नायं समाहारं तमे-
वाह । अन्तःस्था य र ल वाः । उभ्राणः प्र
व स हाः । खरा अकाराद्याः । स्पर्शाः
कादयो मावसानाः । इत्यादीर्घाश्च । आदि-
शब्दात् जिह्वामुलीयादयः । त एव लक्षणं
स्वरूपं यस्य तम् ।” इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ * ॥ “यवरलीयवकारस्य प फ व भ म
वा इत्येकपदीक्या उत्पत्तिस्थानमोष्ठसुक्ता दन्त्य-
कार्यार्थं दन्त्यमध्येऽपि त य द ध न ल सा व
इति भिन्नपदे पठितवान् । यथा संवृत्ति
इत्यादौ वकारस्य ओष्ठत्वात् उर् दन्त्यत्वात्
अनुस्वारस्य मकारो न स्यात् । वैदिकास्तु
अस्योत्पत्तिस्थानं दन्त एवेत्याहुः । अतएव
तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादौ तथैवोच्चारयन्ति ।”
इति सुषवीधटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥

तस्य पर्यायः ।

“वो वाणो वारुणी सृष्ट्या वरुणो देव-

संज्ञकः ।

तोयं लान्तश्च वामांशः ॥” इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥ अपि च ।

“वकारो वरुणो वाणः खेदः खड्गीश्वरो जवः ॥”

इति रुद्रयामले मन्त्रकोषः ॥ * ॥

अपि च ।

“वो वाणो वारुणी सृष्ट्या वरुणो देवसंज्ञकः ।

खड्गीशो ज्वालिनी वचः कलसध्वनिवाचकः ॥

उत्कारीशस्तु नावीतो वच्चा स्फिक सागरः

शुचिः ।

त्रिधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो यमसादनम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

तस्य स्वरूपं यथा,—

“वकारं चक्षुषापाङ्गि कुण्डली मोक्षमयम् ।

पञ्चप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥

त्रिविन्दुसहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।

पञ्चदेवमयं वर्णं पीतविद्युत्कृतमयम् ॥

चतुर्वर्गप्रदं वर्णं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ।

त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥ * ॥

वङ्गीयवर्णमालायामस्य लेखनप्रकारो यथा,—

“कीलत्रययुता रेखा ब्रह्मविष्णुशिवात्मिका ।

माया शक्तिः परा नित्या ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य ध्यानम् ।

“कुन्दपुष्पप्रभां देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षणाम् ।

शुक्लमाल्याम्बरधरां रत्नहारोज्ज्वलां पराम् ॥

साधकाभीष्टदां सिद्धां सिद्धिदां सिद्धसेविताम् ।

एवं ध्यात्वा वकारान्तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

व, अ, इवार्थः । इति मेदिनी । वे, १ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ४२ ।

“ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।

नारिकेलसर्वं योधाः शान्तवं व यशः पयुः ॥”

वं, क्षी, (वा ल गमनहिंसयोः + कः ।) प्रचेताः ।

इति मेदिनी । वे, १ ॥ वरुणबीजम् । इति

तन्त्रम् ॥

वः, पुं, (वानमिति । वा + भावे घः ।) सान्त्व-

नम् । (वाति गच्छतीति । वाल गमने + कः ।)

वायुः । वरुणः । इति मेदिनी । वे, १ ॥

वाहुः । मन्त्रणम् । कल्याणम् । बलवान् ।

वसतिः । वरुणालयः । इति शब्दरत्नावली ॥

ग्राहूलः । वस्त्रम् । शालूकः । वन्दनम् ।

इति नानैकाक्षरकोषः ॥

वः, [सु] त्रि, युष्मान् । युष्मभ्यम् । युष्माकम् ।

युष्मच्छब्दस्य द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीबहुवचनान्त-

रूपोऽयम् । इति व्याकरणम् ॥ (यथा, सुम्भ-

बोधे ।

“पुष्पा तु वो नोऽपि हरिर्धनं वो

ददातु नो हन्तव्यभानि वो नः ॥”

पादवाक्यादौ तु अस्य प्रयोगो न भवति । इति

वैयाकरणिकाः ॥)

वंशः, पुं, (वमति उद्गिरति पुरुषान् वन्धते इति

वा । तु वम उद्गिरणे इति धातोर्बहुधा वन शब्दे

इति धातोर्बाहुलकात् शः । यद्वा, वष्टि

उप्यते इति वा । वशकान्तौ + अच् घञ् वा ।

ततो रुम् ।) पुत्रपौत्रादिः । तत्पर्यायः ।

सन्ततिः २ गोत्रम् ३ जननम् ४ कुलम् ५

अभिजनः ६ अन्वयः ७ अन्ववायः ८ सन्तानः

९ । इत्यमरः । २ । ७ । १ ॥ निघनम् १०

जातिः ११ । इति जटाधरः ॥ कुलस्य विद्यया

जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणः सन्तानो वंश

इति जयादित्यः । धनेन विद्यया वा स्वातस्या-

पत्यधारा वंश इति सुभूः । वमति उद्गिरति

पूर्वपुरुषान् वंशः नाम्नीति शः । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ * ॥ (यथा, रघुः । १ । २ ।

“क भूर्यप्रभवो वंशः क चाख्यविषया मतिः ।

तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥”

पुत्रः । यथा, भागवते । ९ । २ । १७ ।

“वृषस्य वंशः सुमतिर्भूतच्योतिस्ततो वसुः ॥”

लृणजातिविशेषः । वंश इति भाषा । तत्-

पर्यायः । लक्ष्मणः २ कर्म्मणः ३ लक्ष्मणः ४

लृणध्वजः ५ शतपञ्चा ६ यवफलः ७ वेणुः ८

मस्करः ९ तेजनः १० । इत्यमरः । २ । ४ ।

६० ॥ किष्कुपर्व ११ । इति जटाधरः ॥

वम्भः १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लृणकेतुकः १३

कण्टालः १४ कण्टकी १५ महाबलः १६ डफ-

ग्रन्थिः १७ डफपत्रः १८ धनुर्जुमः १९ धानुष्यः २०

डफकाण्डः २१ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । १२ । ५ ।

“धनति पवनविह्वः पर्वतानां दरौयु

स्फुटति पटुनिनादः शुष्कवंशस्थलीषु ।

प्रसरति लृणमध्ये लम्बद्विः क्षणेन

क्षपयति गङ्गायुधं प्राप्नोत्यो देवाग्निः ॥”)

अस्य गुणाः । अस्त्रत्वम् । कषायत्वम् ।

किञ्चित्तिक्तत्वम् । शीतलत्वम् । सूत्रकृच्छ-

प्रमेहार्शःपित्तदाहसनाशिलश्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“वंशः सरो हिमः खाडुः कषायो ब्रह्म-

शोधनः ।

ह्रिदनः कफपित्तघ्नः कुष्ठसत्रणशोथजित् ॥ * ॥

तत्करीरः कटुः पाके रसे रूचो गुरुः सरः ।

कषायः कफघ्नः खाडुर्विदाही वातपित्तघ्नः ॥

तद्वयवास्तु सरो रूचाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुमूत्राः कफापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(गृहीर्षकाष्टम् । यथा,—

“वंशः पृष्ठास्थि गेहोर्षकाष्टे वेणौ गणे कुले ॥”

इति रघुटीकायां मल्लिनाथचतुर्केषवः । ७ । ३६ ॥

पृष्ठावयवः । पिठेर दांडा इति भाषा ॥ (यथा,

भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश-

स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिण्डम् ॥”)

वर्गः । इति मेदिनी । शे, १३ ॥ (यथा, रघुः । ७ । ३६ ।

“उत्थापितः संयति रेणुरन्ध्रैः

सान्नीकतः स्यन्दनवंशचक्रैः ॥”)

वाद्यभाण्डविशेषः । इति धरणिः ॥ वंशी इति

भाषा ॥ (यथा, रघुः । २ । १२ ।

“ स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः

कूजद्विरापादितवंशकृतम् ।

शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वसुचै-

रुन्नीयमानं वनदेवताभिः ॥”

विष्टतिरस्य वंशीशब्दे द्रष्टव्य ॥) इच्छुः ।

सालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राधार्म-

सम्भूताश्वरोविशेषे, स्त्री । यथा, महाभारते ।

१ । ६५ । ४६ ।

“अनवद्यां मनुं वंशामसुरां मार्गणप्रियाम् ।

अनपां सुभगां भासीमिति प्राधा यजायत ॥”

वंशकं, स्त्री, (वंश इव कायतीति । कै + कः ।

अगुरु । इति हारावली । १०४ ॥

वंशकः, स्त्री, (वंश इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-

कृतौ ॥” ५ । ३६६ । इति कन् ।) मत्स्यविशेषः ।

इति शब्दमाला ॥ वंशपातामाह इति भाषा ॥

इच्छुविशेषः । इति रत्नमाला ॥ वंशा इति

सामशाङ्गा इति च भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“वंशकस्त्वन्मिच्यन्दी लघुर्हृष्यचयापहः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपोरकः ॥”

“अविदाही गुरुर्वयः पौण्ड्रको भीरुकस्तथा ।

आभ्यां तुल्यगुणः किञ्चित् सत्तारो वंशको

मतः ॥”)

(ब्रह्मो वंशः । “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।

८७ । इति कन् । चन्द्रवंशः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥)

वंशकफं, स्त्री, आकाशोद्गीयमानसूत्रम् । यथा,—

“वृहत्सूत्रकमित्याहुरिन्द्रतूलं मनीषिणः ।

ग्रीष्महासं वंशकफं वाततूलं मरुद्वजम् ॥”

इति हारावली । २३ ॥

वंशकर्पूरोचना, स्त्री, (कर्पूर इव रोचते

शोभते इति । रुच् + ल्युः । ततः षष्ठीतत्-

पुरुषः ।) वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशचीरी, स्त्री, (वंशस्य चीरमिवास्या अस्तीति ।

अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वंशरोचना । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वंशजः, पुं, (वंशाज्जायते इति । जन् + ङः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वंशजः, त्रि, (वंशात् सद्वंशाज्जायते इति ।

जन् + ङः ।) सद्वंशजातः । तत्पर्यायः । बीज्यः

२ वंश्यः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥ (वेणूत्-

पन्नोऽपि । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४७६ ।

“यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्व्या-

यम् ।

किं कृष्णसन्निहितं धनुः पदे देवराजेन ॥”)

वंशजा, स्त्री, (वंशे जायते इति । जन् + ङ + टाप् ।) वंशरोचना । इति शब्दरत्नावली ॥
 (अस्या गुणाः यथा,—
 “वंशजा वृंहणी वृथा बल्या स्वाह्वी च शीतला ।
 टण्णाकाशज्वरश्वासचयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वंशतडुलः, पुं, (वंशजातस्तडुलः ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशधान्यं, स्त्री, (वंशस्य धान्यम् ।) वेणुयवः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशनालिका, स्त्री, (वंशनालीभ्यस्या इति ।
 वंशनाल + ठन् । टाप् ।) वंशी । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 वंशनेत्रं, स्त्री, (वंशस्येव नेत्राण्यस्य ।) इक्षुमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रः, पुं, (वंशस्य पत्राणीव पत्राण्यस्य ।)
 नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वंशस्य पत्रम् ।)
 वंशस्य दले, स्त्री ॥ (हरितालम् । यथा,—
 “तालकं वंशपत्राखं कुष्माण्डसलिले क्षिपेत् ।
 सप्तधा वा त्रिधा वापि दध्यस्त्रेण च वा पुनः ॥
 शोधयित्वा पुनः शुष्कं चूर्णयेत्तडुलाकृति ।
 ततः शरावके पात्रे स्थापयेत् कुशलो भिषक् ॥
 वदरीपत्रकल्केन सन्धिलेपश्च कारयेत् ।
 अरुणाभमधःपात्रं तावज्जाला प्रदीयते ॥
 स्वाङ्गशीतं समुद्रुय माणिक्याभो भवेद्रसः ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ॥)
 वंशपत्रकं, स्त्री, (वंशपत्रमेव । स्वार्थे कन् ।)
 हरितालम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२४ ॥
 वंशपत्रकः, पुं, (वंशस्य पत्रमिवाकृतिरस्यति ।
 इवार्थे कन् ।) क्षुद्रमत्स्यविशेषः । इति शब्द-
 माला ॥ वंशपाता माक् इति भाषा ॥ नलः ।
 श्वेतैः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपत्रपतितं, स्त्री, सप्तदशाक्षरपादच्छन्दो-
 विशेषः । यथा,—
 “दिडुसुनिवंशपत्रपतितं भ र न भ न ल गैः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “नूतनवंशपत्रपतितं रजनिजलसवं
 पश्य सुकुन्द ! मौक्तिकमिवोत्तममरकतगम् ।
 एष च तं चकोरनिकरः प्रपिबति सुदितो
 वान्तमवेत्य चन्द्रकिरणैरन्धतकणमिव ॥”
 वंशपत्रचरितेति केचित् । वंशदलमिति शम्भौ ।
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥
 वंशपत्री, स्त्री, (वंशपत्र + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 नाडीहिङ्गुः । टण्विशेषः । तत्पर्यायः । वंश-
 दला २ जीरिका ३ जीर्णपत्रिका ४ । अस्या
 गुणाः । सुमधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्तरक्त-
 दोषनाशित्वम् । रुच्यत्वम् । पशूनां दुग्धदायि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।
 “वंशपत्री वेणुपत्री पिण्डा हिङ्गु शिवाटिका ।
 हिङ्गुपत्रीगुणा विज्ञेयं वंशपत्री च कीर्तिता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

वंशपीतः, पुं, (वंशः वंशपत्रमिव पीतः ।) कण-
 गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपुष्पा, स्त्री, (वंशस्य पुष्पाणीव पुष्पाणि
 यस्याः ।) सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशपूरकं, स्त्री, (वंशस्यैव पूरकमस्य ।) इक्षु-
 मूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशरोचना, स्त्री, (रोचते इति । रुच + नन्धा-
 दित्वात् ल्युः । टाप् । वंशस्य रोचना ।)
 खनामस्थ्यातवंशपर्वस्थितश्चेतवर्णविशेषः ।
 वंशलोचन इति भाषा । तत्पर्यायः । त्वक्-
 चीरा २ । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ वंश-
 लोचना ३ । इति भरतः ॥ तुगाचीरी ४
 शुभा ५ वांशी ६ वंशजा ७ । इति रत्नमाला ॥
 चीरिका ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ तुगा ९
 त्वक्चीरी १० शुभा ११ वंशचीरी १२ वेणवी
 १३ त्वक्सारा १४ कर्मरी १५ श्वेता १६ वंश-
 कर्पूरोचना १७ तुङ्गा १८ रोचनिका १९
 पिङ्गा २० वंशशर्करा २१ । अस्या गुणाः ।
 रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् ।
 रक्तशुद्धिकारित्वम् । तापपित्तोदिकहरत्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “वंशजा वृंहणी वृथा बल्या स्वाह्वी च शीतला ।
 टण्णाकाशज्वरश्वासचयपित्तासकामलाः ।
 हरेत् कुष्ठं व्रणं पाण्डुं कषाया वातकृच्छ्रजित् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वंशलोचना, स्त्री, (वंशरोचना । रस्य लः ।)
 वंशरोचना । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्या गुणाः ।
 “कषायमधुरा रुचा वातघ्नी वंशलोचना ।
 तुगाचीरी चयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वंशशर्करा, स्त्री, (वंशस्य शर्करेव ।) वंशलोचना ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशशलाका, स्त्री, (वंशस्य शलाकेव शार्ङ्गात् ।)
 वीणामूलम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २०० ॥
 (वंशनिर्मिता शलाकेति मध्यलोपी समासः ।)
 वंशनिर्मितशलाका च ॥
 वंशस्तनितं, स्त्री, दादशाक्षरपादच्छन्दो-
 वंशस्यविलं, विशेषः । यथा,—
 “वदन्ति वंशस्यविलं जलौ जरौ ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विलासवंशस्यविलं सुखानिलैः
 प्रपूयं यः पञ्चमरागमुद्गिरन् ।
 ब्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
 जहार मानं स हरिः पुनातु वः ॥”
 वंशस्तनितमपि कापि । इति कुन्दोमञ्जरी ॥
 वंशाग्रं, स्त्री, (वंशस्य अग्रम् । प्रथमजातत्वात् ।)
 वंशाङ्कुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वंशानुचरितं, स्त्री, (वंशस्य अनुचरितम् ।) वंश-
 चरित्रवर्णनम् । तत्तु पुराणस्य पञ्चलक्षणा-
 न्तर्गतलक्ष्यविशेषः । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशी मन्वन्तराणि च ।
 वंशानुरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्ष्यम् ॥”

(यथा, भागवते । ६ । १ । ४ ।
 “तेषां वंशं पृथग्ब्रह्मन् ! वंशानुचरितानि च ।
 कीर्तयस्व महाभाग ! नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥”)
 वंशाङ्कुरः, पुं, वंशस्याङ्कुरः । वंशेर कोङ्डा इति
 भाषा । तत्पर्यायः । करीरम् २ वंशाग्रम् ३
 यवफलाङ्कुरः । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
 त्वम् । अम्लत्वम् । कषायत्वम् । लघुत्वम् ।
 शीतलत्वम् । पित्तासदाहकृच्छ्रत्वम् । रुचि-
 कारित्वम् । तत्पर्यायो निर्गुणत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 वंशिकं, स्त्री, (वंशीभ्यस्येति । ठन् ।) अगुरु ।
 इत्यमरः । २ । ६ । १२६ ॥
 वंशिका, स्त्री, (वंशिक + टाप् ।) अगुरु । इत्यमर-
 टीकायां भरतः ॥ वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वंशी, स्त्री, (वंशः कारणत्वेनास्यस्याः । अच् ।
 गौरादित्वात् ङीष् ।) सुरली । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ वंशी इति भाषा । (यथा, काव्यचन्द्रि-
 कायाम् ।
 “निर्मिता कापि गोपीनां कुलशीलविनाशिनी ।
 विधिना पामरेण्यं न वंशी सुरवैरिणः ॥”)
 कर्षचतुष्टयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वंशी-
 वाद्यस्य विवरणम् । यथा,—
 “तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।
 गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥
 ततं शुधिरमानहं घनमित्यं चतुर्विधम् ।
 ततं तन्नीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुधिरं तथा ।
 चर्मावनहमानहं घनं तालादिकं मतम् ॥”
 शुधिरं यथा,—
 “वंशीभ्य पारीमधुरीतित्तिरीशङ्काहलाः ।
 तोड्हीसुरलीवृक्काशङ्गिकास्वरनाभयः ॥
 शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्म वंशस्तथा परः ।
 एते शुधिरमेदास्तु कथिताः पूर्वस्मिन्भिः ॥
 वर्मलः सरलश्चैव पञ्चदोषविवर्जितः ।
 वेणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥
 श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।
 राजतस्तान्मजो वापि लौहजः स्फाटिको-
 ऽथवा ॥
 कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोभितः ।
 शिख्यविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥
 वंशेनैव मतोऽपीति मतङ्गसुनिनोदितम् ।
 ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्तिताः ॥
 तत्र त्र्यङ्गा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।
 फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपञ्चमे ॥
 पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य ताररन्ध्राणि कारयेत् ।
 कुर्वात्तथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥
 वदरीबीजतुल्यानि संत्यज्याहर्द्धमङ्गुलम् ।
 प्रान्तयोर्बन्धनं कार्यं खरादौर्नादहेतवे ॥
 सिक्थकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।
 पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥
 षडङ्गुलानि नाम्ना स्यात् यावदष्टादशाङ्गुलम् ।
 फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ।
 तदेव नाम वंशस्य वंशिकैः परिकीर्तयते ॥

वक्तव्यः

एकाङ्गुलो द्वाङ्गुलश्च त्र्याङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।
अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥
त्रयोदशाङ्गुलो वंशोऽपरः पञ्चदशाङ्गुलः ।
निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेयस्यासप्तदशाङ्गुलः ॥
महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तमा वंशा मतङ्गमुनिसम्भवाः ॥
दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।
द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्तितः ॥
चतुर्दशाङ्गुलमिती जय इत्यभिधीयते ।
ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र अवस्थिताः ॥
नैविङ्गं प्रौढता चापि सुखरत्नञ्च प्रीतिता ।
माधुर्यमिति पञ्चामी फुल्लतेषु गुणाः स्मृताः ॥
श्रीत्कारवङ्गुलः स्तब्धो विखरः स्फुटितो लघुः ।
अमधुरश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुल्लते क्रमात् ॥
वृथाप्रयोगवाहुल्यमल्पता गीतवादने ।
एभिर्दोषैर्यतोऽतीव निन्दितो वांशिको मतः ॥
स्थानकादिनयामिज्ञो गमकाद्याः स्फुटाक्षरः ।
प्रीतिहस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥
प्रमुक्तिर्बहुमुक्तिश्च युक्तिश्चेत्यङ्गुलेर्गुणाः ॥
सुस्थानत्वं सुखरत्नं अङ्गुलीसारणक्रिया ।
समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ॥
क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादने ।
स्वस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्माणकौशलम् ॥
गातृणां स्थानदातृत्वं तद्दोषाच्छादनं तथा ।
वांशिकस्य गुणा एते मया संचिष्य दर्शिताः ॥
इति संगीतदामोदरः ॥
वंशः, त्रि, (वंशे भवः । वंश + “दिगादिभ्यो यत् ।”
४।३।५४। इति यत् ।) सङ्गजातः । तत्प-
र्यायः । कुल्यः २ कीज्यः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनुः । १।६१ ।
“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्वंशा मनवोऽपरे ॥”
वंशोत्पन्नमात्रे च । यथा, रघुः । १८।४६ ।
“वंशा गुणाः खल्वपि लोककान्ताः
प्रारम्भसूक्ष्माः प्रथिमानमापुः ॥”
गुह्योद्देशकावशिष्टः । पृष्ठावयवविशेषश्च । इति
वंशशब्ददर्शनात् ॥ यथा, भागवते । ११।८।३३ ।
“यदस्मिभिर्निर्मितवंशवंश्य-
स्थानं त्वत्ता रोमनखैः पिनङ्गम् ॥”
वक्, इ ड कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।) कौटिल्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्कते ।
ड, वङ्कते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्कते
काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
वङ्क, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, वङ्कते । इति दुर्गा-
दासः ॥
वक्तव्यः, त्रि, (ब्रू वच् वा + तथः ।) कुलितः ।
हीनः । (यथा, मनुः । ८।६६ ।
“नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकतु ॥”
वचनार्हः । इति मेदिनी । ये, १०३ ॥ (यथा,
महाभारते । १४।७६।२३ ।
“वक्तव्याश्चापि राजानः सर्वे सह सुहृज्जनैः ।

वक्त्रा

युधिष्ठिरस्याश्वमेधो भवद्विरनुभूयताम् ॥”
वच् + भावे तथ ।) वचने, क्ली ।
वक्त्रा, [त्र] त्रि, (वच् + लृच् ।) योवक्तुं जानाति
सः । इति भरतः ॥ औचित्यात् बहु विशिष्टं
वदति । इति मुकुटः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“भट्टं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।
ददुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥”)
तत्पर्यायः । वदः २ वदावदः ३ । इत्यमरः ।
३।१।२५ ॥ वदान्यः ४ वप्ता ५ । इति जटा-
धरः ॥ सुष्ठुवक्त्रा । इति भरतः ॥ बहुभाषी ।
इत्येके । तत्पर्यायः । वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३
वावदूकः ४ । इत्यमरः ॥ वचकः ५ सुवचाः ६
प्रवाक् ७ । इति जटाधरः ॥ पण्डितः । इति
मेदिनी । ते, ५३ ॥
वक्त्रं, क्ली, (वक्ति अनेनेति । वच् + “गुष्टवी-
पचिवचिचमिसदिच्चदिभ्यस्त्वः ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति चः ।) सुखम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ८६ ॥ (यथा, मनौ । ८ । २७२ ।
“धर्मोपदेशं दर्पणं विप्राणामस्य कुर्वतः ।
तत्प्रसासेचयेत्तेन वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः ॥”)
तगरमूलम् । इति शब्दमाला ॥ वक्त्रमेदः ।
इति मेदिनी । रे, ८४ ॥ कृन्दोविशेषः । इति
हेमचन्द्रः ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—
“भवत्यर्द्धसमं वक्त्रं विषमञ्च कदाचन ।
तयोर्द्वयोरुपान्तेन च कृन्दस्तदधुनोच्यते ॥
वक्त्रं युग्म्यां मगौ स्यातामर्द्धयोर्धनुषुभिः
ख्यातम् ॥”
अत्र द्विरावर्त्त श्लोकः पूरयितव्यः ।
“वक्त्राभ्योर्जं सदा स्मरं चक्षुर्नीलोत्पलं फुल्लम् ।
वक्त्रवीणां सुरारातेष्वेतो भृङ्गं जहारोच्चैः ॥”
इति कृन्दोमञ्जरी ॥
वक्त्रखुरः, पुं, (वक्त्रस्य खुर इव एषोदरादित्वात्
खः ।) दन्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्त्रजः, पुं, (जङ्गलो वक्त्राद् जायते इति ।
ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् इति श्रुतेः । जन् +
ङः ।) जङ्गलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सुख-
जाते, त्रि ॥
वक्त्रतालं, क्ली, (वक्त्रस्य तालम् ।) सुखवाद्यम् ।
इति केचित् ॥ त्रिकाण्डशेषे सुखवाद्यं वक्त्र-
नालमिति लिखितम् ॥
वक्त्रपटुः, पुं, (वक्त्रस्य पटु इव ।) अन्धान्नभोजन-
पात्रम् । तीव्रता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तलिका २ तलसारकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३१७ ॥
वक्त्रमेदी, [न] पुं, (वक्त्रं भिनत्तीति । भिद् +
णिनिः ।) तिक्ततरसः । इति हेमचन्द्रः । ६ ।
२५ ॥ सुखमेदके, त्रि ॥
वक्त्रवासः, पुं, (वक्त्रं वासयति सुरभीकरोतीति ।
वासि + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)
नारङ्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य
नारङ्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥ वक्त्रस्य वासः ।) सुख-
गन्धश्च ॥

वक्रः

वक्रशोधनं, क्ली, (वक्रस्य शोधनमिव ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रस्य शोधनम् ।)
सुखशुद्धिकरणश्च ॥
वक्रशोधी, [न] पुं, (वक्रं शोधयतीति । शुध् +
णिच् + णिनिः ।) जम्बीरः । इति जटाधरः ॥
सुखशोधके, त्रि ॥
वक्रासवः, पुं, (वक्रस्य आसवः ।) अधरमधु ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वक्रं, क्ली, (वङ्कते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
पृषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वञ्चतीति ।
वच् गतौ + “स्फायितश्चिवञ्चतीति ।” उणा०
२ । १३ । इति रक् । न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।)
नदीवङ्कः । तत्पर्यायः । पुटभेदः २ । इत्य-
मरः ॥ वङ्कः ३ । इति भरतः ॥ (तगर-
पादिकम् । तत्पर्यायो यथा,—
“कालानुशारिवा वक्रं तगरं कुटिलं शठम् ।
महोरगं नतं जिह्मं दीनं तगरपादिकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
तथास्य विषयः ।
“शताङ्गैरखम्बुलोया वक्रयात्रीफलैः शठम् ।
तेन नस्य मरुत्क्षेत्रमितिमिरोद्भूतगदापहम् ॥”
इति शताङ्गादां तैलम् ।
इति चक्रपाणिग्रन्थे शिरोरोगाधिकारे ॥)
वक्रः, पुं, (वञ्चतीति । वञ्च गतौ + “स्फायितश्चि-
वञ्चतीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।
न्यङ्गादित्वात् कुत्वम् ।) शूनेश्वरः । इति
मेदिनी । रे, ६५ ॥ मङ्गलग्रहः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ३० ॥ रुद्रः । त्रिपुरासुरः । इति
धरणिः ॥ पर्यटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वक्र-
गतिविशिष्टग्रहः । स तु यस्य ग्रहस्याश्रि-
तात् रथधितिराश्रीयत्रिंशोऽंशान्तर्गतादंशात्
पञ्चमषष्ठांशे रवित्तिष्ठति । यथा,—
“वक्राः स्युः पञ्चषष्ठैर्के त्वतिवक्रा नगाद्यगे ।
नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥
द्वादशैकादशे सूर्ये लभन्ते प्रीतितां पुनः ।
रविसिध्यंशकस्त्रिंशवधेः संख्यात्र कल्पति ॥
न तु राश्यन्तरस्पर्शात् द्वितीयादिनिरूपणम् ।
राहुकेतू सदा वक्रौ प्रीतिगौ चन्द्रभास्करौ ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(कर्ष्यदेशीयवृत्तिभेदः । यथा, महाभारते ।
२ । १४ । ११ ।
“तमेव च महाराज ! शिष्यवत् सनुपस्थितः ।
वक्रः कर्ष्याधिपतिर्मायायोधी महाबलः ॥”)
वक्रः, त्रि, (वङ्कते इति । वकि कौटिल्ये + रन् ।
पृषोदरादित्वात् न लोपः । यद्वा, वञ्चि + रक् ।)
अवृजुः । वाँका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
अरालम् २ वृजिनम् ३ जिह्वम् ४ ऊर्मि-
मत् ५ कुञ्चितम् ६ ननम् ७ आविष्टम् ८ कुटि-
लम् ९ सुगम् १० वेक्षितम् ११ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७१ ॥ वङ्कुरम् १२ वेङ्कुरम् १३ विनतम् १४ उङ्क-
रम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अवनतः १६
आनतः १७ भङ्कुरः १८ । इति जटाधरः ॥ ॥

(यथा, महाभारते । ३ । १३२ । १२ ।

“स वै तथा वक्र एवाभ्यजाय-
दष्टावक्रः प्रथितो वै महर्षिः ॥”)

वक्राणि यथा । अलकः १ भालः २ भूः ३
नखचिद्रम् ४ अङ्गुशः ५ कुक्षिका ६ भग्नकङ्क-
णम् ७ बालेन्द्रः ८ दात्रम् ९ कुदालः १०
चन्द्रकः ११ शुकास्थम् १२ पलाशपुष्पम् १३
विद्युत् १४ कटाक्षः १५ शक्रधनुः १६ फणा १७
प्रबोधः १८ करः १९ हस्तिदन्तः २० शूकर-
दन्तः २१ सिंहनखादिः २२ । इति कविकल्प-
लता ॥ क्रूरः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥

वक्रकण्टः, पुं, (वक्राः कण्टाः कण्टका यस्य ।)
वदरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वक्रः
कण्टः ।) कुटिलकण्टकश्च ॥

वक्रकण्टकः, पुं, (वक्राः कण्टका यस्य ।) खदिर-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषयोऽस्य
खदिरशब्दे विज्ञेयः ॥)

वक्रखड्गः, पुं, (वक्रः खड्गः ।) करवालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वक्रग्रीवः, पुं, (वक्रा ग्रीवास्य ।) उष्ट्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रचक्षुः, पुं, (वक्रा चक्षुर्यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतालं, क्ली, (वक्रं तालं यत्र ।) वाद्यविशेषः ।
तत्पर्यायः । सुखवाद्यम् २ । वक्रनालमिति वा
पाठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनाली, स्त्री, (वक्रताल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
सुखवाद्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वक्रतुण्डः, पुं, (वक्रतुण्डं यस्य ।) शुकपक्षी ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वक्रांष्ठे, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १ । २८ ।

“स पाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषानतिदारुणान् ।
वक्रतुण्डानूर्ध्वरोम्न आत्मानं नेतुमागतान् ॥”)

वक्रदंष्ट्रः, पुं, (वक्रा दंष्ट्रा यस्य ।) शूकरः । इति
केचित् ॥

वक्रनक्रः, पुं, (वक्रः कुटिलः नक्र इव हिंस्रश्च ।)
पिशुनः । शुकपक्षी । इति मेदिनी । रे, २८५ ॥

वक्रनालं, क्ली, सुखवाद्यम् । इति सुद्राक्लित-
त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रनासिकः, पुं, (वक्रा नासिका यस्य ।) पेचकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुटिलनासायुक्ते, त्रि ॥

वक्रपुच्छः, पुं, स्त्री, (वक्रं पुच्छं यस्य ।) कुकुरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ सलोमकुटिललाङ्गूलश्च ॥

वक्रपुव्यः, पुं, (वक्राणि पुव्याण्यस्य ।) वक्रवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वक्रवालधिः, पुं, (वक्रो बालधिः केशयुक्तलाङ्गूलं
यस्य ।) कुकुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
कुटिलपुच्छश्च ॥

वक्रभणितं, क्ली, (वक्रं कुटिलं भणितम् ।)
कुटिलवाक्यम् । तत्पर्यायः । वक्रोक्तिः २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वक्रमः, पुं, (अवक्रमणमिति । अव + क्रम + भावे
वच् । अलोपः ।) पलायनम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वक्रलाङ्गूलः, पुं, (वक्रं लाङ्गूलं यस्य ।) कुकुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ कुटिलपुच्छे, क्ली ॥

वक्रवक्रः, पुं, (वक्रं वक्रं सुखमस्य ।) शूकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटिलसुखविशिष्टे, त्रि ॥

वक्रशल्या, स्त्री, (वक्रं शल्यमिव पचादिकं
यस्याः ।) कुटुम्बिनीचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्राग्रं, क्ली, (वक्रमग्रं यस्य ।) कवाटवक्रवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥ कुटिलाग्रभागश्च ॥

वक्राङ्गः, पुं, (वक्रमङ्गं यस्य ।) हंसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटिलावयवे, क्ली ॥ (कुटिलाव-
यवविशिष्टे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १०२ । ३८ ।

“तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ।
वेगगम्भीरवक्राङ्गी वल्लभमौनविभूषणा ॥”)

वक्रिः, त्रि, मिथ्यावादी । वक्रधातोः क्रिन्प्रत्ययेन
नियन्त्रः ॥

वक्रौ, [नृ] पुं, (वक्रौ वक्रतास्यास्तीति । इनिः ।
वैदिकधर्मविरुद्धवादित्वादस्य तथात्वम् ।) वृद्धः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वक्रनाविशिष्टे, त्रि । यथा,

“लक्ष्मणो यदि वक्रौ स्यात् पुंसः कार्येषु
वक्रता ।

लक्ष्मणेश्च गते मर्त्यो दुःखादित्याधिसंयुतः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वक्रोक्तिः, स्त्री, (वक्रा कुटिला उक्तिः ।)
काकूक्तिः । यथा, कामधेनुकल्पतरुधृतवृक्ष-
पुराणम् ।

“अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाना वक्रोक्तिभिः पदैः ।
त्राक्षणाणां च यन् किञ्चित् मयोत्सृज्यन्तु

निर्जने ॥
तत् कश्चिदन्यो न नयेन्न विभाव्यं यथाक्रमम् ।
न वाह्यं न च तत् चीरं पातयं केनचित्

क्वचित् ॥”
कल्पप्रदीपेऽप्येवम् । वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः ।
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ कुटिलोक्तिः । यथा,

“वादी व्याकरणं विनैव विदुषां धृष्टः प्रविष्टः
सभां

जल्पन्नल्पमतिः स्मयात् पटुवटुर्भूभङ्गवक्रो-
क्तिभिः ।

हीतः सनुपहासमेति गणको गोलानभिज्ञस्तथा
ज्योतिर्विज्ञेयसि प्रगल्भगणकः प्रश्नप्रपञ्चो-
क्तिभिः ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥
(वक्रा अर्थान्तरग्रहणेन कुटिला उक्तिः ।
शब्दालङ्कारप्रभेदः । तल्लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे दशमपरिच्छेदे ।

“अन्यस्यान्यार्थकं वाक्यमन्यथा योजयेद् यदि ।
अन्यः श्लेषेण काका वा सा वक्रोक्तिस्ततो द्विधा ॥
द्विधेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । क्रमे-
णोदाहरणं यथा,—

“के यूयं स्थल एव सम्यक्ति वयं प्रश्नो विशेषाश्रयः
किं ब्रूते विद्वजः स वा प्रणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ।

वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कौटुक स्मरो
वर्तते

येनास्मासु विवेकमूढमनसः पुंस्त्वेव योषिद्
भ्रमः ॥”

अत्र विशेषपदस्य विः पक्षी शेषो नाग इति
अर्थद्वययोगात् सभङ्गः श्लेषः । अन्यत्र तु अभङ्गः ।

“काले कोकिलवाचाले सहकारमनोहरे ।
कृतागसः परिव्यागात् तस्याश्चेतो न दूयते ॥”

अत्र कयाचित् सख्या निषेधार्थं नियुक्तो नञ्
अन्यथा काका दूयत एवेति विध्यर्थे घटितः ॥”)

वक्रोष्ठिका, स्त्री, (वक्रोष्ठोऽस्यस्या इति । टन् ।
ईशद्वसनेन हि ओष्ठस्य वक्रता जायते अतो-

ऽस्यास्तथात्वम् । यदा, वक्र ओष्ठो यस्याः ।
ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) अट्ट-
रदहास्यम् । ईशदहास्यम् । तत्पर्यायः । स्मितम्
२ । इति हेमचन्द्रः ॥

वच, रोषसंहत्योः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-रोषे अक०-संहतौ सक०-सेट् ।) वचति ।

इति दुर्गादासः ॥

वचः, [स] क्ली, (उच्यतेऽनेनेति । वच + “पचि-
वचिभ्यां सुट् च ।” उणा० ४ । २१६ । इति
असुन् सुट् । वचतेरसुन् इति रमानाथः ।

धातुप्रदीपश्च ।) अङ्गविशेषः । स तु हृदयोपरि-
कण्ठादधोभागः । वृक् इति भाषा । तत्प-
र्यायः । क्रोडम् २ भुजान्तरम् ३ उरः ४
वन्सम् ५ । इत्यमरः ॥ अङ्गः ६ उत्सङ्गः ७ ।

इति जटाधरः ॥ वचणम् ८ गणपीठकम् ९ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ अपि च ।

“अथ वचश्च वत्सं स्यादरो वचस्थले चयम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—
“अन्नवान् समवक्षाः स्यात् पीनैर्वचोभि-

रुर्जितः ।
वचोभिर्विषमैर्निखः शस्त्रेण निधनस्तथा ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥
(पुं, वदतीति । वद + “वदिहाधाञ्म्य-
श्चन्दसि ।” उणा० ४ । २२० । इति असुन् ।
सुट् च । अनङ्गान् । इत्यञ्जलदत्तः ॥”)

वचणं, क्ली, (वचत्यनेनेति । वचरोषसंहत्योः +
ल्युट् ।) वचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वाहके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ६ ।

“क्रियास्त वचनानि यज्ञैः ।”
“वचनानि वाहकानि स्तोत्राणि क्रियास्त
करवाम ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वचोर्जं, क्ली, (वचसि जायते इति । जन् + ङः ।)
स्तनः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे ३ परिच्छेदे ।

“मध्यस्थं प्रथिमानमेति जघनं वचोर्जयोर्मन्दतां
दूरं यात्युदरश्च लोमलतिका नेत्रार्जवं धावति ।

कन्दर्पे परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं
चणात्
अङ्गानीव परस्परं विदधते निर्लुण्ठनं सुभुवः ॥”
वचोरुहः पुं, (वचसि रोहतीति । रुह + कः ।)
स्तनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ४४६ ।

“मा श्रवरतरुणि पीवरवचोरुहयोर्भरेण भज
गर्वम् ।

निर्मोर्केरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरुन्मुक्तैः ॥”
वच्यमाणः, त्रि, भविष्यत्कथनौयविषयः । वच-
धातोः स्यमानप्रत्ययेन निव्यन्नः । यथा । अत्र
वच्यमाणवचनात् मथरात्रप्राप्तावेव जयन्ती-
त्वम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अपि च ।
“तत्रैव द्वादशीमध्ये पारणं श्रवणोऽधिके ।
वच्यमाणश्च घटतेऽन्यथा प्राग्द्विधा व्रतम् ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥
वख, हृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वखति । हृपि गतौ । इति
दुर्गादासः ॥

वख, इ हृपि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ, वज्रते । हृपि
गतौ । इति दुर्गादासः ॥

वग, इ खञ्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वज्रते । इति दुर्गादासः ॥

वगला } स्त्री, दशमहाविद्यान्तर्गतदेवी-
वगलासुखी } विशेषः । तदुक्तं तन्त्रान्तरे ।

“ब्रह्मास्त्रं संप्रवक्ष्यामि सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
साधकानां हितायैयं स्तम्भनाय च वैरि-
णाम् ॥

यस्याः स्मरणमात्रेण पवनोऽपि स्थिरायते ।
प्रणवं स्थिरमायाश्च ततश्च वगलासुखि ॥
तदन्ते सर्वदुष्टानां ततो वाचं सुखं पदम् ॥
स्तम्भयेति ततो जिज्ञां कीलयेति पदद्वयम् ॥
बुद्धिं नाशय पश्चात् स्थिरमायां समाहितयेत् ।
लिखेच्च पुनरोद्धारं स्वाहेति पदमन्तः ॥
घटत्रिंशदक्षरी विद्या सर्वसम्पत्करी मता ॥”
स्थिरमायां ङी । तथा च ।

“वद्विहीनेन्द्रमायायुक् स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
ॐ ङी वगलासुखी सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
स्तम्भय जिज्ञां कीलय कीलय बुद्धिं नाशय ङी
ॐ स्वाहा ॥ * ॥ तन्त्रान्तरे ।

“वद्विहीनेन्द्रमायायुक् वगलासुखि सर्वयुक् ।
दुष्टानां वाचमित्युक्ता सुखं स्तम्भय कीर्तयेत् ॥
जिज्ञां कीलय बुद्धिं तत् विनाशय पदं वदेत् ।
पुनर्भाजं ततस्तारं वद्विजायावधिर्भवेत् ।
तारादिका चतुस्त्रिंशदक्षरा वगलासुखी ॥”

ॐ ङी वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं
स्तम्भय जिज्ञां कीलय बुद्धिं विनाशय ङी ॐ
स्वाहा । इत्यपि भक्तान्तरम् ॥ * ॥ अनयोः
पूजा । प्रातःकृत्वादिप्राणायामान्तं विधाय
ऋष्यादिन्यासं कुर्यात् । यथा, शिरसि नारद-
ऋषये नमः । सुखे लघुपुण्डसे नमः । हृदि

वगलासुखे देवताये नमः । गुह्ये ङी वीजाय
नमः । पादयोः स्वाहाशक्तये नमः ।

“नारदोऽयं ऋषिं ऋद्धिं लघुपुण्डसे तन्मुखे ।
श्रीवगलासुखीं देवीं हृदये विन्यसेत्ततः ।
ङी वीजं गुह्यदेशे तु स्वाहाशक्तिस्तु पादयोः ॥”
ततः कराङ्गन्यासौ । ॐ ङी अङ्गुष्ठाभ्यां नमः ।
वगलासुखि तर्जनीभ्यां स्वाहा । सर्वदुष्टानां
मथ्यमाभ्यां वषट् । वाचं सुखं स्तम्भय अना-
मिकाभ्यां हूँ । जिज्ञां कीलय कीलय कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । बुद्धिं नाशय ङी ॐ स्वाहा
करतलपृष्ठाभ्यां फट् । एवं हृदयादिषु । तथा
च दियतन्त्रे ।

“युग्मवाणेषु सप्ताह्निशेषाण्ये च मनःपूर्वैः ।
कराङ्गानां तलयोः कराङ्गन्यासमाचरेत् ॥”
ततो मूलान्ते आत्मतत्त्वयापिनीवगलासुखीश्री-
पादुकां पूजयामि इति मूलाधारे । मूलान्ते
विद्यातत्त्वयापिनीवगलासुखीश्रीपादुकां पूज-
यामि शिरसि । मूलान्ते शिवतत्त्वयापिनी-
वगलासुखीश्रीपादुकां पूजयामि सर्वाङ्गे ।
ततश्च ।

“ऋद्धिं भाले दृष्टोः श्रोत्रे गण्डयोर्नासयोः
पुनः ।

ओष्ठयोर्मूर्ध्नि च दक्षिणांश्चैव कूर्परे ॥
मणिवन्धेऽङ्गुलेर्मूले गले च कुचयोर्हृदि ।
नाभौ कर्थां गुह्यदेशे वामांश्चैव कूर्परे तथा ॥
मणिवन्धेऽङ्गुलेर्मूले ततश्च विन्यसेत् पुनः ।
दक्षवामे चौरुजान्ते गुल्फयोरङ्गुलिमूलयोः ।
क्रमेण मन्त्रवर्णांस्तु न्यास्य ध्यायेत् यथाविधि ॥” * ॥
ततो ध्यानम् ।

“मध्ये सुरास्त्रिमणिमण्डपस्तवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमाल्यविभूषिताङ्गीं
देवीं स्मरामि धृतसुहृदवैरिजिह्वाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
ब्रामेण शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बराद्यां द्विभुजां नमामि ॥”

एवं ध्यात्वा मानसैः सम्पूज्य बहिःपूजामार-
भेत् ॥ * ॥ तत्र प्रथमतोऽर्घ्यस्थापनम् । यथा ।
अष्टाङ्गुलं चतुरस्रं विधाय ईशानादिकोणेषु
पूर्वादिदिक्षु च कुसुमाक्षततत्तचन्दनेर्लीं गण-
पतये नमः इत्यनेन गजदानेन संपूज्य तेन
मधुना वा अर्घ्यपात्रमापूरयेत् । ततो वारत्रयं
विद्यया संपूज्य अङ्गानि विन्यसेत् । ततो धेनु-
योनिमुद्रे प्रदर्श्य तेनोदकेन आत्मानं पूजोप-
करणशान्तिं चयेत् ॥ * ॥ अस्या यन्त्रम् । चरसं
षडसं वृत्तमष्टदलं भूपुरान्वितम् । ततो मूल-
सुचायं ॐ आधारशक्तिकमलासनाय नमः ।
एवं शक्तिपद्मासनाय नमः । पूर्ववत् ध्यात्वा
पीठे आवाह्य षडङ्गानि न्यसेत् । ततो मुद्रां
प्रदर्श्य पुरतः षडङ्गेन मण्डलं यजेत् । ततो
मूलेन मन्त्रयित्वा धेनुयोनिमुद्रे प्रदर्श्य आत्म-

विद्याशिवैस्तत्त्वैर्विन्दत्रयं सुखे चिन्मा तर्जन्य-
ङ्गुष्ठयोगेन साङ्गावरणं वगलासुखीं तर्पयेत् ।
ततो यथासम्भवमुपचारैः संपूज्य आवरणपूजा-
मारभेत् । घटकोणेषु पूर्वे ॐ सुभगायै नमः ।
एवमग्निकोणे भगसर्पिण्यै । ईशाने भगाव-
हायै । पश्चिमे भगसिंहायै । नैर्ऋते भग-
पातियै । वायौ भगमालिन्यै । ततोऽष्टदल-
पत्रेषु ब्राह्माद्याः पूज्याः । पत्राग्रेषु ॐ जयायै
नमः । एवं विजयायै । अजितायै । अपरा-
जितायै । स्तम्भिन्यै । जम्भिन्यै । मोहिन्यै ।
आकर्षिण्यै । ततो द्वारेषु ॐ भैरवाय नमः ।
तद्वाह्ये इन्द्रादीन् वज्रादीन् पूजयेत् । ततो
मूलेन धूपादिकं दत्त्वा यथाशक्ति जपं विधाय
त्रिशूलमुद्रां प्रदर्श्य पुष्पाङ्गुलित्रयं दत्त्वा देवै-
योनिमुद्रां प्रदर्शयेत् । ततो भैरवाय वलिं
दद्यात् । ततो विसर्जनान्तं कर्म समापयेत् ॥
अस्य पुरस्सरणं लज्जजपः । तथा च ।
“पीताम्बरधरो भूत्वा पूर्वाश्राभिमुखस्थितः ।
लज्जमेकं जपेन्मन्त्रं हरिद्राग्रन्यमालया ॥
ब्रह्मचर्यरतो नित्यं प्रयतो ध्यानतत्परः ।
प्रियङ्गुकुसुमेनापि पीतपुष्पैश्च होमयेत् ॥” * ॥
द्वितीयमन्त्रस्य तु न्यासादिकं सर्वं पूर्ववत् ।
ध्यानम् ।

“गम्भीराश्च मदोन्मत्तां स्वर्णकान्तिसमप्रभाम् ।
चतुर्भुजां चिनयनां कामलालसमानसाम् ॥
सुहृदं दक्षिणे पाशं वामे जिह्वाश्च वज्रकम् ।
पीताम्बरधरां देवीं लघुपीनपयोधराम् ।
हेमकुण्डलभूषाश्च स्वर्णसिंहासनस्थिताम् ॥” * ॥
अथ प्रयोगः ।

“कुरुते वागतिस्तम्भं दुष्टानां बुद्धिनाशनम् ।
जपहोमप्रयोगे च मन्त्रं चाप्ययुतं जपेत् ॥
हरिद्राहरितालाभ्यां लवणं जुहुयादग्निं ।
स्तम्भयेत् परसेन्यानि नात्र कार्या विचारणा ॥
अथवा पीतपुष्पैश्च त्रिमध्वत्तैश्च होमयेत् ।
स्तम्भनेषु च सर्वेषु प्रयोगः प्रत्ययावहः ॥” * ॥
यन्त्रम् ।

“ॐ कारयोः संमुखयोरुद्गाधः शिरसोर्लिखेत् ।
मध्यगं नाम साध्यस्य तद्वाह्ये चाक्षरद्वयम् ॥
बीजं द्वितीयवर्गस्य तृतीयं विन्दभूषितम् ।
चतुर्दशखरोपेतं संलिखेत् पृथिवीगतम् ॥
ठकारेण समावेश्य चतुष्कोणपुटं बहिः ।
तत्कोणरेखासंस्तेः शूलैश्चैवाष्टकं लिखेत् ॥
त्रिशूलमधरेखायाः पृथ्वी बीजानि पार्श्वयोः ।
अष्टजपि च कोणेषु तद्बहिर्द्व्यङ्गलां लिखेत् ॥
पृथिव्यन्तरितं वाह्यं मातृकापरिमण्डलम् ।
आवेश्य चाष्टधा पश्चात्तद्वाह्ये स्थिरमायया ॥
निरुध्वाङ्गुष्ठबीजेन नादसंमिलिताङ्घ्रिणा ।
लिखेत् पूर्ववदावेश्य पश्चाच्च वगलासुखीम् ॥
पट्टे पाषाणपट्टे वा हरिद्रोन्मत्ततावकेः ।
दिव्यस्तम्भे सुखस्तम्भे लिखित्वा गाढमाक्रमेत् ॥
विवादे यन्त्रमालिख्य भूर्ज्यै तेरेव वस्तुभिः ।
कुम्भकारस्य चक्रस्य भ्रमतो विपर्येततः ॥

वगला

वृत्तिकं ससुपादाय वृषभं कारयेत्ततः ।
यन्तं तस्योपरि न्यस्य तालकेन विलिप्य च ॥
तन्नासायां विनिःक्षिप्य पीतरज्जुं निजे गृहे ।
अर्चयेत् चतुष्कालं नित्यं पीतोपचारतः ।
दुष्टस्य स्तम्भयत्येव सुखं वाचस्यतेरपि ॥”

इति वगलापरिच्छेदः ॥ * ॥

विश्वसारे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी द्विजमस्ता च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्-
तिताः ॥”

अथ वगलासुखीस्तोत्रम् ।

“मध्ये सुधाश्विमणिमण्डपरत्रवेदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।
पीताम्बराभरणमालाविभूषिताङ्गीं
देवीं भजामि धृतसुन्नरवैरिजिह्वाम् ॥
जिह्वाग्रमादाय करेण देवीं
वामेन शत्रुं परिपीडयन्तीम् ।
गदाभिघातेन च दक्षिणेन
पीताम्बरां तां दिभुजां भजामि ॥

चलत्कनककुण्डलोल्लसितचारुगण्डस्थलीं
लसत्कनकचम्पकद्वयमिन्दुविभ्राननाम् ।
गदाहतविपक्षकां कलितलोलजिह्वाशलां
स्मरामि वगलासुखीं विसुखसन्मनःस्तम्भिनीम् ॥
पीयूषोदधिमध्याचारुविलसद्रक्तोत्पले मण्डपे
यत्सिंहासनमौलिपातितरिपुप्रेतासनाध्यासि-
नीम् ।

स्वर्णाभां करपीडितारिरसनां भ्राम्यद्गदावि-
भ्रमा-
मित्यं ध्यायति यान्ति तस्य विलयं सद्योऽथ
सर्वापदः ॥

देवि त्वच्चरणाम्बुजार्चनकृते यः पीतपुष्पाञ्जलीन्
भक्त्या वामकरे निधाय च मनुं मन्त्री मनो-
चाचरम् ।

पीठध्यानपरोऽथ कुम्भकवशात् बीजं स्मरेत्
पार्थिवं
तस्यामित्रसुखस्य वाचि हृदये जायते भवेत्
तत्त्वज्ञात् ॥

वादी रूकति रङ्गति क्षितिपतिवैश्वानरः
श्रीतति

क्रोधी शान्तति दुर्जनः सुजनति क्षिप्रानुगः
खञ्जति ।

गर्वी खञ्जति सर्वविष जडति त्वन्मन्त्रणा-
यन्त्रितः

श्रीनिधौ वगलासुखि प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं
नमः ॥

मन्त्रस्तावदलं विपक्षदलेन स्तोत्रं पवित्रञ्च ते
यन्तं वादिनियन्त्रणं त्रिजगतां जेष्ठञ्च चित्रं
न ते ।

ज्ञातः श्रीवगलेति नाम ललितं यस्यास्ति
जन्तोर्मुखा

वगला

त्वन्नामग्रहणेन संसदि सुखस्तम्भो भवेद्-
वादिनाम् ॥

दुष्टस्तम्भनसुगविप्रशमनं दारिद्र्याविद्रावणं
भूयद्भूशमनं वलनृगदृष्टां चेतःसमाकर्षणम् ।
सौभाग्यैकनिकेतनं मम दृष्टोः कारुण्यपूर्णं नृदं
नृद्योर्भारणमाविरस्तु पूरतो मातस्वदीयं वपुः ॥
मातर्भञ्जय मे विपक्षवदनं जिह्वाशलां कीलय
ब्राह्मीं सुदय नाशयासु धिषण्यासुयां गतिं
स्तम्भय ।

शत्रूंश्चूर्णय देवि तीक्ष्णगदया गौराङ्गि
पीताम्बरे

विघ्नौघं वगले हर प्रणमतां कारुण्यपूर्णं चये ॥
मातर्भैरवि भद्रकालि विजये वाराहि विश्वा-
श्रये
श्रीवित्ते समये महेशि वगले कामेशि रामे रमे ।
मातङ्गि त्रिपुरे परात्परतरे स्वर्गापवर्गप्रदे
दासोऽहं शरणागतः करुणया विश्वेश्वरि
चाहि माम् ॥

संरम्भे चौरसङ्गे प्रहरणसमये वन्दने याधिमध्ये
विद्यावादे विवादे प्रकुपितनृपतौ दिव्यकाले
निशायाम् ।

वश्ये वा स्तम्भने वा रिपुवधसमये निर्जने वा
वने वा

गच्छंस्तिष्ठंस्त्रिकालं यदि पठति शिवं प्राप्नुया-
दाशु धीरः ॥

नित्यं स्तोत्रमिदं पवित्रमिह यो देयाः
पठत्यादरा-

दृत्वा यन्त्रमिदं तथैव समरे बाहौ करे वा
गले ।

राजानो हरयो मदाम्भकरिणः सर्पा न्यगेन्द्रा-
दिका-
स्ते वै यान्ति विमोहिता रिपुगणा लक्ष्मीः
स्थिराः सिद्धयः ॥

त्वं विद्या परमा त्रिलोकजननी विघ्नौघ-
संहिदिनी

योषाकर्षणकारिणी जनमनःसम्भोहसन्दायिनी ।
स्तम्भोत्थारणकारिणी पशुमनःसम्भोहसन्दायिनी
जिह्वाकीलनभैरवी विजयते ब्रह्मादिमन्त्रो यथा ॥

विद्या लक्ष्मीः सर्वसौभाग्यमायुः

पुत्रैः पौत्रैः सर्वसाम्राज्यसिद्धिः ।

मानं भोगो वश्यमारोग्यसौख्यं

प्राप्तं तत्तद्गतलेऽस्मिन् नरेण ॥

यत् कृतं जपसन्नाहं गदितं परमेश्वरि ।
दुष्टानां निग्रहार्थाय तद्गृह्याण नमोऽस्तु ते ॥

ब्रह्मास्त्रमिति विख्यातं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
गुरुभक्ताय दातव्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥

पीताम्बरां द्विभुजाञ्च त्रिनेत्रां गात्रकोज्ज्वलाम् ।
शिलासुन्नरहस्ताञ्च स्मरेत्तां वगलासुखीम् ॥

प्रातर्भध्याङ्काले सवपठनमिदं कार्यसिद्धिप्रदं
स्यात् ॥”

इति रुद्रयामले वगलासुखीस्तोत्रं समाप्तम् ।
इति कृष्णानन्दकृततन्त्रसारः ॥

वङ्क्षुः

वगाहः, पुं, (अव + गाह + भावे वच् ।
अलोपः ।) अवगाहः । इति सुग्वोधयाकरणं
भरतश्च ॥

वङ्क्षुः, पुं, (वक्ष्ति इति । वच् + “वचैर्गञ्” ।) उणा०
३।३३। इति नुः गञान्तादेशः ।) वक्ता ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥ वावदूकः ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ (शब्दः । यथा,
ऋग्वेदे । ७।१०३।२ ।

“गनामाह्वनमायुर्वैतुसिनीनां

मण्डूकानां वमुरत्रासमेति ॥”

“मण्डूकानां वमुरः शब्दः समेति सङ्गच्छते ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वघ, इ ड गतिनिन्दारम्भजवेषु । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-जवे अक० च-
सेट् ।) इ, वंध्यते । ड, वंघते । जवे एव कैश्चित्
पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

वङ्क्षुः, पुं, (वङ्क्षतीति । वङ्क्ष + अच् ।) नदीवक्रम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वङ्क्षा, स्त्री, (वङ्क्ष + टाप् ।) वल्गाग्रभागः । तत्-
पर्यायः । पल्लयनम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्क्षिलः, पुं, (वङ्क्षति इति । वङ्क्ष + इलच् ।)
कण्टकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वङ्क्षः, त्रि, (वच् + ण्यत् । “वचैर्गञ्” ।) ७ ।
३।६३। इति अगत्यर्थे कुल्लश्च ।) वक्रम् ।
यथा, वङ्क्षं काष्ठम् । इति सुग्वोधयाकर-
णम् ॥

वङ्क्षि, स्त्री, (वङ्क्षते इति । वकि कौटिल्ये + “वङ्-
क्रादयश्च ।” उणा० ४।६६। इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातितम् ।) पार्श्वस्थि । तत्पर्यायः ।
पशुकम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३।२६१ ॥

वङ्क्षिः, पुं, स्त्री, (वङ्क्षते इति । वकि कौटिल्ये +
“वङ्क्रादयश्च ।” उणा० ४।६६। इति क्तिन्-
प्रत्ययेन निपातयते ।) वाद्यमेदः । इत्युणादि-
कोषः । गृहदारु । पार्श्वस्थि । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वङ्क्षणः, पुं, (वक्षति संहतो भषतीति । वच् +
ल्युः । पृषोदरादित्वात् रुम् ।) ऊरुसन्धिः ।
इत्यमरः । २।६।७३ ॥ कुञ्चकी इति भाषा ॥
(यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ५ अध्याये ।

“चतुर्दंशासुयां संघाताः । तेषां त्रयोऽङ्गुल-
जानुवङ्क्षणेषु ॥”)

वङ्क्षुः, स्त्री, (वङ्क्षतीति । वङ्क्ष + बाहुलकात् कुन् ।
रुम् च ।) गङ्गास्रोतोविशेषः । यथा,—

“तस्याः स्रोतसि सीता च वङ्क्षुर्भद्रा च
कीर्तिता ॥”

सा च केतुमालवर्धन्या गङ्गा । यथा । एवं
माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती तत उपरतवेगा
केतुमालमभिवङ्क्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति । इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १७
अध्यायः ॥ (यथा च महाभारते । १३।१६५।२२ ॥
“गोदावरी च वेङ्खा च कृष्णवेणा तथा द्विजा ।
दृषङ्गती च कारेवी वङ्क्षुर्मन्दाकिनी तथा ॥”)

वङ्गः

वङ्गं, क्ली, (वङ्गतीति । वङि गतौ + अच् ।) धातु-
विशेषः । रां इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । त्रपुः
२ खर्णजम् ३ नागजीवनम् ४ नृद्वज्रम् ५ रङ्गम्
६ गुरुपत्रम् ७ पिच्छटम् ८ चक्रसंज्ञम् ९ तमरम्
१० नागजम् ११ कस्तूरीम् १२ आलीनकम् १३
सिंहलम् १४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०८ ॥
स्ववेतम् १५ नागम् १६ त्रपु १७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । मधु-
रत्वम् । भेदित्वम् । पाण्डित्यम् । कृमिवात-
नाशित्वम् । लेखनत्वम् । किञ्चित्पित्तकारि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (अथ वङ्गस्य नाम-
लक्षणगुणाः ।
“रक्तवङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्छटमित्यपि ।
खुरकं मिश्रकञ्चापि द्विविधं वङ्गमुच्यते ॥
उत्तमं खुरकं तत्र मिश्रकन्तुवरं मतम् ।
रङ्गं लघु सरं रुचसुखं मेहकफक्रिमीन् ॥
निहन्ति पाण्डुं सन्धासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक् ।
सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति
तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम् ।
देहस्य सौख्यं प्रबलेन्द्रियत्वं
नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य शोधनमारणविधिर्यथा,—
“वङ्गं चूर्णीदके खिन्नं यामार्द्धेन विशुध्यति ॥”
इति वङ्गशुद्धिः ॥
“वङ्गं सतालमर्कस्य पिष्ट्वा दुग्धेन संपुटेत् ।
शुष्काश्वत्थभवेज्जलेः सप्तधा भस्मतां नयेत् ॥”
मतान्तरम् ।
“वङ्गं खर्परके कृत्वा चुल्लगां संस्थापयेत् सुधीः ।
ब्रवीभूते पुनस्तस्मिन् चूर्णान्येतानि दापयेत् ॥
प्रथमं रजनीचूर्णं द्वितीये च यमानिका ।
तृतीये जीरकचैव ततश्चिञ्चालगुडवम् ॥
अश्वत्थवल्कलोत्थञ्च चूर्णं तत्र विनिः-
क्षिपेत् ।
एवं विधानतो वङ्गं म्रियते नात्र संशयः ॥
वङ्गं तिक्ताम्बकं रुचं किञ्चिद्वातप्रकोपनम् ।
मेदःक्षेप्यामयघ्नञ्च क्रिमिघ्नं मेहनाशनम् ॥”
इति वङ्गमारणम् । इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे
जारणमारणाधिकारे ॥) अन्यद्रव्यशब्दे द्रव्य-
यम् ॥ * ॥ सौसकम् । देशविशेषे पुं भूम्नि ।
इति मेदिनी । गे, २२ ॥ (एकवचनान्तोऽपि ।
यथा, महाभारते । १ । १०४ । ५० ।
“अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च
स्मृतः ॥”)
स तु प्राचीदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—
“अङ्गवङ्गा मद्गुरका अन्तर्गिरिवहिर्गिराः ॥”
इत्युपक्रम्य ।
“शाखा मागधगोनर्दाः प्राच्यां जनपदाः
स्मृताः ॥”
इत्यन्तं मत्स्यपुराणवचनम् ॥
मतान्तरं यथा,—
“आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गत्रिपुरकोषलाः ।

वङ्गालः

कलिङ्गौद्रान्द्रकिष्किन्धाविदर्भश्वरादयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वट्टकूर्मचक्रवचनम् ॥
तस्य सीमा यथा,—
“रत्नाकरं समारभ्य ब्रह्मपुत्रान्तर्गं शिवे । ।
वङ्गदेशो मया प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदर्शकः ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
वङ्गः, पुं, चन्द्रवंशीयवलिराजपुत्रः । यथा,—
“वलिः सुतपसो जज्ञे अङ्गवङ्गकलिङ्गकाः ।
सुहृदौष्ठाश्च वालेया अनपानस्तथाङ्गतः ॥”
इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥ * ॥
(स च वङ्गो दीर्घतमस औरसो वलेः चैत्र-
जश्च । यथा, महाभारते । १ । १०४ । ४७-५१ ।
“ततः प्रसाद्यामास पुनस्तद्विषयतमम् ।
वलिं सुदेष्णां भार्यां स्वं तस्मै तां प्रादिष्णोत्-
पुनः ॥
तां स दीर्घतमाङ्गेषु सृष्ट्वा देवीमथाब्रवीत् ।
भविष्यन्ति कुमारस्ते तेजसादित्यवर्चसः ॥
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्ड्रः सुङ्गश्च ते सुताः ।
तेषां देशाः समाख्याताः खनामप्रपिता भुवि ॥
अङ्गस्याङ्गो भवेद्देशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ।
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च स स्मृतः ॥
पुण्ड्रस्य पुण्ड्रा प्रख्याताः सुहृदा सुहृदस्य च
स्मृताः ।
एवं वलेः पुरा वंशः प्रख्यातो वै महर्षिजः ॥”)
वार्ताङ्कः । कार्पासः । इति मेदिनी । गे, २५ ॥
वङ्गजं, क्ली, (वङ्गात् धातुविशेषात् जायते इति ।
जन् + डः ।) सिन्दूरम् । इति रत्नमाला ॥
वङ्गदेशजाते, त्रि ॥
वङ्गनः, पुं, (वङ्गतीति । वङि + ल्युः ।) वार्ताङ्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ वेगुन् इति भाषा ॥
(गुणादयोऽस्य वार्ताङ्कशब्दे ज्ञातयाः ॥)
वङ्गला, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥
वङ्गालीति च नामान्तरम् ॥
वङ्गशुल्बजं, क्ली, (वङ्गशुल्बाभ्यां रङ्गताम्राभ्यां
जायते इति । जन + डः ।) कांस्यम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १२५ ॥
वङ्गसेनः, पुं, वकटचः । यथा,—
“वङ्गसेनस्वगस्तिष्ठः शुकनाशो मुनिद्वयः ।
अनलिः कुनली ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वङ्गसेनकः, पुं, (वङ्गसेन + स्वार्थे कन् ।) वकटचः ।
यथा,—
“रक्तपुष्पो मुनितरुगस्तिर्जङ्गसेनकः ॥”
इति रत्नमाला ॥
अस्य पुष्पगुणाः ।
“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासचयकराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वङ्गारिः, पुं, (वङ्गस्य रङ्गधातोरारिः । अस्य वङ्ग-
धातुजारकत्वात् तथात्वम् ।) हरितालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥
वङ्गालः, पुं, भैरवरागस्य पुत्रः । यथा,—
“वङ्गालः पञ्चमः यद्यो मधुरो हर्षकस्तथा ।

वचक्रः

देशाख्यो माधवः सिन्धुभैरवपुत्राः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
अस्य ध्यानम् ।
“कच्चानिवेशितकरखवरस्तपस्वी
भास्वत्त्रिशूलपरिमखितवामहस्तः ।
भस्मोज्ज्वलो निविडबहुजटाकलापो
वङ्गाल इत्यभिहितस्तरुणाकवर्णः ॥
घाडवो देववङ्गालो गृह्यांश्यासमध्यमः ।
प्रहर्षे विनियोक्तयः प्रोक्तोऽयं मुनिना स्वयम् ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
वङ्गाली, स्त्री, भैरवरागस्य रागिणी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलावली तथा ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्यैव वल्लभाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
अस्या मूर्तिः ।
“मनोज्ञसुक्तागुणभूषिताङ्गी
शुकं दधाना धरणीधरया ।
प्रांशुः कुमारी कमनीयमूर्ति-
वङ्गालिकेयं शुचिसाङ्गगीता ॥”
इति सङ्गीतरत्नाकरः ॥
“वङ्गाली औडवा ज्ञेया गृह्यांश्यासधङ्ग-
भाक् ।
ऋधहीना च विज्ञेया मूर्च्छना प्रथमा मता ।
पूर्णा वा महयोपेता कलिनाथेन भाषिता ॥”
इति सङ्गीतदर्पणम् ॥
वच, औ वाचि । सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अनिट् ।) औ, वक्ता ।
अयं सेम् (सेट्) इत्येके । न वचत्यप्रियं वचः ।
इति हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥
वच, क सन्देशे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) सन्देशो वचनविशेषः ।
क, वाचयत्यखिलां लिपिमिति हलायुधः ।
इति दुर्गादासः ॥
वच, ल औ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-दिक०-सेट् ।) ल, वक्ति । औ, वक्ता ।
अस्मादन्तिविभक्तिर्न प्रयोज्या । इत्यालङ्का-
रिकाः । इति दुर्गादासः ॥ (यथा,—
“वचैरन्त्यनुश्रुतजुभिः प्रयोगो नाभिधीयते ।
जयतेर्नास्ति पञ्चम्या उत्तमः पुरुषः कश्चित् ॥”
इति बहुसम्मतम् ॥)
वचः, पुं, (वक्तीति । वच् + अच् ।) कौरपक्षी ।
इति मेदिनी । चे, ६ ॥
वचः, [स्] क्ली, (उच्यते इति । वच् + “सर्व-
धातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८६ । इत्यसुन् ।)
वाक्यम् । इत्यमरः । १ । ६ । ११ । (यथा, रघौ । १ । ४१ ।
“इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावा-
दात्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥”)
वचक्रः, पुं, (वक्तीति । वच् + “ह्युवचिभ्यो-
ऽन्युजागजकुचः ।” उणा० ३ । ८१ । इति
अक्रुच् ।) आक्षरणः । इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

वचनं

वचकः त्रि, (वक्तीति । वच् + “व्युवचिभ्यः इति ।” उणा० ३ । ८१ । इत्यकुच् ।) वावदूकः । इति मेदिनी । ने, १२७ ।

वचखी, खी, शारिका । वर्णिः । प्रखभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदिन्यां वचखा इति वरखा इति च पाठः ॥

वचनं, खी, (उच्यतेनेनेति । श्लेषनाशकत्वादस्य तथात्वम् । वच् + ल्युट् ।) शुण्डी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वाक्यम् । तत्पर्यायः ।

“इरा सरस्वती ब्राह्मी भाषा वाणी च सारदा । गिरा गीष्वा गिरां देवी गीर्देवी भारती-
शरी ॥

वाग्वाचा वचसामीशा वाग्देवी वर्णमातका । वचनं भाषितं चोक्तिर्याहारो लपितं वचः ॥ वाग्देवीवचसोरेष पर्यायः परिकीर्तितः । यथास्थानं यथायोग्यं भेद ऊह्यो मनीषिभिः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

(यथा, हितोपदेशे ।
“असेवितेश्वरद्वारमदृष्टविरहयथम् ।
अनुक्तस्त्रीवचनं धन्यं कस्यापि जीवनम् ॥”)
तत्तु त्रिविधम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।
“वचनं त्रिविधं शैल लौकिके वैदिके तथा । सर्वं जानाति शास्त्रज्ञो निर्मलज्ञानचक्षुषा ॥ असत्यमहितं पश्चात् सांप्रतं श्रुतिसुन्दरम् । सुबुद्धिश्चन्द्रदति नहि तेषां कदाचन ॥ आपदः प्रीतिजनकं परिणामसुखावहम् । दयालुर्धर्मशीलश्च बोधयत्येव बान्धवम् ॥ श्रुतिमात्रात् सुधातुल्यं सर्वकाले सुखावहम् । सत्यं सारं हितकरं वचसां श्रेष्ठमीषितम् ॥ एवं स त्रिविधं शैल नीतिसारनिरूपितम् । कथ्यतां त्रिषुमध्ये किं वदामि वाक्यमीषि-
तम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४१ अध्यायः ॥ विभक्तिः । सा तु स्यादस्थ्यादिश्च । यथा । “क्तेरेकेकं वचनं क्रमात् कव्यव्यञ्जनं स्यात् ॥” इति सुगन्धोदध्याकरणम् ॥ तद्वैदिकपर्यायः । श्लोकः १ धारा २ इच्छा ३ गौः ४ गौरी ५ गान्धर्वी ६ गभीरा ७ गम्भीरा ८ मन्त्रा ९ मन्त्राजनी १० वाणी ११ वाणी १२ वाणीची १३ वाणः १४ पविः १५ भारती १६ धमनिः १७ नाडीः १८ मेना १९ मेळिः २० सूर्या २१ सरस्वती २२ निवित् २३ खाहा २४ वसुः २५ उपब्धिः २६ मायुः २७ काकुत् २८ जिह्वा २९ घोषः ३० स्वरः ३१ शब्दः ३२ खनः ३३ ऋक् ३४ होत्रा ३५ गीः ३६ गाथा ३७ गणः ३८ घेना ३९ ग्राः ४० विपा ४१ नमा ४२ कशा ४३ धिषणा ४४ नौः ४५ अचरम् ४६ मही ४७ अदितिः ४८ श्रुची ४९ वाक् ५० अनुष्टुप् ५१ धेनुः ५२ वल्गुः ५३ गल्दा ५४ सरः ५५ सुपर्णी ५६ वेङ्कुरा ५७ । इति सप्तपञ्चाशत् वाङ्नामानि । इति वेदनिघण्टौ । १ । ११ ॥

वचा

वचनग्राही [न], त्रि, (वचनं गृह्णातीति । गृह् + णिनिः ।) वचने स्थितः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

वचनीयः, त्रि, (वच् + अनीयर् ।) कथनीयः । इति वचधातोः कर्मणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निन्दार्या, खी । यथा, कुमारे । ४ । २१ ।

“मदनेन विना कृता रतिः
क्षयमात्रं किल जीवितेति मे ।
वचनीयमिदं यवस्थितं
रमण ! त्वामनुयामि यद्यपि ॥”

“इति वचनीयं निन्दा मे मम यवस्थितम् ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

वचनीयता, खी, (वचनीयस्य भावः । वचनीय + तल् ।) लोकापवादः । यथा,—

“जनप्रवादः कौलीनं विगानं वचनीयता ॥”
इति हेमचन्द्रः । २ । १८४ ॥

(तथा, ऋक्कटिकनाटके तृतीयाङ्के ।
“कामं नीचमिदं वदन्ति पुरुषः स्वप्ने च
विश्वस्तेषु च वचनापरिभवश्चौर्यं न श्रौर्यं
हि तत् ।

खाधीनां वचनीयतापि हि वरं बहो न
सेवाञ्जलि-
मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौमिकवधे पूर्व्वं कृतो
द्रौणिना ॥”)

वचनेस्थितः, त्रि, (वचने तिष्ठति स्मेति । स्था + “गत्यर्थेति ।” ३ । ४१७२ । इति क्तः । “तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥” ६ । ३११४ । इति सप्तम्या अलुक् ।)

वचने तिष्ठति यः । वचनस्थः । तत्पर्यायः । विधेयः २ विनयग्राही ३ आश्रयः । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥ वश्यः ५ प्रयेयः ६ । इति केचि-
दिति भरतः ॥

वचनोपक्रमः, पुं, (वचनस्य उपक्रमः ।) वाक्या-
रम्भः । इति भरतशब्दरत्नावली ॥ तत्पर्यायः । उपन्यासः २ वाङ्मुखम् ३ । इत्यमरः ॥

वचरः, पुं, (अवान्तरे चरतीति । अव + चर + अच् । अलोपः ।) कुक्कुटः । शठः । इति मेदिनी ॥

वचलुः, पुं, शत्रुः । यथा,—
“पुंसि मनुः क्षुपण्यश्च वचलुर्जगलुस्तथा ।
भरगुणश्च शरण्युः स्यादमित्रे खणिरित्यपि ॥”
इति शब्दमाला ॥

वचसांपतिः, पुं, (वचसां वाचां पतिः ।) बृह-
स्पतिः । यथा,—
“जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसांपतीत्यौ ॥”
इति दीपिका ॥

वचस्करः, त्रि, (करोतीति । कृ + अच् । वचसः करः ।) वचने स्थितः । इति केचित् ॥

वचा, खी, (वाचयतीति । वच् + णिच् + अच् । निपातनात् ह्रस्वः । यदा, अन्तर्भावविशेषात् वचः अच् ।) औषधविशेषः । वच् इति भाषा । तत्पर्यायः । उग्रगन्ध्या २ षड्गन्ध्या ३ गोलोमी ४ शतपत्त्रिका ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

वज्रं

तीक्ष्णा ६ जटिला ७ मङ्गल्या ८ विजया ९ उग्रा १० रचोष्णी ११ । इति रत्नमाला ॥ वथा १२ लोमशा १३ । इति जटाधरः ॥ भद्रा १४ । अस्या गुणाः । अतितीक्ष्णत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफामग्रन्थिप्रोफवात-
ज्वरातिसारसादभूतनाशित्वम् । वान्तिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“वचोगन्धा षड्गन्ध्या गोलोमी शतपत्त्रिका ।
चुद्रपत्री च मङ्गल्या जटिलोग्रा च लोमशा ॥
वचोगन्धा कटुका तित्तोष्णा वान्तिवर्द्धकत् ।
विवन्धाभानशूलघ्नी शूलमूत्रविशोधिनी ॥
अपसारकफोन्मादभूतजन्तुनिलान् हरेत् ॥”

अथ खुरासानी वचा ।
“पारसीकवचा शुक्ला प्रोक्ता हैमवतीति सा ।
हैमवत्युदिता तद्वत् शूलं हन्ति विशेषतः ॥”

अथ महाभरी वचा । यस्या लोके कुलीजन इति नामान्तरम् ।
“सुगन्धापुगन्धा च विशेषात् कफकासनुत् ।
सुखरत्वकरी रुच्या हृत्कण्ठमुखशोधिनी ॥”

अपरा सुगन्धा स्थूलग्रन्थिर्यस्या लोके महाभरा इति नाम ।
“स्थूलग्रन्थिः सुगन्धान्या ततो हीनगुणा स्मृता ॥”

अथ चोपचीनीति लोके प्रसिद्धा । तस्या गुणाः ।
“दीपान्तरवचा कट्वी तित्तोष्णा वद्धिदीप्तिवत् ।
विवन्धाभानशूलघ्नी शूलमूत्रविशोधिनी ॥
वातंयाधीनपसारसुष्मादं तनुवेदनाम् ।
अपोहति विशेषेण फिरङ्गामयनाशनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपरश्च ।
“वचायुष्या वातकफटण्णाघ्नी स्मृतिवर्द्धिनी ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अन्यच्च ।
“अङ्गिर्वा पयसाज्येन मासमेकानु सेविता ।
वचा कुथान्नरं प्राञ्चं श्रुतिधारणसंयुतम् ॥
चन्द्रसूर्यग्रहे पीतं पलमेकं पयोऽन्वितम् ।
वचायास्तत्क्षणं कुथान्महाप्रज्ञान्वितं नरम् ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

वचोग्रहः, पुं, (गृह्णातीति । गृह् + अच् । वचसां गृहः ।) कर्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वजति । इति दुर्गादासः ॥

वज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अयं मार्गणसंस्कारे इति प्राञ्चः । मार्गणस्य शरस्य पक्षादिना संस्कारो मार्गणसंस्कारः । क, वाजयति पक्षे-
र्वाणं काण्डकारः । इति रमानाथः ॥ मार्गण-
संस्कारयोरिति कश्चित् । इति दुर्गादासः ॥

वज्रं, पुं, खी, (वजतीति । वज गतौ + “जृज्-
न्नाग्रवज्रविप्रति ।” उणा० २ । २८ । इति रत्न-
प्रत्ययेन निपातितः ।) इन्द्रस्यास्त्रविशेषः । वाज् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । ह्नादिनी २ कुलिशम् ३

भिडुरम् ४ पविः ५ शतकोटिः ६ खरः ७
शम्भः ८ दम्भोलिः ९ अश्वनिः १० । इत्यमरः ।
११।५० ॥ कुलीशम् ११ भिडुरम् १२ भिडुः
१३ खरसु १४ शम्भः १५ संवः १६ अश्वनी १७
वज्राश्वनिः १८ । इति तट्टीका ॥ जम्भारिः १९
त्रिदशायुधम् २० शतधारम् २१ शतारम् २२
आपोत्रम् २३ अक्षजम् २४ । इति पुरुषो-
त्तमः ॥ गिरिकण्टकः २५ गौः २६ अश्वोत्तम
२७ मेघभूतिः २८ गिरिन्वरः २९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ जाम्बविः ३० दम्भः ३१ । इति
जटाधरः ॥ भिद्रः ३२ अम्बुजम् ३३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे १।३२।२।

“अहन्नहिं पर्वते शिश्रियाणं
लघास्ते वज्रं खर्यं ततश्च ॥”)

अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“तथेत्युक्तः स रविणा भूमौ कृत्वा दिवाकरम् ।
पृथक् चकार तत्तेजश्चक्रं विष्णोरकल्पयत् ॥
त्रिशूलश्चापि रुद्रस्य वज्रमिन्द्रस्य चाधिकम् ।
देवदानवसंहर्तुः सहस्रकिरणालम्कम् ॥
रूपञ्च प्रतिमञ्चक्रे लघा पादाद्वते महत् ।
न शशाकाथ तद्द्रष्टुं पादरूपं रवेः पुनः ॥
अर्चास्वपि ततः पादौ न कश्चित् कारयेत्
कश्चित् ।
यः करोति स पापिष्ठां गतिमाप्नोति निन्दि-
ताम् ॥
कुष्ठरोगमवाप्नोति लोकेस्मिन् दुःखसंयुतम् ।
तस्मान्न धर्मकामार्थौ चिन्तयेद्यतनेषु च ।
न कश्चित् कारयेत् पादौ देवदेवस्य धीमतः ॥”
इति मात्स्ये ११ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।
“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।
ददर्शोर्द्वसुखं बालं कटिन्यस्तकरं महत् ॥
तस्यैवान्तेऽथ दृष्टे पेशीं मांसस्य वासवः ।
शुद्धस्फटिकसंकाशां कराभ्यां जगद्देव्यं ताम् ॥
ततः कोपसमाध्मातो मांसपेशीं शतक्रतुः ।
कराभ्यामर्दयामास ततः सा कठिनाभवत् ॥
ऊर्ध्वनाहंश्च वदधे त्वधोऽहं वदधे तथा ।
शतपञ्चा च कुलिशः संजातो मांसपेशितः ॥”

इति वामने ६ अध्यायः ॥ * ॥
वज्रासुरवधार्थं दधीचिसुनेरस्या इन्द्राज्ञया
विश्वकर्मेणा निर्मितवज्रस्य प्रमाणं यथा,—
“एवं कृतव्यवसितो दध्यङ्गुलार्धमस्तुम् ।
परं भगवति ब्रह्मण्यात्मानं सन्नयन् जहौ ॥
यताश्वासु मनो बुद्धिस्तत्त्वदक ध्वस्तवन्धनः ।
आस्थितः परमं योगं न देहं बुबुधे गतम् ॥
अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य निर्मितं विश्वकर्मेणा ।
सुनेः सकृदिभिरुत्थितो भगवत्तेजसान्वितः ॥
ठतो देवगणैः सर्वैर्गजेन्द्रो पर्यग्रीभत ।
स्तूयमानो मुनिगणैस्त्रैलोक्यं हर्षयन्निव ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ * ॥
लघ्विर्धोषवारकविधिर्यथा,—
“प्रचक्षपवनावाते मेघेषु क्षितिषु यः ।

त्रिः पठेज्जैमिनीयोऽस्मि प्राङ्मुखो वायुदङ्-
मुखः ॥

“तस्य माभूज्यं चोरं विद्युतीयोऽवसीदति ॥”
इत्याह्निकतत्त्ववृत्तमञ्जपुराणम् ॥

“सुनेः कल्याणमिनस्य जैमिनेश्चापि कीर्तनात् ।
विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे ॥”

लिखिते च गृहोदरे । इति वा पाठः ।

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पश्येते वज्रवारकाः ॥”

इति पुराणम् ॥ * ॥ * ॥

रत्नविशेषः । हीरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

इन्द्रायुधम् २ हीरम् ३ भिडुरम् ४ कुलिशम् ५

पविः ६ अमेदम् ७ अशिरम् ८ रत्नम् ९ दृढम्

१० भार्गवकम् ११ घट्कोणम् १२ बहुधारम्

१३ शतकोटिः १४ । अस्य गुणाः । घट्को-
पेतलम् । सर्वरोगापहारकलम् । सर्वघशम-

नलम् । सौख्यलम् । देहदाहप्रकरलम् । रसा-

यनलम् । तद्विशेषो यथा,—

“खच्छं विद्युत्प्रभं क्षिप्रं सौन्दर्यं लघु लेखनम् ।

घटारन्तीक्ष्णधारश्च सुशाम्यारं श्रियं दिशेत् ॥”

तस्य कुलक्षणं यथा,—

“भस्माभं काकपादं च रेखाक्रान्तान् वृत्तलम् ।

आधारमलिनं बिन्दु संज्ञासे स्फुटिततथा ।

नीलाभं चिपिटं रूचं तद्वर्णं दीपलं त्यजेत् ॥”

वज्रस्य चतुर्वर्णलक्षणं यथा,—

“श्वेतालोलहितपीतमेचकतया ह्यायाश्चतसः

क्रमाद्-

विप्रादित्वमिहास्य यत् सुमनसः शंसन्ति सत्यं

ततः ।

स्त्रीतां कीर्त्तिमनुत्तमां श्रियमिदं दत्ते यथा

संघृतं

मर्त्यानामयथायथं तु कुलिशं पथं हितं

जायतः ॥” * ॥

तस्य परीक्षा यथा,—

“यत् पाषाणतले निकाशनिकरे नोदृष्ट्यते

निष्ठुरे

यच्चान्योपललोहसुह्रसुखैर्लेखान्न यात्याहनम् ।

यच्चान्यं निजलीलयैव दलयेद्वज्रेण वा भिद्यते

तच्चातं कुलिशं वदन्ति कुशलाः स्नायं महा-

घञ्च तत् ॥” * ॥

तस्य वर्णगुणौ यथा,—

“विप्रः सोऽपि रसायनेषु बलवानष्टाङ्गसिद्धिप्रदो

राजव्यस्तु गृणां बलीपलितजिन्मृत्युं जयेद-

असा ।

द्रव्याकर्षणसिद्धिदस्तु सुतरां वैश्योऽथ शूद्रो

भवेत्

सर्वथाधिहरस्तदेव कथितो वज्रस्य वर्णो

गुणः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

अपि च ।

अथ वज्रस्य नामलक्षणगुणाः ।

“हीरकः पुंसि वज्रोऽस्त्री चन्द्रो मणिर्वरश्च सः ।

स तु श्वेतः स्फुटो विप्रो लोहितः क्षत्रियो
मतः ।

पीतो वैश्योऽसितः शूद्रश्चतुर्वर्णात्मकश्च सः ॥

रसायने मतो विप्रः सर्वसिद्धिप्रदायकः ।

क्षत्रियो व्याधिविध्वंसी जरावृद्धहरः परः ॥

वैश्यो धनप्रदः प्रोक्तस्तथा देहस्य दाहकृत् ।

शूद्रो नाशयति व्याधीन् वयस्समं करोति च ।

पुंस्त्रीनपुंसकाश्चैते लक्षणीयानि लक्षणैः ॥

सुवृत्ताः फलसंपूर्णास्तेजोयुक्ता दृढतराः ।

पुरुषास्ते समाख्याता रेखाविन्दुविवर्जिताः ॥

रेखाविन्दुसमायुक्ताः षड्रसास्ते स्त्रियः स्फुटाः ॥”

षड्रसाः षट्कोणाः ।

“त्रिकोणाश्च सुदीर्घाश्च ते विज्ञेया नपुंसकाः ॥

तेऽपि स्युः पुरुषाः श्रेष्ठा रसवन्धनकारिणः ।

स्त्रियः कुर्वन्ति कायस्य कान्तिं स्त्रीणां सुख-

प्रदाः ॥

नपुंसकास्त्ववीर्याः स्युरकामाः सत्त्ववर्जिताः ।

स्त्रियः स्त्रीभ्यः प्रदातयाः क्लीवं क्लीवे प्रयो-

जयेत् ।

सर्वेभ्यः सर्वदा देयाः पुरुषा वीर्यवर्जनाः ॥

अशुद्धं कुरुते वज्रं कुष्ठं पार्श्वयथा तथा ।

पाण्डुतां पङ्कुरत्वञ्च तस्मात् संशोध्य मारयेत् ॥”

मारितस्य वज्रस्य गुणाः ।

“आयुः पुष्टिं बलं वीर्यं वर्णं सौख्यं करोति च ।

सेवितं सर्वरोगघ्नं मृतं वज्रं न संशयः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अथ वज्रमारणम् ।

“त्रिवर्णाङ्गुलीपांसमलमादाय पेययेत् ।

त्रिवर्धनागवल्गुस्तु निजद्रावैः प्रपेययेत् ॥

तन्नोलके क्षिपेदङ्गुं रुद्धा गजपुटे पचेत् ।

एवं सप्तपुटेनैव न्नियते कुलिशं ध्रुवम् ॥”

मतान्तरम् ।

“कांस्यपात्रे तु भेकस्य मूत्रे वज्रान्ति निःक्षिपेत् ।

त्रिःसप्तकृत्वः सन्तप्तं वज्रमेवं मृतं भवेत् ॥”

अथान्यः ।

“त्रिःसप्तकृत्वः सन्तप्तं खरमूत्रेण सेचयेत् ।

सुह्ररेस्तालकं पिष्ट्वा तन्नोले कुलिशं क्षिपेत् ॥

प्रभातं वाजिमूत्रेण सिक्तं पूर्वक्रमेण तु ।

भस्मी भवति तद्वज्रं वज्रवत् कुरुते तनुम् ॥

आयुष्यं सौख्यजननं बलरूपप्रदन्तथा ।

रोगघ्नं मृत्युहरणं वज्रभस्म भवत्यलम् ॥”

इति वज्रमारणम् । इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे

जारणमारणाधिकारे ॥ * ॥) अन्यच्च । अथ

वज्रगणना । विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वज्रं मरकतश्चैव पद्मरागश्च मौक्तिकम् ।

इन्द्रनीलं महानीलं वैदूर्यं गन्धसंज्ञकम् ॥

चन्द्रकान्तं सूर्यकान्तं स्फाटिकं बलकं तथा ।

कर्कोतरं पुष्करागं तथा ज्योतीरसं द्विज ॥

स्फाटिकं राजवर्णश्च तथा राजमतं शुभम् ।

सौगन्धिकं तथा गङ्गं शङ्खश्चमयं तथा ॥

गोमेदं रुधिराख्यञ्च तथा भस्मातकं द्विज ।

धलीमरकतश्चैव तुल्यं सौख्यमेव च ॥

पीलुं प्रवालकश्चैव गिरिवज्रश्च भार्गव ।
भुजङ्गमामणिस्रैव तथा वज्रमणिः शुभः ॥
तितितश्च तथा पीतं भामरश्च तथोत्पलम् ।
वज्राण्येतानि सर्वाणि धार्याण्येव महीभृता ॥
सुवर्णप्रतिवद्धानि जयारोग्यसङ्ग्रहे ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तस्योत्पत्तिपरीक्षाभ्यादि यथा,—
“वज्रमि परीक्षां रत्नानां बलो नामासुरोभ-
वत् ।

इन्द्राद्या निर्जितास्तेन निर्जितुं तेन शक्यते ॥”
इत्यपक्रम्य ।

“महाप्रभावं विबुधैर्यसाहचसुदाहृतम् ।
वज्रपूर्वा परीक्ष्यं ततोऽस्माभिः प्रकीर्तते ॥
तस्यास्थिलेशो निपपात येषु
सुवः प्रदेशेषु कथञ्चिदेव ।
वज्राणि वजायुधनिर्जिगीधो-
भवन्ति नानाकृतमन्ति तेषु ॥

हेममातङ्गसौराष्ट्राः पौण्ड्रकालिङ्गकोषलाः ।
वेङ्कातटाः ससौवीरा वज्रस्याष्टाविहाकराः ॥
आताम्रा हिमशैलजाश्च शशिभा वेङ्का-
तटीयाः स्मृताः

सौवीरे तुषिताजमेघसदृशास्ताम्राश्च सौरा-
ष्ट्राः ।
कालिङ्गाः कनकावदातरुचिराः पीतप्रभाः
कोषले

श्यामाः पुण्ड्रभवा मतङ्गविषये नात्यन्तपीत-
प्रभाः ॥
अत्यर्थं लघु वर्णतश्च गुणवत् पार्श्वेषु सन्त्यक्
समं

रेखाबिन्दुकलङ्काकपदकत्रासादिभिर्वर्जितम् ।
लोकैरस्मिन् परमाणुमात्रमपि यत् वज्रं कश्चिद्
दृश्यते

तस्मिन् देवसमाश्रयो ह्यवितथस्तीक्ष्णायधारं
यदि ॥
वज्रेषु वर्णयुक्ता देवानामपि परिरक्षः प्रोक्तः ।
वर्णभ्यश्च विभागः कार्यो वर्णाश्रयादेव ॥

हरितसितपीतपिङ्गश्यामाताम्राः स्वभावतो
रुचिराः ।
हरिवरुणशक्रदुतवहपिष्टपतिमरुतां स्वका
वर्णाः ॥

विप्रस्य शङ्कुसुदस्फटिकावदातः
स्यात् चक्षुरस्य शश्वभुविलोचनाभः ।
वेङ्गस्य कान्तकदलोदलसन्निकाशः
मूढस्य धौतकरवालसमानदीप्तिः ॥

द्वौ वज्रवर्णौ पृथिवीपतीनां
सद्भिः प्रतिष्ठौ न तु सार्वजन्यौ ।
यः स्याज्जवाविद्रुमभङ्गशोणो
यो वा हरिद्रारससन्निकाशः ॥

द्रुशत्वात् सर्ववर्णानां गुणवत् सार्ववर्णिकम् ।
कामतो धारयेद्राजा न तस्योऽन्यत् कथञ्चन ॥
अधरोत्तरवृत्ता हि यादृक् स्याद्वर्णसङ्करः ।
ततः कष्टतरो वज्री वर्णानां सङ्करो मतः ॥

न च मार्गविभागमात्रवृत्तगा
विदुषा वज्रपरिग्रहो विधेयः ।
गुणवद्गुणसम्पदां विभूति-
र्विपरीतो यस्यनोदयस्य हेतुः ॥
एकमपि यस्य शृङ्गं
विदलितमवलोक्यते विशीर्षं वा ।
गुणवदपि तत्र धार्यं
वज्रं श्रेयोऽर्थमिर्भवने ॥
स्फुटितामिविशीर्षशृङ्गदेशं
मलवर्णैः पृषतेरुपेतमध्यम् ।
नहि वज्रभृतोऽति वज्रमाशु
श्रियमन्याश्रयलालसां न कुर्व्यात् ॥
यस्यैकदेशः क्षतजावभासो
यदा भवेन्नोहितवर्णचित्रम् ।
न तत्र कुर्व्याद्विद्यमानमाशु
स्फुटन्त्यदोरपि जीवितान्तम् ॥

कोऽयः पार्श्वानि धाराश्च षडष्टौ द्वादशति च ।
उत्तुङ्गसमतीक्ष्णाया वज्रस्याकरजा गुणाः ॥

षट्कोटिशुद्धममलं स्फुटतीक्ष्णधारं
वर्णान्वितं लघु सुपार्श्वमपेतदीपम् ।
इन्द्रायुधांशुविद्वत्क्षुरितान्तरीक्ष-
मेवविधं सुवि भवेत् सुलभं न वज्रम् ॥

तीक्ष्णायं विमलमपेतसर्वदोषं
घते यः प्रयततनुः सदेव वज्रम् ।
दृढिस्तं प्रतिदिनमेति यावदायुः
श्रीसम्पत्सुतधनधान्यगोपशूनाम् ॥

चालवह्निविषयाप्रतस्कराम्भयानि च ।
दूरात्तस्य निवर्तन्ते कर्माण्याथर्वणाणि च ॥
यदि वज्रमपेतसर्वदोषं
विभ्रयात्तुल्यविंशतिं गुरुत्वे ।

मणिशास्त्रविदो वदन्ति तस्य
दिगुणं रूपकलक्षणमयं मुख्यम् ॥
त्रिभागहीनाहंतद्वर्णशं
त्रयोदशं त्रिंशदतोऽर्द्धभागः ।

अशीतिभागोऽथ शतांशभागः
सहस्रभागोऽल्पसमानयोगः ॥
यत्तुल्यैर्द्वादशभिः क्षतस्य
वज्रस्य मुख्यं प्रथमं प्रदिष्टम् ।

द्वाभ्यां क्रमाद्धानिसुपागतस्य
ल्लेकावसानस्य विनिश्चयोऽयम् ॥
न चापि तदुल्लेखेव वज्राणां धारणक्रमः ।
अष्टाभिः सधर्पैर्गैरेस्तुल्यं परिकल्पयेत् ॥

यत्तु सर्वगुणैर्युक्तं वज्रं तरति वारिणि ।
रत्नवर्गं समस्तंऽपि तस्य धारणमिष्यते ॥
अनेनापि हि दोषेण लक्ष्यालक्ष्येण दूषितम् ।
स्वमूल्यात् दशमं भागं वज्रं लभति मानवः ॥

प्रकटनेकदोषस्य स्वल्पस्य महतोऽपि वा ।
स्वमूल्याच्छतशो भागो वज्रस्य न विधीयते ॥
स्फुटदोषमलङ्कारे वज्रं यद्यपि दृश्यते ।
रत्नानां परिकर्मायं मुख्यं तस्य भवेत्तु ॥

प्रथमं गुणसम्पदाभ्युपेतं
प्रतिबद्धं सप्तपैति यच्च दीपम् ।

अलमाभरणेन तस्य राज्ञो
गुणहीनोऽपि मणिर्न भूषणाय ॥
नार्था वज्रमधार्यं गुणवदपि सुतप्रसूति-
मिच्छन्त्या ।

अन्यत्र दीर्घचिपिटङ्गखाद्गुणैर्विसुक्ताच्च ॥
अथसा पुष्परोगेण तथा गोमेदकेन च ।
वैदूर्यस्फटिकाभ्याश्च काचैश्चापि पृथग्बन्धैः ॥
प्रतिरूपाणि कुर्वन्ति वज्रस्य कुशला जनाः ।
परीक्षा तेषु कर्तव्या विद्वद्भिः स्वपरीक्षकैः ॥
चारोलेखनशालाभिस्तेषां कार्यं परीक्षणम् ।
पृथिव्यां यानि रत्नानि ये चान्ये लोहधातवः ॥
सर्वाणि विलिखेद्वज्रं तच्च तेन विलिख्यते ॥
गुरुता सर्वरत्नानां गौरवाधारकारणम् ।
वज्रे तान्वैपरीक्ष्येन स्वरयः परिचक्षते ॥
जातिरजातिं विलिखन्ति वज्रकुरुविन्दः ।
वज्रैर्वज्रं विलिखति नान्येन लिख्यते वज्रम् ।
वज्राणि सुक्ता मणयो ये च केचन जातयः ।
न तेषां प्रतिबद्धानां भा भवत्युद्गमिनी ॥
तिर्यक्क्षतत्वात् केषांचित् कथञ्चिदयदि
दृश्यते ।

तिर्यग्गालिख्यमानानां सा पार्श्वेष्वपि दृश्यते ॥
यद्यपि विशीर्षकोटिः
सविन्दुरेखान्वितो विवर्णो वा ।

तदपि धनधान्यपुञ्जान्
करोति सन्द्रायुधो वज्रः ।
सौदामिनीविस्फुरिताभिराम
राजा यथोक्तं कुलिशं दधानः ।

पराक्रमाक्रान्तपरप्रतापः
समस्तसामन्तसुवं सुनक्ति ॥”

इति गारुडे ६८ अध्यायः ॥
वज्रार्थं वैदिकपण्यायो यथा । दिद्युत् १ नेमिः २
हेतिः ३ नमः ४ पविः ५ स्फकः ६ टकः ७ वधः ८
वज्रः ९ अर्कः १० कुत्सः ११ कुलिशः १२ तुजः
१३ तिग्मम् १४ मेनिः १५ स्वधितिः १६ सायकः
१७ परशुः १८ । इत्यष्टादश वज्रनामानि । इति
वेदनिघण्टौ । २ । २० ॥

वज्रं, क्षी, (वज्र गतौ + ऋच्चेति रन् ।)
बालकः । धात्री । इति मेदिनी । रे, ६ ॥
क्राञ्जिकम् । इति धरणिः ॥ वज्रपुष्पम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ लौहविशेषः । स च बहुविधो
यथा । नीलपिण्डम् १ अरुणाभम् २ मोरकम् ३
नागकेशरम् ४ तिलिराजम् ५ खर्णवज्रम् ६
शैवालवज्रम् ७ शोणवज्रम् ८ रोहिणी ९
काङ्कोलम् १० शन्यिवज्रम् ११ मदनालम् १२
इत्यादि । तेषां नामानुरूपं चिह्नम् । इति
पुराणम् ॥ अभविशेषः । तस्योत्पत्त्यादि
यथा,—

“पुरा वधाय वृत्रस्य वज्रिणा वज्रसुदृतम् ।
विस्फुलिङ्गास्ततस्तस्य गगने परिसर्पिताः ॥
ते निपेतुर्वैज्रध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् ।
तेभ्य एव समुत्पन्नं तत्तद्विरिड्य चाश्चकम् ॥
तद्वज्रं वज्रजातत्वादसमभ्रवोद्भवात् ।

वज्रक

वज्रटी

वज्रपा

गगनात् खलितं यस्मात् गगनश्च ततो मतम् ॥
पिनाकं ददुरं नामं वज्रश्चेति चतुर्विधम् ।
वज्रन्तु वज्रवत् तिष्ठेत् तन्नामौ विकृतिं ब्रजेत् ॥
सर्वाभ्यु वरं वज्रं याधिवार्द्धक्यमनुहृत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वज्रः, पुं, (वज्र + रन् ।) कोकिलाचट्टचः ।
श्वेतकुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सेहृण्ड-
ट्टचः । इति भावप्रकाशः ॥ श्रीकृष्णप्रपौतः ।
यथा,—

“अनिरुद्धात् सुभद्रायां वज्रो नाम नृपोऽभवत् ।
प्रतिबाहुर्वज्रसुतश्चास्त्वस्य सुतोऽभवत् ॥”

इति गारुडे १४४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रदुम्न आसीत् प्रथमः पितृवदक्षिणीसुतः ।
स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ॥

तस्यां ततोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ।
स चापि रुक्मिणः पौत्रौ दौहित्रौ जगहेतवः ॥

वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौषलादवशेषितः ।
प्रतिबाहुरभूत्तस्मात् सुबाहुस्तस्य चात्मजः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ६० अध्यायः ॥*॥
(विश्वामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते १३।
४। ५१ ; ५६ ।

“वलगुजङ्घश्च भगवान् गालवश्च महानृषिः ।
रुचिर्वज्रस्तथाख्यातः सालङ्कायन एव च ॥”

“विश्वामित्रात्मजाः सर्वे सुनयो ब्रह्मवादिनः ॥”
विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतपञ्चदशयोगः ।
तस्याद्यनवदण्डा वज्रनीया यथा,—

“यजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्ड याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ॥

वैद्यतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ।
शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र जातफलं यथा,—

“गुणौ गुणज्ञौ बलवान् महौजाः

सद्रववस्त्रादिपरीचकः स्यात् ।

वज्राभिधाने यदि चेत् प्रसूतो

वज्रोपमः स्यात्त्रिपुकामिनीनाम् ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

वज्रकं, क्ली, (वज्र + संज्ञायां कन् ।) वज्रचारम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ६ अध्याये । तैलं वज्रकमभ्यङ्गार्थं ॥)

सर्वतोभद्रचक्रान्तर्गतसूर्यभोग्यनक्षत्रात् त्रयो-
विंशन्क्षत्रात्मक उपग्रहः । यथा,—

“सूर्यभात् पञ्चमं धिष्टं ज्ञेयं विदुन्मुखा-

भिधम् ।

अन्यथाऽयमं प्रोक्तं सन्निपातं चतुर्दशम् ॥

केतुमहादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः ।

द्वाविंशतितमं कर्म त्रयोविंशच्च वज्रकम् ।

निर्घातश्च चतुर्विंशसुक्ता अष्टावपग्रहाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वज्रकङ्कटः, पुं, (वज्रः कङ्कटो देहावरणमस्य ।)
हनुमान् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७० ॥

वज्रकण्टकः, पुं, (वज्रस्य कण्टकमिव तद्वार-
कत्वात् ।) सुहृद्वृत्तः । इति जटाधरः ॥ कोकि-
लाचट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रकन्दः, पुं, (वज्राकारः कन्दोऽस्य ।) वज्रकर्णः ।
इति रत्नमाला ॥ सकरकन्द आलु इति
भाषा ॥

वज्रकपाली, [नृ] पुं, (वज्रकपालोऽस्यास्तीति ।
इतिः ।) बुद्धविशेषः । तत्पर्यायः । हेरम्बः २
हेरुकः ३ चक्रसम्बरः ४ देवः ५ निशुम्भीशः ६
शशिप्रेखरः ७ वज्रटीकः ८ । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकालिका, स्त्री, (वज्रोपलक्षिता कालिका ।)
मायादेवी । इति हेमचन्द्रः ॥

वज्रकेतुः, पुं, (वज्रं केतुश्चिह्नमस्य ।) नरकराजः ।
यथा,—

“गते वशिष्ठे नरकः शीघ्रं विस्मयसंयुतः ॥”

इत्युपक्रम्य ॥

“इति यासीन्मतिस्तस्य वज्रकेतोस्तदा चला ।

दूतश्च प्राचिणोत् यस्तं वाणस्य नगरं प्रति ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

वज्रचारं, क्ली, (वज्रसंज्ञकं चारमिति ।) चार-
विशेषः । तत्पर्यायः । वज्रकम् २ चार-
श्रेष्ठम् ३ विदारकम् ४ सारः ५ चन्दनारः ६
धूमोत्थम् ७ धूमजाङ्गकम् ८ । अस्य गुणाः ।
अत्युष्णत्वम् । तीक्ष्णत्वम् । चारत्वम् । रेचन-
त्वम् । गुल्मोदरार्तिविह्वलश्रमप्रशमनत्वम् ।
सरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्षणीयौषध-
विशेषः । तद्वयथा,—

“सामुद्रं सैन्धवं काचं यवचारं सुवर्चलम् ।

टङ्गणं सर्जिका चारं तुल्यं सर्वं विचूर्णयेत् ॥

अर्केचीरेः सुहृदीचीरेरातपे भावयेत् चण्डम् ।

तेन लिप्ताकपत्रञ्च रुद्धा चान्तः पुटे पचेत् ॥

तत् चारं चूर्णयेत् पश्चात् त्र्यषण्णक्षिफलारजः ।

जीरकं रजनीं वद्धि नवभागं समं समम् ॥

चाराहमेवं सर्वञ्च एकीकृत्य प्रयोजयेत् ।

वज्रचारमिदं सिद्धं खयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥

सर्वोदरेषु गुल्मेषु शूलदोषेषु योजयेत् ।

अग्निमान्द्येऽप्यजीर्णेऽपि भक्ष्यं निष्कट्यं दयम् ॥

वाताधिके जलं कोष्णं हृतं वा पित्तिके हितम् ।

कफे गोमूत्रसंयुक्तमारनालं त्रिदोषजे ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ह्रीन्नाधिकारे ॥*॥

वज्रचर्मा, [नृ] पुं, (वज्रवत् दुर्भेद्यं चर्म यस्य ।)
खड्गी । गण्डकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वज्रजित्, पुं, (वज्रं जयति तस्याघातसहनेनेति ।
जि + क्तिप् । “ह्रस्वस्य पिति क्ति तुक् ।” ६ ।
१ । ७१ । इति तुगागमश्च ।) गरुडः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४५ ॥

वज्रज्वाला, स्त्री (वज्रस्य ज्वाला ।) वज्राग्निः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, मातृङ्गे १२९ । १४ ।
“वज्रज्वालान्तरमयः प्रात्पल्लवान्तरालकत् ॥”)

वज्रटीकः, पुं, (वज्रेण वज्रकपालेन टीकते प्रका-
शते इति । टीक + कः ।) वज्रकपाली नामक-
बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वज्रतुण्डः, पुं, (वज्रं वज्रतुल्यं कठिनतुण्डं यस्य ।)
गरुडः । गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गरुडः ।
मशकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वज्रतुण्डधरे,
त्रि । यथा, भागवते । ५ । २६ । ३५ ।

“यस्मिन् वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपति-
रसकटुपगतमन्युर्विधचतुरिव पापेन चक्षुषा
निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी
वज्रतुण्डा गृध्रकङ्काकवटादयः प्रसहोरुबला-
दुत्पाटयन्ति ॥”)

वज्रदन्तः, पुं, (वज्रमिव कठिना दन्ता यस्य ।)
शूकरः । मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वज्रदशनः, पुं, (वज्रमिव कठिनं दशनमस्य ।)
मूषिकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६६ ॥

वज्रदः, पुं, (वज्रवारको दः ।) सुहृद्वृत्तः । इत्य-
मरः ॥

वज्रदुमः, पुं, (वज्रवारको दुमः ।) सुहृद्वृत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्यादक्षी वज्रदुमोऽपि च ।
सुधासमन्तदुग्धा च सुक्खियां स्यात् सुहृ-
गुडा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वज्रधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । वज्रस्य
धरः ।) इन्द्रः । इति हलायुधः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११३ । २३ ।

“अरुन्धती वा सुभगा वशिष्ठं
लोपासुद्रा वापि यथा ह्यगस्त्यम् ।
नलस्य वा दमयन्ती यथाभूद्
यथा शची वज्रधरस्य चैव ॥”)

जिनविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वज्रा-
पुराधिपतिराजविशेषः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८ । ५४० ।

“उपरागे नवे सज्जे पार्वतीयास्त्वयो नृपाः ।
चाम्येयो जासटो वज्रधरो वज्रापुराधिपः ॥”)

वज्रनिर्घोषः, पुं, (वज्रस्य निर्घोषः ।) वज्रजनित-
शब्दः । इति हलायुधः ॥

वज्रनिष्पेषः, पुं, (वज्राणां निष्पेषः संघर्षध्वनिः ।)
वज्रनिर्घोषः । तत्पर्यायः । स्फुर्जयुः २ । इत्य-
मरः । १ । ३ । १०० ॥ “ह्रि वज्रजनितशब्दे ।
अन्योन्यसंघट्टनात् भग्नं सामिमेषखण्डं वज्रमिव
वज्रं तस्य साटोपध्वनौ द्वयमिति केचित् ॥
द्वौ स्फुर्जौ वज्रनिष्पेषे । निष्पेषः संघट्टध्वनिः ।
अश्रन्याधात इत्येके । निष्पेषश्चूर्णनं साटोप-
ध्वनिश्च इह तु ध्वनिरभिप्रेतः । श्रुत्वा विस्फु-
र्जयुप्रख्यं निनादं परिदेविनीति भट्टिः । द्वितो-
ऽधुरिति अयुः निपातनान् दीर्घः । स्फुर्ज-
रधुरिति दीर्घार्थं परस्वरम् । केचित्तु दीर्घं
नेच्छन्ति । केचिद्विभाषया दीर्घमिच्छन्ति ।
वज्रस्य निष्पेषो वज्रनिष्पेषः धौ पिपल चूर्णने
घञ् । निष्पेषो द्विभुङ्गः ॥” इति भरतः ॥

वज्रपाणिः, पुं, (वज्रं प्राणो यस्य ।) इन्द्रः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । १६ । ७ ।
“एष यूहामि ते यूहं राजसत्तम दुर्जयम् ।

वज्राभः

वञ्चितः

वट

अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ॥
 ब्राह्मणः । यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चत्तं वज्ररथं स्तुतम् ।
 वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः ॥”
 वज्रपुष्पः, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पम् ।) तिलपुष्पम् ।
 इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥
 वज्रपुष्पा, स्त्री, (वज्रमिव पुष्पं यस्याः ।) शतपुष्पा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रवीजकः, पुं, (वज्रमिव कठिनं बीजमस्य ।
 कम् ।) लताकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रमूली, स्त्री, (वज्रमिव कठिनं मूलं यस्याः ।
 डीष् ।) माषपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (विवरणमस्या माषपर्णीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 वज्ररथः, पुं, (वज्रमिव रथो यस्य ।) चत्त्रियः । इति
 पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १७१ । ५१ ।
 “वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् चत्तं वज्ररथं
 स्तुतम् ॥”)
 वज्ररदः, पुं, (वज्रमिव रदोऽस्य ।) शूकरः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वज्रतुल्यदन्तस्य ॥
 वज्रवल्ली, स्त्री, (वज्रमिव कठिना वल्ली ।) अस्थि-
 संहारलता । इति हारावली ॥
 वज्रवाराही, स्त्री, मायादेवी । तत्पर्यायः ।
 मारीची २ त्रिसुखा ३ वज्रकालिका ४ विकटा ५
 गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रवृक्षः, पुं, (वज्रनिवारको वृक्षः ।) सेहृण्ड-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्यान्यः
 पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “सुह्री सुक् च मद्वाटचो वज्रवृक्षः सुधा-
 गुडा ॥”)
 वज्रशूलः, पुं, (वज्रमिव कठिनं शूलं गात्र-
 लोमशलाका यस्य ।) शूलकनामा जन्तुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 वज्रशृङ्गला, स्त्री, (वज्रवत् शृङ्गलं यस्याः ।)
 विद्यादेवी । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 वज्रसूर्यः, पुं, (अतिसारवत्त्वात् वज्रमिव तेजसि-
 त्वात् सूर्य इव च ।) बुधविशेषः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रा, स्त्री, (वज्रति गच्छतीति । वज्र गतौ +
 “ञञेद्धेति ।” उणा० २ । २८ । इति रक् ।
 टाप् ।) सुह्रीवृक्षः । गुडूची । इति मेदिनी ।
 रे, ८१ ॥ दुर्गा । यथा,—
 “वज्राङ्कुशकरी देवी वज्रा तेनोपगीयते ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 वज्राङ्गः, पुं, (वज्रमिव अङ्गं यस्य ।) सर्पः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वज्राङ्ग इति वा पाठः । वज्र-
 तुल्याङ्गयुक्ते, त्रि ॥
 वज्राङ्गी, स्त्री, (वज्रमिव अङ्गं यस्याः । डीष् ।)
 गवेषुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अस्थि-
 संहारी । इति भावप्रकाशः ॥
 वज्राभः, पुं, (वज्रस्य हीरकस्य आभा इव आभा
 यस्य ।) दुग्धपाषाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 हीरकतुल्यहीमति, त्रि ॥

वज्राशनिः, पुं, वज्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वज्रास्थिशृङ्गला, स्त्री, कोकिलाचट्टचः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 वज्री, [नृ] पुं, (वज्रोऽस्यस्येति । वज्र + “अत
 इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १ । ४५ ॥ (यथा,
 रघुः । ६ । २४ ।
 “यमकुवेरजनेश्वरवज्रिणां
 समधुरं मधुरश्चितविक्रमम् ॥”)
 बुधः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥ (वज्र-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । १३ । १४ ।
 ३८१ ।
 “पिनाकिनं वज्रिणं तीक्ष्णदंष्ट्रं
 सुभाङ्गदं बालयज्ञोपवीतम् ॥”)
 वज्री, स्त्री, (वज्र + रक् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 सुह्रीभेदः । इति मेदिनी । रे, ८१ ॥ (तथास्याः
 पर्यायः ।
 “सेहृण्डः सिंहतुण्डः स्याद्वज्री वज्रदुमोऽपि
 च ।
 सुधासमन्तदुग्धा च सुक् स्त्रियां स्यात् सुह्री-
 गुडा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वज्रकः, पुं, (वज्रयते प्रतारयतीति । वज्र +
 णिच् + खल् ।) शृङ्गालः । इत्यमरः ॥ गृह-
 वभुः । इति मेदिनी । के, १५४ ॥
 वज्रकः, त्रि, (वज्रयते इति । वज्र + णिच् +
 खल् ।) खलः । धूर्तः । इति मेदिनी । के,
 १५४ ॥ (यथा, कलाविलासे । १ । ३६ ।
 “शृणु पुत्र वज्रकानां सकलकलाहृदयसार-
 मतिकुटिलम् ।
 ज्ञाते भवन्ति यस्मिन् चण्डचिचपलाः त्रियो-
 ऽप्यचलाः ॥”)
 वज्रयः, पुं, (वज्रति प्रतारयतीति । वज्र +
 “श्रीङ्शपीति ।” उणा० ३ । ११३ । इति
 अथः ।) धूर्तः । इत्यादिशेषः ॥ वज्रना ।
 कोकिलः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥
 वज्रनं स्त्री, (वज्र + भावे ल्युट् ।) प्रतारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥ तस्य गोपनीय-
 त्वम् । यथा,—
 “वज्रनञ्चापमानञ्च मतिमान् प्रकाशयेत् ॥”
 इति चाणक्यसंग्रहः ॥
 वज्रना, स्त्री, (वज्र + णिच् + युच् + टाप् ।)
 प्रतारणा । यथा,—
 “ते कान्तं सुनयो दिशाः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
 स्वर्गाभिसन्धिं सुकृतं वज्रनामिव मेनिरे ॥”
 इति कुमारसम्भवे । ६ । ४७ ॥
 वञ्चितः, त्रि, (वज्रयते स्मिति । वज्र + णिच् +
 क्तः ।) वज्रनाविशिष्टः । प्रतारितः । तत्-
 पर्यायः । विप्रलब्धः २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । १०६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । १० ।
 “विधिना जन एष वञ्चित-
 खदधीनं खलु देहिनां सुखम् ॥”)

वञ्चकः, त्रि, (वञ्चति प्रतारयतीति । वञ्च +
 उक्त् ।) प्रतारणशीलः । तत्पर्यायः । धूर्तः २
 वञ्चकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
 वञ्चं, त्रि, (वञ्च + ण्यत् । “वञ्चर्गंतौ ।” ७ । ३ ।
 ६३ । इति कुलं न ।) गमनीयम् । इति गत्यर्थ-
 वञ्चधातोः कर्मणि घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
 इति मुग्धबोधशाकरणम् ॥
 वञ्जलः, पुं, (वजतीति । वज्र गतौ + बाहुलकात् ।
 उलच् लुमुच् ।) तिनिश्वृचः । (तथास्य
 पर्यायः ।
 “तिनिश्वः स्यन्दनो नेमी रथद्वंजुलस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अशोकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । २७ ॥
 स्थलपद्मवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ पत्ति-
 विशेषः । इति हलायुधः ॥ वेतसवृक्षः । इति
 मेदिनी । ले, १२६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
 “वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो वञ्जुलस्तथा ।
 अभ्रपुष्पश्च विदुलो ह्यथ शीतश्च कीर्तितः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 यथा च रामायणे । ६ । ४ । ७६ ।
 “चिरवित्त्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा ॥”)
 वञ्जुलदुमः, पुं, (वञ्जुलो दुमः ।) अशोकवृक्षः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेतसवृक्षादिरपि तदर्थं
 वञ्जुलशब्ददर्शनात् ॥)
 वञ्जुलप्रियः, पुं, (वञ्जुलस्य प्रियः । वञ्जुलः प्रिय-
 स्वेति कर्मधारयो वा ।) वेतसवृक्षः । यथा,
 “विदुलो वेतसः शीतो वानीरो वञ्जुलप्रियः ॥”
 इति रत्नमाला ॥
 वञ्जुला, स्त्री, (वञ्जुल + टाप् ।) बहुदुग्धा गौः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३५ ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, मात्स्ये । ११३ । २६ ।
 “गोदावरी भीमरथी लम्बावेणी च वञ्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा बाह्या कावेरी चैव तु ।
 दक्षिणापथनद्यस्ताः सङ्गपादाङ्घ्रिनिःस्तताः ॥”)
 वट, वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) वटति वृक्षं लता । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वट, इ स्तेये । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् । इति ।) इ,
 वटकः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, इ कि वटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पच्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटनं
 विभागः । इ, वटयति । कि, वटयति वटति ।
 वटयति छाटकं यस्मात् प्राप्य विप्राः परस्परम् ।
 इति हलायुधः । अयं चुरादौ कौञ्चिन्न पठ्यते ।
 इति दुर्गासिंहादयः । इति दुर्गादासः ॥
 वट, तु क वेष्टे । भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वटयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 वट, म उक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) म, वटयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥

वटः

वटः, पुं, (वटति वेष्टयति मूलेन वृक्षान्तरमिति ।) वट + पचाद्यच् ।) वृक्षविशेषः । वड्गाह इति भाषा । तत्पर्यायः । न्यग्रोधः २ वड्पात ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ ॥ वृक्षनाथः ४ यमप्रियः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तफलः ६ शङ्खी ७ कर्मजः ८ ध्रुवः ९ चोरी १० वैश्रवणावासः ११ भाखीरः १२ । इति जटाधरः ॥ जटालः १३ रोहिणः १४ अवरोही १५ वटपी १६ स्वन्तरुहः १७ मण्डली १८ महाच्छायः १९ भङ्गी २० यक्षावासः २१ यक्षतरुः २२ पादरोहणः २३ नीलः २४ शिफारुहः २५ वड्पादः २६ वनस्थितिः २७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्तज्वरदाहलघामोहव्रणशोफनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वटः शीतो गुरुर्ग्राही कफपित्तव्रणपहः । वर्यो विसर्पदाहघ्नः कषायो योनिदोषहृत् ॥” इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

स च रुद्रस्वरूपः । यथा,—

ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोब्राह्मणसमौ कृतौ । सर्वेभ्योऽपि तरुभ्यस्तौ कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥” इति उवाच ।

अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः । रुद्ररूपो वटस्तद्वत् पलाशो ब्रह्मरूपपृक् ॥ दर्शनस्पर्शसेवासु ते वै पापहराः स्मृताः । दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणौ ध्रुवम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १६० अध्यायः ॥

अन्यत् पलाशशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ कपर्दः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ कडि इति भाषा ॥ गोलः । भक्ष्यम् । वडा इति भाषा । साम्यम् । इति हिमचन्द्रः ॥ * ॥ स्त्री, व्रजमण्डलाभ्यन्तरीणवट-संज्ञकषोडशवनानि यथा । अथैषां वट-साङ्गवनानामभ्यन्तरे सङ्केतवटाद्या यमुनाया-स्तुरशीतिक्रोशमर्यादान्तरे दक्षिणोत्तरतटयोः षोडशवनानि । पाद्मे ।

“सङ्केतवटमादौ तु भाखीराखं वटं द्वयम् । यावकाखं तृतीयच वटं शङ्करासंज्ञकम् ॥ तृथ्यं वैश्रवटं श्रेष्ठं पञ्चमं श्रीवटच वट् । सप्तमश्च जटाजूटं कामाखवटमष्टकम् ॥ मनोऽर्थवटकं नाम नवमं परिकीर्तितम् । आश्रावटं महाश्रेष्ठं दशमं शुभदायकम् ॥ अश्रीकाखं वटं श्रेष्ठमेकादशमुदाहृतम् । नाम केलिवटं श्रेष्ठं द्वादशं परिकीर्तितम् ॥ नाम ब्रह्मवटश्चैव त्रयोदशमसंज्ञकम् । नाम रुद्रवटं श्रेष्ठं चतुर्दशमुदाहृतम् ॥ श्रीधराखं वटं स्थातं पञ्चदशममीरितम् । सावित्राखं वटं श्रेष्ठं स्रष्टाषोडशनिर्मितम् ॥” इति व्रजमण्डलान्तरे षोडशवटानि । इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः ॥ * ॥ वटः, त्रि, (वटतीति । वट् + अच् ।) गुणः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥ वेटे इति भाषा ॥

वटकः

वटकः, पुं, (वट एव । स्वार्थे कन् ।) पिष्टक-विशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ वडा इति भाषा । अस्य गुणौ । विदाहिलम् । लघ्णाकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च । “माषाणां पिष्टिकां युक्तां लवणाद्रकहिङ्गुभिः । कृत्वा विदध्यादटकांस्तान्स्तेषु पचेच्छनैः ॥ विशुष्का वटका बल्या दृङ्गणा वीर्यवर्धनाः । वातामयहरा रुच्या विशेषाददंतापहाः ॥ विवन्धमेदिनः श्लेष्माकारिणोऽत्यमिपूजिताः । संचूर्ण्य निक्षिपेत्तत्र भृष्टं जीरकहिङ्गु च ॥ लवणं तत्र वटकान् सकलानपि मज्जयेत् । शुक्रलसत्तत्र वटको बललदरोचनो गुरुः ॥ विवन्धकृद्दिदाहौ च श्लेष्मलः पवनापहः । राज्यक्षयातिरोचिन्या पाचन्या तांस्तु भजयेत् ॥ तत्प्रकारा यथा ।

कदलसुमनमाषाचोदसत्सौरिशस्यै-
र्मरिचसुघनदुग्धैः सञ्चतुर्जातचन्द्रेः ।
कृत इह घृतपक्वो यः पतेत् खण्डपाके
वटकमन्तकेलिं सा यधात्तं प्रियेष्टम् ॥ १ ॥
सामिचैः शालिचूर्णेर्दधिमरिचसितानारिकेल-
द्रव्यस्यै-
जालिलासलवङ्गान्तकदलफलैः फेणितैः
पिष्टसुतैः ।

दृष्टः पक्वो घृते यः प्रपतति समधौ दुग्धपूरे
सेन्दौ कर्पूरकेलिं तमिह सुवटकं सा यधात्
खप्रियेष्टम् ॥ २ ॥

ग्रन्थिवटिकालिस्तेर्द्रव्यैः दृष्टा तु या पतेत् ।
पञ्चान्ते यधात्तां सा पीयूषग्रन्थिपालिकाम् ॥ ३ ॥
सचौरसारश्रितखलनारिकेल-
जातीलवङ्गमरिचैः ससितैः सुपिष्टैः ।

रम्भेलया च घृतभावनया भवेद्या
सा तामनङ्गुटिकां विदधे प्रियेष्टम् ॥ ४ ॥
कदलमरिचदुग्धैः खण्डगोधूमपक्व-
प्रकटितवटकोऽयं भूरिजातीफलपटः ।

नवविधुमधुमधो यो विलासं विधत्ते
रचित इह तयासौ सीधुपूर्वो विलासः ॥ ५ ॥
लवङ्गैलेन्द्रमरिचैः संयुतैः शर्कराचयैः ।
चक्रे गङ्गाजलाख्यानि लङ्कुकावपराणि च ॥ ६ ॥
तैस्तेर्युतैः चौरसारैस्तथा लाङ्गलिशस्यकैः ।
अन्यान्यप्याण्यसंभृतेः सा रसेः सरूपिका ॥ ७ ॥

इति रघुनाथभट्टकृते गोविन्दलीलान्ते १६ सर्गः ॥ * ॥ अथान्धिकावटकः ।
“अन्धिकां खेदयित्वा तु जलेन सह मर्दयेत् ।
तन्नीरे कृतसंस्कारे वटकान् मज्जयेज्जनः ॥
अन्धिकावटकास्ते तु रुच्या वङ्गप्रदीपनाः ।
वटकस्य गुणैः पूर्वैरेतेऽपि च समन्विताः ॥ * ॥

अथ तक्रवटकः ।

सुज्ञानां वटकास्तत्रे मज्जिता लघ्वो हिमाः ।
संस्कारजप्रभावेण त्रिदोषशमना हिताः ॥ * ॥
अथ माषवटकः ।
माषाणां पिष्टिका हिङ्गुलवणाद्रकसंस्कृताः ।

वटवा

तथा विरचिता वस्त्रे वटिकाः साधु शोषिताः ।
तालितास्तप्तैवे ता अथवा सुप्रवेष्टिताः ।
वटकस्य गुणैर्युक्ता ज्ञातया रुचिदा भृष्टम् ॥ * ॥
अथ कुष्माण्डवटः ।

कुष्माण्डकवटी ज्ञेया पूर्वोक्तवटिकागुणा ।
विशेषात् पित्तरक्तघ्नी लघ्वी च कथिता बुधैः ॥
अथ सुज्ञवटिका ।

सुज्ञानां वटिका तद्वद्द्रविता साधिता तथा ।
पथ्या रुच्या ततो लघ्वी सुज्ञरूपगुणा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(वटी । वडि इति भाषा ॥ यथा,—

“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
मोदको वटिका पिण्डो गुडोवर्त्तिस्थोच्यते ॥
लेहवत् साध्यते वटौ गुडो वा शर्कराथवा ।
गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
यथा च ।

“मखूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ।
पक्वा च वटकं कृत्वा दद्यात्तक्रानुपानतः ॥”
इति शार्ङ्गधरे मध्यखण्डे सप्तमेऽध्याये मखूर-
वटके ॥ * ॥) अथमाषकपरिमाणम् । यथा,—
“दशगुञ्जास्तु माषः स्यात् प्राणो माषचतुष्टयम् ।
द्वौ प्राणौ वटकः कोणस्तोलको द्रव्यश्च सः ॥”
इति शब्दमाला ॥

(तथा च ।

“माषेक्षतुर्भिः प्राणः स्याद्वरणः स निगद्यते ।
टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कील उच्यते ।
क्षुद्रको वटकश्चैव द्रव्यश्च स निगद्यते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
वटपत्रः, पुं, (वटस्यैव पत्रं यस्य ।) सितार्जकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“वल्ग्वरी तुवरी तुङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ।
पर्णाशस्तत्र कथ्ये तु कठिलककुठेरको ॥
तत्र शुक्लोऽर्जकः प्रोक्तो वटपत्रस्ततोऽपरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वटपत्रा, स्त्री, (वटस्यैव पत्रमस्याः ।) त्रिपुर-
मालीपुष्पवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वटपत्री, स्त्री, (वटस्यैव पत्रं यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) पाषाणभेदीविशेषः । तत्पर्यायः ।
इनानी २ येरावती ३ गोधावती ४ इरावती ५
श्यामा ६ खड्गाङ्गनामिका ७ । अस्याः गुणाः ।
हिमत्वम् । गोष्ठत्वम् । मेहक्षूचविनाशित्वम् ।
बलदाहत्वम् । व्रणहन्तृत्वम् । किष्किदीपन-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वटपत्री तु कथिता मोहिन्येरावती बुधैः ।
वटपत्री कषायोष्णा योनिमृजगदापहा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वटरः, पुं, कुकुटः । वेष्टः । शृङ्गः । चौरः ।
चक्षलः । इति शब्दरत्नावली ॥
वटवाची [नृ] पुं, स्त्री, (वटे वटवृक्षे वसतीति ।
वस् + शिनिः ।) यक्षः । इति हिमचन्द्रः । २
१०८ ॥ वटवृक्षवासकर्त्तरि, त्रि ॥

64

वटुकः

ततः पूर्वादिडाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनी-
साकिनीहाकिनीमालिनीपुत्रान् देवीपुत्रान्
उमापुत्रान् रुद्रपुत्रान् मातृकापुत्रान् दक्षिणे
यजेत् । ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखीपुत्रान् अधोऽधोमुखी-
पुत्रान् । तद्वहिरष्टपत्रेषु लोकेष्टान् वटुक-
रूपान् पूजयेत् । तद्वह्निः पूर्वं ॐ ब्रह्माणी-
पुत्राय नमः । एवमीष्टाने माहेश्वरीपुत्राय ।
उत्तरे वैष्णवीपुत्राय । अनिले कौमारीपुत्राय ।
पश्चिमे इन्द्राणीपुत्राय । नैऋते महालक्ष्मी-
पुत्राय । याम्ये वाराहीपुत्राय । अयने
चामुण्डापुत्राय । तथा च निबन्धे ।
“ब्रह्माणीपुत्रकं पूर्वं माहेश्वरीपुत्रमेश्वरे ।
वैष्णवीपुत्रकं सौम्ये कौमारीपुत्रमानिले ॥
इन्द्राणीपुत्रकं भूयः पश्चिमे पूजयेत्ततः ।
महालक्ष्मीसुतं पश्चादक्षोदिशि समर्चयेत् ।
वाराहीपुत्रकं याम्ये चामुण्डापुत्रमानिले ॥”
तद्वह्निर्दक्षिणं च । हेतुकं त्रिपुरान्तकं वेतालं
वह्निजिह्वं करालं कालान्तकं एकपादं भीम-
रूपं अचलं चाटकेश्वरं पूजयेत् । ततो
योगिनीसहितद्वितीययोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितान्तरीक्षयोगीशाय नमः । एवं
योगिनीसहितभूमिष्ठयोगीशाय नमः । ईशा-
नाग्निर्ऋतिषु पूजयेत् ॥ * ॥ अथ पुर-
श्चरणमेकविंशतिलक्षजपः ।
“वर्णलक्षं जपेन्मन्त्रं हविष्याशी जितेन्द्रियः ।
तद्दृष्ट्वांश्च प्रभुहुयातिलैर्मधुरसंयुतैः ॥” * ॥
अथ वलिदानम् ।
“पूर्वं विभं दुर्गां समाराध्य वलिं दद्यात् ।
शाल्यान्नं पललं सर्पिलंजचूर्णानि शर्कराः ॥
गुडमिष्ठुरसापूपैर्मन्त्रैः परिमिश्रितैः ।
कृत्वा कवलमाराध्य देवं प्रागुक्तवर्त्मना ।
रक्तचन्दनपुष्पादीर्निशि तस्मै वलिं हरेत् ॥”
यद्वा ।
“अन्यूनाङ्गमजं हत्वा राजसं प्रागुदीरितम् ।
वलिप्रदानसमये रिपूणां सर्वसैन्यकम् ।
निवेदयेदलित्वेन वटुकाय विशिष्टधीः ॥
विदर्भयेच्छत्रुनाम्ना वलिमन्त्रं तथा सुधीः ।
शत्रुपक्षस्य रुधिरं पिशितश्च दिने दिने ॥
भक्षयस्व गणैः साहं सारमेयसमन्वितः ।
वलिमन्त्रोऽयमाख्यातः सर्वेषां विजयप्रदः ॥
अनेन वलिना हृष्टो वटुकः परसैन्यकम् ।
सर्वं गणैर्भ्यो विभजेच्चामिषं क्रुद्धमानसः ॥
एवं कृते परबलं लीयते नात्र संशयः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

अथ वटुकभैरवस्तोत्रम् ।

“कैलासशिखरासीनं देवदेवं जगद्गुरुम् ।

शङ्करं परिप्रच्छ प्राञ्चती परमेश्वरम् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

भगवन् सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रागमादिषु ।

आपदुद्धारणं मन्त्रं सर्वसिद्धिप्रदं वृणाम् ॥

सर्वेषाञ्चैव भूतानां हितार्थं वाञ्छितं मया ।

विशेषतस्तु राज्ञां वै शान्तिपुष्टिप्रसाधनम् ॥

वटुकः

अङ्गन्यासकरन्यासबीजन्याससमन्वितम् ।

वक्तुमर्हसि देवेश मम हर्षविवर्धनम् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु देवि महामन्त्रमापदुद्धारहेतुकम् ।

सर्वदुःखप्रशमनं सर्वशत्रुनिवर्धनम् ॥

अपस्मारादिरोमाणां ज्वरादीनां विशेषतः ।

नाशनं स्मृतिमात्रेण मन्त्रराजमिमं प्रिये ॥

ग्रहराजभयानाश्च नाशनं सुखवर्धनम् ।

स्नेहाद्व्यामि ते मन्त्रं सर्वसारमिमं प्रिये ॥

सर्वकामार्थदं मन्त्रं राज्यभोगप्रदं वृणाम् ।

प्रणवं पूर्वमुच्चार्य देवी प्रणवमुदरेत् ॥

वटुकायेति वै पश्चादापदुद्धारणाय च ।

कुरुद्वयं ततः पश्चाद्वटुकाय पुनः क्षिपेत् ॥

देवी प्रणवमुद्वह्य मन्त्रराजमिमं प्रिये ।

मन्त्रोद्धारमिमं देवि त्रैलोक्यस्यापि दुर्लभम् ।

अप्रकाशमिमं मन्त्रं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥

स्मरणादेव मन्त्रस्य भूतप्रेतपिशाचकाः ।

विद्रवन्ति भयार्ता वै कालरुद्रादिव प्रजाः ॥

पठेद्वा पाठयेद्वापि पूजयेद्वापि पुस्तकम् ।

नामिचौरभयं वापि ग्रहराजभयन्तथा ।

न च मारीभयं तस्य सर्वत्र सुखवान् भवेत् ॥

आयुरारोग्यमैश्वर्यं पुत्रपौत्रादिसम्पदः ।

भवन्ति सततं तस्य पुस्तकस्यापि पूजनात् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

य एष भैरवो नाम आपदुद्धारको मतः ।

त्वया च कथितो देव भैरवः कल्प उत्तमः ॥

तस्य नामसहस्राणि अयुतान्यर्चुदानि च ।

सारमुद्वह्य तेषां वै नामाष्टशतकं वद ॥ * ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यस्तु संकीर्तयेदेतत् सर्वदुष्टनिवर्धनम् ।

सर्वान् कामानवाप्नोति साधकः सिद्धिमेव च ॥

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि भैरवस्य महात्मनः ।

आपदुद्धारकस्येह नामाष्टशतसुत्तमम् ॥

सर्वपापहरं पुण्यं सर्वपाह्निनिवारकम् ।

सर्वकामार्थदं देवि साधकानां सुखावहम् ॥

देहाङ्गन्यसनस्यैव पूर्वं कुर्यात् समाहितः ।

भैरवं स्मृत्वा विन्यस्य ललाटे भीमदर्शनम् ॥

अक्ष्णोर्भूताश्रयं न्यस्य वदने तीक्ष्णदर्शनम् ।

क्षेत्रपं कर्णयोर्मध्ये क्षेत्रपालं हृदि न्यसेत् ॥

क्षेत्राख्यं नाभिदेशे च कक्षां सर्वाधनाशनम् ।

त्रिनेत्रमूर्ध्वोर्विन्यस्य जङ्घयो रक्तपाणिकम् ॥

पादयोर्देवदेवेशं सर्वाङ्गे वटुकं न्यसेत् ।

एवं न्यासविधिं कृत्वा तदनन्तरमुत्तमम् ॥

नामाष्टशतकस्यापि हृन्दोऽनुबुद्धाहृतम् ।

बृहदारण्यको नाम ऋषिश्च परिकीर्तितः ॥

देवता कथिता चेह सद्भिर्वटुकभैरवः ।

धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥ * ॥

ॐ भैरवो भूतनाथश्च भूतात्मा भूतभावनः ।

क्षेत्रदः क्षेत्रपालश्च क्षेत्रज्ञः चतुर्यो विराट् ।

श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकत् ।

रक्तपः प्राणपः सिद्धः सिद्धिदः सिद्धसेवितः ॥

करालः कालशमनः कलाकाष्ठातनुः कविः ।

वटुकः

त्रिनेत्रो बहुनेत्रश्च तथा पिङ्गललोचनः ॥

शूलपाणिः खड्गपाणिः कङ्काली धूम्रलोचनः ।

अभीरुर्भैरवो भीरुभूतपो योगिनीपतिः ॥

घनदो घनहारी च घनपः प्रतिभाववान् ।

नागहारो नागकेशो योमकेशः कपालभृत् ॥

कालः कपालमाली च कमनीयः कलानिधिः ।

त्रिलोचनो ज्वलन्नेत्रस्त्रिशिखी च त्रिलोकपात् ॥

त्रितनयनो डिम्भः शान्तः शान्तजनप्रियः ।

वटुको वटुकेशश्च खड्गाङ्गवरधारकः ॥

भूताध्यक्षः पशुपतिर्भिक्षुकः परिचारकः ।

धूर्तो दिग्भरः सौरिर्हरिणः पाण्डुलोचनः ॥

प्रशान्तः शान्तिदः शुद्धः शङ्करप्रियवान्ववः ।

अष्टमूर्तिर्निधीशश्च ज्ञानचक्षुस्तमोमयः ॥

अष्टाधारः कलाधारः सर्पयुक्तः शशीशिखः ।

भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥

कङ्कालधारी मुखी च बालयज्ञोपवीतवान् ।

जृम्भणो मोहनः स्तम्भी मारणः क्षोभणस्तथा ॥

शुद्धनीलाङ्गनप्रख्यदेहो सुखविभूषितः ।

वलिभुक् वलिभूतात्मा कामी कामपराक्रमः ॥

सर्वापत्तारको दुर्गो दुष्टभूतनिषेवितः ।

कामी कलानिधिः कान्तः कामिनीवशकृद्दृशी ।

सर्वसिद्धिप्रदो वेद्यः प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥

अष्टोत्तरशतं नाम भैरवस्य महात्मनः ।

मया ते कथितं देवि रहस्यं सर्वकामिकम् ॥

य इदं पठति स्तोत्रं नामाष्टशतसुत्तमम् ।

न तस्य दुरितं किञ्चित् रोगेभ्यो भयं तथा ।

न शत्रुभ्यो भयं किञ्चित् प्राप्नोति मानवः कश्चित् ॥

पातकानां भयं नैव पठेत् स्तोत्रमनन्यधीः ।

मारीभये राजभये तथा चौराणिभये ॥

औत्पातिके महाघोरे यथा दुःखप्रदर्शने ।

बन्धने च तथा घोरे पठेत् स्तोत्रं समाहितः ॥

सर्वे प्रशमनं यान्ति भयाङ्गैरवकीर्तनात् ।

एकादशसहस्रान्तु पुरश्चरणसुच्यते ॥

त्रिसन्ध्यं यः पठेद्देवि संवत्सरमतन्त्रितः ।

स सिद्धिं प्राप्नुयादिष्टां दुर्लभामपि मातुषः ॥

घण्टासान् भूमिकामस्तु स जप्ता लभते महीम् ।

राजा शत्रुविनाशाय जपेन्मासाष्टकं पुनः ॥

रात्रौ वारत्रयश्चैव नाशयत्येव शात्रवान् ।

जपेन्मासत्रयं रात्रौ राजानं वशमानयेत् ॥

घनार्थी च सुतार्थी च दारार्थी यस्तु मानवः ।

पठेद्धारत्रयं यद्वा वारमेकं तथा निशि ॥

घनं पुत्रांस्तथा दारान् प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।

रोगी रोगात् प्रमुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥

भीतो भयात् प्रमुच्येत देवि सत्यं न संशयः ।

यान् यान् समीहते कामांस्तान्नाप्नोति

निश्चितम् ॥

अप्रकाशमिदं गुह्यं न देयं यस्य कस्यचित् ॥

सत्कुलीनाय शान्ताय ऋजवे दम्भवर्जिते ।

दद्यात् स्तोत्रमिदं पुण्यं सर्वकामफलप्रदम् ॥

ध्यानं वक्ष्यामि देवस्य यथा ध्यात्वा पठेन्नरः ॥ * ॥

ॐ शुद्धस्फटिकसङ्काशं सहस्रादित्यवच्चैसम् ।

अष्टबाहुं त्रिनयनं चतुर्बाहुं दिवाहुकम् ॥

वटुकः

भुजङ्गमेखलं देवमग्नवर्णशिरोरुहम् ।
दिगम्बरं कुमारीशं वटुकाख्यं महाबलम् ॥
खट्वाङ्गमसिपाशश्च शूलश्चैव तथा पुनः ।
डमरुश्च कपालश्च वरदं भुजगन्तथा ॥
नीलजीमूतसङ्काशं नीलाञ्जनचयप्रभम् ।
दंष्ट्राकरालवदनं नूपुराङ्गदभूषितम् ॥
आत्मवर्णसमोपेतसारमेयसमन्वितम् ।
ध्यात्वा जपेत् सुसंहृतः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
एतच्छ्रुत्वा ततो देवी नामाद्यशतसुतम् ।
भैरवाय प्रहृष्टाभूत् स्वयश्चैव महेश्वरी ॥”
इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे भैरव-
स्तवराजः समाप्तः ॥*॥ अथ वटुकभैरवकवचम् ।
श्रीभैरव उवाच ।

“देवेषु देहरक्षार्थं कारणं कथ्यतां ध्रुवम् ।
न्त्रियन्ते साधका येन विना श्मशानभूमिषु ॥
रणेषु चातिघोरेषु महाबाहुजलेषु च ।
शृङ्गमकरवज्रेषु ज्वरादियाधिवज्रेषु ॥
श्रीदेवुवाच ।

कथयामि शृणु प्राज्ञ वटोस्तु कवचं शुभम् ।
गोपनीयं प्रयत्नेन मातृजारोपमं यथा ॥
तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः ।
सात्त्विकं राजसत्त्वैव तामसं देव तत् शृणु ॥
बन्धे बालं स्फटिकसङ्काशं कुण्डलोद्भासिवक्त्रं
दिश्याकल्पेनैवमग्निमयेः किङ्किणीनूपुरादौः ।
दीप्ताकारं विषदवदनं सुप्रसन्नं त्रिनेत्रं
हस्ताब्जाभ्यां वटुकमनिशं शूलखड्गौ
दधानम् ॥१॥

उग्रह्वास्करसन्निभं त्रिनयनं रक्ताङ्गरागसज्जं
स्मिराख्यं वरदं कपालमभयं शूलं दधानं करैः ।
नीलग्रीवसुदारभूषणशतं श्रौतांशुचूडोज्ज्वलं
बन्धूकारुणवाससं भयहरं देवं सदा भावये ॥२॥
ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिप्रकलधरं सुखमालं
महेशं

दिग्वर्धनं पिङ्गकेशं डमरुमथ स्त्रिणं खड्ग-
शूलाभयानि ।

नागं घण्टां कपालं करसरसिरुहैर्विभक्तं
भीमदंष्ट्रं

सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणी
नूपुराख्यम् ॥ ३ ॥*॥

अस्य वटुकभैरवकवचस्य महाकाल ऋषिरु-
ष्टुपकृन्तः श्रीवटुकभैरवो देवता वं बीजं ह्रौं
शक्तिरापदुद्धारणायेति कीलकं मम सर्वज्ञाभीष्ट-
सिद्धार्थे विनियोगः ।

“ॐ शिरो मे भैरवः पातु ललाटं भीषणस्तथा ।

नेत्रे च भूतहृन्ननः सारमेयानुगो भ्रुवौ ॥

भूतनाथश्च मे कर्णौ कपोलौ प्रेतवाहनः ।

नासापुटौ तथोष्ठौ च भस्माङ्गः सर्वभूषणः ॥

भीषणाख्यो ममास्यश्च शक्तिहस्तो गलं मम ।

स्कन्धौ दैत्यरिपुः पातु बाहू अतुलविक्रमः ॥

प्राणी कपाली मे पातु सुखमालाधरो हृदम् ।

वक्षःस्थलं तथा शान्तः कामचारी स्तनं मम ॥

उदरश्च मे तुष्टः क्षेत्रज्ञः पार्श्वतस्तथा ।

वठ

क्षेत्रपालः एष्टदेशं क्षेत्राख्यो नाभितस्तथा ॥
कटीं पापौघनाशश्च वटुको लिङ्गदेशकम् ।
गुदं रक्षाकरः पातु ऊरु रक्षाकरः सदा ॥
जानू च घुर्वरावो जङ्घे रक्षतु रक्षपः ॥
गुल्फौ च पादुकासिद्धः पादएष्टं सुरेश्वरः ॥
आपादमस्तकश्चैव आपदुद्धारणस्तथा ।
सहसारे महापद्मे कूर्पूरधवलौ गुरुः ॥
पातु मां वटुको देवो भैरवः सर्वकर्मसु ।
पूर्वस्यामसिताङ्गो मे दिशि रक्षतु सर्वदा ॥
आग्नेयाश्च रुरुः पातु दक्षिणे चण्डभैरवः ।
नैर्ऋत्यां क्रोधनः पातु मासुक्तस्तु पश्चिमे ॥
वायव्यां मे कपाली च नित्यं पायात् सुरेश्वरः ।
भीषणो भैरवः पातुत्तरस्यां दिशि सर्वदा ॥
संहारभैरवः पातु दिक्षेशान्यां महेश्वरः ।
ऊर्ध्वं पातु विधाता वै पाताले नन्दिको विभुः ॥
सद्योजातस्तु मां पायात् सर्वतो देवसेवितः ।
वामदेवोऽवतु प्रीतो रणे घोरे तथावतु ॥
जले तत्पुरुषः पातु स्थले पातु गुरुः सदा ।
डाकिनीपुत्रकः पातु दारांस्तु लाकिनीसुतः ॥
पातु साकलको भ्रातृन् श्रियं मे सततं गिरः ।
लाकिनीपुत्रकः पातु पशूनश्चानजंस्तथा ॥
महाकालोऽवतु च्छत्रं सैन्यं वै कालभैरवः ।
राज्यं राज्यश्रियं पायात् भैरवो भीति-
हारकः ॥

रक्षाहीनस्तु यत् स्थानं वर्जितं कवचेन च ।
तत् सर्वं रक्ष मे देव त्वं यतः सर्वरक्षकः ॥

एतत् कवचमीशान तव स्नेहात् प्रकाशितम् ।

नाख्येयं नरलोकेषु सारभूतश्च सुश्रियम् ॥

यस्मै कस्मै न दातव्यं कवचेन सुदुर्लभम् ।

न देयं परप्रियेभ्यः कृपणेभ्यश्च शङ्कर ॥

यो ददाति निषिद्धेभ्यः स वै भक्षो भवेद्भुवम् ॥

अनेन कवचेनेन रक्षां कृत्वा द्विजोत्तमः ।

विचरन् यत्र कुत्रापि विप्रौचैः प्राप्यते न सः ॥

मन्त्रेण न्नियते योगी कवचं यन्न रक्षितः ।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दुर्लभं पापचेतसाम् ॥

भूर्जे रम्भात्वचे वापि लिखित्वा विधिवत् प्रभो ।

धारयेत् पाठयेद्वापि सम्पठेद्वापि नित्यशः ।

सम्प्राप्नोति प्रभावं वै कवचस्यास्य वर्णितम् ॥

नमो भैरवदेवाय सारभूताय वै नमः ।

नमस्तेलोक्यनाथाय नाथनाथाय वै नमः ॥”

इति विश्वसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पे भैरव-
भैरवीसंवादे वटुकभैरवकवचं समाप्तम् ॥

वटुकरणं, जौ, (वटोः करणम् ।) उपनयनम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वठ, स्थौल्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) स्थौल्यमिह सामर्थ्यम् । वठति

दाता दातुं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वठ, इ ड एकचरे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् । इदित् ।) एककर्तृकचर-

णम् । इ, वण्डते । ड, वण्डते चौरशोरयितुं

एकश्चरतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वण्टः

वठरः, पुं, (वत्तीति । वच् + “वच्चिमनिभ्यां
चिच्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति अरप्रत्ययः ।
ठञान्तादेशः ।) मूर्खः । इत्युणादिकोषः ॥
अम्वष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ शब्दकारः । वक्रः ।
इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥

वठरः, त्रि, (वच् + अरः । ठञान्तादेशः ।)

शठः । मन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वड, आरोहणे । सौत्रधातुरयम् । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वड्भी ।

वडिप्रम् । इति दुर्गादासः ॥

वड, इ क विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ क, वण्डयति ।

अयं कैश्चिन्न पठ्यते । इति दुर्गादासः ॥

वड, इ ड वेष्टे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-सक०-सेट् । इदित् ।) इ, वण्डते ।

ड, वण्डते । इति दुर्गादासः ॥

वड्भी, स्त्री, (वड्यते आरुह्यतेऽत्रेति । वड् + बाहु-

लकात् अभिच् । कृदिकारादिति डीष् ।)

गृहचूडा । इत्यमरः ॥ सुदनि । इति भाषा ।

तत्पठ्येयः । गोपानसी २ । इति तट्टीकासार-

सुन्दरी ॥ चन्द्रशालिका ३ कूटागारम् ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

“चन्द्रशाला च वड्भी स्यातां प्रासादमूर्द्धनि ॥”

इति श्रीधरः ॥

खेलायां वड्भी चूडा । इति रुद्रः ॥

“वड्भी चन्द्रशालेति प्रासादादौ च मण्डपे ॥”

इति कोषान्तरम् ॥

“शुद्धान्ते वड्भी चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेषमनि ॥”

इति रभसः ॥

ह्रस्वान्तापि वड्भिः । तां कस्याश्चिद्वनवड्भी

सुप्रपारावतायामिति । मेघदूतम् । ४० ॥

वड्भिः वड्भी वलभिः वलभी चेति चातूरूप्य-

मिति वृद्धाः । इति भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे ।

८४ । ११ ।

“सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतोत्तरच्छदाः ।

क्रियन्तां मञ्जवाटाश्च वड्भ्यो वीथयस्तथा ॥”)

वडा, स्त्री, (वड् + अच् + टाप् ।) वटुकः ।

यथा,—

“कदलेनाथवा तालैर्युक्तं यत्ताडुलं पिडम् ।

पिडं चूर्णं वटो वडा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वड्, त्रि (वडते इति । वड् + बहुलमन्यत्रा-

पीति रक् ।) वडत् । इत्यमरः । ३ । १ ।

६१ ॥ अस्य भाषा वड् ॥

वण, ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वृ, अवीवणत् अववाणत् ।

इति दुर्गादासः ॥

वण्ट, त् क भागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वण्टयति वण्टापयति ।

इति दुर्गादासः ॥

वण्टः, पुं, (वण्टयते इति । वण्ट् + घञ् ।) भागः ।

दात्रसुष्टिः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७० ॥ (वण्ट् +
अच् ।) अकतोदाहः । इति शब्दमाला ॥

वतीका

वण्टकः, पुं, (वण्ट एव । स्वार्थे कन् ।) भागः ।
इत्यमरः । २।६।८६ ॥ (वण्ट + क्त्वं । विभाग-
कर्त्तरि, चि)

वण्डः, पुं, (वण्डते इति । वटि उ एकचरे + अच् ।)
अकृतोदाहः । खर्चः । कुन्तायुधः । इति
मेदिनी । ठे, ८ ॥

वण्डरः, पुं, स्थगिकारण्यः । कुकुरस्य लाङ्गूलम् ।
करीरकोषः । तालस्य पल्लवम् । पयोधरः । इति
मेदिनी । रे, १८ ॥ तत्र ओष्ठप्रकारादौ गणितो-
ऽयम् । किन्तु वटि उ एकचरे इत्यस्मात् अरच्-
प्रत्ययेन निष्पन्नत्वात् दन्त्यवकारादौ लिखितः ॥

वण्डालः, पुं, शूरयुद्धम् । नौका । खनिचम् । इति
मेदिनी हेमचन्द्रश्च ॥

व(व)ण्डः, पुं, (वनते इति वन् सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् डः ।” उणा० १ । ११३ । इति
डः ।) अनादृतमेदः । तत्पण्यायः । दुष्कर्मा २
दिनमकः ३ शिपिविष्टः ४ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वण्डः, चि, (वनते इति । वन सम्भक्तौ । वन् +
“अमन्तात् डः ।” उणा० १।११३ । इति डः ।)
हस्तादिवर्जितः । इति मेदिनी । डे, २४ ॥
वँडे इति भाषा ॥

वण्डा, स्त्री, (वण्ड + टाप् ।) पांशुला । इति
मेदिनी । डे, २४ ॥

वत्, य, (वातीति । वा + उति ।) साम्यम् ।
तत्पण्यायः । वा २ यथा ३ तथा ४ एव ५
एवम् ६ । इत्यमरः ॥

वत, य, खेदः । अनुकम्पा । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । प्रथमाङ्के ।

“क वत हरिकानां जीवितश्चातिलोऽं
क च निश्चितनिपाता वञ्जसाराः शरास्ते ॥”
सन्तोषः । विस्मयः । आमन्त्रणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २४३ ॥

वतंसः, पुं, (अवतंसयति अवतंस्यतेनेन वेति ।
अव + तसि + अच् । घञ् वा । अवस्थाक्षोपः ।)
कर्णपूरः । कर्णभूषणम् । शेखरः । शिरो-
भूषणम् । इति मेदिनी । से, ३७ ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । २ । २ ।

“चलितदङ्गचलचलमौलिकपोलविलोल-
वतंसम् ।

रासे हरिभिर्ह विहितविलासं
स्मरति मनो मम कृतपरिहासम् ॥”)

वतण्डः, पुं, (वनतीति । वन् + “अण्डन् कण्डभृ-
ट्ठजः ।” उणा० १ । १२८ । इत्यत्र वनतेस्तका-
रान्तादेशः । वतण्ड इति काचिदुत्तिरित्यु-
ज्ज्वलदत्तोक्ता अण्डन् प्रत्ययेन साधुः ।) सुनि-
भेदः । इत्युणादिकोषः ॥

वतुः, पुं, देवनदी । सत्यवाक् । पत्न्याः । अक्षि-
रोगः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वतीका, स्त्री, (अवगतं तोकं अपत्यं यस्याः अव-
स्थाक्षोपः ।) अवतीका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वत्सत

वत्सं, स्त्री, (वदतीति । वद् व्यक्तायां वाचि +
“वृत्तुवदिह्निकमिकषिभ्यः सः ।” उणा०
३ । ६२ । इति सः ।) वत्सः । इत्यमरः ॥

वत्सः, पुं, (वदतीति । वद् + “वृत्तुवदिह्निकमि-
कषिभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)

वर्षः । गोशिशुः । वाकुर इति भाषा । तत्-
पण्यायः । शकृत्करिः २ तर्णकः ३ । इति वैश्य-
वर्गे नानार्थे चामरः ॥ दोग्धा ४ दोषकः ५
दोषः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रौहिणेयः ७
वाहुलेयः ८ तन्नुभः ९ । सद्योजातस्य तस्य
पण्यायः । तर्णकः १ तर्णभः २ तन्नुभः ३
कचः ४ । इति जटाधरः ॥ पुत्रादिः । इति
मेदिनी । से, ११ ॥ वाक्का इति भाषा । (यथा,
भागवते । ४ । ८ । ११ ।

“न वत्स ! वृषतेर्धिष्णं भवानारोपुमर्हति ।
न गृहीतो मया यत् त्वं कुचावपि वृषात्मज ! ॥”
दिवोदासपुत्रः । दुमानित्यादीन्यस्य नामा-
न्तराणि । यथा, भागवते । ६ । १७ । ५—६ ।

“तत्पुत्रः केतुमालस्य यज्ञे भीमरथस्ततः ।
दिवोदासो दुमानिस्मात् प्रतर्हन् इति स्मृतः ॥
स एव शक्रजित् वत्स ऋतध्वज इतीरितः ।
तथा कुवलयाम्बेति प्रोक्तोऽमलकादयस्ततः ॥”
देशभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ४ ।

“अस्ति वत्स इति ख्यातो देशो दर्पोपशान्तये ।
स्वर्गस्य निर्मितो धात्रा प्रतिमह इव चितौ ॥”

वत्सकं, स्त्री, (वत्स + संज्ञायां इवार्थे वा कन् ।)
पुष्पकासीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रणमस्य पुष्पकासीसशब्दे ज्ञातयम् ॥)

वत्सकः, पुं, (वत्स + कन् ।) कुटजः । इत्यमरः ॥
(अस्य पण्यायो यथा,—

“वृक्षकः शक्रपण्यायो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कुटजस्तत्फलचैत्रयवश्चापि कलिङ्गकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथान्यः पण्यायः ।
“कुटजः कुटजः कौटो वत्सको गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शक्रशाखी च मल्लिकापुष्प इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
इन्द्रयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सकवीजं, स्त्री, (वत्सकस्य बीजम् ।) इन्द्र-
यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—

“योयं वत्सकवीजश्च निम्बभूनिम्बमार्कवम् ।
चित्रकं रोहिणीं पाठां दार्वीमतिविषां
समाम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे क्ष्वरातिसारे
योषाद्यचूर्णे ॥)

वत्सकामा, स्त्री, (वत्सं कामयते इति । कम् +
अच् । टाप् ।) वत्साभिलासिनी गौः । तत्-
पण्यायः । वत्सला २ । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुत्रादिकामा स्त्री च ॥

वत्सतरः, पुं, (प्रथमवया वत्सः । “वत्सोच्चाश्वर्धमेभ्य-
श्चेति ॥” ५।३।६१ । इति छरच् ।) प्राप्तमनकाल-
गवः । दोग्धाने वाकुर इति भाषा । तत्पण्यायः ।

वत्सना

दम्यः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६२ ॥ दुर्दान्तः ३
गडिः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सतरी, स्त्री, (वत्सतर + डीप् ।) वृषोत्सर्गे
वृषपत्नीत्वेन कल्पिता त्रिहायणी गौः । यथा,
कात्यायनसूत्रम् । पयस्विन्याः पुत्रो यूधे च
रूपवान् स्यात् तमलकुल्य यूधसुखाश्चतस्रो
वत्सतयस्ताश्चालङ्कृत्य एनं युवानं पतिं वो ददानि
तेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण मनः साम्रजनुषा
सुभगा रायसोषेण समिधा मदेम इत्येतथैव
ऋचोत्सृजेरन्निति । ऋगर्थस्तु हे वत्सतयो
वो युष्माकं एनं युवानं पतिं स्वामिनं ददानौतुक्तं
प्रार्थयामि तेन वृषेण सह क्रीडन्तीः खेलन्त्य-
श्चरथ भ्रमथ हे वत्सतयो यूधमपि मानः
नास्मत्स्वत्वविषया भविष्यथ किन्तु मया
त्यक्तयाः । वयं वृषस्य वत्सतरीणां च त्यागेन
रायसोषेण धनसम्पद्वा साम्रजनुषा सप्तजम्ब-
यापकेन इषा अन्नेन च सम्मदेम हृष्टा भवामः
सुभगा लोकस्य प्रिया इति सम्मदेम इति
भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमान इति पाणिनिश्चर-
साङ्गविषयार्थे वर्त्तमानः ॥ * ॥ वत्सतरीन्विशे-
षयति स्मृतिः ।

“अग्रतो लोहितापत्नी पार्श्वार्थां नोलपाण्डरे ।
पृष्ठतस्तु भवेत् कृष्णा वृषभस्य तु मोक्षणे ॥”
तासां वयःप्रमाणं यथा,—

“त्रिहायणीभिर्धन्याभिः सुरुपाभिः सुश्री-
भितः ।

सर्वोपकरणोपेतः सर्वशस्यचरो महान् ।
उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिर्द्देशनात् ॥”

इति शुद्धितत्वे वृषोत्सर्गविचारः ॥

वत्सनाभः, पुं, (वत्सान् नभ्यति हिनस्तीति ।
नभ हिंसायाम् + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ ।
इत्यण् ।) विषवृक्षविशेषः । इत्यमरः १।८।११ ॥
स तु स्थावरविषभेदः । प्रायो वत्सान् नभ्यति
हिनस्ति वत्सनाभः गन्ध ग हिंसे जातु घन्निति
घन् । वत्सस्य नाभिरिव वत्सनाभः षाः अनित-
श्चेति न वृद्धिः अयं सिन्धुवारपत्रसदृशपत्रः ।
इति भारतः ॥ * ॥ (यथा, हरिवंशे । २२३ ।
६५ ।

“वरुणा वत्सनाभाश्च पनसाश्चन्दनेः सह ॥)
तत्पण्यायः । अष्टतम् २ विषम् ३ उग्रम् ४
महौघधम् ५ गरलम् ६ मारणम् ७ नागः ८
स्तौकिकम् ९ प्राणहारकम् १० स्थावरादि ११ ।
अस्य गुणाः । अतिमधुरत्वम् । उष्णत्वम् ।
वातकफकण्ठरुक्सन्निवातनाशित्वम् । पित्त-
सन्नापकारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अस्य स्वरूपनिरूपणं यथा ।

“सिन्धुवारसदृक्पत्रो वत्सनाभ्याकृतस्तथा ।
यत्पार्श्वेन तरोर्वृद्धिर्वत्सनाभः स भाषितः ॥”
तस्य सामान्यगुणा यथा ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं यवायि च विकाशि च ।
आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहि मदावहम् ॥”
अवाशि सकलकायवापनपूर्वकपाकमनशीलम् ।

विकासि ओजःशोषणपूर्वकं सन्धिवन्धप्रिथिली-
करणशीलम् । आग्नेयं अधिकामंशम् । योग-
वाहि संसर्गगुणग्राहकम् । मदावहं तमो-
गुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।

“तदेव युक्तियुक्तं तु प्राणदायि रसायनम् ॥
योगवाहि त्रिदोषघ्नं वृंहणं वीर्यवर्धनम् ॥
ये दुर्गुणा विधेःशुद्धे ते सुदर्शना विशोधनात् ।
तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(क्लीपेऽपि दृश्यते । यथा,—

“चत्वारि वत्सनाभानि सुस्तके हे प्रकीर्तिते ।”

“ग्रीवास्तम्भो वत्सनाभे पीतविष्णुचनेत्रता ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वत्सपत्तनं, क्ली, (वत्सस्य वत्सराजस्य पत्तनम् ।)

भारतवर्षस्त्रीचरे देशविशेषः । तत्पर्यायः ।

कौशास्त्री २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥

वत्सपालः, पुं, (वत्सान् पालयतीति । वत्स +

पालि + अण्) श्रीकृष्णः । बलदेवः । यथा,—

“वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ।

वीच्यासीदुत्तमा प्रीती राममाधवयोरुप ॥

एवं ब्रजौकसां प्रीतिं यच्छन्तौ बालचेष्टितेः ।

कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ भूवतुः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ३६ ॥

(वत्सपालके, चि । यथा, हरिवंशे । ६७।२४ ।

“स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघः ।

रेमे वै दिवसं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥”)

वत्सरः, पुं, (वसन्त्यस्मिन् अयनर्तुमासपञ्चवारा-

दय इति । वस निवासे + “वसेच्च ।” उणा०

३ । ७१ । इति सरन् । “सः स्याद्वातुके ।”

७ । ४ । ४६ । इति सस्य तः ।) द्वादशमासा-

त्मककालः । अयनद्वयात्मकश्च । तत्पर्यायः ।

संवत्सरः २ अब्दः ३ हायनः ४ शरत् ५ समा

६ । इत्यमरः । १ । ४ । २० ॥ शरदा ७ वर्षम्

८ वरिषम् ९ संवत् १० । इति शब्दरत्नावली ॥

“व्रतवन्धविषादे च वत्सरपरिकल्पनमाहुरा-

चार्याः ।

आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्व सदायै तु ॥”

सौरसावननाक्षत्रचान्द्रभेदेन चतुर्विधो वत्सरः ।

यथा चूडोपनयनादिषु वर्षगणना सावनेन

शुभाशुभगणनानु सौरेणेति सिद्धम् । सावनसंवत्-

सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो भवती-

त्यनयोर्भेदः । सौरस्तु पञ्चषष्ट्यधिकत्रिंशत्-

दिनेर्भवति । यथा,—

“मेघादीनामहर्षन्दं षष्ठां सप्ताष्टचन्द्रकम् । १८७।

तुलादीनामष्टपञ्चचन्द्रकानु लिखिततः ॥” १८८॥

चान्द्रवत्सरोऽपि द्वादशमासेर्भवति । मलमास-

पाते तु त्रयोदशमासेर्भवति । तथा च श्रुतिः ।

द्वादशमासाः संवत्सरः क्षत्तित्रयोदशमासाः

संवत्सर इति । त्रयोदशेऽधमासे । स्मृतिः ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यय इति । ययो मास

इति । यथा मासाः स्वमेकः संवत्सर इति

श्रुतपथश्रुत्या यज्ञ ऋषिक-शब्दयोर्मासवर्षपर्याय-

तोक्ता । इति मलमासतत्त्वम् ॥*॥ अथ षष्टिसंव-
त्सरगणना ।

“शकेन्द्रकालः पृथगाकृतितः-२२ त्रः

शशाङ्कनन्दान्धियुगैः ४२६१ समेतः ।

शराद्रिवस्त्रिन्दु-१८७५ हृतः सलब्धः

षष्ट्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः ॥

वर्षवर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य खोन्मिभिः । ६०।

हृतयुक्तमतः खामिहृतेऽंशे मासकादयः ॥”

अस्यार्थः शकेन्द्रकालः शकराजाब्दकालः ।

पृथक् आकृतितः २२ द्वाविंशत्या पूरितः ।

शशाङ्कनन्दान्धियुगैरेकनवत्यधिकशतद्वयाधिक-

चतुःषष्टेः समेतोऽब्दः । शराद्रिवस्त्रिन्दुहृतः

पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्संख्यं हर्तुं

शक्नोति तावता हृतः कर्त्तव्यः । सलब्धः पूर्व-

शकाब्दः शरेत्यादिना लब्धसंख्याया युतः

कार्यः । षष्ट्याप्रशेषे पञ्चादशोऽब्दः पूर्ववत्

षष्ट्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः । एकाव-

शेषे प्रभवः द्वादशवशिष्टे विभवादिः । वर्ष-

वर्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शराद्रिवस्त्रिन्दुहृता-

वशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य खोन्मिभिः

षष्ट्या हृते युक्तमत इत्यनेन षष्टिहृताव-

शिष्टा अङ्का दण्डाः षष्टिहृतलब्धांशके खामि-

हृते चिह्नता हृतेऽवशिष्टा अंशका लब्धा

मासाः स्युरिति । प्रभवादिवर्षाण्युपक्रम्य ।

“आद्या तु विंशतिर्नाक्षत्री द्वितीया वैष्णवी

स्मृता ।

तृतीया रुद्रदेवत्या श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत् ॥”

भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“षष्ट्याब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये ! ।

संवत्सरफलं सुखं प्रभवादौ वरानने ! ॥

बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।

बहुक्षीरास्तथा गावो याधिरोगविवर्जिताः ॥

प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्तिताः । १॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं सर्वं याधिविवर्जिताः ॥

प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्वरा ।

हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ! २॥

रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुङ्गराः ।

सर्वे एव प्रणश्यन्ति शुक्रैर्वर्षे वरानने ! ३॥

उन्मत्तश्च जगत् सर्वं धनधान्यसमाकुलम् ।

नित्योत्सवः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते प्रिये ॥ ४॥

नीरोगाश्च निरावाधा मानवा विगतद्विषाः ।

बहुक्षीरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने ॥ ५॥

निरातङ्गं जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् ।

अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा नित्योत्साहा वरानने ॥ ६॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं वर्षाकालं सुशोभनम् ।

शस्यहृदि विजानीयात् श्रीमुखे सुरवन्दिते ॥ ७॥

बहुक्षीरास्तथा गावो धान्यश्च बलवत्तरम् ।

जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने ॥ ८॥

महार्घं जायते सर्वं हृततैलरसादिकम् ।

प्रजानाश्च भवेद्दृष्टिर्भूनि संवत्सरे शुभे ॥ ९॥

नित्यतिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि कीर्तिता ।

इक्षुक्षीरगुडादीनां प्रबलत्वं वरानने ॥ १०॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता ।

लवणं मधु गन्धश्च ईश्वरे दुर्लभं प्रिये ॥ ११॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः पार्थिवाः प्रिये ।

तस्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने ॥ १२॥

राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिर्चं तस्करैश्चोपपीडनम् ।

जानीयाद्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने ॥ १३॥

जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महार्घं विक्रमे प्रिये ॥ १४॥

कोद्रवाः शालिसुजाश्च शलुमाषास्तथैव च ।

महार्घं जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते ॥ १५॥

चणका सुद्रमाषाश्च अन्यश्च विदलं प्रिये ।

महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने ॥ १६॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं विश्वश्च निरुपद्रवम् ।

यवहारो भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते ॥ १७॥

अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्याय प्रपीडनम् ।

शस्यं भवति मामान्यं दारुणे सुरवन्दिते ॥ १८॥

बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रे नाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः ॥ १९॥

दुर्भिर्चं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् ।

अनावृष्टिः समाख्याता यये संवत्सरे प्रिये ॥ २०॥

उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते ।

महार्घं सर्वजिह्वैर्वर्षमेव वरानने ॥ २१॥

कोद्रवाः शालिसुजाश्च कङ्कुमाषास्तथैव च ।

सुलभं जायते सुखं जगदे सर्वधारिणि ॥ २२॥

अनभिप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।

जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥ २३॥

सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते याधिः शोकश्च जायते ।

शिरोवक्षोऽक्षिरोगाश्च पापाद्धि विह्वले

जनाः ॥ २४॥

उपद्रुतं जगत् सर्वं तस्करैर्नृषिकैः खगैः ।

पीडिताश्च प्रजाः सर्वा देशभङ्गाः खरे

प्रिये ॥ २५॥

सुभिर्चं क्षेममारोग्यं शस्यं भवति शोभनम् ।

बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये ॥ २६॥

अल्पतोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले ।

नश्यन्ति सर्वशस्यानि विजये नात्र संशयः ॥ २७॥

क्षत्तियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च नटनर्त्तकाः ।

पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः ॥ २८॥

सरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् ।

अभिभूतं जगत् सर्वं मन्मथे सुरवन्दिते ॥ २९॥

तुषधान्यक्षयो देवि सर्वशस्यमहार्घता ।

यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः ॥ ३०॥

पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते ।

क्षेमलम्बे प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः ॥ ३१॥

तस्करैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।

अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥ ३२॥

विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।

विकारी सर्वतोऽप्राप्यो मम वाक्यन्तु

नान्यथा ॥ ३३॥

क्षत्तिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमखलः ।

दुर्भिर्चं सर्वैरीवर्षे यवहारो विपश्येयः ॥ ३४॥

वत्सरः

दुर्भिक्षं जायते सर्व्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये ।
 भवेन्नवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि ॥३५॥
 सुवर्णरूपधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् ।
 ब्राह्मणा वणिजस्तुष्टाः सुभिच्छे शुभकृतं
 प्रिये ॥ ३६ ॥
 सुभिच्छं क्षेममारोग्यं तृप्ता गोत्राक्षणाः प्रिये ।
 सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः सर्व्वाः सुलो-
 चने ॥ ३७ ॥
 विषमस्यं जगत् सर्वं व्याकुलं समुदाहृतम् ।
 जनानां जायते भद्रं क्रोधे क्रोधः परस्परम् ॥३८॥
 सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता ।
 विश्वावसौ वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥३९॥
 पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तेः खण्डमण्डले ।
 प्रपीडयन्ते जनाः सर्वे भयभीताः पराभवे ॥४०॥
 तृणधान्यानि पीडयन्ते ग्रीष्मे वर्षति वासवः ।
 भवङ्गे पीडिताः सर्व्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते ॥४१॥
 जायन्ते सर्वशस्यानि सुभिच्छं निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके च शुभं वदेत् ॥४२॥
 सुभिच्छं क्षेममारोग्यं सुखश्च निरुपद्रवम् ।
 सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकी-
 र्त्तितम् ॥ ४३ ॥
 तोयपूर्णो भवेन्मेघो वर्षते च दिने दिने ।
 निरुपद्रवाश्च राजानः सर्वसाधारणे प्रिये ॥४४॥
 वासवो वर्षते देवि देशे चाखण्डमण्डले ।
 अहिच्छन्ने कायकुञ्जे विरोधी कृषिनाश-
 क्तु ॥४५॥
 अभिभूतं जगत् सर्वं क्षोभेन्मेघविधेः प्रिये ।
 मारुतेः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने ॥४६॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सुभिच्छं भवति प्रिये ।
 प्रमाथिनि जलोद्गारी जलदो मोदते प्रजा ॥४७॥
 निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घता ।
 दृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दति प्रजा ॥४८॥
 कोदवाः शालिमुद्राश्च पीडयन्ते वरवर्णिनि ।
 सर्ववैधधानि धान्यानि राक्षसे निष्ठुराः
 प्रजाः ॥ ४९ ॥
 दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 अनले च समाख्यातं नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥ ५० ॥
 देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
 पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिक्षं नर्मदातटे ॥५१॥
 गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तकाः ।
 वासवो वर्षते देवि शस्यश्च नहि जायते ॥
 तिलवर्षपमाषादिकार्पासानां महार्घता ।
 गोमहिष्यः सुवर्णानि कांक्षितान्माद्यशेषतः ॥
 तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्षयो धान्यसञ्चयः ।
 तेन धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ।
 पार्थिवा मोषका दीनाः कालयुक्ते प्रपी-
 डिताः ॥ ५२ ॥
 तोयपूर्णाः स्फुटा मेघा बहुशस्या च मेदिनी ।
 निष्ठुराः पार्थिवा देवि ! सिद्धार्थे च वरा-
 नने ॥ ५३ ॥
 अस्पृताया घनास्त्रैव कीटकाः प्रवल्गाः स्फुटाः ।

वत्सरः

विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये ! ॥
 ५४ ॥
 दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते ।
 भवेद्दे मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ समुपस्थिते ॥ ५५ ॥
 सुभिच्छं जायते लोकः सर्वोपद्रववर्जितः ।
 प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि ॥५६॥
 महिषीगोहिरण्यादिताम्रकांस्याद्यशेषतः ।
 तत् सर्वं देवि ! विक्रीय कर्षयो धान्यसञ्चयः ॥
 रक्ते संवत्सरे देवि ! क्रूरबुद्धिर्नराधिपः ।
 मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे न जयो भवेत् ॥५७॥
 दुर्भिक्षं मरणं रोगो धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 पापरोगो भवेद्देवि ! रक्ताक्षैर्मरवन्दिते ॥५८॥
 रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधो बहुसंकुलः ।
 क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हरप्रिये ॥५९॥
 मेदिनी चलते देवि ! सर्वभूतं चराचरम् ।
 देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये संक्षीयते प्रजा ॥
 सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा ।
 दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये संवत्सरे प्रिये ! ॥
 कौमुदीचर्मनद्योश्च यमुनानर्मदातटे ।
 विन्ध्यायां सैन्ये च पापि विनश्यति न संशयः ॥
 सिंहलं मध्यदेशश्च कालञ्जरं तथैव च ।
 क्षये क्षयन्ति सर्व्वाणि नान्यथा वरवर्णिनि ॥
 ६० ॥ * ॥
 कार्तिकादिद्वादशवर्षाणि यथा । वराहसंहि-
 तायाम् ।
 “नक्षत्रेण सद्योदयमस्तं वा येन याति सुर-
 राजमन्त्री ॥”
 तत्संज्ञं वक्तव्यं वर्षं मासक्रमेणैव ॥
 वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्भयानु-
 योगीनि ।
 क्रमशस्त्रिभञ्च पञ्चममन्थसुपान्थश्च विज्ञेयम् ॥
 नक्षत्रेण गुरुमुज्यमाननक्षत्रेण । आग्नेयं
 कृत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् । अन्य-
 माश्विनम् । उपान्थं भाद्रम् ।
 “अन्थोपान्थौ त्रिभौ ज्यौ फाल्गुनश्च त्रिभो
 मतः ।
 शेषा मासा हिमा ज्येष्ठाः कृत्तिकादिष्वस्यया ॥
 हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्जन्यसङ्गते ।
 मासाश्चेत्रादयो ज्येष्ठास्तिकेः षष्ठान्थसप्तमाः ॥”
 इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ॥
 पूर्णपर्जन्यसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे
 तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासीलाभः ।
 यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात्
 कार्तिकादिद्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्ति-
 कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादिद्वं तेन
 कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् गुरोरस्तोदये-
 ऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् । एवं मार्ग-
 शीर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरस्मिन् अस्तं गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र
 का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं
 ततः पौषमित्यादिक्रमादिति । फलानि च ।
 “शुकटानलोपजीविकगोपीडायाधिशोकश्च ।

वत्सरः

दृष्टिस्तु रक्तपीतकुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥
 सौम्येऽन्धेऽनादृष्टिर्मुग्धाश्चलभाण्डजैश्च शस्य-
 नाशः ।
 याधिभयं मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् ॥२॥
 शुभकृत्तातः पौषो निवृत्तवैराः परस्परं
 भूपाः ।
 द्वित्रिगुणो धान्यार्घः पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च ॥३॥
 पितृपूजा परितृप्तिर्माघे हार्दश्च सर्वभूता-
 नाम् ।
 आरोग्यदृष्टिधान्यार्घसम्पदो वित्तलाभश्च ॥ ४ ॥
 फाल्गुने वर्षे विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेम-
 दृष्ट्यादिशस्यानि ।
 दौर्भाग्यं प्रमदानां प्रवल्गाश्चौरा वृषाश्चोग्राः ॥५॥
 चैत्रे मन्दा दृष्टिः प्रियमन्नं क्षेममवनिपा
 न्दवः ।
 दृष्टिश्च कोषधान्यस्य भवति पीडा च रूप-
 वताम् ॥ ६ ॥
 वैशाखे धर्मपरा विगतभयाः प्रसुदिताः प्रजाः
 सनृपाः ।
 यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्वशस्यानाम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेणीश्रेष्ठा वृषाः सर्व-
 धर्मज्ञाः ।
 पीषन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्कुशमीजानि ॥
 आघाते जायन्ते शस्यानि क्वचिद्वृष्टिरन्यत्र ।
 योगक्षेमं मध्यं शस्ययगा भवन्ति भूपाः ॥८॥
 आषाढे वर्षे क्षेमं कामं शस्यानि पाकमुप-
 यान्ति ।
 चूडा ये पार्थिवास्ते पीषन्ते ये च तद्भक्ताः ॥
 १० ॥
 भाद्रपदे वल्लीजं निष्पत्तिं याति पूर्वशस्यश्च ।
 न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिच्छं क्वचित्
 दुर्भिक्षम् ॥ ११ ॥
 आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रसुदिताः प्रजाः
 क्षेमम् ।
 प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम् ॥
 १२ ॥
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 समाद्यादिपञ्चवत्सरा यथा,—
 “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्यादिषु वत्-
 सराः ।
 सम्परीदाशुपूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः ॥”
 संवत्सरादिफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ॥
 “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम् ।
 परिपूर्वं तथा दानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥
 इदार्पूर्वंऽन्नवस्त्राणां धान्यानाश्चाशुपूर्वके ।
 उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम् ॥
 ज्योतिर्विदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादेश्च सम्भवम् ।
 ऊचुस्तद्वत् समाद्यादिवर्षाणामपि सम्भवम् ॥”
 इत्यमध्यात् । गुरुमध्यभोगमणनात् । प्रभवादेः ।
 प्रभवादिवर्षषष्ठेः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 (ध्रुवपुत्रः । यथा, भागवते । ४ । १० । १ ।
 “प्रजापतेर्दुहितरं शिशुमारश्च वै ध्रुवः ।

वदः

उपधेमे भ्रमिं नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ ॥”) वत्सरान्तकः, पुं, (वत्सरस्यान्ते कायति शोभते इति । कै + कः । यदा, वत्सरस्यान्तो नाशो यस्मात् ।) फाल्गुनमासः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वत्सलः, त्रि, (वत्से पुत्रादिस्नेहपात्रे कामो-
ऽस्यास्तीति । वत्स + “वत्सांसाभ्यां काम-
बले ।” ५ । २ । ६८ । इति लच् ।) स्नेह-
युक्तः । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । १४ ॥ (यथा, भागवते । १ । ५ । ३० ।
“ज्ञानं गुह्यतमं यत्तत् साक्षात् भागवतोदितम् ।
अन्वोचन् गमिष्यन्तः कृपया दौनवत्सलाः ॥”
वत्सं लाति गृह्णातीति । ला + कः । वत्स-
कामुके च ॥)

वत्सलः, पुं, (वत्स + लच् ।) शृङ्गारादिदश-
रसान्तर्गतसविशेषः । तत्पर्यायः । वात्सल्यम्
२ । इति जटाधरः ॥ (अस्य लक्षणोदाहरणे
तु रसशब्दे ज्ञातये ॥*॥ स्कन्दानुचरविशेषः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६६ ।

“वत्सलो मधुवर्णश्च कलसोदर एव च ॥”)

वत्सला, स्त्री, (वत्से कामोऽस्यस्या इति । लच् ।
यद्वा, वत्सं लातीति । ला + कः ।) वत्सकामा
गौः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३२७ ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ४३ । १८ ।

“साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता ।
कैकेया पुरुषथाघ्र बालवत्सेव गौर्वलात् ॥”)

वत्साक्षी, स्त्री, (वत्सस्याक्षीव गात्रचिह्नं यस्याः ।
षच् समासे ।) गोडुम्बा । इति जटाधरः ॥

वत्सादनः, पुं, (अक्षीति । अद् + ल्युः । वत्सानां
अदनो भक्षकः ।) वृकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वत्सादनी, स्त्री, (वत्सेरयते प्रियत्वादिति । अद्
ल्युट् । डीप् ।) गुडूची । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥

व(व)द, इड वृत्त्यभिवादयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) अभिवाहो नम-
स्कारः । इ, वन्दते । ड, वन्दते गुरुं लोकः ।

नमस्करोति स्तौति वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

व(व)द, ऐ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऐ, उदात् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (“किपि संवत् दन्त्योष्ठत्वात् पक्षे साव-
नासिको वकारः संवत् यस्तु मन्वते नायं
संप्रसारिणो वदेः प्रयोगः किन्तुर्हि वद स्योर्ध्व
इत्यस्य ओष्ठवकारादेः तस्मै मकारवदपि
सम्बदिति वर्णदेशना ।” इति मनोरमा ॥)

वद, क वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-आत्म०-इत्येके-सेट् ।) क,
वाद्यति । सन्देशो वचनविशेषः । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ॥

वद, अड वाक्सन्देशयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-सेट् ।) अ,
वदति वदते । ड, वदते । अयमात्मनेपदीत्यन्ये ।
इति दुर्गादासः ॥

वदः, त्रि, (वदति वक्षतीति । वद् + पचाद्यच् ।)
वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वदाव

वदनं, स्त्री, (वदत्यनेनेति । वद् + करणे ल्युट् ।)
मुखम् । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
२७६ ।

“दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोल्लसत्कपोल-
तलम् ।

चुम्बननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणि-
भ्याम् ॥”

लक्षणया अग्रभागः । यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
“त्रीण्यन्यानि (यन्त्राणि) जाम्बवदनानि
त्रीण्यङ्गुशवदनानि षड्वाक्किर्म्मस्त्रभिप्रेतानि ॥”
वद + भावे ल्युट् । कथनम् ॥)

वदनासवः, पुं, (वदनस्य आसवः ।) अधरमधु ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

वदन्तिः, स्त्री, (वद् + “वदेस्व ।” इत्यञ्ज-
वदन्ती, इत्तोक्त्या क्तिच्प्रत्ययः । ३ । ५० ॥ कृदि-
कारादिति वा डीष् ।) कथा । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ विसर्गशून्यं वदन्तिपदं क्रियापदं
भवति ॥ (यथा, मनुः । १२ । ११५ ।

“यं वदन्ति तमोभूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ॥”)
वदन्यः, त्रि, वदान्यः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

वदान्यः, त्रि, (वदति सर्वेभ्य एव दास्यामीति मनो-
हरवाक्यमिति । वद् + “वदेरान्यः ।” उणा०
३ । १०४ । इति आन्यः ।) बहुप्रदः । (यथा,
रघुः । ५ । २४ ।

“गतो वदान्यान्तरमित्यथ मे
माभूत् परीवादनवावतारः ॥”)

वल्गुवाक् । इत्यमरः । ३ । १ । ६ ॥ (खनाम-
ख्यात ऋषिविशेषः, पुं । यथा, महाभारते ।
१३ । १६ । ११ ।

“निवेष्टुकामस्तु पुरा अष्टावक्रो महातपाः ।
ऋषेरथ वदान्यस्य वने कन्यां महात्मनः ॥”)

वदामं, स्त्री, फलविशेषः । वादाम इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । सुफलम् २ वातवेरिः ३ नेत्रो-
पमम् ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् । सुस्निग्ध-
त्वम् । वातघ्नत्वम् । गुरुत्वम् । शुक्रकारित्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वातादो वातवेरी स्यान्नेत्रोपमफलस्तथा ।
वाताद् उष्णः सुस्निग्धो वातघ्नः शुक्रकृत् गुरुः ॥
वातादमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः ।
स्निग्धोष्णकफघ्नश्च श्रेष्ठो रक्तपित्तविकारिणाम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वदालः, पुं, (वद् + घञर्थे कः । वदेन वदनेन
अलति पर्याप्नोतीति । वद् + अल् + अच् ।)
मत्स्यविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पाठीनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हयकथयो-
स्तस्योपयोगित्वं यथा, मनुः ।

“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकथयोः ॥”
वदालकः, पुं, (वदाल एव । स्वार्थे कन् ।) पाठी-
नमत्स्यः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वदावदः, त्रि, (अव्यक्तं वदतीति । वद् + अच् ।)
“चरिचलीति ॥” १ । १ । २३४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
निपातितम् ।) वक्ता । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ॥

वधकः

वधः, पुं, (हननमिति । हन् + अच् । वधादेशः ।)
प्राणवियोगफलकथापारः । तत्पर्यायः । प्रमा-
पणम् २ निवर्हणम् ३ निकारणम् ४ निशा-
रणम् ५ प्रवासनम् ६ परासनम् ७ निस्-
दनम् ८ निहिंसनम् ९ निर्व्यासनम् १० संज्ञ-
पनम् ११ निर्यन्थनम् १२ अपासनम् १३
निस्तर्हणम् १४ निहननम् १५ क्षणनम् १६
परिवर्जनम् १७ निर्व्यापणम् १८ विशसनम् १९
मारणम् २० प्रतिघातनम् २१ उदासनम् २२
प्रमथनम् २३ क्रयनम् २४ उज्जासनम् २५
आलम्बः २६ पिङ्गः २७ विशरः २८ घातः २९
उक्त्यः ३० । इत्यमरः ॥ हिंसा ३१
घातनम् ३२ विदारणम् ३३ पिङ्गकम् ३४
पातः ३५ परिघः ३६ परिघातनम् ३७ कद-
नम् ३८ निवारणम् ३९ समाघातः ४० निर्ग-
न्धनम् ४१ मारिः ४२ मारी ४३ उत्पातः ४४
मारकः ४५ मरकः ४६ मारः ४७ संघातः ४८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥*॥ पुण्यप्रदवधो यथा,—

“एकस्य यत्र निधने प्रवृत्ते दुष्टकारिणः ।
बहूनां भवति तेभ्यं तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥
रक्तस्त्रियो सुरापक्ष ब्रह्महा गुरुतत्पगः ।
आत्मानं घातयेद्यस्तु तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥”
इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

अपि च ।
“कथं तु स्त्रीवधं कुर्यां महापातकिनामपि ।
स्त्रीवधे तु महापापं यथा ब्रह्मवधे सुने ॥
इति रामवचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तमाह वै ॥
यस्यास्तु बहवो मासान् म्रियन्तेऽपि दिजम्बनः ।
न पापं विद्यते तेन न दोषा नृपनन्दन ॥
यस्यास्तु निधनाद्राम जनाः स्युः सुखिनो
भृशम् ।
भवन्ति सततं तस्मात्तस्याः पुण्यप्रदो वधः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥*॥

अपि च ।
“नेकस्यार्थे बहून् हन्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः ।
एकं हन्याद्बहूनां हि न पापी तेन जायते ॥”
इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥*॥

“नातलाधिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
इति गीतायाः १ । २६ श्लोकटीकायां स्वामी ॥
पापजनकवधः प्रायश्चित्तशब्दे द्रष्टव्यः ॥*॥
वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यौ यथा,—
“न कश्चित्तात केनापि बध्यते हन्यतेऽपि वा ।
वधवन्धौ पूर्वकर्मवश्यौ नृपतिनन्दन ॥”
इति वामनपुराणे ६२ अध्यायः ॥*॥

पारिभाषिकवधो यथा,—
“वपनं त्रिविधादानं देशान्निर्यापनन्तथा ।
एष हि ब्रह्मवन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥”
इति महाभारते सौप्तिकपर्व ॥
(वधप्रकारो वधित्वभेदादिकश्च वधिनितिशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥)

वधकः, पुं, (हन्तीति । हन् + क्तुः । “हनो वध च”
उणा० २ । ३६ इति वधादेशः ।) वधकर्त्तृ

हिंसः । इति चिह्नान्तकौमुदासुगादिट्टितः ।
 याधिः । ऋतुः । इति संक्षिप्तसारोणादिट्टितः ।
 वधकर्म्म, स्त्री, (वधः एव कर्म्म ।) प्राणवियोग-
 फलकथावारः । तद्वैदिकपर्यायः । दभोति १
 अयति २ धरति ३ धूर्त्तति ४ दृष्टति ५
 दृष्टति ६ क्षत्तति ७ क्षन्तति ८ अक्षति ९
 नभते १० अर्हयति ११ स्मृणाति १२ खेह-
 यति १३ यातयति १४ स्फुरति १५ स्फुलति १६
 निपयन्तु १७ अवतिरति १८ वियातः १९
 व्यातिरत् २० तल्लित् २१ आखण्डलः २२
 द्रूणाति २३ रन्नाति २४ श्रूणाति २५
 श्रूणाति २६ दृष्टेल्हि २७ तालहि २८
 नितोशते २९ निवर्हयति ३० मिनाति ३१
 मिनोति ३२ धमति ३३ । इति त्रयस्त्रिंशद्वध-
 कर्माणां । इति वेदनिघण्टौ । २ । १६ ॥
 वधवं, स्त्री, (वध्यतेनेन इति । वध + “अमिनन्ति-
 यजिवधपतिभ्योऽनन् ।” उणा० ३।१०५ । इति
 अचन् ।) अचम् । इत्युणादिकोषः ॥
 वधस्थली, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थली स्थानम् ।)
 प्राणिवधस्थलम् । मशान इति भाषा । तत्-
 पर्यायः । आघातः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रघातः ३ वधस्थानम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 आघातनम् ५ । इति हारावली ॥
 वधस्थानम्, स्त्री, (वधाय वधस्य वा स्थानं
 भूमिः ।) वधस्थली । इति हारावली । १६६ ॥
 व(व)धाङ्गकं, स्त्री, (वधः वन्धनं एवाङ्गं यस्य ।
 ततः कन् ।) कारावेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वधाहः, त्रि, (वधं अर्हतीति । अर्ह + अण् ।)
 वध्यः । हननयोग्यः । यथा, दृष्टस्यति ।
 “वधाहः सुवर्णशतं दमं दाप्यस्तु पूरुषः ।
 अङ्गस्तेदाहकस्त्वहं सन्दंशाहस्तदहंकम् ॥”
 सन्दंशो दृष्टाङ्गुलितर्जन्योऽहः । इति प्राय-
 श्चित्तविवेकः ॥

वधी, [न] त्रि, (प्राणवियोगफलकथापारो
 वधः स निव्यादत्वनिरूपितनिव्यादकत्वेना-
 स्थस्येति । वध + इनिः ।) वधकर्त्ता । प्राण-
 वियोगफलकथापारो वधः तन्निव्यादकत्वञ्च
 साक्षात् परम्यरोदासीनं स्मृतिकारपरिश्रितं
 वधित्वम् । तच्च पञ्चविधं स्मृतिसंस्मृतत्वात् कर्त्ता
 प्रयोजकोऽनुमन्तानुयाहको निमित्तो चेति ।
 नरान्तरयापारयवधानेन वधनिव्यादकः कर्त्ता ।
 १ । यः कर्त्तारं कारयति स प्रयोजकः । २ ।
 स च द्विविधः । एकः स्वतोऽप्रवृत्तमेव पदातिं
 वेतनादिना प्रेरयति । अपरः स्वतः प्रवृत्तमेव
 मन्त्रोपायोपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनु-
 मतिहातानुमन्ता । ३ । अनुमतिश्च द्विविधा
 एका यद्विरोधाह्वननं न भवति तस्य विरो-
 धिनो मया निरोधः कर्त्तव्य इति प्रयुक्तिरनु-
 मतिः । अपरा एनं हन्तीति वचने प्रकृतस्या-
 प्रतिषेध एव । अनुयाहकोऽपि द्विविधः । एको
 वध्यप्रतिरोधकः । अपरः स्वप्रवृत्ता । ४ ।
 “उद्दिश्यते इति हन्तुर्मन्युत्पादको निमित्तो । ५ ।

अत्र प्रयोजकस्य कर्तृप्रयुक्तिद्वारेण वधकार-
 णत्वम् । अनुमन्तश्च हन्तुर्निर्भयत्वेन दृष्टतर-
 प्रहारोत्पत्तिद्वारेण । अनुयाहकस्य पलायना-
 दसम्भवेन हननीयस्यैव कुर्वतः प्रहारस्वरू-
 पोत्पत्तिद्वारेण वा कारणत्वम् । निमित्तिनो
 हन्तुर्मन्युत्पादनद्वारेणेति । प्रयोजकादीनां
 चतुर्णां व्यवहितहननकारणानामवान्तरभेदा-
 द्वेदः । अतः पञ्चविधं वधित्वम् । इति प्राय-
 श्चित्तविवेकः ॥

वधोद्यतः, त्रि, (वधाय उद्यतः ।) परवधायोद्-
 युक्तः । तत्पर्यायः । सन्नद्धः २ आततायी ३ ।
 इत्यमरः ॥ आततायिवधपवादमाह दृष्ट-
 स्यतिः ।
 “नाततायिवधे हन्ता प्राप्नुयात् किञ्चित् कञ्चित् ।
 विनाशार्थिनमायान्तं घातयन्नापराधुयात् ॥”
 कात्यायनः ।
 “आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघांसन्तं जिघांसीयात् न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥”
 जिघांसी सन् ईयात् गच्छेदित्यर्थः । देवलः ।
 “उद्यम्य शस्त्रमायान्तं भूयमप्याततायिनम् ।
 निहत्य भूयहा न स्यादहत्वा भूयहा भवेत् ॥”
 भूयो ब्राह्मणविशेषः । दोषदर्शनं नियमार्थम् ।
 मनुविष्णु ।
 “गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥”
 एवकारो नियमार्थः । तथा ।
 “नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा मनुस्मृत्यनुच्छति ॥”
 यस्माद्वन्तुर्मन्युर्हन्तमानमन्युं नाशयति न पुनः
 पुरुषो हन्ति हन्यते वेति हननविधेरपवादः ।
 आततायिनमाह वशिष्ठः ।
 “अग्निदो गरदक्षेव शस्त्रपाणिर्धनापहः ।
 श्वेदारापहारी च षड्भेदे आततायिनः ॥”
 विष्णुकात्यायनौ ।
 “उद्यतासि विषाग्निश्च श्रापोद्यतकरं तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनश्चैव राजसु ॥
 भार्यातिक्रामिणश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
 यशोवृत्तिहरानन्यानाहुर्धर्माहंकारकान् ॥”
 विशेषमाह कात्यायनः ।
 “अनाचारितपूर्वो यत्नपराधि प्रवर्तते ।
 प्राणद्रव्यापहारे च प्रवृत्तस्याततायिता ॥”
 अनाचारितोऽनपकृतः । तेन पूर्वकृतापरा-
 धस्य मारणोद्यतस्य नाततायिता । एतेन
 प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु आततायिनो-
 रपि गोब्राह्मणयोर्हनने दोषमाह सुमन्तुः ।
 “आततायिवधे न दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणात् यदा
 हन्यात् प्रायश्चित्तं कुर्यात् ॥” तथा भविष्ये ।
 “क्षुण्णानामपि गोविप्रं न हन्याद्दे कदाचन ॥”
 अतः पूर्ववचनविरोधः । अत्र व्यवस्थामाह
 कात्यायनः ।
 “आततायिनि चोत्कृष्टे तपःस्वाध्यायजन्मतः ।
 वधस्तत्र तु नैव स्यात् पापे ह्येने वधो भृशः ॥”

जन्मपदेन जातिकुलस्योच्यते । तेन हन्तृपक्षेणा
 तपोविद्याजातिकुलैरुत्कृष्टो नाततायी वध्यः
 तदन्यो वध्य एव । भगवन्नीतायाम् । १ । ३६ ।
 यथा,—

“पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥”
 इति ।

एतान् भीष्मादीमत्यन्तोत्कृष्टगुणानित्यर्थः ।
 एवम्भूताततायिनश्चाह्वने फलमप्याह दृष्ट-
 स्यतिः ।

“आततायिनस्तु कष्टं वृत्तस्वाध्यायसंयुतम् ।
 यो न हन्यादधप्राप्तं सोऽन्धमेधफलं लभेत् ॥”
 यद्यपि गुरुं बहुश्रुतं हन्यादिति श्रूयते तथापि
 गुरोः सकाशात् कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्या-
 प्युत्कर्षसम्भवादेवं बहुश्रुतादपि । एवमधमवर्णस्य
 उत्तमवर्णो न वध्यः पूर्वापराधकृतविषयं वा
 सुमन्तुवचनम् । गौराततायिपि न वध्यः ।
 “नखिनां शृङ्गिणाश्चैव दंष्ट्रिणाश्चाततायिनाम् ।
 हस्यन्धानां तथाप्येषां वधे हन्ता न दोष-
 भाग् ॥”

इति कात्यायनवचनं गोयतिरिक्तशृङ्गविष-
 यम् ॥ विशेषमाह कात्यायनः ।
 “उद्यतानान् पापानां हन्तुर्दोषो न विद्यते ।
 निवृत्तास्तु यदारम्भाद्यहणं न वधः स्मृतः ॥”
 इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वध्यः, त्रि, (वधमर्हतीति । वध + यत् ।) वधाहः ।
 तत्पर्यायः । शीर्षच्छेद्यः २ । इत्यमरः । ३।१।४५ ॥
 “किन्त्वया न श्रुतं लोके अवध्याः शत्रुयोषितः ।
 ह्रीनवर्णोपभुक्ता या त्वाप्या वध्यापि वा
 भवेत् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अवध्या यथा,—
 “गोब्राह्मणं वृद्धमपि सुप्तं
 बालं स्ववन्तुं ललनां सुदुष्टम् ।
 कृतापराधानपि नैव वध्या-
 दाचार्यमुखा गुरवस्तथैव ॥”

इति वामनपुराणे ५५ अध्यायः ॥
 वध्यपालः, पुं, (वध्यं वन्धनस्थानं कारागारं पाल-
 यतीति । वध्य + पाल + अण् ।) कारागृह-
 रक्षकः । यथा,—

“साध्वीविक्रयकृदध्यपालः केशरिविक्रयी ।
 तप्तलौहे तु पच्यन्ति यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥”
 इति विष्णुपुराणे । २ । ६ । ११ ॥

वन, सम्भक्तिशब्दयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वनति । संभक्तिः
 सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥

वन, उ म याटौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
 पर०-अक०-सेट् । उदित्तात् क्वावेट् ।) उ,
 वनित्वा वन्ता । म, प्रवनयति । मिच्छेत्पि
 अस्य चो ज्वलज्वलेत्यादिना केवलस्य ज्वलवि-
 कल्पनात् सोपसर्गस्यैव नित्यं कृत्स्नः । वनयति
 वानयति । आट्टित्यापारः । अयन्तु कशेवत्
 क्रियामात्र इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

वन, किं उपलब्धतिश्रद्धाघातशब्दोपतापेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पक्षे भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) किं, वानयति वनति । अयं कैश्चिन्न मन्यते । इति दुर्गादासः ॥

वन, द ड उ याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-आत्म०-दिक०-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।) द ड, वनुते । उ, वनित्वा वत्वा । इति दुर्गादासः ॥

वनं, स्त्री स्त्री, (वनतीति । वन् + पचाद्यच् । यद्वा, वन्यते सेयते इति । “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । इति घः ।) बहुवचन-युक्तस्थानम् । (यथा, मनुः । ८ । ३५६ । “परस्मिन् योऽभिवदेत्तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा । नदीनां वापि सम्यग्दे ससंयद्गममाप्नुयात् ॥” स्त्रियान् यथा, साहित्यदर्पणे आर्थियञ्जना-याम् ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्यधन्वा धीरा वदन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जु दूरेपतिः कथय किं करणीयमयम् ॥”

तत्पर्यायः । अटवी २ अरण्यम् ३ विपिनम् ४ गहनम् ५ काननम् ६ । इत्यमरभरतौ ॥ दावः ७ दवः ८ अटविः ९ भौरुकम् १० भाटम् ११ गुहिनम् १२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ शत्रुम् १३ समजम् १४ प्रान्तरम् १५ विक्तम् १६ । इति जटाधरः ॥ कान्तारम् १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ गृहसमीपकर्तव्यवनं यथा,—

“शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् । धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा । प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् ॥ मालती युधिका कुन्दं माधवी केतकी तथा । नागेश्वरं मल्लिका च काश्चनं वकुलं शुभम् ॥ अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीधितम् । पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥” इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥ मथुरायां द्वादश वनानि यथा,—

“रम्यं मधुवनं नाम विष्णुस्थानमनुत्तमम् । तद्दृष्ट्वा मनुजो देवि सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥ वनं तालवनञ्चैव द्वितीयं वनसुत्तमम् । तत्र स्नात्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ तृतीयं कुसुदं नाम वनं चैवोत्तमं तथा । तत्र गत्वा नरो देवि कृतकृत्यो हि जायते ॥ एकादशी कृष्णपक्षे मासि भाद्रपदे हि या । तत्र स्नातो नरो देवि रुद्रलोके महीयते ॥ चतुर्थं काम्यकवनं वनानां वनसुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि मम लोके महीयते ॥ विमलस्य च कुण्डे तु सन्निः पापैः प्रमुच्यते । अस्तु प्रमुच्यते प्राणान् मम लोकं स गच्छति ॥ पञ्चमं बहुलवनं वनस्थानमनुत्तमम् । तत्र गत्वा नरो देवि अभिस्थानं स गच्छति ॥ अश्वनाथाः परे परे देवानामपि दुर्लभम् । अस्मि भद्रवनं नाम षष्ठं वनमनुत्तमम् ॥

तत्र गत्वा तु वसुधे मङ्गलो मत्परायणः । तदनस्य प्रभावेण नागलोकं स गच्छति ॥ सप्तमम् वनं भूमे खादिरं लोकविश्रुतम् । तत्र गत्वा नरो भद्रे मम लोकं स गच्छति ॥ महावनं चाष्टमम् सदैव तु मम प्रियम् । तस्मिन् स्नात्वा तु मनुजो इन्द्रलोके मही- यते ॥

लोहजं धवलं नाम लोहजङ्घेन रक्षितम् । नवमम् वनं देवि महापातकनाशनम् ॥ वनं विखलवनं नाम दशमं देवपूजितम् । तत्र गत्वा तु मनुजो ब्रह्मलोके महीयते ॥ एकादशम् भाङ्गीरं योगिनां प्रियमुत्तमम् । तस्य दर्शनमात्रेण नरो गर्भं न गच्छति । भाङ्गीरं समुप्राप्य वनानां वनसुत्तमम् ॥ वासुदेवं ततो दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥ द्वादशम् द्वादशं वन्द्या परिरक्षितम् । मम चैव प्रियं भूमे महापातकनाशनम् ॥ द्वादशमम् गोविन्दं ये पश्यन्ति वसुधरे । न ते यमपुरं यान्ति वैकुण्ठं प्राप्नुयुर्नराः ॥” इति वाराहे मथुरातीर्थवनद्वादशकवर्णनं नामाध्यायः ॥ * ॥ वनविशेषे मरणफलं यथा,—

“यदेवं कथितं पुण्यं मया ब्रह्मसुखाद्युतम् । तत् समग्रं भवेत्तस्य अरण्येष्वरेषु च ॥ अरण्यानि प्रवक्ष्यामि तथा चैवोषराणि च । सैन्धवं दण्डकारण्यं नैमिषं कुरुजाङ्गलम् ॥ उपलवृतमारण्यं जम्बूमागोथं पुष्करम् । हिमवासस्ततोऽरण्यं उत्तमः परिकीर्तितः ॥ नवक्षेत्रेष्वरण्येषु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् । ब्रह्मलोकातिथिर्भूत्वा स याति परमं पदम् ॥”

इति देवीपुराणे अरण्योषरप्रशंसा ॥ * ॥ अरण्ये वर्णनीयानि यथा,—

“अरण्येऽहिंवराहेभयूथसिंहादयो इमाः । शुककाककपोताद्या भिन्नभक्तदादयः ॥”

उद्याने वर्णनीयानि यथा,—

“उद्याने सरणिः सर्वफलपुष्पलतादृमाः । पिकालिकेकिङ्कसाद्याः क्रीडावायध्वग-

स्थितिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ खवके ३ कुसुमम् ॥ (शङ्कराचार्यशिष्यस्य हस्तामलकस्य शिष्या-णासुपाधिविशेषे, पुं । यदुक्तं प्राणतोषिण्या-मवधूतप्रकरणे ।

“सुरस्ये निर्भरे देशे वने वासं करोति यः । आश्रापाशविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते ॥”

वनं, स्त्री, (वन्यते सेयते इति । वन् + “पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३।३।११८ । घः । इति निघण्टौ देवराजयज्वा । १।१२।६।) जलम् । (यथा, रघुः । ६।२२ ।

“नमयति सा स केवलमुन्नतं वनसुचे ननुचररये शिरः ॥”

निवासः । आलयः । इति मेदिनी । ने, १६ ॥ (चमसः । यथा, ऋग्वेदे । २।१४।६।

“अध्वर्यवः कर्तृना शुष्टिमस्ते वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ॥”

“वने संभजनीये वने उदके निपूतमाप्यायनेन शोधितं सोमसुन्नयध्वम् नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमसे उन्नयध्वम् ॥” इति तद्वाय्वे सायणः ॥ प्रसवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (रश्मिः । इति निघण्टुः । १।५।८ । “वनं घण सम्भक्तौ भूवादः परस्मै पदी । पुंसि संज्ञायां घः । वन्यते सेयते श्रौतादिनिवारणाय । अथवा वनतिर्हिसार्थः । वन्यते हिंस्यतेऽनेन तमः । यद्वा, वनु याचने तनादि आत्मने भाषा । वन्यते याच्यते दृष्टिप्रदानाय । यद्वा, वनशब्दे भूवादः परस्मैपदी वन्यते शब्दते स्तूयते स्तोत्रमिः ।” इति तत्र देवराजयज्वा ॥ यथा, ऋग्वेदे । १।२४।७ ।

“अबुधे राजा वरुणो वनस्य ॥”

वनकदली, स्त्री, (वनोद्भवा कदली ।) काष्ठ-कदली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्याः काष्ठकदलीशब्दे ज्ञातया ॥)

वनकन्दः, पुं, (वनजातः कन्दः ।) वनमूरणः । धरणीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनकार्पासी, स्त्री, (वनोद्भवा कार्पासी ।) वनो-द्भवकार्पासः । तत्पर्यायः । त्रिपर्णा २ भार-द्वाजी ३ वनोद्भवा ४ । इति रत्नमाला ॥

वनकोलिः, स्त्री, (वनोद्भवा कोलिः ।) वनज-वदरी । तत्पर्यायः । कर्कशिका २ फल-कर्कशा ३ । इति कोशान्तरम् ॥

वनगोचरः, पुं, (वनं गोचरो देशो यस्य ।) याधः । इति केचित् ॥ (वनं जलं गोचरो निवासस्थानं यस्य । नारायणः । इति भाग-वतटीकायां श्रीधरस्वामी । ३।१८।३ ॥ त्रि, जलचरः । यथा, भागवते । ३।१८।२ ।

“सुष्ठान्तमच्छा खरुचोऽरुणश्रिया

जह्रास चाहो वनगोचरो नृगः ॥”

काननविहारो । यथा, मनुः । ८।२५६ ।

“सामन्तानामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षि-णाम् ।

इमानप्यशुश्रूषीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥”

वनगौः, स्त्री, (वनस्य गौः ।) गवयः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचन्दनं, स्त्री, (वनजातं चन्दनम् ।) अगुरु । देवदारु । इति विश्वः ॥

वनचन्द्रिका, स्त्री, (वने चन्द्रिका ज्योत्स्नैव ।) मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वनचम्पकः, पुं, (वनजातश्चम्पकः । शाकपार्थिव-वत् समासः ।) वनजचम्पकपुष्पदृष्टः । तत्-पर्यायः । वनदीपः २ हेमाङ्गः ३ सुकुमारः ४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । घातकफ-नाशित्वम् । वर्यत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । व्रण-रोपणत्वम् । वयःस्तम्भकारित्वम् ॥ इति राज-निर्घण्टः ॥

वनपि

वनच्छागः, पुं, (वनस्य छागः।) अरण्य-
च्छागः। तत्पर्यायः। एडकः २ शिशु-
वाहकः ३। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वने छाग
इव।) शूकरः। इति शब्दमाला ॥
वनजं, स्त्री, (वने जले जायते इति। जन् + डः।)
अम्बुजम्। इति मेदिनी। जे, २० ॥ (यथा,
रघुः। ५। ७३।

“दीर्घवर्मा नियमिताः पटमण्डपेषु

निद्रां विधाय वनजातः। वनायुदेश्याः।

वक्त्रोष्णमलिनयन्ति पुरोगतानि

लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि बाह्याः ॥”

जलजाते वनोज्ज्वे च त्रि। यथा, रामा-
यणे। २। ५४। ७।

“दाह्णि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः ॥”)

वनजः, पुं, (वने जले अरण्ये वा जायते इति।

जन् + डः।) सुस्तकः। इति मेदिनी। जे, २० ॥

गजः। इति विश्वः ॥ वनशूरणः। इति राज-

निर्घण्टः ॥ (तुम्बुरुफलम्। तत्पर्यायो यथा,—

“तुम्बुरुः सौरवः सौरो वनजः सानुजोऽन्वजः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वनजा, स्त्री, (वने जायते इति। जन् + डः।

टाप्।) सुज्ञपर्णी। इति मेदिनी। जे, २० ॥

अरण्यकार्पासी। वन्योपोदकी। अश्वगन्धा।

गन्धपत्रा। मिश्रया। ऐन्द्रम्। इति राज-

निर्घण्टः ॥

वनजीरः, पुं, (वनोज्ज्वो जीरः।) वनोज्ज्व-

जीरकः। तत्पर्यायः। वृहत्पाली २ सूक्ष्म-

पत्रः ३ अरण्यजीरः ४ कणः ५। अस्य

गुणाः। कटुत्वम्। शीतत्वम्। व्रणनाशित्वम्।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनतिक्ताः, पुं, (वनेषु वनोज्ज्वेषु तिक्ताः।) हरी-

तकी। इति शब्दमाला ॥

वनतिक्ता, स्त्री, (वनेषु वनोज्ज्वेषु मध्ये तिक्ता।)

वनतिक्तिका। इति रत्नमाला ॥

वनतिक्तिका, स्त्री, (वनतिक्ता + कन्। टापि अत

इत्वम्।) पाठा। इत्यमरः। २। ४। ८४ ॥

(गुणादिकमस्याः पाठाशब्दे ज्ञेयम् ॥)

वनदः, पुं, (वनं जलं ददातीति। दा + कः।)

मेघः। इति शब्दमाला ॥ वनदातरि, त्रि ॥

वनदमनः, पुं, (वनजातो दमनः।) अरण्यदमनः।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनदीपः, पुं, (वनस्य दीप इव।) वनचम्पकः।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनधेनुः, पुं, (वनस्य धेनु इव।) गवयौ। इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनपल्लवः, पुं, (वनमिव निविडः पल्लवो यस्य।)

श्रीभाञ्जनवृक्षः। इति जटाधरः ॥ अरण्यज-

पत्रम् ॥

वनप्रांशुलः, पुं, (वने प्रांशुलः पापिष्ठः।) व्याधः।

इति शब्दरत्नावली ॥

वनपिप्पली, स्त्री, (वनोज्ज्वला पिप्पली।) वनोज्ज्व-

पिप्पली। तत्पर्यायः। सूक्ष्मपिप्पली २ चुद्र-

वनमा

पिप्पली ३ वनकणा ४। अस्या गुणाः। कटु-
त्वम्। उष्णत्वम्। तीक्ष्णत्वम्। रुच्यत्वम्। दीप-
नत्वम्। सा आमा गुणाट्या। शुष्का खल्य-
गुणा। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनपुष्पा, स्त्री, (वनमिव निविडं पुष्पं यस्याः।

टाप्।) शतपुष्पा। इति राजनिर्घण्टः ॥

(शतपुष्पाशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

वनपूरकः, पुं, (वनजातः पूरको बीजपूरकः।)

वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियं, स्त्री, (वनेषु वनजातेषु मध्ये प्रियम्।)

त्वचम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनप्रियः, पुं, (वनं प्रियं यस्य।) कोकिलः।

इत्यमरः। २। ५। १६ ॥ (यथा,—

“अथ वनप्रिय विस्मृत एव किं

वल्लभजो विषमो भवताधुना।

यदनयेव कुहूरिति विदया

न पततश्चरणौ धरणौ तव ॥”

इत्युद्धटः ॥)

अरण्यप्रियमात्रे, त्रि ॥

वनबीजः, पुं, (वनस्य वनोज्ज्वो वा बीजो बीज-

पूरकः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजकः, पुं, (वनबीज + स्वार्थे कन्।) वनबीज-

पूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनबीजपूरकः, पुं, (वनोज्ज्वो बीजपूरकः।)

अरण्यजातबीजपूरः। तत्पर्यायः। वनजः २

ववबीजकः ३ वनबीजः ४ अत्यन्ता ५ गन्धान्ता ६

वनोज्जवा ७ देवदूती ८ पीता ९ देवदासी १०

देवेष्टा ११ मातुलङ्गिका १२ पचनी १३ महा-

फला १४। अस्य गुणाः। अम्लत्वम्। कटु-

त्वम्। उष्णत्वम्। रुचिप्रदत्वम्। वातामदोष-

क्षमिकफश्वासनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनभद्रिका, स्त्री, (वने भद्रं यस्याः। ततः टापि

अत इत्वम्।) भद्रवला। इति केचित् ॥

वनभृक्, [ज्] पुं, (वनं भृक्ते इति। वन् +

भृज् + क्तिप्।) ऋषभौघधम्। इति शब्द-

चन्द्रिका ॥

वनमक्षिका, स्त्री, (वनस्य मक्षिका।) दंशः।

इत्यमरः। २। ५। २७ ॥

वनमल्ली, स्त्री, (वनोज्जवा मल्ली।) वनोज्जव-

मल्लिका। इति शब्दरत्नावली ॥

वनमाला, स्त्री, (वनोज्जवपुष्परचिता माला।

मध्यपदलोपिसमासः।) श्रीकृष्णस्य माला।

तत्स्वरूपं यथा,—

“आजानुलम्बिनी माला सञ्चतुङ्कुसुमोज्ज्वला।

मध्ये स्थूलकदम्बाट्या वनमालेति कीर्तिता ॥”

इति शब्दमाला ॥

(वनपुष्पसूक्। यथा, रघुः। ६। ५१।

“अथितमौलिरसौ वनमालया

तरुपलाशसवर्णतनुच्छदः ॥”)

वनमालिनी, स्त्री, (वनमाली अस्यस्यामिति।

इतिः।) डीप्।) द्वारकापुरी। इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ वाराही। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवा

वनमाली, [न] पुं, (वनमाला अस्यस्येति।

इतिः।) श्रीकृष्णः। इत्यमरः। १। ६। २१ ॥

(नारायणः। यथा, प्रद्युम्नविजये। ३ अङ्के।

“कमलयामलया वनमालिनं

गिरिजया गिरिशश्च निशा विधुम्।

सुविष्टता परियोजयतो विधे-

श्चतुरता ह्यरुपसमागमे ॥”)

वनसूक्, [च्] पुं, (वनं जलं सुसृतीति। सूच् +

क्तिप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली ॥ (जल-

वर्षिणि, त्रि। इति रघुः। ६। २२ ॥)

वनसुज्ञः, पुं, (वनोज्ज्वो सुज्ञः।) सुकुष्ठकः। इत्य-

मरः। २। ६। १७ ॥ तत्पर्यायः। वरकः २

निगूढकः ३ कुलीनकः ४ खण्डो ५। इति हेम-

चन्द्रः। १४। २३६ ॥ अस्य अन्यपर्यायगुणौ सुकुष्ठ-

मकुष्ठकशब्दयोर्द्रष्टव्यौ ॥ (यथा, सुश्रुते। १। ४६।

“वनसुज्ञकलायमकुष्ठमसुरमर्द्धलचणकसतीन-

त्रिपुटकहरेणाट्कोप्रभृतयो वैदलाः ॥)

वनसुज्ञा, स्त्री, (वनसुज्ञ + टाप्।) सुज्ञपर्णी।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमृतः, पुं, मेघः। वनं जलं मृतं बह्वं अनेन

वनं सुसृति इति वा मनोवादिः। इत्यमर-

टीकायां भरतकृतजोमृतशब्दयुत्पत्तिदर्शनात् ॥

वनमूर्द्धजा, स्त्री, (वनस्य मूर्द्धि जायते इति। जन्

डः।) वनबीजपूरकः। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनमोचा, स्त्री, (वनोज्जवा मोचा।) काष्ठकदली।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनरः, पुं, (वानरः। एषोदरादित्वात् इहसे साधुः।)

वानरः। इति भरतद्विरूपकोषः ॥

वनराजः, पुं, (वनस्य वने वा राजा। “राजाहः-

सखिभ्यश्च ॥” ५। ४। ६१। इति टच्।)

सिंहः। इति शब्दमाला ॥ वनस्य राजा च ॥

वनलक्ष्मीः, स्त्री, (वनस्य लक्ष्मीः श्रीभा।)

कदली। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्चरः, पुं, (वनोज्ज्वो वर्चरः।) हृणार्जकः।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवर्चरिका, स्त्री, (वनजाता वर्चरिका।)

अरण्यजवर्चरी। वनवायु इति भाषा। तत्-

पर्यायः। सुगन्धिः २ सुप्रसन्नकः ३ दोषा-

क्षेपी ४ विषघ्नः ५ सुसुखः ६ सूक्ष्मपत्रकः ७

निद्रालुः ८ शोफहारी ९ सुवक्त्रः १०। अस्य

गुणाः। उष्णत्वम्। सुगन्धित्वम्। पिशाच-

वान्तिभूतघ्नत्वम्। व्राणसन्तर्पणत्वम्। इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनवक्त्ररौ, स्त्री, (वनोज्जवा वक्त्ररौ।) निःश्रेणिका-

हृणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

वनवह्निः, पुं, (वनस्य वनोज्ज्वो वा वह्निः।) दावा-

नलः। इति हेमचन्द्रः। ४। १६७ ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे। ५६। ३४३।

“फणारत्नप्रभाजालजटिलं वनवह्निना।

गृहीतमिव तेनोग्रहेति हस्तेन सह नि ॥”)

वनवासनः, पुं, (वनं वासयति गन्धेनेति। वासि +

ल्युः।) खट्वांसः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वनवासी, [न] पुं, (वनं वासयति सुरभीकरोतीति । वासि + णिनिः ।) ऋषभनामौघधम् । सुष्कक-
टचः । वाराहीकन्दः । शास्त्रलीकन्दः । नील-
महिषकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वने वस-
तीति । वस् + णिनिः ।) वनवासकर्त्तरि, त्रि ॥
(यथा, मनुः । ६ । २७ ।
“तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ।
गृहमेधियु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥”)
वनवृन्ताकी, स्त्री, (वनस्य वृन्ताकी वार्त्ताकी ।)
वृहती । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनव्रीहिः, पुं, (वनस्य व्रीहिः ।) नीवारः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २४२ ॥
वनशूकरी, स्त्री, (वनस्य शूकरीव रोमशलात् मांस-
लत्वाच्च ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(वनस्य शूकरी ।) आरण्यवराही च ॥
वनशूरणः, पुं, (वनजातः शूरणः ।) वनोद्भवौलः ।
वन ओल इति भाषा । तत्पर्यायः । सितशूरणः २
वन्यः ३ वनकन्दः ४ अरण्यशूरणः ५ वनजः ६
श्वेतशूरणः ७ वनकण्डुलः ८ । अस्य गुणाः ।
रुच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिगुल्म-
शूलादिदोषसर्वारोचकनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वनशृङ्गाटः, पुं, (वनस्य शृङ्गाट इव कण्डकावृत्त-
त्वात् ।) गोचुरकः । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“गोचुरः चुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्टः खादु-
कण्टकः ।
गोकण्टको गोचुरको वनशृङ्गाट इत्यपि ॥
पलङ्कघा, खदंष्ट्रा च तथा स्याद्विचुगन्धिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वनशृङ्गाटकः, पुं, (वनशृङ्गाट + स्वार्थे कन् ।)
गोचुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनश्रीभनं, स्त्री, (वनं जलं श्रीभयतीति । शुभ +
णिच् + ल्युः ।) पद्मम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनस्य श्रीभाकर्त्तरि, त्रि ॥
वनश्या, [न] पुं, (वनस्य वने वा श्या कुक्कुरः ।)
गन्धमार्जारः । वृषकः । याव्रः । इति मेदिनी ।
ने, २०७ ॥
वनसङ्कटः, पुं, (वने सङ्कटो बाहुल्यं यस्य ।)
मसूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वनसमूहः, पुं, (वनानां समूहः ।) अरण्य-
संहतिः । तत्पर्यायः । वन्या २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ४ ॥ वान्या ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
जलसमूहश्च ॥
वनसरोजिनी, स्त्री, (वनस्य सरोजिनी पद्मिनीव
श्रीभाकरत्वात् ।) वनकार्पासी । इति शब्द-
रत्नावली ॥
वनस्थः, पुं, (वने तिष्ठतीति । स्था + क्तः ।) ऋगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वानप्रस्थः । यथा, मनुः ।
५ । १३७ ।
“एतच्छीर्षं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाम् चतुर्गुणम् ॥”)

वनवासिनि, त्रि ॥ (यथा, हरिवंशे । १५२ । २१ ।
“प्रवृत्तचक्रो वृषतिर्वनस्थान्
गजान् गजैः खैरिव वीर्यदीप्तान् ॥”)
वनस्था, स्त्री, (वने तिष्ठति या । स्था + क्तः ।
टाप् ।) अश्वत्थीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनसतिः, पुं, (वनस्य पतिः । पारस्करादित्वात्
सुट् ।) विना पुष्पं फलिद्वयम् । (यथा, मनुः ।
१ । ४७ ।
“अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनसतयः स्मृताः ॥”)
वृक्षमात्रम् । इति मेदिनी । ते, २१६ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १४१ । १६ ।
“कथं नु शास्त्रास्तिष्ठेरंश्चिन्नमूले वनसतौ ॥”)
स्थालीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—
“नन्दीवृक्षोऽश्वत्थमेदः प्ररोहो गजपादपः ।
स्थालीवृक्षः चयतरुः क्षीरी च स्याद्वनसतिः ॥”
इति भावप्रकाशे । १ । १ ॥
वृत्तपृष्ठस्य पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ५ ।
२० । २१ ॥ “आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा
भाजिष्ठो लोहितवर्णो वनसतिरिति वृत्तपृष्ठ-
सुताः ॥” वटवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—
“वटो रक्तफलः शङ्खी न्ययोधः स्कन्धो ध्रुवः ।
क्षीरो वैश्रवणावाधो बहुपादो वनसतिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
वनहरिद्रा, स्त्री, (वनोद्भवा हरिद्रा ।) अर-
ण्यजहरिद्रा । तत्पर्यायः । शोली २ शोलिका
३ वनारिष्टा ४ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
गौल्यत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“अरण्यहलदीकन्दः कुष्ठवातासनाशनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वनहासः, पुं, (वनस्य हास इव प्रकाशकत्वात् ।)
काशलग्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुन्दवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वनहासकः, पुं, (वनहास + स्वार्थे कन् ।) काश-
लग्नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वनाखुः, पुं, (वनस्याखुः ।) शशकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाखुकः, पुं, सुन्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनाजः, पुं, (वनस्य अजः ।) वनच्छागः । तत्प-
र्यायः । इडिक्कः २ शिशुवाहकः ३ पृष्ठ-
शृङ्गः ४ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
वनाटुः, पुं, वर्ज्या । नीलमन्त्रिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वनामलः, पुं, (वनस्य आमल आमलक इव ।)
कृष्णपाकफलः । इति शब्दमाला ॥
वनाम्रः, पुं, (वनस्य आम्र इव ।) कोशाम्रः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
कोशाम्रशब्दे ज्ञेयः ॥)
वनायुः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“गया गयश्च वनायुर्वेनायुर्वदुसात्वतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । ८ । ७ । ११ ।
“आजानेयेः सैन्धवेः पार्वतीये-
नदीजकाञ्चीजवनायुवाङ्गिकेः ॥”
दानवविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ३० ।
“गरिष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः ॥”)
वनायुजः, पुं, (वनायौ देशे जायते इति । जन +
ङः ।) वनायुदेशोद्भवघोटकः । अस्य रूपा-
न्तरं वानायुजः । इति शब्दरत्नावली ॥
वनारिष्टा, स्त्री, (वनजाता अरिष्टेव ।) वन-
हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वनार्चकः, पुं, (वनस्य अर्चक इव । नियतपुष्प-
चायित्वात् तथात्वम् ।) पुष्पजीवी । माला-
कारः । इति जटाधरः ॥
वनार्द्रका, स्त्री, (वनोद्भवा आर्द्रका ।) वनभवा-
र्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्याः पर्याय-
गुणौ ऐन्द्रशब्दे द्रष्टव्यौ ॥
वनालिका, स्त्री, (वनं अलति भूषयतीति । अल +
शुल् । टाप् । अत इत्वम् ।) हस्तिशुष्की ।
यथा,—
“वज्रवज्रास्थिसंहारो हस्तिशुष्की वनालिका ॥”
इति हारावली । ६५ ।
वनाश्रयः, पुं, (वनमेव आश्रयो यस्याः ।) द्रोण-
काकः । इति जटाधरः ॥ (अरण्यश्रयिणि,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ४३ ।
“सीदित्यथखिलो लोकस्त्वयि भूप ! वना-
श्रये ॥”)
वनहिरः, पुं, (वनस्य आहिरः ।) शूकरः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वनिः, पुं, अग्निः । खनि कषि अजि असि वसि
सनि ध्वनि ग्रन्थि वलिभक्ष । इत्यनेन वन-
धातोः पूर्वानुवृत्त-इप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः । ४ । १३६ ॥
वनितः, त्रि, (वन + क्तः ।) याचितः । सेवितः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
वनिता, स्त्री, (वन + क्त । टाप् ।) जातरागस्त्री ।
स्त्रीसामान्यम् । इति मेदिनी । ते, १४६ ॥
(यथा, रघुः । २ । १६ ।
“वशिष्ठधेनोरनुयायिनं त-
मावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।
प्रपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्ति-
रूपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥”)
वनी, स्त्री, वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“केलीवनीयमपि वज्रकुञ्जमङ्गुः ॥”)
वनी, [न] पुं, (वनं आश्रयत्वेनाख्यस्येति । वन +
इनिः ।) वानप्रस्थः । यथा,—
“गृहमेधी शूरदसन्तयोः ब्रीहियवाभ्यां यजेत
वनी वर्षासु श्यामाकैरापत्कल्पेभ्यः पुरा-
तनैर्वा ॥” इति अश्वत्थचिन्तामणौ हारीतः ॥
वनीकः, त्रि, याचकः । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
वनीयकः, त्रि, (वनिं याचकमिच्छतीति । क्यच् ।
ततो शुल् ।) याचकः । इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥

वनेचुद्रा, स्त्री, (वने चुद्रा । अलुक्स्मासः ।)
करञ्जः । इति रत्नमाला ॥
वनेचरः, त्रि, (वने चरतीति । चर + “चरेष्टः ।”
इति टः । तत्पुरुषे कृतीत्यलुक् ।) अरण्य-
चारी । यथा,—

“वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्पन्ननिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौघधरो रजन्वा-
मतेसपूराः सुरतप्रदीपाः ॥”

इति कुमारसम्भवे १ सर्गः ॥

वनेज्यः, पुं, (वने इज्यः पूज्यः ।) बह्वरसालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वनेसर्जः, पुं, (वने सर्ज इव ।) असनवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वनोद्भवा, स्त्री, (वने उद्भवो यस्याः ।) वनकार्पासी ।
इति रत्नमाला ॥

वनौकाः, [सु] पुं, (वनमेव ओको गृहं
यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(वनवासिनि, त्रि । यथा, भागवते । ४ । ६ । २१ ।
“धर्म्मोऽभिः कश्यपः शक्रो मुनयो ये वनौ-

कसः ।

चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः ॥”)
वन्दा, स्त्री, वन्दा । यथा,—

“वन्दाका प्रेखरी सेया वन्दा च वन्दकेष्यते ॥”
इति भरतवृत्तहङ्गः ॥

वन्द्यः, पुं, (वन्द्यते स्तौति वन्द्यते स्तूयते इति वा ।
वन्द + “श्रीऽङ्गपिरुगमिवक्षिजीविप्राणिभ्यो-

२थः ।” इत्यत्र वक्षीत्यस्य स्थाने वन्दीति पाठोऽपि
बहुसम्मतः इत्यतोऽर्थः ।) स्तोता । स्तुत्यः ।

वन्दिधातोर्धप्रत्ययेन नियन्त्रः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वन्दनं, क्ली, (वन्दतेऽनेनेति । वन्द + करणे ल्युट् ।)
वदनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वन्द + भावे

ल्युट् ।) प्रणामः । स तु षोडशधाभक्त्यन्तर्गत-
भक्तिविशेषः । यथा । पाद्मोत्तरखण्डे शिव-

पार्ष्वतीसंवादे ।
“आद्यं तु वैष्णवं प्रोक्तं शङ्खचक्राङ्कनं हरिः ।
धारण्योऽङ्गपुष्पाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥

अर्चनञ्च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्त्तनं श्रवणञ्चैव वन्दनं पादसेवनम् ॥

तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ।
तदीयानाञ्च संसेवा दादृशीव्रतनिष्ठता ॥

तुलसीरोपणं विष्णोर्देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।
भक्तिः षोडशधा प्रोक्ता भवन्त्यविमुक्तये ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
षोडशोपचारपूजान्तर्गतशेषोपचारः । यथा,—

“आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ।
अधुपर्कचमनस्नानवसनाभरणानि च ।

गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा ॥”
इत्यादिकतत्त्वे आचारचिन्तामणिः ॥ * ॥

अथ वन्दनम् ।

“प्रणमेद्य साष्टाङ्गं तन्मुद्राञ्च प्रदर्शयेत् ।

पठेत् प्रतिप्रणामञ्च प्रसीद भगवन्निति ॥”

तदुक्तमेकादशे श्रीभगवता ।

“स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतेरपि ।

स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत् दण्डवत् ॥”

अथ प्रणामविधिः । कालिकापुराणे ।

“यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां घटिताभ्यां नमस्कृतिम् ।

शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्याञ्च परस्परम् ।

प्रपन्नं पाद्वि मामीश भीतं न्ययुमहार्यवात् ॥”

किष्कागमे ।

“दोभ्यां पङ्गाञ्च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा ।

मनसा वचसा चेति प्राणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥

जानुभ्याञ्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।

पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”

इति ॥

“गरुडं दक्षिणे कृत्वा कुर्यात्तत्पृष्ठतो बुधः ।

अवश्यञ्च प्रणामांस्त्रीन् शक्त्येदधिकाधिकान् ॥”

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्धिं वीक्ष्य हरिं चाद्यं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।

द्विचतुर्विंशदथवा चतुर्विंशत्तदङ्गकम् ।

नमेत्तदङ्गमथवा तदङ्गं सर्वथा नमेत् ॥”

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“देवाच्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।

स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या इष्टाच्चा द्विजसत्तमाः ।

देवाच्चादृष्टपूतं हि शुचि सर्वं प्रकीर्त्तितम् ॥”

अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।

“नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्व्यज्ञेषु चोत्तमः ।

नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”

स्कान्दे ।

“दण्डप्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावितः ।

रेणुसंख्यं वसेत् स्वर्गे श्रुतमन्वन्तरं नरः ॥”

तत्रैव श्रीकृष्णनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशृतेरपि ॥

नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”

तत्रैव शिवोमासंवादे ।

“भूमिमापीड्य जानुभ्यां शिर आरोप्य वै भुवि ।

प्रणमेत् यो हि देवेशं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“तीर्थकोटिसहस्राणि तीर्थकोटिशतानि च ।

नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

शाठेनापि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्विने ।

श्रुतजन्माञ्चितं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

रेणुगुणितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।

तावद्दर्शसहस्राणि विष्णुलोके महीयते ॥”

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं कृतार्थश्च तथा भवेत् ।

नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥

जानुभ्यां चैव प्राणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।

कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामनवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मपुराणे ।

“अनादिनिधनं देवं दैत्यदानवदारणम् ।

ये नमन्ति नरा नित्यं नहि पश्यन्ति ते यमम् ॥

ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं द्विजाः ।
नमन्ति नहि ते विष्णोः स्थानादन्यत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकोऽपि कृष्णस्य सकृत्प्रणामो

दशाश्वमेधावभूतेन तुल्यः ।

दशाश्वमेधी पुनरेति जन्म

कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय ॥”

भक्तिसुधोदये ।

“विष्णोर्दण्डप्रणामार्थं भक्तेन पतता भुवि ।

पातितं पातकं कृतञ्च नोत्तिष्ठति पुनः सह ॥

अपि पापं दुराचारं नरं त्वत्प्रणतं हरे ।

नेक्षन्ते किङ्करा याम्या उलकास्तपनं यथा ॥”

श्रीविष्णुपुराणे । श्रीयमस्य निजभटानुप्रासने ।

“हरिममरगणार्चिताङ्घ्रिपद्मं

प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।

तमपगतसमस्तपापबन्धं

व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम् ॥”

ब्रह्मवैवर्ते ।

“श्रृणुयात्तरजशोदतं

हरिमीशं प्रणमन्ति ये नराः ।

न पतन्ति भवान्मुधौ स्फुटं

पतितामुद्धरति स तानसौ ॥”

अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय कृतः ससुदमः

प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।

यत्नोऽपलेखदनुगृह्योऽमरे-

रलब्धपूर्वापसदेऽसुरेऽर्पितः ॥”

अतएव नारायणयूहस्तवे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं नृणा-

मिदम् ।

येषां हरिपदाजग्रे शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”

किञ्च नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततेजसः ।

प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।

“विष्णोर्देवजगद्वातुर्जनाद्नजगत्पतेः ।

प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

इत्यादि ॥ * ॥

अथ प्रणामनित्यता । बृहन्नारदीये तु वृको-

पाख्यानारम्भे ।

“सकृद्वा न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्म्मकारिणे ।

श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नालपेत् ॥”

किञ्च पाद्मे । वैशाखमाहात्म्ये यमत्राक्षण-

संवादे ।

“प्रशन्तो भगवद्भारं नामश्रुत्परिच्छदम् ।

अकृत्वा तत्प्रणामादि यान्ति ते वरकौकसः ॥”

अथ नमस्कारनिषिद्धानि । विष्णुस्मृतौ ।

“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्म्ममाचरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥”

वाराहे ।

“वस्त्रप्रावृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।

श्वित्री स जायते सूर्यः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”

किञ्चान्यत्र ।

“अग्रे पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपहोमनमस्कारान् न कुर्यात् केशवालये ॥”
अपि च ।

“सकृद्भूमौ निपतितो न शक्तः प्रणमेन्सुहृः ।
उत्थायौत्थाय कर्त्तव्यं दण्डवत् प्रणिपातनम् ॥
ततः प्रदक्षिणां कुर्यात् भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्त्तयन् शक्तौ ताव साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

इति हरिभक्तिविलासे ८ विलासः ॥ * ॥

अन्यत् नमस्कारशब्दे प्रणामशब्दे च द्रष्टव्यम् ॥
(विषयविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५१ । २ ।

“यद्विजामन् परस्मि वन्दनं भवतु ॥”

असुरः । रज्जोविशेषः । इति ऋग्भाष्ये
सायणः । ७ । २१ । ५ ॥)

वन्दनमाला, स्त्री, (वन्दनार्था माला यत्र सा ।)
तीरणम् । इति हलायुधः । २ । १४६ ॥

(वन्दनार्था माला इति कर्मधारये ।) रम्भा-
स्तम्भचतुष्टयवेष्टितान्नपत्ररचितमाला । यथा,
“कुर्याद्वन्दनमालां यो रम्भास्तम्भैः सुशोभनैः ।
चतुष्टयोऽङ्गैः पत्रैर्जागरे चक्रपाणिनः ॥
युगानि पत्रसंख्यानां स्वर्गे तस्योत्सवो भवेत् ।
पूज्यते वासवाद्यैश्च क्रीडते चाप्सरोवृतः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

वन्दनमालिका, स्त्री, (वन्दनमाला + स्त्री कन्)
वह्निर्दारोपरि शुभदा माला । यथा,—

“तीरणोर्द्धं तु मङ्गल्यं दामवन्दनमालिका ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ७४ ॥

वन्दना, स्त्री, (वन्द + “घट्टिवन्दिर्विदिभ्यश्चेति
वाच्यम् ।” ३ । ३ । १०७ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
युच् । टाप् ।) स्तुतिः । तत्पर्यायः । समीची २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हेमचन्द्रना तिलकम् ।
यथा,—

“ऐशान्यामाहरेद्भस्म श्रुत्वा वायु श्रुवेण वा ।
वन्दनां कारयेत्तेन शिरःकण्ठाग्रकेषु च ।
कक्षपस्थितमन्त्रेण यथाशुक्रमयोगतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे वशिष्ठवचनम् ॥

वन्दनी, स्त्री, (वन्द + ल्युट् । डीप् ।) नतिः ।
जीवातुः । वटी । याचनकर्म । इति मेदिनी ।
ने, ६७ ॥ क्वचित् पुस्तके वटीस्थाने कटी याचन-
कर्मस्थाने माचलकर्म इति च पाठः । तत्र तु
पवर्गीयवकारादौ लिखितोऽयं शब्दः । किन्तु
वदि ड लुक्प्रभवादयोरित्यस्मान् अनट्प्रत्यय-
निष्पन्नत्वात् अन्तःस्थवकारादौ लिखितः ॥

वन्दनीयः, त्रि, (वदि + अनीयर् ।) स्तवनीयः ।
वन्द्यः । वन्दित्यः । वदधातोरनीयप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ८० । ३० ।

“ततः शुद्धाप्तमासाद्य जानुभ्यां भूतले स्थितः ।
शिरसा वन्दनीयं तमभिवन्द्य जगत्पतिम् ॥”

वन्दनीयः, पुं, (वन्द्यते भेषजार्थं स्तूयते इति ।
वदि + अनीयर् ।) पीतभृङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वन्दनीया, स्त्री, (वदि + कर्मणि अनीयर् ।
टाप् ।) गोरोचना । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(विवृतिरस्या गोरोचनाशब्दे विज्ञेया ॥)

वन्दा, स्त्री, (वन्दते अपरवृत्तमिति । वदि +
अच् । टाप् ।) वृत्तोपरिवृत्तः । वाँडु इति
परगाढा । इति च भाषा । तत्पर्यायः । वृत्ता-
दनी २ वृत्तरुहा ३ जीवन्तिका ४ । इत्यमरः ॥
वन्दाका ५ श्रेखरी ६ सेया ७ वन्दका ८ ।
इति भरतवृत्तहङ्गुः ॥ वन्दकः ६ नीलवल्ली १०
इति रत्नमाला ॥ वन्दाकी ११ परवासिका १२
इति शब्दरत्नावली ॥ वशिनी १३ पुत्तिणी १४
वन्दा १५ परपुष्टा १६ पराश्रया १७ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ लताविशेषः । भिन्नुकी । इति
मेदिनी । दे, १० ॥ अस्याः पर्यायान्तरं गुणाच्च
वन्दाकशब्दे द्रष्टव्यः ॥

वन्दाकः, पुं, वृत्तोपरिवृत्तः । वाँडा इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । पादपरुहा २ शिखरी ३
तरुहोहिणी ४ वृत्तादनी ५ वृत्तरुहा ६ काम-
वृत्तः ७ श्रेखरी ८ केशरुपा ९ तरुह्या १०
तरुह्या ११ गन्धमादनी १२ कामिनी १३
तरुधुक १४ श्यामा १५ उपदी १६ । अस्य
गुणाः । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । कफपित्त-
श्रमापहत्वम् । वश्यादिसिद्धिदत्वम् । वृष्यत्वम् ।
कषायत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वन्दाकः स्याद्विमलस्तुतः कषायमधुरो रसे ।
मङ्गल्यः कफवातास्ररजोव्रणविषापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वन्दाका, स्त्री, वन्दा । इति भरतवृत्तहङ्गुः ॥
वन्दाकी, स्त्री, वन्दा । इति शब्दरत्नावली ॥
वन्दारः, त्रि, (वन्दते स्तौति अभिवादनमिति ।
वन्द + “श्ववन्द्योराहः ।” ३ । २ । १७३ । इति
आहः ।) वन्दनशीलः । तत्पर्यायः । अभि-
वादकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ अभि-
वादयिता ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४७ । २ ।

“पीयति त्वो अमुलो गणति वन्दारस्तु
तत्त्वं वन्दे अमे ॥”

स्तौत्रे, स्त्री । इति ऋग्वेदभाष्ये सायणः । ४ ।
४३ । १ ॥)

व(व)न्दिः, स्त्री, (वन्दते स्तौति वृपादिकं स्वसु-
त्कर्षमिति । वदि + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा०
४ । ११७ । इति इन् ।) आकृष्टमनुष्यगवादिः ।
कथेदी इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रग्रहः २
उपग्रहः ३ वन्दी ४ । इत्यमरभरतौ ॥ वन्दिका
५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सौपानकः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (ग्लहः । यथा, भागवते । ६ ।
१ । २२ ।

“वन्द्योः केतवैश्वैर्गर्हितां वृत्तिमास्थितः ॥”

पुं, स्तुतिपाठकः । यथा, हरिवंशे । ११२ ।
५० ।

“सूतमागधवन्द्यनामैकैकस्य सङ्क्षिप्तम् ॥”

व(व)न्दिग्राहः, पुं, (वन्दिमिव गृहस्थं गृह्णातीति ।
ग्रह + णः ।) अग्राग्रायुधदेवतागारभेदकः ।
(डाकाइत इति भाषा ॥) यथा,—

“वन्दिग्राहंस्तथा वाजिक्कुञ्जराणाञ्च हारिणः ।
असह्यघातिनश्चैव शूलानारोपयेन्नरान् ॥

वन्दिग्राहादीन् बलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान्
शूलानारोपयेत् । अयश्च वधप्रकारविशेषो-
पदेशः ।

“अग्रागारायुधगारदेवतागारभेदकान् ।

हृष्यश्वरथहर्तृश्च हन्यादेवाविचारयन् ॥”

इति मनुस्मरणम् । इति मिताक्षरावधार-
काखे दण्डप्रकरणम् ॥

व(व)न्दिचौरः, पुं, (वन्दिमिव विधाय चौरः अप-
हारकः । गृहस्थं वन्दिमिव कृत्वा समस्तद्रव्या-
णामपहारकत्वादस्य तथात्वम् ।) वन्दिग्राहः ।
तत्पर्यायः । माचलः २ । इति हारावली ।
१४५ ॥ वन्दीकारः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दिपाठः, पुं, (वदि + भावे इन् । वन्दिः
स्तुतिस्तस्याः पाठो यत्र ।) स्तुतिग्रन्थः । तत्-
पर्यायः । भोगावली २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

व(व)न्दी, स्त्री, (वन्दि + “कृदिकारादक्तिनः ।”
इति डीष् ।) वन्दिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, कुमारः । २ । ५२ ।

“गोपारं सुरसेन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।

प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो वन्दीमिव जयश्रयम् ॥”

व(व)न्दी [न], पुं, (वन्दते स्तौति वृपादीमिति ।
वदि स्तौती + णिनिः ।) राजादेर्यात्रादौ
वीर्यादिस्तुतिकारकः । तत्पर्यायः । स्तुति-
पाठकः २ । इत्यमरः ॥ मागधः ३ मगधः ४ ।
इत्यन्ये । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा,
रघुः । ४ । ६ ।

“परिकल्पितसान्निध्या काले काले च वन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥”

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“चक्षियादिप्रकृत्यायां स्तुतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राङ्गनास्तौ ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥ * ॥

आहोत्तरमस्ते शक्तितो दानस्याकरणे निन्दा
यथा,—

“वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्यश्चन्नमर्थितः ।

यदि तत्र न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥”

वन्दिनो वीर्यस्तोतारः । अर्थितः सन् यदि
गृह्योऽन्नं न दद्यात् आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।

“स्तुताः पौराणिकाः प्रोक्ता मागधा वंश-

प्रसंकाः ।

वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसङ्गोक्तयः ॥”

इत्युक्तेः । इत्युच्च आहोत्तरदाननिषेधात् आहो
वन्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्दाश्रवणाच्च

आह्रात् पूर्वं तदर्थं भोग्यादिकं उत्तुङ्गयेत् ।
इति आहृतत्वम् ॥ (भृत्यः । यथा, भागवते ।

११ । ४ । १५ ।

“ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः ।

उच्चैःश्रीमन्मरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः ॥”

“सुरवन्दिनी देवभृत्याः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व(व)न्दीकारः, पुं, (वन्दीवत् गृहस्थं करोतीति ।

ह्र + “कर्मण्यण्” ३ । २ । १ । इत्यण् ।)

वन्दिग्राहः । डाकाइत इति भाषा । तत्-
पर्यायः । माचलः २ प्रसन्नचौरः ३ चित्ताभः

४ । इति चिकाण्डशेषः ॥

वन्या, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वदि +
यत् ।) वन्दा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गोरो-
चना । इति भावप्रकाशः ॥ (वन्दनीये, त्रि ।

यथा, साहित्यदर्पणे १ परिच्छेदे ।

“आशोः परम्परा वन्यां कर्णे कृत्वा कृपां
कुरु ॥”

यथा च भागवते । ४ । १२ । २६ ।

“आतिष्ठ जगतां वन्यां तद्विष्णोः परमं
पदम् ॥”)

वन्त्रं, स्त्री, (वन्द्यते स्तूयते इति । वदि स्तुतौ +
“स्फायितच्चीति” उणा० २ । १३ । इति

रक् ।) कल्याणम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥

वन्त्रः, त्रि, (वन्द्यते स्तूयते देवादीन् पूजाकाले
इति । वदि + रक् ।) पूजकः । इत्युणादि-
कोषः ॥

वन्यं, स्त्री, (वने भवम् । वन + यत् ।) लक्षम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुटमटम् । तत्पर्यायो

यथा,—
“कुटमटं परं वन्यं सुस्ताभश्च परीलवम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वन्यः, त्रि, (वने भवः । वन + यत् ।) वनोद्भूतः ।
इति मेदिनी । ये, ५४ ॥ (यथा, रघुः । १ । ४५ ।

“हैयङ्गवीरमादाय घोषद्वहानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गं शास्त्रि-
वाम् ॥”)

वन्यः, पुं, (वन + यत् ।) वनभूतः । वाराही-
कन्दः । देवमलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चीर-
विदारो । तत्पर्यायो यथा,—

“चीरो ग्रवरपर्यायः सुकृद्धः कुडवाश्वः ।
वन्यो मूलकमूलाभः स्वस्कन्दः स च कञ्चुकी ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वन्या, स्त्री, (वनावासरण्यानां जलादां वा
संहतिः । वन् + “पाशादिभ्यो षः” ४ । २ ।

४६ । इति षः ।) वनसमूहः । इत्यमरः । २ ।
४ । ४ ॥ जलसंहतिः । इति मेदिनी । ये, ५४ ॥

सुद्रपणी । (तत्पर्यायो यथा, रत्नमालायाम् ।
“सुद्रपणीं सुद्रसहा कौमुद्या सिंहपरिणिका ।

वन्या माञ्जरीरगन्धेति सूर्यपण्यां वने च ते ॥”)
जीपालककटी । गुञ्जा । मिश्रेया । भद्रमुस्ता ।

गन्धपञ्चा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वगन्धा ।
तत्पर्यायो यथा,—

“हयगन्धाश्वगन्धाख्या वाजिगन्धाश्वगन्धकः ।
वन्या सुरगन्धा च कम्बुकाश्वारोहकः ॥”

वन्या कचित् दृश्यते । इति वैद्यकरत्नमाला-
याम् ॥)

वन्योपोदकी, स्त्री, (वन्या वनोद्भूता उपोदकी ।)
लताविशेषः । वनपुं इ इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वनजा २ वनसाङ्गया ३ । अस्या गुणाः । तिक्त-
त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वनः, पुं, (वनति भागमर्हतीति । वन सम्भक्तौ +
“ऋज्जेन्नायवच्चेति” उणा० २ । २८ ।

इति रन्प्रत्ययः ।) अंशो । भागी । इति
सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

वप, औ न डु रे सुखतनुवीजोपगोः । इति
कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-अनिट् ।)

औ, वप्ता । न, वपति वपते । डु, उन्मिन्म् ।
सुखो सुखितकरणम् । वपति मस्तकं नापितः ।

वपति तनुं तन्त्रवायः । यदि वपति कृषाणः
जैत्रमासाद्य बीजम् । इति दुर्गादासः ॥

वपः, पुं, (वप् + घः ।) केशसुखनम् । बीजवप-
नम् । इति वपधातोर्भावेऽलप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वपनं, स्त्री, (वप् + भावे ल्युट् ।) केशसुखनम् ।
(यथा, मनुः । ५ । १४० ।

“शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ॥”)
बीजाधानम् । इति मेदिनी । ने, १२२ ॥

वपनी, स्त्री, (उच्यते मस्तकादिकमस्यामिति । वप्
+ अधिकरणे ल्युट् । डीप् ।) नापितशाला ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥ (तनुवायशाला ।
इति तत्प्रात्यर्थदर्शनात् ॥)

वपा, स्त्री, (उच्यतेऽच्चेति । वप् + भिदादङ् । टाप् ।)
क्षिद्रम् । (यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । ३ । १५ ।

“अथ वल्मीकवपा सुधिरा यच्च निहिता
भवति ॥”) मेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥

(यथा, रामायणे । १ । १४ । २६ ।
“पतञ्जिस्तस्य वपासुद्रुष्य नियतेन्द्रियः ।

ऋत्विक् परमसम्पन्नः स्वपयामास शास्त्रतः ॥”)
सा च हृदयस्थधातुः । यथा । “त्वक् च

लोहितश्च मांसश्च मेदश्च नाभिश्च हृदयश्च क्लोम
च यकृश्च जीह्वा च युक्ती च वस्तिश्च पुरीषा-

धानश्चामाश्रयश्च पकाशयश्चोत्तरगुदश्चाधर-
गुदश्च क्षुद्धानश्च वपा च वपावहनश्चेति मातृ-

जानि ।” इति चरके शारीरस्थाने तृतीये-
ऽध्याये ॥)

वपिलः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + इलच् ।)
पिता । इत्युणादिकोषः ॥

वपुः, [सु] स्त्री, (उच्यते देहान्तरभोगसाधव-
बीजीभूतानि कर्माण्यच्चेति । वप् + “अर्त्ति-

पृवपियनीति” उणा० २ । ११८ । इति
उसिः ।) शरीरम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

(यथा, रघुः । २ । ४७ ।
“एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं

कवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ॥”)
प्रशस्तान्विति । इति मेदिनी । से, २६ ॥ (अंशः ।

यथा, मनुः । ५ । ६६ ।

“अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते वृषः ॥”

“वपुस्तेजोऽंशः ॥” इति मेधातिथिः ॥ स्त्री,
स्वनामख्याता दक्षकन्या । सा तु धर्मराजस्य

पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५० । २१ ।
“बुद्धिर्लज्जा वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिस्त्वयो-

दशी ।
पञ्चार्थे प्रतिजग्राह धर्मो दाक्षायणीः
प्रभुः ॥”)

वपुःस्वः, पुं, (वपुषः शरीरात् स्वः चरणं
यस्य ।) शरीरस्थरसधातुः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वपुनः, पुं, (वप + उनच् । वयुन + पृषोदरादि-
त्वात् यस्य पः इति केचित् ।) देवता । इति

शब्दरत्नावली ॥

वपुषा, स्त्री, हवुषा । इति भावप्रकाशः ॥ (रूपे,
स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २ । १५ ।

“रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं
मनुर्द्वितं सदमिप्राय ईमहे ॥”

“वपुषाय रूपाय दर्शतं दर्शनीयम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)

वपुष्टमा, स्त्री, पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥
(काशीराजस्य कन्या । जनमेजयस्य पत्नी ।

सा तु रत्ना नामाधरा । जनमेजयकृतान्धमेध-
काले इन्द्रोयमश्वप्रविष्टेन धर्मितासीदतो जनमे-

जयेनेयं परित्यक्तापि पुनर्गन्धर्वराजविन्वावसु-
वाक्येन गृतीता । एतद्विवरणम् हरिवंशे १८८

अध्याये द्रष्टव्यम् ॥)

वप्ता, [ऋ] पुं, (वपति बीजमिति । वप् +
लृच् ।) जनकः । इति मेदिनी ॥ कविः । इति

जटाधरः ॥ (नापितः । यथा, ऋग्वेदे । १८ ।
१४२ । ४ ।

“यदा ते वातो अनुवाति शौचि-
वमेव श्मश्रु वपसि प्र भूम ॥”

“यथा वप्ता नापितो वपति सुखयति तथा
भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण सुखयसि ॥” इति

तद्वाक्ये सायणः ॥)

वप्ता, [ऋ] त्रि, (वपतीति ॥ वप् बीलोमौ +
लृच् ।) वापकः । इति मेदिनी ॥ (कर्षकः ।

यथा, मनुः । ३ । १४२ ।
“यधेरिले बीजमुप्ता व वप्ता लभते फलम् ।

तथावृत्ते हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥”)
वप्रं, स्त्री, पुं, (उच्यतेऽच्चेति । वप् + “वृषिवपिभ्यां

रन्” उणा० २ । २७ । इति रन् ।) दुर्ग-
नगरे परिखाया उद्धृतवृत्तिकास्तूपबद्धे बहु-

परि प्राकारो निवेश्यते तत् । तथा चार्थ-
शास्त्रम् । ख्यातादुद्धृतवृत्तिका वप्रं कारयेत् तस्यो-

परि प्राकारमिति । तत्पर्यायः । चयः २ ।
इत्यमरभरतौ ॥ वृत्तिकास्तूपः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५०५ ।
“लघं चक्षने तस्याः सुविशाले कलितकरि-

करक्रीडे ॥
वप्रे सत्तं द्विपमिव शृङ्गारस्तां विभूषयति ॥”)

महावप्रो यथा,—

“महोद्यानां महावप्रां तडागशतशोभिताम् ।
प्राकारगृहसम्वाधामिन्द्रस्यैवामरावतीम् ॥”
महान् वप्रो यस्याः ।

“प्राकाराधारभूता, कृत्रिमोच्छिता भूमि-
व्यप्रसंज्ञा ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २३ अध्याये ॥ * ॥
वपति बीजमत्र । चेत इति भाषा । तत्-
प्रेर्यायः । केदारः २ चैत्रम् ३ । इत्यमरभरतौ ॥
निष्कृतः ४ वनजम् ५ वाजिका ६ पाटीरः ७ ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, दृष्टसंहितायाम् ।
१६ । १६ ।

“शालीक्षुमत्यपि घरा धरणीधराभ-
धाराधरोज्ज्वितपयः परिपूर्णवप्रा ॥”
रेणुः । तटः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
(यथा, किराते । ७ । ११ ।

“तत् पूर्वं प्रतिविद्धे सुरापगाया
वप्रान्तस्त्वलितविवर्तनं पयोभिः ॥”

मर्जितसानुः । यथा, किराते । ५ । ३६ ।

“नानारत्नज्योतिषां सन्निपाते-
श्रद्धेयन्तः सानुवप्रान्तरेण ॥”

वप्रं, स्त्री, (वप् + “वृधिवपिभ्यां रन् ।” उणा०
२ । २७ । इति रन्) सीसकम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ४६ ॥ (तथास्य पर्यायान्तरम् ।

“सीसं वप्रश्च वप्रश्च योगेष्टं नागनामकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वप्रः, पुं, (वपति बीजमिति । वप् + रन् ।)
तातः । इति मेदिनी । रे, ८२ ॥ प्राकारः ।
इति विश्वः ॥ प्रजापतिः । इति संचिप्रसारी-
णादिवृत्तिः ॥

वप्रा, स्त्री, (वप् + रन् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या मञ्जिष्ठा-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

वप्रिः, पुं, (वपति बीजमत्र । वप् + “वङ्क्रा-
दयश्च ।” उणा० ४ । ६६ । इति क्रिन्प्रत्ययेन
साधुः ।) चैत्रम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
मुणादिवृत्तिः ॥ दुर्गतिः । समुद्रः । इति संचिप्र-
सारीणादिवृत्तिः ॥

वप्री, स्त्री, (वप् + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
वस्त्रीकः । इति हलायुधः ॥

ववः, पुं, एकादशकरणान्तर्गतप्रथमकरणम् ।
अस्याधिपतिरिन्द्रः । तत्र विहितानि यथा,—
“पौष्टिकस्थिरशुभानि ववाखी ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अत्र ज्ञातफलम् ।

“ववाभिधाने जननं हि यस्य
शूरोऽतिधीरो मनुजः कृतौ स्यात् ।
पद्मालया तन्मिलये निवासं
करोति नित्यं सुविचक्षणः स्यात् ॥”

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

हात्तिबाह्यमते अस्य शब्दस्य प्रथमवकारः
पवर्गीयः शेषवकारोऽन्तःस्थः ॥

वम, गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वकारादिः । ओष्ठ्यवर्गचतुर्थो-
पधः । वभ्रति । इति दुर्गादासः ॥

वम्, य, (उ + अ + म् ।) शिवपूजान्ते कपोल-
वाद्यविशेषः । तत् उकाराकारमकारात्मकं
शिवप्रणवरूपम् । यथा,—

“डिम् डिम् डिम् डिम् डिडिम् डिम् डिडिमरु
डमरुं वादयन् स्रग्मनादं

वम् वम् वम् वम् ववम् वम् अमितदशशिरा-
स्तालमानेन वृत्तम् ।

कर्पूरासिक्तभस्मापटितपटुजटालम्बिरुद्राक्ष-
मालो

मायायोगी दशास्थो रघुरमणपुरः प्राङ्गणे
प्रादुरासीत् ॥”

इति रामलीलान्तकायम् ॥ * ॥

वरुणबीजम् । यथा । नासापुटौ धृत्वा वमिति
वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन कुम्भकं कृत्वा
तस्मात् ललाटस्थचन्द्राङ्गलितसुधया मातृका-
वर्णात्मिकया समस्तं देहं विरचय्य लमिति
पृथ्वीबीजस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन देहं सुदृढं
विचिन्त्य दक्षिणेन वायुं रेचयेत् । इति भूत-
शुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥

वम, य जु टु उङ्गिरि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वकारादिः । य,
वेमतुः ववमतुः । अन्ये तु तत्कार्यविधायक-
शब्दे फणादौ चेमं न पठन्ति वेसुश्च केचिदधिर-
मित्यादिसाधनाय तत्सूत्रे दन्त्यवकारादिवर्जन-
स्यानित्यतां स्वीकुर्वन्ति । केचित् ‘पुनर्वर्त्य-
वकारादिध्रालन्तरमप्यस्ति इति प्रलपन्ति ।
अ, वामः वमः । उ, वमित्वा वान्त्वा । टु,
वमथुः । उङ्गिरि वान्तौ । वमति अन्नमजीर्ण-
वान् । अमन्तत्वेऽपि नौ ज्वलज्जल इत्यादिना
केवलस्य दृष्टविकल्पनान् सोपसर्गस्य नित्यं
इत्यः । वमयति वामयति प्रवमयति । इति
दुर्गादासः ॥

वमः, पुं स्त्री, वमनम् । इति वमघातोर्चप्रत्ययेन
नियमम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥

वमथुः, पुं, (वमनमिति । वम् + “द्वितोऽथुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अथुच् ।) वमिः । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४५ अध्यायः ।

“दौर्बल्यश्वासकाशज्वरवमथुमदाः पाण्डुता-
दाहश्चर्क्षाः ॥”)

हस्तिशुङ्गनिर्गतजलकणा । तत्पर्यायः । कर-
शीकरः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
नेषधे । १६ । ६ ।

“रजनिवमथुप्रालेयान्मः कणकमसंभृतेः
कुशकिशलयस्याक्तेरग्रेष्वैरुदबिन्दुभिः ॥”)

वमनं, स्त्री, (वम् + भावे ल्युट् ।) कृद्गन्म् ।
(यथा, सुश्रुते । १ । १२ ।

“मधुरास्त्रौ रसौ वापि वमनाय प्रदापयेत् ॥”

वमनद्रव्यमपि । यथा, कथासरित्सागरे ।
६४ । १७ ।

“स दत्त्वा वमनं कृच्छ्रान् नृतकल्पमजी-
वयत् ॥”)

अर्हन्म् । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ आहुतिः ।
इति विश्वः ॥ (आहरणम् । यथा, रघुः ।
१५ । २६ ।

“या सौराण्यप्रकाशाभिर्बभौ पौरविभूतिभिः ।
स्वर्गाभिव्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशिता ॥” * ॥
अथ वमनकल्पीयविधिः ।

“वमने मदनं श्रेष्ठं त्रिष्टुभ्रं विरेचने ।

नित्यमनस्य तु याधि विशेषेण विशिष्टता ॥

फलानि तानि पाण्डुनि न चातिहरितान्यपि ।

आदायाद्भिः प्रशस्तैर् मध्ये ग्रीष्मवसन्तयोः ॥

प्रवृत्त्य कुशसुतोल्यां क्षिप्त्वा बद्धा प्रलेपयेत् ।

गोमयेनानुसुतोलीं धान्यमध्ये निधापयेत् ॥

मृदुभूतानि मध्विदग्गन्धानि कुशवेष्टनात् ।

निष्कृष्य निर्गतेऽष्टाहे शोषयेत्तान्यथातपे ॥

तेषां ततः सुशुष्काणामुदृत्य फलपिप्पलीः ।

दक्षिमध्वाण्यपल्लेष्ट्वा शोषयेत् पुनः ॥

ततः सुगुप्तं संस्थाप्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

अथादाय ततो मात्रां जर्जरौकृत्य वासयेत् ॥

शर्वरीं मधुयष्टा वा कोविदारस्य वा जले ।

कर्जुदारस्य विम्वरा वा नीपस्य विडुलस्य वा ॥

शणपुष्पाः सदा पुष्पाः प्रत्यक्पुष्पादकेऽथवा ।

ततः पिवेत् कषायं तं प्रातर्मुदितगालितम् ॥

सुचोदितेन विधिना साधु तेन तथा वमेत् ।

श्लेष्मज्वरप्रतिश्यायगुल्मान्निद्राघ्नौ च ॥”

“पित्ते कफस्थानगते जीर्णतादिजलेन तत् ।

हृदाहेऽधोऽस्यपित्ते च क्षीरं तत्पिप्पली

श्रुतम् ॥

क्षैरेथीं वा कफच्छर्दिप्रसेकतमकेषु च ।

दध्युत्तरं वा दधि वा तत्सुतक्षीरसम्भवम् ॥

फलान्दिकायकल्काभ्यां सिद्धं तत् सिद्धदुग्ध-

जम् ।

सर्पिः कफाभिभूतेऽथौ शुष्यहेहे च वा मतम् ॥”

“वत्सकादिप्रतीवापः कषायः फलमज्जनः ।

निम्बाकांन्यतरकायसमायुक्तो नियच्छति ॥

यङ्गुलानपि याधीन् सर्वान् सन्तर्प्योद्भवान् ।

वाटपुष्पफलशृङ्गचूर्णेन्माल्यं सुकुक्षितम् ॥

वमेन्मण्ड वसादीनां तप्तो जिघ्रन् सुखं सुखी ॥”

“इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताप्यति च मानवे ।

फलपुष्पाविहीनस्य प्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तश्लेष्मज्वरे क्षीरं पित्तोदितं प्रयोजयेत् ॥”

“सक्तुभिर्वा पिबेन्मथं तुम्बीसरसभावितैः ।

कफोद्भवे ज्वरे कासे गलरोगेज्वरोचके ॥

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कक्कं मांसरसैः पिवेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमश्नुते ॥”

“जीवकधर्मकौवीरा कपिकच्छूः शतावरी ।

काकोलीश्रावणी मेदा महामेदा मधुजिका ॥

तद्रजोभिः पृथग्लेह्या धामार्गवरजोऽन्विताः ।

कासे हृदयदाहे च शस्ता मधुसिताहृताः ॥”

“सर्पपाशां मधुकानां तीयेन कवकस्य वर ।

पावयेत् कौटर्कं बीजं शुक्तं कश्मिरयथवा ॥

वमिः

समाहं वार्कड्गुभाक्तं तच्चूर्णं पाययेत् पृथक् ।
 फलजीवन्तकेच्छाकु जीवन्तीजीवकोदनेः ॥
 वमनौघधसुखानामिति कल्पदिगीरिता ।
 बीजेभानेन मतिमानन्यापि च कल्पयेत् ॥”
 इति वाभटे कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
 वमनः, पुं. (वमतीव शुक्लवर्णमिति । वम् + ल्युः ।)
 शयः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वमनी, स्त्री, (वमन + डीप् ।) जलौका । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या जलौकाशब्दे
 ज्ञातया ॥)
 वमनीया, स्त्री, (वमयतीति । वम् + ल्यर्थविवचा-
 याम् । अभिधानात् कर्त्तरि अनौयर् ।) मक्षिका ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वमनयोग्ये, त्रि ॥
 वमिः, स्त्री, (वमनमिति । वम् + सर्वधातुभ्य इन् ।
 उणा० ४ । ११७ ।) प्रच्छेदिका । इत्यमरः ।
 २।६।५५ । (अस्याः ससम्प्राप्तिलक्षणचिकित्सितं
 पथ्यापथ्यश्च यथा,—
 “आमले शूलरोगार्तिः पञ्चमेदो भ्रमः क्लमः ।
 शोषः शिरोयथा क्लेदो नेत्रे गम्भीरमिच्छति ॥
 खल्लौ वा चेतनं वापि अजीर्णाज्जायते वमिः ।
 गम्भीरनेत्रो वमते विड्वन्वो वातिसार्थ्यते ॥
 गात्रे खल्लौ करं शूलं तथा शोथोऽतिमूर्च्छना ।
 विकलाङ्गो भ्रमार्त्तश्च भ्रमत्तदीक्षते जगत् ॥
 शिरोर्निर्वपतेऽर्थं करपादौ हिमोपमौ ।
 एतेर्लिङ्गैस्तु संयुक्तां कृद्दिं दूरे परित्यजेत् ॥”
 चिकित्सा ।
 “स पञ्चमूलैर्कायितः कषायः
 ससैन्धवश्चामलकश्च कल्कः ।
 काथं पिबेन्मिश्रितपिप्पलीकं
 स वातकृद्भिन्नवारणश्च ॥”
 “आमलक्या रसेनाथ घृष्टं चन्दनकं मधु ।
 गुटिकामलमानेन लेहो हन्ति वमिं ध्रुवम् ॥
 चित्रककटुकरजनीदयश्च फलचिकं मधुना च
 यावश्शुक्लः ।
 समकृतमिति चूर्णमेतन्मधुना युतं वमिं निवा-
 रयति ॥”
 “काकोली काकमाची च काथं शर्करया युतम् ।
 लाजाशर्करसंयुक्तं हन्ति पित्तवमिं वृणाम् ॥
 मातुलुङ्गरसश्चैव पथ्याशर्करया युतः ।
 हन्ति कासं पित्तभवं वमिं शीघ्रं नियच्छति ॥
 दृष्ट्वा पित्तवमिं घोरां सदाहभ्रमदायिनीम् ।
 तत्रारवधपत्राणि मधुशर्करयान्वितम् ॥
 क्षीरपानं प्रशस्तं वा सुस्ताशर्करयान्वितम् ॥”
 “जम्बान्नयोः प्रवालानि दाडिमामलकन्तथा ।
 मस्तुनोपोषितं पानं हन्याच्छुभ्रवमिं वृणाम् ॥
 सर्ज्जार्जुनं धवकदम्बककोलचूर्णं
 शुण्ठ्या च धान्यसहितं सगुडं प्रददात् ।
 श्लेष्मोद्धवं वमनमाशु निहन्ति पुंसां
 शुक्लीकणा मधुविड्ङ्गयुतोऽपि लेहः ॥”
 “ऊर्ध्वभागगते दोषे विरेको हि प्रशस्यते ।
 सस्निन् जातेऽप्यधोभागं वमनं शास्यति ध्रुवम् ॥
 अथ द्विभागमात्रेक्षेदा देयाभया मधु ।

वमिः

क्रिमिजं वमनं ज्ञात्वा क्रिमीणां श्रमनक्रिया ॥
 न चोष्णं नातिचाम्बश्च न तीक्ष्णं न तथा लघु ।
 तखुलीयकशार्कं वा न मद्यं काञ्जिकं न तु ॥
 वमिदोषे च कथितं पथ्यश्चात्र शृणुष्व मे ।
 आनूपं शालिभक्तश्च शतपुष्पा च वास्तुकम् ॥
 आट्की मुज्युषश्च दधि सर्पिर्गुडान्वितम् ।
 अङ्गारमण्डका चाथ वमौ पथ्यं प्रशस्यते ॥
 यथावलं यथाकालं यथारोगं यथानलम् ।
 तथा दृष्ट्वा प्रकुर्वन्ति पथ्यानां सनुपक्रमम् ॥
 दिवानिद्रां प्रयुञ्जीत वमौ श्वाससितिसारके ।
 हिकाशोषे तथा जीर्णे वमिक्लेदेऽथवा पुनः ॥
 न चोष्णतोयपानश्च नातिभोजनमेव च ।
 न धावनश्च कर्त्तव्यं वर्जयेदमनार्हिते ॥”
 इति वैद्यके ॥
 अथ कृद्दिधिकारः । तत्र कृद्दिविप्रकृतसन्नि-
 कृष्टनिदानं पूर्वरूपं संप्राप्तिश्चाह ।
 “अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृदैर्लवणैरपि ।
 अकाले चातिमात्रैश्च तथा सात्मेऽश्च भोजनैः ॥
 आमाङ्गयात्तथोद्वेगादजीर्णात् क्रिमिदोषतः ।
 नार्थाश्चापन्नसत्त्वायास्तथातिद्रुतममृतः ॥
 दुष्टेदोषैः पृथक् सर्वैर्वीभक्तालोकनादिभिः ।
 वीभक्तसैर्हेतुभिश्चाभ्युक्तसुतुक्लिश्यते बलात् ॥”
 आमात् असम्यक्पक्वाद्रसात् । अजीर्णात् यथा-
 स्थिताङ्गतात् । आपन्नसत्त्वायाः प्राप्तागर्भायाः ।
 अन्येर्वीभक्तसैर्विकृतेर्हेतुभिः पृष्ठाकारिभिः
 अनियमवगम्यशर्णदर्शनभक्षणप्राणैरुत्क्रियते-
 ऊर्ध्वं नीत्वा सुखादुद्विग्नयते ॥ * ॥ पूर्वरूप-
 माह ।
 “हृत्तासोद्गाररोधौ च प्रसेको लवणास्यता ।
 हेधोऽन्नपाने च भृशं वमोनां पूर्वलक्षणम् ॥”
 कृद्दिः सामान्यलक्षणमाह ।
 “क्वाद्यन्नाननं वेगेरह्यन्नभञ्जनेः ।
 निरुच्यते कृद्दिरिति दोषो वक्तुं प्रधावितः ॥
 क्वाद्यन्नं पूरयन् अङ्गभञ्जनेः अङ्गभेदेः अह्यन्
 अङ्गानि पीडयन् । वक्तुं प्रधावितः वक्तुं प्रति-
 धावितः दोषः कृद्दिर्निरुच्यते ॥ * ॥ वातजाया
 लक्षणमाह ।
 “हृत्पाश्वर्षीडासुखशोषशीर्ष-
 नाभ्यर्त्तिकासखरभेदतोदेः ।
 उद्गारशब्दप्रबलं सफेनं
 विच्छिन्नकणं तनुकं कषायम् ॥
 कृच्छ्रेण चाल्पं महता च वेगे-
 नात्तोऽनिलाच्छह्यतीव दुःखम् ॥”
 कषायं कषायरसम् । दुःखं दुःखमिव कृद्दि-
 यति ॥ * ॥ पित्तजामाह ।
 “सृच्छापिपासासुखशोषशूर्ध-
 तात्वक्षिसन्तापतमोभ्रमार्त्तः ।
 पीतं भृशोष्णं हरितश्च तिलं
 धूम्रश्च पित्तेन वमेत् सदाहम् ॥” * ॥
 कफजामाह ।
 “तन्नास्यमाधुर्यकफप्रसेकं
 सन्तोषनिद्राश्चिगौरवार्त्तः ।

वमिः

स्निग्धं घनं खादु कफाङ्गि शुक्लं
 सलोमहर्षोऽल्परुजं वमेत् ॥”
 सन्तोषस्तृप्तिः ॥ * ॥ त्रिदोषजामाह ।
 “शूलाविपाकारुचिदाहृदण्णा-
 श्वासप्रभोहप्रबलाप्रसक्तम् ।
 कृद्दिस्त्रिदोषाल्लवणास्त्रनील-
 सान्द्रोष्णरक्तं वमतां नृणां स्यात् ॥”
 आगन्तुजामाह ।
 “असाम्राजा च क्रिमिजामजा च
 वीभक्तजा दौर्हृदजा च या हि ।
 सा पञ्चमी ताश्च विभावयेच्च
 दोषोच्छेयेणैव यथोक्तमादौ ॥”
 एताः पञ्चागन्तुजलेन साम्यादेकैव अतएव सा
 आगन्तुजा पञ्चमी विभावयेत् अनुवन्धयेत् * ॥
 उपद्रवानाह ।
 “कासः श्वासो ज्वरस्तृष्णा हिका वैचित्त्यमेव च ।
 हृद्रोगस्तमकश्चैव त्रयोऽश्वर्द्धरुपद्रवाः ॥
 वैचित्त्यं विकृतचित्तत्वम् । तमकोऽत्र तमः ।
 श्वासपदेनैव तमकाख्यस्यापि श्वासस्योक्तत्वात् ॥
 असाध्यां साध्याश्चाह ।
 “चीणस्य या च्छर्द्दिरतिप्रसक्ता
 सोपद्रवा शोषितरूपयुक्ता ।
 सचन्द्रिकां तां प्रवदेदसाध्यां
 साध्यां चिकित्सेत् निरुपद्रवाश्च ॥”
 सचन्द्रिका मयूरपिच्छचन्द्रिकाप्रभायुक्ता * ॥
 अथ कृद्दिश्चिकित्सा ।
 “आमाशयोत्क्लेशभवा हि सर्व-
 श्चर्द्दो मता लंघनमेव तस्मात् ।
 विधीयते मारुतजां विना तु
 संशोधनं वा कफपित्तहारि ॥”
 अत्र द्वितीयपादे कृद्दिशब्दः ॥
 “हृत्वात् क्षीरोदकं पीतं कृद्दिं पवनसम्भ-
 वाम् ।
 सुज्ञामलकयूषो वा ससर्पिष्कः ससैन्धवः ॥”
 क्षीरोदकं नाशितस्य क्षीरस्य उदकम् ॥ २ ॥
 “गुडूचीत्रिफलानिम्बपटोलैः कथितं जलम् ।
 पिबेन्मधुयुतं तेन कृद्दिर्नश्यति पित्तजा ॥ ३ ॥
 हरीतकीनां चूर्णन्तु लिह्यान्माक्षिकसंयुतम् ।
 अधोमार्गोक्तं दोषे कृद्दिः शीघ्रं निवर्त्तते ॥ ४ ॥
 विड्ङ्गत्रिफलाविश्वाचूर्णं मधुयुतं पिबेत् ।
 विड्ङ्गवशुष्ठीनां चूर्णं वा कफजां वमिम् ॥”
 स्रवं कैवर्त्तीसुस्तम् । गुडतज्जी इति लोके ॥ ५ ॥
 “पिष्ट्वा घात्रीफलं लाजान् शर्करां च पलो-
 क्षिताम् ।
 दत्त्वा मधुपलश्चापि कुडवं सलिलस्य च ।
 वाससा गालितं पीतं हन्ति कृद्दिं त्रिदोष-
 जाम् ॥ ६ ॥
 गुड्या रचितं हन्ति हिमं मधुसमन्वितम् ।
 दुर्निवारामपि च्छर्द्दिं त्रिदोषजनितां बलात् ॥ ७ ॥
 शूलालवङ्गगजकेशरकोलमञ्ज-
 लाजप्रियङ्गु घनचन्दनपिप्पलीनाम् ।
 चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि क्षीद्रा

कृद्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजाताम् ॥”

इति एलादिचूर्णम् ॥ ८ ॥

“अश्वत्थवल्कलं शुष्कं दग्धं निष्कासितं जले ।
तत्त्वलं पानमात्रेण कृद्दिं जयति दुर्जयाम् ॥ ९ ॥

पथ्यात्रिकटुधान्याकजीरकाणां रजो लिङ्गम् ।
मधुना नाशयेच्छर्दिमरुचिश्च त्रिदोषजाम् ॥ १० ॥

विल्वत्वचो गुडूच्या वा काथः क्षौद्रेण संयुतः ।
कृद्दिं त्रिदोषजां हन्ति पर्यटः पित्तजां

तथा ॥ ११ ॥

आम्रास्थिविल्वनिर्यूहः पीतः समधुशर्करः ।
निहन्त्यात् कृद्दीप्तिसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति निर्यूहकाथः ॥ १२ ॥

“जम्बाम्पल्लवशृङ्गं लाजरजःसंयुतं शीतम् ।
श्रमयति मधुना युक्तं वमिमितिसारं लघानि-

सृगाम् ॥ १३ ॥

वीभक्तजां हृद्यतमेरिछेदैर्हृदजां फलेः ।

लङ्घनेरामजां कृद्दिं जयेत् सात्पौरसात्म-
जाम् ॥ १४ ॥

कृमिहृद्गोवहृन्त्यात् वमिं कृमिसमुद्भवाम् ।
तत्र तत्र यथादोषं क्रियां कुर्यात् चिकित्-

सकः ॥ १५ ॥

इति कृद्दीप्तिकारः । इति भावप्रकाशः ॥

वमिः, पुं, (वमति उद्गिरति धूमादिकमिति ।
टु वम उद्गिरति + “इक् कृत्वादिभ्यः ।” इतीक् ।)

अमिः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥ धूर्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वमितः, त्रि, (वम + क्तः ।) वान्तः । (यथा,—

“वमितं लङ्घयेत् प्राज्ञो लङ्घितं नतु वामयेत् ।
वमने क्षेपवाहुल्यात् हन्यालङ्घनकर्षितम् ॥”

इत्युद्धटः ॥ ”)

वमनकृतवस्तु । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥

वम्भः, पुं, वंशः । इति शब्दरत्नावली ॥

वम्भीकृतः, पुं, वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वय, ङ गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ, वयते । इति दुर्गा-
दासः ॥

वयं, त्रि, असदादिः । आमरा इति भाषा ।
अस्मच्छब्दस्य वयादेशे जसि रूपोऽयम् । इति

याकरणम् ॥ (यथा,—

“एको भवामि स भवेत्तुहमादौ
दारैरथोभौ स भवाव आवाम् ।

वयं भवामो बहवः स पुत्रे-

स्वभ्राययाद्यापि विभो प्रसीद ॥”

इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥)

वयः, [स] स्त्री, (वयते वेति अजतीति वा । वय
ङ गतौ वीगतौ अजगतौ वा + असुन् । अजते-

वीभावः ।) पक्षी । (यथा, विष्णुपुराणे । १ ।
५ । ४६ ।

“ततः स्वच्छन्दतोऽन्यानि वयांसि वयसो-
ऽवृजत् ॥”)

वाल्यादिः । इत्यमरः । ३ । ३ । २२६ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६८ । २३ ।

“तुल्यशीलवयोयुक्तां तुल्याभिजनसंयुताम् ।
नैषधोऽर्हति वेदभौं तक्षयमसितेक्षणा ॥”

अन्नम् । इति निघण्टुः । २ । ७ ॥ यथा, ऋग्-
वेदे । २ । २० । १ ।

“वयं ते वय इन्द्र विद्विषुणः प्रभरामहे वाजयु-
नैरधम् ॥”)

यौवनम् । इति मेदिनी । से, ३५ ॥ * ॥ वयो-
विशेषे कर्तव्यानि यथा,—

“शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयेष्विष्टाम् ।
वार्द्धके सुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुवजाम् ॥”

इति रघुवंशे १ सर्गः ॥ * ॥

अपि च ।

“प्रथमेनार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ॥”

इति चाणक्यशतकम् ॥

वयोविशेषाणां नियमा यथा,—

“कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पौगण्डं दशमावधि ।
केशोरमापञ्चदशात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तवचनम् ॥ * ॥

अपि च ।

“आषोडशवर्षाद्बालस्तुरुषस्तत उच्यते ।

वृद्धः स्यात् सप्ततैरुर्द्ध्वं वर्षीयान् नवतैः परम् ॥”

इति भरतवृत्ता स्मृतिः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“बाल्यं वृद्धिर्वयो रूपं चक्षुस्त्वक् ओजरेतसी ।
दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वान्द्रियाणि च ॥”

इति महाभारतम् ॥ * ॥

(“कालप्रमाणविशेषापेक्षिणी हि शरीरावस्था
वयोऽभिधीयते । तद्वयो यथा स्थूलभेदेन

त्रिविधम् । बालं मध्यं जीर्णमिति । तत्र बाल-
मपरिपक्वधातुगुणमजातयज्जनं ३ कुमारोऽक्षे-
सहस्रसम्पूर्णबलं श्लेष्मधातुप्रायं आषोडशवर्षम् ।

विवर्द्धमानधातुगुणं पुनः प्रायेणानवस्थितसत्त्व-
मात्रिंशद्वर्षमुपदिष्टम् । मध्यं पुनः समर्थागत-
बलवीर्यपौरुषपराक्रमग्रहणस्मरणवचनविज्ञान

सर्वधातुगुणं पित्तधातुप्रायमाषष्टिवर्षमुद्दिष्टम् ।
अतः परं परिहीयमानधातुविलम्बितपौरुषपरा-
क्रमग्रहणधारणस्मरणवचनविज्ञानं भ्रष्टमान-

धातुगुणं वातधातुप्रायं क्रमेण प्रजीर्णमुच्यते आ-
वर्षशतम् ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

“वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं वृद्धमिति । तत्रो-
षोडशवर्षं बालास्तेपि त्रिविधाः क्षीरपाः

क्षीरान्नादा अन्नादा इति । तेषु संवत्सरपराः
क्षीरपा द्विसंवत्सरपराः क्षीरान्नादाः परतो-

ऽन्नादा इति ॥ षोडशसप्तत्योरन्तरे मध्यं वय-
स्तस्य विकल्पो वृद्धिर्यौवनं सम्पूर्णता हानि-

रिति । तत्राविंशतैर्वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमा-
चत्वारिंशतः सर्वधातुविलम्बितवीर्यसम्पूर्णता ।

अत ऊर्ध्वं मीषत्परिहाणिर्यावत् सप्ततिरिति ॥
सप्ततैरुर्द्ध्वं क्षीयमाणधातुविलम्बितवीर्योत्साह-

महन्वहनिवलीपलितखालित्यजुष्टं कासश्वास-
प्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमानं सर्वक्रियासमर्थं

जीर्णान्नादमिवामिष्टमवसीदन्तं वृद्धमाचक्षते ॥
तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थास्तत्तरोत्तरा मेघज-

मात्राविशेषा भवन्त्युते च परिहाणे स्तत्रादा-
पेक्षया प्रतिकुर्वीत । भवन्ति चात्र ।

बाले विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।

भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्वृद्धे तद्दीप्त्य योजयेत् ॥

अग्निचारविरैकेस्तु बालवृद्धौ विवर्जयेत् ।

तत्सार्धेषु विकारेषु नृद्धौ कुर्यात् क्रियां
शूनैः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्यायः ॥

वयःस्था, त्रि, (वयसि यौवने तिष्ठतीति । वयस् +
स्था + कः ।) युवा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ४२ । ४ ।

“पित्रा पुत्रो वयःस्थोऽपि सततं वाच्य एव तु ॥”)

वयस्यः, त्रि, युवा । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥

वयसि यौवने तिष्ठति इति वयस्यः ङः निपा-
ताद्विसर्गस्य वा लुक् वयःस्थस्य ॥ वयःपक्षिण्य

बाल्यादौ वयो यौवनमाचके । इति विश्वः ।
इति भरतः ॥

वय(यः)स्था, स्त्री, (वयो यौवनं तिष्ठत्यनयेति । वयस्
+ स्था + घञर्थे कः । निपातनात् वा विसर्गस्य

लोपः ।) आमलकी । हरीतकी । सोमवल्लरी ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ गुडूची । सखीला ।

काकोली । आली । इति मेदिनी । थे, ३२ ॥

शाल्मलिः । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षीरकाकोली ।

इति भावप्रकाशः ॥ अत्यन्तपणी । (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३२ ।

“वचा वयस्या गोलोमी हरितालं मनःशिला ।
कुष्ठं सज्जरसश्चैव तैलार्थे वर्ग इष्यते ॥”)

मत्स्याक्षी । युवती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वयस्यः, पुं, (वयसा तुल्यः । वयस् + “नौवयो-
धर्मेति ॥” ४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) समान-

वयस्यः । तत्पर्यायः । स्निग्धः २ सवयाः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, आर्यासप्त-

शत्याम् । ४०३ ।
“बहुयोषिति लाक्षारुणशिरसि वयस्येन दयित
उपहसिते ।

तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभा-
ग्यम् ॥”)

वयस्या, स्त्री, (वयस्य + टाप्) सखी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १२ । (यथा, कथासरित्सागरे । १० ।

१४५ ।
“अथार्थं सा च दृष्ट्वा त्वां जायते मदनातुरा ।
तां भजस्व वयस्यं मे ततः क्षेममवाप्स्यसि ॥”

इत्का । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० । ४ । ३ । ५ ।

“एकया न विंशतिर्व्यस्यास्ता एकचत्वारिंश-
द्वितीया क्षितिः ।” तथाच, वाजसनेयसंहिता-

भाष्ये । १४ । ६ ।
“वयस्यासंज्ञका इत्का उपहृष्टात्कीविंशति-

मन्त्रैरित्यर्थः ॥”)

वयुनं, स्त्री, (वीयते गम्यते प्राप्यते विषया अनने-
नेति । अज गतौ + “अजियमिष्टाद्भ्यश्च ।”

वरः

उणा० ३। ६१। इति उणयः। स च कित्।
अजेर्जीभावः।) ज्ञानम्। यथा,—
“हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोदूखलादौ-
श्रिङ्गं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिख्यभाण्डेषु तद्वित्।”
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ८ अध्यायः॥
शिख्यभाण्डेषु अन्तर्निहितदध्यादौ वयुनं ज्ञानं
यस्य सः। इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी॥
वयुनः, पुं, (वीयते गम्यते २३ इति। अज गतौ +
उणयः।) देवतागारम्। इत्युणादिकोषः।
(एतदर्थं स्त्रीवलिङ्गः। इति उज्ज्वलदत्तः।
३। ६१॥ विषयागर्भजातः कृशाश्वस्य पुत्रः।
यथा, भागवते। ६। ६। २०।
“कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेतुमजीजनत्।
विषयायां वेदशिरं देवलं वयुनं मनुम्॥”)
वयोधाः, [सु] पुं, (वयो यौवनं दधातीति। वयम् +
धा + “वयसि धाजः।” उणा० ४। २२८।
इति असिः। स च डित्।) युवा। इत्युणादि-
कोषः॥ (अन्नम्। यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम्। १५। ७।
“वयोधसाधीतेनाधीतं जिव्।”
“वयोधसा वयो दधाति पुण्याति वयोधा अन्नं
तेनाधीतेनाध्ययनायोपहिताधीतं जिव्।”
इति तद्वाच्ये महीधरः॥ आयुर्दातरि, त्रि।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम्। २८। २४।
“अमिमिन्नं वयोधसम्॥”
“दैवो होता अग्निं वयोधसमिन्नं यजतु वय
आयुर्दधाति वयोधास्तमायुषो दातारं धारयि-
तारं वा।” इति तद्वाच्ये महीधरः॥)
वयोवज्रं, स्त्री, (वयसा वज्रमिव।) सौसकम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
वर, तु क ईप्से। इति कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट्।) रेफोपधः। वरयति।
इति दुर्गादासः॥
वरं, स्त्री, (त्रियते इति। वृ + कर्मणि अप्।)
कुङ्कुमम्। मनाक्प्रियम्। इत्यमरः। तथा च।
“वरं प्राणास्त्राज्या न च शिशुविनाशेष्वभिरति-
वरं मौनं कार्यं न च वचनसुक्तं यदवृतम्।
वरं स्त्रीवं भाष्यं न च परकलत्राभिगमनं
वरं भिक्षाशिल्वं न च परधनानां हि हरणम्॥”
इति वामनपुराणे ५६ अध्यायः॥
त्वचम्। बालकम्। आर्द्रकम्। इति राज-
निर्घण्टः॥
वरं [सु] अ, मनाक्प्रियम्। यथा,—
“मनागिष्टे वरं स्त्रीवं केचिदाहुस्तद्वयम्॥”
इति मेदिनी। वे, ६३॥
वरं वरा, स्त्री, (वरं वृणोतीति। वृ + अच्।
सुम् च।) चक्रपङ्क्तिः। इति शब्दचन्द्रिका॥
चाकुलिया इति भाषा॥
वरः, पुं, (वृ + अप्।) वरणम्। तत्पर्यायः।
वृतिः २। इत्यमरः। ३। २। ८॥ हे वेष्टने।
प्रार्थनाविशेषे इत्यर्थः। इति भरतः॥ देवाद-
वृतः। देवसकाशात् याचितः। उक्तञ्च।

वरटा

“तपोभिरिच्छते यस्तु देवेभ्यः स वरो मतः॥”
इति च भरतः॥
जामाता। (यथा, रघुः। ६। ८६।
“प्रसूदितवरपचमेकतस्तु
चित्तिप्रतिमखलमन्यतो वितानम्॥”)
विङ्गः। इति मेदिनी। रे, ६२॥ गुल्गुलुः। इति
शब्दरत्नावली॥ पतिः। इति हेमचन्द्रः। ३। १८०॥
(नियहः। यथा, ऋग्वेदे। १। १४३। ५।
“न यो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा
दित्या यथाशनिः॥”
“योऽभिर्वराय वरणाय नियहाय शक्तो न
भवति॥” इति तद्वाच्ये सायणः॥)
वरः, त्रि, (वृ + अप्।) श्रेष्ठः। इत्यमरः। ३। ३।
१७२॥ (यथा, विष्णुपुराणे। १। ११। १८।
“राजासनं राजच्छत्रं वराश्चा वरवारणाः।
यस्य पुण्यानि तस्यैते मत्वेतत् शान्त्य पुत्रक॥”)
वरकं, स्त्री, (त्रियते अनेन। वृ + अप्। ततः
संज्ञायां कन्।) पोताच्छादनम्। इति हारा-
वली। ६६॥ धौताधौतसाधारणवस्त्रम्। इति
शब्दरत्नावली॥
वरकः, पुं, (त्रियते लोकेरिति। वृ + अप्। ततः
कन्।) वनसुतः। इति हेमचन्द्रः। ४। २३६॥
पर्यटः। इति राजनिर्घण्टः॥ लणधान्यभेदः।
चीना इति भाषा। तत्पर्यायः। स्थूलकङ्कुः २
रुचः ३ स्थूलप्रियङ्गुः ४। अस्य गुणाः। मधु-
रत्वम्। रुचत्वम्। कषायत्वम्। वातपित्त-
कारित्वञ्च। इति राजनिर्घण्टः॥ (वर + स्वार्थे
कन्। प्रार्थनाविशेषः। यथा, महाभारते।
३। १०७। ५३।
“स वरे तुरगं तत्र प्रथमं यज्ञकारणात्।
द्वितीयं वरकं वरे पितृणां पावनेच्छया॥”)
वरक्रतुः, पुं, (वराः श्रेष्ठाः क्रतवो यस्य शता-
श्वमेधित्वात् तथात्वम्। यद्वा, वरः क्रतुर्यस्मात्।
पूतक्रतुत्वात् तथात्वम्।) इन्द्रः। इति हेम-
चन्द्रः। २। ८७॥
वरचन्दनं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं चन्दनम्।) काली-
यम्। देवदारु। इति मेदिनी। ने, २४२॥
वरटं, स्त्री, (त्रियते इति। वृ + “प्रकादिभ्यो-
ऽटन्।” उणा० ४। ८२। इति अटन्।)
कुन्दपुष्पम्। इति शब्दरत्नावली॥
वरटः, पुं, (वरति सेवते सरोवरमिति। वृ ञ
सेवायाम् + “प्रकादिभ्योऽटन्।” उणा० ४।
८२। इति अटन्।) हंसः। इति मेदिनी। टे,
५१॥ कीटविशेषः। वोलता इति भाषा।
तत्पर्यायः। गन्धोली २ वरटा ३। इत्यमरः॥
गन्धोलीः ४ वरला ५। इति शब्दरत्नावली।
वरली ६। इति जटाधरः॥ क्षुद्रा ७ क्रूरा ८
क्षुद्रवर्षणा ९। इति राजनिर्घण्टः॥
वरटा, स्त्री, (वरट + टाप्।) हंसो। (यथा,
बैषधे। १। १३५।
“मदेकपुत्रा जननी जरातुरा
नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी॥”)
वरला। इत्यमरः। २। ५। २५॥ कुसुम्भ-
बीजम्। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा
यथा,—
“वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापह्ना।
कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्यानिनापह्ना॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष्।) हंसो।
इति मेदिनी। टे, ५१॥ गन्धोली। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये।
“सूक्ष्मतुण्डोऽतिटङ्गवरटीशत पदौशुकवल-
भिकाश्चङ्गीभमराः शूकतुण्डविधाः॥”)
वरट्टिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम्। तत्पर्यायः।
वरटा २। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्ध-
त्वम्। रक्तपित्तकफापहत्वम्। कषायत्वम्।
शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। अवृष्यत्वम्। अनिला-
पहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥
वरणं, स्त्री, (वृ + भावे ल्युट्।) कन्यादिवरणम्।
(यथा, महाभारते। १। १६०। ७।
“न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति।
स्वयंवरः चक्षियाणामितोयं प्रथिता श्रुतिः॥”)
वेष्टनम्। इति मेदिनी। गे, ६५॥ पूजनादि। इति
शब्दरत्नावली॥ *॥ अथ वरणविधिः। तेषा-
माचार्यादीनां होमसाधे कर्मणि होमा-
रम्भात् पूर्वमानवर्थं यजमानेन स्वयं वरणं
कार्यम्। दानवाचनान्धारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु
यजमानं प्रतीयात्। इति हरिशर्मेष्टकताया-
यनसूत्रात्। तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योति-
द्योमे। ब्रह्मोद्गाहोत्रध्वर्षिणादिक्रमदर्शने-
नान्यत्राकाङ्क्षा दृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
त्वात्। सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम्। वरणम्।
गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद्य कर्मकरणा-
प्रेरणम्। तत्र च। सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
ग्रहीता च उदङ्मुखः। इति वचनात् यज-
मानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
प्रतीयते। वरणविधिमाह कात्यायनः। आसन-
माहार्यं आह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामी
भवन्तमिति। आसनमाहार्यानीय संस्थाप्याह
साधु भवानास्तामिति। साध्वहसासे इति
प्रतिवचनम्। अर्चयिष्यामी भवन्तमिति पुन-
रुक्ते अर्चय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात्।
इति हरिशर्मा। इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥
मेदिनीमते पवर्गीयवकारादिशब्दोऽयम्। किन्तु
अन्तःस्थवकारादिवधातोरेणत्प्रत्ययेन निव्यञ्ज-
त्वादत्र लिखितः॥
वरणः, पुं, (त्रियते अनेन वृणोतीति वा। वृ +
“सुयुक्त्वञो युच्।” उणा० २। ७४॥ इति
युच्।) प्रकारः। वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।
२। ३। (यथा, किराते। ५। २५।
“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां सुदे सनलदानलदाः॥”)
उष्ट्रः। इति हारावली। ८२॥ संक्रमः।
इति हलायुधः॥ सांको इति भाषा॥

वरणः

वरला। इत्यमरः। २। ५। २५॥ कुसुम्भ-
बीजम्। इति भावप्रकाशः॥ (अस्या गुणा
यथा,—
“वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापह्ना।
कषाया शीतला गुर्वी स्यादवृष्यानिनापह्ना॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
वरटी, स्त्री, (वरट + जातौ ङीष्।) हंसो।
इति मेदिनी। टे, ५१॥ गन्धोली। इति त्रिकाण्ड-
शेषः॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ३ अध्याये।
“सूक्ष्मतुण्डोऽतिटङ्गवरटीशत पदौशुकवल-
भिकाश्चङ्गीभमराः शूकतुण्डविधाः॥”)
वरट्टिका, स्त्री, कुसुम्भबीजम्। तत्पर्यायः।
वरटा २। अस्या गुणाः। मधुरत्वम्। स्निग्ध-
त्वम्। रक्तपित्तकफापहत्वम्। कषायत्वम्।
शीतलत्वम्। गुरुत्वम्। अवृष्यत्वम्। अनिला-
पहत्वञ्च। इति भावप्रकाशः॥
वरणं, स्त्री, (वृ + भावे ल्युट्।) कन्यादिवरणम्।
(यथा, महाभारते। १। १६०। ७।
“न च विप्रेष्वधीकारो विद्यते वरणं प्रति।
स्वयंवरः चक्षियाणामितोयं प्रथिता श्रुतिः॥”)
वेष्टनम्। इति मेदिनी। गे, ६५॥ पूजनादि। इति
शब्दरत्नावली॥ *॥ अथ वरणविधिः। तेषा-
माचार्यादीनां होमसाधे कर्मणि होमा-
रम्भात् पूर्वमानवर्थं यजमानेन स्वयं वरणं
कार्यम्। दानवाचनान्धारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु
यजमानं प्रतीयात्। इति हरिशर्मेष्टकताया-
यनसूत्रात्। तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः। ज्योति-
द्योमे। ब्रह्मोद्गाहोत्रध्वर्षिणादिक्रमदर्शने-
नान्यत्राकाङ्क्षा दृष्टपरिकल्पनाया न्याय-
त्वात्। सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम्। वरणम्।
गन्धादिदानद्वारा प्रीतिसुत्पाद्य कर्मकरणा-
प्रेरणम्। तत्र च। सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
ग्रहीता च उदङ्मुखः। इति वचनात् यज-
मानस्य प्राङ्मुखत्वं आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
प्रतीयते। वरणविधिमाह कात्यायनः। आसन-
माहार्यं आह साधु भवानास्तामर्चयिष्यामी
भवन्तमिति। आसनमाहार्यानीय संस्थाप्याह
साधु भवानास्तामिति। साध्वहसासे इति
प्रतिवचनम्। अर्चयिष्यामी भवन्तमिति पुन-
रुक्ते अर्चय इति प्रतिवचनं सामर्थ्यात्।
इति हरिशर्मा। इति संस्कारतत्त्वम्॥ *॥
मेदिनीमते पवर्गीयवकारादिशब्दोऽयम्। किन्तु
अन्तःस्थवकारादिवधातोरेणत्प्रत्ययेन निव्यञ्ज-
त्वादत्र लिखितः॥
वरणः, पुं, (त्रियते अनेन वृणोतीति वा। वृ +
“सुयुक्त्वञो युच्।” उणा० २। ७४॥ इति
युच्।) प्रकारः। वरुणवृक्षः। इत्यमरः। २।
२। ३। (यथा, किराते। ५। २५।
“इह सिन्धवश्च वरणावरणाः
करिणां सुदे सनलदानलदाः॥”)
उष्ट्रः। इति हारावली। ८२॥ संक्रमः।
इति हलायुधः॥ सांको इति भाषा॥

वरति

वरणसी, स्त्री, वाराणसी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरणा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) नदीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ सा तु वाराणस्युत्तर-
सीमा । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
हरिरुवाच ।

“महेश्वर ऋणुस्वमां मम वाचं कलस्वनाम् ।
ब्रह्महत्याक्षयकरीं शुभदां पुण्यवर्द्धनीम् ॥
योऽसौ प्राङ्मुखोऽस्ते पुण्ये मदंशुप्रभवोऽयम् ।
प्रयागे वसते नित्यं योगशायी तु विश्रुतः ॥
चरणाद्विष्णोस्तस्य विनिर्याता सरिद्धरा ।
विश्रुता वरणोत्थं सर्वपापहरा शुभा ॥
सद्यादया द्वितीया च असिरित्वेव विश्रुता ।
ते उभे च सरिच्छेदे लोकपूर्व्यं वभूवतुः ॥
ताभ्यां मध्ये तु यो देशस्तत् क्षेत्रं योगशायिनः ।
त्रैलोक्यप्रभवं तीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ॥
न तादृशोऽस्ति गगने न भूमां न रसातले ।
तत्रास्ति नगरी पुण्या ख्याता वाराणसी शुभा ।
यस्यान्तु भोगिनो नाशं प्रयान्ति भवतो लयम् ॥”

इति वामने ३ अध्यायः ॥

वरणः, पुं, (वृणोतीति । वृ + “अण्डन्कृष्ट-
वृजः ।” उणा० १।१२२। इति अण्डन् ।)
अन्तरावेदिः । समूहः । सुखरोगः । स तु व्रज
इति वयस् फोडा इति च भाषा । इति मेदिनी ।
दे, ३३ ॥ तस्मै पवर्गोऽयकारादिरयं किन्तु
अन्तःस्थवकारादिवृधातोर्गौणादिक अण्डन्
प्रत्ययनिष्पन्नत्वाच्च लिखितः ॥

वरणकः, पुं, (वरण + क्त्वं संज्ञायां वा कन् ।)
मातङ्गवेदिः । छातीर हायोदा इति भाषा ।
यौवनकण्ठकः । वयस् फोडा इति भाषा,
वर्तुलः । गोल इति ख्यातः । इति मेदिनी ।
के, २०३ ॥ भित्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनी-
कारेण अयं पवर्गोऽयकारादौ लिखितः ।
किन्तु हेमचन्द्रेण वृधातुनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थ-
वकारादौ परिगणितः ॥

वरणकः, भि, (वरण + कन् ।) विशालः । भय-
सम्पन्नः । कृपणः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरण्डा, स्त्री, (वरण + टाप् ।) सारिका । वर्तिः ।
शृङ्गभेदः । इति मेदिनी । ते, ३६ ॥

वरण्डालुः, पुं, (वरण इव आलुवत् ।) शर-
वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरतित्तः, पुं, (वरः श्रेष्ठस्तित्तस्तित्तसो यस्य ।)
कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्पटकः ।
तत्पर्यायो यथा,—

“पर्पटो वरतित्तश्च स्तुतः पर्पटकश्च सः ।

काथितः पांशुपर्यायस्तथाकवचनामकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरतित्तिका, स्त्री, (वरतित्त + स्वार्थे कन् । टाप् ।

अत इत्वम् ।) पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

आकनादि इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायः ।

“पाठावष्टावष्टकीच प्राचीना पापचेलिका ।

एकशीला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतित्तिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वरफ

वरकरी, स्त्री, रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वरजा, स्त्री, (व्रियतेऽनयेति वृ + “वृजश्चित् ।”
उणा० ३।१०७ । इति अचन् । टाप् ।) हस्ति-
कचरज्जुः । काकदण्डी इति ख्याता । तत्पर्यायः ।

चूषा २ कल्या ३ कक्षा ४ । चर्मरज्जुः । तत्-
पर्यायः । नङ्गी २ वङ्गी ३ वङ्गी ४ वाङ्गी ५ ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।
६० । ८ ।

“यथायुगं वरजया नक्षति धरुणायकम् ॥”

वरत्वचः, पुं, (वरा हितकरी त्वचा यस्य ।)
निम्बवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वरदः, त्रि, (वरं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गेति ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) अभीष्ट-
दाता । तत्पर्यायः । समर्हकः २ । इत्यमरः ।
३ । १ । ७ ॥ समर्हः ३ वाञ्छितार्थदः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२ । २१७ ।

“वरदं तं वरं वने साहाय्यं क्रियतां मम ।
श्रव्यस्तस्मै प्रतिश्रुत जगामोद्दिश्य पाण्डवान् ॥”
प्रसन्नः । इति मेदिनी । दे, ३७ ॥

वरदा, स्त्री, (वरद + टाप् ।) कन्या । इति
मेदिनी । दे, ३७ ॥ आदित्यभक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (पर्यायो यथा,—

“सुवर्चला सूर्यभक्ता वरदा वदरापि च ।
सूर्यावर्त्ता रविप्रीता परा ब्रह्मसुवर्चला ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अश्वगन्धा । इति भावप्रकाशः ॥ वरदात्री च ।
(यथा, भागवते । ३ । १६ । २२ ।

“धर्मस्य ते भगवतस्त्रियुगत्रिभिः स्त्रैः
पद्मिष्ठराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।
ननं भूतं तदभिधाति रजस्तमश्च
सत्त्वेन नो वरदया तनुवानिरस्य ॥”

वरदाचतुर्थी, स्त्री, (वरदाख्या चतुर्थी ।) माघ-
शुक्लचतुर्थी । तस्यां गौरी पूज्या । यथा । भवि-
ष्योत्तरे माघशुक्लपञ्चमधिकृत्य ।

“चतुर्थी वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता ।
सौभाग्यमतुलं कुर्व्यात् पञ्चम्यां श्रीरपि श्रियम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वरदातुः, पुं, (ददातीति । दा + तुन् । वरस्य
दातुः ।) वृक्षविशेषः । भूइसह इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । भूमीसहः २ द्वारदातुः ३

खरच्छदः ४ । अस्य गुणौ । शिशिरत्वम् ।
रक्तपित्तप्रसादनत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वरपर्णाख्यः, पुं, (वराणि पर्णान्यस्य । वरपर्णेति
आख्या यस्य ।) क्षीरकण्ठकीवृक्षः । इति
रत्नमाला ॥

वरप्रदा, स्त्री, (वरं प्रददातीति । प्र + दा + कः ।)
लोपासुद्रा । इति हेमचन्द्रः । २ । ३७ ॥

वरदातरि, त्रि ॥

वरफलः, पुं, (वरं फलमस्य ।) नारिकेलवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्फलं श्रेष्ठफलं च स्त्री ॥

वराकः

वरसुखी, स्त्री, (वरं सुखमस्याः । डीष् ।) रेणु-
कानामगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वरयिता, [ऋ] पुं, (वृ + णिण् । वृच् ।) भर्ता ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वरणकारयिता च ॥

वररुचिः, पुं, (वरा रुचिरस्य ।) कविविशेषः ।
तत्पर्यायः । पुनर्वसुः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स च विक्रमादित्यराजसभास्थनवरत्नान्तर्गत-
रत्नविशेषः यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकपरिकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः संभायां
रत्नानि वै ववरुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नम् ॥

वरलः, पुं स्त्री, (वृणातीति । वृ + अलच् ।)

वरटः । वोलता इति भाषा । यथा,
“विषष्टक्री भट्टरोलो वरलस्तुण्डपदः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वरलब्धः, पुं, (वरः उत्कर्षो लब्धः पुष्येषु येन ।)
चम्पकवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वरेख
लब्धः ।) वरप्राप्ते, त्रि ॥

वरला, स्त्री, (वृ + अलच् + टाप् ।) हंसी ।
इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तत्र पवर्गोऽयवका-

रादौ पठितोऽयम् । वरटा च ॥

वरली, स्त्री, (वरल + डीष् ।) वरटा । इति
जटाधरः ॥

वरवत्सला, स्त्री, (वरे जामातरि वत्सला ।)
श्वशुरभार्या । इति शब्दमाला ॥

वरवर्णिनी, स्त्री, (वरः श्रेष्ठो वर्णः प्रशस्तः पीता-
दिर्वास्त्यस्या इति । वरवर्ण + इनिः । डीष् ।)

अत्युत्तमा स्त्री । तत्पर्यायः । वरारोहा २
मत्तकामिनी ३ उत्तमा ४ । इत्यमरः । २ ।

६ । ४ ॥ मत्तकाग्निनी ५ । इति भरतः ॥
(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । ७ ।

“रत्नभूता च कन्येयं वार्त्तयौ वरवर्णिनी ।
भविष्यत् जानता पूर्वमया गोभिर्विवर्द्धिता ॥”

लाक्षा । हरिद्रा । रोचना । फलिनी । साध्वी
स्त्री । इति मेदिनी । ने, २४३ । गौरी ॥

(यथा, महाभारते । ६ । २२ । २१ ।
“भद्रकालि ! नमस्तुभ्यं महाकालि नमोऽस्तु ते ।

चण्डि ! चण्डे ! नमस्तुभ्यं तारिणि ! वर-
वर्णिनि ! ॥”)

सरस्वती । लक्ष्मीः । इति शब्दरत्नावली ॥

वरवाङ्गीकं, स्त्री, कुङ्कुमम् । इत्यमरटीका ॥

वरवृद्धः, पुं, (वरः श्रेष्ठो वृद्धः पुरातनः ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरा, स्त्री, (वृ + अप् + टाप् ।) फलत्रिकम् ।
इति मेदिनी । रे, ६३ ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्यम् ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुडूची । मेहा । त्राक्षी ।
विडङ्गम् । पाठा । हरिद्रा । इति राज-

निर्घण्टः ॥ श्रेष्ठा च ॥

वराकः, पुं, (वृणाते तच्छील इति । वृ + “जल्प-
भिचकुटुलुण्डवृक्षः घाकन् ।” ३ । २ । १५५ ।

वराटः

वराट

वराहः

इति वाकन् ।) शिवः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ युद्धम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वराकः, त्रि, (वृ + “जल्पमिच्छेति ।” ३ । २ । १५५ । इति वाकन् ।) शोचनीयः । इति मेदिनी । के, १२६ ॥ अवरः । इति शब्द-माला ॥ (यथा, सुकुन्दमालायाम् । १७ ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चैतसा सेवे स्वस्य पदस्य दातरि परे नारायणे तिष्ठति । यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायै गमयामहे नरमहो मृगा वराका वयम् ॥”)

वराङ्गं, स्त्री, (वरमङ्गानाम् ।) मस्तकम् । गुह्यम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २६ ॥ गुह्यत्वम् । योनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रेष्ठावयवे, च ॥ (वरा-ण्यङ्गान्यस्य ।) तद्व्युत्ते, त्रि ॥ (चोचम् । यथा, “त्वक्पत्रञ्च वराङ्गं स्यादभृङ्गश्चोचं तथोत्-कटम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वराङ्गः, पुं, (वराणि स्थूलान्यङ्गानि यस्य ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । यथा,— “सुवर्णवर्णो हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्दनाङ्गदौ ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वराङ्गकं, स्त्री, (वरमङ्गमस्य । कप् ।) गुह्यत्वम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥ श्रेष्ठावयवव्युत्ते, त्रि ॥

वराङ्गना, स्त्री, (वरा श्रेष्ठा अङ्गना ।) अति-प्रशस्ताङ्गयुक्ता स्त्री । यथा,—

“शिरः सपुष्पं चरणौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमल्पभोजनम् ।
अनमशाथित्वमपर्वमेधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयन्ति घट् ॥”

इति लक्ष्मीचरित्रम् ॥

वराङ्गरूपोपेतः, त्रि, (अङ्गानां रूपाणि अङ्ग-रूपाणि । वराणि अङ्गरूपाणि तैरुपेतः ।) श्रेष्ठरूपयुक्तः । सुन्दर इत्यर्थः । तत्पर्यायः । सिंहसंहननः । १ । इत्यमरः ॥

वराङ्गी, स्त्री, (वरमङ्गमन्तरवयवो यस्याः ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वराङ्गी, [वृ] पुं, (वराङ्गमस्यस्येति । इति, ।) अश्ववेतसः । वराङ्गश्चाश्ववेतसं इति वा पाठः । इति रत्नमाला ॥ श्रेष्ठाङ्गयुक्ते, त्रि ॥

वराटः, पुं, (वरं मन्दमदतीति । अट् + कर्मणि अष् ।) कपर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य शोचनादिविषयो यथा,— “भूगर्ते च समे शुद्धे पत्तलीं स्थापयेत् सुधीः । तुषेण पूरयेत्तस्याः किञ्चिन्नार्थं भिषग्वरः ॥ वराटेः पूरितां मृदां तन्मध्ये विनिवेशयेत् । कारीषाग्निं ततो दद्यात् पालिका यन्मसृत्त-मम् ।

अनेन म्रियते नूनं वराटः सञ्जरीगजित् ॥” ॥ अन्यच्च ।

“वराटं तत्र चाङ्गिरी जम्बीराणां रसेन वा । अन्धेषामपि चास्त्रानां यावत् पीतं न गच्छति ।

पश्चादुद्धृत्य प्रक्षाल्य गङ्गीयाच्च वराटकम् ॥”

इति वराटशुद्धिः ॥ * ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे चारणमारणाधि-कारे ॥ रज्जुः । यथा । रज्जुः शुक्ला वराटो ना । इति स्त्रीकाण्डे रत्नकोषः । इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वराटकः, पुं स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् ।) कपर्-दकः । इत्यमरः ॥ कङ्ग इति भाषा । तस्य संख्याभेदेन संज्ञाभेदा यथा,—

“वराटकानां दशकद्वयं यत्
सा काकिनी ताश्च पणस्रतस्रः ।
ते षोडश द्रव्य इवावगम्यो
द्रव्येस्तथा षोडशभिश्च निष्कः ॥”

इति लीलावती ॥ * ॥

अपि च । ताम्रिकः कार्शिकः पणः । इति याज्ञवल्करवचनेन गुह्याः पश्चादमाषकस्ते षोडशास्तः कर्षोऽस्त्री । इत्यमरसिंहोक्तेन च अशीतिरतिकापरिमिततान्ने पणशब्दः सङ्के-तितः स च तावत्संख्यकवराटकेर्लभ्यते इति वराटकेष्वपि तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भविष्यमस्यतन्वयोर्वचनं यथा,—

“अशीतिभिर्वराटकेः पण इत्यभिधीयते ।
तैः षोडशैः पुराणं स्याद्रजतं सप्तभिस्तैः ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

ते च दक्षिणार्थं विधीयन्ते । यथा,—
“हृतमश्रोत्रियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।
तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्यमथापि
वा ।

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वराटकः, पुं, (वराट एव । स्वार्थे कन् ।) रज्जुः । पद्मबीजम् । इति मेदिनी । के, २०२ ॥

वराटकरजाः, [सु] पुं, (वराटक इव रजो यत्र ।) नागकेशरश्मयः । इति शब्दमाला ॥

वराटिका, स्त्री, (वराट् + स्वार्थे कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) कपर्दकः । इत्यमरटीकायां भरतः राजनिर्घण्टश्च ॥ (यथा, नैषधे । २ । ८८ ।

“बहुकम्बुमणिवराटिका
गणनाटकरकर्कटोत्करः ॥”)

तुच्छवाचिका च । यथा,—

“प्रयागे सूत्राते येन तस्य गङ्गा वराटिका ॥”
इत्युद्भटः ॥

वराणः, पुं, (त्रियते इति । वृ + युच् । पृषो-दरात् दीर्घः ।) इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुणवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वराणसी, स्त्री, (वाराणसी पृषोदरादित्वत् साधु ।) काशी । यथा,—

“काशी वराणसी वाराणसी शिवपुरी च
सा ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वरादनं, स्त्री, (वरै राजभिरदत्ते इति । अट् + ल्युट् ।) राजादनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वराभिधः, पुं, अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वरा अभिधा यस्य ।) श्रेष्ठनामा च ॥

वराभ्यः, पुं, (वरः श्रेष्ठः अश्वोऽत्र । रस्य लत्वम् ।) कर्मद्वैः । इति रत्नमाला ॥ करान्ध इति वा पाठः ॥

वरारकं, स्त्री, (वरं श्रेष्ठं धनिनं ऋच्छति गच्छति । ऋ + खल् ।) हीरकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ ।

१३१ ॥ (गुणादयोऽस्य हीरकशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

वरारोहः, पुं, (हस्तिन उच्चत्वात् आयतपृष्ठ-त्वाच्च वर आरोहो यत्र ।) हस्त्यारोहः । अव-रोहः । इति विश्वः ॥

वरारोहा, स्त्री, (वर आरोहो नितम्बो यस्याः ।) उत्तमा स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥ (यथा, महानिर्व्याणतन्त्रे । ४ । ४७ ।

“यदा तु वैदिकी दीक्षा दीक्षा पौराणिकी
तथा ।

न स्यास्यति वरारोहे ! तदैव प्रबलः कलिः ॥”)
कटिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वरालिका, स्त्री, (वरा आलिका सखी जयादि-र्यस्याः ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वराशिः, पुं, स्थूलवस्त्रम् । मोटा कापड़ इति भाषा । तत्पर्यायः । स्थूलश्राटकः । २ । इत्य-मरः ॥ वरासिः ३ स्थूलश्राटकम् ४ स्थूल-श्राटिका ५ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ स्थूल-पट्टाकः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराशि ७ । कौवमिति जटाधरः ॥

वरासनं, स्त्री, (वरायै दुर्गायै अस्यते क्षिप्यते दीयते इति यावत् । अस् + ल्युट् ।) ओड्-पुष्पम् । इति शब्दमाला ॥ (वरमासनमिति ।) उत्तमासनश्च ॥

वरासनः, पुं, (वरां स्त्रीयां नारीं अस्यति त्वज-तीति । अस् + ल्युट् ।) षिङ्गः । (वरानपि जनान् अस्यति दूरीकरोतीति ।) द्वारपालः । इति विश्वः ॥

वरासिः, पुं, (वरैः श्रेष्ठैः अस्यते क्षिप्यते इति । अस् + इन् ।) स्थूलश्राटकः । (वरोऽसिर्यस्य ।) खड्गधरः । इति धरणिः ॥

वरासी, स्त्री, ज्ञानवासः । इति शब्दमाला ॥

वराहः, पुं, (वरान् आहन्ति इति दुर्गः । क्त० ४ । ३ । ४६ । हन् + डः ।) पशु-विशेषः । वरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

शूकरः २ वृष्टिः ३ कोलः ४ पोत्री ५ किरिः ६ किटिः ७ इन्द्रो ८ घोणी ९ स्वर्लोमा १० क्रोडः ११ भूदारः १२ । इत्यमरः ॥ किरः १३ सुस्तादः १४ सुखलाङ्गूकः १५ । इति जटा-धरः ॥ स्थूलनासिकः १६ दन्तायुधः १७ वक्र-वक्रः १८ दीर्घतरः १९ आखनिकः २० भूक्षित् २१ बहुस्रः २२ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ अस्य मांसस्य गुणाः । वृष्यत्वम् । वातघ्नत्वम् । बलवर्द्धनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ बहुमज्जत्वम् । विरूचयत्वञ्च । इति तन्नैव पाठान्तरम् । अन्यत् शूकरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

वराहः

तन्मांसं विष्णवे न देयम् । यथा । “नाभक्ष्यं
नैवेद्यार्थं भक्ष्येष्वजामहिषीक्षीरं वर्ज्ययेत् ।
पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति ।” इत्याहिक-
तत्त्ववृत्तविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ वराहमांसं भुक्त्वा
विष्णुपूजादिनिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा वाराहमांसं यो वै मासुपसर्पति ।
पतनं तस्य वक्ष्यामि यथा भवति सुन्दरि ! ॥
वराहो दश वर्षाणि भूत्वा तु चरते वने ।
व्याधो भूत्वा महाभागे समाः सप्त च सप्ततिः ॥
कृमिभूत्वा समाः सप्त तिष्ठते तस्य पुष्कले ।
अथोच्चैर्म्मृषिको भूत्वा वर्षाणाञ्च चतुर्दश ॥
एकोनविंशवर्षाणि यातुधानञ्च जायते ।
शृङ्गकक्षाष्टवर्षाणि जायते भवने बहु ॥
आप्रस्त्रिंशतिवर्षाणि जायते पिप्रिताशनः ।
एष संसारिताङ्गत्वा वाराहामिषभक्षकः ॥
जायते विपुले सिद्धे कुले भागवतस्तथा ।
हृषीकेशवचः श्रुत्वा सर्वसम्पूर्णलक्षणम् ॥
शिरसा चाङ्गलिं कृत्वा वाक्यञ्चेदमुवाच ह ।
एतन्मि परमं गुह्यं तव भक्तसुखावहम् ।
वाराहमांसभक्ष्यास्तु येन सुच्यन्ति किल्बि-
षात् ॥

वाराह उवाच ।

तरन्ति मानवा येन तिर्यक्संसारसागरात् ।
गोमयेन दिनं पञ्च कणाद्वारेण सप्त वै ॥
पानीयन्तु ततो भुक्त्वा तिष्ठन् सप्तदिनं ततः ।
अचारलवणं सप्त शक्तुभिश्च तथा त्रयः ॥
तिलभक्षो दिनान् सप्त सप्त पाषाणभक्षकः ।
पथो भुक्त्वा दिनं सप्त कारयेच्छुद्धिमात्मनः ॥
ग्रान्तदान्तपराः कृत्वा अहङ्कारविवर्जिताः ।
दिनान्येकोनपञ्चाशच्चरेत कृतनिश्चयः ॥
प्रसुक्तः सर्वपापेभ्यः ससंज्ञो विगतज्वरः ।
कृत्वा तु मम कर्माणि मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहमांसभक्षणापराधप्रायश्चित्तम् ।
इति वाराहपुराणम् ॥ * ॥
वन्धवराहमांसं आह्लादौ विहितम् । यथा
अग्रन्तीत्यनुष्ठौ हारीतः । महारथवाशि-
नश्च वराहोक्तयेति । एवञ्च विवदन्ते अग्रा-
ह्यशूकराञ्चेति वशिष्ठोक्तं श्वेताश्वेतया यव-
स्थितम् । कण्ठतरुस्तु । आह्ने निशुक्तानि शुक्ल-
तयेति । विष्णुपासकस्य सर्वथा निषेधः । यथा
वाराहो भगवद्वक्तव्यम् ।
“भुक्त्वा वाराहमांसं यस्तु मासुपसर्पति ।
वराहो दशवर्षाणि भूत्वा वै चरते वने ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“हविष्याग्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
मातृश्वारिणकौरभश्राकुनिच्छानपार्थतेः ॥
रेणुरौरववाराहशृङ्गेर्मोर्षैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्धाभिष्टयन्ति दत्तेनैव पितामहाः ॥”
इति आहृतत्त्वम् ॥ * ॥

विष्णोरवतारविशेषः । यथा,—

वराहः

सायम्भुव उवाच ।

“कुत्र प्रजाः स्थास्यन्ति पृथिवी तावत् प्रलया-
र्णवे मया तस्या उद्धरणे यत्नं कुरु । इति श्रुत्वा
ब्रह्मा भगवन्तं ध्यातवान् । ध्यायतस्तस्य नासा
विवरात् अङ्गुष्ठप्रमाणो वराहपोतो निरगात् ।
स च आकाशस्थः सन् क्षणमात्रेण पर्वतोपमो
बभूव । तं विष्णुं मत्वा ब्रह्मा तुष्टाव । स च
तेन स्तुतः प्रलयार्णवजलमध्ये प्रविश्य दन्ताग्रेण
पृथ्वीमुद्धृत्य निजधारणशक्त्या संस्थाप्य अन्त-
र्हितो बभूव । ततः पृथिव्यां राजा सायम्भुव-
मनुरासीत् ॥” इति श्रीभागवतमतम् ॥ * ॥ तद-
वतारकर्तृकहिरण्याक्षवधो यथा,—

“वराहपर्वतो नाम यः पुरा हरिनिर्मितः ।
स एव भूतो भगवानाजगामासुरान्तिकम् ॥
ततश्चन्द्रप्रतीकाशमयङ्गाच्छङ्खसूतमम् ।
सहस्रारं ततश्चक्रं स्रव्यवह्निमप्रभम् ॥
यो वैकुण्ठः सुरेन्द्राणामनन्तो भोगिनामपि ।
विष्णुर्वो योगविदुषां यो यज्ञो यज्ञकर्मणाम् ॥
विश्वे यस्य प्रसादेन सवनस्था दिवौकसः ।
आय्यं महर्षिभिर्देतमश्रुवन्ति सुधाहुतम् ॥
ततो देवद्रवकरं पुराणं शृङ्खलसूतम् ।
वक्त्रेण दभौ वेगेन विक्षिपन् देवजीवितम् ॥
ततः संरक्तनयनो हिरण्याक्षो महासुरः ।
कोऽयन्त्विति वदन् रोषान्नारायणमुदेक्षत ॥
वाराहरूपिणं देवं स्थितं पुरुषविग्रहम् ।
शृङ्खलक्रीडतकरं देवानामार्तिनाशनम् ॥
रराज शृङ्खलक्राभ्यां ताभ्यामसुरसुदनः ।
सुव्याचन्द्रमसोर्मध्ये पौर्णमास्यामिवाम्बुदः ॥

ततो हिरण्याक्षसुखाश्च सर्वे
समाद्रवन् देवगणाः सुरेशम् ।
निहन्तुकामाः सहसा वराहं
मुह्यीतश्रद्धा बलपूर्णदपाः ॥
तैर्ब्रह्ममनोऽतिशयेन शस्त्रे-
र्देवासुरैर्दानवपुङ्गवैश्च ।
नासौ चचालासुरवृन्दहा वै
मेघैः सुवृष्टा इव मन्दराग्निः ॥
देवस्ततोऽसौ वृवराहमाहवे
निपातयामास रुधा ज्वलन्तीम् ।
शक्तिं यथा विद्युतमाशु कुञ्जे
प्रवर्धमानोऽपि गिरिं सुमेघः ॥
स हन्यमानो गदयाप्रमेयः
प्रोवाच देवं वृवराहमूर्धनः ।
प्रजापतेः सेतुमिमं निहत्य
ब्रजेष्ट क्व खल्वि यथा सुरेन्द्रः ॥
बलं समासाद्य परैरेजेयं
विनाशयिष्याम्यहमेवमाजौ ।
देव्यास्तथा साकमतो हि देवान्
हृतस्वकीयान् सुनग्रीपपन्नान् ॥
संस्थापयिष्यामि न संशयोऽत्र
दैत्यैर्द्वर्षः क्व तु मल्लमौषे ॥
एवं व्रुवति वाक्पुनः विष्णोर्वचस्यपातयत् ।
स बाहुशतसुखस्य सर्वप्रहरणं रणे ॥

वराहः

दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ।
उद्यतायुधनिष्क्रिंशाः सर्वे तं समुपाद्रवन् ॥
स ताभ्यामानोऽतिबलैर्देवैः सन्नायुधोदतैः ।
न चचाल वराहस्तु मैनाक इव पर्वतः ॥
क्रोधसंरक्तनयनः शृङ्खलक्रीडरो हरिः ।
यवर्हत स वेगेन आश्रुवन् सर्वतो दिशम् ॥
तं जयायासुरेन्द्राणां वर्द्धमानं नभस्तले ।
ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुर्मनुसुदनम् ॥
दीप्तामिसङ्घं घोरं दर्शनं नयसुदर्शनम् ।
सुवर्णरेणुपथ्यन्तं वज्रनाभं भयावहम् ॥
मेदोऽस्थिमज्जारुधिरैः सिक्तं दानवसम्भवेः ।
अद्वितीयं प्रहारेस्तु क्षुरपथ्यन्तमण्डलम् ॥
सगद्गममालाविततं कामगं कामरूपिणम् ।
चक्रमुद्यम्य समरे वाराहः स्वेन तेजसा ॥
चिक्षेद बाहुंश्चक्रेण हिरण्याक्षस्य वं तथा ॥
स क्षिप्रबाहुर्विशिरः न प्राकम्प्यत दानवः ।
कवन्धवत्स्थितः संख्ये विशाख इव पादपः ॥
ततः स्थितस्तेव शिरस्तस्य भूमावपातयत् ।
हिरण्यं रुक्तचित्रं मेरोः शृङ्गमिवोत्तमम् ॥
हिरण्याक्षे हते देवा ये शेषाश्चैव दानवाः ।
सर्वे तस्य भयात् वृक्षा जम्बुराक्षा दिशो
दश ॥”

इति वह्निपुराणम् ॥

अथ वराहावतारकारणम् । शरभरूपिमहर-
देवकर्तृकतच्छरीरनाशश्च ।
“त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं त्यक्त्वा विष्णोरन्तिकमागतः ॥
तेन त्यक्त्वा तु पृथिवी क्षणमात्रादधोगता ।
ततो वराहरूपेण निमग्नां पृथिवीं जले ।
मग्नां समुद्रधाराशु न्यधात् तत्प्रलिलोपरि ॥
वराहोऽपि स्वयं गत्वा लोकालोकाङ्गं गिरिम् ।
वाराह्या सह रेमे स पृथिव्या चारुरूपया ॥
स तथा रममाणस्तु सुचिरं पर्वतोत्तमे ।
नावाप तोयं लोकेष्टः पोत्री परमकासकः ॥
पृथिव्याः पोत्रिरूपाया रमयन्त्यास्ततः सुताः ।
त्रयो जाता द्विजश्रेष्ठास्तेषां नामानि वै शृणु ॥
दुर्वृत्तः कनको घोरः सर्व एव महाबलाः ।
स तैः पुत्रैः परितृतो वाराहो भार्यया स्वया ॥
रममाणस्तदा कायत्यागं नैवागणह्विया ।
इतस्ततश्च शिशुभिः क्रीडतिः पोत्रिभिस्तदा ॥
जगन्ति तत्र भस्मानि नदीः कण्ठतर्कस्तथा ।
ततो देवगणाः सर्वे संहिता देवयोजिभिः ॥
शृङ्गेण संहिता मन्त्रं चक्रुः सम्यक् जगद्धितम् ॥
ततो निश्चित्य तै सर्वे शक्राद्या सुनिभिः सह ।
शरयं शरणं जम्बुनारायणमजं विभुम् ॥
तं समासाद्य गोविन्दं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
प्रणम्य सर्वे त्रिदशास्तुष्टुर्गुरुद्वन्द्वजम् ॥
देवा ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवेश ! जगत्कारणकारण ।
कालखरूपिन् भगवन् प्रधानपुरुषात्मक ॥
इति स्तुतो देवदेवो भूतभावनभावनः ।
सेनैर्देवगणैरुच्ये तान् सर्वान् मेघनिखनः ॥

वराहः

श्रीभगवानुवाच ।

यदर्थमागता यूयं यद्वो भयमुपस्थितम् ।
यत्र यद्वा मया कार्यं तद्देवास्तूर्णमुच्यताम् ॥
देवा ऊचुः ।

श्रीर्यते वसुधा नित्यं क्रीडया यज्ञपोत्रिणः ।
लोकाश्च सर्वे संचुब्धा नाप्नुवन्त्युपशान्तिताम् ॥
इति तेषां निगदतां श्रुत्वा वाक्यं जनार्दनः ।
उवाच शङ्करं देवं ब्रह्माणश्च विशेषतः ॥
यत्कृते देवताः सर्वाः प्रजाश्च सकला इमाः ।
प्राप्नुवन्ति महद्दुःखं श्रीर्यते सकलं जगत् ॥
वाराहं तदहं कार्यं त्यक्तुमिच्छामि शङ्कर ।
निदेशशक्तं तत् त्यक्तुं स्वेच्छया नहि शक्यते ॥
त्वं व्याजयस्व तत् कार्यं यच्चात्मा शङ्कराधुना ।
त्वमाप्यायस्व तेजोभिर्ब्रह्मन् स्मरहरं सुहृदः ॥
आप्यायन्तु तदा देवाः शङ्करो हन्तु पोत्रिणम् ।
रजस्वलायाः संसर्गात् विप्राणां मारणात् तथा ॥
कायः पापकरो भूतस्तं त्यक्तुं सुच्यतेऽधुना ।
प्रायश्चित्तेरुपेतैर्यः प्रायश्चित्तमहं ततः ।
चरिष्यामि तदर्थं मे तनुर्यत्नेन पात्यताम् ॥
प्रजा पात्या मम सदा या हि सीदति नित्यशः ।
मत्कृते प्रत्यहं तस्मात् त्यज्ये कार्यं प्रजाकृते ॥
श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तौ वासुदेवेन तदा च ब्रह्मशङ्करौ ।
त्वया यथोक्तं तत् कार्यमिति गोविन्दस्त्वत्तुः ॥
वासुदेवोऽपि तान् सर्वान् विस्मृत्य त्रिदशां-
स्तदा ।
वाराहं तेजसा हतुं स्वयं ध्यानपरोऽभवत् ॥
शनेः शनैर्यदा तेज आहरत्येष माधवः ।
तदा देहन्तु वाराहं सत्त्वहीनं यजायत ॥
ब्रह्माद्यास्त्रिदशाः सर्वे महादेवमुपासिताम् ।
अनुजग्मुस्तथा तेज आधातुं स्मरनाशने ॥
ततः सर्वैर्देवगणैः स्वं स्वं तेजो वृषध्वजे ।
आदधे तेन बलवान् सोऽतीव समजायत ॥
ततः शरभरूपी स तत्तच्छणाङ्गिरिप्रोऽभवत् ।
जडाधीभावतश्चाष्टपादयुक्तः सुमेरवः ॥
द्विलक्षयोजनोच्छायः सार्द्धलक्षैकविंशतः ॥
जह्वं वराहकायस्तु लक्षयोजनविंशतः ॥
लक्षार्धविंशतः पार्श्वे बह्वर्धमानस्तदाभवत् ।
तमायान्तं ततो दृष्ट्वा क्रोधाद्वावन्तमञ्जसा ॥
सुवृत्तः कनको घोर आसेदुः क्रोधमूर्च्छिताः ।
उच्चिच्छिपुस्तं युगपत् पोत्रघातेर्महाबलाः ॥
ततस्तुष्टप्रहारेण शरभः कण्ठमध्यतः ।
भित्त्वा वपुर्वराहस्य पातयामास तज्जले ॥
तं पातयित्वा प्रथमं सुवृत्तं कनकं तथा ।
घोरश्च कण्ठदेशेषु भित्त्वा भित्त्वा जघान ह ॥
त्यक्तप्राणास्तु ते सर्वे पेतुस्तोये महागर्भे ।
अलशब्दं वितन्वानाः कालानलसमर्चिषः ॥
प्रतिपेतु वराहेषु ब्रह्मा विष्णुर्हरस्तथा ।
हृद्यार्थं चिन्तयामासुः पुनरेव समागताः ॥
इति कालिकापुराणीयाष्टाविंशतुल्लङ्घिताध्या-
यात् सङ्कलितः ॥ ॥ विष्णुः । मानभेदः ।
प्रव्रतभेदः । सुक्ता । इति मेदिनी । हे, २२ ॥

वरिव

(पर्वतार्थे उदाहरणम् । यथा, महाभारते ।
२ । २१ । २ ।
“वेहारो विपुलः शैलो वराहो वृषभस्तथा ।
तथा ऋषिगिरिस्तात शुभाश्चैत्यकपञ्चमाः ॥”)
शिशुमारः । वाराहीकन्दः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अष्टादशद्वीपान्तर्गतचतुर्द्वीपविशेषः ।
यथा,—
“गन्धर्वो वरुणः सौम्यो वराहः कङ्क एव च ।
कुमुदश्च कसेरुश्च नागो भद्रारकस्तथा ॥
चन्द्रेन्द्रमलयाः शङ्खयवाङ्गकगभस्तिमान् ।
ताम्राकुञ्जकुमारी च तत्र द्वीपाः दशाष्टभिः ॥”
इति शब्दमाला ॥
(कृष्णपिण्डीरः । तत्पर्यायो यथा,—
“वराहः कृष्णपिण्डीरः कृष्णपिण्डीतकस्तु सः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वराहकन्दः, पुं, (वराहप्रियः कन्दो यस्य ।)
वाराही । इति राजनिर्घण्टः ॥
वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहस्य क्रान्ता प्रियेति ।)
वाराहीवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥
वराहकाली, [न] पुं. (वराहवत् कलते इति ।
कल् + क्तिन् ।) सूर्यमणिपुष्पवृक्षः । तत्प-
र्यायः । सूर्यावर्तः २ । इति हारावली ।
६४ ॥
वराहक्रान्ता, स्त्री, (वराहेन क्रान्ता अतिप्रिय-
त्वात् ।) क्षुपविशेषः । इति शब्दमाला ॥
तत्पर्यायः, । लज्जालुः २ समझा ३ लज-
कारिका ४ वराहनामा ५ वदरा ६ शूकरी ७
तित्तगन्धिका ८ नमस्कारी ९ गण्डकाली १०
खदिरौ ११ । इति रत्नमाला ॥ लज्जालुका १२
अञ्जलिकारिका १३ कृताञ्जलिः १४ गण्डकारी
१५ समीच्छदा १६ । इति ग्रन्थान्तरम् ॥
वाराही । चामाराजु इति ख्याते । इति
सुभूतिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
वराहनामा, [न] पुं, (वराहस्य नाम इव नाम
यस्य ।) वाराहीकन्दः । इति शब्दमाला ॥
वराहिका, स्त्री, कपिकक्षुः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वराही, स्त्री, (वराहो भक्षकत्वेनाख्यस्येति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रमुक्ता ।
शूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरिवसितः, त्रि, (वसु + “नमोवरिवसिचन्द्रः
क्यच्” ३ । १ । १६ । इति क्यच् । ततः क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे
यलोपः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ ।
१०२ ॥
वरिवस्या, स्त्री, (वरिवसः पूजायाः करणम् ।
वरिवसु + “नमोवरिवसिचन्द्रः क्यच्” ३ ।
१ । १६ । इति क्यच् । “अ प्रत्ययात् । ३ । ३ ।
१०२ । इत्यः । टाप् ।) शुश्रूषा । इत्यमरः ।
२ । ७ । ३५ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १८ । १६ ।
“हुवे यदा वरिवस्या रुक्मानो
विद्यामेवं वृजनं जीरदाजुम् ॥”)

वरीया

वरवस्थितः, त्रि, (वरिवस्या संजाता अस्य
तारकादित्वादितच् । यद्वा, वरिवस्य + क्तः ।
“क्यस्य विभाषा ।” ६ । ४ । ५० । इति पक्षे यलोपा-
भावः ।) उपासितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०२ ॥
वरिणी, स्त्री, वडिणी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिणं, क्ली, (वृ + सः । बाहुलकात् इट् ।)
वत्सरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“वर्षः स्यात्
वरिणोऽपि च ।” इत्युज्ज्वलदत्तधृतचन्द्रवच-
नम् । ३ । ६२ ॥)
वरिषाः, स्त्री भूम्नि, (वृ + सः । बहुवचनात्
इट् ।) वर्षाः । इति भरतद्विरुद्धकोषः ॥
वरिषाप्रियः, पुं, (वरिषा वर्षा प्रिया यस्य ।)
चातकपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
वरिष्ठं, क्ली, (अतिप्रयेन वरम् । वर + इष्ठन् ।)
तान्मम् । इत्यमरः । ३ । २ । १११ ॥ (यथा,—
“रक्तं वरिष्ठं स्वेच्छास्वं तान्मं शुक्लमुडुम्बरम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
मरिचम् । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥
वरिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिप्रयेन वर उरुर्वा
अतिशायन इष्ठन् । प्रियस्थिरिति वरादेशः ।)
इति व्याकरणम् ॥ वरतमः । (यथा, भागवते ।
१ । १० । १ ।
“हत्वा स्वरिक्षस्पृध आततायिनो
युधिष्ठिरो धर्मेभृतां वरिष्ठः ॥”)
उरुतमः । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ४ । ५६ । १ ।
“यत्सीं वरिष्ठे वृहतो विमिश्रन्तु
बहोष्वापप्रथानेभिरेवैः ॥”)
वत्सः । इत्यजयः ॥
वरिष्ठः, पुं, (वर + इष्ठन् ।) तित्तिरिपक्षी । इति
मेदिनी । ठे, १५ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (चाक्षुषमनुपुत्रः । यथा, महा-
भारते । १३ । १८ । २० ।
“वरिष्ठो नाम भगवांश्चाक्षुषस्य मनोः सुतः ॥”
धर्मसावर्णिमन्तरस्य ऋषिविशेषः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।
“हविष्मांश्च वरिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथारुणिः ।
निश्चरश्चानवश्चैव रिष्ठिश्चान्यो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्नापिदेवश्च सप्तमः ॥”
दैत्यविशेषः । तथा, हरिवंशे । २३२ । १३ ।
“वरिष्ठश्च गविष्ठश्च भूतलोन्मथनो विभुः ।
सुप्रसादः किरीटी च स्रुचीवक्त्रो महासुरः ॥”)
वरिष्ठा, स्त्री, (वरिष्ठ + टाप् ।) आदित्यभक्ता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वरी, स्त्री, (वृणोतीति । वृ + पचाद्यच् । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) शतावरी । इत्यमरः । २ ।
४ । १०० ॥ सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरीयान्, [स] त्रि, (अयमनयोरतिप्रयेन ऊरु-
र्वरो वा । इयसुन् । प्रियस्थिरिति वरादेशः ।)
श्रेष्ठः । (यथा, भागवते । २ । १ । १ ।
“वरीयानेष ते प्रश्नः कृतो लोकहितो वृषः ॥”)
वरिष्ठः । अतिबुवा । इति मेदिनी । ठे, १५ ॥

वरुणः

वरीयान्, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गता-
ष्टादशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“दाता दयालुः सुतरां सुवेधः
सत्कर्मकर्ता मधुरस्वभावः ।

नरो वलीयान् धनवान् जनाङ्गो
योगो वरीयान् यदि जन्मकाले ॥”

इति कोष्ठौप्रदीपः ॥

(पुलहस्य पुत्रः । इति भागवते ४ । १ । ३४ ॥)

वरीवर्द्धः, पुं, वलीवर्द्धः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

वरीपुः, पुं, कामः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वरुटः, पुं, स्त्रीच्छातिविशेषः । यथा,—

“पुलिन्दा नाहला निष्टाः श्वरा वरुटा भटाः ।
माला भिलाः किराताश्च सर्वेऽपि स्त्रीच्छ-

जातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वरुडः, पुं, अन्त्यजजातिविशेषः । यथा,—

“रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च ।

कैवर्त्तमेदभिलाश्च सप्तैते चान्यजाः स्मृताः ॥”

एषां स्त्रीगमनादौ दोषो यथा,—

“एतेष्वानु स्त्रियो गत्वा भुक्ता च प्रतिगृह्य च ।

प्रतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सान्त्व्यन्तु गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तयमवचनम् ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कैवर्त्तस्य च कन्यायां श्रौण्डिकादेव सौचिकः ।

सौचिकात् श्रौण्डिकाज्जातो नटो वरुड

एव च ॥”

इति पराशरपद्धतिः ॥

वरुणः, पुं, (वृणोति सर्वं त्रियते अन्यैरिति वा ।

वृ + “कृष्टदारिभ्य उनन् ।” उणा० ३ । ५३ ।

इति उनन् ।) देवताविशेषः । स च कश्य-

पस्य अदितिनाम्नि पत्न्यां जातः । तस्य चर्षण्यां

पत्न्यां भृगुवाङ्मयीकी पुत्रौ जातौ । इति

श्रीभागवतमतम् ॥ स च जलाधिपतिः पश्चिम-

दिक्पालश्च । तत्पण्यायः । प्रचेताः २ पाशी ३

यादसांपतिः ४ अय्यतिः ५ । इत्यमरः ॥ यादः-

पतिः ६ अपांपतिः ७ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ जम्बुकः ८ मेघनादः ९ जलेश्वरः १०

परञ्जयः ११ देवदेवः १२ जीवनावासः १३

नन्दपालः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ वारि-

लोमः १५ कुण्डली १६ रामः १७ सुखाशः १८

इति जटाधरः ॥ * ॥ जलाशयोत्सर्गादौ अस्य

पूजाविधिर्यथा । हयग्रीवपञ्चरात्रे ।

“अथ वायामतः कुर्यात् सृक्षरत्नादिनिर्मि-

तम् ।

द्विभुजं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

वामेन नागपाशान् धारयन्तं सुभोगिनम् ।

सलिलं वाममाभोगं कारयेद्वादसांपतिम् ॥

वामे तु कारयेद्वृद्धिं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।

नागेनैदीभिर्यादोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥

जलेवं वरुणं देवं प्रतिष्ठाविधिनाश्चयेत् ॥”

पुष्करं तत्पुत्रम् । ततो ध्यानम् ।

वरुणः

“प्रसन्नवदनं सौम्यं हिमकुन्देन्द्रसन्निभम् ।

सर्वाभरणसंयुक्तं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥

किरणैः श्रौतलैः सौम्यैः प्रीणयन्तमवस्थितम् ।

लावण्यान्तधाराभिस्तर्पयन्तमिव प्रजाः ॥

राजहंससमाख्यं पाशयन्करं शुभम् ।

पुष्करादौर्गणैः सर्वैः समन्तात् परिवारितम् ॥

गौण्या कान्ध्या चागुगतं नदीभिः परिवारितम् ।

नागेर्यादौर्गणैः कृतं ब्रह्माण्डमिव चापरम् ॥

वृष्टिसंहारकर्त्तारं नारायणमिवापरम् ॥”

इति ध्यात्वा पूजयेत् । वरुणमन्त्रोच्चारस्तु तत्रैव ।

“अष्टाविंशान्तबीजेन चतुर्दशस्वरेण च ।

अर्हन्द्द्विन्दुयुक्तेन प्रणवोद्दीपितेन च ॥”

तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।

“प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् ।

पूजयेन्नृत्त्यपुष्पादौः सान्निध्यं पाशमुद्रया ॥”

स्थितिं प्रतिष्ठाम् । निबोधयेत् अन्तर्गताङ्गु-

सुष्टिभ्यां निबोधमुद्रां दर्शयेत् । नमस्कारमन्त्रस्तु

“वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निम्नगाधिपः ।

पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”

इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥

वृष्टार्थं अस्य जपनीयमन्त्रा यथा,—

“पुष्करावर्त्तकेर्मेधैः ज्ञावयन्तं वसुन्धराम् ।

विदुर्जलितसमहं तोयात्मानं नमाम्यहम् ॥

यस्य केशेषु जीमृती नटाः सर्वाङ्गसन्निभु ।

कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः ॥”

इति ध्यात्वा मानसैरुपचारैर्वरुणं आराध्य

मूलमन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हविस्तृष्टुप् हृन्दो

वरुणो देवता एतावद्वाङ्मयमभियाप्य सुवृष्टार्थं

जपे विनियोगः । मन्त्रस्तु गुरुसुखात् ज्ञेयः ।

स यथा । ॐ वृष्टिरिहानायन्तरयो मरुता-

सृष्टार्तो गच्छ वशापमिहैत्वा दिवं गच्छत तेनो

वृष्टिमावह । इति मन्त्रस्य सहस्रजपानन्तरं

सुवृष्टिमती वसुमती भवति । अत्र सन्देहो न

कार्यः ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् । ऊर्ध्वं लक्ष्मीं तथा

मायां तेन हूँ श्रीं ह्रीं इति त्र्यम्बरमन्त्रं नाभि-

मात्रजलमध्ये प्रविश्य यदि जपति तदा अना-

वृष्टिं हरति महावृष्टिर्भवति । अष्टसहस्रजपः

संख्या चतुर्गुणा तेन द्वाविंशत्सहस्रजपः ।

दिनत्रयानन्तरं चतुर्थदिने जपसमाप्तिः ।

“नाभिमात्रजले स्थित्वा जपेन्नम्रं प्रसन्नाधीः ।

वसुसहस्रं जपेन्नम्रं त्रिदिनं याप्य यत्नतः ॥”

अथवा ।

“षट्सहस्रं जपेन्नित्यं तदा वृष्टिर्भवेत् ध्रुवम् ।”

इति षट्कर्म्मदीपिका ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे वं इति एकाक्षरमन्त्रोऽपि जप्य-

त्वेन लिखितः ॥ * ॥ महापातकिनो दक्षधनं

गृहीत्वा राजा वरुणाय प्रतिपादयेत् । यथा,—

“नाददीत वृषः साधुर्महापातकिनो धनम् ।

आददानस्तु तस्मैभातेन दोषेण लिप्यते ॥

अपसु प्रवेश्य तं दक्षं वरुणायोपपादयेत् ।

श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥

इष्टो दक्षस्य वरुणो राज्ञां दक्षधरो हि सः ।

वरुणः

ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥

स्वनामख्यातवृष्टः । तत्पण्यायः । वरुणः २

सेतुः ३ तित्तशाकः ४ कुमारकः ५ । इत्यमरः ।

२ । ४ । २५ ॥ शरीरवृष्टः ६ सेतुकः ७ वराणः ८

श्लिखिमखनः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेत-

वृष्टः १० श्वेतदुमः ११ साधुवृष्टः १२ तमालः

१३ मारुतापहः १४ । अस्य गुणाः । कटु-

त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तदोषश्रीतवातहरत्वम् ।

स्निग्धत्वम् । दीपनत्वम् । विद्रधिरोगजित्त्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वरुणः पित्तलो मेदी श्लेष्मलच्छाश्रमास्तान् ।

निहन्ति गुल्मवातासक्रिमींश्चोष्णोऽभिदीपनः ।

कषायो मधुरस्तिक्तः कटुको रूक्षको लघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“वरुणोऽनिलशूलघ्नो मेदी चोष्णोऽशरीहरः ।

पुष्यं वरुणजं ग्राहि पित्तघ्नं आमवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

जलम् । इति मेदिनी । ये, ६५ ॥ सूर्यः । इति

विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणस्त्वंश्च एव च ।

भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥”

सुनिर्गमजातकश्चपुत्रविशेषः । इति महाभार-

तम् । १ । ६५ । ४२ ॥)

वरुणात्मजा, स्त्री, (वरुणस्य जलस्य आत्मजा

तदुद्भवत्वात् ।) मयम् । इत्यमरः । २ । २० । ३६ ॥

(विवरणमस्या मयशब्दे ज्ञेया ॥)

वरुणानी, स्त्री, (वरुणस्य पत्नी । वरुण + “इन्द्र-

वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति डीष् आनु-

गागमश्च ।) वरुणपत्नी । इति जटाधरः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १२ ।

“इहेन्नाणीसुपहृये वरुणाणीं स्वस्तये ।

अमार्थी सोमपीतये ॥”)

वरुजं, स्त्री, (वृणोति आट्टणोत्यनेनेति । वृ +

“आश्रिचादिभ्य इजोचौ ।” उणा० ४ । १७२ ।

इति उजः ।) उत्तरीयवस्त्रम् । वृधातोरुज-

प्रत्ययेन निष्पन्नम् । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुणादिवृत्तिः ॥

वरुलः, पुं, (वृ + उलः ।) संभक्तः । इति संक्षिप्त-

सारोणादिवृत्तिः ॥

वरुथं, स्त्री, (त्रियते शरीरमनेनेति । वृ वरुथे +

“जृष्टृभ्यामथन् ।” उणा० २ । ६ । इति

ऊथन् ।) तनुत्राणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ चर्म्म ।

इति मेदिनी । ये, २१ ॥ तत्र पवर्गोऽयवकारादौ

गणितोऽर्थं शब्दः ॥ (गृहम् । इति निघण्टुः ।

३ । ४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ५८ । ६ ।

“भवा वरुथं गृणते विभावो

भवा मघवन् मघवद्भ्यः शर्म्म ॥”

सैन्यम् । यथा, भागवते । ६ । १० । २० ।

“तेऽनीकपा रघुपतेरभिपन्न सर्वे-

द्वन्द्वं वरुथमिभपत्तिरथाश्वयोधैः ।

वर्करः

जङ्गुर्मेगिरिगदेवभिरङ्गदायाः
सीताभिमर्षहतमङ्गलरावणेशान् ॥”)
वरुणः, पुं. (त्रियते रथोऽनेनेति । वृष् वरणे +
“जुवृञ्भ्याम्भयन् ।” उणा० २ । ६ । इति
ऊयन् ।) परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथस्य
सन्नाहवदयदावरणकादिद्रव्यं तत् । तत्पर्यायः ।
रथगुप्तिः २ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ५७ ॥
रथसंवृतिः ३ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
रामायणे । ६ । ५७ । २६ ।
“उरगध्वजदुर्द्धवं सुवरुणं सपस्करम् ॥”
ग्रामविशेषः । यथा, तत्रैव । २ । ७१ । ११ ।
“तोरणं दक्षिणार्द्धेन जम्बूपस्थं समागमत् ।
वरुणश्च यथौ सम्यक् ग्रामं दशरथात्मजः ॥”)
वरुणिनी, स्त्री, (वरुणं तनुत्राणादिकमस्यस्या
इति । वरुण + इनिः । डीप् ।) सेना । इत्य-
मरः । २ । ८ । ७८ ॥ (यथा, रघुः । ११ । ५८ ।
“तस्य जातु मरुतः प्रतीपगाः
वर्मसु ध्वजतरुप्रमाथिनः ।
चिक्षिणुर्भृशतया वरुणिनी-
मत्तटा इव नदीरयाः स्तलीम् ॥”)
वरेण्यं, स्त्री, (त्रियते लोकैरिति । वृ + “वृञ्
एण्यः ।” उणा० ३ । ६८ । इति एण्यः ।)
कुङ्कुमम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वरेण्यः, त्रि, (वृ + एण्यः ।) प्रधानः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भट्टिः । १ । ४ ।
“पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः
सन्तर्पणो नाकसर्पः वरेण्यः ॥”
वरणीयः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
७ । ६० ।
“संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखयाह्यनिबन्धनेन ॥”
पुं, पितृगणानामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
६६ । ४५ ।
“वरो वरेण्यो वरदो पुष्टिदस्तुष्टिदस्तथा ॥”
भृगुपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
८५ । १२६ ।
“भृगोस्तु पुत्राः सप्तासन् सर्वे तुल्या भृगो-
गुणैः ।
अवनो वज्रशीर्षश्च शुचिरौर्वस्तुथैव च ।
शुक्रो वरेण्यश्च विभुः सवनस्तेति सप्त ते ॥”
महादेवः । यथा, तत्रैव शिवसहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १७ । १३६ ।
“वरो वराहो वरदो वरेण्यः सुमहाखनः ॥”)
वरेण्यो, स्त्री, गौडदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वरेण्यरः, पुं, (वरः श्रेष्ठ ईश्वरः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वरोटं, स्त्री, (वराणि श्रेष्ठानि उटानि दलानि
अस्य ।) मरुवकपुष्पम् । इति शब्दमाला ॥
वरोलः, पुं स्त्री, (वृ + ओलच् ।) वरटः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्करः, पुं, (वृक्कते गच्छते इति । वृक् आदाने +
वङ्कुलवचनात् आरः । इत्युज्ज्वलदत्तः । ३ ।

२७६

वर्गः

१३१ ।) युवपशुः । इत्यमरः । २ । १० । २३ ॥
मेघशावकः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ परि-
हासः । (यथा, अमरुशतके । ७ ।
“कान्तः केलिरुचिर्युवा सङ्गदयस्ताडक् पतिः
कातरे
किन्नो वर्करकर्करैः प्रियशतैराक्रम्य विक्री-
यते ॥”)
कागः । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
वर्कराटः, पुं, (वर्करं परिहासं अटति गच्छ-
तीति । अट् + अच् ।) कटाक्षः । तरुणादित्य-
रोचिः । नारीपयोधरोत्सङ्गकान्तदत्तनख-
चतः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
वर्गः, पुं, (वृज्यते इति । वृजौ वर्जने + घञ् ।)
सजातीयसमूहः । (यथा, रघुः । २ । ४ ।
“ब्रताय वेनानुचरेण धेनो-
न्यधिधौ श्रेष्ठोऽप्यनुयायिवर्गः ॥”)
समानधर्मिभिः प्राणिभिरप्राणिभिरुपलक्षितं
वृन्दम् । यथा कवर्गः । अत्र कलखत्वादिना
विजातीयत्वेऽपि स्थानसान्ध्यामस्ति । इत्यमर-
भरतौ ॥ ग्रन्थपरिच्छेदः । यथा,—
“सर्गो वर्गपरिच्छेदोद्घाताध्यायाङ्गसंग्रहाः ।
उच्छ्वासः परिवर्त्तश्च पटलः काण्डमस्त्रियाम् ।
स्थानं प्रकरणं पञ्चाङ्गिकश्च ग्रन्थसन्धयः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
समानाङ्गद्वयस्य पूरणम् । तत्पर्यायः । कृतिः २ ।
वर्गे करणसूत्रं वृत्तद्वयम् ।
“समद्विघातः कृतिरुच्यतेऽथ
स्याप्योऽन्यवर्गो द्विगुणान्यनिघ्नः ।
खखोपरिहासं तथापरेऽङ्का-
स्यक्कान्त्यसुत्सार्य पुनश्च राशिम् ॥
खखद्वयस्याभिहितिर्दिनिघ्नी
तत्खखवर्गेऽप्युता कृतिर्वा ।
इत्येनयुग्राशिवधः कृति स्या-
दिष्टस्य वर्गेऽप्युता समन्वितो वा ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“सखे नवानाश्च चतुर्दशानां
ब्रह्मि त्रिहीनस्य शतत्रयस्य ।
पञ्चोत्तरस्याप्युतस्य वर्गं
जानासि चेद्वर्गविधानमार्गम् ॥”
न्यासः ६ । १४ । २६७ । १०००५ । एषां
यथोक्तकरणेन जाता वर्गाः ८१ । १६६ ।
८८२०६ । १००१०००२५ ॥ अथवा नवानां
खखे ४ । ५ । अनयोराहतिः २० । द्विनिघ्नी ४० ।
तत्खखवर्गेऽप्युता ४१ । युता जाता सैव
कृतिः ८१ ॥ अथवा चतुर्दशानां खखे ६ । ८ ।
अनयोराहतिः ४८ । द्विनिघ्नी ६६ । तत्खख-
वर्गो ३६ । ६४ । अनयोरेक्येन १०० । युता
जाता सैव कृतिः १६६ ॥ अथवा खखे ४ । १० ।
तथापि सैव कृतिः १६६ ॥ अथवा राशिः २६७ ॥
अयं त्रिभिस्तुः पृथग्युतश्च २६४ । ३०० ।
अनयोर्घातः ८८२०० । त्रिवर्गं युतो जाता
वर्गः स एव ८८२०६ ॥ एवं सर्वत्रापि इति

वर्गम्

लीलावत्यां वर्गः ॥ (स्त्री, अश्वरोविशेषः ।
यथा, महाभारते । १ । २१७ । १५ ।
“अश्वरास्मि महाबाहो देवारण्यविहारिणी ।
इष्टा धनपतेर्नित्यं वर्गा नाम महाबल ॥”
सुनिशापात्प्राहृष्टपिण्डीयं अर्जुनात् प्राप-
सुक्तासीत् । एतद्वृत्तान्तस्तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥)
वर्गमूलं, स्त्री, (वर्गस्य समानाङ्गद्वयस्य मूलम्
आद्याङ्कः ।) पूरितसमानाङ्गद्वयस्याद्याङ्कः ।
यथा । वर्गमूले करणसूत्रं वृत्तम् ।
“त्यक्कान्तादिषमात् कृतिं द्विगुणयेन्मूलं समे तद्वृते
त्यक्कालब्धकृतिं तदादाविषमाक्षयं द्विनिघ्नं
न्यसेत् ।
पङ्क्त्यां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् त्यक्कान्तवर्गं
पङ्क्त्यां तद्विगुणं न्यसेदिति सुहुः पङ्क्तिर्दलं
स्यात् पदम् ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“मूलं चतुर्णाञ्च तथा नवानां
पूर्वं कृतानाञ्च सखे कृतीनाम् ।
पृथक् पृथक् वर्गपदानि विद्धि
बुद्धेर्विबुद्धिर्यदि तेऽत्र जाता ॥”
न्यासः ४ । ६ । ८१ । १६६ । ८८२०६ । १००
१०००२५ । लब्धानि क्रमेण मूलानि २ । ३ ।
६ । १४ । २६७ । १००००५ । इति लीला-
वत्यां वर्गमूलम् ॥
सजातीयाङ्गत्रयस्य घातः घनः । तस्य तन्मू-
लस्य च समुदायसूत्रोदाहरणानि पूर्वं न
लिखितानि प्रसङ्गादत्र पुनर्लिख्यन्ते । घने
करणसूत्रं वृत्तत्रयम् ।
“समन्विघातश्च घनः प्रदिष्टः
स्याप्यो घनोऽन्यस्य ततोऽन्यवर्गः ।
आदित्रिनिघ्नस्तत आदिवर्ग-
स्यान्त्याहतोऽप्यादिघनश्च सर्वे ॥
स्थानान्तरत्वेन युता घनः स्यात्
प्रकल्प्य तत् खखयुगं ततोऽन्यम् ।
एवं सुहुर्जगघनप्रसिद्धा-
वाद्याङ्कतो वा विधिरेष कार्यः ॥
खखध्यां वा हतो राशिस्त्रिघ्नः खखघनेऽप्युक् ।
वर्गमूलघनखखो वर्गराशेर्घनो भवेत् ॥” * ॥
अत्रोद्देशकः ।
“नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा
कथय पञ्चघनस्य घनश्च मे ।
घनपदश्च ततोऽपि घनात् सखे
यदि घनेऽस्ति घना भवतो मतिः ॥”
न्यासः ६ । २७ । १२५ । जाताः क्रमेण घनाः
७२६ । १६६८३ । १६५३१२५ ॥ अथवा राशिः
६ । अस्य खखे ४ । ५ । आभ्यां राशिर्घतः
१८० त्रिनिघ्नश्च ५४० । खखघनेऽप्युक् १८६ ।
युतो जातो घनः ७२६ ॥ अथवा राशिः २७ ।
अस्य खखे २० । ७ । आभ्यां हतस्त्रिघ्नश्च
११३४० । खखघनेऽप्युक् ८३४३ । युतो जातो
घनः १६६८३ ॥ अथवा राशिः ४ । अस्य

वर्चली

मूलम् २। घनः ८। अयं स्वप्नो जातस्तुर्थां
घनः ६४॥ अथवा राशिः ६। अस्य मूलम् ३।
घनः २७। अस्य वर्गो नवानां घनः ७२६।
य एव वर्गराशिघनः स एव वर्गमूलघनवर्गः॥
इतिघनः॥*॥ अथ घनमूले करणसूत्रं उत्तमम्।

“आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे
पुनस्तथान्याह्नतो विप्रोध्यम्।

घनं पृथक्स्थं पदमस्य कृत्वा
चित्रा तदाद्यं विभजेत् फलन्तु॥
पङ्क्त्या न्यसेत्तत्कतिमन्त्यनिर्घो
चिर्घो त्यजेत्तत्प्रथमात् फलस्य।

घनं तदाद्याह्नमूलमेवं

पङ्क्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च॥”

अत्रोद्देशकः। पूर्वघनानां मूलार्थं न्यासः ७२६।
१६६८२। १६५३१२५। क्रमेण लब्धानि मूलानि
६। २७। १२५। इति लीलावत्यां घनमूलम्॥

वर्गोत्तमः, पुं, (वर्गेषु उत्तमः।) चराणां अर्थात्
मेघकर्कटतुलामकरराशीनां प्रथमोऽंशः।
स्थिराणां अर्थाद्दृषसिंहवृश्चिककुम्भराशीनां
पञ्चमोऽंशः। द्वात्मकानां अर्थात् मिथुनकन्या-
धनुर्मौनराशीनां नवमोऽंशश्च। यथा,—
“चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा।
नवमे द्वात्मकानां च वर्गोत्तम इति स्मृतः॥”
अपि च। राशीनां स्वकीयनवांशः। यथा,—
“स्वनवांशस्तु राशीनां वर्गोत्तम इति स्मृतः॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

वर्चः, ड दीर्घः। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भो०-
स्त्रा०-अक०-सेट्।) ड, वर्चते। इति दुर्गा-
दासः॥

वर्चः, [सु] क्ली, (वर्चते इति। वर्च + “सर्व-
धातुभ्योऽनु॥” उणा० ४। १८८। इति
असुन्।) रूपम्। विष्ठा। (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ४० अध्याये।

“शूलाविष्टः सक्तमृजोऽन्तर्जुजौ
रुक्तापानः सन्नकटारुजङ्घः।
वर्चो सुच्यत्यल्पमस्य सफेनं
रुचं श्यावं सानिलं मारुतेन॥”)

तेजः। इति मेदिनी। से, ३५॥ (यथा, ऋग्-
वेदे। ६। ६६। २१।

“अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम्॥”

“वर्चः तेजः।” इति तद्भाष्ये सायणः॥ अन्नम्।
यथा तत्रैव। ३। २४। १।

“अग्ने सहस्र एतना अभिमातीरपास्य।

दुष्टरस्तरन् नरातीर्वर्चोऽधायस्व वाहसे॥”

“वर्चोधाः अन्नं धेहि।” इति तद्भाष्ये
सायणः॥)

वर्चस्त्वः, पुं क्ली, (वर्चस् + स्वार्थे कन्।) विष्ठा।
इत्यमरः। २। ६। ६८॥ (दीप्तिः। यथा,
महाभारते। १३। २५। १६॥

“देविकायासुपस्य तथा सुन्दरिक्वदे।

अश्विन्यां रूपवर्चस्त्वं प्रेत्य वै लभते नरः॥”)

वर्चस्वी, [न] पुं, (वर्चोऽस्यास्तीति। वर्चस् +

वर्जः

“अस्मायःमेधेति।” ५। २। १२१। इति
विनिः। चन्द्रः। यथा,—

“रोहिण्यामभवदर्चो वर्चस्वी येन चन्द्रमाः॥”
इति वह्नपुराणम्॥

वर्चः, [सु] पुं, (वर्चते इति। वर्च + असुन्।)
चन्द्रपुत्रः। इति मेदिनी। से, ३६॥ अन्यच्च।

“रोहिण्यामभवदर्चो वर्चस्वी येन चन्द्रमाः॥”
इत्याद्ये वह्नपुराणे सर्गांशुकीर्तने सतीदेह-
त्यागनामाध्यायः॥

वर्जनं, क्ली, (वृज् + ल्युट्।) त्यागः। हिंसा।
इति मेदिनी। ने, १२२॥ मारणम्। इति
हेमचन्द्रः॥

वर्जितः, चि, त्यक्तः। वृजधातोः क्तप्रत्ययेन
नियन्तः। यथा,—

“अवज्ञातश्चावधृतं सरोषं विस्मयान्वितम्।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम्॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः॥

वर्जनीयं, चि, (वृज् + अनौयर्।) वर्जनयोग्यम्।
त्यक्तव्यम्। वर्जनीयान्नं यथा,—

“राजान्नं नर्तकान्नञ्च तक्षोऽन्नञ्चक्रकारिणः।
गणान्नं गणिकान्नञ्च घणान्नञ्चैव वर्जयेत्॥

चक्रोपजीविरजकतस्करश्चजिनान्तथा।
गान्धर्वलोहकारान्नं स्तकान्नं विवर्जयेत्॥

कुलालचित्रकम्माम्नं वाहुषेः पतितस्य च।
पौनर्भवच्छात्रिकयोरभिभूतस्य चैव हि॥

सुवर्णकारशैलपूषाधितस्यातुरस्य च।

चिकित्सकस्य चैवान्नं पुंस्त्वया दाहिकस्य च॥

स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च।

सोमविक्रयिणश्चान्नं श्वपाकस्य विशेषतः॥

भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपतिर्गृहे।

उत्सृष्टस्य कदर्थस्य तथैवोच्छिद्यभोजिनः॥

अपाङ्क्तान्नञ्च संघान्नं शस्त्राजीवस्य चैव हि॥

क्षौर्वस्यान्यासिनश्चान्नं मत्तोन्नतस्य चैव हि॥

भीतस्य रुदितस्यान्नमवक्रुष्टं परिचितम्।

जङ्गद्विषः पापरुचेः श्राद्धान्नं मृतकस्य च॥

वृथापाकस्य चैवान्नं श्वावान्नं श्वशुरस्य च।

अप्रजानान्तु नारीणां कृतघ्नस्य तथैव हि॥

कन्दकान्नं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणस्तथा।

शौण्डान्नं घटकान्नञ्च भिज्जान्नमेव च॥

विह्वलजननस्यान्नं परिविज्ञान्नमेव च।

पुनर्भुजो विशेषेण तथैव दिधिभूपतेः॥

अवज्ञातश्चावधृतं सरोषं विस्मयान्वितम्।

गुरोरपि न भोक्तव्यं अन्नं सत्कारवर्जितम्॥

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेष्वनुष्ठितम्।

यो यस्यान्नं समन्नाति स तस्यान्नाति किस्वि-

धम्॥”

इति श्रीकूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः॥

वर्जः, चि, (वृज् + ल्युट्।) वर्जनीयः। यथा,—

“अतः परं शृणु त्वं वर्ज्यावर्ज्यप्रतिक्रियाम्।

भोज्यमन्नं पर्युषितं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्॥

अस्नेहाश्चापि गोघ्नमथगोरसविक्रियाः।

शूणकः कच्छपो गोधा सेधा मत्स्योऽथ शूणकः॥

वर्णः

भक्ष्या ह्येते सदा वर्ज्याः ग्रामशूकरकुटौ।

पितृदेवादिशेषश्च श्राद्धे ब्राह्मणकाम्यया।

प्रोक्षितश्चौषधार्धश्च खादन् मांसं न दोषभाक्॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः॥

वर्णः, क वर्णे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट्।) क, वर्णयति। अयं कश्चिन्न

मन्यते। वर्णः शुक्लादिक्रिया। इति दुर्गादासः॥

वर्णः, त क स्तुतिविस्तारशुक्लाद्युदयुक्तिदीपने। इति
कविकल्पद्रुमः॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-
दीपने अक०-सेट्।) वर्णयति वर्णापयति कविः

स्तौतीत्यर्थः। वर्णयति तन्तुं विस्तारयतीत्यर्थः।

वर्णयति प्रतिमां शुक्लादिवर्णां करोतीत्यर्थः।

वर्णयति उदयुदक्ते दीप्यते वेत्यर्थः। शुक्लाद्य-

त्युक्तिदीपने इत्यपि पाठः। इति दुर्गादासः॥

वर्णः, क्ली, (वर्णयतीति। वर्ण + अच्।) कुङ्कुमम्।

इति हेमचन्द्रः॥

वर्णः, पुं, (त्रियते इति। वृ + “कृत्वृषिद्विगुपन्य-

निसपिभ्यो नित्।” उणा० ३। १०। इति

नः। स च नित्।) जातिः। सा च ब्राह्मणः

क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च। एषामुत्पत्त्यादिर्यथा।

यदा भगवान् पुरुषरूपेण सृष्टिं कृतवान् तदास्य

शरीरात् चत्वारो वर्णा उत्पन्नाः। सुखतो

ब्राह्मणाः बाहुतः क्षत्रियाः ऊरुतो वैश्याः

पादतः शूद्रा जाताः। एतेषां वर्णानां धर्माः

शास्त्रेषु निरूपिताः सन्ति। तत्र ब्राह्मणधर्मा

उच्यन्ते। अध्ययनं यजनं दानश्चेति। जीविका-

स्वयः अध्ययनं याजनं प्रतिग्रहश्चेति। १।

क्षत्रियस्य त्रयो धर्माः। अध्ययनं यजनं

दानश्च। प्रजानां रक्षणं जीविका। २। वैश्यस्य

त्रयो धर्माः। अध्ययनं यजनं दानश्च। चतस्रो

जीविकाः। कृषिः गोरक्षणं ब्राह्मिण्यं कुशीद-

श्चेति। ३। शूद्रस्य तु ब्रह्मचर्यविशां शुश्रूषा

धर्मो जीविका च। ४। ब्राह्मणा आश्रम-

चतुष्टयवन्तो भवन्ति। ब्रह्मचारी गृहस्थः

वानप्रस्थः सत्यासी च। तत्र उपनयनानन्तरं

नियमं कृत्वा यो गुरोः सन्निधौ स्थित्वा साङ्ग-

वेदाध्ययनं करोति स ब्रह्मचारीत्युच्यते। १।

साङ्गवेदाध्ययनं समाप्य यो दारपरिग्रहं कृत्वा

स्वधर्माचरणं करोति स गृहस्थ उच्यते। २।

पुत्रसुत्पादय यो वनवासं कृत्वा अकृष्टपचफलादि

भक्षयित्वा ईश्वराराधनं करोति स वानप्रस्थ

उच्यते। ३। यः सर्वं गृहादिकं त्यक्त्वा सुखित-

सुखो गैरिककौपीनाच्छादनं दण्डं कमण्डलुश्च

विभ्रत् भिक्षावृत्तिर्निर्जने तीर्थे वा स्थित्वा केवल-

मीश्वराराधनं करोति स सत्यासीत्युच्यते॥ ४॥

क्षत्रियवैश्ययोस्तु प्रथमाश्रमत्रयं विहितम्॥

शूद्रस्यैक एव गृहाश्रमः। ईश्वराराधनन्तु

सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणाञ्च साधारणो धर्मः॥

तन्मध्ये यस्तु विद्यापासकः स वैष्णव उच्यते।

शिष्योपासकः शैवः। दुर्गादिशक्त्युपासकः शाक्तः॥

कुर्याोपासकः सौरः। गणेशोपासको गणपत्य

उच्यते। इति पुराणार्थप्रकाशः॥*॥ अपि च।

वर्णः

ब्रह्मोवाच ।

“सर्गादिब्रह्मरश्मिर्वै पूज्यः स्वाध्यायवादिभिः ।
विप्राद्यैः स्नेहधर्मेण तद्धर्मं यास वै शृणु ॥
यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं षट् कर्माणि द्विजोत्तमे ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मः क्षत्रियवैश्ययोः ।
दण्डस्तथा क्षत्रियस्य कृषिवैश्यस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां धर्मसाधनम् ।
कारुण्यमस्तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
भिक्षाचर्याथ शुश्रूषा गुरोः स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्माग्निकाण्डेषु धर्मोऽयं ब्रह्मचारिणः ॥
सर्वेषामाश्रमाणां द्वैविध्यं चतुर्विधम् ।
ब्रह्मचर्यपञ्चवर्णाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्परः ॥
योऽधीत्य विधिवद्देवान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ।
उपकुत्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिकः ॥
अमयोऽतिथिशुश्रूषा यज्ञो दानं सुरार्चनम् ।
गृहस्थस्य समासेन धर्मोऽयं द्विजसत्तमाः ॥
उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो भवेत् ।
कुटुम्भभरणे युक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥
ऋणानि जीत्युपाकृत्य त्यक्त्वा भार्याधना-

दिकम् ।

एकाको यस्तु विचरेत् उदासीनः स मौनिकः ॥
भूमौ मूलफलाश्रितं स्वाध्यायरूप एव च ।
संविभागे यथान्यायं धर्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तापसो मतः ॥
तपसाकर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सत्यासीद् स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥
योगाभ्यासरतो नित्यमारुच्युज्जितेन्द्रियः ।
ज्ञानाय वर्तते भिक्षुः प्रोच्यते पारमेष्ठिकः ॥
यत्नात्परतिरेव स्थान्निवृत्तमो महासुनिः ।
सम्यक् च दमसम्पन्नः स योगी भिक्षुरुच्यते ॥
भैक्षं श्रुतञ्च मौनित्वं तपोध्याने विशेषतः ।
सम्यक् च ज्ञानवैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥
ज्ञानसन्ध्यासिनः केचित् वेदसन्ध्यासिनोऽपरे ।
धर्मसन्ध्यासिनः केचित्त्रिविधः पारमेष्ठिकः ॥
योगी च त्रिविधो ज्ञेयो भौतिको मोक्ष एव च ।
तृतीयोऽन्याश्रमी प्रोक्तो योगमूर्त्तिसमाश्रितः ॥
प्रथमा भावना पूर्वे मोक्षे त्वचरभावना ।
तृतीये चान्तिमा प्रोक्ता भावना पारमेश्वरी ॥
धर्मात् संजायते मोक्षः अर्थात् कामोऽभि-

जायते ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
ज्ञानपूर्वं निवृत्तं स्यात् प्रवृत्तञ्चास्मिदेवकृतं ।
क्षमा दमो दया दानमलोभोऽभ्यास एव च ॥
आर्जवज्ञानसूया च तीर्थानुसरणं तथा ।
सत्यं सन्तोष आस्तिव्यं तथा चेन्द्रियविग्रहः ॥
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
अहिंसा प्रियवादिहमपेक्षुन्यमरुचता ॥
एत आश्रमिका धर्माश्चातुर्वर्ण्यं ब्रवीम्यतः ।
श्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥
स्थानसैन्यं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ।

वर्णः

वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे च वर्तताम् ॥”
इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“ब्राह्मणस्य तु वक्ष्यामि शृणु कर्म वसुन्धरे ! ।
यानि कर्माणि कुर्वीत मम भक्तिपरायणः ॥
षट्कर्मनिरतो भूत्वा अहङ्कारविवर्जितः ।
लाभालाभं परित्यज्य भिक्षाहारो जितेन्द्रियः ॥
मम कर्मसमायुक्तः पेशुन्येन विवर्जितः ।
शास्त्रानुसारी मध्यस्थो न वृद्धः शिशुचेतनः ॥
एतद्वै ब्राह्मणः कर्म एकचित्तो जितेन्द्रियः ।
इष्टापूर्वञ्च कुरुते स मामेति वसुन्धरे ! ॥
क्षत्रियाणां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ।
यानि कर्माणि कुर्वन्ति क्षत्रिया मध्यसंस्थिताः ॥
दानशूरश्च कर्मज्ञो यज्ञेषु कुशलः शुचिः ।
मम कर्मसु मेधावी अहङ्कारविवर्जितः ॥
अल्पभाषी गुणज्ञश्च नित्यं भागवतप्रियः ।
गुरुविद्यानस्यतामा गुरुकर्मैश्वरतन्त्रितः ॥
अभ्युत्थानादिकुशलः पेशुन्येन विवर्जितः ।
एतेर्गुणैः समायुक्तो यो मां व्रजति क्षत्रियः ॥
भजतं मम यो नित्यं मम लोकाय गच्छति ।
वैश्यानां प्रवक्ष्यामि मम कर्मसु निष्ठताम् ॥
यानि कर्माणि कुरुते मम भक्तिपथे स्थितः ।
एतेर्गुणैः स्वधर्मेण लाभालाभविवर्जितः ॥
ऋतुकालाभिगामी च शान्तात्मा मोह-

वर्जितः ।

शुचिर्दक्षो निराहारो मम कर्मरतः सदा ॥
गुरुसंपूजको नित्यं युक्तो भक्त्यानुवत्सलः ।
वैश्यस्त्वेवन्तु संयुक्तो यो न कर्माणि कारयेत् ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥
अथ शूद्रस्य वक्ष्यामि कर्माणि शृणु माधवि ! ।
यानि कर्माणि कृत्वा तु शूद्रो मह्यं व्यवस्थितः ॥
दम्पती मम भक्तौ यौ मम कर्मपरायणौ ।
उभौ भागवतौ भक्तौ मत्परौ कर्मनिष्ठौ ॥
देशकालौ च जानाति रजसा तमसोज्झितः ।
निरहङ्कारयुक्तात्मा आतिथेयो विनीतवान् ॥
श्रद्धधानोऽतिपूतात्मा लोभमोहविवर्जितः ।
नमस्कारप्रियो नित्यं मम चिन्तायवस्थितः ॥
शूद्रकर्माणि मे देवि ! य एवं स समाचरेत् ।
त्यक्त्वा ऋषिसहस्राणि शूद्रमेव भजाम्यहम् ॥”
इति वाराहे विधिकर्मोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
अपरञ्च ।

सुकेशिरवाच ।

“विप्राणां चातुराश्रम्यं विस्तरान्मे तपोधनाः
आचक्ष्वन् न मे तृप्तिः शृण्वतः प्रतिविद्यते ॥
ऋषय ऊचुः ।
कृतोपनयनः सम्यक् ब्रह्मचारी गुरौ वसन् ।
तत्र धर्मोऽस्य यस्तच्च कथ्यमानं निशामय ॥
स्वाध्यायोऽर्थोऽग्निशुश्रूषा स्नानं भिक्षाटनन्तथा ।
गुरौ निवेद्य तच्चाद्यमनुज्ञातेन नित्यशः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां सम्यक् प्रत्युपपादनम् ।
तेनाहूतः पठेच्चैव तत्परीभूय नित्यशः ॥

वर्णः

अवाप्य सकलान् वेदान् शास्त्रं प्राप्य गुरो-
मंखात् ।
ततो वराम्मुदा दद्याद्गुरवे दक्षिणान्ततः ॥
गार्हस्थ्याश्रमकामस्तु गार्हस्थ्याश्रममाश्रयेत् ।
वानप्रस्थाश्रमश्चापि चतुर्थं स्वेच्छया वसेत् ॥
तथैव च गुरोर्गेहे द्विजो निष्णामवाप्नुयात् ।
गुरोरभावे तत्पुत्रं तद्भवेव निषेवयेत् ॥
एवं जयति नृत्यं स द्विजः शालङ्कटङ्कट ! ।
उपावृत्तस्तत्तस्मात् गृहस्थाश्रमकाम्यया ।
असमानकुलां कन्यासुहृतेन निशाचर ! ॥
स्वकर्मणा धनं लब्ध्वा पिण्डदेवातिथीनपि ।
सम्यक् संप्रीणयेद्भक्त्या सदाचाररतो द्विजः ॥
गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यं च वानप्रस्थं त्रयाश्रमाः ।
क्षत्रियस्यापि गृहिता य आचारा द्विजस्य हि ॥
वैखानसत्वं गार्हस्थ्याश्रममहितयं विश्वः ।
गार्हस्थ्यामुत्तमं त्वं कं शूद्रस्य चण्डाचर ! ॥
स्नानि वर्णाश्रमोक्तानि कर्माणीह न ह्यपयेत्
यो ह्यपयति तस्यासौ परिकुप्यति भास्करिः ॥”
इति वामनपुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥
पुनश्च ।

श्रीउर्व उवाच ।

“ब्राह्मणक्षत्रियविशं शूद्राणाञ्च यथाक्रमम् ।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदिताम् ॥
दानं दद्याद्यजेद्देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः ।
नित्योदकी भवेद्विप्रः कुर्याच्चामिपरिश्रमम् ॥
वृत्तार्थं याजयेच्चान्यानन्यान्ध्यापयेत्तथा ।
कुर्यात् प्रतिग्रहादानं शुक्लार्थाध्यायतो द्विजः ॥”
शुक्लार्थात् शुक्लः शुद्धो न्यायोपार्जितोऽर्थो यस्य
तस्मात् । इति तट्टीका ।
“सर्वलोकहितं कुर्याद्ब्राह्मिणं कस्यचिद्विजः ।
मैत्री समस्तसत्त्वेषु ब्राह्मणस्योत्तमं धनम् ॥
यावन्नि रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेत् द्विजः ।
ऋतावभिगमः पत्रां शस्यते चास्य पार्थिव ! ॥१॥
दानानि दद्याद्विच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि
हि ।

यजेच्च विविधैर्ब्रह्मैरधीयीत च पार्थिव ॥
शस्त्राजीवो महीरक्षाप्रवरा तस्य जीविका ।
तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥
धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्यो नराधिपः ।
भवन्ति वृषतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥
दुष्टानां शासनाज्ञायां शिष्टानां परिपालनात् ।
प्राप्तोऽत्यभिमतलोकोक्तान् वर्णसंस्कारको वृषः ॥२॥
प्राशुपाल्यं बाणिव्यञ्च कृषिञ्च मनुजेश्वर ।
वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥
तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानधर्मश्च शस्यते ।
नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानञ्च कर्मणाम् ॥३॥
द्विजातिसंश्रयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम् ।
क्रयविक्रयजैत्र्यापि धनैः कारुण्येन वा ॥
दानञ्च दद्यात् शूद्रोऽपि पाकवर्ज्यजैदपि ।
पित्रादिकञ्च सर्वं वै शूद्रः कुर्वीत तेन च ॥४॥
ऋत्यादिभरणार्थाय सर्वेषाञ्च परिग्रहः ।
ऋतुकालाभिगमनं खदारैषु मंहीपते ॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

दया समस्तभूतेषु तितिक्षा नाभिमानिता ।
सत्वं श्रौचमनायासो मङ्गलं प्रियवादिता ॥
मैत्रासृष्टा तथा तद्वदकार्पाण्यं नरेश्वर ।
अनसूया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥
आश्रमाणां सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।
गुणास्तथापद्धर्माश्च विप्रादीनामिमान् षड्गु ॥
क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यकर्म तथापदि ।
राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रं कर्म न चेतयोः ॥
सामर्थ्यं सति तत्प्राच्यसुभाभ्यामपि पार्थिव ।
तदेवापदि कर्त्तव्यं न कुर्यात् कर्म सङ्करम् ॥
इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।
धर्मेमाश्रमिणां सम्यग्ब्रुवतो मे निशामय ॥३॥
श्रीउर्व उवाच ।

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।
गुरुगृहे वसेद्भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥
श्रौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।
ब्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च कृतबुद्धिना ॥
उभे सम्ये रविं भूप तथेवामिं समाहितः ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्ब्रजेद्याति नौचैरासीत चासति ।
श्रिष्यो गुरौ वृषश्चैव प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्तः पठेद्देवं नान्यचित्तः पुरस्थितः ।
अनुज्ञातश्च भिक्षात्रमन्त्रीयाद्गुरुणा ततः ॥
अवगाहेदपः पूर्वमाचार्येणावगाहिताः ।
समिञ्जलादिकं चास्य कल्यं कल्यसुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यामावसेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृतिः ॥१॥
विधिना चाप्रदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा ।
गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद्भूपाल ! शक्तितः ॥
निष्पिण्य पितृनर्चयेद्यज्ञैर्देवांस्तथातिथीन् ।
अत्रैर्मनीषा स्वाध्यायेरपत्येन प्रजापतिम् ॥
बलिकर्मणा च भूतानि वातसल्लेनाखिलं जगत् ।
प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्पितान् ॥
भिक्षाभुजश्च ये केचित् परिव्राट् ब्रह्मचारिणः ।
तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्या तेन वै परम् ॥
वेदाहरणकार्येण तीर्थस्नानाय च प्रभो ! ।
अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥
अनिकेता ह्यनाहारा यत्र सायं गृहास्तु ये ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरिव च ॥
तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं वचः ।
गृहागतानां दद्याच्च श्रयनासनभोजनम् ॥
अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्यतिनिवर्त्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥
अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः ।
परितापोपघातौ च पारुष्यश्च न शस्यते ॥
यस्तु सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम् ।
सर्ववन्धविनिर्मुक्तो लोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥
वयःपरिणतौ राजन् कृतकृत्यो गृहाश्रमी ।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहेव वा ॥२॥
पर्यन्तलफलाहारः केऽश्वसुजटाधरः ।
भूमीप्रायी भवेत्तत्र सुनिः सर्व्वान्तिथिर्नृप ॥
चर्मकाशकुशैः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके ।

तदक्षिपवणं स्नानं शूक्तमस्य नरेश्वर ॥
देवताभ्यर्चनं होमः सर्व्वाम्नागतपूजनम् ।
भिक्षा बलिप्रदानश्च शूक्तमस्य नरेश्वर ॥
वन्धस्त्रेह्येन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते ।
तपस्यतश्च राजेन्द्र श्रौतोष्णादिसहिष्णुता ॥
यस्त्वेतां नियतश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्नृनिः ।
स दहत्यग्निवद्दोषान् जयेत्लोकान् शान्तिमान् ॥३॥
चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः ।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं वृषार्हसि ॥
पुत्रदयकलत्रेषु त्यक्तस्त्रेह्यो नराधिप ।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्धृतमनुसरः ।
त्रैवर्णिकांस्त्यजेत् सर्व्वानारम्भानवनीपते ।
भिक्षादिषु सभो मैत्रः समस्तेष्वेव जनुषु ॥
जरायुजाह्नवादीनां वाङ्मनःकर्मभिः क्वचित् ।
युक्तः कुर्व्वीत न द्रोहं सर्व्वसङ्गांश्च वञ्चयेत् ॥
एकरात्रस्थितिर्यामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्द्वौ वा नास्य जायते ॥
प्राणयात्रानिमित्तश्च यङ्गारे भुक्तवञ्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पण्डेद्गृहान् ॥
कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राट् निर्ममो भवेत् ॥
अभयं सर्व्वसत्त्वैर्भ्यो दत्त्वा यश्चरते सुनिः ।
न तस्य सर्व्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥
कृत्वामिहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शरीरमग्नौ सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु मेचोपगतं हविर्भि-
क्षितामिनां स ब्रजतिस्स लोकान् ॥”
क्षितामिनां अमिक्षितामित्यर्थः । क्षितामिना
इति वा पाठः । इति तट्टीका ॥
“मोचाश्रमं यश्चरते यथोक्तं
शुचिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिव्यनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति दिजातिः ॥” ४ ॥
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ८६ अध्यायौ ॥३॥
प्रकारान्तरेण तेषामादिदृष्टिर्यथा,—
“तत्स्तेजोमयं दिव्यं पद्मं दृष्टं स्वयम्भुवा ।
तस्मात् पद्मात् समभवद्ब्रह्मा वेदमयो विधिः ॥
प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसाद्वजत् ।
अद्वजद्ब्रह्मस्थानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ॥
आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान् भास्कराग्निसमप्रभान् ।
ततः सत्यश्च धर्मश्च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥
आचारश्चैव श्रौचश्च स्वर्गाय विद्धे विभुः ।
देवदानवगन्धर्वा देव्यासुरमहोरगाः ॥
यश्चराचसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च वृषसत्तमः ॥
ये चान्यभूतसंघानां वर्णान्तांश्च विनिर्म्ममे ।
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां लोहितः ॥
वैश्यस्य पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥
मान्वातोवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्व्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसङ्करः ॥

कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा
अमः ।
सर्व्वेषां न प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
खेदमृत्रपुरीषाणि श्लेष्मापित्तं सप्रोणितम् ।
तनुः चरति सर्व्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥
जङ्गमानामसंख्येयाः स्यावराणां जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥
नारद उवाच ।
न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्व्वं ब्रह्ममयं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वंदृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥
कामभोगप्रियास्तौक्ष्णाः क्रोधनाः प्रिय-
साहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां
मताः ॥
गोभ्यो वृत्तिं समास्थाय पीताः कृष्यनुजीविनः ।
स्वधर्माद्भ्रातृतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥
हिंसानृत्तप्रिया लुब्धाः सर्व्वकर्मोपजीविनः ।
हृणाः श्रौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां
गताः ॥
इत्येतेः कर्मभिर्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
इत्येते चतुरो वर्णा येषां ब्राह्मी सरस्वती ॥
विहिता ब्रह्मणा पूर्वं लोभादज्ञानतां गताः ।
ब्राह्मणा धर्मेतन्मत्स्यास्ततस्तेषां न नश्यति ॥
ब्रह्म धारयतां नित्यं ब्रतानि नियमांस्तथा ।
ब्रह्म चैव परं दृष्टं येन जानन्ति तदिदः ॥
ऋषिभिः स्वेन तपसा दृश्यन्ते चापरे परेः ।
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्मसूत्राक्षताश्रयाः ।
सा दृष्टिर्मानसौ नाम धर्मेतन्मत्परायणाः ॥
मान्वातोवाच ।
ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तमः ।
वैश्यः शूद्रश्च देवर्षे तद्ब्रह्म वदतांवर ॥
नारद उवाच ।
जातकर्मदिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः
शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः षट्सु कर्मस्ववस्थितः ॥
श्रौचाचारपरो नित्यं विधिसाशी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्यरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सत्वं दानमथोद्गोह आनुशंस्यं कृपा दृष्टा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥
क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंयुतः ।
दानादानवहिर्यस्तु स वै क्षत्रिय उच्यते ॥
विश्रवाशु पशुभ्यश्च कृष्यादानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥
सर्व्वभक्ष्यरतिर्नित्यं सर्व्वकर्मकरोऽशुचिः ।
त्यक्तवेदस्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥
शूद्रे चैव भवेत्क्षत्रं द्विजे चैव न विद्यते ।
न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः
मान्वातोवाच ।
के धर्माः सर्व्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक् ।
चातुर्वर्ण्यांश्चामाणाश्च राजधर्माश्च के मताः ॥
नारद उवाच ।
अक्रोधः सत्यवचनं संविभागः क्षमा तथा ।

वर्णः

प्रजनः खेषु दारेषु शौचमनोह एव च ॥
 आर्ज्यं भृत्यभरणं न वै ते सार्ज्यवर्णिकाः ।
 ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ॥
 दममेव महाराज धर्ममाहुः पुरातनम् ।
 स्वाध्यायाभ्यसनञ्चैव तत्र कर्म समाप्यते ॥
 तं चेद्विदुस्तुपागच्छेद्वर्तमानं स्वकर्मणि ।
 अकुर्वीत विकर्माणि आन्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥
 कुर्वीतोपेत्य सन्तानमथ दद्याद्यजेत च ।
 संविभज्यापि भोक्तव्यं धनं सङ्गिरितीष्यते ॥
 परिनिष्ठितकार्यसु स्वाध्यायेनैव ब्राह्मणः ।
 कुर्यादव्यग्रं वा कुर्यात्कैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥*॥
 क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
 दद्याद्वाजा न याचेत यजेत न च याजयेत् ॥
 नाध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत् ।
 नित्योद्युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् ॥
 ये तु क्रतुभिरीजानाः श्रुतवन्तश्च पार्थिवः ।
 ये तु युद्धे विजेतारस्ते तु लोकजितो वृषाः ॥
 अविद्यतशरीरो हि संगरादयो निवर्तते ।
 क्षत्रियस्य तु तत् कर्म नोभयत्र यशःप्रदम् ॥
 क्षत्रियाणामयं धर्मो निर्णीतो मुनिभिः परः ।
 नास्य कृत्यतमं किञ्चिद्वाज्ञो दस्युविनिग्रहात् ॥
 दानमध्ययनं यज्ञो राज्ञां क्षेमोऽभिधीयते ।
 तस्माद्वाज्ञा महाराज योद्धव्यं धर्मशौलिना ॥
 प्रजाः खेषु च धर्मेषु स्थापयेत महर्षिपतिः ।
 धर्मप्राण्येव हि कर्माणि कारयेत् सततं प्रजाः ॥
 परमां सिद्धिमाप्नोति वृषतिः परिपालनात् ।
 कुर्यादव्यग्रं वा कुर्यात्कैत्रो राजन्य उच्यते ॥*॥
 वैश्यस्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्मो वेदसम्मतः ।
 दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ।
 पालयेच्च पशून् वैश्यः पितृवद्भूमिर्जयन् ॥
 विकर्म तद्वेदेन्यत् कर्म यत् स समाचरेत् ।
 रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे प्रजाः ।
 ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 वसामेकां पिवेद्वेत् श्रुताच्च मिथुनं भवेत् ॥
 लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा ऋद्धिकलक्षुरे ।
 श्रुत्यानां सर्व्ववीजानि एषा सांवत्सरी भृतिः ॥
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि ।
 वैश्ये रक्षति नाय्येन रक्षितयाः कथञ्चन ॥*॥
 शूद्रस्यापि हि यो धर्मस्तं ते वक्ष्यामि भूपते ।
 प्रजापतिर्हि वर्णानां दासं शूद्रमकल्पयत् ॥
 तस्माच्छूद्रस्य वर्णानां परिचर्या विधीयते ।
 तेषां शूद्राणाञ्चैव महत् सुखमवाप्नुयात् ॥
 शूद्र एतान् परिचरेत् त्रीन् वर्णाननुपूर्व्वशः ।
 सञ्चर्याश्च न कुर्वीत यातु शूद्रः कथञ्चन ॥
 प्रापीयान् हि धनं लब्ध्वा वप्रे कुर्यान्नरीयसः ।
 राज्ञा वा समनुज्ञातः कामं कुर्वीत धार्मिकः ॥
 तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ।
 अन्नपशून् भरणीयो हि वर्णानां शूद्र उच्यते ॥
 कृत्स्नं वैश्वेनमौशीरमुपानदाजनानि च ।

२८०

वर्णः

यातयामानि देयानि शूद्राय परिचारिणे ॥
 अधार्याणि विशीर्णानि वसनानि दिजातिभिः ।
 शूद्रायेव प्रदेयानि तस्य धर्मधनं हि तत् ॥
 यच्च कश्चिद्विजातीनां शूद्रः शूद्रशूद्राव्रजेत् ।
 कल्पन्तेऽस्य तु तेनाहुर्वृत्तिं धर्मविदो जनाः ॥
 देयः पिण्डोऽनपलाय भर्तव्यो वृद्धदुर्बलौ ।
 शूद्रेण च न हातव्यो भर्ता कस्याश्चिदापदि ॥
 अतिरेकेन भर्तव्यो भर्ता द्रव्यपरिचये ।
 न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्तृहार्यधनो हि सः ॥
 उक्तस्तथाणां वर्णानां यज्ञस्तस्य च पार्थिव ।
 स्वाहाकारवषट्कारौ मन्त्रः शूद्रे न विद्यते ॥
 तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञेयजयेत न च खयम् ।
 पूर्णपात्रमयीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणम् ॥*॥
 श्रीनारद उवाच ।
 इदानीमाश्रमाणाश्च धर्मं वक्ष्यामि भूमिप ।
 ब्रह्मचर्याश्रमं तावत् षड्यं सर्वाधिवासनम् ॥
 गत्वा गुरुगृहं शिष्यो नमस्कृत्य गुरुं शुचिः ।
 ब्रूयादध्येतुमायातः शिष्योऽहं तव मारिष ।
 ततस्तस्याज्ञया नित्यमध्येतयं नराधिप ॥
 सदा विचारः शास्त्रस्य गुरुपादाभिवादनम् ।
 तदाज्ञापालनञ्चापि ध्यानं देवतभावना ॥
 लाभेन येन केनापि तुष्टिः सद्भिः समागमः ।
 समाप्रविद्यो गुरवे दक्षिणां प्रतिपाद्य च ॥*॥
 गृह्याश्रमं ततो गच्छेद्गुरोराज्ञामधिब्रजन् ।
 उद्धहेत् कुलजां कन्यां सुशीलां धर्मचारिणीम् ॥
 अनङ्गवादिनीं सौम्यां सुचरित्रां प्रियंवदाम् ।
 गृहिणां प्रथमो धर्मोऽतिथिपूजैव पार्थिव ॥
 अप्राप्य पूजामतिथिर्यस्य गृह्यान्निवर्तते ।
 स याति नरकं घोरां पुण्यं तस्मै प्रदाय च ॥
 प्रथमं स्वागतं पृच्छेदासनञ्चापि संदिशेत् ।
 पादश्च मधुपर्कश्च दद्यात् प्रणतिपूर्व्वकम् ॥
 संवादश्च प्रियालापं कुर्यात्तेन सहान्ततः ।
 भोजनश्च यथाशक्ति कारयेदतिथिं वृष ॥
 देवाश्च पितरश्चापि प्रीयन्तेऽतिथिपूजने ।
 आतिथ्यसदृशं कर्म गृहस्थानां न विद्यते ॥
 यस्य नित्यं स्थितिर्नास्ति सोऽतिथिः परिकीर्तितः ।
 सञ्जाश्रमाणामधिको गृह्याश्रम उदाहृतः ॥
 यस्मात्तस्मिन् समायान्ति भिचार्यमाश्रमास्तथाः ।
 पितृदेवाचर्चनं कार्यं गृहिणा सुखमिच्छता ॥*॥
 वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तृतीयं जगतीपते ।
 वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् कृतकृत्यो गृह्याश्रमात् ॥
 तदारण्यकशास्त्राणि यमधीत्य स धर्मवित् ।
 ऊर्द्धरेताः प्रव्रजित्वा गच्छेत्तत्र सत्सताम् ॥
 सुते भार्यां परिचर्य्य वनं गच्छेत् सदैव वा ।
 शान्तः शुद्धान्तरात्मा च सर्व्वभूतहिते रतः ॥
 चरितब्रह्मचर्यस्य ब्राह्मणस्य विश्राम्यते ।
 कर्त्तव्याणीह राजेन्द्र कथन्ते मुनिपुङ्गवैः ॥
 भैक्ष्यचर्याखधीकारः प्रशस्त इह मोक्षिणः ।
 यत्रास्तमितशायी स्यान्निराशिरनिकेतनः ॥
 यथोपलब्धजीवी स्यान्मुनिर्दानो जितेन्द्रियः ।
 निराशीः स्यात् सर्व्वसमो निर्योगो निर्विकार-
 वान् ॥

वर्णः

विवेकी धनपूजार्थौ विद्वद्यः करुणः सदा ।
 संसारं स्वप्रवृत्तीन् चान्तः सन्तुष्टमानसः ॥
 पत्रमूलफलहारी जलाशी वायुभोजनः ।
 निराहारोऽथवा शुद्धोऽहर्निशं तप आचरेत् ॥
 एवं कुर्वन् महाभाग ब्राह्मणः सिद्धिमाप्नुयात् ॥
 चतुर्थमाश्रमं वक्ष्ये सुत्तिसोपानमेव हि ।
 गुरोः पुरोधमासास्य भिक्षुः सन्न्यासधर्मवित् ॥
 विचरेत् सकलां पृथ्वीं लब्ध्वाश्री शान्त उत्सुकः ।
 योगाभ्यासरतो नित्यं धर्मसञ्चयतत्परः ।
 धर्माधर्मविहीनो वा भिक्षुकः सिद्धिमा-
 पुयात् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २५।२६।२७ अध्यायाः ॥*॥
 अन्यत् नारसिंहपुराणे ५६ अध्याये मार्कण्डेय-
 पुराणे मद्दालसोपाख्याने कूर्मपुराणे २।३
 अध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥*॥ गजचित्रकमलः ।
 हातीर भुल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 प्रवेशी २ आस्तरणम् ३ परिस्तोमः ४ कुपः ५
 कुथा ६ । इत्यमरः ॥ प्रवेणिः ७ परिष्टोमः ८
 कुपम् ९ । इति भरतः ॥ शुक्लादिः । रङ्ग
 इति ख्यातः । स च बहुविधो यथा । श्वेतः १
 पाण्डुः २ धूसरः ३ कृष्णः ४ पीतः ५ हरितः ६
 रक्तः ७ शोणः ८ अरुणः ९ पीटलः १०
 श्यावः ११ धूम्रः १२ पिङ्गलः १३ कर्पूरः १४ ।
 इति चामरः ॥ गर्भस्थबालकस्य वस्त्रे मांसि
 वर्णो भवति । इति सुखबोधः ॥ यशः । गुणः ।
 स्तुतिः । इति मेदिनी । श्वेतः २६ ॥ स्वर्णम् ।
 व्रतम् । रूपम् । अक्षरम् । भेदः । गीतक्रमः ।
 चित्रम् । तालविशेषः । अङ्गरागः । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वर्णः, पुं स्त्री, (वर्णयते भिद्यते इति । वर्ण +
 घञ् ।) भेदः । (वर्णयते दीप्यतेऽनेनेति ।)
 वर्ण + घञ् ।) रूपम् । (वर्णयति । वर्ण +
 अच् ।) अक्षरम् । (वर्णयते रच्यते इति । वर्ण
 + घञ् ।) विवेचनम् । इति मेदिनी । श्वेतः २६ ॥*॥
 वर्णश्च द्विविधः । ध्वन्यात्मकः अक्षरात्मकश्च ।
 अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
 “अवैषद्यान्मुखश्रोत्रमार्गस्याविषदाक्षरम् ।
 अप्ययत्तं प्रलपति यदा सा कुण्डली तदा ।
 मूलाधारे विष्यन्ति सुष्ठुनां वेद्यते सुष्ठुः ॥”
 इति प्रपञ्चसारः ॥
 अर्थः । मुखश्रोत्रमार्गस्यावैषदात् अनेम-
 लाह्वितोर्यदा सा कुण्डली अविषदाक्षरं अवि-
 ष्यमक्षरं यत्रायत्ते ध्वनौ तं प्रलपति अर्थात्
 कलभाषणादिकं करोति तदा मूलाधारे विष्य-
 णाति शब्दायते सुष्ठुनाञ्च सुष्ठुर्वेद्यते । इति
 तट्टीका ॥*॥ अस्य कुण्डलीस्वरूपत्वं यथा,—
 “कुण्डलीभूतसर्पाणामङ्गश्रियसुपेयुषी ।
 त्रिधामजननी देवी शब्दब्रह्मस्वरूपिणी ।
 द्विचत्वारिंशद्वर्णात्मा पञ्चाशद्वर्णरूपिणी ।
 गुणिता सर्व्वगात्रेण कुण्डली परदेवता ॥
 पिशात्मनापकुहा सा स्रुते मन्त्रमयं जगत् ।
 एकधा गुणिता शक्तिः सर्व्वविश्वप्रवर्त्तिनी ॥

वर्णः

71

वर्णः

२८२

वर्णः

वर्णः

धात्राचराणि वृष्टानि पत्रारूढान्यतः पुरा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वे दृष्टव्यतिः ॥

वर्णलेखनप्रकारस्तु तत्तदर्थे द्रष्टव्यः ॥ * ॥ वर्ण-
नामानि यथा,—

“तन्त्रसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।

वर्णनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ॥

ॐकारो वक्तुलक्षारो वामस्य हंसकारणम् ।

मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिस्त्रिदेवतम् ॥

सर्वजीवोत्पादकश्च पञ्चदेवो ध्रुवस्तिकः ।

सावित्री त्रिशिखो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥

आदिवीजं वेदसारो वेदवीजमतः परम् ।

पञ्चरस्मिन्त्रिकूटे च त्रिभवे भवनाशनः ॥

गायत्रीबीजपञ्चांशौ मन्त्रविद्याप्रसूतः प्रभुः ।

अक्षरं मातृकासंज्ञानादिरहितमोक्षदौ ॥ ॐ ॥

अः श्रीकण्ठः सुरेशश्च ललाटश्चैकमात्रिकः ।

पूर्णंदरी वृष्टिमेधौ सारस्वतः प्रियंवदः ॥

महाब्राह्मी वासुदेवो धनेशः केशवोऽन्यतम् ।

कीर्त्तिर्निवृत्तिर्वागीशो नरकारिर्हरो मरुत् ॥

ब्रह्मा वामाद्यजो ह्रस्वः करस्वः प्रणवाद्यकः ।

ब्रह्माणी कामरूपश्च कामेशो वाग्निनी वियत् ॥

विश्वेशः श्रीविष्णुकण्ठौ प्रतिपत्तिचिरंश्रिनी ।

अर्कमण्डलवर्णादौ ब्राह्मणः कामकर्षिणी ॥ अः ॥

आकारो विजयानन्तो दीर्घच्छायो विनायकः ।

चीरोदधिः पयोदश्च पाशो दीर्घास्यवृत्तकौ ॥

प्रचण्ड एकजो रुद्रो नारायण इमेश्वरः ।

प्रतिष्ठा मानदा कान्तो विश्वान्तकगजान्तकः ॥

पितामहो द्विष्टान्तोऽभूः क्रिया कान्तिश्च

सम्भवः ।

द्वितीया मानदा काशीविघ्नराजः कुजो वियत् ।

स्वरान्तकश्च हृदयमङ्गुष्ठो भगमालिनी ॥ आः ॥

इः स्रष्टा शास्त्राली विद्या चन्द्रः पूषा सुगुह्यकः ।

सुमित्रं सुन्दरो वीरः कोटरः काटरः पयः ॥

भूमथो माधवस्तुष्टिर्दक्षेनेत्रश्च नासिका ।

शान्तः कान्तः कामिनी च कामो विघ्नविना-

यकः ।

नेपालो भरणी रुद्रो नित्या ज्जिह्वा च पावकः ॥

इः ॥

इन्द्रिभूर्निर्महामाया लोलाची वामलोचनम् ।

गोविन्दः श्रेखरः पुष्टिः सुभद्रा रत्नसंज्ञकः ॥

विष्णुर्लक्ष्मीः प्रह्लासश्च वाग्विशुद्धः परापरः ।

कलोत्तरीयो मेरुण्डा रतिश्च पौष्टवर्द्धनः ॥

शिवोत्तमः शिवा तुष्टिश्चतुर्थो विन्दुमालिनी ।

वैष्णवी वेन्दवी जिह्वा कामकला सनादका ॥

पावकः कोटरः कीर्त्तिर्मोहिनी कालकारिका ।

कुचहृदं तर्जनी च शान्तिस्त्रिपुरसुन्दरी ॥ ईः ॥

उः शुक्लरो वक्तुलाची भूतः कल्याणवाचकः ।

अमरेशो दक्षकर्णः षड्वक्त्रो मोहनः शिवः ॥

उग्रः प्रसुधृतिर्विष्णुर्विश्वकर्मा महेश्वरः ।

शुक्रुष्षटिका पुष्टिः पञ्चमी वद्विवासिनी ॥

चेटिकास्थाने चैत्तिका इति वा पाठः ।

कामघ्नः कामना चेशो मोहिनी विघ्नहन्त्राक्षी ।

हटस्वः कुटिला श्रीजं पारद्वीपो दृषो हरः ॥

हटस्व इति कुचचित् पाठः । उः ॥

जः कण्ठको रतिः शान्तिः क्रीधनो मधुसूदनः ।

कामराजः कुजेशश्च महेशो वामकर्णकः ॥

कण्ठकस्थाने कण्ठक इति वा पाठः ।

अर्घोशो भैरवः स्रष्टा दीर्घघोणा सरस्वती ।

विलासिनी विघ्नकर्त्ता लक्ष्मणो रूपकर्षिणी ।

महाविदेवशरी यष्टा यष्टो भूः कान्यकुञ्जकः ॥

ऊः ॥

ऋः पूर्वोर्ध्वमुखी रुद्रो देवमाता त्रिविक्रमः ।

भावभूतिः क्रिया क्रूरा रेचिका नासिका धृतः ॥

एकपादशिरो माला मण्डला शान्तिनी जलम् ।

कर्णः कमलभा मेधो निवृत्तिर्गणनायकः ।

रोहिणी शिवदूती च पूर्णगिरिश्च सप्तमी ॥

मेघः स्थाने मेघ इति च पाठः ॥ ऋः ॥

ऋः क्रीधोऽतिथिशो वाणी वामनोऽगोऽथ

श्रीधृतिः ।

ऊर्ध्वमुखी निशानाथः पद्ममाला विनयधीः ॥

शशिनो मोचिका श्रेष्ठा देवमाता प्रतिष्ठिता ।

एकदन्ताङ्गयो माता हरिता मिथुनोदया ॥

माता स्थाने माया इति वा पाठः ।

कोमलः श्यामला मेधी प्रतिष्ठा पतिरश्मी ।

ब्रह्मण्यमिव कीलाले पावको गन्धकर्षिणी ॥

मिवस्थाने मवेति वा पाठः ॥ ऋः ॥

लः स्याणुः श्रीधरः शुद्धो मेधा धूम्रो वक्रो वियत् ।

देवयोनिर्दक्षगण्डो वहेशः कौन्तेरुद्रकौ ॥

वहेशस्थाने वाहग इति वा पाठः ।

विश्वेश्वरो दीर्घजिह्वा महेशो लाङ्गलिः परा ।

चन्द्रिका पार्थिवो धूम्रा द्विदन्तः कामवर्द्धनः ॥

शुचिस्त्रिता च नवमी कान्तिराघातकेश्वरः ।

चित्ताकर्षिणी काशश्च तृतीयकुलसुन्दरी ॥

चित्ताकर्षिणीस्थाने चिन्ताकर्षिणी इति वा

पाठः । लः ॥

हृकारः कमला हर्षा हृषीकेशो मधुव्रतः ।

स्रष्टा कान्तिर्वामगण्डो रुद्रः कामोदरी सुरा ॥

शान्तिस्तत् स्वस्तिका शक्रो मायावी लोलुपो

वियत् ।

कुशमी सुस्थिरो माता नीलपीतो गजाननः ॥

कामिनी विश्वघा कालो नित्या शुद्धः शुचिः

कृती ॥

विश्वघास्थाने विश्वघा इति वा पाठः ।

सूर्यो धैर्याकर्षणी च एकाकी दनुजप्रसूः ॥ हृः ॥

एकारो वास्तवः शक्तिर्भिगटीशोऽहो भगं मरुत् ।

स्रष्टा भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना अह्वा प्रमर्दनः ॥

भूतस्थाने द्रुत इति वा पाठः ।

भयं ज्ञानं हृषा धीरा जङ्घा सर्वमसुद्धवः ।

वद्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी वसः ॥

योविदाधारशक्तिश्च त्रिकोणा ईशसंज्ञकः ।

सन्दिरेकादशी भद्रा पद्मनाभः कुलाचलः ॥ एः ॥

ऐलंजा भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी

विसुः ।

दक्षा दामोदरः प्रज्ञोऽधरो विहृतसुस्थपि ॥

चमात्मको जगद्योनिः परः परनिबोधकत् ।

ज्ञानाश्रया कपर्दी श्रीः पीठेशाभिः समाह्वकः ॥

त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनः ।

महेश्वरो द्वादशी च विमलश्च सरस्वती ।

कामकोटो वामजानुरं शुमान् विजया जटा ॥

ऐः ॥

ओकारः सत्यपीयूषो पश्चिमास्यः श्रुतिः स्थिरा ।

सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दीर्घजङ्गकः ॥

आप्यायनी चोर्द्धदन्तो लक्ष्मीर्वाणी सुखी द्विजः ।

उद्देश्यदर्शकस्तोत्रः केलासो वसुधाचरः ॥

प्रणवांशो ब्रह्मसूत्रमजेशः सर्वमङ्गला ।

त्रयोदशी दीर्घनासा रतिनाथो दिगम्बरा ॥

त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिर्वीजादिकर्षिणी ॥

ओः ॥

औकारः शक्तिको नाशस्तेजसो वामजङ्गकः ।

मधुवद्वयहेशश्च शुक्लकर्णः सदाशिवः ॥

अधोदन्तश्च कण्ठोऽहो सङ्कर्षणः सरस्वती ।

आज्ञा चोर्द्धमुखी शान्तो व्यापिनी प्रकृतः

पयः ॥

अनन्ता ज्वालिनी योमा चतुर्दशी रतिप्रियः ।

नेत्रमात्माकर्षिणी च ज्वालामात्रिनिका भृगुः ॥

योमास्थाने रोमा इति वा पाठः । औः ॥

अङ्कारश्चक्षुधो दन्तो घटिका समगुह्यकः ।

प्रदुम्नः श्रीसुखी प्रीतिर्वीजयोनिर्दधध्वजः ॥

दन्तस्थाने दम्भ इति वा पाठः ।

परं शशी प्रमाणीशः सोमविन्दः कलानिधिः ।

अक्रूरश्चेतना नागपूर्णा दुःखहरः शिवः ॥

शिरः शम्भुर्नरेशश्च सुखदुःखप्रवर्तकः ।

पूर्णमा रंवती शुद्धः कन्या चरवियद्रविः ॥

अमृताकर्षिणी शून्यं विचित्रा योमरूपिणी ।

केदारो रात्रिनाशश्च कुजिका चैव बुद्बुदः ॥

अं ॥

अः कण्ठको महासेनः कला पूर्णाश्रया हरिः ।

इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥

द्विविन्दुरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखरूपकः ।

द्विजिह्वः कुण्डलं वक्त्रः सर्गः शक्तिर्निशाकरः ॥

सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥ अः ॥

कः क्रीधेशो महाकाली कामदेवः प्रकाशकः ।

कपाली तेजसः शान्तिर्वासुदेवो जयानलः ॥

चक्री प्रजापतिः वृष्टिर्दक्षस्तनो विशास्यतिः ।

अनन्तः पार्थिवो विन्दुस्तापिनी परमात्मकः ॥

दक्षस्तनस्थाने दक्षकक्षौ इति वा पाठः ।

वर्गाद्यश्च सुखी ब्रह्मा सखाद्योऽम्भः शिवो

जलम् ।

माहेश्वरी तुला पुष्पा मङ्गलश्चरन् करः ॥

नित्या कामेश्वरी सुख्यः कामरूपो गजेन्द्रकः ।

श्रीपुरं रमणो रङ्गः कुसुमा परमात्मकः ॥ कः ॥

खः प्रचण्डः कामरूपी ऋद्धिर्वह्निः सरस्वती ।

आकाशमिन्द्रियं दुर्गा चण्डीशस्तापिनी गुरुः ॥

शिखण्डी दन्तजातीशः कपोलिर्गर्भतो यदि ।

शून्यं कपाली कल्याणी सूर्यकर्णोऽचराभरः ॥

शुभासेयां चण्डलिङ्गी जनायाङ्गारखड्गकौ ॥

खः ॥

गो गौरी गौरवो गङ्गा गणेशो गोकुलेश्वरः ।
शाङ्गो पञ्चान्तको गाथा गन्धर्वः सर्वगः

सृतिः ॥

सर्वसिद्धिः प्रभा धूम्रा द्विजाश्वः शिवदर्शनः ।
विश्वाम्ना गौः पृथग्गुपा बालबहुस्त्रिलोचनः ॥
गीतं सरस्वती विद्या भोगिनी नन्दनो धरा ।
भोगवती च हृदयं ज्ञानं जालन्धरी लवः ॥
लवस्थाने नर इति वा पाठः । गः ॥
घः खड्गी घुर्धरो घण्टी घण्टीशक्तिपुरा-
न्तकः ।

वायुः शिवोत्तमः सत्या किङ्किणी घोरनायकः ॥
मरीचिर्वरुणो मेधा कालरूपी च दाम्भिकः ।
लम्बोदरा ज्वालामूलं नन्देशो हननं ध्वनिः ।
त्रैलोक्यविद्या संहर्ता कामाख्यमनघामयः ॥घः॥
ङः शङ्खी भैरवश्चण्डो विन्दुत्तंसः शिशुप्रियः ।
एकरुद्रो दत्तनखः खर्परो विषयसृष्टा ॥
कान्तिः श्वेताङ्गयो धीरो द्विजात्मा ज्वालनी
वियत् ।

मन्त्रशक्तिश्च मदनो विप्रेशी चात्मनायकः ॥
एकनेत्रो महानन्दो दुर्धरश्चन्द्रमा यतिः ।
शिवयोषा नीलकण्ठः कामेशी च मयाशुको ॥
॥ङः॥

चः पुष्करो हली वाणी चात्मशक्तिः सुदर्शनः ।
चर्मसुखधरो भूत्वा महिषाचारसन्निनी ॥
भूत्वास्थाने भौम इति च पाठः ।
एकरूपो रुचिः कूर्मश्चासुखा दीर्घवालुकः ।
वामबाहुर्मलमाया चतुर्भुजश्चिखरुपिणी ॥
दयितश्च द्विनेत्रश्च लक्ष्मीक्षितयलोचनः ।
चन्दनं चन्द्रमा देवश्चेतनो वृश्चिको बुधः ॥
देवी केटसुखेच्छात्मा कौमारपूर्वफलगुणी ।
अनङ्गमेखला वायुर्मेदिनी च मूलावती ॥चः॥
कुम्भचन्दनं सुघुम्भा च पशुः पशुपतिर्दतिः ।
निर्मलं तरलं वह्निर्भूतमात्रा विलासिनी ॥
एकनेत्रश्च वृषली द्विधिरा वामकुर्परः ।
गोकर्णो लाङ्गली वामकाममत्ता सदाशिवः ॥
माता निशाचरः पायुर्विद्यतः स्थितिशब्दकः ॥
॥ङः॥

जः श्रवो वाजरः श्रुली भोगदा विजया स्थिरा ।
ललदेवो जयो जेता घातकी सुमुखी विभुः ॥
जम्बोदरी सृतिः शाखा सुप्रभा कर्तुका धरा ।
दीर्घबाहु रुचिर्हंसो नन्दी तेजाः सुराधिपः ॥
जवनो वेगितो वामो मानवाक्षः सदात्मकः ।
जम्बावतेश्वरो वेगी चामोदा मदविजलः ॥जः॥
भो भङ्गारी गुहो भङ्गावायुः सत्यः घडुन्नतः ।
अजेशो द्राविणी नादः पाश्री जिह्वा जलं
स्थितिः ॥

विराज्ज्जो धनुर्हस्तः कर्कशो नादजः कुजः ।
दीर्घबाहुबलो रूपमाकन्दितः सुचक्षुः ॥
दुर्मुखो नष्ट आत्मा वान् विकटा कुचमखलः ।
कलहंसप्रिया वामा अङ्गुलीमध्यपर्वकः ।
दक्षहासादृहासश्च पायात्मा अङ्गनः खरः ॥
॥अङ्गः॥

अकारो वोधनी विश्वा कण्डली मखदो वियत् ।
कौमारी नागविज्ञानी सयाङ्गुलनखरो वकः ॥
कण्डलीस्थाने कुण्डली मखदस्थाने सुखद इति
वा पाठः ।
सर्वशृङ्खिता बुद्धिः स्वर्गात्मा चर्चरध्वनिः ।
धर्मेकपादौ सुमुखौ विरजा चन्दनेश्वरी ॥
बुद्धिस्थाने सिद्धिः स्वर्गस्थाने सर्ग इति वा
पाठः ।

गायनः पुष्पधन्वा च रागात्मा च वरा-
न्तिणी ॥चः॥

टङ्कारः कपाली च सोमवाः खेचरी ध्वनिः ।
सुकुन्दो विनदा पृथ्वी वैष्णवी वारुणी नवः ॥
सोमवा स्थाने सोमेश इति कचित् पाठः ।
दत्ताङ्गकाङ्क्षचन्द्रश्च जरा भूतिः पुनर्भवः ।
दृष्ट्यतिर्धनुश्चित्रा प्रमोदा विमला कटिः ।
राजा गिरिर्महाधनुर्गानात्मा सुमुखो

मरुत् ॥ टः ॥

ठः शून्यो मञ्जरी बीजः पाणिनी लाङ्गली
क्षया ।
वनजो नन्दनो जिह्वा सुनङ्गधूर्णकः सुधा ॥
वर्तुलः कुण्डलो वह्निर्दन्तं चन्द्रमखलः ।
दक्षजानूरुभावश्च देवभक्ष्यो वृहद्वनिः ॥
एकपादौ विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः ।
वृषभो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः

शशी ॥ ठः ॥

डः सृतिर्हारको नन्दिरूपिणी योगिनी
प्रियः ।
कौमारी शङ्करश्चाशस्त्रिवक्रो नदको ध्वनिः ॥
दुर्दृष्टो जटिली भीमा द्विजङ्घः पृथिवी सती ।
कोरगिरिः क्षमा कान्तिर्नाभिः स्वाती च
लोचनम् ॥
जटिलीस्थाने जटिल इति कान्तिस्थाने शान्ति-
रिति वा पाठः ॥ डः ॥
ढो ढका निर्णयः पूर्वी यज्ञेशादनदेश्वरः ।
अर्हनारीश्वरसोयमीश्वरी विशिखी नवः ॥
यज्ञेशादनदेश्वर इत्यत्र यज्ञेशो धनदेश्वर
इत्यपि पाठः ।

दक्षपादाङ्गुलेर्भूलं सिद्धिदण्डो विनायकः ।
प्रहासा त्रिवेरा ऋद्धिनिर्गुणो निधनो ध्वनिः ॥
प्रहासा स्थाने प्रहास इति वा पाठः ।
विप्रेशः पालिनी लक्ष्मधारिणी क्रोडपुष्कः ।
एलापुरं त्वगात्मा च विशाखा श्रीर्मेनो रतिः ॥
तक्रस्थाने त्वक्च इति वा पाठः ॥ ढः ॥
णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पञ्चवाहनः ।
जया शम्भो नरकजित् निष्कला योगिनीप्रियः ॥
द्विसुखं कोटवी श्रोत्रं सन्द्विर्वोधनो मता ।
जिनेत्रो मानुषी योमदक्षपादाङ्गुलेर्मुखम् ॥
माधवः शङ्खिनी धीरो नारायणश्च निर्गुणः ॥
सुखस्थाने नखं इति वा पाठः ॥ णः ॥
तः पूतना हरिः शुद्धिः शक्ती शक्तिर्जटी ध्वजा ।
वामस्त्रिक्रवामकक्षी च कामिनी मध्य-
कर्णकः ॥

हरिस्थाने हविः इति वा पाठः ।
आषाढी तण्डुलश्च कामिका पृष्ठपुष्कः ।
रत्नकश्च श्याममुखी वाराही मकरोद्भवा ॥
आषाढीतण्डुलश्चस्थाने आषाढान्तद्वन्द्वश्च
इति रत्नकश्चस्थाने रत्नकण्ड इति वा पाठः ।
सुगतोर्द्धमुखो बहुजानुश्च क्रोडपुष्कः ।
गन्धो विश्वामरश्चञ्चानुराधा च सौरकः ॥
बुद्धस्थाने वृह इति सौरकस्थाने सैविक इति वा
पाठः ।
जयन्ति पुलको भान्तिरनङ्गमदनातुरा ॥ तः ॥
थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राहो भयानकः ।
शिली शिरसिजो दण्डी भद्रकाली शिलोच्चयः ॥
हृण्यो बुद्धिर्विकर्मा च दक्षनाशाधिपोद्भवरः ।
वरदा भोगदा केशो वामजानू रसोद्भवलः ॥
हृण्यो बुद्धिर्विकर्मा स्थाने हृण्यो वह्निर्विकर्मा
इति वा पाठः ।
लोलैज्ज्ययिनी गुरुः शरच्चन्द्रो विदारकः ॥
लोलौ इत्यादिस्थाने लोलैज्ज्ययिनीपूर्वगुणशर-
चन्द्रदिवाकरौ इति वा पाठः । थः ॥
दोद्भवीशो घातकिर्धाता दाता दलं कलत्रकम् ।
दीनं ज्ञानश्च दानश्च भक्तिराहवनी धरा ॥
दाता दलं स्थाने दानादनु इति वा पाठः ।
सुघुम्भा योगिनी सद्यः कुण्डलो वामगुल्फकः ।
कात्यायनी शिवा दुर्गा लङ्घना नात्रि

कण्ठकी ॥

लङ्घनास्थाने सङ्घना कण्ठकीस्थाने कण्ठकी
इति वा पाठः ।
खस्तिकः कुटिला रूपः कृष्णश्चोमाजितेन्द्रियः ।
धर्मेद्वहामदेवश्च भूमा बहुसुचक्षुः ॥
धर्मेद्वहस्थाने धर्मेद्वह बहुस्थाने वह इति वा
पाठः ।
हरिद्रा पुरमञ्चौ च दक्षपाणिश्चिरेखकः ॥दः॥
धो धनार्थो रुचिः स्याद्युः शाश्वतो योगिनी-
प्रियः ।
मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी ॥
धनार्थस्थाने धनाश्व इति वा पाठः ।
धियया धरणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः ।
पीतवासा त्रिवर्णा च धाता धर्मेद्वहज्जम् ॥
धरणाचिन्तास्थाने धरणी चित्रा इति वा
पाठः ।
सन्दर्पो मोहनो लज्जा वञ्चतुष्टा धरं धरा ।
वामपादाङ्गुलेर्भूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भवः ।
सर्पात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसन्धयः ॥धः॥
नो गर्जिनी चंभा सौरिर्त्राखी विश्वपावनी ॥
मेघश्च सविता नेत्रं दन्तुरो नारदोद्भवनः ॥
वारुणीस्थाने वरुणा इति वा पाठः ।
जड्धचामी हिरण्यश्च वामपादाङ्गुलेर्मुखम् ।
वेनतेयस्तुतिर्वर्त्म तरणिर्वालिरागमः ॥
वामनो ज्वालनी दीर्घो निरीहः सुगतिर्वियत् ॥
शब्दात्मा दीर्घघोणा च हस्तिनापुरमेचकौ ।
गिरिनायकनीलौ च शिवो नादिर्मेहा-
मतिः ॥ नः ॥

वर्णः

वर्णः

वर्णः

पः पूरप्रियता तीक्ष्णा लोहितः पञ्चमो रमा ।
गुह्यकर्ता निधिः शेषः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पञ्चरेणुर्निरञ्जनः ॥
सावित्री पातिनी पानं वीरतत्त्वो धनुर्धरः ॥
पालनस्थाने पावन इति तत्त्वस्थाने तन्त्र इति
वा पाठः ।
दक्षपार्श्वश्च सेनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उड्डीशं जयनी कुम्भोऽलसं रेखा च मोहकः ॥
कुम्भस्थाने कान्ता इति रेखास्थाने रेधा इति
वा पाठः ।

मूला द्वितीयमिन्द्राणी लोकाची मन

आत्मनः ॥

आत्मनः स्थाने आत्मक इति वा पाठः । पः ॥
फः सखी दुर्गिणी धूम्रा वामपार्श्वो जनार्दनः ।
जया पादः शिखा रौद्री फेनुकारः शाखिनी
प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालकुञ्जिनीप्रियपावकौ ।
प्रलयामिनीलपादोऽक्षरः पशुपतिः शशी ॥
फुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवर्द्धनः ।
निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो ग्रामणीः फलम् ॥
यक्तास्थाने भक्ता इति प्रयागस्थाने प्रयाग
इति वा पाठः । फः ॥

बो वनी भूधरो मार्गो धर्वरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी स्थलगण्डः कपर्दिनी ॥
पृष्ठवंशो भया मातुः शिखिवाहो युगन्धरः ।
सुखविन्दुर्वेली घण्टा योडा तिलोचनप्रियः ॥
सुखविन्दुस्थाने सुखविन्दुरिति वा पाठः ।
कौदिनी तापिता भूमिः सुपनिन्द्रवलिप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ॥
सुपनिन्द्रस्थाने सुगन्धिश्चेति वा पाठः ।
षष्ठो पुरश्च पेटा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वाषाढामध्यलिङ्गौ शनिः कुम्भटतीयकौ ॥ वः ॥
भः क्लिप्ता भमरो भीमो विश्वमूर्तिर्निशातवम् ।
हिरण्यो भूषणो मूलं यस्तुत्तस्य वाचकः ॥
निशातवस्थाने निशाभयं इति वा पाठः ।
नक्षत्रं भ्रमणा दीप्तिर्वयो भूमिः प्रयो नभः ।
नाभिभद्रं भद्रावाहुर्विश्वमूर्तिर्विताळकः ॥
वयःस्थाने भय इति विताळकस्थाने विमूर्तक
इति वा पाठः ।

शाखात्मा तापिनी वच्चा विश्वरूपी च चन्द्रिका ।
भीमसेनः सुधासेनः सुखो मायापुरं हरः ॥
वज्रस्थाने रुद्रा इति सुखस्थाने सुख इति वा
पाठः । भः ॥

मः काली क्षेपितः कालो महाकालो महा-
त्तकः ।

वैकुण्ठो वसुधा चन्द्री रविः पुरुषदाजकः ॥
वसुधास्थाने वसुधा इति वा पाठः ।
कालभद्री जया मेधा विश्वदा दीप्तसंज्ञकः ।
जठरश्च भ्रमानां लक्ष्मीमातोऽवन्धनी ॥
दीप्तस्थाने दीप्त इति वा पाठः ।
विविं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः ।
प्रसन्नः प्रियश्च रुद्रः सर्वज्ञो वद्विमलम् ॥

मातङ्गमालिनी बिन्दुः श्रवणाभरथो वियत् ॥
रथस्थाने मख इति वा पाठः । मः ॥
यो वाणी वसुधा वायुर्विक्रतिः पुरुषोत्तमः ।
युगान्तः श्वसनः श्रीघ्नो धूमार्चिः प्राणिसेवकः ॥
युगान्तस्थाने युगाभ इति वा पाठः ।
ग्रहा भमो जटौ लोला वायुवेगी यशस्करी ।
सङ्कर्षणः क्षपा वालो हृदयं कपिला प्रभा ॥
आग्नेयो व्यापकाख्यागो होमो यानं प्रभा
सुखम् ।

चण्डः सर्वेश्वरी धूमश्चासुखा सुमुखेश्वरी ॥
प्रमास्थाने प्रभा इति वा पाठः ।
त्वगात्मा मलयो माता हंसिनी भङ्गिनायकः ।
तेनमः शोषको भीमो धनिष्ठानङ्गवेदिनी ॥
त्वगात्मास्थाने विगात्मा इति तेनमस्थाने येमन
इति वा पाठः ।

मेघः सोमः पत्तिनामा पापहा प्राणसंज्ञकः ॥
मेघस्थाने सेष्ट इति वा पाठः । यः ।
रो रक्तः क्रोधिनी रेफः पावकस्त्रोजसो मतः ।
प्रकाशा दर्शनो दीपो रतकृष्णा परं वली ॥
स्त्रोजसस्थाने न्तेजन इति रतकृष्णास्थाने रक्त-
कृष्ण इति वा पाठः ।
सुजङ्गेशो मतिः सूर्यो घातू रक्तः प्रकाशकः ।
व्यापको रेवती दासं कुक्ष्यंशो वद्विमलम् ॥
दासस्थाने दानमिति कुक्ष्यंशस्थाने दक्षांश
इति वा पाठः ।

उग्ररेखा स्थलदण्डो वेदकण्ठपला पुरा ।
प्रकृतिः सुगलो ब्रह्मशब्दश्च गायको धनम् ॥
वेदकण्ठपलास्थाने वेदकण्ठपला इति वा पाठः ।
श्रीकण्ठ उग्रा हृदयं सुखी त्रिपुरसुन्दरी ।
सविन्दुर्योनिजो ज्वाला श्रीशैलो विश्वतोमुखी ॥
श्रीशैलस्थाने श्रीशैल इति वा पाठः । रः ।
लखन्दः पूतना पृथ्वी माधवः शक्रवाचकः ।
वलानुजः पिणाक्षीशो व्यापको मांससंज्ञकः ॥
माधवस्थाने माधवी इति वा पाठः ।
खड्गी नादोऽमृतं देवी लवणं वारुणी पतिः ।
शिखा वाणी क्रिया माता भामिनी कामिनी
प्रिया ॥

मृतस्थाने मृडमिति लवणस्थाने मरणमिति वा
पाठः ।
ज्वालिनी वेगिनी नादः प्रदुम्बः शोषणो हरिः ।
विष्णात्ममन्त्रो वली चेतो मेरुगिरिः कला रसः ॥
मन्त्रस्थाने मन्त्र इति कलास्थाने कला इति वा
पाठः । लः ।

घो वालो वारुणी सूर्या वरुणो मेदसंज्ञकः ।
खड्गीशो ज्वालिनी वङ्कः कलसध्वनिवाचकः ॥
वङ्कस्थाने रङ्क इति कलसध्वनिस्थाने कलसंरवि
इति वा पाठः ।

उल्कारीशस्तु ना वीतो वच्चा स्फिक् सागरः
शुचिः ।

विधातुः शङ्करः श्रेष्ठो विशेषो वमसादनम् ॥ वः ॥
शः सयश्च कामरूपी कामरूपो महामतिः ।
सौख्यनामा कुमारीऽस्थि श्रीकण्ठो वृषकेतनः ॥

वृषभः शयनं शान्ता सुभगा विस्फलिङ्गिनी ।
मृदुर्देवो महालक्ष्मीर्महेन्द्रः कुलकौलिनी ॥
वाहुर्हंसो वियङ्गकं हृदनङ्गाक्षुशः खलः ।
वामोरुः पुण्डरीकात्मा कान्तिः कल्याणवाचकः ॥
हंसस्थाने हंसा इति वा पाठः । शः ॥
घः श्वेतो वासुदेवश्च पीता प्रज्ञा विनायकः ।
परमेष्ठो वामबाहुः श्रेष्ठो गर्भविमोचनः ॥
पीतास्थाने प्रीता इति प्रज्ञास्थाने श्रद्धा इति
वा पाठः ।

लम्बोदरो यमौजेशः कामधुक् कामधूमकः ।
सुश्रीरुद्रा वृषो लज्जा मरुद्भक्ष्यः प्रियः शिवः ।
कामधूमकस्थाने कालधूमक इति वा पाठः ।
सूर्यात्मा जठरः कोषो मत्ता वचोविदारिणी ।
कलकण्ठो मध्यभिन्ना बुद्धात्मा मलपूः शिवः ॥ घः ॥
सो हंसः सुयशा विष्णुर्भस्वीशश्चन्द्रसंज्ञकः ।
जगद्बीजं शक्तिनामा मोहं वेशवती भृगुः ॥
सुयशास्थाने सुजन इति मोहस्थाने सोऽहं इति
वा पाठः ।

प्रकृतिरीश्वरः शुद्धो प्रभा श्वेता कुलोच्चलः ।
दक्षपादो मृतं ब्राह्मी परमात्मा परोऽक्षरः ॥
सूरुपा च गुणेशो गौः कलकण्ठो वृकोदरी ।
प्राणादाश्च पुरादेवी लक्ष्मीः सोमो हिरण्यपुः ॥
दुर्गोत्तारिणि सक्कोऽह्वाजीवो मूर्तिर्मनोहरः ॥
दुर्गोत्तारिणिस्थाने दुर्गोत्तारिणी इति सक्को-
ह्वातस्थाने सक्कोऽह्वा इति मनोहरस्थाने मनोयव
इति वा पाठः । सः ।

हः शिवो गगनं हंसो नागलोकोऽम्बिका-
पतिः ।

नकुलीशो जगत्पाणः प्राणेशः कपिला मलः ॥
मलस्थाने मत इति वा पाठः ।
परमात्मात्मजो जीवो यवाकः शान्तिदोऽङ्गनः ।
मृगो भयो रुगास्थायः क्रुटकूपविरावणः ॥
यवाकस्थाने वराक इति अङ्गनस्थाने अङ्गुल
इति क्रुटकूपविरावणस्थाने क्रुटकोपरिवारण
इति वा पाठः ।

लक्ष्मीर्मविहरः शम्भुः प्राणशङ्किर्ललाटजः ।
स्वकोपवारणः श्रुली चैतन्यं पादपूरणः ॥
मविहरस्थाने हरिहर इति स्वकोपस्थाने
सकोप इति वा पाठः ।

महालक्ष्मीः परं नादो मेघनादो हरिर्मेतः ।
विन्दुर्दुर्गा प्रिया देवी मेघश्यामेश्वरः पुमान् ॥
दक्षपादः सदाशम्भुः शाखोटः सोममल्लम् ॥ हः ॥
ठः पृथ्वी विमला मोघोऽनन्तो हयवहा सिता ।
व्यापिनी शिवदा केतुजगत्सारतरं हठः ॥

म्लौर्गङ्गानी च वेदार्थः सारो नारायणः स्वयम् ।
जठरो नकुलिः पीता शिवेशोऽनङ्गमालिनी ॥ ठः ॥
चः कोपस्तुम्बुकः कालो रुचः संवर्तकः परः ।
वृषिंहो विदुता माया महातेजा युगान्तकः ॥
स्तुम्बुकस्थाने स्तुम्बुक इति रुचस्थाने वच्यमिति
परस्थाने पय इति वा पाठः ।
परात्मा क्रोधसंहारौ वलान्तो मेरुवाचकः ।
सर्वज्ञः सागरः कामः संयोगान्त्यस्त्रिपूरकः ॥

वलान्तस्थाने नलान्त इति सर्वाङ्गस्थाने सर्वाङ्ग
इति वा पाठः ।
त्रैत्रपालो महाक्षोभो मातृकान्तानलक्षयः ।
सुखं कथयन्तान्ता कालजिह्वा गणेश्वरः ।
क्यापुत्तश्च संघातो मलयः श्रीललाटकः ॥”चः॥
इति नन्दनभट्टाचार्यविरचितं वर्णाभिधानं
समाप्तम् ॥
वर्णकं, स्त्री, (वर्णयतीति । वर्ण + क्त्वं ।) हरि-
तालम् । इति रत्नमाला ॥ गात्रानुलेपनयोग्यं
पिष्टं घृष्टं वा सुगन्धिद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ चन्द-
नम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्ण + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
विलेपनम् । चन्दनम् । इति मेदिनी । के,
१५२ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०७ ।
“वर्णकादींस्तथा गन्धांश्चोरयित्वेह मानवः ।
कुक्षुन्दरित्वाप्नोति राजन् । लोभपरायणः ॥”)
वर्णकः, पुं, स्त्री, (वर्णयते रण्यतेनेनेति । वर्ण +
क्त्वं । स्वार्थे कन् ।) हिङ्गुलहरितालकाचनीली-
क्रादिः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । १८६ ।
“कस्तां निन्दति लुप्तति कः स्मरफलकस्य वर्णकं
सुगन्धः ।
को भवति रत्नकण्टकमण्डते कस्त्यारुचिरुदेति ॥”)
वर्णकः, पुं, (वर्णयति वृत्तादीन् विस्तारयतीति ।
वर्ण + क्त्वं ।) चारणः । इति मेदिनी । के,
५२ । मङ्गलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वर्णकविः, पुं, कुबेरपुत्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वर्णकूपिका, स्त्री, (वर्णानां कूपिकेव ।) मस्या-
धारः । यथा,—
“मसीधानी मसिमणिर्मेलान्धुर्वर्णकूपिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णचारकः, त्रि, (वर्णान् नीलादीन् चारयति
विस्तारयतीति । चर + णिच् + क्त्वं ।) चित्र-
कारः । इति शब्दमाला ॥
वर्णज्येष्ठः, पुं, (वर्णेषु चतुर्षु मध्ये ज्येष्ठः प्रथमोत्-
पन्नात् गुणोत्कृष्टत्वाच्च ।) ब्राह्मणः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णज्येष्ठः, त्रि, (वर्णेन ज्योतिषोक्तपारिभाषिक-
वर्णेन ज्येष्ठः श्रेष्ठः ।) स्ववर्णापेक्षोत्तमवर्णः ।
पारिभाषिकहीनवर्णकर्तृकपारिभाषिकवर्ण-
ज्येष्ठकन्याविवाहनिषिद्धो यथा,—
“मीनकर्कटवृक्षकविप्राः
सिंहतुलाघनुः क्षत्रिय उक्तः ।
कुम्भनरद्वयमेवविशः स्यु-
म्भकरवृक्षस्त्री क्षयितावरजातिः ॥
वर्णज्येष्ठा च या नारी वर्णहीनश्च यः पुमान् ।
तयोर्विवाहे ऋतुः स्यात् वस्त्रासाम्राज
संशयः ॥”
इति ज्योतिस्तस्मै वर्णज्योत्नम् ॥
वर्णतूलिः, स्त्री, (वर्णानां तूलिरिव ।) लेखनी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णतूलिका, स्त्री, (वर्णानां तूलिकेव ।) लेखनी ।
इति हारावली । २१२ ॥
वर्णतूली, स्त्री, (वर्णानां तूलीव ।) लेखनी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णदं, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + “आतो-
रुसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) काली-
यकम् । इति जटाधरः ॥ वर्णदातरि, त्रि ॥
वर्णदात्री, स्त्री, (वर्णं ददातीति । दा + ढच् +
ङीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्ण-
दातरि, त्रि ॥
वर्णदूतः, पुं, (वर्णा एव दूता यत्र ।) लिपिः ।
तत्पर्यायः । लेखः २ वाचिकहारकः ३ खस्ति-
सुखः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वर्णधर्मः, पुं, स्त्री, (वर्णानां ब्राह्मणादीनां धर्मः ।)
ब्राह्मणचरित्रवैश्वश्रूद्राणां कर्त्तव्यं कर्म । तद्-
यथा,—
“यजनं याजनं दानं ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहः ।
अध्यापनं चाध्ययनं घटकर्मणि द्विजोत्तमाः ॥
दानमध्ययनं यज्ञो धर्मं चरित्रवैश्वयोः ।
दण्डो युद्धं क्षत्रियस्य क्षत्रिवैश्वस्य शस्यते ॥
शुश्रूषेव द्विजातीनां शूद्राणां वर्णसाधनम् ।
कारुकर्म तथाजीवः पाकयज्ञोऽपि धर्मतः ॥
क्षमा दमो दया दानमलोभस्याग एव च ।
आर्जवं चानसृया च तीर्थातुसरणं तथा ॥
सत्यं सन्तोष आस्तिक्यं श्रद्धा चेन्द्रियनिग्रहः ।
देवताभ्यर्चनं पूजा ब्राह्मणानां विशेषतः ॥
अहिंसा प्रियवादित्वमपेक्ष्यमकल्कता ।
समासिकमिमं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मुनिः ॥
प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।
स्थानमेन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वपलायिनाम् ॥
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्त्तताम् ।
गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचारे तु वर्त्तताम् ॥”
इति कौर्म्ये २ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
मार्कण्डेय उवाच ।
“हारीतस्तानुवाचाय तैरेवं चोदितो मुनिः ।
शृण्वन्तु सुनयः सर्वे धर्मान् वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥
वर्णानामाश्रमाणाञ्च योगशास्त्रञ्च सत्तमाः ।
यज्ञात्वा सुनयो नित्यं सुच्यते जन्मवन्तनात् ॥
ब्राह्मण्यं ब्राह्मणेनैव उत्पन्नो ब्राह्मणः स्मृतः ।
तस्य धर्मं प्रवक्ष्यामि तं योग्यं देशमेव च ॥
क्षणासारो ऋग्यो यत्र स्वभावान्तु प्रवर्त्तते ।
तस्मिन् देशे वसन् धर्मं कुरुते ब्राह्मणोत्तमः ॥
अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव कर्मघटकमिहोच्यते ॥
अध्यापनञ्च त्रिविधं धर्मार्थं चात्मकारणम् ।
शुश्रूषाकारणञ्चेति त्रिविधं परिकीर्तितम् ॥
नैषामन्यतमो वापि दृश्यते यत्र मानवे ।
तत्र विद्या न दातव्या पुरुषेण हितैषिणा ॥
योग्यानध्यापयेच्छिष्यान् यज्ञानपि च योजयेत् ।

विदितान् प्रतिग्रहानिच्छेदयद्दधर्मप्रसिद्धये ॥
वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं शुचौ देशे समाहितः ।
यजेद्भ्यजं यथाशक्त्वा दद्याद्विज्ञातुसारतः ॥
नित्यं नेमित्तिकं धर्मं कर्म कुर्यात् प्रयत्नतः ।
गुरुशुश्रूषणश्चैव यथान्यायमतन्द्रितः ॥
सायं प्रातरुपासीत विधिनामिं द्विजोत्तमः ।
कृतस्नानः प्रकुर्वीत वैश्वदेवं दिने दिने ॥
अतिथिस्वागतं भक्ष्या पूजयेच्छक्तितो गृही ।
अन्यानप्यागतान् विप्रान् पूजयेदविरोधतः ॥
स्वदारनिरतो नित्यं परदारविवर्जितः ।
सत्यवादी जितक्रोधः स्वधर्मनिरतो भवेत् ॥
अकर्मणि च संप्राप्ते प्रमादे नैव रोचयेत् ।
प्रियां हितां वदेदाचं परलोकाविरोधिनीम् ॥
एष धर्मः समुद्दिष्टो ब्राह्मणस्य समासतः ।
धर्ममेवन्तु यः कुर्यात् स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
हारीत उवाच ।
क्षत्रादीनां प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।
येन येन प्रवर्त्तन्ते विधिना क्षत्रियादयः ॥
राजा च क्षत्रियश्चैव प्रजा धर्मेण पालयेत् ।
कुर्यादध्ययनं सम्यक् युगयुक्तो यथाविधि ॥
दशाहानं द्विजाग्नेभ्यो धर्मबुद्धिसमन्वितः ।
देवब्राह्मणभक्त्यश्च पितृकार्यपरस्तथा ॥
धर्मेण वै जयाकाङ्क्षी अधर्मस्य विवर्जयेत् ।
उत्तमां गतिमाप्नोति क्षत्रियो ह्येवमाचरन् ॥*॥
गौरवं क्षत्रिवाण्यं कुर्याद्भैक्ष्यो यथाविधि ।
दानं धर्मं यथाशक्त्वा द्विजशुश्रूषणं तथा ॥
लोभदम्भविनिर्मुक्तः सत्यवागनसृयकः ।
स्वदारनिरतो दान्तः परदारविवर्जितः ॥
धनेर्विप्रान् समभ्यर्च्य यज्ञकाले त्वयाचितः ।
अप्रमत्तः स्वधर्मेषु वर्त्तते देहपातनात् ॥
यज्ञाध्ययनदानानि कुर्यान्निव्यमतन्द्रितः ।
पितृकार्यञ्च तत्काले नारसिंहाचरन् तथा ॥
एतद्भैक्षस्य कर्मोक्तं स्वधर्ममनुतिष्ठतः ।
एतदासेयमानस्तु सुक्तः स्यान्नात्र संशयः ॥*॥
वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्यात् शूद्रः प्रयत्नतः ।
दासवत् ब्राह्मणानान्तु विशेषेण समाचरेत् ॥
अयाचितः प्रदाता स्यात् क्षत्रिं वृत्तार्थमाश्रयेत् ।
पाकयज्ञविधानेन यजेद्देवानतन्द्रितः ॥
शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्त्तिनाम् ।
धारणं जीर्णवस्त्रस्य विप्रस्योच्छिद्यभोजनम् ॥
स्वदारेषु रतिश्चैव परदारविवर्जितः ।
पुराणश्रवणं विप्रान्नारसिंहस्य पूजनम् ॥
तथा विप्रनमस्कारस्तथा सत्रं दिने दिने ।
सत्यं सम्भाषणं चैव रागद्वेषविवर्जनम् ॥
इत्थं कुर्वन्स्तथा शूद्रो मनोवाक्कायकर्मभिः ।
स्थानमेन्द्रमवाप्नोति तत्क्षपापः प्रपुण्यकृत् ॥”
इति नारसिंहे ५१ । ५४ अध्यायौ ॥*॥
अन्यच्च ।
महालसीवाच ।
“दानमध्ययनं यज्ञो ब्राह्मणस्य त्रिधोदितः ।
धर्मो नान्यस्तुर्थोऽस्ति धर्मेस्तस्यापदं विना ॥
याजनाध्ययने यज्ञस्तथा पुत्र प्रतिग्रहः ।

एतत् सम्यक् समाख्यातं त्रितयं चास्य
जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञः चत्त्रियस्याप्ययं त्रिधा ।
धर्मः प्रोक्तः चित्ते रक्षा श्रद्धाजीवश्च जीविका ॥
दानमध्ययनं यज्ञो वैश्यस्यापि त्रिधैव सः ।
वाणिज्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रियैवास्य जीविका ॥
दानं यज्ञोऽथ शुश्रूषा द्विजातीनां त्रिधा मया ।
आख्यातः शूद्रधर्म्मोऽपि जीविका कारकर्मजा ॥
तद्विजातिशुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयेः ।
वर्णधर्म्मास्त्रिमे प्रोक्ताः श्रूयतामाश्रमास्त्रयः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मदालसाशुश्रूषासनाध्यायः ॥
अपरश्च ।
“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
ते सम्यगुपजीवेयुः षट्कर्मणि यथाक्रमम् ॥
अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्म्मण्यगजन्मनः ।
यस्यान्तु कर्म्मणामस्य त्रीणि कर्म्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥
अथो धर्म्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणात् चत्त्रियं प्रति ।
अध्यापनं याजनञ्च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥
वैश्यं प्रति तथैवेति निवर्त्तैरन्निति स्थितिः ।
न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजा-
पतिः ॥
श्रद्धास्त्रुत्तं चत्त्रियस्य वणिकपशुकृषिर्विशः ।
आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यज्ञिः ॥
वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य चत्त्रियस्य च रक्षणम् ।
वार्त्ताकर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्म्मसु ॥
अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा ।
जीवेत् चत्त्रियधर्म्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्षमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥
वैश्यवृत्त्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः चत्त्रियोऽपि वा ।
हिंसाप्रायां पराधीनां कृषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥
कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्भिर्गर्हिता ।
भूमिं भूमिशयाञ्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥
इदन्तु वृत्तिवैकल्यात् त्यजतो धर्म्मेनैपुणम् ।
विट्प्रणयमुद्धृतोद्धारं विक्रेयं वित्तवर्द्धनम् ॥
सर्वानुसानपोहेत कृतान्नञ्च तिलः सह ।
अप्स्रानो लवणञ्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥
सर्वञ्च तान्तं रक्तं प्राणचौमाविकानि च ।
अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथौषधीः ॥
अपः शृङ्गं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्वशः ।
चीरं चौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
आरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मदं नीलीञ्च लाक्षाञ्च सर्वांश्चैकश्रृङ्गस्तथा ॥
काममुत्पाद्य कथ्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्म्मार्थमचिर-
स्थितान् ॥
भोजनाभ्यङ्गनादुदानादयदन्यत् कुरुते तिलैः ।
कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥
सदाः पतति मांसेन लाच्या लवणेन च ।
अद्भ्येण शूद्रीभवति ब्राह्मणः चीरविक्रयात् ॥

इतरेषान्तु पण्यानां विक्रयादिह कामतः ।
ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावं नियच्छति ॥
रसा रसैर्निमातया न त्वेव लवणं रसैः ।
कृतान्नञ्चाकृतान्नेन तिला श्रान्द्येन तत्समाः ॥
जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयद्भतः ।
न त्वेव ज्ञायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥
यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्तमकर्मभिः ।
तं राजा निर्हन् कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
वरं स्वधर्म्मो विगुणो न पारक्यः खनुष्ठितः ।
परधर्म्मेण जीवन् हि सदाः पतति जातितः ॥
वैश्योऽजीवन् स्वधर्म्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
अनाचरन्नकार्याणि निवर्त्तत च शक्तिमान् ॥
अशक्तुंश्च शुश्रूषां शूद्रः कर्त्तुं दिजन्मनाम् ।
पुत्रदारावयं प्राप्नो जीवेत कारुकर्म्मभिः ॥
वैकर्मभिः प्रचरितैः श्रूयन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुकर्म्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥
वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
अवृत्तिकर्षितः सौदन्निमं धर्म्मं समाचरेत् ॥
सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणस्त्वनयद्भतः ।
पवित्रं दुष्यतीत्येतत् धर्म्मतो नोपपद्यते ॥
नाध्यापनादयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
दोषो भवति विप्राणां ज्वलनामुसमा हि ते ॥
जीविताव्ययमापन्नो योऽन्नमति यतस्ततः ।
आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥
अजीगर्त्तः सुतं हन्तुमुपासर्पद्बुभुक्षितः ।
न चालिप्यत पापेन चुत्ततीकारमाचरन् ॥
श्रमांसमिच्छन्नार्त्तांश्च धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ।
प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिपवान् ॥
भरद्वाजः क्षुधार्त्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
बङ्गीर्गाः प्रतिजग्राह वृधोस्तृक्ष्णो महातपाः ॥
क्षुधार्त्तश्चात्तुमभ्यागाद्विश्रामिन्नः श्वजाघनीम् ।
चण्डालहस्तादादाय धर्म्माधर्म्मविचक्षणः ॥
प्रतिग्रहादुयाजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥
याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्कृतात्मनाम् ।
प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥
अपहोमेरपेत्विनो याजनाध्यापनेः कृतम् ।
प्रतिग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥
श्रिलोञ्चमयाददीत विप्रो जीवन् यतस्ततः ।
प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांसतोऽप्युच्छः प्रशस्यते ॥
सौदन्निः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा पृथिवीपतिः ।
याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदितुसंस्थागमर्हति ॥
अन्नतश्च कृतात् क्षेत्राङ्गौरजीविकमेव च ।
हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥
सप्तवित्तागमा धर्म्मादायो लाभः क्रयो जयः ।
प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्यतिग्रह एव च ॥
विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विप्रणिः
कृषिः ।
वृत्तिर्भैरवं कुसीदश्च दश जीवन्हेतवः ॥
ब्राह्मणः चत्त्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
कामन्तु खलु धर्म्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पि-
काम् ॥

चतुर्थमाददानोऽपि चत्त्रियो भागमापदि ।
प्रजा रक्षन् परं श्रद्धा किञ्चिदात् प्रतिमुच्यते ॥
स्वधर्म्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
श्रद्धेः वैश्यान्जीत्वा धर्म्माग्राहारयेद्भलम् ॥
धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विशां कार्षापणा-
वरम् ।
कर्म्मोपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥
शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् चत्त्रमारोधयेदुद्यदि ।
घनिनं वाप्यपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविशेत् ॥
स्वगार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।
जातब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥
विप्रसैवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म्म कीर्त्तयते ।
यदतोऽन्यद्विकुरुते तद्भवत्यस्य निष्फलम् ॥
प्रकल्प्या तस्य तैर्वृत्तिः खकुटुम्बादयथार्हतः ।
शक्तिश्चावेत्य दात्यश्च भृत्यानाञ्च परिग्रहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥
न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्म्मेऽस्ति न धर्म्मात् प्रतिसिध-
नम् ॥
धर्म्मेऽवस्तु धर्म्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
मन्त्रवज्जं न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥
यथा तथाहि सद्भुत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथा तथेमच्चातुश्च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥
एते चतुर्णां वर्णानामापङ्गर्म्माः प्रकीर्त्तिताः ।
यान् सम्यगनुतिष्ठन्तां व्रजन्ति परमां गतिम् ॥
एव धर्म्मविधिः क्षत्रज्ञातुर्वैश्यस्य कीर्त्तितः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥”
इति मानवे धर्म्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहि-
तायां दशमोऽध्यायः ॥ * ॥ अन्यत् वर्णशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥
वर्णनं, क्षी, (वर्णं स्तुतौ विस्तारे रञ्जनादौ +
ल्युट् ।) स्तवनम् । (यथा, भागवते । १० ।
७४ । ३० ।
“इयं निशम्य दमघोषस्तुतः स्वपीठा-
दुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमनुः ।
उत्तिष्ठ्य बाहुभिरमाह सदस्यमर्वा
संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥”)
विस्तरणम् । शुक्तादिवर्णयोजनम् । दीपनम् ।
इति वर्णधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वर्णना, स्त्री, (वर्ण + शिच् + युच् । टाप् ।)
गुणकथनम् । तत्पर्यायः । इडा २ स्तवः ३
स्तोत्रम् ४ स्तुतिः ५ नुतिः ६ स्थावा ७
प्रशंसा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।
१६३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३२ ।
१६६ ।
“विदग्धा अपि वर्ण्यन्ते विटवर्णनया स्त्रियः ॥”)
वर्णनीयं, त्रि, (वर्ण + कर्मणि अनौयर् ।)
वर्ण्यम् । वर्णितव्यम् । (यथा, साहित्यदर्पणे
६ परिच्छेदे ।

“वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी
इह ॥”)

वर्णाः पदार्था यथा,—

“अथ वर्णानि कथ्यन्ते तानि यानि कवी-
श्वरैः ।

महाकाव्यप्रभृतिषु प्रवर्तसु बवन्तिरे ॥

राजा राजबधूपुरोहितकुमाराभात्यसेवाधिपाः
देशग्रामपुरीसरोऽब्धिरिदुद्यानाद्रारण्या-

अमाः ।

मन्त्रो दूतरणप्रयाणमगयाश्वेभर्त्विनेन्दुया
वीहारो विरहः स्वयंवरसुरा पुष्पाखिला
रतम् ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसु-
मम् ॥ (स्तवार्हः । वर्णधात्वर्थदर्शनान् । यथा,
भागवते । ३ । २२ । ३७ ।

“एतत्ते आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।

वर्णितं वर्णनीयस्य तदप्युदयं शृणु ॥”)

वर्णपात्रं, स्त्री, (वर्णस्य पात्रम् ।) चित्रकारस्य
नीत्यादिरागस्याधारः । यथा,—

“मल्लिका वर्णपात्रं स्यात् तूलिका लेख्य-
कूर्चिका ॥”

इति शब्दमाला ॥

वर्णपुष्पकः, पुं, (वर्णवन्ति नानावर्णानि पुष्पाणि
यस्य । कप् ।) राजतरुणीपुष्पवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्णपुष्पी, स्त्री, (वर्णवन्ति पुष्पाणि यस्याः ।
डौष् ।) उष्काण्डीपुष्पवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वर्णप्रसादनं, स्त्री, (वर्णस्य प्रसादनं यस्मात् ।)
अगुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णमाता, स्त्री, (वर्णस्य मातेव ककाराद्यचर-
प्रसृतात् ।) लेखनी । इति हारावली ॥

वर्णमातृका, स्त्री, (वर्णानां वर्णमालानां मातृ-
केव ।) सरस्वती । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्णमाला, स्त्री, जातिमाला । (वर्णानां माला
समूहः ।) अक्षरश्रेणी । तत्र संस्कृतवर्णाः ५०
जपमालायाम् ५१ । इङ्गरेजीयवर्णाः २६ ।

फरासीयाः २३ । हिब्रू अर्थात् इहु-
दीयाः २२ । आरबीयाः २० । पारसीयाः ३१ ।

तुरस्कीयाः ३३ । रूशीयाः ४१ । गिक् अर्थात्
इथुनानीयाः २४ । लाटिन्देशीयाः २२ । डच्
अर्थात् ओलन्दाजीयाः २६ । स्यान्देशीयाः २७ ।

इटालिदेशीयाः २० । तातारीयाः २०२ ।
ब्रह्मदेशीयाः १६ । चीनदेशीयवर्णाः शब्दा-
त्मकाः तच्छब्दसंख्याः ८०००० ॥ * ॥ अका-

रादिचकारान्तवर्णरूपैकपञ्चाशजपमाला ।
यथा, सनत्कुमारसंहितायाम् ।

“क्रमोत्क्रमगतेर्माला मातृकाणैः चमेरुकैः ।
सविन्दुकैः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥”

आदि कु चु टु तु पु यु श्वोऽष्टौ वर्गाः प्रकी-
र्त्तिताः । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं
कृत्वा श्रुतं संजय्य अकारादीनां कवर्गा-

दीनाश्च वर्णाणां अन्तिमवर्णं सातुस्वारं
कृत्वा पूर्वसुच्चार्य मन्त्रजपः कार्यः । अनेन
प्रकारेणाद्योत्तरश्रुतसंख्यो जपो भवति । अन्त-
र्यजनमित्युपलक्षणम् ।

“सविन्दुं वर्णसुच्चार्यं पञ्चान्मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
अकारादिचकारान्तं विन्दुयुक्तं विभाज्य च ॥

वर्णमाला समाख्याता अनुलोमविलोमिका ।
चकारं मेरुमेवात्र तत्र मन्त्रं जपेन्नहि ॥”

इति नारदीयवचनात् ॥

प्रकारान्तरं विशुद्धेश्वरे ।

“अनुलोमविलोमेन वर्गाष्टकविभेदतः ।

मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् वर्णेनान्तरितान्
मनून् ॥

कुर्त्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशनीम् ।
चरमाणं मेरुरूपं लङ्घनं नैव कारयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

अपि च ।

“अनुलोमविलोमेन क्लृप्तया वर्णमालया ।

आदिजान्तलादि आन्तक्रमेण परमेश्वरि ।।
चकारं मेरुरूपं लङ्घयेत् कदाचन ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

वर्णरेखा, स्त्री, (वर्णा लिख्यन्तेऽनेनयेति । लिख +
वर्णलेखा, करणे घञ् । रलयोरेकम् ।) कठिनी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्णलेखिका, स्त्री, (वर्णलेखा + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वम् ।) कठिनी । इति रत्नमाला ॥

वर्णवती, स्त्री, (वर्णोऽस्यस्यामिति । वर्ण + “रसा-
दिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६५ । इति मतुप् । मस्य
वः ।) हरिद्रा । इति जटाधरः ॥ वर्णविशिष्टे,
त्रि ॥

वर्णविलोडकः, पुं, (वर्णान् विलोडयतीति । वि +
लोडि + क्तुल् ।) श्लोकसेनः । सन्धिचौरः ।
इति मेदिनी । के, २३६ ॥

वर्णसङ्करः, पुं, (वर्णतो ब्राह्मणादिभ्यः वर्णानां
वा सङ्करो मिश्रणं यत्र ।) मिश्रितजातिः ।
तद्विवरणं यथा,—

“बभूवुर्ब्रह्मणो वक्त्रादन्या ब्राह्मणजातयः ।
ब्रह्मणो बाहुदेशाच्च जाताः क्षत्रियजातयः ॥

ऊरुदेशाच्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः ।
तासां सङ्करजातेन बभूवुर्वर्णसङ्कराः ॥

गोपनापितलीलाश्च तथा मोदकमूलवौ ।
ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा वणिकजातयः ॥”

लीलास्थाने भाला इति मूलवस्थाने कूवर इति
च पाठः ।

“इत्येवमाद्या विप्रेन्द्र ! सङ्कृताः परिकीर्त्तिताः ।
शूद्राविशोस्तु करणोऽभ्यष्टौ वैश्याह्विजम्बनोः ॥

विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधानं चकार सः ।
ततो बभूवुः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः ॥

भालाकारः कर्मकारः शङ्करः कुविन्दकः ।
कुम्भकारः कंसकारः षड्विंशे शिल्पिनां वराः ॥

सूत्रधारश्चित्रकारः स्वर्णकारस्तथैव च ।
पतितास्ते ब्रह्मशापादजात्या वर्णसङ्कराः ॥”

अजात्या इत्यत्र अयाव्या इत्यपि पाठः ।

“स्वर्णकारः स्वर्णचौर्यात् ब्राह्मणानां द्विजो-
त्तम ।

बभूव सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा ॥

सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि ।
श्रीघ्नश्च यज्ञकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना ॥

अतिक्रमेण चित्राणां सद्यश्चित्रकरस्तथा ।
पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणानाञ्च कोपतः ॥

कश्चिद्वणिग्विशेषश्च संसर्गात् स्वर्णकारिणः ।
स्वर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः ॥

कुलटायाश्च शूद्रायां चित्रकारस्य वीर्यतः ।
बभूवद्वालिकाकारः पतितो जारदोषतः ॥

चट्टालिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषिति ।
बभूव कोटिकः सद्यः पतितो रुहकारकः ॥

कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषिति ।
बभूव तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि ।

सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजपुत्रस्य योषिति ।
बभूव तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः ॥

तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषिति ।
बभूव पतितो दस्युर्लेटश्च परिकीर्त्तितः ॥

लेटस्तीवरकन्यायां जनयामास षष्ठरान् ।
मालं मलं मातरश्च भङ्गं कोलश्च कन्दरम् ॥”

कन्दरस्थाने कलन्दर इति वा पाठः ।

“ब्राह्मण्यां शूद्रवीर्येण पतितो जारदोषतः ।
सद्यो बभूव चाखालः सर्वसादधमोऽशुचिः ॥

तीवरेणैव चाखाल्यां चर्मकारो बभूव ह ।
चर्मकायाश्च चाखालात् मांसच्छेदौ बभूव ह ॥

मांसच्छेदां तीवरेण कौचश्च परिकीर्त्तितः ।
कौचस्थियान् केवर्त्तात् काष्ठारः परिकीर्त्तितः ॥

सद्यश्चाखालकन्यायां लेटवीर्येण शौनक ! ।
बभूवतुस्तौ द्वौ पुत्रौ हड्डिकशौण्डिकौ तथा ॥”

हड्डिकशौण्डिकावित्यत्र दुष्टौ हड्डिमौ इत्यपि
पाठः ।

“क्रमेण हड्डिकन्यायां सद्यश्चाखालवीर्यतः ।
बभूवुः पञ्चपुत्राश्च भृष्टा वनचराश्च ते ॥

लेटास्तीवरकन्यायां गङ्गातीरे च शौनक ।
बभूव सद्यो यो बालो गङ्गापुत्रः प्रकीर्त्तितः ॥

गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः ।
बभूव वेशधारी च पुत्रो युङ्गी प्रकीर्त्तितः ॥

वैश्यास्तीवरकन्यायां सद्यः शुण्डी बभूव ह ।
शुण्डीयोषिति वैश्यात् पौण्ड्रकश्च प्रकीर्त्तितः ॥

क्षत्रात् करणकन्यायां राजपुत्रो बभूव ह ।
राजपुत्रान्तु करणादागवीति प्रकीर्त्तितः ॥

क्षत्रवीर्येण वैश्यायां केवर्त्तः परिकीर्त्तितः ।
कलौ तीवरसंसर्गाद्धीवरश्च प्रकीर्त्तितः ॥”

प्रकीर्त्तित इत्यत्र पतितो भुवि इति वा पाठः ।

“तीवर्थ्यां धीवरात् पुत्रो बभूव रजकः स्मृतः ।
रजक्यां तीवराच्चापि कीदाली च बभूव ह ॥

नापिताङ्गोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।
क्षत्राद्बभूव व्याधश्च बलवान् मृगहिंसकः ॥

तीवरात् शुण्डिकन्यायां बभूवुः सप्त पुत्रकाः ।
ते कलौ हड्डिसंसर्गाद्बभूवुर्दस्यवः सदा ॥

ब्राह्मणान्धविषीयेण ऋतोः प्रथमवासरे ।
कुक्षितश्चोदरे जातः कूदरस्तेन कीर्तितः ॥
तदशौचं विप्रतुल्यं पतितं ऋतुदोषतः ।
सद्यः कोटिकसंसर्गादधमो जगतीतये ॥
चक्षुर्वीर्येण वैश्यायान्तोः प्रथमवासरे ।
जातः पुत्रो महादस्युर्बलवांश्च घनुर्द्धरः ॥
चकार वागतीतश्च क्षत्रियो वारितस्तया ।
तेन जात्या स पुत्रश्च वागतीतः प्रकीर्तितः ॥
चक्षुर्वीर्येण शूद्रायान्तुदोषेण पापतः ।
बलवत्यो दुरन्ताश्च बभूवुर्बलजातयः ॥
अविद्वकणाः क्रूराश्च निर्भया रणदुर्जयाः ।
शौचाचारविहीनाश्च दुर्द्धर्षा धर्मवर्जिताः ॥
स्वेच्छात् कुविन्दकन्यायां जोलाजातिर्बभूव ह ।
जोलात् कुविन्दकन्यायां शराकः परिकीर्तितः ॥
वर्णसङ्करदोषेण वज्राश्च षट्जातयः ।
तासां नामानि संख्याश्च को वा वक्तुं हि ज
लमः ॥

वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बलवो जनाः ॥
ते च गान्धर्गुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते बालमाहिणो
भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।
“अयं हिजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः ।
मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेगे राज्यं प्रशासति ॥
स महीमखिलां भुञ्जन् राजप्रीतिप्रवरः पुरा ।
वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतसः ॥
ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥ ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थं एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥
सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।
आनुलोम्येन सम्भवा जाता ज्ञेयास्त एव ते ॥
स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
सदृशानेव तानाहुर्मालदोषविगर्हितान् ॥
अनन्तरासु जातानां विधिरेव सनातनः ।
द्विजान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादसु”
विधिम् ॥

ब्राह्मणात् वैश्यकन्यायामम्बुतो नाम जायते ।
निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशुव उच्यते ॥
क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।
क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥
विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्व्यन्धोर्द्वयोः ।
वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन् घड्ढेतेऽपसदाः स्मृताः ॥ ॥
क्षत्रियादिप्रकन्यायां स्मृतो भवति जातितः ।
वैश्यान्मागधवेदेहौ राजविप्राज्जनास्तौ ॥
शूद्रादप्योगवः क्षत्रा च खडालक्ष्माधमो नृणाम् ।
वैश्यराज्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥
एकान्तरे लाजुलोत्पादमहोयौ यथा स्मृतौ ।
क्षत्रवेदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ ॥
पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजज्जनाम् ।

ताननन्तरनाम्स्तु मातृदोषात् प्रचक्षते ॥
ब्राह्मणादुपकन्यायामावृतो नाम जायते ।
आभीरोऽम्बुहकन्यायामायोग्यान्तु धिग्वणः ॥
आयोगवश्च क्षत्रा च खडालक्ष्माधमो नृणाम् ।
प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्तयः ॥
वैश्यान्मागधवेदेहौ क्षत्रियात् स्मृत एव तु ।
प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदास्तयः ॥
जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः ॥
क्षत्रजातस्तथोग्यायां श्वपाक इति कीर्तितः ।
वैदेहकेन त्वम्बुश्यामुत्पन्नो वेष उच्यते ॥
द्विजातयः सर्वणासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनि-
र्दिशेत् ॥

ब्राह्म्यास्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः ।
आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधः श्रेष्ठ एव च ॥
भल्लो मल्लश्च राजन्यात् ब्राह्म्यान्निष्क्रिविरेव च ।
नटश्च करणश्चैव खशो द्रविड एव च ॥
वैश्यास्तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्नाचार्य एव च ।
कारुषश्च विजम्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥
अभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
स्वकर्मणाश्च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ ॥
सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
स्मृतो वेदेहकश्चैव चखालश्च नराधमः ।
मागधः क्षत्रजातिश्च तयायोगव एव च ॥
एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वजोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु ॥
यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मस्य जायते ।
आनन्तर्यात् स्वयोन्यान्तु तथा बाह्येष्वपि क्रमात् ॥
ते चापि बाह्यान् सुबभूवुस्ततोऽप्यधिकदूषि-
तान् ।

परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ ॥
यथेव शूद्रो ब्राह्मण्यां बाह्यं जन्तुं प्रसूयते ॥
तथा बाह्यतरं ब्राह्मणात्तु वर्णं प्रसूयते ।
प्रतिकूलं वर्णमाना बाह्याबाह्यतरान् पुनः ।
हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥
प्रसाधनोपचारक्रमदासं दासजीवनम् ।
सैरिन् वागुरावृत्तिं स्मृते दस्युरयोगवे ॥
मैत्रेयकन्तु वेदेहो माधुकं संप्रसूयते ।
नृन् प्रशंसत्यजसं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥
निषादो मार्गवं स्मृते दासं नौकर्मजीविनम् ।
कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥
ऋतवस्त्रभृतसु नारीषु गर्हिताज्ञाशनासु च ।
भवन्त्यायोगवीक्षिते जातिहीनाः पृथक्चयः ॥
कारावरो निषादात् क्षमीकारः प्रसूयते ।
वैदेहकादन्ममेदौ बहिर्गामप्रतिश्रयो ॥
चखालात् पाण्डुसोपाकल्पासारयवहारवान् ।
आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥
चखालेन तु सोपाको मूलयसनट्टिमान् ।
पुङ्गव्याम् जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥
निषादस्त्री तु चखालात् पुङ्गवमन्यावसायिनम् ।

प्रशानगोचरं स्मृते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥
सङ्करे जातयस्त्रेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितयाः स्वकर्मभिः ॥
स्वजातिज्ञानन्तरजाः षट्सु ता द्विजधर्मिणः ।
शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः ॥
तपोवीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
उत्कर्षेणापकर्षश्च मनुष्येभ्यश्च जन्मतः ॥
शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः ।
वृमलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाशोद्धवविडाः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
पारदाः पङ्गवाश्चीनाः किराताः दरदाः खशाः ॥
सुखवाहूरुपज्जानां या लोके जातयो वहिः ।
स्वेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥
ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
ते निन्दितैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ॥
स्मृतानामश्वसारथ्यमम्बुधानां चिकित्सितम् ।
वेदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां बणिक्पथः ॥
मत्स्यघातो निषादानां तद्विस्त्रायोगवस्य च ।
मेदान्पुष्पुमदगूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥
क्षत्रपुङ्गवसानान्तु विलौकोवधवन्धनम् ।
धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाखवाहनम् ॥
चेत्यहमप्रशानेषु शैलेषुपवनेषु च ।
वसेयुरेते विज्ञाना वस्यन्तः स्वकर्मभिः ॥ ॥
चखालश्चपचानान्तु वह्निर्गामात् प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्षया धनमेषां श्वगर्दभम् ॥
वासांसि ऋतचेलानि भिन्नभाण्डेषु भोजनम् ।
कार्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥
न तेः समयमन्विच्छेत् पुङ्गवो धर्ममाचरन् ।
श्वहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥
दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः ।
अवान्ववं श्वश्चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥
वध्नांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि रुह्नीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥
वर्णपितृमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वेविभावयेत् ॥
अनार्यतानिहुरनाक्रूरतानिष्क्रियात्मताः ।
पुरुषं यज्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥
पित्रा वा भजते शीलं मातृर्वर्त्तमानमेव वा ।
न कथञ्चनदुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥
कुले सुखेऽपि जातस्य यस्य स्यादयोनिःसङ्करः ।
संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽप्यपि वा बहु ॥
यत्र त्वेतेऽपि विध्वंसा जायन्ते वर्णदूषकाः ।
राष्ट्रिकेः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥
अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥ ॥
शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रियसा चेत् प्रजायते ।
अश्रियान् श्रियसौ जातिं गच्छत्यासन्नमाद्युगात् ॥
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चेति शूद्रताम् ।

सन्निध्याज्जातमेवन् विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥
अनायासां ससुप्तो ब्राह्मणात्त यद्वक्ष्या ॥
ब्राह्मण्यमप्यनार्यात्त श्रेयस्त्वं कति चेद्वेत् ॥
जातो नार्यामनार्यायामार्यादार्थो भवेद्-
गुणैः ॥

जातोऽप्यनार्यादार्थायामनार्य इति निश्चयः ॥
तावुभावप्यसंस्काराविति धर्म्मो यवस्थितः ॥
वैगुण्याज्जनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥
सुबौधस्यैव सुचेने जातं सम्पद्यते यथा ॥
तथायाज्जात आर्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥
बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमध्ये मनीषिणः ॥
बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयन्तु यवस्थितिः ॥
अक्षेत्रे बीजसुतदृष्टमन्तरेव विनश्यति ॥
अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थण्डिलं भवेत् ॥
यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ॥
पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥
अनार्यामार्थकर्मणामार्याणां नार्यकर्मणम् ॥
सम्यग्दार्थावबोद्धाता न समौ नासमाविति ॥

इति मानवे ६।१० अध्यायौ ॥ ॥

वर्णसङ्करस्य कारणं दोषाश्च यथा,—
“अधर्म्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्थितः ॥
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥
सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ॥
पतन्ति पितरो स्त्रियां सुप्रपिण्डोदकक्रियाः ॥
दोषैरेतेः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकेः ॥
उत्सादन्ते आतिघर्म्माः कुलधर्म्माश्च श्राम्यताः ॥
उच्छृङ्खलधर्म्माणं मनुष्याणां जनार्दन ! ॥
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

वर्णसिः, पुं, (वर्णोति स्थलमिति । वृष आवरणे +
“सानसिर्वर्णसिपर्यचीति ।” उणा० ४।१०७।
इति असिः धातोर्नुक् च ।) जलम् । इत्युणादि-
कोषः ॥

वर्णा, स्त्री, (वृण्यते भक्ष्यते इति । वृणु भक्षणे +
कर्मणि चण् । ततटाप् ।) आङ्गो । इति
हेमचन्द्रः ॥

वर्णाङ्गा, स्त्री, (वर्णा अङ्गान्तेनयेति । अङ्ग +
करणे घञ् । ततटाप् ।) लेखनी । इति
शब्दरत्नावली ॥

वर्णाटः, पुं, (वर्णान् अटतीति । अट् + अच् ।)
गायनः । चित्रकरः । स्त्रीकृतजीवनः । इति
मेदिनी । टे, ५५ ॥

वर्णात्मा, [नृ] पुं, (वर्णः अक्षरं आत्मा स्वरूपं
यस्य ।) शब्दः । इति जटाधरः ॥

वर्णाधिपः, पुं, (वर्णानां ब्राह्मणादीनामधिपः ।)
ब्राह्मणचक्षियवैश्वशूद्राणामधिपतिग्रहः । यथा,
“ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ चक्षिये भौमधात्वरौ ।
ऋद्धौ वैश्वे बुधः शूद्रे पतिर्भन्दीऽन्यत्रे जने ॥”
इति ॥

“स्वाध्याये वेद वर्णाधिप इह शुभदे चौरमे
नादितौ च ॥”

इति च ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वर्णाहः, पुं, (वर्णमर्हतीति । अर्ह + अण् ।) सङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्णि, स्त्री, (वर्ण्यते स्तूयते इति । वर्णं स्तुतौ +
इन् ।) स्तूयम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
“वर्णवर्लिश्चाहिरण्ये ।” उणा० ४।१२३। इत्युक्तेः
अहिरण्ये सुबलिरित्येव ॥ कश्चित् पुल्लिङ्गोऽपि ॥

वर्णिकः, पुं, (वर्णा लेखत्वेन सन्ति अस्थेति ।
वर्ण + ठन् ।) लेखकः । यथा,—

“लेखकेऽक्षरपुष्पाः स्तुष्यन्जवौकचक्षवः ।

वर्णिको लिपिकरश्चाक्षरन्यासे लिपिलिङ्गिः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३।१४८ ॥

वर्णिका, स्त्री, (वर्णा अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्यस्या
इति । वर्ण + ठन् + टाप् ।) कठिनी । यथा,—
“लेखन्यां कर्णिकापि स्यात् कठिन्यामपि
वर्णिका ॥”

इति हारावली । २६६ ॥

मसिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ काश्चनस्य उत्-
कर्षः । यथा,—

“वर्णकाश्चारण्येऽस्त्री तु चन्दने च विलेपने ।

दयोगोऽप्यदिष्ट स्त्री स्यादुत्कर्षे काश्चनस्य च ॥”

इति मेदिनी । वै, १५२ ॥

वर्णितः, त्रि, (वर्ण + क्त ।) स्तुतिशुक्तः । तत्-
पण्यायः । इति तः २ शक्तः ३ पणायितः ४
पनायितः ५ प्रणयितः ६ पणितः ६ पणितः ८
गीर्णः ९ अभिष्टुतः १० ईडितः ११ स्तुतः १२।
इत्यमरः । ३।२।११० ॥ श्रुतः १३। इति
जटाधरः ॥ (विस्तारितः । यथा, महाभारते ।
१।२।२०६।

“चतुर्थमेतद्विपुलं वैराटं पर्वं वर्णितम् ॥”

कथितः । यथा, कथासरित्सागरे । १६। ३६।

“खभर्तुस्तच्च न मया दद्रिदस्यापि वर्णितम् ॥”

वर्णिनी, स्त्री, (वर्णोऽस्थस्या इति । वर्ण + इनिः ।
ह्रीप् ।) हरिद्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ वनिता ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१६८ ॥

वर्णी, [नृ] पुं, (वर्णा अक्षराणि लेखत्वेन सन्त्य-
स्थेति । वर्ण + इनिः ।) लेखकः । (वर्णा नील
पीतादयः लेखत्वेन सन्त्यस्थेति । इनिः ।) चित्र-
करः । (यथा, महाभारते । १२। ६६। ५७।

“अङ्गारकुशसुझानां पलाशशरवर्णिनाम् ।

यवसेत्वनदिम्बानां कारयेत् स सचयान् ॥” ॥

वर्ण + “वर्णादृजस्यारिणि ।” ५।२।१३४ ॥

इति इनिः ।) अक्षचारी । यथा,—

“वर्णो स्यात् लेखके चित्रकरेऽपि अक्ष-
चारिणि ॥”

इति मेदिनी । ने, १२७ ॥

(यथा, कुमारे । ५। ५२।

“सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं

निबोध साधो ! तव चेत् कुतूहलम् ॥”

वर्णविशिष्टे, त्रि ॥ (वर्णोत्तरपदात्तु “धर्म्मेशील-
वर्णात्मा ॥” ५।२।१३२। इति इनिः स्यात् ।

यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २। १६।

“याजनाक्षपने शुद्धे विमुञ्चाच्च प्रतिग्रहः ।

वृत्तित्रयमिदं प्राहुर्मनयो ज्यैष्ठवर्णिनः ॥”

ज्यैष्ठवर्णिनो ब्राह्मणस्येत्यर्थः ॥)

वर्णः, पुं, (वृड् संभक्तौ + “अजिह्वरीभ्यो निच् ।”
उणा० ३।३८। इति णुः । स च नित् ।)
नद्विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥ आदित्यः ।
इति संचिप्रसारोणादित्यः ॥ (देशविशेषः ।
इत्युज्जलदत्तः ॥)

वर्णकं, स्त्री, (वर्णते इति । वृत् + णुल् ।) वर्ण-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विदर इति भाषा ॥
(पूजके, त्रि । यथा, गो० रामायणे । २।
१०७। १२।

“निवेश्य सेनां भरतः पद्भ्यां पादवर्ता वरः ।

अभिगन्तुं च काङ्क्षतुस्मियेष गुरुवर्तकः ॥”

वर्तकः, पुं, (वृत् + णुल् ।) पक्षिविशेषः । भारद्-
इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते । १३।
१११। १०३।

“कौशिकस्तु ततो हृत्वा नरो जायत वर्तकः ॥”

अस्य पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“वर्तको वर्तकश्चिन्नततोऽन्या वर्तकाः स्मृताः ।

वर्तकोऽधिकरः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।

सुरयः शुक्रदो बल्यो वर्तकाक्षगुणास्ततः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

अश्वश्च चुरः । इत्यमरः । ३। ३। ११ ॥

वर्तका, स्त्री, (वर्तक + टाप् । “वर्तका शकुनौ
प्राचाम् ॥” इति वार्तिकोक्त्या न अत इत्वम् ।)
वर्तकपक्षी । इत्यमरटीकायां रायसुक्रटः ॥
वर्तकम्बा, [नृ] पुं, (वर्तन्ति आकाशप्रपञ्चे कम्बा
यस्य ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

वर्तनं, स्त्री, (वर्ततेऽनेनेति । वृत् + करणे क्युट् ।)
वृत्तिः । इत्यमरः । २। ६। १ ॥ (यथा, भाग-
वते । ७। ११। २६।

“सम्पार्जनोपलेपाभ्यां गृहमन्त्रवर्तनेः ।

खयश्च मल्लिता नित्यं परिन्दृष्टपरिच्छदा ॥”

साधारणवर्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्तनं, स्त्री, (वर्ततेऽनेनेति । वृत् + क्युट् ।)
तूजनाम्बा । तर्कुपीठः । जीवनम् । इति
मेदिनी । ने, १२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५०। ७१।
“देवतापिष्टमर्त्तार्णामतिथीनाश्च वर्तनम् ।

यस्यावशिष्टेनाग्नेन पुंसस्तस्य गृहं त्यज ॥”)

वर्तनः, पुं, (वर्तते इति । वृत् + “अनुदात्तोत्त-
द्वखादेः ।” ३। २। १४६। इति युच् ।)

वामनः । इति मेदिनी । ने, १२५ ॥ वर्तन्यौ,

त्रि । इत्यमरः । ३। १। २६ ॥ (यथा, भाग-
वते । ३। ११। २६।

“एष हैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मणस्त्रीकवर्तनः ।

तिर्यग्दृष्टपिष्टदेवानां सम्भवो यत्र कर्मभिः ॥”)

वर्तनिः, पुं, पूर्वदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(स्त्री, वर्ततेऽनेनेति । वृत् + “वृतेश्च ।” उणा०
२। १०७। इति अनिः । पण्याः । इत्युज्जल-
दत्तः ॥)

वर्तनी, स्त्री, (वर्तनि + कृदिकारादिति पञ्चे ह्रीप् ।)
पण्याः । पेषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्त्तिः

इति गारुडः १६८ अध्यायः ॥

वर्तुल्यः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३ ॥
वर्तुलं, चि, (वर्तते इति । वृत् + बाहुलकात्
उलच् ।) गोलवस्तु । तत्पर्यायः । निस्त-
लम् २ वृत्तम् ३ । इत्यमरः । ३ । १ । ६६ ॥

वह, क पूर्तिच्छिदोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, वर्धयति । लृच्
 क दीप्तावित्यत्रैव पूर्तिच्छिदोः पाठादिह सिद्धा-

वस्य पाठशुरादिभ्यो ञेरनित्यतां बोधयति ।
तेन कदाचित् ञेरप्राप्तौ यगादौ वृष क इत्यस्य
वृध्यते इत्यादि अस्य तु वर्धते इत्यादिभेदः ।
इति दुर्गादासः ॥

वर्धः, स्त्री, (वर्धयति पूरयतीति । वर्ध् + अच् ।)
सौसकम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

वर्धः, पुं, (वर्धते इति । वृध् छेदेने + अच् ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इति जटाधरः ॥ पूर्तिः ।
छेदः । इति वर्धधात्वर्थदर्शनात् ॥

वर्धकः, पुं, (वर्धते इति । वृध् + क्तुल् ।)
ब्राह्मणयष्टिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
(वर्धयतीति । वर्ध् पूरणे छेदेने च + क्तुल् ।)
पूरके छेदके च, चि ॥

वर्धकिः, पुं, (वर्धते छिनतीति । वर्ध् + अच् ।
वर्ध् कषतीति । कष हिंसायां + बाहुलकात्
ङिः ।) लृटा । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥
(यथा, रामायणे । १ । १३ । ७ ।

“कर्मान्तिकान् शिल्पकरान् वर्धकीन् खन-
कानपि ।

गणकान् शिल्पनञ्चैव तथैव गटनर्त्तकान् ॥”)

वर्धकी, [न] पुं, (वर्धको वर्धोऽस्ति अस्मिन् ।
वर्ध् क + इति ।) वर्धसङ्करजातिविशेषः ।
वट इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । लृटा २
वर्धकिः ३ तच्चा ४ सूत्रधारः ५ रथकारः ६
रथकरः ७ काष्ठतट ८ काष्ठतटकः ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् ।
४३ । २२ ।

“अरभङ्गे बलमेदो

नेत्या नाशो बलस्य विज्ञेयः ।

अथं च योऽचमङ्गे

तथाणिभङ्गे च वर्धकिनः ॥”)

वर्धनः, स्त्री, (वृध् छेदपूर्णाः + क्युट् ।) छेदनम् ।
(यथा, मनुः । २ । २६ ।

“प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ॥”)

वृद्धिः । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥

वर्धनः, चि, (वर्धयतीति । वृध् + नञ्धादित्वात्
क्युः । यद्वा, वर्धते तच्छील इति । वृध् पूर्णो +
“अनुदात्तेति ॥” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) वर्ध्क्युः । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३२ । १२ ।

“यश्चो हि त इव वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो
मियेधः ॥”)

वर्धनी, स्त्री, घटो । इति मेदिनी । ने, १२३ ॥
संमार्जनी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥

खनालपात्रविशेषः । वट्ना इति भाषा । यथा,
“आशुः स्त्री कर्करी पारी वर्धनी च लल-

निका ॥”

इति जटाधरः ॥ * ॥

प्रतिष्ठादिकर्मणि तत्प्रयोजनं यथा,—

“प्रतिष्ठा यस्य देवस्य तदाख्यं कलसं न्यसेत् ।

ये शान्तां पूजयेद्दयाम्बे अस्त्रैश्चैव च वर्ध-

नीम् ॥

कलसं वर्धनीष्वेव यद्वा न वास्तीत्यतिं तथा ।
आसने तानि सर्वाणि प्रणवाख्यं जपेद्गुरुः ॥

सूत्रगीवं रत्नगर्भं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितम् ।

सर्वविघ्नीगन्धलिप्तं पूजयेत् कलसं गुरुः ॥

देवस्य कलसे पूज्य वर्धन्या वस्त्रसुत्तमम् ।

वर्धन्या तु समायुक्तं कलसं भ्रामयेद्गुरुः ॥

वर्धनीं धारया सिद्धिं यतो धारयेत्ततः ।

अभ्यर्च्य वर्धनीकुम्भं स्थण्डिले देवमर्चयेत् ॥”

इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥

वर्धमानः, पुं, (वर्धते इति । वृध् वृधौ + शानच् ।)

एरकवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ५१ ॥ (अस्य

पर्यायो यथा,—

“सुख एरक आमकुक्षिचो गन्धर्वहस्तकः ।

पञ्चाङ्गुलो वर्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदृक्कः ।

वातारिस्तृणश्चापि रुक्कश्च निगटते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पशुभेदः । शरावः । (यथा, महाभारते । ७ ।

८० । १६ ।

“तथा गाः कपिला दोग्धीः सवत्साः पाण्डु-

गन्धनः ।

हेमश्ङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ।

खल्लिकान् वर्धमानांश्च नन्द्यावर्णांश्च काश्च-

नान् ॥”

अस्मिन्नर्थे स्त्रीबलिङ्गेऽपि दृश्यते । यथा, तत्रैव ।

१३ । ६४ । १२ ।

“भवान् तिलपूर्णां वर्धमानानि मानवः ।

प्रदाय पुत्रपशुमानिह प्रेत्य च मोदते ॥”

तथा च सुश्रुते सूत्रस्याने २६ अध्याये ।

“स्त्री पुच्छिणी सवत्सा गौर्वर्धमानमलङ्कृता ।

कन्या मत्साः फलं चामं खल्लिकं मोदका दधि ॥”)

विष्णुः । इति मेदिनी । ने, २०८ ॥ (यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसामरः ॥”)

जिनविशेषः । तत्पर्यायः । वीरः २ चरमतीर्थ-

कृत ३ महावीरः देवायः ५ अशासनन्दनः ६ ।

इति हेमचन्द्रः । १ । ३० ॥ धनिनां गृहविशेषः ।

यथा,—

“खल्लिको वर्धमानश्च नन्द्यावर्णादयोऽपि च ॥”

इति हलायुधः ॥

(यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५३ । ३३ ।

“द्वारादिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्तः शुभस्त-

चान्यः ।

तद्वच्च वर्धमाने द्वारम् न दक्षिणं कार्यम् ॥”)

खनामख्यातदेशः । यथा,—

“प्राच्यां मागधश्रीशौ च वारेन्नीगौडराट्काः ।

वर्धमानतमोलिप्रप्राग्योतिषोदयाद्रयः ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥

(भद्राश्ववर्षस्य कुलपर्वतविशेषः । यथा, मार्क-

ण्डेये । ५६ । १२ ।

“विशालः कम्बः लम्बो जयन्तो हरिपर्वतः ।

विश्वोको वर्धमानश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥”

वृद्धिविशिष्टे, चि ।)

वर्धमानकः, चि, (वर्धमान + स्वार्थे संज्ञायां वा

कन् ।) वृद्धिविशिष्टः । पुं, शरावः । इत्यमरः ।

२ । ६ । ३२ ॥ (यथा, महाभारते । १४ । १५ । १४ ।

“भृङ्गाराणि कटाहानि कलसान् वर्धमान-

कान् ॥”)

स्वार्थे कप्रत्यये एरकवृक्षश्च ॥ (आरात्रिकम् ।

इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः ॥ यथा,

महाभारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्त्तकगन्धर्वैः पूर्यकेऽर्धमानकैः ।

नित्योद्योगैश्च क्रीडद्भिस्तत्र स परिहर्षिताः ॥”)

वर्धापनं, स्त्री, नाडीच्छेदनम् । यथा,—

“अर्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडसर्पिषा ।

ततो वर्धापनं वृष्टौ नामादेः करणं मम ।

कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्वाचौ प्रभाते नवमीदिने ।

यथा मम तथा कार्यो भगवत्या महीश्वरः ॥”

वर्धापनं नाडीच्छेदनम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

वर्धितं, चि, (वृध् + क्तः ।) प्रवृत्तम् । दृष्टम् ॥

पूरितम् । इति मेदिनी । ते, १४८ ॥ (परि-

पूर्वम् । यथा, मनुः । ३ । २२४ ।

“पाणिभ्यान्तपसंयुक्तं स्वयमन्नस्य वर्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥”

“अन्नस्येति तृतीयार्थे वृष्टौ । वर्धितं पूर्वं पितृ-

रादिपात्रम् ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥

वृध् + णिच् + क्तः । वृद्धिं प्रापितम् । यथा,

भामवते । ४ । २३ । १ ।

“दृष्टात्मानं प्रवयसमेकदा वैश्य आत्मवान् ।

आत्मना वर्धिताश्विस्वानुसर्मः प्रजापतिः ॥”)

वर्ध्क्युः, चि, (वर्धते इति । वृध् + “अलङ्क-

षिति ॥” ३ । २ । १३६ । इति इण्युच् ।)

वर्धनशीलः । तत्पर्यायः । वर्धनः २ । इत्य-

मरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, भट्टिः । ५ । १ ।

“निराकरिष्णु वर्त्तिष्णु वर्ध्क्यु परितो रणम् ।

उत्पतिष्णु संहिष्णु च चैरतुः खरदूषणौ ॥”)

वर्ध्, स्त्री, (वर्धते दीर्घाभवतीति । वृध् + “वृध्-

वपिभ्यां रन् ॥” उणा० २ । २७ । इति रन् ।)

चर्म । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, अथर्ववेदे ।

१४ । १ । ६० ।

“त्वष्टा पिपेक्ष मध्यतोऽनुवर्ध्नाग्न्या नो अस्तु

सुमङ्गली ॥”)

वर्ध्नी, स्त्री, (वर्ध् + गौरादित्वात् डीष् ।) चर्म-

रज्जुः । वदी इति भाषा । तत्पर्यायः । नद्धी २

वरचा ३ । इत्यमरः ॥ वद्धी ४ । इति भरतः ॥

वर्पः, [सु] स्त्री, (वृणीते संपृक्तं भवतीति । वृ +

“वृष्शीर्ष्भ्यां स्वरूपाङ्गयोः पुट् च ।” उणा०

४ । २०० । इति असुन् पुडागमश्च ।) रूपम्

इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १४० । ५ ।

“आदस्य ते ध्वसयन्तो वृधेरते

लणामन्नं महि वर्पः करिकतः ॥”

स्त्रीरम् । यथा, तत्रैव । १ । ३६ । १ ।

“कस्य क्रत्वा भरतः कस्य वर्षसा कं याथ

कंह वृतयः ॥”

“कस्य यजमानस्य क्रत्वा क्रतुना सङ्गच्छन् इति

शेषः । तथा कस्य यजमानस्य वर्षसः स्तोत्रेण सङ्गच्छे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वर्ष, गत्याम् । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वर्षति । इति दुर्गादासः ॥

वर्म, [न] क्ली, (वृणोति आच्छादयति शरीर-मिति । वृ + मनिन् ।) तदुच्यते । इत्यमरः । २ । ८ । ६४ ॥ (यथा, रघुः । ४ । ५६ ।

“अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिक्षितेः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालोवनध्वनिः ॥”

गृहम् । इति निघण्टुः । ३ । ४ ॥ यथा, वृहत्-संहितायाम् । ५१ । ३ ।

“क्षिप्रमिन्नक्षिप्रमिखातकण्टकि-

जुष्टरुचकुटिलैर्न सत्कुजेः ।

क्रूरपक्षियुतनिन्द्यनामभिः

शुष्कशीर्षबहुपर्णवर्मभिः ॥”

वर्मकण्टकः, पुं, पर्पटः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्य पर्पटशब्दे विज्ञेया ॥)

वर्मकषा, स्त्री (वर्म कषतीति । कष + अच् ।
टाप् ।) सप्तला । इति शब्दरत्नावली ॥ चामार-
कषा इति भाषा ॥

वर्मा, [न] पुं, (वृ + मनिन् ।) क्षयस्य पङ्क्तिः ।
यथा,—

“शर्मान् ब्राह्मणस्य स्यादशर्मान् क्षत्रियस्य च ।
गुप्तदासान्तकं नाम प्रशस्तं वैश्यभूदयोः ॥”

इति आहतस्वधृतश्राततपवचनम् ॥

वर्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । वानि इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । गुरुत्वम् । दृढत्वम् । कषाय-
त्वम् । रक्तपित्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(यथा, सुश्रुते । १ । १३ ।

“वर्मिमत्स्यवदायता क्षिप्रमत्तकुक्षिः कर्चुरा ॥”
तथास्य गुणा यथा,—

“वर्मिमत्स्यो हरेदातं पित्तं रुचिकरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)

वर्मितः, त्रि, (वर्म करोतीति । वर्म + णिच् । ततः
कर्मणि क्तः ।) वर्म सञ्जातमस्येति । इत् वा ।)

वर्मयुक्तः । कृतसन्नाहः । तत्पर्यायः । सन्नहः २
सन्नः ३ दंशितः ४ व्यूढकण्टः ५ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ६५ ॥ ऊढकण्टः ६ । इति सुभूतिः ॥
(यथा, गो० रामायणे । २ । ६१ । १५ ।

“वाजिनां वर्मिताङ्गानां क्रुद्धस्य मम सायकाः ।
अद्य भिक्षा प्रदेक्ष्यन्ति शरीराणि मयेरिताः ॥”

वर्मणः, पुं, मत्स्यविशेषः । वामिरूप इति भाषा ।
अस्य मांसगुणाः । वातनाशित्वम् । क्षिप्तत्वम् ।
ग्रहदोषनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वर्ध, त्रि, (वर्धते प्रार्थते इति । वरत् क ईष्ठायाम्
+ “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)

प्रधानम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा,
भागवते । १ । ५ । ६ ।

“यथा धर्मादयथायां सुनिवर्थाङ्गकीर्तिताः ।
न तथा वासुदेवस्य महिमा ननुवर्णितः ॥”

श्लो० । इति सुगन्धोपयाकरणम् ॥ (यथा,
किराते । ७ । २० ।

“माहेन्द्रं नगममितः करेणुवर्धः

पर्यन्तस्थितजलदा दिवः पतन्तः ॥”

वर्धः, पुं, (वर्धते प्रार्थते इति । वर + यत् ।)
कामदेवः । इति मेदिनी । ये, ४० ॥

वर्धा, स्त्री, (त्रियते इति । वृ + “अवद्यपरण-
वर्धेति ।” ३ । १ । १०१ । इति अप्रतिवन्द्ये
यत् ।) पतिवरा । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ कन्वा ।

इति सुगन्धोपयाकरणम् ॥

वर्धणा, स्त्री, (वरित्ययत्तशब्देन वणति शब्दायते
इति । वण शब्दे + अच् । टाप् ।) नील-
मक्षिका । इत्यमरः । २ । ३ । २७ ॥ नीला-

कारवर्णा मक्षिका वर्धणा । भणभणिया इति
ख्याता । मक्षिकाख्यायां इत्येके । वरिति वणति
वर्धणा । व्रण वण भण शब्दे पचादित्वाद् न्

आप् । किंवा वृणोते पूतिद्रव्यं भजते इति
वृडो विचि वर । वणतेरणि वणा ततः कर्म-

धारये वर्धणा । इति तट्टीकायां भरतः ॥

वर्धरं, स्त्री, (वृणते वरयति नानागुणान् इति ।
वृ + “कृगृष्टवृचिभ्यः ञ्वरच् ।” उणा० २ ।
१२३ । इति ञ्वरच् ।) हिङ्गुलम् । पीतचन्द-

नम् । वोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्धरः, पुं, (वृणोति दीधानिति । वृ + ञ्वरच् ।)
पामरः । स च नीचजातिः । केशः । वावरी
इति भाषा । चक्रलः । देशविशेषः । (तद्देश-

वासिनि, पुंभूतिः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३८ ।
“काम्बोजा दरजाश्चैव वर्धरा हर्षवहनाः ॥”

प्रज्ञिका । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ वृच-
विशेषः । काल वावुइ इति भाषा । तत्प-

र्यायः । सुमुखः २ मरुतः ३ कृष्णवर्धरकः ४
सुकन्दजः ५ गन्धपत्रः ६ पूतगन्धः ७ सुवा-

हकः ८ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
सुगन्धित्वम् । वान्तिविसर्पविषत्वम् । दोषनाशि-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्धरकं, स्त्री, (वर्धर + स्वार्थे कन् ।) चन्दन-
भेदः । तत्पर्यायः । वर्धरोत्यम् २ श्वेतवर्ध-
रकम् ३ शीतम् ४ सुगन्धिः ५ पित्तारिः ६

सुरभिः ७ । अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफमारुतपित्तकुष्ठकृमिनाशित्वम् ।
विशेषादक्तदोषजित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्धरा, स्त्री, (वर्धरपुण्यस्यैव आकृतिरस्यस्या
इति । वर्धर + अच् । टाप् ।) पुष्पभेदः ।
शाकभेदः । इति मेदिनी । रे, २०६ ॥ (वर्ध इति

शब्दं रातीति । रा + कः ।) मक्षिकाभेदः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वर्धरा, स्त्री, (वर्धर + टाप् । पक्षे षित्वात्
वर्धरी, स्त्री ।) सुदृढविशेषः । वावुइ
इति भाषा । तत्पर्यायः । कवरी २ तुङ्गी ३

खरपुष्पा ४ अजगन्धिका ५ अजगन्धा ६
कवरा ७ खरपुष्पिका ८ । इत्यमरशब्दरत्ना-

वल्या । तस्याः प्रकारा गुणाश्च ।
“वर्धरी कवरी तुङ्गी खरदुग्धाजगन्धिका ।
पर्णासत्तज कृष्णी तु कदम्बरकुन्दरकौ ॥

कालमारः करालस्य मलूकः कृष्णमक्षिका ।

तत्र शुक्लेर्ध्वकः प्रोक्तो वटपत्रस्तोऽपरः ॥

वर्धरीत्रितयं कृष्णं शीतं कटु विदाहि च ।
तौक्ष्णं रुचिकरं हृद्यं दीपनं लघुपाकि च ।

पित्तलं कफवातास्रदृक्कमिविधापहम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वर्धरीकः, पुं, (वृणते इति । वृच् वरणे + “शृष्टृ-
वृणां हे रुक् चाभ्यासस्य ।” उणा० ४ । १६ ।

इति ईकन् दिवचनं अभ्यासस्य रुगागमश्च ।)
ब्राह्मणयष्टिकावृक्षः । कुटिलकुम्भलः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ अजगन्धिका । वावुइ तुलसी
इति भाषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-

कालः । इति हेमचन्द्रः ॥ तत्र प्रवर्गीयवका-
रादौ पठितोऽयं किन्तु मेदिन्यां चर्चरीकशब्द-
स्यायमर्थः ॥

वर्धा, स्त्री, वर्धरी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वर्धिः, त्रि, (वृ + “वृद्ध्यां विन् ।” उणा० ४ । ५३ ।
इति विन् ।) वसरः । इत्युणादिकोषः ॥

वर्धरः, पुं, (वृ + बाहुलकात् धूरच् ।) वृक्ष-
विशेषः । वावला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
युगलाक्षः २ कण्टालुः ३ नीलकण्टकः ४

मोक्षङ्गः ५ पंक्तिबीजः ६ दीर्घकण्टः ७ । कफा-
न्तकः ८ दृढबीजः ९ अजभक्षः १० । अस्य
गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफकाशम-

रक्तातिवारपित्तदाहार्शोनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वर्ध, पुं, स्त्री, (वृधते इति । वृधु सेचने +
अञ्चिधौ भयादीनामुपसंख्यानमित्यच् । यदा,
त्रियते प्रार्थते इति । वृ + “वृत्तवदिह्निकमिक-

विभ्यः सः ।” उणा० ३ । ६२ । इति सः ।)
वृष्टिः । (यथा, भगुः । ४ । १०३ ।

“विद्युत्क्षानितवर्षेषु महोत्कानाश्च संभवे ।
आकालिकमनधायमेतेषु मनुजब्रवीत् ॥”

जम्बुद्वीपांशः । वत्सरः । इत्यमरः ॥ (यथा,
भगुः । ५ । ५३ ।

“वर्षे वर्षेऽन्धमेघेन यो यजेत शतं व्रमाः ।
मांसानि च न खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥”

जम्बुद्वीपः । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (वर्ध-
तीति । वृध् + पचाद्यच् ।) मेघः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ७६ ॥ ॥ अथ सप्तद्वीपानां वर्ष-

वर्णनम् । तत्र जम्बुद्वीपस्य नववर्षविभागो यथा ।
यत एव कृताः सप्त सुवो द्वीपा जम्बुद्वीप-
शास्त्रलिकुशक्रौञ्चशाकपुष्करसंज्ञाः । तेषां

परिमाणं पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरोत्तरो यथा-
संख्यं दिगुणमानेन बहिः समन्तत उप-

कल्पताः । चारोद्देशुरोद्देशुरोद्देशुरोद्देशुरोद्देश-
दधिमण्डोद्देशुरोद्देशः सप्त जलधयः । सप्तद्वीप-

परिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्चेन
यथापूर्वं सप्तस्यपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परित

उपकल्पिताः । तेषु पुनर्जम्बुद्वीपादिषु बहिर्द्वीप-
पतिरनुत्तमानात्मजान्धीधेभ्यश्चिह्नयन्वाहु-

हिरण्यरेतोद्देशपृष्ठमेधातिथिवीतिहोत्रसंज्ञान्

यथासंख्येन एकैकस्मिन्नेकमेवाधिपतिं विदधे ।
तस्य ह वा एते श्लोकाः ।

“प्रियव्रतकृतं कर्म कोऽनुकुर्यादिनेश्वरम् ।
यो नेमिर्निम्नरकरोच्छायां घ्नन् सप्तवारि-
धीन् ॥”

छायां घ्नन् तमो निरख्यन् ।

“भूसंस्थानं कृतं येन सरिन्निरिवनादिभिः ।
सीमा च भूतनिर्णये द्वीपे द्वीपे विभागश्च ॥”
एवं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान
आमीधो जम्बुद्वीपौकसः प्रजा औरसवडम्मा-
वेक्षमाणः पर्यगोपायत् । तदुपलभ्य भगवानादि-
पुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्वचित्तिं नामाश्वरस-
मभियापयामास । तस्यासुहृदं वात्मजान् स
राजवर्ध आमीधो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेला-
वृतरस्यक-हिरण्य-कुम्भभद्राश्वकेतुमालसंज्ञान्
नव पुत्रानजनयत् । आमीधसुतास्ते मातु-
रनुग्रहादौतृपत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा
विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाविभागं जम्बु-
द्वीपवर्षाणि वसुजुः । यस्मिन्नव वर्षाणि नव-
योजनसहस्रायामानि अष्टभिर्मर्यादागिरिभिः
सुविभक्तानि भवन्ति । एषां मध्ये इला-
वृतं नामाभ्यन्तरवर्षं यस्य नाभ्यामवस्थितः
सर्वतः सौवर्णः कुलगिरिराजो मेरुर्द्वीपायाम-
समुद्राहः कर्णिकाभूतः कुवलयकमलस्य मूर्द्धनि
दात्रिंशत्सहस्रयोजनविततो मूले षोडश-
साहस्रं तावतान्तर्भूयां प्रविष्टः । उत्तरोत्तरे-
णोलावृतं नीलः श्वेतः शृङ्गवान् इति त्रयो
रस्यकहिरण्यकुम्भवर्षाणां मर्यादागिरयः
प्रागायता उभयतः शारोदावधयो द्विसहस्र-
योजनपृथ्व एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्वस्मादुत्तरो-
त्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एवाहसन्ति ।
एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो हेमकूटो हिमालय
इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयुतयोज-
नोत्सेधा हरिवर्षकिंपुरुषभारतानां यथा-
संख्यम् । तथैवेलावृतमपरेण पूर्व्येण च माल्य-
वन्त्रम्मादनावानीलनिषधायतौ द्विसहस्रं पप्र-
चतुः केतुमालभद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ।
भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छेलाः सन्ति बहवः ।
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्चिकूट ऋषभः
कूटकः कोणः सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलो
वेङ्कटो महेन्द्रो वारिधारी विन्ध्यः शुक्तिमातृच-
गिरिः पारिपात्रो श्रेणश्चिकूटो गोवर्धनो
रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः
कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः शैलास्तेषां
नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्धसंख्याताः ।
एतासामपो भारत्यः प्रजानामभिरेव पुनन्ती-
नामात्मना चोपसृशन्ति । चन्द्रवशा ताम्रपर्णी
अवटोदा कृतमाला वैद्यायसी कावेरी वेसा
प्रयस्विनी शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेसा
भीमरथी गोदावरी निर्बन्ध्या पयोष्णी तापी
रेवा सुरसा नर्मदा चर्मन्वती अन्यः शोनश्च
नदी महानदी वेदस्तुतिर्ऋषिकृत्या त्रिसामा

कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृशङ्गती
गोमती सरयुरोषवती षष्ठवती सप्तवती सुधोमा
शतद्रुक्षन्त्रभागा मरुद्वृधा वितस्ता असिक्ती
विश्वेति महानद्यः । अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्ध-
जम्भभिः शुक्ललोहितकृष्णवर्णेन स्वारब्धेन
कर्मणा दिव्यमानुषनारकगतयो बह्व्य आत्मन
आनुपूर्व्येण सर्व्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते ।
यथावर्णविधानमपवर्गश्च भवति ॥ १ ॥ * ॥
अतः परं ब्रह्मादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो
वर्षविभाग उपवर्ण्यते । ब्रह्मो जम्बुप्रमाणो
द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उल्लिखितो यन्नामि-
रूपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज
इन्द्रजिह्वस्तं द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य सप्तवर्ष-
नामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगे-
नोपरराम । अश्विनं वयसं सुभद्रं शान्तं
क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो
नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । मणिकूटो वज्रकूट
इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यहोवी
मेघमाल इति सेतुशैलाः । अरुणा वृमणा
आङ्गीरसी सावित्री सुभाता ऋचम्भरा
सत्यम्भरेति महानद्यः ॥ २ ॥ * ॥ ब्रह्मस्तु
समानेनेच्छुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि
शास्त्रलो द्विगुणविशालः समानेन सुरोदेना-
वृतः परिहृङ्क्ते । यत्र ह वै शास्त्राली ब्रह्मा-
यामा । तद्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञ-
वाहः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्तवर्षाणि
यभजत् । सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्हं
पारिभद्रमाप्यायनमभिज्ञातमिति । तेषु वर्षा-
त्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः । सुरसः शतशृङ्गो
वामदेवः क्रुन्दः कुसुदः पुष्यवर्षः सहस्रश्रुति-
रिति । अनुमती घनीवाली सरस्वती कुहू
रजनी नन्दा राकेति ॥ ३ ॥ * ॥ एवं सुरो-
दादृबहिस्तद्विगुणः समानेनावृतो वृतोदेन यथा
पूर्व्यः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्भो देवकृत-
स्तद्वीपास्थापनो ज्वलन इवापरः सुशृण्व-
रोचिषा दिशो विराजयति । तद्वीपपतिः प्रैय-
व्रतो राजन् हिरण्यरेता नाम खं द्वीपं सप्तभ्यः
स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं तप आति-
ष्ठत् । वसुवसुदानद्वारचिनाभिगुप्तसत्यव्रतविप्र-
नामदेवनामभ्यस्तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्य-
श्चाभिज्ञाताः सप्तैव । वभुश्चतुःशृङ्गः कपिल-
श्चिकूटो देवानीक ऊर्ध्वरोमा द्रविण इति ।
रसकुला मधुकृत्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा
देवगर्भा वृतयुता मन्त्रमालेति ॥ ४ ॥ * ॥ तथा
बहिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन
परित उपकूलम् । वृतो यथा कुशद्वीपो वृतो-
देन । यस्मिन् क्रौञ्चनामा पर्वतराजो द्वीप-
नामनिर्ऋतक आस्ते । तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो वृत-
पृष्ठो नामाधिपतिः खे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य
तेषु पुत्रनामसु सप्त ऋकथादान् वर्षयान् निवेश्य
स्वयं भगवान् भगवतः परमेकलाण्यश्वस
आत्मभूतस्य हरेश्वरगारविन्दसुपजगाम ।

आत्मा मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा भाजिष्ठो
लोहितानो वनसतिरिति वृतपृष्ठसुताः । तेषां
वर्षगिरयः सप्तैव नद्यश्चाभिज्ञाताः । शुक्लो
वर्धमानो भोजन उपवर्हणो नन्दो नन्दनः
सर्वतोभद्र इति । अभया अमृतौघा आर्यका
तीर्थवती रूपवती पवित्रवती शुक्लेति ॥ ५ ॥ * ॥
एवं परस्तात् क्षीरोदात् परित उपवेशितः
शाकद्वीपो द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनायामः समानेन
दधिमण्डोदेन परीतः । यस्मिन् हि शाको नाम
महीरुहः सचेन्नयपदेशकः । यस्य हि महा-
सुरभिगन्धस्तद्वीपमनुवासयति । तस्यापि प्रैय-
व्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः । सोऽपि
विभज्य सप्तवर्षाणि पुत्रनामानि तेषु स्वात्मजान्
पुरोजवमनोजववेपमानधून्वानीकचित्ररेफवहु-
रूपविश्वधारसंज्ञान् निषाद्याधिपतीन् स्वयं
भगवत्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविशेष्ट ।
एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।
ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेशरः सहस्र-
स्रोता देवपालो महानस इति । अनघा
आयुर्दा उभयसृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्र-
श्रुतिर्निजघृतिरिति ॥ ६ ॥ * ॥ एवमेव दधिमण्डो-
दात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः सम-
न्तत उपकूलम् । समानेन खादूदकेन समुद्रेण
बहिरावृतः । तद्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक
एवाब्जाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलः अयुत-
योजनोच्छायायामः । यत्र तु चतसृषु दिक्षु
चत्वारि पुराणि लोकपालानाम् । यदुपरिष्ठात्
सूर्यरथस्य मेरुं परिक्रामतः संवत्सरात्मकं चक्रं
देवाहोरात्राभ्यां परिभ्रमति । तद्वीपस्याधि-
पतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ
रमणकधातकनामानौ वर्षपती निशुष्य स्वयं
पूर्व्यजवज्जगवत्कर्मशील आस्ते । तद्वर्षपुरुषा
भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मणाराध-
यन्ति ॥ ७ ॥ इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १ । २ ।
१६ । १६ । २० अध्यायाः ॥ * ॥ अपि च ।
“कन्ये द्वे दश पुत्राश्च सम्राट् कुलिश ते उभे ।
ते सर्वे भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दश ॥
अमीधश्चाभिबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वपुः ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हयः सवनो मित्र एव वा ।
मेधाभिबाहुमित्रास्तु त्रयो योगपरायणाः ।
जातिस्मरा महाभागा न राज्याय मनो दधुः ॥
प्रियव्रतोऽभ्यषिक्तान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तान् निबोध मे ॥
जम्बुद्वीपे तथासीधं राजानं कृतवान् पिता ।
जम्बुद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः स्मृतः ॥
शास्त्रले तु वपुष्मन्तं ज्योतिष्मन्तं कुशाजये ।
क्रौञ्चद्वीपे द्युतिमन्तं हयं शाकाजये सुतम् ॥
पुष्कराधिपतिश्चैव सवनं कृतवान् सुतम् ।
महावीरो धातुकिश्च पुष्कराधिपतेः सुतौ ॥
द्विधा कृत्वा ततो वर्षे पुष्करे स न्यवेशयत् ।
हयस्य पुत्राः सप्तासन्नामतस्त्रास्त्रिबोध मे ॥
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीवकः ।

वर्ष

कुशोत्तरोऽथ मोदाको सप्तमस्तु महाद्वयः ।
तन्नामाङ्कानि वर्षाणि शाकदीपे चकार सः ।
तथा दुर्धमस्तु सप्त पुत्रांश्चापि निबोध मे ।
कुशलो मनोऽनुगच्छोऽयः प्रधानस्वान्धकारकः ।
सुनिष्ठ इन्द्रभिस्त्रैव सप्तमस्तु तथावरः ।
तेषां स्वनामधेयानि क्रौञ्चद्वीपे तथाभवन् ।*।
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे पुत्रनामाङ्कितानि वै ।
तत्रापि सप्त वर्षाणि तेषां नामानि मे शृणु ।
उज्ज्वलं धेनुमन्त्रैव हरिणं लम्बमेव च ।
धृतिमत् प्रभाकरश्चैव कपिलश्चापि सप्तमम् ।
वपुश्चतः सुताः सप्त शास्त्रलेखस्य वाभवन् ।
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्यतो मानसश्चैव महीधरः सुप्रभस्तथा ।
तथैव शास्त्रले तेषां स्वनामानि तु सप्त वै ।
सप्तमेधातिथेः पुत्राः ब्रह्मद्वीपेश्वरस्य ये ।
तेषां नामाङ्कितैर्द्वीपैस्तदर्थं सप्तभित्तम् ।
पूर्वं शान्तभयं वर्षं शिशिरस्तु सुखोदयम् ।
आनन्दश्च शिवश्चैव जैमकश्च तथा ध्रुवम् ।
ब्रह्मद्वीपादियुक्तेषु शाकद्वीपान्तिकेषु च ।
ज्ञेयः पञ्चसु धर्मांश्च वर्णाश्रमविभागजः ।*।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाद्रयम् ।
सुखमायुश्च रूपश्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
पञ्चस्तेषु वषष्ठु सर्वं साधारणं स्मृतम् ।*।
आमीधाय पिता पूर्वं जम्बुद्वीपं ददौ द्विज ।
तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमा नव ।
ज्येष्ठो नाभिरिति ख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ।
हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलावृतः ।
रम्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठ उच्यते ।
कुशस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्चष्टमः स्मृतः ।
नवमः केतुमालश्च तन्नाम्ना वर्षसंस्थितिः ।*।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्णयित्वा हिमाद्रयम् ।
तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ह्यपन्नतः ।
विपर्ययो न तेऽस्ति जराहृद्भयं न च ।
धर्माधर्मा न तेऽस्ति नोत्तमाधममध्यमाः ।
न वै चतुर्युगावस्था नाश्रमाः क्रतवो न च ।*।
आमीधस्तनोर्नाभेः ऋषभोऽभूत् सुतो द्विज ।
ऋषभाद्वरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताद्वरः ।
सोऽभिनिर्वर्षभः पुत्रं महाप्रव्रज्यमास्थितः ।
तपस्तेपे महाभागः पुलहाश्रमसंश्रयः ।*।
हिमाद्रं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
भरतस्याप्यभूत् पुत्रः सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
नस्मिन् राज्यं समावेश्य भरतोऽपि वनं ययौ ।
श्वेतैर्वा पुत्रपौत्रैश्च सप्तद्वीपा वसुन्धरा ।
प्रियव्रतस्य पुत्रैस्तु भुक्ता स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
शुभ्र स्वायम्भुवः सर्गः कथितस्ते द्विजोत्तम ।
पूर्वमन्वन्तरेऽस्य किमन्यत् कथयामि ते ।*।
इति मार्कण्डेयपुराणे स्वायम्भुवे मन्वन्तरे सुवन-
कीर्तः ।*। अन्यच्च ।

स्तुत उवाच ।

“केतुमाले नराः कालाः सर्वे पनसभोजनाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राश्च जीवन्ति च वर्षायुतम् ।

वर्ष

भद्राश्च पुरुषाः युक्ताः स्त्रियश्चन्द्रांश्चसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति वायुभोजनाः ।*।
रम्यके पुरुषा नार्यो रमन्त्यारजतप्रभाः ।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति तत्र सत्त्वस्था न्यग्रोधफलभोजनाः ।
हिरण्यमे हिरण्याभाः सर्वे च लज्जुचाश्रनाः ।
एकादशसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।
जीवन्ति कुशवर्षे तु श्यामाङ्गाः क्षीरभोजनाः ।
सर्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिधेयिणः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ।
तथा किंपुरुषे विप्रा मानवा जैमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति ब्रह्मभोजनाः ।
यजन्ति सततं देवं चतुर्भुजं चतुर्मुखम् ।
ध्याने मनः समाधाय सदा वा भक्तिसंयुताः ।*।
तथा च हरिवर्षेऽपि महारजतसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाश्रिनः ।
तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ।
तत्र चन्द्रप्रभं शुभं शुद्धस्फटिकनिर्मलम् ।
विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ।
चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
प्राकारैर्दशभिर्युक्तं सुगन्धश्च ससुन्दरम् ।
स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजश्रीपमम् ।
स्वर्णस्तम्भसहस्रैश्च सर्वतः समलङ्कृतम् ।
जैमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
द्विषसिंहासनोपेतं सर्वशोभासमन्वितम् ।
सरोभिः स्वादुपाणीरैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
नारायणपरैः शुद्धैर्देवाध्ययनतत्परैः ।
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ।
तत्र देवादिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
राजानः सर्वकालस्तु महिमानं प्रकुर्वते ।
गायन्ति चैव नृवन्ति विलासिन्यो मनोरमाः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदा मण्डनतत्पराः ।
इलावते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाश्रिनः ।
त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणां व स्थिरायुषः ।
भारते तु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्तिताः ।
नानादेवाच्चेने युक्ता नानाकर्माणि कुर्वते ।
परमायुर्मतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्तितम् ।
कर्मभूमिरियं विप्रा नराणामाधिकारिणाम् ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुद्धिमात्रचपञ्चतः ।
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपञ्चताः ।
इन्द्रद्वीपः कशेरुमांस्तान्द्रवर्णो गभस्तिमान् ।
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपश्च सागरावृतः ।
योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्वं किरातास्तस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये ब्रूहदास्तथैव च ।
इन्द्रायुधवर्णिज्याभिर्वर्चयन्त्यत्र मानवाः ।
स्ववन्ति पावना नदाः पर्वतेश्चो विविःस्तताः ।
शतद्वन्द्वभागं च सरयूर्यसुना तथा ।

वर्ष

इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहूः ।
गोमती घृतपापा च बाहुदा च दृष्टदती ।
कौशिकी लोहिता चैव हिमवत्पादनिःस्तताः ।
वेदस्तुतिर्वेदमती व्रतप्री त्रिविदा तथा ।
पर्णासा वन्दना चैव सदानोरा मनोरमा ।
चर्मखती तथा नूपा विदिशा वेदवर्त्तापि ।
शिशुः शशिन्यपि तथा पारिपात्राश्रयास्तथा ।
नर्मदा सुरसा शाना दशाणी च महानदी ।
मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसा च पिशाचिका ।
चित्रोत्पला विपाशा च माञ्जना बाहुवाहिनी ।
हिमवत्पादजा नद्यः सर्वपापहरा नृणाम् ।
तापी पयोष्णी निर्विन्ध्या शीघ्रोदा च महानदी ।
वेन्वा वैतरणी चैव बलाका च कुसुदती ।
तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिखा तथा ।
विन्ध्यपादप्रसृतास्तु नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ।
ऋषिकुल्या त्रिसामा च मन्दगा मन्दगामिनी ।
रूपा पानाशिनी चैव ऋषिका वंशकारिणी ।
शुक्तिमत्पादसंजाताः सर्वपापहरा नृणाम् ।
आसां नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः ।
सर्वाः पापहराः पुण्याः स्नानदानादिकर्मसु ।
तास्मिमे कुरुपञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः ।
पूर्वं देशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ।
औङ्गाः कलिङ्गमगधा दाक्षिणात्याश्च सर्वशः ।
तथा परान्ताः सौराष्ट्राः शूद्राभीरास्तथा-

वृन्दाः ।

मानका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः ।
सौवीराः सैन्धवा हूणाः शाक्ताः कन्यनिवा-

सिनः ।

भद्रा वासास्तथाम्बुजाः पारसीकास्तथैव च ।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽनुवन् ।
कृतं चेता दापरश्च कलिञ्चान्यत्र न कश्चित् ।
यानि किंपुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः ।
न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुब्धश्च च ।
सुस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्वदुःखविवर्जिताः ।
रमन्ते विविधैर्भावैः सर्वैश्च स्थिरयौवनाः ।*।

इति कूर्मपुराणे ४४ अध्यायः ।

अपरं वामनपुराणे १३ अध्याये द्रष्टव्यम् ।*।
प्रभवादिषष्टिवर्षाणि वत्सरशब्दे द्रष्टव्यानि । तत्र
षष्ठिधा पूज्या देवो यथा,—

“संवत्सरप्रमाणेन देवः कृत्वा पुरो हि ताः ।
यद्यथा विधिना तात सर्वकामप्रसिद्धिदाः ।

महाभयविनाशाय महारिपुवधाय च ।
महाभ्युदयकामाय महासिद्धिफलाय च ।
पूजयेत् तद्वयजेद्देवीं षष्टिधा परमेश्वरीम् ।
ऋतुनागमता पीडा यच्चरच्चोपहोद्भवा ।
संवत्सरमहादोषजन्मर्चसुपमर्हना ।
केतुल्काशनिराहूतो भौमार्कसितभाजुनाः ।
ग्रमयेद्यजमानस्य देवीहोमरतस्य च ।
मण्डलादिविधिनेन महास्नानाभिषेचनैः ।
चन्द्रसंपूर्णपुष्पकफलरत्नाभिपूजनैः ।
मङ्गला मङ्गलं धत्ते विधिना पूजिता सुने ! ।

वर्षणिः

उत्पातचोभनिर्घातविकृतानां श्रमाय च ।
कथयामि महाप्राज्ञ शृणुष्वैकमनाधुना ॥ * ॥
मङ्गला विजया भद्रा शिवा शान्तिर्धृतिः क्षमा ।
ऋद्धिर्दुःखनाशिः सिद्धिस्तुष्टिः पुष्टिः श्रिया उमा ॥
दीप्तिः कान्तिर्यशो लक्ष्मीरीश्वरीति प्रकीर्त्तिता ।
विंशताञ्चोत्तमा देयः सत्त्वभावयवस्थिताः ॥
प्रथमं संस्थिता वत्स ! सर्वसिद्धिप्रदायिकाः ॥ २० ॥
ब्राह्मी जयावती शाक्री अजिता चापरा-

जिता ॥
जरन्ती मानसी माया दितिः श्वेता विमो-

हनी ।
शरण्या कौशिकी गौरी विमला ललितालसा ॥
अरुन्धती क्रिया दुर्गा राजसा इति वायुना ।
मध्यभागे स्थिता देवो युगानामशुभापहा ॥ २० ॥
काली रौद्री कपाली च घण्टाकर्णा मयूरिकी ।
बहुरूपा सुरूपा च त्रिनेत्रा रिपुहाम्बिका ॥
माहेश्वरी कुमारी च वैष्णवी सुरपूजिताः ।
वैवस्वती तथा घोरा कराली विकटादिभिः ॥
चर्चिका चेति धातुस्था देवस्त्रैलोक्यविश्रुताः ।
पूजितया मुनिश्रेष्ठ ! सर्वकामप्रसाधिकाः ॥ २० ॥
त्रिदशामुखसर्वेश्वरचोमणैर्नुताः ।
भावकालाश्रयाः कार्यद्रव्यरूपफलप्रदाः ॥
प्रत्येकशः समस्ता वा कर्त्तव्या मुनिसत्तम ! ।
अथवा युगमेदेन पञ्च पञ्च प्रपूजिताः ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताविंशतिविधि-
नामाध्यायः ॥ (वर्षके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २१ । २० ।

“नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादं
सरोजमल्लोयसि कामवर्षम् ॥”)

वर्षकरी, स्त्री, (वर्षं तत्सूचनं रवेण करो-
तीति । वर्ष + क + टः । डीप् ।) भिक्षिका ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८२ ॥

वर्षकेतुः, पुं, (वर्षस्य वृष्टेः केतुरिव । सति वर्षे
भूरिश उत्पन्नत्वादस्य तथात्वम् ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अलकर्वशीयकेतुमतः
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ४० ।

“क्षेमस्य केतुमान् पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत् ॥”
वर्षकोषः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य कोष इव । सर्ववर्ष-
ज्ञानवन्नात् तथात्वमस्य ।) देवज्ञः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (वर्षस्य अन्तःस्थितफलकोष
इव कोषः ।) मासः । इति शब्दमाला ॥

वर्षजं, त्रि, (वर्षात् जातमिति । जन् + डः ।) वृष्टि-
जातम् । वत्सरजातम् । जम्बुद्वीपजातम् ।
द्वीपांशजातम् । मेघजातम् । इति वर्षशब्द-
पूर्वजनधातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षणं, स्त्री, (वृष् + ल्युट् ।) वृष्टिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०४।२१।
“तमेव सुचतः सर्वं रसं वै वर्षणाय यत् ।

रूपसाप्यायकं भास्वस्तस्मै मेघाय ते नमः ॥”)
वर्षणिः, स्त्री, (वृष् + णिः ।) वर्तनम् । कतिः ।
इत्युणादिकोषः ॥ क्रतुः । वर्षणम् । इति
संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

वर्षट्

वर्षपञ्चतः, पुं, (वर्षाणां भारतादीनां विभाजकः
पञ्चत इति मध्यलोपी समासः ।) वर्षविभा-
जकगिरिः । यथा,—

“हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च ।
चैत्रः कर्षी च शङ्खी च सप्तैते वर्षपञ्चतः ॥”
इति हारावली ॥

वर्षपाकी, [न] पुं, (वर्षे वर्षाकाले पाकीऽस्यस्येति ।
वर्षपाक + इनिः ।) आम्नातकः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । २१८ ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“आम्नातको वर्षपाकी ॥” इति वैद्यकरत्न-
मालायाम् ।)

वर्षपुष्पा, स्त्री, (वर्षे वर्षणकाले पुष्पं यस्याः ।)
सहदेवीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सहदेवी-
लताशब्देऽस्या विवृतिर्ज्ञेया ॥)

वर्षप्रियः, पुं, (वर्षो वर्षणं प्रियं यस्य ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वर्षवरः, पुं, (वरतीति । वर आवरणे + अच् ।
वर्षस्य रेतोवर्षणस्य वर आवरणकः ।) षण्डः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६ ॥ खोजा । इति भाषा ॥
(यथा, रत्नावल्याम् २ अङ्के ।

“नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कश्चुकिकश्चुकस्य विशति त्रासादयं
वामनः ॥”)

वर्षवृद्धिः, स्त्री, (वर्षस्य वृद्धिराधिक्यं यत्र ।)
जन्मतिथिः । इति स्मार्त्तयाख्यादर्शनात् ॥ अथ
जन्मतिथिकृत्यम् । तन्मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासीयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौर-
मासीयत्वं तथात्वे तन्मासे तत्तिथेः कदाचिद-
प्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः । न चेष्टापत्तिः
प्रतिसंवत्सरान्तिदधानात् । यथा ब्रह्मपुराणं
गर्गश्च ।

“सर्वेष्वजन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलपाणिभिः ।
गुरुदेवाभिविप्राश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥
स्ननचक्रश्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।
प्रति संवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः ॥”
स्नातेस्तिस्नातेः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च
तत्तिथिमधिकृत्य ।

“तिलोदत्तौ तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः ।
तिलमुक् तिलवापी च षट्तिलौ नावसीदति ॥
मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलं तद्वितु-
तया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन धृत-
गुग्गुल्यादपाणिभिरित्यर्थः । तथा च कृत्य-
चिन्तामणौ ।

“गुग्गुलुषतिलानद्याज्जन्मभक्ष्येष्वन्यनम् ।
गुग्गुलुं निम्बसिंहार्थं दूषागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भावुविभ्रेशौ महश्चि प्रार्थयेद्विदम् ॥
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! ।
रूपवान् वित्तवाञ्छैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
स्ननचक्रश्चेति स्ननचक्रं अग्निन्याद्यन्तर्गतजन्म-
कालीननचक्रम् । नामकरणे तथा दर्शनात् वक्ष्य-

वर्षट्

माणब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तर्गतं नामैव
पूजाविधानाच्च । तदज्ञाने स्ननचक्राय नम
इत्युल्लेख्यम् ॥ * ॥ पूजायामर्थानन्तरं पाद-
माह मत्स्यपुराणम् । अर्थं पादादिकन्तत्र
मधुपर्कं प्रयोजयेत् । पादानन्तरं अर्थमाह
नरसिंहपुराणम् । पादश्चैव तृतीयया चतुर्थ्याञ्च
प्रदापयेत् । तृतीयया पुरुषस्तृतीयतृतीयया
ऋचा । उभयक्रमदर्शनादिच्छाविकल्पः । इति
श्रीदत्तः ॥ * ॥ श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।
“नवाम्बरधरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”
तथा ।

“द्विभुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनम् ।
मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत् प्रयतस्तथा ॥
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं वलिम् ।
प्रजादश्च हनूमन्तं विभीषणमथार्चयेत् ॥”
रामोऽत्र परशुरामः । चिरजीविसाहचर्यात् ।
द्रौणिरश्वत्थामा ॥ * ॥ तथा,—

“स्ननचक्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्प्रजयेन्नरः ।
षष्ठीश्च दधिभक्तेन वर्षे वर्षे पुनः पुनः ॥”
योगियाज्ञवल्करः ।

“ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिसु च कर्मसु ।
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादसु पुनः पुनः ॥
गायत्री वेष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाथ वै ॥”
ध्यायेत् स्मरेत् । स च मन्त्रः ।

“तद्विष्णोः परमं पदं सदा प्रशयन्ति स्वरयः ।
दिवीव चक्षुराततम् ॥”
वामनपुराणम् ।

“सर्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् ।
नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्मणि कारयेत् ॥” * ॥
सङ्कल्पाकरणे निन्दामाह भविष्यपुराणम् ।
“सङ्कल्पेन विना राजन् ! यत्किञ्चित् कुरुते
नरः ।

फलश्चात्प्राप्त्यकं तस्य धर्मस्याहं च यो भवेत् ॥”
ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम् ।
स्नानमसर्वस्नानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
अनेनैव विधानेन शब्दपुष्टे निवेदयेत् ।
एकैकस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥”

शब्दपुष्टमात्रं पञ्चोपचाराद्यसम्भवे ।
“मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणोत्तरम् ।
भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटि कोटि गुणोत्तरम् ॥
सर्वत्र कर्मोपदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत् ।
तथोपदेशरजपि पूजयेच्च ततो गुरुम् ।
न पूज्यते गुरुर्जत्र नरेस्तत्राफला क्रिया ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनात् ॥ * ॥
ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु पूजितदेवता-
नामभिः कार्यः ।

“एकैकां देवतां राम ससुहिष्य यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ नाम्ना च प्रणवादिना ॥
होमद्रव्यमथैकेकं शतसंख्यन्तु होमयेत् ॥”

इति विष्णुधम्मोत्तरदर्शनात् ॥
एवं होमे स्नाहान्तता च मन्त्रस्य ।

“खाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वे मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
इति स्मृतेः ॥

अशक्तौ तु देवीपुराणम् ।

“होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥” ॥
स्नान्दे ।

“खण्डनं नखकेशानां मेथुनाध्वानमेव च ।
आमिषं कलहं हिंसां वर्षटद्वौ विवर्जयेत् ॥”
अध्वानं अध्वगमनम् । कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति कचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षटद्वौ
जन्मदिने ॥ * ॥ वृद्धमनुः ।

“मृते जन्मनि संक्रान्तौ आह्वे जन्मदिने तथा ।
असृश्यस्पर्शने चैव न स्नायादुष्टवारिणा ॥”
जन्मनि पुत्रजन्मनि । ज्योतिषे ।

“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्य-
भीष्टां श्रियं
मत्स्याम्नोचयतो द्विजाय ददतोऽप्याशुश्चिरं
वर्द्धते ।

शक्तून् खादति यश्च तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति
ध्रुवं
सुङ्क्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे
पण्डितः ॥” ॥
दौषिकायाम् ।

“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे
यस्य ध्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।
भवन्ति तद्वत्सरमेव याव-
त्रैरुच्यसम्मानमुखानि तस्य ॥

कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ।
अनुचयोगसंप्राप्तौ विप्रस्तस्य पदे पदे ॥”
कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः ।

“तस्य सर्वौषधिस्त्राणं ग्रहविप्रसुरार्चनम् ।
ग्रहादुद्दिश्य होमो वा ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥
सौरारयोर्दिने सुक्ता देयावृत्ते तु काश्चनम् ॥
सुरा मांषी वचा कुष्ठं शैलेयं रजनौद्वयम् ।
शटौ चम्पकसुस्तश्च सर्वौषधिगणः स्मृतः ॥”

रजनौद्वयं हरिद्रा दारुहरिद्रेति । एतेषां
पत्रादीनां ग्रहणम् । कषायावयवग्रहणे मत्स्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरयोस्तथा दर्शनात् । तद-
यथा,—

“एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणः स्मृतः ॥”
आयुर्वेदोक्ता परिभाषा ।

“अङ्गेऽप्युक्ते विहितन्तु मूलं
भागेऽप्युक्ते समता विधेया ॥”

सत्र क्रमः । तिलोद्घर्जनम् । तिलयुक्तजलेन
स्नानम् । नववस्त्रपरीधानम् । गुग्गुलुनिम्ब-
विद्वार्यदूर्वा-गोरोचनात्मकजन्मग्रन्थिं दक्षिणे
पाणौ बन्धीयात् । गुरुदेवाग्निविप्राश्च पूज-
नीयाः । स्नानञ्च पूजनीयम् । अत्र च ।
हस्ता खाती श्रवणा अक्षीवे । श्मश्रिरो
नपुंवि स्यात् । पुंवि च पुनर्वसुपुष्यौ । मूलं

त्वक्षी स्त्रियां शेषाः । इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ॥ * ॥
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे ।
“गोपयेज्जन्मनक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् ।
प्रभोरप्यमानश्च तस्य दुश्चरितश्च यत् ॥”
धनसारं धनश्रेष्ठम् । मलं छिद्रम् ॥ पितरौ
प्रजापतिः सूर्यो गणपतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनीयः ।
तत्र पार्थनमन्त्रौ ।

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा सुने ।
रूपवान् वित्तवान्श्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग सप्तकल्पान्तजीवन ।
आयुरिष्टार्थसिद्धार्थमस्माकं वरदो भव ॥”
ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकपवलिप्रह्लाद-
हनुमद्विभीषणाः पूजनीयाः । षष्ठ्यपि पूज-
नीयाः ।

“त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि
च ।

ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे ॥”
इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् ॥ * ॥

पितृमातृपादग्रहणक्रमस्तु विष्णुपुराणादुत्तरे ।
यथा,—

“कृण्वोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः ।
देवक्याश्च महाबाहुर्वलदेवसहायवान् ॥”
एवञ्च ।

“सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥”
इति मनुवचने पितुरपेक्षया यत् सहस्रं मातु-
र्गौरवमुक्तं यत् पौषणरक्षार्थम् । अतएव
मनुः ।

“मृते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥”
वाच्यो गर्हणीयः ॥ * ॥ गुडङ्गुधतिलपाने तु
मन्त्रः ।

“सतिलं गुडसंमिश्रमञ्जल्यर्द्धमितं पयः ।
मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिबान्यायुष्यहेतवे ॥”
अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे श्रुदादेरप्यधिकारः ।
जन्मतिथेः प्रागुक्तब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्णमा-
स्यन्तमासादरः ॥ * ॥ जन्मतिथेरुभयदिनलाभे
तु देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षटद्विच सप्तमी पार्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमौच्यन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥
घसदये जन्मतिथिर्यदि स्यात्
पूज्या तदा जन्मभर्षयुतेव ।
असङ्गता मेन दिनद्वयेऽपि
पूज्या परा या भवतीह यन्नात् ॥”

भं नक्षत्रम् । परवचनं वृद्धराजमार्कण्डेऽपि ।
पूर्वाङ्गे तिथिनक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते ।
“नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः कालस्तु कर्मणः ।
नक्षत्रकर्मण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव च ॥”

इति वृद्धस्यतिवचनात् ॥
खण्डिते खण्डययुक्ते येन नक्षत्रखण्डेन विहित-
कालः प्राप्तः । नक्षत्रद्वये तु बौधायनमार्कण्डेयौ ।
“तन्नक्षत्रमहोरात्रं यन्मिन्नस्तं गतो रविः ।
यन्मिनुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं स्मृतम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वर्षाः, स्त्री भुक्ति, (वर्षो वर्षणमस्यासु इति ।
वर्ष + अर्श आदित्वात् अच् । टाप् । यद्वा, त्रियन्ते
इति । वृ + “वृत्तुवदीति ।” उणा० ३ । ६२ ।
इति सः । ततश्चाप् ।) खनामख्यात ऋतुः ।
तत्पठ्यायः । प्रावृट् २ । इत्यमरः । ११।४।१६ ॥
घनकालः ३ जलार्णवः ४ प्रावृट् ५ मेघागमः ६
घनाकरः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रावृषा ८ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स च ऋतुः सौरश्रावण-
भाद्रमासद्वयात्मकः । आषाढादिमासचतुष्टया-
त्मकश्च । आद्यस्य प्रमाणम् । यथा । तपस्त-
पस्यौ श्रेष्ठिरावृत्तुः । मधुश्च माधवश्च वासन्ति-
कावृत्तुः । शुक्रश्च शुचिश्च येष्ठावृत्तुः । अथेत-
दुद्गयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च
वार्षिकावृत्तुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदावृत्तुः ।
सहाश्च सहस्यश्च हेमन्तिकावृत्तुः । अथेतद-
दक्षिणायनं देवानां रात्रिः । इति मलमास-
तत्त्वधृता श्रुतिः ॥ शेषस्य प्रमाणं तत्र चातु-
र्मास्यव्रतनियमश्च यथा । वाराहे ।

“आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा ।
चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥
अभावे तु तुलार्केश्च मन्त्रेण नियमं व्रती ।
कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत् ॥
चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्मास्यं व्रतं नरः ।
कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत् ॥”
मात्स्ये ।

“चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापना-
वधि ।

मधुसूरा भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥
तैलस्य वर्जनादेव सुन्दराङ्गः प्रजायते ।
कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजायते ॥
लभते सन्ततिं दीर्घां स्थालीपाकमभययन् ।
सदा सुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् ॥
निराधिनीरुगोजस्त्री विष्णुभक्तश्च जायते ।
एकान्तरोपवासेन विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥
धारणान्नखलोन्नाश्च गङ्गास्नानं दिने दिने ।
ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ॥
घृतत्यागात् सुलावण्यं सर्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् ।
फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते ॥
नमो नारायणायेति जप्त्वा नान्नजं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेन्नोदानजं फलम् ॥
एवमादिब्रतैः पार्थ तुष्टिमायाति केशवः ॥”
सनत्कुमारः ।

“इदं व्रतं मया देव ! गृहीतं पुरतस्तव ।
निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ! ॥
गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूणे त्वहं म्रिये ।
तन्मे भवतु सम्पूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनाईन ! ॥”
समाप्तौ च ।

“इदं व्रतं मया देव कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ।
नूनं सम्पूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनाईन ॥” ॥
अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकण्ठम् ।

“शकरात्रं वसेदग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् ।
वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च चतुरो वसेत् ॥”

एतदशक्तविषयम् । ऊर्द्धं वार्षिकाभ्यां मासाभ्यां
नैकस्थानवासी इति शङ्कोक्तेः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥ वर्षर्तौ वर्गनीयानि यथा,—

“वर्षासु घनशिखिस्तयहंसगमाः पङ्ककन्दलो-
द्भेदौ ।

जातीकदम्बकेतकभक्तानिलनिम्बगाहलि-
प्रीतिः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
(एतत्काललक्षणादिकं यथा,—

“सघनवारिदवारिसमाकुला
निखिलभूः प्रबलोदकपूरिता ।
समदवातकरा विदिशो दिशो
सुदितकौटुम्भिप्रभवा मङ्गी ॥
नीलशस्यहरितोज्ज्वला मङ्गी,
कुल्यकासलिलसंभृता सरित् ।
इन्द्रगोपकविराजिता धरा
पङ्कभूषणविभूषिता च सा ॥

पञ्ची कूजति कामने च सरसी स्नानास्तुपूर्णा तथा
हंसा मानसमात्रजन्ति कमलात्मन्वानतां यान्ति
च ॥

गर्जन्मेघमहेन्द्रकन्दरदरीशस्यावृता श्यामला
भात्येवं पवनस्य कोपनकरो वर्षाऋतुः शोभितः ॥”
“किञ्चिद्वर्ष्मा भवेदत्र शस्यानां दृष्टता भवेत् ।
बहुशस्या भवेद्वाची वारिपूर्णा सरिन्सुहृः ॥
बहुदकधरा मेघा बहुवृष्टा घनस्वनाः ।
एवं गुणसमायुक्ता वर्षा ज्ञेया ऋतुत्तमाः ॥
तासु वातकफौ कुम्भौ जायेते हि वृष्टां भृशम् ।
इति ज्ञात्वा भिषक् श्रेष्ठः कुप्यादस्य प्रति-
क्रियाम् ॥

स्वेदनं मर्दनं पथ्यं निर्व्याते शयनस्तथा ।
गौररामारतं शस्तं व्यायामः क्रमविक्रमः ॥
कङ्कश्वारसुरसाः सेवा वातकफापहाः ।
निरुद्धा वस्त्रिकर्माद्याः कफवातरुजापहाः ॥”

इति हारीते प्रथमे स्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥
“आदानमन्त्रानवपुषामग्निः समोऽपि सीदति ।
वर्षासु दोषैर्दूष्यन्ति तेऽमुलम्बाम्बुदेऽम्बरे ॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च ।
भूवाय्येवापकेन मलिनेन च वारिणा ॥
वह्निनेव च मन्देन तेऽखिलान्योऽप्यदूषिषु ।
भजेत् साधारणं सर्वसुगुणस्तेजनञ्च यत् ॥
आस्थापनं शुद्धतज्जोर्ध्वं घान्यं रसान् कृतान् ।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्त-
नम् ॥

मस्तु सौवर्चलाङ्गं वा पञ्चकोलावचूर्णितम् ।
द्विधं कौषं श्रुतश्चाभ्यो भोजनस्तत्तिदुर्हिने ॥
अन्ताम्बलवस्त्रेहं शंखञ्च चौरवस्त्रम् ।
अपादचारौ सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥
हृदयैष्टे वसेद्यायश्रीतश्रीकरवर्जिते ।
नदीजलोदमन्याहः खन्नायासातपांस्त्वजेत् ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
वर्षांशः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अंशः ।) मासः ।
इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

वर्षाघोषः, पुं, (वर्षासु घोषो महान् शब्दोऽस्य ।)
महामण्डूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षाङ्गः, पुं, (वर्षस्य वत्सरस्य अङ्गमिव । अभिधानात्
पुंस्त्वम् ।) मासः । इति हारावली । २८ ॥

वर्षाङ्गी, स्त्री, (वर्षासु अङ्गं यस्याः । तत्र जाता-
ङ्गुरवर्द्धनादस्यास्तथात्वम् ।) पुनर्नवा । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विषयोऽस्याः पुनर्नवाशब्दे
ज्ञातयः ॥)

वर्षाभवः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + अच् ।
वर्षासु भव उत्पत्तिर्यस्य वा ।) रक्तपुनर्नवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वर्षाजाते, त्रि ॥

वर्षाभूः, पुं, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
भेकः । इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“मण्डूकः ज्वगो भेको वर्षाभूर्दहुरो हरिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
इन्द्रगोपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूलता । इति
मेदिनी । मे, १८ ॥

वर्षाभूः, स्त्री, (वर्षासु भवतीति । भू + क्तिप् ।)
पुनर्नवा । इति मेदिनी । मे, १८ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।

“तिलपर्णिकावर्षाभूच्चित्रमूलकपोतिकालशुन-
पलाङ्ककलायप्रभृतीनि ॥”) भेकी । इति भरत-
धृतरूपरत्नाकरः ॥ वर्षाभवे, त्रि ॥

वर्षाभौ, स्त्री, (वर्षाभू + डीप् ।) भेकी । इत्यमरः ।
१ । १० । २४ । पुनर्नवा । इत्यमरमाला भागुरिच ॥

वर्षाभदः, पुं, (वर्षासु मादतीति । मद् + अच् ।)
मयूरः । इति केचित् ॥

वर्षाभः पारश्वतः, पुं, (वर्षाभौ वृष्टिजलं तस्य
पारश्वं उपवासान्ते पानं व्रतमिव यस्य ।)
चातकपक्षी । इति केचित् ॥

वर्षारात्रः, पुं, (वर्षाणां रात्रिः । ततः समासान्तो-
ऽच् ।) वर्षाकालीनरात्रिः । इति पुंलिङ्गसंयह-
टीकायां भरतः ॥

वर्षार्चिः, [स्] पुं, (वर्षासु अर्चिर्दीप्तिरस्य ।)
मङ्गलग्रहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वर्षालङ्कायिका, स्त्री, एका । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वर्षावसानः, पुं, (वर्षाणामवसानमत्र ।) शरत्-
कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वर्षिकं, त्रि, वर्षासम्बन्धि । वर्षसम्बन्धि । वर्षाशब्दात्
वर्षशब्दाच्च परेण लिङ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वर्षिष्ठः, त्रि, अतिशयवृद्धः । अयमनयोरतिशयेन
वृद्धः इत्यर्थे वृद्धस्थाने वर्षादेशे इष्टप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥

वर्षीयान्, [स्] त्रि, (अयमनयोरतिशयेन वृद्धः ।
वृद्ध + इयसुन् । वर्षादेशः ।) अतिवृद्धः । तत्-
पर्यायः । दशमी २ व्याख्यान ३ । इत्यमरः ।
३ । २ । २३७ ॥ (यथा,—

“आमोऽहंशाद् भवेद्वाक्स्वस्वस्तत उच्यते ।
वृद्धः स्यात् सप्ततेर्द्धं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”
इति स्मृतिः ॥)

वर्षुकः, त्रि, (वर्षति तच्छील इति । वृष + “लघ-
पतपदस्याभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।” ३ ।
२ । १५४ । इति उकञ् ।) वर्षणकर्त्ता । वृष-
घातोर्भुक्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टौ ।
२ । ३७ ।

“जम्मुः प्रसादं हिजमानवानि
दौर्वर्षका पुष्पचयं बभूव ।
निर्याजमिष्या वटते वचश्च
भूयो बभाषे सुनिना कुमारः ॥”)

वर्षुकाब्दः, पुं, (वर्षकक्षासौ अब्दश्चेति कर्म-
धारयः ।) वर्षणशीलमेघः । इति जटाधरः ॥

वर्षेजः, त्रि, (वर्षे जायते इति । जन + ङः ।
सप्तम्या अलुक् ।) वर्षाकालजातः । वत्सर-
जातः । सप्तम्यन्तवर्षशब्दपूर्वकचनधातोर्ङप्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥

वर्षोपलः, पुं, (वर्षाणासुपलः ।) मेघभवशिला ।
करका । इत्यमरः । १ । ३ । १२ ॥ (यथा,
वृहत्संहितायाम् । ८१ । २४ ।

“वर्षोपलवज्जातं वायुस्कन्वाच्च सप्तमाद्भ्यष्टम् ।
द्वियते किल खादियैस्तद्विभं मेघसम्भूतम् ॥”)

वर्ष्म, [न्] स्त्री, (वर्षति वृष्यते वेति । वृष +
मनिन् ।) शरीरम् । (यथा, कथासरित्सागरे ।
२ । ५ ।

“दृष्टं च समीपेऽस्य पिशाचानां श्रुतवृत्तम् ।
काणभूतिं पिशाचं तं वर्ष्मणा शालसन्निभम् ॥”)
प्रमाणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । २२३ ॥ प्रमाण-
मत्रोन्नतिरिति खामी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ३१ । ८ ।

“अथापश्यदधीन् ह्रस्वान् अङ्गुष्ठोदरवर्ष्मणः ।
पलालवृत्तिकामेकां वहतः संहतान् पथि ॥”)
इयत्ता । इति भरतः ॥ अतिसुन्दराकृतिः ।
इति मेदिनी । ने, १२८ ॥ (उन्नते स्थिरे च,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । २८ । २ ।

“सरोरुवद्वृषभस्तिग्मशृङ्गो
वर्ष्मन्तस्यो वरिमन्ना वृथियाः ।”

“वर्ष्मन्शब्द उन्नतवचनः स्थिरवचनो वा ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ वर्षीयान् । यथा, भाग-
वते । ५ । १८ । ३० ।

“ॐ नमो भगवतेऽक्रुपाराय सर्वसत्त्वगुणविशे-
षभाय नमोऽनुपलसितस्थानाय नमो वर्षाश्रे-
नमो भूम्ने नमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥” “वर्ष्मणे
वर्षीयसे ।” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥)

वर्ष्म, स्त्री, शरीरम् । इति द्विरूपकोषः ॥

वर्ह, क वधे । दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-वधे सक०-दीप्तौ अक०-सेट् ।)

रेफोपधः । क, वर्हयति । इति दुर्गादासः ॥

वर्ह, ङ श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ङ, वर्हते धनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ॥

व(व)र्ह, स्त्री, (वर्हयति दीप्यते इति । वर्ह +
अच् ।) मयूरपिच्छम् । इत्यमरः । २ । ५ । ३९ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १२० । ४ ।

“यथा वर्हिणि चित्राणि विभर्ति भुजगाश्चनः ।
तथा बहुविधं राजा रूपं कुर्वीत धर्मवित् ॥”
ग्रन्थिपर्यम् । इति भरतः ॥ (वर्हितीति । वृह
वृद्धौ + अच् ।) पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, रघुः । ६ । १७ ।

“विलासिनौ विभ्रमदन्तपत्र-
मापायुरं केतकवर्हमन्यः ।
प्रियानितम्बोचितसन्निवेशै-
र्विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥”

परीवारः । इति हेमचन्द्रः ॥

वर्हिणं, क्ली, (वर्हितीति । वृह वृद्धौ + ल्युः ।
वर्हयति शोभते इति । वर्ह दीप्तौ + ल्युवा ।)
पत्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)र्हिः [स्], पुं, (वृंहति वृद्धते इति । वृहि
वृद्धौ + “वृंहर्नलोपश्च ।” उणा० २।११०। इति
इसिः नलोपश्च ।) अग्निः । इति मेदिनी । से, ३६॥
दीप्तिः । इत्युणादिकोषः ॥ यज्ञः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ७५ । ८ ।

“नूनी गोमहीरवडिहि रत्न-
सुषो अश्वावत् पुरुभोजो अस्ते ।

मानो वर्हिः पुरुषता निदेक-
र्ययं पातस्त्रिभिः सदा नः ॥”

“नोऽस्माकं वर्हियैज्ञम् ॥” इति तद्वाग्ये सायणः ॥
चित्रकम् । इत्यमरः ॥ (वृहद्राजस्य पुत्रः ।
यथा, भागवते । ६ । १२ । १३ ।

“वृहद्राजस्तु तस्यापि वर्हिस्तस्मात् कृत-
ञ्जयः ॥”

व(व)र्हिः [स्], पुं, क्ली, (वृंहति वृद्धते इति । वृहि
वृद्धौ + “वृंहर्नलोपश्च ।” उणा० २ । ११० ।
इति इसिः नलोपश्च ।) कुशः । इति मेदिनी ।
से, ६३ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ६१ ।

“अवचितवलिपुष्पा वेदिसन्मार्गदक्षा
नियमविधिजलानां वर्हिषाश्चोपनेत्री ॥”

वर्हिः [स्] क्ली, (वृंहतीति । वृहि वृद्धौ + इसिः
नलोपश्च ।) ग्रन्थिपर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वर्हिः पुष्पं, क्ली, (वर्हिर्दीप्तिस्तद्व्युक्तं पुष्पमस्य ।)
ग्रन्थिपर्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वर्हिः शुष्मा [न्], पुं, (वर्हिषा कुशेन वर्हिषि यज्ञे वा
शुष्मा तेजो यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः । १।१।५७॥

वर्हिः षं, क्ली, (वर्हिर्वि तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
वर्हिष्ठम् । द्वीवरम् । इत्यमरभरतौ ॥

वर्हिः कुसुमं, क्ली, (वर्हि वर्हयुक्तं कुसुमं यस्य ।)
ग्रन्थिपर्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व(व)र्हिणः, पुं, (वर्हमस्यस्येति । वर्ह + “फल-
वर्हाभ्यामिनच् ।” इति इनच् । यद्वा “बहुल-
मन्यत्रापि ।” उणा० २।४६। इत्यत्र वर्ह बल्ह
प्राधान्ये । वर्हिणो मयूरः । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या
इनच् ।) मयूरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३० ॥
(यथा, मनौ । १२ । ६५ ।

“कुकुन्दरिः शुभान् गन्धान् पत्रशाकान् वर्हिणः ।
श्रावित् कृतान्नं विविधमकृतान्नान् शुल्लकः ॥”

क्ली । तगरम् । तत्पर्यायो यथा,—

“कालानुसार्यं तगरं कुटिलं मयूरं मतम् ।
अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ती च वर्हिणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वर्हिणवाहनः, पुं, (वर्हिणो मयूरो वाहनं यस्य ।)

कार्त्तिकेयः । इति हलायुधः ॥

वर्हिष्वजा, स्त्री, (वर्हिष्वजो वाहनं यस्याः ।)
चण्डी । इति चिकाण्डशेषः ॥

वर्हिपुष्पं, क्ली, (वर्हि वर्हशालि पुष्प यस्य ।)
ग्रन्थिपर्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३२ ॥

वर्हिर्ज्योतिः, [स्] पुं, (वर्हिषि यज्ञे ज्योति-
रस्य ।) वर्द्धः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६४ ।

वर्हिमुखः, पुं, (वर्हिरग्निमुखं यस्य ।) देवता ।
इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥

वर्हिषदः, [द्] पुं, (वर्हिषि अग्नौ कुशासने वा
सीदन्ति ये ते । वर्हिस् + सद् + क्तिप् । पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) पिङ्गणविशेषः । यथा,

“अयन्वानश्च यन्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
अग्निस्वात्ता वर्हिषदो दिधा तेषां यवस्थितिः ॥”

इति कौर्म्ये १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अपसयं ततः कृत्वा सयं जानु च भूतले ।

अग्निस्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मन्तस्तथोष्ण-
पान् ॥

सुकालिनो वर्हिषद आन्यपांस्रपयेत्ततः ।

तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥

दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः ॥”

अत्र केचित् पितृधर्मातिदेशात् दिव्यपितृणा-
मपि अञ्जलिचयदानम् । तदसन् ।

“कथवालं नलं सौम्यं यममर्थमर्थं तथा ।

अग्निस्वात्ताः सोमपाश्च वर्हिषदः सक्तुं सक्तुं ॥”
इति च्छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाञ्जलिविधा-
नात् । इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ (पृथुवंशजस्य हवि-
ह्वानेः पुत्रः । यथा, भागवते । ४।२।४। ८-६ ।

“हविर्हानाहाविर्हानिर्विदूरास्ततः षट्सुतान् ।
वर्हिषदं पयं शुक्लं कृष्णं सयं जितव्रतम् ॥

वर्हिषत्सु महाभागो हविर्हानिः प्रजापतिः ।
क्रियाकान्तेषु निष्णातो योगेषु च कुरुद्वह ॥”

वर्हिषि यज्ञे सीदतीति । यज्ञस्ये, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । २ । ३ । ३ ।

“स आ वह मरुतां शर्धो अच्युत-
मिन्द्रं नरो वर्हिषदं यजध्वम् ॥”

वर्हिष्कंशः, पुं, (वर्हिर्दीप्तिरेव केश इव यस्य ।)
अग्निः । इति श्रोत्रिकेशशब्ददर्शनात् ॥

वर्हिष्ठं, क्ली, (वर्हिषि तिष्ठतीति । स्था + कः ।
अस्मासेति षत्वम् ।) द्वीवरम् । इत्यमरः ॥

(यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ११ अध्यायः ।
“खेदं विदध्यादथवानुलेपं
वर्हिष्ठशुण्डीसुरकाञ्जुकुष्ठैः ॥”

त्रि, वृद्धतमः । इति सायणः । यथा, ऋग-
वेदे । ३ । १३ । १ ।

“प्रवो देवायामये वर्हिष्ठमर्चाम् ॥”

व(व)र्हि, [न्] पुं, (वर्हमस्यासीति । वर्ह +
इनिः ।) मयूरः । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वे-
संहारे । २ । ६ ।

“सदा मनोज्ञास्मृदनादसोत्सुकं
विभाति विस्तीर्णकलापशोभितम् ।

सविभ्रमालिङ्गनचुम्बनाकुलं
प्रवृत्तवृत्तं कुलमय वर्हिणाम् ॥”

प्राधागर्भसम्भूतः कश्यपपुत्रविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्णश्च वर्हिर् च पूर्णायुश्च महा-
यशाः ॥”

वल, मि ड संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म-सक-सेट् ।) मि, वलयति बाल-
यति । ड, वलते धनं लोकः संवृणोतीत्यर्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

वलभिः, } स्त्री, (वलभि + कृदिकारादिति वा
वलभी, } डीष् ।) वडभी । इति शब्दरत्ना-
वली अमरटीका च ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७७ । १२ ।

“हर्म्यप्रासादवलभीष्वन्विच्यन् सोऽभ्रमन्निशि ॥”
पुरीविशेषः । यथा, भट्टिः । २३ । ३५ ।

“कायमिदं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवनाद्रूपस्य तस्य
क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥”

वलयः, पुं क्ली, (वलते आट्टणोति हस्तादिकः
मिति । वल् + “वलमलितनिभ्यः कयन् ।”
उणा० ४ । ६६ । इति कयन् ।) खर्गादि-
रचितप्रकोष्ठाभरणम् । बाला इति भाषा ।

तत्पर्यायः । आवापकः २ परिहार्यः ३
कटकः ४ । इत्यमरः ॥ परिहार्यः ५ शंखकः ६।
इति शब्दरत्नावली ॥ कम्बुः ७ कुण्डलम् ८ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
३२ । ५ ।

“सहेमस्तुत्रेर्मणिभिः केयरेऽलयेरपि ॥”
मण्डलम् । यथा, मार्कण्डेये । २० । ४६ ।

“अश्रान्तः सकलं भूमेर्वलयं तुरगोत्तमः ।
समर्थः क्रान्तमर्केण तवायं प्रतिपादितः ॥”

अस्थिविशेषः । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने
५ अध्याये ॥

“कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि ।”
“पाणिपादपार्श्वेष्टोदरः सु वलयानि ॥”

वैद्यकोक्ताग्निकर्म्मविशेषः । यथा, सुश्रुते । १।१२।
“तत्र रोगाधिष्ठानभेदादग्निकर्म्म चतुर्धाभियते ।
तद्यथा वलयविन्दुलेखाप्रतिहारणानीति दहन-
विशेषाः ॥” * ॥ वैद्यनम् । यथा, रघुः ।
१ । ३० ।

“सवेलः वप्रवलयां परिखीकृतमागराम् ।
अनन्यशासनासुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”

वलयः, पुं, (वलयवदाकृतिरस्यस्येति । अश्व
आदित्वात् अच् ।) अष्टादशगलरोगान्तर्गत-
गलरोगविशेषः । यथा,—

वल्लूक

“वलास एवायतसुन्नतश्च
शोधं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वथैवाप्रतिवार्य वीर्यं
विवर्जनीयं वलयं वदन्ति ॥” * ॥

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।
“कण्ठरोगेष्वह्मोक्षेस्त्रीक्ष्णेनस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकश्चिकित्सान् कुशलोऽत्र समाचरेत् ॥
कायं दद्याच्च दार्ज्वल्यनिम्बतार्क्ष्यकलिङ्गजम् ।
हरीतकीकषायो वा हितो माचिकसंयुतः ॥
कटुकातिविषादारुपाठासुक्ताकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकषिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
मृद्वीका कटुका योषा दार्ज्वल्यं त्वक् त्रिफला
घनम् ।
पाठा रसाञ्जनं दूर्वा तेजोऽङ्गैः सुचूर्णितम् ॥
चौद्रैर्लक्ष्मि विधातयं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्त्रे त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ॥
जवाग्रजं तेजवतीं सपाठां
रसाञ्जनं दारु निशां सकृष्णाम् ।
चौद्रैश्च कुर्यात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

वेला । कङ्कणम् । इति जटाधरः ॥ (दण्डयूह-
विशेषः । यथा, कामन्दकीये गीतिसारे ।
१६ । ४५ ।

“सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ॥”
वलयितं, त्रि, (वलयवत् कृतमिति । वलय +
तत्करोतीति णिच् ततः क्तः । यद्वा, वलयं
तदाकृतिर्जातमस्येति । वलय + इतच् ।) वैशि-
तम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । ११ । २६ ।
“नीलनलिनमिव पीतपरागपटलभरवलयित-
मूलम् ॥”

यथा च, वैरागिमङ्गले ।

“इत्थनमालावलयितबाहुः

परधनहरणे साक्षाद्राहुः ।

रणायौवनभञ्जनवीरः

कीर्तनपतने मङ्गलशरीरः ॥”

वलिरः, त्रि, (वलते संवृणोति चक्षुस्तारामिति ।
वल + बाहुलकात् किरच् ।) केकरः । इत्य-
मरः ॥

व(व)लिश्रं, स्त्री, (वलिना गन्धवद्द्रव्याद्युपहारेण
श्रयति हिनस्ति मत्मानिति । श्रो + कः ।) वडि-
श्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)लिश्रिः, स्त्री, (वलिना आहारोपहारेण
मत्सादीन् श्रयति विनाशवतीति । श्रो + बाहु-
लकात् किः ।) वडिश्रम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

व(व)लिश्री, स्त्री, (वलिश्रि + कृदिकारादिति
ङीष् ।) वडिश्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥

व(व)ल्लूकं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “वले-
क्तः ।” उणा० ४ । ४० । इति उकः ।) पद्म-
मूलम् । पञ्चविशेषः, पुं । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः उणादिकोषश्च ॥

वल्लग्न

व(व)ल्लूकः, त्रि, वलवान् । वलशब्दात् गोठयेत्या-
दिना ऊलप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति मुग्धबोधव्याक-
रणम् ॥ अस्य पवर्गीयवकारादित्वेऽपि तत्रा-
लिखितत्वाच्च लिखनम् ॥

वल्ल, क भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वल्लयति । भाषणं
कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

व(व)ल्लं, स्त्री, (वलते इति । वल संवरणे + “श्रू-
क्लोक्ताः ।” उणा० ३ । ४२ । इति कप्रत्य-
यान्तो निपातितः ।) वल्लनः । (यथा, रघौ ।
८ । ११ ।

“गुणवत् सुतरोपितश्रियः

परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।

पदवीं तरुवल्लवाससां

प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥”)

शल्लः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ खण्डम् ।
इति विश्वः ॥

व(व)ल्लः, पुं, (वल संवरणे + कः निपातितश्च ।)
पट्टिकालोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लतरः, पुं, (वल्लप्रधानस्तुररिति मध्यलोपी
समासः ।) पूगवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लद्रुमः, पुं, (वल्लप्रधानो रुमः ।) भूर्जवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य भूर्जशब्दे
ज्ञातयम् ॥)

व(व)ल्ललं, स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) लचम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ डालचिनि इति भाषा ॥

व(व)ल्ललः, पुं स्त्री, (वलते संवृणोतीति । वल +
बाहुलकात् कलन् ।) वृक्षलक् । वाकल इति
भाषा । तत्पर्यायः । लक् २ वल्लम् ३ । इत्य-
मरः ॥ लवा ४ लचम् ५ चोचम् ६ चोलकम्
७ शल्लम् ८ कल्लकम् ९ कल्लिः १० कल्लौ ११
चोतकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । २ ।

“तौ तु पूर्वैर्ण कालेन तपोयुक्तौ बभूवुः ।

क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्ललधारिणौ ॥”)

वल्लला, स्त्री, (वल्लल + टाप् ।) शिलावल्ला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ललोभः, पुं, (वल्लप्रधानो लोभः ।) पट्टिका-
लोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लवान् [त्] पुं, (वल्लः शल्लोऽस्यस्येति ।
वल्ल + मतुप् । मस्य वः ।) मस्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वल्लयुक्ते, त्रि ॥

वल्लिलः, पुं, (वल्लोऽस्यास्तीति । वल्ल + इलच् ।)
कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लुतं, स्त्री, वल्लनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लग, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वल्लगति । अयं भुतगताविति
भट्टमल्लः । इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्लग + ल्युट् ।) भुतगमनम् ।
बहुभाषणम् । वल्लगधातोर्भावेऽनटप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

वल्लीकः

वल्ला, स्त्री, (वल्लयतेऽन्वोऽनयेति । वल्लग +
करणे घञ् । टाप् ।) दन्तालिका । लागाम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । अवक्षेपणी २
रश्मिः ३ कुशा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ५ । ३४७ ।

“वल्लगन्धर्वश्ववाराणां नृत्यते वागवाजिना ।
वल्लगान्धेनोद्वहलक्षं शिरस्त्रं वामपाणिना ॥”
वल्लगितं, स्त्री, (वल्लग + भावे क्तः ।) अश्वस्य
विशेषगमनम् । तत्तु वेगेन विश्विभोपरिचरणम् ।
इत्यमरभरतौ ॥ भुतगमनम् । (यथा, शिशुपाल-
वधे । २ । २७ ।

“अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराद्बोधोर्धानुष्कस्येव वल्लगितम् ॥”)

बहुभाषणश्च ॥

व(व)ल्लगुः, पुं, (वलते इति । वल प्राणने + “वलेर्गु-
क्च ।” उणा० १ । २० । इति उपत्ययः ।
गुगागमश्च धातोः ।) क्वागः । सुन्दरे, त्रि ।
इति मेदिनी । गे, २५ ॥ (यथा, रघौ । ५ । ६८ ।

“तद्वल्लगुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां वै ।

पस्यन्दमानपरुषेतरतारमन्तः

चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरश्च पद्मम् ॥”)

व(व)ल्लगुकं, स्त्री, (वल्लगु + संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् ।) चन्दनम् । विपिनम् । पणम् । रुचिरे,
त्रि । इत्यजयः ॥ तत्र पवर्गीयवकारादौ लिखि-
तोऽयं शब्दः । अस्माभिस्तु तत्रालिखितत्वाच्च
लिखितः ॥

वल्लगुपत्रः, पुं, (वल्लगु मनोज्ञं पत्रं यस्य ।)
वनसुन्नः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वल्लगुला, स्त्री, (वल्लगु लातीति । ला + कः ।
टाप् ।) वाकुची । पञ्चविशेषः । शेषस्य
पर्यायः । चक्रविष्टा २ दिवान्वा ३ निशा-
चरी ४ खेरिणी ५ दिवास्त्रापा ६ मांसेष्टा ७
मातृवाहिणी ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लगुलिका, स्त्री, (वल्लगुल + संज्ञायां कन् ।
टापि अत इत्वच् ।) तैलपायिका । यथा,—
“वल्लगुलिका सुखविष्टा परोक्षी तैलपायिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, कथासंरत्नागरे । ५५ । ७६ ।

“ततो वल्लगुलिकातस्तं कृष्ट्वा पटमदर्शयन् ।
स चित्रकृत्तां चित्रस्यां रात्रौ मदनसुन्दरीम् ॥”)

वल्ल, ड भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) वल्लते अन्नं लोकाः ।
इति दुर्गादासः ॥

वल्लग्नं, स्त्री, (वल्ल भक्षणे + भावे ल्युट् ।) भक्ष-
णम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वल्लिकः, पुं स्त्री, वल्लीकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

व(व)ल्लीकः, पुं, स्त्री, (वल्लते इति । वल संवरणे +
“अलीकादयश्च ।” उणा० ४ । २५ । इत्यत्र
वल्लतेर्मुमागमश्चेति उज्ज्वलदत्तोक्त्या कौकिल्यो

वल्मीकः

निपातः ।) उद्योकाकृतमृत्तिकास्तूपः । तत्-
पथ्यायः । वामलूरः २ नाकुः ३ । इत्य-
मरः ॥ वल्मीकः ४ वाल्मीकः ५ वाल्मीकिः ६
वाल्मीकिः ७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ पुग-
लकः ८ शक्रमूर्द्धा ९ कृमिशैलकः १० । इति
शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (यथा, मेघदूते । १५ ।
“वल्मीकाग्रात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्ड-

लस्य ॥”)

तन्मृत्तिकाया शौचनिवेधो यथा । विष्णुपुरा-
णम् ।

“वल्मीकसूचिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा ।

शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसम्भवाम् ।

अन्तःप्राण्यवपन्नाश्च हलोत्खातां न कर्ह-

माम् ॥”

इत्यादिकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

देवप्रतिष्ठायां स्नानात् पूर्वं शिल्पिदोषशान्त्यर्थं
तन्मृत्तिकाया चालनं यथा,—

“वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभक्षणा ।

चालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणासुपशान्तये ॥”

वल्मीकमृदादिज्ञाने मन्त्रविशेषादुपादानात्

मन्त्रानादेशे गायत्रीति मूलपाणिनिखितात्

गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं कारयि-

तवम् । तथा स्नानं यथा,—

“आपयेत् प्रथमं देवं तोयेः पञ्चविधैरपि ।

पञ्चान्तेः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्तिकाकैरपि ॥

मृत्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्वरुरस्य च ।

कुशवल्मीकसम्भूतं मृत्पञ्चकमुदीरितम् ॥”

इति देवप्रतिष्ठातत्त्वम् ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक उद्योकाकृतमृत्तिकास्तूपः
उत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति । अच् ।) वाल्मीकि-
सुनिः । रोगविशेषः । इति विश्वः ॥ अथ
वल्मीकरोगस्य लक्षणम् ।

“श्रीर्वा सकृत्कारपादद्वेष्टे

सन्धौ गले वा त्रिभिरेव दोषैः ।

ग्रन्थिः स वल्मीकवदक्रियाणां

जातः क्रमेणैव गतप्रवृद्धिः ॥

मुखैरनेकेष्वतिदोषवृद्धि-

र्विसर्पवत् सर्पति शोभतायैः ।

वल्मीकमाहुर्भिषजो विकारं

निष्कलनीकं चिरजं विशेषात् ॥”

श्रीवा कृकाटिका । अंसः स्कन्धः । कक्षा

बाहुमूलम् । गलः कण्ठः । वल्मीकवदित्यनेन

प्रचुरश्लिखलसुचलमवगाढमलस्य च सूच्यते ।

निष्कलनीकं उपचारायोग्यम् ॥ * ॥ अथ तस्य

चिकित्सा ।

“शुक्लेणोत्कृष्टं वल्मीकं चारादिभिर्वा प्रसा-

धयेत् ।

विधानेनार्जुदोर्केन शोषयित्वा च रोधयेत् ॥

वल्मीकस्तु भवेद्यस्य नातिवृद्धममर्जम् ।

तत्र संशोधनं कृत्वा शोषितं मीचयेद् भिषक् ॥

कुलत्थिकाणां मूलेषु गुडुक्षा लवणेषु च ।

आदेवतस्य मूलेषु दन्तीमूलेषु च ॥

वल्मीकी

श्यामान्मूलेः सपल्लवैः शक्तुभिश्चैः प्रलेपयेत् ।
सुक्षिप्तेषु सुखोष्णेषु भिषक् तसुपवाहयेत् ॥
पक्वं तद्वा विजानीयाद्वतीः सर्वा यथाक्रमम् ।
अभिज्ञाय गतींश्चिन्त्वा प्रदिश्यान्मतिमान्
भिषक् ॥

संशोध्य दुष्टमांसानि चारेण प्रतिसारयेत् ।
व्रणं विशुद्धं विज्ञाय रोपयेन्मतिमान् भिषक् ॥
मनःशिलातलभसातसुक्ष्मैलागुरुचन्दनैः ।
जातीपल्लवतक्रैश्च निम्बैर्लेपं विपाचयेत् ॥
वल्मीकं नाशयेत्तद्वि बहुच्छिद्रं बहुव्रणम् ।
पाणिपादोपरिष्ठात्तु द्विद्वैर्बहुभिराहतम् ॥
वल्मीकं यत् सशोफं स्याद्वर्ण्यं तद्वि विजा-

नता ॥”

मनःशिलादं तैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या मृदो यवहारेण रोगनाशित्वं यथा,—

“चौद्रसर्वपवल्मीकमृत्तिकासंयुतं भिषक् ।

गाढसुत्यादनं कुर्वाद्गुरुस्तम्भे प्रलेपनम् ॥”

इति वैद्यकचक्राणिसंग्रहे ऊरुस्तम्भाधिकारे ॥

वल्मीकिः, पुं, वल्मीकः । इति शब्दमाला ॥

वल्मीकशीघ्रं, स्त्री, (वल्मीकस्य शीघ्रमिव शीघ्र-

मस्य ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकूटं, स्त्री, (वल्मीकस्य वल्मीकसहितं वा

कूटम् ।) वल्मीकः । इति हेमचन्द्रः ॥

वल्म्युल } त क लूनपूयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥

वल्म्युल } (अदन्तचुरा-पर-सक-सेट् ।)

वल्म्युलयति अववल्म्युलत् । इति दुर्गादासः ॥

वल्म्युल, ड संवरणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-सक-सेट् ।) ड, वल्म्युल धनं लोकः

संयुतोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

वल्म्युल, पुं, (वल्म्युल संयुतोतीति । वल्म्युल + अच् ।)

गुञ्जात्रयपरिमाणम् । यथा,—

“वल्म्युलगुञ्जो धरणश्च तेऽष्टौ ॥”

इति लीलावती ॥

द्विगुञ्जा । इति वैद्यकपरिभाषा । (यथा,—

“विषट्कवल्लिस्त्वदन्तीबीजं क्रमाद्बहु ।

दन्त्यभूमर्दितं यामं रसस्त्रिपुरभैरवः ॥

वल्म्युलं योषेण चार्द्रस्य रसे च सितया सह ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे ज्वराधिकारे ॥

सार्द्धगुञ्जा । यथा,—

“गोधूमद्वितयोन्मिता तु कथिता गुञ्जा तथा

सार्द्धया

वल्मीकं वल्म्युलतुष्टयेन भिषजां माघो मतस्तुतुः ।”

इत्यादि राजनिर्घण्टः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्म्युल इति । वल्म्युल + कुण् । गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा,

हरिवंशे । ८४ । १११ ।

“वल्मीकीं वाद्यमानो हि सप्तस्वरविमूर्च्छिताम् ॥”

वल्मीकीवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः

पथ्यायो यथा,—

“वल्मीकी गजभस्त्रा च सुवहा सुरभीरवा ।

महेन्द्रा कुन्दरुकी वल्मीकी च बहुश्रवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वल्मीवी

वल्मीकः, पुं, (वल्म्युल संवरणे + “रासिवल्मीक्याश्च ।”
उणा० ३ । १२५ । इति अभच् ।) दयितः ।
अध्यक्षः । सत्तचणतुरङ्गमः । इति मेदिनी । मे,
१८ । (जङ्गवंप्रतीयवल्मीकाश्वस्य पुत्रः । स च कुशि-
कस्य पिता । यथा, महाभारते । १३ । ४१५ ।

“वल्मीकस्य तनयः साचाहर्म्म इवापरः ।

कुशिकस्य तनयः सहसाक्षसमद्युतिः ॥”

वल्मीकः, त्रि, (वल्म्युल + अभच् ।) प्रयः । (यथा,

कामन्दकीयनोतिसारे । ५ । १६ ।

“पुत्रेभ्यश्च नमस्कुर्यात् वल्मीकेभ्यश्च भूपतेः ॥”

अध्यक्षः । इत्यमरः ॥ अध्यक्षोऽत्र गवाध्यक्षः ।

इति खामी ॥

वल्मीकपालकः, त्रि, (वल्मीकानां अश्वविशेषाणां

पालकः ।) अश्वरक्षकः । इति भूरिप्रयोगः ॥

वल्मीका, स्त्री, प्रिया । यथा,—

“प्रियसौ दयिता कान्ता प्राणेशा वल्मीका प्रिया ।

हृदयेषा प्राणसमा प्रेक्षा प्रणयिनी च सा ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वल्मीकं, स्त्री, (वल्म्युल इति । वल्म्युल + अच् ।) कृष्णा-

गुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मञ्जरिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ गहनम् । कुञ्जम् । इति धरणिः ॥

वल्मीकः, स्त्री, (वल्म्युल + कृष् । वल्मीकं संवरणं

वल्मीकं ऋच्छतीति । ऋ + अच् इ ।) कृदि-

कारादिति वा ङीष् ।) मञ्जरी । इत्यमर-

भरतौ ॥ (लता । यथा, कुमारे । ४ । ३१ ।

“अनपायिनि संश्रयदुमे

गजभस्मे पतनाय वल्मीकौ ॥”

चित्रमूलम् । मेथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

(अस्याः पथ्यायो यथा,—

“मेथिका मिथिनिर्मिथिर्दीपनी बहुपुष्पिका ।

बोधिनी बहुबीजा च जातिगन्धफला तथा ।

वल्मीकौ चैव कामस्था मिश्रपुष्पा च कैरवी ।

कुशिका बहुपर्णी च पित्तजिह्वायुगुहिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वल्मीकः, पुं, (वल्मीक प्रीतौ + कृष् । वल्मीकं प्रीतिं

वातीति । वा + कः ।) गोपः । इत्यमरः ॥

(यथा, माघे । ११ । ८ ।

“दुततरकरदक्षाः क्षिप्रवेशास्त्रिशेले

दधति दधनि धीरानारवान् वारिखीष ।

शशिनमिव सुरौघाः सारसद्वन्द्वमेते

कलसिसुदधिशुर्वी वल्मीका लोडयन्ति ॥”

भीमसेनः । इति मेदिनी । वे, ४४ ॥ (विराटनगरे

कृष्णवासकाले एवास्य एतन्नाम आसीत् ।

यथामहाभारते । ४ । २ । १ ।

“पौरोगवो ब्रुवाणोऽहं वल्मीको नाम नामतः ।

उपस्थास्यामि राजानं विराटमिति मे मतिः ॥”

वल्मीकः, त्रि, (वल्मीकान्दं बावीति । वा + कः ।)

रूपकारः । इत्यमरः ॥

वल्मीकी, स्त्री, (वल्मीक + ङीष् ।) वल्मीकजातिस्त्री ।

वल्मीकपत्नी । तत्पथ्यायः । आभीरी २ गोपिका ३

गोपी ४ महाशूनी ५ गोपाजिका ६ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (अक्षा, किराते । ४ । १७ ।

“स मन्थरावलगित-प्रोवरस्तनीः
परिश्रमकान्तविलोचनोत्पलाः ।
निरीक्षितुं नोपरराम वल्लवी-
रभिप्रवृत्ता इव वारयोधितः ॥”

वल्लिः, स्त्री, (वल्लते संवृणोति वृक्षादीनि ।
वल्ल + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इतीन् ।) लता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १८४ । १३ ।
“वल्लिर्वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ॥”)
पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

वल्लिकण्टकारिका, स्त्री, (वल्लिरूपा कण्टकारिका ।)
अभिदमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिदूषा, स्त्री, (वल्लिरूपा दूषा ।) माला-
दूषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिशाकटपोतिका, स्त्री, (वल्लिप्रधाना शाकट-
पोतिका ।) मूलपोती । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लिस्वरणः, पुं, (वल्लिप्रधानः स्वरणः ।) अत्यस्त्र-
प्रणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्ली, स्त्री, (वल्लि + डीष् ।) लता । इत्यमरः ॥
सा च भूमिप्रसारा वर्षमात्रस्थायिनी कुशा-
गुहाया । (यथा च ।

“विदारौसारिवारजनौगुडुच्योऽजशृङ्गीचेतिवल्ली-
संज्ञः ॥” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्यायः ॥
यथा च, रामायणे । २ । ८० । ६ ।

“लतावल्लोश्च गुल्माश्च स्थाननश्चन एव च ।
जनास्ते चक्रिरे मार्गं हिन्दन्तो विविधान्
दुमान् ॥”

अजमोदा । इति मेदिनी । ले, ३८ । कैवर्तिका ।
चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लौगङ्गः, पुं, (वल्लौरूपो गङ्गः ।) मत्स्यविशेषः ।
भोला इति वालिकडा इति च भाषा । अस्य
गुणाः । लघुत्वम् । रुचत्वम् । अनभिष्यन्दि-
त्वम् । मरुत्करत्वम् । सख्यत्वम् । कफनाशन-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वल्लौजं, स्त्री, (वल्लगां लतायां जायते इति ।
अन + डः ।) मरीचम् । इति राजनिर्घण्ट-
शब्दचन्द्रिके । (यथा, दृढसंहितायाम् । ८ । १३ ।
“भाद्रपदे वल्लौजं निष्यत्ति याति पूर्वशस्यच्च ॥”)

वल्लौवदरी, स्त्री, (वल्लौरूपा बदरी ।) भूवदरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लौसुन्नः, पुं, (वल्लौषु जातो सुदृगः ।) मकुटकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लौवृक्षः, पुं, (वल्लौवत् दीर्घो वृक्षः ।) सालवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लूरं, स्त्री, (वल्लगते आत्रियते लतादिनेति ।
वल्ल + बाहुलकात् उरच् ।) कुञ्जम् । मञ्जरी ।
क्षेत्रम् । निर्जलस्थानम् । प्रादलः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ गहनम् । इति मेदिनी । रे, २१० ॥
विश्वधररत्नावलीषु वल्लरमिति पाठः ॥

वल्लूरं, त्रि, (वल्लगते संत्रियते इति । वल्ल + “खर्जि-
पिङ्गादिभ्य ऊरोलचौ ।” उणा० ४ । ६० ।
इति ऊरच् ।) आतपादिना शुष्कमांसम् ।

इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (तस्याभक्ष्यत्वं यथा,
मनुः । ५ । १३ ।

“निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥”
“वल्लूरं शुष्कमांसम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥) शूकरमांसम् । इति मेदिनी । रे,
२१० ॥ वनचैत्रम् । वाहनम् । ऊधरभूमिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वल्लगा, स्त्री, (वल्ल + भावे घञ् । वल्लाय संवरणाय
साधुः । वल्ल + यत् ।) धात्रीवृक्षः । इति
हारावली ॥

व(व)ल्लजः, पुं, (वल्ले पर्वते जायते इति । जन्
+ डः ।) उलपः । इति हेमचन्द्रः ॥ वाव इति
ख्यातलणम् । इत्यमरः ॥ वल्लते भुवं वेष्टयति
विशादित्वात् वप्रत्यये वल्लः पर्वतः तत्र जाता
वल्लजाः इत्यन्ते । स्वभावात् बहुल्ये वल्लजाः ।
एको वल्लज इति भाष्यकारवचनादेकत्वमपि
अतएव सुमनोऽश्वरोवल्लजादेर्निति पाचिक-
बहुत्वार्थं क्रमदीश्वरसूत्रम् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४३ ।

“सुलालामे तु कर्मणाः कुशाप्रसान्तकवल्लजैः ।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”)

व(व)ल्लजा, स्त्री, (वल्ले पर्वते जायते इति । जन्
+ डः । टाप् ।) लणविशेषः । सावे वागे इति
हिन्दी भाषा । तत्प्रायः । दृढपञ्ची २ लणचुः
३ लणवल्लजा ४ मौञ्जीपत्रा ५ दृढलणा ६
पानीयाश्वा ७ दृढचुरा ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहलघापहत्वम् ।
वातप्रकोपणत्वम् । रुच्यत्वम् । कण्ठशुद्धिकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वल्लह, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, वल्लहयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वल्लह, ड श्रेष्ठे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ड, वल्लहते घनी श्रेष्ठः
स्यादित्यर्थः ।

वश, लु सृष्टि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) लु, वष्टि घनं लोकः । इति
दुर्गादासः ॥

वशं, स्त्री, (वश + “वशिरण्योरुपसंख्यानम् ।”
३ । ३ । ५८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अप् ।)
इच्छा । प्रभुत्वम् । आयत्तता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१३४ । ७ ।

“वशे बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ॥”)

वशंवदः त्रि, (वशं तवाहं वश इति वाक्यं वद-
तीति । वश + वद् + “प्रियवशे वदः खच् ।”
३ । २ । ३८ । इति खच् । “अरुर्हिषदन्तस्य
सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) वशं वदति
यः । आयत्तकरवाक्यवक्ता । इति सुग्वोध-
याकरणम् ॥ (वशीभूतः । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ४ । १६५ ।
“स जहार दुराचारो भूयत् लोभवशंवदः ॥”)

वशः, त्रि, (वष्टीति । वश + अच् ।) आयत्तः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ८ । १७ ।
“गुणाऽपि तदाकर्ण्य सद्यः खेदवशो-
भवत् ॥”)

वशः, पुं, (वश + भावे अप् ।) इच्छा । इति
संकीर्णवर्गे अमरः ॥ (उच्यते इत्यते इति ।
वश + कर्मणि अप् ।) वेश्यायहम् । आय-
त्तता । प्रभुत्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जम् ।
इति हेमचन्द्रः ।

वशका, स्त्री, (वशेन आयत्ततया कायति शोभते
इति । कै + कः ।) वश्या नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशक्रिया, स्त्री, (वशस्य क्रिया करणम् ।) वशी-
करणम् । तत्प्रायः । संवदनम् २ । इत्यमरः ॥
मणिमन्त्रोषधैर्वशीकरणं संवदनं संपूर्णं वदि-
र्वशीकरणे भावेऽनट् । संवदना च इति
केचित् । करणेऽनटि वशक्रियासाधने मणि-
मन्त्रादावपि । जयश्रियः संवदनं यतस्तदिति
रघुः । संचलनं इति पाठान्तरम् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

वशगा, स्त्री, (वशं गच्छतीति । गम + डः ।)
वशीभूता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
दृढसंहितायाम् । ४३ । ३२ ॥

“गाङ्गादिवाकरमुताजलचारुहारां
धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति ॥”
अस्मिन्नर्थे वाचलिङ्ग एवायं शब्दः । यथा,
महाभारते । ४ । ६ । १२ ।

“ददानि ते हन्त वरं यमिच्छसि
प्रशाधि मत्स्यान् वशगोऽस्मिहं तव ॥”)

वशा, स्त्री, (वश सृष्टि + अच् । टाप् । “वशि-
रण्योरुपसंख्यानम् ।” इति अप् वा ।) बन्धा ।
(अस्या धनं राज्ञा रक्षितव्यम् । यथा, मनुः ।
८ । २८ ।

“वशाऽपुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलासु च ।
पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्तातुरासु च ॥”)
सुता । योषा । स्त्रीगवी । करिणी । इति मेदिनी ।
शे, १३ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६ । ११० ।
“असिच्यत स ताभिश्च वशाभिरिव वारणः ॥”)
बन्धा गवी । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । २ । ७ । ५ ।
“त्वं नो असि भारताये वशाभिरुक्षभिः ॥”
“वशाभिर्वन्ध्याभिर्गोभिः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वशीभूता । यथा, गारुडे । १८३ अध्याये ।
“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्यकम् ।
स्त्रीणामग्रे भामयेच क्षणाहौ सा वशा भवेत् ॥”)

वशाऽकः, पुं, (वशया आऽकः । प्रचुरवशा-
वत्तात् तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वशापायी [न्], पुं, (वशां पिबतीति । पा +
णिनिः ।) कुक्कुरः । इति शब्दमाला ॥

वशि, स्त्री, (वश + भावे इन् ।) वशित्वम् । इति
शब्दमाला ॥

वशिकः, त्रि, शूण्यम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

वशिष्ठः

वशिका, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति । वश् + ठन् ।) अगुरुः । इति शब्द-चन्द्रिका ॥

वशिता, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन् + तल् ।) वशित्वम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-वते । ११ । १५ । १६ ।

“नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते । मनो मया दधद्योगी महिमा वशितामियात् ॥”)

वशित्वं, स्त्री, (वशिनो भावः । वशिन् + तल् ।) आद्यतत्त्वम् । (यथा, षड्भे । १ ।

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-माराधितोऽपि नृपतिः परिरक्षणीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ॥”)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । यथा,— “अनिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा

तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावशायिता ॥”

वशित्वं स्वातन्त्र्यं येन स्वतन्त्रश्चरति इत्यमर-टीकायां भरतः ॥

वशिनी, स्त्री, (वशी वशीकरणं साध्यत्वेनास्यस्या इति । वश् + इनिः । डीप् ।) वन्दा । शमी-वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

वशिरं, स्त्री, (उच्यते इत्यते इति । वश् + बाहु-लकात् किरच् । यद्वा, वशिं वशत्वं रातीति । रा + कः ।) सामुद्रलवणम् । इत्यमरः ॥

वशिरः, पुं, (वश् + किरच् ।) गजपिप्पली । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“करिपिप्पली करुणा कपिवल्ली कपिल्लिका ।

अथसी वशिरश्चापि गजाङ्गा गजपिप्पली ॥”

मुलिटा इति ख्यातः । अस्य पर्यायो यथा,—

“पार्वतेयश्च करभो वशिरः कपिपिप्पली ।

जामातासौ कचित्प्रोक्तः सूर्यावर्तः सितोऽपरः ॥” इति वैद्यकरत्नमाला ॥

चयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपामार्गः । इति मेदिनी । रे, २०८ ॥ वचा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वशिष्ठः, पुं, (वशवतां वशिनां श्रेष्ठः । वशवत् + इङ् । “विन्मत्तोल्लूक् ॥” ५।३।६५ । इति लुक् ।)

यद्वा, वरिष्ठः । एषोदरादित्वात् साधुः । अस्य निरुक्तिर्यथा, महाभारते । १३ । ६३ । ८६ ।

“वशिष्ठोऽस्मि वरिष्ठोऽस्मि वशे वासगृहेऽपि । वशिष्ठत्वाच्च वासाच्च वशिष्ठ इति विद्धि माम् ॥”)

स्वनामख्यातमुनिः । तत्पर्यायः । अरुन्धती-जानिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ अरुन्धतीनाथः ३

वाशिष्ठः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु ब्रह्मणः प्राणैर्भ्यो जातः । तस्य भार्या कर्दमकन्या अरु-न्धती । पुत्राः सप्तर्षयः । इति श्रीभागवतमतम् ॥

अपि च । “वशिष्ठश्च तथोर्ज्यां सप्त पुत्रानजीजनत् ।

कन्याश्च पुण्डरीकाक्षं सर्वप्रोभासमन्विताम् ॥ रजो गात्रोर्ज्वाहृश्च सवनश्चानवस्तथा ।

सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त पुत्रा महौजसः ॥

वशीक

सर्वे तपस्विनः प्रोक्ताः सर्वे यज्ञेषु भागिनः । अयन्वानश्च यन्वानः पितरो ब्रह्मणः सुताः ॥” इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

मित्रावरुणयोः पुत्रः । यथा,—

“इति पृष्टा नरेन्द्रेण कथ्यतामिति भूपते ।

वशिष्ठं चोदयामासुः समस्तास्ते तपोधनाः ॥

मुनिभिः प्रेरितः सोऽपि यथावदयतमानसः ।

योगमास्थाय सुचिरं मैत्रावरुणिरात्मवान् ॥” अन्वयः ।

“मित्रावरुणयोश्चैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः ।

एकार्धेयारुथैवान्ये वशिष्ठा नाम विश्रुताः ॥

एते पक्षा वशिष्ठानां स्मृता ह्येकादशैव तु ।

अष्टावैते समाख्याता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥”

इति बह्मपुराणे षट्पञ्चविधिवाराहप्रादुर्भावा-ध्यायौ ॥

वशीकरणं, स्त्री, (वश् + कृ + भावे ल्युट् । अभूत-तद्भावे च् ।) मणिमन्त्रौषधैरायत्तीकरणम् ।

इति भरतजटाधरौ । अस्य पर्यायः वशक्रिया-

शब्दे द्रष्टव्यः ॥ * तत्साधनौषधानि यथा,—

“ब्रह्मदण्डी वचा कुष्ठं प्रियङ्गुनागकेशरम् ।

दद्यात्ताम्रलसंयुक्तं स्त्रीणां मन्त्रेण तद्वशम् ॥”

ॐ नारायणाय स्वाहेति ।

“ताम्रलं दीयते यस्य स वशी स्यान्न संशयः ।”

ॐ हरि हरि स्वाहा ॥ १ ॥

“गोदन्तं हरितालञ्च संयुक्तं काकजिह्वया ।

चूर्णं कृत्वा यस्य शिरे दीयते स वशी भवेत् ॥ २ ॥

खञ्जरीटस्य मांसन्तु मधुना सह पेषयेत् ।

ऋतुकाले योनिलेपात् पुरुषो दासतामियात् ॥ ३ ॥

अगुरुं गुग्गुलुञ्चैव नीलोत्पलसमन्वितम् ।

गुडैर्न धूपयित्वा तु राजद्वारे प्रियो भवेत् ॥ ४ ॥

श्वेतापराजिताम्रलं पिष्टं रोचनया युतम् ।

यं पश्येत्तिलकेनेव वशीकुर्व्यान् नृपालये ॥ ५ ॥

काकजिह्वा वचा कुष्ठं निम्बपत्रं सकुङ्कुमम् ।

आत्मरक्तं सभावेयं वशी भवति मानवः ॥ ६ ॥

ॐ नमः सर्वसत्त्वैर्भ्यो नमः । सिद्धिं कुरु कुरु

स्वाहा ।

“सप्तभिर्मन्त्रितं कृत्वा करवीरस्य पुष्पकम् ।

स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च जगन्नाथे सा वशा भवेत् ॥ ७ ॥

ब्रह्मदण्डी वचा पत्रं मधुना सह पेषयेत् ।

अङ्गुलेपाच्च वनिता नान्यं भर्त्तारमिच्छति ॥ ८ ॥

मूलं जयन्त्या वक्रस्थं व्यवहारे जयप्रदम् ॥ ९ ॥

भृङ्गराजस्य मूलन्तु पिष्टं शुक्रेण संयुतम् ।

अक्षिणी चाङ्गयित्वा तु वशीकुर्व्यान्नरं किल ॥ १० ॥

अपराजिताशिफां दद्याद्नीलोत्पलसमन्विताम् ।

ताम्रलेन प्रदानाच्च वशीकरणसुत्तमम् ॥ ११ ॥

चतुःषष्टिकलाः प्रोक्ताः कामशास्त्रे वशीकराः ।

आलिङ्गनाद्या नृस्त्रीणां कुमार्यादेर्वशीकराः ॥

१२ ॥

रोचनां नागपुष्पाणि विल्लपुष्पं प्रियङ्गवः ।

कुङ्कुमं चन्दनञ्चैव तिलकेन जगद्वशे ॥ १३ ॥

दुरालभा वचा कुष्ठं कुङ्कुमञ्च शतावरी ।

तिलकैलेन संयुक्तं योनिलेपात् वशी नरः ॥ १४ ॥

वशीक

निम्बकाष्ठस्य धूपेन धूपयित्वा भगं स्त्रियः ।

सुभगा स्यात् सा च रुद्र पतिर्दासो भविष्यति ॥

१५ ॥

माहिषं नवनीतञ्च कुष्ठञ्च मधुयष्टिका ।

सौभाग्यं भगलेपात् स्यात् पतिर्दासो भवेत्तदा ॥

१६ ॥

पञ्च रक्तानि पुष्पाणि पृथग्जात्या समाहरेत् ।

कुङ्कुमेन समायुक्तमात्मरक्तसमन्वितम् ॥

पुष्पेण तु स पिष्ट्वा च रोचनायां समेकतः ।

स्त्रिया पुंसां कृतो रुद्र तिलकोऽयं वशीकरः ॥

१७ ॥

ब्रह्मदण्डी तु पुष्पेण याने पाने वशीकरः ॥ १८ ॥

ॐ गं गणपतये स्वाहेति ।

अयं गणपतेर्मन्त्रो धनविद्याप्रदायकः ॥

इममष्टसहस्रञ्च जप्त्वा बद्धा शिखं ततः ।

व्यवहारे जयः स्याच्च शतजाप्यान्नुणां प्रियः ॥

१९ ॥

तिलानान्तु दृताक्तानां कृष्णानां रुद्र होमयेत् ।

अष्टोत्तरसहस्रन्तु राजा वश्यस्त्रिभिर्दिनैः ॥ २० ॥

ह्रींकारं सविसर्गञ्च प्रातःसूर्यसमनुतिम् ।

स्त्रीणां ललाटे विन्यस्य वश्यतां नयति ध्रुवम् ॥

२१ ॥

यस्तु जुहुयादयुतं शुचिः प्रयतमानसः ।

दृष्टिमात्रे सदा तस्य वशमायान्ति योषितः ॥ २२ ॥

मनःशिला पत्रकञ्च सगोरोचनकुङ्कुमम् ।

रभिः कृते च तिलके सदा स्त्री वशतामियात् ॥

२३ ॥

सहदेवो भृङ्गराजः सितापराजिता वचा ।

तेनैव तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं वशतामियात् ॥ २४ ॥

गोरोचना मीनपित्तमाभ्याञ्च कृतवर्त्तिकाम् ।

यः पुमांस्तिलकं कुर्याद्दामहस्तकनिष्ठया ।

स करोति वशं सर्वं त्रैलोक्यं नात्र संशयः ॥

२५ ॥

गोरोचना महादेव ऋतुशोणितभाविता ।

ततः कृताच्च तिलकान्मानवं यं निरीक्षते ।

तच्च सर्वं वशं कुर्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥

२६ ॥

नागेश्वरञ्च शैलेयं त्वक् पत्रञ्च हरीतकी ।

चन्दनं काष्ठस्रक्ष्मैला रक्तशालिसमन्विता ।

एतेर्धूपो वशकरः स्मरवाण इवेश्वर ॥ २७ ॥

रतिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर ।

निजशुक्रं गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् ।

कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः

प्रियः ॥ २८ ॥

सैन्धवञ्च महादेव पारावतमलं मधु ।

रभिलिप्तन्तु लिङ्गं वै कामिनीवशकृद्भवेत् ॥ २९ ॥

पुष्पाणि पञ्चरक्तानि गृहीत्वा यानि कानि च ।

तण्डुलञ्च प्रियङ्गुञ्च पेषयेदेकयोगतः ।

अनेन लिप्तलिङ्गस्य कामिनी वशतामियात् ॥”

३० ॥

इति गारुड १८३ । १८६ । १८६ अध्यायाः ॥

“अथान्यत् संप्रवक्ष्यामि वशीकरणसुत्तमम् ।

येन विज्ञानमात्रेण मन्त्राः सिद्धान्ति तत्त्वज्ञात् ॥
प्रतिमां कारयेद्देवि ! पलेन रजतस्य च ।
पलाह्नेन महेशानि ! साध्यस्य प्रतिमां शिवे ॥
हरितालं पलाह्णं हरिद्राचूर्णकं तथा ।
गत्तं कृत्वा सार्द्धं हस्तं यत्र निःक्षिप्य सुन्दरि ! ॥
रक्तासवं तत्र दत्त्वा विशेषतस्तत्तमानसः ।
चतुर्दिक्षु महेशानि ! पताका विनिवेशयेत् ॥
रक्तासने चोपविश्य पूर्वस्थो जपमारभेत् ।
पूजाया नियमं देवि ! जानीहि नगनन्दिनि ॥
तिलपूर्णघटं तत्र स्थापयेत्तत्र देशिकः ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणान् संस्थापयेद्बुधः ॥
अधः कृत्वा पूजयित्वा प्रवालमालया जपेत् ।
दशसाहस्रजापेन प्रयोगार्हो भवेत्ततः ॥
प्रणवं पूर्वमुच्चार्य मायाबीजं द्वितीयकम् ।
का त्वं त्वस्माकिनीयुक्तं वामकर्णेन्द्रभूषितम् ॥
ततो रक्तपदं ब्रूयाच्चासुखे तदनन्तरम् ।
साध्यनाम ततो न्यस्य वशमानय तत्परम् ॥
वह्निजायावधिर्मन्त्रो जपेद्दशसहस्रकम् ।
दशांशादिप्रमाणेन होमादींश्च समाचरेत् ॥
प्रातः स्नात्वा हविष्याग्नी शुचिर्भूत्वा जितेन्द्रियः ।

प्रातःकालं समारभ्य जपेन्मन्त्रान्दिनावधि ॥
जपे समाप्ते देवेशि ! हुनेहिने दिने शुभे ।
जातीपुष्पस्य होमेन वश्येन्नात्र संशयः ॥
कर्पूरमिश्रितैस्तोयैस्तर्पयेत् परदेवताम् ।
पूर्वं प्रणवमुद्धृत्य चासुखां प्रवदेत्ततः ॥
तर्पयाम्यभिजायान्तं मन्त्रं जानीहि सुन्दरि ! ॥
अनेनैव विधानेन संतर्प्य परदेवताम् ॥
सिद्धिः प्रयोगाद्देवेशि ! जायते नात्र संशयः ।
अभिषेकं ततः कुर्यात् पुष्करि प्राणवल्लभे ॥
प्रणवश्च महेशानि ! चासुखां तदनन्तरम् ।
अभिषिञ्चामि तत्पश्चात् हृदन्तेनाभिषिञ्चयेत् ॥
तद्दशांशेन देवेशि ! ब्राह्मणान् भोजयेत्तदा ।
एवं कृते महेशानि ! वशीकरणसुचमम् ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं न संशयः ।
कामतुल्यश्च नारीणां रिपूणां शमनोपमः ॥
यावज्जीवितपर्यन्तं सारवाण इवेश्वरि ! ॥
जायते नात्र सन्देहः सत्यं सुरगणाञ्जिते ॥ ॥
श्लेतापराजितामूलं पेषयेन्नोचनायुतम् ।
श्रुतेनामन्त्रितं कृत्वा तिलकं कारयेत्ततः ॥
वश्येन्नात्र सन्देहः सत्यं सत्यं महेश्वरि ! ॥
चन्द्रसूर्यौ यदि वृथा तदा निष्फलभाग्भवेत् ॥
रक्तवस्त्रेण चासुखां तोषयेद्बुधततः ।
सुवर्णं दक्षिणा देया वित्तानुसारतः प्रिये ! ॥
आद्यन्ते महर्षी पूजां कुर्यात्तस्या वरानने ! ॥
पञ्चदिनप्रयोगेण राजानं वशमानयेत् ॥
तव प्रीत्यै महादेवि ! कथितं भुवि दुर्लभम् ॥”
इति वृहन्नोक्ततन्त्रम् ॥

वशीभूतः, त्रि, वश्यतां प्राप्तः । अवशी वशी
भूत इत्यर्थे चिप्रात्ययेन निष्पन्नः ॥
वशीरः, पुं, (वश् + ईरन् ।) गजपिप्पली । इति
जटाधरः ॥

वश्यं, स्त्री, (वशाय वशीकरणाय साधु । “तत्र
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) लवङ्गम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वश्यः, त्रि, (वशमधीनत्वं गत इति । वश् +
“वशं गतः ।” ४ । ४ । ८६ । इति यत् ।)
आयत्ततां गतः । तत्पर्यायः । प्रणयः २ । इत्य-
मरः ॥ वश्यः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ३६ । १७ ।
“मृदुत्वं सेयमानास्तु सिंहशादूर्लकुञ्जराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति
योगिनः ॥”

अभिधस्य पञ्चमः पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । ३४ ।

“हरिर्वर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूद्विलाटतः ।
वश्यश्च पञ्चमः पुत्रो हिरण्यः षष्ठ उच्यते ॥”
वश्यका, स्त्री (वश्या + स्त्री कन् ।) वशगा
स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

वश्या, स्त्री, (वश्य + टाप् ।) वशीभूता नारी ।
तत्पर्यायः । वशगा २ वशस्या ३ वश्यका ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, उत्तरराम-
चरिते १ अङ्के । १ ।

“यं ब्राह्मणमियं देवी वागवश्येवानुवर्तते ।
उत्तरं रामचरितं तत्प्रणीतं प्रयोच्यते ॥”
वश, वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) वशति । इति दुर्गादासः ॥

वषट्, अ, देवोद्देश्यकहविस्त्रागमन्त्रः । इत्य-
मरः ॥ स्वाहा औषट् वौषट् वषट् स्वधा एते
पञ्चशब्दा देवहविर्दाने वह्निमुखहुतौ वर्तन्ते ।
देवाय हविषो दानं देवहविर्दानं तत्र देवा
इन्द्रादयः । अत्र पितरो देवता इति स्मृतेस्ते-
ऽपि देवाः हविर्दान इत्यनेन एते मन्त्रा इति
स्मृतम् । इति भरतः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ११५ । ६ ।

“इति त्वामे वृष्टिहोत्रस्य पुत्रा
उपस्तुतास ऋषयोऽवोचन् ।
तांश्च पाहि गृणतश्च सरीन्
वषट् वषडित्यूर्ध्वासो अनचन्
नमो नम इत्यूर्ध्वासो अनचन् ॥”

वषट्कारः, पुं, (वषट् इत्यस्य कारः करणं यत्र ।)
देवोद्देश्यकयागः । तत्पर्यायः । देवयज्ञः २
आहुतिः ३ होमः ४ होत्रम् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा कातन्त्रे कृतघ्ने इत्युणादिकेषु
कारणशब्देन वा समासः । यथा वषट्कारः ।
स्वाहाकारः ॥)

वषट्कृतं, त्रि, (वषडिति मन्त्रेण कृतम् ।) हुतम् ।
इत्यमरः ॥

“अग्नौ हुतन्तु यद्वयं तत् स्यात्त्रिषु वषट्-
कृतम् ॥”
इति शब्दरत्नावली च ॥

वष्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क्षिपि वट् । उ, वष्कते ।
इति दुर्गादासः ॥

वष्कयः, पुं, (वष्कते इति । वष्क गतौ + बाहु-
लकात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां राधमुकुटधृतशकटायनः ॥

वष्कयणी, स्त्री, (वष्कय एकहायनो वत्सः ।
वष्कयिणी, तेन नीयते इति । नी + क्तिप् ।
गौरादित्वात् डीष् । “पूर्वपदात् संज्ञाया-
मगः । ८ । ४ । ३ । इति णत्वम् । वष्कयि-
णीति पाठे । वष्कयोऽस्यस्या इति । “अत
इति ठनौ ।” इति इनिः । अट् कुपाडिति
णत्वम् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरः ॥ “वष्कते
परिक्रामति वष्कयश्चिरकालीनवत्सः वक्ना
इति ख्यातः । वष्क उ गतौ नाम्नीति अयः
वष्कयस्त्वेकहायनो वत्स इति कोषः तद्योगात्
वष्कयिणी नैकाजादिति इन् । वष्कयणीति
पाठे गोद्वयेत्यादिनापामादित्वात् नः नदा-
दित्वादीप् । दुष्यसुषती गवेधितवष्कयिणीति
मृद्वन्वयमथे गदसिंहः ।” इति तट्टीकायां
भरतः ॥

वस, ऐ औ निवासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-अनिट् ।) ऐ, उस्मात् । औ,
अवासीत् । इति दुर्गादासः ॥

वस, क स्नेहच्छिदोश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सक०-च सेट् ।) स्नेह इह
प्रीतिः । क, वासयति वन्तुः । चकारात् वधे
च । इति दुर्गादासः ॥

वस, त् क वासे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) वसयति । इति
दुर्गादासः ॥

वस, य उ इर् स्तम्भे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सेट् । उदित्वात् क्वावेट् ।)
य, वस्यति । उ, वसित्वा वस्त्वा । इर्, अवसत्
अवासीत् अवसीत् । अस्मात् पुषादित्वात्त्रित्वं
उ, इत्यन्ये । स्तम्भ इह नम्रतारहितीभावः ।
यो वस्यत्यरिष्विति हलायुधः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वस, ल उ स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) स्तुतिरिह आच्छादन-
पूर्वकधारणम् । ल उ, वस्ते लोकः वस्त्रम् ।
इति दुर्गादासः ॥

वसतिः, स्त्री, (वस निवासे + “वह्निवस्यन्तिभ्य-
श्चित् ।” उणा० ४ । ६० । इति भावाधि-
करणादौ अतिः ।) वासः । (यथा, अमर-
शतके । ११ ।

“धीरं वारिधरस्य वारि किरतः शुत्वा निष्पीथे
ध्वनिं
दीर्घोच्छ्वासमुदश्रुणा विरहिनीं बालां चिरं
ध्यायता ।

अध्वन्येन विसृक्तकण्ठकरणं रात्रौ तथा क्रन्दितं
ग्रामीणैर्ब्रजतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा
यथा ॥”

यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी । ते, १५० ॥
(यथा, कुमारे । ४ । ११ ।

वसन्तः

“रजनौतिमिरावगुण्डिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्षवाः ।
वसतिं प्रिय । कामिनां प्रियाः
त्वद्वत् प्रापयितुं क ईश्वरः ॥”
वसती, स्त्री, (वसति + कृदिकारादिति डीष् ।)
वासः । यामिनी । निकेतनम् । इति मेदिनी ।
ते, १५० ॥

वसनं, स्त्री, (वस्यते आच्छादयतेनेनेति । वस् +
ल्युट् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । १२ ।

“वहसि वपुषि विशदे वसनं जलदाभं
हलहतिभीतिमिलितयमुनाभम् ।

केशवधृतहलधररूप !

जय जगदीश हरे ! ॥”

वसनमिति । वस् + भावे ल्युट् ।) क्वादनम् ।
इति मेदिनी । ने, १२३ ॥ (वस् + आघारे ल्युट् ।)

निवासः । (यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ६० ।

“मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः ।
खलक्षणानु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥”

स्त्रीकटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वसना, स्त्री, (वस् + युच् ।) स्त्रीकटीभूषणम् ।
यथा,—

“सारसनं सारशनं वसना वशना तथा ।

वसनं वस्त्रनञ्चेति स्त्रीकटीभूषणे भवेत् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वसन्तः, पुं, (वसन्त्यत्र मदनोत्सवा इति । वस्
+ “तृभूवह्वसिभासिसाधिगडिमस्त्रिजनिन्दि-
भ्यश्च ।” उणा० ३ । १२० । इति भक्त ।)
ऋतुविशेषः । स च चैत्रवैशाखमासद्वयात्मकः ।
यथा । मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतुः । इति
मलमासतत्त्वप्रज्ञा श्रुतिः ॥ (फाल्गुनचैत्रात्मक-
ञ्चेति केचित् । वसन्तः कुम्भमीनयोरितिप्रयोग-
दर्शनात् ॥*) तत्पर्यायः ॥ पुष्यसमयः २ सुरभिः
३ । इत्यमरः ॥ मधुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
माधवः ५ फल्गुः ६ । इति जटाधरः ॥ ऋतु-
राजः ७ पुष्यमासः ८ पिकानन्दः ९ कान्तः १०
कामसखः ११ ॥ तत्कालीनजलगुणाः । कषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ६ । २ ।

“दुर्माः सपुष्याः सलिलं सपद्मं

स्त्रियाः सकामाः पवनः सुगन्धिः ।

सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्या

सर्वे प्रिये । चारुतरं वसन्ते ॥”

यथा च ।

“हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।

प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ।

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृणोति कफः ॥”

इति पूर्वखण्डे द्वितीयेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

“सुदितकोकिलकूजितकाननं

मदनस्तचककिंशुकप्रोभितम् ।

कुसुमसौरभरञ्जितभूषणं ॥

कजितमत्तमधुव्रतकालसम् ॥

वसन्तः

मकरकेतनवायसमाकुलं

सुदितमेव समस्तमिदं जगत् ।

मलयमारुतकल्मषगुणान्वितः

कफकरो हि वसन्तऋतुर्भवेत् ।

कफजकोपविनाशनानलं

वमनमावनरुचनिषेवणम् ॥

विविधः सुरतानन्दः संश्रमः कफवारणः ।

कटुचारास्त्रकाः सेयाः शोधनं कफसम्भवे ॥

यायामश्रमसंरोधखिन्नो विश्रान्तमानसः ।

एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥”

इति वसन्तोपचारः ॥

इहि हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥*

“कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेऽर्काशुतापितः ।

हृत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत् ॥

तीक्ष्णैर्वमननस्यादौर्लघुरुक्षैश्च भोजनैः ।

यायामोदत्तनावातेर्जित्वा श्लेष्माणसुखणम् ॥

स्नातोऽनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः ।

पुराणयवगोधूमचौरजाङ्गलशूल्यसुक् ॥

सहकाररसोन्मिश्रानाखाद्य प्रिययापितान् ।

प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान् ॥

सौमनस्यकृतो हृद्यान् वयस्यैः सहितो पिवेत् ।

निर्गदानासवारिश्चसौधुमादौकमाधवान् ॥

शृङ्गवेरासु सारासु मध्वसु जलदासु वा ।

दक्षिणानिलश्रीतेषु परितो जलवाहिषु ॥

अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुण्डिमकान्तिषु ।

परपुष्टविषुष्टेषु कामकर्मन्तभूमिषु ॥

विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु ।

गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत् सुखी ॥

गुरुशीतदिवास्त्रप्रस्निग्धान्ममधुरांस्वजेत् ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“हेमन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकङ्गाभिरौरितः ।

कायाग्निं वाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून् ॥

तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादौर्न कारयेत् ।

गुर्वस्त्रस्निग्धमधुरं दिवास्त्रप्रश्च वर्जयेत् ॥

यायामोदत्तनं धूमं कवड्यग्रहमञ्जनम् ॥

सुखाम्बुना शौचविधिं शीलयेत् कुसुमागमे ।

चन्दनागुरुदिग्धाङ्गो यवगोधूमभोजनः ॥

शारभं शशमैशेयं मांसं लावकपिङ्गलम् ।

भक्षयेन्निगदं सौधुं पिवेन्माध्वीकमेव वा ॥

वसन्तेऽभवेत् स्त्रीणां काननानाश्च यौवनम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

“मधुमाधवौ वसन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः ।

ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्या

बलवत्यौ हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा

अत्यर्थं गुर्व्वास्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरण-

त्वाद्धानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहि-

नामविदग्धाः स्नेहाच्छेत्वात् शौरवाटुपलेपाच्च

श्लेष्मणः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्ते-

ऽर्कैरक्षिप्रविलापित ईषत्स्त्वद्वेहानां देहिनां

श्लेष्मिकान् व्याधीन् जनयति ।” “पूर्वाह्ने

वसन्तस्य लिङ्गम् ।”

“दिशो वसन्ते विमलाः काननैरुपशोभिताः ।

वसन्तः

किंशुकाम्बोजवकुलचूताशोकादिपुष्पितैः ॥

कोकिलाघटपदगणैरुपगीता मनोहराः ।

दक्षिणानिलसंवीताः सुमृखाः पल्लवोज्ज्वलाः ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥*

अस्याधिष्ठातृदेवतोत्पत्तिर्यथा,—

मन्मथ उवाच ।

“करिष्येऽहं तव विभो वचनाद्वरमोहनम् ।

किन्तु योषिन्महास्त्रं मे ततः कान्तां भवान्

सृज ॥

मया संमोहिते शम्भौ यया तस्यानुमोहनम् ।

कार्थं मनोरमां कामां तां निदेशय लोकभृत् ॥

तामहं नहि पश्यामि यया तस्यानुमोहनम् ।

कर्त्तव्यमधुना धातस्तत्रोपायं ततः कुरु ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवंवादिनि कन्दर्पे धाता लोकपितामहः ।

कया संमोहनीयोऽयमिति चिन्तां जगाम ह ॥

चिन्ताविष्टस्य तस्याथ निःश्वासो यो विनिः-

सृतः ।

तस्माद्वसन्तः संजातः पुष्यव्रातविभूषितः ॥

चूताङ्कुरांस्तत्कालिकां विभदभ्रमरसंहतिम् ।

किंशुकान् सारसा रेजे प्रफुल्ल इव पादपः ॥

शोणराजीवसङ्काशः फुल्लतामरसेचनः ।

सन्धोदिताखण्डशशिप्रतिमास्यः सुनासिकः ॥

शृङ्गवक्त्रवणावर्त्तः श्यामकुक्षितमर्द्धजः ।

सन्ध्यांशुमालिसदृशः कुण्डलद्वयमण्डितः ॥

प्रमत्तवारणगतविस्तीर्णहृदयस्थलः ।

पीनस्थूलायतभुजः कठोरकरयुग्मकः ॥

सुवृत्तोरुकटीजङ्घः कम्बुग्रीवोन्नतांसकः ।

गूढजन्तुः पीनवक्त्रः संपूर्णः सर्वलक्षणैः ॥

तादृशेभ्य समुत्पन्ने सम्पूर्णं कुसुमाकरे ।

ववौ वायुः ससुरभिः पादपा अपि पुष्पिताः ॥

पिकाश्च नेदुः सततं पञ्चमं मधुरस्वराः ।

प्रफुल्लपद्मा अभवन् सरस्यः खच्छपुष्कराः ॥”

इति कालिकापुराणे ४ अध्यायः ॥*

हरमोहनकाले अस्य कर्माणि यथा,—

“मधुश्च कुरुते कर्म यद्यत्तस्य विमोहने ।

तत् शृङ्खल महाभाग नित्यं तस्योचितं पुनः ॥

चम्पकान् केशरानाम्बान् करुणान् पाटलां-

स्तथा ।

नागकेशरपुष्पागान् किंशुकान् केतकान्

वकान् ॥

माधवीमल्लिकापर्णसारान् कुरुवकांस्तथा ।

उत्फुल्लयति तत्र स्म यत्र तिष्ठति वै हरः ॥

सरांस्युत्फुल्लपद्मानि वीजयन् मलयानिलैः ।

सुगन्धि कृतवान् यत्नात् अतीव शङ्कराश्रमम् ॥

लताः सर्वाः सुमनसो नूतनाङ्कुरसञ्चयाः ।

वृक्षान् रुचिरभावेन वेष्टयन्ति स्म तत्र च ॥

तान् वृक्षांश्चारुपुष्पांश्चैः सुगन्धिसमीरणैः ।

दृष्ट्वा कामवशं यातो न तत्र सुनिरप्युत ॥

तद्गता अपि लोकेश नानाभावेः सुशोभनैः ।

रमन्ते स्म सुराः सिद्धा ये ये चापि तपोधनाः ॥

न तस्य पुनरस्माभिर्दृष्टं मोहस्य कारणम् ।

वसन्त

भावं न कुरुते कामं कायोत्यमपि शङ्करः ॥”

इति कालिकापुराणे ७ अध्यायः ॥३॥

वसन्ते वर्णनीयानि यथा,—

“सुरभौ दोला कोकिलमारुतस्य गतिरु-
दलोद्भिदाः ।

जातीतरपुष्पचयान्ममञ्जरीभ्रमरभङ्गाराः ॥”

इति कविकल्पलतायां प्रथमस्तवकः ॥३॥

अतिसारः । इति शब्दरत्नावली ॥ षड्रागान्त-
गतद्वितीयरागः । यथा,—

“रागाः षडेव तु प्रोक्ता रागिण्यस्त्रिंशदेव तु ।
भैरवोऽथ वसन्तश्च नटनारायणस्तथा ॥”

इत्यादि ॥ तस्य पञ्चरागिण्यो यथा,—

“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथममञ्जरी ।
मन्दारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदाशुगाः ॥”

अस्य ध्यानं यथा,—

“श्रिखण्डिर्वर्णोच्चयवहचूडः ।
पुष्पान् पिकं चतलताङ्कुरेण ।
भ्रमन् सुदा वाममनोऽस्मिन्-
मन्तङ्गमत्तः स वसन्तरागः ॥”

अस्य गानसमयो यथा,—

“श्रीपञ्चम्याः समारभ्य यावत् स्याच्छ्रयनं हरेः ।
तावदसन्तरागस्य गानसुक्तं मनीषिभिः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

कल्पिनाथमते अस्य षड्रागिण्यो यथा ।
आम्बुली १ गमकी २ पठमञ्जरी ३ गौड़करी
४ धामकली ५ देवशाखा ६ ॥ हनूमन्मते
हिन्दोलरागपुत्तनामानोऽस्याष्टौ पुत्ताः । किन्तु
तेषां मध्ये विभासस्थाने हिन्दोल इति लिखि-
तम् ॥ सोमेश्वरमते तस्य षड्रागिण्यो यथा ।
देशी १ देवगिरी २ वैराटी ३ टोड़िका ४
ललिता ५ हिन्दोली ६ ॥ तन्मते अस्य रागस्य
रागिणीसहितस्य वसन्तर्तुगानसमयः । इति
सङ्गीतशास्त्रम् ॥ * ॥ तालविशेषः । यथा,—

“जयमङ्गलगन्धर्वमकरन्दत्रिभङ्गमाः ।
रतितालो वसन्तश्च जगज्भूम्योऽथ गारुणिः ॥”

इत्यादि ॥

“वसन्तताले कर्णयो नगणो मगणस्तथा ।

जगज्भूम्यो गुरुश्चैको विरामान्तश्च खड्गयम् ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

वसन्तकः, पुं, (वसन्त + संज्ञायां कन्) श्योनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रुमखतो नर्म-
सूद्धदः पुत्तः । यथा, कथासरित्सागरे । ६।४४।

“मुप्रतीकस्य पुत्तश्च रुमखानित्यजायत ।

योऽस्य नर्मसुहृत्तस्य पुत्तोऽजनि वसन्तकः ॥”)

वसन्तकुसुमः, पुं, (वसन्ते कुसुमं यस्य ।) वृक्ष-
विशेषः । यथा,—

“वसन्तकुसुमः सेलुः श्रयितो दिङ्कुलितः ॥”

इति शब्दमाला ॥

वसन्तकुसुमाकरः, पुं, औषधविशेषः । यथा,—

“प्रवालरसमौक्तिकाभ्ररमिदं चतुर्भागाभाक्
पृथक् पृथगथ स्तुते रजतहेमतो ह्यंशुके ।

अथोक्षुजगरङ्गकं त्रिलवकं विमर्द्याखिलं

वसन्त

शुभेऽहनि विभावयेत् भिषगिदं धिया सप्तशः ॥

द्रवैर्वृषनिशेचुजैः कमलमालतीपुष्पजैः

पयःकदलिकन्दजैर्मलयजैर्गन्धान्धुजैः ।

वसन्तकुसुमाकरो रसपतिर्दिव्यलोऽश्रितः

समस्तगदहृद्भवेत् किल निजानुपानैरयम् ॥”

इति वृद्धयोगतरङ्गिणी ॥

(अथापरश्च ।

“द्विभागं हाटकं चन्द्रं त्रयो वङ्गाहिकान्तकाः ।

चतुर्भागां शुद्धमभं प्रवालं मौक्तिकन्तथा ॥

भावयेद्भयदुग्धेन भावनेच्चुरसेन च ।

वासालाचारसोदीच्यरम्भाकन्दप्रसूनकैः ॥

शतपत्ररसेनैव मालयाः कुङ्कुमोदकैः ।

पञ्चादव्यगमदैर्भावां सुगन्धिरससम्भवम् ॥

कुसुमाकरविख्यातो वसन्तपदपूर्वकः ।

गुञ्जादयेन संसेव्यः सितामध्वाव्यसंयुतः ॥

मेघघ्नः कान्तिदश्चैव कामदः पुष्टिदस्तथा ।

वलीपलितनाशश्च श्रुतिभ्रंशं विनाशयेत् ।

पुष्टिदो वल्य आयुष्यः पुत्तप्रसवकारणः ॥

प्रमेहान् विंशतिश्चैव क्षयमेकादशन्तथा ।

तथा सोमरुजं हन्ति साध्यासाध्यमथापि
वा ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधि-
कारे ॥)

वसन्तघोषी [न], पुं, (वसन्ते वसन्तकाले घोषति
विरौति वसन्तं घोषयति विज्ञापयतीति वा ।

घुष + णिनिः ।) कोकिलः । इति केचित् ॥

वसन्तजा, स्त्री, (वसन्ते जायते इति । जन + ङः ।)

वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसन्त-
कालोद्भवे, त्रि ॥)

वसन्ततिलकं, स्त्री, (वसन्तस्य तिलकमिव ।)

पुष्पविशेषः । चतुर्दशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा,—

“त्र्येयं वसन्ततिलकं त भ जा ज गौ गः ॥

फुल्लं वसन्ततिलकं तिलकं वनाल्या

लीलापरं पिककुलं कलमज रौति ।

वात्येष पुष्पसुरभिर्मलयाद्रिवातो

यातो हरिः स मधुरां विधिना हताः स्मः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥ * ॥

औषधविशेषः । यथा,—

“अक्षारलूदहनसेनवविश्वश्र-
चूर्णं करञ्जसहितं मथितेन पीतम् ।

नैवं प्ररोहति पुनर्गदजः स्वहेतो-

स्तस्मै वसन्ततिलकैरपि क्लृप्तकल्पम् ॥”

इति वृत्तरत्नावल्यां गुदजरोगचिकित्सा ॥

(अन्यविधमौषधम् । यथा,—

“हेम्नो भस्मकमभकं द्विगुणितं लौहास्त्रयः

पारदा-

श्चत्वारो नियतन्तु वङ्गयुगलस्यैकीकृतं मर्दयेत् ।

सुक्ताविद्रुमयो रसेन समता गोक्षुरवासेक्षुणा

सर्वं वन्यकरीषकेण सुदृढं गुप्तं पचेत् सप्तधा ॥

कस्तूरीघनसारमर्दितरसः पश्चात् सुसिद्धो

भवेत् ।

वसन्ती

कासश्वाससपित्तवातकफजित्पाण्डुचयादीन्
हरेत्

शूलादिग्रहणीं विषादिहरणो मेघांस्तथा

विंशतिम् ॥

हृद्रोगादिहरो ज्वरादिशमनो वृथो वयोवर्धनः
श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको मृत्युञ्जयेनोदितः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे रसायनाद्यधिकारे ॥)

वसन्तदूतः, पुं, (वसन्तस्य दूत इव ।) आम्नवृक्षः ।

कोकिलः । पञ्चमरागः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥

वसन्तदूती, स्त्री, (वसन्तस्य दूतीव ।) पाटली-

वृक्षः । माधवीलता । इति मेदिनी । ते, २३३ ॥

गणिकारी । पिकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसन्तद्वः, पुं, (वसन्तस्य द्ववृक्षः ।) आम्नवृक्षः ।

इति शब्दमाला ॥

वसन्तपञ्चमी, स्त्री, (वसन्तस्य पञ्चमी ।)

श्रीपञ्चमी । यथा,—

“मकरस्य सहस्रांशौ शुक्लपक्षे यशस्विनि ।”

इत्यारभ्य ।

“पञ्चम्याश्च जगद्वात्रौ प्रातरेव नदीजलैः ।

स्नापयित्वा सलक्ष्मीकां कुम्भेर्मारकतैरपि ॥

वसन्तपञ्चमी नाम सर्वपापप्रमोचनी ।

वसन्तस्य समभ्यर्च्य कन्दर्पं सरतिं प्रिये ॥

वसन्तरागश्रवणात् श्रियमाप्नोत्यभीष्टितान् ।

श्रीपञ्चमीन्तु केचित्तां सुनयः प्रवदन्ति वै ।

वर्त्तयेदेकभक्तेन श्रियो न विद्युतिर्भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्ते ५५ पटलः ॥

अन्यच्च ।

“माघस्य शुक्लपञ्चम्यां महापूजां समाचरेत् ।

नवैः प्रवालेः कुसुमेरनुलेपैर्विशेषतः ॥

नीराजनोत्सवं कृत्वा भक्ता संमान्य वेणवान् ।

वसन्तरागं जनयन् गीतनृत्यादि कारयेत् ॥”

तदुक्तम् ।

“श्रीपञ्चमीं समारभ्य यावत् स्याच्छ्रयनं हरेः ।

वसन्तरागः कर्त्तव्यो नान्यदा तु कदाचनेति ॥

कृत्वा वसन्तपञ्चम्यां श्रीकृष्णस्यार्चनोत्सवम् ।

स्याद्वसन्त इव प्रियान् वृन्दावनविहङ्गरिणः ॥”

इति हरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

वसन्तसखः, पुं, (वसन्तस्य सखा । “राजाहः

सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति हलायुधः ॥

वसन्तोत्सवः, पुं, (वसन्तस्य उत्सवः ।) फाल्-

गुनोत्सवः । यथा,—

“फाल्गुन्यां पौर्णमास्यान् विदध्यादैर्णावैः सह

श्रीकृष्णप्रियभक्तस्य वसन्तस्यार्चनोत्सवम् ॥

भविष्योत्तरतो ज्ञेयस्तद्विधिश्चैव दपेक्षते ।

यः श्रीयुधिष्ठिरस्योक्तो यत्तं भगवता स्वयम् ॥”

तन्माहात्म्याश्च तत्रैव ।

“एवं यः कुरुते प्रार्थं शास्त्रोक्तं फाल्गुनोत्-

सवम् ।

भगवादाच्च सिद्धान्ति तस्य सर्वे मनोरथाः ॥

वृत्ते तुषारसमये सितपञ्चदश्यां

प्रातर्वसन्तसमये सप्तपण्डिते च ।

वसुः

संप्राश्य चूतकुसुमं सह चन्दनेन
सखं हि पार्थ पुरुषोऽब्धशतं सुखी स्यात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १४ विलासः ॥

(वसन्तकालोद्भवोत्सवमात्रम् । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४ । ४६ ।

“अथ तस्मिन् महावेशो वसन्तोत्सववासरे ।

आययौ प्रथमे यामे कुमारसचिवो निशि ॥”

वसा, स्त्री, (वसति वस्ते वा । वस निवासे वस
आच्छादने वा + अच् । स्त्रियामाप् ।) मांस-
प्रभवधातुविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने ४ अध्याये ।

“शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परि-

कीर्तिता ॥”

अस्या विवरणं मेदःशब्दे द्रव्यम् ॥ मांस-
रोहिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वसाढः, पुं, (वसया आढः । प्रचुरवसावत्त्वादस्य
तथात्वम् ।) शिशुमारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसिः, पुं, (वस्ते आच्छादयत्यनेन वस्यते आच्छा-
दनपूर्वकं ध्रियते इति वा । वस आच्छादने +
“खनिकष्यञ्जीति ।” उणा० ४ । १३६ । इति
इः ।) वसनम् । इत्युणादिकोषः ॥

वसिरं, स्त्री, (वस् + किरच् ।) सासुद्रलवणम् ।
गजपिप्पली । इति धरण्यमरटीके ॥ (अस्य
गुणा यथा,—

“वसिरं शीतपाक्यञ्च सारुष्करनिवन्धनम् ।

विष्टम्भि दुर्जरं रुचं शीतलं वातकोपनम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ॥

पुं, रक्तापामार्गः । तत्पर्यायो यथा,—

“रक्तोऽन्यो वसिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च ।
प्रत्यक्षपणीं केशपणीं कथिता कपिपिप्पली ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वसिष्ठः, पुं, (वसिष्ठः । एषोदरादित्वात् शस्य सः ।)
वशिष्ठमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥

वसु, स्त्री, (वसत्यनेनेति । वस + “शृस्त्वृत्तिहीति ।”
उणा० १ । ११ । इति उः ।) रत्नम् । धनम् ।

इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३१ ।

“वलमार्गभयोप्रशान्तये

विदुषां सत्कृतये बहुश्रुतम् ।

वसु तस्य विभोर्न केवलं

गुणवत्तापि परप्रयोजनम् ॥”

वृद्धौषधम् । श्यामम् । इति मेदिनी । से, ६ ॥

चाटकम् । इति विश्वः ॥ जलम् । इति सिद्धान्त-
कौसुद्यासुणादिवृत्तिः ॥

वसुः, पुं, (वसतीति । वस + उः ।) वक्रवृक्षः ।
अनलः । रश्मिः । गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥

स चाष्ट संख्यातः । यथा,—

“धरो ध्रुवश्च सोमश्च विष्णुश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ क्रमात् स्मृताः ॥”

इति भरतः ॥

दक्षी द्वितीयजन्मनि षष्ठमन्वन्तरे अक्षिप्रां
पत्न्यां षष्ठिकन्या जनयामास । ताः प्रजा-
यतिभ्यो दत्तवान् । धर्माय दश । तासां

वसुः

नामानि । भानुर्लम्बा कङ्कदयामिर्विश्वा साध्या
मरुत्वती वसुमंजूता सङ्कल्पा । आसां मध्ये

वसोरष्टौ वसवः पुत्रा यथा । द्रोणः प्राणः ध्रुवः

अर्कः अग्निः दोषः वास्तुः विभावसुरिति ।

द्रोणस्य अभिमत्यां पत्न्यां हर्षशोकभयादयः

पुत्राः । १ । प्राणस्य उर्व्वस्वत्यां द्वौ पुत्रौ सह-

सायुः पुरोजवश्च । २ । ध्रुवस्य धारण्यां पुरः

पुत्रः । ३ । अर्कस्य वासनायां तर्षादयः पुत्राः । ४ ।

अग्नेर्वसोर्धारायां द्रविणकादयः पुत्राः । ५ ।

दोषस्य शर्व्व्यां शिशुमारो हरेरंशः । ६ ।

वास्तोराङ्गिरस्यां विश्वकर्मा । विश्वकर्मेणः

पुत्रश्चाक्षुषो मनुरभूत् । विश्वे साध्या मनोः

सुताः । ७ । विभावसोरुषायां त्रयः पुत्राः

युष्टरोचिषातपनामानः । ८ । इति श्रीभागवत-

मतम् ॥ * ॥ मतान्तरे अष्टौ वसवो यथा,—

धरः १ ध्रुवः २ सोमः ३ सावित्रः ४ अनिलः ५

अनलः ६ प्रत्यक्षः ७ प्रभासः ८ । इति महा-

भारते दानधर्मः ॥ अपि च ।

“आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलोऽनलः ।

प्रत्यक्षश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः अमः आन्नो ध्वनि-

स्तथा ।

ध्रुवस्य पुत्रो भगवान् कालो लोकप्रकालनः ॥

सोमस्य भगवान् वर्चा वर्चस्वी येन जायते ।

धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतो हयवहस्तथा ॥

मनोहरायाः शिरसः प्राणोऽथ रमणस्तथा ।

अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रः पुरोजवाः ॥

अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावलिनस्य तु ।

अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तस्मै यजायत ॥

तस्याः शाखो विशाखश्चानैगमेयश्च पृष्ठजाः ।

प्रत्यक्षस्य विदुः पुत्रं ऋषिं नाम्ना च देवलम् ॥

द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ मनीषिणौ ।

वृहस्पतेश्च भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥

प्रभासस्य तु सा भार्या वसुनामष्टमस्य च ।

विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥”

इति वद्विपुराणे कश्यपीयप्रजासर्गनामाध्यायः

कौर्मे १४ अध्यायश्च ॥ * ॥ (एते वशिष्ठस्य

धेनुं नन्दिनीमपहृत्य तच्छापयस्ता पृथिथ्यां

श्रन्तुपुत्रा आसन् । तेषु द्यौनामा वसुरेव

कुरुवृद्धो भौषः । एतद्विवरणं यथा, देवीभाग-

वते । २ । ३ । २४—४४ ।

“एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवः स्त्रीसम-

न्विताः ।

वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणा यदृच्छ्या ॥

पृथ्वादीनां वसुनाञ्च मध्ये कोऽपि वसुतमः ।

द्यौर्नामा तस्य भार्याथ नन्दिनीं गां ददर्श ह ॥

दृष्ट्वा पतिं सा प्रपृच्छ कस्येयं धेनुरुत्तमा ।

द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुन्दरि ! ॥

दुग्धमस्याः पिवेद्यस्तु नारी वा पुरुषोऽथवा ।

अयुतायुर्भवेन्नरं सदैवागतयौवनः ।

तच्छ्रुत्वा सुन्दरी प्राह मर्त्यलोकेऽस्ति मे सखी ।

उग्रोनरस्य राजर्षेः पुत्री परमशोभना ॥

वसुः

तस्या हेतोर्महाभाग ! सवत्सां गां पय-

स्विनीम् ।

आनयस्वाश्रमश्रेष्ठं नन्दिनीं कामदां शुभाम् ॥

यावदस्याः पयः पीत्वा सखी मम सदैव हि ।

मानुषेषु भवेदेका जरारोगविवर्जिता ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्या द्यौर्जहार च नन्दिनीम् ।

अवमत्य मुनिं दान्तं पृथ्वाद्वैः सहिनोऽनघः ॥

हृतायामथ नन्दिन्यां वशिष्ठस्तु महातपाः ।

आजगामाश्रमपदं फलान्यादाय सत्वरः ॥

नापश्यत् स यदा धेनुं सवत्सां स्वाश्रमे मुनिः ।

नृगयामास तेजस्वी गङ्गरेषु वनेष्वपि ॥

नासादिता यदा धेनुश्चुकोपातिशयं मुनिः ।

वारुणिश्चापि विज्ञाय ध्यानेन वसुभिर्हृताम् ॥

वसुभिर्मे हृता धेनुर्यस्यान्मामवमन्य वै ।

तस्मात् सर्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः ॥

एवं शशाप धर्मात्मा वसूस्तान् वारुणिः स्वयम् ।

श्रुत्वा विमनसः सर्वे प्रययुर्दुःखिताश्च ते ॥

शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रुः ।

प्रसादयन्तस्तस्यैव वसवः शरणं गताः ॥

मुनिस्तानाह धर्मात्मा वसुन्दीनान् पुरः-

स्थितान् ।

अनुसंवत्सरं सर्वे शपामोक्षमवाप्स्यथ ॥

येनेयं विहृता धेनुरनन्दिनी मम वत्सला ।

तस्माद्यौर्मानुषे देहे दीर्घकालं वसिष्यति ॥

ते शप्ताः पथि गच्छन्तीं गङ्गां दृष्ट्वा सरिद-

राम् ।

ऊचुस्तां प्रणताः सर्वे शप्तां चिन्तातुरां नदीम् ॥

भविष्यामो वयं देवि ! कथं देवाः सुधाशनाः ।

मानुषाणाञ्च जठरे चिन्त्येयं महती हि नः ॥

तस्मात्त्वं मानुषी भूत्वा जनयास्यान् सरिद्वरे ! ।

श्रन्तुर्नाम राजर्षिस्तस्य भार्या भवानघे ! ॥

जातान् जातान् जले चास्यान् निक्षिपस्व

सुरापते ! ।

एवं शपविनिर्मोक्षो भविता नात्र संशयः ॥

तथेत्युक्ताश्च ते सर्वे जग्मुर्लोकं स्वकं पुनः ।

गङ्गापि निर्गता देवी चिन्थमाना पुनः पुनः ॥”

योक्तुम् । राजा । इति मेदिनी । से, ६ ॥ धनाधिपः ।

इति विश्वः ॥ साधुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पीतसुन्नः । वृत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुष्करिणी ।

इति सिद्धान्तकौसुद्यासुणादिवृत्तिः ॥ शिवः ।

सूर्यः । इत्यनेकार्थकोषः ॥ (विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ८७ ।

“वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हरिः ॥”

“वसन्ति भूतान्यत्र एतेषु स्वयमपीति वसुः ॥”

इति तत्र शाङ्करभाष्यम् ॥) कुलीनकायस्यस्य

पद्धतिविशेषः । यथा शूद्राणां नामकरणे वसु-

घोषादिपद्धतियुक्तनामत्वञ्च बोध्यम् । इत्युदाह-

तत्त्वम् ॥ अष्टसंख्या । यथा,—

“युग्माभिकृतभूतानि षण्ण्योर्वसुरन्वयोः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(वकुलः । वृहद्वील सरीति च ख्यातः । अस्य

पर्यायो यथा,—

वसुदे

वसुधा

वसुधा

“शिवमल्ली पाशुपत एकाहली लुको वसुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुः, स्त्री, (वसु + उः ।) दीप्तिः । वृद्धौषधम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (दक्षस्य कन्याविशेषः ।
 सा तु धर्मस्य पत्नीनामन्यतमा । इति विष्णु-
 पुराणम् । १ । १५ । १०५ ॥)
 वसुः, त्रि, (वसु + उः ।) मधुरम् । शुष्कम् । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 वसुकं, स्त्री, (वसुवत् कायतीति । कै + कः ।)
 साम्भारिलवणम् । इत्यमरः ॥ पांशवम् । वास्तु-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुकः, पुं, (वसुः स्वयंस्तन्नाम्ना कायतीति । कै +
 आतोऽनुपेति कः ।) अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ शिव-
 मल्ली । इति मेदिनी । कै, १५२ ॥ पुष्पविशेषः । स
 तु श्वेतरक्तभेदेन द्विविधः । तत्पर्यायः । वसुः २
 श्वेवः ३ वकः ४ शिवमल्लिका ५ पाशुपतः ६
 शिवमलः ७ सुरेष्टः ८ शिवशेखरः ९ । अस्य
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । पाके
 शीतत्वम् । दीपनत्वम् । अजीर्णवातगुल्मनाशि-
 त्वम् । श्वेतस्य रसायनत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,—
 “वकपुष्पः काकशीर्षः स्थूलपुष्पः शिवप्रियः ।
 वसुकः काकनामा च वसुहृदः स्फुरकः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 वसुकीटः, पुं, (वसुनि धने कीट इव प्रार्थक-
 त्वात् ।) याचकः । इति हारावली । ३८ ॥
 वसुच्छिद्रा, स्त्री, महामेदावृक्षः । इति रत्नमाला
 राजनिर्घण्टश्च ॥ (तथास्याः पर्यायो यथा,—
 “महामेदा वसुच्छिद्रा त्रिदली देवतामणिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 वसुदः, पुं, (वसुनि ददातीति । दा + कः ।)
 कुबेरः । इति धनदशब्ददर्शनात् ॥ (यथा,
 हरिवंशे । ८१ । १५ ।
 “सनन्दगोपस्य गृहं वासाय वसुदोपमः ।
 अवतीर्य ततो यानात् प्रविशेत् महाबलः ॥” ॥
 वसु धनं ददातीति । विष्णुः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १४६ । ४२ ।
 “सुभ्रुवो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः ॥”
 धनदातरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
 १२० । ३० ।
 “अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयंकृत्यान्ववेक्षितुः ।
 आत्मप्रत्ययको यस्य वसुदेव वसुन्धरा ॥”)
 वसुदेवः, पुं, (वसुना धनेन दीयतीति । दिव् +
 अच् ।) श्रीकृष्णजनकः । तत्पर्यायः । आनक-
 दुन्दुभिः २ । इत्यमरः ॥ शूरः ३ कृष्णपिता ४ ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं यथा,—
 नारायण उवाच ।
 “कश्यपो वसुदेवश्च देवमाता च देवकी ।
 पूर्वपुण्यफलेनैव संप्राप श्रीहरिं सुतम् ॥
 देवमीदृशान्धारिषां वसुदेवो महानभूत् ।
 आनकश्च महाहृष्टः श्रीहरेर्जनकश्च तम् ।
 सन्तः पुरातनास्तेन वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः
 वङ्गपुराणश्च ॥ (खनामख्यातः कलियुगराज-
 विशेषस्य देवभूतेरमात्यः । स तु देवभूतिं
 निहत्य स्वयं राज्यश्चकार । यथा, भागवते ।
 १२ । १ । १८ ।
 “शुङ्गं हत्वा देवभूतिं कण्वोऽमात्यस्तु कामि-
 नम् ।
 स्वयं करिष्यते राज्यं वसुदेवो महामतिः ॥”
 वसवो देवता यस्य । धनिष्ठानक्षत्रे, स्त्री ।
 यथा, वराहसंहितायाम् । ७ । ११ ।
 “घोरा अवगच्छाष्टं वसुदेवं वारुणश्चैव ॥”)
 वसुदेवता, स्त्री, (वसवो देवता यस्याः ।)
 धनिष्ठानक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २८ ॥
 (यथा, हरिवंशे । १२२ । ३५ ।
 “देवपत्नस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥”)
 वसुदेवभूः, पुं, (वसुदेवात् भवतीति । भू + क्तिप् ।)
 श्रीकृष्णः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६१ ॥
 वसुधा, स्त्री, (वसुनि रत्नानि दधाति धारय-
 तीति । धा + कः । सुवर्णादीनामाकरत्वात्
 तथात्वम् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
 “राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।
 सौधे तल्यं तल्यं वराङ्गना सर्वस्वम् ॥” ॥
 वसुधनं दधाति दत्ते इति । धा + क्तिप् । धन-
 दातरि, त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
 २७ । १५ ।
 “वसुश्चेतिष्ठो वसुधातमश्च ॥”
 “वसुधातमः वसुनां धनानां दातृतमः । त्रिव-
 न्तात् तमम् ॥” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)
 वसुधाखर्जूरिका, स्त्री, (वसुधाजाता खर्जू-
 रिका ।) भूखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
 वसुधारा, स्त्री, (वसुवत् रत्नस्यैव धारा यशो
 यस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः । तारा २
 महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्वाहा ५ श्रीः ६ मनो-
 रमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता १०
 शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा १३ खदूर-
 वासिनी १४ भद्रा १५ वैष्णवा १६ नीलसर-
 स्वती १७ शङ्खिनी १८ महातारा १९ धनं-
 ददा २० त्रिलोचना २१ अलोचना २२ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (वसुनां रत्नानां धारां सन्ति-
 र्यत्र ।) कुबेरपुरी । इति शब्दमाला ॥ (तीर्थ-
 विशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७२ ।
 “ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! वसुधारामभिष्टुताम् ।
 गमनादेव तस्यां हि हयमेधमवाप्नुयात् ॥” ॥
 वसोश्चेदिराजस्य प्रिया धारा । यद्वा,—
 “वसु द्रव्यं दृढमाव्यममृतं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥”
 इति देवीपुराणोक्तवचनात् वसुनो दृढस्य
 धारा ।) वृद्धिप्राप्तपूर्वकर्तव्यचेदिराजवस्त्र-
 द्वेष्टककुचलमष्टधारा । यथा । कुन्दोगपरि-
 शिष्टे काव्यायनः ।
 “कुचलमां वसोधारां सप्तवारान् दृतेन तु ।

कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां न
 चोच्छ्रिताम् ॥
 आयुश्चानिति श्रान्त्यर्थं जप्ता तत्र समाहितः ।
 षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आह्वयानसुक्रमेत् ॥”
 वसोश्चेदिराजस्य वसोधारांमिति वसोधाराधि-
 पातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः
 कर्तव्यः । इति आहृतत्वम् ॥ * ॥ सामगानां
 तत्पातनमन्त्रो यथा,—
 “यद्बर्चो हिरण्यस्य यद्वा वर्चो गवासुत ।
 सत्यस्य ब्रह्मणो वर्चस्तेन मांसं हजामसि ॥”
 यजुषां यथा । “वसोः पवित्रमसि शतधारां
 वसोः पवित्रमसि सहस्रधारां देवत्वा सविता
 पुनातु वसोः पवित्रेण शतधारेण सुत्वा काम-
 धुक्षु ॥” इति आह्वयप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ ऋग्-
 वेदितां यथा ।
 “अप्रसञ्जर आगच्छन्ती भूरिधारे पयस्वती
 दृढप्रवाते सुकृते शुचिप्रते । राजन्म यस्य यस्य
 भुवनस्य रोदसी आस्स रेत सिष्टितं यन्मनु-
 क्तम् । १ ।
 अन्या इव वसुत्तमे तवासुञ्जना अभिचाक-
 सीमि । यत्र सोमः श्रूयते यत्र यज्ञो पठते
 दृढस्य धारा मधुमज्जु वधन्ते ॥ २ ॥
 दृढवती भुवनानामभिप्रियोर्वी पृथ्वी मधु-
 दुधे सुपेशसा द्यावा पृथिवी वरुणस्य धर्मणा
 विष्कभिते अजरे भूरि रेतसा ॥ ३ ॥
 शतधारसुतसमीक्षमाणं विपश्चितं पितरं
 रुक्थाना अभिमदन्त पित्रोरुपस्थितं रोदसी
 पिष्टतं सत्यवाचम् ॥ ४ ॥
 शतधारं वायुमर्कषर्चिषं वृचक्षुर्वेस्तेभि-
 चक्षते हविः । ये च प्रणन्ति प्रयच्छन्ति सङ्ग-
 मेति द्रुदुहे सप्तधारम् ॥ ५ ॥
 वसोः पवित्रमसि शतधारं वसोः पवित्रमसि
 सहस्रधारां देवत्वा सविता पुनातु । वसोः
 पवित्रेण शतधारेण सुत्वा कामधुक्षु ॥ ६ ॥
 सुहृन्निन्दिवोरिति पृथिव्या वैश्वानरं स्यत
 आजामग्निं कविं सन्नाजमतिथिं जनाना-
 मासन्नाः पात्रं जवयन्त देवाः स्वाहा ॥ ७ ॥
 इत्येतेर्मन्त्रैः सप्तदृढधारा दद्यात् । इति
 कालेसिः ॥ * ॥ विशेषवसुधारा यथा,—
 “न्यूना या बहते धारा मानात् सर्पिर्न सा
 शुभा ।
 नाधिका शस्यते विप्र दुर्भिक्षकालकारिका ॥
 जुष्यते बहमाना या श्रमते च हुताशनम् ।
 सवर्णा हेमवर्णा च धारा राज्यविद्वहये ॥
 सन्तता पतते या तु तनोतीव च पावकम् ।
 तनोति वृषराष्ट्रश्च वसोधारा न संप्रथः ॥
 सुगन्धि स्वच्छविमलं कृमिकोटविवर्जितम् ।
 शस्यते च वसोधारा या सर्पिर्गन्धपूजिता ॥
 अभावात् गवलाजं वा होतव्यन्तु सुशोभनम् ।
 दृढरौद्रपयोधारा सर्वपीडानिवारिणी ॥
 वसु द्रव्यं दृढमाव्यममृतं हविकामिकम् ।
 तस्य धारा सदा देया वसोधारा हि सा मता ॥

वसुरो

वसुना स्वर्गकामेन दक्षेण च महात्मना ।
मया च विष्णुना शक्र रुद्रेण च सहोमया ॥
आत्मानश्च स्वरूपेण धारायान् प्रपादितम् ।
देवी सान्निध्यमायाता सर्वकामप्रदायिका ॥
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र ! वरोधारां प्रपातय ।
नातः परतरं पुण्यं विद्यते नृपसत्तम ॥
वसोधाराप्रदानस्य एकाहमपि यज्ञवेत् ।
नृपेणायुषकामेण पुत्र राज्यजिगीषुणा ।
देवा धारा सदा वत्स ! रिपुनाशाय बुद्धिमन् ॥
द्रव्याभावे हताभावे नृप तस्करचे भये ।
यदि नो वहते धारा तदा द्विजं न विद्यते ॥
महाआश्विनमासे तु अशमीनवमीषु च ।
कार्तिक्या माघचैत्रे तु चित्रायां रोहिणीषु च ॥
वैशाख्यान् प्रदातव्या ज्येष्ठां ज्येष्ठस्य सत्तम ! ।
आषाढादश्रीहोमं अशमी पूर्णिमा नभे ॥
नभस्य रोहिणी वत्स ! चतुर्थ्या द्वादशीदिने ।
संक्रान्तिषु च सर्वास्तु गुरुशौरिभवास्तु च ॥
चन्द्रसूर्योपरागेषु प्रतिष्ठायज्ञकर्मणि ।
शक्रोक्त्वा प्रदातव्या जन्मपुण्याभिषेचने ॥
मार्गे व्रतनवत्ये तु शुभे वाक्ये तु दर्शने ।
गृहकृत्योपसर्गेषु धारा देयाः शुभावहाः ॥
एवं यो वाहयेद्द्वाराः शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ।
तस्य भूः सिद्धते सर्वा सनागा सहसागरा ॥
इति देवीपुराणे वसोधारानाम ३५ अध्यायः ॥

वसुधरा, स्त्री, (वसुनि धारयतीति । धृ +
“संज्ञायां भृदृजिधारिसहितपिदमः ।” ३ ।
२ । ४६ । इति खच् । “खचि ह्रस्वः । ६ । ४ ।
६४ । इति ह्रस्वः । “अरुद्धिषदजन्तस्य सुम् ।”
६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) पृथिवी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ४ । ११ ।
“निरीक्ष्य तं तदा देवी पातालतलमागतम् ।
तुष्टाव प्रणता भूत्वा भक्तिनम्रा वसुधरा ॥”
शफल्कस्य कन्या । यथा, हरिवंशे । ३५ । ५३ ।
“विश्रुता शाम्भमहिषी कन्या चास्य वसुधरा ।
रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा ॥”
पुं, जज्ञद्वीपस्य वर्षपुरुषभेदः । यथा, भागवते ।
५ । २० । ११ । “जज्ञवर्षपुरुषाः श्रुतिधरवीर्य-
धरवसुधरेषुधरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोम-
मात्मानं वेदेन यजन्ते ॥”)

वसुप्राणः, पुं, (वसु दीप्तिः प्राणा इवास्त्य ।)
अग्निः । इति शब्दरत्नावली ॥

वसुमती, स्त्री, (वसुनि धनरत्नानि सन्त्यस्या इति ।
वसु + मतुप् । डीप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥
(यथा, रघौ । ८ । ८३ ।
“तदलं तदपायचिन्तया
विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता ।
वसुधेयमवेक्ष्य तां त्वया
वसुमत्या हि वृषाः कलत्रिणः ॥)

वसुरोचिः, [सु] स्त्री, (वसवः रोचन्ते अस्मि-
न्निति । रुच दीप्ति + “वसौ रुचेः संज्ञायाम् ।”
उणा० २ । ११२ । इति इसिन् ।) यज्ञः । इति
सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

वस्तमो

वसुलः, पुं, (वसुं दीप्तिं लाति गृह्णातीति । ला +
कः ।) देवता । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वसुश्रेष्ठं, स्त्री, (वसुना दीप्तिः श्रेष्ठम् ।) रूप्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वसुसेनः, पुं, कर्णराजः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । १४० ।
“राधायाः कल्पयामास पुत्रं सोऽधिरथस्तदा ।
चक्रतुर्नामधेयश्च तस्य बालस्य तावुभौ ।
दम्पती वसुसेनेति दिक्षु सर्वासु विश्रुतम् ॥”
कचित् वसुषेणेति पाठः ॥)

वसुस्थली, स्त्री, (वसुनां धनानां स्थली ।) कुवेर-
पुरी । इति शब्दमाला ॥

वसुहृद्, पुं, (वसुनां दीप्तिनां हृद् इव ।) वक्-
वृचः । इति रत्नमाला ॥

वसुहृदकः, पुं, (वसुहृद् + स्वार्थे कन् ।) वक्वृचः ।
इति शब्दमाला ॥

वसुकं, स्त्री, साम्भरिलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वक्पुष्यम् । इति हिरूपकोषः ॥

वस्क, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) दन्त्यमध्य इति दुर्ग-
सिंहः ॥ क्विप् वक् । मूर्धन्यमध्य इत्येके । क्विप्
वट् । ड, वस्कते । इति दुर्गादासः ॥

वस्कः, पुं, (वस्क + भावे घञ् ।) अर्धवसायः ।
इति भूरिप्रयोगः ॥

वस्कयः, पुं, (वस्कते इति । वस्क गतौ + बाहुल-
कात् अयन् ।) एकहायनो वत्सः । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

वस्कयनी, स्त्री, (वस्कय एकहायनो वत्सः । तेन
नीयते इति । नी + क्विप् । डीप् ।) चिरप्रसूता
गौः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥ अस्या
दुग्धगुणाः ।
“वस्कयिन्यास्त्रिदोषघ्नं तर्पणं वलकतु पयः ।”
इति भावप्रकाशः ॥

वस्कराटिका, स्त्री, वृक्षकः । इति हारावली ॥

वस्त, क ड वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड, वस्तयते । गति-
हिंसायाचनेष्विति रमानायः । इति दुर्गा-
दासः ॥

व(व)स्तः, पुं, (वस्तयते यज्ञार्थं वध्यते इति । वस्त
+ कर्मणि घञ् ।) क्रागः । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४३ । १२ ।
“यस्य वस्तसमो गन्धो गार्त्रं श्वसमोऽपि वा ।
तस्यार्द्धमासिकं ज्ञेयं योगिनो नृप ! जीवितम् ॥”)

वस्तकं, स्त्री, कजिमलवणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वस्तकर्णः, पुं, (वस्तस्य क्रागस्य कर्णाकृतिः
प्रज्ञावच्छेदे अस्त्वस्येति । वस्तकर्ण + अर्ध-
आदिवाचच् ।) शालवृचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वस्तगन्धा, स्त्री, (वस्तस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः ।)
इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तमोदा, स्त्री, (वस्तं क्रागं मोदयतीति । सुहृ +
लिट् + अण् ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः

वस्तयः, पुं स्त्री भूमि, (वस् + “वसेस्तिः ।” उणा०
४ । १७६ । इति तिः बहुवचनान्तोऽयम् ।)
वस्तस्य दशाः । यथा, अमरः । २ । ६ । ११४ ।
“स्त्रियां बहुलं वस्तस्य दशाः स्युर्वस्तयो
द्वयोः ॥”

वस्तान्त्री, स्त्री, (वस्तस्येव अन्तमस्याः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) कृगलान्त्रीचुपः । तत्पर्यायः ।
वृषगन्धाख्या २ मेघान्त्री ३ वृषपत्रिका ४
अनान्त्री ५ वोकडी ६ । अस्या गुणाः । कटु-
रसत्वम् । कासदोषविनाशित्वम् । बीजदाहत्वम् ।
गर्भजनकत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्तिः, पुं, स्त्री, (वसति मूत्रादिकमत्र । वस् +
“वसेस्तिः ।” उणा० ४ । १७६ । इति तिः ।)
नाभेरधोभागः । इत्यमरः ॥ वस्ते आच्छादयति
मूत्राशयपुटं वस्तिः । वस ल स्तुतौ नान्नीति
तिक् । मूत्राशयपुटो वस्तिरिति रत्नमाला ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ अथ वस्ति-
विधिः ।
“वस्तिर्दिधानुवासाख्यो निरुहश्च ततः परः ।
यः स्नेहैर्दीयते स स्यादनुवासननामकः ॥
कषायचारतेलेर्यो निरुहः स निगद्यते ।
वस्तिभिर्दीयते यस्मात् तस्माद्वस्तिरिति स्मृतः ॥”
वस्तिभिः मृगादीनां मूत्राशयेः ।
“तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
अनुवासनभेदश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥
पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादूर्द्धापि वा भवेत् ।
अनुवासस्तु रुचः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवला-
निली ॥

नानुवासस्तु कृष्ठी स्यान्मही स्थूलस्तथोदरी ।
नास्याप्या नानुवासाः स्युरजीर्णान्मादह-
युताः ॥

शोधमूर्च्छारुचिभयश्वासकासचयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्वृचवेणुभिः ।
नलेर्दन्तैर्विषाणायैर्मणिभिर्वा विधीयते ॥”
नेत्रं नाड्यौ । तथा च विश्वप्रकाशे ।
नेत्रं प्रथि गुणे वस्ते तरुमूले विक्षोचने ।
नेत्रवत्ये च नाद्याश्च नेत्रो नेतरि भेदवदिति ॥
“एकवर्षात्तु षड्वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ।
ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ॥
ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्न च दीर्घता ।
सुज्ञच्छिद्रं कलायाभं छिद्रं कोलास्थिरन्यकम् ॥
यथासंख्यं भवेन्नैत्रं स्रज्जं गोपुच्छसन्निभम् ॥”
मूले स्थूलम् । ततः क्रमात् कशम् । सुज्ञच्छिद्रादि-
प्रमाणं नेत्रं क्रमेण षड्वर्षाय द्वादशवर्षाय
तदूर्ध्ववर्षाय ज्ञेयम् ।
“आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
कनिष्ठिकापरीणाहमये च गुटिकासुखम् ॥”
परिणाहोऽत्र स्थूलम् ।
“तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भागाच्चतुर्थकात् ।
कर्णिका गवादिकर्णवत् । कर्णिका कृत्राकारा
शुदाधिकान्तःप्रवेशरोधिनी कर्णिकेति । कर्णि-
काकारत्वात् कर्णिकेति कथ्यते ।

“योजयेत्तत्र वस्तिश्च बन्धयविधानतः ।
 मृगाजश्रुकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ॥”
 वस्तिरिति शेषः ।
 “मूत्रको यस्य वस्तिस्तु तदलाभे तु चर्मजः ।
 कषायरक्तः सन्दुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ॥
 व्रणवस्तिस्तु नेत्रं स्यात् स्रक्मृष्टमृष्टलोन्मितम् ।
 सुन्नच्छिद्रं मृष्टपक्ष्मनालिकापरिणाहि च ॥
 शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्यमायुषः ।
 कुर्वते परिवृद्धिश्च वस्तिः सम्यगुपासितः ॥
 दिवा शीते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयते ।
 ग्रीष्मवर्षाशरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
 नवातिस्निग्धमश्रुतं भोजयित्वा अनुवासयेत् ।
 मर्दं मूर्च्छाश्च जनयेत् द्विधा स्नेहप्रयोजितः ॥”
 द्विधाभाजने वस्ती च ।
 “रूक्षं सुक्तवतीत्यन्तं बलं वर्णश्च ह्यापयेत् ।
 युक्तस्नेहमतो जन्तुं भोजयित्वा अनुवासयेत् ॥”
 युक्तस्नेहं यथोचितस्नेहं भोज्यं भोजयित्वा
 इत्यर्थः ।
 “हीनमात्रादुभौ वस्ती नातिकार्यकरौ स्तुतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहृतातिसारकारकौ ॥”
 उभौ वस्ती अनुवासननिरुद्धास्तौ ।
 “उत्तमा स्यात् पलैः षड्भिर्मध्यमा स्यात्
 पलैस्त्रिभिः ।
 पलद्वयेन हीना स्यादुक्ता मात्रानुवासने ॥”
 अथ स्नेहवस्तिः ।
 “शताङ्गान्तेनवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 तन्मात्रोत्तममध्यान्त्याः षट्चतुर्दशमाषकैः ॥
 विरेचनात् सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
 सुक्तामायाशुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
 अथाशुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुसेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशास्त्रं कृतं चक्रमणं ततः ॥
 उत्तुष्टानिलविष्णुं योजयेत् स्नेहवस्तिना ॥”
 उष्णाम्बुसेदितं उष्णाम्बुना स्नापितम् ।
 “सुप्तस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घाप्रसारिणः ।
 कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धे गुदे न्यसेत् ॥
 ऊर्ध्वं वस्तिमुखं मूर्च्छैवामहस्तेन धारयेत् ।
 पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ॥
 जम्भाकासज्वरार्दोश्च वस्तिकाले न कारयेत् ।
 त्रिंशुमात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तिस्तु पीडने ॥
 ततः प्रणिहिते स्नेहे उत्तानो वाक्शतं भवेत् ।
 खजानुनः करावर्त्तं कुर्याच्छौटिकया युतम् ॥
 यथा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
 निमेषोन्मेषणं पुंसामङ्गुल्या कौटिकाथ वा ॥
 गुर्वश्वरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेण स्तुता बुधैः ।
 प्रसारितैः सर्वगात्रैर्यथावीर्यं प्रसर्पति ॥”
 यथावीर्यं स्नेहादि ।
 “ताडयेत्तलयोरेनं चोस्त्रीन् वारान् शनैः
 शनैः ।
 स्निग्धोश्चैव तथा श्रोणीं शय्याश्चैवोन्मेषिततः ॥
 स्निग्धोश्चैव स्वपाणिभ्यां पूर्ववत्ताडयेद्बुधः ।
 शय्याश्च पादतलस्य त्रीन् वारानुन्मेषिततः ।
 ज्ञाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ॥

सानिलः सपुरीषश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।
 उपद्रवं विना शीघ्रं च सम्यगनुवासितः ॥”
 उपद्रवस्थाने उपशोषाविति सुश्रुते पाठः ।
 “जीर्णाश्रमथ सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत् कामं दीप्तामिस्तु नरो यदि ॥
 अनुवासिताय देयमितरेऽह्नि सुखोदकम् ।
 धान्यशुण्ठीकषायं वा स्नेहयापत्तिनाशनम् ॥”
 सुखोदकसुष्णोदकम् । आपत्तिर्वाधिः ।
 “अनेन विधिना षड्वा सप्त वाष्टौ नवापि वा ।
 विधेया वस्त्यस्तेषामन्ते चैव निरुहणम् ॥
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्वस्तिवङ्गुणौ ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्द्धस्थमनिलं जयेत् ॥
 बलं वर्णश्च जनयेत् तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां वसादजी ॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानश्च यथाक्रमम् ॥”
 यथाक्रममिति वचनादष्टमोऽस्थि स्नेहयेत् ।
 “एवं श्रुतगतान् दोषान् द्विगुणः साधु साध-
 येत् ॥
 द्विगुणः अष्टादशदिवसाधिको वस्तिः ।
 “अष्टादशाष्टादशकान् वस्तीनां यो निषेवते ।
 स कुञ्जरबलोऽन्वस्य रये तुल्योऽमरप्रभः ॥
 रुचाय बहुवाताय स्नेहवस्तिं दिने दिने ।
 दद्याद्देयस्तथान्येषामग्रावाधभयात्तद्वात् ॥
 स्नेहोऽल्पमात्रो रुचाणां दीर्घकालमन्ययः ।
 अनन्ययोऽवाधकः ।
 “तथा निरुहः स्निग्धानां मज्जमात्रः प्रशस्यते ॥
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ।
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो नहि स्निह्यति तिष्ठति ॥”
 स्निह्यति स्निग्धे तिष्ठति दत्तस्नेहे इति शेषः ।
 “अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
 तदाङ्गवेदनाभ्याने शूलं श्वासश्च जायते ॥
 पक्षाशये गुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
 तीक्ष्णं तीक्ष्णौषधैर्युक्ता फलवर्त्तहिताथवा ॥
 यथानुलोमगोवायुर्मेलं स्नेहश्च जायते ।
 तथा विरेचनं दद्यात् तीक्ष्णं नस्यं च प्रस्यते ॥
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात् स्नेहवस्तिर्विनिःसृतः ।
 सर्वोऽल्पो वा वृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता ॥
 अनायातं लहोरात्रे स्नेहं संशोधनेर्हरेत् ।
 स्नेहवस्तावनायाते नाल्पः स्नेहो विधीयते ॥
 शुद्धोत्थोरुपूतीकभार्गोऽप्याकरौहिणम् ।
 शतावरीसहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ॥
 यवमायातसीकोलकुलत्यात् प्रसृतोन्मितात् ।
 चतुर्दशैर्भसः पक्षा श्रोणशेषेण तेन च ॥
 पचेत्तैलाङ्कं पेक्षैर्जैर्वनीयैः पलोन्मितैः ।
 अनुवासनमेतद्भिः सर्ववातविकाररुत् ॥”
 पूतिकः करञ्जः । रौहिणं रोहिण इति सुगन्ध-
 द्रव्यविशेषः । काकनासा कौयाटोटी । प्रसृतं
 पलद्वयम् ।
 “षट्सप्ततिथ्यापदस्तु जायन्ते वस्तिकर्मणः ।
 दूषितात् समुदायेन ताश्चिकित्सास्तु सुश्रुतात् ॥”
 समुदायेन अनुचितनेत्रादिसामग्र्या ।

“पानाहारविहाराश्च वस्तिकर्मणि कृतस्तथाः ।
 स्नेहपानसमाः कार्या नात्र कार्या विचा-
 रणा ॥”
 अथ निरुहवस्तिविधिः ।
 “निरुहवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणान्तरेः ।
 तेरेव तस्य नामानि कृतानि सुनिपुणैः ॥”
 कारणान्तरेः समवाधिकारणभेदेः ।
 “निरुहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्यापनं बुधैः ।
 स्वस्थानस्थापनादोषधातूनां स्थापनं मतम् ॥
 निरुहस्य प्रमाणश्च प्रस्यः पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्यमुद्दिष्टं हीनश्च कुड्वास्त्रयः ॥”
 परं श्रेष्ठम् ।
 “अतिस्निग्धोऽक्लिष्टदोषः क्षतोरस्कः क्षणस्तथा ।
 अक्लिष्टदोषः अनुत्क्लिष्टदोषः । अदत्तोत्क्लेशन
 इति यावत् । क्षतोरस्कः उरःक्षतवान् ।
 “आधानच्छर्दिहकार्शः शोथश्वासप्रपीडितः ।
 गुदशोफातिसारात्तो विरुचीकुष्ठसंयुतः ॥
 गर्भिणी मधुमेही च नास्याप्याश्च जलोदरी ।
 वातधावाधुदावर्त्ते वाताह्विषमन्वरे ॥
 मूर्च्छादण्णोदरानाहमूत्रकृच्छ्राशरीषु च ।
 वृद्धादग्दरमन्दाग्निप्रमेहेषु निरुहणम् ॥
 शूलैर्लक्ष्यते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्वुधः ।
 उत्तुष्टानिलविष्णुचस्निग्धं स्निग्धमभोजितम् ॥
 मध्याह्ने गृहमथ्ये च यथायोग्यं निरुहयेत् ॥”
 स्निग्धं स्वभ्यक्तम् । स्निग्धं उष्णाम्बुस्नापितम् ।
 “स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरुहणम् ॥
 जाते निरुहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ।
 तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रान् निरुहागमनेच्छया ॥”
 अत्र मुहूर्तमात्रशब्दे नैतदपि बोधितम् ।
 निरुहप्रत्यागमनकालो मुहूर्तमात्रः ।
 “अनायातं मुहूर्तात्तु निरुहं शोधनेर्हरेत् ।
 निरुहेरेव मतिमान् चारुमूत्रान्मसैस्त्वैः ॥
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफवायवः ।
 लाघवश्चोपजायेत सुनिरुहं तमादिशेत् ॥
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता आधिनियमः ॥
 आस्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्ष-
 णम् ॥”
 विविक्तता दत्तौषधनिःसरणम् ।
 “अनेन विधिना युज्यान्निरुहं वस्तिदानवित् ।
 द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ॥
 सस्नेहे एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ।
 कषायकटुका मूत्रा कफे लघ्णास्त्रयो हिताः ॥
 पित्तस्नेहानिलाविष्टं शीरयूषरसैः क्रमात् ।
 निरुहं भोजयित्वा च ततस्तमनुवासयेत् ॥
 सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ।
 वस्तिस्तीक्ष्णा प्रयुक्ता हि तेषां हन्याहला-
 युषी ॥
 दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ।
 पश्चात् संश्रमनीयश्च दद्याद्द्वस्तिं विचक्षणः ॥
 शरद्वर्षीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ।
 हृषुषा फलकल्कश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्तुतः ॥”
 इत्युत्क्लेशनवस्तिः ॥

वस्तिः

“शताङ्गा मधुकं विल्वं कौटजं फलमेव च ।
सकाङ्गिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ॥”

इति दोषहरवस्तिः ॥ * ॥

“प्रियङ्गुमधुकं सुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ।
सचौरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ॥”

इति शमनवस्तिः ॥ * ॥

“त्रिफलाकायगोमूत्रचौद्रचारसमायुताः ।
ऊषकादिप्रतीवाया वस्तयो लेखनाः स्मृताः ॥”

ऊषकादिप्रतीवायाः ऊषकादिगणविशेषचूर्ण-
प्रक्षेपाः । इति लेखनवस्तयः ॥ * ॥

“वृंहणद्रव्यनिःकायैः कल्मेर्मधुरकैर्युताः ।
सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो वृंहणाः स्मृताः ॥”

इति वृंहणवस्तयः ॥ * ॥

“वदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीपुष्पजाङ्गुराः ।

येरावती नाराङ्गी । शेलुः बहुवारः ।

चौरसिद्धाः चौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः ॥

अजोरभैरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः ॥”

अजश्लागः । उरभो मेघः । एणः कृष्णमृगः ।

“मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलेद्वादशभिर्मता ॥”

इति पिच्छिलावस्तयः ॥ * ॥

“दत्तादौ सैन्धवस्याचं मधुनः प्रवृत्तिद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रवृत्तित्रयम् ॥

एकौभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रवृत्तिं क्षिपेत् ।

संमूर्च्छिते कषायान्तु चतुःप्रवृत्तिसंमितम् ॥

गृह्णीयाच्च तदावापमन्ते दिप्रवृत्तोन्मितम् ।

क्षिप्त्वा विमथ्य दद्याच्च निरुहं कुशलो भिषक् ॥

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रवृत्तो भवेत् ।

वाते चतुःपलं चौद्रं दद्यात् स्नेहस्य षट्पलम् ॥

पित्ते चतुःपलं चौद्रं स्नेहं दद्यात् पलत्रयम् ।

कफे तु षट्पलं चौद्रं क्षिपेत् स्नेहं चतुः-

पलम् ॥”

इति निरुहमात्रा ॥

“एरण्डकायतुल्यांशं मधु तैलं पलायकम् ।

शतपुष्पापलाहं न सैन्धवाहं न संयुतम् ॥

मधुतैलिकसंज्ञोऽयं वस्तिर्दारुविलोडितः ।

मेदोगुल्मकृमिघ्नी ह्रस्वलोदावर्तनाशनः ॥

बलवर्णकरश्चैव वृथो दीपनवृंहणः ॥”

इति मधुतैलिकवस्तिः ॥

“चौद्राण्यचौरतैलानां प्रवृत्तं प्रवृत्तं भवेत् ।

हृषुषा सैन्धवाचांशो वस्तिः स्यादुयापनः

परः ॥”

यापनः सारकः । इति यापनवस्तिः ॥ * ॥

“एरण्डमूलनिष्कायो मधु तैलं ससैन्धवम् ।

एष युक्तरथो वस्तिः सवचापिप्यलीफलः ॥”

इति युक्तरथवस्तिः ॥

“प्रचुम्बलस्य निष्कायस्तैलं मागधिका मधु ।

ससैन्धवः सवष्टाङ्गः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ॥”

इति सिद्धवस्तिः ॥

“स्नानसुष्णोदकैः कुर्याद्दिवास्त्रप्रमर्जनीयताम् ।

वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत् स्नेहवस्तिवत् ॥”

अथोत्तरवस्तिविधिः ॥

“अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।

वस्तिः

निरुहोऽतरो यस्मात्तस्मादुत्तरसंज्ञकः ॥

द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतकर्णिकम् ।

मालतीपुष्पवृन्ताभं द्विजं सर्षपनिर्गमम् ॥

पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्णिका ।

तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ॥

अथ स्थापनशुद्धस्य त्रयस्य स्नानभोजनेः ।

स्थितस्य जानुमात्रेण पीठेऽन्विष्य शलाकया ॥

स्निग्धया मेढ्रमार्गान्तु ततो नेत्रं नियोजयेत् ।

शूनैः शूनैर्वृताभ्यक्ते मेढ्रन्तुऽङ्गुलानि षट् ॥

ततोऽवपीडयेदस्तिं शूनैर्नेत्रं विनिर्हरेत् ।

ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ॥

स्त्रीणां कनिष्ठिकाशूलं नेत्रं कुर्याद्दशाङ्गुलम् ।

सुहृः प्रवेशं योज्यश्च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ॥

द्वाङ्गुलं सूत्रमार्गे च सूक्ष्मनेत्रं विनियोजयेत् ।

सूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां लेकमङ्गुलम् ॥

शूनैर्निष्क्रम्यमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ॥”

मालतीपुष्पवृन्ताभं नेत्रमित्युक्तत्वात् पुनः सूक्ष्म-

शब्दाभिधाने बालानां ततोऽपि नेत्रस्य सूक्ष्मता-

बोधनार्थम् ।

“योनिमार्गेषु नारीनां स्नेहमात्रा द्विपालिका ॥

सूत्रमार्गे पलोन्माना बालानाञ्च द्विकार्णिकी ।

उत्तानाये स्निग्धे दद्यात् ऊर्ध्वजान्ते विचक्षणैः ॥

अप्रत्यागच्छति भिषक् वस्तावुत्तरसंज्ञिते ।

भूयो वस्तिं विदध्याच्च संयुक्तं शोधनेऽङ्गुलिः ॥

फलवस्तिं विदध्याद्वा योनिमार्गे दृढं भिषक् ।

स्त्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ॥

दह्यमाने तथा वस्तौ दद्याद्वस्तिं विशारदः ।

चौरिवृचकषायेण पयसा शीतलेन वा ॥”

दह्यमाने वस्तौ यस्मिन् स्थाने वस्तिर्दत्तस्तस्मिन्

दह्यमाने ।

“वस्तिः शृङ्गरजः पुंसां स्त्रीणामार्त्तवजा रजः ।

हन्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचिता मेहिनां कचित् ॥

सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदक्रम एव च ।

वस्तिरुत्तरसंज्ञस्य समानः स्नेहवस्तिना ॥” * ॥

अथ फलवर्तिविधिः ।

“वृताभ्यक्ते गुदे क्षिप्त्वा स्रज्ज्वा स्वाङ्गुष्ठसन्निभा ।

मलप्रवर्तिनी वर्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

(“चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाडीं प्रतिलक्षणं कृत्वा

तथा वस्तिप्रतिकर्म कुर्यात् ।

नातिचोष्णे च काले च न शीते न च भोजिते ।

न निद्रालौ च सूत्रार्त्तं विष्टार्त्तं न च वेदभाक् ॥

वस्तिकर्म निरुहश्च कारयेत्तं निरस्य च ।

आदौ सूत्रविष्टोत्सर्गं कृत्वा गुदं प्रचाल्य नाति

प्रिधिलशय्यायां शाययित्वा वामाङ्गे वामपादं

दक्षिणाङ्गे दक्षिणपादश्च सङ्कोच्य जङ्घोपरि-

संस्थाप्य गुदाभ्यन्तरे द्वाङ्गुलमात्रां नाडीं सुधीः

सञ्चारयेत् । ततः शूनैः शूनैर्वस्तिं निष्पीड्य

द्विपलपरिमिततैलेन निरुहं कुर्यात् । निरुहा-

नन्तरं शूनैः शूनैरुत्तानं शाययित्वा ऊर्ध्वं

कृत्य च पश्चात् सङ्कोच्य पाणिभिः पञ्च वारान्

स्फिक्पिण्डान् चोटयेत् । ततः स्वस्थं कृत्वा

वस्तिः

क्षणेनाप्यामाश्रयं मलस्थानं बोधयति । वस्त्यु-
दरवातान् दोषान् निवारयति । पण्डितास्तं
वस्तिनिरुहं तद्वस्तिकर्म च विदुः ।” इति
हारीते सूत्रस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥

“कृतचरणं शैलवरस्य रम्ये

स्थितं धनेशायतनस्य पार्श्वे ।

महर्षिसंघैर्वृतमग्निवेशः

पुनर्वसुम्याञ्जलिरन्वष्टच्छत् ॥

वस्तिर्नरेभ्यः किमपेक्ष्य दत्तः

स्यात् सिद्धिमान् किन्नयनस्य नेत्रम् ।

कौटक् प्रमाणाकृति किङ्कुशश्च

केषाश्च किं योनिगुणश्च वस्तिः ॥

निरुहकर्म प्रधानमात्राः

स्नेहस्य वा काः शमने विधिः कः ।

के वस्तयः केषु मता इतीदं

श्रुत्वोत्तरं प्राह वचो महर्षिः ॥

समीक्ष्य दोषोपधदेशकाल-

सात्प्राग्विसत्त्वैकवयवबालानि ।

वस्तिः प्रयुक्तो नियतं गुणाय

स्युः सर्वकर्मणि च सिद्धिमन्ति ॥

सुवर्णरूप्यचपुताम्रवीतिं

कांस्यास्थिशस्त्रद्वयवेणुदन्तैः ।

नलैर्विषाणैर्मणिभिश्च तैस्तेः

कांथाणि नेत्राणि सुकर्णिकानि ॥

षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसंमितानि

षड्विंशतिर्द्वादशवर्षजानाम् ।

स्युर्मुद्गकर्कशुसतीनवाहि-

द्विद्राणि वर्त्तगा पिष्टितानि चापि ॥

यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां

मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति ।

ऋजूनि गोपुच्छसमाकृतौनि

स्रज्ज्वाणि च स्युर्गुलिकासुखानि ॥

स्यात् कर्णिकेकाग्रचतुर्थभागे

मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने हे ।

जरदृगवो माहिषहारिणो वा

स्यात् श्रौकरो वस्तिरजस्य वापि ॥

दृष्टस्तुर्नष्टशिरो विगम्यः

कषायरक्तः सुन्दरः सुशुद्धः ।

वृणां वयो वीक्ष्य यथारुरूपं

नेत्रेषु योज्यस्तु सुबद्धसूत्रः ॥

वस्तिरमावे स्रवानां गलो वा

स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा ।

आस्थापनार्हं पुरुषं विधिज्ञः

समीक्ष्य पुण्येऽहनि शुक्लपक्षे ॥

प्रशस्तनक्षत्रसुहृत्तयोगे

जीर्णाग्नेमेकाग्रमुपक्रमेत ।

बालां गुडूर्ध्वं त्रिफलां सरास्त्रां

हे पञ्च मूले च पलोन्मितानि ॥

अथौ पलान्यर्द्धतुलाञ्च मांसा-

च्छागात् पक्षेदसु चतुर्थशेषम् ।

पूतं यवानीफलविल्वकुष्ठ

वचाशुताङ्गा घनपिप्पलीनाम् ॥

वस्तिः

कल्केगुणद्वयैः स तैले-
र्युतं सुखोष्णं तु पिचुप्रमाणैः ।
गुडोत्पलं द्विप्रस्तानु मात्रां
स्नेहस्य युक्त्वा मधुसैन्धवादि ॥
प्रक्षिप्य वस्तौ मथितं खजेन
सुवहसुच्छाम्य च निर्वालीकम् ।
अङ्गुष्ठमध्येन सुखं पिधाय
नेत्राग्रसंस्थामपनीयवर्त्तम् ॥
तेलाक्तगात्रं कृतमत्र विट्कं
नाति क्षुधार्त्तं ग्रथने मरुध्यम् ।
समेधय वेधन्नतश्चैरसेवा
नालुच्छित्ते स्वास्तरणोपपन्ने ॥
सयेन पार्श्वेन सुखं ग्रथानं
कृत्वर्जुदेहं स्वभुजोपधानम् ।
निक्षुब्धं सयेतरमस्य सकथि
वामं प्रसार्य प्रणयेत्तत्तत्तम् ॥
स्निग्धं गुदे नेत्रचतुर्थभागं
स्निग्धं ग्रनेष्टदृजुष्टवंशम् ।
अकम्पनावेपनलाघवादीन्
पाण्योगुणांश्चापि विदर्शयन् हि ॥
प्रपीड्य चैकग्रहणेन दत्तं
नेत्रं ग्रनेरेव ततोऽवकर्षेत् ।
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा
गुदव्रणः स्याच्चरिते च नेत्रे ॥
दत्तः ग्रनेर्नाशयमेति वस्तिः
कण्ठं प्रधावत्यतिपीडितश्च ।
श्रीतस्त्वस्तिभक्तकरो विदाहं
मूर्च्छां च कुर्वादतिमात्रमुष्णः ।
स्निग्धोऽतिजाद्यं पवनान् रुच-
स्तन्वल्पमात्रा लवणस्त्वयोगम् ।
करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं
क्षामन्नु सान्द्रः सुचिरेण चेति ॥
दाहान्तिसारौ लवणोऽतिकुर्या-
त्तस्मात् प्रयुक्तं सममेव दद्यात् ।
पूर्वं हि योज्यं मधुसैन्धवन्तु
स्नेहं विनिर्मय्य ततोऽनुकल्कम् ॥
विमथ्य संयुज्य पुनर्ब्रूवैस्तु
वस्तौ निदध्यामथितं खजेन ।
आमाशयोऽग्निर्ग्रहणीगुदश्च
तत्पार्श्वसंस्थस्य सुखोपलब्धिः ॥
लीयन्त एवं वलयश्च तस्मात्
सद्यं ग्रथानोऽरतिवस्तिदानम् ।
विह्वातवेगो यदि चार्द्धदत्ते
निष्कृष्य दत्ते प्रणयेदशेषम् ॥
उत्तानदेहस्य कृतोपधानः
स्याद्द्विर्धमात्रोति तथास्य देहम्
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्
पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः ॥
प्रत्यागते कोष्णजलावस्तिः
शाल्यन्नमद्यात्तुना रसेन ।
जीर्णं तु सायं लघु चाल्पमात्रं
मुक्तेऽनुवाह्यः परिदृष्टव्यम् ॥”

वस्तिः

“स्निग्धोष्ण एकः पवने निरुहो
हो स्वादुशीतो मयसा च पित्ते ।
त्रयः समूहाः कटुकोष्णतीक्ष्णाः
कफे निरुहो न परं विधेयाः ॥
रसेन वाते प्रति भोजनं स्यात्
क्षीरेण पित्ते तु कफे च यूषैः ।
तथानुवाह्येषु च विवृतैले
स्याच्चीवनीयं फलसाधितश्च ॥”
इति चरके सिद्धिस्थाने तृतीयेऽध्याये ॥
“तत्र स्नेहादीनां कर्मणां वस्तिकर्मप्रधान-
तममाहुराचार्याः । कस्मादनेककर्मकरत्वा-
दस्तिरिह वस्तिर्नानाविधद्रव्यसंयोगाद्दोषाणां
संशोधनसंश्रमनसंग्रहणानि करोति । क्षीण-
शुक्रं वाजीकरोति क्षणं दृढयति स्थूलं कर्ष-
यति चक्षुः प्रीणयति वलीपलितमुपहन्ति वयः
स्थापति । शरीरोपचयं वर्णं बलमारोग्य-
मायुषः परिवृद्धिश्च करोति वस्तिः सम्य-
गुपासितः ॥ तथा ज्वरातीसारतिभिरप्रति-
श्यायशरीरोगाधिमन्यार्हिताक्षैकपक्षाघाते-
काङ्गसञ्जाङ्गरोगाभानोदरशर्कराशूलवृद्धाप-
दंशानाहमूत्रकृच्छ्रगुल्मवातशोणितवातमूत्र-
पुरीषोदावर्त्तशुक्रार्त्तवस्तन्यानाशहृद्भुमण्याग्रहा-
शोऽभ्रसरी मृगभ्रमभ्रमृतिषु चात्यर्थमुपयुज्यते ॥”
“तत्र द्विविधो वस्तिः नैरुहिकः स्नेहिकश्च ।
आस्थापनं निरुह इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
विकल्पो माधुतैलकः । तस्य पर्यायशब्दो
यापनो युक्तरथः सिद्धवस्तिरिति । सदीप-
निर्हरणाच्छरीररोगहरणादा निरुहः । वयः
स्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम् । माधुतैलि-
कविधानश्च निरुहक्रमचिकित्सिते वक्ष्यामः ॥
तत्र यथा प्रमाणगुणविहितः स्नेहवस्ति-
विकल्पोऽनुवासनः पादावकथः । अनुवसनपि
न दुष्यत्यनुदिवसं दीयत इत्यनुवासनः ॥
तस्यापि विकल्पोऽर्द्धमात्रावकथोऽपरि-
हार्थोमात्रावस्तिरिति ॥” इति सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने ३५ अध्यायः ॥
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यापदः स्नेहवस्तिजाः ।
बलवन्तो यदा दोषाः कोष्ठे स्युरनिलादयः ॥
अल्पवीर्यं तदा स्नेहमभिभूय पृथग्विधान् ।
कुर्वन्त्युपद्रदान् स्नेहः स चापि न निवर्त्तते ॥
तत्र वाताभिभूते तु स्नेहे सुखकषायता ।
जृम्भावातरुजास्तास्ता वेपथुर्विधमन्वरः ॥
पित्ताभिभूते स्नेहे तु सुखस्य कटुता भवेत् ।
दाहस्तृष्णा ज्वरः खेदो नेत्रमूत्राङ्गपीतता ॥
श्लेष्माभिभूते स्नेहे तु प्रसेको मधुरास्यता ।
गौरवं कृद्भिर्च्छ्वासः कृच्छ्रः शीतज्वरोऽरुचिः ॥
तत्र दोषाभिभूते तु स्नेहे वस्तिं निधापयेत् ।
यथास्वं दोषशमनान्युपयोज्यानि यानि च ॥
अत्याश्रितेऽन्नाभिभवात् स्नेहो नैति यदा
तदा ।
गुरुरामाशयः शूलं वायुश्चाप्रतिसर्चरः ॥
क्षतीङ्गामुखवैरस्यं श्वासो मूर्च्छा भमोऽरुचिः ।

वस्तु

तत्रापतर्पणस्थान् दीपनो विधिरिष्यते ॥
अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ।
तदाङ्गसदनाभाते श्वासः शूलश्च जायते ॥
पक्षाशयगुरुत्वश्च तत्र दद्यान्निरुहणम् ।
अतितीक्ष्णौषधैरेवं सिद्धिष्ठाण्यनुवासनम् ॥
शुद्धस्य दूरावस्थे स्नेहे स्नेहस्य दर्शनम् ।
गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽनुवादनम् ॥
स्नेहगन्धिमुखनत्र कासश्चासावरोचकः ।
अतिपीडितवत्तत्र विविधा स्थापनन्तथा ॥
अस्तिन्नस्याविशुद्धस्य स्नेहोऽल्पः सम्युयो-
जितः ।
श्रीतो नृदुश्च नाभ्येति ततो मन्दं प्रवाहयेत् ॥
विवन्मगौरवाभानशूलाः पक्षाशयं प्रति ।
तत्रास्थापनमेवाशु प्रयोज्यं सानुवासनम् ॥
अल्पं युक्तवतोऽल्पो हि स्नेहोमन्दगुणस्तथा ।
दत्तो नैति कृतोत्क्रोशौ भ्रष्टं वा रतिमाव-
हेत् ॥
तत्र वास्थापनं कार्यं शोधनीयेन वस्तिना ।
अनुवासनश्च स्नेहेन शोधनीयेन ग्रस्यते ॥
अहोरात्रादपि स्नेहः प्रत्यागच्छेन्न दूष्यति ।
कुर्वाद्द्विगुणांश्चापि जीर्णस्त्वल्पगुणो भवेत् ॥
यस्य नोपद्रवं कुर्वातु स्नेहवस्तिरनिःसृतः ।
सर्वोऽल्पो वा ततो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजा-
नता ॥
अनायान्तन्वहोरात्रात् स्नेहं संशोधनेर्जयेत् ॥
स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
इत्युक्ता यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्-
सिताः ॥”
इति च सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७ अध्यायः ॥
वस्तिकर्माष्टाः, पुं, (वस्तिकर्मणा तच्छोधनयापा-
रेण आष्टाः । वस्तिशोधने एवास्य प्रचुरकार्य-
करत्वात् तथात्वम् ।) अरिष्टवृत्तः । भूरिटा-
इति ख्यातः । यथा,—
“अरिष्टो वस्तिकर्माष्टो वेणीरः फेनिलः
क्षुणः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वस्तिमलं, क्षी, (वस्तेर्नाभ्यधोभागस्य मलम् ।)
मूत्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६७ ॥
वस्तु, क्षी, (वसतीति । वस + “वसेस्तु ।” उणा०
१ । ७६ । इति तुन् ।) द्रव्यम् । यथा,—
“बुद्धद्रव्यं स्तौपिकं स्यात् सत्त्वं द्रव्यश्च वस्तु च ॥”
इति ॥
(तथा, भागवते । ६ । ४ । २७ ।
“गृहेषु दारेषु सुतेषु वस्तुषु
द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिवस्तुषु ।
अक्षय्यरत्नाभरणाम्बरादि-
अनन्तकोषेष्वकरोदसस्मृतिम् ॥”
पात्रभूतम् । यथा, रघौ । ३ । २६ ।
“अधोपनीतं विधिवद् विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्त्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
किया हि वस्तुर्पादता प्रसीदति ॥”)

पदार्थः । यथा,—

“भावः पदार्थो धर्मः स्यात् सत्त्वं तत्त्वञ्च
वस्तु च ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, शकुन्तलायाम् १ अङ्के ।

“सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥”)

जगति वस्तुद्वयं भावोऽभावश्च । इति न्याय-
शास्त्रम् ॥ सच्चिदानन्दद्वयं ब्रह्म । इति वेदान्त-
सारः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २१ । ४६ ।

“अहो वस्तुनि मात्सर्यमहो भक्तिरवस्तुनि ॥”
कार्यम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । १५ । २५ ।

“वस्तुष्वशक्येषु ससुदमश्चेत्

शक्येषु मोहादसुदमश्च ।

शक्येषु कालेन ससुदमश्च

त्रिधैव कार्ययत्नं वदन्ति ॥”

अर्थः । इति मल्लिनाथः ॥ यथा, कुमारः ।
६ । ६५ ।

“अथाङ्गिरसमग्रयमुदाहरणवस्तुषु ।

ऋषयो नोदयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ॥”

इतिवृत्तम् । यथा, विक्रमोर्वश्याम् ।

“अहमस्यां कालिदासग्रथितवस्तुना नवेन चोट-
केनोपस्थास्ये ॥”)

वस्तुकं, स्त्री, (वस्तु + संज्ञायां कन् ।) वास्तुकम् ।
इति शब्दरत्नावली राजनिर्घण्टश्च ॥

वस्तुकौ, स्त्री, (वस्तुक + गौरादित्वात् ङीष् ।)
श्वेतचिह्नीश्रावकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्यं, स्त्री, (वस् + क्तिन् । वस्तिर्वासस्तस्यां
साधु । वस्ति + “तच्च साधुः ।” ४ । ४ । ६८ ।
इति यत् ।) गृहम् । इत्यमरः ॥

वस्त्वं स्त्री, (वस्यते आच्छाद्यतेऽनेनेति । वस
आच्छादने + “सर्वधातुभ्यः कृन् ।” उणा० ४ ।

१५८ । इति कृन् ।) परिधानाद्युपयुक्तकार्पासादि-

निर्मितवस्तु । कापड इति भाषा । तत्पर्यायः ।

आच्छादनम् २ वासः ३ चेलम् ४ वसनम् ५

अंशुकम् ६ । इत्यमरः ॥ सिचयः ७ प्रोतः ८

लक्तकः ९ कर्पटः १० श्राटकः ११ कश्मिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ वासनम् १३ द्विचयम् १४

प्रोतम् १५ छादम् १६ वासम् १७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ * ॥ अस्य परिधानविधिर्यथा,
भृगुः ।

“विक्रान्तोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्तयेदपि ॥”

विक्रान्तः परीधानासंभृतकच्छः । तथा च ।

“परीधानादहिःकक्षा निवह्ना ह्यासुरी भवेत् ॥”
स्मृतिः ।

“वाग्ने एष्टे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् ।

शुभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥”

बौधायनः ।

“नाभौ धृतञ्च यदस्त्रमाच्छादयति जानुनी ।

अन्तरीयं प्रशस्तं तदस्त्रिन्नसुभयोस्तयोः ॥”

प्रचेताः । दशा नाभौ प्रयोजयेत् । स्मृतिः ।

न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति । उत्तरीयधारणं
चोपवीतवत् ।

“यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तथा सन्धार्यते यन्नादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥”

इति स्मृतेः ॥

अत्र यथा द्विजोत्तमैः सथापसयत्वादिना उप-
वीतं धार्यते तथा उत्तराच्छादनमपि द्विजो-
त्तमैरिति प्रदर्शनमात्रम् । प्रागुक्तभृगुवचनेन

सर्वेषां द्विवस्त्रताप्रतीतिः । पारस्करः । एकश्चे-
द्वासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति ।

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥ * ॥ अस्य धारणगुणाः ।

यथा,—

“काम्यं यशस्यमायुष्यमलक्ष्मीं प्रहर्षणम् ।

श्रीमत्पारिषदं शस्तं निर्मलाम्बरधारणम् ॥”

इति राजवल्गुभः ॥ * ॥

अपि च ।

“स्नातस्थानन्तरं सम्यग्वस्त्रेण तनुमार्जनम् ।

कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूयादोषनाशनम् ॥

कौषेयं चित्रवस्त्रञ्च रक्तवस्त्रं तथैव च ।

वातश्चेद्गृहं तत्तु शीतकाले विधारयेत् ॥”

कौषेयं पट्टाम्बरं तसरवस्त्रञ्च ।

“मेघं सुशीतं पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते ।

तद्वारयेदुष्णकाले तच्चापि लघु शस्यते ॥”

कषायं कोकची इति लोके । कषायरागरक्तं
वा ।

“शुक्लान्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ।

न चोष्णं न च वा शीतं तत्तु वर्षासु धारयेत् ॥

यशस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्द्धनम् ।

त्वय्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमम्बरम् ॥”

काम्यं कामोद्दीपकम् ।

“कदापि न जनेः सद्भिर्धार्यं मलिनमम्बरम् ।

तत्तु कण्डकमिकरं खान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥”

अलक्ष्मीरशोभा दाद्विं वा । इति भाव-

प्रकाशः ॥ * ॥ (अथ स्वप्ने वस्त्रादिदर्शनात्

शुभफलं यथा,—

“कन्यां कुमारकान् गौरान् शुक्लवस्त्रान् सुते-

जसः ।

यः पश्येत्तन्मते यो वा कृत्वादर्शविषामिषम् ॥

शुक्ताः सुमनसो वस्त्रममेध्यालेपनं फलम् ॥

यस्य स्यादायुरारोग्यं वित्तं बहु च सोऽनुते ॥”

इति वाभटे शरीरस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

अथ नववस्त्रपरीधानदिनम् ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिष्यविशाखहस्त-

चित्रोत्तराश्विपवनादितिरेवतीषु ।

जन्मर्चनीवबुधशुक्रादिनोत्पवादी

धार्यं नवं वसनमीश्वरदेवतुष्टौ ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“सूर्ये चात्यधनं व्रणः शशिदिने क्लेशः सदा

भूमिजे

वस्त्राणां बहुता बुधे सुरगुरौ विदागमः

सम्पदः ।

नानाभोगयुतः प्रमोदशयनं दिव्याङ्गना भार्गवे
शरीरे स्युः खलु रोगशोककलहा वस्त्रे धृते

नूतने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

अस्य चारुसंयोगनिधिदिनानि यथा,—

“मन्दमङ्गलघष्ठीषु द्वादश्यां श्राद्धवासरे ।

वस्त्राणां चारुसंयोगो दृष्ट्यासप्तमं कुलम् ॥”

इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

तद्दानफलं यथा,—

“वासोदक्षन्द्रसालोक्तमभिसालोक्तमम्बरदः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“द्विजानां ये तु सततं शुभवस्त्रप्रदा नराः ।

वस्त्रगन्धयुतः पन्थास्तेषां सुजलशीतलः ॥”

इत्यादि बह्विपुराणे यमशर्मिलोपाख्याननामा-

ध्यायः ॥ * ॥ तेन विष्णुपूजाविधिर्यथा,—

“दुकूलपट्टकौषेयवाल्मीकार्पासकादिभिः ।

वासोभिः पूजयेद्विष्णुं सुशुभैरात्मनः प्रियैः ॥”

इति तत्रैव क्रियायोगनामाध्यायश्च ॥

तद्व्यवहृणविधिर्यथा । विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“वस्त्रं दधान्नामादद्यात् परिधाय तथा पुनः ।

आरुह्योपानहौ यानमारुह्यैव च पादुके ॥”

तस्याधिपतिर्यथा । तत्रैव ।

“बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च ।

पत्तिवस्त्रं तथा सर्वं वायव्याः परिकीर्त्तिताः ॥”

तत्प्रतिग्रहप्रायश्चित्तं यथा । हारीतः । मणि-

वासोगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्राष्टशतं जपेत् ।

अष्टसहस्रं अष्टोत्तरसहस्रम् । इति शुद्धि-

तत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च ।

श्रीभगवानुवाच ।

“कार्पासं काम्बलं वाल्मीकौषेजं वस्त्रमिष्यते ।

तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रेर्देवाय चोत्सृजेत् ॥

निर्दग्धं मलिनं जीर्णं छिन्नं गात्रावलङ्गितम् ।

परकीयं वाखुदृष्टं स्तुचीविह्वं तथोचितम् ।

उपकेशं विधौतञ्च श्लेष्मान्नादिदूषितम् ॥

प्रदाने देवताभ्यश्च देवे पैत्रे च कर्मणि ।

वर्जयेत् प्रापयोगेन यज्ञाहावुपयोजनं ॥”

प्रापयोगेन इत्यत्र स्त्रोपयोगेन इति क्वचित्

पुस्तके पाठः ।

“उत्तरीयोत्तरासङ्गौ निचोलो मोदचेलकः ।

परिधानञ्च पश्चैतान्यस्यूतानि प्रयोजयेत् ॥

प्राणवस्त्रं नीशारञ्च तथेवातपवारणम् ॥”

क्वचित् पुस्तके प्राणवस्त्रमित्यत्र सणिवस्त्रमिति

पाठः ।

“चण्डातकं तथा दूष्यं पञ्च स्यूतान्यदुष्टये ।

पताकाध्वजदण्डादौ स्यूतं वस्त्रं प्रयोजयेत् ॥

अन्यत्रावरणादौ च तद्दिना शस्ततोऽपि च ।

रक्तं कौषेयवस्त्रञ्च महादेवे प्रशस्यते ॥

गीतं तथैव कौषेयं वासुदेवाय चोत्सृजेत् ।

रक्तान्तु कम्बलं दद्यात् शिवाय परमात्मने ॥

विचित्रं सर्वदेवेभ्यो देवीभ्योऽंशुं निवेदयेत् ।

कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात् सर्वेभ्य एव तु ॥

नैकान्तरक्तं दद्यात् वासुदेवाय चेलकम् ।
तथा नैकान्तरक्तं शिवाय विनिवेदयेत् ॥
नीलीरक्तं यद्वस्त्रं तत् सर्वत्र विवर्जितम् ।
देवे पैत्रे स्त्रीपथोगे वर्जयेत्तद्विचक्षणः ॥
नीलीरक्तं प्रमादात्तु यो दद्याद्विष्णवे बुधः ।
निष्कला तस्य तत्पूजा तदा भवति भैरव ॥
विचित्रे वाससि पुनर्लभं नीलीविरञ्जितम् ।
वस्त्रं दद्यान्महादेये नान्यस्मै तु कदाचन ॥
दिपदां ब्राह्मणो यदहं देवानां वासवो यथा ।
तथा भूषणवर्गेषु वस्त्रमुत्तममुच्यते ॥
वस्त्रेण चायते लज्जां वस्त्रेण चायते त्वचम् ।
वस्त्रान् स्यात् सर्वतः सिद्धिस्तुल्यं प्रदत्तं तत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

राज्ञा सदा वस्त्राच्छादितशरीरं कर्तव्यम् ।
यथा,—

“सर्वदा मङ्गलं रत्नं धारयेत् सह दूषया ।
अवस्त्राच्छादितं गात्रं न विप्रैः प्रदर्शयेत् ॥”

इति तत्रैव ८६ अध्यायः ॥

नीलवस्त्रं परिधाय विष्णुपूजननिषेधो यथा,—
वराह उवाच ।

“भूषितो नीलवस्त्रेण यो हि मासुपसर्पति ।
वर्षाणाञ्च शतं पञ्च क्षमिभूत्वा स तिष्ठति ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि अपराधविशोधनम् ।
प्रायश्चित्तं विशालाक्षि येन मुच्येत किल्बिषात् ॥
व्रतं चान्द्रायणं कृत्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
मुच्यते किल्बिषात् भूमे एवमेतन्न संशयः ॥”

इति वाराहे नीलवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ विष्णुपूजने रक्तवस्त्रपरी-
धाननिषेधो यथा,—

वराह उवाच ।

“रक्तवस्त्रेण संयुक्तो यो हि मासुपसर्पति ।
तस्यापि शृणु सुश्रोणि कर्म संसारमोक्षणम् ॥
रजस्वलासु नारीषु रजो यत्तत् प्रवर्तते ।
तेनासौ रजसा स्पृष्टो कर्मदोषेण जानतः ॥
वर्षाणि दशपञ्चैव वसते तत्र निश्चयः ।
रजो भूत्वा महाभागे रक्तवस्त्रपरायणः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य कायविशोधनम् ।
येन मुच्यन्ति वै भूमे पुरुषाः शास्त्रवर्जिताः ॥
एकाहारं ततः कृत्वा दिनानि दश सप्त च ।
वायुभक्षो दिनत्रौणि दिनमेकं जलाशनः ॥
एवं स मुच्यते भूमे मम विप्रियकारकः ।
प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा ममासौ रोचते सह ॥
एतत्ते कथितं भूमे रक्तवस्त्रविभूषितम् ।
प्रायश्चित्तं महाभागे सर्वं संसारमोक्षणम् ॥”

इति तत्रैव रक्तवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥

परिधृतकणवस्त्रस्य विष्णुपासननिषेधो यथा,—
“यः पुनः कणवस्त्रेण मम कर्मपरायणः ।
देवि कर्माणि कुर्वीत तस्य वै पतनं शृणु ॥
बुधा वै पञ्चवर्षाणि काष्ठभक्षश्च जायते ।
मशकच्छोणि वर्षाणि कच्छच्छोणि च पञ्च च ॥
न स गच्छति संसारं मम कर्मपरायणः ।
पारावतश्च जायेत नववर्षाणि पञ्च च ॥

जातो ममापराधेन सितः पारावतो भुवि ।
तिष्ठते मम पार्श्वेषु यत्रैवाहं प्रतिष्ठितः ॥
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि तस्य संसारमोक्षणम् ।
येनासौ लभते सिद्धिं कणवस्त्रपराधतः ॥
समाहं यावकं सुक्ता त्रिरात्रं शक्तपिष्टिकाम् ।
त्रीणि पिष्टान् त्रिरात्रं तु एवं मुच्येत किल्बि-
षात् ॥

य एतेन विधानेन देवि कर्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ।
न स गच्छति संसारं मम लोकाय गच्छति ॥”
इति तत्रैव कणवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्तम् ॥
परिधृताधौतवस्त्रस्य विष्णुकर्मकरणनिषेधो
यथा,—

वराह उवाच ।

“वाससा न च धौतेन यो मे कर्माणि कारयेत् ।
शुचिर्भागवतो भूत्वा मम मार्गानुसारकः ॥
तस्य दोषं प्रवक्ष्यामि अपराधं वसुधरे ।
पतन्ति येन संसारं वाससोच्छिष्टकारिणः ॥
देवि भूत्वा गजोन्मत्तस्तिष्ठत्येकं नरो भुवि ।
उच्छेकं भवेज्जन्म जन्म चेकं खरस्तथा ॥
गोमायुरेकजन्मा वै जन्म चेकं हयस्तथा ।
सारङ्गश्चैकजन्मा वै गृहो भवति चेकतः ॥
सप्तजन्मान्तरं पञ्चात्ततो भवति मानुषः ।
मङ्गलश्च गुणज्ञश्च मम कर्मपरायणः ।
निरापराधो दत्तश्च अहङ्कारविवर्जितः ॥

धरम्युवाच ।

शुतमेतत् प्रयत्नेन यत्तथा समुदाहृतम् ।
संसारं वाससोच्छिष्टं येन गच्छन्ति मानवाः ॥
प्रायश्चित्तं मे ब्रूहि सर्वकर्मसुखावहम् ।
किल्बिषात् येन मुच्यन्ति तव कर्मपरायणः ॥

वराह उवाच ।

शृणु तत्त्वेन मे देवि कथ्यमानं मयानघे ।
प्रायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि मम भक्तिपरायणः ॥
यावकेन दिनं त्रीणि पिण्याकेन पुनस्त्रयः ।
कणभक्षो दिनत्रौणि पायसेन दिनत्रयम् ॥
एवं कृत्वा महाभागे वाससोच्छिष्टकारिणः ।
अपराधं न विद्वेत संसारश्च न गच्छति ॥”
इति तत्रैव अधौतवासःपरिधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ अथ परिहितपरकीयवस्त्रस्य
विष्णुपूजादिकरणे प्रायश्चित्तम् ।

वराह उवाच ।

“यः पारक्येण वस्त्रेण नावधूतेन माधवि ।
प्रायश्चित्तो पुमान्मूर्खो मम कर्मपरायणः ॥
करोति मम कर्माणि स्पृष्ट्वा ते मां तमःस्थितः ।
गृहो वै जायते देवि वर्षाणि त्रीणि सप्त च ॥
हीनपादेन जायेत चैकजन्म वसुधरे ।
मूर्खश्च क्रोधनश्चैव मङ्गलश्चैव जायते ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि प्रायश्चित्तं महौजसम् ।
येन गच्छति संसारं मम भक्तो यवस्थितः ॥
अष्टभक्तं ततः कृत्वा मम कर्मपरायणः ।
माघस्त्रैव तु मासस्य शुक्लपक्षस्य द्वादशी ॥
तिष्ठेज्जलाशये तत्र स्नानो दान्तो जितेन्द्रियः ।

अनन्यमानसो भूत्वा मम चिन्तापरायणः ॥
प्रभातायान्तु शर्व्वेभ्यो उदिते च दिवाकरे ।
पञ्चगव्यं ततः पीत्वा शीघ्रं मुच्येत किल्बिषात् ॥
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वाराहे परकीयवस्त्रपरीधानप्रायश्चित्त-
नामाध्यायः ॥ * ॥ काश्चननिर्मितवस्त्रप्रमाणं
यथा,—

“यावत् काश्चनवस्त्राणां बाहिका गोपकन्यकाः ।
काश्चित्तत्राययुः शीघ्रं यच्च चन्द्रावली मुदा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २८ अध्यायः ॥
“आसनं वसनं शय्या जायापत्यं कमण्डलुः ।
आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन ॥”
ईशद्वौतादिवस्त्रस्य पश्चिमाग्रादिप्रसारित-
वस्त्रस्य च अधौतत्वं यथा,—
“ईशद्वौतं स्त्रिया धौतं यद्वौतं रजकेन तु ।
अधौतं तद्विजानीयाद्दशा दक्षिणपश्चिमे ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ * ॥

सत्यतपाः ।
“प्रागग्रमुदगग्रं वा धौतं वस्त्रं प्रसारयेत् ।
पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचि ॥”
अत्रायं दशा वृत्तवत् ॥ * ॥ प्रचेताः ।
“स्वयं धौतेन कर्तव्या क्रिया धर्म्या विपश्चिता ।
न च राजकधौतेन नाधौतेन भवेत् क्वचित् ॥
पुत्रमित्रकलत्रेण स्वजातिवान्धवेन च ।
दासवर्गण यद्वौतं तत् पवित्रमिति स्थितिः ॥”
स्नानोत्तरं उष्णीषवस्त्रस्य धार्यत्वं यथा ।
उष्णीषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तद-
नन्तरं न धार्यम् । तथा महाभारतम् ।

“आप्तुनः साधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलापितम् ।
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि ॥”
शिथिलापितं अगाधवद्धम् ॥ * ॥ निविद्ध-
वस्त्राणि यथा । भारते ।
“न स्यतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः ।
मूषिकोत्कीर्णजोर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः ॥”
नारसिंहे ।

“न रक्तसुल्लवं वासो न नीलश्च प्रशस्यते ।
मलाक्तश्च दशाहीनं वस्त्रयेदस्वरं बुधः ॥”
उल्लवं उत्कटरक्तविशेषम् । आचाररत्ने
उपशनाः ।

“दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माण्यभावतः ।”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“वस्त्रं नान्यद्वृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा ।
जीर्णं वापद्दशैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥
उपानहं नान्यद्वृतं ब्रह्मसूत्रश्च धारयेत् ।
न जीर्णमलवहासो भवेच्च विभवे सति ॥”
योगियाज्ञवल्करः ।

“स्नात्वेवं वाससी धौते अक्षिन्ने परिधाय च ।
प्रक्षाल्योरुदक्षिणं हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥
अभावे धौतवस्त्राणां शायस्त्रीमाविकानि च ।
कृतयो योगपट्टं वा द्विज्वासा येन वा भवेत् ॥

वस्त्रं

अधौतेन च वस्त्रेण नित्यनेमित्तिकीं क्रियाम् ।
कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम् ॥”
कुतपो नेपालकम्बलः ॥ * ॥ तपेणात् पूर्वं
ज्ञानवस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा,—

“निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्त्रं तर्पणात् ।
निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिङ्गणैः सह ॥”
यावालिः ।

“ज्ञानं कृत्वा वासास्तु विष्णुं कुरुते यदि ।
प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्धाति ॥ * ॥
नार्द्रमेकश्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ॥”

हारीतः । आर्द्रश्च सप्तवातहतमपि शुद्ध-
मिति ॥ * ॥ मदनपारिजाते पारस्करः ।
एकच्छेदासो भवति तस्योत्तरार्द्धेन प्रच्छादय-
तीति । इत्याहुकतत्त्वम् ॥ * ॥ संक्रान्त्यादौ
वस्त्रनिष्पीडननिषेधो यथा । षट्त्रिंशन्मत-
निगमौ ।

“संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च द्वादश्यां आह्वासरं ।
वस्त्रं न पीडयेत्तत्र न च चारेण योजयेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वस्त्रकुट्टिमं, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं कुट्टिम-
मिव ।) कुचम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वस्त्रस्य
कुट्टिमं सुदृग्दृश्यम् ।) वस्त्रदृग्दृश्यम् ॥

वस्त्रदृग्दृश्यं, क्ली, (वस्त्रनिर्मितं दृश्यम् ।) वस्त्र-
निर्मितशाला । तावु इति भाषा । तत्पर्यायः ।
पटवापः २ पटमयम् ३ दूष्यम् ४ स्थलम् ५ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रग्रन्थिः, पुं, (वस्त्रस्य ग्रन्थिः ।) परिधान-
वस्त्रस्य ग्रन्थनम् । तत्पर्यायः । उच्चयः २
नीवी ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वस्त्रपञ्जलः, पुं, कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वस्त्रपुत्तिका, स्त्री, (वस्त्रनिर्मिता पुत्तिका पुत्त-
लिका ।) वस्त्रनिर्मितपुत्तलिका । इति शब्द-
माला ॥

वस्त्रभूषणः, पुं, (भूषयतीति । भूषि + ल्युट् ।
वस्त्रस्य भूषणः रञ्जक इत्यर्थः ।) साकरुण्ड-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वस्त्रभूषणा, स्त्री, (वस्त्रस्य भूषणं रागो यस्याः ।)
मञ्जिष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणदयो-
रस्या मञ्जिष्ठाशब्दे ज्ञातया ॥)

वस्त्रयोनिः, स्त्री, (वस्त्रस्य योनिरुत्पत्तिकार-
णम् ।) वसनोत्पत्तिकारणम् । यथा,—
“त्वक्फलकमिरोमाणि वस्त्रयोनिर्दृष्टं त्रिषु ॥”

इत्यमरः ॥

वस्त्ररञ्जनः, पुं, (रञ्जयतीति । रञ्ज् + श्चिच् +
ल्युट् ।) वस्त्राणां रञ्जनः । कुसुम्भः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“स्यात् कुसुम्भं वद्विशिखं वस्त्ररञ्जनमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वस्त्रं, क्ली, (वस निवासे आच्छादने वा + “घाट-
वस्यञ्चतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ६ । इति
करणदौ यथायथं नः ।) वेतनम् । मूल्याम् ।
(यथा, ऋग्वेदे । ४ । २४ । ६ ।

वहः

“भूयसा वस्त्रमचरत् कनीयोऽविक्रीतो अका-
निधं पुनर्यन् ॥”)

वसनम् । द्रव्यम् । इति विश्वः ॥ धनम् । भृतिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वस्त्रे आच्छादयति शरीर-
मिति । कर्त्तरि नः ।) त्वक् । इत्यमरटीकायां
रामायणः ॥

वस्त्रः, पुं, (वस् + न ।) मूल्याम् । इत्यमरः ॥
वस्त्रनं, कटीभूषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वस्त्रसा, स्त्री, (वस्त्रं चर्म सौयति । वस्त्र +
सिक् + डः । स्त्रियां टाप् ।) स्नायुः । इत्यमरः ॥
व(स्त्रो)स्त्रौकसारा, स्त्री, (वस्त्रौकेशु रत्नाकरेषु
सारा ।) इन्द्रपुरी । (यथा, रघुः । १६ । १० ।

“वस्त्रौकसारामभिभूय साहं
सौराष्यवहोत्सवया विभूया ।
समग्रशक्तौ त्वयि स्वयं वश्ये
सति प्रपन्ना करुणामवस्थाम् ॥”)

इन्द्रनदी । (यथा, महाभारते । ३ । १८ ।
१०१ ।

“वस्त्रौकसारां नलिनीं नर्मदाश्चैव भारत ॥”)
कुवेरपुरी । (यथा, महाभारते । ७ । ६५ । १५ ।
“नैतादृशं दृष्टपूर्वं कुवेरसदनेष्वपि ।
धनश्च पूर्यमाणं नः किं पुनर्मनुजेष्विति ।
यत्तं वस्त्रौकसारेयमित्युच्यते विस्मिताः ॥”)
कुवेरनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वह, इ क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पर-अक-सेट् ।) इ क, वहयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

वह, ऐ अ औ प्रापण । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभ-दिक-अनिट् ।) प्रापणमिह
अन्तस्य रूपम् । ऐ, उह्यात् । अ, वहति
वहते भारं ग्रामं जनः प्रापयतीत्यर्थः । औ,
अवाचीत् । अर्थान्तरे अकर्मकोऽयम् । यथा ।
जम्बूः सरिद्वहति सीमनि कम्बुकण्ठेति
नेषधे । मन्दं मरुद्वहति गर्जति वारिवाहः ।
इति महानाटके । ववाह रत्नं पुरुषास्ततो
जाताः सहस्रशः । इत्यादि सिद्धार्थमोष्ठा-
दिश्च वहधातुं मन्येते वर्णदेशप्रकरणदेवौ ।
वस्तुतस्तु ब्रह्माद्यसम्मतत्वादोष्ठादिरनेनोपे-
क्षितः । ववाह इति चण्डीप्रयोगस्य तु वाह
उ यत्ने इत्यस्मात् गणकतानित्यत्वात् परस्मैपद-
सिद्धिः । अनेकार्थत्वात् सुखाव इत्यर्थः । अथवा
वव इत्याह इत्येव आख्यानम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

वहः, पुं, (वहति युगमनेनेति । वह + “गोचर-
सञ्चरेति ।” ३ । ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन
साधु ।) वृषस्कन्धप्रदेशः । इत्यमरः ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । २ । २१ ।

“यस्य वाहू समौ दीर्घौ व्याघातकठिनत्वचौ ।
दक्षिणे चैव सखे च गवामिव वहः कृतः ॥”
वहतीति । वह् + अच् ।) घोटकः । वायुः ।
इति मेदिनी । हे, ८ । पन्थाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ नदः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वाहके, त्रि ।

वहलः

यथा, मनुः । १ । ७६ ।

“आकाशात्तु विकृन्वाणात् सर्वगन्धवहः

शुचिः ।

वलवान् जायते वायुः स वै स्वर्गगुणो मतः ॥”)
वहतः, पुं, (वहतीति । वह् + अतच् ।) वृषः ।
पान्थः । इत्युणादिकोषः ॥

वहतिः, पुं, (वहतीति । वह् + “वहिवस्यर्त्तिभ्य-
श्चिच् ।” उणा० ४ । ६० । इति अतिः ।)
वायुः । इत्युणादिकोषः । गौः । सचिवः । इति
मेदिनी । ते, १४८ ॥

वहती, स्त्री, (वहतीति । वह् + अति । वा
डौष् ।) नदी । इति केचित् ॥

वहतुः, पुं, (वह् + “एधिवह्योश्चतुः ।” उणा०
१ । ७६ । इति चतुः ।) पथिकः । वृषभः ।
इति मेदिनी । ते, १४६ ॥ (विवाहकाले कन्यायै
देयवस्तु । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८५ । १३ ।

“सूर्याया वहतुः प्रागात् सवितायमवाहत् ॥”
“वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्यो गवादिपदार्थः ॥”
इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥ विवाहः । यथा, ऋग्-
वेदे । १० । ८५ । १४ ।

“यदश्विना एच्छमाना वयातं

त्रिचक्रेण वहतुं सूर्यायाः ॥”

“सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः ॥” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ वहनकारणे, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १ । १७ ।

“उभा कृण्वतो वहतू मियेधे ॥”

“उभौ वहतू वहनहेतु स्तोत्रं शस्त्रश्च कृण्वतः
कुर्वन्तो मियेधे ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥)

वहनं, क्ली, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + करणे
ल्युट् ।) होड़ः । हुड़ी इति भाषा । यथा,—
“तरणो भेलके वारिरथो नौस्तरिकः ज्वः ।
होड़स्तरान्बुद्धनं वहिचं बार्बटः पुमान् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २५ । ४५ ।

“क्षणान्तरे च वणिजामाक्रन्देस्त्रीवपूरितम् ।

भरादिव तदुत्पत्य वहनं समभन्यत ॥”

वह + भावे ल्युट् । प्रापणम् । धारणम् ।
यथा, महाभारते । २ । ३१ । ४१ ।

“पावनात् पावकश्चासि वहनात् ह्यवाहनः ॥”
वहतीति । वह् + ल्युट् । वाहके, त्रि । यथा,
कथासरित्सागरे । ११६ । १६६ ।

“दैत्यानामधिपो विमानवहनः सान्तःपुरः

सानुगः ॥”)

वहन्तः, पुं, (वहति वातीति । वह् + “तृभूवह-
वसीति ।” उणा० ३ । १२८ । इति भच् ।)
वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
(उह्यते इति । कर्मणि भच् ।) बाले, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

व(व)हलः, पुं, (उह्यतेऽनेनेति । वह् + बाहुलकात्
अलच् ।) पोतः । इति हारावली । १४२ ॥
हृष्टे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहुले च यथा,
उत्तरचरिते । १ ।

वह्निर्वा

“रसावस्थाः स्पर्शो वपुषि वह्नलचन्दनरसः ॥”
यथा वा प्रबोधचन्द्रोदये । १ ।
“येन त्रि.सप्तजलो वृषवह्नलवसामांसमस्तिष्कपङ्क-
प्राग्भारेऽकारि भूरिच्युतरुधिरसरिदारिपूरे-
भिक्षेकः ॥”
वह्नलग्नं, स्त्री, (वह्नलः प्रचुरो गन्धो यस्य ।)
शम्बरचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नलचक्षुः, [स] पुं, (वह्नलानि प्रचुराणि चक्षु-
षीव पुष्पाण्यस्य ।) मेषऽङ्गी । इति रत्न-
माला ॥ पुस्तकान्तरे ।
“नन्दीवृक्षो मेषऽङ्गी तथा मेषविशीलिका ।
चक्षुर्वह्नलं चक्षुश्च मेषऽङ्गी गृह्णुमाः ॥”
इत्यपि पाठः ॥
वह्नलत्वचः, पुं, (वह्नला दृढा त्वचा वल्कलं यस्य ।)
श्वेतलोभः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्नला, स्त्री, (वह्नलानि प्रचुराणि पुष्पाणि
सन्त्यस्या इति । अर्शआदित्वादच् ।) शत-
पुष्पा । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूलेला । इति
भावप्रकाशः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एला तु वह्नला स्थूला मालेयं ताडकाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
वह्ना, स्त्री, (वह्नतीति । वह् + अच् । टाप् ।)
नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
व(ब)ह्निः, [स] य, बाह्यम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । १० । ४५ ।
“सुखबाहूरुपप्पानां या लोके जातयो वह्निः ।
न्विच्छवाचश्चायंवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ॥”
यथा च, रामायणे । २ । ५३ । २ ।
“अद्वयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदात् वह्निः ।
या सुमन्त्रेण रक्षिता तां नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥”
व(ब)ह्निःकुटीचरः, पुं, (वह्निःकुटी चरतीति ।
चर + टः ।) कुलीरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वह्नितः, त्रि, (अवधीयते स्मेति । अव + धा + क्तः ।
अवस्थातो लोपः ।) अवह्नितः । इति द्विरूप-
कोषः ॥
वह्नित्रं, स्त्री, (वह्नति द्रव्याणीति । वह् + “अग्नित्रा-
दिभ्य इचोवौ ।” उणा० ४।१७२। इति इचः ।)
पोतः । तत्पर्यायः । वाञ्छटः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । ५ ।
“प्रलयपयोधिजले धृतवानसि वेदं
विह्वितवह्नित्रचरित्रमखेदम् ॥”
वह्नित्रकं, स्त्री, (वह्नित्र + स्वार्थे कन् ।) जलयानम् ।
यथा, हेमचन्द्रे ।
“सांघात्रिकः पोतवणिक् यानपात्रं वह्नित्रकम् ।
वोह्वित्यं वह्ननं पोतः पोतवाहो नियामकः ॥”
व(ब)ह्निर्द्वारं, स्त्री, (वह्निःस्व द्वारम् ।) तोरणम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा,—
“धिगस्तेता विद्या धिगपि कविता धिक्सुजनता
वयो रूपं धिक् धिगपि च यशो निर्धनमतः ।
असौ जीयादेकः सकलगुणहीनोऽपि धनवान्
वह्निर्द्वारे यस्मात्तृणलभसमाः सन्ति गुणिनः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

वह्निः

व(ब)ह्निर्द्वारप्रकोष्ठकः, पुं, (वह्निर्द्वारस्य प्रको-
ष्ठकः ।) गृहस्य द्वाराद्वह्निः प्रकोष्ठम् । तत्प-
र्यायः । प्रघाणः २ प्रघणः ३ अलिन्दः ४ ।
इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥
व(ब)ह्निर्भूतः, त्रि, (वह्निम् + भू + क्तः ।) वह्नि-
र्गतः । वह्निःशब्दपूर्वकप्राप्तार्थभूषातोः कर्त्तरि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । यथा । “पञ्चविषयिता-
वह्निर्भूतसाध्यविषयिताषटितधर्मावच्छिन्नप्रति-
वध्यताशालिसंश्रयः पक्षता ॥” इति जगदीशः ॥
व(ब)ह्निर्मुखः, त्रि, (वह्निर्वाह्यविषये मुखं प्रवणता
यस्य ।) विमुखः । यथा, नरसिंहाचार्यधृते-
शानसंहितायाम् ।
“शैवो वा वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः ।
सर्वं पूजाफलं हन्ति शिवरात्रिवह्निर्मुखः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
व(ब)ह्निश्चरः, पुं, (वह्निश्चरतीति । चर + टः ।)
कर्कटः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वह्निश्चरणशीले,
त्रि । यथा, मार्कण्डेये । २३ । ५३ ।
“युवयोर्यन्मदीयं तन्मामकं युवयोः स्वकम् ।
एतत्सत्यं विजानीतं युवां प्राणा वह्निश्चराः ॥”
वह्निदुकः, पुं, विभीतकटक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वह्निः, पुं, (वह्नति धरति ह्वयं देवार्थमिति ।
वह् + “वह्निश्चरति ॥” उणा० ४ । ५१ ।
इति निः ।) चित्रकः । भस्मातकः । (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मञ्जिष्ठाचौ वासको देवदारु
पथ्यावह्नौ योषधात्री विडङ्गम् ॥”)
निम्बूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ रेफः । इति
तत्त्वम् ॥ अग्निः । इत्यमरः ॥ ३॥ तस्य नामानि
यथा,—
“ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा ।
दहनः शोषणश्चैव तर्पणश्च महाबलः ।
पितरः पतंगः स्वर्णस्वगाधो भ्राज एव च ॥”
अन्यत्र तु नामान्तराण्युक्तानि यथा,—
“जृम्भकोद्दीपकश्चैव विभ्रमधमशोभनाः ।
अवसथ्याहवनीयौ दक्षिणामिक्षथै व च ।
अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते दश वद्भयः ॥”
अन्यैरन्यथोक्तानि यथा,—
“भ्राजको रज्जकश्चैव क्षेदकः क्षेपकस्तथा ।
धारको वन्यकश्चैव द्रावकाख्यश्च समधा ।
यापकः पावकश्चैव श्लेष्मको दशमः स्मृतः ॥”
शरीरस्थवह्नेः स्थानानि यथा,—
“वह्नयो दोषदूष्येषु संलीना दश देहिनः ॥”
दोषदूष्यौ यथा,—
“वातपित्तकफा दोषा दूष्याः स्युः सप्त धातवः ॥”
इति सारदातिलकः ॥
तत्र निषिद्धकर्माणि यथा,—
“नाशुद्धोर्भिं परिचरेत् न देवान् कीर्त्तयेदृषीन् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्दीमान् नोपदधादधः कचित् ॥
न चैनं पादतः कुर्व्यात् सुखेन न धमेद्बुधः ।
अमौ न निःक्षिपेदग्निं नाग्निः प्रशमयेत्तथा ॥
न वह्निं सुखनिश्वासेज्जालयेन्नाशुचिर्बुधः ।

वह्निः

स्वमग्निं नैव हस्तेन स्पृशेन्नापसु चिरं वसेत् ॥
नापक्षिपेन्नोपधमे न स्पर्शेयं च पाणिना ।
सुखेनाग्निं समिद्धीतं सुखादभिरजायत ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
शौनक उवाच ।
“सर्वं श्रुतं महाभाग परिपूर्णं मनो मम ।
अधुना श्रोतुमिच्छामि वह्नेरुत्पत्तिमीक्षिताम् ॥”
सुत उवाच ।
एकदा सृष्टिकाले च ब्रह्मानन्तमहेश्वराः ।
श्वेतद्वीपं ययुः सर्वे द्रष्टुं विष्णुं जगत्पतिम् ॥
परस्परं संभाषां कृत्वा चिंहासनेषु च ।
ऊयुः सर्वे सभामध्ये सुरभ्ये पुरतो हरेः ॥
विष्णुगान्त्रोद्भवास्तत्र कामिन्यः कमलाकलाः ।
तत्र नृत्यन्ति गायन्ति विष्णुगाथां सुखरम् ॥
तासां कठिनां ओषिं कठिनं स्तनमण्डलम् ।
सम्मितं सुखपद्मं दृष्ट्वा ब्रह्मा स कामुकः ॥
मनो निवारणं कर्तुं न शक्नुयात् पितामहः ।
वीर्यं पपात चच्छाद लज्जया वाससा विभुः ॥
तद्वीर्यं वस्त्रसहितं प्रतप्तं कामतापितः ।
क्षीरोदे प्रेरयामास सङ्गीते विरते हिज ॥
जलादुत्थाय पुरुषः प्रज्वलन् ब्रह्मतेजसा ।
उवास ब्रह्मणः क्रोडे लज्जितस्य च संसदि ॥
एतस्मिन्नन्तरे रष्टो जलादुत्थाय सत्वरः ।
प्रणम्य वरुणो देवान् बालं नेतुं समुद्यतः ॥
बालो दधार ब्रह्माणं बाहुभ्यां भयाददन् ।
किञ्चिन्नोवाच जगतां विधाता लज्जया हिज ॥
बालकस्य करे धृत्वा चकाराकर्षणं रषा ।
वरुणश्च सभामध्ये तं चिक्षेप प्रजापतिः ॥
पपात दूरतो देवो वरुणो दुर्बलस्तथा ।
मूर्च्छां संप्राप मृतवत् कोपदृष्ट्या विधेरहो ॥
चेतनं कारयामासात्तदृष्ट्या च शङ्करः ।
संप्राप्य चेतनां तत्र तमुवाच जलेश्वरः ॥
वरुण उवाच ।
बालो जले समुद्भूतो मम पुत्रोऽयमीक्षितः ।
अहं गृहीत्वा यास्यामि ब्रह्मा मां ताडयेत्
कथम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
बालकः शरणापन्नो मयि विष्णो महेश्वर ।
कर्णं दास्यामि भीतश्च रुदन्तं शरणागतम् ॥
शरणागतदीनार्त्तं यो न रक्षेदपिहितः ।
प्रच्यते निरये तावद् यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
उभयोर्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मधुसूदनः ।
उवाच सर्वतत्त्वज्ञः सर्वेशश्च यथोचितम् ॥
भगवानुवाच ।
दृष्ट्वा सुकामिनीश्रीं वीर्यं धातुः पपात तत् ।
लज्जया प्रेरयामास क्षीरोदे निर्मले जले ॥
ततो बभूव बालश्च धर्मतो विधिपुत्रकः ।
क्षेत्रजश्च सुतः शास्त्रे वरुणस्यापि गौणतः ॥
महादेव उवाच ।
यो विदायोनिस्त्वन्वो वेदेषु च निरूपितः ।
प्रिष्टी पुत्रे च समता चैति वेदविदो विदुः ॥

मन्त्रं ददातु वरुणो विद्याश्च बालकाय च ।
पुत्रो विधातुर्वह्निश्च शिष्यश्च वरुणस्य च ॥
विष्णुर्देवातु बालाय दाहिकां शक्तिसुख्यताम् ।
सर्वदेवो हुताशश्च निर्व्याणो वरुणेन च ॥
विष्णुश्च दाहिकां शक्तिं ददौ तस्मै शिवाज्ञया ।
मन्त्रं विद्याश्च वरुणो रत्नमालां मनोहराम् ॥
क्रोडे कृत्वा च तं बालं चुचुस्म मायया सुरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे बहुतात्मनिर्नाम
१३० अध्यायः ॥ * ॥ तद्वाहनिवारणौघधानि
यथा,—

“सामुद्रसैन्यवयवा विदुर्दग्धा च नृत्तिका ।
तथानुलिप्तं यदेषम नामिना दह्यते नृप ! ॥”
इति मात्स्ये राजधर्मे राजरत्नानाम १६३ अः ॥
अग्निवैकृत्यं तच्छान्तिश्च यथा,—
“अनमिदोऽप्यते यत्र राष्ट्रे यस्य निरिन्धनः ।
न दीप्यते चेन्मनवान् स राष्ट्रः पीड्यते नृपैः ॥
प्रज्वलेदप्सु मासं वा तथाहंश्चापि किञ्चन ।
प्रासादतोरणदारं नृपवेषस्य सुरालयम् ॥
एतानि यत्र दह्यन्ते तत्र राजभयं भवेत् ।
विदुता वा प्रदह्यन्ते तत्रापि नृपतेर्भयम् ॥
धूमश्चानग्निजो यत्र तत्र विद्वान्महद्भयम् ।
विनाग्निं विस्फुलिङ्गाश्च दृश्यन्ते यत्र कुत्रचित् ॥
त्रिरात्रोपोषितश्चान् पुरोधः सुसमाहितः ।
समिद्धिः क्षीरवृक्षाणां सर्षपैस्तु घृतेन च ॥
दद्यात् सुवर्णञ्च तथा दिजेभ्यो
गाश्चैव वस्त्राणि तथा सुवस्त्रा ।
एवं कृते पापमुपैति नाशं
यदग्निवैकृत्यं भवं हि तेन ॥”

इति तत्रैवाहुतशान्तिरग्निवैकृत्यं नाम २०५
अध्यायः ॥ * ॥ सुख्यामयो यथा,—
“गाहपत्यो दक्षिणामिस्तुथैवाहवनीयकः ।
एतेऽग्नयस्त्वयो मुख्याः शेषाश्चोपसदस्त्वयः ॥”
इति बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥

बह्विप्रमध्यगमननिषेधो यथा,—
“द्वौ विप्रौ बह्विप्रौ च दम्पत्योर्गुरुशिष्ययोः ।
हृलामि च न गन्तव्यं ब्रह्महत्या पदे पदे ॥”
इति कर्मलोचनः ॥ * ॥

अपि च ।
“नाग्निब्राह्मणयोरम्भरा अपेयात् नाग्नोर्न
ब्राह्मणयोर्न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु अपेयात् ।
इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तवचनम् ॥ * ॥ अथ बह्वि-
स्तम्भनम् ।

“मानुषस्य वसां गृह्य जलौकां तत्र पेषयेत् ।
हस्तौ तु लेपयेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
शाल्मलीरसमादाय खरन्त्रे निधाय तम् ।
अम्रागारे क्षिपेत्तेन अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ॥
वायसी उदरं गृह्य मण्डकवसथा सृष्ट ।
गुडिकां कारयेत्तेन ततोऽग्निं प्रक्षिपेद्दृष्टी ॥
एवमेतत्प्रयोगेण अग्निस्तम्भनमुत्तमम् ।
मुख्यीतकवचायुक्तं मरीचं नागरं तथा ॥
चित्रित्वा च इमं सद्यो निज्जया ज्वलनं
लिखेत् ॥

गौरीचन भङ्गराजं चूर्णं कृत्वा घृतं समम् ।
दिव्यस्तम्भश्च पौत्वा स्थान्मन्त्रेणानेन वै तथा ॥”
ॐ अग्निस्तम्भनं कुरु । इति गारुडे १८६
अध्यायः ॥ (दैत्यविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । २२७ । ५० ।
“वाणः कार्त्तस्वरो बह्विर्विश्वदंष्ट्रोऽय नैर्ऋतिः ॥”
मित्रविन्दागर्भजातः कृष्णस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १६ ।

“महांशः पावनो बह्विर्मित्रविन्दात्मजाः
क्षुधिः ॥”

तुर्वसुपुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३२ । ११७ ।
“तुर्वसोस्तु सुतो बह्विर्गोभास्तुस्य चात्मजः ॥”
कुङ्कुरपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २४ । १६ ।
“कुङ्कुरस्य सुतो बह्विर्विलोमा तनयस्ततः ॥”

बह्विकरी, स्त्री, (बह्विं देहस्य बह्विं करोतीति ।
कृ + टः । डीप् ।) घात्रीश्वरी । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ घाट् पुल इति भाषा ॥

बह्विकाष्ठं, स्त्री, (बह्विवत् दाहकं काष्ठम् ।)
दाहागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्विगन्धः, पुं, (बह्विना बह्विसंयोगेन दहनेन
गन्धो यस्य ।) यक्षधूपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बह्विगर्भः, पुं, (बह्विर्गर्भे यस्य ।) वंशः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

बह्विगर्भा, स्त्री, (बह्विरग्निर्गर्भे यस्याः ।) शमी-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बह्विचक्रा, स्त्री, (बह्विरिव चक्रं आवर्तवत् चिह्नं
यत्र ।) कलिकारीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

बह्विज्वाला, स्त्री, (बह्विज्वालेव दाहकत्वात् ।)
धातकी वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य
पर्यायो यथा,—

“धातकी धातुपुष्पी च ताम्रपुष्पी च कुञ्जरा ।
सुभिचा बहुपुष्पी च बह्विज्वाला च सा
स्मृता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बह्विदमनी, स्त्री, (दमयति शमयतीति । दम +
णिच् + ल्युः । डीप् । बह्विदमनी । अग्निदाह-
क्षेपप्रशमनकारित्वादस्यास्तथात्वम् ।) अग्नि-
दमनीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्विदीपकः, पुं, (बह्विं दीपयतीति । दीप + णिच्
+ ल्युल् । बह्विदीपक इति वा ।) कुसुम्भम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (गुणादिविशेषोऽस्य
कुसुम्भशब्दे ज्ञेयः ॥)

बह्विदीपिका, स्त्री, (बह्विर्जटरानलस्य दीपिका
उत्तेजिका ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्विनामा [न], पुं, (बह्वेर्नाम नाम यस्य ।)
चित्रकः । भङ्गातकः । इति रत्नमाला ॥

बह्विनी, स्त्री, (बह्विं तद्वत्कान्तिं नयतीति । नी +
ङः । गौरादित्वात् डीप् ।) जटामांसी । इति
रत्नमाला ॥

बह्विपुष्पी, स्त्री, (बह्विरिव दाहकं रक्तवर्णं वा
पुष्पमस्याः । डीप् ।) धातकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बह्विर्बधूः, स्त्री, (बह्विर्वधूः ।) स्वाहा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

बह्विर्वीजं, स्त्री, (बह्विर्वीजम् ।) रंवीजम् । इति
तन्त्रम् ॥ (बह्विर्दायकं बीजमस्य ।) निम्ब-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बह्विर्वीजं वीर्यम् ।)

स्वर्गम् । इति हेमचन्द्रः ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“एकदा सर्वदेवाश्च समुद्रः स्वर्गसंसदि ।

तत्र कृत्वा च वृथश्च गायन्त्यमरसां गणाः ॥
विलोक्य रग्मां सुश्रीणीं सकामो बह्विरिव च ।

पपात वीर्यं चच्छाद लज्जया वाससा तथा ॥
उत्तस्थौ स्वर्गपुञ्जश्च वस्त्रं क्षिप्त्वा ज्वलत्प्रभः ।

जणेन बह्वियामास स सुमेरुर्बभूव ह ॥
हिरण्यरेतसं बह्विं प्रवदन्ति मनोविणः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे हिरण्योत्पत्ति-
नाम १३० अध्यायः ॥

बह्विभोग्यं, स्त्री, (बह्विरग्निर्भोग्यं भोगार्हं हय-
त्वात् ।) घृतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बह्विमन्यः, पुं, (बह्वये अमृतात्पादनार्थं मथ्यते
इति । मन्य + घञ् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति
जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“तेजोमन्यो हविर्मन्यो ज्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
बह्विमन्योऽग्निमन्यश्च मथनो गणिकारिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
अग्निमन्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्विमारकं, स्त्री, (बह्विं मारयति विनाशयतीति ।
मृ + णिच् + ल्युल् ।) जलम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

बह्विमित्रः, पुं, (बह्विर्मित्रं यस्य ।) वायुः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

बह्विरेताः [स्], पुं, (बह्वौ रेतो यस्य । अग्नि-
निष्कृतिवीर्यत्वादेवास्य तथात्वम् ।) शिवः ।
इति हलायुधः ॥

बह्विलोहकं, स्त्री, (बह्विदेवताकं लोहकम् ।)
कांस्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

बह्विवर्णं, स्त्री, (बह्विरिव रक्तो वर्णो यस्य ।) रक्तो-
त्पलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बह्विवल्लभः, पुं, (बह्विर्वल्लभः प्रियः उद्दीपकत्वात् ।)
सर्वरसः । इति चिकारुशेषः ॥

बह्विशिखं, स्त्री, (बह्विरिव शिखा यस्य ।) कुसु-
म्भम् । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“स्यात् कुसुम्भं बह्विशिखं वस्तरञ्जकमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

बह्विशिखरः, पुं, (बह्विरिव शिखरं यस्य ।)
लोचमस्तकः । इति शब्दरत्नावली ॥

बह्विशिखा, स्त्री, (बह्विरिव शिखा यस्याः ।)
फलिनी । इति धरणिः ॥ कलिकारी । धातकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (लाङ्गलिकी । लाङ्गलिया
विष इति ख्याता । तत्पर्यायो यथा,—

“गौरी लाङ्गलिकी दीप्ता हलिनी गर्भघातिनी ।
अग्निजिह्वेन्द्रपुष्पाग्निसुखी बह्विशिखा च सा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वह्निर्वाकः, पुं, (वह्नेः संज्ञा संज्ञा यस्य । ततः कन् ।) चित्रकः । इत्यमरः ॥
 वह्निसखः, पुं, (वह्नेर्जठराग्नेः सखा । टच् समासे ।)
 जीरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वह्नेः सखा ।)
 वायुः । इति वह्निमित्रशब्ददर्शनात् ॥
 वह्यं, स्त्री, (वहतीति । वह् + “अघ्रादयश्च ।”
 उणा० ४ । १११ । इति यक् प्रत्ययेन साधुः ।)
 वाहनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (वहन्त्यनेनेति ।
 वह् + “वह्यं करणम् ।” ३ । १ । १०२ । इति
 यत् ।) शकटम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
 अथर्ववेदे । ४ । २० । ३ ।
 “सा भूमिमा रुरोहिष वह्यं आन्ता वधू-
 रिव ॥”)
 वह्या, स्त्री, सुनिपत्नी । इत्युणादिकोषः ॥
 वा, क सुखामिगतिसेवासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सुखामौ अक०-अन्यत्र सक०-
 सेट् ।) क, वापयति । इति दुर्गादासः ॥
 वा, ल गमनहिंसयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) ओष्ठ्यादिरप्यय-
 मित्येके । गमनमिह वायुकर्तृकमेव । ल, वाति
 वायुः । हिंसनं रुचनमिति चतुर्भुजः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वा, अ, (वा + क्तिप् ।) विकल्पः । (यथा, मनुः ।
 २ । ११२ ।
 “धर्म्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
 तत्र विद्या न वपस्या शुभं वीजमिवोषरे ॥”)
 उपमा । (इवार्थः । यथा, रघुः । १६ । ५१ ।
 “सोम पश्चिमकलास्थितेन्द्र वा
 प्रहृषेमिव धर्मपल्लवम् ॥”)
 वितर्कः । (यथा, महाभारते । १ । १५४ । २३ ।
 “किं ते हि डिम्ब एतेर्वा सुखसुप्तेः प्रबोधितैः ।
 मामासादय दुर्बुद्धे तरसा त्वं नराग्रज ! ॥”)
 यादपूरणम् । (यथा, रामायणे । १ । २५ । ३ ।
 “देवासुरगणान् वापि सगन्धर्वोरगान् सुवि ।
 यैरमित्रान् प्रसह्याजौ वशीकृत्य जघिष्यसि ॥”)
 समुच्चयः । इति मेदिनी । वे, ७४ ॥ एवार्थः ।
 इति विश्वः ॥ (यथा, किराते । ३ । १३ ।
 “सुता न यूयं किमु तस्य राज्ञः
 सुयोधनं वा न गुणैरतीताः ॥”)
 वांशः, त्रि, वंशसम्बन्धी । वंशस्यायमित्यर्थे ण (अण्)
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वांशिकः, पुं, (वंशीवादनं शिल्पमस्येति । वंश +
 टक् ।) वंशीवादकः । इति जटाधरः ॥ (भार-
 भूतान् वंशान् हरति वहति आवहति वा ।
 “तद्वरति वहत्यावहति भाराहंशादिभ्यः ।”
 ५ । १ । ५० । इति टक् । भारभूतवंशहारके
 तदाहके च चि ॥)
 वांशी, स्त्री, (वंशे भवा + वंश + अण् । डीष् ।)
 वंशरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो
 यथा,—
 “तुगाचीरी शुभा वांशी वंशजा वंशलोचना ॥”
 इति वैद्यकरत्नमाला ॥

“स्यादंशरोचना वांशी तुगाचीरी तुगा शुभा ।
 तक्चीरी वंशजा शुभा वंशचीरी च वैखवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 वाः [र], स्त्री, (वायंते लघानेनेति । वृ + णिच् +
 क्तिप् । यद्वा, “वृष वरणे । स्वार्थिकोऽण्
 क्णान्दसः । तदन्तात् क्तिप् । अणि लोपः । हल्-
 ङादिलोपः । रेफस्य विसर्जनीयः ।” इति
 निघण्टौ देवराजयज्वा । १ । १२ । ८ ।)
 जलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । १३ । १६ ।
 “हजतो मे चित्तिर्वाभिः ज्ञायमाना रसा-
 ज्ञता ॥”)
 वाः किटिः, पुं, वारो जलस्य किटिः शूकरः ।
 शिशुमारः । इति केचित् ॥
 वाः सदनं, स्त्री, (वारो जलस्य सदनम् ।) जला-
 धारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वाक् [च], स्त्री, (उच्यतेऽसौ अनया वेति । वच्
 + “क्तिप् वचिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ ।
 इति क्तिप् दीर्घोऽसम्प्रसारणश्च ।) वाक्यम् ।
 (यथा, मनुः । २ । १५६ ।
 “अहिंसयेव भूतानां कार्यं त्रियोऽनुशासनम् ।
 वाक् चैव मधुरा श्रद्धा प्रयोच्या धर्म्म-
 मिच्छता ॥”)
 सरस्वती । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १ । ३ ।
 “प्रणम्य वाचं निःशेषपदार्थोद्गोतदीपिकाम् ।
 वृहत्कथायाः सारस्य संग्रहं रचयाम्बहम् ॥”)
 वाकं, त्रि, (वकस्येदमिति । वक् + “तस्येदम् ।”
 ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकसम्बन्धि । वक-
 स्येदं इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (स्त्री, वकस्य
 सम्बन्धः । “तस्य सम्बन्धः ।” ४ । २ । ३७ ।
 इत्यण् । वकसम्बन्धः ॥ उच्यतेऽसौ अनेनेति
 वा । वच् + घञ् । वाक्यम् । यथा, उत्तरराम-
 चरिते । १ । १ ।
 “इदं कविभ्यः पूर्वभ्यो नमो वाकं प्रशासहे ॥”
 वेदभागविशेषः । यथा, महाभारते । १२ ।
 ४७ । २५ ।
 “यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सुपनिषत्सु च ।
 गृह्णन्ति सत्यकर्म्मणं सत्यं सत्येषु सामसु ॥”
 पुं, वकस्यावयवो विकारो वा । प्राणित्वादण् ।
 वकावयवविशेषः ॥)
 वाकुची, स्त्री, (वातीति वा वायुस्तं कुचति सङ्को-
 चयति पूतिगन्धित्वात् । कुच् + कः । गौरादि-
 त्वात् डीष् ।) वृक्षविशेषः । हाकुच इति
 भाषा ॥ तत्पर्यायः । सोमराजी २ सोमवल्ली ३
 सुवल्किता ४ सिता ५ सितावरी ६ चन्द्रलेखा ७
 चन्द्री ८ सुप्रभा ९ कुष्ठहन्ती १० काम्बोजी ११
 पूतिगन्धा १२ वल्गुला १३ चन्द्रराजी १४
 कालमेधी १५ त्वग्जदोषापहा १६ कान्तिदा
 १७ अवल्गुजा १८ चन्द्रप्रभा १९ । अस्या
 गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।
 क्षमिकुष्ठकफत्वग्दीपकविषकण्डूखर्ज्जनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पर्यायगुणाः ।

“अवलगुजो वाकुची स्यात् सोमराजी सुप-
 र्मिका ।
 शशिलेखा लघाफला सोमा पूतिफलोति च ॥
 सोमवल्ली कालमेधी कुष्ठप्री च प्रकीर्तिता ।
 वाकुची मधुरा तिक्ता कटुपाका रसायनी ॥
 विष्टम्भहृदिमा रक्षा सरा श्लेष्मासपित्तनुत् ।
 रूचा हृद्या श्वासकुष्ठमेहज्वरकमिप्रगुत् ॥
 तत्फलं पित्तलं कुष्ठकफानिलहरं कटु ।
 केश्यं त्वचं क्षमिश्वासकासशोथामपाहृहत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 वाकुलं, स्त्री, (वकुलस्येदमिति । वकुल + “तस्ये-
 दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) वकुलफलम् ।
 अस्य गुणाः ।
 “वाकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्त्रेयकरं परम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वाक्कीरः, पुं, (वाचि कौतुकवाक्ये कीरः शुक इव
 प्रियत्वात् ।) श्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाक्कुलं, स्त्री, (वाचा कुलम् ।) वाक्यवाचः ।
 यथा । वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या कुलम् ।
 तत्त्रिविधम् । वाक्कुलम् । सामान्यच्छलम् ।
 उपचारच्छलम् । अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तृभि-
 प्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्कुलम् ॥ १ ॥ सम्भ-
 वतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगात् असम्भूतार्थ-
 कल्पना सामान्यच्छलम् ॥ २ ॥ धर्म्मविकल्प-
 निदृशे अर्थसङ्गावनिषेध उपचारच्छलम् ॥ ३ ॥
 इति गोतमसूत्रम् ॥ श्रुत्यैकार्यशब्दबोधतात्प-
 र्यकशब्दस्य श्रुत्या अर्थान्तरतात्पर्यकत्वकल्प-
 नया दूषणाभिधानं वाक्कुललक्षणम् । यथा ।
 नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वात् । इत्युक्ते
 कुतोऽस्य नवसंख्यकाः कम्बलाः ॥ १ ॥ सामान्य-
 विशिष्टसम्भवदार्थभिप्रायेण उक्तस्य सामान्य-
 योगादसम्भवदर्पकल्पनया दूषणाभिधानं
 सामान्यच्छलम् । यथा । ब्राह्मणोऽयं विद्या-
 चरणसम्पन्न इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
 सम्पदं साधयति इति कल्पयित्वा परो वदति
 कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पत् ब्राह्मे व्यभि-
 चारात् ॥ २ ॥ श्रुतिलक्षणयोरेकतरवृत्त्या यः
 प्रतिषेधः स उपचारच्छलम् । यथा । मच्चाः
 क्रोशन्ति इत्यत्र मच्चस्या एव क्रोशन्ति न तु
 मच्चाः । एवं अहं नित्य इति श्रुत्या प्रयुक्ते
 असुकादुत्पन्नत्वं कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युप-
 चारच्छलम् ॥ ३ ॥ इति तट्टीका ॥ अपि च ।
 “सर्वेष्वर्थविवादेषु वाक्कुले नावसीदति ।
 प्रशुक्लीभूयणादाने शास्त्रोऽप्यर्थान् ह्वीयते ॥”
 इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 वाक्पतिः, पुं, (वाचां पतिः ।) वृहस्पतिः ॥ इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् ।
 ८ । १५ ।
 “उदगारोग्यसुभिचक्षेमकरो वाक्पतिश्चरन्
 भानाम् ॥”)
 वाक्पतिः, त्रि, (वाचां पतिरिव पटुत्वात् ।)
 उद्दामवचनः । इति रायसुक्ताः ॥ अनवबो-

वाक्पारु

वाक्यं

वागीशः

दमादिपटुवचनः । इति भरतः ॥ खबुद्ध्या
वाक्वरचकः । इति सारसुन्दरी ॥ पटुवचनः ।
इति पदार्थकौमुदी ॥ यत्तवाग्वचनः । इति
नीलकण्ठः ॥ तत्पर्यायः । वागीशः २ । इत्य-
मरः ॥ अनवदोद्यमवचाः ३ । इति जटाधरः ॥
“वागी वाग्मिर्वावदूको वाचो युक्तिपटुस्तथा ।
वागीशो वाक्पतिश्चेति षडेते सुसुवृत्तरि ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, हरिवंशे । २१५ । ३४ ।

“सम्भवं सर्वलोकस्य विदधाति स वाक्पतिः ॥”)

वाक्पारुष्यं, क्ली, (वाचा कृतं पारुष्यम् ।)

अप्रियवाक्योच्चारणम् । तत्तु सप्तधात्यसन्नान्त-
र्गत्यसनविशेषः । यथा,—

“हृग्याच्चाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
दण्डपारुष्यमित्येतज्ज्ञेयं यस्यसनसप्तकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

तल्लक्षणं नारदेनोक्तम् ।

“देशजातिकुलादीनामाक्रोशसंयुतम् ।

यद्वचः प्रतिकूलार्थं वाक्पारुष्यं तदुच्यते ॥”

देशादीनां आक्रोशसंयुतम् । उच्चैर्भाषण-
माक्रोशः न्यङ्गमवयवं तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थं
उद्देशजननार्थं वाक्यं तद्वक्पारुष्यं कथ्यते ॥
तस्य च दण्डतारतम्यार्थं निहुरादिभेदेन त्रैविध्य-
मभिधाय तल्लक्षणं तेनैवोक्तम् ।

“निहुराशीलतीव्रत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् ।

गौरवानुक्तमात्रस्य दण्डोऽपि स्यात् क्रमाद-
गुरुः ॥

साक्षेपं निहुरं ज्ञेयमशीलं न्यङ्गसंयुतम् ।

पतनीयेरुपाक्रोशेस्तीव्रमाहुर्मनीषिणः ॥” इति ॥

तत्र निहुराक्रोशे स्ववर्णविषये दण्डमाह ।

“सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्नूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् ।

क्षेपङ्करोति चेदङ्गः पणानर्हन्नयोदश ॥

काण्वाप्यथवा खल्लमन्यं वापि तथाविधम् ।

तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् ॥”

इति यस्मिन्नुवचनं तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा
पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा श्रुतं
दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् ।

“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।

आचारयन् श्रुतं दाप्यः प्रत्यानञ्चाददद्गुरोः ॥”

इति च ॥

एतच्च सापराधेषु मात्रादिषु गुरुषु निरप-
राधायाश्च जायायां दण्डयम् ॥ * ॥ अक्षीला-

क्षेपे दण्डमाह ।

“अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति ह ।

शपन् तन्दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् ॥

दण्डप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः ।

प्रातिलोभ्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणा दमाः ॥

वर्णानामाबुलोभ्येन तस्मादद्विह्वलितः ॥” * ॥

अनुः ।

“श्रुतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति ।

वैश्योऽर्धदण्डं शूद्रो वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥

पञ्चाशद्द्राक्ष्यो दण्डः क्षत्रियस्याभिग्रंसेने ।

वैश्ये स्यादर्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः ॥

बाहुग्रीवानेत्रसकृधिविनाशे वाचिके दमः ।

श्रव्यस्तद्विकः पादो नासाकर्णकरादिषु ॥

अशक्तस्तु वदन्नेव दण्डनीयः पणान् दश ।

तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु ॥

पतनीयकृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः ।

उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः ।

त्रैविद्यशृपदेवानां क्षेपे उत्तमसाहसः ।

मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः ॥”

इति मिताचरा ॥

वाक्पारुष्ये अभियोगमनस्वीयं प्रत्यभियोजने
प्रतिप्रसवो यथा,—

“कुर्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ।”

वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च यथा पूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हतः इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्यात् । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

वाक्यं, क्ली, (उच्यते इति । वच् + ण्यत् । “चजोः

कु घिण्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति कुलम् ।

शब्दसंज्ञात् “वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।” ७ ।

३ । ६७ । इति निषेधो न ।) पदसमुदायः ।

इति व्याकरणम् ॥ तिङन्तचयः । सुबन्तचयः ।

कारकान्विता क्रिया । इत्यमरः । इह श्रुति-

लोकयोस्त्रिविधं निरुक्तं वाक्यमुक्तम् । तिङ्-

सुबन्तयोश्चयः समुदायः कारकान्विता क्रिया

च वाक्यम् । तिङ्शब्देन तिवादीनि साश्रीति-

श्रुतसंख्यकानि वचनानि उच्यन्ते । एवं सुप्-

शब्देन स्यादीन्येकविंशतिरुच्यन्ते दन्तात् परं

यः श्रूयते लभतेऽसौ प्रत्येकं अभिसम्बन्धमित्यन्त-

शब्द उभयोरपि सम्बध्यते । अत्र तिङन्तसम्बन्धो

यथा । पञ्चति भवति पाको भवति इत्यर्थः ।

एतच्छब्दसमेव । सुबन्तसम्बन्धो यथा । प्रकृति-

सिद्धमिदं हि महात्मनाम् । घालर्थः क्रिया

कारकैः कर्त्तादिभिरन्विता सम्बन्धार्था कारका-

न्विता अन्वितत्वश्च क्रियाकारकाणां आकाङ्क्षा-

योग्यतासन्निधिवशात् ज्ञेयम् । तिङ्सुबन्तचया-

त्मकेऽपि सम्बन्धार्थता बोध्या असम्बन्धार्थस्याप्रयो-

गात् अतएव परस्परभिसम्बन्धः पदसम्बन्धो

वाक्यमिति वृद्धाः । कारकान्विता क्रिया यथा ।

देवदत्तो ग्रामं गच्छति । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ * ॥ वाक्यस्वरूपमाह ।

“वाक्यं स्यात् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदो-

चयः ।

वाक्योच्यो महावाक्यमित्यं वाक्यं द्विधा

मतम् ॥”

उक्तम् ।

“स्वार्थबोधसमाप्तानामङ्गाङ्गित्वयेपेक्षया ।

वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संभूय जायते ॥”

इति ॥

अत्र वाक्यं यथा । शून्यं वासगृहमित्यादि ।

महावाक्यं यथा । रामायणमहाभारतचु-

वंशादिः । इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥ * ॥

अप्रियवाक्यभाषणनिषेधो यथा,—

“न हिंस्यात् सर्वभूतानि नावृत्तं वदेत् कश्चित् ।

नाहितं नाप्रियं वाक्यं न स्तेनः स्यात् कंदा-

चन ॥ * ॥

पाषण्डादिभिर्भाषणनिषेधो यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्यान् वामाचारांस्तथैव च ।

पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मान्त्रिणापि नार्च-

येत् ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥ * ॥

शुभाशुभवाक्यानि यथा,—

“नेव राज्येन महता न वै वार्यस्य राशिभिः ।

प्राप्यते ज्ञानकथनं परलोकसुभाषितम् ॥

स्वर्गापवर्गसिद्ध्यर्थभाषितं यत् सुशोभनम् ।

वाक्यं सुनिवरेः शान्तैस्तद्विज्ञेयं सुभाषितम् ॥

रागद्वेषावृत्तक्रोधकामद्वेषासुसारं यत् ।

वाक्यं निरयहेतुत्वात् तदभाषितमुच्यते ॥

संस्कृतेनापि किं तेन नृदुना ललितेन वा ।

अविद्या रागवाक्येन संसारक्षेत्रहेतुना ॥

यत् श्रुत्वा जायते पुण्यं रागादीनाश्च संचयः ।

निरुद्धमपि तद्वाक्यं विज्ञेयमतिशोभनम् ॥”

इति वज्रपुराणे वैष्णवधर्मे शुद्धिव्रतनामा-

ध्यायः ॥ (अत्र वाक्यदोषो यथा,—

“वाक्यदोषो नाम यथा खल्वस्मिन्मर्थे न्यूनमधि-

कमनयकमपार्थक्यं विरुद्धचेति । तत्र हेतूदा-

हरणोपनयनिगमनानामन्यतमेनापि न्यूनं न्यूनं

भवति यद्वा बह्वपदिष्टहेतुकमेकेन साध्यते हेतुना

तच्च न्यूनं एतानि ह्यन्तरेण प्रकृतोऽप्यर्थः ॥ प्रण-

श्येत ॥” इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

वाच, इ काङ्क्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ, वाङ्मति । नमध्यपाठे-

नैवेष्टसिद्धौ इदनुवच्यो वेदेषु चारणभेदार्थः ।

इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

वागरः, पुं, (वाचा इयति गच्छतीति । ऋ +

अच् ।) वारकः । श्राणः । निर्णयः । वाङ्मवः ।

वृकः । सुसुचः । पण्डितः । परित्यक्तभयः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

वागारः, त्रि, (वाचि आशावाक्ये आरुः कर्कट

इव मर्मच्छेदकत्वात् ।) आशाहन्ता । यथा,

“आशां बलवतीं दत्त्वा यो हन्ति पिशुनो जनः ।

स जीवासीऽपि वागारुडं गो दातुस्तु दातरि ॥”

इति शब्दमाला ॥

वागाशनिः, पुं, बुद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

वागीशः, पुं, (वाचां ईशः ।) वृहस्पतिः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, वृहत्संहितायाम् । १७ । २७ ।

“अयं विश्वेशोऽभिहितो हतानां

कुञ्जज्वागीशसितासितानाम् ॥”

ब्रह्मा । यथा, कुमारः । २ । ३ ।

“वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ॥”

वागीशः, त्रि, (वाचामीशः ।) वाक्पतिः ।

सुसुवक्ता इति यावत् । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । १० । ७ । ४१ ।

“नित्यानन्दप्रसदिता वागीशा वीतमत्सराः ॥”

वाग्दुष्टः

वागीशा, स्त्री, (वाचामीशा ।) सरस्वती । यथा,
“वागीशा यस्य वन्दने लक्ष्मीर्यस्य च वचसि ।
यस्यास्ति हृदये संवित् तं वृषिं हमहं भजे ॥”
इति श्रीमद्भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥
वागीश्वरः, पुं, (वाचामीश्वर इव ।) मञ्जुघोषः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (जेनविशेषः । इति च
त्रिकाण्डशेषः । १ । १ । २३ ॥ दृष्टव्यः ।
ब्रह्मा । इति व्युत्पत्तिबोधः ॥) वाचा-
मीश्वरे, त्रि । यथा, गारुडे १६६ अध्याये ।
“रुद्रामलकचूर्णं वै मधुतेलसमन्वितम् ।
जम्बा मासं युवा स्याच्च नरो वागीश्वरो
भवेत् ॥”

वागीश्वरी, स्त्री, (वाचामीश्वरी ।) सरस्वती ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, तन्त्रसारः । “वागी-
श्वरी ऋतुस्नाताम् ॥”)

वागुजी, स्त्री, सोमराजी । इत्यमरः । २।४।६ ॥
(यथा, वैदिकचक्रपाणिसंग्रहे कुष्ठाधिकारे ।
“वर्मसेवो कदुष्मेन वारिणा वागुर्जी पिवेत् ।
क्षीरभोजी त्रिसप्ताहात् कुष्ठरोगादिसुच्यते ॥”)

वागुणः, पुं, कर्मरङ्गः । इति शब्दमाला ॥
वागुरा, स्त्री, (वातीति । वा गतिवन्त्यनयोः +
“मद्गुरादयश्च ।” उणा० १।४२ । इति उरच्-
प्रत्ययेन गुणागमेन च साधुः ।) ऋग्वन्त्यनार्थ-
जालविशेषः । इत्यमरः । २।१०।२६ ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । २१ । १६ ।

“श्वानः श्वभ्रा वने तस्मिंस्तस्य वर्त्मसु वागुराः ॥”)
वागुरिकः, पुं, (वागुरया चरतीति । वागुरा +
“चरति ।” ४ । ४ । ८ । इति टक् ।) व्याधः ।
वागुरया ऋगादीन् बध्नाति यः । इत्यमरः ।
२ । १५ । ४ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५३ ।

“श्वगणिवगुरिकैः प्रथमास्थितं
अपगतानलदस्य विवेश सः ॥”)

वाग्गुदः, पुं, (वाचा गोदते क्रीडतीति । गुद
क्रीडायाम् + कः ।) पक्षिविशेषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ एतद्व्योमिकारणं यथा,—
“कौषेयं तित्तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु दुर्दुरः ।
कार्पासतान्तवं क्रीडो गोधा गां वाग्गुदो
गुडम् ॥”
इति मानवे १२ अध्यायः ॥

वाग्गुलिः, पुं, (वाचा गुडति रचतीति । गुड +
“इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११८ । इति
इन् । सच कित् ।) ताम्बूली । राज्ञां ताम्बूल-
दाता । इति शब्दमाला ॥

वाग्गुलिकः, पुं, (वाग्गुलि + स्वार्थे कन् ।)
ताम्बूलदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाग्दरिद्रः, त्रि, (वाचि दरिद्र इव ।) मित-
भाषी । तत्पर्यायः । वाग्यः २ । इति शब्द-
माला ॥

वाग्दलं, स्त्री, (वाचां दलमिव ।) ओष्ठाधरौ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाग्दुष्टः, पुं, (वाचा वाक्यमात्रेण दुष्टः ।)
ब्राह्मः । इति जटाधरः ॥

वाङ्मयः

वाग्दुष्टः, त्रि, (वाचा शुद्धेऽपि वस्तुनि अशुद्ध-
रूपवदुर्वाक्येन दुष्टः ।) वाचा दोषयुक्तः ।
यथा,—

“वाग्भावदुष्टश्च तथा दुष्टेक्षोपहतास्तथा ।
वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आहकर्मणि ॥”
इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

तदन्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । तत्र शङ्कः ।
“वाग्दुष्टं भावदुष्टं भाजने भावदूषिते ।
सुक्तान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रनु व्रती भवेत् ॥”
एतदभ्यासे व्रती यावत्केन तत्र द्वादशपणा
देयाः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

वाग्देवता, स्त्री, (वाचां देवता ।) सरस्वती ।
यथा,—

“पञ्चाशक्तिपिभिर्विभक्तसुखदोःपन्थयवचः-
स्थलां

भास्वनमौलिनिवहचन्द्रशकलामापीनतुङ्ग-
स्तीम् ।

सुद्रामक्षगुणं सुधाव्यकलसं विद्याश्च हस्ता-
स्त्रजे-

विभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवता-
माश्रये ॥”

इति तन्त्रसारः ॥
वाग्देवी, स्त्री, (वाचां देवी ।) सरस्वती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।

५ । १६३ ।
“द्विजस्तयोर्नायकाख्यो गौरीशसुरसङ्गनोः ।
चातुर्विधः कृतस्तेन वाग्देवी कुलमन्द-

रम् ॥”)
वाग्मी, [न] त्रि, (प्रशस्ता वागव्यस्येति ।
“वाचो ग्मिनिः ।” ५ । २ । १२४ । इति

ग्मिनिः ।) वक्ता । इत्यमरः ॥ (यथा, काम-
न्दकीयनीतिसारे । ४ । १५ ।

“वाग्मी प्रगल्भाः स्मृतिमानुदयो बलवान्
वशी ॥”)

पटुः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥
वाग्मी, [न] पुं, (प्रशस्ता वागव्यस्येति । वाच् +
ग्मिनिः ।) सुराचार्यः । इति मेदिनी । ने, १३० ॥

(पुरुवंशीयमनस्योः पुत्रविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । ७ ।

“शक्तः संहननो वाग्मी सौवीरीतनयास्त्रयः ।
मनस्योरभवन् पुत्राः शूरोः सर्वे महारथाः ॥”)

वाग्यः, त्रि, (वाचं परिमितवाक्यं याति गच्छ-
तीति । या + कः ।) वाग्दरिद्रः । इति शब्द-
माला ॥ निर्वेदः । कल्यः । इत्यजयः ॥

वाग्यतः, त्रि, (वाचि वाक्ये यतः संयतः ।)
वाक्यसंयतः । यथा,—

“प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं सृशेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रश्नलिखितवचनम् ॥

वाग्यामः, त्रि, अशक्त्यादिना वाचं यच्छति यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वाङ्गः, पुं, समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाङ्मयः

वाङ्मयी, स्त्री, (स्तिरूपा वागव्यस्या इति ।
वाच् + मतप् । डीप् ।) नदीविशेषः । यथा,—
“हिमाद्रेशुङ्गशिखरात् प्रोद्भूता वाङ्मयी नदी ।
भागीरथ्याः शतगुणं पवित्रं तज्जलं स्मृतम् ॥

तत्र स्नात्वा हरेर्लोकानुपसृष्ट्य दिवस्यते ।
त्यक्त्वा देहं नरा यान्ति मम लोकं न संशयः ॥”
इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्ये जलेश्वरमाहात्म्य-
वर्णननामाध्यायः ॥

वाङ्मयं, त्रि, (वाक्स्वरूपम् । वाच् + मयट् ।)
वाक्यात्मकम् । यथा,—

“म्यस्तजभूगैर्लान्तेरेभिर्दृशभिरचरैः ।
समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥”
अपि च ।

“पदं गदमिति प्राहुर्वाङ्मयं द्विविधं बुधाः ।
प्रागुक्तलक्षणं पदं गदं संप्रति गद्यते ॥”
पद्यं यथा,—

“पदं चतुर्विधं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमश्चेति तत्त्रिधा ।
समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तूथ्यो द्वितीयवत् ।
भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”
गद्यं यथा ।

“अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तु त्रिधा मतम् ।
चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥

अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः ।
तद्वि वेदभरीतिस्थं गद्यं हृदयतरं भवेत् ॥

भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाटो दृढाक्षरम् ।
वृत्तैकदेशसम्बन्धादुत्तमगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”
इति कुन्दोमञ्जरी ॥ * ॥

वाङ्मयपापानि यथा,—
“पारुष्यमवृत्तश्चैव पैशुन्यश्चापि सर्वशः ।
असम्बन्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

तथा परुषवचनमपवादः पैशुन्यमवृत्तं तथा-
लापो निष्ठुरवचनं इति वाङ्मयानि षट् ।
परेषां देशजातिकुलविद्याशिल्परूपवृत्ताक्षर-
परिच्छेदशरीरकर्मजीविनां प्रत्यक्षदोषवचनं

परुषम् ।
“यच्चान्यत् क्रोधसन्तापचासंजननं वचः ।
परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च तथाविधम् ॥

चक्षुष्मानिति लुप्तार्चं चाख्यानं ब्राह्मणेति च ।
प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते ॥”
तेषामेव परुषवचनानां परोक्षसुदाहरणं

अपवादः । गुरुवृत्तिवन्मुभाटमित्रसकाशे
अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् ।
अवृत्तं द्विविधं असत्यमसंवादश्चेति ।

“देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।
नर्मेहासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥

गुह्याङ्गामेध्यसंज्ञानां भाषणं निष्ठुरं विदुः ।
यद्व्यङ्ग्यं वचो नीचस्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रयम् ॥

इत्येवं षड्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य भाषणात् ।
इह चासुचं च क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते ॥”

वाचकः

प्रशंसया निन्दनं प्रशंसानिन्दनम् । अत्र चतु-
विधवङ्गविधयोरविरोधः । समसत्वासमसत्त्व-
भेदानादरेण प्रारुण्यापवादयोरेक्यात् निरुस्य
परुषान्तर्भावाच्च । असम्बद्धप्रलापव्यर्थभाष-
णयोः पर्यायत्वान्मार्थान्तरम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

वाङ्मयी, स्त्री, (वाङ्मय + + डीप् ।) सरस्वती ।
इति केचित् ॥

वाङ्मुखं, स्त्री, (वाचां मुखमिव ।) उपन्यासः ।
इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

वाचंयमः, पुं, (वाचो वाक्यात् यच्छति विर-
मतीति । यम उपरमे + “वाचि यमो व्रते ।”
३ । २ । ४० । इति खच् । “वाचंयमपुरन्दरौ
च ।” ६ । ३ । ६६ । इति अमन्तत्वं निपा-
त्यते ।) सुनिः । इत्यमरः । २ । ७ । ४२ ॥ मौन-
व्रती । इति केचिदिति भरतः ॥ (यथा, ह्यन्-
त्योपनिषदि । ५ । २ । ८ ।

“वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं पश्येत् सन्दृष्टं
कर्मेति विद्यात् ॥”)

वाचः, पुं, (वाचयति गुणानिति । वच् + णिच् +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वाचा इति भाषा ॥
(यथा,—

“ईलिषो जितपीयूषो वाचो वाचामगोचरः ।
रोहितो नो हितः प्रोक्तो मङ्गुरो मङ्गुरोः प्रियः ॥”
इत्युद्भटः ॥)

अस्य गुणाः । स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।
श्लेष्मलत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥

वाचकः, पुं, (वक्ति अभिधावृत्त्या बोधयत्यर्थान्
इति । वच् + खल् ।) शब्दः । यथा । शास्त्रे
शब्दस्तु वाचकः । इत्यमरः ॥ हे वाचके ।
प्रकृतिप्रत्ययद्वारेणार्थस्य वाचको गवादिरूपः
शास्त्रे व्याकरणे तर्कादौ च शब्द उच्यते । लोके
तु संस्कृतोऽसंस्कृतः शब्द उच्यते । वक्तीति
वाचकः शकः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
यथा । शब्दाभिलाषौ त्वभिधाभिधानं
वाचको ध्वनिः । द्वासः कृद्धारितश्चेति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ * ॥ (तल्लक्षणं यदुक्तं सुगवोद्धटीकायां
दुर्गादासः ।

“वाचात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्त स

वाचकः ॥ * ॥

वाचयतीति । वच् + णिच् + खल् ।) कथकः ।
पुराणादिपाठकः । यथा,—

“ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्वावर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्ववर्णजाद्राजन् वाचकाभिरकं व्रजेत् ॥”
तथा ।

“देवार्चासम्यतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
ग्रन्थिष्व शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुरुनन्दन ।।
पुनर्जन्नीत तत् स्त्रजं न मुक्ता धारयेत् कचिन् ॥
हिरण्यं रजतं मांसं तथा कांस्योपदोहनाः ।
दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति तत्फलम् ॥”
कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः ।

वाचाटः

“वाचकः पूजितो शेन प्रसन्नास्तस्य देवताः ॥”
तथा ।

“ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
तथा ।

“विश्वरूपमद्वयं शान्तं स्रष्टाचरपदं तथा ।
कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
बुध्यमानः सदात्यर्थं ग्रन्थार्थं कृतस्त्रयो रूप ।
ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ! ।
य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
तथा ।

“सप्रस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
प्रदर्शयन् रसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप ! ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वाचनं, स्त्री, (वच् + णिच् + ल्युट् ।) पठनम् ।
यथा,—

“शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितयं प्रयत्नतः ।
न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ॥”
इति वाराहीतन्त्रम् ॥

तथा ।
“दानवाचनान्त्वारम्भवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं
प्रतीयात् ॥” इति कात्यायनसूत्रम् ॥ (प्रति-
पादनम् । यथा, साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ।
“शब्देः स्वभावादकार्थः शेषोऽनेकार्थवाच-
नम् ॥”)

वाचनकं, स्त्री, (वाचनेन कायतीति । कै + कः ।)
प्रहेलिका । इति हारावली । १५२ ॥

वाचसाम्यतिः, पुं, (वाचसां सर्वविद्यारूपवाक्यानां
पतिः । अभिधानात् षष्ठ्या अलुक् ।) दृष्ट-
व्यतिः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाचस्यतिः, पुं, (वाचः पतिः । “षष्ठ्याः पति-
पुत्तेति ।” ८३५३ । इति षष्ठीविसर्गस्य सः ।)
दृष्टव्यतिः । इत्यमरः । १ । ३ । २४ ॥ (यथा,
कुमारे । २ । ३० ।

“वाचस्यतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ॥”

शब्दप्रतिपालके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
१६६ । ३ ।

“वाचस्यते निषेधे मान्यथा मदधरं वदान् ॥”
“हे वाचस्यते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वाचा, स्त्री, (वाच् + भागुरिमतो टाप् ।) वाक् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कातन्त्रे ।

“वष्टि भागुरिरलोपश्चावाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां च्छुधा वाचा निशा
गिरा ॥”

यथा च, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४८ । “तत् श्रुत्वा
ब्राह्मणेन शुचीभूय तिसृभिर्वाचाभिः खञ्जी-
विताह्वं ददौ ॥”)

वाचाटः, त्रि, (कुतस्मितं बहु भाषते इति । वाच्
+ “आलजाटचौ बहुभाषिणि ।” ५ । २ । १२५ ।
इति आटच् ।) वाचालः । इत्यमरः । ३ । १ । ३६ ॥
(यथा, मनुः । ३ । ८ ।

वाचोयु

“नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्क्षीं न रोगि-
णीम् ।

नालोभिकां नातिलोभां न वाचाटां न पिङ्ग-
लाम् ॥”)

वाचालः, त्रि, (बहु कुतस्मितं भाषते इति । वाच्
+ “आलजाटचौ बहुभाषिणि ।” ५ । २ । १२५ ।
इति आलच् ।) बहुकुतस्मितभाषी । तत्पर्यायः ।
जल्पाकः २ वाचाटः ३ । इत्यमरः ॥ सुबहु-
भाषिण्यपि जल्पाकादयस्त्रयो वर्तन्ते वाचाटो
वाचालो जल्पाकः सुबहुभाषी स्यादिति
श्लोकार्हुपर्थाये वोपालितः । नित्यप्रगल्भ-
वाचालासुपतिष्ठे सरस्वतीम् । इति सरारि-
रिति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४० । ३४ ।

“वाचालैः कलहः स्त्रीवैरूपपाकडाहुशालि-
नाम् ॥”)

वाचिकं, त्रि, (वाच् + ठक् ।) वाचा कृतम् ।
यथा,—

“शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पद्मिन्दगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

अपि च ।
“कायिकं वाचिकञ्चैव मानसं यच्च दुष्कृतम् ।
एकजप्येन तत् सर्वं प्रणश्यति ममाग्रतः ॥”
इति शाम्भुराणे सूत्र्यस्तोत्रम् ॥

अन्यत्र । कायिकं मानसञ्च नमस्कारं हित्वा
आचार्येण कथं वाचिको नमस्कारः कृतः ।
इति सुगवोद्धटीकायां दुर्गादासः ॥ (वागेव ।
वाक् + “वाचो व्याहृतायांयाम् ।” ५ । ४ । ३५ ।
इति ठक् । सन्देशोक्तौ, स्त्री । इति हारावली ।
१६६ ॥ यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३५ ।
“भृत्यमेकं वणिग्वेष्टमप्राहिणोदत्तवाचिकम् ॥”)

वाचिकः, पुं, (वाचा निष्पन्नः । वाच् + ठक् ।)
वाक्यारम्भः । यथा,—

“आलापश्च विलापश्च संलापश्च प्रलापकः ।
अनुलापोऽपलापश्च सन्देशश्चातिदेशिकः ॥
अपदेशोपदेशौ च निर्देशो व्यपदेशकः ।
कौन्तिता वचनारम्भाद्वादशामी मनी-
षिभिः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

वाचिकपत्रं, स्त्री, (वाचिकस्य सन्देशस्य पत्रम् ।)
लिपिः । संवादपत्रम् । इति केचित् ॥

वाचिकहारकः, पुं, (वाचिकस्य सन्देशस्य
हारकः ।) लेखनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(दूतः । इति व्युत्पत्तिलङ्कार्थः ॥)

वाचोयुक्तिः, त्रि, (वाचि वाक्ये युक्तियस्य ।) वाग्मी ।
इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (स्त्री, वाचो
वचसो युक्तिः । “वाग्दिकपश्यद्गो युक्तिदश्च-
हरेषु ।” ६ । ३ । २२ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
षष्ठ्या अलुक् । वाग्दर्शितन्यायः ॥)

वाचोयुक्तिपटुः, त्रि, (वाचोयुक्तौ वाक्दर्शित-
न्याये पटुः ।) वाग्मी । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥

वाचं, त्रि, (उच्यते इति । वच् + ग्यत् । “वचो-
ऽशब्दसंज्ञायाम् ।” इति न कुत्वम् ।) कुत्-
सितम् । हीनम् । वचनाहम् । इति मेदिनी ।
ये, ५५ । (यदुक्तम् ।
“शुचोरपि गुणा वाच्या दोषा वाच्या गुरो-
रपि ॥”)

शक्तम् । यथा,—

“न चाल्पत्वबहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते ।
वाच्यवाचकभावोऽयमस्यपादादिशब्दवत् ॥
विभीतकेऽप्यशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
तथापि वाचकस्य ज्ञायते शकटाङ्गवत् ॥”

इति मलमासतत्त्ववृत्तमहर्षिकवचनम् ॥

अपि च ।

“अर्थो वाच्यस्य लक्ष्यस्य यज्ज्ञेति त्रिधा मतः ।
एषां स्वरूपमाह ।

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया
मतः ।

यज्ज्ञो यज्जनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य
शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

वाचं, स्त्री, (वच् + ग्यत् ।) प्रतिपादनम् । दूष-
णम् । इति धरणिः ॥ (यथा,—

“परवाच्येषु निपुणः सर्वो भवति सर्वदा ॥”)

वाक्, इ कामे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, वाच्यते । इति दुर्गादासः ॥

वाजं, स्त्री, घृतम् । (यथा, वाजसनेयसंहिता-
याम् । ६ । १ ।

“वाचस्यतिर्वाजं नः खदतु ॥”)

यज्जः । अन्नम् । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । २२ । ३ ।

“यो देवो देवतमो जायमानो

महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुभैः ॥”

“वाजेभिरग्नैः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वारि । इति मेदिनी । जे, १४ । (संग्रामः ।

यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३५ । १ ।

“अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मिं वाजेषु दुष्टरम् ॥”

बलम् । यथा, तत्रैव । ५ । ८५ । २ ।

“वनेषु यन्तरिचं ततान वाजमर्चतुस्तु पय
उसियासु ॥”)

वाजः, पुं, शरपक्षः । इत्यमरः । २ । ८ । ८७ ॥
(यथा, भागवते । १० । ५६ । १६ ।

“विचित्रवाजेर्निशितैः शिलीमुखैः ॥”)

निखनः । पक्षः । वेगः । इति मेदिनी । जे, १६ ॥

सुनिः । इति विश्वः ॥

वाजपेयं, स्त्री पुं, (वाजमघ्नं घृतं वा पेयमत्रेति ।)
यागविशेषः । इत्यमरभरतौ ॥ स तु औतसप्र-

संस्थान्तर्गतपञ्चमयागः । यथा । अग्निष्टोमो-
ऽथविष्टोमो उक्त्यः षोडशी वाजपेयश्च ।

इत्याश्वलायनसूत्रम् ॥ रेनः पौष्करीकश्चेति
सप्तयागाः ॥

वाजमोजी [व], पुं, (वाजं मुङ्क्ते इति । भुज +
गिनिः ।) वाजपेययागः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥

वाजसनेयः, पुं, जनमेजयस्यतवेदार्थग्रन्थः । स तु
वैशम्पायनशापादुक्तः । इति मत्स्यपुराणम् ॥
(वाजसनेः सूर्यस्य क्रावः । वाजसनि + टक् ।
याज्ञवल्काः । यथा, बृहदारण्यके । “आदिता-
नीमानि शुक्लानि यजुषि वाजसनेयेन याज्ञ-
वल्कोनाख्यायन्ते ॥”)

वाजसनेयी, [न] पुं, (वाजसनेयेन प्रोक्तं वेदग्रन्थ-
स्येति । इतिः ।) यजुर्वेदो । यथा,—

“आर्षक्रमेण सर्वत्र श्रूना वाजसनेयिनः ॥”

इति महाजनपरिग्रहोतवचनात् यजुर्वेदविधि-
नेव कर्म्म कुर्युः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ (यथा,
हरिवंशे । १४० । २ ।

“ब्राह्मणो याज्ञवल्कास्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ।
ब्रह्मदत्तेति विख्यातो विप्रो वाजसनेयिनाम् ॥”)

वाजिगन्वा, स्त्री, (वाजिनो घोटकस्य गन्धोऽस्यस्या-
मिति । अच् । टाप् ।) अश्वगन्वा । इति रत्न-

माला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ३७
अध्याये ।

“सरला गुरुविस्लाम् वाजिगन्वाभि-
ट्टिभिः ॥”)

वाजिदन्तः, पुं, (वाजिनां दन्त इव पुष्पं यस्य ।)
वासकः । इति रत्नमाला ॥

वाजिदन्तकः, पुं, (वाजिदन्त एव । स्वार्थे कन् ।)
वासकः । इत्यमरः । २ । ४ । १०३ ॥

वाजिनं, स्त्री, आमिचामस्तु । इति हेमचन्द्र-
त्रिकाण्डशेषौ ॥ कानार जल इति भाषा ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । २१ ।
“सोमस्य रूपं हविष्य आमिचाम् वाजिनं मधु ॥”

अस्य गुणाः प्रस्तुतिनियमश्च यथा,—
“दध्ना तज्जेष वा नष्टं दग्धं बह्वं सुवाससा ।

नष्टदुग्धभवन्नीरं मोरटज्जेषोऽत्रवीत् ॥
मुखशोषट्पादाहरत्तपित्तचरप्रभुत् ।

लघुर्वलकरो रच्यो मोरटः स्यात् सितायुतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

हविः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।
“वाजी वहन् वाजिनम् ॥”

“वाजिनं हविः ।” इति तद्वाच्ये महीधरः ॥ * ॥
पुं, अर्थः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ७१ । ५ ।

“नेनं हिनन्त्यपि वाजिनेषु ॥”
“वाक् इना ईश्वरा येषाम् ॥” इति सायणः ॥

वाजिनी, स्त्री, अश्वगन्वा । घोटकी । शेषस्य
पर्यायः । वडवा २ वामी ३ प्रसृका ४

आर्षवी ५ । अस्याः शीरगुणाः ।
“अश्वशीरान् रुक्षान् सवणं दीपणं लघु ।

देहस्योष्णकरं बल्यं गौरवं कान्तिकृत् परम् ॥”
तद्विधुगुणाः ।

“आश्वं दधि स्यान्मधुरं कषायं
कफार्तिमूर्च्छामयहारि रूक्षम् ।

वातापहं दीपनकारि नेत्र-
दोषापहं तत् कथितं पृथिव्याम् ॥” * ॥

तमवनीतयुगाः ।
“आश्वानु नवनीतं स्यात् कषायं कफकायनित् ॥

तद्विधुगुणाः ।
“आश्वानु नवनीतं स्यात् कषायं कफकायनित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
अपि च ।

“रुक्षोष्णं वडवाशीरं बल्यं आसानिजापहम् ।
अश्वं कटु लघु खादु सर्वमेकशफं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वाजिपृष्ठः, पुं, (वाजिनः पृष्ठमिव आकृति-

रस्येति ।) अश्वानपृष्ठः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वाजिभक्षः, पुं, (वाजिभिर्भक्ष्यते इति । भक्ष +

कर्म्मणि घञ् ।) चणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवरणमस्य चणकशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

वाजिभोजनः, पुं, (वाजिभिर्भोज्यते इति । भुज् +
कर्म्मणि ल्युट् ।) सृजः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाजिमान् [त], पुं, पटोलः । इति रत्नमाला ॥
वाजिशाला, स्त्री, (वाजिनां शाला गृहम् ।)

घोटकगृहम् । आस्तवल् इति आरवी भाषा ॥
तत्पर्यायः । मन्दुरा २ । इत्यमरः ॥ (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १६६ ।
“काम्बोजानां वाजिशाला जायन्ते स हयोज्-

मिताः ॥”)
वाजी [न] पुं, (वाजो वेगोऽस्यस्येति । वाज् +

इतिः ।) घोटकः । (यथा, रघुः । ३ । ४३ ।
“शतैस्तमज्जामनिमेषवृत्तिभि-

र्हैरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ॥”
वाजः पक्षोऽस्यस्येति ।) वाणः । पक्षी । इत्य-

मरः ॥ वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वजति
गच्छतीति । वज् + गिनिः । त्रि, चलनवान्

यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २६ । १ ।
“वाजी वहन्वाजिनं जातवेदो देवानां वक्षि-

प्रियमासधस्थम् ॥”
“वजति वाजी । वजगतौ चलनवान् ।” इति

तद्वाच्ये महीधरः ॥ * ॥ वाजममस्यास्तीति
अमवान् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । २१ । १४ ।

“तमीमहे नमसा वाजिनं वृहत् ॥”
“वाजिनं अमवानम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

वाजः पक्षोऽस्यस्येति । पक्षविशेषः । यथा,
भागवते । ४ । ७ । १६ ।

“सुखंस्तेज उपानीतस्तार्क्ष्यं स्तोत्र-
वाजिना ॥”)

वाजीकरणं, स्त्री, (अवाजी वाजीव क्रियतेऽने-
नेति । क + ल्युट् । अभूततद्वावे चित् ।) वीर्य-

वृद्धिकरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाजी-
करणद्रव्यस्य लक्षणमाह ।

“यद्द्रव्यं पुरुषं कुर्यात् वाजिवत् सुरतक्षमम्
तद्वाजीकरमाख्यातं सुनिभिर्भिषजां वरैः ॥”

अत्र प्रसङ्गात् कौवस्य लक्षणं संख्या निदान-
साह ।

“स्त्रीवः स्यात् सुरताशक्तस्तद्वावः कौवस्यस्यते ।
तच्च सप्तविधं प्रोक्तं निदानं तस्मा कथ्यते

तेस्तेर्भावेरहृदोस्तु रिरंसोर्मनसि क्षते ।
 ध्वजः पतत्यनी नृणां क्लेशं समुपजायते ॥
 देव्यस्त्रीसंप्रयोगाच्च क्लेशं तन्मानसं स्मृतम् ॥”
 तेस्तेर्भावेर्मयशोकक्रोधादिभिः । अहृदोः हृद-
 याहितैः दुःखदत्तात् । क्षते पीडिते अस्वस्थी-
 क्षत इति यावत् । ध्वजः शिखः । पतति न तून्-
 मति । संप्रयोगो मैथुनम् ॥ १ ॥
 “कटुकास्त्रोष्णलवणैरतिमात्रोपसेवितैः ।
 पित्ताच्छुक्रद्वयो दृष्टः क्लेशं तस्मात् प्रजायते ॥”
 कटुकादिनातिमात्रेण प्रवृद्धेन पित्तेन शुक्रस्य
 दम्भत्वात् क्लेशं भवति । पित्तजमेतद्विद्वती-
 यम् ॥ २ ॥
 “अतिथवायशीलो यो न च वाजीक्रियारतः ।
 ध्वजमङ्गमवाप्नोति स शुक्रक्षयहेतुकम् ॥”
 शुक्रक्षयजं तृतीयम् ॥ ३ ॥
 “महता मेढुरोगेण चतुर्थी क्लीवता भवेत् । ४ ।
 वीर्यवाहिशिराच्छेदाच्चेदनानुमतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
 बलिनः क्षुब्धमनसो निरोधाद्ब्रह्मचर्यतः ।
 षष्ठं क्लेशं स्मृतं तत्तु शुक्रस्तम्भनिमित्तकम् ॥”
 बलिनः पुष्टस्य पुरुषस्य क्षुब्धमनसः कामात्
 सञ्चलितस्य । मनसः ब्रह्मचर्यतो निरोधात्
 क्लेशं भवति ॥ ६ ॥
 “जम्बुप्रभृति यत् क्लेशं सहजं तद्वि सप्तमम् ॥” ७
 असाध्यं क्लेशमाह ।
 “असाध्यं सहजं क्लेशं मर्मच्छेदाच्च यद्वेत् ।
 मर्मच्छेदात् वीर्यवाहिशिराच्छेदात् ॥” * ॥
 अथ क्लेशस्य चिकित्सायां वाजीकरणविधि-
 माह ।
 “नरो वाजीकरान् योगान् सम्यक् शुद्धौ
 निरामयः ।
 सप्तमन्तं प्रकुर्वीत वर्षादूर्द्ध्वं षोडशात् ॥
 न च वै षोडशादूर्द्ध्वं सप्तम्याः परतो न च ।
 आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥
 चयद्विपदं प्राद्या घोराश्चातीवदुर्जयाः ।
 अकालमरणञ्च स्याद्भजतस्त्रियमन्यथा ॥
 विलासिनामर्थवतां रूपयौवनशालिनाम् ।
 नराणां बहुभार्याणां विधिर्वाजीकरो हितः ॥
 स्वविराणां रिरंस्त्रुनां स्त्रीणां वाक्त्रयमिच्छ-
 ताम् ।
 योषितुप्रसङ्गात् स्त्रीणानां क्लीवानामल्परेतसम् ॥
 हिता वाजीकरा योगाः प्रीत्यप्रत्यवलप्रदाः ।
 एतेऽपि पुष्टदेहानां सेवाः कालाद्यपेक्षया ॥”
 वाजीकराण्याह ।
 “भोजनानि विचित्राणि पानानि विविधावि-
 च ।
 वाचः श्रोत्राभिरामाश्च त्वचः स्पर्शसुखावहाः ।
 यामिनी सेन्द्रतिलका कामिनी नवयौवना ।
 गीतं श्रोत्रमनोहारि ताम्बूलं मदिरा खजः ॥
 गन्धा मनोज्ञा रूपाणि चित्राण्युपवनानि च ।
 मनसस्त्रापतीघातो वाजीकुर्वन्ति मानवम् ॥
 माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्णं
 यथाशिलाजतुविद्वज्जटानि लिखीत् ।

एकाग्रविंशतिदिनानि गदादितीरपि
 सोऽशीतिकोऽपि रमयेत् प्रमदा युवेव ॥
 गवां विरुद्धवत्सानां सिद्धं पयसि पायसम् ।
 गोधूमचूर्णञ्च तथा सितामधुघृतान्वितम् ।
 भुक्त्वा हृष्यति जीर्णोऽपि दशदारान् व्रजत्यपि ॥”
 अथ रसाला ।
 “दभाह्वाङ्कमीषदम्भनधुरं खण्डस्य चन्द्रदुतेः
 प्रस्थं चौद्रपलञ्च पञ्च हविषः शुण्डाश्चतुर्माष-
 कान् ।
 एलामासचतुष्टयं मरिचतः कर्षं लवङ्गं तथा
 धृत्वा शुक्रपटे शनैः करतलेनोन्मथ्य विस्त्रा-
 वयेत् ॥
 मृदाखे मृगनाभिचन्दनरससृष्टेऽगुरुहृपिते
 कर्पूरेण सुगन्धिकं तदखिलं संलोच्य संस्था-
 पयेत् ।
 स्वस्थार्थं मथुरेश्वरेण रचिता स्त्रिया रसाला स्वयं
 भोक्तुर्मन्मथदीपनी सुखकरौ कान्तिव नित्यं
 प्रिया ॥ * ॥
 गोक्षुरेक्षुरबीजानि वाजिगन्धा श्रतावरी ।
 सुषली वानरीबीजं यष्टी नागवला वला ॥
 एषां चूर्णं दुग्धसिद्धं गन्धेनाज्येन भर्जितम् ।
 सितया मोदकं कृत्वा भक्ष्यं वाजीकरं परम् ॥
 चूर्णादष्टगुणं क्षीरं घृतं चूर्णसमं स्मृतम् ।
 सञ्जतो द्विगुणं खण्डं खादेदम्बिलं यथा ॥
 वाजीकराणि भूरीणि संयुज्य रचितो यतः ।
 तस्माद्बहुषु योगेषु योगोऽयं प्रवरो मतः ॥”
 रतिवर्द्धनो मोदकः ॥ * ॥
 “पिप्पलीखण्डोपेतं वस्त्राखे घृतसाधिते ।
 कच्छपस्याथ वा खादेत्ते तु वाजीकरे भृशम् ॥
 पूगं दक्षिणदेशजं दशपल्लोन्मानं भृशं कर्त्तयेत्
 तच्छिन्नं क्षलयोगतो मृदुतरं संकुच्य चूर्ण-
 कृतम् ।
 तच्चूर्णं पटशोधितं वसुगुणे गोशुद्धदुग्धे पचेत्
 गन्धान्याञ्जलिसंयुतेऽतिनिविडे दद्यात्तुलाह्वां
 सिताम् ॥
 पकं तज्ज्वलनात् क्षितिं प्रतिनयेत् तस्मिन्
 पुनः प्रक्षिपेत्
 दद्यात्तत्तदुदाहरामि बहुला दृष्टादरात्
 संहिताः ।
 एला नागवला वला सचपला जातीफल-
 लिङ्गिका
 जातीपत्रसुपत्रचित्रकयुतं तच्च त्वचा संयुतम् ॥
 विश्वावीर्यवारिवारिद्वरा वांशी वरी वानरी
 द्राक्षा सेक्षुरगोक्षुराथ महती खर्जूरिका
 क्षीरिका ।
 धान्याकं सकसेरुकं समधुकं शृङ्गाटकं क्षीरकं
 पृथ्वीकाथयवानिका वरटिका मांसी भिसि-
 र्मेथिका ॥
 कन्दे नत्र विदारिकाथ सुषली गन्धर्वगन्धा तथा
 कर्जूरं करिकेशरं समरिचश्चारस्य बीजं नवम् ।
 बीजं शाल्मलिसम्भवं करिकणा बीजञ्च राजी-
 वजं

श्वेतं चन्दनमत्र रक्तमपि च श्रीसङ्गपुष्पैः समम् ॥
 सञ्जयेति पृथक् पृथक् पलमितं संचूर्ण्य तत्र
 क्षिपेत्
 स्तृतं वज्रभुजङ्गलोहगगनं सम्मारितं खेच्छया ।
 कस्तूरी घनसारचूर्णमपि च प्राप्तं यथा प्रक्षिपेत्
 पञ्चादस्य तु मोदकान् विरचयेद्विष्यप्रमाणा-
 नथ ॥
 तान् भोक्ताति सदा यथानलबलं मुञ्जीत नाश्वं
 रसं
 पूर्वस्मिन्नश्रिते गते परिणतिं प्राग्भोजनात्
 भक्षयेत् ।
 नित्यं श्रीरतिवत्तभाखकमिमं यः पूगपाकं भजेत्
 स स्याद्द्वौष्यविद्विष्टदमदनी वाजीव शक्तौ
 रतौ ॥
 दीप्तामिर्बलवान् बली विरहितो हृष्टः स पुष्टः
 सदा
 वृद्धो योऽपि युवेव सोऽपि रुचिरः पूर्णन्दवत्
 सुन्दरः ॥”
 वसुगुणे अष्टगुणे । अञ्जलिर्हृशरावम् । तुलाह्वां
 पञ्चाशत्पलमिताम् । संहिताः सुश्रुताद्याः ।
 नागवला गुरसकरौ गुरखण्डी इति च लोके ।
 वला वहलियार तस्या मूलत्वक् । चपला
 पिप्पली । जातीपत्रकं जाडपत्री । विश्वा
 शुण्डी । वीर्यं एतस्य मूलं उशीरं ग्राह्यम् ॥
 वारि सुगन्धवाला । वारिदः सुस्तकः । वरा
 त्रिफला वांशी वंशरोचना । वरी श्रतावरी ।
 वानरी कपिकच्छूलस्या बीजं ग्राह्यम् । इक्षुरः
 कोकिलाक्षः तस्य बीजम् । गोक्षुरस्यापि
 बीजम् । महती खर्जूरिका क्षोहारा ।
 क्षीरिका क्षीरी । पृथ्वीका कारवी मगरैला
 इति लोके । वराटिका वररे इति लोके । शाल्म-
 क-
 मेघां कन्दः स्याद्बीजकोषो वराटिका । मांसी
 जटामांसी । भिसिः सौफः । गन्धर्वगन्धा अश्व-
 गन्धा तस्या मूलम् । श्रीसंज्ञं लवङ्गम् । घन-
 सारः कर्पूरः । विष्यप्रमाणान् पलप्रमाणान् ।
 रतिवत्तभाखपूगपाकः ॥ * ॥
 “एतस्मिन्नतिवक्ष्ये यदि पुनः सम्यक् खुरा-
 शाङ्गिका
 धुस्तूरस्य तु बीजमर्ककरभा यासोऽश्विषोष-
 स्तथा ।
 सन्माजृफलकं तथा खसफलत्वक् वापि निःक्षि-
 प्यते
 चूर्णाह्वां विजया तदा स हि भवेत् कामेश्वरः
 संज्ञया ॥”
 इति महाकामेश्वरः ॥ * ॥
 “रक्तपित्ताधिकारोक्तः खण्डकुशाखको महान् ।
 रक्तपित्तादिरोगघ्नो महावाजीकरः स्मृतः ॥ * ॥
 पक्वान्मस्य रसे द्रोणे सितामाङ्ककं सिताम् ।
 घृतप्रस्थमिदं दद्यान्नागरस्य पलायकम् ॥
 मरिचं कुड्बोन्मानं पिप्पलीद्विपलोज्जितम् ।
 सलिलस्याङ्कं दत्त्वा सञ्जमेकत्र कारयेत् ॥
 पचेत्तन्मृदुस्त्रये पात्रे शारदर्व्या प्रचालयेत् ।

चूर्णान्येषां चिपेत्तत्र घनीभूतेऽवतारिवे ॥
धान्यकं जीरकं पत्रं चित्रकं सुस्तकं त्वचम् ॥
वृहज्जीरकमप्यत्र ग्रन्थिकं नागकेशरम् ॥
शलाबीजं लवङ्गश्च पृथक् जातीफलं पलम् ॥
तिष्ठं शीते प्रदद्याच्च मधुनः कुड्बद्वयम् ॥
भक्षयेद्भोजनादन्वाक् पलमात्रमिदं नरः ॥
अथवा नियता मात्र मात्रा खादेद्यथानलम् ॥
मानवः सेवनादस्य वाजीव सुरते भवेत् ॥
समर्थो बलवान् पुष्टो हृष्टो नित्यं निरामयः ॥
ग्रहणीं नाशयेदेष चयं श्वासमरोचकम् ॥
अम्लपित्तश्च पित्तश्च रक्तपित्तश्च पाण्डुताम् ॥
वृहज्जीरकं नानागरैला इति आम्नपाकः ॥
“श्रमयति गोक्षुरचूर्णं क्षागचौरिण साधितं

समधु ।

सुक्तं क्षपयति जाड्यं यज्ज्वलितं कुप्रयोगेण ॥
द्रव्याणि चन्दनादिस्तु चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पत्तङ्गमथ कालीयागुरुक्षणागुरुणि च ॥
देवदमः ससरलः पद्मकं तुणिकोऽपि च ॥
कर्पूरो नृगनाभिश्च लताकस्तूरिकापि च ॥
सिङ्गकः कुङ्कुमं नयं जातीफलकमत्र च ॥
जातीपत्रं लवङ्गश्च सखीला महती च सा ॥
कक्कोलफलकं त्वक् च पत्रकं नागकेशरम् ॥
बालकश्च तथोशीरं मांसी दारु सितापि वा ॥
सुरा कर्पूरकश्चापि शैलेयं भद्रसुस्तकम् ॥
रेणुका च प्रियङ्गुश्च श्रीवासो गुग्गुलुस्तथा ॥
लाक्षा नखश्च रालश्च धातकीकुसुमं तथा ॥
ग्रन्थिपर्णश्च मञ्जिष्ठा तगरं सिक्थकं तथा ॥
एतानि प्राणमानानि कल्कीकृत्य शनैः पचेत् ॥
तेलं प्रक्षमितं सम्यक् एतत्पाने शुभे चिपेत् ॥
अनेनाभ्यक्तगात्रस्तु वृहोऽशीतिश्रोमोऽपि यः ॥
शुभो भवति शुक्राण्यः स्त्रीणामत्यन्तवल्गवः ॥
बन्ध्यापि लभते गर्भं षड्विंशति त्रुणायते ॥
अपुत्रः पुत्रमाप्नोति जीवेच्च श्ररदां शतम् ॥
चन्दनादिमहातेलं रक्तपित्तं चयं ज्वरम् ॥
दाहप्रखेददौर्गन्ध्यं कुष्ठं कण्डुं विनाशयेत् ॥
पत्तङ्गं वकम् इति लोके । कालीयं कलम्बक
इति लोके । लताकस्तूरिका सुषुक्दना इति
लोके । कक्कोलफलस्याभावे जातीपुष्पं ग्राह्यम् ।
तदलाभेऽपि लवङ्गं ग्राह्यम् । दारुशिता दारु-
चिनी । शैलेयं कुरा इति लोके । श्रीवासः
गुगुरी इति लोके । ग्रन्थिपर्णः गठिवन् इति
लोके । अशीतिसमः अशीतिवार्षिकः । इति
चन्दनादितेलम् ॥ * ॥

“बीजानि कीशकच्छाः कुड्बमितानि खेदये-
च्छनकैः ।

प्रस्थे गोभवदुग्धे दुग्धं यावद्भवेद्गाढम् ॥
त्वग्रहितानि च क्षत्वा सृज्मं संपेषयेत्तानि ।
पिष्टिकया लघुवटिकाः क्षत्वा गये पचेदान्ये ॥
द्विगुणितशर्करया वा वटिकाः संपकया

लेप्याः ।

वटिका माचिकमध्ये मज्जनयोग्येऽखिलाः

स्याप्याः ॥

पञ्चटङ्कमितास्तास्तु सायं प्रातश्च भक्षयेत् ।
अनेन शीघ्रद्रावी यो यश्च स्यात् पतितध्वजः ॥
सोऽपि प्राप्नोति सुरते सामर्थ्यमिति वाजिवत् ॥
नानेन सङ्गं किञ्चित् द्रव्यं वाजीकरं परम् ॥”
इति वानरीवटिका ॥ * ॥
“आकारकरभा शुष्णो लवणं कुङ्कुमं कणा ।
जातीफलं जातिपुष्पं चन्दनं कार्ष्णिकं पृथक् ॥
चूर्णयेदहिफेणु तत्र दद्यात् पलोन्मितम् ।
सर्वमेकीकृतं माषमात्रं चौद्रेण भक्षयेत् ॥”
शुक्रस्तम्भकरं पुंसामिदमानन्दकारकम् ।
नारीनां प्रीतिजनकं सेवेत निशि कासुकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“विदारीकन्दं शुमतीवृहत्तौ ।
काकोलिकाभीरुपुनर्नवे द्वे ।
शृङ्गाटकं मागधिका बला च
चूर्णं सितार्ण्यं सितया प्रयोज्यम् ॥
जीर्णे पयः पायसमेव योज्यं
करोति पुंसां बलमेवमोजः ।
स्त्रीणां सहस्रं भजतेऽपि षड्विंशो
मासहयेनापि च सेवमानः ॥”
इति हारीते चिकित्सास्थाने ४६ अध्यायः ॥
“वाजीकरणमन्विच्छेत् सततं विषयी पुमान् ।
तुष्टिः पुष्टिरपत्यश्च गुणवत्तत्र संश्रितम् ॥
अपत्यसन्तानकरं यत् सद्यः संप्रवर्धयन् ॥
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहृत्तोरङ्गनाः ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
तद्वाजीकरणं तद्वि देहस्योर्जस्करं परम् ॥
धर्मो यशस्यमायुष्यं लोकदयरसायनम् ।
अनुमोदामहे ब्रह्मचर्यमेकान्तनिर्मलम् ॥
अल्पसत्त्वस्य तु क्षेपैर्वाध्यमानस्य रागिणः ।
शरीरचयरक्षार्थं वाजीकरणमुच्यते ॥
कल्पस्योदयवयसो वाजीकरणसेविनः ।
सर्वेष्वतुष्वहरहर्षवायो न निवार्यते ॥
अथ स्निग्धविशुद्धानां निरुद्धानां सानुवासनान् ।
वृत्तैस्तरसचौरशर्कराचौदसंयुतान् ॥
योगविद्योजयेत् पूर्वं चौरमांसरसाग्निनम् ।
ततो वाजीकरान् योगान् शुक्रापत्यविवर्धनान् ॥
अच्छायः पूतिकुसुमः फलेन रहितो दमः ।
यथेकश्चैकशास्त्रश्च निरपत्यस्तथानरः ॥
स्वल्पमनमयस्तवचनं धूलिघसरम् ।
अपि लालाविलसुखं हृदयाङ्गादकारकम् ॥
अपत्यं तुल्यता केन दर्शनस्यार्थनादिषु ।
किंपुनर्यदयशोऽधर्ममानश्रीकुलवर्धनम् ॥
शुद्धकाये यथाशक्ति पृथक् योगान् प्रयोजयेत् ।
शरैश्चुक्रशकाशानां विदार्या वीरस्य च ॥
मूलानि कण्टकार्याश्च जीवकर्षभकौ बलाम् ।
मेदे द्वे द्वे च काकोल्यौ शूर्पपर्यायौ शतावरीम् ॥
अश्वगन्धामतिबलामात्मगुणां पुनर्नवाम् ।
वीरां प्रयस्यां जीवन्तीं ऋद्धिं राक्षां त्रिकण्ट-
कम् ॥
मधुकं शालियर्षीं च भागांस्त्रिपलिकान् पृथक् ।

माषाणामाढकश्चैतद्विदोऽपि साधयेदपाम् ॥
रसेनाढकशेषेण पचेत्तत्र वृताढकम् ।
दत्त्वा विदारीधात्रीक्षुरसानामाढकाढकम् ॥
वृताक्षुगुणं चौरं पेयाणीमानि चावपेत् ।
वीरां स्वगुणां काकोल्यौ यष्टौ फलगूनि पिप्प-
लीम् ॥
द्राक्षां विदारी खर्जूरं मधुकानि शतावरीम् ।
तत्सिद्धपूतं चूर्णस्य पृथक् प्रस्थेन योजयेत् ॥
शर्करायास्तुगायाश्च पिप्पल्याः कुड्बेन च ।
मरिचस्य प्रकुक्षेन पृथग्द्वयलोन्मितैः ॥
त्वगेलाकेसरैः सङ्गैः चौद्राद्विकुड्बेन च ।
पलमात्रं ततः खादेत् प्रत्यहं रसदुग्धमुक् ॥
तेनारोहति वाजीव कुलिङ्ग इव हृष्यति ।
विदारीपिप्पलीशालिप्रियालेक्षुरकाद्रजः ॥
पृथक् खगुप्तामूलाश्च कुड्वांश्च तथा मधु ।
तुलाह्वं शर्कराचूर्णात् प्रस्थाह्वं नवसर्पिषः ॥
सोऽश्चमात्रमतः खादेद् यस्य रामाशतं गृहे ।
सात्मगुणाफलान् चौरं गोधूमान् साधितान्
हिमान् ॥
माषान् वा सप्तचौद्रान् खादन् गृहिपयो-
रनुपः ।
जागर्त्तिं रात्रिं सकलामखिलः खेदयेत् स्त्रियः ॥
वस्त्राण्यसिद्धे पयसि भावितान्सक्तचित्तान् ।
यः खादेत् ससितान् गच्छेत् स स्त्रीशतमपूज्यवत् ॥
चूर्णं विदार्या बहुशः खरसेनैव भावितम् ।
चौद्रसर्पियुतं लीलां प्रमदाशतमच्छति ॥”
“क्षणाध्यात्रीफलरजः खरसेन सुभावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्लीलां योऽनुपयः पिबेत् ॥
स नरोऽशीतिवर्षोऽपि युवेव परिहृष्यति ।
कर्षं मधुकचूर्णस्य वृत्तचौदसमन्वितम् ॥
पयोऽनुपानं यो लिह्यान्नित्यवेगः स ना भवेत् ॥”
“उच्चटाचूर्णमप्येवं प्रातवर्षाच्च योजयेत् ॥
चन्द्रशुभ्रं दधिसरं ससितं षड्विंशदिनम् ।
पटे सुमार्जितं सुखा वृहोऽपि त्रुणायते ॥”
“आचरेच्च सकलां रतिचर्यां
कामशास्त्रविहितामनवद्याम् ।
देशकालबलशक्त्युगोपाद्-
वेद्यतन्त्रसमयोक्त्यविरुद्धाम् ॥
अभ्यङ्गनोदत्तनसेकगन्ध-
स्रक्पत्रवस्त्राभरणप्रकाराः ।
गान्धर्वकायादिकथा प्रवीणाः
समस्वभावा वशमावयस्याः ।
दीर्घिका स्वभवनान्तनिविष्टा
प्रक्षरं मधुमत्तविहङ्गाः ।
नीलसानुगिरिकूटनितम्बे
काननानि पुरकण्ठगतानि ॥
दृष्टिसुखा विविधा तरुजातिः
ओन्नमुखः कलक्रीकिलनादः ।
अङ्गसुखसुवर्षेण विभूषा-
चित्तसुखः सकलः परिवारः ॥
ताम्बूलमच्छमदिरा कान्ता कान्ता निशा
शशाङ्काङ्गा

वाजीक

यद्यपि किञ्चिदिष्टं मनसो वाजीकरं तत्तत् ॥
मधुसुखमिव सोत्पलं प्रियायाः
कलरगनापरिवर्दिनी प्रियेव ।
कुसुमचयमनोरभा च श्रया
किसलयिनी लतिकेव पुष्पिताया ॥
देशे शरीरे च न काचिदर्ति-
रर्थेषु नाण्योऽपि मनोविधातः ।
वाजीकराः समिहितश्च योगाः
कामस्य कामं परिपूरयन्ति ॥”
इति बाभटे उत्तरस्थाने ४० अध्यायः ॥
तथा च ।

“वाजीकरणमन्विच्छेत् पुंसो नित्यमात्मवान् ।
तदायसौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश्च एव च ॥
पुत्रस्यायतनं ह्येतद्गुणश्चैते सुताश्रयाः ।
वाजीकरणमग्न्यश्च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥
इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।
किं पुनः स्त्रीशरीरे वे संघातेन अवस्थिताः ॥
सङ्घातो ह्यीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।
स्त्र्याश्रयो ह्यीन्द्रियार्थो यः सप्रीतिजननो-
धिकः ॥”

“चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ।
निष्प्रजस्तृणपूलीति ज्ञातयः पुरुषाकृतिः ॥
अप्रतिष्ठश्च नपश्च गूणश्चैकेन्द्रियश्च ना ।
मनसो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ॥
बहुमूर्तिर्वहुसखो बहुयुहो बहुक्रियः ।
बहुचक्षुर्बहुमानो बहुआत्मा च बहुप्रजः ॥
मङ्गल्योऽयं प्रशस्तोऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ।
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ॥
प्रीतिर्वैलं सुखं तृप्तिर्विस्तारो विभवः कुलम् ।
यशोलोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिता ॥
तस्मादपत्यमन्विच्छेत् गुणान्चापत्यसंश्रितान् ॥
वाजीकरणनित्यः स्याद्विच्छेत् कामसुखानि च ।
माषाणामात्मगुप्ताया बीजानामाफकं नवम् ॥
जीवकर्मभकौवीरं मेदादृष्टिं शतावरीम् ।
मधुकषाण्वगत्याश्च साधयेत् कुडवोन्मिताम् ॥
रसे तस्मिन् दृतप्रस्थं गन्धं दशगुणं पयः ।
विदारिणीं रसप्रस्थं प्रस्थमिच्छुरसस्य च ॥
दत्त्वा नृदमिनासाध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीयाः क्षौद्रस्य च पृथक्
पृथक् ॥

भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लोढ्वा ततोऽन्नसुपयोजयेत् ॥
य इच्छेदद्यं शुक्रं शेषसञ्चोत्तमं बलम् ॥”
इति वाजीकरणं दृतम् ॥*

“चटकानां सङ्घसानां दद्याणां शिखिना-
न्तथा ।

शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि सङ्गरेत् ॥
गन्धं सर्पिवराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
वहिकानाश्च चूर्णानि चूर्णं गौधूममेव च ॥
रभिः पूषलिकाः कार्याः शङ्खुल्यो वर्तिका
स्तथा ॥

पूषाधानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ।

वाञ्छिनी

एषां प्रयोगाद्वाञ्छाणां सुखेनापूर्वरेतसा ॥
शेषसा वाञ्छिवद्वाति यावदिच्छेत् स्त्रियो
नरः ॥”
इति वृष्यपूषालिकयोगः ॥*

“मण्डलैर्जातरूपस्य तस्या एव पयःश्वेतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सद्यतचौद्रशर्करम् ॥”

“आर्द्राणि मत्स्यमांसानि भृष्टाश्च शफरीश्च वा ।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न
चयम् ॥

दृतभृष्टान् रसे ह्यागे रोहितान् फलसाधिते ॥
अनुपीतरसान् सिद्धानपत्यार्थं प्रयोजयेत् ॥”

इति गर्भाधानकरो योगः ॥*

“नर्ते वै घोड्याद्वर्षात् सप्तत्याः परतो नच ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥

अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्वधातुः स्त्रियो व्रजन् ।
उपतप्येत् सहसा तद्वागमिव कालजम् ॥

शुष्करक्षं यथाकाष्ठं जनुदग्धं विजर्जरम् ।
सृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धस्त्रियो व्रजन् ॥

जरया चिन्तया शुक्रं चाधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छेत्तदश्रमात् स्त्रीणाञ्चातिनिवेवणात् ॥

क्षयाद्वायादतिसम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादभिचारोदसेवनात् ॥

तप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्ववशापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

वाञ्छा, स्त्री (वाञ्छनमिति । वाञ्छि इच्छायाम् ।
गुरोश्चैव । टाप् ।) आत्मवृत्तिगुणविशेषः ।
सा च द्विविधा यथा । उपायविषयिणी फल-
विषयिणी वा । फलं सुखं दुःखाभावश्च । तत्र
फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां
प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । इति
सिद्धान्तमुक्तावली ॥ तत्पर्यायः । इच्छा २
काङ्क्षा ३ स्पृहा ४ ईहा ५ लट् ६ लिप्ता ७
मनोरथः ८ कामः ९ अभिलाषः १० तर्षः ११ ।
इत्यमरः । १। ७। २७। आकाङ्क्षा १२ कान्तिः १३
अग्रचयः १४ दोहदः १५ आभिलाषः १६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रुक् १७ रुचिः १८
मतिः १८ दोहलम् २० कन्दः २१ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १। १। २७।
“सन्दिदेशे च यद्यस्ति वाञ्छा मच्छिष्यतां प्रति ।
तत्पुत्रास्तद्वैवेषा भवता प्रेयतामिति ॥”)

वाञ्छितं, त्रि, (वाञ्छ + क्तः ।) अभिलषितम् ।

यथा,—

“अविच्छेदं पठेद्द्विमान् ध्यात्वा देवीं सरस्वतीम् ।
शुक्लाभरणधरां देवीं शुक्लाभरणभूषिताम् ॥

वाञ्छितं फलमाप्नोति स लोके नात्र संशयः ।
इति ब्रह्मा खयं प्राह सरस्वत्याः स्तवं शुभम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

वाञ्छिनी, स्त्री, (वाञ्छतीति । वाञ्छ + णिनिः ।
डीष् ।) वाञ्छनीया नारी । तत्पर्यायः ।
लज्जिका २ कलतूलिका ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ वाञ्छनीयमात्रे, त्रि ॥

वाटी

वाटं, स्त्री, वरुणः । गात्रभेदः । इत्यमरटीका ।
यथा,—

“वाटः पथि दृतौ वाटं वरुणे गात्रभेदयोः ।”

इति हेमः ॥

वाटः, पुं, (वटाते वेष्टाते इति । वट + घञ् ।)

मार्मः । वृत्तिस्थानम् । इति मेदिनी । टे, २८ ॥

अपि च ।

“सुखं निःसरणे वाटे प्राचीनावेष्टकौ वृत्तिः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(वास्तु । मण्डपः । यथा, भागवते । ८। १८। २३ ।

“कृत्रं सदृशं सजलं कमण्डलुं
विवेश विभ्रह्वयमेधवाटम् ॥”

वटस्येदमिति । वट + अण् । वटसम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वैश्वपालाशौ चित्रयो वाटस्त्रा-
दिरौ ।

पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥”)

वाटश्चङ्गला, स्त्री, (वाटरोधिका चङ्गला ।
शाकपार्थिवादिवत् मध्यपदलोपः ।) पथरोधक-
श्चङ्गला । तत्पर्यायः । लम्भा २ । इति हारा-
वली ॥

वाटिका, स्त्री, (वटाते वेष्टाते प्राचीरादिभि-
रिति । वट वेष्टने + संज्ञायामिति खुल् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) वास्तु । (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७२ । २०६ ।

“सा स्नानाय गते तस्मिन् शाकार्थं शाकवाटि-
काम् ।

प्रविष्टा धावकखरं खादन्तं शाकमेक्षत ॥”)

वाञ्छालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ हिङ्गुपत्री ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वाटी, स्त्री, (वयते वेष्टाते इति । वट वेष्टने +
घञ् । गौरादित्वात् डीष् ।) वाञ्छालकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कुटी । वास्तु । इति
मेदिनी । टे, २८ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

“वाञ्छस्त्री वेष भूर्वाटी वाटिका गृहपोतकः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

तस्या लक्षणादियथा,—

विश्वकारुवाच ।

“के ते वृक्षाः प्रशस्ताश्च निषिद्धाश्चापि केचन ।
भद्रा भद्रप्रदाश्चापि तान् वदस्व जगद्गुरो ॥

केषामन्तनियुक्तश्च शिविरश्च शुभाशुभम् ।
दिशि कुत्र जलं भद्रमशुभञ्च वद प्रभो ॥

दाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणकम् ।
भद्रप्रदञ्च को वृक्षो दिशि कुत्र प्रवर्तते ॥

किं प्रमाणं गृहाणाञ्च प्राङ्गणानां जगद्गुरो ।
मङ्गलं कुसुमोद्यानं दिशि कुत्र तरोस्तथा ॥

प्राकारं किंप्रमाणञ्च परिखाणां सुरेश्वर ।
दाराणाञ्च गृहाणाञ्च प्राकाराणां प्रमाणकम् ॥

कस्य कस्य तरोः काष्ठं प्रशस्तं शिविरे प्रभो ।
अमङ्गलं वा केषां वा सर्वं मां वक्तुमर्हसि ॥*

श्रीभगवानुवाच ।

आश्रमे नारिकेलञ्च गृहणाञ्च धनप्रदः ।

शिविरस्य यदीशाने पूर्वे पुत्रप्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र मङ्गलार्हस्य तरराजो मनोहरः ।
 रसालवृक्षः पूर्वस्मिन् वृणां सम्पत्प्रदस्तथा ॥
 शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो ! निशामय ।
 विस्वश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ॥
 प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ।
 सम्पत्प्रदश्च सर्वत्र यतो हि वर्हते गृही ॥
 जम्बुवृक्षश्च दाडिम्बः कदल्याम्नातकस्तथा ।
 वन्धुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ॥
 सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ।
 हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ॥
 ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैव निशामय ।
 सर्वत्र चम्पकः शुद्धो सुवि भद्रप्रदस्तथा ॥
 अलावुश्चापि कुशाखं मायामुश्च सुकासकः ।
 खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदाः ॥
 वास्तुकः कारवेक्षश्च वात्ताकुश्च शुभप्रदाः ।
 लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥
 प्रशस्तं कथितं कारो निषिद्धश्च निशामय ॥
 वन्यवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ।
 वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
 नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
 हे कारो तित्तिङ्गीवृक्षो यत्नात्तं परिवर्ज्य ॥
 ग्रहेण धनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेत् ध्रुवम् ।
 शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ॥
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ।
 वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्ज्येत् ॥
 खर्जूरश्च डहुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ।
 न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ॥
 वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
 ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ॥
 इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ।
 अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ॥
 कर्चो हरिद्रा शुभदा शुभदश्चार्द्रकस्तथा ।
 हरौतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
 न वाय्वा भद्रदा नित्यं तथा चामलकी ध्रुवम् ॥
 गजानामस्थि शुभदमश्वानाश्च तथैव च ।
 कल्याणमुच्चैःश्रवसां वास्तौ स्थापनकारिणाम् ॥
 न शुभप्रदमन्येषामुच्छन्नकारणं परम् ।
 वानराणां नराणाश्च गर्हमानां गवामपि ॥
 कुक्कुराणां शृगालानां मार्जारानामभद्रकम् ।
 भेङ्कानां मूकराणां सर्वेषाञ्चाशुभप्रदम् ॥
 ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथोत्तरे ।
 शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राशुभमेव च ॥
 दीर्घं प्रस्थे ममानश्च न कुर्व्यान्मन्दिरं बुधः ।
 चतुरस्रे गृहे कारो गृहिणां धननाशनम् ॥
 दीर्घप्रस्थः परिमितो नेत्राङ्केनापि संहतम् ।
 मूल्यान रक्षितं भद्रं मूल्यां मूल्याप्रदं वृणाम् ॥
 प्रस्थे हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयं तथा ।
 गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
 न मध्यदेशे कर्तव्यं किञ्चिद्व्यूनाधिके शुभम् ।
 चतुरस्रं चन्द्रवर्धं शिविरं मङ्गलप्रदम् ।
 अभद्रदं सूर्यवर्धं शिविरं मङ्गलाप्रदम् ॥

अभद्रदं सूर्यवर्धं प्राज्ञाङ्गनं तथैव च ॥ * ॥
 शिविराभ्यन्तरे भद्रा स्थापिता तुलसी वृणाम् ।
 धनपुत्रप्रदात्री च पुण्यदा हरिभक्तिदा ।
 प्रभाते तुलसीं दृष्ट्वा स्वर्गदानफलं लभेत् ॥
 मालती यूथिका कुन्दमाधवी केतकी तथा ।
 नागेश्वरं मल्लिका च काञ्चनं वकुलं शुभम् ॥
 अपराजिता च शुभदा तेषामुद्यानमीश्वितम् ।
 पूर्वे च दक्षिणे चैव शुभदं नात्र संशयः ॥
 ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैवं कुर्याद्गृहं गृही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥ * ॥
 सूत्रधारं तैलकारं खणकारश्च हीरकम् ।
 वाटीमूले ग्राममध्ये न कुर्व्यात् स्थापनं बुधः ॥
 ब्राह्मणं चत्तियं वैश्यं सक्कूद्रं गणकं शुभम् ।
 भट्टं वैद्यं पुष्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥ * ॥
 प्रस्थे च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।
 परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दशहस्तकम् ॥
 सङ्केतपूर्वकश्चैव परिखाद्वारमीश्वितम् ।
 शत्रोरगम्यं मित्रस्य गम्यमेव सुखेन च ॥ * ॥
 शास्त्रालीनां तित्तिङ्गीनां हिन्तालानां
 तथैव च ।
 निम्बानां सिन्धुवाराणां उडुम्बराणामभद्रकम् ॥
 धुस्तराणां वटानाञ्चाप्येरखानामवाञ्छितम् ।
 एतेषामतिरिक्तानां शिविरे काष्ठमीश्वितम् ॥
 वृक्षश्च वज्रहतकं दूरतो वर्जयेद्बुधः ।
 पुत्रदारधनं हन्यात् इत्याह कमलोद्भवः ॥
 कथितं लोकप्रियायं कुरु काष्ठं विना पुरीम् ।
 शुभक्षणं चाप्यधुना गच्छ वत्स यथासुखम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
 वाटीदीर्घः, पुं, (वाय्वां वास्तुभूमौ दीर्घः सर्वो-
 चत्वात् ।) इत्कटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥
 वाटुकं, स्त्री, भृष्टवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वाय्यपुष्पी, स्त्री, (वाय्वां वाय्वां साधु वेष्टनीयं वा
 पुष्पं यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्या-
 लकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्या, स्त्री, (वय्यते वेष्टते इति । वट वेष्टने +
 ग्यत् । यद्वा, वाय्वां वास्तुप्रदेशे हिता । वाटी
 + यत् ।) वाय्यालकः । इति रत्नमाला ॥
 वाय्यालः, पुं, (वाटीं अलति भूषयतीति । अल +
 अण् ।) वाय्यालकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 (गुणादयोऽस्य वाय्यालकशब्दे ज्ञातव्याः ।)
 वाय्यालकः, पुं, (वाय्याल एव । स्वार्थे कन् । वाटीं
 अलति भूषयतीति । अल + क्तुल् वा ।) क्षुप-
 विशेषः । वाडियाला इति भाषा । तत्प-
 र्यायः । शीतपाकी २ वाय्या ३ भद्रोदनी ४
 वला ५ वाटी ६ विनया ७ वाय्याली ८ वाटिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य पर्यायान्तरं
 गुणाश्च वलाशब्दे द्रष्टव्याः ॥
 वाय्याली, स्त्री, (वाटीमलति भूषयतीति । अल
 + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।) वाय्यालकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वाड, ऋ ङ आजावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (भ्वा-आत्म-अक-सेट् ।) ऋ, अववाडत् ।

ड, वाडते लोकः । आजावः स्नानम् । उन्म-
 च्जनम् । इत्येके । इति दुर्गादासः ॥
 वाडः, पुं, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाड वेष्टने +
 भावे घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्दमाला ॥
 वा(वा)णिः, स्त्री, (वण + णिच् + “सर्वधातुभ्य
 इन् । ” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) वप-
 नम् । तत्पर्यायः । व्युतिः २ । इत्यमरः । २ ।
 १४ । २८ । व्युतिः ३ । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 (करणे इन् ।) वापदण्डः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५७७ ॥
 वा(वा)णिनी, स्त्री, (वण शब्दे + णिनिः । ङीप् ।)
 नर्तकी । हेकः । मत्तस्त्री । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, रघुः । ६ । ७५ ।
 “यस्मिन् महीं शासति वाणिनीनां
 निद्रां विहारार्हपथे गतानाम् ।
 वातोऽपि नासंसयदंशुकानि
 को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ” * ॥
 षोडशाक्षरच्छन्दोविशेषः । तत्तत्क्षणं यथा,—
 “नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तेः ॥ ”)
 वा(वा)णी, स्त्री, (वाणि + वा ङीष् ।) सरस्वती ।
 इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥ वचनम् । (यथा, मार्क-
 ण्डेये । ४ । १ । ४ ।
 “चक्षुःपूतं न्यसेत् पादं वक्ष्यपूतं पिवेच्छलम् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाणीं बुद्धिपूतश्च चिन्तयेत् ॥ ”)
 वपनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वातः, त् क गतिसेवयोः । सुखे । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।)
 अववातत् । त्रयोऽर्थः । रमानाथस्तु गति-
 सुखसेवयोरिति मत्वा गतौ सुखं गतिसुखम् ।
 वातयति पाथ्यं वातः गच्छन्तं सुखयतीत्यर्थः ।
 इत्याह । सुखसेवनयोरिति जौमराः । इति
 दुर्गादासः ॥
 वातः, पुं, (वातीति । वा + क्तः ।) पञ्च-
 भूतान्तर्गतचतुर्थभूतः । वातास इति भाषा ।
 तत्पर्यायः । गन्धवहः २ वायुः ३ पवमानः ४
 महाबलः ५ पवनः ६ स्पर्शनः ७ गन्धवाहः ८
 मरुत् ९ आशुगः १० श्वसनः ११ मातरिश्वा १२
 नभस्वान् १३ मारुतः १४ अनिलः १५ समी-
 रणः १६ जगत्याणः १७ समीरः १८ सदागतिः
 १९ जीवनः २० पृषदश्चः २१ तरस्त्री २२ प्रभ-
 च्जनः २३ प्रधावनः २४ अनवस्थानः २५ धूननः
 २६ मोटनः २७ खगः २८ । अस्य गुणाः ।
 खैरत्वम् । लघुत्वम् । शीतत्वम् । रूक्षत्वम् ।
 सूक्ष्मत्वम् । संज्ञानकत्वम् । स्तोककारित्वम् ।
 तस्य कोपकारणं यथा । माधुर्यान्नभक्षणम् ॥
 साभ्रकालः । अपराह्नकालः । प्रत्युषकालः ॥
 अन्नजीर्णसमयश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
 रोगविशेषः । यथा । अथ वातव्याधिधिकारः ।
 तत्र वातव्याधीनां सामान्यतो विप्रकृष्टनिदाना-
 न्याह ।
 “कषायकटुतिक्तकप्रमितरूक्षलघुन्नतः
 पुरःपवनजागरप्रतरणाभिघातश्रमैः ।

वातः

हिमादनशनात्तथा निधुवनाच्च धातुक्षयात्
मलादिरपधारणात् मदनशोकचिन्ताभयेः ॥
अतिक्षतजमोक्षणात् गदक्षतातिमांसक्षया-
दतीव वमनामृणातिविरेचनादामतः ।
पयोदसमये दिनचणदयोस्तृतीयांशयो-
र्ज्वरामतिगतेऽश्रिते शिशिरसंज्ञकालेऽपि च ॥
देहे स्रोतांसि रिक्तानि पूरयित्वा निलो वली ।
करोति विविधान् रोगान् सर्वाङ्गेकाङ्गसंश्र-
यान् ॥”

प्रमितश्चात्र वैपरीत्ये प्रोपसर्गस्तेन अपरिमित-
मित्यर्थः । प्रकर्षेण मितमत्यल्पं वा लघ्वन्न-
मितपुराणं शाल्यादि । कतिचिदन्नानि नवा-
न्यपि वातलानि । यत आह । गुणरत्नमाला-
याम् ।
नीवारस्त्रिपुटः सतीनचणकश्यामाकसुजाङ्गी-
निष्यावाश्च मकुष्टकश्च वरटा मङ्गल्यकः
कोद्रवः ॥

एते वातकरा इति शेषः । नीवारः प्रसाधिका
तौनी इति लोके । त्रिपुटः यसारी । सतीनः
कलायः । निष्यावो राजमाषः । वोडा इति
लोके । मकुष्टकः मोड़ः इति लोके । वरटा
वरटिका वररे इति लोके । मङ्गल्यकः मखरी
इति लोके । पुरःपवनः प्राग्वातः । आमतः
आमेन मार्गवरणात् । यत उक्तम् ।
वायोर्द्धातुक्षयात् कोपो मार्गस्यावरणेन चेति ।
पयोदसमये वर्षासु । जरामतिगतेऽश्रिते भुक्ते-
ऽतीव जीर्णताङ्गते । देहे स्रोतांसौत्वादिना
संप्राप्तिरुक्ता । कषायादिभिर्हेतुभिर्वर्षादौ
समये हेतुभूते वली अनिलः प्रवृद्धो वायुः
करोति विविधान् रोगान् । ते रोगाः कथ्यन्ते ।
“शिरोग्रहोऽल्पकेशत्वं जृम्भात्यर्थं हनुग्रहः ।
जिह्वास्तम्भो गद्गदत्वं मिम्बिनत्वश्च मूकता ॥
वाक्पालता प्रलापश्च रसानामनभिज्ञता ।
वाधिर्यं कर्णनादश्च स्पर्शज्ञत्वं तथाद्वैतम् ॥
मन्यास्तम्भोऽत्र गणितो बाहुशोषोपवाहुकः ।
चञ्चिता चेव विन्वाची ऊर्ध्ववात उद्वीरितः ॥
आभ्रानश्च प्रत्याभ्रानं वाताह्वीला प्रत्यह्वीला ।
तूणी च प्रतितूणी च वद्विवेधस्यमेव च ॥
आटोपः पार्श्वशूलश्च त्रिकशूलं तथैव च ।
सुहृश्च मूत्रलं मूत्रनिग्रहो मलगाढता ।
पुरीषस्याप्रवृत्तिश्च गृध्रसी च ततः परः ॥
कलापखञ्जता चापि खञ्जता पङ्कता तथा ।
क्रोष्टुशोषककल्यौ च वातकण्टक एव च ॥
पादहर्षः पाददाहः आक्षेपो दण्डकाभिधः ।
वातपित्तकलाक्षेपस्तथा दण्डापतानकः ॥
अभिघातकृताक्षेप आयामो द्विविधः स्फुटः ।
आन्तरश्च तथा बाह्यौ धनुर्वातश्च कुल्लकः ॥
अप्रतन्वोपतानश्च पचाघातोऽखिलाङ्गकः ।
कम्पः स्तम्भो यथा तोदो भेदश्च स्फुरणं तथा ॥
रौच्यं काश्यं च कार्पाशश्च शैत्यं लोन्नाश्च हर्ष-
णम् ।
अङ्गमर्द्धोऽङ्गविभ्रंशः शिरासङ्घोच एव च ॥

वातः

अङ्गशोषश्च भीरुत्वं मोहश्चक्षुःक्षिप्तता ॥
निद्रानाशः स्वेदनाशो वलहानिस्तथैव च ।
शुक्रक्षयो रजोनाशो गर्भनाशः परिश्रमः ॥
एत एवाशीतिसंख्या रोगा योगेन रूढितः ।
वातयाधीति नामानो मुनिभिः परि-
कीर्तिताः ॥”
एत एव शिरोग्रहादय एव । योगेन वातेन ।
वातादा याधिर्वातयाधिरिति निरुक्ता तदा
वातज्वरादिष्वपि प्रसङ्गः स्यादत आह
रूढितः प्रसिद्धितः । शिरोग्रहादयोऽशीतिरेव
वातयाधिसंज्ञा प्रसिद्धा न तु वातज्वरादयः ॥*॥
अथ वातयाधिनां सामान्यचिकित्सामाह ।
“मधुरलवणसान्निध्यनस्योष्णनिद्रा
गुरुविकरवस्तिस्वेदसन्तर्पणानि ।
दहनजलदसेकाम्यङ्गसंमर्दनानि
प्रकुपितपवमानं शान्तमेतानि कुर्युः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अपि च ।
“वलपुष्टिकराण्येव वायुबीजं निशामय ।
भोजनानन्तरं सदो गमनं धावनं तथा ॥
ह्रिदनं वद्वितापश्च शश्वदभ्रमणमैथुनम् ।
वृहस्त्रीगमनश्चैव मनःसन्ताप एव च ॥
अतिरूचमनाहारं युद्धं कलह एव च ।
कटुवाक्यं भयं शोकः केवलं वायुकारणम् ॥
आज्ञास्यचक्रे तज्जम्ब निशामय तदौषधम् ॥
पक्करम्भाफलश्चैव सबीजं शर्वरोदकम् ।
नारिकेलोदकश्चैव सद्यस्तर्जुं सुमिश्रकम् ॥
माहिषन्दधि मिश्रश्च केवलं वा सशर्करम् ।
सद्यःपयुषितामश्च सौवीरं शीतलोदकम् ॥
पक्कतैलविशेषश्च तिलतैलश्च केवलम् ।
लाङ्गलीतालखर्जूरमस्तमामलकीद्रवम् ॥
शीतलोष्णोदकस्नानं सुस्निग्धचन्दनद्रवम् ।
स्निग्धपद्मपत्रतल्पं सुस्निग्धयजनानिलम् ॥
एतत्ते कथितं वत्से सदो वातप्रणाशनम् ।
वायवस्तिविधाः पुंसां क्षेपसन्तापकामजाः ॥”
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥*॥
अन्यच्च ।
“वित्वायिमन्यशोनाकपाटलापारिभद्रकम् ।
प्रसारण्युग्रगन्धा च वृहती कण्टकारिका ॥
वला चातिवला रास्ना श्वदंष्ट्रा च पुनर्नवा ।
एरण्डशारिवा पर्णीगुडचीकपिकच्छवः ॥
एषां दशपलिकान् भागान् क्वाथयेत् सलिजे-
२मले ।
तेन पादावशेषेण तिलं पात्रे विपाचयेत् ॥
आजं वा यदि वा गव्यं क्षीरं दत्त्वा चतुर्गुणम् ।
शतावरीरसश्चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् ॥*॥
द्रव्याणि यानि पेय्याणि तानि वक्ष्यामि
तच्छृणु ॥
शतपुष्पा देवदारु शालपत्रणी वचागुरुः ।
कुष्ठमांसी सैन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥
पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे तैलमेतत् प्रदापयेत् ।
हृच्छूलं पार्श्वशूलश्च शङ्खमालाश्च नाशयेत् ॥

वातः

अपस्मारं वातरक्तमायुष्मांश्च पुमान् भवेत् ।
गर्भमन्वतरी विन्वात् किं पुनर्मांसुषी शिव ॥
अश्वानां वातभङ्गानां कुङ्गराणां नृणां तथा ।
तैलमेतत् प्रदातव्यं सर्ववातविकारिणाम् ॥”
पुनश्च ।
“पलद्वयं सैन्धवश्च शुण्ठी चित्रकपञ्चकम् ।
पञ्चप्रस्थं त्वारनालं तैलप्रस्थं पचेत्ततः ।
ग्रहगुल्मवङ्गीहसर्ववातविकारनुत् ॥”
इति गारुडे १६ अध्यायः ॥
(तथास्य गुणादयः ।
“वातस्तु रुचलघुचलवहुशीघ्रशीतपरुषविषदा-
स्तस्य रौक्ष्याद्वातला रुक्षा पचिताल्पशरीराः
प्रततरुक्ष्णामभिन्नसक्तजर्जरस्वराः जागरू-
काश्च लघुत्वाच्च लघुचपलगतिचेष्टाहारव्य-
हाराः चलत्वादनवस्थितसन्ध्यस्थिभृहन्वोष्ठजिह्वा
शिरः स्तम्भपाणिपादाः बहुत्वाद्बहुप्रलापकण्ठरा
सिराप्रतानाः शीघ्रत्वात् शीघ्रसमारम्भलोभ-
विकाराः शीघ्रोच्चासरागविरागाः श्रुत-
ग्राहिणोऽल्पस्तुतयश्च शैत्यात् शीतासहिष्णवः
प्रततशीतकोद्वेपकस्तम्भाः पारुष्यात् परुष-
केशश्मशूरोमनखदशनवदनपाणिपादाङ्गा वैष-
द्यात् स्फुटिताङ्गावयवाः सततसन्धिगन्धगामिनः
त एवं गुणयोगात् वातलाः प्रायेणात्यबला-
श्चात्यायुषश्चात्यापत्याश्चात्पसाधनाश्चाधन्याश्च ।
इति चरके विमानस्थाने २४ मेऽध्याये ॥ अथास्य
वृद्धिचयलक्षणं यथा ।
“तत्र वातवृद्धौ त्वक् पारुष्यं काश्यं काण्यं
गात्रस्फुरणमुष्णकामिता निद्रानाशोऽल्पवल-
गाढवर्चस्त्वचः ।”
“तत्र वातक्षये मन्दचेष्टताल्पवाक्त्वमल्पहर्षो
मृदुसंज्ञा च ।” इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्च-
दशेऽध्याये ॥ * ॥ स्थानविशेषेऽवस्थितस्यास्य
चिकित्सा यथा,—
“विशेषतस्तु कोष्ठस्थे वाते चारं पिवेन्नरः ।
आमाश्रयस्य शुद्धस्य यथा दोषहरी क्रिया ॥
आमाश्रयगते वाते हृदिताय यथाक्रमम् ।
देयः षड्धरणो योगः सप्तरात्रं सुखाम्बुजा ॥”
“पक्काश्रयगते वाते हितं स्नेहविरेचनम् ।
वक्ष्यः शोघनीयाश्च प्राशाश्च लवणोत्तराः ॥”
स्नेहलवणम् ।
“सुह्रीलवणवार्णाकुक्षेहान् कृन्ने घटे दहेत् ।
गोमयैः स्नेहलवणं तत्परं वातनाशनम् ॥
कार्थ्यो वस्तिगते चापि विधिवस्तिविशोधनः ।
त्वङ्मांसादृक्शिरा प्राप्ते कुर्यात्सौख्यम्
विमोक्षणम् ॥
स्नेहोपनाहाधिकर्मवन्धनोन्मर्दनानि च ।
स्नायुसन्ध्यस्थि संप्राप्ते कुर्याद्वाते विचक्षणः ॥
स्वेदाभ्यङ्गावगाहं च हृद्यश्चानन्वगाश्रिते ।
शीताः प्रदेहा रक्तस्थे विरेको रक्तमोक्षणम् ॥
विरेको मांसमेदःस्थे निरुद्धाः श्रमनानि च ।
बाह्याभ्यन्तरतः स्नेहैरस्थिमज्जगतं जयेत् ॥
हृषोऽन्नपानं शुक्रस्थे वलशुक्रकरं हितम् ।

वातगु

विवहमार्गं शुक्रं दृष्ट्वा दद्याद्विरेचनम् ॥
गर्भे शुष्के तु वातेन बालानां चापि शुष्यताम् ।
सितामधुककाश्मर्यैर्हितसुत्यापने पयः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनिसंयुक्ते वातव्याधधिकारः ॥
वातकः, पुं, (वात इव चञ्चलः । इवार्थं कन् ।
यद्वा, वातं करोतीति । ह्र + अन्यभ्योऽपीति
ङः ।) अशनपण्यं । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥
वातकर्म [नृ], (वातस्य कर्म ।) मरुत्क्रिया ।
पह्ननम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“सृष्ट्यमानेन मे भूमे ! वातकर्म प्रसृजति ।
एवं हि पुरुषो युक्तो वातपीडितमानसः ॥
मर्चिका पञ्च वर्षाणि त्रीणि वर्षाणि सूषकः ।
श्वा चैव त्रीणि वर्षाणि कूर्मो वै जायते नव ॥
एषु वै तापनं देवि ! मेहनं मम शंसति ।
यो वै शास्त्रं विजानाति मम कर्मपरायणः ॥
श्रुत्वा वाक्यं भगवतो प्रत्युवाच वसुन्धरा ॥

धरण्युवाच ।

अतुलं लभते पापं तव कर्मपरायणः ।
तस्य देव सुखार्थाय विपुलिं वक्तुमर्हसि ॥

वराह उवाच ।

शृणु कार्त्तुं तेन मे देवि ! कथ्यमानं मयानघे ।
अपराधमिमं कृत्वा सन्तरेद्वयेन कर्मणा ॥
यावत्केन दिनत्रीणि नक्तेन च पुनश्चयः ।
कर्म चैवं ततः कृत्वा स च मे नापराध्यति ॥
सर्वशङ्कां परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ।
एतत्ते कथिषं भद्रे मरुत्कर्मापराधिनः ॥
दोषश्चैव गुणश्चैव यत्तथा परिपृच्छितम् ॥”

इति वराहपुराणे मरुत्कर्मापराधचिन्तम् ॥

वातकौ, [नृ] त्रि, (वातोऽतिप्रथितोऽस्यस्येति ।
वात + “वातातीसाराभ्यां कुक् च ।” ५।२।२६।
इति इनिः । कुक् च ।) वातरोगयुक्तः । तत्प-
र्यायः । वातरोगी २ । इत्यमरः । २।६।५६ ॥

वातकुम्भः, पुं, (वातस्य कुम्भ इव ।) गजकुम्भाधो-
भागः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥

वातकेतुः, पुं, (वातस्य केतुरिव ।) धूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वातकेलिः, पुं, (वात त्व क सुखे + भावे घञ् ।
वातेन सुखेन केलिर्यत्र ।) कलालापः । विङ्ग-
दन्तक्षतः । इति मेदिनी । ले, १६३ ॥

वातगामी, [नृ] पुं, (वातेन वायुना सह गच्छ-
तीति । गम + णिनिः ।) पक्षी । इति केचित् ॥

वातगुल्मः, पुं, वातुलः । यथा,—

“वातुलो वातगुल्मः स्याच्चारवायुर्निदाघजः ।
भ्रूयानिलः प्राट्ठिजो वासन्तो मलयानिलः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वातेन जातो गुल्मः ।) रोगविशेषः । (यथा,
मार्कण्डेये । ३६ । ५४ ।

“वातगुल्मप्रशान्त्यर्थमुदावर्त्तं तथोदरे ।
श्वामू वापि पवनं वायुग्रन्थिं प्रतिक्षिपेत् ॥”

अस्य चिकित्सा यथा,—

“वचायवाजीत्रिकटुदण्डशूलोजलं शतम् ।

वातप्र

कायश्चोष्णो हितः पाने धान्यनागरकोष्ठवा ॥
वातगुल्मेषु सर्वेषु ज्वरेषु विषमेषु च ।
रास्त्राद्यपश्चकं वापि वातगुल्मस्य पाचनम् ।
शठौ सौवर्चलं शुष्कौ पाचनं वातगुल्माने ॥”
“नागरं क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणा-
युतम् ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥

दन्त्याश्च भाग एकस्तु द्वौ भागौ च हरी-
तकी ।

त्रिवृतायास्त्रिभागः स्यात् शुष्कग्रास्त्रिवार

एव च ।

प्रक्षिप्य सर्वमेकत्र सर्वतुल्यागुडेन तु ॥

वटकं भक्षयेत् प्रातस्तस्योपरि जलं पिबेत् ।

क्षयितश्च विवेकश्च वातगुल्मोपशान्तये ॥”

इति वातगुल्मचिकित्सा ॥ इति हारीते चिकि-
त्सितस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥ तस्य निदानादिगुल्म-
शब्दे द्रष्टव्यः ॥

वातघ्नी, स्त्री, (वातं हन्तीति । हन् + टक् ।

डीप् ।) शालपण्यं । अश्वगन्धा । शिन्धु-
क्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाततूलं, स्त्री, (वातेन उड्डीयमानं तूलम् ।)

आकाशोड्डीयमानसूत्रम् । बुद्धिर सूता इति

भाषा । तत्पर्यायः । उड्डीयकम् २ इन्द्रतूलम् ३

यीश्वहासम् ४ वंशकफम् ५ मरुहजम् ६ । इति

हारावली । २३ ॥

वातध्वजः, पुं, (वातो वायुध्वजो यस्य ।) मेघः ।

इति शब्दमाला ॥

वातपित्तजमूलं, स्त्री, (वातपित्ताभ्यां जायते

इति । जन् + ङः । तच्च तत् मूलश्चेति ।) मूल-

रोगविशेषः । तस्य औषधं यथा,—

“मातुलुङ्गस्य निर्यासं गुडाज्येन समन्वितम् ।

वातपित्तजमूलानि हन्ति वै पानयोगतः ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

(तथास्यान्या चिकित्सा । यथा,—

“दुरालभा पर्पटकश्च विश्वा

पटोलनिम्बाम्बुदतिन्निडीकम् ।

सशर्करं कल्कमिदं प्रयोज्यं

सपित्तवातोद्भवमूलशान्तये ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

वातपुत्रः, पुं, (वातस्य पुत्रः ।) भीमसेनः । हनू-

मान् । महाधूर्तः । इति मेदिनी । रे, ६६ ॥

वातपोथः, पुं, (वातं वातरोगं पुथति हिन-

क्षीति । पुथ + अण् ।) पलाशवृक्षः । इत्य-

मरः । २ । ४ । २६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोथः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।

राजादनो ब्रह्मवृक्षो हस्तिकर्णो दलोऽपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

वातप्रमीः, पुं, स्त्री, (वातं प्रमितीति वाताभि-

मुखं गच्छतीति । वात + प्र + मा माने +

“वातप्रमीः ।” उणा० ४ । १ । इति ईप्रत्ययेन

साधुः ।) वातवृगः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वाओद् हरिण इति भाषा ॥ नकुलः । अश्वः ।

वातर

इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (वायुवहं-
गामिनि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ७ ।
“सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पत-
यन्ति यज्ञाः ॥”)

वातफुल्लान्, स्त्री, (वातेन फुल्लं विकशितं यद-
न्तं तत् ।) पुष्पस्य । इति भूरिप्रयोगः ॥

वातमजः, पुं, (वातमभिसृखीकृत्य अजति गच्छ-

तीति । वात + अज + “वातशुनीतिलग्रह्वज-
घट्टुदजहातीनां उपसंख्यानम् ।” ३ । २ ।

२८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खण्डः । “अरुह्विषद-

जन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।)

वातवृगः । इति जटाधरः ॥ (वातगामिनि,

त्रि । यथा, भट्टिः । २ । १७ ।

“मेघाद्योपात्तवनोपशोभं

कदम्बकं वातमजं वृगाणाम् ॥”)

वातमण्डली, स्त्री, (वातस्य मण्डली ।) वाया ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातवृगः, पुं, (वाताभिसृखगामी वृगः ।) वात-

प्रमीः । इत्यमरः । २ । ५ । ७ ॥

वातरक्तं, स्त्री, (वातदूषितं रक्तं यत्र ।) रोग-

विशेषः । तस्य विप्रकृतं निदानमाह ।

“लवणाम्बकटुक्षारस्त्रिगोष्णाजीर्णभोजनैः ।

क्षिन्नशुष्काम्बुजानूपमांसपिण्याकम्बलकैः ॥

कुलत्यमासनिष्यावशाकादिपल्लवेक्षुभिः ।

दधारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः ॥

विरुद्धाध्यशनक्रोधदिव्यास्वप्रातिजागरैः ।

प्रायशः सुकुमाराणां मिथ्याहारविहारिणाम् ।

स्थूलानां सुखिनां चापि प्रकुप्येदातशोणितम् ॥

हृत्स्थोऽग्नौर्गच्छतश्चाश्वतथ

विदाह्यन्नं संविदाह्यन्नस्य ॥ ३ ॥

क्षारो यवक्षारादिः । अजीर्णभोजनैः अजी-

र्णाय भोजनैः । अतिमात्रभोजनैरित्यर्थः ।

क्षिन्नादीनि मांसस्य विशेषणानि । क्षिन्नं शटि-

तम् । शुष्कमातपे शोषितम् । अम्बुजं मत्स्यादि-

मांसम् । आनूपं गौडादिपूर्वदेशजं मांसम् ।

पिण्याकं तिलखलिः । मूलकं प्रसिद्धमेव ।

निष्यावः वोडाशाकम् । शाकं पत्रशाकम् ।

आदिशब्देन वृन्ताकादीनि फलशाकानि गृह्यन्ते ।

पल्लवं शटितत्वादितोषरहितमपि मांसं वात-

शोणितं प्रकोपयेत् । शटितादि तु मांसं

विशेषतो वातशोणितं प्रकोपयेत् । आरनालं

सन्धानभेदः । शुक्तं सन्धानभेदः । सौवीरं

सन्धानभेदः । तक्रं चतुर्थीप्रत्ययशुक्तं वल्कपूतं

दधि । सुरा सन्धानभेदः । आसवः सन्धान-

भेदः । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि । अध्यशनम् ।

अजीर्णं सुच्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते ।

अतिजागरो निशि । प्रायशः बाहुल्येन । सुकु-

माराणां अल्पतरकायथापाराणाम् । अथवा

मिथ्याहारविहारिणाम् । अथवाहारेविहा-

राभ्यां स्थूलानां सुखिनाश्च रक्तवृद्धाः । हृत्स्थ-

ोऽग्नौर्गच्छतः यतो वायुर्विबर्हते रक्षिरश्वाधो

गच्छति । हृत्स्थादय उपलक्ष्याणि । पञ्जरा-

वातर

मप्यति चलतः । अश्रुतः विदाह्यमम् । विदाहि
निष्ठावकुलस्यसर्पपशाकादि । संविदाह्यमम् ।
संविदाह्यमम् यस्य भुक्ते विदग्धे तदुपरि
भुञ्जानस्येत्यर्थः । अथशुनमुक्ताप्येतद्वचनं
विदग्धाजीर्णभोजनस्य विशेषतो हेतुत्वार्थम् ।
पश्चात् वातशोणितं प्रकुप्येदित्यनेनान्वयः ।
एतेषां कारणानां मध्ये केनचिदायुः केन-
चिदुभयमपि प्रकुप्येत ॥ * ॥ संप्राप्तिमाह ।

“कृत्स्नं रक्तं विदहत्याशु तच्च

दुष्टं सक्तं पादयोश्चीयते तु ।

तत् संपृक्तं वायुना दूषितेन

तत्प्रावल्यादुच्यते वातरक्तम् ॥”

पूर्वोक्तेहेतुभिः कृत्स्नं समस्तं रक्तं विदहति
अत्र दहधातुरविवक्षितकर्मकः । तेन विद-
हति विदग्धं भवतीत्यर्थः । तच्च दुष्टं रक्तम् ।
सक्तं अधोगतम् । पादयोश्चीयते सञ्चितं
भवति । तदुधिरं दूषितेन खहेतुवायुना
संपृक्तं मिलितं वातरक्तं उच्यते । ननु चैवस्य
संप्राप्तिरुक्ता सुश्रुतेन ।

“श्रीर्गं रक्तं दुष्टिमायाति तच्च

वायोर्मर्गं संरुणह्याशु वातः ।

क्रुद्धोऽथर्गं मार्गरोधात् स वायु-

रव्युद्रिक्तं दूषयेदुक्तमाशु ॥”

अत्र प्रथमं रक्तस्य दुष्टिरतो रक्तवातमिति
व्यपदेशमुचितं भवत्यत आह । तत्प्रावल्या-
दिति । तस्य वातस्य दोषत्वेन प्राधान्यादात-
रक्तमिति व्यपदिश्यते ॥ * ॥ पूर्वरूपमाह ।

“खेदोऽथर्गं न वा काश्चिं सशर्मात्वं चतेऽति-
रुक् ।

सन्धिषोथिलमालस्यं सदनं पिङ्गकोष्ठम् ॥

जानुजङ्घोरकच्यं शहस्तपादाङ्गसन्धिषु ।

निस्तोदः स्फुरणं मेदो गुरुत्वं सुप्तिरेव च ॥

कण्डूः सन्धिषु रुक् दाहो भूत्वा नश्यति चास-
क्तम् ।

वेवर्ण्यं मण्डलोत्पत्तिश्चाताहकपूर्व्वलक्षणम् ॥”

अथाधिकतवातस्य वातरक्तस्य लक्षणमाह ।

“वातेऽधिकेऽधिकं तत्र शूलस्फुरणतोदनम् ।

शोथस्य रौचं कण्ठलं श्यावतावृद्धिदानयः ॥

धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गग्रहोऽतिरुक् ।

श्रीतद्देवानुपशयौ स्तम्भवेपथुसुप्रयः ॥”

तत्र पादयोः शूलादिकमधिकम् । यत आह
सुश्रुतः ।

“स्यर्शोद्विष्यौ तोदमेदप्रशोषौ

स्वापोपेतौ वातरक्तेन पादौ ॥” इति ।

अत्र सुप्तिः स्यर्शाज्ञता ॥ * ॥ अधिकरक्तं वात-
रक्तमाह ।

“रक्ते शोथोऽतिरुक् तोदस्ताम्रश्चिमिचिमा-
यते ।

स्निग्धरुचैः समं नैति कण्डूतुक्तेदसमन्वितः ॥”

अधिकपित्तं तदाह ।

“पित्ते विदाहः संमोहः खेदो मूर्च्छा मद-

स्तृषा ।

वातर

स्यर्शसहत्वं रुग्दाहः शोथपाकौ भ्रूशोणता ॥
विदाहश्च पादावेव बोद्धव्यः । यत आह सुश्रुतः ।

पित्ताहगभ्यामुग्दाहौ भवेता-

मत्यर्थोऽप्यौ रक्तशोथौ नृदू च ॥

पदाविति शेषः ॥ अधिककफं तदाह ।

कफेस्तेमिल्यगुरुतासुप्तिस्निग्धत्वशीतताः ।

गुरुतादयः पादयोरेव । यत आह सुश्रुतः ।

कण्डूमन्तौ खेदश्रीतौ सशोथौ

पीनस्तब्धौ स्नेग्दुष्टे तु रक्ते ॥ * ॥

अतिक्रियमाणवातरक्तस्य उपद्रवानाह ।

“अश्वप्रारोचकश्वासमांसकोथशिरोग्रहाः ।

मूर्च्छा च मन्दरुक् ढष्णा ज्वरमोहप्रकोपकाः ॥

हिकायाकुल्यवीसर्पपाकतोदभमक्तमाः ।

अङ्गुलीवक्रतास्फोटदाहमर्मग्रहाङ्गुदाः ॥”

मांसकोथो मांसगलनम् ॥ * ॥ असाध्यत्वादिक-

माह ।

“एतेरुपद्रवैर्व्यर्थं मोहेनैकेन वापि यत् ।

अकृतस्त्रोपद्रवं याप्यं सार्धं स्यान्निरुपद्रवम् ॥

एकदोषानुगं सार्धं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।

त्रिदोषजमसार्धं स्यादयस्य च स्युरुपद्रवाः ॥”

अथ वातरक्तस्य चिकित्सामाह ।

“वातशोणितिनो रक्तं स्निग्धस्य बहुशो हरेत् ।

अल्पाल्पं रचयेदाशु यथादोषं यथाबलम् ॥

उपाङ्गदाहतोदेषु जलौकोभिर्विनिर्हरेत् ।

शृङ्गुस्त्रैश्चिमिचिमाकण्डूरुखेदनान्वितम् ॥

प्रच्छिन्नेन शिराभिर्वा देशादेशान्तरं व्रजेत् ।

अङ्गे स्नाने न तत् सायं रुचे वातोत्तरश्च यत् ।

गम्भीरं श्वयथुं स्तम्भं कम्पं ग्लानिं शिरा-

मयात् ।

रोगानन्यांश्च वातोत्पान् कुण्यादायुररचितः ॥

विविधान् वातरोगान् वा मृत्तुं वात्यवशेषितम् ।

रक्तं कुण्यात्ततः स्निग्धात्तत्प्रमाणेन निर्हरेत् ॥

विरेचयेत् पित्तादौ स्नेहयुक्तैर्विरेचनैः ।

वाच्यामलेपनाभ्यङ्गपरिषेकोपनाहनेः ।

विरेकास्थापना स्नेहपानैर्गम्भीरमाचरेत् ॥

दिवास्त्रप्रश्च कीपश्च व्यायामं मैथुनं तथा ।

कटूष्णं गुर्वभिष्यन्दि लवणाम्बौ च वर्जयेत् ॥

पुराणा यवगोधूमशालयः षष्टिकास्तथा ।

भोजनार्थं रसार्थं तु विष्किराः प्रतुदा हिताः ॥

आफ्रकाश्चका मुक्ता मसूराः सकुलत्यकाः ।

यूषार्थं बहुसपिष्काः प्रशस्ता वातशोणिते ॥

सुनिषसुकवेचाग्रं काकमाची शतावरी ।

वास्तुकीपोदिकाशाकं शाकं सौवर्चलं तथा ॥

वृत्तमांसरसेर्हृष्टं शाकमतस्या च दापयेत् ।

द्वितो गोधूमचूर्णैश्च क्वागक्षीरघृतजुतैः ॥

लेपस्तद्वितिला भृष्टाः पिष्टाः पयसि निर्वृताः ॥

क्षीरपिष्टातसीभिर्वा वर्द्धमानफलैरपि ।

दुग्धपिष्टैः प्रलेपैः स्याद्वितः पवनशोणिते ॥

गुडूचीकायकल्काभ्यां सपयस्कं पलं स्तम्भम् ।

वातरक्तं निहन्त्याशु कुष्ठं हरति दुस्तरम् ॥”

गुडूचीघृतम् ॥ * ॥

“तुलां पचेद्गुडूच्यास्तु जलद्रोणचतुष्टये ।

वातर

पादशेषः कषायस्तु गोदुग्धं द्रोणकस्तथा ॥

तिलतेलाढकं ताभ्यां पचेन्मृदमिना भिषक् ।

वक्ष्यमाणैस्ततो द्रव्यैः सन्ध्याक्लृप्तीकृतैः पचेत् ॥

मञ्जिष्ठा मधुकं कुष्ठं जीवनीयगणस्तथा ।

एलागुरु च मृद्वीका मांसी व्याघ्रनखो नखी ॥

हरेणुः श्रावणी योषं स्थिरा त्वामलकी तथा ।

शृङ्गी श्यामा शताङ्गा च विष्णुकान्ता च

पत्रकम् ॥

नागकेशरवालत्वक्पद्मकोत्पलचन्दनम् ।

एतानि कल्कवस्तूनि कथितानीह कोविदैः ॥

पानेऽभ्यङ्गेऽनुवासे च तैलमेतन्निषेविणम् ।

वातरक्तं तदुद्धूतोपद्रवानाशु नाशयेत् ॥

धन्यं पुंसवनं स्त्रीणां गर्भदं वातपित्तनुत् ।

खेदकण्डूरजायामशिरःकम्पाहितामयान् ।

हृत्वाद्ब्रणकृतान् दोषान् गुडूचीतैलसुत्तमम् ॥”

इति गुडूचीतैलम् । इति भावप्रकाशः ॥

(यथा च ।

“हुताग्निहोत्रमासीनमृषिमध्ये पुनर्वसुम् ।

पृथ्वान् गुरुमेकाग्रमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥

अग्निमारुततुल्यस्य संसर्गस्यानिलाहजोः ।

हेतुलक्षणभेषज्यान्यथास्मै गुरुरब्रवीत् ॥”

“अभिवातादशुङ्गा च प्रदुष्टे शोणिते वृणाम् ।

कषायकटुतिक्ताल्परुच्चाहारादभोजनात् ॥

हयोवृयानयानामुक्रोडाङ्गवनलङ्घनात् ।

उष्णे चात्यध्वगमनाद्वावायादेगनिग्रहात् ॥

वायुर्विद्वहो वृद्धेन रक्तेनावारितः पथि ।

क्रुद्धस्तदूषयेदक्तं तज्ज्ञेयं वातशोणितम् ॥

खुडं वातबलासाध्यमाद्यं वातश्च नामभिः ।

तस्य स्थानं करौ पादावङ्गुल्यः पर्व्वसन्धयः ॥

कृत्वादौ हस्तपादे तु मूलं देहो विधावति ।

सौक्ष्मात् सर्व्वसवत्वाच्च देहं गच्छन् शिरायवैः ।

पर्व्वस्वभिहतं क्षुब्धं वक्रत्वादभितिष्ठते ।

स्थितं पित्तादिसंख्यं तास्ताः खजति वेदनाः ॥

करोति दुःखं तेष्वेव तस्मात् प्रायेण सन्धिषु ॥”

“उत्तानमथ गम्भीरं द्विविधन्तत् प्रचक्षते ।

त्वड्मांसाश्रयसुत्तानं गम्भीरन्त्वन्तराश्रयम् ॥

कण्डूदाहरुगायासतोदस्फुरणकुक्षनेः ।

अन्विता श्यावरक्ता त्वग्नाह्ये ताम्रा तथेव्यते ॥

गम्भीरे श्वयथुः स्तब्धः कठिनोऽन्तर्भ्रष्टार्तिमान् ।

श्यावस्ताम्बोऽथवा दाहतोदस्फुरणपाकवान् ॥

रुग्दिहान्वितोऽभौक्ष्यं वायुः सन्ध्यास्थिमज्जसु ।

द्विन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्कुर्व्वश्च वेगवान् ॥

करोति खड्गं पङ्कजं वा शरीरे सर्व्वतस्वरन् ।

सर्व्वैर्लिङ्गैश्च विज्ञेयं वाताहगुभयाश्रयम् ॥”

“रक्तमार्गं निहन्त्याशु प्राखासन्धिषु मारुतः ।

निवेष्ट्यान्धोन्धमावार्थं वेदनाभिर्हरेदस्मन् ॥

तत्र सुखेदहकृष्टजलौकः सूच्यलावुभिः ।

पुच्छनेष्वा शिराभिर्वा यथादोषं यथाबलम् ॥

रुग्दाहशूलतोदार्तादहकृष्णायं जलौकसां ।

शृङ्गेस्तम्भैर्हरेत् स्तितिकण्डूचिमिचिमायनात् ॥

देशादेशं व्रजत् सायं शिराभिः पुच्छनेन वा ॥”

“सर्पिस्तैलवसामज्जापानाभ्यङ्गनवास्तिभिः ।

सुखोष्णरूपनाह्येष वातोत्तरमुपाचरेत् ॥
विरेचनघृतक्षीरपानैः सेकैः सवस्तिभिः ।
श्रीते निर्वापनेष्वपि रक्तपित्तोत्तरं जयेत् ॥
वमनं मृदुनात्यर्थं स्नेहसेकादिलङ्घनम् ।
कोष्णालेपाश्च शस्यन्ते वातरक्ते कफोत्तरे ॥
कफवातोत्तरे श्रीतेः प्रलिप्ते वातशोणिते ।
विदाहः शोथरुक्कण्डूविट्टिः स्तम्भनाद्भवेत् ॥
पित्तरक्तोत्तरे दाहः क्लेशोऽवदरणं भवेत् ।
उष्णैस्तस्माद्विषग्दोषबलं बुद्धाचरेत् क्रियाम् ॥”
“दत्त्वापरुषकद्राक्षाकाश्मर्यैश्चुरसान् समान् ।
पृथग्विदायाश्च रसं तथा क्षीरचतुर्गुणम् ॥
एतत् प्रायोगिकं सर्पिः पारुषकमिति स्मृतम् ।
वातरक्ते क्षते क्षीणे वीर्ये पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति पारुषकं घृतम् ॥*

“मधुपर्ण्याः पलं पिष्ट्वा तैलप्रसं चतुर्गुणे ।
क्षीरे सार्धं शतकलस्तदेवं मधुकात् शृते ॥
सिद्धं देयं त्रिदोषे स्यात् वातासन्धासकासुत् ।
हृत्पाण्डुरोगवीर्यसर्पकामलादाहनाशनम् ॥
बलाकषायकल्काभ्यां तैलं क्षीरसमन्तथा ।
सहस्रशतपाकं वा वाताह्वातरोगशुत् ॥
रसायनं श्रेष्ठतमं इन्द्रियाणाम्पसादनम् ।
जीवनं वृंहणं स्वर्णं शुक्राह्वागदोषनाशनम् ॥”
“चन्द्रपादासुसंक्षिते क्षौमप्रद्वलच्छदे ।
श्रयने पुलिनस्यर्षे शीतमारुतवीजिते ॥
चन्दनार्द्रकराद्राश्रयः प्रिया नार्थः प्रियंवदाः ।
स्यर्शात् शीतसुखस्यर्षां वृन्ति दाहं रजं क्षमम् ॥”
“गम्भीरे रक्तमाक्रान्तं स्याच्चेद्वातुं विवर्जयेत् ।
रक्तपित्तातिवृद्ध्या तु पाकमाशु नियच्छति ॥
भिक्षं सवति वा रक्तं विदग्धं पृथमेव वा ।
तयोः क्रिया विधातयाः यथः शोधनरोपणौ ॥
कुर्वाद्युपद्रवाणाश्च क्रियां स्वात् स्वाधिकित्-
सितात् ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्यायः ॥
“गन्धकं पारदं लौहं घनं तालं मनःशिला ।
शिलाजतु पुरं शुद्धं समभागं विचूर्णयेत् ॥
विट्पुं त्रिफला ओषं वागुजौ च पुनर्नवा ।
चित्रकं देवकाष्ठश्च दाह्यौ श्वेतापराजिता ॥
चूर्णमेषां पृथक् त्वयं सर्वमेकत्र कारयेत् ।
त्रिफलाभृङ्गराजस्य रसेनैव पृथक् त्रिधा ॥
विभाज्य भक्षयेत् प्रातर्मामात्रं दिने दिने ।
क्रमाशुपानं निम्बस्य पत्रं पुष्पं त्वचं समम् ॥
शाखमात्रं घृतेर्देवात् सर्ववातविकारशुत् ।
वातरक्तं महाघोरं गम्भीरं सर्वजघ्नयेत् ॥
सर्वोपद्रवसंयुक्तं साध्यासाध्यं निहन्त्यलम् ॥”

इति वातरक्तान्तको रसः ॥*

“अथ शुद्धेन तालेन गन्धतुल्येन मेलयेत् ।
इयोस्तुल्यं जीर्णतान्नं बालुकायन्त्रके पचेत् ॥
अयन्तालेश्वरो नाम रसः परमदुर्लभः ।
हृत्पाण्डु क्लेशानि सर्वान्नि वातरक्तमथापि वा ।
शूलमष्टविधं श्वित्रं रसक्तालेश्वरो महान् ॥”

इति महातालेश्वरो रसः ॥

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे वातरक्ताधिकारे ॥

अथात्र पथ्यापथ्यविधिः ।

“दयोरससुतिः सूचीजलौकाश्चञ्जलावुभिः ।
शतधौतघृताभ्यङ्गो मेघौदुग्धावसेचनम् ॥
यवघटीकनीवारकलमारुणशालयः ।
गोधूमाक्षयका मुद्गास्तुवर्णोऽपि सुकुटकाः ॥
अजानां महिषीणाश्च गवामपि पर्यासि च ।
लावतिस्तिरिषर्पद्विदाम्ब्रूडादिविष्किराः ॥
प्रतुदाः शुक्रदाह्यकपोतकटकादयः ।
उपोदिकाकाकमाची वेत्राग्रं सुनिघ्नकम् ॥
वास्तुकं कारवेक्षश्च तण्डुलीयः प्रसारणी ।
पत्तूरो वृद्धकुष्माण्डं सर्पिः शम्याकपल्लवम् ॥
पटोलं रुबुतेलश्च गृहीकाश्चेतश्कर्करा ।
नवनीतं सोमवल्ली कस्तूरी सितचन्दनम् ॥
शिंशपागुरुदेवाङ्गसरलं स्नेहमर्दनम् ।
तिक्तश्च पञ्चसुहृदं वातरक्तगदे वृणाम् ॥
दिवास्वप्नाभिसन्तापय्यायामातपमैथुनम् ।
माषाः कुलत्था निष्पावाः कलायाः चारसेवनम् ॥
अम्बुजानूपमांसानि विरुद्धानि दधीनि च ।
इक्षवो मूलकं मदां पिण्याकोऽम्बानि काञ्जिकम् ॥
कटुश्च गुर्वभिष्यन्दि लवणानि च शक्तवः ।
इत्यपथ्यं निगदितं वातरक्तगदे वृणाम् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिग्रन्थे वातरक्ताधि-
कारः ॥

वातरक्तः, पुं, (वातरक्तं रोगविशेषं हन्तीति ।
हन+टक् ।) कुकुरवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ कुकुरमुडा इति भाषा ॥

वातरक्तारिः, पुं, (वातरक्तस्य अरिर्नाशकः ।)
पित्तघ्नी लता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुलश्च
इति भाषा ॥

वातरङ्गः, पुं, (वातेन वायुना रङ्गो यस्य । निर-
न्तरचलदलत्वादस्य तथालम् ।) अश्वत्थः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वातरथः, पुं, (वातो वायु रथो यस्य ।) मेघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वातो रथः प्रापको
यस्येति वायुप्रापके, त्रि । यथा, भागवते ।
३ । २६ । २० ।

“यथा वातरथो घ्राणमावृद्धं गन्ध आश्रयात् ।
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत् ॥”

वातरायणः, पुं, (वातेन वायुजनितरोगेण रायति
शब्दायते इति । रै शब्दे + ल्युः ।) उल्लसः ।
निष्प्रयोजनपूरुषः । काण्डम् । करपात्रम् ।
कूटः । परसंक्रमः । इति मेदिनी । ने, ११६ ॥
सरलहमः । इति शब्दरत्नावली ॥

वातरूपः, पुं, (वातेन रूप्यते भूयते इति । रूप
+ घञ् ।) वातूलः । उत्कोचः । शक्रधनुः ।
इति मेदिनी । से, ५७ ॥

वातरोगः, पुं, (वातजनितो रोगः ।) वायुवाधिः ।
तत्पर्यायः । वातवाधिः २ चलातङ्कः ३
अनिलामयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“वातरोगं निहन्त्याशु अर्दितं सापतनकम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाशिसंग्रहे वातवाधौ खल्य-
रसोनपिके ॥)

वातरोगी [न] त्रि, (वातरोगोऽस्यस्येति । वात-
रोग+इनिः ।) वातरोगयुक्तः । तत्पर्यायः ।
वातकी २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वृहत्संहिता-
याम् । ८७ । ११ ।

“परतोऽपि दर्शनं वातरोगिण्यां चन्दनागुरु-
प्राप्तिः ॥”

वातर्हिः, पुं, काष्ठलौहोभयनिर्मितपात्रम् । तत्-
पर्यायः । काष्ठलौही २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वातलः, पुं, (वातं लातीति । ला+कः ।)
चणकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायुकारके
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।

“वातलाः शीतमधुराः सकषाया विरुक्षणाः ।
कफशोणितपित्तत्रास्यणकाः पुंस्त्वनाशनाः ॥”

वातलमण्डली, स्त्री, वात्या । इति भूरिप्रयोगः ॥
वातवान् [तु] त्रि, वायुयुक्तः । वातो विद्यते-
ऽस्य इत्यर्थे वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वातवेरी [न], पुं, (वातस्य वेरी ।) वाताहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुग्रन्थौ, त्रि ॥

वातवाधिः, पुं, (वातजनितो वाधिः ।) वात-
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

“शूनं सुप्रलम्बं भग्नं कम्पाभाननिपीडितम् ।
रजार्त्तमन्तश्च नरं वातवाधिर्विनाशयेत् ॥”

इति माधवकरकृते रुग्निनिश्चये वातरोगाधि-
कारे शेषांशे ॥

वातशीर्षं, स्त्री, (वातस्य शीर्षमिव ।) वस्तिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वातशोणितं, स्त्री, (वातजं शोणितं दुष्टरक्तं
यत्र ।) वातरक्तरोगः । इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सनिदानसम्प्राप्तिकं पूर्व्वरूपं लक्षणञ्च
यथा,—

“विदाह्यन्नं विरुद्धञ्च तत्तच्चारुप्रदूषणम् ।
भजतां विधिहीनञ्च स्वप्नजागरमैथुनम् ॥

प्रायेण सुकुमाराणामसंक्रमणशीलिनाम् ।
अभिघातादशुद्धे च वृणामण्डलि दूषिते ॥

वातलेः शीतलेर्वायुवृद्धः क्रुद्धो विमर्गगः ।
तादृशेनाह्वाजा रुद्धः प्राक् तदेव प्रदूषयेत् ॥

आह्वारोमं खड्गं वातवलासं वातशोणितम् ।
तदाहुर्नामभिलक्ष्य पूर्वं पादौ प्रधावति ॥

विशेषादयानयानादौः प्रलम्बौ तस्य लक्षणम् ।
भविष्यतः कुष्ठसमं तथा सादः श्वथाङ्गता ॥

जानुजह्वोरकथं शङ्खपादाङ्गसन्निधौ ।
कक्षस्फुरणनिस्सोदमेदगौरवसुप्तताः ॥

भूत्वा भूत्वा प्रणश्यन्ति सुहृराविर्भवन्ति च ।
पादयोर्भूलमास्थाय कदाचिद्वस्तयोरपि ॥

आखोरिव विषं क्रुद्धं जलञ्च देहं विधावति ।
त्वङ्मांसान्प्रयसुप्तानं तत्पूर्वं जायते ततः ॥

कालान्तरेण गम्भीरं सर्वान् धातून्भिन्नवत् ।
कण्डादिसंयुतोक्ताने त्वक्ताम्रश्यावलोहिता ॥

सायामा भृशदाहोष्मा गम्भीरेऽधिकपूर्व्वरुक् ।
अयधुर्गथितः पाको वायुः सन्ध्यास्थिमज्जसु ॥

किन्दन्निव चरत्यन्तर्वक्त्रोर्ज्वलं वेगवान् ॥

वातादः

वातारिः

वातुलिः

करोति खञ्जं पङ्क्तुं वा शरीरे सर्वतश्चरन् ।
वातेऽधिकेऽधिकान्तत्र मूलस्फुरणतोदनम् ।
शोफस्य रौक्ष्यकृष्णत्वश्यावाताद्विहानयः ॥
धमन्यङ्गुलिसन्धीनां सङ्कोचोऽङ्गुल्यहोऽतिरुक् ।
शीतह्वेयानुपशयौ क्षम्भवेप्रयुसुप्रयः ॥
रक्ते शोफोऽतिरुक्तोदस्ताम्बुमिचिमायते ।
क्षिम्भरुचैः शमं नैति कण्डूक्लेदसमन्वितः ॥
पित्ते विदाहः सम्मोहः खेदो मूर्च्छामदः स-
टट् ।

स्यर्शाचमत्वं रुमागः शोफपाको भृशोभता ॥
कफेक्षेमिथ्यगुरुता सुप्तिक्षिम्भत्वशीतताः ।
कण्डूर्मन्दा च रुग्दन्धसर्वलिङ्गश्च सङ्करे ॥
एकदोषानुगं साध्यं नवं याप्यं द्विदोषजम् ।
त्रिदोषजं त्यजेत् स्यावि सत्त्वमन्त्रैदकारि च ॥
रक्तमार्गं निहन्त्याशु शाखासन्धिषु मारुतः ।
निविश्यान्धोऽन्यमाचार्यं वेदनाभिर्हरत्यस्नु ॥
इति वाभटे निदानस्थाने षोडशेऽध्याये ॥

“वातशोणितिनो रक्तं क्षिम्भस्य बहुश्री हरेत् ।
अल्पाल्पं पालयन् वायुं यथादोषं यथाबलम् ॥
चिकित्सितं हितं पथ्यं प्रायश्चित्तं भिषग्जितम् ।
भेषजं शमनं शस्तं पथ्यायैः स्तुतमौषधम् ॥”
इति च वाभटे चिकित्सितस्थाने द्वाविंशतितमे-
ऽध्याये ॥ अत्यदातरक्तशब्दे ज्ञातव्यम् ॥*

वातसहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं सहते ।
सह + अच् ।) अत्यन्तवायुयुक्तः । यथा,—
“वातासहो वातसहो वातूलो वातुलोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

(वायुवेगसहनशीलः । यथा, महाभारते । १ ।
१४२ । ५ ।

“ततो वातसहं नावं यन्मयुक्तां पताकिनीम् ।
ऊर्म्मिचमां दृष्ट्वां कृत्वा कुन्तीमिदमुवाच च ॥”

वातसारथिः, पुं, (वातः सारथिः सहायो यस्य ।)
अग्निः । इति कैचित् ॥

वातस्कन्धः, पुं, (वातस्य स्कन्ध इव ।) आकाशस्य
भागविशेषः । यत्र वायुर्वहति । इति कैचित् ॥

वातहा, [न] त्रि, (वातं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
वातघ्नः । वायुनाशकौषधम् । इति वैद्यकम् ॥

वाताटः, पुं, (वात इव अटति गच्छतीति । अट्
+ अच् ।) स्वर्याश्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातमृगः । इति शब्दरत्नावली ॥

वाताखः, पुं, (वातदूषितौ अखौ यस्मात् ।)
सुष्करोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वृषणौ दूषयेद्वायुः श्लेष्मणा यस्य संवृतः ।
तस्य सुष्कस्त्वलेकी रोगो वाताखसंज्ञकः ॥”
इति भाधवकरः ॥

वातादः, पुं, (वाताय वातनिवृत्तये अद्यते इति ।
अट् + घञ् ।) फलवृत्तविशेषः । वादाम इति
ख्यातः । तत्पर्यायः । वातवैरी २ नेत्रोपम-
फलः ३ वाताम्नः ४ । अस्य गुणाः । उष्णत्वम् ।

क्षुब्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । शुक्रकारित्वम् ।
शुक्रत्वम् । अस्य मज्जगुणाः । मधुरत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तानिलापहत्वम् । क्षिम्भत्वम् ।

उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । रक्तपित्तविकारिणां
श्रेष्ठत्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

वातापिः, पुं, असुरविशेषः । स च द्वादस्य धमनौ
पत्न्यां जातः । अगस्त्येन भक्षितः । इति
श्रीभागवतमतम् ॥ कल्पान्तरे तु विप्रचित्तेः

सिंहिकायां जातः । यथा,—

“सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्तेष्वतुर्दश ।
श्रवः श्रवणगात्रश्च यङ्गः शाल्वस्तथैव च ॥

इत्थलो नमुचिश्चैव वातापी हृदयो जिकः ।
हरकल्पः कालनाभो भौमश्च नरकस्तथा ॥

राहुर्ज्यैष्ठ्यश्च तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमर्दनः ।
इत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥”

इति वल्किपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

अन्यच्च ।
“विप्रचित्तिः सिंहिकेयान् सिंहिकायामजी-
जनत् ।

हिरण्यकशिपोर्ये वै भागिन्यास्त्रयोदश ॥
वत्सः शल्यश्च राजेन्द्रो तमो वातापिरेव च ।

इत्थलो नमुचिश्चैव खलमश्वाङ्गनस्तथा ॥
नरकः कालनाभश्च सरमाणस्तथैव च ।

कल्पवीर्यश्च विख्यातो दनुवंशविवर्धनः ॥”
इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥

(सुनिवरीऽगस्त्यस्तु एनं ब्रह्मदेष्टारं भक्षित-
वान् । एतदुक्तान्तस्तु महाभारते वनपर्वणि
६६ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यः ।)

वातापिदिट्, [ष] पुं, (वातापिं दिष्टीति ।
दिष् + क्तिप् ।) अगस्त्यमुनिः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । ३६ ॥

वातापिस्फुटनः, पुं, (वातापिं स्फुटत इति । स्फुट् +
ल्युट् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातापिहा [न] पुं, (वातापिं हन्तीति । हन् +
क्तिप् ।) अगस्त्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातामोदा, स्त्री, (वातेन प्रवृत्त आमोदो यस्याः ।)
कस्तूरी । इति शब्दमाला ॥

वातायनं, स्त्री, (वातस्य अयनं गमनागमन-
मार्गः ।) गवाक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्यासु । ५१० ।

“लीलागारस्य वह्निः सखीषु चरणातिथौ
मयि प्रियया ।

प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥”
तेन परवाधानिवेधो यथा,—

“परवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।
कारयित्वा तु कर्माणि कारुं पश्चात् न वक्ष-
येत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥

वातायनः, पुं, (वातस्येव अयनं गतिर्यस्य ।)
घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातायुः, पुं, (वातमयते इति । अय + वाङ्-
लकात् उष्ण ।) हरिणः । इत्यमरः ॥

वातारिः, पुं, (वातस्य वातरोगस्य हरिः ।)
शरङ्गवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥ (अस्य
पर्यायो यथा,—

“शुक्रशरङ्ग आमङ्गुलिचोगन्धर्वहस्तकः ।
पञ्चाङ्गुलो वर्द्धमानो दीर्घदण्डोऽप्यदण्डकः ॥

वातारिस्तृणश्चापि खवूकश्च निगद्यते । १ ।
रक्तोऽपरो खवूकः स्यादुखवूको खवूकस्तथा ।

यात्रपुच्छश्च वातारिश्चक्षुरुत्तानपत्रकः ॥ २ ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

शतमल्ली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पुत्रदात्री ।
श्रेफालिका । यवान्नी । भार्गवी । क्षुह्री ।

विडङ्गः । शूरणः । भस्मातकः । जतुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वाताली, स्त्री, (वातस्य आली वन ।) वात्या ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वाताम्नः, पुं, (वात इव श्रीप्रगोऽम्नः ।) कुली-
नाम्नः । तत्पर्यायः । हयोत्तमः २ जात्यः ३
अजानेयः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ६६ । १७४ ।
“तदिमं मां विजानीहि लक्ष्मीसेनं वरानने ।
आनीतमिह वाताम्नेनाकृष्याखेटनिर्गतम् ॥”

वातासहः, त्रि, (वातं वातजनितरोगं आसहते
इति । आ + सह + अच् ।) वातुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वातिः, पुं, (वाति गच्छतीति । वा + “वातेर्नित् ।)
उष्णः ५ । ६ । इति अतिः ।) वायुः । यथा,

“वातिर्वायुर्मरुदातः श्वसनः पवनोऽनिलः ।”
इत्यमरटीकायां भरतधृतसाहसङ्कः ॥

स्वर्यः । चन्द्रः । यथा । वातिरादित्यसोमयोः ।
इति रभसः ॥

वातिकः, पुं, (वातादागतः । वात + ठञ् ।)
वायुजयाधिः । यथा,—

“वातिको वातजो याधिः पैत्तिकः पित्तसम्भवः ।
श्लेष्मिकः श्लेष्मसंभूतः समूहः सान्निपातिकः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्त्री, वातस्य शमनं कोपनं वा । “वातपित्त-
श्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् ॥” ५ । १ ।
३८ । इत्यस्य वार्त्तिः ठञ् ॥ वातिकरोगाक्रान्ते
वाचाले, त्रि । यथा, महाभारते । १३२५६ । ३ ।

“अपरे त्वरुवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ॥”

वातिगः, पुं, (वातिं वायुं गच्छतीति । गम् +
ङ् ।) भण्टाकी । धातुवादिनि, त्रि । इति
मेदिनी । गे, ४६ ॥

वातिगमः, पुं, (वातिं वायुं गमयतीति प्रापयति ।
गमि + अच् ।) वार्त्ताकुः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वातिङ्गनः, पुं, वार्त्ताकुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वातीयं, स्त्री, (वाताय वातनिवृत्तये हितः । वात
+ ह्यः ।) काञ्जिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वातुलः, पुं, वात्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वातुलः, त्रि, वातविकारासहः । उष्णतः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

वातुलिः, स्त्री, तरतूलिका । इति हारावली ॥
वाडुङ् इति भाषा ॥

वातूलः, पुं, (वातानां समूहः। “वातादूलः।” ४।२।४२। इत्यस्य वार्तिकोक्ता ऊलः। यद्वा, वाताः सन्त्यस्मिन्निति। वात + “सिन्धादि-भ्यश्च।” ५।२।६७। इति लच्। “वातदन्त-बलेति।” ऊङ्। यद्वा, वातानां समूहः वातं न सृष्टे इति वा। वात + “वातात् समूहे च। वातं न सृष्टे इति च।” ५।२।१२२। इत्यस्य वार्तिको ऊलच्। वात्या। वातासहे, त्रि। इत्य-मरः॥ “वात्या वातसमूहः। अत्र जनखलादि-गोरथवातादिति ऊलः। वातासहो वात-ल्लयेत्यासहः। वाइया इति स्थातः। अत्र गो-विकारादिना ऊलः वातूलः। वातेर्नाम्नीति तुले द्विस्त्रीकारवानपि वातूलः। वातूलो वातूलोऽपि स्यादिति द्विरूपकोषः॥ उन्मत्तेऽपि वातूलः।” इत्यमरटीकायां भरतः॥

वातोना, स्त्री, (वातमनयतीति। जन + अण्।) गोविज्जाक्षुपः। इति राजनिर्घण्टः॥ वायु-ह्नीने, त्रि॥

वात्या, स्त्री, (वातानां समूहः। वात + “पाशा-निभ्यो यः।” ४।२।४६। इति यः।) वात-समूहः। यथा,—

“आसङ्गिनी च वाताली स्यात् वात्या वात-मण्डली॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथा, भागवते। ३।१७।५।

“ववौ वायुः सुदुस्पर्शः फेत्कारानीरयन् सुहुः। उन्मूलयन्नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः॥”)

वात्सकं, स्त्री, (वत्सानां समूहः। वत्स + “गोत्रोक्षो-द्धृतिः।” ४।२।३६। इति युञ्।) वत्स-समूहः। इत्यमरः॥ (वत्सकस्येदमिति। वत्सक + अण्। कुटजसम्बन्धिनि इन्द्रयवसम्बन्धिनि च त्रि। यथा, सुश्रुते। ६।४०।

“नागरातिविषासुखं पिप्यत्यो वात्सकं फलम्॥”)

वात्सल्यः, पुं, (वत्सल एव। स्वार्थे ष्यच्।) रसविशेषः। यथा,—

“वात्सल्यशान्तौ तु रसौ शृङ्गारः कौशिकः स्मृतः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

एतद्रसाधिकारी यथा,—

“शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकी-र्णितः।

प्रेयसि स्युः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृताः॥ मधुरे राधिका ज्ञेया ह्यस्ये स्यान्मधुमङ्गलः।

सखीयूथोद्भुते ज्ञेयो वीरे चारुणगोष्ठ्याः॥

करुणे वत्सल्यचादिर्जटिलाद्यास्तु रौद्रके।

गोवर्द्धनेऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ॥

तपस्विन्यादयो ह्यत्र वीभत्से परिकीर्तिताः।

ब्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः॥

(वत्सलस्य भावः। वत्सल + ष्यच्।) वत्सलस्य भावे, स्त्री॥ (स्नेहः। यथा, भागवते। ४।६।३४।

“चरन्तं विष्णुसुहृदं वात्सल्यशालीकमङ्गलम्॥”)

वात्सीपुत्रः, पुं, नापितः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

वात्स्यः, पुं, (वत्स्य गोत्रापत्यम्। वत्स + “गर्गा-दिभ्यो यञ्।” ४।१।१०५। इति यञ्।) सुनिविशेषः। यथा। वात्स्यसावर्णिगोत्रयो-रौत्स्यवनभागवजामदम्याप्रुवत्प्रवराः। इत्यु-दाहृतत्त्वम्॥

वात्स्यायनः, पुं, (वत्स्य गोत्रापत्यं युवा। वत्स + यञ्। ततो यूनि फक्।) सुनिविशेषः। तत्प-थ्यायः। मन्दनागः २ पत्तिलः ३ खामी ४। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (अयं हि कामसूत्रकर्ता। यथा, कुट्टनीमते। ७७।

“वात्स्यायनमयमवुधं

वाच्यान्दूरेण दत्तकाचार्यान्।

गणयति मन्मथतन्त्रे

पशुतुल्यं राजपुत्रम्॥”)

वादः, पुं, (वद् + घञ्।) यथार्थबोधेच्छो-र्विक्रयम्। यथा,—

“विजिगीषोः कथा जल्पो वादस्तत्त्वविवे-दिभ्योः।”

इति जटाधरः॥

अस्य लक्षणं यथा। प्रमाणतर्कसाधनोपासम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पञ्चप्रतिपक्ष-परिग्रहो वादः। इति गीतमसूत्रम्॥ *॥ अपि च।

“सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यश्चेवाहमर्जुनः।

अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम्॥”

इति भगवद्गीतायाम् १० अध्यायः॥

“प्रवदतां वादिनां सम्बन्धिनो वादजल्पवितण्डा-ख्यास्तिस्रः कथाः प्रसिद्धास्तासां मध्ये वादो-द्धृत्तम्। यत्र हास्यापि प्रमाणतर्कतश्च स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्चलजातिनिरग्रहस्यानैर्दूष्यते स जल्पो नाम। यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु क्लृप्तजातिनिरग्रहस्यानैर्दूष्यतु पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं स्थापयति सा वितण्डा नाम कथा। तत्र जल्पवितण्डे विजिगीषमाख्योर्वादिनोः शक्तिपरीक्षामात्रफले। वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोरन्ययोर्वा तत्त्वनिरूपणफलः। अतोऽसौ श्रेष्ठत्वान्महिभूतिरित्यर्थः।” इति तट्टी-कायां श्रीधरखामी। (“तत्र वादः। वादो नाम यः परस्परं सह शास्त्रपूर्वकं विग्रह्य कथयति। स वादो द्विविधः संयतेष्व जल्पो वितण्डा च। तत्र पक्षाश्रितयोर्वचनं जल्पः। जल्पविपर्ययो वितण्डा।” इति चरके विमान-स्थानेऽध्याये॥)

वादकः, त्रि, (वादयतीति वद् + णिच् + क्तुल्।) वाद्यकरः। (यथा, भागवते। १०।१८।१३।

“कचित् वृत्तसु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम्। शृशंसतुर्महाराज साधु साध्विति वादिनौ॥”)

वक्ता। वदधातोः कर्त्तरि णक्(ण्युल्)प्रत्ययेन निष्पन्नः॥

वादनं, स्त्री, (वद् + णिच् + क्युट्।) वाद्यम्। (यथा, संगीतदर्पणे। ३३।

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः।

तालञ्चप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति॥”)

वा(वा)दरं, त्रि, (वदरात् वदराकारकार्पास-फलाद्भवम्। वदर + अण्।) कार्पासनिर्मित-वस्त्रादि। इत्यमरः। २।६।१११॥ वादरायाः कार्पास्या जातं इत्यर्थे णप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥ वा(वा)दरः, पुं, (वदर + स्वार्थे अण्।) कार्पास-वृक्षः। इति हेमचन्द्रः॥ (वदरीवृक्षः। कुलगाह इति भाषा॥)

वादरङ्गः, पुं, अश्वत्थवृक्षः। इति त्रिकाण्डशेषः॥ वा(वा)दरा, स्त्री, (वदरवत् फलमस्यस्याः। वदर + अच्। ततः टाप्।) कार्पासवृक्षः। तत्पथ्यायः। कार्पासी २ सूत्रपुष्पा ३ वदरी ४ समुद्रान्ता ५ तुलिकेरी ६ कार्पासिका ७। इति शब्द-रत्नावली॥ अस्याः पथ्यायान्तरं गुणाश्च कार्पासीशब्दे द्रष्टव्याः॥

वादरायणः, पुं, (वदरायणे वदरिकाश्रमे निवस-तीति। वदरायण + अण्।) व्यासदेवः। इति शब्दरत्नावली॥

वादरायणिः, पुं, (वादरायण एव। स्वार्थे इण्।) व्यासदेवः। इति शब्दरत्नावली॥ (वादरा-यणस्यापत्यमिति अपत्यार्थे इण्। शुक्रदेवः॥) वादरिकः, त्रि, वदरचयनकर्त्ता। वदरं चिनोती-त्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः॥

वादलं, स्त्री, मधुयष्टिका। इति शब्दचन्द्रिका॥

वादवादी [नृ], पुं, (वादं वदतीति। वद् + णिनिः।) जिनभेदः। तत्पथ्यायः। आर्हतः २। इति हेमचन्द्रः॥

वादामं, स्त्री, खनामख्यातफलम्। तस्य गुणाः। उष्णत्वम्। सुस्निग्धत्वम्। वातघ्नत्वम्। बल-शुक्रकारित्वञ्च। इति राजवल्लभः॥

वादान्यः, त्रि, (वदान्य एव। स्वार्थे अण्।) वदान्यः। बहुप्रदः। इति भरतद्विरूपकोषः॥

वादालः, पुं, मत्स्यभेदः। वोयालि इति भाषा। तत्पथ्यायः। सहस्रदंष्ट्रः २। इति हेमचन्द्रः॥

वादिः, त्रि, (वादयति यत्तुसुखारयतीति। वद् + णिच् + “वसिष्यिजौति।” उणा० ४।१२४। इति इण्।) विद्वान्। इत्युणादिकोषः॥

वादिनं, स्त्री, (वादते। वद् + णिच् + “भूवादि-गृभ्यो णिच्।” उणा० ४।१७०। इति णिच्।) वाद्यम्। इत्यमरः॥ (यथा, भाग-वते। ३।२४।७।

“अवाद्यंस्तदा योनिं वादिनाणि घनाघनाः॥”

वादिनोऽर्थिनस्त्रायते इति। ज्ञे + कः। अर्थि-रक्षके, त्रि। यथा, वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम्। २६।

“कृत्वा त्वां प्रवक्षितं नहि मया दूतेन नृ-प्रीयते नैवाहं प्रणवः कश्चोदरि चितः शक्नो विघातुं त्वया।

किं वादित्रिविक्तयात्र दयिते की वादिनस्त्रायते स्तुत्या निर्जितशैलराजसुत इत्यवाज्जग-हूर्जटिः॥”)

वादिः, क्ली, वदरीसङ्गच्छल्लक्षणाः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वादिः, [ज] पुं, (वादिषु वक्तृषु राजते
इति । राज + क्तिप् ।) मञ्जुषोषः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

वादिः, त्रि, साधुवादी । इति शब्दमाला ॥

वादी, [न] त्रि, (वदतीति । वद + णिनिः ।)
वक्ता । (यथा, मनुः । ७ । ६१ ।

“न च हन्यात् स्थलाखण्डं न क्लीवं न कृता-
ञ्जलिन् ।

न मुक्तकेशं नासीनं न तवाप्समीति वादिनम् ॥”)

अर्थः । विवादकर्ता । परियादी इति पारस्य-

भाषा ॥ यथा, सभापतेः कर्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वाद्योग्यस्तु वादिनः ।

स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेतनम् ॥”

वादिनो भाषावादिनः उत्तरवादिनश्च ॥ * ॥

स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह नारदः ।

“अर्थिना संनियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।

यो यस्यार्थे विवदते तयोर्जयपराजयौ ॥”

तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । कात्यायनः ।

“मनुष्यमारणे स्त्रिये परदारभिमर्षणे ।

अभक्ष्यभक्षणे चैव कन्याहरणदूषणे ॥

पारुष्ये कूटकरणे वृषद्वेदे तथैव च ।

प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”

भ्रात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह

नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियोजितः ।

परार्थवादी दण्ड्यः स्यात् व्यवहारेषु विव्रवन् ॥”

नारदः ।

“पूर्ववादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।

वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो ह्यीनवादी स वै नरः ॥”

प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं प्रार्थयते स लभते ।

अर्थी तु कालं प्रार्थयन् अर्थित्वमेव हन्यादिति

तेन कालो न प्रार्थनीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्र्यहं सप्ताहमेव च ।

अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव ह्यीयते ॥”

कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।

“साहसस्तेयपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।

विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥”

अथ भाषापादः । तत्र भाषास्वरूपमाह तुः

कात्यायनदृष्ट्या ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।

निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

खल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।

विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।

दद्यात्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

नारदेनापि ।

“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता ।

तद्वानौ ह्यीयते वादी तदस्तासुत्तरो भवेत् ॥”

तच्छोधनमाह दृष्टव्यः ।

“नूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादी विशोधयेत् ।

न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

वाद्यं, क्ली, (वद + णिच् + यत् ।) वादयन्ति ध्वन-

यन्ति यत् । वाजना इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वादित्रम् २ आतोद्यम् ३ । तच्चतुर्विधं यथा,

“तत् वीणादिकं वाद्यमानदं सुरजादिकम् ।

वंशादिकम् शुधिरं कांक्षतालादिकं घनम् ॥”

इत्यमरः ॥

“इदं ततादि चतुर्विधं चतुःप्रकारं वाद्यादिशब्द-

दयवाच्यम् ।

‘इदं चतुर्विधं वाद्यं वादित्रादिदिनामकम् ।’

वाद्यमितिसमस्तं प्रथमान्तं विशेष्यपदं इति

कलिङ्गादयः । फलतो न विशेष्यः ।” इति तट्टी-

कायां भरतः ॥ * ॥

अथ वाद्यानि ।

“तालेन राजते गीतं तालो वादित्रसम्भवः ।

गरीयस्तेन वादित्रं तच्चतुर्विधमुच्यते ॥

तत् शुधिरमानदं घनमित्यं चतुर्विधम् ।

तत् तन्नीगतं वाद्यं वंशाद्यं शुधिरं तथा ॥

चर्म्मोवनदमानदं घनं तालादिकं मतम् ॥” * ॥

तत्र तत् यथा,—

“अलावणी ब्रह्मवीणा किन्नरी लघुकिन्नरी ।

विपक्षी वल्लकी ज्येष्ठा चित्रा ज्योषवती जया ॥

हस्तिका कुल्लिका कूर्मार् शारङ्गी परिवादिनी ।

त्रिशूरी शतचन्द्री च नकुलौष्टी च टंसवी ॥

औडम्बरी पिनाकी च निवन्धः शुक्लस्तथा ।

गदावारणहस्तश्च रुद्रोऽथ शरमण्डलः ।

कपिलाघो मधुसून्दी घोषोत्पादि तत् भवेत् ॥”

अलावणी यथा,—

“कनिष्ठिका परिधर्म्मिभ्यश्चिह्नेण संयुतः ।

दशयष्टिमितो दण्डः खादिरो वैणवोऽथवा ॥

अधःकरभवानर्द्धं कृत्रावलाभिप्रोभितः ।

नवाङ्गुलादधश्चिह्नोपरि चन्द्रार्द्धसन्निभाम् ॥

निवेश्य चुम्बिकां भद्रालावुखण्डं निवेशयेत् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तारं दृढपकं मनोहरम् ॥

तुम्बिकावेधमधेन दण्डश्चिह्ने तु निर्मिताम् ।

अलावुमध्यगां डौर्वीं कृत्वा खल्पात् काष्ठ-

काम् ॥

तथा संवेष्ट्य तन्मध्ये काष्ठिकां भ्रामयेत्ततः ।

यथा स्यान्निष्कालावुन्मेषश्च करभोपरि ॥

पञ्चाङ्गुलिषु संत्यज्यालावुं खल्पाच्च बन्धयेत् ।

केशान्तनिर्मिता पट्टमयी सचक्रताथवा ॥

समाः सख्या दृढा तत्र तन्नी देया विषयज्ञेः ।

एतल्लक्षणसंयोग्यान्वालावणी प्रकीर्त्तिता ॥

विन्दुना न समुपेतं तुम्बं निःक्षिप्य वक्षसि ॥

मध्यमानामिकाभ्याश्च वाद्या दक्षिणपाणिना ॥

तारे मन्त्रे च घोषे च त्रिस्थाने विन्दुरिच्यते ।

तुम्बीमूलं समुत्पत्य वामाङ्गुलेन धारयेत् ॥

ततस्तामिसु सर्वाभिः स्वरयन्त्रिविधीयते ।

त्रिखरो दक्षिणः पाणिर्वामस्तत्र चतुःस्वरः ॥

अलावण्यां स्थिता ज्ञेयाः सप्तषड्जादयः स्वराः ।

रागयन्त्रियथा रागे भवेत् षड्जादिभेदतः ॥

अंशान्वासविभेदाच्च तथाचापि विधीयते ।

इयमलावणी प्रोक्ता मनःश्रवणरञ्जनी ॥

प्रत्यक्षा सारदा देवी वीणारूपेण संस्थिता ॥”

इत्यलावणी ॥ अन्येषां लक्षणं विस्तरभवा-

न्नोक्तम् ॥ * ॥ शुधिरं यथा,—

“वंशोऽथ पारीमधुरीतित्तिरीशङ्ककाहलाः ।

तोडुहीसुरलीयुक्ताश्चङ्गिकास्वरनाभयः ॥

शृङ्गं कापालिकं वंशश्चर्म्मवैशस्तथापरः ।

एते शुधिरभेदास्तु कथिताः पूर्वस्वरिभिः ॥

वत्तुलः सरलश्चैकपदोषविवर्जितः ।

वैणवः खादिरो वापि रक्तचन्दनजोऽथवा ॥

श्रीखण्डजोऽथ सौवर्णो दन्तिदन्तमयोऽपि वा ।

राजतस्ताम्रजो वापि लौहजस्फाटिकोऽथवा ॥

कनिष्ठाङ्गुलितुल्येन गर्भरन्ध्रेण शोधितः ।

शिल्पविद्याप्रवीणेन वंशः कार्यो मनोहरः ॥

वंशेनेव मतोऽपीति मतज्ञसुनिनोदितम् ।

ततोऽन्येऽपि तदाकारा वंशा एव प्रकीर्त्तिताः ॥

तत्र त्र्यङ्गा शिरोदेशादधो द्विमितमङ्गुलम् ।

फुत्काररन्ध्रं कुर्वीत मितमङ्गुलिपर्वणा ॥

पञ्चाङ्गुलानि संत्यज्य तावदन्वाणि कारयेत् ।

कुर्वीततथान्यरन्ध्राणि सप्तसंख्यानि कौशलात् ॥

वदरीवीजतुल्यानि संत्यज्यार्द्धाङ्गुलमङ्गुलम् ।

प्रान्तयोर्ध्वन्वनं कार्यं खरादेनादहेतवे ॥

सिक्थकेन कला देया तेन सुस्वरता भवेत् ।

पञ्चाङ्गुलोऽयं वंशः स्यादेकैकाङ्गुलिद्वितः ॥

षड्ङ्गुलानि नान्ना स्याद्यावदष्टादशाङ्गुलम् ।

फुत्कारताररन्ध्रस्य यावदङ्गुलिमन्तरम् ॥

तदेव नाम वंशस्य वांशिकैः परिकीर्त्तते ॥

एकाङ्गुलो द्वाङ्गुलश्च त्र्यङ्गुलश्चतुरङ्गुलः ।

अतितारतरत्वेन वांशिकैः समुपेक्षितः ॥

त्रयोदशाङ्गुलो वीणापरः ।

निन्दितो वंशतत्त्वज्ञेस्तथा सप्तदशाङ्गुलः ॥

महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।

चत्वार उत्तमा वंशा मतज्ञसुनिसम्भताः ॥

दशाङ्गुलो महानन्दो नन्द एकादशाङ्गुलः ।

द्वादशाङ्गुलमानस्तु विजयः परिकीर्त्तितः ॥

चतुर्दशाङ्गुलमितो जय इत्यभिधीयते ।

ब्रह्मा रुद्रो रविर्विष्णुः क्रमादत्र व्यवस्थिताः ॥

नैविद्यं प्रोदता चापि सुस्वरत्वं प्रीयता ।

माधुर्यमिति पञ्चामी फुत्कतेषु गुणाः स्मृताः ॥

प्रीत्कारवङ्गुलः स्तब्धो विस्वरः स्फुटतो लघुः ।

अमधुराश्च विज्ञेयाः षड्दोषाः फुत्कते क्रमात् ॥

तथा प्रयोगबाहुल्यमल्पता गीतवादेन ।

एभिर्दोषैर्धुतोऽतीव निन्दितो वंशिको मतः ॥

स्थानकादिलयाभिज्ञो गमकाट्यः स्फुटाक्षरः ।

प्रीव्रह्मस्तः कलाभिज्ञो वांशिको रक्त उच्यते ॥

प्रसुक्तिर्वदसुक्तिश्च युक्तिश्चैत्यङ्गुलेर्गुणाः ।

सुस्थानत्वं सुस्वरत्वं अङ्गुलीसावनक्रिया ॥

समस्तगमकज्ञानं रागरागाङ्गवेदिता ।

क्रियाभाषाविभाषासु दक्षता गीतवादेन ॥

खस्थाने चापि दुःस्थाने नादनिर्म्मायकौशलम् ।

गातृणां स्थानदाढ्यं तदोषाच्छादनं तथा ॥

वांशिकस्य गुणा एते मया संक्षिप्य दर्शिताः ॥”
इति वंशः ॥
काहला स्त्री निषङ्गः । तोडही सुरली बुका
इत्येते च स्त्रियां सप्तस्वराणां नाभिरिव स्वर-
नाभिः स्त्रियां वर्तते । इतरेषां विस्तरभया-
न्नोक्तम् ॥ * ॥ आनङ्गं यथा,—
“आनङ्गे मर्दलः श्रेयान् इत्युक्तं भरतादिभिः ॥”
अपि च ।

“सुरजपटहटका विम्बको दर्पवाद्यं
पणवघनसरङ्गा लावजाङ्गनिबल्यः ।
करटकमठमेरौ स्यात् कुडुका हुडुका
भनससुरलि भल्ली टुकली दौण्डशाना ॥
डमरुटमुकिमड्डुः कुण्डलीस्तङ्गनामा
रणमभिघटवाद्यं दुन्दुभी च रजश्च ।
कचिदपि टुटुकी स्यात् दर्दुरं चापुपाङ्गं
प्रकटितमनवन्धं वाद्यमित्यं जगत्याम् ॥
त्रिपुरमथनकतुंखाङ्गवे तवयाणे
ततमखशुधिरचानहमित्यं घनश्च ॥ * ॥
मर्दलः खादिरः श्रेष्ठो हीनः स्यादन्यदारुजः ।
रक्तचन्दनजो वाद्यो गभीरध्वनिरुच्चकैः ॥
साङ्गहस्तप्रमाणानु दैर्घ्यमस्य विधीयते ।
त्रयोदशाङ्गुलं वाममथवा द्वादशाङ्गुलम् ॥
दक्षिणश्च भवेद्हीनमेकेनाङ्गुलेन वा ।
करणानहवदनो मध्ये चैव पृथग्भवेत् ॥
घाण्मासीयो भवेत् वस्तुस्तत्तन्म करणं मतम् ।
नृत्तिकानिर्मितस्त्वैव नृदङ्गः परिकीर्तितः ॥
पातयेत् खरलिं वाद्यं मादनायं च मर्दले ।
विभूतिगैरिकं भक्तं केन्द्रेण च समतम् ॥
यद्वा चिपीटकं देयं जीवनीसत्त्वमिश्रितम् ।
सर्वमेकत्र पिष्टन्तलेपः खरलिरुच्यते ॥
वामास्ये पूरिकां कृत्वा लेपं दद्याच्च दक्षिणे ।
एवं मर्दलकः प्रोक्तः सर्ववाद्योत्तमो मतः ॥
अस्य संयोगमासाद्य सर्वं वाद्यश्च शोभते ।
एतदङ्गे बीजकाष्ठे दलमर्द्धाङ्गुलं विदुः ॥ * ॥
तद्धिघोतेमिति ज्ञेयाः पाटवर्णा नृदङ्गजाः ।
थो दं टं धिक्कटस्तङ्गी ताकं दं दं थोगं धिधि ॥
खभं भिं नं गटं दं था कूटपाटा मता अमी ।
तथिं थो टं तक्क धी दौ दं दं धिग्ं थो ततं

तद्धि ॥
तक्क तं धं धिदौ तद्धि पाटुखण्डे लयं क्रमः ॥ * ॥
तथा च यतिमाने पाटुखण्डः । द्रगतयेजां
द्रगतयेजां धो धो धिक ताधिका थोजां थोजां
तक तता धिका थोता द्रगत ताधि धि धिधि-
कतता कङ्गना थोधिक थोजां थोता द्रगतता
द्रगतता द्रगतता धि । इति यतिमानपाटु-
खण्डः ॥ * ॥

“यतिरोपायवच्छेदो गजरौ रूपकं ध्रुवम् ।
गलपः सारिगोणी च नादश्च कथितं तथा ॥
प्रहरणं वृन्दनश्च प्रवन्ता द्वादश स्मृताः ॥”
यथा दं थात इत्येकताल्यां यतिः ॥ * ॥
ओडवाद्यं यथा । दं तथो तद्धि तद्धि दं
था दं था थोधि थोधि तत्त तत्त थवि थवि

दिश्यां दिश्यां टटुनकि टटुनकि तदटकु तदटकु
खवटकु खवटकु तगिनगि तगिनगि दं दं दं
दं दौ दौ दं ता तथा । इत्योडवाद्यम् ॥ * ॥
अवच्छेदवाद्यं यथा । दं थातः दं थातः धिक्कि
धिक्कि दिग्गं दं थातः । इत्यवच्छेदवाद्यम् ॥ * ॥
गजरवाद्यं यथा । थोकटे च नेण टं डं गथो
गथोक्क टेङ्ग थोगतकि धिक्कतकि धिक्क टेङ्गन
धि धि कटतक थोक तद्धि कटतक कतथो
गतङ्गीम् । इत्येकताल्यां गजरः ॥ * ॥ रूपक-
वाद्यं यथा । तक्क धिक्क तक्क धिक्क थवितकि
थवितकि धिक्क दं थातः । इति रूपकवाद्यम् ॥
ध्रुवकवाद्यं यथा । तक्क तक्कट धिक्क धिक्कट ।
इति निसारुताले ध्रुवकः ॥ * ॥ गलपो यथा ।
तद्धिहि धिक्कतक तद्धिगल गं था था दं तथा
टेचन । इत्येकताल्यां गलपः ॥ * ॥ सारिगोणी
यथा । थोङ्ग टेच तक्क धिक्क तकाधक तक्कथो
हटङ्गन हटङ्गन थोगककथोः । इति प्रथम-
खण्डः ॥ * ॥ टेचखोः धिखोहः टेच टेच दक्क
तगदक्क धिक्क तदिदक्क दं गदं गखो गखोक
तक्क तक्क धिक्कत धिक्कत धोटेच धोटेच धटेगल
खोग गल खोग खोहट गं टगे खोहटण
इत्यस्य कृन्दनम् । इति सारिगोणी ॥ * ॥
नादो यथा,—

“दांकारचितयं पूर्वं दं धिगिति ततस्त्रयम् ।
दां दं धिक्कत्रयं यत्र इति नादः शचीप्रियः ॥”
इति नादः ॥

“इतं मानसमारब्धं शुद्धं कूटविनिर्मितम् ।
सप्तषण्डमयं वाद्यं करिभं तदिहोच्यते ॥”
इतमानह्वात् प्रतिताले यथा । तत्तत तत्तत
तक्कि तक्कि दिदं धिगनखो धिगनखो धिक्क
धिक्क धिक्क धिक्क धिक्क नगि नगमि थो थो धि
धि धिः दं दं धिक्क थो थो थो हत्योह
नजियो नजियो थोह थोह डेडि डेडि थोह
थोह तटि तटि तटुक्क गौ गौ धिगि धिगि तत
तथे तथे तत तगि डीणडी थोग थोग थो थोग
गथो गथो तत्ताता ।

“इति सप्तपदान्याहुः कथितं वाद्यपण्डिताः ।
प्रतितालेन तालेन पादवर्णसमासतः ॥
गन्धर्वपतिना पूर्वसुखशीलास्यनर्तने ।
सुधर्म्मरञ्जनार्थं करीभं प्रकटीकृतम् ॥”
प्रहरणं यथा । थोगक्का तद्धिकाथा गकटग
गौ दं थोग दिद्विक धिक्क धिक्कटण । इत्येक-
ताल्यां प्रहरणम् ॥

“वाद्यं विसृज्यते येन कृन्दनं तन्निगद्यते ।”
यथा । तद्धिथो दिण टेच तन्नः । इति कृन्दनम् ॥
“कलासो विकलासश्च टाकली चार्हटाकली ।
जोलाटा कलिका चैव गोसुद्री सुरजस्तथा ॥”
अलावुजवाद्यं स्वेच्छवाद्यम् । मर्दलः त्रयोदशा-
ङ्गुलवाममुखो द्वादशाङ्गुलदक्षिणमुखः । सुरज-
स्वष्टादशाङ्गुलवाममुखः सप्तदशाङ्गुलदक्षिण-
मुखः । मर्दलसुरजयोरयं भेदः ॥ * ॥ घनं
यथा,—

“अनुरक्तं विरक्तञ्च द्विविधं घनवाद्यकम् ।
गीतानुगमसुरक्तं विरक्तं तालसंश्रयम् ॥
करतालः कांस्यबलो जयघण्टोऽथ शुक्तिका ।
कम्बिका पटवाद्यश्च पट्टातोषश्च घर्घरम् ॥
भक्तातालश्च मञ्जीरकर्तव्यं कुर इत्यपि ।
द्वादशैते सुनीन्द्रेण कथिता घनसंज्ञकाः ॥
त्रयोदशाङ्गुलवामौ शुद्धकांस्यविनिर्मितौ ।
मध्यमुखौ स्तनाकारौ तन्मध्ये रज्जुगुम्फितौ ॥
पद्मिनीपत्रसदृशौ कराम्भां रज्जुयन्तितौ ।
करतालावुभौ वाद्यौ पाटु भनटकैरिति ॥
यद्वा त्रयोदशयवव्यामं वक्रयवोक्तिम् ।
यवपञ्चकगम्भीरं मध्ये च यवसप्तकम् ॥
विष्टतं वृत्तुलं निम्नं यवत्रयमितं ततः ।
पृष्ठतो मध्यदेशे च शिवलिङ्गसमाकृतम् ॥
अत्यम्बपैष्टीनिर्दग्धशुद्धकांस्यविनिर्मितम् ।
संरक्ताङ्गुलिमुष्णिग्धसुदीर्घमधुरध्वनिम् ॥
घना निसा विसंरक्तं टटुं शुक्लं मनोहरम् ।
काश्मीरादिसमुद्भूतं तालमाहुर्मनीषिणः ॥
सुनादं दक्षिणं तालं ततो हीनश्च वामकम् ।
कुर्वीत तद्वयं कार्यं तर्जन्यङ्गुल्योर्गतः ॥
वामहस्तस्यतालस्य मध्यमं सन्निनादितम् ।
तिर्यग्दक्षिणतालस्य परित्यजेन तालयेत् ॥
तालादौ वाद्येचैव झुतदीर्घलघुद्वयैः ॥”
इति करतालविशेषः । कर्त्तरीघनविशेषः । उडु-
रश्च घनविशेषोऽन्तरेफान्तपुलिङ्गः । अन्येषां
लक्षणं विस्तरभयान्नोक्तम् ॥ * ॥

“रुक्मिण्याः सत्यभामायाः कालिन्दीभिन्न-
विन्द्योः ।

जास्ववत्या नामजित्या लक्ष्म्याभद्रयोरपि ॥
कृष्णस्याष्टमहिषीणां पुरोदाहमहोत्सवे ।
ततं शुधिरमानङ्गं घनश्च युगपज्जनाः ॥
अवाद्यन्नसंख्यातमिति पौराणिकी श्रुतिः ।
ततं वाद्यानु देवानां गन्धर्वाणाञ्च शौधिरम् ॥
आनङ्गं राक्षसानानु किन्नराणां घनं विदुः ।
निजावतारे गोविन्दः सर्वमेवानयत् चित्तौ ॥
यावन्ति वाद्यभाण्डानि रामरावणयोर्युधि ।
तावत्यो नाभवन् सेनाः कुरुपाण्डवसङ्गरे ॥”
किञ्च ।

“ललिम्य हृत्कम्पनतोमरेण
रणे सुरारैर्मथनात् सुरेण ।
अभूत्ततादौरपि सिंहनादैः
सा पञ्चशब्दीति कणादवादः ॥
युद्धे सैन्यानां योऽहङ्काररवः स सिंहनादः ।
ततादिभिरेभिस्तुर्भिर्वाद्यैश्च सङ्गां सिंहनादैश्च
पञ्चशब्दीवाद्यमभूत् । सिंहनादेन सह वाद्यं
पञ्चविधं भवतीत्यर्थः । इति सङ्गीतदामोदरः ॥
विष्णुश्चेद्वाद्यकरणफलं यथा,—
“अन्योपहारैर्विविधैर्घटतलीराभिषेचनैः ।
गीतवादित्रयवाद्यैस्त्रीषयस्त्रायुतं वृष ॥
पुण्यरात्रिषु गोविन्दं गीतवृत्तरवीज्युलैः ।
भूपजागरणैर्भक्ता तोषयायुतमययम् ॥
येषां न वित्तं तैर्भक्ता मार्जनादुपलेपनैः ।

तोषितो भगवान् विष्णुर्देवात्मभित्तं फलम् ॥
देवकर्मणि सक्तानां तेषां संसृतिस्तवैः ।
तोषितोऽभिमतान् कामान् प्रयच्छति जना-
हिनः ॥”

इति वह्निपुराणे क्रियायोगनामाध्यायः ॥
देवप्रतिष्ठायां वादविधिर्यथा,—
“ततः प्रासादे स्थाप्योऽहं गीतवादित्रमङ्गलैः ।
सर्वगन्तस्ततो गृह्य इमं मन्त्रसुदाहरेत् ॥”

इति वाराहे शैलार्चास्थापनाध्यायः ॥
देवताविशेषगृहे वादविशेषनिधेयो यथा ।
योगिनीतन्त्रे ।

“शिवगारे भक्तकक्ष सूर्यागारे च शङ्ककम् ।
दुर्गागारे वंशीवाद्यं माधुरीश्च न वादयेत् ॥”
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालम् । मत्स्यपुराणे ॥
“गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्थाने च कारयेत् ।
विरिञ्चिच गृहे ऽङ्गां घण्टां लक्ष्मीगृहे त्वजेत् ॥
घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयी यतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
वाद्यभाण्डं, क्ली, (वाद्यं वादनीयं भाण्डमिति) ।
वादनीयपात्रम् । सुरजादि । यथा,—

“पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डसुखे जले ॥
इत्यमरश्लोकटीकायां भरतः ॥

अपि च ।
“वाद्यभाण्डमिदं देवि ! नानास्वरसमन्वितम् ।
भेरीपटहसंयुक्तं मया भक्त्या निवेदितम् ॥”

इति दृष्टन्नन्दिकेश्वरपुराणे कृत्तुर्गोत्सवपद्धतिः ॥
वाद्य, ऋ ७ विहृतौ । इति कविकल्पद्रुमः । ऋ,
अववाधत् । ७, वाधते । इति दुर्गादासः ॥

वाधुर्ध्वं, क्ली, विवाहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाधूः, पुं, वहिचम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वाध्रीनसः, पुं, वाध्नीणसः । खड्गी । इति हला-
युधः ॥

वानं, त्रि, आ वै शीषणे + क्तः । ओदितश्चेति
नत्वम् । शुष्कफलम् । इत्यमरः ॥ शुष्कम् । इति
मेदिनी । ने, २० ॥ (वनस्थेदमिति । वन +
अण् ।) वनसम्बन्धी ॥

वानं, क्ली, (वा + ल्युट् ।) स्यूतिकर्म । कटः ।
गतिः । इति मेदिनी । ने, २० ॥ जलसंयुत-
वातोर्भिः । सुरङ्गा । सौरभः । इति हेमचन्द्रः ॥
गोक्षीरजं तवक्षीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानप्रस्थः, पुं, (वनप्रस्थे जातः । अण् ।) मधूक-
ट्टचः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुडपुष्पः स्यान्मधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुष्टीलो जलजेत्रमधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पलाशट्टचः । (अस्य पर्यायो यथा,—

“वातपोयः पलाशः स्याद्दानप्रस्थश्च किंशुकः ।
राजादनो ब्रह्मचरौ हस्तिकर्णो दलीरपरः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
द्वितीयाश्रमः । इति विश्वमेदिन्यौ ॥ * पुत्र-
सुत्पादाय वनवासं कृत्वा अक्रूरपच्यफलादि भक्ष-

यित्वा ईश्वराश्रयनं करोति यः स वानप्रस्थः ।

स च द्विविधः । अश्वक्रुद्धः दन्तोदूखलिकश्च ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥ तस्य धर्म्मो यथा,—
“भूमौ मूलफलशित्वं स्वाध्यायस्तप एव च ।
संविभागो यथान्यायं धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥
तपस्तप्यति योऽरण्ये यजेद्देवान् जुहोति च ।
स्वाध्याये चैव निरतो वनस्थस्तपसो मतः ॥
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं यस्तु ध्यानपरो भवेत् ।
सन्नासीह स विज्ञेयो वानप्रस्थाश्रमे स्थितः ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
अपि च ।

यान्नवल्ल उवाच ।
“वानप्रस्थाश्रमं वक्ष्ये तत् शृण्वन्तु महर्षयः ।
पुत्रेषु भार्यां निःक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥
वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनः क्षमी ।
अफालकृष्टेनामौश्च पित्रदेवातिथींस्तथा ॥
भृत्यास्तु तर्पयेत् श्वश्रुजटालोमभट्टात्मवान् ।
दानस्त्रिषवणस्त्रायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात् ॥
स्वाध्यायवान् ध्यानशीलः सर्वभूतहिते रतः ।
अह्नो मासस्य घणां वा कुर्याद्वातपरिग्रहम् ॥
कृत्यं त्वजेदाश्वयुजे नयेत् कालं व्रतादिना ।
पक्षे मासे तु वाग्नीयादन्तोलूखलिको भवेत् ॥
चान्द्रायणी खपेद्भूमौ कर्म कुर्यात् फलादिना ।
ग्रीष्मे पश्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेऽथ ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते योगाभ्यासाद्दिनं नयेत् ॥”

इति गारुडे १०२ अध्यायः ॥
पुनरपि ।

“जटिलमग्निहोत्रित्वं भूशय्याजिनधारणम् ।
वने वासः पयो मूलं नीवारफलवृत्तिता ॥
प्रतिषिद्धान्नवृत्तिश्च त्रिखानं व्रतधारिता ।
देवतातिथिपूजा च धर्म्मोऽयं वनवासिनः ॥”

इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

“वानप्रस्थाश्रमं धर्म्मं ते वक्ष्यामोऽवधार्यताम् ।
अपत्यसन्ततिं दृष्ट्वा प्राज्ञो देहस्य चायतिम् ॥
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेदात्मनः सुहिकारणम् ।
तत्रारण्योपभोगेन तपोभिश्चात्मदर्शनम् ।
भूमौ शय्या ब्रह्मचर्यं पित्रदेवातिथिक्रिया ॥
होमस्त्रिषवणस्नानं जटावल्लजधारणम् ।
वन्यस्त्रेहनिषेवित्वं वानप्रस्थविधिस्त्वयम् ॥”

इति वामने १४ अध्यायः ॥
अपरश्च ।

यास उवाच ।
“एवं गृहाश्रमे स्थित्वा द्वितीयं भागमायुषः ।
वानप्रस्थाश्रमं गच्छेत् सदाः सागिरेव च ॥
निःक्षिप्य भार्यां पुत्रेषु गच्छेद्भनमथापि वा ।
दृष्ट्वापत्यस्य चापत्यं जर्जरीकृतविग्रहः ॥
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे प्रशस्ते चोत्तरायणे ।
गत्वाप्यरण्यनियमांस्तपः कुर्यात् समाहितः ॥
फलमूलानि प्रजाणि नित्यमाहारमाहरेत् ।
यदाहारो भवेत्तत्र पूजयेत् पित्रदेवताः ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं स्नात्वा चाभ्यर्चयेत् सुरान् ।
आमादानीय वाग्नीयादहौ आसान् समाहितः ॥

जटाश्च विभयान्नित्यं नखरोमाणि नो त्वजेत् ।
स्वाध्यायं सर्वदा कुर्यात् नियत्केहाचमन्यतः ॥
अग्निहोत्रन्तु जुहुयात् पञ्चयज्ञं समाचरेत् ।
सुन्यत्रैर्विविधैर्मध्येः शाकमूलफलेन तु ॥
चौरवासा भवेन्नित्यं स्नायात् त्रिषवणं शुचिः ।
सर्वभूतानुकम्पी स्यात् प्रतिग्रहविवर्जितः ॥
दर्शने पौर्णमासेन यजेत नियतं द्विजाः ।
पक्षेष्टा आवणे चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ॥
उत्तरायणश्च क्रमशो दक्षस्यायनमेव च ।
वीसन्तशारदेर्मध्येर्मुन्यत्रैः स्वयमाहरेत् ॥
पुरोडाशं गुरुं चैव विधिवन्निष्पेत् पृथक् ।
देवताभ्यश्च तद्गुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ॥
शेषं समुपभुञ्जीत लवणश्च स्वयं कृतम् ।
वर्जयेन्मधुमांसादि भौमानि करणानि च ॥
भूक्तृणं शिशुकश्चैव स्नेह्यातकफलानि च ।
न फालकृष्टमग्नीयात् उत्तुष्टमपि केनचित् ॥
न ग्रामजातान्यार्त्तो वा पुष्याणि च फलानि च ।
आवणे चैव विधिना वह्निं परिचयेत् सदा ॥
न दृष्ट्वैत् सर्वभूतानि निर्दन्दो निर्भयो भवेत् ।
न नक्तं किञ्चिदग्नीयात् रात्रौ ध्यानपरो भवेत् ॥
जितेन्द्रियो जितक्रोधस्तत्त्वज्ञानविचिन्तकः ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं न पत्नीमपि संश्रयेत् ॥
यस्तु पत्न्या वनं गत्वा मैथुनं कामतश्चरेत् ।
तद्व्रतं तस्य लुप्येत प्रायश्चित्ती भवेत् द्विजः ॥
तत्र यो जायते गर्भो न संसृष्टो द्विजातिभिः ।
न हि वेदाधिकारोऽस्य तत्त्वमप्येवमेव हि ॥
अधः शयीत सततं सावित्रीजपतत्परः ।
शरण्यः सर्वभूतानां संविभागपरः सदा ॥
परिवादं नृपवादं निद्रालस्येऽपि वर्जयेत् ।
एकाग्रिरनिकेतः स्यात् प्रोक्षितां भूमिमाश्रयेत् ॥
नृगेः सह चरेद्वासं तेः सहैव च संवसेत् ।
शिलायां शर्करायां वा शयीत सुसमाहितः ॥
सदाः प्रचालको वा स्यात् माससच्चयिकोऽपि

वा ।
घण्टासनचयो वा स्यात् समानिचय एव वा ॥
नक्तञ्चान्नं समग्नीयात् दिवा वाहृत्य शक्तितः ।
चतुःकालिको वा स्यात् स्यादा अष्टम-
कालिकः ॥

चान्द्रायणविधानैर्वा शुक्ले कृष्णे च वर्जयेत् ।
पक्षे पक्षे समग्नीयात् यवागुं कथितां तथा ॥
पुष्यमूलफलेर्वापि केवलैर्बर्जयेत् सदा ।
स्वाभाविकैः स्वयं शीर्णैश्चैखानसमते स्थितः ॥
भूमौ वा परिवर्त्तेत तिष्ठेदा प्रपदैर्दिनम् ।
स्थानासनाभ्यां विहरेत् न कचिद्द्वैत्यसुखजेत् ॥
ग्रीष्मे पश्चतपाश्च स्यादधर्मास्त्रिषवणकाशिकः ।
आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्त्तयन्तपः ॥
उपसृप्य त्रिषवणं पित्रदेवांश्च तर्पयेत् ।
एकपादेन तिष्ठेत मरीचीर्वा पिबेत् सदा ॥
पश्चाग्निधूमपो वा स्यादुष्णपः सोमपोऽथवा ।
प्रयः पिबेत् शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे तु गोमयम् ॥
शीर्णपण्यांश्च वा स्यात् कच्छैर्वा वर्त्तयेत् सदा ।
योगाभ्यासरतो वा स्यादुद्राध्यायी भवेत् सदा ॥

अथ श्रेष्ठिरसोपेतो वेदान्ताभ्यासतत्परः ।
यमान् सेवेत सततं नियमांश्चाप्यतन्द्रितः ॥
कृष्णाजिनी सौतरीयः शुक्लयज्ञोपवीतवान् ।
अथवासीन् समारोप्य स्वात्मनि ध्यानतत्परः ॥
अनमिरनिकेतः स्यान्मुनिर्मोक्षपरो भवेत् ।
तापसेष्वव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् ॥
गृहमेधेषु चार्थेषु द्विजेषु वनवासिषु ।
ग्रामादाहृत्य वाञ्छीयादहौ ग्रासान् वने वसन् ॥
प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ।
विविधाश्चोपनिषध आत्मसंविद्ये जपेत् ॥
विद्याविशेषान् सावित्रीं रुद्राध्यायं तथैव च ।
महाप्रस्थानिकश्चासौ कुर्यादनश्नन्तथा ॥
अग्निप्रवेशमन्यद्वा ब्रह्मार्पणविधौ स्थितः ॥

ये तु सम्यगिममाम्रमं शिव-
माश्रयन्त्यशिवपुञ्जनाशनम् ।
ते विशन्ति पदमैश्वरं परं
यान्ति चैव जगतीत्यस्य संस्थितिम् ॥”

इति कूर्मपुराणे उपविभागे २६ अध्यायः ॥
अन्यत् विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
वानरः, पुं, स्त्री, (वा विकल्पितो नरः । यद्वा,
वानं वने भवं फलादिकं रातीति । रा + कः ।)
खनामख्यातपशुः । वांर इति भाषा । तत्प-
र्यायः । कपिः २ प्रवङ्गः ३ प्रवगः ४ शाखा-
वृक्षः ५ बलीमुखः ६ मर्कटः ७ कौशः ८
वनौकाः ९ । इत्यमरः ॥ मर्कः १० प्रवः ११
प्रवङ्गः १२ प्रवगः १३ प्रवङ्गमः १४ प्रवङ्गमः
१५ गोलाङ्गुलः १६ कपित्थास्यः १७ दधिशीणः
१८ हरिः १९ तरुवृक्षः २० नगाटनः २१
भूम्यो २२ भूम्याः २३ कलिप्रियः २४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ किञ्चिः २५ शालावृक्षः २६
इति जटाधरः ॥ (एतद्वनने प्रायश्चित्तं यथा,
मनुः । ११ । १३६ ।

“हत्वा हंसं वलाकाश्च वकं बर्हिणमेव ।
वानरं श्वेनभासौ च स्पर्शयेत् ब्राह्मणाय

गाम् ॥”

वानरप्रियः, पुं, (वानराणां प्रियः ।) चौरिवृक्षः ।
इति रत्नमाला ॥

वानराक्षः, पुं, (वानराणामक्षिणीव अक्षिणी
यस्य ।) वनच्छागः । इति हारावली ॥

वानराघातः, पुं, (वानराणामाघातो यत्र ।)
लोध्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वानरी, स्त्री, (वानरस्य स्त्री । डीष् ।) मर्कटी ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १२३ । ६२ ।

“अथावतीर्थं वृक्षात् तौ वानरो वानरीच सा ।
अवतीर्थस्य मे पादावगच्छीतावुभावपि ॥”

शूकप्रिम्बी । इति शब्दरत्नावली ॥ (वानर-
स्यैयमिति । वानर + अण् + डीष् । वानर-
सम्बन्धिनी । यथा, महानाटके ।

“सुग्रीवे करुणा न सा हि करुणा लब्धा धरा
वानरी ।

मथेषा करुणा तवैव भविता नो वा भवेत्

कुत्रचित् ॥”

वानरेन्द्रः, पुं, (वानराणामिन्द्रः ।) सुग्रीवः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वानलः, पुं, वावयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कृष्ण-
बाहु इति ख्यातः ॥

वानस्यः, पुं, (वनस्यतौ भवः । वनस्यति +
“दित्यदित्यादित्येति ।” ४ । १ । ८५ । ग्यः ।)

पुष्पजातफलवृक्षः । स तु आम्रजम्बादिः ।
इत्यमरः ॥ (वनस्यतीनां सम्बन्धः । “दित्य-
दित्येति ।” ग्यः । वनस्यतिसम्बन्धे, स्त्री । इति

काशिका ॥ वनस्यतिजाते, त्रि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १ । १४ ।

“अद्रिरसि वानस्यः ।”

“हे उदूखल त्वं यद्यपि वानस्यः दारुमय-
स्तथापि दृढत्वात् अद्रिरसि ।” इति तद्वाक्ये

महौधरः ॥ यथाच, महाभारते । ३ । २१ । ४ ।

“तस्य सप्तसु यज्ञेषु सर्वमासीद्विरक्तयम् ।

वानस्यश्च भौमश्च यद्ददयं नियतं मखे ।

चघालयूपचमसाः स्यात्यः पात्राः सुचः

सुवाः ॥”

वाना, स्त्री, वर्तिकापची । इति जटाधरः ॥

वानायुः, पुं, देशविशेषः । स तु भारतवर्षस्य
उत्तरपश्चिमे वर्तते । इति शब्दरत्नावली ॥

वानायुजः, पुं, (वनायौ देशविशेषे जायते इति ।
जन् + डः ।) वनायुदेशीत्यन्तचोटकः । इत्य-
मरः ॥

वानीरः, पुं, वेतसवृक्षः । इत्यमरः ॥ वाङ्मलु इति
ख्यातवृक्षश्च । तत्पर्यायः । वृत्तपुष्पः २ शाखालः

३ चलवेतसः ४ आधिघातः ५ परिघातः ६
नादेयः ७ जलसम्भवः ८ । अस्य गुणाः ।

तिक्तत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्षोघ्नत्वम् । व्रण-
शोधनत्वम् । पित्तास्रकफदोषनाशित्वम् ।

संयाहित्वम् । कषायत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानीरकः, पुं, (वानौर इव प्रतिकृतिः । इवार्थे
कन् ।) सुल्लङ्घनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानीरजं, स्त्री, कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वानेयं, स्त्री, (वने जले भवम् । वन + ण् ।)

कैवर्त्तसुक्तकम् । इत्यमरः ॥

वान्तः, त्रि, वमितवस्तु । वमधातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ।

“कृतप्रवृत्तिरन्यार्थे कविर्वान्तं समश्नुते ॥”

वान्तादः, पुं, (वान्तं अतीति । अट् + अण् ।)

कुङ्कुरः । इति त्रिकाशेषः ॥

वान्तिः, स्त्री, (वम् + क्तिन् ।) वमनम् । वांति

इति भाषा । यथा,—

“वान्तिरुल्लेखनं कृद्भिर्वमनं वमथुर्वमिः ॥”

इति रत्नमाला ॥

वान्तिहृत्, पुं, (वान्तिं हरतीति । हृ + क्तिप् ।)

लौहकण्टकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मयना

इति भाषा ॥

वान्तिदा, स्त्री, (वान्तिं वमनं ददातीति । दा +

कः । टाप् ।) कटुकीवृक्षः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वान्या, स्त्री, (वनानां समूह इति । वन + यत् ।

टाप् ।) वनसमूहः । इति शब्दरत्नावली ॥

वापः, पुं, वपनम् । वपधातोर्वच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ३४ । १६ ।

“कालं प्रतीक्ष्य सुखोदयस्य

पङ्क्तिं फलानामिव बीजवापः ॥”

सुखनम् । यथा, मनौ । ११ । १०६ ।

“उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मांसं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेन्नोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥”

उप्यते अस्मिन्निति । वप् + अधिकरणे घञ् ।
क्षेत्रं इति । ५ । १ । ४५ । पाणिनीयसूत्रे भट्टोजि-
दीक्षितः ॥ तन्वादेर्धनं वापदृष्टादिदर्शनात् ॥

वापकः, त्रि, वपनकारयिता । अन्तर्वपधातोः
कर्त्तरि णकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वापदण्डः, पुं, (वापाय वपनाय दण्डः ।) वप-
नार्थदण्डः । वैद्यु इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वेमा २ । इत्यमरः ॥ वेम ३ वेमः ४ वायदण्डः

५ । इति भरतः ॥

वापिः, स्त्री, (उप्यते पद्मादिकमस्यामिति । वप्
+ “वसिषपियजिराजिब्रज्जीति ।” उणा० ४ ।

१२४ । इति इच् ।) वापी । इति भरतद्विरूप-
कोषः ॥

वापितं, त्रि, (वप् + णिच् + क्तः ।) बीजाकृतम् ।
सुखितम् । इति मेदिनी । तै, १५० ॥ धान्य-
विशेषे, स्त्री । वाञ्छीया धान इति भाषा । तस्य

गुणः ।

“वापितं गुरु तद्वान्यं किञ्चिद्बीजमवापितम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वापी, स्त्री, (वापि + कृदिकारादिति डीष् ।)
दीर्घिका । इत्यमरः । १ । १० । २८ ॥ उप्यते

पद्मादिकं अस्याम् । वाप्यां वापिरपि स्मृता ।

इति द्विरूपकोषः ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तस्या लक्षणं यथा । नयवर्द्धमानवृत्तो वशिष्ठः ।

प्रतेन धनुर्भिः पुष्करिणी । त्रिभिः प्रते-

र्दीर्घिका । चतुर्भिर्द्रोणः । पञ्चभिस्तडागः ।

द्रोणादष्टगुणा वापी । तेन चतुर्दिक्षु पञ्चत्रिंश-

द्वस्तान्यूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरान्यूनत्वेन

दीर्घिका । चतुर्दिक्षु चत्वारिंशद्वस्तान्यूनतायां

षोडशशतहस्तान्तरान्यूनत्वेन द्रोणः । चतु-

र्दिक्षु त्रिंशदधिकशतहस्तान्यूनतायां षोडश-

सहस्रहस्तान्तरान्यूनत्वेन वापी । इति जला-

शयोतुसर्गतत्वम् ॥ * ॥ तत्खननफलं यथा,—

“यो वापीमथवा कूपं देशे वारिविचर्जिते ।

खानयेत् स दिवं याति बिन्दौ बिन्दौ शतं

समाः ॥”

इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥

तत्खननगुणाः ।

“वाप्यं गुरु कटु क्षारं पित्तलं कफवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

तत्खनने दिङ्निषेधो यथा,—

“वापीकूपतडागं वा प्रासादं वा निकेतनम् ।

न कुर्यादृष्टद्विकामस्तु अनलानिलनैर्हते ॥

वायं

आग्नेयां मनसस्तापो नैर्ऋते क्रूरकर्मकृत् ।
वाययां वलवित्तश्च पीयमाने जले प्रिये ॥
स्थानस्य पावके भागे वापीकूपतडागकम् ।
अग्निदाहं सदा कुर्यात् समानुषचतुष्पदम् ॥
नैर्ऋते पीयमानन्तु आत्मना दुःखितो भवेत् ।
कन्यापि तज्जलं पीत्वा पतिं गृह्णाति कामतः ॥

इति देवीपुराणे नन्दाकुण्डप्रवेशाध्यायः ॥
तत्करणफलं यथा,—

शर्मिल उवाच ।

“तडागोदकवापीनां कृतानामिह यत् फलम् ।
विशेषेण पितृश्रेष्ठ वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥

यम उवाच ।

धर्मस्थार्यस्य कामस्य यशसश्च द्विजोत्तम ।
तडागं सुप्रभूतासु परमायतनं स्तुतम् ॥
देवताः पितरो नागा गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति जलाश्रयम् ॥
कृत्स्नं तारयते वंशं पश्य खाते जलाश्रये ।
गावः पिबन्ति पानीयं मनुष्याः पशवस्तथा ॥
शरडतौ तडागेषु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निद्योमफलं तस्य प्रवदन्ति मनोविणः ॥
येषां शिशिरकाले तु पानीयं प्रति तिष्ठति ।
वाजपेयातिसत्राभ्यां फलं विन्दन्ति मानवाः ॥
वसन्ति चैव ग्रीष्मे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स फलं समुपाश्रुते ॥
तडागं सर्वसत्त्वानां जीवनन्तु दिवानिशम् ।
तस्मात् सर्वात्मना वत्स तडागमिह कार-

येत् ॥

कृत्स्नं हि तारयेद्दंशं पुरुषस्य न संशयः ।
सावतारः कृतः कूपः सम्प्रभूतजलस्तथा ॥
यस्य खादुजलं कूपे पिबन्ति सततं जनाः ।
स नरो विरजो लोके देववद्विभोदते ॥
पीलेवेक्षुरसं क्षीरं दधि मधु सुरासवम् ।
तावत् पिपासा नापैति यावत्तोयं न पीयते ॥
जीवन्ति चान्नरहिता दिवसानि बहून्यपि ।
दृषितस्त्रोयरहितो दिनमेकं न जीवति ॥
तस्माद्ददाति यो नित्यं पानीयं प्राणिनामिह ।
स ददाति नरः प्राणान् माभूते ह्यत्र संशयः ॥
प्राणदानात् परं नाम नान्यदानं हि विद्यते ।
तस्माद्वापीश्च कूपश्च तडागानि च कार-

येत् ॥

सवृक्षाणि ह विप्रर्षे यदीच्छेत् श्रियमात्मनः ।
शुष्कं परनिपानन्तु यः कारयति शक्तितः ।
सन्तारयति भूयोऽपि द्विगुणं तस्य वै फलम् ॥”
इति वज्रपुराणे तडागवृक्षप्रशंसानामाध्यायः ॥
वापीहः, पुं, (वापीं जहातीति । हा त्यागे + कः ।
पाने वापीजलवर्जनादस्य तथात्वम् ।) चातक-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वायं, स्त्री, (वायं भवमिति । वापी + “दिगा-
दिभ्यो यत् ।” ४ । ३ । ५४ । इति यत् ।) कुष्ठौ-
षधम् । इत्यमरः । १ । ४ । १२६ ॥ वापीभवे,
त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
“ताडागं वातलं खादु कषायं कटुपाकि च ।

वामः

वातश्चेद्वाहरं वायं सचारं कटुपित्तलम् ॥”

वप् + ण्यत् ।) वपनीये च, त्रि ॥

वामं, स्त्री, (वा + “अर्निस्तुसुहुष्टृच्चीति ।”
उणा० । १ । १३६ । इति मन् ।) धनम् । इति
मेदिनी । मे, २६ ॥ वास्तुकम् । इति जटाधरः ॥
वामः, त्रि, (वमति वम्यते वेति । वम उद्गिरणे +
“ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।” ३ । १ । १४० । इति
णः । यदा, वातीति । वा गतिगन्धनयोः +
“अर्निस्तुसुहुष्टृच्चीच्चाभायावापटीति । उणा०
१ । १३६ । इति मन् ।) वल्गुः । (यथा,
रघौ । ७ । ५७ ।

“स दक्षिणं तूणमुखेन वामं
यापारयन् हस्तमलक्ष्यताजौ ।

आकर्ण्यकृष्टा सकृदस्य योद्धुः

मौर्वीव बाणान् सुषुवे रिपुघ्नान् ॥”)

प्रतीपः । (यथा, वैराग्यशतके । ५३ ।

“दुःखेनोपाज्जान्ते पाल्यन्ते प्रत्यहश्च लाल्यन्ते ।

वामाः स्त्रियो विमृष्टेरुपसृज्जानाः सुखं विगु-
णम् ॥”

यथाच, साहित्यदर्पणे । १० ।

“वामा यूयमहो विडम्बरसिकः कौटुकं सरो
वर्तते ॥”)

सद्यः । इत्यमरमेदिनीकारौ ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । २ ।

“भालं वद्विषिखाङ्कितं दधदधिभ्रोचं वहन्
सम्भूत-

क्रीडत् कुण्डलिनृम्भितं जलधिनच्छायाच्छ-
कण्ठच्छविः ।

वक्षो विभ्रदहीनकक्षुकचितं बद्धाङ्गनाहस्य वो
भागः पुङ्गवलक्षणोऽस्तु यशसे वामोऽथवा
दक्षिणः ॥”)

अधमः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादिवृत्तिः ॥
वामहस्तेन जलपानभोजननिषेधो यथा ।
हारीतः ।

“न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विजः सयेन पाणिना ।
नैकहस्तेन च जलं शूदेयावर्जितं पिबेत् ॥”
इति आह्निकतत्त्वम् ॥

अपि च ;

“न वामहस्तेनोद्धृत्य पिबेद्दक्षिणं वा जलम् ।
नोत्तरेदनुपसृष्ट्य नापसु रेतः समुत्सृजेत् ॥”
इति कौर्मि १५ अध्यायः ॥

“वामः कायो ब्राह्मणोऽपि मांसमदादिभुक्तये ।
कृतो मया मोहनाय चार्त्वाकादिप्रवर्तकः ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
(वननीयः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५३ । २ ।

“अभिर्नो नर्थ्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम् ।

वामं गृह्णति नय ।”

“वामं वननीयम् ।” इति तज्ज्ञाये सायणः ॥
वननीयं याचनीयं वसु याचने इत्यस्य प्रयोगो
ज्ञातव्यः ॥)

वामः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + मन् ।)
हरः । (यथा, भागवते । ४ । ३ । ८ ।

वामनः

“प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं
निर्यापितो यन्नमहोत्सवः किल ।
वयश्च तत्राभिसराम वाम ! ते
यदर्थितामी विबुधा ब्रजन्ति ॥”)

कामदेवः । पयोधरः । इति मेदिनी । मे, २६ ॥
(श्रीकृष्णस्य भद्रागर्भोत्पन्नः पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । १० । ६१ । १७ ।

“संग्रामजित् वृहत्सेनः शूरप्रहरणोऽरिजित् ।
जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥”)

वामदक् [श्रु] स्त्री, (वामा मनोहरा दक् दृष्टि-
यस्याः ।) नारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वामदेवः, पुं, (वाम एव देवः ।) शिवः । इत्य-
मरः । १ । १ । ३४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”

ऋषिप्रभेदः । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४५ ।

“आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे यमीरितः ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥”)

वामनः, पुं, (वामयति वमति वा मदमिति ।
वम + णिच् + ल्युः ।) दक्षिणदिग्गजः । (यथा,
भागवते । ५ । २० । ३६ ।

“तदुपरिष्ठात्तत्स्रज्वाशास्त्रात्मयोनिनाखिल-
जगद्गुरुणा विनिवेशिता ये द्विरदपतयः
ऋषभः पुष्करचूडो वामनोऽपराजित इति
सकललोकस्थितिहेतवः ॥”)

इत्य-
मरः । २ । ६ । ४६ ॥ (यथा, रघौ । १६ । ५१ ।

“योमपश्चिमकलास्थितेन्द्र वा
पङ्कशेषमिव धर्मपल्लवम् ।
राक्षि ! तत्कुलमभूत् जयातुरे
वामनार्क्षिरिव दीपभाजनम् ॥”

यथाच तत्रैव । १ । ३ ।

“प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्वाहुरिव वामनः ॥”
अङ्कोटवृत्तः । हरिः । इति मेदिनी । ने, १२६ ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ३० ।

“उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरुर्जितः ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ७० ।

“वामदेवश्च वामश्च प्राग्दक्षिणश्च वामनः ॥”
अश्वमेदः । यथा, अश्ववैद्यके । ३ । १५३ ।

“एकेनाङ्गेन ह्रीनेन भिन्नेन च विशेषतः ।
यमजं वाजिनं विन्द्यादामनं वामनाकृतिम् ॥”

दनोः पुत्रभेदः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८२ ।
“अयोमुखः शम्बरश्च कर्पिलो वामनस्तथा ॥”

भुजङ्गभेदः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।
“कालियो मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा ।

नागस्तथा पिङ्गरक एलापत्रोऽथ वामनः ॥”
गरुडवंशीयः पक्षिविशेषः । यथा, महाभारते ।

५ । १०१ । १० ।
“पङ्कजिदक्षनिष्कुम्भो वैनतेयोऽथ वामनः ।
वातवेगो दिशाचक्षुर्निर्मोऽनिमिषस्तथा ॥”

हिरण्यगर्भस्य सुतभेदः । यथा, हरिवंशे ।
२५३ । ६ ।

“गार्गः पृथुस्तथैवाथो जान्यो वामन एव च ॥”

वामनः

कौशदीपस्य पर्वतविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । १२ । १७—१८ ।

“कौशदीपे महाराज ! कौशो नाम महा-
गिरिः ।

कौशात्परो वामनको वामनादन्धकारकः ॥
अन्धकारात्परो राजन् ! मेनाकः पर्वतोत्तमः ।
मेनाकात्परतो राजन् ! गोविन्दो गिरि-
रुत्तमः ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८१ । २२ ।
“ततस्तु वामनं गत्वा सर्वपापप्रमोचनम् ॥”
महापुराणान्तमः । यथा, देवीभागवते । ३ । ७ ।

“अयुतं वामनाख्यं वायवं षट् शतानि च ।
चतुर्विंशतिसंख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥”
विष्णोः पञ्चमावतारः । तस्य प्रादुर्भावो यथा ।
श्रीसदाशिव उवाच ।

“प्रह्लादस्य सुतो यज्ञे विरोचन इतीरितः ।
तस्य पुत्रो महाबाहुर्वलिवैश्वानरप्रभः ॥
स तु धर्मविदां श्रेष्ठः सत्यशंसो जितेन्द्रियः ।
हरेः प्रियतमो भक्तो नित्यं धर्मरतः शुचिः ॥
स जित्वा सकलान् देवान् सेनांश्च समरु-
णान् ।

त्रिलोकान् स्वयं स्थाप्य राज्यं चक्रे महाबलः ॥
इन्द्रादित्रिदशास्तस्य किङ्कराः सप्तपस्थिताः ।
भृशराज्यं सुरपतिं दृष्ट्वा तस्य पिताहृतः ॥
कश्यपो भार्यया साहं तपस्तेपे हरिं प्रति ।
अदित्या सह धर्मात्मा पयोव्रतसमन्वितः ॥
अर्चयामास देवेशं पञ्चनाभं जनार्दनम् ।
ततो वर्षसहस्राणि तेन संपूजितो हरिः ॥
तथैवाविरभूतस्य देया सह सनातनः ।
तं दृष्ट्वा जगतामीशं हर्षनिर्भरचेतसा ॥
पत्न्या सह नमस्कृत्य तुष्टाव च द्विजोत्तमः ॥
कश्यप उवाच ।

नमो नमस्ते लक्ष्मीश ! सर्वज्ञ जगदीश्वर ।
सर्वात्मन् सर्वदेवेश ! सृष्टिसंहारकारक ॥
इत्यादिस्तुतिभिः सत्यं स्तूयमानो महर्षिणा ।
प्राह गम्भीरया वाचा परितुष्टो जनार्दनः ॥
सन्तुष्टोऽसि दिग्यश्रेष्ठ ! त्वया भक्त्या समर्चितः ।
वरं वृणोष्व भद्रं ते करोमि तव वाञ्छितम् ॥
ततः प्राह हृषीकेशं भार्यया सह कश्यपः ।
पुत्रत्वं मम देवेश संप्राप्य त्रिदशं हितम् ॥
कुरुष्व बलिना देव त्रैलोक्यं निर्जितं बलात् ।
इन्द्रस्यावरजो भूत्वा उपेन्द्र इति नामतः ॥
येन केनात्ममार्गेण बलिं निर्जित्य मायया ।
त्रैलोक्यं मम पुत्राय देहि शक्राय शान्तम् ॥
इत्युक्तस्तेन विप्रेण तथेत्याह जनार्दनः ।
संस्तूयमानस्त्रिदशैस्तत्रैवान्तरधीयत ॥
एतस्मिन्नन्तरे काले कश्यपस्य महात्मनः ।
अदित्या गर्भमापेदे भगवान् भूतभावनः ॥”

इति प्राज्ञोत्तरखण्डे ४८ अध्यायः ॥

श्रीशिव उवाच ।

“अथ वर्षसहस्रान्ते सर्वलोकमहेश्वरम् ।

३३७

वामनः

अदितिर्जनयामास वामनं विष्णुमच्युतम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कं पूर्णैरुसदृशद्वयम् ।
सुन्दरं पुण्डरीकाक्षं अतिखल्वन्तरं हरिम् ॥
वटुवेषधरं देवं सर्ववेदान्तगोचरम् ।
मेखलाजिनदण्डादिचिह्नेनाङ्कितमौश्वरम् ॥
तं दृष्ट्वा देवताः सर्वे शतक्रतुपुरोगमाः ।
स्तुत्वा महर्षिभिः साहं नमस्कृन्महौजसः ॥
ततः प्रसन्नो भगवान् प्रोवाच सुरसत्तमान् ।
किं कर्षयं मया वाद्य तद्वन्वीत सुरोत्तमाः ॥
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशास्तस्मैः परमेश्वरम् ।
अस्मिन् काले बलेर्यज्ञं वर्तते मधुसूदन ॥
प्रथमं दानकालोऽयं तस्य दैत्यपतेः प्रभो ।
याचित्वा त्रिदिवं लोकं ततस्तं दातुमर्हसि ॥
इत्युक्तस्त्रिदशैः सर्वैराजगाम बलिं हरिः ।
यागदेशे समासीनद्विभिः साहं मन्त्रयैः ॥
अभ्यागतं वटुं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय दैत्यराट् ।
अभ्यागतं स्वयं विष्णुं महाहर्षसमन्वितः ॥
पूजयामास विधिना निवेश्य कुसुमासने ।
प्रणिपत्य नमस्कृत्य प्राह गद्गदया गिरा ॥
धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि सफलं जीवितं मम ।
त्वामर्चयित्वा विप्रेन्द्र ! किं करोमि तव प्रियम् ॥
आगतोऽसि यदर्थं त्वं मासुद्दिश्य दिजोत्तम ।
तत् प्रयच्छामि ते शीघ्रं ब्रूहि वेदविदां वर ॥
ततः प्रहृष्टमनसा तमुवाच महौपतिम् ।
श्रेष्ठ्य राजेन्द्र ! वक्ष्यामि ममागमनकारणम् ॥
अग्निकुण्डस्य पृथिवीं देहि दैत्यपते मम ।
मम त्रिविक्रमं पादं महीं संदातुमर्हसि ॥
सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमनुत्तमम् ।
यो ददाति महीं राजन् विप्रायाकिञ्चनाय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेत् पृथिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
तस्माद्भूमिं महौपाल प्रयच्छ त्रैपदं मम ।
एतदस्य महीं दातुं मा विशङ्क महौपते ॥
जगत्त्रयप्रदानन्तु मम भूप भविष्यति ।
ततः प्रहृष्टवदनस्तथेत्याह महौपतिः ॥
तस्मै महौप्रदानन्तु कर्तुं मेने विधानतः ।
तं दृष्ट्वा दैत्यराजानं तदा तस्य पुरोहितः ॥
उशना अब्रवीद्वाक्यं मा राजन् दीयतां महीं ।
एष विष्णुः परेशो यो देवैः संप्रार्थितो वृष ! ॥
वक्षयित्वा महीं सर्वान् ततः प्राप्नुमिहागतः ।
तस्मात्तद्दत्त्वा न दातव्या तस्मै राजन् महात्मने ॥
अन्यमर्थं प्रयच्छस्व वचनात्मम भूपते ।।
ततः प्रहस्य राजासौ तं गुरुं प्राह धैर्यतः ॥
प्रीतये वासुदेवस्य पुण्यं सर्वं कृतं मया ।
अद्य धन्योऽस्मिह विष्णुः स्वयमेवागतो यदि ॥
तस्यापयामि राज्यं हि जीवितं च महत्तमम् ।
तस्मादस्मै प्रयच्छामि त्रीन् लोकानपि माचिरम् ॥
इत्युक्त्वा भूपतिस्तस्य पादौ प्रक्षाल्य भक्तितः ।
वाञ्छितं प्रददौ भूमिं वारिपूर्वकं विधानतः ॥
परिणीय नमस्कृत्य दत्त्वा वै दक्षिणां वसु ।
उवाच तं वटुं विप्रं प्रहर्षयान्तरात्मना ॥
धन्योऽस्मानुग्रहीतोऽसि तव दत्त्वा महीं द्विज ।

वामनः

यथेष्टं तव विप्रेन्द्र तद्गृहाण महौमिमाम् ॥
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णां सकाननमहौधराम् ।
ससागराश्च सङ्कीर्णां सदेवासुरमागुधाम् ॥
पादेनैकेन पुरुषो विक्रम्य मधुसूदनः ।
उवाच तं दैत्यराजं किं करोमीति शान्तम् ॥
तत्र त्रैविक्रमं रूपमीश्वरस्य महौजसः ।
सम्मातुमपि देवानाम्दृष्टीणां महात्मनाम् ॥
न वक्तुमपि शक्यं स्यात् ब्रह्मणः शङ्करस्य च ।
तत्पदं पृथिवीं सर्वाभ्याक्रम्य गिरिजे शुभे ॥
अतिरिक्तं समभवत् शतयोजनमायतम् ।
दियं चक्षुर्देवैः तस्मै दैत्यराज्ञे सनातनः ॥
तस्मै सन्दर्शयामास स्वकं रूपं जनार्दनः ।
तद्विस्तरूपं देवस्य दृष्ट्वा दैत्येश्वरो बलिः ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे सानन्दाश्रुपरिभुतः ।
दृष्ट्वा देवं नमस्कृत्य स्तुत्वा स्तुतिभिरेव च ॥
प्राह गद्गदया वाचा प्रहर्षयान्तरात्मना ।
धन्योऽसि कृतकृत्योऽसि त्वं दृष्ट्वा परमेश्वरम् ॥
लोकत्रयं ममेवेतत् गृहाण मधुसूदन ।
अथ सर्वेश्वरो विष्णुर्द्वितीयं पदमथयम् ॥
ऊर्ध्वं प्रसारयामास ब्रह्मलोकान्तमच्युतः ।
सनच्चत्रग्रहोपेतं सर्वदेवसमावृतम् ॥
पादेनापरिपूर्णोऽभूदच्युतः स शुभानने ।
ततः पितामहो दृष्ट्वा चक्रपद्मादिचिह्नितम् ॥
श्रीपादं देवदेवस्य हर्षसंभ्रमचेतसा ।
धन्योऽस्मीति वदन् ब्रह्मा गृहीत्वा स्वं कम-
ण्डलुम् ॥

भक्त्या प्रक्षालयामास तत्र संस्थितवारिणा ।
अक्षय्यमभवत्तुल्यं तस्य विष्णोः प्रभावतः ॥
तत्तीर्थं मेरुशिखरे प्रापतद्विमलं जलम् ।
जगतः पावनायार्थं चतुर्दिक्षु प्रवाहितम् ॥
सीता चालकनन्दा च वदन्तुर्भद्रा यथाक्रमात् ॥
प्रसङ्गादिदमाख्यातं गङ्गाजम्ब ह्यनुत्तमम् ॥
ततो नारायणः श्रीमान् बलेर्दैत्यपतेः प्रभुः ।
रसातलं शुभं लोकं प्रददौ भक्तवत्सलः ॥
सर्वेषां दानवानां नागानां यादसाम्पतेः ।
राजानश्च बलिश्चक्रे यावदाहृतसंभवम् ॥
प्रतिगृह्य बलेर्लोकान् वटुवेषेण दैत्यहा ।
महेन्द्राय ददौ प्रीत्या काश्यपिर्विष्णुरथयः ॥
ततो देवाः सगन्धर्वा ऋषयश्च महौजसः ।
तुष्टुः स्तुतिभिर्दिव्यैः पूजयामासुरच्युतम् ॥
संक्षिप्य तस्मद्दृष्टं तेषां सन्दर्शनाय वै ।
संपूज्यमानस्त्रिदशैरन्तर्धानं ययौ हरिः ॥”

इति प्राज्ञोत्तरखण्डे ४९ अध्यायः ॥ * ॥

तदवतारप्रकारान्तरं यथा,—

नारद उवाच ।

“संप्रतं भगवान् विष्णुस्त्रैलोक्याक्रमणं वपुः ।
करिष्यति जगत्स्वामी बलेर्वन्द्यनमीश्वरः ॥
तत् कथं पूर्वेकालेऽपि विशुरासौ त्रिविक्रमः ।
कस्य वा बन्धनं विष्णुः कृतवांस्तच्च मे वद ॥

पुलस्त्य उवाच ।

अथतां कथयिष्यामि योऽयं प्रोक्तस्त्रिविक्रमः ।
यस्मिन् काले सम्भव यश्च वक्षितवानसौ ॥

वामनः

आसीत् धुन्धुरिति ख्यातः कश्यपस्यौरसः सुतः ।
 दनुगर्भसमुद्भूतो महाबलपराक्रमः ॥
 स समाराध्य वरदं ब्रह्माणं तपसासुरः ।
 अवश्वत्सं सुरैः सर्वैः प्रार्थयत् स तु नारद ॥
 तद्वरं तस्य च प्रादात् तपसा पङ्कजोद्भवः ।
 परितुष्टः स च बली निर्जगाम त्रिपिष्टपम् ॥
 चतुर्थस्य कलेरादौ जित्वा देवान् सवासवान् ।
 धुन्धुः शक्रत्वमकरोत् हिरण्यकशिपौ सति ॥
 तस्मिन् काले स बलवान् हिरण्यकशिपुस्ततः ।
 चचार मन्दरगिरौ दैत्यं धुन्धुं समाश्रितः ॥
 ततोऽसुरा यथाकामं विहरन्ति त्रिपिष्टपे ।
 ब्रह्मलोके च त्रिदशाः संस्थिता दुःखसंयुताः ॥
 ततोऽभिरान् ब्रह्मसदो निवासिनः
 श्रुत्वा च धुन्धुर्दितिजागुवाच ह ।
 गच्छाम देवा वयमयजस्य
 सदो विजेतुं त्रिदशान् सशक्रान् ॥
 ते धुन्धुवाक्यन्तु निशम्य देवाः
 प्रोचुर्न नो विदति लोकपाल ।
 गतिर्यथा याम पितामहाजिरं
 सुदुर्गमोऽयं परतो हि मार्गः ॥
 इतः सहस्रैर्बहुयोजनाख्ये-
 ल्लोको महर्नाम महर्षिजुष्टः ।
 येषां हि नासापवनोदितेन
 दह्यन्ति देवाः सहस्रेक्षितेन ॥
 तेषां वचनमाकर्ण्य धुन्धुः प्रोवाच दानवान् ।
 गन्तुकामः स सदनं ब्रह्मणो जेतुमीश्वरान् ॥
 कथन्तु कर्मणा केन गम्यते दानवर्षभाः ।
 कथं तत्र सहस्राक्षः संप्राप्तः सह देवतैः ॥
 ते धुन्धुना दानवेन्द्राः पृष्टाः प्रोचुर्वचोऽधिपन् ।
 कर्म तन्न वयं विद्मः शक्रस्तद्वेत्तासंश्रयम् ॥
 दैत्यानां वचनं श्रुत्वा धुन्धुर्देवपुरोहितम् ।
 पप्रच्छ शक्र किं कर्म कृत्वा ब्रह्मसदो गतिः ॥
 ततोऽस्मै कथयामास दैत्याचार्यः कलिप्रियः ।
 शक्रस्य चरितं श्रीमान् पुरा वृत्ररिपोः किल ॥
 शक्रः शतान् पुण्यानां क्रतूनामजयत् पुरा ।
 दैत्येन्द्र ! वाजिमेधानां तेन ब्रह्मसदो गतः ॥
 तद्वाक्यं दानवपतिः श्रुत्वा शक्रस्य वीर्यवान् ।
 यष्टुं तुरगमेधानां चकार मतिमुत्तमाम् ॥
 आमन्त्र्याहासुरगुरुं दानवाञ्चाप्यनुत्तमान् ।
 प्रोवाच यष्टोऽहं यज्ञैरश्वमेधैः सदक्षिणैः ॥
 आहूयन्ताश्च निधयन्ताश्चाप्यन्ताश्च गुह्यकाः ।
 प्रयामो देविका यत्र गङ्गा प्राचीनवाहिनौ ॥
 सा हि पुण्या सरिच्छ्रेष्ठा सर्वसिद्धिकरी श्रिवा ।
 जलं प्राचीनमासाद्य वाजिमेधान् यजामहे ॥
 इत्थं सुरारिवचनं निशम्यासुरयाजकः ।
 वाङ्मिल्यब्रवीद्बुधो निधयः सन्दिदेश सः ॥
 ततो धुन्धुर्देविकायाः प्राचीने प्रापनाशने ।
 भार्गवेन्द्रेण शुक्रेण वाजिमेधाय दीक्षितः ॥
 ततोऽग्निधूमेन महीं सशैला
 व्याप्ता दिशः खं विदिशस्य पूर्णाः ।
 तेनोग्रगन्धेन दिवस्पृशेन
 मरुद्वौ ब्रह्मलोके महर्षे ॥

वामनः

तं गन्धमात्राय सुरा विषम्ना
 जानन्त धुन्धुं हयमेघदीक्षितम् ।
 ततः शरण्यं शरणं जनार्दनं
 जग्मुः सशक्रा जगतः परायणम् ॥
 प्रणम्य वरदं देवं पद्मनाभं जनार्दनम् ।
 प्रोचुः सर्वे सुरगणा भयगद्गदया गिरा ॥
 भगवन् देवदेवेश ! चराचरपरायण ! ।
 विद्महिः श्रूयतां विष्णो सुराणामार्त्तिनाशन ! ॥
 धुन्धुर्नाम्ना सुरपतिर्बलवान् बलवृंहितः ।
 शुकस्य मतमास्थाय सोऽश्वमेधाय दीक्षितः ॥
 शतं क्रतूनामिष्टासौ ब्रह्मलोकं महासुरः ।
 आरोढुमिच्छति बली विजेतुं त्रिदशानपि ॥
 तस्मादकालहीनन्तु चिन्तयस्व जगद्गुरो ।
 उपायं मखविध्वंसे भवामो येन निर्वृताः ॥
 श्रुत्वा सुराणां वचनं भगवान्मधुसूदनः ।
 दत्त्वाभयं महाबाहुः प्रेषयामास सोऽथ तान् ॥
 विष्टव्य देवताः सर्वा ज्ञात्वा जेतुं महासुरम् ।
 वञ्चनाय मतिश्चक्रे स धुन्धोरध्वरस्य वै ॥
 ततः स कृत्वा भगवान् वामनं रूपमीश्वरः ।
 देहं कृत्वा निरालम्बं काष्ठवद्देविकाजले ॥
 क्षणान्मज्जन्त्योन्मज्जन्त्युक्तकेशो यदृच्छया ।
 दृष्टोऽथ दैत्यपतिना दैत्यैश्चान्यैः सुरर्षिभिः ॥
 ततः कर्म परित्यज्य यज्ञियं ब्राह्मणोत्तमाः ।
 समुत्तारयितुं विप्रमद्रवन्त समाकुलाः ॥
 सदस्या यजमानाश्च ऋत्विजश्च महौजसः ।
 निमज्जमानमुदङ्गुं सर्वे तं वामनं द्विजम् ॥
 समुत्तार्य हसन्तस्ते पप्रक्षुः सर्वे एव हि ।
 किमर्थं पतितोऽसीह केन क्षिप्तोऽसि वा वद ॥
 तेषामाकर्ण्य वचनं कम्पमानो मुहुर्मुहुः ।
 प्राह धुन्धुपुरोगांस्तान् श्रूयतामत्र कारणम् ॥
 ब्राह्मणो गुणवानासीत् प्रभास इति विश्रुतः ।
 तस्य पुत्रद्वयं जातं मन्दप्रज्ञं सुदुःखितम् ॥
 तस्य ज्येष्ठो मम भ्राता कनीयानवरस्वहम् ।
 नेत्रभाल इति ख्यातो ज्येष्ठो भ्राता ततो-
 २सुराः ॥
 मम नाम पिता चक्रे इति भासोऽतिकौतुकात् ।
 ततः कालेन महता आवयोः स पिता मृतः ॥
 तस्योद्वेदेहिकं कृत्वा गृहमावां समागतौ ।
 ततो मयोक्तः स भ्राता विभजामो गृहं वयम् ।
 तेनोक्तो नैव भवतो विद्यते भाग इत्यहम् ॥
 कुजवामनखड्गानां क्षीवानां श्वित्रिणामपि ।
 उन्मत्तानां तथा न्यानां धनभागो न विद्यते ॥
 एवमुक्तो मया सोऽथ किमर्थं पैलकादगृहम् ।
 धनार्हभागमर्हामि नाहं न्यायेन केन वै ॥
 इत्युक्तवति वाक्येऽसौ भ्राता मे कोपसंयुतः ।
 समुत्क्षिप्याक्षिपन्नद्यामस्यां मामिति कारणात् ॥
 ममास्यां निम्नगायान्तु मध्ये च पुरतो गतः ।
 कालः संवत्सराख्यस्तु युष्माभिरिह चोद्धृतः ।
 के भवन्तश्च संप्राप्ताः सख्येहा बान्धवा इव ॥
 ते वामनवचः श्रुत्वा भार्गवा द्विजसत्तमाः ।
 प्रोचुर्देवपतिं सर्वे वामनार्थकरं वचः ॥
 इति द्विजानां वचनं श्रुत्वा दैत्यपतिर्ब्रह्मचः ।

वामन

प्राह द्विज ददामीति यावदिच्छसि वै धनम् ॥
 तद्वाक्यं दानवपतेः श्रुत्वा देवोऽथ वामनः ।
 प्राहासुरपतिं धुन्धुं स्वार्थसिद्धिकरं वचः ॥
 सोदरेणापि हि भ्रात्रा द्वियते यस्य सम्यदः ।
 तस्याक्षमस्य यद्दत्तं किमन्यो न हरिष्यति ॥
 मम प्रमाणमालोक्य मामकश्च क्रमचयम् ।
 संप्रयच्छस्व दैत्येन्द्र नाधिकं रक्षितुं क्षमः ॥
 इत्येवमुक्ते वचने महात्मा
 विहस्य दैत्याधिपतिः सऋत्विक् ।
 प्रादाद्विजेन्द्राय पदत्रयं तदा
 यदा स नान्यत् जगृहे च किञ्चन ॥
 क्रमचये तोयमवेक्ष्य दत्तं
 महासुरेन्द्रेण विभुर्यशस्वी ।
 चक्रे ततो लङ्घयितुं त्रिलोकीं
 त्रिविक्रमं रूपमनन्तशक्तिः ॥
 कृत्वा तु रूपं दितिजाञ्च हत्वा
 प्रणम्य चर्षोन् प्रथमक्रमेण ।
 महीं महीप्रैः सहितां सहार्णवां
 जह्वा रत्नाकरपत्तनैर्युताम् ॥
 सुवं सनाकं त्रिदशाधिवासं
 सोमार्कचक्षुरभिमण्डितं नभः ।
 देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्
 क्रमेण देवप्रियलोकमीश्वरः ॥
 क्रमं तृतीयं न यदास्य पूरितं
 तदातिकोपाद्गुणवस्य ।
 पपात पृष्ठे भगवांस्त्रिविक्रमो
 मेरुप्रमाणेन तु विग्रहेण ॥
 पतता वासुदेवेन दानवोपरि नारद ! ।
 त्रिंशद्दयोजनसाहस्री भूमिभूता घटीकृता ॥
 ततो दैत्यं समुत्पात्य तस्यां प्रक्षिप्य वेगतः ।
 वर्षसिक्ताभिष्टया तां गर्भभूमिमपूरयत् ॥
 ततः स्वर्गं सहस्राक्षो वासुदेवप्रसादतः ।
 सुराश्च सर्वे त्रैलोक्यमवापुर्निरुपद्रवाः ॥
 भगवानपि दैत्येन्द्रं प्रक्षिप्य सिकतार्णवे ।
 कालिन्यां रूपमाधाय तत्रैवान्तरधीयत ॥
 इति वामने ७५ अध्यायः ॥
 वामनः, त्रि, (वामयतीति । वम + णिच् + लुङ् ।)
 अतिक्षुद्रः । तत्पठ्यायः । न्यङ् २ नीचः २
 खर्वः ४ इक्षः ५ । इत्यमरः ॥ अयुञ्जः ६
 अनायतः ७ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे ।
 २२ । ५७ ।
 “विधिसुधारतुं दिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिर्माति तदन्तर्भिन्नैः ।
 ज्योत्स्नीं चेत् तत्प्रतिमा इमा वा
 कथं कथं तानि च वामनानि ॥”)
 वामनव्रतं, क्षी, (वामनदेवताकं व्रतम् ।) श्रवण-
 दादशीकर्त्तव्यो वामनदेवस्य व्रतविशेषः ।
 अथ श्रीवामनव्रतविधिः ।
 “नत्वा गुरुमनुज्ञाय पश्चात्त्रियममाचरेत् ।
 न हि सिद्धेदुगुरोर्भक्तिं नियमश्च विना फलम् ॥”
 नियममन्त्रः ।
 “एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्ये श्रीवामनानन्त शरणागतवत्सल ॥ इति ॥
“एकादश्यां रजन्यां वा द्वादश्यां वार्चयेत्
प्रभुम् ॥

स्वर्णरूपमये पात्रे तान्त्रवंशमयेऽपि वा ॥
कुण्डिकां स्थापयेत् शार्ङ्गे कृत्रिकापादुकास्तथा ।
शुभाश्व वैगर्वी यष्टिमक्षसूत्रं पवित्रकम् ॥
पुष्पैर्गन्धैः फलेर्धूपैः प्रदीपैश्चार्चयेद्भरिम् ।
नानाविधैश्च नैवेद्यैर्भक्ष्यभोग्यैर्गुणैर्दोदनैः ॥
जागरं निशि कुर्वीत गीतवादित्रनर्तनैः ।
एवमारोध्य देवेशं प्रभाते विमले सति ॥
आदावर्थं प्रदातयं पञ्चाहं प्रपूजयेत् ।
नारिकेलैश्च शुभेण दद्यादर्थं पूर्ववत् ॥”
तत्र मन्त्रः ।

“वामनाय नमस्तुभ्यं क्रान्तत्रिभुवनाय च ।
गृहाणार्घ्यं मया दत्तं वामनाय नमोऽस्तु ते ॥”
वामनाय अर्घ्यं नमः ।

“मत्स्यं कूर्मं वराहं च नरविंशं च वामनम् ।
रामं रामश्च कृष्णश्च क्रमात् द्वौ बुद्धकल्किनौ ॥
पादयोर्ध्वाङ्गुलीगुह्ये नाभ्यासरसि कक्षयोः ।
सुजयोर्मूर्ध्नि सर्व्वङ्गैश्चैवेदायुधानि च ॥
महापूजां ततः कृत्वा गोमर्द्दं काञ्चनादिकम् ।
शुक्लाचायाय दातव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च मन्त्रतः ॥
ब्राह्मणश्चापि मन्त्रेण प्रतियुक्ताति मन्त्रवित् ।
ददाति मन्त्रतो ह्येव दाता भक्तिसमन्वितः ॥”
तत्र दानमन्त्रः ।

“वामनो बुद्धिदो दाता द्रव्यस्यो वामनः स्वयम् ।
वामनश्च प्रतिग्राही तेन मे वामने रतिः ॥
वामनः प्रतियुक्ताति वामनोऽपि ददाति च ।
वामनस्तारको द्वाभ्यां तेनेदं वामने नमः ॥”
इति ॥

“एवं कृत्वा विधानेन भोजनं पृथ्वाव्यकम् ।
पूर्वं दद्याद्ब्राह्मणेभ्यः पश्चाद्भुञ्जीत बन्धुभिः ॥
यद्वामनपुराणे च यद्भवविश्वोत्तरे व्रतम् ।
वामनस्योदितं तस्यानुसारात्प्रतिष्ठितं त्विदम् ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“गृहीत्वा नियमं प्रातर्गत्वा नद्योश्च सङ्गमे ।
सौवर्णं वामनं कृत्वा सौवर्णमाधकेण वा ॥
यथाशक्त्याथ वित्तस्य कुम्भोपरि जगत्पतिम् ।
स्वर्णपात्रे स्थापयित्वा मन्त्रैरेतैश्च पूजयेत् ॥
ॐ वामनाय नमः पादौ कटिं दामोदराय च ।
उरु श्रीपतये गुह्यं कामदेवाय पूजयेत् ॥
पूजयेज्जगतां पत्युरुदरं विश्वधारणे ।
हृदयं योगनाथाय कण्ठं श्रीपतये नमः ॥
सुखश्च पङ्कजाचाय शिरः सर्व्वात्मने नमः ।
इत्थं संपूज्य वासोभिराच्छाद्य च जगद्गुरुम् ।
दद्यात् सुश्रद्धया चार्घ्यं नारिकेलादिभिः फलैः ॥
ॐ नमो नमस्ते गोविन्द बुध अवणसंज्ञक ।
अर्घौघसङ्घं कृत्वा प्रेतमोक्षप्रदो भव ॥”
इत्यर्थमन्त्रः ॥

“कृचोपानहगोदानं दद्यादत्र कमण्डलुम् ।
विशेषेण द्विजाग्राय वामनः प्रीयतामिति ॥
दध्योदनसमायुक्तां वारिधानीं प्रदापयेत् ।

पूजयित्वा जगन्नाथं वामनः प्रीयतामिति ॥
यथाशक्त्या च दानानि द्विजाग्रैः प्रदापयेत् ।
कुर्वाणागरणं रात्रौ गीतशान्त्रसमन्वितम् ॥
अह्वया परया युक्तो निशामनिमिषेक्षणः ।
प्रभाते भोजयेद्विप्रान् द्वादश्यां पारणं ततः ।
कुर्वात् स्वयं श्रद्धया तत् सर्व्वं सफलतां व्रजेत् ॥”
तन्माहात्म्याश्च तत्रैव ।

“एवं कृते तु कालेय व्रतेऽस्मिन् विजयादिने ।
न दुर्लभतरं किञ्चिदिह लोकेऽथवा परे ॥
फलमस्य व्रतस्योक्तं दत्त्वा पित्रोर्नरोत्तमः ।
वंशोद्धारकरो सुक्तिं याति पैत्रादृणादपि ॥
न पावनतरं किञ्चिदतः परमिहोच्यते ।
विजयाव्रततुल्याश्च न परं परिपश्यते ॥”
भविष्योत्तरे च ।

“समाप्ते तु व्रते तस्मिन् यत् पुण्यं तन्निबोध मे ।
चतुर्गुणानि राजेन्द्र ! सप्तसप्ततिसङ्ख्याया ॥
प्राप्य विष्णुपुरं राजन् क्रौडते कालमक्षयम् ।
इहागत्य भवेन्नाजा प्रतिपक्षभयङ्करः ॥
हस्त्यश्वरथयानानां दाता भोक्ता विमत्सरः ।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुक्तो भवेत् ।
पुत्रपौत्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिल्लासे १५ विलासः ॥
वामनेत्रं, स्त्री, (वर्णन्यासे वामं नेत्रं स्पृश्यं येन ।)
दीर्घकारः । यथा,—

“ईक्ष्मिर्त्तिर्म्महामाया लोलाक्षी वामलोच-
नम् ॥”

इत्यादि वर्णाभिधानम् ॥

अपि च ।

“ईशो वैश्वानरस्यः शशधरविलसद्दामनेत्रेण
युक्तो
बीजन्ते दन्तमन्यद्विगतचित्तिकुरे कालिके ये
जपन्ति ।”

इति तन्त्रसारे महाकालविरचितं श्यामा-
स्तोत्रम् ॥ (वामचक्षुश्च ॥)

वामलूरः, पुं, (वामं यथा तथा लुनातीति । लू +
वाङ्लुकात् रक् ।) वल्मीकः । इत्यमरः । २ ।
१ । १४ ॥ (यथा, काशीखण्डे । २२ । १६ ।

“जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये ।
प्रहृष्टवामलुराङ्गाः स्नायुनहास्थिसंस्थाः ॥”)

वामलोचना, स्त्री, वामे चारुणी लोचने यस्याः ।
स्त्रीभेदः । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥ (यथा,
हितोपदेशे । २ । १५६ ।

“नामिस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।
नान्तकः सर्व्वभूतानां न पुंसं वामलोचना ॥”)

वामवेधशुद्धिः, स्त्री, (वामे प्रतिबुद्धे यो वेध-
स्तद्विषये शुद्धिविशोधनम् । यद्वा, वामेन विप-
रीतेन वेधेन शुद्धिः ।) खराश्वपेक्षया द्वादश-
चतुर्थनवमशुद्धयो विरुद्धोऽपि चन्द्रः यदि शुक्र-
शनिकुजजीवार्कयुक्तगृहात् सप्तमशुद्धे तिष्ठति
तदा नराणां अभिलषितफलदाता भवति ।
यदि तु सितशनिकुजजीवार्कयुक्तगृहात् दशम-
पञ्चमाशुद्धये तिष्ठति तदा नराणां खराश्व-

पेक्षया यथासंख्यं अष्टमपञ्चमद्वितीयशुद्धयोऽपि
चन्द्रः प्रचुरफलदाता भवति । यथा,—

“सितशनिकुजजीवार्कान्त इन्दुनराणां
ययसुखनवमस्योऽपीष्टदाता तथैवाम् ।

खसुतनिधनगश्चेन्मृत्युपुत्तार्थगोऽपि
प्रचुरशुभफलं स्याद्वामवेधेन शुद्धिः ॥”

वामवेधत्वश्च दानजन्मति एवमनेति वक्ष्यमाण-
वचनाभ्यामेकार्थत्वादबोध्यम् ॥ * ॥

अथ दक्षिणवेधवामवेधकथनम् ।

“लाभविक्रमखशत्रुषु स्थितः

शुभेनो निगदितो दिवाकरः ।

खेचरेः सुततपोजलान्त्यगै-

र्याकिंभिर्यदि न विध्यते तदा ॥

दूनजन्मरिपुलाभखत्रिग-

चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा ।

स्वात्मजान्त्यन्तवन्धुधर्मगै-

र्विध्यते न विबुधैर्यदि यद्वा ॥

विक्रमाय रिपुगः शुभः कुजः

स्यात्तदन्त्यसुतधर्मगैः खगैः ।

चेन्न विद्व इनसुरुर्यसौ

किन्तु धर्मैष्टिना न विध्यते ॥

स्वामशुच्यन्तिस्वायगः शुभो

ब्रह्मदा न खलु विध्यते यदा ।

आत्मजनिवकाद्यनेधन-

प्रान्त्यगैर्विविधभिर्नभश्चरैः ॥

स्वायधर्मतनयदुनस्थितो

नाकनायकपुरोहितः शुभः ।

रिप्फरन्त्यखजलत्रिगैर्यदा

विध्यते गगनचारिभिर्नहि ॥

आसुताष्टमतपोयथायगो

विद्व आस्तु जिदशोभनः सुतः ।

नेधनास्ततुक्कर्मधर्मधी-

स्वामवैरिसहजस्येचरैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वामा, स्त्री, (वमति सौन्दर्यं इति । वम + ज्वला-
दित्वात् अण् । टाप् । यद्वा, वमति-प्रतिकूल-
मेवार्थं कथयति । यद्वा, वमः कामोऽख्यस्या
इति अर्श आदिभ्योऽच् इत्यच् ।) सामान्या
स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । १ । ४६ ।

“श्लिष्यति कामपि चुम्बति कामपि कामपि
रमयति वामाम् ।

पश्यति सस्मितचारुपरामपरामनुगच्छति
रामाम् ॥”)

दुर्गा । यथा,—

“वामं विरुद्धरूपन्तु विपरीतन्तु गीतये ।

वामेन सुखदा देवी वामा तेन मता बुधैः ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपि च ।

“बालान् बाल्यदाक्षिण्यभावाभ्यामपि पूजयेत् ।

प्रसन्नानभेरवीं देवीसुगतां तथैव च ॥

उच्छिष्टभैरवीं चण्डीं तारां त्रिपुरभैरवीम् ।

वामाचा

एतास्तु वामभावेन यजेत्त्रिपुरभैरवीम् ॥
सर्वत्र पिष्टदेवादौ यस्माद्भवति दक्षिणः ।
देवो च दक्षिणा यस्मात्तस्मात् दक्षिण्यमुच्यते ॥
या पुनः पूज्यमाना तु देवादीनान् पुर्व्वतः ।
यज्ञभागं स्वयं धत्ते सा वामा तु प्रकीर्तिता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥
वामाक्षि, स्त्री, (वाममक्षि ।) वामचक्षुः । (वर्ण-
न्यासे न्यस्यं वाममक्षि येन ।) दीर्घ ईकारः ।
यथा,—

“कपूर्ं मध्यमान्यस्वरपरिरहितं सेन्द्र

वामाक्षियुक्तं
बीजन्ते मातरेतत्त्रिपुरहरवधु चिःकृतं ये
जपन्ति ॥”

इत्यादिकपूराख्यस्तोत्रम् ॥

वामाक्षी, स्त्री, (वामे मनोहरे अक्षिणी अस्याः ।
घञ् । डीष् ।) वामलोचना । इति हेमचन्द्रः ॥

वामाचारः, पुं, (वामो विपरीतो वेदविरुद्धो
वा आचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“पञ्चतत्त्वं खपुष्यश्च पूजयेत् कुलयोषितम् ।
वामाचारो भवेत्तत्र वामा भूत्वा यजेत्
पराम् ॥”

इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥

तदाचारवतां नरकगमनं यथा,—

“सधर्मेरहिता विप्रा वेदान्यसेविनः सदा ।
भ्रष्टाचाराश्च वामाश्च ते यान्ति नरकं भुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥

तत्प्रशंसा यथा,—

“चत्वारो देवि वेदाद्याः पशुभावे प्रतिष्ठिताः ।
वामाद्यास्तत्र आचारा दिव्ये वीरे प्रतिष्ठिताः ॥”

इति नित्यातन्त्रम् ॥

“सर्व्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं महत् ।
वैष्णवादुत्तमं श्रेवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥

दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् ।
सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं नहि ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रे २ खण्डम् ॥ * ॥

तदाचारयुक्तस्य निषिद्धकर्मणि यथा,—

“न दद्यात् ब्राह्मणो मदां महादेशे कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मदां मांसं न भक्ष-
येत् ॥”

तदनुकल्पो यथा । कुलचूडामणौ ।

“यत्रासवमवश्यन्तु ब्राह्मणान् विप्रेषतः ।
तत्र गुडार्द्रकं दद्यात् ताम्ने वा विष्टजेन्मधु ॥

देयास्तु दक्षिणे भागे चक्रपार्श्वे निवेदयेत् ।
एतद्व्यन्तु शूद्रस्य नात्येवान् कदाचन ॥

वैश्यस्य मात्तिकं शुद्धं क्षत्रियस्य तु साव्यकम् ।
ब्राह्मणस्य गवां क्षीरं ताम्ने वा विष्टजेन्मधु ।

नारिकेलोदकं कांक्ष्ये सर्व्वेषां द्रव्यशोधनम् ॥”

क्षत्रियवैश्ययोस्तु गौडी माक्षी च दातव्या तत्र
तयोरधिकारात् तदभावे अनुकल्पविधानम् ।

तथा च ।

“गोक्षीरं ब्राह्मणो दद्यात् द्रव्यमान्यश्च
बाहुजः ।

वामाचा

वैश्यश्च मात्तिकं द्रव्यं शूद्रः पैश्यादिकं पुनः ॥”

तेन शूद्रस्य नानुकल्पः ॥ * ॥ कुलार्णवे ।

“जलं क्षीरं घृतं भद्रे मधु मेरेयमैश्वरम् ।
पौष्यं तरुभवं धान्यसम्भवं तक्रनिर्मितम् ॥

सहकारभवं देवि त्रिविधं बहुभेदकम् ।
मादकं धर्मसंभेदात् वर्ज्ज्यमासीत् सुलोचने ॥

ज्ञानेन संस्कृतन्तु महापातकनाशनम् ।
तद्दाने पातकाभावो दिव्यभावविषयं वा ॥ * ॥

माकन्दफलजं रम्यं द्रव्यं सेयं द्विजातिभिः ।
अमादकत्वाद्देवेशि ऐश्वर्यं सेयते बुधैः ॥”

एतेन क्षत्रियादिभिरमादकं द्रव्यं सेयं मादकस्य
पापहेतुकत्वमुक्तम् । भैरवतन्त्रे ।

“मदां मांसं विना वत्स यत्किञ्चित् कुलसा-
धनम् ।

शस्त्रे दत्त्वा ततः श्रेष्ठं गुरवे तन्निवेदयेत् ।
तदनुज्ञां नृद्धिं कृत्वा श्रेष्ठमात्मनि योजयेत् ॥”

तेन क्षत्रियादीनां सुखदाने अधिकारः ।
न पाने । यत्तु ।

“पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा पतित्वा च महीतले ।
उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्ज्जम् न विदधते ॥”

वत्तु चतुर्थाश्रमपरम् ॥ * ॥ तद्व्यकरणे
जातिचिन्तां न कुर्व्यात् ।

“मदिरायां मेथुने च जातिचिन्तां न कार-
येत् ॥”

एतेषां शोधनस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।
“संशोधनमनाचर्य्य स्त्रीषु मदेषु साधकः ।
आचार्य्यं सिद्धिदानिः स्यात् क्रुद्धा भवति
सुन्दरी ॥”

मदेषु सुखानुकल्पेषु ॥ * ॥ तथा कुलपूजाया-
मस्यावश्यकत्वम् । तथा च ।

“मधु मांसं विना देवि कुलपूजां समाचरेत् ।
जन्मान्तरसहस्रस्य सुकृतं तस्य नश्यति ॥” * ॥

अथ मांसादिशोधनम् ।
“मांसान् त्रिविधं ज्ञेयं जललेचनभूचरम् ।
मांसान् त्रिविधं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥

मत्स्यश्च त्रिविधं देवि उत्तमाधममध्यमम् ।
उत्तमं त्रिविधं मत्स्यं शालपाठीनरोहितम् ॥

प्रवीणं कण्टकेर्ह्वीनं तैलाक्तं वल्कलेषुतम् ।
दैव्याः प्रीतिकरश्चैव मध्यमं तच्चतुर्विधम् ।

क्षुद्राणि तानि सर्वाणि अधमानि विदुर्बुधाः ॥”

भूचरमांसश्च ।
“गोमेघान्शुलापोत्यगोधाजोऽङ्गुलीभूदभवम् ।
महामांसादकं प्रोक्तं देवताप्रीतिकारकम् ॥”

मांसाभावे अनुकल्पः । समयाचारे ।
“लवणार्द्रकपिण्याकतिसगोधूममायकम् ।
लशुनश्च महादेवि मांसप्रतिनिधिः स्मृतः ॥” * ॥

सुद्रा तु द्विविधा । कुलार्णवे ।
“लघवं मण्डलाकारं चन्द्रपद्मनिभं शुभम् ।
चारु पङ्कमनोहारि शर्करादौश्च पूरितम् ।
पूजाकाले देवताया सुद्रेषा परिकीर्तिता ॥”

यामले ।
“भृङ्गधान्यादिकं यावत् चर्चणीयं प्रकल्पयेत् ।

वामोरुः

तेषां संज्ञा कृता सुद्रा महामोदप्रदायिनी ॥”

तेषां शोधनान् स्वतन्त्रतन्त्रे । ॐ प्रतद्विष्णु-
रित्यादि मांसम् । त्र्यम्बकमित्यादि मीनम् ।

तद्विष्णोरित्यादि सुद्राम् ॥ * ॥ अथ शक्ति-
शोधनम् । तत्र भावचूडामणौ ।

“अदीक्षितकुलासङ्गात् सिद्धिदानिः प्रजायते ।
तत्कथाश्रवणं चेत् स्यात् तत्तत्पगमनं यदि ।

स कुलीनः कथं देवि पूजयेत् परमेश्वरीम् ॥”

श्रीक्रमे । संशोधनमनाचर्य्येति । कौलिकतन्त्रे ।
“अभिषेकाद्भवेच्छुद्धिर्मन्त्रस्योच्चारविन्दुभिः ।
बलाद्वा यत्नतो वापि अभिषेकं समाचरेत् ॥”

अभिषेकमन्त्रस्तु ।
“आदौ वाणीं समुच्चार्य्य त्रिपुरायै समुद्धरेत् ।
नमःशब्दं समुच्चार्य्य इमां शक्तिं ततो वदेत् ॥

पवित्रीकुरु शब्दान्ते मम सिद्धिं कुरु प्रिये ।
वद्विजायां समुच्चार्य्य शुद्धिमन्त्रः सुरेश्वरि ।

तस्याः कर्णेभेदबुद्ध्या मायाबीजं समुद्धरेत् ॥”

इति शक्तिशोधनम् ॥ * ॥
ततः शोधितद्रव्यमर्थं क्षिपेत् । श्रीक्रमे अर्घ्य-
विधौ ।

“पूर्व्वशोधितद्रव्यान् गुप्तेनैव च संक्षिपेत् ॥”

स्वतन्त्रतन्त्रे ।
“आद्यद्रव्यमर्घ्यपात्रे निःक्षिप्य प्रयतः सुधीः ।
कुण्डगोलोद्भवं द्रव्यं स्वयम्भुक्तुसुमं तथा ।

अर्घ्यं दत्त्वा महेशानि सर्व्वसिद्धीश्वरो भवेत् ॥
सुरया चार्घ्यदानेन योगिनीनां भवेत् प्रियः ।

महायोगी भवेद्देवि पीठप्रचालितैर्ज्जलैः ॥”

भैरवतन्त्रे ।
“पञ्चमात् तु परं नास्ति शाक्तानां सुखमोक्षयोः ।
केवलेः पञ्चमैवापि सिद्धो भवति साधकः ॥”

तेन पञ्चमकारेण पूजा कर्त्तव्या । इति तन्त्र-
सारः ॥

वामापीडनः, पुं, पीलुवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वामिका, स्त्री, (वामा + स्वार्थे कन् । टाप् अत
इत्वम् ।) चण्डिका । यथा,—

“वङ्गस्तु चण्डिका देव्या वामिका मूर्त्तयः
स्मृताः ।

लक्ष्म्यास्तु वामिका मूर्त्तिरुक्ता दहनभैरवी ॥
नामिदाहं पुरग्याममन्दिरेषु करोत्यलम् ।

अपूजिता महालक्ष्मीर्देहत्यां तास्तु पूजयेत् ॥
वाग्भैरवी सरस्वत्या वामिका मूर्त्तिरीरिता ।

तस्या मन्त्रं पुरा प्रोक्तं शुक्लवर्णा तु सा स्मृता ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

वामिलः, त्रि, (वाम + इलच् ।) दाम्भिकः ।
वामः । इति मेदिनी । ले, १३१ ॥

वामी, स्त्री, शृङ्गाली । बङ्गवा । (यथा, रघौ ।
५ । ३२ ।

“अथोद्युवामीशतवाहितायं
प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ॥”)

रासभी । करभी । इति मेदिनी । मे, ३० ॥

वामोरुः, स्त्री, वामौ सुन्दरौ ऊरु यस्याः ।
“संहितशफलक्षणावामादेश्च ॥ ४ । १ । ७० ।

वायसः

इति ऊह ।) नारीविशेषः । इति सुगन्धबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, माघे । ८ । २४ ।
“त्रयन्ती चक्षुःशरीरविषादितो-
र्वाभोरुतिशयमाप विभ्रमस्य ।
चुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लोलाभिः किमु सति कारणे तरुण्यः ॥”)
वायकः, पुं, (वयतीति । वे + खुल् ।) समूहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (तन्त्रवायः । यथा, भाग-
वते । ५ । २६ । ३६ ।
“यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा
वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु स्रवैः परिवयन्ति ॥”)
वायदण्डः, पुं, (वायस्य दण्डः । यदा, वायतेऽनेनेति
वायः । वाय एव दण्ड इति कर्मधारयः ।)
वापदण्डः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥
वायनं, स्त्री, पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । व्रतो-
पायनम् २ । प्रहेणकम् ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वायवी, स्त्री, (वायोरियमिति । वायु + अण् ।
ङीप् ।) उत्तरपश्चिमदिक् । इति जटाधरः ॥
(कार्तिकेयस्यानुचरमातङ्गणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । ३७ ।
“वायव्यश्चाथ कौमार्यो ब्राह्मणश्च भरतर्षभ ! ।
वैष्णवश्च तथा सौर्यो वाराहश्च महाबलाः ॥”)
वाययं, त्रि, (वायुर्वैवतास्येति । वायु + “वायुवृ-
त्पिचुषसो यत् ॥” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।)
वायुसम्बन्धिदिगादि । यथा । विख्युग्मसुपक्रम्य
गवाक्षतन्त्रे ।
“वायव्यस्यं नैर्ऋतस्यं न गृह्णीयात् कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(वायुदेवताकपशुहविरादि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६० । ८ ।
“तस्माद्यज्ञात् सर्व्वहुतः सम्भृतं पृथदाव्यम् ।
पशून्तांश्चक्रे वायवानारण्यान् ग्रामाश्च ये ॥”
“वायवान् वायुदेवताकान् ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ * ॥ स्त्री, षट्शताधिकचतुर्विंशति-
सहस्रलोकात्मकवायुनामकमहापुराणम् । यथा,
देवीभागवते । १ । ३ । ७ ।
“अयुतं वामनाख्यश्च वायव्यं षट्शतानि च ।
चतुर्विंशतिः संख्यातः सहस्राणि तु शौनक ! ॥”
अस्त्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २३६ । १६ ।
“आग्नेयेनाख्यजद्विं वारुणेनाख्यजत् पयः ।
वायवेनाख्यजदवायुं पार्जन्येनाख्यजदधनान् ॥”)
वायसः, पुं, (वयते इति । वय गतौ । “वयश्च ।”
उणा० ३ । १२० । इति असच् । सच णित् ।)
अगुरुवृक्षः । श्रीवासः । काकः । इति मेदिनी ।
से, ३८ ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २७० । ३१ ।
“श्वश्रुकङ्ककाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अटथ्यलत्रः वीराणां हतानां मांसशोणितैः ॥”)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महा-
बलौ ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रभूतौ पक्षिसत्तमौ ।

वायसा

सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ॥”
इति वल्किपुराणे वाराहप्रादुर्भावः ॥ * ॥
अस्य एकाक्षिनाशकारणं यथा,—
मार्कण्डेय उवाच ।
“गते तु भरते तस्मिन् रामः कमललोचनः ।
लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा भार्यया सीतया सह ।
शाकम्बलफलाहारो विचचार महावने ॥
एकदा लक्ष्मणवृत्ते रामदेवः प्रतापवान् ।
चित्रकूटे वने देशे वैदेह्या सङ्गमाश्रितः ॥
सुखाप सुसुहृत्तैश्च ततः काको दुरात्मवान् ।
सीताभिमुखमभ्येत्य विददार स्तनान्तरम् ।
विदार्य वृक्षमारुह्य स्थितोऽसौ वायसाधमः ॥
ततः प्रबुद्धो रामोऽसौ दृष्ट्वा रक्तं स्तनान्तरम् ।
शोकाविष्टान् स्रीतां तासुवाच कमलेक्ष्णः ॥
किमिदं स्तनान्तरे भद्रे तव रक्तस्य कारणम् ।
इत्युक्ता सा च तं प्राह भर्तारं विनयान्विता ॥
पश्य राजेन्द्र वृक्षाम्ने वायसं दुष्टचेष्टितम् ।
येनैतच्च कृतं कर्म सुमे त्वयि महामते ॥
रामोऽपि दृष्ट्वा तं काकं तस्मिन् क्रोधमथा-
करोत् ।
ऐषिकास्त्रं समादाय ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ॥
काकसुहृदश्च चिक्षेप सोऽवधावज्जयान्वितः ॥
स त्विन्द्रस्य सुतो राजन् इन्द्रलोकं विवेश ह ।
रामास्त्रं प्रज्वलं दीप्तं तस्यानुप्रविशे वै ॥
विदितार्थश्च देवेन्द्रो देवैः सर्वैः समन्वितः ।
निष्क्रामयच्च तं दुष्टं राघवस्यापकारिणम् ॥
ततोऽसौ सर्वदेवैस्तु देवलोकाद्द्विष्कृतः ।
पुनः सोऽभ्येत्य रामश्च राजानं शरणं गतः ॥
चाहि राम महाबाहो अज्ञानादपकारि-
णम् ।
इति ब्रुवन्तं स प्राह रामः कमललोचनः ॥
अमोघाय ममास्त्राय अक्षि एकं प्रयच्छ मे ।
ततो जीवसि दुष्टात्मन् मेऽपराधो महान् कृतः ॥
इत्युक्तोऽसौ स्वकं नेत्रमेकमस्त्राय दत्तवान् ।
अस्त्रश्च नेत्रमेकान्तु भस्मीकृत्य शमं ययौ ॥
ततः प्रभृति सर्वेषां काकानामेकनेत्रता ।
चक्षुषैकेन पश्यन्ति हेतुनानेन पार्थिव ! ॥”
इति नरसिंहपुराणे ४३ अध्यायः ॥
(वायससम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ८२ । ७—८ ।
“स काकं पञ्चरे बद्धा विषयं क्षेमदर्शिनः ।
सर्वं पर्यचरद्व्युक्तः प्रवृत्तार्थी पुनः पुनः ॥
अधोऽध्वं वायसीं विद्यां शंसन्ति मम वायसाः ।
अनागतमतीतश्च यच्च संप्रति वर्तते ॥”)
वायसादनी, स्त्री, (वायसेन अटते इति । अद
+ कर्मणि ल्युट् + ङीप् ।) महाज्योतिष्मती ।
काकतुङ्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसारातिः, पुं, (वायसस्य अरातिः ।) पेचकः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
वायसाङ्गा, स्त्री, (वायसस्य आङ्गा नाम
यस्याः ।) काकनामा । काकमाची । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वायुः

वायसी, स्त्री, (वायसानामियमिति तत्प्रियत्वात् ।
वायस + अण् । ङीप् ।) काकोडुम्बरिका ।
काकमाची । इति मेदिनी । से, ३८ ॥ महा-
ज्योतिष्मती ॥ काकनामा । काकतुङ्गी । इति
राजनिर्घण्टः ॥
वायसेन्दुः, पुं, (वायसानामिन्दुरिव प्रियत्वात् ।)
काशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वायसोलिका, स्त्री, (वायसोली + स्वार्थे कन् ।)
काकोली । इति शब्दरत्नावली ॥
वायसोली, स्त्री, (वायसान् ओलङ्घयतीति ।
ओलङ्घि उत्तरे + “अनेष्वपि दृश्यते ।” इति
ङः । शकन्वादित्वात् अस्य लोपः ।) काकोली ।
इत्यमरः । २ । ४ । १४४ ॥
वायुः, पुं, (वातीति । वा गतिगन्धनयोः + “कृवा-
पाजिमिखदिसाध्यश्च उण् ।” उणा० १ । १ ।
इति उण् । “आतो युक्चिण्कृतोः ।” ७ । ३ ।
३३ । इति युक् ।) उत्तरपश्चिमकोणाधिपतिः ।
वाति यः । वातास इति भाषा । स च
पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेषः । तद्विशेषविवरणं
यथा । वायवः प्राणापानयानोदानसमानाः ।
प्राणो नाम प्राणमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्तौ ।
अपानो नाम अवगमनवान् पायादिस्थान-
वर्त्तौ । यानो नाम विश्वगमनवान्खिलशरीर-
वर्त्तौ । उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्गमनवानुत्-
क्रमणवायुः । समानः शरीरमध्यगताश्रित-
पीतान्नादिसमीकरणकरः । समीकरणन्तु परि-
पाककरणं रसरुधिरशुक्रपुरीषादिकरणम् ।
केचित्तु नागकूर्मेककरदेवदत्तधनञ्जयाख्याः
पञ्चान्ये वायवः सन्तीत्याहुः । नच नागः
उद्गिरणकरः । कूर्मैः निमीलनादिकरः ।
ककरः क्षुधाकरः । देवदत्तः जृम्भणकरः ।
धनञ्जयः पोषणकरः । एतेषां प्राणादिव्यन्त-
र्भावात् प्राणादयः पञ्चैवेति केचित् ॥ इदं
प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोऽंशेभ्यो
मिलितेभ्य उत्पद्यते । इदं प्राणादिपञ्चकं
कर्म्मन्द्रियसहितं सत् प्राणमयकोशो भवति ।
अस्य क्रियात्मकत्वेन रजोऽंशकार्यत्वम् । एतेषु
कोशेषु मध्ये विज्ञानमयो ज्ञानशक्तिमान् कर्तृ-
रूपः । मनोमय इच्छाशक्तिमान् करणरूपः ।
प्राणमयः क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । इति
वेदान्तसारः । तत्पर्यायः । श्वसनः ३ स्पर्शनः
३ मातरिश्वा ४ सदागतिः ५ पृथदण्डः ६ गन्ध-
वहः ७ गन्धवाहः ८ अनिलः ९ आशुगः १०
समीरः ११ मारुतः १२ मरुत् १३ जगत्याणः
१४ समीरणः १५ नभसान् १६ वातः १७
पवनः १८ पवमानः १९ प्रभञ्जनः २० । इत्य-
मरः ॥ अजगत्याणः २१ खन्धासः २२ वाहः
२३ धूलिध्वजः २४ फणिप्रियः २५ वातिः २६
नभःप्राणः २७ भोगिकान्तः २८ स्वकम्पनः २९
अक्षतिः ३० कम्पलक्ष्मा ३१ प्रसीनिः ३२
आवकः ३३ हरिः ३४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासः ३५ सुखाशः ३६ नृगवाहनः ३७ सारः

वायुः

३८ चक्षुः, ३९ विहगः, ४० प्रकम्पनः, ४१ नभः-
स्वरः, ४२ निष्वासकः, ४३ स्तनूनः, ४४ पृथता-
पतिः । इति जटाधरः ॥ * ॥ स च हृष्टि-
काले आकाशात्प्रातः । यथा । तस्माद्वा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशा-
द्वायुः । इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिः ॥ * ॥ ऊन-
पश्चादशहायुरदितेः पुत्राः । ते सर्वे अप्रजाः ।
इन्द्रेण देवत्वं प्रापिताः । शरीरान्तर्वाह्यभेदेन
दशधा । यथा । प्राणः १ । तस्य कर्म वहि-
र्गमनम् । अपानः २ । तस्य कर्म अधोगम-
नम् । व्यानः ३ । तस्य कर्म आकुञ्चनप्रसा-
रणादि । समानः ४ । तस्य कर्म अश्रितपीता-
दीनां समं नयनम् । उदानः ५ । तस्य कर्म
ऊर्ध्वनयनम् ।

“उद्गारे नाग इ आख्यातः कूर्म ७ उन्मीलने
सुतः ।

ककरः ८ चुत्करो ज्यो देवदत्तोऽ विजृम्भणे ।
न जहाति न्यतश्चापि सर्वस्यापी धनञ्जयः १० ॥”

इति भागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥

अन्यत्र ।

“द्वितीयं मारुतो भूतं त्वग्धात्मस्य विद्युता ।
स्यैवमधिभूतश्च विद्युत्तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

तस्य गुणाः । यथा,—

“वायोरनियमस्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता ।
बलं श्रेष्ठं मोक्षश्च कर्म चेष्टात्मता भवः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ * ॥

अनियमस्पर्शः । अनुष्णाशीतस्पर्शः १ । वाद-
स्थानम् । वागिन्द्रियगोलकानि २ । स्वतन्त्रता ।
गमनादौ ३ । बलम् ४ । श्रेष्ठम् ५ । मोक्षः
स्वप्नादेः ६ । कर्म । उत्प्रेषणादि ७ । चेष्टा
आसप्रत्यासादि ८ । आत्मता प्राणरूपेण
चिदाधित्वम् ९ । भवः । जन्ममरणे १० । इति
तट्टीका ॥ * ॥ व्यायमते अस्य गुणादिर्यथा,—

“अपाकजाशुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ।

तिर्यग्गमनवानेष ज्यैः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

पूर्ववन्नित्यतादुक्तं देहयापि त्वगिन्द्रियम् ।

प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तविषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

“वायु निरूपयति अपाकज इति । अनुष्णा-
शीतस्पर्शस्य पृथिव्यामपि सत्त्वात् अपाकज
इति । अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वात्
उक्तमनुष्णाशीत इति । एतेन वायोर्विजा-
तीयस्पर्शो दर्शितः । तज्जनकतावच्छेदकं वायु-
त्वमिति भावः । एष वायुः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
वायुर्हि स्पर्शशब्दप्रतिकर्मरनुमीयते । विजा-
तीयस्पर्शेन विलक्षणशब्देन तृणादीनां पृथ्वा
प्राखादीनां कम्पनेन च वायोरनुमानात् ।
तथा च वायुर्न प्रत्यक्षस्तथापि वक्ष्यते । वायु-
निर्व्योऽनित्यो वा परमाणुरूपो नित्यस्तदन्यो-
ऽनित्यः समवेतश्च । सौऽपि त्रिविधः शरीरे-
न्द्रियविषयभेदात् । अत्र शरीरमयोनिजं

वायुः

पिशाचादौनाम् । देहयापीति । शरीरस्यापकं
स्पर्शग्राहकमिन्द्रियं त्वक् । तच्च वायवीयं
रूपादिषु मध्ये स्पर्शस्यैव अङ्गकत्वात् । अङ्ग-
संसर्गिसलिलशैत्ययङ्गकयजनवातवत् । विषयं
दर्शयति प्राणादिरिति । यद्यप्यनित्यो वायु-
श्चतुर्विधः तस्य चातुर्विधं प्राणादिना इत्युक्त-
माकरे । तथापि संक्षेपात् अत्र वैविध्यमुक्तं
प्राणस्वेक एव हृदादिनानास्थानवशात् सुख-
निर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते
इत्यर्थः ।” इति विद्वान्तमुक्तावली ॥ * ॥ अस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“प्रविश्य जठरं शुद्धो देवमातुः पुरन्दरः ।

ददर्शोर्द्वमुखं बालं कटिन्त्यस्तकरं महत् ॥

तेनैव गर्भं दितित्तं वक्ष्येण शतपर्वणा ।

चिच्छेद सप्तधा ब्रह्मन् स रुरोद सुविस्तरम् ॥

शक्रोऽपि प्राह मा स्मृदुदस्तेति सधर्षरम् ।

इत्येवमुक्त्वा चैकेकं भूयश्चिच्छेद सप्तधा ॥

ते जाता मरुतो नाम देवा दिव्याः शतक्रतोः ।

मातुरेवापचारेण बलवीर्यपुरस्कृताः ॥”

इति वामने ६८ अध्यायः ॥

“यदमी भवता प्रोक्ता मरुतो दितिसम्भवाः ।

तत् केन पूर्वमासन् वै मरुत्कार्गेण कथ्यताम् ॥

पुलस्त्य उवाच ।

श्रूयतां पूर्वमरुतामुत्पत्तिं कथयामि ते ।

स्वायम्भुवं समारभ्य यावत्सन्ततं त्विदम् ॥

स्वायम्भुवस्य पुत्रोऽभून्ननोर्नाम प्रियव्रतः ।

तस्यासौ तु सवनो नाम पुत्रश्चैलोक्यपूजितः ॥

खसुत्पपाताय स कामचारी

समं महिष्या वसुमानपुत्रा ।

रराम तन्वा सह कामचारी

ततोऽम्बरात् प्राच्यवतास्य शुक्रम् ॥

पतिभिः समनुज्ञाताः पपुः पुष्करसंस्थितम् ।

तं शुक्रं पार्थिवेन्द्रस्य मन्यमानास्तदावृतम् ॥

पौतमात्रेण शुक्रेण पार्थिवेन्द्रोद्भवेन च ।

ब्रह्मतेजोविहीनास्ता जाताः पत्रास्तपस्विनाम् ॥

सुष्ठुः सप्त तनयास्ते रुदन्तोऽथ भैरवम् ।

तेषां रुदितशब्देन सर्वमापूरितं जगत् ॥

अथाजगाम भगवान् ब्रह्मलोकात् पितामहः ।

समभ्येत्वा ब्रवीद्बालान् मा रुदध्वं महाबलाः ॥

मरुतो नाम यूयं वै भविष्यध्वं विचचराः ।

इत्येवमुक्त्वा देवेशो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥

तानादाय विचचारी मारुतानादिदेश ह ।

ते चासन् मरुतस्वाद्या मनोः स्वायम्भुवान्तरे ॥ * ॥

स्वारोचिषे तु मरुतो वक्ष्यामि शृणु नारद ।

स्वारोचिषस्य पुत्रश्च श्रीमानासौ क्रतुध्वजः ॥

तस्य पुत्रा भवन् सप्त सप्तार्चिः प्रतिमा सुने । ।

तपोऽर्थं ते श्रुताः शैलं महामेरुं नभश्चराः ॥

आराधयन्तो ब्रह्माणं पदमेन्द्रमथेष्ववः ।

ततो विपश्चिन्नामाथ सहस्राक्षो भयातुरः ।

एतनामसुरोत्तुङ्गां प्राह नारद वाक्यवित् ॥

यथा हि तपसो विव्रं तेषां भवति सुन्दरि ! ।

वायुः

तथा कुरुष्व मा तेषां सिद्धिर्भवतु वै यथा ॥
इत्येवमुक्त्वा शक्रेण एतना रूपशालिनी ।
तत्राजगाम त्वरिता यत्र तथ्यन्ति ते तपः ॥
आश्रमस्याविदूरं तु नदी मन्दोदवाहिनी ।
तस्यां स्नातुं समायाताः सर्वे एव सहोदराः ॥
सा तु स्नातुं सुचार्वङ्गी त्ववतीर्णा महा-
नदीम् ।

ददृशुस्ते वृषाः स्नातुं ततश्चतुर्भिरे सुने ॥
तेषाञ्च प्राच्यवत् शुक्रं तत् पपौ जलचारिणी ।
शङ्खिनी ग्राहसुखस्य महाशङ्खस्य वक्षभा ।
ते वै विनष्टतपसो जग्मू रात्र्यसु पेटकम् ॥
अहो बहुतिथे काले सा ग्राही शङ्खरूपिणी ।
सनुद्धृता महाजालैर्मल्यवन्धेन मानिनी ॥
स तां दृष्ट्वा महाशङ्खी स्थलस्थां मल्यजीवनः ।
निवेदयामास तदा क्रतुध्वजसुतेषु वै ॥
तथाभ्येत् महात्मानो योगिनो योगधारिणः
नीत्वा स्वमन्दिरं सर्वे पुरवाप्यां समुत्सृजन् ॥
ततः क्रमाच्छङ्खिनी सा सुषुवे सप्त वै शिशून् ।
जातमात्रेषु पुत्रेषु मोक्षभावमगाच्च सा ॥
अमाहपितृका बाला जलमध्यविचारिणः ।
स्तन्यार्थिनो वै रुद्रदुरथाभ्यागात् पितामहः ॥
मा रुदध्वमिति प्राह मारुतो नाम पुत्रकाः ।
यूयं देवा भविष्यध्वं वायवोऽम्बरचारिणः ॥
इत्येवमुक्त्वाथादाय सर्वांस्तान् देवतान् प्रति ।
नियोज्य च मरुत्कार्गे वैराजभवनं गतः ॥
एवमासञ्च मरुतो मनोः स्वारोचिषान्तरे ॥ * ॥
औत्तमे मरुतो ये च तान् शृणुष्व तपोधन ।
औत्तमस्यान्ववाये च राजासीन्निषधाधिपः ।
वपुष्मानिति विख्यातो वपुषा भास्करोपमः ॥
तस्य पुत्रो गणश्रेष्ठो ज्योतिष्मान् धार्मिको-
ऽभवत् ।

स पुत्रार्थी तपस्तेपे नदीं मन्दाकिनीमनु ॥
तस्य भार्या च सुश्रोणी देवाचार्यसुता शुभा ।
तपश्चरणयुक्तस्य बभूव परिचारिका ॥
तेजोयुक्ता सुचार्वङ्गी दृष्ट्वा सप्तर्षिर्भिक्षने ।
तां तथा चारुसर्वाङ्गीं दृष्ट्वाथ तपसा कृशाम् ॥
प्रपच्छस्तपसो हेतुन्तस्यास्तङ्गत्तरेव च ।
सा ब्रवीत्तनयार्थाय आवाभ्यां वै तपःक्रिया ॥
ते चास्ये वरदा ब्रह्मन् जाताः सप्त महर्षयः ॥
ब्रजध्वं तनयाः सप्त भविष्यन्ति न संशयः ।
युवयोर्गुणसंयुक्ता महर्षीणां प्रसादतः ।
इत्येवमुक्त्वा जग्मुस्ते सर्वे एव महर्षयः ।
सोऽपि राजर्षिरगमत् सभाय्यो नगरं निजम् ॥
ततो बहुतिथे काले सा राज्ञो महिषी प्रिया ।
अवाप गर्भं तन्वङ्गी तस्मान्नृपतिसत्तमात् ॥
गुर्विण्यामथ भार्यायां ममारासौ नराधिपः ।
सा चाप्यारोपुमिच्छन्ती भर्तारं वै पतिव्रता ॥
निवारिता तदामादेर्न तथापि अतिष्ठत ।
तस्यामालिङ्ग्य भर्तारं चितायामारुह्य सा ॥
ततोऽग्निमध्यात् सलिले मांसपेक्षपतन्मुने ।
साम्भवा सुखशीतेन संसिक्ता सप्तधाभवत् ।
तेऽजायन्ताथ मरुत औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥ * ॥

वायुः

तामसस्यान्तरे ये च मरुतोऽप्यभवन् पुरा ।
तानहं कीर्तयिष्यामि गीतवृत्तकलिप्रिय ! ॥
तामसस्य मनोः पुत्र ऋतध्वज इति श्रुतः ।
स पुत्रार्थी जुहावाग्नौ स्वर्गसं रुधिरं तथा ॥
अस्थीनि रोम केशांश्च स्नायु मज्जा यकृद्व्रणम् ।
शुक्रं च वित्रसो राजा सुतार्थी चेति नः

श्रुतम् ॥

सप्तार्चिर्मथाच्च ततः शुक्रपातादनन्तरम् ।
मा मे क्षिपस्वेत्यसरत् शब्दः सोऽपि वृषो नृतः ॥
ततस्तस्माद्भुतवहात् सप्त तत्तेजसोपमाः ।
शिश्नवः समजायन्त ते रुदन्तश्च तन्मुने ॥
तेष्वानु ध्वनिमाकर्ण्य भगवान् पद्मसम्भवः ।
समागम्य निवार्याथ स चक्रे मरुतः सुतान् ॥
ते त्वासन्मरुतो ब्रह्मंस्तमसे देवतागणाः ॥
येऽभवन्नेव ते तांश्च शृणुष्व त्वं तपोधन ॥
देवतस्यान्ववाये तु राजासौद्रिपुजिह्वली ।
रिपुजिह्वाम स ख्यातो न तस्यासीत् सुतः

किल ॥

स समाराध्य तपसा भास्करं तेजसां निधिम् ।
अवाप कन्यां सुरतिं तां प्रगृह्य गृहं ययौ ॥
तस्यां पितृगृहे ब्रह्मन् वसत्याश्च पिता नृतः ।
सापि दुःखपरीताङ्गी सां तनुं त्यक्तुमुद्यता ॥
ततस्तां वारयामासुर्जयः सप्त मानसाः ।
तस्मात्सक्तचित्तास्तु सर्वे एव तपोधनाः ॥
अपारयन्ती तद्दुःखं प्रज्वालाम्निं विवेश ह ।
ते चापश्यन्त ऋषयस्तच्चित्ताभावितास्तथा ॥
तां नृतां ऋषयो दृष्ट्वा कष्टं कष्टेति वादिनः ।
प्रजमुज्ज्वलनाच्चापि सप्तजायन्त दारकाः ॥
ते च माचा विना भूता रुदुस्तान् पितामहः ।
निवारयित्वा कृतवान् लोकनाथो मरुत्तान् ॥
देवतस्यान्तरे जाता मरुतोऽमी तपोधन ॥
शृणुष्व कीर्तयिष्यामि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥
आसीन्माङ्गीति विख्यातो तपस्वी सत्यवाक्

शुचिः ।

सप्त सारस्वते तीर्थे सोऽतप्यत महत्तपः ॥
विप्रार्थं तस्य तपसो देवाः संप्रेरयन् बधूम् ।
सा चाभ्येत्य नदीतीरं चोभयामास भाविनी ॥
ततोऽस्य प्राप्यवक्त्रं सप्त सारस्वते जले ।
तां चेवाप्यशपन्मूर्तां सुनिर्माङ्गनको बधूम् ॥
गच्छालज्ज्येति सृष्टे त्वं पापस्यास्य फलं महत् ।
विध्वंसयिष्यति हयो भवतीं यज्ञसंसदि ॥
एवं शप्ता ऋषिः श्रीमान् जगामाथ स्वमाश्रयम् ।
सारस्वतीभ्यः सप्तभ्यः सप्त वै मरुतोऽभवन् ॥

एते तवीकृता मरुतः पुरा यथा

जाता विग्रहात्मिकरा महर्षे ।

येषां श्रुते जन्मनि पापहानि-

भवेच्च धर्माभ्युदयी महान् वै ॥

इति वामने मरुतोत्पत्तिर्नाम ६६ अध्यायः ॥॥

अन्यच्च ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि मरुतोऽमीन् पितृन्

ग्रहान् ।

प्रावाहो निवहश्चैव उहहः संवहस्तथा ॥

वायुः

विवहः प्रवहश्चैव परिवहस्तथैव च ।
अन्तरीक्षे च वाह्ये ते पृथङ्मार्गविचारिणः ॥
महेन्द्रप्रविभक्ताङ्गा मरुतः सप्त कीर्तिताः ॥
सूर्यामिष्य शुचिर्नामा वैद्युतः पावकः स्मृतः ॥
निर्मैथ्य पचमानोऽमिष्ययः प्रोक्ता इमेऽप्ययः ।
अग्नीनां पुत्रपौत्राश्च चत्वारिंशन्नवेव तु ।
मरुतामपि सर्वेषां विज्ञेयाः सप्त सप्तकाः ॥”

इति देवीपुराणे कालयवस्थानामाध्यायः ॥॥

ऊनपञ्चाशद्वायुनामानि यथा,—

“एकच्योतिश्च द्विच्योतिश्च त्रिच्योतिश्चोत्तिरेव च ।

एकशक्रो द्विशक्रश्च त्रिशक्रश्च महाबलः ॥

इन्द्रश्च गत्यदृश्यश्च ततः पतिसक्तत्परः ।

मितश्च संमितश्चैव सुमितश्च महाबलः ॥

अतजित् सत्यजिचैव सुवेणः सेनजित्तथा ।

अन्तिमित्रोऽनमित्रश्च पुरमित्रोऽपराजितः ॥

ऋतश्च ऋतवाहश्च धर्ता च धरुणो ध्रुवः ।

विधारणो नाम तथा देवदेवो महाबलः ॥

ईडच्छाण्डश्च एते दश मिताग्निनः ।

व्रतिनः प्रसदृक्षश्च सभरश्च महायशः ॥

धाता दुर्गो धितिर्भीमस्तुभियुक्तस्त्वपात् सहः ।

धुतिर्धपुरनाथोऽथ वासः कामो जयो विराट् ।

इत्येकोनाश्व पञ्चाशन्मरुतः पूर्वसंभवाः ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥॥

वायोर्विकारहेतुर्यथा,—

“आयामादपतर्पणात् प्रपतनाङ्गात् क्षया-

ज्जागरात्

वेगानाञ्च विधारणादतिशुचः शैत्यादति-

चासतः ।

रूचचारकषायतित्तकटुकैरेभिः प्रकोपं ब्रजेत्

वायुञ्चारिघराभमे परिणते चान्नेऽपराक्षेऽपि

च ॥”॥

तस्य लक्षणम् ।

“आभानस्तम्भरौच्यस्फुटनविमथनचोभकस्य-

प्रतोहाः

कण्ठध्वंसावसाहो श्रमकविलपनं संस्रूल-

प्रमेदाः ।

पारुष्यं कर्णनादो विषयपरिणतिभ्रंशदृष्टि-

प्रमोहा

विस्मन्दोद्गुहनादिखपनमनशनं ताडनं पीड-

नञ्च ॥

नामोन्नामौ विषादो भ्रमपरिषदनं जृम्भणं

रोमहर्षो

विचेपाक्षेपशोषग्रहणशुषिरता क्तिदनं वेष्टनञ्च ।

वर्णः श्यावोऽरुणो वा लङ्घि च महती स्वाप-

विश्लेषसङ्गा

विद्यात् कर्माण्यभ्युनि प्रकुपितपवनः स्यात्

कषायो रसश्च ॥”॥

अन्यच्च ।

“वदनविरसता स्याद्वर्षसः कर्कशत्वं

भवति वपुषि काश्यं रात्रिनिद्रानिद्रतिः ।

त्वचि च परुषता स्यात् स्याच्च वैषम्यमग्ने-

रिति पवनविकारे लक्षणं प्रोक्तमेतत् ॥”॥

वायुः

तस्य प्रशमताकारणम् । यथा,—

“रूचशीतो लघुः सूक्ष्मश्चोऽथ विशदः खरः ।

विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मासुतः संप्रशाम्यति ॥

स्निग्धोऽस्थिरवृष्यवल्गुलवणस्त्राह्वतेलातप-

स्नानाभ्यङ्गनवस्तिमांसमदिरासंवाहनोन्मर्दनैः ।

स्निग्धस्वेदनरूहणोपशमनः स्नेहोपनाह्लादिकं

पानाहारविहारभेषजमिदं वातं प्रशान्तं

नयेत् ॥”॥

ऋतुभेदेन विहारादिना च तस्य चयप्रकोप-

प्रशमनानि यथा,—

“ग्रीष्मे सञ्चीयते वायुः प्राट्टकाले प्रकुपति ।

प्रायेणोपशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥

शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्राट्टकाले कफः ।

चयकोपशमान्दोषा विहाराहारसेवनेः ।

समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतेर्विपर्ययः ॥”॥

स च प्राणादिभेदेन पञ्चविधः । यथा,—

“पित्तं पङ्क्तु कफः पङ्क्तुः पङ्क्तुवो मलधातवः ।

वायुना यत्र नीयन्ते तत्र वर्षन्ति मेघवत् ॥

वायुरायुञ्जं वायुर्वायुधाता शरीरिणाम् ।

वायुञ्जिन्मिदं सर्वं प्रभुर्वायुः प्रकीर्तितः ॥

वाह्यमखलचक्रेषु यथा राजा प्रशस्यते ।

तथा शरीरमध्येऽपि वायुरेकः परो विभुः ॥

वायुः प्राणादिभेदेन सच पञ्चविधः स्मृतः ।

हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिमध्यगः ॥

उदानः कण्ठदेशे तु व्यानः सर्वेशरीरगः ।

योऽनिलो रक्तसंचारी स प्राणो नाम देहधृक् ॥

सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणश्चैवावलम्बते ।

कुपितः कुरुते रोगान् हिक्काभ्रानादिकानपि ॥

उदानो नाम यस्तूर्जसुपेति पवनोत्तमः ।

तेन भाषितगीतादिविशेषोऽपि प्रवर्तते ॥

ऊर्ध्वजन्मगतान् रोगान् करोति कुपितश्च सः ।

आमपक्वाशयचरः समानोऽमिषहायवान् ॥

अन्नं पचति तज्ज्यांश्च विकारान् विविनक्ति सः ।

गुल्माग्निसादातीसारान् कुपितश्च करोति सः ॥

पक्वाशयस्थोऽपानस्तु काले कर्षति चाप्यधः ।

वातमज्जपुरीषाणि शुक्रगर्भास्तिवानि च ॥

क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ।

सर्वदेहचरो व्यानो रससंवाहनोद्यतः ॥

स्वेदास्त्रक्सावगच्छापि पञ्चधा वेष्टयत्यपि ।

क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ॥

शुक्रदोषाः प्रमेहाश्च व्यानापानप्रकोपजः ।

युगपत् कुपिताश्चामी देहं हन्युरसंशयः ॥”॥

तत्प्रकृतिकस्य लक्षणं यथा,—

“अल्पकेशः कश्रो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।

आकाशचारी खप्रेषु वातप्रकृतिको नरः ॥”॥

प्राणादिपञ्चवायूनां यथाक्रमं संज्ञान्तरमाह ।

“प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ।

नागः कूर्मश्च ककरो देवदत्तो धनञ्जयः ॥॥

प्राणस्तु प्रथमो वायुरनाराणामधिपः प्रभुः ।

नित्यमावापयेत् सत्त्वान् प्राणिनामुरसि स्थितः ॥

निःश्वासीक्वांसकश्चैव प्राणो जीवं समाश्रितः ।

प्रसाराकुचनो वायुः प्रकाशो धारणस्तथा ॥

वायुः

प्राणस्त्वेवंविधं कुर्यात् प्राणिनां प्राणधारकः ।
 प्राणनं कुरुते यस्मात् तस्मात् प्राणः प्रकी-
 र्त्तितः ॥
 प्राणो हि भगवान् ईशः प्राणो विष्णुः पिता-
 महः ।
 प्राणेन धार्यते लोकः सर्वं प्राणमयं जगम् ॥
 इन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते यावत् प्राणानिले हृदि ।
 नष्टे न दृश्यते सर्वं तस्मात् प्राणान् रक्षयेत् ॥
 रज्ज्वद्गो यथा श्येनो गतोऽप्याक्रयते पुनः ।
 गुणबद्धस्तथा जीवः प्राणापानेन कथ्यते ॥
 अपानयन्स्तथाहारं मनुजानां यतोऽधमः ।
 शुक्रमूत्रव्रजे वायुरपानस्तेन कीर्त्तितः ॥ * ॥
 पीतं भक्षितमाप्रातं रक्तं पित्तकफानिलान् ।
 समं नयति आत्रेयु समानो नाम मारुतः ॥
 समानोऽग्निसमीपस्थः कोष्ठे च वाति सञ्चतः ।
 अन्नं गृह्णाति पचति विरेचयति सुचति ॥ * ॥
 स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपणः ।
 उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ * ॥
 यानो विनामयत्यङ्गं यानो याधिप्रकोपणः ।
 प्रीतिर्विनाशकश्चायं वाङ्मोत्पादकस्तथा ॥ * ॥
 वायूनां स्थानानि ।
 “शिरसो नासिकाप्रान्तसुदानस्थानमुच्यते ।
 नाभेः प्रादतलं थावदपानस्थ प्रकीर्त्तितम् ॥
 शरीरयापको यानः प्राणः सकलनायकः ।
 उद्गारे नाग इत्युक्तः कूर्मश्चोन्मीलने स्थितः ॥
 ककरः क्षुधिते चैव देवदत्तो विजृम्भिते ।
 धनञ्जयः स्थितो मेढ्रे मृतस्यापि न सुचति ।
 भूतावाप्तिस्तत्तस्याजायतेन्द्रियगोचरात् ॥ * ॥
 उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टाधातुगतिः समाः ।
 समो मोक्षे गतिमतां वायोः कर्माविकारजम् ॥”
 इति सुखबोधः ॥ * ॥
 अथ दिग्भववायुगुणाः ।
 “प्राग्वातो मधुरः चारो वह्निमान्यकरो गुरुः ।
 वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यप्स्वोषधीषु च ॥
 भग्नोत्पिष्टक्षतादेषु रागश्चयथुदाहृतः ।
 अग्निपातञ्चरश्चासल्वग्दोषाशौविषक्रिमीन् ।
 कीपयेदामवातश्च घनसंघातकारणम् ॥
 दाक्षिण्यो मारुतो वल्यश्चक्षुष्यः शस्यघातकः ।
 मधुरश्चाश्वहाही च कषायानुरसो लघुः ॥
 रक्तपित्तप्रशमनो न च मारुतकोपनः ।
 गण्डपदादिकौटानां जनकः प्राणकारकः ॥
 पाश्चिमोऽग्निरवपुर्वण्वलारोग्यविवर्द्धनः ।
 कषायः शोषणः स्वर्यो रोचनो विशदो लघुः ॥
 अपां लघुत्ववैशद्यशैत्यवैमल्यकारकः ।
 सर्वद्रव्येष्वभियुक्तप्रभावरसवैर्यक्तुः ।
 त्रयसंरोपणस्त्वयो दाहशोथटषापहः ॥
 औत्तरो मारुतः स्निग्धो मृदुर्मधुर एव च ।
 कषायानुरसः शीतः सर्वदोषप्रकोपणः ॥
 क्षीणक्षतविघातानां हितो दाहटषापहः ।
 शीताधिकः सनीहारः सविद्युत्स्तनयितुमान् ॥
 विश्ववायुरनायुष्यः प्राणिनां नैकदोषकृत् ।
 सर्वसुनिन्दको हन्ता कल्योत्पातपुरःसरः ॥ * ॥

वायुः

यजनवायुगुणाः ।
 “सूक्ष्मादाहटषास्वेदशमनो यजनानिलः ।
 तालवृन्तमयो वातस्त्रिदोषशमनो लघुः ॥
 वंशयजनजो वातो रूक्षोऽप्यो वातपित्तदः ।
 बालयजनमोजस्यं मक्षिकादीन् यपोहति ।
 मायूरा वल्ज्वा वैत्रा वाता दोषत्रयापहाः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 अपि च । तत्र वायोः स्वरूपमाह ।
 “दोषधातुमलादीनां नेता शीघ्रः समीरणः ।
 रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥”
 नेता स्थानान्तरे प्रापयिता । शीघ्रः आशु-
 कारी । अन्यच्च ।
 “उत्साहोच्छ्वासनिःश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः ।
 सम्यग्गत्या च धातूनामिन्द्रियाणाञ्च पाटवैः ॥
 अनुगृह्णात्यविकृतो हृदयेन्द्रियचित्तधृक् ।
 रजोगुणमयः सूक्ष्मो रूक्षः शीतो लघुश्चलः ॥
 खरो मृदुर्योगवाही संयोगादुभयार्थकृत् ।
 दाहहृत्तेजसा युक्तः शीतकृत् सोमसंश्रयात् ॥
 विभागकरणाद्वायुः प्रधानं दोषसंग्रहेः ।
 पकाशयकटीसकथिश्चोत्रास्थिसर्पनेन्द्रियम् ।
 स्थानं वातस्य तत्रापि पकाधानं विशेषतः ॥”
 एको वायुः पित्तवशान्नामस्थानकर्मभेदैः पञ्च-
 विधः ॥ * ॥ तेषां वायूनां नामान्याह ।
 “उदानस्तदनु प्राणः समानोऽपान एव च ।
 यानश्चेतानि नामानि वायोः स्थानप्रभेदतः ॥”
 अथोदानादीनां स्थानान्याह ।
 “कण्ठे हृदि तथाघस्तात् कोष्ठवर्द्धर्मलाशये ।
 सकलेऽपि शरीरेऽसौ क्रमेण पवनो वसेत् ॥”
 अथ तेषां कर्माण्याह ।
 “उदानो नाम यस्तुर्हसुपैति पवनोत्तमः ।
 तेन भाषितगीतादिप्रवृत्तिः कुपितस्तु सः ।
 ऊर्ध्वजङ्गगतान् रोगान् विदधाति विशेषतः ॥
 यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहधृक् ।
 सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते ॥
 प्रायशः कुरुते दुष्टो हिक्काश्वासादिकान्
 गदान् ।
 आमपकाशयचरः समानो वह्निमज्जतः ॥
 सोऽन्नं पचति तज्जान्श्च विशेषान् विविगन्ति
 हि ॥”
 तज्जानित्याह अन्नजान् । रसमलमूत्रादीन्
 पृथक्करोतीत्यर्थः ।
 “स दुष्टो वह्निमान्यातिसारगुल्मान् करोति हि ।
 पकाशयालयोऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् ॥
 समीरणः शूलनमूत्रशुक्रगर्भात्तैवान्यधः ।
 क्रुद्धस्तु कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगुदाश्रयान् ॥
 शुक्रदोषप्रमेहांश्च यानापानप्रकोपजान् ॥”
 स च ।
 “कृतस्वेदहचरो यानो रससंदह्नो यतः ।
 खेदास्कुक्षावणश्चापि पचधा चेष्टयत्यपि ॥
 गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः ।
 प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिव्रत्याः शरी-
 रिणाम् ॥

वायुः

प्रस्यन्दनं चोद्वहनं पूरणञ्च विरेचनम् ।
 धारणश्चेति पञ्चेताश्चेष्टाः प्रोक्ता नभस्ततः ॥
 क्रुद्धः स कुरुते रोगान् प्रायशः सर्वदेहगान् ।
 युगपत् कुपिता एते देहं भिन्युरसंश्रयम् ॥”
 देहं भिन्नं कुर्यात्मारयेत्युत्तरित्यर्थः । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ * ॥ (असुरविशेषः । यथा, हरि-
 वंशे । २ । ८५ ।
 “दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रियः ।
 वायुर्गिरिष्ठो नमुचिः प्रसूरो विजयो महान् ॥”
 वायुकेतुः, स्त्री, (वायुः केतुर्ध्वजो वाहनं वा
 यस्याः ।) धूलिः । इति हारावली । १५८ ॥
 वायुगण्डः, पुं, अजीर्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुगुल्मः, पुं, (वायुना कृतो गुल्म इव) अम्भसां
 भ्रमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुदारुः, पुं, (वायुना दीर्यते इति । दृ + उङ् ।)
 मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 वायुपुत्रः, पुं, (वायोः पुत्रः ।) भीमः । इति
 धनञ्जयः ॥ हनुमान् । यथा,—
 “हनुमान्ननास्त्रसुर्वायुपुत्रो महाबलः ।”
 इति तस्य दादृशनामस्तोत्रम् ॥
 वायुफलं, स्त्री, (वायुना फलति प्रतिफलतीति ।
 फल् + अच् ।) शक्रधनुः । (वायोः फलमिव ।)
 करका । इति मेदिनी । ले, १६४ ॥
 वायुभक्ष्यः, पुं, (वायुर्भक्ष्योऽस्येति ।) सर्पः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ वातभक्षके, त्रि (यथा,
 गो० रामायणे । ३ । १५ । १२ ।
 “स हि तैपे तपस्वीत्रं मन्दकर्णमहासुनिः ।
 दशवर्षसहस्राणि वायुभक्ष्यः शिलासनः ॥”
 वायुवर्त्म, [न] स्त्री, (वायोर्वर्त्म ।) अरकाशः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वायुवाहः, पुं, (वायुना उह्यते इति । वह् +
 षच् ।) धूमः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६६ ॥
 वायुवाहिनी, स्त्री, (वायुं वहतीति । वह् +
 णिनिः । डीप् ।) वायुसञ्चारिणी शिरा । इति
 वैद्यकम् ॥
 वायुधः, पुं, मत्स्यविशेषः । कालवायुधपोना इति
 भाषा । तस्य गुणाः ।
 “वायुधो दृंहणो दृष्टो मधुरो धातुवर्द्धनः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 वायुसखा, पुं, (वायोः सखा । “राजाहःसखिभ्य-
 षच् ।” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) अग्निः ।
 इति भरतः ॥
 वायुसखा, [खि] पुं, (वायुः सखा यस्येति विग्रहे
 टजभावात् । “अनङ् सौ ।” ७ । १ । ६३ । इति
 अनडादेशः ।) अग्निः । इत्यमरः । १ । १ । ८० ॥
 वायुस्यदं, स्त्री, (वायूनामास्यदं सञ्चरणस्थानम् ।)
 आकाशः । इति धनञ्जयः ॥
 वार, स्त्री, (वारयतीति । वृच् + णिच् + क्तिप् ।)
 जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
 भागवते । १० । ३३ । २२ ।
 “गन्धर्वपालिभिरनुदुत आविशद वाः
 आन्तो गजीभिर्दिभराडिव भिन्नसुतः ॥”)

वारं, क्ली, (वार्यतेऽनेनेति । वृ + णिच् + घञ् ।)
मदिरापात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वारंवारं, व्य, पुनःपुनः । यथा । वारंवारं सङ्घः
शब्ददिति शब्दरत्नावली ॥
वारः, पुं, (वारयति त्रियते वेति । वृ + णिच् +
अच् । वृ + घञ् वा ।) सम्महः । अवसरः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १।१६।७ ।
“एकैकश्चापि पुरुषस्तत्रयच्छति भोजनम् ।
स वारो बहुभिर्वर्षैर्भवत्यसतरो नरैः ॥”)
सूर्यादिवासरः । द्वारः । हरः । कुजवृक्षः ।
चणः । इति मेदिनी । रे, ६५ ॥ * ॥ अथ
वाराणां संज्ञा ।
“चरः सौम्यो गुरुः क्षिप्रो मृदुः शुक्रो रविर्ध्रुवः ।
शनिश्च दारुणो ज्यो भौम उग्रः शशी समः ॥
चरक्षिप्रैः प्रयातयं प्रवेष्टयं मृदुध्रुवैः ।
दारुणैश्च योद्धयं क्षिप्रैर्जयकाङ्क्षिभिः ॥
वृषाभिषेकोऽग्निकार्यं सूर्यवारे प्रशस्यते ।
सोमे तु लेपयानश्च कुर्याच्चैव गृहादिकम् ॥
सेनापत्यं शौर्ययुद्धं शस्त्राभ्यासः कुजे तथा ।
सिद्धिकार्यं च मन्त्रश्च यात्रा चैव बुधे स्मृता ॥
पठनं देवपूजा च वस्त्रादाभरणं गुरौ ।
कन्यादानं गजारोहः शुक्रे स्थातु समयः स्त्रियाः ।
स्याप्यं गृहप्रवेशश्च गजवन्धः शनौ शुभः ॥”
इति गारुडे ६२ अध्यायः ॥
सावनदिनवद्वारप्रवृत्तिः सूर्योदयावधिरेव ।
सूर्यसिद्धान्ते ।
“सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा ।
मध्यमग्रहसुक्षिप्तश्च सावनेन प्रकीर्तितः ॥”
अत्र दिनाधिपस्य रथादिर्भोग्यं दिनं वाररूपं
सावनगणनोक्तं व्यवहारोऽपि तादृगेव । तिथि-
विवेकेऽपि । भवतु वारयोगे अस्तित्वेर्ग्रहणं
तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिन-
माह सूर्यसिद्धान्तः ।
“उदयादोदयं भानोर्भौमसावनवासराः ॥”
भौमेति पित्रादिदिनयावृत्त्यर्थम् । यत्तु रेखा-
पूर्वपरयोरित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता
तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकालहोरादिज्ञापनार्थमिति
ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् ।
“नेवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः ।
उदयास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥
येयत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणात् सूर्यदर्शनयोग्यकालादेव
वारघटककर्मसु स एव कालः । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * ॥ अथ शोभनवाराः ।
“रविः सोमो मङ्गलश्च बुधो जीवः शितः शनिः ।
एतेषां नामतो वारा विख्याताः सर्वकर्मसु ॥
सितेन्द्रबुधजीवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
भावभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केवपि ॥”
इति ज्योतिःसागरः ॥
अथ वारवेला ।
“कृतमुनियमशरमङ्गल-
रामर्तुषु भास्करादियामाह ॥

प्रभवति हि वारवेला
न शुभाशुभकार्यकरणाय ॥”
अथ कालवेला ।
“कालस्य वेला रवितः शराक्षि-
कालानलागास्तुभयो गजेन्द्र ।
दिने निशायास्तुवेदनेत्र-
नगेषु रामा विधुदन्तिनौ च ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
तथोक्तं यथा,—
“रवौ वर्ज्यं चतुःपञ्च सोमे सप्तद्वयं तथा ।
कुजे षष्ठद्वयश्चैव बुधे बाणतृतीयकम् ॥
गुरौ सप्ताष्टकं चैव त्रिचत्वारि च भार्गवे ।
शनावाद्यश्च षष्ठश्च शेषश्च परिवर्जयेत् ॥ * ॥
रवौ षष्ठं विधौ वेदं कुजवारे द्वितीयकम् ।
बुधे सप्त गुरौ पञ्च भृगुवारे तृतीयकम् ।
शनावादां तथा चान्त्यं रात्रौ कालं विवर्जयेत् ॥”
इति सारसंग्रहः ॥ * ॥
अथ स्त्रीणां प्रथमरजस्वलायां वारफलम् ।
“आदित्ये विधवा नारी सोमे चैव पतिव्रता ।
वेश्या मङ्गलवारे च बुधे सौभाग्यमेव च ॥
वृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे पुत्रवती भवेत् ।
शनौ वन्धा तु विज्ञेया प्रथमस्त्री रजस्वला ॥”
इति मथुरेश्वरसारसंग्रहः ॥
(बालः । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४ । ४ ।
“विधोभरिभदोषधीषु जिह्वा
मन्यो न रथ्यो दोषवीति वारान् ॥”
“रथ्यो रथाहोऽन्योन वाजी यथा वारान् दंश-
वारणसाधनान् बालान् दोषवीति कम्पयति ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ वरणीये, त्रि, । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १२८ । ६ । [वृण्वति ॥”
“विश्वस्मा इन्सुक्ते वारमृण्वत्यग्निर्हारां
“वारं सर्वैर्वरणीयम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वारकं, क्ली, (वारयतीति । वृ + णिच् + खुल् ।)
कष्टस्थानम् । इति हारावली । १२८ ॥ द्वौवे-
रम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२४ ॥
वारकः, पुं, (वृ + णिच् + खुल् ।) अश्वविशेषः ।
इति विश्वः ॥ अश्वगतिः । निषेधके, त्रि, । इति
मेदिनी । के, १३१ ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
३२१ । ३६ ।
“पुरा समलवान्ववं प्रसृष्टैरत्यदुःखवित् ।
तवेह जीवितं यमो न चास्ति तस्य वारकः ॥”)
वारकी, [न] पुं, (वारकोऽस्यस्येति । इनिः ।)
चित्राश्वः । शत्रुः । पर्णाजीवी । पयोधिः ।
इति मेदिनी । ने, १६५ ॥
वारकीरः, पुं, (वारो वरणीयः कीरः पक्षीव ।
यद्वा, वारे अवसरे किरति कौतुकवाक्यमिति ।
कृ + कः । निरुक्तलक्षणो दीर्घः । यद्वा, वारे
अवसरे कीलति बध्नाति कौतुकार्थं रज्ज्वा प्रेम्णा
वा । कील + कः । लस्य रत्वम् ।) श्यालकः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वारगाही । वाङ्मवः ।
यूका । वेणिवेधिनी । नीराजितहयः । इति
मेदिनी । रे, २८८ ॥

वारङ्गः, पुं, पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारङ्गः, पुं, (वारयतीति त्रियते इति वा । वृ +
“वृजोर्द्विष्व ।” उणा० १ । १२१ । इति
अङ्गच् । धातोर्द्विष्व ।) खड्गादिमुष्टिः ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुप्तादिवृत्तिः ॥ सुट् इति
वाट इति च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ७ ।
“तत्र स्वस्तिकयन्त्राणि * * * * * मलेऽङ्गुशवदा-
वृत्तवारङ्गाणि अस्थिविनष्टशूलोद्धरणार्थमुप-
दिश्यन्ते ॥”)
वारटं, क्ली, (वार जलमटति प्राप्नोतीति । अट् +
अच् ।) क्षेत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
क्षेत्रसम्महः । इति शब्दरत्नावली ॥
वारटा, स्त्री, (वारि जले अटतीति । अट् +
अच् + टाप् ।) हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
वारणं, क्ली, (वृ + णिच् + ल्युट् ।) प्रतिषेधः । इति
मेदिनी । गे, ६६ ॥ (यथा, हरिवंशे । १८० । ४५ ॥
“अस्त्राणां वारणार्थाय वासुदेवोऽप्यसृजत ॥”)
हस्तवारणम् । इति जटाधरः ॥ * ॥ दानकाले
वारणनिषेधो यथा,—
“न देवगुरुविप्राणां दीयमानस्तु वारयेत् ।
न चात्मानं प्रशंसेद्वा परनिन्दाश्च वर्जयेत् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १६ अध्यायः ॥
वारणः, पुं, (वारयति परवलमिति । वृ + ल्युट् ।)
हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ७० ।
“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहाय्या ।
विलोक्य वृद्धोऽन्ममिषितं त्वया
महाजनः स्मिरमुखो भविष्यति ॥”)
बाणवारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ४० । २ ।
“वारणा यस्य सौवर्गाः पृष्ठे भासन्ति दंशिताः ।
सुपार्श्वं सुग्रहश्चैव कस्यैतद्वगुरुत्तमम् ॥”
वारि जले रणति चरतीति । वार + रण +
अच् । जलजाते, त्रि, । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४८ ॥
“ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारुणम् ।
अवतारयामास मर्हो मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥”
“वारि जले रणति चरतीति वारणः समुद्रोद्भव
इत्यर्थः ।” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥
वारणबुधा, स्त्री, (बुध्यते इति । बुध उन्सर्गे +
कः । वारणानां बुधा । यद्वा, वारणान् पुष्पा-
तीति । पुष + कः । पृषोदरादित्वात् पश्य बः ।)
कदली । इत्यमरः । २ । ४ । ११३ ॥
वारणवक्त्रभा, स्त्री, (वारणानां वक्त्रभा प्रिया ।)
कदलीवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारणसी, स्त्री, (वरणा च असी च नदीद्वयं
तस्य अदूरे भवा । “अदूरभवश्च ।” ४ । २ । ७० ।
इत्यण् । डीप् । पृषोदरादित्वात् साधुः ।)
वाराणसी । काशी । इति हेमचन्द्रः ॥
वारणीयं, त्रि, (वृ + णिच् + अनौयर् ।) वारण-
योग्यम् । वृण्वधातोः अज्ज्ञादनौयप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५७ । १ ।

वारसे

“अवारणीयं रिपुभिर्वारणीयं करं तुमः ।
 हेरम्बस्य सविन्दूरमसिं दूरमघच्छिदम् ॥”
 वारचं, स्त्री, (वारं चरन्वती । इति केचित् ॥
 वारवधूः, स्त्री, (वारणां जनसमूहानां वधूः ।)
 वारमुखा । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥
 (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३०८ ॥
 “निजगात्रनिर्विशेषस्यापितमपि सारमखिल-
 मादाय ।
 निर्मोकश्च मुजङ्गी मुञ्चति पुरुषश्च वारवधूः ॥”)
 वारवाणः, पुं, स्त्री, (वारं वारणीयं वाणं
 यस्मात् ।) कश्चुकः । इत्यमरः । २ । ८ । ६३ ॥
 (यथा, माघे । १५ । ८४ ।
 “पीनकुचतटनिपीडदल-
 द्रवारवाणसुरसा लिलिङ्गिरे ॥”)
 वारवृषा, स्त्री, (वारान् बालकान् पुण्यातीति ।
 पुष् + कः । णोदरादित्वात् पत्य वः ।) कदली ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 वारमुखा, स्त्री, (वारेषु वेद्यासमूहेषु मुख्या
 श्रेष्ठा ।) जनैः सत्कृता वेद्या । इत्यमरः । २ ।
 ६ । १६ ॥ (यथा, भागवते । १ । ११ । २० ।
 “वारमुखाश्च शतशो यानैस्तद्दर्शनोत्सुकाः ॥”)
 वारयिता, पुं, (वारयति दुर्नीतेरिति । वृ + णिच्
 + क् ।) पतिः । इति हलायुधः ॥
 वारला, स्त्री, (वारं लातीति । ला + कः ।)
 वरटा । हंसी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
 वारलीकः, पुं, वल्गुजा । इति शब्दरत्नावली ॥
 वायुइ इति ख्यातः ॥
 वारवाणिः, पुं, (वारं शब्दसमूहं वणते इति ।
 वण + इण् ।) वंशीवादकः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ उत्तमगायकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 धर्माध्यक्षः । संवत्सरः । इत्यजयपालः ॥ एत-
 न्मते पत्रगीयादिः ॥
 वारवाणिः, स्त्री, (वारे अर्घदानावसरे वाणिः
 प्रियालापो यस्याः ।) वेद्या । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 वारवाणी, स्त्री, (वारवाणि + पक्षे ङीष् ।) वार-
 मुख्या । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारविलासिनी, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां
 विजासिनी स्त्री । यद्वा, वारान् विलासयतीति ।
 वि + लस + णिच् + णिनिः । ङीप् ।) वेद्या ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथासरित्-
 सागरे । १२ । ७८ ।
 “अस्तीह मयुरा नाम पुरीकंशारिजम्भूः ।
 तस्यां स्वनिकेत्यासीत् ख्याता वारविला-
 सिनी ॥”)
 वारवृषा, स्त्री, (वारान् हस्तिसमूहान् वर्षतीति ।
 वृष + कः । टाप् । हस्तिभक्त्येनास्यास्तथा-
 त्वम् ।) कदली । इति शब्दरत्नावली ॥
 वारसुन्दरी, स्त्री, (वाराणां नरसमूहानां
 सुन्दरी ।) वेद्या । इति हारावली । १४४ ॥
 वारसेवा, स्त्री, (वारे अवसरे सेवा ।) वेद्यानां
 क्रमः । तासां गणः । इति जटाधरः ॥

वाराण

वारस्त्री, स्त्री, (वाराणां जनसमूहानां स्त्री ।)
 वेद्या । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥
 वारांनिधिः, पुं, (वारां जलानां निधिः । अलुक्
 समासः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
 वाराणसी, स्त्री, (वरणा च असी च । तयोर्नयो-
 रदूरे भवा । “अदूरभवश्च ।” ४ । २ । ७० ।
 इत्यण् । ङीप् । णोदरादित्वात् साधुः । अस्या
 निरुक्तिर्यथा,—
 “वरणासी च नद्यौ द्वे पुराण्ये पापहरे उभे ।
 तयोरन्तर्गता या तु सैषा वाराणसी स्मृता ॥”)
 मोक्षदपुरीविशेषः । वनारस् इति हिन्दी
 भाषा । तत्पर्यायः । वाराणसी २ काशी ३
 शिवपुरी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ जित्वरी ५
 तपःस्थली ६ वरणसी ७ तीर्थराणी ८ काशिका
 ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या माहात्म्यं
 यथा,—
 ईश्वर उवाच ।
 “परं गुह्यतमं चैवं मम वाराणसी पुरी ।
 सर्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥
 तत्र भक्ता महादेवि ! मदीयं व्रतमाश्रिताः ।
 निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥
 उत्तमं सर्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमम् यत् ।
 ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानं अविमुक्तपुरं मम ॥
 स्थानान्तरं पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च ।
 श्रमशानसंस्थितान्येव दिव्यभूमिगतानि च ॥
 भूर्लोकं नैव संलग्नमन्तरीक्षे ममालयम् ।
 अमुक्तास्तत्र पश्यन्ति सुक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥
 श्रमशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ! ॥
 देवीदं सर्वगुह्यानां स्थानं प्रियतरं मम ।
 यद्भक्तास्तत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥
 दत्तं जप्तं हुतं चेष्टं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।
 ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्वं तत्राचर्य भवेत् ॥
 जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्वं संचितम् ।
 अविमुक्तं प्रविष्टस्य तत्सर्वं व्रजति क्षयम् ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वेद्या शूद्रा ये वर्णसङ्कराः ।
 स्त्रियो स्त्रीच्छाश्च ये चान्ये संकीर्णाः पाप-
 योनयः ॥
 कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये गृहपक्षिणः ।
 कालेन निधनं प्राप्ताः स्वविमुक्ते वरानने ! ॥
 चन्द्रार्द्धमौलयस्त्राचा महावृषभवाहनाः ।
 शिवे मम पुरे देवि ! जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 बाविमुक्ते नृतः कश्चिन्नरकं याति किल्विषी ।
 ईश्वरानुग्रहीता हि सर्वे यान्ति परं गतिम् ॥
 मोक्षं सुदुर्लभं मत्वा संसारश्चातिभीषणम् ।
 अश्वना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥
 दुर्लभा तपसा चापि पूतस्य परमेश्वरि ! ।
 यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोक्षणी ॥
 प्रसादाज्जायते ह्येतन्मम शैलेन्द्रनन्दिनि ! ।
 अप्रबुद्धा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥
 अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढा ये तमसावृताः ।
 विप्रचरेतसां मध्ये तेषां वसः पुनः पुनः ॥

वाराण

हृन्मनोऽपि यो विद्वान् वसेद्विप्रश्चरतिरपि ।
 स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न प्रोचति ॥
 जन्ममृत्युचरायुक्तं परं यान्ति शिवालये ।
 अप्रुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोक्षकाङ्क्षिताम् ॥
 यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्यन्ति पण्डिताः ।
 न दानेन तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥
 प्राप्यते मतिरुत्तुष्टा या विमुक्ते तु लभ्यते ।
 नानावर्णा विवर्णाश्च चाखालाद्या जुगुप्सिताः ॥
 किल्विषैः पूर्णदेहा ये विशिष्टेः पातकेस्थया ।
 भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥
 अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम् ।
 अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥
 हत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये ।
 तेषां तत् परमं ज्ञानं ददास्यन्ते परं पदम् ॥
 प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः ।
 केदारं भद्रकर्णश्च गथा पुष्करमेव च ॥
 कुरुक्षेत्रं रुद्रकोटिर्नर्मदा स्नातकेश्वरम् ।
 शालग्रामश्च कुजाम्बं कीकासुखमनुत्तमम् ॥
 प्रभासं विषयेशानं गोकर्णं भद्रकर्णकम् ।
 एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि तु ॥
 न यास्यन्ति परं मोक्षं वाराणस्यां तथा नृताः ।
 वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरश्रुतेः कृतम् ।
 अन्यत्र शुभगा गङ्गा आहं दानं तपो जपः ॥
 व्रतानि सर्वमेवेतत् वाराणस्यां सुदुर्लभम् ।
 यजेत जुहुयादित्यं ददात्यर्चयेत् शरान् ॥
 वायुभक्षश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ।
 यदि पापो यदि शूद्रो यदि वा धार्मिको नरः ॥
 वाराणसीं समासाद्य पुनाति सकलं नरः ॥
 वाराणस्यां महादेवं येऽर्चयन्ति स्तुवन्ति वै ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥
 अन्यत्र योगज्ञानाभ्यां सत्यासादथ नान्यतः ।
 प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मनः ॥
 ये भक्त्या देवदेवेशं वाराणस्यां वसन्ति वै ।
 ते विन्दन्ति परं मोक्षमेकेनैव तु जन्मना ॥
 यत्र योगस्तथा ज्ञानं सुक्तिरेकेन जन्मना ।
 अविमुक्तं तदासाद्य नान्यत्र च्छेत्तपोवनम् ॥
 ज्ञानाज्ञानाभिनिष्ठानां परमानन्दमिच्छताम् ।
 या गतिर्विहिता सुभु साविमुक्ते नृतस्य तु ॥
 यानि चैवाविमुक्तस्य देहे सुक्तानि कृतज्ञशः ।
 पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्यो ह्यधिका शुभा ॥
 यत्र साक्षान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः ।
 याच्ये तारकं ब्रह्म तत्रैव ह्यविमुक्तके ॥
 तत्तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति श्रुतम् ।
 एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्नुयात् ॥
 भूमध्ये नाभिमध्ये च हृदये चैव मूर्धनि ।
 यथाविमुक्तनादित्ये वाराणस्यां अवस्थितम् ।
 वाराणस्यास्तथा चास्या मध्यं वाराणसी पुरी ॥
 तत्रैव संस्थितं भद्रं नित्यमेवाविमुक्तकम् ।
 वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति ॥
 यत्र नारायणो देवो महादेवाधिरीश्वरः ।
 तत्र देवाः सगन्धर्वाः सद्यक्षोऽगाराक्षसाः ॥

वाराण

उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥
महापातकिनो ये च ये च वै पापकृतमाः ।
वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥
तस्मान्मुमुक्षुर्विवशो वसेद्वै मरणान्तिकम् ॥
वाराणस्यां महादेवाज्ञानं लब्ध्वा विसृज्यते ।
किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापौघहतचेतसः ॥
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः ।
यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानां वै तदुत्तमम् ॥
यैः समाराधितो रुद्रः पूर्वस्मिन्नेव जन्मनि ।
ते विन्दन्ति परं चैवमविसृज्यं प्रबुधालयम् ॥
ये स्मरन्ति सदा कालं वदन्ति च पुरीमिमाम् ।
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहासुत्रं च पातकम् ॥
आचक्ष्वमिदं स्थानं सेवितं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।
मृतानाञ्च पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसन्नरः ।
योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृतमः ॥”
इति कौर्म्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“वाराणसी नाम पुरी गङ्गातीरे मनोहरे ।
वरणायास्तथा वासेर्मध्ये चापाकृतिः सदा ॥
स्वयं वृषध्वजस्तत्र नित्यं वसति योगिनाम् ।
सदा प्रीतिकरो योगी स्वयं चाप्यात्मचिन्तकः ॥
विवृतस्था सा पुरी नित्यं भर्गयोगवलाद्भृता ।
दिशं ज्ञानं ददात्येष तत्र यो म्रियते जनः ॥
तस्मै स्वयं महादेवः संसारयन्त्रिसुतये ।
स भूत्वा परमो योगी मृतस्तत्र भवान्तरे ॥
सुलभेनैव निर्वाणमाप्नोति स्मरहासमः ।
योगयुक्तो महादेवः पार्वत्या सहितः सदा ॥
देवगन्धर्व्यचाणां मातृषाणाञ्च नित्यशः ।
ज्ञो ह्येव प्रकाशश्च चैत्रं तच्च प्रकाशितम् ॥
न तत्र कामदो देवो न चिराच्च प्रसीदति ।
आराधितश्चिरं भक्त्या निर्वाणाय प्रसीदति ॥
गौर्यादिवर्जिता सा तु पुरी तत्र न गच्छति ।
योगस्थानं महाचैत्रं कदाचिदपि प्राङ्करी ॥
आसन्नं युवयोः चैत्रमिदं वाराणसी तु यत् ।
कथितं नातिदूरे च वर्तते मरसत्तमौ ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥
अथ काशीयात्राविधिः ।

सूत उवाच ।

“यात्रापरिक्रमं ब्रूहि जनानां हितकाम्यया ।
यथावत् सिद्धिकामानां सत्यवत्याः सुतो मम ॥

आस उवाच ।

निशामय महाप्राज्ञ लोमहर्षण वच्मि ते ।
यथा प्रथमतो यात्रा कर्त्तव्या यात्रिकैर्मुदे ॥
सचेलमादौ संज्ञाय चक्रपुष्करिणीजले ।
सन्तर्प्य देवान् सपितृन् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः ॥
आदित्यं द्रौपदीं विष्णुं दण्डपाणिं महेश्वरम् ।
नमस्कृत्य ततो गच्छेत् द्रष्टुं पुण्ड्रविनायकम् ॥
ज्ञानवापीसुपस्थं नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
तारकेशं समर्थेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ।
दैवन्दिनी विधातव्या महाफलमभीप्सुभिः ॥*॥

वाराण

ततो वैश्वेश्वरी यात्रा कार्या सर्वार्थसिद्धये ।
द्विसप्तायतनानाञ्च कार्या यात्रा प्रयत्नतः ॥
कृष्णां प्रतिपदं प्राप्य भूतावधि यथाविधि ।
अथवा प्रतिभूतश्च चैत्रसिद्धिमभीप्सुभिः ॥
तत्ततीर्थकृतस्नानस्तत्तल्लिङ्गकृताचनः ।
मौनेन यात्रां कुर्व्याणः फलं प्राप्नोति यात्रिकः ॥
ॐकारं प्रथमं पश्येत् मन्त्रोदयां कृतोदकः ।
त्रिपिष्टपमहादेवं ततो वै कृत्तिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेण केदारश्च ततो ब्रजेत् ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविसृक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेश्वरं चयेत् ।
एषा यात्रा प्रयत्नेन कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
यस्तु चैत्रसुषित्वापि नैतां यात्रां समाचरेत् ।
विघ्नास्तस्योपजायन्ते चैत्रोच्चाटनरुचकाः ॥*॥
अष्टायतनयात्रान्या कर्त्तव्या विघ्नशान्तये ॥
दक्षेशः पार्वतीशश्च तथा पशुपतीश्वरः ।
गङ्गेशो नर्मदेशश्च गभस्तीशः सतीश्वरः ॥
अष्टमस्तारकेशश्च प्रत्यष्टमि विशेषतः ।
दृष्ट्वा न्येतानि लिङ्गानि महापापापशान्तये ॥*॥
अपरापि शुभा यात्रा योगक्षेमकरा सदा ।
सर्वविघ्नोपहन्त्री च कर्त्तव्या चैत्रवासिभिः ॥
शैलेशं प्रथमं वीक्ष्य वरणास्नानपूर्वकम् ।
स्नानन्तु सङ्गमे कृत्वा द्रष्टव्यः सङ्गमेश्वरः ॥
खर्गोलतीर्थं सुस्नातः पश्येत् खर्गोलमीश्वरम् ।
स्नात्वा मन्दाकिनीतीर्थं द्रष्टव्यो मध्यमेश्वरः ॥
पश्येद्विरण्यगर्भास्थं तत्र तीर्थं कृतोदकः ।
पञ्चचूडद्वदे स्नात्वा व्योमस्थानं ततोऽर्चयेत् ॥
चतुःसमुद्रकूपे तु स्नात्वा देवं ततोऽर्चयेत् ।
देवस्थाने तु या वापी तत्रोपस्थाने कृते ।
शुक्रेश्वरं ततः पश्येत्तत्कूपविहितोदकः ।
दण्डखाते नरः स्नात्वा व्याघ्रेशं पूजयेत्ततः ॥
शौनकेश्वरकुले तु स्नानं कृत्वा ततोऽर्चयेत् ।
जम्बुकेशं महालिङ्गं कृत्वा यात्रामिमां नरः ॥
कचिन्न जायते भूयः संसारे दुःखसागरे ।
समारभ्य प्रतिपदं यावत् कृष्णां चतुर्दशीम् ॥
एतत्क्रमेण कर्त्तव्यायेतदायतनानि वै ।
इमां यात्रां नरः कृत्वा न भूयोऽप्यभिजायते ॥
अन्या यात्रा प्रकर्त्तव्याकादशायतनोद्भवा ।
अमीध्रकुण्डसुस्नातः पश्येदमीध्रमीश्वरम् ॥
उर्वशीशं ततो गच्छेत्तत्सु नकुलीश्वरम् ।
आषाढीशं ततो दृष्ट्वा भावभूतेश्वरं ततः ॥
लाङ्गलीशमथालोक्य ततस्तु त्रिपुरान्तकम् ।
ततो मनःप्रकाशेशं प्रीतिकेशमथो ब्रजेत् ॥
मदालेश्वरं तस्मात् तिलपर्णेश्वरं ततः ।
यात्रेकादशलिङ्गानामेषा कार्या प्रयत्नतः ॥
इमां यात्रां प्रकुर्व्याणो रुद्रत्वं प्राप्नुयान्नरः ॥*॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गौरीयात्रामनुत्तमाम् ॥
शुक्लपञ्चतीर्थायां या यात्रा विश्वदृष्टिका ।
गोप्रेक्ष्यतीर्थं सुस्नाय सुखनिर्म्मालिकां ब्रजेत् ॥
व्योमवापां नरः स्नात्वा व्योमं गौरिं समर्चयेत् ।
सौभाग्यगौरी संपूज्या ज्ञानवाप्यां कृतोदकैः ॥

वाराण

ततः शङ्कारगौरीश्च तत्रैव च कृतोदकः ।
स्नात्वा विशालगङ्गायां विशालाक्षीं ततो ब्रजेत् ॥
सुस्नातो ललितातीर्थं ललितामर्चयेत्ततः ।
स्नात्वा भवानीतीर्थं तु भवानीं परिपूजयेत् ॥
मङ्गला च ततोऽभ्यर्च्य विन्दतीर्थकृतोदकैः ।
ततो गच्छेन्महालक्ष्मीं स्थिरलक्ष्मीसम्बद्धये ॥
इमां यात्रां नरः कृत्वा चैत्रेऽस्मिन्मुक्तिजन्मनि ।
न दुःखैरभिभूयेत इहासुत्रापि कुञ्चितम् ॥*॥
कुर्यात् प्रतिचतुर्थीं पूजां विघ्नेशितुः सदा ।
ब्राह्मणेभ्यस्तदुद्देशाद्देया वै मोदका सुदे ॥
भौमे भैरवयात्रा च कार्या पातकहारिणी ।
रविवारे रवेयात्रां षष्ठ्यां वा रविचन्द्रयुजि ॥
तथैव रविसप्तम्यां सर्वविघ्नोपशान्तये ।
नवम्यामथवा षष्ठ्यां चण्डीयात्रा शुभावहा ॥*॥
अन्तर्गृहस्थ यात्रा वै कर्त्तव्या प्रतिवत्सरम् ।
प्रातःस्नानं विधायादौ नत्वा पञ्च विनायकान् ।
नमस्कृत्वा च विश्वेशं स्थित्वा निर्वाणमण्डपे ।
अन्तर्गृहस्थ यात्रां हि करिष्येऽघौघशान्तये ॥
गृहीत्वा नियमश्चेति गत्वाथ मणिकर्णिकाम् ।
स्नात्वा मौनेन चागत्य मणिकर्णेश्वरं चयेत् ॥
कम्बलाश्वतरौ नागौ वासुकीशं प्रणम्य च ।
पर्वतेशं ततो दृष्ट्वा गङ्गाकेशवमप्यथ ॥
ततस्तु ललितां दृष्ट्वा जरासन्धेश्वरं ततः ।
ततो वै सोमनाथश्च वराहश्च ततो ब्रजेत् ॥
ब्रह्मेश्वरं ततो नत्वा नत्वागस्तीश्वरं ततः ।
कश्यपेशं नमस्कृत्य हरिकेशवनन्तथ ॥
वेदनार्थं ततो गत्वा ध्रुवेशमथ वीक्ष्य च ।
गोकर्णेशं ततोऽभ्यर्च्य हाटकेशमथो ब्रजेत् ॥
अस्थितेपतङ्गगोत्रं दृष्ट्वा वै कौकेश्वरम् ।
भावभूतं ततो नत्वा चित्रगुप्तेश्वरं ततः ॥
चित्रघटं प्रणम्याथ ततः पशुपतीश्वरम् ।
पितामहेश्वरं गत्वा ततस्तु कलसेश्वरम् ॥
चन्द्रेणन्वथ वीरेशो विघ्नेशोऽग्नीश एव च ॥
नागेश्वरो हरिश्चन्द्रश्चिन्तामणिविनायकः ।
सेनाविनायकश्चाथ द्रष्टव्यः सर्वविघ्नहृत् ॥
वशिष्ठवामदेवौ च मूर्तिरूपधराबुभौ ।
द्रष्टव्यौ यन्नतः काश्यां महाविघ्नविनाशनौ ॥
सीमाविनायकं नार्थं करुणेशं ततो ब्रजेत् ॥
त्रिसन्धेशो विशालाक्षी धर्मेशो विश्वबाहुका ।
आशाविनायकश्चाथ वृद्धादित्यस्ततः पुनः ॥
चतुर्वर्गेश्वरं लिङ्गं ब्रह्मेशस्तु ततः परम् ।
ततो मनःप्रकाशेश ईशानेशस्ततः परम् ॥
चण्डीचण्डीश्वरौ दृष्ट्वा भवानीशङ्करौ ततः ।
पुण्ड्रं प्रणम्य च ततो राजराजं समर्चयेत् ॥
लाङ्गलीशस्ततोऽभ्यर्च्यस्ततस्तु नकुलीश्वरः ।
परार्णेशमथो नत्वा परद्रुपेश्वरं ततः ॥
प्रतिग्रहेश्वरश्चापि निष्कलकेशमेव च ।
मार्कण्डेयेश्वरश्चैत्रं ततः अक्षरसेश्वरम् ॥
गङ्गेशोऽर्च्यस्ततो ज्ञानवाप्यां स्नानं समाचरेत् ।
नन्दिकेशं तारकेशं महाकालेश्वरं ततः ॥
दण्डपाणिं महेशश्च मोक्षेशं प्रणमेत्ततः ।
वीरभद्रेश्वरं नत्वा अविसृक्तेश्वरं ततः ॥

विनायकांस्ततः पञ्च विश्वनाथं ततो ब्रजेत् ।
ततो मौनं विष्टव्याथ मन्त्रमेनमुदीरयेत् ॥
अन्तर्गृहस्य यात्रेयं यथावद्व्यन्मया कृता ।
न्यूनातिरिक्तया शम्भुः प्रीयतामनया विभुः ॥
इति मन्त्रं समुच्चार्य चणं वै सुक्तिमण्डपे ।
विश्राम्य यायाङ्गवनं निध्यापः पुण्यवान्नरः ॥*॥
संप्राप्य वासरं विष्णोर्विष्णुतीर्थेषु सर्वतः ।
कार्या यात्रा प्रयत्नेन महापुण्यसम्प्लव्ये ॥
नवम्यां पञ्चदश्यां कुलस्तम्भं समर्चयेत् ।
दुःखरुद्रपिशाचत्वे न भवेदस्य पूजनात् ॥
श्रुत्वा पूर्वमिमां यात्राः कर्त्तव्यास्तीर्थवासिभिः ।
पर्वस्वपि विशेषेण कार्या यात्राश्च सर्वतः ॥
न वन्थं दिवसं कुर्यात् विना यात्रां कचित् कृती ।
यात्रादयं प्रयत्नेन कर्त्तव्यं प्रतिवासरम् ।
आदौ स्वर्गतरङ्गिण्यास्ततो विश्वेशितुर्भुवम् ॥
यस्य बन्धं दिनं जातं काश्यां निवसतः सतः ।
निराशाः पितरस्तस्य तस्मिन्नेव दिने भवन् ॥
स दृष्टः कालसर्पेण स दृष्टो मृत्युना स्फुटम् ।
स सुष्टस्तत्र दिवसे विश्वेशो यत्र नेचितः ॥
सर्वतीर्थेषु स सौ स सर्वयात्रां यधात् स च ।
मणिकर्णान् यः स्नातो यो विश्वेशं निरैक्षत ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्वं सत्वं पुनः पुनः ।
दृष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥
यास उवाच ।

स्त स्नान्दमिमं श्रुत्वा काशीमाहात्म्यमुत्तमम् ।
नरो न निरयं याति कृत्वाप्यघसहस्रकम् ॥
इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

वाराणसेयः, त्रि, (वाराणसी + "नद्यादिभ्यो
टक्" ॥ ४। २। ६७। इति टक् ।) वाराणसीजातः ।
वाराणसी शब्दात् ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
वारासनं, स्त्री (वारां आसनम् ।) जलाधारः ।
तत्पर्यायः । वाः सदनम् २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वाराहः, पुं, महापिण्डीतकटुचः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वराह एव (वराह + स्वार्थे अण् ।)
वाराहः । (कल्पभेदः । यथा, भागवते । ३ ।
११ । ३७ ।

"अयन्तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ! ।
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् शूकरो
हरिः ॥"

वराहस्येदमिति । वराह + तस्येदमित्यण् ।)
तत्पर्यायनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । २। ४। २ ।
"साय्येन पायसेनैव मधुना मिश्रितेन च ।
भक्ष्यैर्नलैः फलैश्चैव मांसैर्वाराहचारिण्यैः ॥"

स्त्री, तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३। ७। १८ ।
"ततो गच्छेत् धर्मज्ञ ! वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
विष्णुर्वराहरूपेण पूर्वं यत्र स्थितो भवत् ॥"

पुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १। ३। ८ ।
"चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतम् ॥"

वाराहकर्ण, स्त्री, (वाराहकर्ण इव पञ्चमस्थस्याः ।
वाराहकर्ण + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहपत्नी, स्त्री, (वाराहस्तत्कर्ण इव पञ्च-
मस्थस्याः । अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
अश्वगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वाराहाङ्गी, स्त्री, (वाराहमिवाङ्गमस्याः । ङीष् ।)
दन्तीवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥

वाराही, स्त्री, (वाराह + ङीष् ।) ब्रह्माण्डा-
दष्टमाहकान्तर्गतमाहकाविशेषः । यथा,—
"वराहरूपधारी च वराहोपम उच्यते ।
वाराहजननी चाथ वाराही वरवाहना ॥"

इति देवीपुराणे देवीनिरुक्ताध्यायः ४५ ॥
योगिनीविशेषः । यथा,—

"दुर्गा चण्डेश्वरी चण्डी वाराही कार्तिकी
तथा ।
हरसिद्धा तथा काली इन्द्राणी वैष्णवी तथा ॥
भद्रकाली विशालाक्षी भैरवी कामरूपिणी ।
एताः सर्वाश्च योगिन्यो भृङ्गारैः स्नापयन्तु ते ॥"

तीर्थविशेषः । यथा,—
"वाराही यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुभैरवसागराः ।
पशुस्तानविधानाय सान्निध्यमिह कल्पय ॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहदेवस्य शक्तिः । यथा,—
"यत्र वाराहमतुलं रूपं या विभ्रतो हरेः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही विभ्रती
तनुम् ॥"

इति चण्डी ॥
अपि च ।
"वाराहरूपिणीं देवीं दंष्ट्रोद्धृतवसुन्धराम् ।
शुभदां सुप्रभां शुभां वाराहीं तां नमाम्यहम् ॥"

इति बृहन्नन्दिकेश्वरपुराणोक्तदुर्गापूजापद्धतिः ॥
वराहक्रान्ता । चामालु इति ख्यातः । तत्-
पर्यायः । विष्वक्सेनप्रिया २ वृष्टिः ३ वदरा
४ । इत्यमरः ॥ वृष्टिः ५ । इति भरतः ॥ शूकरी
६ क्रोडकन्या ७ विष्वक्सेनकान्ता ८ वराही ९
कौमारी १० त्रिनेत्रा ११ ब्रह्मपुत्री १२ क्रोडि
१३ कन्या १४ वृष्टिका १५ माधवेष्टा १६
शूकरकन्दः १७ क्रोडः १८ वनवासी १९ कुष्ठ-
नाशनः २० बल्यः २१ अमृतः २२ महावीर्यः
२३ महौषधम् २४ शम्बरकन्दः २५ वराह-
कन्दः २६ वीरः २७ ब्राह्मीकन्दः २८ सुकन्दः
२९ वृद्धिदः ३० याघिहन्ता ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । विषपित्तकफकुष्ठप्रमेह-
क्रिमिनाशित्वम् । वृष्यत्वम् । बल्यत्वम् । रसा-
यणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।
"वाराहीकन्द एवान्यैश्चर्मकारालुको मतः ।
अनूपे स भवेद्देशे वाराह इव लोमवान् ॥"

इति भावप्रकाशः ॥
श्यामापत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदिनीमते
पवर्गोयवकारादिरयं शब्दः ॥

वारि, स्त्री, (वारयति तृष्मिति । वृ + णिच् +
"वसिषपियजिराजिब्रजिसदिहनिवाशिवादिवा-
रिभ्य इष् ।" उणा० ४ । १२४ । इति इष् ।)

जलम् । इत्यमरः । १ । १० । ३ ॥ (यथा,
मग्नौ । ४ । ६३ ।

"न कुर्वीत यथा चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
नोत्सङ्गे भक्षयेत् भक्ष्यान्न जातु स्यात् कुतूहली ॥"

दिग्विषये तस्य निषेधविधी यथा,—
"ईशाने चापि पूर्वस्मिन् पश्चिमे च तथो-
त्तरे ।

शिविरस्य जलं भद्रमन्यत्राणुभवेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
जलक्रीडायां वर्णनीयानि यथा,—
"जलकैलौ सरःक्षोभचक्रहंसापसर्पणम् ।
पद्मस्नानिपयोविन्दुदृग्गाभा भूषणच्युतिः ॥"

इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥
ह्रीवैरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वारिः, स्त्री, (वारयतीति । वारि + इष् ।)
वाक् । सरस्वती । गजबन्धनी । हस्तिबन्धन-
भूमिः । (यथा, रघौ । ५ । ४५ ।

"संहारविघ्नेपलघुक्रियेण
हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।
बभौ स भिन्दन् दृष्टतस्तरङ्गान्
वार्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥"

वन्दिः । कण्ठीति भाषा । इति मेदिनीकार-
हेमचन्द्रौ ॥ (वरणीये, त्रि । यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । २१ । ६१ ।

"बहुभ्य आ सङ्गतेभ्य एष मे देवेषु वसु वार्या-
यत्यते ।"
"एषोऽग्निर्ममह्यं देवेषु वारि वरीतुं योग्यं
वारि वरणीयं वसु धनमायत्यते ।" इति तद्गार्थं
महौधरः ॥

वारिकण्टकः, पुं, (वारिणः कण्टक इव ।) शृङ्गा-
टकः । इति जटाधरः त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिकर्णिका, स्त्री, (वारिषु कर्णा इव पत्रा-
ण्यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् । स्वार्थे कन् ।
टाप् पूर्वस्वश्च ।) खन्तली । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पाना इति भाषा ॥

वारिकर्पूरः, पुं, (वारिषु कर्पूर इव ।) इक्षि-
मतस्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिकुञ्जः, पुं, (वारिषु कुञ्ज इव वक्रत्वात् ।)
शृङ्गाटकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिकुञ्जकः, पुं, (वारिकुञ्ज + स्वार्थे कन् ।)
शृङ्गाटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिक्रिमिः, पुं, (वारिणः क्रिमिः ।) जलौकाः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचत्वरः, पुं, (वारिणि चत्वर इव ।)
कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिचरः, पुं, (वारिषु चरतीति । चर + टः ।)
मत्स्यः । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, भागवते ।
६ । ६ । २३ ।

"यस्योरुशृङ्गे जगतीं खनावं
मसुर्यथावध्य ततार दुर्गम् ।
स एव नस्माकृभयाद्दुरन्तात्
जानाश्रितान् वारिचरोऽपि नूनम् ॥"

वारिधिः

वारिरा

वारी

जलचरजन्तुमात्रे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । २४७ । १८ ।

“यथा वारिचरः पक्षी न लिप्यति जले चरन् । विमुक्तात्मा तथा योगी गुणदोषैर्न लिप्यते ॥”
वारिचामरं, स्त्री, (वारिणश्चामरमिव तदाकारपुञ्जवत्त्वात् ।) शैवालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिजं, स्त्री, (वारिणि जायते इति । जन + डः ।) द्रोणीलवणम् । गौरसुवर्णम् । पद्मम् । (यथा, अध्यात्मरामायणे । २ । ६ । २ ।

“स तत्र वज्राङ्कुशवारिजान्वित-
ध्वजादिचिह्नानि पदानि सर्वतः ॥”

लवङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वारिजात-
मात्रे, त्रि । यथा, महाभारते । ११८ । १४१ ।

“केनास्यर्थेन वृपते ! इमं देशमुपागतः ।
जिहृक्षुर्वारिजं किञ्चिदथवा मृगलिख्यम् ॥”
“वारिजं मीनपद्मादि वेति ।” तट्टीकायां नील-
कण्ठः ॥)

वारिजः, पुं, (वारिणि जायते इति । जन + डः ।)
शृङ्गः । इति हेमचन्द्रः ॥ शम्भूकः । इति शब्द-
माला ॥

वारितस्करः, पुं, (वारिणस्तस्करः । अलक्षित-
भावेन तदपहारकत्वात्तथात्वम् ।) मेघः । इति
शब्दमाला ॥ वारिशोषणकर्त्तरि, त्रि । यथा,
“स्वरूपधारिणीं चैमामानिनाय निजा-

श्रमम् ।
संज्ञां भार्यां प्रीतिमतीं भास्करो वारितस्करः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

वारिजा, स्त्री, (वारिणश्चायते इति । जै + डः ।
टाप् ।) कृत्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिदं, स्त्री, वाला । इति शब्दरत्नावली ॥

वारिदः, पुं, (वारि ददातीति । दा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

मेघः । (यथा, मृच्छटिकनाटके । ५ अङ्के ।
“विद्युद्धारिदमर्जितैः सचकिता तद्दर्शना-

काङ्क्षिणी ।
प्रादौ नूपुरलम्बकदंभधरौ प्रचालयन्ती
स्थिता ॥”

सुस्तकः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने । ३८ अध्याये ।

“रास्त्रारमधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदेः ।
त्रायमाणास्तारक्तापञ्चमूलविभीतकैः ॥”

वारिदातरि, त्रि । यथा, मनौ । ४ । २२६ ।
“वारिदस्तृप्तिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
मृहदोऽग्राणि वेष्टमानि रूप्यदो रूपसुत-

मम् ॥”
वारिधिः, पुं, (वारीणि धीयन्ते अस्मिन्निति ।
धा + “कर्मण्यधिकरणे च ।” ३ । ३ । ६३ ।

इति कः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ३०१ ।

“तद्ब्रह्मोऽवततारैव वारिधौ स विदूषकः ।
न जालवसरे प्राप्ते सत्त्ववानवसीदति ॥”

वारिनाथः, पुं, (वारीणां नाथः ।) वरुणः ।
समुद्रः । मेघः । इति केचित् ॥

वारिनिधिः, पुं, (वारीणि निधीयन्ते अत्रेति ।
नि + धा + किः ।) समुद्रः । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ७८ ।
“पाराद्धारिनिधेः प्राप्ताः काष्ठीरेखधुनापि ये ।
राज्ञां यात्रासु निर्यान्ति ख्याता वारिध्वजाः

पुरः ॥”
वारिपथिकः, त्रि, (वारिपथेन गच्छतीति । वारि-
पथ + “उत्तरपथेनाहूतश्च ।” ५ । १ । ७७ ।

इत्यत्र “आहूतप्रकरणे वारिजङ्गलकान्तर-
पूर्वाद्दुपसंख्यानम् ।” इति वार्त्तिकसूत्रात् ठक् ।)

जलपथगामी । वारिपथं गच्छतीत्यर्थे षिक-
प्रत्ययेन निव्यन्नः ॥ (वारिपथेन आहूतम् ।

इति काशिका ॥)
वारिपर्णी, स्त्री, (वारिणि पर्णाण्यस्या इति ॥

वारिपर्ण + “पाककर्णपर्णपुष्पेति ।” ४ । १ । ६४ ।
इति ङीष् ।) कुम्भिका । इत्यमरः । १ । १० । ३८ ॥

अस्या गुणाः ।
“वारिपर्णी हिमा तित्ता मृद्वी खाद्वी सरा पटुः ।
दोषत्रयकरी रूक्षा शोणितज्वरशोषकतु ॥”

इति राजवल्लभः ॥
वारिपालिका, स्त्री, (वारीणि पालयति स्थं-
रश्म्यादिभ्यो रचतीति । पालि + खल् । टाप् ।

अत इत्वम् ।) खमलिका । इति शब्दमाला ॥
वारिप्रवाहः, पुं, (वारिणः प्रवाहः ।) निर्भरः ।

इति शब्दमाला ॥
वारिप्रश्नी, स्त्री, (वारिजाता प्रश्नी ।) वारि-
पर्णी । इति शब्दमाला ॥

वारिवदरा, स्त्री, (वारिपरिपूर्णा वदरेव ।)
प्राचीनामलकम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिबालकं, स्त्री, (वारिणो बालकम् ।) द्वीवे-
रम् । इति हारावली । १७८ ॥

वारिभवं, स्त्री, (वारिणे नेत्रजलाय भवति प्रभव-
तीति । भू + अच् ।) श्रोतोऽङ्गनम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (जलभवमात्रे, त्रि ॥)
वारिमसिः, पुं, (वारि मसिरिव श्यामताजनकं
यस्य । सजलमेघस्यैव कृष्णवर्णत्वात् तथात्वम् ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिसुक, [च्] पुं, (वारि सुचतीति । सुच् +
किप् ।) मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

रघौ । ४ । ८६ ।
“स विश्वजितमाजङ्घे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिसुचामिव ॥”

वारिमल्ली, स्त्री, (वारिणि मूलं यस्याः । “पाक-
वर्णपर्णेति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)

वारिपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
वारिरथः, पुं, (वारिषु रथ इव गमनसाधनत्वात् ।)

भेलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वारिराशिः, पुं, (वारीणां राशयो यत्र ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ६३ । ६८ ।

“तस्य भक्षयतो हस्ताक्षरमेकमुद्वरम् ।
जघास शिशुमारोऽत्र वारिराशिजलाश्रयः ॥”

वारीणां राशिः । जलसमूहश्च । यथा, रघौ ।
४ । ४६ ।

“शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
जालानि कर्षन्नुरसा स पञ्चात् ।

पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्पवाहस्तटमुत्सर्प ॥”

वारिरुहं, स्त्री, (वारिणि रोहति जायते इति ।
रुह + “इगुपधज्ञाप्तीकिरः कः ।” ३ । १ । ३५ ।

इति कः ।) कमलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, किराताज्जनीये । ५ । १३ ।

“विकचवारिरुहन्धतं सरः
सकलहंसगणं शुचिमानसम् ।

शिवमगात्मजया च कृतैष्यया
सकलहंसगणं शुचिमानसम् ॥”

जलजाते, त्रि ॥
वारिलोमा, [न्] पुं, (वारिणि लोमानि यस्य ।
यदा, वारिलोम्नि यस्य ।) वरुणः । इति जटा-

धरः ॥
वारिवदनं, स्त्री, (वारियुक्तं वदनं यस्मात् ।
तत्सेवनेन सुखे जलनिस्वात्तथात्तम् ।) प्राची-

नामलकम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
वारिवरं, स्त्री, करमर्दकम् । इति जटाधरः ॥

वारिवल्लभा, स्त्री, (वारि वल्लभमस्याः । स्वजनक-
त्वात् ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वारिवासः, पुं, (वारिसमीपे वासोऽस्य । यद्वा,
वारिपर्युषिताम्नादिजलं वासयति सुगन्धीकरो-

तीति । वास + अण् ।) शौण्डिकः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६५ ॥

वारिवाहः, पुं, (वारि वहतीति । वह + “कर्म-
ण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।) मेघः ।

सुक्ता । इत्यमरः ॥
वारिवाहनः, पुं, (वाहयतीति । वाहि + ल्युः ।

वारीणां वाहनः ।) मेघः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वारिशः, पुं, (वारिणि सागरजले श्रोते इति ।
श्री + डः ।) विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वारिसम्भवं, स्त्री, (वारिप्रधानदेशेषु सम्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) लवङ्गम् । सौवीराङ्गनम् । उशी-

रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वारिसम्भवः, पुं, (वारिप्रधानस्थानेषु सम्भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) यावनालशरः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (वारिषु सम्भवोऽस्य । वारिजात-
मात्रे, त्रि । यथा, रामायणे । ५ । ६६ । ६ ।

“इतस्तु किं दुःखतरं यस्मिन् वारिसम्भवम् ।
मणिं पश्यामि सौमित्रे ! वैदेहीमागतं

विना ॥”
वारी, स्त्री, (वार्यतेऽनयेति । वृ + णिच् + “वसि-

वपियजिराजिब्रजसिद्धिनिराश्रिवादिवारिभ्य
इष् ।” उणा० । ४ । १२४ । इति इष् । वा

ङीष् ।) गजबन्धिनी । (यथा, रघुवंशे । ५ । ४५ ।

वारुणिः

“वभौ स भिन्दन् दृष्टतस्तरङ्गान्
वार्यगलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥”

कलसी । इति धरणिः ॥

वारौटः, पुं, (वार्या गजवन्धनभूम्यामेततीति ।
इट् + कः ।) हस्ती । इति शब्दमाला ॥

वारौशः, पुं, (वारौशामीशः ।) समुद्रः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ॥

वारः, पुं, (वारयति रिपूनिति । वृ + णिच् +
वाङ्मूलकात् उण् ।) विजयकुञ्जरः । इति
हारावली । १६० ॥

वारुटः, पुं, खट्विः । अन्तश्शय्या । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वारुणं, स्त्री, (वरुणो देवतास्येति । वरुण +
अण् ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शत-
भिधानचक्रम् । यथा, तिथितत्त्वे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”

उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
३ । १५ ।

“वारुणं कालिकाख्यं शास्त्रं नन्दिकतं

शुभम् ।

सौरं पाराशरप्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम् ॥”

पुं, भारतस्य खण्डविशेषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । ३ । ६ ।

“इन्द्रदीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्तथ वारुणः ॥”

वरुणसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“पश्चिमे पुष्पदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।

उत्तरेण तु भस्माटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥

उडुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ।

अश्वत्थोत्तरतो धन्यो विपरीताख्यसिद्धये ॥”

इति मात्से २२६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । १०२ । १ ।

“समुद्रं ते समाश्रित्य वारुणं निधिमम्भसाम् ।

कालेयाः संप्रवर्त्तन्ते त्रैलोक्यस्य विनाशने ॥”

वारुणकर्म, स्त्री, (वारुणं जलसम्बन्धि कर्म ।)

जलाशयखननादि । तस्य शुभाशुभकालादि

यथा,—

यम उवाच ।

“सुदिने शुभमन्त्रे चन्द्रतारावलेयुते ।

सदृतुस्तु भवेद्यत्र काले तस्मिन् विधिः स्मृतः ॥

सदृतौ तु कृते कर्तुं संपूर्णस्तन्मनोरथः ।

कर्कटे पुत्रलाभस्तु सौख्यं तु मकरे भवेत् ॥

मीने यशोऽर्थलाभस्तु कुम्भे च सुवहूदकम् ।

वृषे च मिथुने वृष्टिर्वृष्टिके निर्जलं भवेत् ॥

पितृवृष्टिस्तु कन्यायां तुलायां सत्यसङ्गतिः ।

सिंहे मेघे धनं नाशं जलस्य कुरुते द्विज ।

तथा चैतेषु लम्बेषु वारुणं कर्म नो दिशेत् ॥”

इति वट्टिपुराणे वारुणारामप्रतिष्ठानामा-
ध्यायः ॥

वारुणिः, पुं, (वरुणस्यापत्यं पुमान् । वरुण +
इण् ।) अगस्त्यसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, महाभारते । ३ । १०५ । १ ।

वारुणी

“समुद्रं स समासाद्य वारुणिर्भगवानृषिः ।

उवाच संहितान् देवानृषींश्चैव समागतान् ॥

अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ॥”

वशिष्ठः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ७ ।

“स वारुणिस्तपस्ते तस्मिन् भरतसत्तम ।

वने पुण्यकृतां श्रेष्ठः स्वादुमूलफलोदके ॥”

विनतापुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।

“तार्क्ष्यश्चारिणेमिष्व तथैव गरुडारुणौ ।

आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनतेयाः प्रकीर्त्तिताः ॥”

भृगुः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । ११ ।

“भृगुर्ह वै वारुणिः । वरुणं पितरं विद्ययाति-
मेने । तद् वरुणो विदाश्चकार ॥”

वारुणी, स्त्री, (वरुणस्येयम् । “तस्येदम् ।” ४ ।

३ । १२० । इत्यण् । डीप् ।) सुरा । (यथा,

मनौ । ११ । १४७ ।

“अज्ञानाद्वारुणीं पीत्वा संस्कारेणैव शुध्यति ।

मतिपूर्वमनिर्देष्ट्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥”

मदिराधिष्ठात्री देवी । यथा, विष्णुपुराणे । १ ।

६ । ६३ ।

“किमेतदिति सिद्धानां दिवि चिन्तयतां ततः ।

कभूव वारुणी देवी मदावृणितलोचना ॥”

“वारुणी मदिराधिष्ठात्री देवी ।” इति तट्टी-

कायां श्रीधरस्वामी । वरुणपत्नी । वारुणी-

वल्लभशब्ददर्शनात् ॥ यथा, महाभारते । २ ।

६ । ६ ।

“यस्यामास्ते स वरुणो वारुण्या च समन्वितः ।

दियरत्नाम्बरधरो दिवाभरणभूषितः ॥”

नदीविशेषः । यथा, गो० रामायणे । २ । ७० । १२ ।

“पूर्व्येण वारुणीं तीर्त्वा कुरुक्षेत्रे सरस्वतीम् ।

सरांसि च प्रफुल्लानि नदींश्च विमलोदकाः ॥”

पश्चिमदिक् । इत्यमरः । १ । ३ । ५१ ॥ (यथा,

वैधघचरिते । ४ । ६० ।

“वह विधुनुदमालि मदीरिते-

स्यजसि किं दिजराजधिया विधुम् ।

किमु दिवं पुनरेति यदीदृशः

पतित एष निषेय हि वारुणीम् ॥”

विद्याविशेषः । यथा, तैत्तिरीयोपनिषदि ।

३ । तृतीयवल्ग्याम् ६ । षष्ठानुवाके । “आनन्देन

जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयत्यभिसंविश-

न्तीति । सैषा भार्गवी वारुणी विद्या ॥”

अश्वानां ह्यायाविशेषः । यथा, अश्ववेदके ।

३ । १७३ ।

“सुहृस्फटिकसङ्काशा सुस्निग्धा चैव वारुणी ॥”

शतभिषानचक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ गण्ड-

दूत्रा । इति मेदिनी । गे, ६८ ॥ इन्द्रवारुणी ।

दूत्रा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शतभिषानचक्र-

युक्तचैत्रकृष्णत्रयोदशी । यथा, स्कन्दपुराणे ।

“वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा ॥”

वारुणं शतभिषा ।

“शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा ॥

वारुणः

शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि ।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहरेत् ॥

अत्र संज्ञाविधेः सार्धकत्वाय निमित्तत्वेन मास-

पक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महावारुणीमहामहा-

वारुण्याबुल्लेखनीये । तेन चैत्रे मासि कृष्ण-

पक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महा-

महावारुण्यां यथायथं प्रयोच्यम् । न चात्र ।

“स्नानं कुर्वन्ति वा नार्थश्चन्द्रे शतभिषां गते ।

सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा विधवा ध्रुवम् ॥”

इति ॥

“त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याश्च विशेषतः ।

शूद्रविट्चक्षियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥”

इति प्रचेतोजावालिबचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादी-

नाश्च स्नाननिषेध इति वाच्यम् ।

“भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु ॥”

इति हेमाद्रिधृतवचनेन रागप्राप्तस्नान एव

निषेधात् न चैत्रेऽपि तथा कल्पनात् । अत्र

त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्नेतरकाले न चत्रादि-

सत्त्वे परदिने पूर्वाह्ने तिथिचञ्चलामेऽपि पूर्व-

दिन एव स्नानम् । रात्रावपि वारुण्यादिषु

गङ्गायां स्नानम् ।

“दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाश्च प्रसङ्गतः ।

स्नात्वाश्वमेधं पुण्यं गृह्येऽप्युद्धृततज्जलेः ॥”

इति ब्रह्माण्डपुराणे सामान्यतः प्रतिप्रसवात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ वरुणप्रेरितवृन्दा-

वनस्यकदम्बतरुकोटरनिःसृतबलदेवपीतवारुणी ।

यथा,—

पराशर उवाच ।

“वने विचरतस्तस्य सह गोपैर्महात्मनः ।

मानुषच्छङ्करूपस्य शेषस्य धरणीधृतः ॥

निष्पादितोरुकार्यस्य कार्येणोर्वीविचारिणः ॥

उपभोगार्थमर्थं वरुणः प्राह वारुणीम् ॥

अभीष्टा सर्वदा यस्य मदिरे त्वं महौजसः ।

अनन्तस्योपभोगाय तस्य गच्छ सुदे शुभे ॥

इत्युक्ता वारुणी तेन सन्निधानमथाकरोत् ।

वृन्दावनवनोत्पन्नकदम्बतरुकोटरे ॥

विचरन् बलदेवोऽपि मदिरागन्धसुत्तमम् ।

आप्राय मदिरातर्षमवापाय पुरातनम् ॥

ततः कदम्बात् सहसा मदधारां स लाङ्गली ।

पतन्ती वीक्ष्य मैत्रेय प्रययौ परमां सुदम् ॥

पपौ च गोपगोपीभिः समवेतो सुदान्वितः ।

उपगीयमानो ललितं गीतवाद्यविशारदैः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २५ अध्यायः ॥

वारुणीवल्लभः, पुं, (वारुण्या वल्लभः । वारुणी-

वल्लभा यस्येति वा ।) वरुणः । इति शब्दमाला ॥

वारुणः, पुं, फणिनां राजा । इति मेदिनी । डे, ३३ ॥

तन्मते पवर्गोऽयादिः । किन्तु वृधातोः उख-

प्रत्ययनिष्पन्नत्वात् अन्तःस्थादौ लिखितः ॥

वारुणः, पुं स्त्री, (वृ + उखः ।) नौसिकपात्रम् ।

नेत्रमलम् । कर्णमलम् । इति मेदिनी । ते,

३३ ॥

वारुण्यी, स्त्री, (वारुण + गौरादित्वात् डीष् ।)
हारपिण्डी । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥
वारेन्नी, स्त्री, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
यथा,—

“प्राच्यां मागधशीर्षौ च वारेन्नीगौडराडकाः ।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अधुना राजशाहीनामकदेशकदेशः ॥

वार्त्ती, स्त्री, (वृत्ताणां सम्बद्ध इति । वृत् + “तस्य
सम्बद्धः ।” ४ । २ । ३७ । इति अण् ।) वनम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (वृत्तस्येदमित्यण् ।) वृत्त-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—

“वार्त्ती वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वार्त्ती, स्त्री, (वृत्तस्यापत्यं स्त्री । वृत् + अण् ।
डीष् ।) स्त्रीविशेषः । (यथा, महाभारते ।
१ । १६७ । १५ ।

“तथैव सुनिजा वार्त्ती तपोभिर्भावितात्मनः ।

सङ्गताभूद्दश भातृन्नेकनाम्नः प्रचेतसः ॥”

इयं हि मारिषापरनाम्नी वल्गुमुनेरौरसात्
प्रम्नोचागर्भगता सती पश्चात् वृत्तेभ्य उत्पन्ना ।
तत्कथा यथा, विष्णुपुराणे १२।१५।१—५३ ।

पराशर उवाच ।

“तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतःसु मंहीरुहाः ।

अरक्ष्यमाणामावब्रुवन्भूवाय प्रजाचयः ॥

नाशकन्माखतो वातुं वृतं खमभवद् द्रुमैः ।

दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥

तद् दृष्ट्वा जलनिष्क्रान्ताः सर्वे क्रुद्धाः प्रचेतसः ।

सुखेभ्यो वायुमभिश्च तेऽखजन् जातमन्यवः ॥

उन्मूलनय तान् वृत्तान् कृत्वा वायुरशोषयत् ॥

तान्गिरदहद् घोरस्तत्राभूद् द्रुमसंचयः ॥

द्रुमचयमथो दृष्ट्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ।

उपगम्याज्जवीदेतान् राजा सोमः प्रजापतीन् ॥

कीपं यच्छत राजानः शृणुष्वच्च वचो मम ।

सन्धानं वः करिष्यामि सह क्षितिरुहैरहम् ॥

रत्नभूता च कन्येयं वार्त्तीथी वरवर्णिनी ।

भविष्यं जानता पूर्वं मया गोभिर्विद्धिता ॥

मारिषा नाम नाम्नेषा वृत्ताणामिति निर्मिता ।

भार्या वोऽस्तु महाभागा ध्रुवं वंशविवर्द्धिनी ॥

युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ।

अस्यामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥

मम चांशेन संयुक्तो युष्मत्तेजोमयेन वै ।

अग्निनामिसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥

कण्डुर्नाम सुनिः पूर्वमासीद् वेदविदां वरः ।

सुरभ्यो गोमतीतीरे स तेपे परमं तपः ॥

तत्त्वोभाय सुरेन्द्रेण प्रम्नोचाख्या वराधराः ।

प्रयुक्ता चोभयामास तद्वर्षिं सा शुचिस्मिता ॥

चोभितः स तथा सार्द्धं वर्षाणामधिकं शतम् ।

अतिष्ठन्मन्दरोण्यां विषयासक्तमानसः ॥

सा तं प्राह महात्मानं गन्तुमिच्छाम्यहं दिवम् ।

प्रसादसुमुखो ब्रह्मन् अनुज्ञां दातुमर्हसि ॥

तथैवमुक्तः स सुनिस्तस्यामासक्तमानसः ।

दिनानि कतिचिद् भद्रे स्थीयतामित्यभाषत ॥

एवमुक्ता ततस्तेन सार्द्धं वर्षशतं पुनः ।

वसुजे विषयासक्तन्वी तेन सार्द्धं महात्मना ॥

अनुज्ञां देहि भगवन् ब्रजामि त्रिदिवालयम् ।

उक्तस्तथेति स सुनिः स्थीयतामित्यभाषत ॥

पुनर्गते वर्षशते सार्द्धिके सा शुभानना ।

यामौल्याह दिवं ब्रह्मन् प्रणयस्मितशोभनम् ॥

उक्तस्तथैव स सुनिरुपगुह्यायतेक्षणम् ।

प्राहास्यतां क्षणं सुभु चिरं कालं गमि-

ष्यसि ॥

तच्छापभीता सुश्रोणी सह तेनर्षिणा पुनः ।

शतद्वयं किञ्चिद्गूढं वर्षाणामन्वतिष्ठत ॥

गमनाय महाभागो देवराजनिवेशनम् ।

प्रोक्तः प्रोक्तस्तथा तन्वया स्थीयतामित्यभाषत ॥

तं सा प्रापभयाद् भीता दक्षिण्येन च

दक्षिणा ।

प्रोक्ता प्रणयभङ्गार्त्तिवेदनी न जहौ सुनिम् ॥

तथा च रमतस्तस्य महर्षेस्तदहर्निशम् ।

नवं नवमभूत् प्रेम मन्मथाविष्टचेतसः ॥

एकदा तु त्वरायुक्तो निष्क्रामोऽटजान्मुनिः ।

निष्क्रामन्तश्च कुत्रेति गम्यते प्राह सा शुभा ॥

इत्युक्तः स तथा प्राह परिवृत्तमहः शुभे ।

सन्ध्यापास्त्रिं करिष्यामि क्रियालोपोऽन्यथा

भवेत् ॥

ततः प्रहस्य सुदिता तं सा प्राह महासुनिम् ।

किमद्य सर्वधर्मेभ्यः परिवृत्तमहस्तव ॥

बहूनां विप्र वर्षाणां परिणाममहस्तव ।

गतमेतन्न कुरुते विस्मयं कस्य कथ्यताम् ॥

सुनिरुवाच ।

प्रातस्त्वमागता भद्रे नदीतीरमिदं शुभम् ।

मया दृष्टासि तन्वङ्गि प्रविष्टा च ममाश्रमम् ॥

इयच्च वर्त्तते सन्ध्या परिणाममहर्गतम् ।

उपहासः किमर्थोऽयं सद्भावः कथ्यतां मम ॥

प्रम्नोचोवाच ।

प्रत्यूषस्यागता ब्रह्मन् सत्यमेतन्न ते नृषा ।

किन्त्वद्य तस्य कालस्य गतान्यब्दशतानि ते ॥

सोम उवाच ।

ततः ससाध्वसो विप्रस्तां पप्रच्छायतेक्षणम् ।

कथ्यतां भीरु कः कालस्तथा मे रमतः सह ॥

प्रम्नोचोवाच ।

सप्तोत्तराण्यतीतानि नववर्षशतानि ते ।

मासाश्च षट् तथैवान्यत् समतीतं दिनत्रयम् ॥

ऋषिरुवाच ।

सत्यं भीरु वदस्येतत् परिहासोऽथ वा शुभे ।

दिनमेकमहं मन्ये त्वया सार्द्धमिच्छासितम् ॥

प्रम्नोचोवाच ।

वदिष्याम्यनृतं ब्रह्मन् कथमत्र तवान्तिके ।

विशेषेणाद्य भवता पृष्टा मार्गानुवर्तिना ॥

सोम उवाच ।

निशम्य तद् वचः सत्यं स सुनिर्गुणन्दनाः ।

धिङ्मां धिङ्मामतीवेत्यं निनिन्दात्मानमा-

त्मना ॥

सुनिरुवाच ।

तपांसि मम नष्टानि हतं ब्रह्मविदां धनम् ।

हतो विवेकः केनापि योषिष्कोऽहाय निर्मिता ॥

ऊर्म्मिषट्कातिगं ब्रह्म ज्ञेयमात्मजयेन मे ।

मतिरेषा हता येन धिक् तं काममहाग्रहम् ॥

व्रतानि वेदविद्याभिकारणान्यखिलानि च ।

नरकग्राममार्गेण सङ्गेनापहृतानि मे ॥

विनिन्द्येत्यं स धर्मेभ्यः स्वयमात्मानमात्मना ।

तामश्वरसमासीनामिदं वचनमब्रवीत् ॥

गच्छ पापे यथाकामं यत् कार्यं तत्कृतं त्वया ।

देवराजस्य मत्त्वोभं कुर्वन्त्या भावचेष्टितैः ॥

न त्वां करोम्यहं भस्म क्रोधतीव्रेण वह्निना ।

सतां साप्तपदं मैत्रसुषितोऽहं त्वया सह ॥

अथवा तव को दोषः किं वा कुप्याम्यहं तव ।

ममैव दोषो नितरां येनाहमजितेन्द्रियः ॥

यया शक्रप्रियार्थिन्या कृतो मे तपसो ययः ।

त्वया धिक् तां महामोहमज्जुषां सुजुगुप्सिताम् ॥

सोम उवाच ।

यावदित्यं स विप्रर्षिस्तां ब्रवीति सुमध्यमां ।

तावद् गलत्स्वेदजला सा बभूवातिवेपथुः ॥

प्रवेपमाणां सततं खिन्नगात्रजतां सतीम् ।

गच्छ गच्छेति सक्रोधं उवाच सुनिसत्तमः ॥

सा तु निर्भस्मिता तेन विनिष्क्रम्य तदाश्रमात् ।

आकाशगामिनी खेदं ममार्त्तं तरुपल्लवैः ॥

वृत्ताद् वृत्तं ययौ बाला तदग्राहणपल्लवैः ।

निर्मार्त्तमाना गात्राणि गलत्स्वेदजलानि वै ॥

ऋषिणा यस्तदा गर्भस्तस्या देहे समाहितः ।

निर्जगाम स रोमाच्च खेदरूपी तदङ्गतः ॥

तं वृत्ता जगद्गर्भं एकं चक्रे तु मारुतः ।

मया चाप्यायितो गोभिः स तदा ववृधे शनैः ॥

वृत्ताग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वरानना ।

तां प्रदास्यन्ति वो वृत्ताः कोप एव प्रशान्त-

ताम् ॥

कण्ठोरपत्यमेवं सा वृत्तेभ्यश्च समुद्भवा ।

ममापत्यं तथा वायोः प्रम्नोचा तनया च सा ॥

स चापि भगवान् कण्डुः क्षीणे तपसि सत्तमः ।

पुरुषोत्तमाख्यं मैत्रेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरैः ।

ब्रह्मपारम्यं कुर्वन् जपमेकाग्रमानसः ।

ऊर्द्धवाहुर्महायोगी स्थित्वासौ भूपनन्दनाः ॥”

वार्त्ती, पुं, हंसः । वारि चरतीत्यर्थे ह्रस्वत्वेन

नियन्तः । इति सुगुणबोधयाकरणम् ॥

वार्त्तीकः, त्रि, (वर्णलेखनं शिष्यमस्य । वर्ण +

ठञ् ।) लेखकः । इति शब्दमाला ॥

वार्त्ती, स्त्री, असारम् । आरोग्यम् । इत्यमरः ।

३ । ३ । ७५ ॥

वार्त्ती, त्रि, (वृत्तिरस्यस्येति । “प्रज्ञाश्रद्धाक्षा-

वृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।)

निरामयः । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥ वृत्ति-

शाली । इत्यजयपालः ॥

वार्त्तीकः, पुं, पक्षिविशेषः । वटेर इति भाषा ।

यथा—

वार्ताकुः

“वार्ताको वार्ताकश्चित्रस्ततोऽन्या वर्तका स्मृता ।
वर्तकोऽप्यधिकः शीतो ज्वरदोषत्रयापहः ।
सुर्यः शुक्रदो वल्यो वर्तकात्पुण्या ततः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वार्ता, स्त्री, (वृत्तिरस्यां अस्तीति । “प्रज्ञाश्रद्धा-
चावृत्तिभ्यो णः ।” ५ । २ । १०१ । इति णः ।
ततश्चाप् ।) दुर्गा । यथा,—
“पञ्चादिपालनादेवौ कृषिकर्मन्तकारणात् ।
वर्तनाद्वारणादपि वार्ता सा एव गीयते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

वृत्तिः । जनश्रुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥
उदन्तः । (यथा, मोहसुहरे । ८ ।

“यावद्विचोपायनशक्तः

तावन्निजपरिवारो रक्तः ।

तदनुच जरया जर्जरदेहे

वार्ता कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥”)

वातिङ्गणः । कथादि । इति मेदिनी । ते, ५६ ॥
(यथा, मनौ । ६ । ३२६ ।

“वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।

वार्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनाञ्चैव रक्षणे ॥”

वार्तयं चतुर्विधा । यथा, भागवते । १० । २४ । २१ ।

कृषिवाणिज्यगोरक्षाकुसीदं तुर्व्यसुच्यते ।

वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥”)

वार्ताकः, पुं, (वर्तते ऽनेनेति । वृत् + “वृतेर्हृङ्” ।

उणा० ३ । ७६ । इति काकुः । “वाहु-

लकात् उकारस्यात्वेत्ते वार्ताकवार्ताकौ ।”

इत्यञ्जलदत्तोक्ता सिद्धम् ।) वार्ताकुः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ वार्ताकपक्षी । इति भाव-

प्रकाशः ॥

वार्ताकी, [न] पुं, वार्ताकुः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

वार्ताकी, स्त्री, वृहती । इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः । इत्यमरः । २ । ४ । ११४ ॥

वार्ताकुः, स्त्री, (वर्तते इति । वृत् + “वृते-

र्हृङ्” । उणा० ३ । ७६ । इति काकुः ।)

स्वनामख्यातफलवृक्षः । वेगुन इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । हिङ्गुली २ सिंही ३ भगटकी ४

दुष्यधर्षिणी ५ वार्ताकी ६ वार्ता ७ वाति-

ङ्गणः ८ वार्ताकः ९ शाकविल्वः १० राज-

कुश्याण्डः ११ । इति जटाधरः ॥ वार्तिकः १२

वातिगमः १३ वृन्ताकः १४ वङ्गणः १५

अङ्गणः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ कण्ट-

वृन्ताकी १७ कण्टालुः १८ कण्टपत्रिका १९

निद्रालुः २० मांसकफला २१ वृन्ताकी २२

महोटिका २३ चित्रफला २४ कण्टकिनी २५

महती २६ कटफला २७ मिश्रवर्णफला २८

नीलफला २९ रक्तफला ३० शाकश्रेष्ठा ३१

वृत्तफला ३२ वृषप्रियफला ३३ । अस्या गुणाः

कटुत्वम् । कषयत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तना-

शित्वम् । बलपुष्टिकारित्वम् । हृद्यत्वम् । गुरु-

त्वम् । वातेषु निन्दितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

वार्तपत्रः

“अभिप्रदा मारुतनाशिनी च

शुक्रप्रदा शोणितवर्हिनी च ।

हृत्तासकासारचिनाशिनी च

वार्ताकुप्रेषा गुणसम्पुक्ता ॥

सा बाला कफवातघ्नी एका सञ्चारपित्तला ।

सदाफला त्रिदोषघ्नी रक्तपित्तप्रसादनी ॥

अङ्गारपका वार्ताकुः किञ्चित्पित्तकरी मता ।

कफमेदोऽनिलहरा सरा लघुतरा परा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यच्च ।

“वृन्ताकं खाडु तीक्ष्णोष्णं कटुपाकमपित्तलम् ।

ज्वरवातवलासप्तं दीपनं शुक्रलं लघु ॥

तद्वालं कफपित्तघ्नं वृद्धं पित्तकरं गुरु ।

वृन्ताकं पित्तलं किञ्चिदङ्गारोपरिपाचितम् ॥

कफमेदोऽनिलामग्नमत्यन्तं लघु दीपनम् ।

तदेव हि गुरु स्निग्धं सतैलं लवणान्वितम् ॥

अपरं श्वेतवृन्ताकं कुकुटाखसमं भवेत् ।

तदर्शः सु विशेषेण हितं ह्रीनश्च पूर्वतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वार्ताकुः, पुं, (वृत् + काकुः ।) वार्ताकी । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्तायनः, पुं, (वार्तानामयनमनेनेति ।) प्रवृत्तिज्ञः ।

तत्पर्यायः । हेरिकः २ गूढपूरुषः ३ प्रणिधिः ४

यथार्हवर्णः ५ अवसर्पः ६ मन्त्रवित् ७ चरः ८

स्यशः ९ चारः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ ।

३६८ ॥

वार्तावहः, पुं, धान्यतण्डुलादेर्वार्तां वहति यः ।

पसारौ इति भाषा । तत्पर्यायः । वैवधिकः २ ।

इत्यमरभरतौ ॥ वार्तावहः ३ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ संवादवाहके, त्रि ॥

वार्तिकः, पुं, (वृत्तिं वेदेति । वृत्ति + उक्थादित्वात्

ठक् ।) प्रवृत्तिज्ञः । चरः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३४ । ७६ ।

“दुर्गतो वार्तिकजनो लोभात् किं नाम ना

चरेत् ॥”

(वार्ता कथादिस्तत्र साधुः । ठक् ।) वैश्यः ।

(वार्ते आरोप्ये साधुरिति । ठक् ।) वार्तिक-

पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ताकी । इति

शब्दरत्नावली ॥ (वृत्तौ साधुरिति । वृत्ति +

“कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ । इति ठक् ।

सूत्रवृत्तिनिपुणे, त्रि ॥)

वार्तिकं, स्त्री, (वृत्तिर्यस्य सूत्रविहृतिः । तत्र

साधुः । वृत्ति + “कथादिभ्यश्चक् ।” ४ । ४ । १०२ ।

इति ठक् ।) उक्तानुक्तदुरुक्तार्थयत्तीकारक-

ग्रन्थः । यथा,—

“उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ताकारितु वार्तिकम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वार्तिका, स्त्री, (वार्तिक + टाप् ।) पश्चिमिषेयः ।

वटेर इति भाषा । तत्पर्यायः । विष्णुलिङ्गी २ ।

इति हारावली ॥

वार्तपत्रः, पुं, (वृत्तपत्र इन्द्रस्यापत्यं पुमान् । वृत्तहन्

+ अण् ।) अर्जुनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वार्द्धिः

जयन्तः । वृत्तपत्रसम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, भाग-

वते । ६ । १२ । ३४ ।

“तदा च खे दुर्लभयो विनेदु-

गन्धर्वसिद्धाः समहर्षिसिद्धाः ।

वार्चवल्लिङ्गैस्तमभिधुवाना

मन्त्रैर्मृदा कुसुमैरभ्यवर्षन् ॥”)

वार्द्धरं, स्त्री, कण्ठलावीजम् । दक्षिणावर्तशङ्खः ।

काकचिञ्चा । भारती । इति मेदिनी । रे, २११ ॥

कमिजम् । जलम् । आम्बवीजम् । इति विश्वः ॥

वार्द्धलं, स्त्री, (वार्भिः सलिलैर्दलतीति । दल +

अच् । सदा मेघाच्छन्नवृष्टिपातात्तथात्वम् ।)

दुर्द्दिनम् । इति मेदिनी । ले, ११६ ॥ तस्मै

पवर्गोऽयादिः ॥ (बादल इति भाषा ॥)

वार्द्धलः, पुं, (वार्द्धल्यते ऽनेनेति । दल + “पुंवि

संज्ञायां घः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति

घः ।) मेलानन्दा । सा तु मस्याधारः । इति

मेदिनी । ले, ११६ ॥

वार्द्धकं, स्त्री, (वृद्धाणां समूहः । “गोत्रोच्चोऽोर-

भेति ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र “वृद्धाच्चेति ।”

काशिकोक्तेः वृज् ।) वृद्धसंघातः । (वृद्धस्य

भावः कर्म वेति । मनोज्ञादित्वात् वृज् ।)

वृद्धस्य भावः । वृद्धस्य कर्म । इति मेदिनी ।

के, ५६ ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०६ ।

२४ ।

“वाल्मे वालक्रिया पूर्वं तद्वत् कौमारके च या ।

यौवने चापि या योग्या वार्द्धके वनसंश्रया ॥”

त्रि, वृद्धः । यथा, नैषधे । १ । ७७ ।

“फलानि पुष्पाणि च पक्षवे करे

वयोऽतिपातोऽदृग्तवातवेपिते ।

स्थितैः समादाय महर्षिर्वाहकाद्

वने तदातिथ्यमग्निं प्राविभिमः ॥”

“महर्षीणां मुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्द्धको वृद्ध-

स्तस्मात् । त्रिषु स्याद्वार्द्धको वृद्धे स्त्रीव तद्भाव-

संघयोरिति वलः ।” इति तट्टीका ॥)

वार्द्धक्यं, स्त्री, (वार्द्धकमेव । वार्द्धक + चतुर्वर्णादि-

त्वात् स्वार्थे ष्यच् ।) वृद्धावस्था । तत्पर्यायः ।

वार्द्धकम् २ वृद्धत्वम् ३ स्याविरम् ४ । इति

जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । ६ । ५२ । ८ ।

“आत्मानं मन्यमानापि कृतकत्वं श्रमान्विता ।

वार्द्धक्येन च राजेन्द्र ! तपसा चैव कर्षिता ॥”)

वार्द्धिः, पुं, (वारि जलानि धीयन्ते ऽनेनेति । घा +

किः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ८ । २० । ३१ ।

“सोऽनन्तो भगवान् देवोऽनन्तसत्त्वो महाशयः ।

अनन्तगुणवार्द्धिश्च आदिदेवो महाद्युतिः ॥”)

वार्द्धिभवं, स्त्री, (वार्द्धौ समुद्रे भवतीति । भू +

अच् ।) द्रोणीलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वार्द्धिः, पुं, (वार्द्धिकः । एषोदरादित्वात्

कलोपः ।) वृद्धाजीवः । इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

(यथा, मनौ । ३ । १५३ ।

“प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।

प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताभिर्वाहुषिस्तथा ॥”)

वाङ्मय

वार्षिक

वालकः

वाङ्मयः, पुं, (वृद्धार्थं वयं वृद्धिः तां प्रयच्छतीति।
“प्रयच्छति गर्ह्यम्” ४।४।३०। इति ठक्।
“वृद्धेर्धुभिभावो वक्तव्यः” इति वार्तिकोक्तेः
वृद्धिभावः।) वृद्धिनीवी। लभ्यसुक्। वाङ्म-
खोर इति सुदखोर इति च भाषा। तत्प-
र्यायः। कुसीदकः २ वृद्धानीवः ३ वाङ्मयः ४।
इत्यमरः ॥ कुसीदः ५ कुसीदिकः ६। इति
शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“समर्घं धान्यमादाय महार्घं यः प्रयच्छति।
स वै वाङ्मयिको नाम ह्यथकथवच्छिन्तः”
इति स्मृतिः ॥

तस्य वृद्धिग्रहणनियमो यथा, मनुः।
“अश्रुतिभागं गृह्णीयात् मासाद्वाङ्मयिकः
शतात्।
द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुसरन् ॥
द्विकं शतं गृह्णीयात् न भवत्यर्थकिल्लिखी।
शतकाध्यापणेऽश्रुतिभागं विंशतिकाः पणाः”
द्विकं पुराणद्वयम्। एवंविधं नियममतिक्रम्य
अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा स्वाच्छन्द्येन यो
व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम्। आपदि तु
स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोषः। इति
प्रायश्चित्तविवेकः। इत्यादिकतत्त्वम् ॥
वाङ्मयं, स्त्री, (वाङ्मयिभावः। वाङ्मयि + अण्।)
धान्यवर्द्धनम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मनौ। ११।६२।
“कन्याया दूषणश्चैव वाङ्मयं व्रतलोपनैम्।
तडागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः”)
वाङ्मयं स्त्री, (वाङ्मयः समुद्रस्येदमिति। वाङ्मय +
ठप्।) द्रोणीलवणम्। इति राजनिर्घण्टः ॥
वाङ्मयं, स्त्री, (वृद्धेर्धु इदमिति। वृद्धेर्धु + “चर्मणो
ठप्” ५।१।१५। इति अण्।) चर्मरज्जुः।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
वाङ्मयसः, पुं, (वाङ्मयं नासिकास्येति। “अच्
नासिकायाः संज्ञायां नसं चासूलात्” ५।
४।११८। इति अच् नसादेशश्च। “पूर्व-
पदात् संज्ञायामगः” ८।४।३। इति
अत्वम्।) पशुविशेषः। यथा,—
“त्रिजवं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मयसः प्रोच्यतेऽसौ ह्यथे कथं च संतुक्तः”
पक्षिविशेषः। यथा,—
“नीलश्रीवो रक्तश्रीर्धः कृष्णपादः सितच्छदः।
वाङ्मयसः स्यात् पक्षीशो मम विष्णोरिति-
प्रियः”
तेषां बलिदानफलम्। यथा,—
“रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वाङ्मयसस्य च।
हस्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि त्रीणि मत्स्या ॥
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षि-
कीम्।
हस्तिमाप्नोति परमां शार्दूलरुधिरैस्तथा”
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
तन्मासेन पितृहस्तिर्यथा,—
“वाङ्मयसामिषं लौहं कालश्राकं तथा मधु।

दौहित्रामिषमन्यच्च यद्दत्तं तत् कुलोद्भवैः ॥
अनन्तां तां प्रयच्छन्ति तस्मिं गौरीसुतस्तथा।
पितृणां नात्र सन्देहो गयाश्राद्धं च पुत्रक ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे श्राद्धकल्पाध्यायः ॥
“त्रिविधं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम्।
वाङ्मयसस्य तं प्राचुर्याजिकाः श्राद्धकर्मणि ॥
रक्तपादो रक्तशिरा रक्तचक्षुर्विहङ्गमः।
कृष्णवर्णन च तथा पक्षी वाङ्मयसो मतः”
लौहं रक्तच्छागः।
“दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्त्रिणाः।
कपिलाया वृत्तश्चैव दौहित्रमिति चोच्यते”
गौरीसुतः दशवर्षोद्भवाः। इति तट्टीका ॥
वाङ्मय(ण)नसः, पुं, वाङ्मयं नासिकास्यस्य। नासाया
नसादेशः।) गण्डकः। गण्डार इति भाषा।
यथा,—
“वाङ्मयनसस्त्वैकचरो गणोत्साहश्च गण्डकः”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाभट्टः, पुं, (वारि जले भट इव।) कुम्भीरः।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वार्मणं, स्त्री, (वर्मणां समूहः। वर्मन् + “भिच्चा-
दिभ्योऽण्” ४।२।३८। इति अण्।) वर्मसमूहः।
इत्यमरटीकायां सारसुन्दरी ॥
वार्मिणं, स्त्री, (वर्मिणां समूहः। वर्मिन् + अण्।)
वर्मिसमूहः। इत्यमरटीकायां स्वामी ॥
वार्मसुक्, [च] पुं, (वाः वारि सुचतीति। सुच् +
क्विप्।) मेघः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते। १०।२४।६।
“तं तात। वयमन्ये च वार्मसुक् पतिमीश्वरम्।
द्रव्येष्टाद्रेतसा सिद्ध्यैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः”)
वायुद्भवं, स्त्री, (वारिणि उद्भव उत्पत्तिर्यस्य।)
पद्मम्। इति धनञ्जयः ॥ जलजे, त्रि ॥
वायं, त्रि, (वारि + अण्।) वारिसम्बन्धि। वारि-
शब्दात् षष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वृद्धं सम्भक्तौ
+ “ऋहलोऽर्थत्” ३।१।१२४। इति ययत्।
वरणीये, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ३।२१।२।
“खधर्मन् देववीतये अष्टं नो धेहि वायम्”
निवारणीयः। यथा, महाभारते। ५।१८६।६।
“स्त्रीभारे परिनिबिन्धा पुंस्त्वार्थे वृत्तिनिश्चया।
भौके प्रतिचकीर्षामि नास्मि वायंति वै पुनः”)
वाराणसः, पुं, (वारां राशिर्यत्र।) समुद्रः। इति
पुराणम् ॥ (वारासनशब्दात् प्रागयं स्यात् ॥)
वाञ्चटः, पुं, (वाभिर्वच्यते वेष्टते इति। वट +
घञर्थे कः।) वचिचम्। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाञ्चना, स्त्री, नीलीमक्षिका। इति शब्दरत्ना-
वली ॥
वार्षिकं, स्त्री, (वर्षस्येदम्। वर्ष + अण्। स्वार्थे कन्।)
सुदुर्लभतत्त्वविषयविशेषभागान्तर्गतभागविशेषः।
यथा,—
“दशधा विभजन् ज्ञेयमकरोत् पृथिवीमिमाम्।
इक्ष्वाकुर्व्येष्टदायादौ मध्यदेशमवाप्तवान्।
कीदृशे वार्षिकं चित्रं रणवृष्टिर्बभूव ह ॥”
इति वट्टिपुराणे सागरोपाख्यानध्यायः ॥

वार्षमाणवी, स्त्री, (वर्षमाणोरपत्यं स्त्री। वर्ष-
माण + अण्।) वर्षमाणकन्या। श्रीराधा।
यथा,—
“यथा परात्परः कृष्णस्तथं वार्षमाणवी ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥
वार्षिकं, स्त्री, (वर्षासु जातमिति। वर्षा + “वर्षाभ्य-
ष्टक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति मेदिनी। के, १५६ ॥
वार्षिकः, त्रि, (वर्षे भवः। वर्ष + “कालात् ठप्”
४।३।११। इति ठप्।) वर्षभवाः। वाल-
रिकः। इति मेदिनी। के, १५६ ॥ (यथा,
भागवते। ११।११।३७।
“यात्रावलिविधानश्च सर्ववार्षिकपर्वसु ॥”)
यथाच।
“श्रृङ्गाले महापूजा क्रियते वा च वार्षिकी।
तस्यां ममेतन्माहात्म्यं पठितव्यं समाहितैः”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
वर्षाकालोद्भवश्च ॥ (यथा, अध्यात्मरामायणे।
४।४।१।
“तत्र वार्षिकदिनानि राघवो
लीलया मनिगुहासु सञ्चरन्।
पकम्बलफलभोगतोषितो
लक्ष्मणेन सहितोऽवसत् सुखम् ॥”)
वार्षिकी, स्त्री, (वर्षासु भवा। वर्ष + “वर्षाभ्य-
ष्टक्” ४।३।१८। इति ठक्।) चाय-
माणा। इति राजनिर्घण्टः ॥
वार्षिला, स्त्री, (वार्जाता शिला। “शाकपार्थि-
वादिनामुपसंख्यानं उत्तरपदलोपश्च” २।१।
६०। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या शाकपार्थिवादिवत्
समासः। पृथोदरादित्वात् शस्य षः।) करका।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वायुं, त्रि, वर्षणशीलः। वर्षघातोऽर्थकप्रत्ययेन
निष्पन्नो वर्षुकः। ततः स्वार्थे षष्ठाप्रत्ययः ॥
वा(वा)र्हतं, स्त्री, (वृहत्याः फलमिति। “वृहत्यादि-
भ्योऽण्” ४।३।१६४। इति अण्। विधान-
सामर्थ्यात्तस्य फले न लुक्।) वृहतीफलम्। इत्य-
मरः ॥
वा(वा)र्हद्रथः, पुं, (वृहद्रथस्यापत्यं पुमान्। वृहद्रथ
+ अण्।) जरासन्धः। इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते। ४।१६।१६।
“कंसः कुजोऽथ यवनेन्द्रसुतश्च केशी-
वार्हद्रथो वक्रवकीखरशाल्वसुखाः”
वृहद्रथस्येदमिति अण् ॥) वृहद्रथराजसम्ब-
न्धिनि, त्रि ॥
वा(वा)र्हद्रथिः, पुं, (वृहद्रथस्यापत्यं पुमान्। वृह-
द्रथ + इण्।) जरासन्धः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वा(वा)लकः, पुं, स्त्री, पारिहार्यः। अङ्गुरीयके,
त्रि। इति मेदिनी। के, १५३ ॥ अस्यायान्त-
राणि प्रवर्गीयवकारादौ द्रव्यानि ॥ (गन्धयुक्त-
द्रव्यविशेषे, पुं। यथा, वृहत्संहितायाम्। ७७।५।
“त्वक्कुष्ठरेणुनलिका सृक्कादसतगरवालकैस्तुल्यैः।
केशरपत्रविभिर्गैर्नरपतियोग्यं शिरःक्षानम् ॥”)

वालवः, पुं, ववादिकादशकरणान्तर्गतद्वितीय-
करणः । तत्र जातफलम् ।

“कार्यस्य कर्ता स्वजनस्य भर्ता
सेनाप्रणेता कुलश्रीलघुक्तः ।
उदारबुद्धिर्बलवान् मनुष्य-
खेदुवालवाख्ये जननं हि यस्य ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

वाल्कं, त्रि, (वल्कस्य वल्कलस्य विकारः । वल्क
+ “तस्य विकारः ।” ४।३।१३४ । इति अण् ।)

वल्कसम्बन्धिवस्त्रम् । चौमादि । इत्यमरः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १५ । २८ ।

“तथैवाजाविकं हत्वा वस्त्रं चौमश्च जायते ।
कार्पासिके हृते क्रौञ्चो वाल्कहर्ता वक्रस्तथा ॥”)

वाल्कलं, त्रि, वल्कलनिर्मितम् । वल्कलस्येदं
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वाल्कली, स्त्री, मदिरा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाल्मिकिः, पुं, (वल्मिके भवः । वल्मिक + इच् ।)

वाल्मीकमुनिः । इति द्विरूपकोषः ॥
वाल्मीकः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + अण् ।)

रामायणकर्त्ता मुनिः । तत्पर्यायः । प्राचेतसः
२ वाल्मीकिः ३ कविज्येष्ठः ४ कुशीवशः ५

वल्मीकः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कविः ७
आद्यकविः ८ । इति जटाधरः ॥

वाल्मीकिः, पुं, (वल्मीके भवः । वल्मीक + इच् ।)
भृगुवंशीयमुनिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यथा —
“रावणान्तकरो राजा रघूणां वंशवर्द्धनः ।
वाल्मीकिर्यस्य चरितं चक्रे भागवसत्तमः ॥”

इति मातृ १२ अध्यायः ॥
(यथा वा कात्यादशभूमिकायाम् ।

“जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधाभवत् ।
कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि ॥”)

वावडूकः, त्रि, (पुनः पुनरतिशयेन वा वदतीति ।
वद + यङ् लुक् + “उलूकादयश्च ।” उणा० ४ ।

४१ । इति ऊकः । “सर्वेस्ते तु ‘यजजप-
दशामिति ।’ ३ । २ । १६६ । इति बहुलवच-

नादन्यतोऽपि भवत्युक्तप्रत्ययः इति कृत्वा वाव-
डूक इति साधितम् ॥” इत्युणादिवृत्तौ उञ्जल-

दत्तः ।) अतिशयवचनशीलः । तत्पर्यायः ।
वाचोयुक्तिपटुः २ वाग्मी ३ वक्ता ४ । इत्यमरः ॥

वचकः ५ सुवचाः ६ प्रवाक् ७ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६ । २४ ।

“अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ।
चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावडूका बहुश्रुताः ॥”)

वावयः, पुं, तुलसीविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कण्ठावावुइ इति भाषा ॥

वावुटः, पुं, वह्नित्रम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वावृत, य ड उ संभक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (दिवा०-आत्म०-सक०-सेट् । क्विप् ।)
य ड, वावृत्यते । उ, वावर्त्तित्वा वावृत्त्वा ।

संभक्तिः सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥ (“ततो
वावृत्यमानासाविति भट्टिः ॥)

वावृतः, त्रि, कृतवरणः । इत्यमरः । ३।१।६२ ॥
वाश, य ड ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-आज्ञाने सक०-सेट् ।)
शब्द इह तिरश्चामेव । तिरश्चां वाशितं रुत-

मित्यमरात् । य ड, वाशयते पक्षी । ऋ, अव-
वाशत् । उद्वाशमानः पितरं स राममिति

भट्टौ । अनेकार्थत्वादाज्ञानार्थः । वासितं
सुरभीकृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्त्र-

वेष्टिते । इति विश्वप्रकाशादन्त्यान्तोऽयमपीति ।
इति दुर्गादासः ॥

वाशा, स्त्री, (वाशयते इति । वाश शब्दे + “गुरोश्च
हलः ।” ३ । ३ । १०३ । इति अः । स्त्रियां

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाशिः, पुं, (वाशयते इति । वश + शिच् + “वसि-

वपियजिराजिज्रिजिसिद्धिनिवाशिवादीति ।”
उणा० ४ । १२४ । इति इच् ।) अग्निः । इत्यु-

णादिकोषः ॥
वाशिका, स्त्री, (वाशा + स्त्री कन् । टाप् । अत

इत्वम् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वाशितं, स्त्री, (वाश शब्दे + भावे क्तः ।) पशु-

पक्ष्यादीनां शब्दः । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ६ । ३१ । ५३ ।

“आर्त्तप्रलापान् मा तात ! सलिलस्थः प्रभा-
विधाः ।

नैतन् मनसि मे राजन् ! वाशितं शकुने-
रिव ॥”)

वाशितः, त्रि, (धातूनामनेकार्थत्वात् वाश सुरभी-
करणे + क्तः ।) सुरभीकृतः । इत्यमरटीकायां

स्वामी ॥
वाशिता, स्त्री, (वाश + क्त । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् ।

करिणी । इत्यमरः ॥
वाशिष्ठः, त्रि, वशिष्ठसम्बन्धी । वशिष्ठस्येदं इत्यर्थे

ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । ११५ । २ ।

“लोमशस्तस्य तान् सर्वानाचख्यौ तत्र ताप-
सान् ।

भृगुनङ्गिरसश्चैव वाशिष्ठानथ काश्यपान् ॥”
क्षी, उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते ।

१ । ३ । १६ ।
“माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठश्च सविस्तरम् ।

एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८४ । ४५ ।

“ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठश्चैव भारत ! ।
वाशिष्ठं समतिश्रय्य सर्वे वर्णा द्विजातयः ॥”)

वाशिष्ठी, स्त्री, (वशिष्ठस्येवमिति । वशिष्ठ + अण् ।
डौप् ।) गोमतीनदी । इति हेमचन्द्रः ॥

वाशुरा, स्त्री, (वाशयते अस्यामिति । वाश शब्दे
+ “मन्दिवाशिमथितचित्तं क्वङ्क्लिभ्य उरच् ।”

उणा० १ । ३६ । इति उरच् । टाप् ।)
रात्रिः । इत्युणादिकोषः ॥

वाश्रं, स्त्री, (वाशयतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्काधि-
तच्चिवश्चिवीति ।” उणा० २ । १३ । इति

रक् ।) मन्दिरम् । चतुष्यथः । इति मेदिनी ।
रे, ८३ ॥

वाश्रः, पुं, (वाशयतेऽस्मिन्निति । वाश + “स्काधि-
तच्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)

दिवसः । इति मेदिनी । रे, ८३ ॥
वाय्यः, पुं, (वाधते इति । वाध लोडने + “खय्यश्लिष्य-

श्लिष्यवाय्यरूपपर्यतस्याः ।” उणा० १ । ३ । २८ ।
इति पप्रत्यये धस्य घत्वं निपातनात् ।) उष्मा ।

(यथा, रघौ । ७ । ६८ ।
“तस्याः प्रतिहृन्मवाह्विषादात्

सद्यो विमुक्तं सुखमावभासे ।
निश्वासवाय्यापगमात् प्रपन्नः

प्रसाद मात्मीयमिवात्मदर्शः ॥”)
लोहः । इति मेदिनी । पे, ११ ॥ अश्रुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६४ ।
“प्राङ्गण एव कदा मां श्लिष्यन्ती मनुकम्पि-

कुचकलसा ।
अंशनिषससुखी सा स्तपयति वाय्येण मम

पृष्ठम् ॥”)
वाय्यकः, पुं, (वाय्य + संज्ञायां कन् ।) मारिषः ।

नटिया शाक इति भाषा । यथा,—
“मारिषो वाय्यको मार्षः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।

मारिषो मधुरः श्वेतो विष्टम्भी पित्तबुद्बुदगुरुः ॥
वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तबुद्बिषमाम्निजित् ।

रक्तमार्षो गुरुर्नाति सचारो मधुरः सरः ।
श्लेष्मलः कटुकः पाके खल्वदोष उदीरितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
वाय्यका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् । टाप् ।

अभिधानादिदभावः ।) हिङ्गुपत्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वाय्यिका, स्त्री, (वाय्य + संज्ञायां कन् टाप्
अत इत्वम् ।) हिङ्गुपत्री । तत्पर्यायः ।

कारवी २ पृष्ठी ३ कवरी ४ पृथुः ५ । इत्य-
मरः ॥ त्वक्पत्री ६ वाय्यिका ७ कर्वरी ।

इति तट्टीका ॥
वाय्यी, स्त्री, (वाय्य + गौरादित्वात् डीष् ।)

वाय्यिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वाय्यीका, स्त्री, हिङ्गुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

रांधुनी इति ख्यातश्च । अस्य गुणाः । कटु-
त्वम् । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कृमिश्लेष्मनाशि-

त्वश्च । इति राजवल्लभः ॥
वास, तु क उपसेवायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।

(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) उपसेवा
तु गुणान्तराधानाम् । अववाप्तद्वयं चन्दनः ।

इति दुर्गादासः ॥
वासः, पुं, (वसन्यत्रेति । वस निवासे + “हलश्च ।”

३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।) गृहम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १७४ । ३४ ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते विषादं मात्तयाः शुभे ।
नैवं विधेयु वासेषु भयमस्ति वरानने ॥”

वाश्यते इति । वास + घञ् ।) वस्त्रम् । इति
तट्टीका ॥ (वस + भावे घञ् ।) वस्त्रस्थानम् ।

वासकः

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२८ । ५० ।

“विहारावसथेयव वीरा वासमरोचयन् ॥”
वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ सुगन्धिः । इति
वासधात्वर्थदर्शनात् ॥ * ॥ स्थानविशेषे वासस्य
कर्तव्याकर्तव्यत्वं यथा,—

देवयान्यवाच ।

“वेदाहं तात बालापि कार्याणान् गतागतिम् ।
क्रोधे चैवाभिवादे वा वेद चापि बलावलम् ॥
शिष्यस्याशिष्यवृत्तेर्हि न चन्त्यं बुभूषता ।
तस्मात् सङ्कीर्णवृत्तेषु वासो मम न रोचते ॥
पुंसो येनाभिनन्दन्ति वृत्तेनाभिजनेन च ।
न तेषु च वसेत् प्राज्ञः श्रेयोऽर्थो पापबुद्धिषु ॥
ये त्वेवमभिजानन्ति वृत्तेनापि जनेन च ।
तेषु साधुषु वस्त्यं स वासः श्रेय उच्यते ॥”

इति मात्स्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“धार्मिकैरावृते ग्रामे न आधिवहूले भृशम् ।
न शूद्रराज्ये निवसेत् न पाषण्डजने वृते ॥
हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
सुक्ता समुद्रयोर्देशं नान्यत्र निवसेत् द्विजः ॥
अर्द्धक्रोशान्नदीकूलं वर्जयित्वा द्विजोत्तमः ॥
नान्यत्र निवसेत् पुण्यं नान्यजग्रामसन्निधौ ॥
न संवसेच्च पतितैर्न चण्डालैर्न पुक्कशैः ।
न मूर्खैर्न वलिप्रेक्ष नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे २५ अध्यायः ॥

वासः, [सु] स्त्री, (वस्यतेनेति । वस आच्छा-
दने + “वसेर्णिच्” उणा० ४ । २१७ । इत्य-
सुन् । स च णित् ।) वस्त्रम् । इत्यमरः ॥
(यथा, मनौ । ४ । ६६ ।

“उपानहौ च वासश्च वृतमन्यैर्न धारयेत् ॥”

पत्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वासकः, पुं, (वासयतीति । वासि + क्त्वा ।) वृत्त-
विशेषः । वाकस इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वैद्यमाता २ सिंहो ३ वासिका ४ वृषः ५
अटस्थः ६ सिंहास्यः ७ वाजिदन्तः ८ ।
इत्यमरः ॥ वाशा ९ वाशिका १० वृषः ११
अटस्थः १२ वाशकः १३ । इति तट्टीका ॥
वासा १४ वासः १५ वाजी १६ वैद्यसिंहो १७
मातृसिंहो १८ । इति शब्दरत्नावली ॥
वासका १९ सिंहपर्णी २० । इति जटाधरः ॥
सिंहिका २१ भिषङ्माता २२ वसादनी २३
सिंहमुखी २४ कण्ठोरवी २५ शितकर्णी २६
वाजिदन्ती २७ नासा २८ पञ्चमुखी २९
सिंहपत्री ३० मृगोन्माणी ३१ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीतत्वम् । काशरक्त-
पित्तकामलाकफवैकल्यज्वरवासचयनाश्लिष्व ।
तत्पुष्पगुणाः । कटुपाकित्वम् । तिक्तत्वम् । कास-
क्षयहरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“वासको वासिका वासा भिषङ्माता च
सिंहिका ।

सिंहास्यो वाजिदन्तः स्यादाटस्थोऽटस्थकः ॥

वासक

आटस्थो वृषो नाम्ना सिंहपर्णश्च स स्मृतः ।
वासको वासकत् सर्थः कफपित्तनाशनः ॥
तिक्तसुवरको हृद्यो लघुः शीतस्त्वृत्तिहृत् ।
श्वासकासज्वरच्छर्दिमोहकुष्ठचयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

गानाङ्गविशेषः । यथा,—

“मनोहरोऽथ कन्दर्पस्वारनन्दन एव च ।

चत्वारो वासकाः प्रोक्ताः शङ्करेण स्वयं पुरा ॥”

केषाश्चिन्मते नामान्यपि पृथक् ।

“विनोदो वरदस्त्वैव नन्दः कुमुद एव च ।

चत्वारो वासकाः प्रोक्ता गीतवाद्यविशारदैः ॥”

इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(वासरः । इति वासकसञ्ज्ञाशब्दार्थे आलङ्का-
रिकाः ॥)

वासकर्णी, स्त्री, यज्ञशाला । इति शब्दरत्नावली ॥

वासकसञ्ज्ञा, स्त्री, (वासके प्रियसमागमवासरे

सञ्जतीति । सञ् + अच् । टाप् । यद्वा, वासकं

वासवैश्च सञ्जयतीति । सञ्जि + अण् । टाप् ।)

स्त्रीयादिनायिकाभेदः । (यथा, गीतगोविन्दे ।

६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा

विलपति रोदिति वासकसञ्ज्ञा ॥”)

तस्या लक्षणं यथा । अद्य मे प्रियवासर इत्यं

निश्चित्य या सुरतसामग्रीं सञ्जीकरोति सा

वासकसञ्ज्ञा । वासको वासरः । अस्याश्चेष्टा

मनोरथसखीपरिहासदूतीप्रश्रसामग्रीविधान-

मार्गविलोकनादयः । सुधावासकसञ्ज्ञा यथा,

“हारं गुम्फति तारकातिरुचिरं यथाति

काञ्चीलतां

दीपं न्यस्यति किन्तु तत्र बहुलं स्नेहं न दत्ते

पुनः ।

आलीनामिति वासकस्य रजनौ कामाशुरूपाः

क्रियाः

साचिस्मेरमुखी नवोऽसुमुखी दूरात् समुद्धी-

क्षते ॥”

मध्या वासकसञ्ज्ञा यथा,—

“शिल्पं दर्शयितुं करोति कुतुकात् कञ्जार-

हारस्रजं

चित्रप्रेक्षणकैतवेन किमपि द्वारं समुद्धीक्षते ।

गङ्गात्याभरणं नवं सहचरी भूषाजिगीषामिषा-

दित्यं पद्मदण्डः प्रतीत्य चरितं स्मेराननोऽभूत्

सरः ॥”

प्रौढा वासकसञ्ज्ञा यथा,—

“कृतं वपुषि भूषणं चिकुरधीरणी धूपिता

कृता शयनसन्निधौ क्रसुकवीटिकासम्भृतिः ।

अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहलिषा

स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्दिनम् ॥”

मनोरथश्च यथा,—

“आवधोरङ्गयोर्द्वे भूयो विरहपल्लवः ।

अद्वैते च स्मितस्फीतं न स्यादन्योन्यवीक्ष-

णम् ॥”

परकीया वासकसञ्ज्ञा यथा,—

वासना

“अशुं खापयितुं कृत्वेन च तिरोधत्ते प्रदीपा-

ङ्कुरान्

धत्ते सौधकपोतपोतनिन्दैः साङ्केतिकं

चेष्टितम् ।

शश्वत्पार्श्वविवर्त्तिताङ्गलतिकं सोलत्कपोल-

दुति

कापि कापि करास्त्रजं प्रियधिया तत्पान्तिकं

न्यस्यति ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(तथाच साहित्यदर्पणे । ३ । ८६ ।

“कुरुते मण्डनं यस्याः सञ्जिते वासवैश्मनि ।

सा तु वासकसञ्ज्ञा स्याद्विदितप्रियङ्गमा ॥”)

वासका, स्त्री, (वासक + टाप् ।) वासकवृत्तः ।

इति जटाधरः ॥

वासगृहं, स्त्री, (वासाय गृहम् ।) गर्भागारम् ।

इत्यमरः ॥ “द्वे गृहमध्यभागे शयनगृहे च

गृहान्तर्गृहे इत्येके निष्ठातत्वात् गर्भं इवागारं

गर्भागारम् । वासाय गृहं वासगृहम् । वास-

वैश्मदि चात्र ॥” इति भरतः ॥ (यथा, दृहत्-

संहितायाम् । ५३ । ७० ।

“वासगृहाणि च विन्याद्

विप्रादीनामुदग्दिगाद्यानि ।

विश्रुताश्च यथा भवनम्

भवन्ति तान्येव दक्षिणतः ॥”)

वासतः, पुं, (वास्यते इति । वास्व शब्दे + बाहुल-

कात् अतच् ।) गर्हभः । इति शब्दरत्नावली ॥

वासतेयी, स्त्री, (वसतौ साधुरिति । वसति +

“पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ण्” ४ । ४ । १०४ ।

इति ण् ।) रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वसतिसाधुभावे, त्रि । यथा, भट्टौ । ४ । ८ ।

“वनेषु वासतेयेषु निवसन् पण्यसंस्तरः ।

शथ्योत्थायं मृगान् विधन्नातिथेयो विचक्रमे ॥”)

वासनं, स्त्री, (वास्यते इति । वासि + ल्युट् ।)

धूपनम् । वारिधानी । वस्त्रम् । इति मेदिनी ।

ने, १२६ ॥ वासः । इति शब्दरत्नावली ॥

ज्ञानम् । इति धरणिः ॥ निक्षेपाधारः । यथा,

याज्ञवल्करः ।

“आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरिह ॥”

उपनिक्षेपस्तु ।

“वासनस्थमनाख्याय सैमुद्रं यद्विधीयते ॥”

इति नारदीयः ॥

वासनं निक्षेपाधारभूतं सम्युदादिकं समुद्रं

ग्रन्थग्राह्युतम् । इति श्वहारवत्त्वम् ॥ वसन-

सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वसनेन क्रीतमिति । वसन +

“शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण्” ५ । १ । २७ ।

इति अण् । वसनेन क्रीते च, त्रि ॥)

वासना, स्त्री, (वासयति कर्मणा योजयति जीवः

मनांसीति । वस + णिच् + युच् । टाप् ।)

प्रात्याशा । (यथा, भागवते । २ । २ । २ ।

“शाब्दस्य हि ब्रह्मण एव पन्था

यन्नामभिधायति धीरपार्थः ।

परिभ्रमस्तत्र न विन्दतेऽर्थान्

मायामये वासनया प्रधानः ॥”)

ज्ञानम् । इति मेदिनी । ते, १३० ॥ स्मृतिहेतुः । तत्पर्यायः । संस्कारः २ भावना ३ । इति जटा-
घरः ॥ देहात्मबुद्धिजन्यमित्यासंस्कारः । इति
न्यायशास्त्रम् ॥ दुर्गा । यथा,—

“वसत्यष्टा सर्वेषु भूतेष्वन्तर्हिताय च ।

घातुर्वस निवासेति वासना तेन सा स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(अर्कस्य भार्या । यथा, भागवते । ६।६।१३ ।

“अर्कस्य वासना भार्या पुत्रास्तर्षादयः

स्मृताः ॥”)

वासन्तः, पुं, (वसन्ति भवः । वसन्त + “सन्धि-
वेलाद्यनुचनेभ्योऽण्” ४।३।१६ । इति अण् ।
उङ् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मलयवायुः । सृजः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कृष्णसृजः । इति हेमचन्द्रः ॥
मदनवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ अवहिते, त्रि ।
इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ (वसन्तोमे च त्रि ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । ४ । ३ । ४६ ॥)

वासन्तकं, त्रि, वसन्तसम्बन्धि । वसन्तस्येदमित्यर्थे
कण्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वसन्ति उभम् । वसन्त
+ “ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम्” ४ । ३ । ४६ ।
इति वुञ् । (वसन्तोमे, त्रि ॥ इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वासन्तिकः, त्रि, (वसन्तमधीते वेद वेति । वसन्त
+ “वसन्तादिभ्यश्चक्” ४।२।६३ । इति ठक् ।)
विदूषकः यथा । वासन्तिकः केलिकेली वेष्टा-
सिको विदूषकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (वसन्त-
स्येदमिदि । “वसन्तात् च ।” ४ । ३ । २० ।
इति ठञ् । वसन्तसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,
भागवते । ५ । ६ । ५ ।

“सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं यैश्चवासन्ति-
कान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राह्या-
मास ॥”)

वासन्ती, स्त्री, (वसन्तस्येयमिति । वसन्त + अण् ।
ङीप् ।) माधवी । यूथी । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥
(यथा, रामायणे । ४ । १ । ७७ ।

“मालतीमल्लिकापद्मकरवीराश्च पुष्पिताः ।

केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः ॥”)

पाटला । इति विश्वः ॥ कामोत्सवः । तत्पर्यायः ।

चैत्रावली २ मधुव्रतः ३ सुवसन्तः ४ काम-

महः ५ कर्दनी ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मणिकारी । पुष्पलताविशेषः । तत्पर्यायः ।

प्रहसन्ती २ वसन्तजा ३ माधवी ४ महा-

जातिः ५ शीतसहा ६ मधुवहला ७ वसन्त-

दूती ८ । अस्या गुणाः । शिशिरत्वम् । हृद्यत्वम् ।

सुरभित्वम् । अमहारित्वम् । धम्मिल्लामोदित्वम् ।

मन्दमहोन्मादनदायित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

नवमल्लिका । नेवारि इति हिन्दी भाषा ॥

यथा,—

“नेपाली कथिता तज्जैः सप्तला नवमल्लिका ।

वासन्ती शीतला लब्धी तिल्ला दोषत्रयास्-

जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वासन्तीदुर्गापूजप्रमाणम् । तत्र भविष्य-
पुराणम् ।

“मीनराशिस्थिते सूर्ये सुकृत्पक्षे नराधिप ।

सप्तमीं दशमीं यावत् पूजयेदम्बिकां सदा ॥”

भविष्योत्तरे ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।

पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥”

कालकौमुद्यां जावालिः ।

“चैत्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यादिदिनत्रये ।

पूजयेद्विधिवद्दुर्गां दशम्याश्च विसर्जयेत् ॥

नानाविधेषु वलिभिर्मेघाभैर्दोषवर्जितैः ।

विचित्राभरणैः पार्थ पट्टवस्त्रादिभिस्तथा ॥

एवं यः कुरुते पूजां वर्षे वर्षे विधानतः ।

ईप्सितान् लभते कामान् पुत्रपौत्रादिकान् वृष ॥”

अत्र भविष्योत्तरे निरुपपदमासशब्दसङ्केतात्

भविष्यपुराणवचने मीनराशिस्थित इति

मीनस्यारब्धचान्द्रमासीयतिथिपरम् । सौर-

र्यारब्धत्वे कदाचित् सप्तम्यादिदिनत्रयाला-

भात् तद्वर्षे तत्कृत्यलोपः स्यात् । न चेष्टापत्तिः

भविष्यपुराणे सदापदोपादानात् जावालिवचने

वर्षे वर्षे इत्युपादानाच्च नित्यत्वम् । एतद्विद्वत्

कालविवेकि । एवं जावाली शेषवचनपरार्द्धे

पुत्रादिरूपफलश्रवणात् काम्यत्वम् । ततश्च

काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गात् नित्यत्वसिद्धिः ।

“सिताष्टम्यान् चैत्रस्य पुष्येस्तत्कालसम्भवेः ॥

अशोकैरपि यः कुर्यात् मन्त्रेणानेन पूजनम् ।

न तस्य जायते शोको रोगो वाप्यथ दुर्गतिः ॥”

इति कालिकापुराणवचनात् केवलाष्टमीकल्प

उक्तः । चैत्रमासमधिकृत्य ।

“नमस्यां पूजयेद्देवीं महिषासुरमर्दिनीम् ।

कुङ्कुमागुरुकस्तूरीधूपान्नध्वजतर्पणैः ।

दमनेर्मुंरपत्रैश्च विजयाख्यपदं लभेत् ॥”

इत्यनेन केवलनवमीकल्प उक्तः । व्यवस्था तु

शारदीयपूजाप्रकरणोक्ता ग्राह्या । विशेषस्त्वत्र

बोधनप्रक्रिया नास्ति बोधिताया बोधनासम्भ-

वात् । इति प्राक् विवृतम् । होमादिकश्च पूर्व-

वर्ज्येयमिति दिक् । इति दुर्गास्तवविवेकः ॥ * ॥

अपि च ।

श्रीनारायण उवाच ।

“पुरा स्मृता सा गोलोके कृष्णेन परमात्मना ।

संपूज्य मधुमासे च प्रीतेन रासमखले ॥

मधुकैटभयोर्युद्धे द्वितीये विष्णुना पुरा ।

तत्रैव काले सा दुर्गा ब्रह्मणा प्राणसङ्कटे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६३ अध्यायः ॥

(चतुर्दशाक्षरवृत्तिविशेषः । इति कुन्दो-

मञ्जरी । अस्या लक्षणादिकं कुन्दः शब्दे द्रष्ट-

व्यम् ॥)

वासन्तीपूजा, स्त्री, (वासन्ती तदास्था पूजा ।)

चैत्रमासीयदुर्गापूजा । यथा,—

“चैत्रे मासि सिते पक्षे नवम्यादिदिनत्रये ।

प्रातः प्रातर्महादेवीं दुर्गां भक्त्या प्रपूजयेत् ॥”

इति ॥

तत्राष्टम्यां अन्नपूर्णापूजा यथा,—

“तत्राष्टम्यामन्नपूर्णां पूर्वाह्णे साधकोत्तमः ।

रक्तवासैरक्तपुष्पैर्वलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥”

इति च मायातन्त्रे ७ पटलः ॥

अपि च ।

“विशेषाच्चैत्रमासस्य या तिथिः स्यात् सिता-

ष्टमी ।

तस्यां यः पूजयेद्भक्त्या प्रसादयति मां ध्रुवम् ॥”

इति शास्त्रभूतन्त्रे १४ पटलः ॥

वासयोगः, पुं, (वासाय सुगन्धार्थं युज्यते इति ।

युज् + घञ् ।) चूर्णम् । इत्यमरः ॥ “द्वे आविर

इति ख्याते । पटरसा चोदे इत्यम्ये । चूर्ण्यन्ते

प्रेर्यन्ते चूर्णानि चूर्णं प्रेरणे अल् । वासे सुरभी-

करणे युज्यन्ते उपयुज्यन्ते इति घञि वास-

योगः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।

गन्धचूर्णम् २ पटवासम् ३ चूर्णकम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

वासरः, पुं क्ली, (वासयतीति । वस् + णिच् +

“अर्त्तिकमिभिमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् ॥” उणा०

३ । १३२ । इति अरः ।) दिवसः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ४ । २३ ।

“प्रवृत्ते चावयोर्वादे प्रयाताः सप्त वासराः ॥”)

नागप्रभेदे, पुं । इति मेदिनी । रे, २१३ ॥

वासवः, पुं, (वसुरेव । प्रज्ञाद्यण् ।) इन्द्रः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४३ । २२ ।

“सहस्राक्षनियोगात् स पार्थः शक्रासनं गतः ।

अध्यक्रामदमेयात्मा द्वितीय इव वासवः ॥”)

वासवी, स्त्री, (वसोरपत्यं स्त्री । वस् + अण् ।

ङीप् ।) वासमाता । यथा,—

“वासस्याम्ना सत्यवती वासवी गन्धकालिका ।

योननगन्धा दासेयी शीलं कायनजीवसः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । ६३ । ७० ।

“दियां तां वासवीं कन्यां रम्भोक्तं सुनिपुङ्गवः ।

सङ्गमं मम कल्याणि ! कुरुष्वेत्यभ्यभाषत ॥”)

वाससञ्जा, स्त्री, (वासं सृष्टं सञ्जयतीति । सञ्ज +

णिच् + अण् । टाप् ।) नायिकाभेदः । यथा,

“खड्गितोत्कण्ठिता लब्धा तथा प्रोषितभर्तृका ।

कलहान्तरिता वाससञ्जा स्वाधीनभर्तृका ॥

अभिसारिकाप्यष्टौ ता बन्धक्यां पांशुलासती ॥”

इति जटाधरः ॥

अस्या विवरणं वासकसञ्जाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वासा, स्त्री, (वासयतीति । वस् + णिच् + अच् ।

टाप् ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

बैद्यके ।

“वासायां विद्यमानायामाशायां जीवितस्य च ।

रक्तपित्ती चथी कासी किमर्थमवसीदति ॥”)

वासागारं, क्ली, (वासाय वासस्य वा आगारम् ।)

वासगृहम् । तत्पर्यायः । भोगगृहम् २ कन्याटः ३

वासुके

३ पत्राटः ४ निष्कटः ५। इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
वासुकिः, पुं, (वसनिवासे + “वसिष्यपिपिजिरा-
जीति” उणा० ४।१२४। इति इण् । कुटार-
भेदः । वाइस इति भाषा । इत्युणादिकोषः ॥
वासिका, स्त्री, (वासैव । स्वार्थे कन् । टाप् । अत
इत्वश्च ।) वासकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासितं, स्त्री, (वास्यते स्मृति । वास + क्तः ।)
रुतम् । इति मेदिनी । ते, १५२ ॥ ज्ञान-
मात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ खगवरः । इति
विश्वः ॥
वासितः, त्रि, (वास्यते स्मृति । वासि सुरभीकरणे
+ क्तः ।) सुरभीकृतः । तत्पण्यायः । भावितः
२ । इत्यमरः ॥ हे सुगन्धिपुष्पादिवासितद्रव्ये ।
भायते प्राप्यते भावितं भू कड प्राप्तौ कर्मणि
क्तः । वासं सौरभं करोति इति आन्तात् ।
कर्मणि क्ते वासितम् । इति तट्टीकायां भरतः ॥
जलादौ वासितः । इति शब्दरत्नावली ॥
स्थातः । वस्तुवेष्टितः । इति धरणिः ॥
वासिता, स्त्री, (वासयतीति वस निवासे + णिच् +
क्तः । टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । करिणी । इत्यमरः ॥
वासिनी, स्त्री, (वासोऽस्या अस्तीति । वास +
इनिः ।) शुक्लभिष्यी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वासिष्ठं, स्त्री, सधिरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वसिष्ठं, त्रि, वसिष्ठकृतयोगशास्त्रादि । वसिष्ठेन
कृतमित्यादर्थे (अण्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वसिष्ठसम्बन्धि च ॥
वासौ, स्त्री, (वासयतीति वासि अच् । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) तक्षणी । वाइस इति स्थाता-
स्त्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वासुः, पुं, (सर्वोऽत्र वसति सर्वत्रासौ वसतीति
वा । वस + बाहुलकात् उण् । इति १।१ संख्यक
उणादिसूत्रवृत्तौ उज्ज्वलदत्तः ।) नारायणः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीनिवासोऽप्यजो वासुः ।
इति जटाधरश्च ॥ विश्वरूपः । पुनर्वसुः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
वासुकिः, पुं, वसुकस्यापत्यमिति । वसुक + इण् ।)
अहिपतिः । तत्पण्यायः । सर्पराजः २ । इत्य-
मरः ॥ वासुकेयः ३ । इति शब्दरत्नावली ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“सुरसा जन्निरे सर्पास्तेषां राजा तु तक्षकः ।
वासुकिश्चैव नागानां गणाः क्रोधतमोऽधिकः ॥”
इति वज्रपुराणे काश्यपीयवंशः ॥
(जरत्कारसुनिपत्नी मनसादेवी तु अस्थेव
भगिनी ।
“आस्तीकस्य सुनेर्माता भगिनी वासुके स्तथा ।
जरत्कारसुनेः पत्नी नागमातर्नमोऽस्तु ते ॥”
इति मनसाप्रणाममन्त्रः ॥)
वासुकेयः, पुं, (वसुकस्यापत्यमिति । वसुक +
इण् ।) वासुकिः । इति शब्दरत्नावली ॥
वासुकेयस्वसा, [ऋ] स्त्री, (वासुकेयस्य वासुके-
स्वसा भगिनी ।) मनसादेवी । इत्यमरः ॥

३५७

वासुदे

वासुदेवः, पुं, (वसुदेवस्यापत्यमिति । वसुदेव +
“अथ्यन्कटृणिङ्कृत्यश्च ।” ४।१।११४ ।
इति अण् । यद्वा, सर्वत्रासौ वसत्यात्मरूपेण
विश्वम्भरत्वादिति । वसु + बाहुलकात् उण्
वासुः । वासुचासौ देवश्चेति कर्मधारयः ।
अस्य नामनिर्दिष्टसु परतो ज्ञेया ।) श्रीकृष्णः ।
इत्यमरः ॥ तत्पण्यायः । वसुदेवभूः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ सयः २ सुभद्रः ४ वासुभद्रः ५
षडङ्गजित् ६ षड्बिन्दुः ७ प्रश्निशृङ्गः ८ प्रश्नि-
भद्रः ९ गदाग्रजः १० मार्जः ११ वभुः १२
खोहिताक्षः १३ परमाण्वङ्गकः १४ । इति
शब्दमाला ॥ अन्यत् कृष्णशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
श्रीकृष्णशरीरस्य लिख्यं यथा,—
श्रीसनत्कुमार उवाच ।
“भद्रं वो मुनयः श्रुत्वात्तपसां फलमीप्सितम् ।
कृष्णस्य कुशलप्रश्नं शिवबीजस्य निष्फलम् ॥
साम्पूतं कुशलं वक्ष्ये दर्शनं परमात्मनः ।
भक्तानुरोधाद्देहस्य परस्य प्रकृतेरपि ॥
निर्गुणस्य निरोहस्य सर्वबीजस्य तेजसः ।
भारवतारणायैव चाविर्भूतस्य साम्पूतम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
शरीरधारिणश्चापि कुशलप्रश्नमीप्सितम् ।
तत्कथं कुशलप्रश्नं मयि विप्र न विद्यते ॥
सनत्कुमार उवाच ।
शरीरे प्राकृते नाथ सन्नतश्च शुभाशुभम् ।
नित्यदेहे स्वेमबीजे शिवप्रश्नमनर्थकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
यो यो विश्वहारी च स च प्राकृतिकः स्मृतः ।
देहो न विद्यते विप्र तां निध्यां प्रकृतिं विना ॥
सनत्कुमार उवाच ।
रक्तविन्दुद्वा देहास्ते च प्राकृतिकाः स्मृताः ।
कथं प्रकृतिनाथस्य बीजस्य प्राकृतं वपुः ॥
सर्वबीजस्य सर्वादिर्भवांश्च भगवान् स्वयम् ।
सर्वेषामवताराणां प्रधानं बीजमयम् ॥
कृत्वा वदन्ति वेदाश्च नित्यं नित्यं सनातनम् ।
ज्योतिःस्वरूपं परमं परमात्मानमीश्वरम् ॥
मायया सगुणश्चैव मायेष्टं निर्गुणं परम् ।
प्रवदन्ति च वेदाङ्गास्तथा वेदविदः प्रभो ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।
साम्पूतं वासुदेवोऽहं भक्तवीर्याश्रितं वपुः ।
कथं न प्राकृतो विप्र शिवप्रश्नमभीप्सितम् ॥
सनत्कुमार उवाच ।
वासुः सर्वनिवासश्च विश्वानि यस्य लोमसु ।
तस्य देवः परं ब्रह्म वासुदेव इतीरितः ॥
वासुदेवेति तन्नाम वेदेषु च चतुर्भुजं च ।
पुराणेष्वितिहासेषु यात्रादिषु च दृश्यते ॥
रक्तबीर्याश्रितो देहः कृते वेदे निरूपितः ।
साक्षिणो मुनयश्चात्र धर्मः सर्वत्र एव हि ॥
साक्षिणो मम वेदाश्च रविचन्द्रौ च साम्पूतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८७ अध्यायः ॥
तस्य नामश्रुत्यात्तिः ।
“सर्वत्रासौ समस्तश्च वसत्यनेति वै यतः ।

वासुदे

ततः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगीयते ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २ अध्यायः ॥
अपि च ।
“सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
भूतेष्वपि च सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
खाण्डिक्यजनकायाह वृष्टः कैशध्वजः पुरा ।
नामयास्यामनन्तस्य वासुदेवस्य तत्ततः ॥
भूतेषु वसते सोऽन्तर्वासन्त्यत्र च तानि यत् ।
धाता विधाता जगतां वादेवस्ततः प्रभुः ॥”
इति तत्रैव । ६ । ५ । ८०—८२ ॥*
(तथा च महाभारते । ५ । ७० । ३ ।
“वसनात् सर्वभूतानां वसुत्वात् देवयोनितः ।
वासुदेवस्ततो वेद्यो दृष्टत्वात् विष्णुरच्यते ॥”)
अस्य अङ्गप्रत्यङ्गमन्त्रा यथा,—
“बीजस्तु वासुदेवस्य पुरैव प्रतिपादितम् ।
तदङ्गमन्त्रं राजेन्द्र द्वादशाक्षरमुच्यते ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय वै पदम् ।
अङ्गमन्त्रं तथैतस्य वासुदेवस्य कीर्तितम् ॥
अस्य प्रत्यङ्गरूपन्तु दधिवामनसंज्ञकम् ।
तस्य मन्त्रं नरश्रेष्ठ शम्भुना भाषितं शृणु ॥
ॐ नमो विष्णवे पूर्वं पदं तस्य प्रकीर्तितम् ।
पदन्तु सुरपतये चतुर्थं नमं महाबलम् ॥
खाण्डान्तं हृदयासन्नं प्रत्यङ्गं वैष्णवं मतम् ।
मन्त्रद्वयन्तु यो वेद बीजं प्रत्यङ्गमन्त्रकम् ॥
स पूषा देवकायस्तु न स भूयोऽभिजायते ।
सर्वस्तूत्तरतन्त्रोक्तः क्रमो ग्राह्यः प्रपूजने ॥
त्रिषु मन्त्रेषु च बुधो विशेषं शृणु भूपते ।
रूपन्तु बीजमन्त्रस्य प्रथमं शृणु भूपते ॥
पूर्वचन्द्रोपमः शुक्लः पक्षिराजोपरिस्थितः ।
चतुर्भुजः पीतवस्त्रैस्त्रिभिः संवीतदेहभृत् ॥
दक्षिणोर्ध्वं गदां धत्ते तदधो विकचाम्बुजम् ।
वामोर्ध्वं चक्रमलुप्तं धत्तेऽधः शृङ्गमेव च ॥
श्रीवत्सवत्साः सततं कौस्तुभं हृदि चाद्भुतम् ।
धत्ते कक्षे ह्यधो वामे तूष्णीरं वाणपूरितम् ॥
दक्षिणे कोषगं खड्गं नन्दकं सशराशनम् ।
श्रीर्षे किरीटं सद्योतं कर्णयोः कुण्डलद्वयम् ॥
आजालुलम्बिनीं चित्रां खर्गमालां गलस्थि-
ताम् ।
दधानं दक्षिणे देवीं श्रियं पार्श्वे तु विभ्रतम् ॥
सरस्वतीं वामपार्श्वे चिन्तयेद्वरदं हरिम् ।
मन्त्रस्य बीजरूपन्तु कथितं तव पार्थिव ॥
द्वादशाक्षरमन्त्रस्य रूपमन्यत् शृणुष्व मे ।
नीलोत्पलदलश्यामं तथैव च चतुर्भुजम् ॥
दक्षिणोर्ध्वं स्थितं पद्मं गदाश्चाधः प्रचोदयेत् ॥
वामेऽधश्चक्रमलुप्तमूर्ध्वं शृङ्गश्च विभ्रतम् ।
चिन्तयेद्वरदं देवं सर्वमन्यच्च पूर्ववत् ॥
अष्टादशाक्षरस्यास्य प्रत्यङ्गस्य च विस्तरम् ।
शृणु राजन्नवहितो दारिद्र्यभयभञ्जनम् ॥
पूर्णेन्दुसदृशं कामं शुक्लवस्त्रं विचिन्तयेत् ।
करे विचिन्तयेद्दामे पीयूषापूरितं घटम् ॥
दध्यन्नखण्डसंयुक्तं दक्षिणे खर्गभाजनम् ।
पद्मासनगतं देवं चन्द्रमखलमध्यागम् ॥

वासौकः

शुक्लवस्त्रधरं देवं प्रमाणादामनं सदा ।
ईषडासवमायुक्तं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
चिन्त्येद्वरदं देवं सर्वकामफलप्रदम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥३॥

तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“ततस्तु दशमे मासि विधौ ब्रह्मर्चसङ्गते ।
अष्टम्यामर्द्धरात्रौ च तस्यां जातो जनार्दनः ॥
इन्द्रीवरदलश्यामः पद्मपत्रायतेक्षणः ।
चतुर्भुजः सुन्दराङ्गो दिव्याभरणभूषितः ॥
श्रीवत्सकौस्तुभोरस्को वनमालाविभूषितः ।
वसुदेवस्य जातोऽसौ वासुदेवः सनातनः ॥

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६० अध्यायः ॥३॥

तस्य चतुर्धा स्मृतिर्यथा,—
“एकांशेन जगत् कृतं याप्य नारायणः स्थितः ।
चतुर्धावस्थितो यापी सगुणो निर्गुणोऽपि वा ॥
एका भगवतो स्मृतिर्ज्ञानरूपा शिवामला ।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥
द्वितीया कालसंज्ञाया तामसी शेषसंज्ञिता ।
निहन्ति सकलांश्चान्ते वैष्णवी परमा तनुः ॥
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयाया प्रदुग्धाति च संज्ञिता ।
जगत् स्थापयते सर्वं सा विष्णुप्रकृतिर्भुवा ॥
चतुर्थी वासुदेवस्य स्मृतिर्ब्राह्मी सुसंज्ञिता ।
राजसी चानिरुद्धाख्या प्रादुर्ग्री स्मृति-

कारिका ॥

यः स्वपितृखिलं हत्वा प्रदुग्धेन सह प्रभुः ।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजायमकरो हि सः ॥
या सा नारायणतनुः प्रदुग्धाख्या सुनीश्वराः ।
तथा संमोहयेद्विश्वं सदेवासुरमाशुषम् ॥
सैव सर्वजगत्सृष्टिः प्रकृतिः परिकीर्तिता ।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केषलो निर्गुणो हरिः ॥
प्रधानं पुरुषः कालस्तद्वत् त्रयमनुत्तमम् ।
वासुदेवात्मकं निव्यमेतत् विज्ञानमुच्यते ॥
एकवेदं चतुर्व्यादं चतुर्धा पुनरच्युतः ।
विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुग्धो हरिरवयः ॥”

इति कूर्मपुराणे ४८ अध्यायः ॥

वासुदेवप्रियङ्करी, स्त्री, (वासुदेवस्य प्रियङ्करी ।)
शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्रीकृष्णप्रिय-
कारिणी च ॥

वासुपूज्यः, पुं, (वासुनारायण इव पूज्यः ।)
जिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ १ । २७ ॥

वासुभद्रः, पुं, श्रीकृष्णः । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
विष्णुपादादि-केशान्तवर्णनस्तोत्रे । ३१ ।

“या वायावाशुक्ल्यात् सरति मणिरुचा भास-
मानासमाना
साकं साकम्पमंसे वसति विदधती वासुभद्रं
सुभद्रम् ॥”)

वासुरा, स्त्री, स्त्रीमात्रम् । करिणी । रात्रिः ।
भूमिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वास्वः, स्त्री, (वास्यते खगृहे इति । वास + बाहु-
लकात् ऊः ।) नाव्योक्तौ बाला । इत्यमरः ॥

वासौकः, [सु] स्त्री, (वासाय ओकः स्थानम् ।)
वासगृहम् । यथा,—

३५८

वास्तु

“गर्भांगारेऽपवरको वासौकः शयनासदम् ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वास्तवं, स्त्री, (वस्त्वेष । वस्तु + अण् ।) यथार्थ-
भूतम् । यथा,—

“धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मलराणां
सतां

वेदां वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।”

इत्यादि श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे १ अध्यायः ॥

“वास्तवं परमार्थभूतं वस्तु । यदा, वास्तव-
शब्देन वस्तुबोऽंशो जीवः वस्तुनः कार्यं जगच्च
तत् सर्वं वस्त्वैव न ततः पृथक् ।” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

वास्तविकं, त्रि, (वस्त्वैव वस्तु + ठक् ।) परमार्थ-
भूतं वस्तु । वास्तवमेव इत्यर्थे वास्तवशब्दात्
श्लिष्टप्रत्ययेनापि निष्पन्नम् ॥

वास्तवोषा, स्त्री, रात्रिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
किन्तु वास्तवा ऊषा इति नामद्वयमिति साधु-
पाठः ॥

वास्तयः, त्रि, वसतीति वस + “वसेस्तयत् कर्त्तरि
णिच् ।” ३ । १ । ६६ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या
वासकर्त्ता । कर्त्तरितयत् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३८ ।
१०७ ।

“इहेवासि महाराज वास्तयो नगरे द्विजः ॥”)

वासयोग्यश्च । वसती, पुं ॥

वास्तु, स्त्री, वास्तूकशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वास्तु, स्त्री पुं, (वसन्ति प्राणिनो यत्र । वस निवासे
+ “वसेरगारे णिच् ।” उणा० १ । ७० । इति
तुण् । स च णित् ।) गृहकरणयोग्यभूमिः । तत्-
पर्यायः । वेशभूः २ । इत्यमरः ॥ पोतः ३ वाटी
४ । इति जटाधरः ॥ वाटिका ५ गृहपोतकः
६ । इति शब्दरत्नावली ॥ वास्तुकरणप्रमा-
णादिर्यथा,—

श्रीहरिरुवाच ।

“वास्तु संचेपतो वक्ष्ये गृहादौ विघ्ननाशनम् ।

ईशानकोणादारभ्य ह्येकांशोऽतिपदे यजेत् ॥

ईशाने च शिरःपादौ नैर्ऋतेऽभ्यनिले करौ ।

आवासवासवेषादौ पुरे ग्रामे बहिष्कपथे ॥

प्रासादारामदुर्गेषु देवालयमण्डेषु च ।

द्वात्रिंशत्तु सुरान् वाह्ये तदन्तश्च त्रयोदश ॥

ईशश्चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।

सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥

पूषा च वितथश्चैव गृहचेत्रयमावुभौ ।

गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगः पितृगणस्तथा ॥

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो गणाधिपः ।

असुरः शेषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ॥

भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।

वह्निर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ॥

ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ।

आपश्चैवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ॥

मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।

देवानेकोत्तरानेतान् पूर्वोदात्तानि वक्ष्ये ॥

वास्तु

अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥

अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।

ईशानकोणादारभ्य दुर्जयो वंश उच्यते ॥

आग्नेयकोणादारभ्य वंशो भवति दुर्हरः ।

अदितिं हिमवन्तश्च जयन्तश्च इदं त्रयम् ॥

नादिका कारिका नाम शक्राज्ञत्वर्जगा पुनः ।

वास्तुदेवान् पूजयित्वा गृहप्रासादकृद्भवेत् ॥

सुरेभ्यः पुरतः कार्यं दिश्याग्नेयां महानसम् ।

रूपनिर्गमणे येन पूर्वतः सत्रमक्षयम् ॥

गन्धपुष्पगृहं कार्यमेतान्यां पट्टसंयुतम् ।

भाङ्गागारश्च कौर्व्यां गोष्ठागारश्च वायवे ॥

उद्गाग्रयश्च वाक्पुण्यां वातायनसमन्वितम् ।

समित्कुशेन्यनस्थानमायुधानाश्च नैर्ऋते ॥

अभ्यागतालयं रम्यं शय्यासनसपादुकाम् ।

तोयामिदीपसदृशैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥

गृहान्तराणि सर्वाणि सज्जतेः कदलीगृहेः ।

पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः श्रीभितानि प्रकल्पयेत् ॥

प्राकारं तद्वहिर्दद्यात् पञ्चहस्तं प्रमाणतः ।

एवं विष्णुश्रमं कुर्यादनेष्टोपवनेयुतम् ॥

चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादादौ सुपूजितः ।

मध्ये चतुष्पदो ब्रह्मा द्विपदास्त्रयमादयः ॥

कर्णे चैवाथ पक्षाद्यास्तथा देवाः प्रकौर्त्तिताः ।

तेभ्योऽप्युभयतः सार्द्धां अन्वेऽपि द्विपदाः सुराः ॥

चतुःषष्टिपदे देवा इत्येवं परिकीर्तिताः ।

चरकी च विदारौ च पूतना पापराक्षसी ॥

ईशानाद्यास्तथा बाह्ये देवाद्या हेतुकादयः ।

हेतुकस्त्रिपुरान्तश्च अग्निर्वैतालको यमः ॥

अग्निजिह्वः कालकस्तु करालो ह्येकपादकः ।

ईशान्यां भीमरूपस्तु पाताले प्रेतनायकः ॥

आकाशे गन्धमाली स्यात् चैत्रपालांस्तथा

यजेत् ॥

विस्ताराभिहतं दीर्घं राशिहारस्तु कारयेत् ॥

वसुभिर्भागशुद्धिश्च शेषाङ्गादायमाद्रिप्रेत ।

पुनर्गणितमष्टाभिर्ऋतभागस्तु भाजयेत् ॥

यच्छेषं तद्वेदचक्रं भागेर्ह्येत्य ययं भवेत् ।

ऋतं चतुर्गुणं कृत्वा नवभिर्भागहारितम् ॥

शेषमंशं विजानीयात् देवलस्य मतं यथा ।

अष्टाभिर्गुणितं पिष्टं षष्टिभिर्भागहारितम् ॥

यच्छेषस्तु भवेज्जीवं मरणं भूतहारितम् ।

वास्तुक्रोडे गृहं कुर्यात् न पृष्ठे मानवः सदा ॥

वामपार्श्वेन स्वपिति नात्र कार्या विचारणा ।

सिंहकन्यातुलायाश्च द्वारं शुद्धेष्टोत्तरम् ॥

एवञ्च दृष्टिकादौ स्यात् पूर्वदक्षिणपश्चिमम् ।

द्वारं दीर्घाद्विस्तारं द्वाराण्यष्टौ स्मृतानि च ॥

सुताल्पप्रेष्यनीचत्वं सुयानं रुद्रभूषणम् ।

पुत्रह्रीनस्तु रौद्रेण वीर्यघ्नं दक्षिणे तथा ॥

बह्वोऽवन्धवायुर्वृद्धिः पुत्रलाभस्तद्विदे ।

घनदं वृषपीडादमर्धघ्नं रोगदं जले ॥

वृषभीतिर्मृदापत्या अनपत्यश्च वैरिदम् ।

अर्धदं वार्धहान्येव दोषदं पुत्रमृद्युदम् ॥

द्वाराण्युत्तरसंज्ञानि पूर्वोदात्ताणि वक्ष्ये ॥

वास्तु

अग्निभीतिर्वह्नुकन्या धनसम्मानकोपदम् ॥
राजघ्नं कोपदं पूर्वं फलतो द्वारभीरितम् ।
ईशानादौ भवेत् पूर्वं आग्नेयादौ तु दक्षिणे ॥
नैऋत्यादौ पश्चिमे स्यात् वाय्यादौ तु चोत्तरे ।
अष्टभागे कृते भागे द्वाराणां फलाफलम् ॥
अश्वत्थजलन्यग्रोधाः पूर्वादौ स्यादुदुम्बरः ।
गृहस्य शोभनः प्रोक्त ईशाने चैव शास्त्रलिः ॥
पूजितो विघ्नहारी स्यात् प्रासादस्य गृहस्य
च ॥”

इत्यादि गारुडं वास्तुमानलक्षणं ४६ अध्यायः ॥
प्रासादलक्षणान्तु प्रासादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
अपि च ।

ऋषय ऊचुः ।

“प्रासादभवनदीनां निवेशं विस्तरान्नृप ।
कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुददाहृतः ॥
सूत उवाच ।

भृगुरत्रिंशद्विंशच्च विंशकर्मणा यमस्तथा ।
नारदो नमजिज्ञैव विशालाक्षः पुरन्दरः ॥
ब्रह्मा कुमारी नन्दीशः शौनको गर्ग एव च ।
वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रद्वयसती ॥
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाः ।
संक्षेपेणोपदिष्टं यन्मनवे मत्स्यरूपिणा ॥
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि वास्तुशास्त्रमनुत्तमम् ।
पुराण्यकवधे घोरे घोररूपस्य शूलिनः ॥
ललाटखेदसलिलमपतद्भुवि भीषणम् ।
करालवदनं तस्मात् समुद्भूतं समुत्थणम् ॥
असमानमिवाकाशं सप्तद्वीपां वसुन्धराम् ।
ततोऽन्वकानां रुधिरमपिवत् पतितं क्षितौ ॥
तेन तत्समरे सर्वं पतितं यन्महीतले ।
तथापि तृप्तिमगमत्तद्भूतं न तदा यदा ॥
तदा शिवस्य पुरतस्तपश्चक्रे सुदारुणम् ।
क्षुधाविष्टन्तु तद्भूतमाहृतुं जगतां त्रयम् ॥
ततः कालेन सन्तुष्टो भैरवस्तस्य चादरात् ।
वरं दृष्ट्वा भद्रं ते यदभीष्टं तवानघ ॥
तसुवाच ततो भूतं त्रैलोक्यग्रसनक्षमम् ।
भवामि देवदेवेश तथेत्युक्तश्च शूलिना ॥
ततस्तत् त्रिदिवं सर्वं भूमण्डलमग्रेषतः ।
स्वदेहेनान्तरीयश्च बन्धानं प्रापतद्भुवि ॥
भीतभीतेस्ततो देवैर्ब्रह्मणा वायु शूलिना ।
दानवासुररक्षोभिरवष्टब्धं समन्ततः ॥
येन यत्रैव चाक्रान्तं स तत्रैवाभवत् पुनः ।
निवासात् सर्वदेवानां वास्तुरित्यभिधीयते ॥
अवष्टब्धेन तेनापि विघ्नपाः सर्वदेवताः ।
प्रसीदध्वं सुराः सर्वं शुभाभिर्निश्चलीकृतः ॥
स्थास्यामि किं यदाहारमवष्टब्धमधीसुखम् ।
ततो ब्रह्मादिभिः प्रोक्तं वास्तुमध्ये तु यो बलिः ॥
आहारो वैश्वदेवान्ते न्यूनमस्मिन् भविष्यति ।
वास्तुपशमनो यज्ञस्तवाहारो भविष्यति ॥
एवमुक्तस्ततो हृष्टः स वास्तुरभवत्तदा ।
वास्तुयज्ञः स्मृतस्तस्मात् ततः प्रभृति श्रान्तये ॥”
इति मात्स्ये वास्तुभूतोद्भवो नाम २२६
अध्यायः ॥ * ॥

वास्तु

सूत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि गृहकालविनिर्णयम् ।
यथाकालं शुभं ज्ञात्वा सदा भवनमारभेत् ॥
चैत्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे नृत्यं तथैव च ॥
आषाढे भृत्यरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
श्रावणे भृत्यलाभश्च हानिं भाद्रपदे तथा ॥
पत्नीनांशोऽश्वयुजे विन्यात् कार्तिके धन-
धान्यकम् ।
मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥
लाभश्च बहुशो विन्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ।
फाल्गुने काष्णं पुत्तानिति कालबलं स्मृतम् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
स्वाती हस्तातुराषा च गृहहारम् प्रशस्यते ॥
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
वज्रयाघातशूलेषु यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ।
श्वेते मैत्रेय माहेन्द्रे गान्धर्वेऽभिजिद्रोहिणे ।
तथा वैराजसावित्रे सहस्रं गृहमारभेत् ॥
चन्द्रादित्यबलं जम्बा लम् शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्जयेत् ॥
प्रासादेवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ।
पूर्वं भूमिं परीक्षित पश्चाद्वास्तुं प्रकल्पयेत् ॥
श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपूर्वशः ।
विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ॥
विप्राणां मधुरास्वादो कषाया क्षत्त्रियस्य च ।
कषायकटुका तदद्वैत्यशूरेषु शस्यते ॥
रत्निमात्रे तु वै गर्तोऽश्वनुलिप्ते तु सर्वतः ।
घृतमामश्रावणं कृत्वा वर्त्तितुं चतुष्टयम् ।
ज्वालयेत् भूपरीक्षार्थं पूर्वं तत् सर्वदिक्कुलम् ॥
दीपां पूर्वादि गृह्णीयादग्न्यानामनुपूर्वशः ।
वास्तुः साम्बहिको नाम दीप्यते सर्वतस्तु यः ॥
शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ।
रत्निमात्रमधो गतं परीक्ष्यं खातपूरणे ॥
अधिके श्रेयमाप्नोति न्युने हानिः समे समम् ।
हलकृष्टेऽथवा देशे शर्व्वबीजानि वापयेत् ॥
त्रिपञ्चसप्तमात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
ज्येष्ठोत्तमा कनिष्ठा भूर्वर्जनीयतरा मता ॥
पञ्चगयोषधिजलेः परीक्षित्वा च सेचयेत् ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ।
पश्चात् पिष्टेन चालिष्येत् सूत्रेणालोच्य सर्वतः ॥
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्वा वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ॥
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुवित् सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्थोदश ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेद्भविषा नरः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
सूर्यसलयौ भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमायुधौ ॥
गन्धर्वौ भृङ्गराजश्च रुद्रः पितृगणस्तथा ।

वास्तु

दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः श्रेष्ठपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा ।
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु ॥
ईशानादित्युक्त्वोणे संस्थितान् पूजयेद्यथा ।
आपस्वेवाथ सावित्रो जयो भद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च समीपगान् ।
साध्या नैकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्यान् नामतः
शृणु ॥
अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विवधाधिपः ।
मिथोऽथ राजयक्षा च तथा पृथ्वीधरः स्मृतः ॥
अष्टमस्त्रापवत्ससु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
आपस्वेवापवत्सस्य पर्जन्योऽग्निर्दितिस्तथा ॥
पदिकानां वर्गोऽयमेवं कोऽप्येव शेषतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्विंशत् द्विपदास्ते तु सर्वतः ॥
अर्थमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परिधौ दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥ * ॥
वंशानिदानीं वक्ष्यामि ऋजूनपि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत्तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं पुनः ॥
सुखाद्भृशमथो प्रेषात् क्षितं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददितिं यावत् भृगोः पर्जन्यमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः कचिदुर्जय एव च ।
एतेषां यस्तु सम्पातः पदं मध्यं समन्ततः ॥
मर्मं चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगश्च यत् ।
स्तम्भन्यासे तु वर्ज्यानि तुलाविधिषु सर्वदा ॥
कीलोच्छिष्टोपघातानि वर्जयेद्यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
सुहृन्मित्रः समाविष्टो सुखे चापः समाहितः ।
पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव तयोस्तावदधिष्ठितौ ॥
वज्रः स्यले चापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ ओजोऽदितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सत्यरोगादयस्तद्वद्वाह्योः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयक्षा च वामास्ते समास्थितौ ।
सावित्रः सविता तद्गृहस्तं दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च जठरे संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयक्षा च हस्तयोर्मन्त्रिवन्धने ॥
तथैवासुरसोमौ च वामपार्श्वे समास्थितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्विषयः स गृहक्षतः ॥
उर्वोऽर्थमासुपौ ज्येष्ठौ चान्वोर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्भृगुसुग्रीवौ सिक्कस्थौ दौवारिकौ रुद्रगः ॥
जयशक्रौ तथा मेघे पार्श्वयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तुः प्रासादे ब्रह्मणा स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्टयदस्तत्र कोऽप्येव पदास्ततः ॥
बहिष्कोणे तु चाष्टौ तु साह्याश्चोभयसंस्थिताः ।
विंशतिर्दिपदाश्चैषां चतुःषष्टिपदे स्मृताः ॥ * ॥
गृहहारम् तु कच्छतिः स्वाम्बुजं यत्र जायते ।
शूलस्तपनयेत्तत्र प्रासादे भवैऽपि वा ॥
सशूलं भयदं तस्मादशूलं शुभदायकम् ।
हीनाधिकाङ्गभावांस्तु सर्वथा तु विवर्जयेत् ॥
नगरग्रामदेशेषु सर्वत्रैव प्रकल्पयेत् ।

वास्तु

चतुःशालं त्रिशालं द्विशालं चैकशालकम् ॥
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्वरूपेण द्विजोत्तमाः ॥”
इति मातृस्यै एकाशीतिपदवास्तुनिर्णयो नाम
२२७ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

“चतुःशालं प्रवक्ष्यामि स्वरूपान्नामतस्तथा ।
चतुःशालं द्वयद्वारैरलितैः सर्वतोमुखम् ॥
गाम्ना तत् सर्वतोभद्रं शुभं देववृषालये ।
पश्चिमद्वारहीनं नन्दावर्तं प्रचक्षते ॥
दक्षिणद्वारहीनं तदूर्ध्वमानसदाहृतम् ।
पूर्वद्वारविहीनं तत् स्वस्तिकं नाम विश्रुतम् ॥
रुचकं चोत्तरद्वारविहीनं तत्प्रचक्षते ।
सौम्यशालाविहीनं त्रिशालं धन्यकश्च तत् ॥
चेमद्विकरं नृणां बहुपुत्रफलप्रदम् ।
शालया पूर्वया हीनं सुजेनमिति विश्रुतम् ॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं शोकमोहविवाशनम् ।
चुल्ली तु याम्यया हीनं विशालं शालया तु यत् ॥
कुलचयकरं नृणां सर्वथाधिभयावहम् ।
हीनं पश्चिमया यत् पक्षत्रं नाम तत् पुनः ॥
मित्रवन्सुतान् हन्ति तथा सर्पभयावहम् ।
याम्यापराभ्यां शालाभ्यां धनधान्यफलप्रदम् ॥
चेमद्विकरं नृणां तथा पुत्रफलप्रदम् ।
यमं सूर्यश्च विजये पश्चिमोत्तरशालकम् ॥
राजाभिभयदं नृणां कुलचयकरश्च तत् ।
उदकपूर्वं तु शाले द्वे दक्षाख्ये यत्र तद्वेत् ॥
अकालमृत्युभयदं परचक्रभयावहम् ।
धनाख्यं यामपूर्वाभ्यां शालाभ्यां यद्विशालकम् ॥
तच्छस्त्रभयदं नृणां पराभवभयावहम् ।
चुल्ली पूर्वोपराभ्यान् सा भवेत् मृत्युसूचनी ॥
वधवन्वाय शस्त्राणामनेकभयकारकम् ।
काचसुत्तरयामाभ्यां शालाभ्यां भयदं नृणाम् ॥
सिद्धार्थवर्ण्यं वर्णानि द्विशालानि सदा बुधैः ॥ * ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि भवनं पृथिवीपते ।
पञ्चप्रकारं तत् प्रोक्तसुतमादिविभेदतः ॥
अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारश्चोत्तमो मतः ।
चतुर्वर्त्येषु विस्तारो हीयते चाष्टभिः करैः ॥
चतुर्भांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ।
युवराजस्य वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
षड्भिः षड्भिस्तथाशीतिर्हीयते तत्र विस्त-
रात् ।
त्रांशेन चाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सेनापतेः प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चतुःषष्टिन् विस्तारात् षड्भिः षड्भिस्तु
हीयते ॥
पञ्चस्तेषु देर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
मन्त्रिणामथ वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ॥
चतुस्त्रुभिर्हीना स्यात् करषष्टिः प्रविस्तरे ।
अष्टांशेनाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते ॥ * ॥
सामन्तामात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशत्तथाष्टौ च चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
चतुर्भांशाधिकं देर्घ्यं पञ्चस्तेषु शस्यते ॥ * ॥
शिल्पिनां कश्चुकीनाञ्च वैश्यानां गृहपञ्चकम् ॥

वास्तु

अष्टाविंशत् कराणान् द्विहीनं विस्तरेण तत् ।
द्विगुणं देर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव तु ॥ * ॥
दूतकर्मान्तिकादीनां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
चतुर्भांशाधिकं देर्घ्यं विस्तारो द्वादशैव तु ॥
अर्धद्विकरहानिः स्यात् विस्तारात् पञ्चसु
क्रमात् ॥ * ॥

देवज्ञगुरुवैद्यानां सभास्तारपुरोधसाम् ॥
तेषामपि प्रवक्ष्यामि सदा भवनपञ्चकम् ।
चत्वारिंशच्च विस्ताराच्चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ॥
पञ्चस्तेषु देर्घ्यं षड्भागेनाधिकं भवेत् ॥ * ॥
चतुर्वर्ण्यं वक्ष्यामि सामान्यं गृहपञ्चकम् ॥
द्वाविंशकं कराणान् चतुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
आषोडशादिति परं नूनमन्यावसायिनाम् ॥
दशांशेनाष्टभागेन त्रिभागेणाय पादिकम् ।
अधिकं देर्घ्यमित्याहुर्ब्राह्मणादेः प्रशस्यते ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि गृहस्यैवोत्तरेण तु ।
वृषवासगृहं कार्यं भाङ्गागारान्तयेव च ॥
सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ण्यस्य चान्तरम् ।
वासकोषगृहं कार्यं राजपूर्येषु सर्वदा ॥
अन्तरप्रभवाणाञ्च खपितुर्दूरमिष्यते ।
तथा हस्तशतादूर्ध्वं गदितं वनवासिनाम् ॥
सेनापतेर्नृपस्यापि सप्तत्या सहितेऽन्विते ।
चतुर्दशहृते यासे शालान्यासः प्रकीर्तितः ॥
पञ्चत्रिंशद्वृते तस्मिन् अलितः समुदाहृतः ।
तथा षट्त्रिंशद्वृतात् सप्ताङ्गुलसमन्वितः ॥
विप्रस्य महती शाला न देर्घ्यं परतो भवेत् ।
दशाङ्गुलाधिका तद्वत् क्षत्रियस्य विधीयते ॥
पञ्चत्रिंशत् करा वैश्ये अङ्गुलानि त्रयोदश ।
तावत्करैस्तु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलेः ॥
शालायास्तु त्रिभागेण यस्यामे वीथिका भवेत् ।
सोष्णीशं नाम तदास्तु पञ्चाच्छायोच्छ्रयम्भवेत् ॥
पार्श्वयोर्वीथिका यत्र सावष्टमन्तदुच्यते ।
समन्ताद्वीथिका यत्र सुस्थितं तदिहोच्यते ॥
शुभदं सर्वमेतत् स्यात् चातुर्वर्ण्यंस्तुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशो भागस्तथा हस्तचतुष्टयम् ॥
प्रथमो भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रहीयते ।
द्वादशांशेन सर्वासु भूमिकोऽसु तथोच्छ्रयः ॥
पक्षेष्टके भवेद्विजितः षोडशांशेन विस्तारात् ।
दानवेन विक्रयः स्यात् तथा मृत्युयभित्तिके ॥
गर्भमानेन मानसु सर्ववास्तुषु शस्यते ।
गृहवासस्य पञ्चाशदष्टादशभिरङ्गुलेः ॥
संयुतो द्वारनिष्क्रमो द्विगुणश्चोच्छ्रयो भवेत् ।
द्वारशाखासु बाहुल्यमुच्छ्रायं करसमितेः ॥
अङ्गुलेः सर्ववास्तूनां पृथुलं शस्यते बुधैः ।
उदुम्बररोत्तराङ्गे च तदूर्ध्वं प्रविस्तरेः ॥
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु गृहमाननिर्णयो
नाम २२८ अध्यायः ॥ * ॥

सूत उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि स्तम्भमानविनिर्णयम् ।
कृत्वा खभवनोच्छ्रायं सदा सप्तगुणं बुधः ॥
अशीत्यन्तं पृथुलं स्यादग्रे नवगुणैः सह ।
रुचकस्तुरगः स्यादष्टांशो वज्र उच्यते ॥

वास्तु

दिवजः षोडशासस्तु द्वादशासः प्रक्षीनकः ।
मध्यप्रदेशे यः स्तम्भो वृत्तो वृत्त इति स्मृतः ॥
एते पञ्च महास्तम्भाः प्रशस्ताः सर्ववास्तुषु ।
पद्मवल्लीलता कार्या पञ्चदर्शनरूपिता ॥
स्तम्भस्य नवमांशेन पद्मकुम्भोत्तराणि च ।
स्तम्भतुल्या तुला प्रोक्ता हीनाश्चोपतुला ततः ॥
त्रिभागेणैव सर्वत्र चतुर्भागेण वा पुनः ।
हीनं हीनश्चतुर्भांशात्तथा सर्वासु भूमिषु ॥
वासगेहानि सर्वेषां प्रवेशे दक्षिणेन तु ॥ * ॥
द्वाराणि तु प्रवक्ष्यामि प्रशस्तानीह तानि तु ॥
पूर्वेणैव जयन्तश्च द्वारं सर्वत्र शस्यते ।
याम्यश्च वितथश्चैव दक्षिणेन विदुर्बुधाः ॥
पश्चिमे पुण्यदन्तश्च वारुणश्च प्रशस्यते ।
उत्तरेण तु भस्माटं सौम्यश्च शुभदं भवेत् ॥
तथा वास्तुसु सर्वत्र वैधं द्वारस्य वर्जयेत् ।
द्वारे तु रथया विद्धि भवेत् सर्वकुलक्षयः ॥
तरुणा दीववाहुल्यं शोकः पङ्कजं जायते ।
अपस्मारो भवेन्नूनं कूपवेधेन सर्वदा ॥
यथा प्रसवणेन स्यात् कीलेनाग्निभयम्भवेत् ।
विनाशो देवताविद्धि स्तम्भेन स्त्रीहृतो भवेत् ॥
गृहभर्तुर्विनाशः स्यात् गृहेण च गृहे हते ।
अमेध्यावस्करैर्विद्धि गृहिणीवन्दनम्भवेत् ॥
तथा शस्त्रभयं विद्यादन्त्यजस्य गृहेण तु ।
उच्छ्रायद्विगुणं भूमिं त्यक्त्वा वेधो न विद्यते ॥
स्वयसुहादिते द्वारे उम्मादो गृहमेघिनाम् ।
स्वयश्च पिहिते विन्द्यात् कुलनाशं विचक्षणः ॥
मानाधिके राजभयं नीचे तस्करतो भयम् ।
द्वारोपरि च यद्वारं तदन्तकसुखं स्मृतम् ॥
आध्वानं मध्यदेशे तु अधिको यस्य विस्तारः ।
वज्रान्तु शकटं मध्ये सद्यो भर्तुर्विनाशनम् ॥
तथान्यपीडितद्वारं बहुदोषकरम्भवेत् ।
सूलद्वारं तथान्यन्तु नाधिकं शोभनम्भवेत् ॥
कुम्भश्रीपर्णवल्लीभिर्मूलद्वारान्तु शोभयेत् ।
पूजयेच्चोपि तन्निव्यं वलिना चाचतोदकेः ॥ * ॥
भवनस्य वटः पूर्वे दिग्भागे सर्वकालिकः ।
उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
पञ्चश्चोत्तरतो धन्यो विपरीतस्त्वसिद्धये ।
कण्टकी क्षीरवृक्षश्च आसन्नः सफलो ह्रमः ॥
भयं हानिं प्रजाहानिं कुर्वन्ति क्रमशः सदा ।
न च्छिन्द्यादयदि तानन्यानन्तरे स्थापयेत्
शुभान् ॥

पुष्पागाशोकवकुलशमीतिलकचम्पकान् ।
दाडिमी पिप्पली द्राक्षा तथा कुसुममखण्डपम् ॥
जम्बीरपूगपनसदुमकेतकीभि-
जातीसरोजशतपत्रिकमल्लिकाभिः ।
यन्मारिकेलकदलीदलपाटलाभि-
युक्तं तदत्र भवनं श्रियमातनोति ॥”
इति मातृस्यै वास्तुविद्यासु वैभ्रपरिवर्जनी नाम
२२९ अध्यायः ॥ * ॥
सूत उवाच ।
“उदगादिज्ञं वास्तु समानशिरस्तथा ।
परीक्ष्य पूर्ववत् कुण्यात् स्तम्भोच्छ्रायं विचक्षणः ॥

न देवधूर्नेसचिवचत्तराणां समीपतः ।
 कारयेद्भवनं प्राची दुःखशोकभयं यतः ॥
 तस्य प्रवेशाश्चत्वारस्तस्योत्तरीयतः शुभः ।
 एष्टतः एष्टभङ्गस्तु सयावर्तः प्रशस्यते ॥
 अपसयो विनाशाय दक्षिणे शीर्षकस्तथा ।
 सर्वकामफलो नृणां संपूर्णो नाम वामतः ॥
 एवं प्रवेशमालोक्य यत्नेन गृहमारभेत् ॥ * ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णं सुहृत् शुभलक्षणम् ॥
 रत्नोपरि शिलां कृत्वा सर्वबीजसमन्विताम् ।
 चतुर्भिर्ब्राह्मणैस्तम्बं वस्त्रालङ्कारपूजितम् ॥
 शुक्लाम्बरधरः शिल्पी सहितो वेदपारगैः ।
 स्थापितं विन्यसेत् तद्वत् सर्वोषधिसमन्वितम् ॥
 नानाक्षतफलोपेतं वस्त्रताम्रलसंयुतम् ।
 ब्रह्मघोषेण वादोऽन गीतमङ्गलनिखनैः ॥
 पायसं भोजयेद्विप्रां होमस्तु मधुसर्पिषा ।
 वास्तोस्तु प्रतिजानीहि मन्त्रेणानेन सर्वदा ॥
 सूत्रपाते तथा कार्यमेवं स्तम्भोदये पुनः ।
 द्वारबन्धोच्छेदे तद्वत् प्रवेशसमये तथा ॥
 वास्तुप्रशमने तद्वत् वास्तुयज्ञस्तु पञ्चधा ।
 ईशाने सूत्रपातः स्यादग्नेये स्तम्भोपशमम् ॥
 प्रदक्षिणश्च कुर्वीत वास्तोः प्रदक्षिणम् ।
 तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठस्तु दक्षिणे ॥
 प्रवालरत्नकनकं फलपिष्टकतोदकम् ।
 सर्ववास्तुविभागेषु शस्तम्यद्विलेखने ॥
 न भस्माङ्गारकाष्ठेन न शस्त्रनखचर्मभिः ।
 न च सास्थिकपात्रेण कचिदास्तु प्रलेखयेत् ॥
 अभिविलेखितं कुर्यात् दुःखशोकामयादिकम् ।
 यदा गृहप्रवेशः स्यान्क्लिष्टो तत्रोपलेखयेत् ॥
 स्तम्भसूत्रादिके तद्वत् शुभाशुभफलोदयम् ॥ * ॥
 आदित्याभिसुखं रौतं शकुनः परुषं यदि ॥
 तुल्यकालं सृष्टेदङ्गं गृहभर्तुः समात्मनः ।
 वास्तुङ्गे तद्विजानीयाद्भरणशुभं भयप्रदम् ॥
 शकुनानन्तरं तत्र हस्त्यश्वपदमभवेत् ।
 तदङ्गसम्भवं विद्यात्तत्र शूलं विचक्षणः ॥
 प्रसायमाणे सूत्रे तु श्वगोमायुविलङ्घिते ।
 तत्र शूलं विजानीयात् खरशस्त्रे च भैरवे ॥
 यदीशान्तेऽथ दिग्भागे मधुरं रौतं वायसः ।
 घनन्तत्र विजानीयादङ्गे वा स्वाम्यधिष्ठिते ॥
 सूत्रच्छेदे भवेन्मृत्युर्याधिः कीले त्वघोसुखे ।
 अङ्गारेषु तथोष्मादं कपालेषु च सम्भ्रमम् ।
 कम्बुशूल्ये च जानीयात् पुंस्त्वयं स्त्रीषु वास्तुवित् ।
 गृहभर्तुर्गृहस्यापि विनाशः शिल्पिसम्भवे ॥
 स्तम्भस्थाने च्युते कुम्भे शिरोरोगं विनिर्दिशेत् ।
 कुम्भापहारे सर्वस्य कुलस्यापि चयो भवेत् ॥
 मृत्युं स्थानच्युते कुम्भे भये वस्त्रं विदुर्बुधाः ।
 करसंख्याविनाशे तु नाशं गृहपतेर्विदुः ॥
 बीजौषधिविहीने तु भूतेशो भयमादिशेत् ।
 प्राग्दक्षिणेन विन्यस्य स्तम्भे च्छत्रं विवेशयेत् ॥
 ततः प्रदक्षिणेनान्यत्र्यसेत् स्तम्भं विचक्षणः ।
 यस्माद्भयकरं नृणां योजितान्यप्रदक्षिणम् ॥
 रक्षां कुर्वीत यत्नेन स्तम्भोपद्रवनाशिनोम् ।
 तथा फलवतीं प्राखां स्तम्भोपरि निवेशयेत् ॥

प्राग्दक्षिणं कार्यं द्विसुखं न कारयेत् ।
 स्तम्भं वा भवनं वापि द्वारं वा खगहन्तथा ॥
 दिङ्मूले कुलनाशः स्यात् न च सम्भवेद्गृहम् ।
 यदि सम्भवेद्देहं सर्वदिक्षु विवर्धयेत् ॥
 पूर्वेषु वर्धितं वास्तु कुर्याद्देवाणि वै सदा ।
 दक्षिणे वर्धितं वास्तु मृत्यवे स्यान्न संसयः ॥
 पश्चाद्गृहं यद्वास्तु तदर्थचयकारकम् ।
 वर्धयितं तथा सौम्ये बहुसन्तापकारकम् ॥
 आग्नेये यत्र दृष्टिः स्यात् तदग्निभयदम्भवेत् ।
 वर्धितं राक्षसे कोणे शिशुचयकरं भवेत् ॥
 वर्धयितुं वायवे वातयाधिरूपकोपकृत् ।
 ईशाने तु प्रजाहानिर्वाप्तौ सम्भवेत् सदा ॥ * ॥
 ईशाने देवतागारं तथा शान्तिगृहं भवेत् ।
 महानसं तथाग्नेये तत्पार्श्वे चोत्तरं जलम् ॥
 गृहस्योपस्करं सर्वं नैर्ऋते स्थापयेद्बुधः ।
 वनस्थानं वह्निः कुर्यात् स्नानमण्डपमेव च ॥
 घनधान्यश्च वायवे कर्मशाला ततो वह्निः ।
 एवं वास्तुनिवेशः स्यात् गृहभर्तुः शुभावहः ॥ * ॥
 इति मात्स्ये वास्तुविद्यागृहनिर्णयो नाम २३०
 अध्यायः ॥ * ॥

सुत उवाच ।

“अथातः संप्रत्यामि दाक्षाहरणमुत्तमम् ।
 धनिष्ठापञ्चकं त्र्यम्बा विद्यादिकमतः परम् ॥
 ततः साम्बहरीहिरे दिने यायादनं बुधः ।
 प्रथमं वलिपूजान्तु कुर्यात् वृषाय सर्वदा ॥
 पूर्वोत्तरेण पतितं गृहे दारु प्रशस्यते ।
 अन्यथा न शुभं विद्याद्याम्यापरनिपातने ॥
 चौरवृक्षोद्भवं दारु न गृहे विनिवेशयेत् ।
 क्षताधिवासं विहगैरनिलानलपीडितम् ॥
 गजावभमश्च तथा विदुर्ब्रिघातपीडितम् ।
 अर्द्धशुष्कं तथा दारु भग्नशुष्कं तथैव च ॥
 चैत्यदेवालयोत्पन्नं नदीसङ्गमजन्तथा ।
 यज्ञशानकूपनिलयं तडागादिसमुद्भवम् ॥
 वर्जयेत् सर्वथा दारु यदीच्छेद्विपुलां श्रियम् ।
 तथा कण्टकिनो वृक्षान्नीपनिम्बविभीतकान् ॥
 श्लेष्मातकान् एलतरुन् वर्जयेत् गृहकर्मणि ।
 अश्वनं शुकमधुकसर्वशालाः शुभावहाः ॥
 चन्दनं पनसं धन्यं सुरदारु हरिद्रका ।
 दाभ्यामेकेन वा कुर्यात् त्रिभिर्व्या भवनं शुभम् ॥
 बहुभिः कारितं यस्मादनेकभयदं भवेत् ।
 एकैकं शिंशपा धन्या श्रीपर्णी तिन्त्रकी तथा ॥
 एता नान्यसमायुक्ता कदाचिच्छुभकारिकाः ।
 स्यन्दनः पनसस्तद्वत् सरलार्जुनपद्मकाः ॥
 एते नान्यसमायुक्ता वास्तुकार्ये शुभप्रदाः ।
 तरुच्छेदे मृचापीवे गोघ्ना विद्याद्विचक्षणः ॥
 माञ्जिष्ठवर्णं मेकः स्यात् नीले सर्पं विनिर्दिशेत् ।
 अरुणे सरटं विद्यात् सुक्तामे शुकमादिशेत् ॥
 कपिले मूषिकां विद्यात् खड्गामे जलमादिशेत् ।
 एवंविधं सगर्भं वर्जयेद्वास्तुकर्मणि ॥
 पूर्वं किञ्चन गृहीयात् निमित्तं शकुनैः शुभैः ॥ * ॥
 यासेन गुणिते देर्घे अष्टभिर्वै हते तथा ॥
 यच्छेषमायतं विद्यादृष्टमेदं वदामि वः ।

ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषः खर एव च ॥
 हस्ती ध्वाङ्गश्च पूर्वादाः करिषेष्वा भवन्त्यमी ॥
 ध्वजः सर्वसुखो घन्यः प्रवृत्तवारो विशेषतः ॥
 उदङ्मुखो भवेत् सिंहः प्राङ्मुखो वृषभो भवेत् ॥
 दक्षिणाभिसुखो हस्ती सप्तभिः स उदाहृतः ॥
 एकेन ध्वज उद्दिष्टस्त्रिभिः सिंह उदाहृतः ।
 पञ्चभिर्वृषभः प्रोक्तो विकीर्णस्यास्तु वर्जयेत् ॥
 तमेवाष्टगुणं कृत्वा विद्याद्विचक्षणः ।
 सप्तविंशदृष्टे भागे ऋक्षं विद्याद्विचक्षणः ॥
 अष्टभिर्भाजिते ऋक्षे यच्छेषं स यथो मतः ।
 यथाधिकं न कुर्वीत यतो दोषकरम्भवेत् ।
 आयाधिके भवेच्छान्तिरित्याह भगवान् हरिः ॥
 कृत्वायतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं
 दध्यक्षताम्रदण्डपुष्पफलोपशोभम् ।
 दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो
 माङ्गल्यशान्तिनिलयाय गृहं विशेष ॥
 गृहोक्तहोमविधिना वलिकर्म कुर्यात्
 प्रासादवास्तुप्रशमने च विधिर्य उक्तः ।
 सन्तर्पयेत् द्विजवरानथ भक्ष्यभोज्यैः
 शुक्लाम्बरश्च भवनं प्रविशेत् सधमम् ॥”
 इति मात्स्ये वास्तुविद्यानुकीर्तनं समाप्तम् २३१
 अध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ वास्तुयुक्तिः ।
 तत्र स्थाननिर्णयः ।
 “नदीश्वशानशैलानां वनस्य निकटे तथा ।
 न वास्तुकर्म कुर्वीत । इन्द्र-नगरान्तयोः ॥” * ॥
 तत्र दिङ्निर्णयः ।
 “राक्षसानिलवह्नीनां यमस्य दिशि वेषनः ।
 नारम्भं कारयेद्राजा भीरुगदाहचयप्रदम् ॥”
 तथा हि ।
 “भोगः कीर्त्तिर्धनं रोगः स्थिरता च भयः क्षयः ।
 दाह इत्येव कथितो दिशि वास्तुफलोद्भवः ॥”
 भोजे च ।
 “यत्नमे जायते राजा तस्य लमस्य यः पतिः ।
 या दिक् तस्य वृषस्तस्यां वास्वारम्भं समा-
 चरेत् ॥”
 एवञ्च ।
 “कुजाधिपतिके मेषलमे जातस्य भूपतेः ॥”
 कुजाधिपतिकायां दक्षिणस्यामपि वास्तुनं
 दुष्यतीति । पराशरस्तु ।
 “यद्गृहाजितो राजा वास्तुस्तम्भस्तु तद्दिशि ॥”
 एतेन सूर्यादिजनितस्य वृषतेः पूर्वादिदिक्षु
 वास्तुकरणम् । तेन शुक्रदशायां जातस्याग्ने-
 यामपि न दुष्यति ॥ * ॥ अथ लक्षणम् ।
 “वास्तु कुर्यात्क्षेत्रीपालः समं सुखिग्वन्तिकम् ।
 प्राग्दक्षिणं रम्यं रम्यवृक्षोपशोभितम् ॥
 लक्ष्मीर्दाहः चयो भीतिर्धननाशोऽभ्यश्रूयता ।
 सम्पदवृद्धिरिति प्रोक्तं पूर्वादिदिक्षु फलम् ॥”
 तथा हि भवनमन्यत् ।
 “जम्बलमेन दिक् पश्चात् राज्ञां वास्तुप्रवीमतः ॥”
 एतेन सूर्याधिपतितुलालम् जातस्य वृषतेः
 सूर्याधिपतेः पूर्वस्याः पश्चात् पश्चिमवृषोऽपि
 न दुष्यति । अन्ये तु ।

वास्तु

वास्तु

वास्तु

“यद्दशाजनिती राजा तद्दिशोऽग्रवो मतः ॥”
एतेन गुरुदशाजातस्य नृपतेर्दक्षिणवोऽपि न
दुष्यति । अन्यत्र तु ।

“ब्रह्मचर्यविवेकश्रुताः पूर्वादिदिग्गुणे क्रमात्
वास्तुवर्णनमिच्छन्ति निजसम्पत्तिहेतवे ॥”

नीतिशास्त्रे च ।

“वास्तुकर्म नृपः कुर्याद्गलवद्देरिणो दिशि ।
दीर्घा वा चतुरस्रा वा वास्तुभूमिर्मह्यैचित्तम् ।
एतयोर्लक्षणं तद्वत् फलञ्च नगरे यथा ॥” *॥
अथ मानम् ।

“राजकाण्डेन नृपतिर्वास्वारम्भं समाचरेत् ।
जयो भङ्गः सुखं दुःखं प्रीतिर्भीतिश्च यः स्थिरः ।
इत्यष्टौ वास्तुनामानि राजकाण्डेन क्रमात् ॥”
अन्यत्र तु ।

“जन्मलभे मह्यैर्भर्तृद्वयोरन्त एव हि ।
राजकाण्डेस्तु तावद्विवास्तु कुर्यान्मह्यैपतिः ॥
सुदर्शाच्छन्दसंख्येन राजपट्टेन भूपतेः ।
वास्तुकर्मसमारम्भो धनधान्यजयप्रदः ॥”
एतयोरपि पूर्ववद्व्याख्यानम् ।

“राजच्छत्रेण कुत्रापि वास्तुपत्तनमिष्यते ।
तस्यापि पूर्ववन्मानमिति भागुरिभाषितम् ॥”
अथ दोषगुणौ ।

“परनिर्मितवास्तुस्यो न तिष्ठति चिरं नृपः ।
न सुखाय न धर्माय तत्तस्य सुवि जायते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजान्यवीर्यप्रत्याशी परवास्तुकृतस्थितिः ।
न सुखाय भवेन्नृणां यथा परगृहे गृहः ॥
यः स्वनिर्मितवास्तुस्यो निजलभादिसंयुतः ।
विचारितपुरो राजा स चिरं सुखमश्नुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“राजा स्वबाहुवीर्याढ्यो निजनिर्मितवास्तु-
भाक् ।

स चिरं तनुते सौख्यं स्वगृहस्थो गृहो यथा ॥”
अथ कालः ।

“वर्षान्तेऽमुदिते शुके केन्द्रे सुरगुरौ शुभे ।
वास्तुकर्मसमारम्भं शुक्रचन्द्रार्कभूमिजे ॥
गृहयुक्तो यः समयः कर्तव्यस्तत्र वै शुभे ।
वास्वारम्भः कार्यः शुभसम्पत्तिकामिना

राज्ञा ॥”

इति वास्तुयुक्तौ वास्तुदेशः ॥ *॥

अन्येषां यथा । यदाह वास्तुकुण्डल्याम् ।
“स्वामिहस्तेष्वतुभिः स्याद्दृष्टेनैव भाषयेत् ।
क्षेमो भयङ्करो भयः शोककङ्कितयः शुचिः ॥
वंशकृत् पापकारी च विकारी शोभनः शिवः ।
कुणपः कामदो धूम्रो धौम्यो धनहरस्तथा ॥
धनदः सुखकृत्तेति वाच्योऽष्टादश कीर्तिताः ॥”
तद्व्यथा ।

“आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गपिण्डोऽभिजायते ।
ऊनविंशतिहृते मागे शेषेणैता यथाक्रमम् ॥
क्षेमे सर्वार्थसंहिर्भयकारी भयङ्करः ।
भयो भोगं प्रकुरुते शोककङ्कित्युनाशनः ॥
विजयः कुरुते वृद्धिं शुचिः सर्वसुखं वहेत् ॥

वंशकृत् कुरुते वंशं पापकारी कुलापहः ॥
विकारी कुरुते दुःखं शोभनः शुभमावहेत् ।
शिवः सर्वार्थसिद्धौ स्यात् कुणपः सर्वनाशनः ॥
कामदोऽभीष्टलाभः स्यात् धूम्रो दहति सर्वशः ।
धौम्ये धर्ममतिः सौख्यं दुःखं धनहरे भवेत् ॥
धनदे धनलाभः स्यात् सुखकृत् सुखकारकः ।
इति प्रोक्तोऽतिसंक्षेपाद्वास्तुलक्षणसंग्रहः ॥”
भोजस्तु । दृष्टमानं तथैव किन्तु युक्तिरन्या ।

स्वदशाब्दतो द्विगुणैस्तेः शुभावह-
चतुरस्र एव नववास्तु शिष्यते ।

किन्तु लघुदृष्टमितदृष्टसम्मितः

प्रकरोति वास्तुरतिसौख्यसम्पदम् ॥

ऊपरा वालुका क्षिप्ता त्रयमेतद्दिनिन्दितम् ।
त्रिकोणो वर्तुलो दीर्घो यवमध्योऽष्टकमुखः ॥
तथा षड्भुजश्च सर्पाकारस्तथैव च ।
द्विगुणो भिन्नो मध्यनिन्दो व्यजनाभश्चतुष्यथः ॥
त्रिपथो जनदोषी च वृद्धदोषी तथा परः ।
गजशुक्लाकृतश्चैवोपद्रवाः परिकीर्तिताः ॥
वास्तुखण्डे महादोषा हेयास्तस्माद्विचक्षणैः ।
चतुरस्रः शुभो दीर्घस्तुल्यः प्रान्तः समाश्रितः ।
दोषैर्विहीनो विज्ञेयो वास्तुखण्डः सुखावहः ॥”
इति युक्तिकल्पतरौ वास्तुयुक्तिः ॥ *॥

तत्र कालनिर्णयः ।

“वेशाखश्रावणाषाढमार्गफाल्गुनकार्तिकाः ।
सुप्रशस्ता गृहारम्भे पत्नीपुत्रसम्प्लिदाः ॥
शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे च भवते भयम् ।
आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ॥”
तथान्यत्र ।

“पूर्णिमादष्टमीं यावत् पूर्वाह्नं वर्जयेद्गृहम् ।
उत्तराह्नं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥
अमावास्याष्टमीं यावत् पश्चिमाह्नं विवर्जयेत् ।
नवम्यादि तथा यान्मं यावत् शुक्लचतुर्दशीम् ।
वज्रघातशूले च यतीपातातिगण्डयोः ॥
विष्कम्भगण्डयोश्चैव गृहारम्भं न कारयेत् ॥
आदित्यद्वयोर्हिणौ गृहगण्डो व्येष्टा धनिष्ठो-
त्तरा

रेवत्याय मघानुराघहरिभिः शुद्धैः स्वभा-
वादिभिः ।

सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरक्ते
तिथौ

विहित्युक्तदिने वदन्ति सुनयो वेश्मादिकार्यं
शुभम् ॥”

मत्स्यपुराणेषु ।

“चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा लयं शुभनिरीक्षितम् ।
स्तम्भोच्छ्रायादि कर्तव्यमन्यत्र तु विवर्जयेत् ॥
अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरात्रयमेन्दवम् ।
स्वातिर्हस्तानुराधा च वास्तुकर्मणि प्रस्यते ॥”
तथा च ।

“त्रिभिस्त्रिभिर्वैश्वानि कृतिकादौ-

रशेषपुत्राभिधनानि शोकाः ।

शुक्रोर्भयं राजभयश्च मृत्युः ।

सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः ॥

नाशं दिशन्ति मकरालिङ्गलीरलभे
मेघे घटे धनुषि कर्मसु दीर्घेऽन्यम् ।
कन्याभवे मिथुनके ध्रुवमर्थलाभो
ज्योतिर्विदः कलसर्पिश्चट्टेषु वृद्धिम् ॥

लभेर्के वचसम्यातः कोषहानिश्च शीतगौ ।
मृत्युवसुन्वरापुत्रे चन्द्रजे सुखसम्पदः ॥
जीवे धर्मार्थकामाश्च सुतोत्पत्तिश्च भार्गवे ।
शून्येऽहरे तु दारिद्र्यं राहावस्त्वं प्रवर्तते ॥” *॥

अथ प्रवेशकालः ।

“शुद्धेर्द्वादशकेन्द्रगेर्निधनगेः पापेस्त्रिषष्टायगे-
क्षेमे केन्द्रगतेऽथवा सुरगुरौ देतयपूज्येऽपि वा ।
सर्वारम्भफलप्रसिद्धिरुदये राशौ च भर्तुः शुभे
स्वग्रामस्थिरतोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि
वा ॥

पौष्णे धनिष्ठा अथ वारुणेषु

स्वायम्भुवर्चे त्रिषु चोत्तरेषु ।

अक्षीणचन्द्रे शुभवासरे च

तथा विरक्ते च गृहप्रवेशः ॥

तिथिर्वारश्च लभादि समारम्भे यथोदितम् ।
प्रवेशेऽपि गृहस्याहुस्तथा ज्योतिर्विदो जनाः ॥”

अथ द्वारम् ।

“नैकद्वारं वास्तुखण्डं न चतुर्द्वारमारभेत् ।
एकद्वारं दुःशरणं चतुर्द्वारं दुरावरम् ॥
त्रिद्वारमेव नृपतेर्वास्तुकर्म प्रशस्यते ।
द्वे मुखे तत्र चाप्यत् स्यादसुख्यमिति निर्णयः ॥
राजद्वारस्तु तत्रैको यमद्वारस्तथा परः ।
अपद्वारं तथान्यत् स्यादिति द्वारस्य निर्णयः ॥
ब्रह्मचर्यवैश्यानां प्रागुदकपश्चिमेः क्रमात् ।
मुखद्वारं दक्षिणस्य परं तस्यापि दक्षिणे ॥
बलवद्दे वैरिमुखं द्वारमित्यन्यसम्मतम् ।
राजद्वारेऽन्यभूपानां शिष्टानांवा प्रवेशयेत् ॥
यात्राप्रसादपश्चाणि राजद्वारेषु कारयेत् ।
यमद्वारे द्विद्वारं द्विषताश्च प्रवेशनम् ॥
निःसारणं मृतानाश्च दुष्टानाश्च निबन्धनम् ।
अपद्वारेऽपरोक्षस्य गमनागमनक्रिया ॥
राज्ञे विलासयात्रा च मर्मज्ञस्य प्रवेशनम् ॥”

अथ प्राचीरनिर्णयः ।

“गणैरभेद्या मनुजैरलङ्घ्याः

प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥

राजदण्डोन्नताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीसुजः ।
विंशतिस्ते बु पश्चाग्ने पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
पश्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीरा पृथिवीसुजः ।
सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वारं नाभिसुखस्थितम् ।
तत्र जयाख्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ॥
तद्व्यथा ।

“राजच्छत्रान्तरे पञ्च राजद्वारे मह्यैपतेः ।
राजदण्डत्रये सार्द्धजयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
अद्वारे राजदण्डार्थे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं अवस्थिते स्थाने मध्यमेतद्दि तिष्ठति ॥
राजच्छत्रद्वयं सार्द्धमायासे जयवास्तुनि ।
परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तिष्ठन्ति मध्यतः ॥

राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतन्निगद्यते ।
अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं सुखमश्नुते ॥
अज्ञानाद् दम्भतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।
सोऽचिरात् न्ययमाप्नोति रोगं शोकं भयं तथा ॥
यमदण्डोदयदण्डौ केनाहतिरुपपन्नवः ।
ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः ।

न स्पृश्यते राजपट्टैः सर्पैर्गर्गुडो यथा ॥
दिगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाद्गङ्गादिवास्तुषु ।
राजकूत्रमिदं यथैव प्राचीरे गुणदोषकौ ॥ * ॥
अथ जयाख्यस्य चतुरस्रस्य वास्तुखण्डनिर्णयः ।
“राजद्वारे हि प्राकारा राजच्छत्रान्तरे मताः ।
यमद्वारे साङ्गं राजच्छत्रान्तरे च ये नृपाः ॥
अपद्वारे राजदण्डं जिता आरम्भिताः पुनः ।
अद्वारे भूपतेस्तस्य राजदण्डत्रयान्तरे ॥
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तत् प्रदृश्यते ।
आयामे राजच्छत्राणि चत्वारि परिणाहृतः ॥
राजच्छत्रैकमानेन राजदण्ड उदाहृतः ।
अथ च सप्तमी भागो वास्तोर्भवति शोभनः ॥
अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सुचिरं पाति मेदिनीम् ।
अस्मिन् विजयवृद्धिश्च सौख्यं समवाप्नुयात् ॥
यो राजा दम्भतोऽन्यत्र वेषारम्भं समा-
चरेत् ।

य उक्तो राजदण्डोऽयं तस्येदं स्थानपञ्चकम् ॥
गजो व्याघ्रश्च सिंहश्च नृगो भृङ्गो यथाक्रमम् ।
सिंहं सिंहवासनं स्थानं व्याघ्रे स्यात् दारमन्दि-
रम् ॥

गजे यात्रालयं कुर्यात् नृगे केलिनिकेतनम् ।
अमरेऽन्तःपुरं कुर्यात् क्रमेण पृथिवीपतेः ॥
तेन मध्यमेव सिंहवासनं दीर्घस्य चतुरस्रकैः ॥
तत्र भविष्योत्तरे ।

“मेघादिचन्द्रे जातस्य नृपतेः स्युरनुक्रमात् ।
दादशैव गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमग्नयः ॥
सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ।
विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।
रङ्गः केलिर्जयो वीरो दादशैते प्रकीर्त्तिताः ॥”
अथैषां लक्षणानि ।

“यद्यन्यत्रैवोच्यते मानं तस्य तेनैव कल्पना ।
राज्ञः खड्गमेकान्तु दीर्घं सर्वत्र निक्षिपेत् ॥
आयामेन सुन्दरः स्यात् राजहस्तेश्च पञ्चभिः ।
परिणाहे चतुर्भिश्च राजहस्तेः प्रतिष्ठितः ॥
अस्याधिदेवता भौमो रक्षतीदं वसुन्धरा ।
द्वाराणि विंशतिश्चास्य रक्तचित्रावृतानि च ॥
रक्तपट्टावृतो गेहः सकलार्थप्रसाधकः ।
अत्र स्थित्वा महीपालः सुचिरं पाति मेदि-
नीम् ॥”

दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् ४० । इति सुन्दरः ॥ * ॥
“हौ राजहस्तावायामे परिणाहे तथैव च ।
इत्ययं सर्वतोभद्रः शुक्रास्याधिदेवता ॥
दानवा रक्षकाश्चैव पूज्यास्ते चान्न यत्नतः ।
चतुर्दशास्य द्वाराणि कृष्णचित्रावृतानि च ॥
पीतपट्टावृतो ह्येष सर्वाङ्गविनाशनः ।

अत्र स्थित्वा महीपालः सर्वान् शत्रून् निहन्-
न्ति ॥”

दीर्घम् २१ । प्रस्थम् २० । इति सर्वतोभद्रः ॥ * ॥
“अष्टकोणो भवेद्भयः कोणो हस्तचतुष्टयः ।
राजहस्तोन्नतः कार्यो बुधस्याधिदेवता ॥
रक्षका वसवस्यास्य पूज्यास्तेऽत्र प्रयत्नतः ।
अथै द्वाराणि चास्य स्युः पीतचित्रावृतानि च ॥
पीतपट्टावृतो ह्येष सर्वाङ्गविनाशनः ।
अत्र स्याता चित्तिपतिर्न रिष्टैरवन्द्यते ॥
राजदण्डो भवेद्दीर्घः प्रसरे राजहस्तकः ।
राजहस्ते राजहस्ते प्रकोष्ठः सत्र कारयेत् ॥
अयं नान्दीमुखो नाम चन्द्रस्याधिदेवता ।
मन्त्रत्रलोकः पूज्योऽत्र स यस्मादस्य रक्षकः ॥
द्वाविंशतिस्तु द्वाराणि दीर्घे दृश्य तथान्तरे ।
अन्यत्र दीर्घे एकं स्यात् प्रसरे एकमेव च ॥”
दीर्घदितये दृश्य द्वाराणि प्रसरद्वितये एकं कृत्वा
द्वितयं एवं २२ द्वाराणि ।

“शुक्लचित्रेण सहितः शुक्लपट्टेन शोभितः ।
सर्वाङ्गसाधको राज्ञां लक्ष्मीविजयवर्द्धनः ॥”
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् १० । इति नान्दीमुखः ॥ * ॥
“दीर्घे जयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
विनोद एष द्वाराणि त्रिंशत्कोलद्वयं भवेत् ॥
रक्तचित्रेण चित्राङ्गो रक्तवस्त्रोपगूहितः ।
अत्र स्याता नरपतिर्भवेत् कीर्त्तिप्रतापवान् ॥
सूर्याधिदेवता चास्य रक्षकाः सकलग्रहाः ॥”
दीर्घम् ३१ । प्रस्थम् २० । इति विनोदः ॥ * ॥
“दीर्घेण राजदण्डाङ्गं प्रसरे राजहस्तकौ ।
विलास एष द्वाराणि चत्वारिंशद्विधा विदुः ॥
गन्धर्वा रक्षकाश्चास्य प्रकोष्ठत्रितयं भवेत् ।
चित्रपट्टेन शङ्गेन चित्रवस्त्रेण शोभितः ॥
दुर्भिक्षप्रमनो ह्येष शस्यसम्पत्तिकारकः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः प्रचुरं सुखमश्नुते ॥”
दीर्घम् ५१ । प्रस्थम् २० । इति विलास-
गृहम् ॥ * ॥

“दादशहस्ताः प्रसरे दीर्घे द्वौ राजहस्तकौ
कथितौ ।
विजये दादश भवनद्वाराणि स्युर्जयप्रदान्यत्र ॥
सूर्योऽधिदेवता चास्य रक्षतीमं विहङ्गराट् ।
अरुणाम्भोजचित्राङ्गो अरुणाम्बरभूषितः ।
तत्र स्थित्वा नरपतिः कृत्स्नां शक्तिं वसुन्ध-
राम् ॥”

दीर्घम् २१ । प्रस्थम् १२ ॥ * ॥
“आयामे राजदण्डौ द्वौ प्रसरे राजदण्डकः ।
शतदारोपसहितः प्रकोष्ठेऽङ्गभिर्युतः ॥
दिक्पाला रक्षकाश्चास्य कुजस्याधिदेवता ।
नानावर्णेन चित्रेण वसनेन विभूषितः ॥
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुचिरं सुखमश्नुते ।
यस्मिन्नाप्ये प्रतिष्ठेत विमलो गृहसत्तमः ॥
दुर्भिक्षं नात्र चायेत नेतथोर्न च विप्लवः ।
न रोगो नापि शोकश्च नैवोत्पातभयन्तथा ।
इत्यादि गुणबाहुल्यमन्यत्र कथितं बुधैः ॥”
दीर्घम् २०० । प्रस्थम् १०० ॥ * ॥

“आयामपरिणाहाभ्यां राज्ञः षोडशहस्तकः ।
द्वाराणि षोडशैवास्य गुरुरस्याधिदेवता ॥
रक्षिका देवता चास्य शुक्लवस्त्रैर्विभूषणम् ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सर्वार्थान् सुवि-
साधयेत् ॥”

दीर्घम् १७ । प्रस्थम् १६ । इति रङ्गः ॥ * ॥
“आयामे राजदण्डः स्यात् प्रसरे च तदर्धकम् ।
दृश्य प्रकोष्ठा द्वाराणि शनिरस्याधिदेवता ॥
पिशचा रक्षकाश्चास्य नीलवस्त्रादिभूषणम् ।
नाम्नायं केलिराख्यातो भयरोगविनाशनः ।
अत्र स्थित्वा नरपतिः सुखं विजयते रिपून् ॥”
दीर्घम् १०० । प्रस्थम् ५० ॥ * ॥

“राजहस्तेन कोणः स्यादेवं केलिस्तुर्दृश्य ।
चतुर्दशैव द्वाराणि राहुर्स्याधिदेवता ॥
नक्तचरा रक्षकास्तु नानावर्णाभरादिकम् ।
अयं जयः प्रकटितः सर्वत्रैव जयप्रदः ॥
आयामे राजहस्तः स्यात् परिणाहेऽष्टहस्तकः ।
नानारूपः कुटीरूपो वीरो नाम यजप्रदः ॥
वृहस्पतिर्देवतास्य रक्षकाश्चास्य खेचराः ।
वित्तिवसनोपेतः सर्वकार्यार्थदायकः ॥”
दीर्घम् ११ । प्रस्थम् ८ । इति वीरः ॥ * ॥
“यो यस्य गदितो वर्णस्तथा स्याच्चामरोऽपि च ।
राजहस्तान्तरे पञ्च चामराः स्युर्महीसुजाम् ॥
चन्द्रोऽपि दर्पणे हस्त उपरि क्रमतो भ्यसेत् ।
पताकाध्वजयुक्ताश्च गृहचक्र-रक्षसाम् ।
कृत्रयुक्तं गृहं राज्ञां विज्ञेयं चक्रवर्तिनाम् ॥”
एषां नियमः परवत् ।

“इति दादशचित्रानि गृहाणां कथितानि वै ।
विन्द्येतानि नृपतिर्गृहारम्भं समाचरेत् ॥
इति सिंहवासनस्थानमिति राहुस्य मन्त्रकम् ।
इतोऽन्ये चित्तद्वर्षार्थाः प्रासादाः पृथिवीभुजः ॥
जलयन्त्रादयो येऽन्ये तेषां नास्ति विनिश्चयः ।
खजन्मगेहसंस्थो यो नृपतिः शुभचैतनः ॥
स चिरं पृथिवीं प्राप्ति सर्वार्थान् साधयत्यपि ।
यो वा तत्परगेहस्थो दुर्म्मोऽहो धरणीपतिः ॥
न चिरं पाति वसुधां चोर्न रोगश्च विन्दति ।
खलसपतिमित्रस्य गृहवारो न दुष्यति ॥” * ॥
परश्च ।

“हीरकस्य विशुद्धस्य ब्रह्मजातेर्महाद्युतेः ।
सूर्याङ्गस्यार्धमात्रेण वसतो दीप्तिमच्छिखाः ।
गृहाग्रे धारयेद्राजा तद्वज्रं वज्रवारणम् ॥”
वात्स्यस्तु ।

“गृहेषु मणिविन्यासो विज्ञेयो न च दण्डवत् ।
विशुद्धहीरकस्यासौ विधेयः सदनोपरि ।
तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-
सुजाम् ॥”

भोजोऽपि ।
“वास्तुखण्डोऽङ्गरूपः स्यात् यथार्थेनार्थमभिः खकैः ।
यमद्वारात् समारभ्य यावद्द्वारमिष्यते ॥”
तद्व्यथा,—
“न्यतुर्भयः स्थिररक्षकौ धनं विभवं एव च ।
वीरस्तापश्च इत्यष्टौ वास्तुभागा यथाक्रमम् ॥

वास्तु

यमनेर्हततोयेशवायुयज्ञेशङ्कराः ।
 इन्द्रो वदिरिति प्रोक्ता विभागानामधीश्वराः ॥
 न्ययौ कारालयं कुर्यात् भयस्थाने च पत्तयः ।
 स्थिरे सहचरान् रक्षेत् चण्डे वाजिगजादयः ॥
 धने धान्यादिकं रक्षेत् विभवे कोषरक्षणम् ।
 राजपट्टे भवेद्दीरो तापे कश्चिन्नरालयम् ।
 प्राचीरप्रतिभागान्ते इति भोजस्य सम्मतम् ॥
 इति युक्तिकल्पतरौ राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 “वास्तुमानेन नियमो गृहमायेन निर्णयः ॥”
 तत्र वास्तुप्रवलयणम् ।
 “पूर्वेष्वो वृद्धिकरो धनदक्षोत्तरप्लवः ।
 दक्षिणो न्ययदो वास्तुर्हन्ता पश्चिमप्लवः ॥
 कोणे रेखाद्वयं कृत्वा मध्ये रेखाद्वयं तथा ।
 ऐशानकोणतो रेखा दक्षिणादूर्ध्वजास्तथा ॥
 नाचामरो नामणश्च नापताकापि नाध्वजः ।
 नाकुम्भादिर्नावितानो नाचित्रो नातिचित्रधृक् ॥
 नात्युच्चो नातिनीचो वा नाप्रकीर्णप्रकीर्णकः ।
 ना धातुर्नागवाचश्च न चैकानेकद्वारभाक् ॥
 नियमोऽस्तु महीन्द्राणां सर्वसम्पत्तिहेतवे ॥”
 इति राजगृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अन्येषान् यथा वास्तुमानेन नियमः ।
 “ध्वजो धूमस्तथा सिंहः श्वा वृषो गर्दभो गजः ।
 काक इत्येष गदितो वास्तुस्थानस्य निर्णयः ।
 अयुग्मे सुखसम्पत्तिर्युग्मश्च विपदास्यदम् ॥”
 एवमन्यत्रापि ।
 “ध्वजे विभूतिर्विपदश्च धूमे
 सिंहे विभोगः शुनि सर्वेनाशः ।
 वृषे सुखं गर्दभतो विनाशो
 गजे धनं काकपदे च न्ययः ॥
 कोणरेखा कोणयुचिः सुखसम्पत्तिनाशनी ।
 पूर्वपश्चिमतो दण्ड उदयाख्यः सुखावहः ॥
 दक्षिणोत्तरतो दण्डो वंशश्चा यमदण्डकः ।
 गृहाणि पातयेद्दीमानेषां दण्डयधान्तरे ॥ * ॥
 एका चेद्दक्षिणे शाला हे च दक्षिणपश्चिमे ।
 तिस्रश्चेत् पूर्वतो हीनास्तुःशालं सुखावहम् ॥
 पश्चिमास्यं ध्वजे वेश्म सिंहे तूदसुखं शुभम् ।
 पूर्वालयं वृषस्थाने दक्षिणाभिमुखं गजे ॥
 पदाघातः परिखाघातः पथाघातस्तथैव च ।
 जलदोषो वृचदोषो दोषा इत्येवमादयः ॥
 गच्छतां पदतालस्य श्रवणं यदि वेष्टसि ।
 पदाघातो नाम दोषः पुत्रपौत्रधनापहः ॥
 परिखादण्डयोर्घातो वास्तुनोः प्रतिवेशिनोः ।
 परिखाघातो नाम दोषः कुलवीर्यधनापहः ॥
 पथाघातो नाम दोष आघातो वास्तुनः पथः ।
 स हन्ति भोगं वंशश्च तस्य भेदमतः शृणु ॥
 एकमार्गं सुखं कुर्यात् द्विपथं कुलवर्द्धनम् ।
 त्रिपथं कुलनाशाय सर्वनाशश्चतुर्थये ॥
 स्ववाच्यां परवाच्याश्च यस्तिष्ठति जलाग्रयः ।
 तद्दोषो जलदोषः स्यात् स हन्ति कुलसम्पदः ॥
 ऋद्धिमानसुखैश्वर्यं न्ययल्लेष्टमभयामयाः ।
 एते जलाग्रये दोषाः पूर्वादिदिक्षु च क्रमात् ॥
 स्ववास्तुवृत्ततो दोषः कुलसम्पत्तिनाशनः ।

वास्तु

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं वृचं दक्षिणतस्तथा ॥
 ऐशान्यां रक्तपुष्पश्च आग्नेयां चौरिणस्तथा ।
 यत्र तत्र स्थिता वृत्ता विस्वदाडिमकेश्वराः ।
 पनसा नारिकेलाश्च शुभं कुर्वन्ति निश्चयम् ।
 निशा नीली पलाशश्च चित्वा श्वेतापराजिता ।
 कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥ * ॥
 गृहपातनमिच्छन्ति नागस्य स्वपने क्रमात् ।
 पूर्वादिषु शिरः कृत्वा नागः श्वेते त्रिभि-
 स्त्रिभिः ।
 भाद्रादौर्ध्वमपार्श्वेन तस्य क्रोडे गृहं शुभम् ॥”
 तत्र प्रमाणम् ।
 “स्वामिहस्तप्रमाणेन ज्येष्ठपत्नीकरणे वा ।
 गृहान्धन्तरसंस्थानं मापयेदभितो नरः ॥” * ॥
 तत्र सामान्यलक्षणम् ।
 “गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं
 वसुलोचनरत्नगणैर्गणितम् ।
 रविभूधरत्रिंशदयोगैर्हृतं
 भवनाय ययस्थितिः कृत्तपदम् ॥
 एकाशीतिगुणे हस्ते दिवाग्नौ कृते च ते ।
 षडिन्द्रयुग्मसम्भक्ते पिण्डः स्यात् सर्ववेष्टनः ॥”
 तद्वयथा ।
 “ध्वजादिगेहसंस्थाने गृहमानं शुभावहम् ।
 दीर्घं भातुः परीणाहे सप्त चेवाङ्गुलिद्वयम् ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं वृषस्थानेऽप्युदीरितम् ।
 दीर्घं षट्प्रसरे पञ्च चतस्रोऽङ्गुलयोऽपि च ॥
 इदं पुत्रफलं गेहं गजस्थाने प्रकीर्तितम् ।
 दीर्घं त्रयोदश भुजाङ्गुलस्यैकविंशतिः ॥
 प्रसरेऽष्टौ सुखफलं गजस्थाने गृहं विदुः ।
 इति द्वादशकं प्रोक्तं गृहाणां सर्वसंमतम् ।
 एवं गृहं समाचर्य गृहस्थः शुभमिच्छति ॥” * ॥
 भोजस्तु ।
 “आयामपरिणाहाभ्यां योऽङ्गुलिद्वयो विजायते ।
 येन केनापि चाङ्गेन शोधनीयः स इष्यते ॥
 एकद्विपञ्चसप्तानि शुभान्यन्यानि चान्यथा ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 एतत्तु मङ्गलं नाम गृहं सुखविवर्द्धनम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ॥
 इदं कमलकं नाम गृहं सम्पत्तिकारकम् ।
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं हस्तास्तु षोडशं ॥
 इदं हि सर्वतोभद्रं स्वामिनः सुखकारकम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं द्वादशहस्तकम् ।
 कल्याणनाम वेष्टेदं धनधान्यसुखप्रदम् ॥
 आयामपरिणाहाभ्यां सार्द्धं विंशतिहस्तकम् ।
 इदं हि सुखदं नाम भक्तुः सुखविवर्द्धनम् ॥
 मया यदिदमुद्दिष्टं गृहपञ्चकमदभुतम् ।
 न तेषु स्थाननियमः सर्वेष्वेतानि कारयेत् ॥
 स्थानं मानश्च दोषाश्च ये प्रोक्तास्तु मया क्रमात् ।
 तद्विचार्य गृहं कृत्वा गृहस्थः सुखमश्नुते ॥
 अज्ञानादथ मोहाद्वा योऽन्यथा गृहमाचरेत् ।
 स विषीदति नश्यति तस्य कीर्तिः कुलं वलम् ॥
 प्राचीराणां न नियमो गृहस्थानाश्च विद्यते ।
 यथावास्तु यथाशक्ति प्राचीरानचयेद्गृही ॥

वास्तु

गृहरोधो यथान स्यात् तथा प्राचीरकल्पना ॥”
 इति युक्तिकल्पतरौ गृहयुक्तिः ॥ * ॥
 अथ वास्तुयागप्रमाणम् । लेङ्गे ।
 चतुःषष्टिपदं वास्तु सर्वदेवगृहं प्रति ।
 एकाशीतिपदं वास्तु मानुषं प्रति सिद्धिदम् ॥
 अग्रतः शोधयेदास्तुभूमिं यस्य पुरोदिताम् ।
 चतुर्हस्तं द्विहस्तं वा जलान्तं वापि शोध्य च ॥
 सुसमश्च तदा कृत्वा सदाचनं ततो भवेत् ॥”
 पुरोदितां ब्राह्मणादिभेदेन प्रशस्तत्वेनोपपादि-
 ताम् ॥ * ॥ तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “अरन्निमात्रे गर्ते वै अनुलिप्ते च सर्वशः ।
 वृत्तमामशरावस्थं कृत्वा वर्त्तिचतुष्टयम् ॥
 ज्वालयेत्तु परीचार्थं पूर्वं तत् सर्वदिङ्मुखम् ।
 दीप्या पूर्वादि दक्षिणाया वास्तुनामनुपूर्वशः ॥
 वास्तुः स्यद्धिको नाम दीप्यते सर्वतो हि यः ।
 शुभदः सर्ववर्णानां प्रासादेषु गृहेषु च ॥”
 वास्तुकर्तु ररन्निमात्रे गर्ते तत्रैव स्थापिते आम-
 शरावे पूर्वादिक्रमेण वर्त्तिचतुष्टयं कृत्वा गय-
 वृत्तेनापूर्य वर्त्तिचतुष्टयं प्रज्वालयेत् । तत्र
 प्राच्यां दीपशिखाया उज्ज्वलत्वे तद्वास्तु ब्राह्म-
 णस्य प्रशस्तम् । एवं दक्षिणादिदिशि शिखाया-
 स्तथात्वे चित्रयादेः । सर्वशिखासमत्वे सर्व-
 वर्णानां स वास्तुदेशः प्रशस्तः । जलान्तमिति
 तु मत्स्यपुराणपरिभाषितं प्रासादपरम् ॥ * ॥
 तथा च मातृस्ये ।
 “पुरुषाधःस्थितं शूलं न गृहे दोषदं भवेत् ।
 प्रासादे दोषदं शूलं भवेद्दयावज्जलान्तिकम् ॥
 प्रासादभवनादीनां निवेशं विस्तराद्दद ।
 कुर्यात् केन विधानेन कश्च वास्तुरुदाहृतः ॥”
 इत्युपक्रम्य वाप्यादीनामभिधानादादिपदम्
 कूपादयो गृह्यन्ते । प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूप-
 वापीषु चैव हि । इत्यभिधानाच्च कूपादावपि ॥
 वास्तुपुरुषश्च ।
 “कश्यपस्य गृहिणी तु सिंहिका
 राहुवास्तुतनयावजीजनत् ।
 पूर्वेष्वो हरिनिष्कतकन्धरो
 देवतैरवरजो निपानितः ॥”
 तथा ।
 “चेत्रे याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि ज्येष्ठे न्ययमवाप्नुयात् ॥
 आषाढे न्ययरत्नानि पशुवर्जमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रलाभस्तु हानिर्भाद्रपदे तथा ॥
 आश्विने पत्नीनाशः स्यात् कार्तिके धनधान्य-
 कम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भवम् ॥
 माघे चाग्निभयं विद्यात् काश्चनं फाल्गुने
 सुतान् ।
 शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम् ॥
 अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तराचयमैन्दवम् ।
 स्वाती हस्ताशुभ्रा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥
 आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः ।
 वज्रयाघातशूले च अतीपातप्रतिगृह्योः ॥

विष्कम्भगण्डपरिधवर्चं योगेषु कारयेत् ।
 श्वेतमैत्रेयगान्धर्वमभिजिदरौहिणेऽपि च ॥
 तथा विजयसावित्रे सुहृत्ते गृहमारभेत् ।
 चन्द्रादित्यबलं लग्नं तथा शुभनिरीक्षितम् ।
 प्रासादेऽप्येवमेव स्यात् कूपवापीषु चैव हि ॥”
 ऐन्दवं गृहगणेशः ॥ * ॥ सुहृत्ते संवर्तः ।
 “रौद्रः श्वेतश्च मैत्रेयस्तथा शानकटः स्मृतः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा ॥
 रौहिणश्च विरिश्च विजयो नैर्ऋतस्तथा ।
 माहेन्द्रो वारुणश्चैव वटः पञ्चदश स्मृताः ॥”
 तेन द्वितीयतृतीयसप्तमाष्टमनवमेकादशपञ्चमा-
 न्यतमसुहृत्ते श्वेतादौ वास्तुकर्म कुर्यात् ।
 चैत्रादिफलानु नरगृहे देवगृहे तु प्रतिष्ठाकाल-
 वशात् तत्कालपरिग्रहः ॥ * ॥ तथा च कल्प-
 तरौ देवीपुराणम् ।
 “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे ।
 गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः ॥”
 यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभ-
 दस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे गृहारम्भे स कालः
 पूजित इति ॥ * ॥ प्रतिष्ठाकालश्च मातृस्ये ।
 “चेत्रे वा फाल्गुने वापि ज्येष्ठे वा माघवे तथा ।
 माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पञ्चं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत् ॥”
 प्रतिष्ठासमुच्चये ।
 “माघे वा फाल्गुने वापि चेन्नवैशाखयोरपि ।
 ज्येष्ठाषाढकयोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥”
 कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
 “महिषासुरचन्द्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ॥”
 ज्योतिषे ।
 “गुरोर्भेगोरस्तवाल्गं वाहंके मिहगे गुरौ ।
 गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्रिजीवाष्टविंशके ॥
 पूर्वराशावनायातातिचारिगुरुवत्सरे ।
 प्राग्रशिशुगन्तजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
 कम्पाद्यङ्गतसप्ताहे नीचस्थेऽपि मलिन्मुचे ।
 पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे ॥
 एकेनाह्ना चेकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ।
 तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि विवर्जयेत् ॥
 व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहारम्भप्रवेशने ।
 प्रतिष्ठारम्भे देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥” * ॥
 स्मृतिसागरे ।
 “उल्कापाते च भूकम्पे अकालवधगर्जिते ।
 वज्रकेतून्मोत्याते गृहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥
 प्रयाणन्तु त्यजेत् शूद्रः सप्तरात्रमतः परम् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्यजेत् कर्म त्रिरा-
 त्रकम् ॥
 शूद्रस्यक्ता चैकरात्रं ततः कर्म समाचरेत् ॥”
 पराशरः ।
 “प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतबन्धने ।
 एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं गृहे ॥”

मत्स्यपुराणे ।
 “नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समाचरेत् ।
 अन्यथा फलदं पुंसां न कान्यं जायते कचित् ॥”
 नथवर्द्धमानधृतवचनम् ।
 “पितृभ्यो वृद्धये वृद्धिश्चाहं दत्त्वा सदक्षिणम् ।
 क्रूरभूतबलिश्चैव संपूज्य वास्तुदेवताः ॥”
 एकदिने वास्तुयागगृहीत्वर्गयोः करणे सकृदेव
 वृद्धिश्चाहं करणीयम् ।
 “गणेशः क्रियमाणे तु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
 सकृदेव भवेत् आहुमादौ न पृथगादिषु ॥”
 इति कन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 मातृस्ये ।
 “ऊहापोहार्थतत्त्वज्ञो वास्तुशास्त्रस्य पारगः ।
 आचार्यश्च भवेन्नित्यं सर्वदा दोषवर्जितः ॥”
 देवीपुराणम् ।
 “प्रासादे च चतुःषष्टिरैकाशीतिपदं गृहे ।
 चतुरस्रीकृते चेन्ने चाष्टधा नवधा कृते ॥
 कोणे रेखास्ततो दत्त्वा नव भागान् प्रकल्पयेत् ।
 ईशः कोणाहंतो ज्ञेयः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
 द्विपदस्थो जयन्तश्च शक्रः स्यादेककोष्ठगः ।
 भास्करश्च पदो ज्ञेयो द्विपदः सत्य उच्यते ॥
 भृशः पदस्थो ज्ञातयो व्योम चैव पदाहं कम् ।
 हुताशनः पदाहं तु पूषा च पदसंस्थितः ॥
 वितथो द्विपदो ज्ञेयः पदैकस्थो गृहक्षतः ।
 वैवस्वतः पदकस्थो गान्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
 भृङ्गश्चैकपदो ज्ञेयो गृहगार्हपदस्थितः ।
 पितरोऽहं पदे ज्ञेयाः पदे दौवारिकस्तथा ॥
 सुग्रीवो हि पदे ज्ञेयः पदस्थः पुष्यदन्तकः ।
 पयसां पतिरेकस्थोऽसुरो द्विपदसंस्थितः ॥
 शोषश्चैकपदो ज्ञेयः पापोऽहं पद उच्यते ।
 रोगश्चाहं पदो ज्ञेयो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
 द्विपदे विश्वकर्मा तु भस्माटः पदसंस्थितः ।
 यज्ञेश्वरः पदो ज्ञेयो नागराहं द्विपदस्थितः ॥
 पादस्था श्रीमहादेवी दितिश्चाहं पदस्थिता ।
 आपान्तपादसंस्थः स्यादापवत्सः पदस्थितः ॥
 चतुष्पदस्थो विज्ञेयश्चायमा मध्यपूर्वगः ।
 सावित्रस्तु पदो ज्ञेयः सावित्री पदसंस्थिता ॥
 ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्कर्मध्वसंस्थितः ॥
 इन्द्रश्चैकपदो ज्ञेयो भावेकैकपदसंस्थितो ॥
 मित्रश्चतुष्पदश्चैव पश्चिमे च व्यवस्थितः ।
 रुद्रश्चैकपदो ज्ञेयो राजयक्षा पदस्थितः ॥
 घराधरश्च विज्ञेय उत्तरे च चतुष्पदे ।
 चतुष्पदश्चतुर्हस्तो मध्ये ज्ञेयः प्रजापतिः ॥
 देवताशुचरा बाह्ये सर्वे चान्तस्तथासुराः ।
 एवं प्रग्रह्य कोष्ठानि रजसापूर्य देशिकः ।
 एतेषामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥”
 रजसेति पञ्चवर्णरजोभिः । तथा च शारदा-
 याम् ।
 “उक्तानामपि देवानां पदान्यापूर्य पञ्चभिः ।
 रजोभिस्तैर्यथोक्तेभ्यः पायसान्नैर्बलिं हरत् ॥”
 तथा ।
 “पीतं हरिद्राचूर्णं स्यात् सितं तण्डुलसम्भवम् ।

कुसुमचूर्णमखं कृत्वा दग्धपुलाकजम् ।
 विष्वादिपञ्चजं श्याममितुक्तं वर्णपञ्चकम् ॥”
 स्यात् पुलाकस्तुच्छघान्ते इत्यमरोक्तेः तुच्छं
 अपक्वम् ।
 “पूज्या मण्डलवाह्ये तु पूर्वामभ्यादिकक्रमात् ।
 स्कन्दश्चैव विदारौ च अर्थमा पूतना तथा ।
 जम्भका पापराक्षस्यौ पिलिपिञ्जलश्चरश्चपि ॥”
 मण्डलकरणासामर्थ्ये शालग्रामसमीपे सर्वे
 पूज्याः ।
 “शालग्रामशिलारूपी यत्र तिष्ठति केशवः ।
 तत्र देवासुरा यक्षा भुवनानि चतुर्दश ॥”
 इति पद्मपुराणवचनात् ॥
 तत्रावाहनविसर्जने न स्तः ।
 “शालग्रामे स्थावरे च नावाहनविसर्जने ॥”
 इति वचनात् ॥
 तदसम्भवे घटादिजले । प्रतिमास्थानेष्वप्यसु
 आवाहनविसर्जनवर्जम् । इति बौधायन-
 वचनात् ॥ * ॥ एषां विशेषबलिर्मत्स्यपुराणदेवी-
 पुराणाभ्यामुक्तोऽपीदानीन्तनैर्न अवर्द्धयते ।
 इति न लिखितः । किन्तु मत्स्यपुराणोक्तपायस-
 बलिर्दीयते । तथा च ।
 “पायसं वापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात् ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण प्रणवाद्येन सर्वतः ॥”
 अतएव प्रागुक्तशारदावाक्ये पायसमात्रमुक्तं
 तेन एष पायसबलिः ॐ ईशानाय नमः ।
 इत्यादिना प्रयोगः । न च वाचस्पतिमिश्रोक्त-
 मसुकदेवतायै एष पायसबलिर्नम इत्यादि
 प्रणवादिनमस्कारान्तस्वनामरूपमन्त्रमध्ये देय-
 प्रवेशस्यायुक्तत्वात् । तथा च ब्रह्मपुराणम् ।
 “ॐकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकौर्तितम् ।
 स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 “एवं भूतगणानान्तु बलिर्देयस्तु कामिकः ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतेऽर्घ्यैः ॥
 एवं प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा वृणाम् ।
 अपूजिता विनिघ्नन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
 एतान् प्रपूजयेद्देवान् कुशपुष्पाक्षतेस्तथा ॥”
 अत्र पूजाया नित्यत्वात् वक्ष्यमाणमत्स्यपुराण-
 वचने होमानन्तरं बलिदानाच्च बलेः काम्यत्वात्
 पूजा होमानन्तरं बलिदानाचारः । तथा च ।
 “ब्रह्मस्थाने तथा कुर्यादासुदेवस्य पूजनम् ।
 श्रियाश्च पूजनं कुर्यादासुदेवगणस्य च ॥
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपालैः सुरसत्तम ।
 ततः संपूजयेत् तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ॥
 सुररूपां प्रमदारूपां दिव्याभरणभूषिताम् ।
 ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं हरिम् ।
 ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यजेदास्तुनरं परम् ॥”
 ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमक्षतैः ।
 तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं वर्द्धन्या सह पूरितम् ॥
 हेमं वा राजतं पात्रं न्यस्त्य वा दृढं शुभम् ।
 सर्वबीजौघधीयुक्तं सुवर्णरजतान्वितम् ॥

वास्तु

ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिंश्चतुर्मुखं देवं प्राजेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धैः पुष्पैश्च धूपैश्च नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्रतीच्यां प्राङ्मुखः स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य सभारं ब्रह्मादीन्तर्पयेत् सुरान् ।
प्राजेशं तर्पयेद्ब्रह्मान् आहुतीनां श्रतेन च ॥
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतर्पयेत् ।
ततः प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रगृह्य कर्करौ सन्ध्याखण्डलान्तःप्रदक्षिणम् ।
स्वमार्गेण देवेन तोयधारेण कारयेत् ॥
पूर्ववत् तेन मार्गेण सप्तबीजानि वापयेत् ।
आरम्भं तेन मार्गेण तस्य खातस्य कारयेत् ॥
ततो गतं खनेन्मध्ये हस्तमानप्रमाणतः ।
चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेन प्रलिप्याय चन्दनेन विलेपितम् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
तूर्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्थं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रगृह्य कर्करौ तान् तत् खातं पूजयेज्जलेः ॥
सर्वरत्नसमायुक्तैर्विमलैश्च सुगन्धिभिः ।
तस्मिन् पुष्पाणि शुक्लानि प्रक्षिपेदोर्मिति स्मरन् ॥
तदावर्त्तं परीक्षेत दधिमक्तान्वितं क्षिपेत् ।
शुभं स्याद्विष्णवावर्त्तेऽशुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजैः शालियवादीनां गतं तं पूरयेत्ततः ।
क्षेत्रजाभिः पवित्राभिर्मृद्भिर्गतं प्रपूरयेत् ॥
एवं निष्ठाया विधिना वास्तुयागं सुरोत्तम ।
सुवर्णं गाञ्च वस्त्रञ्च आचार्याय निवेदयेत् ॥
इतरानीशादीन् होमस्तु प्रणवादिस्वाहान्त-
तत्तन्नामभिः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।
“एकेकां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि ।
चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञो नाम्ना च प्रणवादिना ।
होमद्रव्यमथैकेकां शतसङ्ख्यान् होमयेत् ॥”
शतसङ्ख्यमिति पूर्वोक्तवचनानुसारेण वास्तु-
यागेतरपरम् । स्मृतिः ।
“खाहावसाने जुहुयात् ध्यायन् वै मन्त्रदेव-
ताम् ॥”
होमदक्षिणासम्पदानमाह ऋन्दोगपरिशिष्टम् ।
“ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता ।
कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विदध्याहौत्रमन्यस्वेदक्षिणाहं हरो भवेत् ।
स्वयच्छेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥”
अन्यो यजमानभिन्नः । उभयं ब्रह्मकर्म होत-
कर्म च । उपसंहारे वास्तुयागमिति श्रुतेः ।
सङ्कल्पवाक्ये तेनैवोक्तेखमाचरन्ति । अत्र
मिलितामिलितदक्षिणादानात् फलतार-
तम्यम् ॥ * ॥ मातुष्ये ।
“ततः सर्वोर्विधिज्ञानं यजमानस्य कारयेत् ॥”
देवीपुराणम् ।
“कालत्रयप्रती पूज्यौ वैष्णवान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु श्रुत्यगीतादि कारयेत् ॥
प्रासादं कारयेद्ब्रह्मान् गृहं वापि मनोहरम् ।

वास्तु

कार्यस्तु पञ्चभिर्विन्ध्यैर्विन्ध्यबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुयागे बलिं हरेत् ॥”
इति मतस्यपुराणे होमान्ते बलिविधानात्
अत्रापि होमं कृत्वा बल्यादिप्रागुदितसर्वकर्म-
करणाचारः ॥ * ॥ अत्र प्रजापतिनामानिः ।
“प्रतिष्ठार्या लोहितस्य वास्तुयागे प्रजापतिः ।
जलाशयप्रतिष्ठार्या वरुणः समुदाहृतः ॥”
इति मतस्यसूक्तवचनात् । एकाशीतिपदवास्तु-
यागे मतस्यपुराणम् । भूम्यधिकारे ।
“पञ्चगव्यौषधिजलेः परीक्षित्वा तु सेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कृत्वा रेखाभिः कनकेन तु ॥
पञ्चाक्षेप्येन चालिष्य सूत्रेणालीढ्य सर्वतः ।
दश पूर्वायता रेखा दश चैवोत्तरायताः ।
सर्ववास्तुविभागे तु विज्ञेया नवधा नव ॥”
पञ्चगव्यमन्त्रमाह शङ्खः ।
“गायत्र्यादाय गोमूत्रं गन्धदारेति गोमयम् ।
आप्यायस्वेति च चौरं दधिक्रावृति वै दधि ।
तेजोऽसीति घृतचैव देवस्यत्वा कुशोदकम् ॥”
ओषधीराह कात्यायनः ।
“ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोघृमाः सर्वपास्तिलाः ।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदो घ्नन्ति धारिताः ॥”
ब्रीहिः शरत्पक्ष्मधान्यं षष्टिकाख्यम् । शालयो
हैमन्तिकाः । दशेति वास्तुमण्डलवायव्ये उप-
विश्य पूर्वाभिमुखो गुरुः उत्तरत आरभ्य दश-
रेखाः प्राङ्मुखीर्यथादक्षिणं कुर्यात् । एवं
नैर्ऋत्यासुपविश्य पश्चिमतः पूर्वापरगा दशो-
त्तरायता रेखाः कुर्यात् कनकशलाकादिना ।
रुद्रयामले तासां नामानि ।
“शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राण-
वाहिनी ।
शुक्ली सुमनसा नन्दा सुभद्रा सुरथा तथा ॥”
इत्याद्या दश रेखाः ॥
“हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।
जया कला विशोका च इडा संज्ञा दशो-
त्तराः ॥”
इत्यन्तदश रेखाः ॥
“एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुतु सर्ववास्तुषु ।
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव तु ॥
द्वात्रिंशद्वास्तुतः पूज्याः पूज्यास्त्रान्तस्त्रयोदश ।
नामतस्तानि वक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ॥
ईशानकोणादिषु तान् पूजयेच्च विधानतः ।
शिखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
सूर्यः सत्यो भृशश्चैव आकाशो वायुरेव च ।
पूषा च वितथश्चैव गृहचतयमावुभौ ॥
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च ऋगः पिङ्गणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्यदन्तो जलाधिपः ॥
असुरः शोषपापौ च रोगोऽहिर्मुख एव च ।
भस्माटः सोमसर्पौ च अदितिश्च दितस्तथा ॥
बहिर्द्वात्रिंशदेते च तदन्तश्चतुरः शृणु ।
ईशानादिचतुष्कोणसंस्थितान् पूजयेद्बुधः ॥
आपस्वेवाथ सावित्रो जयो रुद्रस्तथैव च ।
मध्ये नवपदे ब्रह्मा तस्याहौ च समीपगाः ॥

वास्तु

सर्वानेकान्तरान् विदात् पूर्वाद्यान्नामतः शृणु ।
अर्थमा सविता चैव विवस्वान् विवधाधिपः ॥
मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ।
अष्टमश्चापवत्सश्च परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥
आपस्वेवापवत्सश्च पर्जन्योऽहिर्दितस्तथा ।
पादिकानाश्च वर्गोऽयमेवं कोणेषु शेषतः ॥
तन्मध्ये तु बहिर्विंशद्विपदास्ते तु सर्वतः ।
अर्थमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दिक्षु त्रिपदास्ते तु सर्वतः ॥”
एवमिति यथा ईशानकोणे कोष्ठचतुष्टये अन्त-
स्थितैककोष्ठसहिते देवतापञ्चकमेवमाभेयादि-
कोणेष्वपीत्यर्थः । दिक्षु पूर्वादिदिक्षु ॥ * ॥
“वंशानिदानीं वक्ष्यामि बहून्पि पृथक् पृथक् ।
वायुं यावत् तथा रोगात् पितृभ्यः शिखिनं
पुनः ॥
सुखाद्भृशमथो शोषाद्विषयं यावदेव तु ।
सुग्रीवाददिति यावद्भृङ्गाज्जयन्तमेव च ॥
एते वंशाः समाख्याताः कचिज्जतर एव च ।
एतेषां चैव सम्पातः पदमध्ये समस्तथा ॥
मन्त्रे चैतत् समाख्यातं त्रिशूलं कोणगं च यत् ।
स्तम्भन्यासेषु वर्ज्यानि तुलाविधेषु सर्वदा ॥
कीलोच्छिद्योपघातानि वर्जयेत् यत्नतो नरः ।
सर्वत्र वास्तुनिर्दिष्टः पितृवैश्वानरायतः ॥
मृद्वन्यमिः समाविष्टो सुखे चापः समाश्रितः ।
पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव स्तनयोस्तावधिशितौ ॥
वक्षःस्थले चापवत्सः पूजनीयस्तथा बुधेः ।
नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रोत्रे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंस्थौ च पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सोमसूर्यादयस्तद्वाङ्मोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयज्मा च वामदक्षस्तसमाश्रितौ ।
सावित्रः सविता तद्वद्वस्तं दक्षिणमाश्रितौ ॥
विवस्वानथ मित्रश्च जतरे संयवस्थितौ ।
पूषा च पापयज्मा च हस्तयोर्मणिबन्धके ॥
तथैवासुरशेषौ च वामपार्श्वे समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्वद्विषयः सगृहचतः ॥
उर्वार्यमावुभौ ज्यौषो जान्गोर्गन्धर्वपुष्यकौ ।
जङ्घयोर्भृङ्गसुग्रीवौ कर्षा दौवारिको ऋगः ॥
जयः शक्रस्तथा मेघे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये स तु पूज्यते ॥
चरकीश्च विदारीश्च पृतनां पापराक्षसीम् ।
ईशान्यादिकोणेषु मण्डलाद्वाह्यतो यजेत् ॥”
पितृभ्य इति पितृगणादारभ्य बहिर्द्वायवत् यो
वंशः प्रसारितस्तद्वदायतो वास्तुपूरुषः । अम्बुपो
वरुणः । पुष्यकः पुष्यदन्तः । तथा ।
“प्रदक्षिणन्तु कुर्वीत वास्तोः पदविलेखनम् ॥”
कोष्ठानां लिखनं प्रदक्षिणं कार्यम् । तथा ।
“तर्जनी मध्यमा चैव तथाङ्गुष्ठश्च दक्षिणः ।
प्रबालरत्नकनकं फलपुष्पाच्चतोदकम् ।
सर्वेष्व वामभागेषु शस्तं पदविलेखने ॥” * ॥
तथा ।
“वास्तौ परीक्षिते सम्यग्वास्तुदेहे विचक्षणः ।
वास्तु प्रशमनं कुर्यात् समिद्धिर्बलिकर्मणा ॥

वास्तुकं

जीर्णोद्धारं तथोद्याने तथा गृहनिवेशने ।
द्वाराभिवर्धने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ॥
वास्तूपशमनं कुर्यात् पूर्वमेव विचक्षणः ।
एकाशीतिपदं लेख्यं लेखकैर्वास्तुपिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुण्डे हस्तप्रमाणकैः ॥”
विश्वकर्मा ।

“खाताधिके भवेद्गोपी हीने धेनुधनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं क्षिन्नमेखले ॥
मेखलारहिते शोको ह्यधिके वित्तसंचयः ।
भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या विना कृतम् ।
अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम् ॥”
वशिष्ठसंहितायाम् ।

“तस्मात् सन्ध्यापरौच्यैव कर्तव्यं शुभवेदिकम् ।”
एवंविधकुण्डासम्भवे क्रियासारः ।
“कुण्डमेवंविधं न स्यात् स्थण्डिलं वा समा-
अयेत् ॥”

मत्स्यपुराणम् ।
“यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः चीरसम्भवैः ।
पालाशैः खादिरैरामार्गोदुम्बरसम्भवैः ॥
कुशदूर्वाभयैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कार्यसु पञ्चभिर्विल्लैर्विल्वबीजैरथापि वा ।
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेषे बलिं हरेत् ॥”
अत्र होमे मत्नानाह विष्णुधर्मोत्तरम् ।
“वास्तोष्यतेन मन्त्रेण यजेच्च गृहदेवताम् ।”
वास्तोष्यतेन वास्तोष्यतिदेवतेन पञ्चमन्त्रेण ।
बलिद्रव्यं पायसं प्रागेव लिखितम् ॥ * ॥
ब्रह्मस्थाने ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजन-
मित्यादि । सुवर्णं गां वस्त्रयुगमाचार्याय निवे-
दयेत् । इत्यन्तमत्रापि बोध्यम् कल्पतरौ मत्स्य-
पुराणम् ।

“ततः सर्वैषधिसन्धानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिजांश्च पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म समाचरेत् ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
पुरवेशप्रवेशेषु सर्वदोषापनुत्तये ।

इति वास्तूपशमनं कृत्वा सूत्रेण वेष्टयेत् ॥”
इति मत्स्यपुराणे उपक्रमोपसंहारयोर्वास्तूप-
शमनत्वेनाभिधानात् वास्तूपशमनं कर्मणो
नामधेयं इति तेनैवोक्तेः सर्वदोषापनुत्तये
इति श्रुतेश्च वास्तुसर्वदोषापनोदनं फलं संकल्पे
तु तदुक्तेः कार्यः । एतत् प्रारम्भप्रवेशान्य-
तरस्तिन्नवश्यं कर्तव्यम् । आवश्यकत्वे प्रमाणं
प्रागेवोक्तम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविर-
चितं वास्तुयागतत्वं समाप्तम् ॥

वास्तुकं, क्ली, (वास्तु एव । वास्तु + स्वार्थे कन् ।)
वास्तुकशाकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

“तदुल्लिख्यकजीवन्तीसुनिषस्यकवास्तुकैः ॥”

वास्तुक्ली, स्त्री, चिह्नीशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वास्तुकं, क्ली, (वसन्ति गुणा अत्रेति । वस +
ऊलूकादयश्चेति साधुः ।) शाकविशेषः । वेतुया
इति भाषा । तत्पर्यायः । वास्तू २ वास्तुकम् ३

वास्थः

वसुकम् ४ वस्तुकम् ५ हिलमोचिका ६ शाक-
राजः ७ राजशाकः ८ चक्रवर्त्तौ ९ । अस्थ-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुशीतलत्वम् । चारुत्वम् ।
मादनत्वम् । त्रिदोषजित्वम् । रोचनत्वम् ।
ज्वरहरत्वम् । महाशर्षां नाशनत्वम् । मल-
मूत्रशुद्धिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“वास्तुकं वास्तुकश्च स्यात् चारुपत्रश्च शाक-
राट् ।

तदेव तु दृढत्वचं रक्तं स्यान्नौडवास्तुकम् ॥
प्रायशो यवमध्ये स्यात् यावत् शाकमतः स्मृतम् ।
वास्तुकद्वितयं स्वादु चारुं पाके कटूदितम् ॥
दौपनं पाचनं रुच्यं लघु शुक्रबलप्रदम् ।
सरं ज्ञीहासपित्तास्रकमिदोषत्रयापहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वास्त्यं, त्रि, वस्तिस्मन्त्वि । वस्तस्मन्त्वि । वस्तु-
स्मन्त्वि । वास्तुस्मन्त्वि । वस्तिवस्तुवस्तुवास्तु-
शब्देभ्यः ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (वस्तौ
भवम् । वस्ति + “इतिक्वचित्कलशिवस्त्यस्त्यहे-
र्त्तुः ।” ४ । ३ । ५६ । इति ङ् । वस्ति-
भवम् ॥ यथा, क्वान्दोग्योपनिषदि । ३ । १६ ।
२ ।

“तत् यत् रजतं सेयं पृथिवी यत् सुवर्णं सा
द्यौर्यञ्जरायु ते पर्वता यदुल्लं स मेघो नीहारी
या धमनयस्तानदी यदास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥”
वस्तिरिव । वस्ति + “वस्तेर्त्तुः ।” ५ । ३ ।
१०१ । इति ङ् । वस्तिस्मृशम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥)

वास्तोष्यतिः, पुं, (वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरधि-
ष्ठाता । “वास्तोष्यतिगृहमेधाच्छ च ।” इति
निपातनात् अलुक् षत्वश्च । यद्वा, “वास्त्वन्त-
रिचं तस्य पतिः पाता विसुत्वेन ।” इति
निघण्टुटीकायां देवराज्यच्वा । ५ । ४ । ६ ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (देवतामात्रम् । यथा,
भागवते । १० । ५० । ५३ ।

“वास्तोष्यतीनाश्च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोत्तमम् ॥”

“किञ्च नगरगृहादौ वास्तोष्यतीनां देवानाश्च
गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रमालिकाभिश्च निर्मितम् ॥”
इति तट्टीकायां स्वामी ॥ गृहपालयितरि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । ५४ । १ ।

“वास्तोष्यते प्रतिजानीह्यस्मान्

स्वावेशो अनमीवो भवानः ॥”

“हे वास्तोष्यते गृहस्य पालयितर्देवं त्वं अस्मान्
त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रतिजानीहि ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥)

वास्थः, पुं, (वस्त्रेण परिहृतो रथः । वस्त्र + “परि-
हृतो रथः ।” ४ । २ । १० । इति अण् ।)
वस्त्रावृतरथः । इत्यमरः । २ । ८ । ५४ ॥ त्रि,
वस्त्रस्मन्त्वी ॥

वास्थः, त्रि, वारि तिष्ठति यः । वार्शब्दपूर्व-
स्थाधातोर्देप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

वाहनं

वास्थः, पुं, उष्मा । लोहम् । इति केचित् ॥ मृहन्त्य-
मध्य इति साधुपाठः ॥

वास्थेयः, पुं, नागकेशरः । इति रत्नमाला ॥

वाह, ऋ ङ यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अववाहत् । ङ,
वाहते । ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सह-
स्रः इत्यादि सिद्ध्यर्थमोष्ठादिश्च वहधातुं
मन्यते वर्णदेशशरणदेवौ । वस्तुतस्तु वहुवाद्य-
सम्मतत्वादेवोष्ठादिरनेनोपेक्षितः । ववाहेति
चङ्गीप्रयोगस्य तु वाह ऋ ङ यत्ने इत्यस्मात्
गणकतानित्यत्वात् परस्मैपदसिद्धिः । अनेकार्थ-
त्वात् सुसावेत्यर्थः । अथवा वव इत्याह इत्येव
याख्यानम् । इति दुर्गादासः ॥

वाहः, पुं, (उह्यतेनेनेति । वह + करणे घञ् ।)
घोटकः । (यथा, अध्यात्मरामायणे । २ । ५ । ५६ ।
“इत्याज्ञप्तः सुमन्त्रोऽपि रथं वाहैरयोजयत् ॥”)

परिमाणविशेषः । इत्यमरः ॥ यथाहुः ।

“पलं प्रकुञ्चकं सुष्टिः कुडवस्तुचतुष्टयम् ।

चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाङ्कम् ॥

अष्टाङ्को भवेत् द्रोणो द्विद्रोणः स्र्प उच्यते ।

साहस्रर्षो भवेत् खारी द्वे खार्यौ गोशुदाहता ।

तामेव भारं जानीयात् वाहो भारचतुष्टयम् ॥”

इति भरतः ॥

चतुर्दशभेदात् संख्यान्वयात्त्वम् । तथा च ।

“चतुराङ्को द्रोणः षोडशद्रोणा खारी ।

विंशतिद्रोणः कुम्भः दशकुम्भो वाहः । इति

स्वामी ॥ * ॥ भुजः । वृषः । वायुः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (प्रवाहः । यथा, कथासरित्-

सागरे । ६३ । ८१ ।

“यत्राक्षिराज्यधूमादिमार्गाविव समागतौ ।

गङ्गायमुनयोर्वाहौ भातः सुगतये वृणाम् ॥”

वाहनम् । यथा, तत्रैव । ६२ । १५७ ।

“तच्छ्रुत्वा तत्र मेकानां राजा वाहसमुत्सुकः ।

जलादुत्तीर्य तत्पृष्ठमारोहत् गतभीर्मुदा ॥”)

वाहकः, त्रि, (वहतीति । वह + क्तुल् ।) वहन-

कर्त्ता । वहति यः । इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

(यथा, भागवते । १० । १८ । २१ ।

“आचैरुर्विविधाः क्रीडा वाह्यवाहकलक्षणाः ।

यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥”)

वाहद्विषन्, [त्र] पुं, (वाहानां घोटकानां द्विषन्

शत्रुः ।) महिषः । इत्यमरः ॥

वाहनं, क्ली, (वहत्यनेनेति । वह + करणे लुट् ।

“वाहनमाहितात् ।” ८ । ४ । ८ । इत्यत्र

“वहतेल्यंति षड्विधैव सूत्रे निपातनात् ॥”

इति भट्टोजिदीक्षितोक्ता निपातनात् षड्विः ।)

हस्त्यश्वरथदोलादिः । तत्पर्यायः । यानम् २

युगम् ३ पत्रम् ४ धोरणम् ५ । इत्यमरः ।

२ । ८ । ५८ ॥ * ॥ (यथा, रघुः । ११ । १० ।

“पूर्ववृत्तकथितैः पुराविदः

सागुजः पितृसखस्य राघवः ।

उह्यमान इव वाहनोचितः

पादचारमपि न अभावयत् ॥”)

देव्या वाहनानि यथा,—

“विष्णुब्रह्मशिवैर्देवैर्ध्रियते सा जगन्मयी ॥
सितप्रतो महादेवो ब्रह्मा लोहितपङ्कजः ।
हरिर्हरिस्तु विज्ञेयो वाहनानि महौजसः ॥
स्वमूर्त्त्या वाहनत्वन्तु तेषां यस्मान्न युज्यते ।
तस्मान्मूर्त्तान्तरं कृत्वा वाहनत्वं गतास्त्वयः ॥
यस्मिन् यस्मिन्महामाया प्रीणाति सततं

श्रिवा ।

तेन तेनैव रूपेण आसनायभवन् त्रयः ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥*

देवदानवानां वाहनानि यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“ऋगुष्व कथयिष्यामि सर्वेषामपि नारद ।
वाहनानि समासेन एकैकस्यानुपूर्वशः ॥
रुद्रहस्ततलोत्पन्नं महाकायं महागजम् ।
श्वेतवर्णं महावीर्यं देवराजस्य वाहनम् ॥
रौद्रौजःसम्भवं भीमं कृष्णवर्णं मनोजवम् ।
पौण्ड्रकं नाम महिषं धर्मराजस्य नारद ॥
रुद्रमानस-सम्भूतं श्यामं जलधिसंज्ञकम् ।
शिशुमारं दिव्यगतिं वाहनं वरुणस्य च ॥
रौद्रं शकटचक्राक्षं शैलाकारनरोत्तमम् ।
अम्बिकापादसम्भूतं वाहनं धनदस्य तु ॥
एकादशानां रुद्राणां वाहनानि महासुने ।
गन्धर्वाश्च महावीर्या भुजगेन्द्राः सुदारुणाः ॥
श्वेतानि सौरभेयाणि वृषाण्युगजवानि च ।
रथं चन्द्रमसश्चाङ्गं सहस्रहंसवाहनम् ॥
हयोद्वयवाह्याश्च आदित्या मुनिसत्तम ।
कुञ्जरस्थाश्च वसवो यक्षाश्च नरवाहनाः ॥
किन्नरा भुजगारूढा हयारूढौ तथाश्विनौ ।
भारद्वाजिष्ठिता ब्रह्मन् मरुतो घोरदर्शनाः ॥
शुक्रारूढाश्च कवयो गन्धर्वाश्च पदातिनः ।
आरुह्य वाहनान्येवं स्वानि खान्यमरोत्तमाः ॥
सन्नह्य निर्ययुर्हृष्टा युद्धाय सुमहौजसः ॥*

नारद उवाच ।

गदितानि सुरादीनां वाहनानि महासुने ।
देवानां वाहनान्येवं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥

पुलस्त्य उवाच ।

ऋगुष्व दानवादीनां वाहनानि द्विजोत्तम ।
कथयिष्यामि तत्त्वेन यथावत् श्रोतुमर्हसि ॥
अन्वकस्य रथो युक्तः श्रेष्ठः परमवाजिभिः ।
कृष्णवर्णः सहस्रारस्त्रिनस्त्रपरिमाणवान् ॥
प्रह्लादस्य रथो दिव्यः श्वेतवर्णैर्हयोत्तमैः ।
उत्तमानस्तथाष्टाभिः श्वेतरुक्ममयः शुभः ॥
विरोचनस्य तु गजः कुम्भस्य तु तुरङ्गमः ।
जम्भस्य तु रथो दिव्यो हयैः काञ्चनसन्निभैः ॥
शक्रकर्णस्य तुरगो हयग्रीवस्य कुञ्जरः ।
रथो मयस्य विख्यातो दुन्दुभेस्य महोरगः ।
शम्बरस्य विमानोऽभूदायः शङ्कोर्दगाधिपः ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(वाहयतीति । वह् + स्थायि शिच् + ल्युः ।
वाहके, ञि । यथा, कथासरित्सागरे । १२४ ।
२२०—२२२ ।

“स वाहनानां नागानां श्रीकरास्त्रमहाभरैः ।
शूकरप्रेयसीपृष्ठे स्वयं चक्रे कविं वृषः ॥”

“नागानां वाहना मेघाः शूकरप्रेयसी चितिः ।
विष्णोः शूकररूपस्य सा हि प्रियतमोच्यते ॥

तस्यां मेघास्त्रभिर्धान्यमुत्पन्नं चेत् किमद्भुतम् ॥”

वाहश्रेष्ठः, पुं. (वाहेषु वाहनेषु श्रेष्ठः ।) अश्वः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वाहसः, पुं. (उच्यते इति । वह् + “वहियुभ्यां
णित् ।” उणा० ३ । ११६ । इति असच् । सच्
णित् ।) अजगरः । इत्यमरः ॥ (यथा, तैत्ति-

रीयसंहितायाम् । ५ । ५ । १४ । १ ।

“त्वाद्याः प्रतिश्रुतायै वाहसः ॥”

वारिनिर्घातम् । सुनिषसकम् । इति मेदिनी ।

से, ३७ ॥

वाहा, स्त्री, (वाह् + अजादित्वात् टाप् ।)

वाहुः । इत्यजयपालद्विरूपकोषौ ॥

वा(वा)हावा(वा)हवि, अ, (वाहुभिर्वाहुभिः प्रहृत्य

इदं युद्धं प्रवृत्तं तत् ।) वाहुयुद्धम् । हाता-

हाति इति भाषा । इति सुग्वयोधयाकरणम् ॥

वाहिकः, पुं. (वाहेन परिमाणविशेषेण क्रीतः ।

वाह् + “असमासे निष्कादिभ्यः ।” ५ । १ । २० ।

इति ठक् ।) ढक्का । गोवाहः । शकटादि ।

इति धरणिः ॥ त्रि, भारवाहकश्च ॥

वाहित्यं, स्त्री, गजकुम्भस्याधोभागः । इत्यमरः ॥

वाहिनी, स्त्री, (वाहा वाहनानि घोटकादीनि

सन्त्यस्यामिति । वाह् + इनिः । डीप् ।) सेना ।

(यथा, रघुः । ११ । ६ ।

“लक्ष्मणानुचरमेव राघवं

नेतुमेच्छदधिरित्यसौ वृषः ।

आश्रितं प्रयुज्ये न वाहिनीं

सा हि रक्षयिष्यति तयोः क्षमा ॥” ॥*

वाहः प्रवाहोऽस्यस्या इति ।) नदी । (यथा,

रामायणे । २ । ८६ । ६ ।

“उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा ।

नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्याम वाहिनीम् ॥”

सेनाभेदः । तद्वयथा । गजाः एकाशीतिः ।

रथाः एकाशीतिः । अश्वान्निचत्वारिंशदधिक-

शतद्वयम् । पदातिकाः पञ्चाधिकचतुःशतम् ।

समुदायेन दशाधिकाष्टशतं वाहाः सन्त्यस्याम् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, महाभारते । १ । २ ।

१६—२१ ।

“एको रथो गजश्चैको नराः पञ्च पदातयः ।

त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञेः पत्तिरित्यभिधीयते ॥

पत्तिस्तु त्रिगुणामेतामाहुः सेनामुखं बुधाः ।

त्रीणि सेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥

त्रयो गुल्मा गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ।

स्तुतास्तिस्रस्तु वाहिन्यः घृतनेति विचक्षणैः ॥”

प्रवाहशीला । यथा, मार्कण्डेये । ७८ । २६ ।

“यमुना च नदी जज्ञे कलिन्दान्तरवाहिनी ॥”

वाहिनीपतिः, पुं. (वाहिन्याः सेनायाः पतिः ।)

सेनापतिः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।

४ । २१ । ६ ।

“प्रवादेनेह मत्स्यानां राजा नाम्नायमुच्यते ।
अहमेव हि मत्स्यानां राजा वै वाहिनीपतिः ॥”

वाहिन्या नद्याः पतिः ।) समुद्रः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वाहीकः, पुं. देशभेदः । तत्पर्यायः । अष्टकः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ जर्तिकजातिः । जाट् इति

भाषा ॥ यथा,—

“तत्र वृद्धः पुरावृत्ताः कथाः कश्चिद्विजोत्तमः ।

वाहीकदेशं मद्रांश्च कुत्सयन् वाक्यमब्रवीत् ॥

पञ्चानां सिन्धुघटानां नदीनां येऽन्तराश्रिताः ।

तान् धर्मेवाह्यानशुचीन् वाहीकान् परि-

वर्जयेत् ॥

शाकलं नाम नगरमापगानामनिचक्षता ।

जर्तिका नाम वाहीकास्तेषां वृत्तं सुनिन्दि-

तम् ॥”

इति महाभारते कर्णपर्वणि २०० अध्यायः ॥

वा(वा)हुः, पुं. (बाधते शत्रून् इति । बाध् लोडने

+ “अर्त्तिट्ठिक्कमीति ।” उणा० । १ । २८ ।

इति कुः हकारादेशश्च ।) कक्षावधुल्लग्न-

पर्यन्तावयवः । यथा । भुजवाहुः प्रवेष्टो द्यौरि-

त्यमरः ॥ वहत्यनेन वाहुः नाम्नीति उण् । घञि

वाहोऽदन्तः । वाहोऽश्वमुजयोः पुमान् । इति

दामोदरः । स्त्रियां वाहा च । वाहो वाहा

भुजा वाहुर्दोषो दोषा च दोः पुमान् । इति

कोषान्तरम् ॥ इति तट्टीकायां भरतः ॥ कूर्प-

रस्योर्ध्वभागो वाहुस्तस्याधोभागः प्रवाहुः ।

यथा,—

“सुखं वाहु प्रवाहु च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

रक्षत्वयाहतेऽश्वयंस्तव नारायणोऽवयवः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे ५ अध्यायः ॥

वाहुप्रवाहु च कूर्परस्योर्ध्वधोभागौ । इति

तट्टीका ॥ अन्यत् पवर्गीयवकारादिवाहुशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“निर्मासौ चैव भगवत्पौ स्त्रियौ च विपुलौ भुजौ ।

आजानुलम्बिनौ वाहु वृत्तौ पीनौ वृषेश्वरौ ॥

निःस्नानां रोमशौ ह्रस्वौ श्रेष्ठौ करिकरप्रभौ ।

हस्ताङ्गुल्य एव स्युरायुर्दा ललिताः शुभाः ॥

मेधाविनाश्च सूक्ष्माः सुभ्रूयानां चिपिटाः

स्तुताः ।

शूलाङ्गुलीभिर्निःस्नाः स्युर्नताः स्युर्वहिरन्तदाः ॥

कपितुल्यकरा निःस्ना यात्रतुल्यकरेर्धनम् ।

मणिवन्धैर्निगूढैश्च सुस्त्रिष्टुभसन्धिभिः ॥

वृषा हीनैः करच्छेदः सप्रच्छेधनवर्जिताः ।

पितृवित्तविहीनाश्च निष्ठात् करतलान्नराः ॥

संवृत्तैश्चैव निजैश्च धनिनः परिकीर्तिताः ।

प्रोक्ता नरकदातारो विधमैर्विधमा नराः ॥

करैः करतलैश्चैव लाक्षाभैरीश्वरास्तलैः ।

परदाररताः पीतै रूक्षैर्निःस्ना नरा मताः ॥

तुषतुल्यनखाः क्षीवाः कुटिलैः स्फुटितैर्नराः ।

निःस्नाश्चक्रनखैस्तद्विधैः परतर्ककाः ॥

तान्मैर्भूषा धनाढ्याश्च अङ्गुष्ठैः सयवैस्तथा ।

अङ्गुष्ठस्त्रलजैः प्रियैः स्याद्दीर्घाङ्गुलिपर्वकः ॥

वाहुलः

दीर्घायुः सुभगश्चैव निर्धनो विरलाङ्गुलिः ।
 घनाङ्गुलिश्च सधनस्तिस्रो रेखाश्च यस्य वै ॥
 नृपतेः करतलगा मणिवन्धे समुत्थिताः ।
 युगमीनाङ्कितकरो भवेत् सचन्द्रो नरः ॥
 वच्चाकाराश्च धनिनां मत्स्यपुच्छनिभा बुधे ।
 शङ्कातपत्रशिविकागजपद्मोपमा नृपे ॥
 कुम्भाङ्कुशपताकाभा मृगालाभा निरीश्वरे ।
 दामाभाश्च गवाजानां स्वस्तिकाभा नृपेश्वरे ॥
 चक्रासितोमरधनुःकुन्ताभा नृपतेः करे ।
 उदूखलाभा यज्ञाष्टि वेदीभाश्चामिहोत्रिणि ॥
 वापीदेशकुलाभाश्च त्रिकोणाभाश्च धार्मिके ।
 अङ्गुष्ठमूलगा रेखाः पुत्राः सूक्ष्माश्च दारिकाः ॥
 प्रदेशिनीगता रेखा कनिष्ठामूलगामिनी ।
 शतायुषश्च कुरुते क्षिप्रया तरतो भयम् ।
 निखाश्च बहुरेखाः स्युर्निर्द्रयाश्चिदुक्तेः कशैः ॥”

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, स्त्री, (वाङ्गोर्मूलम् ।) सुजदयस्य
 आद्यभागः । काक् इति वगल् इति च भाषा ।
 तत्पर्यायः । कचः २ । इत्यमरः ॥ सुजकोटरः
 ३ दोर्मूलम् ४ खण्डिकः ५ कचा ६ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १२४
 “कापि कुन्तलसंयानसंयमयपदेशतः ।
 वाहुलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
 वा(वा)हुलः, पुं, कार्तिकमासः । इत्यमरः ॥ अथ
 कार्तिकमाहात्म्यम् ।

नारद उवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं मासस्य वक्तुमर्हसि ।
 पूर्वं कार्तिकमाहात्म्यं यथावत् वक्तुमर्हसि ॥

ब्रह्मोवाच ।

साधु पृष्टं त्वया पुत्र लोकोद्धारणहेतवे ।
 कथयामि न सन्देहस्तप्तमो नास्ति वैष्णवः ॥
 एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
 कार्तिकस्य च मासस्य कोऽयं नापि विभक्तिः ॥
 एकतः पुष्करे वासः कुरुक्षेत्रे हिमाचले ।
 एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वपुण्याधिको मतः ॥
 स्वर्णानि मेरुतुल्यानि सर्वदानानि चेकतः ।
 एकतः कार्तिको वत्स ! सर्वदा केशवप्रियः ॥
 कृत्वा कोटिसहस्राणि पापानि सुबहून्पि ।
 निमेषार्द्धेन सर्वाणि विलयं यान्ति कार्तिके ॥
 यत्किञ्चित् कुरुते पुण्यं विष्णुसुहृदस्य कार्तिके ।
 तदक्षयं भवेत् सर्वं संत्योक्तं तव नारद ! ॥
 तस्य क्षयं न पश्यामि सत्यसुक्तं तवानघ ।
 सोपानभूतं स्वर्गस्य मानुष्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥
 तथात्मानं सम्राट्प्राप्य यथा न स्यादितः पुनः ।
 दुष्पापं प्राप्य मानुष्यं कार्तिकोक्तं चरेन्न यः ॥
 सर्वं धर्मभूतां श्रेष्ठं स मातृपितृघातकः ।
 कार्तिकं खलु वै मासं सर्वमासेषु चोत्तमम् ॥
 पुण्यानां परमं पुण्यं पावनानाञ्च पावनम् ।
 अस्मिन् मासे चयस्त्रिंशद्देवाः सन्निहिता ऋषे ॥
 अत्र स्नानानि दानानि भोजनानि व्रतानि च ।
 तिलधेनुहिरण्यानां रजतं भूमिवाससाम् ॥
 गोपदानानि कुर्वन्ति सर्वभावेन नारद ! ॥

वाहुलः

ब्राह्मणानाञ्च ये कन्यां दास्यन्ति विधिवन्नराः ॥
 दानानां फलमेतेषां प्राप्नुयुस्ते विधानतः ।
 तानि दानानि गृह्णन्ति दत्तानि विधिवत् सुराः ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तदक्षयफलं प्रोक्तं विष्णुना लोककर्तृणा ॥
 वृषाणां मोक्षणं चैव कार्तिके मासि यैः कृतम् ।
 अश्वमेधादिकं पुण्यं तैश्च प्राप्तं न संशयः ॥
 तस्माद्यत्नेन विप्रेन्द्र कार्तिके मासि दीयते ।
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुहृदस्य मानवैः ॥
 हुतं दत्तं च विप्रेन्द्र तपश्चैव तथा कृतम् ।
 तदक्षयं लभन्ते ते शस्यदानं विशेषतः ॥
 यथा नदीनां विप्रेन्द्र शैलानाञ्चैव नारद ।
 उदधीनाञ्च विप्रर्षे च यो नैवोपपद्यते ॥
 तद्वत् कार्तिकमासे तु यत्किञ्चिदीयते सुने ।
 न तस्यास्ति क्षयो विप्र पापं याति सहस्रधा ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्मणा मनसा गिरा ।
 पापं समाचरेन्नैव कार्तिके विष्णुतत्परः ॥
 ज्ञानादा यदि वा ज्ञानाद्दुष्कृतं येन यत्कृतम् ।
 तत्तस्य नश्यति क्षिप्रं वायुना पांशवो यथा ॥
 संप्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा परान्नं यस्तु वर्जयेत् ।
 दिने दिने च कृच्छस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 प्रवृत्तानां भव्याणां कार्तिके नियमे कृते ।
 अवश्यं विष्णुरूपत्वं प्राप्यते सुक्तिदं शुभम् ॥
 न कार्तिकसमो मासो न कृतेन समं युगम् ।
 न वेदसदृशं शास्त्रं न तीर्थं गङ्गाया समम् ॥
 न चाग्नेन समं दानं न सुखं भार्गव्या समम् ।
 न क्वेषु समं वित्तं न लाभः सुरभीसमः ॥
 न तपोऽनश्वरैस्तुल्यं न दमात् परमो जयः ।
 न च धर्मा दयातुल्यो न ज्योतिश्चक्षुषा समम् ॥
 न ढमी रचनातुल्या न प्रीतिस्तु सुतं विना ।
 न कार्तिकसमो मासो वैष्णवानां प्रियः सदा ॥
 अत्र तेन क्षपेद्यस्तु मासं दामोदरप्रियम् ।
 तिर्यग्योनिमवाप्नोति सर्वधर्मवद्विष्कृतः ॥
 दुर्लभं वैष्णवं ज्ञानं दुर्लभा वैष्णवी कथा ।
 दुर्लभा वैष्णवी दीक्षा दुर्लभो जागरस्तथा ॥
 दुर्लभं कपिलादानं दुर्लभं जाह्नवीजलम् ।
 दुर्लभो वैष्णवो विप्रो दुर्लभं नीलमोक्षणम् ॥
 दुर्लभं पुष्करे दानं दुर्लभाः कार्तिके तिलाः ।
 दुर्लभो जागरो विष्णोः पक्ष्योरुभयोरपि ॥
 दुर्लभा कार्तिके विप्र द्वादशी हरिवोधिनी ।
 दुर्लभा मातृपूजा दुर्लभा तुलसी सुने ॥
 दुर्लभं कार्तिके स्नानं दुर्लभं साधुवन्दनम् ।
 शालग्रामशिलापूजा दुर्लभा सुनिपुङ्गव ॥
 समुद्रगा नदी यत्र दुर्लभा स्नानशालिनाम् ।
 कुलश्रीलवती कन्या दुर्लभा दम्पती वृणाम् ॥
 दुर्लभा जननी लोके पिता चैव विशेषतः ।
 दुर्लभं साधुसम्मानं दुर्लभो धार्मिकः सुतः ॥
 दुर्लभैकादशी लोके दशमीसङ्गवर्जिता ।
 पक्षहयं व्रतं वत्स अग्रे दक्षिणोत्तरे ॥
 दुर्लभं वैष्णवे दानं माघस्नानं नदीजले ।
 ज्येष्ठाषाढे तु प्राणायामस्नानं पौषमाचयोः ॥
 ब्राह्मणं दुर्लभं विप्र दुर्लभं तीर्थसेवनम् ॥

वाहुवा

न्यायेनोपाचितं वित्तं दुर्लभं कुलवर्धनम् ।
 दुर्लभं वत्स द्रव्याणां पात्रे यत् प्रतिपादितम् ॥
 पात्राणामपि तत्पात्रं सदाचारक्रियान्वितम् ।
 संप्राप्य कार्तिकं मासं विमुखा ये जनार्हने ।
 तेषां यमपुरे वासः पितृभिः सह नारद ! ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११४ अः ॥
 ब्रह्मोवाच ।

“कार्तिकस्य तु माहात्म्यं पुनरेव शृणुष्व मे ।
 यत् श्रुत्वा सुनिश्चिद् भूत्वा सर्वान् कामानवा-
 प्नुषि ॥

व्रतानामिह सर्वेषामेकजन्मानुगं फलम् ।
 कर्तुर्विष्णुव्रतस्योक्तं व्रतजन्मानुगं फलम् ॥
 आश्विनस्य सिते पक्षे एकादश्यां द्विजोत्तम ! ।
 वैष्णवे वैष्णवं धर्मं प्रारम्भोऽस्य विधीयते ॥
 यावत् कार्तिकशुक्लस्य पौर्णमासी तिथिर्भवेत् ।
 तावदस्य व्रतस्योक्तं सम्यगाचरणं बुधैः ॥
 अन्यथा तु कृतं विप्र व्रतमेतत् सुदुर्लभम् ।
 कार्यं सद्भिः प्रयत्नेन कार्तिके तु विशेषतः ॥
 त्रिंशद्दिनानि पुण्यानि विप्रप्रीतिकाराणि वै ।
 कार्तिकस्य व्रतं विप्र ! श्रीविष्णुप्रीतिकारणम् ॥
 तदहं भीष्मस्य व्रतं सुने तुष्टिकरं परम् ।
 पुण्यं पञ्चदिनं प्रोक्तं दत्तं तस्मै च विष्णुना ॥
 नरो वा यदि वा नारी कुरुते वैष्णवं व्रतम् ।
 दिने दिनेऽसङ्गफलं भवेत्तस्यैव कार्तिके ॥
 अतस्त्वं विधिवत् पुत्र ! वैष्णवं व्रतमुत्तमम् ।
 श्रीदामोदरतुष्टयं प्रकुरुष्व समाहितः ॥
 ऊर्जं मासि सुनिश्चेष्ट प्रातःकाले तथा मले ।
 गोष्पदेऽपि जले स्नानं स्वर्गदं पापिनामपि ॥”

इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११५ अध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच ।

“पुराणश्रवणं यत्र कुर्वन्ति द्विजसत्तम ।
 तेषां करस्थिता सुक्तिर्विद्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके मासि यो भक्त्या कुर्व्याद्ब्राह्मणभोज-
 नम् ।
 प्रत्यहं विष्णुव्रतार्थं स याति भवनं हरेः ॥
 कार्तिके मासि यः कुर्व्यात् तिलतैलेन दीपकम् ।
 अष्टोरात्रान् सुनिश्चेष्ट स याति परमं पदम् ॥
 कार्तिके मासि यो दद्यात् पादत्राणं द्विजजने ।
 दद्याद्द्विजान्वितं वत्स यमं नैव स पश्यति ॥
 यज्ञोपवीतं यो दद्यात् भूमिं वै ब्राह्मणाय तु ।
 स याति ब्रह्मसदनं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥
 ताम्बूलश्चैव शो दद्यात् सपूगं विधिवद्विज ।
 मन्त्रस्त्रैलोकमाप्नोति सुक्ता भोगान् मनोरमान् ॥
 श्रीचन्दनश्च यो दद्यात् देवपूजार्थमादरात् ।
 विप्राय वेदविदुषे पुरन्दरपुरं ब्रजेत् ॥
 नारिकेलफलं वत्स सवस्त्रं सदक्षिणम् ।
 यो दद्याद्देविदुषे स शश्वत् पुत्रवान् भवेत् ॥”

इति पाद्मो उत्तरखण्डे ११६ अध्यायः ॥

वा(वा)हुलं, स्त्री, बहुलम् । बहुलस्य भाव इत्यर्थे
 व्याप्ययेन निव्यक्तम् ॥

वाहुवारः, पुं, शैलान्तकच्छः । इति दण्डविश्वः ॥
 अन्यत् पवर्गोऽवकारादित्येव ब्रह्मणम् ॥

विंशः

वाह्यं, क्ली, (वाह्यते चाल्यते इति वाहि + ण्यत् ।)
यानम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

“यानं युग्यं पत्रं वाह्यं वह्यं वाहनधोरणे ॥”

वाह्यः, त्रि, (वह + ण्यत् ।) वहनीयः । (यथा,
रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयान-

मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

विवेश मन्त्रान्तरराजमार्गं

पतिवरा क्लृप्तविवाहवेशा ॥”

वहिसु + ध्वन् । वहिः । वाहिर इति भाषा ।
यथा, स्मृतिः ।

“अपवित्रः पवित्रो वा सर्वत्रावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स वाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥”

वा(वा)ह्येन्द्रियं, क्ली, (वाह्यमिन्द्रियम् ।) वहि-
रिन्द्रियम् । तद्यथा । चक्षुः । जिह्वा । नासिका ।

त्वक् । श्रोत्रम् । एतदेकैकगुणाः । यथा,—

“एते तु द्वौन्द्रियग्राह्या अथ स्पर्शान्तश्चन्द्रिकाः ।

वाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्या गुरुत्वादृष्टभावना ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

वाङ्मिकः, पुं, वाङ्मिकदेशः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (तद्देशजाते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१ । २२२ । ४६ ।

“एष्टानामपि चाश्वानां वाङ्मिकानां जनार्दनः ।
ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”

वाङ्मिकं, क्ली, कुङ्कुमम् । हिङ्गु । इत्यमर-
वाङ्मिकं, मेदिनीकरौ ॥

वाङ्मिकः, पुं, देशभेदः । वलख् इति आरवी
भाषा । तद्देशजातघोटकः । इत्यमरमेदिनी-

करौ ॥ गन्धर्वविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥

(प्रतीपपुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।

“प्रतीपः खलु शैव्यासपथेमे सुतन्दां नाम तस्यां
पुत्रानुत्पादयामास देवापि शान्तनुं वाङ्मिक-
चेति ॥”)

वि, अ, निग्रहः । नियोगः । पदपूरणम् । निश्चयः ।

असह्यनम् । हेतुः । अयामिः । विनियोगः । ईष-

दर्पः । परिभवः । शुद्धम् । अवलम्बनम् । विज्ञा-

नम् । इति मेदिनी । वे, ७६ ॥ विशेषः । गतिः ।

आलम्बः । पालनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उप-

सर्गविशेषः । अस्यार्थाः । वि विशेषवैरूप्यनणर्थ-

गतिदानेषु । इति सुम्बबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वि, पुं, स्त्री, (वाति गच्छतीति । वा + “वाते-
र्द्धिच् ॥” उणा० ३ । १३३ । इति इण् । स च

डित् ।) पत्नी । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“के यूयं स्थल एव सम्प्रति वयं प्रश्नो विप्रेषा-
अथः ।

किं ब्रूते विहगः स वा फणिपतिर्यत्रास्ति सुप्तो
हरिः ॥”)

विंशः, त्रि, (विंशति + पूरणे ङट् । तेलोपः ।)

विंशतेः पूरणः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,

मनुः । ८ । ३६८ ।

“कुर्युर्ध्वं यथापयं ततो विंशं शृणो हरेत् ॥”)

विकचः

विंशकः, त्रि, (विंशत्या क्रौतः । विंशति + “विंशति-
त्रिंशद्गां ड्युनसंज्ञायाम् ॥” ५ । १ । २४ ।

इति ड्युत् । “ति विंशतेर्द्धिति ।” ६ । ४ ।

१४२ । इति तिलोपः ।) विंशतिक्रौतः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतिः, स्त्री, (द्वौ दश परिमाणस्य । पक्षिविंश-
तीति निपातनात् सिद्धम् ।) संख्याविशेषः ।

विष इति कुङ्कि इति च भाषा । यथा,—

“विंशत्याद्याः सदैकले सर्वा । संख्येयसंख्ययोः ।

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तस्मात्तु चानवतेः स्त्रियः ॥”

इत्यमरः ॥

तदाचकानि । रावणबाहुः १ । अङ्गुलिः २ ।

इति कविकल्पलता ॥ नखम् ३ । इति सत्कृत्य-

सुक्तावली ॥

विंशतिकः, त्रि, विंशतियोग्यः । यथा । संख्यायाः
कक् स्यादाहोर्ध्वे ॥ विंशतित्रिंशद्गां कन्

संज्ञायाम् । अस्यां कन् स्यात् असंज्ञायानु

ड्युन् स्यात् । विंशकः । संज्ञायानु विंशतिकः ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशतितमः, त्रि, (विंशतेः पूरणः । विंशति +
ङट् । “विंशत्यादिभ्यस्तमङ्ङन्तरस्याम् ॥” ५ ।

२ । ५६ । इति तमङागमः ।) विंशः । इति

सिद्धान्तकौमुदी ॥

विंशी, पुं, विंशतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विकं, स्त्री, सद्यःप्रसूताया गोः क्षीरम् । यथा,—
“क्षीरं सद्यःप्रसूतायाः पेयुषं पालनं विकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकङ्कटः, पुं, गोक्षुरः । इति शब्दमाला ॥

विकङ्कतः, पुं, वदरीसदृशसूक्ष्मफलवृक्षः । वैश्च

इति भाषा । तत्पर्यायः । खादुकण्टकः २

सुवाट्टकः ३ ग्रन्थिलः ४ यात्रपात् ५ । इत्य-

मरः ॥ श्रुवारः ६ मधुपर्णी ७ । इति रत्न-

माला ॥ कण्टपादः ८ बहुफलः ९ गोपघण्टा

१० सुवाट्टमः ११ गट्टफलः १२ दन्तकाष्ठः १३

यज्ञीयव्रक्षपादपः १४ पिण्डारः १५ हिमकः

१६ पूतः १७ किङ्किणी १८ वैकङ्कतः १९ वृति-

ङ्करः २० कण्टकारी २१ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ किङ्किरी २२ सुगदार २३ । इति

चटाधरः ॥ अस्य गुणाः । अन्धमधुरत्वम् ।

पाकेऽतिमधुरत्वम् । लघुत्वम् । दीपनत्वम् ।

कामलासङ्गीहनाशित्वम् । पाचनत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“स एव यज्ञवृक्षश्च कण्टकी यात्रपादपि ।

विकङ्कतफलं पक्वं मधुरं सर्वदोषजित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विकङ्कता, स्त्री, अतिवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकचः, पुं, (विगतः कचो यस्य केशशून्यत्वात् ।

यदा, विशिष्टः कचो यस्य प्रभूतकेशत्वात् ।)

चपणः । केतुः । इति मेदिनी । चे, ॥ (यथा,

वृहत्संहितायाम् । ११ । १६ ।

“विकचा नाम गुरुसुताः

सितैकताराः शिखिपरित्यक्ताः ।

विकत्य

वष्टिः पञ्चभिरधिका

स्निग्धा याम्याश्रिताः पापाः ॥”)

विकचः, त्रि, (विकचति विकशतीति । वि + कच्
+ अच् ।) विकसितः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । ११ । १६ ।

“विकचकमलगन्धैरन्वयन् भृङ्गमालाः

सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।

प्रमदमदनमाद्यद्वयौवनोद्यामरामा-

रमणरभसखेदखेदविक्षेददक्षः ॥” ॥

विगतः कचो यस्य ।) केशशून्यः । इति मेदिनी ।

चे, ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २५६ । १२ ।

“विभ्रञ्चानियतं वेश्मसुम्भत्त इव पाण्डव ।

विकचः परुषा वाचो व्याहरन् विविधा

सुनिः ॥”)

विकचा, स्त्री, महाश्रावणिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विकच्छः, त्रि, (विगतः कच्छो यस्य ।) कच्छ-
रहितः । सुक्तकच्छः । इति स्मृतिः ॥

विकटः, पुं, (विकटति पूरयत्तादिकं वर्धतीति ।
वि + कट + पदाद्यच् ।) विस्फोटकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ साकुरुण्डवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,

महाभारते । १ । ६७ । ६६ ।

“दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः ॥”)

विकटः, त्रि, (वि + “संप्रोदश्च कटच् ॥” ५ । २ । २६ ।
इति कटच् ।) विशालः । (यथा, माघे । १० । ४२ ।

“उत्तरीयविनयात्तपमाणा

रन्वती किल तदीक्ष्यमार्गम् ॥

आवरिष्ट विकटेन विवोदु-

र्वचसैव कृचमण्डलमन्या ॥”)

विकरालः । इति मेदिनी । टे, ॥ सुन्दरः । इति

विश्वः । दन्तुरः । इति धरणिः ॥ (यथा, मार्क-

ण्डेये । ४३ । २० ।

“करालैर्विकटेः कण्ठैः पुरुषैरुद्यतायुधैः ।

पाषाणैस्ताडितः स्वप्ने सद्यो नृत्युं लभेन्नरः ॥”)

विकतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकटा, स्त्री, (विकट + टाप् ।) मायादेवी । सा
च बौद्धदेवीभेदः । तत्पर्यायः । मारीची २

त्रिसुखा ३ वचकालिका ४ वज्रवाराही ५

गौरी ६ पोत्रिरथा ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकण्टकः, पुं, (विशिष्टः कण्टको यस्य ।) यवाचः ।

इति चटाधरः ॥ वृक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।

गट्टफलः २ ग्रन्थिलः ३ खादुकण्टकः ४

गोकण्टकः ५ काकनासः ६ यात्रपादः ७ घन-

दुमः ८ गर्जाफलः ९ घनफलः १० मेघस्तनितो-

द्भवः ११ सुदिरफलः १२ प्राट्टयः १३ ह्यस्य-

फलः १४ स्तनितफलः १५ । अस्य गुणाः ।

कषायत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रुचिप्रद-

त्वम् । दीपनत्वम् । कफहारित्वम् । वस्त्ररङ्ग-

विधायकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विकत्यनं, स्त्री, (विकत्यते इति । वि + कत्य ज्ञाधा-
याम् + भावे ल्युट् ।) मिथ्याज्ञाया । यथा,—

विकर्षः

“ज्ञाघा प्रशंसार्थवादः सा तु मिथ्याविकल्पनम् ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । १५ । १६ ।

“श्रय्यासनाटनविकल्पनभोजनादि-
वैकाह्यस्य ऋतवानिति विप्रलब्धः ॥”

विकल्पते आत्मानमिति । वि + कल्प + ल्युट् ।
आत्मज्ञाघाकारिणि, त्रि । यथा, महाभारते ।
२ । ७३ । ३२ ।

“असूयितारं हेडारं प्रवक्तारं विकल्पनम् ।
भोमसेननियोगात्ते हन्ताहं कणैमाहवे ॥”*

स्त्री, वि + कल्प + णिच् + युच् । टाप् । आत्म-
ज्ञाघा । यथा, विख्यातविजयनाटके । २ ।

“सम्भवोक्तापि शक्तानां न प्रशस्ता विकल्पना ।
शरदीयघनध्वानैवाचोभिः किं भवादृशाम् ॥”

विकल्पितः, त्रि, विशेषेण कल्पविशिष्टः । विपूर्वक-
कल्पधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विकरः, पुं, (विकीर्यते हस्तपदादिकमनेनेति ।
वि + कृ + “ऋदोरप्” इत्यप् ।) रोगः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

विकरालः, त्रि, (विशेषेण करालः ।) भयानकः ।
इति विकटशब्दार्थे मेदिनी ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ११८ । ४८ ।

“विकरालं महावक्त्रमतिभीषणदर्शनम् ।
समुद्यतमहाशूलं प्रभूतमतिदारुणम् ॥”

विकर्णः, पुं, दुर्योधनपत्नीयशूरः । यथा,—
“अश्वत्यामा विकर्णश्च सोमदत्तिर्जयद्रथः ।

अथे च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥”
इति भगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥

(विगतौ कर्णौ यस्येति विग्रहे कर्णरहिते,
त्रि ॥)

विकर्णिकः, पुं, सारस्वतदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥
विकर्त्तनः, पुं, (विशेषेण कर्त्तनं यस्य । विश्वकर्म्म-
यन्त्रखोदितत्वादस्य तथात्वम् ।) छयः । अर्क-
वृक्षः । इत्यमरः ॥

विकर्म्मकृत्, त्रि, (विकर्म्म विरुद्धं कर्म्म करो-
तीति । कृ + क्तिप् ।) निषिद्धकर्म्मकारी । यथा,
“न साक्षी वृपतिः कार्यो न कारककुशीलवौ ।

न श्रोत्रियो न लिङ्गस्यो न गङ्गेभ्यो विनिर्गतः ॥
नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् ।

न वृद्धो न शिशुर्नैको नात्यो न विकलेन्द्रियः ॥”
इति मानवे । ८ । ६६ ॥

“विकर्म्मकृत् निषिद्धकर्म्मकारी ।” इति कुल्लूक-
भट्टः ॥

विकर्म्मस्थः, त्रि, (विकर्म्मणि विरुद्धाचारे तिष्ठ-
तीति । स्था + कः ।) निषिद्धकृत् । यथा,—
“प्रायश्चित्तो विकर्म्मस्थान् वैदालप्रतिकान्

शठान् ।
हेतुकान् वक्तव्योश्च वाङ्मन्त्रिणापि नार्क्षयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥
(तथा मनौ । ४ । ३० ॥)

विकर्षः, पुं, (विकल्प्यतेऽसौ इति । यदा, विकल्प्यन्ते
परप्राणा अनेनेति । वि + कृ + चञ् ।)

विकल्पाः

वायः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (वि + कृ +
भावे घञ् । विकर्षणम् ॥)

विकर्षणं, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् ।) आकर्षणम् ।
विपूर्वकधधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । ५७ ।

“अविलम्ब्यविकर्षणं परैः

प्रथितप्यारवकर्मकाम्नुकम् ॥”

विभागः । यथा, भागवते । ३ । ७ । १० ।

“वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ।

ऋषीणां जन्मकर्मणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥”

विकलः, त्रि, (विगतः कलो यत्तद्धनिर्यस्य ।)

विङ्गलः । इति ञटाधरः ॥ स्वभावहीनः । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ४६ । ११ ।

“विधवाग्राथविकलान् कृपणांश्च बभार सः ।

सुदर्शः सर्वभूतानामासीत् सोम इवापरः ॥”

विकलपाणिकः, पुं, (विकलः पाणिर्यस्य । कन् ।)

स्वभावहीनपाणियुक्तः । यथा । कुण्डविकल-
पाणिकः । इति हलानुधः ॥

विकला, स्त्री, (विगतः कलो मधुरालापो यस्याः ।

ऋतौ तु स्त्रिया मौनत्वविहितत्वात् ।) ऋतु-
हीना । इति शब्दरत्नावली ॥

विकलाङ्गः, त्रि, (विकलानि अङ्गानि यस्य ।)

स्वभावतो न्यूनाङ्गः । तत्पर्यायः । अपोगण्डः

२ । इत्यमरः ॥ पोगण्डः ३ अङ्गहीनकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ३१ । ३४ ।

“जनयामास पुत्रौ द्वावरुणं गरुडं तथा ।

विकलाङ्गीरुणस्तत्र भास्करस्य पुरःसरः ॥”

विकली, स्त्री, (विगता कला यस्याः । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ऋतुहीना । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

विकल्पः, पुं, (विरुद्धं कल्पनमिति । वि +
कृ + घञ् ।) भ्रान्तिः । (यथा, देवीभाग-
वते । १ । १६ । ३२ ।

“विकल्पोपहतस्त्वं वै दूरदेशसुपागतः ।

न मे विकल्पसन्देहो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वथा ॥”

कल्पनम् । इति मेदिनी । पे, ॥ (यथा, भाग-
वते । ५ । १६ । २ ।

“तत्रापि प्रितव्रतरथचरणपरिखातेः सप्रभिः

सप्र सिन्धवः उपकृष्टप्राः । यत एतस्याः सप्र-
हीपविशेषविकल्पस्तथा भगवन् खलु सूचितः ॥”

संश्रयः । यथा, रघुः । १७ । ४६ ।

“रात्रिन्दिवविभागेषु यथादिष्टं महीक्षिताम् ।

तत्सिधेवे नियोगेन स विकल्पपराडसुखः ॥”

नानाविधः । यथा, मनुः । ६ । २२८ ।

“प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेधेत यो नरः ।

तस्य दण्डविकल्पः स्यादतद्विषयं नृपतेस्तथा ॥”

विविधकल्पः । स च द्विविधः । अवस्थितः ।

ऐच्छिकश्च । सोऽप्याकाङ्क्षाविरहे युक्तः । तथा

च भविष्ये ।

“स्मृतिशान्तिं विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति ॥”

इच्छाविकल्पेऽदोषाः । यथा,—

विकसि

“प्रमाणत्वाप्रमाणत्वपरित्यागप्रकल्पना ।

प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकमदोषता ॥”

ब्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेत इति श्रूयते । तत्र
ब्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरित्यागः ।

अप्रतीतयवप्रामाण्यपरिकल्पनम् । इदं तु पूर्व-
स्मात् पृथक् वाक्यं अन्यथा समुच्चयेऽपि याग-
सिद्धिः स्यात् । अतएव विकल्पे न उभयः

शास्त्रार्थ इत्युक्तम् । प्रयोगान्तरे यवे उपा-
दीयमाने परित्यक्तयवप्रामाण्योऽजीवनं स्वीकृत-
यवप्रामाण्यहानिरिति चत्वारो दोषाः । एवं

ब्रीहावपि चत्वारः । इत्यर्थे दोषा इच्छा-
विकल्पे । तथा चोक्तम् ।

“एवमेवादोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।
विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते ॥”

इति ॥

एकार्थतया विविधं कल्प्यते इति विकल्पः ।
तस्माददोषमिषा उपोष्य हे तिथौ इत्यत्र

न इच्छाविकल्पः किन्तु यवस्थितविकल्पः ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अवान्तरः कल्पः । यथा,
भागवते । २ । ८ । ११ ।

“यावान् कल्पो विकल्पो वा यथा कालोऽनु-
मीयते ॥”

देवता । यथा, भागवते । १० । ८५ । ११ ।
“वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुश्रयि-

नाम् ॥”

“विविधं आधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेन कल्प्यन्ते
इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः

सात्त्विकोऽहङ्कारश्च त्वम् ॥” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥

विकस्वरः, त्रि, (वि + कृ + वरच् ।) विकासी ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, नैषधे । २ । ५ ।

“अयमेव तद्भागनीडजे-
र्लघुपथं त्रियताथ शङ्कितैः ।

उदङ्गीयत वैकृतात् कर-
ग्रहजादस्य विकस्वरस्वरेः ॥”

विकषा, स्त्री, (विकषतीति । वि + कृ + गतौ +
अच् । टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरटीकायां
रायसुङ्कटः ॥ मांसरोहिणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वक्त्ररः, त्रि, (वि + कृ + वरच् ।) विकस्वरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विकसः, पुं, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।)
चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विकसा, स्त्री, (विकसतीति । वि + कृ + अच् ।
टाप् ।) मञ्जिष्ठा । इत्यमरः ॥

विकसितं, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) दलानामन्यो-
न्यविस्फेदः । तत्पर्यायः । उज्जृम्भितम् २ उज्जृ-
म्भम् ३ क्षितम् ४ उन्मिषितम् ५ विनिद्रम् ६

उन्मिद्रम् ७ उन्मीलितम् ८ विजृम्भितम् ९
उद्वृद्धम् १० उद्भिदुरम् ११ भिन्नम् १२ उद्व-
भिन्नम् १३ हसितम् १४ विकस्वरम् १५ विक-
चम् १६ आकीर्णम् १७ फुल्लम् १८ संफुल्लम् १९

विकारः

विकारः

विकारः

स्फुटम् २० उदितम् २१ दलितम् २२ दीर्घम् २३ स्फुटितम् २४ उत्फुल्लम् २५ प्रफुल्लम् २६ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, आर्यासप्तश-
त्याम् । ४७६ ।
“यद्वधिविद्वद्भावा विकसितकुसुमोत्करा
शृणुश्रेणी ।
पीतांशुकप्रियेयं तद्वधिवि पक्षीपतेः पुत्नी ॥”)
विकसरः, चि, (विकसतीति । वि + कस गतौ +
“स्थिभासपिसकसो वरच् ।” ३ । २ । १७५ ।
इति वरच् ।) विकासशीलः । तत्पर्यायः ।
विकासी २ । इत्यमरः ॥ “विकसति कस ज गतौ
दन्त्यान्तः यायाय भासकसति वरे विकसरः ।
विकासः स्फुटने यत्ताविति दन्त्यान्ते धरणिः ।
‘कुशेश्वरैश्च जलाशयोधिता
सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ।
प्रगीयते सिङ्गणैश्च योधिता
सुदा रमन्ते कलभा विकसरैः ॥’
इति माघयमकेऽपि दन्त्यवत्त्वम् । (४।३३) कष
वधे सूङ्गन्यान्त इत्यस्य रूपमिति केचित् । कष
शब्दे इत्यस्य तालयान्तस्य रूपमिति केचित् ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । १५ ।
“एकस्याः सोत्तुका दृष्टिर्पालोकविकसरा ।
श्रुतेः पार्श्वमपश्यन्त्यास्तदाख्यातुमिवाययौ ॥”)
विकसरा, स्त्री, (विकसर + टाप् ।) रक्तपुन-
र्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्या
रक्तपुनर्नवाशब्दे ज्ञातव्यम् ।)
विकारः, पुं, (वि + क + घञ् ।) प्रकृतेरन्यथाभावः ।
तत्पर्यायः । परिणामः २ विकृतिः ३ विक्रिया
४ । इत्यमरः ॥ विकृत्या ५ । इति भरतः ॥
केचित्तु पूर्ववद्वयं प्रकृतिध्वंसजन्यविकारे यथा
काष्ठस्य विकारो भस्म । नृत्पिण्डस्य घट इति ।
परवद्वयं विकारमात्रे यथा मुखस्य विकृतिः
क्रोधरक्तता । काष्ठस्य भस्म च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ७ । ६५ ।
“अपि श्रयनसखिभ्यो दत्तवाचं कथञ्चित्
प्रमथसुखविकारैर्हृत्सयामास गूढम् ॥”
प्रकृतिविकृतिः । यथा, हरिवंशे । २४६ । ३५ ।
“शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धस्तथैव च ।
प्रकृतिश्च विकारश्च यच्चान्यत् कारणं महत् ॥”
अस्य विशेषविवरणं विकृतिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
रोगः । इति मेदिनी । रे, २१८ ॥ (यथा,—
“विकारो धातुवैषम्यं साम्यं प्रकृतिरुच्यते ।
सुखसंज्ञकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमेऽध्याये ॥
मत्स्यः । तत्पर्यायो यथा,—
“मत्स्यो मीनो विकारश्च भयो वैशारिणी-
रुजः ।
शकुनो घृशुरोमा च स सुःशून इत्यपि ॥
रोहिताद्यास्तु ये जीवास्त मत्स्याः परि-
कीर्त्तिताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

विकालः, पुं, (विरुद्धः कार्यान्तर्हः कालः ।)
देवपैत्रादिकर्मणि विरुद्धकालः । वैकाल इति
भाषा । तत्पर्यायः । सायः २ दिनान्तः ३
सायाह्नः ४ सायम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
उत्सवः ६ विकालकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३० ।
“न लङ्घयेत् तथैवास्त्वं स्त्रीवनोदत्तनानि च ।
नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत्कदाचन ॥”)
विकालकः, पुं, (विकाल एव । स्वार्थे कन् ।)
विकालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विकालिका, स्त्री, (विज्ञातः कालो यथा । कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) मानरन्ता । ताम्नी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तावी इति भाषा ॥
विकाशः, पुं, (वि + काश् दीप्तौ + घञ् ।) रश्मिः ।
प्रकाशः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ विकाशो
विजने स्फुटे । इत्यजयः ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ४ । १५५८ ।
“विकाशः केषाञ्चित् नयनविषमैर्विदुदुदयेः
परेषामुद्भूतिः श्रवणकटुभिर्दीर्घरसितैः ।
नचेष्टा काप्यन्योपकृतिपरिहीना जलसुचो
जङ्गो वर्षादयं गणयति गुणं नास्य तु जनः ॥”)
विकाशनं, स्त्री, (वि + काश् + ल्युट् ।) विकाशः ।
विपूर्व-काश् ड दीप्तौ इत्यस्मात् अणट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥
विकाशी, [न] चि, (विकाशोऽस्यास्तीति ।
विकाश + इनिः ।) विकाशशीलः । इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
“कात्यायनीं तुष्टुरिष्टलम्भात्
विकाशिवक्त्रास्तु विकाशिताशाः ॥”)
विकाशी, [न] चि, (विकाश + इनिः ।) विकाश-
शीलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विकासी, [न] चि, (विकास + इनिः । विकासते
इति । वि + कास + णिनिर्वा ।) विकसरः ।
इत्यमरः ॥
विकिरः, पुं, (विकिरति नृत्तिकादीन् भोजनार्थ-
मिति । वि + कृष् विन्नेपे + इगुपधेति कः ।)
पक्षी । इत्यमरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“पक्षी खगो विहङ्गश्च विहगश्च विहङ्गमः ।
शकुनिर्विः पतन्ती च विकिरो विकिरो-
रुजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
कूपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (विकीर्यते इति ।
वि + कृ + घञर्थे कः ।) पूजाकालीनविघ्नोत्-
सारणार्थेपणीयतण्डुलादिः । यथा । फड़िति
सप्त जप्ताम् विकिरानादाय ।
“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भुवि संस्थिताः ।
ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥”
इति विकिरेत् ॥
यथा,—
“लाजचन्दनविहार्थमसद्व्याकूशाक्षताः ।
विकिरा इति सन्दिष्टाः सर्वविघ्नोघनाशकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अग्निदग्धादीनां पिण्डम् । यथा, मनुः । ३।२४५ ।
“असंस्कृतप्रमीतानां योगिनां कुलयोधिताम् ।
उच्छिष्टं भागधेयं स्यादर्भेषु विकिरश्च यः ॥”
अपि च ।
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहुं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥”
इति आहुतत्वम् ॥
(यथा च मार्कण्डेये । ३१ । १२ ।
“ये वा दग्धाः कुले बालाः क्रियायोग्या
ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्तेऽत्र विकिरसम्मार्जनजलाग्निः ॥”*)
जलविशेषे, स्त्री । तथा च चिन्तामणिधृतवच-
नम् ।
“नद्यादिनिकटे भूमिर्था भवेद्बालुकामयी ।
उद्गायते ततो यत्तु तज्जलं विकिरं विदुः ॥
विकिरं शीतलं स्वच्छं निर्दोषं लघु च स्तुतम् ।
तुवरं खादु पित्तघ्नं मनाक् कफकरं स्तुतम् ॥”)
विकिरणं, स्त्री, (वि + कृ + ल्युट् । इत्वं रपर-
त्वम् ।) विक्षेपणम् । विहंसनम् । विज्ञानम् ।
इति कृधाल्थर्दशर्णनात् ॥ (अर्कट्टे, पुं ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८० ॥)
विकीरणः, पुं, अर्कट्टः । इत्यमरः । २।४।८० ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“अलर्को गुणरूपः स्यान्मन्दारो वसुकोऽपि च ।
श्वेतपुष्पः सदापुष्पः सवालार्कः प्रतीयसः ॥
रक्तोपरोऽर्कनामा स्यादर्कपण्यो विकीरणः ।
रक्तपुष्पः शुक्लफलस्तथास्फोटः प्रकीर्त्तितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥)
विकीर्यः, चि, (विकीर्यते स्मेति । वि + कृ + क्तः ।)
विचित्रः । कृङ्गान इति भाषा ॥ यथा,—
“अथ सा पुनरेव विज्जला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्यमूर्धजा
समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥”
इति कुमारसम्भवे ४ सर्गः ॥
विकीर्यरोम, [न] स्त्री, (विकीर्यन्ति रोमाश्चस्मि-
न्निति ।) स्त्रौयेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकीर्यसंज्ञं, स्त्री, (विकीर्यमिति संज्ञा यस्य ।)
स्त्रौयेयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विकृचिः, पुं, इच्छाकुराजपुत्रः । यथा,—
“वैवस्वतमनोरासीदिच्छाकुः पृथिवीपतिः ।
तस्य पुत्रशतश्चासीद्विकृचिर्व्येष्ट उच्यते ।
सोऽयोध्याधिपतिर्वीरस्तस्य पञ्चदश स्मृताः ॥”
इति बह्मपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
विकृञ्वाणः, चि, (विकृञ्ते इति । वि + कृ +
शानच् ।) हर्षमाणः । इत्यमरः ॥ (विकृति
प्राप्ते च ॥ यथा, सांख्यदर्शने । १ । ६२ ।
“आकाशस्तु विकृञ्वाणः स्पर्शमानं ससर्जं ह ।
बलवानभवद्वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥”)
विकृञ्चः, पुं, (विकसतीति । वि + कस + “नौ
कसेः ।” उणा० २ । १५ । इति रक् । उत्पन्नो
पधायाः ।) चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥

विकृष्टिका, स्त्री. नासिका । इति हेमचन्द्रः ॥
विकृतं, त्रि, (वि + कृ + क्तः ।) वीभत्सम् । रोगि-
तम् । असंस्कृतम् । इति मेदिनी । ते, १५८ ॥
(अङ्गविहीनम् । यथा, मनुः । ६ । २४७ ।
“वालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥”
अप्रकृतित्यः । यथा, महाभारते । ३।१११।१८।

“अथर्ष्यः प्रकृतं समीक्ष्य
पुनः पुनः पीय च कायमस्य ।
अवेक्ष्यमाणा शनकैर्जगाम
कृत्वामिहोचस्य तदापदेशम् ॥” ॥

मायावी । यथा, रघुः । १२ । ३६ ।

“लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामञ्जुवादिनीम् ।
शिवाघोरखनां पञ्चातु बुबुधे विकृतेति ताम् ॥”
विकृतं, स्त्री, विकारः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
“ह्रीमानेर्षादिभिर्न नोच्यते स्वं विवर्चितम् ।
अच्यते चेष्टयैवेदं विकृतं तद्विदुर्धृताः ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

प्रभवादिमष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्विंशवर्षम् ।
यथा, भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“सर्वाः प्रजाः प्रपीड्यन्ते याधिः शोकश्च
जायते ।

श्रीरोचोऽचिरोगाश्च पापाहि विकृते जनाः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(नाधिकालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ । १४६ ।

“वक्तव्यकालेऽप्यवचो ब्रीडया विकृतं मतम् ॥”

विकृतिः, स्त्री, (वि + कृ + क्तः ।) विकारः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ७ । ३४ ।

“यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां

करिष्यतामाभरणान्तरत्नम् ।

शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे

तथैव तस्यः फणरत्नशोभाः ॥”

रोगः । डिम्बः । मद्यादिः । इति हेमचन्द्रः ॥

(सांख्योक्तविकृतिः । यथा, सांख्यकारिका-
याम् । ३ ।

“मूलप्रकृतिरविकृति-

महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

घोडशकस्तु विकारो

न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥”

संक्षेपतः शास्त्रस्य चतस्रो विधाः । कश्चिदर्थः
प्रकृतिरेव कश्चिदर्थो विकृतिरेव कश्चित् प्रकृति-
विकृतिरेव कश्चिदनुभयरूपः । तत्र का प्रकृति-
रेवेत्यत उक्तं मूलप्रकृतिरविकृतिरिति । प्रक-
रोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्वरजस्तमसां साम्या-
वस्था सा प्रकृतिः प्रकृतिरेव इत्यर्थः । कस्मादि-
त्यत उक्तम् मूलेति मूलस्यासौ प्रकृतिश्चेति
मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्यसंघातस्य सा मूलं
न तस्या मूलान्तरमस्तीति भावः । कतमाः पुनः
प्रकृतिविकृतयः कियत्यस्य इत्यत उक्तं मह-
दाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति । प्रकृतयश्च ता
विकृतयश्च ता इति । तथाहि महत्त्वमह-

ङ्कारस्य प्रकृतिर्विकृतिश्च मूलप्रकृतेः । एव-
महङ्कारतत्त्वं तन्मात्राणामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृति-
विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मात्राणि
भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयो विकृतयश्चाह-
ङ्कारस्य । अथ का विकृतिरेव कियती च इत्यत
उक्तं घोडशकस्तु विकार इति घोडशसंख्या-
परिमितो गणः घोडशकः । तु शब्दोऽवधारणे
भिन्नक्रमश्च । पञ्चमहामूतान्तेकादशेन्द्रियाणि
चेति घोडशको गणो विकार एव न प्रकृति-
रिति । यद्यपि पृथिव्यादीनामपि गोघटवृक्षादयो
विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय-
स्तथापि गवाद्यो बीजाद्यो वा न पृथिव्यादिभ्य
स्तत्त्वान्तरम् । तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्व-
मिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोघटा-
दीनां स्थूलता इन्द्रियग्राह्यता च समेति न
तत्त्वान्तरम् । अनुभयरूपमुक्तं तदाह न प्रकृति-
र्न विकृतिः पुरुष इति तत्त्वकौमुदी ॥ ३ ॥

विकृष्टः, त्रि, विशेषेण कृष्टः । आकृष्टः । विपूर्व-
कषधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विकृष्टकालः, पुं, (विकृष्टः कालः ।) चिरकालः ।
यथा,—

“विकृष्टकालैर्या वेगैर्मन्दैः समभिवर्तते ।

क्षुद्रिका नाम सा हिक्का जनुमूलात् प्रधावति ॥”

विकृष्टकालैः चिरेण । जनु कक्षोरसोः सन्धिः ।

इति भावप्रकाशः ॥

विकेशी, स्त्री, (विगतः केशो यस्याः । डीष् ।)

केशवर्जिता । पटवर्तिः । इति धरणिः ॥

महौरूपशिवस्य पत्नी । यथा,—

“सूर्यो जलं महौ वद्विर्वायुराकाशमेव च ।

दीक्षितो ब्राह्मणः सोम इत्येतास्तनवः क्रमात् ॥

सुवर्चला तथैवोषा विकेशी चापरा शिवा ।

खाहा दिशस्तथा दीक्षा रोहिणी च यथा-

क्रमम् ।

सूर्यादीनामिमाः पत्न्यो रुद्रादीनामभिः सह ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः ॥

विकोकः, पुं, टकासुरपुत्रः । स च कल्किदेवेन
हतः । यथा,—

“कल्किः कोकविकोकाभ्यां गदापाणिर्धुधां

पतिः ।

युयुधे विश्वे विष्णुर्लोकानां जनयन् भयम् ॥

टकासुरस्य पुत्रौ तौ नभारौ शकुनेर्हरिः ।

तयोः कल्किः संयुयुधे मधुकैटभयोर्यथा ॥

तयोर्गदाप्रहारेण चूर्णिताङ्गस्य भूपतेः ।

कराच्युतोऽपतङ्गमौ दृष्टोचुरित्यहो जनाः ॥

ततः पुनः क्रुधा विष्णुर्जगत्त्रिगुणैश्चाभुजः ।

नन्दकेन शिरस्तस्य विकोकस्याच्छिनत् प्रभुः ॥”

इति कल्किपुराणे २१ अध्यायः ॥

विकोषः, त्रि, (विगतः कोषो यस्य ।) कोष-
रहितः । निष्कोषः । इति पुराणम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । ६२ । १८ ।

“परिधावन्नथ नल इतश्चेतश्च भारत ।

आससाद सभोद्देशे विकोषं खड्गमुत्तमम् ॥”

आच्छादनरहितः । यथा, मनोः । ११ । ४६ ।
श्लोकटीकायां कुल्लूकः ।

“गुरुभार्यागामी विकोषमेहनत्वमिति ॥”

विकोः, पुं, (विक् इति कायति शब्दायते इति ।
के + कः ।) करिषावकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विक्रमः, पुं, (विशेषेण क्रामतीति । वि + क्रम +
अच् ।) विष्णुः । यथा, विष्णुसहस्रनामस्तोत्रे ।

“इश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ॥”

(वि + क्रम + घञ् ।) शौच्यातिशयः । तत्-

पर्यायः । अतिशक्तिता २ । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, रघुः । १२ । ८७ ।

“अन्योन्यदर्शनप्राप्तविक्रमावसरं चिरात् ।

रामरावणयोर्युद्धं चरितार्धमिवाभवत् ॥”

क्रान्तिमात्रम् । इति मेदिनी । मे, ५४ ॥ (पाद-

विच्छेपः । यथा, रामायणे । १ । १ । १० ।

“आजातुवाहुः सुशिराः सुजलाटः सुवि-
क्रमः ॥”)

विक्रमादित्यराजा । यथा,—

“धन्वन्तरिचपणकामरसिंहशङ्कु-

वेतालभट्टचटकपर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो वृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

चरणः । शक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(स्थितिः । यथा, भागवते । २ । ८ । २० ।

“संभवः सर्वभूतानां विक्रमः प्रतिसंक्रमः ।

इष्टापूर्तस्य काम्यानां त्रिवर्गस्य च यो विधिः ॥”

“विक्रमः स्थितिः प्रतिसंक्रमो महाप्रलयः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ प्रभवादि-

मष्टिसंवत्सरान्तर्गतचतुर्दशवर्षम् । यथा

“जायन्ते सर्वशस्यानि मेदिनी निरुपद्रवा ।

लवणं मधु गन्धश्च महार्घ्यं विक्रमे प्रिये ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(खनामख्यातकविविशेषः । स च नेमिदूताख्य-
खण्डकायं विरचितवान् । तथा च नेमिदूते
उक्तम् ।

“तद्ःखाय प्रचरकवितुः कालिदासस्य काया-
दन्त्यं पादं सुपदरचितान् मेघदूतादृशहीत्वा ।

श्रीमन्नेमेश्वरितविशदं साङ्गणस्याङ्गजन्मा

चक्रे कायं बुधजनमनःप्रीतये विक्रमाख्यः ॥”

वत्सप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । ११७ । १ ।

“तस्य तस्यां सुनन्दायां पुत्रा द्वादश जज्ञिरे ।

प्रांशुः प्रवीरः शूरश्च सुचक्रो विक्रमः क्रमः ॥”

विक्रमादित्यः, पुं, (विक्रमेणादित्य इव ।) खनाम-

ख्यातो राजा । स च उज्जयिनीदेशाधिपतिः

संवत्कर्ता च । तत्पर्यायः । साहसङ्कः २

शकारिः ३ । इति जटाधरः ॥ अस्य विवरणं

हार्निशत्पुत्तलिकाकथायां तथा विक्रमार्कशब्दे

च द्रष्टव्यम् ॥ (मोदकविशेषः ; यदुक्तं चिन्ता-

मणौ । यथा,—

“घृते शुन्दपलं विंशत् पचेत् सम्यग्भिषग्वरः ।

उत्तार्य च क्षिपेद्देवां खण्डश्च पलविंशतिः ॥

विक्रमा

तालमूली तुरङ्गी च शुद्धी चेति पलाङ्कम् ।
 चातीफलश्च कक्कोलं लवङ्गश्चेति कार्ष्णिकम् ॥
 मालतीश्च कुलिङ्गश्च कवावं करमं लवम् ।
 एतेषां कोलमात्राश्च आयसस्य पलद्वयम् ॥
 पलेकं मोदकं कृत्वा एकैकं भक्षयेद् दिने ।
 धातुचीणोऽपि चीणश्च बलानलकरं परम् ॥
 नेत्ररोगेषु सर्वेषु कासश्वासे च कामले ।
 प्रमेहान् विंशतिं हन्याद्विक्रमादिवमोदकः ॥”
 विक्रमार्कः, पुं, (विक्रमेण अर्क इव ।) विक्रमा-
 दिव्यः । इति केचित् ॥ (अथ विक्रमार्कवर्णनं
 सन्धाति ज्योतिर्विदाभरणसमाप्तौ श्रीकालि-
 दासः ।
 “वर्षे श्रुतिस्मृतिविचारविवेकरम्ये
 श्रीभारते खट्वतिसंमित-१०० देशपीठे ।
 मत्तोऽधुनाकतिरियं सति मालवेन्द्रे
 श्रीविक्रमार्कनृपराजवरे समासीत् ॥”
 प्रथमं नृपसभायां पण्डितवर्गं वर्णयति ।
 “शङ्कुः सुवाग् वररुचिर्मणिरंशुदत्तो
 जिष्णुखिलोचनहरी घटकपर्पराख्यः ।
 अन्येऽपि सन्ति कवयोऽमरसिंहपूर्वा
 यस्यैव विक्रमनृपस्य सभासदोऽमी ॥
 सत्यो वराहमिहिरः श्रुतसेननामा
 श्रीवादरायणमणित्यकुमारसिंहाः ।
 श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि सन्ति चेते
 श्रीकालतन्त्रकवयस्त्वेव मदाद्याः ॥
 धन्वन्तरिचरणकामरसिंहशङ्कु-
 वेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।
 ख्यातो वराहमिहिरौ नृपतेः सभायां
 रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥”
 अथ परिजनान् वर्णयति ।
 “अष्टौ यस्य शतानि मण्डलधराधीशाः सभायां
 सदा
 स्युः संसत्परिणाहकोटिसुभटाः सत्पण्डिताः
 धोड्गः ।
 देवज्ञा दश षण्णितान्श्च भिषजो भट्टास्तथा
 ण्डिनी
 वेदज्ञा रसचन्द्रमा १६ विजयते श्रीविक्रमः
 सोऽधिभूः ॥”
 अथास्य सैन्यं वर्णयति ।
 “यस्याष्टादशयोजनानि कटकैः पादातिकोटि-
 चयम् ३०००००००
 वाहानामशुतायुतश्च १००००००० नवतेस्त्रिणा-
 कति-२४३०० हस्तिनाम् ।
 नौकालक्षचतुष्टयं ४००००० विजयिनी यस्य
 प्रयागे भवेत्
 सोऽयं विक्रमभूपतिर्विजयते नान्यो धरित्री-
 तले ॥”
 अथास्य शाकप्रवृत्तिं दर्शयति ।
 “येनास्मिन् वसुधातले शकगणान् सर्वान्
 दिशः सङ्गरे
 कृत्वा पञ्चनवप्रमान् ५५५५५५५५५ कलियुगे
 शाकप्रवृत्तिः कृता ।

विक्रयः

श्रीमद्विक्रमभूषजा प्रतिदिनं सुक्तामखिखर्णगो
 सप्तीभाद्यपवर्जनेन विहितो धर्मः सुवर्ण-
 ननः ॥”
 अथास्य दिग्विजयमाह ।
 “उद्दामद्रविडदुर्मैकपरशुर्लाटाटवीपावको
 वल्गद्विभुजङ्गराजगरुडो गौडाविक्रमोद्भवः ।
 गजदुर्गुर्जरराजसिन्धुरहरिधाराव्यकारार्थमा
 काम्बोजाम्बुजचन्द्रमा विजयते श्रीविक्रमार्को
 नृपः ॥”
 अथास्य प्रभुत्वाद्विगुणान् वर्णयति ।
 “येनाप्युग्रमहीधरागविषये दुर्गाण्यसहान्यहो
 नीत्वा यानि नतीकृतास्तद्विधा दत्तानि तेषां
 पुनः ।
 इन्द्राम्बोधमरुदमसरसुरज्वाभ्यङ्गुणेनाञ्जसा
 श्रीमद्विक्रमभूषताखिलजनाम्बोजेन्द्रना
 मण्डले ॥”
 अस्य पुरीं वर्णयति ।
 “यद्राजधान्युज्जयिनी महापुरी
 सदा महाकालमहेशयोगिनी ।
 समाश्रितप्राण्यपवर्गदायिनी
 श्रीविक्रमार्कोऽवनिपो जयत्यपि ॥
 यो ह्रमदेशाधिपतिं शकेश्वरं
 जित्वा गृहीत्वोज्जयिनीं महाहवे ।
 आनीय सम्भाम्य सुमोच तन्वहो
 श्रीविक्रमार्कः समसह्यविक्रमः ॥
 तस्मिन् सदा विक्रममेदिनीशे
 विराजमाने समवन्तिकायाम् ।
 सर्वप्रजामण्डलसौख्यसम्प-
 द्भूय सर्वत्र च वेदकर्म ॥
 शङ्कादिपण्डितवराः कवयस्त्वेनेके
 ज्योतिर्विदः समभवंश्च वराहपूर्वाः ।
 श्रीविक्रमार्कनृपसंसदि मान्यबुद्धि-
 स्त्रैरप्यहं नृपसखा किल कालिदासः ॥”
 इति ज्योतिर्विदाभरणम् ॥)
 विक्रमी, [न] पुं, (विक्रमोऽस्यस्येति । विक्रम +
 इति ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विष्णुः ।
 यथा,—
 “इन्द्रो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः ।”
 इति महाभारते अनुशासनपर्वणि तस्य सहस्र-
 नामस्तोत्रे १४६ अध्याये २२ श्लोकः ॥ अति-
 शक्तिविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १२८ । २८ ।
 “प्राणवान् विक्रमी चैव शौर्येण महता-
 न्वितः ।
 स्रज्जिते चापि सहितानस्मानेको हृकोदरः ॥”)
 विक्रयः, पुं, (विक्रयणमिति । वि + क्री + “एरच् ।”
 ३ । १५६ । इति अच् ।) विक्रयणक्रिया । वेचा
 इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । विपणः २ । इत्य-
 मरः ॥ विपणनम् ३ पणनम् ४ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ व्यवहारः ५ पणया ६ । इति
 जटाधरः ॥ अस्य विहिताविहितनक्षत्राणि
 यथा,—

विक्रयः

“यमादिशक्रागिहृताशपूर्वा
 नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः ।
 पौष्णानिचित्राशतविन्दवाताः
 क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥”
 इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥ * ॥
 क्रयविक्रयनिर्णयो यथा । मूल्यं दास्यामीति
 कृत्वा गृहणादपि क्रयसिद्धिः । तथा च विवाद-
 चिन्तामणौ कात्यायनः ।
 “पण्यं गृहीत्वा यो मूल्यमदत्तेव दिशं व्रजेत् ।
 ऋतुत्रयस्योपरिहृत्वा तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”
 अतएव वृहस्पतिः ।
 “गृहचेवादिकं क्रीत्वा तुल्यमूल्याचरान्वितम् ।
 पत्रं कारयते यत् क्रयलेखं तदुच्यते ॥”
 क्रयविक्रये समयविशेषाभ्यन्तरे पञ्चात्तापाद-
 सिद्धिः । यथा मनुः ।
 “क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चित् यस्यैवानुशयो
 भवेत् ।
 सोऽन्तर्दृष्टाहे तद्वयं दद्याच्चैवाददीत वा ॥”
 एतद्व्याजवल्कलोक्ततरपरम् । यथा याज्ञ-
 वल्क्यः ।
 “दशैकपञ्चसप्ताहमासत्राहार्दमासिकम् ।
 बीजाद्योवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसां परीक्षणम् ॥”
 अत्र वृहस्पतिः ।
 “अतोऽर्वाक् पण्यदोषस्तु यदि संजायते
 कचित् ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयन्तु क्रेता मूल्यमवाप्नुयात् ॥”
 अतस्तद्व्यपरीक्षणकालात् । कात्यायनः ।
 “अविज्ञातानु यत् क्रीतं दुष्टं पञ्चाह्निभावितम् ।
 क्रीतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न
 तु ॥”
 काले प्रागुक्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षिते
 तु वृहस्पतिः ।
 “परीक्षेत स्वयं पण्यं अन्येवाश्च प्रदर्शयेत् ।
 परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा न पुनस्त्यजेत् ॥”
 अत्र विशेषयति नारदः ।
 “क्रीत्वा मूल्येन यो व्रथं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी ।
 विक्रेतुः प्रतिदेयं तत् तस्मिन्नेवाह्णविचिन्तम् ॥
 द्वितीयेऽह्नि दत्तु क्रेता मूल्यात्तिंशंशमाहरेत् ।
 द्विगुणान् तृतीयेऽह्नि परतः क्रेतुरेव तत् ॥”
 आहरेत् दद्यात् विक्रेत्रे इति शेषः । द्विगुणं
 चिंशंशस्य । याज्ञवल्क्यः ।
 “राजदेवोपघातेन पण्ये दोष उपागते ।
 हानिर्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
 नारदः ।
 “उपहृत्येत वा पण्यं दक्षेतापह्नयेत वा ।
 विक्रेतुरेव सोऽनर्थो विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥
 दीयमानं न गृह्णाति क्रीतं पण्यन्तु यः क्रयी ।
 स एवास्य भवेद्दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥
 अपि च ।
 “न्यासं कृत्वा परत्राधि कृत्वा वाधिं करोति च ।
 विक्रयं वा क्रिया तत्र पश्चिमा बलवत्तरा ॥”

विक्रयः

न्यासं कृत्वा आधिं करोति आधिं कृत्वा वा विक्रयं करोति । विक्रयपदं स्वत्वध्वंसकत्वात् दानं लक्षयति परा क्रिया सिद्धेरर्थः । एवञ्च विक्रेतृदात्रोर्मरणादिना आध्यनुद्वारे विक्रयदाने तत्कर्तुं तुल्यस्वत्वजननात् तत्र तत्क्रेतृप्रतिग्रहीतृभ्यामाध्युद्धारः कार्यः । इति । तत्र च ।

“न च स्यावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधारणस्य च । नेकः कुर्यात् क्रयं दानं परस्परमर्तं विना । विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरे समाः । एको ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”

इति व्यासवचनाभ्यामेकस्य दानवन्धकविक्रयाधिकारः इति वाच्यं यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्य स्वत्वस्य द्रव्यान्तर इवात्राप्यविशेषात् वचनञ्च स्वामित्वेन दुर्वृत्तपुरुषगोचरविक्रयादिना कुटुम्बविरोधादधर्मज्ञापनार्थनिषेधरूपं न तु विक्रयादनित्यत्वमिति दायभागः ॥ * ॥ एवञ्च ।

“स्यावरे विक्रयो नास्ति कुर्यादाधिमनुज्ञया ॥” इति स्यावरस्य केवलविक्रयप्रतिषेधात् एवं भूमिं यः प्रतिगृह्णातीत्यादिवचने दानप्रशंसादर्शनाच्च विक्रयेऽपि कर्तव्ये सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावरविक्रय इति विज्ञानेश्वरः ॥ वस्तुतस्तु स्यावरविक्रयनिषेधो अविभक्तस्यावरविषयः । तत्रापि यदि विक्रयं विना अवस्थितिर्न भवति तदा विक्रयः कर्तव्यः । पूर्वपुरुषार्जितनशेहारे विशेषयति मितान्तरायाम् ।

“स्यावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम् । असम्भूय सुतान् सर्वान् न दानं न च विक्रयः ॥” इत्यादि ॥

अस्यापवादमाह ।

“एकोऽपि स्यावरे कुर्याद्दानाधमनविक्रयम् । आपत्काले कुटुम्बार्थं धर्मार्थं च विशेषतः ॥” इति दायतत्त्वम् ॥

द्रव्यविशेषविक्रयनिषेधो यथा । स्मृतिः । “विक्रीणन् मयमांसाणि ह्यभक्ष्यं च भक्ष्यम् । कुर्वन्नग्न्यागमनं शूद्रः पतति तत्तृणात् ॥ कपिलाचीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाचरविचारेण शूद्रश्चाखिलतां व्रजेत् ॥” कालिकापुराणम् ।

“विक्रयं सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां त्वक्का मांसञ्च पञ्चमम् ॥” मनुः ।

“सदाः पतति लौहेन लाचया लवणेन च । त्र्यहोऽपि शूद्रो भवति ब्राह्मणः चीरविक्रयात् ॥ अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यदावश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्प्रभाः ॥” इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

“गवां विक्रयकारौ च गवि लोमानि यानि च । तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्रिमिर्भवेत् ॥” इति यमवचनम् ॥

विक्रान्तिः

“गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदायात्मविक्रयाः । तद्भागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः । भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानाञ्च विक्रयः ॥” इत्यादि मानवे ११ अध्याये उपपातकमध्ये गणितम् ॥

विक्रयणं, क्री, (वि + क्री + ल्युट् ।) विक्रयः । यथा, “यमाहिप्रक्रामिहृताशपूर्वा नेष्टाः क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः । पौष्णामिचित्राशतविन्दुवाताः क्रये हिता विक्रयणे निषिद्धाः ॥”

इति ज्योतिःसारसंग्रहः ॥

विक्रयिकः, पुं, (विक्रयेण जीवतीति । विक्रय + “वस्त्रक्रयविक्रयात् ठन् ।” ४ । ४ । १३ । इति ठन् । यद्वा, विक्रीणातीति । वि + क्री + “क्रिय इकन् ।” उणा० २ । ४४ । इति इकन् ।) विक्रेता । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३६ । ३० ।

“दीक्षितस्य कदम्बस्य क्रतुविक्रयिकस्य च । तद्व्याज्यर्मावक्तुं पुंश्चल्या रजकस्य च । चिकित्सकस्य यज्ञान्नमभोज्यं रक्षिणरुथा ॥” विक्रयी, [नृ] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + णिनिः ।) विक्रयकर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ । “क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्मात् यस्तस्य विक्रयी ॥”)

विक्रान्तं, क्री, (वि + क्रम + क्तः ।) विक्रान्तमणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (त्रिविक्रमावतारस्य विष्णोर्वितीयपादक्षेपेण अन्तरिक्षं विक्रान्तमिति ख्यातम् । तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । १० । १६ । “विष्णोर्विक्रमणमसि । विष्णोर्विक्रान्तमसि । विष्णोः क्रान्तमसि ।” “हे द्वितीयप्रक्रम त्वं विष्णोर्विक्रान्तं द्वितीयपादक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि ।” “इमे वै लोका विष्णोर्विक्रमणं विष्णोर्विक्रान्तं विष्णोः क्रान्तमिति श्रुतेः ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥)

विक्रान्तः, पुं, (वि + क्रम + क्तः ।) शूरः । इत्यमरः ॥ (वाचस्पतिः २ । १७३ । यथा, सुद्रा-राचसे । १ ।

“विक्रान्तेनैयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्वक्रनासादिभिः ॥” सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदालसागर्भजात-ऋतध्वजपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । २५ । ८ । “मदालसायाः सञ्जज्ञे पुत्रः प्रथमजस्ततः । तस्य चक्रे पिता नाम विक्रान्त इति धीमतः ॥” हिरण्यचपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ७८—७९ ।

“हिरण्यचपुत्राः पञ्च विद्वांसः सुमहाबलाः । भर्भरः शकुनिश्चैव भूतसन्तापनस्तथा । महानाभश्च विक्रान्तः कालनाभस्तथैव च ॥” विक्रान्तिः, स्त्री, (वि + क्रम + क्तिन् ।) अश्वगतिः । तत्पर्यायः । पुलायितम् २ । इति

विक्रयं

त्रिकाण्डशेषः ॥ विक्रमश्च ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । १२६ ।

“पार्थिवः पृथुविक्रान्तिर्युधि क्रोधं सुमोच यः ॥” पादप्यासः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १ । १ । २ । ३ । “विष्णुस्त्वाक्रमतामिति यज्ञो वै विष्णुः स देवश्च इमां विक्रान्तिं विचक्रमे येषामिमं विक्रान्तिरिदमेव प्रथमेन पदेन पसारार्थेदमन्तरिक्षं द्वितीयेन दिवसुत्तमेनेतां वैवैष एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥”)

विक्रायकः, पुं, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ण्यल् ।) विक्रेता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५३२ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ३८ । ४ ।

“चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णस्तेनः क्रूरो मद्यपो भूणहा च । सेनाजीवी श्रुतिविक्रायकश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिनोदकाहः ॥”)

विक्रिया, स्त्री, (विकरणमिति । वि + कृ + “कृञः शच ।” ३ । ३ । १०० । इति शः । टाप् ।) विकारः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १३ । ७१ ।

“अश्वप्रवृद्धिजनिताननविक्रियाञ्च प्रचान् प्ररोहजटिलानिव मल्लिवृद्धान् ॥” प्रकृतेरन्यथाभावः । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । २ । “अस्नेहाश्चापि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥” विरुद्धा क्रिया । विरुद्धकार्यम् । यथा, रघुः । १५ । ४८ ।

“इत्यामवचनाद्रामो विनेष्यन् वर्णविक्रियाम् । दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्क्रम्यकेतुना ॥”)

विक्रीतः, त्रि, (वि + क्री + क्तः ।) कृतविक्रयः । यथा, बृहस्पतिः ।

“नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्वनं ज्ञातिभिः स्वकम् । अदत्तव्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनी ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विक्रुष्टं, त्रि, (वि + क्रुष + क्तः ।) निहुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विक्रेता, [ऋ] त्रि, (विक्रीणातीति । वि + क्री + ळच् ।) विक्रयकर्त्ता । तत्पर्यायः । विक्रयिकः २ । इत्यमरः ॥ विक्रयी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विक्रायकः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । १७३ ।

“विक्रेतुर्दृष्टानात् शुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपो दमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्व्यस्तस्य विक्रयी ॥”) विक्रयं, त्रि, (विक्रीयते इति । वि + क्री + “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।) विक्रययोग्यद्रव्यम् । तत्पर्यायः । प्रणितयम् २ पश्यम् ३ । इत्यमरः ॥ विक्रययोग्यायोग्यानि यथा,—

“इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्तत्रजतो धर्मनेपुणम् । विट्पण्यसुद्धतोद्धारं विक्रयं वित्तवर्द्धनम् ॥ सर्वानुसानपोहेत कृताञ्च तिलैः सह । अश्वनो लवणश्चैव पशवो ये च मानुषाः ॥ सर्वेषु तान्तवं रक्तं प्राणचौमाविकानि च । अपि चेत् स्युररक्तानि फलमृते तथौषधीः ॥ अपः शुक्लं विषं मांसं सोमं गन्दांश्च सर्वेषु ॥

चीरं चौद्रं दधि दृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
अरण्यांश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वयांसि च ।
मदां नीलींश्च लाक्षांश्च सर्वान्शैकशफांस्तथा ॥
कामसुत्पाद कथ्यास्तु स्वयमेव कषौवलः ।
विक्रीणीत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थमचिर-
स्थितान् ॥”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

विक्रवः, चि, (विक्रवते इति । वि + क्लृ + पचा-
द्यच् ।) विक्रलः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
१२ । ६३ ।

“नूनं सहायेन वियोगविक्रवा

पुरः पुरस्तीरपि निर्ययौ तदा ॥” * ॥

क्ली, दुःखम् । यथा, रामायणे । २।४४।२५ ।

“किमिदानीमिदं देवि ! करोति हृदि विक्रवम् ॥”)

विक्रिन्नः, चि, (वि + क्रिद् + क्तः ।) जरसा जीर्णः ।

शीर्णः । आर्द्रः । इति मेदिनी ! ने, १३३ ॥

विचतः, चि, (वि + चण + क्तः ।) विशेषेण चतः ।

(यथा, महाभारते । २ । ४६ । ३३ ।

“अद्वारेण विनिर्गच्छन् द्वारसंस्थानरूपिणा ।

अभिहत्य शिलां भूयो ललाटेनास्मि विचतः ॥”)

विचावः, पुं, (विचवणमिति । वि + च् + “वौ-
चुश्च ।” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) शब्दः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । ७ । ३६ ।

“यात ययं यमश्रायं दिशं नायेन दक्षिणाम् ।

विचावैस्तोयविश्रावं तर्ज्यन्तो महोदधेः ॥”)

कासः । इति सामिकलिङ्गौ । इति भरतः ॥

विचिप्तः, चि, (वि + चिप् + क्तः ।) त्यक्तः ।

(यथा, महाभारते । १ । २७ । ७ ।

“वायुविचिप्तकुसुमेस्तथान्यैरपि पादपैः ॥”

कम्पितः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४६ ।

“स ब्रीडस्मितविचिप्तभूविलासावलोकनेः ।

दैत्यदूषयचेतःसु कामसुदोषयन् सुहृदः ॥”

क्ली, चित्तवृत्तिविशेषः । यथा, पातञ्जलभाष्ये । १ ।

“चित्तं मूढं विचिप्तमेकाग्रनिरुद्धमितिचित्त-
भूमयः ॥” “चिप्तादिशिष्टं विचिप्तमितिमणि-
प्रभा ॥”)

विचीरः, पुं, (विशिष्टं चीरं यत्र ।) अकटवृत्तः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विज्ञेयः, पुं, (वि + ज्ञे + घञ् ।) प्रेरणम् ।

त्यागः । विज्ञेयम् । यथा,—

“नैर्ऋत्यामिषुविज्ञेयमतीत्य ह्यधिकं भुवम् ॥”

इत्याद्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥

(कम्पनम् । यथा, कुमारे । १ । १३ ।

“लाङ्गूलविज्ञेयविषमर्षिप्रोभै-
रितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।

यस्यायुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति बालयजनैश्चमर्थः ॥”)

अद्वितीयवस्त्वलम्बनेन चित्तस्य अन्यावलम्ब-
नम् । इति वेदान्तसारः ।

विज्ञेयशक्तिः, स्त्री, (विज्ञेयाय शक्तिः ।) साधा-
शक्तिः । यथा । रज्जुज्ञानं स्वातन्त्र्यं स्वशक्त्या
सर्पादिकमुद्गावयति । एवं अज्ञानमपि स्वात-

तात्मनि तथा विज्ञेयशक्त्या आकाशादिप्रपञ्च-
मुद्गावयति तादृशं सामर्थ्यम् । इति वेदान्त-
सारसुबोधिनीटीका ॥

विखः, चि, (विखः । निपातनात् यलोपः ।)

गतनासिकः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विखनाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । यथा,—

“न खलु गोपिकानन्दनो भवा-

नखिलदेहिनामन्तरात्मकः ।

विखनसार्थितो विश्वगुणये

सख उदेयिवान् सात्त्वतां कुले ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३१ । ४ ॥

विखुः, चि, (विगता नासिका यस्य । बहुलवच-
नात् नासिकायाः खुः ।) गतनासिकः । इति

भरतद्विरूपकोषः ॥

विखुरः, पुं, राक्षसः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

चौरः । इति संचिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

विख्यः, चि, (विगता नासिकास्येति । “ख्यश्च ।”

८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्वा नासिकायाः

ख्यः ।) गतनासिकः । इति केचित् ॥

विख्यातः, चि, ख्यात्यापन्नः । विपूर्वख्याधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६७ । ३२ ।

“चन्द्रवर्माति विख्यातः काम्बोजानां नरा-

धिपः ॥”)

विख्यातिः, स्त्री, प्रसिद्धिः । सुख्यातिः । विपूर्व-

ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विख्यापनं, क्ली, (वि + ख्या + णिच् + ल्युट् ।)

व्याख्यानम् । विपूर्वख्यानन्त्याधातोर्नट्प्रत्य-

येन निष्पन्नम् ॥

विखुरः, चि, (विगता नासिका यस्य । “खु-

विखुरः, खौ च वक्तव्यौ ।” इति नासिकाया

खः खुरश्च ।) अनासिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

क्षिन्ननासिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विगगनं, क्ली, (वि + गग + ल्युट् ।) ऋणसुक्तिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, पाणिनिः । १ ।

३ । ३६ ।

“समाननोत्पन्ननाचार्यकरणज्ञानभूतिविगगन-

यथेषु नियः ॥” “विगगनं ऋणादेर्निर्वातनम् ।”

इति काशिका ॥)

विगतः, चि, (वि + गम + क्तः ।) प्रभारहितः ।

तत्पूर्यातः । निष्प्रभः २ अरीकः ३ । इत्य-

मरः ॥ वीतः ४ । इति रुद्रः ॥ विशेषेण गतः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, माघे । ११ । २६ ।

“विगततिमिरपङ्कं पश्यति योम यावत्

ध्रुवति विरहखिन्नः पक्ष्मी यावदेव ।

रथचरणसमाहस्तावदौतसुखमुद्रा

सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥”)

विगतश्रीकः, चि, श्रीरहितः । विगता श्रीर्यस्य इति

बहुव्रीहौ कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विगतार्त्तवा, स्त्री, (विगतं आर्त्तवं रजो यस्याः ।)

यक्षपञ्चाशदब्देभ्य ऊर्द्धं निवृत्तरजस्का । तत्-

पथ्यायः । निष्कली २ निष्कला ३ निष्कली ४

निष्कला ५ विकली ६ विकला ७ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विगमः, पुं, (वि + गम + “ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च ।”

३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) नाशः । यथा ।

एकदण्डिनो वेदान्तिनस्तु यदुपाध्यनवच्छिन्नस्य

ब्रह्मणो विशुद्धरूपता तादृशीपाधिविगम एव

केवलम् । त्रिदण्डिनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि

जीवात्मनो लयो मोक्षः । जीवात्मपरमात्मनो-

रभेदेऽपि उपाधिविशेषविशिष्टस्यात्मनो जीव-

रूपतया तस्यौपाधिकः परमात्मभेदः । इति

भेदकोपाधिविगम एव जीवस्य परमात्मनि

लयः । यथा घटाकाशस्य घटविगम एव शुद्ध

आकाशे तस्य लयः । लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्ये-

वात्मनो जीवभाव इति लिङ्गशरीरनाश एव

पर्यवसितो मोक्षः । इति सुक्तिवादः ॥

(विच्छेदः । यथा, भागवते । १ । १३ । ४३ ।

“यथा क्रीडोपस्कराणां संयोगविगमाविह ।

इच्छया क्रीडितुः स्यातां तथैवेष्टेच्छया

नृणाम् ॥”)

विगन्धकः, पुं, (विरुद्धो गन्धो यस्मिन् । बहुव्रीहि-

लक्षणः कः ।) इङ्गदौष्ट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगन्धिका, स्त्री, हृषुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विगर्हणं, क्ली, (वि + गर्ह + ल्युट् ।) निन्दनम् ।

भर्तृसनम् । (यथा, हरिवंशे । ७६ । २३ ।

“कृष्णे च भवतो द्वेष्टे वसुदेवविगर्हणात् ॥”)

विगर्हणा, स्त्री, (वि + गर्ह + णिच् + युच् ।

टाप् ।) निन्दनम् । भर्तृसनम् । (यथा, महा-

भारते । १२ । ११४ । २१ ।

“विगर्हणां परमदुरात्मना कृतां

सहेत यः संसदि दुर्जनान्नरः ॥”)

विगर्हितः, चि, (विशेषेण गर्हितः ।) निन्दितः ।

(यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“न केवलं प्राणिवधो वधो मम

त्वदीक्षणादिश्वसितान्तरात्मनः ।

विगर्हितं धर्मधनेर्निवर्हणं

विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥”)

निषिद्धः । इति विपूर्वगर्हधातोः क्तप्रत्ययेन

निष्पन्नः ॥

विगलितः, चि, (विशेषेण गलितः ।) खलितः ।

यथा, गीतगोविन्दे ५ सर्गः ।

“विगलितवसनं परिहृततरसनं

घटय जघनमपिधानम् ।

किशलयश्रयने पङ्कजनयने

निधिमिव हर्षेनिधानम् ॥”

विगाढः, चि, (विगाह्यते स्मेति । वि + गाह +

क्तः ।) स्नातः । अवगाहितः । विपूर्वगाह-

धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (प्रगाढः । यथा,

महाभारते । ३ । ४६ । ५ ।

“निर्गम्य चन्द्रोदयेन विगाढे रजनीमुखे ।

प्रस्थिता सा पृथुश्रोणी पार्थस्य भवनं प्रति ॥”)

विगानं, क्ली, (विरुद्धं गानं परस्परम् ।) निन्दा ।

इति हेमचन्द्रः ॥

विग्रहः

विगाहमानः, त्रि, (वि + गाह + शानच् ।)
विजोडनकर्त्ता । अवगाहनकर्त्ता । विपूर्व-
गाहधातोः शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १ ।

“अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः
पदं विमानेन निगाहमानः ।
रत्नाकरं वीक्ष्य मिथः स जायां
रामाभिधानो हरिरित्युवाच ॥”

विगुणः, त्रि, (विपरितो गुणो यस्य ।) गुण-
वैपरीत्यविशिष्टः । यथा,—

“यथा मनो ममाचष्ट नेयं माता तथा मम ।
विगुणेष्वपि पुत्रेषु न माता विगुणा भवेत् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्त्रराध्यायः ॥
(सूक्त्यः । यथा, भागवते । ७ । ६ । ४८ ।

“सर्वं त्वमेव सगुणो विगुणश्च भूमन्
नान्यत् त्वदस्यपि मनो वचसा निरुक्तम् ॥”
गुणहीनः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । १२ ।

“अवसन्नतापमतमिसमभा-
दपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥”

विगूढः, त्रि, (विशेषेण गूढः ।) गर्हितः ।
गुप्तः । इति मेदिनी । गूढ, ६—१० ॥

विग्रः, त्रि, (विगता नासिकास्य । “वेगो
वक्तव्यः ।” ८ । ४ । २८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
नासिकायाः ग्रः ।) गतनासिकः । इत्यमरः ॥*॥
(त्रि, “विविधं गृह्यत्यर्थानिति विपूर्वात् गृह्यतेः
‘अन्येष्वपि दृश्यते ।’ इति डः ।” इति देव-
राजयन्वा । मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । ४ ।

“परेहि विग्रमस्तुतमिन्द्रं पृच्छाविपश्चितम् ॥”

विग्रहः, पुं, (विविधं सुखदुःखादिकं गृह्णातीति ।
वि + ग्रह + अच् । यदा, विविधैर्दुःखादिभि-
र्गृह्यते इति । वि + ग्रह + “ग्रहवृद्धनिष्-
गमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।) शरीरम् ।
(यथा, रघुः । ११ । १३ ।

“विग्रहेण मदनस्य चारुणा
सोऽभवत् प्रतिनिधिर्न कर्मणा ॥”

युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १६० ।
“सन्धिश्च विग्रहश्चैव धानमासनमेव च ।
द्वेधीभावं संश्रयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥”
विरोधमात्रम् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“त्यजत मानमलं वत विग्रहै-
र्न पुनरेति गतं चतुरं वयः ।
परमृतपुमिरितौव निवेदिते
स्मरमते रमते स्र बभूजनः ॥”

विभागः । इति मेदिनी । हे, २३ ॥ (यथा,
भागवते । ३ । ३१ । ३ ।

“मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्गुयङ्ग-
विग्रहः ।

नखलोमास्थिमर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भव-
स्त्रिभिः ॥”)

वाक्यभेदः । स तु समासवाक्यम् । तत्पर्यायः ।
विस्तरः २ । इत्यमरः ॥ (वीणां पक्षिणां ग्रहो

विघातः

ग्रहणमिति वाक्ये विहङ्गग्रहणम् । यथा,
वक्रोक्तिपञ्चाशिकायाम् । ४ ।

“नो सन्ध्या हितमत्तरा तव तनौ वत्स्याम्यहं
सन्धिना

न प्रीतासि वरोरु चेत्कथय तत् प्रस्तौमि किं
विग्रहम् ।

कार्यं तेन न किञ्चिदस्ति शूठ मे वीणां ग्रहे-
णेति वो

दिश्याद्वाः प्रतिबद्धकेलिप्रिवयोः श्रेयांसि
वक्रोक्तयः ॥”)

देवविग्रहकरणादिप्रमाणं श्रीमूर्तिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विग्रहः, पुं क्ली, (विग्रह्यन्ते शत्रवो यस्मिन् ।
वि + ग्रह + अच् ।) युद्धम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रहृष्टा मन्यते सर्वास्ताः प्रकृतीर्भृशम् ।
अत्युच्छ्रितं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”

विग्रहावरं, क्ली, (विग्रहमावृणोतीति । आ +
वृ + अच् ।) पृष्ठम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विघटिका, स्त्री, (विभक्ता घटिका यया ।)
पलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघटितं, त्रि, विशेषेण चालितम् । विपूर्वघट्ट-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, वृहत्-
संहितायाम् । ३५ । १ ।

“सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः
साभ्रे ।

वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥”
विह्वम् । यथा, माघे । ८ । २४ ।

“त्रयस्ती चलशफरीविघटितोरु-
र्वाभोरुतिशयमाप विभ्रमस्य ॥”

विघसं, क्ली, (विशेषेण अत्यते इति । वि + अट् +
“उपसर्गोद्देशः ।” ३ । ३ । ५६ । इति अप् ।
“घञपोश्च ।” २ । ४ । ३८ । इति घञ्-
आदेशः ।) सिक्थकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघसः, पुं, (वि + अट् + अप् ।) भोजनशेषः ।
इत्यमरः ॥ देवपित्रतिथिगुल्वादिसुक्तस्य शेषः ।
इति भरतः ॥ (यथा, मनुः । ३ । २८५ ।

“विघसाश्री भवेन्नित्यं नित्यं वाग्यनभोजनः ।
विघसो सुक्तशेषस्तु यज्ञशेषं तथाग्यतम् ॥”

आहारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—
“अथि वनप्रिय ! विस्मृत एव किं
वलिभुजो विघसो भवताधुना ।
यदनयेव कुहूरिति विद्यया
न पततश्चरणौ धरणौ तव ॥”

इत्युद्भटः ॥)

विघातः, पुं, (विशेषेण हननमिति । वि + हन +
घञ् ।) आघातः । यथा, अमरे ।

“दृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवगाहावग्रहौ समौ ॥”
आघातः । (यथा, महाभारते ।

“चक्रे शरविघातश्च क्रीडन्निव पितामहः ॥”
विनाशः । यथा महाभारते । १ । २६ । १३ ।

“क्षुत्पिपासाविघातार्थं भक्ष्यमाख्यातु मे
भवान् ॥”

विच

विघाती, [नृ] त्रि, निवारकः । घातकः । विघात-
शब्दादिनृप्रत्ययेन विपूर्वहनधातोर्ग्रहादित्वा-
स्मिन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । ८७ । ४५ ।

“एवमूर्जितवीर्यस्य ममामरविघातिनः ॥”

विघ्नः, पुं, (विहन्त्यते अनेनेति । वि + हन +
“घञर्थे कविधानम् ।” ३ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या कः ।) आघातः । तत्पर्यायः ।

अन्तरायः २ प्रत्यूहः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा
सुन्दाराचसे । २ ।

“प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्ननिहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्तमाना
प्रारब्धसुत्तमगुणास्त्वमिवोद्बहन्ति ॥”

लघुपाकफला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ शेषार्थे
अमरे अविम इति पाठः ॥

विघ्नकारी, [नृ] त्रि, (विघ्नं कर्तुं शीलमस्येति ।
हृ + णिनिः ।) घोरदर्शनः । विघाती । इति
मेदिनी । ने, २५५ ॥

विघ्ननायकः, पुं, (विघ्नानां नायकः विघ्नाधीश्वर-
त्वात् ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशकः, पुं, (विघ्नानां नाशकः ।) गणेशः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्ननाशनः, पुं, (नाशयतीति नाशनः विघ्नानां
नाशनः ।) गणेशः । इति शब्दरत्नावली ॥

विघ्नराजः, पुं, (विघ्नानां राजा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । १०१ ।

“आयुपुत्र पुरा गत्वा विघ्नराजमपूजयत् ॥”

विघ्नविनायकः, पुं, (विघ्नानां विनायकः ।) गणेशः ।
इति काशीखण्डः ॥

विघ्नहारी, [नृ] पुं, (विघ्नं हर्तुं शीलमस्य इति ।
हृ + णिनिः ।) गणेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विघ्ननाशके, त्रि ॥

विघ्नितः, त्रि, जातविघ्नः । विघ्नोऽस्य जात इत्यर्थे
विघ्नशब्दादितच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विघ्नेशः, पुं, (विघ्नानां ईशः ।) गणेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा कथासरित्सागरे । २० । ८३ ।

“विघ्नोऽत्र तव जातोऽयं विना विघ्नेशपूज-
नम् ॥”)

विघ्नेशवाहनः, पुं, (विघ्नेशस्य वाहनः ।) महा-
भूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विघ्नेशानकान्ता, स्त्री, (विघ्नेशानस्य गणेशस्य
कान्ता प्रिया । तत् पूजायां एतस्याः प्राश-
स्यात् । श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विह्वः, पुं, अश्वखुरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विच, इर् लि घ औ ञ पृथक्त्वे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (अदा०-झा०-रुधा०-च-उभ०-
अक०-सकश्च-अनिट् ।) इर्, अविचत् ।

अवैचीत् । लि, ञ, वेवेक्ति वेविक्ते सूखात्
पण्डितः पृथक् स्यादित्यर्थः । विच इति जान्ती

यः स एव चान्तोऽपि प्रकृते कस्यचिदुरोधात्

तेन निजां खेरेशुरित्यस्य वृत्तौ विजग्रहणे-
नैवास्य ग्रहणात् खेरिणः । घ ञ, विनक्ति
विडक्ते । विविनचमि दिवः सुरान् इति
पृथक् करोमीत्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गा-
दासः ॥

विचकिलः, पुं, मल्लीप्रभेदः । मदनकटुचः । इति
मेदिनी । ले, १६४ ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ७० ।
“कुन्दः कन्दलितयथं विचकिलः कम्पाकुलं केतकः
सातङ्गं मदनः सदैवमलसं सुक्तोऽतिमुक्तदुःखः ॥”)
विचक्षणः, पुं, (विशेषेण चष्टे धर्मादिमुपदि-
शतीति । वि + चक्ष + “अनुदात्तेतश्च हलादेः ।”
३ । २ । १४६ । इति कर्त्तरि युच् ।) पण्डितः ।
इत्यमरः ॥ (यथा रघुवंशे । ५ । १६ ।

“ततो यथावद् विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविज्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे सवर्णौ
विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षते ॥”

निपुणे, त्रि । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा भाग-
वते । १ । ५ । १६ ।

“विचक्षणोऽस्य हतिं वेदितुं विभो
अनन्तपारस्य निवृत्तितः सुखम् ॥”
नानार्थदर्शी । यथा ऋग्वेदे । ४ । ५३ । २
“विचक्षणः प्रथयन्नाष्टगुर्वज्जीजनत् सविता
सुप्तसुकथम् ॥”

“विचक्षणः विविधं द्रष्टा ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

विचक्षणा, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विचक्षुः, [स] त्रि, (विगतं प्रत्यक्षितेऽपि वस्तुनि
अपगतं चक्षुर्यस्य ।) विमनाः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (विगते नष्टे चक्षुषी यस्य ।) विगतचक्षुषि,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६५ । ३४ ।
“अन्तरा विलयं यान्ति यथा पथि विच-
क्षुषः ॥” ॥

विशिष्टे चक्षुषी यस्य सः । वृष्णिवंशीयः कश्चिद्
योद्धा । यथा, हरिवंशे । १४१ । ६ ।

“कृतवर्मा सुदृष्टश्च विचक्षुररिमर्दनः ॥”
विचयनं, स्त्री, (विशेषेण चयनम् ।) मार्गणम् ।
इत्यमरः ॥

विचर्चिका, स्त्री, (विशेषेण चर्चते पाणिपादस्य
लक् विदार्यते अनया इति । चर्च तर्जने +
“रोगाख्यायां खुल् बहुलम् ॥” ३ । ३ । १०८ । इति
खुल् । टापि अत इत्वम् ।) रोगविशेषः ।
विकच इति भाषा । तत्पर्यायः । कच्छूः २ पाम
३ पामा ४ । इत्यमरः ॥ अपि च ।

“कच्छूः कच्छूः पाम पामा पादरोगे विच-
र्चिका ।”
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥

तदौषधम् यथा,—
“करवीरं भृङ्गराजं लवणं कुष्ठकर्कटम् ।
चतुर्गुणेन सज्जेण पचेत्तैलं हरेत्ततः ।
पामां विचर्चिकां कुष्ठमभ्यङ्गाद्धि ब्रणानि वै ॥”
इति गारुड २८७ अध्यायः ॥ ॥

अन्यत्र ।

“मरीचं चिचृतं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे दे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सकृत् पलम् ।
एषाश्च कार्ष्णिको भागो विषस्यार्द्धपलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतैलस्य गोमूत्रेऽष्टगुणे पचेत् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्द्विभिना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दद्विष्कोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कीमलत्वश्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन म्रजयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्तृणान्नवेत् ॥”
इति गारुड १६८ अध्यायः ॥ ॥

खल्वकुष्ठविशेषः । यथा ।
“एकं कुष्ठं स्मृतं पूर्वं गजचर्म ततः स्मृतम् ।
ततश्चर्मदलं प्रोक्तं ततश्चापि विचर्चिका ॥
विपादिकाभिधा सैव पामा कच्छूस्ततः परा ।
ततो दद्विष् विष्कोटः किटिमश्च ततः परम् ॥
ततश्चालमकं प्रोक्तं शतारुश्च ततः परम् ।
क्षुद्रकुष्ठानि चैतानि कथितानि भिषग्वरैः ॥
सकण्डः पिङ्का श्यावा बहुसावा विच-
र्चिका ॥”

पिङ्का क्षुद्रपिङ्का ।
“दाह्यते लक् खरा रुक्षा जानोर्ज्ञेया विच-
र्चिका ।

पादे विपादिका ज्ञेया स्थानमेदाद्विचर्चिका ॥”
दाह्यते विदार्यते । केचिद्विचर्चिकातो विपा-
दिकां विभिन्नमाहुः । इति भावप्रकाशः ॥
(सा च महापातकशेषभोगचिह्नं वैदिककर्म-
प्रतिबन्धिका च । यथा, शुद्धितत्त्वधृतमविष्य-
पुराणीयमथ्यतन्त्रे षष्ठाध्याये ।

“शृणु कुष्ठगणं विप्र उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्चिका तु दुश्कर्मा चर्चरीयस्तृतीयकः ॥
विकर्चव्रणताम्रौ च क्षण्यते तथाऽकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ॥
ब्रणवत् सर्वगात्रेषु गण्डे भाले तथा नसि ।
मृते च प्रोपयेत् तीर्थे अथवा तरुमूलके ॥”
कदाचित् अग्निजन्यभूमिकर्म्येऽपि विचर्चिका
उत्पद्यते । यथा वृहत्संहितायाम् । ३२ । १४ ।

“आग्नेयेऽसुदनाशः
सलिलाश्रयसङ्गो नृपतिवैरम् ।
दद्विचर्चिकान्तर-
विसर्पिकाः पाशुरोगश्च ॥”)

विचलः, त्रि, अस्थिरः । विपूर्वचलधातोरल्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विचलितः, त्रि, पतितः । खलितः । विपूर्वचल-
धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मनुः ।
७ । २८ ।

“दण्डो हि सुमहत् तेजो दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः ।
धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्ववम् ॥”
विचारः, पुं, (विशेषेण चरणं पदार्थादिनिर्णये
ज्ञानमिति । वि + चर + घञ् ।) तत्त्वनिर्णयः ।
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥ सन्दिग्धे वस्तुनि प्रमा-

णेन तत्त्वपरीक्षा । इति गोपीचन्द्रः । प्रमाणै-
रर्थपरीक्षणं विमर्शमात्रमिति केचित् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । तर्कः २ निर्णयः ३
गुज्ञा ४ चर्चा ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
संख्या ६ विचारणा ७ । इत्यमरः ॥ चर्चनम् =
संख्यानम् ८ । इति तट्टीका ॥ विचारणम् १०
वितर्कः ११ युद्धः १२ युद्धः १३ ऊहः १४
वितर्कणम् १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रणि-
धानम् १६ समाधानम् १७ । इति जटाधरः ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । ८८ ।

“न चैवं क्षमते नारी विचारं मारमोहिता ।
यदियं क्रमते राज्ञी तव काम्यं विपन्नतम् ॥”
नाट्योक्तलक्षणविशेषः । तत्त्वक्षणं यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ४४७ ।

“विचारो युक्तवाक्येऽदप्रत्यक्षार्थसाधनम् ॥”)
विचारणं, स्त्री, (वि + चर + शिच् + ल्युट् ।)
विचारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भागवते । १२ । १३ । १८ ।

“तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमा-
विष्कृतम् ।
तच्छृण्वन् सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्ये-
न्नरः ॥”

“एकस्मिन् धर्म्मिणि विरुद्धनानार्थविमर्शो
विचारणम् । स च संशयस्त्रिधा स्यात् एको
विशेषादर्शने समानधर्म्मदर्शनात् । अहिं-
रञ्जुर्न । द्वितीयो विशेषादर्शनमात्रे । अत्र
शब्दो नित्योऽनित्यो वा । तृतीयोऽसाधारण-
धर्म्मजः यथा भूनित्या अनित्या वा । अत्र गन्तो-
ऽसाधारणधर्म्मः विशेषमपश्यन् संशये गन्ताधि-
करणं नित्यं अनित्यं वेति दिक् ।” इति ।
“विचारणे पूर्वस्य ।” इति श्रीपतिदत्तकृतका-
तन्त्रपरिशिष्टे गोपीनाथतर्काचार्यः ॥)

विचारणा, स्त्री, (वि + चर + शिच् + युच् ।
टाप् ।) विचारः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १८ । ४२ ।

“जीवो ब्रह्म सदैवाहं नात्र कार्या विचा-
रणा ।
भेदबुद्धिस्तु संसारे वर्तमाना प्रवर्तते ॥”)

मीमांसाशास्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विचारणीयं, त्रि, विचार्यम् । विपूर्वचरान्त(विचरन्त)
चरधातोरनीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् । स्त्री, शास्त्रम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विचारितः, त्रि, (विचारः संजातोऽस्य इति
विचार + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) कृतविचारः ।
तत्पर्यायः । विन्नः २ वित्तः ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, मनौ । ११ । २८ ।

“आपत्कल्पेन यो धर्म्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
स नाप्नोति फलं तस्य परचेति विचारितम् ॥”)
विचार्यं, त्रि, विचारितव्यम् । विचारणीयम् ।
विपूर्वचरधातोर्जानात् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ६६ । १८ ।

“दाःस्त्रीनां दुष्टहृदयामादाय विजने वने ।
परित्यजाशु नैतत्ते विचार्य वचनं मम ॥”)
विचालं, त्रि, अभ्यन्तरम् । अन्तरालम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (पुं, संख्यानतरापादनम् । यथा,
पाणिनी । ५ । ३ । ४३ । “अधिकरणे विचाले
च ॥”)
विचिः, पुं स्त्री, (वेवेक्ति जलानि पृथगिव करोति ।
विच + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ ।
इन् । स च कित् ।) वीची । तरङ्गः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
विचिकित्सा, स्त्री, (विचिकित्सनमिति । वि +
कित् + सन् + अच् । टाप् ।) सन्देहः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । ६ । ३६ ।
“तुभ्यं मद्द्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितोऽवहिः ।
नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥”)
विचित्रं, स्त्री, (विशेषेण चित्रम् ।) कर्तुरवरणः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तद्वति, त्रि । (यथा,
महाभारते । ३ । ५४ । १० ।
“विचित्रमाल्याभरणैर्बलेर्दृष्टैः खलङ्कृतैः ॥”)
आश्चर्यम् । यथा,—
“विचित्रमिदमाख्यातं भगवन् भवता मम ।
देवाश्चरितमाहात्म्यं रक्तवीजवधाश्रितम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥
(यथा च, उपदेशशतके । ३३ ।
“दुहिता विदेहभर्तुर्दाशरथेर्भाभिनी सीता ।
वधमाप राक्षसीनां विधेर्विचित्रा गति-
र्विधा ॥”
पुं, रौच्यमनुपुत्तः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । ३१ ।
“चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः चक्षुर्द्विषः सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
१० । ७२२ ।
“विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत् ।
यथा,—
प्रणमत्युन्नतिहेतोर्जीवनहेतोर्विसुखति प्राणान् ।
दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः ॥”)
विचित्रकः, पुं, (विविधानि चित्राणि यस्मिन् ।
बहुव्रीहौ कन् ।) भूर्जवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विचित्रदेहः, पुं, (विचित्रा देहा यस्य सः ।)
मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे
नानावर्णदेहे च, त्रि ॥
विचित्रवीर्यः, पुं, (विचित्राणि वीर्याणि यस्य
सः ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च श्रान्तनो-
र्दासकन्यायां जातः । तस्य चेन्ने सत्यवत्या-
ज्ञया आसी दृतराष्ट्रं पाण्डुश्च जनयामास ।
इति श्रीभागवतमतम् ॥
विचित्रवीर्यसूः, स्त्री, (विचित्रवीर्यस्य सूः प्रसू-
र्जननी ।) सत्यवती । इति शब्दरत्नावली ॥
विचित्रा, स्त्री, (विचित्रं नानाविधवर्णमस्त्यस्या
इति । अश्वं आदित्वाद् । स्त्रियां टाप् ।)
नृगेर्वाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विचित्राङ्गः, त्रि, (विचित्राणि अङ्गानि यस्य ।)
मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥ यात्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ आश्चर्यशरीरे, त्रि ॥
विचित्रितः, त्रि, (विचित्रमस्य जातमिति ।
विचित्र + इत् ।) नानावर्णयुक्तः । यथा,—
“आसनं सर्वशोभाढ्यं सद्गतमणिनिर्मितम् ।
विचित्रितश्च चित्रेण गृह्यतां शोभनं हरे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८ अध्यायः ॥
विची, स्त्री, (विचि + कृदिकारादिति ङीष् ।)
तरङ्गः । इति द्विरूपकोषः ॥
विचेताः, [स्] त्रि, (विगतं विरुद्धं वा चेतो
यस्य ।) विगतचित्तः । (यथा, भागवते । ६ ।
११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
यनदत् सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
विरुद्धचित्तः । दुष्टचित्तः ॥ तत्पर्यायः ।
दुर्मनाः २ अन्तर्मेनाः ३ विमनाः ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १७ ।
“ये चास्य सचिवा मन्दाः कर्णसौवलका-
दयः ।
ते तस्य भूयसो दीमान् वृहयन्ति वितेततः ॥”)*
विशिष्टं चेतो यस्मादिति । विशिष्टज्ञानहेतु-
भूतः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८३ । १ ।
“तमित् पृथञ्च वसुना भवीयसा
सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥”
“विचेतसः विशिष्टज्ञानहेतुभूता आपो यथा
अभितः सर्वासु दिक्षु सिन्धुं समुद्रं पूरयन्ति
वहन्तः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ * ॥ विशिष्टं
चेतो यस्येति । विशिष्टज्ञानः । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ४५ । २ ।
“शुचीवानो हि दाशुषे देवा अग्ने विचेतसः ॥”
“हे अग्ने विचेतसो विशिष्टप्रज्ञाना देवाः ।”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
विचेष्टितः, त्रि, (विशेषेण चेष्टितं गतिर्यस्य ।)
विगतः । (विशेषेण चेष्टितः ।) ईहितः । इति
मेदिन्यां चेष्टितशब्दार्थदर्शनात् ॥ (विगतं
चेष्टितमस्येति वाक्ये चेष्टाशून्यश्च ॥* ॥ स्त्री, वि
+ चेष्ट + भावे क्तः । विशेषेण चेष्टा । यथा,
भागवते । १ । ५ । १३ ।
“उरुक्रमस्याखिलवन्धमुक्तये
समाधिनानुसर तद्विचेष्टितम् ॥”)
विच्छे, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) क, विच्छेयति । त्विषि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥
विच्छे, प्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) विच्छेयति विच्छेयते
आयन्तत्वादुभयमिति वोपदेवः । पक्षे विच्छेति ।
प्र, विच्छेती विच्छेन्ती । इति दुर्गादासः ॥
विच्छन्दकः, पुं, ईश्वरसङ्गप्रभेदः । इत्यमरः ॥
विशिष्टशब्दोऽभिप्रायोऽत्र विच्छन्दकः । किंवा
विशिष्टेच्छानिर्मितो विच्छन्दकः ऽथे कादिति
कः । एवं लक्षणमुपन्यस्तं साङ्ख्येन । यथा,—

“उपस्थं परि यद्गृहेहं तद्विच्छन्दकसंज्ञकम् ॥”
इति भरतः ॥
विच्छेदकः, पुं, विच्छन्दकः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥
विच्छेयः, स्त्री, पक्षिणां क्वाया । इत्यमरः ॥
समासे घृष्टान्तात् परा क्वाया स्त्रीवे स्यात् ।
सा चेत् बहूनां सम्बन्धिनी स्यात् । स्वयमुदा-
हरति । वीनां पक्षिणां चाया विच्छेयम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यत्तु भागवते ।
१० । १२ । ८ ।
“विच्छेयाभिः प्रधावन्तो गच्छन्तः साधु
हंसकैः ॥”
इति दृश्यते तत्तु वेः पक्षिणां क्वाया विच्छेयाया
तत एकशेषद्वन्द्वे कृते विच्छेयास्ताभिर्विच्छेया-
भिरिति सिद्धं स्यादिति सुधीभिर्विभाव्यम् ॥* ॥
विगता क्वाया यस्य ।) क्वायारहिते, त्रि ॥
(विगता क्वाया कान्तिर्यस्य । कान्तिरहिते च
त्रि । यथा, भागवते । १ । १४ । २४ ।
“विलोक्योद्दिग्दहयो विच्छेयमनुजं नृपः ।
पृच्छति स सुहृन्मथ्ये संस्मरन्नारदेरितम् ॥”)
विच्छेयः, पुं, (विशिष्टा क्वाया कान्तिर्यस्य ।) मणिः ।
इति यान्तवर्गे क्वायाशब्दटीकायां भरतः ॥
विच्छित्तिः, स्त्री, (वि + छिद् + क्तिन् ।) अङ्ग-
रागः । विच्छेदः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । १४ । ४३ ।
“लोभो धर्मेक्रियालोपः कर्मणामप्रवर्तनम् ।
सत्समागमविच्छित्तिरसङ्गिः सह वर्तनम् ॥”)
हारभेदः । इति मेदिनी । ते, १८५ ॥ छेदः ।
विनाशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, बृहत्-
संहितायाम् । १२ । ६ ।
“दिनकररथमार्गविच्छित्तयेऽभ्युद्यतं यच्चल-
शब्दम् ॥”)
अङ्गहारः । गेहावधि । इति हेमचन्द्रः ॥
(विचित्रम् । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७११ ।
“अनुमानन्तु विच्छित्या ज्ञानं साध्यस्य साध-
नात् ॥”
स्त्रीणां स्वाभाविकालङ्कारविशेषः ।) यथा,—
“आकल्पकल्पनात्पापि विच्छित्तिः कान्तिपोष-
कत् ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १३८ ।
“स्तोकाप्याकल्परचया विच्छित्तिः कान्ति-
पोषकत् ॥”)
विच्छिन्नः, त्रि, (वि + छिद् + क्तः ।) समालम्बः ।
विभक्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ (यथा,
शाकुन्तले १ अङ्के ।
“यदालोके मूढ्यं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदन्तर्विच्छिन्नं भवति कृतसन्धानमिव तत् ।
प्रकृत्या यदङ्गं तदपि समरेखं नयनयो-
नं मे पार्श्वे किञ्चित् क्षणमपि न दूरे रथ-
जवात् ॥”)
कुटिलः । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयः

विच्छेदः, पुं, (वि + छिद् + घञ् ।) विधोगः ।
विरहः । मेदः । यथा, ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ।
“कान्तायाः कान्तविच्छेदो मरणादति-
रिच्यते ॥”

(लोपः । यथा, रघुवंशे । १ । ६६ ।

“नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः आह्वे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥”

विद्युतः, त्रि, विगतः । विपूर्वच्युधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः । विचरितः । विपूर्वच्युतधातोः कप्र-
त्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ८ । १२ । २१ ।
विद्युतिः, स्त्री, (वि + च्यु + क्तिन् ।) विधोगः ।
यथा,—

“सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वत्रे निर्विघ्नमानसः ।
ममेवहमिति प्राज्ञः सङ्गविद्युतिकारकम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥

विज, इर् लि ज औ वेके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-झा०-उभ०-अक०-अनिट् ।) वेक
इति विचिर्लि धौ ज एथक्ते इत्यस्य घञि
रूपम् । इर्, अविजत् अवैचीत् । लि ज,
वेवेक्ति वेविक्षे मखात् पठितः कथक् स्यादि-
त्यर्थः । औ, वेक्ता । इति दुर्गादासः ॥

विज, ई ओ ध भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-पर०-अक०-सेट् । अनिट्निष्ठः ।)
ई ओ, विगः । ध, विनक्ति । इति दुर्गादासः ॥
विज, उ श ई ओ भीकम्पे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-आत्म०-अक०-सेट् । निष्ठायां अनिट् ।)
उ श, विजते । ई ओ, विगः । द्वावर्थौ । इति
दुर्गादासः ॥

विजनः, त्रि, (विगतो जनो यस्मात् ।) निर्जनः ।
तत्पर्यायः । विविक्तः २ कृत्रः ३ निःशलाकः ४
रहः ५ उपांशु ६ । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १५२ । १५ ।
“ततो भीमो वनं घोरं प्रविश्य विजनं महत् ।
न्यग्रोधं विपुलच्छायं रमणीयं ददर्श ह ॥”)
विजननं, क्ली, (वि + जन + ल्युट् ।) प्रसवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विजपिलं, क्ली, पङ्कः । यथा,—

“पिच्छलं स्यात् विजपिलं पङ्कः प्रादौ निघ-
हरः ॥”

इति हलायुधः ॥

विजन्मा, [नृ] त्रि, (विरुद्धं जन्म यस्य ।) जारजः ।
विरुद्धजन्मविशिष्टः । इति लोकप्रसिद्धः ॥
(पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, मनुः ।
१० । २३ ।

“वैश्यात् तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
काण्ड्यश्च विजन्मा च मैत्रः सात्वत एव च ॥”

विजयः, पुं, (वि + जि + भावे अच् ।) जयः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनी । १० । ११६ ।

“स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ।
शूलैश्च वैश्यान् रक्षित्वा धर्मसंहारयेदलिम् ॥”
अर्जुनः । इति मेदिनी । ये, १०४ ॥ (यथा,
महाभारते । ४ । ४२ । १४ ।

विजया

“अभिप्रयामि संग्रामे यदहं युद्धदुर्मदान् ।
नाजित्वा विनिवर्तामि तेन मां विजयं विदुः ॥”
यथा च विख्यातविजयनाटके । २ ।

“इतो भीमः क्रूरो वृषतिसहजन्मानमवधीत्
इतः क्रुद्धो वतसं व्यथयति शरौघेण विजयः ।
न मे चेतःस्थैर्यं द्रष्टयति सखे कुत्र गमनं
विधेयं तद्वद्रुहि त्वमसि सदसद्वाक्यविषयः ॥”
वृत्ताहृतपिता । जिनवलदेवः । विमानः । इति
हेमचन्द्रः ॥ यमः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
कल्किपुत्रः । यथा,—

“ततः कल्किश्च पद्मायां जयो विजय एव च ।
दौ पुत्रौ जनयामास लोकख्यातौ महाबलौ ॥”

इति श्रीकल्किपुराणे १३ अध्यायः ॥

भैरववंशीयकल्परजपुत्रः । स काशीराजः
खाण्डववनकर्ता च । यथा,—

“सुमतेरभवत् कल्पः सुतः सत्यस्य डिङ्गिमः ।
विरूपस्याभवद्गुग्माधिर्गन्धिमिन्नोऽभवत् सुतः ॥
तेषां कल्पोऽभवद्गुग्मा कल्पात्तु विजयोऽभवत् ॥
यो विजित्य चित्तिं सर्वां पार्थिवान् भूरितिजसा ।
शक्रस्यानुमते चक्रे खाण्डवं शतयोजनम् ॥
यत् सत्यसाचौ ह्यदहत् पाण्डुपुत्रः प्रताप-
वान् ।

आवहन् परमां प्रीतिं ज्वलनस्य महात्मनः ॥”
इति कालिकापुराणे भैरववंशावलीर्त्तनम् ६०
अध्यायः ॥ विष्णुचरविशेषः । यथा । विष्णु-
चराखण्डप्रचण्डजयविजयादयः । इति मुलिङ्ग-
संग्रहे भरतः ॥

विजयकुञ्जरः, पुं, (विजयाय यः कुञ्जरः ।) राज-
वाह्यहस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विजयच्छन्दः, पुं, (विजयस्य छन्दो यस्मात् ।)
पञ्चशतमौक्तिकहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ८१ । ३१ ।

“सुरभूषणं लतानां सहस्रमथोत्तरं चतुर्हस्तम् ।
इन्द्रच्छन्दो नाम्ना विजयच्छन्दस्तदर्धनम् ॥”

विजयनन्दनः, पुं, इच्छाकुर्वंश्च राजविशेषः । तत्-
पर्यायः । जयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विजयमर्हलः, पुं, (विजयाय मर्हलः ।) ऽक्का ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जयटाक इति भाषा ॥

विजया, स्त्री, तिथिविशेषः । सा विजयादशमीति
ख्याता । तत्कृत्यं दुर्गाशब्दे द्रष्टव्यम् । उमा-
सखी । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ सा तु गौतम-
कन्या । यथा,—

“तमागतां सती दृष्ट्वा जयामेकासुवाच ह ।
किमर्थं विजया नागाज्जयन्ती चापराजिता ॥

सा देव्या वचनं श्रुत्वा उवाच परमेश्वरीम् ॥
गता निमल्लिताः सर्वा मखे मातामहस्य ताः ।
समं पित्रा गौतमेन मात्रा चाप्यनुराधया ॥”

इति वामनपुराणे ४ अध्यायः ॥

कालिकापुराणे १७ अध्यायेऽप्येवम् ॥ विष्वा-
मिन्नोपासितविद्याविशेषः । यथा,—

“विद्यामयैर्न विजयां जयाश्च
रक्षोगणं क्षिप्रमविच्छतात्मा ।

विजया

अध्यापितुं गाधिसुतो यथाव-
न्निघातयिष्यन् युधि यातुधानान् ॥”

इति भट्टिः । २ । ३१ ॥ ॥

दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“विजित्य पद्मनामानं देवराजं महाबलम् ।
विजया तेन सा देवी लोके चैवापराजिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥

यमभार्या । हरौतकी । इति जटाधरः ॥
वचा । इति रत्नमाला ॥ जयन्ती । श्रेष्ठा-
लिका । मङ्गिष्ठा । शमीभेदः । अग्निमयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मादकद्रव्यविशेषः । भाङ्
इति सिद्धि इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
त्रैलोक्यविजया २ भङ्गा ३ इन्द्रासनम् ४ जया

५ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वीरपत्नी ६ गङ्गा ७
चपला ८ अजया ९ आनन्दा १० हर्षिणी ११ ।

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । तिक्तत्वम् । वातकफापहत्वम् । संया-
हित्वम् । वाक्प्रदत्वम् । बल्यत्वम् । मेधा-

कारित्वम् । श्रेष्ठदीपनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादिनी विजया
जया ।

भङ्गा कफहरी तिक्ता यादृहिणी पाचनी लघुः ।
तीक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमदवाग्निवर्द्धनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यत्र ।
“शक्राशनं तु तीक्ष्णोष्णं मोहकत् कुष्ठनाश-

नम् ।

बलमेधाभिकृत् श्लेष्मदोषहारि रसायनम् ॥
जाता मन्दरमथनाञ्जलिनिधौ पीयूषरूपा पुरा
त्रैलोक्ये विजयप्रदेति विजया श्रीदेवराजप्रिया ।
लोकानां हितकाम्यया चितितले प्राप्ता नरैः
कामदा
सर्वातङ्कविनाशहर्षजननी येः सेविता
सर्वदा ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥

अष्टमहादादश्यन्तर्गतद्वादशीविशेषः । यथा,
अथ विजयाव्रतम् । ब्रह्मपुराणे ।

“यदा तु शुक्लद्वादश्यां नक्षत्रं अवर्णं भवेत् ।
तदा सा तु महापुण्या द्वादशी विजया स्मृता ॥
तस्यां स्नातः सर्वार्थैर्ह स्नातो भवति मानवः ।
संपूज्य वर्षपूजायाः सकलं फलमश्नुते ॥
एकजप्यात् सहस्रस्य जपस्याप्नोति सत् फलम् ।
दानं सहस्रगुणितं तथा वै विप्रभोजनम् ॥
होमस्तत्रोपवासश्च सहस्रगुणितो भवेत् ॥” ॥

अथ व्रतविधिः ।

“आदौ गुरुं नमस्कृत्य ततः सङ्कल्पमाचरेत् ।
शरशार्ङ्गधरं देवं सौवर्णं रचयेत्वराम् ॥”

सङ्कल्पमन्त्रः ।
“द्वादश्याहं निराहारः स्थित्वाहमपरेऽहनि ।
भोक्ष्ये त्रिविक्रमानन्त शरणं मे भवाच्युत ॥
सोपवीतन्तु कलसं पूर्ववत् स्थापयेद्ब्रवीत ।

विजया

पात्रं तदुपरि न्यस्येत्ताम्रं वैष्णवमेव वा ।
तत्रोपवेश्य स स्नाप्य देवं विशदचन्दनैः ।
आलिप्य शुभ्रं वसनं दद्याच्छुचि पादुके ।
वासुदेवायेति शिरः श्रीधरायेति वै मुखम् ।
कृष्णायेति च कण्ठं वै वक्षः श्रीपतये इति ॥
शस्त्रास्त्रधारिणे बाहु कचे च व्यापकाय वै ।
कवीशायीदरं मेढ्रं त्रैलोक्यजननाय च ॥
जघनं चार्चयेद्विद्वान् सर्वाधिपतये इति ।
सर्वात्मने इति पदावेवमङ्गानि पूजयेत् ॥
शङ्खचक्रगदापद्मशार्ङ्गशरविभूषितम् ।
गृहाणार्थं मया दत्तं शार्ङ्गपाणे ! नमोऽस्तु ते ॥
इत्यर्थं पूर्ववत् कृत्वा धूपदीपौ समर्प्य च ।
घृतपक्वप्रधानानि नैवेद्यानि निवेदयेत् ॥
ताम्बूलादीनि दत्त्वाथ कृत्वा जागरणं निशि ।
प्रातःस्नात्वाचैत्यलेशं पुष्पाञ्जलिमथार्चयेत् ॥
नमस्ते अस्तु गोविन्द बुध श्रवणसंज्ञक ।
अघोरं चाचयं कृत्वा सर्वसौख्यप्रदो भव ॥
इति प्रार्थ्य ततः सर्वं दत्त्वा चार्थं प्रतोष्य

हि ।

शक्त्या विप्रान् भोजयित्वा सुखं पारणमाचरेत् ॥
भाद्रे मासि बुधस्याङ्घ्रि यदि स्याद्विजयाव्रतम् ।
तदा सर्वव्रतेभ्योऽस्य माहात्म्यमतिरिच्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १३ विलासः ॥

(सहदेवपत्नी । यथा, महाभारते १।६५।८०।
“सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामो-
पयेमे मद्रराजस्य दुतिमतो दुहितरं तस्यां
पुत्रमजनयत् सुहोत्रं नाम ॥”*)
पुरुवंशीयभूमन्योः पत्नी । यथा, तत्रैव १।
६५।३३।

“भूमन्युः खलु दाशार्होऽपयेमे विजयां नाम
तस्यामस्य जज्ञे सुहोत्रः ॥”)

विजयासप्तमी, (विजयास्या सप्तमी ।) रविवारे
शुक्लपक्षीया सप्तमी । यथा,—

“शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्यवारो यदा भवेत् ।
सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।
सासितूष्णधनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥
खलीलया जगत्तातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।
राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥
सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।
अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रथे ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्राञ्जनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥
गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां नृदम् ।
गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥
कैश्चिद्वैद्यैस्तत्र भायं कैश्चिद्वायस्य वानरैः ।
कैश्चिद्रक्तमुखैर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

३८१

विजयो

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।
रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥
आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।
ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्वद्वत् भुवि ॥
महाप्रसादवस्त्रादि धारयेद्देवावैः सह ।
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यत्केल्ययम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृत सताम् ।
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत्यभुः ॥
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमी-
तलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजयिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
मुकुटः ॥

विजयी, [न] त्रि, (विशेषेण जेतुं शीलमस्य ।
वि + जि + “जिहृक्षिविभीति ।” ३ । २ । १५७।

इति इनिः ।) जययुक्तः । यथा,—

“वज्रपञ्जरनामेदं यो रामकवचं पठेत् ।

स चिरायुः सुखी पुत्री विनयी विजयी

भवेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

(पुं, अर्जुनः । यथा,—

“अर्जुनः फाल्गुनी जिष्णुः किरीटी श्वेतवा-
हनः ।

वीभत्सुर्विजयी कृष्णः सयसाची धनञ्जयः ॥
एतान्यर्जुननामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु हन्ता तस्य न विद्यते ॥”

इति सर्वजनप्रसिद्धम् ॥)

विजयोत्सवः, पुं, (विजयायास्तुतसवः ।) आश्विन-
शुक्लदशमीविहितभगवदुत्सवविशेषः । यथा,

“आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां विजयोत्सवः ।
कर्तव्यो वैष्णवैः सार्द्धं सर्वत्र विजयार्थिना ॥”

अथ विजयोत्सवविधिः ।

“रथमारोप्य देवेशं सर्वालङ्कारशोभितम् ।

सासितूष्णधनुर्बाणपाणिं नक्तश्चरान्तकम् ॥

खलीलया जगत्तातुमाविर्भूतं रघूदहम् ।

राजोपचारैः श्रीरामं शमीवृक्षतलं नयेत् ॥

सीताकान्तं शमीयुक्तं भक्तानामभयङ्करम् ।

अर्चयित्वा शमीवृक्षमर्चयेद्विजयाप्रथे ॥”

तत्र मन्त्रः ।

“शमी शमयते पापं शमी लोहितकण्टका ।
धरित्राञ्जनवाणानां रामस्य प्रियवादिनी ॥
करिष्यमाणा या यात्रा यथाकालं सुखं मया ।
तत्र निर्विघ्नकर्त्री त्वं भव श्रीरामपूजिता ॥”

इति ॥

“गृहीत्वा साक्षतामार्द्रां शमीमूलगतां नृदम् ।

गीतवादित्रनिर्घोषैस्ततो देवं गृहं नयेत् ॥

कैश्चिद्वैद्यैस्तत्र भायं कैश्चित् भायस्य वानरैः ।

कैश्चिद्रक्तमुखैर्भायं कोशलेन्द्रस्य तुष्टये ॥

निर्जिता राक्षसा दैत्या वैरिणो जगतीतले ।

रामराज्यं रामराज्यं रामराज्यमिति ब्रुवन् ॥

आनीय स्थापयेद्देवं निजसिंहासने सुखम् ।

ततो नीराज्य देवेशं प्रणमेद्वद्वत् भुवि ।

विजिगी

महाप्रसादवस्त्रादि धारयेत् वैष्णवैः सह ॥*॥
इति श्रीविष्णुधर्मोक्तानुसारेण यत्केल्ययम् ॥
विधिः श्रीरामविजयोत्सवस्योत्सवकृत सताम् ॥
सीता दृष्टेति हनुमदाक्यं श्रुत्वाकरोत् प्रभुः ।
विजयं वानरैः सार्द्धं वासरेऽस्मिन् शमीतलात् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विजरः, त्रि, जरारहितः । विगता जरा यस्येति
बहुव्रीहिसमासनिघ्नः ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ११ । ११ ।

“यः सर्वोऽधिपुक्तिश्चक्रे सिद्धरसायनः ।

आत्मानं तच्च राजानं विजरं चिरजीवितम् ॥”)

विजलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (विगतं
जलं यस्मात् ।) निर्जलश्च । (यथा, दृष्ट-
संहितायाम् । १६ । २० ।

“नष्टकचन्द्रकिरणातिरजोऽवनद्धा

तोयाश्रयाश्च विजलाः सरितोऽपि तन्वाः ॥”)

विजल्पः, पुं, (विशेषेण जल्पनमिति । वि + जल्प +
घञ् ।) वाक्यविशेषः । यथा,—

“यत्कथासूयया गूढमानमुद्रान्तरालया ।

अघद्विधि कटाक्षोक्तिर्विजल्पो विदुषां मतः ॥”

इत्युल्लङ्घनीलमणिः ॥

विजातः, त्रि, (विरुद्धं जातं जन्म यस्य ।) विजम्भा ।

इति लोकप्रसिद्धः ॥

विजाता, स्त्री, (विशेषेण जातः पुत्रो यस्याः ।)

जातापत्या । यथा,—

“विजाता च प्रजाता च जातापत्या प्रसू-
तिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विजातीयः, त्रि, (विभिन्नां जातिमर्हतीति ।

विजाति + क्तः ।) विभिन्नधर्माक्रान्तः । यथा,

“प्रायश्चित्ताद्विजातीयात् ताडकपापविना-

शनम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे ७ परिच्छेदे ।

“एवं पददोषसजातीया वाक्ये दोषा उक्ताः
सम्पति तद्विजातीया उच्यन्ते ॥”)

विशेष-
जातिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवाहो नादिमानेव न विजात्येकशक्तिमान् ।

तत्त्वे यन्नवता भायमन्वयतिरेकयोः ॥”

एष कार्यकारणप्रवाहो नादिमान् अनादिः ।

विजातीयेषु तृणादिषु एकशक्तिमान् न प्रवाहः ।

अन्वयतिरेकयोस्तत्त्वे नियतत्वे नियतात्व-

निर्वाहो यन्नवता भायं यन्नः करणीयः वैजात्य-

मिति भावः । बहिसामान्यं प्रति विजाती-

योऽप्युपपत्तेज एव कारणम् । इति हरि-

दासीयकुसुमाञ्जलिटीका ॥

विजिगीषः, त्रि, (विजिगीषा अस्यस्येति । अश-
आदित्वादच् ।) जयेच्छुः । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

विजिगीषा, स्त्री, (विजेतुमिच्छा । वि + जि +

सन् + अः । स्त्रियां टाप् ।) खीदरपूरणाशक्ति-

निमित्तकनिन्दात्यागेच्छा । इत्यमरटीकायां

विजिज्ञः

रमानाथः ॥ व्यवहारः । कश्चित् प्रकर्षः ।
इति तत्रैव भरतः ॥ विजयेच्छा च ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३६ । ७१ ।
“हारे विधिमिवान्यं तत्तद्रक्षा विजिगीषया ।
आगतं पुरुषं कश्चिद्दर्शार्थं दायकम् ॥”)
विजिगीषाविवर्जितः, त्रि, (विजिगीषया विव-
र्जितः ।) केवलसुदराधीनः । तत्पर्यायः ।
आद्यूनः २ औदरिकः ३ । इत्यमरः ॥ विजि-
गीषा व्यवहारः कश्चित् प्रकर्षो वा तेन विव-
र्जितो विहीनो यः केवलसुदराधीनः तत्र
दाविमौ तर्त्ते इत्यर्थः । जिगीषा जेतुमि-
च्छायां व्यवहारप्रकर्षयोः । इति मेदिनी ॥
तत्र खोदरपूरणाशक्तिनिमित्तकनिन्दात्यागेच्छा
विजिगीषा तथा रहिते द्वयमिति रमानाथः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
विजिगीषुः, त्रि, (विजितुमिच्छुः । वि + जि +
सन् + “सनाशंसमिच्छ उः ।” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) जयेच्छाशीलः । यथा,—
“जेतुमेवमशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥”
इति शब्दमाला ॥
(यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ३ ।
“रोचते सर्वभूतेभ्यः शरीराखण्डमण्डलः ।
सम्पूर्णमण्डलस्तस्माद्विजिगीषुः सदा भवेत् ॥”)
विजितः, त्रि, (विशेषेण जितः ।) पराजितः ।
यथा,—
“पथ्याश्रिणां शीलवतां नराणां
सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुश्च
चिन्त्यं सदा दृढमुनिप्रवादः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
विजिता, [ऋ] त्रि, (विज + लृच् ।) पृथक् ।
भीतः । कम्पितः । इति विजधात्वर्थदर्शनात् ॥
विजितिः, स्त्री, (वि + जि + क्तिन् ।) विजयः ।
यथा,—
“चितिविजितिस्थितिविहितप्रतरतयः पर-
गतयः ।
उरुरुरुधुर्गुरु दुधुयुधि कुरवः समरिक्कुलम् ॥”
इति दण्डी ॥
विजिनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
विजिलं, त्रि, ईषत् सरसयज्जनादि । तत्पर्यायः ।
पिच्छिलम् २ । इत्यमरः ॥ विजयिनम् ३
विजिनम् ४ विजिलम् ५ उज्जलम् ६ लाल-
सीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ विजिविलम् ८
विजलम् ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
“पाकरूपरसासक्तं यज्जने तु भवेत् त्रयम् ।
तैलपाकसुसंस्कारे प्रायस्तुपसंस्कृतम् ।
पिच्छिलं लालसीकश्च विजिनं विजिलश्च तत् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
विजिविलं, त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विजिज्ञः, त्रि, (विशेषेण जिज्ञाः ।) वक्रः ।
कुटिलः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १६ । ३५ ।

विज्ञः

“शिल्पकार्यं उभयेन वेजिता-
स्तं विजिज्ञनयना व्यलोभयन् ॥”)
विजुलः, पुं, ग्राह्यलोकादः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विजृम्भणं, स्त्री, (वि + जृम्भ + ल्युट् ।) जृम्भणम् ।
(यथा, सुश्रुते । ५ । २ ।
“निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च
विज्ञेयहर्षवयवाङ्गमर्दः ॥”)
विकसनम् । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः ।
१६ । ४७ ।
“वनेषु सायन्तनमल्लिकानां
विजृम्भणोद्गन्धिषु कुटुम्बेषु ॥”
कम्पनम् । सङ्कोचः । यथा, भागवते । ७ । ५ । ४६ ।
“जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भुवो-
र्विजृम्भणत्रस्तसमस्तधिष्ण्यपम् ॥”)
विजृम्भितं, स्त्री, (वि + जृम्भ + क्तः ।) चेष्टा ।
इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ४ । १३ ।
“अथागत्य समाख्यातं तत्सख्या मन्त्रिवन्धनम् ।
उद्गाहसुपकेशाया नवानङ्गविजृम्भितम् ॥”)
विजृम्भितः, त्रि, (वि + जृम्भ + क्तः ।) विक-
सरः । इति मेदिनी । ते, २१७ ॥ यथा,
भागवते । ४ । २१ । ८ ।
“तदादिराजस्य यशो विजृम्भितं
गुणैरशेषैर्गुणवत्सभाजितम् ॥”
याप्तः । यथा, रघुः । ७ । ४२ ।
“आवृण्वतो लोचनमार्गमाजौ
रजोऽन्वकारस्य विजृम्भितस्य ॥” * ॥
विजृम्भा सञ्जाता अस्तेति । तारकादित्वादित-
त् ।) जृम्भायुक्तश्च ॥ (यथा, हरिवंशे ।
१८९ । ६ ।
“सशरं सधनुष्कञ्च दृष्ट्वात्मानं विजृम्भितम् ।
ततो ननाद भूतात्मा स्निग्धगम्भीरनिःस्वनः ॥”)
विज्जनं, त्रि, विजिलम् । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
विज्जलं, स्त्री, वाणम् । यथा,—
“पत्रवाहो विकर्षोऽथ तीरं विज्जलशायके ।
लोहनालस्तु नाराचः प्रसरः काण्डगोचरः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
त्रि, विजिलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
दृष्टत्संहितायाम् । ५५ । २६ ।
“श्लेष्मातकस्य बीजानि
निष्कुलीकृत्य भावयेत् प्राज्ञः ।
अङ्गोक्षविज्जलाग्नि-
श्लायायां सप्तकलेवम् ॥”)
विज्जिलं, त्रि, विजिलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
विज्जलं, स्त्री, लचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्जुलिका, स्त्री, जतुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
विज्ञः, त्रि, (विशेषेण जानातीति । वि + ज्ञा +
“आतश्चोपसर्गे ।” इति कः ।) प्रवीणः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६२ ।
“एवं विप्रययं बुद्धा-वृणां विज्ञाभिमानिनाम् ।
आत्मनश्च गतिं सूक्ष्मां स्थानत्रयविलक्षणाम् ॥”)

विज्ञानं

अस्य पर्यायो निपुणशब्दे द्रष्टव्यः ॥ पण्डितः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, नैषधे । ३ । ६६ ।
“विज्ञेन विज्ञाप्यमिदं नरेन्द्रे
तस्मात्तथास्मिन् समयं प्रतीक्ष्य ।
आत्यन्तिकासिद्धिविलम्बसिद्धयोः
कार्यस्य कार्यस्य शुभा विभाति ॥”)
विज्ञबुद्धिः, स्त्री, जटामांसी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विज्ञातः, त्रि, (वि + ज्ञा + क्तः ।) ख्यातः । इत्य-
मरः ॥ (विदितः । यथा, हरिवंशे । १६५ ।
१७ ।
“विज्ञातोऽसि मया चिद्भैर्विना चक्रं जना-
ईनः ॥”)
विज्ञानं, स्त्री, (वि + ज्ञा + ल्युट् ।) ज्ञानम् ।
कर्म । इति मेदिनी । ने, २१३ ॥ कार्मणम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
“मोक्षे धीज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्प-
शास्त्रयोः ॥”
इत्यमरः ॥
“विशेषेण सामान्येन चावबोधो मोक्षो मुक्तिः
शिल्पं चित्रादिशास्त्रं याकरणादि । मोक्षे
शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा ज्ञानं विज्ञानञ्चो-
च्यते एषा विशेषप्रवृत्तिः । अन्यत्र घटपटादौ
या धीः सापि ज्ञानं विज्ञानञ्चोच्यते । एषा
सामान्यप्रवृत्तिः । मोक्षे धीज्ञानं विज्ञानञ्च
यथा । ज्ञानान्मुक्तिरिति । सा याचिता च
विज्ञानं तुष्टा ऋद्धिं प्रयच्छति इति । अन्यत्र
यथा । ज्ञानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे
इति । घटत्वप्रकारकज्ञानमिति । ये केचित्
प्राणिनो लोके सर्वे विज्ञानिनो मता इति ।
ब्रह्मणो नित्यविज्ञानानन्दरूपत्वात् इति । एवं
चित्रज्ञानं याकरणज्ञानं घटपटविज्ञानमित्या-
दिकं प्रयुज्यत एव । तद्विगमे गरुडदादिशब्द-
वत् गरुडच्छब्दो हि गरुडे पक्षिमात्रे च
वर्तते । मोक्ष इति निमित्तसप्तमी मोक्षनिमित्तं
शिल्पशास्त्रयोर्धौज्ञानमुच्यते । तन्निमित्ततो-
ऽन्यनिमित्तं या तयोर्धौः सा विज्ञानमिति
केचित् । मोक्षविषया मोक्षफला धीज्ञानं
अन्यधीर्विज्ञानम् । कान्यत्र इत्याह शिल्प-
शास्त्रयोरिति केचित् । अवबोध इत्यध्याहृत्य
मोक्षविषयवबोधो धीज्ञानं अन्यत्र घटपटादि-
विज्ञानं शिल्पशास्त्रविषये विज्ञानमिति
केचित् । जानातेरनट् ज्ञानं विविधं विरूपं वा
ज्ञानं विज्ञानम् ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥
तत्तु ब्राह्मणस्य लक्षणविशेषः । यथा,—
“क्षमा दया च विज्ञानं सत्यञ्चैव दमः शमः ।
अध्यात्मनित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥”
ज्ञानविज्ञानयोर्लक्षणं यथा,—
“चतुर्दृशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
विज्ञानमितरं विद्याद्वयेन धर्म्मो विवर्द्धते ॥
अधीत्य विधिवदिदामर्थञ्चैवोपलभ्य तु ।
धर्म्मकार्यान्निवृत्तश्चेन्न तद्विज्ञानमिष्यते ॥
यथा स देवो भगवान् विद्यते यच्च विद्यते ॥

विटङ्कः

साक्षादेव महादेवस्तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १४ अध्यायः ॥
विज्ञानपादः, पुं, (विज्ञानमेव पादं लक्ष्यं यस्य ।)
वेदयासः । इति केचित् ॥
विज्ञानमयकोषः, पुं, (विज्ञानमयस्तदात्मकः कोष
इवाच्छादकत्वात् ।) ज्ञानेन्द्रियैः संहिता बुद्धिः ।
इति वेदान्तसारः ॥
विज्ञानमात्मकः, पुं, (विज्ञानं मातेव यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) बुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
विज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञानमस्यस्येति । विज्ञान +
ठन् ।) ज्ञानविशिष्टः । विज्ञः । इति वैज्ञानिक-
शब्दटीकायां भरतः ॥
विज्ञापनं, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + ल्युट् ।) बोध-
नम् । जानान इति भाषा । विपूर्वप्रान्त-
ज्ञाधातोर्नटप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३१ । ५८ ।
“तथा विज्ञापनायाहं प्रेषितः स्त्रीकुरुष्व ताम् ।
युवयोरस्तु योगोऽयं कौमुदीचन्द्रयोरिव ॥” * ॥
स्त्री, वि + ज्ञा + णिच् + युच् । टाप् । विज्ञा-
पना । यथा, रघुः । १७ । ४० ।
“ततः परमभिव्यक्तसौमनस्यनिवेदितैः ।
युयोज पाकाभिमुखैर्भृत्यान् विज्ञापनाफलैः ॥”)
विज्ञाप्तिः, स्त्री, (वि + ज्ञा + णिच् + क्तिन् ।)
विज्ञापनम् । विपूर्वप्रान्तज्ञाधातोः क्तिप्रत्ययेन
निष्पन्ना ॥ (विकल्पेन ह्यस्य विज्ञप्तिरपि)
विज्ञेयं, त्रि, (विज्ञातुं योग्यम् । वि + ज्ञा +
“अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।
“इदं यति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत ईत् ।)
विज्ञातयम् । विज्ञानीयम् । विपूर्वज्ञाधातो-
र्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, मनुः । २ । १० ।
“श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रस्तु वै
स्मृतिः ॥”)
विज्ञामरं, स्त्री, चक्षुःशुक्लचेतनम् । इति केचित् ॥
विज्ञोली, स्त्री, पङ्क्तिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
विट, आक्रोशः । खने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(स्वा०-पर०-सक०-खने अक०-सेट् ।) वेटति ।
आक्रोशः । कैश्चिन्न पश्यते । खनः शब्दः ।
इति दुर्गादासः ॥
विटः, पुं, (वेटतीति । विट + कः ।) विट्गः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० । १३ । २ ।
“सतामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिवेतसामपि ।
प्रतिक्षणं नयवदच्युतस्य यत्
स्त्रिया विटानामिव साधु वार्त्ता ॥”)
कासुकानुचरः । धूर्तः । इति भरतः ॥ काम-
तन्द्रकलाकोविदः । इति रसमञ्जरी ॥ पर्वत-
विशेषः । लवणभेदः । खदिरविशेषः । मृषिकः ।
इति मेदिनी । टे, २८ ॥ नारङ्गवृक्षः । इति
शब्दमाला ॥
विटङ्कः, पुं स्त्री, (विश्लेषणटङ्कते सौधादिषु इति ।
वि + टङ्क वत्यने + घञ् ।) कपोतपालिका ।
प्रायवार खोप इति भाषा । इत्यमरः ॥ द्वे

विटमा

सौधादिषु प्रान्ते काष्ठादिरचिते गृहपक्षि-
स्थाने । कपोतान् पालयतीति कपोतपाली
टात् घञ् इति घञ् स्वार्थे कः कपोत इत्युपल-
क्षणं पक्षिमात्रपालिकेति बोध्यम् । वीन्
पक्षिणश्चक्षयति बध्नाति विटङ्कं टकि क वत्ये
घञ् विश्लेषण टङ्कयत्यचेति वा अल् घञ् वा ।
इति भरतः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्यहविटङ्कनीडः ।
रतानि शृण्वन् वयसां गणोन्ते-
वासित्वमाप स्फुटमङ्गनानाम् ॥” * ॥
सुन्दरे, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १५ । २७ ।
“देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्द्धा-
केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेशौ ॥”)
विटङ्कः, पुं स्त्री, (विटङ्क एव । स्वार्थे कन् ।)
विटङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥
विटपः, पुं स्त्री, (वेटति शब्दायते इति । विट +
“विटपपिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३।१४५ ।
इति कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) शाखा-
पल्लवसमुदायः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ ।
इत्यमरः ॥ स्तम्भः ३ । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
शाखा । (यथा, रघुः । १० । ११ ।
“बाहुभिर्विटपाकारैर्दिव्याभरणभूषितैः ।
आविर्भूतमपां मध्ये पारिजातमिवापरम् ॥”)
पल्लवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋतु-
संहारे । १ । २४ ।
“तरुविटपलताग्रालिङ्गनयाकुलेन
दिशि दिशि परिदग्धा भूमयः पावकेन ॥”)
स्त्री, सुष्कवङ्गणान्तरम् । यथा—
“विटपस्तु महावीर्यमन्तरासुष्कवङ्गणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“वङ्गणवृषणयोरन्तरे विटपं नाम तत्र वाण्टा-
मल्पशुक्रता वा भवति ॥”)
विटपः, पुं, (विटान् पातीति । पा + कः ।) विट-
धिपः । पारदारिकश्रेष्ठः । इति मेदिनी । पे, २२ ॥
आदित्यपत्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विटपी, [न्] पुं, (विटपः शाखादिरस्यस्येति ।
विटप + इनिः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८६ ।
“यूथपते तव कश्चिन्नहि मानस्यानुरूप इह
विटपी ।
प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः क खलु ते च्छाया ॥”)
वटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटपयुक्ते, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ४३ । १० ।
“अङ्कुरं कतवांस्तत्र ततः पण्यदयान्वितम् ।
पलाशिनं शाखिनञ्च तथा विटपिनं पुनः ॥”)
विटप्रियः, पुं, (विटानां प्रियः ।) सुहृद्वृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विटमाचिकः, पुं, (विटप्रियो माचिकः ।) धातु-
विशेषः । तत्पर्यायः । ताप्यः २ नहीजः ३
कामारिः ४ तारारिः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

विड

विटलवणं, स्त्री, (विटसंज्ञकं लवणम् ।) विड-
लवणम् । इति केचित् ॥
विटिः, स्त्री, (विटतीति । विट + इन् । स च
कित् ।) पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥
विट, [ष्] पुं, (विष् + क्तिप् ।) वैश्यः । (यथा,
मनुः । २ । ३६ ।
“गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
गर्भादिकादष्टे राज्ञो गर्भाच्च द्वादष्टे विशः ॥”)
मनुजः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६३ ।
“अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
स्रुतः स्रुतवाक् स्रुतः विसर्जोदितश्रियम् ॥”)
प्रवेशः । इति विश्वः ॥
विट, [ष्] स्त्री, (विष् याप्नो + क्तिप् ।) विष्टा ।
इत्यमरः ॥ कन्या । इति विटपतिशब्ददर्श-
नात् ॥ (याप्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
१६ । ११ ।
“हृद्या वा वेविषद्विषः ॥”
“विषः याप्नान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥)
विटकारिका, स्त्री, पक्षिश्लेषः । तत्पर्यायः ।
कुणपी २ गोराटी ३ गोकिराटिका ४ । इति
भूरिप्रयोगः ॥ विटमारिका ५ । इति हारा-
वली ॥
विटखदिरः, पुं, (विड्वत् दुर्गन्धः खदिरः ।)
विष्टावहर्गन्धखदिरः । गुयेवावला इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । अरिमेदः २ । इत्यमरः ॥ हरि-
मेदः ३ अरिमेदः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
दरिमेदः ५ कालस्कन्धः ६ अरिमेदकः ७ ।
अस्य गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । सुख-
दन्तगदासकण्डविषश्लेष्मकमिकुष्ठव्रणग्रहनाशि-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
गुणपर्यायौ अरिमेदशब्दे द्रव्यौ ॥
विटचरः, पुं, (विषि विष्टायां चरतीति । चर +
टः ।) ग्राम्यशूकरः । इत्यमरः ॥
विटपतिः, पुं, (विषः कन्यायाः पतिः ।) जामाता ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ३ । १४८ ।
“मातामहं मातुलञ्च स्वस्त्रीयं श्वशुरं गुरुम् ।
दौहित्रं विटपतिं बन्धुम्वित्पितृयाच्यौ च भोज-
येत् ॥” * ॥
वैश्यानां पतिः । यथा, भागवते । ४।२३ । ३२ ।
“वैश्यः पठन् विटपतिः स्यात् शूद्रः सत्तमता-
मियात् ॥”
“विश्रां पश्चादीनां वैश्यादीनां वा पतिः स्यात् ॥”
इति तट्टीका ॥)
विटसारिका, स्त्री, (विटप्रिया सारिका ।) पक्षि-
विशेषः । इति जटाधरः ॥ गुये सालिक् इति
भाषा ॥
विटरः, पुं, वाम्नी । इति संचिप्तसारोणादि-
वृत्तिः ॥
विड, आक्रोशः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (स्वा०-
पर०-सक०-सेट् ।) वेडति शब्दं वली । इति
दुर्गादासः ॥

विडङ्ग

विडाल

विड्व

विडङ्, क्ली, (विड् आक्रोशे + इगुपथेति कः ।)
लवणविशेषः । विट् लुण इति भाषा ॥ यथा,—
“पाक्यं विडङ् कृतके द्वयम् ॥” इत्यमरः ॥
इह समुद्रतीरासन्नभवां लवणवृत्तिकां पाचयित्वा
निय्यादिते लवणे । विट् लवणे । इति केचित् ।
कृतके कृत्रिमे । पाक्यविड् लवणयोर्भेदेऽपि कृत-
कत्वात् ऐक्यमिति खामी ॥ पच्यते इति पाक्यम् ।
डु पच जघौ पाके हृद्युसोरिति ध्यण् चजोर्धि-
तौति कः । पाकेन निय्यादितमिति ण्यो वा ।
वेङ् इति भिनत्ति विडङ् विडङ्गुणि इजुडत्वात्
कः । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । विडङ्गन्म २
काललवणम् ३ विडङ् लवणम् ४ । इति रत्न-
माला ॥ द्राविडकम् ५ खड्गम् ६ कृतकम् ७
चारम् ८ आसुरम् ९ सुपाक्यम् १० खड्ग-
लवणम् ११ धूर्तम् १२ कृत्रिमम् १३ । अस्य
गुणाः । उष्णत्वम् । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् ।
वाताजीर्णशूलगुल्ममेहनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“विडङ् संचारमृद्धाधः कफं वाताशुलोमनम् ॥
जङ्गं कफमधो वातं संचारयेदित्यर्थः ।
दीपनं लघु तीक्ष्णोष्णं रुचं रुचं यवायि च ।
विवन्धानाहविडङ्गमृद्धाधोऽगौरवशूलगुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“विडङ् लवणसुत्क्रोदि वहेवैलविवर्द्धनम् ।
मलवातामविडङ्गमशूलाटोपविवन्धुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विडङ्गं, क्ली पुं, (विड् आक्रोशे + “विडादिभ्यः
कित् ।” उणा० १।१२० । इति अङ्गच् ।
सच कित् ।) खनामख्यातौषधम् । (यथा,
हृत्तुसंहितायाम् । ५५ । ७ ।
“हृत्तोष्ठीरतिलचौद्रविडङ्गचौरगोमयेः ।
आमूलस्कन्धलिमानां सङ्ग्रामणविरोपणम् ॥”)
तत्पर्यायः । वेल्म ३ अमोघा ३ चित्रतण्डुला ४
तण्डुलः ५ क्रिमिजः ६ । इत्यमरः ॥ रसायनः ७
पावकः ८ भस्मकम् ९ । इति जटाधरः ।
वैलुः १० मोघा ११ तण्डुलः १२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ जन्तुघ्नम् १३ चित्रतण्डुलम् १४
क्रिमिघ्नम् १५ क्रिमिशत्रुः १६ गर्हभम् १७
केवलम् १८ । इति रत्नमाला ॥ विडङ्गा १९
कृमिघ्ना २० चित्रा २१ तण्डुला २२ तण्डुली-
यका २३ वातारितण्डुला २४ जन्तुघ्नी २५
मृगगामिनी २६ कैराली २७ गङ्गरा २८
कापाली २९ वरासुः ३० चित्रवीजा ३१ जन्तु-
हन्त्री ३२ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । वातकफाक्षयिमान्धारुचिभ्रान्ति-
क्षमिदोषविनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
ईषत्तत्त्वम् । क्रिमिविधनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

“विडङ्गं कटु तीक्ष्णोष्णं रुचं वृद्धिकरं लघु ।
शूलाभ्यानोदरक्षिप्रक्रिमिवातविवन्धुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

विडङ्गः, त्रि, (विड् + अङ्गच् ।) अभिज्ञः । इति
मेदिनी । मे, ४६ ॥

विडङ्गनं, क्ली, (वि + डङ् + ल्युट् ।) अनुकरणम् ।
यथा,—

“न वेद कश्चिद्भगवंश्चिकीर्षितं
तवेहमानस्य वृणां विडङ्गनम् ।
न यस्य कश्चिद्व्यतिरोस्ति कर्हिचि-
द्वैश्यश्च यस्मिन् विषमा मतिर्नृणाम् ॥”
इति श्रीभागवते । १ । ८ । २६ ॥

प्रतारणम् । यथा, तत्रैव ।

“जन्म कर्म च विश्वात्मन्नजस्याकर्तुरात्मनः ।

तिर्यङ्मनुषिषु यादःसु तदत्यन्तविडङ्गनम् ॥” ३० ॥

विडङ्गना, स्त्री, (वि + डङ् + णिच् + युच् ।
टाप् ।) अनुकरणम् । (यथा, कुमारः । ४ । २२ ।

“असति त्वयि वारुणीमदः

प्रमदानामधुना विडङ्गना ॥”)

प्रतारणम् । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ४६ ।

“नो चेदेतेषां सकाशात् विडङ्गनां प्राप्य मरि-
च्यसि ॥” * परिहासः । यथा, कुमारः । ५ । ७० ।

“इयञ्च तेऽन्या पुरतो विडङ्गना

यदूढया वारणराजहार्यया ।

विलोक्य वृद्धोऽहमधिष्ठितं त्वया

महाजनः स्मरमुखो भविष्यति ॥”)

विडङ्मितः, त्रि, (वि + डङ् + क्तः ।) कृतविड-
ङ्गनः । तत्पर्यायः । यस्तः २ आकुलः ३ दुर्गतः
४ । इति शब्दमाला ॥ (अनुकृतः । यथा,
रघुः । ३ । ५२ ।

“अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना

वपुःप्रकर्षेण विडङ्मितेश्वरः ॥”)

विडङ्गरकः, पुं, (विडङ्ग एव । स्वार्थे कन् । लस्य
रः ।) विडङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)डङ्गः, पुं, (विड् आक्रोशे + “तमिविशि-
विड्गीति ।” उणा० १ । ११७ । इति कालन् ।)
नेत्रपिण्डः । इति मेदिनी । ले, १३३ । नेत्रौषध-
विशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ खनामख्यात-
पशुः । विह्ली इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
ओतुः २ मार्जारः ३ वृषदंशकः ४ आखुमुक्
५ । इत्यमरः ॥ विरालः ६ विलालः ७ । इति
तट्टीका ॥ दीपाक्षः ८ नक्तचरी ९ जाहकः १०
विडङ्गरकः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ त्रिशङ्कुः
१२ जिह्वापः १३ मेनादः १४ सूचकः १५ ।
इति जटाधरः ॥ भूषिकारातिः १६ शालावृकः
१७ मायावी १८ दीपलोचनः १९ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, मनुः । ११ । १६० ।

“विडङ्गलकाकाखुच्छिष्टं जम्घा म्भनकुलस्य च ।

केशकीटावपन्नञ्च पिवेद्ब्रह्मसुवर्चलाम् ॥”)

वि(वि)डङ्गलकं, क्ली, हरितालम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वि(वि)डङ्गलकः, पुं, (विडङ्ग एव । स्वार्थे कन् ।)

विडङ्गः । नेत्ररोगस्य औषधविशेषः । यथा ।

अथ विडङ्गलकविधिः ।

“विडङ्गलको बहिल्लोपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जिते ।

तस्य मात्रा परिच्येयो मुखालेपविधानवत् ॥”

सुखालेपो यथा,—

“अङ्गुलस्य चतुर्थांशो मुखालेपः कनिष्ठिकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्यादुत्तमोऽर्द्धाङ्गुलो भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
शुष्यति ।

तेनापि गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
स यथा ।

“यष्टिगैरिकसिन्धुदाब्दीतार्क्ष्यैः समांशकैः ।”
जलपिष्टैर्वहिल्लैः सञ्चनेनामयापदः ॥”

तार्क्ष्यं रसाञ्जनम् ।

“रसाञ्जनेन वालेयः पथ्याविखदलेरपि ।

वचाहरिद्राविश्वैश्चा तथा नागरगैरिकैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)डङ्गलपदः, पुं, तोलकद्वयपरिमाणम् । यथा,

“तोलौ द्वौ पिचुरचञ्च सुवर्णकडवग्रहः ।

विडङ्गलपदकधौ च पाणीतलमुडुम्बरम् ॥”

इति शब्दमाला ॥

मार्जारचरणे, क्ली ॥

वि(वि)डङ्गलपदकं, क्ली, कर्षपरिमाणम् । इति
वैदकपरिभाषा ॥

वि(वि)डङ्गली, स्त्री, विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मार्जारी)

विडोर्नं, क्ली, (वि + डी + क्तः ।) खगगति-
विशेषः । यथा,—

“डीनं प्रडीनमुड्डीनं संडीनं परिडीनकम् ।

विडीनमवडीनञ्च निडीनं डीनडीनकम् ॥

गतागतप्रगतितसम्पत्ताद्याश्च पक्षिणाम् ।

गतिभेदाः पक्षिगृहं कुलायो नीडमस्त्रियाम् ॥”

इति जटाधरः ॥

विडुलः, पुं, वेतसट्टचः । इति हेमचन्द्रः ॥

विडोजाः, [सु] पुं, (विष् व्याप्तौ + क्तिप् । विट्
व्यापकं ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

विडौजाः, [सु] पुं, (विडं आक्रोशे शत्रुद्वेषम-
सहिष्णु ओजो यस्य ।) इन्द्रः । इति भरतीय-
द्विरूपकोषः ॥ (यथा, रघौ । ३ । ५६ ।

“रघुः शशाङ्काईसुखेन पत्रिणा

शरासनन्यामनुनाद्विडौजसः ॥”)

विडु, [ण] पुं, (विश्रुतीति । विश्र + क्तिप् ।)
वैश्यः । यथा विट् विड् विश्रौ विश्रः । इति

सुमधोदध्याकरणम् ॥ (मनुजः । विश्रांपति-
शब्ददर्शनात् ॥)

विडु, [ण] स्त्री, विष्टा । इति विड्गत्यादिशब्द-
दर्शनात् ॥

विड्गन्वं, क्ली, (विड्वत् गन्वो यस्य ।) विड् लव-
णम् । इति रत्नमाला ॥

विड्जः, त्रि, विष्टाजातः । विष् शब्दपूर्वकजन-
धातोर्द्विप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विड् लवणं, क्ली, (विड्वत् दुर्गन्वं लवणम् ।)

विडम् । इति रत्नमाला ॥ विट् लुण् इति भाषा ॥

विड्वराहः, पुं, (विट् प्रियो वराहः ।) आन्य-
शूकरः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।

५ । १६ ।

वितर्कः

“कृत्राकं विहृष्टाश्च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
पलाशं गृह्णन्त्येव मत्स्या जम्बा पतेहिजः ॥”)
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) वीतर्कः । गृह-
पक्षिणां बन्धनोपकरणम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
वितर्का, स्त्री, (वितर्काते विहृष्टाते परपक्षो-
नयेति । वि + तर्क + गुरोश्चेल्यः । टाप् ।)
खपचास्थापना परपक्षयुदासः । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ३६ । ३ ।
“एवमेतन्न चाप्येवमेवं चेतन्न चान्यथा ।
प्रत्युर्बुध्वस्तत्र वितर्कां वै परस्परम् ॥”)
कक्षीशकः । शिलाजयः । करवीरी । इति
मेदिनी । उ, ३६ ॥ इत्थौ । इति हारावली ॥
वितर्क, त्रि, (वि + तर्क + क्तः ।) विसृतम् ।
(यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । ३ । ५ ।
“उद्गायन्ति यथासि यस्य वितर्केर्देः प्रचष्टा-
निल-
प्रचुभ्यत्करिकुम्भकूटकुहरयत्ते रणचौ
गयः ॥”)
वीणादिवाद्यम् । इत्यमरे ततश्चन्द्रार्थदर्शनात् ॥
वितर्कः, स्त्री, वितर्कः । विपूर्वतनघातोः क्तप्रत्य-
येन निष्पन्ना । (यथा, भागवते । ६ । १० । १५ ।
“वध्नीहि सेतुमिह ते यशसो वितर्के
गायन्ति दिविजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥”)
वितर्क, त्रि, मिथ्या । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः ।
८ । ६४ ।
“अवाक्शिरास्तमस्यन्ते किल्बिषी नरकं
ब्रजेत् ।
यः प्रश्नं वितर्कं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मेनिश्चये ॥”
निष्कलः । अर्थः । यथा, भागवते । ६ । २० । ३५ ।
“तस्यैवं वितर्के वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ।
मरुतोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥”
पुं, भरद्वाजपुत्रः । स च दौर्धन्तेभरतस्य पौत्रः ।
यथा, हरिवंशे । ३२ । १८—१९ ।
“ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजात् सुतोऽभवत् ।
पौत्रेऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥
वितथश्चाभिविद्याथ भरद्वाजो वनं ययौ ॥”)
वितर्क, त्रि, असत्यम् । वितथश्चात् स्वार्थे
ष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वितर्कः, स्त्री, (वितर्कतीति । वि + तर्क + “जत्वा-
ह्यञ्च ।” उणा० ४ । १०२ । इति रुप्रत्ययेन
साधुः) नदीविशेषः । सा च पञ्जावाख्यदेशे
वर्तते इत्यादिशेषः ॥
वितर्क, स्त्री, (वि + तर्क + भावे ल्युट् ।) दानम् ।
इत्यमरः ॥ (यथाह कश्चित् ।
“वितर्केन किं वितर्कं यदि नास्ति तस्य ॥”)
वितर्कः, पुं, (वि + तर्क + घञ् ।) ऊहः । (यथा,
भागवते । १० । ८६ । १ ।
“सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूतेषां त्रिविधोऽपि को महान् ॥”)
संश्रयः । इति मेदिनी । के, १५७ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १६० । २३ ।

३८५

वितानं

“यौ तौ कुमारविव कार्त्तिकेयौ
ह्रावन्निनयाविति मे वितर्कः ॥”)
ज्ञानसूचकः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
आहो उताहो किमुत किं किमु उत एते-
षट् विकल्पवितर्कार्थे । यथा स्याद्युराहो
पुरुषः । इति अहो ह्रस्वादि च । विकल्पे
विस्मयेऽप्यहो इति रुद्रः । किमु ह्रस्वान्तं उत
ह्रस्वादि । चकारात् उताहोस्वित् आहोस्वि-
दिति च यथा भारते । “उताहोस्विह्रस्वेद्राजा
नलः परपुरञ्जयः ।” इति आहोस्विन्मुखमिति
भारवौ । इति भरतः ॥
वितर्कणं, स्त्री, (वि + तर्क + ल्युट् ।) वितर्कः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्क(हिं)र्दः, स्त्री, (वि + तर्क हिंसायाम् + “सर्व-
धातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)
वेदिका । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५५ ।
“रतान्तरे यत्र गृहान्तरेषु
वितर्हिर्निर्गृहवितर्कनीदः ॥”)
वितर्क(हिं)र्दिका, स्त्री, (वितर्हिरेव । स्वार्थे कन् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ८ । २६८५ ।
“क्षेमराजाभिधानेन डामरेशेन सोऽन्वितः ।
शिलां वितर्हिंकातुल्यामध्यास्त सप्रमध्यगाम् ॥”)
वितर्ही, स्त्री, (वितर्हि + कृदिकारादिति डीष् ।)
वेदिका । इति शब्दरत्नावली ॥
वितर्ही, स्त्री, वेदिका । इत्यमरटीकायां भरतः ।
वितर्क, स्त्री, (विशेषेण तलम् ।) पातालभेदः ॥
यथा,—
“अतलं नितलञ्चैव वितर्कञ्च गभस्तिमतम् ।
तलं सुतलपाताले पाताला हि तु सप्त वै ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(अस्य विवरणं यथा, देवीभागवते । ८ । १६ ।
८—१२ ।
“द्वितीयविवरस्यात्र वितर्कस्य निबोधत ।
भूतलाधस्तले चैव वितर्के भगवान् भवः ॥
हाटकेश्वरनामायं स्वपार्श्वदग्नेर्द्वैतः ।
प्रजापतिस्तस्यापि सर्गस्य दृष्ट्याय च ॥
भवयोर्वीर्यसंभूता हाटकी सरिदुत्तमा ॥
समिद्धो मरुता वह्निरोजसा पिवतीव हि ।
तन्निष्ठातं हाटकाख्यं सुवर्णं दैत्यवल्गुभम् ॥
दैत्याङ्गनाभूषणाहं सदा सन्धारयन्ति हि ॥”)
वितर्कः, पुं, स्त्री, (वि + तर्क उपक्षेपे + “वौ
तसेः ।” उणा० ४ । १८१ । इति तिः ।)
विसृतसकनिष्ठाङ्गुष्ठः । विगतु इति भाषा ॥
तत्पठ्यायः । दादशाङ्गुलः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ४६ । ३६ ।
“हे वितर्की तथा हस्तो ब्राह्मतीर्थादिवेष्ट-
नम् ॥”)
वितर्क, स्त्री, (वितर्क्यते यत् । वि + तर्क + घञ् ।)
वृत्तिविशेषः । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥ अव-
सरः । इति विश्वः ॥

वित्त

वित्तानः, पुं, स्त्री, (वि + तन् + घञ् ।) क्रतुः ।
(यथा, माघे । १४ । १० ।
“सोमपायिनि भविष्यते मया
वाञ्छितोत्तमवित्तानयाजिना ॥”)
वित्तारः । (यथा, भागवते । ३ । ७ । ३१ ।
“यज्ञस्य च वित्तानानि योगस्य च पथं प्रभो ।
नैष्कर्मस्य च साक्षात्स्य तत्त्वं वा भगवत्-
सूतम् ॥”)
उल्लोचः । इत्यमरः ॥ चादोया इति भाषा ।
अस्य पर्यायचन्द्रातपशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा,
रघुः । १७ । २८ ।
“वित्तानसहितं तत्र भजे पैलकमासनम् ।
चूडामणिभिरुदृष्टपादपीठं महीक्षिताम् ॥”
सम्बद्धः । यथा, माघे । ११ । ४३ ।
“नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाण्येर्भाति भासां वित्तानम् ॥”
व्रणवन्धनविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । १८ ।
“तत्र कोशदामस्त्रिकानुवेक्षितप्रतीक्षीमखल-
स्यगिकायमकखट्वाचीनविवन्धनवित्तानगोफणाः
पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दशवन्धनविशेषाः ॥”)
वित्तानः, त्रि, (वि + तन् + घञ् ।) तुच्छः ।
(यथा, रघुः । ६ । ५० ।
“गगनमन्धस्वरोद्धतरेणुभि-
र्दृष्टविता च वित्तानमिवाकरोत् ॥”
मन्दः । इत्यमरः ॥ शून्यः । इति धरणिः ॥
(यथा, माघे । ३ । ५० ।
“दृष्टुल्लैरप्यतुलैर्वित्तान-
मालापिनद्वैरपि चावित्तानैः ॥”)
वित्तानकः, पुं, स्त्री, (वित्तान एव । स्वार्थे कन् ।)
चन्द्रातपः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४८ । ६६ ।
“तदा तैर्मुक्तमन्योन्यं बाणचालं बभौ दिवि ।
रणलक्ष्म्या तपत्यर्के वित्तानकमिवाततम् ॥”
सम्बद्धः । यथा, माघे । ६ । २७ ।
“अनुययौ विविधोपलक्षण-
द्वुतिवित्तानकसंवलितंशुकम् ॥”)
वित्तानकः, पुं, (वित्तान इव प्रतिकृतिः । वित्तान
+ कन् ।) मादृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वित्तानमूलकं, स्त्री, (वित्तानतुल्यं मूलं यस्य । बहु-
व्रीहौ कन् ।) उशीरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्नं, स्त्री, (वि + तुन् + क्तः ।) सुनिषस्त्रकम् ।
इत्यमरः ॥ शैवालकम् । इति मेदिनी । ने, १३१ ॥
वितुन्नकं, स्त्री, (वितुन्नमिव । इवार्थे कन् ।)
धान्यकम् । तुल्यम् । इत्यमरः ॥
वितुन्नकः, पुं, आमलकी । इत्यमरः ॥
वितुन्ना, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वितुन्निका, स्त्री, (वितुन्ना + स्वार्थे कन् । टाप्
अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥
वित्त, तु क त्वागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वित्तयति । वित्ता-
पयति । इति दुर्गादासः ॥

विद

वित्तं, क्ली, (विद + क्तः । “वित्तो भोगप्रत्यययोः ।”
 ८ । २ । ५८ । इति साधुः ।) धनम् । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, मनुः । ८ । ३६ ।
 “अनृतनु वदन् दण्डः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
 तस्यैव वा निधानस्य संख्यायास्वीयसीं
 कलाम् ॥”)
 वित्तः, चि, (विद + क्तः । “नुदविदेति ।” ८ ।
 २ । ५६ । इति पक्षे नत्वाभावः ।) विचारितः ।
 विज्ञातः । इत्यमरः ॥ लब्धः । इति तट्टीकायां
 रामायणम् ॥ (विख्यातः । अत्र वित्तो भोग-
 प्रत्यययोः इति साधुः । यथा च पाणिनिः ।
 “तेन वित्तसुषुप्चणपौ ।” ५ । २ । २६ ॥)
 वित्तदः, चि, धनदाता । वित्तं ददाति य इत्यर्थे
 डप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वित्तिः, स्त्री, (विद + क्तन् ।) विचारः । लाभः ।
 (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ । १४ ।
 “मे वित्तश्च मे वित्तश्च मे भूतश्च मे भूतश्च मे
 यज्ञेन कल्पन्ताम् ॥”) सम्भावना । इति
 मेदिनी । ते, ५६ ॥ ज्ञानम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 वित्तेशः, पुं, (वित्तानामीशः ।) कुबेरः । यथा,—
 “त्वं ब्रह्मा हरिहरसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो
 वित्तेशः पितृपतिरसुपः समीरः ।
 सोमोऽग्निर्गगनमहीधरोऽश्विरूपः
 किंस्तुयं सकलतरस्वरूपधाम्नः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे । १०४ । ३७ ॥
 वित्तस्तः, चि, त्रासयुक्तः । विपूर्वत्रसधातोः क्त-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 वित्तासः, पुं, भयम् । विपूर्वत्रसधातोर्भावे घञ्-
 प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
 ५० । १६ ।
 “ततोऽभूत् परसैन्यानां हृदि वित्तासवेपथुः ॥”)
 वित्तनः, पुं, वृषभः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विथ, ऋ ड याचे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्वा-
 आत्म-दिक-सेट् ।) वेथते । इति दुर्गादासः ॥
 विथुरः, पुं, (यथते इति । यथ भयचलनयोः ।
 “यथेः संप्रसारणं किञ्च ।” उणा० १ । ४० ।
 इति उरच् । सच कित् सम्प्रसारणश्च धातोः ।)
 चौरः । राक्षसः । इत्युणादिकोषः ॥ (स्त्री,
 भर्तृविद्युक्ता नारी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ३ ।
 “प्रेषामजमेषु विथुरेव रेजते भूमिः ॥
 “विथुरेव यथा भर्त्री विद्युक्ता जाया राजोपद्र-
 वादिषु सत्सु निरालम्बा सती कम्पते तदत् ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विथ्या, स्त्री, गोजिज्ञा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विद, लृ ष श्र औ लाभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (तुदा-उभ-सक-अनिट् ।) लृ, अविदत् ।
 ष श्र अ, विन्दति विन्दते । औ, वेत्ता । इति
 दुर्गादासः ॥
 विद, क ड अ चेतनास्थानवासवादे । इति कवि-
 कल्पद्रुमः ॥ (चुरा-आत्म-उभ-च-सक-
 दासे स्थैर्ये च अक-सेट् ।) चेतना ज्ञानम् ।
 वादः, स्थैर्यम् । क ड, वेदयते ग्राह्यं धीरः

विदग्धा

जानातीत्यर्थः । वेदयते स्वार्यं लोकः आख्या-
 तीत्यर्थः । वेदयते तीर्थे साधुर्वसतीत्यर्थः ।
 वेदयते वृक्षः स्थिरः स्यादित्यर्थः । अ, वेदयति
 वेदयते । केचित्तु वादं न पठन्ति । चेतनास्थाने
 वेदनेति पठित्वा वेदयते वृक्षः यथते इत्यर्थः ।
 इत्युदाहरन्ति । अस्माच्च परस्मैपदमन्यमाना
 जितां सपत्नेन निवेदयिष्यत इति निवेदनं करो-
 तीत्यर्थे औ समादधते । इति दुर्गादासः ॥
 विद, ड धौ मीमांसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (रुधा-आत्म-सक-अनिट् ।) मीमांसे
 विचारणम् । ड ध, विन्ते ग्राह्यं धीरः । औ
 वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥
 विद, य ड औ भावे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (दिवा-आत्म-अक-अनिट् ।) भावः सत्ता
 स चेह विद्यमानतैव । य ड, विद्यते विष्णुः ।
 औ, वेत्ता । इति दुर्गादासः ॥
 विद, ल मतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा-
 पर-सक-सेट् ।) ल, वेत्ति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 विदंशः, पुं, (वि + दंश् + घञ् ।) अवदंशः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विदः, पुं, पण्डितः । विदधातोः कर्त्तरि कप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 विदग्धः, चि, (वि + दृह + क्तः ।) नागरः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । ६ ।
 “विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमो गुणवान् भवेत् ॥”)
 निपुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा आर्या-
 सप्तशत्याम् । ५०६ ।
 “लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पश्यती चरणाः परा-
 गेण ।
 असृष्टतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥”)
 पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विशेषेण
 दग्धः । यथा, सुश्रुते । ४ । १ ।
 “श्रोत्रयोरुपनाहन्तु कुर्वाणामविदग्धयोः ।
 अविदग्धः श्रमं याति विदग्धः पाकमेति च ॥”)
 विदग्धता, स्त्री, विदग्धत्वम् । विदग्धस्य भाव
 इत्यर्थे ताप्रत्ययेन निष्पन्ना ॥
 विदग्धा, स्त्री, (विदग्ध + टाप् ।) परकीयान्तर्गत-
 नायिकाभेदः । यथा । गुप्ताविदग्धालक्षिता-
 कुलटानुशयानामुदिताप्रभृतीनां परकीयाया-
 मेवान्तर्भावः । अस्या लक्षणम् । वाक्कौशल-
 युक्तत्वम् । सा च द्विविधा । वाग्विदग्धा क्रिया-
 विदग्धा च । प्रथमा यथा,—
 “निविडतमतमालमल्लिवल्ली-
 विचकिलराजिविराजितोपकण्ठे ।
 पथिकसमुचितस्तवाद्य तीव्रे
 सवितरि तत्र सरित्तटे निवासः ॥”
 द्वितीया यथा,—
 “दासाय भवननार्थे वदरीमपनेतुमादिशति ।
 हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुटारं विनिचि-
 पति ॥”
 इति रसमञ्जरी ॥

विदर्भ

विदग्धः, पुं, (वेत्तीति । विद + “रविदिभ्यां ङित् ।”
 उणा० ३ । ११६ । इति अथः । सच ङित् ।)
 योगी । कृती । इति मेदिनी । ये, २४ ॥ (यज्ञः ।
 इति निघण्टुः । ३ । १७ । “विद ज्ञाने विद
 विचारणे विद्वत्लाभे विद सत्तायाम् । ‘रुदि-
 विदिभ्यां ङित् ।’ इति अथप्रत्ययः । ज्ञायते हि
 यज्ञः । लभते हि दक्षिणादिरत्र । विचार्यते
 हि विद्वद्भिः । भावयत्यनेन फलम् ॥” इति तत्र
 देवराजयज्वा ॥ * ॥ वेदित्ये, चि । यथा,
 ऋग्वेदे । ३ । २७ । ७ ।
 “होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।
 विदधानि प्रचोदयन् ॥”)
 विदन्, [त] चि, पण्डितः । विदधातोः शब्दप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥
 विदरं, क्ली, (विदीर्यतीति । वि + दृ + अच् ।)
 विश्वसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फणीमनसा
 इति भाषा ॥ (विदीर्ये, चि । यथा, कामन्दकीये
 नीतिसारे । १६ । १० ।
 ‘अल्पवृक्षोपला च्छिद्रा लतिका विदरा स्थिरा ।
 निःशर्करा च निःपङ्का सापसारा च
 वारिभूः ॥’)
 विदरः, पुं, (वि + दृ + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ५७ ।
 इति अप् ।) विदरगम् । फाटन इति चेरण
 इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्फुटनम् २ भिदा ३ ।
 इत्यमरः ॥ दारणम् ४ विदारणम् ५ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 विदर्भः, पुं, स्त्री, (विशिष्टा दर्भाः कुशा यत्र ।)
 कुडिननगरम् । इति हेमचन्द्रः ॥ स तु वज्र-
 देशस्य दक्षिणपश्चिमे वर्तते अधुना वङ्नाग-
 पुर इति ख्यातः ॥ * ॥ यथा, पूर्वनेषधे २
 सर्गः ।
 “स जयत्वरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीम-
 भूपतिः ।
 यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति दामपि शक्र-
 भर्तृकाम् ॥”
 (यथा च रघुः । ५ । ६० ।
 “एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
 सौराज्यरन्ध्रानपरो विदर्भान् ॥” * ॥
 पुं, वृषविशेषः । स च ज्यामघातुं श्रेयायां
 जातः । अस्य कुशक्रथलोमपादाः पुत्ताः ।
 यथा, भागवते । ६ । २४ । १ ।
 “तस्यां विदर्भोजनयत् पुत्तौ नाम्ना कुशक्रथौ ।
 तृतीयं रोमपादश्च विदर्भकुलनन्दनम् ॥”
 अस्य नाम्नैव विदर्भनगरी समुत्पन्ना ॥ सुनि-
 विशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ८४ ।
 “हेपायनो विदर्भश्च जैमिनिर्मठरः कठः ॥”)
 विदर्भजा, स्त्री, (विदर्भे जायते इति । जन + डः ।)
 अगस्त्यपत्नी । तत्पर्यायः । कौशीतकी २ लोपा-
 सुद्रा ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दमयन्ती ।
 यथा, पूर्वनेषधे २ सर्गः ।
 “धृतलाञ्छनगोमयाश्लं
 विधुमालेपनपाण्डरं विधिः ।

विदार

भमयत्युचितं विदर्भा-
नननीराजनवर्द्धमानकम् ॥”

रुक्मिणी च ॥

विदर्भराजः, पुं, (विदर्भां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” इति टच् ।) विदर्भदेशाधि-
पतिः । तस्य नामान्तरं भीमराजः । यथा,—

“सरोपतप्रोपि भृशं न स प्रभु-
विदर्भराजं तनयामयाचत ।

त्यजन्त्यस्य शुभं च मानिनो वरं
त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम् ॥

इति पूर्व्वनैषधे । १ । ५० ॥

विदर्भसुभूः, स्त्री, (विदर्भस्य सुभू रमणी ।) दम-
यन्ती । यथा,—

“विदर्भसुभूस्तनुज्जताप्रये
चटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।

फलानि धूमस्य धयानधोसुखान्
स दाडिमे दोहदधूपिनि हुमे ॥”

इति पूर्व्वनैषधे १ सर्गः ॥

विदर्भाधिपतिः, पुं, (विदर्भाणामधिपतिः ।)
कृष्णधनपतिः । स च भीष्मकराजः रुक्मिणी-
पिता च । यथा,—

“तं ये विदर्भाधिपतिः समभ्येत्ताभिवाद्य च ।
निवेशयामास सदा कलितान्यनिवेशने ॥”

इति श्रीभागवतीयदशमस्कन्धे ५३ अध्यायः ॥

विदलं, स्त्री, (विघटितं दलं यस्य ।) द्विधाकृत-
कलायादि । दालि इति भाषा । खण्डिदेव-
यवः । दाडिमकल्कः । वंशादिकृतपात्रविशेषः ।
इति स्त्रीवलिङ्गसंग्रहे अमरभरतौ ॥

विदलः, पुं, (विघटितानि दलानि यस्य ।) रक्त-
काञ्चनः । इति शब्दरत्नावली ॥ पिष्टकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदला, स्त्री, (विघटितानि दलानि यस्याः ।)
त्रिवृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रशून्या । यथा,
“विशीर्णा विदला द्रुक्षा वक्रा स्त्रुला द्विधा-
कृता ।

क्रमिदष्टा च दीर्घा च समिधो नैव कारयेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

विदा, स्त्री, (विद् ज्ञाने + “विद्विदादिभ्योऽङ्”
३ । ३ । १०४ । इत्यङ् । टाप् ।) ज्ञानम् ।
बुद्धिः । इति मेदिनी । दे, १४ ॥

विदायः, पुं, (विगतो दायः साक्षात्करणदिरूप-
करणं येन ।) गमनानुमतिः । यथा,—
“क्षयं वा चम्यकवनं गच्छ वा तिष्ठ सुन्दरि ।।
क्षयं गृह्य यास्यामि विशिष्टं कार्यमस्ति मे ।
विदायं देहि संप्रीत्या क्षयं मे प्राणवत्क्षमे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण-
वाक्यम् ॥

विदारः, पुं, (वि + दृ + घञ् ।) जलोच्छ्वासः ।
विदारणम् । इति मेदिनी । रे, ११६ ॥ युद्धम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विदारकं, स्त्री, (विहृणातीति । वि + दृ + क्त्वाङ् ।)
वज्रचारम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विदारी

विदारकः, पुं, (विहृणाति जलयानादीनि । वि
+ दृ + क्त्वाङ् ।) जलमध्यस्थिततरुशिलादिः ।
तत्पर्यायः । कूपकः २ । इत्यमरः ॥ जलवन्धकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ शुष्कनद्यादौ जलाव-
स्थानार्थं गर्तः । इति सर्वधरः ॥ अतएव कूपा
इव कूपकाः । कुत्सिताश्च कूपा इति वा ।
विदारयन्तीति विदारकाः । जलान्तर्गतास्त-
रुशिलादयोऽज्ञानालोकादिविदारकाः कूपकाः ।
इति साङ्ख्यः । बहुत्वमतन्त्रम् । इति भरतः ॥

विदारणं, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + भावे ल्युट् ।)
विडम्बः । भेदः । इति मेदिनी । णे, १०७ ॥
(यथा, हरिवंशे । ६५ । ७६ ।

“आयुधावाभिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ।
लक्ष्म्याश्च तेजसश्चैव यूहानाश्च विदारणम् ॥”

मारणम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विदारणः, पुं स्त्री, (विदार्यन्ते शत्रवोऽस्मिन्निति ।
वि + दृ + णिच् + ल्युट् ।) युद्धम् । इति
मेदिनी । णे, १०७ ॥ (विदारयतीति । वि + दृ
+ णिच् + ल्युट् । विदारके, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेये । २० । २ ।

“तस्यात्मजो महावीर्यो बभूवारिविदारणः ॥”

विदारणः, पुं, (विदार्यतेऽसौ इति । वि + दृ +
णिच् + कर्मणि ल्युट् ।) कर्णिकारवृक्षः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विदारिका, स्त्री, (वि + दृ + णिच् + क्त्वाङ् । टाप्
अत इत्वम् ।) शालपर्णी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, बृहत्संहितायाम् । ७६ । ५ ।

“विदारिकाया खरसेन चूर्णे

सुहृमुहुर्भावितशोषितश्च ।

श्वतेन दुग्धेन सशर्करेण

पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥”

विदारिणी, स्त्री, (विहृणातीति । वि + दृ + णिनिः ।
ङीप् ।) काश्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विदारणकर्त्री । यथा, कथासरित्सागरे ।
५३ । १७१ ।

“एकानंशे शिवे दुर्गे नारायणि सरस्वति ।

भद्रकाली महालक्ष्मि सिद्धे रुरुविदारिणि ॥”

विदारी, स्त्री, (विदारयतीति । वि + दृ + णिच् +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) शालपर्णी । इति
मेदिनी ॥ भूमिकुम्भाङ्कः । तत्पर्यायः । क्षीर-
शुक्ला २ इच्छुगन्वा ३ क्रोद्धी ४ । इत्यमरः ॥
विदारिका ५ खादुकन्दा ६ सिता ७ शुक्ला ८
श्रद्गालिका ९ वृष्यकन्दा १० विडाली ११
वृष्यवल्लीका १२ भूकुम्भाङ्की १३ खादुलता १४
गजेष्टा १५ वारिवल्लीभा १६ गन्धफला १७ ।

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । गुरु-
त्वम् । क्षिप्तत्वम् । असपित्तनाशित्वम् । कफ-
कारित्वम् । पुष्टिबलवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विदारी वातपित्तघ्नी वृष्या
बल्या रसायनी इति राजवल्लभः ॥ * ॥
अष्टादश-प्रकारकष्टरोगान्तर्गत-रोगविशेषः ।
यथा, अथ विदारीमाह ।

विदीर्णः

“सदाहतोदं श्वयथुं सुतान्न-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।

पित्तेन विद्याददने विदार्यो

पार्श्वं विशेषात् स तु येन श्येते ॥”

स पुरुषो येन पार्श्वेन विशेषाद्वाहुल्येन श्येते
तस्मिन् पार्श्वे सा विदारी भवति इत्यर्थः । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्याश्चित्कृत्सादि रोहिणी-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदारी, [नृ] त्रि, विदारणकर्त्री । विपूर्व्वदृधातोः
कर्त्तरि णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदारीगन्वा, स्त्री, (विदार्यन्ता भूमिकुम्भाङ्कस्यैव
गन्वी यस्याः ।) शालपर्णी । इत्यमरः ॥

विदारः, पुं, क्रकचपादः । ककलासः । इति
हारावली । २१८ ॥

विदाहि, [नृ] स्त्री, (विदहतीति । वि + दह +
णिनिः ।) दाहजनकद्रव्यम् । अस्य गुणौ ।
पित्तवृत्तिकारित्वे । इति राजवल्लभः ॥ (दाह-
जनकमात्रे, त्रि । यथा, गीतायाम् । १७ । ६ ।
“कदम्बलवणाद्युष्णतीक्ष्ण रूचविदाहिनः ।

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥”

विदिक, [शृ] स्त्री, (दिग्भ्यां विगता ।) दिशो-
र्मध्यम् । अग्निनिर्गतवायुशानकोणचतुष्टयम् ।
तत्पर्यायः । अपदिशम् २ । इत्यमरः ॥
प्रदिक् ३ । इति जटाधरः ॥ विदिशम् ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कोणः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ४ । १७ । १६ ।
“सा दिशो विदिशो देवी रोदसी चान्तरं तयोः ।
धावन्ती तत्र तत्रेन ददर्शागुद्यतायुधम् ॥”

विदिकचङ्गः, पुं, हरिद्राङ्गपत्री । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

विदितं, त्रि, (विद् + क्तः ।) अवगतम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २८ । २२ ।
“सवायः सधनुश्चाहं ससुरासुरमानुषान् ।
शक्तो लोकानिमान् जेतुं तच्चापि विदितं
तव ॥”

अर्थितम् । इति मेदिनी । ते, १०६ ॥ उपगमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

विदितः, पुं, (विदितं ज्ञानमस्यास्तीति । अर्थ-
आदित्वात् अच् ।) कविः । इति जटाधरः ॥
(ज्ञानाश्रये, त्रि । यथा, किराते । १ । १ ।

“अथः कुरुणामधिपस्य पालनीं

प्रजासु वृत्तिं यमशुद्धं वेदितुम् ।

सर्वार्थविज्ञी विदितः समाययौ

यधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः ॥”

विदिशः, पुं, पण्डितः । योगी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हस्ताक्षरमेदिनी च ॥ सुद्राक्कितमेदिन्यां
हेमचन्द्रे च विदिश इति पाठः ॥

विदीर्णः, त्रि, (वि + दृ + क्तः ।) कृतविदारणः ।
चैरा इति भाषा । यथा,—

पितर ऊचुः ।

“आह्वानि नोऽभिबुभुजे प्रसभं तनूजै-
र्दत्तानि तीर्थेसमयेऽप्यपि वित्तिलासु ।

विदूरः

तस्योदरान्नखविदीर्णवपाद्य आर्क्ष-
सस्ते नमो वृद्धरयेऽखिलधर्मगोप्ते ॥”

इति श्रीमद्भागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

अपि च ।

“अद्वीपे क्षिपती समस्तजगती सलोकशोका-
मुधौ

राधा सम्भृतकाकुराकुलमधौ चक्रे तथा
क्रन्दनम् ।

येन स्यन्दनेनिनिर्मितमहासौमन्तदम्भादिदं
हा सर्वं सहयापि निर्भरमभूद्दूराद्विदीर्णं
सुवा ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

विदुः, पुं, (वेत्ति संज्ञामनेनेति । विदु + वाङ्-
लकात् कुः ।) गजकुम्भद्वयमध्यभागः । इत्य-
मरः ॥ (अश्वकर्णाधोभागः । यथा, अश्व-
वैद्यके । २ । १४ ।

“विदुर्मर्मविदुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले ॥”

जानन्ति । इति क्रियापदम् ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२० । २८ ।

“अपत्यं नाम लोकेषु प्रतिष्ठा धर्मसंहिता ।

इति कुन्ति ! विदुर्धोराः शान्तं धर्म-

वादिनः ॥”

विदुरः, पुं, (वेत्ति तच्छीलः । विदु + “विदिभिदि-
च्छिदेः कुरच् ॥” ३ । २ । १६२ । इति कुरच् ।)
नागरः । धीरः । कौरवाणां मन्त्री । इति
मेदिनी । रे, ११५ ॥ विदुरोत्पत्तिर्यथा,—

“त्रेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्माञ्जोक्तो वादरायणः ।

धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विदुरश्चाप्यजीजनत् ॥”

इति श्रीभागवते । ६ । २२ ॥

ज्ञातरि, त्रि । इत्यमरः ॥ * ॥

विदुलः, पुं, (विशेषेण दोलयतीति । धि + डल +
कः ।) वेतसः । अमुवेतसः । इत्यमरः ॥ गन्ध-
रसः । इति रत्नमाला ॥

विदुषी, स्त्री, (वेत्तीति । विदेः शतवसुः । उगित-
सेति डीप् ।) पण्डिता स्त्री । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । २ ।

“चिकुरप्रकरा जयन्ति ते

विदुषी नृर्हन्ति सा विभर्ति यान् ॥”)

विदुष्मती, त्रि, (विद्वानस्ति अस्यामिति । विदस्
मतुप् । स्त्रियां डीप् ।) पण्डितवती । यथा,—

“द्वौर्वाचस्यतिनेव पद्मगपुरी प्रेषाहिनेवा-

भवद्-

येनैकेन विदुष्मती वसुमती सुखेन संख्याव-
ताम् ॥”

इति वीरदेवप्रशंसा ॥

विदुः, पुं, विदुः । गजकुम्भयोर्मध्यम् । इत्यमर-
टीका ॥

विदूरः, त्रि, (विशिष्टं दूरं यस्य ।) अतिदूरस्थ-
देशादि । यथा,—

“मासानद्यौ तव जलधरोत्कण्ठया शुष्ककण्ठः

सारङ्गोऽसौ युगप्रतमिव यानिनायातिक्-

च्छात् ॥

विदूष

आस्तां तावन्नवजलकणाभाजनत्वं विदूरे
वर्धारम्भप्रथमसमये दारुणो वक्षपातः ॥”

इति चातकाष्टकम् ॥

(पर्वतविशेषे, पुं । यथा, कुमारः । १ । २४ ।

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री-

स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुङ्घिनया रत्नशलाकयेव ॥”)

विदूरगः, त्रि, अतिदूरगता । विदूरे गच्छती-
त्यर्थे ङप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विदूरजं, स्त्री, (विदूरे पर्वते जायते इति । जन +
ङः ।) विदूरपर्वतजरत्नम् । वैदूर्यमणिः ।
अतिदूरजाते, त्रि । इति केचित् ॥

विदूरथः, पुं, राजविशेषः । यथा,—

“मनोस्तु दत्तपुत्रस्य दादशस्यात्मजान् शृणु ।

देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ॥

मित्रवान् मित्रदेवश्च मित्रविन्दश्च वीर्यवान् ।

मित्रवाहः सर्वार्थश्च दत्तपुत्रमनोः सुताः ॥”

इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कुरुपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ ।
३६—४० ।

“कुरुः खलु दाशाहोऽपयमे सुभाङ्गी नाम
तस्यामस्य जज्ञे विदूरथः । विदूरथस्तु माधवी-
सुपयमे संप्रियां नाम तस्यामस्य जज्ञे अनन्था
नाम ॥” * ॥ दृष्टिर्वशीयानामन्यतमः । यथा,
भागवते । ६ । २४ । १८ ।

“पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो दृष्टिानन्दनाः ॥”

अस्य पुत्रः शूरः । यथा, तत्रैव । ६ । २४ । २६ ।

“शूरो विदूरथादासीत् भजमानस्तु तत्सुतः ।

श्रिनिस्तस्मात् स्वयं भोजो हृदिकस्तत्सुतो
मतः ॥”)

विदूरभूमिः, स्त्री, (विदूरस्य भूमिः ।) विदूर-
देशः । यत्र वैदूर्यमणिरुत्पद्यते । यथा,—

“तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री

स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-

दुभिन्नया रत्नशलाकयेव ॥”

इति कुमारसम्भवम् ॥

विदूरद्रिः, पुं, (विदूरनामकोऽद्रिः ।) विदूर-
पर्वतः । इति जटाधरः ॥

विदूषकः, त्रि, (विदूषयति आत्मानमिति । वि +
दूष + णिच् + क्तुल् ।) कासुकः । तत्पर्यायः ।

विङ्गः २ बलीकः ३ षट्पन्नः ४ कामकेलिः

५ पीठकेलिः ६ पीठमर्दः ७ भविलः ८ क्लिदुरः

९ विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ चाटुवटुः

११ वासन्तिकः १२ केलिकिलः १३ वैद्याधिकः

१४ प्रहासी १५ प्रीतिदः १६ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ परनिन्दाकरः । इति मेदिनी । के, २१४ ॥

तत्पर्यायः । खलः २ रञ्जकः ३ अभीकः ४ क्रूरः

५ सूचकः ६ कण्टकः ७ नागः ८ मलिनास्यः

९ परदेवी १० । इति शब्दमाला ॥ चतुर्धा-

नायकान्तर्गतनायकविशेषः । तस्य लक्षणं

विद्वः

यथा । अङ्गादिवैकलेर्हस्यकारी विदूषकः ।
अस्योदाहरणं यथा,—

“आनीय नीरजसुखीं शयनोपकण्ठ-

सुतकण्ठतोऽस्मि कुचकक्षुकमोचनाय ।

अत्रान्तरे सुहृदकारि विदूषकेण

प्रातस्तनस्तखण्डकुक्कुटकखण्डनादः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अयन्तु शृङ्गारसहायः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
३ । ७७ ।

“शृङ्गारस्य सहाया विटचेटविदूषकाद्याः स्युः ।
भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभञ्जनाः
शुद्धाः ॥”

दूषणकारके, त्रि । यथा, भागवते । ५ । १६ । १० ।
“येनह वाव कलौ मनुजापसदा देवमाया-

विमोहिताः * * * ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुष-
लोकविदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥”

विदूषणं, स्त्री, विशेषेण दूषणम् । विपूर्वजन्त-
दुषधातोरनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विदेशः, पुं, (विप्रकृष्टो देशः ।) परदेशः । देशा-
न्तरम् । यथा । अशौचकालाभ्यरे विदेशस्था-
शौचश्रवणे प्रेषाहेः शुद्धिः । इति सुद्धितत्त्वम् ॥
अन्यच्च ।

“कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं यवसायि-
नाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
इति चाणक्ये ॥

अन्यत् देशान्तरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विदेहः, पुं, जनकान्त्यभूमिपः । (यथा, देवी-
भागवते । १ । १६ । ५२ ।

“द्रुमिच्छाम्यहं भूपं विदेहं नृपसत्तमम् ।

कथं तिष्ठदि संसारे पद्मपत्रमिवाम्भसि ॥”

विगतो देहो यस्याः ।) कायशून्ये, त्रि । इति
मेदिनी । ले, २४ ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १०७ । २६ ॥

“क्षिप्रशीर्षा विदेहाश्च भिन्नत्वगस्थिसन्धयः ।

प्राणिनः समदृश्यन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥”

निमिराजस्य विदेहत्वकारणम् । यथा,—

“असमाप्ते ततो यज्ञे वशिष्ठश्चागमं हि वः ।

तं दृष्ट्वा कुपितः प्राह प्रत्याख्यातोऽस्मि

पार्थिव ।

यस्मात्तस्मात् शपेयं त्वां विदेहस्त्वं भविष्यसि ॥”
इति वह्निपुराणे सूर्यवंशसमाप्ताध्यायः ॥

विदेहा, स्त्री, मिथिला । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
रघुः । १२ । २६ ।

“वभौ तमनुगच्छन्ती विदेहाधिपतेः सुता ।

प्रतिषिद्धापि कैकेया लक्ष्मीरिव गुणोन्मखी ॥”

विद्वः, त्रि, (विध्यते स्मृति । अघ + क्तः ।)

क्लिद्रितः । इत्यमरः ॥ क्षिप्रः । सङ्ग्रहः ।

वाधितः । इति मेदिनी । घे, १६ ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ५० । ७० ।

“तर्गुल्लादिभिर्द्वारं न विद्वं यस्य वेष्टनः ।
सर्मभेदोऽथवा पुंसस्तत् श्रेयो भवनं न ते ॥”)

ताडितः । इत्यजयपालः ॥ (यथा, विष्णुसंहितायाम् । २० । ४४ ।

“नाकाळे म्रियते कश्चित् विद्वः शरशतरपि । कुशाग्रैणापि संसृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥”

विद्वकर्णः, पुं, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्य ।) विद्वकर्णौ । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (विद्वौ कर्णौ यस्येति । कृतकर्णवेधे, चि ॥)

विद्वकर्णा, स्त्री, विद्वकर्णौ । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

विद्वकर्णिका, स्त्री, (विद्वकर्णा । स्वार्थे कन् ।) विद्वकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ॥

विद्वकर्णौ, स्त्री, (विद्वः कर्ण इव पत्रमस्याः ।) वृत्तविशेषः । अकनादि इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । पाठा २ अस्वहा ३ स्थापनी ४ श्रेयसी ५ रसा ६ एकाष्टीला ७ पापचेली ८ प्राचीना ९ वनतित्तिका १० । इत्यमरः ॥

अविद्वकर्णौ ११ अविद्वकर्णा १२ । इति सङ्गीतिका ॥ आविद्वकर्णिका १३ विद्वकर्णिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अन्यत्पाठाश्चैव द्रष्टव्यम् ॥

विद्यमानः, चि, (विद् + शानच् ।) वर्तमानः । इति सङ्ख्यटीकायां भरतः ॥ (यथा, वैदके । “वासायां विद्यमानायामाशयां जीवितस्य च ॥”)

विद्या, स्त्री, (विद्यतेऽसौ इति । विद् + “सञ्ज्ञायां समजनविधनिपत्तेति ।” ३ । ३ । ६६ । इति ऋषः ।) दुर्गा । इति शब्दरत्नावली ॥ गणिकारिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ ज्ञानम् । तत्तु मोक्षे धीः । इति जटाधरः ॥ परमोत्तमपुरुषार्थसाधनीभूता विद्या ब्रह्मज्ञानरूपा । इति नागोजीभट्टः ॥ मन्त्रः । यथा । शारदायाम् ।

“भान्तं विद्यत्यनयनं श्वेतो मर्दिनि उद्वयम् । अष्टाक्षरी समाख्याता विद्या महिषमर्दिनी ॥” विश्वसारे ।

“प्रणवाद्यां जपेद्विद्यां मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।” महिषमर्दिनीमन्त्रः ॥

“दशाक्षरी समाख्याता विद्या त्रिभुवनेश्वरी । प्रणवश्च तथा माया भवेद्विद्या पुनर्दश । कामं प्रणवमित्युक्तं भवेद्विद्या पुनर्दश ॥” दुर्गामन्त्रः ।

“वाग्बीजाद्या यदा विद्या वागीशत्वप्रदायिनी । कामाद्या च यदा विद्या सर्वकामप्रदायिनी । तारमायादिका विद्या भोगमोक्षैकदायिनी । यद्वीजाद्या भवेद्विद्या तद्वीजेनाङ्गकल्पना ॥” अन्नपूर्णमन्त्रः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ महाविद्या । कलौ तस्या नानावर्त्तनास्तामसी पूजा सर्वत्र भविता । अधुना सा वारोऽयारीपूजा इति ख्याता । यथा,—

“अस्मिन् काले सुरेशानि प्रकाशी जायते सुवि । तमोधर्मेण सर्वत्र देवताप्रतिमां सदा ॥ अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां नवम्यां शनिभौमयोः ।

संक्रान्त्यां पञ्चदश्याश्च पञ्चयोरुभयोरपि ॥

कृत्वा तु पूजयिष्यन्ति महाविद्यां सभैरवाम् । विद्याश्च विविधां देवि तथान्यप्रतिमां शुभाम् ॥ एवं हि तामसौ पूजामनित्याश्च भवेत् कलौ ॥” इति मायातन्त्रे १७ पटलः ॥

शास्त्रम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा । शिखा १ कल्पः २ व्याकरणम् ३ निरुक्तम् ४ ज्योतिषम् ५ कन्दः ६ ऋग्वेदः ७ यजुर्वेदः ८ सामवेदः ९ अथर्ववेदः १० मीमांसा ११ न्यायः १२ धर्मशास्त्रम् १३ पुराणम् १४ आयुर्वेदः १५ धनुर्वेदः १६ गान्धर्ववेदः १७ अर्थशास्त्रम् १८ ॥ यथा, विष्णुपुराणम् ।

“अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येतास्तुर्दश ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*

नीचादप्युत्तमा विद्या ग्राह्या यथा,— “अद्वयानः शुभां विद्यामादहीतावरादपि । अन्त्यादपि परं धर्मं स्वीरत्नं दुष्कुलादपि ॥” इति मानवे २ अध्यायः ॥*

विद्याप्रशंसा यथा,— “ये बालभावान् पठन्ति विद्यां ये यौवनस्था अधना अदाराः । ते शोचनीया इह जीवलोकं मनुष्यरूपेण गृहाक्षरन्ति ॥ भोजने भोजनं चित्तं न कुर्वन्त्याश्चसेवकाः । सुदूरमपि विद्यार्थं ब्रजेत् गरुडवेगवान् ॥ ये बालभावान् पठन्ति विद्यां कामातुरा यौवननष्टचित्ताः । ते वृद्धकाळे परिभूयमानाः सन्दह्यमानाः शिशुरे यथालम् ॥ माता शत्रुः पिता वैरी बालो येन न पाठितः । न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वको यथा ॥ विद्या नाम कुरुपुरुषमधिकं प्रच्छन्नमन्तर्हणं विद्या साधुजनप्रिया सुचिकरी विद्या गुरुणां गुरुः । विद्या बन्धुजनार्तिनाशनकरी विद्या परं देवता विद्या भोग्यवशः कुलोन्नतिकरी विद्याविहीनः पशुः ॥ यद्देवाभ्यन्तरे द्रव्यं लयं चैव तु दृश्यते । अश्रेयं हरणीयञ्च विद्या न द्रियते परैः ॥” इति गारुडे ११०।११५ अध्यायौ ॥ अथ विद्यादानफलम् । “यस्तु देया यद्देवि नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् । स भवेत् सर्वलोकानां पूज्यः पूजापदं ब्रजेत् ॥ विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति सातरः । लिप्यते दीयते येन विधिना तं शृणुष्व नः ॥ सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदान् स्वर्गादिसाधकान् । तदङ्गानीतिहासानि देया धर्मविद्वद्भ्यः ॥ गारुडं बालतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरवम् ।

शास्त्राणि पठनादानात् सातरः फलदा नृणाम् ॥ ज्योतिषं वेदशास्त्राणि कलाकायं स्वभाष्यतः । दानादारोग्यमाप्नोति गन्धर्वं लभते पदम् ॥ विद्याभ्यो वर्त्तते लोको धर्माधर्मैश्च वृद्धये । तस्माद्विद्या सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ॥ महोदानञ्च गोदानं हैमवस्त्रतिला जलम् ; धान्यदीपान्नदानञ्च महादानानि दानसु ॥ इच्छाञ्च क्षीयते दानं दीपदानं नराधिप । विद्या वृद्धिमवाप्नोति दीयमानापि नित्यशः ॥ एकोच्चारणं भूदानं दत्तं भवति भूमिप । नहि तद्विद्यते भूप देहपातादनन्तरम् ॥ विद्यादानं न तद्वत्स एकधा दशधा भवेत् । शतधा कोटिधा गच्छेद्विद्यामत्र च पारगः ॥ राज्ञा तस्करदायादौर्जलवद्भिसरीरूपैः । सर्वदानानि ह्वीयन्ते विद्या केनापि ह्वीयते ॥ विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति । विद्यादानेन दानानि नहि तुल्यानि बुद्धिमन् ॥ विद्या एव परं मन्त्रं यत्तत् पदमनामयम् । शृण्वन्नुत्पद्यते भक्तिर्भक्त्या गुरुमुपासते ॥ स च विद्यागमान् वक्ति विद्या पुस्तान्प्रिता वृप ।

विद्याविवेकबोधेन शुभाशुभविचारिणाम् ॥ विद्यते सर्वकामाप्तिस्तस्माद्विद्या परा मता ॥ विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति । येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥ विद्याविचारतत्त्वज्ञा राज्ञः सर्वार्गगामिनः । भुञ्जतेऽपि हि भोगावि गच्छन्ति परमां गतिम् ॥ अन्त्यजा अपि यां प्राप्य क्रीडन्ते ग्रहाराक्षसैः । सा विद्या केन मीयेत यस्याः कोऽन्यः समोऽपि न ॥

ज्वरेण कुञ्जरं हन्ति सर्वपेण तुरङ्गमम् । मन्त्रिकापदमात्रस्य विषस्य विषमा गतिः ॥ एवंविधं विधिं वत्स विद्यामन्त्रप्रभावतः । जीयते भक्षितं पुंभिक्षास्माद्विद्या परात्परा ॥ नहि विद्या कुलं जातिरूपं पौरुषपात्रताम् । वशते सर्वलोकानां पठिता उपकारिका ॥ भूतैर्गृहीता विध्वस्ता दृष्टा वा महपन्नगैः । विद्या उत्थापयेत् वत्स अन्त्यजस्यापि हृत्स्थिता । सर्वेषामेव वृद्धानां विद्यावृद्धे हि मान्यता ॥ वयोवृद्धो हि शूद्राणां विप्रानां धनवान् यतः । क्षत्रियाभ्यान्तु वीर्येण विप्रानां शास्त्रपारगः ॥ वित्तं बन्धुर्वयश्चैव तपो विद्या यथोत्तरम् । पूजनीयानि सर्वेषां विद्या तेषां गरीयसी ॥ गुरुशुश्रूषया विद्या पुष्कलेन धनेन वा । विद्यया लभ्यते विद्या चतुर्थी नोपलभ्यते ॥ यः कृतज्ञान् महीं दद्यात् मेरुतुल्यश्च काष्ठा- नम् । स यद्व्यायतः पृच्छेन्न तस्योपदिशेत् कश्चित् ॥ एवंविधं महाभाग विद्यारूपं हि वर्णितम् ।

विद्या

संक्षेपान्न च विस्तारात्तस्या दानफलं श्रद्धा ॥
 श्रीताडोपत्रजे सच्च समे पत्रसुसंस्थिते ।
 विचित्रकं विपार्श्वं च चर्मणां सवटीकते ॥
 रक्तेन अथ कृष्णेन मृद्धानावर्हितेन च ।
 दृढसूत्रसुवन्नेन एवंविधकृतेन च ॥
 यस्तु द्वादशसाहस्रीं संहितासुपलेखयेत् ।
 ददाति चाभियुक्ताय स याति परमां गतिम् ॥
 पूर्वोत्तररत्नवे देशे सर्ववाधाविवर्जिते ।
 गोमयेन शुभेनैव कुण्यान्मखलकं बुधः ॥
 चतुर्हस्तप्रमाणेन शुभश्च चतुरस्रकम् ।
 तस्य मध्ये लिखेत् पद्मं सितरत्नरजादिभिः ॥
 सर्वैर्तुल्यमयैः पुष्पैर्भूषयेत् सर्वतो दिशम् ।
 वितानं दापयेन्मृद्भिः शुभचित्रविचित्रितम् ।
 पार्श्वतः सितवस्त्रैस्तु सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत् ।
 कन्दकेरुचन्द्रेण दर्पणैश्चामरैस्तथा ॥
 चण्डाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्वत्र उपकल्पयेत् ।
 तस्य मध्ये न्यसेद्यन्त्रं नागदन्तमयं शुभम् ॥
 अधः कश्चिन्नवहन्तु पार्श्वतो हरिदन्तिभिः ।
 शोभितं दृढवन्नेन बह्वं सूत्रेण बुद्धिमान् ॥
 तस्योर्ध्वं विन्यसेद्वेद्याः पुस्तकं लिखितं शुभम् ।
 आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः ॥
 निरुदकेस्तथा पुष्पैः कृमिकीटविवर्जितैः ।
 चन्दनेन सदा तत्र भक्षणा चारु धनयेत् ॥
 धूपश्च गुग्गुलुं देयं तुल्यकागुरुमिश्रितम् ।
 दीपमालां तथा चाग्ने नैवेद्यं विविधं पुनः ॥
 खाद्यं पेयान्वितं लेह्यं चोष्यचापि निवेदयेत् ।
 पूजयेद्विधिपालांस्तु लोकपालान् यथाक्रमम् ॥
 कन्याः स्त्रियस्तु संपूज्या मातरः कल्पयेच्च ताः ।
 पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा ॥
 स्वशक्त्या चैव दातव्या रुपं पौरांश्च पूजयेत् ।
 तथा संपूजयेद्वत्स लेखकं धर्मभागकम् ॥
 कन्दोलचणतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम् ।
 प्रणयं स्मरते ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम् ॥
 नातिसन्ततविच्छिन्नेन शस्त्रेणैव च कर्कशैः ।
 नन्दिनागरकैर्लेख्यैर्लेखयेच्छिवपुस्तकम् ॥
 प्रारम्भे पञ्चश्लोकानि पुनः शान्तिस्तु कारयेत् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्व्यात् सर्वोपेक्षं प्रकल्पयेत् ॥
 नटचारणनयैश्च देयाः कथनसम्भवेः ।
 प्रत्यक्षे पूजयेत्श्लोकांस्ततः सर्वं विसर्जयेत् ॥
 एकान्ते सुमनस्केन विश्रब्धेन दिने दिने ।
 निष्पाद्यं विधिनानेन स्वर्चं च शुभवासरे ॥
 ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
 तथा विद्याविमानस्तु सप्तपञ्चत्रिभूमिकम् ॥
 विचित्रवस्त्रशोभाढं शुभलक्षणलक्षितम् ।
 कारयेत् सर्वतोभद्रं किङ्किणीवरकान्वितम् ॥
 दर्पणैर्हर्षचन्द्रेण चण्डाचामरमण्डितम् ।
 तस्मिन्पुं समुत्तिष्ठ्य सुगन्धं चन्दनागुरुम् ॥
 तुरुष्कं गुग्गुलुं वत्स शर्करामधुमिश्रितम् ।
 पूर्ववत् पूजयेत् सर्वान् कन्यास्त्रीद्विजपौरवान् ॥
 तथा तं पुस्तकं दस्त्रे विन्यसेद्विधिपूजितम् ।
 एवं कृत्वा तथा चिन्त्या मातरः प्रीयतां मम ॥
 यस्यैव शुक्लं तच्छास्त्रं पुस्तं पुरि विकल्पयेत् ।

विद्या

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्वशास्त्रार्थपारगाः ॥
 शिवव्रतधरा सुख्या विष्णुधर्मपरायणाः ।
 महता जनसंघेन रथस्थं वाद्यवाहनेः ॥
 प्रधानैर्वापि तत्रैयं यस्य देवस्य अंशजम् ।
 सामान्यं शिवतीर्थेषु मातरो भवनेषु च ॥
 तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवेन शूलिना ।
 समर्पयेत् प्रणम्येशं मातरः प्रीयतां मम ॥
 सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च ।
 विद्यासंग्रहयुक्ताय सर्वशास्त्रकृताश्रमे ॥
 तेनैव वर्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत् ।
 जगद्धिताय वै शान्तिं सन्ध्यायां वाचयेत्तथा ॥
 तेन तोयेन दातारं मृद्भिः समभिसिञ्चयेत् ।
 वरमेतु ततः शब्दसुचार्यं जगतस्तथा ॥
 एवं कृते महाकान्तिर्देशस्य नगरस्य च ॥
 अनेन विधिना यस्तु सर्ववाधाः श्रमन्ति च ॥
 अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति ।
 स भवेत् सर्वलोकानां दर्शनादघनाशनः ।
 न्यतोऽपि गच्छते स्थानं ब्रह्मविष्णुमस्कृतम् ॥
 सप्त पूर्वोपरान् वंशानात्मनः सर्व एव च ।
 उद्धृत्य पापकलिलादिष्णुलोके महीयते ॥
 यावत् तत्पत्रसंख्यानमचराणि विधीयते ।
 तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः ॥
 तदा क्षितिं समायातो देशा भक्तिरतो भवेत् ।
 समस्तभोगसम्पन्ने विद्वान् संजायते कुले ॥
 विद्यादानप्रभावेन योगशास्त्रं ददेद्यदि ।
 आत्मवित्तानुरूपेण यः प्रयच्छति मानवः ।
 अशाक्यात् फलमाप्नोति सत्यं सत्यं न संशयः ॥
 स्त्रिया वानेन विधिना विद्यादानफलं लभेत्
 भर्तृव्यानुज्ञया दत्तं विधवा वा तसुहिश्रु ॥*॥
 विद्यार्थिने सदा देयं वस्त्रमभ्यङ्गभोजनम् ।
 कृत्वा उदकं दीपं यस्मात्तेन विना नहि ॥
 लेखनीघटनं तीक्ष्णमविपत्रन्तु लेखनीम् ।
 दत्त्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमम् ॥
 पुस्तकास्तरणं दत्त्वा तत्प्रमाणं सुशोभनम् ।
 विद्यादानमवाप्नोति सूत्रवन्तु बुद्धिमान् ॥
 पत्रकामासनश्चैव दण्डासनमथापि वा ।
 विद्याधारणशीलाय दत्तं भवति राघ्यदम् ॥
 अङ्गनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे ।
 भूमिं गृहन्तु क्षेत्रन्तु स्वर्गाराध्यफलप्रदम् ॥
 यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्तते ।
 तस्यापि भवते स्वर्गं तत्प्रभावाभिराधिप ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।
 इह कीर्तिमवाप्नोति न्यतो याति परां गतिम् ॥”
 इति देवीपुराणे विद्यादानमहाभाग्यफला-
 ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
 “दशवापीसमा कन्या भूमिदानश्च तत्समम् ।
 भूमिदानाद्दशगुणं विद्यादानं विशिष्यते ॥
 यथा सुराणां सर्वेषां रामश्च परमेश्वरः ।
 तथैव सर्वदानानां विद्यादानन्तु देहिनाम् ॥
 राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत् फलम् ।
 तत् फलं लभते विप्रो विद्यादानेन पुण्यवान् ॥
 सर्वशस्यसमापूर्णा सर्वरत्नोपशोभिताम् ।

विद्या

विप्राय वेदविदुषे महीं दत्त्वा शशियज्ञे ।
 यत्फलं लभते विप्रो विद्यादानेन तत् फलम् ॥
 कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
 तत् फलं समवाप्नोति पुस्तकस्य प्रदानतः ॥
 यावच्च पातकं तेन कृतं जन्मशृतेरपि ।
 तत् सर्वं नाशयत्याशु विद्यादानेन भो द्विज ॥
 धर्म्मोपदेशं यः कुर्व्यात् शास्त्रं ज्ञात्वा तु वैष्णवे ।
 कृत्वा धरित्रीं यो ददात् उभयोस्तत्समं फलम् ॥

विद्यादानात् परं दानं न भूतं न भविष्यति ।
 येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
 विद्या च श्रूयते लोके सर्वधर्मप्रदायिका ।
 तस्माद्विद्या सदा देया पण्डितैर्धार्मिकैर्हिजैः ॥
 आत्मविद्याप्रदातारो ये भवन्ति सदा सुने ।
 न पुनस्तेऽपि निरयं प्रविशन्ति सुनिश्चयम् ॥
 विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्म्मशास्त्रस्य च द्विज ।
 पुराणस्य च यो ददात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥
 शास्त्रदृष्ट्या जगत् सर्वं सुश्रुतश्च शुभाशुभम् ।
 तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय कार्तिके ॥
 वेदविद्याश्च यो ददात् स्वर्गं कल्पत्रयं वसेत् ।
 आत्मविद्याश्च यो ददात् तस्य संख्या न विद्यते ॥

त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
 शास्त्रं कामदुधा धेनुः पृथिवी चैव शाश्वती ॥
 यत्किञ्चित् कार्तिके दत्तं विष्णुसुहिष्य मानवैः ।
 तदक्षयश्च लभते तन्नदानादिशेषतः ॥
 इह लोके बहून् भोगान् सुकृत् याति शिवा-
 लयम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ११७ अध्यायः ॥

अथ विद्यारम्भदिनानि ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने ।
 षष्ठीं प्रतिपदश्चैव वर्ज्यत्वा तथाष्टमीम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीश्चैव सौरिभौमदिनं तथा ।
 एवं सुनिश्चिते काले विद्यारम्भस्तु कारयेत् ॥
 पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीश्चापि सरस्वतीम् ।
 स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्वाश्च विदां विशेषतः ॥
 नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने ।
 स्वाहेत्यनेन हरिं त्रिः पूजयेत् ।
 भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
 वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च ॥
 स्वाहेति ब्रह्मपुराणीयेन च त्रिः पूजयेत् ॥”*॥
 लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् ।
 “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनयज्ञे ।
 लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥
 पूर्वदिग्बदो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः ।
 निरोधो हस्तवाङ्मोक्ष मसीपत्रावधारणे ॥”
 मत्स्यपुराणश्च ।

“श्रीर्षोपेतान् सुसंपूर्णान् समश्रेणीगतान्
 समान् ।

अक्षरान् विलिखेद्यस्तु लेखकः स परः
 स्रुतः ॥”

नाधीधीतेत्यनुवृत्तौ मनुः ।

“रुधिरं च स्रुते गात्रात् शस्त्रेण च परीक्षते ।”
रुधिरस्रवं विना शस्त्रेण चतुर्मात्रेणपि । दीपि-
कायाम् ।

“लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वदृष्टौ-
शशिषु च हरिवीधे शुक्रजीवार्कवारे ।
उदितवति च जीवेकैन्द्रकीयेषु सौम्ये-
रपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेन्द्रे ।”

मदनपारिजाते ।

“विदारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥

विदारम्भः सुरगुरुसितमेज्वभीष्टार्थदायी
कर्तुंश्चाशुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे
ह्यायास्त्रनावपि च सुनयः कीर्त्तयन्त्येवमाद्याः ॥
रवेगं रोर्भृगोर्लमे तत्स्थेर्केऽपीन्द्रद्वितः ।
गुर्वर्केन्दुशुद्धौ च विदारम्भः प्रशस्यते ॥” * ॥
दृष्टव्यतिः ।

“प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाश्रीभिः प्रपूजितम् ॥”
कूर्मपुराणम् ।

“स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशु-
मानसाः ॥”

शिवधर्मे ।

“संस्कृतेः प्राकृतेर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥”
आदिः ग्रन्थकरणादिः । * । नन्दिपुराणम् ।

“प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्यात् यतिविरामणम् ।
विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ॥” * ॥

“समाप्ते वाचकाभीष्टं कुर्यादेव विचक्षणः ।
सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु यास्या तु नित्यदा ॥
लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयी ।
धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥” * ॥

इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यं विभावितैः ।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कथावस्तुप्रसङ्गेन नानायास्यानसम्भवेः ।

युक्तिभिश्च स्मरेद्व्याख्यां चिद्देशापि स्वयंकृतैः ।
एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने ॥”
स्मृत उवाच ।

“प्रागल्भ्यहीनस्य नरस्य विद्या
शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।
न तन्निमुत्पादयते शरीरे
अन्वस्य दारा इव दर्शनीयाः ॥” * ॥

लिङ्गपुराणम् ।

“यो गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति ।
तत्प्राप्तादेन यस्मात् स प्राप्नुते सर्वसम्पदः ॥”
दुर्वासाः ।

“सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति
यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति चायुर्विद्या यशो बलम् ॥”

अधीतस्यार्थिने दानमावश्यकं तथा च श्रुतिः ।
योऽधीतार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स कायं ह्य-
स्यात् श्रेयसो हारमावृणुयात् इति । * ।

तद्दानं च अध्यापनेन यावद्या विलिख्यार्थिने
च सम्भवतीत्यतो धीमद्भिर्निवन्तः क्रियते ॥ * ॥
तथा च विष्णुपुराणम् ।

“प्राणिनामुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥”
दृष्टव्यतिरपि ।

“अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटलान्वितान् ।
निरामयान् यः कुरुते शास्त्राङ्गनशलाकया ॥
इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सद्गतिश्च सः ।
षाण्मासिके तु समये भ्रान्तिः सञ्जायते यतः ॥

धात्राक्षराणि स्मृतानि पञ्चारूपाण्यतः पुरा ।
उपदेशानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ ॥”
एवञ्च । एकलयेनानुपदेशापि द्रोणाचार्यो गुरुः
कृतः अतो ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा,
महाभारते ।

“अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिश्च परमामास्थितस्तदा ।
इच्छन्ने योगमातस्थे परं निश्चयमागतः ॥” * ॥
शृङ्गलिखितौ ।

“न वेदमनधीतानां विद्यामधीतीत्याद्यत्र वेदाङ्ग-
स्मृतिभ्यः ॥” * ॥ अङ्गानि च ।

“शिक्षा कल्पो व्याकरणं कृन्दो ज्योतिषमेव च ।
निरुक्तश्चेति चाङ्गानि वेदानां गदितानि षट् ॥”
स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः ॥ * ॥ शिष्यस्य
गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः ।

“एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् ।
पृथिव्यां नास्ति तद्द्वयं यद्वत्त्वा सोऽनृणी भवेत् ॥”
नन्दिपुराणम् ।

“यश्च श्रुत्वायतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै दृढम् ।
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
विसरेच्च तथा मौढ्यादयोऽपि शास्त्रमनुत्तमम् ।
स याति नरकं घोरमचयं भीमदर्शनम् ॥” * ॥
अतएव गृहस्थादीनामपि पुनरध्ययनमाह
आपस्तम्बः । यथा विद्याया न विरोधेत पुनरा-
चार्यमुपेत्य साधयेदिति ॥ * ॥ विष्णुः । यश्च
विद्यामासाद्य तथा जीवेत् न च सा तस्य पर-
लोकफलप्रदा भवति यश्च विद्याया परेषां यशो
हन्तीति । * । देवलः ।

“इष्टं दत्तमधीतं यद्दिनश्रुत्यनुकीर्त्तनात् ।
ज्ञावानुश्रोचनाभ्याश्च भग्नतेजो विभियते ॥
तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत् ॥”
अनुकीर्त्तनं कथनम् । ज्ञावा प्रशंसा । अनु-
श्रोचनं धनययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फल-
जनकशक्तिहीनम् । वृथा रक्षादिप्रयोजनं
विना ॥ * ॥ वैष्णवास्तै भविष्यपुराणम् ।

“उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति
द्विजान् ।
किन्न दत्तं भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विद्याचरणः, } (विद्याया वित्तः । विद्या + “तेन-
विद्याचुषुः, } वित्तश्चुषुपचणपौ ।” ५। २ । २६ ।
इति चणप् चष्पुप् च ।) विद्याया ख्यातः । इति
व्याकरणम् ॥

विद्यादलः, पुं, भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
विद्यादाता, [ऋ] चि, (विद्यां ददातीति । दा +
लच् ।) विद्यादानकर्ता । यथा,—

“अन्नदाता भयत्राता पत्नीतातस्तथैव च ।
विद्यादाता जन्मदाता पञ्चैते पितरो नृणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥
अपि च ।

“न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चित् गुरोः
परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्समौ नात्र संशयः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥

विद्यादानं, स्त्री, (विद्याया दानम् ।) अध्यापनम् ।
पुस्तकदानम् । यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।
“विद्यादानं प्रवक्ष्यामि याथातथ्यात्तवाधुना ।
तथा देयं फलं यच्च तच्छृणुष्व वृषोत्तम ॥
पुण्येऽङ्घ्रि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम् ।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत् ॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्राकरशोभिते ।
तत्र न्यस्यासनं दिवं दिव्यगन्धादिवासितम् ॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्मशास्त्रस्य धीमता ।
ब्राह्मणान् वेदसंपूर्णान् कृन्दोलक्षणपारंगान् ॥
लेखयित्वा तु यत्नेन तत्समर्चं शुभाचरैः ।
चन्द्रसूर्योपरागे वा संक्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽङ्घ्रि तत् सुसंपूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
वृत्तधेन्या युतं रत्नैर्दद्यात् गुणवते ततः ॥
शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेऽतिप्रियंवदे ।
तच्छास्त्रं शृणुतां नित्यं जनानां नाशयन्त्यथ ।
दातुस्तस्माद्भवत्येवं फलं तच्छृणु भूपते ॥
यत् पुण्यं सञ्जतीर्थानां विधिवद्भयजतां तथा ।
तत् पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ॥
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत् फलम् ।
तद्वाजन् सकलं लेभे धर्मशास्त्रप्रदायकः ॥
पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति न तत् सर्वैर्महामखैः ॥
देवानामालये नित्यं धर्मशास्त्राणि यः पुमान् ।
अध्यापयति धर्मात्मा तस्य दानफलं शृणु ॥
धनभूमिहिराण्यानां दानेन यदवाप्यते ।
फलं तत् सकलं राजन् नित्यं कारापकस्य च ॥
योऽधीते धर्मशास्त्राणि देवानां पुरतोऽनिशम् ।
द्विजो वीप्सुरथार्थानामेवमेवार्हति ध्रुवम् ॥
प्रातरुत्थाय यो वेदं वेदाङ्गं शास्त्रमेव वा ।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य वृषोत्तम ॥
दानैर्योऽपि विभर्त्तताननीप्सुर्धर्मतत्परः ।
द्विगुणं पृथिवीदानात् फलं तस्य भवेन्नृप ॥
यो भूतं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप ।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः ॥
विवेको जीवितं दीर्घं धर्मकामार्थसम्पदः ।

विद्याध

सर्वं तेन भवेदत्तं शास्त्राणां पोषणे कृते ॥
वाजपेयसहस्रस्य सन्धिगृहस्य यत् फलम् ।
तत् फलं समवाप्नोति विद्यादानात् संशयः ॥
तस्माद्देवायै नित्यं धर्म्मशास्त्रस्य वा श्रुतेः ।
पठनं कारयेद्राजन् यदीच्छेद्धर्म्ममात्मनः ॥
गोभूहिरण्यवासांसि श्रयनान्यासनानि च ।
प्रत्यहं तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तम ! ॥
धर्म्माधर्म्मं न जानाति लोकोऽयं विद्याया विना ।
तस्मात् सदेव धर्म्मात्मन् विद्यादानरतो भव ॥”

इति बह्विपुराणे विद्यादाननामाध्यायः ॥
विद्यादेवी, स्त्री, (विद्याया देवी ।) जिनघोडश-
देयन्तर्गतदेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ सर-
स्वती च ॥

विद्याधनं, स्त्री, विद्याया अर्जितधनम् । यथा ।
विद्याधनमाह कात्यायनः ।
“उपन्यस्ते तु यस्मिन् विद्याया पशुपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् विभागे न नियोजयेत् ॥
श्रियादार्त्विन्यतः प्रश्नात् सन्दिग्धप्रश्ननिर्णयात् ।
स्वज्ञानशंसनादादास्मिन् प्राध्ययनात् यत् ॥
विद्याधनन्तु तत् प्राहुर्विभागे न प्रयोजयेत् ।
श्रित्येवपि हि धर्म्मोऽयं मूलाद्यच्चाधिकं
भवेत् ॥

परं निरस्य यस्मिन् विद्याया दूतपूर्वकम् ।
विद्याधनन्तु तद्विद्यात् न विभाज्यं दृष्टव्यम् ॥”
यदि भवान् भद्रमुपन्यस्यति तदा भवत एव
मयेतद्देयमिति पणितं यत्रोपन्यासं निस्तीर्य
लभते तत्र विभाज्यम् । श्रियादध्यापितात्
आर्त्विन्यतः यजमानादक्षिण्या लब्धं धनं न
प्रतिग्रहलब्धं वेतनरूपत्वात्तस्य । तथा यत्कि-
ञ्चिद्विद्याप्रप्ते निस्तीर्यपणितं यदि कश्चित्
परितोषाददाति । तथा यो ह्यस्मिन् शास्त्रार्थे
अस्माकं संशयमपनयति तस्मै धनमिदं ददा-
मीत्युपस्थितस्य संशयमपनीय यस्मिन् । तथा
वादिनोऽदसन्देहे न्यायकरणार्थमागतयोः
सन्धिर्निरूपणे यस्मिन् षष्ठांशप्रदिकम् । तथा
शास्त्रादिप्रकृतज्ञानं सम्भाव्य यत् प्रतिग्रहा-
दिना लब्धम् । तथा शास्त्रज्ञानविवादे अन्य-
त्रापि यत्र कुत्रचिदन्योऽन्यज्ञानविवादे निर्जित्य
यस्मिन् । तथैकस्मिन् देये बहुनामुपपन्ने येन
प्रकृष्टात् यस्मिन् । तथा श्रियादिविद्यया
चित्रकरसुवर्णकारादिभिर्लब्धम् । तथा दूते-
नापि परं निर्जित्य यस्मिन् तत् सर्वमविभाज्य-
मितरेः । तस्माद्यथा कयाचित् विद्याया लब्ध-
मर्जकस्यैव तत्र इतरेषामिति । प्रदर्शनार्थन्तु
कात्यायनेन विस्तारितमिति दायभागः ॥
नारदः ।

“कुटुम्बं विभ्रयाद्भातुर्यो विद्यामधिगच्छतः ।
भागं विद्याधनात्तस्मात् स लभेतामृतीऽपि
सन् ॥”

विभ्रयादिलोकवचनविद्देशात् बहवः । यदि
विद्यामभ्यस्यतो भातुः कुटुम्बमपरो भाता
स्वधनव्ययशरीरायासाभ्यां संवर्धयति तदा

विद्यावा

तद्विद्यार्जितधने तस्याधिकारः । अश्रुतो मूर्खः ।
कल्पतरुमिताक्षरादीपकलिकास्तु कात्यायनः ।
“परमक्तोपयोगेन विद्या प्राप्नान्यतस्तु या ।
तथा लब्धं धनं यत्तु विद्यालब्धं तदुच्यते ॥”
अन्यतः पितृमातृकुलव्यतिरिक्तात् । अत्र
विशेषयति स एव ।
“नाविद्यानान्तु वैदेन देयं विद्याधनं क्वचित् ।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैदेन तद्वनम् ॥”
तत्रोच्चरितविद्यापदसुभाभ्यां सम्बध्यते । तेन
समविद्याधिकविद्यानां भागो न तु न्यूनविद्या-
विद्ययोः । वैदेन विदुषा । पुनर्विशेषयति ।
“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि वा ।
श्रौर्यप्राप्तन्तु यद्विदितं विभाज्यं तद्वद्वस्यति ॥”
कुले स्वकुले पितामहपितृयादिभ्यः पितृत एव
वा श्रितितविद्यानां भ्रातृणां यद्विद्याश्रौर्यप्राप्तं
धनं तद्विभजनीयमिति कल्पतरुवक्ताकरो ।
इति दायतत्त्वम् ॥

विद्याधरः, पुं, देवयोनिविशेषः । इत्यमरः ॥ विद्यां
मन्त्रादिकं धरति पचादित्वादः । पुष्पदन्तादिः
कामरूपी खेचरः । इति भरतः ॥ (यथा,
रघुः । २ । ६० ।

“तस्मिन् चक्षुषे पालयितुः प्रजाना-
मुत्पश्यतः सिंहनिपातसुगम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पदृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥”)

तस्योत्पत्त्यादिर्यथा,—
“नेकेर्यश्चगणैर्यामं त्रैलोक्यमधरोगणेः ।
तेषामुत्पादितान्योन्यं महागन्धर्वनायकाः ॥
उत्पादिताः पुनस्तेर्ये विक्रान्ता शुद्धदुर्म्माः ।
विद्याधरेश्वरास्ते तु खेचराः कामचारिणः ॥
हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा माधवस्तथा ।
इन्द्रकेतुश्च पिङ्गाङ्गो नादस्त्रैव महाबलः ॥
गण इत्येवमादिस्तु डे चान्ये वै सुलोचने ।
शिवा च सुमनास्त्रैव ताभ्यामपि च विश्रवाः ॥
पुनश्चोत्पादयामास विद्या सौमनसं गणम् ।
एतेर्यामो ह्ययं लोको विद्याधरगणैश्चिभिः ॥
एभ्योऽनेकानि जातानि ह्यवरान्तरचारिणाम् ।
लोकेऽस्मिन् गणशस्तानि मन्त्रविद्याविचारि-
णाम् ।

विद्याधरास्तथान्येऽपि विद्यावलसमन्विताः ॥”
इति बह्विपुराणे काश्यपीयवंशः ॥ ॥
घोडशरतिवन्तान्तर्गतचरमवन्तः । तस्य लक्ष्यं
यथा, रतिमञ्जरीयाम् ।

“नाथा ऊरुयुगं धृत्वा कराभ्यां ताडयेत्
पुनः ।

कामयेन्निर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”
विद्यावान्, [त] त्रि, (विद्यास्थस्येति । विद्या +
मतुप् । मत्स्य वः ।) विद्याविशिष्टः । विद्या-
शब्दात् वतुप्रत्ययेन विभक्तः ॥ (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये । २ । ३१ ।

“विद्यावन्त्यपि कौर्त्तिमन्त्राणि सदाचारावदा-
तान्यपि ।

विद्युच्चा

प्रोक्तेः पौरुषभूषणान्यपि कुलान्युद्धर्तुमीशः
चणात् ॥”)

विद्युज्जिह्वः, पुं, (विद्युदिव चक्षुषा जिह्वा यस्य ।)
राक्षसविशेषः । यथा,—
“अग्निर्केतुश्च दुर्द्धर्षो रश्मिर्केतुश्च वीर्यवान् ।
विद्युज्जिह्वो हिजिह्वश्च सूर्यश्चन्द्रश्च राक्षसः ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६० सर्गः ॥

(स्त्री, कुमारानुचरमातृगणविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ४६ । ८ ।

“मेघस्वना भोगवती सुभूष कनकावती ।
अलाताक्षी वीर्यवती विद्युज्जिह्वा च भारत ! ॥”)
विद्युज्ज्वाला, स्त्री, (विद्युत इव ज्वाला यस्याः ।)
कलिकारीदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विद्युतो
ज्वाला ।) तडित्यभा च ॥

विद्युत्, स्त्री, (विशेषेण द्योतते इति तच्छीला
वा । वि + द्युत + “भाजभासेति ।” ३ । २ । १७७
इति क्तिप् ।) सन्ध्या । इति मेदिनी । ते, १५५ ॥
विद्योतते या । तत्पर्यायः । श्रम्या २ श्रतद्वादश
द्वादशनी ४ ऐरावती ५ चणप्रभा ६ तडित् ७
सौदामिनी ८ चक्षुषा ९ चपला १० । इत्य-
मरः ॥ वीषा ११ सौदाम्नी १२ चिल-
मौलिका १३ सञ्जुः १४ अचिरप्रभा १५
सौदामनी १६ अस्थिरा १७ मेघप्रभा १८
अश्वनिः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ चटुजा २०
अचिररोचिः २१ राधा २२ नीलाञ्जना २३ ।
इति षट्पादः ॥ सा चतुर्विधा । यथा,—

“अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्न्यानीह घोडश ।
बहुपुत्रस्य विदुषस्तस्यो विद्युतः स्मृताः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥
चतस्रो विद्युतस्तु ।

“वाताय कपिला विद्युदातपाय हि लोहिता ।
पीता वर्णाय विज्जया दुर्मिच्छायासिता भवेत् ॥”
इति ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धाः । इति तट्टीका ॥

विद्युत्, त्रि, (विगता द्युत् कान्त्यर्थः ।)
निष्प्रभः । इति मेदिनी । ते, १५५ ॥ (विशिष्टा
द्युत् दीप्तिर्यस्येति विग्रहे । विशेषेण दीप्ति-
शाली । यथा, ऋग्वेदे । १ । २३ । १२ ।
“हृस्काराद्भिद्युतस्येतो जाता अवन्तुनः ॥”
“हृस्कारात् दीप्तिकारात् विद्युतो विशेषेण
दीप्यमानात् ॥” इति तद्भाष्ये णायनः ॥)

विद्युत्केशः, पुं, (विद्युत इव दीप्तिशालिनः केशा
यस्य ।) राक्षसविशेषः । यथा,—
“स कालभगिनीं कान्धां भयां नाम महा-
भयाम् ।

उदावहदमेयात्मा स्वयमेव महामतिः ॥
स तस्यां जनयामास हेतो राक्षसपुङ्गवः ।

पुत्रं पुत्रवतीं श्रेष्ठो विद्युत्केशमिति श्रुतम् ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ४ सर्गः ॥
विद्युत्प्रियं, स्त्री, (विद्युतः प्रियम् । तदाकर्षक-
त्वात् ।) कांक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥

विद्युत्चान्, [त] त्रि, (विद्युतः सन्धिसंज्ञिति ।
विद्युत् + मतुप् ।) विद्युद्विशिष्टः । विद्यु-

विद्रधिः

च्छब्दात् वतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, मेघ-
दूते । ६६ ।

“विद्रुत्तन्तं ललितवनिताः सेन्द्रपापं सचिजाः
सङ्गीताय प्रहृतसुरजाः स्निग्धगम्भीरघोषम् ॥”

पुं, पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । २२८ । १ ।

“विद्रुत्तान् पर्वतः श्रीमानायतः श्रुतयोज-
नम् ।

विद्रुतां यत्र सम्पाता निपात्यन्ते नगोत्तमे ॥”
विद्रुम्बाला, स्त्री, अष्टाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।

यथा । “मो मो गो गो विद्रुम्बाला ।”

“वायो वल्ली विद्रुम्बाला वर्धश्रेणी शक्राक्षपः ।
यस्मिन्नास्ति तापोच्छित्तो गोमधस्यः कृष्णा-
मोदः ॥”

इति छन्दोमञ्जरी ॥

अपि च ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देवदे-
विद्रुद्वन्द्वैर्वीणावाणि । यास्याता सा विद्रु-
म्बाला ॥”

इति श्रुतबोधः ॥

विद्रुम्बाली, [न] पुं, राजसविशेषः । यथा ।
विद्रुम्बाली नाम कश्चिद्राक्षसो माहेन्द्रः तस्मै

रुद्रेण सौवर्णं विमानं दत्तं ततोऽर्केण पृष्ठतो
अमनं विमानदीप्या रात्रिं विनोपितवान्
ततोऽर्केण निजतेजसा द्रावयित्वा तद्विमानं
यातितं तच्छ्रुत्वा क्रुपिते रुद्रे भयादकं पराज-
वत् ततो रुद्रस्य क्रूरया दृष्ट्या दम्बमानः
पतन् वाराणस्यां पतितो लोलार्कनाम्ना
विख्यातः । इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्याय-
टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“धर्मेण पुत्रो बलवान् सुवेण इति विश्रुतः ।
स विद्रुम्बालिना सार्द्धं अयुधत महाकपिः ॥”

इति रामायणे युद्धकाण्डे ४३ सर्गः ॥

विद्रं, स्त्री, छिद्रम् । इति शब्दचक्रिका ॥

विद्रधिः, पुं, रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विदराम् २
हृदयस्थिः ३ हृदयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तत्र विद्रधेः संप्राप्तिपूर्वकं सामान्यं लक्षण-
माह ।

“त्वग्रक्तमसमेदांसि प्रदुष्यास्थिसमाश्रिताः ।
दोषाः शोथं शनैर्घोरं जनयन्त्यश्रिता भृशम् ॥
महामूलं रजावन्तं दृप्तं वाप्ययवायतम् ।

स विद्रधिरिति ख्यातो विज्ञेयः षड्विधश्च सः ॥”
अस्थिसमाश्रिता दोषा इति वक्ष्यमाणाद्ब्रण-
शोथादिद्रधेर्भेदायम् । यतो ब्रणशोथे दोषा-
नामस्थिसमाश्रयनियमो नास्ति । घोरं ब्रण-
शोथादायम् । आयतं दीर्घम् ॥ ३ ॥ षड्वि-
धत्वं विवृणोति ।

“पृथग्दोषैः समस्तैश्च क्षतेनाप्यष्टजा तथा ।
यस्यामपि हि तेषान् लक्षणं संप्रचक्ष्यते ॥” ॥

तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

“ज्वरोऽरुणो वा विषमो भृशमलर्धवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिव्यातसम्भवः ॥”

विषमो भृशं चक्षुःस्पन्दः चक्षुः महान् । चिरो-
त्थानप्रपाकः । चिन्नौ नानाविधौ उद्गमप्रपाकौ

विद्रधिः

यस्य सः ॥ ३ ॥ पौष्टिकमाह ।

“पक्कोऽुमरसश्चाशः श्यावो वा च्वरदाहवान् ।
चिप्रोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः पित्तसम्भवः ॥”

शैथिल्यमाह ।

“शरावसदृशः पाण्डुः शीतस्निग्धोऽल्पवेदनः ।
चिरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिः श्लेष्मसम्भवः ।

तनुपीतसिताक्षेवामासावाः क्रमशो मताः ॥”
साम्निपातिकमाह ।

“नानावर्णरजः श्यावो घाटालो विषमो महान् ।
विषमं पच्यते वापि विद्रधिः साम्निपातिकः ॥”

नाना अनेकविधाः । वर्णाः कृष्णरक्तपाण्डुरूपाः ।
रजः तोददाहककुदिरूपाः । श्यावाः तनु-
पीतसिता यस्य । घाटालः घाटा लकाटिका-

श्यास्ति इति घाटालः । अत्युच्छ्रिताय इत्यर्थः ।
विषमः निम्नोन्नतः । विषमं पच्यते चापि

चिराचिरगम्भीरोत्तानोर्द्धाद्विभेदेन विषमं यथा
स्यात्तथा पच्यते ॥ ३ ॥ अभिघातजस्यागन्तोः

संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“तेस्तेभ्यैरभिहिते क्षते वापथ्यकारिणः ।
क्षतोष्ठा वायुविस्तृतः सरक्तं पित्तमौरयेत् ॥

च्वरस्तृष्णा च दाहश्च जायते तस्य देहिनः ।
आगन्तुविद्रधिर्येष पित्तविद्रधिलक्षणः ॥”

तेस्तेभ्यैः काष्ठलोष्टपाषाणादिभिर्हृते यथा
रक्तसावो न भवति तथाभिहिते क्षते क्षते वा ।

अथवा खड्गशूलादिभिः क्षते यथा रक्तसावो
भवति तथा क्षते क्षते क्षतोष्ठा अत्र क्षतशब्देन

हृतमात्रमुच्यते । तेनाभिहितक्षतयोरप्युष्ठावायु-
विस्तृतः । अभिहितः अभिघातात् क्षते रक्त-

क्षयात् क्रुपितेन वायुना प्रवृत्तः ईरयेत् कोप-
येत् ॥ ३ ॥ रक्तजमाह ।

“कृष्णस्फोटोदतः श्यावस्तीव्रदाहरजाच्वरः ।
पित्तविद्रधिलिङ्गस्तु रक्तविद्रधिरुच्यते ॥” ॥

अधिष्ठानविशेषेण लिङ्गविशेषं बोधयितुमाभ्य-
न्तरान् विद्रधीनाह ।

“आभ्यन्तरानतस्तूर्ध्वं विद्रधीन् परिचक्ष्यते ।
गुर्वसात्मविरहान्मृशुष्काकासभोजनात् ॥

अतिसक्वीयव्यायामवेगाघातविदाहभिः ।
पृथक् सम्भूय वा दोषाः कुपिता गुल्मरूपि-

यम् ॥
वल्लीकवत् समुद्रमन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम् ।
गुदे वक्षिस्तुले नाभ्यां कुक्षौ वक्षजयोस्तथा ॥

पुङ्खयोः प्रोद्धि यक्षति हृदि वा कोन्नि वाप्यय ।
येषां चिह्नानि जानीयात् बाह्यविद्रधिलक्षणेः ।

सम्भूय वा मिलित्वा वा समुद्रहं तदुन्नतम् ॥” ॥
स्थानविशेषेण रूपविशेषमाह ।

“गुदे वातनिरोधस्तु वस्तौ लक्ष्णाऽल्पमृजता ।
नाभ्यां हिक्का तथाटोपः कुक्षौ मारुतकोपनम् ॥

कटीपृष्ठयक्ष्मीप्रो वक्षजोत्थे च विद्रधौ ।
पुङ्खयोः पार्श्वसंकोचः प्रोद्धः आसनिरोधनम् ॥

सर्वाङ्गप्रयक्ष्मीप्रो हृदि कासश्च जायते ।
नासो वक्षति हिक्का च कोन्नि पेपीयते पयः ॥”

विद्रधिः

सावमार्गमाह ।

“नामेरुपरिजाः पक्का यान्त्वर्द्धमितरे लघुः ।

अधः सुतेषु जीवेत् सुतेषुर्द्धं न जीवति ॥”
नामेरुपरिजा युक्तादिजाताः । यान्ति सवन्ति

ऊर्द्धमुखात् । इतरे वक्ष्यादिजाः । अधः
गुदात् । नाभिजलूभाभ्यां मार्गाभ्याम् । तथा

च हारीतः ।

“ऊर्द्धप्रभिन्नेषु सुखामराणां

प्रवर्ततेऽष्टकश्चित्तो हि पूयः ।

अधःप्रभिन्नेषु तु पायुमार्गाद्-

द्वाभ्यां प्रवृत्तिस्त्रिह नाभिषेधु ॥” ॥

साध्यत्वादिकमाह ।

“अधःसुतेषु जीवेत् सुतेषुर्द्धं न जीवति ।

हृन्नाभिवक्षिपण्याये तेषु भिन्नेषु बाह्यतः ।

जीवेत् कदाचित् पुरुषो नेतरेषु कदाचन ॥”

हृन्नाभिवक्षिपण्याये प्रोद्धकोमादिजातेषु ।
बाह्यतः शस्त्रवैद्ययापारेण भिन्नेषु पुरुषः

कदाचित् जीवेत् । इतरेषु हृन्नाभिवक्षिषेभ्यु
तथा भिन्नेषु न जीवेत् । हृदादीनां मर्मत्वात् ।

अतएव भोजः ।

“असाध्यो मर्मजो ज्ञेयः पक्कोऽपक्वश्च विद्रधिः ।
सन्निपातोत्थितोऽप्येवं पक्व एव हि वक्षिजः ॥

हृन्ना नामेरघोजश्च साध्या मर्मसमीपतः ।
अपक्वश्चैव पक्वश्च साध्यो नोपरि नाभितः ॥

आभ्यान् बहुनिष्पन्दं हृदि हिक्काऽवधान्वितम् ।
रजान्वासवमायुक्तं विद्रधिनार्थयेन्नरम् ॥” ॥

बाह्यविद्रधीनां साध्यासाध्यत्वमाह ।

“साध्या विद्रधयः पक्ष विवर्ज्यः साम्निपातिकः ।
आमं पक्वं विद्रधत्वं तेषां शोथवदादिशेत् ॥”

शोथवत् वक्ष्यमाणत्रयशोथवत् ॥ ३ ॥

अथ विद्रधेक्षिकित्वा ।

“जलौकापातनं शस्तं सर्वस्मिन्नपि विद्रधौ ।

गदुर्विरेको लघ्वन्नं खेदः पित्तोत्तरं विना ॥

अपक्वविद्रधौ युक्ताद्ब्रणशोथवदौषधम् ।

वातज्वलकक्कोर्वा वसाते लघुतान्वितेः ॥

सुखोष्णो वृहलो लेपः प्रयोष्यो वातविद्रधौ ।

यवगोधूमसुत्रैश्च पिष्टैराप्येन लेपयेत् ॥

विक्षीयते क्षणेनैव ह्यविपक्वस्तु विद्रधिः ।

पैत्तिकं विद्रधिं वैद्यः प्रदिश्यात् सर्पिषा युतैः ।

पयस्योशीरमधुकचन्द्रेण दुग्धपेषितैः ॥

पयस्यानेकार्थत्वात् अत्र शीरकाकोली गुणा-

धिकत्वात् । तस्या अलाभे अन्धगन्धा ग्राह्या ।
“पञ्चवल्कलकक्केन दृप्तमिश्रेण लेपयेत् ।

पिबेद्वा त्रिफलाकाथं त्रिदृक्कल्काक्षसंयुतम् ॥

इहिकासिकतालोहकीटैर्गोश्रुता सह ।

मूत्रैः सुखोष्णैर्लेपेन खेदयेत् श्लेष्मविद्रधिम् ॥

दृष्टमूलकषायेण सक्केहेन दृतेन च ।

शोथं ब्रणं वा कोष्णेन समूलं परिषेचयेत् ॥

पित्तविद्रधिवत् सर्वाः क्रिया निरवरोधतः ।

विद्रधौ कुण्डलः कुण्यात् रक्ताङ्गस्तु निमित्तयोः ॥

रक्तचन्दनमस्त्रिष्टाविश्रामधुकगैरिकैः ।

शीरेण विद्रधौ लेपो रक्ताङ्गस्तु निमित्तके ॥

कृष्णाजाली विशाला च धामार्गवफलं तथा ।
पीतं ह्येते निहन्त्याशु विद्रधिन् कोष्ठसम्भवान् ॥”
धामार्गवफलं कोषातकीफलम् ।
“श्वेतवर्षाशुवो मूलं मूलं वरुणकस्य च ।
जलेन कथितं पीतमन्तर्विद्रधिद्वत् परम् ॥
गायत्रीचिफलानिम्बकटुका मधुकं समम् ।
त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारोऽंशाः पृथक्
पृथक् ॥
मन्दरान्निस्तुवान् दद्यात् एष काथो घृताज्जयेत् ।
विद्रधिगुल्मवीसर्पदाहमोहज्वरापहः ।
लम्बुच्छाच्छर्दिहृद्गोपित्तासृक्कुष्ठकामलाः ॥”
वाग्भटात् ।
“शियुमूलं जले धौतं पिष्टं वस्त्रेण गालयेत् ।
तद्रसं मधुना पीत्वा हन्त्यन्तर्विद्रधिं नरः ॥
शोभाञ्जनकनिर्यूहो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः ।
हन्त्यन्तर्विद्रधिं जन्तोः प्रातः प्रातर्निषेवितः ॥”
निर्यूहः काथः । इति विद्रध्यधिकारः । इति
भावप्रकाशः ॥
विद्रधिनाशनः, पुं, (विद्रधिं रोगविशेषं नाशय-
तीति । नश + णिच् + ल्युः ।) शोभाञ्जन-
वृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विद्रवः, पुं, (विद्रवणमिति । वि + ड + “ऋदो-
रप् ।” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।) पलायनम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १०६ । ३८ ।
“तेः शरैस्त्व सैन्यस्य विद्रवः सुमहानभूत् ॥”)
बुद्धिः । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥ निन्दा । इति
शब्दरत्नावली ॥ चरणम् । इति केचित् ॥
(विनाशः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ३४ । १३ ।
“भौमे कुमारवलपति-
सैन्यानां विद्रवोऽग्निसंस्त्रभयम् ॥”)
विद्रावः, पुं, विद्रवः । विपूर्वबुधधातोर्विप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥
विद्रावितं, त्रि, (वि + ड + णिच् + क्तः ।) पला-
यितम् । यथा,—
“विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिराभ्ययात् ॥”
इति श्रीभागवते वाणयुद्धम् ॥
विद्रुतः, त्रि, (वि + ड + क्तः ।) प्राप्तद्रवीभाव-
घृतादिः । तत्पर्यायः । विलीनः २ इतः ३ ।
इत्यमरः ॥ पलायितश्च ॥ (यथा, रघुः । ११ । ४४ ।
“विद्रुतक्रतुस्तृणानुसारिणं
येन वाणमसृजत् वृषध्वजः ॥”
पीडितः । यथा, मनुः । ७ । ३ ।
“अराजके हि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥”)
विद्रुमः, पुं, (विशिष्टो द्रुमः । यद्वा, विशिष्टो
द्रुवृत्तोरुस्थस्येति । “द्रुवृत्तं मः ।” ५ । २ ।
१०८ । इति मः ।) प्रवालः । (यथा, ऋतु-
संहारे । ६ । १७ ।
“आम्लतो विद्रुमरागताम्नाः
सपक्षवं पुष्पचयं दधानाः ।
कुर्वन्त्यशोका हृदयं सशोकं
निरीक्ष्यमाणा नवयौवनानाम् ॥”)

रत्नवृत्तः । इति मेदिनी । मे, ५३ ॥ (यथा,
रघुः । १३ । १३ ।
“तवाधरसर्द्विषु विद्रुमेषु
पर्यस्तमेतत् सहसोर्मिवेगात् ।
ऊर्ध्वङ्कुरपीतमुखं कथञ्चित्
केशादप्रकामति शङ्खयूथम् ॥”)
विद्रुमलता, स्त्री, (विद्रुम इव लता ।) नलीनाम-
गन्धद्रवम् । इत्यमरः ॥
विद्रुमलतिका, स्त्री, (विद्रुमलता । स्वार्थे कन् ।
टापि अत इत्वम् ।) नलिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विद्रुल्लव्यः, त्रि, (विद्रुस् + कल्पः ।) ईषदूनो
विद्वान् । इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥
विद्रुत्तमः, त्रि, (विद्रुस् + तमः ।) अयमेवामति-
शयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥
विद्रुत्तरः, त्रि, (विद्रुस् + तर ।) अयमनयोरति-
शयेन विद्वान् । इति व्याकरणम् ॥
विद्रुदेशीयः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्रुस् +
देशीयर् ।) विद्रुल्लव्यः । इति व्याकरणम् ॥
विद्रुदेश्यः, त्रि, (ईषदूनो विद्वान् । विद्रुस् +
देश्यः ।) विद्रुल्लव्यः । इति सुम्भबोधयाकर-
णम् ॥
विद्वान्, [सु] त्रि, (वितीति । विद् + शृट् । “विदेः
शतुर्वसुः ।” ७ । १ । ३६ । इति शतुर्वसुरादेशः ।)
आत्मवित् । प्राप्तः । पण्डितः । इति मेदिनी ॥
(यथा, मनुः । १ । ६७ ।
“ब्राह्मणेषु तु विद्वान्सो विद्वन्सु कृतबुद्धयः ।
कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥”)
विद्विषः, पुं, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् +
इगुपथेति कः ।) शत्रुः । विद्वेषके, त्रि ।
विपूर्वबुधधातोः कप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विद्वेषः, पुं, (वि + द्विष् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विरोधः ३ । इत्यमरः ॥
अनुशयः ४ द्वेषः ५ ससृच्छयः ६ वैरत्वम् ७ ।
इति जटाधरः ॥ द्वेषणम् ८ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६०२ ।
“सुभग स्वभवनभित्तौ भवता संमर्दं पीडिता
सुतनुः ।
सा पीडयैव जीवति दधती वेद्येषु विद्वेषम् ॥”)
विद्वेषकः, त्रि, विद्वेषा । द्वेषकर्ता । विरोधकः ।
वैरी । विद्वेष्टीति विपूर्वबुधधातोर्णक(खुल)
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
७३ । १४ ।
“न मित्रभुङ्क्ते कृतिकः कृतघ्नः
शठोऽनुषुधमेविद्वेषकश्च ॥”)
विद्वेषणं, स्त्री, विद्वेषः । विपूर्वबुधधातोर्णक(खुल)
(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १६५ । ३ ।
“विद्वेषणं परमं जीवलोके
कुर्व्यान्नः पार्थिव याचमानः ।
तत्त्वं पृच्छामि कथयन्तु राजन्
दद्याद्भवान् दयितश्च मेऽद्य ॥”)

अभिचारकर्मविशेषः । तस्य विहितदिनादि
यथा,—
“सूर्योदयं समारभ्य घटिकादशकं क्रमात् ।
ऋतवः स्युर्वसन्ताद्या अहोरात्रं दिने दिने ॥
वसन्तग्रीष्मवर्षाश्च शरद्धिमन्तशिशिराः ।
हेमन्तः शान्तिके प्रोक्तो वसन्तो वश्यकर्मणि ॥
शिशिरः स्तम्भने ज्ञेयो विद्वेषे ग्रीष्म ईरितः ।
पौर्णमासी मन्दभातुयुक्ता विद्वेषकर्मणि ॥
वश्यं पूर्वार्द्धे मध्याह्ने विद्वेषोच्चाटनं तथा ।
शान्तिपुष्टौ दिनस्यान्ते सन्ध्याकाले च मारणम् ॥
कुण्याच्च स्तम्भनं कार्यं हयचतुश्चिकोदये ।
द्वेषोच्चाटादिकं कर्म कुलीरे वा तुलोदये ॥”
भूतोदयनियममाह ।
“जलं शान्तिविधौ शूलं वश्ये वह्निरुदीरितः ।
स्तम्भने पृथिवी शस्ता विद्वेषे योम कीर्त्ति-
तम् ॥”
दिङ्नियममाह ।
“याम्ये रक्षसि विद्वेषं शान्तिं वारुणवायवे ॥”
नक्षत्रनियममाह ।
“विद्वेषोच्चाटनं वह्निवायुयोगे च कारयेत् ॥”
अथ विद्वेषणं वक्ष्ये मिथो विद्वेषणं रिपोः ।
करणीयं मद्देशानि । यदुक्तं मालिनीमते ॥
अन्योन्ययुद्धसंस्मरुषितौ समरे युतौ ।
तदीयनखरोज्जिनधूलिमादाय साधकः ॥
धूलिना तेन विद्वेषस्ताडनादभिजायते ॥ * ॥
परस्परं रिपोर्वैरं मित्रेण सह निश्चितम् ।
महिषाश्वपुरीषाभ्यां गोमूत्रेण समालिखितम् ॥
यस्य नाम तयोः शीघ्रं विद्वेषश्च परस्परम् ।
रक्तेन महिषाश्वेन शशशानवस्त्रके लिखितम् ॥
यस्य नाम भवेत्तस्य काकपक्षेण लिखितम् ।
वेष्टयेत् द्विजचाण्डालकेशैरेकतरेस्ततः ॥
गर्ते आमशरावन्तु पितृकाननमध्यतः ।
घटकोणचक्रमध्ये तु रिपोर्नामसमन्वितम् ॥
मन्तराजं प्रवक्ष्यामि महाभैरवसंज्ञकम् ।
ॐ नमो महाभैरवाय रुद्ररूपाय शशशान-
वासिने असुकासुकोविद्वेषं कुरु कुरु सुरु
सुरु हुँ हुँ फट् ।
एतन्मन्त्रं लिखितञ्च विद्वेषो जायते ध्रुवम् ॥”
इति षट्कर्मदीपिका ॥
(विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष् + ल्युः । विद्वे-
षके, त्रि । यथा, हरिवंशे । २८ । ३० ।
“नास्ति-वादाथशस्त्रं हि धर्मेविद्वेषणं परम् ॥”
तथा च महाभारते । १३ । १२६ । २ ।
“ब्राह्मणानां परीवादो मम विद्वेषणं महत् ।
ब्राह्मणैः पूजितैर्निर्व्यं पूजितोऽहं न संशयः ॥”)
विद्वेष(वि)णी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । यथा,—
“विद्वेषणी तु या कन्या भृकुटीकुटिलानना ।
तस्या ह्यौ तनयावास्तामयकारप्रकाशकौ ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिः ॥
विद्वेषी, [न] त्रि, (विशेषेण द्वेष्टीति । वि + द्विष्
+ णिनिः ।) यद्वा, विद्वेषशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्य-
येन निष्पन्नः । विद्वेषविशिष्टः । वैरी । (यथा,

विधवा

महाभारते । १३ । १४५ । ५८ ।
 “अपरे स्वल्पविज्ञाना धर्मविद्वेषिणो नराः ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो नेच्छन्ति परिसर्पितुम् ॥”
 विध, प्र विधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) विधिविधानम् । प्र, विधति
 वेधा जगत् । अनेकार्थत्वात् द्विकरणेऽप्ययम् ।
 विधितच्छ्रितौ विद्धे । इत्यमरः ॥ कर्णवेधः ।
 इति दुर्गादासः ॥
 विधः, पुं, (विध्यते क्रियते इति । विध+घञर्थे
 कः ।) विमानम् । हस्त्यन्नम् । प्रकारः । वेध-
 नम् । ऋद्धिः । इति भरतधृतरभसाजयौ ॥
 विधवनं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोर्भावे अनट्
 (ल्युट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधवा, स्त्री, (विगतो धवो भर्ता यस्याः ।) नृत्त-
 भर्तृका । तत्पर्यायः । विश्वस्ता २ । इत्यमरः ॥
 जालिकौ ३ रण्डा ४ यतिनी ५ यतिः ६ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे १०।४०।२।
 “को वां प्रयुजा विधवे देवरं
 मयं न योषा कण्ठे सधस्य आ ॥”)
 तस्याः कर्तव्याकर्तव्यानि यथा । विष्णुः ।
 “नृतेभर्तारि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा इति ।”
 ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं ताम्बूलादिवर्जनञ्च ।
 यथा, प्रचेताः ।
 “ताम्बूलाभ्यञ्जनं चैव कांस्तपात्रे च भोजनम् ।
 यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत् ॥”
 अभ्यञ्जनं आयुर्वेदोक्तं पारिभाषिकम् । स्मृतिः ।
 “एकाहारः सदा कार्यो न द्वितीयः कदाचन ।
 पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ॥
 गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा पुनः ।
 तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुश्रतिलोदकैः ॥”
 एतत्तु तर्पणं पुत्रपौत्राद्यभाव इति मदनपारि-
 जातः ॥
 “वेशाखे कार्तिके माघे विशेषनियमश्चरेत् ।
 स्नानं दानं तीर्थयात्रां विष्णोर्नामग्रहं सङ्गुः ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥*॥
 अपि च ।
 “ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निकाभिनी सदा ।
 एकभक्ता दिनानि सा हविष्यान्नरता सदा ॥
 न धत्ते हियवस्त्रञ्च गन्धद्रव्यं सुतेलकम् ।
 सजश्च चन्दनञ्चैव शङ्खसिन्दूरभूषणम् ॥
 त्वक्का मलिनवस्त्रा स्यान्निव्यं नारायणं स्मरेत् ।
 नारायणस्य सेवाञ्च कुरुते नित्यमेव च ॥
 तन्नामोच्चारणं शश्वत् कुरुतेऽनन्यभक्तितः ।
 पुत्रतुल्यञ्च पुरुषं सदा पश्यति धर्मतः ॥
 मिष्टान्नं न च भुङ्क्ते सा न कुर्व्याद्विभवं व्रजम् ।
 एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजम्बाष्टमीदिने ॥
 श्रीरामस्य नवम्याञ्च शिवरात्रौ पवित्रया ।
 अघोरायाञ्च प्रेतायां चन्द्रसूर्योपरागयोः ॥
 भेष्टद्रव्यं परित्याज्यं मुच्यते परमेव च ।
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 सन्नाशिनाञ्च गोमांसं सुरातुल्यं श्रुतौ श्रुतम् ॥
 रक्तशाकं मसूरञ्च जम्बीरं पर्यमेव च ।

३६५

विधवा

अलाघुर्वर्त्तलाकारा वर्जनीया च तेरपि ॥
 पर्यङ्कशायिनी नारी विधवा पातयेत् पतिम् ।
 यान् आरोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ॥
 न कुर्यात् केशसंस्कारं गात्रसंस्कारमेव च ।
 केशवेणीजटासूत्रं तत्तत्तौरं तीर्थकं विना ॥
 तैलाभ्यङ्गं न कुर्वीत न हि पश्यति दर्पणम् ।
 मुखञ्च परपुंसाञ्च यात्रा नृत्यं महोत्सवम् ॥
 नर्तकं गायनञ्चैव सुवेशं पुरुषं शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥
 (विधवायास्तु पत्यन्तर-ग्रहणं निषिद्धं न
 तद्विवाहशब्दवाच्यञ्च । तत्तु विशेषतो विचा-
 रेण ग्रन्थविस्तृतिर्भवेदतस्तद्धीतः केवलं कति-
 पयानि वचनान्युद्धृत्य दर्शयामि तानि
 सुधीर्भविचारणीयानीति ॥ तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “अविज्जुतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियसुदहेत् ।
 अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम् ॥”
 अनन्यपूर्विकां दानेनोपभोगेन वा पुरुषान्तरा-
 परिगृहीताम् ॥ यासः । २ । ३ ।
 “सर्वार्णमसमानार्णममाटपितृगोत्रजाम् ।
 अनन्यपूर्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ॥”
 गोतमः । ४ । १ ।
 “ग्रहस्थः सटशीं भार्यां विन्देतानन्यपूर्विका-
 काम् ॥”
 वशिष्ठः । ८ । १ ।
 “ग्रहस्थो विनीतक्रोधहर्षो गुरुणानुज्ञातः
 स्नात्वा असमानार्णां असृष्टमैथुनां भार्यां
 विन्देत् ॥” हारीतः । ४ । १ ।
 “असमानार्णगोत्रां हि कन्यां सभ्रातृकां शुभाम् ।
 सर्वावयवसम्पन्नां सुहृतासुहृद्वरः ॥”
 पारस्करगृह्यसूत्रम् ।
 “अग्निसुपधाय कुमार्याः पाणिं गृहीयात्
 त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु ॥”
 कन्याशब्दार्थः कथ्यते । “कन्या कुमारी” इत्य-
 मरः । “कन्यापदस्यादत्तस्त्रीमात्रवचनेन ।”
 इत्यादि दायभागटीकायां आचार्यचूडा-
 मणिः । “कन्यापदस्यापरिणीतामात्रवचनात् ।”
 इति रघुनन्दनः ॥ “अनूपात्वेन कन्यापदस्य
 सपत्नीकन्या बोधकतया असुखत्वप्रसक्तेः तद्वपे-
 णैव कन्यापदस्य शक्तेः ॥” इति श्रीकृष्णतर्का-
 लङ्कारः । पूर्वोक्तेर्वचनेः कुमारीणामेव परि-
 णये विवाहशब्दवाच्यत्वं नतूटानाम् ॥
 मनुः । ५ । १५१—१५२ ।
 “यस्मै दद्यात् पिता त्वेनां भ्राता वानुमते पितुः ।
 तं शुश्रूषेत् जीवन्तं संस्थितञ्च न लङ्घयेत् ॥
 मङ्गलार्थं स्वस्वयनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः ।
 प्रयुज्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥”
 तत्रैव । १६०—१६३ ।
 “नृते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ।
 अपत्यलोभात् या तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 सेहनिन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च ह्यीयते ॥
 नान्योत्पन्ना प्रजास्त्रीश्च न चाप्यस्य परिग्रहे ।

विधवा

न द्वितीयञ्च साध्वीनां कचिद्भर्त्तापदिश्यते ॥
 पतिं हित्वापकृष्टं स्वसुतकृष्टं या निवेवते ।
 निन्द्यैव सा भवेन्नोके परपूर्वैति चोच्यते ॥”
 लघुहारीतः ।
 “स्वगोत्राद् भस्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे ।
 पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया ॥”
 मनुः । ६ । ४७ ।
 “सकृदंशो निपतति सङ्कल्पन्या प्रदीयते ।
 सकृदाहुर्दानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥”
 तत्रैव । ५६—६५ ।
 “देवराज्ञा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यक्निशुक्तया ।
 प्रजेष्टिताधिगन्तया सन्तानस्य परिचये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु हृताक्तो वाग्यतो निशि ।
 एकसुतपादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चन ।
 द्वितीयमेकं प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ॥
 अनिर्दृतं नियोगार्थं पश्यतो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्वृते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च स्तुषावच्च वर्त्तयतां परस्परम् ॥
 नियुक्तौ यौ विधिं हित्वा वर्त्तयताम् कामतः ।
 तातुभौ पतितौ स्यातां स्तुषाग-गुरुतत्पगौ ॥
 नान्यस्मिन् विधवा नारी नियुक्तया द्विजा-
 तिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुज्याना धर्मं हन्युः सना-
 तनम् ॥
 नोदाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कौर्त्तते कचित् ।
 न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं कचित् ॥”
 “न च विवाहविधायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण
 सह पुनर्विवाह उक्तः ॥” इति कुल्लूकः ॥
 तत्रैव । ६—७० ।
 “ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकां स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या स्त्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधनेन निजो विन्देत् देवरः ॥
 यथाविधभिगम्येनां शुक्लवस्त्रां शुचित्रताम् ।
 मिथोभजेदाप्रसवात् सकृत् सकृदाहृतौ ॥”
 “आगर्भग्रहणात् सकृद्गमनोपदेशाच्च यस्मै
 वाग्दत्ता तस्यैवापत्यं भवति ॥” इति कुल्लूक-
 भट्टः ॥ तत्रैव । ७१ ।
 “न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
 दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषावृतम् ॥”
 तत्रैव । ७६ ।
 “उन्मत्तं पतितं स्त्रीवमवीजं पापरोगिणम् ।
 न त्यागोऽस्ति दिव्यन्याञ्च न च दायोपवर्त्तनम् ॥”
 तत्रैव । ८७ ।
 “कन्यायां दत्तशुल्कायां स्त्रियते यदिशुल्कदः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्याशुभमन्यते ॥”
 आश्वलायनगृह्यसूत्रम् । ४ । २ । २१ ।
 तासुत्यापयेत् देवरः पतिस्थानीयः अन्तोवासी
 जरहासः । उदीर्घ्वनार्थं जीवलीकम् ॥
 अथ पत्नीसुत्यापयेत् कः देवरः पतिस्थानीयः
 स पतिस्थानीय इत्युच्यते । अनेन ज्ञायते
 पतिकर्तृकं कर्म्म पुंसवनादि पत्यसम्भवे देवरः

विधवा

कुर्यात् । अन्नेवासी शिष्यः स वा यो बहुकालं
दास्यं कृत्वा दृष्टोभूत् स वा ॥ * ॥ पराशरः ।
४ । २५—२६ ।

“ज्येष्ठभाता यदा तिष्ठन्त्याधानं नैव कारयेत् ।
अनुजातस्तु कुर्वीत श्रद्धस्य वचनं यथा ॥
नष्टे नृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥”
पराशरः । १० । २५—३० ।
“वन्द्यादेव या सुक्ता हत्वा वहावलाद्-
भयात् ।

हत्वा सान्तपनं कृच्छं शुभ्येत् पराशरो-
भवीत् ॥

सङ्गुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
प्राजापत्येन शुद्धीत ऋतुप्रसवणेन तु ॥
पतत्यहं शरीरस्य यस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
पतिताहंशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥
गायत्रीं जपमानस्तु कृच्छं सान्तपनचरेत् ।
गोमूत्रं गोमयं चौरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ॥
एकरात्रोपवासश्च कृच्छं सान्तपनं स्मृतम् ।
जारेण जनयेद्गर्भं गते त्यक्ते नृते पतौ ॥
तां त्यजेदपरे रात्रि पतितां पापकारिणीम् ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा समन्विता ॥
सा तु नष्टा विनिर्दिष्टा न तस्या गमनं पुनः ।
कामान्मोहाद् यदा गच्छेत् त्यक्ता बन्धुं सुतान्
पतिम् ॥

सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विशेषतः ।
दशमे तु दिने प्राप्ते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नरश्रुता तथा ।
भर्ता चैव चरेत्कृच्छं कृच्छाहं चैव बान्धवाः ॥
तेषां सुक्ता च पीत्वा च अक्षीरान्नेन शुभ्यति ।
ब्राह्मणी तु यदागच्छेत् परपुंसा विवर्जिता ॥
गत्वा पुंसां श्रतं याति त्यजेयुस्तान् गोत्रिणः ।
पुंसो यदि गृहं गच्छेत् तदगृहं गृहं भवेत् ॥
पितृमातृगृहं यस्य जारस्यैव तु तद्गृहम् ।
उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चगव्येन शुद्धीत ॥”
बृहन्नारदीयम् । उद्वाहत्वे ।

“समुद्रयात्रास्त्रोकारः कमण्डलुविधारणम् ।
द्विजानामसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्भूयर्के पशोर्वधः ।
मांसदानं तथा आह्वे वानप्रस्थाश्रमस्तथा ॥
दत्तायाश्चैव कन्यायाः पुनर्दानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधान्मेधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
हमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः ॥”
हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादित्यपुराणम् ।
“दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कमण्डलौः ।
देवरेण सुतोत्पत्तिर्हत्ता कन्या प्रदीयते ॥
कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
आततायिद्विजाग्र्याणां धर्म्युद्धे निहिंसनम् ॥
वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिदेशितः ।
वृत्तस्त्राध्यायसाधेप्रमचसङ्कोचनन्तथा ॥
प्रायश्चित्तविधानश्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।

विधवा

संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥
दत्तौरसेतरेषाम् पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
श्रद्धेयु दासगोपालकुलमित्रार्हश्रीरिणाम् ॥
भोष्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवातिदूरतः ।
ब्राह्मणादिषु श्रद्धस्य प्रकृतादिक्रियापि च ॥
भृग्विमरगणश्चैव वृद्धादिमरणं तथा ।
एतानि लोकागुप्राप्यं कलेरादौ महात्मभिः ॥
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ।
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्वेत् ॥”
याज्ञवल्करः । १ । ६५ ।
“सङ्गत् प्रदीयते कन्या हरंस्तौ चौरदण्डभाक् ।
दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयाश्चैव हार आत्रजेत् ॥”
गोतमः ।
“प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥”
वशिष्ठः ।
“कुलशीलविहीनस्य वृद्धादिपतितस्य च ।
अपस्मारिविधर्मस्य रोगिणां वेशधारिणाम् ।
दत्तामपि हरेत्कन्यां सगोत्रोद्गां तथैव च ॥”
वशिष्ठः उद्वाहत्वे ।
“अङ्घ्रिर्वाचा प्रदत्तायां त्रियेतोर्द्धं वरो यदि ।
न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव वा ॥”
उद्वाहत्वे । यमः ।
“नोदकेन न वा वाचा कन्यायाः पतिरिष्यते ।
पाणिग्रहणसंस्कारात् पतितं सप्तमे पदे ॥”
उद्वाहत्वे कात्यायनः ।
“अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनुदायान् तत्र वै ।
वरागमश्च सर्वेषां दत्तं पूर्ववरो हरेत् ॥”
नान्योत्पन्ना प्रजास्तीह नचाप्यन्यपरिग्रहे ।
न द्वितीयश्च साध्वीनां कश्चिदर्थोपदिश्यते ॥
यमिचारास्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्दितम् ।
शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगे च पीयते ॥”
नारदसंहिता ।
“अज्ञातदोषेणोद्गाया निर्दोषा नान्यमाश्रिता ।
बन्धुभिः सा नियोक्तया निबन्धुः स्वयमाश्रयेत् ॥
नष्टे नृते प्रव्रजिते स्त्रीवे च पतिते पतौ ।
पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥
अष्टौ वर्षाण्यपेक्षेत ब्राह्मणी प्रोषितं पतिम् ।
अप्रसूता च या नारी परतोऽन्यं समाश्रयेत् ॥
चक्षिया षट् समास्तिष्ठेत् अप्रसूता समा-
श्रयम् ।
वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे इतरा वसेत् ॥
न शूद्रायाः स्तुतः कालः एष प्रोषितयोषि-
ताम् ।
जीवति श्रयमात्रे तु स्यादेव द्विगुणो विधिः ॥
अतोऽन्यगमने स्त्रीणां एषु दोषो न विद्यते ॥”
ऋग्वेदे । १० । ४० । २ ।

“कौ वां श्रयुजा विधवेव देवरम् ॥”

“तत्र वृष्टाभं दर्शयति श्रयुजा श्रयने विधवेव
यथा नृतभर्तृका नारी देवरं भर्तृभातरं अभि-
मुखीकरोति ।” “तथाच यास्तुः कश्चिदात्रौ
भवयः क हिवा कामिप्राप्तिं कुरुयः क वसयः
कौ वां श्रयने विधवेव देवरं देवरः कस्माद्वितीयो

विधाता

वर उच्यते । विधवा विधातृका भवति विधव-
नाह्वा विधावनाहेति चर्म्मभिरा अपिवा धव
इति मनुष्यनाम तद्वियोगादिधवा देवरो
दीयतिकर्मा मर्थो मनुष्यो मरणधर्मा बोधा
यौतेराकुरुते सहस्थाने इति ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥

एतेन पूर्वोक्तिखितप्रमाणपर्यालोचनेन एतत्
प्रतीयते यत् विधवाया विवाहो नास्ति किन्तु
देवरादिना नियोगोऽस्ति । सोऽपि कलौ क्षेत्र-
जादिपुत्रवत् नाम्नेव । नष्टेनृते इत्यादि वचने
अन्यवचनेरेकवाक्यतया पतिशब्दस्य पालका-
र्थत्वं वाग्दानपर्यर्थत्वं वा दत्तामपि हरेत्कन्या-
मित्यादिवचने दत्ताशब्दस्य वाग्दत्तापरार्थत्वञ्च
एतच्च सर्वं सुधीभिर्भाष्यमिति ॥)

विधा, स्त्री, (विधानमिति । वि + धा + क्तिप् ।)
विधिः । प्रकारः । इत्यमरः ॥ यथा, तैत्ति-
रीयोपनिषदि । ३ । १० । १ ।

“तस्मात् यथा कथा च विधया वक्त्रं प्राप्नु-
यात् ॥”

ऋद्धिः । गजानम् । धेतनम् । इति मेदिनी-
शब्दरत्नावली ॥ कर्म । इति हेमचन्द्रः ॥
वेधनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (आपः । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १४ । ७ ।

“सज्जर्तुभिः सज्जविधाभिः सज्जसुभिः ।”
“विधाभिर्मां त्वं सज्जसि विदधति स्तृजन्ति जग-
दिति विधा आपस्ताभिः । आपो वै विधा
अङ्घ्रिर्हृदं सर्वं विहितमिति श्रुतेः । अप एव
ससर्जदौ इति स्मृतेश्च ॥” इति तद्वाक्ये मही-
धरः ॥

विधाः, [सु] पुं, ब्रह्मा । इत्युणादिकोषः ॥

विधाता, [ऋ] पुं, (विदधातीति । वि + धा +
टच् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।

“अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः ॥”
“विशेषेण शेषदिग्गजभू भूधरात् समस्तभूतानि
च दधातीति विधाता ।” इति तत्र शाङ्कर-
भाष्यम् ॥ * ॥ महेश्वरः । यथा, महाभारते ।
१३ । १७ । १०४ ।

“उपकुञ्च विधाता च मान्वाता भूतभावनः ॥”
कामदेवः । इति मेदिनी । ते, १६ । मदिना ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भृगुमुनिपुत्रः । तस्य
भार्या मेरुकन्या नियतिः । तस्य पुत्रः प्राणः ।
तस्य सुतः वेदशिराः कविश्च । इति श्रीभाम-
वतमतम् ॥ * ॥ विधातुर्विचित्रा मतिर्यथा,—
कंस उवाच ।

“तृणेन पर्वतं हन्तुं शक्नो धाता च दवतः ।
कौटेन चिह्नशादूतं मशकेन गर्जं तथा ॥
शिशुना च महावीरं महान् सृजन्नुभिः ।
भूषिकेण च माञ्जारं मखकेन सुजङ्गमम् ॥
एवं जन्त्येन जनकं भक्ष्येणैव च भक्षकम् ।
वह्निना च जलं नष्टं वह्निं शुष्कद्वयेन च ॥
प्रीताः सप्त समुद्राश्च द्विजेनेकेन जङ्गना ।

विधाता

धातुर्गतिर्विचित्रा च दुर्ज्ञेया भुवनत्रये ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
अपि च ।

भगवन् उवाच ।

“सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साधो ब्रजाधिप ।
प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥
का कस्य पत्नी कन्या वा वरः को वा ससाधनः ॥
कर्मानुरूपफलदः सर्वेषां कारणं विधिः ।
भवितव्यं कृतं कर्म तदमोघं श्रुतौ श्रुतम् ॥
अन्यथा निष्कलं सर्वमनीशस्योदमो यथा ।
वृषभातुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ॥
पुरा भूतेव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अः ॥*॥
अन्यत्र ।

“त्यागे दोषः कासुकीनां श्रापभाक् पापभाक्
यही ।

ब्रह्मा जगद्धिधातापि न विरक्तः कलत्रवान् ।
त्यागे दोषस्तत् कदाचिन्नास्माकं त्यक्तयोषि-
ताम् ॥”*॥

अपरश्च ।

“स्वान्तर्दुःखेन दुःखार्तो यो यं श्रपति निश्चितम् ।
तं श्रापं खण्डितुं शक्नो न विधाता जगत्-
प्रभुः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २० अः ॥*॥
असौ जगतां पतिर्यथा,—

“द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतां
पती ।
द्वौ शास्तारौ त्रिलोकेऽस्मिन् धर्माधर्मौ प्रकी-
र्तितौ ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(त्रि, मेधावी । इति निचण्डुः । ३ । १५ ॥
विहितकर्मानुष्ठाता । यथा, मनुः । ११ । ३५ ॥

“विधाता शासिता वक्ता मेत्री ब्राह्मण उच्यते ।
तस्मै नाकुशलं ब्रूयात् न शुष्कां गिरमौरयेत् ॥”
स्रष्टा । सर्वसमर्थः । यथा, रघुः । १ । ७० ।

“तथा हीनं विधातर्मा कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहादन्धमाश्रमपादपम् ॥”
जनयिता । दाता । यथा, कुमारः । १ । ५७ ।

“स्वयं विधाता तपसः फलानां

केनापि कामेन तपश्चचार ॥”

विधातृभूः, पुं, (विधातुर्ब्रह्मणो भूतत्पत्तिर्यस्य ।)
नारदमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विधात्रायुः, [सु] पुं, (विधातुरायुर्ज्योति-
कालपरिमाणं यस्मात् । सूर्यक्रियां विना वत्स-
रादिज्ञानासम्भवादेशास्य तथालम् ।) सूर्यः ।
यथा,—

“वैश्वदेवो विधात्रायुर्दिव्यवस्त्रो दिवाकरः ॥
इति शुद्धचन्द्रिका ॥

ज्ञी, ब्रह्मणो वयः । तद्वयथा । चतुर्दश-
मन्वन्तरैर्ब्रह्मणः एकं दिनं भवति । तन्मनुष्य-
मानेनैकः कल्पस्त्रिंशत्कल्पे ब्रह्मण एको
मासो भवति । एतादृशैर्वांशमासैर्ब्रह्मणः

३८७

विधायी

संवत्सरो भवति । एवं वर्षशतं ब्रह्मण आयुः ।
तत्र पञ्चाशत् वर्षा यतीताः । एकपञ्चाशदा-
रम्भेऽधुना श्वेतवाराहकल्पः । अत्र मन्वन्त-
राणि यतीतानि षट् अधुना वैवस्वतमन्वन्तरं
वर्त्तते । इति श्रीभागवतमतम् ॥

विधात्री, स्त्री, (वि + धा + ङच् । ङीप् ।) पिप्पली ।

इति शुद्धचन्द्रिका ॥ विधानकर्त्री । यथा,—

“गतास्त्रिंशं बाहुप्रकरकृतकाक्षीपरिलस-
न्नितां दिग्गन्धां त्रिभुवनविधात्रीं त्रिनयनाम् ।
अश्रान्तस्ये तस्यै श्रवद्दि महाकालसुरत-
प्रयुक्तां त्वां ध्यायन् जननि जडचेता अपि
कविः ॥”

इति तन्त्रसारे कर्पूराख्यस्तोत्रम् ॥

विधानं, स्त्री, (वि + धा + ल्युट् ।) विधिः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । ७ । १८१ ।

“यदातु यानमातिष्ठेत् परराष्ट्रं प्रति प्रभुः ।
तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥”)

करणम् । इति नानार्थविधिशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, रघुः । ७ । १४ ।

“परस्वरेण सृष्टृणीयशोभं

न चेदिदं इन्द्रमयोजयिष्यत् ।

अस्मिन् द्वये रूपविधानयतः

पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥”)

करिकवलः । इति हारावली । १६१ ॥ (वेदादि-
शास्त्रम् । यथा, मनुः । १ । ३ ।

“त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥”
नाटकाङ्गविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । ६ ।
३४६ ।

“सुखदुःखकतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥”
यथा, बालचरिते ।

“उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यस्य पश्यतः ।
मम हर्षविषादाभ्यामाक्रान्तं युगपन्ननः ॥”)

विधानकं, स्त्री, यथा । इति शुद्धरत्नावली ॥
(विधिः । यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । १८० ।

“ततस्तुष्टो भदन्तोऽसौ तस्माद्यादित्यशर्मणे ।
ददौ सुलोचनामन्त्रमर्थितं सविधानकम् ॥”)

विधानवेत्तरि, त्रि ॥

विधानगः, पुं, (विधानं गायतीति । गे + टक् ।)
पण्डितः । इति शुद्धरत्नावली ॥

विधायकः, त्रि, विपूर्वधाष्ठातोर्णक(खलु)प्रत्य-
येन निष्पन्नः ॥ विधानकर्ता । (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । १ । १६६ ।

“स विहारस्य निर्माता लुब्धो लुष्कपुरस्य यः ।
जयखामिपुरस्यापि शुद्धधीः स विधायकः ॥”)

विधिज्ञापकः ॥

विधायी, [न] त्रि, विधानकर्ता । विपूर्वकधाष्-
ठातोर्णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४२ । ११३ ।

“भाष्याश्च काव्यालङ्कारां ताडक्कार्यविधा-
यिनीम् ।

भूयद्दे स निश्चिन्त्य पापां तां पुत्रघातिनीम् ॥”)

विधिः

विधायं, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधातोर्ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विधिः, पुं, (विधति विदधाति विधमिति । विध
विधाने + “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४।११६।
इति इन् । स च कित् ।) ब्रह्मा । (यथा,
नैषधे । २२ । ४७ ।

“विधिर्विधत्ते विधुना बधूनां

किमाननं काश्चनसञ्चकेन ॥”*॥

विधीयेते सुखदुःखे अनेनेति । वि + धा +
“उपसर्गे धोः किः ।” ३।३।६२। इति किः ।)
भाग्यम् । (यथा, मार्कण्डेये । ८ । १८२ ।

“राज्यनाशं सुहृत्वागो भाष्यातनयविक्रयः ।
हरिश्चन्द्रस्य राजर्षेः किं विधिः न कृतं त्वया ॥”)
क्रमः । विधानम् । इत्यमरः ॥ कालः । इति
मेदिनी । ये, १७ ॥ विधिवक्तव्यम् । (यथा,
गीतायाम् । १६ । २३ ।

“यः शास्त्रविधिसुतृद्वयं वर्त्तते कामचारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥”)
प्रकारः । नियोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः ।
इति हलायुधः । कर्म । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, देवीपुराणे ।

“तस्मात् सूर्यः शशाङ्कस्य सयवृद्धिविधेर्विभुः ॥”)
गजानम् । इति जटाधरः ॥ वैद्यः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ यागोपदेशकस्यः । इति
भरतधृतकोषः ॥ षड्विधसूत्रलक्षणान्तर्गत-
लक्षणविशेषः । यथा,—

“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”

अप्राप्तप्रापको विधिः । स तु द्विविधः । वर्णोत्पा-
दानरूपोऽभावरूपश्च । वर्णोत्पादनरूपो यथा
सङ्कर्षो वै इत्यादि । अभावरूपो द्विविधः ।

नाशो निषेधरूपश्च । नाशविधिर्यथा । लोपो-
ऽस्योमाडोरित्यादि । निषेधविधिर्यथा । नाजो-
ऽन्त इत्यादि । सामान्यप्राप्तस्य विशेषः वधारणं
नियमविधिः । यथा । रडो विः सुपि इत्यादि ।

अन्यधर्मस्यान्यचारोपगमतिदेशविधिः यथा ।
इत्यदिक् इत्यादि । पूर्वसूत्रस्थितपदस्य पर-
सूत्रेषूपस्थितिरधिकारविधिः । स तु त्रिविधः ।

“सिंहावलोकितारुखश्च मण्डूकजुतिरेव च ।
गङ्गाश्रोत इति ख्यातसाधिकाराख्यो मताः ॥”

सिंहावलोकितो यथा । वावगोर्द्वान्ते इत्यस्मान्
दान्ते इति पदस्य ऋकगमिज्यन्तेषूपस्थितिः ।
मण्डूकजुतिर्यथा । टाभिस्डिडसीत्यस्मात् अन्त
इति पदस्य आत्तिमभवि इत्यनोपस्थितिः ।
गङ्गाश्रोतो यथा । लेः सि औ जस् इत्यस्मात्
लेरिति पदस्य तद्धितपर्यन्तेषूपस्थितिरिति ।
एवञ्च ।

“कार्यौ कार्यं निमित्तश्च त्रिभिः सूत्रसुदा-
हृतम् ॥

कदाचित् कार्यकार्याभ्यां कचित् कार्यनिमि-
त्ततः ॥

यस्य निर्दिश्यते कार्यं स कार्यो गदितो बुधैः ॥

विधिः

क्रियते यत्तु तत्कार्यमादेशप्रत्ययागमम् ॥
यस्मात् परं परे यस्मिन् तन्निमित्तं द्विधा मतम् ।
आकाङ्क्षायां सर्वेषामनुवृत्तिः परे भवेत् ॥”
इति ॥

एवञ्च ।

“वहिरङ्गविधिभ्यः स्यादन्तरङ्गविधिर्वली ।
प्रत्ययाश्रितकार्यं वहिरङ्गमुदाहृतम् ॥
प्रकृत्याश्रितकार्यं स्यादन्तरङ्गमिति ध्रुवम् ।
प्रकृतेः पूर्वपूर्वं स्यादन्तरङ्गतं तथा ॥
सावकाशविधिभ्यः स्याद्वली निरवकाशकः ।
कस्यचिद्विधकार्यस्य प्रथमे परतस्तथा ।
सम्भवेद्विधयो यस्य स भवेत् सावकाशकः ॥
आदौ हि विधयो यस्य परतो न हि संभवेत् ।
स पण्डितगणैरुक्तो विधिर्निरवकाशकः ॥
तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्वली ।
वहवो विधया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ॥
खल्यः स्याद्विधयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ।
आगमादेशयोर्मध्ये बलीयानागमो विधिः ॥
प्रकृतिं प्रत्ययश्चापि यो न हन्ति स आगमः ।
आदेश उपघातो यः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा ॥
सकलेभ्यो विधिभ्यः स्याद्वली लोपविधिस्तथा ।
लोपस्वरादेशयोस्तु स्वरादेशो विधिर्वली ॥”

इति सुम्भबोधयत्कारणटीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अथ विधिभेदाः । तत्र कश्चित् प्रधानविधिः ।
स तु स्वतः फलहेतुक्रियाबोधकः । यथा । यजेत
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गविधिः । स तु
स्वतः फलहेतुक्रियायां कथमित्याकाङ्क्षायां
विधायकः । यथा । इहो यजति इत्यादि ।
कश्चित् प्रयोगविधिः । स तु यावदङ्गयुक्तक्रिया-
बोधकः । यथा । यावदङ्गयुक्तं यजेत विलक्षण-
स्वर्गकाम इत्यादि । कश्चिदङ्गुणफलविधिः ।
स तु आकाङ्क्षानिवृत्तौ अधिकफलाय प्राप्त-
कर्मणि गुणविधिः । यथा । गोदोहेनापः प्रणयेत्
पशुकाम इत्यादि । प्रधानविधिश्च द्विविधः ।
उत्पत्तिर्नियोगश्चेति । तत्रोत्पत्तिस्तु कर्मस्वरूप-
बोधकः । यथा आग्नेयाष्टकपालः अमा-
वास्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति इत्यादि ।
नियोगश्च स्वर्गकामाद्यधिकारिवोधकः । यथा ।
स्वर्गकामो यजेत इत्यादि । अङ्गविधिस्तु काल-
देशकर्त्रादिवोधकतया अनियत एव । प्रधानाङ्ग-
विध्योर्विधेयाप्राप्तिप्राप्तिभ्यां त्रैविध्यम् । तत्र
अप्राप्तितो द्वैविध्यम् । तत्राप्यत्यन्ताप्राप्तौ
अपूर्वविधिः । पक्षतोऽप्राप्तौ नियमविधिः ।
विधेयतत्पतिपक्षयोः प्राप्तौ परिसङ्ख्याविधिः ।
अतएवोक्तम् ।

“विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयते ॥”
तत्र प्रधानस्य विधिभेदो यथा । अहरहः
सन्ध्यासुपासीत इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र
विधेयस्य सन्ध्यादेः शास्त्रतो रागतो न्यायतो
वा कचिदप्यप्राप्तिः । तथा ऋतौ भार्यासुपेयात्
इत्यादिर्नियमविधिः । विधेयस्य भार्याभि-

३८८

विधुः

गमनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । प्रोक्षितं मांसं भुञ्जीत
इत्यादिः परिसङ्ख्याविधिः । विधेयस्य प्रोक्षित-
मांसमभक्षणस्य च रागतः प्राप्तिः । अङ्गस्य
विधिभेदो यथा । शारदीयपूजायामष्टम्या-
सुपवसेत् इत्यादिरपूर्वविधिः । अत्र विधेयस्यो-
पवासस्य एतदन्यशास्त्रतो रागतो न्यायतो वा
कचिदप्राप्तिः । तथा आहो भुञ्जीत पितृसेवित-
मित्यादिनियमविधिः । विधेयस्य आहृष्टेष-
भोजनस्य रागतः प्राप्तावपि रागाभावात्
पक्षतोऽप्राप्तिः । तथा । वृद्धिश्चाहो प्रातरामन्ति-
तान् विप्रान् इत्यादिः परिसङ्ख्याविधिः । तत्र
विधेयस्य प्रातर्निमन्त्रणस्य तत्पतिपक्षस्य पूर्व-
दिनसायं निमन्त्रणस्य च पार्श्ववन्ध्यायतः
प्राप्तिरिति स्मृतेरुदाहरणम् । इति धर्म-
दीपिका ॥ * ॥ न्यायमते विधिर्यथा,—

“प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।
तज्ज्ञानं विधयस्तस्य विधिरुज्ज्ञापकोऽथवा ॥”
विधिन्यज्ञानात् प्रवृत्तिर्दृश्यते सा इच्छातः
चिकीर्षातः चिकीर्षा च कृतिसाध्यत्वेऽसाधनत्व-
ज्ञानात् तज्ज्ञानस्य विधयः कार्यत्वं इष्टसाधन-
त्वञ्च विधिरिति प्राचीनमतम् ॥ स्वमतमाह
तज्ज्ञापकोऽथवेति इष्टसाधनत्वानुमापक
आप्ताभिप्रायो विधिप्रत्ययार्थः । इति हरि-
दासीयकुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ अपि च आश्रयत्व-
सम्बन्धनं प्रत्ययोपस्थापितेऽसाधनत्वान्वितस्वार्थ-
परपदघटितवाक्यत्वं विधित्वम् । मौमांसकमते
इष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वञ्च पृथग्विध्यर्थः ।
इति गदाधरभट्टाचार्यकृतविधिस्वरूपः ॥

विधिदर्शः, [न] पुं, (विधिं द्रष्टुं शीलमस्य ।
दृष्टुं + णिनिः ।) सदस्यः । इत्यमरः ॥
विधिदेशकः, पुं, (विधिं दिशतीति । दिश +
शुल् ।) सदस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
विधिवत्, अ, यथाविधि । विध्यनुसारेण । यथा,—
“तोषयेत् सततं भार्यां विधिवत् पाणिपौडि-
ताम् ॥”

इति कालिकापुराणे १६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“सन्ध्यासुपास्य विधिवत् विल्लपजानुपा-
ज्येत् ॥”

इति शिवरात्रिव्रतकथा ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“पूजयेद्ब्रह्मविष्णुकैरुद्रवस्त्रात्मकं शिवम् ।
व्रतोपवासेर्विधिवत् अहया च विमत्सरः ॥”

इति मत्स्यपुराणे योगमाहात्म्यम् ३६ अध्यायः ॥
अपरञ्च ।

“इति नक्षत्रपुरुषमुपोष्य विधिवत् स्वयम् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥”

इति तत्रैव ५१ अध्यायः ॥

विधुः, पुं, (विध्यति विरहिणं विध्यते राहुणेति
वा । अथ ताडुं + “पृभिद्विधीति ।” उणा०
१ । २४ । इति कुः ।) चन्द्रः । (यथा,—

विधुः

“पिक ! विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्वमपि चन्द्रविरोधिकुहूरवः ।
तदुभयोरनिशं हि विरोधिता
कथमहो समता मम तापने ॥” * ॥

विध्यति असुरानिति ।) विष्णुः । कर्पूरः ।
इति मेदिनी । धे, १६ ॥ अक्षा । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राक्षसः । इति विश्वः ॥ आयुधः ।
वायुः । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ * ॥
चन्द्रस्य द्वादशावस्थान्तुफलादिश्च यथा,—
“चन्द्रस्य द्वादशावस्था भवन्ति षट्शु ता अपि ।
त्रिषु त्रिषु च ऋक्षेषु अश्विन्यादि वदाम्यहम् ॥
प्रवासस्य पुनर्नष्टं नृतावस्य जयावहम् ।
हास्यावस्यं क्रौडावस्यं प्रमोदावस्यमेव च ।
विषादावस्यभोगस्ये च्चरावस्यं यवस्थितम् ॥
कम्पावस्यं सुस्यावस्यं द्वादशावस्यं भवेत् ॥
प्रवासो हानिर्मुक्त्यश्च जयो हासो रतिः सुखम् ।
शोको भोगो च्चरः कम्पः सुस्यावस्थाक्रमत्-
फलम् ॥

चन्द्रस्यः कुरुते तस्मिं द्वितीये नास्ति निर्वृतिः ।
तृतीये राजसम्मानं चतुर्थे कलहागमः ॥
पञ्चमेन नृगाङ्गेण स्त्रीलाभो वै तथा भवेत् ॥
धनधान्यागमः षष्ठे रतिः पूजा च सप्तमे ।
अष्टमे प्राणसन्देशो नवमे कोषसञ्चयः ॥
दशमे कार्यनिष्पत्तिर्ध्रुवमेकादशे जयः ।
द्वादशेन शशाङ्केन नृत्युरेव न संशयः ॥”

इति गारुडः । ६१ । ३—६ ॥ * ॥

चन्द्रस्य क्षयवृद्धिकारणम् यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
सिनीवाली कुहूश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ॥
अमा नाम रवे रश्मिश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठिता ।
यस्मात् सोमो वसत्यस्याममावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वोदितकलाभिन्नपौर्णमास्या निशाकरे ।
पूर्णिमानुमती त्रिधा पञ्चास्तमितभास्करे ॥
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥
यदा चास्तमिते सूर्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ।
युगपत् सोत्तरा रागस्तदानुमतिपूर्णिमा ॥
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ।
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयोऽनुवन् ॥
सिनीवालीप्रमाणन्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशत्वर्कं सिनीवाली ततः स्मृता ॥
कुहूति कोकिलेनोक्तो यः कालस्तु समाप्यते ।
तत्कालसंज्ञा त्वेषा वै अमावास्या कुहूः स्मृता ।
अनुमत्याश्रवाः कार्यौ सिनीवाल्याः कुहू-
विना ॥

एतासां विरलः कालः कुमात्रंति कुहूः स्मृता ॥
कलाः षोडश सोमस्य शुक्ले वर्द्धयते रविः ।
अमृतेनामृतं कृण्वे प्रीयते देवतैः क्रमात् ॥
प्रथमां पिवते वह्निर्द्वितीयां पवनः कलाम् ।
विश्वदेवास्तृतीयान् चतुर्थीन् प्रजापतिः ॥
पञ्चमीं वरुणश्चापि षष्ठीं पिवति वासवः ।

सप्तमीश्वर्यो दिवा वसवोऽद्यै तयाऽमीम् ।
नवमीं लक्ष्म्यपक्षस्य पिवतोऽन्तः कलामपि ।
दशमीं मरुतश्चापि रुद्रा एकादशीं कलाम् ।
द्वादशीं कलाम् विष्णुर्धनदश्च त्रयोदशीम् ।
चतुर्दशीं पशुपतिः कलाम् पिवति नित्यशः ।
ततः पञ्चदशीश्चैव पिवन्ति पितरः कलाम् ॥
कलावशिष्टो निष्पीतः प्रविष्टः सूर्यमण्डलम् ।
अमायां विशते रश्मौ अमावासी ततः स्मृता ॥
पूर्वाह्णे विशते चार्कं मध्याह्ने तु वनस्यतिम् ।
अपराह्णे विशत्यप्सु स्योनिवारिसम्भवः ॥
आपः प्रविष्टः सोमस्य शेषया कलयैकया ।
दृग्गुल्लनतादृशान्निष्यादयति चौषधीः ॥
तमोषधिं स्थितं मावश्चरन्त्यापः पिवन्ति च ।
तदङ्गागुगतं गोभ्यः क्षीरत्वसुपगच्छति ॥
तत्क्षीरमन्तं भूत्वा मन्त्रभूतं द्विजातयः ।
स्वाहाकारवषट्कारैर्जुह्वन्त्याहुतयः क्रमात् ॥
हुतमग्निषु देवाय पुनः सोमं विवर्द्धयेत् ।
एवं संचयीते सोमः क्षीणश्चाप्यायते पुनः ।
तस्मात् सूर्यः प्रशाकस्य चयवृद्धिविधिर्विभुः ॥”
इति देवीपुराणे चन्द्रचयवृद्धिः ॥ * ॥
ब्रह्मोवाच ।

“यद्यं वदते लोको दालिश्रुत्वान्महामते ।
तदहं संप्रवक्ष्यामि चन्द्रसूर्योपरागिकम् ॥
यदि सत्यमयं यस्तस्तेजोराशिर्दिवाकरः ।
तत्कथं गोदरस्येन राहुर्न भस्मसात् कृतः ॥
अथवा राहुणाक्रम्य शत्रुवक्त्रं प्रवेशितः ।
तत् कथं दशनेस्त्रीक्षणेः शतधा न विखण्डितः ॥
विमुक्तश्च पुनर्दृष्टस्तथैवाखण्डमण्डलः ।
न चास्यापहतं तेजो न क्षानादपसारितः ॥
यदि वा क्षेपे निष्पीतः कथं दीप्रतरोऽभवत् ।
तस्मान्न तेजसां राशौ राहोर्वक्त्रं गमिष्यति ॥
मन्त्रार्थं सर्वदेवानां सोमः खट्वः खयम्भुवा ।
तत्रस्थमन्तश्चापि सभूतं सूर्यतेजसा ॥
पिवन्त्यमुमयं देवाः पितरश्च स्वधाम्मतम् ।
त्रयश्च त्रिशतश्चैव त्रयस्त्रिंशत्तथैव च ॥
त्रयश्च त्रिसहस्राश्च देवाः भोमं पिवन्ति ये ।
राहोरप्यन्तं भाग्यं पुरा खट्वं खयम्भुवा ॥
तस्मात्तद्राहुरागत्य पातुमिच्छति पर्वसु ।
उड्डृत्य पार्थिवीं क्वायां मद्राकारान्तमोमयः ॥
पातुमिच्छन् ततस्तेन्द्रमाच्छादयति क्वायया ।
शुक्ले च चन्द्रमभ्येति कृष्णे पर्वणि भास्करम् ॥
सूर्यमण्डलसंस्थान्तु चन्द्रमेव जिघांसति ।
तस्मात् पिवति तं राहुस्तुमस्याविनाशयन् ॥
अविहिंसन् यथा पशुं पिवति भ्रमरो मधु ।
चन्द्रस्थमन्तं तद्वदभेदाद्राहुरभुते ॥
चन्द्रकान्तो मणिर्यदनुहिं न चरते क्षणात् ।
क्षरन्नपि न ह्रीयेत तेजसा नैव सुच्यते ॥
यथा सूर्यमणिः सूर्यादुत्पाद्य पावकं शुभम् ।
न भवत्यङ्गहीनोऽपि तेजसा नैव सुच्यते ॥
एवं चन्द्रश्च सूर्यश्च क्वादितावपि राहुणा ।
खतेजसा न सुच्यते नाङ्गहीनौ बभूवतुः ॥
पर्वस्थश्च चन्द्रश्च माणिक्यकलसाकृतिः ।

सोमो देवतसंयोगात् क्वायायोमाश्च पार्थिवात् ।
राहोश्च वरलब्धादे प्रचरेदन्तं प्रश्री ॥
खदोहकाणे संप्राप्ते वत्सं दृष्ट्वा च गौर्यथा ।
स्वाङ्गादेव चरेत् क्षीरं तथेन्द्रः चरतेऽन्तम् ॥
पितेव सूर्यो देवानां सोमो मातेव लक्ष्यते ॥
यथा मातुः स्तनं पीत्वा जीवन्ते सर्वजन्तवः ।
पीत्वान्तं तथा सोमात् लप्यन्ते सर्वदेवताः ॥
सम्भूतं सर्वयोगेषु तथायं चरते प्रश्री ।
तं चरन्तं यथाभागमुपजीवन्ति देवताः ॥
तस्मिन् काले समभ्येति राहुरप्यवकर्षति ।
सर्वमर्हन्ति भागश्च पादं पादाहमेव च ॥
आक्रम्य पार्थिवीं क्वाया यावती चन्द्रमण्डलम् ।
स्मृतः स भागो राहोस्तु देवभागास्तु शेषकाः ॥
दृष्टिं विधाय देवानां राहोः पर्वगतस्य च ।
चन्द्रो न क्षयमायाति तेजसा नैव सुच्यते ॥
तिथिभागाश्च यावन्तः पुनन्त्यर्कं प्रमाणतः ।
सर्वच्छायास्थितः कालस्तावानेव प्रकीर्तितः ॥
अतो राहुभुजः सोमः सोमादुद्विं दिवाकरः ।
पर्वकाणे स्थितिस्त्वेवं विपरीताः पुनः पुनः ॥
अतश्चादयते राहुरभ्रवच्छशिभास्करौ ।
राहुरभ्रकसंस्थानः सोममाच्छाद्य तिष्ठति ॥
उड्डृत्य पार्थिवीं क्वायां धूममेघ इवोत्थितः ।
चन्द्रस्य यदवस्तुत्वं राहुणा भास्करस्य च ॥
नान्नावखण्डितं तस्य केवल्यं यामलीकृतम् ।
कहमेन यथा वक्त्रं मुक्तमप्युपहन्यते ॥
एकोद्देशेऽथ सर्वेद्या राहुणा चन्द्रमास्तथा ।
प्रचालितं तदेवेह पुनः मुक्ततरं भवेत् ॥
राहुयुक्तं भवेत्तदन्निर्मलं चन्द्रमण्डलम् ।
राहुणाच्छादितौ वापि दृष्ट्वा चन्द्रदिवाकरौ ॥
विप्राः शान्तिपरा भूत्वा पुनराप्याययन्ति तम् ।
एवं न गृह्यते सूर्यश्चन्द्रमास्तत्र गृह्यते ॥
अनुधात्तं न पश्यन्ति मातुषा मांसचक्षुषः ।
जगत्सम्मोहनं चेतत् गृह्यन् चन्द्रसूर्ययोः ॥”
इत्यादि देवीपुराणे ग्रहणविकल्पः ॥ * ॥
विधोर्देवपित्राद्यन्नकारणत्वं राजयक्षादिकार-
णत्वञ्च कालिकापुराणे २०।२१ अध्याययोर्दृष्ट-
व्यम् ॥ * ॥ (कर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ५५ । ५ ।

“विधुं दद्राणं समने बहूनां
युवानं सन्तं पलितो जगार ॥”
“विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्त्तारं
विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थे ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
विधुतः, त्रि, (वि + धु + क्तः ।) ल्यक्तः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १६ । २५ ।
“स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग
आत्मातुभूत्या विधुतत्रिलिङ्गः ।
परेऽमले ब्रह्मणि वासुदेवे
लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥”)
कम्पितश्च ॥
विधुतिः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वभुधातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्ना ॥ (यथा, भागवते । १०।३३।८

“पादस्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्भुजिलासै-
र्भुज्यन्मध्योच्चलकुचपटैः कुक्कुलैर्गङ्गलीनैः ॥”
निराकृतिः । यथा, तत्त्वेव । ४ । २२ । ३८ ।
“यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति-
मायाविवेकविधुतिश्च वाहिवुद्धिः ॥”)
विधुननं, स्त्री, (वि + धू + क्तिच् । ल्युट् । लुक्
च । एष्टोदरादित्वात् ह्रस्वः ।) कम्पनम् । इति
जटाधरः ॥
विधुनुदः, पुं, (विधुं तुदति पीडयतीति । विधु +
तुद + “विध्वंसोस्तुदः ।” ३ । २ । ३५ । इति
खश् । सुम् ।) राहुः । इत्यमरः ॥ (यथा,
माघे । २ । ६१ ।
“नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तम्भानिनो द्विये ।
विधुर्विधुनुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥”)
विधुपङ्गरः, पुं, (विधोः पङ्गरः वक्रास्थि इव तत्-
सादृश्यात् ।) खड्गः । इति शब्दमाला ॥
विधुप्रिया, स्त्री, (विधोश्चन्द्रस्य प्रिया ।) चन्द्र-
पत्नी । यथा । दाचायण्यो विधुप्रिया । इति
कोषान्तरम् ॥
विधुरं, स्त्री, (विगता धूर्भारो यस्मात् । समासे
अः ।) प्रविशेषः । इत्यमरः ॥ केवल्यम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रत्यवायः । कष्टम् । यथा,
किरातटीकायां मल्लिनाथकृतवैजयन्ती ।
“विधुरं प्रत्यवाये स्यात् कष्टविशेषयोरपि ॥”
तथा च किराते । २ । ७ ।
“विधुरं किमतः परं परै-
रवगीतां गमिते दशमिमाम् ।
अवसीदति यत् सुरैरपि
बधि सम्भावितदृष्टिं प्रौढम् ॥”)
विधुरः, त्रि, (विगता धूः कार्यभारो यस्मात् ।
ऋक्पूर्वित्यः ।) विकलः । इति मेदिनी । रे,
२१६ ॥ (यथा, कुमारे । ४ । ३२ ।
“तदिदं क्रियतामनन्तरं
भवता वन्सुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्वज्जनात्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥”)
विधुरा, स्त्री, रसाला । इति मेदिनी । रे, २१६ ॥
(जत्रुहंस्त्राशुर्मम । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।
“जत्रुहं मर्माणि चतसो धमन्योऽद्यै मातृका द्वे
ककाटिके द्वे विधुरे ॥”)
विधुवनं, स्त्री, (वि + धु + ल्युट् । कुटादित्वात्
साधुः ।) कम्पनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ४ ॥
विधूतं, त्रि, (वि + धू + क्तः ।) कम्पितम् । (यथा,
कलाविलासे । २ । २८ ।
“तं वदति सोऽन्यदृष्टिः सभूभङ्गं विधूतहस्तायः ॥
वक्षकवचनः पापो वृत्तिक्षीणः कुतोऽयमा-
यातः ॥”)
त्यक्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महागण-
पतिस्तोत्रे । १ ।
“योगं योगविदां विधुतविधुयसाङ्गशुद्धाशय-
प्रादुर्भूतसुधारसप्रहमरध्यानासदाध्यासि-
नाम् ॥”)

विध्वंसः

विध्वंसः, स्त्री, कम्पनम् । विपूर्वधूधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति ॥
 विधूननं, स्त्री, (वि + धू + णिच् + ल्युट् । रुक् च ।)
 कम्पनम् । तत्पर्यायः । विधुवनम् २ । इत्य-
 मरः । ३ । २ । ४ ॥ विधुवनम् ३ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १४२ ।
 “केशस्तनाधरादीनां ग्रहे हर्षेऽपि सम्भ्रमात् ।
 प्राहुः कुड्मिति नामशिरःकरविधुवनम् ॥”)
 विधूनितं, त्रि, कम्पितम् । विपूर्वधूधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विधृतं, स्त्री, विशेषेण धृतम् । यथा,—
 “अथावकथ्य विधूतं लोष्टकाष्टणादिना ।
 उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृष्टं विधृतमेहनः ॥”
 इत्याह्निकतत्त्वम् ॥
 विधेयः, त्रि, विधातुं शक्यः । (वि + धा + “अचो
 यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “इदयति ।” ६ । ४ ।
 ६५ । इति आत ईत् ।) वाक्यस्थः । तत्पर्यायः ।
 विनयग्राही २ वचनेस्थितः ३ आश्रयः ४ । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । ५ । २३ । १३ ।
 “कर्णोऽमात्यः कुशली तात कश्चित्
 सुयोधनो यस्य मन्दो विधेयः ॥”)
 विधिन्यबोधविषयः । यथा,—
 “अनुवाद्यमनुक्ता तु न विधेयमुदीरयेत् ।
 न ह्यलब्धास्यदं किञ्चित् कुञ्चित् प्रतितिष्ठति ॥”
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥
 अपि च । प्रमाणान्तरासन्नित्वात् कर्म प्रथमं
 बुद्धौ न विषयीभवति शब्दादेव तस्य कर्मण्य
 उपस्थितिरित्युपादेये विधेये कर्मणि पूजादौ
 शुचितत्वालजीविनः कर्माधिकारात् प्रमाणा-
 न्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तिथ्यादिगुणः । इति
 तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (कर्मण्यम् । यथा, बृहत्-
 संहितायाम् । ६५ । ४६ ।
 “द्वाविंशत्प्रविभक्ते दिक्चक्रे यद्यथा समु-
 द्दिष्टम् ॥
 तत्तथा विधेयं गुणदोषफलं विद्यास्तनाम् ॥” ॥
 अधीनः । यथा, रघुः । १६ । ४ ।
 “सन्निवेश्य सत्तिवेज्यतः परं
 स्त्रीविधेयनवयौवनोऽभवत् ॥”
 तथा च तत्रैव । ७ । ६२ ।
 “तस्यौ ध्वजस्तम्भनिधसुदेहं
 निद्राविधेयं नरदेवसैन्यम् ॥”)
 विधेयता, स्त्री, (विधेयस्य भावः । विधेय + तल् ।)
 विधेयत्वम् । विधिन्यबोधविषयत्वम् । यथा ।
 यथा । ब्रह्मवधादिषु पापस्य निविद्धतयोपयुक्त-
 ताक्षणादिज्ञाने हेतुगुणं तथा गङ्गास्नानादिषु
 पुण्यस्य विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने हेतुगुणम् ।
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ (अधीनता । यथा,
 किराते । ११ । ३३ ।
 “परवानर्थसंसिद्धौ नीचवृत्तिरपत्रपः ।
 अविधेयेन्द्रियः पुंसां गौरिवैति विधेयताम् ॥”)
 विध्वंसः, पुं, (वि + ध्वंस + घञ् ।) विनाशः ।
 यथा, तिथ्यादितत्त्वम् ।

विनयः

“हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामौतिभिश्च
 विध्वंसः ।
 कपिले श्रीभृगसत्त्वस्त्रिच्छ्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ॥”
 (अपकारः । यथा, किराते । ३ । १६ ।
 “विधाय विध्वंसमनात्मनीनं
 श्रमेकवृत्तेर्भवतश्चलेन ।
 प्रकाशितत्वंस्मतिश्रीलसाराः
 हतोपकारा इव विविधस्ते ॥”)
 विनतः, त्रि, (वि + नम + क्तः ।) प्रणतः । (यथा,
 आर्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।
 “सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
 प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरि स्थितः
 कोपः ॥”)
 मुग्धः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६१ । ३ ।
 “दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुखानना विनतपृष्ठाः ।
 ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥”)
 शिञ्चितः । इति मेदिनी । ते, १५६ । (सङ्कु-
 चितः । यथा, रामायणे । १ । ४३ । २४ ।
 “विनतं कचिदुद्धृतं कचिदुयाति श्रनेः श्रनेः ।
 सलिलेनेव सलिलं कचिदभ्याहतं पुनः ॥”
 पुं, खनामख्यातवानरविशेषः । यथा, भट्टिः ।
 ७ । ५२ ।
 “प्राचीं तावद्भिरथयः कपिभिर्विनतो ययौ ।
 अप्रग्राहेरिवादित्यो वाजिभिर्दूरपातिभिः ॥”)
 विनता, स्त्री, गरुडमाता । (सा तु दक्षप्रजापतेः
 कन्या । यथा, महाभारते । १ । ६५ । १२ ।
 “क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
 मुनिः ।
 कदम्ब मनुजयात्र दक्षकन्येव भारत ॥”)
 पिङ्कामेदः । इति मेदिनी । ते, १५६ ।
 (यथा, सुश्रुते । २ । ६ ।
 “महती पिङ्का नीला पिङ्का विनता स्मृता ॥”)
 विनतासुतः, पुं, (विनतायाः सुतः पुत्रः ।)
 अरुणः । इति हेमचन्द्रः ॥ गरुडश्च ॥
 विनतः, पुं, (विशेषेण नदति शब्दायते पत्र-
 फलादिनेति । नद् + अच् ।) विन्याकट्यः ।
 इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्वातियान् इति ख्यातः ॥
 विनम्रकं, स्त्री, तगरपुष्पम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विनयः, त्रि, वणिक् । क्षिप्तः । निभृतः । विजिते-
 न्द्रियः । इत्यजयपालः ॥ (विशेषेण नयतीति ।
 नी + अच् । विशेषेण प्रापकः । पृथक्कर्त्ता ।
 यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । ६ ।
 “स संनयः स विनयः पुरोहितः
 समुद्युतः सयुधि ब्रह्मणस्ततिः ॥”
 “विनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्त्ता स
 एव ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विनयः, पुं, (वि + नी + अच् ।) शिष्टा । (यथा,
 रघुः । १ । २४ ।
 “प्रजानां विनयाधानादक्षणाङ्गरणादपि ।
 स पिता पितरस्तासां त्रैवर्जं जन्महेतवः ॥”)

विनष्टः

प्रणतिः । इति मेदिनी । ये, १०५ ॥ (यथा,
 “जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं
 गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
 गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरच्यते
 जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥”
 इत्युद्भटः ॥)
 अथ विनयप्रशंसा ।
 “वृद्धाश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 तेभ्यो हि शिञ्चेत् विनयं विनीतात्मा हि
 नित्यशः ॥
 समयां वशगां कुर्यात् पृथिवीमात्रं संशयः ।
 बहवोऽविनयाद्भ्रष्टा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्थाश्चैव राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥”
 इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥ (विशिष्टो नयः ।) दण्डः । यथा । “यत्तु ।
 ‘पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोष-
 भाक् ।
 पश्चादयः सोऽप्यसत्कारी पूर्व तु विनयो
 गुरुः ॥”
 इति नारदवचनम् ।
 तत्पूर्वापेक्षया परस्याधिकवाक्पारुष्योत्पा-
 दकस्यापि स्वल्पदण्डविधायकम् । युगपत्संभव-
 र्त्तने अधिकदण्डाभावमाह स एव ।
 ‘पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संवर्त्तयोः ।
 विशेषश्चेन्न लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ।’
 विनयो दण्डः ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
 विनयग्राही, [न] त्रि, (विनयं गृह्णातीति । यद्
 + णिनिः ।) वचनेस्थितः । इत्यमरः ॥
 विनयस्यः, त्रि, (विनये तिष्ठतीति । स्या + कः ।)
 आज्ञाकारी । तत्पर्यायः । विधेयः २ आश्रयः
 ३ वचनेस्थितः ४ वश्यः ५ प्रणयेयः ६ । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । ६६ ॥
 विनया, स्त्री, वाक्यालोकः । इति मेदिनी ॥
 विनशनं, स्त्री, (विनश्यति अन्तर्दधाति सरस्वत्य-
 नेति । वि + नश् + अधिकरणे ल्युट् ।) कुरु-
 च्छेन्नम् । तच्च हस्तिनाया उत्तरपश्चिमे वर्त्तते ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 ८२ । १०५ ।
 “ततो विनशनं गच्छेन्नयतो नियताशनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र मेरुपृष्ठे सरस्वती ॥”
 वि + नश् + भावे ल्युट् ।) विनाशश्च ॥
 विनष्टः, त्रि, (वि + नश् + क्तः ।) नाशाश्रयः ।
 ध्वंसविशिष्टः । यथा । शिखी विनष्टः पुरुषो न
 नष्टः । इति विशेषव्याप्तिटीकायां मथुरानाथः ॥
 पतितः । यथा नारदः ।
 “विनष्टे वाप्यशरणे पितर्युपरतस्युहे ॥”
 विनष्टे पतिते । इति दायभागः ॥
 विनष्टिः, स्त्री, विनाशः । इति विपूर्वधूधातोर्भावे
 क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिति । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥ (यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।
 “तत्राय शुश्राव सुहृदिनष्टिं
 वनं यथा वेणुजवह्निर्वायम् ॥”)

विनाय

संस्पर्शया जग्धमथानुशोचन्
सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥”)

विनायः, त्रि, (विगता नासिका यस्य । नसादेशः।)
गतनासिकः । तत्पर्यायः । विग्रः २ विग्रः ३
विनासकः ४ । इति जटाधरः ॥

विना, य, (वि + “विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।”
५। २। २७। इति ना।) वर्जनम् । तत्पर्यायः ।
पृथक् २ अन्तरेण ३ ऋते ४ हिरक् ५ नाना
ह । इत्यमरः ॥ (शब्देनानेन योगे “पृथग्-
विनेति ।” २। ३। ३२। इत्यनेन तृतीया पञ्चमी
च स्यात् । एवं “पृथङ्निना नानाभिरिति
योगविभागो द्वितीयार्थः ॥” इति काशिकोक्त्या
द्वितीयापि । यथा, तत्रैव ।
“विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ।
विना हस्तिहतान्दोषान् केनेमौ पातितौ दुमौ ॥”
तृतीयाप्रयोगो यथा, रघुवंशे २। १४।
“शशाम दृष्टापि विना दवाभिः ॥”
पञ्चमीप्रयोगो यथा, सांख्यकारिकायाम् ॥४१।
“चित्रं यथाश्रयन्ते
स्थाखादिभ्यो विना यथा च्छाया ।
तद्वदिना विशेषे-
न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥”)

विनाहतं, त्रि, (विना अन्तरेण कृतम् ।) त्यक्तम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विनायकः, पुं, (विशिष्टो नायकः ।) बुद्धः । गणेशः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ॥३०। ५५।
“अस्तीह प्रमदोद्वाने तरुमण्डलमध्यगः ।
दृष्टप्रभावो वरदो देवदेवो विनायकः ॥”)
गरुडः । विग्रः । (यथा, हरिवंशे ॥२१। ६५।
“राक्षसाश्च पिशाचाश्च भूतानि च विना-
यकाः ॥”) यकाः ॥”)

गुरुः । इति मेदिनी । के, ११२ ॥ * ॥ विना-
यकगणो यथा,—
“गाङ्गेयो विष्णवश्चैव द्वौ विज्ञेयौ विनायकौ ॥”
इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥*॥

विनायकस्योत्पत्तिर्यथा,—
प्रजापाल उवाच ।
“कथं गणपतेर्जम्भ मूर्तिमत्पञ्च सप्तमः ।।
एतन्मे संश्रयं ह्निवि धृतिकथं यवस्थितम् ॥
महातपा उवाच ।
पूर्वं देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
कार्यारम्भे यथा प्राप्ताः सिद्धिं ते च न संश्रयः ॥
सन्मार्गावस्थिषु यथा सिध्यन्ते विघ्नतः क्रियाः ।
असत्कारिषु सर्वेषु तद्देवमविघ्नतः ॥
ततो देवाः सपितरश्चिन्तयामासुरोजसा ।
असत्कार्येषु विघ्नार्थं सर्वे श्वाभ्यमन्त्रयन् ॥
ततस्तेषां तदा मन्त्रं कुर्वतां त्रिदिवौकसाम् ।
बभूव बुद्धिर्गमने रुद्रं प्रति महामते ॥
ते तत्र रुद्रमात्मन्त्रा कैलाशनिजं गुरुम् ।
ऊचुः सविनयं सर्वे प्रणिपातपुरःसरम् ॥
देवा ऊचुः ।
देवदेव महादेव शूलपाणे त्रिलोचन ।

४०१

विनाय

विघ्नार्थमविशिष्टानां उत्पादयितुमर्हसि ॥
एवमुक्तस्तदा देवैर्भवः परमया सुदा ।
उमां निरीक्षयामास चक्षुषानिमिषेण ह ॥
देवानां सन्निधौ तस्य पश्यतो मां महात्मनः ।
चिन्ताभूदोन्मि मूर्तिर्भ्यो दृश्यते केन हेतुना ॥
पृथिव्या विद्यते मूर्तिरेषां मूर्तिस्तथैव च ।
तेजसः शसनस्यापि मूर्तिरेषा तु दृश्यते ॥
आकाशस्य कथं नेति मत्वा देवो जहास च ।
ज्ञानशक्तिः परान् दृष्ट्वा यदृष्टं योन्नि शम्भुना ॥
यच्चोक्तं ब्रह्मणा पूर्वं शरीरं शरीरिणाम् ।
यच्चापि हसितं तेन देवेन परमेष्ठिना ॥
एतत्कार्यं चतुष्केण पृथिव्यादिचतुर्वर्षि ।
मूर्तिमानतितेजस्वी हसतः परमेष्ठिनः ॥
प्रदोषास्यो महादीप्तः कुमारो भासयन् दिशम् ।
परमेष्ठिगुणैर्युक्तः साक्षाद्गद इवापरः ॥
उत्पन्नमात्रो देवानां योषितः संप्रमोहयन् ।
कान्त्या दीपगा तथा मूर्तिगा रूपेण च
महात्मवान् ॥
तं दृष्ट्वा परमं रूपं कुमारस्य महात्मनः ।
उमा निमिषेनेत्राभ्यां तमपश्यत भामिनी ॥
तं दृष्ट्वा कुपितो देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।
मत्वा कुमाररूपं शोभनं मोहनं दृशाम् ।
ततः शशाप तं देवो गणेशं परमेश्वरः ॥
कुमार गजवक्त्रं प्रलम्बजठरस्तथा ।
भविष्यति तथा सपर्येष्वीतगतिर्भवं ॥
एवं शशाप तं देवस्त्रीवक्रोपसमन्वितः ।
धुन्वन् शरीरमुत्थाय ततो देवो रुषान्वितः ॥
यथा यथासौ स शरीरमाद्यं
धुनोति देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिः ।
तथा तथा चाङ्गरुहाचकास
जलं क्षितौ संन्यपतंस्तथान्ये ॥
विनायकानेकमुखा गजास्या-
स्तमालनीलाङ्गनसन्निभाः ।
उत्तस्थुरश्चेर्विधास्त्रहस्ता-
स्तस्तु देवा मनसाकुलेन ॥
किमेतदित्यहुतकर्मकारी
ह्येकः करोत्यप्रतिमं महच्च ।
कार्यं सुराणां कृतमेतदिष्टं
भवेत्तथैतं परितं कृतस्तत् ॥
दिवौकसां चिन्तयतां तथा तु
विनायकैः स्यात्सुभिता बभूव ।
चतुर्मुखश्चाप्रतिमो विमान-
मारुह्य खे वाक्यमिदं जगाद ॥
धन्यास्तु देवा सुरनायकेन
त्रिलोचनेनाद्भुतरूपिणा च ।
अनुगृहीताः परमेश्वरेण
सुरदिवां विघ्नकृतां गतौ च ।
इत्येवमुक्त्वा प्रणितामहस्ता-
नुवाच देवस्त्रिशिखास्त्रपाणिम् ॥
यस्ते विभो वक्त्रसमुद्भवः प्रसु-
विनायका नाम वसन्तिमेतद्गुणाः ।
भवन्त्यस्यास्त्रवरेण चास्त्रे

विनाय

तथा च तुष्टस्तु शरीरचारी ॥
आकाशमेतद्बुधा यवस्थितं
तथा चैको वदतां ते प्रयाताः ।
प्रभुर्भवत्प्रतिमास्त्रपाणिना
इमान् हि चास्त्रैः सुवरांश्च देहि ॥
इत्येवमुक्त्वाभिगते पितामहे
त्रिलोचनश्चात्मभवं जगाद ।
विनायको विघ्नकरो गजास्यो
गणेशनामा तु भवस्य पुत्रः ॥
एते च सर्वे त्वपयान्तु भव्या
विनायकाः क्रूरदृष्टः प्रचण्डाः ।
उच्छुभदानादिविद्वद्देहाः
कार्येषु सिद्धिं प्रतिपादयन्तः ॥
भवांश्च वेदेषु तथा मखेषु
कार्येषु चाच्येषु महानुभावात् ।
अयेषु पूजां लभतेऽन्यथा च
विनाशयिष्यस्यथ कार्यसिद्धिम् ॥
इत्येवमुक्तः परमेश्वरेण
सुरैः समं काचनकुम्भसंस्थैः ।
जलेक्ष्मासावभिविस्तगात्रो
रराज राजेन्द्रः विनायकानाम् ॥
दृष्ट्वाभिविद्यमानं तु देवास्तं गणनायकम् ।
तुष्टुः प्रयताः सर्वे त्रिमूलास्त्रस्य सन्निधौ ॥
देवा ऊचुः ।
नमस्ते गजवक्त्राय नमस्ते गणनायक ।
विनायक नमस्तेऽस्तु नमस्ते चण्डविक्रम ॥
नमोऽस्तु ते विघ्नकर्त्रे नमस्ते सपर्येष्वल ।
नमस्ते रुद्रवक्त्रोक्त्य प्रलम्बजठराश्रित ।
सर्वदेवनमस्कारादिविघ्नं कुरु सर्वदा ॥
एवं स्तुतस्तदा देवैर्महात्मा गणनायकः ।
अभिविस्तस्तु रुद्रेण सोमस्यापत्यतां गतः ॥
एतच्चतुर्थ्यां सम्पन्नं गणाध्यक्षस्य पार्थिव ।
यतस्ततोऽयं महतीं तिथीनां परमा तिथिः ॥
एतस्यां यत्क्षिणान् भक्त्या भुक्त्वा गणपतिं नृप ।
आराधयति तस्याशु तुष्यते नात्र संश्रयः ॥
यश्चेतत् पठते स्तोत्रं यश्चेतत् शृणुयात्तथा ।
तस्य विघ्ना न जायन्ते न पापं सर्वथा नृप ॥
इत्यादि वाराहे विनायकोत्पत्तिनामाध्यायः ॥*॥
विनायकस्य नामाष्टकस्तोत्रं यथा,—
श्रीविष्णु उवाच ।
“गणेशमेकदन्तश्च हेरम् विघ्ननायकम् ।
लम्बोदरं रूपकथं गजवक्त्रं गुहाग्रजम् ॥
नामाष्टकार्यं पुत्रस्य शृणु मत्तो हरप्रिये ।
स्त्रीवाणां सारंभूतश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥
ज्ञानार्थवाचको गन्ध शब्द निर्वाणवाचकः ।
तयोरीशं परं ब्रह्म गणेशं प्रणमाम्यहम् ॥१॥
एकशब्दः प्रधानार्थो दन्तश्च वलवाचकः ।
बलं प्रधानं सर्वस्मादेकदन्तं नमाम्यहम् ॥२॥
दौर्गार्थवाचको हेरश्च रत्नः पातनवाचकः ।
परिपालकं तं दीनानां हेरम् प्रणमाम्यहम् ॥३॥
विपत्तिवाचको विघ्नो नायकः स्वस्वार्थकः ।
विपत्तुस्त्रहणकारणं नमामि विघ्ननायकम् ॥४॥

विनाय

विष्णुदत्ते च नैवेद्यैर्यस्य लम्बोदरं पुरा ।
 पित्रा दत्ते च विविधैर्वन्दे लम्बोदरं च तम् ॥५॥
 श्रीप्राकारौ च तन्मूर्तिं विघ्नवारणकारणौ ।
 सम्पदास्तुल्यरूपौ च सर्पकर्म नमाम्यहम् ॥६॥
 विष्णुप्रसादपुण्यं यन्मूर्तिं सुनिदत्तकम् ।
 तद्भजेन्नववृत्तं च कवचं नमाम्यहम् ॥ ७ ॥
 गुहस्याग्रे च जातोऽथमाविर्भूतो हरगृहे ।
 वन्दे गुहायज्ञं देवं सर्वदेवाग्रपूजितम् ॥ ८ ॥
 एतन्नामाष्टकं दुर्गे नामार्थसंयुतं परम् ।
 पुत्रस्य पश्य वेदे च तदा कोपं वृथा कुरु ॥
 एतन्नामाष्टकं स्तोत्रं नामार्थसंयुतं शुभम् ।
 विसृज्य यः पठेन्नित्यं स सुखी सर्वतो जयी ॥
 ततो विघ्नाः पलायन्ते वेनतेयाद्यथोरगाः ।
 गणेश्वरप्रसादेन महाज्ञानी भवेद्भुवम् ॥
 पुत्रार्थो लभते पुत्रं भार्याार्थो विपुलां स्त्रियम् ।
 महाजडः कवीन्द्रश्च विद्यावाञ्छ भवेद्भुवम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
 अस्य कवचं यथा,—

नारद उवाच ।

“संसारमोचनस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः ।
 ऋषिभ्यश्च दृष्टो देवो लम्बोदरः स्वयम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषां कवचानाञ्च सारभूतमिदं सुने ॥
 ॐ गौं गौं श्रीं गणेशाय स्वाहा मे पातु
 भक्तकम् ।

द्वाविंशदक्षरो मन्त्रो ललाटे मे सदावतु ॥
 ॐ ह्रीं क्लीं श्रीं नमिति च सततं पातु
 लोचनम् ।
 तारकां पातु विघ्नेशः सततं धरणीतले ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं क्लीमिति सततं पातु नासिकाम् ।
 ॐ गौं गं सर्पकर्त्राय स्वाहा पालधरं मम ॥
 दन्तांश्च तालुकां जिह्वां पातु मे षोडशाक्षरः ।
 ॐ श्रीं लम्बोदरायेति स्वाहा गणं सदावतु ॥
 ॐ गां गं गजाननायेति स्वाहा स्कन्धं सदा-
 वतु ॥

श्रीं क्लीं क्लीमिति कङ्कालं पातु वक्षःस्थलञ्च गं ।
 प्राणौ पादौ सदा पातु सर्वज्ञं विघ्नविघ्नहृत् ॥
 प्राच्यां लम्बोदरः पातु आग्नेयां विघ्ननायकः ।
 दक्षिणे पातु विघ्नेशो नैऋत्यान् गजाननः ॥
 पश्चिमे पार्श्वेतीपुत्तो वायव्यां शङ्करात्मजः ।
 कृष्णस्यांशश्चोत्तरे तु परिपूर्णतमस्य च ॥
 ऐशान्यामेकदन्तश्च हेरम्बः पातु चोर्ध्वतः ।
 गङ्गाधिपौष्यधः पातु सर्वपूज्यश्च सर्वतः ।
 खप्ते जागरणे चैव पातु मे योगिनां गुरुः ॥
 इति ते कथितं कवचं ! सर्वमन्त्रौघविग्रहम् ।
 संसारमोहनं नाम कवचं परमाद्भुतम् ॥
 श्रीकृष्णो न पुरा दत्तं गोलोके रासमण्डले ।
 वृन्दावने विनीताय मन्त्रं दिनकरात्मज ॥
 मया दत्तञ्च तुभ्यश्च यस्मै कस्मै न दास्यसि ।
 यदं वरं सर्वपूज्यं सर्वसङ्कटतारणम् ॥
 गुरुमभ्यर्च्य विधिवन् कवचं धारयेत्तु यः ।
 कस्मै वा दक्षिणे वाह्ये सोऽपि विघ्नान् संशयः ॥

विनाय

अथमेघसहस्राणि राजस्यशतानि च ।
 ग्रहेन्द्रकवचस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 इदं कवचमज्ञात्वा यो भवेच्छङ्करात्मजम् ।
 शतलक्षप्रजप्नोऽपि न मन्त्रः सिद्धिदायकः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे गणेशकवचं नाम
 ११ अध्यायः ॥ * ॥ अथ विनायकशान्तिः ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“विनायकोपस्थस्य लक्ष्म्यानि विनोदत ।
 खप्तेऽवगाहतेऽर्थं जलं सुखाच्च पश्यति ।
 विमना विपत्तारम्भः स सीदन्निति मिततः ॥
 रात्रौ रात्र्यं कुमारी च पतिं पुत्रञ्च गुञ्जिषी ।
 नाप्नुयात् स्वपनन्तस्य पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् ॥
 गौरसर्वपकल्मेन सखेनोत्सारितस्य च ।
 सर्वोद्घैः सर्वगतैर्विलिप्तशिरसस्तथा ॥
 भद्रासनोपविष्टस्य स्वस्तिवाच्यं दिशान् शुभान् ।
 नृत्तिकां रोचनां गन्धान् गुग्गुलुं चाप्यसु
 निक्षिपेत् ॥

या आहूता होत्रवर्गैश्चतुर्भिः कवचैर्दत्तम् ।
 चर्मण्यानुदुहे रक्ते स्थाप्यं भद्रासनं तथा ॥
 सहस्राक्षं शतधारं ऋषिभिः पारयं कृतम् ।
 तेन त्वामभिषिञ्चामि पावमानः पुनस्तु ते ॥
 भगन्तु वरुणो राजा भगं सूर्यो दृष्टव्यतः ।
 भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं समर्घयो ददुः ॥
 यत्ते कोषसुसौभाग्यं वीजन्ते यच्च मूर्धनि ।
 ललाटे कर्णयोरङ्गुलीरापस्तन् व्रतु ते सदा ॥
 स्वातस्य सार्धं तैलं श्रुवेणौडम्बरेण तु ।
 सुहृद्यान्मूर्धनि कुशान् सखेन परिमृष्ट्य च ॥
 मितश्च संमितश्चैव तथा शालकटंकटाः ।
 कुशाङ्गा राजपुत्राश्चैवन्ते स्वाहासमन्वितैः ॥
 दद्याच्चतुष्पथे स्पर्पे कुशानास्तीर्थं सर्वशः ।
 कृताकृतान्तकुलाञ्च पललौदनमेव च ॥
 पुष्पं चित्रं सुगन्धिञ्च सुराञ्च त्रिविधमपि ।
 मूलकं पूरिकां मूपास्तथैवैरिण्डिकाः स्रजः ॥
 दधि पायसमन्त्रञ्च गुडपिष्टं समोदकम् ।
 एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ कृत्वा ततः शिरः ॥
 अम्बिकासुपतिष्ठेच्च दद्यादर्घ्यं कृताञ्जलिः ।
 दूर्वासर्वपुण्येञ्च पुत्रजन्मभिरन्ततः ॥
 कृतस्वस्थयनं चैव प्रार्थयेदम्बिकां सतीम् ।
 रूपं देहि यशो देहि भगं भगवति देहि मे ॥
 पुत्रान् देहि श्रियं देहि सर्वकामाञ्च देहि मे ।
 ब्राह्मणान् भोजयेत् पश्चात् शुक्लवस्त्रा-
 लेपनैः ॥

वस्त्रयुग्मं गुरोर्दद्यादासंपूज्य ग्रहांस्तथा ।
 अयःकर्मफलं विद्यात् सूर्यार्चनरतस्तथा ॥”
 इति गारुडे १०० अध्यायः ॥ * ॥

अथ गणेशमन्त्राः ।
 “पञ्चान्तकं शशिधरं वीजं गणपतेर्विदुः ।”
 पञ्चान्तको गकारः । ध्यानस्तु गणेशप्रबन्दे
 द्रष्टव्यम् । अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ * ॥
 अथ महागणपतिमन्त्रः । निबन्धे ।
 “श्रीशक्तिस्वरभूविघ्नबीजानि प्रथमं वदेत् ।
 डेन्तं मन्त्रपतिं पश्चात् वरान्ते वरदं पदम् ॥

विनाय

उक्त्वा सर्वजनं मेऽन्ते वशमानय उदयम् ।
 अष्टाविंशत्यक्षरोऽयं ताराद्यो मन्तुरीरितः ॥”
 भूबीजमाह ।
 “सुतिस्वं मांसमौविश्रुतं भूबीजमौरितम् ।”
 सुतिर्गकारः । मांसं लकारः ॥ * ॥ अस्य
 ध्यानम् ।
 “नवरत्नमयं द्वीपं स्मरेदिसुरसाम्बधौ ।
 तदोपिधौतपर्यन्तं मन्दमावतसेवितम् ॥
 मन्दारपारिजातादिकस्यष्टचक्रताकुलम् ।
 उद्भूतरत्नच्छायाभिररुञ्जीकृतभूतलम् ॥
 उद्यद्दिनकरेन्दुभ्यामुद्भाषितदिगन्तरम् ॥
 तस्य मध्ये पारिजातं नवं रत्नमयं स्मरेत्
 ऋतुभिः सेवितं षड्भिरनिशं प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 तस्याधस्तात् महापीठं रचितं मातृकामुचे ।
 षट्कोणान्तस्त्रिकोणस्यं महागणपतिं स्मरेत् ॥
 हस्तीकाननमिन्द्रचूडमरुच्छायां विनेत्रं रसा-
 दाक्षिणं प्रियया सपद्मकरया स्वाङ्गुलिका
 चक्रतम् ॥

बीजापूरगदाधनुस्त्रिशिखयुक्चक्राजपाशोत्-
 पलं
 ग्रीह्यग्रसविषाणगण्डकक्षसान् हस्तेऽर्चन्तं
 भजे ॥

गणपाणिगलहानपूरलालसमावसान् ।
 द्विरेफान् कर्णतालाभ्यां वारयन्तं सुहृसं ह्रुः ॥
 करग्रथतमाणिक्यकृष्णवक्त्रविनिःसृतेः ।
 रत्नवर्धेः प्रीणयन्तं साधकं मदविह्वलम् ॥
 माणिक्यसुकुटोपेतं रत्नाभरणभूषितम् ॥”
 अस्य पुरश्चरणं चतुर्लक्षजपः ॥ * ॥ अपि च ।
 “शक्तिरुडनिजं बीजं महागणपतिं वदेत् ।
 डेन्तममिवधूप्रोक्तो मन्त्रोऽयं दादृशाक्षरः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “सुक्तागौरं मदगजमुखं चन्द्रचूडं त्रिनेत्रं
 हस्तेः स्वीयेदधतमरविन्दकुशौ रत्नकुम्भम् ।
 अङ्गुल्यायाः सरसिजरुत्तेस्तद्वज्रालम्बिपाणे-
 र्दया योनौ विनिहितकरं रत्नमौलिं
 भजामि ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षजपः ॥ * ॥ मन्त्रान्तरम् ।
 “शक्तिरुडं निजं बीजं वशमानय उदयम् ।
 ताराद्यो मन्तुराख्यातो रुद्रसंख्याक्षरान्वितः ॥”
 अस्य ध्यानम् ।
 “हस्तेर्विभक्तमिच्छुदण्डवरदौ पाशाङ्कुशौ पुष्कर-
 सृष्टस्वप्रमदावराजमनयाञ्छिष्टं ध्वजाग्रसूशा ।
 श्यामाङ्गा विधृतजया त्रिनयनं चन्द्राङ्गचूडं
 जवा-
 रतं हस्तिमुखं स्मरामि सततं भोमातिशोभं
 विभुम् ॥”

अस्य पुरश्चरणं लक्षत्रयजपः ॥ * ॥ अथ हेरम्ब-
 मन्त्रः । स च जकारयुक्तो गकारः सविन्दुः
 प्रणवादिनमोऽन्तश्चतुरक्षरः । निबन्धे ।
 “पञ्चान्तको विन्दुयुक्तो वामकर्णविभूषितः ।
 तारादिहृदयान्तोऽयं हेरम्बमन्तुरीरितः ।
 चतुर्वर्णात्मको नृणां चतुर्वर्गफलप्रदः ॥”

विनाश

विनिपा

विनीतः

अस्य ध्यानम् ।

“सुक्ताकाचननीलकुन्दपुष्पक्यायेऽस्मिन्नेत्रा-
निते-
नांगास्त्रैर्हरिवाहनं शशिधरं हेरन्ममकंप्रभम् ।
द्वयं दानमभीतिमोदकरदानं टङ्गे शिरोऽन्ता-
लिकां
मालां सुहरमकुशं त्रिशूलकं दोर्भिर्हृधानं
भजे ॥”

अस्य पुरश्चर्यं त्रितयसंज्ञकचपः ॥ ३॥ मन्त्रा-
न्तरम् । गं विप्रप्रसादनाय हृत् । तथा च
विबन्धे ।

“सर्वकर्तृको नेत्रयुतः पार्श्वौ वङ्गासने स्थितः ।
प्रसादनाय हृन्मन्त्रः खबीजाद्यो दशाक्षरः ॥”
अस्य ध्यानम् ।

“पाशाकुक्षौ कल्पवतां विनाशं
दधतु खशुकाहितबीजपूरः ।
रक्तस्मिन्नेत्रसखेभूमौलि-
हारीभूतो हस्तिमुखोऽभवतामः ॥”

अस्य पुरश्चर्यं चपचपः ॥ ३॥ अथ हरिद्रा-
गयेष्टमन्त्रः ।

“पञ्चान्तको घरासंज्ञो विन्दुभूषितमस्तकः ।
एकाक्षरो महामन्त्रः सर्वकामफलप्रदः ॥”
ध्यानम् ।

“हरिद्राभं चतुर्नाहुं हरिद्रवचनं विभुम् ।
पाशाकुक्षधरं देवं मोदकं दन्तमेव च ॥”
अस्य पुरश्चर्यं चतुर्लक्षचपः । इति तन्त्र-
सारः ॥ ३॥ (पौटज्ञानविशेषः । यथा,
देवीभागवते । ७ । ३० । ७१ ।

“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”
विगतो नायको यस्मिन्नेति विग्रहे अनाथे, त्रि ।
विनायिका, स्त्री, (विनायकस्य स्त्री । भार्या
डीप् ।) गरुडपत्नी । इति शब्दमाला ॥
विनारुहा, स्त्री, (विना आश्रयं रोहतीति ।
रुह + कः । स्त्रियां टाप् ।) त्रिपरिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विनाशः, पुं, (विनश्नमिति । वि + नश् + घञ् ।)
विनश्नम् । (यथा, गीतायाम् । २ । १७ ।

“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमयस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥”
तत्पर्यायः । अदर्शनम् २ । इत्यमरः ॥ कृच्छ्र
३ । यथा, श्रीभागवते ।

“एषा घोरतमा सन्धा लोककृच्छ्रट्करी
विभी ॥”

कृच्छ्रद्वित्यर्थं विनाशे वर्तते । इति श्रीधर-
स्वामी ॥

विनाशकः, त्रि, विनाशकर्ता । विपूर्वकप्रधातो-
र्लृक(खुल्)प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । ६१ । ६ ।

“राजैव कर्त्ता भूतानां राजैव च विनाशकः ।
धर्मात्मा यः स कर्त्ता स्यादधर्मात्मा विना-
शकः ॥”

विनाशी, [न] त्रि, विनाशकरशशीलः । विपूर्व-
प्रधातोर्लृकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । १२ । १०७ । ११ ।

“लोभमेको हि दृष्टते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ चवचयसंयुक्तावबोधश्च विनाशिनौ ॥”
यथा च मनौ । १ । २७ ।

“अस्यो मात्राविनाशिनो दशाह्वानसु याः
स्तृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्युपूर्वशः ॥”

विनाशोन्मुखं, त्रि, (विनाशाय पतनाय उन्मु-
खम् ।) पञ्चम् । इत्यमरः ॥ नाशोदतश्च ॥

विनाशकः, त्रि, (विगता नाशा यस्य । बहुव्रीहौ
कन् इत्थश्च ।) गतनाशिकः । इति जटाधरः ॥

विनाहः, पुं, (विश्लेषेण नश्यते अनेन । वि + नह
+ “हल्च्च्” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ॥)

कूपाननपिधानकः । इति शब्दरत्नावली ॥

विनिचिन्तः, त्रि, विनिचिन्ताश्रयः । परित्यक्तः ।

विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ।
(यथा, देवीभागवते । २ । ८ । २७ ।

“पितुः कच्छेऽद्य मे येन विनिचिन्तो नृतो-
रमः ॥”

विनिगमना, स्त्री, एकतरपक्षपातिनी युक्तिः ।

एकतरावधारणा । यथा । उच्यते । एकदेशो-
पात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनि-
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया
अवस्थितस्य गुटिकापातादिना यज्जनं
विभागः । इति दायभागः ॥ उच्यते इति
भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य एकदेशोपात्तस्य तत्तदं-
शावच्छिन्नस्य विनिगमना इदमसुकस्य नात्य-
स्यैवधारणरूपा तत्प्रमाणाभावेन वैशेषिक-
व्यवहारः परस्परनैरपेक्षेण दानविक्रयादि-
लक्ष्यस्तदनर्हतया अवस्थितस्य सतोऽप्यसत्-
कल्पस्य गुटिकापातादिना यज्जनं इदं असुक-
स्यैवधारणं विभाग इत्यर्थः । इति तट्टीकायां
श्रीकण्ठतर्कालङ्कारः ॥

विनिद्रः, त्रि, (विगता निद्रा सुद्रना यस्य ।)

उक्तीकृतः । इति शब्दमाला ॥ (यथा, नैषधे ।
१ । ३४ ।

“विनिद्रोमाजनि शृङ्खली नलम् ॥”

तथा च साहचर्यदर्पणे । १० परिच्छेदे ।

“उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्कलेव
दृष्टा विनिद्रा नलिनौ न येन ॥”

निद्रारहितः । (यथा, महाभारते । ३ ।
२८५ । २१ ।

“खस्त्रमासीनमयग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
ततोऽब्रवीद्दृष्ट्यग्रेवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥”

विनिद्रत्वं, स्त्री, (विनिद्रस्य भावः ।) प्रबोधः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ निद्रारहितत्वञ्च ॥

विनिपातः, पुं, (विश्लेषेण निपतनम् । वि + नि +
पत + घञ् ।) निपातः । देवादियसनम् । इति

मेदिनी । ते, २१७ ॥ अवमानः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १४६ ।

“मङ्गलाचारयुक्तानां निवृत्त्यै प्रयत्नात्मनाम् ।
अपतां बुद्धताश्चैव विनिपातो न विद्यते ॥”

विनिमयः, पुं, (वि + नि + नी + ञप् ।) परि-
दानम् । प्रतिदानम् । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघुः । १ । २६ ।

“दुदोह मां स वङ्गाव प्रक्ष्माव मधवा दिवम् ।
अप्यद्विनिमयेनोभौ दधतुभुवनदयम् ॥”

वन्धकः । इति शब्दमाला ॥ यथा,—

“विक्रयैर्गी विनिमयेर्देत्ता गोमांसखादके ।
व्रतं चाद्रायकं कुर्याद्ध्ये साक्षादधी भवेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतमोभिवचनम् ।

विनियोगः, पुं, (वि + नि + युज् + घञ् ।) पक्षे
अर्पणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ विनियोजनम् ।

यथा,—
“अनेनेदम् कर्त्तव्यं विनियोगः प्रकीर्तितः ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ।

(यथा, सम्भाविधौ ।

“अंकारश्च त्रयश्च विनिर्माणीयः उच्यते
देवता प्राणावामे विनियोगः ॥”

विनियोजितः, त्रि, विनिवृत्तः । विनिपूर्वकप्रधातो-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिधूतः, त्रि, (वि + नि + धू + क्तः ।) दुरव-
स्थया चलितः । यथा,—

“ततो देवा विनिधूता भृष्टराज्याः परा-
जिताः ।

हृताधिकारास्त्रिदशास्ताभ्यां सर्वे निरा-
कृताः ॥”

इति मार्कण्डेये देवीमाहात्म्यम् ॥

विनिर्भयः, पुं, (विश्लेषेण निर्नास्ति भयं यस्य ।)

साध्यमणविशेषः । यथा,—

“मनो मन्ता तथा शानो नरो यानश्च वीर्य-
वान् ।

विनिर्भयो नयस्यैव हंसो नारायणो वृषः ।
प्रभुश्चेति समाख्याताः साध्याः द्वादश

पौर्विकाः ॥”

इति वट्टिपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

भयरहितश्च ॥

विनिर्भीकः, पुं, यतिरेकः । यथा । दिवाकरवार-
विनिर्भीके तु गर्गः । इति चूडाप्रकरणे ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ (विगतो निर्भीको यस्य इति विग्रहे

सुक्तकण्ठे, त्रि ।)

विनिर्वृत्तः, त्रि, समाप्तः । निष्पन्नः । विनिर्
पूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनिवृत्तः, त्रि, निवृत्तिविशिष्टः । चान्तः ।

निरस्तः । विनिपूर्वकप्रधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १५ । ५ ।

“निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनिष्ठा विनिवृत्तकामाः ॥”

विनिवृत्तः, त्रि, विनष्टः । विनिपूर्वकप्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विनीतः, त्रि, (वि + नी + क्तः ।) विनयान्वितः ।

विनयः शास्त्रतः संस्कारः इन्द्रियमो वा ।

विनोदः

विन्दः

विन्ध्य

तत्पर्यायः । निम्नतः २ प्रथितः ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ (यथा, रघुवंशे । १४ । ७५ ।

“तपस्विंसं सर्गविनीतसत्त्वे
तपोवने वीतभया वसास्मिन् ॥”)

जितेन्द्रियः । (यथा, तन्त्रसारे ।

“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवेश-
वान् ॥”)

अपनीतः । (यथा, महाभारते । ७ । ११० । ५५ ।

“विनीतश्रुत्यांस्तुरगांश्चतुरो हेममालिनः ॥”)

हृतः । इति मेदिनीकारहेमचन्द्रौ ॥ क्षिप्रः ।

इत्यजयपालः ॥ कृतदण्डः । इति स्मृतिः ॥

(अनुहृतः । यथा, मनौ । ६ । ४१ ।

“तत्राग्नेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ॥”)

विनीतः, पुं, (वि + नी + क्तः ।) सुवहायः ।

तत्पर्यायः । साधुवाही २ । इत्यमरः । सुकु-

वाहनश्रीलकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । ११० । ५६ ।

“तांस्तदा रूपवर्णाभान् विनीतान् श्रीव-
गामिनः ॥”)

वैष्णिकः । इति मेदिनी । ते, १५४ ॥ दमनकवृक्षः ।

(अस्य पर्यायो यथा,—

“उक्तो दमनको दान्तो मुनिपुत्रस्तपोधनः ।

गन्धोक्तो ब्रह्मजटो विनीतः फलपत्रकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

शिञ्चितवृषभादिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विनीतकं, स्त्री पुं, विनीतकम् । परस्मैवाचनम् ।

इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥

विनीयः, पुं, (वि + नी + “विपूयविनीयजित्वेति ।”

३ । १ । ११७ । क्यप्प्रत्ययेन निपातितः ।)

कल्कः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा,—

“पृक्तातुर्युक्खलुलाभतया विनीयः ।”

इति वैद्यकचक्रपाणिंसंयुक्ते वातव्याधौ शला-

तेले ॥) पापम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विनेता, [ऋ] पुं, (वि + नी + णच् ।) राजा ।

आदेशके, त्रि । इति मेदिनी । ते, १५६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १४ । २३ ।

“तेनास लोकः पितृमान् विनेत्रा ॥”

गुरुः । शिञ्चकः । यथा, महाभारते । ११ । २६ ।

“अर्जुनस्य विनेतारमाचार्यं सात्विकेक्षया ।

तं पश्य पतितं द्रोणं कुरुणां द्विजसत्तमम् ॥”

यथाच रघुवंशे । ८ । ६१ ।

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः

प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ॥”)

विनेयः, त्रि, (वि + नी + यत् ।) नेतव्यः । विपूर्व-

नीक्षातोऽर्थप्रत्ययेन निबध्यः ॥ दण्डनीयः । यथा,

“ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातमविदित्वा तु ये नृणाम् ।

आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तपि यन्नतः ॥”

विनेयाः दण्डनीयाः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विनोदः, पुं, (वि + नुद + णच् ।) कौतूहलम् ।

इति हलानुधः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१५ । १२५ ।

“वाञ्छते तच्च नैकस्यात् सर्वं स मगधेश्वरः ।

तत्तत्र रक्षाहेतोश्च विनोदायतनस्य ताम् ॥”)

क्रीडा । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, भाग-

वते । ३ । १६ । २४ ।

“नेतावता चाधिपतेर्वैत विन्धभक्तं-

स्तेजःशतं तव न तस्य स ते विनोदः ॥”

अपनयनम् । यथा, शिशुपालवधे । १ । ४८ ॥

“विनोदमिच्छन्नय दर्पजन्मनो

रयेन कष्टास्त्रिदशैः समं पुनः ॥”

प्रमोदः । यथा, हितोपदेशे ।

“कायशस्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम् ।

यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥”)

आलिङ्गनविशेषः । तल्लक्षणं यथा । नायको

नायिकाया दक्षिणपादं वामपादं वा सममध-

देशे स्वदक्षिणपादं वामपादं वा नायिकामध-

देशे निधाय वक्षसि वक्षः ओष्ठे ओष्ठं दत्त्वा

यदाश्लिषति तत् । इति कामशास्त्रम् ॥ राज-

गृहविशेषः । यथा,—

“दीर्घे त्रयो राजहस्ताः प्रसरे द्वौ प्रतिष्ठितौ ।

विनोद एव दाराणि त्रिंशत् कोष्ठद्वयं भवेत् ॥”

इति शुक्तिकल्पतरुः ॥

“द्वादशैते गृहान् वक्ष्ये तेषां लक्षणमन्यतः ।

सुनन्दः सर्वतोभद्रो भयो नान्दीमुखस्तथा ॥

विनोदश्च विलासश्च विजयो विमलस्तथा ।

रङ्गः केलिर्जयो वीरो द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”

इति भाविष्योत्तरपुराणम् ॥

वि(वि)न्दः, पुं, (विदि अवयवे + बाहुलकादुः ।)

जलकणा । तत्पर्यायः । पृष्ठत् २ पृष्ठतः ३

विपुट् ४ । इत्यमरः ॥ पृष्ठन्ति ५ विपुट् ६ । इति

तट्टीका ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे ।

“जलविन्दुप्रपातेन क्रमशः पूर्यते घटः ।

स हेतुः सर्वशास्त्रस्य धर्मस्य च धनस्य च ॥”)

दन्तघतविशेषः । भ्रुवोर्मध्यम् । रूपकार्य-

प्रकृतिः । इति मेदिनी । दे, १०-११ ॥ अनुस्वारः ।

यथा । “विन्दुद्विविन्दुमात्रौ वर्णौ क्रमादुपवी संज्ञौ

स्तः ।” इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ अपि च ।

“शिवो वह्निसमायुक्तो वामाक्षिविन्दुभूषितः ।

एकाक्षरो महामन्त्रः श्रीसूर्यस्य प्रकीर्तितः ॥”

इति सूर्यकवचम् ॥

विन्दुत्पत्तिर्यथा,—

“सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादो नादाद्विन्दुसमुद्भवः ॥”

इति सारदातिलकः १ पटलः ॥

अपि च ।

“आसीद्विन्दुस्ततो नादो नादाच्छक्तिः समुद्भवा ।

नादरूपा महेशानो चिद्रूपा परमा कला ॥

नादाच्चैव समुत्पन्नः अर्हविन्दुर्महेश्वरि ।

सार्धत्रितयविन्दुभ्यो मुजङ्गी कुलकुलौ ॥”

इति कुजिकातन्त्रे १ पटलः ॥

“विन्दुर्नादो बीजमिति तस्य भेदाः समीरिताः ।

विन्दुः शिवात्मको बीजं शक्तिर्नादस्तयोर्मिथः ॥

समवायः समाख्यातः सर्वगमविशारदः ॥”

इति सारदातिलकः ॥

अन्यत्र ।

“विन्दुः शिवात्मकस्तत्र बीजं शक्तीत्मकं स्मृतम् ।

तयोर्योगे भवेन्नादस्ताभ्यो जातास्त्रिप्रकृतयः ॥”

इति क्रियासारः ॥

वि(वि)न्दः, त्रि, (वेत्ति तच्छीलः । विदज्ञाने +

“विन्दुरिच्छुः ।” ३ । २ । १६६ । इति उपप्रत्ययो

शुभागमश्च निपात्यते ।) ज्ञाता । इत्यमरः ॥

दाता । इत्यजयपालः ॥ वेदितव्यः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुचित्रकः, पुं, (विन्दुभिश्चिह्नविशेषैश्चित्रकः

इव ।) नृगभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)न्दुजालं, स्त्री, (विन्दूनां जालम् ।) हस्ति-

शुण्डोपरिविचित्रविन्दुसमूहः । इति हेमचन्द्रः ॥

वि(वि)न्दुजालकं, स्त्री, (विन्दूनां जालकम् ।)

गजस्य सुखादिस्थो विन्दुसमूहः । तत्पर्यायः ।

पद्मकम् २ । इत्यमरः । पद्मम् ३ । अतएव

पद्मी हस्तीति भरतः ॥

वि(वि)न्दुतलः, पुं, (विन्दुश्चिह्नं तलं यस्य ।)

अक्षः । इति हारावली ॥ तुरङ्गकः । यथा,—

“विन्दुतलः पुमान् शारिफलके च तुरङ्गके ॥”

इति पवर्गीयवादी मेदिनी ॥

वि(वि)न्दुपत्रः, पुं, (विन्दुः पत्रे यस्य ।) भूयवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥

वि(वि)न्दुरेखकः, पुं, (विन्दुविशिष्टा रेखा यत्र ।

कन् ।) पक्षिभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)न्दुवासरः, पुं, (विन्दुपातस्य वासरः ।) गर्भे

सन्तानोत्पत्तिकारकशुक्रपातदिनम् । इति

ज्योतिषम् ॥

वि(वि)न्दुसरः, [स्] स्त्री, (विन्दुनामकं सरः ।)

सरोवरविशेषः । यथा,—

“अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्व्वैर्धमिं गिरिम् ।

गौरन्तु पञ्चतन्त्रेष्टं हरितालमयं प्रति ॥

हिरण्यशृङ्गः समहान् दिव्यौषधिमयो

गिरिः ।

तस्य पादे महद्वियं सरः काञ्चनसन्निभम् ॥

रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ।

गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ॥

दिव्यं यास्यन्ति मे पूर्वे गङ्गातोयपरिभृताः ।

तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमम् प्रतिष्ठिता ॥

सोमपादात् प्रकृता सा सप्तधा प्रतिभज्यते ।

यूपा मणिमयास्तत्र चितयश्च हिरण्ययाः ॥

तत्रेष्टा क्रतुभिः सिद्धः शक्रः सुरगणैः सह ।

दिव्यश्यापपथस्तत्र नक्षत्राणाम् मङ्गलम् ॥

दृश्यते भास्वरा राजौ देवी त्रिपथगा तु सा ।

अन्तरीक्षं दिवसैव भावयित्वा भुवं गताः ॥

भवस्य स्वाङ्गे पतिता संख्या योगमायया ।

तस्या ये विन्दवः केचित् क्षुब्धायाः पतिता

भुवि ।

कृतस्तु तैर्विन्दुसरस्ततो विन्दुसरः स्मृतम् ॥”

इति मात्स्ये । १२० । २७-३३ ॥

विन्ध्यपत्री, स्त्री, ज्वरापह्ना । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैलशुटा इति भाषा ॥

विन्ध्यः

विन्ध्यः, पुं, चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विन्ध्यः, पुं, पर्वतविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा,
मनौ । २ । २१ ।

“हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविनप्रणा-

दपि ।

प्रत्यगेव प्रयगाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”)

याधः । इति मेदिनी ॥ विन्ध्यपर्वतस्य निम्न-
शृङ्गत्वकारणम् । यथा,—

नारद उवाच ।

“किमर्थमद्रिं भगवानगस्त्य-
स्तं निम्नशृङ्गं कृतवान् महर्षिः ।
कस्मै कृते केन च कारणेन
नस्तददस्वाखिलसत्त्ववृत्ते ॥

पुलस्त्य उवाच ।

पुरा हि विन्ध्येन दिवाकरस्य
गतिर्निरुद्धा गगनेचरस्य ।
रविस्ततः कुम्भभवं समेत्य
होमावसाने वचनं वभाषे ॥
समागतोऽहश्च द्विर्धर्मं त्वां
कुरुष्व मय्युद्धरणं सुनीन्द्र ।
ददस्व दानं मम यन्मनीषितं
चरामि येन त्रिदिवे सुनिर्वृतः ॥

इत्थं दिवाकरवचो गुणसङ्गयोगि
श्रुत्वा तदा कलसज्जो वचनं वभाषे ।
दानं ददामि तव यन्मनसा त्वभीष्टं
नार्थो प्रयाति विमुखो मम कश्चिदेव ॥
श्रुत्वा वचोऽष्टतमयं कलसोद्भवस्य
प्राह प्रभुः करपुटं प्रणिधाय मूर्ध्नि ।
एषोऽद्य मे गिरिवरः प्ररुणहि मार्गं
विन्ध्यस्य निम्नकरणे भगवान् यतस्व ॥
इति रविवचनादुवाच कुम्भजन्मा
कृतमिति तद्धि मया हि नीचशृङ्गम् ।
तव किरणजितो भविष्यतीति महौघो
मम हि शरणसमागतस्य का यथा ते ॥

इत्येवमुक्त्वा कलसोद्भवस्तु

सूर्यश्च संस्तुय विन्ध्यं भक्त्या ।

जगाम संतप्य हि दृढकं हि

विन्ध्याचलं दृढवपुर्महर्षिः ॥

गत्वा वचः प्राह सुनिर्महौघं

यास्ये महातीर्थवरं सुपुण्यम् ।

दृढोऽप्यशक्तश्च तवाधिरोपुं

तस्माद्भवान् नीचतरोऽस्तु सद्यः ॥

इत्येवमुक्तो सुनिसत्तमेन

च नीचशृङ्गस्त्वभवन् महौघः ।

समाक्रमचापि महर्षिसुखः

प्रोक्षन् विन्ध्यं द्विज आह शैलम् ॥

यावन्न भूयो निजमात्रजामि

महाश्रमं धौतवपुः सुतीर्थात् ।

त्वया न तावत्त्रिह वृद्धितयं

न चेत् प्रपिच्छेऽहमवज्ञया ते ॥

इत्येवमुक्त्वा भगवान् जगाम

दिशं च यामौ सहस्रान्तरीक्षम् ॥

विन्ध्याव

आक्रम्य तस्यौ स हि तां तदाश्रं
काले व्रजाम्यत्र यदा सुनीन्द्र ॥

तत्राश्रमं रम्यतरं हि कृत्वा

संशुद्धजाम्बूनदतोरणान्तम् ।

तत्राथ निःक्षिप्य विदभं पुच्छीं

स्वमाश्रमं सौम्यसुपाजगाम ॥

कृतावृत्तौ कार्यपरो ह्यगस्त्यो

नित्यं तदा स्वाश्रममावसत् सः ।

शेषश्च कालं स हि दृढकस्थ-

स्तपश्चाराभितकान्तिमाप्नुनिः ॥

विन्ध्योऽपि दृष्ट्वा गगने महाश्रमं

दृष्ट्वा न यात्येव भयान्महर्षेः ।

नासौ निवृत्तेऽभिमतं निधाय

स संस्थितो नीचतरायशृङ्गः ॥

एवं त्वगस्त्येन महाचलेन्द्रः

स नीचशृङ्गो हि कृतो महर्षेः ।

तस्योर्ध्वशृङ्गे सुनिसंस्तुता सा

दुर्गा स्थिता दानवप्रासनार्थं ॥

देवाश्च सिद्धाश्च महोरगाश्च

विद्याधरा भूतगणाश्च सर्वे ।

सर्वाश्चरोभिः सहिता दिवानिशं

कात्यायनीं तस्युरपेतशोकाः ॥”

इति वामनपुराणे देवीमाहात्म्ये १२ अध्यायः ॥

“आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयोः ॥”

इत्यमरः ॥

“विन्ध्यस्य पश्चिमे भागे मत्स्यमुक् पतितो

भवेत् ॥”

इति प्राचीनाः ॥

विन्ध्यकूटः, पुं, (विन्ध्य कूटं माया केतवं वा यस्य ।

याजेन तस्यावनतीकरणादस्य तथात्वम् ।)

अगस्त्यमुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यवासी, [न] पुं, (विन्ध्य वसतीति । वस +

णिनिः ।) याङ्मुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विन्ध्यवासिनी, स्त्री, (विन्ध्य वसतीति । वस् +

णिनिः ।) दुर्गा । यथा,—

“सहस्राक्षोऽपि तां गृह्य विन्ध्यं वेगाज्जगाम ह ।

तत्र गत्वा तथोवाच तिष्ठस्वान्न महावने ॥

पूज्यमाना सुरैर्नाम्ना ख्याता त्वं विन्ध्यवासिनी ॥

तत्र स्थाप्य हरिर्देवीं दत्त्वा सिंहश्च वाहनम् ।

भवामरारिहन्तीति ह्युक्त्वा स्वर्गमवाप्नुयात् ॥”

इति वामने ५१ अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“विन्ध्योऽवतीर्थ देवार्थं कृतो घोरो महाभटः ।

अद्यापि तत्र सावासा तेन सा विन्ध्यवासिनी ॥”

विन्ध्यस्य, पुं, (विन्ध्य विन्ध्यपर्वते तिष्ठतीति । स्था

+ कः ।) याङ्मुनिः । इति जटाधरः ॥

विन्ध्या, स्त्री, लवलीवृत्तः । इति मेदिनी ॥ जुटिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ एलाचि इति भाषा ॥

विन्ध्यावली, स्त्री, बलिपत्नी । बाणराजमाता ।

इति पुराणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । २० ।

१७ ।

“विन्ध्यावली तदागत्य पत्नीजासकमालिनी ॥”

विपक्षः

विन्ध्यावलीपुत्रः, पुं, (विन्ध्यावल्याः पुत्रः ।) बाण-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विन्ध्यावलीसुतः, पुं, (विन्ध्यावल्याः सुतः ।) बाण-

राजः । इति जटाधरः ॥

विपक्षः, त्रि, (वि + क्तः । “सुदविदेति ।” ८ । २ । ५६ ।

नत्वम् ।) विचारितः । प्राप्तः । इत्यमरः ॥

ज्ञातः । स्थितः । इति विश्वः ॥

विपक्षः, त्रि, (वि + नि + अ + क्तः ।) कृत-

विन्यासः । यथा,—

“सद्द्रव्या गुणगुम्फिता सुकृतिनां सत्कर्मणां

ज्ञापिका

सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिता भावप्रकर्षोज्ज-

ज्वला ।

विष्णोर्वचसि विन्धनायकृतिना सिद्धान्तमुक्ता-

वली

विपक्षो मनसो सुदं वितदुतां सद्युक्तिरेवा

चिरम् ॥”

इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

विपक्षः, पुं, (वि + नि + अ + क + घञ् ।) विड-

वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ क्वातिथान् इति

भाषा ॥

विपक्षः, पुं, (वि + नि + अ + क + घञ् ।) स्थाप-

नम् । रचनम् । यथा, ज्ञानार्णवे । वैष्णवे तु ।

“एकेकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।

नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥”

अपि च ।

“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दुवर्णितः ।

पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनोविभिः ॥”

इति भट्टः । इति तन्त्रसारः ॥

अन्यच्च ।

“यद्देष्टु मणिविन्धासो विज्ञेयो न च दृढवत् ।

विशुद्धहृदयकन्यासो विधेयः सदनोपरि ।

तेन सर्वाणि नश्यन्ति अरिष्टानि मही-

भुजाम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

किञ्च ।

“तथा कवितया किंवा तथा वनितया च किम् ।

प्रदविन्यासमात्रेण यथा नापहृतं मनः ॥”

इत्युद्धटः ॥

विप, क क्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०

-सक०-सेट् ।) क, वेपयति । इति दुर्गादासः ॥

विपक्षः, पुं, (विरुद्धः पक्षो यस्य ।) शत्रुः । इत्य-

मरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५२ । ५४ ।

“तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षः पक्ष एव च ।

पुत्राणां हि तयो राज्ञो भविता विग्रहो

महान् ॥”

यथा च रघुवंशे । १७ । ७५ ।

“इन्दोरगतयः पक्षे सूर्यस्य कुसुदेऽश्वः ।

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो लेभिरेऽन्त-

रम् ॥”

न्यायसूते साध्याभाववत्पक्षः । यथा, भाषा-

परिच्छेदे । ७३ ।

विपरी

विपरी

विपरीतः

“नः सपत्ने विपत्ते च भवेत् साधारणस्तु सः ।”
 “सपत्नविपत्तवृत्तिः साधारणः । सपत्नः साधवान् । विपत्तः साध्याभाववान् ।” इति सुक्तावली । विकल्पः पक्षः । उक्ताकरणम् । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५४ ।
 “प्रतिभूः शुको विपत्ते दण्डः शृङ्गारसंकथा गुरुषु ॥”
 विगतः पक्षो यस्य । पक्षहीने, त्रि ।
 विपत्तिका, स्त्री, (वि + पत्ति विस्तारे + क्तुल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) वीणा । इति शब्दरत्नावली ।
 विपत्ती, स्त्री, (वि + पत्त + अच् । स्त्रियां गौरादित्वात् ङीष् ।) वीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४६ । २० ।
 “अहं ह्येतद्विजानामि तन्वीभङ्गारलक्षणे । इत्युक्ता गुणश्रमाङ्गात्तां विपत्तीं समोच सः ॥”)
 केलिः । इति मेदिनी । चे, १७ ॥
 विपत्तिः, पुं, (वि + पत्त यवहारे + घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् न टङिः ।) विक्रयः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । १५२ ।
 “विपत्तेन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्ह्ययकययोः ॥”
 विशेषेण पण्यतेऽस्मिन्निति । विपत्तिः । यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५३ ।
 “विशालान् राजमार्गांश्च कारयेत् नराधिपः । प्रपाञ्च विपत्त्यांश्चैव यथोद्देशं समादिशेत् ॥”
 विपत्तिः, पुं स्त्री, (विपत्त्यतेऽस्मिन्निति । वि + पत्त + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।) पण्यविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हङ् । इत्यन्ये । विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रयायां बणिग्वीथ्यां वाणिज्याविधौ इति वाजार इति च ख्यातायामिति केचित् । हङ्मसङ्गपः । इति केचित् । हङ्मध्यपण्यविक्रयवीथी । इति केचित् । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पण्यवीथिका २ । इत्यमरः ॥ आपणः ३ पण्यवीथी ४ पण्यम् ५ । इति रभसः ॥ निघटा ६ बणिक्पथम् ७ । इत्यमरदत्तः ॥ विपणम् ८ वीथी ९ । इति कौषः ॥
 “निघद्या विपत्तिः पण्यवीथिका त्वापण्यस्तथा । पण्यविक्रयशालायां भवेदेतच्चतुष्टयम् ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 “विपत्तिः पण्यवीथ्याश्च भवेदापण्यपण्ययोः ।”
 इति मेदिनी । ये, ७८ ॥
 (यथा, महाभारते । ६ । ३५ । ३० ।
 “विपत्त्यापण्यपण्यानां नानाजनश्रुतैर्वृतः ॥”
 वाणिज्यम् । यथा, मनौ । १० । ११६ ।
 “विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गौरव्यं विपत्तिः कृषिः ।
 धृतिर्मेख्यं कुलीदक्ष दण्ड जीवनहेतवः ॥”
 विपत्ती, [न] पुं, (विपत्तिः विक्रयोऽस्यास्तीति । विपत्त + इनिः ।) वणिक् । इति जटाधरः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । ५ । २४ ।
 “पूर्णाप्रणा विपत्तिनो विपत्तीन्विभेजुः ॥”)

विपत्ती, स्त्री, (विपत्ति + वा ङीष् ।) हङ् । इति द्विरूपकौषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । २० । ६५ ।
 “यथौ भोजनमृत्त्यार्थौ विपत्तीमाप्तमृतकः ॥”
 विपत्तिः, स्त्री, (वि + पद + क्तिन् ।) आपत् । विपत् । इत्यमरः ॥ यातना । इति मेदिनी । ते, १५६ । यथा,—
 भृगुवाच ।
 “श्रुतं सर्वं सुरश्रेष्ठ मारोदीर्घचनं शृणु । न कातरो हि नीतिज्ञो विपत्तौ च कदाचन । सम्पत्तिर्वा विपत्तिर्वा नश्वरा स्वप्नरूपिणी । पूर्वस्वकर्मायत्ता च स्वयं कर्ता तथोरपि ॥”
 इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥
 विनाशः । यथा,—
 “यस्मिन् राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः ।
 तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ॥”
 इति मलमासतत्त्वम् ॥
 विपत्तिः, पुं, (विरुद्धः पन्थाः । “ऋक्पूरव्यूः पथा-मानचे ।” ५ । ४ । ७४ । इत्यकारप्रत्ययः ।) निन्दितपथः । तत्पर्यायः । यध्वः २ दुरध्वः ३ कदध्वा ४ कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्यथः ७ कुलितवर्त्म ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ३५६ । ११ ।
 “सत्यं कथसुतदृष्ट्य यास्यामि विपत्तं वद ॥”
 विपत्तिः, स्त्री, (वि + पद + सम्पदादित्वात् क्तिप् ।) विपत् । इत्यमरः ॥ (यथा,—
 “कैवर्त्तकर्त्तृशकरात् सफरचुतोऽपि जाले पुनर्निपतितः सफरो विपाकः । देवात्ततो विगलितो गलितो वक्त्रेन वामे विधौ वद कथं विपदां निवृत्तिः ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 यथा च मागवते । १ । ६ । १५ ।
 “यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्बृकोदरः ।
 कृष्णोऽस्त्री गाखिवं चापं सुहृत् कृष्णस्ततो विपत् ॥”
 विपदा, स्त्री, (विपद् + भागुरिमते हलन्तानां टाप् ।) विपत् । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
 विपन्नः, त्रि, (वि + पद + क्तः ।) विपदाक्रान्तः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥ नष्टः । इति शब्दरत्नावली ।
 विपन्नः, पुं, सर्पः । इति मेदिनी । ने, १३४ ॥
 विपरीतः, त्रि, (वि + परि + इ + क्तः ।) विप-
 र्येयः । उल्टा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रतिषयः २ प्रतिकूलः २ अपसयः ४ अपष्टुः ५ विलोमकः ६ । इति जटाधरः ॥ प्रसयम् ७ पराचीनम् ८ प्रतीपम् ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथाच शृङ्गारदिविजये ।
 “मत्तो जातः कलङ्गाशौ विपरीतानि भाषसे । सत्यं ब्रवीषि पितृवत् त्वत्तो जातः कलङ्गमुक् ॥”
 मुद्गधुः । यथा, रामायणे । ६ । १७ । १५ ।
 “स च न प्रतिजग्राह रावणः कालचोदितः ।
 उच्यमानं हितं वाक्यं विपरीत इवौघधम् ॥”)

बोद्धशरतिवन्तान्तर्गतदशमवन्तः । यथा,—
 “पादमेकमरौ लब्ध्वा द्वितीयं कटिसंस्थितम् ।
 नारीषु रमते कामी विपरीतस्तु वन्धकः ॥”
 इति रतिमञ्जरी ॥
 अपि च ।
 “पादमेकमरौ लब्ध्वा द्वितीयं स्कन्धसंस्थितम् ।
 कामिन्याः कामयेत् कामी वन्धः स्याद्विपरीतकः ॥”
 इति स्मरदीपिका ॥
 विपरीता, स्त्री, कामुकी । इति धनञ्जयः ॥
 विपर्ययः, पुं, (विशिष्टानि पणानि यस्य ।) पलाश-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पर्यरहिते, त्रि ॥)
 विपर्ययः, पुं, (वि + परि + इ + “एरच् ॥”
 इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्पर्यायः । व्य्वासः २ विपर्यासः ३ व्यत्ययः ४ । इत्यमरः ॥ विपर्यायः ५ । इति भरतः ॥ (यथा, भागवते । १० । १ । ५० ।
 “विपर्ययो वा किं न स्याद्गतिर्धातुर्दुरत्यया ।
 उपस्थितो निवर्त्तते निवृत्तः पुनरापतेत् ॥”
 सांख्यनये विपर्ययाः पञ्च । ते च सांख्यकारिकायां द्रष्टव्याः ॥)
 विपर्यायः, पुं, (विगतः पर्यायो यस्य । यद्वा, वि + परि + इ + घञ् ।) विपरीतमयनम् । अन्यस्यान्यरूपपण्यमम् । इति भरतः ॥
 “विपर्याये कुलं नास्ति न कुलं रक्षयितव्यम् ॥”
 इति कुलाचार्यकारिका ॥
 विपर्यासः, पुं, (वि + परि + अस + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । २ ।
 “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिर्ह्राम् ।
 बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रष्टयति ॥”
 अप्रमात्मकबुद्धिभेदः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “तच्छून्ये तन्मतितयास्यादप्रमा सा निरूपिता ।
 तत्पक्षो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।
 आद्यो देहे ह्यात्मबुद्धिः शृङ्गादौ प्रीतता-
 मतिः ॥”
 “आद्यो विपर्यासः ।” इति सुक्तावली ॥
 विपर्ययः, त्रि, (वि + पू + “अचो यत् ॥” इति यत् ।) शोधनीयम् । विपूर्वपूधातोर्धप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विपरीतः, [न] पुं, बुद्धिभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
 विपश्चित्, त्रि, (विशेषं पश्यति विप्रकृष्टं चेतति चिनोति चिन्तयति वा । एवोदरादित्वात् साधुः ।) पण्डितः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ७ । ५८ ।
 “सर्वेषां विपश्चिनेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥”
 विपाकः, पुं, (वि + पच + भावे कर्मणि वा घञ् ।) पचनम् । (यथा, भागवते । ५ । १६ । २० ।
 “तावदुभयोरपि रोधसोर्या ऋत्तिका तत्रसेनासु-
 विध्यमाना वायुर्कलंयोगविपाकेन सदामर-
 लोकाभरणं जायन् न दं नाम सुवर्णं भवति ॥”)

विपाकः

खेदः । कर्मणो विसदृक्फलम् । इति मेदिनी ॥
(फलमात्रम् । यथा, भागवते । १०।७।१०।
“जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।
प्रायःपाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥”
चरमोत्कर्षः । यथा, तत्रैव । ४।६।२।

“सर्वे धिया योगविपाकतीव्रया
हृत्पद्मकोषे स्फुरितं तद्विप्रभम् ॥”)

परिणामः । दुर्गतिः । स्वादुः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ जातिः । आयुः । भोगः । इति
कुसुमाञ्जलिः ॥ * ॥ (कर्मफलरूपस्यैव विपा-
कस्य त्रैविध्यम् । यथाच पातञ्जले । २।१३।

“सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥”

“सत्सु क्षेत्रेषु कर्माशयो विपाकारम्भी भवति
नोच्छिन्नक्षेत्रमूलोऽपि । यथैव तुषावनद्धाः
शालितण्डुला दग्धबीजभावाः प्ररोहसमर्था
भवन्ति नापनीततुषा दग्धबीजभावा वा । तथा
क्षेत्रावनद्धः कर्माशयो विपाकप्ररोही भवति
नापनीतक्षेत्रोनप्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति ।
स च विपाकक्षिविधो जातिरायुर्भोगश्चेति ॥”
इति तद्भाष्यम् ॥)

“जाठरेणाग्निना योगात् यदुदेति रसान्त-
रम् ।

रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः ॥”
इति सुश्रुतः ॥

अपि च ।

“मिष्टः कटुश्च मधुरमम्लोऽर्क्षं पथ्यते रसः ।
कटुतिक्तकषायाणां पाकः स्यात् प्रायशः
कटुः ॥”

तथा च वाग्भटः ।

“त्रिधा रसानां पाकः स्यात् स्वादुश्चकटुका-
त्मकः ॥”

प्रायः पदेन त्रीणि स्वादुरम्लविपाकः । शिवा
कषाया मधुपाका । शुण्ठी कटुकमधुरपाके-
त्यादिः ॥ * ॥ अथ विपाकानां गुणाः ।

“स्निग्धकृन्मधुरः पाको वातपित्तहरो मतः ।

अम्लस्तु कुरुते पित्तं वातस्निग्धगदापहः ॥

कटुः करोति पचनं कफं पित्तञ्च नाशयेत् ।

विशेष एष रसतो विपाकानां निदर्शितः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य विवरणम् ।

“नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात्
सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादित्थं सर्वत्रय्याण्यभ्यव-
हृतानि सम्यङ्मिथ्याविपाकानि गुणं दोषं वा
जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति ।
केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकश्चेति
तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चास्त्रो विपाको
नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपेत्यर्क्षमन्व-
त्वात् । यदेवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति
स्निग्धाहिविदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुर-
स्यास्त्रोऽम्लस्यैवं सर्वेषामिति । केचिदाहुर्दृष्टान्तं
चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरं स्थालीगत-
मभिमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालिवधसुजादयः

विपाशा

प्रकीर्णाः स्वभावसुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति
तद्वदिति ।”

“किञ्चिदसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति
वा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४० अः ॥

विपाट्, [श्] स्त्री, विपाशानदी । इत्यमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३।३३।१ ।

“गावेव शुभे मातरा रिहाणे

विपाट्कुतुद्री पयसा जवेते ॥”

“विपाट् कूलविपाटानात् विपाशनात् शतपुत्र-
मरणोद्भूततमोवृत्तेर्भूमौवैशिश्यस्य पाशा अस्यां
यथास्यन्त विमोचनादा विपाट् । श्रुतद्री शुचिप्रं
तुम्हा तुम्हेव द्रवति गच्छतीति श्रुतद्री एत-
न्नागके नदी ॥ प्रजवेते ससुद्रं प्रति श्रीधं
गच्छतः । * * * विपाट् पटगतौ । पशवाघन-
स्यर्शनयोरिति वा स्यन्तावेतौ विपूज्यौ प्रकारस्य
ब्रह्मादिना षत्वम् ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विपा(ट्)ठः, पुं, बाणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । ३।२७०।१७ ।

“एकैकेन विपाठेन जप्ते माद्रवतीसुतः ॥”

स्त्री, दुर्गमराजभार्या । यथा, मार्कण्डेये ।
७५ । ४६ ।

“विपाठां नन्दिनीष्वेव वेङ्गि भार्यां गृहे

हिज ॥”)

विपादिका, स्त्री, पादस्कोटः । इत्यमरः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १३७ ।

“क्षिप्रपानत कशावन्त्ये शतं चर्मकृतेऽर्पितम् ।

विपादिकाकृते दास्या नीतं पञ्चाशतो वृतम् ॥”)

“वैपादिकं पाणिपादे स्फुटनं तीव्रवेदनम् ।

कण्डुमङ्गिः सरागैश्च गच्छैरलसकं चितम् ॥”

विपादिका वातश्लेष्मोद्भवा । इति माधवकरः ॥

अयं कुष्ठरोगः ॥ (अस्या लक्षणम् । यथा,—

“कण्डुमती दाहखण्डोपपन्ना

विपादिका पादगतेयमेव ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

प्रहेलिका । इति शब्दमाला ॥ * ॥

विपाशा, स्त्री, (पाशं विमोचयतीति । पाश +

“सत्यापपाशेति ।” ३।१।२५ । विमोचने णिच् ।

ततः पचाद्यच् ।) नदीविशेषः । इत्यमरः ॥

पुत्रश्लोकादेव गले पाशं बद्धा प्रविष्टं वशिष्ठं

पाशच्छेदात् विपाशितवती विसृज्यपाशं कृत-

वतीति विपाशा जिः कल्यादेरिति पाशं

विमोचयति इत्यर्थे जिः पचादित्वाद् न आप् ।

एवं क्विपि विपाट् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

(यथा, हरिवंशे । १६६ । २० ।

“इरावती विपाशाच सरयूर्यसुना तथा ॥”)

तस्या जलगुणाः ।

“शतद्वीर्विपाशायुजः सिन्धुनद्याः

सुशीतं लघु स्वादु सर्वाभयम् ।

जलं निर्मलं दीपनं पाचनञ्च

प्रदत्तं बलं बुद्धिमेधायुषञ्च ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

विपुला

(अस्या नामनिरुक्तादि विशेषविवरणं महा-
भारते । १।१७८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ अस्या-
स्त्रीरे पीठस्थाने अमोघाक्षीदेवी वर्तते । यथा,
देवीभागवते । ७।३०।६५ ।

“विपाशायाममोघाक्षी पाटला पुण्ड्रवर्द्धने ॥”

तथा अत्र यशस्करनामकविष्णुमूर्तिरपि वर्तते ।

यथा, नरसिंहपुराणे ६२ अध्याये ।

“यशस्करं विपाशायां माहिष्मत्यां हुताश-
नम् ॥”

विगतः पाशो यस्य ।) पाशवर्जिते, त्रि । इति

धरणिः ॥ (यथा, महाभारते । ३।१३०।६।

“अत्र वै पुत्रश्लोकेन वशिष्ठो भगवानुचिः ।

बद्धात्मानं निपतितो विपाशः पुनरुत्थितः ॥”

पाशास्त्रहीने च त्रि ॥ यथा, हरिवंशे । ४७ ।
४८ ।

“निर्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो ऋधे ॥”)

विपिनं, स्त्री, (वेपन्ते जना यत्रेति । “वेपितुस्त्रो-
र्ह्रस्वश्च ।” उणा० २।५२ । इनन् । ह्रस्व-

लच् ।) वनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महानाटके ।

“यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति

यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति ।

प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती

सोऽहं ब्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वी ॥”

भीतिप्रदे, त्रि । यथा, भागवते । ६।१५।२३।

“स एकदा तु ऋग्यां विचरन् विपिने वने ।

यदृच्छयाश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥”

विजने वने इत्यपि क्वचित् पाठः ॥)

विपुलः, त्रि, (विशेषेण पोषतीति । वि + पुल
महत्त्वे + कः ।) दृष्टत् । इत्यमरः ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“विपुलेन सागरशयस्य कुचिणा ॥”)

अगाधम् । इति मेदिनी । ले, १३२ ॥

विपुलः, पुं, (वि + पुल + कः ।) मेरुपश्चिमभूधरः ।
इति मेदिनी । ले, १३२ ॥ (अयं हि सुमेरो-

र्विष्कम्भपर्वतानामन्यतमः । यथा, विष्णुपुराणे ।
२।३।१७ ।

“विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥”

अस्मिंस्तु पीठस्थाने विपुलेति पीठदेवी वर्तते ।

यथा, देवीभागवते । ७।३०।६६ ।

“विपुले विपुला देवी कल्याणी मलयचले ॥”)

सुमेरुः । हिमाचलः । इति धरणिः ॥ (वसुदेव-

पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२४।४६ ।

“बलं गदं सारणञ्च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् ।

वसुदेवस्तु रोहिण्यां कतादीनुदपादयत् ॥”)

विपुलरसः, पुं, (विपुलो रसो यत्र ।) इक्षुः ।

इति केचित् ॥

विपुला, स्त्री, (वि + पुल महत्त्वे + कः । ततस्त्रिधा

टाप् ।) पृथिवी । आर्याच्छन्दोभेदः । इति

हेमचन्द्रः ॥ अस्या लक्षणादियथा,—

“पृथ्या विपुला चपला सुखचपला जघन-

चपला च ।

गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधार्या ॥

विप्रः

संलक्ष्य गणत्रयमादिमं सकलयोर्दयोर्भवति
पादः ।
यस्याक्षां पिङ्गलनागो विपुलामिति समा-
ख्याति ॥

पुंसां कलिकालयालहतानां नास्त्युपहृतिर-
त्यापि ।
वीर्यविपुला सुखे चेत् स्यात् गोविन्दाख्यमन्त्र-
कला ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥
(विपुलपञ्चतस्यादेवी । इति देवीभागवतम् ।
७ । ३० । ६६ ॥)

विपुलासवा, स्त्री, (विपुलं रसं आसवतीति । आ
+ सु + अच् । टाप् ।) गृहकन्या । इति राज-
निर्णयः ॥

विपूयः, पुं, (वि + पू + “विपूयविनीयेति ।” ३ । १ ।
११७ । इति कर्मणि क्यन्तनिपातः ।) सुजः ।
इति सुम्भबोधयाकरणम् ॥ यथा,—

“वासानां वल्कले शुद्धे विपूयैः कृतमेखलाम् ।
सामामञ्जनपिङ्गाभां दण्डिनीमजिनास्तराम् ॥”

इति भट्टिः । ६ । ६० ॥

विप्रः, पुं, (वप + “वृजेन्नायवजेति” उणा० २।२८।
निपातनात् रप्रत्ययेन साधुः ।) ब्राह्मणः । इत्य-
मरः । विशेषेण प्राति पूरयति षट् कर्मणि
विप्रः । प्रा ल पूर्त्तौ इत्यस्मात् ङप्रत्ययः । किंवा ।
उप्यते धर्मेवीजमत्र इति वपेर्नाम्नीति रे
निपातनादत इत्यम् । इति भरतः ॥ तस्य
लक्षणं यथा,—

“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते ।
विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(यथाच मनौ । १ । ६४ ।

“उत्पत्तिरेव विप्रस्य सत्तर्धर्मस्य शाश्वती ।
स हि धर्मार्थसुखयो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
अस्य पादोदकमाहात्म्यं यथा, ब्रह्मवैवर्ते । १ ।
११ । २६—३२ ।

“पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि तीर्थानि सागरे ।
सागरे यानि तीर्थानि विप्रपादेषु तानि च ॥
विप्रपादोदकस्तिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरो जलम् ।
विप्रपादोदकं पुण्यं भक्तियुक्तं यः पिबेत् ॥
स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
महारोगी यदि पिबेत् विप्रपादोदकं द्विज ।
सुच्यते सर्वरोगेभ्यो मासमेकानु भक्तितः ॥
अविद्यो वा सविद्यो वा सन्ध्यापूतो हि यो
द्विजः ।

स एव विष्णुसदृशो मा हरौ विसृज्यो यदि ॥
ज्जन्तं विप्रं श्रपन्तं वा न हन्यान्न च तं श्रपेत् ।
गोभ्यः श्रतगुणं पूज्यो हरिभक्तश्च ब्राह्मणः ॥
पादोदकं नैवेद्यं भुङ्क्ते विप्रस्य यो द्विज ।
नित्यं नैवेद्यभोजी यो राजसूयफलं लभेत् ॥
शकादस्यां न भुङ्क्ते यो नित्यं विष्णुं समर्चयेत् ।
तस्य पादोदकं प्राप्य स्थलं तीर्थं भवेद्भुवम् ॥”)

विप्रति

अश्वत्थः । इति राजनिर्णयः ॥ (त्रि, मेधावी ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ११२ । ६ ।

“निधुसीद् गणपते गणेषु त्वा माहुर्निप्रतमं
कवीनाम् ॥”)

“विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ स्ववकर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । १० ।
४० । १४ ।

“विप्रस्य वा यजमानस्य वा गृहम् ॥”

“विप्रस्य मेधाविनः स्तोतुर्वा ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

विप्रकारः, पुं, (वि + प्र + कृ + भावे घञ् ।)

अपकारः । तत्पर्यायः । निकारः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६२ । १४ ।

“तेषान् विप्रकारेषु तेषु तेषु महामतिः ।
मोक्षणे प्रतिकारे च विदुरोऽवहितोऽभवत् ॥”)

खलीकारः । इति खामी । तिरस्कारः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (विविधप्रकारः । यथा, महा-
भारते । ३ । २७५ । ३ ।

“स वाधते प्रजाः सर्व्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्मात् भगवान्नायस्मात्ता हि विद्यते ॥”)

विप्रकाशः, क्ली, तूलवृक्षः । इति राजनिर्णयः ॥
विप्रकृतः, त्रि, (वि + प्र + कृ + क्तः ।) तिरस्कृतः ।

तत्पर्यायः । निवृत्तः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, कुमारसम्भवे । २ । १ ।

“तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुराषाहं पुरोधाय घाम स्वायम्भुवं ययुः ॥”)

विप्रकृतिः, स्त्री, विप्रकारः । विप्रपूर्वककृधातोः
क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विप्रकृत्यः, त्रि, (वि + प्र + कृ + क्तः ।) दूरः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा,—

“सन्निकृष्टविप्रकृत्यभिचारिप्राधानिकमेदाच-
तुर्धा इति । न च ते चयादिकमपेक्षन्ते । विप्र-
कृत्यो यथा । हेमन्ते निश्चितः स्नेहा वसन्ते
कफरोगकृतः । किंवा सन्निकृत्यो ज्वरस्य रुक्षादि-
सेवा विप्रकृत्यो रुद्रकोपः ।” इति माधवकृत
रुक्मिण्ययथास्थाने विजयः ॥)

विप्रकृत्यकं, त्रि, (विप्रकृत्य एव । स्वार्थे कन् ।)
दूरम् । इत्यमरः ॥

विप्रचित्तिः, पुं, दनुषः । यथा,—
सुत उवाच ।

“अभवद्दनुषाश्च वंशे स्थाता महासुराः ।

विप्रचित्तिप्रधानास्ते श्रुतं तीव्रपराक्रमाः ॥”

इति वल्किपुराणे काश्यपीयवंशः ॥

(तथाच महाभारते । १ । ६५ । २१ ।

“चत्वारिंशद्दण्डाः पुत्राः स्थाताः सर्वत्र
भारत ।

तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्तिर्मेहायशाः ॥”)
विप्रतिपत्तिः, स्त्री, (वि + प्रति + पद + क्तन् ।)

विरोधः । यथा,—

“परस्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।

वाक्यान्वायादावस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥

भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृद्धिभिः ।

विप्रल

आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुर्व्यादभिधीयते ॥”

इति मिताचारायां व्यवहारमाहका ॥ ३॥

विकृतिः । यथा प्रथमाध्याये काव्यायनसूत्रम् ।
शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति । प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुत-
शब्दः प्रयोज्यः । श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादा-
नात् शब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् ।
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ (अन्यथाभावः । अरिष्ट-
विशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ३० । “अथानः पञ्चे-
न्द्रियार्थविप्रतिपत्तिमध्यायं याव्याख्यामः ।”
एवं ह्यायाविप्रतिपत्तिः । स्वभावविप्रति-
पत्तिः ॥)

विप्रतिसारः, पुं, (वि + प्रति + हृ + घञ् ।)

विप्रतीसारः । इत्यमरटीकायां रायमुकुटः ॥
(यथा, शिशुपालध्वजे । २० । २० ।

“प्रापि चेतसि स विप्रतिसारे
सुभुवामवसरः सरकेण ॥”

“विप्रतिसारे पञ्चात्तापयुक्ते । पञ्चात्तापोऽनुता-
पश्च विप्रतीसार इत्यपि । इत्यमरः ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

विप्रतिषिद्धं, त्रि, (वि + प्रति + विध + क्तः ।)
निषिद्धम् । इति स्मृतिः ॥

विप्रतीसारः, पुं, अनुतापः । इत्यमरः ॥ कौकल्यम् ।
अनुश्रयः । रोषः । इति मेदिनी । २, ३०७ ॥

विप्रदहः, पुं, (विशेषेण प्रकृष्टश्च दह्यते इति ।
दह + घञः ।) फलमूलादिशुष्कद्रव्यम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

विप्रप्रियः, पुं, (विप्राणां प्रियः । यज्ञीयद्वमत्वात् ।)
पलाशवृक्षः । इति केचित् ॥ ब्राह्मणवल्कमे, त्रि ।

यथा,—
“रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरं
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं
धार्मिकम् ॥”

इति रामायणम् ॥

विप्रयाणं, क्ली, (विशेषेण प्रयाणम् ।) पलायनम् ।
इति केचित् ॥

विप्रयुक्तः, त्रि, (प्र + युज् + भावे क्तः । विगतं
प्रयुक्तं प्रयोगो यस्मात् ।) विशिष्टः । विभिन्नः ।
इति केचित् ॥

विप्रयोगः, पुं, (विगतः प्रकृत्यो योगो यत्र ।)
विप्रलम्भः । इत्यमरः ॥ विरहो विस्वारी वा ।

इति खामी ॥ रागिणोर्विच्छेदः । इति सुभूतिः ॥
(यथा, मनौ । ६ । १ ।

“पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मेण वर्त्तन्ति तद्विदोः ।
संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्व-
तान् ॥”

संयोगाभावः । यथा, साहित्यदर्पणे । २ ।
“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ॥”)

विप्रलब्धः, त्रि, (वि + प्र + लभ + क्तः ।) वञ्चितः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । ५ ।
१६१ । २१ ।

“दृष्टार्थराजो राजंस्त्वामिदं वचनमब्रवीत् ।
अभिषङ्गात् प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ ॥”)

विप्रल

विप्रलब्धा, स्त्री, (विशेषण प्रलब्धा प्रतारिता ।)
 स्त्रीयादिनायिकाभेदः । तस्या लक्षणं यथा,—
 सङ्केतनिकेतने प्रियमनवलोच्य समाकुलहृदया
 विप्रलब्धा । अस्यास्तेष्टा निर्वेदनिश्वाससखी-
 जनोपालम्भभयमूर्च्छाचिन्ताश्रुपातादयः ॥ * ॥
 सुग्धा विप्रलब्धा यथा,—
 “आलीभिः श्रपथैरनेककपटैः कुञ्जोदरं नीतया
 शून्यं तच्च निरीक्ष्य विच्युभितया न प्रस्थितं न
 स्थितम् ।
 न्यस्ताः किन्तु नवोदनीरजदृशा कुञ्जोपकण्ठे
 रुषा
 भ्रान्तदृष्टकदम्बडम्बरचमत्कारसृशो
 दृष्टयः ॥ ” * ॥
 मध्या विप्रलब्धा यथा,—
 “सङ्केतकेलिगृहमेव निरीक्ष्य शून्य-
 मेणीदृशो निभृतनिश्वासिताधरायाः ।
 अर्द्धाक्षरं वचनमर्द्धविकाशि नेत्रं
 ताम्बूलमर्द्धकवलीकृतमेव तस्यौ ॥ ” * ॥
 प्रगल्भा विप्रलब्धा यथा,—
 “शून्यं कुञ्जगृहं निरीक्ष्य कुटिलं विज्ञात-
 चेतोभवं
 दूती नापि निवेदिता सहचरी दृष्टापि नो वा
 तया ।
 शम्भो शङ्कर चन्द्रशेखर हरश्रीकण्ठ शूलिन्
 शिव
 चायस्वेति परन्तु पङ्कजदृशा भर्गस्य चक्रे
 स्तुतिः ॥ ” * ॥
 परकीया विप्रलब्धा यथा,—
 “दत्त्वा धैर्यमुजङ्गमर्द्धि चरणावुल्लङ्घ्य लज्जा-
 नदी-
 मङ्गलौक्य घनान्वकारपटलं तन्वरा न दृष्टः
 प्रियः ।
 सन्तापाकुलया तथा च परितः पाथोधरे
 गर्जति
 क्रोधाक्रान्तकृतान्तमत्तमहिषभ्रान्ता दृशौ
 योजिते ॥ ”
 सामान्या विप्रलब्धा यथा,—
 “कपटवचनभाजा केनचिद्धारयोषा
 सकलरसिकगोष्ठीवक्षिका वक्षितासौ ।
 इति तरलितरिङ्गदृष्टदृष्टविचित्रचक्षु-
 र्हंसति विकचकुन्दच्छन्ना केलिकुञ्जः ॥ ”
 इति रसमञ्जरी ॥
 विप्रलम्भः, पुं, (वि + प्र + लभ + घञ् । लुम् ।)
 विसंवादः । (यथा, महाभारते । ३।१।२७ ।
 “विप्रलम्भोऽयमव्यक्तं यदि स्युरफलाः क्रियाः ॥ ”)
 वचनम् । (यथा, महाभारते । ५।१।२१।२६ ।
 “ततो दृष्टार्थाधिपतेः प्रियाः सर्वा न्यवेदयन् ।
 विप्रलम्भं यथा वृत्तं स च चुक्रोध पार्थिवः ॥ ”)
 विप्रयोगः । विच्छेदः । इत्यमरः ॥ शृङ्गाररस-
 भेदः । यथा, शृङ्गारनावल्याम् ।
 “नामान्येतानि शृङ्गारे केशिकः शुचिरुज्ज्वलः ।
 सम्भोगो विप्रलम्भश्च तस्य भेदद्वयं भवेत् ॥ ”

विप्रुट्

शृङ्गाराङ्गविशेषः । यथा,—
 “यूनोरयुक्तयोर्भावो युक्तयोर्वाय यो मिथः ।
 अभीष्टालिङ्गनादीनामनवाप्तेः प्रवृत्त्यते ।
 स विप्रलम्भो विज्ञेयः सम्भोगोन्नतिकारकः ॥ ”
 इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
 विप्रलापः, पुं, (वि + प्र + लप + घञ् ।) विरो-
 धोक्तिः । इत्यमरः ॥ परवचनविरोधिवचनं
 विप्रलापः । अन्योन्यविवदनमिति यावत् । यथा
 एको ब्रूते आगता कल्याणीति अन्यो ब्रूते
 नहीति । तथाभ्युदाजहार सर्वानन्दः ।
 “एकः सवन्मधुसरोजमवेति वक्त्र-
 मन्यः सुधाकिरणविम्वमदो नृगाद्याः ।
 यूनोर्भूदुर्विवदतोर्वन्दने बभूवुः
 सिद्धान्तवन्मधुशराजिगतागतानि ॥ ”
 विरुद्धः प्रलापो विप्रलापः घञ् । विरोधे
 उक्तिर्वचनं विरोधोक्तिः । इति भरतः ॥ (यथा,
 महाभारते । ६ । २२ । २५ ।
 “स धर्म्मराजस्य वचो निशम्य
 रुचाक्षरं विप्रलापापविद्धम् ॥ ”)
 अनर्थकवाक्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । ५ । २१ ।
 “सद्यः श्रेयः पाण्डव विप्रलापं
 तुल्यश्चान्नं सह भोष्यं सहायेः ॥ ”)
 विप्रलोभी, [नृ] पुं, किंकिरातवृत्तः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विप्रश्रिका, स्त्री, (विविधः प्रश्नोऽस्यस्या इति ।
 विप्रश्न + “अत इतिठनौ । ” ५।२।११५ । इति
 ठन् ।) देवज्ञा । इत्यमरः ॥
 विप्रियः, पुं, (विरुद्धं प्रीणातीति । प्री + कः ।)
 अपराधः । तत्पर्यायः । मनुः २ अलीकम् ३
 आगः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भाग-
 वते । ६ । ५ । ४२ ।
 “यत्तस्त्वं कर्मसन्तानां साधनां गृहमेधनाम् ।
 कृतवानसि दुर्मर्षं विप्रियं तेव मर्षितम् ॥ ”)
 अप्रिये, त्रि । (यथा, महाभारते । १।१६।०।८ ।
 “पिण्डं पितृणां शुक्लित्तत्तेषां विप्रियं
 भवेत् ॥ ”)
 विप्रुट्, [घ] स्त्री, (विशेषण प्रोषति दहति
 पापानि । वि + प्रुष् + क्तिप् ।) विन्दुः । इत्य-
 मरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १०७ ।
 १३५ ।
 “विप्रुषस्त्रेव यावन्त्यो निपतन्ति नभस्तलात् ॥ ”)
 वेदपाठे विप्रुषो मुखनिर्गतजलविन्दवो ब्रह्म-
 विन्दव उच्यन्ते । ते शुद्धाः । यथा,—
 “मक्षिका विप्रुषाया गौरवः सूर्यरश्मयः ।
 रजो भूर्वायुरग्निस्रस्पर्शे मेधानि निर्दिशेत् ॥ ”
 इति शुद्धितत्त्वे मनुवचनम् ॥
 (यथा च मनौ । ५ । १४१ ।
 “नोच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गे यतन्ति याः ।
 न भ्रमश्रुणि यतान्यास्यं न दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ ”)
 आचमनकाले मुखनिर्गता विप्रुषो न उच्छिष्ट-
 जनिकाः । यथा,—

विवन्धः

“नोच्छिष्टं कुर्वते सुखा विप्रुषोऽङ्गे नयन्ति याः ।
 दन्तवदन्तलम्बेषु जिह्वास्पर्शेऽशुचिर्भवेत् ॥ ”
 इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥
 विप्रोषितः, त्रि, प्रवासितः । विप्रपूर्वकवसधातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 विप्रवः, पुं, (वि + प्रु + अप् ।) परचक्रादिभयम् ।
 इति भरतः ॥ राधादुपद्रवः । इति सार-
 सुन्दरी ॥ तत्पर्यायः । डिम्बः २ डम्बरः ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।१०४१ ।
 “सर्वा मङ्गवराण्योर्वी वीरः शमितविप्र-
 वाम् ॥ ”)
 अस्त्रकलहः । इति स्वामी ॥ (क्लेशः । उप-
 द्रवः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ६ ।
 “विप्रवोऽभूदः खितानां दुःसहः करुणात्मनाम् ॥
 विनाशः । यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ८२ ।
 “संमन्त्रा कौतुकात् पापास्तद्वायांशीलविप्रवम् ।
 चिकीर्षवो ययुः शीघ्रं तान्त्रिप्रमोमलक्षिताः ॥ ”
 विप्रवते इति अच् । जलोपर्यवस्थितः । यथा,
 महाभारते । ६ । ३ । ५ ।
 “बणिजो नावि भग्नधाममगाधे विप्रवा इव ॥ ”)
 विप्रवावः, पुं, अश्वस्य भुतगतिः । इति विपूर्व-
 भ्रुधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विप्रुट्, [घ] स्त्री, (विशेषण प्रोषतीति । वि +
 प्रुष् + क्तिप् ।) विप्रुट् । विन्दुः । इत्यमर-
 टीकायां रामाश्रमः ॥
 विप्रुतः, त्रि, (वि + प्रु + क्तः ।) असनार्तः । तत्-
 पर्यायः । पञ्चभद्रः २ असनी ३ । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 विफलं, त्रि, (विगतं फलं यस्य ।) निरर्थकम् ।
 तत्पर्यायः । मोघम् २ व्यर्थम् ३ । इति जटा-
 धरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ७ । ६६ ।
 “परसारेण सृष्टृणीयशोभं
 न चेदिदं हृन्दमयोजयिष्यत् ।
 अस्मिन् द्वये रूपविधानयतः
 पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ”)
 विफला, स्त्री, (विगतं फलं यस्याः ।) केतकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विवन्धः, पुं, आनाहरीगः । इत्यमरः ॥ तस्य
 चिकित्सा ।
 “तुल्यकारणकार्यत्वात् उदावर्त्तहरिं क्रियाम् ।
 आनाहरीपि च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥
 चित्तुल्लङ्घना हरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।
 गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुख्यम् ॥
 वसिष्ठिकटुसैन्धवसर्षपगृहधूमकुष्ठमदनफलैः ।
 मधुनिगुडे वा पक्वेर्निहिता खाङ्गुष्ठपरिमाणा ॥
 वसिष्ठिरयं दृष्टफला शृङ्गेः प्रणिहिता गुदे घृता-
 भ्यक्ते ।
 आनाहोदावर्त्तौ श्रमयति जठरं तथा गुल्मम् ॥ ”
 त्रिकटुकाद्या वसिः । इति भावप्रकाशः ॥
 (विशेषण वन्धः । विशेषवन्धनम् । यथा, महा-
 भारते । ८ । १४० । ४४ ।
 “पादोदरविवन्धेः भूमावुद्भयमयेऽस्य ॥ ”)

विभक्तः

विवाधा, स्त्री, विष्टेठनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 विबुधः, पुं, (विशेषेण बुध्यते इति । बुध + कः ।)
 देवः । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । १२ । ४७ ।
 “गन्धर्वा गुरुका यथा विबुधावुचराश्च ये ॥”)
 पण्डितः । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
 कथासरित्सागरे । ६३ । १०५ ।
 “ब्रवीमि विबुधः खेदं जनानां निहते कथम् ॥”
 अस्मिन्नर्थे वाच्यलिङ्गेऽपि दृश्यते ॥*॥) चन्द्रः ।
 इति हलायुधः ॥
 विबुधानः, पुं, (वि + बुध + शानच् ।) आचार्यः ।
 पण्डितः । देवः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 वृत्तिः ॥
 विबोधः, पुं, (विगतो बोधः ।) अनवधानता ।
 इति केचित् ॥ (विशिष्टो बोधः ।) प्रबोधश्च ॥
 (यथा, भागवते । ३ । ४ । २० ।
 “स एवमाराधितपादतीर्था-
 दधीत तत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥”
 द्रोणपक्षिपुत्रः । यथा, मार्कण्डेये । १ । २१ ।
 “पिङ्गाक्षश्च विबोधश्च सुपुत्रः सुसुखस्तथा ।
 द्रोणपुत्राः खगयैश्चास्तत्त्वज्ञाः शास्त्र-
 चिन्तकाः ॥”)
 विबोधनं, स्त्री, (वि + बुध + ल्युट् ।) प्रबोधनम् ।
 यथा,—
 “तुष्टाव योगनिद्रान्तामेकाग्रहृदयस्थितः ।
 विबोधनार्थं हरेर्हरिनेत्रकृतालयाम् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 (जागरणम् । यथा, महाभारते । ११ । १०० ।
 “वीतशोकमयावाधाः सुखसुप्रविबोधनाः ॥”
 प्राप्तिबोधके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३८ । २२ ।
 “अदात्रायो विबोधनम् ।”
 “रायो धनस्य विबोधनं विशेषेण बोधकं बहु-
 धनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विभक्तः, त्रि, (वि + भज् + क्तः ।) प्राप्तिविभागः ।
 विभिन्नः । पृथक् । यथा । बृहस्पतिः ।
 “पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ॥
 जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ।
 अनीशः पूर्वजः पित्रे भाटभागे विभक्तजः ॥”
 विभक्तजो विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ॥
 अपि च । व्यासः ।
 “आट्ट्यां जीवतोः पित्रोः सहवासो विधीयते ।
 तदभावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्धते ॥”
 विभक्तानां स्वमाचधने वैदिककर्मकरणात्तन्मा-
 चधर्मत्वेन तद्वृद्धिरित्यर्थः ।
 “विभक्ता अविभक्ता वा सपिण्डाः स्यावरं
 समाः ।
 एकौ ह्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये ॥”
 अपि च ।
 “दानग्रहणपञ्चमसहस्रपरिग्रहाः ।
 विभक्तानां पृथक् स्त्रियाः पाकधर्मागमयथाः ॥
 साचित्त्वं प्रातिभाष्यं दानं ग्रहणमेव च ।
 विभक्ता आतरः कुर्यान्नाविभक्ताः परस्परम् ॥
 येषामेताः क्रिया लोके प्रवर्तन्ते खल्वुक्ततः ।

४१०

विभक्तः

विभक्तानवगच्छेदुर्लभमप्यन्तरेण तान् ॥”
 इति नारदवचनानि ॥
 तथा ।
 “आतृणामथ ह्यमृतोः पितुः पुत्रस्य चैव हि ।
 प्रातिभाष्यं साध्यमविभक्ते न तत् स्मृतम् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥*॥
 तथा ।
 “विभक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र
 संस्थितः ।
 पित्र्येणाथवा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते ॥”
 इति बृहस्पतिवचने येषामेव हि पित्रभाट-
 पित्र्यादीनां पित्रपितामहोपाजितद्रव्येणा-
 विभक्तत्वमुत्पत्तितः सम्भवति त एव विभक्ताः
 सन्तः परस्परप्रीत्या पूर्वकृतविभागध्वंसेन यत्तव
 धनं तन्मम धनं यन्मम धनं तत्तवापि इत्येक-
 स्मिन् कार्ये एकग्रहिरूपतया स्थिताः संसृष्टाः ।
 न त्वेवं रूपाणां धनसंसर्गमात्रेण । नापि विभ-
 क्तानां प्रीतिपूर्वकाभिसन्धानं विना ॥*॥ तथा ।
 “वन्धूनामविभक्तानां भोगं नैव प्रदापयेत् ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 तथा ।
 “आतृणामविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते ।
 विभागे सति धर्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्पृथक् ॥”
 तथा ।
 “आतृणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सह ।
 न तत्र भागं विधमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”
 इति मनुवचनम् ॥
 तथा । कात्यायनः ।
 “अविभक्ते स्ते पुत्रे तत्सुतं ऋक्चभागिनम् ।
 कुर्वीत जीवनं येन लब्धं नैव पितामहात् ।
 लभेतांश्च स पित्रा च पित्र्यात् तस्य वा
 सुतात् ॥”
 तथा । विष्णुः । पित्रविभक्ता विभागानन्तरो-
 त्पन्नस्य विभागं ददुः ॥*॥ अपि च ।
 “अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
 भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
 इति कात्यायनवचनम् ॥
 अविभक्तानां सह वसतां संसृष्टानां वा पुन-
 र्विभागो भाटतत्सुततत्सुतपर्यन्तमेव तत्सुता-
 चतुर्थान्नवर्तते । इति ॥ तथा ।
 “अविभक्तं स्यावरं यत् सर्वेषामेव तद्वेत् ।
 विभक्तं स्यावरं प्राप्तं नान्योदयेः कदाचन ॥”
 इति यमवचनम् । एतानि वचनादीनि दाय-
 तत्त्ववृत्तानि ॥*॥ अपि च ।
 “अविभक्ता विभक्ता वा कुर्यात् आहमदैविकम् ।
 मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथक् विना ॥”
 इति श्राद्धतत्त्वम् ॥
 अन्यत्र ।
 “बहवः सूर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र वासिनः ।
 सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
 द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

विभा

(पुं, कार्तिकेयः । यथा, महाभारते । ३ । १३ । ६ ।
 “वृष्टीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो भाटवत्सलः ।
 कथाभर्ता विभक्तश्च स्वाद्यैवो रेवतीसुतः ॥”)
 विभक्तजः, पुं, (विभक्ते सति जायते इति । जन
 + डः ।) विभागानन्तरं गर्भाधानेन जातः ।
 यथा । बृहस्पतिः ।
 “पित्रा सह विभक्ता ये सापत्न्या वा सहोदराः ।
 जघन्यजाश्च ये तेषां पित्रभागहरास्तु ते ॥
 अनीशः पूर्वजः पित्रे भाटभागे विभक्तजः ।
 यथा धने तथार्थेऽपि सुक्ता शौचोदकक्रियाः ॥”
 इति दायतत्त्वम् ॥
 विभक्तिः, स्त्री, (विभजनमिति । संख्याकर्मादयो
 ह्यर्था विभज्यन्ते आभिरिति वा । वि + भज् +
 क्तिन् ।) विभागः । स्यादिः त्यादिश्च । यथा ।
 “संख्यात्वयाप्यसामान्यैः शक्तिमान् प्रत्ययस्तु
 यः ।
 सा विभक्तिर्दिधा प्रोक्ता सुप्तिङ् चेति प्रमे-
 दतः ॥”
 संख्यात्वावान्तरजात्यवच्छिन्नशक्तिमान् यः
 प्रत्ययः सा विभक्तिः । सुप् तिङ् इति मेदा-
 द्विविधा । इति शब्दशक्तिप्रकाशिका ॥ (उभ-
 यार्थोदाहरणम् । यथा, नैषधे । ३ । २३ ।
 “क्रियेत चेत् साधु विभक्तिश्चिन्ता
 यत्किंस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
 या खौजसां साधयितुं विलासै-
 स्तापत् क्षमा नाम पदं बहु स्यात् ॥”)
 विभजनीयं, त्रि, विभाज्यम् । विभागयोग्यम् ।
 यथा । यदयस्य प्रयोजनाहं पुस्तकादि तन्-
 मूर्खादिभिः सह पण्डितादिभिर्न विभजनीयम् ।
 इति दायतत्त्वम् ॥ भजनार्हम् । विपूर्वभज-
 धातोर्ननीयप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 विभवः, पुं, धनम् । (यथा, मनौ । ४ । ३४ ।
 “न जीर्णमलवद्भासा भवेच्च विभवे सति ॥”)
 मोक्षः । ऐश्वर्यम् । इति मेदिनी । वे, ५१ ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । ५५ ।
 “भवता हरे स वृजिनोऽवसादितो
 नरखिंह नाथ विभवाय नो भव ॥”)
 प्रभवाद्विश्वसंवत्सरान्तर्गतद्वितीयवर्षम् । यथा,
 भविष्यपुराणे ।
 भैरव उवाच ।
 “सुभिक्षं चैममारोग्यं सर्वं आधिविवर्धिताः ।
 प्रशान्ता मानवास्तत्र बहुशस्या वसुन्धरा ।
 वृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरानने ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 विभा, स्त्री, (वि + भा + क्तिप् ।) किरणः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ प्रकाशः । शोभा । इति राज-
 निर्घण्टः । (यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६६७ ।
 “कमलेव भतिर्मतिरिव कमला
 तदुरिव विभा विभेव तनुः ।
 धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी
 सततं विभाति वत यस्य तव ॥”
 प्रकाशके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ५५ । ४ ।

विभागः

विभाज्यं

विभाव

“यदुष औच्छः प्रथमा विभानाम् ॥”

“विभानां विभासकानां ग्रहणचक्रादीनाम् ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

विभाकरः, पुं, (वि + भा + कृ + “दिवाविभा-
निशेति ॥” ३ । २ । २१ । इति टः ।) स्वर्यः ।
(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । अर्थज्ञे ।

“सहसा भूयसाविष्टो विभाति च विभाकरः ॥”
अकृत्यः । चित्रकृत्यः । इत्यमरः । अग्निः ।
इति मेदिनी । २६७॥ (चि, प्रकाशशीलः ॥)

विभागः, पुं, (वि + भज + घञ् ।) भागः । अस्य
पर्यायः अंशशब्दे द्रष्टव्यः ॥ अस्य लक्षणं यथा ।
“एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य
स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिक-
व्यवहारानर्हताया अवयवस्थितस्य गुटिकापाता-
दिना यङ्गनं विभागः । विशेषेण भजनं
स्वत्वज्ञापनं वा विभागः ॥” इति दायभागः ॥
अपि च ।

“विभागोऽर्थस्य पित्रास्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते ।
दावभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः ॥”

इति नारदवचनम् ॥

पूर्वस्वामिस्त्वोपरमे सम्बन्धाविशेषात् सम्ब-
न्धिनां सर्वधनप्रसूतस्य स्वत्वस्य गुटिकापाता-
दिना प्रादेशिकस्वत्ववस्थापनं विभागः ॥ * ॥
अपि च । कात्यायनः ।

“जीवद्विभागे तु पिता नैकं पुत्रं विशेषयेत् ।
निर्भाजयेत् न चैकैकमकस्मात् कारणं विना ॥”
उक्तकारणशून्ये तु नारदः ।

“आधितः कुपितस्त्रैव विषयासक्तचेतनः ।
अथवाशास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुः ॥”
निवृत्तरजस्कायामेव मातरि पितामहधन-
विभागमाह बृहस्पतिः ।

“पित्रोर्भावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥”
अन्यच्च । याज्ञवल्क्यः ।

“विभागश्चेत् पिता कुर्व्यादिच्छया विभजेत्
सुतान् ।

ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वा स्युः समांशिनः ॥”
अपि च देवलः ।

“अविभक्तविभक्तानां कुल्यानां वसतां सह ।
भूयो दायविभागः स्यादाचतुर्थादिति स्थितिः ॥”
विष्णुः । पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य
विभागं ददुरिति ।

“गोत्रभागविभागार्थे सन्देहे समुपस्थिते ।
गोत्रजैश्चापरिज्ञाते कुलं साक्षित्वमर्हति ॥”

इति शृङ्गवचनम् ॥ इति दायतत्त्वम् ॥
सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव बहूनां परस्पर-
विरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपादनं हि वि-
भागः । इति आह्विविवेकटीकायां श्रीकृष्ण-
तर्कालङ्कारः ॥ * ॥ न्यायमते चतुर्विंशतिगुणान्त-
र्गतगुणविशेषः । स त्रिविधः । यथा,—

“शब्दाद्वैतुर्द्वितीयः स्यात् विभागोऽपि त्रिधा
भवेत् ।

एककर्म्मोद्भवत्वाद्यो द्वयकर्म्मोद्भवः परः ॥

विभागजस्तृतीयः स्यात्तृतीयोऽपि द्विधा भवेत् ।
हेतुमात्रविभागोऽपि हेतुहेतुविभागजः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

विभक्तप्रत्ययकारणं विभागं निरूपयति विभाग
इति एककर्म्मति । उदाहरणम् । अनेन शैल-
विभागादिकं पूर्ववत् बोध्यं तृतीयो विभागजः
कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभाग-
जन्यश्चेति आद्यस्तावत् यत्र कपालकर्म्म ततः
कपालद्वयविभागस्ततो घटारम्भकसंयोगनाश-
स्ततो घटनाशः ततस्तेन एककपालविभागेन
सकर्मणः कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते
तत उत्तरदेशसंयोगः ततः कर्मणाश इति ।
न च तेन कर्मणैव कथं देशान्तरविभागो न
जन्यते इति वाच्यं एकस्य कर्मण्य आरम्भक-
संयोगप्रतिबन्धविभागजनकत्वस्यानारम्भकसं-
योगप्रतिबन्धविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा
विकसत्कमलकुटुम्बलभङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्यदीदं
अनारम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं जनयेत्तदा
आरम्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागं न जनयेत् ।
न च कारणविभागेनैव द्रव्यनाशात् पूर्वं कुतो
देशान्तरविभागो न जन्यते इति वाच्यं आर-
म्भकसंयोगप्रतिबन्धविभागवतः अवयवस्य सति
द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् यत्र हस्त-
क्रियया हस्ततरुविभागः ततः शरीरेऽपि
विभक्तप्रत्ययो भवति तत्र च शरीरतरुविभागे
हस्तक्रिया न कारणं अधिकरणत्वात् शरीरे तु
क्रिया नास्ति अवयविकर्म्मणो यावदवयवकर्म्म-
नियतत्वात् । अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन
कार्याकार्यविभागो जन्यते इति अतएव विभागो
गुणान्तरं अन्यथा शरीरे विभक्ताविभक्त-
प्रत्ययो न स्यात् अतः संयोगनाशेन विभागो
नान्यथासिद्धो भवति । इति सिद्धान्तमुक्ता-
वली ॥ (“सामान्यधर्मावच्छिन्नानामेव वस्तूनां
परस्परविरुद्धतद्वाप्यधर्मप्रकारेण प्रतिपाद-
नम् ॥” यथा द्रव्यत्वधर्मावच्छिन्नानां चित्त्या-
दीनां परस्परविरुद्धेन चितित्वजलत्वादिना
अथ द्रव्यत्वयाप्येन विशेषेण तथा प्रतिपादनं
नवधा द्रव्यविभागः । यागः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ७७ । ४ ।

“यो भूयिष्ठं नासत्वाभ्यां विदेष च निष्ठं पित्त-
ररते विभागे ॥”

“यो यजमानो विभागे हविर्विभागवति यागे ॥”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

विभाज्यं, त्रि, विभजनीयम् । विभागार्हम् । यथा,
“कुले विनीतविद्यानां भ्रातृणां पितृतोऽपि
वा ।

श्रौर्थाप्राप्तं यदितं विभाज्यं तद्वद्वसतिः ॥
श्रित्येष्वपि हि धर्म्मोऽयं मूल्याद्यच्चाधिकं
भवेत् ।

परं निरस्य यत्तत्त्वं विद्यया द्युतपूर्वकम् ।

विद्याधनं तद्विद्या विभाज्यं दृश्यति ॥”

तथा ।

“श्रौर्थाभ्याधने चोमे यच्च विद्याधनं भवेत् ।
जीर्णेतान्यविभाज्यानि प्रसादो यच्च पैटकः ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

विभाजकः, पुं, सुनिविशेषः । स तु ऋष्यशृङ्ग-
पिता । इति रामायणम् ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १११ । २१ ।

“सोऽपश्यदासीनमुपेतं पुत्रं
ध्यायन्तमेकं विपरीतचित्तम् ।

विनिश्चयन्तं सुहृद्दृष्टिं
विभाजकः पुत्रमुवाच दीनम् ॥”

विभाज्यो, स्त्री, आवर्तकीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विभातं, स्त्री, (वि + भा + क्तः ।) प्रबूषः । इति
शब्दरत्नावली ॥

विभावः, पुं, (विशेषेण भावयति रसं सामाजि-
कानिति । वि + भावि + अच् ।) परिचयः ।
रसस्योद्दीपनादिः । इति मेदिनी ॥ तल्लघ-
णादिर्यथा,—

“विभावेनावभावेन यत्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसतामेति रत्नादिः स्याथी भावः सचेतसाम् ॥”

विभावादयो वक्ष्यन्ते । विभावादीनां यथा-
संख्यं कारणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि
रसोद्दीपे कारणत्वमित्युच्यते ।

“कारणकार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकेतः ।
रसोद्दीपे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥

सद्भावाच्च विभावादेर्हयोरेकस्य वा भवेत् ।
भट्टित्यस्यमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते ॥

विभावादिपरामर्शविषयत्वात् सचेतसाम् ।
परानन्दमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटम् ॥ * ॥

“अथ के ते विभावानुभावश्चमिचारिण इत्य-
पेक्षार्या विभावमाह ।

रत्नादुद्बोधका लोके विभावाः काय-
नाययोः ।

ये हि लोके रामादिगतरतिहासादीनां उद्-
बोधकारणानि सौतादयस्त एव काये नास्ते च
निवेशिताः सन्तो विभायन्ते आखादाङ्कुरप्रादु-
र्भावयोग्याः क्रियन्ते सामाजिकरत्नादिभावा
रभिरिति विभावा उच्यन्ते ।
आलम्बनोद्दीपनाद्यौ तस्य मेहायुभौ स्मृतौ ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
(विविधप्रकारेण प्रकाशयति, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १ । १४८ । १ ।

“न चित्रं वपुषि विभावम् ॥”
“विभावं विविधप्रकाशवन्तम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

विभावर्ण, स्त्री, (विभावयति कारणं विना
विभावना, स्त्री, कार्यात्पत्तिं चिन्तयति पण्डित-
मिति । वि + भावि + ल्युः । युष् वा ।) अल-
ङ्कारविशेषः । स च विनाकारणं उपनिबृह-
मानोऽपि कार्यादयस्वरूपः । यथा,—
“विभावना विना हेतुं कार्यात्पत्तिर्यदुच्यते ।

विभाषा

उक्तानुक्तनिमित्तत्वात् द्विधा सा परि-
कीर्तिता ॥”

उक्तहेतौ यथा,—

“अनायासकृशं मध्यमशङ्कतरणे दृष्टौ ।

अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभुवः ॥”

अनुक्तहेतौ यथा,—

“स एव त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं तस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे ॥

(पालनम् । यथा, भागवते । ४ । ८ । २० ।

“यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य विश्व-

विभावनायात्तगुणाभिपत्तेः ॥”)

विभावरी, स्त्री, राज्ञिः । इत्यमरः ॥ (यथा,

राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २०७ ।

“प्रभातायां विभावरीं यथास्यानस्थितो वृषः ।

आकार्यतां मातृगुप्त इति चत्वारमादिशत् ॥”

मन्दारविद्याधरकन्या । यथा, मार्कण्डेये । ६३ ।

१४ ।

“मन्दारविद्याधरजा सखी मम विभावरी ॥”

सुमेरुत्तरस्या पुरी । यथा, भागवते । ७५ । २१ । ७ ।

“उत्तरतः सौम्यां विभावरीं नाम ॥”)

हरिद्रा । कुट्टनी । वक्रयोषित् । विवादवस्त्र-

सुखी । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥ मौख्य-

निरतस्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ मेदावृत्तः ।

इति रत्नमाला ॥

विभावसुः, पुं, (विभा प्रभा एव वसु सन्निवृत्त्यः ।)

सूर्यः । (यथा, महाभारते । १ । ८६ । ७ ।

“वर्द्धनः कुरुवंशस्य विभावसुसमदुतिः ॥”)

अर्कवृत्तः । अग्निः । (यथा, महाभारते ।

३ । ६८ । ७ ।

“निबद्धा धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः ॥”)

चित्रकवृत्तः । इत्यमरः ॥ चन्द्रः ॥ हारभेदः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (वसुपुत्रविशेषः । यथा,

भागवते । ६ । ६ । १० । १६ ।

“वसवोऽष्टौ वसोः पुत्रास्तेषां नामानि मे द्रष्टु ।

द्रोणः प्राणो ब्रुवोऽर्कोऽग्निर्हो वास्तुर्विभा-

वसुः ।

विभावसोरसुनोषा युष्टं रोचिषमातपम् ॥”

सुरासुरपुत्रः । यथा, तत्रैव । १० । ५६ । १२ ।

“तान्त्रोऽन्तरिचः अवणो विभावसुः

वसुर्नभस्त्रानरण्यश्च सप्तमः ॥”

दनुपुत्रोऽसुरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ६ । ३० ।

“विमृष्टां शम्भुरोऽरिहो हयग्रीवो विभावसुः ॥”)

विभावितः, त्रि, विचिन्तितः । विशेषेण उत्पा-

दितः । विशेषेण प्रापितः । विमिश्रयितः । इति

अमृतभूषातोः क्तप्रत्ययेन निव्यञ्जः ॥ (यथा,

शिशुपालवधे । १ । २ ।

“चयस्त्रिधाभिव्यवधारितं पुरा

ततः शरीरीति विभावितकृतिः ॥”)

विभाषा, स्त्री, (विकल्पत्वेन भाष्यते इति ।

भाष + “गुरोश्च ङलः ॥” ३ । १ । १०३ । इत्यः ।

ततश्चाप् ।) विकल्पः । यथा । द्वयोर्विभावयो-

विभीत

मैथ्ये विधिर्नित्यः । इति सुग्वोधयाकरणम् ॥

(“नवेति विभाषा ॥” इति पाणिनिः । १ । १ । ४४ ॥)

विभिन्नः, त्रि, (वि + भिद् + क्तः ।) विभक्तः ।

विदीर्णः । यथा,—

“गदापरशुखड्गैश्च चक्रतोमरशायकैः ।

विभिन्ने वेदना या हि क्षुद्रया सापि निर्जिताः ॥”

इति इतिहाससमुच्चयः ॥

(विवर्द्धितः । यथा, शिशुपालवधे । १ । ५५ ।

“विभिन्नशङ्खः कलुषीभवन्मुहु-

र्मदेन दन्तीव मनुष्यधर्मणः ॥”)

विभीतकः, त्रि, वृत्तविशेषः । वहेड़ा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ तुषः ३ कर्षफलः ४ भूत-

वासः ५ कलिद्रुमः ६ । इत्यमरः ॥ कल्पवृत्तः ७

संवर्तकः ८ । इति रत्नमाला ॥ तैलफलः ९

भूतावासः १० संवर्तकः ११ वासन्तः १२

कलिद्रुमः १३ वहेड़ुकः १४ हार्थः १५ विषमः

१६ अनिलम्रः १७ कासम्रः १८ । (यथा, महा-

भारते । ३ । ६४ । ५ ।

“पियालतालखर्चूरहरौतकविभीतकैः ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषा-

यत्वम् । उष्णत्वम् । कफापहत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।

पलितप्रत्वम् । विपाके मधुरत्वम् ॥ तन्मज्ज-

गुणाः । तृणाच्छर्दीकफवातहरत्वम् । लघु-

त्वम् । मधुरत्वम् । मदकारित्वम् ॥ तत्तैल-

गुणाः । खादुत्वम् । हिमत्वम् । केश्यत्वम् ।

गुरुत्वम् । पित्तानिलाग्निराशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च । अथ विभीतक-

नामानि गुणाश्च ।

“विभीतकस्त्रिलिङ्गः स्यादक्षः कर्षफलस्तु यः ।

कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलिगुणालयः ॥

विभीतकं खादुपाकं कषायं कफपित्तशुत् ।

उष्णवीर्यं हिमस्यर्णं भेदनं काशनाशनम् ।

रूचं नेत्रहितं केश्यं कृमिवैखर्यनाशनम् ॥

विभीतमज्जा लट्कृद्दिक्कफवातहरो लघुः ।

कषायो मदकृचाय धात्रीमज्जापि तद्गुणाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

“विभीतं भेदि तीक्ष्णोष्णं वैखर्यं क्रिमिनाशनम् ।

चक्षुष्यं खादुपाकश्च कषायं कफपित्तशुत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अस्य कलिद्रुमत्वकारणं यथा,—

पुलस्त्य उवाच ।

“ततो गतेषु देवेषु ब्रह्मलोकं प्रति दिज ।

त्रैलोक्यं पालयामास बलिर्धर्मान्वितः सदा ॥

कलिस्तदा धर्मेयुतं जगद्दृष्ट्वा कृते यथा ।

ब्रह्माणं शरणं भजे स्वभावस्य निषेधनात् ॥

ग्रथिपत्य तमाहाय तिष्ठो ब्रह्माणमीश्वरम् ।

मम स्वभावो बलिना नाशितो देवसत्तम ॥

तं प्राह भगवान् योगी स्वभावो जगतोऽपि हि ।

न केवलं हि भवतो हतस्तेन बलीयसा ॥

पश्याद्य तिष्ठ देवेन्द्रं वरुणश्च समागतम् ।

भाखरोऽपि हि दीनत्वं प्रयातो हि बलाहले ॥”

विभुः

इत्येवमुक्तो देवेन ब्रह्मणा कलिरथयः ।

दीनान् दृष्ट्वा च शक्रादीन् विभीतकवनं गतः ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

(अन्यच्च । यथा, महाभारते ३ । ७२ अध्याये ।

“एवमुक्त्वा ददौ विद्यामृतपुष्पं नलाय वै ।

तस्याक्षहृदयाक्षस्य शरीरान्निःसृतः कलिः ॥”

“तं शत्रुमेच्छत् कुपितो निषधाधिपतिर्नलः ।

तमुवाच कलिर्भीतो वेपनानः कृताञ्जलिः ॥

कोपं संयच्छ वृषते कीर्तिं दास्यामि ते पराम् ॥”

“एवमुक्तो नलो राजा नियच्छत् कोपमात्मनः ।

ततो भीतः कलिः क्षिप्रं प्रविवेश विभी-

तकम् ॥”

“विभीतकश्चाप्रशस्तः संवृत्तः कलिसंश्रयात् ॥”)

विभीषणः, पुं, (विभीषयतीति । वि + भीषि +

“नन्दिग्रहिपचीति ।” ३ । १ । १३४ । इति

ल्युः ।) रावणश्चाता । इति रामायणम् ॥

(यथा, भागवते । ४ । १ । ३४ ।

“रावणः कुम्भकर्णश्च तथाप्यस्यां विभीषणः ।

पुलहस्य गतिर्भाष्या त्रीनस्त सती सुतान् ॥”)

नलदण्डम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयानके त्रि ॥

(यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३४ । ६ ।

“इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणः ॥”

“विभीषणः भयजनकः ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥)

विभीषिका, स्त्री, (विभीषा + स्वार्थे कन् । स्त्रियां

टाप् अत इत्वच् ।) भयप्रदर्शनम् । यथा,—

“कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः

प्रजाः

मयून्तो विटजल्पितैरुपहृताः क्षौणीभुजस्ते

२खिलाः ।

विद्वांसोऽपि वयं परं त्रिजगतां सर्गस्थिति-

यापदा-

भीशस्तत्परिचयंया न गणितो येरेष नारा-

यणः ॥”

इति शान्तिशतकम् ॥

विभुः, पुं, (वि + भू + “विप्रसंभ्यो डसंज्ञायाम् ।”

३ । २ । १८० । इति डुः ।) प्रभुः । (यथा,

शिशुपालवधे ।

“विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति

क्रमादसुं नारद इत्यवोधि सः ॥”)

सर्वगतः । शङ्करः । (यथा, महाभारते । १३ ।

१७ । १६ ।

“त्रिजटश्चिरवासाश्च रुद्रः सेनापतिर्विभुः ॥”)

ब्रह्मा । इति मेदिनी । मे, ७ ॥ भूत्यः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १०७ ।

“विहायसगतिर्ज्योतिः सुरचिहृतसुविभुः ॥”

जीवात्मा । यथा,—

“न शक्यश्चक्षुषा द्रष्टुं देहे सूक्ष्मतमो विभुः ।

दृश्यते चानचक्षुर्भस्त्रपञ्चभिरैव च ॥”

इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥

नित्यः । अर्हन् । इति हेमचन्द्रः ॥

विभूतिः

विभुः, त्रि, सर्वस्मृत्संयोगी । परममहत्त्ववान् ।
 स तु आत्मादिः । यथा,—
 “आत्मेन्द्रियाद्यधिकाता करणं हि सकर्तृकम् ।
 विभुर्बुद्ध्यादिगुणवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 विभुरिति विभुत्वं परममहत्त्ववत्त्वम् । इति
 सिद्धान्तसुक्तावली ॥
 “कालखातदिष्टां सर्वगतत्वं परमं महत् ।”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 इष्टः । इत्यजयपालः ॥ आपकः । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४० । १ ।
 “प्रातर्यावाणं विभ्वं विशे विशे ॥”
 “विभ्वं विभुं आपिनम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 व्याप्तः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३४ । १ ।
 “त्रिचिन्तो अद्याभवतं न वेद सा
 विभुर्ज्ञायाम उत राति रश्मिना ॥”
 “विभुः व्याप्तः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 सर्वत्र गमनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६५ । १० ।
 “एकस्य चिन्ते विभ्वस्त्रिजो
 या नु दृष्ट्वानुक्तावै मनीषा ॥”
 “विभु सर्वत्र गमनशीलम् ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ ईश्वरः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ७ । १ ।
 “यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं
 विशे विशे ॥”
 “विभ्वं विभुं ईश्वरम् ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 महान् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३८ । १ ।
 “उरोष्ठ इन्द्र राघसो विभ्वी राति शतक्रतो ॥”
 “विभ्वी महती ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 विभूतिः, स्त्री, (वि + भू + क्तिन् ।) अणिमादि-
 कमष्टधा । तत्पर्यायः । भूतिः २ ऐश्वर्यम् ३ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८ । ६ ।
 “एवाहिते विभूतय इन्द्रमावते ॥”
 “विभूतयः ऐश्वर्यविशेषाः ।” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥) शिवधृतभस्म । अस्य शिवस्य
 अणिमाद्यष्टप्रकारं वैभवं विभूत्यादिपदत्रयं वाच्यं
 केचित्तु विभूतिर्भूतिरिति द्वयं शस्मधृतभस्मनि
 अणिमाद्यष्टके तु ऐश्वर्यमित्याहुः । विभवत्यनया
 विभूतिः क्तिः भवतेः क्तिः भूतिः वियङ्गमन्यो-
 पसर्गनिरासार्थं ईश्वरगुणेश्वर्यं भावे ण्यः
 अणिमादि लघिमादि । तथा च ।
 “अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा
 तथा ।
 ईशित्वं वशित्वं तथा कामावशायिता ॥”
 इति ॥
 अणुत्वमणिमा येन सृज्यो भूत्वा विचरति ।
 लघुत्वं लघिमा येन वायुरिव लघुतरो भवति ।
 प्राप्तिरभौक्षितप्रापणं प्राकाम्यमिच्छानभिघातः ।
 महिमा महत्त्वं येन चतुर्दशगुणान्यस्योदरे
 वर्तन्ते । ईशित्वं प्रभुता येन स्थावरजङ्गमादि-
 भूतान्यादेशकारीणि भवन्ति । वशित्वं स्वातन्त्र्यं
 येन स्वतन्त्रश्चरति । कामेन इच्छया अवशा-
 यितुं स्थातुं शीलमस्य कामावशायी शीडो

विभूति

ग्रहादित्वास्मिन् तस्य भावः कामावशायिता ।
 सर्वानन्दस्तु अनेकार्थत्वाद्वातूनां स्मृतिरिह
 तिष्ठत्यर्थः । अवशायी दन्तमध्य इत्याह । इति
 भरतः ॥ ॥ अपि च ।
 श्रीभगवानुवाच ।
 “परात्परतरं तत्त्वं परं ब्रह्मैकमयम् ।
 नित्यानन्दं स्वयं च्योतिरद्वयं तमसः परम् ।
 ऐश्वर्यं तस्य यन्नित्यं विभूतिरिति गीयते ॥”
 इति कौर्म्ये १ अध्यायः ॥
 (लक्ष्मीः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३० । ५ ।
 “विभूतिरस्तु स्मृता ।”
 “विभूतिर्लक्ष्मीः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
 विभवहेतुः । यथा, तत्रैव । ६ । २१ । १ ।
 “रयिर्विभूतिरीयते वचसा ॥”
 “विभूतिर्जगतो विभवहेतुः ॥” इति तद्वाक्ये
 सायणः ॥ विविधसृष्टिः । यथा, भागवते । १४ ।
 २४ । ४३ ।
 “शक्तित्रयसमेताय मौदुर्वेहं कृतात्मने ।
 चेत आकूतिरूपाय नमो वाचोविभूतये ॥”
 सम्यत् । यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।
 “अभिभूय विभूतिमार्त्तवी
 मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम ॥”
 विभूतिर्द्वादशी, स्त्री, (विभूतिर्वर्द्धिका द्वादशी ।)
 व्रतविशेषः । यथा,—
 नन्दिकेश्वर उवाच ।
 “शृणु नारद ! वक्ष्यामि विष्णोर्व्रतमनुत्तमम् ।
 विभूतिर्द्वादशीनाम सर्वपापनिवृत्तनम् ॥
 कार्तिके चैव वैशाखे मार्गशीर्षे च फाल्गुने ।
 आषाढे वा दशम्यान् शुक्लायां लघुशुद्धरः ।
 कृत्वा सायन्तर्नी सन्त्या गृह्णीयान्नियमं बुधः ॥
 एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 द्वादश्यां विधिसंयुक्तः करिष्ये भोजनं विभो ।
 तद्विघ्नेन मे यातु साफल्यं मधुसूदन ॥
 ततः प्रभाते चोत्थाय कृतस्नानजपः शुचिः ।
 पूजयेत् पुष्करिकाचं शुक्लमाल्यानुलेपनैः ॥
 विभूतिदाय नमः पादावशोकाय च जानुनी ।
 नमः शिवायेत्यरु च विश्वस्मृतये नमः कटिम् ॥
 कन्दर्पाय नमो मेढ्रमादित्याय नमः करौ ॥
 दामोदरायेत्युदरं वासुदेवाय च स्तनौ ।
 माधवायेति हृदयं कण्ठसुतकण्ठिते नमः ॥
 श्रीधराय सुखं केशान् केशवायेति नारद ।
 पृष्ठं शार्ङ्गधरायेति अवधौ च स्वयम्भवे ॥
 खनाम्ना शङ्खचक्रासिगदापरशुपाणयः ।
 सर्वात्मने शिरो ब्रह्मन् नम इत्यभिपूजयेत् ॥
 मत्स्यसुत्पलसंयुक्तं हेमं कृत्वा तु शक्तितः ।
 उदङ्मुखसमायुक्तमग्रतः स्थापयेद्भिभोः ॥
 गुडपात्रं तिलैर्युक्तं सितवस्त्राभिवेष्टितम् ।
 रात्रौ जागरणं कुर्यादितिहासकथादिना ॥
 प्रभातायाश्च शर्त्तुणां ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ।
 सकाशनोत्पलं देवं सोदङ्मुखं निवेदयेत् ॥
 यथा न मुच्यसे विष्णोः सदा सर्वविभूतिभिः ।
 तथा मासुहराशेषदुःखसंसारसागरात् ॥

विभ्रतः

दशावताररूपाणि प्रतिमासं क्रमात्मने ।
 दत्तात्रेयं ततो व्याससुत्पत्तेन समन्वितम् ।
 दद्यादेवं समा यावत् पाषण्डानभिवर्जयेत् ॥
 समाप्तेन यथाशक्त्वा द्वादशदादशीं नरः ।
 संवत्सरान्ते लवणपञ्चतेन समन्वितम् ।
 श्रद्धां दद्यान्सुनिश्चेष्ट गुरवेऽभरसंयुताम् ॥
 ग्रामश्च शक्तिमान् दद्यात् क्षेत्रमाभरणान्वितम् ।
 गुरुं संपूज्य विधिवन् वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
 अन्यानपि यथाशक्त्वा भोजयित्वा द्विजोत्तमान् ।
 तर्पयेदस्त्रगोदानैरन्यत्र धनसञ्चयात् ॥
 अल्पवित्तो यथाशक्त्वा स्तोत्रं स्तोत्रं समाचरेत् ।
 यश्चातिनिष्ठः पुरुषो भक्तिमान् माधवं प्रति ।
 पुण्यार्चनविधानेन स कुर्याद्भस्मरद्वयम् ॥
 अनेन विधिना यस्तु विभूतिर्द्वादशीव्रतम् ।
 कुर्यात् स पापनिर्मुक्तः पितृणान्तरयेच्छतम् ॥
 जन्मनां शतसाहस्रं न शोकफलभागभवेत् ।
 न च व्याधिर्भवेत्तस्य न दारिद्र्यं न बन्धनम् ॥
 वैष्णवो वायु शैवो वा भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
 यावद्दुग्गसहस्राणां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 तावत् स्वर्गं वसेद्ब्रह्मन् भूपतिश्च पुनर्भवेत् ॥”
 इति मात्सेय ८२ अध्यायः ॥
 विभूषणं, स्त्री, (विशेषेण भूषयत्यनेनेति । वि +
 भूष + णिच् + क्युट् ।) आभरणम् । इत्यमरः ॥
 (यथा, कथासरित्सागरे । १७ । ६४ ।
 “अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पुरं पृथ्वीविभूषणम् ॥”)
 विभूषा, स्त्री, (वि + भूष् + भूषणे + “गुरोश्च हलः ।”
 ३ । ३ । १०३ । इत्यः । स्त्रियां टाप् ।) शोभा ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कामन्दकीये । १५ । ४६ ।
 “ततः प्रबुद्धः शुचिरिष्टदेवः
 श्रीमद्विभूषोन्वलितः प्रहृष्टः ॥”)
 आभरणम् ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५६ ।
 “मानग्रहगुरुकोपादनुदयितात्वेव रोचते मलम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाश्चित्तशुद्धभावेव ॥”)
 विभूषितः, त्रि, (वि + भूष् + क्तः । यदा, विभूषा
 संजातास्य इति । विभूषा + इतच् ।) अल-
 कृतः । यथा,—
 “विशुद्धरत्नांशुविभूषिताङ्गी
 शिलातले हेममये सुरम्ये ।
 सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं
 जगाद वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥”
 इति स्कान्दे नीलकण्ठस्तोत्रम् ॥
 विभ्रतः, त्रि, धृतः । पुष्टः । विपूर्वभ्रतातोः क्तप्र-
 त्ययेन निष्पन्नः ॥
 वि(वि)भ्रतः, त्रि, (भ्र + ण्ट ।) विभर्त्तयः ।
 धारणपोषणकर्ता । यथा,—
 “चतुर्दशं नारसिंहं विभ्रदेत्येन्द्रस्त्वितम् ।
 ददार करजैरुवावरकां कटकद्वयम् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रती शुभकान्तिः ।”
 इत्यादि तन्त्रसारे सरस्वतीध्यानम् ॥
 (प्रवर्गीयवकादादिः साधुरेव ॥)

विभ्रमः, पुं, (वि + भ्रम + घञ् ।) ह्रावमेहः । स तु स्त्रीणां शृङ्गारभावजक्रियाविशेषः । इत्यमरः ॥ (यथा, मेघदूते । २६ ।

“स्त्रीणामाद्यं प्रणयवचनं विभ्रमो हि प्रियेषु ॥” मदरागहर्षजनितविपर्ययाद्यो विभ्रमः । यथा अन्यनिमित्तमानसादुत्यायाम्यत्र गमनं प्रियारब्धकथामादिष्य सख्या सहजलपनसुचेर्हसित-क्रोधौ पुष्पादीनां याचना सहस्रैव तत्परित्यागः । वस्त्राभरणमात्रानामकारणतः खण्डनं माननश्च । यदुक्तम् ।

“क्रोधः स्मितश्च कुसुमाभरणादियाचना तदूर्जनश्च सहस्रैव विमण्डनश्च । आदिष्य कान्तवचनं लपनं सखीभिर्निष्कारणोत्थितगतं वद विभ्रमं तत् ॥” इति । “चित्तवृत्तानवस्थानं शृङ्गारादिभ्रमो भवेत् ॥” इत्यन्यत्र च ॥ तथाप्यत्र ।

“विभ्रमस्तरया काले भूषास्थानविपर्ययः ।” यथा,— “श्रुत्वायातं बहिः कान्तमसमापितभूषया । भावेऽञ्जनं दृष्ट्वा लाक्षा कपोले तिलकः क्षतः ॥” इति ।

योषितां यौवनजो विकारो विभ्रमः । इत्येके । विभ्रान्तिविभ्रमः घञ् । इति भरतः ॥ अपि च । “वह्नभ्रमप्रतिवेलायां मदनविश्रंसंभ्रमात् । विभ्रमो हारमात्रादिभूषास्थानविपर्ययः ॥” इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥*

भ्रान्तिः । इति मेदिनी । मे, ५२ ॥ (यथा, भागवते । ४ । २१ । १२ ।

“तमत्रिभंगवानैस्तत् त्वरमाणं विहायसा । आसुक्तमिव पाषण्डं योऽधर्मे धर्मेविभ्रमः ॥” शोभा । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६७ । “ललाटे शूलसुद्राक्के जराशुक्ताः शिरोरुहाः । तस्य शम्भुभ्रमासङ्गिगङ्गाभ्रमोविभ्रमं दधुः ॥” यथा च अमरुशतके । १ ।

“व्याकृष्टिबह्वर्षकासुखपाणिपृष्ठे प्रेक्षन्नखांशुचयसंवलितोऽभिकायाः । त्वां पातुमञ्जरितपल्लवकर्णपूर-लोभभ्रमदभ्रमरविभ्रमभक्तटाक्षः ॥” संशयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६५ ।

“पूरयन् बहुनादाभिर्वाहिनीभिर्भुवस्तलम् । कुञ्जकाण्डनिर्भेववर्षासमयविभ्रमम् ॥” भ्रमणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकारविशेषः । यथा,—

“तीव्रान्तरपि नाजीणीं पिवेच्छलन्मौघधम् । आमसन्नोऽनलो नालं पक्तुं दीर्घौघधाशनम् ॥ निहन्त्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम् । जीर्णांशने तु भेष्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरुदरे ॥” इति वाभटे सूत्रस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

विभ्रमा, स्त्री, वाहक्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥ विभ्राड्, [ज] } त्रि, (विशेषेण भाजते इति । विभ्राड्, [ज] } वि + भाज् + “अन्धेभ्योऽपि

दृश्यते ।” ३ । २ । ७७ । इति क्रिप् ।) अलङ्कारादिना दीप्तिशीलः । तत्पर्यायः । भाजिष्युः २ रोचिष्युः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १७० । १ ।

“विभ्राड् दृष्टव्यवतु सोम्यं मध्यायुर्दधद्यन्नपतावविहृतम् ॥” “विभ्राड् विभाजमानः विशेषेण दीप्मानः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

विभ्रान्तः, त्रि, विभ्रमयुक्तः । विपूर्वभ्रमधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीतायाम् । १६ । १६ ।

“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥” विभ्रान्तिः, स्त्री, (वि + भ्रम + क्तिन् ।) विभ्रमः । इति विभ्रमशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । “स्फुरद्वैतविभ्रान्तिसन्तान-सन्तप्रवन्दारुसंसारनिद्रापहारैकदक्षेति ॥”)

विमर्हः, त्रि, विरुद्धमतिविशिष्टः । विपूर्वमन-धातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विमनस्कः, त्रि, विमनाः । विनिश्चीतं मनोऽस्येति बहुव्रीह्यर्थे कप्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ६१ ।

“विलोक्य भयसङ्कल्पं विमनस्कं वृषध्वजम् ॥” विमनाः, [स्] त्रि, (विरुद्धं मनो यस्य ।) चिन्ता-दिभ्याकुलचित्तः । तत्पर्यायः । दुर्मनः २ अन्तर्-मनः ३ । इत्यमरः ॥ दुःखितमानसः ४ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १६ । १० ।

“मिथमस्मि सदा राजन् सुदितो विमनास्तथा । मालायाश्च तथा सर्पे समदृक् कवृषोत्तमः ॥” विमयः, पुं, (वि + मी + “एरच्” इत्यच् ।) विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमर्हः, पुं, (विमृद्यतेऽसौ इति । वि + मृद् + घञ् ।) कालङ्कृतवृत्तः । इति रत्नमाणा ॥ कालकासुन्दिया इति भाषा ॥ विमर्हनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ५ । ६५ ।

“तं कर्णभूषणनिर्घोषितपीवरांसं-शय्योत्तरच्छदविमर्हकशाङ्गरागम् ॥” सम्पर्कः । यथा, रघुः । १३ । २० ।

“असौ महेश्वरद्विपदानगन्धि-स्त्रिमार्गगावीचविमर्हशीतः ॥”

“त्रिमार्गगा गङ्गा तस्या वीचीनां विमर्हेन सम्पर्केण शीतः ।” इति तट्टीकायां मल्लि-नाथः ॥* युद्धम् । यथा, रामायणे । ३ । २ । ७ । “देवासुरविमर्हेषु वृक्षाशनिस्तत्रणम् ॥” कलहः । यथा, तत्रैव । ७ । ६३ । २४ ।

“कार्यार्थिनां विमर्हो हि राज्ञां दोषाय कल्पते ॥”

विमर्हकः, पुं, (विमर्ह एव । स्वार्थे कन् ।) चक्र-मर्हः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (चक्रमर्हशब्दे-ऽस्य गुणादयो विज्ञेयाः ॥)

विमर्हनं, स्त्री, (वि + मृद् + ल्युट् ।) कुङ्कुमादि-मर्हनम् । तत्पर्यायः । परिमलः २ । इत्य-

मरः ॥ विमर्हः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विशेषेण मर्हनश्च ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३६ । ३ ।

“धर्मस्य जानमानोऽहं गतिमग्यां सुदुर्विदाम् । कथं बलात्करिष्यामि मेरोरिव विमर्हनम् ॥”

त्रि, विशेषेण मृदनातीति । वि + मृद् + ल्युट् । मर्हनकारी । पीडादायकः । यथा, कथासरि-त्सागरे । ११३ । १६ ।

“अभूच्च वारणस्तस्य परसेनाविमर्हनः । मद्यान् कुवलयापीड इति ख्यातो महीतले ॥” यथा च साहित्यदर्पणे । ४ । २६६ ।

“अयं स रसनोत्कर्षो पीनस्तनविमर्हनः । नाभ्युज्जघनस्पर्शो नीवीविसंघनः करः ॥”

विमर्होत्यः, पुं, (विमर्होऽतिष्ठतीति । उत् + स्था + कः ।) मर्हनाप्नातसुगन्धादिः । यथा,— “अथ गन्धे परिमलो विमर्होत्ये मनोहरे । दूरगामी मनोहारी गन्ध आमोद ईरितः ॥” इति शब्दरत्नावली ॥

विमर्शनं, स्त्री, (वि + मृश् + ल्युट् ।) परामर्शः । वितर्कः । यथा,—

“वितर्कः स्यादुन्नयनं परामर्शो विमर्शनम् । अथाहारस्तर्क ऊहोऽस्यान्यगुणदूषणम् ॥” इति हेमचन्द्रः ॥

(विमृश्यतेऽनेनेति । करणे ल्युट् । ज्ञानम् । यथा, भागवते । ६ । १ । ११ ।

“कर्मणा कर्मनिर्हारी न ह्यात्यन्तिक इष्यते । अविद्वदधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् ॥”

विमर्शोर्धः, पुं, (वि + मृ(श)घ + घञ् ।) विषा-रणा । इति जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्-सागरे । २० । १२४ ।

“प्रत्ययः स्त्रीषु सुष्णाति विमर्शोर्वि विदुषा-मपि ॥”

विमलं, स्त्री, (विगतो मलो यस्मात् ।) तारहेम-द्विधास्तम् । तत्तूपरसविशेषः । तत्पर्यायः । निर्मलम् २ स्वच्छम् ३ अमलम् ४ स्वच्छघातु-कम् ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । त्वग्दोषघ्ननाशित्वम् । रसवीर्यादौ तुल्य-त्वम् । वेधे भिन्नवीर्यकत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ॥ (तथास्य शोधनमारणविधिः ।

“स्रज्ज्वरनालतेलेषु गोदुग्धे कदली रसे । कौलत्ये कोद्रवकाये माचिकं विमलन्तथा ॥ सुहुः शूरणकन्दस्यं स्निग्धेहरवर्णिनि । चारास्त्रलवणैश्चैव तैलसर्पिःसमन्वितम् ॥

पुटत्रयं प्रदातयं तनस्तु शोधितं भवेत् । जम्बीरस्य रसे स्निग्धो मेघशङ्गीरसेस्तथा । रम्भातोयेन वा पाच्यं घसं विमलशुद्धये ॥” इति विमलशुद्धिः ॥ इति वैद्यकरसेन्द्रसार-संग्रहे जारणमारणाधिकारे ॥

विमलं, त्रि, (विगतो मलो यस्मात् ।) निर्मलम् । तत्पर्यायः । वीधम् २ । इत्यमरः ॥ प्रयतम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ । ४८ । १४ ।

विमला

“प्रसविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः ।
विदर्शयन्तो विविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्भे-
रान् ॥”
चारुः । इति च शब्दरत्नावली ॥ (यथा, माघे ।
६ । १३ ।

“रुचिधानि भर्त्तरि भृशं विमलाः
परलोकमभ्युपगते विविधः ॥”
विमलः, पुं, (विगतो मलः पापं यस्मात् ।) अर्हन् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (सुदुर्गपुत्रः । यथा, भाग-
वते । ६ । १ । ४१ ।

“तस्थोत्कलो गयो राजन् विमलश्च त्रयःसुताः ॥”
विमलदानं, स्त्री, (विमलं विशुद्धं दानम् ।) नित्य-
नैमित्तिककाम्यदानम् । ईश्वरप्रीणनार्थदानम् ।
यथा,—

“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमौचितम् ।
अह्न्यह्नि यत्किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे ।
अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्य-
कम् ॥

यत्तु पापापशान्त्यै च दीयते विदुषां करे ।
नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥
अपत्यविजयेऽश्वस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते ।
दानं तत् काम्यमाख्यातन्दिभिर्हर्मिचिन्तकः ॥
चेतसा सत्त्वयुक्तो न दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥”

इति गारुडे ५१ अध्यायः ॥

विमलमणिः, पुं, (विमलः स्वच्छो मणिः ।)
स्फटिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विमला, स्त्री, (विमल+टाप् ।) सप्तला ।
इत्यमरः ॥ चामरकषा इति भाषा ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“शातला सप्तला सारा विमला विदुला च सा ।
तथा निगदिता भूरिफेना चर्मकषेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भूमिभेदः । इति मेदिनी । ले, १३१ । देवी-
भेदः । यथा,—

“यथाख्यविमला कार्या शुद्धहारेऽवचैसा ।
सुक्ताक्षसूत्रधारी च कमण्डलुकरा वरा ॥
नावासनसमारूढा श्वेतमाल्याम्बरप्रिया ।
दधिचीरोदनाहारा कर्पूरमदचर्चिता ।
सितपद्मजहोमेन राट्टायुर्नृपवर्दिनी ॥”
इति देवीपुराणे संवत्सरदेवताद्वितीयविंश-
तिकाविधिः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“पूजयेत् कर्णिकामध्ये वासुदेवस्य नायकम् ।
विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ॥”
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥ * ॥

अपरश्च ।
“उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्र उच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”

इति तन्त्रचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥
(यथा च देवीभागवते । ७ । ३० । ६४ ।
“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”)

विमलात्मकः, त्रि, (विमलो निर्मल आत्मा यस्य ।)
निर्मलः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥

विमानः

विमलाद्रिः, पुं, (विमलः अद्रिः ।) शत्रुञ्जय-
पर्वतः । इति हेमचन्द्रः ॥

विमलार्थकः, त्रि, निर्मलः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥

विमांसं, स्त्री, (विरुद्धं मांसम् ।) अशुद्धमांसम् ।
तत्तु कुकुरादिमांसम् । इति केचित् ॥

विमाता, [ऋ] स्त्री, (विरुद्धा माता ।) मातृ-
सपत्नी । सत्मा इति भाषा । सा कनीयस्यपि
नमस्या । यथा, स्मृतिः ।

“मातुः पितुः कनीयांसं न नमेद् वयसाधिकः ।
नमस्कुर्यात् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमा-
तरम् ॥”

स्मृत्यर्थसारे ।
“स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः ॥”
यतः पत्युर्वयसा तास्त्रियो वृद्धा अतः कनिष्ठा
अपि नमस्याः । इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥

विमातरजोनिवृत्तावपि पितामहधनविभाग-
कर्तव्यत्वम् । यथा वृहस्पतिः ।
“पितोरभावे भ्रातृणां विभागः संप्रदर्शितः ।
मातुर्निवृत्ते रजसि जीवतोरपि शस्यते ॥”

अत्र मातृपदं विमातरपरमपि पुत्रान्तरोत्पत्ति-
सम्भावनातोल्यात् । इति दायतत्त्वम् ॥ * ॥
अस्या अनंशित्वं यथा । सोदरभ्रातृभिर्विभागे
क्रियमाणे मातृ पुत्रसमांशो दातव्यः । समांश-
हारिणी माता इति वचनात्मातृपदस्य जननी-
परत्वात् न सपत्नीमातृपरत्वमपि । सकृच्छ्रुतस्य
सुख्यगौणत्वानुपपत्तेः । इति दायभागः ॥

विमातृजः, पुं, (विमातृजायते इति । विमातृ+
जन+ङ् ।) मातृसपत्नीपुत्रः । तत्पर्यायः ।
वैमात्रेयः २ । इत्यमरः ॥ वैमात्रः ३ । इति
जटाधरः ॥

विमानः, पुं स्त्री, (विगतं मानसुपमा यस्य ।)
देवरथः । तत्पर्यायः । योमयानम् २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ४५ ।
“सुवनालोकनप्रीतिः खर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ॥”)

सार्वभौमगृहम् । (तत्तु सप्तभूमिगृहम् । यथा,
रामायणे । १ । ५ । १६ ।
“सर्वरत्नसमाकीर्णं विमानगृहशोभिताम् ॥”
“विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमौ च सञ्चलि ॥”
इति तट्टीकाष्टतनिघण्टुः ॥)

घोटकः । यानमात्रम् । इति मेदिनी । ने,
१३२ ॥ (त्रि, परिच्छेदकम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । ४० । ३ ।

“सोमापूषणा रजसो विमानं
सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ॥”
“विमानं परिच्छेदकं सर्वमानमित्यर्थः ।” इति
तद्भाष्ये सायणः ॥ साधनम् । यथा, तत्रैव ।
३ । ३ । ४ ।

“पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां
विमानमधिर्वैयुनश्च वाचताम् ॥”
“विमानं विमोयतेऽनेन फलमिति विमानं

विमोच

यज्ञादिकर्मसाधनम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
विगतो मानो यस्येति विग्रहे । अवज्ञातः ।

यथा, भागवते । ५ । १३ । १० ।
“कर्हिस्मचित् सुदूरसान् विचिन्त-
स्तस्मिन्निष्ठाभिर्न्यथितो विमानः ।

तत्राति कृच्छ्रं प्रति लब्धमानो
वलाद्विभुस्यत्यय तांस्ततोऽन्ये ॥”

विमार्गः, पुं, विपूर्ववत्तद्विधातोर्ध्वन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
सम्पार्जनौ । (विरुद्धो मार्गः ।) कुपयः ।
(यथा, शाकुन्तले ५ अङ्के ।
“नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः
प्रश्नमयसि विवादं कल्पसे रचणाय ॥”)

विमुक्तः, त्रि, (वि+मुच्+क्तः ।) विशेषेण मुक्तः ।
यथा,—

“येऽन्तेऽरविन्दाश्च विमुक्तमानिन-
स्त्वयस्तभावादविशुद्धबुद्धयः ।
आरुह्य क्रुच्छ्रेण परं पदं ततः
पतन्त्यधो नाड्यतयुग्मदह्व्रयः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
त्यक्तः । (यथा, महाभारते । ७ । २८ । ३५ ।

“विमुक्तं परमास्त्रेण जहि पार्थ महासुरम् ।
वैरिणं युधि दुर्द्धिभं भगदत्तं सुरद्विषम् ॥”
पुं, माधवी । तत्पर्यायो यथा,—

“माधवी स्यात्तु वासन्ती पुष्पको मङ्गकोऽपि च ।
अतिसुक्तो विमुक्तश्च कासुको भ्रमरोत्सवः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमभागे ॥

विमुक्तिः, स्त्री, (वि+मुच्+क्तिन् ।) विमोचनम् ।
मोचः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“पितृन्मस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः
स्वध्रासुजः काम्यफलाभिसन्धौ ।
प्रदानशक्ताः सकलेश्वितानां
विमुक्तिदा येऽनभिर्वाहितेषु ॥”

विमुखः, त्रि, (विरुद्धं अनुकूलं मुखं यस्य ।)
वहिर्मुखः । विरतः । यथा,—
“स्वागमैः कल्पितैस्त्वं हि जनान् मदिसुखान्
कुरु ।
माश्च गोपयं येन स्यात् स्मृतिरेषोत्तरोत्तरा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे शिवं प्रति विष्णुवाक्यम् ॥
विमुद्रः, त्रि, (विगता मुद्रा मुद्रणभावो यस्य ।)
प्रफुल्लः । इति हेमचन्द्रः ॥ सुदूरचित्तश्च ॥

विमोचनं, स्त्री, (वि+मोच+ल्युट् ।) विमो-
चनम् । परित्यजनम् । यथा,—
“यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा
भजन्त इष्टां गतिमाप्नुवन्ति ।
किञ्चाश्रितो रात्यपि देहमयं
करोतु मेऽदभ्यदयो विमोचनम् ॥”

इति श्रीभागवते १०।८३ अध्यायः ॥
विमोचनं, स्त्री, (वि+मुच्+ल्युट् ।) दूरीकरणम् ।
विमुक्तिः । विपूर्वसुचधातोर्नट्प्रत्ययेन निष्प-
न्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६० । १३ ।
“अथवाहं करिष्यामि कुलस्यास्य विमोचनम् ।
फलसंस्था भविष्यामि कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२३।१५०।

“विमोचनसुपसृष्टं जितमनुर्जितेन्द्रियः ।

प्रतिग्रहकृतेर्होत्रैः सर्वैः स परिसुच्यते ॥”

पुं, महादेवः । यथा, महाभारते । १३।१७।५६।

“विमोचनः समुखो हिरण्यकवचोद्भवः ॥”

विमोहनं, स्त्री, वैचितीकरणम् । विपूर्वसुह-

धातोरनट्(लुट्)प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (विमो-

हयतीति । वि + सुह + णिच् + लुट् । विमो-

हके, चि । यथा, भागवते । ११।२४।६।

“ततो विमुञ्चतो जातो योऽहङ्कारो विमो-

हनः ॥”)

विमोहितः, चि, (वि + सुह + णिच् + क्तः ।)

मोहयुक्तः । मोहितः । यथा,—

“तावत्प्रतिबलोन्मत्तौ महामायाविमोहितौ ।

उक्तवन्तौ वरोरुक्तौ त्रियतामिति केशवम् ॥”

इति देवीमाहात्म्यम् ॥

वि(वि)म्बं, स्त्री, (वी गत्यादिषु + “उल्वादयश्च ।”

उणा० ४।६५। इति वन् प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) प्रतिविम्बम् । कमण्डलुः । इति

संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ (मूर्तिः । यथा,

भागवते । ३।२।११।

“प्रदर्शयन्तप्रतपसामवितप्रदं नृणाम् ।

आदायान्तर्दधात् यस्तु स्वविम्बं लोकलोचनम् ॥”

तथाच राजतरङ्गिण्याम् । ३।४६६।

“मेघवाहनभूमर्त्तपत्रा भिन्नाखया कृते ।

विहारेऽपि तथा बुद्धविम्बं साधु निवेशितम् ॥”

विम्बिकाफलम् । तैलाकुचा इति भाषा । इति

मेदिनी । वे, ७ ॥ (यथा, कुमारः । ३।६७।

“उमासुखे विम्बफलाधरोष्ठे

आपारयामास विलोचनानि ॥”)

अस्य पर्यायः । तुण्डिकेरी २ रक्तफला ३

विम्बिका ४ पीलुपर्णी ५ । इत्यमरः ॥ ओष्ठौ ६

विम्बी ७ । इति रत्नमाला ॥ विम्बा ८ विम्ब-

कम् ९ विम्बजा १० । इति शब्दरत्नावली ॥

अस्य गुणाः । पित्तकफच्छर्दिब्रणक्ष्णसङ्कुष्ठ-

नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“विम्बी रक्तफला तुम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका ।

ओष्ठोपमफला प्रोक्ता पीलुपर्णी च कथ्यते ॥

विम्बीफलं खादु शीतं गुरु पित्तास्रवातजित् ।

स्लम्भनं लेखनं रुच्यं विवम्बाभानकारकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वि(वि)म्बः, पुं स्त्री, (वी + “उल्वादयश्च ।” उणा०

४।६५। इति वन् प्रत्ययेन साधुः ।) सूर्य-

चन्द्रमण्डलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रबोध-

चन्द्रोदये ६ अङ्के ।

“असौ त्वदन्यो न सनातनः पुमान्

भवान् न देवात् पुरुषोत्तमात् परः ।

स एव भिन्नस्वमनादिमायया

द्विधेव विम्बं सलिले विवस्वतः ॥”

यथाच माकण्डेये । ८४।११।

“ईषत्सहासममलं परिपूर्णचन्द्र-

विम्बाशुकारि कनकोत्तमकान्तिकान्तम् ॥”

मण्डलमात्रेऽपि । यथा, ऋतुसंहारे । १।४।

“नितम्बविम्बैः सुदुर्गलमेखलेः

स्तनैः सहाराभरणैः सचन्दनैः ।

शिरोरुहेः स्नानकषायवासितैः

स्त्रियो निदार्धं श्रमयन्ति कामिनाम् ॥”

यथाच कुमारः । ७।२२।

“आत्मानमालोक्ष्य च शोभमान-

मादर्शविम्बे स्तिमितायताक्षी ।

हरोपयाने त्वरिता बभूव

स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः ॥”)

वि(वि)म्बः, पुं, (वी + वन् प्रत्ययेन साधुः ।) लक-

क्षासः । इति मेदिनी । वे, ७ ॥

वि(वि)म्बकं, स्त्री, (विम्ब + स्त्री + कन् ।) चन्द्रसूर्य-

मण्डलम् । विम्बिकाफलम् । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (सप्तकः । साँच इति भाषा ॥ यथा,

नैषधे । २२।४७।

“विधिर्विधर्त्ते विधिना वधूनां

किमाननं काञ्चनसप्तकेन ॥”

अत्र । “काञ्चनस्य सप्तकेन विम्बकेन ॥” इति

नारायणीटीका ॥)

वि(वि)म्बजा, स्त्री, (विम्बं फलं जायतेऽस्यामिति ।

जन् + ङः ।) विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बटः, पुं, सप्तपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)म्बा, स्त्री, (विम्बं फलमस्यस्यामिति ।

विम्ब + अच् । टाप् ।) विम्बिका । इति शब्द-

रत्नावली ॥

वि(वि)म्बिका, स्त्री, विम्बम् । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“तुम्बी रक्तफला विम्बी तुण्डिकेरी च विम्बिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

चन्द्रसूर्यमण्डलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)म्बी, स्त्री, (विम्ब + गौरादित्वात् ङीष् ।)

विम्बिका । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“काकादनीं चित्रफलां विम्बीं गुञ्जाञ्च

धारयेत् ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३२ अध्यायः ॥)

वि(वि)म्बुः, स्त्री, गुवाकः । इति केचित् ॥

वि(वि)म्बोष्ठः, चि, (विम्ब + ओष्ठः । “ओलो-

वि(वि)म्बोष्ठः । उयोः समासे वा ।” इति पाणि-

कोऽकारलोपः ।) विम्बे इव ओष्ठौ यस्य ।

इति सुगवोपध्याकरणम् ॥

वियचारी, [न] पुं, (वियति आकाशे चरतीति ।

चर + णिनिः ।) चिह्नः । इति शब्दमाला ॥

आकाशगामिनि, चि ॥

वियत्, स्त्री, (वियच्छति न विरमतीति । वि +

यम + “अन्वेष्योऽपि दृश्यते ।” ३।२।१७८।

इति कृप् । स्त्री चगमादीनामिति मनीषे तुक् ।)

आकाशम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।

३।८।३३।

“तर्ह्येव तन्नाभिसरः सरोज-

मात्मानमम्भः असनं वियत् ।

दर्शं देवो जगतो विधाता

नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥”

शवाष्टयिष्यौ । अत्र द्विवचनस्य प्रयोगः स्यात् ।

यथा, तैत्तिरीयब्राह्मणे । १।१।३।२।

“दावाष्टयिष्यौ सहास्ताम् । ते वियती अब्रूताम् ॥”

तथाच शतपथब्राह्मणे । ७।१।२।२३।

“तयोर्वियत्योर्योऽन्तरेणाकाश आसीत् तदन्त-

रिचमभवत् ॥” * ॥ वि + या + शृट् । गमन-

शीले, चि । यथा, भागवते । ७।६।१४।

“कुटुम्बपोषाय वियन्निजायु-

र्न बुध्यतेऽर्थं विहतं प्रमत्तः ॥”

तथा, तत्रैव । ६।२१।३।

“वियद्वित्तस्य ददतो लब्धं लब्धं बुभूषतः ।

निष्किञ्चनस्य धीरस्य सकुटुम्बस्य सीदतः ।

यतीयुरष्टचत्वारिंशदहान्यपिबतः किल ॥”

“वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिव उदमं विनैव

देवादुपस्थितं वित्तं भोग्यं यस्य । यदा वियत्

ययं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥)

वियद्गङ्गा, स्त्री, (वियतो गङ्गा ।) स्वर्गगङ्गा ।

इत्यमरः ॥

वियद्भूतिः, स्त्री, (वियतो भूतिर्भस्मिव ।) अन्त-

कारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वियम्बणिः, पुं, (वियतो मणिः ।) सूर्यः । इति

हारावली ॥

वियमः, पुं, (वि + यम + “यमः समुपनिविष्ट

च ।” ३।३।६३। इत्यप् ।) संयमः । इत्य-

मरः ॥ दुःखम् । इति स्वामी ॥

वियातः, चि, (विरुद्धं निन्दां यातः प्राप्तः ।)

निर्लज्जः । इत्यमरः ॥

वियामः, पुं, (वि + यम + घञ् ।) संयमः ।

इत्यमरः ॥

वियुक्तः, चि, वियोगविशुद्धः । विपूर्वयुजधातोः

क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।

६।१३।

“किं करोमि क्व गच्छामि नृता मे प्राणवल्लभा ।

न वै जीवितुमिच्छामि वियुक्तः प्रिययानया ॥”

वियोगः, पुं, (वि + युज + घञ् ।) विच्छेदः ।

तत्पर्यायः । विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३ विरहः ४ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ६।१३।६।

“यस्य योगं न वाञ्छन्ति वियोगभयकातराः ।

भजन्ति चरणाम्भोजं सुनयो हरिमेधसः ॥”

वियोगभाक्, [ज्] चि, (वियोगं भजते इति ।

भज + णि ।) विच्छेदयुक्तः । यथा, नैषधे ।

“वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता

तदेव साक्षाददृतांशुमाननम् ।

पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः

कुहूरुताहृत्य चन्द्रवैरिणी ॥”

वियोगी, [न] पुं, (वियोगोऽस्यास्तीति । वियोग +

इनिः ।) चक्रवाकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वियोगयुक्ते, चि ॥ (यथा, माकण्डेये । २।२।२५।

“ताः शोच्या या वियोगिन्यो न शोच्या या

नृताः सह ।

भर्तुर्वियोगस्वनया नाशुभूतः कृतज्ञया ॥”

विरजा

वियोजितः, त्रि, वियोगं प्रापितः। विपूर्वचान्त-
युजधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विरक्तः, त्रि, (वि + रन् + क्तः) विरागयुक्तः।
अननुरक्तः। यथा,—

“ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मङ्गलो वानपेक्षकः।
खलिङ्गानाश्रमांस्वक्ता चरेद्विधिवोचरः ॥”

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे १८ अध्यायः ॥
(यथा च।

“त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन
त्वयि प्रसन्ने मम किं गुणेन।
रक्ते विरक्ते च वरे वधूनां
निरर्थकः कुङ्कुमराग एवः ॥”

इत्युद्धटः ॥)

विरक्ता, स्त्री, दुर्भगा। इति त्रिकाण्डशेषः ॥
अननुरक्ता। यथा, नीतिशतके १।

“यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
सा चान्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यरक्तः।
असत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
धिकं तां तच्च भदनश्च इमाश्च माश्च ॥”

विरक्तिः, स्त्री, (वि + रन् + क्तः) विरागः।
यथा,—

“देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-
ज्जिभृतं स सत्त्वनिधनं सततात्तुष्टकम्।
तत्त्वान्यनेन विन्द्यामि यथा तथापि
पारत्र्यामित्यवशितो विचराम्यसङ्गः ॥”
इति श्रीभागवते ११। ६। २५ ॥

विरज्जं, स्त्री, कङ्कुटम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

विरचितः, त्रि, (वि + रच + क्तः) विशेषण
रचितः। निर्मितः। यथा,—

“एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्महानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रयुहते विक्रमैः ॥”
इत्यादि महानाटकम् ॥

विरजस्तमाः, [सु] पुं, सत्त्वगुणविशेषः। तत्-
पर्यायः। द्वायातिगः २। इत्यमरः ॥ २। ७। ४५ ॥

“विगते रजस्तमसी येषां ते रजस्तमोगुणशून्याः
सत्त्वैकनिष्ठाः साक्षात्कृतब्राह्मणो जीवन्मुक्ता
यासादयो द्वायातिगा उच्यन्ते। इयं हैतं अति-
क्रम्य गच्छति इति उः।” इति भरतः ॥

विरजाः, [सु] स्त्री, (विनिवृत्तं रजः शोणितं
यस्याः) विगतार्जवा। इति जटाधरः ॥
(नास्ति रजो धूलिर्यत्र। धूलिरहिते, त्रि।
यथा, महाभारते १। ६३। १५।

“सर्वैरिदानीं गन्तव्यं सह स्वर्गजितो वयम्।
एष नो विरजाः पश्या दृश्यते देवसङ्गनः ॥”

निर्मलः। यथा, महाभारते २। ७। ५।

“विरजोऽम्बरश्चित्रमाल्यो द्वीकीर्निर्दूतिभिः
सह ॥”

पुं, नागविशेषः। यथा, महाभारते १। ३५। १४।

“विरजाश्च सुबाहुश्च शालिपिण्डश्च वीर्य-
वान् ॥”

विरजा, स्त्री, कपित्थानीवृक्षः। इति रत्नमाला ॥
दूष्वा। इति हारावली ॥ यथातिमाता। यथा,

विरजा

उत्पन्नाः पितृकन्यायां विरजायां महाबलाः।
यतिर्ययातिः स्वर्गातिरायातिः पञ्चमो लुक्।
तेषां ययातिः पञ्चानां महाबलपराक्रमाः ॥”

इति कौर्म २० अध्यायः ॥

श्रीकृष्णसखी। सा राधाभयात्तत्तत्प्राणा सती
सरिरूपाभवत्। तस्याः सप्त पुत्राः तप्त समुद्रा
अभवन्। यथा,—

“एकदा राधिकासाहं गोलोके श्रीहरिः स्वयम्।
विजहार महारथे निर्वर्त्तने रासमण्डले ॥

कृत्वा विहारं श्रीकृष्णस्तामदृष्ट्वा विहाय च।
गोपिकां विरजामन्यां शृङ्गारार्थं जगाम ह ॥

दृष्ट्वा च श्रीहरिस्तूर्णं विजहार तथा सह।
तथासक्तं श्रीहरिश्च रत्नमण्डपं स्थितम् ॥

दृष्ट्वा च राधिकास्याश्च चक्रुस्ताश्च निवेदनम्।
जगाम सहसा देवी तं रत्नमण्डपं सुने ॥

द्वारे नियुक्तं ददर्श द्वारपालं मनोहरम्।
तनुवाच रथा देवी रक्तपङ्कजलोचना ॥

दूरं गच्छ गच्छ दूरं रतिलम्पटकिङ्करः।
कीदृशीं मत्परां कान्तां द्रक्ष्यामि तत्प्रभो-

रहम् ॥

श्रुत्वा कोलाहलं शब्दं गोपिकानां हरिः
स्वयम्।

ज्ञात्वा च कोपितां राधामन्तर्धानं चकार ह ॥
विरजा राधिकाशब्दात् अन्तर्धानं हरेरपि।

दृष्ट्वा राधाभयान्न सा जहौ प्राणांश्च योगतः ॥
सद्यस्तत्र सरिरूपं तच्छरीरं बभूव ह ॥

यामश्च वत्सलाकारं तथा गोलोकमेव च।
कोटियोजनविस्तीर्णं प्रस्थेतिनिम्नमेव च ॥

दैर्घ्ये दृश्युणं चारु नानारत्नाकरं परम्।
राधा रतियुहं गत्वा न ददर्श हरिं सुने ॥

विरजाश्च सरिरूपां दृष्ट्वा गेहं जगाम सा।
श्रीकृष्णो विरजां दृष्ट्वा सरिरूपां प्रियां सतीम् ॥

उच्चैरुदो विरजातोरे नीरमनोहरे।
त्वया विनाहं सुभगे कथं जीवामि सुन्दरि ॥

नद्यधिष्ठातृदेवी त्वं भव मूर्तिमती सति।
पुरातनं शरीरं ते सरिरूपमभूत् सति ॥

जलादुत्थाय चागच्छ विधाय नूतनां तनम्।
आजगाम हरेरयं साक्षाद्भावेव सुन्दरी ॥

पश्यन्तं प्राणनाथश्च पश्यन्ती वक्रचक्षुषा।
ताश्च रूपवतीं दृष्ट्वा प्रेम्णोज्जेकां जगत्पतिः ॥

चकारालिङ्गनं तूर्णं चुचुम्ब च सुहृमुहुः।
नानाप्रकारशृङ्गारविपरीतादिकं प्रभुः ॥

रहसि प्रेयसीं प्राप्य चकार च पुनः पुनः।
विरजा सा रजोयुक्ता धृत्वा वीर्यममोघकम् ॥

सद्यो बभूव तत्रैव प्रस्था गर्भवती सती।
तस्यौ तत्र सुखासीना साहं पुत्रैश्च सप्तभिः ॥

एकदा हरिणा साहं वन्दारथे सुनिर्वर्त्तने।
विजहार पुनः साध्वी शृङ्गारासक्तमानसा ॥

एतस्मिन्नन्तरे तत्र मातुः क्रोडं जगाम ह।
कनिष्ठपुत्रस्तस्याश्च भ्रातृभिः पीडितो भिया ॥

भीतं स्वतनयं दृष्ट्वा तत्प्राज्ज तां कृपानिधिः।
क्रोडं चकार बालं सा कृष्णो राधायुहं ययौ ॥

विरहः

प्रबोध्य बालं सा साध्वी न ददर्शान्तिकं प्रियम्।
विललाप भृशं तत्र शृङ्गारात्प्रमानसा ॥

शृङ्गाप स्वसुतं कोपात् लवणोदो भविष्यति।
शृङ्गाप सर्वान् बालान्श्च वान्तु मृदा रसातलम् ॥

श्रुत्वा विवरणं सर्वं प्रजग्मुर्धरणीतलम्।
सप्तद्वीपे समुद्राश्च सप्त तस्युर्जिभागशः ॥

कनिष्ठादृष्ट्वपर्यन्तं दिगुणं दिगुणं सुने।
लवणेषुसुरासर्पिर्देधिदुग्धजलार्णवाः ॥

एतेषांश्च जलं पृथ्वां शृङ्गारार्थं भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २। ३ अध्याये ॥

जगन्नाथक्षेत्रम्। यथा,—
“उत्कले नाभिदेशश्च विरजाक्षेत्रमुच्यते।

विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥”
इति तत्त्वचूडामणौ ५१ पीठनिर्णयः ॥ * ॥ तत्र

सुखनोपवासौ न कर्तव्यौ। यथा। स्कान्दे।
“सुखनोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः।

वर्जयित्वा गथां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विरहः, पुं, व्रक्षा। इति हेमचन्द्रः ॥

विरहिः, पुं, व्रक्षा। इति हेमचन्द्रः ॥

विरगं, स्त्री, वीरणलणम्। इति शब्दरत्नावली ॥

विरतः, चि, (वि + रत + क्तः) निवृत्तः।

यथा—

“आत्तविद्यो सुनेर्जातो भ्रातृस्वातो निजैर्भवात्।
विरतोऽन्तर्हि तो दुष्टाच्छोकाद्रामेण वारितः ॥”

इति सुग्वबोधव्याकरणम् ॥
विरतिः, स्त्री, (वि + रत + क्तः) निवृत्तिः।

तत्पर्यायः। आरतिः २ अवरतिः ३ उप-
रामः ४। इत्यमरः ॥ उपरमः ५ विरामः ६।

इति भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे।
१०१। ६।

“कच्छाच्च दुःखदौर्घ्यां गतायां विरतिं
निशि ॥”)

विरलं, स्त्री, दधि। इति राजनिर्घण्टः ॥
विरलः, त्रि, अवकाशः। फाक् इति भाषा।

तत्पर्यायः। पेलवः २ तनुः ३। इत्यमरः ॥
(यथा, दृष्टकथायाम्। ६७। ३।

“श्रूपांकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरास-
न्ततौ

संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःख-
प्रदौ ॥”)

विरलद्रवा, स्त्री, (विरलो निर्मलो द्रवो यस्याः)।
स्रज्जयवागः। यथा,—

“यवागूरुष्णिका आणा सेव तु द्रुतसिक्थिका।
विलेपी तरला च स्यात् सा स्रज्जया विरलद्रवा ॥”

इति जटाधरः ॥
विरहः, पुं, (वि + रह + क्तः) विच्छेदः।

तत्पर्यायः। विप्रलम्भः २ विप्रयोगः ३
वियोगः ४। इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥ (यथा,

साहित्यदर्पणे १०।
“सङ्गमविरहविकल्पो वरमिह विरहो न सङ्गम-
स्तस्याः।

विराजः

सङ्गे सैव तथेका त्रिभुवनमपि तन्मयं विरहे ॥”
मर्तुविरहस्तु स्त्रीणां दोषाय भवति । यथा,
मनौ । ६ । १३ ।

“पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽटनम् ।
स्वप्नोऽन्यगेहे वासश्च नारीणां दूषणानि घट् ॥”
विरहे वर्णनीयानि यथा । तापः । निश्वासः ।
चिन्ता । मौनम् । कृशाङ्गता । वतुसरतुल्य-
रात्रिदैर्घ्यम् । जागरणम् । शीतले उष्णता-
ज्ञानम् । इति कविकल्पलता ॥

विरहिणी, स्त्री, (विरहोऽस्या अस्तीति । विरह
+ इनि + स्त्रियां ङीप् ।) विच्छेदविशिष्टा
नारी । यथा,—

“रतिः पुंसो विरहिणी शिवः स्त्रीविरहि
चिरम् ।

दयोर्द्वयोश्च संप्राप्तौ किं बभूव द्वयोः सुखम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४६ अध्यायः ॥
भूतिः । इति शब्दमाला ॥

विरहितः, त्रि, (वि + रह + क्तः ।) त्यक्तः ।
विहीनः । यथा,—

“अभिभूतश्चावमतं त्यक्तस्तु स्यात् ससृज्भितम् ।
हीनं विरहितं धूतसुतुष्टद्विधुते अपि ॥”
इति जटाधरः ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“इदं वक्रं साक्षाद्विरहितकलङ्कः शृङ्गधरः
सुधाधाराधारश्चिरपरिणतं विषमधरः ॥
इमे नेत्रे रात्रिन्दिममधिकशोभे कुवलये
तनुर्नावय्यानां जलधिरवगाहे सुखतरः ॥”)

विरही, [नृ] पुं, (विरहोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
विरहविशिष्टः । वियोगी । यथा,—

“विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।
नृत्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य
दुरन्ते ॥”
इति जयदेवः ॥

विरागः, पुं, (वि + रञ्ज + घञ् ।) अनुरागः ।
रागभूत्यः । यथा,—

“विषयेष्वतिसंरागो भावसो मल उच्यते ।
तेष्वेव हि विरागो हि नैर्मल्यं समुदाहृतम् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(त्रि, विविधवर्णविशिष्टः । यथा, महाभारते ।
२ । २९ । २५ ।

“बलाद्गृहीत्वा माल्यानि मालाकारान्महा-
बलाः ।

विरागवसनाः सर्वे सखिणो नृष्टकुण्डलाः ॥”
विगतो रागो विषयवासना यस्येत्यर्थः । वीत-
रागः । यथा, भागवते । ३ । १५ । ४७ ।

“यत्तेऽनुतापविदिते दृढभक्तियोगेः

हृदयस्थयो हृदि विदुर्मुनयो विरागाः ॥”)

विरागाहः, त्रि, (विरागं अर्हतीति । अर्ह +
अच् ।) विरागयोग्यः । तत्पर्यायः । वैर-
ङ्गिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

विराजः, पुं, (विशेषेण राजते इति । वि + राज
+ अच् ।) विराट् । यथा,—

विराट्

“इन्द्राग्नी वदनात्तुभ्यं पशवो मलसम्भवाः ।
ओषधी रोमसम्भूता विराजस्त्वं नमोऽस्तु ते ॥”
इति वामने ८३ अध्यायः ॥

विराजमानः, त्रि, (वि + राज + शानच् ।) दीप्ति-
विशिष्टः । यथा,—

“जटाकटाहसम्भूतमृदुमनूनिनिर्मलैरी
विलोलवीचिवह्नीरैर्विराजमानमूर्धनि ।
धगद्गद्गङ्गजलजलाटपट्टपावके
किशोरचन्द्रशेखरे रतिः प्रतिचयं मम ॥”

इति काशीखण्डे रावणकृतशिवताण्डवस्तोत्रम् ॥
विराजितः, त्रि, (वि + राज + क्तः ।) शोभितः ।
दीप्तः । यथा,—

“अतीव निर्मलं सारं सूर्यभासविनिन्दकम् ।
परिष्कृतं मानिक्यैर्हरीरकेण विराजितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १० अध्यायः ॥

विराट्, [जृ] पुं, (विशेषेण राजते इति राज
दीप्तौ + कृप् ।) क्षत्रियः । इत्यमरः ॥ स्थूल-
शरीरसमष्ट्यापहितचैतन्यम् । इति वेदान्त-
सारः ॥ * ॥ (ब्रह्मणो विराट् स्तित्ववर्णनं यथा,
शङ्करविजये ६ प्रकरणे । “बृहन्नृत्तिर्विराट्
चतुर्दशलोकात्मकः । तस्य ब्रह्माण्डकर्परपर्यन्त-
माकाशः शिरः, चन्द्रसूर्यौ नेत्रे, प्रागादिदिशः
श्रोत्रे, अन्तरीचलोको ब्राह्मं, मेरुः पृष्ठवंशः,
शिखरत्रयं भुजकण्ठाः, प्रत्यन्तपर्वताः पृष्ठपार्श्व-
वर्चांसि, उपपर्वताः शास्त्राद्यादीनि, समुद्रा रक्तं,
लता स्नायूनि, लण्टवृक्षाः रोमाणि, भूमिः
कुक्षिः, द्वीपा वलयः, भूरेखा रोमराजिः,
भूमध्यप्रदेशो वस्तिः, शेषः शिरः, दिग्दन्ति-
पङ्क्तिर्नितम्बोरुभागः, अतलादिसप्तकं कटि-
पादान्तरालः, कूर्मः पादौ इति ॥”*) महा-
विराजुत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“अथ हिम्नो जले तिष्ठन् यावदे ब्रह्मणो वयः ।
ततः स काले सहसा दिघा भूतो बभूव ह ॥
तन्मध्ये शिशुरेकश्च शतकोटिरविप्रभः ।

चयं रोह्यमानश्च स्तनन्ः पीडितः क्षुधा ॥
पिष्टमालपरित्यक्तो जलमध्ये निराश्रयः ।
ब्रह्माण्डसंघनाथो यो ददर्शोर्ध्वमनाथवत् ॥

स्थूलात् स्थूलतमः सोऽपि नात्मा देवो महा-
विराट् ।

परमाणुर्यथा सूक्ष्मात् परः स्थूलात्तथाप्यसौ ॥
तेजसा षोडशांशो यः कृष्णस्य परमात्मनः ।

आधारोऽसंख्यविश्वानां महान् विष्णुश्च प्राक्ततः ॥
प्रत्येकं लोमकूपेषु विश्वानि निखिलानि च ।
तस्यापि तेषां संख्याश्च कृष्णो वक्तुं न हि शक्नुमः ॥

संख्या चेद्रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ॥
प्रतिविश्वेषु सन्त्येवं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
पातालान्द्रव्यलोकान्तं ब्रह्माण्डं परिकीर्तितम् ॥

अत ऊर्ध्वं च वैकुण्ठो ब्रह्माण्डादहरेव च ।
स च सत्यस्वरूपश्च शश्वज्जारायणो यथा ॥
अत ऊर्ध्वं च गोलोकः पञ्चाशत्कीटयोजनात् ।

विराट्

नित्यं सत्यस्वरूपश्च यथा कृष्णस्तथाप्ययम् ॥

सप्तद्वीपमिता पृथ्वी सप्तसागरसंयुता ।

ऊनपञ्चाशदुपद्वीपासंख्यश्लेषसमन्विता ॥

ऊर्ध्वं स्वर्गाः सप्त लोका ब्रह्मलोकसमन्विताः ।

पातालानि च सप्ताधश्चैवं ब्रह्माण्डमेव च ॥

ऊर्ध्वं धराया भूर्लोको भुवर्लोकस्ततः परः ।

ततः परश्च स्वर्लोको जनो लोकस्ततः परः ॥

ततः परस्तपोलोकः सत्यलोकस्ततः परः ।

ततः परो ब्रह्मलोकस्तत्रकाश्चननिर्मितः ॥

एवं सर्वं कृत्रिमं धराभ्यन्तरमेव च ।

तद्विनाशे विनाशश्च सर्वेषामेव नारद ॥

जलबुद्बुदवत् सर्वं विश्वसंघमनित्यकम् ।

नित्यौ वैकुण्ठगोलौ सत्यौ शश्वदहन्निभौ ॥

प्रतिजोमकूपे ब्रह्माण्डं प्रत्येकमस्य निश्चितम् ।

एषां संख्या न जानाति कृष्णोऽन्यस्यापि का
कथा ॥

प्रत्येकं प्रतिब्रह्माण्डे ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

तिस्रः कोट्यः सुराणां संख्याः सर्वत्र पुत्रक ॥

दिगीशाश्चैव दिक्पाला नक्षत्राणि अष्टादशः ।

सुवि वर्णाश्च चत्वारोऽप्यधो नागाश्चराचराः ॥

अथ काले च स विराट् ऊर्ध्वं दृष्ट्वा पुनः पुनः ।

हिम्वान्तरश्च शून्यश्च न द्वितीयश्च कश्चन ॥

चिन्तामवाप चतुष्टुक्तो बरोद च पुनः पुनः ।

ज्ञानं प्राप्य तदा दध्यौ कृष्णं परमपूज्यम् ॥

ततो ददर्श तत्रैव ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।

नवीनजलदश्यामं हिसृजं पीतवाससम् ॥

सस्मितं सुरलीहस्तं भक्ताशुभ्रहकारकम् ।

जहास बालकस्तुष्टो दृष्ट्वा जनकमीश्वरम् ॥

वरं तस्मै ददौ तुष्टो वरेशः समयोचितम् ।

मत्समो ज्ञानयुक्तश्च क्षुत्पिपासादिवर्जितः ॥

ब्रह्माण्डासंख्यनिलयो भव वत्स लयावधि ।

निष्कामो निर्भयश्चैव सर्वेषां वरदो वरः ॥

जरान्धुरोगशोकोपीडादिवर्जितो भव ।

इत्युक्त्वा च दृष्ट्वा कर्णे महामन्त्रं षड्चरम् ॥

त्रिःकत्वश्च प्रजजाप वेदागमवरं परम् ।

प्रणवादिचतुर्थ्यन्तं कृष्ण इत्युत्तरद्वयम् ॥

वह्निजायान्तमिष्टं सर्वविघ्नहरं परम् ।

मन्त्रं दत्त्वा तदाहारं कल्पयामास स प्रभुः ॥

श्रूयतां महच्चः श्रुत्वा निबोध कथयामि ते ।

प्रतिविश्वेषु यन्नेवेदं ददाति विष्णवे जनः ॥

तत्तुष्टोऽर्घ्यां विधयिषो विष्णोः पञ्चदशस्य वै ।

निर्गणस्यात्मनश्चैव परिपूर्णतमस्य च ॥

नैवेदीनं च कृष्णस्य नहि किञ्चित् प्रयोजनम् ।

यद्युददाति नैवेद्यं यस्मै देवाय यो जनः ॥

स च खादति तत् सर्वं लक्ष्मीदृष्ट्वा पुनर्भवेत् ।

तच्च मन्त्रं वरं दत्त्वा तमुवाच पुनर्विभुः ॥

वरमन्यं किमिष्टन्ते तस्मै ब्रूहि ददामि च ।

कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा तमुवाच महाविराट् ॥

अदन्तो बालकस्तत्र वचनं समयोचितम् ॥

श्रीमहाविराडुवाच ।

वरं मे त्वत्पदाम्भोजे भक्तिर्भवतु निश्चला ।

सन्ततं यावदायुर्मे चयं वा सुचिरं हि वा ॥

सङ्गतिर्युक्तो धी बालो जीवन्मुक्तश्च सन्ततम् ।
तद्गतिर्युक्तो नृखंश्च जीवन्मुक्तो नृखंश्च सः ॥
किन्तुपेन तपसा यज्ञेन पूजनेन च ।
कृष्णभक्तिविहीनस्य नृखंश्च जीवन्मुक्तः ॥
मेनात्मना जीवितश्च तमेव नहि मन्यते ।
यावदात्मा शरीरेऽस्ति तावत् स शक्तिर्युतः ॥
मक्षाद्यान्ति गते तस्मिन् न स्वतन्त्राश्च शक्तयः ।
स च त्वाश्च महाभाग सर्व्वात्मा प्रकृतेः परः ॥
स्वेच्छामयश्च सर्व्वेभ्यो ब्रह्मच्योतिः सनातनः ।
इत्युक्त्वा बालकस्तत्र विरराम च नारदः ॥
उवाच कृष्णः प्रत्युक्तिं मधुरां श्रुतिमुन्दरीम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

सुचिरं सुस्थिरं तिष्ठ यथाहं त्वं तथा भव ।
ब्रह्मणोऽसंख्यपाते च पातस्ते न भविष्यति ॥
अंशेन प्रतिब्रह्माख्ये त्वश्च क्षुद्रविराड्भव ।
तन्नाभिपद्मे ब्रह्मा च विश्वसृष्टा भविष्यति ॥
जलाटे ब्रह्मणश्चैव रुद्राक्षेकादशैव तु ।
शिवांशेन भविष्यन्ति दृष्टिसञ्चारणाय वै ॥
कालाग्निरुद्रस्तेष्वेको विश्वसञ्चारकारकः ।
पाता विष्णुश्च विषयी क्षुद्रांशेन भविष्यति ॥
मङ्गलियुक्तः सततं भविष्यसि वरेण मे ।
ध्यानेन कमनीयं मां नित्यं द्रक्ष्यसि निश्चितम् ॥
मातरं कमनीयाश्च मम वक्षःस्थलस्थिताम् ।
यामि लोकं तिष्ठ वत्सेत्युक्त्वा सोऽन्तरधीयत ॥
गत्वा स्वलोकं ब्रह्माणं शङ्करं स उवाच ह ।
सृष्टारं सृष्टुमीशश्च संहर्तारश्च तत्त्वणम् ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

दृष्टिं सृष्टुं गच्छ वत्स नाभिपद्मोद्भवो भव ।
महाविराड्लोमकूपे क्षुद्रस्य च विधे शृणु ॥
गच्छ वत्स महादेव ब्रह्मभालोद्भवो भव ।
अंशेन च महाभाग स्वयश्च सुचिरं तपः ॥
इत्युक्त्वा जगतां नाथो विरराम विधिस्ततः ।
जगाम ब्रह्मा तं नत्वा शिवश्च शिवदायकः ॥
महाविराड्लोमकूपे ब्रह्माख्ये गोलोके जले ।
बभूव च विराट् क्षुद्रो विराडंशेन सांप्रतम् ॥
श्यामो युवा पीतवासाः श्यामो जलतल्लके ।
ईषडास्यः प्रसन्नास्यो विश्वथापी जनार्दनः ॥
तन्नाभिकमले ब्रह्मा बभूव कमलोद्भवः ।
संभूय पद्मदण्डश्च बभ्राम युग-लचकम् ॥
नान्तं जगाम दण्डस्य पद्मनाभस्य पद्मजः ।
नाभिजस्य च पद्मस्य चिन्तामाप पिता तव ॥
स्वस्थाने पुनरागत्य दधौ हृष्टः पदाम्बुजम् ।
ततो ददर्श क्षुद्रान्तं कालेन दिव्यचक्षुषा ॥
श्यामं जलतल्लके च ब्रह्माख्ये गोलकावृते ॥
यत्लोमकूपे ब्रह्माख्यं तश्च तत् परमेश्वरम् ।
श्रीकृष्णश्चापि गोलोकं गोपगोपीसमन्वितम् ॥
तं संस्तूय वरं प्राप ततः दृष्टिश्चकार सः ।
बभूवुर्ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः सनकादयः ॥
ततो रुद्राः कपालाश्च शिवांशेकादश स्मृताः ।
बभूव पाता विष्णुश्च क्षुद्रस्य वामपार्श्वतः ॥
चतुर्भुजश्च भगवान् श्वेतद्वीपनिवासकृत् ।
क्षुद्रस्य नाभिपद्मे च ब्रह्मा विष्णुः ससर्जं च ॥

सर्गं मर्त्यश्च पातालं त्रिलोकं सचराचरम् ।
एवं सर्व्वं लोमकूपे विश्वं प्रत्येकमेव च ॥
प्रतिविम्बे क्षुद्रविराट् ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
इत्येवं कथितं वत्स श्रीकृष्णकीर्तनं परम् ॥
सुखदं मोक्षदं सारं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ३ अध्यायः ॥
स्वायम्भुवमनुः । यथा,—
“गतेषु तेषु दृष्टार्थे प्रणामावनतामिमाम् ।
उपयेमे स विश्वात्मा शतरूपामनिन्दिताम् ॥
सम्भूव तथा सार्द्धमतिकामातुरो विभुः ।
सलज्जां चकमे देवः कमलोदरमन्दरे ॥
यावद्व्यशतं दिव्यं यथान्यः प्राप्तो जनः ।
ततः कालेन महता ततः पुत्रोऽभवत्सनुः ॥
स्वायम्भुव इति ख्यातः स विराडिति नः श्रुतम् ।
तद्रूपगुणसामान्यादधिपुरुष उच्यते ॥
वैराजा यत्र ते जाता बहवः शंसितव्रताः ।
स्वायम्भुवा महाभागा सप्त सप्त तथापरे ॥
खारोचिषाद्या सर्व्वे ते ब्रह्मतुल्याः स्वरूपिणः ।
यौत्तमिप्रसुखस्तद्वद्वेषां त्वं सप्तमोऽधुना ॥
इति मातुस्ये ३ अध्यायः ॥

विराटः, पुं, देशविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
(अत्रैव पञ्चपाण्डवाः सह द्रौपद्या अज्ञात-
सुधितवन्तः । यथा, महाभारते । ४ । १ । १ ।
“कथं विराटनगरे मम पूर्व्वपितामहाः ।
अज्ञातवाससुधिता दुर्व्योधनभयार्हिताः ॥”
तद्देशीयराजा । यथा,—
“अत्र शूरा महेष्वासां भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
विराटकः, पुं, राजपट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटजः, पुं, (विराटे जायते इति । जन् +
ङः ।) विराटदेशीयहीरकः । तत्पञ्चायः ।
राजपट्टः २ राजावर्तः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटराजजाते, त्रि । (यथा, महाभारते ।
१४ । ६२ । ८ ।
“सुवहूनि च राजेन्द्र दिवसानि विराटजा ।
नासुदन्तपतिदुःखात्ता तदाभूत्करुणं महत् ॥”
विराणी, [नृ] पुं, हस्ती । इति शब्दमाला ॥
विराधः, पुं, (विराधयति लोकान् पीडयतीति ।
वि + राध + अच् ।) राजसभेदः । यथा,—
“लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा रामं ततोऽब्रवीत् ।
पिता मेऽभूत् सुपर्जन्यो माता मे च शतहता ॥
विराध इति मामाह पृथिव्यां सर्व्वराक्षसाः ।
उत्सृज्य प्रमदामेनां पलायितां प्रराडसुखौ ॥
तच्छ्रुत्वा राममाहेदं लक्ष्मणः किं प्रतीक्षसे ॥
इत्युक्तो लक्ष्मणो वीर आनस्य सुमहद्बुधः ।
उत्ससर्ज शरं घोरं कालदण्डोपमं ततः ॥
तच्छरीरं महाकायं भिक्षा पातालमाविशत् ॥
प्रपाताशु गतप्राणः सक्तेन रुधिरं वमन् ।
ततोऽसौ रश्मिमाहेदं प्राञ्जलिर्विनयान्वितः ॥
तुम्बुरुनाम गन्धर्वः प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् ।
अभिशापादहं चौरं शमो वैश्रवणेन वै ॥

प्रसादमानः स मया प्रावचन्मां पुनः पुनः ।
यदा दाशरथी रामो भविष्यति महाबलः ॥
शापस्यान्तोऽभविष्यते तेन रामेण संयुगे ।
प्रसादात्तव सुतोऽहं गमिष्यामि स्वमालयम् ॥
इति वद्विपुराणे स्कर्पणखाकर्णनासिकोत्कर्तनं
नामाध्यायः ॥
विराधनं, स्त्री, (वि + राध + ल्युट् ।) पीडा ।
इति शब्दरत्नावली ॥
विराधानं, स्त्री, पीडा । इति शब्दरत्नावली ।
विवाधानमिति च पाठः ॥
विरामः, पुं, (वि + रम + घञ् ।) शेषः । निवृत्तिः ।
विरतिः । तत्पञ्चायः । अवसानः २ सातिः
३ । इति जटाधरः ॥ मध्यम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, मनौ । २ । ७३ ।
“अधीयमाणान् गुरुं नित्यकालमनन्तरितः ।
अधीज्य भो इति ब्रूयात् विरामोऽस्त्वितिचार-
मेत् ॥”
परवर्णाभावः । इति याकरणम् ॥ (यथा,
पाणिनौ । १ । १ । १० । “विरामोऽवसानम् ॥”
विरालः, पुं, विडालः । इत्यमरटीका ॥
विरावः, पुं, (वि + र + घञ् ।) शब्दः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १४६ । ६४ ॥
“सिंहनादभयत्रस्तैः कुञ्जरैरपि भारत ! ।
सुतो विरावः सुमहान् पर्व्वतो येन पूरितः ॥”
इत्यलप्रदत्ताश्वान्यतरः । यथा, महाभारते ।
३ । ६६ । १७ ।
“विरावश्च सुरावश्च तस्मिन् युक्तौ रथे द्यौ ॥”
विरावी, [नृ] त्रि, विरावविशिष्टः । विरावो
विद्यतेऽस्येति इन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
बृहत्संहितायाम् । ५३ । ६ ।
“दिशि श्रान्तायां शकुनो मधुरविरावी यदा
तदा वाच्यः ।
अर्थस्तस्मिन् स्थाने रहिष्यराधितिऽङ्गेवा ॥”
विरिक्तः, त्रि, हतविरिक्तः । यथा,—
“दुर्विरिक्तस्य नाभेस्तु स्तब्धता कुचिभ्रूलरक् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कण्डुमङ्गलगौरवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
विरिचः, पुं, ब्रह्मा । (यथा, भागवते । ८ । ३ । ६ ।
“बलान्महेन्द्रस्त्रिदशः प्रसादा-
न्मन्योर्गिरीशो धिषण्यादिरिचः ॥”
विष्णुः । शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥
विरिचनः, पुं, ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
विरिचिः, पुं, शिवः । विष्णुः । विधाता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१६ । १७ ।
“एवमस्त्विति तं देवाः पितामहमथा
ब्रुवन् ।
उक्तेवं वचनं देवान् विरिचिस्त्रिदिवं ययौ ॥”
विरिच्यः, पुं, खरः । इति सुश्रवोभयाकरणम् ॥
विरुदः, पुं, शुण्ठोक्तर्षादिवर्णनम् । यदुक्तम् ।
“वाशिकः कम्पितश्चेति विरुदो द्विविधो मतः ।
संयुक्तनियमो ह्यत्र वर्णितः पूर्व्ववद्बुधैः ॥

विरुद्धः

द्विचतुःषड् दशश्चात्र कलास्तु विरुदे मताः ।
 दशभ्यो नाधिकाः कार्याः कलास्तु विरुदे बुधैः ॥
 कलिकाभ्यस्तु विरुदे भिदासावेव कीर्तिता ।
 विरुदं कवयः प्राहुर्गुणोत्कर्षादिवर्णनम् ।
 विरुदः कालिका चान्ते धीरवीरादिशब्दभाक् ॥
 इत्युपोद्घातः । इति श्रीरूपगोखामिकतश्रीगो-
 विन्दविरुदावलीभाष्ये श्रीवलदेवविदाभूषणः ॥
 विरुदावली, स्त्री, (विरुदानामावली ।) विरुद-
 श्रेणी । स्तवमाला । तल्लक्षणदि यथा,—
 “अधोऽथ विरुदावल्या लक्षणं ग्रन्थकृतम् ।
 एताश्चेत् पठति प्राज्ञस्तदा बोधोऽस्य पुष्कलः ॥
 सामान्यविरुदावल्या गोविन्दविरुदावली ।
 बोध्यध्यायि विशेषस्तैः स तावदिह लिख्यते ॥
 कलिका लोकविरुदैर्भूता विविधलक्षणैः ।
 कीर्त्तिप्रतापश्रीटीर्थसौन्दर्योन्मेषशालिनी ॥
 कलिकाद्यन्तसंसर्गपदा दोषविवर्जिता ।
 शब्दाङ्गवसरसंवद्धा कर्त्तव्या विरुदावली ॥”
 इति श्रीरूपगोखामिकतश्रीगोविन्दविरुदावली-
 भाष्ये श्रीवलदेवविदाभूषणः ॥ * ॥ कलिका-
 लक्षणं कलिकाशब्दे लिखितम् । विरुदलक्षणं
 तच्छब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 विरुद्धः, त्रि, (वि + रुध + क्तः ।) विरोधविशिष्टः ।
 यथा । विरुद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्
 सधर्मेकत्वम् । इति जैमिनीसूत्रम् ॥
 “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं मया ।
 तत् क्षन्तयं बुधैरेव स्तुतितत्त्वबुभुत्सया ॥
 स्तुतितत्त्वे प्रमादाद्यद्विरुद्धं बहुभाषितम् ।
 गुणलेशानुरागेण तच्छोभं धर्मेदर्शिभिः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (दशभमनोर्ब्रह्मसावर्णेः देवतान्यतमः । यथा,
 भागवते । ८ । १३ । २२ ।
 “हविष्मान् सुकृतः सत्यो जयो मूर्त्तिस्तदा
 द्विजाः ।
 सुवासना विरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः ॥”
 स्त्री, विचाराङ्गीयदोषविशेषः । यथा । “विरुद्धं
 नाम यदृष्टान्तसिद्धान्तसमयेर्विरुद्धं तत्र
 दृष्टान्तसिद्धान्तादुक्तौ । समयः पुनर्यथायुर्वेदिक
 समयो याज्ञियसमयो मोक्षशास्त्रिकसमय इति ।
 तत्रायुर्वेदिकसमयः चतुष्यादिसिद्धिः । आलभ्या
 पञ्चव इति याज्ञियसमयः । सर्वभूतेष्वहिंसेति
 मोक्षशास्त्रिकसमयस्तत्र स्वसमयविपरीतसुच्य-
 मानं विरुद्धमिति ॥” इति चरके विमान-
 स्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)
 विरुद्धः, त्रि, अङ्कुरितः । (यथा, “विरुद्धजानं
 अङ्कुरितधान्यकृतमन्नम् ॥” इति माधवकृतशुक्लि-
 निष्यये शूलव्याख्याने विजयरचितः ॥) जातः ।
 इति मेदिनी । ८, ६ ॥ (यथा, रघुवंशे । २ । २६ ।
 “गङ्गाप्रपातान्तन्विरुद्धप्रथं
 गौरीगुरोर्गङ्गरमाविवेश ॥”)
 आरोहणविशिष्टः । यथा ।
 “सन्तुष्टे तिरुणां पुरामपि रिपौ कण्डलदो-
 र्मण्डली

विरूपि

लीलालूनपुनर्विरुद्धशिरसो वीरस्य लिपसु-
 वरम् ॥”
 इत्यादि सुरारिः ॥
 विरूपं, स्त्री, पिप्पलीभूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपः, त्रि, (विकृतं रूपं यस्य ।) कुत्सितः ।
 कुरूपः । यथा,—
 “विरूपोन्मत्तनिखानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।
 पूरणं दानमालाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥”
 इति रामतर्कवागीशः ॥
 (यथा, बृहत्संहितायाम् । ७० । २३ ।
 “या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन
 रुचायकेशी कलहप्रिया सा ।
 प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा
 यत्राकृतिसूत्र गुणा वसन्ति ॥”
 परित्यक्तारूपः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६५ । १६ ।
 “यद्विरूपाचरं मर्त्तेश्वरसंरात्रीः शरदश्चतस्रः ।
 “यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य सम्पर्कात्
 विगतसहजभूतदेवरूपाः ॥” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ नानारूपः । यथा, ऋग्वेदे । ३ ।
 ५३ । ७ ।
 “इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा
 दिवसुत्तासो असुरस्य वीराः ॥”
 “हे इन्द्र इमे यागं कुर्वाणा भोजाः सौदासाः
 क्षत्रियाः तेषां याजका विरूपाः विविधरूपा
 मेधातिथिप्रभृतयः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
 विरुद्धः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । परिच्छेदे ।
 “विरूपयोः संघटना या च तद्विषमं मतम् ॥”
 उदाहरणं यथा,—
 “क वनं तरुवल्कभूषणं
 वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”
 स्वार्थे के विरूपकश्च ॥
 विरूपः, पुं, सुमनोराजपुत्रः । यथा,—
 “जाताः सुमनसः पुत्रास्त्रयः शूरा महाबलाः ।
 सुमतिश्च विरूपश्च सत्यः शास्त्रार्थपारगाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६० अध्यायः ॥
 विरूपा, स्त्री, दुरालभा । अतिविधा । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विरूपाक्षः, पुं, (विरूपे अक्षिणो यस्य । “सक्-
 थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् थच् ॥” इति थच् ।) शिवः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।
 “दृष्ट्वा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृष्ट्वैव याः
 विरूपाक्षस्य जयिनीस्तास्तुमो वामलोचनाः ॥”)
 रुद्रभेदः । इति जटाधरः ॥ तस्य पुरी सुमेरो-
 नैर्ऋतकोणे वर्त्तते । यथा,—
 “तथा चतुर्थे दिग्भागे नैर्ऋताधिपतेः श्रुता ।
 नाम्ना लक्ष्णावती नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥”
 इति वाराहे रुद्रगीता ॥
 (विरूपे, त्रि । यथा, कुमारः । ५ । ७२ ।
 “वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
 दिग्भरत्वेन निवेदितं वसु ॥”)
 विरूपिका, स्त्री, (विकृतं रूपं यस्याः । कनू ।
 टापि अत इत्वम् ।) कुरूपा । यथा,—

विरिच

“नामयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तपांसि च ।
 न च आर्द्रं कनिष्ठस्य या च कन्या विरु-
 पिका ॥”
 इत्युदाहृतत्वम् ॥
 विरूपी, [न] पुं, (विरुद्धं रूपमस्यास्तीति ।
 इति ।) जाह्नकजन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 कुरूपविशिष्टे, त्रि ॥
 विरेकः, पुं, (वि + रिच + घञ् ।) मलभेदः ।
 तत्पर्यायः । रेचनम् २ रेकः ३ रेचना ४ विरे-
 चनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रस्कन्दनम् ६ ।
 इति रत्नमाला ॥ (यथा, वैद्यके ।
 “धूमात्युष्णशिरौ विरेकवमनस्त्रेदोपनाहा-
 दिकं
 पानाहारविहारभेषजमिदं श्लेष्माणसुगं
 जयेत् ॥”
 अस्य योग्यायोग्या यथा,—
 “बालवृद्धकृष्णक्षीणपीनसार्त्तभयार्हिताः ।
 रुचशोषघटाशुक्ता गर्भिणी च नवज्वरी ॥
 अधो गच्छति यस्यासृक्सूतिकातङ्कुरोगिणी ।
 नैते विरेकयोग्याः स्युरन्येषां वलावलम् ॥
 नवज्वरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्त्तिताः ।
 ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
 इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरेकाधिकारे ॥)
 विरेचकः, त्रि, रेचकः । विरेककारकः । सारकः ।
 मलभेदकः । जोष्ठाव इति आरवीभाषा ॥
 विपूर्वकरिचधातोर्बुन्प्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा,
 वैद्यके ।
 “पटोलपत्रं पित्तघ्नं नाडी तस्य कफापहा ।
 फलं तस्य त्रिदोषघ्नं मूलं तस्य विरेचकम् ॥”)
 विरेचनं, स्त्री, (वि + रिच + ल्युट् ।) विरेकः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ तत्कारकौघं यथा,—
 “हरीतकी समगुडा मधुना सह पेयिता ।
 विरेचनकरौ रुद्र भवतीति न संशयः ॥
 त्रिफला चित्रकं चित्रं तथा कटुकरोहिणी ।
 ऊरुस्तम्भहरो ह्येष उत्तमन्तु विरेचनम् ॥”
 अपि च ।
 “त्रिफला वदरं द्राक्षा पिप्पली च विरेचकत् ।
 हरीतकी सोष्णनीरा लवणश्च विरेचकत् ॥”
 इति गारुडे १८७ । १६६ अध्यायौ ॥ * ॥
 अन्यच्च । अथ विरेचनविधिः ।
 “स्निग्धस्निग्धानां वान्ताय दद्यात् सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य लघुः सक्तो गृहणी क्वादेयत् कफः ॥
 मन्दागिगौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथवा पाचनैरामं वलासं परिपाचयेत् ।
 अन्यदात्यधिके कार्ये शोधनं श्लीलेदुबुधः ॥”
 आत्यधिके प्राणसङ्कटे ।
 “पित्ते विरेचनं युज्यादाभोदभूते गदे तथा ।
 उदरे च तथाभ्राने कोष्ठशुद्धौ विशेषतः ॥
 दोषाः कदाचित् कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ।
 शोधनैः शोधिता ये तु न तेषां पुनरुद्भवः ॥
 बालो वृद्धो भृशं स्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ।
 श्रान्तस्तृषार्त्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ॥

अधोगरक्तपित्ती च न विरेच्या विजानता ।
नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च महात्ययी ॥
श्रुत्यादितश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ।
जीर्णज्वरी गरयाप्रो वातरक्ती भगन्दरी ॥
अर्शःपाण्डुरग्रन्थिहृद्रोगारुचिपीडिताः ।
योनिरोगप्रमेहार्तगुल्माङ्गीहृन्नगाहिताः ॥
विद्रधिच्छर्दिर्विस्फोटविस्त्रचीकुष्ठसंयुताः ।
कर्णनासाग्रिरोवक्त्रगुदमेद्रामयान्विताः ॥
ङ्गीहृशोधाक्षिरोगार्ताः कृमिचारानलाहिताः ॥
शूलिनो मूत्रघातार्ता विरेकाहं नरा मताः ॥
बहुपित्तो मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
बहुवातः क्रूरकोष्ठो दुर्बिरेचः स कथ्यते ॥
मृद्वी मात्रा मृदौ कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
क्रूरे तीक्ष्णा मता द्रव्यैर्मृदुमध्यामतीक्ष्णकैः ॥
मृदुद्राक्षापयश्चक्षुतेलेरपि विरिच्यते ।
मध्यमस्त्रित्वातिक्ता राजवृक्षैर्विरिच्यते ।
क्रूरः सुक्पयसा हेमचौरीदन्तीफलदिभिः ॥
चक्षुतेलेमेरुतेलेन । राजवृक्षः धनवहेरा ।
हेमचौरी चोकम् । दन्तीफलं वृहदन्तीफलं
जयपाल इति प्रसिद्धम् ।
“मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिंशद्वेगैः कफात्मिका ।
वेगेर्विंशतिभिर्मैथ्या हीनोक्ता दशवेगिका ॥
द्विफलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमश्च पलं भवेत् ।
पलाहंश्च कषायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ॥
कल्कमोदकचूर्णानां कर्षमध्याच्यलेहतः ।
कर्षद्वयं पलं वापि वयोरोगादपेक्षया ॥
पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकाथादिभिः पिवेत् ।
त्रिफलाकाथगोमूत्रैः पिवेत् योषं कफाहिताः ॥
त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमन्त्रैः पिवेन्नरः ।
वाताहिता विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ॥
शरत्तेलं त्रिफलाकाथेन द्विगुणेन वा ।
युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ॥
ग्रीष्मेव विरिच्यत इत्यर्थः ।
“त्रिवृता कोटजं बीजं पिप्पली विश्वमेघजम् ।
समृद्धीकारसं चौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ॥
त्रिवृदुरालभासुस्तशर्करोदीच्यचन्दनम् ।
द्राक्षासुना सपुष्पाङ्गं शीतलं च घनात्यये ॥
उदीच्यं घाला । घनात्यये शरदि ।
“पिप्पली नागरं सिन्धुस्थामात्रिवृतया सह ।
लिङ्गात् चौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरे-
चनम् ॥”

श्यामा कृष्णसाउ ।

“त्रिवृता शर्करातुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ।
अभया मरिचं शुण्ठीविडङ्गामलकानि च ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं सुस्तमेव च ।
एतानि समभागानि दन्ती तु द्विगुणा भवेत् ॥
त्रिवृताष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा वात्र शर्करा ।
मधुना मोदकान् कृत्वा कर्षमात्रान् प्रमाणतः ॥
एकैकं भक्षयेत् प्रातः शीतस्नानुपिवेज्जलम् ॥
तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
पानाहारविचारेषु भवेन्निर्यन्तः सदा ॥
विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ।

दुर्गमकुष्ठयक्ष्माशोगलगण्डोदरभ्रमान् ॥
विदाहृतीहमेहान् यक्ष्माणं भयनामयान् ।
वातरोगास्तथाभ्रान् मूत्रकृच्छ्राणिचाप्सरीम् ॥
पृष्ठपार्श्वोत्तजघनजङ्घोदररुजं जयेत् ।
सततं शीलनादेर्षां पलितानि प्रयाशयेत् ।
अभया मोदका ह्येते रसायनवराः स्मृताः ॥
अभयामोदको रसायनः ॥ * ॥
“पीत्वा विरेचनं शीतजलेः संविच्य चक्षुषी ।
सुगन्धि किष्किदाग्राय तामूलं शीलयेद्वरम् ॥
निर्वातस्थो न वेगांश्च धारयेन्न शयीत च ।
शीताम्बु न स्पृशेत् कापि कोष्णनीरं पिवेन्मुहुः ॥
बलासौषधपित्तानि वायुर्वान्ते यथा ब्रजेत् ।
रेकात्तथा मलं पित्तं मेघजं च कफो ब्रजेत् ॥
दुर्विरिक्तस्य नाभस्तु स्रव्यता कुचिशूलरक् ।
पुरीषवातसङ्गश्च कल्कमल्लगौरवम् ॥
विदाहोऽरुचिराभ्रान् भ्रमश्चर्दिश्च जायते ।
तं पुनः पाचनैः स्नेहैः पक्वा संस्त्रिह्य रेचयेत् ॥
तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्ताभिलषुता भवेत् ।
विरेकस्यातियोगेन सूक्ष्मा भंशो गुदस्य च ॥
शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधारणसन्निभम् ।
मेदोनिभं जलाभासं रक्तचापि विरिच्यते ॥
तस्य शीताम्बुभिः सिद्धा शरीरं तण्डुलाम्बुभिः ।
मधुमिश्रेणश्च शीतैः कारयेदमनं मृदु ॥
सहकारत्वचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ।
पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्यतीसारसुख्यम् ॥
सौवीरन्तु यवैरामैः पक्वैर्वा निस्तुषीकृतम् ॥
सौवीरं सन्धानम् ।
“आजं चौरं रसश्चापि वैष्करं हारिणं तथा ॥
शालिभिः षडिकैस्तुल्यं मसुरैर्वापि भोजयेत् ।
वर्तिकाणावविकिरकपिप्लवकतित्तिराः ॥
चकोरक्रकराद्याश्च विष्किराः समुदाहृताः ।
कपिप्लव इति ख्यातो लोके कपिश्रुतित्तिरः ॥
क्रकरः कएर इति लोके । हरिणस्तान्त्रवर्ण-
मृगः ।
“शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुण्यात् संग्रहणं
भिषक् ।
लाघवे मनसन्तुष्टावनुलोमं गतेऽनिले ॥
सुविरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ।
इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो वद्धिदीप्तता ॥
घातुस्थैर्धन्यः स्त्रैर्धन्यं भवेद्वेचनसेवनात् ।
प्रवातसेवां शीताम्बु स्नेहाभ्यङ्गमजीर्णताम् ॥
अवायं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ।
शालिषट्कसुहादौर्धवागं भोजयेत् कृताम् ॥
जङ्गलविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हितम् ।
हरिणैश्च कुरङ्गैश्च वातायुष्टगमाहृताः ।
राजीवः पृथक्चैव जङ्गला सरभादयः ॥
इति भावप्रकाशः ॥
विरेचनः, पुं, (विशेषेण रेचयतीति । वि + रिच् +
णिच् + ल्युः ।) पीलुवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विरेचके, त्रि । यथा, सुश्रुते ।
चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“तेजनं लग्नतस्याग्नेः सिरासुस्त्रविरेचनम् ॥”)

विरेफः, पुं, नदमात्रम् । इति धनञ्जयः ॥ रेफ-
शून्यश्च ॥
विरेमितः, त्रि, शब्दितः । विपूर्वकरेभ्यातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
विरोकं, स्त्री, (वि + रुच् + घञ् । कृत्वम् ।)
क्षिद्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे ।
५ । ५४ ।
“नासाविरोकपवनोन्नमितं तनीयो
रोमाश्चतामिव जगाम रजः पृथिव्याः ॥”)
सूर्यकिरणे, पुं । इति हलायुधः ॥ (प्रातः-
कालः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५ । २ ।
“पूर्वोर्ध्वतस्य संदृशश्चकानः संदूतो अयौ
दुषसो विरोके ॥”
“विरोके विरोचने प्रातःकाले ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
विरोचनः, पुं, (विशेषेण रोचते इति । वि + रुच्
+ “अनुदात्तेतश्च हलादेः ।” ३ । २ । १४६ । इति
युच् ।) सूर्यः । (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६३ ।
“दिवाकरः सप्तसप्तधामिकेशी विरोचनः ॥”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ प्रज्ञादतनयः । (यथा,
महाभारते । १ । ६५ । १६ ।
“प्रज्ञादस्य त्रयः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत ।
विरोचनश्च कुम्भश्च निकुम्भश्चेति भारत ॥”)
अग्निः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
महाभारते । ६ । ३५ । ५३ ।
“तासां तद्वचनं श्रुत्वा दक्षः सोममथाब्रवीत् ।
समं वर्त्तस्व भार्यासु मा त्वां शप्ते विरोचन ॥”)
रोहितकवृक्षः । श्योनाकप्रभेदः । वृत्तकरङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (दीप्तिशालिनि, त्रि ।
यथा, महाभारते । १२ । ३४३ । ३४ ।
“तेजसाभ्यधिकौ सूर्यात् सर्वलोकविरो-
चनात् ॥”)
विरोचनसुतः, पुं, (विरोचनस्य सुतः ।) बलि-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विरोधः, पुं, (वि + रुध् + घञ् ।) शत्रुता । तत्-
पर्यायः । वैरम् २ विद्वेषः ३ । इत्यमरः ॥ द्वेषः
४ द्वेषणम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अनुश्रव्यः
६ समुच्छ्रयः ७ । इति जटाधरः ॥ पर्यवस्था च
विरोधनम् ८ । इति संकीर्णवर्गे अमरः ॥
(यथा, रघुः । ६ । ४६ ।
“नीपान्वयः पार्थिव एव यज्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परं ॥
सिद्धाश्रमं शान्तमिवेत्य सन्नि-
नैसर्गिकोऽप्युत्सृज्य विरोधः ॥”)
विरोधकरणे दोषो यथा,—
“अथ पुत्रं रेणुका सा कृत्वा स्नेहात् स्ववचसि ।
उवाच किञ्चिद्वचनं परिणामसुखावहम् ॥
अविरोधो भवाञ्चौ च सर्वसङ्गलमङ्गलम् ।
विरोधो नाशबीजश्च सर्वोपद्रवकारणम् ॥
अकर्तव्यो विरोधश्च दारुणः क्षत्रियैः सह ।
प्रतिज्ञा चैवा कर्तव्या मदीयं वचनं श्रद्धया ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“न कुर्व्याद्बहुभिः साहं विरोधं वन्धुभिस्तथा ।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥”

इति कौर्म उपधिभागे १५ अध्यायः ॥

न्यायमते साध्ययापकाभावप्रतियोगित्वम् । इति
चिन्तामणिः ॥ साध्यासामानाधिकरण्यम् ।

इति दीधितिः ॥ * ॥ प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्त-
र्गतत्रयस्त्रिंशद्वर्षम् । यथा, भविष्यपुराणे ।

भैरव उवाच ।

“विषमस्यं जगत् सर्वं विरोधे भयसंभवम् ।
विकारी सर्वतोऽपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अनेक्यः । विपरीतार्थः । यथा,—

“श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।
अविरोधे सदा कार्यं सार्त्तं वैदिकवत् सता ॥”

इति स्मृतिः ॥

(नाशः । यथा, महाभारते । ३ । ३०० । ३ ।

“यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्त्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।
सा ते प्राणान् समादाय गमिष्यति न संशयः ॥”

नाटकोक्तप्रतिमुखाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३५१ ।

“विरोधश्च प्रतिसुखे तथा स्यात् पर्युपासनम् ॥”
तल्लक्षणादाहरणे यथा, तत्रैव । ३५६ ।

“विरोधो असनप्राप्तिः । यथा, चण्डकौशिके
राजा । नूनमसमीक्ष्यकारिणा मयान्तेनेव
स्फुरच्छिखाकलापो ज्वलनः पद्मां समा-
क्रान्तः ॥” * ॥ अलङ्कारविशेषः । यथा,

साहित्यदर्पणे । १० । ७१८ ।
“क्रियाक्रियाद्राभ्यां यद्द्वयं द्रव्येण वा मिथः ।
विरुद्धमिव भावेत विरोधोऽसौ दृष्टाकृतिः ॥”

विरोधनं, स्त्री, (वि + रुध + ल्युट् ।) विरोधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५६ । १६६ ।

“इदं कथापफलं पुत्र मातापित्रोर्विरोधनम् ॥”
नाशः । यथा, रामायणे । २ । ३६ । २६ ।

“अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्ये निरतस्य च ।
निर्द्वेदस्य शक्रस्य दुर्ति धर्मे विरोधनात् ॥”

नाटकोक्तविमर्षाङ्गान्यतमः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६ । ३७८ ।

“शक्तिः प्रसङ्गः खेदश्च प्रतिषेधो विरोधनम् ॥”
तल्लक्षणादिकं यथा, तत्रैव । ३८७ ।

“कार्यान्वयोपगमनं विरोधनमिति स्मृतम् ॥”
विरोधिनी, स्त्री, (विरुद्धि या । वि + रुध +

णिनि । डीप् ।) विरोधकारिका । यथा,—
“विरोधं कुरुते चान्या दम्पत्योः प्रीयमाणयोः ।
बधूनां सुहृदां पित्रोः पुत्रैः सारणिकैश्च या ।
विरोधिनी सा तद्रक्षां कुर्वीत बलिकर्मणा ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहवंशोत्पत्तिः ॥
विरोधी, [नृ] पुं, (विरुद्धीति । वि + रुध +

णिनि ।) शत्रुः । इति हलायुधः ॥ (यथा,
मनुः । ४ । १७ ।

“सर्वान् परित्यजेदर्थान् खाध्यायस्य विरो-
धिनाः ॥”

विरोधीऽस्यस्मिन्निति । विरोध + इनिः । १) प्रभ-
वादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतत्रयोविंशद्वर्षम् । यथा,

भविष्यपुराणे । भैरव उवाच ।
“अनभिप्रवला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विरोधविशिष्टे, त्रि । (यथा, कुमारः । ५ । १७ ।
“विरोधिसत्त्वोन्मिक्तपूर्वमनुसरं
हमेरभीष्टप्रसवार्चितातिथि ॥”

विरोधोक्तिः, स्त्री, (विरोधस्य उक्तिः ।) पर-
वचनविरोधवचनम् । तत्पर्यायः । विप्रलापः २

विरोधवाक् ३ क्रोधोक्तिः ४ प्रलापः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥

विल, श्रुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा-
पर-सक-सेट् ।) स्तुतिरिह आच्छादनम् ।

श्रु, विलति वल्लं लोकः परिदधाति इत्यर्थः ।
वेलिता । अयं कौशिक मन्थते । इति दुर्गा-

दासः ॥
वि(वि)लं, स्त्री, (विल + कः ।) द्विद्रुमम् । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १ । १४६ । १७ ।
“पाण्डवाश्चापि ते सर्वे सह मात्रा सुदुःखिताः ।
विलेन तेन निर्गत्य जग्मुर्दुःखमलक्षिताः ॥”

गुह्य । इति मेदिनी ॥ (यथा, कुमारः ।
६ । ३६ ।

“जितसिंहभया नागा यत्राभ्या विलयोनयः ।
यच्चाः किंपुरुषाः पौरा योषितो वनदेवताः ॥”

वि(वि)लः, पुं, उच्चैःश्रवा हयः । इति मेदिनी ॥
वेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)लकारी, [नृ] पुं, (विलं करोतीति । कृ +
णिनिः ।) मूषकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ गर्त-
कारके, त्रि ॥

विलक्षः, त्रि, (विशेषेण लक्षयतीति । वि + लक्ष
+ प्रचाद्यच् ।) विस्मयान्वितः । इत्यमरः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ३६ । १५ ।
“इत्युक्ता स विलक्षं तं वैदं सुदानुषोऽब्रवीत् ।
किं तस्य च्छगलस्यापि मांसश्रेयोऽपि कश्चन ॥”

विलक्षणं, स्त्री, (विगतं लक्षणं आलोचनं यत्र ।)
हेतुशून्यास्था । निष्प्रयोजनस्थितिः । यथा,—

“विलक्षणं मतं स्थानं यद्भवेन्नियोजनम् ॥”
इति भागुरिः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, भागवते । १० । ७० । ३८ ।
“यद्विद्यमानात्मतयावभासते
तस्मै नमस्ते खविलक्षणात्मने ॥ * ॥

विलक्षणः, त्रि, (विभिन्नं लक्षणं यस्य ।) भिन्नः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ५ । ६ । ६ ।

“अथैवमखिललोकपालसमो विलक्षणैर्जड-
वदभूतवैश्रभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभाव
इति ॥” * ॥ यथा च भाषापरिच्छेदे । ११४ ।

“अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिर्हि विल-
क्षणा ॥”

विशिष्टं लक्षणं यस्याः ।) विशेषलक्षणयुक्तः ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।

“अशौचान्ताद्वितीयेऽह्नि श्रद्धां दद्याद्विल-
क्षणां ।

काश्चनं पुरुषं तदत् फलपुष्पसमन्वितम् ॥
संपूज्य द्विजदाम्पत्यं नानाभरणभूषणैः ।

दृष्टोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया न कपिला शुभा ॥”
द्विजदम्पतीं पूजयित्वा काश्चन प्रेतप्रतिकृतिरूपं

पुरुषं फलवत्क्षयुतं श्रद्धाधामारोप्य भूषित-
द्विजदम्पतीभ्यां श्रद्धां दद्यात् । इति शुद्धि-

तत्त्वम् ॥
विलग्नं, स्त्री, (विशेषेण लग्नम् ।) मध्यः । यथा,—

“मध्योऽवलग्नं विलग्नं मध्यमोऽथ कटः कटिः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

जम्बलग्नम् । यथा,—
“गोचरे वा विलग्नं वा ये ग्रहा रिष्टक्षत्रकाः ।

पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः ॥
गोचरे खराश्रपेक्षया यदा कदापि । विलग्नं

जम्बलग्नं । इति संस्कारतत्त्वम् ॥ मेघादिलग्न-
मात्रम् । यथा,—

“शुभग्रहाकर्तव्ये च मृदुचिप्रभुषेषु च ।
शुभराशिविलग्नं च शुभं शान्तिकपौष्टिकम् ॥”

इति दीपिका ॥
संलग्नं, त्रि । यथा,—

“विलग्नं न स्त्रियां मन्ये त्रिषु स्यात्तन्मात्रके ॥”
इति मेदिनी ॥

विलज्जः, त्रि, (विगता लज्जा यस्य ।) लज्जा-
रहितः । निर्लज्जः । यथा,—

“तनयगतदिनेशे शैशवे सौख्यभागी
न भवति फलभागी यौवने व्याधियुक्तः ।

जनयति सुतमेकं निश्चयं नाशयित्वा
चपलमतिविलज्जः क्रूरकर्मा कुचेलः ॥”

इति ज्योतिषे पञ्चमस्थानस्थरविफलम् ॥
विलपनं, स्त्री, (वि + लप + ल्युट् ।) विलापः ।

भाषणम् । विपूर्व्वलपधातोः अनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् ।) लम्बनम् ।
गौणः । यथा, देवीपुराणे ।

“अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः ।
प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ॥

पिण्डदानं तत्र शस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् ।
विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
प्रभवादिषष्टिसंवत्सरान्तर्गतद्वात्रिंशद्वर्षम् । यथा,

भविष्ये ।
“तत्स्वरैः पार्थिवैश्चैव अभिभूतमिदं जगत् ।
अर्घ्यं भवति सामान्यो विलम्बे तु भयं महत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
विलम्बनं, स्त्री, (वि + लम्ब + ल्युट् ।) अशीघ्रम् ।

इति विलम्बितशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा,
हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ४१ । २२ ।

“आगच्छत्वरितं क्षणं न ते कार्यं विलम्बनम् ॥”
विलम्बितं, त्रि, (वि + लम्ब + क्तः ।) अशीघ्रम् ।

इत्यमरे शीघ्रपर्यायेऽविलम्बितशब्ददर्शनात् ॥

विलवा

(यथा, रघुवंशे । १ । ३३ ।

“विलम्बितफलेः कालं स निनाय मनोरथैः ॥”)

मन्दत्वे, स्त्री । यथा,—

“विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ॥”

इत्यमरः ॥

मन्दत्वशीघ्रत्व उभयेतरत्वयुतेषु नृत्वविषयक-
गमनविशेषेषु क्रमात्तत्त्वादिनामत्रयं विलम्बिता-
दीनां त्रयाणां लयाणां तत्त्वादिकाः संज्ञाः ।
इति मधुः ॥ साञ्ज् ।

“द्रतामध्ययने वृत्तिं प्रयोगार्थं तु मध्यमाम् ।

श्रिष्ट्याणामुपरोधार्थं विलम्बितां समाचरेत् ॥”

इति वेदव्यवस्था ॥

नृत्यगीतादौ च प्रत्येकमवसरवोधार्थं कण्ठ-
स्वरादि विलम्बनात् । विलम्बन्ते करचरणादयः
प्रत्येकं गतिविशेषप्रदर्शनायाचेति विलम्बितम् ।
लवि ङ संसने धौयगव्यद्वयार्थादिति आधारे
क्तः । भावे क्तः इति सुकुटः । इति भरतः ॥
विलम्बगमनशीलपशुः । तद्वयथा । हिरद-
खड्गोष्टमहिषगोगवयचमरवराहाः । इति
राजनिर्घण्टः ॥विलम्बी, [नृ] त्रि, विलम्बविशिष्टः । इति विलम्ब-
शब्दादिनृप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । ६ । ८ ।

“भवति विलम्बिनि विगलितलज्जा

विलपति रोदिति वासकसज्जा ॥”

विशेषेण लम्बते इति । वि + लम्ब + णिनि ।

लम्बमानः । यथा, किराते । ५ । ६ ।

“उदितपक्षमिवारतनिःस्रनेः

पृथुनितम्बविलम्बिभिरमुदैः ॥”

पुं, स्त्री । वत्सरविशेषः । यथा, ढहत्संहिता-
याम् । ८ । ३६ ।

“हेमलम्ब इति सप्तमे युगे

स्यादिलम्बि परतो विकारि च ।

श्रुत्वातीति तदनु प्रवः स्तुतो

वत्सरो गुरुवशेन पञ्चमः ॥”)

विलम्बः, पुं, (वि + लम्ब + घञ् । डुम् ।) अति-
दानम् । तत्पर्यायः । अतिसर्जनम् २ । इत्य-
मरः ॥विलयः, पुं, (विशेषेण लीयन्ते पदार्था अस्मि-
न्निति । वि + ली + “एरच् ।” इत्यच् ।)
प्रलयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । ६ । ३२ ।

“नख्येदमात्मवि जगदिलयामुमधे

शेषे त्वना निजमुखानुभवो निरीहः ॥”

विनाशः । यथा, माघे । ६ । १७ ।

“द्विस्रोऽनुमित्रमगमदिलयं

किमिहास्यते वत मयाबलया ॥”)

विलसा, स्त्री, श्वेतवला । इति रत्नमाला ॥

वि(वि)लवासः, पुं, (विले वासो यस्य ।) जाह्नक-
जन्तुः । इति राजनिर्घण्टः ॥वि(वि)लवासी, [नृ] पुं, (विले वसतीति । वस +
णिनि ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (रत्न-

विलासः

वासिनि, त्रि । यथा, महाभारते । १४।४३।२।

“अविः पशूनां सर्वेषामहिंस विलासिनाम् ॥”

श्रेष्ठ इति शेषः ॥

वि(वि)लशब्दः, पुं, (विले शेते इति । शी + अच् ।)

सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥ (विलासिनि,

त्रि । यथा, महाभारते । १४ । ६० । ६ ।

“सलदुत्तुष्टं तं नादं त्रासयानो मृगद्विजान् ।

मातुषं वचनं प्राह दृष्टो विलशयो महान् ॥”)

विलासन्, [तृ] त्रि, (वि + लस + शब्द ।) विलास-

युक्तः । यथा,—

“व्रजसुश्रुवो विलसत्कलाः ।

अभवन् प्रिया सुरवेरिणः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलापः, पुं, (वि + लप + घञ् ।) अनुशोच-

नोक्तिः । तत्पर्यायः । परिदेवनम् २ । इत्यमरः ॥

अपि च ।

“क्रन्दनादौ विलापः स्यात् परिदेवनमित्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

विलापो दुःखं वचः । इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । १ । २६ ।

“उच्चादमदनमनोरथपथिक-

वधूजनजनितविलापे ।

अलिकुलसङ्कुलकुसुमसमूह-

निराकुलवकुलकलापे ॥”)

विलासः, पुं, यन्त्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विडालः । इत्यमरटीका ॥

विलासः, पुं, (वि + लस + घञ् ।) ह्रावमेदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १५ ।

“लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं

विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥”)

लीला । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते ।

३ । २५ । ३५ ।

“तेर्दर्शनीयावधवैरुदार-

विलासहासेचित्तवामस्तैः ॥”)

“लीलां विलासादयः शृङ्गारभावजाः क्रिया

ह्रावशब्देनोच्यन्ते । प्रियसमीपगमने यः स्थाना-

सनगमनविलोकनेषु विकारोऽकस्माच्च क्रोध-

सितचमत्कारमुखविकूननं स विलासः । तथा

च ।

‘यो वल्लभां चातुगतो विकारो

गत्यासनस्थानविलोकनेषु ।

तथा स्तुतं क्रोधचमत्कृती च

विकूननचास्यगतं विलासः ॥’

तथान्यत्र ।

‘तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ।

तात्कालिको दयितालोकनादिभूतः ।’ इति

भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“गतिस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

तात्कालिकानु वैशिष्ट्यं विलासः प्रियसङ्गजम् ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

अन्यत्र ।

“यद्वर्षं तदमेदेन स्वरूपेण विराजते ।

विलीनः

आकृत्यादिभिरन्यादृक् स तदेकात्मरूपकः ॥

स विलासः खांश इति घञे मेदृढत्वं पुनः ॥”

तत्र विलासः ।

“स्वरूपमन्याकारं तत्तस्य भावि क्लिप्तास्तुः ॥

प्रायेणात्मसमं शक्त्या स विलासो निगद्यते ॥

परमयोमनाथस्तु गोविन्दस्य यथा स्तुतम् ॥

परमयोमनाथस्य वासुदेवस्य यादृशः ॥”

खांशः ।

“तादृशी न्यूनशक्तिं यो यनक्ति खांश ईरितः ॥

सङ्कर्षणादिर्मत्स्यादिर्यथा तत्तत् सखात्मस्तु ॥”

इति भागवतकलास्तुम् ॥

विलासमन्दिरं, स्त्री, (विलासस्य मन्दिरम् ॥)

क्रीडागृहम् । इति केचित् ॥

विलासविपिनं, स्त्री, (विलासस्य विपिनम् ॥)

क्रीडावनम् । यथा,—

“यदीयहलतो विलोक्य विपिनं

कलिन्दतनया जलोदतमतिः ॥

विलासविपिनं विवेश सहसा

करोतु कुशलं हसो स जयन्तम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलासविभवानसः, त्रि, लुक् । इति जाटाश्रयः ॥

विलासिनी, स्त्री, (विलासोऽस्या अस्तीति ॥

विलास + इनिः । ङीप् ।) नारी ॥ इति शास्त्र-

निर्घण्टः ॥ (यथा, अतुसंहारे । ४ । ३ ॥

“न बाहुयुग्मेषु विलासिनीनां

प्रयान्ति सङ्गं वलयाङ्गदानि ॥”)

वेश्या । इति धनञ्जयः ॥ (यथा, मद्राष्टासूत्रे ॥

३ । ४६ । १४ ।

“सिद्धचारणगन्तव्यैः सा प्रयाता क्लिप्तासिनी ॥

वङ्गाश्चर्येऽपि वै स्वर्गे दर्शनीयतामाकलिः ॥”

विलासशालिनी । यथा, गीतगोविन्दे ॥ १॥४७॥

“विलासिनि ! विलसति केलिपारे ॥”)

विलासी, [नृ] पुं, (विलासोऽस्यास्तीति ॥ क्लिप्तास-

+ इनिः ।) भोगी । यावः । (उच्चर्यार्थं प्रख्यातं

यथा, कुट्टनीमते । १८ ।

“तस्यां खगपतिततुरिव विलासिनीं हृदय-

शोकसंज्ञाननी ॥”

“विले आसत इति विलासिनः स्त्रीः । फलौ क्लिप्ता-

सनशीला भोगिनः ।” इति तट्टीका ॥ * ॥)

लघुः । अयिः । चन्द्रः । इति मेदिनी ॥

सरः । हरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्लिप्तास-

शीले, त्रि । यथा, रघुः । ६ । ४३ ॥

“परभृताविरुते स विलासिनाः

सरवलैरवलैकरसाः कलाः ॥”)

विलीनः, त्रि, (वि + ली + क्तः ॥) आत्मसङ्गीभास-

घृतादिः । तत्पर्यायः । विहृतः २ कुलः ३ ॥

इत्यमरः ॥ विशिष्टः । विशेषेण लीनः ॥ अप्याह,—

“करादस्य भृष्टे ननु शिखरिणी हृत्प्राप्तिः शिखरी-

विलीनाः सः सत्यं नियतमनसोऽपि लक्ष्मिस्तुः ॥

इति त्रयज्ञोपासुचितविश्रुतालापजाविल-

सितं विशदेवो जगद्वतु गोवर्द्धनसरः ॥”

इति कन्दोमञ्जरी ॥

विलेश

विलेखनं, क्ली, लेखनम् । विपूर्वकलिखधातोर्नट्
(ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलेपः, पुं, लेपः । विपूर्वकलिपधातोर्वञ्प्रत्ययेन
निष्पन्नः ॥ (यथा, भागवते । १० । ४२ । १ ।

“अथ ब्रजन् राजपथेन माधवः

स्त्रियं गृहीताङ्गविलेपभाजनाम् ।

विलोक्य कुलां युवतीं वराननां

पप्रच्छ यान्तीं प्रहसन् रसप्रदः ॥”)

विलेपनं क्ली, (विलिप्यन्तेऽङ्गान्यनेनेति । वि + लिप् + ल्युट् ।) गात्रानुलेपनयोग्यं पिष्टं दृष्टं वा
सुगन्धिद्रव्यम् । तत्पर्यायः । गात्रानुलेपनी २
वर्तिः ३ वर्णकम् ४ । इत्यमरः ॥ “हे गात्रानु-
लेपनयोग्ये वर्तितविलेपने ।

‘वर्णकादिद्वयं दृष्टचन्दनादिविलेपने ॥’

इति केचित् । विलिप्यतेऽनेन करणेऽनटि

विलेपनम् ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कुङ्कु-

मादिलेपनम् । तत्पर्यायः । समालम्भः २ ।

इति च संकीर्णवर्गे अमरः ॥

विलेपनी, स्त्री, (वि + लिप् + कर्मणि करणे
वा ल्युट् । डीप् ।) यवागूः । सुवेशस्त्री । इति
मेदिनी ॥

विलेपी, स्त्री, (विलिप्यतेऽसाविति । वि + लिप् +
कर्मणि घञ् । स्त्रियां डीष् ।) यवागूः । इत्य-
मरः ॥

“अन्नं पञ्चगुणे साध्यं विलेपी च चतुर्गुणे ।

मण्डस्यतुर्दशगुणे यवागूः षट्गुणेऽम्भसि ॥”

इति वैद्यकीको भेद इह नाटतः । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥ अस्य गुणाः ।

“विलेपी तर्पणी लघ्वी ग्राहिणी क्षुत्तृषा-
पहा ॥”

इति राजवल्लभः ॥

विलेपी [न्] चि, लेपनकर्ता । विलेपयति यः
इत्यर्थे णिन्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ३७ । २५ ।

“ततः प्रागनुरागेण रञ्जितः स्वान्नरान् मम ।

पश्चान् दृष्टविलेपिन्या अङ्गरागेण ते करः ॥”)

विलेप्यः, पुं, (वि + लिप् + यत् ।) यवागूः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विलेपनीये, चि ॥ (यथा,
भागवते । ११ । २७ । १४ ।

“स्वपनं त्वविलेप्यायामन्यत्र परिमार्जनम् ॥”)

वि(वि)लेवासी, [न्] पुं, (विले गते वसतीति ।
वस + णिनिः । “शयवासेति ।” ६ । ३ । १८ ।

सप्तम्या अलुक् ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)लेप्यः, पुं, (विले प्येते इति । विले + णी +

“अधिकरणे प्येते ।” ३ । २ । १५ । इत्यच् । शय-
वासेत्यलुक् ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ श्लेषिकः । इति

जटाधरः ॥ गोधा । शृङ्गः । शृङ्गकी । यथा,—

“गोधाशृङ्गसुजङ्गाखुशृङ्गक्याद्या विलेप्याः ।

विलेप्या वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

बृंहणा बद्धविष्मूत्रा वीर्योष्णा अपि कीर्तिताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(गर्भेशादिनि, चि । यथा, महाभारते । १ । ४५ । ४ ।

विलोम

“स ददर्श पितृन् गर्ते लम्बमानानधोमुखान् ।

एकतन्त्रवशिष्टं वै वीरणस्तम्बमाश्रितान् ।

तं तन्तुश्च शनैराखुमाददानं विलेशयम् ॥”)

विलोकनं, क्ली, आलोकनम् । विपूर्वलोकाधातो-
रनट्-(ल्युट्)-प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।

“अनुचरेण घनाधिपतेरथो

नगविलोकनविस्मितमानसः ॥”)

विलोकितं, चि, आलोकितम् । विपूर्वलोकाधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

विलोचनं, क्ली, (विलोच्यते दृश्यतेऽनेनेति । वि +
लोचि + ल्युट् ।) चक्षुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ६७ ।

“उमासुखे विम्बफलाधरोष्ठे

यापारयामास विलोचनानि ॥”)

दर्शनञ्च ॥ (विरुद्धे लोचने यस्येति । विवृत्तनयने,
चि । यथा, देवीभागवते । ५ । ३१ । ४३ ।

“यदि ते सङ्गरेच्छास्ति कुरुपा भव भामिनि ।
लम्बोष्ठी कुनखीक्रूरा ध्वाङ्गवर्णा विलोचना ॥”)

विलोटकः, पुं, (विशेषेण लुटतीति । वि + लुट् +
खुल् ।) नलमीनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेले
माह इति भाषा ॥

विलोडनं, क्ली, (वि + लुङ् + ल्युट् ।) मन्थनम् ।
आलोडनम् । यथा,—

“राधिका दधिविलोडनस्थिता

कृष्णवेणुनिनदैरथोद्धता ।

यासुनं तटनिकुञ्जमञ्जसा

सा जगाम सलिलाद्भृतिच्छलात् ॥”

इति कुन्दोमञ्जरी ॥

विलोडितं, क्ली, (वि + लुङ् + क्तः ।) तक्रम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ आलोडिते, चि ॥

विलोपः, पुं, विशेषेण लोपः । विपूर्वलुपधातो-
र्वञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, कामन्दकीय-
नीतिसारे । ५ । ६५ ।

“काले स्थाने च पात्रे च न हि वृत्तिं विलो-
पयेत् ।

एतद्वृत्तिविलोपेन राजा भवति गर्हितः ॥”)

विलोभः, पुं, विलोभनम् । विशेषलोभः । विपूर्वक-
लुभधातोर्वञ्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विलोमं, क्ली, अरघट्टकः । इति मेदिनी ॥

विलोमं, चि, विपरीतम् । तत्पर्यायः । प्रति-
कूलम् २ अपसयम् ३ अपहृरम् ४ वामम् ५

प्रसयम् ६ प्रतीपम् ७ प्रतिलोमम् ८ अपहृ ९ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सयम् १० विलोमकम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ।
६४ । १२ ।

“इतमुकुलितदृष्टिः स्वप्नशीलो विलोमो

भयकृतद्वितमली नैकशोऽहक्कृक्कृक् ॥”)

विलोमः, पुं, सर्पः । वरुणः । कुकुरः । इति
मेदिनी ॥

विलोमकः, चि, (विलोम एव । स्वार्थे कन् ।)

विपरीतः । इति जटाधरः ॥

विल्वः

विलोमजिह्वः, पुं, (विलोमा जिह्वा यस्य ।) हस्ती ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विलोमवर्णः, पुं, (विलोमः प्रतिलोमो वर्णः ।)

वर्णसङ्करजातिः । इति स्मृतिः ॥

विलोमी, स्त्री, आमलकी । इति मेदिनी ॥

विलोलः, चि, (विशेषेण लोलः ।) चक्षुः ।

यथा,—

“कापि विलासविलोलविलोचनखेलनजगित-
मनोजम् ।

ध्यायति सुम्भधूरधिकं मधुसूदनवदनसरो-
जम् ॥”

इति श्रीगीतगोविन्दे । १ । ४२ ॥

वि(वि)ल्लं, क्ली, आलवालम् । यथा,—

“अवघट्टावटौ तुल्यौ तल्लं विल्लं तल्लं तत् ।
द्विजप्रपालवालं स्यात् केदारः पांशुमर्दनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

हिल्लुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लमूला, स्त्री, वाराहीकन्दः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

वि(वि)ल्लसः, स्त्री, प्रसूतदण्डपुत्रा । यथा,—

“सप्तपुत्रप्रसूतायां सप्तसः सुतवस्करा ।
विल्लसर्हदण्डपुत्रा स्यादेकाधिका तु रुद्रसः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वि(वि)ल्लं, क्ली, विल्ववृक्षस्य फलम् । इति मेदिनी ॥

(यथा,—

“खलः सर्वपमात्राणि परच्छिन्नाणि पश्यति ।
आत्मनो विल्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

फलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा,
सुश्रुते । ६ । १८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकप्रसाधनम् ।

द्वौ विल्वमात्रौ श्लक्ष्णस्य पिण्डौ मांसस्य
पेधितौ ।

द्रव्याणां विल्वमात्रान्नु द्रवाणां कुड्वो मतः ॥”)

वि(ब)ल्वः, पुं, (विल मेदने + उल्वादयश्चेति साधुः ।)

फलवृक्षविशेषः । वेल्गाह इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । शाखिल्यः २ शैलूषः ३ मालूरः ४

श्रीफलः ५ । इत्यमरः ॥ महाकपित्थः ६ गोह-
रीतकी ७ पूतिवातः ८ अतिमङ्गल्यः ९

महाफलः १० । इति रत्नमाला ॥ शल्यः ११

हृद्यगन्धः १२ शालाटुः १३ कर्कटाङ्गः १४

शैलपत्रः १५ शिवेष्टः १६ पत्रश्रेष्ठः १७

त्रिपत्रः १८ गन्धपत्रः १९ लक्ष्मीफलः २० गन्ध-
फलः २१ दुरारुहः २२ त्रिशालपत्रः २३

त्रिशिखः २४ शिवदुमः २५ सदाफलः २६

सत्यफलः २७ सुभूतिकः २८ समीरसारः २९ ।

अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् ।

कषायत्वम् । गुरुत्वम् । पित्तकफज्वरातिसार-

नाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । दीपनत्वम् ।

अस्य मूलगुणाः । त्रिदोषघ्नत्वम् । मधुरत्वम् ।

लघुत्वम् । वान्तिनाशित्वम् ॥ अस्य कोमलफल-

गुणाः । स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । संहारित्वम् ।

हीपमल्लम् ॥ अस्य पक्षफलगुणाः । मधुरत्वम् ।
गुरुत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । संग्राहित्वम् । त्रिदोषनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अपि च ।

“श्रीफलसुवरस्तिको ग्राही रूक्षोऽभिपित्तकृत् ।
बालः क्षेमहरो बल्यो लघुगुणश्च पाचनः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

किञ्च ।
“वित्त्वं बालं कषायोष्णं पाचनं वह्निहीनम् ।
संग्राहि तिक्तकटुकं तीक्ष्णं वातकफापहम् ।
पक्वं सुगन्धि मधुरं दुर्लभं ग्राहि दोषलम् ॥
फलेषु परिपक्वेषु यो गुणः समुदाहृतः ।
विस्त्रादन्यत्र स ज्ञेयो वित्त्वमामं गुणोत्तरम् ॥
कफवातामपित्तघ्नी ग्राहिणी वित्त्वपेयिका ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अन्यत्र ।
“काञ्जिके संस्थितं वित्त्वमग्निसन्दीपनं परम् ॥”
इति वैद्यकम् ॥ * ॥

वित्त्वोत्पत्त्यादिर्यथा,—
“वित्त्वादिपालनं कुर्यात् शुभं भयदमन्यथा ।
श्रीवृक्षान् रोपयेत् पक्ष यदि स्वर्गान् ह्वयेत् ॥
भृगो लक्ष्मीश्च या धेनुर्गोर्मुपा सा गता
महीम् ।

तद्गोमयभवो वित्त्वः श्रीश्च तस्मादजायत ॥
निराकृतिं पतिं दृष्ट्वा क्रोधेन महता ततः ।
श्रमा सा उमया देवी सर्वभोग्या भवाधमे ॥
ततः संप्रणता भाना मामेवं भवतु प्रिये ।
प्रियत्वं सर्वलोकेशि सुरासुरनमस्कृता ॥
माता त्वं सर्वलोकानामवलानां विशेषतः ।
एवमात्मवशां कृत्वा श्रापमोक्षमयाचत ॥
वरं ददौ च सा कामं श्रापमोक्षप्रदं वृष ।
क्षीराब्जैः त्वं भृगाङ्गेन सह गोभिर्धनेन च ॥
वसस्व मयने यावत् ततो विष्णुमवाप्ससि ।
पतिं त्वं सर्वलोकानां पूष्यं श्रेष्ठं महाबलम् ॥
तस्य वक्षःस्थिता भद्रे दृष्टा त्वं विचरिष्यसि ।
लोकभोग्या च भूतित्वादन्त्यजेषु वृषेषु च ॥
न जातिरूपश्रौण्यादि न वेषश्च न शुभा मतिः ।
भविष्यति यदा चेह चक्षला जलविन्दवत् ॥
वित्त्ववृक्षः प्रियः शम्भोस्तव योनिर्भविष्यति ।
सर्वपुण्योत्तमश्रेष्ठो देवाहारो मनोरमः ॥ * ॥
अर्क्षेयः सर्वलोकानां हेदाभाशः सदा वृणाम् ।
ये च पापा दुराचाराः श्रीतरोऽर्क्षेदकारिणः ।
ते त्ववीच्याद्गिरिके पात्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् ॥
सुदुःखिता भविष्यन्ति नरा दुष्कुलिनः सदा ।
तत्र देशे भयं निजं चिरं राजा न जीवति ।
न च द्रव्यपतिः कश्चिद्वित्त्ववृक्षस्य हेदकः ॥
क्रियते यत्र विच्छेदः सपुष्पफलिनस्तरोः ।
अनादृष्टिभयं घोरं तस्मिन् देशे प्रजायते ॥”
इति वज्रपुराणे वामनप्रादुर्भावनामाध्यायः ॥ * ॥
मत्तान्तरे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
शिव उवाच ।

“मातः ससुद्रतनये मा मा च्छित्ति स्तनं परम् ।

यस्ते च्छित्तस्तनो वामो जायतां पुनरेव सः ।
जाता ते परमा भक्तिः पूर्णस्तेन मनोरथः ॥
यश्च च्छित्तस्तनो दत्तो मल्लिङ्गोपरि ते शुभे ।
सोऽस्तु वृक्षः क्षितौ पुण्यो नाम्ना श्रीफल
इत्युत ॥

मूर्तिमांस्तव वै भक्तिर्दत्तः श्रीफलनामकः ।
त्वत्कीर्तये क्षितावास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
स तर्कमम वै लक्ष्मि परमः सुप्रियो भवेत् ।
तत्पत्रेभ्यो मे पूजा भविष्यति न चान्यथा ॥
स्वर्णमुक्ताप्रवालादि पुष्याख्यन्यानि च ध्रुवम् ।
श्रीफलच्छेदलेखस्य कलां नार्हन्ति कोटिकाम् ॥
यथा मे श्रीफलतरुयथा गङ्गाजलं मम ।
तथा प्रियतमं लक्ष्मि त्रिपत्रः श्रीफलच्छेदः ॥
इत्युक्तः स तथेतुक्ता महेशोऽन्तर्दधे सखि ।
कपालमोचनक्षेत्रे वृक्षः श्रीफलकोर्वितः ॥”
इति वृहद्ब्रह्मपुराणे १० अध्यायः ॥ * ॥

तस्य गोमयोद्भवत्वं यथा,—
“यज्ञानां चेह संभूत्ये यथा हरिहरस्य च ।
गोमयो रोचना क्षीरं मूत्रं दधि घृतं गवाम् ॥
घट्टाङ्गानि पवित्राणि तथा सिद्धिकराणि च ।
उत्थितो वित्त्ववृक्षस्तु गोमयान्मुनिसत्तम ।
तत्रासौ वसते लक्ष्मीः श्रीवृक्षस्तेन चोच्यते ॥”
इति वज्रपुराणे वैष्णवधर्मे शुद्धिव्रतनामा-
ध्यायः ॥ * ॥

देवुवाच ।

“वैशाखशुक्लपक्षस्य तृतीयायां सखि त्वयम् ।
जातो वै श्रीफलतरुर्माहात्म्यं तस्य कथ्यते ॥
जाते तु श्रीफलतरौ देवाः सर्वे सवासवाः ।
ब्रह्मा नारायणश्चापि देवपत्न्याः समागताः ॥
दृष्टुः क्षिप्रविटपं त्रिपत्रैर्मदुलैर्युतम् ।
दीप्यमानं तेजसैव शिवरूपं शिवप्रदम् ॥
प्रणेतुः सिद्धिस्तुत वासश्चक्रुः सुखान्विताः ।
तद्रक्षणाय भगवानुवाच विष्णुरययः ॥

विष्णुरुवाच ।

अयं नाम्ना वित्त्व इति मालूरः श्रीफलस्तथा ।
शाकिल्यश्चाथ शैलूषः शिवः पुण्यः शिवप्रियः ॥
देवावासस्तीर्थपदः पापघ्नः कोमलच्छेदः ।
जयो विजयनामा च विष्णुस्त्रिनयनो वरः ॥
धूम्राक्षः शुक्लवर्णश्च संयमौ आह्रदेवकः ।
इत्येकविंशतिं नाम्नां दधालेख तस्मिन् ॥ * ॥
धनुःशतशस्य मूलात् खञ्जाग्रात्तीर्थमुच्यते ।
अधो भूमेस्तथा तीर्थमतस्तीर्थत्रयं सखि ॥
ऊर्ध्वपत्रं हरौ ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम् ।
अर्हं दक्षिणपत्रञ्च त्रिपत्रदलमित्युत ॥
अस्य च्छायाश्च पत्रञ्च लङ्घयेन्न पदा स्पृशेत् ।
हरते लङ्घनादाशुः पदा स्पर्शेत् अयं हरेत् ॥
पद्मपुष्पसहस्रस्य फलपत्रसमापि च ।
दर्शने प्रणतौ स्पर्शे स्थानसम्भार्जने तथा ।
पूजने चयने दाने क्रमात्क्रान्ताशुदीरयेत् ॥
वित्त्ववृक्ष महाभाग महेशस्य सदा प्रियः ।
शिवदर्शनकण्योतिः प्रसीदाब्धिसुतास्तन ॥
नर एतेन मन्त्रेण प्रफुल्लाचः प्रगे शुभम् ।

प्रपश्येत् स शिवं पश्येत् प्रणमेत्तदनन्तरम् ॥
ॐ नमो वित्त्वतरवे सदा शङ्कररूपिणे ।
सफलानि ममाङ्गानि कुरुस्व शिवहर्षदे ॥
मन्त्रेणानेन मालूरमष्टाङ्गैः प्रणमेत् कृती ।
स वैष्णवो मतो भक्तः स मे प्रियतरः परः ॥
शिवपूजक मालूर प्रियस्पर्श महातरो ।
स्पर्शामि त्वां महापापसञ्चयान् मे प्रणाश्रय ॥
देववृक्षवरश्रेष्ठ स्थानन्ते सुमनोहरम् ।
क्रीडन्त्यागत्य विबुधा मार्जये तत् प्रसीद मे ॥
मन्त्रेणानेन वित्त्वस्य दशहस्तस्थलं मृजेत् ।
सगोमयजलेः प्रातःसमये स तु वैष्णवः ॥
ॐ हुमाय श्रीफलाय नमो दशभिरक्षरैः ।
मन्त्रेण पूजयेद्वित्त्वं जपेच्छक्तिप्रमात्तथा ॥
पुण्यवृक्ष महाभाग मालूर श्रीफल प्रभो ।
महेशपूजनाथार्थं तत्पत्राणि चिनोम्यहम् ॥
मन्त्रेणानेन चिनुयाद्वित्त्वपत्राणि भक्तितः ।
पद्मान्तदादशीसायं मध्याह्नभिन्नकालतः ॥
शाखाभङ्गो न कर्तव्यो नैवारोहेतथा तरुम् ।
वरमारुह्य चिनुयात्त शाखाभङ्गनं क्वचित् ॥
खण्डितैश्च शिवः पूष्यः पत्रैरन्यैश्च खण्डितैः ।
यस्मात्सानन्तरं वित्त्वपत्रं पर्युषितं भवेत् ॥
पूष्या एतेन वै देवाः सूर्यलम्बोदरौ विना ।
वित्त्ववृक्षवनं यत्र सा तु वाराणसी पुरी ॥
पक्ष वित्त्वदुमा यत्र तत्र तिष्ठेत् स्वयं हरिः ।
सप्त वित्त्वदुमा यत्र तत्र दुर्गायुतो हरः ॥
एको वित्त्वतरुयत्र तत्र शम्भुर्मेया सह ।
वित्त्ववृक्षा यत्र दश तत्र शम्भुर्गणैः सह ॥
एतान्युक्तानि तीर्थानि देवाः सर्वे मरुद्गणैः ।
यत्र वाय्वां गृहस्थस्य कोण ईशाननामके ।
जायते श्रीफलतरुर्न तत्र विपदः क्वचित् ॥
पूर्वस्थां सुखदः स स्यादक्षिणे यमभीतिहा ।
पश्चिमे च प्रजादायो वृक्षो वित्त्व उदाहृतः ।
प्रस्रष्टाने च नदीतीरे प्रान्तरे वा वनान्तरे ।
वित्त्ववृक्षतलं प्रोक्तं सिद्धपीठस्थलं सुधीः ॥
न मध्यप्राङ्गणे वृक्षं स्थापयेत् श्रीफलारुखम् ।
देवादयदि प्रजायेत तदा शिववदक्षेयेत् ॥
चेत्रादिचतुरो मासान् शम्भवे परमात्मने ।
दत्तं स्याद्वित्त्वपत्रैकं लक्षधेनुसमं सुराः ॥
मध्याह्नकाले ये मर्त्या वित्त्वं कुर्युः प्रदक्षिणम् ।
तैः सुमेरुगिरिवरः कृत एव प्रदक्षिणम् ॥
न च्छिन्द्यात् श्रीफलतरुं न दहेत् काष्ठमेव च ।
विना ब्राह्मण्यज्ञार्थं पतितो वित्त्वविक्रयी ॥
पक्षवित्त्वसमुद्भूतं यो धत्ते मूर्द्धि मानवः ।
यमाधिकारो नात्र स्यात् कृतः पापोपपातकैः ॥
वित्त्वपत्रं फलं बीजं भूमौ पतितसमीश्वरः ।
स्वयं मृक्काति शिरसा वैद्यर्थभयशङ्कितः ॥
चेत्रादिचतुरो मासान् सिद्धेद्वित्त्वतरुं कृती ।
यथा क्षिप्रो भवेद्वृक्षस्तथा तत्पतितरोऽपि च ॥
चेत्रादिचतुरो मासान् सदा भ्रमति शङ्करः ।
नवीनवित्त्वपत्रार्थी भुक्तिभुक्तिप्रदायकः ॥
हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तत्राक्षयो वित्त्ववृक्षः स्वर्णवृक्ष उदाहृतः ॥

विव्वः

काम्यारूपे कामतरः काश्यामुक्तस्तथादिमः ।
काशीपुरे पुरः प्रोक्तः श्रीफलैरुचयपुण्यदः ।
तैर्वापि लीलाविशेषाः स्युस्तीर्थेष्वपि सदातुलाः ॥

देवुवाच ।

अतस्मिन्नेव काले तु शम्भुरागत्य वै सखि ।
अस्त्राणां विष्णुना पत्रैः पूजितः श्रीफलैरभूत् ॥
ततः सर्वे अथास्त्रान् जमुनांरायणादयः ।
काश्यालोचनं भवा सखौ विव्वद्वत्तस्तुतमः ॥
अयं कां संशोक्तः शिवतरुकाथापुण्यनिचयः
प्राप्तिः श्रौतव्यः अवसरमणीयः खलु सताम् ।
प्रिये किञ्चिदपि मेदापहरण उदारः सुमनसां
सुखेभ्यः संपाद्यः प्रभवति शिवस्यापि निकटः ॥”
इति च ब्रह्मदेवपुराणे विव्वद्वत्तमाहात्म्यम्
११ अध्यायः ॥ तन्मते तस्योत्पत्तिर्यथा,—

देवुवाच ।

“कथं सा विष्णुवनिता विव्वद्वत्तो बभूव ह ।
श्रौतौचित्यं सदैवं प्रार्थिता ब्रह्मादिभिः सदा ॥
तत्र मेरुगङ्गाद्वारा सर्वेभ्यः प्रियतां गता ।
किञ्चिदपि शिवो नित्यं साभूत् सरस्वती सदा ॥
तादृक् प्रीतिर्न सद्योऽपि जायते केशवस्य च ।
इतिचिन्तापरा लक्ष्मीर्यथैव श्रीशैलमन्दिरम् ॥
प्राप्य अस्मिन्नेकान्तं तपस्तेष्वेतिदारुणम् ।
तस्यापि यदि नैवाभूत् कृपा मे परमेश्वरि ॥
तदा सा लक्ष्म्यरूपेण स्थिता लिङ्गप्रिया सती ।
पत्न्यैः पुत्र्यैः फलेः स्त्रीयैः पूजयामास सन्ततम् ॥
कोटिकर्मा महादेवि ततो मेरुगङ्गादोभवत् ।
तेनैवासाधुमहेश्वरेण विष्णोर्वचःस्थिताभवत् ॥
अस्मैक परमेश्वरानि विप्रवश्या सदैव हि ।
अतस्तु कारणादेवि तद्रूपेण हरिप्रिया ॥
अस्मैक पूजयेन्मया सा मङ्गला सातुला शिवे ।
अतस्तु ब्रह्माश्रित्य तिष्ठामि च दिवानिशम् ॥
अस्मैतीर्थमन्त्रो देवि सर्वदेवमयः सदा ।
श्रीकृष्णः परमेश्वरानि अतएव न संशयः ॥३॥
तत्पुण्यलोकस्यैवैवा तपत्र्यैः प्रपूजयेत् ।
तत्कालकृच्छ्रदेवैर्वापि स मे भक्तः स मे प्रियः ॥
तत्कालकृच्छ्रदेवं भाले यो धारयति सन्मतात् ।
तत्कालं शिववुड्गा सा नमोदेवी मुदान्विता ॥
अतस्तु ब्रह्मदेवं देवि न धारयति कश्चन ।
तत्कालं तत्कालं वा कदापि धारयेन्नहि ॥
विव्वद्वत्तलो अस्मैवानि प्राणायामजति यो नरः ।
रुद्रदेवो अस्मैव सर्वं पापकोटियुतोऽपि सन् ॥”
इति श्रीविष्णुतन्त्रे पूर्वखण्डे ५ पटलः ॥३॥
आदि च ॥

“विव्वद्वत्तं तस्या देवि भगवान् शङ्करः स्वयम् ।
विव्वद्वत्तलो विष्णो यदि प्राणांस्तजेत् सुधीः ॥
तत्पुण्यलोकस्यैवैवा तपत्र्यैः किन्तस्य तीर्थकोटिभिः ।
अत्र अस्मादको देवास्तिष्ठन्ति शक्तिहेतवे ॥
विव्वद्वत्तलो स्थानं यदि विष्ठादिपूरितम् ।
तदैव प्राङ्मुखं जैत्रं सर्वतीर्थमयं सदा ॥
अस्मैपीठस्यैव तनु सर्वदेवमयं सदा ।
न त्वज्जैव प्राङ्मुखं जैत्रं न च गङ्गां त्यजेत्
प्रिये ॥

विव्वा

समीपे स च चार्वाङ्गि विव्वद्वत्तो यदि प्रिये ।
काशीपुरसमं तत् तत्र प्राणान् त्यजेद्यदि ।
किन्तस्य कोटितीर्थेन काशीवासेन किं प्रिये ॥”

इति पुरश्चरखरखोक्तासे १० पटलः ॥३॥

तद्दानविधिर्यथा,—
“पत्रं वा यदि वा पुष्पं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
यथोत्तमं तथा देयं विव्वपत्राख्यधोमुखम् ॥”

इति माटकातन्त्रे ५५ पटलः ॥

श्रीशिव उवाच ।

“इदं देवि प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटालकम् ।
पत्रं ब्रह्ममयं देवि अद्भुतं वरवर्णिन ॥
श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः ।
विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा ॥
ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे दन्तश्च शक्तिरूपिणी ।
दन्तश्चैव तु वचं स्यात् पत्रे ब्रह्मपदं प्रिये ॥
त्रिजटालकैकेन हरं वा हरिमर्चयेत् ।
केवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः ॥
पत्रं पुष्पं फलं तोयं नैवेद्यं धूपदीपकम् ।
दत्त्वा यद्यत् फलं प्राप्तं तस्मात् कोटिगुणं
भवेत् ॥

सर्वैरर्चनतो देवि त्रिजटालकमर्पणम् ।
केवल्यदो हरिश्चैव दास्येऽहं त्वं स्वरूपताम् ॥
त्वयि केवल्यदं ज्ञानं धर्मकामार्थदं प्रिये ।
वचहीनमिदं देवि प्राप्नुयाद्वाञ्छितं फलम् ॥
सर्वार्थं धियते नूनं वच्चाघातेन पार्यति ।
तस्माच्च साधकेन्द्रेण वचहीनं प्रदापयेत् ॥” ॥३॥
विव्वपत्रप्राप्त्यहं ज्ञानान्तरमनफलम् । यथा,
“प्राणं गृहीत्वा यो मच्छेत् सर्वसिद्धिमवा-
प्नुयात् ॥

ऊर्ध्वं सुदर्शनं रक्षेदधः पाशुपतस्तथा ।
पुरो माहेश्वरी रक्षेत् पृष्ठे च शूलधारिणी ।
दक्षपार्श्वे च श्रीनाथो वामपार्श्वे प्रजापतिः ।
चन्द्रसूर्यौ धृतौ कृत्तमहं पादौ करौ सदा ॥”
इति ज्ञानभैरवतन्त्रे शिवपार्वतीसंवादे ६
पटलः ॥ (अथ गुणाः यथा,—
“नालं विव्वफलं ग्राहि दीपनम्याचनकटु ।
कषायोष्णं लघु क्षिप्तं तिक्तं वातकफापहम् ॥
पक्वं गुडं त्रिदोषं स्यादुद्वर्णं पूतिमारुतम् ।
विदाहि विष्टम्भकरं मधुरं बहुमान्द्यहृत् ॥
फलेषु परिपक्वं यद्गुणवत्तदुदाहृतम् ।
विव्वादन्त्रं विज्ञेयमामन्त्रं हि गुणाधिकम् ॥
त्राचाविव्वशिवादीनां फलं शुभं गुणाधि-
कम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
वि(वि)व्वपेषिका, स्त्री, (विव्वस्य पेषिका ।)
शुभविव्वखण्डम् । वेत्तुं इति भाषा ।
यथा,—
“कफवातामशूलघ्नी ग्राहिस्त्री विव्वपेषिका ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
वि(वि)व्वा, स्त्री, (विव्व + टाप् ।) हिङ्गुपत्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या हिङ्गु-
पत्रीशब्दे ज्ञातव्याः) ॥

विवर्तः

विवर्ता, स्त्री, वक्तुमिच्छा । सनन्तवचधातोः प्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा । विवर्तावशात्
कारकाणि भवन्ति । इति आकरणटीका ॥
शक्तिः । यथा,—

“प्रकृत्यर्थोऽपि खल्वेतदुद्दिश्यस्य विशेषणम् ।
संख्या तुल्यनीतित्वादविवर्ता प्रपद्यते ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विवर्चितः, त्रि, वक्तुमिच्छः । सनन्तवचधातोः क्तप्र-
त्ययेन निष्पन्नमिदम् । श्रवार्थः । यथा । उपा-
देयगतायाः संख्याया विवर्चितत्वं युक्तम् । अत-
पादेयगता संख्या न विवर्चिता । इति माधवा-
चार्यः । इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

विवदमानः, त्रि, विवादकर्त्ता । विपूर्ववधातोः
शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

विवधः, पुं, (विविधो वधो हननं गमनं वा यत्र ।)
पर्याहारः । स तु धान्यतण्डुलादिः । मार्गः ।
पन्थाः । इत्यमरभरतौ ॥ ब्रीहिटणादेः पर्या-
हारणम् । इति खामी ॥ उपरितो बहुशिक्ष-
स्त्ववाह्यकाष्ठम् । वाक् इति ख्यातम् । इति
भानुदीक्षितः ॥ भारः । इति सुकटधृतविश्वः ॥
विवधिकः, पुं, (विवधेन हरतीति । विवध +
“विभाषा विवधवीधात् ॥” ४ । ४ । १७ । इति
छन्दः ।) वैवधिकः । इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥
विवरं, स्त्री, (विवर्णोतीति । वि + ट + पचाद्यच् ।)
छिद्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः ११ । १८ ।
“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
द्वारतामगमदन्तकस्य तत् ॥”)

दोषः । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । १७ ।
“एकाग्रः स्यादविवर्तो नित्यं विवरदर्शकः ।
राजनृज्यं सपत्नेषु नित्योद्दिश्यः समाचरेत् ॥”
अवकाशः । यथा, भागवते । ५ । १० । १२ ।

“विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च
पश्याम यन्न यवहारतोऽन्यत् ॥”
विवरणं, स्त्री, (वि + ट + ल्युट् ।) आख्या ।
इति हलायुधः ॥

विवरनालिका, स्त्री, (विवरयुक्तं नालं यस्याः ।)
वेणुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विवर्णः, पुं, (विरुद्धो वर्णः ।) नीचः । इत्य-
मरः ॥ १२ । १० । १६ । (यथा, मार्कण्डेये । ४१ । १० ।
“भैक्षचर्या विवर्णेषु च घन्या वृत्तिरिष्यते ॥”
त्रि, विवर्तो वर्णो यस्य ।) मलिनः ॥ (यथा,
रामायणे । २ । २६ । ८ ।

“विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्त्रिभ्रममर्षणम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥”
विवर्तः, पुं, (वि + ट + घञ् ।) समुदायः । अप-
वर्त्तनम् । वृत्त्यम् । इति विश्वः ॥ (प्रतिपक्षः ॥
यथा, नैषधे । ३ । ६४ ।
“ईशास्मिन्नेत्यर्थविवर्तमधो
लोकेऽश्लोकेऽश्रयलोकमधो ॥”

विवादः

समवायिकारणविसदृशकार्योत्पत्तिः । यथा,
सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ।
“एकस्य सतो विवर्तः कार्यजातं न तु वस्तु
सत् ॥”)

विवर्तनं, क्ली, परिभ्रमणम् । विपूर्वकवृत्तधातो-
रनट् (ल्युट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,
किराते । ५ । ४० ।

“कथयति शिवयोः शरीरयोगं
विवर्तपदा पदवी विवर्तनेषु ॥”)

विवशः, त्रि, (विरुद्धं वष्टीति । वि + वश + अच् ।)
अवस्थात्मा । अरिष्टदुष्टधीः । इति मेदिनी ॥
हे आसन्नमरणसूचितलक्षणेन दूषितबुद्धौ ।
विरुद्धं वष्टि विवशः अल् । आसन्नमरणस्यापकं
लिङ्गमरिष्टम् । तेन दुष्टा धीर्यस्य स तथा ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

विवस्वतौ, स्त्री, सूर्यनगरौ । इति मेदिनी ॥

विवस्वान्, [त] पुं, (विशेषेण वस्ते आच्छादय-
तीति । वि + वस् + क्तिप् । विवस्तेजोऽस्या-
स्तीति । विवस् + मतुप् । मस्य वः । “तस्यौ
मत्वर्थे ।” १।४।१६ । इति भत्वाडुत्वाभावः ।)
सूर्यः । (यथा, किराते । ५ । ४० ।

“भवति दीप्तिरदीपितकन्दरा
तिमिरसंवलितेव विवस्वतः ॥”)

अर्कवृक्षः । इत्यमरः ॥ देवता । इति मेदिनी ॥
अरुणः । इति शब्दरत्नावली ॥ वैवस्वतमनुः ।
इत्यजयः ॥ (मनुष्यः । इति निघण्टुः । २।३।२४॥
“वस निवासे इत्यस्यात् ‘अन्वेभ्योऽपि ढश्यन्ते’
इति विच् । ढश्यग्रहणात् भावे भवति । विविधं
वसनं विवः । तद्वन्तो विवस्वन्तः । सर्वस्यापि
मनुष्यस्य यत्किञ्चित् विवसनमस्ति ।” इति
तट्टीका ॥ * ॥ परिचरणश्रीले, त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६५ । ६ ।

“देवेभ्यो दाशहविषा विवस्वते ॥”

“हविषा अग्नेन देवान् विवस्वते परिचरते ।”
इति तद्गाय्ये सायणः ॥)

विवाकः, त्रि, विवेचनकर्त्ता । यथा,—

“अर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्येः
सह विविनक्ति विवेचयति वा विवाकः ।” इति
मिताक्षरा ॥

विवादः, पुं, विरुद्धो वादो विवादः । स च धन-
विभागादिविषयन्यायादिः । इति भरतः ॥
तत्पर्यायः । अवहारः २ । इत्यमरः ॥ ऋणादि-
न्यायः ३ । इति जटाधरः ॥

“ऋणादिदायकलहे द्वयोर्व्युत्तरस्य वा ।

विवादो व्यवहारश्च द्वयमेतन्निगद्यते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

मात्रादिना विवादिनिषेधो यथा,—

“आचरेत् सर्वधर्मं तद्विरुद्धं न चाचरेत् ।
मातापित्रतिथीत्युच्चैर्विवादं नाचरेत् गृही ॥”

इति गारुडे ६३ अध्यायः ॥ * ॥

अष्टादश विवादस्थानानि यथा,—

“तेषामाद्यन्वयादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

विवाहः

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च यतिक्रमः ।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥
सीमाविवादधर्मेऽप्यारुख्ये दण्डवाचिके ।
स्तेयश्च साहसश्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥
स्त्रीपुंघर्म्मो विभागश्च दूतमाह्वयमेव च ।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विदुः ॥”

इति मनुः ॥

अस्यार्थः । स्वधनस्यान्यस्मिन्नपणरूपो निक्षेपः ।
अस्वामिना च कृतो विक्रयः । सम्भूय वंशिगा-
दीनां क्रियानुष्ठानम् । दत्तस्य धनस्यापात्र-
बुद्ध्या क्रोधादिना वा ग्रहणम् । कर्मकारस्य
भूतेरदानम् । कृतव्यवस्थातिक्रमः । क्रये विक्रये
च कृते पश्चात् या विप्रतिपत्तिः । स्वामिपशु-
पालयोर्विवादः । ग्रामादिस्त्रीमाविप्रतिपत्तिः ।
वाक्पारुष्यं आक्रोशनादि । दण्डपारुष्यं ताड-
नादि । स्तेयं निह्वेन धनग्रहणम् । साहसं
प्रसह्य धनहरणादि स्त्रियाश्च परपुरुषसम्पर्कः ।
स्त्रीसहितस्य पुंसो धर्म्मव्यवस्था । पैतृकादि-
धनस्य विभागः । दूतं अच्चादिक्रीडा । आह्वय
पण्यव्यवस्थापूर्वकं पक्षिमेवादिप्राणियोधनम् ।
इति कुल्लूकभट्टः ॥ (कलहः । यथा, रघुः ।
७ । ५३ ।

“परस्परं क्षतयोः प्रहर्त्रो-

रुत्क्रान्तवायोः समकालमेव ।

अमर्त्तभावेऽपि कयोस्विदासी-

देकाश्वरः प्रार्थितयोर्विवादः ॥”)

विवादानुगतः, त्रि, (विवादं अनु गतः ।) विवाद-
कर्त्ता । यथा, मिताक्षरायाम् ।

“विवादानुगतं पृष्ट्वा ससम्भस्तत् प्रयत्नतः ।

विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः ॥”

विवादी, [न] त्रि, (विवादोऽस्यास्तीति । विवाद
+ इनिः ।) विवादकर्त्ता । यथा,—

“अनुभावी च यः कश्चित् कुर्वात् साध्यं
विवादिनाम् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (विश्रिष्टं वहनम् । वि + वह +
घञ् ।) उद्वाहः । दारपरिग्रहः । तत्पर्यायः ।

उपयमः २ परिणयः ३ उद्वाहः ४ उपयामः ५

पाणिपीडनम् ६ । इत्यमरः ॥ दारकर्म ७

करग्रहः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ पाणि-

ग्रहणम् ९ निवेशः १० पाणिकरणम् ११ ।

इति जटाधरः ॥ स चाष्टविधः । यथा,—

“ब्राह्मणो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्यायत्विजे देवमादायार्धं गोयुगम् ।

चतुर्दशप्रथमजः पुनातुत्तरजश्च षट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंशान् सहस्रान् ॥

आसुरो ब्रविणादानात् गान्धर्वः समयास्मिधः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलात् ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥ * ॥

विवाहः

अपि च ।

“गृहीतविद्यो गुवरे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम् ।
गार्हस्थमिच्छन् भूपालं कुर्याद्दारपरिग्रहम् ॥
वर्धरेकगुणां भार्यासुहृद्विज्ञातः स्वयम् ।

नातिकेष्टामकेष्टां वा नातिकृष्टां न पिङ्गलाम् ॥

निसर्गतोऽधिकार्जो वा न्यूनाङ्गीमपि नोद्वहेत् ॥

अविशुद्धां सरोगां वाक्कुलजां वातिरोगिणीम् ॥

न दुष्टां दुष्टवाचाटां वाङ्मनीं पितृमातृतः ।

न श्मश्रुयज्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥

न घर्घरखरां क्षामवाक्यां काकखरां न च ।

नानिवह्नेक्षणां तददृष्टाचीं नोद्वहेद्बुधः ॥

यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ चैव तथोन्नतौ ।

कूपौ यस्या हसन्त्याश्च गण्डयोस्तश्च नोद्वहेत् ॥

नातिरुचच्छर्विं पाण्डुकरजामरुणक्षणां ।

आपीनहस्तपादाश्च न कन्यासुहृद्वेदुषः ॥

न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संहतभुवम् ।

न चातिच्छिद्रदृशनां न करालमुखीं नरः ॥

पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ।

गृहस्थस्योद्वहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

ब्राह्मणो देवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।

गान्धर्वराक्षसौ वान्यौ पेशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥

एतेषां यस्य यो धर्म्मो वर्णस्योक्तो मनीषिभिः ।

कुर्वीत दाराहरणं तेनान्यं परिवर्जयेत् ॥

स धर्म्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थं सहितस्तथा ।

समुद्वहेद्दात्येतत् सम्यग्गुणं महाफलम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १० अध्यायः ॥ * ॥

अन्यच्च ।

याज्ञवल्क्य उवाच ।

“श्रद्धालुं सुनयो धर्म्मान् गृहस्थस्य यतव्रताः ।

गुरवे च धनं दत्त्वा स्नात्वा च तदनुज्ञया ॥

अविभ्रतब्रह्मचर्यो लक्षणां स्त्रियसुहृदेत् ।

अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डीं यवीयसीम् ॥

अरोगिणीं भाटमतीमसमानार्धगोत्रजाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

द्विपञ्चनवविख्यातात् ओत्रियाणां महाकुलात् ।

सर्वणः ओत्रियो विद्वान् वरदोषान्वितो न च ॥

यदुच्यते दिजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।

न तत्समं मतं यस्मात्तत्रायं जायते स्वयम् ॥

तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण हे तथेका यथाक्रमम् ।

ब्राह्मणश्चक्षत्रियविशां भार्यां वा शूद्रजम्जनः ॥

ब्राह्मणो विवाह आहूय दीयते शक्यलङ्कृता ।

तज्जः पुनातुभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥

यज्ञस्यायत्विजे देवमादायार्धं गोयुगम् ।

चतुर्दश प्रथमजः पुनातुत्तरतश्च षट् ॥

इत्युक्त्वा चरतां धर्म्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।

सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंशानात्मना सह ॥

आसुरो ब्रविणादानात् गान्धर्वः समयास्मिधः ।

राक्षसो युद्धहरणात् पेशाचः कन्यकाच्छलात् ॥

चत्वारो ब्राह्मणस्यादास्तथा गान्धर्वराक्षसौ ।

राक्षस्तथासुरो वैश्ये शूद्रे चान्यस्तु गर्हितः ॥

पाणिर्ग्राह्यः सर्वर्णसु गृहीत क्षत्रिया शरम् ।

वैश्या प्रतोदमादद्याद्देवने सायजम्जनः ॥

विवाहः

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतितः परः परः ॥
अप्रयच्छन् समाप्नोति भूयश्चत्वार्यतावृत्तौ ।
एवामभावे दातॄणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ॥
सकृत् प्रदीयते कन्या हरंस्तं चौरदण्डभाक् ।
अदुष्टां हि त्वजन् दण्डः सुदुष्टां हि परि-
त्यजेत् ॥”

इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

अपरच ।

यम उवाच ।

“कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्या खल-
कृताम् ।

ब्रह्मदेयां दिजश्च ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
कन्यादानन्तु सर्वेषां दानानामुत्तमं स्मृतम् ॥
महान्त्यपि सन्ध्यानि गोत्रजाविकथनान्तः ।
स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥
हीनजातिषु पाषण्ड मुने उद्भेगाकारिणाम् ।
कृष्णामयसदावाच्यचित्रिकुलिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता ।
नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्रकाधर्मेण कृया ॥
चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताय च ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्नबोधत ॥
ब्राह्मणो देवस्तथा चार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥
प्रसाद चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।
दद्यात् कन्यां यथान्यायं ब्राह्मणो धर्मः प्रकी-
र्तितः ॥ १ ॥

यज्ञे तु वितते सन्यस्तत्वे कर्म कुर्वते ।
अलङ्कृत्य तथा दानं देवो धर्मः प्रशस्यते ॥ २ ॥
एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मेतः ।
कन्यादानन्तु विधिवदार्थो धर्मः स उच्यते ॥ ३ ॥
सहोभौ चरतां धर्मेमिति चैवानुभाष्य तु ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥ ४ ॥
जातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ५ ॥
इच्छयान्योन्यसंयोगात् कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मिथुन्यः कामसञ्चरः ॥ ६ ॥
हत्वा जित्वा च भित्त्वा च प्रसह्य रुदतीं गृह्यात् ।
हरणं क्रियते यत्र राक्षसो विधिरुच्यते ॥ ७ ॥
सुप्ता मत्ता रहः कन्या कृष्णना नीयते तु या ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितो-
ऽधमः ॥ ८ ॥

पश्चानाश्च त्रयो धर्मा हावधर्मी द्विजोत्तम ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्तव्यौ कदाचन ॥
चतुर्णामपि वर्णानामेव धर्मः सनातनः ।
पृथग्वा यदि वा मिश्रा कर्तव्या नात्र संशयः ॥
कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्या खलकृताम् ।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सट्टे वरे ।
क्रमात् क्रमं क्रतुशतमनुपूर्वं लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानन्तु पितरः प्रपितामहाः ।
विसृक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
ब्राह्मण्यं तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

विवाहः

ब्रह्मलोकं व्रजेच्छीघ्रं ब्रह्मादौ पूजितः सुरैः ॥
दिद्येन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्त्वा हारन्तु सूर्यस्य स्वर्गलोकश्च गच्छति ॥
गान्धर्वेन विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्वलोकमासाद्य क्रीडते देववच्चिरम् ॥
शुक्लेन दत्त्वा यो कन्यां तां पश्चात् सम्यगर्चयेत् ।
स किन्नरैश्च गन्धर्वैः क्रीडते कालमचयम् ॥
न मयुं कारयेत् तासां पूज्याश्च सततं गृहे ।
ब्रह्मदेया विशेषेण ब्राह्मणोऽप्या सदा भवेत् ॥
कन्यायां ब्रह्मदेयायामुज्जन् सुखमश्नुते ।
अथ सुजति यो मोहात् सुक्ता स नरकं व्रजेत् ॥ * ॥
अप्रजायाश्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन ।
दौहित्रस्य सुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णान्नास्ति ते नरकाद्भयम् ।
तीर्णस्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥”
इत्यादौ बह्विपुराणे तडागत्यप्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ विवाहकाले मिथ्यावचने दोषा-
भावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हि नस्ति
न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले ।
प्राणान्ये सर्वधनापहारे
पश्चादृतान्याहुरपातकानि ॥”

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥ * ॥

विवाहे वर्णनीयानि यथा,—

“विवाहे स्नानशुभाङ्गभूषणलूतुत्रयीरवाः ।
देवी संगीततारेष्वा लाजमङ्गलवर्त्तनम् ॥”
इति कविकल्पलतायाम् १ स्तवके ३ कुसुमम् ॥ * ॥
अथ विवाहोक्तदिनानि । तत्राष्टादिशुद्धि-
र्यथा,—
“प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विधमेव समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्क्यशुद्धिर्नोषितोः ॥
समर्चकक्रियारम्भे भर्तृगोचरशुद्धितः ।
यात्रोद्वाहे गर्भकाले स्वशुद्धाप्नोति तत् फलम् ॥
प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाह-
मोजाब्दकेषु सुनयः शुभमादिशन्ति ।
आधानतः प्रभृतितः समवसरेषु
प्रोक्तस्तयोर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ * ॥
अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत् ।
तस्मान्नर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥
मासत्रयाद्दूर्गमयुगवर्षे
युग्मे च मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे
वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात्
मासत्रयं विवहने परमद्व्यशुद्धिम् ।
प्राहुः समस्तसुनयो विधमे तु वर्षे
मासत्रयादुपरितः खलु जन्ममासात् ॥” * ॥
राजमार्तण्डे ।
“माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च ।
दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्जिताः ॥”
कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ ।

विवाहः

“दम्पत्योर्दिनवाद्यराशिरहिते दाराशुक्ले रवौ
चन्द्रे चाकं कुजार्कशुक्रविद्युते मध्येऽथवा

प्रापयोः ।

त्यक्ता च अतिपातवैधृतिदिनं विष्टिश्च रिक्तां
तिथिं
क्रूराहायनचैत्रपौषरहिते लग्नांशके माशुषे ॥ * ॥
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् ।
“कुलोच्छेदो अतीपाते परिधे स्वामिघातिनी ।
वैधृतौ विधवा नारी विधवाहोऽतिगण्डके ॥
याघाते याघिसंघातः शोकार्त्ता हर्षणे तथा ।
शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा ॥
विष्कम्भेऽप्यहिदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् ।
एते वै दारुणाः सर्वे दश योगाः प्रकीर्त्तिताः ॥”
आश्वलायनः । उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे
कल्याणे नचत्रे चौडकर्म्मपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येक इति ।
“आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवश्ये
वैश्या भाद्रपदे इधे च मरणं रोगान्विता

कार्तिके ।

पौषे प्रेतवती वियोगवहुला चैत्रे मदोन्मादिनी
अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी सन्ध्या
भवेत् ॥

हरौ च सुभे न च दक्षिणायने

तिथौ च रिक्ते शशनि क्षयं गते ॥

राजग्रस्ते तथा युद्धे पितॄणां प्राणसंशये ।
अतिप्रौढा च या कन्या नाशुकूलं प्रतीचते ॥
अतिप्रौढा च या कन्या कुले धर्मेविरोधिनी ।
अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलम्बलेन तु ॥
अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।
राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडादायनस्य परिग्रहः
दिनमानादिवोधे तु सिद्धान्तादयनपरिग्रहः ॥ * ॥
सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह मुजवलभीमे ।
“ग्रहशुद्धिमद्व्यशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिव-
सानाम् ।

अर्वाक् दशवर्षेभ्यो सुनयः कथयन्ति कन्य-
कानाम् ॥

एतत्परन्तु विज्ञेयमङ्गिरोवचनं यथा ।
कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ॥
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः ।
पुंसः प्रति सदा दोषात् सर्वदेव हि वर्ज्यता ॥”
कृत्यचिन्तामणौ ।
“वापीकूपतडागयागगमनचौरप्रतिष्ठाव्रतं
विद्यामन्दिरकर्णवेधनमहादानं वनं सेवनम् ।
तीर्थस्नानविवाहदेवभवनं मन्त्रादिदेवेष्वं
दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्तं गते भार्गवे ॥”
बृहद्राजमार्तण्डे ।
“सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्तं गते सति ।
विवाहं मेखलावन्तं यात्राश्च परिवर्जयेत् ॥”
यात्राश्चेति चकारो वचनान्तरोक्तप्रातिषिक्त-
निषिद्धकर्मान्तरं समुच्चिनोति ।
“बाले शुक्रं वृद्धे शुक्रं नष्टे शुक्रं जीवे नष्टे ।

विवाहः

बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये ॥
तथा मलिन्ये मासि सुराचार्येतिचारगे ।
वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागुदितास्त्यजेत् ॥
अतीचारं गते जीवे वक्रं चैव वृद्धस्तौ ।
कामिनी विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् ॥
अतीचारं गतो जीवः पूर्वमं नैव गच्छति ।
समचारेऽपि कर्माणि नैव तत्रैव संस्थिते ॥” * ॥
देवलः ।
“बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्यमन्त्रिणि ।
उदाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेव नाशनम् ॥
प्रागुद्भूतः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्यात्
पञ्चादशमिति पञ्चदिनानि वृद्धः ।
प्राक् पञ्चमेव कथितोऽत्र वशिष्ठमर्गे-
र्जीवस्तु पञ्चमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः ॥”
अत्यन्ताशक्तौ राजमार्तखः
“बाले वृद्धे च सन्ध्यां चतुःपञ्चत्रिवासरान् ।
जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥
वक्रं चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरौ देवपूज्ये च
गुर्वादित्येऽधिमासे दिवसकरिपौ वाक्पतौ
चैत्रपौषे ।
विष्टां केतून्मे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे
मनोज्ञे
वर्षादाप्नोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि
भर्तुः ॥” * ॥
शुक्रमधिकृत्य राजमार्तखे ।
“बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् ।
नष्टे च न्युत्पन्नाप्नोति सर्वमेतद्गुरावपि ॥
सिंहे गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान्
हन्ति ।
क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठमर्गादयः प्राहुः ॥
गुरौ हरिस्थे न विवाहमाहु-
हारीतगर्गप्रमुखा सुनीन्त्राः ।
यदा न माघी मघसंयुता स्यात्
तदा तु कन्योदहनं वदन्ति ॥”
अत्रैव माण्डव्यः ।
“मघाच्छत्रं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् ।
तत्राब्दे कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत् ॥”
हारीतः ।
“अतीचारं गते जीवे वृद्धे वृश्चिककुम्भयोः ।
यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात् तत्र कालो न लुप्यते ॥”
कृत्यचिन्तामणौ ।
“अतीचारं गते जीवे वृद्धे वृश्चिककुम्भयोः ।
तत्र चोदाहिता कन्या संपृणीयात् कुलद्वयम् ॥”
सङ्केतकौमुद्यां भीमपराक्रमे ।
“यदातिचारं सुरराजमन्त्री
करोति गोमन्मथमीनसंस्थः ।
न याति चेद्वयपि पूर्वराशिं
शुभाय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥
अतीचारं गते जीवे स्थिरराशौ च संस्थिते ।
तत्र न लुप्यते कालो वदत्येव पराशरः ॥
वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ ।

४२६

विवाहः

मकरस्थे च तत् कार्यं न दीयः काललोपजः ॥”
यत्तु ।
“कन्यावृश्चिकमेघेषु मन्मथे च भवे वृद्धे ।
अतिचारेऽपि कर्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा ॥”
इत्येतदमूलं द्वैतनिर्णयेऽप्युक्तम् ॥ * ॥ दीपि-
कायाम् ।
“त्रिकोणजाया धनलाभराशौ
षक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः ।
यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे
हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥”
देवीपुराणम् ।
“मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् ।
शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः ॥”
भोजराजः ।
“यो जन्ममासे चतुरकर्म यात्रां
कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् ।
नूनं स रोगं धनपुत्रनाशं
प्राप्नोति मूढो वधवन्धनानि ॥
जातं दिनं दूषयते वशिष्ठ-
श्चाष्टौ च गर्गो जवनो दशाहम् ।
जन्माख्यमासं किल भागुरिष्य
चोडे विवाहे चतुरकर्णवेधे ॥”
श्रीपतिसमुच्चये ।
“स्नानं दानं तपो होमः सर्वमङ्गलवर्द्धनम् ।
उदाहस्य कुमारीणां जन्ममासे प्रशस्यते ॥”
कृत्यचिन्तामणौ ।
“जन्ममासे च पुत्राद्या धनाद्या च धनोदये ।
जन्ममे जन्मराशौ च कन्या हि ध्रुवसन्ततिः ॥”
गर्गः ।
“ज्येष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं परिणयं व्रतम् ।
ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च यन्नतः परिवर्जयेत् ॥”
अत्र ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वम् । तथा च ।
“जन्ममासि न च जन्ममे तथा
नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् ।
आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययो-
ज्येष्ठमासि न च जातु मङ्गलम् ॥”
अत्र जन्ममासादौ पुत्रमात्रस्य निषेधः ज्येष्ठ-
मासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः ।
“कृतिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कार-
येत् ।
उत्सवेषु च सर्वेषु दिनानि दश वर्जयेत् ॥ * ॥
रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरामूलातुराधामघा-
हस्ताखातिषु तौलिषष्ठमिथुनेषूतसु पाणिग्रहः ।
सप्ताष्टान्त्यवह्निः शुभैरुपतावेकादशद्वित्रिगे
क्रूरैस्त्रायावधृष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे
चाहमे ॥”
ज्योतिर्विहितनक्षत्रात् अधिकं चित्राश्रवणा-
धनिष्ठाश्विनीनक्षत्रं पारस्करोक्तं यथा,—
“कुमार्थाः पाणिं मूलीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरा-
दिषु ॥”
उत्तरफल्गुन्यादित्रयोत्तराषाढादित्रयोत्तरभा-
द्रपदादित्रयेषु नवसु नक्षत्रेष्वित्यर्थः ॥ * ॥ भीम-

विवाहः

पराक्रमे ।
“पूर्वाचये विशाखायां शिवादे भक्तुष्टये ।
ऊढा चाशु भवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥
विष्णुभादे त्रिके चित्रे ज्येष्ठार्थां ज्वलने यमे ।
एभिर्विवाहिता कन्या भवत्येव सुदुःखिता ॥”
एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदिविषयमापद्विषयं
वा बोध्यम् ॥ * ॥
“आदौ मघाचतुर्भागे नैर्ऋतस्याद्य एव च ।
रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः ॥
कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा ।
प्राशने चाद्यचूडायां विद्वन्मन्त्रं विवर्जयेत् ॥”
विद्वन्मन्त्रं ।
“तित्थिः १५ ज्येष्ठे १४ क १२ शो १० नविंश १६
भैर ७ कादशा ११ द्वादश १० विंश २० संख्याः ।
इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च
योगादमृगशिरस्ययोगमङ्गः ॥”
कर्मकालीननक्षत्रसूर्यसुन्यमाननक्षत्रयोर्मेलने
यदि पञ्चदशान्यतमसंख्या भवति तदा न
कर्मयोग्यमित्यर्थः । सप्तविंशाधिकत्वे सप्त-
विंशतिमपह्राय शेषात् फलं अन्यथैकसंख्यातु-
पपत्तेः ॥ * ॥ अपवादस्तु ।
“आद्यपादे स्थिते सूर्ये तुरीयांशं प्रदुष्यति ।
द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
यत्तमाह खरोदये ।
“आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् ।
द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥”
अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला ।
“एकामृगशिरसं त्रयोदश तथा तित्थिगताः
स्थापयेत्
रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैकरेखा-
स्थयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात
एकार्गलः ॥”
याघातादीति याघातयोगसंख्याङ्कस्थयोदशा-
ङ्कम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देया-
नीत्यर्थः ॥ * ॥ अथ सप्तशलाकावेधः । दीपि-
कायाम् ।
“कृतिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिष्कमन् ।
ग्रहश्चेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥
सप्त सप्त विलिखेत् ग्रहेरेखा-
स्तित्थिगूर्ध्वमथ कृतिकादिक्कम् ।
लेखयेदभिजिता समन्वितं
चैकरेखगखगेन विध्यते ॥
वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे श्रवणादौ लिप्तिकाचतुष्के
च ।
अभिजितस्थे खेचरे विज्ञेया रोहिणीविद्धा ॥”
लिप्तिकादण्डः ॥ * ॥
“यस्याः शशी सप्तशलाकाभिन्नः
पापैरपापैरथवा विवाहे ।
रक्तांशुकेनैव तु रोदमाना
शशानभूमिं प्रमदा प्रयाति ॥”

विवाहः

अस्यापवादो यथा, राजमार्तखे ।
 “विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा
 मृगस्य मांसं शुभदं चताडते ।
 यथा तथात्राप्युडुपाद एव
 प्रहृषितोऽन्योऽपदं शुभावहम् ॥”
 अथ पञ्चशलाकचक्रम् ।
 “ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च तिर्यक् पञ्च तथैव च ।
 हे हे च कोणयो रेखे साभिजित् कृत्तिका-
 दिकम् ॥
 शुभ्रकोणे द्वितीये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
 क्रूरैर्मित्रमयो सौम्यैर्न चित्रं परिवर्ज्येत् ॥
 नत्वापाते च ये दोषा ये च सप्तशलाकके ।
 ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्चशलाकके ॥
 अथ चक्रान्वये कश्चित् पादवेध इहेष्यते ॥”
 तदुक्तं रत्नमालायाम् । कैश्चित्त्रापीष्यते पाद-
 वेध इति । इति पञ्चशलाकाचक्रम् ॥ * ॥
 रत्नमालायाम् ।
 “ऋचं द्वादशसुगारश्चरवनीस्तनुस्तृतीयं गुरुः
 षष्ठं चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं नवया ।
 पञ्चात् सप्तममिन्द्रजस्तु नवमं राहुः सितः
 पञ्चमम् ।
 द्वाविंशं परिपूर्णं कर्त्तरुडुपः सन्ताडयेन्नैतत् ॥”
 नत्वापातोऽयम् ॥ * ॥
 “पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन
 युक्तोऽथवा
 यत्रात् तं परिवर्ज्येत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
 कथ्यते ।
 यात्रायां विपदो एहे सुतवधः चौरैषु रोमोद्-
 भवो-
 ऽप्युदाहे विधवा व्रते च मरणं शूलस्य पुंस्क-
 र्मणि ॥” * ॥
 “रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं
 त्यजेत् ।
 विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”
 यामित्रवेधः ॥ * ॥
 “मूलत्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो
 मित्रर्चसौम्यश्चगोऽथ तदीक्षितो वा ।
 यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान्
 दोषाकरः शुभमनेकविधं विधत्ते ॥” * ॥
 भोजराजः ।
 “त्रिषड् दशैकादशगो दिनेशः
 सुतार्थसौभाग्यशुभप्रदः स्यात् ।
 वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः
 शेषेषु सगुडः खशुचः करोति ॥”
 रविशुद्धिः ॥ * ॥
 “कन्यान्वचचशुद्धौ स्याद्विवाहः शुभकनूयाम् ।
 पञ्चाङ्गचूर्त्विशुद्ध्या तु यात्रापुण्योत्सवादयः ॥”
 विद्याधरीविलासे ।
 “पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्योषितामन्दतदुतिः ।
 अतः पुंयोषितोः श्रुतं बलमर्कशशाङ्कजम् ॥
 गोचरशुद्धाविद्धं कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य ।
 तिमिरकिरणस्य पुंसः शेषैरवलैरपि विवाहः ॥

विवाहः

द्वितीयपुत्राङ्गतः प्रभाकरः
 त्रयोदशाह्वात् परतः शुभप्रदः ।
 न जन्मसप्तययरन्मृगस्तथा
 करोति पुंसामपि तादृशं फलम् ॥”
 तथा त्रयोदशाह्वात् परतः ॥ * ॥
 “त्रयोदशदिनान्यर्को दश षडधरणीसुतः ।
 साह्रं दिनस्य शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥
 सौरिः पादाधिकं वर्षं मासानष्टौ दृश्यतिः ।
 भवनाहं भृगुः सौम्यो यावद्वाश्यशुभाः फलम् ॥
 कष्टं व्रतादिके ददुर्न तथा शेषभागगाः ॥ * ॥
 लगे तत्पञ्चमे तूर्ये नवमे दशमे तथा ।
 गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो विवाहे वर्द्धते शुभम् ॥”
 अयमेव सुतद्विदुक्तयोगः ॥ * ॥
 “गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारीविषा-
 द्वादिके
 हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिच्छीकृते
 भास्करे ।
 ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते
 दृश्यतां
 सूर्ये चास्तसुपागते च नियतं प्राट्दशरतु-
 कालयोः ॥ * ॥
 लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्-
 गोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति ।
 लग्ने विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते
 गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ * ॥
 नास्तिन् गृहा न तिथयो न च विष्टिवारा
 ऋचाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अथाहृतः सततमेव विवाहकाले
 यात्रासु चायसुदितो भृगुजेन योगः ॥ * ॥
 मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे
 तथैव
 पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते
 भास्करे ।
 वैशाखे सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा
 आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला पाणिग्रहे
 कन्यका ॥” * ॥
 विवाहपटले ।
 “यूष्मा धनुषि च कुलटा तत्पूर्वार्हे सतीत्यपरे
 जगुः ॥” * ॥
 ज्योतिःसारसंग्रहे ।
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्र-
 वर्जिता ।
 विरहानलदग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी ॥ * ॥
 महाभारते ।
 “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षि-
 णाम् ।
 विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दीपमग्नं प्रतिश्रयम् ॥” * ॥
 व्यासः ।
 “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवा-
 द्द्विता ।
 शूनेस्वरदिने चैव यदा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्द्धिता ॥”

विवाहः

स्मृतिः ।
 “धर्मार्थकाममोक्षायां दाराः संप्राप्तिहेतवः ।
 परीक्ष्यन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात् ॥” * ॥
 मनुः ।
 “अथङ्गाङ्गी सौम्यनाम्नी हंसवारणगामिनीम् ।
 तनुलोमकेष्टदशनां मृदङ्गीसुहृद्देत् स्त्रियम् ॥” * ॥
 शातातपः ।
 “हंसखनां मेघवर्णा मधुपिङ्गललोचनाम् ।
 तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥” * ॥
 भविष्ये ।
 “प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताम्भोजसमन्विताः ।
 तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः ॥”
 प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो येषां
 ते तथा ॥ * ॥ मनुः ।
 “नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न
 रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोम्नीं न वाचाटां न पिङ्ग-
 लाम् ॥
 नर्चटचनदीनान्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पत्न्यद्विप्रेष्यनान्नीं न च भीषणनामिकाम् ॥”
 प्रतिप्रसवमाह मत्स्यस्मृते ।
 “गङ्गा च यमुना चैव गोमती च सरस्वती ।
 नदीष्वामां नाम वृक्षे मालती तुलसी अपि ।
 रेवती चाश्विनी भेख रोहिणी शुभदा भवेत् ॥”
 कृत्यचिन्तामणौ ।
 “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा
 स्यादुदुःशीला श्यावलोलेक्षणा च ।
 कूपो यस्या गण्डयोः सस्मिताया
 निःसन्दिग्धः बन्धकीं तां वदन्ति ॥” * ॥
 नन्दिकेश्वरपुराणे ।
 “श्यामा सुकेशी तनुलोमराजी
 सुभ्रूः सुशीला सुमतिः सुदन्ता ।
 वेदीविमध्या यदि पङ्कजाक्षी
 कुलेन ह्रीनापि विवाहनीया ॥
 घृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षी
 लोम्ना समाकीर्णसमाङ्गयष्टिः ।
 मध्ये च पुष्टा यदि राजकन्या
 कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया ॥” * ॥
 हारीतः ।
 “लङ्कात् कुलजचक्रविद्यापीपपद्मां वरयेत् ॥”
 नक्षत्रोपपद्मां नाङ्गीनक्षत्रहीनाम् ॥ * ॥
 नाङ्गीनक्षत्रमाह खरोदये ।
 “अश्विन्यादि लिखेचक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् ।
 तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादि शुभाशुभम् ॥
 त्रिनाङ्गीवेधनक्षत्रमश्विन्याद्राहुगोचरा ।
 हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥
 याम्यः सौम्यो गुरुर्धोनिश्चित्रा मित्रजलाङ्गयम् ।
 धनिष्ठा चोत्तराभद्रा मध्यानाङ्गीवस्थिताः ॥ * ॥
 कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा स्वातीविशा-
 खके ।
 उत्तरा श्रवणा पौष्णं एष्टनाङ्गीवस्थिताः ॥ * ॥
 अश्वरादिनाङ्गीवेधर्चे षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् ।

विवाहः

याम्यादितूर्यतूर्यश्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥
एवं निरीक्षयेद्धं कन्यामन्त्रे सुरे गुरौ ।
पण्यश्रीस्वामिनिषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
एकनाडीस्थितिनि यदि स्युर्वरकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयात् गुर्वीदिषु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्चं तस्य जन्मर्चतो यधः ।
प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्चतो वदेत् ॥
दयोर्जन्मयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा ।
नामजन्मर्चयोर्वेधो न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय

चाङ्गना ।

तस्मान्नाडीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राङ्नाद्या वेधतो भर्त्ता मथ्यनाद्योभयं

तथा ।

एकनाडीयधे कन्या म्रियते नात्र संशयः ॥
एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवताः ।
तत्र द्वेधं रजं न्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
प्रभुः पण्यङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् ।
एकनाडीगता भया अभया वेधवर्जिताः ॥”
प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।

“एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”
स यथा ।

“एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके ।
चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा ॥”

समग्रहणाद्विषमसप्तके दोषः । तथा च ।

“घोटके सप्तके मेघतुले युग्महयौ तथा ।
सिंहघटौ सदा वर्ज्यौ न्यति तत्रात्रवीक्ष्वः ॥”

श्रीपतिव्यवहारनिर्णये ।

“सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा ।
अपि नाद्यादिवेधे भवति विवाहो हितार्थाय ॥”
राजमार्त्तखे ।

“न राजयोगे गृहवेरिता च

न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् ।

न नाडिदोषो न च वर्णदुष्टि-

गंगादयस्ते सुनयो वदन्ति ॥”

राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव
नाद्यादिप्रतिप्रसवात् ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् ।

“अश्वे भाजफणिद्वयश्च वृषभुदमेधोदूरुर्ध्विक-
श्चाखुर्गैः क्रमशस्ततोऽपि महिषी व्याघ्रः पुनः
सौरभी ।

व्याघ्रगौ नृगकुक्कुरौ कपिरथोरभदयं वानरः

सिंहोऽश्वो नृगराट् पशुश्च करटी योनिश्च

भानामियम् ॥

गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणश्च वभूरगं

वेरं वानरमेधकश्च सुमहत्तद्विडालोदूरुम् ।

लोकानां व्यवहारतोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रय-

त्नादिदं

दम्पत्योर्वृषभयोरपि सदा वर्ज्यः शुभस्या-

र्थिभिः ॥

मकरसमेतं मिथुनं कन्याकलसौ मृगेन्द्रमीनौ च ।

वृषभतुलेऽलिमेधौ कर्कटधनुषौ च मित्रविधौ ॥”

चङ्ककावितिशेषः ॥ * ॥ अरिषङ्ककमाह ।

विवाहः

“मकरः करिकुलरिपुणा

कन्या मेघेण सह भवस्तुलया ।

कर्किषटौ वृषधनुषौ

वृश्चिकमिथुने चारिविधौ ॥ * ॥

यदि कन्याशमे भर्त्ता भर्त्तुः षष्ठे च कन्यका ।

चङ्ककं विजानीयाद्वर्जितं त्रिदशैरपि ॥ * ॥

पुंसो गृहात् सुतगृहे सुतहा च कन्या

धर्मे स्थिता सुतवती पतिवत्सला च ।

द्विद्वादशे घनगृहे घनहा च कन्या

कृष्णे स्थिता घनवती पतिवत्सला च ॥”

चङ्ककादौ तारानियममाह भीमपराक्रमः ।

“सौहृदे ह्युभयोर्दयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि

वा

तारा षष्ठसुमित्रमित्रदहनक्षेमार्थसम्पदयदि ।

षट्काष्टे नवपञ्चमे ययधने योगे च पुंयोषितोः

प्रीत्यायुःसुखद्विपुष्टिजनकः कार्यो विवाह-

स्तदा ॥” * ॥

गर्गः ।

“मरणं ताराविरोधे गृहपरिभावे चिरेण ।

रोगादि नरनार्योः षट्काष्टके वैरमवश्यं भवे-

दाशु ॥” * ॥

यासः ।

“मेत्रादियोगेऽपि चङ्ककादौ

तारा विपत्यत्यरिनेधनाख्याः ।

वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽनुतो हि

प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु ॥

नक्षत्रमेकं यदि भिन्नराशि-

र्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ।

विभिन्नवर्णं यदि चैकराशि-

स्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी ॥

एकर्चा च यदा कन्या राशेका च यदा

भवेत् ।

धनपुत्रवती नारी साध्वी भर्तृप्रिया सदा ॥

चङ्कके गोमिथुनं प्रदेयं

कांश्यं सरूप्यं नवपञ्चके तु ।

द्विद्वादशाख्ये कनकान्नताम्रं

विप्रार्चनं हेम च नाडीदोषे ॥

मरणं नाडीदोषे कलहः षट्काष्टके विप-

त्तिर्वा ।

अनपत्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यम् ॥” * ॥

कृत्यचिन्तामणौ ।

“हस्तास्वातिशुक्तिमृगशिरःपुष्यमेत्राश्विभानि

पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।

पूर्वास्तिस्रः शिवभभरणौरोहिणी चोत्तराश्च

प्राङ्मूर्त्याङ्गयसुदुग्गं नूनमेतं सुनीन्द्राः ॥

चित्राश्लेषानिर्ऋतिपितृभे वासवं वासवर्चं

शक्राश्वोर्मे वरुणदहनर्चं च रजोगणोऽयम् ॥”

फलमाह श्रीपतिः ।

“खकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमाशुवे ।

देवासुरे कनिष्ठा च न्युर्मानुषराक्षसे ॥

राक्षसी च यदा कन्या माशुषश्च वरो भवेत् ।

तदा न्युर्न दूरस्थो निर्धनत्वमथापि वा ॥”

विवाहः

राजमार्त्तखे ।

“यदि स्याद्राक्षसी भर्त्ता कन्यका माशुषी भवेत् ।

विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं विवर्जयेत् ॥”

युहजयार्णवे ।

“देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा नात्र संशयः ।

रक्षसां माशुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया न्यतिः ॥

कर्किमीनालयो विप्राः चक्षुः सिंहतुलाह्वयाः ।

वैश्या युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषभगाङ्गनाः ॥

सर्वाः परिणयेदिप्रः क्षत्रियो नवभागभवेत् ।

यडाश्वयो भवेद्वैश्यस्त्रिः शूद्रे प्रकीर्त्तिताः ॥

वर्णश्रेष्ठा च या नारी ह्रीनवर्णश्च यः पुमान् ।

महत्यपि कुले जाता नासौ भर्त्तरि रच्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

अन्यत् उद्वाहशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ * ॥ तत्प्रयोग

यथा । अथ कृतवृद्धिश्चाहः संप्रदाता लयसमये

संप्रदानशालायां गत्वा उत्तरतः स्त्रीगर्वो वद्धा

विष्टरादिकं सञ्जीकृत्य पश्चिमाभिमुखोऽनुप-

विष्टस्तिष्ठेत् । ततोऽन्यत उपस्थिते वरे संप्रदाता

कृताञ्जलिर्वरं कुर्यात् । ॐ साधु भवानास्ता-

मिति पृच्छेत् । जामाता ॐ साध्वहमास

इति वदेत् । संप्रदाता ॐ अर्चयिष्यामि भवन्तं

इति पृच्छेत् । जामाता ॐ अर्चय इति वदेत् ।

ततः संप्रदाता पायार्घ्याचमनीयगन्धमात्य-

यथाशक्त्यङ्गुरीयसपट्टकयज्ञोपवीतसर्पण्णगा-

दिकं प्रदाय जामातरमर्चयेत् । ततः संप्रदाता

दक्षिणं जानु धृत्वा ॐ अश्वेत्यादि असुक-

गोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्रपौत्रं

असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पौत्रं

असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः पुत्रं

असुकगोत्रं असुकप्रवरं असुकदेवशर्मणं

असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मणः प्र-

पौत्रीं असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-

शर्मणः पौत्रीं असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्य

असुकदेवशर्मणः पुत्रीं असुकगोत्रं असुक-

प्रवरां श्रीअसुकीदेवीं एनां कन्यां शुभविवाहेन

दातुं एभिः पादादिभिः अभ्यर्च्य भवन्तमहं

वृणे । जामाता ॐ वृतोऽस्मि इति वदेत् ।

संप्रदाता यथाविहितं विवाहकर्म कुरु ।

जामाता ॐ यथाज्ञानतः करवाणीति वदेत् ।

ततः स्वराचारादिकं कारयित्वा सुखचन्द्रिकां

कारयेत् । ततोऽन्ये उपस्थिते वरे संप्रदाता

असुं मन्त्रं जपति । प्रजापतिर्ऋषिरनुष्टुप्

कृन्दोऽर्हणीया गौर्देवता गवोपस्थापने विनि-

योगः । ॐ अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्दय

मे सा नः पयस्वती दुहा सुत्तरा सुत्तरां

समाम् । ततो जामाता प्रजापतिर्ऋषिर्गार्ग्यप्री

च्छन्दो विराड्देवता उपविष्टदर्हणीयजपे

विनियोगः । ॐ इदमहमिमां पदां विराज-

मन्नाद्यायाधितिष्ठामि । इमं मन्त्रं जपन्नासने

प्राङ्मुख उपविष्टति । ततः संप्रदातापि पश्चि-

माभिमुख उपविष्टेत् । ततो दाता साग्रपञ्च-

विंशतिकुण्डपत्रैः दिवाभाधोमुखयस्त्रिं रक्षितं

विवाहः

विष्टरं उत्तरायं उत्तानहस्ताभ्यां गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिदं
धानो विष्टरमर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्णामि इति विष्टरं गृहीत्वा प्रजापति-
र्हिरनुष्टुप् कृन् ओषधी देवता विष्टरस्यासन-
दाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ब्रह्मीः शतविच-
क्षणाः ।

ता मध्यमस्मिन्नासने अर्चिद्राः शर्म यच्छत ॥”
इत्यासने विष्टरमुत्तरायं दत्त्वा उपविशति ।
ततः सन्पदाता पुनस्ताडशमेव विष्टरं गृहीत्वा
ॐ विष्टरो विष्टरो विष्टरः प्रतिगृह्यतामिति
तथैव पुनरर्पयति । जामाता च ॐ विष्टरं
प्रतिगृह्णामीति तथैव गृहीत्वा प्रजापतिर्हिर-
नुष्टुप् कृन् ओषधी देवता विष्टरस्य पादयो-
रधस्तादाने विनियोगः ।

“ॐ या ओषधीः सोमराज्ञीर्ब्रह्मिताः

पृथिवीमनु ।

ता मध्यमस्मिन् पादयोरर्चिद्राः शर्म यच्छत ॥”
इति पादयोरधस्तादुत्तरायं विष्टरं स्थापयेत् ॥
ततः सन्पदाता पानीयपात्रं गृहीत्वा ॐ पाद्याः
पाद्याः पाद्याः प्रतिगृह्यन्तामिति पानीयपात्र-
मर्पयति । जामाता ॐ पाद्यं प्रतिगृह्णामीति
गृहीत्वा प्रजापतिर्हिराङ्गायत्री च्छन्द
आपो देवता पादप्रक्षालनार्थोदकवीक्षणं
विनियोगः । ॐ यतो देवीः प्रतिपस्याम्याप-
स्ततो मा ऋद्धिरागच्छतु । अनेनोदकं वीक्षेत् ।
ततो जामाता तस्मात् पात्रादुदकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हिराङ्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
सथपादप्रक्षालने विनियोगः ॐ सयं पादमवने-
निजे अस्मिन्नाष्टे श्रियं दधे । अनेन वामपादे
उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततोऽपरमञ्जलिं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हिराङ्गायत्री च्छन्दः श्रीर्देवता
दक्षिणपादप्रक्षालने विनियोगः । ॐ दक्षिणं
पादमवनेनिजे अस्मिन्नाष्टे श्रियमावेशयामि ।
अनेन दक्षिणपादे उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः
पुनरुदकाञ्जलिं गृहीत्वा प्रजापतिर्हिराङ्गा-
यत्री च्छन्दः श्रीर्देवता उभयपादप्रक्षालने
विनियोगः । ॐ पूर्वमन्यमपरमन्यसुभौ पादाव-
वनेनिजे राक्षसद्वारा अभयस्यावरुह्ये । अनेन
पादद्वये उदकाञ्जलिं दद्यात् । ततः सन्पदाता
साक्षतदूर्वापञ्जवान् शृङ्गादिपात्रे निधाय ।
ॐ अर्घ्यमर्घ्यमर्घ्यं प्रतिगृह्यताम् । इत्यभि-
धायार्घ्यमर्पयति । जामाता च ॐ अर्घ्यं प्रति-
गृह्णामीति गृहीत्वा प्रजापतिर्हिरर्घ्यं देवता
अर्घ्यप्रतिग्रहणे विनियोगः । ॐ अन्नस्य राष्ट्रि-
रसि राष्ट्रिस्ते भूयासम् । अनेनार्घ्यं शिरसि
दद्यात् । ततः सन्पदाता उदकपात्रं गृहीत्वा ।
ॐ आचमनीयमाचमनीयमाचमनीयं प्रति-
गृह्यतां इत्युदकपात्रमर्पयति । जामाता च
ॐ आचमनीयं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा प्रजा-
पतिर्हिराचमनीयं देवता आचमनीयाचमने

विवाहः

विनियोगः । ॐ यशोऽसि यशो मयि धेहि ।
अनेनोत्तराभिमुखीभूयाचामेत् । ततः सन्प-
दाता दक्षिणधनुस्तं कांस्यपात्रं कांस्यपात्रा-
न्तरेणापिधाय गृहीत्वा ॐ मधुपर्कं मधुपर्कं
मधुपर्कः प्रति गृह्यतामिति मधुपर्कं समर्पयति ।
जामाता च ॐ मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति गृहीत्वा
प्रजापतिर्हिरमधुपर्कं देवता अर्हणीयमधु-
पर्कग्रहणे विनियोगः । ॐ यशसो यशोऽसि ।
अनेन मधुपर्कं गृहीत्वा भूमौ निधाय प्रजा-
पतिर्हिरमधुपर्कं देवता अर्हणीयमधुपर्क-
प्राप्ते विनियोगः । ॐ यशसो भक्ष्योऽसि
महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेहि ।
अनेन मन्त्रेण वारत्रयं भक्षयित्वा सक्तु तूर्णं
भक्षयेत् । ततो जामाता आचान्तो मङ्गलौ-
षधिलिप्तेन दक्षिणहस्तेन ताडशमेव कन्याया
दक्षिणहस्तं स्वहस्तोपरि निदध्यात् । ततः
सौभाग्यपतिपुत्रवती नारी मङ्गलपूर्वकं कुशेन
हस्तद्वयं वध्नाति । ततः सन्पदाता तिलकुश-
सहितसुदकपात्रं गृहीत्वा वामहस्तेनाक्षितां
कन्यां धृत्वा ओमद्यासुके मासि असुकराश्रित्य
भास्करे असुके पक्षे असुकतिथौ असुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मेण असुककामः असुकगोत्रस्या-
सुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः प्रपौत्राय असुक-
गोत्रस्य असुकप्रवरस्य असुकदेवशर्मेणः
पौत्राय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पुत्राय असुकगोत्राय असुकप्रवराय
श्रीअसुकदेवशर्मेणे ब्राह्मणाय वराय अर्चि-
ताय असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेवशर्मेणः
प्रपौत्रो असुकगोत्रस्यासुकप्रवरस्यासुकदेव-
शर्मेणः पौत्रो असुकगोत्रस्य असुकप्रवरस्य
असुकदेवशर्मेणः पुत्रो असुकगोत्रां असुक-
प्रवरां श्रीअसुकीदेवी इति त्रिरुचार्थं एनां
कन्यां सवस्त्रालङ्कृतां प्रजापतिदेवताकां तुभ्य-
महं सम्पददे । इति हस्तद्वयोपरि सतिल-
जलकुशानर्पयति । जामाता ॐ स्वस्तीत्यभि-
धाय कन्येयं प्रजापतिदेवताका इति वदेत् ।
गायत्री कामस्तुतिश्च पठेत् । ॐ क इदं कस्मा
अदात् कामः कामायादात् कामो दाता कामः
प्रतिगृहीता कामः समुद्रमाविशत् कामेन त्वा
प्रतिगृह्णामि कामेति ॥ ततः ॐ अद्येत्यादि
कृतैतत्कन्यादानकर्मणः साङ्गताय दक्षिणामेतत्
सुवर्णं असुकगोत्रायासुकदेवशर्मेणे ब्राह्मणाय
वराय तुभ्यमहं सम्पददे । ततो जामाता ॐ
स्वस्तीति वदेत् । ततः पतिपुत्रवती नारी
दाम्यद्वोर्वस्त्रेण ग्रथिं वध्नाति । ततः कुशग्रथिं
सुक्ता वस्त्रेणाच्छादयान्यावलीकनं कारयेत् ।
ततो भर्तुर्दक्षिणपार्श्वे बधूसुपवेशयेत् । ततो
नापितेन गौर्गौरित्युक्ते जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हिरवृहती च्छन्दो गौर्देवता पूर्ववद्वगवी-
मोक्षणे विनियोगः । ॐ सुच गां वरुणपाशा-
द्विषन्तं मेभिर्धेहि त्वं जह्यसुष्य चोभयोस्तुष्टज
जामस्तु दद्यानि पिबतूदकम् । इति पठेत् । ततो

विष्टतं

नापितेन सुक्तायां गवि जामाता पठति । प्रजा-
पतिर्हिरवृष्टुप् कृन्तो गौर्देवता गवानुमन्त्रये
विनियोगः । ॐ माता रुद्राणां दुहिता वस्त्रां
स्वसादित्यानां अमृतस्य नाभिः प्रनुवोचं चिकि-
तुषे जनाय मा गा मना गा मदितौ वधिष्ट ।
अनेन गां विसर्जयेत् । ततो मङ्गलं कुर्यात् ।
ततो भर्तुर्ब्रामपार्श्वे बधूसुपवेशयेत् । इति
सम्पदानं समाप्तम् ॥३॥ इति भवदेवभट्टः ॥

विवाहितः, पुं क्ली, (वि + वृ + णिच् + क्तः ।)

कृतविवाहः । यथा,—

“अनेनरदिने चैव यदि रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तानवर्हिता ॥”
अपि च ।

“विष्णुभागे त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे ।
रभिर्विवाहिता कन्या नित्यमेव सुदुःखिता ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विवाहः, पुं, (वि + वृ + णिच् + यत् ।) जामाता ।

इति केचित् ॥ विवाहयोग्ये, त्रि । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३३ । १६० ।

“पद्मावत्या ऋते राज्या न विवाह्यापरेति यत् ।
प्रोक्तं देवि प्रतिज्ञातं मया निर्यूढमद्य तत् ॥”

विविक्तं, त्रि, (वि + विच् + क्तः ।) पवित्रम् ।

विजनम् । इत्यमरः । (यथा, गीतायाम् । १३ । १० ।

“विविक्तदेशे सवित्त्वमरतिर्जनसंसदि ॥”

असम्पृक्तः । (यथा, माघे । ११ । १७ ।

“पुनरुचि विविक्तेर्मातरिश्वावचूयं
ज्वलयति मदनाग्निं मालतीनां रजोभिः ॥”

विवेकी । इति मेदिनी ॥

विविक्ता, स्त्री, दुर्भगा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुद्राङ्गितपुस्तके विरिक्ता इति पाठः ॥

विविधं, त्रि, नानाप्रकारम् । इत्यमरः । (यथा,
कौतुकसर्वस्वे । २ ।

“कृतं विविधदुष्कृतं सततमेव प्रवृद्धतः ॥”

विवीतः, पुं, भूमिविशेषः । यथा,—

“सममेषां विव्रीतेऽपि खरोऽहं महिषीसमम् ।

विवीतः प्रचुरवृणकाष्ठो रक्षमाणः परिगृहीतो
भूपदेशः तदुपधातेऽपीतरक्षेत्रसमं दण्डं एषां
महिष्यादीनां विद्यात् । इति मिताक्षरायां
स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥

विवीतभर्ता, [ऋ] पुं, विव्रीतभूस्वामी । इति

मिताक्षरा ॥

विष्टता, स्त्री, (वि + वृ + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)

दुर्भगा । इति भूरिप्रयोगः ॥

विष्टतं, त्रि, (वि + वृ + क्तः ।) विस्तृतम् । इति

मेदिनी । (यथा, शाकुन्तले १ अङ्के ।

“दभैरर्द्धावलीढः अमविष्टतमुखभङ्गिभिः

कीर्णवर्मा ॥”

वर्णोच्चारणे प्रयत्नविशेषः । यथा, सिद्धान्तकौ-
मुद्याम् । १ । १ । ६ । “सृष्टेयत्सृष्टविष्टतसंवृत-
मेदात् ॥” “विष्टतसृष्टाणां स्वराणाञ्च । इत्यस्या-

वर्णस्यप्रयोगे संवृतम् । प्रक्रियादशायाम् विष्टत
मेव ॥”)

विवेकि

विद्वता, स्त्री, चन्द्रगर्भेदः । इति मेदिनी ।
तल्लक्षणं यथा,—

“विद्वतास्यां महादाहां पञ्चोदुम्बरसन्निभाम् ।
विद्वतामिति तां विद्यात् पितृतोल्यां परिमण्ड-
लाम् ॥”

परितः शोथवतीम् ॥ * ॥ अस्याश्चिकित्सा ।
“विद्वतामिन्द्रहास्यं गर्दभीं जालगर्दभम् ।
पैत्तिकस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक् ।
पाके तु रोपयेदायुः पक्वेर्मधुरमेवजेः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(विद्वत्तेति कचित् पाठः ॥)

विद्वताक्षः, पुं, (विद्वते अक्षिणी यस्य ।) कुक्कुटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

विद्वतिः, स्त्री, व्याख्या । विपूर्ववृद्धातोः क्तिप्रत्य-
येन निष्पन्नमिदम् । विवरणम् । यथा,—

“शक्तिग्रहं याकरयोपमान-
कोषाप्रकाश्याद्विद्वत्तत्त्वम् ।
वाक्यस्य शेषात् विद्वतेर्वदन्ति
सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

विद्वत्तं, त्रि, (वि + वृत् + क्तः ।) चलितम् ।
यथा,—

“विद्वत्तपार्श्वं रुचिराङ्गहावं
समुद्वहचारं नितम्बरम्यम् ।
आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालं
गोपाङ्गनाट्यमनन्दयत्तम् ॥”

इति भट्टिः ॥

विद्वत्तं तिर्यक्चलितं पार्श्वं यत्र । इति
तट्टीका ॥

विद्वत्तिः, स्त्री, चक्रवद्भ्रमणम् । घूर्णनम् । विपूर्व-
वृद्धातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (विविध-
वृत्तिः । यथा, भागवतटीकायां श्रीधरः । ३।१।१० ।
“विश्वरूपां विद्वत्तये विविधवृत्तिनाभाय ॥”)

विवेकः, पुं, परस्परव्यावृत्त्या वस्तुस्वरूपनिश्चयः ।
प्रकृतिपुरुषयोर्विभागेन ज्ञानं इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । पृथगात्मता २ । इत्य-
मरः ॥ विवेचनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
पृथग्भावः ४ । इति धरणिः ॥

“विवेको वस्तुनो भेदः प्रकृतेः पुरुषस्य वा ॥”

इति जटाधरः ॥

यथा । नित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञावत् ब्रह्मेव नित्यं
वस्तु ततोऽन्यदखिलमनित्यमिति विवेचनम् ।
इति वेदान्तसारः ॥ (यथा, मनौ । १ । २६ ।
“कर्मणाश्च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् ॥”)
अलङ्घनी । विचारः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
मनौ । १ । ११२ ।

“तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः ॥”)

विवेकिता, स्त्री, (विवेकिन् + तल् ।) विवेकित्वम् ।
विवेकिनो भावः । यथा,—

“यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु तत्र चतुष्टयम् ॥”

इति हितोपदेशः ॥

विवेकः

(यथा, याज्ञवल्क्यः । ३ । १५६ ।

“आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता ॥”)

विवेकी, [नृ] पुं, (विवेकोऽस्यास्तीति । विवेक +
इनिः ।) देवसेनराजपुत्रः । यथा,—

“देवसेनोऽपि केशिन्यां जनयामास पुत्रकान् ।
सप्त श्रेष्ठत तान् यूयं नामतः कौर्त्तितांस्तथा ॥
सुमना वसुदानश्च ऋतधृग्यवनः कृती ।
नौलो विवेकीत्येते वै सर्वशास्त्रविशारदाः ॥”
इति कालिकापुराणे भैरववंशानुकीर्त्तने ६०
अध्यायः ॥ विचारकर्त्ता । इति मेदिन्यां विवेक-
शब्दार्थदर्शनात् ॥ विवेकविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ६६ । ३४ ।

“दृष्टादृष्टांस्तथा भोगान् वाञ्छमाना विवे-
किनः ।

दानानि च प्रयच्छन्ति पूर्णधर्मांश्च कुर्वते ॥”)

विवेचकः, पुं, (वि + विच् + क्तुल् ।) विवेचन-
कर्त्ता । विवेचयति य इत्यर्थे ण्यकप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

विवेचनं, स्त्री, (वि + विच् + क्तुल् ।) विवेकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । ४३ । १८ ।

“विद्वद्भिर्गोपसे विष्णो लमेव जगतीपते ।

इच्छया सर्वमाप्नोषि दृष्टादृष्टविवेचनम् ॥” * ॥

निर्णयः । यथा, मनुः । ८ । २१ ।

“यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सोदति तद्राष्ट्रं पङ्क्तौगौरिव पश्यतः ॥”)

विवेचनीयः, त्रि, विवेच्यः । विवेचितयः । इति
विपूर्वविचधातोर्नौयप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

विद्वद्भावन्, [त्रि] त्रि, (वि + ब्रू + शब् ।) विद्वद्-
वक्ता । यथा,—

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।

परार्थवादी दृष्टः स्यात् व्यवहारेषु विद्वद्वन् ॥”

विद्वद्वन् विद्वद्भावन् । इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

विवोढा, [ऋ] पुं, (वि + वृद्ध + ङच् ।) वरः ।

पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

विवोक्तः, पुं, स्त्रीणां शृङ्गारभावना क्रिया । इत्य-
मरः ॥ अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गर्वाद्दनादरः

सापराधस्य च संयमनं ताडनञ्च विवोक्तः ।

यदुक्तम् ।

“गर्वाभिमानादिष्टेऽपि विवोक्तोऽनादरक्रिया ।”

तथा ।

“अभिमतवस्तुप्राप्तावपि गुरुगर्वाद्दनादर-
स्तन्त्राः ।

स्तलति प्रियस्य हृदयं संयमताडनमयन्तु

विवोक्तः ॥”

इति भरतः ॥

“विवोक्तस्ततिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽनादरः ।

न त्वराहर्षवागादेर्दयितागमनादिषु ॥”

इति सारसुन्दरी ॥

“इष्टेऽपि गर्वमानाभ्यां विवोक्तः स्यादनादरः ॥”

इत्युज्ज्वलीनलमणिः ॥

विशदः

विश, औ श प्रवेशे । इति कविकल्पद्रुमः ।

(तुदा०-पर०-सक०-अनिट् ।) श, विशति ।

औ, अविचत् । विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनम् ।

विपराजिपरिश्रवक्रीनिविशेयादिनात्मनेपदवि-

धानेऽपि भर्तुरङ्के निविशती भयादिति रघौ ।

केवलान् शब्दप्रत्ययं विधाय पश्चादुपसर्गयोगा-

दिति दुर्घटवृत्तिः । निशब्द इह उपसर्गप्रति-

रूपको वा । यस्मादिश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्वा

महात्मनः । तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः

प्रवेशनादिति पुराणे विष्णुशब्दश्रुत्यादनात्

सृष्ट्यान्तोऽयमिति केचित् तच्चिन्त्यम् । ताल-

यान्तस्यैव सर्वसम्मतत्वात् । इति दुर्गादासः ॥

विशं, स्त्री, (विश + क्तः ।) नृणालम् । इत्यमर-

टीकायां रायमुकुटः ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

“पद्मनालं नृणालं स्यात्तथाविशमिति स्मृतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विशंवरा, स्त्री, (विशं मनुष्यं वृणोतीति । वृ +

अच् । अभिधानात् द्वितीयाया अलुक् ।)

पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशकण्ठी, स्त्री, (विशमिव कण्ठो यस्याः ।

विशकण्ठ + ङीष् ।) वलाका । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विशङ्कः, त्रि, विगता शङ्का यस्य बहुव्रीहिः ।

शङ्कारहितः । (यथा, रघुः । २ । ११ ।

“धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभाव-

माख्यातमन्तःकरणेर्विशङ्कः ॥”)

विशङ्कटः, त्रि, (वि + “वेः शालच्छङ्कटचौ ।”

५ । २ । २८ । इति शङ्कटच् ।) विशालः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, भट्टिः । २ । ५० ।

“विशङ्कटो वक्षसि बाणपाणिः

सम्पन्नतालद्वयसः पुरस्तात् ॥”

भयानकः । यथा, कथासरित्सागरे । १०८ । १०८ ।

“मांसाद्वृत्तवेतालतालवाद्यविशङ्कटः ।

अभून्नृत्यत्कवन्तोऽसौ भूतप्रीत्यै रणोत्सवः ॥”)

विशदः, पुं, (वि + शद् + अच् ।) श्वेतवर्णः ।

इत्यमरः ॥ (जयद्रथपुत्रः । यथा, भागवते ।

६ । २१ । २३ ।

“दृष्ट्वायस्तस्तस्य पुत्र आसीत्त्रयद्वयः ।

तत्सुतो विशदस्तस्य स्तेनजित् समजायत ॥”)

विशदः, त्रि, (वि + शद् + अच् ।) विमलः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ४ । १८ ।

“प्रसादसुखे तस्मिन् चन्द्रे च विशदप्रभे ।

तदा चक्षुःश्रुतां प्रीतिरासीत् समरसा हयोः ॥”)

युक्तः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ८ । ३ ।

“विशदोऽक्षितेन मेदिनी

कथयामास कतार्थतामिव ॥”)

शुक्लगुणयुक्तः । इत्यमरः ॥ (उज्ज्वलः । यथा,

भाघे । ८ । ७० ।

“खच्छामः स्तपनविधौ तमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बलदुतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासञ्च प्रतनु विविक्तमस्तितीया-

नाकव्यो यदि कुसुमेष्टुणा न श्रुत्यः ॥”)

विशल्या

विशयः, पुं. (वि + शी + अच् ।) संशयः । यथा,
 “विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
 निर्णयश्चेति पक्षाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्तुतम् ॥”
 विशयो विचारार्हवाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो
 न वा इति संशयः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 आश्रयः । इति केचित् ॥
 विशयी, [न] त्रि, (विशयोऽस्यस्येति । विशय +
 इनिः ।) संशयी । इति विशयशब्दार्थदर्श-
 नान् ॥
 विशरः, पुं. (वि + शृ हिंसायाम् + अप् ।) वधः ।
 इत्यमरः ॥
 विशरणं, क्ली (वि + शृ + लुट् ।) मारणम् ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 विशल्याः, त्रि, (विगतं शल्यं यस्मात् ।) शल्य-
 रहितः । यथा,—
 “सशल्यः स समाप्राय लक्षणः परवीरहा ।
 विशल्यो विरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन् महीतलान् ॥”
 इति श्रीरामायणे युद्धकाण्डे १०२ सर्गः ॥
 विशल्यकरणी, स्त्री, (विशल्यं क्रियतेऽनयेति ।
 विशल्य + कृ + लुट् । डीप् ।) औषधिविशेषः ।
 यथा,—
 “पूर्वन्तु कथितो योऽसौ वीर जाम्बवता तव ।
 दक्षिणे शिखरे जातां महौषधिमिहानय ॥
 विशल्यकरणीं नाम्ना सावर्ण्यकरणीं तथा ।
 संजीवकरणीं वीर सन्धानीच्च महौषधीम् ॥”
 इति रामायणे वाल्मीकीये युद्धकाण्डे १०३
 सर्गः ॥
 विशल्यकृत, पुं. (विशल्यं तत्पहाराजन्यवेदनादि-
 नाशं करोतीति । कृ + क्तिप् ।) विशालीकृतः ।
 ह्यापरमालीति स्यातः । तत्पर्यायः । अचो-
 ङ्कः २ सुकल्कः ३ भूपलाशः ४ । इति रत्न-
 माला ॥ आस्फोटः ५ आचरत्तियः ६ । इति
 शब्दचन्द्रिका । विशल्यकारिणि, त्रि ॥
 विशल्या, स्त्री, (विगतं शल्यन्तपहारादिजनित-
 वेदनादिनाशो यथा ।) गुडूची । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “गुडूची मधुपर्णी स्यादमृतान्तवल्गरी ।
 क्षिप्ता च्छिन्नरुहा च्छिन्नोद्भवा वल्गादनीति च ॥
 जीवन्ती तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।
 चक्रलक्षणिका धीरा विशल्या च रसायनी ॥
 चन्द्रहासी वयःस्था च मण्डली देविनिर्मिता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
 अग्निशिखावृक्षः । (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “कलिहारी तु हलिनी लाङ्गली शक्रपुष्पापि ।
 विशल्याग्निशिखानन्ता वद्विवक्ता च गर्भसुत ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
 दन्ती । इत्यमरः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
 “लगुदन्ती विशल्या च स्यादुदुम्बरपर्यापि ।
 तथैरुदफला शीघ्रा श्येनचण्डाद्युगप्रिया ॥
 वारहासी च कथिता निकुम्भश्च मकुलकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 त्रिपुटा । इति मेदिनी ॥ कलिकारी । अज-

विशाख

मोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः ।
 यथा, महाभारते । २ । ६ । २० ।
 “किमुना च विशल्या च तथा वैतरणी नदी ॥”
 विशसनं, क्ली, (वि + शस हिंसायाम् + लुट् ।)
 मारणम् । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । ६६ ।
 ४३ ।
 “तस्मिन् विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसंघवे ।
 दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षांस्यौत्पातिकानि च ॥”
 नरकविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २६ । ७ ।
 “प्राणरोधो विशसनं जालाभक्षः सारमेयादन-
 मरीचिरयः पानमिति ॥” ॥ विनाशकारिणि,
 त्रि । यथा, महाभारते । ६ । ५६ । ६० ।
 “यमदण्डोपमां गुर्वीमिन्द्राशनिसमखनाम् ।
 अपश्याम महाराज रौद्रीं विशसनो गदाम् ॥”
 विशसनः, पुं, (विशसति हिनस्तीति । वि + शस
 हिंसायाम् + लुट् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १२ । १६६ ।
 ८३—८४ ।
 “असेरथौ हि नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
 पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयन् लभते जयम् ॥
 असिर्निशसनः खड्गस्तौष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव घर्मपालस्तथैव च ॥”
 विशसितः, त्रि, मारितः । विपूर्वशसघातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विशस्तः, त्रि, अविनीतः । वृषिशसी वैद्ये ।
 एतौ निष्ठायामविनये एवानितौ स्तः । वृथो
 विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः । विशसितः । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥
 विशस्ता, [ऋ] पुं, (वि + शस हिंसायाम् +
 टच् ।) चाण्डालः । इति संक्षिप्तसारोणादि-
 वृत्तिः ॥ (हिंसाकारके, त्रि । यथा, महा-
 भारते । १२ । ११५ । ४६ ।
 “आहृता चातुमन्ता च विशस्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कृता चोपभोक्ता च खादकः सर्व एव ते ॥”
 पापिन इति शेषः ॥)
 विशाकरः, पुं, भद्रचूडः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 लङ्कासिञ् इति भाषा ॥
 विशाखः, पुं, कार्तिकेयः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 महाभारते । ३ । २३१ । ७ ।
 “प्रसुर्नेता विशाखश्च नेगमेयः सुदुस्वरः ॥”
 घन्विनां वितस्थन्तरेण पादसंस्थानम् । इति
 भरतः ॥ याचकः । इति मेदिनीकरहेमचन्द्रौ ॥
 पुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विगता शाखा
 यस्य । शाखाविहीने, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 ४८ । ५२ ।
 “कवन्धोऽवस्थितः संखे विशाख इव पादपः ॥”
 विशाखजः, पुं, नारङ्गः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विशाखजाते, त्रि ॥
 विशाखलं, क्ली, युद्धकाले मध्ये विन्यस्तपादद्वयम् ।
 यथा,—
 “विशालान्तरविन्यस्ते पादयुग्मे विशाखलम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥

विशालः

विशाखा, स्त्री, कटिलकः । इति मेदिनी ॥ अश्वि-
 न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतघोडशतक्षत्रम् ।
 तत्पर्यायः । राधा २ । इत्यमरः ॥ “विशाखे हे ।
 ‘पद्मीर्मध्यगतस्तत्र सुग्रीवः प्रवगेश्वरः ।
 विशाखयोर्मध्यगतः संपूर्ण इव चन्द्रमाः ॥’
 इति रामायणम् ॥
 अतएव द्वित्युचितं किन्तु एकतारापेक्षया
 एकवचनमिहोक्तम् ॥” इति भरतः ॥ तस्या-
 रूपं तोरणाकारचतुस्तारामयम् । इति सूत्र-
 चिन्तामणिः ॥
 “तोरणाकृतिनि पञ्चतारके
 तारकेशवदने विशाखमे ।
 तन्नि यान्ति विबुधाध्वमध्यगे
 कुम्भतो रसभुजाः कलाः प्रिये ॥”
 दं । ०।२६ । इति कालिदासकृतरात्रिलघुनिरूप-
 पकयन्यः ॥ अस्या अधिदेवते शक्राग्नी । इयं
 मिश्रगणान्तर्गता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥
 तत्र जातफलम् ।
 “सदानुरक्तो विविधक्रियायां
 सुवर्णकारैरपि सख्यमेति ।
 यस्य प्रसूतौ च भवेत् विशाखा
 सखा न कस्यापि भवेत् प्रसूतः ॥”
 इति कोष्ठीप्रदीपः ॥
 विशातनः, त्रि, (वि + शत + शिच् + लुट् ।)
 मोचनकर्त्ता । (यथा, महाभारते । ७।८।१८।
 “नमस्ते देवदेवेश सनातन विशातन ।
 विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुण्ठ पुरुषोत्तम ॥”
 यथा च ।
 “साधु वीर त्वया पृथमवतारकथां हरेः ।
 यत्त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम् ॥”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १४ अध्यायः ॥
 “मृत्योः पाशं विशातयति मोचयतीति तथा ।”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥ (वि + शत +
 शिच् + लुट् ।) पातने, क्ली । यथा, महा-
 भारते । ७ । १२ । १६ ।
 “यतमानाः प्रयत्नेन द्रोणानीकविशातने ।
 न श्रेष्ठः खड्गया युद्धे तद्वि द्रोणेन पालितम् ॥”
 विशायः, पुं. (वि + शी + “युपयोः श्रेतेः पर्याये ।”
 ३ । ३ । ३६ । इति घञ् ।) प्रहरिकादीनां
 क्रमेण शयनम् । यथा, अमरे ।
 “उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ ॥”
 विशारणं, क्ली, (वि + शृ + शिच् + लुट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 विशारदः, त्रि, विद्वान् । (यथा, मनुः । ७ । ६३ ।
 “दूतश्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ॥”
 प्रगल्भः । इत्यमरः ॥ प्रसिद्धः । इति हारा-
 वली ॥ श्रेष्ठः । इत्यजयपालः ॥ वकुले, पुं. इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 विशारदा, स्त्री, सुदृशालभा । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विशालः, त्रि, (वि + “वेः शालच्छङ्कटचौ ।” इति
 शालच् । यद्वा, विश प्रवेशने + “तमिविशि-

विशाला

विहीति । उणा० १।११७। इति कालन् ।
 वृहत् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ६।३२।
 “अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहु-
 विशालवचास्तुवृत्तमध्यः ॥”
 विगतः शालः स्तम्भो यस्य । स्तम्भरहितः ।
 यथा, शिशुपालवधे । ३।५०।
 “एहैर्विशालैरपि भूरिशालैः ॥”
 विशालः, पुं, (विश + कालन् ।) नृगभेदः । पक्षि-
 भेदः । इति मेदिनी ॥ वृषभेदः । वृक्षभेदः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 विशालता, स्त्री, (विशालस्य भावः । विशाल +
 तल् ।) पार्श्वविस्तारः । ओसार इति ख्यातः ॥
 तत्पर्यायः । परिणाहः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
 वृहत्संहितायाम् । ४।८।
 “उन्नतभीषच्छृङ्गं नौसंस्थाने विशालता
 चोक्ता ॥”
 सामान्यविशालत्वम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विशालतैलगर्भः, पुं, (विशालं प्रचुरं तैलं गर्भं
 यस्य ।) अक्षौठवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशालत्वक्, [च्] पुं, (विशाला त्वक् यस्य ।)
 सप्तपर्णवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 विशालपत्रः, पुं, (विशालानि पत्राणि यस्य ।)
 कासायुः । श्रीतालः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशालफलिका, स्त्री, (विशालं फलं यस्याः ।
 ततः स्वार्थे कन् । टापि अत इत्वम् ।) निष्पावी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशाला, स्त्री, (विशाल + टाप् ।) इन्द्रवारुणी ।
 इत्यमरः ॥ यथाच ।
 “विशाला कफवातघ्नी हेमकुष्ठहरा सरा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 उज्जयनी । इति मेदिनी ॥ उपोदकी । महेश्वर-
 वारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “ऐन्द्रीन्द्रवारुणी चित्रा गवाक्षी च गवादनी ।
 वारुणी च गवाणुक्ता सा विशाला महाफला ।
 श्वेतपुष्पा मृगाक्षी च मृगैर्वाकर्मगादनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 तीर्थविशेषः । यथा,—
 “सुखनक्षोपवासश्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ।
 वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
 हस्तकन्या । यथा,—
 “मनोरमां भानुमतीं विशालां बाहुदामय ।
 हस्तः प्रादात्सहादेव चतस्रोऽरिहनेमिने ॥”
 इति गारुडः ६ अध्यायः ॥
 विशालाक्षः, पुं, (विशाले अक्षिणी यस्य । समासे
 षच् ।) हरः । (यथा, महाभारते । १२।५६।८०।
 “ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः ।
 बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरमापतिः ॥”
 गरुडः । (तदंशीयविशेषः । यथा, महा-
 भारते । ५।१०१।६।

विशाला

“अनिलश्चानलश्चैव विशालाक्षोऽथ कुण्डली ॥”
 सुनेत्रे, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महा-
 भारते । ३।३६।७०।
 “ददामि ते विशालाक्षं चतुः पूर्वैश्च वि-
 भवान् ॥”
 विष्णुः । इति केचित् ॥ (वृतराष्ट्रपुत्रः । यथा,
 महाभारते । १।११७।६।
 “अपराजितः कुण्डशाथी विशालाक्षो दुरा-
 धरः ॥”
 विशालाक्षी, स्त्री, (विशाले अक्षिणी यस्याः ।)
 वरस्त्री । इति विश्वः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १।७७।१३।
 “यत्रोषितं विशालाक्षि त्वया चन्द्रनिभानने ।
 तत्राहसुषितो भद्रे कुक्षौ कायस्य भामिनि ॥”
 नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वती ।
 यथा, आदिशतमले ।
 ईश्वर उवाच ।
 “ध्रुवमादां समुद्रं मायावीजं समुदरेत् ।
 विशालाक्षीपदं देवैर्न हृदन्तं मन्त्रमुदरेत् ॥
 अष्टाक्षरी महाविद्या अष्टसिद्धिप्रदा शिवे ।
 प्रसङ्गात् कथिता विद्या त्रैलोक्यदुर्लभा प्रिये ॥
 ऋषिरस्या महेशानि सदाशिवो महाप्रभुः ।
 पंक्तिश्च ह्यन्तः कथितं विशालाक्षी च देवता ॥
 शक्तिः प्रणवमित्युक्तं लज्जावीजश्च बीजकम् ।
 धर्मायकाममोक्षेषु विनियोगः प्रकीर्तितः ॥
 अङ्गन्यासकरन्यासौ यथावदभिधीयते ।
 षड्दीर्घभाजा बीजेन प्रणवादेन कल्पयेत् ॥
 मूलेन थापकं न्यस्य ध्यायेद्देवीं परां शिवाम् ।
 ध्यायेद्देवीं विशालाक्षीं तत्रजाम्बूनदप्रभाम् ॥
 द्विभुजामम्बिकां चण्डीं खड्गखर्परधारिणीम् ।
 नानालङ्कारसुभगां रक्ताम्बरधरां शुभाम् ॥
 सदा घोडश्वधर्यां प्रसन्नास्यां त्रिलोचनाम् ।
 सुखमालावतीं रम्यां पीनोन्नतपयोधराम् ॥
 शिवोपरि महादेवीं जटासुकुटमण्डिताम् ।
 शत्रुचयकरीं देवीं साधकाभीष्टदायिकाम् ॥
 सर्वसौभाग्यजननीं महासम्यक्पदां स्मरेत् ।
 एवं ध्यात्वा महादेवीमुपचारैः प्रपूजयेत् ॥
 पुरश्चरणकाले तु वर्णलक्षं जपेत् सुधीः ।
 यत्नमध्ये समावाह्य प्रतिष्ठां कारयेत्ततः ॥
 त्रिकोणश्चाष्टपत्रश्च तनो वृत्तं समालिखेत् ।
 चतुरस्रं चतुर्द्वारमेवं मण्डलमालिखेत् ॥
 तत्रावाह्य यजेद्देवीं सर्वसौभाग्यसुन्दरीम् ।
 विशालाक्षीं विशालास्यां यथाविधि प्रपूजयेत् ॥
 त्रिकोणान्तर्महादेवीं संपूज्य मातरः क्रमात् ।
 पङ्कजाक्षीं विरूपाक्षीं रक्ताक्षीं चण्डलोचना ॥
 एकनेत्रा द्विनेत्रा च कोटराक्षीं त्रिलोचना ।
 एताः पूज्या महेशानि पञ्चाग्रेष्वष्टयोगिनीः ॥
 पश्चिमादिक्रमेणैव अष्टसिद्धिस्वरूपिणीः ।
 चतुरस्रे महादेवि लोकपालान् समर्चयेत् ॥
 तद्वह्निश्चैव वज्रादान् पूजयेद्भाग्यहेतवे ।
 ततो यथाशक्ति जप्त्वा पूर्वैश्च समाचरेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

विशीर्ण

चतुःषष्टियोगिन्यन्तर्गतयोगिनीविशेषः । इति
 दुर्गाचौपद्वितः ॥
 विशाली, स्त्री, अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विशिखः, पुं, (विशिष्टा शिखा यस्य ।) शर-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वाणः । इत्यमरः ॥
 (यथा, भागवते । ४।१७।१३।
 “सन्दधे विशिखं भूमेः क्रुद्धस्त्रिपुरहा यथा ॥”
 तोमरः । इति मेदिनी ॥ (विगता शिखा
 यस्य ।) शिखारहिते, त्रि ॥ यथा,—
 “विशिखोऽनुपवीती च वृत्तं कर्म न तत्
 कृतम् ॥”
 इति स्मृतिः ॥
 विशिखा, स्त्री, खनित्री । रथ्या । (यथा, माघे ।
 १५।१७।
 “विशिखान्तराण्यतिपपात
 सपदि जवनैः स वाजिभिः ॥”
 नालिका । इति मेदिनी ॥
 विशिपं, स्त्री, (विशन्त्यनेति । विश + “विटप-
 पिष्टपविशिपोलपाः ।” उणा० ३।१४५। इति
 कप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मन्दिरम् ।
 इत्युयादिकोषः ॥
 विशिष्टः, त्रि, (त्रि + शिष् + क्तः । यद्वा, शास +
 क्तः ।) युक्तः । यथा । हस्तानचत्रगङ्गा-
 रूपगुणद्वयविशिष्टदशमीविधेर्यस्मिन् अहनि
 तस्माभस्तत्र स्नानम् । इति तिथ्यादितत्त्वे स्मार्त्त-
 भट्टाचार्यलिखनम् । विशेषेण शिष्टश्च ॥ (यथा,
 हितोपदेशे ।
 “समैश्च समतां याति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥”
 विशिष्टः, पुं, विष्णुः । यथा । विशिष्टः शिष्टकृत्
 शुचिः । इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
 विशिष्टाद्वैतवादी, [न्] त्रि, (विशिष्टं युक्तं
 अद्वैतं वदतीति । वद् + णिनिः ।) प्रकृति-
 पुरुषयोर्भिन्नत्वेऽपि मिलितयोस्तयोर्ब्रह्मत्ववादी ।
 तस्य मतं यथा । पुरुषस्तदतिरिक्ता प्रकृतिः
 किन्तुभयमिलितं ब्रह्म चणकद्विदलवत् । इत्थं
 ब्रह्मण एकत्वं व्यवस्थितम् । चित् परमाणु-
 स्वरूपो जीवः समस्तविश्वं ब्रह्मांशः । इति
 माधवभाष्यादिः ॥ * ॥ अद्वैतवादिसमतं यथा ।
 ब्रह्मैव सत्त्वं प्रत्यक्षादिसिद्धं विश्वं ब्रह्मणि आरो-
 पितम् । यथा रघुः रघुस्वरूपाज्ञानात्
 सर्पवत् प्रतिभाति । तथा ब्रह्मस्वरूपाज्ञानात्
 विश्वं वस्तुवत् प्रतिभाति । प्रकृतिर्जीवश्चापि
 पर्यवसाने ब्रह्मैव ब्रह्मान्यत् सदस्तु नास्ति ।
 अत्र प्रमाणं शारीरिकवृत्तस्य शङ्कराचार्य-
 कृतभाष्यतट्टीकाकल्पतरुभाष्यरत्नप्रभादि ॥
 विशीर्णः, त्रि, (वि + शृ + क्तः ।) शुष्कः । यथा,
 “विशीर्णां विदुषा ब्रह्मा वक्राः स्थूला द्विष्ठा-
 कृताः ।
 क्रिमिदृष्टाश्च दीर्घाश्च समिधो नैव कारयेत् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 विशीर्णपर्णः, पुं, (विशीर्णानि पर्णानि यस्य ।)
 निम्बवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विशुद्धं, त्रि, विशेषेण शुद्धम् । तत्पर्यायः । उज्ज-
लम् २ विमलम् ३ विशुद्धम् ४ वीथम् ५ अव-
दातम् ६ अनाविलम् ७ शुचिः ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ निभृतम् । सत्वम् । इत्यजयपालः ॥
घटचक्रान्तगतपञ्चमचक्रम् । तत्तु कण्ठस्थं अका-
रादिषोडशस्वरयुक्तध्वन्यवर्णषोडशदलपद्मम् ।
तन्मध्ये शिव आकाशश्चास्ति । यथा,—
“तद्गुह्यं विशुद्धाख्यं दलषोडशपद्मम् ।
स्वरेषु षोडशैर्युक्तं ध्वन्यवर्णमहत्प्रभम् ।
विशुद्धपद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महादुसुतम् ॥”
इति तन्त्रम् ॥

अगस्त्यसंहितायाम् । अकारादिषोडशस्वरान्
सविन्दन् षोडशदलकमले कण्ठमूले न्यसेत् ।
विशुद्धे षोडशदले धूम्राभे स्वरभूषिते । इति
तन्त्रसारः ॥

विशुद्धिः, स्त्री, (वि + शुध् + क्तिन् ।) समः ।
शोधनम् । इति विश्वः ॥

“सर्वकर्मण्युपादेया विशुद्धिश्चन्द्रतारयोः ॥”
इति ज्योतिषम् ॥

विशुद्धलः, त्रि, शुद्धलारहितः । (यथा, कथा-
सरितागरे । ५ । ३ ।

“अचिन्त्यं ततश्चाहं राजा तावद्विशुद्धलः ।
तत्कार्यचिन्तयाक्रान्तः स्वधर्म्मो मेवसौदति ॥”
अवहः । विगता शुद्धला यस्येति बहुव्रीहि-
निष्पन्नमिदम् ॥

विशेषः, पुं, (वि + शिष् + घञ् ।) प्रभेदः ।
(यथा, मनुः । ६ । २६ ।

“प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीपयः ।
स्त्रियः श्रयश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥”
प्रकारः । इति जटाधरः ॥ व्यक्तिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तिलकः । इति हारावली ॥ सप्त-
पदार्थान्तर्गतपदार्थविशेषः । यथा,—

“द्रव्यं गुणास्तथा कर्म्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायस्तथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्त्तिताः ॥”
इति भाषापरिच्छेदः ॥

विशेषं निरूपयति । अन्त्यो नित्यव्यवृत्ति-
विशेषः परिकीर्त्तितः । अन्तेऽवसाने वर्त्तते
इति अन्त्यः यदपेक्षया विशेषो नास्तौत्तर्यः ।
घटपटादीनां द्वाणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्
परस्परभेदः । परमाणूनां भेदको विशेष एव स
तु स्वत एव व्यावृत्तः । तेन तत्र विशेषान्तरा-
पेक्षा नास्ति इत्यर्थः । इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली ॥ * ॥ अलङ्कारप्रभेदः । यथा,—

“विशेषः ख्यातसाधारं विनाष्यावेववर्णनम् ।
गते स्मैरपि द्वीपस्यास्तमश्चिन्तन्त तत्कराः ॥१॥
विशेषः सोऽपि यद्विकं वस्त्रनेकत्र वर्णयते ।
अन्तर्वह्निः पुरः प्रजात् सर्वदिश्यपि सेव मे ॥२॥
किञ्चिदास्मत्तोऽश्ववस्त्रन्तरकतिस्रः सः ।
त्वां प्रश्यता मया लब्धं कल्पद्वचनिरीक्षणम् ॥३॥
इति चन्द्रालोकः ॥

(पृथिवी । यथा, भागवते । २ । ५ । २६ ।

“विशेषस्तु विष्णुर्वाणादम्बसो गन्धवानभूत् ॥”

तथाच तत्रैव । ३ । ११ । ४० ।

“विकारैः सहितो युक्तेर्विशेषादिभिरावृतः ॥”
अतिप्रयिते, त्रि । यथा, रघुः । २ । १४ ।

“अग्राम वृष्टापि विना दवाभि-
रासीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ॥”
विशेषकः, पुं स्त्री, (विशेष एव । स्वार्थे कन् ।)
ललाटकतिलकः । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे ।
१ । ६३ ।

“विशेषको वा विशिषेय यस्याः
श्रयं त्रिलोकीतिलकः स एव ॥”
तिलकवृत्ते, पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्री,
पदविशेषः । स तु त्रिभिः श्लोकेरन्वितश्चेत्
तदा भवति । यथा,—
“द्वाभ्यान् युग्मकं प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेष-
कम् ॥”)

विशेषयितरि, त्रि । इति मेदिनी ॥
विशेषकच्छेदः, स्त्री, (विशेषकच्छेदम् ।) चतुः-
षष्टिकलान्तर्गतषष्ठकला । इति शैवतन्त्रम् ॥
सा तु तिलकेषु नानाविच्छेदरचना । इति
दशमस्कन्धीयपञ्चचत्वारिंशाध्यायटीकायाख्या ॥
विशेषगुणः, पुं, (विशेषो गुणः ।) बुद्ध्यादिषट्कम् ।
रूपादिचतुष्टयः । स्नेहः । स्वाभाविकद्रवत्वम् ।
अदृष्टः । भावना । शब्दः । इति भाषापरि-
च्छेदः ॥

विशेषविधिः, पुं, (विशेषो विधिः ।) अल्पवि-
षयकविधिः । यथा,—

“तथा सामान्यकार्येभ्यो विशेषकविधिर्बलौ ।
बहवो विषया यस्य स सामान्यविधिर्भवेत् ।
अल्पः स्याद्विषयो यस्य स विशेषविधिर्भवेत् ॥”
इति दुर्गादासः ॥
सामान्यविशेषयोर्मध्ये विशेषविधिर्बलवान् । इति
स्मृतिः ॥

विशेषणं, स्त्री, (विशिष्यतेऽनेनेति । वि + शिष् +
ल्युट् ।) विशेषधर्मः । स तु गुणादिः । यथा ।
नीलोत्पलमित्यादि । विशिष्यते सम्बुध्यते अनेन ।
कृत्रेण क्वाचमद्राचीदिति । भेदयति अल्पपदार्थं
पृथक् करोति इति भेदकम् । नान्ना शिवः
गोत्रेण गार्ग्यः । विशेषणं दृष्टमेव भेदयति ।
भेदकन्तु अदृष्टमेव भेदयति । इति विशेषण-
भेदकयोर्भेदः । इति सुगबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

विशेषयामिः, स्त्री, (विशेषा असामान्या यामिः ।)
यामिभेदः । तल्लक्षणं यथा । प्रतियोगिव्यधि-
करणस्वसमानाधिकरणावन्ताभावा-प्रतियोगि-
त्वम् । इति चिन्तामणिः ॥

विशेषितं, त्रि, (वि + शिष् + क्तिच् + क्तः ।)
भिन्नम् । अवच्छिन्नम् । इति जटाधरः ॥

विशेषोक्तिः, स्त्री, (विशेषेणोक्तिः ।) अलङ्कार-
भेदः । तल्लक्षणोदाहरणे यथा,—
“कार्याजनिर्विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे ।
हृदि स्नेहचयो नाभूत् स्मरदीपे ज्वलत्प्रभम् ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

विशेष्यः, त्रि, (विशिष्यते गुणादिभिरिति । वि +
शिष् + ल्युट् ।) धर्मिपदार्थः । स च द्रव्यादिः ।
विशिष्यते यः । घटपटादिः । भासमान-
वैशिष्ट्यानुयोगी । अस्य लक्षणं यथा । भास-
मानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं अस्ति च घट इति
ज्ञाने घटादौ तत् तत्र हि भासमानवैशिष्ट्या
घटघटत्वयोः सम्बन्धस्तदनुयोगित्वस्य घटादौ
सत्तात् । अनुयोगित्वमपि स्वरूपसम्बन्धविशेषः
प्रतियोगित्वमनुयोगित्वत्वातिरिक्तपदार्थ इत्य-
प्येकदेशिनः । इति कणादः ॥

विशोकः, पुं, (विगतः शोको यस्मात् ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शोकाभावः ।
यथा, भागवते । १ । १० । ७ ।

“उषिता हास्तिनपुरे मासान् कतिपयान्
हरिः ।

सुहृदाश्च विशोकाय स्वसुखं प्रियकाम्यया ॥”
युधिष्ठिरस्यानुचरविशेषः । यथा, महाभारते ।
२ । ३३ । ३० ।

“इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुषाञ्जनसारथिः ॥”
शोकरहिते, त्रि ॥ (यथा, भागवते । १ । १६ । २१ ।
“लोकं परं विरजस्कं विशोकं
यास्यत्ययं भागवतप्रधानः ॥”

स्त्री, संप्रज्ञानसमाधिः पूर्वकालीना चित्तवृत्तिः ।
यथा, पातञ्जले । १ । ३६ ।

“विशोका वा ज्योतिष्मती ॥”
विशोधनी, स्त्री, (विशोधयतेऽनयेति । वि + शुध् +
ल्युट् । डीष् ।) दन्तीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विशोधिनी, स्त्री, नागदन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥
विशोधिनीबीजं, स्त्री, जयपालः । इति केचित् ॥
विश्वः, पुं, (विश्व दीप्तौ + “यजयाचयतविच्छेति”
३ । ३ । ६० । इति नङ् ।) दीप्तिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ गतिः । इति सुगबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

विश्वगनं, स्त्री, (वि + श्वन् + क्तः ।) दानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वम्, त्रि, (वि + श्वन् + क्तः ।) अनुवृत्तः ।
शान्तः । विश्वस्तः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २१२१ ।

“विश्वम्भृत्यः शृङ्गारनामा चाप्यब्रवीत् प्रभोः ।
तं दृष्ट्वांस्तृतीयैरद्वि शयनेऽवगणं स्थितम् ॥”
अत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः ॥ गाढः । इति
मेदिनी ॥ (निर्विश्वः । यथा, रामायणे ।
२ । १६ । ५ ।

“नियुज्यमानो विश्वम्भः किं न कुर्यामहं
प्रियम् ॥”

विश्वम्भनवोढा, स्त्री, (विश्वम्भा विश्वस्ता नवोढा ।)
सुगन्धनवोढाभेदः । यथा । स्त्रीया त्रिविधा
सुग्धा मध्या प्रगल्भा च । यथा अङ्कुरित-
यौवना सुग्धा । सा च ज्ञातयौवना अज्ञात-
यौवना च । सैव क्रमशो लज्जाभयपराधीन-
रतिर्नवोढा । सैव क्रमशो जातप्रशया विश्वम्भ-

विश्वतः

नवोद्गा । अस्याश्चैष्टा क्रिया मनोहरा कोपे
मार्दवं नवविभूषणे समीक्षा च । विश्वजनवोद्गा
यथा,—

“हरसुकुलितनेत्रपाणिनीवी-
नियमितबाहुकतोरुधुम्बवन्म ।
करकलितकुचस्थलं नवोद्गा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यूनः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

विश्वमः, पुं, (वि + अम + घञ् । वृद्धाभावः ।)
विश्वामः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,
कातन्त्रकृतम् । १ । ३ ।

“अविश्वमं यावदिदं शरीरं-
पतत्यवश्यं परिणामदुर्वहम् ॥”

विश्वम्, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विश्वासः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २३ । २ ।
“निजं पथं चरतु प्रीत्या भवान्नीव भवं प्रभुम् ।
विश्वम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ॥”)
केलिकलहः । प्रणयः । इति मेदिनी । मे, २० ।
वधः । इति विश्वः ॥

विश्वान्नं, स्त्री, (वि + अन्न + णिच् + ल्युट् ।)
दानम् । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । २ । ५४ ।
“कथं नु शक्योऽनुनयो महर्षे-
र्विश्वान्नान्नायपयस्विनीनाम् ॥”)

विश्वान्तः, त्रि, आन्ति युक्तः । विपूर्वकश्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विश्वान्तिः, स्त्री, विश्वामः । विपूर्वश्रमधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा, रामायणे ।
२ । २ । ८ ।

“जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्वान्तिमभिरोचये ॥”
तीर्थविशेषः । यथा,—
राक्षस उवाच ।

“पुरी उज्जयनी नाम तस्यां वासो हि मे सदा ।
कस्मिंश्चिदथ कालेन गतोऽहं विष्णुमन्दिरम् ॥
तस्याग्रे तिष्ठते विप्रो वाचको वेदपारगः ।
विश्वान्तितीर्थमाह्लात्मां यावयेत् स दिने दिने ॥
यस्य श्रवणमात्रेण मम भक्तिर्हृदि स्थिता ।
सा संज्ञा च श्रुता तत्र विश्वान्तेषु मयानघ ॥
वासुदेवो महाबाहुर्जगत्सामी जनार्दनः ।
विश्वामं कुरुते तत्र तेन विश्वान्तिसंज्ञिका ॥”
इति वाराहे विश्वान्तिमाह्लात्मानामाध्यायः ॥

विश्वामः, पुं, (वि + अम + घञ् ।) विरामः ।
इति भरतद्विरूपकोषः ॥ अस्य गुणाः ।
“विश्वामो बलकृतु खेदश्रमजित् स्वास्यादः शुभः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

विश्ववः, पुं, (विश्ववणमिति । वि + श्व + “वौ-
श्वश्वः ॥” ३ । ३ । २५ । इति घञ् ।) अति-
प्रसिद्धिः । इत्यमरः ॥ (धनिः । यथा, भट्टिः ।
७ । ३६ ।

“विश्ववैस्तोयविश्वव तर्ज्यन्तो महोदधेः ॥”
विश्विः, पुं, ऋतुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
विश्वतः, त्रि, (वि + श्व + क्तः ।) स्वातः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कलाविलासे । २ । ५६ ।

४३७

विश्वक

“विद्वाम् सुभगो मानी

विश्वतकर्मा कुलोन्नतः शूरः ।

वित्तेन भवति सर्वो

वित्तहीनस्तु सङ्गुणोऽप्यगुणः ॥”

ज्ञातः । संहृष्टः । इति विश्वः ॥

विश्वतिः, स्त्री, विश्वातिः । विपूर्वश्रमधातोः क्त-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२५ । २ ।

“विश्वतौ श्रुतदेवस्य भूवि लप्यन्ति मेऽसवः ॥”
विश्वेषः, पुं, (वि + श्विष् + घञ् ।) विधुरः ।
अयोगः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १३ । २३ ।

“सेषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वां
भयं मया नूपुरमेकमृज्याम् ।
अट्टशत त्वचरणारविन्द-
विश्वेषदुःखादिव बहुमौनम् ॥”

विश्वं, स्त्री, (विश्वति स्वकारणमिति । विश्व प्रवे-
शने + “अश्वपुषिलटिफणीति ॥” उणा० १ । १५१ ।
इति कनु ।) जगत् । इति मेदिनी । वे, २३ ॥
(यथा, भागवते । ३ । १० । १२ ।

“विश्वं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।
ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनायत्तमृत्तिना ॥”
शुखी । (अस्य पर्यायो यथा,—
“विश्वं महौषधं शुखी नागरं विश्वभेषजम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“शुखी विश्वा च विश्वश्च नागरं विश्वभेषजम् ।
जघनं कटुमदश्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
खोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वः, पुं, गणदेवताविशेषः । इत्यमरः ॥
“वसुसन्धौ क्रतुर्दसौ कालकामौ धृतिः क्रतुः ।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वदेवाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति भरतः ॥ ॥

“इष्टिआह्वे क्रतुर्दसः सन्धौ नान्दीमुखे वसुः ।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धूरिलोचनौ ।
पुरूरवा माद्रवाश्च पार्वत्ये समुदाहृतौ ॥”
इति स्मृतिः ॥

ते तु घर्मात् दक्षकन्यायां विश्वायां जाताः ।
इति मातृ ५ अध्यायः ॥ ॥ नागरः । इति
विश्वः ॥ स्थूलशरीरयष्टुपहितचेतनम् । इति
वेदान्तसारः ॥ ॥ परिमाणविशेषः । यथा,—

“गुणावसवतिस्तोको दशमं तद्वेत् पलम् ।
विश्वो विश्वपलं प्रोक्तं दिव्यं कोटिगुणं हि तत् ।
सैव कोटिगुणा ब्राह्मी विश्वाः प्रस्थादि-
सम्भवाः ॥”
इति ज्योतिष्यती ॥

विश्वः, त्रि, (विश्व + कनु ।) सकलम् । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ३ । २१८ । १६ ।
“यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रन्व तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञास पावकम् ॥”
बहु । इति निघण्टुः । ३ । ११ ।)

विश्वकदः, पुं, ऋगयाजुषलकुक्कुरः । इत्यमरः ॥
ध्वानः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥

विश्वज्ञ

विश्वकदः, त्रि, खलः । इति मेदिनी । रे, २६६ ॥
विश्वकर्म्मजा, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः जायते इति ।
जन + डः ।) सूर्यभार्या । संज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥

विश्वकर्म्मसुता, स्त्री, (विश्वकर्म्मणः सुता ।) सूर्य-
भार्या । संज्ञा । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वकर्म्मा, [न] पुं, (विश्वेषु कर्म्म यस्य ।) सूर्यः ।
देवशिल्पी । इत्यमरः । तत्पर्यायः । त्वष्टा २
विश्वकृत ३ देववह्निः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, महाभारते । १ । २१२ । १० ।

“दृष्ट्वा च विश्वकर्म्मणं आदिदेश पितामहः ॥”
सुनिभेदः । इति मेदिनी । ने, २४७ ॥ स
प्रभासस्य वसोः पुत्रः । यथा,—

“विश्वकर्म्मा प्रभासस्य पुत्रः शिल्पप्रजापतिः ।
प्रासादभवनीयानप्रतिमाभूषणादिषु ।
तद्गागारामकूपेषु स्तुतः सोऽमरवह्निः ॥”
इति मातृ ५ अध्यायः ॥ ॥

अन्यत्र ।
“प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रम्विं नाम्ना तु देवलम् ।
विश्वकर्म्मा प्रभासस्य विश्वातो देववह्निः ॥”
इति मातृ ६ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
“दृष्ट्वातेस्तु भगिनी वरक्षी ब्रह्मचारिणी ।
योगसिद्धा जगत् कृतस्त्रमसक्ता विचरत्युत ॥
प्रभासस्य तु भार्या सा वसुनामष्टमस्य तु ।
विश्वकर्म्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे महामतिः ॥

कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानाञ्च वह्निः ।
भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः ॥
यः सर्वेषां विमानानि देवतानां चकार ह ।
मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १५ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।
“द्वौ प्रोक्तौ विश्वकर्म्मणौ मयस्त्वष्टा च योग-
वित् ।
द्वौ धाता च विधाता च पौराणौ जगतः-
पती ॥”

इति वज्रपुराणे गणभेदो नामाध्यायः ॥
(चेतनाधातुः । तद्विदित्यथा । “तत्र पूर्व
चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय प्रवर्तते ।
स हि हेतुः कारणं निमित्तमन्तरं कर्त्ता मन्ता
वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्म्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽयथो निबन्धो गुणी ग्रहणं
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रतुल्यसेतनावान् विभु-
भूतात्मा चेन्निशात्मा चान्तरात्माचेति ॥” इति
चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

विश्वका, स्त्री, गङ्गाचिह्नी । यथा,—
“गङ्गाचिह्नी तु देवद्वी विश्वका जलकुक्कुटी ॥”
इति हारावली ॥

विश्वकृत, पुं, (विश्वं करोतीति । क + कृप् ।)
विश्वकर्म्मा । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २१२ । १३ ।

“त्रिषु लोकेषु यत्किञ्चित् भूतं स्थावरजङ्गमम् ।

विश्वम्वा

समानयद्दर्शनीयं तत्तद्वच स विश्वस्तु ॥”
 ब्रह्मा । यथा, भागवते । ६ । १४ । ८ ।
 “निवेदितोऽथाङ्गिरसा सोमं निर्भृत्य विश्व-
 क्तु ।
 तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदन्तर्वन्नीमवेत्यतिः ॥”)
 विश्वकेतुः, पुं, (विश्वमेव केतुर्यस्य । विश्वयापी वा
 केतुर्यस्य ।) अनिरुद्धः । इत्यमरः ।
 विश्वक्, य, सर्वतः । इत्यमरटीका ।
 विश्वक्षेत्रः, पुं, विष्णुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 त्रयोदशमनुः । यथा,—
 “मनुर्भूतेः सुतस्तद्वत् भौत्यो नाम भविष्यति ।
 ततस्तु मेरुसावर्णत्रक्षस्तुर्मनुः स्तुतः ।
 ऋतुश्च ऋतुधामा च विश्वक्षेत्रो मनुस्तथा ।
 अतीतानागतार्थे मनवः परिकीर्त्तिताः ॥”
 इति मात्स्ये ६ अध्यायः ॥ * ॥
 विष्णोर्निर्मात्याधारिदेवता । यथा,—
 “निर्मात्याधारी विष्णोस्तु विश्वक्षेत्रेनस्तुभुञ्जः ।
 शृङ्गचक्रगदापाणिर्दोर्ध्वस्त्रमुजटाधरः ।
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।
 प-ढतीयस्वरान्तेन संयुतो विन्दुनेन्दुना ।
 कीर्त्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ।
 विसर्जनं तथा विष्णोरेष्टान्यां परिकल्पयेत् ॥”
 इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
 (कचित् विश्वक्षेत्रे इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
 विश्वक्षेत्रेणा, स्त्री, प्रियङ्गुवृक्षः । इति केचित् ।
 (केचित् द्वितीयशकारस्थाने सकारं पठन्ति ।
 यथा,—
 “विश्वक्षेत्रेणा प्रियाकान्ता प्रियङ्गुः फलिनी
 फली ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 “प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाङ्गया ।
 गुन्द्रागुन्द्रफला श्यामा विश्वक्षेत्रेणाङ्गनाप्रिया ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 विश्वगः, पुं, (विश्वं गच्छतीति । गम + डः ।)
 ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥
 विश्वगन्धं, स्त्री, (विश्वे सर्वस्थाने गन्धो यस्य ।)
 बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धः, पुं, (विश्वे सर्वदेहे गन्धो यस्य ।)
 पलाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगन्धा, स्त्री, (विश्वेषु समस्तपदार्थेषु मध्ये गन्धा
 गन्धविशिष्टा । क्षितावेव गन्ध इति न्यायादस्या-
 स्तथात्वम् ।) पृथिवी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 विश्वगोप्ता, [च] पुं, (विश्वस्य गोप्ता ।) विष्णुः ।
 इन्द्रः । इति केचित् ॥ (विश्वपालके, त्रि । यथा,
 हरिवंशे । २५१ अध्याये ।
 “त्वमेव विश्वगोप्तासि विश्वम्भर पवित्रमसि ॥”)
 विश्वग्रन्थिः, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विश्वगवायुः, पुं, (विश्वगतो वायुः ।) सर्वतोऽगामि-
 पवनः । अस्य गुणाः ।
 “विश्वगवायुरवायुर्व्यं प्राणिनां नैकदीयकृत् ।
 सर्वं तुलिङ्गको हन्ता कथ्योत्पातपुरःसरः ॥”
 इति राजवल्लभः ॥

विश्वच

विश्वच्, [च] त्रि, सर्वत्रगामी । विश्वं व्यस्यति
 इत्यर्थे कृप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विश्वचक्रः, पुं, (विश्वं सर्वं करोति प्रकाशयतीति ।
 क + बाहुलकात् टः द्वितीयाया अलुक् च ।)
 चक्रुः । इति केचित् ॥
 विश्वचक्रं, स्त्री, (विश्वतः सर्वत्र चक्रं यस्य ।)
 महादानविशेषः । यथा,—
 मत्स्य उवाच ।
 “अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
 विश्वचक्रमिति ख्यातं सर्वपातकनाशनम् ॥
 तपनीयस्य शुद्धस्य विश्वचक्रान्तु कारयेत् ।
 श्रेष्ठं पलसहस्रेण तदर्हं तु मध्यमम् ॥
 तस्यार्हं कनिष्ठं स्याद्विश्वचक्रमुदाहृतम् ।
 अन्यद्विश्वचक्रमुदाहृतं मशक्तोऽपि निवेदयेत् ॥
 षोडशारं तत्तच्चक्रं भूमिनेत्येकाहृतम् ॥
 नाभिपद्मे स्थितं विष्णुं योगारूढं चतुर्भुजम् ॥
 शृङ्गचक्रस्य पार्श्वे तु देवचक्रसमावृतम् ।
 द्वितीयावरणे तद्वत् पूर्वतो जलशायिनम् ॥
 अत्रिर्भृगुर्विश्वचक्रं ब्रह्मा काश्यप एव च ।
 मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।
 रामो रामश्च रामश्च बुधः कल्की च ते दश ॥
 ढतीयावरणे गौरी मातृभिर्वहुर्भुयुता ।
 चतुर्थे द्वादशादित्या वेदाश्चत्वार एव च ॥
 पञ्चमे पञ्चभूतानि रुद्राश्चेकादशैव तु ।
 लोकपालाष्टकं षष्ठे दिक्षातज्ज्ञास्तथैव च ॥
 सप्तमेऽस्त्राणि सर्वाणि मङ्गल्यानि च कारयेत् ।
 अन्तरान्तरतो देवान् विन्यसेदष्टमे पुनः ॥
 तुलापुरुषवत् शेषं समन्तात् परिकल्पयेत् ।
 ऋत्विक्काण्डपसंभारभूषणाच्छादनादिकम् ॥
 विश्वचक्रं ततः कुर्यात् कृष्णाजिनतिलोपरि ।
 तथाष्टादश धान्यानि रसाश्च लवणादयः ॥
 पूर्णकुम्भाष्टकश्चैव वस्त्राणि विविधानि च ।
 मात्स्येक्षुफलरत्नानि वितानं चापि कल्पयेत् ॥
 ततो मङ्गलशब्देन स्नातः शुक्लाम्बरो गृही ।
 होमाधिवासनान्ते तु गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
 इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा तु प्रदक्षिणम् ।
 नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ॥
 परमानन्दरूपि त्वं पाहि नः पापकर्हमात् ।
 तेजोमयमिदं यस्मात् सदा पश्यन्ति योगिनः ॥
 हृदि तत् त्रिगुणातीतं विश्वचक्रं नमाम्यहम् ।
 वासुदेवे स्थितश्चक्रं चक्रमध्ये च माधवम् ॥
 अन्योन्याधाररूपेण प्रणमामि स्थिताविह ।
 विश्वचक्रमिदं यस्मात् सर्वपापहरं परम् ।
 आयुधश्चाधिवासश्च भवादुहर मामितः ॥
 इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् विश्वचक्रममत्सरः ।
 विमुक्तः सर्वपापेभ्यो विष्णुलोके महीयते ॥
 वैकुण्ठलोकमासाद्य चतुर्बाहुः सनातनः ।
 सेव्यतेऽसुरसां संचैस्त्रिभुवनं कल्पशतत्रयम् ॥
 प्रणम्येदं यः कुर्यात् विश्वचक्रान्दिने दिने ।
 तस्यायुर्वर्द्धते नित्यं लक्ष्मीश्च विपुला भवेत् ॥
 इति सकलजगत्सुराधिवासं
 वितरति यस्तपनीयषोडशारम् ॥

विश्वदे

हरिभवनसुपागतः स सिद्धे-
 स्त्रिरमधिगम्य नमस्यते शिरोभिः ॥
 असुदर्शनतां प्रयाति शत्रो-
 र्मदनसुदर्शनताश्च कामिनीनाम् ।
 ससुदर्शनकेशवानुरूपं
 कनकसुदर्शनदानदम्भपापः ॥
 कृतगुरुदुरितारिषोडशारं
 प्रवितरणप्रवराकृतिं सुरारः ।
 अभिभवति भवोद्भवानि भित्वा
 भवमभितो भवने भवानि भूयः ॥”
 इति मात्स्ये महादानानुकीर्त्तने विश्वचक्रप्रादा-
 निको नाम २५६ अध्यायः ॥
 विश्वचक्रात्मा, [न] पुं, (विश्वचक्रं ब्रह्माहमेव
 आत्मा स्वरूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,—
 “नमो विश्वमयायेति विश्वचक्रात्मने नमः ।
 परमानन्दरूपो त्वं पाहि नः पापकर्हमात् ॥”
 इति मात्स्ये २५६ अध्यायः ॥
 विश्वजित्, पुं, (विश्वं जयतीति । जि + कृप् ।
 तुक् च ।) यज्ञभेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा,
 रघुः । ५ । १ ।
 “तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
 निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
 उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
 कौस्तः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥”)
 न्यायविशेषः । यथा । यत्तु फलाश्रुतेर्नित्यत्व-
 मभिहितं तत् फलाश्रुतौ विश्वजिज्ञायात् स्वर्गः
 कल्पयते । इत्यनेन विरुद्धमिति । स च न्यायो
 यथा । विश्वजिता यजेत इत्यादि श्रूयते ।
 इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ वरुणपाशः । इति केचित् ॥
 (अग्निविशेषः । यथा, महाभारते । ३।२१।१६ ।
 “यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रन्त्य तिष्ठति ।
 तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिन्नामपावकम् ॥”
 दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । २२७।५१ ।
 “विश्वजित् प्रतिरूपश्च वृषान्तो विष्करो
 मधुः ॥”
 इन्द्रायस्य पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१।५१ ।
 “आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय ॥”
 सत्यजित्तनयः । यथा, तत्रैव । २० । १६ ।
 “सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मजः ॥”
 विश्वजयिनि, त्रि । यथा, भागवते । ७।४।७ ।
 “सर्वसत्त्वपतीन् जित्वा वशमाननीय विश्वजित् ।
 जहार लोकपालानां स्थानानि सह तेजसा ॥”)
 विश्वतः, [सु] य, (विश्व + तसिल् ।) सर्वतः ।
 इत्यमरटीका ॥ (यथा, भागवते । १०।३१।३ ।
 “वृषमयात्मजाद्विश्वतो भयात्
 ऋषभ ते वयं रक्षिता सुहुः ॥”)
 विश्वदेवः, पुं, (विश्वे दीयतीति । दिव + अच् ।)
 गणदेवताविशेषः । इत्यमरटीका ॥
 “विश्वदेवौ क्रतुदक्षौ सर्वांश्चिद्विष्टु विश्रुतौ ।
 नित्यं नान्दीमुखआह्वे वसुसत्यौ च पैतृके ॥
 नवान्नालम्बने देवौ कामकालौ सदैव हि ।
 अपि कन्यागते स्वर्ये आह्वे च ध्वनिरोचकौ ।

पुनरवासादवाच विश्वदेवौ च पर्वणि ॥

इति वज्रपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(विश्वस्य देवतास्वरूपे, त्रि । यथा, हरिवंशे । १८६ । १६ ।

“श्रुतं मे विश्वदेवानां यद्रहस्यं महर्षिणाम् । तदिह सर्वदेवानां तत्त्वतस्तत्त्ववादिनाम् ॥”

विश्वदेवा, स्त्री, इन्द्रगवेषुका । गोरक्चाकुलिया इति भाषा । इति जटाधरः ॥ नागवला । अरण्यपुष्पदण्डोत्पलः । इति रत्नमाला ॥

विश्वद्राह, [च] त्रि, सर्वत्रगमनकर्ता । विश्वक् समन्तात् अस्ति गच्छति विश्वद्राह सर्वतो-गामी सर्वत्रगमनः तालयमथोऽपीत्येके । इत्यमरभरतौ ॥

विश्वधारिणी, स्त्री, (विश्वं सर्वं धरतीति । धृ + णिनि । डीप् ।) पृथिवी । इति केचित् ॥

विश्वनाथः, पुं, (विश्वस्य नाथः ।) शिवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, वैराग्यशतके । १०१ ।

“न गृहीतं श्रुतिहृदयं

न च न गृहीतं परिषदं हृदयम् ।

इच्छामि च घाम परं

गच्छामि तु विश्वनाथपुरीम् ॥”

साहित्यदर्पणप्रणीता पण्डितविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“श्रीचन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रसु-
श्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रवचनम् ।
साहित्यदर्पणमसुं सुधियो विलोक्य
साहित्यतत्त्वमखिलं सुखमेव वित्त ॥”

विद्यानिवासभट्टाचार्यपुत्रः पञ्चाननोपाधिकः भाषापरिच्छेदसिद्धान्तमुक्तावलीप्रणीतापरपण्डितविशेषः ॥

विश्वपणी, स्त्री, भूम्यामलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वपाः, पुं, (विश्वं पातीति । पा + विश् ।) विश्वपालनकर्ता । स तु परमेश्वरः । इति सुगन्धवोधयाकरणम् ॥ (यथा, हरिवंशे । २५१ अध्याये ।

“विश्वस्य पते पृतायसि अनन्तकर्मन् द्वय-
वंशप्राग्यंश विश्वपालम् ॥”

विश्वशा, [न] पुं, (विश्वं शातीति । शा + भक्षणे + “अनुञ्चन्पूषन्प्रीहन्निति ।” ऊणा० १ । १५८ । इति कनिनृप्रत्ययेन साधुः ।) अग्निः । चन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ देवः । विश्वकर्मा । इति संचिप्रसारोणादित्तिः ॥ सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

विश्वबोधः, पुं, (विश्वस्य बोधो यस्य ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विश्वभूः, पुं, बुद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥

विश्वमेघजं, स्त्री, (विश्वेषां मेघजम् ।) शुक्ली । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४४ ।

“विश्वमेघजहृकाचित्रकैर्जन्मावितैः ॥”

यथास्य गुणाः ।

“सर्वेहं दीपनं दृश्यमुष्णं वातकफापहम् ।

विपाके मधुरं हृदं रोचनं विश्वमेघजम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः ॥

विश्वभोजाः, [सु] पुं, सर्वभुक् । विश्वशब्दपूर्वक-संज्ञातोः औष्ठादिकासिप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

(विश्वरक्षके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४१ । ४१ ।

“पूषाभागः प्रभृषे विश्वभोजाः ॥”

“विश्वभोजा विश्वरक्षकाः ॥” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

विश्वमदा, स्त्री, अग्निजिह्वा । यथा,—

“काली कराली च मनोजवा च

सुजोहिता चैव च घूमवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वमदाश्चिसोऽमेः

समेव जिह्वाः कथिता सुनीत्रेः ॥”

इति शब्दमाला ॥

विश्वम्भरः, पुं, (विश्वं विभर्तीति । भृ + “संज्ञायां भृहृवृजीति ।” ३ । २ । ४६ । इति खच् । “अरु-
द्धिषदिति ।” ६ । ३ । ६७ । इति सुम् ।) विष्णुः । (यथाह कश्चित् ।

“विश्वम्भर ! भरासाकं विश्वस्माद्वा वहिः कुरु ।
अथ पचद्वाभावे त्यज विश्वम्भरत्वकम् ॥”

इन्द्रः । इति मेदिनी । रे, २६५ ॥

विश्वम्भरा, स्त्री, (विश्वं विभर्तीति । भृ + खच् । सुम् । टाप् ।) पृथिवी । इत्यमरः ॥ अस्या युत्पत्तिर्यथा,—

“विश्वम्भरा तद्हरणाच्चानन्वानन्तरूपतः ।

पृथिवी पृथुकन्यात्वाद्भूतत्वात्माह्वाने ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७ अध्यायः ॥

(यथा, उत्तरचरिते । १ अङ्के ।

“विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते ॥”

विश्वयुः, पुं, वायुः । इति केचित् ॥

विश्वरूपः, पुं, (विश्वमेव रूपं यस्य ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । ७ । २०० । १२४ ।

“विश्वे देवाश्च यत्तस्मिन् विश्वरूपस्ततः

सूतः ॥”

त्वष्टृपुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १२२ ।

“त्वष्टुस्त्राप्यात्मजः पुत्रो विश्वरूपो महा-

यशाः ॥”

सर्वरूपे, त्रि । यथा, भागवते । ६ । ४ । २८ ।

“स सर्वानाना स च विश्वरूपः

प्रसीदतामनिरुक्तात्मशक्तिः ॥”

विश्वरूपकं, स्त्री, कृष्णागुरुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विश्वरेताः, [सु] पुं, (विश्वे रेतः शक्तिर्यस्य ।)

ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः ॥

विश्वरोचनः, पुं, (विश्वान् रोचयतीति । रुच् + ल्युः ।) नाडीचक्राकः । यथा,—

“केचुकं मेचुली मेचुनाडीचो विश्वरोचनः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विश्ववेदाः, [सु] त्रि, सर्वज्ञः । विश्वं वेत्ति इत्यर्थे विश्वशब्दपूर्वविदधातीरसुप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । यथा,—

“खस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

खस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

खस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः

खस्ति नो वृहस्पतिर्दधातु ॥”

इति यजुर्वेदसंज्ञितवाचनमन्त्रः ॥

(यथाच भागवते । ८ । ३ । २६ ।

“सोऽहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ।

विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥”

विश्वसहा, स्त्री, अग्निजिह्वाविशेषः । यथा,—

“हेतिः शिखा च सप्तार्धेर्जिह्वास्ता एव

कीर्तिताः ।

काली कराली सुहिता घूमवर्णा मनोजवा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वसहा संज्ञास्तासासुदाहृताः ॥”

इति जटाधरः ॥

विश्वसारं, स्त्री, (विश्वेषां सारम् ।) तन्त्रविशेषः ।

इति प्रसिद्धम् ॥

विश्वसारकं, स्त्री, (विश्वसार + संज्ञायां कन् ।)

विदरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ फणिमनसा ।

इति भाषा ॥

विश्वसितः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) विश्वस्तः ।

इति सुगन्धवोधयाकरणम् ॥ (यथा, नैषधे । १ । १३१ ।

“न केवलं प्राणिवधो वधो मम

त्वदीयणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ॥”

विश्वसृक्, [ज] पुं, (विश्वं सृजतीति । सृज् +

किप् ।) ब्रह्मा । इत्यमरः ॥ (विश्वसृष्टिः, त्रि ।

यथा, रघुः । १० । १६ ।

“नमो विश्वसृजे पूर्वं विश्वं तदनु विभते ।

अथ विश्वस्य संघर्ते तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने ॥”

विश्वस्तः, त्रि, (वि + श्वस + क्तः ।) जातविश्वासः ।

इति मेदिनी । ते, १५५ ॥ यथा,—

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयसुत्पन्नं मृलादपि निवृत्तन्ति ॥”

इति गारुडें ११४ अध्यायः ॥

विश्वस्ता, स्त्री, विधवा । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-

दर्पणे । १० परिच्छेदे ।

“स्तनयुगसुक्ताभरणाः

कण्टककलिताङ्गयद्यो देव ।

त्वयि कुपितेऽपि विश्वस्ताः

प्रागेव रिपुस्त्रियो जाताः ॥”

विश्वस्था, स्त्री, (विश्वतः सर्वतः तिष्ठतीति ।

विश्व + स्था + क्तः ।) श्रुतावरी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

विश्वा, स्त्री, (विश्वा + कन् । स्त्रियां टाप् ।) आति-

विधा । इत्यमरः ॥ श्रुतावरी । इति राज

निर्घण्टः ॥ पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(दक्षकन्याविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

६५ । १२ ।

“क्रोधा प्राधा च विश्वा च वनिता कपिला-

सुनिः ॥”

विश्वाची, स्त्री, अक्षरीविशेषः । यथा,—

“उर्वशी मेनका रम्भा मिश्रकेशी ह्यलमुधा ।

विश्वाची च वृताची च पञ्चचूडा तिलोत्तमा ॥

विश्वामि

भानुमन्वला वचा द्वादशाक्षरसः शुभाः ॥”

इति वज्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(बाहुरोगविशेषः । तल्लक्षणदिकं यथा,—

“अथ विश्वाचीलक्षणमाह ।

‘तलं प्रत्यङ्गुलीनां या कण्ठरा बाहुपृष्ठतः ।

बाहोः कर्मचयकरी विश्वाची नाम सा स्मृता ॥”

कण्ठरा महास्त्रायुः तलं हस्तस्योपरिभागः ।

तलप्रदेशोऽत्र उपरिवाचकः यथा भूमितल-

मिति । तेनायमर्थः । बाहुपृष्ठतः बाहोः पृष्ठं

बाहुपृष्ठमारभ्य तलं प्रतिहस्ततलं यावत्तली-

कृत्य कण्ठरास्ताः सन्ध्य बाहोः प्रसारणा-

कुक्षनादिकर्मचयकरा भवति सा इह वात-

याधियु विश्वाचीत्युच्यते बाहोरिति द्वित्वं

सम्भवपरम् । एकस्मिन्नपि बाहौ विश्वाची

भवति ॥” इति भावप्रकाशः ॥)

विश्वात्मा, [न] पुं, (विश्वमेव आत्मा यस्य विश्वस्य

आत्मा इति वा ।) विष्णुः । यथा,—

“जन्म कर्म च विश्वात्मनस्तत्तुरात्मनः ।

तिर्यङ्मनुषिषु यादः सु तदत्यन्तविद्वन्मनम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

(महादेवः । यथा, कुमारः । ६ । १ ।

“अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम् ।

दाता मे भूयतां नाथः प्रमाणौक्रियतामिति ॥”)

विश्वाध्यायाः [सु] पुं, देवता । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

विश्वामित्रः, पुं, (विश्वमेव मित्रमस्य । “मित्ते

चर्षी ॥” ६ । ३ । १३० । इति विश्वस्य दीर्घः ।)

ब्रह्मर्षिविशेषः । तत्पर्यायः । गाधिजः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रिप्रक्षुयाजो ३ गाधेयः ४

कौशिकः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥ गाधिभूः ६ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“कृतदारं सुतं श्रुत्वा द्रष्टुं पुत्रं स्वकं भृगुः ।

अथाजगाम मतिमान् क्षुषां दृष्ट्वा ननन्द च ॥

दम्पती तं समासीनं भृगुं देवगणाञ्चितम् ।

पूजयित्वा समाचीनं तस्युत्तमौ कृताञ्जली ॥

ततो भृगुः क्षुषां स्त्रीयां सुप्रीत इदमब्रवीत् ।

वरं वृणीष्व दास्यामि वाञ्छितं वरवर्णिनि ।

अदेयं दुष्करं वापि यत्र ते वर्तते स्पृहा ॥

ततः सत्यवती पुत्रं तपस्यास्त्रायपारगम् ।

मातुश्च वीरमतुजं पुत्रं वरमयाचत ॥

स चैवमस्त्रियुक्तेव भूत्वा ध्यानपरस्तदा ।

विश्वमावर्त्तयन् मनसा यत्नात् त्र्यासं ससर्ज सः ॥

तस्य विश्वासवातात्तु निःसृतं वै चरुद्वयम् ।

तस्यै तत् द्वितयं दत्त्वा भृगुस्तामिदमब्रवीत् ॥

चरुद्वयं गृह्णाण त्वं क्षुषे सत्यवति स्वयम् ।

स्नात्वा ऋतौ ऋतौ माता तदा त्वच्च करिष्यथः ।

आलिङ्गाश्वत्यवृत्तं ते माता पुंसवनाय वै ।

चरुमारक्तकं चेमं सा भोक्ष्यति सुतस्ततः ॥

स्वक्षौद्रस्वरवृत्तं समालिङ्ग्य सितं चरुम् ।

भोक्ष्यत्येतेन पुत्रस्ते भविष्यति सनातनः ॥

एवमुक्त्वा भृगुर्यातो यथेच्छं सापि संसुदम् ।

अवाप मात्रा संहिता भर्ता पित्रा च भाविनी ॥

विश्वाम

अथ ज्ञानदिनेऽश्वत्थमालिङ्ग्यारक्तकं चरुम् ।

अद्यात् सत्यवती तस्या माता फल्गुं सितं

चरुम् ॥

परिवर्त्तन्तु तं ध्यात्वा दिव्यधानो भृगुर्मानिः ।

अथागत्य क्षुषां तान् वचनश्चेदमब्रवीत् ॥

विपर्ययस्तथा भद्रे वृत्तालिङ्गनकर्मणि ।

तथा चरुप्राशने च तत्रेदन्ते भविष्यति ॥

ब्राह्मणः क्षत्रियाचारस्तव पुत्रो भविष्यति ।

क्षत्रियो ब्राह्मणाचारो मातुस्ते भविता सुतः ॥

इत्युक्त्वा भृगुणा साध्वी तदा सत्यवती भृगुम् ।

पुनः प्रसादयामास पौत्रो मेऽस्त्विति तादृशः ।

एवमस्त्विति प्रोक्त्वा स तत्रैवान्तर्दधे भृगुः ॥

अथ काले सुतं दीप्तं यमदमिष्य गाधिजा ।

सुधुवे जननी तस्या विश्वामित्रं तपोनिधिम् ॥

यमदमिस्ततो वेदान् चतुरः प्राप माचिरम् ।

प्रादुरासद्गुरुर्वेदः स्वयं तस्मिन् महात्मनि ॥

विश्वामित्रोऽपि सकलान् वेदानपि तथाचिरात् ।

धनुर्वेदं तथा कृतं विप्रश्चाभूत्तपोधनः ॥

जान्वत्कमानस्तेजसी यमदमिर्महातपाः ।

वेदैस्तपोभिः स सुनीनत्यक्रामच्च सृग्यवत् ॥”

इति कालिकापुराणे ८४ अध्यायः ॥

(आयुर्वेदपारदर्शीं सुश्रुतोऽस्य पुत्रः । यथा,—

“अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽविदन् ।

अयं घन्वन्तरिः काश्यां काशिराजोऽयमुच्यते ॥

विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतसुक्तवान् ।

वत्स ! वारानसीं गच्छ त्वं विश्वेश्वरवत्सभाम् ॥

तत्र नाम्ना दिवोदासः काशिराजोऽस्ति

बाहुजः ।

स हि घन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदावरः ॥

आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।

सर्वेप्राणिदयातीर्थसुपकारो महामखः ॥

पितृवचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।

तेन सार्द्धं समध्येषु मुनिस्तुश्रुतं ययौ ॥”

इति भावप्रकारशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“विश्वामित्रसुतः श्रीमान् सुश्रुतः परिपृच्छति ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे षट्पञ्चतमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

विश्वस्मिन्नास्ति मित्रं यस्मात् । परममित्रम् । यथा,

“जनकेनाभिरामाय ददौ राज्यमकण्टकम् ।

मिश्वामित्रं पुरस्कृत्य वनवासं ततो ययौ ॥”

इत्युक्तः ।)

विश्वामित्रप्रियः, पुं, (विश्वामित्रस्य प्रियः ।) नारि-

केलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कार्तिकः ।

यथा, महाभारते । ३ । २३१ । ८ ।

“विश्वामित्रप्रियश्चैव देवसेनाप्रियस्तथा ॥”)

विश्वाराट्, [ज] पुं, विश्वेषु राजते यः । विश्वेषां

राट् राजा इति वा । इति सुम्भबोधवाकर-

णम् ॥ (“विश्वस्य वसुराटोः ॥” ६ । ३ । १२८ ।

इति दीर्घः ॥)

विश्वामित्रः, पुं, (विश्वं वसु यस्य । “विश्वस्य वसु-

राटोः ॥” ६ । ३ । १२८ । इति पूर्वपदान्तस्य

दीर्घः ।) गन्धर्वभेदः । इति मेदिनी ॥ यथा,—

“अभ्राजोऽह्नाविभ्राजोऽस्यैवर्चास्तथा क्षुधुः ।

विश्वेशः

हस्तः सुहस्तः स्वाश्वेव सृष्टेर्वांश्च महामनाः ।

विश्वामित्रः कृशानुश्च गन्धर्वैकादशो गणः ॥”

इति वज्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । ६ । ६२ । ४५ ।

“विश्वामित्रविश्वकर्त्तृविश्वेशो

विश्वक्सेनो विश्वकर्मा वशी च ॥” ॥

वत्सरविशेषः । यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् ॥ ८११ ।

“क्रोधी तृतीयः परतः क्रमेण

विश्वामित्रश्चेति पराभवश्च ॥”

तत्फलं यथा, चिन्तामणिधृतवचनम् ।

“सर्वत्र जायते चेमं सर्वप्रस्थमहार्घता ।

विश्वामित्रो वरारोहे कार्पासस्य महार्घता ॥”)

निशि स्त्री । इति मेदिनी ॥

विश्वासः, पुं, (वि + श्वस + घञ् ।) प्रत्ययः । तत्-

पर्यायः । विश्वम्भः २ । इत्यमरः ॥ आश्वासः ३

आश्रमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

“लोभप्रमादविश्वासेः पुरुषो नश्यति त्रिभिः ।

वस्मात्लोभो न कर्मयः प्रमादो न न विश्वसेत् ॥

सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी तृणयोन्-

भितः ।

तस्मिन् यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”

इति गारुडे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

“यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।

एतावानिति कृष्णस्य प्रभावः परिमीयते ॥”

इति तत्रैव २३४ अध्यायः ॥

“न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।

विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलादपि निकृन्तति ॥”

इति च गारुडे ११४ अध्यायः ॥ * ॥

“नखिनाश्च नदीनाश्च शृङ्गिणां शृङ्गपाणिनाम् ।

विश्वासो नैव कर्मयः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

न विश्वसेदविश्वस्तं मित्रश्चापि न विश्वसेत् ।

कदाचित् कुपितं मित्रं गुप्तदोषं प्रकाशयेत् ॥”

इति चाणक्यम् ॥

विश्वासघातकः, त्रि, विश्वासं हन्ति यः । (विश्वास

+ हन् + ण्वल् ।) विश्वम्भनाशकः । यथा,—

“न भाराः पर्वता भारा न भाराः सप्त

सागराः ।

निन्दका हि महाभारा भारा विश्वास-

घातकाः ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

विश्वेदेवाः, पुं, अग्निः । आहुदेवः । इति संचिप्र-

सारोणादित्तिः ॥

“क्रतुर्देवो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा अग्निः ।

रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चाग्ने पुरुरवाः ।

विश्वेदेवा भवन्त्येते दृश सर्वत्र पूजिताः ॥”

इति वज्रिपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥

अन्यदिश्वशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

विश्वेशः, पुं, (विश्वस्य ईशः ।) शिवः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, भागवते । १ ।

८ । ४१ ।

“अथ विश्वेश विश्वात्मन् विश्वकर्त्तृ स्वकेषु मे ।

स्नेहपाशमिमं क्विन्वि दृष्टुं पाशुषु दृष्टिषु ॥”)

विषः

विश्वेश्वरः, पुं, (विश्वस्य ईश्वरः ।) काशीस्थ-
महादेवः । यथा,—

“सर्वतीर्थेषु सत्तौ स सर्वयात्रां यथात् स च ।
मणिक्कण्यास्तु यः स्नातो यो विश्वं निरेक्षत ॥
सत्वं सत्वं पुनः सत्वं सत्वं सत्वं पुनः पुनः ।
इष्टो विश्वेश्वरो नित्यं स्नातया मणिकर्णिका ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

(यथाच तन्ने ।

“सुखेन वादं सलिलेन पादं

मूर्तिर्देवा विश्वदेवेन पूजा ।

फलं पुनस्तस्य भवेदनन्तं

निःस्वस्य विश्वेश्वर एव देवः ॥”)

विश्वौषधं, स्त्री, (विश्वेवाभौषधम् ।) शुण्ठी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विष, इर लि ज औ ड याप्रौ । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-उभ०-आत्म०-इत्येके-सक०-
अनिट् ।) इर, अविषत् अविचत् । लि ज,
वेवेष्टि वेवेष्टि । औ, वेष्टा । ड, वेष्टि । उभय-
पदीत्यर्थः । अफलवत् कर्त्तरि आत्मने पदार्थो
डकारः । इति दुर्गादासः ॥

विष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् । क्रावेट् ।) उ, वैधित्वा
विष्टा । इति दुर्गादासः ॥

विष, ग औ विप्रयोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अनिट् ।) ग, विष्णाति
ज्ञानी पुत्रादिभ्यो विद्युक्तः स्यात् इत्यर्थः । औ,
अविचत् । दन्त्यान्तोऽयमिति । विष्णुश्रुत्यत्तौ
सुभूतिः । इति दुर्गादासः ॥

विषं, स्त्री, (विष सेचने + कः ।) जलम् । इत्य-
मरः । पञ्चकेशरम् । इति तट्टीकायां सुकटः ॥
बोलम् । वत्सनाभः । सामान्यविषम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

विषः, पुं, स्त्री, (विष + कः ।) विषम् । तत्पर्यायः ।
चूडः २ गरलम् ३ । इत्यमरः ॥ आह्वयम् ४
अमृतम् ५ गरदम् ६ कालकूटम् ७ कलाकूलम्
८ हारिद्रम् ९ रक्तशङ्खिकम् १० नीलम् ११
गरम् १२ घोरम् १३ हालाहलम् १४ हला-
हलम् १५ शङ्खी १६ भूगरम् १७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ जाङ्गलम् १८ तीक्ष्णम् १९ रसः २०
रसायनम् २१ गरः २२ । इति जटाधरः ॥
अङ्गुलम् २३ जाङ्गुलम् २४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ काकोलः २५ वत्सनाभः २६ प्रदीपनः
२७ शौत्तिकेयः २८ ब्रह्मपुत्रः २९ । इति
रत्नमाला ॥ तद्भेदा यथा,—

“पुंसि स्त्रीषु च काकोलकालकूटहालाहलाः ।

सौराष्ट्रिकः शौत्तिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

हारदो वत्सनाभश्च विषभेदा अमी नव ॥”

इति पातालवर्गी अमरः ॥ * ॥

अपि च ।

“विषः चूडो रसस्तीक्ष्णं गरलोऽथ हला-

हलः ।

वत्सनाभः कालकूटो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ॥

विषः

सौराष्ट्रिकः शौत्तिकेयः काकोलो हारदोऽपि
च ।

अहिच्छत्रो मेघशङ्खकुलकानन्दनाः ॥

कैराटको हेमवतो मर्कटः करवीरकः ।

सर्षपो मूलको गौरार्द्रकः सक्तुकर्दमौ ॥

अङ्गोलसारः कालिङ्गः शङ्खिको मधुसिक्थकः ।

इन्द्रो लाङ्गलिको विस्मलङ्गपिङ्गलगौत्तमाः ।

सुस्तको दालवक्षेति स्यावरा विषजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

अथ विषस्य नामलक्षणगुणाः ।

“विषं तु गरलं चूडस्तत्तद्भेदानुदाहरत् ।

वत्सनाभः सहारिद्रः सक्तुकश्च प्रदीपनः ॥

सौराष्ट्रिकः शङ्खकश्च कालकूटस्तथैव च ।

हालाहलो ब्रह्मपुत्रो विषभेदा अमी नव ॥”

तत्र वत्सनाभस्य स्वरूपनिरूपणम् ।

“सिन्धुवारसङ्कपचो वत्सनाभ्याकृतिस्तथा ।

यत्पार्श्वे न तरोर्वृद्धिर्बलवत्सनाभः स भाषितः ॥”

अथ हारिद्रस्य स्वरूपम् ।

“हरिद्रातुल्यमूलो यो हारिद्रः स उदाहृतः ॥”

अथ सक्तुकस्य स्वरूपम् ।

“यद्यस्यः सक्तुकेनैव पूर्णमध्यः स सक्तुकः ॥”

अथ प्रदीपनस्य स्वरूपम् ।

“प्रदीपनोऽहिनी यः स्याद्दीप्तिमान् दलनप्रभः ।

महादाहकरः पूर्वैः कथितः स प्रदीपनः ॥”

अथ सौराष्ट्रिकस्य स्वरूपम् ।

“सुराष्ट्रविषये यः स्यात् स सौराष्ट्रिक
उच्यते ॥”

अथ शङ्खकस्य स्वरूपम् ।

“यस्मिन् गोशङ्खके वडे दुग्धं भवति लोहितम् ।

स शङ्खक इति प्रोक्तो द्रव्यतत्त्वविशारदैः ॥”

अथ कालकूटस्य स्वरूपम् ।

“देवासुररणे देवैर्हृतस्य पृथुमालिनः ।

दैवस्य रुधिराज्जातमरुतश्चरश्चरश्चरः ॥

निर्यासः कालकूटोऽस्य सुनिभिः परिकीर्तितः ।

सोऽहिच्छत्रे शङ्खवेरे कोकये मलये भवेत् ॥”

अथ हालाहलस्य स्वरूपम् ।

“गोस्तनाभफलो गुच्छस्तालपत्रच्छदस्तथा ।

तेजसा यस्य दहन्ते समीपस्था इमादयः ॥

असौ हालाहलो ज्ञेयः किष्किन्वायां हिमा-

लये ।

दक्षिणाञ्चितटे देशे कोकयेऽपि च जायते ॥”

अथ ब्रह्मपुत्रस्य स्वरूपम् ।

“वर्णतः कपिलो यः स्यात् तथा भवति साधकः ।

ब्रह्मपुत्रः स विज्ञेयो जायते मलयाचले ॥

ब्राह्मणः पाण्डुरस्तेषु चक्षुर्यो लोहितप्रभः ।

वैश्यः पीतोऽसितः शूद्रो विष उक्तश्चतुर्विधः ॥

रसायने विषं विषं चक्षुर्यं देहपुष्टये ।

वैश्यं कुष्ठविनाशाय शूद्रं दध्याहधाय हि ॥”

अथ विषस्य गुणाः ।

“विषं प्राणहरं प्रोक्तं अवायि च विकासि च ।

आग्नेयं वातकफहृद्योगवाहिमदावहम् ॥”

अवायि सकलकायगुणस्यापनपूर्वकपाकागमन-

विषः

शीलम् । विकासि ओजःशोषणपूर्वकं सन्नि-
वन्धप्रथिलीकरणशीलम् । आग्नेयं अधिका-

मंशम् । योगवाहि संसर्गगुणवाहकम् ।

“मदावहं तमोगुणाधिक्येन बुद्धिविध्वंसकम् ।

तदेव युक्तियुक्तं प्राणदायि रसायनम् ॥

योगवाहि परं वातश्लेष्मजित् सन्निपातहृत् ।

योगवाहि त्रिदोषघ्नं हृंहणं वीर्यवर्धनम् ॥

ये दुर्गुणा विषेऽशुद्धे ते स्युर्होना विशोधनात् ।

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

अथोपविषाणां निरूपणम् ।

“अर्कचौरं सुहीचौरं तथैव कलिहारिका ।

करवीरोऽथ धुस्तूरः पञ्च उपविषाः स्मृताः ॥”

उपविषा गौणविषाः । एषां गुणास्तत्र तत्र

द्रव्याः । अपि च ।

“अर्कचौरं सुहीचौरं लाङ्गली करवीरकः ।

गुञ्जाहिफेनो धुस्तूरः सप्तोपविषजातयः ॥”

एतेषां शोधनं चिन्त्यम् । गुणास्तत्र द्रव्याः ॥

अथ विषाणां शोधनविधिः ।

“गोमूत्रे त्रिदिनं स्थाप्यं विषं तेन विशुद्धयति ।

रक्तसर्षपतेलाक्तं तथा धार्यं च वाससि ॥

येगुणा गरले प्रोक्तास्ते स्युर्होना विशोधनात् ॥

तस्माद्विषं प्रयोगेषु शोधयित्वा प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डः ॥

अथ विषाधिकारः । तत्र विषस्य द्वैविध्य-
माह ।

“स्यावरं जङ्गमश्चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

दशाधिष्ठानमाद्यन्तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥”

स्यावरविषस्य दशाश्रयानाह ।

“मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक् चौरं सारमेव च ।

निर्यासो धातवस्कन्दः स्यावरस्याश्रया दश ॥”

तद्वयथा । मूलविषं करवीरादि १ । पत्रविषं

विषपत्रिकादि २ । फलविषं कर्कोटकादि ३ ।

पुष्पविषं वेत्तादि ४ । त्वक्सारनिर्यासविषाणि

करम्भादीनि ५ । ६ । ७ । चौरविषं सुह्यादि

८ । धातुविषं हरितालादि ९ । कन्दविषं वत्स-

नाभसक्तुकादि १० ॥ * ॥ जङ्गमविषस्य षोड-

शाश्रयानाह ।

“दृष्टिनिश्वासदंष्ट्राश्च नखमूत्रमलानि च ।

शुक्रं लाला मुखं स्पर्शः संदंशश्चावमर्दितम् ।

गुदास्थिपित्तशूकानि दश षट् जङ्गमाश्रयाः ॥”

तद्वयथा । दृष्टिनिश्वासविषा द्रव्याः सर्पाः १ । २ ।

दंष्ट्राविषाः भौमाः सर्पाः ३ । दंष्ट्रानखविषा

यात्रादयः ४ । मूत्रपुरीषविषा गृहगोधिकर-

दयः ५ । ६ । शुक्रविषा मूत्रिकादयः ७ । लालाविषा

उच्छिष्टादयः ८ । लालास्पर्शमूत्रपुरीषार्चव-

शुक्रमुखसंदंशदंष्ट्रास्पर्शमर्दितगुदपुरीषविषा-

श्चित्रशीर्षादयः ९ । १० । ११ । १२ । १३ । अस्थिविषाः

प्रादयः १४ । पित्तविषा नकुलमत्स्यादयः १५ ।

शूकविषा भमरादयः १६ ॥ * ॥ स्यावरविषाणां

सामान्यानां कार्याण्यह ।

“स्यावरन्तु ज्वरं हिक्कां दन्तहमः शलग्रहम् ।

फेनच्छर्दीरुचिन्वासमृच्छाश्च कुरुते विषम् ॥”

विषः

आश्रयभेदेन विप्रियानां विषाणां कार्या-
गयाह । तत्र मूलविषस्य कार्यमाह ।
“उदेष्टुं मूलविषैर्मोहः प्रलपनं भवेत् ॥”
पत्रविषस्य कार्यमाह ।
“जृम्भणं वेपनं श्वासो नृणां पत्रविषैर्भवेत् ॥”
फलविषस्य कार्यमाह ।
“शुष्कशोथः फलविषैर्दाहो द्वेषश्च भोजने ॥”
पुष्पविषस्य कार्यमाह ।
“भवेत् पुष्पविषैर्हृदि राक्षानं मूर्च्छनं तथा ॥”
लक्ष्मणनिर्यासविषाणां कार्यागयाह ।
“लक्ष्मणनिर्यासविषैरुपयुक्ते भवन्ति हि ।
आस्यदौगन्धपाशुशिरोरुक्कफसंस्वाः ॥”
चौरविषकार्यमाह ।
“केनागमः चौरविषैर्विजृम्भेदो गुरुजिह्वता ॥”
धातुविषकार्यमाह ।
“हृत्पीडनं धातुविषैर्हृत् दाहश्च तालुनि ।
प्रायेण कालघातीनि विषाण्येतानि निर्दिष्टे ॥
एतानि मूलादीनि विषाणि नव कालघातीनि
कालान्तरे मारकाणि ॥ * ॥ कन्दविषस्य
कार्यमाह ।
“कन्दजान्युशदीर्घाणि यान्युक्तानि त्रयोदश ।
सर्वाण्येतानि कुशलेर्ज्ञेयानि दशभिर्गुणैः ॥
स्थावरं जङ्गमश्चापि कृचिमश्चापि यद्विषम् ।
सद्यो निहन्ति तत् सर्वं गुणैश्चेद्दशभिर्युतम् ॥”
तान् दशगुणानाह ।
“रुच्यमुष्णं तथा तीक्ष्णं सूक्ष्ममाशु यवायि च ।
विकाशि विप्रदं चैव लघ्वपाकि च ते दश ॥”
तेर्गुणैर्विषस्य कार्यमाह ।
“तद्वैचात् कोपयेद्वायुमौष्ण्येन पित्तं सप्रो-
णितम् ।
तेक्ष्णान्मतिं मोहयति मर्मवन्शंश्चिन्ति हि ॥
शरीरावयवान् सौष्मात् प्रविशेदिकरोति च ।
आशुत्वादाशु तद्वन्ति यवायात् प्रकृतिं हरेत् ॥
विकाशित्वात् चपयति दोषान् धातून् मला-
न्यपि ।
अतिरिच्यत वैशदादुष्किक्तस्य लाघवात् ।
दुर्जरं चाविपाकित्वात्तस्मात् क्लेशयते चिरम् ॥”
विषलिपिशब्दस्य लक्षणमाह ।
“सद्यः पाकं याति यस्य क्षतं तत्
सवेदं पच्यते चाप्यभौक्ष्यम् ।
कृष्णीभूतं क्लिप्तमत्यर्थपूति-
क्षतान् मांसं शीर्यते यस्य चापि ॥
दृष्टातापौ दाहमूर्च्छं च यस्य
दिग्धाविद्धं तं मनुष्यं यवस्येत् ।
लिङ्गाभ्युत्थानेव कुर्यादमित्रै-
र्देतः क्षुडो वा व्रणे यस्य चापि ॥”
अथ ते चाप्यभौक्ष्यं पुनः पुनः पाकमेति । तापो
बहिस्तप्तता । दाहोऽभ्यन्तरे । कुर्यादित्यत्र
क्षतं कर्तृप्रदं बोद्धव्यम् । प्रायेण राजादीना-
मन्नादौ प्रचवो विषं ददति ॥ * ॥ तेषां ज्ञानार्थं
लक्षणमाह ।
“इङ्गितज्ञो मनुष्याणां प्राक्चेष्टासुखवैकतैः ।

विषः

जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृथो विवक्षुर्मोहमेति च ।
अपार्थं बहु संकीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
अङ्गुलीः स्फोटयेदुर्वीं विलिखेत् प्रहसेदपि ।
वेपथुश्चास्य भवति चतुर्लोकैकमौक्षते ॥
विवर्णवक्रो ध्यामश्च नखैः किञ्चिच्छिन्ति च ।
आलमेत सकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ॥
निर्विद्यासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
वर्तते विपरीतश्च विषदाता विचेतनः ॥”
इङ्गितमभिप्रायसूचक आकारः । सुखवैकतिं
सुखवैवर्ण्यादिः । एभिर्लिङ्गैः वक्ष्यमाणैः । न
ददात्युत्तरं पृथः स्वीयासत्कर्मजनितयामो-
हात् । संकीर्णं अस्फुटम् । भयजवायुजनित-
पञ्चयथापनोदायाङ्गुलीः स्फोटयेत् । प्रहसेत्
अहेतावपि । ध्यामः दग्धसमानवर्णः । आल-
मेत् स्पृष्टेत् । विपरीतं यथा स्यादेवं वर्तते ॥
जङ्गमविषाणां सामान्यानां कार्यमाह ।
“निद्रातन्द्राक्तमं दाहं सम्पाकं लोमहर्षणम् ।
शोथश्चैवातिसारश्च कुरुते जङ्गमं विषम् ॥”
जङ्गमेषु तीक्ष्णतरत्वेन सर्पानाह ।
“वातपित्तकफात्मानो भोगिमखलिराजिजाः ।
यथाक्रमं समाख्याता ह्यन्तरा दृष्टरूपिणः ॥”
भोगिनः फणिनः । ते च विप्रतिः ।
“मखलेर्विविधैश्चित्राः पृथगो मन्दगामिनः ।
षट् ते मखलिनो ज्ञेया ज्वलनार्कसमा विषैः ॥
स्निग्धा विविधवर्णाभिस्त्रियगर्भश्च राजभिः ।
विचित्रा इव ये भान्ति राजिलास्ते हि तेऽपि
षट् ॥”
एते यथाक्रमं वातपित्तकफात्मानः । ह्यन्तरा
हे अन्तरे भेदो येषां ते ह्यन्तराः । यथा
भोगिनो मखलिभ्यां जाताः इत्यादि ॥ * ॥
भोगिप्रभृतिक्लृप्तदंशलक्षणेभेदमाह ।
“दंशो भोगिमतः कृष्णः सर्ववातविकारगुत् ।
पीतो मखलिनः शोथो मृदुः पित्तविकारवान् ॥
राजिलोत्थो भवेद्दंशः स्थिरशोथश्च पिच्छिलः ।
प्राक्षुः स्निग्धोऽतिसान्द्राष्टक्सर्वश्लेष्मविकार-
वान् ॥”
देशविशेषे कालविशेषे च दृष्टस्यासाध्यत्वमाह ।
“अथत्यदेवायतनज्ञान-
वल्लीकसन्ध्यासु चतुष्यथेषु ।
गाम्ये सपित्रे परिवर्त्तनीया
ऋत्ते नरा मर्मसु ये च दृष्टाः ॥”
गाम्ये भरणान् । पित्रे मधायाम् ।
“दाव्यैकराणां विषमाशु हन्ति
सर्वाणि चोष्णं द्विगुणीभवन्ति ॥”
उष्णं उष्णसंयोगे । दाव्यैकरलक्षणमाह ।
“रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्त्रिकाङ्कुशधारिणः ।
ज्ञेया दाव्यैकराः सर्पाः फणिनः शीघ्र-
गामिनः ॥”
अपरेषु येषु विषमाशु मारकं भवति तानाह ।
“अजीर्णपित्तातपपीडितेषु
बालेषु वृद्धेषु वृद्धचित्तेषु ।

विषः

क्षीणे क्षते मेहिनि कुष्ठजुष्टे
रुद्धे बले गर्भवतीषु चापि ॥
शस्त्रक्षते यस्य न रक्तमस्ति
राज्यो जताभिश्च न संभवन्ति
श्रीताभिरङ्गिश्च न रोमहर्षो
विषाभिभूतं परिवर्त्तयेत्तम् ॥
जिह्वं सुखं यस्य च केशश्रतो
नासावसादश्च सकण्ठभङ्गः ।
कृष्णश्च रक्तः श्वयथुश्च दंशो
हन्तोः स्थिरत्वश्च स वर्त्तनीयः ॥”
केशश्रतः आकर्षणत् । नासावसादः नासाया
नतत्वम् । कण्ठभङ्गः ग्रीवाधारणाशक्तिः । हन्तोः
स्थिरत्वं हतुद्वयस्तम्भः ॥ * ॥ अपरश्च ।
“वर्त्तवर्त्तनी यस्य निरेति वक्रा-
क्षतं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य ।
दंशानिपाताञ्चतुरश्च पश्येद्-
यस्यापि वेदैः परिवर्त्तनीयः ॥”
वर्त्तिः रुधिरस्थम् । रक्तं सवेदूर्ध्वमधश्च यस्य
यस्य च नासासुखलिङ्गगुदादिभ्यो रक्तं सवेत् ।
“उत्तमत्यर्थमुपहतं वा
हीनस्वरं वाप्यथवा विवर्णम् ।
सारिष्टमत्यर्थमवेगिनश्च
जह्यान्नरं तस्य न कर्म कुर्यात् ॥”
अत्यर्थमुपहतं वा ज्वरातिसारादिभिरतिप्रवे-
नोपहतम् । हीनस्वरं वक्तुमक्षमम् । विवर्णं
कृष्णवर्णम् । सारिष्टं नासाभङ्गादियुक्तम् ।
अवेगिनं वेगो विषवेगः लहरि इति लोके
तद्रहितम् । * ॥ स्थावरं जङ्गमं विषमेव
जीर्णत्वादभिः कारयेदूर्ध्वोविषसंज्ञां लभते ।
तदाह ।
“जीर्णं विषघ्नौषधिदूषितं वा
दावाग्निवातातपशोषितं वा ।
स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं
विषं हि दूषीविषतामुपेत ॥”
जीर्णं अतिपुराणम् । विषघ्नौषधिदूषितं विषघ्ना-
मिरोषधीभिर्वीर्यहीनीकृतम् । स्वभावतो वा
गुणविप्रहीनं स्वभावादेव दशानां गुणानां
मध्ये द्वित्रादिगुणहीनम् ॥ * ॥ दूषीविषस्य
कार्यमाह ।
“वीर्याल्पभावात् निपातयेत्तत्
कफान्वितं वर्षगुणानुबन्धि ।
तेनार्हितो भिन्नपुरीषवर्णो
विगन्धवेरस्ययुतः पिपासी ॥
मूर्च्छां ममं गजदवाग्धमिश्च
विचेष्टमानोऽरतिमाप्नुयाद् ॥”
न निपातयेत् न मारयति । कफान्वितं कफेन
मन्दीकृतौष्णादिगुणम् । वर्षगुणानुबन्धि कफे-
नाग्निमान्दादीषत्पाकाच्चिरमास्यायि । भिन्न-
पुरीषवर्णः भिन्नपुरीषो हतमलः भिन्नवर्णश्च ।
विचेष्टमानो विरुद्धां चेष्टां कुर्वन् मूर्च्छादीन्
याधीन् लभते ॥ * ॥ स्थानविशेषस्थिते दूषी-
विषे लिङ्गविशेषमाह ।

विषः

“आमाशयस्य कफवातरोगी
पक्षाशयस्य निक्षिप्तरोगी ।
भवेत् समुहस्तशिरोऽङ्गुलको
विलूनपक्षश्च यथा विहङ्गः ॥”

समुहस्तशिरोरुहः केशाः अङ्गुलिश्च शीरोमाणि
यस्य सः । एतदपि लिङ्गं पक्षाशयस्य दूषीविषे
बोद्धव्यम् । स्थिरं रसादिष्वथ तद्व्यथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान् विकारान् । तत् दूषी-
विषम् । यथोक्तान् सुश्रुते आधिसमुद्देशी-
योक्तान् । * । दूषीविषस्य प्रकोपसमयमाह ।

“कोपस्तु शीतानिलदुर्दिनेषु

जात्याशु पूर्वं शृणु तस्य रूपम् ॥” * ।

कुपितस्य तस्य दूषीविषस्य पूर्वरूपमाह ।

“निद्रागुरुत्वश्च विजृम्भश्च

विश्लेषहर्षावपवाङ्मर्दः ॥”

विश्लेषः गात्रशैथिल्यम् । हर्षः रोमाश्चः । * ।
रूपमाह ।

“ततः करोत्यममदाविपाका-

वरोक्षकं मण्डलकोटजम् ।

मांसक्षयं पाणिपदाक्षिशोथं

मूर्च्छां तथा च्छर्दिमथातिसारम् ॥”

दूषीविषं आसद्यौ च्वरांश्च कुर्यात् प्रवृद्धिं
जठरस्य चापि । अन्नमदः अन्ने सुक्ते पूगफले-
नेव मदः अविपाकः । * । अन्नस्य दूषीविष-
भेदेन विकारभेदमाह ।

“उन्मादमन्यजनयेत्तथान्य-

हानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम् ।

गादगदमन्यजनयेच्च कुष्ठं

तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान् ॥”

अन्यत् दूषीविषम् । तांस्तान् विकारान् विसर्प-
विस्फोटादीन् । * । दूषीविषस्य निरुक्तिमाह ।

“दूषितं देशकालाग्रं दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः ।

यस्मात् संदूषयेद्वातुं तस्मात् दूषीविषं स्मृतम् ॥”

देशः अन्नपादिः । कालो दुर्दिनादिः । अन्नं

ज्वलत्यतिलमसुरादि । धातुदूषकत्वादूषीवि-

षम् । * । दूषीविषस्य साध्यत्वादिकमाह ।

“साध्यमात्रवतः सद्यो याप्यं संवत्सरोधितम् ।

दूषीविषमसाध्यं स्यात् क्षीयस्याहितसेविनः ॥”

क्षत्रिमं विषं द्विविधम् । एकं सविषं दूषीविष-

संज्ञम् । अपरमविषं तदेव गरसंज्ञम् । तथा च

काश्यपसंहितायाम् ।

“संयोगजश्च द्विविधं द्वितीयं विषमुच्यते ।

दूषीविषस्तु सविषमविषं गर उच्यते ॥”

संयोगजं क्षत्रिमं विषम् । द्वितीयं स्वाभावि-

कात् । तच्च द्विविधम् । * । तत्र दूषीविष-

मभिधाय गरं दर्शयितुमाह ।

“सौभाग्यार्थं स्त्रियः खेदरजोनानाङ्गजान्

मलान् ।

शत्रुप्रयुक्तांश्च गरान् प्रयच्छन्त्यस्मिंश्चितान् ॥” * ।

गरकार्यमाह ।

“तेः स्यात् प्राक्कुञ्जशोऽप्यायिर्ज्वरसास्योप-

जायते ।

विषः

मर्मप्रधमनाभानं हस्तयोः शीथसम्भवः ॥

जठरं ग्रहणीरोगा यस्या गुल्मः क्षयो ज्वरः ।

एवंविधस्य चान्यस्य आधेलिङ्गश्च जायते ॥”

तैर्गैरैः खेतरजः प्रभृतिभिः । ज्वरसास्योप-

जायत इति अपाकात् । मर्मप्रधमनं मर्म-

यथाम् । क्षयो धातुक्षयः ॥ * ॥ लूतानां जन्तु-

विशेषाणासुप्तत्तिं संस्थाप्याह ।

“यस्मात्तूनं लघुं प्राप्ता मुनेः प्रखेदविन्दवः ।

तेभ्यो जातास्ततो लूता इति स्थातास्तु

षोडश ॥”

तत्र सुश्रुतः ।

“विश्वामित्रो वृषवरः कदाचिद्विषसत्तमम् ।

वशिष्ठं कोपयामास गत्वाश्रमपदं किल ॥

कुपितस्य मुनेस्तस्य ललाटात् खेदविन्दवः ।

अपतन्द्गनादेव ह्यधस्तात्पीवर्धसः ।

लूने लघे महर्षस्तु धेनुर्धे सम्भृतेऽपि च ॥

ततो जातास्त्रिमे घोरा गानाख्या महाविषाः ।

तासामद्यौ कष्टसाध्या वर्ज्यास्तावन्त्य एव हि ॥

तत्र लघमण्डलाप्रभृतयोऽद्यौ कष्टसाध्याः । सौव-

र्णिकाप्रभृतयोऽद्यावसाध्याः ॥ * ॥ तासां सामा-

न्यानां दंशसंज्ञमाह ।

“ताभिर्दंशे दंशकोप्यः प्रवृत्तिः क्षतजस्य च ।

ज्वरो दाहोऽतिसारश्च गदाः स्युश्च त्रिदो-

षजाः ॥

पिङ्गका विविधाकारा मण्डलानि महानि च ।

शीथो महान्तो गृध्रो रक्ताः श्यावाश्चला-

स्तथा ॥

सामान्यं सर्वलूतानामेतदंशस्य लक्षणम् ॥”

दंशकोप्यः दंशमध्ये पूतिभावः ।

“दंशमध्ये तु यत् क्षणं श्यावं वा जालमावृतम् ॥

दग्धाकृति भृशं पाकं क्लेशोऽथज्वरान्वितम् ।

दूषीविषाभिर्लूताभिस्तं दृष्टमिति निर्दिशेत् ॥”

सौवर्णिकादयोऽद्यावसाध्याः प्राणहरास्तासां

लक्षणमाह ।

“शीथः श्वेता सितारक्ता पीता वा पिङ्गका

ज्वरः ।

प्राणान्तिको भवेदाहः आसहिक्का शिरो-

ग्रहः ॥”

आखुदूषीविषलक्षणमाह ।

“आदंशाच्छोणितं पाकुमण्डलानि ज्वरो-

रुचिः ।

लोमहर्षश्च दाहश्चाप्याखुदूषीविषादिते ॥”

प्राणहरमृषकविषकार्यमाह ।

“मूर्च्छाङ्गशोथवैवर्ण्यं क्लेशज्ज्वराश्च त्रिज्वराः ।

शिरोगुरुत्वं लालाच्छक्कृद्दिश्चासाध्यमृषकात् ॥”

अङ्गुलीयोऽत्र मृषकाकारो बोध्य इति तन्ना-

न्तरे ॥ * ॥ शकलासदृश्य लक्षणमाह ।

“शीथस्य कार्यमथवा नात्रावर्ण्यत्वमेव च ।

मोहोऽथ वर्धसो भेदो दृष्टश्च शकलासकैः ॥”

वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टव्यमिरिवादी च भिनत्तीवोर्धमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति मन्त्रावु दंशोऽवतिष्ठते ॥”

विषः

असाध्यवृश्चिकदृश्य लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽसाध्यस्तु हृद्प्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः प्रतद्भिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यसृन् ॥”

असाध्यवृश्चिकेक्षेधामेवानुवृत्तेः । हृदादिष्वप-

हतः हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं

वेदनात् इत्यन्वयः ॥ कणभदृश्य लक्षणमाह ।

“विसर्पः श्वयथुः भूलं ज्वरश्चर्द्दिरपि च ।

लक्षणं कणभेदं दंशश्चेवावशीर्यते ॥”

कणभः कीटविशेषः । उच्छिदङ्गदृश्य लक्षण-

माह ।

“क्षणारोमोच्छिदङ्गेन स्तब्धलिङ्गो भृषार्ति-

मान् ।

दृष्टः शीतोदकेनेव सिक्तान्यङ्गानि मन्यते ॥”

क्षणारोमा अधिकतरक्षणारोमा । उच्छिदङ्ग-

क्षीटाकीटविशेषः ॥ * ॥ सविषमण्डकदृश्य

लक्षणमाह ।

“एकदंष्ट्रादितः भूनः सरजः पीतकः सट्ट ।

सनिद्रश्चर्द्दिमान् दृष्टो मण्डकैः सविषेभवेत् ॥”

एकदंष्ट्रादितः स्वभावादेकथैव दंष्ट्रया दृष्टो

भवति ॥ * ॥ मत्स्यविषस्य कार्यमाह ।

“मत्स्यास्तु सविषाः कुर्युर्दाहं शोथं रुजं तथा ॥”

जलौकोविषकार्यमाह ।

“कण्डूशोथं ज्वरं मूर्च्छां सविषास्तु जलौकसः ।”

कुर्युरिति शेषः ॥ * ॥ एहगोधिकाविषकार्य-

लक्षणमाह ।

“विदाहं श्वयथुं तोदं प्रखेदं एहगोधिकाः ।”

कुर्युः । इति शेषः ॥ * ॥ शतपदीविषकार्यमाह ।

“दंशे खेदं रुजं दाहं कुर्यात् शतपदीविषम् ॥”

शतपदी गिजा इति लोके ॥ * ॥ मशकविष-

कार्यमाह ।

“कण्डूमान् मशकैरीषच्छोथः स्यान्नन्दवेदनः ॥”

असाध्यमशकलक्षणमाह ।

“असाध्यकीटसदृशमसाध्यं मशकक्षतम् ॥”

असाध्यकीटसदृशं असाध्यैः कीटैर्लूताभिः कृतं

यत् क्षतं तत्सदृशवेदनम् ॥ * ॥ मच्छिकादंशस्य

लक्षणमाह ।

“सद्यः संसाविणी श्यावा दाहमूर्च्छाज्वरा-

न्विता ।

पिङ्गका मच्छिकादंशे तासानु स्थगिकाशुद्धत् ॥”

तासामित्यादि । तासां सुश्रुतोक्तानां यस्यां

मच्छिकायां मध्ये स्थगिकानास्त्री शीघ्रं प्राणं

हरतीत्यर्थः ॥ व्याघ्रादिविषाणां कार्यमाह ।

“चतुष्पाद्भिर्दिपाद्भिर्वा नखैर्दन्तैश्च यत् क्षतम् ॥

क्षयते पथ्यते तत्तु सवते ज्वरयत्यपि ॥”

चतुष्पाद्भिर्वादिभिः । दिपाद्भिर्वनमाशुषा-

दिभिः । क्षयते क्षणं भवति ॥ * ॥ विषोन्मिक्तस्य

लक्षणमाह ।

“प्रसन्नदोषं प्रकृतिस्थं प्रातु-

मसामभिकामं सममृषविट्कम् ।

प्रसन्नवर्णं श्विषक्षिप्तपैटं

वेद्योऽवगच्छेदविषं मशुषम् ॥”

प्रसन्नदोषं प्रकृतिसन्नदोषं शीघ्रं सुगम् ॥ * ॥

विषः

अथ विषाणां चिकित्सा । तत्र स्यावरविषस्य चिकित्सा ।

“स्यावरेण विषेणार्त्तनरं यत्नेन वामयेत् ।
वमनेन समं नास्ति यतस्तस्य चिकित्सितम् ॥
विषमवर्धमुष्णञ्च तीक्ष्णञ्च कथितं यतः ।
अतः सर्वविषे युक्तः परिवेकस्तु ग्रीतलः ॥
औष्ण्यत्तेक्ष्णग्राहिशेषेण विषं पित्तं प्रकोपयेत् ।
वामितं सेचयेत्तस्माच्छीतलेन जलेन च ॥
पाययेन्मधुसर्पिर्भ्यां विषघ्नं भेषजं द्रुतम् ।
भोक्तुमस्त्वं रसं दद्यात् चर्चयेन्मरिचानि च ॥
यस्य यस्य च दोषस्य पश्येत्क्षिप्तानि भूरिशः ।
तस्य तस्यौषधैः कुर्याद्विपरीतभुगैः क्रियाम् ॥
शालयः षष्टिकाश्चैव कोरदूषाः प्रियङ्गवः ।
भोजनार्थं विषार्त्तानां हृताः पटुषु सैन्धवम् ॥”
प्रियङ्गुः कङ्कुः ।

“मूलत्वकपत्रपुष्पाणि बीजश्चेति शिरीषतः ।
गवां मूत्रेण संपिष्टं लेपाद्विषहरं भवेत् ॥
दूषीविषार्त्तः सुस्निग्धमर्द्धं चाधश्च ॥५॥ धितम् ।
पाययेद्गदं मुख्यमिदं दूषीविषापहम् ॥
पिप्पलीध्यामकं मांसी लोध्रमेला सुवर्चका ।
मरिचं बालकं चैला तथा कनकगैरिकम् ॥
चौद्रयुक्तः कषायोऽयं दूषीविषमपोहति ॥”
ध्यामकं रोहिषम् । तदलाभे उशीरं देयम् ।
कनकगैरिकं सोष्णागेरु इति लोके । अत्यन्त-
मारक्तम् ॥*॥ अथ जङ्गमविषस्य चिकित्सा ।
“अभयां रोचनां कुष्ठमर्कपुष्पं तथोत्पलम् ।
नलवेतसमूलानि गरलं सुरसां तथा ॥
सकलिङ्गं समञ्जिष्ठामनन्ताञ्च श्रुतावरीम् ।
शृङ्गाटकं समङ्गाञ्च पङ्कजेश्वरमित्यपि ॥
कल्कीज्य पचेत् सर्पिः पयो दद्याच्चतुर्गुणम् ।
सम्यक्पक्वोऽवतीर्णं च शीते तस्मिन् विनिः-

चिपेत् ॥

सर्पिस्तुल्यं भिषक् चौद्रं कतरचं निघापयेत् ।
विषाणि हन्ति दुर्गाणि गरदोषकृतानि च ॥
स्यर्शाहन्ति विषं सर्वं गरैरुपहितं त्वचाम् ।
योगजन्तमकं कण्डूं मांससादं विसंज्ञताम् ॥
नाशयत्यङ्गनाभ्यङ्गपानवस्त्रिषु योजितम् ।
सर्पकीटाखुलूतादिदृष्टानां विषहृत् परम् ॥”
श्लथपाशच्छेदि द्रुतम् ॥

“धुस्त्रस्य शिफा पेया चीरेण परिपेषिता ।
अङ्कोटवंशजा चापि श्वविषघ्नी प्रयत्नतः ॥
रजनीयुष्मपत्तङ्गमञ्जिष्ठानागकेशरैः ।
ग्रीताम्बुपिष्टैरालेपः सदो लूतां विनाशयेत् ॥
जौरकस्य क्षतः कल्को द्रुतसैन्धवसंयुतः ।
सुखोष्णो मधुना लेपो वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥
गन्धमाघ्राय सुदितस्यैवार्धदलस्य तु ।
वृश्चिकेन नरो विहः क्षणाद्भवति निर्विषः ॥”

इति विषाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥*॥
पारिभाषिकविषा यथा,—

“न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्त्वं विषमुच्यते ।
देवस्वच्चापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥”

इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥

विषमः

अपि च ।

“दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।
विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥
विषं चक्रमण्यं राज्ञौ विषं राज्ञोऽसुकूलता ।
विषं स्त्रियोऽप्यन्यद्वदो विषं व्याधिरवीक्षितः ॥”

इति चाणक्यम् ॥

विषकण्टकिनी, स्त्री, (विषयुक्तः कण्टकोऽस्या
अस्तीति । इति । डीष् ।) वन्म्याकर्कोटकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“वन्म्याकर्कोटकी देवी कन्यायोगीश्वरीति च ।
नागारिनक्रदमनी विषकण्टकिनी तथा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

विषकन्दः, पुं, (विषयुक्तः कन्दो यस्य ।) नीलकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषघा, स्त्री, गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषघाती, [नृ] पुं, (विषं हन्तीति । हन +
श्रिनिः ।) शिरीषवृक्षः । इति शब्दमाला ॥
विषनाशके, त्रि ॥

विषघ्नः, पुं, (विषं हन्तीति । हन + टक् ।) शिरीष-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ यवासः । विभी-
तकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ चम्पकवृक्षः । इति
जटाधरः ॥ विषनाशके, त्रि (यथा, मनुः ।
७ । २१८ ।

“विषघ्नैरगदैश्चास्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।

विषघ्नानि च रत्नानि नियतो धारयेत् सदा ॥”
विषघ्नौषधानि यथा,—

मनुस्वाच ।

“रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्याणि भूभुजा ।
अगदादि समाचक्षु तानि धर्मभृतांवर ॥

मत्स्य उवाच ।

वित्त्वाटकायवचारं पाटला वाङ्मिकोषणा ।
श्रीपर्णौ शूलकीयुक्ता निष्काण्य प्रोक्ष्यं परम् ॥

सविधं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥१॥
यवसेन्वनपानीयवस्त्रशय्यासनोदनम् ।
कवचाभरणं कृत्रं बालयजनवेष्टनी ॥

शेलुः पाटल्यतिविषा मोपी भागौ पुनर्नवा ।
समङ्गावृक्षमूलवकपित्त्यवृषशोणितम् ॥

सहदन्तशृङ्गदन्तद्वयं प्रोक्ष्यं विषनाशनम् ॥२॥
लाक्षा प्रियङ्गु मञ्जिष्ठा सममेला हरेणुका ।
सयष्टा मधुना युक्ता वभ्रुपित्तेन कल्किता ॥

निखनेद्गोविषाणस्य सप्तरात्रं महीतले ।
ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बह्वं हस्तेन धारयेत् ॥

संस्पृष्टं सविषन्तेन सद्यो भवति निर्विषम् ॥३॥
मनो जलं शमीपुष्पं दुर्द्धर्मा चैव कषकाः ।
कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः ॥

शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्यास्थेयापरोऽगदः ।
विषजित् परमं कार्यं मणिरत्नञ्च पूर्ववत् ॥

मृषिका जंतुका वापि हस्ते बद्धा विषापहा ॥४॥
हरेणु मांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु ।
अचलक् सुरसं लाक्षाभुपित्तं पूर्ववदभुवि ॥

वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः ।
शुत्वा दृष्ट्वा च प्रायः सद्यो भवति निर्विषः ॥५॥

विषघ्नः

त्रुषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम् ।
सुखोला त्रिटतापत्रं विडङ्गमिन्द्रवारुणी ॥
मधुकं वेतसं चौद्रं गोविषाणे निघापयेत् ।
तस्मादुष्णाम्बुना मात्रा प्रागुक्तं योजयेत्तथा ।
विषं भुक्तं जारयति निर्विषोऽपि न दोषकृत् ॥६॥
सक्तुं सर्वरसोपेतं सर्वपा एलवालुकेः ।
सुवर्णं तस्करतरोः कुसुमेरञ्जुनस्य तु ॥
धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्यावरजङ्गमम् ।
न तत्र कीटाः सविषा न दर्हरसरीरपाः ।
न कृत्वा कर्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दहते ॥ ७ ॥
कल्कितेश्च तृणचौरपलाशद्रुमवल्कलेः ।
दूर्ज्वलवालुसुरसानाकुलीतखुलीयकेः ।
काथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतेष्टतः ॥ ८ ॥
रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमेस्ति लकोऽन्वहम् ।
विषैर्न बाध्यते स्याच्च नरनारीरुपप्रियः ॥ ९ ॥
चूर्णे हृदिद्रामञ्जिष्ठाकिण्वीकणनिम्बजैः ।
दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषाहृतम् ॥१०॥
शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च ।
गोमूत्रघृष्टो ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः ॥११॥
एकवीरमहौषध्यः शृङ्ग चातः परं द्विज ।
वन्म्याकर्कोटकी राजन् विष्णुकान्तातथोत्कटा ।
शतमूली श्रुतानन्दी बला मोचा पटोकिला ॥
सोमा पिष्टनिशा चैव तथा दग्धरुहा च या ।
स्थले कमलिनी या च विशाली शृङ्गमूलिका ॥
चण्डाली हस्तिचण्डाली गोचण्डाली च

गन्धिका ।

रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्द्धिशिखा च या ।
कोषातकी नक्तमाला पियाला शुभलक्षणा ।
वारणा च सुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली ॥
ईश्वरी च शिलीमुषी च सोमली वंशतालिका ।
जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका ॥
वर्जटः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारिका ।
जीवानन्दा वसुमती नर्तनागरकण्टकी ॥
तालता जालपाताला तथा च वटपत्रिका ।
कार्त्तचीरी महागौला कटुरं हंसपादिका ॥
मण्डूकपर्णी वाराही हे तथा तखुलीयके ।
सर्पिची लवणा ब्राह्मी विश्वरूपा सुखङ्करी ॥
रजापहा वृद्धिकरी तथा शल्यापहा च या ।
पत्रिका रोहिणी चैव रक्तमाला महौषधी ॥
तथामलकवन्दाकं या च चित्रा पटोकिला ।
काकोली चीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च ॥
केशिनी वृश्चिकाली च महानागा श्रुतावरी ।
तथा गरुडवेगा च स्थले कुसुदिनी तथा ॥
स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या ।
उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ॥
विशेषान्नरकतान्यत्र कीटपक्षं विशेषतः ।
जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्या विशेषतः ॥*॥
रक्षोघ्नाश्च यशस्याश्च कृत्वा वेतालनाशनाः ।
विशेषान्नरनागाश्च गोखरोष्ट्रसमुद्भवाः ॥
सर्पतित्तिरिगोमाशुवभूमण्डूकजाश्च ये ।
सिंहयावर्चमाञ्जरीदीपिवानरसम्भवाः ॥
कपिज्जलाजगोधाहिमहिषेषु भवाश्च ये ॥

विषदं

इत्येवमेतेः सकलैरुपेते-
द्रव्यैश्च सर्वैः स्वरूपं सुरचितम् ।
राजा वसेत्तत्र गृहस्थ शुभं
गुणान्वितं लक्षणं प्रयुक्तम् ॥”

इति मात्से १६२ अध्यायः ॥

(तण्डुलीयः । तत्पर्यायो यथा । अथ च वराह ।
अल्पमरुसा इति च ।

“तण्डुलीयो मेघनादः काष्ठैरस्तण्डुलेरकः ।
भण्डैरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषघ्नी, स्त्री, (विषं हन्ति या । हन + टक् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हिलमोचिका । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“मारी विषघ्नी मत्स्याङ्गी चक्राङ्गी हिल-
मोचिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

इन्द्रवारुणी । वनवज्रिका । खल्लफला ।
भूम्यामली । रक्तपुनर्नवा । हरिद्रा । वृश्चि-
काली । (अस्याः पर्यायो यथा,—

“वृश्चिपत्री वृश्चिकाली विषघ्नी नागदन्तिका ।
सर्पदंष्ट्रामराकाली चोद्धूषरपुष्पिका ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

महाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हृषुषा ।
तत्पर्यायो यथा,—

“हृषुषा पुष्पवन्ता च पराश्रत्यफला मता ।
मत्स्यगन्वा झीहहल्ली विषघ्नी ध्वाङ्गनाशिनी ॥”

देवदाली । तत्पर्यायो यथा,—

“देवदाली तु वेणी स्यात् कर्कटी च गरागरी ।
देवताखी वृत्तकोशस्तथा नीमृत इत्यपि ।

पीतापरा खरसर्पा विषघ्नी गरनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषजिह्वः, पुं, देवताडवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

विषज्वरः, पुं, (विषवत् प्राणनाशको ज्वरो यस्य ।)

महिषः । इति शब्दरत्नावली ॥ विषज्वरश्च ॥

विषखं, स्त्री, नृणालम् । इति शब्दरत्नावली ॥

विषसः, त्रि, (वि + षद + क्तः ।) विषादप्राप्तः ।

यथा,—

“इति विप्रियमाकर्ण्य गोप्यो गोविन्दभाषितम् ।
विषस्या भग्नसङ्कल्पा चिन्तामापुर्दुरत्ययाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

विषसता, स्त्री, (विषस्यस्य भावः । तज् ।) जडता ।

यथा,—

“जायं मौख्यं विषादोऽवसादः सादो विष-
सता ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

विषतिन्दः, पुं, कारस्करवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

कुपीलुः । इति भावप्रकाशः ॥

विषदं, स्त्री, (विषं ददातीति । दा + क्तः ।) पुष्प-
काशीसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुक्लवर्णं, पुं ।

इत्यमरटीका ॥ (निर्मले प्रसन्ने च त्रि । यथा,

रघुः । १० । १४ ।

“योगनिद्रान्तविषदैः पावनैरवलोकनैः ॥”

विषमं

विषदंष्ट्रा, स्त्री, (विषं दंष्ट्रायां यस्याः ।) सर्प-
कङ्काली । इति रत्नमाला ॥

विषदन्तकः, पुं, (विषं दन्ते यस्य । कन् ।) सर्पः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषदर्शनन्दत्युक्तः, पुं, (विषदर्शने नन्दत्युक्तः । कन् ।)

चकोरपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषदुमः, पुं, (विषयुक्तो दुमः ।) कारस्करवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

विषधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । विषस्य

धरः ।) सर्पः । इत्यमरः ॥ (यथा, गीत-

गोविन्दे । १ । १६ ।

“कालियविषधरगङ्गनजनरञ्जन ॥”

स्त्रियां विषधरी । यथाह कश्चित् ।

“धावदघोरविभावरी विषधरीभोगस्य भीमो

मणिः ॥”

विषधर्मा, स्त्री, कुलसया । इति शब्दचन्द्रिका ॥

आलङ्कृषी इति भाषा ॥

विषघात्री, स्त्री, (विषाणां विषधरसर्पाणां घात्री

मातेव ।) जरत्कारुमुनिपत्नी । इति शब्द-

माला ॥

विषनाशनः, पुं, (विषं नाशयति । ल्युः ।) शिरीष-

वृक्षः । इति हारावली ॥ विषनाशके, त्रि ॥

विषनाशिनी, स्त्री, (विषं नाशयतीति । नाशि +

श्रिणिः ।) सर्पकङ्काली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अथ राक्षा भेदनाइ इति लोके । तत्पर्यायो

यथा,—

“नाकुली सरसा नागसुगन्वा गन्धनाकुली ।

नकुलेष्टा मुजङ्गाची सख्याङ्गी विषनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषनुत्, पुं, (विषं नुदति दूरीकरोति । नुद +

क्विप् ।) श्लोणाकवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषपुष्पं, स्त्री, नीलपद्मम् । इति शब्दमाला ॥

विषयुक्तपुष्पश्च ॥

विषपुष्पः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य ।) कर्द्वनवृक्षः ।

इति रत्नमाला ॥ मनफल इति भाषा ॥

विषपुष्पकः, पुं, (विषयुक्तं पुष्पं यस्य बहुव्रीहौ

कन् ।) मदनवृक्षः । इति भावप्रकाशः ॥ विष-

पुष्पभक्षणजन्यरोगः । इति केचित् ॥

विषभिषक्, [ञ्] पुं, (विषस्य विषचिकित्सको

वा भिषक् ।) विषवेद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

विषमुजङ्गः, पुं, विषयुक्तसर्पः । इति केचित् ॥

विषमं, त्रि, असमानम् । यथा, मनुः ।

“आट्टणामविभक्तानां यदुत्थानं भवेत् सद्यः ।

न तत्र भागं विषमं पिता दद्यात् कथञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(सङ्कटः । यथा, गीतायाम् । २ । २ ।

“कुतस्त्वा कस्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ॥”

अनतिक्रमणीयः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० ।

“का विषमा दैवगतिः किं दुर्याहं जनः खलो

लोके ॥”

विषमं, स्त्री, पद्यस्य त्रिविधवृत्तान्तगतवृत्तविशेषः ॥

यथा,—

विषम

“पदं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥

सममर्द्धसमं वृत्तं विषममेति तद्विधा ।

समं समचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमं पुनः ॥

आदिस्तृतीयवद्वयस्य पादस्तूथो द्वितीयवत् ।

भिन्नचिह्नचतुष्पादं विषमं परिकीर्तितम् ॥”

इति कन्दोमञ्जरीं प्रथमस्तवकः ॥

वर्गमूलोक्तोद्धरेखा । यथा,—

“व्यक्ताव्याह्रिषमात् कृतिं दिगुणयेन्मूलं समे

तद्वृत्ते

व्यक्ता लब्धवृत्तित्तरादविषमास्तम्बं दिनित्

न्यसेत् ।

पङ्क्तां पङ्क्तिवृत्ते समेऽन्यविषमात् व्यक्ताप्रवर्गं

फलं

पङ्क्त्यान्तदिगुणं न्यसेदिति सङ्घः पङ्क्तिर्दलं

स्यात् पदम् ॥”

इति लीलावती ॥

(अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ।

१० ।

“यद्धारव्यस्य वैकल्यं अनर्थस्य च सम्भवः ।

विरूपयोः सङ्कटना या च तद्विषमं मतम् ॥”

उदाहरणम् ।

“क वनं तरुवल्कभूषणं

वृषलक्ष्मीः क महेन्द्रवन्दिता ॥”

विषमः, पुं, अयुष्मराशिः । स तु मेघः मिथुनः

सिंहः तुला घनुः कुम्भश्च । यथा,—

“क्रूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च

ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।

चरस्थिरद्वयात्मकनामधेया

मेघादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तालविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ।

पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते ॥

लचतुष्कं गणौ पूर्णं खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः ।

यगणस्तु समे ज्ञेयस्तगणौ विषमे भवेत् ॥”

(जठराग्निविशेषः । यथा,—

“मन्दस्त्रीह्णोऽथ विषमः समश्चेति चतुर्विधः ।

विषमो वातजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्तनिमि-

तजान् ॥”

इति वैद्यकरत्नविनिश्चये मन्दास्त्राधिकारे ॥

विषमच्छदः, पुं, (विषमः अयुग्मः कुरो यस्य ।)

सप्तच्छदवृक्षः । इत्यमरः ॥

विषमज्वरः, पुं, (विषमः ज्वरः ।) ज्वररोगविशेषः ।

तस्य निदानकथनपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

“दोषोऽल्योऽहितसम्भूतो ज्वरोत्पद्यस्य वा पुनः ।

धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । ज्वरोत्पद्यस्य ज्वरेण व्यक्तस्य ।

सन्निवृत्तं लक्षणमाह । दोषः अल्पः ज्वरसूक्ष्मा

खल्पोऽपि । विप्रकृष्टं हेतुमाह । अहित-

माहारविहारादि तेन सम्भूतः संपूर्णो जातः

अन्यतमं धातुं रसरक्तादिकं प्राप्य दूषयित्वा

पुनः विषमज्वरं करोति । ज्वरोत्पद्यस्य वेति वाशब्देनेति बोध्यते । प्रथमतोऽपि विषमज्वरो भवति । यत उक्तम् । आरम्भाद्विषमो यस्त्वित्यादिकम् । धातुं दूषयित्वा कं विषमज्वरं करोतीत्यपेक्षायामाह ।

“सन्ततं रसरक्तस्यः सततं रक्तधातुगः ।

दोषः क्रुद्धो ज्वरं पुंसां सोऽन्येदुःपिप्रिताश्रितः ॥ मेदोगतस्तृतीयोऽह्नि अस्थिमज्जगतः पुनः ।

क्रुधाच्चतुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम् ॥”

अन्तकं अन्तकमिव भारकत्वात् ॥ * ॥ विषमज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह ।

“यः स्यादनियतात् कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव च ।

वेगतश्चापि विषमो ज्वरः स विषमः स्मृतः ॥” यस्त्वनियतात् कालात् स्यादित्यस्यायमर्थः ।

यथा, वातिको ज्वरः सप्तदिनानि पैत्तिको दश दिनानि श्लेष्मिको द्वादश दिनानि दोषाणां प्राबल्ये वातिकश्चतुर्दश दिनानि पैत्तिको विंशतिदिनानि श्लेष्मिकश्चतुर्विंशतिदिनानि स्यात् तथा विषमज्वरो नियतं कालं व्याप्य न स्यादित्यर्थः । शीतोष्णाभ्यां गुणाभ्यां स्यात् ।

“वेगतश्चापि विषमः कदाचिदपि वेगवान् ॥” कदाचिदपि शान्तवेगः ॥ विषमज्वरस्य भेदानाह ।

“सन्ततः सततोऽन्येदुस्तृतीयकचतुर्थकौ ।”

तत्र सन्ततस्य लक्षणमाह ।

“सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा । सन्तत्या योऽविसर्गो स्यात् सन्ततः स निगद्यते ॥”

विकल्पो वातिकादिभेदात् । सन्तत्या नैरन्तर्येण अविसर्गो अपरित्यागी ॥ ननु सुक्ताशुबन्धिलं विषमत्वमिति विषमलक्षणं तदत्र न घटत इति कथमयं विषमेषु पच्यते । घटत एव इति न दोषः । यत उक्तं चरकेण ।

“विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽन्यत्तलक्षणम् ।

दूर्लभोऽप्यमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ॥”

यत्तु खरनाहः ।

“ज्वराः पञ्च च ये प्रोक्ताः पूर्वं सततकादयः ।

चत्वारः सन्ततं हित्वा ज्ञेयास्ते विषमज्वराः ॥”

इति । तच्चिरेण व्यागाभिप्रायेण ॥ * ॥ सततलक्षणमाह ।

“अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ।”

द्वौ कालौ अह्न्येककालं रात्रावेककालम् ।

अतो दोषाणामहोरात्रे प्रत्येकं द्वौ द्वौ प्रकोपकालौ । यत उक्तं वाग्भटेन ।

“वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिकाः

क्रमात् ॥” इति ॥

अन्येदुष्कलक्षणमाह ।

“अन्येदुष्कलहोरात्रादेककालं प्रवर्तते ।”

एककालं दोषापेक्षया एककालमपि द्वितीयं प्रथमकाले हृदये दोषस्थितेः ॥ * ॥ तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणमाह ।

“तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः ॥”

तृतीयेऽह्नि इत्यागमनदिनं गृहीत्वा । यत उक्तम् ।

“दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः ।

दिनद्वयं त्वतिक्रम्य यः स्यात् स हि चतुर्थकः ॥” इति ॥

अत्राह वृहस्पतुः ।

“कफस्थानविभागेन यथासंख्यं करोति हि ।

सततान्येदुष्कत्राख्यचतुर्थकप्रलेपकान् ॥

अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते ।

दोष आमाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरम् ॥”

अयमर्थः । आमाशयोरः कण्ठशिरःसन्धयः पञ्च कफस्थानानि एषु तिष्ठन् दोषो यथासंख्यं सततादीन् करोति । तत्रामाशये स्थितो दोषः सततं करोति द्वौ कालौ अहोरात्रे कालद्वये

दोषप्रकोपात् । हृदये स्थितो दोष आमाशयमागत्य अन्येदुष्कं करोति । एककालं नैकदा-

देकस्मिन्नेवाहोरात्रे दोष आमाशयमायाति । तत्र द्वौ दोषप्रकोपकालौ एकस्मिन् काले हृदये

तिष्ठत्यपरस्मिन्नामाशय इति । कण्ठे स्थितो दोषोऽहोरात्रात् हृदयमायाति । तृतीये दिने

आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले तृतीयकं ज्वरं करोति एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावात् ।

एवं शिरःस्थितो दोषोऽहोरात्रात् कण्ठमायाति । ततः पुनराहोरात्राद् हृदयमायाति

चतुर्थदिने आमाशयमागत्य स्वप्रकोपकाले चतुर्थकं ज्वरं करोति । एककालं न तु द्वौ कालौ स्वभावादेव ॥ * ॥ ननु दोषस्यागमन-

क्रमेण निजस्थानगमनक्रमात् कथं तृतीयचतुर्थदिवसयोर्ज्वरागमनम् । उच्यते । दोषो हि प्रकोपप्रथमे वेगवत्तया लाघवात् स्वस्थानान्तु

वेगदिन एव याति । यत आह ।

“दोषः प्रकोपकाले हि वेगवत्त्वेन लाघवात् । वेगवासर एवायं स्वस्थानमभिगच्छति ॥”

सन्धियु स्थितः प्रलेपं करोति । सन्धयश्चामाशयेऽपि सन्ति तेषु स्थितः प्रलेपकं सर्वदा करोति ॥ * ॥

“निवृत्तः पुनरायाति विषमो नियते दिने । स्वभावं कारणं तत्र मन्यन्ते मुनिपुङ्गवाः ॥”

स्वभावस्य कारणत्वे कफस्थानविभागनिरपेक्षा-चतुर्थकादिविपर्यया अपि ज्वराः स्वस्य काले भवन्ति ।

“अधिप्रेते यथा भूमिं बीजं काले प्ररोहति । अधिप्रेते तथा धातुदोषः काले प्रकुप्यति ॥”

सुश्रुतोऽप्याह ।

“स चापि विषमो देहं न कदाचित् प्रमुञ्चति । ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते ॥

वेगे तु समतिक्रान्ति गतोऽयमिति लक्ष्यते । धात्वन्तरस्थो जीनत्वात् सौक्ष्मात्त्रैवोपलभ्यते ॥”

द्विदोषोऽख्यस्य तृतीयकस्य लक्षणमाह ।

“कफपित्ताक्तिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।

वातपित्ताक्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृती-

यकः ॥”

त्रिकग्राही वेदनया त्रिकं गृह्णाति इत्यर्थः ॥ * ॥ ननु कफपित्ताक्तिकग्राही वेदनया त्रिकग्राही

त्रिकस्य वातस्थानं तत्कथं तदगृहीतौ पित्तकफौ अन्यस्थानगतत्वेन दुर्बलत्वेन दुर्बलौ वेगं

कुरुते । उच्यते दोषाणां स्थाननियमः न तु कुपितानाम् । तथा च सुश्रुतः ।

“कुपितानां हि दोषाणां शरीरे परिधावति ।

यत्र सङ्गः स वेगुग्याद्वाघिस्तत्रोपजायते ॥”

एवं अन्यस्थानगतत्वेन चतुर्थकोऽपि वाच्यम् । वातकफात्मकः पृष्ठात् अथवा पृष्ठं व्याप्य भवति

इत्यर्थः । यत्लोपकर्म्मण्यधिकरणं चेति सूत्रेण पञ्चमी ॥ * ॥ कफोऽख्यस्य वातोऽख्यस्य च

चतुर्थकस्य लक्षणमाह ।

“चतुर्थको दर्शयति स्वभावं द्विविधं ज्वरः ।

जङ्घाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वं शिरसोऽनिलसंभवः ॥” श्लेष्मिकः श्लेष्मोऽख्यः तथा अनिलसंभवः वातो-

ऽख्यः । सन्ततादीनां त्रिदोषजत्वात् । उक्तश्च चरकेण ।

“प्रायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥” इति ।

प्रायशो ग्रहणादेकदोषजाः द्विदोषजा अपि न भवन्ति इति जैज्यटः ॥ पूर्वं प्रथमं जङ्घाभ्यां

अथवा जङ्घे व्याप्य पश्चात् सकलं शरीरं व्याप्नोति । एवमुत्पलज्वराज्जातः शिरसः पूर्वं

अथवा शिरो व्याप्य सकलं शरीरं व्याप्नोतीत्यर्थः ।

“विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः । अस्थिमज्जगतो दोषश्चतुर्थकविपर्ययः ॥”

अन्यः सन्ततादिपञ्चकादपरश्चतुर्थकविपर्ययाख्यो ज्वरः सोऽपि विषमज्वर एव । स किं धातुस्य

इत्यपेक्षायामाह अस्थीत्यादि । तस्य चतुर्थकविपर्ययस्य लक्षणमाह ।

“स मध्ये ज्वरयत्यङ्गी आदन्ते च विमुञ्चति ॥”

चतुर्थकविपर्यय इत्युपलक्षणम् । सततादिविपर्ययोऽपि बोद्धव्यः । यथा, अहोरात्रे द्वौ कालौ मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठतीति

सततविपर्ययः । अहोरात्रे एकं कालं मुञ्चति शेषं सर्वमहोरात्रं तिष्ठति इत्यन्येदुष्कविपर्ययः । मध्ये एकं दिनं ज्वरयति आदावन्ते

च दिने मुञ्चति इति तृतीयकविपर्ययः । एते विषमज्वरा उपलज्जकाः अन्ये रात्रिज्वरा-

दयोऽपि विषमज्वरा बोद्धव्याः ॥ यथा,—

“समौ वातकफौ यस्य क्षीणपित्तस्य देहिनः । रात्रौ प्रायो ज्वरस्तस्य दिवा हीनकफस्तु ॥”

प्रायो बाहुस्येन ॥ * ॥ सन्ततादीनां शीतपूर्वत्वे दाहपूर्वत्वे च हेतुमाह ।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरम् ।

तथोः प्रशान्तयोः पित्तमन्तर्दाहं करोति च ॥” शीतं शीतसहितं प्रशान्तयोः प्रशान्तवेगयोः ।

विषम

अन्तः अभ्यन्तरे ।

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च ।
तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरतः शीतमन्ततः ॥”

अन्ततः हस्तपादादितः ॥ * ॥ शीतादिदाहा-
दिज्वरयोस्त्रिदोषजलमाह ।

“दावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्तुतौ ।
दाहपूर्वस्तयोः कष्टः सुखसाध्यतमोऽपरः ॥”

संसर्गजौ सान्निपातिकौ । कष्टः कष्टसाध्यः ॥ * ॥
विषमज्वरविशेषानाह ।

“विदग्धेऽन्नरसे देहे क्षेपपित्ते अवस्थिते ।
तेनाहं शीतलं देहं चार्हमुष्णं प्रजायते ॥”

अन्नरसे विदग्धे आहारजे रसे दुष्टे क्षेपपित्ते
च अवस्थिते दुष्टे स्थिते तेन हेतुना शीतलं
कफेन उष्णं पित्तेन अर्हत्वं चार्हनारीश्वरा-
कारेण नरसिंहाकारेण वा ।

“काये दुष्टं यदा पित्तं क्षेप्या चान्ते अवस्थितः ।
तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः ॥”

अन्ते हस्तपादादौ ।

“काये क्षेप्या यदा दुष्टः पित्तश्चान्ते अवस्थितः ।
शीतत्वं तेन गात्रे स्यादुष्णत्वं हस्तपादयोः ॥”

विषमज्वरविशेषस्य प्रलेपकस्य लक्षणमाह ।

“प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण च ।
मन्दज्वरविलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः ॥”

गौरवेण उपलक्षितः । मन्दज्वरविलेपी मन्द-
वेगस्य ज्वरस्य सदा सख्योऽस्यास्तीति मन्द-
ज्वरविलेपी अयं विषमज्वरः । यथा च सुश्रुतः ।

प्रलेपकाख्यो विषमः प्रायः क्षेप्याय शोषिणा-
मिति ॥ * ॥ अथ विषमज्वराणां सामान्य-
चिकित्सा ।

“ज्वराश्च विषमाः सर्वे सन्निपातसमुद्भवाः ।
अथोल्लङ्घस्य दोषस्य तेषु कार्यं चिकित्सितम् ॥

विषमेऽथ कर्तव्यम् ॥ बाधश्च शोधनम् ।
स्निग्धोऽरिद्रपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ॥ * ॥

कालिङ्गकः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ।
पटोलं सारिवा सुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥

निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीका सुस्तवत्सकौ ।
किराततित्तमन्ता चन्दनं विश्वमेघजम् ॥

गुडूच्यामलकं सुस्तमर्द्धशोकसमापनाः ।
कषायाः शमयन्त्याश्च पञ्च पञ्चविधज्वरम् ॥”

कालिङ्गकः इन्द्रयवः । वत्सकः कुटजः । चन्दन-
मत्र रक्तचन्दनम् । कषायाः पञ्च । पञ्चविधं
घन्ततसततान्येद्व्यक्तद्वितीयचतुर्थकरूपम् ॥ * ॥

“महाबलामूलमहौषधाभ्यां
कायो निहन्त्याद्विषमज्वरं हि ।

शीतं सकम्पं परिदाहयुक्तं
विनाशयेत् द्वित्रिदिनं प्रयोगात् ॥ * ॥

चुद्रान्तानागरपुष्करादौः
कृतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सन्धासकासारुचिपार्श्वरज्ज्वरे
सदा त्रिदोषप्रभवोऽपि शस्यते ॥ * ॥

चुद्रादि ॥ * ॥
“चुद्रान्तापद्मकचन्दनैर्घनै-

विषम

भूनिम्बपर्पटपटोलपौष्करैः ।

तिक्ताकलिङ्गपिचुमर्द्वासके-
र्महौषधं भार्गवितुन्नकैः समैः ॥

शृतं पिबेत् पूर्वदिनं कषायं
निहन्ति दृढज्वरमुग्रशीतम् ।

सन्धासम् चूर्णरुचिदाहमुल्लङ्घं
दृष्ट्वा वमिं कासमतीव शूलकम् ।

आनाहृदिकादिषु सन्निपाते
गलग्रहे तन्निशिरोरुहायाम् ॥”

दृष्ट्वाचुद्राद्विषमज्वरे ॥ * ॥
“सुस्तामलकगुडचीविश्वौषधकण्टकारिकायः ।

पीतः सकणाचूर्णः समधुर्विषमज्वरं हन्ति ॥ * ॥
तिलते ललवणयुक्तकल्को लशुनसेवितः प्रातः ।

विषमज्वरमपहरते वातयाधीनशेषांश्च ॥ * ॥
कालाजाजी तु सगुडा विषमज्वरनाशिनी ।

मधुनाप्राभया लीला हन्त्याशुविषमज्वरान् ॥”

कालाजाजी मगरेला इति लोके । सा च
किष्किदृष्ट्या गुडतुल्या कर्ममिता भक्षणीया ॥ * ॥

“पीतो मरीचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
द्रोणपुष्पीभवो वापि निहन्ति विषम-

ज्वरान् ॥ * ॥
अन्तायाः शृतं चूर्णं वाससा परिशोधितम् ।

पृथक् षोडशभागाः स्युर्गुडमाजिकसर्पिषाम् ॥
यथाहि भञ्जयेद्वेदन्नरो हितमिताशनः ।

नास्य कश्चिद्वेदगाधिर्न जरा पलितं न च ॥
न ज्वरा विषमा नैव मेहनानिलरक्तकम् ।

न च नेत्रगता रोगाः परमेतद्रसायनम् ॥
मेधाकरं त्रिदोषघ्नं प्रयोगादस्य बुद्धिमान् ।

जीवदध्मशृतं सामं यथेवाहितजस्तथा ॥”

गुडूचीकल्कः ॥ * ॥ अथान्नमाह ।
“तक्रमांसं पयोमांसं दधिमांसमथापि वा ।

माषमांसश्च सुज्जानो मुच्यते विषमज्वरात् ॥”

अग्निवेशश्च ।
“सुरा समग्रा पानाय भोजने चरणयुधाः ।

तित्तिरा विष्किराः पथ्याः कुक्कुटा विषमज्वरे ॥
चरणयुधा गृहकुक्कुटाः । कुक्कुटा वनकुक्कुटाः ।

विष्किराः वर्तिकालावविगिरचकोराद्याः ॥ * ॥
अथ सन्तादीनां विशिष्टा चिकित्सा ।

“त्रायन्तीकटुकानन्तासारिवाभिः शृतं जलम् ।
सन्ताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

अनन्ता दुरालभा ॥ * ॥
“पटोलाब्धविषातिक्तासारिवाभिः शृतं जलम् ।

सन्ताख्ये ज्वरे देयं वातादीनां निवृत्तये ॥”

दृष्ट्वा दृढहन्ती एरखवत्पत्रविटपा तदलाभे
हन्ती च ग्राह्या समानगुणत्वात् ॥ * ॥

“पटोलेन्द्रयवानन्तापथ्यारिष्टान्ताजलम् ।
कथितं तज्जलं पीतं ज्वरं सन्ततकं जयेत् ॥”

अनन्ता सारिवा । अरिष्टः निम्बः । जलं
बालकम् ॥ * ॥
“दाक्षापटोलनिम्बाब्धशक्राङ्गत्रिफलाशृतम् ।
जलं जनुः पिबेच्छीघ्रमन्येदुज्वरशान्तये ॥”

शक्राङ्गः इन्द्रयवः ॥ * ॥

विषम

“कर्मसाधारणं व्यक्ता तृतीयकचतुर्थकौ ।

भिषजा प्रतिकर्तव्यौ विशेषोक्तचिकित्सितेः ॥
उशीरं चन्दनं सुस्तं गुडूचीधान्यनागरम् ।

अम्भसा कथितं पेयं शर्करामधुयोजितम् ॥ * ॥
ज्वरे तृतीयके पुंसां दृष्ट्वादाहसमन्विते ।

अपामार्गजटां कथ्यां लोहितैः सप्ततनुभिः ।
वह्ना वारे रवेस्तर्णं ज्वरं हन्ति तृतीयकम् ॥ * ॥

स्थिरातामलकौदारुशिवावृषमहौषधैः ।
सितामधुयुतः काथश्चतुर्थकहरः परः ॥”

स्थिरा शालिपर्णी । तामलकौ भूधानी । शिवा
हरौतकी । वृषो वासा ॥ * ॥

“अगस्तिपत्रस्य रसेन नस्यं
निहन्ति चातुर्थकसुग्रीर्यम् ।

श्रीरीधुष्यस्य निशादयस्य
कल्केन वा तत्तृप्तसंयुतेन ॥”

तत् नस्यम् ॥ * ॥
“ज्वरस्य वेगकालश्च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः ।

तस्यैरदुस्तैर्वापि विषयेर्नाशयेत् स्तुतिम् ॥
सन्ततं विषमश्चापि चीणस्य सुचिरोत्थितम् ।

ज्वरं समोजनैः पथ्यैर्ज्वरज्ञैः समुपाचरेत् ॥ * ॥
सतताद्विषयथागां विषमज्वराणां चिकित्सा

सततादीनामिव कर्तव्या ।
“शीताभिभूते पुरुषे कुर्याच्छीतहरौ क्रियाम् ।

दाहाभिभूते तु विधिं विदधादाहनाशनम् ॥
आच्छादनेऽप्युत्तरेऽग्नौ रभिः कम्बलादिभिः ।

तूलवत्या महाशीतं शीतादिज्वरिणो हरेत् ॥”

तूलवती तुलाई इति लोके ॥
“तं स्तनाभ्यां सुपीनाभ्यां पीवरोरुर्नितम्बिनी ।

युवतिर्गात्रमालिङ्गितेन शीतं प्रशान्यति ॥
कान्ताङ्गसङ्गसंजातं तस्य शीते निवारिते ।

प्रकादं चास्य विज्ञाय पृथक् तां कारयेत्
स्त्रियम् ॥

ततो दाहे तु संजाते पत्रैरेरखसम्भवैः ।
शीतलैर्धारितैर्देहे दाहं तस्यापनोदयेत् ॥

तालकं शुक्लिकाचूर्णं तुल्यं तत्रोभयोरपि ।
नवमांसश्च तुल्यं स्यात् मर्दयेत् कन्याकाद्रवैः ॥

तत् तु संशुष्कसुपलेर्वन्यैर्गजपुटेः पचेत् ।
शीतं तच्चूर्णयेच्चूर्णं गुञ्जामात्रं सितायुतम् ॥

प्रभाते भञ्जयेत्तेन याति शीतज्वरचयम् ।
वान्तिर्भवति कस्यापि कस्यापि न भवत्यपि ॥

एकेन दिवसेनैव शीतज्वरहरं परम् ।
मध्याह्नसमये पथ्यं शिखरिणी भक्तकं च ॥ * ॥

शीतज्वरे भूतभैरवचूर्णम् ।
“एला जातीफलं योषत्रिफलाजीरकं घनः ।

सविड्ङ्गं सितायुक्तं चूर्णं शीतज्वरापहम् ॥
कायस्थानाकुलीतिक्तावयस्यापुरचोरकैः ।

सहदेवावचाकुष्ठैः शीतज्वेधूर्णलेपनैः ॥
एतैरेवौषधैः पिष्टैर्लवणचारसंयुतैः ।

साम्नेर्विपाचितं तैलमभ्यङ्गाच्छीतनाशनम् ॥”

कायस्था हरितकी । नाकुली रास्त्रा । भेदसाई
इति लोके । वयस्या गुडूची । पुरो गुग्गुलुः ।
चोरकः । भट्टिउर । तदलाभे गटिवन । सह-

विषम

देवा वृहद्भला । चारो यवचारः । काय-
स्थादिधूपं लेपनं तैलञ्च ॥

“एरुस्य तु पत्राणि लिप्तभूमौ निधापयेत् ।
दाहादिज्वरिणो देहे तानि पत्राणि धारयेत् ॥
तेन नश्यति दाहोऽस्य ज्वरश्चैवोपशान्तिरिति ।
दाहे शान्ते यदा शैत्यं तच्च दुग्धं निवारयेत् ॥

जघनचक्रचलन्मणिमखला
सरसचन्दनचन्द्रविलेपना ।
वनजतेव तसं प्रदिष्टयेत्
प्रबलदाहनिघ्नोऽहिवधज्जना ॥”

चन्द्रः कर्पूरः ।

“सदृशसङ्गसंजातशैत्येदाहे निवारिते ।

प्रकादश्चास्य विज्ञाय तां स्त्रीमपनयेत् पुनः ॥”

सुवर्चिकानामरकुष्ठमूर्त्वा-
लाक्षानिशाहोहितयष्टिकाभिः ।
सिद्धं हरेत् षड्गुणतत्प्रपङ्कं
तैलं ज्वरं दाहसमन्वितञ्च ॥”

घटतक्रतैलम् ॥ * ॥

“राक्षसाभिरुक्तज्वरान्निशायद्याङ्गलणावला
लाक्षासेतुवसारिवामधुरसादेवद्वरोहीतकैः ।
सोशीराभुध्रिकेनरौहिषजलेस्तेन पचेत् षड्-
गुणे
तक्रतैलमयेज्वरं दृढतरं दाहादिशीतादि-
कम् ॥”

चन्दनमञ्जु श्वेतम् । मधुरसा मूर्त्वा । रोही-
तकः रोहिण्य इति लोके । रौहिषं रोहिष
इति लृणविशेषः । जलं बालकम् । महाघट-
तक्रतैलम् ॥ * ॥

“पद्मकौत्सलककारण्डगालविषपौष्करैः
कुसुमोशीरमञ्जिष्ठापद्मगैरिककटफलैः ॥
सारिवाहयलोधाब्दचौरीखज्जरमस्तकैः ।
धात्रीशूतावरीयुक्तैः काथे कल्के प्रयोजितैः ॥
लाक्षारसप्रयः शुक्लमस्तुभिः सह काङ्गिकैः ।
पक्रतैलमिदं त्वयं दाहज्वरहरं परम् ॥”
लाक्षारसादिः पृथक् तैलतुल्यः पद्मकादि-
तैलम् ॥ * ॥

“प्रलेपके प्रयुज्यते स्त्रीज्वरहरौ क्रियाम् ।
रुद्रजटा गोशृङ्गं विडालविहोरगस्य निम्मीकः ।
मदनफलभूतकेश्यौ वंशत्वग्द्रुनिम्नीलम् ॥
धृतयवमधुरचन्द्रच्छगलकरोमाणि सर्वपाः
सवचाः ।

हिङ्गुगवास्थिमरीचाः समभागश्चाश्वत्थ-
संपिष्टाः ॥

धूपनविधिना श्रमयन्त्येते सर्वान् ज्वरान्नियतम् ।
अहङ्गाकिनीपिशाचप्रेतविकारानयं धूपः ॥”
रुद्रजटा जटाधारी । भूतकेशी जटामांसी ।
रुद्रनिम्नीलं रुद्रनिम्नील्यपुण्यादि । मधुरचन्द्रः
मधुरपुच्छचन्द्रकम् । माहेन्दुरौ धूपः ॥ * ॥

“सोमं खानुचरं देवं समादृगणमोन्धरम् ।
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं सुच्यते विषमज्वरात् ॥”
सोमं उमादिसहितम् । खानुचरं नन्दादिगण-
सहितम् । प्रयतः प्रयत्नः ॥ * ॥

विषमा

“विष्णुं सहस्रमूर्त्तानं चराचरपतिं विभुम् ।
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् यपोहति ॥”
सहस्रमूर्त्तानमिति सहस्रशीर्षेत्यादि वेदाभि-
हितम् । नामसहस्रेण भारतोक्तेनेत्यर्थः ॥ * ॥
ज्वरस्यापि देवतात्वात् पूजा कार्या । यत
आह विदेहः ।

“तीर्थायतनदेवाग्निगुरुद्वोपसर्पणेः ।

अहया पूजनेष्वपि सहसा शान्त्यति ज्वरः ॥”
तीर्थं ऋषिजुष्टं जलम् । आयतनं देवाधिष्ठितं
पुरुषोत्तमचैत्रश्रीशैलादि ॥ * ॥

“निम्नपत्रं वरा योषं यवानी लवणत्रयम् ।
चारो दिग्बहिरामेधुजिनेचक्रमशोऽंशकाः ॥
सर्वमेकीकृतं चूर्णं प्रत्यूषे भक्षयेन्नरः ।
एकाहिकं द्राहिकञ्च तथा त्रिदिवसञ्चरम् ॥
चातुर्यिकं महाघोरं सन्ततं सततं हि वा ।
धातुस्यञ्च त्रिदोषोत्थं ज्वरं हन्ति च भान-
वम् ॥”

निम्नादि चूर्णम् । इति विषमज्वराधिकारः ॥
इति भावप्रकाशः ॥

विषमनयनः, पुं, (विषममधुगं नयनं यस्य ।
जिनेत्रत्वात्तथात्वम् ।) शिवः । इति हारावली ॥
विषममलः, पुं, (विषनिवर्तको मल्लो यत्र ।) सर्प-
धारकः । वादिया इति ख्यातः । तत्पठ्यायः ।
जाङ्गली २ । इति जटाधरः ॥

विषममयं, त्रि, (विषम + मयट् ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमरूपं, त्रि, (विषम + रूपः ।) विषमादा-
गतम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषमहैनिका, स्त्री, (विषं मर्दयतीति । मर्द +
विषमहैनी, ल्युः डीप् । स्वार्थे कन् च ।)
गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषमविभागः, पुं, (विषमो विभागः ।) असमा-
नांशः । यथा, यत्र तु भ्रातर एव विभागमर्थ-
यन्ते तत्र विषमविभागाभावमाह मनुः ।

“भाट्टगणमविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
न तत्र भागं विषमं पिता ददात् कथञ्चन ॥”
इति दायतत्त्वम् ॥

विषमस्थः, त्रि, (विषमे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)
असमानस्थितः । इति कैचित् ॥ उपपन्न-
देशस्यः । यथा नारदः ।

“अप्राप्तयवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्थाश्च नासेथा न चैतान्नाहयेन्नृपः ॥”
विषमस्थाः उपपन्नदेशस्थाः । इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

विषमश्लिष्टः, पुं, दोषविशेषः । स च अनुचित-
शासनरूपः । महद्दोषयुक्तम् । यथा, अत्र कामत
एव चान्द्रायणतत्प्रकृष्टयोर्विषमश्लिष्टत्वेन इच्छा-
विकल्पासम्भवात् कामतश्चान्द्रायणं अकामत-
स्तत्प्रकृष्टम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

विषमाक्षः, पुं, (विषमं अयुगं अक्षि यस्य ।
त्रिनयनत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

विषयः

विषमायुधः, पुं, (विषमा अयुग्मा आयुधा यस्य ।
तस्य पञ्चबाणत्वात्तथात्वम् । यथा, विषमः अयुग
असह्य इत्यर्थः आयुधो यस्य ।) कामदेवः ।
इति हलायुधः ॥

विषमीयं, त्रि, (विषम + “गहादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति कः ।) विषमादागतम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

विषसृष्टिः, पुं, क्षुपविशेषः । विषदोडि इति
कडसिङ्गे इति च हिन्दीभाषा । तत्पठ्यायः ।
केशसृष्टिः २ सुसृष्टिः ३ रणसृष्टिकः ४ क्षुप-
दोडसृष्टिः ५ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । दीपनत्वम् । कफवातकण्ठाभयरक्तपित्ता-
दिदाहनाशित्वम् । रक्षत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विषमृत्युः, पुं, (विषेण तद्दर्शनमात्रेण मृत्युर्यस्य ।)
जीवन्मूर्त्तौ । इति जटाधरः ॥ चकोर इति
ख्यातः ॥

विषयः, पुं, (“विषिष्यन्ति विषयिणं स्वेन रूपेण
निरूपणीयं कुर्वन्ति ।” इति सांख्यतत्त्वकौमुदी ।
वि + षि + अच् ।) चक्षुरादियाद्यः । स तु
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धरूपः । तत्पठ्यायः । गोचरः
२ इन्द्रियार्थः ३ देशः । (यथा, रघुः । ११ ।
१८ ।

“यच्चकार विवरं शिलाघने
ताडकोरसि स रामसायकः ।
अप्रविष्टविषयस्य रक्षसां
हारतामभवदन्तकस्य तत् ॥”

आश्रयः । इत्यमरः ॥ न्यायमते चित्तपूतेजो-
वायूनां विषया यथा, —

“तत्र चित्तिर्गन्धहेतुर्नानारूपवती मता ।
षड्विधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ॥
स्पर्शस्तस्यापि विज्ञेयो ह्यनुष्णाशीतपाकजः ।
नित्यानित्या च सा देधा नित्या स्यादशु-
लक्षणा ॥

अनित्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी ।
सा च त्रिधा भवेद्देह इन्द्रियं विषयस्तथा ।
योनिजादिर्भवेद्देह इन्द्रियं प्राणलक्षणा ॥

विषयो द्रव्यकादिस्तु ब्रह्माख्यान उदाहृतः ॥
वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ ।
स्नेहस्तत्र द्रवत्वानु सांसिद्धिकसुदाहृतम् ॥

नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् ।
इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिविषयो मतः ॥ * ॥
स्पर्श उष्ण स्नेहस्तु स्याद्द्रव्यं शुक्लभास्वरम् ।
नेमित्तिकद्रवत्वानु नित्यतादि तु पूर्ववत् ॥

इन्द्रियं नयनं वह्निस्पर्शादिविषयो मतः । * ॥
अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवने मतः ॥
तिथ्यगमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ।
पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ॥
प्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
विषय इति । भोगसाधनं विषयः । सर्वमेव हि
कार्यं अदृष्टाधीनं यच्च कार्यं यददृष्टाधीनं

तत्तदुपयोगं साक्षात्परस्यया जनयन्ति न हि
कोचप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुपतिरस्ति
तेन ह्याणुकादिज्जाणान्तं सर्वमेव विषयो
भवतीत्यर्थः । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥ * ॥
निवसेवितः । इति भरतधृतानयः ॥ अथक्तः ।
शुक्तः । इत्यजयपालः ॥ जनपदः । इति
मेदिनी । कान्तादिः । इति शब्दरत्नावली ॥
विषाग्रकः । यथा,—
“विशब्दो हि विशेषार्थः चिनोतेत्यन्य उच्यते ।
विशेषेण चिनोतीति विषयोऽतो नियामकः ॥”

इति भट्टकारिका ॥ * ॥

आरोपणार्थः । यथा,—
“सारोपाध्या सु यन्नोक्तौ विषयो विषयस्तथा ।
विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् वा स्यात् साध्यवसा-
विका ॥”
यथा, शौर्वाहीकः । इति काव्यप्रकाशे २
उल्लासः ॥ (“भोगसाधनं विषयः ।” इति
तर्ककौमुदी)

विषयाज्ञानं, स्त्री, (विषयस्याज्ञानं यस्याम् ।)
तन्ना । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषयायी, [न] पुं, (विषयान् अयते प्राप्नोतीति ।
अय गतौ + यिनिः ।) राजा । वैषयिकजनः ।
इन्द्रियः । कामदेवः । विषयासक्तपुरुषः । इति
मेदिनी । ने, २४६ ॥

विषयि, [न] स्त्री, (विषयाः सन्त्यस्येति । विषय
+ इनिः ।) इन्द्रियम् । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

विषयी, [न] त्रि, (विषयोऽस्येति । इनिः ।)
विषयासक्तः । इति मेदिनी । ने, २११ ॥

विषयी, [न] पुं, (विषयोऽस्यास्तीति । इनिः ।)
वृषतिः । कामदेवः । वैषयिकः । इति मेदिनी ।
ने, २११ ॥ अन्विः । इत्यजयपालः ॥ आरोप्य-
माणः । यथा,—

“विषयन्तःकृतेऽन्यस्मिन् वा स्यात् साध्यवसा-
विका ॥”

विषयिणा आरोप्यमायेन अन्तःकृते निगीर्ण-
न्यस्मिन् आरोपविषये सति सा स्यात् साध्य-
वसानिका । इति काव्यप्रकाशः ॥

विषरूपा, स्त्री, अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषणं, स्त्री, विषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषलता, स्त्री, (विषस्य लता ।) इन्द्रवारुणी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषप्रधानलतामात्रे ।
यथा, गीतायां श्रीधरः । २ । ४२ । “विषलता-
वदापाततो रमणीयाम् ॥”)

विषविद्या, स्त्री, विषप्रमन्त्रः । इति विषवैद्य-
शब्दटीकायां भरतः ॥

विषवैद्यः, पुं, (विषस्य वैद्यः ।) विषप्रमन्त्रवेत्ता ।
ओम्ना इति ख्यातः । यथा । विषविद्यां वेत्ति
अधीते वा विषवैद्यः आसुपाञ्चालादित्वादन्य-
पददृष्टिः । विषस्य वैद्यशक्तित्वकः इति वा ।

इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । जाङ्गलिकः २ ।
इत्यमरः ॥ जाङ्गलिकः ३ नरेन्द्रः ४ कौशिकः ५
कथाप्रसङ्गः ६ चक्राटः ७ । इति जटाधरः ॥

आलगाही ८ जाङ्गलिः ९ जाङ्गलिः १०
अहितुष्टिकः ११ आलगाहः १२ गार-
डिकः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥
विषवैरिणी, स्त्री, (विषस्य वैरिणी ।) निर्विषा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

विषशालूकः, पुं, (विषस्य शालूकः ।) पद्मकन्दः ।
अस्य गुणाः । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । शीतल-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥

विषशूकः, पुं, (विषं शूके यस्य ।) भङ्गरोलः । इति
भूरिप्रयोगः ॥

विषशङ्गी, [न] पुं, (विषं विषयुक्तं शङ्गं तदस्या-
स्तीति । विषशङ्ग + इनिः ।) भङ्गरोलः । इति
हारावली ॥

विषसूचकः, पुं, (विषं सूचयति विषयुक्तामादि-
दर्शने न्यतः सन् ज्ञापयतीति । सूच् + यिच् +
शुल् ।) चरोकपक्षी । इति हेमचन्द्रः ॥

विषसृक्का, [न] पुं, (विषं सृक्कनि यस्य ।) भङ्ग-
रोलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विषहन्त्री, स्त्री, (विष + हन् + टच् । श्चिधां
ङीष् ।) अपराजिता । निर्विषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विषहरः, त्रि, (हरतीति । हृ + अच् । विषस्य
हरः ।) मरणनाशकौषधादिः । यथा । ॐ ह्रूं
जः ।

“मन्त्रोऽयं हरते रुद्र सर्वदृष्टिकगं विषम् ।
पिप्पली नवनीतश्च शङ्खवेरश्च सैन्धवम् ।
मरौचं दधि कुष्ठश्च नस्ये पाने विषं हरेत् ॥
त्रिफला टङ्गकुष्ठश्च चन्दनं धृतसंयुतम् ।
एतत्पानाच्च लेपाच्च विषनाशो भवेच्छिव ॥
पारावतस्य चाक्षीणि हरितानं मनःशिला ।
एष योगो विषं हन्ति वेनतेय इवोरगान् ॥
सैन्धवं युषणं चूर्णं दधिमध्वाच्यसंयुतम् ।
दृष्टिकस्य विषं हन्ति लेपोऽयं वृषभञ्जन ॥”

इति गारुड १८६ अध्यायः ॥

विषहरा, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ५२ ।

“जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरेति च ॥”)
विषहरी, स्त्री, मनसादेवी । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते । ६ । ४७ । ४७ ।
“विषं संहर्तुमीशा या तस्माद्विषहरी स्मृता ॥”)

विषहा, स्त्री, (विषह + टाप् ।) देवदालीलता ।
निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषा, स्त्री, अतिविषा । इत्यमरः ॥ बुद्धिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (अस्याः पर्यायो बुणाश्च यथा,
“काष्मीरातिविषा श्वेता श्यामा मुञ्जा विषा-
रणा ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विषालतिविषा विषा शङ्गी प्रतिविषारणा ।
शुक्लकन्दा चोपविषा भङ्गराष्ट्रगवज्जमा ॥

विषा सोष्णा कटुस्तिक्ता पाचनी दीपनी हरेत् ।
कफपित्तातिशारामविषकासवमिज्जिमीन् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

विषाङ्कुरः, पुं, (विषस्याङ्कुरः ।) शल्याक्षम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

विषाणं, स्त्री, कुष्ठौषधम् । पशुशङ्खम् । (यथा,
साहित्यदर्पणे । १० ।

“चिपचि शुक्रं वृषदंशकवदने

नृगमर्पयसि नृगादनरदने ।

वितरसि तुरगं महिषविषाणे

विदधचेतो भोगविताने ॥”)

हस्तिदन्तः । इति मेदिनी । ने, ७७ ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । ६० ।

“न जातु वैनायकमेकमुद्धृतं

विषाणमद्यापि पुनः प्ररोहति ॥”)

कोलदन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (विशेषेण मद-
दातरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४४ । ११ ।

“विषाणं परिपानमन्ति ते ।”

“विषाणं विशेषेण मदस्य दातारम् ।” इति
तद्वाच्ये सायणः ॥

विषाणिका, स्त्री, मेघशङ्गी । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“शङ्गी कर्कटशङ्गी स्यात् कुलीरश्च विषाणिका ।
अजशङ्गी च रक्ता च कर्कटाख्या च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
सातला । कर्कटशङ्गी । आवर्त्तकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

विषाणी, स्त्री, चीरकाकोली । अजशङ्गी । इति
मेदिनी । शी, ७७ ॥ दृष्टिकाली । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तन्निडी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषाणी, [न] पुं, (विषाणमस्यास्तीति । विषाण +
इनिः ।) हस्ती । शङ्गी । इत्यजयः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २०४ । २२ ।

“खड्गा विषाणिनश्चैव वृषभाश्च नृगास्तथा ॥”)
ऋषभनामौषधम् । शङ्काटकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विषादः, पुं, (वि + षद् + घञ् ।) अवसादः ।
यथा,—

“जायं मौख्यं विषादोऽवसादः सादो विष-
सता ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, भागवते । १ । ११ । ११ ।

“दधौ हरवरं तेषां विषादं श्रमयन्निव ॥”)

विषादनी, स्त्री, पलाशीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥
विषाननः, पुं, (विषमानने यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दमाला ॥

विषान्तकः, पुं, (विषस्य अन्तकः नाशकः । पीत-
विषत्वात् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष-
नाशके, त्रि ॥

विषापहः, पुं, (विषं अपहन्तीति । हन् + टः ।)
सुष्ककवचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष-
नाशके, त्रि । यथा, मनौ । ७ । २१७ ।

“सुपरीक्षितमन्नाद्यमद्यान्नैर्विषापहैः ॥”)
विषापहा, स्त्री, इन्द्रवारुणी । निर्विषा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ नागदमनी । इति भावप्रकाशः ॥

विषुव

अर्कमूला । ईशुरमूल इति भाषा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“अर्कपत्रा सुनन्दा स्यादर्कमूला विषापहा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्)

सर्पकङ्कालिका । इति रत्नमाला ॥

विषाभावा, स्त्री, (विषस्याभावो यत्र सा ।)

निर्विषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषायुधः, पुं, (विषमेवायुधं यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तास्ते, स्त्री ॥

विषारः, पुं, (विशेषेण अलतीति । अल + अच् ।

लस्य रत्वम् ।) सर्पः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विषारातिः, पुं, (विषस्यारातिः नाशकः ।) कृष्ण-
धत्तूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

विषारिः, पुं, (विषस्यारिः ।) महाचक्षुशकः ।
घृतकरजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विषनाशक-
मात्रे, त्रि ।)

विषास्यः, पुं, (विषमास्ये यस्य ।) सर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विषयुक्तमुखे, त्रि ॥

विषास्या, स्त्री, भस्मातकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(भस्मातकशब्देऽस्या विषयो विज्ञेयः ।)

विषु, य, साम्यम् । इति विषुवच्छन्दटीकायां
भरतः ॥ नानारूपम् । इति रामायणम् ॥

विषुणः, पुं, (विषु साम्यमस्मिन्नस्तीति । “लोमा-
दौति ।” ५ । २ । १०० । इति नः । पश्चात्
णत्वम् ।) विषुवम् । यथा । “विषु नानारूपं
गमनं विष्वक् तदस्यास्तीति विग्रहे अगित्यु-
त्तरपदलोपश्चात्तत्सन्धेरिति पामादि सूत्रेण
नः णत्वम् ।” इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥
(नानारूपम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५४ । ८ ।
“चरन्त्यतस्त्रि विषुणं विजातम् ॥”
“विषुणं विष्वक् नानारूपम् ।” इति तद्वाच्ये
सायणः ॥ सर्वगः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २६ । १ ।
“बभूरेको विषुणः ।”
“विषुणः विष्वगश्चनः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विप्रकीर्णः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । १२ । ५ ।
“सखायस्ते विषुणा अय्य एते ।”
“विषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वथाप्राः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥ पराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
५ । ३४ । ६ ।
“विल्लक्षः सन्धतौ चक्रमाचनो-
ऽनुत्ततो विषुणः सुन्वतो वृधः ।”
“विषुणः पराङ्मुखः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
विषुपं, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
विषुवं, स्त्री, समरात्रिन्दिवकालः । तत्पर्यायः ।
विषुवत् २ । इत्यमरः ॥ विषुपम् ३ विष्वक् ४
विष्वक् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ विषुणः ६ ।
इति रामायणम् ॥ विषुवः ७ । इति सुकृतः ॥
तत्तु मेघतुल्योः संक्रान्ती । यथा,—
“ऋगर्ककटसंक्रान्ती हे तूदग्दक्षिणायने ।
विषुवतो तुलामेवे गोलमध्ये तथापराः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥ ॥
ते तु महाविषुवजलविषुवनामभ्यां क्रमेण ख्याते ।

विषुव

यथा,—

“विषुवाभ्यां वत्सरः स्यादिति शब्दविदां मतम् ।
महाविषुवमाख्यातं कतिभिश्चैवचिद्धितम् ।
तथा स्याज्जलविषुवं क्रमादाश्विनचिद्धितम् ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥ ॥ ॥

विषुवारम्भकालो यथा,—

“ऋगसंक्रान्तिः पूर्वं पश्चात् तारा दिनान्तरे ।
एकवर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु ।
षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्यादयनं रवेः ।
एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् ॥
युक्तक्रमेण च तद्वत् स्यादुदगयनं रवेर्ध्रुवम् ।
कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो दक्षिणायनम् ॥
अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा ।
रविसंक्रान्तितो मेघतुल्योरभितः पुनः ॥
विषुवं मीनकन्याहर्त्वेकाक्षीन्द्रशकाब्दे ।
दिनमानाय मीनाहर्त्वेनाहर्त्वं पालिकं शतम् ॥
ततो वृषार्हपर्यन्तमश्रीतिः पलभाजिनी ।
मिथुनार्हं चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात् ॥
कर्कटार्हं चतुस्त्रिंशत् सिंहार्हं तु द्वाशीतकम् ।
कन्याहर्त्वं द्विनवतिः क्रमात् चुच्यति वासरे ॥
कन्याहर्त्वाजनीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण हि ।
दिने दिने भागहाराम्भानं बोध्यं दिवानिशोः ॥
एकमानं दण्डषष्ट्या त्वक्तान्यमाननिर्णयः ।
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् षोडशांशके ।
पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं सप्तदशादिके ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ ॥ ॥

अन्यच्च

“मेघसंक्रमतः पूर्वं पश्चात्तारा दिनान्तरे ।
प्रातिलोन्वानुलोन्धेन विषुवारम्भणं भवेत् ॥
त्रयोदशदिने सौरे चेत्त्रे नखतिथौ शके ।
विषुवारम्भणं तत्र समं मानं दिवानिशोः ॥
ततः प्रतिदिनं वेला सपादत्रिपलात्मिका ।
वर्द्धते मेघविश्रांशपर्यन्तं स्थूलमार्गतः ॥
तथा व्यञ्जान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगाघाटपर्यन्तं पलेकप्रमिता मता ॥
ततः कर्कटविश्रांशपर्यन्तं प्रत्यहं क्रमात् ।
सपादपलमानेन वेला चुच्यति निश्चितम् ॥
तादृग्भाद्रान्तपर्यन्तं पादोनत्रिपलात्मिका ।
तादृगाश्विनशेषान्तं हरनेत्रपलात्मिका ॥
दिवामानं दण्डषष्टेरुत्तरा रात्रेः प्रमाणकम् ।
वैशाखादौ दिवामानं रात्रिमानं तुलादिषु ॥
षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात् द्वादशांशके ।
पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् ततः शकादशादिके ॥”
इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥

विषुवत्, स्त्री, विषुवम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । १६६ । १२१ ।

“भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहो-
र्विषुवति चाक्षयमश्रुते फलम् ॥”

यापकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १० ।

“खादोरित्याविषुवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः ॥”

“विषुवत इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु
याप्तिर्युक्तस्य ॥ ॥ ॥ विषुवत याप्तौ अस्मा-

विष्किरः

दौणादिकः कुप्रत्ययः । ततो मतुप् इत्युङ्-
भ्यां मतुविति मतुप उदात्तत्वम् । अन्येषामपि
दृश्यत इति संहितायां दीर्घः यत्त्येन मतोन्व-
त्वम् ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

विषौषधी, स्त्री, (विषस्यौषधी ।) नागदन्ती ।
इति रत्नमाला ॥

विष्कम्भः, पुं, सप्तविंशतियोगान्तर्गतप्रथमयोगः ।
शुभकर्मणि तस्य पञ्च दण्डास्याध्याः । यथा,—
“त्यजदौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ।
गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवच्चयोः ।
वैधृतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्चयेत् ॥”

इति सत्कृत्यसुक्तावली ॥ ॥ ॥

तत्र जातफलम् ।

“विष्कम्भयोगो यदि जन्मकाले
कार्ये स्वतन्त्रो मनुजस्तदानीम् ।

सुदृढलज्जामजसौख्यसुयं

गृहस्य निर्माणविधौ समर्थः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ ॥ ॥

विस्तारः । (यथा, दृष्टव्यं संहितायाम् । ५३ । २४ ।
“उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो दारस्याहर्ण्य विष्कम्भः ॥”)
प्रतिबन्धः । रूपकाङ्गप्रभेदः । योगिनां बन्ध-
भेदः । इति मेदिनी । मे, १६ । दृष्टः । इत्य-
जयः ॥ अर्गला । इति भरतः ॥

विष्कम्भौ, [न] पुं, (विष्कम्भाति रुण्हीति । वि +
ष्कम्भ + णिनिः ।) अर्गला । यथा । “तद्विष्कम्भो-
ऽर्गलं न ना । इत्यमरोक्तौ कपाटधारणकाष्ठं
अर्गलं हुङ्कादृष्ट इति ख्यातम् । तत् कपाटं
विष्कम्भाति रुण्हीति गृहादित्वास्मिन् तद्वि-
ष्कम्भौ मूर्द्धन्यवत् स्वार्थकथनमेतत् विष्कम्भौति
नाम च इत्येके । तद्विष्कम्भोऽर्गलमिति मूल-
पाठः । विष्कम्भो बन्धननिमित्तदृष्टः । इति
भट्टः । इति सुकृतः ॥

“विष्कम्भो योगभेदे स्यात् विस्तारप्रतिबन्धयोः ।
कपाटाङ्गप्रभेदे च ।” इति मेदिनीदर्शनात्
विष्कम्भ इति पाठः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥

विष्कलः, पुं, (विषं विष्ठां कलयति भक्षयतीति ।
कल + अच् ।) आभ्यश्रुकरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

विष्किरः, पुं, (विकिरतीति । वि + कृश् विक्षेपे +
इगुपधेति कः । “विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ।”
६ । १ । १५० । इति सुट् । परिनिविध्य इति
धत्वम् ।) पक्षी । इत्यमरः ॥ विष्किरास्त्रितिरि-
मयूरकुक्कुटादयः ।

“लावाद्या वैष्किरो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता वृणाम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ॥ ॥

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

“वर्षकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।

कलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः सहस्राहताः ॥

विकीर्य भक्षयन्त्येते यस्मात्तस्माद्धि विष्किराः ।

कपिञ्जल इति प्राज्ञैः कथितो गौरित्तिराः ॥”

कुलिङ्ग गववैया इति लोके ।

विष्टम्भः

“विष्टिरा मधुराः शीताः कषायाः कटु-
पाकिनः ।
बल्या वृथास्त्रिदोषघ्नाः पथ्यास्ते लघवः स्मृताः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(“लावतित्तिरिक्पिप्लवर्त्तोरवर्त्तिकावर्त्तक-
नमृकावातीकषकोरकलविष्णुमयरककरोपचक्र-
कुक्कुटसारङ्गशतपत्रककुत्तिरिक्कुरवालुकयव-
लकप्रभृतयस्त्राहला विष्टिरा लघवः शीत-
मधुराः कषाया दोषघ्नमनाश्च ॥” इति सुश्रुते
स्त्रवस्थाने ४६ अध्यायः ॥ * ॥ दर्वीकरान्तर्गत-
सर्पविशेषः । यथा,— “पुष्करौको भुक्कुटी
मुखो विष्टिरः पुष्पाभिकर्णो गिरिसर्पे ऋजु-
सर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलङ्गर्हो आशी-
विष इति ॥” इति च सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थ-
ध्याये ॥)

विष्टः त्रि, प्रविष्टः । विशधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

विष्टर्पं, स्त्री, (“विटपविष्टपविष्टिपोलपाः ।” इत्यु-
णादिसूत्रे पिष्टपस्थाने विष्टपपाठेन विशधातोः
कपन्प्रत्ययेन साधुः इति केचित् ।) सुवनम् ।
इत्यमरः ॥ पिष्टर्पं पिष्टपः । इति तट्टोकायां
रूपद्वयम् ॥ (यथा, रघुः । ११ । १६ ।

“वाणभिमज्जदया निपेतुषी
सा स्वकाननसुवं न केवलाम् ।
विष्टपत्रयपराजयस्थिरां
रावणश्रियमपि यत्कम्पयत् ॥”)

विष्टम्भः, पुं, (वि + स्तन्भ + क्तः ।) प्रतिबन्धः ।
(यथा, भागवते । ५ । २२ । १२ ।

“स वृष्टिविष्टम्भग्रहोपशमनः ॥” * ॥

आक्रमणम् । यथा, भारविः । १३ । १६ ।

“प्रविकर्त्तननादभिमन्त्रः
पदविष्टम्भनिपीडितस्तदानीम् ॥”)

रोगविशेषः । इति मेदिनी । भे, २० ॥ स तु
आनाह्रोगः । तस्य लक्षणमाह ।

“आमं सक्तदा निश्चितं क्रमेण

भूयो विबद्धं विगुणानिलेन ।

प्रवर्त्तमानं नयथास्मेनं

विकारमानाहसुदाहरन्ति ॥”

आमं अपक्वमाहारसारं शक्तत् पुरीषं वा
क्रमेण निश्चितं सञ्चितम् । भूयो विगुणानिलेन
दुर्गवायुना विबद्धं आमशोषितं वा यथास्वं
पूर्ववदप्रवर्त्तमानं एनं विकारं आनाह-
माहुः ॥ * ॥ तत्रामजमानाहमाह ।

“तस्मिन् भवत्यामसमुद्भवे तु

दृष्ट्वा प्रतिश्यायशिरोविदाहाः ।

आमाशये भूलमथो गुरुत्वं

क्षुत्तुल्लभ उद्गारविघातनश्च ॥”

विघातनं अप्रवृत्तिः ॥ * ॥ शक्तत्सञ्चयजमाह ।

“स्तम्भः कटीपृष्ठपुरीषभूमे

भूलोऽथ स्फूर्त्वा शक्तौ वसिष्ठ ।

आसञ्च पक्षाशये भवन्ति

तथालसोक्तानि च लक्षणाणि ॥”

विष्टम्भः

पक्षाशये शक्तत्सञ्चये । अलसोक्तानि
आधानवातनिरोधादीनि ॥ * ॥ आनाहोदा-
वर्त्तयोश्चिकित्सायास्तुल्यादुभयचिकित्सा अत्र
लिख्यते । अथोदावर्त्तानां चिकित्सा ।

“अधोवातनिरोधोऽथ ह्युदावर्त्तं हितं मतम् ।

स्नेहपानं तथा खेदो वस्तिर्यचासुलोमनम् ॥

विड्विघातसमुत्थे तु विड्विघेयं तथौषधम् ।

वर्त्तग्राभ्यङ्गावगाहश्च खेदो वस्तिर्हितो मतः ॥”

वर्त्तिः फलवर्त्तिः ।

“मूत्रावरोधजनिते क्षीरवारिवचां पिबेत् ।

दुग्धशर्करां चापि कषायं ककुभस्य च ॥

दुग्धशर्का कण्टकारी दुरालभा च तुल्यागुणत्वात् ।

एत्वांरवीजं तोयेन पिबेद् वा लवणीकृतम् ।

सितामिक्षुरसं क्षीरं द्राक्षारसमथापि वा ॥

सर्वथैव प्रकुर्वीत मूत्रकृच्छ्राशरीविधम् ।

जृम्भाभिघातजे स्नेहं खेदं चापि प्रयोजयेत् ॥

अन्यानपि प्रयुज्जीत समीरणहरान् विधीन् ।

नेत्रनीरावरोधोऽथ सुषेदुचेद्दं शोर्जलम् ॥

सुप्यात् सुखेन तस्याग्ने कथयेच्च कथाः प्रियाः ।

क्विकाभिघातजे तीक्ष्णाप्राणनस्यार्कदर्शनैः ॥

प्रवर्त्तयेत् क्षुतं सक्तं स्नेहखेदौ प्रशीलयेत् ॥”

तीक्ष्णं मरीचराजिकादि ।

“उद्गारस्यावरोधे तु स्नेहिकं धूममाचरेत् ॥

हृदिनिग्रहसंजाते वमनं लङ्घनं हितम् ।

विरेचनं चात्र मतं तैलेनाभ्यञ्जनं तथा ॥

वस्तिशुद्धिकरेः सिद्धं चतुर्गुणजनं पयः ।

आवारिनाशात् कथितं पीतवन्तं प्रकामतः ॥

रमयेयुः प्रिया नार्यः शुक्रोदावर्त्तिनं नरम् ।

तस्याभ्यङ्गोऽवगाहश्च मदिरा चरणायुधः ॥

शालिः पयो निरूहश्च हितं मैथुनमेव च ।

क्षुदिघातसमुद्भूते क्षिण्वसुष्णं तथा लघु ॥

रूच्यमल्पं हितं भक्ष्यं पुष्पं सेयं सुगन्धि यत् ।

दृषाविघातसंभूते शीतः सर्वो विधिर्हितः ॥

कपूरशिशिरं खल्यं पिबेत्तोयं शनैः शनैः ।

अमश्यासे हृते शक्तो विश्रामः सरसौदनः ॥

निद्रावेगविघातोऽथ पिबेत्क्षीरं सितायुतम् ।

सुवाहनं सुश्यान्न हिताः श्रोत्रप्रियाः कथाः ॥”

वातादिवेगविघातजनितानासुदावर्त्तानां चिकि-
त्सामभिधाय रूक्षादिकृपितवातजनितस्य उदा-
वर्त्तस्य चिकित्सामाह ।

“हिङ्गुमाक्षिकसिन्धुः पिष्टेर्वर्त्तिविनिर्मिताम् ।

हृताभ्यक्तां गुदे न्यस्येदुदावर्त्तविनाशिनौम् ॥”

फलवर्त्तिः ।

“मदनं पिप्पली कुष्ठं वचा गौराश्च सर्वपाः ।

गुडक्षीरसमायुक्ता फलवर्त्तिरिहोदिता ॥”

मदनफलादिवर्त्तिः ॥ * ॥

“खण्डपलं त्रिंशत्तुल्यः क्षणाकर्वं द्वयोश्चूर्णौ ।

प्राग्भोजनस्य मधुना विडालपदकं न यतः ॥”

यतः शोथयेत् ।

एतज्जापुरीषे देयं विज्ञेयुदावर्त्तं ।

मधुरं नरपतियोग्यं चूर्णं नाराचकं नाम्ना ॥

इति नाराचचूर्णम् ॥ * ॥

विष्टरः

“सद्योषं पिप्पलीमूलं त्रिदहन्ती च विष्ट-
कम् ।

तच्चूर्णं गुडसंमिश्रं भक्षयेत् प्रातरुत्थितः ॥

एतद्गुडाष्टकं नाम्ना बलवर्णाभिवर्द्धनम् ।

उदावर्त्तग्रीहगुल्मशोथपाङ्गामयापहम् ॥”

इति गुडाष्टकम् ॥ * ॥

“मूलकं शुष्कमात्रं च वर्षाभूपक्षमूलकम् ।

क्षतमालफलं चापसु पक्वा तेन हृतं

पचेत् ।

तत् पीतं शमयेत् क्षिप्रमुदावर्त्तमशेषतः ॥”

पक्षमूलकमत्र दृष्टम् । शुष्कमूलकाद्यष्टकम् ॥ * ॥

अथ आनाहस्य चिकित्सा ।

“तुल्यकारणकार्यत्वादुदावर्त्तहरिं क्रियाम् ।

आनाहस्ये च कुर्वीत विशेषश्चाभिधीयते ॥

त्रिदन्तक्षणाहरीतक्यो द्विचतुःपञ्चभागिकाः ।

गुडेन तुल्या वटिका हरन्त्यानाहसुत्थणम् ॥

वर्त्तिस्त्रिकटुसैत्ववसर्पपण्डूधूमकुष्ठमदनफलेः ।

मधुनि गुडे वा पक्वेर्निहिता स्वाङ्गुष्ठपरि-

माणाः ॥

वर्त्तिरियं दृष्टफला शनैः प्रणिहिता गुदे हृता-

भ्यक्ते ।

आनाहोदावर्त्तौ शममति जठरं तथा

गुल्मम् ॥”

त्रिकटुकाद्या वर्त्तिः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विशेषेण स्तम्भयिता । यथा, ऋग्वेदे ।

६ । ८६ । ३५ ।

“दिवो विष्टम्भ उपमो विचक्ष्णः ॥”)

विष्टम्भी, [न] त्रि, (विष्टम्भातीति । वि + स्तन्भ

+ णिनिः ।) विष्टम्भरोगजनकः । यथा,—

“वेदना गुरवो भक्ष्या विष्टम्भसृष्टमारुताः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

(यथा च सुश्रुते । १ । ४५ ।

“प्रायः प्राभातिकं क्षीरं गुरु विष्टम्भ शीत-

लम् ॥”

विष्टम्भोऽस्यास्तीति । विष्टम्भ + इनिः ।)

विष्टम्भरोगविश्लेषः ॥

विष्टरः, पुं, (विस्तीर्यते इति । वि + स्तृ + क्त्वाप् ।

“दृष्टासनयोर्विष्टरः ।” ८ । ३ । ६३ । इति

निपातनात् षत्वम् ।) विटपौ । दभसृष्टिः ।

पीठाद्यासनम् । इत्यमरः ॥ आदिना कुशा-

सनादियहः । इति भरतः ॥ * ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २८ । १६ ।

“काष्ठीगुणोक्तसत्प्रोविं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।

दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयनवर्द्धनम् ॥”)

विष्टरलक्षणमाह । विष्टरस्तु सार्द्धद्वितयवामा-

वर्त्तवलिताधोसुखाया असंख्यातदर्भाः । तथा

च दृष्टासंयहः ।

“जह्वंकेषो भवेद्भक्ष्या लम्बकेषु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ॥”

इति ॥

हृदोगपरिश्लेषम् ।

“दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरयेज्वपि ॥”

विष्टिः

एवम् ।

“पञ्चाशद्विभवेद्वन्ना तद्वेन तु विष्टरः ॥”

इति यदि सम्मूलं तदा शाखान्तरीयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेवभट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं तदपि निरस्तम् ।

“यत्रोपदिश्यते कर्म कर्तृरङ्गं न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः ॥”

इति ह्यन्वोगपरिशिष्टात् । इति संस्कार-
तत्त्वम् ॥विष्टरश्रवाः, [सु] पुं, (“विष्टराविव श्रवसी
यस्येति ।” शिशुपालवधस्य १४।१२ । टीकायां
मल्लिनाथः । “विष्टरेभ्यश्च ह्ये अयते नित्यं तत्र
वसतीति ।” उणा० ४।२२६ । इत्यत्र उच्चुल-
दत्तः ।) विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । ५१।१७ ।

“उत्पाद्य ह्येनं देवेन्द्रः शतशाखं महाशिशुम् ।

तेन तं पोथयामास विष्टरस्रवसं प्रभुम् ॥”)

विष्टरा, स्त्री, गुह्याक्षिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टरुहा, स्त्री, स्वर्णकेतकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

विष्टारुहा इति च कश्चित् पाठः ॥

विष्टारः, पुं, ह्यन्वोविशेषः । यथा, विष्टारः पङ्क्ति-
च्छन्दः । इति धत्वप्रकरणे दुर्गादासः ॥विष्टिः, स्त्री, (विष् + क्तिन् ।) वेतनं विना हठा-
झारोद्धनादिक्लेशः । वेगार इति ख्यातः ।तत्पर्यायः । आजूः २ । इत्यमरः ॥ हठाद-
भृतिकः क्लेशो विजातरूपो विष्टिरिति भट्ट-
स्वामी ॥ इति वेतनमन्तरेण कर्मकरणे कर्म-कारिणि चेत्यन्ये । त्रिषु कर्मकरे विष्टिः स्त्रिया-
मभृतिकर्मणीति रुद्रः । इति भरतः ॥ * ॥

(यथा, रामायणे । २ । ८२ । २० ।

“विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधक-

रत्तकाः ॥”)

वेतनम् । कर्म । इति मेदिनी । टे, २६ ॥ (यथा,
भागवते । ७ । ८ । ५५ ।

“वयमीशकिन्नरगणास्तवानुगा

दितिजेन विष्टिमनुजानुकारिताः ॥”)

भद्रा । वर्षाणाम् । इति विश्वः । प्रेषणम् । इति
हैमचन्द्रः ॥ सा च भद्रा ववादेकादशकरणा-न्तर्गतसप्तमकरणं पञ्जिकायां तस्या अहं
श्रूयम् । यथा,—

“वववालवकौलवतैतिल

गरदण्डजाः सविष्टयः सप्त ।

शकुनिचतुर्व्यङ्गाः

किन्तुप्रश्नं ध्रुवाणि करणानि ॥

शुक्लादितिथिशेषार्हात् पञ्चमे तत्तुरीयके ।

आद्यन्ताहार्त्तु क्रमेण स्युरष्टाष्टतया ववादयः ॥

एकादश्यास्तुथ्याश्च शेषार्हं शुक्लपक्षके ।

अष्टमीपूर्णाभास्योश्च पूर्वार्हं विष्टिरौरिता ॥

कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्हतः ।

सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्वार्हं विष्टिसम्भवः ॥

विष्टाव विष्टरौद्राणि विष्टिं सर्वत्र वर्जयेत् ।

विष्टा

विष्टिशेषे विष्टे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”
कर्मप्रकाशे ।“नाथास्तु पञ्च वदनं गलकस्तथैका
वचो दशैकसंहिता नियतं चतस्रः ।

नाभिः कटिः षडथ पुच्छलता च तिस्रो

विष्टेर्ध्वं निगदितोऽङ्गविभाग एषः ॥

मुखे कार्यध्वस्तिर्भवति मरणं चाथ गलके
घनस्तानिर्वचस्तथ कटितटे बुद्धिविषयः ।

कलिर्नाभीदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुः

शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमुनयः ॥

मधुवसुसुनितिथिगुणदश-

शिवगुणसंख्यासु तिथिषु पूर्वाय्योः ।

१४।८।७।१५।१४।१०।११।१३।

आयाति विष्टरेषा पृष्ठे शुभदा पुरस्त-
शुभदा ॥”

पूर्वाय्योः पूर्वाय्यादिदिहसुखी भवति इत्यर्थः ॥

“एकेन ह्येना द्विगुणा तिथिस्तु

सप्तावशिष्टं करणं ववादि ।

पूर्वे परेऽप्येवमयं विशेषो

दिसंगुणा चन्द्रविवर्जिता च ॥

किन्तुप्रश्नं करणं प्रदिष्ट-

मादेक्षिधेरादिदले सदैव ।

उपान्त्यशेषे शकुनिस्तु दर्शे

पूर्वे चतुष्पादपरे च नागः ॥

इन्द्रकमलजचित्रार्थमभूश्रयः सधमा ववादेः ।

कलितृषफणिमारुताः पतयः शकुन्यादेः ॥”

ववादधिपकथनम् ॥

“पौष्टिकस्थिरशुभानि ववाख्ये

वालवे द्विजहितादपि कर्म ।

कौलवे प्रमदमित्रविधानं

तैतिले शुभगताश्रयकर्म ॥

गरे च बीजाश्रयकर्षणानि

वणिज्यपि स्थैर्यवणिक्क्रिया च ।

न सिद्धिमाप्नोति कृतश्च विष्टां

विष्टाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः ॥

मन्त्रौषधानि शकुनौ च सपौष्टिकाणि

गोविप्रराध्यपिष्टकर्म चतुष्पादे तु ।

सौभाग्यदारुणकृतिध्रुवकर्मनागे

किन्तुप्रश्नानि शुभपौष्टिकमङ्गलानि ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(यथा, कलाविलासे । २ । ११ ।

“कश्चिद्वदति समेत्य द्रविणं निःक्षिप्य हन्त-

गन्तासि ।

आतःपरं प्रभाते विष्टिदिनं किं करोम्यहम् ॥”)

विष्टिः, त्रि, (विष् + क्तिच् ।) कर्मकरः । इति

मेदिनी । टे, २६ ॥

विष्टिः, स्त्री, (विष्टरं स्थूलम् ।) दूरस्थानम् ।

विष्टिः, स्त्री, (विष्टुप्रमिपरिभ्यः स्थूलस्य ।) एभ्यः

पकः । संस्य षः स्यात् । विष्टलं कुष्ठलं प्रमिष्टलं

स्वादेः कुष्ठलम् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

विष्टिः, स्त्री, (विविधप्रकारेण तिष्ठति उदरे इति ।

वि + स्था + कः । उपसर्गादिति षः ।) विविध-

विष्णुः

प्रकारेणोदरे तिष्ठति या । तत्पर्यायः । उच्चारः
२ अवस्करः ३ शमलम् ४ शक्तु ५ गूधम् ६

पुरीषम् ७ वर्चस्कम् ८ विट् ९ । इत्यमरः ॥

वर्चः १० । इति जटाधरः ॥ अमेशम् ११ दूर्यम्

१२ कलम् १३ मलम् १४ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ किट्टम् १५ पूतिकम् १६ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“गुरोर्द्वितं प्रकर्ष्यं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।

अहिताचरणादेव विष्टायां जायते क्रिमिः ॥”

इति कृष्णानन्दीयतन्त्रसारे ॥)

तद्वर्णननिषेधो यथा,—

“न नम्रां स्त्रियमौक्षेत पुरुषं वा कदाचन ।

न च मूत्रं पुरीषं वा न च संवृष्टमैधुनम् ॥”

जजे तदुत्सर्गनिषेधो यथा,—

“नाक्षेः क्रीडेन्न धावेत् नाप्सु विष्णुमूत्रमाच-

रेत् ।

नोष्कृष्टः संविशेन्नित्यं न नमः स्नानमाचरेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे १५ अध्यायः ॥

तदुत्सर्गविधानं पुरीषप्रातःकृत्यशब्दयोर्ज्ञेय-

यम् ॥

विष्णुः, पुं, अग्निः । इति शब्दमाला ॥ शुद्धः ।

वसुदेवता । इति धरणिः ॥ (दादशादित्या-

नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।१६ ।

“एकादशस्तथा त्वष्टा दादशो विष्णुरुच्यते ।

लघन्यजस्तु सर्वेषामादित्यानां गुणाधिकः ॥”)

धर्मशास्त्रकर्तृमुनिविशेषः । यथा,—

“मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योऽश्विनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पती ॥

पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगोतमौ ।

सातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

इति याज्ञवल्क्यसंहिता ॥

ब्रह्मणो रूपविशेषः । तस्य युतपत्तिर्यथा ।

वेवेष्टि व्याप्नोति विश्वं यः । वेष्टति सिञ्चति

आप्यायते विश्वमिति वा । विष्णाति विष्णुनक्ति

भक्तान् मायापसारणेन संसारादिति वा ।

विश्रति सर्वभूतानि विश्रन्ति सर्वभूतानि

अत्रेति वा ।

“यस्माद्विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विश्वधातोः प्रवेशनात् ॥”

इति विष्णुपुराणम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(“बृहत्वात् विष्णुरुच्यते ।” इति महाभारते ।

५।७।३॥) तत्पर्यायः । नारायणः २ कृष्णः ३

वैकुण्ठः ४ विष्टरश्रवाः ५ दामोदरः ६ हृषीकेशः

७ केशवः ८ माधवः ९ स्वभूः १० देव्यारिः ११

गुहरीकाक्षः १२ गोविन्दः १३ गरुडध्वजः १४

पीताम्बरः १५ अच्युतः १६ शार्ङ्गो १७ विष्णु-
सेनः १८ जनार्दनः १९ उपेन्द्रः २० इन्द्रावरचः

२१ चक्रपाणिः २२ चतुर्भुजः २३ पद्मनाभः २४

मधुरिपुः २५ वासुदेवः २६ त्रिविक्रमः २७

देवकीनन्दनः २८ श्रीरिः २९ श्रीपतिः ३०

पुरुषोत्तमः ३१ वनमाली ३२ बलिध्वंसी ३३

क्रंसारतिः ३४ अधोक्षजः ३५ विश्वम्भरः ३६

कैटभजित् ३७ विष्णुः ३८ श्रीवत्सलाञ्छनः ३९ ।
इत्यमरः ॥ पुराणपुरुषः ४० वृष्णिः ४१ शत-
धामा ४२ गदायजः ४३ एकद्वजः ४४ जग-
न्नाथः ४५ विश्वरूपः ४६ सनातनः ४७ सुकुन्दः
४८ राहुमेदी ४९ वामनः ५० शिवकीर्तनः ५१
श्रीनिवासः ५२ अजः ५३ वासुः ५४ । इति
जटाधरः ॥ श्रीहरिः ५५ कंसारिः ५६ वृद्धरिः
५७ विष्णुः ५८ मधुजित् ५९ मधुसूदनः ६०
कान्तः ६१ पुरुषः ६२ श्रीगर्भः ६३ श्रीकरः ६४
श्रीमान् ६५ श्रीधरः ६६ श्रीनिकेतनः ६७
श्रीकान्तः ६८ श्रीशः ६९ प्रभुः ७० सुरलीधरः
७१ जगदीशः ७२ गदाधरः ७३ नन्दात्मजः
७४ नरसिंहः ७५ इरेशः ७६ गोपालः ७७
नन्दनन्दनः ७८ नरकजित् ७९ सामगर्भः ८०
अजितः ८१ जितामित्रः ८२ ऋतधामा ८३
शशबिन्दुः ८४ पुनर्वसुः ८५ आदिदेवः ८६
श्रीवराहः ८७ सहस्रवदनः ८८ त्रिपात् ८९
ऊर्ध्वदेवः ९० हरिः ९१ गधनुः ९२ आदवः ९३
अरिष्टसूदनः ९४ पूतनारिः ९५ सदायोगी ९६
ध्रुवः ९७ चाणूरसूदनः ९८ हेमशङ्खः ९९ शता-
वर्त्ता १०० कालनेमिरिपुः १०१ धेनुकारिः १०२
सोमसिन्धुः १०३ विरिषिः १०४ धरणीधरः
१०५ बहुमूर्द्धा १०६ वर्द्धमानः १०७ शतानन्दः
१०८ वृषान्तकः १०९ मधुरेशः ११० द्वारकेशः
१११ रत्निदेवः ११२ वृषाकपिः ११३ । इति
शन्दरत्नावली ॥ जिष्णुः ११४ दाशार्हः ११५
अव्यग्रयनः ११६ इन्द्राजुजः ११७ नारायणः
११८ जलशयः ११९ यज्ञपुरुषः १२० तार्क्ष-
ध्वजः १२१ षड्विन्दुः १२२ पद्मेशः १२३ मार्जः
१२४ जिनः १२५ कुमोदकः १२६ जङ्घुः १२७
वसुः १२८ शतावर्त्तः १२९ सज्जकेशी १३०
वभुः १३१ वेधाः १३२ प्रक्षिप्तजः १३३ आत्मभूः
१३४ पाण्डवायनः १३५ सुवर्णविन्दुः १३६
श्रीवत्सः १३७ देवकीसुतः १३८ गोपेन्द्रः १३९
गोवर्द्धनधरः १४० यडुनाथः १४१ गदाभृत् १४२
शार्ङ्गभृत् १४३ चक्रभृत् १४४ श्रीवत्सभृत् १४५
शङ्खभृत् १४६ ॥*॥ अस्य वध्यादयो यथा,—
“मधुघेतुकचाणूरपूतनायमलान्जनाः ।
कालनेमिहययीवशकटारिष्टकैटभाः ।
कंसः केशिसुरौ सात्वमेन्द्रदिविराहवः ।
हिरण्यकशिपुर्वाणः कालीयो नरको बलिः ।
शिशुपालश्चास्य वध्या वैनतेयश्च वाहनम् ।
शङ्खोऽस्य पाञ्चजन्योऽङ्कः श्रीवत्सोऽसिस्तु
नन्दकः ॥
गदा कौमोदकी चापं शार्ङ्गं चक्रं सुदर्शनम् ।
मणिः स्यमन्तको हस्ते सुजमध्यं तु कौस्तुभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥*॥
तस्य शतनामानि पाद्मोत्तरखण्डे १११ अध्याये
सहस्रनामानि च महाभारतीयशान्तिपर्वणि
१४६ अध्याये द्रष्टव्यानि ॥*॥ अस्य मन्त्री वर्णश्च
यथा,—
“खरमातुं द्वितीयश्च उपान्त्यं चान्त्यमेव च ।

वासुदेवो बलः कामो ह्यनिरुद्धो यथाक्रमम् ॥
प्रणवस्तु सदित्येतत् हुं ह्रीं भूरतिमन्त्रकाः ।
नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः सिंहो वराह-
राट् ॥
सितारुणहरिद्राभा नीलश्यामललोहिताः ।
मेघामिमधुपिङ्गाभा वर्णतो नव नायकाः ॥*॥
अस्याङ्गानि तेषां मन्त्रवर्णाश्च यथा,—
“कं टं चं शं गरुत्मानं स्याच्चं खं वं सुदर्शनम् ।
खं चं कं घं गदादेवीं ठं नं मं चक्षुःशङ्कम् ॥
घं टं भं हं भवेच्छीश्च गं जं वं सच्च पुष्टिकम् ।
घं वं सं वनमाला स्याच्छ्रीवत्सं सं दं नं भवेत् ॥
हं तं पं कौस्तुभः प्रोक्तश्चान्तो ह्यहमेव च ।
इत्यङ्गानि यथायोगं देवदेवस्य वै दृश ॥*॥
गरुडोऽम्बुजसङ्काशो गदा चैवासिताकृतिः ।
पुष्टिः शिरीषपुष्पाभा लक्ष्मीः काञ्चनसन्निभा ॥
पूर्णचन्द्रनिभः शङ्खः कौस्तुभस्वरुणद्युतिः ।
चक्रं सूर्यसहस्राभं श्रीवत्सः कुन्दसन्निभः ॥
पञ्चवर्णा मता माला ह्यनन्तो मेघसन्निभः ।
विदुद्रूपाणि चास्त्राणि यानि नोक्तानि वर्णतः ॥
इति गारुडे ११ अध्यायः ॥*॥
तस्य जगत्पालनार्थं यथा,—
“रजोगुणमयं चान्यरूपं तस्यैव धीमतः ।
चतुर्मुखः स भगवान् जगत्सृष्टौ प्रवर्त्तते ॥
सृष्टश्च पाति सकलं विश्वात्मा विश्वतोमुखः ।
सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य विष्णुर्विश्वेश्वरः स्वयम् ॥
अन्तकाले स्वयं देवः सर्व्वात्मा परमेश्वरः ।
तमोगुणं समाश्रित्य रुद्रः संहर्तते जगत् ॥
एकोऽपि सन्महादेवविष्णुश्चैव समवस्थितः ।
सर्गश्चालयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥
एकः सन् स द्विधा चैव त्रिधा च बहुधा पुनः ।
त्रिधा विभज्य चालानं जैलोक्ये संप्रवर्त्तते ॥
सृजते वीक्षते चैव यस्मिन् च विशेषतः ।
यस्मात् सृष्ट्वागुच्छति यस्मिन् च पुनः प्रजाः ॥
गुणात्मकत्वात्तैलोक्ये तस्मादेकः स उच्यते ।
अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ॥
आदिवादादिदेवोऽवावजातत्वादेनः स्मृतः ।
देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ॥
पाति यस्मात् प्रजाः सर्व्वाः प्रजापतिरिति
स्मृतः ।
दृष्ट्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ॥
वशित्वादप्यवशत्वादीश्वरः परिभाषितः ।
ऋषिः सर्व्वजगत्सेन हरिः सर्व्वहरो यतः ॥
अनुत्पादात् चातुपूर्वात् स्वयम्भुरिति स स्मृतः ।
नराणामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्मृतः ॥
हरः संसारहरणाद्विमुक्त्वाद्विष्णुरुच्यते ।
भगवान् सर्व्वविज्ञानादवनादोमिति स्मृतः ॥
सर्व्वज्ञः सर्व्वविज्ञानाच्छब्दः सर्व्वमयो यतः ।
शिवः स्यान्निर्मलो यस्माद्विभुः सर्व्वगतो
यतः ॥
तारणात् सर्व्वदुःखानां तारकः परिगीयते ।
बहुनाच कितुक्तेन सर्व्वं विष्णुमयं जगत् ॥”
इति कौर्म्ये ४ अध्यायः ॥*॥

अपि च ।
मत्स्य उवाच ।
“महाप्रलयकालात् एतदाद्योत्तमोमयम् ।
प्रसुप्तमिव चातर्क्यमप्रज्ञातमलक्षणम् ॥
अविज्ञेयमविज्ञातं जगत् स्थान् चरिष्य च ।
ततः स्वयम्भुरयुक्तः प्रभवः पुण्यकर्मणाम् ॥
यज्जयन्नेतदखिलं प्रादुरासीत्तमोमुदः ।
योऽतीन्द्रियः परो यत्कादर्थ्यव्यायान् सनातनः ॥
नारायण इति ख्यातः स एव स्वयमुद्भवौ ।
स्वशरीरादभिधायन् सिद्धचतुर्विधं जगत् ॥
अप एव ससर्वाद्दौ तासु बीजमवाहजत् ।
तदेवाहं समभवह्वेमरूपमयं महत् ॥
संवत्सरसहस्रेण सृष्ट्यायुतसमप्रभम् ।
प्रविश्यान्तर्म्माहातेजाः स्वयमेवात्मसम्भवः ।
प्रभावादपि तद्व्याप्य विष्णुत्वमगमत् पुनः ॥”
इति मातुस्ये २ अध्यायः ॥*॥
अस्य तिस्रो मूर्त्तयो यथा ।
“दृष्टिस्थित्यन्तकरणात् ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाः ।
स संज्ञां याति भगवान् एक एव जनार्दनः ॥
ब्रह्मत्वे सृजते चैव विष्णुत्वे पाति नित्यशः ।
रुद्रत्वे चैव संहर्त्ता एको देवविष्णुस्थितः ॥
स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता
स एव पाता स च प्राप्यते च ।
ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमूर्त्ति-
विष्णुर्वैरिष्ठो वरदो वरेण्यः ॥”
इति बह्मपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥*॥
नारायणस्य मूर्त्तिविशेषो यथा ।
“योऽसौ नारायणो देवः परात्परतरो वृष ।
तस्य चिन्ता समुत्पन्ना दृष्टिं प्रति नरोत्तम ॥
दृष्ट्वा चैवं महादृष्टिः पालनीया अथैव ह ।
कर्मकाण्डन्मूर्त्तेन कर्त्तुं नैवेह शक्यते ॥
तस्मात् मूर्त्तिं दृष्ट्वात्मिकां यथा प्राप्यमिदं
जगत् ॥
एवं चिन्तयतस्तस्य सत्त्वाभिधायितो वृष ॥
प्राक्दृष्टिजातं राजन् वै मूर्त्तिमत्तत्पुरो बभौ ।
पुरोभूते ततस्तस्मिन् देवो नारायणः स्वयम् ॥
प्रविशन्तं ददृशाय जैलोक्यं तस्य देहतः ।
ततः सस्मर भगवान् वरदानं पुरातनम् ॥
वागादीनां ततस्तुष्टः प्रादात्तस्य पुनर्व्वरम् ।
सर्व्वज्ञः सर्व्वकर्त्ता त्वं सर्व्वलोकनमस्कृतः ॥
जैलोक्यप्रतिपालाच्च भव विष्णुः सनातनः ।
देवानां सर्व्वदा कार्यं कर्त्तव्यं ब्रह्मणस्तथा ॥
सर्व्वज्ञत्वश्च भवतु तव देव न संशयः ।
एवमुक्त्वा ततो देवः प्रकृतस्थो बभूव ह ॥
विष्णुरप्यधुना पूर्वा बुद्धिं सस्मर स प्रभुः ।
तदा संचिन्त्य भगवान् योगनिद्रां महातपाः ॥
तस्यां संस्थाप्य भगवान् इन्द्रियार्थोद्भवाः
प्रजाः ।
ध्यात्वा परेण रूपेण ततः सुष्वाप वै प्रभुः ॥
तस्य सुप्तस्य जटरात्महत्य पद्मं विनिःसृतम् ।
सप्तद्वीपवती पृथ्वी ससमुद्रा सकानना ॥
तस्य मूलस्य विस्तारं पातालतलसंस्थितम् ।

विष्णुः

कर्णिकायां तथा मेरुस्तम्भे ब्रह्मणो भवः ॥
एवं दृष्ट्वा परं तस्य शरीरस्य तु सम्भवम् ।
समुच्चैः तच्छरीरस्यो वायुर्वायुसमं सृजत् ॥
अविद्यविजयध्वं शङ्करूपेण धारय ।
अज्ञानच्छेदनार्थाय खड्गं तेऽस्तु तथा करे ॥
कालचक्रमयं घोरं चक्रं त्वं धारयाच्युत ।
अधर्मेराजघातार्थं गर्दं धारय केशव ॥
मालेयं भूतमाता ते कच्छे तिष्ठतु सर्वदा ।
श्रीवत्सकौस्तुभौ चेमौ चन्द्रादित्यच्छेलेन ह ॥
मारुतस्ते गतिर्वीरः गरुत्मास्तव कीर्तितः ।
त्रैलोक्यगामिनी देवी लक्ष्मीस्तेऽस्तु सदा प्रिया ॥
दादशौ च तिथिस्तेऽस्तु कामरूपी च जायते ।
दृताशनो भवेद्यस्तु द्वादश्यां तत्परायणः ॥
सर्गवाची च भवतु पुमान् स्त्री वा विशेषतः ।
एष विष्णुस्त्वत्पातो रक्षयि देवदानवाः ॥
हन्ति पाति शरीराणि सृजन्त्यन्यानि चात्मनः ।
युगे युगे सर्वगोऽयं वेदान्ते पुरुषो ह्ययम् ।
न ह्येनबुद्ध्या वक्तव्यो मनुष्योऽयं कदाचन ॥”

इति वाराहे परापरनिर्णयनामाध्यायः ॥३॥
ब्रह्मविष्णुशिवानामेकत्वं यथा,—
“ततो ब्रह्मा शरीरं तत् त्रिधा चक्रे महेश्वरः ।
प्रधानेच्छावलाच्छम्भोऽस्त्रिगुणं त्रिगुणीकृतम् ॥
तदूर्ध्वभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।
स्फटिकाभसमः कायः शुक्लः स चन्द्रशेखरः ॥
ईशस्ततो ब्रह्मकाये स्फटिप्रतिनिधौ जयत् ।
स्वयमेवाभवत् सष्टा ब्रह्मरूपेण लोकहृत् ॥
स्थितिप्रतिनिधिं निर्जां मायां प्रकृत्याख्यां न्ययो-

जयत् ।
महेशे वैष्णवे काये ज्ञानप्रतिनिधिं निर्जां तथा ॥
स्थितिकर्ता भवद्विष्णुरहमेव महेश्वरः ।
सर्वप्रतिनिधौ योगेन सदा तद्रूपता मम ॥
अन्तर्प्रतिनिधिं तथा काये शम्भवे स न्ययोजयत् ।
अन्तर्कर्ता भवच्छम्भुः स एव परमेश्वरः ॥
अतस्त्रिषु शरीरेषु स्वयमेव प्रकाशते ।
ज्ञानरूपं परं ज्योतिरनादिर्भगवान् प्रभुः ॥
स्फटिस्थित्यन्तर्करणादेक एव महेश्वरः ।
ब्रह्मा विष्णुः शिवश्चेति संज्ञामात्रं पृथक् ॥

पृथक् ॥
अतस्त्रिषु विधाता च तथाहमपि नो पृथक् ।
एवं शरीरं रूपं च ज्ञानमस्माकमन्तरात् ॥”

इति कालिकापुराणे १२ अध्यायः ॥३॥
अन्यच्च ।

“गुणातीतः स भगवान् आपकः पुरुषः परः ।
अनन्तभोगशायी च यन्नाभिकमलाद्भूत ॥
विष्णुश्च स च गोविन्द ईश्वरश्च सनातनः ।
यस्तं वेद महात्मानं स जीवन्मुक्त उच्यते ॥”

इति वामनपुराणे ४२ अध्यायः ॥३॥

तेन गजेन्द्रमोक्षं यथा,—
पुलस्त्य उवाच ।
“भक्तिं तस्याथ संचिन्त्य नागस्यामोघदर्शनः ।
प्रीतिमानभवद्विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
सन्निध्यं कल्पयामास तस्मिन् सरसि केशवः ।

विष्णुः

गरुडस्यो जगन्नाथो लोकाधारस्तपोधनः ॥
ग्राह्यस्तं गजेन्द्रं तं तच्च ग्राहं जलाश्रयात् ।
उज्ज्वलप्रेमयात्मा तरसा मधुसूदनः ॥
स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः ।
मोक्षयामास नागेन्द्रं पापेभ्यः शरणागतम् ॥
स हि देवशपेन हृद्गर्भान्वसत्तमः ।
ग्राहत्वमगमत् कृष्णाङ्गरं प्राप्य दिवङ्गतः ।
गजोऽपि विष्णुना स्मृतो जातो दिव्यपुः ॥”

पुमान् ॥”

इति वामनपुराणे २१ अध्यायः ॥३॥

अस्य मन्त्रपूजादिर्ध्या,—
“अथ वक्ष्ये महामन्त्रान् विष्णोः सर्वार्थसाध-

कान् ।
यस्य संस्मरणात् सन्तो भवाञ्छेः पारमाश्रिताः ॥
तारं नमः पदं ब्रूयात् नरो दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो गाय मन्त्रोऽयं प्रोक्तो वस्त्रधरः परः ॥”
अस्य पूजाप्रयोगः । प्रातःकृत्वादिस्नानान्तं
कर्म कृत्वा पूजामण्डपमागत्य वैष्णवाचमनं
कुंयात् । तद्यथा गौतमीये ।

“केशवाद्यैस्त्रिभिः पीत्वा द्वाभ्यां प्रक्षालयेत्
करौ ।

द्वाभ्यामोष्ठौ च संस्पृश्य द्वाभ्यां स्पृश्यान्मुखं
ततः ॥

एकेन हस्तं प्रक्षाल्य पादावपि तथेकतः ।
संप्रोक्ष्येकेन मूर्ध्नि ततः सङ्कर्षणादिभिः ॥
आस्थानासाक्षिकर्णौ च नाभ्युरस्त्रं भुजौ क्रमात् ।
सुश्रेदेवं भवेदाचमनश्च वैष्णवान्वये ।
एवमाचमनं कृत्वा साक्षान्नारायणो भवेत् ॥”
केशवादयस्तु केशवनारायणमाधवगोविन्द-
विष्णुमधुसूदनत्रिविक्रमवामनश्रीधरहृषीकेश-
पद्मनाभदामोदरसङ्कर्षणवासुदेवप्रद्युम्नानिरुद्ध-
पुरुषोत्तमाधोक्षजशृङ्गहाच्युतजनाह्नोपेन्द्र-
हरिविष्णवः ॥ वाक्यन्तु प्रणवादि केशवाय नमः
इत्यादि । तथा च ।

“सचतुर्थी नमोऽन्तेऽक्ष नामभिर्विन्यसेत् सुधीः ॥”
ततः सामान्यार्थादिमातृकान्तं कर्म विधाय
केशवकीर्त्यादिन्यासं कुंयात् । अस्य ऋष्यादि-
न्यासः । शिरसि प्रजापतये ऋषये नमः । मुखे
गायत्रीच्छन्दसे नमः । हृदि अर्हलक्ष्मीहरये
देवताये नमः ॥ ३ ॥ ततः कराङ्गन्यासौ । श्रीं
अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादि । श्रीं हृदयाय नमः
इत्यादि । तथा च गौतमीये ।

“ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री देवता पुनः ।
अर्हलक्ष्मीहरिः प्रोक्तः श्रीबीजेन षडङ्गकम् ॥”
ततो ध्यानम् ।

“उद्यत्प्रद्योतनशतवर्चं तप्तहोमावदातं
पार्श्वद्वन्द्वं जलधिसुतया विश्वधात्र्या च जुष्टम् ।
नानारत्नोत्पलसितविविधाकल्पमापीतवस्त्रं
विष्णुं वन्दे दरकमलकौमोदकीचक्रपाणिम् ॥”
एवं ध्यात्वा न्यसेत् । यथा । अं केशवाय कीर्त्तये
नमः ललाटे । वर्णाङ्गुष्ठा साङ्गचन्द्रान् पुरस्ता-
दित्यादिदर्शनात् सर्वत्र सावुखारः । अं

विष्णुः

नारायणाय कान्त्ये नमो मुखे । इं माधवाय
तुष्ट्ये नमो दक्षिणे । ईं गोविन्दाय पुष्ट्ये नमो
वामने । उं विष्णवे धृत्ये दक्षकर्णे । ऊं
मधुसूदनाय शान्त्ये वामकर्णे । ऋं त्रिविक्रमाय
क्रियायै दक्षनासापुटे । ऋं वामनाय दयायै
वामनासापुटे । लृं श्रीधराय मेधायै दक्षगच्छे ।
लृं हृषीकेशाय हर्षायै वामगच्छे । एं पद्म-
नाभाय श्रद्धायै ओष्ठे । ऐं दामोदराय लज्जायै
अधरे । औं वासुदेवाय लज्ज्यो जहदन्तपंतौ ।
औं सङ्कर्षणाय सरस्वत्यै अधोदन्तपंतौ । अं
प्रद्युम्नाय प्रीत्यै मस्तके । अः अनिरुद्धाय रत्ने
मुखे । कं चक्रिये जयायै । खं गदिने दुर्गायै ।
गं शार्ङ्गिये प्रभायै । घं खड्गिने सव्यायै ।
ङं शस्त्रिने चण्डायै दक्षकरमूलसन्ध्यगच्छे । चं
हस्त्रिने वाण्ये । छं सुषस्त्रिने विज्ञासिन्धे । जं
शूलिने विजयायै । झं पाश्रिने विरजायै । ञं
अङ्गुलिने विश्वायै वामकरमूलसन्ध्यगच्छे । टं
सुकुन्दाय विनदायै । ठं नन्दजाय सुनन्दायै ।
डं नन्दिने स्त्रुत्ये । ढं नराय ऋष्ट्ये । णं नरक-
जिते सन्दर्भे दक्षपादमूलसन्ध्यगच्छे । तं हरये
शुष्ट्ये । थं कृष्णाय बुद्ध्ये । दं सव्याय भूत्ये ।
धं सात्वताय मत्त्रे । नं सौराय चमायै वाम-
पादमूलसन्ध्यगच्छे । पं शूराय रमायै दक्ष-
पार्श्वे । फं जनार्दनाय उमायै वामपार्श्वे । बं
भूधराय क्षीद्व्ये पृष्ठे । भं विश्वकर्मायै क्षिप्त्रायै
नाभौ । मं वैकुण्ठाय सुदायै उदरे । यं त्वगा-
त्मने पुरुषोत्तमाय वसुधरायै हृदि । रं अष्ट-
गात्मने बलिने परायै दक्षांशे । लं मांसात्मने
बलानुजाय परायणायै ककुदि । वं मेदकात्मने
बलाय सृक्षायै वामांशे । शं अस्थ्यात्मने वृष-
भाय सन्ध्यायै हृदादिदक्षकरे । षं मष्णात्मने
वृषाय प्रज्ञायै हृदादिवामकरे । सं शुक्रात्मने
हंसाय प्रभायै हृदादिदक्षपादे । हं प्राणात्मने
वराहाय निशायै हृदादिवामपादे । लं जीवा-
त्मने विमलाय अमोचायै हृदादुदरे । चं
क्रोधात्मने वृषिंहाय विद्युतायै हृदादिसुखे ।
इति न्यसेत् ॥ ३ ॥ तथा च । गौतमीये ।
“केशवादिरयं न्यासो न्यासमात्रेण देहिनाम् ।
अच्युतत्वं ददात्येव सर्वं सर्वं न संशयः ॥
मातृकार्यं समुच्चार्य केशवाय इति स्मरेत् ।
कीर्त्तये च मनसा युक्तिमिच्छादि न्यासमाचरेत् ।
केशवाय ततः कीर्त्तये कान्त्ये नारायणाय च ॥”
इत्याद्यगस्त्यसंहितावचनाच्चायं क्रमः । न तु
केशवकीर्त्तयै नम इति । तथा भक्तिसुक्ति-
मिच्छता अयं न्यासः कर्त्तव्यः श्रीबीजादिकः ।
यथा । श्रीं अं केशवाय कीर्त्तये नम इत्यादि ।
तथा च गौतमीये ।
“एवं प्रविन्यसेन्नासं लक्ष्मीबीजपुरःसरम् ।
स्मृतिं धृतिं महालक्ष्मीं प्राप्यान्ते हरितां
ब्रजेत् ॥”
ततस्तत्त्वन्यासपीठन्यासार्थादिन्यासविष्णुपञ्जरा-
दिन्यासान् कुंयात् । तत्त्वन्यासादयस्तु ग्रन्थ-

विष्णुः

गौरवभिया नोक्ताः ॥ * ॥ ततो ध्यायेत् ।

“उत्तुकोटिदिवाकराभमनिशं शङ्खं गदां

पङ्कजं

चक्रं विभ्रतमिन्द्रावसुमतीसंशोभिपार्श्वद्वयम् ।

कोटीराजद्वारकुण्डलधरं पीताम्बरं कौस्तुभो-

द्दीप्तं विश्वधरं खवचसि लसच्छीवत्सविहं भजे ॥”

एवं ध्यात्वा मानसेः संपूज्य शङ्खपापनं

कुर्व्यात् । तत्र वैष्णवपात्रं गौतमीये ।

“ताम्रपात्रं विप्रैर्विष्णोरतिप्रियं मतम् ।

तथैव सर्वपात्राणां सुखं शङ्खं प्रकीर्तितम् ॥

नृत्पात्रं तथा प्रोक्तं खर्णं वा राजतं तथा ।

पञ्चपात्रं हरेः शङ्खं नान्यतत्र नियोजयेत् ॥”

नैवेद्यदाने तु तत्रैव ।

“खर्णं वा ताम्रपात्रं वा रौप्यं वा पङ्कजे हले ॥”

आगमकल्पदुमे ।

“हैरण्यं राजतं कांस्यं ताम्रं नृगस्यमेव वा ।

पालाशं श्रीहरेः पात्रं नैवेद्ये कल्पयेद्बुधः ॥”

पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । सुवर्णं राजते रौप्ये

इत्यादि ॥ * ॥ ततः सामान्यपीठपूजा-

नन्तरं विमलादिशक्तिसहितपीठमन्त्रं पूजां

कृत्वा पुनर्धात्वा मूलेन कल्पितमूर्त्तौ वा वाह-

नादिपञ्चपुष्पाञ्जलिदानपर्यन्तं विधाय आव-

रणपूजां कुर्यात् । अग्रादिचतुष्कोणेषु दिक्षु

च ॐ कुण्डोक्ताय हृदयाय नमः इत्यादिना

पूजयेत् ॥ * ॥ ततः केशरेशु पूर्वादि ॐ नमः

नं नमः मीं नमः नां नमः रां नमः यं नमः

शां नमः यं नमः । ततो हलेषु पूर्वादिदिक्षु

ॐ वासुदेवाय नमः । एवं सङ्कर्षणाय प्रद्युम्नाय

अनिरुद्धाय । अग्रादिकोणहलेषु ॐ शान्त्यै

नमः एवं श्रियै सरस्वत्यै हले । ततः पत्राग्रेषु

पूर्वादि ॐ चक्राय नमः एवं शङ्खाय गदायै

पद्माय कौस्तुभाय सुषलाय खड्गाय वन-

मालायै । तद्वहिरग्रे ॐ गरुडाय नमः ।

दक्षिणे ॐ शङ्खनिधये नमः । वामे ॐ पद्म-

निधये नमः । पश्चिमे ॐ ध्वजाय नमः । अग्नि-

कोणे ॐ विघ्नाय नमः । नैर्ऋते ॐ आर्यायै

नमः । वायुकोणे ॐ दुर्गायै नमः । ईशाने

ॐ सेनान्यै नमः । एवं सर्वत्र । तद्वहि-

रिन्दादीन् वच्चादींश्च पूजयित्वा धूपदीपौ दत्त्वा

नैवेद्यं दद्यात् ॥ * ॥ यथा । नैवेद्यमानीय

देवतायै मूलेन पादार्चाचमनीयं दत्त्वा फड़िति

मन्त्रेण नैवेद्यं संप्रोक्ष्य चक्रमुद्रयाभिरक्ष्य

यमिति मन्त्रेण दोषसम्हर्हं संशोष्य रमिति दोषं

संदह्य वामकरसौधधाराभिपूर्णं वमिति मन्त्रेण

अमृतोक्त्य मूलमन्त्रमष्टधा जपेत् । ततो

वमिति धेनुमुद्रयामृतोक्त्य गन्धपुष्पाभ्यां संपूज्य

कृताञ्जलिः सन् हरिं प्रार्थयेत् । अस्य सुखतो

महः प्रसवेदिति विभाय स्वाहान्तं मूलमुच्चार्य

नैवेद्यं जलं दद्यात् । ततो मूलमुच्चार्य एतन्नैवेद्यं

असुकदेवतायै नमः । ततो नैवेद्यं हस्ताभ्या-

मुद्धृत्य ॐ निवेद्यामि भवते जुषाणेदं हवि-

र्हं इति नैवेद्यं समर्प्य असुकदेवतायै एतज्जल-

विष्णुः

मन्दतोपस्तरणमसीति जलं दत्त्वा वामहस्ते

ग्रासमुद्रां प्रदर्श्य दक्षिणहस्तेन प्राणादिसुद्राः

प्रदर्शयेत् ॥ * ॥ यथा । ॐ प्राणाय स्वाहेति

कनिष्ठानामिके अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ अपा-

नाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमे अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् ।

ॐ आनाय स्वाहेति मध्यमानामे अङ्गुष्ठेन

स्पर्शयेत् ॐ उदानाय स्वाहेति तर्जनीमध्यमा-

नामा अङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ॐ समानाय

स्वाहेति सर्वङ्गुलीरङ्गुष्ठेन स्पर्शयेत् । ततः

अङ्गुष्ठाभ्यामनामिकायं स्पृशन् त्रौ नमः पराय

अन्तरात्मने अनिरुद्धाय नैवेद्यं कल्पयामीति

नैवेद्यमुद्रां प्रदर्श्य मूलमुच्चार्य असुकदेवतां

तर्पयामीति चतुर्धा संतर्प्य असुकदेवतायै

एतज्जलममृततापिधानमसि इति जलं दत्त्वा

आचमनीयादिकं दद्यात् ॥ * ॥ वैष्णवे तु

नैवेद्यदाने सर्वत्रायमेव विधिः । ततः सामान्य-

पूजापद्धत्युक्तक्रमेण विस्मर्त्तान्तं कर्म समा-

पयेत् ॥ अस्य पुरश्चरणं षोडशलक्षणम् ।

तथा च ।

“विकारलक्षं प्रजपेत्तुमेनं समाहितः ।

तद्दर्शां सरसिजैर्जुहुयान्मधुराङ्गुतैः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

स्तुत्युक्तविष्णुपूजा आदिकतत्त्वादौ द्रष्टव्या ॥ * ॥

शिवस्याष्टमूर्त्तिपूजानन्तरं तत्रैव विष्णोरष्टमूर्त्ति-

पूजा यथा,—

“कृता पूजा मया देवि अष्टमूर्त्तैः शिवस्य च ।

यथा हि परमेशानि तच्छृणुष्व वरानने ॥”

इत्युपक्रम्य ।

“कृत्वा पूजां महेशानि कूण्डल्या बाह्यवेष्टने ।

अष्ट विष्णोर्महेशानि नामानि शृणु कामिनि ॥

उग्रं विष्णुं महाविष्णुं ज्वलन्तं संप्रतापनम् ।

नृसिंहं भीषणं भीमं नृत्युत्पलं प्रकीर्तितम् ।

एतान् विष्णून् महेशानि यथा संपूज्य तच्छृणु ॥

संमुखादिक्रमाद्देवि पूजयेद्विष्णुमययम् ।

तन्मन्त्रं शृणु चार्द्धज्ञि ज्ञानसारं वरानने ॥”

ॐ उग्राय विष्णवे नमः । ॐ महाविष्णवे

नमः । ॐ ज्वलन्ताय विष्णवे नमः । ॐ संप्र-

तापनाय विष्णवे नमः । ॐ नृसिंहाय विष्णवे

नमः । ॐ भीषणाय विष्णवे नमः । ॐ भीमाय

विष्णवे नमः । ॐ नृत्युत्पलाय विष्णवे नमः ।

“इति पूजां महेशानि कृत्वा हि परमेश्वरि ।

विष्णुज्ञानं मया प्रोक्तं सर्वशक्तिसमन्वितम् ॥”

इति लिङ्गाचनतन्त्रे ७ पटलः ॥

तस्य नमस्कारस्तत्फलानि दृष्ट्वा यथा,—

स्तुत उवाच ।

“सुक्तिहेतुमनाद्यन्तमजमक्षयमययम् ।

यो नमेत् सर्वलोकस्य नमस्को जायते नरः ॥

विष्णुमानन्दमहैतं विज्ञानं सर्वगं प्रभुम् ।

प्रणमामि सदा भक्त्या चेतसा हृदयालयम् ॥

योऽन्तस्तिष्ठन्नशेषस्य पश्यतीशः शुभाशुभम् ।

तं सर्वसाक्षिणं विष्णुं नमस्ये परमेश्वरम् ॥

साधूनापि नमस्कारप्रयुक्तश्चक्रपाणये ।

विष्णुः

संसारद्वन्द्ववर्गाणां सुद्विजनकरो हि सः ॥

कृष्णो स्फुरज्जलधरोदरचारुलक्षणे

लोकाधिकारिपुरुषे परमेष्ठिमेवे ।

एकोऽपि चारुगुणमात्रकृतप्रणामः

सद्यः श्रवणमपि शोधयितुं समर्थः ॥

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।

स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ॥

दुर्गसंसारकान्ताराकूपारमभिधावताम् ।

एकः कृष्णनमस्कारः अस्ति तौरस्य देशकः ॥

आसीनो वा शयानो वा तिष्ठन् वा यत्र तत्र वा ।

नमो नारायणायेति मन्त्रेकशरयो भवेत् ॥

नारायणेति शब्दोऽस्ति वागस्ति वशवर्त्तिनी ।

तथापि नरके घोरे पतन्तीति किमद्भुतम् ॥

चतुर्मुखाद्युर्ध्वदि कोटिवक्त्रो

भवेन्नरः कोऽपि विष्णुहृत्ताः ।

सर्वे गुणानामयुतेकदेशं

वदेन्न वा देववरस्य विष्णोः ॥

यासाद्या मुनयः सर्वे स्तुवन्तो मधुसूदनम् ।

मतिक्षयाभिर्वर्त्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥

अवशेनापि यन्नास्ति कीर्त्तिते सर्वपातकेः ।

पुमान् विसृज्यते सद्यः सिंहवस्त्रैर्मृगैरिव ॥

सकटुद्धरितं येन हरिरित्यचरद्वयम् ।

बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति ॥

स्वप्नेऽपि नामस्तुतिरादिपुंसः

क्षयं करोत्यक्षयपापराशिम् ।

प्रत्यक्षतः किं पुनरत्र पुंसां

संकीर्त्तिते नाम्नि जनार्दनस्य ॥

नमः कृष्णाक्षुतानन्त वासुदेवेत्युदीरितम् ।

येर्भावभावितैर्विप्रैर्न ते यमपुरं ययुः ॥

शमायालं जलं वहेत्समसो भास्करोदयः ।

क्षान्तिः कलेख्वचैवस्य नामसंकीर्त्तनं हरेः ॥

क नाकपृष्ठगमनं पुनरायाति लक्षणम् ।

क जपो वासुदेवेति सुक्तिबीजमनुत्तमम् ॥

गच्छतां दूरमध्वानं तृष्णान्धर्क्चितचेतसाम् ।

पाथेयं पुण्डरीकाक्षनामसंकीर्त्तनान्वृतम् ॥

नम इत्येव यो ब्रूयात्तद्वक्तः श्रद्धयान्वितः ।

तस्याक्षयो भवेत्लोकः श्रवणमपि श्रौतक ॥

संसारसर्पदृश्यं निर्विचैत्रैकमेषजम् ।

कृष्णोति वैष्णवं मन्त्रं जप्त्वा सुतो भवेन्नरः ॥

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयेत् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्तय केशवम् ॥

नूनं तत्कण्ठतालुकमथवापुःपजिह्विका ।

रोगाधारा न सो जिह्वा या न वक्ति हरे-

गुणान् ॥

कुरुक्षेत्रेण किं तस्य काश्या वा शान्तिकेन वा ।

जिह्वायै वर्त्तते यस्य हरिरित्यचरद्वयम् ॥

विज्ञातदुष्कृतसहस्रसमावृत्तोऽपि

श्रेयः परन्तु परिशुद्धिभभीसमानः ।

स्वप्नान्तरेऽपि किल योनिभयं न पश्ये-

न्नारायणस्तुतिकथापरमो मनुष्यः ॥”

इत्यादि गारुडि नारायणभक्तिनमस्कारो नाम

२३२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुः

सूत उवाच ।

“असारभूते संसारे सारमेकं विनिर्दिशेत् ।
असारशेषलोकस्य सारमाराधनं हरेः ॥
दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुण्याख्यप एव वा ।
अर्चितं स्यात्तदा चैव तेन सर्वं चराचरम् ॥
मातृवत् परिरक्षणं हृष्टिसंहारकारकम् ।
यो न पूजयते विष्णुं तं विदाद्वन्द्वघातकम् ॥
यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दन्ति मानवाः ॥
नरके पच्यते यस्तु यमेन परिभाषितः ।
किं त्वया नार्चितो देवः केशवः केशिनाशनः ॥
उदकेनाप्यभावेन द्रव्याणामर्चितः प्रभुः ।
यो ददाति स्वकं लोकं स त्वया किं न चार्चितः ॥
न तत् करोति सा माता न पिता नापि

बान्धवाः ।

यत् करोति हृषीकेशः सन्तुष्टः श्रद्धयार्चितः ॥
वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।
विष्णुराश्रयते पन्था नान्यस्ततोपकारकः ॥
न दानैर्विविधैर्दत्तेन पुण्यैर्नातुलेपनैः ।
तोषमेति मद्भासासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
सम्पदैश्च्यमाहात्म्यज्ञानसन्ततिकर्मणाम् ।
विमुक्तैश्चैकतालभ्यं ऋतमाराधनं हरेः ॥
प्रणामैस्तुष्यते किञ्चिरेतद्वै परमं धनम् ।
अन्यथा वा विप्रैरेव कस्तन्नर्चितुमर्हति ॥”
इति गारुडं पूजास्तुतिः २३३ अध्यायः ॥*

सूत उवाच ।

“आलोक्य बहुशास्त्राणि विचार्य च पुनः
पुनः ।

इदमेकं सुनिश्चयं श्रेयो नारायणः सदा ॥
किं तस्य दानैः किं तीर्थैः किं तपोभिः किम-
चरैः ।

यो नित्यं ध्यायते देवं नारायणमनन्यधीः ॥
षड्वितीर्यसहस्राणि षड्वितीर्यशतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मादिकानि वै ।
यानि तेषामशेषाणां लब्धानुसरणं परम् ॥
कृते प्राप्तेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तस्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥
सुहृत्समपि यो ध्यायेन्नारायणमतन्द्रितः ।
सोऽपि तद्व्रतिमाप्नोति किं पुनस्तत्परायणः ॥
जायतुस्त्वप्रसुप्तसुषुप्तिर्योगस्तस्य च योगिनः ।
या काचिन्मनसो वृत्तिः सा भवत्यनुतापययात् ॥
उत्तिष्ठन्निपतन्विष्णुं व्रजन् वै विवसंस्तथा ।
भुञ्जन् स्वयं च जायन् गोविन्दं माधवं स्मरेत् ॥
स्त्रैः स्त्रैः कर्मण्यभिरतः कुर्याच्चित्तं जनार्दने ।
यथा शास्त्रानुसारोक्तिः किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
ध्यानमेव परो धर्मो ध्यानमेव परं तपः ।
ध्यानमेव परं शौचं तस्मात् ध्यानपरो भवेत् ॥
नास्ति विष्णोः परं ध्येयं तपो नान्यश्रयात्

परम् ।

तस्मात् प्रधानमन्योक्तं वासुदेवस्य चिन्तनम् ॥
बहुदुर्लभं पदं प्रार्थ्य मनसो यन्न गोचरम् ।

विष्णुः

तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः ॥
प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्येताध्वरेषु यत् ।
स्मरणादेव तदिष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥
ध्यानेन सदृशं नास्ति शोधनं पापकर्मणाम् ।
आगामिदेहहेतूनां दाहकोऽप्येष पावकः ॥
विनिष्पन्नसमाधिस्तु सुक्तिमन्नेव जन्मनि ।
प्राप्नोति योगी योगामिदं कर्मचयोऽचिरात् ॥
यथामिदं हतशिखः कचं दहति सानिलः ।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिंस्त्रियम् ॥
यथामिदाह्रात् कनकमपदोषं प्रजायते ।
संश्लिष्टं वासुदेवेन मनुष्याणां तथा मनः ॥
गङ्गास्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिषु ।
यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्वरौ ॥
प्राणायामसहस्रेषु यत् पापं नश्यति ध्रुवम् ।
क्षणमात्रेण तत् पापं हरेर्ध्यानात् प्रणश्यति ॥
एकस्मिन्मयित्काले सुहृत्तं ध्यानवर्जिते ।
दस्युभिर्जपितेनेव युक्तमाक्रन्दितं भृशम् ॥
कलिप्रभावो हृष्टोक्तिः पाषण्डानां तथोक्तयः ।
न क्रमेण मनुष्यस्य यस्य चेतसि केशवः ॥
सा तिथिस्तद्वहोरात्रं स योगः स च चन्द्रमाः ।
समं तदेव विख्यातं यत्र प्रसूयते हरिः ॥
सा हानिस्तन्महच्छिद्रं सा चान्वजङ्गमकता ।
यस्मिन्तु चक्षुः वापि वासुदेवो न चिन्त्यते ॥
कलिः क्षतदुग्मस्य कलिस्तस्य कृते युगे ।
हृदये यस्य गोविन्दो यस्य चेतसि नाच्युतः ॥
यस्यायतस्तथा दृष्टे गच्छतस्तिष्ठतोऽपि वा ।
गोविन्दे नियतं चित्तं क्षतकृत्यः सदैव सः ॥
वासुदेवे मनो यस्य जपहोमाचनानिदिषु ।
तस्यान्तरावो मेनेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥
असंख्यं च गार्हस्थ्यमतम् च महत्तपः ।
क्षिन्ति वेद्यवै सायां केशवार्पितमानसः ॥
यमां कुर्वन्ति कृतेषु दयां सर्वेषु मानवाः ।
सुदृढं धर्म्मश्रीलेखं गोविन्दं हृदयस्थिते ॥
ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।
प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्थितिं विश्रुतम् ॥
लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।
येषामिन्दीवरस्यासौ हृदयस्थो जनार्दनः ॥
कीटपक्षिगणानाञ्च हरौ संन्यस्तचेतसाम् ।
ऊर्ध्वमेव गतिं मन्ये किं पुनर्ज्ञानिनां वृणाम् ॥
वासुदेवतत्त्वाद्या नातिशीता न धर्म्मदा ।
नरकदारशमनी सा किमर्थं न लेखते ॥
न च दुर्वाससः प्रापो वक्ष्वापि शचीपतेः ।
हन्तुं समर्थो हि सखे हृद्गते मधुसूदने ।
वदतस्तिष्ठतोऽन्यदा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।
नापयाति यदा चिन्ता सिद्धां मन्ये च धारणाम् ॥
ध्येयः सदा सविष्टमजलमध्वर्त्ती
नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ।
केयूरवान् कनककुण्डलवान् किरीटी
हारी हिरण्यवपुर्धृतशङ्खचक्रः ॥
किमत्र बहुनोक्तं युष्माकमधुना हरिम् ।
स्मरताहर्निशं विष्णुमशेषदुरितापहम् ॥
न हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

विष्णुः

अपाकेष्वपि सुज्ञानः पापं नैवात्र लिप्यते ।
यदा चित्तं समासक्तं जन्तोर्विषयगोचरे ।
यदि नारायणोऽप्येवं को न सुचेत बन्धनात् ॥
प्रत्यस्तमितमेदं यत् सत्तामात्रमगोचरम् ।
वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम् ॥
तत्रानया धारणया योगिनो यान्ति मे लयम् ।
संसारकर्मणोऽप्येते यान्ति निर्वाणतां
द्विजाः ॥”

इति गारुडं ध्यानस्तुतिः २३४ अध्यायः ।

तस्य माहात्म्यं यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुचित्तो भवेद्भक्तस्तं यजेत नमेत् सदा ।
तमेवेष्टयति सुक्तेवमात्मानं हरितत्परः ॥
तद्दानं यत्र गोविन्दः सा कथा यत्र केशवः ।
तत् कर्म यत्तदर्थाय किमन्यैर्बहुभाषितैः ॥
सा जिज्ञासा हरिं स्मृतिं तच्चित्तं यत्तदर्थितम् ।
तावेव केवलौ श्लाघ्यौ यौ तत्पूजाकरौ करौ ॥

प्रणाममौशस्य शिरःफलं विदुः-

स्तदर्थं पाणिफलं दिवौकसः ।

मनःफलं तद्गुणकर्मचिन्तनं

वाचस्तु गोविन्दगुणस्तवः फलम् ॥

मेरुमन्दरमात्रोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।
केशवं वेदमासाद्य दुर्गाधिरिव नश्यति ॥
यत्किञ्चित् कुरुते कर्म पुरुषः साध्वसाधु वा ।
सर्वं नारायणे न्यस्य कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥
हृणादिचतुरास्यान्तं भूतयामं चतुर्विधम् ।
चराचरं जगत् सर्वं प्रसुप्तं मायया तव ॥
यस्मिन्त्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चि-
न्तने

विज्ञो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मोऽपि
लोकोऽप्यकः ।

सुक्तिं चेतसि संस्थितो जडधिया पुंसां ददा-
त्ययः

किञ्चिन्नं दुरितं प्रयाति विलयं तत्राच्यते
कीर्तिते ॥

महता पुण्यपण्येन येन कीतोऽखिलं ध्रुवम् ।
तस्य विष्णोः प्रसादेन इह कश्चित् प्रवृद्धति ॥
अभिकार्यं जपं स्नानं विष्णोर्ध्यानञ्च पूजनम् ।
गन्तुं दुःखोदधेः पारं कुर्यान्न भवन्ति ते ॥
रादस्य शरणं राजा पितरौ बालकस्य च ।
धर्म्मस्य सर्वमर्थानां सर्वस्य शरणं हरिः ॥
ये नमन्ति जगद्गोविं वासुदेवं सनातनम् ।
न तेभ्यो विद्यते तीर्थमधिकं सुनिसत्तम ॥
अनघंरत्नपूजान् कुर्व्यात् स्वाध्यायमेव च ।
तं समुद्दिश्य गोविन्दं ध्यानं नित्यमतन्द्रितः ॥
श्रद्धं वा भगवद्भक्तं निषादं श्वपचं तथा ।
द्विजजातिसमं मन्ये न याति नरकं नरः ॥
आदरेण यथा स्मृतिं धनवन्तं धनेच्छया ।
तथा बुद्धिश्च कर्त्तारं को न सुचेत बन्धनात् ॥
यथा जातबलो बद्धिर्देहव्याघ्रमपीत्यनम् ।
तथाविधः स्मृतो विष्णुर्योगिनां सर्वकिंस्त्रियम् ॥
प्रदीप्तं पर्वतं यद्वत् नाश्रयन्ति ऋगादयः ।

तदनु पापानि सर्वाणि योगाभ्यासरतं नरम् ॥
यस्य यावांश्च विश्वासस्तस्य सिद्धिश्च तावती ।
यतावानिति कृष्णस्य प्रभावः परिमीयते ॥
विदेवादि गोविन्दं दमघोषात्मजः स्मरन् ।
शिशुपालो गतस्तत्त्वं किं पुनस्तत्परायणः ॥
अयं देवो मुनिर्वन्द्य एष ब्रह्मा दृढस्यतिः ।
इत्याख्या जायते तावदुयावन्नाच्यते हरिम् ॥”
इति मारुडि विष्णुमाहात्म्यं २३५ अध्यायः ॥
तस्य पादोदकपानादिफलम् ।
“हृदि रूपं मुखे नाम नैवेद्यसदरे हरेः ।
पादोदकश्च निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽच्युतः ॥
नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं
विशेषतः पादजलं पिबेच्च ।
योऽश्नाति नित्यं पुरतो सुरारेः
प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥
हृत्पादं हन्ति यद्विषसङ्गतुलसी स्तेयश्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमदपानदुरितं गुर्वङ्गनासङ्गमम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १० अध्यायः ॥ * ॥
तस्य नाम्नां व्युत्पत्तयो यथा,—
वृथियुवाच ।
“जातेषु शेषो भवसि तस्माच्छेषोऽसि कीर्तितः ॥
यसनोत्पत्तियुक्तेषु ब्रह्मेन्द्रवरुणादिषु ।
यस्मान्न च्यवसे स्थानात्तस्मात् कीर्तयसेऽच्युतः ॥
ब्रह्माण्डमिन्द्रं रुद्रश्च यमं वरुणमेव च ।
निगृह्य हरसे यस्मात्तस्माद्हरिरिहोच्यसे ॥
सम्मानयसि भूतानि वपुषा यशसा श्रिया ।
चिरेण वपुषा देव तस्माच्चासि सनातनः ॥
यस्माद्ब्रह्मादयो देवा मुनयश्चोपतेजसः ।
न तेऽन्तं त्वधिगच्छन्ति तेनानन्तस्त्वमुच्यसे ॥
न क्षीयसे न चरसे कल्पकोटिशतैरपि ।
तस्मात्त्वमचरत्वाच्च विष्णुर्वेति प्रकीर्त्तये ॥
विष्टव्यश्च त्वया सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ।
जगद्विष्टमनाच्चैव विष्णुर्वेति प्रकीर्त्तये ॥
विष्टव्यं तिष्ठसे नित्यं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
सद्यश्चगन्धर्वनरं समहङ्गतपन्नगम् ।
व्याप्य त्वामेव विश्वे त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
तस्माद्विष्णुरिति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥
नारा इत्युच्यते आपः ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।
अयनं तस्य तत्पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥
युगे युगे प्रगष्टां गां विष्णो विन्दसि तत्त्वतः ।
गोविन्देति ततो नाम्ना प्रोच्यसे ऋषिभिस्तथा ॥
हृषीकाण्यौन्निर्याण्यहुस्तत्त्वज्ञानविशारदाः ।
इंशित्वे वर्त्तसे ह्येषां हृषीकेशस्तथोच्यसे ॥
वसन्ति त्वयि भूतानि ब्रह्मादीनि युगचये ।
त्वं वा वससि भूतेषु वासुदेवस्तदुच्यसे ॥
सङ्कर्षयसि भूतानि कल्पे कल्पे पुनः पुनः ।
ततः सङ्कर्षणः प्रोक्तस्तत्त्वज्ञानविशारदैः ॥
प्रब्रूहेन न तिष्ठन्ति सदेवासुरराक्षसाः ।
प्रतिदुः सर्वधर्माणां प्रदुम्नस्तेन चोच्यते ॥
निरोधो विद्यते यस्मान्न ते भूतेषु कश्चन ।
अनिरुद्धस्ततः प्रोक्तः पूर्वमेव महर्षिभिः ॥”
इति मातुले २२२ अध्यायः ॥ * ॥

विष्णुलोकगमनकारणं यथा,—
“कर्मभोगी सकामः स्यान्निष्कामो निरुपद्रवः ।
स याति देहं तृष्णा च पदं विष्णोर्निरामयम् ।
पुनरागमनं नास्ति तेषां निष्कामिणां सति ॥
ये सेवन्ते च द्विभुजं कृष्णमात्मानमेव च ।
मोलोकं ते नरा यान्ति दिव्यरूपविधारिणः ॥
ये च नारायणं भक्त्वा सेवन्ते च चतुर्भुजम् ।
वैकुण्ठं यान्ति ते सर्वे दिव्यरूपविधारिणः ॥
सकामिनो वैष्णवाश्च गत्वा वैकुण्ठमेव च ।
भारतं पुनरायान्ति तेषां जन्म द्विजातिषु ॥
कालेन ते च निष्कामा भवन्त्येव क्रमेण च ।
भक्तिश्च निर्मला बुद्धिं तेभ्यो दास्यति निश्चितम् ॥
हरिभक्ताश्च निष्कामाः स्वधर्मरहिता द्विजाः ।
तेऽपि यान्ति हरेर्लोकं क्रमाद्भक्तिवलादहो ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २४ अध्यायः ॥
विष्णुऋचं, स्त्री, (विष्णुधेदेवताकं ऋचम् ।)
अवगणनचक्रम् । यथा,—
“उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋचैश्च संयुताम् ।
एकादश्युद्धवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विष्णुकन्दः, पुं, (विष्णुप्रियः कन्दः ।) मूलविशेषः ।
तत्पर्यायः । विष्णुगुप्तः २ सुपुटः ३ बहुसंपुटः ४
जलवासः ५ दृढतुकन्दः ६ दीर्घपत्रः ७ हरि-
प्रियः ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिशिर-
त्वम् । पित्तदाहशोफहरत्वम् । रुच्यत्वम् ।
सन्तर्पणकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्णुकान्ता, स्त्री, अपराजिता । इत्यमरः ॥ अपरा-
जिताया अन्या चुपजातिः । तत्पर्यायः ।
हरिकान्ता २ नीलपुष्पा ३ अपराजिता ४
नीलकान्ता ५ सुनीला ६ विकान्ता ७
कृद्दिका ८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । कफवातामयविषदोषनाशित्वम् । मेधा-
कारित्वम् । पावनित्वम् । शुभदत्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥
विष्णुगुप्तः, पुं, (विष्णुना गुप्तः ।) वात्स्यायनमुनिः ।
यथा,—
“विष्णुगुप्तस्तु कौण्डिन्याखण्डो द्रोमिणोऽङ्गुलः ।
वात्स्यायनो मन्दनागः पक्षिलस्वामिनावपि ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विष्णुगुप्तकं, स्त्री, चाणक्यमूलकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥
विष्णुऋचं, स्त्री, (विष्णुवे प्रतिष्ठितं गृहम् ।)
विष्णुमन्दिरम् । स्तम्भपुरम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विष्णुऋचकरणफलं यथा,—
“अष्टैकासमायुक्तं यः कुर्याद्द्वैषां गृहम् ।
न तस्य फलसम्पत्तिर्वक्तुं शक्येत केनचित् ॥”
इति हरिभक्तिविलासे । २० । १४ ॥
“येसु देवालयं विष्णोः शुभं दारुमयं कृतम् ।
कारयेन्मृगस्य वापि शृङ्ग तस्य फलं सुते ॥
अहम्यहनि योगेन यजतो यस्मिन्हाफलम् ।
प्राप्नोति तत् फलं विष्णोयः कारयति मन्दिरम् ॥”

कुलानां शतमागामि समतीतं तथा शतम् ।
कारयेद्भगवद्भाम नयत्यच्युतलोकताम् ॥
सप्तजन्मतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु ।
विष्णोरालयविन्यासप्रारम्भादेव नश्यति ॥
सप्तलोकमयो विष्णुर्यस्तस्य कुरुते गृहम् ।
प्रतिष्ठां समवाप्नोति स नरः साप्तलौकिकीम् ॥
प्रशस्तदेशे भूभागे प्रशस्तं भवनं हरेः ।
कारयत्यखिलान् लोकान् स नरः प्रतिपद्यते ॥
इष्टकानाञ्च विन्यासो यावद्वर्षाणि तिष्ठति ।
तावद्वर्षसहस्राणि तत्कर्त्ता दिवि संस्थितः ॥
चिकीर्षोरपि कृष्णस्य मन्दिरं पुण्यकारिणः ।
नरस्य क्षयमायाति पापं जन्मशतोद्भवम् ॥
ये ध्यायन्ति सदा वृत्त्या करिष्यामि हरेर्गृहम् ।
तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥
येऽनुमोदन्ति कृष्णस्य क्रियमाणं हरेर्गृहम् ।
तेऽपि पापविनिर्मुक्ता वैष्णवं लोकमाप्नुयुः ॥
कनिष्ठं मध्यमं श्रेष्ठं कारयित्वा हरेर्गृहम् ।
स्वर्गश्च वैष्णवं लोकं मोक्षश्च लभते क्रमात् ॥
समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।
विष्णुलोकं नयत्याशु कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
दुष्प्राप्यं यत् फलं विष्ठा वाजिमेधादिभिर्मखैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनैव निवेश्य भवनं हरेः ॥
ये हताभिसुखाः शूरा गोविप्रार्थे रणाजिरे ।
स तत्फलमवाप्नोति कारयित्वा हरेर्गृहम् ॥
पक्वैश्चरचितं रस्यं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम घृतपापो ब्रह्मेदिवम् ॥
लक्ष्मणार्द्धसहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।
तुल्यं फलं समाख्यातं तदीश्वरहरिद्रव्योः ॥
पतितं पतमानस्तु तथार्द्धपतितं तथा ।
समुद्भूतं हरेर्धाम दिगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
इति बह्मपुराणे वैष्णवक्रियायोगे यमानुशासन-
नामाध्यायः ॥
विष्णुचक्रं, स्त्री, (विष्णोश्चक्रमिव ।) हस्तस्थरेखा-
मयचक्रविशेषः । यथा,—
“विष्णुचक्रं करे चिह्नं सर्वेषां चक्रवर्तिनाम् ।
भवत्ययच्छतो यस्य प्रभावस्त्रिदशैरपि ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे १३ अध्यायः ॥
रेखान्तरानाकुलं रेखामयचक्रम् । इति तट्टीका ॥
सुदर्शनचक्रम् ॥
विष्णुतैलं, स्त्री, (विष्णुनामकं तैलम् ।) अश्विनी-
कुमारकृतपकृतैलविशेषः । यथा,—
“स्नानीयं विष्णुतैलञ्च स्वर्वेदोऽन विनिर्मितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १३ अध्यायः ॥ * ॥
अथ स्वल्पविष्णुतैलम् ।
“शालपर्णौष्ठिपर्णौवलागोरक्षतकुलाः ।
शरङ्गस्य च मूलानि दृढव्योः पूतिकस्य च ॥
शतावरी सहचरं पचेदेतैः पलोम्भितैः ।
तैलप्रस्थं पयो दत्त्वा गयं वाजं चतुर्गुणम् ॥
अस्य तैलस्य पकस्य शृङ्ग वीथ्यमतः परम् ।
वातात्ता नरनागाश्च पीत्वा दृढतुल्यचः ॥
हृत्पार्श्वशूले वातासे गलगच्छेदिते चये ।
शर्कराश्मरिपाकुलकामलाङ्गारविभेदे ॥

विष्णुप

चीणेन्द्रिवेऽन्तवृद्धौ च जराचर्जरिते हितम् ।
स्त्रीणामश्वनरीणाञ्च गर्भस्थितिकरं परम् ॥
एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् ॥”
तच्छुलः गोरक्षतच्छुलः । वृहद्योर्वृहतीकण्ट-
कार्योः । पूतिको नाटाकरञ्जः । सहचरो
भिक्षाटी । अत्र काथान्तराभावात् चीरस्य
चतुर्गुणं जलं कश्चिद्वदति ।
“खरसचीरमाङ्गल्यैः पाको यत्रेरितः कश्चित् ।
जलं चतुर्गुणं तत्र वीर्याधानार्थमारपेत् ॥”

इति परिभाषावलात् ॥

कश्चिदिति पाठात् काथान्तररहिते केवल-
चीरादिसहिततैलादिपाके ज्ञातयं न तु सर्वत्र ।
“एलाचन्दनकुङ्कुमागुरुसुराककोलमांसीशटी-
औवासम्बदग्रस्थिपर्णशशभृत्चौणीध्वजोष्ठी-
रकम् ।

कस्तूरिनखपूतशैलजलसुड्मेथीलवङ्गादिकं
गन्धद्रव्यमिदं प्रदेयमखिलं श्रीविष्णुतलादिषु ॥”
अथ वृहद्विष्णुतैलम् ।

“जलधरमश्वगन्धाजीवकर्षभकौ शटी ।
काकोली चीरकालोली जीवन्ती मधुघटिका ॥
मधूरिका देवदारु पद्मकाष्ठञ्च सैन्धवम् ।
मांसी चैला त्वचं कुष्ठं रक्तचन्दनशैलजम् ॥
मञ्जिष्ठा ऋगनाभिञ्च श्वेतचन्दनकुङ्कुमम् ।
पर्णी कुन्दरु खोटिञ्च गन्धिकाञ्च नखी तथा ॥
एतेषां पलिकैर्भागैस्तैलस्यापि तथाऽकम् ।
शनावरीरससमं दुग्धञ्चापि समं भवेत् ॥
विष्णुतैलवरं श्रेष्ठं सर्ववातविकारशुत् ।
ऊर्ध्वाते हृद्योवाते अङ्गविग्रह एव च ॥
शिरोमध्यगता ये च मन्या स्तम्भे गलगहे ।
यस्य शुध्यति चैकाङ्गं गतिर्यस्य च विज्जला ॥
ये वातप्रभवा रोगा ये च पित्तसमुद्भवाः ।
सर्वांस्तान्नाशयत्यायुः सूर्यस्तम इवोदितः ॥”

इति भैषज्यरत्नावली ॥

विष्णुदेवतं, त्रि, (विष्णुदेवतं देवत्वं वा यस्य ।)
विष्णुदेवत्वं, विष्णुधियालदेवताकम् । यथा,—
“प्रतोपकरणं सर्वं कथितं सर्वदेवतम् ।
गृहन्तु सर्वदेवत्वं यदशुक्तं द्विजोत्तमाः ।
तन्मन्त्रेण विष्णुदेवत्वं सर्वं वा विष्णुदेवतम् ॥”

इति श्रुतितत्त्वे विष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥

स्त्री, श्रवणानुचक्रम् । इति ज्योतिषम् ॥

विष्णुदेवत्या, स्त्री, (विष्णुदेवत्यमस्याः ।) एका-
दशीतिथिः । द्वादशीतिथिः । यथा,—
“एकादशी द्वादशी च प्रोक्ता श्रीचक्रपाणिनः ।
शुद्धोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ॥”

इति स्मृतिः ॥

“एकादशीसुषोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् ।
न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुधर्मः, पुं, (विष्णुप्रधानो धर्माऽस्मिन् ।) शास्त्र-
विशेषः । यथा । “ब्रह्मचारिकाश्च भविष्य-
पुराणम् ।

‘अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुप

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥
कार्त्तवीर्यं पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।
सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
जयत्यनेन संसारमिति जयस्तत्तदग्रन्थः ॥” इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥॥ विद्याविशेषः । यथा,—
“अवाप जम्पा चेन्द्रवं विष्णु धर्माख्यविद्याया ।
सर्वान् प्रचन् विनिर्जित्य ताश्च वल्ये महेश्वर ॥
पादयोर्जातुनोरुर्वर्जितरे हृद्यथोरसि ।
सुखे शिरस्यानुपूर्वादोङ्कारादिं विनिर्दिशेत् ॥
ॐ नमो नारायणायेति विपर्ययमथापि वा ।
करन्यासं ततः कुर्यात् द्वादशाक्षरविद्याया ॥
प्रणवादिकारान्तमङ्गुल्यङ्गुलपञ्चसु ।
न्यसेत् हृदय ॐकारं नकारं मम मूर्धनि ॥
मोकारन्तु भ्रुवोर्मध्ये शिखानेत्रादिर्हृतः ।
ॐ विष्णवे नम इति इमं मन्त्रमुदाहरेत् ॥
आत्मानं परमं ध्यायेच्छेषषट्शक्तिभिर्धृतम् ।
मम रक्षां ततः कुर्यान्मत्स्यमूर्तिर्जलेऽवतु ॥
त्रिविक्रमस्तथाकाशे स्थले रक्षतु वामनः ।
अट्यां नरसिंहस्तु रामो रक्षतु पर्वते ॥
भूमौ रक्षतु वाराहो हंसो नारायणोऽवतु ।
कर्मवन्धाच्च काम्पित्यदत्तो योगात्तु रक्षतु ॥
हृद्यग्रीवो देवतायाः कुमारो मकरध्वजात् ।
नारदोऽन्वार्चनात् पायात् क्रूम्नो वै नैर्ऋतेः
सदा ॥

धन्वन्तरिरपण्याच्च नागः क्रोधवशात् किल ।
यज्ञलोकादलः कालाह्वासो ज्ञानाच्च रक्षतु ॥
बुद्धः पाषण्डसंघातात् कल्किरथात् कलेः समम् ।
पायान्मध्यं दिने विष्णुः प्रातर्नारायणोऽवतु ॥
मधुहा चापराक्षे च सायं रक्षतु माधवः ।
हृषीकेशः प्रदोषेऽव्यात् प्रत्यूषेऽव्याच्चनार्दनः ॥
श्रीधरोऽव्यादहर्दरात्रे पद्मनाभो निशान्तके ।
चक्रकौमोदकौवाणाः भन्तु प्रचूञ्च राक्षसान् ॥
शङ्खशब्दश्च प्रचुभ्यः शार्ङ्गो वै गरुडस्तथा ।
बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् पान्तु पार्श्वदभूषणाः ॥
श्रेष्ठैः सर्वैर्मुदापन्नः सदा सर्वत्र पान्तु माम् ।
विदित्तु दिक्तु च सदा नरसिंहश्च रक्षतु ॥
एतद्धारयमाणश्च यं यं पश्यति चक्षुषा ।
स वशी स्याद्विपाशा च रोगान्मुक्तो दिवं
ब्रजेत् ॥”

इति गारुड २०१ अध्यायः ॥

विष्णुधर्मात्तरं, स्त्री, संहिताविशेषः । तत्र प्रश्न-
कर्ता जनमेजयसुतः । वक्तारः शौनकादा-
कृतयः । तत्र १०० वृत्तान्तास्तदग्रन्थे द्रष्टव्याः ॥
विष्णुपञ्जरं, स्त्री, (विष्णुरेव पञ्जरमिव यस्मिन् ।
तद्धारयितुर्निर्भयरक्षणकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
विष्णु कवचविशेषः । यथा,—
“प्रवक्ष्याम्यधुना त्वेनद्वैष्णवं पञ्जरं शुभम् ।
नमो नमस्ते गोविन्द चक्रं गृह्य सुदर्शनम् ॥
प्राच्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं प्ररक्षं गतः ।
गदां कौमोदकीं गृह्य पद्मनाभाभितद्युते ॥
यास्यां रक्षस्व मां विष्णो त्वामहं प्ररक्षं गतः ।

विष्णुप

हलमादाय सौनन्दं नमस्ते पुरुषोत्तम ।
प्रतीच्यां रक्ष मां विष्णो भवन्तं शरणागतम् ॥
पाञ्चजन्यं तथा शङ्खं शार्ङ्गञ्चाप्यथ पङ्कजम् ।
प्रगृह्य रक्ष मां विष्णो आग्नेयां यज्ञशूकर ॥
चर्मं सूर्यशतं गृह्य खड्गं चन्द्रसमं तथा ।
नैर्ऋत्यां माञ्च रक्षस्व दिव्यमूर्ते नृकेशरिन् ॥
वैजयन्तीं प्रगृह्य त्वं श्रीवत्स्यकण्ठभूषण ।
वायव्यां रक्ष मां देव अश्वशीर्षं नमोऽस्तु ते ॥
वैनतेयं समारुह्य अन्तर्रीक्षे जनार्दन ।
मां त्वं रक्षान्त सदा नमस्तेऽख्यपराजित ॥
विशालाक्षं समारुह्य रक्ष मां त्वं रसातले ।
अकूपारं नमस्तुभ्यं महामीन नमोऽस्तु ते ॥
करशीर्षाङ्गप्रिसर्वेषु तथाष्टभुजपञ्जरम् ।
कृत्वा त्वं रक्ष मां देव नमस्ते पुरुषोत्तम ॥
एतदुक्तं भगवता वैष्णवं पञ्जरं महत् ।
पुरा रक्षार्थभीक्षेन कात्यायन्या द्विजोत्तम ॥
यदा सा नाशयामास दानवं महिषासुरम् ।
चामरं रक्तवीजञ्च तथायान् सुरकण्टकान् ॥”

इति वामने १७ अध्यायः ॥

विष्णु पदं, स्त्री, (विष्णोः पदम् ।) आकाशम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । २८ ।

“वसुन्धराविष्णु पदं द्वितीय-
मध्याह्नरोहेव रजश्चलेन ॥”)

चीरोदः । इति मेदिनी ॥ पद्मम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ।
७ । २३ । ६५ ।

“तत्र विष्णुपदे स्नात्वा अर्चयित्वा च वामनम् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
कैलासपर्वतस्य स्थानविशेषः । यथा, महा-
भारते । ५ । १११ । २२ ।

“अत्र विष्णुपदं नाम क्रमता विष्णुना कृतम् ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ४३ ।
“तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥”)

विष्णोः स्थानम् । यथा,
“अपुण्यपुण्योपरमे चीणाशेषाप्रिहेतवः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
धर्मभ्रवाद्यास्तिसृन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः ।
तत्साष्टांगोत्पन्नयोगेडास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
यत्रैतदोतं प्रोतं च यद्भूतं सचराचरम् ।
भावश्च विश्वं मैत्रेय तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
दिवीव चक्षुराततं विततं तन्महात्मनाम् ।
विवेकज्ञानवृद्धश्च तद्विष्णोः परं पदम् ॥”

इति विष्णुपुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥

भूमध्यम् । यथा,—
“अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव विष्णोस्त्रीणि पदानि च ।
आसन्नन्धुनोर्न पश्येच्चतुर्थं मातमण्डलम् ॥
अरुन्धती भवेज्जिह्वा भ्रुवो नासाग्रसुच्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्मातमण्डलम् ॥”
इति काशीखण्डे ४२ अध्याये १३१४ श्लोकौ ॥
विष्णुपदी, स्त्री, (विष्णोः पदं स्थानं यस्याः ।
गौरादित्वात् डीष् ।) गङ्गा । इत्यमरः ॥ (यथा,
भागवते । १ । १६ । ७ ।

विष्णुप

“इति अर्वाच्यं स पाण्डवेयः
प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपदाम् ।
दध्यौ सुकुन्दाङ्घ्रिमनन्यभावो
सुनिव्रतो सुत्तमसप्तसङ्गः ॥”)

अस्याः कारणं यथा,—

नारद उवाच ।

“कलेः पञ्चसहस्राब्दे समतीते सुरेश्वरी ।
क गता सा महाभाग तन्मे याख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

गङ्गा सरस्वती लक्ष्मीश्चेतास्त्रिसो हरेः प्रियाः ।
तुलसीसहिता ब्रह्मन् चतस्रः कीर्तिताः श्रुतौ ॥
नारद उवाच ।

बभूव सा सुनिश्रेष्ठ गङ्गा नारायणप्रिया ।
अहो केन प्रकारेण तन्मे याख्यातुमर्हसि ॥
नारायण उवाच ।

पुरा बभूव गोलोके गङ्गा सा द्रवरूपिणी ।
राधाकृष्णाङ्गसंभूता तदंशा तत्स्वरूपिणी ॥
द्रवाधिष्ठातृदेवी सा रूपेणाप्रतिमा सुवि ।
सा सकामा कृष्णपार्श्वे समुवास सलज्जिता ॥
प्रफुल्लवदना हर्षान्नवसङ्गमलालसा ।
स्फूर्जिता प्रभुरूपेण पुलकाङ्कितविग्रहा ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र विद्यमाना च राधिका ।
गोपीत्रिंशत्कोटिहता कोटिचन्द्रसमप्रभा ॥
कोपेन रक्तपद्मास्या रक्तपङ्कजलोचना ।
सुचारुरागसंयुक्तमोहं कम्पयती रुधा ॥
ताश्च दृष्ट्वा समुत्तस्थौ कृष्णः सादरपूर्वकम् ।
उत्थाय गङ्गा सहसा सम्भाषाच्च चकार सा ॥
कुशलं परिपप्रच्छ भीतातिविनयेन च ।
ध्यानेन शरणापन्ना श्रीकृष्णचरणाम्बुजे ॥
तद्भूतपद्मस्थितो विष्णुर्भीताये चाभयं ददौ ।
बभूव स्थिरचित्ता सा सर्वेश्वरवरेण च ॥
ऊर्ध्वसिंहासनस्थाश्च राधां गङ्गा ददर्श सा ।
एतस्मिन्नन्तरे राधा जगदीशसुवाच सा ॥
केयं प्राणेश कल्याणी सस्मिता तनुसुखाम्बुजम् ।
पश्यन्ती सस्मितं पार्श्वे सकामा वक्रलोचना ॥
त्वचापीमां सन्निरौह्य सकामः सस्मितः सदा ।
मयि जीवति गोलोके भूता दुर्वृत्तिरीदृशी ॥
त्वमेवैव च दुर्वृत्तं वारंवारं करोषि च ।
चमां करोमि प्रेम्णा च स्त्रीजातिः स्निग्ध-
मानसा ॥

संगृह्येमां प्रियामिष्टां गोलोकाङ्गच्छ लम्पट ।
अन्यथा न हि ते भद्रं भविष्यति ब्रजेश्वर ॥
इत्येवमुक्त्वा सा राधा रक्तपङ्कजलोचना ।
गङ्गां वक्तुं समारभे नम्रास्यां लज्जितां सतीम् ।
गङ्गा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
तिरोभूय सभामध्यात् खलजं प्रविवेश सा ॥
राधा योगेन विज्ञाय सर्वत्रावस्थिताश्च ताम् ।
पानं कर्तुं समारभे गङ्गायात् सिद्धयोगिनी ॥
गङ्गा रहस्यं विज्ञाय योगेन सिद्धयोगिनी ।
श्रीकृष्णचरणाम्बोजं विवेश शरणं ययौ ॥
गोलोकश्चैव वैकुण्ठं ब्रह्मलोकादिकं तथा ।
ददर्श राधा सर्वत्र नैव गङ्गां ददर्श सा ॥

विष्णुप

ब्रह्मविष्णुशिवानन्तधर्मैर्देवदिवकराः ।
मनवो सुनयः सर्वे देवाः सिद्धास्तपस्विनः ॥
गोलोकश्च समाजगुः शुक्लकण्ठोष्ठतालुकाः ।
सर्वे प्रण्यसुर्गोविन्दं सर्वेशं प्रकृतेः परम् ।
विज्ञाय तदभिप्रायं तादृवाच सुरेश्वरः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आगताः सुमहाभागा गङ्गानयनकारणात् ।
गङ्गा मच्चरणाम्बोजे भयेन शरणं गता ॥
राधेमां पातुमिच्छन्ती दृष्ट्वा मां सन्निधानतः ।
दास्यामीमां बहिष्कृत्य यूयं कुरुत निर्भयाम् ॥
श्रीकृष्णस्य वचः श्रुत्वा सस्मितः कमलोद्भवः ।
तुष्टाव सञ्चाराध्यां तां राधां श्रीकृष्णपूजिताम् ॥
वक्त्रेक्षतुर्भिः संस्तूय भक्तिनम्रात्मकन्दरः ।
धाता चतुर्णां वेदानामुवाच चतुराननः ॥
गङ्गा त्वदङ्गसंभूता प्रभोश्च रासमण्डले ।
युवयोर्द्रवरूपा सा सुमयोः शङ्करस्वरात् ॥
कृष्णांशा च त्वदंशा च तत्कन्यासदृशी प्रिया ।
त्वन्मन्त्रग्रहणं कृत्वा करोतु पूजनं तव ॥
भविष्यति पतिस्तस्या वैकुण्ठेशश्चतुर्भजः ।
ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा स्त्रीचकार च सस्मिता ॥
बहिर्वर्भव सा कृष्णपादाङ्गुलनखाग्रतः ।
तत्रैव संवृता शान्ता तस्थौ तेषाञ्च मध्यतः ॥
उवास तोयादुत्थाय तदधिष्ठातृदेवता ।
तत्तोयं ब्रह्मणा किञ्चित् स्थापितञ्च कमण्डलौ ॥
किञ्चिद्धार शिरसि चन्द्रार्द्धं चन्द्रशेखरः ।
गङ्गायै राधिकामन्त्रं प्रददौ कमलोद्भवः ॥
गङ्गा तामेव संपूज्य वैकुण्ठं प्रययौ सती ।
गोलोके च स्थिता गङ्गा वैकुण्ठे शिवलोकके ॥
ब्रह्मलोके तथान्यत्र यत्र तत्र पुरा स्थिता ।
तत्रैव सा गता गङ्गा चाक्षया परमात्मनः ॥
निर्गता विष्णुपादाब्जात् तेन विष्णुपदी स्मृता ॥
इति श्रीब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे गङ्गोपाख्यानं ६
अध्यायः ॥ * ॥ दृष्टव्यश्चकिञ्चिदकुम्भसंक्रान्तयः ।
यथा, भविष्यमातृस्यच्योतिषेषु ।

“धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षड्भूतयः ।

दृष्टव्यश्चकुम्भेषु सिंहे विष्णुपदी स्मृता ॥”
अपि च ।

“एवञ्च षड्भूतीत्यादिष्ववकाशमलभमानम् ।

अब्जाक् षोडश विज्ञेया नाद्याः पञ्चाक्ष षोडश ॥
कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विदग्निः परिकीर्तितः ॥”

इति शातातपीयं दिवा विष्णुपदीविषयम् ॥
अतएव जावालीदृष्टदृष्टिभौ ।

“पुण्यायां विष्णुपद्याश्च प्राक् पञ्चादपि षोडश ॥”

तत्र स्नानादिफलम् ।

“अयने कोटिगुणितं लज्जं विष्णुपदीषु च ।

षड्भूतीतिसहस्रान् षड्भूतीत्यासुदाहृतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

विष्णुपदीचक्रं, क्षी, (विष्णुपदाश्चक्रम् ।) ज्येष्ठा-
ग्रहायणभाद्रफाल्गुनमासीथरविसंक्रमकालीन-
नक्षत्रविन्यासाङ्गक पुभाशुभफलज्ञापकनराकार-
चक्रम् । यथा,—

“ऋक्षे संक्रमणं यच्च विष्णुपदां सुखे तु तत् ।

विष्णुप

चत्वारि दक्षिणे बाहौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये ॥
चत्वारि वामबाहौ च हृदये पञ्च निर्दिशेत् ।
अच्छोर्दयं द्वयं वोच्यं स्मर्त्तुं द्वौ चैककं गुदे ॥”
फलं यथा,—

“रोगो भोगस्तथा यानं वचनं लाभ एव च ।
ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

विष्णुभक्तिः, स्त्री, (विष्णौ भक्तिः ।) भगवत्सेवा ।
यथा,—

सूत उवाच ।

“विष्णुभक्तिं प्रवक्ष्यामि यथा सर्वमवाप्यते ।
यथा भक्त्या हरिस्तुष्येतथा नान्येन केनचित् ॥
महतः श्रेयसो मूलं प्रवसः पुण्यसन्ततः ।
जीवितस्य फलं खादु ददाति स्मरणं हरेः ॥
भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा बुधैः प्रोक्ता भक्तिसाधनभूयसी ॥
ते भक्ता लोकनाथस्य नामकर्मादिकीर्तने ।
सुचिन्त्यश्रूणि संहर्षात् ये च हृदयतनूरुहाः ॥
जगद्गतुर्महेशस्य दिवाज्ञा चरणाग्रयाः ।
इह नित्यक्रियाः कुर्वन्तः स्निग्धा ये वैष्णवास्तु ते ॥
प्रणामपूर्वकं चान्त्या यो वदेद्वैष्णवो हि सः ।
तद्भक्तजनवात्सल्यस्युजायाश्चानुमोदनम् ।
तत्कथाश्रवणे प्रीतिः स्मरनेनाङ्गविक्रिया ॥
येन सर्वोत्तमा विष्णौ भक्त्या भावो निवेशितः ।
विप्रेज्जीश्वरदृष्टिश्च महाभागवतो हि सः ॥
विष्णोश्च कारणं नित्यं तद्वन्नं हन्मवर्जितम् ।
स्वयमभ्यर्चनचैव यो विष्णुं चोपजीवति ॥
भक्तिरष्टविधा ह्येषा यस्मिन् स्तेऽपि वर्तते ॥
स विप्रेन्द्रो मुनिः श्रीमानुसजातः स च पण्डितः ।
तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा हरिः ॥
स्मृतः संभावितोऽपि पूजितो वा हिजोत्तमः ।
पुनाति भगवद्भक्तस्तपसोऽपि यदृच्छया ॥
प्रणताय प्रपन्नाय तवास्मीति च यो वदेत् ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्यादेतद्व्रतं हरेः ॥
मलयाजिसहस्रेभ्यः सर्ववेदान्तपारगाः ।
सर्ववेदान्तवित् कोऽपि विष्णुभक्तो विशिष्यते ।
ऐकान्तिकाश्च पुरुषा गच्छन्ति परमं पदम् ॥
एकान्तनासमो विष्णुयस्मादेषां परायणः ।
तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥
प्रियाणामपि सर्वेषां देवदेवस्य सुप्रियः ।
आपतुखपि सदा यस्य भक्तिरयमिचारिणी ॥
या प्रीतिरविवेकानां विषयेऽनपायिनी ।
विष्णुं संस्मरतः सा मे हृदयाभोपसर्पतु ॥
अन्तर्गतोऽपि वेदानां सर्वशास्त्रार्थवेद्यपि ।
यो न सर्वेश्वरे भक्तस्तं विद्यात् पुरुषाधमम् ॥
नाधीतवेदशास्त्रोऽपि न कृताध्वरसंस्तरः ।
यो भक्तिं वदते विष्णौ तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥
यज्ञानां क्रतुसुखानां सर्वेषां पारगा अपि ।
न तां यान्ति गतिं भक्त्या यां यान्ति सुनिसत्तम ॥
यः कश्चिद्वैष्णवो लोके मिथ्याचारोऽप्यनाश्रमी ।
पुतानि सकलान् लोकान् सहस्रांशुरिवोदितः ॥
ये वृथांसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा ।

विष्णुभ

तेऽपि यान्ति परं स्थानं नारायणपरायणाः ॥
 दृष्ट्वा जनार्दनं भक्तियुक्तेष्वभिचारिणी ।
 तदा कियत् स्वर्गसुखं सेव निर्वाणहेतुकी ॥
 भान्यतां तत्र संसारे नराणां कर्मदुर्गमे ।
 हस्तावलम्बनो ह्येको भक्तितुष्टो जनार्दनः ॥
 न शृणोति गुणान् दिवान् देवदेवस्य चक्रिणः ।
 स नरो वधिरौ ज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
 नास्ति संकीर्तिते विष्णोर्यस्य पुंसो न जायते ।
 शरीरं पुलकोद्भासि तद्भवेत् कुणपोपमम् ॥
 यस्मिन् स्मृते विजयेष्ट सुक्तिरप्यचिराद्भवेत् ।
 विष्णौ निविष्टमनसां किं पुनर्वृजिनक्षयः ॥

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
 वदति यमः किल तस्य कर्णश्रुते ।
 परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
 प्रभुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम् ॥

अपि चेत् सुदुराचारी भजते मामनन्यभाक् ।
 साधुरेव स मन्तव्यः सम्यक्प्रवर्तितो हि सः ॥
 क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं नियच्छति ।
 विप्रेन्द्र प्रतिजानीहि विष्णुभक्तो न नश्यति ॥
 धर्माधिक्यकामैः किन्तस्य सुक्तिस्तस्य करे स्थिता ।
 समस्तजगतां श्रुते यस्य भक्तिः स्थिरा हरौ ॥
 देवी ह्येषा गुणमयी हरिर्माया दुरत्यया ।
 तमेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 कियदाराधने पुंसां भिष्यते हरिमेधसः ।
 भक्त्येवाराध्यते विष्णुर्नान्यत्तत्तोषकारणम् ॥
 न दानैर्विधिदैवतैर्न पुण्यैर्नानुलेपनैः ।
 तोषमेति महात्मासौ यथा भक्त्या जनार्दनः ॥
 संसारविषयस्य ह्ये फले ह्यन्तोपमे ।
 कदाचित् केष्टे भक्तिस्तदभक्त्यैर्मा समागमः ॥
 पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोये-
 च्चकलश्लेषेषु सदैव सत्सु ।
 भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे
 सुक्ते कथं न क्रियते प्रयत्नः ॥

आस्फोटयन्ति पितरः प्रवृत्तान्ति पितामहाः ।
 वैष्णवोऽस्तत्कुले जातः स नः सन्तारयिष्यति ॥
 अज्ञानिनः सुरवरं समधिच्छिपन्ति
 ये पापिनोऽपि शिशुपालसुयोधनाद्याः ।
 सुक्तिं गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः
 कः संशयः परमभक्तिमतां जनानाम् ॥
 शरणं तं प्रपन्ना ये ध्यानयोगविवर्जिताः ।
 तेऽपि मृत्युमतिक्रम्य यान्ति तद्देवाय पदम् ॥
 भवोद्भवक्षेपशताहतस्तथा
 परिभ्रमन्निद्रियवन्धकैः पथैः ।
 नियन्त्रतां माधव मे मनोहय-
 स्तदङ्घ्रिशङ्कौ दृष्टभक्तिवन्धनैः ॥
 विष्णुरेव परं ब्रह्म ह्यभेदमिह पश्यते ।
 वेदसिद्धान्तमार्गेषु तं न जानन्ति मोहिताः ॥
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
 भवति पुमान् जगतीत्यस्य सौम्यरूपः ।
 क्षितिवसनमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
 कथयति चारुतयैव मानपतेः ॥

इति गारुड २३१ अध्यायः ॥

विष्णुमाया, स्त्री, (विष्णोर्माया ।) दुर्गा । यथा,—
 नारद उवाच ।

“दुर्गा नारायणीशाना विष्णुमाया शिवा सती ।
 नित्या सत्या भगवती सर्वाङ्गी सर्वमङ्गला ॥
 अम्बिका वैष्णवी गौरी पार्वती च सनातनी ।
 नामानि कौटुम्भोक्तानि शुभानि शुभदानि च ॥
 अर्थं योऽङ्गनाम्नाश्च सर्वेषामभीष्टितं वरम् ।
 ब्रूहि वेदविदां श्रेष्ठ वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
 नारायण उवाच ।

सृष्ट्वा मायां पुरा सृष्टौ विष्णुना परमात्मना ।
 मोहितं मायया विश्वं विष्णुमाया च
 कीर्तिता ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
 अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“विष्णुमायायते दत्त महामायां जगन्मयीम् ।
 नान्या संमोहकर्त्री स्यात् सन्ध्या सावित्र्य-
 पासिका ॥
 तस्मादहं विष्णुमायां योगनिद्रां जगत्प्रसूम् ।
 स्तौमि सा चारुरूपेण शङ्करं मोहयिष्यति ॥
 भवांश्च दत्त तामेव यजतां विश्वरूपिणीम् ।
 यथा तव सुता भूत्वा हरजाया भविष्यति ॥”
 इति कालिकापुराणे ५ अध्यायः ॥

विष्णुयशः, [सु] पुं, (विष्णु व्यापकं यशो यस्य ।
 नारायणपितृत्वादेवास्तथात्वम् । यद्वा,
 विष्णुना ग्रहीतयजन्मना यशो यस्य ।) ब्रह्म-
 यशःपुत्रः । स च कल्किपिता । यथा,—
 नारद उवाच ।

“अहो बलवती माया सर्वाश्चर्यमयी शुभा ।
 पितरं मातरं विष्णोर्नैव मुञ्चति कर्हिचित् ॥
 पूर्वो नारायणो यस्य सुतः कल्किर्जगत्पतिः ।
 तं विहाय विष्णुयशो मत्तो मुक्तिमभीक्षति ॥
 विविच्येत् ब्रह्मसुतः प्राह ब्रह्मयशःसुतम् ।
 विविक्ते विष्णुयशसं ब्रह्मसम्पदिवर्धनम् ॥”
 इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

विष्णुरथः, पुं, (विष्णो रथः ।) गरुडः । इत्यमरः ॥
 विष्णोः स्यन्दनश्च ॥
 विष्णुरातः, पुं, (विष्णुना रातो रक्षितः ।) परी-
 क्षिद्राजः । यथा,—

“देवेनाप्रतिघातेन युक्ते संस्थासुपेयुषि ।
 रातो वोऽनुग्रहाय विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरातो लोके ख्यातिं गमिष्यति ।
 न सन्देहो महाभाग महाभागवतो महान् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥

विष्णुलिङ्गी, स्त्री, वर्त्तिकापची । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥

विष्णुवल्लभा, स्त्री, (विष्णोर्वल्लभा ।) तुलसी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ लक्ष्मीः । यथा,—
 “त्रैलोक्यपूजिते मातः कमले विष्णुवल्लभे ।
 यथा त्वमचला कृष्णं तथा भव मयि स्थिरा ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥

अभिप्रियावृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

विष्णुवाहनं, स्त्री, (विष्णोर्वाहनम् ।) गरुडः ।
 इति हेमचन्द्रः । २ । १४४ ॥

विष्णुवाह्यः, पुं, (विष्णुर्वाह्यो येन ।) गरुडः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

विष्णुशिला, स्त्री, (विष्णुनाश्रिता शिला ।)
 शालग्रामशिला । कलौ तस्य स्थितिकालो
 यथा,—

“अयुताब्दे कलेर्याते त्यजेद्विष्णुशिला महीम् ।
 तदह्वाञ्जाद्वीतीयं तदह्वाद्दिवताशिला ॥”

इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

विष्णुशृङ्खलः, पुं, योगविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
 “द्वादशी अवगच्छता सृष्टेदेकादशीं यदा ।
 स एव वैष्णवो योगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः ॥
 तस्मिन्नुपोष्य विधिवन्नरः सङ्गीकृत्यकामः ।
 प्राप्नोत्यनुत्तमां सिद्धिं पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥”

इति ॥

विष्णुधर्मात्तरे द्वितीयविष्णुशृङ्खलयोगमाह ।
 “एकादशी द्वादशी च वैष्णवमपि भं भवेत् ।
 तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत् ।
 तस्मिन्नुपोषणाद्वच्छेत्तद्वीपपुरं ध्रुवम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १५ विलासः ॥

विष्कारः, पुं, (वि + स्फुर स्फुरणे + घञ् । “स्फुरति-
 स्फुल्लतोर्ध्वणि ।” ६।१।४७। इत्यात्वम् । “स्फुरति
 स्फुल्लतोर्निर्निविध्यः ।” ८।३।७६। इति घञश्च ।)
 धनुर्गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ धनुर्गुणस्य स्नान-
 शङ्कारो विष्कारः । स्फुर शि घ स्फुर्त्तो चले
 घञस्य देधावोदेति निपातः । किंवा स्फुरघातो
 रूपं विष्कभेत्यादिना पाचिकषत्वात् विष्कारो
 दन्त्यसोऽहर्ध्वश्च । इति भरतः ॥

विष्यः, चि, (विषेण वध्यः । विष + “नौवयो-
 धर्मेति ।” ४।४।६१। इति यत् ।) विषेण यो
 वध्यः । इत्यमरः ॥ (विषेण क्रौतः । विषाय
 हित इति वा । इत्यर्थे “उगवादिभ्यो यत् ।”
 ५।१।२। इति यत् ॥)

विष्यः, चि, हिंसः । इत्यादिकोषः ॥

विष्वक्, य, परितः । सर्वतः । इत्यमरः ॥ (यथा,
 भागवते । ६।६।१३ ।

“कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमये यथा ।
 विष्वक्खिवर्द्धमानं तमिषुमाचं दिने दिने ॥”)

विष्वक्, स्त्री, विषुवम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 विष्वं अस्मति इत्यर्थे त्रिलिङ्गम् ॥ (यथा, भाग-
 वते । १।६।३४ ।

“युधि तुरगरजोविधूम्नविष्वक्-
 कचलुलितश्रमवायलङ्कृतास्ते ॥”)

विष्वक्सेनः, पुं, विष्णुः । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
 पालवधे । १०।५५ ।

“साम्यमाप कमलासखविष्वक्-
 सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥”)

विष्णोर्निर्मात्यधारी । यथा,—

“निर्मात्यधारी विष्णोस्तु विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिर्दीर्घशस्त्रजटाधरः ॥
 रक्तपिङ्गलवर्णस्तु सितपद्मोपरिस्थितः ।

विसर्गः

पठतीयः खरान्तेन संयुतो विद्धनेन्द्रना ।
कीर्तितस्तस्य मन्त्रोऽयं तेन तं परिपूजयेत् ॥
इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
त्रयोदशमनुः । यथा,—
“ततश्च मेरुसावर्णः ब्रह्मसुनुर्मेनुः स्मृतः ।
ऋतुश्च ऋतुधामा च विष्वक्सेनो मनुस्तथा ॥”
इति मातृस्ये ६ अध्यायः ॥
विष्वक्सेनप्रिया, स्त्री, (विष्वक्सेनस्य प्रिया ।)
वाराही । इत्यमरः ॥ चामार आलु इति
भाषा ॥ लक्ष्मीः । इति मेदिनी । ये, १३४ ॥
विष्वक्सेना, स्त्री, प्रियङ्गुः । इत्यमरः ॥
विष्वक्शनं, स्त्री, भोजनम् । इति जटाधरः ॥
शब्दकरणम् । यथा । विष्वक्शति बीणा । इति
सुग्धबोधयाकरणम् ॥
विष्वक्शब्द, [च] चि, (विष्वक्शतीति । अश्च +
क्लिप् । “विष्वग्देवयोश्चेति ।” ६।३।६२ । इति
टिः स्थाने अद्रीत्यादेशः ।) सर्वतोऽगामी ।
इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । १८ । २५ ।
“विष्वद्रीचीर्विचिपन् सैन्यवीची-
राजावन्तः कापि दूरं प्रयातम् ॥”)
विष्वाणः, पुं, भक्षणम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विसं, स्त्री, गणालम् । इत्यमरः ॥ (यथा, कला-
विलासे । ६ ।
“नवविसक्सलयकवलन-
कषायकलहंसकलरवो यत्र ।
कमलवनेषु प्रसरति
लक्ष्म्या इव नूपुरारावः ॥”)
विसंवादः, पुं, (वि + सं + वद + घञ् ।) विप्र-
लम्भः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
२५८ । ११ ।
“अद्रोहमविसंवादं प्रवर्तन्ते तदाश्रयाः ॥”)
विसकण्टिका, स्त्री, (विसकण्टः शुभः कण्ठो
यस्या इति बहुव्रीहौ कन् टाप् अत इत्वम् ।)
बलाका । इत्यमरः ॥
विसकुसुमं, स्त्री, (विसस्य कुसुमम् ।) कमलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विसकटः, पुं, सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
इक्षुदीष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
विसर्जं, स्त्री, (विसर्ज्यायते इति । जन् + ङः ।)
पद्मम् । विसं गणालं तत्र जातत्वात् ॥
विसर्जाभिः, पुं, (विसं नाभिरुत्पत्तिस्थानं यस्य ।)
पद्मिनी । पद्मसमूहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
विसप्रसूनं, स्त्री, पद्मम् । इत्यमरः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ५ । २८ ।
“जञ्चुर्विसं धृतविकासिविसप्रसूनाः ॥”)
विसरः, पुं, (विसरतीति । वि + र + पदाद्यच् ।)
समूहः । इत्यमरः ॥ प्रसरः । इति मेदिनी ।
रे, २१७ ॥
विसर्गः, पुं, (वि + रज + घञ् ।) दानम् । (यथा,
रघुवंशे । ४ । ८६ ।
“आदानं हि विसर्गाय सतां जलमुचामिव ॥”)
व्यागः । (यथा, महाभारते । १ । ३२ । १३ ।

४६१

विसर्पः

“नानाशब्दविसर्गस्तैर्बध्यमानः समन्ततः ॥”)
मलनिर्गमः । विसर्जनीयः । (यथा, भाग-
वते । ६ । ८ । १० ।
“सर्विसर्गं फडन्तं तत् सर्वदिक्षु विनिर्दिशेत् ॥”)
सूर्यस्यायनभेदः । इति मेदिनी । गे, ५० ॥
मोचः । इति हज्जायुधः ॥ विच्छेदः । इति
शब्दरत्नावली ॥ विशेषशब्दः । यथा,—
“पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।
विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद्वीजं चराचरम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥
विसर्जनीयस्य पर्यायः ।
“अः सर्गो रसना वक्तुं विसर्गश्च द्विविधकः ।
नादोऽर्हद्वरुणभावा कला राशी सदाशिवः ।
अनुचार्या तुरीया च विश्वमात्मकला परा ॥”
इति बीजाभिधानम् ॥
अपि च ।
“अः कण्ठको मन्त्रासेनः कला पूर्णान्विता हरिः ।
इच्छा भद्रा गणेशश्च रतिविद्यासुखी सुखम् ॥
द्विविधरसना सोमोऽनिरुद्धो दुःखसूचकः ।
द्विजिह्वः कुण्डलं वक्तुं सर्गः शक्तिर्निशाकरः ।
सुन्दरी सुयशानन्ता गणनाथो महेश्वरः ॥”
इति बीजवर्णाभिधानान्तरम् ॥
अन्यच्च ।
“विसर्गः सर्गमाख्यातो वियद्विषयमासनः ।
अनिरुद्धो महेशानि कालज्ञोऽपि रमापि च ॥”
इति वर्णाभिधानम् ॥
(प्रयोगः । यथा, भागवते । १ । ५ । ११ ।
“तदाविसर्गो जनताघविज्ञवः ॥”)
विसर्जनं, स्त्री, (वि + रज्ज् + ल्युट् ।) दानम् ।
परित्यागः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । २५ ।
“श्रुतदेहविसर्जनं पितु-
श्चिरमश्रूणि विमुच्य राघवः ॥”)
संप्रेषणम् । इति मेदिनी । ने, २०५ ॥ (पुं, यदुवं-
शीयानामन्यतमः । यथा, भागवते । ११ । ३० । १८ ।
“विसर्जनाः कुक्कुराः कुन्तयश्च
मिथस्तु जघ्नुः सुविष्टय्य सौहृदम् ॥”)
विशेषेण रज्ज्यते इति । वि + रज्ज् + कर्मणि
ल्युट् । उत्पादिते, त्रि । यथा, भागवते । १० ।
१६ । ५७ ।
“तथा रज्जमिदं विश्वं धातुगुणविसर्जनम् ॥”)
विसर्पः, पुं, (वि + रप् + घञ् ।) रोगविशेषः ।
तत्पर्यायः । विसर्पः २ सचिवामयः ३ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ तत्र विप्रकण्ठं निदानं संख्यां
निरुक्तिश्चाह ।
“लवणात्मकटूष्णादिसेवनादोषकोपतः ।
विसर्पः सप्तधा ज्ञेयः सर्वतः परिसर्पणात् ॥”
आदिशब्दाच्चरकोक्तहरितशाकशिखाकप्रभृ-
तीनां ग्रहणम् ॥ * ॥ सप्तधात्वं विवृणोति ।
“पृथक् त्रयस्त्रिभिस्त्रैको विसर्पा इन्द्रजास्त्रयः ।
वातिकः पित्तिकश्चैव कफजः सान्निपातिकः
चत्वार एते वीसर्पा वक्ष्यन्ते इन्द्रजास्त्रयः ॥
आग्नेयो वातपित्ताभ्यां ग्रन्थाख्यः कफवातजः ।

विसर्पः

यस्तु कर्दमको घोरः स पित्तकफसम्भवः ॥” * ॥
विसर्पदोषद्वयाणि संगृह्याह ।
“रक्तं लसीका त्वक्कांसं दूष्यं दोषास्त्रयो मलाः ।
विसर्पाणां समुत्पत्तौ हेतवः सप्त धातवः ॥”
त्रयो मलाः वातपित्तकफाः । दोषाः दूषका
इत्यर्थः । अन्यथा दोषा मला इत्यत्र पुनरुक्ति-
दोषोऽगलित्युक्तः ॥ * ॥ वातिकस्य लक्षणमाह ।
“तत्र वातात् परीसर्पो वातज्वरसमवयधः ।
श्रीफस्फुरणनिस्तोदमेदायामार्त्तिहर्षवान् ॥”
परीसर्पो विसर्पः । वातज्वरसमवयधः शिरो-
हृद्गान्धोदरशूलादियुक्तः । भेदः विदारणेनेव
यथा । आयामः आकर्षणेनेव यथा ॥ * ॥
पैत्तिकमाह ।
“पित्तादुद्वतगतिः पित्तज्वरलिङ्गोऽतिलोहितः ॥”
द्वतगतिः श्रीघ्नप्रसरणशीलः ॥ * ॥ श्लेष्मिक-
माह ।
“कफात् कण्डुयुतः स्निग्धः कफज्वरसमानरुक् ॥”
सान्निपातिकमाह ।
“सन्निपातसमुत्पद्य सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
वातपैत्तिकस्यामिविसर्पाख्यस्य च लक्षणमाह ।
“वातपित्तज्वरच्छर्दिच्छर्त्वातीसाररुद्धभ्रमेः ।
अस्त्रिमेदाभिसदनतमकारोचकैर्युतः ॥
करोति सर्वमङ्गश्च दीप्ताङ्गारावकीर्णवत् ।
यं यं देशं विसर्पश्च संसर्पति भवेत् स सः ॥
शान्ताङ्गारासितो नीलो रक्तो वा रूपचयीयते ।
अग्निदग्ध इव स्फोटैः श्रीघ्नगत्वात् द्वतश्च सः ॥
मर्मानुसारी वीसर्पः स्यादतोऽतिबलस्ततः ।
यथेताङ्गं हरेत् संज्ञां निद्राश्च श्वासमीरयेत् ॥
हिष्माश्च संगतोऽवस्थामीदृशीं लभते नरः ।
क्वचिच्छर्मा रतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु ॥
चेष्टमानस्ततः क्षिप्तो मनोदेहसमुद्भवाम् ।
दुःप्रबोधोऽश्रुते निद्रां सोऽग्निवीसर्प उच्यते ॥”
स्फोटैः उपचीयत इत्यन्वयः । मर्मानुसारी
हृदयानुसारी । हरेत् वीसर्प इत्यन्वयः । हिष्मां
हिक्काम् । ईरयेत् उत्पत्तुं प्रेरयेत् । मनोदेह-
समुद्भवां निद्रां मरणरूपाम् । अश्रुते प्राप्नोति ॥ * ॥
वातश्लेष्मिकग्रन्थिविसर्पमाह ।
“कफेन रुद्धः पवनो भित्त्वा तं बहुधा कफम् ।
रक्तं वा वृद्धरक्तस्य त्वक्शिरास्त्रायुमांसगम् ॥
दूषयित्वा तु द्वीषांशुर्वृत्तस्थूलखरात्मनाम् ।
ग्रन्थीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररुग्जराम् ॥
श्वासकाशास्यवैरस्यशोषहिक्कावमिभ्रमेः ।
मोहवैवर्ण्यस्रक्छर्द्वाङ्गभङ्गाङ्गसदनैर्युतः ।
इत्ययं ग्रन्थिवीसर्पो वातश्लेष्मप्रकोपजः ॥”
कफेन रुद्धः स्वहेतुदुष्टेन पवनोऽपि स्वहेतुदुष्टः ।
तेनायं वातश्लेष्मिकः । तं कफं बहुधा भित्त्वा
रक्तं वा दूषयित्वा इत्यन्वयः । त्वगादिकमिति
रक्तविशेषणम् ॥ * ॥ पित्तश्लेष्मिकं कर्दमाख्यं
विसर्पमाह ।
“कफपित्तज्वरास्तम्भो निद्रातन्द्राशिरोरुजा ।
अङ्गावसाद्विघ्नेपप्रलापारोचकभ्रमाः ॥
स्रक्छर्द्वाग्निर्भेदोऽस्थिं पिपासन्निग्रयगौरवम् ।

विसर्पः

आमोपवेशनं लेपस्रोतसाच्च विसर्पति ॥
 प्रायेणामाशये गृह्णन्नेकदेशं न चातिरुक् ।
 पिङ्गकैरवकीर्णैति पौतलोद्धितपाङ्कुरैः ॥
 क्षिप्तोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः ।
 गम्भीरपाकः प्राच्योष्मा क्लिन्नः क्लिष्टो विदीर्यते ।
 पङ्कत्वक् शीर्णमांसस्य स्पष्टस्त्रायुशिरागणः ।
 श्वगन्धश्च वीसर्पः कर्दमाख्यसुश्रुति तम् ॥”
 स च सर्पति एकदेशमित्यन्वयः । पिङ्गकैः
 पिङ्गकाभिः । अवकीर्णः व्याप्तः । असितः
 कृष्णः । मेचकः रूचकृष्णः । प्राच्योष्मा प्रचु-
 रोष्मा । स्पष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते स्पष्टः सन्नाद्रौ
 भवति विदीर्यते च । पङ्कत्वक् कर्दमवर्णा त्वग्-
 यत्र सः । शीर्णमांसः गलितमांसः । अतएव
 स्पष्टस्त्रायुशिरागणः ॥ * ॥ सान्निपातिक-
 माह ।
 “सन्निपातसमुत्पत्तु सर्वरूपसमन्वितः ॥” * ॥
 चतुर्ष्व विसर्पमाह ।
 “बाह्यहेतोः चतात् कुङ्कः सरत्तं पित्तमौरयन् ।
 वीसर्पमारुतः कुर्यात् कुलस्यसदृशैश्चितः ।
 स्फोटैः शोथज्वररुजा दाह्यादां श्यावशो-
 णितम् ॥”
 बाह्यहेतोः शूलप्रहारव्यालदन्तनखाद्यागन्तु-
 हेतोः । श्यावशोणितं धूम्रवर्णरक्तम् ॥ * ॥
 उपद्रवानाह ।
 “ज्वरातीसारवमयुस्तृणमांसदण्डकृमाः ।
 अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः ॥” * ॥
 साध्यत्वादिकमाह ।
 “सिध्यन्ति वातकफपित्तकृता विसर्पाः
 सर्वात्मकचतुर्गतस्य न सिद्धिमेति ।
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुश्च भवेदसाध्यः
 कृच्छ्राश्च मर्मसु भवन्ति च सर्व एव ॥”
 पित्तात्मकोऽङ्गनवपुः पित्तजः सन् कज्जलवर्णः ।
 सर्व एवासाध्या अपि ॥ * ॥ अथ विसर्पस्य
 चिकित्सा ।
 “विरिकवमनालेपसेचनासविमोक्षणेः ।
 उपाचरेद्यथादोषं विसर्पानविदाहिभिः ॥
 रास्त्रा नीलोत्पलं दारु चन्दनं मधुकं बला ।
 घृतं क्षीरयुतो लेपो वातवीसर्पनाशनः ॥”
 चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 “कसेरुः शङ्खाटकपद्मगुन्धैः
 स्रग्ध्रैर्वलेः सोत्पलकर्दमैश्च ।
 वस्त्रान्तरेः पित्तकृते विसर्पे
 लेपो विधेयः सष्टतः सुशीतः ॥” * ॥
 त्रिफलापद्मकोशीरसमङ्गाकरवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥
 समङ्गा लज्जालुः ।
 “वातपित्तप्रशमनमग्निवीसर्पणे हितम् ।
 वातश्लेष्महरं कर्म्म अग्निवीसर्पणे हितम् ॥
 पित्तश्लेष्मप्रशमनं हितं कर्दमसंज्ञके ।
 त्रिदोषजक्रियां कुर्यात् विसर्पं त्रिमलापहाम् ॥”
 शिरीषयष्टीनतचन्दनैला
 सांसीहरिद्रादयः कुष्ठवालेः ।

४६२ विसारि

लेपो दशाङ्गः सष्टतः प्रयोज्यो
 विसर्पकुष्ठज्वरशोथहारी ॥”
 नतं तगरम् । चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् ।
 दशाङ्गो लेपः ॥ * ॥
 “परिवेकाः प्रलेपाश्च शस्यन्ते पञ्चवल्कलैः ।
 पद्मकोशीरमधुकं चन्दनैला विसर्पणे ॥
 भूनिम्बवासा कटुका पटोल-
 फलत्रयं चन्दननिम्बसिद्धः ।
 विसर्पदाहज्वरशोथकण्डू-
 विस्फोटहृणावमिहृत कषायः ॥
 कुष्ठानि यानि सर्पिषि ब्रणेषु विविधेषु च ।
 विसर्पे तानि धोव्यानि सेकालेपनभोजनैः ॥” * ॥
 करञ्जसमच्छदलाङ्गलीक-
 सुहृकैर्दुग्धानलभृङ्गराजैः ।
 तैलं निशाम्बुविधैर्विपक्वं
 विसर्पविस्फोटविचर्चिकाग्रम् ॥
 इति करञ्जादितैलम् ॥ * ॥
 “कुष्ठामयस्फोटमस्फुरिकोक्त-
 चिकित्सयाप्याशु हरेद्विसर्पान् ।
 सर्वाङ्गान् विकारान् परिशोध्य धीमान्
 ब्रह्मं क्रमेणोपचरेद्यथोक्तम् ॥”
 इति विसर्पाधिकारः । * ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (वेगः । यथा, उत्तरचरिते ।
 “प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ॥”
 नाव्यालङ्कारविशेषः । तल्लक्षणादिकं यथा,
 साहित्यदर्पणे । ६ । ४८५ ।
 “विसर्पो यत्समारब्धं कर्म्मनिष्फलप्रदम् ॥”
 यथा वेद्याम् । एकस्य तावत् पाकोऽयमि-
 त्यादि ॥)
 विसर्पणं, क्ली, (वि + स्फ + ल्युट् ।) प्रसरः ।
 इत्यमरः ॥ तन्नुब्रणविटपादेर्विसर्पणम् । इति
 भरतः ॥ (निक्षेपः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ८ । १३ ।
 “शोषणं सागरस्यैव मेरोरिव विसर्पणम् ।
 पतनं भास्करस्यैव न न्यथे द्रोणपातनम् ॥”)
 विसर्पिः, पुं, विसर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 विसर्पं, क्ली, (विसं लातीति । ला + कः ।) पञ्चवः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 विसारः, पुं, (विशेषेण सरतीति । स्फ गतौ +
 “व्याधिमत्स्यवलेष्विति वक्तव्यम् ॥” ३ । ३ । १७ ।
 इत्यस्य वार्तिकोक्त्या घञ् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
 (भावे घञ् । निर्गमः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७६ । १ ।
 “हिरण्यकेशो रजसो विसारे
 २र्हिर्धुनिर्वात इव ध्रुवीमान् ॥”
 “रजस उदकस्य विसारे विसरणे मेघार्द्रिर्ग-
 मने ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 विसारिणी, क्ली, (विशेषेण सरतीति । स्फ +
 णिनिः । डीप् ।) माषपर्णी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ प्रसरणशीला । यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ८ । ६८२ ।
 “निर्धूमस्य विसारिण्यो ज्वाला ह्यभुजो
 दधुः ॥”)

विसृत्व

विसारितः, त्रि, प्रसारितः । विपूर्वणान्तद्वयातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 विसारी, [नृ] त्रि, (वि + स्फ + णिनिः ।) प्रसरण-
 शीलः ॥ तत्पर्यायः । विसृत्वरः २ विसृमरः ३
 प्रसारी ४ । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । १ । १५ ।
 “अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
 सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ॥”)
 विसिनी, स्त्री, (विसमस्यस्या इति । विसृ +
 “पुष्करादिभ्यश्च ।” इति इनिः । डीप् ।)
 पद्मिनी । इत्यमरः ॥ शृणालम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 विसृचिका, स्त्री, (विसृची + स्वार्थे कन् ।)
 अजीर्णरोगविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥
 (अस्या विशेषविष्टितस्तु अजीर्णविसृचीश्च-
 योर्द्रष्टव्या ॥)
 विसृची, स्त्री, (विशेषेण सूचयति शब्दमिति ।
 वि + सूच् + अच् । स्त्रियां ङीष् । यद्वा, विशिष्टा
 सूचीव ।) अजीर्णरोगविशेषः । ओलाउटा
 इति भाषा ॥ तस्य निरुक्तिर्यथा,—
 “सूचीभिरिव गात्राणि तुदन् सन्निहतेऽनिलः ।
 यस्याजीर्णेन सा वैद्यैर्विसृचीति निगद्यते ॥”
 तस्या निदानमाह ।
 “न तां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः ।
 मृष्टास्त्रामजितात्मानो लभन्तेऽश्नन्तोलुपाः ॥”
 विदितागमा ज्ञातायुर्वेदाः ॥ * ॥
 तस्या लक्षणमाह ।
 “मृच्छातिसारो वमथुः पिपासा
 शूलं भ्रमोऽङ्गनजम्भदाहाः ।
 वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च
 भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः ॥”
 उद्देष्टनं हस्तपादयोः । शिरसो भेदः शिरः-
 शूलम् ॥ * ॥ तस्या उपद्रवानाह ।
 “निद्रानाशोऽरतिः कम्पो मृत्नाघातो विसं-
 ज्ञता ।
 अमी उपद्रवा घोरा विसृच्याः पञ्च दारुणाः ॥”
 अमी उपद्रवा घोराः अमी निद्रानाशादय
 उपद्रवाः सर्वेषामेव रोगाणां घोरा भयङ्कराः ।
 विसृच्याः पञ्च दारुणाः विसृच्यास्तु पञ्चापि
 यदि स्युस्तदा दारुणाः प्राणभयङ्कराः ॥ * ॥
 तस्या अरिष्टमाह ।
 “यः श्यावदन्तौष्ठनखोऽल्पसंज्ञ-
 शब्दार्द्रिर्दन्तोऽभ्यन्तरयातनेजः ।
 क्षामस्वरः सर्वविसृक्तसन्धि-
 र्याघान्नरः सोऽपुनरागमाय ॥”
 सर्वविसृक्तसन्धिः सर्वं विसृक्ताः शिथिलीभूताः
 सन्धयो यस्य सः ॥ इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
 अस्याश्चिकित्सा अजीर्णशब्दे द्रष्टव्या ॥
 विसृरितं, क्ली, अनुतापः । इति जटाधरः ॥
 विसृतं, त्रि, (वि + स्फ + क्तः ।) विसृत्तम् । इत्य-
 मरः ॥
 विसृत्वरः, त्रि, (विसरति तच्छीलः । वि + स्फ +
 “इण्णशृजिसर्तिभ्यः करप् ।” ३ । २ । १६३ ।

विस्तीर्णः

इति करप् । इत्यस्येति मुक् । प्रसरणशीलः ।
इत्यमरः ॥ “विसरणम् । गतिविशेषः । विस्-
त्वरो नदः । विस्त्वरी नदी । विस्त्वरं तैल-
मित्यादि । विसरति विस्त्वरः ख गतौ चरप-
हृजौगिति चरप् खस्य सन् पिति तन् ।” इति
भरतः ॥
विस्त्वमरः, त्रि, (विशेषेण सरति तच्छीलः । वि+
हृ+“खस्यदः करच् ।” ३।२।१६० । इति
कारच् ।) प्रसरणशीलः । इत्यमरः ॥
विस्त्वः, त्रि, (वि+हृ+क्तः ।) निक्षिप्तः ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, ऋच्छकटिके । १ अङ्के ।
“उद्दिमचक्रलकटाक्षविस्त्वदृष्टि-
र्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ॥”)
विशेषेण दृष्टश्च ॥ (युक्तः । यथा, भागवते ।
१।१६।२४ ।
“अन्तर्हितस्य सरती विस्त्वा
कर्माणि निर्व्याणविलम्बितानि ॥”
प्रेषितः । यथा, रघुः । ५।३६ ।
“आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
भोजेन दूतो रघवे विस्त्वः ॥”
पुं, विसर्गः । विद्ध्ययङ्गुः । यथा, कातन्त्रे । ८।२ ।
“रसकारयोर्विस्त्वः ॥”)
विस्तः, पुं, क्ली, (विस् उत्सर्ग+क्तः ।) हेम्नो-
ऽक्षः । अशीतिरत्तिकापरिमितस्वर्गम् । इत्य-
मरः ॥
विस्तरः, पुं, (वि+स्तृ+“प्रथने वावश्च” ।
३।३।३३ । इति घञः प्रतिषेधे “ऋदोरप् ।”
इत्यप् ।) शब्दस्य विस्तारः । इत्यमरः ॥ (यथा,
शिषुपालवधे । २।२४ ।
“सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे ॥”
वेदाङ्गम् । यथा, भागवते । ३।३।२ ।
“सान्दीपनेः सकृद्वोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ॥”)
विस्तारः । (यथा, गीतायाम् । १०।१६ ।
“प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥”)
प्रणयः । इति मेदिनी ॥ पीठः । समूहः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, बहुः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ६।३१४ ।
“अपेक्षितं परित्यज्य नीरसं वस्तु विस्तरम् ।
यदा सन्दर्शयेच्छेयमासुखानन्तरं तदा ॥”)
विस्तारः, पुं, (वि+स्तृ+“प्रथने वावश्च” ।
३।३।३३ । इति घञ् ।) विटपः । विस्ती-
र्णता । तत्पर्यायः । विग्रहः २ आसः ३ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५५८ ।
“वशावलम्बनं यद्यो विस्तारो गुणस्य याव-
नतिः ।
तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गमुपप्रणाशाय ॥”)
स्तम्भः । इति मेदिनी । रे, २१५ ॥
विस्तीर्णः, त्रि, (वि+स्तृ+क्तः । “रदाभ्या-
मिति” ८।२।४२ । इति नः ।) विपुलम् ।
विस्तृतम् । यथा,—
“विस्तीर्णं विकटं वडुं विशालं विपुलं पृथु ।”
इति जटाधरः ॥

विस्फोटः

(यथा,—
“पर्णानि स्वर्णवर्णानि विस्तीर्णकर्णलोचने ।
तूर्यमानीयतां चूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने ॥”
इत्युद्भटः ॥)
विस्तीर्णपर्णं, क्ली, (विस्तीर्णं पर्णं पञ्चमस्य ।)
मानकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
विस्तृतः, त्रि, (वि+स्तृ+क्तः ।) लब्धविस्तारः ।
तत्पर्यायः । विस्तृतम् २ ततम् ३ । इत्यमरः ॥
(यथा, भागवते । २।२४।६० ।
“तत्त्वं ब्रह्मपरं ज्योतिराकाशमिव विस्तृतम् ॥”)
विस्फटः, त्रि, (विशेषेण स्पष्टः ।) सुस्पष्टः । यथा,
“विस्फटमदृतं शान्तं स्रष्टाचरपदं तथा ।
कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
विस्फारः, पुं, (वि+स्फुर+घञ् । “स्फुरति-
स्फुल्लवोर्वणि ।” ८।३।७६ । इत्यात्वम् ।) धनु-
गुणशब्दः । इत्यमरः ॥ अस्य विवरणं मूर्धन्य-
षकारमध्यविष्कारशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (यथा,
महाभारते । ३।२७६।३६ ।
“विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा बभौ ॥”
विस्तृतिः । यथा, साहित्यदर्पणे । ३।२०७ ।
“विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”)
विस्फारितः, त्रि, प्रकाशितः । चलितः । विपूर्व-
चान्तस्फुरधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
(यथा, महाभारते । ३।११।२० ।
“स नष्टमायोऽतिबलो क्रोधविस्फारितेक्षणः ।
काममूर्त्तिधरः क्रूरः कालकल्यो यदृश्यत ॥”
निर्घोषितः । यथा, किराते । १४।३० ।
“उदूढवक्षःस्थितैकदिङ्मुखो
विक्रधविस्फारितचापमण्डलः ॥”)
विस्फुरितः, त्रि, (वि+स्फुर+क्तः ।) स्फूर्ति-
विशिष्टः । चञ्चलः । यथा,—
“रक्तरक्तीकृताङ्गश्च रक्तविस्फुरितेक्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन भुक्नुटीभीषणाननम् ॥”
इति दशमुखादुर्गाध्यानेकदेशः ॥
विस्फुलिङ्गः, पुं, विधमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशिष्टः स्फुलिङ्गः ।) अग्निकणा च ॥
विस्फोटः, पुं, (विस्फोटवौति । वि+स्फुट्+
अच् ।) विरुद्धस्फोटकः । विस्फोडा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पिठकः २ पिठका ३
पिठकम् ४ । इत्यमरः । विटकः ५ विटका ६
विटकम् ७ । इति तट्टीका ॥ स्फोटकः ८
स्फोटः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ८५ । १८ ।
“किमेतदिति संभ्रान्तः प्रबुद्धोऽथ ददर्श सः ।
उत्थाय राजा विस्फोटानङ्गे तस्या विनि-
र्गतान् ॥”)
तस्य विप्रकृष्टनिदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“कङ्कन्तीक्ष्णीषाविदाहिरुच-
चारैरजीर्णाधशनातपैश्च ।
तथर्तुदोषेण विसर्पणेन
कुप्यन्ति दोषा पवनादयस्तु ॥

विस्फोटः

त्वचमाश्रित्य ते रक्तमांसास्थीनि प्रदुष्य च ।
घोरान् कुर्वन्ति विस्फोटान् सर्वज्वरपुरः-
सरान् ॥”
ऋतुदोषेण ऋतुहेतुकश्रीतोष्णादीनामतिथोगेन ।
ऋतुचिताहारविहारवैपरीत्येन त्वचमाश्रित्य
विस्फोटान् कुर्वन्तीत्यर्थः । ज्वरपुरःसरान्
ज्वरपूर्व्वान् ॥ * ॥ रूपमाह ।
“अग्निदग्धनिभाः स्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः ।
कचित् सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इति ते
स्तृताः ॥”
रक्तपित्तजाः एतेन सर्वेषु विस्फोटेषु रक्त-
पित्तयोः प्रधानकारणत्वम् । यथा शूलेषु वातस्य
तथा वातानुगतपि बोद्धव्या । तथा च भोजः ।
“यदा रक्तञ्च पित्तञ्च वातेनानुगतं त्वचि ।
अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुतः सर्वदेह-
गान् ॥” * ॥
घातिकमाह ।
“शिरोरुक्शूलभूयिष्ठज्वरदृष्टपर्व्वमेदनम् ।
सकृष्णवर्णतां चेति वातविस्फोटलक्षणम् ॥”
शूलमत्र तोदरूपम् ॥ * ॥ पित्तिकमाह ।
ज्वरदाहरजापाकः सावस्तृणासमन्वितम् ।
पीतलोहितवर्णश्च पित्तविस्फोटलक्षणम् ॥”
रजादित्रयं स्फोटेषु ॥ * ॥ वातपित्तिकमाह ।
“वातपित्तहतो यस्तु तत्र स्युस्तीव्रवेदनाः ।
स्तेमित्यं गौरवं कण्ठभेदादवलासजे ॥” * ॥
पित्तज्ञेयिकमाह ।
“कण्ठुर्दाहो ज्वरश्चर्द्दिर्जायते कफपैत्तिके ॥”
सान्निपातिकमाह ।
“मध्य निम्नोन्नतलोदः कठिनः खल्वपाकवान् ।
रागदाहदधामोहच्छर्द्दिमूर्च्छारुजाज्वराः ।
प्रलापो वेपथुश्च सोऽसाध्यश्च त्रिदोषजः ॥”
मोहो विपरीतज्ञानम् । मूर्च्छा सर्वथा ज्ञान-
शून्यता ॥ * ॥ रक्तजमाह ।
“वेदितयाश्च रक्तेन पैत्तिकेन च हेतुना ।
शुक्लाफलसमा रक्ता रक्तसावा विदाहिनः ।
न ते सिद्धिं समायान्ति शुद्धैर्योगशतैरपि ॥”
पैत्तिकेन च हेतुना पित्तस्य हेतुना कदाचिना
रक्तस्य पित्तस्य तुल्यत्वात् न च ते साध्याः ।
“एतं चाष्टविधा बाह्या आन्तरोऽपि भवेदयम् ।
तस्मिन्नन्तर्व्याधा तीव्रा ज्वरयुक्ताभिजायते ॥
तस्मिन् बहिर्गते स्वास्थान्त्वायानस्य बहिर्गतिः ।
तत्र वातिकविस्फोटक्रिया कार्या विज्ञानता ॥”
उपद्रवानाह ।
“दृष्ट्वासांसांसङ्कोपदाहद्विकामदज्वराः ।
विसर्पमर्मसंरोधास्तेषामुक्ता उपद्रवाः ॥”
मांससङ्कोपः मांसस्य शठितत्वम् । मर्मसंरोधो
मर्मवधा । तेषां विस्फोटकानाम् ॥ * ॥
केचिदुपद्रवाणां लक्षणान्तरं पठन्ति ।
“ह्रिका आसोऽरुचिस्तृणा स्वाङ्गसर्दो हृदि-
यथा ।
विसर्पज्वरहृक्सा विस्फोटानामुपद्रवाः ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।

विस्फोटः

“एकदोषोत्थितः साध्यः कच्छसाध्यो द्विदो-
षजः ।
सर्वरूपान्वितो घोरो ह्यसाध्यो भूयुषद्वयः ॥”
अथ विस्फोटस्य चिकित्सा ।
“विस्फोटे लङ्घनं कार्यं वमनं पथ्यभोजनम् ।
यथादोषवलं वीक्ष्य प्रयुज्याच्च विरेचनम् ॥*॥
जौर्णः शालिर्यवा मुन्ना मसुराश्चाणकी तथा ।
स्तान्यन्नानि विस्फोटे हितानि सुनयोऽनुवन् ॥
हे पञ्चमूल्यौ रास्त्रा च दारुणश्रीरं दुरालभा ।
गुडूची धान्यकं सुस्तमेषां काथं पिवेन्नरः ।
विस्फोटान्नाशयत्याशु समीरणनिमित्तकान् ॥
द्राक्षाकाशस्यैव रपटोलारिष्टवासकैः ।
कटुकालाजदुसर्गैः पौष्टिकैः ससितं घृतम् ॥
भूनिस्सवचावासात्रिफलेन्द्रसवत्सकैः ।
पिचुमर्दपटोलभ्यां कफजे मधुयुक् घृतम् ॥*॥
किराततिक्तकारिष्टयद्याङ्गास्त्रुदवासकैः ।
पटोलपर्पटोश्रीरत्रिफलाकोटजान्वितैः ॥
कथितेर्द्धादशाङ्गन्तु सर्वविस्फोटनाशनम् ॥*॥
विस्फोटयाधिनाशाय तण्डुलास्त्रुदपेषितैः ।
वोजैः कुटजवृक्षस्य लेपः कार्यो विज्ञानता ॥*॥
हिन्ना पटोलभूनिस्सवासकारिष्टपर्पटैः ।
खदिराब्जयुतैः काथो हन्ति विस्फोटकं ज्वरम् ॥
चन्दनं नागपुष्पञ्च सारिवा तण्डुलीयकम् ।
श्रीरीषवल्कलं जाती लेपः स्याद्वाहनाशनः ॥”
“उत्पलं चन्दनं लोघसुश्रीरं शारिवाहयम् ।
जलेन पिष्टं लेपेन स्फोटदाहार्तिनाशनम् ॥*॥
पुत्रजीवस्य मज्जानं जले पिष्ट्वा प्रलेपयेत् ।
कालस्फोटं विषस्फोटं सद्यो हन्यात् सवेदनम् ॥
कच्चाग्रस्थं गलगस्थं कर्णग्रस्थञ्च नाशयेत् ।
अन्यच्च स्फोटकं तास्त्रं पुत्रजीवो विनाशयेत् ॥”
इति विस्फोटकाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
अन्यच्च ।
“मरीचं चित्तं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सकृत्पलम् ।
एषाञ्च कार्ष्णिको भागो विषस्याहं पलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुण्ये पचेत् ।
मृत्पात्रे लौहपात्रे वा शनैर्मृद्वग्निना पचेत् ॥
पामा विचर्चिका चैव दहविस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥
प्रसृतान्यपि श्वित्राणि तैलेनानेन स्रजयेत् ।
चिरोत्थितमपि श्वित्रं विवर्णं तत्क्षणात्
भवेत् ॥”
अपि च ।
“भूनिस्सनिस्त्रिफलापर्पटैश्च घृतं जलम् ।
पटोलसुस्तकाभ्याञ्च वासकेन च नाशयेत् ।
विस्फोटकानि व्यक्तानि नात्र कार्या विचा-
रणा ॥”
इति गारुडं १६८ अध्यायः ॥*॥
विस्फोटकस्य स्वरूपं यथा, भावप्रकाशे ।
“स्फोटाः श्यावराणाभासा विस्फोटाः स्युस्तु-
लचः ॥”

विस्मृतिः

विस्मयः, पुं, (वि + स्मि + “एरच् ।” इत्यच् ।)
आश्चर्यम् । तत्पर्यायः । अहो २ ही ३ ।
इत्यमरः ॥ “अन्यदद्भुतशब्दे द्रष्टव्यम् ।
‘अद्भुतो विस्मयस्याधिभावो गन्धर्वदेवतः ।
पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् ॥’
इति भावरसयोः पर्यायत्वं अद्भुतस्य विस्मय-
स्याधिभावात्मकत्वात् ॥” इति भरतः ॥*॥
तस्य लक्षणम् । यथा,—
“विविधेषु पदार्थेषु लोकसीमातिवर्तिषु ।
विस्फारस्तेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥
(अस्मात्तपःचयो भवति । यथा, मनुः ॥ ४।२३७।
“यस्योऽवृत्तेन चरति तपः चरति विस्मयात् ॥”)
दर्पः । इति मेदिनी ॥ [सन्देहः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (विगतः स्मयो गर्वो यस्येति ।
नष्टगर्वः, त्रि । यथा, भागवते । ३।१७। ३० ।
“तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः
श्रयिष्यसे वीरशये श्वभिर्वृतः ॥”)
विस्मयान्वितः, त्रि, (विस्मयेन अन्वितः युक्तः ।)
विस्मययुक्तः । आश्चर्यविशिष्टः । तत्पर्यायः ।
विलचः २ । इत्यमरः ॥
विस्माप(य)नः, पुं, (विस्माप(य)यतीति । वि +
स्मि + णिच् + ल्युः ।) कुहकः । गन्धर्वनगरम् ।
कामदेवः । इति मेदिनी ॥ स्त्री, विस्मायनम् ॥
(यथा, हरिवंशे । १२६। २६ ।
“पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं भयानघ ।
विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुत्तेजसः ॥”
विस्मयकारकै, त्रि । यथा, भागवते । १ ।
१५। ५ ।
“वञ्चितोऽहं महाराज हरिणा बन्धुपिण्डा ।
येन मेऽपहृतं तेजो देवविस्मापनं महत् ॥”)
विस्मितः, त्रि, (वि + स्मि + क्तः ।) विस्मयान्वितः ।
यथा,—
“महापाशुपतान् दृष्ट्वा समुत्थाय महेश्वरः ।
संपरिष्वजत यत्तं ते प्रणेसुर्महेश्वरम् ॥
ततस्तदद्भुततमं दृष्ट्वा सर्वगणेश्वराः ।
सुविस्मितास्तदा सन्तः किमिदं चिन्तयन्ति ॥
विस्मितांस्तान् गगान् दृष्ट्वा शैलादिर्योगिनावरः ।
प्राह प्रहस्य देवेश शूलपाणिं गणाधिपः ॥
विस्मितामौ गणा देव सर्व एव महेश्वर ।
महापाशुपतानां हि यत् त्वदालिङ्गनं कृतम् ॥”
इति वामने ६४ अध्यायः ॥
विस्मितिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोर्भावि
क्तित्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मृतः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) स्मरणाविषयः ।
तत्पर्यायः । अन्तर्गतम् २ । इत्यमरः ॥ (यथा,
“पठित्वा सर्वशान्ताणि विस्मृतान्यक्षराणि च ।
आस्ते किञ्चित् सम खान्ते टवर्गस्य तु पञ्चमः ॥”
इत्युद्भटः ॥)
विस्मृतिः, स्त्री, विस्मरणम् । विपूर्वस्मिधातोः
क्तित्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । ४४। ६६ ।

विहगः

“जामातरश्च स तथा सख्यप्रभसुपाचरत् ।
यथा तस्य निजा भोगाः सर्वे विस्मृति-
माययुः ॥”)
विस्मं, स्त्री, आमगन्धः । इत्यमरः ॥ इदं चिता-
धूमादिगन्धे अपकमांसगन्धे इत्यन्ये । इति
भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७४। १६६ ।
“समाश्लिष्यच्च धावित्वा सिञ्चन् धराश्रुभिः
स तम् ।
मीनोदरदरीवासविस्मं प्रचालयन्निव ॥”
तद्विशिष्टे, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे ।
८२। ७ ।
“अहमेनं न शक्नोमि गृहीतुं विस्मिच्छलम् ॥”)
विस्मगन्धा, स्त्री, (विस्मं गन्धो यस्याः ।) हृष्टा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्मगन्धिः, पुं, (विस्ममिव गन्धो यस्य ।) हरि-
तालम् । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मज्जः, त्रि, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मज्जः ।
इति केचित् ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । १। ७ ।
“विस्मज्जं परिचुस्म्य जातपुलकामालोक्य
गण्डस्थलीम् ॥”)
विस्मम्भः, पुं, (वि + स्मृ + क्तः ।) विस्मम्भः ।
(यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“विस्मम्भादुरसि निपत्य लब्धनिद्राम् ॥”)
प्रणयः । इत्यमरः ॥ प्रणयः परिचयः शृङ्गार-
प्रार्थना वा ।
परिचयप्रार्थनयोः प्रणयः परिकीर्तितः ॥
इत्यमरमाला ॥
प्रणयः क्रीडापारतन्त्र्यम् । इति रमानाथः ॥
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, रामायणे ।
२। ६०। ७ ।
“विलनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव ।
विस्मम्भं लभतेऽभीता रामे विन्ध्यस्तमानसा ॥”)
केलिकलहः । वधः । इति हेमचन्द्रः ॥
विस्मम्भी, [नृ] त्रि, (विस्मम्भते विश्वसितीति ।
वि + स्मम्भ + “वौ कथलसकत्यस्मम्भः ॥” ३। २ ।
१४३ । इति ध्रुवः ।) विस्मम्भी । (यथा,
भागवते । ६। ५। २० ।
“कथं तदगुरुपाथ गुणविस्मम्भप्रक्रमेत् ॥”)
प्रणयी । विस्मम्भशब्दादस्यर्थे गिन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
विस्मसा, स्त्री, जरा । इत्यमरः ॥
विस्सा, स्त्री, (विस्मं गन्धोऽस्यस्या इति । अच्
ततश्चाप् ।) हृष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥
विस्सुतः, त्रि, (वि + सु + क्तः ।) विस्सृतः । विपू-
र्वकसुधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ।
विहगः, पुं, (विहायसा गच्छतीति । गम् + “प्रिय-
वशेति ॥” ३। २। ३८ । इत्यत्र “हेच विहायसो
विहादेशो वक्तव्यः ॥” इति काशिकोक्तेः ङप्रत्यये
विहायःशब्दस्य विहादेशः ।) पक्षी । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ४। १८। २४ ।
“सुपर्णवत्सा विहगाश्चरन्वाचरमेव च ॥”)
वाणः । (यथा, महाभारते । ७। १६३। ४० ।

बीकः, पुं, (अजतीति । अज + “अजिधुनीभ्यो दीर्घश्च ।” उणा० ३।४७। कन् । अजे वींभावः ।) वायुः । पक्षी । इत्युणादिकोषः ॥ मनः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥

बीकाशः, पुं, (विकश्रमिति । वि + कश + घञ् । “इकःकाश ।” ६ । ३ । १२३ । इति वेदपसर्गस्य दीर्घः ।) रश्मिः । प्रकाशः । इत्यमरः ॥

बीचः, पुं स्त्री, इष्टिः । विपूर्वेचघातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

बीचणं, स्त्री, विशेषण ईचणम् । दर्शनम् । विपूर्वेचघातोर्लप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । १८ । २८ ।

“मनो जयाह भावज्ञा सस्मितापाङ्गवीचणैः”)

बीचापन्नः, त्रि, (बीचामापन्नः ।) विस्मयापन्नः । इति हेमचन्द्रः । ३।६७। (वीच्यापन्नः । इत्येवमेव)

बीचितः, त्रि, (वि + ईच + क्तः ।) विशेषण ईचितः । इष्टः । यथा,—

“पापघ्ने प्रञ्जलने तु पापसंयुतवीचिते ।

तथैव चाष्टमस्थाने रोगिण्यं मरणं दिशेत् ॥”

इति दीपिका ॥

बीच्यं, स्त्री, (बीच्येत इति । वि + ईच + ण्यत् ।) विस्मयः । इष्टम् । इति मेदिनी । ये, ५६ ॥

बीच्यः, पुं, (वि + ईच दर्शने + ण्यत् ।) लासकः । घोटकः । इति मेदिनी ॥ दर्शनीये, त्रि ॥

बीक्षा, स्त्री, (बीक्ष्णमिति । वि + इक्ष् + “गुरोश्च हलः ।” इति अः । टाप् ।) शूकशिक्षी ।

गतिभेदः । नर्तनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ अश्व-
गतिभेदः । सन्धिः । इति शब्दरत्नावली ॥

बीचिः, पुं, स्त्री, (वयति जलं तटे वह्यतीति । वे + “वोचो ङिच ।” उणा० ४ । ७२ । ईचिः । स च ङित् ।) तरङ्गः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे ।

१ । ४३ ।

“सरसीश्वरविन्दानां बीचिविचोभशीतलम् ।

आमोदमुपजिघ्रन्तौ खनिश्यासानुकारिणम् ॥”)

खल्यतरङ्गः । अवकाशः । सुखम् । इति मेदिनी । चे, १० ॥ अल्पः । इति हेमचन्द्रः ॥

किरणः । इति जटाधरः ॥

बीची, स्त्री, (बीचि + कृदिकारादिति ङीष् ।) बीचिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् । ५६ । ४ ।

“सरःपु नलिनीच्छन्निरस्तरविरश्मिषु ।
हंसांसाक्षिप्रकङ्कारवीचीविमलवारिषु ॥”)

बीचीतरङ्गः, पुं, व्यायविशेषः । स तु ओजैः शब्दस्य उत्पत्तिकारणरूपः । यथा,—

“बीचीतरङ्गन्यायेन तदुत्पत्तिस्तु कीर्तिता ।
कदम्बगोलकन्यायादुत्पत्तिः कस्यचिन्मते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

ननु नृदङ्गाद्यवच्छेदेनोत्पन्ने शब्दे ओजे कथमुत्पत्तिरित्यत आह बीचीति आद्यशब्दस्य

वर्हिर्दृग्दिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेनैव शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एवं क्रमेण ओजोत्पन्नो गृह्यत इति । कदम्ब इति आद्यशब्दादृश-

दिचु दृश शब्दा उत्पद्यन्ते तेऽन्ये दृश शब्दा उत्पद्यन्ते इति भावः । अस्मिन् कल्पे गौरवाद्युक्तं कस्यचिन्मते इति । इति सिद्धान्तमुक्तावली ॥

बी(वी)जं, स्त्री, (विशेषण कार्यरूपेण अपत्यतया च जायते इति । वि + जन + “उपसर्गे च संज्ञायाम् ।” इति डः । “अन्धेषामपीति ।” उपसर्गस्य दीर्घः । यदा विशेषण ईजते कुचिं गच्छति शरीरं वा । ईज गतिकुलनयोः + पचाद्यच् । यदा, बीजते गच्छति गर्भाशयमिति । बीज् + अच् । यदा, “बीजप्रजननकान्त्यसनखादनेषु । इत्यस्मादच्प्रत्ययः । तथा च भोजराजीये वियो जक् इति युत्पादितम् ।

ववयोरभेदः । वेति प्रजायते गच्छत्यनेनानुगुणं पितेति वा । अत्र क्षीरस्वामी बीज्यते वेति वा बीजं वाजिलौकिकः इति । बीजिः स्यात् प्रेरणक्रिया इति माधवः ॥ प्रेयते हि कार्यकरणाय वा बीजम् ॥” इति निघण्टौ देवराजयज्वा । २ । २ । १५ ।) कारणम् । (यथा, गीतायाम् । ७ । १० ।

“बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि प्रार्थ सनातनम् ॥” यथा च मनौ । १ । ५६ ।

“यदाणुमाळको भूत्वा बीजं स्यात्तु चरिणु च ॥” शुक्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा मनौ । १ । ८ ।

“अप एव ससर्ज्जादौ तासु बीजमवाहजत् ॥” बीजं शुक्रम् । इति मेधातिथिः ॥ बीजं शक्तिरूपम् । इति कुल्लूकः ॥ यथा च तत्रैव । १० । ७२ ।

“यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् । पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशस्यते ॥”)

श्रीकृष्णस्य सर्ववतारबीजत्वं यथा,—

दानव उवाच ।

“अधुना कृष्णरूपत्वं परिपूर्णतमः स्वयम् । सर्वेषामवताराणां बीजरूपः सनातनः ॥” इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २२ अध्यायः ॥

अङ्कुरः । (यथा, महाभारते । ५ । १२ । १६ ।

“न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न चास्य वर्षे वर्षति वर्षकाले । भीतं प्रपन्नं प्रददाति प्रजत्रे न चातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥”)

तत्त्वाधानम् । इति मेदिनी ॥ मञ्जा । इति राजनिर्घण्टः ॥ गणितविशेषः । यथा,—

“उत्पादकं यत्प्रवदन्ति बुद्धे-
रधिष्ठितं सत्पुरुषेण सांख्याः । यत्तस्य कृतस्य तदैकबीजमयत्तमीशं गणितं च वन्दे ॥

पूर्वं प्रोक्तं यत्तमयत्तबीजं प्रायः प्रश्ना नो विना यत्तयुक्त्या । ज्ञातुं शक्या मन्दधीभिर्नितान्तं यस्मात्तस्मादचमि बीजक्रियाश्च ॥”

इति भास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ बीजगणिताध्यायस्य प्रथमद्वितीयश्लोकौ ॥

मन्तः । यथा । अथ सुवनेश्वरीमन्तः ।

“नकुलीशोऽग्निमाखण्डो वामनेत्राहं चन्द्रवान् । बीजं तस्याः समाख्यातं सेवितं सिद्धि-
काङ्क्षिभिः ॥”

नकुलीशो हकारः । अग्नी रेफः । वामनेत्रमीकारः । अहं चन्द्रोऽनुस्वारः । ह्रीं ॥ * ॥

अन्नपूर्णाया बीजम् । ह्रीं नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णै स्वाहा ॥ * ॥ अथ त्रिपुटा-
बीजम् । श्रीं ह्रीं क्लीं ॥ * ॥ त्वरिताबीजम् । ॐ ह्रीं हुं खे च के च स्त्री हूं चे ह्रीं फट् ॥ * ॥

अथ नित्याबीजम् । ऐं क्लीं तित्यक्लिन्ने मददवे स्वाहा ॥ * ॥ वच्चप्रसारिण्याः । ऐं ह्रीं नित्य-
क्लिन्ने मददवे स्वाहा ॥ * ॥ अथ दुर्गाबीजम् । ॐ ह्रीं दुं दुर्गाये नमः ॥ * ॥ महिषमर्दिनी-
बीजम् । ॐ महिषमर्दिनि स्वाहा ॥ * ॥ जयदुर्गा-
बीजम् । ॐ दुर्गे दुर्गे रक्षणि स्वाहा ॥ * ॥

शूलिनीबीजम् । ज्वल ज्वल शूलिनि दुष्टग्रहं फट् स्वाहा ॥ * ॥ वागीश्वरीबीजम् । वद वद वाग्वादिनि स्वाहा ॥ * ॥ पारिजात-
सरस्वतीबीजम् । ॐ ह्रीं ह्रसौं ॐ ह्रीं सरस्वत्ये नमः ॥ * ॥ गणेशबीजम् । गं ॥ * ॥

हरिश्चन्द्रबीजम् । ॐ गं नमः ॥ * ॥ हरिद्रा-
गणेशबीजम् । ग्लं ॥ * ॥ लक्ष्मीबीजम् । श्रीं ॥ * ॥

महालक्ष्मीबीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रसौं जगत्प्रसूत्ये नमः ॥ * ॥ सूर्यबीजम् । ॐ वृणि सूर्ये आदित्य ॥ * ॥ श्रीरामबीजम् । रां रामाय नमः । जानकीवल्लभाय हुं स्वाहा ॥ * ॥ विष्णु-
बीजम् । ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ श्रीकृष्ण-
बीजम् । गोपीजनवल्लभाय स्वाहा ॥ * ॥ वासु-
देवस्य । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ * ॥

बालगोपालस्य । ॐ क्लीं कृष्णाय ॥ * ॥ लक्ष्मी-
वासुदेवस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं श्रीं लक्ष्मीवासु-
देवाय नमः ॥ * ॥ दधिवामनस्य । ॐ नमो विष्णवे सुरपतये महावलाय स्वाहा ॥ * ॥

हयग्रीवस्य । ॐ उद्गिरतृप्रणवोद्गीयसर्ववागीश्वरेश्वर । सर्ववेदमयाचिन्त्य सर्वं बोधय बोधय ॥ * ॥

वृषिहस्य । उग्रं वीरं महाविष्णुं ज्वलन्तं सर्वतोमुखम् । वृषिहं भीषणं भद्रं नृत्यन्तं नमाम्यहम् ॥ * ॥

नरहरिबीजम् । श्रीं ह्रीं ह्रीं चो हुं फट् ॥ * ॥ हरिहरस्य । ॐ ह्रीं ह्रीं शङ्करनारायणाय नमः ह्रीं ह्रीं ॐ ॥ * ॥ वराहस्य । ॐ नमो भगवते वराहरूपाय भूर्भुवःपतये भूपतित्वं मे देहि ददापय स्वाहा ॥ * ॥ शिवस्य । ह्रीं ॥ * ॥ नृत्यज्वलस्य । ॐ जुं सः ॥ * ॥

दक्षिणामूर्तिबीजम् । ॐ नमो भगवते दक्षिणा-
मूर्तये मह्यं मेधां प्रयच्छ स्वाहा ॥ * ॥ चिन्ता-
मणिबीजम् । र च म र य औं जं ॥ * ॥ नीलकण्ठस्य । प्रो न्रीं ठः नमः शिवाय ॥ * ॥

चण्डस्य । रुध्र फट् ॥ * ॥ चैत्रपालस्य ॐ चो चैत्रपालाय नमः ॥ * ॥ वटुकभैरवस्य । ॐ ह्रीं वटुकाय आपदहरणाय कुरु कुरु वटुकाय

ह्रीं ॥ * ॥ त्रिपुराबाः । हसरै । हसकलरी ।
 हसरौः ॥ * ॥ सम्यत्पदाभैरयाः । हसरै ।
 हसकलरी । हसरौ ॥ * ॥ कौलेशभैरयाः ।
 सहरै । सहकलरी । सहरौ ॥ * ॥ भय-
 विघ्नसिनीभैरयाः । हसै । हसकलरी ।
 हसौ ॥ * ॥ सकलसिद्धिदाभैरयाः । सहे । सह-
 कलरी । सहौ ॥ * ॥ चैतन्यभैरयाः । सहे ।
 सकलह्रीं । सहरौः ॥ * ॥ कामेश्वरीभैरयाः ।
 सहे । सकलह्रीं । नित्यकृते मददवे सहरौः ।
 घटकूटाभैरयाः । डरलकसहे । डरलकसहौ ।
 डरलकसहौ ॥ * ॥ नित्याभैरयाः । हसकल-
 रहे । हसकलरहौ । हसकलरहौ ॥ * ॥ रुद्र-
 भैरयाः । हसखपरै । हसकलरी । हसौः ॥ * ॥
 सुवनेश्वरीभैरयाः । हसै । हसकलह्रीं ।
 हसौः ॥ * ॥ सकलेश्वर्याः । सहे । सहकलह्रीं ।
 सहौः ॥ * ॥ त्रिपुरावालायाः । ऐं ह्रीं सौः ॥ * ॥
 गवकूटावालायाः । ऐं ह्रीं सौः । हसै ।
 हसकलरी । हसौः । हसरै । हसकलरी ।
 हसरौः ॥ * ॥ अन्नपूर्णभैरयाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं
 नमो भगवति माहेश्वरि अन्नपूर्णे स्वाहा ॥ * ॥
 श्रीविद्यायाः । कण्ठेन ह्रीं । हसकलह्रीं ।
 सकलह्रीं ॥ * ॥ क्षिप्रमस्तायाः । श्रीं ह्रीं हूं
 ऐं वज्रवेरोचनीये हूं हूं फट् स्वाहा ॥ * ॥
 श्यामायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं दक्षिणे
 कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥
 गुह्यकालिकायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
 गुह्ये कालिके ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
 स्वाहा ॥ * ॥ भद्रकात्याः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं
 ह्रीं ह्रीं भद्रकात्ये ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं
 स्वाहा ॥ * ॥ श्मशानकालिकायाः । ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 हूं हूं ह्रीं ह्रीं श्मशानकालि ह्रीं ह्रीं ह्रीं
 हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥ महाकात्याः ।
 ह्रीं ह्रीं ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं महाकालि ह्रीं ह्रीं
 ह्रीं हूं हूं ह्रीं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥ तारायाः ।
 ह्रीं ह्रीं हूं फट् ॥ * ॥ चण्डोगभूलपाणेः ।
 ऐं ह्रीं हूं शिवाय फट् ॥ * ॥ मातङ्गिन्याः ।
 ऐं ह्रीं ह्रीं हूं मातङ्गिन्ये फट् स्वाहा ॥ * ॥
 उच्छिष्टचाण्डालिन्याः । उच्छिष्टचाण्डालिनी
 सुमुखीदेवी महापिशाचिनी ह्रीं ठं ठं ठं ॥ * ॥
 धूमावत्याः । धूं धूं स्वाहा ॥ * ॥ भद्रकात्याः ।
 ह्रीं कालि महाकालि किलि किलि फट्
 स्वाहा ॥ * ॥ उच्छिष्टगणेशस्य । ऐं हस्ति-
 पिशाचि लिखे स्वाहा ॥ * ॥ धनदायाः ।
 धं ह्रीं श्रीं देवि रतिप्रिये स्वाहा ॥ * ॥
 श्मशानकालिकायाः । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं कालिके
 ऐं ह्रीं श्रीं ह्रीं ॥ * ॥ वगलायाः । ऐं ह्रीं
 वगलासुखि सर्वदुष्टानां वाचं सुखं सम्भय
 जिह्वां कौल्य कौल्य बुद्धिं नाशय ह्रीं ऐं
 स्वाहा ॥ * ॥ कर्णपिशाचाः । ऐं कर्णपिशाचि
 वदातीतानागतशब्दं ह्रीं स्वाहा ॥ * ॥ मञ्जु-
 घोषस्य । ह्रीं ह्रीं श्रीं ॥ * ॥ तारिण्याः ।
 ह्रीं ह्रीं ह्रीं देवि ह्रीं ह्रीं ऐं ॥ * ॥ सारस्वत-

वीजम् । ऐं ॥ * ॥ कात्यायन्याः । ऐं ह्रीं श्रीं
 चौ चण्डिकाय नमः ॥ * ॥ दुर्गायाः । ऐं ॥ * ॥
 विशालाख्याः । ऐं ह्रीं विशालाख्ये नमः ॥ * ॥
 गौर्याः । ह्रीं गौरि रुद्रदयिते योगेश्वरि हूं फट्
 स्वाहा ॥ * ॥ ब्रह्मश्रीमन्तः । ह्रीं नमो ब्रह्म-
 श्रीराजिते राजपूजिते जये विजये गौरि
 गान्धारि त्रिभुवनशङ्करि सर्वलोकवशङ्करि
 सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि सुयुद्धुर्धोररावे ह्रीं
 स्वाहा ॥ * ॥ इन्द्रस्य । इन्द्राय नमः ॥ * ॥
 गरुडस्य । चिप ऐं स्वाहा ॥ * ॥ विषहरामि-
 वीजम् । खः खं ॥ * ॥ वृषिकविषहरवीजम् ।
 ऐं सरह स्फुः । ऐं हिलि हिलि चिलि हस्फुः ।
 ऐं हिलि हिलि चिलि चिलि स्फुः । ब्रह्मणे
 फुः । सर्वभ्यो देवभ्यस्फुः ॥ * ॥ मूषिकविषहर-
 वीजम् । ऐं गं फं ठं । आगमचन्द्रिकायां ऐं
 गं गं ठं ॥ * ॥ मूषिकनाशमन्तः । ऐं सरणे
 फुः असरणे फुः विसरणे फुः । एतन्मन्त्रं जपन्
 श्वेतसर्पपञ्चेपात् मूषिकनाशो भवति ॥ * ॥
 लूताविषहरमन्तः । ऐं ह्रीं ह्रीं हूं जक्तुं ऐं
 स्वाहा गरुड हूं फट् ॥ * ॥ सर्वकोटविषहर-
 वीजम् । ऐं नमो भगवते विष्णवे सर सर हन
 हन हूं फट् स्वाहा ॥ * ॥ सुखप्रसवमन्तः ।
 ऐं मन्मथ मन्मथ वाहि वाहि लम्बोदर सुख
 सुख स्वाहा । ऐं सुक्ताः पाशा विपाशाश्च
 सुक्ताः सूर्येण रक्षयः । सुक्तः सर्वभयाद्गर्भं
 एह्येहि मारीच मारीच स्वाहा । एतयो-
 रन्यतरेणाष्टवारं जलमभिमन्त्र्य देयं पीत्वा
 सुखप्रसवा भवति ॥ * ॥ हनूमतः । हं हनूमते
 रुद्रात्मकाय हूं फट् ॥ * ॥ वीरसाधनस्य । हं
 पवननन्दनाय स्वाहा ॥ * ॥ अथ आर्द्रपटी ।
 ऐं नमो भगवति चासुखे रक्तवाससे अप्रति-
 हतरूपपराक्रमे असुकवधाय विचेतसे स्वाहा ।
 आर्द्ररक्तपटेनारुतः समुद्रगामिनीनदीतटे
 ऊषरभूमौ वा दक्षिणामुख ऊर्ध्वबाहुर्जपेत् ।
 यावत् पटः शुष्यति तावत् प्राणाः शुष्यन्ति
 शत्रोः ॥ * ॥ श्मशानभैरयाः । श्मशानभैरवि
 नररुधिरास्थिवसाभक्षणि सिद्धिं मे देहि मम
 मनोरथान् पूरय हूं फट् स्वाहा ॥ * ॥ ज्वाला-
 मालिन्याः । ऐं नमो भगवति ज्वालामालिनि
 यधगणपरिहृते हूं फट् स्वाहा ॥ * ॥ महा-
 कात्याः । ऐं फूं फूं ह्रीं ह्रीं पशून् यद्याण
 हूं फट् स्वाहा ॥ * ॥ अथ निगडबन्धन-
 मोक्षणस्य । ऐं नम ऋते निरृते तिग्मतेजो
 यन्मयं विवेता बन्धमेतं योगेन दत्तं तस्या संविदा
 नोत्तमे नाके अघोवोऽवैरम् ॥ * ॥ अथ चिटि-
 मन्तः । ऐं चिटि चिटि चाण्डालि महा-
 चाण्डालि असुक्ते मे वशमानय स्वाहा ॥ * ॥
 त्राम्बकस्य ।
 ऐं त्राम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
 अथ मृतसंजीवनीमन्तः । ह्रीं ऐं हूं सः ऐं
 भूर्भुवः स्वः ।

त्राम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
 उर्वारकमिव बन्धनान् मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥
 ऐं भूर्भुवः स्वः । इत्यादि तन्त्रसारः ॥ आक-
 र्षणादिवीजानि बाहुल्यभयात्प्रोक्तानि ॥ * ॥
 (अथ वीजाभिधानम् । यथा, —
 “वीजसङ्केतबोधार्थमाहृत्य तन्त्रशास्त्रतः ।
 वीजनामानि कतिचित् वक्ष्यामि विदुषां सुदे ।
 माया लज्जा परा संवित् त्रिगुणा भुवनेश्वरी ।
 हृस्तेषां शम्भुवनिता शक्तिर्देवीश्वरी शिवा ।
 महामाया पार्वती च संस्थानकतरूपिणी ।
 परमेश्वरी च भुवना धात्री जीवनमध्या ॥ ह्रीं ॥
 वह्निह्रीनेऽक्षयुद्धाया स्थिरमाया प्रकीर्तिता ॥
 ह्रीं ॥
 शक्तिशान्तिर्विन्दनादैर्लक्ष्मीप्रणव उच्यते ।
 श्रीर्लक्ष्मोर्विष्णुवनिता रमा चौरसमुद्रजा ॥ श्रीं ॥
 घोडशयज्ञं वह्निवामाक्षिर्विन्दसंयुतम् ।
 चन्द्रवीजसमाहृतं बध्नीजमिदं स्तुतम् ।
 बध्नीजमेतया योषिदेकाक्षी स्त्रीचकामिनी ॥ स्त्रीं ॥
 नादविन्दसमायुक्तो द्वादशस्तुसुरो भगम् ।
 योनिः सरस्वतीवीजमधरं वाग्भवश्च वाक् ॥ ऐं ॥
 हकारो वामकर्णाग्रे नादविन्दविभूषितः ।
 कूर्चं क्रोध उग्रदर्पो दीर्घहृद्धार उच्यते ।
 शब्दश्च दीर्घकवचं तारा प्रसव इत्यपि ॥ हूं ॥
 कामाक्षरं वह्निमंशं रतिविन्दविभूषितम् ।
 कालीवीजमिदं प्रोक्तं रतिवीजं तदेव हि ॥ ह्रीं ॥
 कामाक्षरं धरासंस्थं रतिविन्दविभूषितम् ।
 गुप्तकालीवीजमिदं गोपालवीजमित्यपि ॥
 तत्कामवीजं कामेश्वरी वीजं शक्तिस्त्वसौ परा ॥ ह्रीं ॥
 सत्यान्तयुक्तयोमसेन्द्रशैवं प्रासादसुच्यते ॥ हौं ॥
 कलादं क्लेदिनीवीजं क्रोडारखण्डशुभाभिः ॥ ह्रीं ॥
 आकारो विन्दमान् पाशः शेषश्च समुदीरितः ।
 सकला भुवनेशानी कामेश्वरी वीजसुच्यते ॥
 नमस्तु हृदयं स्वाहा द्विष्टयुगलं ठठः ॥
 नमः ॥ स्वाहा ॥
 चन्द्रयुग्मं शिवो वेदमाता ज्वलनसुन्दरी ।
 स्वाहा परा देवभोव्यं ठठयं चन्द्रयुग्मकम् ।
 श्रुवो हविर्वेदमाता देवास्थं वह्निमुन्दरी ॥ स्वाहा ॥
 शिखा वषट् शिरोमध्य शक्रमाता हरप्रिया ॥
 शिखा वषट् च । वषट् कवचं क्रोधो वर्महृमि-
 त्यपि ।
 क्रोधाख्योऽहं तनुश्च शस्त्रादौ रिपुसंज्ञकः ॥ हूं ॥
 अस्त्रनेत्रयुगं वौषट् । वौषट् । फड् हूं शस्त्र-
 मायुधम् ॥ फट् ॥
 तार्क्षीयन्तु हंसौः प्रेतवीजम् ॥ हंसौः ॥ हंसो-
 ऽजपामनुः ॥ हंसः ॥
 गकारो विन्दमान् विघ्नवीजं गणेशवीजकम् ॥ गं ॥
 स्तुतिस्थं मांसमौर्विन्दयुतं भूवीजमीरितम् ॥ लं ॥
 ठान्तं दहननेत्रेन्द्रयुतं विघ्नवीजकम् ॥ ह्रीं ॥
 अथ कामकलावामनयनं विन्दसंयुतम् ।
 अर्कमात्राकलावागीनादोर्हन्तः सदाशिवः ।
 अरुचायंतुरीया च विन्महाकला परा ॥ ॥
 नादः ॥

वोजफ

बीजव

वीजमातृका, स्त्री, (वीजानां वीजमन्त्रानां मातेव
जपमालात्वादस्यास्तथात्वम् ।) पद्मवीजम् ।
यथा,—

“पद्माक्षं पद्मवीजञ्च कर्णिका वीजमाढका ॥”
इति हारावली ॥

वीजरत्नः, पुं, (वीजं रत्नमिव यस्य ।) माष-
कलायः । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजरुहः, पुं, (वीजात् रोहतीति । रुह +
इगुपधात् कः । ।) शाल्यादिः । यथा,—

“कुरण्टाया अग्रवीजा मूलजास्तपलादयः ।
पर्वथोनय इक्ष्वादाः स्कन्दजाः शल्लकीमुखाः ॥

शालादयो वीजरुहा संमूर्च्छजास्तृणादयः ।
स्युर्वनस्पतिका यस्य षड्ङिते मूलजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥
(ब्रञ्चित् वाच्यलिङ्गोऽपि दृश्यते ॥)

जयपालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजवपनं, क्ली, (वीजानां वपनम् ।) क्षेत्र वीजस्य
क्षेपणम् । तस्य दिनं दीपिकायाम् ।

“पूर्वाग्नियान्यफणिपित्राशिवान्यभेषु
रिक्ताष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय ।

॥ द्वाङ्गालिगोसमुदये विकुजाकिंवारे
पुस्तन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः ॥

हलप्रवाहवद्वीजवपनस्य विधिः स्मृतः ।
चित्रायाश्च शुभे केन्द्रे स्थिरस्वमनुजोदये ॥

हेमवारिविलिप्तस्य वीजस्योन्नयतः शुचिः ।
इन्द्रं चित्ते निधायार्थं स्वयं सृष्टित्रयं वपेत् ॥

कृत्वा चान्योन्यप्रोत्साह नर्तको हृष्टमानसः ।
प्राङ्मुखः कलसं गृह्य इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

नमस्ते मे शुभं नित्यं कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥

रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्षेतु ।
कर्षकास्तु भवन्त्वग्रा धान्येन च घनेन च

उष्मा वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह ।

वीजवपनं प्राजापत्यतौर्येन । यथा, हारितः
कनिष्ठायाः पञ्चात् प्राजापत्यमावपनम् । होम

तर्पणे प्राजापत्यं कुर्यादिति । होमतप
लाजहोमश्चकादितर्पणे । पराशरः ।

“वैशाखे वपनं अष्टमं मध्यमं रोहिणीरवा ।
अतः परस्मिन्नधमं न जातु आवणे शुभम् ॥”

“पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तरफल्गुनी ।

विशाखा प्रतभिषा वाद्य धान्यानां रोपणे
वरा

सदोष्ठा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तेर्विशुच्यते ।
स्वयंजाते पुनस्ते द्वे पालयन् नैव दुष्यति ॥

॥ आरामे गृहमर्थं वा मोहात् सर्वपमावपन् ।
पराभवं रिपोर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥

निष्ठा नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वतापराजित
कोविदारश्च सर्वत्र सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम् ॥

निष्ठा हरिद्रा । कविदारको रक्तकाञ्चन ।

“हेमाम्भसा वृत्तवीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति धरेति च ।
नमस्ते शुभगे नित्यं ह्रमोऽर्थं वर्हतामिति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजवृत्तः, पुं, (वीजादेव वृत्तो यस्य । वीजप्रधानो
वृत्तो वा ।) असनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजसञ्चयः, पुं, (वीजानां सञ्चयः ।) वीजसंग्रहः ।
तच्छुभाशुभदिनादियथा,—

“हस्ताचित्रादितिस्वातीरेवत्यां अवणहृये ।
स्थिरे लम्बे गुरौ शुक्रे वीजं धार्यं ज्ञासरे ॥
माघे वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि संग्रहेत् ।
शोधयेत्तापयेद्गौत्रे राजौ चोपनिष्ठापयेत् ॥
ततश्च पुटिकां बद्धा शोधयेच्च पुनः पुनः ।
स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिश्च न स्पृशेत् ॥
दीपाग्निना च संस्पृष्टं वृष्ट्या चोपहतश्च यत् ।
वर्जनौयं तथा वीजं यत् स्यात् कीटसमन्वि-
तम् ॥*॥

यान्याहिरुद्राग्निविशाखपूर्वा-

माहेन्द्रपित्रोतरभैः शुभाहे ।

धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्त्रं

नृगास्थिरहृङ्गगृहोदयेषु ॥

सौम्यादितिमघाज्येष्ठावृत्तरेषु च कारयेत् ।

मीमे लम्बे शुभे चन्द्रे निधनरुरवर्जिते ॥

क्षेप्रार्थं कीलके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा ।

घनदाय सर्वलोकहिताय देहि मे धान्यं

खाहा ।

नम ईहाये ईहादेवी सर्वलोकविवर्द्धनी काम-
रूपिणि धान्यं देहि खाहा ।

लेखयित्वा इमं मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥”
पुराणसर्वस्वे ।

“मन्त्रं लिखित्वा पत्रे च मध्येधान्यस्य धारयेत् ।

पत्रश्च धान्यराशेस्तु सूधिकादिनिवृत्तये ॥

दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवासु नारीषु ।

अथमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे

कुर्यात् ॥

त्रिभूतरेषु रेवत्यां धनिष्ठावारुणेषु च ।

एतेषु षट्षु विज्ञेयं धान्यनिष्क्रयणं बुधैः ॥

अवणान्नयं विशाखाभ्रुवपौष्णपुनर्वसुनि पुष्यश्च ।

अश्विन्यथ ज्येष्ठा घनधान्यविवर्द्धनी कथिता ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीजस्तः, स्त्री, (वीजानि स्तते इति । स्त + कृप् ।)
पृथ्वी । इति हेमचन्द्रः ॥

वीजाकृतं, त्रि, (वीजेन सह कृतं कृतमिति ।

“कृत्वा द्वितीयतृतीयशम्बवीजात् कृषौ ।” ५।४।

५८ इति डाच् ।) उपकृतम् । इत्यमरः ॥ हे

वीजेन सह कृते क्षेत्रे । वीजेन सह कृतं कृतं

वीजाकृतम् । तीयशम्बवीजेति डाच् । आदा-

युषं पश्चात् कृतं उपकृतम् । इति भरतः ॥

वीजान्तं, स्त्री, (वीजे अन्तोऽन्तरसो यस्य ।)
वृक्षान्तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीजी, [न] पुं, (वीजमस्यस्येति । वीज + इनिः ।)
पिता । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, उदाहृतज्ञे ।

“अतएव देतनिययेऽपि सापिण्डाग्रगणे वीजिन-
मारभ्येत्युक्तम् ॥” यथा च गोतमसंहितायाम् ।
४।१।

“असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात् पिष्ट-
वन्सुभ्यो वीजिनश्च मातृवन्सुभ्यः पञ्चमात् ॥”

वीजविशिष्टे, त्रि ॥ (यथा, मनौ । ६।५१ ।

“तथैवाज्ञेतिष्ठा वीजं परज्ञेत्प्रवापिणः ।

कुर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न वीजी लभते फलम् ॥”

वीजोदकं, स्त्री, (वीजमिव कठिनमुदकम् । तस्य
कठिनत्वात्तथात्वम् ।) करका । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

वीजोपिचक्रं, स्त्री, (वीजानामुपये शुभाशुभसूचकं
चक्रम् ।) वीजवपनजन्यशुभाशुभज्ञानार्थसर्पा-

कारचक्रम् । यथा,—

“सूर्यभाद्रगः स्यात्पश्चिमाध्याकान्तरक्रमात् ।

मुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥

पुच्छे चतुर्विंशः पञ्च दिनभाश्च फलं वदेत् ।

वदने चोचकं विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥

उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे धान्यवयो

भवेत् ।

इतिरोगभयं राज्ये चक्रे वीजोपिचक्रम् ॥”

सूर्यभात् सूर्यभुज्यमाननक्षत्रात् । त्रिनाथे-

कान्तरक्रमादिति यदश्विन्यां रविस्तदा तामा-

रभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनीभरणी-

क्षतिकासु दत्त्वा रोहिणीं वहिः कार्या नृग-

शिरस आर्द्रापुनर्वसुनाडीषु दत्त्वा पुष्यो वहिः

कार्यः । एवं क्रमेणान्या लेख्याः । चोचकं

शस्यशून्यताम् । इत्ययः ।

“अतिवृष्टिरनावृष्टिः शूलभा सूधिकाः खगाः ।

प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भेते इत्ययः स्मृताः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वीज्यः, त्रि, (विशेषेण इज्यः पूज्यः । अथवा वीजाय
हितः इति । “उगवादिभ्यो यत् ।” ५।१।२। इति

यत् ।) यस्य कस्यचित् कुलभवः । तत्पर्यायः ।

कुलसंभवः २ । इत्यमरः ॥ वंशः ३ कौलकेयः ४

कुलजः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ कुलीनः ६

कुल्यः ७ कुलभवः ८ । इति जटाधरः ॥

वीटिः, स्त्री, (विशेषेण एतति क्वायानिखात-
यष्टादिं वेष्टयित्वा प्रवर्द्धते । वि + इट् + “इगु-

पधात् कित् ।” उणा० ४।११६ । इति इन् । स

च कित् ।) ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥

सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर वीडा इति भाषा ।

इति केचित् ॥

वीटिका, स्त्री, (वीटिरेव । स्वार्थे कन् स्त्रियामाप् ।)

ताम्बूलवल्ली । इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बू-

लम् । पानेर वीडि इति भाषा । इति केचित् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४।४३० ।

“भूसंज्ञयासि कस्य त्वं पृष्टाया इति सुश्रुवः ।

ददन्त्या वीटिकास्तस्या वृत्तान्तमुपलब्धवान् ॥”)

वीटी, स्त्री, (वीटि + वा डीष् ।) ताम्बूलवल्ली ।

इति केचित् ॥ सुसज्जीकृतताम्बूलम् । पानेर

वीडि इति भाषा । इति केचित् ॥

वीणा, स्त्री, (वेति वृष्टिमात्रमपगच्छतीति । वी

गतौ + “राज्ञावास्त्रास्त्रावीणाः ।” उणा०

३।१५। इति नः निपातनाद्गुणाभावो

णत्वश्च ।) विद्युत् । इति मेदिनी । वी, २८ ॥

(वेति श्रोतुश्चित्तं व्याप्नोतीति । वी व्याप्तौ +

नः ।) खनामख्यातवादम् । तत्पर्यायः । वल्लकी

२ विपक्षी ३ । सा तु सप्ततन्त्रियुक्ता चैत्परिवा-

दिनी ४ । इत्यमरः ॥ ध्वनिमाला ५ । इति

जटाधरः । वल्लमल्ली ६ विपक्षिका ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ घोषवती ८ कण्ठकूणिका ९ ।

(यथा, महाभारते । ६।१३४।१४ ।

“सप्तवयः सप्त चाप्यर्हणानि

सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ॥”)

तद्गदा यथा । शिवस्य वीणा लम्बी १ सरस्वत्याः

कच्छपी २ नारदस्य महती ३ गणानां प्रभा-

वती ४ विश्वावसोः वृहती ५ तुम्बुरोः कला-

वती ६ चाण्डालानां कण्ठोलवीणा चाण्डालिका

च ७ । तस्याङ्गादीनां नामादि यथा । तस्याः

कायः कोलम्बकः । तस्या निवन्धनं उपनाहः ।

तस्या दण्डः प्रवालः । तस्याः प्रान्तवक्रकाष्ठं

ककुभः प्रसेवकश्च । तस्या मुखे वंशशृङ्गाका

कलिका कूणिकापि च । तस्या वादनं कीणः ।

इति हेमचन्द्रादयः ॥ अस्या विवरणं वाद्यशब्दे

द्रष्टव्यम् ॥

वीणादण्डः, पुं, (वीणाया दण्डः ।) वीणास्थिता-

लावूपरिकाष्ठम् । तत्पर्यायः । प्रवालः २ ।

इत्यमरः ॥

वीणानुबन्धः, पुं, (वीणाया अनुबन्धः ।) उपनाहः ।

इति हारावली ॥

वीणावादः, त्रि, (वीणां वादयतीति । वद् +

णिच् + अण् ।) वीणावादकः । तत्पर्यायः ।

वैणिकः २ । इत्यमरः ॥ (यथा, वाजसनेय-

संहितायाम् । ३०।१६ ।

“शब्दायाङ्गम्वराघातं महसे वीणावादमिति ॥”)

वीणावादकः, पुं, (वीणाया वादकः ।) वीणावाद्य-

कर्त्ता । इति शब्दरत्नावली ॥

वीणास्यः, पुं, (वीणा आस्यमिव यस्य । तथैव स्फुट-

गानकरणात् ।) नारदः । इति जटाधरः ॥

वीतं, स्त्री, (वेति स्म । वी + क्तः । अथवा अजति स्म ।

अज् + गत्यर्थेति क्तः ।) असारहस्यम् ।

युद्धाचममित्यर्थः । इत्यमरः ॥ अङ्कुशकर्म । इति

मेदिनी । ते, ५८ ॥ (यथा, माघे । ५।४७ ।

“निर्धूतवीतमपि बालकमुल्लङ्घनं

यन्ता क्रमेण परिसान्धनतर्जनाभिः ॥”

सांख्योक्तानुमानविशेषः । यथा, सांख्यतत्त्व-

कौमुद्याम् । ५ ।

“प्रथमं तावद्विधं वीतमवीतश्च । अन्वय-

सुखेन प्रवर्त्तमानं विधायकं वीतम् ॥” अस्य

विशेषविवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ त्रि । कामनीयः ।

यथा, कण्वदे । ४।७।६ ।

“तं शस्त्रतीक्ष्णं मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ॥”

“वीतं कान्तम् ।” इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥)

वीतंसः, पुं, (विशेषण वचिरेव तस्यते भूयते इति ।
वि + तन् + घञ् । “उपसर्गस्य घञ्चमनुष्ये
बहुलम् ।” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।)
मृगपक्षिणां वन्धनोपकरणम् । इत्यमरः ।
मृगपक्षिणां विश्वासहेतोः प्रावरणम् । इति
मेदिनी । से, ४० ॥

वीतः, त्रि, (विशेषण एति स्म । वि + इन् + क्तः ।)
शान्तः । इति हेमचन्द्रः । गतः । विपूर्वे
नघातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । (यथा,
रघौ । ५ । २ ।

“स मृगस्य वीतहिरण्ययत्नात्
पात्रे निधायार्थमनर्थशीलः ॥”)

वीतदम्भः, त्रि, (वीतस्यक्तो दम्भो येन सः ।) व्यक्त-
दम्भः । तत्पञ्चायः । अवल्लनः २ । इति
जटाधरः ॥

वीतनः, पुं, कृकपार्श्वद्वयम् । यथा, हेमचन्द्रे ।

“कृकस्तु कन्वराम्भं कृकपार्श्वौ तु वीतनौ ॥”

वीतभयः, पुं, (वीतं भयं यस्य यस्माद्वा ।)

विष्णुः । यथा,—

“अक्रूरः पेशूलो दक्षो दक्षिणः क्रमिणांवरः ।

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वीतरागः, पुं, (वीतो रागो विषयवासना यस्य ।)

बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ विगतरागे, त्रि ।

यथा,—

“दुःखेष्वनुद्विगमनाः सुखेषु विगतस्सुहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”

इति भगवद्गीता ॥

(यथा च महाभारते । १२ । ३४६ । ४७ ।

“वीतरागश्च पुत्रस्ते परमात्मा भविष्यति ।

महेश्वरप्रसादेन नैतदचनमन्यथा ॥”)

वीतशोकः, पुं, अशोकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

(वीतः शोको यस्मात् । अशोकादृश्यां तत्पानेन

शोकनाशत्वात्तस्य तथात्वम् । तथा च तिथितत्त्वे ।

“त्वामशोकं हरामीष्ट मधुमाससमुद्भव ।

पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु ॥”

विगतः शोको यस्य ।) विगतशोके, त्रि ।

(यथा, महाभारते । ३ । १७३ । १० ।

“सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ॥”)

वीतिः, स्त्री (वयनमिति । वी + क्तिन् ।) गतिः ।

दीप्तिः । (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० ।

४७ ।

“सुवर्णवीतिप्रतिमाः पद्मकिङ्कलसप्रभाः ।

दिव्या विंशति साहस्राः कुबेरप्रदिताः स्त्रियः ॥”)

प्रजननम् । अग्रनम् । धावनम् । इति मेदिनी ।

ते, ५६ । (पानम् । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६८ । २ ।

“प्रवामन्वासि मद्यान्यस्युररं गन्तं हविषो

वीतये मे ॥”

“हविषो वीतये पानाय ॥” इति तद्वाच्ये सायणः ॥

प्राप्तिः । यथा, ऋग्वेदे । ३ । १३ । ४ ।

“स नः प्रश्माणि वीतयेऽभिर्यच्छतु शान्तमा ॥”

“वीतये सम्भजनाय अग्निहोत्रादिकर्म्म प्राप्त-

र्थम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥ यज्ञः । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । १ । ४ ।

“अभ्यर्घमहातां देवानां वीतिमन्वसा ॥”

“वीतिं यज्ञं अन्वसा घानाद्यनेन सह अभ्यर्घ्यं
अभिगच्छ ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)

वीतिः, पुं, घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुहे वीतिहोत्रसमे वृषे ।

कस्मात्ता च त्वदीयानां दणानामिव शस्त्रि-

णाम् ॥”)

वीतिहोत्रः, पुं, (वी गतिकान्त्यसनखादनेषु +
कर्मणि क्तिन् । वीतिः पुरोडाशादिः हूयते

अस्मिन्निति । “हुयामाशुभविभ्यश्चन् ।” उणा०

४ । १६७ । इति चन् । अथवा वीतये पानाय

होत्रं हयं यस्य ।) अग्निः । इत्यमरः ॥ सूर्यः ।

इति मेदिनी । ते, २६७ ॥ (यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । ७ । ३७७ ।

“अस्मिंस्तु वीतिमारुहे वीतिहोत्रसमे वृषे ॥”

प्रियव्रतपुत्रान्यतमः । यथा, भागवते । ५ । १ । २५ ।

“अग्निध्वेज्जिह्वयज्ञवाहुमहावीरहिरण्यरेतो

दृष्टपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति

सर्वं एवाग्निनामानः ॥” राजविशेषः । यथा,

महाभारते । ७ । ६८ । १० ।

“रक्षोवाहान् वीतिहोत्रान् त्रिगर्तान् मार्ति-

कावतान् ॥”

हैहयवंशीयराजविशेषः । यथा, हरिवंशे ।

३३ । ५० ।

“तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ।

वीतिहोत्रः सुजाताश्च भोजास्त्वन्तयः

स्युताः ॥”

त्रि, प्राप्तयज्ञः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८४ । १८ ।

“कस्मै देवा आवहानाशु होम-

को मंसते वीतिहोत्रः सुदेवः ॥”

“वीतिहोत्रः प्राप्तयज्ञः । * * * । वीतिहोत्रः

वीगत्यादिषु अस्मात् कर्मणि मन्त्रे वृषेत्यादिना

क्तिन् स चोदात्तः । होत्रं होमः हुयामाशु-

भसिभ्यश्चन् इति चन्प्रत्ययः । वीतिः प्राप्ति

होमो येन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिसरत्वम् ॥”

इति तद्वाच्ये सायणः ॥ कान्तयज्ञः । यथा,

ऋग्वेदे । २ । ३८ । १ ।

“नूनं देवेभ्यो विहिधाति रत्न-

मथाभजद्गीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥”

“वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं स्वस्तौ अवि-

नार्थं क्षेमे आ अभजद्गागिनं करोतु ।” इति

तद्वाच्ये सायणः ॥)

वीथिः, स्त्री, (विथितेनया । विथ + इगुपधात्

किदितौन् । बाहुलकादीर्घः ।) वीथी । यथा,—

“पङ्क्तिवर्त्मगृहाङ्गेषु वीथिवीथी च वीथिका ।”

इति रत्नकोषः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३६२ ।

“तद्दिना नगरं कुत्र पवित्राः सुलभा सुवि ।

सुभगाः सिन्धुसम्भेदाः क्रीडावसथवीथिषु ॥”

वर्त्मार्थं यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३०७ ।

“चिरं खलु खिलीभूताः कृतज्ञत्वस्य वीथयः ।

धीर त्वयैव न त्वासु सञ्चारो यदि दृश्यते ॥”)

वीथिका, स्त्री, (वीथिरेव । स्वार्थं कन् ततश्चाप् ।)

वीथिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कथा-

सरित्सागरे । ७३ । २० ।

“अस्ति दक्षिणदिक्प्रान्ते प्रावृषो अक्षभूरिव ।

पिहितार्का घनश्यामा तमालवनवीथिका ॥”)

वीथी, स्त्री, (वीथि + वा ङीष् ।) पङ्क्तिः । गृहा-

ङ्गम् । (यथा, हरिवंशे । ८३ । १८ ।

“तावप्युभौ सुवचनौ अम्भतुर्मातृकारणात् ।

वीथीं माल्यापणानां वै गन्धाघ्रातौ दिपाविव ॥”)

नात्यरूपकः । वर्त्म । इति मेदिनी । ये, ११ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ५१ । ३२ ।

“वीथीं कुर्वन् महाबाहुर्द्रावयन् मम वाहि-

नीम् ।

वृत्त्यन्निव गदापाणियुगान्तं दर्शयिष्यति ॥” *)

अथ वीथी ।

“वीथ्यामेको भवेदङ्कः कश्चिदेकोऽत्र कक्ष्यते ।

आकाशभाषितैस्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः ॥

सूचयेद्भूरि शृङ्गारं किञ्चिदन्यान् रसानपि ।

सुखनिर्व्वहणे सन्धी अर्थप्रकृतयोऽखिलाः ॥

कश्चिदित्युक्तमो मध्यमोऽधमो वा शृङ्गारबहुल-

त्वाच्चास्याः केशिकीवृत्तिबहुलत्वम् ॥ * ॥

अस्यास्त्रयोदशाङ्गानि निर्दिशन्ति मनीषिणः ।

उद्घातकावलगिते प्रपञ्चस्त्रिगतं कूलम् ॥

वाक्कल्यधिवले गण्डमवस्थन्दिनान्तिके ।

असत्प्रलापयाहारमृद्वानि च तानि तु ॥ * ॥

तत्रोद्घातकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्तावे सोदा-

हरणं लक्षिते ॥ * ॥

मिथोवाक्यसमुद्भूतं प्रपञ्चो हास्यकृन्ततः ॥

यथा, विक्रमोर्व्वश्याम् । वड्भीस्यविदूषकच्यो-

रन्योन्यवचनम् । * ।

त्रिगतं स्यादनेकार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः ॥

यथा । तत्रैव राजा ।

सर्व्वक्षितिभृतां नाथ इष्टा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तैस्सिन्धु मया विरहिता तया ॥

नेपथ्ये तत्रैव प्रतिशब्दः राजा कथं दृष्टेत्याह ।

अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितम् ।

नटाद्वितयविषयमेवेदमिति कश्चित् ॥ * ॥

प्रियाभेरप्रियैश्चाक्वेर्विलोभ्य च्छलनात् कूलम् ।

यथा, वेण्यां भीमार्ज्जुनौ ।

कर्ता दूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः

सोऽभिमानौ

राजा दुःप्रासनादेर्गुरुरनुजगत्तस्याङ्गराजस्य

मित्रम् ।

कृष्णाकेशोत्तरीयपनयनपटुः पाण्डवा यस्य

दासाः

क्रान्ते दुर्व्योधनीऽसौ कथयतु न रुषा द्रष्टुम-

भ्यागतौ स्वः ॥

अन्ये त्वाङ्गुष्ठलं किञ्चित् कार्यमुद्दिश्य कस्य-

चित् ।

उदीर्यते यद्वचनं वक्ष्णाहास्यरोषकम् ॥ * ॥
वाक्कोलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितोभवेत् ॥
द्वित्रिप्रत्युक्तचक्षुः यथा,—

भिक्षो मांसनिवेगं प्रकुरुष्वे किन्तु मद्यं विना
मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः

सह ।

तासामर्थरुचिः कुतस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा
चौर्यदूतपरिग्रहोऽपि भवतो नष्टस्य वान्या

गतिः ॥

केचित् प्रक्रान्तवाक्यस्य साकाङ्क्षस्यैव निर्वृत्ति-
र्वाक्कोलिरित्याहुः । अन्ये चानेकस्य प्रसङ्ग-
कमुत्तरम् ॥ * ॥

अन्योन्यावाक्याधिक्योक्तिः सङ्ख्याधिक्यं मतम् ॥

यथा, मम प्रभावत्वं वक्ष्णाभः ।

अस्य वचः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया ।

लीलयोन्मूलयिष्यामि सुवनद्वयमद्य वः ॥

प्रद्युम्नः । अरे रे असुरापसद अलमसुना बहु-
प्रलापेन मम खलु ।

अद्य प्रचण्डभुजदण्डसमर्पितोरु-
कोदण्डनिर्गलितकाण्डसमूहपातेः ।

आस्तां समस्तदिति जततजोचितेयं

क्षौण्णो क्षणेन पिशिताशनलोभनीया ॥ * ॥

गण्डं प्रस्तुतसम्बन्धि भिन्नार्थं सत्वरं वचः ॥

यथा वेण्यां राजा ।

अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य

पर्याप्तमेव करभोरु ममोरुयुग्मम् ।

अनन्तरं प्रविश्य कचुको देव भग्नं भग्नमित्यादि ।

अत्र रथकेतनभङ्गार्थं वचनमरुभङ्गार्थं सम्बन्धे
सम्बद्धम् ॥ * ॥

आख्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यन्दितं भवेत् ॥

यथा कलितरामे सीता । जाद काळं कखु उ

अक्का एण गन्तव्वं तहिं सो राक्खा विणएण

पणाथिद्वो । लवः । अथ किमावाभ्यां राजो-

पजीविभ्यां भवितव्यम् । सीता । जादसो

तुज्जाणं पिदा । लवः । किमावयो रघुपतिः

पिता । सीता । साशङ्कं मा अस्सधा सङ्गधणं

कखु तुज्जाणं स आलाज्जे एव पुहवीएत्ति ॥ * ॥

प्रहेलिकैव हास्येन युक्ता भवति नालिका ॥

संवरणकार्येत्तरं प्रहेलिका । यथा रत्नावल्याम् ।

सुसङ्गता सहि जस्स कदे तु मं आअदा सो

इधज्जेव चिड्ढि साअरिया कस्स कदे अहं

आअदा सुसंणं चित्तफलअस्स । अत्र त्वं राज्ञः

कृते आगतेत्यर्थः संवृतः ॥ * ॥

असत्यज्ञापो यदवाक्यमसम्बद्धं तथोत्तरम् ।

अगच्छतोऽपि स्वर्गस्य पुरो यच्च हितं

वचः ॥

तत्राद्यं यथा मम प्रभावत्वात् । प्रद्युम्नः सह-

कारवल्लीमवलोक्य सानन्दं अहो कथमिहैव ।

अलिकुलमञ्जुकेशी

परिमलबहुला रसावहा तन्वी ।

किशलयपेशलपाणिः

कोकिलकलभाषिणी प्रियतमा मे ॥

एवमसम्बन्धोत्तरेऽपि । तृतीयं यथा । वेण्यां
द्वयोर्धनं प्रति गान्धारीवाक्यम् ।

आहारो यत् परस्वार्थं हास्यलोभकरं वचः ।

यथा मालविकाग्निमित्रे । हास्यप्रयोगावसाने

मालती निर्गन्तुमिच्छति विदूषकः मादवे उप-

देश सुध्वा गमिष्यसि । इत्युपक्रमेण दासः ।

विदूषकं प्रति आर्य उच्यतां यस्तथा क्रममेदो

लक्षितः । विदूषकः पउमं । वक्ष्ण पूआभोदि

साइ माए लङ्किदा मालती स्मयत इत्यादिना ।

नायकस्य विशुद्धनायिकादर्शनप्रयुक्तेन हास-

लोभकारिणा वचसा आहारः ॥ * ॥

दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र सुमृदवं हि तत् ॥

क्रमेण यथा,—

प्रियजीवितता क्रौर्यं नस्नेहत्वं कृतज्ञता ।

भूयस्तद्दर्शनादेव ममेते गुणतां गताः ॥

तस्यास्तद्दर्शसौन्दर्यं भूषितं यौवनश्रिया ।

सुखैकायतनं जातं दुःखाद्यैव ममाधुना ॥

एतानि चाङ्गानि नाटकादिषु संभवन्त्यपि

वीथ्यामवश्यं विधेयानि निष्पद्यतया नाटकादिषु

विनिविष्टान्यपि इहोदाहृतानि । वीथी च

नानारसानाञ्चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्-

वीथीयम् । यथा मालविका । इति साहित्य-

दर्पणम् ॥ * ॥ * ॥ सूर्यगमनपथः । यथा,—

“नागवीथ्युत्तरा वीथी अजवीथ्याश्च दक्षिणे ।

उभे आषाढमूलान्तु अजवीथ्युदयास्तयः ॥

अभिजित् पूर्वतः स्वाती नागवीथ्युत्तरास्तयः ।

अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथ्युत्तराः स्मृताः ।

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा नागवीथिरिति स्मृता ॥

पुष्याश्लेषा पुनर्वसुर्वीथिरैरावती स्मृता ।

तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

पूर्वा उत्तरफल्गुणयोर्मघाश्चैरावती भवेत् ।

पूर्वोत्तरे प्रोष्ठपदे गोवीथी रेवती स्मृता ॥

अवणा च धनिष्ठा च वारुणश्च जरह्वम् ।

एताश्च वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

हस्ता चित्रा तथा स्वाती नागवीथिरिति स्मृता ॥

विशाखमित्रपैत्रश्च नागवीथिरिहोच्यते ॥

मूलपूर्वात्तराषाढा वीथिर्वैश्वानरी तथा ।

स्मृतास्तिस्रस्तु वीथ्यस्ता मार्गे वै दक्षिणे बुधैः ॥”

इति मात्स्ये १०१ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम् ।

पितृयानं स वै पथ्या वैश्वानरपथाद्वाहिः ।

तत्रासते महात्मान ऋषयो येऽभिहोत्रिणः ॥”

इति विष्णु पुराणे २ अंशे ८ अध्यायः ॥ * ॥

तत्र ज्योतिषके वीथीक्रमो वायुनोक्तः ।

“सर्वग्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।

स्थानं जारह्वं मध्यं तथैरावतमुत्तरम् ।

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥”

तदेव मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रयं प्रत्येकं वीथि-

त्रयेण चिन्धा भिद्यते । तथा हि त्रिभिस्त्रिभि-

रश्विन्यादिनक्षत्रैर्नागवीथी गजवीथी ऐरावती

चैत्युत्तरमार्गे वीथित्रयम् । आर्यभी गोवीथी

जारह्वी चेति वैद्युते मध्यमार्गे वीथित्रयम् ।
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिण-

मार्गे वीथीत्रयम् । तदुक्तं तत्रैव ।

“अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथीति

शब्दिता ।

रोहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधीयते ॥

पुष्याश्लेषे तथादित्या वीथी चैरावती स्मृता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा हे चापि फल्गुण्यौ मघा चैवार्थभी

मता ।

हस्ता चित्रा तथा स्वाती गोवीथीति तु

शब्दिता ॥

ज्येष्ठा विशाखाश्रुवाधा वीथी जारह्वी मता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

मृगशिरा मृगशिरा अजवीथीति शब्दिता ।

अवणा च धनिष्ठा च मार्गे शतभिषस्तथा ॥

वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्तिता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्रो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥”

याम्या भरणी । आदित्या अदितिदेवताका

पुनर्वसुः । मार्गे मृगवीथी । एवं स्थिते

अगस्त्यादुत्तरमजवीथ्यास्तु दक्षिणम् । किन्तु

अगस्त्यनिरूपवर्तिनो वैश्वानरपथाद्वाहिर्वैश्वान-

रवीथी विहाय मृगवीथीमात्रं पितृयान-

मित्यर्थः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

वीथ्यङ्गः, त्रि, (वीथ्या अङ्गमिवाङ्गं यस्य ।)

नाटकमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ अस्य विवरणं

वीथीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

वीथ्रं, क्षी, (विशेषेण इत्यते दीप्यते इति । वि +

इत् + “वाविन्ते ।” उणा० २ । २६ । इति

क्रन् । नभः । (यथा, अथर्ववेदे । १४ । २० । ७ ।

“वीथ्रे सूर्यमिव सर्पन्तं मा पिशाचं तिर-

स्करः ॥”)

वायुः । अग्निः । इति संचिप्रसारोणादि-

वृत्तिः ॥

वीथ्रः, त्रि, (वि + इत् + क्रन् ।) विमलः । इत्यमरः ॥

वीनाहः, पुं, (विशेषेण नक्षते इति । वि + नह +

घञ् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) कूपस्य सुखवन्-

नम् । इत्यमरः ॥ अस्य कूपस्य यन्मुखवन्त-

येन सुखं वध्यते तत्र वीनाहः नान्दीपट्ट इति

ख्यातः । विशेषेण नक्षते कूपसुखमनेन ।

वीनाहः । नक्षत्रौ वन्धे घञ् मनीषादित्वा ।

वेर्जा दीर्घः विनाहः वीनाहः कूपसुखवन्ध-

पट्ट इति साङ्गः । इति भरतः ॥

वीपा, स्त्री, विद्युत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीष्ठा, स्त्री, क्रियागुणद्रव्यैर्गुणपट्टाभुमिच्छा ।

यथा,—

“सुक्तिर्नक्षत्रोपास्तिं भूतं भूतमभि प्रसुः ।

भक्तो विशुभमभि प्राज्ञो गोविन्दमभितुष्टति ॥”

अच्युतोपास्तिं ऋते सुक्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

प्रसुरीश्वरः भूतं भूतं अभि सर्वप्राणिषु अस्ति

इत्यर्थः । वीष्ठायां प्रयुक्तस्य पदस्य हिर्भावः ।

इति सुगवोद्यट्टीकायां दुर्गादासः ॥

वीरः

वीर, ड तु क शीर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तुरा०-आत्म०-अक०-सेट्) ड, अवि-
वीरत । शीर्षेमुदयः । इति दुर्गादासः ॥
वीरं, क्त्वा, (अज्+“स्फायितश्चिवश्चीति ।”
उणा० १।१३ । इत्यादिना रक् । अजे-
र्वोभावः । वीरं+अच् वा ।) षड्ङ्गी । नङ् ।
इति मेदिनी । रे, ६७ ॥ मरिचम् । पुष्कर-
मूलम् । काञ्जिकम् । उशीरम् । आरूकम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वीरशब्दो मेदिन्यां पव-
र्गोयवकारादौ ढटोऽपि वीरघातोऽन्तःस्वका-
रादौ दर्शनादत्र लिखितः ॥

वीरः, पुं, (वीरयतीति । वीर विक्रान्तौ+पचा-
यच् । यद्वा, विशेषेण ईरयति दूरीकरोति
शत्रून् । वि+ईर+इगुपधात् कः । यद्वा,
अजति क्षिपति शत्रून् । अज+स्फायितश्चीत्या-
दिना रक् । अजेर्वोः ।) शीर्षेविशिष्टः । तत्प-
र्यायः । शूरः २ विक्रान्तः ३ । इत्यमरः । २।८।
७७ ॥ गङ्गीरः ३ तरुणी ५ । इति जटाधरः ॥
(यथा, महाभारते । १ । १४१ । ४५ ।
“नृगराजो वृकश्चैव बुद्धिमानपि मूषिकः ।
निर्वृता यत्तथा वीरास्तस्माद्वीरतरो भवान् ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । ११४ । ८ ।

“वीरान्मनो रुद्रभामितो वधी-
ह्विष्यन्तः सद्मि त्वा हवामहे ॥”

“वीरान् वीक्रान्तान् ॥” इति सायणः ॥ पुत्तः ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । २० । ४ ।

“वीरैः स्याम सधमादः ॥”

“वीरैः पुत्तैश्च सधमादः सहमादन्तः स्याम
तथा कुरु ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥
पतिः । पुत्तश्च । यथा, मार्कण्डेये । ३५ । ३१ ।
“न चालपेज्जनद्विष्टा वीरहीनां तथा स्त्रियम् ।
गृहादुच्छिष्टविभूषणपादान्मांसि क्षिपेद्वहिः ॥”
यथा च अवीरा निष्पतिसुता । इत्यमरदर्श-
नाच्च ॥ * ॥ दनायुदैत्यपुत्तः । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । ३३ ।

“दनायुधः पुनः पुत्ताश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विचरन्ति बलवीरोच उवञ्चैव महासुरः ॥”
जिनः । नटः । इति हेमचन्द्रः ॥ विष्णुः । यथा,
वीरोऽनन्तो धनञ्जयः । इति विष्णुसहस्रनाम ॥
षडङ्गाराद्यष्टरसान्तर्गतसर्वविशेषः । तत्पर्यायः ।
उत्साहवर्द्धनः २ । इत्यमरः ॥

“उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्याधिभावकः ।
महेन्द्रदेवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः ॥”

उत्साहं वर्द्धयति इति उत्साहवर्द्धनः नन्यादि-
त्वादनः । दानधर्मयुद्धेषु जीवानपेक्षीत्साह-
कारी रसो वीरः । वीरयन्ते अत्र वीरः । वीर
तङ्कतु शीर्षे घञ् स्फोटिततयैव स्वादते इति सर्व-
रसलक्षणं कटाक्षितम् । इति भरतः ॥ * ॥

तान्त्रिकभावविशेषः । यथा,—

“तत्रैव त्रिविधो भावो दिव्यवीरपञ्चक्रमः ।
दिव्यवीरैकजः प्रोक्तः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥”

इति रुद्रयामले ११ पटलः ॥

वीरः

अपि च ।

“भावस्तु त्रिविधः प्रोक्तो दिव्यवीरपञ्चक्रमात् ।
गुरवश्च त्रिधा चात्र तथैव मन्त्रदेवता ॥”

इति तत्रैव ६ पटलः ॥

अन्यच्च ।

“पशुभावं हि प्रथमे द्वितीये वीरभावकम् ।
तृतीये दिव्यभावश्च इति भावत्रयं क्रमात् ॥
आदौ दशमदण्डेन पशुभावमथापि वा ।
मथ्याद्दे दशदण्डेन वीरभावमुदाहृतम् ।
सायाद्दे दशदण्डे तु दिव्यभावं शुभप्रदम् ॥”

इति च तत्रैव ११ पटलः ॥

अन्यच्च ।

“जन्ममात्रं पशुभावं वर्षषोडशकावधि ।
ततश्च वीरभावस्तु यावत् पञ्चाशतो भवेत् ॥
द्वितीयांशे वीरभावस्तृतीये दिव्यभावकः ।
एवं भावत्रयेणैव भावमैक्यं भवेत् प्रिये ॥”

इति वामकेश्वरतन्त्रे ५१ पटलः ॥

वीराचारविशिष्टः । यथा,—

“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
संविदासेवनं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥
सर्वथा कुरुते देवि वीरश्चोद्धतमानसः ।
दिव्यस्तु देवता पायश्चन्दनागुरुलेपनैः ।
रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ॥
भस्माङ्गधूसरो वीर उन्मत्तवद्विचेष्टितः ।
सुरापाण्यरतो निव्यं बलिपूजापरायणः ॥
नरश्चागश्च महिषो मेघः शूकर एव च ।
शशकः शङ्खको गोधा खड्गो कूर्मो दश
स्रुताः ॥

वानरश्च खरश्चैव गजान्धादिविहङ्गमाः ।
इत्यादिभिर्जलेर्दानैः पूजयेत् स्नेहदेवताम् ॥
विह्वलमनो भवेत् वीरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ।
गृहे गृहे सुरां पीत्वा वर्णभ्रष्टा भवन्ति हि ॥”
इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥ * ॥

कलौ तदाचारनिषेधो यथा,—

“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥”

इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ * ॥

तण्डुलीयः । वराहकन्दः । लताकरञ्जः ।
करवीरः । अर्जुनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
यज्ञाग्निः । इति वीरहाशब्दटीकायां भरतः ॥
उत्तरः । सुभटः । इति मेदिनी ॥

वीरः, त्रि, श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मठः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २३ । १६ ।

“इमं धा वीरो अमृतं वीरं कृण्वीतमर्त्ताः ॥”
“वीरः कर्मणि समर्थः ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

यथा च । तत्रैव । ६ । २३ । ३ ।

“कर्त्ता वीराय सुव्यय उलोकं
दाता वसु स्तुवते कौरवे चित् ॥”

“वीराय यज्ञादि कर्मसु दत्ताय ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥ प्रेरयिता । यथा, तत्रैव ।
६ । ६५ । ४ ।

वीरत

“इहा हि वो विधते रत्नमस्तीदा
वीराय हास्य उवाचः ॥”

“वीराय प्रेरयित्रे ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वीरकः, पुं, (वीर एव । स्वार्थे कम् ।) करवीरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विक्रान्तः । समर्थः ।
यथा, ऋग्वेदे । ८ । २० । २ ।

“असौ य एषि वीरको गृहं गृहं विचाकशत् ॥”
“वीरको वीरः समर्थस्त्वम् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ अपहृतदेशविशेषवासी । यथा,
महाभारते । ८ । ४४ । ४२ ।

“कारस्करान् माहिषकान् कालिङ्गान् केरलां-
स्तथा ।

कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्हर्मांश्च विवर्जयेत् ॥”
चाक्षुषमन्वन्तरीयमुन्यन्यतमः । यथा, भाग-
वते । ८ । ५ । ८ ।

“सुनयस्तत्र वै राजन् हर्म्यसद्भीरकादयः ॥”
वीरजयन्तिका, स्त्री, (वीराणां जयन्तिकेव ।)

रणे वीराणां नृत्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥
वीरणं, स्त्री, उशीरवृणम् । तत्पर्यायः । वीरणम्
२ कटायनम् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वीरतरम् ४ । इत्यमरः ॥ वीरभद्रम् ५ । इति
रुद्रः ॥ (यथा, भागवते । १० । ११ । ५१ ।

“तमापतन्तं स निगृह्य तुष्टयोः
दोर्भां वकं कंससखं सतां गतिः ।
पश्यतुसु बालेषु ददार लीलया
सुदावहो वीरणवद्विबौकसाम् ॥”)

अपि च ।

“स्याद्भीरणं वीरतरं वीरश्च बहुमूलकम् ।
वीरणं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तित्त्वकम् ॥
मधुरं ज्वरनुदान्तिमेदजित् कफपित्तहृत् ।
तृष्णासविषवीसर्पदाहक्ष्मव्रणपण्डम् ॥
वीरणस्य तु मूलं स्यादुशीरमभयं तथा ।
अष्टगलश्च सेयश्च समगन्धिकमित्यपि ॥
उशीरं पाचनं शीतं स्तम्भनं लघु तित्त्वकम् ।
मधुरं ज्वरहृदन्तिमदनुत् कफपित्तहृत् ।
तृष्णासविषवीसर्पदाहक्ष्मव्रणपण्डम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पुं, प्रजापतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१२ । ३४८ । ४१ ।

“सन्तु कुमारादपि च वीरणो वै प्रजापतिः ।
कृतादौ कुरुषार्दूल धर्ममेतदधीतवान् ॥”
यथा च मात्स्ये । ४ । ४० ।

“वीरणस्यात्मजायानु चक्षुर्मनुमजीजनत् ॥”
वीरतरं, स्त्री, वीरणम् । इत्यमरः ॥

वीरतरः, पुं, शूरः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (त्रि,
सामर्थ्यान् । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । १५ ।

“नह्यङ्ग पुराचन जज्ञे वीरतरस्त्वत् ॥”

“वीरतरः सामर्थ्यान् ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥ अयमनयोरिति श्रयेण वीरः । वीर-
श्रेष्ठः । यथा, महाभारते । ४ । ५२ । १४ ।

“नरर्षभास्ते तु नरर्षभेण
वीरा रणे वीरतरेण भग्नाः ॥”)

वीरभ

वीरतरासनं, स्त्री, (वीरतराणां साधकश्रेष्ठानां आसनम् ।) आसनविशेषः । यथा,—
“न्दु कोमलमास्तीर्णं संग्रामपतितं हि यत् ।
चक्षुषापादितं वापि नृतं वा नरमासनम् ॥
गर्भयुतं त्वचं वापि नारीणां योनिजां

त्वचम् ।

सर्वसिद्धिप्रदं देवि सर्वतोऽतिसमृद्धिदम् ।

त्वचं वा यौवनस्थानां कुल्याङ्गीरतरासनम् ॥”

इति सुखमालातन्त्रे ३ पटलः ॥

वीरतरः, पुं, (वीरस्तनाम्ना ख्यातस्तरः ।) अर्जुन-
वृक्षः । इत्यमरः ॥ कोकिलाचट्टचः । इति
रत्नमाला । विल्वान्तरवृक्षः । भक्तातकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपणं, स्त्री, सुरपणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपत्नी, स्त्री, (वीराणां पत्नी । यद्वा, वीरः
पतिर्यस्याः । “नित्यं सपत्न्यादिषु ।” ४।१।३५।

इति पलुर्नकारादेशः । “ऋन्नेभ्यो ङीप् ।”

४।१।५। इति ङीप् ।) वीरभार्या । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १२५ । ७ ।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

नदीविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १।१०।४।४।

“अङ्गसी कुलिशी वीरपत्नी

पयो हिनवाना उदभिर्भरन्ते ॥”

“वीरपत्नी वीरस्य पालयित्री एतत्संज्ञिता-
स्त्रियो नदः ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वीरपत्नी, स्त्री, (वीरप्रियाणि पत्न्याणि यस्याः ।)

विजया । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरपानं, स्त्री, वीराणां अमनाशाय पानम् ।

यथा,—

“वीरपानं यत् पानं वृत्ते भाविनि वा रणे ।”

इत्यमरः ॥

(“वा भावकरणयोः ।” ८।४।१० । इति

विकल्पेण शत्वमपि । यथा, गो० रामायणे ।

४।६।७२ ।

“मत्तोऽयमिति दुर्बुद्धे मोहान्मामवमन्यसे ।

मदीये संप्रहारेऽस्मिन् वीरपाणं समर्थताम् ॥”

वीरपुष्पी, स्त्री, सिन्दूरपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरवाहुः, पुं, (वीराः समर्थाः बाहुवो यस्य ।)

विष्णुः । यथा, “वीरवाहुर्विदारणः ।” इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (धृतराष्ट्रपुत्रान्य-
तमः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । १०३ ।

“उग्रो भीमरथो वीरो वीरवाहुरलोलुपः ॥”

रावणपुत्रः । इति रामायणम् ॥ वानरविशेषः ।

यथा, गो० रामायणे । ६ । १७ । १५ ।

“वीरवाहुः सुबाहुश्च नलश्च वनगोचरः ॥”

वीरभद्रः, पुं, (वीराणां भद्रं येन ।) अश्वमेधाश्वः ।

वीरश्रेष्ठः । वीरणम् । इति मेदिनी । शिव-
गणविशेषः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“इत्याकर्ण्य महाकालः सम्यक् ज्ञात्वा सती-
ययम् ।

सत्यं मुने सती देवी त्वणीचक्रे खणीवितम् ॥

४७३

वीरसूः

जोषं स्थिते मुनौ तत्र तन्महाकालसाध्वसात् ।

रुद्रश्चातीवरीन्द्रोऽभूत् बहुकोपाग्निदीपितः ॥

ततस्तत्क्रोधनाद्वह्निरेविरासीन्महादुतिः ।

प्रत्यक्षः प्रतिमाकारः कालमृत्युः प्रकम्पनः ॥

उवाच च प्रणम्येष्टं भूसुखीं महतीं दधत् ।

आज्ञां देहि पितः किन्ते करवे दास्यमुत्तमम् ।

नृणां मेककवलं करवाणि त्वदाज्ञया ॥

इति प्रतिज्ञां तस्येशः श्रुत्वा कृतममन्यत ।

कृतकृत्यमिवात्यन्तं तं मुदा प्रत्युवाच ह ॥

महावीरोऽसि रे भद्र मम सर्वगणेष्विह ।

वीरभद्राख्यया हि त्वं प्रथितिं परमां व्रज ।

कुरु मे सत्वरं कार्यं दक्षयज्ञं त्वयं नय ॥”

इति काशीखण्डे ८६ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १२ । २२३ । ५१ ।

“धीरभद्र इति ख्यातो रुद्रकोपादिनिःसृतः ।

भद्रकालीति विख्याता देव्याः कोपाद्विनिः-
सृता ॥”

वीरभद्रकं, स्त्री, (वीरभद्रमेव । स्वार्थे कन् ।)

वीरणम् । इति जटाधरः ॥

वीरभार्या, स्त्री, (वीराणां भार्या ।) वीरपत्नी ।

इत्यमरः ॥

वीरमाता, [ऋ] स्त्री, (वीराणां माता ।)

वीरजननी । तत्पर्यायः । वीरसूः २ । इत्य-
मरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १४ । ४० ।

“अन्तर्जन्तुसुपालयं देवीं स प्रययौ पुरीम् ।

पुनस्तत्र गतोऽब्धान्ते उर्वशीं वीरमातरम् ॥”

वीररजः, [सु] स्त्री, (वीराणां वीरभाविनां धार-
णार्थं रजः ।) सिन्दूरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरस्य धूलिश्च ॥

वीररेणुः, पुं, (वीरा रेणव इव यस्य ।) भीमसेनः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वीरवती, स्त्री, मांसरोहिणी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (विक्रमपुराधीश्वरविक्रमतुङ्गवृष-
कर्मचारिवीरवरस्य कन्या । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५३ । ६० ।

“यस्य धर्मवती नाम भार्या वीरवती सुता ।

पुत्रः सत्यवरश्चेति त्रयं परिकरो महे ॥”

वीरवत्सा, स्त्री, (वीरो वत्सः पुत्रो यस्याः ।)

वीरजननी । इति जटाधरः ॥

वीरविज्ञावकः, पुं, शूद्रद्रव्येण होमकर्ता । यथा,—

“वीरविज्ञावको जुह्वन् धनैः शूद्रसमाहितैः ।”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरवृक्षः, पुं, (वीरनामको वृक्षः ।) भक्तातकः ।

इत्यमरः ॥ अर्जुनवृक्षः ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

विल्वान्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृक्ष-
विशेषः । देधान इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वीरतरः २ वृक्षजातः ३ अक्षरीहरः ४ । इति

रत्नमाला ॥

वीरसूः, स्त्री, (वीरान् पुत्रानेव सूते इति । वीर +
सू + कृप् ।) वीरमाता । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । १ । २०० । ७ ।

“जीवसूर्वीरसूभेद्रं बहुसौख्यसमन्विता ।

वीरास

सुभगा भोगसम्पन्ना यज्ञपत्नी पतिव्रता ॥”

पुत्रप्रसविनी । यथा, ऋग्वेदे । १०।८५।४४।

“वीरसूदेवकामा स्योना शत्रो भवद्विषदे शं
चतुष्यदे ॥”

“वीरसूः पुत्राणामेव सवित्री ।” इति तद्भाष्ये

सायणः ॥

वीरसेनं, स्त्री, आरूकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीरसेनः, पुं, नलराजपिता । इति नैषधम् ॥

(यथा, महाभारते । ७ । ५२ । ५४ ।

“निषधेषु महीपालो वीरसेन इति श्रुतः ।

तस्य पुत्रोऽभवन्नाम्ना नलो धर्माधर्कोविदः ॥”

वीरसेनजः, पुं, (वीरसेनात् जायते इति । जन +
ङः ।) नलराजः । इति नलोदयः ॥

वीरहा, [नृ] पुं, (वीरान् हन्तीति । हन +
क्विप् ।) नष्टाग्निब्राह्मणः । इत्यमरः ॥ यस्या-
ग्निहोत्रिणः प्रमादादिना कारणान्तेरेण वा

अग्निर्नष्टो निर्वाणः स्यात् स वीरहोष्यते ।

वीरयति शौर्यं कारयति इति वीर इत् क तु

शौर्ये इत्यस्मात् चुरादि णिः प्रेरणे आप्तात्

पञ्चाद्यनि वीरो यज्ञाग्निः तं हतवान् इति

क्विप् वीरहा । इति भरतः ॥ (यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । ३० । ५ । “नरकाय वीर-
हणम् ।” “वीरहणं नष्टाग्निं शूरं वा ।” इति

तद्भाष्यम् ॥) विष्णुः । यथा । वीरहा माधवो

भद्रः । इति विष्णुसहस्रनाम । वीरहन्तरि,

त्रि ॥

वीरा, स्त्री, सुरा । वीरकाकोली । तामलकी ।

एलवालुका । प्रतिपुत्रवती । रम्भा । विदारो ।

दुग्धिका । मजपूः । वीरविदारो । इति

मेदिनी । रे, इ० । पुस्तकान्तरे सुरास्थाने सुरा

विदारोस्थाने गम्भारी इति पाठः । काकोली

महाशतावरी । मृदकन्या । ब्राह्मी । अति-
विषा । मदिरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिंशपा-
वृक्षः । इति रत्नमाला ॥ (करन्धमराजपत्नी ।

यथा, मार्कण्डेये । १२३ । १ ।

“वीर्यचन्द्रसुता सुभूर्वीरा नाम शुभ्रव्रता ।

स्वयंवरे सा जगृहे महाराजं करन्धमम् ॥”

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।२२।

“पूर्वाभिरामां वीराञ्च भीमा मोघवतीं

तथा ॥”

विक्रमशालिनी । यथा, मार्कण्डेये । १२५।७।

“तेषामेतद्वचः श्रुत्वा वीरा वीरप्रजावती ।

वीरगोत्रसमुद्भूता वीरपत्नी प्रहर्षिता ॥”

वीराश्वः, पुं, अश्वमेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीराश्वकं, स्त्री, आरूकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वीराशंसनं, स्त्री, (वीरान् आशंसयति अद्य

स्यास्यामि वा नवेति चिन्तां जनयतीति ।

आ + शंस + णिच् + ल्युः ।) अतिभयप्रदा शुद्ध-
भूमिः इत्यमरः ॥

वीरासनं, स्त्री, (वीराणां साधकानामासनम् ।)

भित्तशालनाश्रित्योपवेशनम् । यथा,—

“दिवागुगच्छेत्ता गास्तु तिष्ठन् रणः पिबेत् ।

वीरुधा

शुश्रूषित्वा नमस्कृत्वा राजौ वीरासनं वसेत् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वे मनुः ॥

अन्यच्च ।

“एकपादमथैकस्मिन् विन्यसेदुरु संस्थितम् ।
इतरस्मिन् तथा पश्चाद्भीरासनमिदं विदुः ॥”
इति धेरुखसंहिता ॥

(यथा, रघुवंशे । ३ । ५२ ।

“वीरासनेर्ध्यानचुषांस्तृणा-
ममी समध्यासितवेदिमध्याः ।
निश्वातनिष्कम्पतया विभान्ति
योगाधिरूपा इव प्रास्विनोऽपि ॥”)

वीरिणी, स्त्री, अस्त्रिणी । यथा,—

“उपयेमे वीरुखस्य तनयां दत्त ईप्सिताम् ।
वीरिणी नाम तस्यास्तु अस्त्रिणीत्यपि सत्तमाः ॥”
इति कालिकापुराणे = अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वीरिण्या सह सङ्गम्य दत्तः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुल्यानजनयत् सहस्रं शंसितव्रतान् ॥”
वीरः पुत्रोऽस्या अस्त्रिणीति । वीर + इनि । डीप् ।
पुत्रवती । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ६ ।

“उताहमस्मि विरिणीन्द्रपत्नी ॥”

“विरिणी पुत्रवती ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वीरुन्, [घ] स्त्री, (विशेषेण रुग्णं वृक्षानन्यान् ।
वि + रुध + क्तिप् । “अन्येषामपीति ।” दीर्घः ।
अथवा विरोहतीति वीरुन् । विपूर्वस्य रुहेः
क्तिपि धकारो विधीयते इति काशिका । ७३ ।
५३ ।) विस्मृता लता । तत्पर्यायः । गुल्मिनी २
उलपः ३ । इत्यमरः ॥ वीरुधा ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रताना ५ कक्षः ६ । इति जटा-
घरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ८ । ३६ ।

“अभिभूय विभूतिमार्त्तवी”

मधुगन्धातिशयेन वीरुधाम् ॥”

ओषधिः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६७ । ५ ।

“विद्यो वीरुत् सुरोधमन्विलोत प्रजा उतप्रसू-
जन्तः ॥”

“वीरुत्सु ओषधीषु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

वृक्षमात्रे, पुं । यथा, महाभारते । १ । ४५ । २४ ।

“यानि पश्यसि वै ब्रह्मन् मलानीहास्य वीरुधः ।
एते नस्तन्वस्तात कालेन परिमर्चिताः ॥”

यथा च ऋग्वेदे । ६ । ११३ । २ ।

“सोमं नमस्य राजानं यो जज्ञे वीरुधां पतिः ॥”

“वीरुधां वनव्यतीनामिति ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ लतानां वीरुधाश्च कथञ्चिद्देमाह ।
यथा, भागवते । ३ । १० । १६ ।

“वनस्यथोषधिलता लक्सारा वीरुधो द्रुमाः ।”

“ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्यतयः । ओषधयः
फलपाकान्ताः । लता आरोहणापेक्षाः । लक्-
सारा वेखादयः । लता एव काठिन्यनारोहणा-
नपेक्षा वीरुधः । ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः ।”

इति तद्भाष्ये श्रीधरस्वामी ॥

वीरुधा, स्त्री, (विशेषेण रुग्णहीति । वि + रुध +
इगुपधादति कः । ततस्त्रिंशोऽपि । अथवा

वीथ

वीरुध् शब्दात् भागुरिमते टाप् । यथा,—
“वष्टि भागुरिरक्तोपः अवाप्योरुपसर्गयोः ।
टापश्चापि हलन्तानां चुधा वाचा निशा
गिरा ॥”)

वीरुत् । इति शब्दरत्नावली ॥

वीरेशः, पुं, (वीराणामीशः ।) शिवः । यथा,—

“अथ त्रयोदशे मासि स्नात्वा त्रिपथगाम्भसि ।
प्रत्यक्ष एव वीरेशं यावदायाति स द्विजः ॥”

इति वीरेश्वरस्तोत्रम् ॥

वीरेश्वरः, पुं, (वीराणामीश्वरः ।) महादेवः ।

यथा,—

“तिलान्तरोऽपि नो काश्यां भूमिलिङ्गं विना
कचित् ।

परं वीरेशसदृशं न लिङ्गन्तासु सिद्धिदम् ॥
धर्मदक्षार्थदं सम्यक् कामदं मोक्षदं तथा ।
यथा वीरेश्वरं लिङ्गं काश्यां नान्यत्तथा ध्रुवम् ॥”
इति काशीखण्डे १० अध्यायः ॥

(मेथिलानां दशकर्मपद्धतिकर्ता । तत्पद्धतिश्च ॥)

वीरोज्भः, पुं, होमाकर्त्ता । यथा,—

“अभ्युदिताभिनिर्मुक्तौ वीरोज्भो न जुहोति
यः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

वीरोपजीविकः, पुं, अग्निहोत्रमुपजीविका यस्य ।

यथा,—

“अग्निहोत्रच्छलाद्याश्चापरो वीरोपजीविकः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

वीर्यं, स्त्री, (वीरे साधु । तत्र साधुः इति यत् । यद्वा,
वीर्यतेऽनेनेति वीर विक्रान्तौ + “अचो यत् ।”

३ । १६७ । इति यत् । यद्वा वीरस्य भावः । यत् ।)

चरमधातुः । तत्पर्यायः । शुक्रम् ३ तेजः ३
रेतः ४ बीजम् ५ इन्द्रियम् ६ । इति मनुष्य-
वर्गं अमरः ॥ वीर्यं शक्तिः सा च पृथिव्यादीनां

यः सारभागः तदतिशयरूपा । सा द्विविधा
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुत्वेन । तत्र चिन्त्यक्रिया-

हेतुर्पां द्रव्यरसादीनां स्वस्वकर्मणि स्वभाव-
सिद्धा शक्तिः । अचिन्त्यक्रियाहेतुश्च प्रभापर-

पर्यायः । द्रव्याणां रसाद्यनुरूपकार्यकरण-
शक्तिः । उक्तश्च ।

“भूतप्रभावातिशयो द्रव्ये पाके रसे स्थितः ।
चिन्त्याचिन्त्यक्रियाहेतुर्वीर्यं धन्वन्तरेर्मेतम् ॥”

इति चक्रदत्तोपरि शिवदासीयटीका ॥ * ॥

परवीर्योद्भवात्तदोषो यथा,—

“परवीर्यं यदुदरं कामतोऽकामतोऽपि वा ।
अहर्त्ये याति देवेन तदुपायं निशामय ॥

अकामतो न दुष्टा सा प्रायश्चित्तेन शुद्ध्यति ।
कामभोगेन व्याप्या सा कर्मभोगेन शुद्ध्यति ॥

पितृपाके देवपाके पूजार्थां नाधिकारिणी ।
षष्टिं वर्षसहस्राणि क्षयं कृत्वा स्वकर्मणः ।

प्रयाति भोगदेहं सा तस्यान्ते पापकर्मणः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४७ अध्यायः ॥

अतिशयशक्तिभागुत्साहः । इति स्वर्गवर्गं
अमरः ॥ कर्मसु सुकरः प्रत्ययः उत्साहः ।

वीर्या

इति मधुः । कर्मसु दृढयत्नकारको भाव
उत्साहः । इति रमानाथः । कर्मसु प्रत्यय
उत्साह इति नयनानन्दः । अशक्ये बलोदम
उत्साह इति केचित् । स उत्साहः अतिशय-
शक्तिभाक् वीर्यम् । अतिशयितोऽध्यवसायो
वीर्यं साधु वीर्यमित्यर्थः । वीर्या स्त्री च वीर्यं
वीर्य इति कोषान्तरम् । इति भरतः ॥ * ॥
बलम् । प्रभावः । इति नानार्थे अमरः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । २५ । २ ।

“अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्
सनोति वाजमष्टताय भूषन् ॥”

“वीर्याणि पशुपुत्रादिसम्यद्रूपाणि सामर्थ्यानि ॥”
इति तद्भाष्ये सायणः ॥ यथा च भागवते । ६ ।

१७ । ३१ ।

“ज्ञानवैराग्यवीर्याणां नहि कश्चिद्वापाश्रयः ॥”
शरीरसामर्थ्यम् । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ७ ।

“स इन्द्राजा प्रतिजन्यानि विश्वाशुमेण तस्या-
वभि वीर्येण ॥”

“वीर्येण शरीरसामर्थ्येन ॥” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ शक्तिः । यथा, मनौ । ११ । ३१ ।

“न ब्रह्मणो वेदयते किञ्चिद्वाजनि धर्मवित् ।
स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥

स्ववीर्याद्राजवीर्याश्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।
तस्मात् स्वेनेव वीर्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥”

मनःशक्तिः । यथा, भागवते । ४ । १८ । १५ ।

“कृत्वा वत्सं सुरगणा इन्द्रं सोममदुदहन् ।
हिरण्ययेन पात्रेण वीर्यमोजो बलं पयः ॥”)

औषधानां वीर्यस्य स्थितिकाला यथा,—
“यामं कल्ककषायवीर्यमखिलं चूर्णञ्च पञ्चत्रयं
घण्टासान् घृतमोदकौ सहगुडौ मासत्रयं

गुग्गुलीः ।

सिद्धानां रसभस्मनां सुविपुलं वीर्यञ्च वर्षत्रयं
किञ्चिन्नवविवर्जितं गुणपरं तैलं पुराणं महत् ॥”

इति नारायणदासकृतपरिभाषा ॥
तेजः । इति मेदिनी ॥ चेतः । दीप्तिः । इति

शब्दरत्नावली ॥

वीर्यजः, पुं, (वीर्याज्जायते इति । जन + डः ।)

पुत्रः । इति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
५ । १६ ।

“नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तव्यादरायणवीर्यज ॥”)

वीर्यवान्, [तु] त्रि, (वीर्यमस्यास्तीति । मतुप् ।)

मांसलः । इति शब्दरत्नावली ॥ वीर्ययुक्तश्च ॥

(यथा, किराते । २ । ४ ।

“अतिवीर्यवतीव भेषजे

बहुरस्त्रीयसि दृश्यते गुणः ॥”)

वीर्यवृद्धिकरं, स्त्री, (वीर्याणां वृद्धिकरम् ।) शुक्र-
वृद्धिकारकौषधादि । तत्पर्यायः । वृष्यम् २

वाजीकरणम् ३ वीजकृत् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वीर्या, स्त्री, (वीर्यतेऽनयेति । वृ + “अचो यत् ।”
इति यत् । टाप् ।) वीर्यम् । इत्यमरटीकायां
भतरः ॥

वीवधः, पुं, प्रयाहारः । परित आद्वियतेऽसौ
धान्यतण्डुलादिः । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
“निरुद्धवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
उपरुन्नु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥”)
मार्गः । पत्न्याः । इत्यमरभरतौ ॥ भारः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वीवधिकः, त्रि, (वीवधेन हरतीति । वीवध +
“विभाषा विवधवीवधात् ॥” ४ । ४ । १७ ।
इति ठन् ।) भारवाहकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वीहारः, पुं, (विहरन्त्यनेति । वि + हृ + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) महालयः । स तु बुद्ध-
मन्दिरम् । इति शब्दमाला ॥ विहारः ।
इत्यमरटीका ॥

बुग, इ त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, बुद्धगते । इति दुर्गादासः ॥

बुट, इ क क्षियाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इ,
बुद्धगते । क, बुद्धयति । क्षितिर्हिंसा । इति
दुर्गादासः ॥

बु(वु)द्धिः, स्त्री, (बुध + क्तिन् ।) आत्मनो गुण-
विशेषः । सा त्रिविधा यथा,—
“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥
यथा धर्ममधर्मश्च कार्यश्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥
अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ
तामसी ॥”

इति श्रीभगद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

ट, क च टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, वारयति । इति
दुर्गादासः ॥

ट, ड ग संभक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) संभक्तिः सेवणम् ।
ड ग, टण्णीति । टण्णते हि विन्ध्यकारिणं गुण-
लुब्धाः स्वयमेव सम्पदः । इति दुर्गादासः ॥

ट, ज टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-सेट् ।) ज, वररि वरते । इति
दुर्गादासः ॥

ट, न ग ज टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा०-
क्रा०-उभ०-सक०-सेट् ।) न ज, टण्णीति
टण्णते । ग ज, टण्णीति टण्णीते । वकारस्य दन्त्य-
त्वात् स्रंष्टणोति इत्यादौ नानुस्वारस्य मकारः ।
ओष्ठत्वाच्च युवूर्ध्वतोत्पादौ ऋदिश्यावित्पूर् ।
न च दन्त्यस्य कथमोष्ठकार्यमिति वाच्यं यतः
स्वभावादोष्ठस्य वकारस्य ओष्ठकार्यं स्वाभा-
विकमेव । कचिदन्त्यमध्ये पाठः नञोक्त्वर्थस्थो-
भयस्थानं सम्भवति । इति दुर्गादासः ॥

टंङ्गः, त्रि, (टङ्गि + ल्युः ।) पुष्टिकारकः ।
यथा । संयावी टंङ्गो गुरुः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

टंहितं, स्त्री, (टङ्गि + क्तः ।) हस्तिगर्जनम् ।
तत्पर्यायः । करिगर्जितम् २ । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १८ । २ ।
“शृङ्गद्वन्द्वभिधौषे च वारणानाश्च टंहितैः ।
नेमिधौषे रथानाश्च दीर्घतीव वसुन्धरा ॥”)

टक, ड आदाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ड, वर्कते । वरीटक्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

टकः, पुं, (टण्णीतीति । ट + “हृष्टभृशुषिभृशुषिभ्यः
कक् ॥” उणा० ३ । ४१ । इति कक् ।) कुकुर-
प्रमाणहरिणजन्तुशिशेषः । घाँघ इति ख्यातः ।
हुण्डार इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।
कोकः २ ईहामृगः ३ । इत्यमरः ॥ वत्सादनः ४
विरूक् ५ गोवत्सादी ६ क्वागभोजी ७ क्वाग-
लान्ती ८ जनाशनः ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, भागवते । ३ । १० । २३ ।
“आ द्रुगालो टको व्याघ्रो मार्जारः शश-
शृङ्गकौ ॥”)

काकः । इत्युणादिकोषः ॥ (पोतकः । इत्युणादि-
टीकाधृतविश्वः । ३ । ४१ ॥) वकटचः । इति
शब्दरत्नावली ॥ द्रुगालः । इति हारावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । २३५ ।
“अजाविके तु संरुहे टकैः पाखे त्वनायति ।
यां प्रसस्य टको हन्यात् पाखे तत् किल्बिषं
भवेत् ॥”

“टकैः द्रुगालप्रभृतिभिः ।” इति मेघातिथिः ॥
चक्षियः । अनेकधूपः । सरलद्रवः । इति
भरतहृतरभसः ॥ (तस्करः । इति निघण्टुः ।
३ । २४ ॥ * ॥ वर्कते शत्रुप्राणनादत्ते इति ।
टक आदाने + कः । वञ्चः । इति निघण्टुः ।
२ । २० ॥)

टकरंशः, पुं, (टकान् दशतीति । दन्श + अण् ।)
कुकुरः । इति हेमचन्द्रः ॥

टकधूपः, पुं, (टकोऽनेकधूपः एव धूपः । टकः
सरलद्रवस्तत्प्रधानो धूपो वा ।) नागासुगन्धि-
द्रव्यकृतदशाङ्गादिधूपः । तत्पर्यायः । कृत्रिम-
धूपकः २ । इत्यमरः ॥ वकधूपः ३ । इति
तट्टीका ॥ सरलटकरसः । टारपिन् इति
भाषा । तत्पर्यायः । पायसः २ श्रीवासः ३
श्रीवेष्टः ४ सरलद्रवः ५ । इत्यमरः ॥

टकधूर्तः, पुं, (धूर्तो टकः राजदन्तादिवत् पूर्व-
निपातः ।) द्रुगालः । इति हारावली ॥

टका, स्त्री, अमृगः । इति रत्नमाला ॥
टकाची, स्त्री, (टकस्याचीव अक्षि चिह्नं यस्याः ।)
त्रिष्टु । इति रत्नमाला ॥

टकारातिः, पुं, (टकस्यारातिः ।) कुकुरः । इति
शब्दमाला ॥

टकारिः, पुं, (टकस्यारिः ।) कुकुरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

टको, स्त्री, पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

टकोदरः, पुं, (टकस्योदरो यस्य । यद्वा, टकः
टकनामकोऽभिरुदरे यस्य ।) भीमसेनः । तत्प-

र्यायः । भीमः २ मरुतपुत्रः ३ किष्कीरनिष्ठ-
दनः ४ कौचकनिष्ठदनः ५ वकनिष्ठदनः ६
हिङ्गनिष्ठदनः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ वक-
वेरी ८ मारुतिः ९ । इति जटाधरः ॥ अस्य
युत्पत्तिर्यथा,—

“कथासु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
त्वया पृष्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य मेदकत् ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् कर्ता चैव टकोदरः ।
प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाखुसूनुर्महाबलः ॥
यस्य तीक्ष्णो टको नाम जठरे ह्यवाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ टकोदरः ॥”

इति मात्स्ये ६५ अध्यायः ॥

टक्यं, त्रि, (वञ्च + क्तः ।) द्विभम् । इत्यमरः ॥
(यथा, सांख्यतत्त्वकौमुद्याम् ।

“नहि पाणौ टक्ये स्तने वा जाते कुमारी ऋता-
चाता वेति ॥”)

टच, ड टतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) सप्तमखरी । ड, टचते
वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

टचः, पुं, (वञ्च छेदने + “लुप्रक्षिप्तलुप्रक्षिभ्यः
किन् ॥” उणा० २ । ६६ । इति सः । स च किन् ।
“टच वरणे । असौऽप्याटणोतीति टच इति
सिद्धे प्रपञ्चार्थं प्रक्षिप्रहणम् ॥” इति तट्टीकाया-
मुज्ज्वलदत्तः ।) स्थावरयोनिविशेषः । गाढ इति
भाषा । तत्पर्यायः । महीरुहः २ शाखी ३
विटपी ४ पादपः ५ तरुः ६ अगोकहः ७ कुटः
८ सालः ९ पलाशी १० ह्रः ११ द्रुमः १२ आगमः
१३ । इत्यमरः ॥ अगच्छः १४ विष्टरः १५ मही-
रुट् १६ कुचिः १७ स्थिरः १८ कारस्करः १९
नगः २० अगः २१ कुटारः २२ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ विटपः २३ कुजः २४ वनस्पतिः २५
अद्रिः २६ शिखरी २७ कुठः २८ । इति जटा-
धरः ॥ कुजः २९ क्षितिरुहः ३० अरुद्रिपः ३१
भूरुहः ३२ भूजः ३३ महीजः ३४ घरणीरुहः
३५ क्षितिजः ३६ शालः ३७ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्य षड्जातिर्यथा,—

“कुरगट्टाद्या अप्रवीजा मूलजास्तत्पलादयः ।
पर्वयोगय इक्ष्वाद्याः स्कन्धजाः सल्लकौसुखाः ॥
शाल्यादयो बीजरुहाः संमूर्च्छजास्तृणादयः ।
स्युर्जनस्पतिकायस्य षड्भेदे मूलजातयः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

“संखेदजापि विज्ञेया टचगोपशृङ्गान्तवः ।”

इत्यग्निपुराणम् ॥

भद्रप्रदट्ठा यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“आश्रमे गारिकेणश्च गृहिणाश्च धनप्रदः ।
शिविरस्य यदीश्राने पूर्वे पुत्रप्रदस्तथः ॥
सर्वत्र मङ्गलार्हश्च तरराजो मनोहरः ॥
रसालटचः पूर्वस्मिन् वृक्षां सम्यगदस्तथा ॥
शुभप्रदश्च सर्वत्र सुरकारो निशामय ॥
विल्लश्च पनसश्चैव जम्बीरो वदरी तथा ।
प्रजाप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे धनदस्तथा ॥

वृक्षः

सम्पत्तदश्च सर्वत्र यतो हि वर्द्धते गृही ।
जम्बूवृक्षश्च दाडिमः कदल्यान्नातकस्तथा ॥
वन्सुप्रदश्च पूर्वस्मिन् दक्षिणे मित्रदस्तथा ।
सर्वत्र शुभदश्चैव धनपुत्रशुभप्रदः ॥
हर्षप्रदो गुवाकश्च दक्षिणे पश्चिमे तथा ।
ईशाने सुखदश्चैव सर्वत्रैवं निशामय ॥
सर्वत्र चम्पकः शुद्धो सुवि भद्रप्रदस्तथा ।
अलावूचापि कुष्माण्डो मायासुख सुकासुकः ॥
खर्जूरी कर्कटी चापि शिविरे मङ्गलप्रदा ।
वास्तुकः कारविल्वश्च वार्ताकुश्च शुभप्रदा ।
लताफलश्च शुभदं सर्वं सर्वत्र निश्चितम् ॥”
निषिद्धवृक्षा यथा,—
“प्रशस्तं कथितं कारो! निषिद्धश्च निशामय ।
वन्सुवृक्षो निषिद्धश्च शिविरे नगरेऽपि च ॥
वटो निषिद्धः शिविरे नित्यं चौरभयं ततः ।
नगरेषु प्रसिद्धश्च दर्शनात् पुण्यदस्तथा ॥
हे कारो! तन्तिङ्गीवृक्षो यन्नातं परिवर्ज्येत् ।
शूरेण घनहानिः स्यात् प्रजाहानिर्भवेद्भुवम् ॥
शिविरेऽतिनिषिद्धश्च नगरे किञ्चिदेव च ।
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च नगरेषु तथा पुरे ॥
वायामतिनिषिद्धश्च प्राज्ञस्तं परिवर्ज्येत् ।
खर्जूरश्च डहुश्चैव निषिद्धः शिविरे तथा ॥
न निषिद्धः प्रसिद्धश्च ग्रामेषु नगरेषु च ।
वृक्षश्च चणकादीनां धान्यश्च मङ्गलप्रदम् ॥
ग्रामेषु नगरे चापि शिविरे च तथैव च ।
इक्षुवृक्षश्च शुभदः सन्ततं शुभदस्तथा ॥
अशोकश्च शिरीषश्च कदम्बश्च शुभप्रदः ।
कची हरिद्रा शुभदा शुभदश्चाद्रकस्तथा ॥
हरौतकी च शुभदा ग्रामेषु नगरेषु च ।
न वायं भद्रदा नित्यं तथा चामलकी भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अः ॥
अपि च ।
“अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।
यत्नेनापि च राजेन्द्र ! अश्वत्थारोपणं कुरु ॥
स ते पुत्रसहस्राणां कार्यमेकः करिष्यति ।
धनी चाश्वत्थवृक्षेण अशोकः शोकनाशनः ॥
ब्रह्मो यज्ञप्रदः प्रोक्तो निम्बश्चासुप्रदः स्मृतः ।
जम्बूकी नाकदा प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ॥
डुम्बरो रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा ।
अर्कपुष्पारोपकाणां नित्यं तुष्टिर्हिवाकरः ॥
श्रीवृक्षः शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्वती ।
शिंशुपायामश्वरसः कुन्दे गन्धर्वसत्तमाः ॥
विभीतके दासवृद्धिर्बकुलो दास्यदस्तथा ।
अपत्यनाशकस्तालो वकुलः कुलवर्द्धनः ॥
बहुभार्या नारिकेली द्राक्षः सर्वाङ्गसुन्दरः ।
इतिप्रदा तथा केली केतकी सर्वनाशिनी ।
प्रतिष्ठां ते गमिष्यन्ति ये नराः ब्रह्मरोपकाः ॥”
इति पाद्मे स्मृतिखण्डे वृक्षारोपणं नाम २६
अध्यायः ॥ * ॥ अस्य रोपणफलम् ।
यम उवाच ।

“वृक्षगुणलतावृक्षस्वक्सारान्मृगजातयः ।
वर्द्धते वृक्षजातीयास्त्वासां रोपे फलं श्रेष्ठम् ॥

वृक्षः

यः पुमान् रोपयेद्वृक्षान् क्वायापुष्पफलोपगान् ।
सर्वसत्त्वोपभोगाय स याति परमां गतिम् ॥
क्वायापुष्पोपगांस्त्रिंशत् फलपुष्पद्वयमांस्तथा ।
रोपयित्वा दशान्नांस्तु नरो न नरकं व्रजेत् ॥
देवदानवगन्धर्वाः किन्नरोरगगुह्यकाः ।
पशुपक्षिमनुष्याश्च संश्रयन्ति सुदा हुमान् ॥
पुष्पैः सुरगणाः सर्वे फलेषु पितरः सदा ।
क्वायथा मे मनुष्यास्तु पशुपक्षिमृगास्तथा ॥
पुष्पोपगन्वांश्च फलोपगन्वान्
यः पादपानोपयते मनुष्यः ।
सहृद्देशे वरवेत्सवेद्यां
लभेदधिष्ठानवरं स विप्रः ॥
तस्मात् सुवहवो वृक्षा रोप्याः श्रेयोऽभि-
वाञ्छता ।
पुत्रवत् परिपाल्याश्च ते पुत्रा धर्मेतः स्मृताः ॥
किं धर्मेविसुखेर्मेतैः केवलं स्वार्थहेतुभिः ।
तरुपुत्रा वरं ये तु परार्थैकानुवृत्तयः ॥
पत्रपुष्पफलक्वायामूलवल्कलदारुभिः ।
परैषासुपकुर्वन्ति तारयन्ति पितामहान् ॥
हेतारमपि संप्राप्तं क्वायापुष्पफलादिभिः ।
पूजयन्त्येव तरवो सुनिवर्द्धेषवर्जिताः ॥
पितरं नोपहिंसन्ति हुमा द्रविणलोभतः ।
तारयन्ति च मे सन्धक् सर्वस्यातिथ्यदायकाः ॥
तस्मात्ते पुत्रवत् स्याद्या विधिवद्विजपुङ्गव ।
द्विजैः पितृमनुष्याणामभोज्याः सूर्यदा सदा ॥
जलकृत् वृक्षरोपी यः प्रतिग्राह्यरुचिर्द्विजः ।
एते स्वर्गात्त ह्यीयन्ते ये चान्ये सत्यवादिनः ॥”
इत्यादि ब्रह्मपुराणे तङ्गागवृक्षप्रशंसानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।
“भूमिदानेन ये लोका गोदानेन च कीर्तिताः ।
ते लोकाः प्राप्यते पुंभिः पादपानां प्ररोहणे ॥
अश्वत्थमेकं पितुर्मर्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश पुष्पजातीः ।
हे हे तथा दाडिममातुलुङ्गे
पञ्चाम्बरोपी नरकं न याति ॥
यथा सुपुत्रः कुलसुहरेद्वि
यथातिष्ठत्स्नानियमप्रयत्नात् ।
तथात्र वृक्षाः फलपुष्पभूताः
स्वं स्वामिनं नरकादुद्धरन्ति ॥
गोकर्ण उवाच ।

इत्यनार्थं यथा नीतमग्निहोत्रं तदुच्यते ॥
क्वायाविश्रामपथिकैः पक्षिणां निलयेन च ।
पत्रमूलवगादींश्च औषधार्थं तु देहिनाम् ॥
उपकुर्वन्ति वृक्षस्य पञ्चयज्ञः स उच्यते ।
गृहकृत्यानि कष्टानि क्षुद्रजन्तुगृहास्तथा ॥
सत्रनिर्वर्त्तनं प्रोक्तं भिक्षा पत्रैः समाकृता ।
फलान्ति वत्सरे मध्ये द्विवारं शाकुनादयः ॥
सांवत्सरं पितुर्मातुरुपकारं फलेः कृतम् ।
एवं पुत्र समारोप्या एवं तत्त्वविदो विदुः ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे गोकर्णमाहात्म्यनामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अक्षेयवृक्षा यथा,—
“अश्वत्थो वटवृक्षश्च न च्छेतयः कदाचन ।

वृक्षः

न च्छेतयो विल्ववृक्ष उडुम्बरश्च कदाचन ।
कर्मेण्याश्चैव ये वृक्षा न च्छेतयाः कदाचन ॥”
इति च वाराहपुराणे ब्राह्मणदीक्षासूत्रं नामा-
ध्यायः ॥ * ॥ वृक्षोत्पाता यथा,—
“पुरेषु येषु वृक्षान्ते पादपाश्चैव रोदिताः ।
रुदन्तो वा हसन्तो वा स्रवन्तो वा वहन्सन् ॥
अरोगा वा विना वार्तं शाखा सुश्रन्त्यथ
हुमाः ।
फलं पुष्पं तथा काजे दर्शयन्ति दिहायनाः ॥
पूर्वावस्थां दर्शयन्ति फलं पुष्पं तथा भवेत् ।
चीरं स्नेहं मदं रक्तं मधु तीर्थं स्रवन्ति च ॥
शुश्रन्त्यरोगाः सहसा शुष्का रोहन्ति वा
पुनः ।

उत्तिष्ठन्तीह पतिताः पतन्ति च तथोन्नताः ॥
एवं वक्ष्यामि ते ब्रह्मन् विपाकफलमेव च ।
रोदने व्याधिमभ्येति हसने देशविभ्रमम् ॥
शाखाप्रपतने कुर्यात् संग्रामे योधपातनम् ।
बालानां मरणं कुर्याद्बालानां फलपुष्पिता ॥
खराद्यभेदं कुरुते फलपुष्पमनन्तरम् ।
क्षयं सर्वत्र गोक्षीरे स्नेहे दुर्भिक्षलक्षणम् ॥
वाहनापचयं मद्यं रक्तं संग्राममादिशेत् ।
मधुसावे भवेद्ग्राधिर्जलसावे न वर्धति ॥
अरोगं शोषणं क्षयं ब्रह्मन् दुर्भिक्षलक्षणम् ।
शुष्केषु संप्ररोहस्तु वीर्यमन्त्रश्च ह्यीयते ॥
उत्थाने पतितानाश्च भयभेदकरं भवेत् ।
स्थानात् स्थानान्तु गमने देशभङ्गन्तथादिशेत् ॥
ज्वलतुषपि च वृक्षेषु रोदतुस्तु च घनक्षयम् ॥
एतत् पूजितवृक्षेषु सर्वं राज्ञो विपद्यते ॥
पुष्पे फले वा विद्यते राज्ञो मृत्युं तथादिशेत् ।
अन्येषु देवयुक्तेषु वृक्षोत्पातेषु मन्त्रितः ॥
आच्छादयित्वा तं वृक्षं गन्धमाल्यैर्विभूषयेत् ।
वृक्षोपरि तथा च्छत्रं कुर्यात् पापप्रशान्तये ॥
शिवमभ्यर्चयेद्देवं पशुशास्त्रे निवेदयेत् ।
मूलेभ्य इति यङ्गोमा कृत्वा रुद्रं जपेत्तथा ॥
मध्वाज्ययुक्तेन तु पायसेन
संपूज्य विप्रांश्चतुरश्व ददात् ।
गीतेन वृक्षेन तथाश्चनेन
देवं हरं पापविनाशहेतोः ॥”
इति मात्स्ये अद्भुतशान्तिवृक्षोत्पातप्रश्नमनं नाम
२०६ अध्यायः ॥ * ॥ अथ वृक्षप्रतिष्ठा ।

भीष्म उवाच ।

“पादपानां विधिं ब्रह्मन् यथावद्विस्तराद्द ।
विधिना येन कर्षेयं पादपोदयापनं बुधैः ।
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां तानि चैव वदस्व मे ॥
पुलस्त्य उवाच ।

पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु ।
तङ्गागविधिवत् सर्वं समाप्तिं जगदीश्वर ॥
कृत्वा भण्डपसंभारं स्नात्वा प्रयतमानसः ।
पूजयेद्ब्राह्मणं तद्वह्निमवस्त्रानुलेपनैः ॥
सर्वौषध्युदकैः सिक्तान्नानापुष्पविभूषितान् ।
वृक्षान्माल्यैरलङ्कय वासोभिरभिवेष्टयेत् ॥
सूच्या चैव तथा कार्यं सर्वेषां कर्णवेधनम् ।

कुण्डलञ्चापि दातव्यं तद्वैमशलाकया ॥
फलानि सप्त चाष्टौ वा कलधौतानि कारयेत् ।
प्रत्येकं सर्ववृक्षाणां वेद्यां तानधिवासयेत् ॥
धूपन्तु गुग्गुलुं श्लिष्टं ताम्रपात्रैरधिष्ठितम् ।
सर्वान् धान्यभृतः कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥
कुम्भान् स सर्ववृक्षेषु स्थापयित्वा व्रतौ स्वयम् ।
पूजयित्वा दिनान्ते च कुर्वाद्भिजनिमन्त्रणम् ॥
यथा च लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः ।
वनस्पतेरधिवासमेवं कार्यं दिजातिभिः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः सौवर्णकृतशेखराम् ।
स्वर्णशृङ्गां कांस्यदोहां गां दद्याच्छुभशालि-
नीम् ॥

प्रयस्विनीं वृक्षमध्यादुत्तुजेज्ञासुदसुखीम् ।
ततोऽभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः ॥
ऋग्यजुःसामाथञ्चाणां धारयैरभितस्तथा ।
तैश्च कुम्भैः संस्त्रपनं कुर्याद्ब्राह्मणपुङ्गवः ॥
शुक्लाम्बरधरः शुद्धो यजमानः स्वयं जपेत् ।
गोभिर्विभवतः सार्वभौतजस्तु समाहितः ॥
हेमस्तनेः सकटकेरङ्गुलीयैः पवित्रकैः ।
वासोभिः शयनीयैश्च सहोपस्करपादुकैः ॥
क्षीरामिषैर्बलिं दद्याद्यावद्दिनचतुष्टयम् ।
होमश्च सर्पिषा कार्यो यवैः कृष्णतिलैरपि ॥
पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः ।
दक्षिणा च पुनस्तद्वत् श्रेष्ठा तत्रापि शक्तिः ॥
यद्यददृष्टतमं किञ्चित्तत्तदद्यादमत्सरः ।
आचार्ये दिगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य समापयेत् ॥
अनेन विधिना यस्तु कुर्याद्वृक्षोत्सवं सुदा ।
सर्वान् कामानवाप्नोति तत् तदानन्त्यमश्नुते ॥
यश्चेकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेद्बुधः ।
सोऽपि स्वर्गं वसेद्वाजन् यावदिन्द्रशतत्रयम् ॥
भूतभयांश्च मनुजांस्तारयेद्रोमसंमितान् ।
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥
य इदं शृणुयान्नित्यं आवयेदापि मानवः ।
सोऽपि संपूज्यते देवैर्ब्रह्मलोके महीयते ॥”

इति पाद्मे स्तुतिखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥

वृक्षच्छेदने दोषो यथा,—
“तस्मान्न च्छेदयेत् वृक्षान् सुपुष्पफलितान् कदा ।
यदीच्छेत् कुलवृद्धिं च धनवृद्धिं च शाश्वतीम् ॥
सन्निधौ देवतानाञ्च शिखरेकचित्तानपि ।
क्षेदिताच्छेदयेन्नोक्तान् मरकटवृक्षचूडयैः ॥
नृपहानिर्भवेच्छ्रीं चिञ्चावृक्षे निपातिते ।
सन्निधौ ह्ययं याति सीमावृक्षे निपातिते ॥
तस्मान्न च्छेदयेद्वृक्षं देवताधिष्ठितं कचित् ॥
वापीकूपतडागानां क्षेदने रोधने कृते ।
कुलान्यकुलतां यान्ति नराणां सुदुरात्मनान् ॥
तद्वच्च क्षेदयेद्यस्तु वृक्षान् क्वायासुशीतलान् ।
असिपत्रवने घोरे पीडयते यमकिङ्करैः ॥
नगरोपवने वृक्षान् प्रमादाद्धिच्छिनत्ति यः ।
स गच्छेन्नरकं नाम जृम्भणं रौद्रदर्शनम् ॥
वित्त्वादिपालनं कुर्याच्छुभं भयदमन्यथा ।
श्रीवृक्षानोपयेत् पञ्च यदि स्वर्गाय हीयते ॥”
इत्यादौ वृद्धिपुराणे वारुणारामप्रतिष्ठाध्यायः ॥

अथ वृक्षारोपणनवचादि । प्रतभिषा मूलं
विशाखा नृगशिरः उत्तरफल्गुनी उत्तराषाढा
उत्तरभाद्रपद रोहिणी हस्ता पुष्यः रेवती च ॥ * ॥
राजमार्तण्डे ।

“प्राज्ञेऽश्वत्थोत्तरादिति मघामार्तण्डे तिथ्या-
श्विनी-
पौष्णानुराधमरीचयः प्रतभिषा स्वातिर्विशाखा
तथा ।
जिवाकर्कशसितेन्द्रनन्दनदिने वारे स्थिरस्योदये
शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
रोपणे ॥ * ॥
हेमाम्भसा वृक्षवीजं स्नातो मन्त्रेण रोप-
येत् ।

वसुधेति सुशीतेति पुण्यदेति घरेति च ।
नमस्ते सुभगे नित्यं इमोऽयं वृद्धतामिति ॥ * ॥
अथ वृक्षप्रतिष्ठाननवचाणि । पूष्यः अश्विनी
ज्येष्ठा पूर्वफल्गुनी धनिष्ठा नृगशिरः स्वाती
आर्द्रा मघा रोहिणी मूलं हस्ता रेवती
अनुराधा श्रवणा पुनर्वसुश्च । यथा हि ।
“पुष्याश्विभृशक्रमगदैवतवासवेषु
चन्द्रानिलेशमचरोहिणिमूलहस्ते ।
पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च
कार्याभिषेकतत्तत्प्रतिष्ठा ॥” * ॥

अथ विहिततिथ्यादिः । भविष्ये ।
“प्रतिपच्च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥
सोमो वृक्षसतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः ।
एते सौम्यगहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायागकर्मणि ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृक्षकः, पुं, कुटजवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ वृक्ष-
माचक्ष ॥ (यथा, रघुवंशे । १ । ३० ।

“सित्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्धमाश्रमवृक्षकम् ॥”
वृक्षचरः, पुं, (वृक्षे चरतीति । चर+टः ।)
वानरः । इति धनञ्जयः ॥

वृक्षच्छायं, स्त्री, बहूनां वृक्षाणां क्वाया । यथा ।
वृक्षस्य वृक्षयोर्वा क्वाया वृक्षच्छाया वृक्ष-
च्छायम् । बहुले तु वृक्षच्छायमिति । यष्ट्या-
श्चाया बहूनाच्चेदिति स्त्रीत्वम् । इति स्त्री
नपुंसकलिङ्गसंग्रहे भरतः ॥

वृक्षधूपः, पुं, श्रिवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षनाथः, पुं, (वृक्षाणां नाथः ।) वटवृक्षः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वृक्षपाकः, पुं, वटवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षभवनं स्त्री, (वृक्षस्थितं भवनम् ।) वृक्षकोटरम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षभक्षा, स्त्री, (वृक्षं भक्षयतीति । भक्ष+अच् ।
ततश्चाप् ।) वन्दाकः । इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षभित्, स्त्री, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+क्विप् ।)
वृक्षभिद्, वासी । इति हेमचन्द्रः ॥
वृक्षभेदी, [न] पुं, (वृक्षं भिनत्तीति । भिद्+
गिनिः ।) वृक्षादनः । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
भाषा ॥ टङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृक्षमर्कटिका, स्त्री, (वृक्षस्य मर्कटिका ।) जल-
विशेषः । काटविडाल इति भाषा ॥ इति
केचित् ॥

वृक्षमृद्गूः, पुं, (वृक्षमृदि भवतीति । भू+क्विप् ।)
जलवेतसः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृक्षरुहा, स्त्री, (वृक्षे रोहतीति । रुह+कः ।
ततश्चाप् ।) वन्दा । इत्यमरः ॥ अन्धतश्चवा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षवाटिका, स्त्री, (वृक्षस्य वाटिका ।) अमात्य-
गणिकागेहोपवनम् । इत्यमरः ॥

वृक्षादनः, पुं, (वृक्षमन्ति नाशयतीति । अद्+
ल्युः ।) वृक्षभेदी । इत्यमरः ॥ नेहानि इति
भाषा । (यथा, महाभारते । ५ । १५४ । ८ ।

“सकीलकृत्वाः सर्वे वासी वृक्षादनान्विताः ॥”
अश्वत्थवृक्षः । मधुच्छत्रम् । कुठारः । इति
भेदिनी । पियालः । इति धरणिः ॥

वृक्षादनी, स्त्री, (वृक्षमचीति । अद्+ल्युः ।
स्त्रियां ङीष् ।) वन्दा । विदारिकन्दः । इति
भेदिनी । ने, २१३ ॥

वृक्षादिरुहकं, स्त्री, आलिङ्गनम् । इति शब्द-
वृक्षादिरुहकं, माला ॥

वृक्षान्, स्त्री, (वृक्षस्यान्वम् ।) महाम्बम् । तेलु-
लीति ख्यातम् । इति रायसुकुटः ॥ महारा ।
इति भरतादयः ॥ अम्बलकुटा । इति सार-
सुन्दरी ॥ चुका । इति भावुदीक्षितादयः ॥
तत्पर्यायः । तिन्तिडीकम् २ चुक्रम् ३ । इत्य-
मरः ॥ अम्बशाकम् ४ चुक्राम्बम् ५ तित्तिडी-
फलम् ६ शाक्राम्बम् ७ अम्बपूरम् ८ पूरात्रम् ९
रक्तपूरकम् १० चुडाम्बम् ११ वीजाम्बम् १२
फलाम्बम् १३ अम्बवृक्षम् १४ अम्बफलम् १५
रसाम्बम् १६ श्रेष्ठाम्बम् १७ अत्यम्बम् १८
अम्बवीजम् १९ चुक्रफलम् २० । अस्य गुणाः ।
कटुत्वम् । कषायत्वम् । उष्णत्वम् । कफार्श-
स्तृष्णासमीरोदरहृद्गदालिगुल्मातिसारव्रणदोष-
नाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृक्षान्माममम्बोष्णं वातघ्नं कफपित्तलम् ।
पक्कन्तु गुरु संघाहि कटुकं तुवरं लघु ॥
अम्बोष्णं रोचनं रूचं दीपनं कफवातकृत् ।
वृक्षाश्रायहृगौगुल्मशूलहृद्गोजलुजित् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वृक्षान्, पुं, (वृक्षे अम्बो यस्य ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृक्षायुर्वेदः, पुं, (वृक्षस्यायुर्वेदः ।) तरुचिकित्-
सादिशास्त्रम् । तद्वयथा,—
धन्वन्तरिरुवाच ।

“वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये श्वच्छोत्तरतः शुभः ।
प्राग्वटो यान्यतस्त्वाम् आप्येऽश्वत्थं क्रमेण तु ।
दक्षिणां दिशस्तुवन्नाः समीपे कण्टकदुमः ॥
उद्यानं रुहवासे स्यात् तिलान् वाप्यथ
पुष्पितान् ।
शुक्लीयानोपयेद्वृक्षान् द्विजं चन्द्रं प्रपूजयेत् ॥
ध्रुवाणि पञ्च वायवं हस्तं प्राज्ञेऽश्वत्थवम् ॥

वृज

नचत्राणि तथा मूलं शस्यन्ते हुमरोपये ॥
प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यान् कारयेत् ।
हस्ता मघा तथा मैत्रमादां पुष्पं सवासवम् ॥
जलाशयसमारम्भे वारणश्चोत्तरात्रयम् ।
संपूज्य वरुणं विष्णुं पर्जन्यं तत् समारमेत् ॥
अरिष्टाशोकपुन्नागश्रीरीषाश्च प्रियङ्गवः ।
अशोककदलीजम्बुस्तथा वकुलदाडिमाः ॥
सायं प्रातस्तु धर्मर्तौ श्रोतकाले दिनान्तरे ।
वर्षारान्ते भुवः शोषे सेक्तया रोपिता हुमाः ॥
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।
स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशा-

न्तरम् ॥

विफलाः स्युर्धना वृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोष-

नम् ।

विडङ्गवृक्षपक्षाक्तान् सेचयेच्चीतवारिणा ॥
फलनाशे कूलत्यैश्च माघैर्मन्त्रैर्यवैस्तिलैः ।
वृक्षशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्वदा ॥
आविकानशृङ्गचूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
गोमांससुदकचेति सप्तरात्रं निधापयेत् ॥
उत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिदृष्टिदः ।
मत्स्याम्भसा तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः ॥
विडङ्गतुल्योपेतं मत्स्यं सांघं हि दोहदम् ।
सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोहवर्द्धनम् ॥

इत्यामेये महापुराणे वृक्षायुर्वेदः ॥

(अस्यान्यद्विवरणं वृक्षसंहितायां ५५ अध्याये
द्रष्टव्यम् ॥)

वृक्षादौ, स्त्री, (वृक्षे अर्हतीति । अर्ह + अच् ।
टाप् ।) महामेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षालयः, पुं, (वृक्ष आलयो यस्य ।) पक्षी ।
इति शब्दमाला ॥

वृक्षावासः, पुं, (वृक्षे आवासो यस्य ।) वृक्षकोटर-
वासी । इति केचित् ॥

वृक्षाश्रयी, [न] पुं, (वृक्षमाश्रयतीति । आ + श्रि
+ णिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृक्षोत्पलः, पुं, कर्णिकारः । इति रत्नमाला ॥

वृक्ष, ई ध वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (रुधा-
पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई, वृत्तः ।
ध, वृणक्ति । वरीवृण्यते । वर्ज्यार्थोऽयमित्येके ।
इति दुर्गादासः ॥

वृज, ई कि त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
भा-च-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
वृत्तः । कि, वर्ज्ययति वर्जयति । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ई ध वृत्तौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा-पर-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।) ई,
वृत्तः । ध, वृणक्ति । वरीवृण्यते । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ल ड इ त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आत्म-सक-सेट् ।) सप्तमस्वरौ । ल,
ड, वृत्तौ । इ, वृज्जाते । इति दुर्गादासः ॥

वृज, ल ड ई त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आत्म-सक-सेट् । अनिङ्निष्ठः ।)
सप्तमस्वरौ । ल, ड, वृत्तौ । ई, वृत्तः । इति
दुर्गादासः ॥

वृत्

वृजनं, स्त्री, (वृज + “कृष्टवृज्जीति । ” उणा० २।२१।
इति व्युः ।) पापम् । इत्युणादिकोषः ॥ आका-
शम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिवृत्तिः ॥
निराकरणम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥
(संग्रामः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ३ ।

“त्वं शुष्मं वृजने वृत्ते ॥”

“वृजन इत्यादीनि त्रीणि संग्रामनामानि अत्र
पूर्वे विशेषण्ये वृजने वर्जनयुक्ते संग्रामे हि
वीराः पुरुषा वर्ज्यन्ते हिंस्यन्ते ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥ बलम् । इति निघण्टुः । २ । ६ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १ । १६६ । १५ ।

“विदामेषं वृजनं जीरदालुम् ।”

“वृजनं बलम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥

प्राणिजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । ५ ।

“जरयन्ती वृजनं पद्धदीयते ।”

“वृजनं गमनशीलं जङ्गमं प्राणिजातं जर-
यन्ती * * * वृजनं वृजौ वर्जने । वर्ज्यते इति
वृजनं प्राणिजातम् । कृष्ट वृजिमन्दिनिधा-
न्व्यः कुरिति व्युत्पद्यः । किञ्चाक्षधपधगुणा-
भावः योरनादेशे प्रत्ययस्वरः ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

वृजनः, पुं, (वृज + व्युः ।) केशः । कुटिले, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥ (वाधके च त्रि । यथा,
ऋग्वेदे । ६ । ३५ । ५ ।

“तमानूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो ।”

“वृजनं वाधकम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृजिः, स्त्री, व्रजभूमिः । इति केचित् ॥

वृजिनं, स्त्री, (वृजौ वर्जने + “वृजेः किञ्च । ”
उणा० २ । ४७ । इति इनच् । स च कित् ।)
पापम् । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । १० ।
२६ । ३८ ।

“तन्नः प्रसीद वृजिनार्दनं तेऽङ्गिभ्यः ॥”

द्रुःखम् । यथा, तन्त्रे । १ । ७ । ४६ ।

“वृजिनं नार्हति प्राप्तुं पूज्यं बन्धमभीक्ष्ण्यः ॥”

पापविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते । २।२।४।

“वृजिनां गतिमाप्नोति श्रेयसीऽप्यहन्ति च ॥”

रक्तचर्म । सुप्तम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वृजिनः, पुं, केशः । कुटिले, त्रि । इति मेदिनी ।
ने, १३६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४६ । १३ ।

“असमने अश्वानि वृजिने पथि श्येना इव अव-
स्यतः ॥”

“वृजिने कुटिले पथि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

वृण, द ञ उ भच्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना-
उभ-सक-सेट् । क्तावेट् ।) द ञ, वृणोति
वर्णोति वृणुते वर्णते । उ, वर्णित्वा वृत्वा ।
इति दुर्गादासः ॥

वृत्, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-
अक-सेट् ।) क, वर्तयति । इति दुर्गादासः ॥

वृत्, उ ड उ व ल वर्तने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
आत्म-स्यसनीः उभ-अक-सेट् । क्तावेट् ।)
ड, वर्तते । उ, वर्तित्वा वृत्त्वा । व, वर्त्यति
विवृत्यति । ल, अवृत्तत् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तः

वृत्, य ड उ सम्भक्तौ । वरणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा-आत्म-सक-सेट् । क्तावेट् ।)
य ड, वृत्त्यते । उ, वर्तित्वा वृत्त्वा । सम्भक्तिः
सेवनम् । इति दुर्गादासः ॥

वृत्तः, त्रि, (वृ + क्तः ।) कृतवरणः । तत्पर्यायः ।
वृत्तः २ वावृत्तः ३ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरि-
वंशे । १२७ । १७ ।

“तथा वृत्तवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्तो मया ॥”
आवृत्तश्च ॥

वृत्तपत्रा, स्त्री, (वृत्तानि पत्राण्यस्याः ।) पुत्रदात्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृ + क्तिन् ।) वेद्यनम् । तत्पर्यायः ।
वरः २ । इत्यमरः ॥ (यथा,—

“न हि च्छायादानैः पथिकजनसन्तापहरणं
फलेर्वा पुष्येर्वा न सुरमनुजप्रीणनमपि ।

अरे रे मन्दारद्रुम सहजमेतत्त्वचुचितं
वृत्तीभूतो रचस्यपरमपरेषां फलमपि ॥”

इत्युद्धटः ॥)

प्रार्थनाविशेषः । इत्यथे । इति भरतः । वर-
णम् । इति मेदिनी ॥ गोपनम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

वृत्तिकरः, पुं, विकङ्कतवृत्तः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ वृत्तिकारके, त्रि ॥

वृत्तं, स्त्री, (वृत् + क्तः ।) चरित्रम् । (यथा,
कथासरित्सागरे । ३ । १४ ।

“तत्र तस्युर्निजान् भर्तृन् ध्यायन्त्यः क्लिष्टवृत्तयः ।
आपद्यन्ति सतीवृत्तं किं सुखं कुलाख्यः ॥”

पद्यम् । इत्यमरः ॥ यथा, कन्दोमञ्जयां ।

“पदं चतुष्यदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ।

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमचेति तत्रिधा ॥”

वृत्तिः । इति मेदिनी ॥ वेदबोधितस्याचारस्य
परिपालनम् । इति वृत्ताध्ययनार्द्धिशब्दटीकायां

भरतः ॥ (वार्ता । यथा, कथासरित्सागरे ।
५८ । ११६ ।

“न मार्गवृत्तमेतन्मे वाचं पितृगृहे त्वया ॥”

आचारः । यथा, मनौ । ४ । २६० ।

“अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

अपेतकल्मषो निबन्धं ब्रह्मलोके महीयते ॥”

वृत्तः, त्रि, (वृत् + क्तः ।) अतीतः । (यथा,
रामायणे । २ । ६० । ७ ।

“जानन् दशरथं वृत्तं न राजानसुदाहवत् ॥”

“वृत्तमतीतम् ।” इति तट्टीका ॥) वृत्तः ।

वर्तुलः । (यथा, भागवते । ४ । २५ । २४ ।

“स्तनौ अञ्जितकेशोरौ समवृत्तौ निरन्तरौ ॥”

कृतावरणः । इत्यमरटीका ॥ अधीतः । नृतः ।

इति मेदिनी ॥ (निष्पन्नः । यथा, रघुः । ३।२८

“स वृत्तचूडश्चलकापचकै-

रमाद्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ॥”

जातः । यथा, रघुवंशे । २ । ५८ ।

“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-

वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनन्ते ॥”

अथ वृत्तवस्तुनि । यथा,—

“वृत्तानि बाहुनारङ्गस्त्वधम्मिल्लमोदकाः ।

रथाङ्गलावकककुत्तुम्भिकुम्भाङ्कदायः ॥

कर्णपाशसुजापाशाङ्कचपाघटाननम् ।

मुद्रिकापरिखायोगपट्टहारसगादयः ॥”*

संपूर्णगर्भवृत्तानि यथा,—

“संपूर्णगर्भवृत्तानि सुखपद्मेन्द्रपर्णाः ।

चक्रावहृदितिलकन्दङ्गपुटशायकाः ॥

आवर्तः कमठो लूताग्रहं ह्रस्वमूपकम् ।

आलवालमहीजालचर्मकं सानकादयः ॥”

इति कविकल्पलतायाम् २ ह्रस्वत्वके प्रकीर्णं नाम ३ कुसुमम् ॥

वृत्तः, पुं, (स्वल्पो वृत्तः । स्वल्पार्थे कन् ।) कूर्मः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ३५ । १० ।

“वृत्तसम्बर्तकौ नागौ द्वौ च पद्माविति श्रुतौ ॥”

वृत्तकर्कटी, स्त्री, (वृत्ता वृत्तुला कर्कटी ।)

षड्भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तगन्धि, स्त्री, (वृत्तस्य पदस्य गन्धो लोश इव गन्धो यस्मिन् ।) गन्धविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“भवत्युत्कलिताप्रायं समासाष्टं दृष्टाचरम् ।

वृत्तेकदेशसम्बन्धात् वृत्तगन्धि पुनः स्मृतम् ॥”

तस्य उदाहरणं यथा । जय जय जनार्दन

सुकृतिजनमनस्तडागविकस्वरचरणपद्मपद्मनयन-

पद्मापद्मिनीविनोदराजहंसभासुरयशःपटल-

परिपूरितभुवनकुहर । हरकमलासनादिवन्द्य-

रकटवन्दनीयपादारविन्दवन्दनिसंस्तयोगीन्द्र-

हृदयमन्दिरावितसुनिरञ्जनज्योतिःस्वरूपनाथ

नाथ जगन्नाथ मामनवधिभवदुःखयाकुलं रक्ष

रक्ष । इति हृन्दोमञ्ज्याम् ६ स्तवकः ॥

वृत्तगुणः, पुं, वृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । वृत्तः १

दीर्घनालः ३ जलाश्रयः ४ । द्विधायं एकः

स्थूलः द्वितीयो लघुः । अस्य गुणाः । मधु-

रत्वम् । शीतत्वम् । कफपित्तातिसारदाहरक-

नाशित्वम् । तेषां मध्ये स्थूलतरस्याधिकगुण-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ततः, [स] य, (वृत्त + तसिन् ।) वृत्तेन । यथा,

“अतिगृहायथनक्षेत्रेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अकर्त्तरि तृतीयान्तात् वा तसिः स्यात् । अक-

थनं अचलनम् । वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न

व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे । वृत्तेन

क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः ।

ह्रियमानपापयोगाच्च । ह्रियमानपापयुक्ताद-

कर्त्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः । वृत्तेन ह्रियते

वृत्तेन पापः वृत्ततः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्तवस्तुलः, पुं, (वृत्तवस्तुलः ।) यावनालः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तनिष्पाविका, स्त्री, नखनिष्पावी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वृत्तपर्णी, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं पर्णं यस्याः । डीष् ।)

महाशरणपुष्पिका । पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तपुष्पः, पुं, (वृत्तं वर्तुलं पुष्पं यस्य ।) शिरीषः ।

कदम्बः । वागीरः । कुजजः । मुन्नरः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफलं, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्य ।) मरी-

चम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलफलमात्रम् ॥

वृत्तफलः, पुं, (वृत्तं फलं यस्य ।) दाडिमः । वदरः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तफला, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं फलं यस्याः ।)

वार्ताकी । शशाङ्गुली । आमलकी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजः, पुं, (वृत्तं बीजं यस्य ।) भिण्डा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजका, स्त्री, (वृत्तं वर्तुलं बीजं यस्याः । कन्

ततष्टाप् ।) पाण्डुरफली । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तबीजा, स्त्री, (वृत्तं बीजं यस्याः ।) आढकी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तमल्लिका, स्त्री, (वृत्ता मल्लिकेव ।) श्वेतार्कः ।

मोदिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तस्थः, त्रि, (वृत्त + स्था + कः ।) वृत्ते तिष्ठति

यः । यथा, मनुः ।

“तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।

वैश्वेद्यमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः ॥”

वृत्तं यथा,—

“गुरुपूजा वृणा शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

प्रवर्तनं हितानाञ्च तत् सर्वं वृत्तमुच्यते ॥”

इति गोपालपञ्चाननकृतस्तुतिसंग्रहः ॥

वृत्ता, स्त्री, भिञ्जिरिष्टावृत्तः । रेणुका । प्रियङ्गुः ।

मांसरोहिणी ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्ताध्ययनार्हः, स्त्री, (वृत्ताध्ययनयोर्हृदिः ।)

ब्रह्मवर्चसम् । इत्यमरः ॥ वेदोद्धृतस्याचारस्य

परिपालनं वृत्तम् । व्रतग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन

वेदाभ्यासः अध्ययनम् । तयोर्हृदिस्त्वपरि-

पालनकृततेजस उपचयो ब्रह्मवर्चसं स्यात् ।

ब्रह्महस्तिराजेति अः । इति भरतः ॥

वृत्तान्तः, पुं, संवादः । तत्पर्यायः । वार्ता २

प्रवृत्तिः ३ उदन्तः ४ । इत्यमरः ॥ श्रुतिः ५ ।

इति जटाधरः ॥ उदन्तकः ६ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, कथावरिस्तामरे । २ । २६ ।

“सर्वमाज्ज्वा वृत्तान्तं विस्तरादिदमब्रवीत् ॥”

प्रक्रिया । कार्त्तुस्त्राप् । वार्ताप्रभेदः । प्रस्तावः ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, मनौ । ३ । १४ ।

“न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते श्रद्धा भार्योपदिश्यते ॥”

“वृत्तान्ते इतिहासाख्याने ॥” इति कुल्लूक-

मेधातिथी ॥) अवसरः । भावः । एकान्त-

वाचकः । इति विश्वः ॥

वृत्तिः, स्त्री, (वृत् + क्तिन् ।) जीविका । इत्यमरः ॥

(यथा, मनौ । ४ । २५६ ।

“रथोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ॥”

विवरणम् । (यथा, कातन्त्रे । “सूत्रस्यार्थ-

विवरणं वृत्तिः ॥”) कौशिक्यादिः । प्रवर्तनम् ।

इति मेदिनी ॥ (यथा, शाकुन्तले । ४ ।

“उत्पन्नागोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वायं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ॥”

विधृतिः । इति धरणिः ॥ * ॥ कौशिक्यादि-

वृत्तयो यथा,—

“शृङ्गारे कौशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।

रसे रौद्रे च वीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ।

चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाथस्य मातृकाः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥

वृत्तिहरणे दोषा यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेतु यः ।

स कृतघ्न इति ज्ञेयः फलं तत् शृणु भूमिप ! ॥

यावन्तो रेणवः सिक्ता विप्राणां नेत्रविन्दुभिः ।

तावद्वर्षसहस्रञ्च श्वेतपोते स तिष्ठति ॥

तन्नाङ्गारञ्च तद्भस्मं पानञ्च तप्तमूत्रकम् ।

तन्नाङ्गारे च शयनं ताडितो यमकिङ्करैः ॥

तदन्ते च महापापी विष्ठायां जायते कृमिः ।

षष्टिवर्षसहस्राणि देवमानेन भारते ।

ततो भूमिविहीनञ्च प्रजाहीनञ्च भानवः ।

दरिद्रः कृपणो रोगी शूद्रो निन्द्यस्ततः श्रुतिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ॥

(व्यवहारः । यथा, मनौ । २ । २०५ ।

“गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ॥”

वर्त्ततेऽस्मिन्निति युत्पत्त्या । आधेयः । यथा,

यापिपञ्चके । १ । “साध्याभाववद्वृत्तित्वम् ।”

यथा च भाषापरिच्छेदे ।

“सिधाधधियया शून्या सिद्धिर्वन्न न विद्यते ।

स पक्षस्तत्र वृत्तित्वज्ञानदनुमितिर्भवेत् ॥”

चित्तस्यावस्थाविशेषः । यथा, पातञ्जले । २ ।

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥” चित्तवृत्तिप्रकारास्तु

तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ * ॥ व्यापारः । यथा, सांख्य-

तत्त्वकौमुद्याम् । ५ ।

“अर्थसन्निकटस्य इन्द्रियस्य वृत्तौ सत्त्वां तमो-

रभिभवे यः सत्त्वसुन्द्रेकः ॥” युक्तार्थः । यथा,

कातन्त्र्याकरणादौ ।

“कारकप्रतियोगिभ्यां यद्व्यदव्यदपेक्षते ।

अपेक्ष्यलवाचित्वाद्वृत्तित्वत्र तु नेष्यते ॥”

वृत्तिस्थः, पुं, (वृत्तवे तिष्ठतीति । स्था + कः ।)

सरटः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृत्तौ तिष्ठति,

त्रि ॥

वृत्तेर्वारुः, पुं, (वृत्तो वर्तुल इव्वारुः ।) षड्-

भुजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृत्तं, त्रि, वरणीयम् । वृत्तधातोः क्यप्ता वृज्-

धातोश्च क्यप्तुक्प्रत्ययाभ्याश्च निष्पन्नमिदम् ।

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वृत्तचः, पुं, (वृत् + “स्फायितश्चिवश्चीति ।”

उणा० २ । १३ । इति रक् ।) अन्वकारः ।

श्रुतुः । (यथा, ऋग्वेदे । ७ । ४८ । २ ।

“इन्द्रेण श्रुता तरवेम वृत्रम् ॥”

“वृत्रं श्रुतुम् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

दानवविशेषः । स तु त्वष्टृपुत्र इन्द्रेण हतः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे । १२७ । १७ ।

वृथादा

“तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृत्रो मया ॥”
अस्य विशेषविवरणन्तु देवीभागवते षष्ठस्कन्धे
१ अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेघः । (यथा,
ऋग्वेदे । ३ । ३३ । ६ ।

“इन्द्रो अस्मा अरददच्चवाहु-

रपाहन् वृत्रं परिधिं नदीनाम् ॥”

“वृत्रं वृणोति आकाशमिति वृत्रो मेघस्तं मेघ-
मपाहन् जघान ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)
पर्वतविशेषः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति
विश्वः ॥ शब्दः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुभादि-
वृत्तिः ॥

वृत्रद्विट्, [वृ] पुं, (वृत्रं द्वेष्टीति । द्विष् + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृत्रभोजनः, पुं, गण्डीरः समठ इति ख्यातः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृत्रहा, [नृ] पुं, (वृत्रं हतवान् । हन् + “ब्रह्म-
भूणवृत्रेषु क्तिप् ।” ३ । २ । ८७ । इति क्तिप् ।)

इन्द्रः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ७ । १६ ।

“अभ्येत्ताभ्येत्तस्यविरो विप्रो भूत्वाह वृत्रहा ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १ । १०६ । ६ ।

“इन्द्रं कुत्सः वृत्रहणं प्रचीपतिम् ॥”

“वृत्रहणं वृत्राणां प्रचूणां हन्तारम् ॥” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृत्रारिः, पुं, (वृत्रस्त्रारिः ।) इन्द्रः । इति हला-
युधः ॥

वृथा, अ, निरर्थकः । तत्पर्यायः । सुधा २ अर्थ-
कम् ३ अविधिः ४ । इत्यमरः ॥ यथा,—

“अदृष्टपाशिको गामो अदासीकच यदृष्टम् ।
अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥”

इति वज्रिपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥
अपि च ।

“वृथा वृष्टिः समुद्रस्य तप्तस्य भोजनं वृथा ।
वृथा दानं समुद्रस्य नौचस्य सुकृतं वृथा ॥”

इति गारुडे ११५ अध्यायः ॥

वृथाजन्म, [नृ] क्ली, (वृथा निरर्थकं जन्म ।)
निरर्थकजननम् । यथा,—

“वृथा जन्मानि चत्वारि वृथा दानानि षोडश ।
तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥

अपुत्रस्य वृथा जन्म धर्मवाच्या नराः सदा ।
परपार्कं सदाश्रन्ति परतापरताच्च ये ॥”

इत्यादौ वज्रिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामा-
ध्यायः ॥ अपि च ।

“येन श्रुतं भागवतं पुराणं

नाराधितो येः पुरुषः प्रधानम् ।

सुखे हृतं येन धरामराणां

तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥”

इति पुराणम् ॥

वृथादानं, क्ली, (वृथा निरर्थकं दानम् ।) निष्फल-
दानम् । तत् षोडशविधम् । यथा,—

“देवपितृविहीनं यदीश्वरभ्यः सदोषतः ।

दत्त्वातुकीर्तनाच्चैव वेदाग्निव्रतत्याग्निने ॥

अन्यायोपार्जितं दानं अर्थं ब्रह्महणे तथा ।

वृद्धग

गुरवेऽवृत्तवक्ता यः स्तेनाय पतिताय च ॥

कृतघ्नाय च यदत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विधे ।

पाचकाय च सर्वस्य वृषल्याः पतये तथा ॥

परिचारकाय भृत्याय सर्वत्र पिशुनाय च ।

इत्येतानि तु राजेन्द्र वृथादानानि षोडश ॥”

इति वज्रिपुराणे दानावस्थानिर्णयनामाध्यायः ॥

अन्यच्च । न्यायमार्गेण यदत्तं तत् सप्तविधमपि
पुनर्नापहर्तव्यम् । यत् पुनरन्यायेन दत्तं तददत्तं

षोडशमपि प्रत्याहर्तव्यमेव । इत्यर्थादुक्तं भवति ।
नारदेन च ।

“दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम् ॥”

इति प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमूल्यं भृत्यस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः ।

स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च दत्तं दानविदो विदुः ॥

अदत्तन्तु भयक्रोधश्रीकवेगरुजान्तितैः ।

तथोक्तोचपरौघासयत्यासच्छलयोगतः ॥

बालभूषासतन्त्रार्चमत्तोन्मत्तापवर्जितम् ।

कर्त्ता ममेदं कर्मेति प्रतिलामेच्छया च यत् ॥

अपाने पात्रमित्युक्ते कार्ये वा धर्मसंछिते ।

यदत्तं स्यादविद्यानाददत्तमिति तत् स्मृतम् ॥”

इति मिताचरा ॥

वृथामांसं, क्ली, (वृथा निरर्थकं मांसम् ।) देवपित्र-
नुद्दिष्टमांसम् । तद्वृत्रहणे प्रेतत्वं भवति । यथा,

“वृथारेता वृथामांसो वृथावादी वृथामतिः ।

निम्को द्विजदेवानां स प्रेतो जायते नरः ॥”

इति वज्रिपुराणे प्रेतोपाख्याननामाध्यायः ॥

वृद्धं, क्ली, शैलजनामगन्धर्वम् । इत्यमरः ॥

वृद्धः, पुं, वृद्धदारकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धः, त्रि, (वृधु वृद्धौ + क्तः । “यस्य विभाषा ।”

७ । २ । १५ । इति नेट् ।) गतयौवनः ।

प्रवृद्धः । (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्याविरं विदुः ॥”)

पण्डितः । इति मेदिनी ॥ आद्यस्य पर्यायः ।

प्रवयाः २ स्याविरः ३ जीनः ४ जीर्णः ५ जरन्

६ । इत्यमरः ॥ यातयामः ७ जर्जरः ८ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पलितः । इति जटाधरः ॥

वृद्धकाकः, पुं, (वृद्धः काकः ।) काकविशेषः ।

दाँडकाक इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रोणकाकः

२ दग्धकाकः ३ क्षणकाकः ४ पर्वतकाकः ५

वनाश्रयः ६ काकोलः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥

वृद्धगङ्गा, स्त्री, (वृद्धा गङ्गा ।) नदीविशेषः ॥

वृद्धीगङ्गा इति ख्याता । यथा,—

“अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् ।

यत्र सार्द्धं शैलपुत्रा जलक्रीडां सदा हरः ॥

कुरुते नरशार्दूल खर्णपङ्कजशोभिते ।

तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च सरित्तथम् ॥

अवतीर्णं प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति ।

तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाङ्गया ॥

दिग्गजाः क्षेत्रसंजाताः तेन दिक्करिका स्मृता ।

मध्यभागात् स्मृता या तु शङ्करेणावतारिता ॥

वृद्धगङ्गाङ्गया सा तु गङ्गेव फलदायिनी ॥

वृद्धदा

या निःसृता पूर्वभागात्तस्माद्गिरिवरान्नदी ।

खर्णग्रीवेति विख्याता सा गङ्गासदृशी फले ॥”

इति कालिकापुराणे कामरूपपीठनिर्णयनाम
८२ अध्यायः ॥

वृद्धत्वं, स्त्री, (वृद्ध + लृ ।) वृद्धस्य भावः । तत्-
पर्यायः । स्याविरम् २ । इत्यमरः ॥ वार्द्धक्यम् ३

वार्द्धकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

रघुः । १ । २३ ।

“अनाकृष्टस्य विषयेर्विद्यानां पारदृश्यनः ।

तस्य धर्म्मरतेरासीदृद्धत्वं जरसा विना ॥”)

वाल्यादेरवधिमाह सुश्रुतः ।

“वयस्तु त्रिविधं वाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।

जनषोडशवर्षस्तु नरो वालो निगद्यते ॥

त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशी दुग्धान्नाशी तथात्र-

भुक् ।

दुग्धाशी वर्षपर्यन्तं दुग्धान्नाशी शरद्वयम् ॥

तदुत्तरं स्यादन्नाशी एवं वालस्त्रिधा मतः ॥

मध्ये षोडशसप्तत्योर्मध्यमः कथितो बुधैः ।

चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्गुणा द्वात्रिंशतो मतः ॥

चत्वारिंशत्समा यावत्तिष्ठेद्द्विर्धादिपूरितः ।

ततः क्रमेण क्षीणः स्यादयावद्भवति सप्ततिः ॥”

वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसर्वधात्विन्द्रिय-

बलोत्साहा उच्यन्ते । क्षीणः सर्वधात्विन्द्रिय-

बलोत्साहैर्हीनः ।

“ततस्तु सप्ततेरुद्धं क्षीणधातुरसादिकः ।

क्षीयमाणेन्द्रियबलः क्षीणरेता दिने दिने ॥

वलीपलितखालित्युक्तः कर्मसु चाक्षमः ।

कासश्वासादिभिः क्षिप्तो वृद्धो भवति मानवः ॥

बालो विवर्धते श्रद्धा पित्तं स्यान्मध्यमे-

२धिकम् ।

वार्द्धक्ये वर्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥”

उपक्रमेत् चिकित्सेत् । तन्नाम्नरे तु ।

“बाल्यं वृद्धिश्चविर्मेधा त्वग्दृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।

बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो ह्रसेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृद्धदारकः, पुं, (वृद्धो दारको बालक इव यस्मात् ।)

वीरताङ्कवृद्धः । इति भरतः ॥ विवृड्क् इति

वीजताङ्का इति च वङ्गभाषा । विधारा इति

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ऋक्षगन्वा २ ऋग-
लान्ती ७ आवेगी ४ जुङ्गः ५ । इत्यमरः ॥

ऋक्षगन्वा ६ ऋगलाङ्ग्री ७ ऋगला ८ अन्ती ९

जुङ्गा १० । इति तट्टीका ॥ ऋगली ११ जुङ्गकः

१२ श्यामः १३ । इति जटाधरः ॥ वृक्षगन्वा

१४ ऋगलान्तिका १५ । इति शब्दरत्नावली ॥

दीर्घबालुका १६ ऋगलान्तिका १७ वृद्धः १८

कोटरपुष्पी १९ अजान्ती २० वृद्धदार २१ ।

अन्यान्यरे कोटरपुष्पीस्थाने वृद्धकोटरपुष्पीति

पाठः । अस्य गुणाः । गौल्यत्वम् । पिच्छिल-

त्वम् । कफवातकासामदोषनाशित्वम् । बल्य-

त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अन्यच्च ।

“रसायनो वृद्धदारः शोथवातामवातजित् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृद्धदारु, क्ली, (वृद्धत्वनाशकं दारु यस्य ।) वृद्ध-
दारुकवचः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“वृद्धदारुद्वयं गौल्यं पिच्छिलं कफवातनुत् ।
बल्यं कासामदोषघ्नं द्वितीयं स्वल्पवीर्यदम् ॥”

वृद्धनाभिः, त्रि, (वृद्धः प्रवृद्धो नाभिर्यस्य ।) उन्नत-
नाभिः । गोडनाभियुक्तयुक्ति इति भाषा ।

तत्पर्यायः । तुङ्गिलः २ तुङ्गिलः ३ । इत्यमरः ॥

वृद्धप्रपितामहः, पुं, (प्रपितामहाद्वृद्धः ।) प्रपिता-
महतातः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र कन्यायाः

सपिण्डता नास्ति । यथा । तेनात्मपक्षमे वृद्ध-
प्रपितामहे सापिण्डं निवर्तते इति प्रतिपादि-

तम् । अतएव प्रपितामहभावात् तत्सन्ततिभिः
सह सापिण्डाभावात् कन्याजननमरणयोस्तेषां

सपिण्डाशौचं नास्ति किन्तु समानोदकनिमित्त-
मेवाशौचमिति । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वृद्धवला, स्त्री, (वृद्धा वला ।) महासमझा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धराजः, पुं, अश्वमेधतपः । यथा,—

“अश्वमेधो वृद्धराजश्च दावेतौ तत्र कीर्त्तितौ ॥”
इति कैचित् ॥

वृद्धवाहनः, पुं, आश्वमेधतपः । यथा । सुपक्रो वृद्ध-
वाहनः । इति कैचित् ॥

वृद्धविभीतकः, पुं, (वृद्धः प्रवृद्धो विभीतक इव ।)
आश्नातकः । इति शब्दमाला ॥

वृद्धश्रवाः, [स] पुं, (वृद्धात् वृद्धस्यतेः श्रवणोतीति ।
श्रु + अश्रुन् । “वृद्धेभ्यः श्रवणोतीति वृद्धश्रवाः ।”

इत्युज्ज्वलदत्तः । ४ । २२६ । “वृद्धं प्रभूतं श्रवः
श्रवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यस्य ।” इति

ऋग्भाष्ये सायणः । १ । ८६ । ६ । “वृद्धं श्रवो
धनं कीर्त्तिर्वा यस्य ।” इति वेददीपे महीधरः ।

१० । ६ ।) इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वृद्धसंघः, पुं, वृद्धानां समूहः । तत्पर्यायः । वार्द्ध-
कम् । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥

वृद्धसूत्रकं, क्ली, (वृद्धस्य सूत्रम् । ततः स्वार्थे
कन् ।) इन्द्रतूलम् । बुद्धीर सूत्रा इति भाषा ।

यथा, हारावल्याम् ।

“वृद्धसूत्रकमित्याहुर्निद्रतूलं मनीषिणः ।

ग्रीष्महासं वंशकफं वाततूलं मरुद्भुजम् ॥”

वृद्धा, स्त्री, (वृद्ध + टाप् ।) गतयौवना । बुद्धी
इति भाषा । तत्पर्यायः । पलिक्री २ । इत्य-

मरः ॥ पलिता ३ । इति भरतः ॥ स्खिरा ४
निष्कला ५ जरती ६ गतार्त्तवा ७ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ तदवस्थाकालो यथा,—

“आघोडशङ्खवेद्वाला तरुणी त्रिंशता मता ।

पञ्चपञ्चाशतः प्रौढा वृद्धा भवति तत्परम् ॥”

इति कालिदासः ॥ * ॥

अपि च ।

“बालेति गीयते नारी यावद्वर्षाणि घोडश ।

ततस्तु तरुणी त्रयो द्वात्रिंशद्वत्सरावधि ॥

तदूर्ध्वमधिरूढा स्यात् पञ्चाशद्वत्सरावधि ।

वृद्धा तत्परतो त्रयो सूरतोऽवर्जिता ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

तस्याः सम्भोगे दोषो यथा,—

“वाला तु प्राणदा प्रोक्ता युवती प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति वृद्धत्वं वृद्धा मरणमादिशेत् ॥

निदाघशरदोऽञ्जाला प्रौढा वर्षावसन्तयोः ।

हेमन्ते शिशिरे योग्या न वृद्धा कापि शस्यते ॥

नार्त्तवे घोडशद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥

पञ्चपञ्चाशतो नारी सप्तसप्ततितः पुमान् ।

दावेतौ न प्रसूयेते प्रसूयेते विपर्ययात् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

“शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि ।
प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”

इति चाणक्यम् ॥ * ॥

अङ्गुष्ठः । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्राव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृद्धाङ्गुलिः, स्त्री, (वृद्धा अङ्गुलिः ।) हस्तपादयोः
स्थूलाङ्गुलिः । बुद्ध आङ्गुल इति भाषा । तत्-

पर्यायः । अङ्गुष्ठः २ वृद्धा ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वृद्धिः, स्त्री, (वृद्ध + क्तिन् ।) अष्टवर्गान्तर्गतौ-
घधविशेषः । तत्पर्यायः । योग्या २ ऋद्धिः ३

सिद्धिः ४ लक्ष्मीः ५ । इत्यमरः ॥ पुष्टदा ६ वृद्धि-
दात्री ७ मङ्गल्या ८ श्रीः ९ सम्पत् १० आशीः

११ जनेष्टा १२ भूतिः १३ सन् १४ सुखम् १५

जीवमन्त्रा १६ । अस्या गुणाः ।

“ऋद्धिर्वृद्धिश्च मधुरा सुखिष्वा तिल्लशीतला ।

रुचिमेधाकरी श्लेष्मकुष्ठक्रिमिहरा परा ॥

प्रयोगेऽन्यथोरेकं यथालाभं प्रयोजयेत् ।

तत्र यदातुमिष्टिः स्याद्वयमप्यत्र योजयेत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ऋद्धिवृद्धीरुत्पत्तिलक्षणनामगुणाः ।

“ऋद्धिर्बृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोषयामले ।

श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः ॥

स एव ऋद्धिर्वृद्धिश्च मेदमप्येतयोर्नृवे ।

तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वाभावर्त्तफला च सा ॥

वृद्धिस्तु दक्षिणवर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः ।

ऋद्धिर्यस्या सिद्धिलक्ष्म्यौ वृद्धेरप्याहुया इमे ॥

ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः ।

प्राणेश्वर्यकरी मूर्च्छारक्तपित्तविनाशिनी ॥

वृद्धिर्गर्भप्रदा शीता वृद्धणी मधुरा स्तुता ।

वृद्धा पित्तासृग्मनी चतकासत्रयापहा ॥

राक्षामप्यष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभः ।

तस्मादस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तदगुणं भिषक् ॥”

सुख्यसदृशः प्रतिनिधिः ॥ * ॥ एतस्य प्रतिनिधि-

माह ।

“मेदा जीवककाकोली ऋद्धिदन्तेऽपि चासनि ।

वरीविदार्यश्चगन्धवावाहीश्च क्रमात् क्षिपेत् ॥”

मेदा महामेदास्थाने शतावरीमूलं जीवकर्षभक-

स्थाने विदार्यमूलं काकलीचीरकाकोलीस्थाने-

ऋद्धिगन्धमूलं ऋद्धिवृद्धिस्थाने वाराहीकन्दं

गुणैस्तुल्यं क्षिपेत् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

नीतिवेदिनां चयादिचिवर्गान्तर्गतवर्गविशेषः ।

इत्यमरः ॥ नीतिवेदिनां नीतिशास्त्रज्ञानां
चयादिभिस्त्रिवर्गः । अथेषान्नु धर्मकामार्थः

पूर्वसुक्तः । अष्टवर्गस्यापचयः चयः । तस्यैवोप-
चयो वृद्धिः । तस्य नोपचयो नाप्यपचयः

स्थानम् । अष्टवर्गो यथा,—

कृषिर्वणिक्पथो दुर्गं सेतुः कुञ्जरवन्धनम् ।

कन्याकरवलादानं सैन्यानाश्च निवेशनम् ॥

अष्टवर्गः स्मृतो राज्ञामिति भरतः ॥ * ॥

वर्द्धनम् । तत्पर्यायः । स्फातिः २ । इत्यमरः ॥

(यथा, मनुः । १२ । १२४ ।

“एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्थाप्य मूर्तिभिः ।

जन्मवृद्धिचयैर्नैवं संसारयति चक्रवत् ॥”)

विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतैकादशयोगः ।

तत्र जातफलं यथा,—

“प्रसूतिकाले यदि वृद्धियोगो

नरः सुभोगो विनयान्वितश्च ।

धनप्रयोगग्रहणेषु दक्षो

विचक्षणः स्यात् क्रयविक्रयाभ्याम् ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

कलान्तरम् । सुद इति भाषा । अभ्युदयः ।

सन्दृष्टिः । इति मेदिनी ॥ (यथा, शिशुपाल-
वधे । १५ । १ ।

“अथ तत्र पाण्डुतनयेन

सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसहत न चेदपतिः

परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥”)

वृद्धिग्रहणनियमो यथा,—

“अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सवन्धके ।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा ॥”

मासि मासि प्रतिमासं बन्धकं विश्वासार्थं यदा-
धीयते आधिरिति यावत् । बन्धकेन सह वर्त्तते

इति सवन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सवन्धके प्रयोगे
प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमो भागो वृद्धिर्धर्म्या

भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां
ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्मज्

भवति । ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम् । क्षत्रिये
त्रिकम् । वैश्ये चतुष्कम् । शूद्रे पञ्चकम् । मासि

मासीत्येव । दां वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा
इति द्वित्रिचतुःपञ्चाः । द्वित्रिचतुःपञ्चा आसन्

शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् ।
तदस्मिन् वृद्ध्या यत्नाभिशुल्कोपदा दीयते इति

कन् । इयं वृद्धिर्मासि मासि गृह्यते इति
कालिका । इयमेव वृद्धिर्विसगणनया विभज्य

प्रतिदिवसं गृह्यमाना कायिका भवति । तथा च
नारदेन ।

“कायिका कालिका चैव कारिता च तथा परा ।
चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिस्तु विधा ॥”

इत्युक्तोक्तम् ॥

“कायाविरोधिनी शश्वत् पणपादादि कायिका ।

प्रतिमासं स्रवन्ती या वृद्धिः सा कालिका मता ॥

वृद्धिः सा कारिता नाम यथैकेण खयं कृता ।

वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतति ॥”

वृद्धिः

ग्रहीद्विविधेन वृद्धिः प्रकारान्तरमाह ।
कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम् ।
कान्तारमरख्यं तत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः
ये वृद्ध्या धनं गृहीत्वा अधिकलाभार्थं अति-
महनं प्राणधनविनाशप्रशङ्कास्थानं प्रविशन्ति ते
दशकं शतं ददुः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं
शतं मासि मासीत्येव । एतदुक्तं भवति
कान्तारगेभ्यो दशकं शतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकं
शतं उत्तमं आदद्यात् । मूलविनाशस्यापि
प्रशङ्कितत्वात् इति ॥ * ॥ इदानीं कारितां वृद्धि-
माह ।

“दद्यात्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु ॥”
सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्णा अवन्त्येकं सवन्त्येकं वा
स्वकृतां स्वाभ्युपगतां वृद्धिं सर्वासु जातिषु
ददुः । कचिदकृतापि वृद्धिर्भवति यथाह
नारदः ।

“न वृद्धिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता

कचित् ।

अनाकारितमप्युक्तं वत्सराह्णद्विवर्द्धते ॥” इति ॥
यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्त्वं प्रति
कात्यायनेनोक्तम् ।

“यो याचितकमादाय तमदत्त्वा दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति ॥

यश्च याचितकमादाय याचितोऽप्यदत्त्वा देश-
ान्तरं याति तं प्रति तेनैवोक्तम् ।

“कनोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् ।
ऊर्ध्वं मासत्रयात्तस्य तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात् ॥”

इति ॥

यः पुनः स्वदेशे स्थित एव याचितो याचितकं
न ददाति तं याचनकालादारभ्य वृद्धिं दापये-
द्राजा । यथाह ।

“स्वदेशेऽपि स्थितो यस्तु न दद्यादयाचितः कचित् ।
तं ततो कारितां वृद्धिमनिच्छन्तश्च दापयेत् ॥”

इति ॥

अनाकारितवृद्धिरपवादो नारदेनोक्तः ।

“पण्यमूलं भतिर्यासी दण्डो यश्च प्रकल्पितः ।

एथादानात्तिकपणा वर्द्धन्ते नाविवक्षिताः ॥

अविवक्षिता अनाकारिता इति ॥ * ॥ अधुना
द्रव्यविशेषे वृद्धिविशेषमाह । सन्ततिस्तु पशु-
स्त्रीणाम् । पशूनां स्त्रीणां सन्ततिरेव वृद्धिः ।
पशूनां स्त्रीणां पोषणासमर्थस्य तत्पुष्टिसन्तति-
कामस्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणश्च जीर-
परिचर्यार्धिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य कस्य
द्रव्यस्य कियती परा वृद्धिरित्यपेक्षित आह ।
रसस्याष्टगुणा परा ।

“वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिगुणा परा ॥”
रसस्य तैलवृतादेर्वृद्धिग्रहणमन्तरेण चिर-
कालावस्थितस्य स्वकृतया वृद्ध्या वर्द्धमान-
स्याष्टगुणा वृद्धिः परा नातः परं वर्द्धते । तथा
वस्त्रधान्यहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः

वृद्धिश्चा

त्रिगुणा द्विगुणा च वृद्धिः परा । वशिष्ठेन तु
रसस्य त्रैगुण्यमुक्तम् । द्विगुणं हिरण्यं त्रिगुणं
धान्यं धान्येनैव रसा व्याख्याताः पुष्यमूल-
फलानि च । तुला घृतं त्रितयमष्टगुणमिति ।
मनुना तु धान्यस्य पुष्यमूलफलादीनाञ्च पञ्च-
गुणत्वमुक्तम् । “धान्ये शदे लवे बाह्ये नातिक्रा-
मति पञ्चतामिति ॥” शदः चैत्रफलं पुष्यमूल-
फलादि । लवो मेथोर्णाचमरीकेशादि । बाह्यो
वलीवर्दतुरगादि । धान्यशदलववाह्यविषया वृद्धिः
पञ्चगुणत्वं नातिक्रामतीति । तत्राधमर्णयोग्य-
तावशेन दुर्भिचादिकालवशेन च व्यवस्था
द्रव्या । एतच्च सक्तप्रयोगे सक्तदाहरणे च
वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणेन प्रयोगान्तर-
करणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे अन्येकशः प्रयोगा-
न्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादतिक्रम्य पूर्व-
वद्वर्द्धते । सक्तप्रयोगेऽपि प्रतिदिनं प्रति-
मासं प्रतिवत्सरं वा वृद्ध्याहरणेऽधमर्णदेयस्य
द्वैगुण्यसम्भवात् । पूर्वाहृतवृद्ध्या सह द्वैगुण्य-
मतिक्रम्य वर्द्धत एव । यथाह मनुः । कुषोद-
वृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहृता । सक्तदाहि-
तेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं
कुषोदं तस्य वृद्धिः कुषोदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति
नातिक्रामति । यदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता
पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे
द्वैगुण्यमत्येति सक्तदाहृतेति पाठे शूनैः शूनैः
प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं बाधमर्णादा-
हृता द्वैगुण्यं नात्येतीति व्याख्येयम् । तथा
गौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यं प्रयोग-
स्येति प्रयोगस्थेति कवचननिर्देशात् प्रयोगान्तर-
करणे द्वैगुण्यातिक्रमोऽभिप्रेतः । चिरस्थान
इति निर्देशात् शूनैः शूनैर्वृद्धिग्रहणे द्वैगुण्याति-
क्रमो दर्शितः । इति मिताचरा ॥ कुरण-
रोगः । हर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तहः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ शैलेयम् । धनम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

वृद्धिका, स्त्री, (वृद्धिरेव । स्वार्थे कन् ।) ऋद्धिना-
मौषधम् । इति शब्दमाला ॥

वृद्धिजीविका, स्त्री, (वृद्ध्या जीविका ।) ऋणदान-
जीविका । तत्पर्यायः । अर्थप्रयोगः २ कुषो-
दम् ३ । इत्यमरः ॥ कलात्मिका ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥

वृद्धिदः, पुं, (वृद्धिं ददातीति । दा + कः ।) जीवकः ।
श्रूकरकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वृद्धिदातरि,
त्रि ॥ (तथा, वृद्धत्संहितायाम् । ५३ । ३७ ।

“प्राक्शालया विद्युक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु ॥”

वृद्धिआहं स्त्री, (वृद्धये यत् आहम् ।) वृद्धिनिमि-
त्तकथाहम् । तत्तु अभ्युदयनिमित्तं पित्राद्युद्देशेन
अहया अन्नादेर्दानम् । तत् कर्मविशेषात् पूर्व-
कर्त्तव्यं यथा । निर्यायान्ते मत्स्यपुराणम् ।

“अन्नप्राप्ते च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।

पुंसवने निषेके च नववैष्णवप्रवेशने ॥

देववृत्तजलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः ।

वृद्धिश्चा

तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिआहं प्रकीर्तितम् ॥”
हलायुधघृतकूर्मपुराणम् ।

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च ।
वृद्धिआहं प्रकुर्वीत बहुसर्पिःसमन्वितम् ॥”

इति आहृतत्वम् ॥

आभ्युदयिकआहम् । नान्दीमुखआहम् ।
यथा,—

“वृद्धिआहं प्रवक्ष्यामि पूर्ववत्तद्विशेषकम् ॥
जातपुत्रमुखदर्शनादौ वृद्धिआहम् । पूर्वाभि-
मुखेषु दक्षिणोपवीतियु मधुयववदरकुशै-
र्देवतीर्थेन नमस्काराभेन दक्षिणोपचारेण
कर्त्तव्यम् । दक्षिणजातु गृहीत्वा ॐ अद्या-
स्मदीयासुकवृद्धौ असुकसगोत्रायामस्तुपित-
पितामहप्रपितामह-मातामहप्रमातामहवृद्ध-
प्रमातामहानां असुकशर्मणां सपत्नीकानां
नान्दीमुखानां आहं कर्त्तव्ये वसुसत्यसंज्ञकानां
विश्वेषां देवानां आहं सिद्धान्तेन युष्मासु मया
कर्त्तव्यमिति देवब्राह्मणामन्त्रणम् । ॐ करिष्य-
सीति तेनोक्ते इत्यमेव मातृपितामहीप्रपिता-
महीनां देवब्राह्मणामन्त्रणम् । तत ॐ अद्य
असुकसगोत्राया मत्प्रपितामह्या असुकीदेव्या
नान्दीमुख्याः आहं सिद्धान्तेन युष्मासु मया
कर्त्तव्यमिति प्रपितामहीब्राह्मणामन्त्रणम् ।
करिष्यसीति तेनोक्ते इत्यमेव मातामह्यादि-
ब्राह्मणामन्त्रणम् । देवपितृसर्वदेवब्राह्मणआह-
करणानुज्ञापनम् । आसने ॐ विश्वेदेवास
आगत षण्णताम इमं हवं एदं वर्हिर्निधीदत ।
ॐ विश्वेदेवाः षण्णतेमं हवं ये मेऽन्तरीक्षे य
उपद्यविष्ट ये अमिजिह्वा उत वा यजत्रा आ
सद्यास्मिन् वर्हिषि मादयहम् । ॐ आगच्छन्तु
इति विश्वेदेवावाहनं गन्धादिदानं अच्छि-
द्रावधारणवाचनम् । ततः प्रपितामहीप्रभृती-
नामनुज्ञापनम् । आसनम् आवाहनं गन्धादि-
दानम् । अच्छिद्रावधारणवाचनम् । इत्थं
पितामह्या मातुः । ततः प्रपितामहादीनामनु-
ज्ञापनमासनमावाहनं गन्धादिदानम् । एवं
वृद्धप्रपितामहादीनां अनुज्ञापनादिकरणम् ।
ॐ वसुसत्यसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य एतदन्नं
सद्युतं सपानीयं सद्यन्नं सवदरं सदधि प्रति-
सिद्धवर्जितं नमः । इति अन्नकल्पनम् ॥
ॐ असुकगोत्रे मत्प्रपितामहि असुकि देवि
नान्दीमुखि एतदन्नं सवदरं सदधि नमः । एवं
मातामहप्रमातामहेभ्यः ।” इति गारुडे २२३
अध्यायः ॥ अन्यच्च ।
“तृतीयमाभ्युदयिकं वृद्धिआहं तदुच्यते ।
उत्सवानन्दसम्भारे यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ॥
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवास्तथैव च ॥
प्रदक्षिणोपचारेण दध्यक्षतफलोदकैः ।
प्राङ्मुखो निनयेत् पिण्डान् पूर्वथा चतुरो
युतान् ॥
सम्यक्प्रमित्यभ्युदये दद्यादर्घ्यं द्वयोर्द्वयोः ।

वृत्ताको

वृन्दाव

वृन्दाव

वृग्मा द्विजातयः पूज्याः वस्त्रकर्तृस्त्रादिना ॥
 तिलार्थन्तु यवैः कार्या नान्दीशब्दानुपूर्वकम् ।
 मङ्गलानि च सर्वाणि वाचयेत् द्विजपुङ्गवान् ॥
 एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धिआह्वयं सन्वेदा ।
 नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामानवान् बुधः ॥
 दानप्रधानः शूद्रः स्वादिवाह भगवान् प्रभुः ।
 दानेन सर्वकामाप्तिरस्य संजायते यतः ॥”
 इति मात्स्ये साधारणाभ्युदयकीर्तनी नाम
 १७ अध्यायः ॥ विस्तारस्तु आहतत्वे आह-
 विवेके च द्रष्टव्यः ॥
 वृद्धोऽयः, पुं, (वृद्धश्चासौ उच्चा चेति । “अचतु-
 रेत्यादि ।” ५ । ५ । ७७ । इत्यादिमा अच्
 प्रत्ययः ।) वृद्धवृषः । तत्पर्यायः । जरदृगवः २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ५ । ७० ।
 “विलोक्य वृद्धोऽयमधिष्ठितं त्वया
 महाननः स्मरसुखो भविष्यति ॥”)
 वृद्धाजीवः, त्रि, (वृद्धा आजीवतीति । आ +
 जीव + अच् ।) वृद्धापजीवी । तत्पर्यायः ।
 बार्हुषिः २ बार्हुषिकः ३ कुषीदः ४ कुषीदिकः
 ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ साधुः ६ । इति
 जटाधरः ॥
 वृध, उ ड व ल वृधौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 आत्म०-अक०-सेट् । क्तावेट् ।) उ, वर्द्धित्वा
 वृद्धा । ड, वर्द्धते जनः । व, वर्द्धयति विवृत्सति ।
 ल, अवरुधत् । इति दुर्गादासः ॥
 वृध, क दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
 पर०-अक०-सेट् ।) क, वर्द्धयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 वृधसानः, पुं, (वृध + “ऋजुजिह्वीति ।” उणा०
 २ । ८७ । इत्यनेन असानच् । स च कित् ।)
 मनुष्यः । इति सिद्धान्तकौमुदासुणादिवृत्तिः ॥
 (वर्द्धनशीले, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ५ ।
 “हरिप्रियो वृधसानासु जभूरत् ॥”
 “वृधसानासु प्रवर्द्धमानासु ।” इति तज्ज्ञाथे
 सायणः ॥ यथा च तत्रैव । ४ । ३ । ६ ।
 “कङ्घिण्यासु वृधसानो
 अग्ने कङ्घाताय प्रतवसे शुभं यो ॥”
 “वृधसानः वृतादाहुतिभिर्वर्द्धमानस्त्वम् ।” इति
 तज्ज्ञाथे सायणः ॥)
 वृधसानुः, पुं, (वृध + बाहुलकात् असानुच् । स च
 कित् ।) पुरुषः । पत्रम् । कतिः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 वृध्, त्रि, (वृध + “ऋदुपधाच्चाकल्पितृतेः ।”
 ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) वर्द्धनीयम् ।
 वृधधातोः क्यप्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥
 वृन्तं, स्त्री, फलपुष्पपत्रादिवर्णेन धार्यते तत् । वोटा
 इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रसववन्धनम् २ ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, रघुवंशे । ५ । ६६ ।
 “वृन्तस्थं हरति पुष्पमनोकहानाम् ॥”)
 चटौधारा । कुचाग्रम् । इति मेदिनी ॥
 वृन्ताकः, पुं, वार्त्ताकी । इति शब्दरत्नावली ॥
 वृन्ताकी, स्त्री, वार्त्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृन्तिता, स्त्री, कटुका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वृन्दं, स्त्री, (वृन् + “अब्दादयश्चेति ।” उणा० ४
 ६८ । इति दन् वृन् गुणाभावश्च निपात्यते ।)
 समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
 २८ । ३० ।
 “भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ॥”)
 वृन्दः, पुं, दशाब्जदः । शतकोटिरिति यावत् । इति
 ज्योतिषम् ॥ अस्य नामान्तरं महाब्जदः ॥
 वृन्दा, स्त्री, तुलसी । इति शब्दरत्नावली ॥ जल-
 न्तरपत्नी । अस्या विवरणं तुलसीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 केदारराजकन्या । राधाषोडशनामान्तर्गत-
 नामविशेषः । एतद्विवरणं वृन्दावनशब्दे द्रष्ट-
 व्यम् ॥
 वृन्दारः, त्रि, मनोज्ञम् । इति शब्दमाला ॥
 वृन्दारकः, पुं, (वृन्दमस्यास्तीति । वृन्द + “शृङ्ग-
 वृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः ।” ५ । २ । १२२ ।
 इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या आरकन् ।) देवता ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ६ । १० । ३० ।
 “अपि वृन्दारका यूयं न जानीथ शरीर-
 णाम् ॥”)
 यूथपाता । यथा,—
 “वृन्दारकः सुरे श्रेष्ठे मनोज्ञे यूथपातरि ॥”
 इति भरतधृत्याङ्गिः ॥
 वृन्दारकः, त्रि, (वृन्दार + स्वार्थे कन् ।) मनोज्ञः ।
 (यथा, महाभारते । ११ । १६ । ५ ।
 “युवा वृन्दारकः शूरोविकर्णः पुरुषधर्मः ॥”)
 श्रेष्ठः । इति मेदिनी ॥ तस्मिन् पत्रगोयादिः ।
 वृन्दारकौ रूपिसुखौ । इत्यमरः ॥
 वृन्दावनं, स्त्री, खनामख्याततीर्थम् । तन्नामकारणं
 यथा,—
 श्रीनारायण उवाच ।
 “पुरा केदारवृषतिः सप्तद्वीपपतिः स्वयम् ।
 आसीत् सत्ययुगे ब्रह्मन् सत्यधर्मरतः सदा ॥
 स रेमे सह नारीभिः पुत्रपौत्रगणैः सह ।
 पुत्रानिव प्रजाः सर्वाः पालयामास धार्मिकः ॥
 कृत्वा शतक्रतुं राजा लेभे त्विन्द्रत्वमीप्सितम् ।
 कृत्वा नानाविधं पुण्यं फलकाङ्क्षी न च स्वयम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं सर्वं श्रीकृष्णप्रीतिपूर्वकम् ।
 केदारतुल्यो राजेन्द्रो न भूतो भविता पुनः ॥
 पुत्रेषु राज्यं संन्यस्य प्रिया त्रैलोक्यमोहिनी ।
 जैगीषयोपदेशेन जगाम तपसे वनम् ॥
 हरैरेकान्तिको भक्तो ध्यायते सन्ततं हरिम् ।
 शश्वत् सुदर्शनं चक्रमस्ति यत्सन्निधौ सुने ॥
 चिरं तप्ता वृषश्रेष्ठो गोलोकश्च जगाम सः ।
 केदारनामतीर्थं तत्तन्नाम्ना च बभूव ह ॥
 तत्राद्यापि न्यतः प्राणो सद्यो सुक्तो भवेत् भुवम् ।
 कमलांशा तस्य कन्या नाम्ना वृन्दा तपस्विनी ॥
 न वने सा वरं कश्चित् योगशास्त्रविशारदा ।
 दत्तं दुर्वाससा तस्यै हरैर्मन्त्रं सुदुर्लभम् ॥
 सा विरक्ता गृहं त्यक्त्वा जगाम तपसे वनम् ।
 षष्टिं वर्षसहस्राणि तपस्तेपे सुनिर्व्वने ॥
 आविर्बभूव श्रीकृष्णस्तत्पुरो भक्तवत्सलः ॥

प्रसन्नवदनः श्रीमान् वरं वृत्तिलुवाच सः ॥
 वृष्टा सा राधिकाकान्तं शान्तं सुन्दरविग्रहम् ।
 मूर्च्छां संप्राप सा सद्यः कामवाणप्रपीडिता ॥
 सा च शीघ्रं वरं वने पतिस्त्वं मे भवेति च ।
 ओमित्युक्त्वा च रहसि चिरं रेमे तथा सह ॥
 सा जगाम च गोलोकं कृष्णेन सह कौतुकात् ।
 राधासमा सा सौभाग्यात् गोपीश्रेष्ठा बभूव सा ॥
 वृन्दा यत्र तपस्तेपे तत् वृन्दावनं स्मृतम् ।
 वृन्दा यत्र कृता क्रीडा तेन वा सुनिपुङ्गव ॥*॥
 अधान्यश्चेतिहासश्च शृणुष्व षष्ठं पुण्यदम् ।
 येन वृन्दावनं नाम निबोध कथयामि ते ॥
 कुशध्वजस्य कन्ये द्वे धर्मेशास्त्रविशारदे ।
 तुलसीवेदवत्यौ च विरक्ते भवकर्मणि ॥
 तपस्तप्ता वेदवती प्राप नारायणं परम् ।
 सीता जनककन्या सा सर्वत्र परिकीर्तिता ॥
 तुलसी च तपस्तप्ता वाष्ठां क्षत्वा हरिं पतिम् ।
 देवादुर्वाससः प्रापात् प्राप्य शङ्खासुरं पतिम् ॥
 पश्चात् संप्राप कमलाकान्तं कान्तं मनोहरम् ।
 तस्याश्च तपसः स्थानं उदितश्च तपोधन ।
 तेन वृन्दावनं नाम प्रवदन्ति मनोविधुः ॥ * ॥
 अथवा ते प्रवक्ष्यामि परं जैवन्तरं शृणु ।
 येन वृन्दावनं नाम पुण्यक्षेत्रञ्च भारते ॥
 राधाषोडशनाम्नाश्च वृन्दा नाम श्रुतौ श्रुतम् ।
 तस्याः क्रीडावनं रम्यं तेन वृन्दावनं स्मृतम् ॥
 गोलोके प्रीतये तस्याः कृष्णेन निर्मितं पुरा ।
 क्रीडार्थं भुवि तन्नाम्ना वनं वृन्दावनं स्मृतम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे वृन्दावन-
 प्रस्तावः १७ अध्यायः ॥ * ॥
 अथ वृन्दावनवर्णनम् ।
 ईश्वर उवाच ।
 “गुह्याद्गुह्यतरं हृदयं परमानन्दकारणम् ।
 अत्यद्भुतं रहस्यानां रहस्यं परमं परम् ॥
 दुर्लभानाश्च परमं दुर्लभं मोहनं परम् ।
 सर्वशक्तिमयं देवि सर्वस्थानेषु गोपितम् ॥
 सात्वतां स्थानमूर्धन्यं विष्णोरत्यन्तवत्तमम् ।
 नित्यं वृन्दावनं नाम ब्रह्मास्त्रोपरि संस्थितम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखैश्वर्यनित्यमानन्दमययम् ।
 वैकुण्ठादि तदंशांश्च स्वयं वृन्दावनं भुवि ॥
 गोलोकेऽथर्वं यत्किञ्चित् गोकुले तत्प्रकीर्तितम् ।
 वैकुण्ठादिवैभवं यत् द्वारकायां प्रकाशयेत् ॥
 यद्ब्रह्मपरमैश्वर्यं नित्यं वृन्दावनाश्रयम् ।
 तस्मात् त्रैलोक्यमध्ये तु पृथ्वी धन्येति विश्रुता ॥
 यत् स्यान्माथुरकं धाम विष्णोरेकान्तवत्तमम् ।
 स्वस्थानमधिकं नामधेयं माथुरमखलम् ॥
 निगूढं परमं स्थानं पुण्यभ्यन्तरसंस्थितम् ।
 सहस्रपत्रकमलाकारं माथुरमखलम् ॥
 विष्णुचक्रपरिभ्रामहाम वैष्णवमद्भुतम् ।
 कणिकापत्रविस्तारं रहस्यक्रममोरितम् ॥
 प्रधानं द्वादशारण्यं माहात्म्यं कथितं क्रमात् ।
 भद्रश्रीलौहभाङ्गीरमहातालखदीरकाः ॥
 बहुलं कुसुदं कान्यं मधु वृन्दावनं तथा ।
 द्वादशैता वने संस्थाः कालिन्याः सप्त पश्चिमे ॥

वृन्दाव

पूर्वे पञ्चवनं प्रोक्तं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ।
 महावनं गोकुलाख्यं रम्यं मधुवनं तथा ॥
 पूर्वे तु पञ्च भद्रादास्तालाद्याः सप्त पश्चिमे ।
 अन्यत्रोपवनं प्रोक्तं कृष्णक्रीडारसस्थलम् ॥
 कदम्बखण्डिकं नन्दवनं नन्दीश्वरं तथा ।
 नन्दनानन्दखण्डश्च पालाशाशोककेतकम् ॥
 सुगन्धिमादनं कैलमन्तं भोजनस्थलम् ।
 सुखप्रसाधनं वत्सहरणं शेषशायनम् ॥
 श्यामपूष दधियासं चक्रभानुपुरं तथा ।
 शङ्कितं विपदश्चैव बालक्रीडश्च धूसरम् ॥
 केसुदमं खरो वीरसुतसुकचापि नन्दनम् ।
 इत्यमेव वने संख्यास्त्रिंशच्चोपवनं स्मृतम् ॥
 पूर्वोक्तं द्वादशारण्यं प्रधानं वनसुत्तमम् ।
 तत्रोत्तरे चतुर्थश्च वनश्च समुदाहृतम् ॥
 नानाविधरसक्रीडानानालीलामयस्थलम् ।
 दलविस्मयविस्ताररहस्यक्रममौरितम् ॥
 सहस्रपत्रकमलं गोकुलाख्यं महत् पदम् ।
 कर्णिका तन्महद्वाम गोविन्दस्थानसुत्तमम् ॥
 तत्रोपरि स्वर्णपीठे मणिमण्डपमण्डितम् ।
 तत्र तत्र क्रमादिचु विदिचु दलमौरितम् ॥
 यदलं दक्षिणे प्रोक्तं परं गुह्योत्तमोत्तमम् ।
 तस्मिन् दले महापीठं निगमागमदुर्गमम् ॥
 योगीन्द्रैरपि दुव्यापं सर्व्वात्मा यच्च गोकुलम् ।
 द्वितीयं दलमात्रेयं तदहस्यं द्विधा तथा ॥
 निकुञ्जककुटीवीरकुटीरौ तदले स्थितौ ।
 पूर्वदलं तृतीयं यत् प्रधानं स्थानमुच्यते ॥
 गङ्गादिसर्वतीर्थानां स्पर्शाच्छतगुणं भवेत् ।
 चतुर्थदलमैशान्यां सिद्धपीठेष्ठितप्रदम् ॥
 कामयन् नूतना गोपी तत्र कृष्णपतिं लभेत् ।
 वज्रालङ्कारहरणं तदले समुदाहृतम् ॥
 उत्तरे पञ्चमं प्रोक्तं दलं सर्वदलोत्तमम् ।
 द्वादशादित्यमत्रैव दलश्च कर्णिकासमम् ॥
 वायव्यन्तु दलं षष्ठं तत्र कालीहृदः स्मृतः ।
 दलोत्तमोत्तमश्चैव प्रधानस्थानमुच्यते ॥
 सर्वोत्तमदलं श्रेष्ठं पश्चिमे सप्तमं दलम् ।
 यत्रपत्नीगणानाञ्च तदीश्वितवरप्रदम् ॥
 अघासुरस्य निर्व्याणं चक्रे त्रिदशदर्शितम् ।
 ब्रह्ममोहनमत्रैव दलं ब्रह्महृदावहम् ॥
 नैर्ऋत्यान्तु दलं प्रोक्तमष्टमं व्योमघातनम् ।
 शूक्तचूडवधस्तत्र नानाकैलिरसस्थलम् ॥
 श्रुतमष्टदलं प्रोक्तं वृन्दारण्यान्तरस्थितम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं धन्यं यमुनायाः प्रदक्षिणम् ॥
 श्रिवलिङ्गमधिकाता दृष्टो गोपीश्वराभिधः ।
 तद्वाह्ये षोडशदलं श्रिया पूर्णं तदीरितम् ॥
 सर्व्वासु दिक्षु यत् प्रोक्तं प्रादक्षिण्याद्यथाक्रमम् ।
 महत् पदं महद्वाम प्रधानं षोडशं दलम् ॥
 प्रथमैकदलं श्रेष्ठं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तस्मिन् मधुवनं प्रोक्तं तत्र प्रादुरभूत् स्वयम् ॥
 चतुर्भुजो महाविष्णुः सर्वकारणकारणम् ।
 तत्राधिलिततदेवं सुनिश्चिन्न सनातनम् ॥
 दलं द्वितीयमाख्यातं किञ्चिज्जीलारसस्थलम् ।
 खदिरारण्यमत्रैव दलश्च समुदाहृतम् ॥

वृन्दाव

सर्वश्रेष्ठदलं प्रोक्तं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 तत्र गोवर्द्धने रम्ये नित्यानन्दरसाश्रये ॥
 कर्णिकायां महालीला तल्लीला रसगङ्गे ।
 यत्र कृष्णो नित्यवृन्दाकाननस्य पतिर्भवेत् ॥
 कृष्णो गोविन्दां प्राप्तः किमन्येन्नैव भूषितैः ।
 दलं तृतीयमाख्यातं सर्वश्रेष्ठोत्तमोत्तमम् ॥
 चतुर्थदलमाख्यातं महाद्भुतरसस्थलम् ।
 हरिरस्य पतिः साक्षात्प्रियं गोवर्द्धनः स्वयम् ॥
 कदम्बखण्डी तत्रैव पूर्णानन्दरसाश्रयः ।
 स्निग्धं हृदयं प्रियं रम्यं दलश्च समुदाहृतम् ॥
 नन्दीश्वरदलं रम्यं तत्र नन्दालयः स्मृतः ।
 कर्णिकादलमाहात्म्यं पञ्चमं दलमुच्यते ॥
 अधिकातात्र गोपालो धेनुपालस्ततः परम् ।
 दलं षष्ठं यदाख्यातं तत्र नन्दवनं स्मृतम् ॥
 सप्तमं वकुलारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ।
 दलाष्टमं तालवनं तत्र धेनुवधः स्मृतः ॥
 नवमं कुसुदारण्यं दलं रम्यं प्रकीर्तितम् ॥
 काम्यारण्यं दलं हृदयं दशमं सर्वकारणम् ।
 ब्रह्मप्रसादनं तत्र विष्णुवृन्दं प्रदर्शितम् ॥
 कृष्णक्रीडारसस्थानं प्रधानं दलमुच्यते ।
 दलमेकादशं प्रोक्तं भक्तानुग्रहकारणम् ॥
 निर्व्याणं सेतुवन्धस्य नानारसमयस्थलम् ।
 भाखीरं द्वादशदलं वनं रम्यं मनोहरम् ॥
 कृष्णक्रीडारसस्तत्र श्रीदामादिभिरावृतः ।
 त्रयोदशदलं श्रेष्ठं तत्र भद्रवनं स्मृतम् ॥
 चतुर्दशदलं प्रोक्तं सर्वसिद्धिप्रदं स्थलम् ।
 श्रीवनं तत्र रुचिरं सर्वेश्वर्यस्य कारणम् ॥
 कृष्णलीलामयदलं श्रीकौन्तिकान्तिवर्द्धनम् ।
 पञ्चदशदलं श्रेष्ठं तत्र लौहवनं स्मृतम् ॥
 कथितं षोडशदलं माहात्म्यं कर्णिकासमम् ।
 महावनं तत्र गीतं तत्रास्ति गुह्यसुत्तमम् ॥
 बालक्रीडारसस्तत्र वत्सपालैः समावृतः ।
 पूतनादिवधस्तत्र यमलार्जुनभञ्जनम् ॥
 अधिकाता तत्र बालगोपालः पञ्चमाब्दिकः ।
 नाम्ना दामोदरः प्रोक्तः प्रेमानन्दरसाश्रयः ॥
 दलं प्रसिद्धमाख्यातं सर्वश्रेष्ठदलोत्तमम् ।
 कृष्णक्रीडा च किञ्चल्लो विहारदलमुच्यते ।
 सिद्धप्रधानं किञ्चल्लं दलश्च समुदाहृतम् ॥*

पान्थलुवाच ।

वृन्दावनस्य माहात्म्यं रहस्यं परमाद्भुतम् ।
 तदहं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व महाप्रभो ॥
 ईश्वर उवाच ।

कथितं ते प्रियतमे गुह्याद्गुह्यतमोत्तमम् ॥
 रहस्यानां रहस्यं यत्तुर्लभानाञ्च दुर्लभम् ।
 त्रैलोक्यगोपितं देवि ! देवेश्वरसुपूजितम् ॥
 ब्रह्मादिवाङ्मूर्तं स्थानं सुरसिद्धादिसेवितम् ।
 योगीन्द्रादिमुनीन्द्रादिसदातड्गानतत्परम् ॥
 अम्भरोभिश्च गन्धर्वैर्नृत्तगीतनिरन्तरम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं रम्यं पूर्णानन्दरसाश्रयम् ॥
 भूमिश्चिन्तामणिस्तोयमन्तं रसपूरितम् ।
 वृत्ताः सुरदुमास्तत्र सुरभिरुन्दसेविताः ॥
 स्त्री लक्ष्मीः पुरुषो विष्णुस्तदंशं प्रसमुद्भवः ।

वृन्दाव

तत्र कैशोरवयसं नित्यमानन्दविग्रहम् ॥
 गतिर्नाथं कथागानं स्मितवक्त्रं निरन्तरम् ।
 शुद्धसत्त्वैः प्रेमपूर्वैर्विष्णुवैस्तद्वनाश्रयम् ॥
 पूर्णब्रह्मसुखे मग्नं स्फुरत्तन्मूर्त्तितन्मयम् ।
 प्रमत्तकोटिभृङ्गाद्यैः कूजत्कलमनोहरम् ॥
 कपोतशुकसंगीतसुम्भत्तालिसहस्रकम् ।
 भुजङ्गशृङ्गुत्याद्यं सकान्ताभोदविभ्रमम् ॥
 नानावर्णैश्च कुसुमैस्तद्रेणुपरिपूरितम् ।
 सुस्निग्धसौरभाश्रान्तसुगन्धीकृतजगत्त्रयम् ॥
 मन्दमारुतसंसिक्तवसन्तऋतुसेवितम् ।
 पूर्णैर्नित्याभ्युदयं सूर्यमन्दं शुसेवितम् ।
 अदुःखसुखविच्छेदं जराभरणवर्जितम् ।
 अक्रोधगतमात्म्यं अभिन्नमनहंतम् ॥
 पूर्णानन्दानन्दतरसं पूर्णप्रेमसुखावहम् ।
 गुणातीतं परं धाम पूर्णप्रेमस्वरूपकम् ॥
 यत्र वृत्तादिपुलकैः प्रेमानन्दाश्रुवर्षितम् ।
 किं पुनश्चेतनाशुक्तेर्विष्णुभक्तेः किमुच्यते ॥
 गोविन्दाङ्घ्रिरजस्रशर्पान्नित्यवृन्दावनं भुवि ।
 सहस्रदलपद्मस्य वृन्दारण्यं वराटकम् ॥
 यस्य स्पर्शेनमात्रेण पृथ्वी धन्या जगत्त्रये ।
 गुह्याद्गुह्यतमं रम्यं मेधं वृन्दावनस्थितम् ॥
 अचरं नित्यमानन्दं गोविन्दस्थानमवययम् ।
 गोविन्ददेहतोऽभिम्रं पूर्णब्रह्म सुखाश्रयम् ॥
 सुक्तिस्तत्र यतः स्पर्शात्तन्माहात्म्यं किमुच्यते ।
 तस्मात् सर्व्वात्मना देवि ! हृदिष्यं कुरु तद्वनम् ॥
 वृन्दावनविहारेषु कृष्णं कैशोरविग्रहम् ।
 अन्यारण्येषु स्थानेषु बाल्यपौगण्डयौवनम् ॥
 कालिन्दीमकरन्दोऽस्य कर्णिकायाः प्रदक्षिणम् ।
 नानानिर्माण्यगभीरं जलसौरभमोहनम् ।
 आनन्दाहृततन्मिश्रमकरन्दधनालयम् ।
 पद्मोत्पलाद्यैः कुसुमैर्नानावर्णैः समुज्ज्वलम् ॥
 चक्रवाकादिविहगेर्मञ्जुनानाकलखनैः ।
 श्रीभमानं जलं रम्यं तरङ्गातिमनोहरम् ॥
 तस्योभयतटी रम्या शुद्धकाञ्चननिर्मिता ।
 गङ्गाकोटीगुणः प्रोक्तो यत्र स्पर्शवराटकः ॥
 कर्णिकायां कोटिगुणो यत्र क्रीडारतो हरिः ।
 कालिन्दीकर्णिकाकण्ठमभिन्नेकविग्रहम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे १ अध्यायः ॥

(इदमेव भगवत्याः पीठस्थानानामन्यतमम् ।
 यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ६६ ।

“रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥”
 वृन्दावनेश्वरः, पुं, (वृन्दावनस्य ईश्वरः ।) श्रीकृष्णः ।

यथा,—

“यन्नखेन्द्ररुचिर्ब्रह्म ध्येयं ब्रह्मादिभिः सुरैः ।
 गुणत्रयमतीतं तं वन्दे वृन्दावनेश्वरम् ॥”

अपि च ।

“पुरुषः प्रकृतिश्चादौ राधावृन्दावनेश्वरौ ।
 प्रकृतिर्विकृतिः सर्वं विना वृन्दावनेश्वरम् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥ *

अन्यच्च ।

“यदा नित्यः स्वयं कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।
 वृत्तां गुणानां श्रीलीला तु भगवच्छब्दसंज्ञितः ॥

निबधामा गुणातीतः साचाद्वन्द्वानेश्वरः ।
असौ प्रकटलीलायां वासुदेवोऽभवत् प्रभुः ॥
गोपीनां कामपूर्णाय नित्यानां रमणाय च ।
गोपालानां विनोदाय स्वयं नन्दसुतोऽभवत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

वृन्दावनेश्वरी, स्त्री (वृन्दावनस्थेश्वरी ।) राधा ।
यथा,—

“राधवत्वेऽभवत् सीता रक्तिणी कृष्णजन्मनि ।
साचाक्ष्ण्यीसु विज्ञेया प्राकट्येनैव पार्वति ! ॥
वृषभानुसुता या तु नित्यानन्दस्वरूपिणी ।
गान्धर्विकान्तलीलायां श्रीः श्यामा कृष्णवक्त्रभा ।

वृन्दावनेश्वरी राधा साचात् कृष्णात्मिका परा ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ६७ अध्यायः ॥

वृन्दिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिप्रयेन वृन्दारकः
श्रेष्ठः । वृन्दारक + इष्टन् । “प्रियस्थिरेति । ”
६।१।१५७ । वृन्दादेशः ।) अयमनयोरेषां वा
अतिप्रयेन वृन्दारको देवो सुखो वा । इति
सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

वृन्दीयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरतिप्रयेन वृन्दा-
रकः । वृन्दारक + इयसुन् । प्रियस्थिरेति वृन्दा-
देशः ।) वृन्दिष्ठः । अयमनयोरेषां वा अति-
प्रयेन वृन्दारकः इत्यर्थे इयसुप्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् । इति सुम्भबोधटीकाकरणम् ॥

वृष, इर् य वृषाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) इर्, अवृषत् अव-
र्षात् । अस्मात् पुष्पादित्वात्त्रित्वं ङ इत्यन्ये । य,
वृषति वरं कन्या । इति दुर्गादासः ॥

वृषः, पुं, (वृ + “जनिदायुष्टवमदीति । ” उणा०
४।१०४ । इति श्रक् ।) उन्दरुः । इति
शब्दरत्नावली ॥ वासकः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

वृषा, स्त्री, ओषधीविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

वृश्चिकः, पुं, (वृश्चू छेदने + “वृश्चिक्छ्योः किकन् । ”

उणा० २।४० । इति किकन् ।) शूककौटः ।

इत्यमरः ॥ शुगापोका इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

शूककौटकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ कौट-

विशेषः । विह्व इति भाषा । तत्पर्यायः ।

अलिः २ श्लोणः ३ वृश्चनः ४ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ दुग्धः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

वृदाङ्गः ६ अरुणः ७ अली ८ । इति जटा-

धरः ॥ * ॥ वृश्चिकविषस्य लक्षणमाह ।

“दृष्ट्व्यग्निरिवादौ च भिनत्तीवोर्द्धमाशु च ।

वृश्चिकस्य विषं याति पश्चादंशोऽवतिष्ठते ॥”

असाध्यवृश्चिकदृष्टस्य लक्षणमाह ।

“दृष्टोऽसाध्यैस्तु हृद्प्राणरसनोपहतो नरः ।

मांसैः पतङ्गिरत्यर्थं वेदनात्तो जहात्यसृन् ॥”

असाध्यैर्वृश्चिकेस्तेषामेवावृत्तैः । हृदादिषू-

पहतः हृदादिकार्यरहितो भवति । अत्यर्थं

वेदनार्तं इत्यन्वयः ॥ * ॥ अस्य चिकित्सा ।

“औरकस्य कृतः कल्को घृतसैन्धवसंयुतः ।

सुखोष्णो मधुना लेपाद्वृश्चिकस्य विषं हरेत् ॥

गन्धमाग्राह्य द्रवितस्यैवार्तदलस्य तु ।

वृश्चिकेन नरो विह्वः क्षणाद्भ्रष्टति निर्विषः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अथ वृश्चिकविषहरमन्त्रः । ॐ सर स्फुः ह ॐ

हिलि मिलि चिलि चिलि स्फुः ब्रह्मणे स्फुः

सर्वेभ्यो देवेभ्यः स्फुः । इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । १६१ । १६ ।

“वृश्चिकस्यारसं विषमरसं वृश्चिक ते विषम् ॥”

“वृश्चिकस्यैतद्विषं अरसमसारं बाधकं न भवति ॥”

इति तज्ज्ञाथे सायणः ॥ विषस्य विशेषविवरणन्तु

अत्रैव १—१६ मन्त्रेषु द्रष्टव्यम् ॥ * ॥) मेघादि-

द्वादशराश्यान्तर्गताष्टमराशिः । अस्याधिष्ठात्री

देवता वृश्चिकः । विशाखाशेषपादानुराधा-

ज्येष्ठासमुदायेनेतद्राशिर्भवति । स च श्रीर्धो-

दयः । श्वेतवर्णः । जलराशिः । उत्तरदिक्पतिः ।

कफप्रकृतिः । जलचरः । बहुपुत्रः । बहुस्त्री-

सङ्गः । चित्रतनुः । विप्रवर्णश्च । अस्य विशेष-

संज्ञाः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः ।

स्थिरः । पुष्करः । सरीसृपजातिः । ग्राम्यः ।

तद्राशिजात एतादृशो भवति । मौनी । मन्द-

गतिः । कृपाशुः । कुबुद्धिः । नीचसङ्गश्च । इति

वृहज्जातकादयः ॥ * ॥ तत्तन्मजातफलम् ।

“वृश्चिकोदयसंजातः श्रौत्यैवानतिदुष्टधीः ।

भवेद्विज्ञानसम्पन्नो विग्रही सुभगः सुधीः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

ओषधीभेदः । इति भेदिनी ॥ हालिकः ।

हालः । इति संचिप्रसारोणादिवृत्तिः ॥ मदन-

वृत्तः । कर्कटः । गोमयकौटः । इति भरतः ॥

अग्रहायणमासः । इति सारसुन्दरी ॥

वृश्चिकप्रिया, स्त्री, (वृश्चिकस्य प्रिया ।) पूतिका ।

इति शब्दमाला ॥

वृश्चिकर्णी, स्त्री, आशुकर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृश्चिका, स्त्री, क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत्पर्यायः । नख-

पर्णी २ पिच्छिला ३ अलिपत्रिका ४ । अस्या

गुणाः । पिच्छिलत्वम् । अम्लत्वम् । अन्तर्वृद्धा-

दिदोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृश्चिकाली, स्त्री, (वृश्चिकानामालियन्त्र ।) क्षुप-

विशेषः । विह्वटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वृश्चिपत्री २ विषत्री ३ नागदन्तिका ४ सर्प-

दंष्ट्रा ५ अमरा ६ काली ७ उद्धूसर-

पुच्छिका ८ । इति रत्नमाला ॥ विषाणी ९

नेत्ररोगहा १० उद्धिका ११ अलिपर्णी १२

दक्षिणावर्त्तकी १३ कालिका १४ आगमा-

वर्त्ता १५ देवलाङ्गुलिका १६ करभी १७ भूरि-

दुग्धा १८ कर्कशा १९ स्वर्णदा २० युग्मफला २१

क्षीरविषाणिका २२ भासुरपुष्पा २३ । अस्या

गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । हृद्भक्तशुद्धि-

कारित्वम् । रक्तपित्तविवन्धरोचकापहत्वम् ।

बल्यत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृश्चिकाली विषघ्नी तु कासमारुतनाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥

वृश्चिपत्री, स्त्री, वृश्चिकाली । इति रत्नमाला ॥

वृश्चिरः, पुं, श्वेतपुनर्गवा । इति रत्नमाला ॥

वृष, उ सेचने । प्रजनैश्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-सक०-अक० च-सेट् । क्वावेट् ।)

उ, वर्षित्वा वृष्टा । इति दुर्गादासः ॥

वृष, क ड प्रजनैश्चे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) क ड, वर्षयते ।

अस्य पञ्चमस्वरानुबन्धो लेखकश्चमकृतः

सुधीभिर्हैयः । आन्तेभ्यः सर्वत्र नित्यम् साम्प्र-

दाधिकत्वात् । न च प्राचामनुरोधात् पाठा

इति वाच्यम् । तर्हि अनृक् यत्तौ । क ड वृ

वृषने । वृत् क ड दीप्तौ । दिव क ड परि-

कृजने । कदि वर्हे । वृष क ड शक्तिवन्धे ।

जसक् वधेऽनादरे । इत्येवामष्टानामपि पञ्चम-

स्वरानुबन्धापत्तेः वस्तुतस्तु एषां पञ्चमस्वरानु-

बन्धः प्राचीनपठितोऽप्यनर्थः । अतएव रमा-

नाथोऽपि एषासुदगुबन्धः पूर्वपठितघातवो-

र्यान्तरेषु चुरादयः स्युर्नन्वेते एयम्घातव

इति ज्ञापनार्थं इत्याह । प्रजनो गर्भग्रहणं

ऐश्वर्यमैश्वर्यम् । इति दुर्गादासः ॥

वृषं, स्त्री, (वृष ऐश्वर्ये + कः ।) वर्धम् । इति शब्द-

माला ॥

वृषः, पुं, (वर्षति सिञ्चति रेत इति । वृष सेचने

+ कः ।) पुरुषगवः । रण्डे इति भाषा । तत्-

पर्यायः । उच्चा २ भद्रः ३ वलीवर्धः ४ ऋषभः ५

वृषभः ६ अनङ्गान् ७ सौरभेयः ८ गौः ९ ।

इत्यमरः ॥ श्रद्धा १० ककुदवान् ११ । इति

शब्दरत्नावली ॥ शिखी १२ गन्धमैथुनः १३

पुङ्गवः १४ । इति जटाधरः ॥ * ॥ अस्य

लक्षणमिदं यथा,—

“अश्वभलक्षणे ह्युक्ता वक्ष्यन्तेऽन्ये चतुष्पदाः ।

गावः क्षतयुगे वृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

ब्रह्मक्षत्रियविटशूद्रजातिभेदास्तुर्विधाः ॥

शुक्लाङ्गाः शुचयोऽक्रुद्धा नृदवः शुद्धचेतसः ।

अल्पाग्निनो बहुबला वृषभा ब्रह्मजातयः ॥

दयोर्लक्ष्यसम्बन्धात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ।

त्रिलक्ष्यसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाघमः ॥

पीताङ्गा नृदवः शुद्धा अक्रोधा भारवाहिनः ।

यदृच्छामोजिनः क्षीणा वृषभा वैश्यजातयः ॥

कृष्णाङ्गाः क्रूरहृदया अपवित्राः सदाग्निनः ।

वृहद्वृषणरीषाश्च वृषभाः शूद्रजातयः ॥

दयोर्लक्ष्यसम्पर्कात् द्विजातिर्वृषभो भवेत् ॥” * ॥

वाक्यस्तु ।

“एष्वीतले समुत्पन्ना गजान्धा ये चतुष्पदाः ।

गुणत्रयविभेदेन तेषां भेदत्रयं भवेत् ।

एतन्मतानुसारेण भोजः प्राह महीपतिः ॥

ये शुक्लाः शुचयः शुद्धा भृशं भारवहा अपि ।

ब्रह्माग्निनः स्वर्णरीषास्ते वृषाः सात्त्विका

मताः ॥

यक्तायत्तरुषः शुद्धा दृढा भारवहाः शुभाः ।

ब्रह्माग्निनो बहुबलास्ते वृषा राजसा मताः ॥

विवर्णा विकृताङ्गाश्च निर्वन्धा स्वर्णमोजिनः ।

अपवित्रा वृहद्वृषास्ते वृषास्तामसा मताः ॥

लक्ष्यद्वयसम्बन्धात् द्विगुणो वृषभो भवेत् ।

टपः

त्रिलक्षणसमावेशात् त्रिगुणः स वृषाधमः ॥” *
अथ गुणाः ।

“नीलः शुभो अजो वामः क्षेमो भद्रः शिवः
स्थिरः ।

भोजदेवेन लिखिता इत्यष्टौ वृषभे गुणाः ॥”

तद्यथा,—

“श्वेतादन्यतरो वर्णः श्वेतः खुरविषाणयोः ।

ललाटपुच्छयोः श्वेतः स नीलः शुभमावहेत् ॥१॥

यो हृष्टपुष्टो रम्यात्मा सुविभक्ततनुः शुभः ।

कुरुते धनवृद्धिं स दोषैर्मक्तो यदा त्वयम् ॥२॥

वर्णस्तु सहजः पुच्छो रम्यश्च अज उच्यते ।

भर्तुः कुलं धनं धान्यं विवर्धयति निश्चयम् ॥३॥

पूर्वाङ्घ्रं चोन्नतो यस्तु पराङ्घ्रं चैव नीचकः ।

निर्दोषो वाम इत्येष कुरुते रिपुसंचयम् ॥४॥

चन्द्रकं दृश्यते यस्य ललाटे देवनिर्मितम् ।

क्षेमनामा वृषः कुर्याद् धनधान्यविवर्धनम् ॥५॥

आवर्त्ताश्च शुभा यस्य शुक्तयश्चापि वा शुभाः ।

भद्रनामा वृषः कुर्यात् भर्तुः सर्वार्थसाधनम् ॥६॥

आवर्त्तशुक्तिविज्ञानं ह्येषु वृषभेष्वपि ।

पादाः सर्वे सिता यस्य पुच्छभालौ सितौ तथा ॥

महोच्चा चायते नेत्रे कर्णौ चातिलघू स्थिरौ ।

सुष्कयोः कृष्णता चैव शृङ्गे चातिशुभे दृष्टे ॥

तनुरोमा महावेगः स्निग्धगम्भीरनिखनः ।

शिव इत्येव कथितः शिवं प्रकुरुते ध्रुवम् ॥७॥

चरणाः पञ्जराः स्थूलाः शिरः शुभं भवेत्तनुः ।

आपुच्छादायता शुभा रेखा मल्लकगामिनी ॥

रक्तताल्पोष्ठजिह्वस्तु स्थिरः स्वैर्यकरः श्रियाः ।

नाल्पपुण्येन लभ्योऽयं वृषभः शुभलक्षणः ॥८॥

गर्गस्तु ।

“महत्त्वं तनुलोमत्वं पुष्टता भारवाहिता ।

कुमारकत्वमित्येते वृषभाणां गुणा मताः ॥” *
अथ दोषाः ।

“यङ्गो विवर्णो विषमः श्वित्री धूम्रश्चलः खरः ।

एते सप्त महादोषा वृषभाणां सुदीरिताः ॥

विषाणौ विषमौ यस्य खुराश्च विषमास्तथा ।

नेत्रकान्तेऽथवा गात्रे पञ्जरे वैकृतं भवेत् ।

यङ्ग इत्येष कथितो धनधान्यविनाशनः ॥१॥

पूर्वाङ्घ्रं मन्यवर्णस्तु पराङ्घ्रं चान्यवर्णकम् ।

पृष्ठं क्रोडौ विवर्णौ वा विवर्णः कुलनाशनः ॥२॥

पराङ्घ्रमुन्नतं यस्य पूर्वाङ्घ्रं चातिनीचकम् ।

गच्छतश्चरणौ लभ्यौ शब्दायेते खरखरः ।

विषमो नाम वृषभः सम्यक्चित्तव्यकारकः ॥३॥

हिमकुन्देन्दुसङ्काशा गात्रेषु लोमविन्दवः ।

श्वित्री नाम महादोषो दूरतस्तं परित्यजेत् ॥४॥

शृङ्गायै दीपिकाकारं ज्वलते केकरे दृष्टौ ।

कपिलः पुच्छभागश्चैव स धूम्रो न्ययुमावहेत् ॥५॥

दन्तशृङ्गखुरादीनां यदोकोऽपि चलत् स्वयम् ।

सुष्को वा चलते यस्य स चलः कुलनाशनः ॥६॥

आवर्त्ताः शुक्तयो रेखा विषमाश्च विसंस्थिताः ।

न्यूनाधिकाः पञ्जरास्तु खुरास्तु विषमास्तथा ॥

गुदास्तेऽन्तरे यावद्रेखा यत्कीव दृश्यते ।

टपः

विस्तृते विषमे घोणे जिह्वा चैवासिता भवेत् ।
स खरो दूरतस्याच्यो भर्तुः सर्वार्थनाशनः ॥

७ ॥

खल्यता दीर्घरोमत्वं क्षीणता भारवाहिता ।

यङ्गत्वं मारकत्वञ्च वृषदोषा उदाहृताः ॥ * ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन चत्वारो ये वृषा मताः ।

चतुर्विधानां लोकानां त एव स्युः शुभावहाः ॥

यो मोहादन्यजातीयं कुरुते वृषभं नरः ।

तस्य नश्यन्ति वित्तानि धनमायुः कुलं बलम् ॥

वातपित्तकफोद्रेका याधयो ये वृषे मताः ।

तेषामुपशमः कार्यो यथासं विधिना बुधैः ॥”

इति वृषपरीक्षा । इति भोजराजकृतयुक्ति-

कव्यतरुः ॥ * ॥ अस्य लक्षणं उत्तरगविधिश्च

यथा,—

मनुरवाच ।

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि वृषभस्य च लक्षणम् ।

वृषोत्सर्गविधिश्चैव तथा पुण्यफलं महत् ॥

मत्स्य उवाच ।

धेनुमादौ परीक्षेत सुग्रीवां लक्षणांविताम् ।

अयङ्गामपरिक्षिप्तां जीववत्सामरोगिणीम् ॥

स्निग्धवर्णां स्निग्धखुरां स्निग्धशृङ्गां तथैव च ।

मनोहराकृतिं सौम्यां सुप्रमाणामनुवृताम् ॥

आवर्त्तैर्दक्षिणावर्त्तैर्मृक्ता दक्षिणतश्च सा ।

वामावर्त्तैर्वामतश्च विस्तीर्णजघना तथा ॥

वृदुसंहततान्त्रोर्ध्वी रक्तजिह्वां सुपूजिताम् ।

अश्यावदीर्घस्फुटिता रक्तजिह्वा तथा च या ॥

असावाविलनेत्रा च सफैरविरलेदृष्टेः ।

वेदूर्यमधुवर्णैश्च जलवृदुवृदुसन्निभैः ॥

रक्तस्निग्धैश्च नयनैस्तथा रक्तकनीनिकैः ।

सप्त चतुर्दश दन्तास्तथा चाश्यामतालुका ॥

वृद्धता सुपाश्वोरु पृथु पक्ष समायताः ।

अश्यायतशिरोग्रीवाधराजन्मसुलक्षणा ॥

मनुरवाच ।

वृद्धताः के भगवन् ! के च पक्ष समायताः ।

आयताश्च तथेवाष्टौ धेनूनां के शुभावहाः ॥

मत्स्य उवाच ।

उरः पृष्ठं शिरः कुक्षिः श्रोणी च वसुधाधिप ।

वृद्धतानि धेनूनां पूजयन्ति विचक्षणाः ॥

नर्यनेत्रललाटश्च पक्ष भास्करनन्दन ॥

समायतानि शस्यन्ते पुच्छं सास्त्रा च सक्थिनी ॥

चत्वारश्च समा राजन्नेवमष्टौ मनीषिभिः ।

शिरोग्रीवायतास्ते भूमिपाल स्मृता दश ॥

तस्याः सुतं परीक्षेत वृषभं लक्षणांविताम् ।

उन्नतस्कन्धककुदन्तजुलाङ्गूलकम्बलम् ॥

महाकटितटस्कन्धं वेदूर्यमखिलोचनम् ।

प्रवालगर्भशृङ्गायं सुदीर्घपृथुबालधिमम् ॥

नवाष्टदशसंख्येर्वा तीक्ष्णगर्भेर्दृष्टनैः शुभैः ।

मल्लिकाञ्चस्य मोक्तव्यो गृहेऽपि धनधान्यदः ॥

वर्णतस्तान्मकपिलो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ।

श्वेतो रक्तश्च कृष्णश्च गौरः पाटल एव च ॥

भद्रिणस्तान्मपृष्टश्च सबलः पक्षकालकः ।

पृथुकर्णो महास्कन्धः शृङ्गारोमा च यो भवेत् ॥

टपः

रक्ताक्षः कपिलो यश्च रक्तशृङ्गतलो भवेत् ।

श्वेतोदरः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥

स्निग्धरक्तेन वह्निन चक्षित्यस्य प्रशस्यते ।

काञ्चनामेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्यजन्मनः ॥

यस्य प्रागायते शृङ्गे भूसुखाभिसुखे सदा ।

सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः ॥

मार्जारपादः कपिलो धन्यः कपिलपिङ्गलः ॥

श्वेतोमार्जारपादस्तु धन्यो मणिनिभेदणः ॥

करटः पिङ्गलश्चैव श्वेतपादस्तथैव च ।

सर्वपादशिरौ यश्च द्विपादश्चैव एव च ॥

कपिङ्गलनिभो धन्यस्तथा तित्तिरिसन्निभः ।

आकर्ण्यललात् श्वेतस्तु सुखं यस्य प्रकाशते ॥

नस्थीसुखः स विज्ञेयो रक्तवर्णो विशेषतः ।

श्वेतश्च जटरं यस्य भवेत् पृष्ठश्च गोपतेः ॥

ऋषभः स समुद्राक्षः सततं कुलवर्द्धनः ।

मल्लिकापुष्पचित्रस्तु धन्यो भवति पुङ्गवः ॥

कमलेर्मण्डलेऽपि चित्रो भवति भाग्यदः ।

अतसीपुष्पवर्णस्तु तथा धन्यतरः स्मृतः ॥ * ॥

एते धन्यास्तथाधन्यान् कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ ।

कृष्णताल्पोष्ठदण्डा रुचशृङ्गपादाश्च ये ॥

अयक्तवर्णा इवाश्च याग्रभस्मनिभाश्च ये ।

आङ्गुष्ठप्रसवर्णाश्च तथा मूषिकसन्निभाः ॥

कुण्डाः काण्ठास्तथा खड्गाः केकरास्तास्तथैव

च ।

विषमश्वेतपादाश्च उद्भ्रान्तनयनास्तथा ॥

नेते वृषाः प्रमोक्तव्या न च धार्थास्तथा गृहे ।

मोक्तयानाश्च धार्थाणां भूयो वक्ष्यामि लक्ष-

णम् ॥ * ॥

खस्तिकाकारशृङ्गाश्च मेधौघसदृशखनाः ।

महाप्रमाणाश्च तथा मत्तमातङ्गगामिनः ॥

महोरस्का महोत्साहा महाबलपराक्रमाः ।

शिरः कर्णौ ललाटश्च बालधिश्रणानि च ॥

नेत्रे पार्श्वे च कृष्णानि शस्यन्ते चन्द्रभांसि च ।

श्वेतान्येतानि शस्यन्ते कृष्णस्य तु विशेषतः ॥

भूमौ कर्षति लाङ्गूलं प्रलम्बसूलबालधिः ।

पुरस्तादुद्यते नीलवृषभश्च प्रशस्यते ॥

शुक्तिध्वजपताकाभा येषां राज्ञी विराजते ।

अनङ्गाहश्च ते धन्या वित्तसिद्धिजयावहाः ॥

प्रदक्षिणं निवर्त्तन्ते स्वयं ये विनिवर्त्तिताः ।

समुन्नतशिरोग्रीवा धन्यास्ते यूथवर्द्धनाः ॥

रक्तशृङ्गाग्रनयनः श्वेतवर्णो भवेद्यदि ।

सफैः प्रबालसदृशैर्नास्ति धन्यतरस्ततः ॥

एते धार्थाः प्रयत्नेन मोक्तव्या यदि वा वृषाः ।

धारिता यदि वा सुक्ता धनधान्यविवर्द्धनाः ॥

चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेताक्षि गोपतेः ।

लाचारससवर्णाश्च तन्नीलमिति निर्दिशेत् ॥

वृष एव स मोक्तव्यो न स धार्थ्यो गृहे भवेत् ।

तदर्थमेवाचरति लोके गाथा पुरातनी ॥

एष्टव्या बहवः पुत्रा यदोकोऽपि गथां व्रजेत् ।

गौरीं वापुःप्रदं देहार्थं नीलं वा वृषसुतश्चेत् ॥

एवं वृषं लक्षणं प्रयुक्तं

गृहोद्भवं क्रीतमथापि राजन् ।

वृषः

सुक्ता न प्रोचेन्मरणं महात्मा
मोक्षे मतिश्चाहमतोऽभिधास्ये ॥”

इति मातृस्ये वृषभलक्षणं नाम १८१ अध्यायः ॥
जलपानार्थमागतवृषस्य निवारणे दोषो यथा,
“गवां लब्ध्याभिभूतानां पानार्थमभिधावताम् ।
अन्तरायो भवेद्यस्तु स भवेद्ब्रह्मघातकः ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥*॥

अस्य दानविधिर्यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“यथेश्वरो दरिद्रो वा करोति विधिना वृष ।
दानं सर्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथातथम् ॥
भारादिचिपलान्तश्च वृषं कृत्वा विधानतः ।
युतं धेन्वाथवा ददाच्छक्तितो वृषसत्तम ॥
यन्मया धेनवः प्रोक्ता वृषास्तावन्त एव हि ।
हरावते नियोज्याः सुहृदाय च तथा वृषाः ॥
सर्वाभावात्ततो राजन् तिलपात्राणि नित्यशः ।
सर्वपापविनाशाय दीयन्ते वृषसत्तम ॥
गोमयेन समालिप्य यववस्त्रसमावृते ।
वृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतम् ॥
तस्य नीलमयैः शृङ्गैर्मौक्तिकाक्षिण्यथो रदाः ।
दात्रिंशच्छुभवाणि विद्वमौष्ठौ सुनासिका ॥
मारकतीं विनिर्दिष्टा कर्णौ चैवास्त्रकौ मतौ ।
पद्मरागस्य वै पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा ॥
राजतान्यस्य रोमाणि क्षौमवस्त्रेण कम्बलम् ।
पट्टेन पुच्छसुहिदं सर्वेषामप्ययं विधिः ॥
वृषगौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्तितः ।
यथा धेनुस्तथानडान् सुवर्णस्य तु कारयेत् ॥
सर्वासां फलमाप्नोति धेनूनां वृषभप्रदः ।
राज्ञः स विभवादानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत् ॥
वृषभस्याप्यशक्तौ हि तदनन्तफलं स्रुतम् ।
निःस्त्रो वाप्येवमेव हि कृत्वा व्रतमतन्त्रितः ।
तत्फलं समवाप्नोति खल्यदानान्न संशयः ॥”
इति वज्रिपुराणे वृषदानाध्यायः ॥*॥

तद्दानफलं यथा,—

“कन्यादानं वृषोत्सर्गं तीर्थसेवां श्रुतं तथा ।
ये कुर्वन्ति गृहस्थास्तु न ते तद्विषयोपगाः ॥”
इति तत्रैव कन्यादाननामाध्यायः ॥*॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“वृषगावौ समादाय युवानौ लक्ष्म्यान्वितौ ।
हेमशृङ्गौ शफे रौप्ये सवस्त्रौ पूजयेन्मुने ! ॥
शिवोमां पूजयित्वा तु तद्दिने यः प्रयच्छति ।
शिवभक्त्या विप्राय रोहिण्यां वा नृगेण वा ॥
न विद्योगो भवेत्तस्य सुतपनीपतेः कृतः ।
वातरंहसवैमानैर्गच्छेच्छिवपुरं द्विज ॥
तत्र भोगांश्चिरं सुक्ता इह आगत्य जायते ।
सम्प्लव्य धनधान्याभ्यां पुत्रमित्रसमाकुलः ॥
यो वा रत्नसमायुक्तं गोयुगं पूजयेन्मुने ।
प्रयच्छति शिवोमा च प्रीयेतां भावितात्मनः ॥
स सर्वपापदुःखाभ्यां विमुक्तः क्रीडते सदा ।
इह लोके भवेद्भृत्यो देहान्ते परमं पदम् ॥”
इति देवीपुराणे गोरव्रतनामाध्यायः ॥*॥

वृषः

शिववृषकारणं यथा,—

श्रीकृष्ण उवाच ।

“अथ गर्वान्वितो रुद्रो हन्तुं त्रिपुरसुख्यम् ।
मत्वा मनसि संहर्त्ता सर्वेषां जगतामिति ।
कोऽयं पतङ्गवद्द्वैत इति मत्वा ययौ रणम् ।
विहाय शूलं महत्तं मदीयं कवचं परम् ॥
चिरं बभूव समरं वर्षमेकं दिवानिशम् ।
न कोऽपि जेतुं कं शक्तो ह्यौ समौ समरे

सदा ॥

एधियाश्च रणं कृत्वा दैत्येन्द्रो मायया प्रिये ।
अयूँश्च समुत्तस्थौ पञ्चाशत्कोटियोजनम् ॥
उत्तस्थौ शङ्करस्तूर्णं हन्तुं दैत्यं जगत्प्रभुः ।
जघान सुष्ठिना रुद्रो दानवेन्द्रं प्रकोपतः ॥
वज्रमुष्टिप्रहारेण सद्यो मूर्च्छामवाप सः ।
क्षणेन चेतनां प्राप्य कोपादानवपुङ्गवः ।
शिवं सयानमुत्तोल्य पञ्चयामास भूतले ॥
तदाहं कलया शीघ्रं वृषरूपं विधाय च ।
सयानं शङ्करं धृत्वा विषाणाभ्यामुत्क्रमम् ।
ददौ तस्मै स्वकवचं स्वशूलमरिमर्दनम् ॥
मया दत्तेन शूलेन जघान त्रिपुरं हरः ।
सामेव दर्पहन्तारं तुष्टाव ब्रीडितः पुनः ॥
तत्प्राज शङ्करो दर्पं विषवीजं ततो विसृजः ।
ज्ञानानन्दस्वरूपश्च निर्लिप्तः सर्वकर्मसु ॥
ततोऽहं वृषरूपेण ब्रह्मामि तेन तं प्रियम् ।
मम प्रियतमो नास्ति जैलोक्येषु शिवात् परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३६ अध्यायः ॥
मेधादिदादशराश्रयन्तर्गतद्वितीयराशिः । तत्प-
थ्यायः । तावुरिः २ । अस्य विशेषसंज्ञा ।
सौम्यः । अङ्गना । युग्मम् । समः । स्थिरः ।
पुष्करः । अयं चतुष्पात् । निशासु ग्राभ्यः ।
दिवा वन्यः । इच्छाख्यः । दक्षिणदिक्पतिः ।
निशाख्यः । पृष्ठोदयाख्यः । अस्याधिष्ठात्री देवता
वृषः । कृतिकापादत्रयोहिणीसमुदायनृगशि-
रोऽर्द्धेनैतद्राशिर्भवति । स च श्रीलक्ष्मभावः ।
सुन्दरभूमिखामी । वातप्रकृतिः । श्वेतवर्णः ।
वैश्याजातिः । महाशब्दकरः । मध्यमस्त्रीसङ्गः ।
मध्यमसन्तानश्च । एतद्राशिजात एतादृग्-
भवति । दाता । वाग्दुःखरः । निर्भयः । पर-
दाराभिलाषी । इति वृहज्जातकादयः ॥*॥
एतद्राशिजातफलम् ।

“स्थिरमतिं सुमतिं कमनीयतां
कुशलतां हि वृणासुपभोगताम् ।
वृषगतो हिमगुर्भृशमादिशेत्
सुकृतिनः कृतिनश्च सुखान्यपि ॥”*॥

तत्फलजातफलम् ।

“वृषलक्ष्मे भवेज्जातो गुरुभक्तः प्रियंवदः ।
गुणी कृती धनी लुब्धः शूरः सर्वजनप्रियः ॥”
इति कौटिलीप्रदीपः ॥*॥
चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । (यथा,—
“पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिणी हस्तिनी तथा ।
शशो नृगो वृषोऽश्वश्च स्त्रीपुंसोर्जातिलक्षणम् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥)

वृषणः

तस्य लक्षणं यथा,—

“बहुगुणबहुवन्धः शीघ्रकामो नताङ्गः
सकलरुचिरदेहः सत्यवादी वृषोऽयम् ॥”
इति च रतिमञ्जरी ॥*॥

एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रः । यथा,—
“रुद्रपुत्रस्य ते पुत्रान् वक्ष्याम्येकादशस्य तु ।
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानौकः पुरुर्गुरुः ॥
चक्रवर्त्ता दृढायुश्च आर्द्रकः पुत्रकस्तथा ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणाश्चयस्तथा ॥
एकैकस्त्रिंशत्कस्तेषां गणाश्चेन्द्रश्च वै वृषः ।
दशग्रीवो रिपुस्तस्य स्त्रीरूपी घातयिष्यति ॥”
इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥

(कामान् वर्षतीति । वृष + कः ।) धर्मः ।
(यथा, मनुः । ८ । १६ ।

“वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्द्वास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥”
शृङ्गी । उत्तरपदस्थश्चेत् श्रेष्ठः । (यथा, हरि-
वंशे । १४१ । ३८ ।

“शारदं वर्षणं यद्भुतं सहेङ्गीरो गवांपतिः ।
तद्वद्वद्वृषः सेहे वागवर्षमरिन्दमः ॥”
सूधिकः । शुक्लः । वास्तुस्थानभेदः । इति
भेदिनी ॥ वासकः । इति विश्वः ॥ श्रीकृष्णः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रुः । इति जटाधरः ॥
कामः । वलवान् । इत्यनेकार्थकोषः ॥ ऋषभ-
नामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पतिः ।
यथा, काशीखण्डे ।

“खवृषं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”
वृषकर्णी, स्त्री, सुदर्शना । इति रत्नमाला ॥
सुदर्शनगुलश्च इति भाषा ॥
वृषगन्धा, स्त्री, (वृषस्य गन्धो यस्याः ।) वस्तान्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषचक्रं, स्त्री, (वृषाकारं चक्रम् ।) कृषिकर्म्मोक्त-
वृषाकारचक्रम् । यथा,—
“वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्चपूर्वकम् ॥
सुखाक्षिकर्णश्रीर्षेषु शृङ्गे स्तब्धे द्विकं द्विकम् ।
जीणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ पादे तूदरे त्रिकम् ॥
हस्तप्रवाहबीजोन्निप्रारम्भादिदिनर्चकम् ।
यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्वं शुभाशुभम् ॥
आस्ये हानिः सुखं नेत्रे कर्णे भिच्चाटनं तथा ।
श्रीर्षे धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं स्तब्धे च मङ्गलम् ॥
पृष्ठे कटं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं हृदि ।
चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रं फलं बुधैः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृषणः, पुं, अण्डकोषः । इत्यमरः ॥ तस्य लक्षणं
यथा,—

“स्थूललिङ्गो दरिद्रः स्याद्दुःखीकवृषणी भवेत् ।
विषमे स्त्रीचक्षुषो वै वृषः स्याद्दुषणे समे ।
प्रलम्बवृषणोऽल्पायुर्निर्द्रयो मणिभिर्भवेत् ॥”
अपि च ।

“जलान्त एकवृषणो वृषणाभ्यां चलः स्त्रियाम् ।

वृषभ

समाभ्यां चित्तिपः प्रोक्तः प्रलम्बेन श्रुताब्दवान्॥”
इति गारुडे ६३।६५ अध्यायौ ॥

वृषभकच्छूः, स्त्री, (वृषभस्य कच्छूः ।) चुद्रोग-
विशेषः । तल्लक्ष्यं यथा,—

“स्नानोत्सादनहीनस्य भलो वृषभसंश्रितः ।
प्रक्षिप्यते तदा खेदात् कच्छूः जनयते तदा ॥
ततः कच्छूयनात् क्षिप्रं स्फोटं स्रावश्च जायते ।
प्राङ्मुख्यवृषभकच्छूः तां श्लेष्मरक्तप्रकोपजाम् ॥
उत्सादनं उद्धर्तनम् । मलः मैल इति लोके ।
प्रक्षिप्यते आर्द्रो भवति ॥ * ॥ तच्चिकित्सा
यथा,—

“सर्वाब्दकुष्ठसैन्यवसितसिद्धार्थैः प्रकल्पितो
योगः ।

उद्धर्तनेन नियतं श्रमयति वृषभस्य कच्छूतिम् ॥
भिषग् वृषभकच्छूः चिकित्सित् पामरोगवत् ।
अहिपूतननिर्दिष्टक्रिययापि च तां हरेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृषभश्च, पुं, इन्द्रस्य घोटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(एतन्नामकनृपविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
५१ । १३ ।

“मेनाभवो वृषभश्च सुकृतो ॥”

“वृषभश्च एतदाख्यस्य राज्ञः मेनाभवो
मेनानाम कन्या भूः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥
सेचनसमर्थान्शुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
२० । १० ।

“वृषभश्चैन मरुतो वृषभुना रयेन वृषनाभिना ॥”
“वृषभश्चैन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतैः ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृषभसु, स्त्री, इन्द्रस्य धनम् । इति जटाधरः ॥

(त्रि, वर्षलक्ष्मी । यथा, ऋग्वेदे । २ । ४१ । ८ ।

“न यत्परो नान्तर आदधर्वद्वृषभसु ॥”

“वृषभसु हे धनस्य वर्धितारौ ॥” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

वृषदंशकः, पुं, (वृषं श्विकं दंशतीति । दंश +
शुल ।) विडालः । इत्यमरः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे १० परिच्छेदे ।

“क्षिप्रं युक्तं वृषदंशकवदने ॥”

वृषध्वजः, पुं, (वृषो ध्वजो वाहनं यस्य ।) शिवः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, काव्यादर्शे २ स्वभावा-
ख्याने ।

“जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः ॥”

हेरम्बः । पुण्यकर्मा । इति विश्वः ॥

वृषध्वज्जी, स्त्री, नागरसुक्ता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृषनाशनः, पुं, (वृषस्य नाशनं यस्मात् ।) विडङ्गः ।
इति शब्दमाला ॥

वृषपतिः, पुं, (वृषस्य पतिः ।) घण्टः । शिवः ।
इति केचित् ॥

वृषपञ्चिका, स्त्री, वस्तान्त्री । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृषपर्णी, स्त्री, (वृषस्य मृधिकस्य कर्ण इव पर्णं
यस्याः । डीष् ।) आखुपर्णी । इति रत्नमाला ॥

वृषभः

वृषविशेषः । पुरातनी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
दध्याली २ चक्राङ्गी ३ सुदर्शना ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृषपर्वा, [न] पुं, शिवः । दैत्वमेदः । (यथा,
महाभारते । १ । ६७ । १६ ।

“वृषपर्वेति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महा-
सुरः ॥”

अस्य विवरणं तु तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ *) शृङ्गा-
वृषः । कपेशः । इति विश्वः ॥ (विश्वः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४१ ।

“वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वधोदरः ॥”

राजविशेषः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १३४ । ५ ।

“जयहे नरराजस्य सकाशाद्वृषपर्वा ॥”

वृषभः, पुं, (वृष सेचने । वृष + “ऋषिवृषभ्यां
कित् । ” उणा० ३ । १२३ । इति अमर् । स च
कित् ।) वृषः । (यथा, मनौ । ६ । ५० ।

“यदश्वगोवृषवभो वत्सानां जनयेच्छतम् ॥”

श्रेष्ठः । (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ८७ ।

“सृज्यैः सह कैकेयैर्वृषाणां वृषभेण च ॥”

वेदर्भीरोतिमेदः । इति मेदिनी ॥ आदिजिनः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ कर्णरन्ध्रम् । ऋषभनामौष-
धम् । इत्युणादिकोषः ॥ *) (चतुर्विधपुरु-
षान्तर्गतपुरुषविशेषः । यथा,—

“शशके पद्मिनी तुष्टा चित्रिणी रमते ऋगम् ।

वृषभे शङ्खिनी तुष्टा हस्तिनी रमते हयम् ॥”

इति रतिमङ्गरी ॥)

गोशब्दे अलिखनात् प्रसङ्गादत्र आतिदेशिक-

गोहत्या लिखते ।

“मामाहारं प्रकुर्वन्तं पिबन्तं यो निवारयेत् ।

याति गोविप्रयोर्मध्ये गोहत्याञ्च लभेत् सः ॥

दक्षेर्मासाज्यन्मृगो यो विप्रो वृषवाहनः ।

दिने दिने गवां हत्यां लभते नात्र संशयः ॥

ददाति गोभ्य उच्छिष्टं भोजयेद् वृषवाहनम् ।

भोजयेद् वृषवाहानं स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥

वृषलीपतिं याजयेद्यो मुहूर्तेऽन्नं तस्य यो नरः ।

गोहत्याशतकं सोऽपि लभते नात्र संशयः ॥

पादं ददाति वज्रौ यो गाञ्च पादेन ताडयेत् ।

यहं विप्रेदधौताङ्घ्रिः आत्मा गोवधमालभेत् ॥

यो मुहूर्तेऽस्निग्धपादेन श्रेते स्निग्धाङ्घ्रिरेव च ।

सुखोदये च द्विर्भाजी स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥

अवीरान्नश्च यो मुहूर्ते योनिजीवी च ब्राह्मणः ।

यस्मिन्मन्याविहीनश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥

पितृञ्च पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः ।

न सेवतेऽतिथिं यो हि स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥

स्वभर्तारि च कृष्णे वा भेदबुद्धिं करोति या ॥

कटूक्या ताडयेत् कान्तं सा गोहत्यां लभेत्

ध्रुवम् ।

गोमार्गं खननं कृत्वा ददाति शस्यमेव च ।

तडागे वा तदूर्ध्वं वा स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥

प्रायश्चित्तं गोवधस्य यः करोति यतिक्रमम् ।

अर्थलोभादयाज्ञानात् स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥

राजके दैवके यत्नाज्ञोस्वामी गां न पालयेत् ।

वृषभा

दुःखं ददाति यो मृगो गोहत्यां लभते ध्रुवम् ॥
प्राणिनं लङ्घयेद् यो हि देवाच्चात्मनलं जलम् ।
नेवेदं पुण्यमन्नश्च स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥

शश्वन्नास्तीति यो वादी मिथ्यावादी प्रतारकः ।

देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्यां लभेद् ध्रुवम् ॥

देवताप्रतिमां दृष्ट्वा गुरुं वा ब्राह्मणं सति ! ।

न सम्प्रमात्रमेदो हि स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥

न ददात्याश्रिप्तं कोपात् प्रणताय च यो द्विषः ।

विद्यार्थिने च विद्याञ्च स गोहत्यां लभेत् ध्रुवम् ॥

गोहत्या ब्रह्महत्या च कथिता चातिदेशिकी ।

यथा श्रुतं सुख्यवक्त्रात् किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥

वृषभगतिः, पुं, (वृषभेण गतिर्यस्य ।) शिवः । इति

हारावली ॥

वृषभध्वजः, पुं, (वृषभः ध्वजो वाहनं यस्य ।)

शिवः । इति केचित् ॥ (यथा, रघुः । १ । ३६ ।

“असुं पुरः पश्यसि देवदारुं

पुत्नीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन ॥”

वृषभाक्षी, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृषचक्षुषि, स्त्री ॥

वृषभानुः, पुं, सूरभानपुत्रः । स च राधिकापिता ।

यथा,—

“सुचन्द्रो वृषभानुश्च ललाभ जन्म गोकुले ।

पद्मावत्याञ्च जठरे सूरभानस्य रेतसा ॥

जातिसरो हरेरंशः मुक्तपद्मे यथा शशी ।

ववर्द्धांशुदिनं तत्र ब्रजगेहे ब्रजाधिपः ॥

कलावती कान्यकुब्जे बभूवायोनिःसम्भवा ।

जातिसरा महाभाभी सुन्दरी कमला-

कला ॥

कान्यकुब्जे वृषभेष्टो भगन्दन उत्क्रमः ।

स तां संप्राप योगान्ते यज्ञकुक्ष्यसुत्थिताम् ॥

हत्वा वक्षसि राजेन्द्र स्वकान्तायै ददौ मुदा ।

मालावती स्नानं दत्त्वा तां पुपोन प्रहर्षिता ।

ददृशं नन्दः पथि तां गच्छतीञ्च मुदान्वितः ॥

नन्द उवाच ।

ऋग्यु राजेन्द्र वक्ष्यामि विशेषवचनं शुभम् ।

सम्बन्धं कुरु कन्याया विशिष्टेन च सांप्रतम् ॥

सूरभानसुतः श्रीमान् वृषभानुर्ब्रजाधिपः ।

नारायणशो गुणवान् सुन्दरश्च सुपण्डितः ॥

कन्या तेऽयोनिःसंभूता यज्ञकुक्ष्यसमुद्भवा ।

त्रैलोक्यमोहिनी शान्ता कमलांशा कलावती ।

स च योग्यस्तदुद्दिष्टस्तद्योग्या ते च कन्यका ॥

भगन्दन उवाच ।

सम्बन्धो हि विधिवशो न मे साधो ब्रजाधिप ।

प्रजापतिर्योगकर्ता जन्मदाताहमेव च ॥

वृषभानुप्रिया धात्रा लिखिता चेत् सुता मम ।

पुरा भूतेव को वाहं केनान्येन निवार्यते ॥

वृषभानुज्ञासुपादाय ब्रजश्रेष्ठो ब्रजं गतः ।

गत्वा स कथयायास सूरभानस्य संसदि ॥

सूरभानश्च यत्नेन नन्देन च समादरम् ।

सम्बन्धं योजयामास गर्गद्वारा च सत्वरम् ॥

वृषभानुमुदा युक्तः प्राप्य ताञ्च कलावतीम् ।

वृषस्य

वृषाक

वृषोत्स

रेमे सुनिर्जने रम्ये वृषे न दिवानिशम् ॥
तयोः कन्या च कालेन राधिका सा बभूव ह ।
देवात् श्रीदामश्रापेन श्रीकृष्णस्याज्ञया पुरा ॥
अयोनिस्मवा सा च कृष्णप्राणाधिका सती ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १७ अध्यायः ॥
वृषभासा, स्त्री, (वृषेण धर्मेण भासते इति । भास
+ अच् । स्त्रियां टाप् ।) अमरावती । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषयः, पुं, (वृ + “वृहोः युग्दुक्चौ च ।” उणा० ४ ।
१०० । इति कयन् युगागमश्च ।) आश्रयः ।
इत्युणादिकोषः ॥
वृषलः, पुं, यज्जनः । शूद्रः । (यथा, मनौ । ४ ।
१४० ।)
“नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलेः सह ॥”
अस्य नामनिरुक्तिर्यथा, तत्रैव । ८ । १६ ।
“वृषो हि भगवान् धर्मेस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मे न लोपयेत् ॥”
चन्द्रगुप्तराजः । वाजरी । इति मेदिनी ॥
अधार्मिकः । इति जटाधरः ॥
वृषलात्मजः, त्रि, (वृषलस्यात्मजः ।) अधार्मिक-
जातः । इति केचित् ॥ शूद्रोद्भवश्च ॥
वृषली, स्त्री, पित्र्यहो अविवाहिता रजस्वला
कन्या । यथा । अत्रिकाण्डशेषः ।
“पितुर्गृहे च या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
स्वपतिं परित्यज्य या परपतिगामिनी । यथा,—
“स्ववृषं या परित्यज्य परवृषे वृषायते ।
वृषली सा हि विज्ञेया न शूद्री वृषली भवेत् ॥”
इति काशीखण्डः ॥
(वृषलस्य भार्या । डीप् ।) शूद्री च ॥ (यथा,
महानिर्वाणतन्त्रे । १ । ४७ ।)
“शूद्रान्नभोजिनः क्रूरा वृषलीरतिकासुकाः ॥”
वृषलीपतिः, पुं, (वृषल्याः पतिः ।) वृषलीविवाह-
कर्त्ता । यथा,—
“यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।
अश्राद्धेयमपाङ्क्त्यं तं विद्याद्वृषलीपतिम् ॥”
इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
“यदि शूद्रां ब्रजेत् विप्रो वृषलीपतिरेव सः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
वृषलोचनः, पुं, (वृषस्य लोचने इव लोचने यस्य ।)
शूद्रिकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृषनयने, स्त्री ॥
वृषवाहनः, पुं, (वृषो वाहनं यस्य ।) शिवः । इति
केचित् ॥
वृषशत्रुः, पुं, (वृषस्यासुरविशेषस्य शत्रुः ।)
विष्णुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषहृत्की, [न] पुं, भृङ्गरोलः । इति शब्दमाला ॥
वृषस्यन्ती, स्त्री, (वृषं नरं शुक्रलं वा इच्छति
भैद्यनाय । वृष + “सुप् आत्मनः क्यच् ।” ३ ।
१ । ८ । इति क्यच् । “अश्वचौरिति ।” ७ । १ ।
५१ । इति सुगागमः । ततः । “लटः शब्द-
ज्ञानचाविति ।” ३ । २ । १२४ । इति शब्द ।

“उमितश्च ।” ४।१।६ । इति डीप् ।) कासुकी ।
इत्यमरः ॥ वृषेण जन्मुमिच्छन्ती गौः । इति
याकरणम् ॥ तथा च ।
“लज्जयं सा वृषस्यन्ती महोचं गौरिवागमत् ।
मन्मथायुधसम्पातयथ्यमानमतिः पुनः ॥”
इति भट्टिः ॥
वृषा, स्त्री, शूद्रिकपण्यौ । इत्यमरः ॥ कपिकच्छूः ।
इति हेमचन्द्रः ॥
वृषा, [न] पुं, (वर्धतीति । वृष सेचने + “कनिन्
युवधितच्चीति ।” उणा० १ । १५६ । इति
कनिन् ।) इन्द्रः । (यथा, रघुः । १० । ५२ ।
“प्राजापत्योपनीतं तत् अन्नं प्रत्यग्रहौघपः ।
वृषेव पयसां सारमाविष्कृतमुदन्वता ॥”)
कर्णः । वेदनाज्ञानम् । दुःखम् । इति मेदिनी ॥
वृषः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ४३ । ८ ।
“वृषा न क्रुद्धः पतयन् रजःसु ॥”
“रजःसु लोकेषु वृषा न यथा वृषभः क्रुद्धः सन्
प्रतिवृषभवधाय पतयन् गच्छति ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥) घोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । १ ।
“आवां रथो रोदसी बद्धधानो
हिरण्ययो वृषभिर्यालभ्यैः ॥”
“हे अश्विनौ वां रथो वृषभिः युवभिरश्वैर्युक्तः
सन्नायातु ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥ पिता ।
यथा, ऋग्वेदे । ७ । २० । ५ ।
“वृषा जजान वृषणं रणाय ॥”
“वृषा सेक्ता पिता कश्यपो वृषणं कामानां
वर्धितारमिन्द्रम् ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
त्रि, वर्षकः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६७ । ७ ।
“ब्रह्मणस्यतिवृषभिवराहैः ॥”
“वृषभिवर्धितभिवराहैर्वराहारैः ।” इति तद्-
भाष्ये सायणः ॥)
वृषाकपायी, स्त्री, (वृषाकपेः विष्णोः शिवस्य अग्ने-
रिन्द्रस्य वा भार्या । वृषाकपि + “वृषाकप्यन्तीति ।”
४।१।३७ । इति डीप् । ऐकारादेशश्च ।) लक्ष्मीः ।
गौरी । इत्यमरः ॥ स्वाहा । इति भरतः ॥
शची । इति स्वामी ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८६ । ३ ।
“वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुसुषे ॥”
“हे वृषाकपायि कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेश-
गमनाच्चेन्द्रो वृषाकपितस्य पत्नि ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥) जीवन्ती । शतावरी । इति मेदिनी ॥
वृषाकपिः, पुं, (“वृषः कपिरस्येति । अन्येषा-
मपीति दीर्घः ।” इति उणा० ४ । १४३ ।
इत्यस्य वृत्तौ उज्ज्वलदन्तः ।) विष्णुः । (यथा
हरिवंशे । २१६ । ४७ ।
“ततो विभुः प्रवरवराहरूपधृक्
वृषाकपिः प्रसभमथैकदंष्ट्रया ॥”)
शिवः । (यथा, हरिवंशे । ३ । ५२ ।
“वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपहर्तौ रेवतस्तथा ॥”)
अग्निः । इति मेदिनी ॥ इन्द्रः । इति वृषाक-
पायीशब्दस्य शचीवाचकत्वदर्शनात् ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १३ । १० ।

“एवं सञ्चोदितो विप्रैर्मरुत्वानहनद्रिपुम् ।
ब्रह्महत्या हते तस्मिन्नाससाद वृषाकपिम् ॥”
सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । ६१ ।
“लं हंसः सविता भातुरं शुमाली वृषाकपिः ॥”
वृषाकरः, पुं, माघः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृषाङ्कः, पुं, (वृषोऽङ्कोऽस्य ।) शिवः । (यथा,
भागवते । ८ । ८ । १ ।
“पीते गरे वृषाङ्केण प्रीतास्तेऽमरदानवाः ॥”)
साधुः । भक्षताकः । षष्ठः । इति मेदिनी ॥
वृषाङ्कनः, पुं, डमरुः । इति शब्दरत्नावली ॥
वृषाङ्गनः, पुं, (वृषेण अङ्गति गच्छतीति । अश्व-
गतौ + ल्युः ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषाणकः, पुं, शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृषान्तकः, पुं, (वृषस्यासुरस्यान्तकः ।) विष्णुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वृषायणः, पुं, चटकः । इति हारावली ॥ (वृषेण
अयनं गमनं यस्य ।) शिवश्च ॥
वृषाहारः, पुं, (वृष उन्दूर आहारो यस्य ।)
विडालः । इति हारावली ॥
वृषी, [न] पुं, मयूरः । इति शब्दमाला ॥
वृषी, स्त्री, व्रतिनां कुशादिमयासनम् । इत्यमरः ॥
(यथा, देवीभागवते । ५ । ३२ । ३० ।
“शिष्यो ददौ वृषीं तस्मै गुरुणा नोदित-
स्तदा ॥”)
वृषोत्सर्गः, पुं, (वृषस्योत्सर्गः ।) अशौचान्त-
द्वितीयदिनादिकर्त्तव्यत्रिभूतचक्राङ्कितवत्सतरी-
चतुष्टययुक्तवृषत्यागः । वृषाभावे तत्प्रतिनिधि-
र्यथा,—
“एकादशेऽङ्गि सम्प्राप्ते वृषाभावो भवेद्यदि ।
दर्भैः पिष्टैस्तु संपाद्य तं वृषं मोचयेद्बुधः ॥
वृषोत्सर्जनवेलायां वृषाभावः कथञ्चन ।
मृत्तिकाभिस्तु दर्भैर्वा वृषं कृत्वा विमोचयेत् ॥”
इति गारुडे प्रेतकल्पे ६ अध्यायः ॥
तस्य विधिर्यथा । कालविवेकेऽप्यभिपुराणम् ।
“एकादशाहं प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ।
प्रेतलोकं परित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥
आद्यश्राद्धे त्रिपक्षे वा षष्ठे मासि च वत्सरे ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो यावन्न स्यात् सपिण्डता ।
सपिण्डीकरणाद्दूर्ध्वं कालोऽन्यः श्राद्धचोदितः ॥”
यस्य प्रेतस्येति सामान्यतः श्रुतेः पिष्टभिन्न-
स्यापि वृषोत्सर्गः प्रतीयते ॥ * ॥ अथ वृषोत्-
सर्गं याख्यास्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां
रेवत्यामाश्वयुज्यां दशाहं गते संवत्सरेऽतीते
वेति । अत्र मृत्ततिथिमादाय संवत्सरगणना
दशाहवदित्यविरोधः । एकादशाह इति आद्य-
श्राद्ध इति चाशौचान्ताद्वितीयदिनपरम् ।
“अशौचान्ताद्वितीयेऽङ्गि श्राद्धं दद्यादिलक्ष्णम् ।
काश्चनं पुरुषं तद्वत् फलवत्सममन्वितम् ॥
संपूज्य द्विजदाभ्यर्थ्य नानाभरणभूषणैः ।
वृषोत्सर्गश्च कर्त्तव्यो देया च कपिला शुभा ॥”
इति मत्स्यपुराणेनैकवाक्यत्वात् ॥
प्रेतवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं न कर्त्तव्यम् ।

वृषोत्स

“नार्वाक् संवत्सरादवृद्धिर्वृषोत्सर्गं विधीयते ।
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं वृद्धिर्वाहं विधीयते ॥”

इत्युत्सर्गो वचनात् ॥ * ॥

वृषलक्षणमाह कात्यायनः ।

“अवृद्धो जीववत्सायाः पयस्विन्याः सुतो बली ।
एकवर्णो द्विवर्णो वा यो वा स्यादष्टकासुतः ॥
यूयादुच्चतरो यस्तु समो वा नीच एव वा ।
सप्तावरान् सप्त परानुत्तुष्टस्तारयेद्वृषः ॥”
अष्टकासुतः अष्टकासु जातः । कामधेनुप्रभ-
तिषु मत्स्यपुराणम् ।

“चरणानि सुखं पुच्छं यस्य श्वेतानि गोपते ।
लाचारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् ॥
वृष एव स मोक्षयो न सन्धार्यो गृहे वसन् ।
तदर्थमेवा चरति लोके गाथा पुरातनी ॥
गृह्या बहवः पुत्रा यद्वेकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वापुद्गहेद्वायं नीलं वा वृषसुत्तुजेत् ॥”
वत्सतरीविशेषयति ।

“अग्रतो लोहिता पत्नी पार्श्वभ्यां नीलपाखरे ।
पृष्ठतश्च भवेत् कृष्णा वृषमस्य च मोक्षणे ॥” * ॥
वैधकर्मार्थमखण्डपान्तिञ्चितानसुक्तं हयग्रीवपञ्च-
रात्रम् । “नवेन चित्रवस्त्रेण वितानं कल्पयेद्-
बुधः ।” अत्र च ।

“शुक्लवासाः शुचिर्भूत्वा ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य
च ।

कीर्त्तयेद्भारतश्चैव तथा स्यादक्षयं हविः ॥”

इति दानधर्मस्य वृषोत्सर्गप्रकरणगीयवचनात्
अक्षय्यहविष्कामेन स्वस्तिवाचनानन्तरं भार-
तनामोच्चारणं कार्यम् ।

“यदद्वा कुर्वते पापं ब्राह्मणस्त्रिन्दियैश्चरन् ।
महाभारतमाख्याय पूर्वां सन्ध्यां विमुञ्चति ॥”
इत्यादि-पुराणोक्त-प्रातर्महाभारतोच्चारणवत्
राष्ट्रदेशीयास्तु विराटपर्व पाठयन्ति । भविष्ये ।
“वृषोत्सर्गश्च द्विविधो जीवतो वा गृहस्थस्य च ॥”
इत्युपक्रम्य ।

“अनुज्ञां गृह्य च पुनर्गणेशं पूजयेद्दृष्टे ।
अहंश्चैव यजेत् पश्चात् विष्णुं संपूजयेत् ततः ॥”
छन्दोगपरिशिष्टम् ।

“गोशालायां प्रणीयामि संस्कृत्य ब्रीहितस्तु-
लान् ।

अग्निपूषेन्द्रैश्वर्येभ्यो निर्वपेत् पायसं चरुम् ॥”
गोशालायामिति प्रधानकल्पः । वृषभ इत्युप-
क्रम्य ।

“उत्सृष्टयो विधानेन श्रुतिस्मृतिनिदर्शनात् ।
प्रागुदक्त्रवने देशे मनोज्ञे निर्जने वने ॥”
सङ्कल्पानन्तरं यजमान एव प्रथमं ब्रह्मवरणा-
दिकं कुर्यात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योति-
ष्टोमे ब्रह्मोद्गाहोद्गाध्वर्यु इत्यादि-श्रुतेन ।
गृह्यसंग्रहे ।

“द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।
शकः कर्मनियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्धारकः ॥
तृतीयः प्रब्रूवात् प्रश्नं ततः कर्म समाचरेत् ॥”

वृषोत्स

वरणानन्तरं कुशस्त्रिकां समाप्य यथाविधिना
चरुपाकश्च कृत्वा चरुहोमं कुर्यात् । ततः
स्त्रिष्टिकहोममहायाज्यतिहोमौ कार्यौ ॥ * ॥ ततः
“वृषस्य दक्षिणे पार्श्वे त्रिशूलाङ्गं समुत्तिरेत् ।

वृषा ह्यसीति सख्येऽस्य चक्राङ्गमपि दर्शयेत् ।
तप्तेन पश्चादयथा सख्यौ तावेव कारयेत् ॥
अथैनं कलसस्याभिरङ्गिरेको वृषेण वा ।
सर्वोषधिसुगन्धीभिः स्नापयेदक्षिका अपि ॥
परिधाप्याहते शुक्ले वाससी हेमपट्टकम् ।
सत्यमिथावेषासोमसामभ्यां शिरसि न्यसेत् ॥”
ततो वृषवत्सतरीणामलङ्कारादिकं दत्त्वा विख-
वकुलनिर्मितयूपे उपयुगे च बद्ध्वा एनं युवानं इति
मन्त्रं पठित्वा वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषं तत्तत्-
फलकामी अदोत्यादिवाक्येनोत्तुजेत् ॥ * ॥ ततो
यूपाद्विमुच्य वत्सतरीचतुष्टयसहितं वृषमैशान्यां
चालयित्वा प्रार्थयेत् । यथा,—

“न खादेत् परशस्यानि नाक्रामेद्गर्भिणीश्च
गाम् ।

धर्मोऽसि त्वं चतुष्पादस्तसस्ते प्रियास्त्रिमाः ।

चतुर्णां पोषणार्थाय मयोत्तुष्टास्त्रया सह ॥

देवानाञ्च पितॄणाञ्च मनुष्याणाञ्च योषितः ।

भूतानां तृप्तिर्जननास्त्रया साहं व्रजन्त्रिमाः ॥

नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक ।

त्वयि सुक्तेऽचया लोका मम सन्तु निरामयाः ॥

मा मे ऋणोऽस्तु देवोऽथ पैत्रो भौतोऽथ

मातुषः ।

धर्मस्त्वं त्वत्पन्नस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा ॥

यत्किञ्चित् दुष्कृतं कर्म लोभमोहात् कृतं
भवेत् ।

तस्मादुद्धृत्य देवेश पितुः स्वर्गं प्रयच्छ मे ॥

यावन्ति तव लोमानि शरीरे सम्भवन्ति च ।

तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोऽस्तु मे पितुः ॥”

इति मत्स्यपुराणोक्तं पठेत् । तत आचाराद-
वृषपुच्छगलितोदकेन ब्रह्मपुराणोक्ततर्पणं कुर्यात्

ततः प्रकृतदक्षिणां कृत्वा कर्मकारयितृभ्यो

दक्षिणां दद्यात् । इति वृषोत्सर्गतत्त्वम् ॥ * ॥

अपि च ।

“कार्तिकायां कारयेत् पूजां यागं देवीप्रियं
सदा ।

गोत्सर्गान्तु प्रकर्त्तव्यं नीलं वा वृषसुत्तुजेत् ।

सर्वयज्ञफलं ब्रह्म प्राप्नुयादविचारयन् ॥

मनुरवाच ।

अश्वमेधसमं पुण्यं वृषोत्सर्गादवाप्यते ॥

रेवत्याश्चाश्विने मासि कार्तिकायां कार्तिकस्य

वा ॥

गोविवाहोऽथवा कार्थो माघ्यां वै फाल्गुने-

ऽपि वा ॥

शिवोमामङ्गलश्चैत्रे तृतीयायां महाफलम् ।

अश्वत्योऽहम्बरीयागं विवाहविधिना भवेत् ॥

सतोरणं भवेत्तीर्थे उत्सर्गो गोक्षुलेऽपि वा ।

चतस्रो वत्सिका भद्रा द्वौ वा संभवतोऽपि वा ॥

वत्सं सर्वाङ्गसंपूर्णं कन्या सा वत्सिका भवेत् ।

वृष्टिः

अखण्डत्वं यथाशोभसुत्सर्गं कारयेन्मुने ॥

विवाहमेकवत्स्रीयनीलेन भवते सदा ।

वृषेण अश्वमेधस्य यागस्य फलदायकम् ॥

जायेरन् बहवः पुत्रा यद्वेकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेद्वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषसुत्तुजेत् ॥

रोहितो यस्तु वर्णेन शङ्खवर्णश्चुरो वृषः ।

लाङ्गूलशिरसश्चैव स वै नीलवृषः स्मृतः ॥

अङ्गित्वोत्तुष्ट्यते पूर्वं गाञ्चालं कृत्य सर्वतः ।

तप्तेन वामतश्चक्रं याम्ये शूलं समालिखेत् ॥

धातुना हेमतारेण आयसेनाथवाङ्कयेत् ।

एवं कृत्वा अवाप्नोति फलं वाजिमखोदितम् ॥

यसुहिष्योत्तुष्ट्येद्वत्सं स लभेताविचार-
णात् ।

यथा शिवोमजा अर्चा पूजिता सर्वकामदा ।

एवं देवत्रयं यष्ट्वा अनन्तं लभते फलम् ॥

मङ्गलाविहितं यच्च यच्च गोदानजं फलम् ।

सहस्रकृतवस्तेन वृषोत्सर्गादवाप्नुयात् ॥”

इति देवीपुराणे पूजाविधि नामाध्यायः ॥

वृष्टिः, स्त्री, (वृष + क्तिन् ।) मेघाञ्जलविद्रुपत-
नम् । तत्पर्यायः । वर्षम् २ । इत्यमरः ॥

गोष्टतम् ३ परान्ततम् ४ वर्षणम् ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तत्कारणं यथा,—

“अमृतादित्रये यत्र भवन्ति सर्वखेचराः ।

तदा वृष्टिः क्रमाज्ज्ञेया धृत्यैवसुवासरेः ॥”

इति खरोदयः ॥ * ॥

अपि च ।

“ब्रुवन्तु परमार्थश्च किमिन्द्रादवृष्टिरेव च ।

सूर्याद्वि जायते तोयं तोयात् शस्यानि

शाखिनः ॥

तेभ्योऽन्नानि फलान्येव तेभ्यो जीवन्ति जीविनः ।

सूर्यग्रस्तश्च नीरश्च काले तस्मात् समुद्भवः ।

सूर्यो मेघादयः सर्वे विधात्रा ते निरूपिताः ।

यत्राब्दे यो जलधरो गजश्च सागरो मरुत् ।

शस्याधिपो वृषो मन्त्री विधात्रा ते निरू-

पिताः ॥

जलाङ्कानां शस्यानां तृणानाञ्च निरूपितम् ।

अब्देऽब्देऽस्येव तत् सर्वं कल्पे कल्पे युगे युगे ।

हस्ती समुद्रादाशय करेण जलमीक्षितम् ।

दद्याद्दनाय तद्दद्याद्वातेन प्रेरितो घनः ।

स्थाने स्थाने पृथिव्याश्च काले काले यथोचितम् ।

ईश्वरेच्छयाविभूतं तूष्णं भूतं प्रतिबन्धकम् ।

भूतं भयं भविष्यश्च महत् चुद्रश्च मथ्यमम् ।

धात्रा निरूपितं कर्म केन तात निवार्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २१ अः ॥

आसन्नवृष्टिस्तृचकानि यथा,—

“मयूराः स्तनयितॄणां शब्देन हृषिता सुहः ।

केकायन्ति प्रतिवने सततं वृष्टिस्तृचकाः ॥

मेघोत्सुकानां मधुरश्चातकानां मनोहरः ।

अथतामसिमत्तानां वृष्टिसन्निधिसृचकः ॥

गगने शक्रचापेन कृतं साम्प्रतमास्यदम् ।

धारासारशरैस्तापं क्लृप्तं प्रति यथोज्जतः ॥”

इति कालिकापुराणे १५ अध्यायः ॥ * ॥

वृष्टिफलं यथा,—

“पतिव्रताया वचनाज्ञोक्तं दिवाकरः ।
सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः ॥
नामेवैहरणक्षेप क्रत्वभावश्च लक्ष्यते ।
नैवाप्यायनमस्माकं विना होमेन जायते ॥
वयमाप्यायिता मर्त्यैर्यज्ञभागैर्यथोदितैः ।
वृष्ट्यादिनानुष्णीमो मर्त्यान् शस्यादिसिद्धये ॥
निष्पादितास्त्रोषधीषु मर्त्या यज्ञैर्यजन्ति नः ।
एषां वयं प्रयच्छामः कामान् यज्ञादिपूजिताः ॥
अधो हि वर्षाम वयं मर्त्यास्त्रोर्हृदप्रवर्धिणः ।
तोयवर्षणं हि वयं हविर्वर्षणं मानवाः ॥
येऽस्माकं न प्रयच्छन्ति नित्या नैमित्तिकीः

क्रियाः ।

क्रतुभागं दुरात्मानः स्वयं येऽश्नन्ति लोलुपाः ॥
विनाशाय वयं तेषां तोयसूत्र्यामिमामुतेः ।
क्षितिश्च संदूषयामः पापानामपकारिणाम् ॥
दुष्टतोयादिदोषेण तेषां दुष्कृतकारिणाम् ।
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते मरणाय सुदारुणाः ॥
ये चास्मान् प्रीणयित्वा तु सुञ्जते श्रेयमात्मना ।
तेषां पुण्यादयं लोकान् वितरामो महा-

त्मनाम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे पतिव्रतामाहात्म्यनामा-
ध्यायः ॥ * ॥ वृष्टिजलगुणाः ।

“गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत् सुभाजने ।
बल्यं रसायनं मेध्यं पात्रापेक्षि च तत्परम् ॥
दिवाकैकिरणैर्जुष्टं सृष्टिमिन्द्रकरैर्निशि ।
अरुक्षमनभिष्यन्दि तत्तुल्यं गगनाम्बुना ॥
वर्षासु चरन्ति घनैः सहोरगा वियति कीट-

लताश्च ।

तद्विषजुष्टमपेयं खजलमगस्योदयात् पूर्वम् ॥
कालेन पक्वं निर्दोषमगस्येनाविषीकृतम् ।
हंसोदकमितिष्यातं शारदं विमलं जलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

अथ तस्य भेदाः ।

“प्रानीयं सुनिभिः प्रोक्तं दिव्यं भौममिति
द्विधा ।

दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं धाराजं करकाभवम् ॥
तौधारश्च तथा हेमं तेषु धारं गुणाधिकम् ॥”

तत्र धारस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा ।
शिलायां वसुधायां वा घौतायां पतितं च यत् ॥
सौवर्णं राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते ।
भाजने ऋण्ये चापि स्थापितं धारमुच्यते ॥
धारनीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यं रसं लघु ।
सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ज्ञादि जीवनम् ॥
पाचनं मतिलक्ष्मूर्च्छातन्त्रादाहयमक्तमान् ।
वृष्ट्यां हरति तत् पथं विशेषात् प्रावृषि

सूतम् ॥ * ॥

अथ धाराजलस्य भेदौ ।

“धाराजलश्च द्विविधं गाङ्गासमुद्रभेदतः ।”

तत्र गाङ्गासमुद्रयोर्लक्षणं गुणाश्च ।

“आकाशगङ्गासम्पन्नि जलमादाय दिग्गजाः ।

मेघैरन्तरिता वृष्टीः कुर्वन्तीति वचः सताम् ॥
गाङ्गामाम्बुजे मासि प्रायो वर्षति वारिदः ।
सर्वथा तज्जलं देयं तथैव चरके वचः ॥
स्थापितं हेमने पात्रे राजते ऋण्ययेऽपि वा ।
प्रात्यन्नं येन संसिक्तं भवेदक्लेदिवर्णवत् ॥
तत् गाङ्गं सर्वदोषघ्नं ज्ञेयं सामुद्रमन्यथा ।
तत्तु सत्चारलवणं शुक्रदृष्टबलापहम् ॥
विसृज्य दोषलं तीक्ष्णं सर्वकर्मसु गार्हितम् ।
सामुद्रं त्वान्श्विने मासि गुणैर्गाङ्गवदादिशेत् ॥
यतोऽगस्त्यस्य विप्रर्षेरुदयात् सकलं जलम् ।
निर्मलं निर्विघ्नं स्वादु शुक्लं स्याददोषलम् ॥”

अतएवाह ।
“फुत्कारविषवातेन नागानां योमचारिणाम् ।
वर्षासु सविधं तोयं दिव्यमप्याश्विनं विना ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वृष्टिभौ, स्त्री, ऋङ्गपरिणका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
गुजराटी एलाइच इति भाषा । वृष्टिनाशके,
त्रि ॥

वृष्टिजीवनः, पुं, (वृष्ट्या वृष्टिर्वा जीवनं यस्मिन् ।)
देवमातृकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ वृष्टि-
जीवने, त्रि ॥

वृष्टिभूः, पुं, (वृष्टौ वर्षकाले भूस्त्वत्तिर्यस्य ।) भेकः ।
इति हारावली ॥ वृष्टिभवे, त्रि ॥

वृष्टिः, पुं, (वृष + “वृष्टिभ्यां कित् । ” उणा० ४
४६ । इति निः । स च कित् ।) भेषः । इत्यमरः ॥
यादवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । ७२ । ४ ।

“यथा हि सर्वस्वापत्सु पासि वृष्टीनरिन्दम ।
तथा ते पाण्डवा रक्ष्साः पाण्डुसाम्बहतो
भयात् ॥”

कृष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृष्टिः, त्रि, पाषण्डः । चण्डः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

वृष्टिगर्भः, पुं, श्रीकृष्णः । इति हारावली ॥
वृष्ट्यं, स्त्री, (वृष + “विभाषा कृष्टयोः । ” ३ । १ ।

१२० । इति क्यप् ।) वाणीकरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृष्ट्यः, पुं, (वृष्टाय हितः । वृष + यत् ।) माघः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वृष्ट्यः, त्रि, (वृष्टाय कासुकाय हितः । वृष +
“खलयवमाधेति । ” ५ । १ । ७ । इति यत् ।) शुक्र-
वृष्टिकारकौषधादिः । इति भावप्रकाशः ॥

वृष्ट्यकन्दा, स्त्री, (वृष्ट्यं बलकारकं कन्दं यस्याः ।)
विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृष्ट्यगन्वा, स्त्री, (वृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) वृह-
दारकः । इति शब्दरत्नावली ॥

वृष्ट्यगन्धिका, स्त्री, (वृष्ट्यो गन्धो यस्याः ।) स्वार्थे
कन् । टापि अत इत्वम् ।) अतिवर्णा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृष्ट्यवस्त्रिका, स्त्री, विदारी । इति राजनिर्घण्टः ॥
वृष्ट्या, स्त्री, ऋद्धिनामौषधम् । इति रत्नमाला ॥

श्रुतावरी । आमलकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृह, वृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) वर्हति । वृहिर्धनद्वयोरित्यने-
नैवेष्टसिद्धेऽस्य पाठो वृहौ इरनुबन्धवर्जनार्थः ।
किन्तु अनेनैवेष्टसिद्धे तत्र ऋद्धि गृह्यं परत्रा-
नुवृत्तार्थमेव । अयं धातुः कैश्चिन्व मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

वृह, इ ध्वने । ऋद्धौ । सप्तमस्वरौ । (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) इ, वृं ह्यते । ववृं हिरै गजपतयः ।
इति माघः ॥ आत्मनेपदं प्रमादादिति वल्लभः ॥
ध्वनश्चेति हस्तिकर्तृकः । वृंहितं करिगर्जित-
मित्यमरसिंहात् । वृंहितं करिगर्जायां शब्द-
मात्रेऽपि कथ्यते । इति शब्दमहार्णवात् ।
कदाचिदयकर्तृकोऽपि । तेन श्रीहर्षचरिते
सिंहवृंहितमिति बाणभट्टप्रयोगः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वृह, इ कि त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पक्षे भा०-पर०-अक०-सेट् ।) सप्तमस्वरौ ।
इ, वृं ह्यते । कि, वृंहयति वृंहति । इति
दुर्गादासः ॥

वृह, इ ड वृहौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) इ, वृंह्यते । ड, वृंहते ।
इति दुर्गादासः ॥

वृह, इर् ध्वने । ऋद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर्, अवृहत् ।
अवर्होत् । ध्वनः शब्दः । ऋद्धिर्नृद्धिः । इति
दुर्गादासः ॥

वृह, श्र ऊ उद्यमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-वेट् ।) श्र, वृहति । ऊ, अवर्होत् ।
अवृहत् । इति दुर्गादासः ॥

वृह(वृह)चक्षुः, पुं, (वृहती चक्षुः प्राक्विशेषः ।)
महाचक्षुःप्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वृहती
चक्षुर्यस्येति दीर्घचक्षुयुक्ते, त्रि ॥)

वृह(वृह)चक्षितः, पुं, फलपूरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वृह(वृह)चक्षल्कः, पुं, (वृहन् शल्को यस्य ।) चिङ्गट-
मत्स्यः । इति जटाधरः ॥

वृह(वृह)वृज्जीवन्ती, स्त्री, वृहज्जीवन्तिकावृक्षः ।
तत्पर्यायः । पत्रभद्रा २ प्रियङ्गुरी ३ मधुरा ४
जीवपुष्टा ५ वृहज्जीवा ६ यशस्करी ७ । अस्या
गुणाः । बहुवीर्यदाहत्वम् । भूतविद्रावणत्वम् ।
वेगाद्रसनियामकश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृह(वृह)वृज्जका, स्त्री, (वृहती जका ।) जका-
विशेषः । यथा,—

“वृहज्जका तु मेरी स्त्री पुमान् दुन्दुभिरा-
नकः ।

द्रगङ्गः प्रतिपत्तूर्यमानकः पटहोऽस्त्रियाम् ॥”
इति जटाधरः ॥

वृह(वृह)वृत्तिका, स्त्री, (वृहती + “वृहत्या आच्छा-
दने । ” ५ । ४ । ६ । इति स्वार्थे कन् ।) उत्तरीय-
वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ वृहती । इति रत्नमाला ॥

वृह(वृह)वृती, स्त्री, (वृहत् + गौरादित्वात् डीष् ।)
सुद्रवार्त्ताकी । आकुङ्ग इति भाषा । तत्पर्यायः ।
महती २ क्रान्ता ३ वार्त्ताकी ४ सिद्धिका ५

कुलो ६ रात्रिका ७ स्थूलकण्टा ८ भण्टाकी ९ महोष्टिका १० वहुपत्री ११ कण्टतनुः १२ कण्टालुः १३ कट्फला १४ डोरही १५ वन-
वृन्ताकी १६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिंही १७ प्रसहा १८ रक्तपाकी १९ लतावृहत्तिका २० ।
इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । वातज्वरारोचकाम-
काशश्वासद्वोगनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“वृहती पाचनी सोष्णा ग्राहिणी वात-
नाशिनी ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

महती । इत्यमरः ॥ (इत्यनु नारदस्य वीणा ।
केचित्तु विश्वावसोर्गन्धर्वराजस्य वीणां वृहती-
माहुः । तथा च ।

“विश्वावसोस्तु वृहती तुसुरोस्तु कलावती ।
महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्यास्तु कच्छपी ॥”
इति माघटीकायां मल्लिनाथवृत्तवैजयन्ती ।
१ । १० ॥ * ॥) उत्तरीयवस्त्रम् । वारिधानी ।
वाक् । कण्टकारी । इति मेदिनी ॥ (मर्म-
स्थानविशेषः । यथा, सुश्रुते । ३ । ६ ।

“स्तनमूलादुभयतः पृष्ठवंशस्य वृहती नाम
तत्र शोणितातिप्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तरूपद्रव-
न्म्रियते ॥”) कृन्दोभेदः । स तु नवाक्षरपादः ।
यथा,—

“उक्त्यात्युक्था तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपू-
र्विका ।

गायत्र्यागुगुष्टु च वृहती पंक्तिरेव च ॥
इत्यादि । तद्भेदानाह । वृहती नवाक्षरा यथा,
भुजगशिशुसुता नौ मः ।

इदतदनिकटचौणी भुजगशिशुसुता यासीत् ।
सुररिपुदलिते नागे ब्रजजनसुखदा साभूत् ॥
युतेत्येवं शम्भुप्रभृतिषु पाठः । भृतेत्येवमाधु-
निकाः पठन्ति । स्यान्मणिमध्यं चेद्भमसाः ।
कालियभोगा भोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरचा ।
चित्रपदा भो नन्दसुतस्त्वा ननर्षे स्मिरसुखः ॥
सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।

तरला तरङ्गरिङ्गितैर्यसुना भुजङ्गसङ्गता ।
कथमेतु वत्सचारकक्षपलः सदैव तां हरिः ॥”
इति कृन्दोभञ्जरी ॥

वृ(वृ)हतीपतिः, पुं, (वृहतीनां वाचां पतिः ।)
वृहत्पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

वृ(वृ)हतु, त्रि, (वृहत् वृहती + “वर्तमाने एष वृहन्मह-
ज्जगच्छवच्च ॥” उणा० २।५४ । इति अतिप्रत्ययेन
निपातनात् साधु ।) महत् । इत्यमरः ॥
(यथा, माघे । २ । १० ।

“वृहत्सहायः कार्यान्तं चोदीयानपि गच्छति ।
संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥”)

वृ(वृ)हत्कः, त्रि, (वृहत्कारः । वृहत् + “चक्ष-
वृहतीरुपसंख्यानम् ॥” ५।४।३ । इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या कन् ।) वृहत् । वृहच्छब्दात् कन्प्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥

वृ(वृ)हत्कन्दः, पुं, (वृहत् कन्दं यस्य ।) गङ्गनः । इति
रत्नमाला ॥ विष्णुकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्कालश्राकः, पुं, (वृहन् महान् काल-
श्राकः ।) शोथजिह्वः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृहत्कालकासुन्दिया इति भाषा ॥

वृ(वृ)हत्काशः, पुं, (वृहन् काशः ।) खड्गटः ।
इति हारावली ॥ खागडा इति भाषा ॥

वृ(वृ)हत्कुचिः, त्रि, (वृहन् कुचिर्यस्य ।) तुन्दिलः ।
इत्यमरः ॥

वृ(वृ)हत्तालः, पुं, (वृहन् तालः ।) हिन्तालः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्तिका, स्त्री, (वृहन् तिकी यस्याः ।)
पाठा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्तृणः, पुं, वंशः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
(कचित् स्त्रीवैशिष्ट्ये दृश्यते)

वृ(वृ)हत्तृक्, [च] पुं, (वृहती त्वक् यस्य ।) ग्रहना-
शनवृक्षः । इति रत्नमाला ॥ क्वातियान् इति
भाषा ॥

वृ(वृ)हत्तृचः, पुं, (वृहत्तृचं यस्य ।) हस्तिकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्तृचा, स्त्री, (वृहत्तृचं यस्याः ।) त्रिपर्शिका ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पाटलिः, पुं, धुस्तरः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

वृ(वृ)हत्पादः, पुं, (वृहन् पादो यस्य ।) वटवृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृ(वृ)हत्पारेवतं, स्त्री, (वृहत् महत् पारेवतम् ।)
महापारेवतम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पाली, [न] पुं, वनजीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पीलुः, पुं, (वृहन् पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्पुष्पी, स्त्री, (वृहत् पुष्पं यस्याः ।) डीष् ।)
घण्टारवा । इति जटाधरः ॥

वृ(वृ)हत्फलः, पुं, (वृहत् फलं यस्य ।) चचेडा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हत्फला, स्त्री, (वृहत् फलं यस्याः ।) कटु-
तुम्बी । महेंद्रवारुणी । कुष्माण्डी । महाजम्बू ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हदङ्गः, पुं, (वृहदङ्गं यस्य ।) मतङ्गजः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वृ(वृ)हदम्बः, पुं, (वृहन् अम्बो यस्य ।) रजाकरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कामुराङ्गा इति भाषा ॥

वृ(वृ)हदेला, स्त्री, (वृहती एला ।) स्थूलेला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हदृष्टः, पुं, (वृहदृष्टं यस्मिन् ।) कारुष-
देशः । स तु विन्यपर्वतस्य पश्चात् मालव-
देशस्य निकटे वर्तते । इति हेमचन्द्रः ॥

त्रिकाण्डशेषे वृहदृष्ट इति पाठः ॥

वृ(वृ)हद्वीजं, स्त्री, (वृहत् वीजं गोलाकारफलं
यस्य ।) शरीरवृन्तम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

तरम्बज इति भाषा ॥

वृ(वृ)हद्वलः, पुं, (वृहद्वलं यस्य ।) पट्टिकालोभः ।
हिन्तालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हद्वलं, स्त्री, (वृहत् हलं यस्य ।) महालाङ्गलम् ।
तत्पण्यायः । हलिः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वृ(वृ)हद्वीजः, पुं, (वृहत् वीजं यस्य ।) आम्नातकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वृ(वृ)हद्वारिका, स्त्री, दुर्गा । इति शब्दमाला ॥

वृ(वृ)हद्वानुः, पुं, (वृहन् भानू रश्मिर्यस्य ।) अग्निः ।
(यथा, महाभारते । ३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च मनुं पुत्रं भानुश्चाप्यङ्गिराः खजत् ।
वृहद्वानुस्तु तं प्राहुर्नासत्या वेदपारगाः ॥”)

चित्रकवृक्षः । इत्यमरः ॥ (सत्यभामापुत्रः ।
यथा, भागवते । १ । ६१ । १० ।

“चन्द्रभानुर्वृहद्वानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥”
सत्रायणपुत्रः । यथा, भागवते । ८।१३।३५।

“सत्रायणस्य तनयो वृहद्वानुस्तदा हरिः ॥”
पृथुलाक्षस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६।२३।११।

“चतुरङ्गो रोमपादात् पृथुलाक्षस्य तत्सुतः ।
वृहद्रथो वृहत्कर्म्मो वृहद्वानुश्च तत्सुताः ॥”

वृहद्रथविशिष्टे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
३६ । १५ ।

“वृहद्वानो यविष्ठ ॥”
“हे अग्ने हे वृहद्वानो वृहन्तो भानवो यस्य
तादृश ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृ(वृ)हद्रथः, पुं, (वृहन् रथो यस्य ।) इन्द्रः । यज्ञ-
पात्रम् । मन्त्रविशेषः । सामवेदांशः । नदी-
विशेषः, स्त्री । इति केचित् ॥ (तिग्मपुत्रः ।

यथा, मात्स्ये । ५० । ५५ ।

“तिग्मावृहद्रथो भावो वसुदामा वृहद्रथात् ॥”
शतधन्वपुत्रः । यथा, भागवते । १२।१।१३।

“शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद्वृहद्रथः ॥”
देवरातपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १३ । १५ ।

“तस्माद्वृहद्रथस्तस्य माहावीर्यः सुधृत्पिता ॥”
तिमिराजपुत्रः । यथा, तत्रैव । ६ । २२ । ४३ ।

“तिमेवृहद्रथस्तस्मात् शतानीकः सुदासजः ॥”
पृथुलाक्षस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव । ६।२३।११।

“वृहद्रथो वृहत्कर्म्मो वृहद्वानुश्च तत्सुताः ॥”
प्रभूतरथे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८० । १२ ।

वृहद्रथा वृहती विश्वमिन्वा ॥”
“वृहद्रथा प्रभूतरथा ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥)

वृ(वृ)हद्वी, [न] पुं, (वृहद्वीत्ययं द्रवतीति । इ +
गिनिः ।) क्षुद्रोलूकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हद्वल्कः, पुं, (वृहद्वल्कः वल्कलं यस्य ।)
पट्टिकालोभः । इति राजवल्लभः ॥

वृ(वृ)हद्वानुः, पुं, (वृहन् वातो यस्मात् ।) अश्वरी-
हरः । इति रत्नमाला ॥ देधान इति भाषा ॥

वृ(वृ)हद्वारुणी, स्त्री, महेंद्रवारुणी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

वृ(वृ)हद्वज्रः, पुं, (वृहन् वज्रः ।) महापोटगजः ।
इति मेदिनी ॥ अज्जुनः । यथा,—

“पार्थः किरौटी गाक्षीवी गुडाकेष्टो वृहद्वज्रः ।
अज्जुनः फालगुनो जिष्णुर्विजयश्च धनञ्जयः ॥

सयसाची सुभद्रेशः शब्दभेदी कपिध्वजः ।
वार्तापत्राणि वीभत्सुः ॥” इति त्रिकाशेषः ॥
अपि च ।

“अर्जुनः फालगुनः पार्थः सयसाची धनञ्जयः ।
राधावेधी किरीट्येनी जिष्णुः श्वेतद्वयो नरः ॥
टहस्यलो गुडाकेशः सुभद्रेशः कपिध्वजः ।
वीभत्सुः कर्णजित्तस्य गाक्षीवं गाक्षिवं धनुः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

टहस्यला, स्त्री, अर्जुनः । इति मेदिनी । दादशवर्ष-
वनवासानन्तरमज्ञातवासे विराटभवने विराट-
कन्याया वृत्तगीतादिप्रियाथं स्त्रीजीववेशे-
नाजुंनो टहस्येति नाम्ना स्थातोभूत् । यथा,
अर्जुन उवाच ।

“गायामि वृत्तान्यथ वादयामि
भद्रोऽस्मि वृत्ते कुशलोऽस्मि गीते ।
त्वमुत्तरायै प्रदिशस्व मां स्वयं
भवामि देवा नरदेव । नर्तकः ॥
इदमु रूपं मम येन क्लृप्तं
प्रकीर्तयित्वा भृशशोकवर्द्धनम् ।
टहस्यलां मां नरदेव विद्धि
सुतं सुतां वा पितृमातृवर्जिताम् ॥

विराट उवाच ।

इदामि ते हन्त वरं टहस्ये
सुताश्च मे नर्तय याच तादृशीः ॥”

इति महाभारते विराटपर्व ॥

ट(ट)हस्यतिः, पुं. (टहतां वाचां पतिः । “पार-
स्करेति ॥” १।१५७ । इति सुट् निपात्यते ।)
अङ्गिरसः पुत्रः । स च देवानां गुरुः धर्मशास्त्र-
प्रयोक्तृः नवग्रहमध्ये पञ्चमग्रहः । तत्-
पत्न्यायः । सुराचार्यः २ गीष्पतिः ३ धिक्वः ४
गुरुः ५ जीवः ६ आङ्गिरसः ७ वाचस्पतिः ८
चित्रशिल्पिः ९ । इत्यमरः । उत्तमा-
नुजः १० गोविन्दः ११ चारः १२ द्वादश-
रश्मिः १३ गिरौशः १४ दिदिवः १५ पूर्व-
पक्षगुनीभवः १६ । इति जटाधरः । सुरगुरुः
१७ वाक्पतिः १८ वचसांपतिः १९ इन्द्रेणः २०
देवेणः २१ टहस्यपतिः २२ इयः २३
वागीशः २४ चचाः २५ दीदिवः २६ द्वादश-
करः २७ प्राक्फालगुनः २८ गौरयः २९ ।
इति शब्दरत्नावली । स च पीतवर्णः । ईशान-
कोणपुरुषब्राह्मणजातिः ऋग्वेदसत्त्वगुण-मधुर-
रसधनुर्मीनराशिपुष्पनक्षत्रवस्त्रपुष्परागमणि-
सिन्धुदेशानां अधिपतिः । षडङ्गुलशरीरः ।
पद्मस्थः । चतुर्भुजः । अक्षवरकमण्डलुदण्डधारी ।
अस्याधिदेवता ब्रह्मा । प्रत्यधिदेवता इन्द्रः । स
तु सूर्यास्यः । अङ्गिरोसुनिपुत्रः । प्रातःकाले
प्रबलः । शुभग्रहः । देवग्रहस्थामी । वृहः ।
रक्तद्रव्यस्थामी । वनतपितृकफात्मकः । बणिक्-
कर्मकर्ता । अङ्गिरोगोत्रः । इति ग्रहयाग-
तत्त्वादयः ॥ * ॥ तद्धारजातफलम् ।

“वृषेन्द्रमन्त्री वृषलक्षकामो

विद्याविनोदो चतुरः प्रगल्भः ।

आचार्यपूज्यो मधुरसभावा
वारे भवेदेवगुरोर्मेनुष्यः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥ * ॥

स च शिवस्य गुरुपुत्रः यथा,—
महेन्द्र उवाच ।

“कथं वा देवकर्तृणां सिद्धानां योगिनां गुरोः ।
वृत्तपुत्रस्य शम्भोः गुरुपुत्रो टहस्यतिः ।
ततो ज्ञानी महादेवः कथं शिष्यो गुरोः पितुः ॥
ब्रह्मोवाच ।

कथेयमतिगुप्ता च पुराणेषु पुरन्दर ।
इमां पुरा प्रवृत्तिं कथयामि निशामय ॥
नृत्तवत्सा कर्मदोषाङ्गार्या अङ्गिरसः पुरा ।
व्रतं चकार महाक्यात् कृष्णस्य परमात्मनः ॥
व्रतं पुंसवनं नाम वर्षमेकं चकार सा ।
सनत्कुमारो भगवान् कारयामास तां व्रतम् ॥
खेच्छामयः परं ब्रह्म भक्तानुग्रहविग्रहः ।
तदागत्य च गोलोकात् परमात्मा कृपामयः ॥
स व्रतानुग्रहणीनां तामुवाच कृपानिधिः ।
प्रकृतां सायुजेनाच्च विनीताश्च तथा सुतः ॥
श्रीकृष्ण उवाच ।

यहादेवं यज्ञफलं मम तेजःसमन्वितम् ।
मुञ्चन् मदरपुत्रस्ते भविष्यति मदंशतः ॥
पतिगौरव्य देवानां टहतां ज्ञानिनां वरः ।
पुत्रस्ते भविता साध्वि ! मदरेण भविष्यति ॥
मदरेण भवेद्यो हि स च मदरपुत्रकः ।
त्वज्जर्मे मम पुत्रोऽयं चिरजीवी भविष्यति ॥
वरजो वीर्यजश्चैव चैत्रजः पालकस्तथा ।
विद्यामन्सुतानाञ्च यहीतः सप्रमः सुतः ॥
इत्युक्त्वा राधिकानायः स्फूर्तिकश्च ययौ पुरा ।
श्रीकृष्णवरपुत्रोऽयं ज्ञानी सुरगुरुः स्वयम् ॥
नृत्तपुत्रं कृष्णज्ञानं शिवाय प्रददौ पुरा ।
दिशं वर्जितलक्ष्यं तपःकर्त्रे हिमालये ॥
सुयोगज्ञानममलं तेजः स्वात्मा समं परम् ।
अशक्तिविष्णुमायाश्च सांशश्च बाह्यं त्वम् ॥
सम्भूतश्च स्वकवचं स्वमन्त्रं द्वादशाक्षरम् ।
क्षयामयः सुतस्तेन श्रीकृष्णश्च परात्परः ॥
शिवजीके शिवा सा च विष्णुमाया शिव-
प्रिया ।

शक्तिनारायणस्थेयं तेन नारायणी स्मृता ॥
तेजःसु सर्वदेवानां साविर्भूता सनातनी ।
जघान दैत्यनिकरं देवेभ्यः प्रददौ पदम् ॥
कल्पान्ते दक्षकन्या च सा मूलप्रकृतिः सती ।
पितृयज्ञे तनुं त्यक्त्वा योगेन सिद्धयोगिनी ॥
वन्धुव शैलकन्या सा साध्वी च भर्तृनिन्द्या ।
कालेन कृष्णतपसा शङ्करं प्राप शङ्करी ॥
श्रीकृष्णो हि गुरुः शम्भोः परमात्मा परात्परः ।
कृष्णस्य वरपुत्रोऽयं स्वयमेव टहस्यतिः ।
अतो हेतोः सुरगुरुर्गुरुपुत्रः शिवस्य च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
(पुरोहितः । मन्त्रपालके तु चि । यथा, ऋग्वेदे ।
४ । ५० । ७ ।

“टहस्यतिं यः सुभृतं विभर्ति ॥”

“टहस्यतिं टहतां महतां मन्त्राणां पालयितारं
देवं उत्तलचरणं पुरोहितं वा ।” इति तंज्ञाये
नायकः ॥)

ट(ट)हस्यतिचक्रं, स्त्री, (टहस्यतेः चक्रम् ।)
टहतां शुभाशुभज्ञानार्थं टहस्यतिसप्ताकारकालीन-
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रयुक्तनराकारचक्रम् ।
यथा,—

“श्रीर्षे चत्वारि राण्यं जलधिरपि करे दक्षिणे
चापि सौख्यं

चैकं कञ्चि विभूतिं मदनशरमितं वक्षसि
प्रीतिसंज्ञम् ।

पादस्थाः षट् च पीडां पुनरपि जलधिवामहस्ते
च नृत्युं

नेत्रे त्रीणि प्रददुः सुखमय निजमे वाक्पतेः
संक्रमर्चात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

वृ, जि अ वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः । (क्वा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) जि, अ, टहाति टहाते ।
वृणः । वृर्णिः । इति दुर्गादासः ।
वे, रे अ स्यूतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
उभ०-सक०-अनिट् ।) स्यूतिस्तनुसन्तानम् ।
रे, ऊयात् । अ, वयति वयते तन्त्रं तन्त्रवायः ।
इति दुर्गादासः ।

वेकटः, पुं. वैकटिकः । मत्स्यभेदः । भेट्की इति
भाषा । युवा । इति मेदिनी । विदूषकः । इति
शब्दरत्नावली । तत्र पवर्गोऽयकारादौ
लिखितः ॥

वेगः, पुं. (विज+वच् ।) प्रवाहः । तत्पर्यायः ।
ओषः २ वेणी ३ धारा ४ । इति हेमचन्द्रः ॥
जवः । तत्पर्यायः । रंहः २ तरः ३ रयः ४
खहः ५ । इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ५ ।
१०८ ।

“नृत्तोवेः नृत्तते शोभं नदौ वेगेन नृत्तति ॥”)

महाकाव्यपलम् । इति मेदिनी । रेतः । इति
हेमचन्द्रः । मूत्रविहादिनिर्गमप्रवृत्तिः । इति
भरतः । संस्कारविशेषः । यथा,—

“अर्शादयोऽष्टौ वेगास्त्रयस्कारो मरुतो

गुहाः ।

अष्टौ अर्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि ॥

अर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च द्रवत्वञ्च गुरुत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिण्येते चतुर्दश ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥ * ॥

(यथा, भागवते । ७ । ८ । २५ ।

“ततोऽभिपद्याभ्यहनन्महासुरो

रुधा वृसिंहं गदयोर्ववेगया ॥”)

वेगधारणनिषेधो यथा,—

“वेगरीधो न कर्तव्यश्चान्यत्र क्रोधवेगतः ॥”

इति आङ्गिकतत्त्वप्रवृत्तिविष्णुधर्मात्तरवचनम् ॥

अपि च ।

“स्वभावतः प्रवृत्तानां मलादीनां जिजीविषुः ।

न वेगान्धारयेद्द्वीरः कामादीनाञ्च धारयेत् ॥”

इति राजवल्गवः ॥

वेणः

वेगनाशनः, पुं, (वेगस्य नाशनं येन ।) श्लेष्मा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

वेगसरः, पुं, (वेगेन सरति गच्छतीति । स् +
अच् ।) वेगगामिहयः । तत्पर्यायः । वेसरः २
अश्वतरः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

वेगितः, चि, (वेगः सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वा-
दितच् ।) वेगविशिष्टः । यथा, आयुर्वेदीये ।
“न वेगितोऽन्यसिद्धिः स्यात् नाजित्वा साध्य-
मामयम् ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

वेगिहरिणः, पुं, (वेगी वेगवान् हरिणः ।)
श्रीकारी नृगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेगी, [नृ] चि, (वेगोऽस्यास्तीति । वेग + इनिः ।)
वेगवान् । तत्पर्यायः । जङ्घाकारिकः २
जाङ्घिकः ३ तरखी ४ त्वरितः ५ प्रजवी ६
जवनः ७ जवः ८ । इत्यमरः ॥ (यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । २० । १४ ।

“अथास्व वेगिनः सन्ति रथा वायुजवा मम ॥”
श्वेनपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेचा, स्त्री, (विच पृथक्भावे + अच् । टाप् ।)
मूत्रम् । विचिलिधौ च पृथक्त्वे इत्यस्मात्
अन्तत आप् । यथा । वेचा मूत्रस्य वेतनम् ।
इति हलायुधः ॥

वेजानी, स्त्री, (विज + अच् । तमानयतीति । आ
+ नी + डः । गौरादित्वात् डीष् ।) सोमराजी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेङ्, स्त्री, (विङ् + अच् ।) सान्द्रविच्छिन्नचन्दनम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेङ्गा, स्त्री, (वेङ् + टाप् ।) नौका । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वेङ्गीति कश्चित् पाठः ॥

वेङ्गमिका, स्त्री, रोटिकाविशेषः । यथा,—
“माषपिष्टिकया पूर्णगर्भा मोधूमचूर्णतः ।
रचिता रोटिका सैव प्रोक्ता वेङ्गमिका बुधैः ॥
भवेद्देष्टुमिका वक्ष्या दृष्ट्या रक्ष्यानिनापहा ।
उष्णा संतर्पणी गुर्वी दृष्ट्या शुक्रला परम् ॥
भिन्नमूत्रमलास्तन्मेदःपित्तकफप्रदा ।
गुदकीलाहृतश्वासयक्कूलानि नाशयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वेण, ऋ च निशामने । वादिनादानगमनज्ञान-
चिन्तासु । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-
सक०-सैट् ।) ऋ, अविवेकत् । च, वेणति
वेणते । निशामनं चाक्षुषज्ञानम् । वादिनं
सुरजादि तस्यादानं वादिनादानम् । वादिनं
वादित्रविषयक्रिया इत्येकोऽर्थः । इत्येके । इति
दुर्गादासः ॥

वेणः, पुं, (वेण + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु अश्वज्यां वेदेहकाज्जातः । यथा,—
“वेदेहकेन त्वमश्वज्यासुतपन्नो वेण उच्यते ॥”

इति मानवे । १० । १६ ॥

वेतायुगीयस्यैवंप्रीयचतुर्थनृपः । स तु पृथु-
राजपिता । यथा, विष्णुपुराणे ।

“सतृपुत्रेण तु जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।

पुत्रास्त्रो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥”
तेन सुपुत्रेण नृतवेणदक्षिणहस्तमन्यनजातेन
पृथुना । इति शुद्धितत्त्वम् ॥

वेणिः, स्त्री, (वी + “वीव्याञ्चरिभ्यो निः । ” उणा०
४ । ४८ । इति निः । पृथोदरादित्वात् णत्वम् ।)
प्रोषितभर्तृकादिधार्यकेशरचनाविशेषः । इति
भरतः ॥ विरहिणीवद्वकचः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । १४ । ३० ।

“तत्र निव्यविहितोपहृतियु
प्रोषितेषु पतिषु दुर्योधिताम् ।
गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभव-
न् प्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥”

तत्पर्यायः । प्रवेणिः २ । इत्यमरः ॥ वेणी ३
प्रवेणी ४ । इति भरतः ॥ वेणिका ५ । इति
शब्दमाला ॥ जलसम्बद्धः । इति जटाधरः ॥
यथा । प्रयागे गङ्गायमुनासरस्वतीमेलनं
त्रिवेणी ॥

वेणिका, स्त्री, (वेणि + कन् । टाप् ।) केशवन्धन-
विशेषः । इति शब्दमाला ॥

वेणिवेधनी, स्त्री, जलौका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वेणिमाधवः, पुं, प्रयागस्थपाषाणमयचतुर्भुज-
देवताविशेषः । इति लोकप्रसिद्धः ॥

वेणी, स्त्री, (वेणि + वा डीष् ।) प्रवेणी । चुलेर
विजणी इति भाषा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायो
वेणिशब्दे द्रष्टव्यः । (यथा, कुमारे । २ । ६१ ।
“तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सेनापत्यमुपेत्य वः ।
मोच्यते सुरवन्देनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥”)
देवतादृष्टव्यः । इत्यमरः ॥ मेघी । प्रवाहः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ नदीविशेषः । इति मेदिनी ॥
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—

पृथुरुवाच ।

“कृष्णावेण्योस्तटादयस्साच्छिवविष्णुगणैः पुरा ।
वणिक्शरीरात् कलहा निरस्ता कथिता
त्वया ॥

प्रभावस्तु तयोर्नद्योः किंवा ज्ञेयस्य तस्य वा ।
तस्मै कथय सर्वज्ञ ! विस्मयोऽत्र महान् मम ॥
नारद उवाच ।

कृष्णा कृष्णतनुः साक्षाद्देवी साक्षात्तमहेश्वरः ।
तत्सङ्गमप्रभावस्तु नालं वस्तु चतुर्मुखः ॥
तथापि तत्समुत्पत्तिं कीर्तयिष्यामि ते शृणु ।
चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वं मनोर्देवपितामहः ॥
स ह्यद्रिप्रिखरे रम्ये यजनायोद्यतोऽभवत् ।
स कृत्वा यज्ञसम्भारान् सर्वदेवगणैर्वृतः ॥
युक्ता हरिहराभ्यां हि तज्जिरेः प्रिखरं ययौ ।
भ्रमादयो मुनिगणा सहूर्तं ब्रह्मदेवते ॥

तस्य दीक्षाविधानाय समाजं चक्रुरादृताः ।
अथ ज्येष्ठां स्वरां पत्नीमाहूयाश्चक्रुरीश्वराः ॥
सा प्रनैराययौ तावत् भृगुर्विष्णुमुवाच ह ॥

भृगुरुवाच ।

विष्णो स्वरा त्वयाहूता साप्यायाति न हि
त्वम् ॥

सहूर्तातिक्रमे चैव कार्यो दीक्षाविधिः कथम् ॥

वेणी

विष्णुरुवाच ।

नायाति चेत् स्वरा प्रीतिं गायन्त्रात्र विधीयताम् ।
एवापि न भवेदस्य भाव्या किं पुण्यकर्मणि ॥

नारद उवाच ।

एवमेव हि रुद्रोऽपि विष्णुवाक्यममन्यत ।
तच्छ्रुत्वा स भृगुर्वाक्यं गायत्रीं ब्रह्मणस्तदा ॥
निवेष्ट्य दक्षिणे भागे दीक्षाविधिमथाकरोत् ।
यावद्दीक्षाविधिं तस्य विधेश्चक्रुर्मुनीश्वराः ॥
तावदभ्यासयौ तत्र स्वरा यज्ञस्थले नृप ।
ततस्तां दीक्षितां दृष्ट्वा गायत्रीं ब्रह्मणा सह ।
सपत्नी सा परा क्रोधात् स्वरा वचनमब्रवीत् ॥

स्वरोवाच ।

अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्यानाश्च यतिक्रमः ।
त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम् ॥
मदासने कनिष्ठेयं भवद्भिः सन्निवेशिता ।
तस्मात् सर्वे जङ्गीभूता नदीरूपा हि निश्चितम् ॥
इयञ्च दक्षिणे भागे ह्युपविष्टा मदासने ।
तस्मात्लोकं सदादृष्ट्या तनुरूपास्तु निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततस्तच्छापमाकर्ण्य गायत्रीं कम्पिताधरा ।
समुत्थायाश्रपदे वैवाक्यमाणापि तां स्वराम् ॥

गायन्त्रुवाच ।

तव भर्ता यथा ब्रह्मा ममाप्येष तथा खलु ।
दृष्ट्वा श्रपसि यस्मान्मां भव त्वमपि निम्नगा ॥

नारद उवाच ।

ततो हाहाकृताः सर्वे शिवविष्णुमुखेश्वराः ।
प्रणम्य दण्डवत् भूमौ स्वरां तत्र विजिज्ञपुः ॥
देवा ऊचुः ।

देवि श्रमा वयं सर्वे ब्रह्माद्याश्च त्वयाधुना ।
यदि सर्वे जङ्गीभूता भविष्यामोऽत्र निम्नगाः ॥
तदा लोकत्रयं चेतत् विनश्यति च निश्चितम् ।
अविवेककृतसत्तात् प्रापोऽयं विनिवर्त्तताम् ॥

स्वरोवाच ।

नार्चितो हि गणाध्यक्षो भवद्भिर्यत् सुरोत्तमाः ।
तस्माद्भिन्नं समुत्पन्नमवोधजनितं खलु ॥
नापि मदचनं ह्येतदस्य खलु जायते ।
तस्मात् खांशैर्जङ्गीभूता यूयं भवत निम्नगाः ॥
आवामपि स्थितौ च खांशाभ्यामपि निम्नगे ।
भविष्यावोऽत्र भो देवाः पश्चिमाभिसुखावहे ॥

नारद उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
जङ्गरूपाभवन्नदाः खांशेनैव तदा नृप ।
तस्माद्द्विगुरभूत् कृष्णा वेणी देवो महेश्वरः ॥
ब्रह्मा ककुद्भिनी चान्या पृथगेव बभूव तु ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५६ अध्यायः ॥

अन्यत्र ।

“सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिङ्गजा ।
सत्वरूपा च गङ्गा नयन्ति ब्रह्मनिर्गुणम् ॥
इयं वेणी हि निःश्रेणी ब्रह्मवर्त्म प्रयास्यतः ।
जन्तोर्विभृद्देहस्य अज्ञा अज्ञातस्य च ॥

काशीति काचिदबला सुवनेषु कृष्टा

लोलाकेशविलोलविलोचना च ।

वेणुनं

तद्दीर्घं गच्छ वरणासिरियं तदीया
वेणीति यात्र गदिताक्षयशर्मभूमिः ॥”

इति काशीखण्डे ७ अध्यायः ॥

वेणीरः, पुं, अरिष्टवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेणीसंहारः, पुं, (वेण्याः द्रौपदीवेणिकायाः

संहारो भीमेन मारितदुर्योधनशोणितेन मोचनं
यत्र ।) भट्टनारायणकृतसमाङ्कयुक्तनाटक-
विशेषः । तत्र दुर्योधनकृतकद्रौपदीकेशाकर्षणा-
वधि तद्वधानन्तरं तस्या वेणीवन्धनपर्यन्तविव-
रणमस्ति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

“निषिद्धैरप्येभिलुलितमकरन्दो मधुकरेः

करैरिन्दोरन्तश्चुरित इव सम्मिन्नसुकुलः ।

विधत्तां सिद्धिं नो नयनसुभगामस्य सदसः

प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरञ्जलिरयम् ॥”

वेणुः, पुं, (अज+“अजिह्वरी”यो निच् ।) उणा० ३।
३८ इति युः । सच निच् । अजेर्वीभावो गुणश्च ।)

वंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रामायणे १४।४३।१७।

“तं तु देशमतिरुच्य शैलोदा नाम निम्नगा ।

उभयोत्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः ॥”)

वंशी । इति शब्दरत्नावली ॥ वेणोरुत्पत्ति-
र्यथा,—

“वेणुर्यः शृणु तं विप्र तथापि विदितं तथा ।

द्विज आसीच्छान्तमनाः कृतसान्तपनादिभिः ॥

नाम्ना देवव्रतो दान्तः कर्मकाण्डविशारदः ।

अवेष्णवजनव्रातमध्यवर्ती क्रियापरः ॥

एकदापि न शुश्राव यज्ञेशोऽस्तीति भूपते ।

तस्य गेहमथाभ्यागादेदान्तकृतनिश्चयः ॥

मङ्गलः कोऽपि पूजां स तुलसीदलवारिणा ।

कृतवांस्तु गृहे किञ्चित् फलमूलं न्यवेदयत् ॥

स्नानवारि फलं किञ्चित् तस्मै प्रीत्या ददौ सुधीः ।

अश्रद्धयान्वितं कृत्वा सोऽप्यगृह्णात् द्विजन्मनः ॥

तेन पापेन संजातं वेणुत्वमतिदारुणम् ।

तेन पुण्येन तस्यार्थो मदीयप्रियतां गतः ॥

अधुना सोऽपि राजेव केतुमाले विराजते ।

युगान्ते तु विष्णुपरो भूत्वा ब्रह्मत्वमाप्सति ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ५ अध्यायः ॥

नृपविशेषः । इति मेदिनी ॥

वेणुकं, स्त्री, तोत्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुं, इच्छो

वेणुः । “संज्ञायां कन् ।” ५।३।७। इति कन् ।

चुतवेणुः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।

३६ । ५६ ।

“प्रशेदं बहुधा देव भिन्नं भिन्नं सहस्रशः ।

शिवश्च दारवं पावं द्विदलान् वेणुकान् बहून् ॥”)

वेणुककर्करः, पुं, करीरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेणुजः, पुं, (वेणोर्जायते इति । जन+ङः ।)

वेणुयवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वेणुजात-

मान्ने, त्रि । यथा, भागवते । ३ । १ । २० ।

“वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयम् ॥”)

वंशुभः, पुं, (वेणुं धमतीति । धा+ङः ।)

वेणुवादकः । इत्यमरः ॥

वेणुनं, स्त्री, मरिचम् । इति रत्नमाला ॥ वेणुज-

मिति च पाठः ॥

४८५

वेतसः

वेणुपत्नी, स्त्री, (वेणोरिव पत्नं यस्याः ।) वंश-
पत्नीवृक्षः । तत्पर्यायः । द्विह्रुपर्णी २ नाडी ३
द्विह्रुशिराटिका ४ । इति रत्नमाला ॥

वेणुवीजं, स्त्री, (वेणोर्वीजम् ।) वेणुयवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेणुयवः, पुं, (वेणोर्यवः ।) वंशफलम् । वांशेर
चाउल इति भाषा ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १२।२५।

“तथा वेणुयवाः प्रोक्तास्तद्वन् मर्कटका सुने ॥”)

तत्पर्यायः । वेणुजः २ वेणुवीजम् ३ वंशजः ४

वंशतण्डुलः ५ वंशधान्यम् ६ वंशाङ्कः ७ । अस्य

गुणाः । रुचलम् । कषायत्वम् । कटुपाकित्वम् ।

बहुमूलत्वम् । कफघ्नत्वम् । वातपित्तकरत्वम् ।

सारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“तद्वयवास्तु सरा रुचाः कषायाः कटुपाकिनः ।

वातपित्तकरा उष्णा बहुमूत्राः कफापहाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

वेणुवादः, पुं, (वेणुं वादयतीति । वद+णिच्+

अण् ।) वेणुकः । इति रत्नमाला ॥

वेतः, पुं, वेतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेतनं, स्त्री, (वी+“वीपतिभ्यां तनन् ।” उणा०

३ । १५० । इति तनन् ।) कर्मदक्षिणा ।

माहिना इति मज्जुरि इति च भाषा । तत्-

पर्यायः । कर्मण्या २ विधा ३ भृत्या ४ भूतिः

भर्मे ६ भरणम् ७ भरणम् ८ मूलम् ९

निर्वेशः १० पणः ११ । इत्यमरः ॥ विष्टिः १२ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ७ । १२६ ।

“पणो देवोऽवज्जहस्य घटुत्तहस्य वेतनम् ॥”)

जीवनोपायः । तत्पर्यायः । आजीवः २ जीव-

नम् ३ वार्त्ता ४ जीविका ५ वृत्तिः ६ । इति

हेमचन्द्रः ॥ रूप्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेतसः, पुं, (वे+“वेजस्तुट् च ।” उणा० ३।४४८।

इति असच् । तुङागमश्च ।) लताविशेषः ।

वयसा इति भाषा । इति भरतः ॥ वेति जल-

ज्ञवतां गच्छति इति वेतसः । वील ईलवत्

नान्नीति तसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्-

पर्यायः । रथः २ अभ्युष्यः ३ विदुलः ४ श्रूतः

५ वानीरः ६ वज्रुलः ७ । इत्यमरः ॥ प्रियः ८ ।

इति रत्नमाला ॥ गन्धपुष्पः ९ रथाभः १० वेतसी

११ । इति शब्दरत्नावली ॥ निचुलः १२ दीर्घ-

पत्रकः १३ कलमः १४ मञ्जरीनम्रः १५ सुषेणः

१६ गन्धपुष्पकः १७ । (यथा, भागवते । ३।२।१७।

“कदम्बवेतसनलनीपवज्रुलकैर्दृतम् ॥”)

अस्य गुणाः । खादे कटुत्वम् । शीतत्वम् ।

भूतरक्तपित्तोद्भवरोगकुक्षदोषनाशित्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अस्य पर्यायगुणाः ।

“वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वानीरो रञ्जनस्तथा ।

अभ्युष्यश्च विदुलो रथः श्रूतश्च कीर्तितः ॥

वेतसः श्रूतलो दाहशोथार्शोर्धोनिरुग्गणान् ।

हन्ति वीसर्पकृशासपित्ताक्षरिकफानिजान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

जलवेतसस्य पर्यायगुणाः । अथ जलवेतसः ।

“निकुक्षकः परिचाधो नादेयो जलवेतसः ।

वेतालः

जलजो वेतसः श्रूतः संग्राही वातकोपनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(जलजाताभिः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५८ । ५ ।

“हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥”

“वेतसोऽपस्मवोऽस्मिः ।” इति तद्गायत्री

सायणः ॥)

वेतसान्नः, पुं, (वेतसप्रधानोऽन्नः ।) अन्नवेतसः ।

इति जटाधरः ॥

वेतसी, स्त्री, वेतसः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे । १ ।

“रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कलते ॥”)

वेतखान्, [त] त्रि, (वेतसाः सन्त्यत्र । “कुमुदनद्वे-

तलेभ्यो ङमत्तुप् ।” ४ । २ । ८७। इति ङमत्तुप् ।

“मादुपधायाः ।” ८ । २ । ६ । इति मस्य

वत्वम् ।) वेतसलतावहुलदेशः । इत्यमरभरतौ ॥

वेतालः, पुं, द्वारपालकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भूताधिष्ठितशवः । इत्यमरः ॥ मल्लभेदः । इति

भरतः ॥ शिवगणाधिपविशेषः । यथा,—

सगर उवाच ।

“कोऽसौ भैरवनामाभूत् को वा वेतालसंज्ञकः ।

कथं वा तौ शरीरेण मानुषेण गणाधिपै ।

अभूतां द्विजशार्दूल तन्मे वद महासुने ॥

श्रीश्रीर्व उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि महाकालस्य भङ्गिणः ।

भैरवस्यापि चरितं वेतालस्य महात्मनः ॥

सोऽसौ भङ्गी हरसुतौ महाकालोऽपि भर्गजः ।

तावेव गौरौशापेन संभूय नरयोनिजौ ।

वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां नृपवेश्मनि ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

श्रीदेवुवाच ।

“ममैव मानुषी मूर्त्तिरियं वृषभकेतन ! ।

विश्रामि तेऽत्र वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥

प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।

महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं समुपस्थितः ॥

ततः सापर्ण्याविष्टा देवी तारावती सती ।

कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्सुदा ॥

तस्मिन् कालेऽभवद्भर्मा कापाली चास्थिमाल्य-

धृक् ।

कामावसाने तस्यास्तु सदो जातं सुतद्वयम् ॥

अभवन्नृपशार्दूल तथा प्राखाण्डगाननम् ।

अथ तारावती देवी सुतौ दृष्ट्वा क्षितिस्थितौ ॥

भूमौ मलिनवेशेन मन्थुना समुपाविशत् ।

भर्तुरागमनं शश्वत् काङ्क्षन्ती भर्माभाषितम् ॥

अथ क्षणान्महाभागः स राजा चन्द्रशेखरः ।

प्रासाददृष्टे आगच्छद्दृष्टुं तारावतीं तदा ॥

ददर्श पतितां भूमौ सुतकेशीं निरुत्सवाम् ।

सुतौ च पतितौ भूमौ चन्द्रसूर्यसमप्रभौ ॥

वानरास्त्यौ स दृष्टे पदचोभं वृषस्य च ।

ततः स राजा न्यगदत् तं सुनिं प्रहसन्सुदा ॥

पालयिष्ये शम्भुसुतौ यथा लभ्यं सदैव हि ।

किन्वेतौ सुनिशार्दूल त्वं संस्मृत्य यथाविधि ॥

अथैव उवाच ।

ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनानुवृत्तम् ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् वीरः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नाम देवर्षिर्ब्रह्मणः सुतः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

वेतालभट्टः, पुं, राजविक्रमादित्यस्य नवरत्नान्त-
र्गतरत्नविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिः क्षपणकामरसिंहशङ्ख-
वेतालभट्टघटकपर्णकालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो वृषतेः सभायां
रत्नानि वै वररत्निर्नव विक्रमस्य ॥”

इति नवरत्नश्लोकः ॥

वेत्ता, [क्व] चि, ज्ञाता । वेत्तीति विदधातोस्तृण-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, हितोपदेशे ।

“यथा खरश्चन्दनभारवाही

भारस्य वेत्ता नतु चन्दनस्य ॥”)

वेत्तः, पुं, (वी + “गुष्टवीपचीति ।” उणा० ४ ।
१६६ । इति चः ।) खनामख्यातवृत्तः । तत्प-
र्यायः । वेतः २ योगिदण्डः ३ सुदण्डः ४ ऋदु-
पर्वकः ५ ॥ (यथा, शाकुन्तले । ५ ।

“आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता
या वेत्तव्यधिरवरोधयद्गेषु राज्ञः ॥”)

स तु पञ्चविधः । तेषां गुणाः । शीतलत्वम् ।
कषायत्वम् । भूतपित्तहरत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तस्यायं वेताग् इति ख्यातम् ।
तद्गुणाः । दीपनत्वम् । रुच्यत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तकफनाशित्वम् । तत्फलगुणाः । वातपित्त-
नाशित्वम् । अम्लत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
असुरविशेषः । तस्य प्रमाणं वेत्तासुरशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

वेत्तकीयः, चि, (वेत्त + “नडादीनां कुक् च ।” ४ ।
२।६१ । इति कुक् ङञ् ।) वेत्तसमूहयुक्तदेशादिः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (एकचक्रा नगरी तु
वेत्तप्राचुर्यवत्त्वेन तदाख्ययापि प्रसिद्धा । यथा,
महाभारते । १ । १६१ । ६ ।

“वेत्तकीयगृहे राजा नाथं नयमिहास्थितः ।

उपायं तं न कुर्वते यत्नादपि स मन्दधीः ॥”)

वेत्तधरः, पुं, (वेत्तस्य धरः ।) द्वारपालः । इति
हलायुधः ॥ यष्टिधारके, चि ॥

वेत्तधारकः, पुं, (वेत्तस्य धारकः ।) द्वारपालः ।
इति जटाधरः ॥

वेत्तवती, स्त्री, नदीविशेषः । इत्यमरः ॥ सा तु
मालवदेशात् कालपीनासनगरे यमुनायां
मिलिता । वेत्तासुरमाता । यथा, वराहपुराणे ।
“वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥”

वेत्तहा, [न] पुं, (वेत्तं हतवान् । हन + क्तिप् ।)
इन्द्रः । इत्यमरः ॥

वेत्तावती, स्त्री, वेत्तवती नदी । यथा,—

“तत्रान्या दधते जलं सुमधुरं कान्तिप्रदं पुष्टिदं
वृष्यं दीपनपाचनं बलकरं वेत्तावती तापिनी ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेत्तासनं, स्त्री, (वेत्तस्यासनम् ।) वेत्तनिर्मिता-
सनम् । तत्पर्यायः । आसन्दी २ । इति हेम-
चन्द्रः ॥

वेत्तासुरः, पुं, (वेत्तनामकोऽसुरः ।) खनाम-
ख्यातासुरः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

महातपा उवाच ।

“आसीद्वाजा पुरा राजन् सिन्धुद्वीपः प्रताप-
वान् ।

वारुणांशो महाराजोऽसौऽरुणोऽतपसि स्थितः ॥

पुत्रो मे शत्रुनाशाय भवेदिति नराधिपः ।

एवं कृतमतिः सोऽथ महता तपसा खकम् ।

कलेवरं स्थिरो भूत्वा शोधयामास सुव्रतः ॥

प्रजापाल उवाच ।

कथं तस्य द्विजश्रेष्ठ शक्रेणापकृतं भवेत् ।

येनासौ तद्दिनाशाय पुत्रमिच्छन् व्रते स्थितः ॥

महातपा उवाच ।

सोऽन्यजन्मनि पुत्रोऽभूत् त्वष्टुर्वलवतां वरः ।

अवध्यः सर्वशस्त्रैर्घैरपां केनेन नाशितः ॥

जलफेनेन निहितस्तस्मिन्नयमवाप्नुयात् ।

पुणर्ब्रह्मान्वयो जातः सिन्धुद्वीपेति संज्ञितः ॥

स तेपे परमं तीव्रं शक्रवैरमसुखरन् ।

ततः कालेन महता नदी वेत्तवती शुभा ॥

मातुषं रूपमास्थाय सालङ्कारा मनोरमम् ।

आजगाम यतो राजा तेपे परमकं तपः ॥

तां दृष्ट्वा रूपसम्यग्नां स राजा क्रुद्धमानसः ।

उवाच कासि सुश्रोणि सख्यं कथय भामिनि ॥

ननुवाच ।

अहं जलपतेः पत्नी वरुणस्य महात्मनः ।

नाम्ना वेत्तवती पुण्या त्वामिच्छन्तीह आगता ॥

साभिलाषां परस्त्रीं यो भजमानां विस्मर्षयेत् ।

स पापपुरुषो ज्ञेयो ब्रह्महत्याश्च विन्दति ॥

एवं ज्ञात्वा महाराज भजमानां भजस्व माम् ।

एवमुक्तस्तथा राजा साभिलाषोपसुक्तवान् ॥

तस्य सद्योऽभवत् पुत्रो द्वादशार्कसमप्रभः ।

वेत्तवत्युदरे जातो नाम्ना वेत्तासुरोऽभवत् ॥

बलवानतितेजस्वी प्रागुच्योतिषः पतिर्भवेत् ।

स कालेन युवा जातो बलवान् दृढविक्रमः ॥

महायोगेन संयुक्तो जिगाय च वसुन्वराम् ।

सप्तद्वीपवतीं पञ्चाक्षरपर्वतमारुहन् ।

तत्रेन्द्रं प्रथमं जिग्ये पञ्चादभिं यमं ततः ॥”

इति वराहपुराणे देवोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

वेत्ती, [न] पुं, (वेत्तोऽस्यास्तीति । वेत्त + इनिः ।)

द्वारपालकः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेत्तयुक्ते, चि ॥

वेत्त, ऋ ङ याच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-

आत्म०-द्विक०-सेट् ।) ङ, वेयते । इति दुर्गा-

दासः ॥

वेदः, पुं, (विद + घञ् ।) विष्णुः । यथा,—

“वेदो वेदविद्वज्ज्ञो वेदाज्ञो वेदवित् कविः ॥”

इति विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥

वृत्तम् । इति मेदिनी ॥ कचित् पुस्तके वित्त-

मित्यपि पाठः । यज्ञाङ्गम् । इति नानार्थरत्न-

माला ॥ मीनशरीरावच्छेदेन भगवद्वाक्यम् ।

इति व्यायशास्त्रम् ॥ धर्मब्रह्मप्रतिपादकमपौ-
रुषेयवाक्यम् । इति वेदान्तशास्त्रम् ॥ ब्रह्मसुखं-
निर्गतधर्मज्ञापकशास्त्रम् । इति पुराणम् ॥
तत्पर्यायः । श्रुतिः २ आम्नायः ३ । इत्य-
मरः ॥ ऋन्दः ४ ब्रह्म ५ निगमः ६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रवचनम् ७ । इति जटा-
धरः ॥ *॥ वेदस्य प्रादुर्भावो । यथा । कदाचित्
कथं ख्यामीति ध्यायतो ब्रह्मणो मुखचतु-
ष्टयेभ्यश्चत्वारो वेदाः प्रादुरासन् । यथा । एक-
विंशतिशाखात्मक-ऋक् १ शतशाखात्मक-
यजुः २ सहस्रशाखामयसाम ३ नवशाखा-
मयाथर्व ४ । इति पुराणम् ॥ अपि च ।

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“तस्मादष्टादिभिर्भिन्नाद्ब्रह्मणोऽन्यत्तज्जन्मनः ।

ऋचो बभूवुः प्रथमं प्रथमाददनाम्बुने ॥

जवापुष्पनिभाः सद्यस्तेजोरूपा ह्यसंवृताः ।

पृथक् पृथग्विभिन्नाश्च रजोरूपा महात्मनः ॥

यजूंषि दक्षिणादक्षादनिबद्धानि कानिचित् ।

यादृक्कवणं तथा वर्णान्यसंहतिचराणि वै ॥

पश्चिमं यद्विभोर्वक्त्रं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

आविर्भूतानि सामानि ततः कुन्दसितान्यथा ॥

अथर्वानमशेषेण शृङ्गाङ्गनचयप्रभम् ।

घोराघोरस्वरूपं तदाभिचारिकशान्तिमतम् ॥

उत्तरात् प्रकटीभूतं वदनात्तु वेधसः ।

मुखं सत्त्वतमःप्रायं सौम्यासौम्यस्वरूपवत् ॥

ऋचो रजोगुणाः सत्त्वं यजुषाश्च गुणो मुने ।

तमोगुणानि सामानि तमःसत्त्वमथर्वसु ॥

एतानि ज्वलमानानि तेजसाप्रतिमेन वै ।

पृथक् पृथगवस्थानं भाञ्जि पूर्वमिवाभवत् ॥

ततस्तदाद्यं यत्तेज ओमित्युक्ताभिश्चरते ।

तस्यानुभावादत्तेजस्तमांस्यावृत्य संस्थितम् ॥

यथा यजुर्मयं तेजो यच्च साम्नां महासुने ।

एकत्वमुपयातानि परतेजसि संश्रयात् ॥

शान्तिकं पौष्टिकश्चैव तथा चैवाभिचारिकम् ।

ऋगादिषु लयं ब्रह्मंस्त्रितयं त्रिष्वयामगत् ॥

ततो विश्वमिदं सद्यस्तमोनाशात् सुनिर्मलम् ।

वभावतीव विप्रर्षे तिरश्चोर्द्धमधस्तथा ॥

ततस्तन्मण्डलीभूतं क्वान्दसं तेज उत्तमम् ।

परेण तेजसा ब्रह्मन् ! एकत्वमुपगम्य तत् ॥

आदित्यसंज्ञामगमदादावेव यतोऽभवत् ।

विश्वस्यास्य महाभाग कारणश्चायथात्मकम् ॥

प्रातर्मध्यन्दिने चैव तथा चैवापराह्निके ।

त्रयी तपति सा कावे ऋग्यजुःसामसंज्ञिता ॥

ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्णे भध्याह्ने च यजूंषि वै ।

सामानि चापराह्णे तु तपन्ति सुनिसत्तमम् ॥

शान्तिकं ऋचु पूर्वाह्णे यजुः खग्वृचपौष्टिकम् ।

अपराह्णे स्थितं नित्यं सामस्त्वेवाभिचारिकम् ॥

खद्यौ च ऋद्धयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।

रुद्रः साममयोऽन्ते च तस्मात्तस्या शुचिर्धनिः ॥

तदेवं भगवान् भाखान् वेदात्मा वेदसंस्थितः ।

वेदविद्यात्मकश्चैव परः पुरुष उच्यते ॥”

सर्गस्थित्यन्तहेतुः स रजःसत्त्वादिकेर्गुणैः ॥

आश्रित्य ब्रह्मविद्यादिसंज्ञामभ्येति शाश्वतः ॥
 वेदेः स वेदाः स तु वेदस्मृति-
 रस्मृति-राद्योऽखिलविश्वस्मृतिः ।
 विश्वाश्रयं व्योतिरवेदवर्मा
 धर्मावदातः परमः परेभ्यः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे सूर्यमाहात्म्ये सूर्यो-
 त्पत्तिनामाध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।
 “अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजाः ।
 पराशरमुतो यासः कृष्णवैपायनोऽभवत् ॥
 ए सव सर्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शकः ।
 पाराशर्यो महायोगी कृष्णवैपायनो हरिः ॥
 आराध्य देवमौशानं दृष्ट्वा सामं त्रिलोचनम् ।
 तत्प्रसादादसौ यासो वेदानामभवत् प्रभुः ॥
 अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदपारगान् ।
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ॥
 पैलं तेषां चतुर्थश्च पञ्चमं मां महासुनिः ।
 ऋग्वेदश्रावकं पैलं प्रजग्राह महासुनिः ॥
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ।
 जैमिनिं सामवेदस्य श्रावकं सोऽन्यपद्यत ॥
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुश्च सप्तमम् ।
 इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्तत्तुर्वा यकल्पयत् ।
 चातुर्होत्रमभूद्यस्मिंस्तेन यज्ञमपाकरोत् ॥
 अथर्ववेदं यजुर्भिः स्यादगृभिर्होत्रं द्विजोत्तमाः ।
 औज्ञात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वश्चाप्यथर्वभिः ॥
 ततः स ऋच उद्भूत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः ।
 यजुर्भि च यजुर्वेदं सामवेदश्च सामभिः ॥
 एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।
 शाखानान् शतेनाथ यजुर्वेदमप्यपाकरोत् ॥
 सामवेदं सहस्रेण शाखानाश्च विभेदतः ।
 अथर्वान्मथो वेदं विभेद नवकेन तु ॥
 मेदैरष्टादशैर्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः ।
 योऽयमेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्वं पुरातनात् ॥
 ओंकारो ब्रह्मणो जातः स दोषविषप्रोघनः ।
 वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः ॥
 स गीयते वरो देवो यो वेदेन स वेदवित् ।
 एतत् परतरं ब्रह्मव्योतिरानन्दसुत्तमम् ॥
 वेदवाक्योदितं तत्त्वं वासुदेवं परं पदम् ।
 वेदवेद्यमिदं वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः ॥
 अवेदं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः सदेश्वरः ।
 स एव वेदो वेदश्च तमेवाश्रित्य सुच्यते ॥
 इत्येतद्वचरं वेदमोक्षारं वेदमथयम् ।
 अत्रेदं विनाजाति पाराशर्यो महासुनिः ॥”
 इति कौर्म्ये ४६ अध्यायः ॥ * ॥
 वेदाध्ययनपात्रं यथा,—
 यास उवाच ।
 “एवं दृष्ट्वादिभिर्युक्तं श्रौचाचारसमन्वितः ।
 आहूतोऽध्ययनं कुर्यादौचमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 नित्यमुदतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुचरितः ।
 आस्थितामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं
 गुरोः ॥
 प्रतिश्रवणसम्भावे श्यानी न समाचरेत् ।

नासीनी न च सुज्ञानी न तिष्ठन्न पराङ्मुखः ॥
 नीचं श्रयासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥
 नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 न चेवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् ॥
 गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
 कर्णो तत्र पिधातयौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥
 दूरस्थो नार्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 न चेवास्तोत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत् सन्निधौ ॥
 उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
 मार्जनं लेशनं नित्यमङ्गानां वै समाचरेत् ॥
 नास्य निम्नाल्यशयनं पादुकोपान्हावपि ।
 नाक्रामेदासनश्चास्य क्वायादीन् वै कदाचन ॥
 साधयेदङ्गकाष्ठादीन् लब्ध्वास्मै निवेदयेत् ।
 अनाष्टच्छन्न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥
 न पादौ धावयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
 जृम्भितं हसितञ्चैव कण्ठपावरणं तथा ॥
 वर्जयेत् सन्निधौ नित्यमवस्फोटनमेव च ।
 यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ॥
 आसीताधो गुरोर्दम्भे फलके वा समाहितः ।
 आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कथञ्चन ॥
 धावन्तमनुधावेत्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।
 गोऽश्वोऽयानप्रासादप्रसारेषु कटेषु च ॥
 आसीत् गुरुणा सार्द्धं शिलाफलकनीषु च ।
 जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यात्माक्रोधनः
 शुचिः ॥
 प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितकारिणीम् ।
 गन्धं माल्यं रसं कन्यां शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ॥
 अभ्यङ्गश्चाङ्गनोपानच्छत्रधारणमेव च ।
 कामं लोभं भयं निद्रां गीतं वादित्रनृत्यकम् ॥
 आतर्जनं परीवादं स्त्रीप्रेचालभनन्तथा ।
 परोपघातपेशुन्यं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
 उदकुम्भं सुमनसो गोशङ्खनृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्व्यावर्दानि भैक्षश्चाहारमाचरेत् ॥
 कृतञ्च लवणं सर्वं वर्ज्यं पर्युषितञ्च यत् ।
 अमृतदण्डं सततं भवेद्भीतादिनिस्पृहः ॥
 नादित्यं वै समीक्षेत् नाचरेद्दन्तधावनम् ।
 एकान्तमशुचिस्त्रीभिः शृद्धान्यैरभिभाषणम् ॥
 गुरुच्छिष्टं भैषजार्हं प्रयुञ्जीत न कामतः ।
 मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्दि कथञ्चन ॥
 न कुर्यान्मानसं विप्रं गुरोस्त्यागे कथञ्चन ।
 मोहाद्वा यदि वा लोभात्तत्तेन पतितो भवेत् ॥
 लौकिकं वैदिकश्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
 आदहीत यतो ज्ञानं तन्न इह्येत् कदाचन ॥
 गुरोरप्यवलम्बस्य कार्याकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य मनुष्यागं समब्रवीत् ॥
 गुरोर्गुरोः सन्निहिते गुरुवदृत्तिमाचरेत् ।
 न चाविद्वद्गुरुणा खान् गुरुनभिवादयेत् ॥
 विद्यागुरुव्येतदेव नृत्यतृप्तिस्त्रयोनिषु ।
 प्रतिषेधाम चाधर्मा द्विजस्योपदिशत्स्वपि ॥
 श्रेयः खगुरुवदृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु दारेषु गुरोश्चैव खनन्धुषु ॥

बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अध्यापयन् गुरुमुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥
 उत्सादनं वा गात्राणां स्तपनोच्छिष्टभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोः श्रौचमेव च ॥
 गुरुवत् प्रतिपूज्यास्तु सवर्णा गुरुवस्तथा ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥
 अभ्यङ्गनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या न कार्याणि केशानाश्च प्रसाधनम् ॥
 गुरुपत्नीन् युवतीं नाभिवादेत पादयोः ।
 कुर्वीत वन्दनं भूमावेधोऽहमिति च ध्रुवन् ॥
 विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहश्चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥
 मातृसखा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितुः स्वसा ।
 प्रपूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्यया ॥
 भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाह्वयह्वयपि ।
 विप्रस्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥
 पितुर्भगिन्यां मातुश्च न्यायस्याश्च स्वसर्थपि ।
 मातृवदृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥
 एवमाचारसम्पन्नमात्मवश्यमदात्मिकम् ।
 वेदमध्यापयेद्गर्भं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥
 तथा चिरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्दिशन् ।
 हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्त्वेवं ततो गुरुः ॥
 आचार्यपुत्रः शुश्रूष्यर्चनदो धार्मिकः शुचिः ।
 आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुरध्याया दश धर्मतः ॥
 कृतञ्च तथाद्रोही मेधावी शुभकर्मरः ।
 आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याया द्विजातयः ।
 एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र तु यथोदितात् ॥” * ॥
 वेदाध्ययनविधिर्यथा,—
 “आचम्य संयतो नित्यमधीयीत उदङ्मुखः ।
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥
 अधीष्व भो इति ब्रूयादिरामोऽस्त्विति चारमेत् ।
 प्राक् भूतान् पर्युपासीनः पवित्रेणैव पावितः ॥
 प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्विजाः ॥
 कुर्यादध्यापनं नित्यं स ब्रह्मादीन् पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां देवश्चक्षुः सनातनः ॥
 अधीतानध्ययन्नित्यं ब्राह्मण्याह्वीयतेऽन्यथा ।
 अधीयीत ऋचो नित्यं चरिहृत्वा सदेवताः ॥
 प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदेवताः ।
 यजुष्यधीते नित्यं दध्ना प्रीणाति देवताः ॥
 सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ।
 अथर्वार्जिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ॥
 धर्मार्थश्च पुराणानि मांसैस्तर्पयते सुरान् ।
 अपां समीपे प्रयतो नैत्यिकं विधिमाश्रितः ॥
 गायत्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ।
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दद्यावरासु ॥
 गायत्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्तितः ॥
 गायत्रीश्चैव वेदाश्च तुलयातोलयत् प्रभुः ।
 एकतस्तुरो वेदान् गायत्रीश्च तथैकतः ॥
 ओंकारमादितः कृत्वा आहूतोऽस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सावित्रीमेकाग्रः अह्वयान्वितः ॥
 पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवःस्वःसनातनाः ।

वेदः

महायाज्ञतयस्त्रिः सर्वशुभनिर्वहणाः ॥
 प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सत्त्वं रजस्तमस्त्रिः क्रमाद्वाहृतयः स्मृताः ॥
 ॐकारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचरम् ।
 एष मन्त्रो महाभागः सारासार उदाहृतः ॥
 योऽधीतेऽहन्त्यहन्त्यां सावित्री वेदमातरम् ।
 विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
 गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी ।
 न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय मुच्यते ॥
 आचरणस्य च माघस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
 आषाढां प्रौष्ठपदां वा वेदोपकरणे स्मृतः ॥
 उत्सृज्य ग्रामनगरं मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ।
 अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥
 पुष्टे तु कृन्दां कुर्याद्बहिर्मुखं यद्विजः ।
 माघशुक्लस्य तु प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥
 कृन्दांस्तु भयो जप्यात् शुक्लपक्षे तु वै द्विजः ।
 वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षे तु मानवः ॥*॥
 इमानि त्वमनध्यायानधीयानो विचक्षणः ।
 अध्यापनञ्च कुर्वाणो अभ्यस्यन्नपि यत्नतः ॥
 कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
 विद्युत्क्षनितसर्पेण महोल्कानाञ्च संज्ञवे ॥
 आकालिकमनध्यायमेतेष्वहं प्रजापतिः ।
 एतान्भ्युदितान् विद्याद्यदा प्रादुर्भूताग्निषु ॥
 तदा विद्यादनध्यायमवृत्तौ चात्र दर्शने ।
 सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥
 नित्यानध्याय एव स्यादग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मेनेपुण्यकामानां पूतिगन्धेषु नित्यशः ॥
 अन्तःश्रवणते ग्रामे वृषलस्यैव सन्निधौ ।
 अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥
 उदके मध्याह्ने च विष्णुसूत्रस्य विसर्जने ।
 उच्छिष्टः श्राद्धं सुक्तेव मनसापि न चिन्तयेत् ॥
 प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोद्दिष्टस्य केतनम् ।
 त्राहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म रात्रौ रात्रौ च स्तके ॥
 यावदेकान्तदुष्टस्य स्नेहो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥
 श्रयानः प्रौढपादश्च तथा चैवावशक्यः ।
 नाधीयीतामिधं जम्घा स्तकात्नादमेव च ॥
 निराहारे वाणशब्दे सन्ध्योरुभयोरपि ।
 अमावास्याचतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टमीषु च ॥
 उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रमन्त्रासु च रात्रिषु ॥
 मार्गशीर्षे तथा पौषे माघमासे तथैव च ।
 तिस्रोऽष्टकाः समाख्याताः कृष्णपक्षेषु स्मरिभिः ॥
 श्लेषातकस्य च्छायायां शाल्मलेर्मधुकस्य च ।
 कदाचिदपि नाध्यैयं कोविदारकपितृयोः ॥
 समानविद्ये तु न्यते तथा सत्रञ्चचारिणि ।
 आचार्ये संस्थिते वापि त्रिरात्रं क्षपणं स्मृतम् ॥
 क्रिद्राख्येतानि विप्राणां येऽनध्यायाः प्रकी-
 र्त्तिताः ।
 हिंसन्ति राक्षसास्त्रिषु तस्मादेतानि वर्जयेत् ॥
 नित्यं नास्त्यनध्यायः सन्ध्योपासन एव च ।
 उपाकर्म्मणि कर्मान्ते होममन्त्रे तथैव च ॥

वेदः

एकाग्रचमयेकं वा यजुः सामाथवा पुनः ।
 अष्टकादास्रधीयीत मारुते चातिवायति ॥
 अनध्यायसु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥*॥
 एष धर्मः समासेन कीर्त्तितो ब्रह्मचारिणाम् ।
 ब्रह्मणाभिहितः पूर्वस्वधीणां भावितात्मनाम् ॥
 योऽन्यत्र कुरुते यत्नमनधीय श्रुतिं द्विजाः ।
 स संसृष्टो न संभाव्यो वेदवाह्यो द्विजातिभिः ॥
 न वेदपाठमात्रेण सन्त्यो वै भवेत् द्विजः ।
 पाठमात्रावसन्नसु पङ्के गौरिव सीदति ॥
 अधीय विधिवद्देवं वेदायं न विचारयेत् ।
 स सान्वयः शूद्रकल्पः पात्रतां न प्रपद्यते ॥
 पठित्वात्यन्तिकं वासं कर्तुं मिच्छति वै गुरोः ।
 युक्तः परिचरेदेनं न शरीरविमोक्षणम् ॥
 गत्वा वनं यो विधिवज्जुह्याज्जातवेदसम् ।
 अधीयीत सदा नित्यं ब्रह्मनिष्ठः समाहितः ॥
 सावित्रीं शतरुद्रीयं वेदान्ताञ्च विशेषतः ।
 अभ्यसेत् सततं सुक्तो भस्मस्नानपरायणः ॥

एतद्विधानं परमं पुराणं
 वेदागमे सम्यग्विहेरितं वः ।
 पुरा महर्षिप्रवराभिष्टुतः
 स्वायम्भुवो यन्मनुराह देवः ॥
 एतमीश्वरसमीरितं नरो
 योऽनुतिष्ठति विधिं विधानवित् ।
 मोहजालमपहाय सोऽन्यतो
 याति तत्पदमनामयं शिवम् ॥”

इति कौर्मोपविभागे १३ अध्यायः ॥

अथ ऋग्वेदस्य संहिता ।
 “विभेद प्रथमं विप्र पैल ऋग्वेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रमितये प्रादात् वास्कलाय च संहिते ॥
 चतुर्धा सा विभेदाय वास्कलो निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तासु शिष्येभ्यः स महामतिः ॥
 बोध्याग्निमातुरौ तद्वत् जातुर्कर्णपराशरौ ।
 प्रतिशाखासु शाखायास्तस्यास्ते जगद्गुरुने ॥
 इन्द्रप्रमितरेकान्तु संहितां खसुतं ततः ।
 माण्डूकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत्तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यक्रमाद्ययौ ।
 वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्याश्च ये पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ॥
 सुह्रलो गालवश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
 शैशिरः पञ्चमश्चासीन्मैत्रेयः सुमहामतिः ॥
 संहितात्रितयश्चक्रे शाकपूर्णरथेतरः ।
 निरुक्तमकरोत्तद्वचतुर्थं सुनिसत्तम ॥
 क्रौञ्चो वैतालिकस्तद्वचतुर्थं सुनिसत्तम ॥
 निरुक्तमकरोत्तद्वचतुर्थं सुनिसत्तम ॥
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्यो ह्यनुशाखा द्विजोत्तम ।
 वास्कलिश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान्
 द्विजः ॥

शिष्यः कालायनिर्गार्यस्तृतीयश्च तथा जवः ।
 इत्येते वङ्गचाः प्रोक्ताः संहिता येः प्रव-
 र्त्तिताः ॥”

वेदः

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे वेदविभक्तिर्नाम ४
 अध्यायः ॥*॥ यजुर्वेदस्य संहिता यथा,—
 “यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशत्यहामतिः ।
 वैशम्पायननामासौ यासशिष्यश्चकार वै ।
 शिष्येभ्यः प्रददौ तासु जगद्गुरुस्तेऽप्यनुक्रमात् ॥
 याज्ञवल्क्यस्तु तस्याभूद्रक्षरातसुतो द्विज ।
 शिष्यः परमधर्म्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ॥
 ऋषिर्योऽयं महामेरोः समाजे नागमिष्यति ।
 तस्य वै सप्तरात्रन्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ।
 पूर्वमेव मुनिगणैः समधोऽयं कृतो द्विज ॥
 वैशम्पायन एकस्तु तं यतिक्रान्तवांस्ततः ।
 खसीयं वालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् ॥
 स शिष्यानाह भोः शिष्याः ब्रह्महत्यापहं
 व्रतम् ।

चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥
 अथाह याज्ञवल्क्यस्तं किमेभिर्भगवन्दिजैः ।
 क्लेशितैरल्पतेजोभिश्चरिष्येऽहमिदं व्रतम् ॥
 ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिम् ।
 मुच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमन्यक ! ॥
 निस्तेजसो वदस्वतान् यत्नं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।
 तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ।
 ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्त्वा रुधिराक्तानि स्वरूपाणि यजुषि सः ।
 कृद्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ च खेच्छया मुनिः ॥
 यजुष्यथ विष्टुष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ।
 जगद्गुस्तिरिक्ता भूत्वा तेत्तिरीयास्तु ते ततः ॥
 ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः ।
 चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥
 याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः ।
 तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजुष्यभिलषंस्ततः ॥

श्रीयाज्ञवल्क्य उवाच ।

नमःसवित्रे दाराय सुक्तीरमिततेजसे ।
 ऋग्यजुःसामभूताय त्रयीधामवते नमः ॥
 श्रीपराशर उवाच ।
 इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्तुवै रविः ।
 वाजिरूपधरः प्राह त्रियतामभिवान्धितम् ॥
 याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह प्रणिपत्य दिवाकरम् ।
 यजुषि तानि मे देहि यानि सन्ति न मे गुरौ ॥

श्रीपराशर उवाच ।

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजुषि भगवान् रविः ।
 अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥
 यजुषि येऽधीतानि तानि वेप्रेहि ज्योत्तम ।
 वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽयः सोऽभवद्-
 यतः ॥

शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् ।
 काण्डादाः सुमहाभाग याज्ञवल्क्यप्रवर्त्तिताः ॥”
 इति श्रीविष्णुपुराणे ३ अंशे वाजिनामाख्यानं
 ५ अध्यायः ॥*॥ सामवेदस्य संहिता यथा,—
 “सामवेदतरोः शाखा यासशिष्यः स जैमिनिः ।
 क्रमेण येन मैत्रेय विभेदः शृणु तन्मम ॥

सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्याप्यभूत् सुतः ।
अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामुनी ॥
आहसं संहितामेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः ।
वकार तच्च तच्छिष्यौ जगद्भाते महामुनी ॥
हिरण्यनाभिः कौश्ल्यः पौष्पजिह्वश्च द्विजोत्तमः ।
उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशताः ॥

सुताः ॥

हिरण्यनाभात्तावत् संहिता यैर्द्विजोत्तम ।
गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्य सामगाः ॥
लोकादिः कुपमिष्वैव कुषीदित्वाङ्गलिस्तथा ।
पौष्पजिह्वशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलौकताः ॥
हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः ।
प्रोवाच कतिनामासौ शिष्येभ्यः सुमहामतिः ॥
तैश्चापि सामवेदोऽसौ शखाभिर्बहुलौकतः ॥”*

अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
“अथर्ववेदस्य संहिता यथा,—
अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुर्मितद्व्युतिः ॥
शिष्यमध्यापयामास कवत्वं सोऽपि तद्विधा ।
कृत्वा तु वेददर्शय तथा पठ्याय दत्तवान् ॥
वेददर्शस्य शिष्यास्तु मोदो ब्रह्मवल्लिस्तथा ।
श्रौत्कायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तमः ॥
पथस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः ।
जाजलिः कुसुदादिश्च तृतीयः श्रौनको द्विज ॥
श्रौनकस्तद्विधा कृत्वा ददावेकान्तु वभ्रवे ।
द्वितीयां संहितां प्रादात् सैन्धवायनसंज्ञिने ॥
सैन्धवा सुज्जकेशश्च भिन्नवेदा द्विधा पुनः ।
न च त्रयस्य वेदानां संहितानान्तथैव च ॥
चतुर्थः स्यादङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ।
श्रेष्ठश्चाथर्ववेदमेते संहितानां विकल्पकाः ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥
अन्यत् कूर्मपुराणवत् ॥ * ॥ अपरश्च ।
“वेदो हरेर्वाक् सावित्री वेदमाता प्रतिष्ठिता ।
त्रिगुणश्च चित्तुसत्त्वं तेन विप्राः प्रतिष्ठिताः ॥
दशयज्ञैः संस्कृता ये ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
तत्र वेदाश्च लोकानां त्रयाणामिह पोषकाः ॥
यज्ञाध्ययनदानादितयः स्वाध्यायसंयमैः ।
प्रीयन्ति हरिं भक्त्या वेदतत्त्वविधानतः ॥”

इति कल्किपुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
वेदोक्तकर्म कर्तव्यं यथा,—
“श्रुतिस्मृतिसदाचारविहितं कर्म केवलम् ।
सेवितव्यं चतुर्वर्ण्यैर्भज्यः केशवं सदा ॥
अन्यथा निरयं याति कुमार्गगणसेवनात् ।
अतो वेदविद्वद्भ्यां शास्त्रोक्तं कर्म संयजेत् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १७ अध्यायः ॥ * ॥
वेदाचारालौकिकाचारो बलवान् यथा,—
पार्वत्युवाच ।

“केवलं वेदमाश्रित्य कः करोति विनिर्णयम् ।
बलवान् लौकिको वेदालोकाचारश्च कस्यजेत् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ७ अध्यायः ॥ * ॥
अथ वेदस्य स्थितिकालः ।
“कलेर्दशसहस्रान्ते ययौ व्यक्ता हरेः पदम् ।
वैष्णवाश्च पुराणानि शृङ्गानि आहृतर्पणम् ॥

वेदोक्तानि च कर्माणि ययुस्तेः साहमेव च ।
हरिपूजा हरेर्नाम तत्कीर्त्तिगुणकीर्त्तनम् ॥
वेदाङ्गानि च शास्त्राणि ययुस्तेः साहमेव च ।
सत्त्वश्च धर्मः सत्यश्च वेदाश्च ग्रामदेवताः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६ अध्यायः ॥ * ॥
आयुर्वेदस्योत्पत्तिश्च यथा,—

“यद्वक्त्रेभ्यः पञ्चसंख्यागतेभ्यो
वेदा जाता ऋग्यजुःसामभेदाः ।
आयुर्वेदोऽथर्ववेदश्चेति कणादः ॥
आस्ते वेदः पञ्चमो वैद्यकाख्यो
वेत्ता कश्चित्तस्य नास्ते महेष्वात् ।
तस्माद्वाताधेत तस्मात्तुराषाट्-
तस्माज्ज्ञात्वा वक्तुमर्हामि शास्त्रम् ॥”
इति गूढबोधः ॥

“हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् ।
मानश्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते ॥”

इति सुखबोधः ॥ * ॥ * ॥ * ॥
चतुर्वेदानां विवरणं यथा । अथातश्चरणयूहं
आख्यास्यामः । तत्र यदुक्तं चातुर्वेदम् । चत्वारो
वेदा विज्ञाता भवन्ति । ऋग्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टौ
स्थानानि भवन्ति । चर्चैश्चावकः १ चर्चैकः २
श्रवणीयपारः ३ क्रमपारः ४ क्रमरथः ५
क्रमजटः ६ क्रमशटः ७ क्रमदण्डश्चेति ८ ।
चतुष्पारायणमेतेषाम् । शाखाः पञ्चविधा
भवन्ति । आश्वलायनी १ संख्यायनी २
शाकला ३ वाक्कला ४ माण्डूकेयाश्चेति ५ ।
तेषामध्ययनम् । अध्यायाश्चतुःषष्टिः । मण्ड-
लानि च दशैव तु ।

“एकैकं एकवर्गस्यादेकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि ऋचश्चतु-
स्ततम् ॥

चतुर्ऋचं समाख्यातं षट्सप्तत्युत्तरं शतम् ।
पञ्चचैर्द्वादश शतान्यष्टाविंशोत्तराणि च ॥
शतत्रयं षड्चैश्च सप्तपञ्चाशदुत्तरम् ।
सप्तचैमेकात्र त्रिंशदुत्तरं शतमेककम् ॥
अष्टर्चाः पञ्चपञ्चाशद्द्वर्गाः स्युर्नाधिकोत्तराः ।
वर्गाणां परिसंख्यातं द्वे सदस्ये षडुत्तरे ॥
सहस्रमेकं सत्तानां निर्विशिष्टं विकल्पनाम् ।
दशसप्तसु पठ्यन्ते संख्यातं वै पदक्रमम् ॥
एकशतं सहस्रं वा द्विपञ्चाशत् सहस्राहम् ।
एतानि च चतुर्दश वाशिष्ठानाम् । इतरेषां
पञ्चाशीतिक्रमकाले तु वेद्यम् । चतुस्त्रिंशत्-
सहस्राणि दिखलानां सहस्राणां द्वात्रिंशत्
षोडशोत्तराः । चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वात्रिं-
शत्पञ्चाशत्सहस्राणि ।

ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामश्रुतिपादश्चेत्तत्परायणमुच्यते ॥
एक ऋचैकवर्गश्च एकश्च नवकस्तथा ।
द्वौ वर्गौ द्वे ऋचौ त्रये त्रीणि त्रीणि शत-
तथा ॥
सहस्रमेकं सत्तानां पञ्चानां शतमानविंशतिः ।

सप्तकानां द्वे च सप्तोत्तरे शते । चतुर्ऋचै त्रीणि
शतानि षट्कानां त्रीणिः षष्टिरष्टकानाम् ॥ * ॥
यजुर्वेदस्य षड्ऋचीर्भेदा भवन्ति । तत्र
चरकाणां द्वादशभेदा भवन्ति । चरकाः १
आङ्गरकाः २ कटाः ३ प्राच्यकटाः ४ कपिष्ठल-
कटाः ५ औपमन्याः ६ आलकटाः ७ चारा-
यणीयाः ८ वारायणीयाः ९ वार्त्तान्तवेयाः १०
श्वेताश्वतराः ११ श्वेताश्वेततरा इति वा
पाठः । मैत्रायणीयाश्चेति १२ । तत्र मैत्राय-
णीयानां सप्तभेदा भवन्ति । मानवाः १
दुन्दुभाः २ चैकेयाः ३ वाराहाः ४ हारिद्र-
वेयाः ५ श्यामाः ६ श्यामायनीयाश्चेति ७ ।
तेषामध्ययनमर्थौ । यजुःसहस्राण्यधीत्य शाखा-
पारो भवति । तान्येव द्विगुणान्यधीत्य पदपारो
भवति । तान्येव त्रिगुणान्यधीत्य क्रमपारो
भवति । षड्ज्ञान्यधीत्य षड्ज्ञविज्ञवति । शिचा १
कण्यो २ आकरणम् ३ निरुक्तम् ४ हन्तो ५
ज्योतिषमित्यङ्गानि ६ । तत्र प्राच्योदीच्यां
नेर्ऋत्यां निर्ऋत्याः । तत्र वाजसनेयानां सप्त-
दशभेदा भवन्ति । जावालाः १ औघेयाः २
काखाः ३ माध्यन्दिनाः ४ शापीयाः ५ तापा-
यनीयाः ६ कापालाः ७ पौष्टवत्साः ८ आव-
टिकाः ९ पामावटिकाः १० परमावटिकापि
पाठः । पाराशरीयाः ११ वैधेयाः १२ वेनेयाः
१३ ओघेयाः १४ गालवाः १५ वैजवाः १६
कत्यायनीयाश्चेति १७ । प्रतिपदमनुपदं हन्तो
भाषा धर्म्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानि ॥
उपज्योतिषम् । साङ्गलक्षणम् । प्रतिज्ञान-
वाक्यम् । परिसंख्या । चरणयूहम् । आङ्-
कण्यः । प्रवराध्यायश्च । शास्त्रम् । ऋतुः ।
संख्यानः । आगमः । यज्ञम् । पार्श्वान् ।
होत्रकम् । पारध्यानुहोत्रकमपि पाठः ।
पशवः । उक्त्यानि । कूर्मलक्षणमित्यष्टादश
परिशिष्टानि ।

“द्वे सहस्रे शते न्यूने मन्त्रे वाजसनेयके ।
इत्युक्तं परिसंख्यातमेतत् सकलं सश्रुक्रियम् ॥
यस्यांश्च परिसंख्यातं ब्राह्मणश्च चतुर्गुणम् ।
आदावारभ्य वेदान्तं ब्रह्मयाहृतिपूर्वकम् ।
वेदमध्याय एतेषां होमान्ते तु समारभेत् ॥”
तत्र तैत्तिरीयकाणाम् द्विभेदा भवन्ति ।
औच्याः १ खमध्वोऽपि पाठः । खाण्डिकेया-
श्चेति २ । तत्र खाण्डिकेयानाम् पञ्चभेदा
भवन्ति । आपस्तम्बी १ बौधायनी २ सत्या-
षाढी ३ हिरण्यकेशी ४ औघेयाश्चेति ५
औघेयी च पाठः । तत्र कठानान्तपूगान-
विशेषाः । चतुश्चत्वारिंशत्पुगान् ।

“मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदस्त्रिगुणं यत्र पठ्यते ।
यजुर्वेदः स विज्ञेयः शेषाः शाखान्तराः ।
सुताः ॥”*

सामवेदस्याखिलसहस्रभेद आसीत् । अखिल-
स्थाने किञ्च इति भाष्यसम्मतः । अनध्याये-
षधीयानास्ते शतक्रतुवर्ज्याभिहताः प्रनष्टाः ।

वेदः

तेषां प्रवक्ष्याम्यासुरायणीया वासुरायणीया
वार्त्तान्तवेद्या प्राञ्जला ऋग्वर्णभेदा प्राचीन-
योग्या ज्ञानयोग्या राणायनीयाश्चेति । तत्र
राणायनीयानां नव भेदा भवन्ति । राणाय-
नीयाः । शाष्ठायनीयाः । शावायनीयाः इति
शास्त्रसुग्राः इति च पाठः । सात्वलाः ।
सात्वसुद्धा इति वा पाठः । मौहलाः । इति
तु भाष्ये नास्ति । खल्वलाः । महाखल्वलाः ।
लाङ्गलाः । कौथुमाः । गौतमाः । जैमिनीया-
श्चेति । तेषामध्ययनमष्टौ सामसहस्राणि
सामानि च चतुर्दश अष्टौ शतानि । दशेति
दशसप्तसु बालखिल्याः सप्तपुण्यप्रेक्ष्यः । क्वचित्
पुस्तके नवतिदशतिबालखिल्यः सप्तपुण्यप्रेक्ष्यः
इति च पाठः । एतत् सामगणं स्मृतम् ॥ * ॥
अथर्ववेदस्य नव भेदा भवन्ति । पैपलाः ।
दान्ताः । प्रदान्ताः । स्नाताः । स्नौता इति च
पाठः । सौनाः । ब्रह्मदावलाः । शौनकी ।
देविदर्शती । चरणविद्याश्चेति । दाता प्रदाता
औता ब्रह्मदीपशी वेदशी इति भाष्ये नामा-
न्तरम् । तेषामध्ययनं पञ्च कल्पानि भवन्ति ।
नक्षत्रकल्पो विधानकल्पो विधिविधानकल्पः
संहिता शान्तिकल्पश्चेति । सर्वेषामेव वेदाना-
मुपवेदा भवन्ति । ऋग्वेदस्यायुर्वेदः । यजु-
र्वेदस्य धनुर्वेद उपवेदः । सामवेदस्य गान्धर्व-
वेद उपवेदः । अथर्ववेदस्य शूद्रशास्त्राणि
भवन्ति ॥ * ॥ (अथर्ववेदस्य तन्त्रशास्त्राणीत्येवं
सुष्ठु मन्यते । तथा च शुक्रनीतौ । ४ । ३ । २७ ।
“ऋग्यजुःसामचायव्या वेदा आयुर्धनुःक्रमात् ।
गान्धर्वश्चैव तन्त्राणि उपवेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥”)
ऋग्वेदस्यात्रेयगोत्रं ब्रह्मदेवत्वं गायत्रं कृन्दः ।
ऋग्वेदो रक्त्वर्णः पद्मपत्रायताक्षः सुविभक्तश्रीवः
कुक्षितकेशः शशुश्चेतवर्णः द्विरन्तिसंयुतः ॥ * ॥
यजुर्वेदस्य भारद्वाजगोत्रं रुद्रदेवत्वं त्रैष्टुभं
कृन्दः । यजुर्वेदः कृशो दीर्घः कपाली ताम्रवर्णः
काञ्चननयनः आदित्यवर्णो वर्णेन पञ्चारत्नि-
मात्रः ॥ * ॥ सामवेदस्य काश्यपगोत्रं विष्णुदेवत्वं
जागतं कृन्दः । सामवेदो नित्यसङ्गी शुचिः शुचौ
वासी शुचिवासाः इति च पाठः । शौमी इत्यपि
पाठः । दान्ती चर्म्मो दण्डी काञ्चननयनः
आदित्यवर्णो वर्णेन षडरत्निमात्रः ॥ * ॥ अथर्व-
वेदस्य वैजानगोत्रं इन्द्रदेवत्वं आनुष्टुभं कृन्दः ।
अथर्ववेदस्त्रील्लङ्घः कृष्णः कामरूपी क्षुद्र-
कर्म्मो ह्येव साध्याः क्षुद्रकर्म्मिण्येव साध्या इति
वा पाठः । सविश्रद्धाः सकलहाः सूर्भिर्गालवः
सदानल्लङ्घाः परस्त्रियान्यश्चेति नवरत्निमात्रः ।
अन्यान्तरे विश्वात्मा विश्वकर्म्म स्वशाखा-
ध्यायी । प्राज्ञो महानीलोत्पलवर्णो वर्णेन दश-
रत्निमात्र इति च पाठः ॥ * ॥ अथ ध्यानम् ।
“ध्यायामि त्वां पद्मपत्रायताक्षं
कुक्षितकेशं ब्रह्मदेवत्वमाद्यम् ।
गायत्रं ऋग्वेदमात्रेयगोत्रं
रक्त्वर्णं शशुश्लोमप्रमाणम् ॥

वेदना

वन्दे रोगं त्रैष्टुभं ताम्रवर्णं
भारद्वाजं रक्त्वर्णं कृशं कृन्दम् ।
यजुर्वेदं दीर्घमादित्यवर्णं
कपालिनं पञ्च चारत्निमात्रम् ॥ * ॥
य इदं देवतं रूपं गोत्रप्रमाणं कृन्दोवर्णं
वर्णयति स विद्यां लभते स विद्यां लभते ।
जन्म जन्म वेदपारो भवति अत्रतो व्रती भवति
अप्रयतः प्रयतो भवति अत्रक्षचारी ब्रह्मचारी
भवति जातिस्मरो जायते ॥ * ॥
“य इदं चरणयूहं पञ्चसु आवयेद्विजः ।
धौतपाश्चा शुचिर्विप्रो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
य इदं चरणयूहं आह्वाकाले सदा पठेत् ।
अक्षयमभवत् आह्वं पितृणासुपतिष्ठते ॥
योऽधीते चरणयूहं स विप्रः पङ्क्तिपावनः ।
पावयत्यखिलान् पूर्वान् पुरुषान् सप्त सप्त च ॥
य इमा विपुला देवा अमृतत्वञ्च गच्छति ।
लोकातीतं महाशान्तं अमृतत्वञ्च गच्छति ॥”
गच्छन्ति नम इत्याह भगवान् यासः पारा-
शरीयो यासः पाराशरीयः । इति यासरचितं
चरणयूहं समाप्तम् । (धनम् । यथा, ऋग्-
वेदे । ८ । ७३ । १ ।
“अग्निं रथं न वेदम् ।”
“वेदं वेदो धनम् धनहितम् ।” इति तद्वाच्यं
सायणः ॥ चतुःसंख्यावाचकः । यथा, साहित्य-
दर्पणे । ४ । २६४ ।
“तदेवमेकपञ्चाशद्वेदास्तस्य धनेर्मताः ।
सङ्करोऽत्र त्रिरूपेण संख्यता चेकरूपया ।
वेदखामिशराः शुद्धैरिषुवाणामिषायकाः ॥”
दर्भमुष्टिः । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।
“वेण्वीं धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥”)
वेदगर्भः, पुं, (वेदा गर्भे अन्तरे यस्य ।) ब्रह्मा ।
(यथा, भागवते । २ । ४ । २४ ।
“एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विष्टुक्ते ।
वेदगर्भोऽभ्यधात् साक्षाद्यदाह हरिरात्मनः ॥”)
ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदगुप्तिः, स्त्री, (वेदानां गुप्तिः ।) ब्राह्मणादि-
कर्तृकवेदरक्षा । इति केचित् ॥
वेदनं, स्त्री, स्त्री, (विद् + ल्युट् । पठे । “वद्वि-
वेदना, वद्विदिदिभ्य उपसंख्यानम् ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता युच् ।) अनुभवः ।
तत्पर्यायः । संवेदः २ । इत्यमरः ॥ ज्ञानम् ।
दुःखम् । इति मेदिनी ॥ विवाहः । यथा,—
“पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णास्तपदिश्यते ।
असवर्णास्त्र्यो विधिरुद्राहकर्म्मणि ॥
शूरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”
इति मानवे ३ अध्यायः ॥ * ॥
पाणीति । समानजातीयासु गृह्यमाणासु हस्त-
ग्रहणलक्षणः संस्कारो गृह्यादिशास्त्रेण विधी-
यते । विजातीयासु पुनरुह्यमाणासु विवाह-
कर्म्मणि पाणिग्रहणस्थाने अयमनन्तरद्वयोके

वेदव

वक्ष्यमाणो विधिर्ज्ञेयः । शूर इति । क्षत्रियया
पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्त-
परिग्रहीतकाखेकदेशो ग्राह्यः । वैश्यया
ब्राह्मणक्षत्रियविवाहे ब्राह्मणक्षत्रियविधृत-
प्रतोदैकदेशो ग्राह्यः । शूद्रया पुनर्द्विजातित्रय-
विवाहे प्राटतवसनदशा ग्राह्या । इति कुल्लूक-
भट्टः ॥
वेदनन्दकः, पुं, (वेदं निन्दतीति । निन्द + लुङ् ।)
नास्तिकः । इति जटाधरः ॥ (यथा, यमः । ३९ ।
“दुर्भगो हि तथा षण्डः पाषण्डी वेदनन्दकः ॥”)
बुद्धश्च ॥
वेदपारगः, त्रि, (वेदस्य पारं गच्छतीति । गम +
ङ् ।) वेदवेत्ता । ब्रह्मज्ञानी । यथा,—
“चक्रवाकाः शूरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ।
तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥”
इति आहृतत्वे पितृगाथा ॥
वेदमाता, [ऋ] स्त्री, (वेदानां माता ।) गायत्री ।
यथा,—
“योऽधीतेऽहन्त्यहन्तेतां सावित्रीं वेदमातरम् ।
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥
गायत्रीं वेदजननीं गायत्रीं लोकपावनीम् ।
न गायत्र्याः परं जप्यं एतद्विज्ञाय सुच्यते ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥ * ॥
दुर्गा । यथा,—
“ब्रह्मिष्ठा वेदमातृत्वाज्ञायत्री चरणाग्रजा ।
वेदेषु चरते यन्नात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
वेदवती, स्त्री, (वेदं ज्ञानमस्यस्या इति । वेद
+ मतुप् । मस्य वः । स्त्रियां डीष् ।) कुश-
ध्वजराजकन्या । सा जन्मान्तरे सीता । यथा,
वद्विरुवाच ।
“त्वं गच्छ तपसे देवि ! पुष्करञ्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यति ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रतप्य पुष्करे तपः ।
दिशं त्रिलचवर्षञ्च स्वर्गलक्ष्मीर्बभूव ह ॥
सा च कालेन तपसा यज्ञकुण्डसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाञ्च द्रौपदी दुपदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवती कुशध्वजसुता शुभा ।
त्रेतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी दापरे दुपदात्मजा ।
त्रिहायणीति सा प्रोक्ता विद्यमानयुगत्रये ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १२ अध्यायः ॥
(पारिपात्रपञ्चतन्त्रनदीविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५७ । १६ ।
“वेदस्मृतिर्वेदवती वृत्रघ्नी सिन्धुरेव च ॥”)
वेदवदनं, स्त्री, (वेदानां वदनमिव ।) व्याकरणम् ।
यथा,—
“यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यग्-
ब्राह्मणः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणेऽधिकारी ॥”
इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

वेदान्तः

न च तानि करोति रविर्न कारयति तददा-
त्मापि ॥

मनसोऽहंकारविमूर्च्छितस्य चैतन्यबोधिसौह ।
पुरुषाभिमानसुखदुःखभावना भवति मूढस्य ॥

कर्ता भोक्ता द्रष्टासि कर्मणामुत्तमादीनाम् ।
इति तत्स्वभावविमलोऽभिमन्यते सर्वगोप्यात्मा ॥

नानाविधवर्णानां वर्णान् धत्ते यथामलस्फटिकः ।
तद्वदुपाधेर्गङ्गाभावितस्य भावं विभुर्धत्ते ॥

गच्छति गच्छति सलिले दिनकरविभ्रं स्थिते ।
स्थितिं याति ।

अन्तःकरणे गच्छति गच्छत्यात्मापि तददिह ॥
राक्षरदृश्योऽपि यथा शशिविम्बस्थः प्रकाशते

जगति ।
सर्वगतोऽपि तथात्मा बुद्धिस्थो दृश्यतामेति ॥

आदर्शं मलरहितं यद्द्रूपं विचिनुते लोकः ।
आलोकयति तथात्मा विशुद्धबुद्धौ स्वमात्मानम् ॥

सर्वगतं तत् निरुपममद्वैतं तच्च चेतसा गम्यम् ।
यद्वुद्धिगतं ब्रह्मोपलभ्यते शिष्यबोध्यं तत् ॥

बुद्धिमनोऽहंकारास्तन्मात्रेन्द्रियगणाः सम्भूत-
गणाः ।

संसारसर्गपरिरक्षणक्षमाः प्राकृता हेयाः ।
धर्माधर्मा सुखदःखकल्पना स्वर्गनरकवासञ्च ।

उत्पत्तिनिधनवर्णाश्रमा न सन्तीह परमाथ ॥
 नृगण्ड्यायासुदकं शुक्तौ रजतं सुजङ्गमो

तैमिरिकचन्द्रयुगवत् भ्रान्तं निखिलं जगद्रूपम् ॥

तद्वत् सकलोपाधिष्ववस्थितो भाति परमात्मा ॥

खामिष घटादिवनष्वाहः स्थिते ब्रह्म सव-
पिहेषु ।

नेत्येतानि वदन्ति यदा वदन्ति तद्धिः संसारबन्धाय ॥

सर्वविकल्पनहीनः शुद्धोऽष्टहोऽजरोऽमरः
प्रान्तः ।

अमलः सहृदिभातश्चेतन आत्मा खवद्वापी ॥
रसप्राणितपार्कणिका गडखण्डा विवृतयो

यथेवेक्षीः ।
बहुवचनभेदाः परमात्मन्येव बहुरूपाः ॥

विज्ञानान्तर्यामिप्राणविराट्देहजाति-
पिण्डान्ताः ।

यवहारस्य स्यात्मान एतेऽवस्थाविशेषाः स्युः ॥
एषां नास्ति भुजङ्गः सर्पभयं भवति हेतुना

केन
नद्वैतविकल्पभ्रान्तिरविद्या न सत्यमिदम् ॥

एतत्तद्व्यकारं यदनात्मन्यात्मताभ्रान्त्या ।
न विदन्ति वासुदेवं सर्व्वात्मानं नरा मूढाः ॥

माणाद्यन्तभेदेरात्मानं संवित्त्य जालमिव ।
 मण्डरति वासुदेवः स्वविभूत्या क्रीडमान इव ॥

नभिरेव विश्वतेजसप्राज्ञेस्तेरादिमध्यनिध-
नास्थैः ।

गोहयतीवात्मानं स्वमायया हैतरूपया देवः ।

पलभत स्वयमव गुह्यागत पुरुषमात्मानम् ॥

लोकोप्यम् ।

वेदान्तः

ज्वलनादधूमोद्गतिभिर्विविधाकृतिरस्वरे यथा भाति ।

तद्विद्योः हृदिः समाययाद्वैतविस्तरो भाति ॥
प्रान्त इव मनसि प्रान्ते हृष्टे हृष्ट इव मूढे
इव मूढे ।

यवहारस्यो न पुनः परमार्थत ईश्वरो भवति ॥
जलधरधूमोद्गतिभिर्मलिनीक्रियते यथा न
गगनतलम् ।

तद्वत् प्रकृतिविकारैरपरान्तः परः पुरुषः ॥
एकस्मिन्नपि च घटे धूमादिमलावृते घटाः
शेषाः ।

न भवन्ति मलोपेता यद्वज्जीवोऽपि तद्वदिह ॥
देहेन्द्रियेषु नियताः कर्मगुणाः कुर्वन्ते
स्वभोगार्थम् ।

नाहं कर्ता न ममेति ज्ञानतः कर्म नैव
बध्नाति ॥

अन्यशरीरेण कृतं कर्म भवे येन देह उत्पन्नः ।
तदवश्यं भोक्तव्यं भोगादेव ज्योऽस्य निर्दिष्टः ॥
प्राक् ज्ञानोत्पत्तिचितं यत् कर्म ज्ञानशिखि-
शिखालीढम् ।

बीजमिव दहनदग्धं जन्मसमर्थं न तद्वदति ॥
ज्ञानोत्पत्तेरुद्धं क्रियमाणं कर्म यत्तदपि ।
न श्लिष्यति कर्तारं पुष्करपर्णं यथा वारि ॥
वाग्देहमानसैरिह कर्मचयः क्रियत इति
बुधाः प्राहुः ।

एकोऽपि नाहमेवां कर्ता तत्कर्मणामस्मि ॥
कर्मफलबीजनाशाज्जन्मविनाशो न चात्र
सन्देहः ।

बुद्धेवमपगततमाः सवितेव विभाति भारूपः ॥
यद्विद्योकातूलं पवनोद्धृतं दश दिशो याति ।
ब्रह्मणि तत्त्वज्ञानात्तथैव कर्माणि तत्त्वविदः ।
जीरादुद्धृतमायं चिप्तं यदन्न पूर्ववत्तस्मिन् ।
प्रकृतिगुणैश्च स्तद्वत् पृथक्कृतस्वेतनोऽप्यात्मा ॥
गुणमयमायागहनं निर्दूय यथा तमः
सहस्रांशुः ।

बाह्याभ्यन्तरचारी सैवधनवत् भवेत् पुरुषः ॥
यद्वदेहोऽवयवा नृदेव तस्या विकारजातानि ।
तद्वत् स्थावरजङ्गममद्वैतं द्वैतवद्भाति ॥
एकस्मात् चेन्नद्वाहवः चेन्नजातयो जाताः ।
लौहगतादिव दहनाः समन्ततो विस्फुलिङ्ग-
कणाः ॥

ते गुणसङ्गमदोषाद्वा इव धान्यजातयः
सतुषैः ।

जन्म लभते तावद्यावन्न ज्ञानवद्भिना दग्धाः ॥
त्रिगुणा चैतन्यात्मनि सर्वगतैश्च स्थिताखिला-
धारे ।

कुरुते हृदिमविद्या सर्वत्र स्पृश्यते तथा नात्मा ॥
रज्ज्वां भुजङ्गवैतौ प्रभवविनाशौ यथा न स्तः ।
जगदुत्पत्तिविनाशौ न च कारणमस्ति तद-
दिह ॥

जन्मविनाशमगमनागमनमलैः सङ्गवर्जितो
नित्यम् ।

वेदान्तः

आकाश इव घटादिषु सर्वात्मा सर्वतोपेतः ॥
कर्मशुभाशुभजनितैः सुखदुःखैर्वन्तो भवत्युपा-
धीनाम् ।

तत्संसर्गाद्ब्रह्मस्तरसङ्गादतस्करवत् ॥
देहगुणकरणगीचरसङ्गात् पुरुषस्य यावदिह
भावाः ।

तावन्मायापाशैः संसारे रूढ इव भाति ॥
मातृपितृवान्धवधनभोगसंघट्टः ।
जन्मजरामरणमये चक्र इव भ्राम्यते जन्तुः ॥
लोकयवहारकृतां य इहाविद्यामुपासते
मूढाः ।

ते जननमरणधर्माणो ध्वान्तमत्रैव खिद्यन्ते ॥
हिमफेनबुद्बुदा इव जलस्य धूमो यथा वहेः ।
तद्वत् स्वभावभूता मायैषा कौर्क्षिता विष्णोः ॥
एवं द्वैतविकल्पां भ्रमस्वरूपां विमोहिनीं
मायाम् ।

उत्पद्य सफलं निष्फलमद्वैतं भावयेद्ब्रह्म ॥
यदत् सलिले सलिलं चोरे चौरं समीरणे
वायुः ।

तद्वद्ब्रह्मणि विमले भावनया तन्मयत्वमुप-
याति ॥
इत्थं द्वैतसमूहे भावनया ब्रह्मभूयमुपयाति ।
को मोहः कः शोकः सर्वं ब्रह्मावलोकयतः ॥
विगतोपाधिस्फटिकः स्वप्नभया भाति निर्मलो
यद्वत् ।

चिद्दीपः स्वप्नभया तथा विभातीह निरुपाधिः ॥
गुणकरणगणशरीरप्राणैस्तन्मात्रजातिमुख-
दुःखैः ।

अपराधो यापी चिद्रूपोऽयं सदा विमलः ॥
द्रष्टा श्रोता प्राता स्पर्शयिता रसयिता ग्रहीता
च ।

देही देहेन्द्रियधीविवर्जितः स्यान्न कर्तासौ ॥
एको नैकवावस्थितो महेश्वर्यं योगतो यापः ।
आकाशवदखिलमिदं न कश्चिदप्यत्र सन्देहः ॥
आत्मेवेदं सर्वं निष्कलसकलं यदेव भावयति ।
मोहगहनाद्विमुक्तस्तदेव परमेश्वरीभूतः ॥
यद्यत् सिद्धान्तागमतर्केषु प्रभ्रमन्ति रागाद्याः ।
अनुमोदामस्तत्तत्तेषां सर्वात्मवादिधियाम् ॥
सर्वाकारो भगवानुपास्यते येन येन भावेन ।
तं तं भावं भूत्वा चिन्तामणिवत् समर्थेति ॥
नारायणमात्मानं ज्ञात्वा सर्गास्थितिप्रलयहेतुम् ।
सर्वज्ञः सर्वगतः सर्वः सर्वेश्वरो भवति ॥

आत्मज्ञस्तरति शुचं यस्माद्ब्रह्मन् विभेति
कुतश्चित् ।
मृत्योरपि मरणभयं न भवत्यन्यदभयं कुतस्तस्य ॥
क्षयवृद्धिवधघातकवन्धनमोक्षैर्विवर्जितं
नित्यम् ।

परमार्थतत्त्वमेतत् यदतोऽन्यत्तद्वत् सर्वम् ॥
एवं प्रकृतिपुरुषं विज्ञाय निरस्तकल्पनाजालः ।
आत्मारामः प्रशमं समास्थितः केवलीभवति ॥
नलकदलिवैष्णवाणां नश्यन्ति यथा स्वपुष्प-
मासाद्य ।

वेदारः

तद्वत्स्वभावभूताः स्वभावतां प्राप्य नश्यन्ति ॥
भिन्ने ज्ञानग्रन्थौ छिन्ने संशयगणे शुभाशुभे
चौणे ।

दग्धे च जन्मबीजे परमानन्दं हरिं याति ॥
मोक्षस्य नैव किञ्चिद्दामास्ति न चापि गमन-
मन्यत्र ।

अज्ञानमयग्रन्थेर्भेदो यस्तं विदुर्मोक्षम् ॥
बुद्धेवमसत्यमिदं विष्णोर्मायात्मकं जगद्रूपम् ।
विगतद्वन्द्वोपाधिकभोगासङ्गो भवेच्छान्तः ॥
बुद्धा विभक्तां प्रकृतिं पुरुषः संसारमध्यगो
भवति ।

निर्मुक्तः सर्वकर्मभिरमुच्यते यथा सलिलैः ॥
अश्वत्थं यद्वा तद्वा संवीतो येन केनचिच्छान्तः ।
यत्र कचन च शायी विमुच्यते सर्वभूतात्मा ॥
हयमेधप्रतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघात-
लक्षाणि ।

परमार्थविन्न पुण्येन च पापः स्पृश्यते विमलः ॥
मदकोपहर्षमत्सरविषादभयपुरुषवर्ज्यवाग्-
बुद्धिः ।

निस्तोत्रवघटकारो जडवद्विचरेदगाधमतिः ॥
उत्पत्तिनाशवर्जितमेवं परमार्थमुपलभ्य ।
कृतकत्वः सफलजनुः सर्वगतस्त्यजति यथेष्टम् ॥
यापिनमभिन्नमित्यं सर्वात्मानं विधूतनानात्मम् ।
निरुपमपरमानन्दं यो वेद स तन्मयो भवति ॥
तीर्थं श्वपचरुहे वा नष्टस्तृतिरपि परित्यजन्
देहम् ।

ज्ञानसमकालं मुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥
पुण्याय तीर्थसेवा निरयाय श्वपचसदननिघन-
गतिः ।

पुण्यापुण्यकलङ्कस्पर्शाभावे तु किन्तेन ॥
वृक्षायाश्चुतपादो यद्वदनच्छिन्नरः चित्तौ
पतति ।

तद्वदगुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवलीभवति ॥
परमार्थमार्गसाधनमारभ्याप्राप्य योगमपि
नाम ।

सरलोकभोगभोगी सुदितमना मोदते सुभृ-
शम् ॥
विषयेषु सार्वभौमः सर्वजनैः पूज्यते यथा
राजा ।

सुवनेषु सर्वदेवैर्योगभ्रष्टस्तथा पूज्यः ।
महता कालेन महान् मानुष्यं प्राप्य योग-
मभ्यस्य ।

प्राप्नोति दिव्यममृतं यत्तत् परमं पदं विष्णोः ॥
वेदान्तशास्त्रमखिलं विलोक्य शेषोऽखिला-
धारः ।

आर्यापञ्चाशीत्या ववन्ध परमार्थसारमिदम् ॥
इति श्रीशेषनागविरचितं परमार्थसारं समा-
प्तम् ॥

वेदान्तो, [न] पुं, (वेदान्तोऽस्यास्तीति । वेदान्त +
इनिः ।) वेदान्तशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः । ब्रह्म-
वादी २ । इति जटाधरः ॥
वेदारः, पुं, कलकासः । इति त्रिकाख्यशेषः ॥

वेदाभ्यासः, पुं, (वेदस्य अभ्यासः ।) वेदानुशील-
नम् । स च पञ्चविधः । यथा, दत्तः ।
“द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।
वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमं तप उच्यते ॥
ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः ।
वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ।
तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ॥
श्रद्धालिखितौ । न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधी-
यीतान्यत्र वेदाङ्गस्युत्तिभ्यः ॥” इत्यादिकतत्त्वम् ॥
वेदि, स्त्री, (विद् + इन् ।) अम्बुष्ठा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
वेदिः, स्त्री, (विद्यते पुण्यमस्यामिति । विद् +
“हृपिषिरुहृतिविदीति ।” उणा० ४ । ११८ ।
इति इन् ।) परिष्कृता भूमिः । इत्यमरः ॥
परिष्कृता यज्ञार्थं पशुवन्धनाय यज्ञपात्रासाद-
नाय चातिसंस्कारा भूमिर्वेदिरुच्यते । सा च
हमरुकाद्याकारा पिण्डिका । वेदयति निवा-
रयति द्रव्यजातं वेदिः । विद् ६ क च चेतना-
स्थाने वासवादे नान्नीति इः । वेदिः स्त्री वेदी
च । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । ११ । २५ ।
“वीक्ष्य वेदिमथ रक्तविन्दुभिः-
बन्धुजीवपृष्ठभिः प्रहृषिताम् ॥”)
अङ्गुलिमुद्रा । इति मेदिनी ॥ (गृहोपकरण-
विशेषः । यथा, भागवते । १० । ४१ । २१ ।
“वेदूथ्यवचामलनीलविद्रुमे-
सुं क्ताहरिर्द्विर्वलभीषु वेदिषु ॥”)
वेदिः, पुं, (वेत्तीति । विद् + इन् ।) पण्डितः ।
इति मेदिनी ॥
वेदिका, स्त्री, (वेदिरेव । स्वार्थे + कन् ।) मङ्गल-
कर्म्मार्थं निर्मितवेदिः । तत्पर्यायः । वितर्हिः २ ।
इत्यमरः ॥ वितर्ही ३ वेदिः ४ वेदी ५ । इति
तट्टीका ॥ हे आरामाङ्गनादिमध्यस्थवेदि-
कायाम् । देवागारादौ काष्ठादिचतुष्किकाया-
मित्यर्थः । दारुपरिवृता चतुरस्रा विश्रामभू-
ष्वितर्हिरित्यपरे । स्तम्भसंलग्नपीठिका वितर्हि-
रिति केचित् । मङ्गल्याङ्गनमध्यस्थचतुष्किकेति
केचित् । मङ्गलस्थानार्थं निर्मितवेदिकेति
केचित् । अशुभं वितर्हयति वितर्हिः । तर्हि हिंसे
नान्नीति इः । वेदिका साहचर्यात् स्त्री इदन्त-
त्वात् पक्षे ईप् वितर्ही च । वितर्हिः काष्ठ-
लोही स्यादिति रत्ने । वितर्हिरपीति मधुः ।
विदन्ति विद्यते वा अस्यामिति वेदिः पूर्ववेदिः
स्वार्थकः । अतएव वेदिर्वेदी च । इति भरतः ॥
(यथा, कुमारः । ३ । ४४ ।
“स देवदारुदुमवेदिकायां
श्राद्धं लक्ष्म्यवधानवत्याम् ॥”)
वेदिजा, स्त्री, (वेद्या जायते इति । जन + डः ।)
द्रौपदी । इति हेमचन्द्रः ॥
वेदितः, त्रि, ज्ञापितः । ज्ञानविदधातोः क्तप्रत्ययेन
निष्पन्नमिदम् ॥
वेदितयं, त्रि, (विद् + तय ।) वेद्यम् । ज्ञातयम् ।
यथा,—

“आर्यं कृन्तश्च देवत्वं विनियोगस्तथैव च ।
वेदितयं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

वेदिता, [क्] त्रि, (विद् + लृच् ।) ज्ञाता । तत्-
पर्यायः । विदुरः २ विन्दः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥
यथा, महाभारते । ५ । ४३ । ५२ ।

“न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति
वेद्येन वेदं न विदुर्न वेद्यम् ॥”

वेदी, [नृ] पुं, (वेत्तीति । विद् + णिनिः ।)
पण्डितः । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म । इति
केचित् ॥ ज्ञातरि, त्रि ॥ (यथा, रघुः । ५२७ ।
“स परार्हगतेरशोचतां
पितुरुद्दिश्य सदर्शवेदिभिः ॥”)

वेदी, स्त्री, (वेदि + कृदिकारादिति वा डीष् ।)
वेदिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ सरस्वती ।
इति शब्दमाला ॥
वेदीशः, पुं, (वेदीनां पण्डितानामीशः ।) ब्रह्मा ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीक्तः, त्रि, (वेदे उक्तः ।) श्रुतिकथितः । यथा,
“वेदीक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽपितुमीश्वरे ।
नेष्कस्यो लभते सिद्धिं रोचनार्थां फलश्रुतिः ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
वेदीदयः, पुं, (वेदः विषयज्ञानमुदये यस्य ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेदीदितः, त्रि, (वेदे उदितः ।) वेदीक्तः । यथा,—
“वेदीदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
ज्ञातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेद्यं, त्रि, (विद् + यत् ।) वेदितयम् । यथा,—
“धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मलराणां
सताम्
वेद्यं वास्तवमत्र वस्तु शिवदं तापत्रयोन्मूलनम् ।
श्रीमद्भागवते महासुनिवृत्ते किंवा परेरीश्वरः
सद्यो हृदयवस्थतेऽत्र कतिभिः श्रुश्रुभिस्तत्-
त्त्वात् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
(धनाय हितम् । यथा, ऋग्वेदे । २ । २ । ३ ।
“रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिधममिम् ॥”
“वेद्यं वेदो धनम् । तस्मै हितम् ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये
सायणः ॥ सुखम् । तथा, तत्रैव । ५ । १५ । १ ।
“प्रवेधसे कवये वेद्याय गिरम् ॥”
“वेद्याय सुत्याय ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये सायणः ॥
लब्धयम् । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १८ ।
११ ।

“वित्तं च मे वेद्यश्च मे ।”
“वेद्यं लब्धयम् ॥” इति तज्ज्ञाथ्ये महीधरः ॥
वेदाय हितमिति वेद + यत् । वेदहितम् । वेद-
प्रतिपादम् । यथा, महाभारते । १३ । १५८ । ३६ ।
“वेदाय यत् वेदयते च वेद्यं
विधिश्च यश्चाश्रयते विधेयम् ।
धर्मं च वेदे च बले च सर्वं
चराचरं केशवं त्वं प्रतीहि ॥”

वेधः, पुं, (विध + घञ् ।) वेधनम् । वध्वा इति
भाषा । तत्पर्यायः । यधः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । १६८ । ३६ ।
“वाणवेधे परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥”)

गभीरता । गहरा इति चाडा इति च भाषा ॥
यथा,—
“गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तदुद्युति-
र्भाष्या ।

स्थानकमित्यासममितिरेवन्देर्व्यं च वेधे च ॥
क्षेत्रफलं वेधगुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥”
इति लीलावत्यां खातयवहारः ॥ * ॥

अथ सप्तशलाकवेधः ।
“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ परिभ्रमन् ।
ग्रहश्चेदेकरेखास्यो वेधः सप्तशलाकजः ॥”
इति दीपिका ॥ * ॥

अथ खर्जूरवेधः ।
“एकाम्बुगतां त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः
स्थापयेत्
रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र तु ।
याघातादि तु मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैक्यरेखा-
स्थयोः
सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात एका-
र्गलः ॥”
इति रत्नमाला ॥ * ॥

अथ युतवेधः ॥
“पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन वा
संयुतो
यत्नात्तं परिवर्जयेत् सुनिमतो दोषो ह्ययं
कथ्यते ॥”

अथ यामित्रवेधः ।
“रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् ।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥”
इति रत्नमाला ॥

वामदक्षिणवेधौ वामवेधश्च द्रष्टव्यौ ॥
वेधकं, स्त्री, (विध + खल् ।) धान्यकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधकः, पुं, (विध + खल् ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ अम्बुवेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मणिमुक्तादिवेधोपजीवी । यथा, रामायणे ।
२ । ८४ । १३ ।

“मायूरिकाः क्राकचिका वेधका रोचका-
स्तथा ॥”
वेधकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ८० ।

“अप्राप्तदमकाश्चैव नासानां वेधकाश्च ये ।
बन्धकाश्च प्रशूनां ये ते वै निरयगामिनः ॥”
वेधनिका, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + करणे
ल्युट् । ततः स्वार्थे कन् ।) मणिशङ्खादिवेधनो-
पकरणम् । भोमरी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
आस्फोटनी । इत्यमरः ॥ लास्फोटनी ३
स्फोटनी ४ वृषदंशिका ५ । इति भरतवृत्त-
वाचस्पतिः ॥

वेधी

वेपः

वेल

वेधनी, स्त्री, (विध्यतेऽनयेति । विध + ल्युट् ।
स्त्रियां ङीप् ।) हस्तिकर्णवेधनास्त्रम् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ मेधिका । इति भावप्रकाशः ॥
वेधमुखः, पुं, (वेधे वेधने मुखः श्रेष्ठः ।) कर्चूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधमुखकः, पुं, (वेधमुख + स्वार्थे कन् ।) हरिद्रा-
वृक्षः । कांचा हृदि इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
कर्चूरकः २ द्राविडकः ३ कात्पकः ४ कात्पकः
५ । इत्यमरभरतौ ॥

वेधमुखा, स्त्री, (वेधे मुखा ।) कलूरी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधसं, स्त्री, ब्राह्मतीर्थम् । अङ्गुष्ठमूलम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

वेधाः, [स] पुं, (विदधातीति । वि + धा + “विधाञो
वेध च ।” उणा० ४ । २२४ । इति असिः ।
वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः ।) ब्रह्मा । (यथा,
रघुः । १ । २६ ।

“तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथाहि सर्वे तस्यासन् परार्थैकफला गुणाः ॥”
विष्णुः । इत्यमरः ॥ (शिवः । यथा, हरिवंशे
भविष्यपर्वणि । १५ । १२ ।

“नमस्ते श्रितिकण्ठाय नीलग्रीवाय वेधसे ॥”
सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ पण्डितः । इति
विश्वः ॥ अतार्कवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अनन्तपुत्रः । यथा,—

“इच्छाकुर्व्येष्टदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ।
सुदुम्नस्य प्रतिष्ठानं तस्य पुत्रः पुरुरवाः ॥
नरिष्यतः शुकाः पुत्राः शाकं चक्षुसदाहृतम् ।
नाभागस्याम्बरीषोऽभूत् सचक्षं पार्थिवं ततः ॥
कोटये वार्षकं क्षेत्रं रणवृष्टिर्बभूव ह ।
शर्यातिर्मिथुनस्त्रासीदनन्तो नाम विभुतः ॥
सुकन्या नाम कन्या च या पत्नी यादवस्य च ।
अनन्तस्य च पुत्रोऽभूत् वेधो नाम महाप्रभुः ।
आनर्त्तविषये तेन पुरी कुशस्थली कृता ॥”
इति वल्किपुराणे सागरोपाख्याननामाध्यायः ॥
(प्रजापतिर्देवादिः । यथा, कुमारः । २ । १४ ।

“परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥”
त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥ विविध-
कर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४३ । १२ ।

“आ वेधसं नीलपृष्ठं दृष्टवन्तम् ॥”
“कौटुषं देवं वेधसं विविधकर्त्तारम् ।” इति
तद्वाक्ये सायणः ॥

वेधितः, पुं, (विध + णिच् + क्तः ।) कारिल-
विद्धः । द्विदितः । इत्यमरः ॥

वेधनी, स्त्री, (विधति लचमिति । विध क्तिन्नीकरणे
+ णिनिः । ङीप् ।) रक्तपा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जौक इति भाषा ॥ मेधिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

वेधी, [न] त्रि, (विधतीति । विध क्तिन्नीकरणे +
णिनिः ।) वेधकर्त्ता । (यथा, महाभारते ।
५ । ६६ । ३० ।

“तेषामचीणि कर्णाश्च नासिकाश्चैव मायया ।

निमित्तवेधी स सुनिरीषीकाभिः समर्पयत् ॥”
वेधविशेषः । विधधातोर्णिन्प्रत्ययेन वेधश्चा-
दस्यर्थे ईन्प्रत्ययेन वा निष्पन्नः ॥ अन्धवेतसे,
पुं । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेधं, स्त्री, (विध + ण्यत् ।) लक्ष्यम् । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ७ ।

“प्राणो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म वेधमनुत्तमम् ।
अप्रमत्तेन वेधयं शरवत् तन्मयो भवेत् ॥”

वेधनीये, त्रि । यथा,—
“षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भागोः शुद्ध्या समेऽपि
च ।

कर्णो वेधौ न दोषः स्यादन्यथा मरणं भवेत् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

वेनः, पुं, (अजतीति । अज गतौ + “धाटृवस्य-
व्यतिभ्यो नः ।” उणा० ३ । ३६ । इति नः । अजते-
र्वीभावः ।) प्रजापतिः । इत्युणादिकोषः ॥
(पृथुराजपिता । यथा, मार्कण्डेये । २७ । १५ ।

“हृतमेलं तथा लोभात् महादेनं द्विजैर्हृतम् ॥”
अस्यान्यदिवरणं मूर्धन्यान्तवेणशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ देवविशेषः । इति निघण्टुः । ५ । ४ । २४ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । १२३ । १ ।

“अयं वेनश्चोदयन् पृथिवीर्मा ॥”
“वेनः कान्तः एतत्संज्ञो मध्यमस्थानो देवः ।”
इति तद्वाक्ये सायणः ॥ * ॥ अजति गच्छत्यनेन
स्वर्गमिति । यज्ञः । इति निघण्टुः । ३ । १७२ ॥

त्रि, मेधावी । इति निघण्टुः । ३ । १५ । यथा,
वाजसनेयसंहितायाम् । १३ । ३ ।

“सौमतः सुरुचो वेन आवः ॥”
“वेनः कामनीयो मेधावी वा ।” इति तद्वाक्यम् ॥
कामयमानः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८६ । ५ ।

“आयन्मा वेना अरुहमृतस्य ॥”
“वेनाः कामयमानाः ।” इति तद्वाक्ये सायणः ॥
वेना, स्त्री, (वन शब्दे संभक्तौ वा + “वनेरिचो-
पधायाः ।” उणा० ३ । ८ । इति नः उपधाया
इत्वच् ।) नदीविशेषः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुणादिवृत्तिः । (यथा, महाभारते । ३ । ८८ । ३ ।

“वेना भीमरथी चोभे नदी पापभयापहे ॥”
वेप, टु ऋ ङ चले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) चलः कम्पनम् । टु,
वेपथुः । ऋ, अविवेपत् । ङ, वेपते वायुना दृष्टः ।
इति दुर्गादासः ॥

वेपः, [स] स्त्री, (वेप कम्पने + “सर्वधातुभ्यो-
ऽसन् ।” उणा० ४ । १८८ । इत्यसन् ।) अन-
वयम् । यथा,—

“स्याद्वलव्योतिषोः स्त्रीव वचो वाच्य धातुषु ।
मेदो वेपोऽनवद्येय सभायाश्च सदो न ना ॥”
इत्युणादिकोषः ॥

(विरेपः । इति साधुपाठः ॥ इत्युज्ज्वलः । ४ ।
१८६ ॥ * ॥ कर्म । इति निघण्टुः । ३ । १५ ॥
यथा, ऋग्वेदे । १० । ४६ । ८ ।

“प्रजिज्ञया भरते वेपो अग्निः ॥”
“वेपः कर्मनामैतत् ॥” इति तद्वाक्ये सायणः ॥

वेपथुः, पुं, (वेपनमिति । वेप + “द्वितीयेचुच् ।”
३ । ३ । ८६ । इति अथुच् ।) कम्पः । इत्य-
मरः ॥ (यथा, गीतायाम् । १ । २६ ।

“वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥”
वेपनं, स्त्री, (वेप + ल्युट् ।) कम्पनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने
१० अध्यायः । “तत्र विद्वस्य क्रोशनविनमन-
मोहनभ्रमणवेपनानि मरणं वा भवति ॥”)

वेमः, पुं, वापदण्डः । यथा,—
“वापदण्डः पुंसि वेमा वेमो ना वेम न द्वयोः ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वेमा, [न] पुं, (वयत्यनेनेति । वे + “वेचः सर्वत्र ।”
उणा० ४ । १४६ । इति इमनिन् ।) वापदण्डः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, नैषधे । १ । १२ ।

“सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणे-
र्महासिवेनः सहकृत्वरौ बहुम् ॥”
अर्हर्चादित्वात् स्त्रीवलिङ्गोऽपि । यथा, वाज-
सनेयसंहितायाम् । १६ । ८६ ।

“नमहुर्धोरस्तसर्गं न वेम ॥”
वेरं, स्त्री, शरीरम् । वार्त्ताकुः । कुङ्कुमम् । इति
मेदिनी ॥

वेरकं, स्त्री, कर्पूरम् । इति हारावली ॥
वेल, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेलत् । इति दुर्गादासः ।
वेल, तु क कालार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) कालार्थः कालो-
पदेशः । अविवेलत् । कालमियत्तया गणकः
एतान्तौ वेलेति कथितवानित्यर्थः । इति दुर्गा-
दासः ॥

वेलं, स्त्री, उपवनम् । यथा, हेमचन्द्रे ।
“अपोपाभ्यां वनं वेलमारामः क्वचिमे वने ॥”

वेल, स्त्री, (वेल्यतेऽनयेति । वेल + गुरोश्च हलः
इत्यः । ततटाप् ।) कालः । तत्पर्यायः ।
समयः २ क्षणः ३ वारः ४ अवसरः ५ प्रस्तावः
६ प्रक्रमः ७ अन्तरम् ८ । इति हेमचन्द्रः ॥
तत्परिमाणानि यथा,—

“अक्षिपक्षपरिच्छेपो निमेषः परिकीर्तितः ।
द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम हे त्रुटौ तु खवः स्मृतः ॥
द्विलवः खण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश चणाः ।
दश काष्ठाः किला नाम तत्संख्या स्याच्च
नाडिका ॥

घटिके द्वे सङ्घर्षेः स्यात्तैस्त्रिंशत्या दिवानिशम् ।
चतुर्विंशतिवेलामिहोरात्रं प्रचक्षते ॥
सूर्योदयादि विज्ञेयो सङ्घर्षानां क्रमः सदा ।
पश्चिमादहोरात्रादि होराणां विद्यते क्रमः ॥
त्रेयं पित्रमहोरात्रं पञ्चौ क्षणसितासितौ ।
त्रिंशता च दिनेर्मासो हिमास ऋतुरुच्यते ।
भवेद्वियमहोरात्रं षड्भिरुत्तरदक्षिणौ ।
वर्षं द्वादशभिर्मासैर्मलमासस्त्रयोदशः ॥”
इति वल्किपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ * ॥
मर्यादा । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ ।
६३ । ३६ ।

वेल्हन्त

“धिगस्तु नष्टः खलु भारतानां
धर्मस्तथा चत्रविदाश्च वृत्तम् ।
यत्र ह्यतीतां कुरुधर्मवेलां
प्रेचन्ति सर्वे कुरवः सभायाम् ॥”

समुद्रकूलम् । (यथा, रघुः । १ । ३० ।

“स वेलावप्रवलयी परिखीकृतसागराम् ।

अनन्यशासनानुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥”

समुद्रनलविकारः । (यथा, रघुः । १२ । ३६ ।

“संरम्भं मैथिलीहासः चणसौम्यां निनाय

ताम् ।

निवातस्तिमितां वेलां चन्द्रोदय इवोदधेः ॥”

अक्षिष्टमरणम् । रागः । ईश्वरस्य भोजनम् ।

इति मेदिनी ॥ अत्र पवर्गीयवकारादौ

लिखितः । रागस्थाने रोगः । वाक् । बुधस्त्री ।

इति विश्वः ॥ दन्तमांसम् । इति हारावली ॥

वेलाकूलं, स्त्री, (वेला एव कूलं यस्य ।) तामलिप-
देशः । यथा,—

“वेलाकूलं तामलिपं तामलिपी तमालिका ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(समुद्रकूलम् । यथा, भागवते । १० । ६७ । ५ ।

“कचित्तु समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्तुचिष्य तज्जलम् ।

देशान् नागायुतप्राणो वेलाकूले न्यमज्जयत् ॥”

वेलिभुक्प्रियः, पुं, सौरभयुक्तान्नः । यथा,—

“—रसाले त्वत्सौरभे ।

महाकालश्च किम्याक उर्वटो वेलिभुक्प्रियः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(वलिभुक्प्रिय इत्येव पाठः साधुः ॥)

वेल्ह, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेल्ह । चालः

सञ्चलनम् । उद्देहसुजवल्हिकङ्कणभनत्कारः

क्षयं वायंताम् । गताविवेके । इति दुर्गादासः ॥

वेल्हं, स्त्री पुं, (वेल्हतीति । वेल्ह चलने + पचायच् ।)

विडङ्गः । इत्यमरः ॥ (भावे घञ् ।) गमने, पुं ।

इति वेल्हधात्वर्थदर्शनात् ॥

वेल्हजं, स्त्री, (वेल्हवत् जायते इति । जन + डः ।)

मरिचम् । इत्यमरः ॥

वेल्हनं, स्त्री, (वेल्ह + लुट् ।) भूमौ अश्वस्य

लुण्ठनम् । तत्पर्यायः । लुण्ठनम् २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (सञ्चलनम् । यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ८ । १५६५ ।

“अष्टा सरित् स्ववसतेजलधिपवेशे

वेलोर्मिवेल्हनवशेन विवर्तमाना ॥”

रोटिकादिनिर्माणां स्थूलवर्तुलकाविवेशः ।

इति भावप्रकाशः ॥ वेल्ह इति भाषा ॥

वेल्हनी, स्त्री, (वेल्हति लुटति अश्वदिरवेति ।

वेल्ह + लुट् । डौष् ।) मालादूत्रा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

वेल्हन्तः, पुं, वीरतरुः । यथा, भावप्रकाशे ।

“वेल्हन्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः

श्वेतासितारुणविलोहितनीलपुष्पः ।

स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः

स्यात् कण्टकी च जलदेशज एव वृक्षः ॥”

वेशधा

अस्य गुणाः ।

“वेल्हन्तरो रसे पाके तिलस्तृणाकषापहः ।

मृन्नाघाताश्मजिद्व्याही योनिमृन्नानिलार्ति-

जित् ॥”

वेल्हल, पुं, केलिनागरः । इति जटाधरः ॥

वेल्हः, स्त्री, (वेल्हति सञ्चलतीति । वेल्ह + इन् ।)

लता । इति शब्दरत्नावली ॥

वेल्हिकाख्या, स्त्री, (वेल्हिका आख्या यस्याः ।)

वृक्षविशेषः । वेल्हसुटा इति भाषा । यथा,—

“मरुन्माला वेल्हिकाख्या विल्लपत्री ज्वरा-

पहा ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेल्हितं, स्त्री, (वेल्ह + क्तः ।) गमनम् । इति मेदिनी ॥

वेल्हितः, त्रि, (वेल्ह + क्तः ।) कुटिलः । कम्पितः ।

इत्यमरः ॥

वेवौ, र च लु ड कान्तिगतियाभिच्चेपप्रजनखादने ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-कान्तौ

अक०-अन्यत्र सक०-सेट् ।) र, वैदिकः ।

च, अवेवयुः । बहुलं ब्रह्मणीति परस्मैपदे

अनुसु सिद्धेरित्यनु उस् गुणस्यस्यामिति गुणः ।

लु ड, वेवौते । इति दुर्गादासः ॥

वेशः, पुं, (विशन्ति नयनमनांस्यवेति । विश् +

अधिकरणे घञ् । यद्वा, विशति अङ्गमिति ।

“पदरजविशस्युशो घञ् ॥” ३।३।१६ इति घञ् ।

अलङ्काररचनादिस्ततोभा । तत्पर्यायः ।

आकल्पः २ नेपथ्यम् ३ प्रतिकर्म ४ प्रसा-

धनम् ५ । इत्यमरः ॥ वेषः ६ । इति तट्टीकायां

भरतः ॥ (यथा, भागवते । १ । १७ । ५ ।

“नरदेवोऽसि वेशेन नटवत् कर्मणा दिजः ॥” * ॥

विशन्ति कासुका यजेति । अधिकरणे घञ् ।)

वेश्यागृहम् । गृहमात्रम् । इति मेदिनी ॥

(वल्हगृहम् । तावु इति भाषा ॥ यथा,

महाभारते । ५ । १५१ । ५३ ।

“शकटापणवेशाश्च यातयुग्यश्च सर्वेशः ।

* * *

तन् संगृह्य ययौ राजा ये चापि परिचारकाः ॥”

प्रवेशः । इति विश्वधात्वर्थदर्शनात् ॥ (पण्य-

स्थिया भृतिः । यथा, मनुः । ४ । ८४—८५ ।

“न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराज्यप्रसूतितः ।

खनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥

दशखनाभमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो वृषः ॥”

वेशकः, पुं, (वेश एव । स्वार्थे कन् ।) गृहम् । इति

शब्दरत्नावली ॥ वेशकारके, त्रि ॥

वेशदानः, पुं, स्वार्थे शोभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

वेशधारी, [न] पुं, (वेशं तापसलिङ्गं धरतीति ।

धृ + णिनिः ।) क्लृप्तपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ (सङ्करजातिविशेषः । यथा, ब्रह्म-

वैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे । १० अध्यायः ।

“गङ्गापुत्रस्य कन्यायां वीर्येण वेशधारिणः ।

बभूव वेशधारी च पुत्रौ युङ्गी प्रकीर्तितः ॥”

वेशधारके, त्रि ॥

वेश्या

वेशन्तः, पुं, (विशन्त्यत्र भेकादय इति । विश् +
“जृविश्रिभ्यां भञ्च् ॥” उणा० ३ । १२६ । इति
भञ्च् ।) चुनसरीवरः । इत्यमरः ॥ अस्मिः
इत्युणादिकोषः ॥

वेशरः, पुं, अश्वतरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वेशवारः, पुं, विसवारः । इत्यमरटीकायां राय-

सुकुटः ॥

वेशीजाता, स्त्री, पुत्रदात्रीलता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

वेश, [न] स्त्री, (विशन्त्यवेति । विश् + मनिन् ।)

गृहम् । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । ४ । ७३ ।

“अदारेण च नातीयात् ग्रामं वा वेश वाट-

तम् ॥”)

वेशकलिङ्गः, पुं, (वेशनः कलिङ्गः ।) चटकः ।

अस्य मांसगुणौ । सन्निपातनाशित्वम् । अति-

शुक्रकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

वेशकूलः, पुं, (वेश गृहं कूलयतीति । कूल + कः ।)

चचेष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

वेशनकुलः, पुं, (वेशनो गृहस्य नकुलः ।) गन्ध-

सूषिकः । यथा,—

“चिक्कः स्याद्द्वेषनकुलश्चिक्का च बालसूषिका ।

गन्धसूयी गन्धसूषी गिरिका स्याच्छुक्कुन्दरी ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

वेशभूः, स्त्री, (वेशनो भूः ।) गृहकरणयोग्य-

भूमिः । तत्पर्यायः । वास्तुः २ । इत्यमरः ॥

वेश्यं, स्त्री, (वेशे भवम् । वेश + “दिगादित्वात्

यत् ॥” ४ । ३ । ५४ । इति यत् । यद्वा, वेश्याये

हितम् । वेश्या + यत् ।) वेश्यालयः । इति

मेदिनी ॥ (प्रवेशार्हे, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ।

४ । २६ । ३ ।

“शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं

यदावम् ॥”

“वेश्यं दिवोदासनाम्नं प्रवेशार्हम् ॥” इति

तद्गाथे सायणः ॥)

वेश्या, स्त्री, दुष्कावृक्षः । आकनादि इति भाषा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेशमर्चति वेशेन

दीयत्याचरति वेशेन प्रयथयोगेन जीवति वा ।

वेश + यत् ।) खनामस्थातनारी । खान्की

इति भाषा । तत्पर्यायः । वारस्त्री २

गणिका ३ रूपाजीवा ४ । इत्यमरः ॥ वेश्या ५ ।

इति तट्टीका ॥ चुदा ६ शालभाञ्जिका ७ ।

इति जटाधरः ॥ भर्भरा ८ शूला ९ वार-

विलासिनी १० वारवाणिः ११ मण्डहासिनी

१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्गिका १३

बन्धुरा १४ कुम्भा १५ कामरेखा १६ वर्वटी

१७ । इति शब्दमात्रा ॥ साधारणस्त्री १८

पण्याङ्गना १९ पण्याङ्गना २० मुजिष्ठा २१

वारवधूः २२ । इति हेमचन्द्रः ॥ भोग्या २३

स्मरवीथिका २४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्या

लक्षणागमनफलादि यथा,—

“पतिव्रता चैकपत्नी द्वितीये कुलटा स्मृता ।

द्वितीये वृषली त्रितीया चतुर्थे पुंसली स्मृता ॥

वेश्याज

वेश्या च पञ्चमे षष्ठे युक्ती च सप्तमेऽष्टमे ।
तत ऊर्ध्वं महावेश्या सासृष्ट्या सर्वजातिषु ॥*॥
यो द्विजः कुलटाङ्गच्छेत् वृषलो पृथ्वीमपि ।
युक्तीं वेश्यां महावेश्यां अवटोदं प्रयाति सः ॥
शताब्दं कुलटागामी वृष्टागामी चतुर्युगम् ।
षड्गुणं पृथ्वीगामी वेश्यागामी गुणायकम् ॥
युक्तीगामी दशगुणं वसेत्तत्र न संशयः ।
महावेश्यागामुकश्च ततः शतगुणं भवेत् ॥
तदेव सर्वगामी चेलिवमाह पितामहः ।
तत्रैव यातनां मुहुक्ते यमदूतेन ताडितः ॥
तित्तिरिः कुलटागामी वृष्टागामी च वायसः ।
कोकिलः पृथ्वीगामी वेश्यागामी वृकस्तथा ॥
युक्तीगामी शूकरश्च सप्तजन्मसु भारते ।
महावेश्यागामुकश्च जायते शास्त्रलिखितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहतिखण्डे २८ अध्यायः ॥*॥
वेश्यागमनपापं प्रकीर्णकम् । तस्य प्रायश्चित्तम् ।
तत्र सम्बर्तः ।
“पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते ।”
तेन वेश्यागमने प्राजापत्यम् । तदशक्तौ धेनु-
रेका । एतत् सङ्गमने । अभ्यासे तु । चान्द्रा-
यणेन चेकेन सर्वपापघ्नो भवेदिति आप-
स्तम्बवचनाच्चान्द्रायणम् । इति प्रायश्चित्त-
विवेकः ॥ * ॥ तदन्नादिकं निषिद्धम् । यथा,—
“पृथ्वीत्यन्नश्च यो मुहुक्ते पृथ्वीजो वजीवनः ।
खलोममानवर्षश्च लालाकुण्डे वसेद्भवम् ॥
ताडितो यमदूतेन तद्भोजी तत्र तिष्ठति ।
ततस्त्रिजन्मनि भवेत् कृष्णवर्णः पशुः शुचिः ॥
त्रिजन्मनि भवेच्छागस्ततो भवेत् सुदुःखितः ।
ततश्चक्षुःशूलरोगी ततः शुद्धः क्रमेण च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रहतिखण्डे २९ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।
“पृथ्वीत्यन्नश्च यो मुहुक्ते वेश्यान्तश्च पतिव्रते ।
तद्व्रजेत्तु द्विजो यो हि कालसूत्रं प्रयाति सः ॥
शतवर्षं कालसूत्रे स्थित्वा शूद्रो भवेद्भवम् ।
तत्र जन्मनि रोगी च ततः शुद्धो भवेद्द्विजः ॥”
इति तत्रैव २८ अध्यायः ॥*॥
यात्राकाले तस्या दर्शनं शुभम् । यथा,—
“धेनुर्वत्प्रयुक्ता वृषतुरगरथा दक्षिणावर्त्तवद्भि-
र्द्विजैर्लौकिकैर्कुम्भा द्विजवृषगणिकाः पुष्पमाला
पताका ।
सद्योमांसं घृतं वा दधि मधु रजतं काञ्चनं
शुक्लधान्यं
दृष्ट्वा श्रुत्वा पठित्वा फलमिह लभते मानवो
गन्तुकामः ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
वेश्यागणः, पुं, (वेश्यानां गणः ।) वेश्यासमूहः ।
तत्पर्यायः । वेश्यावारः २ । इति शब्द-
माला ॥
वेश्याचार्यः, पुं, (वेश्यानां आचार्यः ।) पीठ-
महर्षिः । इति हेमचन्द्रः ॥
वेश्याजनसमाश्रयः, पुं, (वेश्याजनानां समाश्रयः
आश्रयस्थानम् ।) वेश्यालयः । तत्पर्यायः ।

५०६

वेष्टः

वेष्टः २ । इत्यमरः ॥ वेश्याश्रयः ३ पुरम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टम् ५ । इति जटा-
धरः ॥
वेष्टरः, पुं, अश्वतरः । यथा । वेष्टरोऽश्वतरः
खरः । इति भूरिप्रयोगः । त्रिकाण्डशेषे वेष्टर
इति पाठः ॥
वेष्टः, पुं, वेष्टेति याप्रोति अङ्गं वेष्टः पचादित्वादन
सङ्गन्त्यान्तः । विप्रान्ति नयनमनांस्त्रेव्याधारे
घञि वेष्टस्तालयान्तश्च । इति भरतः ॥ नेप-
थ्यम् । (यथा, मनुः । ८ । २ ।
“विनीतवेष्टाभरणः पश्येत्कार्याणि कार्या-
णाम् ॥”)
वेश्याजनाश्रयः । “हे दारिकाणां निवासस्थाने ।
विप्रान्ति यूनां मनः कासुको वा वेष्टः शौ विप्र
प्रवेशे घञ् ।
“नेपथ्ये गृहमात्रे च वेष्टो वेश्यागृहेऽपि च ।”
इति तालयान्ते रभसः ॥
“गृहमात्रे गणिकायाः सङ्गानि वेष्टो भवेत्तु
तालयः ।
तालयो मूर्धन्योलङ्करणे कथित आचार्यैः ॥”
इत्युपविवेकः ।
वेष्टेति याप्रवन्ति जनमनांसीति धञि वेष्टो
मूर्धन्यान्तोऽपि इत्येके तत्तु न ह्ययं मूर्धन्यान्तेषु
सर्वत्र कोषादावुपात्तत्वादिति सुकुटः । इति
च भरतः ॥ (संस्थानविशेषः । यथा, रामा-
यणे । १ । १७ । १६ ।
“यस्य देवस्य यद्रूपं वेष्टो यस्य पराक्रमः ॥”
“वेष्टः संस्थानविशेषः ।” इति तट्टीका ॥ * ॥
वेष्टेति याप्रोति कर्त्तृ निति । पचाद्यच् । कर्म ।
इति निघण्टुः । २ । १ ॥ * ॥ विष याप्रौ +
घञ् । याप्रिः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम्
१ । ६ ।
“कर्मणे वां वेष्टाय वाम् ।”
“वेष्टाय च । विष्टाय याप्रौ । घञ् वेष्टो याप्रिः ।
सूचितकर्मसु याप्रार्थं च वां युवामह-
माददे ।” इति तद्वाक्ये महीधरः ॥
वेष्टणः, पुं, (विष याप्रौ + ल्युट् ।) कासमहर्षिः ।
इति हारावली ॥ (क्ली, विष + ल्युट् ।)
प्रवेष्टणश्च ॥ (परिचर्या । यथा, ऋग्वेदे । ५ ।
७ । ५ ।
“अवस्तयस्य वेष्टणे खेदं पथिषु जुहति ॥”
“यस्यान्नेर्वेष्टणे परिचर्यायाम् ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)
वेष्टणा, स्त्री, (वेष्टेति याप्रोतीति । विष + ल्युट् ।
टाप् ।) वितुन्नकट्टचः । इति रत्नमाला ॥
धन्या इति भाषा ॥
वेष्टवारः, पुं, वेसवारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥
वेष्ट. ड वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
सक०-सेट् ।) ड, वेष्टते । इति दुर्गादासः ॥
वेष्टः, पुं, (वेष्ट + घञ् ।) वेष्टनम् । इति शब्द-
माला ॥ (यथा, महाभारते । ७ । २५ । २७ ।

वेस

“श्रीवाद्यां वेष्टयित्वेनं स गजो हन्तुमेहत ।
करवेष्टं भीमसेनो भ्रमं दत्वा बभौचयत् ॥”
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ निर्धासः ।
आटा इति भाषा ॥ इति वैद्यकम् ॥ (सुख-
रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । २ । १६ ।
“दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चाप्यवदीर्यते ॥”)
वेष्टकं, क्ली, (वेष्टते इति । वेष्ट + क्त्वा ।) उष्णीषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ निर्धासः । इति शब्द-
माला ॥ श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टकः, पुं, (वेष्टते इति । वेष्ट + क्त्वा ।) प्राचीरः ।
यथा प्राचीनावेष्टकौ इति । इति हेमचन्द्रः ॥
कुष्माण्डः । यथा,—
“कुष्माण्डकः पुष्पफलो घनवासश्च वेष्टकः ॥”
इति हारावली ॥
श्रीवेष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ वेष्टनकारके,
त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ७ । १३६ । २१ ।
“वलयेरपरिद्वेष्टे तथेवाङ्गुलिवेष्टकेः ॥”)
वेष्टनं, क्ली, (वेष्टते इति । वेष्ट + ल्युट् ।) कर्ण-
शस्त्रुली । उष्णीषः । (यथा, रघुः । ८ । १२ ।
“तमरणसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वष्टनशोभिना सुतः ॥”)
सुकुटः । इति । इति मेदिनी । गुग्गुलुः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (वेष्ट + ल्युट् । वलयनम् ।
यथा, रघुः । ४ । ४८ ।
“भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ॥”)
वेष्टनकः, पुं, (वेष्टनेन कायतीति । कै + कः ।)
रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं पादमेकश्च भुजान्तैर्वेष्टयेद्यदि ।
कान्तकक्षाश्रितां नारीं बन्धो वेष्टनकः स्मृतः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
वेष्टनवेष्टकः, पुं, (वेष्टनेन वेष्टते इति । वेष्ट +
क्त्वा ।) रतिवन्धविशेषः । यथा,—
“ऊर्ध्वं पादद्वयं नाभ्यां भुजाभ्यां वेष्टयेद्यदि ।
कराभ्यां कण्ठमालिङ्गा बन्धो वेष्टनवेष्टकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥
वेष्टवंशः, पुं, (वेष्टः वेष्टनकारी वंशः ।) कण्ठ-
किनः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वेष्टुवांश्च इति
भाषा ॥
वेष्टसारः, पुं, (वेष्टानां सारो यत्र ।) श्रीवेष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
वेष्टिनं, क्ली, (वेष्ट + क्तः ।) रुद्धम् । लासकः ।
करणान्तरम् । इति मेदिनी ॥
वेष्टितः, त्रि, (वेष्ट + क्तः ।) नदीप्राचीरादिना
कृतवेष्टनः । वेष्टा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
वलधितम् २ संवीतम् ३ रुद्धम् ४ आवृतम् ५ ।
इत्यमरः ॥
वेष्ट्यः, पुं, (वेष्टेतीति । विष याप्रौ + “पानी-
विधिभ्यः पः ।” उणा० ३ । २३ । इति पः ।)
पानीयम् । इत्युणादिकोषः ॥
वेस, ऋ इतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेसत् । विवेसतुः ।
इतौ गत्याम् । इति दुर्गादासः ॥

वैसनं, स्त्री, (वैस + लुट् ।) द्विदलचूर्णम् । यथा,—
“दालयश्चकानानु निस्तुषा यन्त्रपेधिताः ।
तच्चूर्णं वैसनं प्रोक्तं पाकशास्त्रविशारदैः ॥”
तद्वटिकागुणाः ।

“वटिका वैसनस्यापि कथितायां निमज्जति ।
रुधा विष्टमजननी बल्या पुष्टिकरी स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

वैसरः, पुं, अश्वतरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १२ । १६ ।

“तूर्णं प्रणेत्ता कृतनादमुच्चैः
प्रणोदितं वैसरयुग्ममध्वनि ॥”)

वैसवारः, पुं, धन्याकसर्षपादिपिष्टः । वैसार इति
वाटना इति च ख्यातः । तत्पर्यायः । उप-
स्करः २ । इत्यमरः । वैषवारः ३ । इति
भरतः ॥ वैशवारः ४ । इति सुकटः ॥ (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“सुहादिवैसवाराणां पूर्णां विष्टमिनो मताः ।
वैसवारेः सपिशितैः सम्पूर्णा गुरुहृणाः ॥”
अञ्जनविशेषः । यथा,—

“निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुडघृतान्वितम् ।
क्षणाभिरिचसंयुक्तं वैसवार इति स्मृतम् ॥”
अस्य गुणाः ।

“वैसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

हिङ्गाद्रकमरीचजीरक हरिद्राधन्याकाः क्रमेण
द्विगुणपरिमाणेनैकत्रीकताः । इति पाकराजे-
श्वरे पाकपरिभाषा ॥

वेह, ऋ ड यत्ने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ, अविवेहत् । ड,
वेहते । विवेहे । इति दुर्गादासः ॥

वेहत्, स्त्री, (विशेषेण हन्ति गर्भमिति । वि + हन +
“सञ्चतृपदेहत् ॥” उणा० २।२५ । इति अतिप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) गर्भोपघातिनी गौः ।

इत्यमरः ॥ अतृतौ वृषोपगमनादिवशात् यस्या
गर्भपातो भवति सा । विहन्ति गर्भं शश्वत्
वेहत् । हन लौ गतौ वधे क्तिप् निपातः । इति
भरतः ॥ (यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १२२७ ।

“वशा च मे ऋषभश्च मे वेहश्च मे ऋण्डाश्च मे ॥”
वेहारः, पुं, खनामखातदेशः । यथा,—

“वेहारे चैव श्रीहृष्टे कोशले श्रवकर्णिके ।
अष्टादशभुजा कार्या माहेन्द्रे च हिमालये ॥”
इति मत्स्यसूक्ते ५० पटलः ॥

वेह, ऋ चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) ऋ, अविवेहत् । ऋदु-
बन्धः वेदेष्वचारणमेदार्थः । चालः सञ्चलनं
गताविवेके । इति दुर्गादासः ॥

वै, ओ शोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) वकारादिः । वायति ।
ओ, वानः । इति दुर्गादासः ॥

वै, अ, पादपूरणम् । यथा । तु हि च स ह वै
पादपूरणे । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ४ ।
१ । २८ ।

“सत्सङ्कल्पस्य ते ब्रह्मन् ! यद्वै ध्यायति ते
वयम् ॥”)

सम्बोधनम् । अनुनयः । इति मेदिनी ॥
(निश्चयः । यथा, मनुः । १ । १०० ।

“सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चित् जगतीगतम् ।
श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणो-
र्हति ॥”)

वैशतिकः, चि, विंशत्या क्रीतः । विंशतिक-
शब्दादण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (पां ५ । २ । २७ ॥)

वैकचं, स्त्री, (विशिष्टः कचः विकच उरस्तत्र
भवम् । विकच + अण् ।) तिर्यग्वचोलम्बि-
माल्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैकक्षकं, स्त्री, (वैकचमेव । स्वार्थे कन् ।) उरसि
तिर्यक् उपवीतवत् कण्ठात् क्षिप्तमाल्यम् । इत्य-
मरः ॥

वैकङ्कतः, पुं, (विकङ्कत एव । स्वार्थे अण् ।)
वृक्षविशेषः । वैच् इति भाषा । तत्पर्यायः ।

वृत्तिकरः २ श्रुवावृत्तः ३ ग्रन्थिलः ४ स्वादु-
कण्टकः ५ व्याघ्रपात ६ कण्टकारी ७ विक-
ङ्कतः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (विकङ्क-
तस्यावयवो विकारो वा । “पलाशादिभ्यो
वा ।” ४ । ३ । १४१ । इत्यण् । विकङ्कत-
निर्मितसुवादौ, चि । यथा, शतपथब्राह्मणे ।

५ । २ । ३ । १५ ।
“स पलाशे वा सुवे वैकङ्कते वा ॥”)

वैकतिकः, पुं, मणिकारः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैकर्णः, पुं, (विकर्णस्याप्रत्ययमिति । विकर्ण +
“विकर्णश्चङ्गमालात् वत्सभरदाजात्रिषु ।” ४ ।
१ । ११७ । इत्यण् ।) वात्स्यसुनिः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (जनपदविशेषः । यथा,
ऋग्वेदे । ७ । १८ । ११ ।

“वैकर्णयोर्जनानां न्यस्तः ।”
“वैकर्णयोर्जनपदयोर्विद्यमानान् ।” इति तद्भाष्ये
सायणः ॥)

वैकल्पिकः, चि, विकल्पेन भवः । विकल्पशब्दात्
णिकप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैकलं, स्त्री, विकलत्वम् । विकलस्य भाव इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथा-
सरितागरे । ७४ । ३१० ।

“हृगाङ्कदत्तसचिवं चक्षुर्वैकल्यामागतम् ॥”
वैकुण्ठः, पुं, कृष्णः । (यथा, भागवते । १ ।
१५ । ४६ ।

“ते साधुस्तसर्वार्थां ज्ञात्वात्यन्तिकमात्मनः ।
मनसा धारयामासुर्वैकुण्ठचरणाम्बुजम् ॥”)

इन्द्रः । इति मेदिनी ॥ सितार्जकः । इति राज-
निर्घण्टः । अस्य युत्पत्तिर्यथा । “वैकुण्ठाया
अपत्यं वैकुण्ठः वाङ्माद्यत इति शिवादित्वात्
णः ।

‘चाक्षुषस्यान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
वैकुण्ठाधामसौ जज्ञे वैकुण्ठे देवतैः सह ॥’
इति विष्णुपुराणम् ॥

किंवा कुण्डल्यनया कुण्डा माया । कुठि खोटन-
वैकल्यालस्ये समक्तात् सरोरिति अः । विविधा

कुण्डा माया विद्यते तस्य वैकुण्ठः विकारसंघेति
अस्यर्थे णः । विष्णुसहस्रनामटीकायां शङ्करा-
चार्यस्त्वाह विविधा कुण्डा गतेः प्रतिष्ठति-
स्तस्याः कर्ता इति वैकुण्ठः । जगदारम्भे विशि-
ष्टानि भूतानि परस्परं संक्षेपयन् तेषां गतिं
प्रत्यवधादिति वा वैकुण्ठः ।

‘मायासंक्षेपिता भूमिरङ्घ्रियोन्मा च वायुना ।
वायुश्च तेजसा सार्द्धं वैकुण्ठत्वं ततो मम ॥’
इति श्रान्तिपर्वणीति ।”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ * ॥ अपि च ।

“कुण्डं जडश्च विश्वोऽपि विशिष्टश्च करोति वा ।
वैकुण्ठां प्रकृतिं वेदाश्चत्वारश्च वदन्ति ताम् ॥
गुणाश्रयेण भगवान् तस्यां जातः स्वदृष्टये ।
परिपूर्णतमं तेन वैकुण्ठश्च विदुर्बुधाः ॥” * ॥

अस्य नाम्नो माहात्म्यम् । यथा,—
“राम नारायणानन्त सुकुन्द मधुसूदन ।
कृष्ण केशव कंसारे हरे वैकुण्ठ वामन ॥
इत्येकादश नामानि पठेदा पाठयेद्यदि ।
जन्मकोटिसहस्राणां पातकादवसृज्यते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
“साङ्केत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥”

इति श्रीभागवते अजामिलोपाख्यानाध्यायः * ॥
विष्णुधामविशेषः । तदर्थेन यथा,—

“उपरिष्ठात्क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम् ।
सत्पादुपरि वैकुण्ठो योजनानां प्रमाणतः ॥
भूलोकात् परिसंख्यातः कोटिरष्टादश प्रभो ।
यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात् सर्वेषामभयप्रदः ॥
वैकुण्ठादुत्तरे शैवो लोकः षोडशकोटयः ।
तिर्यगेव महाराज कैलासाख्यस्तु पञ्चतः ।
पार्श्वेऽपि सहितः शम्भुर्यत्रास्ते स्वर्गाश्चतुर्ध्रुवतः ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ६ अध्यायः * ॥

अपि च ।

“अमृतं शाश्वतं नित्यमनन्तं परमं पदम् ।
हिरण्यं मोक्षप्रदं ब्रह्मानन्दसुखाङ्गयम् ॥
एवमादिगुणोपेतं तद्विष्णोः परमं पदम् ।
यज्ञत्वा न निवर्तते तद्दाम परमं हरेः ॥
नहि वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि ।
अपि द्रष्टुमशक्यं तद्ब्रह्मरूपादिदेवतैः ॥
ज्ञानेन शास्त्रमार्गेण द्रव्यते योगिपुङ्गवैः ।
तत् स्थानमुपभोक्तव्यमयत्तब्रह्मसेविनाम् ॥
श्रीशङ्खभक्तिसेवैकरसाभोगविवर्जिताः ।
महात्मानो महाभागा भगवत्पदसेवकाः ॥
तद्विष्णोः परमं धाम यान्ति ब्रह्मसुखप्रदम् ।
नानाजनपदाकीर्णं वैकुण्ठं तद्वरेः पदम् ॥
प्राकारैश्च विमानैश्च सौधै रत्नमयैर्युतम् ।
तन्मध्ये नगरी दिव्या सायुधैर्युति प्रकीर्णिता ॥
चतुर्द्वारसमायुक्ता हेमगोपुरसंयुता ।
चण्डादिद्वारपालैस्तु कुसुदायैः सुरचिता ॥
चण्डप्रचण्डौ प्राग्द्वारे याम्ये भद्रसुभद्रकौ ॥

वैकुण्ठः

५०८ वैखरी

वैजय

व हृष्यां जयविजयौ सौम्ये धातुविधातरौ ॥
कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः ।
शङ्कुकर्णः सर्वनिद्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः ॥
तस्मिन् बन्धविनिर्मुक्ताः प्राप्यन्ते सुमुखं पदम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तस्मान्मोक्ष उदाहृतः ॥
मोक्षं परं पदं लिङ्गमन्तं विष्णुमन्दिरम् ।
अक्षरं परमं धाम वैकुण्ठं शाश्वतं परम् ॥
नित्यं परमयोम सर्वोत्कृष्टं सनातनम् ।
पर्यायवाचकान्यस्य परं धामोऽच्युतस्य हि ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥३॥

अन्यथा ।
“अन्तःपुरनिवासिन्यः सर्वलक्षणभूषिताः ।
ताभिः परिहृतो देवः शुशुभे परमः पुमान् ॥
एवं वैकुण्ठनाथोऽसौ नाथते परमे पदे ।
तद्युद्धमेदाहोकांश्च वक्ष्यामि गिरिजे शुभे ॥
प्राच्यां वैकुण्ठलोकस्य वासुदेवस्य मन्दिरम् ।
आग्नेयां लक्ष्मीलोकस्तु याम्यां सङ्कर्षणालयः ॥
सारस्वतस्तु नैऋत्यां प्रादुम्नः पश्चिमे तथा ।
रतिलोकस्तु वायव्यामुदीच्यामनिरुद्धभूः ॥
रेशान्यां शान्तिलोकः स्यात् प्रथमावरणं
सूतम् । १ ।

केशवकीर्त्यादिलोका द्वितीयावरणं तथा ॥२॥
मत्स्यकूर्मादिलोकस्तु तृतीयावरणं परम् । ३ ।
सत्ययुतानन्ददुर्गाविष्णुकर्सेनगजाननाः ॥
शङ्खपद्मनिधीलोकाश्चतुर्थावरणं सूतम् । ४ ।
ऋग्यजुःसामाथर्व्याणो लोकादिषु महत्सु च ॥
सावित्र्या विद्महेऽस्य धर्मस्य च सुखस्य च ।
पञ्चमावरणं प्रोक्तमच्यं सर्ववाङ्मयम् ॥ ५ ॥
शङ्खचक्रगदापद्मखड्गशार्ङ्गहलं तथा ।
मौषलश्च तथा लोकाः सर्वशस्त्रास्त्रसंयुताः ॥
षष्ठमावरणं प्रोक्तं शस्त्रास्त्रमयमच्यम् । ६ ।
रोन्द्रपावकयाम्यश्च नैऋतं वरुणं तथा ॥
वायव्यं सौम्यमेशानं तप्तमं सुनिभिः सूतम् ।
साध्या मरुद्गणाश्चैव ये चान्ये च दिवौकसः ॥
नित्याः सर्वे परे धाम्नि विश्वदेवास्तथैव च ।
ते वै प्राकृतनाकेऽस्मिन्न नित्यास्त्रिदिवेश्वराः ॥
तेनाहं वच्मि माये न सच्चिन्त्य इति वै
सूतिः ।

एवं परं पदेर्निर्देयैर्भोगपरायणैः ॥
दिश्याभिर्महिषीभिश्च राजते विष्णुरीश्वरि ।
न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥
यज्ञत्वा न निवर्तन्ते योगिनः प्रसितव्रताः ।
दयैकमन्त्रनिष्ठा ये ते वै यान्ति तदच्यम् ॥
न वेदयज्ञाध्ययनेन वेदेन व्रतैः शुभैः ।
न तपोभिर्निराहारैर्न च साधनकर्मभिः ॥
एकेन हृदयमन्त्रेण तथा भक्त्या त्वनन्यथा ।
तद्भक्त्यं शाश्वतं दिव्यं प्रपद्ये वै सनातनम् ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ३० अध्यायः ॥
(तत्रस्थदेवगणे, पुं भूम्नि । यथा, भागवते ।
८ । ५ । ४ ।

“पत्नी विकुण्ठा शुभस्य वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ।
तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान् स्वयम् ॥”

वैकृतं, क्ली, (विकृतमेव । “सान्नायानुजेति ।”
५ । १४ । ३६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या अण् । विकारः ।
यथा, रामायणे । ६ । ४८ । ३२ ।
“प्रायेण गतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषाम् ।
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति वैकृतम् ॥”
दुर्निमित्तम् । यथा, रघुः । ११ । ६२ ।

“तत्रतीपपवनादिवैकृतं
प्रेक्ष्य शान्तिमधिकृत्य कृत्यवित् ॥”
तथाच महाभारते । ३ । १३७ । ३ ।
“वैकृतं त्वमिहोत्रे स लक्षयित्वा महातपाः ।
तमन्वं शूद्रमासीनं गृहपालमथान्नवीत् ॥”
वीभत्सरसः । तदालम्बने मांसशोणितादौ, त्रि ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथाच ।
“विकृतं वैकृतश्च स्यात्तच्च वैकृत्यमुच्यते ॥”
इति भरतद्विरूपकोषः ॥

(विकारजाते । यथा, भागवते । २ । १० । ४५ ।
“अयन्तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।
विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥”
वैकृत्यं, क्ली, (विकृतमेव । स्वार्थे ष्यच् ।) वीभत्स-
रसः । तदालम्बने, त्रि । यथा,—
“त्रिषु वीभत्सविकृतं वैकृत्यं विततन्तथा ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

वैक्रान्तं, क्ली, (विक्रान्त्या दीयति । विक्रान्ति +
अण् ।) मणिविशेषः । तत्पर्यायगुणौ ।
“वैक्रान्तश्चैव विक्रान्तं नीचवचं कुवचकम् ।
गोनासः क्षुद्रकुलिशं जीर्णवचश्च गोनासः ॥
वचाभावे च वैक्रान्तं रसवीर्यादिके समम् ।
क्षयकुष्ठविषघ्नश्च पुष्टिदं सुरसायनम् ॥
वैक्रान्तं वचसादृश्यं वचवैदसवीर्यकम् ।
तथाप्यभावे वचस्य ग्राह्यं वैक्रान्तसुतमम् ॥
वचाकारतयैव प्रसह्य हरणाय सर्वरोगाणाम् ।
यद्विक्रान्तिं धत्ते तद्वैक्रान्तं बुधैरिदं कथितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

वैखरी, स्त्री, बहुव्रीह्यतकण्ठगतनादरूपवर्णः ।
यथा,—
“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराख्यः ।
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धाध्यमाख्यः ।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बहुस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसंघः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

अस्यार्थः । यस्तु तारो नादः वर्णरूपः स
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथममुदयप्राप्तश्चेत् पर
इति आख्या संज्ञा यस्य तथाभूतो भवति ।
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् रोदन-
समये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चित् भवति ।
रुरदियोजर्जनीनां सामध्यस्थितसुषुम्नानाद्या बह्वः ।
तथा च नासाद्वारेव यथाकथञ्चित् नादस्वरूपः
प्रत्यक्षभवतीत्यर्थः । तस्मात् वैखरीदशापन्नात्
नादात् पवनप्रेरितो वर्णसंघो वहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परा पश्यन्ती
दशापन्नस्य तु योगिनामेव प्रत्यक्षे न तु सर्वेषां
मित्यपि बोध्यम् । इति तट्टीका ॥

वैखानसः, पुं, (विखनसं ब्रह्माणं वेत्ति तपसा ।
विखनस् + अण् ।) वानप्रस्थः । यथा । वानप्रस्थो
वैखानसोऽग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
देवीभागवते । १ । १६ । १७ ।
“वैखानसा ये सुनयो मिताहारा जितव्रताः ।
तेऽपि सुहृन्ति संसारे जानन्तोऽपि ह्यसत्य-
ताम् ॥”

वैखानसस्येदमित्यर्थेऽणि वैखानससम्बन्धिनि,
त्रि । यथा, शाकुन्तले । १ ।

“वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानात्
यापाररोधि मदनस्य निषेवितयम् ॥”
वैगुण्यं, क्ली, (विगुणस्य भावः । विगुण + ष्यच् ।)
विगुणत्वम् । विगुणस्य भावः । यथा,—
“यान्नापवर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च ।
तत्र खामी भवेद्दृष्टो हिंसायां द्विशतं दमः ॥”
मनुः ।

वैचक्षण्यं, क्ली, विचक्षणत्वम् । विचक्षणस्य भाव
इत्यर्थे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । १ ।
“धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ॥”
वैचित्र्यं, क्ली, विचित्रता । विचित्रस्य भाव इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजेन्द्र-
कर्णपूरे । २८ ।
“वैचित्र्यं वितनोति वाचकविधौ वाचस्पते-
रत्तिके

देव लदगुणवर्णनाय कुरुते किं किं न वाग्-
देवता ॥”

वैजननः, पुं, (विजायतेऽस्मिन्निति । जन् +
आधारे लुट् । ततः स्वार्थे अण् ।) प्रसव-
मासः । तत्पर्यायः । सूतिमासः २ । इत्यमरः ॥
(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ७४ ।
“अथ वैजनने मासि सा देवी दिव्यलक्षणम् ।
निर्दग्धस्यान्वयतरोरङ्कुरं सुषुवे सुतम् ॥”
वैजयन्तः, पुं, (वैजयन्तो अस्यन्तेति । अर्शआद्यच् ।)

इन्द्रप्रासादः । इत्यमरः ॥ इन्द्रध्वजः । इति
मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । २ । २२ । १६ ।
“एष ह्येन्द्रो वैजयन्तो गुणेर्निव्यं समाहितः ।
येनासुरान् पराजित्य जगत्पतिप्रतक्रतुः ॥”
गुहः । इति हेमचन्द्रः ।

वैजयन्तिकः, त्रि, (वैजयन्त्यस्यस्येति । ब्रीह्यादि-
भ्यश्चेति ठन् । यद्वा, वैजयन्त्या चरतीति । चर-
तीति ठक् ।) पताकाधारी । इत्यमरः ॥

वैजयन्तिका, स्त्री, (वैजयन्ती + स्वार्थे कन् ।)
जयन्तीवृक्षः । पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
“निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयो-
स्तारतम्याविधिसुम्भचेतसा ।
बोधनाय विधिना विनिर्मुक्ता
रंफ एव जयवैजयन्तिका ॥”
इत्युद्भटः ॥)

अग्निमन्थः । इति राजनिर्घण्टः ॥

वैजयन्ती, स्त्री, पताका । इत्यमरः ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ८ ।

“सञ्चारिते चागुरुसारयोनी
धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥”)

अयन्तीवृत्तः । इति मेदिनी ॥ अमिमन्थवृत्तः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चवर्णमयी जानुपथ्यन्त-
लक्षिता माला । यथा,—

“उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ।
मालां विभ्रदैजयन्तीं यत्नरन् मण्डयन् वनम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ३१ अध्यायः ॥

वैजयिः, पुं, मधवा । स तु जिनचक्रवर्तिविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

वैजयिकं, त्रि, (विजयस्य निमित्तं विजयिना
संयोग इति वा । विजय + “तस्य निमित्तमिति ।”
५ । १ । ३८ । इति ठक् ।) विजयसम्बन्धि । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, हरिवंशे १२४२ । ३१ ।
“रणे प्रवेशसदृशं कर्म वैजयिकं कृतम् ॥”)
वै(वै)जिकं, स्त्री, (वीजादुत्पन्नम् । वीज + ठक् ।)
शिशुतेजम् । हेतुः । इति मेदिनी ॥ आत्मा ।
इति शब्दमाला ॥

वै(वै)जिकः, पुं, सद्योऽङ्कुरः । इति मेदिनी ॥ वीज-
सम्बन्धिनि, त्रि ॥ (वीर्यसम्बन्धिनि च त्रि ।
यथा, मनी । २ । २७ ।

“गार्भेर्होमैर्जातकर्मचौडमौञ्जीनिवन्धनेः ।
वैजिकं गार्भिकश्चैनो द्विजानामपष्टव्यते ॥”)

वैज्ञानिकः, त्रि, (विज्ञाने युक्तः । विज्ञान + “तत्र
नियुक्तः ।” ४ । ४ । ६६ । इति ठक् ।) निपुणः ।
इत्यमरः ॥

वै(वै)डालव्रतं, स्त्री, (वैडालं विडालसम्बन्धि
व्रतम् ।) दुष्टाचारविशेषः । यथा,—

“यस्य धर्मध्वजो नित्यं प्रकृष्यज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”

इति दानसागरे यमवचनम् ॥

वै(वै)डालव्रतिः, पुं, अङ्गनायभावात् कृतव्रत-
चर्यः । इति जटाधरः ॥

वै(वै)डालव्रतिकः, पुं, (विडालव्रतेन चरतीति ।
विडालव्रत + ठक् ।) कृदातपस्वी । तत्पर्यायः ।
कृदातपसः २ सर्वाभिसन्धी ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तस्यासंभाष्यत्वं यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान्

श्रुतान् ।

हेतुकान् वकटर्त्तुं वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

“यस्य धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ।
प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् ॥”
तद्वान् वैडालव्रतिकः । इति तट्टीका ॥

वै(वै)डालव्रती, [नृ] पुं, (वैडालव्रतमस्यस्येति ।

इतिः ।) भङ्गतापसः । विडालतपस्वी । इति

भाषा । यथा, कौर्मि उपविभागे ५ अध्याये ।

“कृद्गना चरितं तच्च व्रतं रक्षसि गच्छति ।

अलिङ्गी लिङ्गवेशेन यो लिङ्गसुपजीवति ।

स लिङ्गिनां हरेदेनस्तिर्यग्योनौ च जायते ॥

वैडालव्रतिनः पापाः सर्वधर्मविनाशकाः ।

सद्यः प्रवर्तन्ति पापेषु कर्मणस्तस्य तत्फलम् ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पञ्चरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥”

वैणः, पुं, वैणजीवी । वैणशब्दादणप्रत्ययेन उका-
रस्य लोपेन च नियममिदम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । १६१ ।

“वैणामिश्रस्तवार्द्धविगणिका गणदौक्षिणाम् ॥”
वैणवं, स्त्री, (वैणोरिदम् । वैणु + अण्) वैणु-
फलम् । इत्यमरः ॥ वैणुसम्बन्धिनि, त्रि ॥
(यथा, भागवते । ११ । ३० । २४ ।

“ब्रह्मशापोपष्टहानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।
सर्वाक्रोधः क्षयं नित्ये वैणवोऽभिर्यथा वनम् ॥”)

वैणवः, पुं, (वैणोरवयवो विकारो वा । वैणु +
“वित्त्वादिभ्योऽण् ॥” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
उपनयने वैणुदण्डः । तत्पर्यायः । रामः २ ।
इत्यमरः ॥ (वैणुः । यथा, महाभारते । ५ ।
६० । १६ ।

“भेरीदण्डनिनदैः शृङ्गवैणवनिखनैः ॥”)

वैणविकः, त्रि, (वैणवो वैणुसङ्घादनं शिल्पमस्य ।
वैणव + “शिल्पम् ॥” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।)

वैणुवादकः । तत्पर्यायः । वैणुध्वाः २ । इत्य-
मरः ॥ वैणुकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

वैणवी, स्त्री, (वैणोर्विक्रतिः । वैणु + “वित्त्वादिभ्यो-
ऽण् ॥” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् । ततो ङीष् ।)
वंशलोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वैणुसम्ब-
न्धिनी । यथा, मनुः । ४ । ३६ ।

वैणवीं धारयेद्यष्टिं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥”)

वैणिकः, त्रि, (वीणावादनं शिल्पमस्य । वीणा +
“शिल्पम् ॥” ४ । ४ । ५५ । इति ठक् ।) वीणा-
वादकः । इत्यमरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
६३ । १६२ ।

“तच्छ्रुत्वा विहृताग्रोऽपि हसित्वा वैणिको
ययौ ॥”)

वैणुकं, स्त्री, गजस्य तोदनदण्डम् । तत्तु हस्ति-
चालनार्थं लौहसुखवंशदण्डम् । तत्पर्यायः ।
तोत्रम् २ । इत्यमरः ॥ वैणुकम् ३ । इति भरतः ॥

वैणुकः, पुं, (वैणुना कायति शब्दायते इति ।
कै + कः । ततः स्वार्थे अण् ।) वैणुवादकः । इति
शब्दरत्नावली ॥

वैणुकौयः, त्रि, (वैणुकस्यायमिति । “वैणुकादिभ्य-
श्छण् ॥” ४ । २ । १३८ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या
छण् ।) वैणुसम्बन्धीयः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैणुः, पुं, (वैणोरपत्यमिति । वैणु + अण् ।)
पृथुः । स तु सूर्यवंशीयपञ्चमराजः । यथा,—

“आदिराजः पृथुर्वैण्यो मान्वाता यौवनाश्वकः ॥”

इति जटाधरः ॥

वैतंसिकः, त्रि, (वीतंसो गृहपत्यादिवन्धनोपाय-
स्तेन चरतीति । वितंस + “चरति ॥” ४ । ४ ।

८ । इति ठक् ।) मांसविक्रेता । तत्पर्यायः ।
कौटिकः २ मांसिकः ३ । इत्यमरः ॥ कौट-
किकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ गृहपत्यादिवन्ध-
नोपायो वीतंसः तेन चरतीति वैतंसिकः । इति

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३३ । ३३ ।

“इमान् शकुनकानाजन् हन्ति वैतंसिको वधर ।
एतद्रूपमधर्मस्य भूतेषु हि विहिंसता ॥”)

वैतनिकः, त्रि, (वैतनेन जीवतीति । वैतन +
“वैतनादिभ्यो जीवति ॥” ४ । ४ । १२ । इति

ठक् ।) वैतनभुगभृत्यः । तत्पर्यायः भृत्यः २
भृत्यभुक् ३ कर्मकरः ४ । इत्यमरः ॥ (यथा,
उपदेशशतके । २० ।

“वीरो वैतनिकः सन्विराटनगरोधितः कुमा-
रीणाम् ।

नर्त्तयिताञ्जन आसीत् भजेदवस्थोचितं
वृत्तिम् ॥”)

वैतरणिः, स्त्री, नरकसिन्धुः । इत्यमरः ॥ “वित-
वैतरणी, स्त्री, रणेन दानेन तीर्थ्यते वैतरणी । षाः

षित्वादीप् षाौ वैतरणिश्च । अटविपटिघाटी-
वैतरण्यर्चिशूरीरिति ह्रस्वान्तेषु रुद्रः । ततो-

ऽपि पाच्छोणादीति वा ईप् । विरुद्धं तरणं
वितरणं तदस्यामस्तीति वैतरणीत्यन्ये । वित-

रण्यौ विसृज्ये पाताले भवा वैतरणीत्यन्ये ।
वितरणिर्विनौका तरणशून्येत्यर्थः स्वार्थे षा

वैतरणीत्येके । सिन्धुर्नदी ।

‘नारका जन्तवः प्रेता नदी वैतरणी स्मृता ।’
इति त्रिकाण्डम् ॥”

इति भरतः ॥ * ॥ सा नदी दुर्गन्धा तमजला
महावेगा अस्थिकेशरक्तपरिपूर्णा यमद्वारे

वर्त्तते । यथा,—
“नदी वैतरणी नाम दुर्गन्धा रुधिरावहा ।

उष्णतोया महावेगा अस्थिकेशतरङ्गिणी ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेककृतयमदग्निवचनम् ॥ * ॥
अस्य उत्पत्तिर्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्मादयो देवाः सर्वे ते शङ्करान्तिकम् ।
गत्वा हरं संसृजुः सांसार्या योगमायया ॥

शनेश्वरोऽपि भूतेशमासादान्तर्हितस्तदा ।
वाय्वृष्टिं दुराधर्षाभवजग्राह मायया ॥

यदा स नाशकहाव्यान् सन्धारयितुमर्कजः ।
तदा महागिरौ क्षिप्त्वा वाय्वास्ते जलधारके ॥

लोकालोकस्य विकटे जलधाराद्वयो गिरिः ।
पुष्करद्वीपपृष्ठस्थस्तोयसागरपश्चिमे ॥

स तु सर्वप्रमाणेन मेरुपर्वतसन्निभः ।
तस्मिन् विन्यस्तवान् वाय्वा न धत्तुं क्षम

ईशितुः ॥
विदीर्णस्तेषु वाय्वौवैर्भयमभ्योऽभवदुद्धतम् ।

ते वाय्वाः पर्वतं भित्त्वा विविशुस्तोयसागरम् ॥
सागरोऽपि गृहीतुं तान्न शक्ता खरानति ।

ततस्तु सागरं मध्ये भित्त्वा वाय्वाः समागताः ॥
तोयधेः प्राग्भवां विलां स्पर्शमां प्रभेदताम् ।

विभिद्य विलां ते वाय्वाः पुष्करद्वीपमध्यगाः ॥
नदी वैतरणी भूत्वा पूर्वसागरगमवन् ।

जलधारस्य वेगेन संसर्गात् सागरस्य च ॥
अवाप्य सौम्यतां किञ्चिद्वाय्वास्ते नाभिदन्

चित्तिम् ॥
त्वद्वाय्वाकुला पृथ्वीविदीर्णा स्यात्त चेच्छनिः ॥

श्रौतहोमः । यथा,—

५।६२।
“मेने यथा तत्र जनः समेतो
वेदममागन्तुमजं गृहेषुम् ॥”)

मन्थायस्तार्णवाम्भ इत्यादि । अत्र वाचस्प

क्रोधाद्यञ्जकत्वेऽपि भीमसेनवत्कुर्वेन्नोद्धता वच-
नादयः । वाच्यौचित्यादयथोदाहृते । मूर्ध-
याधूयमानेत्यादौ ॥ * ॥ प्रवच्यौचित्यादयथा ।
नाटकादौ रौद्रेऽप्यभिनयप्रतिकूलत्वेन न दीर्घ-
समासादयः । एवमाख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि
न मह्यवर्णादयः । कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्त-
मुडताः । एवमन्यदपि ज्ञेयम् । इति साहित्य-
दर्पणे रीतिविवेको नाम ६ परिच्छेदः ॥ * ॥
अगस्त्यपत्नी । इति शब्दरत्नावली ॥ दमयन्ती ।
यथा,—
“वैदर्भी विपुलानुरागकलना सौभाग्यमन्त्रा-
खिल-
जौग्रीचक्रशतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।
किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगना संभूतये लग्नकं
देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशील्वचः ॥
इति उत्तरनेष्टे १५ सर्गः ॥
रत्निकी । यथा,—
“वैदर्भाः स तु सन्दिग्धं निशम्य यदुनन्दनः ।
प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन् दिजमब्रवीत् ॥
इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ५३ अध्यायः ॥
वैदलं, क्ली, भिक्षुकस्य गृहस्थयादिपात्रम् । यथा,
“पात्रं तु दारवालाद्युत्पन्नयान्यपि वैदलम् ॥”
इति जटाधरः ॥
वैदलः, पुं, (विदलो दालिस्तस्मात् जातः । विदल
+ अण् ।) पिष्टकः । यथा,—
“पूपोऽपूपः पिष्टकः स्याद्वैदलो विदलोऽपि च ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
विदलो दालिस्तन्निर्मितपिष्टको वैदलः । तद्-
गुणाः ।
“वैदला गुरवो भक्ष्या विष्टमिष्टमस्तुताः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वैदिकः, पुं, (वेदं जानातीति । वेद + ठञ् ।)
वेदब्राह्मणः । वेदोक्ते, चि । यथा, तन्त्रसारे ।
“वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः ॥”
वैदिष्यं, चि, विदिषाया अदूरभवं नगरम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
वैदुष्यं, क्ली, (विदुषः कर्म भावो वा । विदुस् +
घञ् ।) विदुषो भावः । विदुस्शब्दात् ण्य-
प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १२ ।
“पाटवं दुष्टवैदुष्यतीव्रा सुव्रतभारती ॥”)
वैदूर्यं, क्ली, (विदूरात् प्रभवतीति । विदूर +
“विदूरात् ञः ।” ४ । ३ । ८४ । इति ञः ।)
मणिविशेषः । स तु कृष्णपीतवर्णः । लहसुनीया
इति हिन्दी भाषा । अस्य देवता केतुः ।
तत्पर्यायः । बालवायवम् २ । इति हेमचन्द्रः ॥
केतुरत्नम् ३ केतवम् ४ प्रादुष्यम् ५ अभ-
रोहम् ६ खराब्दाङ्कुरकम् ७ विदूररत्नम् ८
विदूरजम् ९ । अस्य गुणाः । अम्लत्वम् । उष्ण-
त्वम् । कफवायुनाशित्वम् । गुल्मशूलप्रशमन-
त्वम् । भूषितचेत् शुभावहत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“सुक्ताविदुमवचेन्द्रवैदूर्यस्फटिकादिकम् ।
मणिरत्नं सरं शीतं कथायं स्वादु लेखनम् ।
चाचुष्यं धारणात्तच्च पापालक्ष्मीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
तच्छायलक्षणं यथा,—
“एकं वेणुपलाशकोमलरुचा मायूरकण्डलिषा
मार्जारैश्चणपिङ्गलच्छविजुषा ज्ञेयं त्रिधा
च्छायया ।
यज्ञाचं गुरुतां दधाति नितरां स्निग्धन्तु
दोषोषितं
वैदूर्यं विशदं वदन्ति सुधियः स्वच्छं तच्छो-
भनम् ॥”
तस्य कुलक्षणं यथा,—
“विच्छायं गृह्णन्नागर्भं लघु रूचं च सत्तमम् ।
सत्रासं परुषं कृष्णं वैदूर्यं दूरतां नयेत् ॥”
तत्परीक्षा यथा,—
“दृष्टं यदात्मना स्वच्छं स्वच्छायां निकषाश्रयि ।
स्फुटं प्रदर्शयेदेतदेदूर्यं जात्यमुच्यते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥
सुत उवाच ।
“वैदूर्यपुष्परागाणां कर्कतभीष्मके वदे ।
परीक्षां ब्रह्मणा प्रोक्तां यासेन कथितां दिज ॥
कल्पान्तकालक्षुभितामुराशि-
निर्द्वादकल्याददितिजस्य नादात् ।
वैदूर्यमुत्पन्नमनेकवर्णं
शोभाभिरामं द्युतिवर्णबीजम् ॥
अविदूरे वैदूर्यस्य गिरंस्तुङ्गरोधसः ।
कामभूतिकसीमानमनु तस्याकरोऽभवत् ॥
तस्य नादसमुत्पत्त्यादाकरः सुमहागुणः ।
अभूदुत्तरितो लोके लोकत्रयविभूषणः ॥
तस्यैव दानवपतेर्निनदानुरूप-
प्रादुष्योदवरदर्शितचारुरूपाः ।
वैदूर्यरत्नमणयो विविधावभासा-
स्तस्मात् स्फुलिङ्गनिवद्धा इव सम्भूतुः ॥
पद्मरागमुपादाय मणिवर्णा हि ये चितौ ।
सर्वास्तान् वर्णशोभाभिर्वैदूर्यमनुगच्छति ॥
तेषां प्रधानं शिखिकण्ठनीलं
यद्वा भवेद्देहदलप्रकाशम् ।
चाषायप्रचप्रतिमश्रियो ये
न ते प्रशस्ता मणिशास्त्रविद्भिः ॥
गुणवान् वैदूर्यमणिर्योजयति स्वामिनं वरभाग्यैः ।
दोषैर्युक्तो दोषेस्तस्मादयत्नात् परीक्षेत ॥
गिरिकाचशिखुपालौ काचस्फटिकाश्च भूमि-
निर्मिताः ।
वैदूर्यमण्येते विजातयः सन्निभाः सन्ति ॥
लिख्याभावात् काचं लघु भावाच्छेषपालकं
विद्यात् ।
गिरिकाचमदीप्तित्वात् स्फटिकं वर्णोज्ज्वलत्वेन ॥
यदिन्न नीलस्य महागुणस्य
सुवर्णसंख्याकलितस्य मूल्यम् ।
तदेव वैदूर्यमण्येः प्रदिष्टं
पलदयोऽप्यपितमौरवस्य ॥

जातस्य सर्वेऽपि मण्येस्तु यादृग्-
विजातयः सन्ति समानवर्णाः ।
तथापि नानाकरणानुमेय-
भेदप्रकारः परमः प्रदिष्टः ॥
सुखोपलब्धश्च सदा विचार्यो
ह्ययं प्रभेदो विदुषा नरेण ।
स्नेहप्रभेदो लघुना गृह्यत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ॥
कुशलाकुशलैः प्रयुज्यमानाः
प्रतिबद्धाः प्रतिसत्क्रियाप्रयोगैः ।
गुणदोषसमुद्भवं लभन्ते
मणयोऽर्थान्तरमूल्यमेव भिन्नाः ॥
क्रमशः समतीतवर्तमानाः
प्रतिबद्धा मणिवन्धकेन यत्नात् ।
यदि नाम भवन्ति दोषहीना
मणयः षड्गुणमाप्नुवन्ति मूल्यम् ॥
आकरान् समतीतानामुदधेस्तीरसन्निधौ ।
मूल्यमेतन्मणीनानु न सर्वत्र महीतले ॥
सुवर्णं मनुना यस्तु प्रोक्तः षोडशमाशकः ।
तस्य सप्ततिमो भागः संज्ञारूपं करिष्यति ॥
शाण्ड्यतुर्माशमानो माशकः पञ्चकण्ठलः ।
पलस्य दशमो भागो धरणः परिकीर्तितः ॥
इति मानविधिः प्रोक्तो रत्नानां मूल्यनिश्चये ॥
इति गारुडै वैदूर्यपरीक्षा ७३ अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“सितश्च धूम्रसङ्काशमीषत्कणसितं भवेत् ।
वैदूर्यं नाम तद्रत्नं रत्नविद्भिर्गृह्यतम् ॥
ब्रह्मक्षत्रियविद्यूजजातिभेदाच्चतुर्विधम् ।
सितनीलो भवेद्विप्रः सितारक्तस्तु बाहुजः ॥
पीतानीलस्तु वैश्यः स्यात् नील एव हि शूद्रकः ॥”
अथ गुणाः ।
“मार्जारनयनप्रख्यं रचीनप्रतिमं हि वा ।
कलिलं निम्नमलं यङ्गं वैदूर्यं देवभूषणम् ॥
सुतारं घनमत्यच्छं कलिलं यङ्गमेव च ।
वैदूर्याणां समाख्याता एते पञ्च महागुणाः ॥”
तदयथा,—
“उद्गिरन्निव दीप्तिं योऽसौ सुतार इति गद्यते ।
प्रमाणतात्पर्यं गुरु यत् घनमित्यभिधीयते ॥
कलङ्कादिविहीनं तदत्यच्छमिति कीर्तितम् ।
ब्रह्मशूद्रं कलाकारश्चलो यत्र दृश्यते ॥
कलिलं नाम तद्राजः सर्वसम्पत्तिकारकम् ।
विस्मिताङ्गान्तु वैदूर्यं यङ्गमित्यभिधीयते ॥ * ॥
कर्करं कर्कशं त्रासः कलङ्को देह इत्यपि ।
एते पञ्च महादोषा वैदूर्याणामुदीरिताः ॥
शर्कराशुक्तमिव यत् प्रतिभाति च कर्करम् ।
सर्वेऽपि च यत्तज्ज्ञेयं कर्कशं बन्धुनाशनम् ।
भिन्नभ्रान्तिकरस्त्रासः स कुर्थात् कुलसंच-
यम् ॥
विरुद्धवर्णो यस्याङ्गे कलङ्कः क्षयकारकः ।
मलदिग्ध इवाभाति देहो देहविनाशनः ॥
जयति यदि सुवर्णं त्यागहीनो यदा वा
बहुविधमणिहारी भूपतिर्वा यतिर्वा ।

इधदपि धृतदोषं जातु वैदूर्यरत्नं
प्रतिशतफलरूपः पातमेध्यत्ववश्यम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ॥

अन्यत् गरुडपुराणवत् ॥

वैदेहः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अण् ।) निमि-
राजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य
भूसुजः शरीरमराजकभीरवस्ते सुनयः अरण्यां
ममस्युः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाञ्जनक-
संज्ञां चासाववाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति
वैदेहः । मथनाब्धिथिरभूत्तस्योदावसुः पुत्रो-
ऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंश-
कथनं नाम ५ अध्यायः ॥ तस्य विदेहनाम-
कारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (वर्णसङ्करजाति-
विशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा,
मनुः । १० । ११ ।

वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) वणिक् ।
इत्यमरः ॥ शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी ॥
(वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः ।
यथा, मनुः । १० । १६ ।

“वैदेहकेन त्वम्वज्रासुतपन्नो वेण उच्यते ॥”
अस्यान्तःपुररचयं कार्यम् । यथा, तत्रैव ।
१० । ४७ ।

“वैदेहाकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्-
पथः ॥”)

वैदेहिकः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥
(वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३६ ।

“वैदेहिकादन्ममेदौ वहिर्यामप्रतिश्रयौ ॥”)

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री
वा । विदेह + अण् । डीप् ।) रोचना ।
सीता । (यथा, रघुः । १२ । २० ।

“रामोऽपि सद्य वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।
चचार सावुजः शान्तो वृद्धेचाकुव्रतं युवा ॥”
यथा च ।

“वैदेहि ! याहि कलसोद्भवधर्मपत्नीं
तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।
पृष्टापि मा वद पथोनिधिवन्धनं मे
सेयं पुनश्चलुकिताम्बुनिधेः कलत्रम् ॥”

इत्युद्धटः ॥)

वणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी ॥ (वैदेह-
पत्नी । यथा, मनुः । १० । ३७ ।

“आहिङ्गिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥”
विदेहदेशोत्पन्नमात्रे च । यथा, महाभारते ।
१ । ६५ । २३ । “देवातिथिः खलु वैदेहीमुप-
येमे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिहो
नाम ॥”)

वैद्यः, पुं, (विद्यां वेदेति । विद्या + “तदधीते
तद्वेदः” ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः ।
यथा । कात्यायनः ।

“नाविद्यानान्नु वैद्वेन देयं विद्याधनं कचित् ।
समविद्याधिकानान्नु देयं वैद्वेन तद्वनम् ॥”

वैद्वेन विदुषा । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकवृत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ आयुर्वेदेवेत्ता । स चास्म-
जातिश्चिकित्सावृत्तिश्च । तत्पर्यायः । रोग-
हारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः
५ । इत्यमरमरतौ ॥ स्रष्टा ६ विधिः ७ विद्वान्
८ आयुर्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः ॥ स चतु-
र्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शूलहरः ३
कृत्वाहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः ॥
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“वैद्वोऽश्विनोऽकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्बह्वो जनाः ॥
ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रोपधिपरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते बालग्राहिणो भुवि ॥
शौनक उवाच ।

कथं ब्राह्मणपत्न्यान् सुस्यपुत्रोऽश्विनीसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ॥

सौतिरुवाच ।

गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।
ददर्श कामकीं कान्तः पुष्योदाने मनोहरे ॥
तथा निवारितो यत्रात् वलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ॥
इतं तत्प्राज गर्भं सा पुष्योदाने मनोरमे ।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाश्चनसन्निभः ॥

सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामनं कथयामास यस्माद्देवादिसङ्कटम् ।
विप्रो रोषेण तत्प्राज तच्च पुत्रं स्वकामिनीम् ।
सरिदुबभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ॥
पुत्रं चिकित्साश्लाघ्यं पाठयामास यत्नतः ।
नानाशिल्पश्च शस्त्रश्च स्वयं स रविनन्दनः ॥
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाच्च निरन्तरम् ।
वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥*

नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—

“यः करोत्यपहारश्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।
पातयित्वा स्वपुरुषान् दश पूर्वान् दशपरान् ॥
स्वयं याति च धूमान् धूमध्वान्तसमन्वितम् ।
धूमक्लिष्टो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ॥
ततो मूषिकजातिश्च शतजन्मनि भारते ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः कृमिजातयः ॥
ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।
भार्याहीनो वंशहीनः श्वरो याधिसंयुतः ॥
ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।
ततो जवनसेवी च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।
विप्रो देवज्ञोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ॥”*

अपि च ।
“लाचालोद्वाहियापारौ रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेषश्च नागैर्वेष्टित एव च ।
वसेत् स लोममानाब्दं तत्रैव नागदंशितः ॥
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु ।
गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकटिखण्डे २८ अध्यायः ॥*
राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—

“परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गि तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्वर्मात्मा च कुलो-
ज्जलः ॥

प्राणावार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्-
जनेः ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥*

सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—

“चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।
स च यादृक् समीचीनस्तद्विप्रोऽपि निगद्यते ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः स्वच्छोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युत्पन्नमतिर्धोमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ॥”

दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः ।
स्वयंकृती स्वयंचिकित्साकुशलः । लघुहस्तः
सिद्धिमहस्तः ॥* निषिद्धवैद्यो यथा,—

“कुचेलः कर्कशः स्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः ।
पञ्च वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ॥”
कर्कशः अप्रियवादी । स्तब्धः साभिमानः ।
ग्रामीणः अवहाराचतुरः ॥* ॥

अथ वैद्यस्य कर्म आह ।

“याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतदेवैद्यस्य वेदत्वं न वैद्यः प्रभुरायुधः ॥”
अस्यायमर्थः । याधेः सम्यक् परिचयः । यथा-
शान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म । न तु वैद्यः आयुधः
प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेवं याच्यते । याधे-
स्तत्त्वपरिचयः । वेदनायाः शान्तिकरणश्च ।
एतदेव वैद्यस्य वेदत्वं न किन्तु वैद्य आयुधः
प्रभुरित्यर्थः ॥* ॥

अथ वैद्यानयनदूतस्य लक्षणम् ।

“यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् समुचितस्ताडगत्र निगद्यते ॥
दूताः सुजातयोऽव्यङ्गाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्ववृषारूढाः शुभ्रपुष्पलेयुताः ॥
सजातयः सुचेष्टाश्च स्वजीवदिशि सज्जताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ॥”
सजातयः रोगिसमानजातयः ।
“यस्यां प्राणमरुदवाति सा नाडी जीव-
संश्रिता ॥”*

अथ दूतयात्रायां शकुनविचारः ।

“वैद्याङ्गानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ।
न शुभं सौम्यशकुनप्रदीप्तान् सुखावहम् ॥”
प्रदीप्तमग्निः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं
न पश्येत् । तथा च ।

“रिक्तहस्तो न पश्येत् राजानं भिषजं गुरुम् ॥”
अथ आयुर्विदां प्रादुर्भावः । तत्रादौ ब्रह्म-
प्रादुर्भावः ।

“विधातायत्नसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
खनाम्ना संहितां चक्रे लक्षशोकमयीन्दुम् ॥
ततः प्रजापतिं दत्तं दत्तं सकलकर्मसु ।
विधिर्धोनीरधिः साङ्गमायुर्वेदसुपादिशत् ॥”*

अथ दत्तप्रादुर्भावः ।

“अथ दत्तः क्रियादत्तः स्वर्णदौ वेदमायुषः ।
वेदयामास विदांसौ स्वर्णशौ सुरसत्तमौ ॥”*

अथाश्विनीसुतप्रादुर्भावः ।

“दत्तादधीत्य दसौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् ।
सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविद्वद्भ्ये धन्याम् ॥
स्वयम्भुवः शिरश्चिह्नं भैरवेण रुषाय तत् ।
अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ ॥
देवासुररणे देवा दैत्यैरेव सत्तताः कृताः ।

अचतास्ते कृताः सद्यो दसाभ्यामङ्गुतं महत् ॥
वज्रिणोऽभूदङ्गुलजम्भः स दसाभ्यां चिकित्सितः ।
सोमान्निपतितश्चन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः ॥
विशीर्णा दशनाः पुष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
शशिनो राजयक्ष्माभूदश्विभ्यां ते चिकित्सिताः ॥
भार्गवश्चावनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
वीर्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा ॥
एतेष्वान्येषु बहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ ।
बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् ॥”*

अथेन्द्रप्रादुर्भावः ।
“संष्टय दसयोरिन्द्रः कर्म्मार्ण्येतानि यत्नवान् ।
आयुर्वेदं निरुहेगं तौ ययाचे शचीपतिः ॥
नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ ।
आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे ॥
जासत्याभ्यामधीत्येव आयुर्वेदं शतक्रतुः ।
अध्यापयामास वह्नात्रेयप्रसूखान् सुनीन् ॥”*

अथात्रेयप्रादुर्भावः ।
“एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः ।
चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः ॥
किं करोमि क्व गच्छामि कथं लोका निरामयाः ।
भवन्ति सामथानेतात्र शक्नोमि निरीक्षितुम् ॥
दद्यात्तुरहमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः ।
एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् ॥
आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम् ।
इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् ॥
तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः ।
सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः ॥
भासयन्तं दिशो भासा भास्करप्रतिमं त्रिधा ।
आयुर्वेदमहाचार्यं शिरोधार्यं दिवौकसाम् ॥
शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ ।
तदग्रे पूजयामास भृशं भूरितपःकृशम् ॥
कुशलं परिप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
स मुनिर्वत्सुमारैरे निजागमनकारणम् ॥
देवराज न राजासि दिव एव यतो भवान् ।
विधात्रा विहितो यत्नात्तिलोकी लोकपालकः ॥
याधिभिर्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः ।
भूतेषु सन्ति सन्तापं तेषां हर्तुं कृपां कुरु ॥
आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो वृणाम् ।
तथेत्युक्त्वा सहसाचोऽध्यापयामास तं मुनिम् ॥
मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः ।
अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्महीम् ॥
अथात्रेयो मुनिश्चेष्टो भगवान् करुणापरः ।
खनान्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया ॥

ततोऽश्विर्वेशं भेदश्च जातूकर्णं पराशरम् ।
चौरपाणिश्च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् ॥
तत्तस्य कर्त्ता प्रथममश्विर्वेशोऽभवत् पुरा ।
ततो भेदादयश्चक्रुः खं खं तत्त्वं कृतानि च ॥
आवयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम् ।
श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदचिनन्दनः ॥
यथावत् सूत्रितं तस्मात् प्रहृष्टा सुनयोऽभवन् ।
दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति चाब्रुवन् ॥”

अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः ।
“एकदा हिमवत्पार्श्वे देवादागत्य संगताः ।
सुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् ॥
भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः ।
ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभागवौ ॥
पुलस्त्योऽगस्त्यिरसितो वशिष्ठः सपराशरः ।
हारीतो गोतमः सांख्यो मैत्रेयश्चावनोऽपि च ॥
यमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च ।
नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः ॥
शाण्डिलः सहकौण्डिन्यः शाकुनेयः सप्रौनकः ।
आश्वलायनसांख्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः ॥
देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ ।
काङ्कायनो वैजवापः कुशिको वादरायणिः ॥
हिरण्याक्षश्च लोकाचिः शरलोमा च गोभिलः ।
वैखानसा वालखिलस्तथैवान्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य निधमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हयमाना इवाग्नयः ॥
सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्वे चक्रुः कथामिमाम् ।
धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तकलेवरम् ॥
तत्र सर्वार्थसंसिद्धेर्भवेदुद्यदि निरामयम् ।
तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥
हर्त्तारः प्रहृता रोगा यत्र तत्र च सर्वतः ।
रोगाः काश्यकरा वलचयकरा देहस्य चेष्टा-
हरा-
दृष्टादीन्द्रियशक्तिसंजयकराः सर्व्वाङ्गपीडा-
कराः ।
धर्म्मार्थाखिलकाममुत्क्रिय महाविघ्नस्वरूपा
बलान्
प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते चेमं कुतः
प्राणिनाम् ॥
तत्तेषां प्रशमाय कञ्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भि-
र्बुधै-
र्योगैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिं तेऽब्रु-
वन् ।
त्वं योग्यो भगवान् सहस्रनयनं याचस्व लब्धुं
क्रमात्
आयुर्वेदमधीत्य यं गदभयानुसुक्ता भवामो
वयम् ॥
इत्थं स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः ।
भरद्वाजो मुनिश्चेष्टो जगाम त्रिदशालयम् ॥
तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् ।
दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् ॥
दृष्ट्वैव स मुनिं प्राह भगवान् भववा मुदा ।
धर्म्मज्ञ स्वागतं तेऽथ मुनिं तं समपूजयत् ॥

सोऽधिगम्य जयाशीर्भिरभिवन्द्य सुरेश्वरम् ।
ऋषीणां वचनं सम्यगग्रावयत् सत्तमम् ॥
याधयो हि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः ।
तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि ॥
तमुवाच मुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुद्धनिशम्य यम् ॥
सोऽनन्तागारं चिन्त्यमायुर्वेदं महामतिः ।
यथावदचिरात् सर्वं बुबुधे तन्मना मुनिः ॥
तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् ।
अन्यानपि सुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ॥
तत्तत्र जनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः ।
गुणान् द्रव्याणि कर्म्मणि दृष्ट्वा तदिधि-
माश्रिताः ॥
आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम् ।
आयुर्वेदोक्तविधिनान्येऽपि स्युर्मुनयो यथा ॥”

अथ चरकप्रादुर्भावः ।
“यदा मत्स्यावनारेण हरिणा वेद उद्धतः ।
तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥
अथञ्चान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदश्च लब्धवान् ।
एकदा स महद्वृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥
तत्र लोकान् गदयेस्तान् यथया परिपीडितान् ।
स्थलेषु बहुषु ययान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान् ॥
तान् दृष्ट्वातिदयानुसुक्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
सच्चिन्त्य स स्वयं तत्र सुनेः पुत्रो बभूव ह ।
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिदुद्यतः ॥
तस्माच्चरकनामासौ विख्यातः क्षितिमखले ।
स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि ॥
सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ।
आत्रेयस्य सुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ॥
सुनयो बहवस्तेषु कृतं तत्त्वं स्वकं स्वकम् ।
तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिताः ।
चरकेणात्मनो नान्नाग्र्योऽयं चरकः कृतः ॥”

अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः ।
“एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि ।
तत्र तेन नरा दृष्टा याधिभिर्भृशपीडिताः ॥
तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीडितम् ।
यदार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिसुवाच ह ॥
धन्वन्तरे सुरश्रेष्ठ भगवन् किञ्चिदुच्यते ।
योग्यो भवति भूतानामुपकारपरो भव ॥
उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा ।
चैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान् ॥
तस्मात्त्वं पृथिवीं वाहि काशीमध्ये वृषो भव ।
प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय ॥
इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेभ्यसा ।
समस्तमायुषो वेदं धन्वन्तरिसुपादिशत् ॥
अधीत्य चायुषो वेदमिन्द्राह्वन्तरिः पुरा ।
आगत्य पृथिवीं काश्यां जातो बाहुजवेष्मनि ॥
नान्ना तु सोऽभवत् स्वातौ दिवोदास इति
चितौ ।
बाल एव विरक्तोऽभूच्चचार च महत्तपः ॥
यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोऽनृपम् ॥

ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते ॥
हिताय देहिनां स्वीयसंहिता विहितासुना ।
अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठ-
यत् ॥”

अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः ।

“अथ ज्ञानदृष्ट्या विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन् ।
अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोऽयमुच्यते ॥
विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान् ।
वत्स ! वाराणसो गच्छ तां विश्वेश्वरवल्गुभाम् ॥
तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति

बाहुजः ।

स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदां वरः ॥
आयुर्वेदं ततोऽधीत्य लोकोपकृतिहेतवे ।
सर्वप्राणिदया तीर्थसुपकारी महामखः ॥
पितृव्येचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकां गतः ।
तेन साहसं समध्येतुं मुनिसुनुशतं ययौ ॥
अथ धन्वन्तरिं सर्वैवानुप्रस्थाश्रमे स्थितम् ।
भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम् ॥
काशीराजं दिवोदासं तेऽपश्यन् विनयान्विताः ।
स्वागतञ्च इति स्नाह्यं दिवोदासो यशोधनः ॥
कुशलं परिपप्रच्छ तथागमनकारणम् ।
ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरत्तरम् ॥
भगवन् मानवान् दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीडितान् ।
क्रन्दतो म्रियमाणान् जातास्माकं हृदि यथा ॥
आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः ।
आयुर्वेदं भवानस्मान्धापयतु यत्नतः ॥
अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत् ।
आस्थातं तेन ते यत्नाज्जगद्भुसुनयो मुदा ॥
काशीराजं जयाशोभिर्भिनन्द्य मुदान्विताः ।
सुश्रुताद्याः सुसिद्धानां जगुर्गोहं स्वकं स्वकम् ॥
प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वं तन्त्रं कृतवान् स्फुटम् ।
सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनरे ।
सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः ।
तस्मात्तं सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमखले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ मतान्तरे वैद्योत्पत्तिकथनम् ।

“सत्यत्रेताद्वापरेषु युगेषु ब्राह्मणाः किल ।
ब्रह्मचर्यवित्शूद्रकन्यका उपयेभिरै ॥
तत्र वैश्यसुतायां ये जज्ञिरे तनया अमी ।
सर्वे ते सुनयः स्याता वेदवेदाङ्गपारगाः ॥
तेषां सुख्योऽभ्युत्थताचार्यस्तस्यावस्वा कुले हि तत् ।
असृष्ट इत्यसावुक्तस्ततो जातिप्रवर्तनात् ॥
परे सर्वेऽपि चासृष्टा वैश्या ब्राह्मणसम्भवाः ।
जननीतो जुलुब्ध्या यज्जाता वेदसंस्कृतैः ॥
असृष्टास्तेन ते सर्वे द्विजा वैद्याः प्रकीर्तिताः ।
अथ रुक्प्रतिकारित्वाङ्घ्रिजस्ते प्रकीर्तिताः ॥
सत्ये वैद्याः पितुस्तुल्यास्तेतायाश्च तथा स्मृताः ।
द्वापरे चक्षव्योक्ताः कलौ वैश्योपमाः स्मृताः ॥
अथान्धेषु सर्वेषु विख्याता अभवन्नमौ ।
सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ॥
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रचितः ।
एषां वंशाः ससुत्यन्ना एतत्पद्धतयो मताः ॥

अन्यपद्धतयोऽप्येवं सन्ति वैद्या न ते श्रुताः ।
बह्वैकनामानो नानागोत्रसमुद्भवाः ॥
यथाष्टौ विश्रुताः सेना इत्येवमपरे मताः ।
यस्य यस्य सुनेर्यो यः सन्तानः स स विश्रुतः ॥
तत्तज्जोत्रादिना वैद्यः श्रेष्ठायान्तु स्वकर्मणा ॥”

तथा हि ।
“तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण दे तथैका यथाक्रमम् ।
ब्राह्मणचक्षियविशां भार्याः स्वाः शूद्रजन्मनः ॥
यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रादारोपसंग्रहः ।
नेतन्मम मतं यस्मात्तज्जात्मा जायते स्वयम् ॥
पाणिं भर्तुः सवर्णासु गृह्णीयात् चक्षिया शरम् ।
वैश्या प्रतोदमादद्यादेदने त्वयजन्मनः ॥
सवर्णैः सवर्णासु जायन्ते च सजातयः ।
अनिन्द्येषु विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्धनाः ॥
विप्रान्मृह्णाभिषिक्तो हि चक्षियायां विशः
स्थियाम् ।

जातोऽसृष्टस्तु शूद्रायां निषादः पार्श्ववोऽपि वा ॥
वैश्याशूद्रोश्च राजन्यान्महिश्यौ द्वौ सुतौ
स्मृतौ ।

वैश्यात्तु करणः शूद्रां विद्रास्वविधिः स्मृतः ॥”
एते षट् श्लोका यज्ञवल्कीयाः ॥
“शूद्रैव भार्याशूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।
ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥
पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासुपदिश्यते ।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ॥
शरः चक्षियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
वसनस्य दशा ग्राह्याः शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥”

इति पद्यत्रयम् ॥

“ब्राह्मणाह्यकन्यायामसृष्टो नाम जायते ॥”
इति च पद्याहं मानवीयम् ॥

“वैश्यायां ब्राह्मणाज्जातोऽसृष्टो हि मुनि-
सत्तम ।

ब्राह्मणानां चिकित्सार्थं निर्दिष्टो मुनिपुङ्गवैः ॥”
इति पराशरः ॥

“वेदाज्जातो हि वैद्यः स्यादसृष्टो ब्रह्मपुत्रकः ।”
इति शङ्खः ॥

ब्रह्मा मृह्णाभिषिक्तश्च वैद्यः चक्षविश्रावपि ।
अमी पञ्च द्विजा एषां यथापूर्वञ्च गौरवम् ॥”
इति हारीतः ॥

“मातुर्यदा प्रजायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्धनात् ।
ब्राह्मणचक्षियविश्रुतस्मादेते द्विजाः स्मृताः ॥”

इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

मृह्णाभिषिक्तामसृष्टयोरपि पितृवत्त्वात् द्विजत्वम् ॥
इति बृहदाः ॥

“आयुर्वेदोपनयनादेदो द्विज इति स्मृतः ॥”
इति वैद्यकेऽग्निवेशः ॥

“तपोयोगात् पुरा वैद्यस्तेजसा पितृवत् स्मृताः ।
विप्रात् चक्ष्रादयतो न्यूनाः क्रियया वैश्यवत्
कृताः ॥

ग्रनेः ग्रनेः क्रियालोपादय ता वैद्यजातयः ।
कलौ शूद्रत्वमापन्ना यथा क्षत्रा यथा विशः ॥”
इति विशुः ॥

“युगे जघन्ये दे जाती ब्राह्मणः शूद्र एव च ।”
इति यमः ॥

“ग्रनकैश्च क्रियालोपादिमाः चक्षियजातयः ।
वृषलत्वङ्गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥”

इति मनुवचनं धृत्वा एवमसृष्टादीनामपि कलौ
शूद्रत्वमिति स्वस्वग्रन्थेषु वाचस्पतिमिश्रादिभि-
स्तथा शुद्धितत्त्वे स्मार्तभट्टाचार्येणाप्युक्तम् ।

अतएव कुलपञ्जिकायामुक्तम् । अतिदिष्टं हि
वैद्यस्य शूद्रत्वं चक्षियादिवदिति । तस्मात्

चक्षविश्रोमुख्यो वैद्यः शूद्रस्य पूजित इति ॥*॥
“युगे युगे कर्मण्येवोत्कर्षापकर्षावाह मनुः ।
तपोरीतिप्रभावेष्ट ते गच्छन्ति युगे युगे ॥”

मनुष्येष्वह जन्मत इति ॥
“असृष्टेष्वन्यताचार्यैः स्थातोऽभूद्वनत्रये ।
सिद्धविदाङ्गयां कन्यां स्वर्ग्यस्य तु मानसीम् ॥

उपयेमे महौजा यश्चिकित्सतकया श्रुतः ।
अथैतस्य वरेणैव स्याता वैद्या महौजसः ॥

सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करो धरः ।
राजः सोमश्च नन्दिश्च कुण्डश्चन्द्रश्च रचितः ॥

सन्ताना बह्वैकैषां बभूवुश्च चिकित्सकाः ।
कुलानुरूपतत्त्वेषां जाताः पद्धतयोऽप्यसृष्टाः ॥

तेषां प्रशंसा निन्दा च बभूव स्तेन कर्मणा ।
उत्तमौ सेनदासौ च गुप्तदत्तौ तथैव च ॥

देवः करश्च मध्यस्थौ राजसोमौ कुलाधमौ ।
नन्दिप्रभृतयो निन्द्या लुप्तपद्धतयोऽपि च ॥

केचिज्जात्या परिख्यातास्तथा वृत्तानुसारतः ।
सर्वासामेव जातीनां वृत्तिरेव गरीयसी ।

वृत्तिः स्वर्गा च पथ्या च वृत्त्या जातिः प्रव-
र्तते ॥”

इति प्राचीनकुलपञ्जिकाधृतयासवचनानि ॥
इति वैद्योत्पत्तिकथनम् ॥*॥ अथ वैद्यानां
गोत्राणि ।

“अष्टाविंशदमी गोत्राः सर्वेषां भिन्नजामपि ।
प्रत्येकन्ते विलिखन्ते सेनदासादितः क्रमात् ॥

धन्वन्तरिश्च शक्तिश्च तथा वैश्वानरादिकौ ।
मौञ्जल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽपि च ॥

अष्टौ गोत्राणि सेनानां दासानां तदनन्तरम् ।
मौञ्जल्योऽथ भरद्वाजः शाखिल्यायन एव च ॥

शाखिल्यश्च वाशिशश्च वात्स्यश्च षड्भौ मताः ।
गुप्तानां त्रीणि गोत्राणि काश्यपो गौतमस्तथा ॥

सार्वर्णिरपि दत्तानां चत्वारः परिकीर्तिताः ।
कौशिकः काश्यपश्चैव शाखिल्यश्चापि तत्परः ॥

मौञ्जल्य इति विज्ञेयाश्चत्वारो देवसम्भवाः ।
आत्रेयकृष्णात्रेयौ च शाखिल्य आलमालकः ॥

धरस्य काश्यपः प्रोक्तो भरद्वाजश्च कुण्डजः ।
काश्यपो रक्षितस्त्रैको गोत्रा एते प्रकीर्तिताः ॥

दत्तानामादमगोत्राणां देशभेदेऽस्ति सन्ततिः ।
एवमात्रेयगोत्रोऽपि दत्तो देशान्तरे श्रुतः ॥

दत्ताः कृष्णात्रेयगोत्रा दृश्यन्ते बह्वस्तथा ।
तस्माद्वत्स्य गोत्राणि सप्त ज्ञेयानि पठिते ॥

कराणां काश्यपो गोत्रो वात्स्यमौञ्जल्यकावपि ।
देशभेदे हि विद्यन्ते तत्करः सप्तगोत्रकः ॥

वैद्यः

५१५

वैद्यः

वैद्यः

राजः काश्यपगोत्रोऽप्यस्ति तदाजस्त्रिगोत्रकः ।
अयन्ते च जामदग्न्यगोत्रा देशान्तरे धराः ॥
बह्वोऽपि भरद्वाजगोत्रजाः सन्ति रक्षिताः ।
इन्द्रादित्यौ परौ यौ द्वौ वैद्यौ गोत्रास्तयोरभि ॥
इन्द्रस्य काश्यपो गोत्र एक एव प्रकीर्तितः ।
आदित्यानामिमां गोत्रावादित्यकौशिकौ
स्युतौ ॥

पश्चाददेते विख्यातास्तस्माद्गोत्रा भिषक्कुले ।
यत्तु देशान्तरे गोत्रमन्यत् किमपि च श्रुतम् ।
दत्तादीनां न तत् प्रोक्तमप्रसिद्धमतीव तत् ॥ * ॥
अथ पञ्जिकान्तरोक्ताराष्ट्रीयवैद्यकुलाष्टकीय-
गोत्रसंख्याश्रेष्ठत्वादि लिख्यते ।
“काञ्चीशादुदुषिसेनस्य गोत्राण्यष्टौ भवन्ति
च ।

शक्तिधन्वन्तरी अष्टौ मथ्यौ वैश्वानराद्यकौ ।
मौजल्यकौशिकौ कृष्णात्रेय आङ्गिरसोऽधमाः ॥”
अथ राष्ट्रीयारुहवैद्यानां प्रवरानाह ।
“प्रवराः पञ्च सेनानां धन्वन्तरिकुलोद्भवाः ।
विनिर्दिष्टा यथा ते च धन्वन्तर्यपराशरौ ॥
नेयध्रुवश्चाङ्गिरसो बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
शक्तिगोत्रे त्रयः शक्तिपराशरवशिष्टकाः ॥
प्रवराः पञ्च दासानामौर्वच्यवनभार्गवाः ।
जामदग्न्याश्चाभुवानः प्रोक्ता मौजल्यगोत्रजाः ॥
गुप्तानां त्रय एवैते काश्यपोऽप्यपसारकः ।
नेयध्रुवोऽमी प्रवराः काश्यपान्वयसम्भवाः ॥
दत्ते त्रयं कौशिकानां शाखिल्यासितदेवलाः ।
कृष्णात्रेयो वशिष्ठश्च आत्रेयश्चेति ते त्रयः ॥
दत्तानां प्रवरा एते दत्तात्रेयकुलोद्भवाः ।
आत्रेयगोत्रजातानां देवानाश्च तथा त्रयः ॥
आत्रेय आङ्गिरसको बार्हस्पत्य इति क्रमात् ।
करे भरद्वाजगोत्रे त्रयोऽमी प्रवराः स्युताः ॥
भरद्वाजो भार्गवश्च च्यवनश्च क्रमादमी ।
राजवंशे वात्स्यगोत्रे कथिताः प्रवरास्तयः ॥
वात्स्येऽसितस्तथा मार्कण्डेय एवं क्रमादिति ।
अथ कौशिकगोत्रस्य सोमस्य प्रवरास्तयः ॥
कौशिकः काश्यपश्चैव भार्गवश्चैवमी क्रमात् ।
सेनादीनामनुक्ता ये आद्यगोत्रादिसम्भवाः ॥
प्रवरास्तेऽपि विज्ञेयास्तत्कुलभवां सुखात् ।
नन्द्यादीनां वरेन्द्रेषु चतुर्णां प्रवराश्च ये ।
विज्ञेयास्ते च निखिलास्तेषां कुलभवां सुखात् ॥”
इति वैद्यानां प्रवराः ॥ * ॥

अथ वैद्येषु राष्ट्रीयदिकथनम् ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च दत्तो देवः करस्तथा ।
राजसोमावपीत्यष्टौ राष्ट्रीयः परिकीर्तिताः ॥
नन्दिश्चन्द्रो धरः कुण्डो रक्षितश्चेति पञ्च ये ।
ते वरेन्द्रेषु विख्याता दासदत्तकरा अपि ॥
राष्ट्रीय भिषजो ये ये प्रायस्ते वज्रगा अपि ।
नन्द्यादयो महाराष्ट्रे निवसन्ति च केचन ॥”
तथा च पञ्जिकान्तरे ।
“सेनो दासश्च गुप्तश्च पञ्च दत्तादयस्तथा ।
अष्टौ राष्ट्रास्तु विख्याताः प्रायोऽमी वज्रगा
अपि ॥”

तथान्यत्र ।

“नन्दिचन्द्रधरदत्तरक्षिता-
स्ते खनामनि वरेन्द्रविश्रुताः ।
बीजिपूरुष इहैव वक्ष्यते
तत्कुलं खलु वरेन्द्रजं पुनः ॥”
तथा हि नारायणदासोऽन्तरङ्गखानश्च ।
“दासो दत्तो धरश्चैव नन्दिः कुण्डो करस्तथा ।
चन्द्रश्च रक्षितश्चेति वरेन्द्रकुलमष्टकम् ॥” इति ॥
तथान्यत्र ।
“अष्टौ सेनादयो राष्ट्रे वज्रेष्वपि वसन्त्यमी ।
नन्द्यादयो महाराष्ट्रे लुप्तपद्धतयोऽपि च ।
केचिज्जात्या परिख्याता दृष्टा देशान्तरेऽपि ॥”
इति ॥

“सम्बन्धः स्युते सर्वैरेकदेशनिवासिनोः ।
निन्द्यते किल सम्बन्धो भिन्नदेशनिवासिनोः ॥”
इति वैद्येषु राष्ट्रीयदिकथनम् ॥ * ॥
अथ सेनादीनां पूर्वस्थानमाह ।
“श्रीकाञ्चीशा गोनगरं करङ्गकोट एव च ।
मोरशासनकान्तारौ समानुस्थानमेव च ॥
मेढ्राशासनमप्यन्यो यासग्रामस्तथैव च ।
अष्टानां सेनसुखानां राष्ट्राणां स्थानमष्टकम् ॥”
तथाह दुर्जयः ।
“काञ्ची गोरं करङ्गश्च मोरकान्तासमानुकाः ।
मेढ्रो मालश्च राष्ट्राणां वैद्यानां कुलमष्टकम् ॥”
इति वैद्यानां पूर्वस्थानकथनम् ॥ * ॥

अथ स्थानभेदेन सेनादिभेदमाह ।
“ऊनविंशतिधा सेना अष्टाविंशतिधा पुरम् ।
भवन्ति भेदेनैतेषां वक्ष्यते कुललक्षणम् ॥
एको विनायकः सेनो भेदेन नवधाभवत् ।
मालश्चो धलहृषीयः खानाजः सेनहाटिकः ॥
नारहट्टो निरोलीयस्तथा मङ्गलकोटजः ।
राधियामी वैतजीयो नव वैनायका अमी ॥
विशेषतो विनिर्दिष्टा श्रेयाश्चान्यस्थलोद्भवाः ।
सामान्यस्थानकथने सम्बन्धभाषणे तथा ।
सर्वेषामेव वैद्यानामितरेषामयं क्रमः ॥”
इति विनायकसेनवंशनिर्णयः ॥

“एकः पुनर्गन्धीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।
विषपाडाभवः श्रेष्ठस्तिकायिपुरजस्तथा ।
अन्यः कडयिसम्भूतो धाङ्गाग्रामी ततः परः ॥”
इति गन्धीसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको राधवसेनोऽभूत् खण्डग्रामेण विश्रुतः ।
स खण्डज इति ख्यातो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति राधवसेनवंशनिर्णयः ॥

“राजा विमलसेनोऽभूत् सेनभूमिकृताश्रयः ।
स सेनभूमौ विख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
इति राज्ञो विमलसेनस्य वंशनिर्णयः ॥
“पात्रदासोऽरः सेनः पात्रः शिखरभूपतेः ।
असौ शिखरभूजातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
इति पात्रदासोऽरवंशनिर्णयः ॥
“विनसेनोऽपि यस्को धलभूमिकृताश्रयः ।
स एव धलभूमिष्ठो नापरा तस्य च स्थली ॥”
इति विनसेनवंशनिर्णयः ॥

“सप्तमी बुधसेनो यो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
हाखियाग्रामसम्भूतस्तन्नाम्ना तस्य तत्कुलम् ॥”
इति हाखियाबुधसेनवंशनिर्णयः ॥
इति धन्वन्तरिगोत्रजातानां सप्तविधानां
सेनानां भेदेनाष्टादशप्रकारनिर्णयः ॥
“श्रीवत्ससेनप्रसूताः षड्मी शक्तिगोत्रजाः ।
भेदेन सप्तधा ज्ञेया यथाक्रमममी पुनः ॥
एकः श्रीवत्ससेनोऽभूत्तेहदृग्रामविश्रुतः ।
तेहदृज इति ख्यातो नापरं तस्य च स्थलम् ॥”
इति श्रीवत्ससेनवंशनिर्णयः ॥
“एकः शिवालसेनोऽसौ भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
पोडागाह्माभवः श्रेष्ठः परः पोखरियाभवः ॥”
इति शिवालसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको यः पुरुसेनोऽभूत्तुटिनागडिमाश्रितः ।
भूटिनागडिजत्वेन ख्यातोऽसौ नापरं स्थलम् ॥”
इति पुरुसेनवंशनिर्णयः ॥
“चन्द्रसेनोऽपरस्तेकश्चन्द्रदीपनिवासकृत् ।
शक्तिगोत्रसमुद्भूत इदं लघुरमाश्रितः ॥”
इति चन्द्रसेनवंशनिर्णयः ॥
“एको सुखीरसेनोऽसौ स्वर्णपीठीनृपाश्रयात् ।
स एव स्वर्णपीठीति विख्यातो मल्लभूभवः ॥”
इति सुखीरसेनवंशनिर्णयः ॥
“रामसेनः परस्तस्यैवान्तर्भूतो बभूव यः ।
स मल्लभूभवसतौ विदितानेकपौरुषः ॥”
इति शक्तिगोत्रजातानां श्रीवत्ससेनप्रसूतानां
षष्ठां सप्तप्रकारनिर्णयः ॥
“आद्यसेनस्तु षड्वीजी भेदेन विविधोऽभवत् ।
नपाडासम्भवेकः शालग्रामभवोऽपरः ॥
मानकरीय एवान्यस्य आद्याः प्रकीर्तिताः ।
आद्यर्षिगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
इति सकलसेनानां भेदनिर्णयः ॥ * ॥
अथ दासानां भेदमाह ।
“पञ्चदशविधा दासास्तेऽमी विंशतिधा पुनः ।
एकः पुनश्चायुदासो भेदेन द्विविधोऽभवत् ।
एकस्तेहदृसम्भूतो मालिकाहारजः परः ॥”
इति चायुर्वंशे द्विविधनिर्णयः ॥
“पथ्यदासः पुनस्तेको भेदेन पञ्चधाभवत् ।
वालनाह्मीभवश्चैकः परो मण्डलजानिकः ।
मौडेश्वरभवः पालिग्रामजः पाजनौरजः ॥”
इति पथ्यवंशे पञ्चविधनिर्णयः ॥
“एकोऽपरः कायुदासो वज्रभूमौ प्रतिष्ठितः ।
कोग्रामीण इति ख्यातो दासो मौजल्यगोत्रजः ॥”
इति कायुदासवंशनिर्णयः ॥
भोयीदासोऽपि तत्पुत्रौ ख्यातौ दीधलकेकरौ ।
अमी त्रयो वज्रभूमौ प्रसिद्धाः सर्वे एव हि ॥”
इति भोयीदासस्य तत्पुत्रयोश्च वंशनिर्णयः ॥
“एको वराहदासोऽसौ वौहारियामवासकृत् ।
स वौहारिजदासोऽपि मतो मौजल्यगोत्रजः ॥”
इति वौहारीयवराहदासवंशनिर्णयः ॥
“वृसिंहनामदासो द्वौ वज्रदेशे प्रतिष्ठितौ ।
तौ वज्रजाविति ख्यातौ कुलकार्यपरायणौ ॥”
इति वृसिंहदासयोर्वंशनिर्णयः ॥

“वीरदासोऽपि यत्नेकः स वङ्गज इति स्मृतः ।
तत्रैव वङ्गे सख्यस्तस्याभूद्वरकन्ययोः ॥”
इति वीरदासवंशनिर्णयः ॥
“ख्यातः पाथरङ्गाग्रामे रामदासोऽपि तादृशः ।
सूनवस्तस्य चत्वारो वीजिनस्तेऽपि विश्रुताः ॥
ख्याता उभेङ्-गामेङ्-धाङ्-वीङ्गालदासकाः ।
मौङ्गल्यगोत्रसम्भूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥”
इति रामदासस्य तत्पुत्राणाञ्च वंशनिर्णयः ॥
इति मौङ्गल्यगोत्रजानां सकलदासानां पञ्च-
दशप्रकाराणां भेदेन विंशतिप्रकारनिर्णयः ॥*
अथ गुप्तानां भेदमाह ।
“गुप्ताश्च षड्विधा भेदास्तथोदशविधाः पुनः ।
काश्यपान्वयसंभूताः स्वतन्त्राः सर्वे एव हि ॥
एकः पुनः कायगुप्तो भेदेनाष्टविधोऽभवत् ।
वराह नगरीयश्च श्रेष्ठोऽभूत् कुलकर्म्मणि ॥
पणिनालाभवश्चान्यस्तथैव कुलशीलवान् ।
वाराणससमुद्भूतस्तृतीयस्तदनन्तरम् ॥
नोलगुप्तमवा ये ते निरोलत्रिपुराश्रिताः ।
भद्रखालीनिवासस्थाः कायगुप्तोद्भवाश्च ये ॥
माटियारीभवाः केचित्सोकगुप्तस्य वंशजाः ।
पश्चिमस्थानमाश्रित्य केचित्सन्ति निजेच्छया ॥”
इति कायगुप्तवंशोदशविधनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तो यः श्रेष्ठस्तद्वंशसम्भवः ।
योऽभूत्त्रिपुरगुप्तोऽसौ धौङ्गालाविहितस्थितिः ॥”
इति धौङ्गालीयत्रिपुरगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“परमेश्वरगुप्तस्य वंशजौ द्वौ प्रतिष्ठितौ ।
भौपुरीखाङ्गिग्रामस्थौ महत्सख्याधि-
कारिणौ ॥”
इति महाधिकारिखल्पाधिकारिणोर्वंशनिर्णयः ॥
“अङ्गालगुप्तो यः प्रोक्तः स तु शिक्षानसम्भवः ।
काश्यपान्वयसंभूतः कुलकार्यपरायणः ॥”
इत्यङ्गालगुप्तवंशनिर्णयः ॥
“वीरगुप्तस्य यः प्रोक्तो भौपुरग्रामवासकः ।
भौपुरीय इति ख्यातः स च काश्यपगोत्रजः ॥”
इति वीरगुप्तवंशनिर्णयः ॥ इति काश्यपगोत्र-
जातानां सकलगुप्तानां षड्विधानां भेदेन त्रयो-
दशप्रकारनिर्णयः ॥
“इतौ च द्विविधौ ज्ञेयौ रामदत्तश्च पाविता ।
पूर्वः शाखिल्यगोत्रीयो वटग्रामसमुद्भवः ॥
अपरः पाविता दत्तः खौङ्गालीयः स एव हि ।
जातः कौशिकगोत्रे च स्वतन्त्रौ द्वौ गुणान्वितौ ॥”
इति दत्तवंशनिर्णयः ॥
“विकारणस्य देवस्य वंश्या आत्रेयगोत्रजाः ।
समानुष्ठानसंभूताः केतुग्रामेऽधुना तु ते ॥
केतुग्रामीणदेवोऽसौ निकारुणकुलोद्भवः ।
निजैश्च पौरुषैरेव कुलकार्यपरायणः ॥
कृष्णात्रेयमवा ये च ये च शाखिल्यगोत्रजाः ।
अलमालमवा ये च ते नानादेशवासिनः ॥”
इति देववंशनिर्णयः ॥
“एकः कान्तारवासी च करो भेदादमी त्रयः ।
वशिष्ठशक्तिगोत्रे द्वौ वङ्गदेशे च विश्रुतौ ॥
यस्तु धर्मकरो वीजी भरद्वाजकुलोद्भवः ।

तद्वंश्याः सांप्रतं सन्ति हिमोद्गायाजिगापुरे ॥”
इति करवंशनिर्णयः ॥
“मेघप्रसासनसंभूतौ राजवंशोद्भवाभौ ।
शशिराजमसीराजौ वात्स्यगोत्रसमुद्भवौ ॥
एलाचिधामनगरे शशिराजः कृताश्रयः ।
मसीराजः खेपड्डीयो वङ्गभूमौ च संस्थितः ॥”
इति राजवंशे द्विविधनिर्णयः ॥
“मालग्रामसमुद्भूतो धर्मसीमो महामतिः ।
जातः कौशिकगोत्रे च तद्वंश्या बहुदेशगाः ॥”
इति सोमवंशनिर्णयः ॥ इति राट्प्रासिद्धाना-
मष्टानां सेनादीनां भेदेन वंशनिर्णयः ॥*
“अपरे ये नन्दिचन्द्रौ धरकुण्डौ च रचितः ।
वारेन्द्रा अपि पञ्चैते प्रसिद्धास्तत्र ते पुनः ॥”
इति त्रयोदशप्रकाराणां वैदानां यथाक्रमभेदेन
कुलनिर्णयः ॥*
अथ सेनादीनां सामान्यतः
सम्बन्धलिखनातुरोधोदाहृतस्थानमाह ।
“श्रीखण्डनामनगरी राट् वङ्गे च विश्रुता ।
सर्वेषामेव वैदानां नामाश्रयो यत्र विद्यते ॥
यत्र गोष्ठी कृता वैदेयैः खण्डोऽभूद्विषकप्रियः ।
विशेषतः कुलीनानां सर्वेषामेव वासभूः ॥”
इति सामान्यतः सकलवैदानां वासस्थान-
सूक्तम् ॥*
इति गौराङ्गमल्लिकार्जुनभरत-
सेनकृतवैद्यकुलतत्त्वम् ॥
वैद्यः, त्रि, वेदसम्बन्धीयः । वेदशब्दात् ण्यप्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥
वैद्यकं, क्ली, आयुर्वेदः । चिकित्साशास्त्रम् ।
यथा,—
“यस्य याकरणे वरेण्यघटनास्कीताः प्रवन्धा
दृश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थमेको-
द्भूतः ।
साहित्ये त्रय एव भागवततत्त्वोक्तौ त्रयस्तस्य सु-
यन्तर्वाणि शिरोमणेरिह गुणाः के के न
लोकोत्तराः ॥”
इति सुम्बोधयाकरणशेषे वोपदेवप्रशंसा-
श्लोकः ॥*
तच्छास्त्रकृत्मानि यथा,—
“ऋग्यजुःसामाथर्वाखान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजा-
पतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थश्चैवायुर्वेदं चकार सः ॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद्भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च सप्रियंभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
याधिप्रणाश्वीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजस्तथाश्विनौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्चन्द्रो जनको बुधः ॥
जावालो जाजलिः पैलः कवथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश याधिनाशकाः ॥*
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।

चिकित्साकौसुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रं च भमघ्नं चाश्विनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥
चकार सहदेवश्च याधिसिन्धुविमर्दनम् ।
ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
च्यवनो जीवदानश्च चकार भगवानृषिः ।
चकार जनको योगी वैद्यसन्देशभञ्जनम् ॥
सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम् ।
वेदाङ्गसारं तन्त्रं च चकार जाजलिर्मनिः ॥
पैलो निदानं कवथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् ।
वैधनिर्णयतन्त्रं च चकार कुम्भसम्भवः ॥
चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।
याधिप्रणाश्वीजानि वलाधानकराणि च ॥
मथित्वा ज्ञानमन्यानेरायुर्वेदपयोनिधिम् ।
ततस्तन्त्राण्युल्लहरन्वनीतानि कोविदाः ॥
एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ।
आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १६ अध्यायः ॥
वैद्यनाथः, पुं, देशविशेषः । यथा,—
“करवीरे महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
अरोगा वैद्यनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥”
इति मात्से गौरीनामाष्टतमं १२ अध्यायः ॥
(तथा देवीभागवते पीठस्थान माहात्म्ये । ७ ।
३० । ७१ ॥) अपि च ।
“वैद्यनाथं समारभ्य भुवनेशान्तर्गं शिवे ।
तावदङ्गाभिधो देशो यात्रायां न हि दुष्यति ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रे ७ पटलः ॥
भैरवविशेषः । यथा,—
“हार्दपीठं वैद्यनाथे वैद्यनाथस्तु भैरवः ॥
देवता जयदुर्गाख्या नेपाले जातुनी मम ॥”
इति तन्त्रचूडामणौ पीठनिर्णयः ॥
अपि च ।
“हरिद्रानगरे यत्र वैद्यनाथो महेश्वरः ।
तत्राचर्यो विष्णुवत्तः स्वर्णवत्त उदाहृतः ॥”
इति दृढहर्मपुराणे ११ अध्यायः ॥
अन्यत्र ।
“भारखण्डे वैद्यनाथो वक्रेश्वरस्तथैव च ।
वीरभूमौ सिद्धिनाथो राट् च तारकेश्वरः ॥”
इति महालिङ्गेश्वरतन्त्रे पीठादिक्रमेण शिव-
शतनामस्तोत्रम् ॥
वैद्यवन्धुः, पुं, (वैद्यानां वन्धुरिव ।) आरवधवत्तः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वैद्यस्य वन्धुश्च ॥
वैद्यमाता, [त्र] स्त्री, (वैद्यानां मातेव ।) वासकः ।
इत्यमरः ॥ भिषग्जननी च ॥
वैद्यसिंहि, स्त्री, (वैद्ये वैद्यशास्त्रोक्तौषधादौ
सिंहिव प्रभूतवीर्यवत्त्वात् ।) वासकवत्तः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
वैद्या, स्त्री, काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वैधः, त्रि, (विधिना बोधितः । विधि + अण् ।)
विधियोधितः । यथा । अष्टार्थैकजातीय-
कर्म्मणः कालदेशकृत्वादीनां प्रयोगानुबन्धवैध-
हेतुभूतानामभेदे उद्दिश्यविशेषवाच्यः । इति

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥ अथ वैधर्हिंसाविचारः ।
 “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि इत्यत्र सर्वशब्दस्य
 व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुल्लङ्घ्य वायव्यं
 श्वेतमालभेत । इत्यादिविधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या
 वैधातिरिक्तविषयत्वम् । सर्वाः सर्वाणि ह्यसि
 वा इत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नाना-
 दर्शनटीकाकृद्भिर्वाच्यमिति मिश्रैस्तत्त्वकौमुद्याम-
 भिहितम् । ‘न च मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि
 इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण अग्नीसोमीयं
 पशुमालभेत इत्यनेन बाध्यते इति वाच्यं
 विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं
 बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् ।
 तथा हि । मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया
 अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि ।
 न चानर्थहेतुत्वकृतूपकारकत्वयोः कश्चिदस्ति
 विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमावच्छति
 क्रतोश्च उपकरिष्यति’ इत्यन्तेन । तदपि सांख्य-
 नये । मीमांसकमते तु विरोध एव । तथा हि ।
 गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभावविषयकं
 कार्यमिति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना अग्नी-
 सोमीयपशुमालम्बनविषयकं कार्यमिति भाव-
 विध्यर्थे उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
 तथास्तु । न च मुख्यपशुयागे पुरुषार्थे पशु-
 हिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थ-साधनत्वोपपद्यते
 विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव
 कुतः विधेरेष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात्
 परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति ।
 अन्यथा अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
 क्रियते । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टानुबन्धीष्ट-
 साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं
 न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
 तस्मादयमेवोऽवधः इति । नन्वेवं श्येनेनाभि-
 चरत् यजेत इत्यत्र श्येनस्य शत्रुवधरूपेष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । अभिचारो मूलकर्म च
 इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्ट-
 साधनत्वमवगतम् । तदेतत् कथमुपपद्यतामिति
 चेन्मैवम् । आततायिनमायान्तं हन्यादेवा-
 विचारयन् इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले
 इष्टसाधनत्वं अनाततायिस्थले तूपपातकत्वेन
 बलवदनिष्टसाधनत्वमित्यविरोध इति । गुरु-
 चरणा अप्येवम् ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैधानः, पुं, (विधातुरपत्यं पुमान् । विधातृ +
 अण् ।) सन्तुक्कुमारः । स च विधातृपुत्रः ।
 इत्यमरः ॥
 वैधानी, स्त्री, (विधातुरियमिति । विधातृ + अण् ।
 डीप् ।) ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विधातृ-
 सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
 ४ । ४१३ ।
 “अभङ्गुरास्तेऽभिमानास्तस्मैवासन् मनस्विनः ।
 अभ्यवर्तत येरेव वैधानीरपि वामताः ॥”)
 वैधूमाग्नी, स्त्री, शाल्वदेशीयनगरी । इति
 सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैधूतिः, पुं, विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्तर्गतशेष-
 योगः । तस्य व्याख्यत्वं यथा,—
 “परिषस्य त्वजेदहं सप्त शूले च नाडिकाः ।
 गण्डयाघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
 वैधूतियतिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
 तत्र जानफलं यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।
 “मैत्रीविह्वलः कुटिलः खलश्च
 मूर्खो दरिद्रः परवचकश्च ।
 कुकर्म्मकर्त्ता परदारभर्ता
 भवेन्नरो वैधूतिलब्धजन्मा ॥”
 अन्तर्योगे तस्य वर्ज्यत्वमवर्ज्यत्वञ्च यथा,—
 “यदि दृष्टियतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
 हन्यतेऽन्तर्योगेन भास्करेण तमो यथा ॥
 हन्यन्ततास्त्रो योगः सर्वाण्यशुभानि हेलया
 नियतम् ।
 न भवति पुनरिह शक्तौ वैधूतिदृष्टियतीपाते ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 (देवताविशेषः । यथा, भागवते । ८ । १ । २६ ।
 “देवा वैधूतयो नाम विधूतेस्तनया वृष ।
 नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधूताः स्वेन तेजसा ॥”)
 वैधेयः, चि, (विधिं पद्धतिमेवानुसृत्य व्यवहरति ।
 विधि + टक् । यद्वा, विधेये कर्तव्ये अनभिज्ञः ।
 विधेय + अण् । यद्वा, विरुद्धं धेयमस्य । ततः
 स्वार्थे अण् । पद्धतिमाश्रित्य क्रियाकारित्वात्
 युक्तायुक्तविवेकशून्यत्वाच्च तथात्वमस्य ।) मूर्खः ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥ (यथा, राजतर-
 ङ्गिण्याम् । ६ । १५६ ।
 “पुच्छली जाल्मवैधेयवालकाद्रोगधृनिभरा ।
 समभूदप्रवेशार्हा राजपर्वन्मनस्विनाम् ॥”)
 विधिसम्बन्धी विधेयसम्बन्धी च ॥
 वैधूतः, पुं, यमप्रतीहारः । इति हेमचन्द्रः ॥
 वैनेतेयः, पुं, (विनताया अपत्यमिति । विनता +
 “स्त्रीभ्यो टक् ।” ४ । १ । १२० । इति टक् ।)
 गरुडः । इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 २ । १२ । २६ ।
 “समानीयान्तं मात्रे वैनेतेयः समर्पयत् ॥”)
 अरुणः । इति मत्स्यपुराणम् ॥ (विनतापत्य-
 मात्रे । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।
 “तार्क्ष्यश्चारिणमिह तथैव गरुडाङ्गणौ ।
 आरुणिर्वारुणिश्चैव वैनेतेयाः प्रकीर्तिताः ॥”)
 वैनेभिकः, पुं, शस्त्राभ्यासरथः । तत्पर्यायः ।
 योग्यरथः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥
 (विनय एव । “विनयादिभ्यश्चक् ।” ५ । ४ । ३४ ।
 इति स्वार्थे टक् । विनयः ॥) विनयसम्बन्धिनि,
 त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ४ ।
 “सर्वे वैनेयिकं कृत्वा विनयज्ञो ब्रह्मतिम् ।
 दक्षिणानन्तरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ।
 विधिं प्रपच्छ राजस्य सर्वलोकहिते रतः ॥”)
 वैनायिकः, पुं, बौद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ यथा,
 “भिन्नकः क्षपणोऽङ्गीको बौद्धो वैनायिकः स्मृतः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

वैनायिकं, स्त्री, (विनाशं सूचयतीति । विनाश +
 टक् ।) नाडीनक्षत्रविशेषः । स तु जन्मर्त्ता-
 वधित्रयोर्विंशतचक्रम् । यथा । जन्मादां कर्म
 ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् । सप्त-
 दशमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशं आद्यात्
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षट्षट् स्यात् ॥
 तत्फलं यथा,—
 “ईहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्त्त उपतापिते ।
 कर्मर्त्त कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥
 मूर्त्तिद्रविणबन्धुनां हानिः सांघातिके तथा ।
 संतप्ते सासुदयिके मित्रव्यवार्थसंक्षयः ॥
 वैनायिके विनाशः स्यात् देहद्रविणसम्पदाम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 निधनतारा । यथा,—
 “वैनायिकर्त्त दृष्टं ग्रहणं सुधाशुभास्करयोः ।
 जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तक्षयश्चाशु ॥”
 वैनायिकर्त्त त्रयोविंशतचक्रे । इति केचित् ।
 वस्तुतस्तु वैनायिकपदं निधनतारापरम् । निधने-
 ऽपि चैत्येकवाक्यत्वात् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 वैनायिकः, पुं, (विनाशो मतमस्य । विनाश +
 टक् । सर्वं दृश्यं क्षणिकमिति क्षणिकविज्ञान-
 वादित्वादस्य तथात्वम् ।) क्षणिकः । परतन्त्रः ।
 ऊर्णनाभः । इति मेदिनी । विनाशसम्बन्धीये, त्रि ॥
 वैनीतकः, पुं, स्त्री, परम्परावाहनम् । इत्यमरः ॥
 आरुढं वाच्यं यत् साक्षात् न वहति परम्परयैव
 वहति तद्वैनीतकम् । यथा दोलां वहन् दोला-
 वाहकः विनीयते स्मेति क्तात् विकारसंघेति के
 विनीतकः तेनैव स्वार्थे षोऽङ्गौ वैनीतकम् ।
 इति भरतः ॥ विनीतसम्बन्धिनि, त्रि ॥
 वैन्यः, पुं, (वेनस्यापत्यं पुमान् । वेन + “कुर्वा-
 दिभ्यो ण्यः ।” ४ । १ । १५१ । इति ण्यः ।)
 वेनपुत्रः । स तु पृथुराजः । यथा,—
 “वेनस्य मथिते पाणौ स बभूव महापुमान् ।
 वैन्यो नाम महौपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ।
 येन दुग्धा महौ पूर्वं प्रजानां हितकारणात् ॥”
 इति वज्रपुराणे सर्गांशुशासननामाध्यायः ॥
 (यथाच ऋग्वेदे । ८ । ६ । १० ।
 “पृथी यद्वां वैन्यः सादनेष्वेव ।”
 “वैन्यो वेनस्य पुत्रः पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
 वैपरीत्यं, स्त्री, (विपरीत + अण् ।) विपरीतस्य
 भावः । तत्पर्यायः । अत्यासः २ विपर्यासः ३
 विपर्ययः ४ अत्ययः ५ । इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, मार्कण्डेये । ४२ । ३४ ।
 “सभाववैपरीत्यन्तु प्रकृतेश्च विपर्ययः ॥”)
 वैपरीत्यलज्जालुः, स्त्री, पुं, (वैपरीत्या लज्जालुः ।)
 खलुचुपहृतफला लज्जालुः । यथा,—
 “लज्जालुर्वैपरीत्यान्या खलुचुपहृतफला ।
 वैपरीत्या च लज्जालुर्वाभिधाने प्रयोजयेत् ॥
 लज्जालुर्वैपरीत्याजः कटुखः कफापहृत् ।
 रसे नियामकश्चैव नानाभिज्ञानकारकः ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

वैयाक

वैभवं, स्त्री, विभवस्य भावः । विभवशब्दात्
अप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ६६ । १६१ ।

“सोऽप्यावेद यथार्थमस्वरचराधीशः क्षणात्
कल्पिता-

शेषस्त्वोचितदिव्यवैभवविधिः सिद्धिप्रभावात्ततः ॥”
अतिशयः । यथा, भागवते । ५ । १८ । ११ ।

“यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं
तीर्थं सुहृः संसृशतां हि मानसम् ॥”

विभोर्भाव इत्यर्थे अप्रत्यये ऐश्वर्यम् । यथा,
भागवते । १० । १४ । ३८ ।

“जानन्त एव जानन्तु किं बहुक्त्वा न मे प्रभो ।
मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥”

वैभानिजं, स्त्री, (विभाजयितुर्धर्म्मम् । विभाजयित्
+ “ऋतोऽण् ।” ४ । ४ । ४६ । इति अण् ।

विभाजयितुर्गुणोपपत्तिरिति काशिकोक्त्या गि-
लोपः ।) विभाजयितुर्धर्म्मम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैभानं, स्त्री, देवोद्यानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५५ । २ ।

“पूर्वं चैत्ररथं नाम दक्षिणे नन्दनं वनम् ।
वैभानं पश्चिमे शैले सावित्रश्चोत्तराचले ॥”

विभाजराजस्य तपःस्थानम् । यथा, हरि-
वंशे । २३ । १४ ।

“ततो विभाजितं तेन वैभानं नाम तदनम् ॥”
पुं, पर्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५६ । १३ ।

“तरुचरितं विख्याता वैभानं साचलं ययौ ।”
लोकविशेषः । यथा, हरिवंशे । १८ । ४६ ।

“वैभाना नाम ते लोका दिवि भान्ति सुद-
र्शनाः ॥”

वैभानः, पुं, (विमातुरपत्यमिति । विमात् + अण् ।)
वैभानेयः । इति जटाधरः ॥

वैभाना, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री ।) विमात्-
कन्या । वैभानशब्दादाप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

वैभानेयः, पुं, (विमातुरपत्यम् । विमात् + “शुभा-
दिभ्यश्च ।” ४ । १ । २३ । इति ङ् ।) विमात्पुत्रः ।

तत्पर्यायः । विमात्पुत्रः २ वैभानः ३ । इति
जटाधरः ॥ (“तयोरभावे तथाविधौ वैभा-
नेयौ ।” इति शुद्धितत्वे प्रेतश्राद्धाधिकारि-
प्रस्तावे ॥)

वैभानेयी, स्त्री, (विमातुरपत्यं स्त्री । विमात् +
ङ् । ततो ङीप् ।) विमात्कन्या । वैभानेय-
शब्दादौपप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैभुक्तः, त्रि, विभुक्तिविशिष्टः । तद्भावे, स्त्री ।
विभुक्तशब्दात् णप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

वैभेयः, पुं, विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैयाकरणः, त्रि, (व्याकरणं वेत्ति अधीते वा ।
व्याकरण + “अण्गयनादिभ्यः ।” ४ । ३ । ७३ ।

इति अण् । “नयाभ्यां पदान्ताभ्यामिति ।” ७ ।
३ । ३ । इति यकारात् पूर्वं ऐच् ।) व्याकरण-
वेत्ता । व्याकरणाधीता । व्याकरणशब्दात्

णप्रत्ययेन योयुमेति इमा णित्त्वे त्रिदिति वृद्धौ

५१८

वैयुष्टः

च निष्पन्नमिदम् । व्याकरणसम्बन्धी च ॥ (यथा,
पाणिनौ । ६ । ३ । ७ ।

“वैयाकरणाख्यायां चतुर्थाः ॥”
यथा च महाभारते । ५ । ४३ । ६१ ।

“सर्वार्थानां व्याकरणाद्वैयाकरण उच्यते ।
तन्मूलतो व्याकरणं व्याकरोतीति तत्तथा ॥”

वैयाकरणभार्यः, पुं, वैयाकरणी भार्या यस्य ।
इति सुग्धवोधव्याकरणम् ॥

वैयाघ्रः, पुं, (व्याघ्रस्य विकारः । व्याघ्र + “प्राणि-
रजतादिभ्यः ।” ४ । ३ । १५४ । इति अण् ।

ततः वैयाघ्रिण चर्मणा परिवृतो रथः । “द्वैप-
वैयाघ्रादण् ।” ४ । २ । १२ । इति अण् ।) व्याघ्र-
चर्मणाच्छादितरथः । तत्पर्यायः । द्वैपः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५८ । ४ ।

“अयं सहस्रसमितो वैयाघ्रः सुप्रतिष्ठितः ।
सुचक्रोपस्करः श्रीमान् किङ्किणीजाल-

मण्डितः ॥”)

व्याघ्रसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“उत्तराभिमुखी भूत्वा निराहारा निरन्तरम् ।

वैयाघ्रचर्मवसना सोर्द्धमूर्धनना सती ॥
ज्योतिर्मयं शिवं शान्तं परं शिवकरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च वृहत्संहितायाम् । ४४ । १३ ।

“पूर्वाभिमुखः श्रीमान् वैयाघ्रे चर्मणि स्थितो
राजा ॥”)

वैयाघ्रपदः, पुं, (व्याघ्रपदोऽपत्यमिति । व्याघ्रपद +
अण् । यद्वा, व्याघ्रस्यैव पादावस्य इति बहु-

ब्रीहौ “पादस्य लोपः इति ।” ५ । ४ । १३८ । इति
अकारलोपे गम्यादित्वात् यञ् । “पादः पत् ।”

६ । ४ । १३० । इति पदादेशः । “न युभ्यामिति ।”
७ । ३ । ३ । यकारात् पूर्वमेच् ।) गोत्रकारक-

सुनिविशेषः । यथा, तिथ्यादितत्त्व ।
“वैयाघ्रपदगोत्राय सांक्रतिप्रवराय च ।

अपुत्राय ददान्येतत् सलिलं भौश्ववर्म्मणे ॥”
(यथा, महाभारते । ४ । ६ । ११ ।

“युधिष्ठिरस्यासमहं पुरा सखा
वैयाघ्रपदः पुनरस्मि विप्रः ॥”)

वैयासकिः, पुं, (व्यासस्यापत्यम् । “व्यासवरुडनिषा-
देति ।” ४ । १ । ६७ । इत्यस्य काशिकोक्त्या

इज् अकजादेशश्च । न युभ्यामिति ऐच् ।)
व्यासस्यापत्यम् । इति सुग्धवोधव्याकरणम् ॥

(यथा, भागवते । १० । १ । १४ ।
“एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं

वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ।
प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं

वाहन्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥”)

वैयासिकः, त्रि, (व्यासेन कृतः । व्यास + ङञ् ।
तत ऐच् ।) व्यासकृतसंहितादिः । इति

श्रीभागवतम् ॥

वैयुष्टः, त्रि, (युष्टे दीयते कार्यम् । “युष्टादिभ्यो-
ऽण् ।” ५ । १ । ६७ । इति अण् । नयुभ्यामित्येच् ।)
प्रातर्भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैराग्यं

वैरं, स्त्री, (वीरस्य कर्म भावो वा । वीर + अण् ।)
विरोधः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ८ ।
७ । ३६ ।

“बहुवैरेषु भूतेषु मोहितेष्वात्ममायया ॥”)
तस्य समुत्थानं पञ्च । स्त्रीकृतम् १ यथा कृष्ण-

शिशुपालयोः । वास्तुजम् २ यथा कौरव-
पाण्डवानाम् । वाग्जम् ३ यथा द्रोणदुर्योधनयोः ।

सापन्नम् ४ यथा मृषिकमार्जारयोः । अप-
राधजम् ५ यथा पूजनोन्नतदत्तयोः । इति

महाभारतम् ॥

वैरक्तं, स्त्री, (विरक्तस्य भावः । विरक्त + अण् ।)
विरक्तता । विरक्तशब्दाद्भावात् णप्रत्ययेन

निष्पन्नमिदम् ॥

वैरङ्गिकः, त्रि, (विरङ्गं नित्यमर्हतीति । “क्विदा-
दिभ्यो नित्यम् ।” ५ । १ । ६४ । इति ङञ् ।)

विरागार्हः । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरनिर्यातनं, स्त्री, (वैरस्य निर्यातनम् ।) कृताप-
कारस्य प्रत्यपकारः । तत्पर्यायः । वैरशुद्धिः २

प्रतीकारः ३ । इत्यमरः ॥

वैरप्रतिक्रिया, स्त्री, (वैरस्य प्रतिक्रिया ।) वैर-
निर्यातनम् । इति हेमचन्द्रः ॥

वैरशुद्धिः, स्त्री, (वैरस्य शुद्धिः ।) वैरनिर्यातनम् ।
इत्यमरः ॥

वैरागिकः, त्रि, (विरागं नित्यमर्हतीति । विराग +
ङञ् ।) विरागार्हः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

वैरागी, [न] त्रि, (विरागस्य भावो वैरागम् ।
तदस्यास्तीति इनिः ।) विषयेच्छादितः ।

वैराग्यशुक्तः । यथा,—
“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

सनत्कुमारो वैरागी चतुर्थः पुत्र एव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त्ते ब्रह्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

वैराग्यं, स्त्री, (विरागस्य भावः । विराग +
अण् ।) विषयतुच्छधीः । यथा,—

“ज्ञानवैराग्ययोर्मक्तिप्रवेशयोपयोगिता ।
इषत् प्रथममेवेति नाङ्गत्वसुचितं तयोः ॥

यदुभे चित्तकाठिन्येऽतु प्रायः सतां मते ।
सुकुमारस्वभावेयं भक्तिरुद्धेतुरीरिता ॥”

यथा एकादशस्कन्धे ।
“तस्मान्मङ्गलियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः ।

न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह ॥”
इति ॥

किन्तु ज्ञानविरक्त्यादिसाध्यं भक्त्यैव सिद्धयति ।
यथा तत्रैव ।

“यत् कर्मभिर्यत्तपसा ज्ञानवैराग्यतश्च यत् ।
योगेन दानधर्म्मैश्च श्रेयोभिरितरैरपि ॥

सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेऽङ्गसा ।
स्वर्गापवर्गं मङ्गलं कथञ्चिद्यदि वाञ्छति ॥

रुचिसुदृढतस्तत्र जनस्य भजने हरेः ।
विषयेषु गरिष्ठोऽपि रागः प्रायो विलीयते ॥

अनासक्तस्य विषयान् यथार्हमुपयुञ्जतः ।
निर्वन्तः क्षणसम्बन्धे युक्तं वैराग्यमुच्यते ॥

वैरोचिः

५१६

वैवस्व

वैवाहि

सुसुचुभिः परित्यागो वैराग्यं फलं कथ्यते ॥”
इति भक्तिरसादृतसिन्धौ पूर्वभागे साधन-
लहरी ॥
वैराटः, पुं, इन्द्रगोपक्रीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
विराटसम्बन्धिनि, त्रि । (स्त्री, विपाटपर्व ।
यथा, महाभारते । १ । २ । ५७ ।
“आरण्येयन्तः पर्वं वैराटन्तदनन्तरम् ॥”
विराटकन्याया स्त्री । यथा, तत्रैव । १ । २ । ५८ ।
“अभिमन्योश्च वैराट्या पर्वं वैवाहिकं स्मृतम् ॥”
तथा च देवीभागवते । २ । ७ । ४ ।
“अभिमन्योर्वैरा भाग्या वैराटी चाति-
सुन्दरी ॥”
विस्तृते च त्रि । यथा, महाभारते । १ । २ । ७६ । २१ ।
“वैराटपृष्ठसुखायं सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ।
प्रदाय मरुतां लोकान् स राजन् प्रतिपद्यते ॥”
वैराट्या, स्त्री, जिनघोडश्रविद्यादेयन्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
वैराटङ्कः, पुं, अर्जुनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैरी, [न] पुं, (वैरमस्यास्तीति । इनिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, मनौ । ४ । १३३ ।
“वैरिणं नोपसेवेत सहायश्चैव वैरिणः ॥”)
वीरसम्बन्धिनि, त्रि ॥
वैरूप्यं, स्त्री, (विरूपस्य भावः ।) विरूपता ।
यथा,—
“वैरूप्यमङ्गेषु कशानिपातो
मौख्यं तथा लक्षणसन्निवेशः ।
एतान् वधानर्हति रूचवादी
शास्त्रेषु दूतस्य वधो न दृष्टः ॥”
इति महानाटके ५ अङ्कः ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । ५ ।
४३ । ७ ।
“निर्दिश्य सस्यक् प्रवदन्ति वेदा-
स्तं विश्ववैरूप्यमुदाहरन्ति ॥”
विसदृशत्वम् । यथा, तत्रैव । १२ । २४० । २ ।
“एतच्चात्रोवैरूप्यं वर्त्तते प्रतिकूलतः ॥”)
वैरोचनः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
अच् ।) वृद्धः । बलिराजः । (यथा, महा-
भारते । ३ । २८ । १७ ।
“अथ वैरोचने दोषानिमान् विद्वज्जमा-
वताम् ॥”)
अभिपुत्रः । सुखपुत्रः । सिद्धगणः । इति
शब्दरत्नावली ॥
वैरोचननिकेतनं, स्त्री, (वैरोचनस्य बलेर्निके-
तनम् ।) पातालम् । इति हलायुधः ॥
वैरोचनिः, पुं, (विरोचनस्यापत्यम् । विरोचन +
इच् ।) वृद्धः । बलिराजः । (यथा, विष्णु-
पादादिकेशवर्णनस्तोत्रे । १ ।
“याभ्यां वैरोचनीन्त्रौ युगपदपि विप्रतृषपदी-
रेकधाम ॥”)
सुखपुत्रः । इति मेदिनी ॥
वैरोचिः, पुं, बाणदेवः । यथा । वैरोचिर्बलि-
नन्दनः । इति शब्दरत्नावली ॥

वैरोद्धारः, पुं, (वैरस्योद्धारः ।) कृतापकारस्य
प्रत्यपकारः । यथा,—
“प्रतिकारः प्रतीकारो वैरनिर्यातनं तथा ।
निर्यातनं वैरशुद्धिवैरोद्धारो निगद्यते ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
वैलक्षण्यं, स्त्री, (विलक्षणस्य भावः । विलक्षण +
अच् ।) विलक्षणत्वम् । विलक्षणस्य भाव
इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निव्यन्नमिदम् । (यथा,
भागवते । १० । ५५ । २६ ।
“अवधायं शूनैरौघदैलक्षण्येन योषितः ॥”
विभिन्नत्वम् । यथा, मनौ कुक्कूकः । १ । ८५ ।
“त्रेतादिष्वपि युगापचाररूपेण धर्मवैल-
क्षण्यम् ॥”)
वैल्यं, स्त्री, (विलिख्येदम् । अच् ।) विलिख्यत्वम् ।
इत्यमरटीका ॥ विलिख्यसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
मनौ । २ । ४५ ।
“ब्राह्मणो वैल्यपालाशौ क्षत्रियो वाट-
खादिरौ ॥”)
वैवधिकः, त्रि, (विवधेन धान्यतण्डुलादिना यव-
हरति । “विभाषा विवधविवधात् ॥” ४ । ४ ।
१७ । इति ठक् ।) विवधेन धान्यतण्डुलादिना
यवहरति यः । प्रसारि इति भाषा । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ६ । ३०८ ।
“वल्गामिधा वैवधिकी वल्गामठमकारयत् ॥”)
तत्पर्यायः । वार्त्तावहः २ । इत्यमरभरतौ ॥
वार्त्तावहः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
वैवर्ण्यं, स्त्री, (विवर्णस्य भावः ।) विवर्णता ।
विवर्णस्य भाव इत्यर्थे णाप्रत्ययेन निव्यन्न-
मिदम् । (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६८ ।
“सा वार्त्ता कर्णमागच्छ तस्या वैवर्ण्यदायिनी ॥”
तत्तु स्त्रीणां सात्त्विकभावानामन्यतमम् । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६६ ।
“स्तम्भः खेदोऽथ रोमाश्चः खरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥”)
वैवस्वतः, पुं, (विवस्वतोऽपत्यमिति । अच् ।) यमः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् । ६६ । २३ ।
“एवं शशः सप्ततिहायनोऽयं
वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥”
यथा च ऋग्वेदे । १० । १४ । १ ।
“वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषादुवस्य ॥”
“वैवस्वतं विवस्वतः सुखस्य पुत्रम् ॥” इति तट्ट-
भाष्ये सायणः ॥ यथा च राजतरङ्गिण्याम् ।
४ । १५१ ।
“वनराजिष्यामलेन दिशं वैवस्वताङ्किताम् ॥”)
रुद्रविशेषः । इति जटाधरः ॥ शनिः । सप्तमो
मनुः । (यथा, रघुवंशे । १ । ११ ।
“वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ॥”)
वर्त्तमानोऽयम् । अस्मिन्नन्तरे वामनोऽव-
तारः । पुरन्दरः इन्द्रः । आदित्या वसवो
रुद्रा विश्वेदेवा मरुजगाः । अश्विनावृषभः ।
इत्याद्या देवा । कश्यपः अत्रिः वशिष्ठः

विश्वामित्रः गोतमः जमदग्निः भरद्वाजः एते
सप्तर्षयः । इक्ष्वाकुः वृगः शर्मातिः द्विष्टः ॥ दृष्टः
करुषकः नरिष्यन्तः पृथङ्गः नामागः कविः
एते मनुपुत्रा दश । इति श्रीभागवतसप्तमः ॥ ॥ ॥
अपि च ।
“सप्तमश्च प्रवक्ष्यामि यदेवस्वतमुच्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपो गौतमस्तथा ॥
भरद्वाजस्तथा योगी विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥
यमदग्निश्च सप्तैते सांप्रतं ये महर्षयः ॥
साध्या विश्वाश्च रुद्राश्च मरुतो वसवोऽश्विनौ ॥
आदित्याश्च सुरास्तदत् सप्त देवगणाः स्मृताः ॥
इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चास्य दशपुत्राः स्मृताः सुवि ॥
मन्वन्तरेषु सर्वेषु सप्त सप्त महर्षयः ॥
कृत्वा धर्मयवस्थानं प्रयान्ति परमं पदम् ॥”
इति मात्स्ये मन्वन्तरानुकीर्तनो नामा ६ अः ॥
अन्यच्च ।
श्रीमार्कण्डेय उवाच ॥
“आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वा मरुद-
गणाः ॥
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विज्ञेयाः कश्यपात्मजाः ॥
साध्याश्च मरुतो विश्वे धर्मापुत्रा गण्यस्तथाः ॥
भृगोस्तु भृगवः पुत्राः ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुताः ॥
एष सर्गस्तु मारीचो विज्ञेयः सांप्रताद्विषयः ॥
तेजस्वी नाम चेन्द्रोऽपि महात्मा यज्ञभागासुक्तः ॥
अतीतानागता ये च वर्तन्ते ये च सांप्रतम् ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलक्षणाः ॥
सहस्राक्षाः कुलिशिनः सर्वे एव पुरन्दराः ॥
मघवन्तो वृषाः सर्वे शङ्खिणो गजगामिनाः ॥
ते शतक्रतवः सर्वे भूताभिभवतेजसाः ॥
धर्मादौः कारणैरेतैराधिपत्यगुणान्विताः ॥
भूतभयभवनाथाः शृणु चैतत् त्रयो द्विजा ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृतो भूमिरन्तरौ च सुवः स्मृतम् ॥
खराख्यश्च तथा खर्गस्त्रैलोक्यामिति मद्यते ॥
अत्रिश्चैव वशिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ॥
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचीकश्च महानृषिः ॥
जमदग्निश्च सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव पृथः शर्मातिरेव च ॥
नरिष्यन्तश्च विश्वातो नामागो द्विष्ट एव च ॥
करुषश्च पृथङ्गश्च भूमिपा लोकविश्रुताः ॥
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं देवि ! कथितं ते मयान्तरम् ॥
अस्मिन् श्रुते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ॥
सुच्यते पातकैः सर्वैः पुण्यश्च महद्भुते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे वैवस्वतमन्वन्तरं समाप्तम् ॥
वैवस्वती, स्त्री, (वैवस्वतस्य इयम् । अच् ।) ततो
डीप् ।) दक्षिणदिशा । इति राजनिर्घण्टः ॥
वैवाहिकः, पुं, (विवाहाद्भवः । विवाह + अच् ।)
कन्यापुत्रयोः अश्वरः । विवाह इति वङ्गभाषा ॥
समृद्धौ इति हिन्दीभाषा । (तत्पर्यायः । सम्बन्धौ
३ ॥ यथा, कौतुकसर्वस्वः । ३ ॥

वैशाखः

“असन्नामसमानतासखसुतावैवाहिक-
शालक-
अश्रुकासुकरथया गनवती न्यायातदेवा ममा”
विवाहसम्बन्धिनि, त्रि। यथा,—
“पञ्चमे सप्तमे चैव येषां वैवाहिकी क्रिया।
ते च सान्तानिनः सर्वे पतिताः शूद्रतां गताः॥”
इत्युद्वाहृतत्वम् ॥

अपि च।

“कन्याभ्यश्च पितृद्रव्यादेयं वैवाहिकं वसु।
अपुत्रकस्य कन्या स्वा धर्मजा पुत्रवद्वरेत्॥”
इति दायतत्त्वे देवलः ॥

(यथा च मनुः। २। ६७।

“वैवाहिको विधिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः
सूतः॥”)

वैशम्पायनः, पुं, (विशम्पस्य गोत्रापत्यम्। “अथा-
दिभ्यः फञ्।” ४। १। ११०। इति फञ्।)
सुनिविशेषः। यथा,—

“अथ शिष्यान् प्रजग्राह चतुरो वेदप्रारणान्।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च॥
पैलं तेषां चतुर्थश्च परमं मां महासुनिः।
ऋग्वेदप्रावकं पैलं जग्राह स महासुनिः।
यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च॥”

इति कौर्म ४६ अध्यायः ॥

स च वज्रवारकः। यथा,—

“जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च।
पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चेते वज्रवारकाः॥”

इति पुराणम् ॥

वैशखं, स्त्री, (विशसितुर्धर्मात्। विशसित् +
“ऋतोऽञ्।” ४। ४। ४६। इति अञ्। तत्र
“विशसितुर्दुर्लोपश्च।” इति काशिकोक्त्या
इडलोपः।) अधिकारः। शस्त्राभावविशि-
ष्टत्वम्। विगतं शस्त्रं यत्र। विपूर्वशस्त्रशब्दा-
दण्यप्रत्ययेन निबन्धनमिदम्। इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

वैशाखं, स्त्री, (विशाख एव। स्वार्थे अण्।) धनु-
स्त्रिंशं संस्थानभेदः। यथा,—

“स्थानान्यालीढवैशाखप्रत्यलीढानि मण्डलम्।
सप्तपादश्च—”

इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, हरिवंशे। ११०। ४४।

“वज्रपातनिभं वेगं पातयित्वा ममोपरि।

भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो

महीम् ॥”

पुरविशेषः। यथा, कथासरित्सागरे। ६७। ५।

“वैशाखाख्ये पुरे राज्ञः पुत्रावावां दिमादकौ॥”)

वैशाखः, पुं, (विशाखा प्रयोजनमस्य। विशाखा
+ “विशाखावादादिनि।” ५। १। ११०।
इति अण्।) मस्यानदखः। (यथा, शिशुपाल-
उत्ते। ११। ८८।

“इतनदकरदकाः चित्रवैशाखशेले॥”

वैशाखी पौर्णमासी अस्मिन्। “सास्मिन्
पौर्णमासीति॥” ४। २। २१। इति अण्।)

वैशाखः

द्वादशमासान्तर्गतप्रथममासः। तत्पर्यायः।
माधवः २ राधः ३। इत्यमरः॥ चान्द्रस्य
तस्य लक्षणम्।

“विशाखातारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा भवेत्।
सा वैशाखी यत्र मासे स वैशाखः प्रकीर्तितः॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

स तु मेषस्थरविकः सौरः। तत्र जातफलम्।

“पुमान् विनीतो द्विजदेवभक्तो

धर्मस्य कर्ता सुजनस्य भर्ता।

गुणाभिरामोऽथ जगत्त्रियः स्यात्

वैशाखमासे खलु जन्म यस्य॥”

इति कीर्त्तियप्रदीपः॥ * ॥

अथ वैशाखकृत्यम्। तत्र पञ्चपुराणम्।

“तुलामकरमेघेषु प्रातःस्नानं विधीयते।

हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्॥”

वैष्णवावृत्ते।

“गवामर्हप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम्।

तत् फलं लभते राजन् मेघे स्नात्वा तु जाङ्ग-
वीम् ॥”

पितामहः।

“कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः।

हस्त्रादिनियमानाश्च चान्द्रमानप्रमाणतः॥”

आभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्विकल्पे-
नानुष्ठानम्। तत्र चान्द्रमपि द्विविधम्। तथा
च विष्णुः।

“दर्शं वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत्।

पुण्यान्यहानि त्रिंशत्तु मकरस्य दिवाकरे॥”

दर्शं दर्शान्त्यागसम्बन्धिनीं प्रतिपदमारभ्य
त्रिंशत्तिथिम्। नारायणोपाध्यायस्तु दर्शपौर्ण-
मासीति पूर्वदिनसङ्कल्पपरमिति। तत्र सौर-
कृत्ये राशुल्लेखः कार्यः।

“संक्रान्तिविहिते कार्ये संक्रान्तिः परि-

कीर्त्तिता।

मासोल्लेखश्चेतरस्मिन् रविराशिस्थितिस्तथा॥”

इति गारुडात्॥ * ॥

ततश्चारणोदयकाले मज्जनं कृत्वाचम्य उदङ्-

मुखः ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं अद्य वैशाखे मासि

अमुकपक्षे अमुकतिथ्यावारभ्य मेषस्थरविं यावत्

प्रत्यहं अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा श्रीविष्णु-

प्रीतिकामः प्रातःस्नानमहं करिष्ये। इति।

गङ्गायान्तु अर्हप्रसूतगवीलक्षदानजन्यफलसम-

फलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीतिकामो वा इति

सङ्कल्प्य यथोक्तविधिना स्नायात्। प्रतिदिन-

सङ्कल्पे तु आरभ्य मेषस्थरविं यावत् प्रत्यह-

मिति न वक्तव्यं किन्तु मासीत्यनन्तरं मेष-

राशिस्थरवौ इत्यधिकं वक्तव्यम्। चान्द्रे तु

मास्यनन्तरं शुक्लपक्षे प्रतिपदि तिथ्यावारभ्य

दर्शपर्यन्तमित्युहनीयम्। प्रतिदिनसङ्कल्पे

त्यारभ्य प्रत्यहमित्यन्तं न वक्तव्यम्। एवं कृत्वा

प्रतिपदारम्भे उहनीयम्। एवं मासान्तरे

चोहनीयम्। सङ्कल्पाकरणे फलदानिमाह

भविष्यपुराणम्।

वैशाखः

“सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः।
फलचात्प्राप्त्यं तस्य धर्मस्यार्हचयो भवेत्॥” *
महार्णवे।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तनमुषटान्वितान्।

पितृनुहिष्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते॥

विप्रेभ्यः पादुकां कृत्रं पितृभ्यो विषुवे शुभम्॥”

पितृभ्यः पितृनुहिष्य। अत्र विष्णुरहस्यम्।

“अयने कीटिगुणितं लक्षं विष्णुपदीषु च।

षट्श्रीतिसहस्रान्तु षट्श्रीत्यासुदाहृतम्॥

श्रुतमिन्द्रचये पुण्यं सहस्रान्तु दिनचये।

विषुवे शतसाहसमाका-मा-वैष्णवन्तकम्॥”

इति मत्स्यपुराणोक्तश्रुतसहस्रगुणिततत्कर्मफल-

जनकत्वेन विवक्षणीयत्वान्मेघादावित्यपि विषुव-

संक्रान्तिपुण्यकालपरम्। अन्यथा कालद्वय-

कल्पनापत्तेः। अवहारोऽपि तथा॥ * ॥ संक्र-

मणपुण्यकालस्तु दिनसंक्रमणे कृतस्त्वं दिनम्।

“षट्श्रीतिसुखेऽतीते वृत्ते च विषुवद्वये।

भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे॥”

इति तु पुण्यतरकालपरं दिनवृत्तोत्तरायणादि-

विहितविंशतिदण्डादीनां रात्रिप्रविष्टभाग-

स्यापि पुण्यत्वम्। रात्रिसंक्रमे तु दण्डन्यून-

प्रथमयामद्वयामभ्यन्तरे तद्विषयीयशेषयामद्वयं

पुण्यम्। दण्डद्वयात्मकमध्याह्ने तद्विषयीय-

तिथेरभेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यम्।

भेदे तु तद्विषयीयशेषयामद्वयं पुण्यं परदिव-

सीयादयामद्वयश्च। तिथ्यभेदेभेदयोर्दक्षिणायने

तद्विषयीयशेषयामद्वयम्। उत्तरायणे पर-

दिवसीयशेषयामद्वयम्। दण्डाधिकशेषाहं-

रात्रिसंक्रमणे परदिनादयामद्वयम्। सन्ध्या-

संक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे रात्रे-

र्यवस्थितिः॥ * ॥ संक्रान्त्यां स्नानमावश्यकम्।

अनित्यसंक्रमणे तु तद्दोषशान्त्यर्थं धुस्तूरवीज-

सलिलेन सर्वोषधिजलेन च स्नानं विष्णुपूजनं

तन्मन्त्रजपः। संक्रान्तिकाल एव स्त्रीतैलमांस-

वर्ज्यम्। इन्द्रचयेऽमावास्यायाम्। दिनचये तिथि-

चये। आ-का-मा-वेषु आषाढकार्तिकमाघ-

वैशाखपौर्णमासीषु॥ * ॥ ततः कृतस्नानादिः

प्राङ्मुख उदङ्मुखं ब्राह्मणं गन्धपुष्पाभ्यां पूज-

यित्वा जलघटान्वितशक्तुं च जलघटान्वित-

शक्तुभ्यो नमः इति पूजयित्वा ब्राह्मणहस्ते जलं

दत्त्वा घटं संप्रोक्ष्य वामहस्ते स्पृष्ट्वा कुशत्रय-

तिलजलान्यादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं ओम्

अद्यामुके मास्यमुकपक्षेऽमुकतिथौ महाविषुव-

संक्रान्त्यां अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मेणः

सर्वपापविमुक्तिकामः एतान् जलघटान्वित-

शक्तून् विष्णुदेवताकान् अमुकगोत्राय अमुक-

देवशर्मेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं संप्रदानीति

ब्राह्मणहस्ते जलं दद्यात् ब्राह्मणस्तु दक्षिण-

हस्ततलमभ्यभागाभ्येवतीर्थेन ओमित्यनेन गृ-

हीत्वा स्वस्तीकुक्का गायत्री कामस्तुतिं पठेत्।

जलघटान्विताः शक्तवो विष्णुदेवताकाः। इति

वदन्तः। ततो दक्षिणां दद्यात्। यथा ॐ अद्ये-

त्यादि कृतेन तु जलघटान्वितशक्तुदानकर्मणः
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां किञ्चित् काचनसूत्रं ब्राह्म-
णायाहं ददानीति । ततः अच्छिद्रावधारणम् ।
ब्राह्मणविशेषानुपदेशे यथासम्भवगोचरान्
ब्राह्मणायेति विशेषः । तत्र ब्राह्मणासन्निधाने
तुभ्यमिति न देयम् । भूमौ त्यागजलप्रक्षेपः ।
एवमन्यत्रापि सम्प्रदे इति वाक्ये विशेषः ।
सत्यात्राभावे तत्सर्वेऽपि तत्तत्कामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णवे दत्त्वा ब्राह्मणाय पश्चात्
प्रतिपादयेत् ।

“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा तु दक्षिणाम् ।
तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तान् ॥

दत्त्वेत्यत्र देयानीति वाराहीये पाठः ॥ * ॥

“वैशाखे यो घटं पूर्णं समोष्यं वै द्विजन्मने ।
ददात्यसुक्ता राजेन्द्र स याति परमां गतिम् ॥”

अत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववद्वाक्येन मनो-
रथफलार्थिना समोष्यघटो देयः ॥ * ॥ स्मृतिः ।
“मेघादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरी ॥”

तत्रापि यथायोग्यं संपूज्य पूर्ववत् वाक्यं कृत्वा
पठेत् ।

“ॐ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥”

इति मन्त्रलिङ्गात्मनोरथफलत्वं ज्ञेयम् ॥ * ॥
कृत्यचिन्तामणौ ।

“मसूरं निम्बपत्राभ्यां योऽर्चितं मेघगते रवौ ।
अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तत्कः किं करिष्यति ॥”

उत्तरार्द्धे तु ।

“मेघस्थे च विधौ तत्र नास्त्यङ्गे विषजं भयम् ॥”

इति संवत्सरप्रदीपे पाठः ॥

ततश्च मेघस्थरविस्थितिकाले मसूरं निम्बपत्र-
द्वयञ्च भक्षयेत् ॥ * ॥ भविष्ये ।

“या शुक्ला नरशार्ङ्गलवैशाखे मासि वै तिथिः
तृतीया साक्षया ख्याता गौर्वाणेरपि वन्दिता ॥

योऽस्यां ददाति करकान् वारिवाजसमन्वितान् ।
स याति पुरुषो वीरलोकान् वै हेममालिनः ॥”

वाजमन्त्रम् । हेममालिनः सूर्यस्य । ततो जलान्न-
समन्वितकरकदाने सूर्यलोकगमनं फलम् ।

दानानुष्ठानं पूर्ववत् ॥ * ॥ ब्रह्मपुराणम् ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयार्था कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च त्रेता च नवमेऽहनि ॥

अथ भाद्रपदे मासि त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् ।
माघे तु पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥

युगारम्भास्तु तिथयो युगादास्तेन विश्रुताः ॥”

तत्र वैशाखादयः पौर्णमास्यान्ता एव तथैव
तिथिस्तथाभिधानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके

नवमेऽहनीति सिद्धौ शुक्लपक्ष इति अर्थं
स्थान् ॥ * ॥ आसां प्रशंसामाह विष्णुपुराणम् ।

“एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुराणास्तिथयश्चतस्रः ।

उपपन्नवे चन्द्रमसौ रवेस्त्रि-

ध्वप्यष्टकास्त्रयसहस्रे च ॥

पानीयमप्यत्र तिलैश्च मिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रणतो मनुष्यः ।

आहं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥”

उपपन्नवे ग्रहणे ॥ * ॥ देवीपुराणम् ।

“युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्श्वतीप्रिया ।
रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता ॥” * ॥

अथयत्तृतीयायामधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् ।

“तस्यां कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ।
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्-

यवान् ॥

पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलासञ्च हिमालयम् ।
भगीरथञ्च वृषतिं सागराणां सुखावहम् ॥” * ॥

स्कान्दे ।

“वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्वस्त्रैर्लेपनेरतिशोभनेः ॥”

मां जगन्नाथम् ॥ * ॥ अन्यत्रापि ।

तथा च जगन्नाथस्नानमधिकृत्य भविष्ये ।

“संवत्सरफलं राजन् नवम्यां कार्तिके तथा ।
मन्वादौ च युगादौ च मासत्रयफलं भवेत् ॥” * ॥

मन्वादयस्तु भविष्यमातृस्थयोः ।

“अश्वयुक्तशुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकी तथा ।
तृतीया चैत्रमासस्य यथा भाद्रपदस्य च ॥

फाल्गुनस्याप्यमावास्या पौषस्यैकादशी तथा ।
आषाढस्यापि दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥

आवगस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पञ्चदशी

सिताः ॥

मन्वन्तरादयस्तेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥”

अमावास्याष्टमीचतिरिक्ताः शुक्लाः उपक्रमोप-

संहारयोः शुक्लात्वकीर्तनान् ॥ * ॥ नारदीये ।

“वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः ।
तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः ॥”

इयं पिपीतकद्वादशी । नात्र युग्मादरापेक्षा ।
तत्र विष्णुपूजने उपवासोत्तरविधानान् ॥ * ॥

अथ यवान्प्राहम् । तत्र वैशाखशुक्लपक्षे कुज-

शनिशुक्रेतरवारे नन्दारिक्तात्रयोदशीतरतिथौ

जन्मचन्द्राष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रयपञ्च-

मतारात्रयेतरेषु पूर्वफलगुनीपूर्वभाद्रपदपूर्वा-

षाढामघाभरण्यश्लेषार्द्रतरनक्षत्रेषु यवप्राहं

कर्मेयम् । तच्छेषभोजनन्तु एतादृग्विधिद्वयां

विधुवसंक्रान्तौ अथयत्तृतीयायाश्च विशेषतः

कर्मेयम् । वैशाखाकरणे ज्येष्ठशुक्लपक्षे

आषाढशुक्लपक्षे च हरिश्चयनेतरत्र कर्मेयम् ।

इति कृत्यतत्त्वम् ॥ * ॥ * ॥ अथ वैशाख-

माहात्म्यम् ।

“ये कार्तिकव्रतपरा ये माघपरिनिष्ठिताः ।
ये वैशाखव्रतासक्तास्तेषां तुष्टः सदा हरिः ॥

सर्वेषामेव मासानां वैशाखः प्रवरः स्मृतः ।
पुरा हरिमुखे राजन् श्रुतमेतन्न संशयः ॥

तत्र स्नानं जपो होमः आहं दानादि यत्

कृतम् ।

तत् सर्वं भूपतिश्रेष्ठ सत्यमक्षयमुच्यते ॥

एकतः सर्वतीर्थानि सर्वे यज्ञाः सदक्षिणाः ।
भूप वैशाखमासाद्य कोव्यंशेनापि नो समाः ॥

मेरुतुल्यानि हेमानि सर्वदानानि चैकतः ।

एकतः सर्वदा भूप माघवो माघवप्रियः ॥

असंख्यानि च पापानि बहुजन्मार्चितानि च ।
निमेघार्द्धेन राजेन्द्र विलयं यान्ति माघवे ॥

वैशाखमागतं दृष्ट्वा पितृणां सुखवो भवेत् ।
पुत्रो नियममाचर्य अस्मभ्यस्तु हरिश्चयति ॥

आगतं माघवं दृष्ट्वा कम्पन्ति पापसङ्घाः ।
अस्माकं नाशकालोऽयं भूपते ध्रुवमागतः ॥

वैशाखं परमं मासं माघवस्येति ह प्रियम् ।
नियमेन समाचर्य न भूयो जायते नरः ॥

मनसा संस्मरेद्यस्तु नियमं माघवोद्भवम् ।
पूयते पातकैः सर्वैः शक्रेण सह मोदते ॥

वचसा यो वदेद्भूप वैशाखं माघवप्रियम् ।
अहं समाचरिष्यामि स गच्छेद्ब्रह्मणः पुरम् ॥

यः समाचरते भूप नियमेन तु माघवम् ।
स विष्णो रूपमासाद्य विष्णुना सह मोदते ॥

नियमेन समाचर्य एकाहमपि भूपते ।
पितरस्तारितास्तेन यास्यन्ति परमां गतिम् ॥

तस्मिन् स्नात्वा विशुद्धात्मा दम्भमातृसर्ववर्जितः ।
ईप्सितान् लभते कामान् श्रीविष्णोर्दयितो भवेत् ॥

ब्रह्मघ्नो वा हतघ्नो वा मित्रघ्नस्त्रीविघातकः ।
नियमेन नयेन्मासं स मुक्तः सर्वपातकात् ॥

पातकानामेकमेव प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
सर्वपापसमुद्भूतौ नात्र कार्या विचारणा ॥

वैशाखस्नायिनो लोकाः श्रीविष्णुसेवनोत्सुकाः ।
पापं न तेषां मतिमद्भिह लोके परत्र च ॥

सर्वस्वदानं विधिवत् सर्वदा परिशीलनम् ।
चान्द्रायणञ्च विधिना कृच्छ्रं चैवातिशुक्लम् ॥

पुण्यक्षेत्राभिगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ।
देवताभ्यर्चनं चैव तथैवातिथिसेवनम् ॥

कदापि यैर्नाचरितं वाङ्मनःकायकर्मभिः ।
संप्राप्य ते तु कुर्वन्तु माघवे नियमं नराः ॥

समाचरन्ति ये मासं माघवं हतबुद्धयः ।
सदा प्रीतिमनास्तेषां श्रीकृष्णो देवकीसुतः ॥

या नारी विधवा भूत्वा माघवे नियमं चरेत् ।
कुलाश्रुतसहस्रान्तु नयते परमं पदम् ॥

पुत्रेणापीह किं कार्यं येन नाचरितं वृष ।
वैशाखं पुत्रशतकात् नारी घन्या हरिप्रिया ॥

यो माघवेऽर्चयेद्राजन् गोविन्दं गोपवत्सभम् ।
न तस्य विद्यते संख्या पूजनस्य फलस्य च ॥

वैष्णवस्य तु धर्मेस्य पारं गन्तुं यदीच्छसि ।
नरेन्द्र माघवं मासं नियमेन समाचर ॥

किं करिष्यति सांख्येन योगेन नरनायक ।
सुक्तिमिच्छसि चेद्राजन् माघवं माघवेऽर्चय ॥

अभक्ष्यसम्भवं राजन् कुप्रतिग्रहसम्भवम् ।
तत्प्राप्य संक्षयं याति माघवे नियमे कृते ॥

रथो यदि रिपुं जेतुं त्वमिच्छसि नराधिप ।
नियमेन तदा विष्णोः प्रियं माघवमाचर ॥

यदि सांसारिकं दुःखं हन्तुमिच्छसि भूमिप ।

वैशिकः

तदा नियममास्थाय माधवे माधवं भज ॥
राज्यसोमोऽथ विपुलान् पुत्रमित्रादिसम्यदम् ।
यदिच्छसि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
त्यक्तुमिच्छसि राजेन्द्र जन्ममृत्युजरादिकम् ।
भयं यदि तदा विष्णोः प्रियं माधवमाचर ॥
यैर्नोचरितो मासो माधवः पापबुद्धिभिः ।
नरकात् निवर्तन्ते दग्धाः कोपाग्निना हरेः ॥
न वैशाखसमो मासो विशेषः केशवप्रियः ।
अत्र तेन चिद्येदयस्तु तं विद्यान्निकषात्मज ॥
यतिश्च विधवा चैव विशेषेण वनाश्रमी ।
वैशाखे नरकं याति ह्यहत्वा नियमं नरः ॥
तस्मादाचनं प्रयत्नेन कुरु त्वं माधवव्रतम् ।
यस्याचरणमात्रेण हरिस्तुष्टो भविष्यति ॥
तावद्वर्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
यावन्नायाति राजेन्द्र माधवो माधवप्रियः ॥
अणुमात्रं यत्किञ्चिदयो ददाति च माधवे ।
काले वा यदि वाकाले कोटिकोटिगुणं भवेत् ॥
ययोद्धीनां राजर्षे ! चयो नैवोपपद्यते ।
तथैव माधवे मासि न चयं पापपुण्ययोः ॥
नाचारि धर्माचरणेन माधवं
नाराधितो येः पुरुषप्रधानः ।
येन सुता भूप कथा सुरारे-
स्तेषां वृथा जन्म नराधमानाम् ॥
न फीडयन्ति ग्रहराचसा गणा
यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।
यो माधवे मासि नरेन्द्रवर्ध
भुवं सुरारेर्व्रतमाचरन्ति ह ॥”
इति पाञ्चोत्तरखण्डे वैशाखमाहात्म्यकथने १६-
अध्यायः ॥
वैशाखी, खी, (विशाखया युक्ता पौर्णमासी ।
“नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ । इत्यम् ।
ततो खी ॥) वैशाखमासस्य पूर्णिमा । यथा,
“विशाखात्तारकायुक्ता वैशाखी पूर्णिमा
भवेत् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥
तत्र तर्पणफलम् । वैशाखीसुप्रसन्नस्य यमः ।
“गौरान् वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चोद्रेण
संयुतान् ।
ग्रीयतां धर्मराजेति पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।
अन्त्यायुतश्च तिष्ठेत्तु स्वर्गलोके न संशयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥*॥
रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वसुदेवस्य
स्त्रीणां सन्ततमा । यथा, हरिवंशे । ३५ । २ ।
“वैशाखी च तथा भद्रा सुनामा चैव
पञ्चमा ॥”)
वैशिकः, पुं, (विशेषेण जीवतीति । वैश + “वेतना-
दिभ्यो जीवति ।” ४ । ४ । १२ । इति ठक् ।)
त्रिविधनायकान्तर्गतनायकविशेषः । यथा,—
प्रह्लादस्य उभयसाधवात्नायकोऽपि निरूप्यते ।
स च त्रिविधः । प्रतिकुपपतिर्वैशिकश्च । बहु-
वैशाखोऽपि वैशिकः । यथा,—

वैशिकः

“काशीकलकण्ठकोमलनाभिकान्तिं
पारावतध्वनिविचित्रितकण्ठपालिम् ।
उद्गान्तलोचनचकोरमनङ्गरङ्ग-
माशास्त्रहे कमपि वारविलासवत्याः ॥”*॥
वैशिकस्तुतममध्यमाधममेदात् त्रिविधः । दधिता-
श्रमप्रकोपे अपि उपचारपरायणः उत्तमः ।
यथा,—
“चक्षुःप्रान्तमुदीक्ष्य पद्मलङ्घ्यः शोणारविन्द-
श्रियं
नोचैर्जल्पति न स्मितं वितनुते यद्वाति वीर्यं
न वा ।
तत्प्योपान्तमुपेत्य किन्तु पुलकभाजकपोलदुतिः
कान्तः केवलमानतेन शिरसा सुक्तासजं
गुम्फति ॥”*॥
प्रियायाः प्रकोपे यः प्रकोपमनुरागं वा न
प्रकटयति चेष्टया मनोभावं यद्वाति स मध्यमः ।
यथा,—
“आस्यं यदपि ह्यास्यवर्जितमिदं लास्येन हीनं
वचो
नेत्रं शोणसरोषकान्तिरुचिरे कापि चणं
स्थीयते ।
मालायाः करणोद्यमो न कविकारम्भः कुचा-
मोलयो-
र्धूपः कुन्तलघोरणीषु सुतनोः सायन्तनो
दृश्यते ॥”*॥
भयकपालज्वाश्रूयः कामक्रीडायामकृतकल्या-
कृत्यविचारोद्यमः । यथा,—
“उदयति हृदि नैव यस्य लज्जा
न च करुणा न च कोऽपि भीतिलेशः ।
वकुलमुकुलकोमलकोमलां मां
पुनरपि तस्य करेण सातयेथाः ॥”*॥
मानी चतुरः शूट एवान्तर्भवति । मानी यथा,
“वाच्याकृतपरायणं तव वचो वज्रोपमेयं मनः
शुला वाचमिमामपास्य विनयं याजाद्विहः
प्रस्थिते ।
प्रातर्ध्रुविलोकेन परिहृतालापे विवृत्तानने
प्राणेशे नियतं पतन्ति कृपणा वामभुवो
दृश्यः ॥”
वाक्चेष्टायङ्गसमागमस्तुरः । वचनयङ्ग-
समागमो यथा,—
“तमोजटाले हरिदन्तराले
काले निशायास्तव निर्गतायाः ।
तटे नदीनां निकटे वनानां
घटेत श्रातोदरि ! कः सहायः ॥”
चेष्टायङ्गसमागमो यथा,—
“कान्ते कनकजम्बीरं करे कमपि कुर्वति ।
अगारलिखिते भानौ बिन्दुमिन्दुसुखी ददौ ॥”
इति रसमञ्जरी ॥
(वैश्वसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, ऋच्छकटिके ।
१ अङ्के ।
“ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं
हस्तिशिल्पां

वैशेषि

ज्ञात्वा सर्वप्रासादात् अपगततिमिरे चक्षुधी
चोपलभ्य ॥”)
वैशेषि, क्ली, (विशिष्टस्य भावः ।) विशिष्टत्वम् ।
तत्तु सम्बन्धपदार्थः । विशिष्टधीनियामक इति
यावत् । यथा । “विशिष्टवैशिष्ट्याद्यभ्युपगम-
वादः ।” इति शिरोमणिः ॥ दण्डसंयोगवान् इति
शाब्दबोधो न विशिष्टवैशिष्ट्यावगाही । खले
कपोतन्यायेनैव तत्स्वीकारात् । इति भावः ।
इति जागदीशी सामान्यलक्षणा ॥ * ॥
(असाधारणत्वम् । यथा, महाभारते । १३ ।
१५६ । ४१ ।
“त्रिषु लोकेषु तावच्च वैशिष्टं प्रतिपत्स्यसे ।
सुप्रियः सर्वलोकस्य भविष्यसि जनार्दन ॥”)
वैशेषिकः, पुं, (विशेषं वेत्ति अधीते वा । विशेष +
ठक् ।) कणादसुनिकृतदर्शनशास्त्रवेत्ता । तत्-
पथ्यायः । औलुक्क्यः २ । इति हेमचन्द्रः ॥
(विशेषमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः । विशेष + “अधि-
कृत्यकृते ग्रन्थे ।” ४ । ३ । ८७ । इति ठक् ।)
कणादसुनिकृतदर्शनशास्त्रविशेषः । स तु विशेष-
पदार्थनिरूपकग्रन्थः । अस्य मतं न्यायदर्शनमत-
तुल्यम् । अत्र जगतः कारणं परमाणुपर्यन्तं
निरूपितम् ॥ * ॥ इह खलु निखिलप्रेक्षावन्-
निसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया निखिलात्मसंवेदन-
सिद्धं दुःखं जिहासतस्तद्वानोपायं जिज्ञासुः
परमेश्वरसाक्षात्कारमुपाधमाकलयति ।
“यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्तीह मानवाः ।
तदा शिवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥”
इत्यादिवचननिचयप्रामाण्यात् । परमेश्वरस्य
साक्षात्कारश्च अवयवमननभावनाभिर्भावनियः ।
यदाह ।
“आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासबलेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगसुत्तमम् ॥”
इति ॥
तत्र मननमनुमानाधीनम् । अनुमानश्च याज्ञि-
ज्ञानाधीनम् । याज्ञिज्ञानश्च पदार्थविवेकसा-
पेक्षम् । अतः पदार्थषट्कम् “अथातो धर्मं
याव्याख्यामः ।” इत्यादिकायां दण्डलक्षणां
कणभक्षेण भगवता व्यवस्थापि । तत्राद्विकल्पया-
त्मके प्रथमेऽध्याये सम्भवेतादृशपदार्थकथनम-
कारि । तत्रापि प्रथमाद्विके जातिमन्निरूपणम् ।
द्वितीयाद्विके जातिविशेषयोर्निरूपणम् ।
आद्विकद्वयात्मके द्वितीये भूतदिकाललक्षणम् ।
तत्रापि प्रथमाद्विके भूतविशेषलक्षणम् । द्वितीये
दिकालप्रतिपादनम् । आद्विकद्वयात्मके तृतीये
आत्मान्तःकरणलक्षणम् । तत्राप्यात्मलक्षणं
प्रथमे । द्वितीये अन्तःकरणलक्षणम् । आद्विक-
द्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतदुपयोगिविवेचनम् ।
तत्रापि प्रथमे तदुपयोगिविवेचनम् । द्वितीये
शरीरविवेचनम् । आद्विकद्वयवति पञ्चमे कर्म-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धि-
कर्मचिन्तनम् । आद्विकद्वयशालिनि षष्ठे
श्रौतधर्मनिरूपणम् । तत्रापि प्रथमे दानप्रति-

वैश्यः

ग्रहधर्मविवेकः । द्वितीये चातुराश्रम्योचित-
धर्म्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवाय-
प्रतिपादनम् । तत्रापि प्रथमे बुद्धिनिरपेक्षगुण-
प्रतिपादनम् । द्वितीये तत्सापेक्षगुणप्रतिपादनं
समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निर्विकल्पक-
सविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धि-
विशेषप्रतिपादनम् । दशमे अनुमानप्रतिपाद-
नम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति
त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः । इति वैशेषिक-
ग्रन्थविवरणम् ॥ * ॥

(न्यायमते आत्मादिगतपारिभाषिकगुणः । यथा,
भाषापरिच्छेदे ।

“बुद्ध्यादिषट्कं स्पर्शान्ताः स्नेहः सांसिद्धिको-
द्रवः ।

अदृष्टभावना शब्दा अमी वैशेषिका गुणाः ॥”
विशेष एव । “विनयादिभ्यश्च ॥” ५ । ४ ।

३४ । इति स्वार्थे षट्कं ॥ असाधारणे, त्रि ।
यथा, महाभारते । ७ । ५ । १५ ।

“युगपन्नतु ते शक्या कर्तुं सर्वे पुरःसरा ।
एक एव तु कर्तव्यो यस्मिन् वैशेषिका गुणाः ॥”

वैश्यः, पुं, (विश्व + अण् ।) ब्रह्मरुदेशजाततृतीय-
वर्णः । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६ । १२ ।

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥”

तत्पर्यायः । ऊरुयः २ ऊरुजः ३ अर्थः ४
भूमिसृक् ५ विट् ६ । इत्यमरः ॥ द्विजः ७ ।

इति जटाधरः ॥ भूमिजीवी ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अवहर्त्ता ९ वार्षिकः १० वणिकः

११ पणिकः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ब्रह्म-
ह्मीपे अस्य संज्ञा ऊर्ध्वधनः । शास्त्रालङ्कीपे

वसुधरः । कुशदीपे अभियुक्तः । क्रौञ्चदीपे
द्रविणः । शाकदीपे दानवतः । पुष्करदीपे

सर्वे एकवर्णाः । इति भागवतमतम् ॥ अस्य
शास्त्रनिरूपितधर्म्मस्यः । अध्ययनम् १ यज-

नम् २ दानम् ३ । चतस्रो जीविकाः । कृषिः १
गोरक्षम् २ बाणिज्यम् ३ कुशीदम् ४ ।

अस्त्राश्रमास्त्रयः । ब्रह्मचर्यम् १ गार्हस्थ्यम् २
घानप्रस्थम् ३ । तस्य लक्षणादियथा,—

“विश्वत्पाशु पशुभ्यश्च कृत्वा दानरुचिः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः स वैश्या इति संज्ञितः ॥

वैश्यास्य च प्रवक्ष्यामि यो धर्म्मो वेदसम्मतः ।
दानमध्ययनं शौचं यज्ञश्च धनसञ्चयः ॥

यास्येच पशून् वैश्याः पितृवह्मन्मर्जयन् ।
विकर्म्म तद्भवेदन्त्यत् कर्म्म यत् स समाचरेत् ॥

रक्षया स हि तेषां वै महत् सुखमवाप्नुयात् ।
प्रजापतिर्हि वैश्याय ऋद्धा परिहृदे प्रजाः ॥

ब्राह्मणेभ्यश्च राज्ञे च सर्व्वाः परिहृदे प्रजाः ।
तस्य वृत्तिं प्रवक्ष्यामि यच्च तस्योपजीवनम् ॥

घस्त्रामेका पिबेद्भुञ्जताश्च मिथुनं भवेत् ।
लब्धाच्च सप्तमं भागं तथा शृङ्गेकलक्षरे ॥

शस्यानां सर्व्वजीवानि एषा सांवत्सरी भृतिः ।
न च वैश्यास्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनिति ॥

५२३

वैश्वदे

वैश्या रक्षति नान्येन रक्षितव्याः कथञ्चन ॥”
इति पाद्मे स्वर्गखण्डे वर्णविभागः २६ अः ॥
अन्यच्च ।

“दानमध्ययनं यज्ञो धर्म्मः चत्त्रियवैश्यायोः ।
दण्डस्तथा चत्त्रियस्य कर्मवैश्यास्य शस्यते ॥
स्थानमैन्द्रं चत्त्रियाणां संग्रामेऽपलायिनाम् ।
वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्म्ममनुवर्त्तताम् ॥”

इति गारुडे ४६ अध्यायः ॥
(वैश्यसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ६२ । ४ ।

“चात्त्राणि वैश्यानि च सेवमानः
शौद्राणि कर्म्माणि च ब्राह्मणः सन् ।
अस्मिन्नोके निन्दितो मन्दचेताः
परे च लोके निरयं प्रयाति ॥”

वैश्या, स्त्री, (वैश्या + टाप् ।) वैश्याजातिस्त्री ।
तत्पर्यायः । अर्थाणी २ अर्था ३ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, मनौ । ८ । ३८२ ।

“वैश्याश्चेत् चत्त्रियां गुप्तां वैश्यां वा चत्त्रियो
ब्रजेत् ॥”

वैश्रवणः, पुं, (विश्रवणस्यापत्यम् । “शिवादिभ्यो-
ऽण् ।” ४ । १ । ११२ । इति अण् ।) कुवेरः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । १० । २ ।
“तपसा निर्मिता राजन् स्वयं वैश्रवणेन

सा ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १०३ ।

“धन्वन्तरिर्धर्मकेतुः स्कन्दो वैश्रवणस्तथा ॥”
वैश्रवणालयः, पुं, (वैश्रवणस्यालयः ।) वटवृक्षः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, देवोभागवते । ७ ।
३० । ८१ ।

“अश्वत्थे वन्दनीया तु निधिवैश्रवणालये ॥”
कुवेरपुरी च ॥

वैश्रवणावासः, पुं, (वैश्रवणस्यावासः ।) वट-
वृक्षः । इति जटाधरः ॥ कुवेरगृहश्च ॥

वैश्रवणोदयः, पुं, (वैश्रवणस्योदयो यस्मिन् ।)
वटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

वैश्वदेवः, पुं, (विश्वदेवस्यायम् । विश्वदेव + अण् ।)
विश्वदेवसम्बन्धिहोमादिः । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।
“वैश्वदेवं प्रवक्ष्यामि होमलक्षणसुक्तम् ।

पर्युत्थणमग्निं पर्युत्थ्य । क्रथादमग्निं प्रहिणोमि
दूरं यमराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः । इहैवाय-

मितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन् ।
ॐ पावक वैश्वानर इदमासनम् । अग्नीगर्भ-

संस्कृतः तेजोरूपो महाब्रह्मसुहृत्तांस्त्रिषु
वैश्वानरं प्रतिबोधयामि । वैश्वानरोऽत्र उभयं

प्रायातु परावतः । अग्निर्नः सुण्णतीरुपपृष्टे
दिवि पृथोऽग्निः पृथिवां पृथो विश्वा ओषधी-

राविवेश । वैश्वानरः सद्यसा पृथोऽग्निः स
वोऽग्निः खं दिवा सर्व्वस्मात्तु नक्तं ॐ प्रजापतये

स्वाहा । सोमाय स्वाहा । इहस्यतये स्वाहा ।
अग्नीषोमाभ्यां स्वाहा । इन्द्राग्नीभ्यां स्वाहा ।
दावापृथिवीभ्यां स्वाहा । धन्वन्तरये स्वाहा ।

वैश्वान

इन्द्राय स्वाहा । विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा ।
भूः स्वाहा । भुवः स्वाहा । स्वः स्वाहा । भूर्भुवः

स्वः स्वाहा । देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि
स्वाहा । मनुष्यकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा ।

पितृकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । आत्म-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । एनस एनसो-

ऽवयजनमसि स्वाहा । यच्चाह मे विदांसकार
यच्चाविदांसस्य सर्व्वस्यैनसोऽवयजनमसि

स्वाहा । अमये स्विष्टिक्ते स्वाहा । स्रव्याय
स्वाहा । प्रजापतये स्वाहा । वनस्यतये स्वाहा ।

अद्भ्यः स्वाहा । ओषधिवनस्पतिभ्यः स्वाहा ।
गृहाय स्वाहा । देहदेवताभ्यः स्वाहा । वासु-

देवताभ्यः स्वाहा । इन्द्राय स्वाहा । इन्द्र-
पुरुषेभ्यः स्वाहा । यमाय स्वाहा । यमपुरुषेभ्यः

स्वाहा । वरुणाय स्वाहा । वरुणपुरुषेभ्यः
स्वाहा । सोमाय स्वाहा । सोमपुरुषेभ्यः

स्वाहा । ब्रह्मणे स्वाहा । ब्रह्मपुरुषेभ्यः स्वाहा ।
विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा । सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यः

स्वाहा । दिवारात्रिभ्यः स्वाहा । रक्षोभ्यः
स्वाहा । खधा पितृभ्यः स्वाहा । ये भूताः

प्रचरन्ति दिवा चरन्ति दिवाचरमिच्छन्तो
भुवनस्य मध्ये तेभ्यो बलिं पुष्टिकामो ददामि ।

मयि पुष्टिं पुष्टिपतिर्ददातु । श्वचाखालपतित-
वायसेभ्यः ।” इति गारुडे वैश्वदेवविधिः २१६

अध्यायः ॥ * ॥ तस्य प्रयोगो यथा । पूज्याभि-
मुखः शुचिरुपवीतीं कुशद्वारः कुशासनोपविष्टः

कर्त्ता घृताक्तं दुग्धाक्तं तैलाक्तं जलाक्तं अन्नं
आमात्रं वा फलं जलं वा जुहुयात् । यथा जले

ॐ भूः स्वाहा । ॐ भुवः स्वाहा । ॐ स्वः
स्वाहा । ॐ भूर्भुवः स्वः स्वाहा । ॐ देव-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ पितृ-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ मनुष्य-

कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ आत्म-
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ यद्दिवा

च नक्तञ्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा ।
ॐ यत् स्वपन्तश्च जाग्रतश्चैनश्चक्रम तस्याव-

यजनमसि स्वाहा । ॐ यदिद्वीपश्चाविद्वीप-
श्चैनश्चक्रम तस्यावयजनमसि स्वाहा । ॐ एनसः

एनसोऽवयजनमसि स्वाहा । ॐ अमये स्विष्टि-
क्ते स्वाहा । इत्यनेन जुहुतात् । इति वैश्व-

देवकर्म । इत्याह्निकप्रयोगतत्त्वम् ॥
(विश्वदेव एव । स्वार्थे अण् । गणदेवताविशेषः ।

बन्धुभिरकृतविवाहस्यैव वैश्वदेवलोकप्राप्तिः ।
यथा, मनौ । ४ । १८३ ।

“यामयोऽध्वरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
सम्बन्धिनी ह्यर्पा लोके पृथिवा मातृमातुलौ ॥”

विश्वदेवसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२ । ३०१ । ८ ।

“आसुरान् विषयान् ज्ञात्वा वैश्वदेवांस्तथैव
च ॥”

वैश्वानरः, पुं, (विश्वस्वासौ नरश्चेति । “नरे
संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । १२६ । इति दीर्घः । ततो

वैष्णवः

वैष्णवः

वैष्णवः

विश्वानर एव। स्वार्थे अण्। यद्वा, “विश्वान्
नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति। इद-
मर्थेन विश्वानराणां नेहत्वेन सम्पद्यन्ते वा
कर्म्मार्थप्रणेतृत्वेन सम्पादितोऽस्य वैश्वानरः।
‘अन्येषामपि दृष्टते।’ ६।३।१३७। इति
दीर्घः। अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः। ऋ
गतौ इत्यस्य क्णान्दसत्वात् पदाद्यच् उपपदविभ-
क्तेश्चालुक्। सर्वाणि भूतानि अरः प्रवृतः
प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः। तेन
जन्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः” इति
निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा। ५।१।) अग्निः।
(यथा, गीतायाम्। १५। १४।
“अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥”)
चित्रकटचः। इत्यमरः॥ अग्नेस्तन्नामकारणं
यथा,—
“तथापि दक्षि वो रूपे द्वे द्वे प्रत्येकशोऽधुना।
भूतकार्येष्वभूतेन देवलोके तु मूर्तिना ॥
तिष्ठध्वमपि कालान्ते लयं त्वाविशतु द्रुतम्।
शरीराणि पुनर्नैवं कर्तव्योऽहमिति क्वचित् ॥
मूर्तिनाञ्च तथा तुभ्यं दक्षि नामानि वोऽधुना।
अग्निर्वैश्वानरो नाम प्राणापानौ तथाश्विनौ ॥
भविष्यति तथा गौरी हिमशैलसुता तथा।
पृथिव्यादिगणस्त्वेष गजवक्त्रो भविष्यति ॥
शरीरघातवस्त्विते नानाभूतानि एव तु।
अहङ्कारस्तथा स्कन्दः कार्तिकेयो भविष्यति ॥”
इति वाराहे आदित्रेतायां महातपोपाख्यान-
नामाध्यायः ॥
वैश्वी, स्त्री, उत्तराषाढानक्षत्रम्। इति हेमचन्द्रः॥
वैषम्यं, क्ली, (विषम + भावे ष्यच् ।) विषमत्वम्।
विषमशब्दात् भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
(नतोन्नतत्वम्। यथा, महाभारते। १२।
५६। ११४।
“समतां वसुधायाश्च स सम्यगुदपादयत्।
वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम् ॥”
तारतम्यम्। यथा, महाभारते। ३। २०। २१।
“महच्च फलवैषम्यं दृष्टते कर्म्मसन्निधु ॥”
दुःखम्। यथा, तत्रैव। ३। ६१। २०।
“वैषम्यं परमं प्राप्नो दुःखितो गतचेनतः।
भर्ता तेऽहं निवाधेन वचनं हितमात्मनः ॥”)
वैषयिकः, त्रि, विषयसम्बन्धी। विषयशब्दात् णिक-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे। ३।
२४०।
“यश्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिक-
सुखपरत्वान्न विशेषः ॥”)
वैष्टुतं, क्ली, होमभक्ष। इति हेमचन्द्रः॥
वैष्टं, क्ली, (विश् + “अमुजिगमिनमिहनिविशप्रां
वृद्धिश्च।” उणा० ४। १५६। इति द्रुन्
वृद्धिश्च।) प्रिष्टम्। इत्यादिर्कोषः॥ द्यौः।
वायुः। विष्णुः। इति संचिप्रसारोणादित्तः॥
वैष्णवं, क्ली, (विष्णोर्दिदम्। विष्णु + अण्।)
होमभक्ष। इति शुद्धरत्नावली ॥ (महापुराण-

विशेषः। यथा, देवीभागवते। ३। १। ८।
“त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवं परमादृतम् ॥”)
विष्णुसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, रघुः। ११। ५५।
“गां गतस्य तव धाम वैष्णवं
कोपितो ह्यसि मया दिदृच्छुणा ॥”)
वैष्णवः, पुं, (विष्णुर्देवता अस्य। अण्।) विष्णु-
मन्त्रोपासकः। विष्णुभक्तः। तत्पर्यायः। काण्यः
२ हारः ३। तस्य लक्षणं यथा,—
“यद्येतिविष्णुदीक्षाको विष्णुसेवापरो नरः।
वैष्णवश्चात्र संग्राह्यः स्कान्दाद्युक्तानुसारतः ॥”
तथा च स्कान्दे।
“परमापदमापन्नो हर्षे वा समुपस्थिते।
नैकादर्शो लयेद्यस्तु यस्य दीक्षास्ति वैष्णवी ॥
समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारादविभुतः।
विष्णुर्पिताखिलाचारः स हि वैष्णव उच्यते ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे १२ विलासः ॥ * ॥
अथ श्रीवैष्णवनिन्दादिदोषः। स्कान्दे मार्कण्डेय-
भगीरथसंवादे।
“यो हि भागवतं लोकमुपहसं नृपोत्तमः।
करोति तस्य नश्रान्ति अर्थधर्मदशः सुताः ॥” * ॥
अथ वैष्णवसमागमविधिः। तेजोद्विषयपञ्च-
रात्रे।
“वैष्णवो वैष्णवं दृष्ट्वा दण्डवत् प्रणमेद्भुवि।
उभयोरन्तरा विष्णुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥” * ॥
अथ वैष्णवसन्मानननित्यता। स्कान्दे श्रीमार्क-
ण्डेयभगीरथसंवादे।
“दृष्ट्वा भागवतं दूरात् संसृजे यो न याति हि।
न गृह्णाति हरिस्तस्य पूजां द्वादशवार्षिकीम् ॥”
अथ वैष्णवस्तुतिः। स्कान्दे।
“धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं यद्वयं गृहमागताः।
दुर्लभं दर्शनं नूनं वैष्णवानां यथा हरिः ॥” * ॥
अथ वैष्णवाभिगमनमाहात्म्यम्। स्कान्दे
श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे।
“संसृजं ब्रजमानस्य वैष्णवानां नराधिप।
पदे पदे यज्ञफलं प्राहुः पौराणिका द्विजाः ॥”
अथ वैष्णवस्तुतिमाहात्म्यम्। तत्रैव।
“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा यः प्रशंसति वैष्णवम्।
ब्रह्महा मदापः स्त्रीयो गुरुगामी सदा वृणाम्।
सुच्यते पातकात् सद्यो विष्णुराह नृपोत्तम ॥” * ॥
अथ वैष्णवसन्माननमाहात्म्यम्। तत्रैवाव्यत-
सारोद्गारे।
“अद्वया दत्तमन्नश्च वैष्णवास्मिषु जीयन्ति।
तदन्नं मेरुणा तुल्यं भवते च दिने दिने ॥” * ॥
अथ वैष्णवश्राव्यमाहात्म्यम्। स्कान्दे श्रीब्रह्म-
नारदसंवादे।
“वैष्णवानि च शास्त्राणि ये शृण्वन्ति पठन्ति च।
धन्यास्ते मानवा लोके तेषां कृष्णः प्रसीदति ॥”
इति च श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥
तस्य लक्षणमाहात्म्यादि यथा,—
“फलसन्माननरहिता विष्णुभक्ताश्च वैष्णवाः।
सत्प्रीतिभक्तिकामास्ते सर्वदा सर्वकर्मसु ॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।

जीवन्मुक्तं वैष्णवन्तं वेदाः सर्वे वदन्ति च ॥
पुरुषाणां शतं पूर्वं पैतृकश्च शतं परम्।
मातामहस्य च शतं मातरं मातृमातरम् ॥
भगिनीं भ्रातरश्चैव भागिनेयश्च मातुलम्।
श्वश्रूश्च श्वशुरश्चैव गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ॥
गुरुश्च ज्ञानदातारं मित्रश्च सहचारिणम्।
भृत्यं शिष्यं तथा चेटो प्रजाः स्वाश्रमसन्निधौ ॥
उद्धरेदात्मना साहं मन्त्रग्रहणमात्रतः।
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥
तस्य संस्पर्शमात्रेण पूतं तीर्थं च भारतम्।
तस्यैव पादरजसा सदाः पूता वसुन्धरा ॥
पादोदकज्जुतं स्थानं तीर्थमेव भवेत् भुवम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च।

श्रीशिव उवाच।

“शिवमस्तु च साधूनां वैष्णवानां सतामिह।
अवैष्णवानामसतामश्विष्य पदे पदे ॥
एदाति वैष्णवैभ्यश्च यो दुःखं मूर्च्छितो जनः।
श्रीकृष्णस्य च संहर्त्ता विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥
अवैष्णवानां हृदयं न हि शुद्धं सदा मलम्।
श्रीकृष्णमन्त्रस्मरणं मनोनेम्येत्कारणम् ॥
भियते हृदयग्रन्थिश्चिह्नन्ते सर्वसंग्रहाः।
विष्णुमन्त्रोपासनया क्षीयते कर्म्म वै वृणाम् ॥
ये ब्राह्मणा वैष्णवाश्च स्वतन्त्राः परमं पदम्।
यान्त्यन्योपासकाश्चात्यैः साहस्यं प्रकृतेर्लये ॥
वर्णानां ब्राह्मणाः श्रिष्टाः साधवो वैष्णवा यदि।
विष्णुमन्त्रविहीनेभ्यो द्विजेभ्यः श्वपचो वरः ॥
परिपक्वाश्चाविपक्वा वैष्णवाः साधवश्च ते।
सन्ततं पतितान्श्चैव विष्णुचक्रं सुदृष्टेनम् ॥
यथा वद्मो शुष्ककण्ठं भस्मीभूतं भविष्यति।
तथा पापं वैष्णवेषु तेजस्विषु हुताशनात् ॥
गुरुवक्त्राद्विष्णुमन्त्रो यस्य कर्णे प्रवेक्ष्यति।
तं वैष्णवं महापूतं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
प्रशंसितं पितृणाञ्च शतं मातामहस्य च
स्वसोदराञ्च जननीसुहृदन्त्येव वैष्णवाः ॥
गयायां पिण्डदानेन पिण्डदाः पिण्डभोजिनम्।
समुद्धरन्ति पुंसाश्च वैष्णवाश्च शतं शतम् ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः।
यमस्तस्मान्महाभीतो वेनतेयादयधोरजः ॥
निष्पुणन्त्येव तीर्थानि गङ्गादीनि च भारते।
कृष्णमन्त्रोपासकाश्च स्पर्शमात्रेण वाक्पते ॥
पापानि पापिनां तीर्थं यावन्ति प्रभवन्ति च।
नश्रान्ति तानि सर्वाणि वैष्णवस्पर्शमात्रतः ॥
कृष्णमन्त्रोपासकानां रजसा पादपद्मयोः।
सद्यो सुक्ता पातकेभ्यो हृष्टा पूता वसुन्धरा ॥
वायुश्च वरुणो वज्रिः सूर्यः सर्वं पुनाति च।
एते पूता वैष्णवानां स्पर्शमात्रेण लीलया ॥
अहं ब्रह्मा च शेषश्च साक्षी धर्मश्च कर्मणाम्।
एते हृष्टाश्च वाञ्छन्ति वैष्णवानां समागमम् ॥
फलं कर्म्मनुसारेण सर्वेषां भारते भवेत्।
न भवेत्तद्वैष्णवे च सिद्धधान्ये यथाङ्कुरम् ॥
हन्ति तेषां कर्म्म पूर्वं भक्तानां भक्तवत्सलः ॥

वैष्णवः

कृपया स्वपदं तेभ्यो ददात्वे कृपानिधिः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५७ अध्यायः ॥*

श्रीभगवानुवाच ।

“अहं प्राणा वैष्णवानां मम प्राणाश्च वैष्णवाः ।
तानेव हेष्टि यो मूढो ममास्त्रनां स हिंसकः ॥
पुत्रान् पौत्रान् कलत्रांश्च राजलक्ष्मीं विधाय च ।
ध्यायन्ते सन्ततं ये मां को मे तेभ्यः परः प्रियः ॥
परा भक्ता शुभे प्राणा न च लक्ष्मीर्न शङ्करः ।
न भारती न च ब्रह्मा न दुर्गा न गणेश्वरः ॥
न ब्राह्मणा न वेदाश्च न वेदजननी सुराः ।
न गोपी न च गोपाला न राधा प्राणतः प्रिया ॥
इत्येवं कथितं सर्वं सत्त्वं सारश्च वास्तवम् ।
न प्रशंसापरं तेषां ते च प्राणाधिकाः प्रियाः ॥
मां द्विषन्ति च ये मूढा ज्ञानहीनाश्च वञ्चिताः ।
स्वात्मानश्च न जानन्ति ते यान्ति निरयं चिरम् ॥
ये द्विषन्ति च मङ्गलान् प्राणानामधिकप्रियाः ।
तेषां शास्ताहं तूर्णं परं च निरयं चिरम् ॥
प्रभवोऽहं सर्वेषामेश्वरः परिपालकः ।
तथापि न खतलोऽहं भक्ताधीनो दिवानिशम् ॥
गोलोके वायु वैकुण्ठे द्विभुजश्च चतुर्भुजम् ।
रूपमात्रमिदं सर्वं प्राणा मे भक्तसन्निधौ ॥
यद्भक्तं भक्तदत्तश्च भक्तगौयश्च तत्तमम् ।
अभक्त्यं द्रव्यमन्येन दत्तश्चेदन्तोपमम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २५ अध्यायः ॥
अपि च ।

“सर्वान् कामान् परित्यज्य इष्टभक्तिश्च साधयेत्
स एव वैष्णवाचारः कामसङ्कल्पवर्जितः ॥”
इत्याचारभेदतन्त्रम् ॥ *

अपरश्च ।
“रजस्वलायाः संभोगे कर्मक्षेत्रे च भारते ।
त्वयोक्तश्च भवेत् पापं नात्र स्वर्गे च सुन्दरि !
कर्मक्षेत्रे च तत् कर्म यदेतत् शुभाशुभम् ॥
न भवेद्वैष्णवानाश्च ज्वलतां ब्रह्मतेजसा ॥
यथा प्रदीपवद्भौ च शुष्काणि च तृणानि च ।
भवन्ति भस्मीभूतानि तथा पापानि वैष्णवे ॥
वद्विष्यन्ब्राह्मणेभ्यस्तेजोयान् वैष्णवः सदा ।
रक्षितो विष्णुचक्रेण खतलो मत्तकुञ्जरः ॥
न विचारो न भोगश्च वैष्णवानां स्वकर्मणाम् ।
लिखितं सान्नि कौटुम्भ्यं कुरु प्रश्नं दृष्टसतिम् ॥
अस्मांश्च सर्वे जानन्ति चन्द्रवंश्यांश्च वैष्णवान् ।
देवमन्यं न सेवन्ते चन्द्रवंश्या हरिं विना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ अध्यायः ॥
अपि च ।

सूत उवाच ।

“अथ वेण इयाजाथ सोऽश्वमेधेन भूपतिः ।
ब्राह्मणेभ्यो ददौ दानं नानारूपमनेकधा ॥
जगाम वैष्णवं लोकं सकाथो जगतीपतिः ।
विष्णुना सह धर्मात्मा नित्यमेव प्रवर्तते ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं चरितं तस्य भूपतेः ॥
यदेवो वैष्णवदेष्टी सर्वधर्मवहिष्कृतः ।
पृथुना पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥

५२५

वैष्णवः

सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य मुच्यन्ति पूर्वजाः ।
पितापि ऋणमुक्तः स्यात् जाते पुत्रे महात्मनि ॥
वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् स तारयति पूर्वजान् ।
पितृनधस्तना वंशास्तारयन्त्यतिपावनाः ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १२० अध्यायः ॥*
अथ वैष्णवधर्मतत्कर्तव्यपञ्चविधपूजे । यथा,—
श्रीपार्ष्ण्युवाच ।

“वैष्णवानाश्च यद्वर्त्म कर्मापि तस्य तद्दद ।
यत् कृत्वा मानवाः सर्वे भवाम्भोधौ तरन्ति वै ॥
ईश्वर उवाच ।

अथ द्वादश शुद्धिश्च वैष्णवानामिहोच्यते ।
एष्टोपसर्पणश्चैव तथानुगमनं हरेः ॥
भक्त्या प्रदक्षिणश्चैव पादयोः शोधनं पुनः ॥१॥२॥
पूजार्थं पञ्चपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः ।
करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विलिखते ॥३॥४॥
तन्नामकीर्तनश्चैव गुणानाश्चैव कीर्तनम् ।
भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते ॥५॥
तत्कथाश्रवणश्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् ।
श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते ॥६॥
७ । ८ । ९ ॥

पादोदकश्च निर्माल्यं मालानामपि धारणम् ।
उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुनः ॥१०॥
आवाणं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधने ।
विशुद्धिः स्यादनन्तस्य ब्राह्मण्यापि विधीयते ॥११॥
१२ ॥

तत्र पुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् ।
तदेव पावनं लोके तद्वि सर्वं विशोधयेत् ॥*॥
पूजा च पञ्चधा प्रोक्ता तासां भेदान् दृष्टुं च
मे ।

अभिगमनमुपादानं योगः स्वाध्याय एव च ॥
इष्टाः पञ्चप्रकाराश्चैः क्रमेण कथयामि ते ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानमार्जनम् ॥
उपलेपननिर्माल्यदूरीकरणमेव च ॥ १ ॥
उपादानं नाम गन्धपुष्पादिचयनं यथा ॥ २ ॥
इष्टा नाम हि चेष्टादेः पूजनश्च यथार्थतः ॥ ३ ॥
स्वाध्यायो मन्त्रराजस्य अर्थसन्धानतो जपः ॥
सक्तस्तोत्रादिपाठश्च हरेः संकीर्तनं तथा ।
तन्नामशास्त्राभ्यासश्च स्वाध्यायः परिकीर्तितः ॥
४ ॥

योगो नाम सुदेवस्य चात्मने यैव भावना ॥५॥
इति पञ्चप्रकाराश्चैः कथितास्तव सुव्रते ॥”
इति पाद्मे पातालखण्डे १० अध्यायः ॥*

अथ वैष्णवानां खादाखादम् ।
“सायं प्रातर्दिजातीनां श्रुत्युक्तमग्रं तथा ।
विष्णुमुक्तावशिष्टेन दिनपापात् प्रमुच्यते ॥
अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुः खादयन्नाम चोच्चरन् ।
एवं ज्ञात्वा तु यो भुङ्क्ते सोऽन्नदोषैर्न लिप्यते ॥
अलावुं वत्तुलाकारं मसूरश्च सवल्कलम् ।
तालं शुक्लान्तु वाचाङ्गु न खादेद्वैष्णवो जनः ॥
वटाश्वत्थाकैपत्रेषु कुम्भीतिन्द्रकपत्रयोः ।
कोविदारकदम्बे च न खादेद्वैष्णवो नरः ॥
आवणे वर्जयेच्छक्तुं दधि भाद्रपदे त्यजेत् ।

वैष्णवः

दुग्धन्तु आश्विने मासि कार्तिके चामिषं
त्यजेत् ॥

दुग्धमन्नश्च जम्बीरं यद्विष्णोरनिवेदितम् ।
बीजपूरश्च शाकश्च प्रत्यक्षलवणन्तथा ॥
यदि देवाश्च मुच्यन्ते तदा तन्नामकं स्मरेत् ॥
कलायं कङ्कुधान्यानि शाकश्च हिलमोचिकाम् ।
षष्टिकाकालशाकश्च सुस्तं कसुकं तथा ॥
लवणे सैन्धवं प्रोक्तं वचा च दधिसर्पिणी ।
पयोऽनुदृतसारश्च पनसान्ने हरीतकी ॥
पिप्पलीजीरकश्चैव नागरङ्गकतिन्तिङ्गी ।
कदलीलवलीधात्रीफलान्यगुडमैत्रवम् ।
अतैलपक्वं भुङ्जीत हविष्येषु प्रचक्षते ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ११ अध्यायः ॥*
अथ वैष्णवलक्षणविशेषादिः ।
“माहात्म्यमथ भक्तानां यत् कार्यं यच्च लक्ष-
णम् ।

करणीयं हरेर्विप्र सावधानमनाः शृणु ॥
हरिरेव सदा सेव्यो नाथो यस्य महात्मनः ।
लोकस्य जगदाराथो हरिभक्तः स उच्यते ॥
अनन्यनिर्मात्यसुखो भक्तास्तेऽनन्यमानसाः ।
गोविन्दोपासका ये तु नित्यं देवान्तरं विना ॥
अनन्यधिषण्योऽनन्यहृदयोऽनन्यसेवकः ।
केवलं हरिसेयङ्ग स भक्तः परिकीर्तितः ॥
सत्त्वं सत्त्वाश्रयं सत्त्वगुणं सेवेत केशवम् ।
योऽनन्यत्वेन मनसा सात्त्वतः समुदाहृतः ॥
सर्वदेवान् परित्यज्य नित्यं भगवदाश्रयः ।
रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥
विहाय काम्यकर्मादीन् भजेदेकाकिनं हरिम् ।
सत्त्वं सत्त्वगुणोपेतो भक्त्वा तं सात्त्वतं विदुः ॥
सुकुन्दपादसेवायां तन्नामश्रवणोऽपि च ।
कीर्तने च रतो भक्तो नाम्नः स्यात् स्मरणे
हरेः ॥

वन्दनाच्चैनयोर्भक्तिरनिष्टं दास्यसखयोः ।
रतिरात्मार्षेणो यस्य दृढानन्तस्य सात्त्वतः ॥
स्मर्तव्यः कीर्तनीयश्च श्रोतव्यः पूज्य एव च ।
यस्यैको विष्णुराराधो वैष्णवः समुदाहृतः ॥
यथालब्धोऽपि सन्तुष्टः समचित्तो जितेन्द्रियः ।
हरिपादाश्रयो लोके विप्राः साधुरनिन्दकः ॥
निर्वैरः सद्यः शान्तो दम्भाहङ्कारवर्जितः ।
निरपेक्षो सुनिर्वीतरागः साधुरिहोच्यते ॥
लोभमोहमदक्रोधकामादिरहितः सुखी ।
कृष्णाङ्गविशरणः साधुः सहिष्णुः समदर्शनः ॥
यद्विष्णुपासना नित्यं विष्णुर्यस्येश्वरो मुने ।
पूज्यो यस्यैकविष्णुः स्यादित्ये लोके स वैष्णवः ॥
हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनामुपासकाः ।
तन्मन्त्रेष्टा अनन्याश्चैवैष्णवास्ते न संशयः ॥
यदिष्टो रघुनाथस्तु वृसिंहो वामनो हरिः ।
एतन्मन्त्रो वराहादिर्वासुदेवः स वैष्णवः ॥
विष्णोरुपासको दासस्तन्मन्त्रेष्टस्तदाश्रयः ।
तमाहुर्वैष्णवं लोके विष्णुसेवापरायणम् ॥
साध्वी यथा पतिं नारी नान्यं जानाति तं
विना ॥

वैष्णवः

जगदीशं तथानन्यो यदि विष्णुं च वैष्णवः ।
समचित्तो मुनिः पूतो गोविन्दचरणश्रयः ।
सर्वभूतदयः कार्णो विवेकी साधुरत्तमः ॥
कृष्णार्पितप्राणशरीरबुद्धिः
शान्तिनियस्त्रीसुतसम्पदादिः ।
आसक्तचित्तः श्रवणादिभक्ति-
अस्त्रेह साधुः सततं हरेर्यः ॥
कृष्णश्रयः कृष्णकथानुरक्तः
कृष्णमन्त्रस्तुतिपूजनीयः ।
कृष्णानिश्रयानमनास्त्रनन्यो
यो वै स साधुर्मानवार्थ कार्णः ॥
यस्यैव श्रीभागवतं शास्त्रं श्रीभगवान् हरिः ।
भगवत्या समं लक्ष्म्या भक्त्या भागवतश्च सः ॥
ये कृष्णश्रवणादृष्टा ये तदुच्छिष्टभोजिनः ।
ये कृष्णोपासका लोका दासास्ते परि-
कीर्तिताः ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे ६६ अध्यायः ॥*॥
अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“अहो ध्यानैरपि ध्यातुं देवैस्त्वं न हि शक्यसे ।
स त्वं वैष्णवदेहेषु तिष्ठसीत्युक्तं महत् ॥
क्षमात्रमपि स्वामिंस्तुष्टे त्वयि न किं भवेत् ।
स त्वं वैष्णवसङ्गेन भ्रमसीत्युक्तं महत् ॥
के वैष्णवाः कैटभारे ! किं वा तेषां लक्षणम् ।
कथं ज्ञेयाश्च ते सर्वे तस्मै कथय केशव ॥

भगवानुवाच ।

वैष्णवानां लक्षणानि कल्पकोटिशतैरपि ।
सम्यक्त्वं न शक्नोमि संक्षेपान् शृणु सत्तम ॥
संसारो वैष्णवाधीनो देवा वैष्णवपालिताः ।
अहश्च वैष्णवाधीनस्तस्मात् श्रेष्ठाश्च वैष्णवाः ॥
क्षमात्रमपि ब्रह्मन् विहाय वैष्णवं जनम् ।
तिष्ठामि नाहमन्यत्र वैष्णवो मम बान्धवः ॥
कामक्रोधविह्वलीना ये हिंसादम्भविवर्जिताः ।
लोभमोहविह्वलीनाश्च ते ज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
अमत्सरा दयायुक्ताः सर्वभूतहिते रतिः ।
सत्योक्तिभाषिणश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पितृभक्ता मातृभक्ता जातिपोषणतत्पराः ।
धर्मोपदेशिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
समानं ये च पश्यन्ति त्वां मां महेश्वरम् ।
कुर्वन्ति पूजामतिशयेन ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वेदविद्यातुरक्ता ये द्विजभक्तिरताः सदा ।
नृपुंसकाः परस्त्रीषु ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
एकाग्रचित्तव्रतं ये च भक्तिभावेन कुर्वते ।
गायन्ति मम नामानि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवायतनकर्तारस्तुलसीमाख्यधारिणः ।
रुद्राक्षधारिणो ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
मत्पादसलिलैर्येषां सिक्तानि मस्तकानि वै ।
मम नेत्रदमश्नन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शृङ्खलचक्रगदापद्मैरङ्कितानि भस्मायुधैः ।
अस्त्रैश्च येषां शरीराणि ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
कर्णयोश्चैव शीर्षेषु तुलसीपत्रसुत्तमम् ।
सततं दृश्यते येषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥

५२६

वैष्णवः

दृष्टानि तुलसीमूलादये चिन्वन्ति नरोत्तमाः ।
सिद्धान्तिं तुलसीं ये च विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
तुलसीमूलमृद्धिश्च तिलकानि नयन्ति ये ।
तुलसीकाष्ठपङ्केश्च विज्ञेया वैष्णवा जनाः ॥
गङ्गास्नानपरा ये च गङ्गानामपरायणाः ।
गङ्गामाहात्म्यवक्तारो विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
धात्रीफजसजो येषां गलेषु कमलासन ।
यजन्ति ये च तत्पत्रैर्विज्ञेयास्ते च वैष्णवाः ॥
शालग्रामशिला येषां गृहे वसति सर्वदा ।
शास्त्रं भागवतश्चैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सन्मार्जयन्ति ये नित्यं मम स्थानानि सर्वदा ।
दीपं यच्छन्ति तत्रैव ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
शीर्षं मन्मन्दिरं ये च कुर्वन्ते नूतनं पुनः ।
तत्रायनश्च शोभाश्च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अभयं ये च यच्छन्ति भीरुभ्यश्चतुरानन ।
विद्यादानश्च विप्रैर्भ्यो ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
क्षुत्तृट्प्रपीडितेभ्यश्च ये यच्छन्त्यन्नमम् च ।
कुर्याद्यै रोगिशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
आरामकारिणो ये च पिप्पलारोपिणोऽपि च ।
गोसेवां ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
अत्यन्तभक्ता ये ब्रह्मन् पितृव्रतं प्रकुर्वन्ते ।
कुर्वन्ति दीनशुश्रूषां ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
तडाग्रग्रामकर्तारः कन्यादानप्रदाश्च ये ।
सेवन्ते खगुरौ ये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
सेवन्ते ज्येष्ठाभंगिनीं ज्येष्ठं भ्रातरमेव च ।
परनिन्दां न कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
देवसं ब्राह्मणद्वयं परस्वश्च चतुर्मुख ।
पश्यन्ति विषवद्दये च ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
पाषण्डसङ्गरहिताः शिवभक्तिपरायणाः ।
चतुर्दशीव्रतरता ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
बहुनाच किमुक्तेन भाषितेन पुनः पुनः ।
मदर्थं ये च कुर्वन्ति ज्ञेयास्ते वैष्णवा जनाः ॥
वैष्णवेषु गुणाः सर्वे दोषलेपो न विद्यते ।
तस्माच्चतुर्मुख त्वं वैष्णवो भव साम्प्रतम् ॥
समाराधय मां नित्यं क्रियायोगैः प्रजापते ।
सर्वमेव सुभद्रं ते भविष्यति न संशयः ॥
भूयः पूर्वस्थितमिव दृष्ट्यां सकलं जगत् ।
इत्युक्त्वा तद्दधे देवस्तत्रैव जगदीश्वरः ॥
ततस्तु पूर्ववद्ब्रह्मा दृष्टवान् सकलं जगत् ।
क्रियायोगैर्हरिं यद्वा जगाम परमं पदम् ॥
ये पठन्ति ममाध्यायं भक्ता नारायणाग्रतः ।
सर्वपापविनिर्मुक्ता अन्ते यान्ति हरेः पदम् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २ अध्यायः ॥*॥

कालिङ्ग उवाच ।

“जातिस्मरेण कथितो रहस्यः परमो मम ।
यमकिङ्करयोर्योऽभूत् संवादस्तं ब्रवीमि ते ॥
स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहरं मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यवृणां न वैष्णवानाम् ॥”
इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेऽंशे यमगीतं ७
अध्यायः ॥*॥ अपि च ।

वैष्णवा

“कर्मक्षयाणि कर्माणि यतः साधुर्हरिः

खयम् ।

मन्ये न भौतिको देहो वैष्णवस्य जगत्त्रये ॥”

इति कल्किपुराणे ३० अध्यायः ॥

वैष्णवाचमनं, क्ली, (वैष्णवस्याचमनम् ।) विष्णु-
पूजादिपूर्वकर्मयकर्मसंस्कारकाङ्ग--ॐकारादि-
नमोऽन्तचतुर्थ्यन्ततन्नामोच्चारणपूर्वकत्रिजल-
पानादि । यथा,—

“त्रिःपाने केशवं नारायणं माधवमप्यथ ।

प्रक्षालने द्वयोः पाण्योगोर्विन्दं विष्णुमप्युभौ ॥

मधुसूदनमेकश्च मार्ज्जनेऽन्यं त्रिविक्रमम् ।

उन्मार्ज्जनेऽप्यधरयोर्वामनश्रीधराबुभौ ॥

प्रक्षालने पुनः पाण्योर्द्वौ केशश्च पादयोः ।

पद्मनाभं प्रोक्ष्ये तु मूर्द्ध्नि दामोदरं ततः ॥

वासुदेवं सुखे सङ्कर्षणं प्रद्युम्नमित्युभौ ।

नास्योर्नेत्रयुगलेऽनिरुद्धं पुरुषोत्तमम् ॥

अधोक्षजं वृषिंश्च कर्णयोर्नाभितोऽन्युतम् ।

जनाईनश्च हृदये उपेक्ष्यं मस्तके ततः ॥

दक्षिणे तु हरिं बाहौ वामे कृष्णं यथाविधि ।

नमोऽन्तश्च चतुर्थ्यन्तमाचामेत् क्रमतो जपन् ॥

अशक्तः केवलं दत्तं स्पृशेत् कर्णं तथा च वाक् ॥

कुर्वीतालभनं वापि दक्षिणश्रवणस्य वै ॥”

तथा च वाक् इति यतस्तथैव वचनमस्ति ।

कुर्वीतालभनं वापीति मार्कण्डेयपुराणवचन-
मतो न पौनरुक्तम् । इति श्रीहरिभक्तिविलासे

३ विलासः ॥

वैष्णवाचारः, पुं, (वैष्णवानामाचारः ।) विष्णु-

भक्तानामाचरणम् । यथा,—

“अथाचारा बहुविधाः शिष्टाचारानुसारतः ॥

श्रीवैष्णवानां कर्मया लिखन्तेऽत्र समासतः ॥”

अथाचाराः श्रीविष्णुपुराणे श्रीवैष्णवसंवादे

गृहस्थाचारकथनारम्भे ।

“देवगोब्राह्मणान् सिद्धान् दृष्ट्वाचार्यैस्तथा-

र्चयेत् ॥

द्विकालश्च नमेत् सन्ध्याममीनुपचरेत्तथा ॥

सदानुपहृते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।

गारुडानि च रत्नानि विभृतात् प्रयतो नरः ॥

प्रसिद्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चारुवैशष्टक ।

किञ्चित् परस्त्रं न हरेत् नास्त्रमप्यप्रियं वदेत् ॥

प्रियश्च नावृतं ब्रूयान्नायोदोषानुदीरयेत् ।

भान्याश्रयं तथा वैरं रोचयेत् पुरुषेश्वरः ॥

न दुष्टयानमारोहेत् कुलच्छायां न संश्रयेत् ॥

विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकोटिकैः ॥

बन्धकीबन्धकीभर्तृक्षुद्रावृतकद्वैः सह ।

तथातिथयश्लेषश्च परिवादरतैः शूटैः ॥

बुधो मैत्री न कुर्वीत नैकः पश्यान्माश्रयेत् ॥

नावगाहेज्वलीषस्य वेगमग्रे जनेश्वर ॥

प्रदीपं वेष्टनं न विप्रैर्ज्ञातोऽहेच्छिखरं तरोः ।

न कुर्यादन्तसङ्घर्षं न क्षणीयाच्च नासिकाम् ।

नासंवृतमुखो जृम्भेत् श्वासकासौ विवर्जयेत् ॥

नोच्चैर्हसेत् सप्रवृद्धश्च न सुषेत् पवनं त्वधः ॥

नखास्त्रवादयेच्छिन्द्यास्त्रं दृष्ट्वा न मूर्ध्नि लिखेत् ॥

न प्रसन्न भवेत्तोद्गम गच्छीयाद्विचक्षणः ॥
 ज्योतीर्धमेध्याशस्तानि नाभिवीक्षितं च प्रभो ।
 न हृङ्कुर्थाच्छिवं चैव श्रवणमो हि सोमजः ॥
 चतुष्पथं चैत्यतरुं प्रसन्नानोपवनानि च ।
 दुष्टस्त्रीसन्निकर्षश्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥
 पूज्यदेवाद्भज्योतिष्कार्या नातिक्रमेद्बुधः ।
 नैकः श्रूयतावीं गच्छेन्न च श्रूयं गृहं व्रजेत् ॥
 केशास्थिकण्डकामेध्ववलिभस्तुषांस्तथा ।
 स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 नानाभ्यानाश्रयेत् कांश्चिन्न जिह्वां रोचयेद्बुधः ।
 उपसर्पेन्न च बालांश्चिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
 यथेष्टभोजकांश्चैव तथा देवपराङ्मुखान् ।
 वर्णाश्रमक्रियातीतान् दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 अतीवजागरस्वप्नौ तद्वत् स्थानासने बुधः ।
 न सेवेत तथा श्रूयां व्यायामश्च नरेश्वर ॥
 दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्यायश्च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥
 न स्नायाम्न स्वपेन्नमो न चैवोपसृष्टेद्बुधः ।
 सुक्तकच्छश्च नाचामेद्वाद्यश्चाश्च वर्जयेत् ॥
 नैकवस्त्रः प्रवर्तते द्विजवाचनके जपे ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “न च निर्धनयेत् केशान्नाचामेन्नैव चोत्थितः ।
 प्रादेन नाक्रमेत् प्रादं न पूज्याभिसुखं नयेत् ॥
 अपसथं नैव गच्छेद्देवागारचतुष्पथान् ।
 मङ्गल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान् दक्षिणाम् ॥
 सोमार्काम्बुवायूनां पूज्यानाश्च न संसुखम् ।
 कुर्वात् स्त्रीवनविष्णुसमुत्सर्गं पण्डितः ॥
 तिष्ठन्न सूत्रयेत्तद्वत् पन्थागं नावसूत्रयेत् ।
 स्त्रीविष्णुव्रतानि सर्वदेव न लङ्घयेत् ॥
 स्त्रीश्रीविक्रमोत्सर्गो नात्रकाले प्रशस्यते ।
 वलिमङ्गलजप्यादौ न होमे न महाजने ॥
 योषितो नावमन्येत न चासां विश्वसेद्बुधः ।
 न चैवैर्धो भवेत्तासु नाधिकुर्यात् कदाचन ॥
 मङ्गल्यपुष्परत्नापूज्याननभिवाद्य च ।
 न निष्क्रामेत् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥
 आकालगर्जितादौ तु पर्वस्वशौचकादिषु ।
 अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥
 वर्धातपादिके च्छत्री दण्डी रात्राटवीषु च ।
 शरीरत्राणकामो वै सोपानतकः सदा व्रजेत् ॥
 नोर्वं न तिर्यक् दूरं वा निरीचन् पथ्यटेद्बुधः ।
 युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “प्रियसुक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तददेत् ।
 श्रेयस्तद्वहितं वाच्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥
 प्राणिनासुपकाराय यदेवेह परत्र च ।
 कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् ॥
 भजेत् ॥ * ॥
 बृहन्नारदीये सदाचारप्रसङ्गे ।
 “असावहमिति ब्रूयाद्विजो वै ह्यभिवादेन ।
 आहं व्रतं जपं दानं देवताभ्यर्चनं तथा ॥
 यज्ञश्च तर्पणश्चैव कुर्वन्तं नाभिवादयेत् ।
 तथा स्नानं प्रकुर्वन्तं धावन्तमशुचिन्तया ॥

सुज्ञानश्च श्रयानश्च अभ्यक्तशिरसन्तथा ।
 भिक्षान्नधारिणं चैव रमन्तं जलमध्यगम् ॥
 कृताभिवादो यो न कुर्यात् प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवादः स विज्ञेयो यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ * ॥
 मार्कण्डेयपुराणे मदालसालकसंवादे ।
 “असत्प्रलापममृतं वाक्पाशुष्यश्च वर्जयेत् ।
 असच्छास्त्रमसद्वादमसत्सेवाश्च पुत्रक ॥
 केशप्रसाधनादर्शदर्शनं दन्तधावनम् ।
 पूजांश्चैव कार्याणि देवतानाश्च तर्पणम् ॥
 उदक्यादर्शनं स्पर्शं वर्जयेत् संभाषणं तथा ।
 न चाभीक्ष्णं शिरःस्नानं कुर्यान्निष्कारणं नरः ॥
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 पन्था देयो ब्राह्मणानां राज्ञो दुःखातुरस्य च ॥
 विद्याधिकस्य गुर्विण्या भारतेत्यस्य महीयसः ।
 मूकान्धवधिराणाश्च मत्तस्योन्मत्तकस्य च ॥
 पुंश्चल्याः कृतवेरस्य बालस्य पतितस्य च ।
 उपानहस्त्रमाख्यानि धृतान्यन्यैर्न धारयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं करकश्चैव वर्जयेत् ।
 न चिम्बोद्गुणश्च प्राज्ञस्तिष्ठेत् कदाचन ॥
 न चापि विचिपेत् पादौ वाससी न च धूनयेत् ।
 मूर्खोन्मत्तयसनिनो विरूपान् मायिनस्तथा ॥
 न्यूनाज्ञानधर्माश्चैव नोपहासेन दूषयेत् ।
 परस्य दण्डं नोदयच्छेत् शिचार्थं पुत्रशिष्ययोः ॥
 नातुलेपनमादद्यादक्षातः स्नातकी कचित् ।
 न चापि रक्तवासाः स्याच्चित्रवासधरोऽपि वा ॥
 चुरकर्मणि चान्ते च स्त्रीसम्मोगे च पुत्रक ।
 स्नायीत तैलवान् प्राज्ञः कटभूमिसुपेय च ।
 युगपज्जलमग्निश्च विभ्रयान्न विचक्षणः ॥
 कटभूमिं प्रसन्नानम् ।
 “नाचचीत धयन्तीं गां जलं नाङ्गलिनान् ॥
 पिवेत् ॥”
 धयन्तीं पिवन्तीम् ।
 “शौचकालेषु सर्वेषु गुरुजल्पेषु वा पुनः ।
 न विलम्बेत शौचार्थं न मुखेनानलं धमेत् ॥
 विप्रुषो मत्तिकाद्याश्च दुष्टसङ्गाददोषिणः ।
 अजाश्वौ सुखतो मेधौ न गोवृत्तसस्य चाननम् ॥
 मातुः प्रसवने मेधं शकुनिः फलपातने ।
 उदक्याशौचिलमांश्च स्तुतिकान्धावसायिनः ।
 स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव स्तवहारिणः ॥
 नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं स्नातः शुध्यति मानवः ।
 आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्याकर्मोत्थ वा ॥
 न चालपेत् जनं द्विष्टं वीरहीनां तथा स्त्रियम् ॥
 देवतातिथिसच्छास्त्रयज्ञसिद्धादिनिन्दकेः ।
 कृत्वा तु स्पर्शनालापं शुद्धेदकवलोकनात् ॥
 अवलोक्य तथोदक्यामन्त्यजान् पतितं शठम् ।
 विधर्मिस्तिकापखविवस्त्रान्धावसायिनः ॥
 मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररताश्च ये ।
 एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “यच्चापि कुर्वतो नात्मा जुगुप्सामेति पुत्रक ।
 तत् कर्तव्यमशङ्कनं यन्न गोप्यं महाजने ॥ * ॥
 भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।

“उपासते न ये पूर्वां द्विजाः सन्त्यां न पश्चि-
 माम् ।
 सर्वांस्तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मणि योज-
 येत् ॥
 दूरादावस्थान्मूर्ध्नं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिद्योत्सर्जनं भूप सदा कार्यं हितेधिष्या ॥
 उच्छिद्यो न स्पृशेच्छीर्षं सर्वे प्राणास्तदाश्रयाः ।
 केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत् ॥
 न पाणिभ्यासुभाभ्यान्तु कण्डूयाञ्जातु वै शिरः ॥”
 किञ्च ।
 “सुवासिनीं गुर्विणीश्च वृहं बालातुरौ तथा ।
 भोजयेत् संस्कृताग्नेन प्रथमं चरमं गृही ॥
 अघं स केवलं मुहुक्ते बह्वे गोवाहनादिके ।
 यो मुहुक्ते पाण्डवश्रेष्ठ प्रेक्षतामप्रदाय च ॥
 वर्जयेद्दधि शक्तुश्च राजौ धानाश्च वासरे ॥”
 किञ्च ।
 “सजश्च नावकर्षेत न वहिर्धारयीत च ।
 गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहकारिकाः ॥”
 कौर्मिं यासगौतायाम् ।
 “ढणं वा यदि वा श्राकं मूलं वा जलमेव वा ।
 परस्यापहरन् जन्तुर्नरकं प्रतिपद्यते ॥
 न राज्ञः प्रतिगच्छीयान्न शूद्रात् पतितादपि ।
 नान्यस्मादयाचकत्वश्च निन्दिताद्वर्ज्येद्बुधः ॥
 नित्यं याचनको न स्यात् पुनस्तत्रैव याचयेत् ।
 प्राणानपहरत्येष याचकस्तस्य दुर्मतिः ॥
 न देवद्रव्यहारी स्याद्विशेषेण द्विजोत्तमाः ।
 ब्रह्मस्वश्च नापहरेदापदपि कदाचन ॥
 न विषं विषमियाहुर्ब्रह्मस्वं विषमुच्यते ।
 देवस्वं वापि यत्नेन सदा परिहरेत्ततः ॥
 न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥
 प्रेह चेदृशो विप्रो गच्छेत् ब्रह्मवादिभिः ।
 देवदोहादगुरुदोहः कोटिकोटिगुणाधिकः ॥
 ज्ञानापवादो नास्तिक्वं तस्मात् कोटिगुणा-
 धिकम् ॥ * ॥
 किञ्च ।
 “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये पूर्वपश्चिमयोः शुभम् ।
 मुक्ता समुद्रयोर्द्वेषं नान्यत्र निवसेद्विजः ॥
 कृष्णो वा यत्र चरति मृगो नित्यं सभागतः ।
 पुण्याश्च विश्रुता नदास्तत्र वा निवसेद्विजः ॥
 अर्द्धक्रोशान्दीकूलं वर्जयेत्त्वा द्विजोत्तमाः ॥”
 किञ्च ।
 “अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।
 हारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः षड्भक्तिर्विभज्यते ॥
 परस्तेने चरन्तीं गां न चाचचीत कस्यचित् ।
 न सूर्यपरिवेशं वा नेन्द्रचापं न चाभिकम् ॥
 परस्ते कथयेद्विद्वान् प्राणिनं वा कथञ्चन ।
 तिथिं पक्षस्य न ज्ञयान्नचत्राणि विनिर्दिशेत् ॥
 न देवगुरुविप्राणां दीयमानन्तु वारयेत् ।
 निन्दयेद्यो गुरुन् देवान् वेदं वा सोपठेह्यम् ॥
 कल्पकोटिशतं सायं रौरवे पथ्यते नरः ।
 तूष्णीमासीत निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ॥

कर्णौ पिपाय गन्तव्यं न चैनमवलोकेयत् ।
वर्जयेद् वै रहस्यं परेषां गूह्येद्विषयः ॥
विवादं स्वजनैः साद्धं न कुर्याद्वै कदाचन ।
न पापं पापिनां ब्रूयादपापं वा द्विजोत्तमाः ॥
नेजेतोदन्तमादित्यं शशिनं वानिमित्ततः ।
नास्तं यान्तं न वारिष्यं नोपहृष्टं न मध्यगम् ॥
तिरोहितं वाससा वा न दृष्टान्तरगामिनम् ।
नमां स्त्रियं पुमांसं वा पुरीषं सूत्रमेव वा ॥
पतितयज्ञचाण्डालानुच्छिष्टान्नावलोकेयत् ।
न युक्तवन्मनाङ्गां वा नोन्मत्तं मत्तमेव वा ॥
सृष्टेर्भोजने पत्नीं नैनामीक्षेत मेहतीम् ।
सुवर्तीं चृम्भमाणां वा नासनस्यां यथासुखम् ॥
नोदके चात्मनो रूपं न कुलं श्वभ्रमेव वा ।
न शूद्राय मतिं दद्यात् क्ववरं पायसं दधि ॥
नोच्छिष्टं वा घृतमधु न च कृष्णाजिनं हविः ।
न कुर्यात् कस्यचित् पीडां तुतं शिष्यश्च ताड-
येत् ॥

नात्मानमवमन्येत दैव्यं यत्नेन वर्जयेत् ।
न च शिष्यान् सत् कुर्यान्नात्मानं शंसयेद्विषयः ॥
न नद्याश्च नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु न पर्वतम् ।
आवसेत्तेन नैवापि यस्त्यजेत् सहवासिनम् ॥
शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं न लेपयेत् ।
रोमाणि च रहस्यानि खानि खानि च न
सृष्टेत् ॥

न पानिपादवाङ्मनेत्रचापलानि समाश्रयेत् ।
नाभिहत्याञ्जलं पद्मां पाणिना न कदाचन ॥
न घातयेदिष्टिकाभिः फलानि न फलेन च ।
न स्निग्धभाषणं शिष्टेन कर्षेच्च पदासनम् ॥
नोत्सङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् गाश्च संवेष्टयेन्न हि ।
नाक्षेः क्रीडेन्न धावेत् स्त्रीभिर्वा न चाचरेत् ॥
न दन्तेन खलोमानि क्षिप्यात् सुप्तं न बोधयेत् ।
न बालातपमासेवेत् प्रेतधूमं विवर्जयेत् ॥
नैकः सुप्यात् शून्यगृहे स्वयं नोपानहौ वहेत् ।
नाकारणाद्वा निष्ठीवेन्न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥
न पादक्षालनं कुर्यात् पादेनैव कदाचन ।
नाम्नौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्विषयः ॥
नाभिप्रतारयेद्देवान् ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
न सृष्टेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रगोब्राह्मणा-
नलान् ॥

न चैवान्नं पदा वापि न देवप्रतिमां सृष्टेत् ।
नोत्तरेद्विषयं सवन्तीं नो यतिक्रमेत् ॥
चैथं वृत्तं नैव क्षिप्यान्नापसु स्त्रीवनसुतुष्टयेत् ।
न चाग्निं लङ्घयेद्द्विमान् नोपदध्यादधः कश्चित् ॥
न चैवं पादतः कुर्यात् तिलवडं निशि त्यजेत् ।
न कूपमवरोहेत् नाचक्षीताशुचिः कश्चित् ॥
अग्नीं न प्रक्षिपेदग्निं नाङ्गिः प्रशमयेत्तथा ।
सुहृन्मरणमार्तिं वा न स्वयं श्रावयेत् परान् ॥
अपण्यमथ पण्यं वा विक्रयं न प्रयोजयेत् ।
पुण्यस्थानोदकस्थाने सीमान्तं वा कृषेन्न तु ॥
न भिन्त्यात् पूर्वसमयं सत्योपेतं कदाचन ।
प्रस्पर्शं पशून् बालान् पक्षिणो न च
योधयेत् ॥

कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् विद्वान् न
वर्जयेत् ।
वह्निर्गन्धश्च कुदारप्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥
नैकश्चरेत् सभां विप्रः समवायश्च वर्जयेत् ।
न वीजयेद्वा वस्त्रेण न देवायतने स्वपेत् ।
नाग्निगोब्राह्मणादीनामन्तरेण व्रजेत् कश्चित् ।
नाक्रामेत् कामतश्चायां ब्राह्मणानां गवामपि ॥
खान्त्वा नाक्रामयेच्छायां पतितादौ नैरोगिभिः ।
वर्जयेन्मार्जनरीरेणुं वस्त्रस्नानघटोदकम् ॥
नाश्रीयात् पयसा तक्रं न वीजान्युपवीजयेत् ॥
विवत्सायाश्च गोक्षीरमौघं वा निर्दृश्य च ।
आविकं सन्निनीक्षीरमपेयं मसुरव्रीत् ॥
हन्तकारमथाग्रं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुध्येत परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुर्गाममात्रमग्रं तस्माच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणमिष्यते ॥
मार्कण्डेयः ।

“भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामयापि वा ।
अदत्त्वा तु न भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥” *
काशीखण्डे ।
“नैवोक्ततासनेऽश्रीयान्नाम्नौ वस्त्रशुचि क्षिपेत् ॥
आहं कृत्वा परश्राद्धे योऽश्रीयात् ज्ञानवर्जितः ।
दातुः श्राद्धफलं नास्ति भोक्ता कित्स्विवभुग्-
भवेत् ॥

नोत्पाटयेत्क्षोभनखं दृष्ट्वा न कदाचन ।
करजेः करजच्छेदं करेणैव विवर्जयेत् ॥
अपहारे न गन्तव्यं स्ववेश्मपरवेश्मनोः ।
उत्कोचदूतदेवार्थद्वयं दूरात् परित्यजेत् ॥
निष्ठीवनश्च श्रेष्ठार्थं गृहात् दूरे विनिःक्षिपेत् ॥
उद्धृत्य पञ्चस्तुपिष्ठान् स्नायात् परजलाशये ।
अबुद्धृत्य च तत्कर्तुरेनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥”
ब्राह्मे ।

“यस्तु पाणितले मुहूर्ते यस्तु फुत्कारसंयुतम् ।
प्रहृताङ्गुलिभिर्भुङ्क्ते तस्य गोमांसवच्च तत् ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“न्यूनाधिकस्तनी या गौर्याथवाभक्ष्यचारिणी ।
तथोर्ध्वं न होतव्यं न पातव्यं कदाचन ॥
अजा गावो महिष्यश्च यामेधमपि भक्षयेत् ।
हृद्ये कथे च तदुभं गोमयश्च विवर्जयेत् ॥
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठश्च प्रत्यक्षलवणान्तरा ।
शक्तिकाप्राशनश्चैव तुल्यं गोमांसभक्ष्यैः ॥”
अत्रापवादो मनुस्मृतौ ।

“सामुद्रं सैन्यवस्त्रेण लवणे परमादुषते ।
प्रत्यक्षे अपि ते ग्राह्ये निषेधस्त्वन्गोचरः ॥”
अत्रिस्तुतौ ।
“दिवा कपित्थच्छाया च निशायां दधिभो-
जनम् ।
कार्पासं दन्तकाष्ठश्च शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥”
विष्णुस्मृतौ च ।
“कपिलायाः पयः पीत्वा शूद्रस्तु नरकं व्रजेत् ।
ह्रीमश्रेष्ठं पिबेद्भिषो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥
परिहर्तुं पुनर्लैखं तच्छास्त्रोक्तमन्यथा ।

यदत्र लिखितं किञ्चित्तत् चन्तव्यं महात्मभिः ॥
आचाराश्चेष्टाः सन्ति परेषु बहुलाः सताम् ।
ते लोकप्राप्ततो ज्ञेया अपेक्षया यदि वैष्णवैः ॥
नित्यत्वमेवां माहात्म्यमप्यत्र लिखितात् पुरा ।
सदाचारस्य नित्यत्वात्माहात्म्याच्च सुसिद्धति ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे नित्यकृत्यसमापनो
नाम ११ विलासः ॥

वैष्णवी, स्त्री, (विष्णोरियम् । विष्णु + अण् ।
स्त्रियां ङीप् ।) विष्णुशक्तिः । यथा,—
“एषा त्रिशक्तिरुद्दिष्टा नयसिद्धान्तगामिनी ।
एषा श्रुता परा सृष्टिः सात्त्विकी ब्रह्मसंहिता ॥
एषेव कृष्णा तमसि रौद्री देवी प्रकीर्तिता ॥
अष्टादश यथा कोट्यो वैष्णव्या भेद उच्यते ।
या विष्णो राजसी शक्तिः पालिनी चैव
वैष्णवी ॥”

इति वाराहे त्रिशक्तिमाहात्म्यनामाध्यायः ॥
अपि च ।
“शुद्धचक्रगदाधारी विष्णुमाता तथारिहा ।
विष्णुरूपाथवा देवी वैष्णवी तेन गीयते ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

अपरश्च ।
“विष्णुभक्ता विष्णुरूपा विष्णोः शक्तिस्वरूपिणी ।
सृष्टौ च विष्णुना सृष्टा वैष्णवी तेन कीर्तिता ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥
दुर्गा । इति शुद्धरत्नावली ॥ गङ्गा । यथा,
पद्मपुराणम् ।
“विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥”
इत्यादि आङ्गिकाचारतत्त्वे स्नानार्थगङ्गावाहन-
मन्त्रः ॥ अन्यश्च ।
“विष्णुपादप्रसूतासि वैष्णवीनामधारिणी ।
सर्वत्र रक्ष मां नित्यं गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥”
इति गङ्गाकवचम् ॥

अपराजिता । इति शुद्धचन्द्रिका ॥ शतावरी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तुलसी । इति शुद्ध-
माला ॥
वैसारिणः, पुं, (विशेषेण सरतीति विसारी मत्स्यः
स एव । “विसारिणो मत्स्ये ॥” ५ । ४ । १६ ।
इति अण् ।) मत्स्यः । इत्यमरः ॥
वैसृचनं, स्त्री, (विशेषेण सृचयतीति विस्वचनम् ।
तदेव । स्वार्थे अण् ।) नार्थं पुरुषस्य स्त्रीवैश-
धारणम् । इति केचित् ॥

वैष्णव्यः, चि, (विशेषेण ज्ञीयते इति । वि + हृ +
ण्यत् । विहाय्य एव । स्वार्थे अण् ।) परि-
हासेन लालनीयः । श्यालसम्बन्धादि । इत्य-
ञ्जुनमिश्रः । यथा,—
“यथा बालेषु नारीषु वैष्णव्येषु तथैव च ।
सङ्गरेषु निपातेषु तथापदसनेषु च ।
अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज ॥”
इति महाभारते उद्योगपर्व ॥
वैष्वासिकः, पुं, (विहास + ठक् ।) विहासं
करोति यः । भङ्ग इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।

वासन्तिकः २ कैलिकिलः ३ विदूषकः ४
प्रहासी ५ प्रीतिदः ६। इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, नैषधे । १६ । ६४ ।
“दूराच्छक्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-
भानुस्तान्यहनरुहवनीकैलिवैहासिकोऽयम् ॥”)
वोटा, स्त्री, दासी । यथा,—
“पोटा वोटा च चेटी च दासी च कुट-
हारिका ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
वोडः, पुं, गुवाकः । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा-
धरे भूरिप्रयोगे च भोड इति पाठः ॥
वोडः, पुं, गोनससर्पः । वोडा इति भाषा । यथा ।
गोनासो मण्डली वोडः । इति भरतधृत-
विक्रमादित्यः ॥ मत्स्यविशेषः । इति मेदिनी ॥
वोड्डी, स्त्री, पणचतुर्थीशः । इति मेदिनी ॥ वुडि
इति भाषा ॥
वोड्यः, त्रि, वड्धातोस्त्यप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ।
वड्नीयः । वाह्यः । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥
(यथा, हरिवंशे । ७५ । ८८ ।
“वोड्या पुङ्गवेनेव धूःसदा रणमूर्ध्वनि ॥”
परिणेतयः । यथा, महाभारते । १२।४४।४५।
“न चैतेभ्यः प्रदातया न वोड्या तथाविधा ॥”)
वोडा, [ऋ] पुं, (वड्तीति । वड् + ढच् ।
“सहिवहोरोदवर्णस्य ।” ६ । ३ । ११२ । इति
अकारस्योकारः ।) भारिकः । (यथा, भाग-
वते । ५ । १० । २ ।
“विषमगतां स्वशिविकां रङ्गगण उपधायं
पुरुषानधिवहत आह हे वोडारः साध्वति-
क्रामत ॥”) मृदः । परिणेत । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ८ । २०४ ।
“अन्यां चेद्दर्शयित्वा वोडुः कन्या प्रदीयते ।
उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥”)
वुडतः । इति मेदिनी ॥ अनडान् । ऋषभः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, महाभारते ।
११ । २६ । ५ ।
“तपोऽर्थीयं ब्राह्मणी धत्ते गर्भं
गौर्वोडारं धावितारं तुरङ्गी ॥”
वड्मकर्त्तरि, त्रि । यथा, कुमारे । १ । १५ ।
“भागीरथीनिर्भरश्रीकराणां
वोडा सुहुः कम्पितदेवदारुः ॥”)
वोडुः, पुं, सुनिविशेषः । यथा,—
“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोडुः पञ्चशिक्षस्तथा ।
सर्वे ते तपिमायान् महत्तेनाम्बुना सदा ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥
वोण्टः, पुं, वृन्तम् । इति शब्दरत्नावली ॥ वोण्टा
इति भाषा ॥ किन्तु लिपिकरप्रमादपाठोऽयम् ।
यथा मूलग्रन्थे ।
“तथा वोण्ट इति स्थाते वृन्तं प्रसववन्धनम् ॥”
वोदः, त्रि, आर्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोदालः, पुं, (वोदः आर्द्रः सन् अलतीति । अल +
अच् ।) मत्स्यविशेषः । वीयालि इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । सहस्रदंष्ट्री २ पाठीनः ३ वहा-
लकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
वोरकः, पुं, लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरटः, पुं, कुन्दपुष्पम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वोरपट्टी, स्त्री, मन्दुरा । इति शब्दमाला ॥ मादुर
इति भाषा ॥
वोरवः, पुं, धान्यविशेषः । वीरो इति भाषा ।
अस्य गुणाः ।
“वोरवस्तु बुधैः प्रोक्तस्त्रिदोषस्य प्रकोपणः ।
मधुरश्चास्वपाकश्च ब्रीहिः पित्तकरो गुरुः ॥”
इति राजवल्लभः ॥
वोरखानः, पुं, पाटलवर्णान्धः । इति हेमचन्द्रः ॥
वोलं, स्त्री, (वोलयति प्रायशो निमग्नं भवतीति ।
वुल + अच् । यदा वा गतौ पिञ्जादित्वात् ऊलच् ।)
खनामस्यातवणिगद्रथम् । तत्पर्यायः । रक्ता-
पहम् २ सुण्डम् ३ सुरसम् ४ पिङ्गकम् ५ विषम् ६
निर्लोहम् ७ वर्द्धरम् ८ पिङ्गम् ९ सौरभम् १०
रक्तगन्धकम् ११ रसगन्धम् १२ महागन्धम् १३
विषम् १४ शुभगन्धम् १५ विषगन्धम् १६
गन्धरसम् १७ ब्रह्मरिः १८ । अस्य गुणाः ।
“वोलश्च कटु तिक्तोष्णं कषायं रक्तदोषघ्नम् ।
कफपित्तामयान् हन्ति प्रदरादिरुजापहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पर्यायगुणाः ।
“वोलं गन्धरसः प्राणपिङ्गगोपरसाः समाः ।
वोलं रक्तहरं शीतं मेघं दीपनपाचनम् ॥
मधुरं कटु तिक्तश्च ग्रहं खेदत्रिदोषेजित् ।
ज्वरापस्मारकुष्ठघ्नं गर्भाशयविशुद्धकत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
वोलः, पुं, (वातीति । वा + ऊलच् ।) रसगन्धः ।
इत्यमरः ॥
वोलकः, पुं, लेखकः । इति शब्दरत्नावली ॥
वोलाहः, पुं, अश्वविशेषः । यथा,—
“वोलाहस्त्वयमेव स्यात् पाण्डुकेश्वरबालधिः ।”
इति हेमचन्द्रः ॥
वोहियं, स्त्री, यानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
जाहाज इति भाषा ॥
वौ(वौ)हं, स्त्री, (वुहेन कृतम् । वुह + अण् ।) वुह-
कृतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्रकारैः
खण्डितं अतएवाग्राह्यम् । जिनधर्मः । यथा,
“ततो वुहस्यतिः प्रक्रमकरोद्बलदर्पितम् ।
ग्रहशान्तिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गलाय मोहयामास राजपुत्रान् वुहस्यतिः ।
जिनधर्मं समाख्याय वेदवाह्यं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिभ्रष्टाश्चकार धिषण्याधिपः ।
वेदवाह्यान् परित्राय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वज्रेण सर्वधर्मेन बहिष्कृतान् ॥”
इति मात्स्ये सोमवंशावलीकीर्तनं नाम २४ अः ॥
वुहसम्बन्धिनि, त्रि ॥
वौषट्, थ, (उह्यतेऽनेन हविरिति । वड् + वाहुल-
कात् वौषट् ।) देवहविर्दानमन्त्रः । तत्पर्यायः ।
खाहा २ औषट् ३ वषट् ४ खधा ५ । इत्य-

मरः ॥ एते पञ्च शब्दा देवहविर्दाने वड्-
सुखाहुतौ वर्तन्ते । देवाय हविषो दानं देव-
हविर्दानम् । तत्र देवा इन्द्रादयः अत्र पितरो
देवता इति स्मृतेस्तपि देवा हविर्दान इत्यनेन
एते मन्त्रा इति सूचितम् । अमन्त्रत्वे खाहायेव
हविर्भुजमिति रघुः । खाहाययं मन्त्रभेदे
स्त्रियां खाहाभियोषितोति कोषान्तरम् । खाहा
इत्यादि । औषट् तालयादि मृद्वन्यमध्यम् ।
वौषट् वषट् इव मृद्वन्यमध्यम् । खधा इत्यादि ।
इन्द्राय खाहा । इत्यादिप्रयोगः । इति भरतः ॥
यंशकः, पुं, (विगतोऽंशो विभागो यस्य ।
ह्रिदादिना प्रायो विभागानहन्त्वादस्य तथा-
त्वम् ।) पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यंसकः, पुं, (वि + अंस + खल् ।) धूर्तः । इति
हेमचन्द्रः ॥
यंसितः, त्रि, (वि + अंस + क्तः ।) प्रतारितः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्तः, त्रि, (वि + अङ्गु याप्ता + क्तः ।) प्राक्तः ।
इत्यमरः ॥ स्फुटः । इति मेदिनी ॥ (यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १ ।
“विभावेनानुभावेन यक्तः सञ्चारिणा तथा ।
रसनामेति रत्यादिः स्थायीभावः सचेतसाम् ॥”)
पुं, विष्णुः । यथा,—
“यक्तो वायुरधोक्षजः ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
यक्तदृष्टार्थः, पुं, (यक्तं स्फुटं यथा स्यात् तथा
दृष्टोऽर्थो येन ।) साक्षी । तत्पर्यायः । प्रत्यक्षी
२ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यक्तरूपः, पुं, (यक्तं रूपं यस्य ।) विष्णुः । यथा,
“अदृश्यो यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित् ।”
इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
यक्तरूपयुक्ते, त्रि ॥
यक्तिः, स्त्री, (यज्यतेऽनयेति । वि + अङ्गु +
क्तिन् ।) पृथगात्मिका । इत्यमरः ॥ जनः । इति
हेमचन्द्रः ॥ यक्षता च ॥ (यथा, रघुः । ११।१०।
“तं सन्नः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेनः संलक्ष्यतेऽहम्नौ विपुलिः श्यामिकापि
वा ॥”
भूतमात्रम् । यथा, गीतायाम् । ८ । १८ ।
“अयक्तादयक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ॥”
“यक्तयश्चराचराणि भूतानि ।” इति तट्टी-
कायां खामी ॥ न्यायशास्त्रोक्तस्तत्त्वार्थः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । २ । २५ ।
“सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्थानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”)
यग्रः, त्रि, (विरुद्धं अगतीति । अग + ऋच्-
न्नेति साधुः ।) यासक्तः । (यथा, महा-
निर्वाणतन्त्रे । ३ । १२४ ।
“लुब्धा धनार्जने ययाः सदा चक्षुलमानसाः ॥”)
याकुलः । इत्यमरः ॥ (यथा, कुमारे । ७।२।
“वैवाहिकैः कौतुकसंविधानै-
र्गृहे गृहे अग्रपुरस्त्रिवर्गम् ॥”

यजनं

ससम्भमः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भाग-
वते । ३ । १६ । ५ ।

“तं यज्यचक्रं दितिजाधमेन
स्वपार्धदमुखेन विसर्जमानम् ॥”

पुं, विष्णुः । यथा,—

“प्रगृह्यो नियम्यो यगो नैकशब्दो गदाग्रजः ।”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

यज्ञः, पुं, (विकृतानि अङ्गानि यस्य ।) भेकः ।

इति मेदिनी ॥ (विकृतानि अङ्गानि यस्मात् ।)

सुखरोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्रोधायासपकुपितो वायुः पित्तं संधृतः ।

सुखमागम्य सहसा मण्डलं विस्मृत्यतः ।

नीरुजं तनुकं श्यावं मुखे यज्ञं समादिशेत् ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा ।

“वटाङ्कुरा मस्तराश्च प्रलेपाद्वाङ्गनाशनः ।

यज्ञे मञ्जिष्ठया लेपः प्रशस्तो मधुयुक्तया ॥

अथवा लेपनं शस्तं शशस्य रुधिरं च ।

जातीफलस्य लेपस्तु हरेद्वाङ्गं नीलिकाम् ॥

वटस्य पाण्डुपत्राणि मालती रक्तचन्दनम् ।

कुष्ठं कालीयकं लोभं अभिलेपं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(त्रि, विगतं अङ्गं यस्य ।) हीनाङ्गः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । २० ।

“यद्येनमपि मातस्त्वं मामिवाण्डविभेदनात् ।

न करिष्यस्यनङ्गं वा यज्ञं वापि यशस्विनम् ॥”)

यज्ञः, त्रि, यज्ञनया बोध्योऽर्थः । यथा,—

“वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः ।

यज्ञो यज्ञनया ताः स्युस्तिष्ठः शब्दस्य शक्तयः ॥”

इति साहित्यदर्पणे २ परिच्छेदः ॥

यज, शि याजे । सम्बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-सेट् ।) याजश्चलः ।

श, विचति सतं खलः । क्लयति इत्यर्थः ।

अविचीत् विव्याच । इति दुर्गादासः ॥

यजः, पुं, (यजत्यनेनेति । वि + यज + “गोचर-
स चरेति ।” ३ । ३ । ११६ । इति घञ् । निपा-
तनादजेवैवञ्चपोरिति वीभावो न भवति ।)

यजनम् । विपूर्वाजधातोरल्प्रत्ययेन निष्पन्न-
मिदम् ॥

यजनं, क्ली, (यजत्यनेनेति । वि + यज + ल्युट् ।

“वा यौ ।” २ । ४ । ५७ । इति पक्षे वीभावो नास्ति ।)

तालवृत्तकम् । इत्यमरः ॥ पाखा इति भाषा ॥

(यथा, ऋतुसंहारे । १ । ८ ।

“सचन्दनामुयजनोद्भवानिलैः

सह्ययष्टिस्तनमखलार्पणैः ।

सवस्त्रक्रीकाकलिगीतनिश्चनैः

प्रबुध्यते सुप्त इवादा मन्त्रयः ॥”)

अस्य सामान्यगुणः । सूच्यदाहृत्वाधर्म-
अमनाश्रित्वम् ॥ तालयजनगुणः । त्रिदोषशम-
नत्वम् । लघुत्वञ्च । वंशयजनगुणः । रूच-
त्वम् । उष्णत्वम् । वायुपित्तकारित्वञ्च । वेज-
वस्त्रमयूरपुच्छयजनगुणः । त्रिदोषनाश्रित्वम् ॥

यज्ञना

बालयजनगुणः । तेजस्करत्वम् । मच्चिकादि-
निवारकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

यज्ञकः, पुं, (यनक्तीति । वि + अनृज + क्त्वं ।)

अभिनयः । इत्यमरः ॥ हे हृत्तक्रोधादि-

भावाभियज्ञके । यनक्तीति यज्ञकः । अनृज

घ णि गति मन्त्रणे णकः । आङ्गिकसात्त्विक-

वाचिकाहार्यभेदात् वाङ्मकस्तुर्विधः । अभि-

मुखं नीयते अर्थोऽनेन इति अभिनयः । नी ज

प्रापये अनृ । हस्तादिभिः शस्त्रघातादिस्वचन-

मभिनयः । घटाद्याकारस्वचकं करादिसंस्थान-

मभिनयः इत्यन्वेषि । इति भरतः ॥ वाङ्मनया

प्रतिपादकः । (यथा, साहित्यदर्पणे । २ । ३१ ।

“अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।

शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको वाङ्मकस्तथा ॥”

प्रकाशके, त्रि । यथा, मनुः । २ । ६८ ।

“उत्पत्तिवाङ्मकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥”)

यज्ञनं, क्ली, (यज्यते मन्त्र्यते अन्नादि संयोज्यते-
नेनेति । वि + यज्ज + ल्युट् ।) अन्नोपकरणम् ।

तत्तु रूपशकादि । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्प-

थ्यायः । तेमनम् २ निष्ठानम् ३ । इत्यमरः ॥

तेमः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

८ । ६७ । २ ।

“आनो भर यज्ञनं गामन्मभ्यञ्जनम् ॥”)

अस्य गुणाः ।

“यज्ञनं शाकमस्याखं हृद्यं वृष्यञ्च पुष्टिदम् ।

द्रव्येण येन येनेह यज्ञनं मनुस्यमांसयोः ।

तस्य तस्य तयोश्चैतद्गुणदोषैर्विभावयेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

यज्ञनविशेषगुणाः तत्तच्छब्दे द्रव्याः ॥ * ॥

चिह्नम् । (यज्ञना । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ५६ ।

“अवाच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये वङ्मनरूपेण ॥”)

शस्त्रम् । (यथा, महाभारते । १ । १५८ । ३४ ।

“कुत एव परित्यक्तं सुतं शच्याम्यहं स्वयम् ।

बालमप्राप्तवयसमजातयज्ञनाकृतिम् ॥”)

अवयवः । दिनम् । इति मेदिनी ॥ स्त्रीपुंसयो-

रशुद्धदेशः । स तु उपस्थः । अर्द्धमात्रकम् ।

स तु ककारादिचकारान्तवर्णः । इति धरणिः ।

(यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ६४० ।

“सत्यर्थे पृथगर्थ्यायाः स्वरयज्ञनसंज्ञतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥”)

यज्ञना, क्ली, (वि + यज्ज + णिच् + युच् । टाप् ।)

शब्दस्य वृत्तिविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“विरतास्त्रिधादासु यथार्थो बोध्यतेऽपरः ।

सा वृत्तिर्यज्ञना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च ॥”

शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य चापाराभाव इति

नयेनाभिधा लक्षणा तात्पर्याख्यासु तिसृषु

वृत्तिषु खं स्वमर्थं बोधयित्वा उपचीणासु

यथान्योऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृति-

प्रत्ययादेश्च वृत्तिर्यज्ञन-ध्वनन-गनन-प्रत्यायना-

दिशपदेशविधया यज्ञना नाम । तत्र ।

“अभिधालक्षणाश्रुता शब्दस्य यज्ञना द्विधा ॥”

अभिधाश्रुतामाह ।

यज्ञना

“अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगादौर्नियन्ति ।

एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्नयज्ञना साभिधाश्रया ॥”

आदिशब्दादिप्रयोगादयः । उक्तं हि ।

“संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यौ देशः कालो यक्तिः खरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्तुतिहेतवः ॥”

इति ॥

सशब्दचक्रो हरिरित्यत्र शब्दचक्रसंयोगेन हरि-

शब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते । अशब्दचक्रो हरिरिति

तद्वियोगेन तमेव । भीमार्जुनाविति अर्जुनः

पार्थः । कर्णाज्जुनाविति कर्णः सूतपुत्रः । स्याणुं

वन्दे भवच्छेदे इति स्याणुः शिवः । सर्वं

जानाति देव इति देवो भवान् । कुपितो मकर-

ध्वजः इति मकरध्वजः कामः । देवः पुरारि-

रिति पुरारिः शिवः । मधुना मत्तः पिक इति

मधुर्वसन्तः । पातु वो दयितासुखमिति सुखं

सांसुखम् । विभाति गगने चन्द्रः इति चन्द्रः

शशी । निशि चित्रभानुरिति चित्रभानुर्वह्निः ।

भाति रथाङ्गमिति ननुसकयत्वा रथाङ्गं चक्रम् ।

खरस्तु वेद एव विशेषप्रतीतिक्रम काय इति

तस्य विषये नोदाहृतम् । इदञ्च केऽप्यसहमाना

आहुः खरोऽपि काकादिरूपः काये विशेष-

प्रतीतिक्रमेण । उदात्तादिरूपोऽपि मुनेः

पाठोक्तदिशा शृङ्गारादिरसविशेषप्रतीतिक्रमे-

वेति । एतद्विषये उदाहरणमुचितमेव इति

तत्र तथाहि खराः काकादय उदात्तादयो वा

वाङ्मनरूपमेव विशेषं प्रयाययन्ति न खलु प्रकृ-

तोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियन्त्ररूपं विशे-

षम् । किञ्च यदि यत्र कचिदनेकार्थशब्दानां

प्रकरणादिनियमाभावादनियन्त्रितयोरप्यर्थयो-

रनुरूपस्वरवर्णनैकत्र नियमनं वाच्यं तदा

तथाविधस्थले श्लेषानङ्गीकारप्रसङ्गः न च तथा

अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे काव्यमार्गे

खरो न गण्यते इति च नय इत्यलमुपजीवानां

मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेण । आदि-

शब्दादेतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिचेष्टा-

दिभिः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वम् ।

एवमेकस्मिन्नर्थेऽभिधया नियन्त्रिते या शब्द-

स्यान्यार्थबुद्धिहेतुः शक्तिः सा अभिधाश्रुता

वाङ्मना । यथा मम तातपादानां महापात्र-

चतुर्दशभाषावारविलासिनीभुजङ्गमहाकवी-

श्वरश्रीचन्द्रशेखरसान्विविग्रहिकाणाम् ।

“दुर्गालङ्कितविग्रहो मनसिजं संमौलयस्तेजसा

प्रोदनाजकलो गृहीतगरिमा विश्वगृतो

भोगिभिः ।

नचनेशकृतेक्षयो गिरिगुरौ गाढां रुचिं

धारयन् ।

गामाक्रम्य विभूतिभूषिततनूराज्युमावल्लभः ॥”

अत्र प्रकरणेनाभिधया उमावल्लभशब्दस्य

उमानाम्नी महादेवी तद्वल्लभभातुदेवपति-

रूपेऽर्थे नियन्त्रिते यज्ञनयेव गौरीवल्लभरूपो-

२थो बोध्यते । एवमन्यत् ॥ * ॥ लक्षणाश्रया-
माह ।

“लक्षणाश्रयते यस्य कृते तत् प्रयोजनम् ।
यथा प्रत्यायते सा स्याद्व्यञ्जना लक्षणाश्रया ॥”
गङ्गायां घोष इत्यादौ जलमयादर्थबोधनादभि-
धायी विरतायां तटाद्यर्थबोधनाच्च लक्षणायां
विरतायां यथा शीतत्वपावनत्वाद्यतिशयादि-
बोध्यते सा लक्षणाश्रया व्यञ्जना ॥ * ॥ एवं
शब्दो व्यञ्जनासङ्गा अर्थो व्यञ्जनामाह ।
“वक्तृबोद्धव्याक्यानामन्यसन्निधिविधायोः ।
प्रस्तावकालदेशानां काकोष्ठेष्टादिकस्य च ।
वैशिष्ट्यादन्यमर्थं वा बोधयेत् सार्थसम्भवा ॥”
व्यञ्जना इति संबध्यते । तत्र वक्तृवाक्यप्रस्ताव-
देशकालवैशिष्ट्ये यथा मम ।

“कालो मधुः कुपित एष च पुष्पधन्वा
धीरा वदन्ति रतिखेदहराः समीराः ।
केलीवनीयमपि वज्रुलकुञ्जमञ्जु-
दूरे पतिः कथय किं करणीयमय ॥”
अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकासकल्पा-
प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कथाचित् द्योत्यते ॥ * ॥
बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा,—
“निःशेषयुतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडा-
गमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्या-
न्तिकम् ॥”

अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणाया
लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्याजं प्रतिपाद्य दूती-
वैशिष्ट्यादबोध्यते ॥ * ॥ अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये
यथा,—
“उअ निचल गिप्फन्दाभिसिनी पत्तम्भि रेहद
बलाया ।
णिम्मल मरगअ भाअण परिट्ठिआ संख
सुत्तिव ॥”

अत्र बलाकाया निष्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य
देशस्य विचनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति
कथापि सन्निहितप्रच्छन्नकासकं प्रत्युच्यते ।
अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपयज्ञार्थवैशिष्ट्यां प्रयो-
जनम् ।

“भिन्नकण्ठनिर्धारेः काङ्कुरित्यभिधीयते ॥”
इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदा आकारादिभ्यो
ज्ञातयाः ॥ * ॥ एतद्वैशिष्ट्ये यथा,—
“गुरुपरतन्त्रतया वत
दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते
नेत्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ ॥”

अत्र नेत्यतीत्यपि तर्हि एष्यत्येव इति काका
अच्यते ॥ * ॥ चेष्टावैशिष्ट्ये यथा,—
“सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया ।
हसन्नेत्रापि ताकूतं लीलापद्मं निमीलितम् ॥”
अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादि-

चेष्टया कथाचित् द्योत्यते । एवं वक्तादीनां
यत्तत्तमस्तानां वैशिष्ट्ये बोध्यम् ॥ * ॥
“त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता ॥”
अर्थानां वाच्यलक्ष्ययङ्गात्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा
अप्यनन्तरोक्ता व्यञ्जनाविधाः । तत्र वाचा-
र्थस्य व्यञ्जना यथा । कालो मधुरित्यादि ॥
लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषयुतचन्दनमित्यादि ॥
व्यञ्ज्यार्थस्य यथा । उअ निचल इत्यादि ॥ * ॥
प्रकृतिप्रत्ययादिव्यञ्जनान्तु प्रपञ्चयिष्यते ।
“शब्दबोध्यो अनन्तर्यः शब्दोऽप्यर्थान्तराश्रया ।
एकस्य व्यञ्जकत्व तदन्यस्य सहकारिता ॥”
यतः शब्दो व्यञ्जकत्वेऽर्थान्तरमपेक्षते । अर्थो-
ऽपि शब्दं तदेकस्य व्यञ्जकत्वेऽन्यस्य सहकारि-
त्वमवश्यमङ्गीकरणीयम् ।
“अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधो मतः ।
शब्दोऽपि वाचकस्तद्वल्लक्षको व्यञ्जकस्तथा ॥”
अभिधोपाधिको वाचकः । लक्षणापाधिको
लनकः । व्यञ्जोपाधिको व्यञ्जकः । किञ्च ।
“तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने ।
तात्पर्यार्थं तदर्थं वाक्यं तद्वोधकं परे ॥”
अभिधाया एकैकपदार्थबोधनविरमात् वाक्यार्थ-
रूपस्य पदान्वयस्य बोधिका तात्पर्या नाम
वृत्तिस्तदर्थस्य तात्पर्यार्थस्तद्वोधकस्य वाक्यमित्य-
भिहितान्वयवादिनां मतम् । इति साहित्यदर्पणे
वाक्यस्वरूपनिरूपणो नाम द्वितीयः परि-
च्छेदः ॥

यङ्मकः, पुं, एरळः । इत्यमरः ॥
यतिकरः, पुं, (वि + अति + कृ + अच् ।) यसनम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । ७४ । ८६ ।
“यस्मिन् यतिकरे वृत्ते शृणुतामेव ते गतः ॥”)
यतिषङ्गः । इति मेदिनी ॥ (विनाशः । यथा,
भागवते । १ । ७ । ३२ ।
“प्रजोपद्रवमालस्य लोकयतिकरश्च तम् ।
मतश्च वासुदेवस्य संजहारान्नुनो हयम् ॥”
मिश्रणम् । यथा, माघे । ४ । ५३ ।
“अन्योन्ययतिकरचारुभिर्विचित्रै-
रचस्यन्नवमणिजन्मभिर्मयूखैः ॥”)

यतिक्रमः, पुं, (वि + अति + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । यथा,—
“सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता गृहीता च उदङ्मुखः ।
एष एव विधिर्दाने विवाहे च यतिक्रमः ॥”
इत्युदाहृतत्वम् ॥

यतिरिक्तः, चि, यतिरेकविशिष्टः । भिन्नः । वि-
अति-पूर्वरिचधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
(अधिकः । यथा, कातन्त्रचतुष्टयस्य प्रथमा-
विभक्तिर्निज्ञार्थवचने इत्यस्य पञ्जी । “विशेष-
णातिरिक्तोऽधिको यतिरिक्तः ॥”)

यतिरेकः, पुं, (वि + अति + रिच + घञ् ।) विना ।
अभावः । यथा । यदातिरेकज्ञानं यदुत्पत्ति-
प्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यम् । इति परा-
मर्शशब्दः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ३६ ।
१६६ ।

“न पतियतिरेकेण सुस्त्रीणामपरा गतिः ॥”)
अलङ्कारविशेषः । यथा,—
“यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।
शैला इवोन्नताः सन्तु किन्तु प्रकृतिकोमलाः ॥”
इति चन्द्रालोकः ॥

यतिषङ्गः, पुं, (वि + अति + षङ्ग + घञ् ।) पर-
स्परमेलनम् । (यथा, महाभारते । १२ । १०३ । ५ ।
“सेनयोर्धृतिषङ्गेण जयः साधारणोऽभवत् ॥”
विनिमयः । यथा, भागवते । ५ । १३ । १३ ।
“अन्योन्यवित्तयतिषङ्गवृद्ध-
वैराग्यबन्धो विहरन् मिथश्च ॥”)

यतिहारः, पुं, (वि + अति + हृ + घञ् ।) विनि-
मयः । यथा,—
“परिदानं विनिमयो नैमेयः परिवर्त्तनम् ।
यतिहारः परावर्त्तो वैमेयो विमयोऽपि च ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १२ । ६२ ।
“विक्रम-यतिहारेण सामान्याभूद्वयोरपि ।
जयश्रीरन्तरावेदिर्मत्तवारण्योरिव ॥”)
यतीतः, चि, (वि + अति + इ + क्तः ।) यतीतः ।

गतः । यथा,—
“अर्द्धरात्रे यतीते तु संक्रान्तिर्यदहर्भवेत् ।
पूर्वे व्रतादिर्कं कुर्युः परेद्युः स्नानदानयोः ॥
इति तिथितत्त्वे भीमपराक्रमीयम् ॥
यतीपातः, पुं, (वि + अति + पत + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति उप-
सर्गस्य दीर्घः ।) महोत्पातः । अपयानम् ।
इति मेदिनी ॥ विश्वस्मादिसप्तविंशतियोगान्त-
र्गतसप्तदशयोगः । तत्र सर्वकर्मवर्जनं यथा,—
“निरंशं दिवसं विष्टं यतीपातश्च वैष्टितम् ।
केन्द्रं वापि शुभैर्होत्रं पापाहमपि वर्जयेत् ॥
परिघस्य त्यजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ।
गण्डयावातयोः षट् च नव चर्षणवञ्चयोः ।
वैष्टितयतिपातो च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥” * ॥
अस्य प्रतिप्रसवमाह भीमपराक्रमे ।
“न विश्वस्मो नवा गण्डो न यतीपातवष्टी ।
चन्द्रताराबले प्राप्ते दोषा गच्छन्त्यसंख्वाः ॥
नवम्यङ्गारको विष्टः शनैश्चरदिनं तथा ।
यतीपातो न दूष्येद्यस्याको दक्षिणे स्थितः ॥
यदि विष्टियतीपातो दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
हृत्यतश्चतस्रयोगेन भास्करेण तमो यथा ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।
“कठोरवाक्यः पिपुनस्वभावो
गदातुरो मातृहृत्तो मनुष्यः ।
परस्य कार्ये कृतपक्षपातो
यस्य प्रसूतो यतिपातयोगः ॥”
इति कीर्त्तनीप्रदीपः ॥

पारिभाषिकयोगविशेषः । यथा, वृहत्समुद्रः ।
“श्रवणाश्विनिष्ठाङ्गानागदैवतमस्तके ।
यद्यमा श्विवारेण यतीपातः स उच्यते ॥”
तत्र गङ्गास्नानफलं यथा । ब्रह्माण्डे ।

अथितः

अभिचा

अभिचा

“संक्रान्तिषु अतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूत्रयोः ।
पुष्पे स्वात्वा तु जाद्व्यां कुलकोटीः समुदरेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(यथा च भागवते । ४ । १२ । ४८ ।
“दिनक्षये अतीपाते संक्रमेऽर्कदिनेऽपि वा ।
आवयेत् अद्धानानां तीर्थपादप्रियाश्रयः ॥”)
अतीहारः, पुं, (वि + अति + हृ + घञ् । “उप-
सर्गस्य घञीति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परीवर्तः । इति जटाधरः ॥ परस्पर-
मेकजातीयक्रियाकरणम् । यथा, केशाकेशि ।
दण्डादण्डि । इत्यादि । इति आकरणम् ॥
अत्ययः, पुं, (वात्ययनमिति । वि + अति + इ +
“एरच्” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) अतिक्रमः । तत्-
पर्यायः । अत्यासः २ विपर्यासः ३ विपर्ययः ४ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते । ७ । १० । ४४ ।
“परावरेषां स्थानानां कालेन अत्ययो महान् ॥”)
अत्यासः, पुं, (अत्यसनमिति । वि + अति +
अस + घञ् ।) विपर्ययः । इत्यमरः ॥ (यथा,
हरिवंशे । २७ । २६ ।
“मात्रासि वसिता भद्रे ! चरुयत्यासहेतुना ।
भविष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्मातिदारुणः ॥”)
अथ, ष म ड डुःखे । चाले । भये । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) दुःखं
दुःखानुभवः । चालः कम्पनम् । घ, यथा । म,
अथयति । ड, अथते लोकः दुःखमनुभवति ।
कम्पते विभेति वेत्यर्थः । केचित्तु दुःखमयचलन-
योरिति पठित्वा भये चलनं भयचलनमित्याहुः ।
दुःखमयचलने इति पठित्वा दुःखमययोश्चलन-
सुत्पादनमिति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥
अथकः, त्रि, (अथयति पीडयतीति । वाथ +
णिच् + खल् ।) वाथाकारी । यथा,—
“अवुत्थानं वाथकस्तु स्यान्मर्मसृगरुन्दः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥
(यथा, किराते । २ । ४ ।
“परिणामसुखे गरीयसि
अथकेऽस्मिन् वचसि क्षतौजसाम् ।
अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरक्षणीयसि दृश्यते गुणः ॥”)
अथा, स्त्री, (अथ + अङ् । टाप् ।) दुःखम् ।
इत्यमरः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
“खेहं दयां तथा सौख्यं यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकानां सुखतो नास्ति मे यथा ॥”)
अथितः, त्रि, (अथ + क्तः ।) पीडितः । (यथा,
अनुसंहारे । ६ । १६ ।
“कान्ताननद्युतिसुषामचिरोत्तमानां
शोभां परां कुरुवकदममञ्जरीणाम् ।
दृष्ट्वा प्रिये हि पथिकस्य भवेन्न कस्य
कन्दर्पवाणनिकरैर्यथितं हि चेतः ॥”)
दुःखितः । यथा,—
“ततः प्रथयितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वहितः कन्यकागारं प्राप्नोऽद्राक्षीत् यदूहहम् ॥”
इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

अथ, औ य ताड् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-अनिट् ।) य, विध्यति शत्रुं शूरः ।
औ, अवगासीत् । कश्चित्तु दिभूतस्थानिकारी-
भूतयकारस्य वाधेर्वकारो वर्गः अन्यत्र तु दन्त्य
इति मन्वानः सनि विवाह्यतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥
वाधः, पुं, (वाधनमिति । वाध ताड् + “वाधजपो-
रनुपसर्गे” ३ । ३ । ६१ । इत्यप् ।) वेधः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ३ ।
“सिरावाधो धमनीनां गर्भिण्या व्याकृति-
स्तथा ॥”)
वाध्यः, पुं, (यथाय दितः । अघ + यत् ।) धनु-
गुणः । यथा,—
“वाध्यस्तु प्रतिकायः स्यात्स्त्रीवाच्या भारवं
गुणः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वाध्यः, पुं, (विरुद्धो अध्वा । प्रादिसमासः ।
उपसर्गादध्वनः । इत्यच् ।) कुलितपथः । तत्-
पर्यायः । दुरध्वः २ विपथः ३ कदध्वा ४
कापथः ५ । इत्यमरः ॥ कुपथः ६ असत्यथः ७
कुलिसवर्तम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ७० । २३ ।
“तूर्णं प्रत्यायनस्ते तान् कामं वाध्यगतानपि ॥”)
वाप, क क्षये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ॥ क,
व्यापयति । इति दुर्गादासः ॥
वापदेशः, पुं, (वि + अप + दिश + घञ् ।) कपटः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ ।
१५५ ।
“कापि कुन्तलसंवागनसंयमवापदेशतः ।
बाहुभूलं स्तनौ नाभिपङ्कजं दर्शयेत् स्फुटम् ॥”)
नाम । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वाक्यविशेषः ।
यथा,—
“वाजेनात्माभिलाषोक्तिर्वापदेश इतीर्यते ॥”
इत्युक्त्वा नीलमणिः ॥
वापाकृतिः, स्त्री, अपद्धवः । अस्त्रीकारः । वि-
अप-आङ् पूर्वकधातोः क्तिप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
वाभिचारः, पुं, (वि + अभि + चर + घञ् ।)
कदाचारः । भ्रष्टाचारः । यथा,—
“वाभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति
निन्द्यताम् ।
व्रगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगे च पीडते ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥
दोषविशेषः । तस्य लक्षणम् । साध्यतावच्छेद
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तत्वं हि
वाभिचारः । इति वाधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावचिन्तामणिः ॥ स त्रिविधः । साधारणः १
असाधारणः २ अनुपसंहारी ३ । तत्र विपक्ष-
वृत्तित्वं साधारणत्वम् । सर्वसपक्षवावृत्तत्व-
मसाधारणत्वम् । वाग्नियहातुल्लेकधर्म्युप-
संहाराभावो यत्र सत्त्वैवभिमतोऽनुपसंहार्यः ।
इति सवाभिचारचिन्तामणिः ॥

वाभिचारिणी, स्त्री, (वाभिचरति या । वि +
अभि + चर + णिनिः । डीप् ।) परपुरुष-
गामिनी । यथा,—
“हृताधिकारां मलिनां पिङ्गमात्रोपसेविनीम् ।
परिभूतामधःश्रयां वासयेद्वाभिचारिणीम् ॥
सोमः शौचं ददौ तासां गन्धर्वश्च शुभां गिरम् ।
पावकः सर्वभक्षित्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥”
इति याज्ञवल्के । १ । ७०-७१ ॥
इति तु स्त्रीसामान्यविषयम् ।
“वाभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
गर्भभर्तृवधे तासां तथा महति पातके ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥
तस्याः परित्यागादि यथा । हारीतः । गर्भिणी-
मधोवर्गगां शिष्यसुतगामिनीं पापवासनान्तं
धनधान्यचयकरीं वर्णयेत् । यमः ।
“सच्छन्दगा हि या नारी तस्याख्यागो
विधीयते ।
न चेव स्त्रीवधः कार्यो न चेवाङ्गवियोजनम् ॥”
बृहस्पतिः ।
“ह्रीनवर्णोपसृक्ता या त्याग्या वध्यापि वा
भवेत् ॥”
विशेषयति मिताचरायां स्मृतिः ।
“ब्राह्मणक्षत्रियविशां भार्याः शूद्रेण सङ्गताः ।
अप्रजास्ता विशुद्धान्ति प्रायश्चित्तेन नेतराः ॥”
एतत् बलात्कारविषयम् । इत्युदाहृतत्त्वम् ॥ * ॥
तस्याः पुण्यकर्माणि निष्कलानि धनानधि-
कारित्वञ्च यथा । हरिवंशीयपुण्यकत्रतो-
पाख्याने ।
“दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्वति ।
निष्कलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथा शुभे ॥”
बृहन्मनुः ।
“अपुत्रा शयनं भर्तुः पालयन्ती व्रते स्थिता ।
पत्न्यैव दद्यात्तत् पिङ्गं कृत्स्नमंशं लभेत
च ॥”
भर्तुः शयनं पालयन्ती नान्यगामिनी । इति
दायतत्त्वम् ॥
वाभिचारी, [न] पुं, (वाभिचरतीति । वि +
अभि + चर + णिनिः ।) चतुस्त्रिंशत्पकार-
वृद्धारभावविशेषः । तद्वयथा । निर्वेदः २
म्लानिः ३ शङ्का ४ अक्षया ४ मदः ५ अमः ६
आलस्यम् ७ दैन्यम् ८ चिन्ता ९ मोहः १० स्मृतिः
११ धृतिः १२ व्रीडा १३ चपलता १४ हर्षः १५
आवेगः १६ जडता १७ गर्वः १८ विषादः १९
औत्सुक्यम् २० निद्रा २१ अपसरः २२
सुप्तः २३ विबोधः २४ अमर्षः २५ अवहित्यः २६
उग्रता २७ मतिः २८ उपलम्भः २९ आधिः ३०
उन्मदः ३१ मरणम् ३२ चासः ३३ वितर्कः ३४ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (अस्य लक्षणादिकं यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १६८ ।
“विशेषादाभिमुख्येन चरन्ती अभिचारिणः ।
स्थायिन्मुक्तामनिर्मेगास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदाः ॥”
के ते इत्याह ।

व्यथितः

“निर्वेदावेगदैन्यममदजङ्गता औग्रसोहौ
विबोधः
खप्रापसारगन्वा मरणमलसतामर्षनिद्रा-
वह्नित्याः ॥
औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिरहितता
याधिसचासलज्जा
हृषास्त्रयाविषादाः सधृतिचपलताम्बानिचिन्ता
वितर्काः ॥”
एतेषां लक्षणादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥
त्रि, वाभिचारविशिष्टः । (स्वमार्गच्युतः । यथा,
कथासरित्सागरे । १५ । ५५ ।
“लब्धापि मल्लितास्त्रातिरसाकं यान्यथा
भवेत् ।
स्वामिसंभावनायाश्च भवेम वाभिचारिणः ॥”
अनित्यः । आगमापायी । यथा, भागवते ।
११ । ३ । ३८ ।
“नात्मा ज्ञानं न मरिष्यति नैधतेऽसौ
न क्षीयते सवनविद्वद्भिचारिणो हि ॥”
वाय, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थादियुक्तः । क,
वाययति । रुदि प्रेरणे । इति दुर्गादासः ॥
वाय, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) न, वायति वायते । इति
दुर्गादासः ॥
वाय, तु क गतौ । त्यागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) वाययति ।
इति दुर्गादासः ॥
वायं, स्त्री, (वाय गतौ + अच् ।) लम्भात् हादश-
स्थानम् । यथा,—
“लग्नं धनं भ्रातृवन्पुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्ममायवाया हादशराशयः ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
(वायति गच्छतीति । वाय गतौ + अच् । नन्वरे,
त्रि । यथा, मनुः । १ । १६ ।
“सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यवायाद्-
ययम् ॥”
वायः, पुं, (वि + इ + अच् ।) अर्थस्थापगमः ।
वित्तसमुत्सर्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ खरच्
इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“अर्थस्य संग्रहे चैनां वाये चैव नियोजयेत् ॥”
नाशः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४६ ।
“ताविमौ वै भगवतो हरेर्वंशविहागतौ ।
भारवायाय च सुवः क्षणौ यदुक्कुरुहौ ॥”
परित्यागः । दानम् । यथा, रघुः । १२ । २३ ।
“आत्मानं सुसुचे तस्मात् एकनेत्रवायेन सः ॥”
बृहस्पतिचारगतवर्षविशेषः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ८ । ३६ ।
“पञ्चमं वायुमुशन्ति शोभनं
मन्मथप्रवल्गुसुखाकुलम् ॥”
नागविशेषः । यथा, महाभारते । ११ । ७ । १६ ।
“अमाहवः कामठकः सुवेणो मानसो वायः ॥”
वायितः, त्रि, (वाय + क्तः ।) कृतवायः । वाय-

५३३

व्यलीकः

शब्दादितप्रत्ययेन वायधातोः क्तप्रत्ययेन वा
निष्पन्नम् ॥
वायी, [न] त्रि, (वायोऽस्यास्तीति । वाय +
इनिः ।) वाययुक्तः । यथा,—
“द्रविणं परिमितमधिकवायिनं जनमाकुली-
कुरुते ।
क्षीणाश्चलमिव पीनस्तनजघनायाः कुली-
नायाः ॥”
इत्युद्भटः ॥
वार्थं, त्रि, (विगतोऽर्थो यस्मात् ।) निरर्थकम् ।
तत्पर्यायः । मोघम् २ विफलम् ३ । इति
जटाधरः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७५ ।
“शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
वार्थं समर्थं ललितं वपुरात्मनश्च ॥”
वालीकं, स्त्री, (विशेषेण अलतीति । वि + अल +
“अलीकादयश्च ॥” उणा० ४ । २५ । इति
कौकिलप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) पीडार्थः ।
इत्यमरः ॥ गतिविपर्ययः । कामजापराधः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ यथा,—
“कृत्यं नैव विजानाति परेणापकृतं कचित् ।
कृत्यश्च संसरेदेतदसत्यश्च न जल्पति ॥
वालीकेषु निवृत्तो यः पर्येति कृतनिश्चयः ।
नित्यश्च धृतिमान् किञ्चित् परोक्षेऽपि न च
क्षिपेत् ॥
ऋतुकालेऽभिगच्छेत् अपत्यायं स्वकां स्त्रियम् ।
ईदृशास्तु नरा भद्रे मम कर्मपरायणाः ॥”
इति वाराहे योनिगर्भमोक्षणनामाध्यायः ॥
अप्रियम् । (यथा, महाभारते । ३ । ६ । ६ ।
“न हि तेन मम भ्रात्रा सुखद्वयमपि किञ्चन ।
वालीकं कृतपूर्वं वै प्राप्तेनामितबुद्धिना ॥”
अकार्यम् । वैलक्ष्यम् । इति मेदिनी ॥ (यथा,
किराते । ३ । १६ ।
“यस्मिन्ननेनैवैकतवालीकः
पराभवं प्राप्त इवान्तकोऽपि ।
धुन्वन्धुः कस्य रणे न कुर्व्यात्
मनो भयैकप्रवणं स भीष्मः ॥”
अपराधः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशु-
पालवधे । ६ । ८५ ।
“सुदृशः सरस्वतीकृतम-
स्तरसा स्निहवतः सयौवनोष्मा ॥”
प्रतारणा । इति हलायुधः ॥ (दुःखम् । इति
वैजयन्ती ॥ यथा, कुमारः । ३ । २५ ।
“दिग् दक्षिणा गन्धर्वं सुखेन
वालीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥”
तद्वति, त्रि ॥ (यथा, भागवते । ८ । २२ । २ ।
“यदुत्तमः श्लोक भवान् ममेरितं
वचो व्यलीकं सुरवर्धं मन्यते ।
करोम्युतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं
पदं हतौयं कुरु श्रीर्षि मे निजम् ॥”
वालीकः, पुं, (वि + अल पर्याप्तौ + कौकिल ।)
नागरः । इति मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । विडम्बः २
वट्प्रभः ३ कामकेलिः ४ विदूषकः ५ पीठ-

व्यवधिः

केलिः ६ पीठमर्दः ७ भङ्गिलः ८ छिदुरः ९
विटः १० । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वावकलनं, स्त्री, (वि + अव + कल + लुट् ।)
वियोगः । हीनः । अङ्गस्यान्तरकरणम् ।
वाकिकाटा इति भाषा । यथा,—
“अये वावे लीलावति ! मतिमति ! ब्रूहि
सहितान्
दिपञ्चद्वान्तिनवतिशताष्टादशदश ।
शतोपेतानेतानयुतवियुतांश्चापि वद मे
यदि वाक्तेयुक्तिवावकलनमार्गेऽसि कुशला ॥”
इति लीलावती ॥
वावकलितः, त्रि, (वि + अव + कल + क्तः ।)
कृतवावकलनः । वियोगितः । हीनितः । वाव-
कलने, स्त्री । यथा । अथ सङ्कलितवावकलि-
तयोः करणसूत्रं वृत्ताहम् ।
“कार्यं क्रमादुत्क्रमतोऽथवाङ्क-
योगो यथास्थानकमन्तरं वा ॥”
इति लीलावती ॥
वावच्छिन्नं, त्रि, (वि + अव + छिद् + क्तः ।)
भिन्नम् । यथा । भिन्नानु वावच्छिन्नं विशेषितम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वावच्छेदः, पुं, (वि + अव + छिद् + घञ् ।) वाक्-
सुक्तिः । इति हेमचन्द्रः ॥ एयक्त्वश्च (विरामः ।
निवृत्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ३२ ।
“जीवस्य न वावच्छेदः स्याच्चैतत्तत्प्रतिक्रिया ॥”
वावधा, स्त्री, (वि + अव + धा + “आतश्चोपसर्गे ।
इत्यङ् । टाप् ।) वावधानम् । इत्यमरः ॥
वावधानं, स्त्री, (वि + अव + धा + लुट् ।)
आच्छादनम् । तत्पर्यायः । तिरोधानम् २
अन्तर्हिः ३ अपवारणम् ४ कृदनम् ५ वावधा ६
अन्तर्ही ७ पिधानम् ८ स्थगनम् ९ । इति
हेमचन्द्रः ॥ वावधिः १० अपिधानम् ११ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४४ ॥
“दृष्टिं विमानवावधानमुक्तां
पुनः सहस्रार्चिषि सन्निधत् ॥”
भेदः । यथा, भागवते । ४ । २२ । २७ ।
“परात्मनोर्यदुवावधानकं पुरस्तात्
स्वप्ने यथा पुरुषस्तद्विनाशे ॥”
विच्छेदः । यथा, शिशुपालवधे । ६ । ५१ ।
“वपुरन्तलिप्त परिरम्भसुख-
वावधानभीरुकतया न बधूः ॥”
समाप्तिः । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७७ ।
“वावदन्यं न विन्देत वावधानेन कर्मणाम् ॥”
वावधायकः, त्रि, (वावदधातीति । वि + अव +
धा + लृप् ।) वावधानकर्त्ता । यथा । स्वर्ग-
कामो यजेत सप्तदशावरा ऋद्धिकाभाः सच-
सुपासीरन्निति वेदे कामिनां कर्तृत्वावगते-
स्तदनुपपत्त्या ऋत्विगापारात्मर्भावो न वाव-
धायकः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
वावधिः, पुं, (वि + अव + धा + “उपसर्गे धोः
किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।) वावधानम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । २ । १६ ।

व्यवसि

“व्यवधावपि वा विधोः कलां
 ऋचुचुडानिलयां न वेद कः ॥”
 व्यवसायः, पुं, (वि + अव + सो + घञ् ।) उप-
 जोविका । पेशा इति पारस्यभाषा । यथा,—
 “करोति नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद्व्यवधिर्भनसि स्थितम् ॥”
 इति हितोपदेशे २ परिच्छेदः ॥
 अपि च ।
 “आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
 षड्गुणो व्यवसायश्च कामश्चाष्टगुणः स्मृतः ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । इति व्यवसायिग्रन्थार्थदर्शनात् ॥
 (यथा, रामायणे । २ । ३० । ४१ ।
 “सर्वथा सह्यं सीते ! मम स्वस्य कुलस्य च ।
 व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते ! त्वमतिशोभनम् ॥”)
 निश्चयः । यथा,—
 “व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
 बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥”
 इति भगवद्गीतायाम् २ अध्यायः ॥
 व्यवसायात्मिकेति । इह ईश्वराराधनलक्षणे
 कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं
 तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकेव एकनिष्ठैव
 बुद्धिर्भवति । अव्यवसायिनामीश्वराराधनबहि-
 र्मुखानां कामिनां कामनानन्त्यादनन्तास्तत्रापि
 कर्मफल-गुणफलत्वादि-प्रकारभेदाद्बहुशाखाश्च
 बुद्धयो भवन्ति । इति तट्टीकायां स्वाभी ॥
 विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + ल्युट् ।)
 “सहस्रहस्तो विजयो व्यवसायो ह्यतन्द्रितः ॥”
 व्यवसायो, [नृ] त्रि, (व्यवसायोऽस्यास्तीति ।
 इतिः ।) व्यवसायविशिष्टः । वाणिज्यकारकः ।
 यथा,—
 “कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।
 को विदेशः सविदानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”
 इति चाणक्यशतकम् ॥
 अनुष्ठानम् । यथा,—
 “अज्ञेभ्यो गन्धिनः श्रेष्ठा गन्धिभ्यो धारिणो
 वराः ।
 धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो अव-
 सायिनः ॥”
 इति मानवे १२ अध्यायः ॥
 अज्ञेभ्य इति । उभयोः प्रशस्त्युक्ते सति अन्य-
 तरस्यातिशयविवक्षया श्रेष्ठतेर्लोचनोविधाना-
 दीषदध्ययना अज्ञाः तेभ्यः समग्रग्रन्थाध्यातारः
 श्रेष्ठाः । तेभ्योऽधीतग्रन्थधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः ।
 तेन गन्धिनः प्रठितवित्कृतग्रन्था बोद्धव्याः ।
 धारिभ्योऽधीतग्रन्थार्थज्ञाः प्रकृष्टाः । तेभ्यो-
 ऽनुष्ठानतारः । इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
 व्यवसितः, त्रि, (वि + अव + सो + क्तः ।) प्रता-
 रितः । इति भूरिप्रयोगः ॥ अनुष्ठितः ।

व्यवहा

निश्चितः । इति व्यवसायिव्यवसायग्रन्थार्थ-
 दर्शनात् ॥ (यथा, रामायणे । २ । २४ । १ ।
 “तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने ।
 कौशल्या वाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमत्रवीत् ॥”)
 व्यवस्था, स्त्री, (वि + अव + स्था + “आतश्चोप-
 सर्गे ।” इत्यङ् । ततश्चाप् ।) शास्त्रनिरूपित-
 विधिः । यथा,—
 “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।
 देवरेण सुतोत्पत्तिर्दत्तकन्या प्रदीयते ॥”
 इत्यादीन्यभिधाय ॥
 “एतानि लोकगुप्तर्यं कलेरादौ महात्मभिः ।
 निर्वर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥”
 इत्युद्वाहत्तले हेमाद्रिपराशरभाष्ययोरादि-
 पुराणम् ॥ (नियमः । यथा, कथासरित्-
 सागरे । १०६ । ७१ ।
 “एवं कृतगुहारचो महारत्नानि शङ्करः ।
 उत्पाद्य भगवांस्तत्र व्यवस्थामादिदेश सः ॥”)
 व्यवस्थानः, पुं, विष्णुः । यथा,—
 “व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः ॥”
 इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ ।
 १४६ । ५५ ॥ (वि + अव + स्था + ल्युट् ।)
 व्यवस्थितौ, स्त्री । यथा,—
 “चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
 तं स्वेच्छदेशं जानीयादाव्यवर्त्तस्ततः परम् ॥”
 इत्याद्यावर्त्तशब्दटीकायां भरतः ॥
 व्यवस्थितः, त्रि, (वि + अव + स्था + क्तः ।) विधि-
 पूर्वकस्थितः । व्यवस्थापितः । यथा,—
 “अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपि-
 ध्वजः ।
 प्रवृत्तं शस्त्रसम्पाते धनुर्दम्य पाण्डवः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 व्यवहर्त्ता, [ऋ] पुं, (वि + अव + हृ + लृच् ।)
 व्यवहारकर्त्ता । प्राङ्गविवह इति यावत् ।
 यथा । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थिप्रत्य-
 र्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति परामर्शलक्षणस्य
 प्रत्याकलितस्य योगीश्वरेण व्यवहारपादत्वेना-
 नभिधानात् व्यवहर्त्तृसम्बन्धाभावाच्च न व्यव-
 हारपादत्वमिति स्थितम् । इति मिताक्षरायां
 व्यवहारमाटका ॥ कायस्थस्योपाधिविशेषश्च ॥
 व्यवहारः, पुं, (वि + अव + हृ + घञ् ।) विवादः ।
 इत्यमरः ॥ दृढभेदः । आयः । प्रणः । स्थितिः ।
 इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥ * ॥ (कर्म ।
 क्रिया । यथा,—
 “न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चिकस्य चित्रिपुः ।
 व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 यथा च रघुः । ३ । ६२ ।
 “तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
 विपक्षभावे चिरमस्य तिष्ठतः ।
 तुतोष वीर्यातिशयेन दृढचा
 पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥”)
 अथ व्यवहारदर्शनम् । तत्र याज्ञवल्क्यः ।
 “स्त्रुत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।

व्यवहा

आवेदयति चेद्वाञ्छि व्यवहारपदं हि तत् ॥”
 स्मृतिसदाचारवहिर्भूतेन वर्त्मना परैरर्थतः
 शरीरतो वा पीडितश्चेद्वाञ्छि निवेदयेत्तद्व्यव-
 हारदर्शनस्यानम् । चेदित्यत्र सदिति मैथिलः ।
 आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादोत्थापनं
 राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहामहो-
 पाध्यायः । राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शकपरम् ।
 तथा च दृष्टव्यः ।
 “राजा कार्याणि संपश्येत् प्राङ्गविवहोऽथवा
 द्विजः ॥” * ॥
 प्राङ्गविवहकलक्षणमाह स एव ।
 “विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिपन्नं तथैव च ।
 प्रियपूर्वं प्राग्ब्रूति प्राङ्गविवहस्ततः स्मृतः ॥”
 कात्यायनः ।
 “वाञ्छितार्थं प्रश्नं पृच्छति प्राङ्गिति स्थितिः ।
 विवेचयति यस्तस्मिन् प्राङ्गविवहस्ततः स्मृतः ॥”
 अर्थिनं प्रति भाषा ते कीदृशी प्रत्यर्थिनं प्रति
 च तवापि कीदृशमुत्तरं इति पृच्छतीति प्राट्
 श्रुत्वा च युक्तायुक्तत्वेन जयं पराजयं वा
 विविनक्ति इति विवाकः प्राट् च स विवाकश्चेति
 प्राङ्गविवहः ॥ * ॥ कात्यायनः ।
 “सप्राङ्गविवहः सामान्यः सप्राङ्गणपुरोहितः ।
 स्वयं स राजा चिनुयात्तेषां जयपराजयौ ॥
 यदा कार्यवशाद्वाजानां पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
 तदा नियुक्तादिद्विंशं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
 यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र
 योजयेत् ।
 वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्त्तयेत् ॥”
 स विनीतवेशः । मनुः ।
 “जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणव्रुवः ।
 धर्मप्रवक्ता वृषतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥
 नाध्यापयति नाधीते स ब्राह्मणव्रुवः स्मृतः ॥”
 यासः ।
 “द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः
 सह ।
 तस्य प्रचुभ्यते राज्यं बलं कोषश्च नश्यति ॥
 यः शूद्रो वैदिकं धर्मं स्मार्त्तं वा भाषते यदि ।
 तस्य दण्डं द्वे सहस्रे स्तकणी चैव भेदयेत् ॥
 दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
 दुष्टां गां कः परित्यज्यार्चयेत् शीलवतीं ॥”
 खरीम् ॥”
 व्यवहारमाह कात्यायनः ।
 “वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
 नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्थितिः ॥”
 नानाविवादविषयः संशयो द्विद्यतेऽनेन इति
 व्यवहारः । भाषोत्तरक्रियानिर्णायकत्वं व्यव-
 हारत्वम् । तथा च दृष्टव्यः ।
 “अज्ञानतिमिरोपेतान् सन्देहपटनार्हितान् ।
 निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जनशलाकया ॥
 इह कीर्त्तिं राजपूजां लभते सन्नतिश्च सः ।
 तस्मात् संशयशूलानां कर्त्तव्यञ्च विनिर्णयः ॥”
 अतएव नारदः ।

“अनियुक्तो नियुक्तो वा शास्त्रज्ञो वक्तुमर्हति ।
देवीं वाचं स वदति यः शास्त्रसुपजीवति ॥”
देवीं देवानुमताम् ॥ * ॥ धर्मशास्त्रयोस्तु
विरोधे लोकव्यवहार एवादरणीयः । इत्याह
स एव ।

“धर्मशास्त्रविरोधे तु युक्तियुक्तो विधिः स्मृतः ।
वाच्यहारीऽपि बलवान् धर्मस्तेनावहीयते ॥”
अवहीयते अवगम्यते हि गतावित्यस्माद्वातोः ।
अतएव दृश्यते ।

“केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्ययः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥”
युक्तिन्यायः । स च लोकव्यवहार इति व्यव-
हारमाह । अतएव कात्यायनः ।

“कुलश्रीलवयोत्पत्तिविवक्षितमिति ।
बलिगम्भिः स्यात् कतिपयैः कुलदृष्टेः ॥”
छितम् ॥”

सद इति शेषः । कात्यायनः ।
“सम्भेनावश्यवक्तव्यं धर्मार्थसहितं वचः ।
श्रुतिरिति यदि नो राजा स्यात्तु सम्भस्तदावृणः ॥”
सम्भः सभायां साधुः ॥ * ॥ तथाविधानाह
याज्ञवल्क्यः ।

“श्रुताध्ययनसम्पन्नाः कुलीनाः सत्यवादिनः ।
राज्ञा सभासदः कार्याः शत्रौ मित्रे च ये
समाः ॥”

श्रुताध्ययनसम्पन्नाः धर्मशास्त्रज्ञाः । कुलीनाः
सङ्करादिदोषशून्यमातापितृवंशपरम्पराकाः ।
एवंभूताः सभासदः सभायां यथा सौदन्ति
उपविशन्ति तथा दानमानसत्कारैः राज्ञा
कर्तव्याः ॥ * ॥ तथाविधावस्थानेन भूमेः सभाल-
माह मनुः ।

“यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदश्च यः ।
राज्ञः प्रतिष्ठतो विद्वान् ब्राह्मणस्तं सभां
विदुः ॥”

विद्वत्सङ्घतावपि सभापर्यायपरिषच्छब्दमाह स
एव ।

“त्रैविद्यो हेतुकस्तर्को निरुक्तो धर्मेपाठकः ।
त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वं परिषत् स्यादशावराः ॥”
त्रैविद्यः त्रिवेदपारगः । हेतुकः । सदयुक्ति-
व्यवहारी । अतएवामरसिंहः । सभा सदसि
सभ्ये च । अत्र भा दीप्तिः प्रकाशो ज्ञानमिति
यावत् तथा सह साक्षात् परम्परया वा वर्तते
इति सभा ॥ * ॥ कात्यायनः ।

“दिवसस्याष्टमं भागं मुक्ता भागत्रयं तु यत् ।
स कालो व्यवहाराणां शास्त्रदृष्टः परः स्मृतः ॥”
अष्टमयामायाहप्रहरम् । भागत्रयं प्रहरद्वय-
पर्यन्तम् । मनुः ।

“धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।
प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत ॥”
मनुनारदबौधायनहारीताः ।
“पादोऽधर्मस्य कर्तारं पादः साक्षिणश्चक्रेति ।
पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानश्चक्रेति ॥
राजा भवत्यनेनास्तु सुच्यन्ते च सभासदः ।

एनो गच्छति कर्तारं निन्दार्हो यत्र निन्दते ॥”
कर्तारं वादिनम् । राजपादं विवेचकपरम् ॥
अनेनाः निष्पापः ॥ अर्थित्वमाह तुर्वासनारदौ ।
“यस्य चाभ्यधिका षोडश कार्यं वाप्यधिकं
भवेत् ।

तस्यार्थिभावो दातव्यो न यः पूर्वं निवेदयेत् ॥”
अत्रैव पूर्वपक्षो भवेत्तस्य इति कात्यायनीये
तृतीयपादः । न यः पूर्वं निवेदयेदिति तस्यो-
त्तरः पक्ष इति शेषः । स यः पूर्वमिति पाठे
यः प्रथमं निवेदयति स पूर्ववादीत्यर्थः । दृष्ट-
व्यतिः ।

“अहं पूर्विकया यातावर्धिप्रतर्धिनौ यदा ।
वादो वर्णानुपूर्वेण ग्राह्यः षोडशमवेक्ष्य वा ॥”
यत्र द्वावेव वदतः प्रभो मदाक्यं शृणु इति तत्र
ब्राह्मणादिक्रमेणाधिकषोडशदर्शनेन वा वादो
ग्राह्यः ॥ * ॥ स्वयं विवादाशक्तौ प्रतिनिधिमाह
नारदः ।

“अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितोऽपि वा ।
यो यस्यार्थे विवदते तथोर्जयपराजयौ ॥”
तयोर्वादिप्रतिवादिनोः । दृष्टव्यतिरपि ।
“कृत्विक् वादे नियुक्तश्च समौ सम्परिकीर्तितौ ।
यज्ञे स्वाभ्यामुयात् पुण्यं हानिं वादेऽथवा
जयम् ॥”

कात्यायनः ।
“मनुष्यमारणे स्तेये परदाराभिमर्शये ।
अभक्ष्यभक्ष्ये चैव कन्याहरणदूषणे ॥
पारुष्ये कूटकरणे वृषद्रोहे तथैव च ।
प्रतिवादी न दातव्यः कर्त्ता तु विवदेत् स्वयम् ॥”
कुलस्त्रीप्रभृतीनां प्रतिनिधिमाह यासः ।

“कुलस्त्रीबालकोन्मत्तजडात्तानाश्च बान्धवाः ।
पूर्वपक्षोत्तरे ब्रूयन्त्युक्तो भूतकस्तथा ॥”
भात्रादीतरस्य पक्षस्थितस्य दण्डनीयत्वमाह
नारदः ।

“यो न भ्राता पिता वापि न पुत्रो न नियो-
जितः ।
परार्थवादी दण्डः स्यात् व्यवहारेषु विव्रवन् ॥”
विव्रवन् विरुद्धं ब्रूवन् ॥ * ॥ नारदः ।

“निर्वृष्टकामो रोगार्तो धियक्षुर्धनस्ये स्थितः ।
अभियुक्तस्तथान्येन राजकर्मोद्यतस्तथा ॥
गर्वा प्रचारे गोपालाः शस्यन्ते क्षणीवलाः ।
शिल्पिनश्चापि तत्काले आशुधीयाश्च विग्रहे ॥
अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रती ।
विषमस्याश्च नासेथा न चैतान्नाङ्गयेन्नृपः ॥”
निर्वृष्टकामो विवाहप्रवृत्तः । अन्येन वादान्त-
रेण । अप्राप्तव्यवहारः षोडशवर्षावरवयस्कः ।
तत्काले विवाहादिसमाप्तिपर्यन्तकाले । एते
विषमस्याश्च उपपन्नवदेषस्याश्च उत्तमर्णादिना
नासेथा नावधारणीयाः एतान् प्राशुक्तान्
वादिना निवेदितानिति शेषः ॥ * ॥ याज्ञवल्क्यः ।

“अभियोगमनस्तीर्थं नैनं प्रत्यभियोजयेत् ॥”
अभियुक्तः सन्नृत्तरमदत्त्वा भाषावादिनमेतं
स्वाभियोगानुपमर्दकेन विवादान्तरेण न योज-

येत् । शुभपदनेकव्यवहारासम्भवात् । नारदो-
ऽपि ।

“पूर्वदादं परित्यज्य योऽन्यमालम्बते पुनः ।
वादसंक्रमणाज्ज्ञेयो हीनवादी स वै नरः ॥”
हीनवादीत्यनेन दण्डातोक्ता न तु प्रकृतार्थाही-
नता अन्यथा क्लृप्तापत्तेः ॥ * ॥ पारुष्ये प्रति-
प्रसवमाह स एव ।

“कुर्व्यात् प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च ॥”
वाक्पारुष्ये शस्त्रादिप्रहारेषु च । यथापूर्व-
महमप्यनेनाक्रुष्टः शस्त्रेण हत इत्यपराधा-
भावाय प्रत्यभियोगं कुर्व्यात् । तथा च दृष्ट-
व्यतिः ।

“आक्रुष्टस्तु यदाक्रोशंस्तद्विदुः प्रतिताडयन् ।
हत्वाततायिनश्चैव नापराधी भवेन्नरः ॥”

एतेन वाक्पारुष्यदण्डपारुष्ययोः प्रकृताभि-
योगे खण्डकाभियोगेऽपि न दोषः । यत्तु ।

“पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् ।
पश्चादयः सोऽप्यसत्कारी पूर्वो तु विनयो गुरुः ॥”
इति नारदवचनं तत् पूर्वोपेक्षया परस्या-
धिकवाक्पारुष्योत्पादकस्यापि खल्वदण्डविधा-
यकम् ॥ * ॥ युगपत्संप्रवर्त्तने अधिकदण्डाभाव-
माह स एव ।

“पारुष्ये साहसे चैव युगपत्संप्रवृत्तयोः ।
विशेषश्चैव लभ्येत विनयः स्यात् समस्तयोः ॥”
विनयो दण्डः । एवञ्च दण्डोऽयमनपराधे मयि
कृतः षोडशित्वादिति भाषायां प्रत्यभियोगः
कार्य एव । प्रत्यवस्कन्दनोत्तरत्वेन युगपदनेक-
व्यवहारापत्तिदोषस्याभावात् ॥ * ॥ सभापतेः-
कर्त्तव्यमाह कात्यायनः ।

“अथ चेत् प्रतिभूर्नास्ति वादयोग्यस्तु वादिनोः ।
स रक्षितो दिनस्यान्ते दद्यात् भृत्याय
वैतनम् ॥”

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्भवति इति प्रति-
भूर्लभकः । वादयोग्यः विवादफलस्य साधित-
धनादिदानस्य दण्डदानस्य च क्षमः । वादिनोः
भाषावादिन उत्तरवादिनश्च । तथाच याज्ञ-
वल्क्यः ।

“उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये ।
प्रतिभुवस्त्वभावे च राज्ञा संचपनं तयोः ॥”
राज्ञा संचपनं दण्डतुल्याधिकरणं निर्णयस्य
कार्यं धनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भृत्यः तद्रक्षको राज-
नियुक्तः ॥ * ॥ प्रत्यर्थी यदि कश्चित् कालं
प्रार्थयते स लभते अर्थी तु कालं प्रार्थयन्
अर्थित्वमेव व्याहृत्यादिति तेन कालो न प्रार्थ-
नीयः । तदाह ।

“प्रत्यर्थी लभते कालं त्राहं सप्ताहमेव च ।
अर्थी तु प्रार्थयन् कालं तत्क्षणादेव हीयते ॥”
कश्चित् प्रत्यर्थी कालं न लभते । याज्ञवल्क्यः ।
“साहसस्त्वियपारुष्यगोऽभिशापात्यये स्त्रियाम् ।
विवादयेत् सद्य एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः ॥”
साहसं मनुष्यमारणम् । गौरव दोषा ।

व्यवहा

व्यवहा

व्यवहा

अभिप्रायो महापातकादिना । अत्यये द्रव्य-
नाशे । स्त्रियां कुलस्त्रियां चारित्र्यविवादविषय-
प्राप्तायां दास्यां स्वत्वविवादे वा । एषु सदा एव
उत्तरं दापयेदिति शूलपाणिः ॥ विशेषयति
काव्यायनः ।

“यस्मात् कार्यसमारम्भश्चिरात्तेन विनिश्चितः ।
तस्मान्न लभते कालमभियुक्तस्तु कालभाक् ॥”
अपवादमाह बृहस्पतिः ।

“अभियोक्ता प्रगल्भत्वात् वक्तुं नोत्सहते यदि ।
तदा कालः प्रदातव्यः कार्यशून्यरूपतः ॥”

अत्रापि विशेषयति आसः ।

“राजदवक्रतो दोषस्तस्मिन् काले यदा भवेत् ।
अवध्ययोगमात्रेण न भवेत् स पराजितः ॥”

स कृतसमयवचोऽभियुक्तः ।

“राजदेवकृतं दोषं साक्षिभिः प्रतिपादयेत् ।
जैस्तेन वर्तमानस्तु दण्डो दाप्यस्तु तद्धनम् ॥”

अवध्यतिक्रमहेतो राजदेविकदोषस्य प्रमितौ
न तदतिक्रामकोऽपराध्यति जैस्तेन तदतिक्र-
मेण दण्डो भङ्गी च भवतीत्यर्थः । कृद्-
काटिन्यादिशुक्तो जिह्वः । तथा च हारीतः ।
कृद् माया याजयुक्ता निवृत्तिः । कौटिल्य-
काटियश्राव्यवैरस्यसद्भावयुक्तं जैस्तेन मिति युक्तं
योगः ॥ * ॥

अथ व्यवहारपादनिर्णयः । तत्र बृहस्पतिः ।

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ॥

मिथ्योक्तौ च चतुर्थात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने
तथा ।

प्राङ्मार्ग्ये च स विज्ञेयो द्विपातुसंप्रतिपत्तिषु ॥”

यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्यु-
त्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाधो
न भवति इति द्विपादोक्ता ॥ * ॥

अथ भाषापादः ।

तत्र भाषास्वरूपमाह तुः काव्यायनबृहस्पतिः ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं भोक्तृसिद्धिं पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदुत्तरम् ॥”

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तुक्तं साध्यं साधना-
ह्माभिमतं पक्षं विदुः । अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण
साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।
असङ्करेण वक्तव्यं व्यवहारेषु वादिभिः ॥”

वक्तव्यं पक्षप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।
“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा ससदाहृता ।
तद्धानौ ह्यीयते वादी तरङ्गासुत्तरौ भवेत् ॥”

उत्तरौ विजयी । यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं तद-
विशिष्टधर्म्मौ पक्ष इति भेदः तथाप्यत्र वाक्

प्रत्यावर्णादिधर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

धर्म्मिणोऽधमर्णदेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोर-
भेदाभिधानम् । उपसंहारे च एवंविधः पक्ष
इति । मितश्चरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति
नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थरुक्ता भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति । निराकुलः
पौर्वापर्यविपर्ययादिशून्यः । तत्र ।

“द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्यदासीनाः कर्त्ता तानि न

पश्यति ॥”

इति ग्रन्थसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा

शोधयेत् । तच्छोधनमाह बृहस्पतिः ।

“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सम्बन्धिधौ ॥” * ॥

तद्विखनप्रकारमाह आसः ।

“पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यूनाधिकं संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥”

फलकं काष्ठादिपट्टकम् । काव्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्मार्ग्यकोऽथ लेखयेत् ।
पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत् ॥

शोधयेत् पूर्वपक्षान्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।
उत्तरेणावरुहस्य निवृत्तं शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोऽर्थः ।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः ॥”

स्वभावोक्तमज्ञानम् । एतच्च स्वरविशेषादिना

सुज्ञेयम् ॥ * ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“कलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नुपः ।
भूतमप्यनुपन्यस्तं ह्यीयते व्यवहारतः ॥”

भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम् । नारदः ।

“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं कलम् ।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता ॥

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा ।
सर्वेऽर्थविवादेषु वाक्कृत्वे नावसीदति ॥

पशुस्त्रीभूमृगादाने शास्त्रोप्यर्थाद् ह्यीयते ॥”

सर्वेऽर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद-
ग्रहणात् मनुकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने

प्रकृतार्थादप्यर्थाद्वीयते इति गम्यते । यथाह-

मनेन शिरसि पादेन ताडित इत्यभिधाय

केवलं हस्तेन ताडित इति वदन् न केवलं

दण्डः पराजयते च । ततश्च त्वं मल्लमृगं

धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावहन-

कत्वादिति भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेश-

भाषान्तरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा ।

सूखाणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अत-

एवाध्यापनेऽपि तथोक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

“संस्कृतेः प्राकृतेऽर्थावयवैः शिष्यमनुरूपतः ।
देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः ॥” * ॥

अथोत्तरपादः । तत्र कालमाह काव्यायनः ।

“सदाःकृतेषु कार्येषु सदा एव विवादयेत् ।
कालातीतेषु वा कालं दद्यात् प्रत्यर्थिने प्रभुः ॥”

वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपमर्थयते इति

प्रत्यर्थो । नारदः ।

“गहनत्वाद्दिवादानामसामर्थ्यात् स्मृतेरपि ।
ऋणादिषु हरेत् कालं कामं तत्त्वबुद्ध्या ॥”
बृहस्पतिः ।

“यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
दद्यात् तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

सम्बन्धमुपयुक्तम् । अन्यथा अन्यवादित्वेन भङ्ग-

प्रसङ्गात् ।

“अन्यवादी क्रियाद्वेषी नोपस्थायी निरुत्तरः ।
आहूतप्रपलायी च ह्येनः पक्षविधः स्मृतः ॥

प्रपलायी त्रिपक्षेण मौनकृत् सप्रभिर्दिनैः ।
क्रियाद्वेषी तु मासेन साक्षिभिस्तु तत्-

क्षणात् ॥”

इति नारदीतिः ॥

क्रिया लेख्यादिका । साक्षिभिः साक्षिभिः

पराजितः । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रतीपं

वदतीति प्रतिवादी । उत्तीयेते निस्तीर्यते

प्रकृताभियोगोऽनेन इति उत्तरम् । याज्ञ-

वल्क्यः ।

“श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावेदकसन्निधौ ॥”

लेख्यमिति वाक्यस्याप्युपलक्षकम् ॥ * ॥ उत्तर-

स्वरूपं तद्देशाच्चाह नारदः ।

“पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
अथाख्यागम्यमित्वेवमुत्तरं तद्दिदो विदुः ॥

मिथ्यासंप्रतिपत्तित्वं प्रत्यवस्कन्दनन्तथा ।
प्राङ्मार्ग्याश्चोत्तराः प्रोक्ताश्चत्वारः शास्त्र-

वेदिभिः ।

अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारतः ॥”

पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभि-

योगप्रतिफलमिति यावत् । अतएव पूर्वपक्षार्थ-

सम्बन्धं प्रतिपक्षं निवेदयेदित्युक्तम् । न च

विप्रतिपत्त्या न्यायार्थमागतस्य धारयसीत्यभि-

युक्तस्य धारयामीति संप्रतिपत्तेः कथमुत्तरत्वं

अभियोगाप्रतिफलत्वादिति वाच्यम् । भाषा-

वादिनो मुखत्वेनापटुतया वा कदाचिद्भाषाभि-

वादादेवायं ह्यीयते इति भाषाविमर्षपर्यन्तं

विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनो भाषार्थं सम्यगवगम्य

तन्निवेधार्थं सम्यगुत्तरासम्भवात् विद्वत्सभायां

चासत्यवचनमत्यन्ताधर्म्मकारकं परोक्तिपराजये

च दण्डत्वं वादिना च वैरमित्यादि प्रतिसन्द-

धनः संप्रतिपत्तेरुत्तरत्वं सम्भवत्येव । एवं एतेभ्य

एवानिस्तारात् साध्यत्वेनोपदिष्टस्य पक्षस्य

सिद्धत्वेनोपन्यासेन साध्यत्वनिवारणात् सिद्ध-

साधनेनापि वादिनः प्रत्यवस्थानाश्चोत्तरत्वं

संप्रतिपत्तेः सिद्धमिति । सारं प्रकृतोपयोगि ।

अनाकुलं पूर्वापरविरोधशून्यम् । अथाख्या-

गम्यमध्याहारादिकं विनैव प्रतीतं अभियोगस्य

अभियुच्यते इत्यभियोगः सहेतुकं साध्यं तस्या-

पह्नवमित्यर्थः ॥ * ॥ उत्तराभाषमाह काव्यायनः ।

“प्रकृतेन त्वसम्बन्धं अत्यल्पमतिभूर च ।
पक्षैकदेशव्याप्येवं तच्च नैवोत्तरं भवेत् ॥

असत्यस्तपदवापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।

याख्यागम्यमसारश्च नोत्तरं प्रस्यते बुधैः ॥
अस्त्यस्तपदथापि अनन्वितार्थपदवाप्तमिति
व्यवहारतिलके भवदेवभट्टाः ॥ * ॥ मिथ्योत्तर-
भेदमाहतुः पुनर्यासनारदौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।
अजातश्चास्ति तत्काले इति मिथ्या चतुर्वि-
धम् ॥”

मिथ्येतदिति शब्दतो नाभिजानामीत्यादिकमर्थ-
तोऽपह्नवः । तथा च कात्यायनः ।

“श्रुत्वा भाषार्थमन्यस्तु यदि तं प्रतिषेधति ।
अर्थतः शब्दतो वापि मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम् ॥”
त्वं मह्यं धारयसीति प्रतिज्ञायां न गृहीतमिति
शब्दतः । कालविशेषगर्भायां तस्यां सत्यां तदा
नाहं जात इति अर्थतः । देशकालविशेष-
गर्भायां तदा तत्र नाहमासं इत्यप्यर्थतः ।
देशादिमत्वां तच्छ्रुत्यायां वा न जानामीत्यर्थतः
एव योग्यास्मरणेनार्थतत्तदग्रहणप्रतिपादनात्
अत्र चरमत्रयं ग्रहणावस्कन्दनमुखेन ग्रहणा-
भावप्रतिपादकं सापदेशमिथ्योत्तरमात्रं आद्यं
मिथ्योत्तरमात्रम् ॥ * ॥ दृष्टव्यः ।

“श्रुत्वाभियोगं प्रत्यर्थी यदि तत् प्रतिपद्यते ।
सा तु संप्रतिपत्तिः स्याच्छास्त्रविद्विषदाहता ॥
अर्थिनमिद्विधो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तं तथा ।
प्रपद्य कारणं त्रयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥
आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वं प्राङ्मयास्तु स उच्यते ॥”
अभियुज्यते इत्यभियोगः । प्रतिपद्यतेऽङ्गी-
करोति । तं साध्यार्थम् । तथा प्रपद्य सत्यत्वे-
नाङ्गीकृत्य । कारणं तत्प्रतिकूलरूपं कारणं
त्रयात् तदा तदुत्तरं प्रत्यवस्कन्दनम् । वादुक्तस्य
प्रतिकूलत्वेन प्रत्यवस्कन्दनमित्यर्थः । प्रतिपत्ता-
वस्कन्दनात् प्रत्यवस्कन्दनमिति जीमूतवाहनः ॥
तच्च कारणोत्तरं त्रिविधम् । बलवत् तुल्यबलं
दुर्बलम् । तत्र बलवदुत्तरं यथा । त्वत्तः श्रुतं
गृहीतमिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति ।
अत्र उत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च
नारदः ।

“आधर्थ्यं पूर्वपक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् ।
विवादे साक्षिणस्तत्र प्रथया प्रतिवादिनः ॥”
आधर्थ्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापक-
साध्यस्य धार्यमाणत्वस्य ध्वंसकारणं निर्यात-
नादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव
मिथ्योत्तरादस्य भेदः । तद्वि धार्यमाणत्वस्या-
त्यन्ताभावप्रयोजकमग्रहणरूपं न तु ध्वंस-
रूपम् ॥ * ॥ तुल्यबलकारणोत्तरं यथा ।
मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वादुक्ते मदी-
येयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना
तथोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्यपन्यासः ।
तदसामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।
“साक्षिभूमयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः ।
पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः ॥”
दुर्बलकारणोत्तरं यथा । ममेयं भूः क्रमागत-

त्वादिति वादुक्ते ममेयं भूदंशवर्षमुच्यमानत्वा-
दिति प्रत्युत्तरं तत्तु धनमात्रप्रयुक्तम् ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिर्धनस्य दशवार्षिकी ॥”
इति याज्ञवल्क्यीयं बीजम् ॥

किन्तु नैतदुक्तम् ।

“परेण भुज्यमानाया भूमेर्विंशतिवार्षिकी ॥”

इति भूमिमात्रविषयकं तत्पराहर्णनापोदित-
त्वादिति भवदेवभट्टाः ॥

“पश्यतोऽनुवतो हानिर्भूमेर्विंशतिवार्षिकी ।
परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी ॥”

इति शूलपाणिधृतपाठोऽपि तत्रार्थं प्रमाणम् ।

ततश्चात्र क्रमागतत्वे पूर्ववादिनः प्रमाथोप-
न्यासः । तथा चोक्तम् ।

“गुरावभिहिते हेतौ प्रतिवादिक्रिया भवेत् ।

दुर्बले वादिनः प्रोक्ता क्रिया तुल्येऽपि वादिनः ॥”

आचारेण व्यवहारेण । अवसन्नो भङ्गी । लेख-
यते भाषामिति शेषः स वादी अस्मिन्नर्थे मया
पूर्वं पराजितः वाच्यः प्राङ्मयायो हि धार्य-
माणत्वसामान्याभावज्ञापकः ॥ * ॥ एतेषां सङ्करे
विशेषमाहतुर्वासहारीतौ ।

“मिथ्योत्तरं कारणञ्च स्यातामेकत्र चेदुभे ।

सत्यञ्चापि सद्धानेन तत्र ग्राह्यं किमुत्तरम् ।

मिथ्याकारणयोर्वापि ग्राह्यं कारणमुत्तरम् ॥

यत्प्रभूतार्थविषयं यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् ।

उत्तरं तत्तु विज्ञेयमसंकीर्णमतोऽन्यथा ॥”

श्रुताभियोगे श्रुतग्रहणं मिथ्या पश्चादशदेव
गृहीतास्ताश्च परिशुद्धा इति मिथ्याकारणा-
श्रयोस्तुल्यरूपत्वे कारणोत्तरं ग्राह्यं आदौ
विचारणीयं परिशोधनस्याव्याचीनत्वेन
स्मरणार्हत्वात् पश्चात्तन्मिथ्योत्तरं तत्र ऋणस्य
चिरातीतस्य कष्टप्रतिपाद्यत्वात् । एवञ्च नव-
त्यभियोगे मिथ्येतत् षष्ठिपुराणा एव मया
गृहीतास्तत्रापि त्रिंशत् परिशुद्धास्त्रिंशद्वार-
यामि इति मिथ्याकारणसत्त्वेः सङ्कीर्णोत्तरेऽपि
पूर्ववत् कारणोत्तरमेव ग्राह्यं मिथ्याकारणयो-
र्वाप्येति वापिशब्दाभ्यां तथा दर्शितत्वात्
सत्योत्तरस्य स्वयंस्वीकृतत्वेन निर्णयानर्हत्वा-
दिति भावः । प्राङ्मयायेन सह सत्त्वेव सङ्क-
रानुपपत्तिरिति तन्नोक्तं यदि श्रुतं मिथ्यापक्ष-
विंशतिपुराणा गृहीतास्ते च परिशुद्धास्तथा
मिथ्याश्रय प्रचुरार्थविषयस्य विचार उपक्रम-
णीयः । भूयोऽनुरोधस्याभ्यर्चितत्वात् पश्चात्
खल्वार्थस्य विचार इति । तुल्यार्थविषयत्वे तु
यत्र क्रियायाः साध्यादेः फलं निर्णयः शीघ्रं
भवति तदंशस्यैव प्रमाणं ग्राह्यं तथा यदि
श्रुतग्रहणे पत्रमस्ति श्रुतापह्नवे च पश्चादश-
परिशोधने साक्षिणस्तदा मिथ्योत्तर एवादौ
तत्तुल्यबलनाय अग्रहणपत्रं ग्राह्यं लिखितस्य
साक्षिभ्यो बलवत्त्वेन सम्यङ्निर्णयकारित्वात्
पश्चात्परिशोधनं साक्षिणः प्रथयाः । सङ्करी-
तरमप्यसङ्कीर्णमदुष्टं अतो भिन्नमन्यथा सङ्कीर्ण-
दुष्टमित्यर्थः । अत्र चावच्छेदभेदेन मिथ्योत्तर-

सङ्करे सदुत्तरत्वमेकावच्छेदेन । सङ्करे तु अस-
दुत्तरत्वमाह कात्यायनः ।

“पक्षैकदेशे यत् सत्यमेकदेशे च कारणम् ।

मिथ्या चैकदेशे स्यात् सङ्करात् तदनुत्तरम् ॥”

एकदेशे इत्यत्र एकस्मिन्नेव देशे न भिन्नदेशे
यथा श्रुतं धारयाम्येव परिशोधितं न गृहीतं
वा इति ॥ * ॥

अथ क्रियापादः ।

उत्तराभिधानानन्तरं याज्ञवल्क्यः ।

“ततोऽर्थी लेखयेत् सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधकम् ॥”

अर्थी वादी प्रतिवादी च स्वपक्षार्थित्वात् ।

तयोरधिकारे नियममाह व्यासः ।

“प्राङ्मयाये कारणोक्तौ च प्रत्यर्थी साधयेत्
क्रियाम् ।

मिथ्योत्तरे पूर्ववादी प्रतिपत्तौ न सा भवेत् ॥”

मिथ्योत्तरे न गृहीतं मयेत्यादिरूपे पूर्ववादी
भाषावादी साध्यादिकं निर्दिष्टेनोत्तरवादी तत्र
तस्य मानुष्याः क्रियाया असम्भवादिति न्यायो
मूलं अत्रापि साध्याद्यभावे उत्तरवादिन एव
दियम् ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिद्येषु विनियोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिद्यं दिद्यविशारदेः ॥”

इति कात्यायनोक्तेः ॥

अत्र पूर्वार्होऽनर्थिनो दिद्यनिषेधेऽर्थीत् प्रत्य-
र्थिनस्तत्प्राप्तौ पराहर्णमिधानं सिद्धे सत्कारमो
नियमाय इति न्यायान्नियमार्थं न च यासवचने
क्रियापदं कारणोत्तरमातुषीदैवौपरमिथेताव-
दर्थकं मिथ्योत्तरेऽप्यनुयुज्यते इति तत्रापि
अर्थिन एव दिद्यमिति वाच्यं श्रूयमाणपदस्य
हि पुनरन्वयार्थमेवानुषङ्गः । नन्वर्थवैषम्यसहि-
तस्य गौरवात् पूर्वोक्तन्यायमूलकविषयस्यो
कात्यायनोक्तदिद्यविषयनियममङ्गानर्हत्वाच्च यत्र
विवादविषये प्रत्यर्थी सन्दिहानस्तत्र तस्योत्तरा-
नर्हत्वा अर्थिन एव दृष्टक्रिया तदसम्भवे तस्यैव
दिद्यं न तु प्रत्यर्थिनः अधिकारनिश्चयाभावात्
अर्थिनस्तत्प्राप्तात् न च न कश्चिदभियोक्तार-
मित्यादिना विरोधस्तस्योत्तरार्हप्रतियोगिविषय-
त्वात् एतद्विषय एव धनस्वामिनो दिद्यमिति
लोकप्रवादः ॥ * ॥ लिखिताद्यभावेनापि दिद्य-
माह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कौर्त्ति-
तम् ।

एवामन्यतमाभावे दिद्यान्यतममुच्यते ॥” * ॥

अथ दिद्यम् । दिद्यान्याह स एव ।

“तुल्यमागो विषं कोषो दिद्यानीह विष्णुज्ये ।

महाभियोगेऽप्येतानि शीर्षकस्येऽभियोक्तारि ॥

रुच्या वान्यतरः कुच्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।

विनापि शीर्षकं कुच्यात् वृषद्वीहेऽथ पातके ॥”

महाभियोगेषु महापातकादिगुह्यतराभियोगेषु ।

शीर्षकस्यः शीर्षकं प्रधानं व्यवहारस्य चतुर्थ-
पादो जयपराजयलक्षणः तेन दण्डो लक्ष्यते ।
तत्र तिष्ठति वर्त्तते तदङ्गीकरोतीत्यर्थः । अत्राभि-

व्यवहा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

व्यवहा

कात्यायनः ।

“अवीचिनरके वर्षे वसेयुः कूटसाक्षिणः ॥” * ॥
याज्ञवल्क्यः ।

“सहं प्रतिज्ञां यस्योचुः साक्षिणः स जयी
भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भुवस्तस्य पराजयः ॥
वर्णानां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यवृत्तं वदेत् ।
तत्पावनाय निर्वाप्यस्वः सारस्वतो द्विजैः ॥”
गौतमः । नानृतवचने दोषो जीवनश्चेत्तदधीनं
न तु पापीयसो जीवनमिति ।
“इधे वचूनां वचनं समेषु गुणिनां तथा ।
गुणिदेधे तु वचनं ग्राह्यं ये गुणवत्तराः ॥”
तेषामिति शेषः । यत्तु ।

“साक्षिणां लिखितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च वादि-
नाम् ।

तेषामेकोऽन्यथावादी भेदात् सर्वेऽप्यसाक्षिणः ॥”
इति कात्यायनवचनम् ॥

तत्रयाणां तुल्यरूपाणां मध्ये एकस्याप्यन्यथा-
वादे अपरस्य तत्तुल्यस्य तत्प्रतिपक्षतया तृती-
यस्य किञ्चिद्वादित्वे तत्र भेदात् परस्पर-
विरुद्धार्थाभिधाने भेदात् साक्षिभ्यो न निर्णय
इति परम् । दृष्टव्यमिति साक्षिदेधे कर्म-
निष्ठानां ग्रहणमाह गुणिदेधे क्रियावता-
मित्यनेन । तथा ।

“साक्षिणोऽर्थसमुद्दिष्टान् सत्सु दोषेषु
दोषयेत् ।

अदुष्टं दूषयन् वादी तत्समं दण्डमर्हति ॥”
इति ॥

तत्समं विवादसमम् । सभासदादिविदितसाक्षि-
दूषणमेव ग्राह्यं न तु त्रावरादिसाक्षिभिः प्रति-
पाद्यम् ॥ * ॥ अनवस्थापातादित्याह नारदः ।
“सभासदां प्रसिद्धं यज्ञोक्तसिद्धमथापि वा ।
साक्षिणां दूषणं ग्राह्यमसाध्यं दोषवर्जनात् ॥
अन्येऽपि साक्षिभिः साध्ये दूषणे पूर्वसाक्षिणाम् ।
अनवस्था भवेदोषस्तेषामप्यन्यसम्भवात् ॥”
असाध्यं साधनानर्हं सिद्धत्वादोषवर्जनात् । अन-
वस्थाविरहात्तस्मात् प्रसिद्धदूषणमेव ग्राह्यम् ॥ *
दूषणमाह कात्यायनः ।

“बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च
कूटकृत् ।

विज्ञात् बान्धवः स्नेहात् वैरनिर्यातनादरिः ॥
यः साक्षी नैव निर्दिष्टो नाभूतो नैव दर्शितः ।
ज्ञान्मिथ्येति तथ्यं वा दण्डः सोऽपि नराधमः ॥”
यदुत्तरे येन क्रिया प्रदृश्यते तत्राह ।

“मिथ्याक्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिनः ।
प्राङ्म्याये विधिसिद्धौ तु जयपत्रं विनिर्दिष्टे ॥”
मिथ्योत्तरे सति पूर्ववादे पूर्ववादिन क्रिया
प्रदृश्या इति शेषः ॥ * ॥ तदानीं सन्धिमाह
दृष्टव्यमिति ।

“पूर्वोत्तरेऽभिलिखिते प्रक्रान्ते कार्यनिर्णये ।
द्वयोक्तप्रयोः सन्धिः स्यादयः पिण्डयोरिव ॥”
उत्तापकारणमाह स एव ।

व्यवहा

“साक्षिसम्यक्विकल्पस्तु भवेद्यज्ञोभयोरपि ।
दोलायमानौ यौ सन्धिं कुर्यातां तौ विच-
क्षणौ ॥”

कात्यायनः ।
“क्रिया न दैविकी प्रोक्ता विद्यमानेषु साक्षिषु ।
लेखे च सति वादेषु न दिव्यं न च साक्षिणः ।
समत्वं साक्षिणां यत्र दिव्येऽपि विशेषयेत् ॥”
एतत् संशयानुच्छेदे बोध्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“निष्ठुते लिखितानेकमेकदेशे विभावितः ।
दाप्यः सर्वान् वृषेणार्थान् ग्राह्यस्त्वनिवेदितः ॥”
यो लिखितानेकं सुवर्णादिकं अपलपति स एक-
द्रव्ये साक्ष्यादिभिर्भिभावितः सन् सर्वान्
दद्यात् । यद्येकदेशविभावेन वादिनोऽवसाद-
मवगम्य इदमपरं मया लेखयितुं विस्तृतमिति
ब्रूते स तस्मै भाषाकाले अनुपपन्नं न दद्यादे-
तच्च न केवलं वाचनिकं किन्त्वैकदेशविभावेना-
दिज्ञानत एवास्य तदपलापे दुःश्रौतत्वावधार-
णादपरांशेऽपि तथात्वमेव सम्भाव्यते सत्यविभा-
वकस्यापि प्रक्रान्तविषये यथा वस्तुवादावधार-
णादविभावितांशेऽपि सत्यवादित्वसम्भवनमि-
त्येवं रूपतर्कपरम्परा सम्भावना प्रत्ययानुगृही-
तास्मादेव योगीश्वरवचनात् सर्वं दापनीयमिति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसारेण निर्णये
क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वेऽपि व्यवहारदर्शनां
न दोषः । तथा च गौतमेनापि न्यायाधिगमे
तर्कोऽभ्युपायः तैनापि संशय यथास्थानं गमये-
दित्युक्ता तस्माद्राजाचार्यावनिन्द्यावितुषसंह-
तम् । एवञ्चास्य न्यायस्य वादिद्वयसाधारणत्वा-
दुभयविषयत्वं वचनानाम् । अतएव कात्या-
यनः ।

“यद्येकदेशप्राप्तापि क्रिया विद्येत मानुषी ।
सा ग्राह्या न तु पूर्णापि दैविकी वदतां वृणाम् ॥”
वदतां विवदतामित्यविशेषेण दर्शयति । पूर्णापि
दैविकी समग्रविषयिकापि न ग्राह्या तेनैक-
देशप्रतिपादिकया मानुष्या क्रियया समस्त-
साध्यसिद्धिरिति । न च यद्येषां मध्ये एकमपि
मया गृहीतं विभावयसि तदा सर्वमेव दातव्य-
मिति । प्रतिज्ञाविषयकत्वमेकदेशविभावितत्वं
वचनस्येति जोम्बोक्तमतानुसारिमेधिलमतं
युक्तमिति वाच्यं प्रतिज्ञाविषयत्वे ।

“अनेकार्थाभियुक्तेन सर्वार्थव्यपलापिना ।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥”
इत्यनर्थकं प्रोक्तिवादेनाभियुज्य मानादधिक-
स्यापि प्रतिज्ञातस्य दानावकश्य कत्वात् न
ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यपि अर्थं अनिवेदितस्यापि
प्रागज्ञातत्वेनाप्रतिज्ञातस्य सर्वधेयं देयत्वात् ।
न च विभावितैकदेशवचनं व्याप्यभूतैकदेश-
विषयं तस्मिन् प्रतिपादिते व्यापकैकदेशप्रतीति-
रनुमानात् सम्भवतीति वाच्यं विभावितैक-
देशानुमितव्यापकस्यापि न्यायतोऽग्राह्यत्वे सिद्धे
न ग्राह्यस्त्वनिवेदित इत्यभिधानानुपपत्तेः ।
एवञ्च ।

व्यवहा

“साध्यार्थान् निगदिते साक्षिभिः सकलं भवेत्
स्त्रीसङ्गे साहसे चौर्ये यत्साध्यं परिकल्पितम् ॥”
इति कात्यायनवचनम् ॥

तद्विषयप्रदर्शकं ऋणनिक्षेपादपहृवेऽपि योच्य-
मिति । यत्तु ।

“अनेकार्थाभियोगे तु यावत् संशोधयेद्दनी ।
साक्षिभिस्तावदेवासौ लभते साधितं धनम् ॥”
तद्व्यादनभिन्नपुत्रादिविषयकम् । तथा हि
नानाविधपित्रर्णाद्यभियुक्तेनाज्ञानता नाहं
ज्ञानामीति उत्तरवादिना साक्ष्यादिभिर्यावद्दणं
प्रतिपादयति तावदेव पुत्रेण दातव्यम् एवमेव
विश्वरूपजीमूतवाहनप्रभृतयः ॥ कात्यायनः ।
“अनुमानाद्वरः साक्षी साक्षिभ्यो लिखितं
गुरु ।

अनिरुद्धा त्रिपुरुषी मुक्तिस्तेभ्यो गरीयसी ॥”
अनुमानं प्रत्यासङ्गलितं तदाह मनुः ।
“वाह्यैर्विभावयेत्तस्मै भावमन्तर्गतं वृणाम् ।
स्वरवर्णैर्ज्ञातकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥”
स्वरो गङ्गादादिः वर्णोऽस्त्राभाविकः । इङ्गितं
खेदवेषधुरोमाश्चादि । आकारो विकृतः ।
चक्षुषा कातरेण । चेष्टितेन स्थानत्यागादिना ।
एषाश्चान्यथासिद्धेर्दुर्निरूप्यत्वादेभ्यः साक्षी
बलवान् इत्यर्थः ॥ * ॥ सुखनिरूप्यत्वे तु याज्ञ-
वल्क्यः ।

“देशादेशान्तरं याति दृक्कणी परिच्छेदः च ।
ललाटं स्विदते चास्यं मुखं वैवर्ण्यमेति च ॥
परिशुष्यत्स्खलदाक्यो विरुद्धं बहु भाषते ।
वाक् चक्षुः पूजयति नो तथौष्ठौ निर्मुञ्जत्यपि ॥
स्वभावात् विकृतिं गच्छेन्ननोवाक्कायकर्मभिः ।
अभियोगे च साक्ष्ये च स दुष्टः परिकीर्तितः ॥”
न परोक्तां वाचं प्रतिवचनेन पूजयति तथौष्ठ-
चक्षुश्च परकीयवीचयेन निर्मुञ्जति कुटिली-
करोति यदा मनोवाक्कायकर्मभिः स्वभावात्
पूर्वोक्तां यथायोग्यां विकृतिं गच्छेत्तदा स दुष्ट
इत्यर्थः । अतएव श्रीरामायणे ।

“आकारश्चादमानोऽपि न शक्योऽसौ निगू-
हितुम् ।
बलाद्वि विवृणोत्येव भावमन्तर्गतं वृणाम् ॥”
आकारो देहधर्मः सुखाप्रसादेवैवर्ण्यरूपः ।
नारदः ।

“सुदीर्घेणापि कालेन लिखितं सिद्धिमाप्नुयात् ।
संज्ञानन्नात्मनो लेख्यमजानंस्तत्तु लेखयेत् ॥”
सुदीर्घेणेति संस्कारोद्बोधकलिखनसत्त्वादय-
चिरेणापि साक्ष्यं दातुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ * ॥
लिपिज्ञं खड्गस्तेन लेखयेत् तदज्ञं परहस्तेनैवाह
यासः ।

“अलिपिज्ञो ऋणी यः स्यात् लेखयेत् स्वमतस्तु
सः ।
साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपगः ॥”
दृष्टव्यमिति ।
“सुषितं घातितं यच्च सीमायाश्च समन्ततः ।
अकृतोऽपि भवेत् साक्षी ग्रासस्तत्र न संशयः ॥”

136

व्यवहा

अथ प्रथमः ।

नारदः ।

“युक्तिव्यवसन्नासु प्रपथैरेनमर्हयेत् ।

अर्थकालवलापेचमन्त्रासुसुकतादिभिः ॥”

एनं विचार्यमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेन्निर्यये-
दित्यर्थः । अर्थस्य विवादासदस्य बलं बद्ध-
भावः कालस्य च बलं पुण्यापुण्यत्वं तदपेक्षं
यथा स्यादित्यर्थः । भूदूर्वाकरत्वस्य पुत्रादि-
शिरःस्पर्शस्य चाग्रे दर्शनीयत्वात् । अत्र मयै-
तत् कृतं न वेति प्रतिज्ञासुचार्यामौ जले वा
हस्तं प्रक्षिपेत् । एतन्मिथ्यात्वे मम सुकृतं
नश्येदिति वा ब्रूयात् । न त्वग्निपरीक्षां जल-
परीक्षां वा कुर्यात् इत्यभिप्रायवर्णनं युक्तं तस्या
महाभियोगविषयकत्वेन प्रपथसमभिव्याहारा-
नर्हत्वात् । सुकृतादिभिरित्यादिना दूर्वासव्या-
दुपग्रहः । तथा च विष्णुः ।

“सर्वव्यवहारेषु स्वर्गं स्वर्गं प्रकल्पयेत् ॥”

तत्र कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं प्रापयेत् ।
द्विकृष्णलोने तिलकरं त्रिकृष्णलोने जलकरं
चतुःकृष्णलोने स्वर्णकरं पञ्चकृष्णलोने सीतो-
द्वृतमहीकरं सुवर्णाङ्गोने कोशो देयः शूद्रस्य
यथासमये विहिता क्रिया तथा द्विगुणैर्ये
राजन्यस्य त्रिगुणैर्ये वैश्यस्य चतुर्गुणैर्ये
ब्राह्मणस्येति । कृष्णलः काश्चनरक्तिका तन्-
मृत्वाङ्गे कृष्णलोने । एवमन्यत्र । मनुः ।
“सत्येन प्रापयेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
गोवीजकाश्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकेः ।

पुत्रदारस्य वाप्येवं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥”
ब्राह्मणेन मयैतत् कृतं न कृतं वेति प्रतिज्ञा-
सुचार्यं सत्यमिति वक्तव्यम् । तथैव क्षत्रियेण
वाहनायुधं स्पर्शयेत् । तथैव वैश्येन गोवीज-
काश्चनानामन्यतमं स्पर्शयेत् । शूद्रेण तु पूर्वोक्तं
सर्वमेव स्पर्शयेत् तेषां वृथाकृतस्पर्शानां पातक-
हेतुत्वात् पातकशब्देन निर्देशः । हलायुधो-
ऽप्येवम् ॥ * ॥ देवक्रियाविषयमाह नारदः ।

“अरण्ये निर्वर्जने राचावन्तैश्च नि साहसे ।
न्यासापहरणे चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥”
बृहस्पतिः ।

“देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च ।
एते तु प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणे ।
साहसेष्वभिप्राये च दिव्यानि तु विप्रो धनम् ॥”
अत्र प्रपथद्वयोः पृथक्प्रतीतिः । प्रपथे न
दिव्यधर्माः किन्तु वैधे कर्मणि तत्र श्रौचार्थं
स्नानान्नमनादिमात्रं कार्यम् । दिव्यानि तु
दिव्यतत्त्वे कथितानि नात्र लिखितानि । अत्रा-
भियुक्तेन प्रपथः कर्तव्य इत्युत्तरम् ॥ * ॥ उभ-
येच्छ्रयाभियुक्तापीत्याह नारदः ।

“अभियुक्ता शिरोवर्ती सर्वत्रैव प्रकीर्तितः ।
इच्छयान्यतरः कुर्यादितरी वर्त्तयेच्छिरः ॥”
इतरः प्रपथकर्तृभिन्नः । तथा कात्यायनः ।
“आचतुर्दशकादहो यस्य नो राजदैविकम् ।
शूरनं जायते घोरं स ज्ञेयः प्रपथे शुचिः ॥”

व्यवहा

यसनमापत् । घोरमतिपीडाकरम् । तथा च
कोषाधिकारे यस्य पश्येदित्यनुवृत्तौ विष्णुः ।

“रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं राजातङ्कामथापि

वा ।

तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्ययात् ॥”
कात्यायनः ।

“तस्यैकस्य न सर्वस्य जनस्य यदि सम्भवेत् ।
रोगोऽभिर्ज्ञातिमरणं दद्यात् दमश्च सः ॥
ज्वरातिसारविस्फोटगृष्ठास्थिपरिपीडनम् ।
नेत्ररुग्णरोगश्च तथोन्मादः प्रजायते ।

शिरोरुग्णदुग्धभङ्गश्च दैविका व्याधयो वृणाम् ॥”
तस्यैकस्येति न तु देशयापकमरणादिः । मनुः ।

“न वृथा प्रपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थे नरो बुधः ।
वृथा हि प्रपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥
कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने ।

ब्राह्मणभ्युपपत्तौ च प्रपथे नास्ति पातकम् ॥”
कामिनीष्विति रहसि कामिनीसन्तोषार्थं वृथा-
प्रपथे एवं विवाहसिद्धार्थं गोप्राप्त्यर्थं आवश्यक-
होमेत्यनार्थं ब्राह्मणरक्षार्थमङ्गीकृतधनादौ ।

यमः ।
“वृथा तु प्रपथं कृत्वा कीटस्य वधसंयुतम् ।
अवृतेन च युज्येत वधेन च तथा नरः ।

तस्मान्न प्रपथं कुर्यान्नरो मिथ्यावधेक्षितम् ॥”
कीटस्येति प्राणिमात्रोपलक्षणं तद्वधपापेन
वृथाप्रपथकर्त्ता युज्येत इत्यर्थः ॥

अथ निर्णयः ।

तत्र नारदः ।
“यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी

भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य भ्रुवस्तस्य पराजयः ॥
स्वयमभ्युपपन्नोऽपि स्वचर्यावसितोऽपि सन् ।

क्रियावसन्नोऽप्यर्हति परं सभ्यावधारणम् ।
सभ्यैरवधृतः पश्चात् स शास्यः शास्त्रमार्गतः ॥”

यस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा साक्षिण इत्युप-
लक्षणम् । साक्षिलिखितभुक्तिप्रपथानां मध्ये-
ऽन्यतमप्रमाणं यस्य प्रतिज्ञायाः सत्यत्वप्रति-
पादकं स एव जयी अन्यथा पराजित इति

प्रवृत्तयम् । स्वयमभ्युपपन्नः आत्मनैवाङ्गीकृत-
स्वपराजयः स्वचर्यावसितः कम्पस्वेदवैवर्ण्या-
दिना पराजितत्वेनावधृतः । क्रियावसन्नः

साक्ष्यादिना प्राप्तपराजयः । परमनन्तरं सभ्या-
वधारणमर्हति सभासदां मिलितानामर्थं परा-
जित इति निर्णयमर्हति । आकाङ्क्षेत स शास्त्र-
विधिना शास्यः ॥ * ॥ निर्णयस्य फलमाह

बृहस्पतिः ।
“प्रतिज्ञाभावनाद्वादी प्राड्विवाकादिपूजनात् ।

जयपत्रस्य चादानात् जयी लोके निगद्यते ॥”
जयपत्रस्य लिखनप्रकारमाह स एव ।

“यद्वृत्तं व्यवहारेषु पूर्वपञ्चोत्तरादिकम् ।
क्रियावधारणोपेतं जयपत्रेऽखिलं लिखेत् ॥

पूर्वोक्तक्रियायुक्तं निर्णयान्तं यदा वृत्तः ।
प्रदद्याज्जयिने पत्रं जयपत्रं तदुच्यते ॥”

व्यवहा

कात्यायनः ।

“अधिप्रत्यर्थिवाक्यानि प्रतिसाक्षिवचस्तथा ।

निर्णयश्च तथा तस्य यथा चावधृतं स्वयम् ॥

एतद्व्यथाचरं लेख्यं यथापूर्वं निवेष्टयेत् ।

सभासदश्च ये तत्र धर्मशास्त्रविदस्तथा ॥”

ततश्च भाषोत्तरे क्रिया च पत्रसाक्ष्यादिकं
निर्णयो जयपराजयावधारणं निर्णयकालाव-
स्थितमध्यस्थान्त्रेत्यादिकं सर्वं लेखनीयं निरू-

पणस्य सम्यक्त्वप्रदर्शनार्थम् । तथाहि भाषो-
त्तरलिखनं हेतुनन्तरेण पुनर्न्यायप्रत्यवस्थान-

निषेधार्थं नहि न गृहीतमिति मिथ्योत्तरेण
पराजितस्य पुनः परिशोधितं मयेति प्रत्यव-

स्थानं सम्भवति । प्रमाणलिखनस्तु पुनः प्रमा-
णान्तरेण न्यायनिषेधार्थम् । तदाह कात्या-

यनः ।
“क्रियां बलवतीं त्यक्त्वा दुर्बलां योऽवलम्बते ।

स जयेऽवधृते सभ्यैः पुनस्तान् नाप्नुयात् क्रियाम् ॥
निर्णीते व्यवहारे तु प्रमाणमफलं भवेत् ।

लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेत् ॥
यथा पक्षेषु धान्येषु निष्फलाः प्राद्वी गुणाः ।

निर्णीतव्यवहाराणां प्रमाणमफलन्तथा ॥”
निर्णयोत्तरकृत्यमाह मनुः ।

“अर्थेऽप्ययमानस्तु कारणेन विभावितम् ।
दापयेद्वनिकस्यार्थं दण्डेषुश्च शक्तितः ॥”

अप्ययमानः अपलपन्तं कारणेन साक्ष्यादि-
प्रमाणेन । याज्ञवल्क्यः ।

“ज्ञात्वापराधं देशश्च कालं बलमथापि वा ।
वयः कर्म च वित्तश्च दण्डं दण्डेषु दापयेत् ॥”

मनुः ।
“तीरितं चानुशिष्टश्च यत्र कचन सम्भवेत् ।

कृतं तद्वर्त्ततो विद्यात् न तत् भूयो निव-
र्त्तयेत् ॥”

अनुशिष्टं साक्ष्यादिनिर्णीतं अतएव तीरितं
प्राड्विवाकादिभिः समापितम् । तद्विवादपदं

पुनर्न निवर्त्तयेदित्यर्थः । यत्र तीरितानुशिष्ट-
योरप्यधर्मेकतत्वं प्रत्यवतिष्ठति । तत्र पुनर्न्याय-

दर्शनमाह नारदः ।
“तीरितं चानुशिष्टश्च यो मन्येत विधर्म्मतः ॥

द्विगुणं दण्डमादाय तत् कार्यं पुनरुद्धरेत् ॥”
असद्विचारे तु विचारान्तरमाह स एव ।

“असाक्षिकस्तु यद्वृद्धं विमार्गेण च तीरितम् ॥
असम्मतमतेऽहं पुनर्दर्शनमर्हति ॥”

असाक्षिकमित्यप्रमाणकोपलक्षणम् । याज्ञ-
वल्क्यः ।

“दुर्द्धांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारानुवृत्तेषु तु ।
सभ्याः सजयिनो दण्डा विवादाद्विगुणं दमम् ॥

साक्षिसभ्यावसन्नानां दूषणे दर्शनं पुनः ।
सुचर्यावसितानान्तु नास्ति पौनर्भवो विधिः ॥”

साक्षिवचनेन सभ्यावधारणेन च प्राप्तव-
सादानां पुनर्न्यायदर्शनम् । स्वव्यापारेण विरुद्ध-

भाषादिना प्राप्तवसादानान्तु नास्ति पुनर्न्यायः ।
बृहस्पतिरपि ।

व्यवहा

“पलायनानुत्तरत्वादप्यपचाश्रयेण च ।
हीनस्य गृह्यते वादो न खवाक्यजितस्य च ॥”
मनुः ।
“बलादत्तं बलाकुप्तं बलादा लिखितं यत् ।
सन्धानं बलकृतानर्थानकृतान् मरुतवतीत् ॥”
याज्ञवल्क्यः ।
“बलोपाधिविनिवृत्तान् व्यवहारान्निवर्त्तयेत् ।
स्त्रीनक्तमन्तरागारवह्निर्ग्रामकृतांस्तथा ॥
मत्तोन्मत्तार्त्तयसनिवालभीतादियोजितः ।
असम्बन्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिध्यति ॥”
उपाधिश्चलमिति शूलपाणिः । उपाधिर्भयादि-
रिति विज्ञानेश्वरः । तन्मते भीतादियोजित-
इत्युक्तवचनेन पौनरुक्तम् । वह्निर्ग्रामः वह्नि-
र्देशः । मत्तो मद्यादिना । उन्मत्तो वाता-
दिना । यसनी दूताद्यासक्तः । असम्बन्धो
वादिनियुक्तयतिरिक्त उदासीनः । आदिपदाद-
स्तत्तन्दासपुत्रादेर्ग्रहणम् । तथा च नारदः ।
“स्तन्मतेऽपि हि यत् कार्यं कुर्व्याच्चाप्रकृतिं
गतः ।

तदप्युक्तमेवाहुरस्तातलस्य हेतुतः ।
कामक्रोधाभिभूता वा भययसनपौडिताः ।
रागद्वेषपरीताश्च ज्ञेयास्तत्प्रकृतिं गताः ॥
तथा दासकृतं कार्यमकृतं परिचक्षते
अन्यत्र स्वामिसन्देशात् दासः प्रभुरात्मनः ॥
पुत्रेण च कृतं कार्यं यत् स्यादच्छन्दतः पितुः ।
तदप्युक्तमेवाहुर्दासपुत्रौ च तौ समौ ॥”
एतच्च कुटुम्भभरणातिरिक्तविषयम् ।
“कुटुम्भार्थं भूमीनीऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा तं व्यायानं विचालयेत् ॥”
इति मनुवचनात् कुटुम्भमवश्यभरणीयम् ।
अभ्यधीनः परतन्त्रः पुत्रदासादिः । व्यवहार-
मन्त्रादिकं व्यायानं स्वतन्त्रः न विचालयेत् अनु-
मन्यते । तथा च नारदः ।
“स्वातन्त्र्यं स्तुतं ज्येष्ठे ज्येष्ठं गुणवयःकृतम् ।
अस्वतन्त्राः प्रजाः सर्वाः स्वतन्त्रः पृथिवीपतिः ॥
अस्वतन्त्रः स्तुतः शिष्य आचार्यस्य स्वतन्त्रता ।
अस्वतन्त्राः स्त्रियः सर्वाः पुत्रा दासाः परि-
ग्रहाः ॥
स्वतन्त्रस्तत्र तु गृही यस्य तत् स्यात् क्रमा-
गतम् ।
गर्भस्थैः सङ्गो ज्ञेयः अष्टमादत्तरात् शिशुः ॥
बाल आषोडशादधर्मात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥
जीवतोर्न स्वतन्त्रः स्थाञ्चरयापि समन्वितः ।
तयोरपि पिता श्रेयान् बीजप्राधान्यदर्शनात् ।
अभावे बीजिनो माता तदभावे च पूर्वजः ॥”
परिग्रहा अनुजीविप्रभृतयः । तथा च बृह-
स्पतिः ।
“पितृव्यभाटपुत्रस्त्रीवासशिश्याशुजीविभिः ।
यद्गृहीतं कुटुम्भार्थं तद्गृही दातुमर्हति ॥”
कात्यायनः ।
“कुटुम्भार्थमशक्तेन गृहीतं आधितेन वा ।

व्यवहा

उपज्वनिमित्तं विवादापत्कृतं तत् ॥
कन्यावैवाहिकश्चैव प्रेतकार्ये च यत् कृतम् ।
एतत् सर्वं प्रदातयं कुटुम्भेन कृतं प्रभोः ॥”
प्रभोरिति कर्त्तरि षष्ठी तेन प्रभुणा दातय-
मिति रत्नाकरः । बृहस्पतिः ।
“यः स्वामिना नियुक्तोऽपि घनाय व्ययपालने ।
कुसीदकषिवाण्ये निवृत्तार्थस्तु स स्तुतः ॥
प्रमाणं तत् कृतं सर्वं लाभालाभययोदयम् ।
स्वदेशे वा विदेशे वा स्वामी तत्र विसंवदेत् ॥”
इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं व्यवहार-
तत्त्वं समाप्तम् ॥ * ॥
व्यवहारः, पुं, (व्यवहारं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) प्राप्तव्यवहारः । (साबालक इति भाषा)
स तु षोडशवर्षानन्तरं भवति । यथा,—
“बाल आषोडशादधर्मात् पौगण्डोऽपि निगद्यते ।
परतो व्यवहारः स्वतन्त्रः पितरावृते ॥”
इति व्यवहारतत्त्ववृत्तनारदवचनम् ॥
व्यवहारज्ञातरि, नि ॥
व्यवहारदर्शनं, स्त्री, (व्यवहारस्य दर्शनम् ।) न्याय-
दर्शनम् । विचारकरणम् । इति मिताचरा ॥
व्यवहारपदं, स्त्री, (व्यवहारस्य पदम् ।) वादिना
राज्ञि निवेदनम् । (नालिस इति भाषा)
यथा, याज्ञवल्क्यः ।
“स्तुत्याचार्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः ।
आवेदयति चेद्वाञ्छि व्यवहारपदं हि तत् ॥”
स्तुतिसदाचारवह्निर्भूतेन वर्त्तना परैरर्थतः
शरीरतो वा पौडितश्चेद्वाञ्छि निवेदयेत् तद्-
व्यवहारदर्शनस्थानम् । चेदित्यत्र यदिति मै-
थिलाः । आवेदयति चेदित्यनेन स्वयं विवादो-
त्थानं राज्ञा न कर्त्तव्यमिति शूलपाणिमहा-
महोपाध्यायः ॥ राज्ञीति व्यवहारप्रदर्शक-
परं तथा च बृहस्पतिः ।
“राजा कार्याणि संपश्येत् प्राड्विवाकोऽथ वा
द्विजः ॥”
कात्यायनः ।
“सप्राड्विवाकः सामात्यः सन्नाक्षणपुरोहितः ।
स्वयं स राजा चितुयात् तेषां जयपराजयौ ॥
यदा कार्यवशाद्वाजा न पश्येत् कार्यनिर्णयम् ।
तदा नियुज्जात् विदोसं ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥
यदि विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योज-
येत् ।
वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत् ॥”
स विनीतवैश्यः । मनुः ।
“जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
वृत्तः ।
धर्मप्रवक्ता वृत्तेन तु शूद्रः कदाचन ॥”
यासः ।
“द्विजान् विहाय यः पश्येत् कार्याणि वृषलैः
सह ।
तस्य प्रचुभ्यते राज्यं बलं कीदृशं नश्यति ॥
दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजिते-
न्द्रियः ।

व्यवहा

दुष्टां गां कः परित्यज्याश्चैवेच्छीलवर्ती खरीम् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
व्यवहारपादः, पुं, (व्यवहारस्य पादः ।) व्यव-
हारांशः । यथा । अथ व्यवहारपादनिर्णयः ।
तत्र बृहस्पतिः ।
“पूर्वपक्षः स्तुतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्तुतः ।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्तुतः ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥
अपि च ।
“परम्परं मनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु ।
वाक्याध्यायाद्वावस्थानं व्यवहार उदा-
हृतः ॥
भाषोत्तरक्रियासाध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः ।
आक्षिप्तचतुरंशस्तु चतुष्यादभिधीयते ॥”
इति मिताचरा ॥
व्यवहारमाहका, (व्यवहारस्य माहकेव ।) व्यव-
हारोपयोगिक्रिया । तद्वयथा । व्यवहार-
दर्शनम् १ व्यवहारलक्षणम् २ सभासदः ३
प्राड्विवाकादिः ४ व्यवहारविषयः ५ राज्ञः
कार्यानुत्पादकत्वम् ६ कार्यार्थिनि प्रश्नः ७
आज्ञानानाज्ञाने ८ आसेधः ९ प्रत्यर्थिन्यागते
लेख्यादिकर्तव्यता १० पञ्चविधो हीनः ११
कीदृशं लेखं १२ पञ्चाभाषाः १३ अना-
देयाः १४ आदेयः १५ नियुक्तजयपराजये
वादिजयपराजयौ १६ शोधितलेखनिवेशनम् १७
उत्तरावधिप्रोधनम् १८ शोधिते पत्रावृत्ते
उत्तरकर्तव्यम् १९ उत्तरलक्षणम् २० सत्यो-
त्तरलक्षणम् २१ मिथ्योत्तरलक्षणम् २२
प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम् २३ प्राड्व्यायोत्तरम् २४
उत्तराभासः २५ सङ्करानुत्तरम् २६ प्रत्यर्थि-
क्रियानिर्देशः २७ उत्तरे पत्रेऽभिनिवेशिते
साधननिर्देशः २८ तत्सिद्धौ सिद्धिः २९
चतुष्यादव्यवहारः ३० । इति मिताचरायां
व्यवहारमाहका ॥
व्यवहारमार्गः, (व्यवहारस्य मार्गः ।) व्यवहार-
विषयः । व्यवहारपदम् । इति मिताचरा ॥
व्यवहारविधिः, पुं, (व्यवहारस्य विधिः ।) व्यव-
हारस्य विधानम् । धर्मशास्त्रम् । इति मिता-
चरा ॥
व्यवहारविषयः, पुं, (व्यवहारस्य विषयः ।) व्यव-
हारपदम् । तत्तु अष्टादशविधम् । यथा ।
ऋणादानम् १ निक्षेपः २ अस्वामिविक्रयः ३
स्वभूयसमुत्थानम् ४ दत्तस्थानपकर्म ५ वेतना-
दानम् ६ संविदो अतिक्रमः ७ क्रयविक्रयानु-
ग्रहः ८ स्वामिपालयोर्विवादः ९ सीमाविवाद-
धर्मः १० वाक्पाठ्यम् ११ दण्डपाठ्यम् १२
स्तेयम् १३ साहसम् १४ स्त्रीसंग्रहणम् १५
स्त्रीपुंघर्म्मः १६ विभागः १७ दूतम् १८ ।
इति भानवे ८ अध्यायः ॥
व्यवहारस्थानं, स्त्री, (व्यवहारस्य स्थानम् ।)
व्यवहारपदम् । व्यवहारविषयः । इति मिता-
चरा ॥

अवहारिकः, त्रि, (अवहारमर्हतीति। अवहार + ठक्।) अवहारयोगः। यथा। इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोषो भवति। अयं कर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानत्वेन इह-लोकपरलोकगामी अवहारिकोजीव उच्यते। इति वेदान्तसारः॥

अवहारिका, स्त्री, (अवहारेण चरतीति ठक्। स्त्रियां टाप्।) लोकयात्रा। सम्मार्जनं। इङ्गदृष्टः। इति मेदिनी॥

अवहारो, [न] त्रि, (अवहारोऽस्यास्तीति। इतिः।) अवहारविशिष्टः। अवहारशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

अवहार्यः, त्रि, (वि + अव + हृ + ण्यत्।) अवहरणीयः। अवहर्तव्यः। वि-अव-पूर्वहृधातोर्थेणप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः। ३। २२६।)

“प्रायश्चित्तरूपेणो यदज्ञानकृतं भवेत्। कामतो अवहार्यस्तु वचनादेव जायते॥”

अवहितः, त्रि, (वि + अव + धा + क्तः।) अवधानविशिष्टः। यथा,—

“कर्तृकर्मव्यवहितमसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम्। उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम्॥” इति सुम्भोधटीकायां रामतर्कवागीशः॥

अवायं, स्त्री, (वि + अव + अय + अच्।) तेजः। इति मेदिनी॥

अवायः, पुं, (विशेषेण अवायनं अधः संश्लेषणम्। वि + अव + इ + वच्।) मैथुनम्। इत्यमरः॥ (तथा, वैद्यके।)

“आयामश्च अवायश्च ज्ञानं चक्रमणं तथा। ज्वरसक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥” अन्तर्हानम्। इति मेदिनी॥ (यथा, पाणिनौ। “अङ्भ्यास अवायेऽपि।” ६। १। १३६।)

शुद्धिः। इति धरणिः॥ (परिणामे। तथा, भागवते। ८। ६। ११।)

“पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुण्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः॥”

अवायी, [न] पुं स्त्री, (अवैतुं शीलमस्य। त्रिनिः।) कामुकः। यथा,—

“आहे नियुक्तो सुक्ता वा भोजयित्वा नियुज्य च। अवायी रेतसो गर्ते मज्जयत्यात्मनः पितृन्॥” इति आङ्गत्तम्॥

(व्यवधानकर्ता। यथा, पाणिनौ। “व्यवयिनोऽन्तरम्।” ६। २। १६६। “अवायी व्यवधाता।” इति काशिका॥)

व्यसनं, स्त्री, (वि + अस + ल्युट्।) विपत्। (यथा, महाभारते। १२। २२७। ७।

“पुत्रदारैः सुखेऽथैव विद्युत्स्य धनेन वा। भग्नस्य व्यसने कच्छे हृतिः श्रेयस्करी नृप॥”) अंशः। (यथा, मनौ। ७। ६३।

“नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरीक्षितम्॥” कामजकोपजदोषः। इत्यमरः॥ (यथा, कथा-सरित्सागरे। ११। २५।

“तन्मेष व्यसनानि त्वं सुखेन हि परैर्नृपाः। सौदन्तस्तेषु गृह्यन्ते खातेष्विव वनदिपाः॥” यथा च भागवते। ४। २६। २६। ४।

“विहाय जाया मतदर्हो नृगव्यसनलालसः॥” “व्यसनं भोगासक्तिः।” इति श्रीधरः॥) विपत् विपत्तिः। अंशोऽप्ययः पतनम्। नृगयादृतस्त्री-मद्यपानस्वरूपे चतुर्वर्गे प्रसक्तिः। कामजो दोषः। इच्छाप्रभवत्वात्। वाक्पारुष्यं अर्थ-पारुष्यञ्चेति त्रिवर्गः। कोपजो दोषः। कोपप्रभवत्वात्। एषु व्यसनम्। वास्यति श्रियो-मार्गात् व्यसनं कर्त्तरि अनट्। अंशे तु भावे। इति भरतः॥ (अव्यासक्तिः। यथा, कथा-सरित्सागरे। ११। ३२।

“श्रुथिली कृतकैलासनिवासव्यसनो हरः॥”) अशुभम्। देवानिष्टफलम्। पापम्। निष्कलो-द्यमः। इति मेदिनी॥* राज्ञां व्यसनानि यथा, “नृगयाद्याः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे। दण्डपारुष्यमित्येतद्वैयं व्यसनसप्तकम्॥”

इति हेमचन्द्रः॥*॥

व्यसनासक्ते दोषो यथा,—

“एकैकविधयासक्ताः सर्वे नृद्युवशं गताः। यः पुनः संहतान् सेवेत् विषयान् विषयी नरः। स पतेन्महदैश्वर्याच्छिन्नमूल इव हुमः॥

स्त्रियः पानं दिवास्वप्नं तथा वादिचनर्त्तनम्। द्यूताटननृगागेयकामजानि तथा परे॥

दृष्टेर्वाचा ईर्ष्यासुया क्रोधप्रेषश्चसाहसम्। अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अष्टकोपं विनाशकम्॥

देवा विद्याधरा यज्ञाः किन्नरोरगमानुषाः। पशवः पक्षिणः सर्वे विषये निधनं गताः॥

एवं विवेकमासक्तं बुद्धा घोरां नराधिप। धवर्माजं समास्थाय विषयैः सन्निवेश्यताम्॥” इति देवीपुराणे = अध्यायः॥

व्यसनार्त्तः, त्रि, (व्यसनेनार्त्तः।) देवीमानुषी-पीडार्त्तः। तत्पर्यायः। उपरक्तः॥ २। इत्यमर-भरतौ॥

व्यसनी, [न] त्रि, (व्यसनमस्यास्तीति। व्यसन + इनिः।) व्यसन-विशिष्टः। (यथा, शिशुपाल-वधे। २।

“चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः॥”) तत्पर्यायः। पञ्चभद्रः॥ २ विभ्रुतः॥ ३। इति हेमचन्द्रः॥

व्यस्तः (वि + अस् + क्तः।) व्याकुलः। व्याप्तः। इति मेदिनी॥ प्रत्येकम्। पृथक् पृथक्। यथा, विश्वामित्रः।

“कच्छचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम्। प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्तुटे॥

प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकच्छः पराककः। अतिकच्छः पर्यकच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छकः॥

महासान्तपनः शुद्धैरतमकच्छस्तु पावनः। जलोपवासकच्छस्तु जलकूचैस्तु शोधकः॥

एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा। पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः।

काव्याखान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

विपरीतः। यथा,—

“प्रतिपदाप्यमावास्या तिथीर्युग्मं महाफलम्। एतद्वस्त्रं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥” इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

व्यस्तपदं, स्त्री, (व्यस्तं पदं यस्मिन्।) ऋणादाना-भियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशता-भियोगे अनेनाहन्ताडित इति। इति मिता-चरा॥

व्यस्तारं, स्त्री, हस्तिमदप्रयोगः। इति त्रिकाण्ड-शेषः॥

व्याकरणं, स्त्री, (व्याक्रियन्ते अर्था येनेति। वि + आ + कृ + ल्युट्।) वेदाङ्गविशेषः। इति शब्द-रत्नावली॥ तत्र साध्यसाधनकर्तृकर्मक्रिया-समासादिनिरूपणम्। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। व्याक्रियन्ते व्युत्पादन्ते साधुशब्दा अस्मिन् अने-नेति वा। इति दुर्गादासः॥*॥

“अथ व्याकरणं वक्ष्ये काव्यायन समासतः। सिद्धशब्दविवेकाय बालवृत्त्यतिहेतवे॥

सुप्रिडक्तं पदं ख्यातं सुपः सप्तविभक्तयः। स्यौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकात्मके॥

संबोधने च लिङ्गादायुक्ते कर्मणि कर्त्तरि। अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्जितम्॥

अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म क्रियते च यत्।

द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्तविभेदतः॥ टा भ्यां भिस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरोरिता।

येन क्रियते करणं तत् कर्त्ता यः करोति सः॥ डे भ्यां भ्यसञ्चतुर्थी स्यात् संप्रदाने च कारके।

यस्मै दिक्ता धारयते रोचते संप्रदानकम्॥ प्रथमी स्यात् डसि भ्यां भ्यो ह्यपादाने च कारके।

यतोऽप्रेति समादत्ते अपादानं भयं यतः॥ डसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्धसुखके।

ङोस्सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत्॥

आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः। ईक्षितं चान्नीक्षितं यत्तदपादानकं स्मृतम्॥

प्रथमी पर्युपाड्योग इतरर्त्तेऽन्यदिङ्मुखे। एतयोगे द्वितीया स्यात् कर्म प्रवचनीयके॥

लक्ष्मणवीर्येभ्योभूतेऽभिर्भागे च परिप्रती। अन्तरेषु सहाय्यं च हीनेऽनूपश्च कथ्यते॥

द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्मणि। अप्राणो हि विभक्ती द्वे मन्थकर्मण्यनादरे॥

नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंबधड्योग ईरिता। चतुर्थी चैव तादर्थ्यं तुमर्थाद्वाववाचिनः॥

तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे। काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि॥

स्वामीश्वराधिपतिभिः सात्विहायादस्तकैः। निर्हारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके॥

स्मृत्यर्थकर्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके।

हिंसार्थानां प्रयोगे च कृति कर्मणि कर्त्तरि ।
न कर्तृकर्मणोः षष्ठी निहादौ प्रतिपादिता ।
द्विविधं प्रातिपदिकं प्रातिपदिकमज्भलम् ॥३॥
भवादिभ्यस्तिङी लः स्यात्कारा दश्च वै स्तुताः ।
तिप्रसन्ति प्रथमो मध्यः सिप्यस्थोत्तमपूरुषः ॥
मिप्वस्यः परस्मै तु पदानाच्चात्मनेपदम् ।
तामातामन्तां प्रथमो मध्यस्थावायाध्वसुत्तमः ॥
आदेशा इव हिमन्तान्ता अनिजादपि धातुतः ।
नान्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः पुरुषो भवेत् ॥
मध्यमो युष्मदि प्रोक्त उत्तमः पुरुषोऽस्मादि ।
सुवाद्या धातवः प्रोक्ताः सनाद्यन्तास्तु धातवः ॥
लङीरितो वर्त्तमाने स्मिनातीते च धातुतः ।
भूतानद्यतने लट् च लोडाग्रिधि च धातुतः ॥
विधादावेवागुमतौ लिङ्विधिमन्त्रणे भवेत् ।
निमन्त्रणाधीष्टसंप्रप्राधनेषु तथाग्रिधि ॥
लिङ्गीते परोक्षे स्यात्तु लुङ् लट् लङ् भवि-

ष्यति ।
स्माद्यतने लट् च भविष्यति च धातुतः ॥
धातोर्लिङ्गियाभिपत्तौ लिङर्थे लोट् प्रकीर्तितः ।
कृतस्त्रिष्वपि वर्त्तमाने भावे कर्मणि कर्त्तरि ।
श्रुतश्रानतयङ्ययङनीयङ्गलचादयः ॥”
इति गारुडो कुमारयाकरणे २०६ अध्यायः ॥
कुमार उवाच ।

“सिद्धोदाहरणं वक्ष्ये संहितादि परस्परम् ।
विप्रान् सागतान् घीदं सत्तमं स्यात् पितृषभः ॥
होतृकारो विश्वतेयं लाङ्गलीषा मनीषया ।
गङ्गोदकं तवल्कारं ऋणार्णं प्रार्णमित्यपि ॥
श्रीतार्क्ष्यं तवल्कारः सेन्नी सौकार इत्यपि ।
मध्वासनश्च पित्रस्त्वे गन्धर्वं नाप्ययोजयेत् ॥
नायको लवणं नावस्त एते तेन ईश्वराः ।
देवीयहमथोऽसुत्र ययुरेहि पट् इमौ ॥
अमी अन्वाः षड्भ्यो तसुरासुसृष्टानि च ।
तच्चरेत्तल्लुनातीति तत्पल्लं तच्छ्रानकम् ॥
सुगमत्र पचमत्र भवांश्चादयतीति दिक् ।
भवांश्चक्रुरकश्चैव भवांस्तरति संहतिम् ॥
भवांश्चिखति ताच्छ्रिते भवाश्चोऽन्यदीदृशम् ।
भवाश्चोऽन्यत् तन्तरसि त्वङ्गुरोषि सदार्चनम् ॥
कश्चरेत् कष्टकारेण कः कुंयात् कः खले

स्थितः ।
कः शिंते चैव कः षङ्गः कोऽर्थः को याति
गौरवम् ॥
क इहार्थस्त एवाहुर्देवा आहुश्च भो ब्रज ।
प्रभूर्विष्णुर्ब्रजति च गीर्वातिश्चैव धूष्यतिः ॥
तस्मान्नेव ब्रजेत् स स्यान्न कर्षयतुगच्छति ।
कुटीच्छाया तथाच्छाया साधवोऽन्ये तथे-

दृशाः ॥
समासाः षट् पुराणे ये सवित्तः कर्मधारयः ।
द्विगुणिवेदी ग्रामश्चा अयं तत्पुरुषः स्तुतः ॥
तत्तुल्यतश्च तदर्थश्च षट्कभीतिश्च सहनम् ।
ज्ञानदक्षिणतत्त्वज्ञो बहुव्रीहिरथाययौ ॥
भावोऽधिष्ठि यथोक्तित्वं द्वन्द्वो देवर्षिमानवाः ।
तद्विताः पाण्डवः शैवो ब्राह्मणश्च ब्रह्मतादयः ॥

देवाभिसखिपत्यं शुक्रोऽस्यं भुवः पिता ।
ना प्रशास्ता च रा गौर्लो रूपाजन्ताश्च
पुंस्यपि ॥ ३ ॥
हलन्ताश्चाश्वयुक् व्यासुक्चतुक्रयाङ्गाविधः ।
व्यात्मा राजा युवा पत्याः पूषव्रह्महणौ प्रशी ॥
विङ्वेधा उशनानङ्गान् मधुलिङ् काष्ठतट्
तथा ॥ ३ ॥

वनवार्यस्त्रिवस्तुनि जगत्सामाहनी तथा ॥
कर्म सर्पिर्वपुस्त्रिज अज्भलन्ता नपुंसके । * ।
जाया चरा नदी लक्ष्मीः श्रीः स्त्री भूमिर्वधू-
रपि ॥
भूः पुनर्भूस्तथा घेनुः स्वसा माता च नौः स्त्रियः ।
वाक् सक् घी क्षुत् क्षुधः पामा युवतिः ककुभ-

स्तथा ॥
दौर्धृतिः प्राट्षश्चैव सुमन उष्णिहौ स्त्रियाम् ।
गुणद्वयक्रियायोगात्त्रिलिङ्गाश्च वदामि हे ॥
शुक्लः कौलालपाश्चैव शुचिश्च ग्रामणीः सुधीः ।
पटुः कमलभूः कर्त्ता सुमतो वहवः सुनौः ॥
सत्यो नाश्रस्तया ध्वंसो मधुमक्षमदीर्घपात् ।
घनार्थो च सुहृत् सोमौ वागङ्गस्वादिकस्तथा ॥
सुवर्णं बहुपाच्छेदा चैवा त्वनङ्गुहा तथा ॥ * ।
सर्वविश्वोभये चोभौ अन्त्यान्तरेतराणि च ॥
उतरउतरे नेमः समोऽथ सिम इत्ययम् ।
पूर्वापरावराश्चैव दक्षिणश्चोत्तराधरौ ॥
अपरश्चान्तरोऽप्येतद्व्यत्तत्किमदसौ इयम् ।
युष्मदसत् प्रथमश्चरमाख्ये तथाहंके ॥

एकः कतिपयो द्वौ च त्रयः सर्वादयस्तथा ॥ * ।
भुवि विदिपिविक्रान्दिभ्यांश्च ययतिः खदिः ॥
गीर्धुर्विद्या कुहोतिश्च जहातिश्च दधात्यपि ।
दीप्यति स्तूयतिर्विह पुत्रप्रिष्टश्चिनोत्यपि ॥
नुटिश्चास्यति खपि रुधि गुर्वौ स्वती तनिः ।
समिः करोति क्रीणाति दृणोतिर्दुति वर्चति ॥
कलीडक्षपराजीवा धातवश्च युना तथा ॥ * ।
भवत् भवान् भवन्ती च त्रियं कर्त्तयमेव च ॥
कार्यं कृतश्च कृत्वा च प्रत्ययाः सुस्तथापरे ।
सूर्याहरो सुराः सन्ति देवविप्रवनायज ॥
नरेण कार्यं वेदैश्च क्रियते देहि भोजनम् ।
द्विजाय च वरिष्ठाभ्यां मा तेभ्योऽस्तु समागतः ॥
तीर्थात्तथाश्रमाभ्याश्च सत्येभ्यः स्वयुरस्य च ।
गन्धर्वयोः करणानाश्च ज्ञानं सिद्धमहान्वयोः ॥
ज्ञानतत्त्वेषु चेत्येवमन्ये नेया यथामति ।
सर्वे तिष्ठन्ति सर्वस्मै सर्वस्मात् सर्वतो गतः ॥
सर्वेषाश्चैव सर्वस्मिन्नेवं विश्वादयस्तथा ।
पूर्वः पूर्वाश्च पूर्वस्मात् पूर्वस्मिन् पूर्व इत्यसम् ॥
सुत उवाच ।

सुप्रिडन्तं सिद्धरूपं नाममात्रेण दर्शितम् ।
कात्यायनः कुमारान्ता ज्ञात्वा विस्तरमब्रवीत् ॥”
इति गारुडो कुमारयाकरणे २१० अध्यायः ॥ * ॥
एतद्विप्रं अग्निपुराणे कार्तिकेयोक्तयाकरण-
मस्ति । एवं महेष्टकृतमाहेष्टयाकरणं पाणिनि-
सुनिहतपाणिनीययाकरणं शर्ल्ववर्त्मकतकलाप-
याकरणं क्रमदीर्घरक्तसंक्षिप्तसारयाकरणं

पद्मानाभदत्तकृतमुपज्ञयाकरणं वोपदे वल्लतसम्भ-
बोधयाकरणं गोखामिहृतहरिनामान्ततथा-
करणं भट्टोजीदीक्षितकृतसिद्धान्तकौसुदीयाक-
रणं अमुभूतस्वरूपाचार्यादिकृतसारस्वतादि-
याकरणानि च सन्ति ॥ * ॥ (विस्तरः । यथा,
महाभारते । १२ । २५१ । ११ ।

“यवसायात्मिका बुद्धिर्मनो व्याकरणात्मकम् ॥”)
याकुलः, त्रि, (विशेषेण याकुलः ।) श्लोकादिभि-
रितिकर्तृयताशून्यः । तत्पर्यायः । विहृत्तः २ ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ५।१७७।२५ ।
“रुरोद सा श्रीकवती वाप्ययाकुललोचना ॥”
उपहृतः । यथा, भागवते । १ । ३ । २८ ॥
“एते चांशकलाः पुंसः क्षणस्तु भगवान् स्वयम् ।
इन्द्रारियाकुलं लोकं नृद्वयन्ति युगे युगे ॥”)
व्याकुलात्मा, [न] त्रि, (व्याकुलः आत्मा यस्य ।)

श्लोकाभिहितचित्तः । यथा,—
“भो वृक्षाः पर्वतस्था बहुकुसुमयुता वायुना
घूर्णमाना
रामोऽहं व्याकुलात्मा दशरथतनयः पृच्छते
श्लोकदम्भः ।
विम्बोऽहो चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी
सुमध्या
ह्य सीता केन नीता मम हृदयगता केन वा
कुत्र दृष्टा ॥”
इति महानाटकम् ॥

व्याकृतिः, स्त्री, (विशिष्टा व्याकृतिः ।) भङ्गिः ।
इति हलायुधः ॥
व्याकोशः, त्रि, (व्याकुल्यति प्रस्फुटतीति । वि+
आ+कुश+कः ।) विकशितः । इत्यमर-
टीकायां रामाश्रमः ॥ (यथा, माघे । ४ । ४६ ।
“दोषापि नूनमहिमांशुरसौ किलेति
व्याकोशकोकनदत्तां दधते नलिन्यः ॥”
भावे घञ् । प्रस्फुटनम् । यथा, नृचक्षुःकटिके ।
३ अङ्के ।

“पद्मव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं
वापीविस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।
तत्कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिक्षणं
दृष्ट्वा श्रो यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥”)
व्याकोषः, त्रि, (व्याकुल्यति सङ्कलीभावाद्द्वि-
निःसरतीति । वि+आ+कुश+कः ।) प्रकुलः ।
इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । ७।३०।२२ ।
“तं पद्मनिकराकारं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।
व्याकोषपद्माभिमुखो नलो विव्याध सायकैः ॥”)
व्याख्या, स्त्री, (व्याख्यानमिति । वि+आ+ख्या
+“आतश्चोपसर्गः” इत्यङ् । ततश्चाप् ।)
विवरणम् । इति हलायुधः ॥ (यथा, भाग-
वते । ७ । १३ । ८ ।

“न शिक्षाननुवधीत यस्यानैवाभ्यसेद्वहून् ।
न व्याख्यामुपयुक्तीत नारम्भानारभेत् कश्चित् ॥”
अन्यः । यथा, तन्त्रसारे वागीश्वरीप्रकरणे ।
“शुभां स्वच्छत्रिकेपमात्यवसनां श्रीतांशुखलो-
कां

व्याघ्रः

व्याघ्रपा

व्याङः

व्याख्यामचगुणं सुधाप्राकलसं विदाश्च हस्ता-
स्त्रजैः ।
विभ्राणां कमलासनां कुचलतां वाग्देवतां
सस्त्रितां
वन्दे वाग्भिवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्यत्
करीम् ॥”)

व्याख्यागम्यं, स्त्री, (व्याख्यया गम्यम् ।) उत्तरा-
भासमेदः । व्याख्यया विवरणेन गम्यते ज्ञायते
यत् । यथा,—

“अस्तवास्तपदवापि निगूढार्थं तथाकुलम् ।
व्याख्यागम्यमसारश्च नोत्तरं शस्यते बुधैः ॥”

इति वावहारतत्त्वम् ॥

व्याख्यातः, त्रि, विवृतः कथितः । वि-आङ्पूर्वक-
ख्याधातोः क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् ॥

व्याघातः, पुं, (वाह्यन्यतेनेनेति । वि+आ+
हन्+घञ् ।) विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगान्त-
र्गतत्रयोदशयोगः । यथा,—

“परिघस्य त्वजेदङ्गं शुभकर्म ततः परम् ।

त्वजादौ पञ्च विष्कम्भे सप्त शूले च नाडिकाः ॥
गण्डव्याघातयोः षट् च नव हर्षणवज्रयोः ।
वैष्टतिव्यातिपातौ च समस्तौ परिवर्जयेत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*

तत्र जातफलम् ।

“व्याघातकर्त्ता च सतां नितान्तं

व्याघातजन्मा मनुजः कठोरः ।

असत्यभाषी कृपया विहीनो

मन्देक्षणे दीर्घतनुः कृशाङ्गः ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥*

अन्तरायः । (यथा, महाभारते ॥१२॥२८८॥

“तेन व्याघातमन्त्राणां क्रियमाणमवेक्ष्य च ॥”)

प्रहारः । इति मेदिनी ॥ अलङ्कारविशेषः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा ।

तथैव यदिधीयेत स व्याघात इति स्मृतः ॥”

येनोपायेन यत् एकेन उपकल्पितं तस्यान्येन
जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं
स खसाधितवस्तुव्याघातहेतुत्वात् व्याघातः ।
उदाहरणम् ।

“दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः ।

विरूपाक्षस्य जयिनीस्ता स्तुमो वामलोचनाः ॥”

इति काव्यप्रकाशे १० उल्लासः ॥

व्याघ्रः, पुं, (व्याजिघ्रतीति । वि+आ+घ्रा+
कः ।) जन्तुविशेषः । वाघ इति भाषा ॥ (यथा,
कान्दोप्ये । ६ । ६ । ३ ।

“त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो
वा कीटो वा पतङ्गो वा दंष्ट्रो वा मशको वा
यद्यङ्गवन्ति तदा भवन्ति ॥”) तत्पर्यायः ।

ग्राह्यः २ द्वीपी ३ । इत्यमरः ॥ पृदाकुः ४

वनश्वः ५ चित्रकः ६ पुण्डरीकः ७ । इति

जटाधरः ॥ हिंस्रपशुः ८ व्याङः ९ हिंस्रकः १०

हिंस्रारुः ११ व्यापदः १२ । इति शब्दरत्ना-

वली ॥ पञ्चनखः १३ व्यालः १४ गुहाश्वः १५

तीक्ष्णदंष्ट्रः १६ भीरुः १७ नखायुधः १८ ।
अस्य मांसगुणाः ।

“ग्राह्यं लसिंहसरभर्त्तरक्षुसुखा

येन्ये प्रसस्य विनिहत्यभिवर्त्तयन्ते ।

ते कौर्त्तिताः प्रहसनाः पल्लवं तदीय-

मर्शः प्रमेहजठरामयजाद्यहारि ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

स तु कश्यपभार्यादंष्ट्रासन्तानः । यथा,—

“दंष्ट्रा त्वजनयत् पुत्रान् व्याघ्रसिंहान् भाविनी ।

दीपिनश्च सुतास्तस्या व्याख्याद्याश्चामिष-

प्रियाः ॥”

इत्यादि वङ्गपुराणे काश्यपीयवंशनामाध्यायः ॥

नरादिशब्दोत्तरस्यः श्रेष्ठार्थवाचकः ॥ (यथा,

महाभारते ॥ १ । १५२ । ०६ ।

“किन्नुदुःखतरं शक्यं मया द्रष्टुमतः परम् ।

योऽहमद्य नरव्याघ्रान् सुप्तान् पश्यामि

भूतले ॥”)

रक्षैरखः । करङ्गः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रदलः, पुं, एरखदृक्चः । इति शब्दमाला ॥

राजनिर्घण्टे रक्षैरखपर्याये व्याघ्रतल इति
पाठः ॥

व्याघ्रनखं, स्त्री, (व्याघ्रस्य नखमिव ।) नखीनाम-
गन्धवाम् । तत्पर्यायः । व्याङायुधम् २ कर-

जम् ३ चक्रकारकम् ४ । इत्यमरः ॥ नखाङ्गम्

५ नखी ६ नखम् ७ व्याघ्रनखी ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम् ॥ ७७६ ।

“मङ्गिष्ठया व्याघ्रनखेन शुक्र्या

त्वया सुकुष्ठेन रसेन चूर्णः ।

तेलेन युक्तोऽर्कमयूखतप्तः

करोति तच्चम्पकगन्धितैलम् ॥”)

तत्पर्यायगुणाः ।

“नखं व्याघ्रनखं व्याघ्रायुधं तच्चक्रकारकम् ।

नखं स्वल्पं नखी प्रोक्ता हनुर्द्वुविलासिनी ॥

नखद्वयं ग्रहश्लेषवातासन्वरकुष्ठहृत् ।

लघूष्णं शुक्रलं वगर्थं खादुः प्रणविधापहम् ।

अलक्ष्मीमुखदौःख्यहृत् पाकरसयोः कटुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

कन्दविशेषः । नखक्षतविशेषः । इति मेदिनी ॥

व्याघ्रनखः, पुं, (व्याघ्रस्य नखमिव कण्टकं यस्य ।)

खुद्दीवृक्षः । व्यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ।

व्याघ्रस्य नखश्च ॥

व्याघ्रनखकं, स्त्री, (व्याघ्रनखमेव । स्वार्थं कन् ।)

नखक्षतम् । इति शब्दमाला ॥

व्याघ्रनायकः, पुं, (व्याघ्रस्य नायक इव ।)

शृङ्गालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्याघ्रपातु, [दृ] पुं, (व्याघ्रस्य पाद इव ग्रन्थि-

युक्तमूलानि यस्य । “पादस्य लोपोऽस्या-

दिभ्यः ॥” ५ । ४ । १३८ । इत्यलोपः ।) विकङ्कत-

वृक्षः । इत्यमरः ॥ सुनिविशेषः । इति पुराणम् ॥

व्याघ्रतुल्यचरणे, त्रि । इति सुम्भकोधव्याकरणम् ॥

व्याघ्रपादः, पुं, (व्याघ्रस्य पादा इव मूलानि यस्य ।)

विकङ्कतवृक्षः । विकण्टकवृक्षः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (सुनिविशेषः । यथा, महाभारते ।
१३ । १४ । १०६ ।

“पुराङ्गयुगे तात ऋषिरासीत् महायशः ।

व्याघ्रपाद इति ख्यातो वेदवेदाङ्गपारगः ॥”)

व्याघ्रपुच्छः, पुं, (व्याघ्रस्य पुच्छमिव सवृत्तदल-
मस्य ।) एरखदृक्चः । इत्यमरः ॥ व्याघ्रस्य
साङ्गलश्च ॥

व्याघ्राटः, पुं, (व्याघ्र इव अटतीति । अट गतौ +
पचाद्यच् ।) भरद्वाजपत्नी । इत्यमरः ॥

व्याघ्रादनी, स्त्री त्रिवृता । इत्यमरः ॥

व्याघ्रास्यः, पुं, (व्याघ्रस्य आस्यमिव आस्यमस्य ।)

विडालः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्याघ्रसुखे,

स्त्री ॥

व्याघ्री, स्त्री, (व्याघ्र + डीष् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः ॥ व्याघ्रपत्नी च ॥ (यथा, रघुः ।

१२ । ३७ ।

“नृत्याः परिभवो व्याघ्रामित्यवेहि त्वया-
कृतम् ॥”)

व्याजः, पुं, (यजति यथार्थव्यवहारादपगच्छत्य-
नेनेति । वि+अज+घञ् । घञि विभावो

नास्ति ।) कपटः । स तु अयथार्थव्यवहारः ।

वचनमात्रफलम् । इति सर्वानन्दो मधुश्च ॥

अपदेशः । स कारणान्तरप्रवृत्तेः कारणान्त-

रोद्भावनम् । व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयसि कामिति । व्याजो-

ऽयमभिप्रायगोपनफलः । पूर्वोक्तानु परापकार-

फलः । इत्ययथार्थव्याजयोर्भेदः । अन्यसुद्दिश्य

अन्यप्रतिपादनमिह व्याज इत्यर्थः । यदाह

अन्यसुद्दिश्य अन्यार्थमनुष्ठानं अपदेशः । यथा,

जलक्रीडासुद्दिश्य जारावलीकनार्थं यातीति ।

इत्यमरभरतौ ॥

व्याजनिन्दा, स्त्री, (व्याजेन निन्दा ।) कपटकुत्सा ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“निन्दाया निन्दया यत्किर्याजनिन्देति गीयते ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“विधेसनिन्द्यो यस्तुप्रगेकमेवाहरच्छिरः ॥”)

व्याजस्तुतिः, स्त्री, (व्याजेन स्तुतिः । व्याजरूपा

स्तुतिश्च ।) कपटप्रशंसा । अलङ्कारभेदः । यथा,

“उक्तिव्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिर्या स्तुति-

निन्दयोः ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“कः खर्धुनि! विवेकस्ते पापिनो नयसे दिवम् ॥”)

व्याजोक्तिः, स्त्री, (व्याजेन उक्तिः ।) क्लृप्तावयम् ।

अलङ्कारविशेषः । यथा,—

“व्याजोक्तिरन्यहेतून्वा यदाकारस्य गोपनम् ॥”

इति चन्द्रालोकः ॥

(उदाहरणं यथा,—

“सखि! पश्य गृहायाम परागैरस्मि धूसरा ॥”)

व्याङः, पुं, सर्पः । मांसभक्षकपशुः । इत्यमरः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । १० ।

व्याधः

“आ श्रगसो ढको गधो व्याधः कङ्कस्तथा-
क्रमात् ॥”)

इन्द्रः । इति श्रुत्वावली ॥ वचकः । इति
रायमुकटः ॥

व्याङ्गायुधं, स्त्री, (व्याङ्गस्य व्याघ्रस्यायुधं नख-
मिव ।) व्याघ्रनखाख्यद्रवम् । इत्यमरः ॥

व्याङ्गः, पुं, कोषकारमुनिविशेषः । तत्पर्यायः ।
विन्ध्यवासी २ नन्दिनीतनयः ३ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ विन्ध्यस्थः ४ नन्दिनीसुतः ५ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

व्यात्तं, त्रि, (वि + आ + दा + क्तः ।) प्रसारितम् ।
विस्तृतम् । यथा,—

“स्तब्धोर्ध्वकर्णं गिरिकन्दराद्भुत-
व्यात्तास्यनासं हनुमेदभीषणम् ।
दिवि सृशुक्तायमदीर्घपीवर-
यीवोरुवचःस्थलमख्यमध्यमम् ॥”

इति श्रीभागवते ७ स्कन्धे ८ अध्यायः ॥

गिरिकन्दरवत् अद्भुतं व्यात्तं प्रद्युतमास्यं नासे
च यस्मिन् । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

व्यात्युची, स्त्री, (व्यातद्वारेण उच्यते ।
वि + आ + व्यति + उच् + “कर्मयतीद्वारेण च
स्त्रियाम् ॥” ३।१।४३ । इति णच् । ततः “णच्
स्त्रियाम् ॥” ५।४।१४ । इति अच् । “टिङ्गाण-
जिति ॥” ४।१।१५ । इति डीप् ।) रसिकानाम-
न्योन्यं जलक्रीडनम् । इति संचिप्रसारोणादि-
वृत्तिः । तत्पर्यायः जलक्रीडाशब्दे द्रष्टव्यः ॥

व्यादिशः, पुं, (विशेषणादिशति स्वस्वकर्मणि
नियोजयति जगत् । वि + आ + दिश + कः ।)

विष्णुः । यथा,—

“अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्मयापहः ।
चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

व्याधः, पुं, (विध्यति ऋगादीन् । व्याध + “स्याङ्ग-
धिति ॥” ३।१।१४१ । इति णः ।) ऋग-
हिंसकजातिः । शिकारी इति भाषा । स तु
सर्वस्वपत्रां चत्तियाज्जातः । यथा,—

“नापिताज्ञोपकन्यायां सर्वस्वी तस्य योषिति ।
चलाद्भव व्याधश्च बलवान् ऋगहिंसकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । ऋगवधाजीवः २ ऋगयुः ३
लुब्धकः ४ । इत्यमरः ॥ ऋगावित् ५ द्रोहाटः ६ ।
इति जटाधरः ॥ ऋगजीवनः ७ बलपांशुनः ८ ।
इति श्रुत्वावली ॥ (यथा,—

“विह्वा ऋगी व्याधशिलीमुखेन
ऋगोऽपि तत्कातरवीक्षणैः ।
असूनुं परित्यज्य गतव्यासा सा
ऋगस्य जीवावधिराधिरासीत् ॥”

इत्युक्कटः ॥)

दुष्टः । इति मेदिनी ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
१४ । २४ ।

“व्याधस्याप्यनुकम्पयाणां स्त्रीणां देवः सती-
यतिः ॥”)

व्याधिः

व्याधभीतः, पुं, (व्याधाङ्गीतः ।) नृगः । इति
श्रुत्वावली ॥ (व्याधभीते, त्रि ॥)

व्याधामः, पुं, वचम् । इति हेमचन्द्रः ॥

व्याधिः, पुं, (विविधा व्याधयोऽस्मात् । यद्वा, वि +
आ + धा + “उपसर्गे धोः किः ॥” ३।३।६२ ।
इति किः ।) कुष्ठम् । रोगः । इत्यमरः ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १६ । ८ ।

“दिविधो जायते व्याधिः शरीरो मानस-
स्तथा ।

परस्परं तयोर्ज्ज्वलं निर्द्दन् नोपलभ्यते ॥”)

कामव्याथासन्तापजन्यकृशता । इति रसमञ्जरी ॥

कुष्ठस्य निदानं यथा,—

“व्यालोकनमनस्यौल्यक्रीडाविषयचेष्टितैः ।
विरोधस्तुभीर्हर्षविषादादौ च दूषितः ।
पुण्योत्साहबलभङ्गशोथचित्ताश्रवण्वरान् ।
सर्वाकाराङ्गानिस्तोदं रोमहर्षं सुषुप्तताम् ॥
कुष्ठं विमषमन्यच कुण्यात् सर्वाङ्गमाह्वम् ॥”

इति गारुडे १७२ अध्यायः ॥

अन्यत् कुष्ठशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ अथ कुष्ठस्य
चिकित्सा ।

“वातोत्तरेषु सपिण्डमनं कफोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं श्रेष्ठम् ॥
पथ्याकरजसिद्धार्थनिशावलगुजसैन्धवैः ।
विडङ्गसहितैः पिष्टैर्लेपो मूत्रेण कुष्ठमुत् ॥”
अवलगुजः वाकुचीति लोके । पथ्यादिभि-
र्लेपः ॥ * ॥

“सोमराजीभवचूर्णं शृङ्गवेरसमन्वितम् ।
उद्धर्तनमिदं हन्ति कुष्ठरोगं क्षतासदम् ॥”
सोमराजी वाकुचीति लोके । सोमराज्युद-
वर्तनम् ॥ * ॥

“रसायनं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
मार्कण्डेयप्रभृतिभिर्यन् प्रयुक्तं महर्षिभिः ॥

पुष्पकाले तु पुष्पाणि फलकाले फलानि च ।
संयुक्तं पित्तुमर्दस्य खड्गमूलानि दलानि च ।

द्विरंशानि समाहृत्य भागिकानि प्रकल्पयेत् ।
त्रिफला त्र्युषणं ब्राह्मी खट्वारुष्कराजयः ॥

विडङ्गसारवाराहीलोहचूर्णाः स्मृताः समाः ।
निशादयावलगुजकन्याधिघाताः सशर्कराः ॥

कुष्ठमिन्द्रयाः पाठाः चूर्णमेघान्तु संयुतम् ।
खदिरासननिम्बानां घनं कायेन भावयेत् ॥

सप्तधा पचनिम्बन्तु मार्कवस्वरसेन च ।
स्निग्धः शुद्धतनुर्धोमान् योजयेत्तत्कुम्भे दिने ॥

मधुना तित्तिहविषा खदिरासनवारिणा ।
लेह्यमुष्णाम्भसा वापि कोलहृद्वा पलं भवेत् ।

जीर्णं तस्मिन् समन्नीयात् स्निग्धं लघु हितं च
यत् ॥

विचर्चिकोदुम्बरपुष्करीक-

कपालद्विकटिभालसादि ।

शुतारविस्फोटविसर्पमालाः

कफप्रकोपं त्रिविधं किलासम् ॥

भगन्दरश्रीपदवातरक्त-

जङ्गान्नाडीवृणशीर्षरोगान् ।

व्याधिः

सर्वान् प्रमेहान् प्रदरांश्च सर्वान्

दंष्ट्राविषं मूलविषं निहन्ति ॥

स्थूलोदरः सिंहकृशीदरः स्यात्

सुस्निग्धसन्निर्मधुनोपयोगात् ।

सदोषरोगादपि ये दृशन्ति

सर्पादयो यान्ति विनाशमाशु ॥

जीवेच्चिरं व्याधिजराविमुक्तः

शुभे रतिश्चन्द्रसमानकान्तिः ॥”

अथमर्थः । निम्बस्य फलपुष्पत्वकपत्रमूलानि

सर्वाणि समुदितानि द्विगुणानि चूर्णितानि

भृङ्गराजस्य रसेन सप्तवारान् भावयेत् ।

त्रिफलादीनि पाठान्तानि समुदितान्येक-

भागानि चूर्णितानि खदिरासननिम्बानां

निविडङ्गायेन भावयेत् । ततः सर्वमेकीकृत्य

मध्वादिनावलिह्यात् । पचनिम्बकावलेहः ॥ * ॥

शशिलेखापचपलं तावन्निरिजस्य गुग्गुली-

देश च ।

ताप्यस्य पलत्रितयं द्वि लोहाच्छावणिकायाः ॥

त्रिफलाकरजपल्लवखदिरगुडचूर्णितदन्त्यः ।

सुस्ताविडङ्गरचनीकुटजत्वक्निम्बवाङ्ग

सम्पाकाः ॥

एतै रचितं वटिकां मधुघृतमिश्रां गिलेत्-

प्रातः ।

गोमूत्रेण च कुष्ठं मुदन्त्यमृगवातमचिरेण ॥

श्वित्राणि पाण्डुरोगं विषमानुदरप्रमेह-

गुल्मांश्च ।

नाशयति वलीपलितं योगः स्वायम्भुवो नास्मा ॥

शशिलेखा सोमराजी । गिरिजस्य शिला-

जतुनः । ताप्यस्य स्वर्णमाचिकस्य । आवणिका

सुखीति लोके । स्वायम्भुवो गुग्गुलीः ॥ * ॥

“चित्रकं त्रिफला योषमजाजी कारवी वचा ।

सैन्धवातिविषे कुष्ठं चयेलयावभूकजम् ॥

विडङ्गान्यजमोदा च सुस्ता चामरदारु च ।

यावन्त्येतानि सर्वाणि तावन्मात्रान्तु गुग्गुलीः ॥

संचुम्भ सर्पिषा सार्द्धं गुटिकां कारयेद्विषक् ।

प्रातर्भोजनकाले च खादेद्विषबलं यथा ॥

हन्त्यष्टादश कुष्ठानि क्षमीन् दुष्टव्रणानि च ।

गृह्यगर्शोविकारांश्च मुखामयगलग्नहान् ॥

गृध्रसीमस्थिभग्नश्च गुल्मश्चापि नियच्छति ।

व्याधिं कोष्ठगताश्चापि जयेद्विष्णुरिवासुरान् ॥”

एकविंशतिको गुग्गुलीः ॥ * ॥

“वातरक्ताधिकारोक्तः पुरः केशोरकाभिधः ।

कुष्ठानां वातरक्तानां नाशयेत् परमौषधम् ॥”

इति केशोरको गुग्गुलीः ॥ * ॥

“भक्तातकं प्रस्थयुगं कृत्वा द्रोणजले क्षिपेत् ।

प्रस्थद्वयं गुडयुग्मं चूर्णं तत्राभसि क्षिपेत् ॥

चतुर्धाश्रावयेत्तु कषायमवतारयेत् ।

वक्ष्यपूते कषाये च वक्ष्यमाणानि निक्षिपेत् ॥

सरावमात्रं गोसर्पिर्गोदुग्धस्याफकं तथा ।

सितां प्रस्थमितां दद्यात् प्रस्थार्द्धमाचिकं क्षिपेत्

सर्वाण्येकत्र भाक्ते तु पचेत् ऋद्धिना शनैः ।

सर्वद्रव्यं घनीभूते पावकादवतारयेत् ॥

व्याधिः

तत्र त्रैप्याणि चूर्णानि ब्रूमो विस्वमिताम्यता ।
काकुची चाथ दडुघ्नः पिचुमर्दो हरीतकी ॥
घात्री रात्रिश्च मञ्जिष्ठा मरिचं नागरं कणा ।
यवानी सैन्धवं सुस्तं त्वगेला नागकेशरम् ॥
पर्पटः पत्रकं बालसुशीरं चन्दनं तथा ।
गोचुरस्य च बीजानि कर्षूरो रक्तचन्दनम् ॥
पृथक् पलाहमानानां चूर्णमेषामिह चिपेत् ।
पलमात्रमिदं प्रातः समग्रीयाञ्जलेन हि ॥
नाशयेद्वलेहोऽयं कुष्ठानि निखिलान्यपि ।
वातरक्तानि सर्वाणि सर्वाण्यर्शांसि सेवितः ॥
वायाममातपं वद्धिमन्त्रं मांसं दधि स्त्रियम् ।
तैलाभ्यङ्गं तथाभ्यानं नरो भक्तातके त्यजेत् ॥”

इति अमृतभक्तातकावलेहः ॥ * ॥

“निम्बं गोपारुणा कट्ठी त्रायन्ती त्रिफला घनम् ।
पर्पटावलगुजानन्ता वचा खदिरचन्दनम् ॥
पाठा शुण्ठी शटी भार्गी वासा भूनिम्बवत्यकम् ।
श्यामेन्द्रवारुणी मूत्रा विडङ्गेन्द्रयवानलम् ॥
हस्तिपर्णीऽमृता त्रेका पटोलरजनीद्वयम् ।
कणारवधसप्ताङ्गलघुवेचोचटाफलम् ॥
मञ्जिष्ठा लाङ्गली राक्षा नक्तमालं पुनर्नवा ।
दन्ती विजयसारश्च भृङ्गराजकुरगटकम् ॥
अङ्कोटकश्च शाखोटं द्विपलांश्च पृथक् पृथक् ।
गुल्लीयात्तानि सर्वाणि जलद्रोणं पचेच्छनेः ॥
अष्टमांशावशेषान् कषायमवतारयेत् ।
विधाय वाससा पूतं स्थापयेद्वाजने दृढे ॥
भक्तातकसहस्राणि क्षिप्वा त्रीण्यमलेऽम्भसि ।
पचेदष्टावशेषान् कषायमवतारयेत् ॥
तच्च वस्त्रेण संशोध्य द्वौ कषायौ विमिश्रयेत् ।
गुडस्य च तुलां दत्त्वा लेहवत् साधु साधयेत् ॥
भक्तातकसहस्राणि तच्च बीजानि निःक्षिपेत् ।
त्रिकटुः त्रिफला सुस्तं विडङ्गं चक्रकं तथा ॥
चन्दनं सैन्धवं कुष्ठं दीप्यकश्च पलं पलम् ।
सौगन्ध्यर्थं क्षिपेत्तत्र चातुर्जातं पलं पृथक् ॥
महाभक्तातको ह्येष महादेवेन भाषितः ।
प्राणिनां हितकामाय जयेच्छीघ्रं प्रयोजितः ॥
श्वित्रमौडुम्बरं दडुघ्नचजिह्वं सकाकणम् ।
पुण्डरीकश्च चर्मार्खं विस्फोटं रक्तमण्डलम् ॥
कण्डू कपालकं कुष्ठं पामानश्च विपादिकाम् ।
वातरक्तं घडुर्ग्रांसि पाण्डुरोगं व्रणकुम्भीन् ॥
रक्तपित्तसुदावर्त्तकासम्भारं भगन्दरम् ॥
सदाभ्यासेन पलितमामवानं सुवुस्तरम् ॥
निर्यन्त्रणस्तु कथितो विहारहारमैथुनेः ।
क्रूरते परमां कान्तिं प्रदीप्तं जठरानलम् ॥
अनुपानं प्रयोक्तव्यं क्षिप्वातोयं प्रयोऽपवा ।
भोजने तु सदा त्याज्यसुणामन्त्रं विशेषतः ॥”

गोपा स्मृतं साउ इति लोके । यत आह
निघण्टुः ।

“सारिवा सारदा स्फोटा गोपकथा प्रता-
निका ।”

तद्वाचको गोपीशब्दश्च यत आह । गोपी
श्यामा सारिवा स्यादनन्तोत्पलसारिवा इत्य-
मरः ॥ गोपाङ्गना गोपवल्ली लताङ्का काष्ठ-

व्याधिः

सारिवेति मदनपालः ॥ अरुणा अतीसु ।
अवलगुजः सोमराजी । अनन्ता दुरालभा ।
चन्दनं श्वेतम् । भार्ग्या अलामे कण्टकारी-
मूलम् । श्यामा कण्ठा साउ । हस्तिकर्णः
हृदिकण । त्रेका वका इति । सप्ताङ्गः हृति-
घ्नः । लघुवेचः जलवेतसः । उचटाफलं आरक्त-
गुञ्जाफलम् । कुरगटकः कटसरैषा । दीप्यकः
इति यवानी । महाभक्तातकः ॥

“मञ्जिष्ठा त्रिफला त्रिफला वचा दारु निशा-
मृता ।

निम्बश्चैषां क्षतः कायः सर्वकुष्ठानि नाशयेत् ॥”
इति लघुमञ्जिष्ठादिकाथः ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठा वाकुची चक्रमर्दश्च पिचुमर्दकम् ।
हरीतकी हरिद्रा च घात्री वासा शतावरी ॥
बला नागबला यक्षीमधुकं खुरकोपि च ।
पटोलस्य लतोशीरं गुडुची रक्तचन्दनम् ॥
मञ्जिष्ठादिरयं कायः कुष्ठानां नाशनः परः ।
वातरक्तस्य संहरता कण्डूमण्डलखण्डनः ॥”

इति मध्यममञ्जिष्ठादिकाथः ॥ * ॥

“मञ्जिष्ठा कुटजामृता घनवचा शुण्ठी हरिद्रा
द्वयं

क्षुदारिष्टपटोलकुष्ठकटुका भार्गी विडङ्गा-
मिकम् ।

मूत्रा दारु कलिङ्गभृङ्गमगधा त्रायन्ति पाठा
वरी

गायत्री त्रिफला किरातकमहानिम्बा सप्ता-
रवधम् ॥

श्यामा वल्गुजचन्दनं वरुणकं दन्ती कशा
घोषकं

वासो पर्पटसारिवा प्रतिविधानन्ता विशाला
जलम् ।

मञ्जिष्ठादिरयं कषायविधिना नित्यं पुमान् यः
पिबेत्

त्वग्दोषा ह्यचिरेण यान्ति विलयं कुष्ठानि
चाष्टादश ॥

नाशं गच्छति वातरक्तमखिलं नश्यन्ति रक्ता-
मया

वीसर्पस्त्वचि शून्यता नयनजा रोगाः प्रशा-
न्यन्ति च ॥”

अरिष्टः निम्बः । कलिङ्गः इन्द्रयवः । भृङ्गः
भृङ्गरा । वरी शतावरी । गायत्री खदिरः ।

असनः विजयसारः । श्यामा प्रियङ्गुः ।
चन्दनमत्र रक्तं ग्राह्यम् । साविरा साउ ।

अनन्ता दुरालभा । विशाला इन्द्रवारुणी
इति । जलं नेत्रवाला । दृढमञ्जिष्ठादिकाथः ॥

“मरिचं त्रिष्टता सुस्ता हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥

विशालां करवीरश्च चौरमर्कसमुद्भवम् ।
गोमयस्य रसं कुर्यात् प्रत्येकं कर्षसंमितम् ॥

विषस्यार्द्धपलं देयं तैलं प्रस्थमितं कटु ।
पचेच्चतुर्गुणैर् नोरे गोमूत्रे द्विगुणे तथा ॥
मरिचाद्यमिदं तैलमभ्यङ्गात् कुष्ठनाशनम् ।

व्याधिः

एतस्याभ्यङ्गतः श्वित्रं विवर्णं तत्तृणान्नेवेत् ॥
तैलमेतच्चयेत् कण्डू पामां सिध्दं विचर्चिकाम् ।
पुण्डरीकं तथा दडु शून्यतां नित्यसेविनाम् ॥”
इति लघुमरिचाद्यं तैलम् ॥ * ॥

“मरिचं त्रिष्टता दन्ती चौरमर्कं शुक्रद्रवः ।
देवदारु हरिद्रे द्वे मांसी कुष्ठं सचन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च हरितालं मनःशिला ।
चित्रकं लाङ्गली सुस्ता विडङ्गं चक्रमर्दकः ॥
श्रीरीषः कुटजो निम्बः सप्तपर्णीऽमृता खुची ।
सम्पाको नक्तमालश्च खदिरो वाकुची वचा ॥
ज्योतिष्मती च पलिका विषं द्विपलिकं भवेत् ।
आर्द्रकं कटुतैलस्य गोमूत्रश्च चतुर्गुणम् ॥
मृत्वात्रे लोहपात्रे च शनैर्मृद्विना पचेत् ।
मरिचाद्यमिदं तैलं महम्मूनिभिरौरितम् ॥
भिषगेतेन तैलेन म्वचयेत् कौष्ठिकान् व्रणान् ।
पामाविचर्चिकादडुकण्डूविस्फोटकानि च ॥
बलयः पलितं चामा नीलं वरुणं तथैव च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति सौकुमार्यं च जायते ॥
प्रथमे वयसि स्त्रीणां यासां नस्यं प्रदीयते
तासामपि जरां प्राप्य न स्यातां खलितौ
क्षनौ ॥

वलीवर्हस्तुरङ्गो वा गजो वा वायुपीडितः ।
त्रिभिरभ्यङ्गने रम्यं भवेन्मारुतविक्रमः ॥”
ज्योतिष्मती मालकजुष्णीति लोके । इति महा-
मरिचादितैलम् ॥ * ॥

“तालकस्य तु पत्राणि यस्य सन्ति पृथक् पृथक् ।
अभ्रकस्यैव तद्ग्राह्यं हरितालं चिकित्सकैः ॥
पुनर्नवायाः खरसे तालकं तद्धिमर्दयेत् ।
दिनमेकं ततस्तस्मिन् घनत्वं गमिते सति ॥
कुर्वीत चक्रिकां तान्नु शोषयेत् सम्यगातपे ।
पुनर्नवासमस्ताङ्गचारेः स्थालीं गलावधि ॥
पूरयेच्च ततः चारं द्रष्टव्यं पीडनेन हि ।
चारस्योपरि तां दद्यात् तालकस्य तु चक्रि-
काम् ॥

तत आच्छादनं दत्त्वा सुदां कृत्वा विशेषयेत् ।
स्थालीं पुनरां निधायामिममन्दं ज्वालयेद्-
भिषक् ॥

निरन्तरमहोरात्रं पञ्चकं तेन सिध्यति ।
स्वाङ्गशीतं सप्तर्षार्थं यक्षीयाद्रसमुत्तमम् ॥
तालकेश्वरनामायुक्तो गुञ्जामितो रसः ।
गुडूचादिकषायेण गदानेपान् विनाशयेत् ॥
अष्टादशापि कुष्ठानि वातरक्तं तथोद्धृतम् ।
फिरङ्गदेशजं रोगं दुस्तरं च यपोहति ॥
एतद्देष्टव्यं तेषां तु लवणान्ने विवर्णयेत् ।
तथा कटुरसं वद्धिमातपं दूरतस्थयेत् ॥
लवणं यः परित्यक्तुं न शक्नोति कथञ्चन ।
स तु सैन्धवमग्रीयात् मधुरोपरसो हि सः ॥”

इति तालकेश्वरो रसः ॥ * ॥

“तालताप्यशिलासूतं टङ्कणं सिध्दं युतम् ।
गन्धार्को द्विगुणौ मृताञ्जलीराक्षिः प्रमर्दयेत् ॥
घडुहं पुटितं घोषा भूधरे सकलं त्विदम् ।
घटुपदं द्विपलं तान्नं लोहभक्ष चतुष्पलम् ॥

व्याधिः

जम्बीराङ्गिर्दिनं दृष्टं त्रिंशदंशं विषं क्षिपेत् ।
अस्य मासद्वयं खादेन्माहिषीष्टसंयुतम् ॥
मध्वाज्यैश्चाकुचीबीजैः कर्षं लिह्यात्ततः परम् ।
तालकेश्वरनामायं सर्वकुष्ठहरो रसः ॥”
अर्को मारितं ताम्रम् । इति द्वितीयतालकेश्वरो
रसः ॥ * ॥

“रसो वलिस्ताम्रमयः पुरोऽभिः

शिलाजतु स्याद्विषतिन्द्रकश्च ।

वरा च तुल्यं गगनं करञ्ज-

बीजं पृथग्भागचतुष्टयश्च ॥

संमर्द्दा सर्वं मधुना दृतेन

दृत्तस्य पात्रे निहितं प्रयत्नात् ।

कर्षं भजेत् प्रथममस्य पथं

शाल्योदनं दुग्धमधुत्रयश्च ॥

विशीर्णकर्णाङ्गुलिनासिकोऽपि

भवेदनेन स्मरतुल्यमूर्तिः ।

दारापरित्याग इह प्रदिष्टो

तिलोदनं तत्र निबद्धमूले ॥”

ताम्रमयश्च मारितम् । पुरो गुग्गुलुः । अग्नि-
श्चित्रकम् । विषतिन्द्रकः । कुचिला । वरा
त्रिफला । रसादि त्रिफलान्तं सर्वं तुल्यम् ।
गगनमभ्रकम् । करञ्जबीजश्च पृथक् चतुर्गुणं
रसात् । तत्र कुष्ठं बद्धमूले सति तिलोदनमेव
पथम् । इति गलतुक्कुष्ठाधिकारः । इति भाव-
प्रकाशः ॥ * ॥ अथ सर्वस्याधिहरकवचम् ।

हरिरुवाच ।

“सर्वस्याधिहरं वक्ष्ये वैष्णवं कवचं शिवम् ।

येन रक्षा कृता शुभोः श्वेतं रक्षयतः पुरा ॥

प्रणम्य देवमीशानमजं नित्यमनामयम् ।

देवं सर्वेश्वरं विष्णुं सर्वस्यापिनमयम् ॥

वध्नाम्यहं प्रतिघ्नं नमस्कृत्य जनार्दनम् ।

अमीघाप्रतिमं सर्वं सर्वदुष्टनिवारणम् ॥

विष्णुर्मांमयतः पातु कृष्णो रक्षतु पृष्ठतः ।

हरिर्मे रक्षतु शिरो हृदयश्च जनार्दनः ॥

मनो मम हृषीकेशो जिह्वां रक्षतु केशवः ।

पातु नेत्रे वासुदेवः श्रोत्रे सङ्कर्षणोऽवतु ॥

प्रद्युम्नः पातु मे घ्राणमनिरुद्धश्च चर्मकम् ।

वनमाली गलस्थान्तं श्रीवत्सो रक्षतामुरः ॥

पार्श्वं रक्षतु मे चक्रं वामं दैत्यनिवारणः ।

दक्षिणतु गदा देवो सर्वासुरनिवारिणी ॥

उदरं सुषलं पातु पृष्ठं मे पातु लाङ्गलम् ।

ऊरू रक्षतु मे शार्ङ्गं जङ्घे रक्षतु नन्दकः ॥

पाङ्गौ रक्षतु शङ्खश्च पद्मं मे चरणावुभौ ।

सर्वकार्यार्थसिद्धार्थं पातु मां गरुडः सदा ॥

वराहो रक्षतु जले विषमेषु च वामनः ।

अट्यां नरसिंहश्च सर्वतः पातु केशवः ॥

हिरण्यगर्भो भगवान् हिरण्यं मे प्रयच्छतु ।

सांख्याचार्यस्तु कपिलो धातुसाम्यं करोतु मे ॥

श्वेतद्वीपनिवासी च श्वेतद्वीपं नयत्वजः ।

सर्वान् शत्रून् रुदयतु मधुकैटभरुदनः ॥

विष्णुः सदा विकिरतु किंत्विषं मम विग्रहात् ।

हंसो मत्स्यस्तथा कूर्मः पातु मां सर्वतो दिशम् ॥

व्याधिः

त्रिविक्रमस्तु मे देवः सर्वान् पापान् निहन्तु ।
नरनारायणौ देवौ बुद्धिं पालयतां मम ।
श्रेष्ठो मे निर्मलं ज्ञानं करोत्वज्ञाननाशनम् ।
बलरामो नाशयतु कल्मषं यत् कृतं मया ॥
पद्मां ददातु परमो सुखं मूर्ध्ना मम प्रसुः ।
दत्तात्रेयः कलयतु सपुत्रपशुवात्सवम् ॥
सर्वानरीमाशयतु रामः परशुना मम ।
रघोन्नस्तु दाशरथिः पातु नित्यं महाभुजः ॥
शत्रून् मे समरे हन्याद्रामो यादवनन्दनः ।
प्रणम्यकेशिचाणूरपूतनाकंसनाशनः ॥
कृष्णस्य यो बालभावः स मे कामान् प्रयच्छतु ।
अन्वकारं तमो घोरं पुरुषं कृष्णपिङ्गलम् ॥
पश्यामि भयसन्तप्तः पाशहस्तमिवान्तकम् ।
ततोऽहं पुण्डरीकाक्षमच्युतं शरणं गतः ॥
धन्योऽहं निर्भयो नित्यं यस्य मे भगवान् हरिः ।
श्रुत्वा नारायणं देवं सर्वोपद्रवनाशनम् ॥
वैष्णवं कवचं वद्धा विचरामि महीतले ।
अप्रधृष्टोऽसि भूतानां सर्वदेवमयो हृद्यम् ॥
स्मरणाद्भवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
सिद्धिर्भवतु मे नित्यं यथामन्त्रमुदाहृतम् ॥
यो मां पश्यति चक्षुर्भ्यां यांश्च पश्यामि चक्षुषा ।
सर्वेषां पापदृष्टौनां विष्णुर्ब्रह्माति चक्षुषा ॥
वासुदेवस्य यच्चक्रं तस्य चक्रस्य ये त्वराः ।
ते हृन्दन्तु च पापं मे मम हिंसन्तु हिंसकान् ॥
राक्षसेषु पिशाचेषु कान्तारेष्वटवीषु च ।
विवादे राजमार्गेषु द्यूतेषु कलहेषु च ॥
नदीसन्तरणे चाते संप्राप्ते प्राणसंशये ।
अभिचौरनिपाते च सर्वग्रहनिवारणे ॥
विद्युत्तर्पणविषोद्वेगे रोगेऽथ विप्रशङ्कटे ।
जघमेतज्जपेन्नित्यं शरीरे भयमागते ॥
अयं भगवतो मन्त्रो मन्त्राणां परमो महान् ।
विख्यातं कवचं गुह्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥
खमायाकृतिनिर्माणकल्पान्तगूह्यो महत् ।
अनाद्यन्त जगद्बीज पद्मानभ नमोऽस्तु ते ॥
ॐ कालाय स्वाहा । ॐ कालपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ कृष्णाय स्वाहा । ॐ कृष्णपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ चण्डाय स्वाहा । ॐ चण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ प्रचण्डाय स्वाहा । ॐ प्रचण्डपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ सर्वाय स्वाहा । ॐ सर्वपुरुषाय स्वाहा ।
ॐ नमो सुवनेशाय त्रिलोकधात्रे
हरिर्दि मिरिदि स्वाहा । ॐ नमो अस्मै चामये
ये ये सत्त्वा या पात्रचरा वैषा दैत्यदानव-
यक्षराक्षसभूतपिशाचकुशाक्षपक्षारकोच्छा-
दनज्वराणामेकाहिकद्वितीयतृतीयचतुर्थकमौ-
हूर्तिकदिनज्वररात्रिज्वरसन्ध्याज्वरसर्वज्वरा-
दीनां लूताकीटकगटपूतनाभुजङ्गस्यावरजङ्गम-
विषादीनामिदं शरीरं ममाप्यपथं भवतु
तुम्बुरुस्फुटप्रकटोत्कटविकटदंष्ट्रपूर्वतो रक्ष ।
ॐ हैहै हैहै दिनकर सहस्रकाल ममाग्रतो
जय पश्चिमतो रक्ष । ॐ निवि निवि प्रदीप्त-
ज्वलनज्वालाकारा महाकपिल उत्तरतो रक्ष ।
ॐ मिलि मिलि विलि विलि गरुडि गौरि

व्यापकः

गान्धारि विषमोह विषविषमांसं मोहयतु
खाहा । दक्षिणतो रक्ष मां असुकस्य सर्व-
भूतभयोपद्रवभ्यो रक्ष रक्ष जय जय विजयते
न ह्यीयते विप्रशस्योऽहं क्षतवाद्यते । भयरुदय
भयवोभयोऽभयं दिशतु ममास्तात् सादनमच्युतः ।
तदुदरमखिलं विशन्तु लोका युगपरिवर्तसहस्रं
क्षयास्तमनमिव प्रविशन्ति कस्ययनो ॥
वासुदेवः सङ्कर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ।
सर्वज्वराक्षम भन्तु विष्णुर्नारायणो हरिः ॥”
इत्यादिमहापुराणे गरुडे सर्वस्याधिहरविष्णु-
कवचं नाम २०० अध्यायः ॥
याधिघातः, पुं, (याधिघातो यस्मात् ।) आर-
वधट्टकः । इत्यमरः ॥
याधितः, त्रि, (याधिः संजातोऽस्तेति । तारका-
दित्वादितच् ।) याधियुक्तः । तत्पर्यायः ।
आमयावी २ विकृतः ३ अपटुः ४ आतुरः ५
अभ्यमितः ६ अभ्यान्तः ७ । इत्यमरः ॥ रोगी
८ । इति जटाधरः ॥ (यथा, हितोपदेशे ।
“हरिद्रान् भर कौन्तेय मा प्रयच्छेश्वरे धनम् ।
याधितस्यौषधं पथं नीरुजस्य किमौषधैः ॥”)
याधिहन्ता, [त्रि] पुं, (याधिहन्ता ।) वाराही-
कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ याधिघातके, त्रि ।
याधुतः, त्रि, (वि + आ + धु + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
याधूतः, त्रि, (वि + आ + धू + क्तः ।) कम्पितः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
१ । ३८ ।
“उन्मीलनधुगन्धलुब्धमधुपयाधूतचूताङ्कुर-
क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलेरुह्यौर्गर्क-
ज्वराः ॥”)
यानः, पुं, (यानिति सर्वेश्वरीरं याप्रोतीति । वि +
आ + अन + अच् ।) शरीरस्थपञ्चवायुन्तर्गत-
सर्वेश्वरीरगवायुः । इत्यमरः ॥ इमे प्राणादयः
पञ्चवायवः शरीरे तिष्ठन्ति ते च नियत-
स्थानस्थाः । यदाहुः ।
“हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्स्थितः ।
उदानः कण्ठदेशे च यानः सर्वशरीरगः ॥”
इति ॥
एवं तद्गोपाराश्च यथा,—
“अन्नप्रवेशनं मूत्रादुत्सर्गोऽन्नविपाचनम् ।
भाषणादि निमेषादि तद्गोपाराः क्रमादमी ॥”
इति भरतः ॥
श्रीधरस्वामिमते तत्कर्म । यायनम् । आङ्ग-
श्चनप्रसारणादि । अन्यश्च ।
“यानो यानप्रयत्नं सर्वस्याधिप्रकोपणः ।
महाराजतमुग्रख्यो हानोपादानकारणः ॥
स चात्तिकर्णयोर्मध्ये कक्षां वै गुल्फयोरपि ।
प्राणो गले स्फिगुद्देशे तिष्ठत्यत्र निरन्तरम् ।
स्कन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपणः ॥”
इति शारदातिलकटीका ॥
व्यापकः, त्रि, (वि + आप् + क्तुल् ।) विशेषणा-
प्नोति यः । तद्ब्रह्मिष्ठान्ताभावाप्रतियोगी ।

व्यापिका

यथा,—
 “साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा ।
 स उपाधिर्भवेत्तस्य निष्कर्षोऽयं प्रदर्श्यते ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 आच्छादकः । यथा,—
 “पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् ।
 अवास्यागम्यमित्येवमुत्तरं तद्विदो विदुः ॥”
 पक्षस्य भाषार्थस्य व्यापकं आच्छादकं अभि-
 योगाप्रतिकूलमिति यावत् । इति व्यवहार-
 तत्त्वम् ॥ (यथा, कुमारसम्भवे । ६ । ७१ ।
 “तिर्यग्गर्भमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ॥”)
 व्यापकन्यासः, पुं, शिरस्तः पादान्तं पादतः
 शिरोऽन्तं मूलमन्त्रविन्यासः । यथा ।
 “आदादृष्ट्यादिको न्यासः करशुद्धिस्ततः परम् ।
 अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥
 तालत्रयश्च दिग्बन्धः प्रणायामस्ततः परम् ।
 ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रेष्वयं विधिः ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥
 प्रपञ्चस्तु न्यासशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 आपद्, स्त्री, विपूर्वाङ्पूर्वपदधातोः क्तिप्प्रत्ययेन
 निष्पन्नमेतत् ॥ नटुः । आपत् । (यथा, कथा-
 सहित्तागरे । २६ । १०६ ।
 “पश्य श्रुतता व्यापदिहापि फलिता मम ॥”)
 आपनं, स्त्री, (वि + आप + ल्युट् ।) आच्छा-
 दनम् । व्याप्तिः । यथा । अत्र लङ्गुनमसंक्र-
 मणश्च रवेस्तदा भवति यदा तन्मासतत्पूर्व-
 मासान्त्यक्षययोरेकराश्वयुज्यतस्य तन्मासान्त-
 रमेव राश्वयुज्यसंयोगः न त्वेकराश्वयुज्यतस्य
 मासव्यापनमात्रम् । इति मलमासतत्त्वम् ॥
 आपन्नः, त्रि, (वि + आप + पद + क्तः ।) नटः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 व्यापादः, पुं, (वि + आप + पद + घञ् ।) द्रोह-
 चिन्तनम् । इत्यमरः ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
 ण्याम् । ८ । २१११ ।
 “इत्युदीर्ये नृपः सुज्जेः सज्जो व्यापादसिद्धये ॥”)
 व्यापादनं स्त्री, (वि + आप + पद + णिच् + ल्युट् ।)
 मारणम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्क-
 ङ्ग्ये । २१ । ३२ ।
 “अतीते च दिने बालामात्मव्यापादनोद्याताम् ।
 सुरभिः प्राह नायं त्वं प्राप्स्यते दानवाधमः ॥”)
 परानिष्टचिन्तनम् । इत्यमरटीकायां रामा-
 श्रमः ॥
 व्यापादितः, त्रि, (वि + आप + पद + णिच् + क्तः ।)
 मारितः । यथा,—
 “एका चेद्बहुभिः कापि देवाद्व्यापादिता भवेत् ।
 प्रादं प्रादश्च ह्यव्यास्यरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तसम्बन्धवचनम् ॥
 व्यापिका, स्त्री, (व्यापक + टाप् अत इत्वम् ।)
 व्यापिनी । यथा,—
 “अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधूर्तैश्च पूजिता ।
 यथा विना जगन्नुत्पत्त्यै विधिनिर्मितम् ॥
 खल्वे चादर्शना या च त्रेतायां सृष्ट्यापिणी ।

व्याप्तिः

अर्हावयवरूपा च द्वापरे संवृता भिया ॥
 कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र व्यापिका भवेत् ।
 कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्येव गृहे गृहे ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १ अध्यायः ॥
 व्यापारः, पुं, (वि + आप + पृ + घञ् ।) कर्म ।
 यथा,—
 “स्यात् प्रायविद्योगफलको व्यापारो हननं
 स्तुतम् ।
 रागाद्वेषात् प्रमादाद्वा स्वतः परत एव वा ॥”
 इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्ताभिपुराणवचनम् ॥
 (साहाय्यम् । इति मल्लीनाथः ॥ यथा,
 कुमारे । ६ । ३२ ।
 “आर्याप्यरुन्वती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
 प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरन्दरीणां प्रगल्भता ॥”
 तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः । इति न्याय-
 शास्त्रम् ॥ यथा, भाषापरिच्छेदे ।
 “विषयेन्द्रियसंयोगो व्यापारः सोऽपि षड्-
 विधः ॥”)
 व्यापारी, [नृ] त्रि, (व्यापारोऽस्यास्तीति ।
 व्यापार + इनिः ।) व्यापारविशिष्टः । अव-
 साधी । यथा,—
 “लाञ्छालोद्वादिह्यापारी रसादिविक्रयी च यः ।
 स याति नागवेष्टश्च नागैर्वेष्टित एव च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
 व्यापी, [नृ] पुं, (व्याप्नोति सर्वमिति । वि +
 आप + णिनिः ।) विष्णुः । यथा,—
 “स्वप्नः स्वप्नो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकतु ॥”
 इति महाभारते ।
 तस्य सहस्रनामस्तोत्रे । १३ । १४६।६३ ॥ त्रि,
 व्यापकः । यथा,—
 “त्रिसन्ध्यापिनी या तु सेव पूज्या सदा तिथिः ।
 न तत्र युग्मादरण्यमत्र हरिवासरात् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तपराशरवचनम् ॥
 व्यापृतः, पुं, (वि + आप + पृ + क्तः ।) कर्म-
 सचिवः । यथा,—
 “नियोगी कर्मसचिव आयुक्तो व्यापृतश्च सः ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 व्यापारयुक्ते, त्रि । वि-आङ्-पूर्व-पृ-धातोः
 क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, उत्तरचरिते । १ ।
 “आश्रितिलपरिरम्भव्यापृतैकैकदोषो-
 रविदितगतयामा रात्रिरेव यरंसीत् ॥”)
 व्याप्तं, त्रि, (वि + आप + क्तः ।) सम्पूर्णम् । तत्-
 पर्थायः । पूर्णम् २ आचितम् ३ कृतम् ४
 पूरितम् ५ भरितम् ६ निचितम् ७ । इति
 हेमचन्द्रः ॥ (यथा, गीतायाम् । ११ । २० ।
 “वावापृथिव्योरिदमन्तरं हि
 व्याप्तं त्वयेकेन दिशश्च सर्वाः ॥”)
 व्यापितम् । समाक्रान्तम् । इति मेदिनी ॥
 व्यापितम् । यथा । प्राप्तं प्रणिहिते समे इत्यत्र
 व्याप्तमपि पाठः । इत्यमरटीकायां रायसुकुटः ॥
 व्याप्तिः, स्त्री, (वि + आप + क्तन् ।) व्यापनम् ।
 (यथा, भागवते । ७ । ८ । १७ ।

व्यामः

“सर्वं विधातुं निजभूतभाषितं
 व्याप्तिश्च भूतेषु खिलेषु चात्मनः ॥”)
 रम्भः । इति मेदिनी ॥ रम्भस्थाने लम्भनमिति
 हेमचन्द्रे पाठः ॥ शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्य-
 विशेषः । यथा,—
 “अनिमा लघिमा व्याप्तिः प्राकाशं महिमे-
 शिता ।
 वशिकामावशायिले ऐश्वर्यमष्टधा स्तुतम् ॥”
 इति शब्दमाला ॥ * ॥
 न्यायमते साध्यवदन्यावृत्तित्वम् । यथा । अस्या-
 भावस्थाने धूमस्यावर्तमानत्वम् । इयं अन्वय-
 व्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति अभिचारज्ञाना-
 भावः सहचारज्ञानश्च कारणम् । एवं साध्या-
 भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वम् । इयं अति-
 रेकव्याप्तिः । अस्या ज्ञानं प्रति साध्याभाव एवं
 हेत्वभावस्य सहचारज्ञानं अभिचारज्ञाना-
 भावश्च कारणं तत्र प्रमाणम् ।
 “व्याप्तिः साध्यवदन्यावृत्तिसम्बन्ध उदाहृतः ।
 अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ॥
 साध्येन हेतोरैकाधिककरणं व्याप्तिरुच्यते ।
 अभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा ॥
 हेतुर्यापिग्रहे तर्कः कश्चित् शङ्कानिवर्तकः ।
 हेतुविध्यन्तु भवेद्वाग्निरन्वयव्यतिरेकतः ॥
 अन्वयव्याप्तिरुक्तैव व्यतिरेकादुच्यते ।
 साध्याभावव्यापकत्वं हेत्वभावस्य यद्वेत् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 व्याप्तिकर्मा, [नृ] पुं, (व्याप्तिविशिष्टं कर्म यस्य ।)
 व्यापनक्रियाविशिष्टः । सर्वत्र व्याप्तिक्रियः ।
 तद्देहिकपर्थायः । इत्यति १ नचति २
 आचायः ३ आनट् ४ आष्ट ५ आपानः ६
 अश्रुत् ७ नश्रुत् ८ आनसे ९ अश्रुते १० ।
 इति दश व्याप्तिकर्माणः । इति वेदनिघण्टौ २
 अध्याये । १८ ॥
 व्याप्यं, स्त्री, (व्याप्यते इति । वि + आप + ण्यत् ।)
 साधनम् । यथा । वाप्यं लिङ्गश्च साधनम् ।
 इति सङ्कीर्णवर्गे त्रिकाण्डशेषः ॥ कुठौषधम् ।
 इत्यमरः ॥
 व्याप्यः, त्रि, (वि + आप + ण्यत् ।) व्याप्ति-
 विशिष्टः । व्यापनीयः । यथा,—
 “प्रस्थानं ते कुलिशकलनाभिहितं पण्डिताग्रै-
 र्विद्वद्भिरस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाच्यी ।
 अप्रामाण्यं कथयति सदा नन्दस्त्रुनोर्विधोगो
 व्याप्यज्ञानाद्वज्रकुलसुखा व्यापकस्यापिसिद्धौ ॥”
 इति पदाङ्कदूतः ॥
 (यथा, भागवते । ७ । ६ । २२ ।
 “प्रत्यगात्मस्वरूपेण दृश्यरूपेण च स्वयम् ।
 व्याप्य व्यापकनिर्देश्यो ह्यनिर्देश्योऽविकल्पितः ॥”)
 व्यामः, पुं, (विशेषेण अन्यत्वेनेनेति । अम गतौ +
 घञ् ।) तिर्यक्पार्श्वं ततयोः सहस्रयोर्वाङ्मोर-
 न्तरम् । वैउ इति भाषा । व्यामीयतेनेन
 व्यामः कङ्करीः कभाव इत्युक्तेर्माङ्गो डः । इत्य-
 मरभरतौ ॥ “व्यामव्यायामन्ययोश्चास्तिर्यक्वाङ्क

प्रसारितौ ।" इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ११ । ३६ ।

"ततो भीमो महाबाहुराख्य तरसा ह्रमम् ।
दशयाममथोद्धिं निष्यवमकरोत् तदा ॥")

यामनं, क्ली, (वि + आ + यम + लुट् ।) यामः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

यामिश्रं, चि, (वि + आ + मिश्र + घञ् ।)
संमिलितम् । भिन्नविषयाणामेकीभावरणम् ।
यथा,—

"यामिश्रेणैव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥"

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ३ । २ ॥

क्वचित् कर्मप्रशंसा क्वचित् ज्ञानप्रशंसा इत्येवं
यामिश्रं सन्देहोत्पादकमिव यदाक्यं लेन मे
मत्सुभयत्र दोलायितां कुर्वन् मोहयसीव ।
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

यायतं, चि, (विशेषेण आयतम् ।) यायृतम् ।
देष्टुम् । (यथा, शाकुन्तले । २ ।

"अपचितमपि गात्रं यायतत्वादलक्ष्यं ।

गिरिचर इव नागः प्राणसारं विभर्ति ॥")

दृष्टम् । अतिशयः । इति मेदिनी ॥

यायामः, पुं, (वि + आ + यम + घञ् ।) पौरुषः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ३८ । ७ ।

"यायामसहमर्थं लणराजसमं महत् ।

सर्वायुधमहामात्रं शत्रुसंवादकारकम् ॥")

श्रमः । (यथा, महाभारते । १ । १७६ । ६ ।

"ययामकर्षितः सोऽथ मृगलिपुः पिपासितः ।

आजगाम नरश्रेष्ठ वशिष्ठस्याश्रमं प्रति ॥")

विषमः । दुर्गसञ्चारः । इति मेदिनी ॥ यामः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ मल्लक्रीडा । कुक्षी इति

प्रारस्य भाषा । (यथा, महाभारते । १२ । २१ । ७ ।

"अन्ये साम प्रशंसन्ति यायाममपरे जनाः ॥")

अस्य गुणादि यथा,—

"यायामो हि सदा पथो बलिनां स्निग्ध-
भोजिनाम् ।

स च शीते वसन्ते च तेषां पथतमः स्तुतः ॥

सर्वशत्रुषु सर्वैर्हि शूरैरात्महितार्थिभिः ।

शत्रुर्हन्तु कर्तव्यो यायामो हन्त्यतो यथाम् ॥

कुक्षौ ललाटे ग्रीवायां यदा घर्म्मः प्रवर्तते ।

शत्रुर्हन्तं विजानीयादायतोच्छ्वासमेव च ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्वेयं क्षेपसङ्घिगता ।

दोषचयोऽग्निरुद्धिश्च यायामादुपजायते ॥

यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।

विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥

न च यायामसङ्ग्रहमन्यत् स्यात्प्रापकघणम् ।

न च यायामिनं मयि मह्यन्तरयो वलात् ॥

न चैनं सहस्राक्षस्य जरा समधिगच्छति ॥

यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्मगात्रोद्धतस्य च ।

बाधयो नोपसर्पन्ति वेनतेयमिवोरगाः ॥

रक्तपित्ती चयौ शोषी कासी श्वासी क्षतातुरः ॥

शुक्लवान् स्त्रीषु च चोणो यायामं परिवर्जयेत् ॥

वातपित्तामयी बालो वृद्धोऽजीर्णो च संत्यजेत् ॥

अतिव्यायामतः कासो रक्तपित्तं प्रजायते ॥

श्रमः क्षमः चयस्तृणा ज्वरश्चर्द्धिश्च जायते ॥"

इति राजवल्लभः ॥

यायोगः, पुं, (वि + आ + युज + घञ् ।) दश-

विधरूपकान्तर्गतरूपकविशेषः । यथा,—

"स्यान्नाटकं प्रकरणं भाषः प्रहसनं छिमः ।

यायोगः समवाकारो विथक्केहान्द्रगा इति ॥

अभिनेयप्रकाराः स्युर्भाषाः षट् संस्कृतादिकाः ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । ५१४ ।

"स्यातेतिवृत्तो यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः ।

हीनो गर्भविमर्षाभ्यां नरेर्बहुभिराश्रितः ॥

एकाङ्कश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः ।

कौशिकीवृत्तिरहितः प्रस्थातस्तत्र नायकः ॥

राजर्षिरथ दिव्यो वा भवेद्हीरोद्धतश्च सः ।

हास्यशृङ्गारशान्तेभ्य इतरेऽत्राङ्गिनो रसाः ॥")

यालः, पुं, (विशेषेण आसमन्तात् अलतीति ।

अल पर्याप्तौ + अच् ।) सर्पः । श्वापदः ।

इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । १ । ४३ ।

"पशवश्च मृगाश्चैव यालाश्चोभयतोदतः ।

रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥")

दुष्टगजः । इति मेदिनी ॥ (यथा, माघे । १२ । २८ ।

"यालद्विपा यन्मभिरुद्धादिष्वः

कयश्चिदारादपथेन निन्यरे ॥")

चित्रकः । याघः । इति राजनिर्घण्टः ॥ राजा ।

इत्यमरटीकायां मथुरेशः ॥

यालः, चि, (वि + आ + अल + अच् ।) शूटः ।

धूर्तः । इति जटाधरः ॥

यालकः, पुं, (याल एव । स्वार्थे कन् ।) दुष्ट-

गजः । तत्पर्यायः । गभीरवेदी २ अङ्गुश-

दुर्द्धरः ३ चालकः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(श्वापदः । यथा, महाभारते । १३ । १११ । ५ ।

"जायते यालकश्चापि मासं तस्मात् मानुषः ॥")

यालखड्गः, पुं, यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालगन्धा, स्त्री, (यालस्यैव गन्धो यस्याः ।)

नाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालग्राहः, पुं, (यालं गृह्णातीति । याल +

ग्रह + अण् ।) यालग्राही । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (यथा, मनुः । ८ । २६० ।

"यालग्राहानुच्छृत्तीनन्याश्च वनचारिणः ॥")

यालग्राही, [न] पुं, (यालं गृह्णातीति । ग्रह +

णिनिः ।) भित्तार्थं सर्पधारी । सर्पखिलकः ।

सापुडिया इति वादिया इति च भाषा ।

तत्पर्यायः । अहितुष्टिकः २ । इत्यमरः ॥

जाङ्गुलिः ३ जाङ्गलिः ४ आहितुष्टिकः ५

यालग्राहः ६ गारुडिकः ७ विधवेद्यः ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

यालजिह्वा, स्त्री, (यालस्य जिह्वैव आकृति-

र्यस्याः ।) महासमङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यालजिह्वा च ॥)

यालदंष्ट्रः, पुं, (यालस्य दंष्ट्रैव आकृतिर्यस्य ।)

गोचुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालनखः, पुं, (यालस्य नख इव आकृतिर्यस्य ।)

गन्धद्रव्यविशेषः । वघ्ननहा इति हिन्दी भाषा ।

तत्पर्यायः । कूटस्थः २ चक्रनायकः ३ चक्री ४

चक्रनखः ५ चास्रफलः ६ याघ्ननखः ७ ह्रीपि-

नखः ८ खपूरः ९ यालपाणिजः १० याला-

युधः ११ यालवलः १२ यालखड्गः १३ ।

अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कषा-

यत्वम् । कफघ्नातकुष्ठकण्डूघ्ननाशित्वम् । वर्य-

त्वम् । सौगन्ध्यप्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालपत्रा, स्त्री (यालानि तीक्ष्णाणि पत्राणि

यस्याः ।) एवार्द्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालवलः, पुं, यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यालमृगः, पुं, (यालो हिंस्रो मृगः पशुः ।)

चित्रयाघ्रः । चिता वाघ इति भाषा । इति

महाभारते राजधर्मः ॥ (यथा, महाभारते ।

३ । १६६ । ३ ।

"रथनेमिस्त्रयस्यैव घण्टाशब्दश्च भारत ! ।

पृथक् यालमृगाणाञ्च पक्षिणामिव सर्वशः ॥")

यालम्बः, पुं, (विशेषेण आलम्बते इति । वि +

आ + लम्ब + अच् ।) रत्नैरुद्धः । इति वैद्य-

कम् ॥ (लम्बमाने, चि । यथा, महाभारते ।

७ । ८८ । १० ।

"यालम्बहस्तान् संवहान् सपत्नानिव पत्न्य-

तान् ॥")

यालायुधं, क्ली, (यालस्यायुधं नख इव आकृति-

र्यस्य ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इत्यमरटीकायां

मथुरेशः ॥

यालायुधः, पुं, (यालस्यायुधमिवाकृतिर्यस्य ।)

यालनखः । इति राजनिर्घण्टः ॥

यावक्रोशी, स्त्री, (वि + अव + क्रुश + "कर्म-

व्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ॥" ३ । ३ । ४३ । इति

णच् । ततः "णच् स्त्रियामच् ॥" ५ । ३ । १४ । इति

स्वार्थे अण् । "न कर्मव्यतिहारे । ७ । ३ ।

६ । इति रेड-प्रतिषेधः । स्त्रियां ङीप् ।) पर-

सराक्रोशनम् । इति स्त्रीलिङ्गसंग्रहटीकायां

भरतः ॥

यावभासी, स्त्री, (वि + अव + भास + णच् ।

स्वार्थे अण् । ङीप् ।) यावक्रोशी । इत्यमर-

टीकायां रायसुकुटः ॥

यावर्त्तः, पुं, (वि + आ + वृत् + अच् ।) नाभि-

कण्टकः । इति शब्दरत्नावली ॥ तत्र आव-

र्त्तकोऽपि पाठः ॥

यावहारो, स्त्री, (वि + अव + हृ + णच् । स्वार्थे

अण् । ङीप् ।) परसरहरणम् । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥

यावहासी, स्त्री, (वि + अव + हस + णच् ।

स्वार्थे अण् । ङीप् ।) परसरहसनम् । इत्य-

मरटीकायां भरतः ॥

यावृत्तः, चि, (वि + आ + वृत् + क्तः ।) वृत् ।

यथा । वृत्ते तु वृत्तयावृत्तौ । इति हेमचन्द्रः ॥

आवृत्तश्च ॥ (प्रतिनिवृत्तः । यथा, रघुः । १२ । ७ ।

"यावृत्ता यत्परस्मैभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥"

व्यासः

व्यावृत्तिः, स्त्री, (वि + आ + वृत् + क्तिन् ।)
 खण्डनम् । यथा,—
 “अतीतः पन्थानं तव च महिमा वाङ्मनसयो-
 रतद्वावृत्त्या यं चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि ।
 स कस्य स्तोत्राः कतिविधगुणः कस्य विषयः ।
 पदे त्वर्वाचीने पतति न मनः कस्य न वचः ॥”
 इति महिम्नस्तोत्रम् ॥
 व्यावृत्तिः । यथा । सर्वसपञ्चव्यावृत्तिरेव दोषो
 न विपञ्चव्यावृत्तिरपि तस्याननुगुणत्वात् । इति
 चिन्तामणौ असाधारणमूलम् ॥
 व्यासः, पुं, (वि + असु + घञ् ।) विस्तारः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १ ।
 ५१ ।
 “विस्तीर्येतत् महज्ज्ञानमधिः संचिष्य
 चात्रवीत ।
 इह हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥”
 “समासः संचेपः व्यासो विस्तारः ।” इति
 तट्टीका ॥) मानभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पाठकब्राह्मणः । यथा, नैयतकालिकतत्त्वतरो
 भविष्यपुराणम् ॥
 “विस्मयमदुतं शान्तं स्रष्टाचरपदं तथा ।
 कलखरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदर्थं वै ग्रन्थार्थं कृतस्त्वशो वृष ।
 ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ।
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 गोलस्य मधुरेखा । यथा,—
 “व्यासे भनन्दाभिहिते विभक्ते
 खवाणस्यैः परिधिस्तु स्रष्टाः ।
 द्वाविंशतिभिः विहितेभ्यः श्लेषैः
 स्फूर्तोऽथवा स्याद्वाग्वहारयोगः ॥”
 उदाहरणम् ।
 “विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त
 तत्र प्रमाणं परिधिः प्रचक्षुः ।
 द्वाविंशतिर्यत् परिधिप्रमाणं
 तद्वाससंख्या च सखे विचिन्त्य ॥”
 इति लीलावती ॥*॥
 (व्यास्यति वेदानिति । वि + आ + असु +
 अच् ।) सुनिविष्टः । तस्य पर्यायो वेदव्यास-
 शब्दे द्रष्टव्यः ॥ (अस्य निरुक्तिर्यथा महा-
 भारते । १ । १०५ । १४ ।
 “यो व्यास्य वेदांश्चतुरस्तपसा भगवानुधिः ।
 लोके व्यासत्वमापेदे कार्यात् कृष्णत्वमेव च ॥”
 स च सत्यवत्यां कन्याकाले पराशराज्यातः ।
 श्रीकृष्णस्य पञ्चकलोद्भवः । यथा,—
 “व्यासः पुराणसूत्रश्च प्रपञ्चं वाल्मिकं यदा ।
 मौनीभूतः स सस्मार त्वामेव जगद्विक्रामम् ॥
 तदा चकार सिद्धान्तं त्वद्वरेण सुनीश्वरः ।
 संप्राप निर्मलं ज्ञानं अमान्धध्वंसदीपकम् ॥
 पुराणसूत्रं श्रुत्वा स व्यासः पञ्चकलोद्भवः ।
 त्वां सिधेवे प्रदधौ च शतवर्षं पुष्करे ॥
 तदा त्वत्तो वरं प्राप्य स कवीन्द्रो बभूव ह ।

व्यासः

तदा वेदविभागश्च पुराणश्च चकार ह ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४ अध्यायः ॥*॥
 तस्य अन्तर्गतं यथा,—
 “अथ भूयो जगत्स्रष्टा भोः शब्देनावुवाच यन् ।
 सरस्वतीमुचचार तत्र सारस्वतोऽभवत् ॥
 अपान्तरतमा नाम सुतो वाक्सम्भवः प्रभुः ।
 भूतभवभविष्यज्ञः सत्यवादी दृढव्रतः ॥
 तमुवाच नतं मूर्ध्ना देवानामादिरवायः ।
 वेदाख्येन श्रुतिः कार्या यथा मतिमतां वर ॥
 तस्मात् कुरु यथाज्ञप्तं ममेतद्वचनं सुने ।
 तेन भिन्नास्तदा वेदा मनोः स्वायम्भुवोऽन्तरे ॥
 ततस्तुतोष भगवान् हरिस्तेनास्य कर्मणा ।
 तपसा च सुतमेन यमेन नियमेन च ॥
 मन्वन्तरेषु पुत्रत्वमेवमेवं प्रवर्त्तकः ।
 भविष्यस्य चलो ब्रह्मप्रपञ्चस्य नित्यशः ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥*॥
 अन्यच्च ।
 “सुतं त्वजनयच्छक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
 काली पराशरात् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं सुनिम् ॥
 द्वैपायनादरुण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥”
 इति बह्मपुराणे प्रजापतिसर्गो नामाध्यायः ॥*॥
 युगभेदे व्यासभेदो यथा,—
 “यस्मिन्मन्वन्तरे व्यासा ये ये तांस्तान्निबोध मे ।
 यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते सुने ॥
 अष्टाविंशतिक्रत्वो वै वेदो व्यासो महर्षिभिः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे त्वस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
 वेदव्यासा वालीता ये अष्टाविंशतिसत्तमाः ।
 चतुर्धा येः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥
 द्वापरे प्रथमे व्यासाः स्वयं वेदाः स्वयम्भुवा ।
 द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥
 तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे तु दृहस्यतिः ।
 सविता पञ्चमे व्यासो ऋतुः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥
 सप्तमे च तथैवेन्द्रो वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः ।
 सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥
 एकादशे वै त्रिदशो भारद्वाजस्ततः परम् ।
 त्रयोदशे चान्तरीक्षो धर्म्मो चापि चतुर्दशे ॥
 त्रयोदशः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः ।
 ऋतञ्जयः सप्तदशे ऋण्योऽष्टादशे स्मृतः ॥
 ततो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात् गोतमः ।
 गोतमादुत्तमो व्यासो हर्ष्यात्मा योऽभिधीयते ॥
 अथ हर्ष्यात्मनो वेणुः स्मृतो वाजश्रवास्तु यः ।
 सोमो मुख्यायनस्तस्मात्तृणविन्दुरिति स्मृतः ॥
 ऋचोऽभूद्भागवस्तस्माद्वाल्मीकिर्योऽभिधीयते ।
 तस्मादस्मत्पिता शक्तिर्वासस्तस्मादहं सुने ॥
 जातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।
 अष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥
 एको वेदश्चतुर्धा तु तैः कृतो द्वापरादिषु ।
 भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्वासी भविष्यति ।
 व्रातीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने सुनौ ॥”
 इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ३ अध्यायः ॥*॥
 कूर्मपुराणे त्रिवान् विशेषः । द्वादशे द्वापरे
 श्रुततेजाः । त्रयोदशे धर्म्मः । चतुर्दशे तरङ्गः ।

व्याहृतिः

पञ्चदशे त्रयायणः । अष्टादशे ऋतञ्जयः । एक-
 विंशे वाजश्रवाः । द्वाविंशे शुभ्रापणः । त्रयो-
 विंशे दृणविन्दुः । चतुर्विंशे वाल्मीकिः । पञ्च-
 विंशे विष्णुः । अन्यत् विष्णुपुराणवत् ॥ (एतद्-
 विवरणश्च देवीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्याये
 च द्रष्टव्यम् ॥)
 व्यासक्तः, त्रि, (वि + आ + सञ्ज + क्तः ।) विशेष-
 ण्यासक्तः । संलग्नः । यथा,—
 “व्याकोविन्दोवराभा कनकपरिलसत्पीतवासाः
 सुहासा
 वर्हे रश्मिचक्रान्तैर्वलयितचिकुरा चारुकर्ण-
 वतंसा ।
 अंसव्यासक्तवंशध्वनिमुखितजगदल्लवीभिर्लसन्ती
 मूर्त्तिर्गोपस्य विष्णोरवतु जगति नः समधरा
 हारिहारा ॥”
 इति छन्दोमञ्जरी ॥
 व्यासङ्गः, पुं, विशेषेण व्यासङ्गः । वि-आङ्-
 पूर्वसन्जधातोर्घञ्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 व्यासमाता, [ऋ] स्त्री, (व्यासस्य माता ।)
 वेदव्यासजननी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्-
 पर्यायः । सत्यवती १ वासवो २ गन्धकालिका ३
 योजनगन्धा ४ दासेयी ५ शीलंकायनजीवस्तः ६ ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ ग्रन्थान्तरे शांलङ्कायनजा
 इति च पाठः । काली ७ भगवोदरी ८ विचित्र-
 वीर्यस्तः ९ चित्राङ्गदस्तः १० योजनगन्धिका ११ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गन्धकाली १२ सत्या १३
 दासनन्दिनी १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 व्यासिद्धः, त्रि, (वि + आ + सिध + क्तः ।) निविद्धः ।
 इति मिताक्षरा ॥
 व्याहृतः, त्रि, (वि + आ + हृ + क्तः ।) विशेषे-
 णाहृतः । वार्थः । यथा । सुप्तव्यासस्तमनसाचे-
 न्द्रियार्थयोः सन्निकर्षे निमित्तत्वात् तेषामप-
 देशाज्ज्ञानविशेषाणां व्याहृतत्वादहेतुः । इति
 गोतमस्तुतः प्रत्यक्षपरीक्षाप्रकरणम् ॥ अपि च ।
 “अव्याहृताः सर्वासु यः सदा देवयोगिषु ।
 निर्जिताखिलदैत्यारिः स यदाहृद्भणुष्व
 तत् ॥”
 इति देवीमाहात्म्यम् ॥
 व्याहारः, पुं, (वि + आ + हृ + घञ् ।) वाक्यम् ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ४६ ।
 ७१ ।
 “अभिरक्षिष्ववावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मर-
 काय ।
 पशुशस्त्रव्याहारे वृषभयुष्मन्निवचस्वदम् ॥”
 व्याहृतिः, स्त्री, (वि + आ + हृ + क्तिन् ।)
 व्याहारः । मन्त्रविशेषः । यथा,—
 “ॐकारमादितः कृत्वा व्याहृतिस्तदनन्तरम् ।
 ततोऽधीयीत सौवित्रीमेकाग्रग्रहयान्वितः ॥
 पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवः स्वः सनातनाः ।
 महाव्याहृतयस्त्रिस्तस्रः सर्वाश्च भविर्ह्यनाः ॥
 प्रधानपुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
 सर्वं रजस्तमस्त्रिस्तः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ॥

ओङ्कारस्तत्परं ब्रह्म सावित्री स्यात्तद्वचनम् ।
एष मन्त्रो महाभाग सारात्मार उदाहृतः ॥

इति कौर्मो उपविभागे १३ अध्यायः ॥

(वाक्यम् । यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ६३ ।

“न ह्यीश्वरयाहृतयः कदाचित्
पुण्यन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥”)

युतः, त्रि, (वि + वे + क्तः ।) स्युतम् । इति
भरतद्विरूपकोषः ॥

युतिः, स्त्री, (वि + वे + क्तिन् ।) कृतिः । तनु-
सन्ततिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

युत्क्रमः, पुं, (वि + उत् + क्रम + घञ् ।) क्रम-
विपर्ययः । व्यतिक्रमः । तत्पर्यायः । उत्क्रमः २
अक्रमः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, साहित्य-
दर्पणे । १० ।

“पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी
हस्तग्राहं वितर हृहहा युत्क्रमः क्रासि
यासि ॥”)

युत्यानं, स्त्री, (वि + उत् + स्था + ल्युट् ।) स्वातन्त्र्य-
कथम् । विरोधाचरणम् । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते । १४ । २६ । १६ ।

“एवं ते द्रविडाभीरा पुष्पाश्च श्वरैः सह ।
वृषलत्वं परिगता युत्यानात् क्षत्रधर्म्मिणः ॥”)
प्रतिरोधनम् । समाधिपारणम् । इति हेम-
चन्द्रः ॥ वृत्तभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
विशेषणोत्थानम् ॥ (चित्तस्थावस्थाविशेषः ।
इति पातञ्जलदर्शनम् ॥)

युत्पत्तिः, स्त्री, (वि + उत् + पद् + क्तिन् ।) विशेषे-
णोत्पत्तिः । संस्कारः । इति युत्पत्तशब्दार्थ-
दर्शनात् । यथा । शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदा-
पदयुत्पत्तेस्तत् पदं तालयादि सारं दत्तातीति
युत्पत्तिस्तु काव्यनिकी । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
शक्तिज्ञानम् । यथा । व्यवहारादिबाधकं विना
विवरणादपि युत्पत्तिः । बाधकं विना स्वसा-
ध्यस्य बाधकं यद्विशेषणं तदभाववत्त्वविशेषण-
सहकारेण युत्पत्तिः युत्पत्तिसम्भवात् शक्ति-
ग्रहसम्भवादिति यावत् । इति आख्यातवादस्य
मायुरी टीका ॥

युत्पन्नः, त्रि, (वि + उत् + पद् + क्तः ।) संस्कृतः ।
इति हेमचन्द्रशब्दरत्नावली ॥ युत्पत्तियुक्तः ।
यथा । वगाकरणयुत्पन्नशब्दज्ञानाधीनं शास्त्रा-
न्तरज्ञानं तदधीना च वैदिकक्रिया तत्फलं
स्वर्गादि । इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

युत्पादकः, त्रि, (विशेषणोत्पादयति ज्ञानम् ।
वि + उत् + पद् + णिच् + ण्वल् ।) युत्पत्ति-
जनकः । यथा । शब्दयुत्पादकशब्दकारमे
शब्देरेव मङ्गलं कर्तव्यम् । इति सुम्भबोध-
टीकायां दुर्गादासः ॥

बुदासः, पुं, (वि + उत् + अस + घञ् ।) निरासः ।
परित्यागः । यथा । तदेवेत्येवकारश्रवणात्तिथि-
हेतु खल्विशेषो नियम्यते कर्मणि खल्वान्तर-
बुदासाय । इत्यभावास्याश्राद्धकालनिरूपणे

तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (यथा च महाभारते । १२ ।
१६ । १८ ।

“अथैकान्तबुदासेन शरीरे पाञ्चभौतिके ॥”)

बुष्टं, स्त्री, (वि + वस् + क्तः ।) फलम् । दिनम् ।
प्रभातम् । (यथा, माघे । १२ । ४ ।

“बुष्टं प्रवाणश्च वियोगवेदना
विदूषनारीकमभूत् समन्तदा ॥”)

पर्युषितम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रभातार्थे कचित्
पुंलिङ्गोऽपि । स तु दोषायाः पुत्रः । यथा,
भागवते । ४ । १३ । १४ ।

“प्रदोषो निश्रिथो बुष्ट इति दोषासुतास्त्रयः ।
बुष्टः सुतं पुष्करिण्यां सर्वतेजसमादधे ॥”)

बुष्टः, त्रि, (वि + वस् + क्तः ।) उषितः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६६ । २८ ।

“सा बुष्टा रजनीं तत्र पितुर्वैश्र विभाविनी ॥”)
दग्धः । इति मेदिनी ॥

बुष्टिः, स्त्री, (वि + वस् + क्तिन् ।) फलम् । (यथा,
महाभारते । १२ । २२८ । ४ ।

“महत्तत्त्वपसो बुष्टा पश्यन्नोक्तौ परावरौ ॥”)
सन्द्विः । इति मेदिनी ॥ स्तुतिः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (प्रकाशः । यथा, ऋग्वेदे । १२ । १७ । १५ ।

“बुष्टिषु श्रवसा श्रवतीनाम् ॥”)
“बुष्टिषु सतीषु प्रकाशेषु सत्सु ।” इति तद्-

भाष्ये सायणः ॥)
बूटः, त्रि, (विशेषण उल्लतेस् । वि + वृह + क्तः ।)
विन्यस्तः । संहतः । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ ॥

(बूहचनयाधिष्ठितः । यथा, गीतायाम् । १ । २ ।
“दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं बूटं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥”)

पृथुलः । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । १ । १३ ।
“बूटोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मममं देहं चात्रो धर्म्म इवाश्रितः ॥”)

बूटकङ्कटः, त्रि, (बूटः कङ्कटः सन्नाहो येन ।)
सन्नद्धः । इत्यमरः ॥

बूटिः, स्त्री, (वि + वृह + क्तिन् ।) विन्यासः ।
संहतिः । पृथुलता । इति बूटशब्दार्थदर्श-
नात् ॥

बूतं, त्रि, कृतम् । तनुसन्ततम् । विपूर्वेष्वधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥

बूतिः, स्त्री, (वि + वे अव वा + क्तिन् । “कृतियूति-
जतौति ।” ३ । ३ । ६७ । इति निपातितः ।)
वस्त्रादिवपनक्रिया । तत्पर्यायः । वाणिः २ ।

इत्यमरः ॥ बूतिः ३ । इति तट्टीका । वाणी
४ । इति शब्दरत्नावली ॥

बूहः, पुं, (वि + ऊह + घञ् ।) सम्बुहः । निर्मा-
णम् । तर्कः । इति मेदिनी ॥ देहः । (यथा,
भागवते । ११ । ६ । १० ।

“यः सात्वतैः समविभूतय आत्मवद्भि-
र्बूहेर्चितः सवनशः स्वरतिक्रमाय ॥”)
सैन्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परिणामः ।

लिङ्गम् । यथा, भागवते । ४ । २६ । ७० ।
“यावद्बुद्धिमनोऽर्चार्थगुणबूहो ह्यनादिमान् ॥”)

बुहार्थेनारचना । तत्पर्यायः । वलविन्यासः २ ।
इत्यमरः ॥ “बुहार्थं सैन्यस्य देशविशेषे विभज्य
दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनं बूहः । ऊह वितर्के
विपूर्वात् घञ् । बुहे दण्डादयो भेदा विशेषा
बूहस्येवार्थात् आदिना भोगमखलसंहतानां
ग्रहः । यथाह कामन्दकिः ।
तिथ्यगृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
मखलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ॥ इति ॥
एषां चतुर्णां च बहवो भेदाः क्रौञ्चचक्रादयो
ग्रन्थगौरवभयाभोक्ताः ॥ इति भरतः ॥ अपि च ।
“समग्रस्य तु सैन्यस्य विन्यासः स्थानभेदतः ।
स बूह इति विख्यातो बुहेषु पृथिवीभुजां ॥
बूहभेदास्तु चत्वारो दण्डो भोगोऽखलमखलम् ।
असंहतश्च निर्णयता नीतिसारादिसम्भताः ॥
अन्येऽपि प्रकृतिबूहाः क्रौञ्चचक्रादयः क्वचित् ।
तिथ्यगृत्तिस्तु दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ॥
मखलं सर्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।
सैन्यानां नीतिसारादौ बूहभेदाः समीरिताः ।
क्रौञ्चचक्रादिभेदानां लक्षणं भारतादिषु ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा च कामन्दकीयनीतौ । १६ । २६ — ५७ ।
“सर्वबूहविधानज्ञा बुहकर्मसु कर्मणः ॥
उरः कक्षे च पक्षौ च मध्यं पृष्ठं प्रतिग्रहः ।
कोटी च बूहशस्त्रज्ञैः सप्ताङ्गो बूह इध्यते ॥
उरश्च कक्षपक्षौ च बूहोऽयं सप्रतिग्रहः ।
गुरोरेष च शूकस्य कक्षाभ्यां परिवर्जितः ॥
अभेदाः कुलजा मेधा लब्धलक्ष्याः प्रहारिणः ।
सेनाङ्गपतयः कार्या दृष्टयुद्धप्रतिक्रियाः ॥
प्रवीरपुरुषैरेतैस्त्रिष्टेयुः परिवारिताः ।
अभेदेन च बुहोऽरन् रक्षेयश्च परस्परम् ॥
फलं सैन्यस्य यत्किञ्चिन्मध्यं बूहस्य तद्वैवत् ॥
बुहवस्तु च यत्किञ्चित्प्रायस्त्रिष्टयने भवत् ॥
बुहार्थं बुहकुशलं चण्डानीकं प्रयोजयेत् ।
बुहं हि नायकप्राणं हन्यते तदनायकम् ॥
बूहोऽनुपृष्ठमचलः पक्षग्वरधन्तिभिः ।
तथाप्रतिहतो ज्यैष्ठ्यो हस्यश्चरधन्तिभिः ॥
मध्यं देशे हयानीकं रथानीकं तु कक्षयोः ।
पक्षयोश्च गजानीकं बूहोऽन्तर्भेदं स्मृतः ॥
रथस्थाने हयान्दद्यात्पदातीक्ष्णं हयाश्रये ।
रथाभावे तु मतिमान्नागानेव प्रकल्पयेत् ॥
विभज्य प्रक्षिपेन्मध्यं पक्षग्वरधकुञ्जरान् ।
मध्यं कुञ्जीं नागेनान् पक्षग्वरधवारितान् ॥
धनुः सूची च दण्डश्च शकटो मकरध्वजः ॥
इत्यादयो महायूहास्तदाकारान् प्रकल्पयेत् ॥
यदि स्याद्दण्डबाहुल्यं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मखलोऽसंहतो भोगो दण्डश्चेति मनीषिभिः ॥
कथिताः प्रकृतिबूहा भेदास्तेषां प्रकीर्तितः ।
यः स तं बूहं मतिमान् काले स्थाने प्रकल्पयेत् ॥
तिथ्यगृत्तिश्च दण्डः स्याद्भोगोऽन्वावृत्तिरेव च ।
प्रदरो दृष्टकोऽसह्यज्ञापौ वै तद्विपर्ययः ॥
प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च स्थेनो विजयसञ्जयौ ।
विशालविजयः सूची स्थूणाकर्णश्चरुस्त्रः ॥

सुखाख्यो वलयश्चैव दण्डभेदाः सुदुर्लभः ।
 अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याश्चैकपक्षतः ॥
 अतिक्रान्तश्च पक्षाभ्यां त्रयोऽन्यस्तु विपर्ययः ।
 स्थूणापक्षो घनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड उर्ध्वगः ॥
 द्विस्थूणान्तस्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्योऽस्य विपर्ययः ।
 द्विचतुर्दण्ड इत्येवं ज्ञेया लक्षणतः क्रमात् ॥
 गोमूत्रिकाहिमञ्चारी शकटो मकरस्तथा ।
 भोगभेदाः समाख्यातास्तथा परिपतन्तकः ॥
 दण्डपक्षो युगोरस्यः शकटस्तद्विपर्ययः ।
 मकरो वायवीर्यश्च शेषः कुञ्जरराजिभिः ॥
 मण्डलवृद्धभेदौ च सर्वतोभद्रदुर्लभौ ।
 गजानीको द्वितीयस्तु प्रथमः सर्वतोमुखः ॥
 अर्द्धचन्द्रक उडारो वज्रो भेदास्त्वसंहतेः ।
 तथा कुकुटशङ्खौ च काकपादौ च गोधिका ॥
 त्रिचतुःपक्षसैन्यानां ज्ञेया आकारभेदतः ।
 इति वृद्धाः समाख्याता वृद्धभेदप्रयोक्तृभिः ॥
 एते सप्तदश प्रोक्ता दण्डवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 तथा वृद्धद्वयश्चैव मण्डलस्य प्रयोक्तृभिः ॥
 असंहतास्तु षड्वृद्धा भोगवृद्धाश्च पञ्चधा ।
 वृद्धैस्तु प्रयोक्तृभिः स्युर्द्विकाल उपस्थिते ॥
 पक्षादीनामनीकेन हत्वा शेषं परिच्छिपेत् ।
 तरसा च समाहृत्य कोटिभ्यां परिवेष्टयन् ॥
 परकोटिमुपक्रम्य पक्षाभ्यामप्रतिग्रहः ।
 कोटिभ्यां जघने हन्यादुरसा च प्रपीडयेत् ॥
 एवं वृद्धप्रयत्नेन यत्नवानवनीपतिः ।
 विदारयेद्दृष्टजानं वलैश्च द्विषताम्बलम् ॥”
 वृहन्नं, क्ली, (वि + ऊह + लुट् ।) सैन्यसंस्था-
 नम् । विपूर्वाहधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्न-
 मिदम् ॥ (मेलनम् । यथा, भागवते । ३।२६।३६।
 “चालनं वृहन्नं प्राप्तिर्नैतत्वं त्रयशब्दयोः ॥”
 “वृहन्नं मेलनं तृणादेः ।” इति तट्टीकायां
 स्वामी ॥ चोमके, त्रि । यथा, हरिवंशे ।
 १२६ । ३६ ।
 “परं गुणेभ्यः पृथिगर्भस्वरूपं
 यशः शङ्कं वृहन्नं कान्तरूपम् ॥”
 “वृहन्नं जगत्चोभकम् ।” इति तट्टीकायां
 नीलकण्ठः ॥
 वृहत्पार्श्वः, पुं, (वृहत्स्य पार्श्वः ।) वृहत्पक्षा-
 ङ्गागः । तत्पर्यायः । प्रत्यासारः २ । इत्यमरः ॥
 प्रत्यासरः ३ । इति तट्टीका ॥ वृहत्स्य पक्षाद्-
 वृहन्नान्तरम् । इति केचित् । इति भरतः ॥
 वृहन्मध्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 वे, अ ऐ वृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, अयति अयते । ऐ,
 वीयात् । इति दुर्गादासः ॥
 योकारः, पुं, लौहकारः । इत्यमरः ॥
 योम, [न] क्ली, (वे जे वृत्तौ + “नामन् सीम-
 न्नि” । उणा० ४ । १४६ । इति निपातनात्
 साधुः । यदा, “विपूर्वाहवतेर्यामार्थत्वात्
 औणादिके ‘सञ्चधातुभ्यो मनिन् ।’ इति सूत्रेण
 मनिन्प्रत्यये ‘ज्वरत्वरसिचविमवासुपधायाश्च ।’
 इत्युक्ते गुणः । अवति याप्नोति सर्वं जगत् ।

यदा अवतिर्गत्वर्थः भावे मन् योम् । अवनं
 गमनं विविधमस्मिन् विद्यते । यदा रच-
 नार्थः विशेषेणावति प्राणिनोऽवकाशप्रदानेन ।
 उणादौ तु नामन् सीमन् योमन् इत्यादिना
 वेण् संवरणे इत्यस्मात्तन्निर्गते उलं निपात्यते ।
 दीयते तद्वायुना योम । तथाच निरुक्तम्
 योनिरन्तरिक्षं महानवयवः परिवीतो वायुना
 इति ।” इति निघण्टुटीका । १ । ३ । ३ ।
 आकाशः । इत्यमरः ॥ (यथा, रघुः । ४।२६ ।
 “रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
 भुवस्तलमिव योम कुर्वन् योमेद भूतलम् ॥”)
 जलम् । भास्करस्यार्चनाश्रयः । इति मेदिनी ॥
 अम्भकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 योमकेशः, पुं, (योम एव केशा यस्य । विराट्-
 भर्त्तृत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इत्यमरः ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । २०० । १२६ ।
 “स्रुत्याचन्द्रमसौ लोके प्रकाशन्ते रुचश्च याः ।
 ते केशसंज्ञिताश्चास्ते योमकेश इति स्मृतः ॥”)
 योमकेशी, [न] पुं, महादेवः । गङ्गाधारण-
 कात् योमव्यापिनः केशा अस्य सन्तीति योम-
 केशशब्दान् इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत् ॥
 योमचारिपुरं, क्ली, (योमचारि आकाशगामि
 पुरम् ।) श्रौमधुरम् । इति भूरिप्रयोगः ॥
 योमचारौ, [न] पुं, (योन् चरतीति । चर +
 णिनिः ।) देवता । पक्षी । इति मेदिनी ॥
 चिरजीवी । दिवातः । इति विश्वः ॥ (आकाश-
 चारिणि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२ ।
 ५६ ।
 “अस्ति पूर्वमहं योमचारी विदाधरोऽभ-
 वम् ॥”)
 योमधूमः, पुं, (योन्ः धूमः ।) मेघः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 योमनासिका, स्त्री, भारतीयपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 योममञ्जरं, क्ली, (योन्ः मञ्जरमिव ।) पताका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 योममण्डलं, क्ली, (योन्ः मण्डलम् ।) पताका ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ आकाशश्च ॥
 योमसुञ्जरः, पुं, (योन्ः सुञ्जर इव ।) निर्घातः ।
 इति हारावली ॥
 योमयानं, क्ली, (योमगामि यानम् ।) विमानम् ।
 इत्यमरः ॥
 योमस्थली, स्त्री, भूमिः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 (योन्ः स्थली ।) नभःस्थलश्च ॥
 योमाभः, पुं, (योन्मा शून्येन आभातीति । आ +
 भा + कः ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 योमोदकं, क्ली, (योन्ः उदकम् ।) दिव्योदकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 योषं, क्ली, (विशेषेण योषतीति । उष दाहे +
 पचाद्यच् ।) चिकटुः । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 १ । ४४ ।
 “योषं त्रिजातकं सुस्ता विडङ्गामलकं तथा ॥”)

व्रज, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
 सक०-सेट् ।) व्रजति । इति दुर्गादासः ॥
 व्रज, क संस्कृतौ । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क, व्राजयति ।
 विरेफौ तौ । तौ एतौ विरेफौ रेफरहितौ च
 स्याताम् । इति दुर्गादासः ॥
 व्रजं, क्ली, व्रजनम् ; गमनम् । व्रज गतौ इत्यस्मात्
 घप्रत्ययेन निष्पन्नमिदम् । इति सिद्धान्त-
 कौसुदी ॥
 व्रजः, पुं, (व्रज गतौ + “गोचरसंचरेति ।” ३ ।
 ३ । ११६ । इति घप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।)
 समूहः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १४६ । १२ ।
 “ततः प्रतापः सुमहान् शब्दश्चैव विभावसोः ।
 प्रादुरासीत् तदा तेन बुबुधे स जनव्रजः ॥”)
 गोष्ठम् । (यथा, माघे । २ । ६४ ।
 “निरुहवीवधासारप्रसारा गा इव व्रजम् ।
 उपरन्त्यन्तु दशाक्षाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः ॥”)
 पन्थाः । इति मेदिनी ॥ अग्रवणमधुरयोश्चतु-
 प्यार्थवर्तिदेशः । अस्य विवरणं यथा, मात्स्ये ।
 “व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम् ।
 कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वेषां मध्यस्थितम् ॥
 तस्योपरिस्थितं लोकं सर्वस्थानं महाफलम् ।
 कृष्णलीलाविहारार्थसुखस्थानविराजितम् ॥
 चतुरश्रकक्रोशेन परिपूर्णविराजितम् ।
 अस्य प्रदक्षिणौकुर्वन् धनधान्यसुखं लभेत् ॥
 दानार्त्तावासतो लोको विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
 आवासान्निध्यते चेह पुनर्जन्म न विद्यते ॥
 पुण्यं लक्षगुणं लब्ध्वा कृतेऽस्मिन् व्रजमण्डले ।
 कृष्णेन निर्मितास्तोत्राः सार्द्धं ह्यसहस्रकाः ॥”
 तत्रादौ वनोपवनप्रतिवनाधिवनान्यश्चत्वारि-
 ण्यशु तानि चतुरश्रकक्रोशपरिमाणस्थितानि
 चतुर्भागशोऽभ्यन्तरस्थितानि क्रमश आह ।
 पादौ ।
 “वनानि द्वादशान्याहुर्दुर्गोत्तरदक्षिणे ।
 महावनं महाश्रेष्ठं १ हयं कान्यवनं शुभम् २ ॥
 कोकिलाख्यं तृतीयञ्च ३ तूर्यं तालवनं तथा ४ ।
 पञ्चमं कुसुदाख्यञ्च ५ षष्ठं भास्वीरसञ्जकम् ६ ॥
 नाम्ना कृत्वनं श्रेष्ठं सप्तमं परिकीर्तितम् ७ ।
 अष्टमं खदिरं प्रोक्तं ८ नवमं लोहजं वनम् ९ ॥
 नाम्ना भद्रवनं श्रेष्ठं दशमं बहुपुण्यदम् १० ।
 एकादशं समाख्यातं बहुलावनसञ्जकम् ११ ॥
 नाम्ना विस्ववनं श्रेष्ठं द्वादशं कामनाप्रदम् १२ ।
 इति द्वादशसंज्ञानि वनानि शुभदानि च ॥”
 इति द्वादशवनानि ॥
 अथ द्वादशोपवनान्याह वाराहे ।
 “आदौ ब्रह्मवनं नाम १ द्वितीयं त्वष्टरा-
 वनम् २ ।
 तृतीयं विष्णुं नाम ३ कदम्बाख्यं चतुर्थकम् ४ ॥
 नाम्ना स्वर्गवनं श्रेष्ठं पञ्चमं परिकीर्तितम् ५ ।
 सुरभीवननामानं षष्ठमाकादवर्द्धनम् ६ ॥
 श्रेष्ठं प्रेमवनं नाम सप्तमं शुभदं तृणाम् ७ ।

व्रजकि

मथरवननामानमष्टमं परिकीर्तितम् ८ ॥
मालैङ्गितवनं श्रेष्ठं नवमं मानवर्द्धनम् ९ ॥
शेषशायिवनं श्रेष्ठं दशमं पापनाशनम् १० ॥
एकादशं समाख्यातं नारदाख्यं शुभोदितम् ११ ॥

द्वादशं परमानन्दवनं सर्वार्थदायकम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्युपवनानि च ॥
इति द्वादशोपवनानि ॥ * ॥

अथ द्वादशप्रतिवनानि । भवित्ये ।

“आदौ रङ्गवनं श्रेष्ठं पुरसंज्ञाविराजितम् १ ।
वार्तावनं द्वितीयं २ करहाख्यं तृतीयकम् ३ ॥
चतुर्थं काम्यनामानं वनं कामप्रदं गृणाम् ४ ॥
वनमञ्जननामानं पञ्चमं स्त्रीशुभप्रदम् ५ ॥
नाम्ना कर्णवनं श्रेष्ठं षष्ठं स्वप्नवरप्रदम् ६ ॥
कृष्णाक्षिपलकं नाम वनं सप्तममौरितम् ७ ॥
नन्दप्रेक्षणकृष्णाख्यं वनं नन्दनमष्टमम् ८ ॥
वनमिन्द्रवनं नाम नवमं कृष्णपूजितम् ९ ॥
शिखावनं शुभं प्रोक्तं दशमं नन्दभाषितम् १० ॥
चन्द्रावलीवनं श्रेष्ठमेकादशसुदाहृतम् ११ ॥
नाम्ना लोहवनं श्रेष्ठं द्वादशं शुभदं गृणाम् १२ ॥
इति प्रतिवनान्याहुर्मार्गि वामे च दक्षिणे ।
इति द्वादशसंज्ञानि देवावासफलप्रदाः ॥”

इति द्वादश प्रतिवनानि ॥ * ॥

अथ द्वादशाधिवनानि । विष्णुपुराणे ।

“मथुरा प्रथमं नाम १ राधाकुण्डं द्वितीयकम् २ ।

नन्दग्रामं तृतीयं ३ गूढस्थानं चतुर्थकम् ४ ॥
पञ्चमं ललिताग्रामं ५ वृषभापुरं षष्ठं ६ ॥
सप्तमं गोकुलं स्थान-७ अष्टमं बलदेवकम् ८ ॥
गोवर्द्धनवनं श्रेष्ठं नवमं कामनाप्रदम् ९ ॥
वनं जाववटं नाम दशमं परिकीर्तितम् १० ॥
सुखवृन्दावनं श्रेष्ठमेकादशं प्रकीर्तितम् ११ ॥
सङ्केतवटकं स्थानं वनं द्वादशं कीर्तितम् १२ ॥
इति द्वादशसंज्ञानि वनान्यधिवनानि च ।
वनानामधिपाः प्रोक्ता व्रजमण्डलमध्यागाः ॥
एषां नैव विलोकेन वनयात्रा च निष्कला ।
एषाश्च दर्शनेनैव वनयात्रा शुभप्रदा ॥
आदौ लीलां यदा पश्येद्वनयात्रां ततश्चरेत् ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
सर्वत्र विजयी भूयाद्वनयात्राप्रभावतः ॥”

इति व्रजभक्तिविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजकः, पुं, तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

व्रजकिशोरः, पुं, (व्रजस्य किशोरः ।) श्रीकृष्णः ।
स तु द्वादशाधिवनान्तर्गतललिताग्रामाधिवना-
धिपो देवः । “अथ ललिताग्रामाधिपव्रज-
किशोरमन्त्रः । यथा श्रेष्ठोपनिषदि । ॐ श्रेष्ठं
ललिताग्रामाधिवनाधिपतये व्रजकिशोराय
नमः । इत्येकोविंशच्छरो व्रजकिशोरमन्त्रः ।
अनेन मन्त्रेण प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य
विभाङ्कः ऋषिर्ब्रजकिशोरो देवता गायत्री
च्छन्दः मम सकलपापक्षयदारा युगलकृष्णदर्श-
नार्थं विनियोगः । शिरशि विभाङ्कः ऋषये

व्रजाङ्ग

नमः सुखे व्रजकिशोराय नमः हृदि गायत्री-
च्छन्दसे नमः । अथ ध्यानम् ।
‘ललितासंयुतं कृष्णं सर्वैस्तु सखिभिर्युतम् ।
ध्यायेत्त्रिवेणिकूपस्थं महारासकृतोत्सवम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति ललिताग्रामाधिप-
व्रजकिशोरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजनाथः, पुं, (व्रजस्य नाथः ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजभूः, पुं, (व्रजे भूस्त्वत्तिर्यस्य ।) केलिकदम्बः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (व्रजस्य भूभूमिः ।)

व्रजभूमौ, स्त्री । व्रजजाते, त्रि ॥
व्रजमण्डलं, स्त्री, (व्रजस्य मण्डलम् ।) व्रजभूमिः ।
यथा, मात्स्ये ।

“व्रजमण्डलभूगोलं शेषनागफणं वरम् ।
कुसुदाख्यं महाश्रेष्ठं सर्वैर्वा मध्यसंस्थितम् ॥”
इति व्रजविलासे १ अध्यायः ॥

व्रजमोहनः, पुं, (व्रजान् व्रजवासिनो मोहय-
तीति । सुहृ + णिच् + श्वल् ।) श्रीकृष्णः । इति
पुराणम् ॥

व्रजवरः, पुं, (व्रजे वरः श्रेष्ठः ।) श्रीकृष्णः । स तु
द्वादशाधिवनान्तर्गतजाववटाधिवनाधिपो देवः ।
“अथ जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । शौन-
कीये ।

‘वटाहृदिः समन्तात् सवनं वनमास्थितम् ।
तमेवाधिवनं ख्यातं वटसेवापरायणम् ॥
तस्मिन्मध्ये वटं श्रेष्ठं कृष्णक्रीडावरप्रदम् ।
वटाहृद्वर्तनं ज्ञातं मध्ये चैव वटं स्मृतम् ॥
वटं वृक्षं स्थितं तत्र वटसंज्ञं विधीयते ।
वटजावानुसारेण वटलिङ्गानि दर्शयेत् ॥’
वटस्थानलिङ्गम् । ॐ ठः जां वटाधिवनाधि-
पतये व्रजवराय नमः । इत्येकोविंशच्छरो
जाववटाधिवनाधिपव्रजवरमन्त्रः । अनेन मन्त्रेण
प्राणायामः । अस्य मन्त्रस्य यलौक ऋषि-
र्जाववटाधिपो व्रजवरो देवता पङ्क्तिच्छन्दः
मम सकलसौभाग्यसम्पत्फलप्राप्त्यर्थं जपे विनि-
योगः । न्यासं पूर्ववत् । अथ ध्यानम् ।
‘नानाशृङ्गारभूषाढां राधाकृष्णं मनोहरम् ।
ध्यायेद्युगलमूर्तिं वनयात्रावरप्रदम् ॥’
इति ध्यात्वा यथाशक्ति जपं कृत्वा गुह्यातीत्या-
दिना जपं समर्पयेत् । इति जाववटाधिवना-
धिपव्रजवरमन्त्रः ।” इति व्रजभक्तिविलासे १
अध्यायः ॥

व्रजवल्लभः, पुं, (व्रजानां व्रजवासिनां वल्लभः
प्रियः ।) श्रीकृष्णः । इति पुराणम् ॥
व्रजाङ्गना, स्त्री, (व्रजस्य अङ्गना ।) गोपी ।
यथा, कन्दोमञ्जयां ।

“विलासवंशस्थविलं मुखानिलैः
प्रपूर्य यः पञ्चमरागसुहृन् ।
व्रजाङ्गनानामपि गानशालिनां
जहार मानं स हरिः पुनस्तु वः ॥”

व्रणः

व्रज्या, स्त्री, (व्रजनमिति । व्रज गतौ + “व्रजयन्तो-
र्भावे क्यप् ।” ३ । ३ । ६८ । इति क्यप् ।)
पर्यटनम् । जिगीषोः प्रयाणम् । गमनम् ।
इत्यमरः ॥ वर्गः । इति मेदिनी ॥ (सजाती-
यानामेकत्र सन्निवेशः । यथा, साहित्यदर्पणे ।
६ । ५६५ ।

“कोषः शोकसमूहस्तु स्यादन्योन्यानपेक्षकः ।
व्रज्याक्रमेण रचितः स एवातिमनोहरः ॥”
रङ्गः । इति घरणिः ॥

व्रण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) व्रणति । इति दुर्गादासः ॥
व्रण, तु क अङ्गचूर्णे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) अङ्गचूर्णः
अङ्गभेदः । व्रणयति गात्रं बाणेन भटः । इति
दुर्गादासः ॥

व्रणः, पुं स्त्री, (व्रणयति गात्रमिति । व्रण अङ्ग-
चूर्णे + पचादित्वात् अच् ।) क्षतम् । तत्पर्यायः ।
ईर्मम् २ अरुः ३ । इत्यमरः ॥ ईर्मः ४ । इति
तट्टीका ॥ (यथा, रघुः । १२ । ५५ ।
“स रावणहृतां ताभ्यां वचसाचष्ट मैथिलीम् ।
आत्मनः सुमहत् कर्म व्रणैरावेद्य संस्थितः ॥”
अथ व्रणाधिकारः ।

“व्रणो द्विधा परिज्ञेयो दोषजागन्तुभेदतः ।
दोषजो दुष्टदोषैः स्यादन्यः शब्दादिसम्भवः ॥”
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।
“स्तब्धः कठिनसंस्पर्शो मन्दस्वादो महारुजः ।
तुदयते स्फुटितश्चावो व्रणो मासतसम्भवः ॥”
स्तब्धः अचलः ॥ * ॥ पौष्टिकमाह ।

“तृणामोहज्वरक्षेददाहदुःखावहारणैः ।
व्रणं पित्तक्षतं विद्यात् सावैर्गन्धैश्च पूतिकैः ॥”
क्षेद आर्द्रता । दुःखं यथारूपम् । अवधारणं
व्रणे विदारणवत् पीडा ॥ * ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“बहुपिच्छो गुरुः क्षिग्धस्तिमितो मन्दवेदनः ।
पाण्डुवर्णोऽल्पसंक्षेदश्चिरपाकी कफव्रणः ॥”
बहुपिच्छः बहुपिच्छिलः । अल्पसंक्षेद ईष-
दार्द्रः ॥ * ॥ रौधिरं दन्तं सान्निपातिकमाह ।
“रक्तो रक्तसुती रक्ताद्विचित्रः स्यात्तदन्वयः ।
तदन्वयः द्वित्रिदोषलिङ्गसम्भवः ॥ * ॥ शुद्ध-
व्रणलिङ्गमाह ।

“जिह्वातलाभोऽतिमृदुः स्वस्थः क्षिग्धोऽल्प-
वेदनः ।

सुखवस्थो निरसावः शुद्धव्रण इति स्मृतः ॥”
जिह्वातलाभः तलशब्दोऽत्र स्वरूपार्थः । तेन
जिह्वावद्रक्तः । सुखवस्थः उच्छ्वनतारहितः ॥
दुष्टव्रणलिङ्गमाह ।

“पूतिपूयादिदुष्टाहक्सावृत्तसङ्गी चिरस्थितिः ।
दुष्टव्रणोऽतिगन्धादिः शुद्धलिङ्गविपर्ययः ॥”
उत्सङ्गी कोटरवान् । अतिगन्धादिः आदि-
शब्देन साववेदनाविवर्णतादयः संश्लक्ष्ण्ये ॥ * ॥
संरोहव्रणस्य लिङ्गमाह ।

“कपोतवर्णप्रतिमा यस्यां तालोदवर्जिताः ।
स्थिराश्च पिङ्गकावन्तो रोहन्तीति तमादिशेत् ॥”

ब्रणः

ब्रणः

ब्रणः

कपोतवर्णप्रतिमाः पाण्डुधूसराः । स्थिराः
विदीर्णतारहिताः । पिङ्कावन्तः संरोहणार्था
ये मांसाङ्कुरास्तदुक्ताः ॥ * ॥ सरुहलिङ्ग-
माह ।

“रुहवर्णानमग्न्यिमशूलमरुजं ब्रणम् ।
त्वक्स्वर्णं समतलं सम्यग्रुहं विनिर्दिशेत् ॥”
रुहवर्णानं सरुहस्त्रावमार्गम् । समतलं अनि-
म्नम् ॥ * ॥ सुखसाध्यत्वादिकमाह ।
“त्वङ्मांसजः सुखे देशे तरुणस्यानुपद्रवः ।
धौमतोऽभिनवः काले सुखे साध्यः सुखब्रणः ॥”
सुखे देशे मर्मरहिते । अनुपद्रवः ज्वरवृणा-
श्वासकासारोचकादिरहितः । धौमतः पथ्य-
सेविनः । सुखे काले हेमन्ते शिशिरे च ।
“गुणैरन्यतरैरेभिर्हीनः रुच्छो ब्रणः स्तुतः ।
सर्वेर्विहीनो विज्ञेयस्वसाध्यो निरुपक्रमः ॥”
रुभिस्त्वङ्मांसजत्वादिति । निरुपक्रमः अनु-
पक्रौतः चिरमुपेक्षित इति यावत् ।
“वसामेदोऽथ मज्जानं मस्तुलुङ्गं यः सवेत् ।
आगन्तुजो ब्रणः सिद्धेन सिद्धेदोषसम्भवः ॥”
मस्तुलुङ्गं मस्तुकाभ्यन्तरस्तेह ।
“कुष्ठिनां विषजुष्टानां प्रोषणां मधुमेहिनाम् ।
ब्रणाः रुच्छेण सिध्यन्ति येषां चापि ब्रणे ब्रणः ॥”
अरिष्टमाह ।
“दहन्ते चान्तरत्यर्थं बहिःश्रीताश्च ये ब्रणाः ।
दहन्ते बहिरत्यर्थं भवन्त्यतश्च श्रीतलाः ॥
प्राणमांसचयश्वासकासारोचकपीडिताः ।
प्रवृहपूयरुधिरं ब्रणा ये चापि मर्मसु ॥
क्रियाभिः सम्यगारब्धा न सिध्यन्ति च ये ब्रणाः ।
चिकित्सेनैव तन्मयेद्यः संरक्षन्नात्मनो यशः ॥
मदागुब्बाज्यसुमनाः पद्मचन्दनचम्पकम् ।
संगन्धा दिव्यगन्धाश्च सुसूक्ष्मां ब्रणाः स्तुताः ॥”
मर्मसु पायुनाभिहृदयादिषु । सुमनाः जातिः ।
दिव्यगन्धाः पारिजातादिगन्धाः ॥ * ॥ अथाङ्ग-
ब्रणस्य निदानमाह ।
“नानाधारासुखैः शस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः ।
भवन्ति नानाकृतयो ब्रणांस्तान्निबोध मे ॥”
नानाधारासुखानि येषां तैः शस्त्रैः अर्हचन्द्र-
खड्गभलकुन्तशूलशरादिभिः । नानाकृतयः
बडाकृतयः । ता आकृतौराह ।
“किन्नं भिन्नं तथा विह्वं चतं पिच्छितमेव च ।
वृष्टमाहुस्तथा षष्ठं तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
अत्र किन्नस्य लक्षणमाह ।
“तिर्यक् किन्नं ऋजुञ्चापि यो ब्रणस्त्रायतो भवेत् ।
गात्रस्य पातनं तद्वि किन्नमित्यभिधीयते ॥”
यो ब्रणः तिर्यक्किन्नः खड्गादिहृततिर्यक्किन्द-
कृतः । ऋजुञ्चापि अथवा खड्गादिहृतो रक्तो
ब्रणः । आयतः दीर्घः । आयत इति तिर्यक्-
किन्नस्य ऋजोश्च विशेषणम् । गात्रस्य पातनं
गात्रस्यैकदेशस्य क्तेन पृथक्करणं वा च्छिन्न-
मित्यभिधीयते ॥ * ॥ भिन्नमाह ।
“शक्तिं कृन्तेयुखड्गाद्यविषाणैराश्रयो हतः ।
यत्किञ्चित् प्रसवेत्तद्वि भिन्नमित्यभिधीयते ॥”

आश्रयः कोष्ठः ॥ * ॥ कोष्ठभेदस्य लक्षणमाह ।
“स्थानान्यामाम्पिकानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।
हृदुक्कः फुःफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥
तस्मिन् भिन्ने रक्तपूर्णे ज्वरो दाहश्च जायते ।
सूत्रमार्गगुदास्थेभ्यो रक्तं प्राणाच्च गच्छति ॥
सूच्छांश्वासस्तृषाभानमभक्तच्छन्द एव च ।
विष्णुव्रतसङ्गश्च खेदश्यावोऽचिररक्तता ॥
लोहगन्धितमास्यस्य गात्रदौर्गन्धमेव च ।
हृदि शूलं पार्श्वयोश्च विशेषश्चाभिधीयते ॥”
तस्मिन् कोष्ठे । भिन्ने शक्त्वादिति । रक्तपूर्णे
कोष्ठे तस्मादङ्गाङ्गिनात् सुतेन रक्तेन पूर्णे वा
ज्वरादयो जायन्ते ॥ * ॥ आमाश्रये पक्षाश्रये
च रक्तपूर्णे लक्षणभेदमाह ।
“आमाश्रयस्य रुधिरं रुधिरं कर्हयत्यपि ।
आभानमतिमात्रश्च शूलश्च भृशदारुणम् ॥
पक्षाश्रयगते रक्ते रुजा गौरवमेव च ।
अधःकाये विशेषेण श्रीतता च भवेदिह ॥”
रुजा शूलम् । गौरवं पक्षाश्रये । अधःकाये
नाभेरधोदेशे विशेषेण गौरवमित्यन्वयः ।
श्रीतता च भवेदिह । इह नाभेरधोदेशे श्रीतता
च स्यात् । सा च याधिखभावात् ॥ * ॥ विह-
माह ।
“सूक्ष्मास्यशल्याभिहतं पदं गत्वाश्रयं विना ।
उत्तुष्टितं निर्गतं वा तद्विहमिति निर्दिशेत् ॥”
आश्रयं विना कोष्ठं विना । उत्तुष्टितं अनि-
र्गतशल्याम् । निर्गतं वा निर्गतशल्यां वा ॥ * ॥
सशल्यास्य ब्रणस्य लक्षणमाह ।
“प्रयावं सश्रोथं पिङ्कायुतश्च
सुहुर्मूहुः शोणितवाहनश्च ।
मृदूद्रतं वृद्धुदतुल्यमांसं
ब्रणं सशल्यां सरुजं वदन्ति ॥”
सुहुर्मूहुः शोणितवाहनं यदा यदा शल्यां
चलति तदा तदा रुधिरं वहति । उन्नतं
उत्थितमुखम् ॥ * ॥ कोष्ठस्थितस्य शल्यास्य
लक्षणमाह ।
“त्वचोऽतीत्य शिरादीनि भित्वाङ्गं परिहृत्य
वा ।
कोष्ठे प्रतिष्ठितं शल्यां कुर्यादुक्तानुपद्रवान् ॥”
त्वचः सप्तापि अतिक्रम्य उक्तानुपद्रवान् आटो-
पानाहौ ब्रणमुखेनात्र पुरीषदर्शनम् ॥ * ॥
असाध्यस्य कोष्ठस्य रक्तस्य पुरीषस्य लक्षण-
माह ।
“कोष्ठान्तर्लोहितं पाण्डु श्रीतपादकराननम् ।
श्रीतोक्त्वाशं रक्तनेत्रमानहृश्च विवर्जयेत् ॥”
आनहं आनाहवन्तम् ॥ * ॥
चतमाह ।
“नातिच्छिन्नं नातिभिन्नसुभयोर्लक्षणावितम् ।
विषमं ब्रणमङ्गे यत्तत् चतं परिकीर्तितम् ॥”
नातिच्छिन्नं नातिदीर्घघातम् । नातिभिन्नं
नातिगम्भीरघातम् । उभयोश्चिन्नभिन्नयोः ।
विषमं ब्रणमङ्गे यत् यद्ब्रणमङ्गवैषम्यकरम् ॥ * ॥
पिच्छितमाह ।

“प्रहारपीडनाभ्यान्नु यदङ्गं पृथुतां गतम् ।
सास्थि तत् पिच्छितं विद्याद्रक्तमज्जपरिजुतम् ॥”
प्रहारो मुहुरादिना । पीडनं कपाटादिना ।
पृथुतां चिपिटताम् ॥ * ॥ वृष्टमाह ।
“घर्षणादपि घाताद्वा यदङ्गं विगतत्वचम् ।
उद्यन्वावान्वितं तत्तु वृष्टमित्यभिधीयते ॥
घर्षणात् कर्कशेष्टिकापाषाणभिन्नादिभिः ॥” * ॥
मांसशिरास्त्राशुसन्ध्यस्थिमर्मसु चतेषु सामान्य-
लक्षणमाह ।
“भ्रमः प्रलापः पतनं प्रमोहो
विचेष्टनं स्थानिरथोष्णता च ।
मृस्ताङ्गता मूर्च्छनमूर्ध्वावात-
स्त्रीवा रुजो वातकृताश्च तास्ताः ॥
मांसोदकाभं रुधिरश्च गच्छेत्
सर्वेन्द्रियार्थोपरमस्तथैव ।
दशार्हसंख्येष्वथ विचतेषु
सामान्यतो मर्मसु लिङ्गसूक्तम् ॥”
पतनं भूमौ । विचेष्टनं विरुद्धं चेष्टनं हस्त-
पादादिप्रक्षेपणादिकम् । मूर्च्छनं इन्द्रिय-
मोहः । प्रमोहो मनोमात्रमोहः । तीव्रा रुजो
वातकृताश्च तास्ताः दृष्टापतानकादयः । रुधि-
रश्च गच्छेत् मेहनभगगुदास्यप्राणैर्भ्यः सवेत् ।
सर्वेन्द्रियार्थोपरमः इन्द्रियाणां कार्यनाशः ॥ * ॥
अथ मर्मेशिरास्त्राशुसन्ध्यस्थ्यां विह्वानां पृथग्-
लक्षणमाह ।
“सुरेन्द्रगोपप्रतिमं प्रभूतं
रक्तं सवेत्तत्तुचयश्च वायुः ।
करोति रोगान् विविधान् यथोक्तान्
शिरासु विह्वस्त्वथवा चतासु ॥”
सुरेन्द्रगोपो वार्धिकोत्थितकीटविशेषः । वीर-
बहुटी इति लोके सिद्धम् । प्रभूतं बहु । रोगान्
शिरोऽभितापान्मत्साक्षयकादीन् । विह्वसु शिरा-
दिना । चतासु खड्गादिना ।
“कौब्जं शरीरावयवावसादः
क्रियाश्च शक्तिस्तुसुला रुजाश्च ।
चिराद्ब्रणो रोहति यस्य चापि
तं स्त्रायुर्विह्वं पुरुषं वदन्ति ॥”
कौब्जं विह्वस्याङ्गस्य वक्रता । तुसुला मज्जती ।
“शोयातिवृद्धिस्तुसुला रुजश्च
बलक्षयः सर्वत एव शोथः ।
क्षतेषु सन्धिव्यचलावलेषु
स्यात् सन्धिकर्मोपरमश्च लिङ्गम् ॥”
सर्वत एव शोथः सर्वसन्धीन् व्याप्य शोथः ।
उपरमः नाशः ।
“चोरा रुजो यस्य निशादिनेषु
सर्वास्ववस्थासु न चेति शान्तिम् ।
भिषग्विपश्चिद्विदितार्थसूत्र-
स्तमस्यिविह्वं पुरुषं प्रवर्त्त ॥”
सर्वास्ववस्थासु शयनासनादिकासु । विदितार्थ-
सूत्रः ज्ञानश्रुत्यन्तम् ॥ * ॥ अथ मर्मेशिरादि-
विह्वलिङ्गानि पृथग्भिधाय मर्मेशिरादीनां
विह्वानां पृथग्लिङ्गान्यतिदेशेनाह ।

ब्रणः

“यथास्वमेतानि विभावयेत्
लिङ्गानि मर्मस्वपि ताडितेषु ।”

यथास्वं शिरादीनां विडानां एतानि लिङ्गानि
पृथगुक्तानि लिङ्गानि चकारात् भ्रमप्रलापा-
दीनि च मर्मस्वपि शिरादिषु ताडितेषु विडेषु ।
विभावयेत् जानीयात् ॥ * ॥ सर्वव्रणानामुप-
द्रवानाह ।

“विसर्पपक्ष्मातश्च शिरास्तम्भोऽपतानकः ।
मोहोन्मादौ व्रणे पीडा ज्वरस्तृष्णा हनुग्रहः ॥
कासश्चर्द्दिरतीसारो हृक्का श्वासः सवेपथुः ।
घोडशोषद्रवाः प्रोक्ता व्रणानां व्रणचिन्तकैः ॥”
अथामिदं निदानमाह ।

“तत्रामिद्विधो ज्ञेयः स्नेहरूचः समाश्रितः ।
स्नेहस्तत्र तु तैलादि रूचं लौहादि कथ्यते ॥”
अमिदं चतुर्विधमाह ।

“अमिदं चतुर्धा स्यात् पुष्टं दुर्दग्धमेव च ।
सम्यग्दग्धं तथा तीव्रदग्धं परिकीर्तितम् ॥”
तेषां लक्षणमाह ।

“यद्विवर्णमतिपुष्टं तत् पुष्टमभिधीयते ।
तीव्रदाहो यथावन्तो यत्र स्फोटा भवन्ति हि ।
चिरेण ते प्रशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धमुदाहृतम् ॥
तान्मवर्णमगम्भीरं दाहपीडासमन्वितम् ।
सुसंस्थितं कथितं सम्यग्दग्धं भिषग्वरैः ॥
त्वङ्मांसं यत्र दग्धं स्याद्विषो वपुस्तथा ।
शिरास्त्राद्यस्थिसन्धीनां तं वदन्त्यतिदग्धकम् ॥
अथर्वं वेदना दाहो ज्वरस्तृष्णा च सहा ।
स्याद्रवणस्तु चिराद्द्रोहे रूढो याति विव-
र्णताम् ॥ * ॥

अथ व्रणस्य चिकित्सा ।

“आदौ शोथहरो लेपस्ततस्तु परिधेचनम् ।
विम्बापनमखण्डोक्षस्ततः स्यादुपनाहनम् ॥
पाचनं भेदनं पश्चात् पीडनं शोधनं तथा ।
रोपणं वर्णकरणं व्रणस्थिते क्रमाः स्मृताः ॥”
क्रमाश्चिकित्साः । सुश्रुतेषु व्रणस्य षष्टिरूपक्रमा
लिखिताः सन्ति । ते सर्वेऽत्र विस्तरभयान्न
लिखिताः ॥ * ॥ तत्रादौ शोथहरं लेपमाह ।

“यथा प्रवृत्तिते वेषन्यम्भास परिधेचनम् ।
क्षिप्रं प्रशमयत्यग्निमेवमालेपनं रुजम् ॥
बीजपूरजटाहिंसा देवदारु मलौषधम् ।
रास्त्राग्निमथो लेपोऽयं वातशोथविनाशनः ॥ * ॥
मधुकं चन्दनं दूर्वा नलमूलान्तु पद्मकम् ।

उशीरं बालकं पद्मं लेपोऽयं पित्तशोथहा ॥
न्यग्रोधोदुम्बराश्चतुर्वेदसवल्कलैः ।
ससर्पिकैः प्रदेहः स्याच्छोथे पित्तसमुद्भव ॥ * ॥
आगन्तुके रक्तजे च लेप एषोऽभिपूजितः ।
अजगन्वाजशङ्खौ च मज्जिष्ठा सरलस्तथा ।
एकैकिकाश्वगन्वा च लेपोऽयं श्लेष्मशोथहा ॥”
अजशङ्खौ मेढ्राशङ्खौ । एकैकिका श्यामनि-
सोतः

“कृष्णा पुराणपिण्याकं शिशुत्वक् शिकता
शिवा ।

मूत्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः श्लेष्मशोथहा ॥ * ॥

ब्रणः

न राजौ लेपनं दद्यादत्तं च पतितं तथा ।
न च पर्युषितं शुष्यमाणं तत्रैव धारयेत् ॥”
दत्तं दत्तमेव पुनर्न दद्यात् । पतितं दीयमानं
यदङ्गात् पतितम् । पर्युषितं लेपनद्रव्यकल्की-
कृतं यत् पर्युषितम् ।

“तमसा पिहितो ह्यङ्गा रोमकूपसुखे स्थितः ।
विना लेपेन निर्याति राजौ नालेपयेदतः ॥
रात्रावपि प्रलेपस्तु विधातव्यो विचक्षणैः ।
अपाकिशोथे गम्भीरे रक्तपित्तसमुद्भवे ॥ * ॥
अथ परिधेचनमाह ।

“यथासुभिः सिध्यमानः शान्तिमहिर्हि गच्छति
दोषाग्निरेवं सहसा परिधेकेण शाम्यति ॥”
तद्यथा,—

“वातघ्नौषधनिकायेस्तेलैर्मांसरसेष्टैः ।
उष्णैः संसेचयेत् शोथं वातिकं काष्ठीकेन तु ॥
पित्तरक्ताभिघातोऽयं शोथं सिञ्चेत्तु शीतलैः ।
चौराज्यमधुखण्डचूरसैः पित्तहरेः शृतेः ॥
कफघ्नौषधनिःकाथैरशीतैः परिधेचयेत् ।
तेलचारासुस्त्रैश्च शोथं श्लेष्मसमुद्भवम् ॥ * ॥

अथ विम्बापनमाह ।

“रुजतः कठिनस्यास्य कार्यं विम्बापनं शनैः ।
अथ शोथस्य विम्बापनस्य विधिमाह । सुश्रुतः ।
“अभ्यज्य खेदयित्वा तु वेणुनाद्या शनैः शनैः ।
विमर्दयेद्भिषग्मन्दं तलेनाङ्गुष्ठकेन वा ॥”
वेणुनाद्या खेदयित्वा उष्णखेदं कृत्वा ॥ * ॥
रक्तमोक्षणमाह ।

“वेदनोपशमार्थाय तथा पाकसमाय च ।
अचिरोत्पतिते शोथे शोणितसावणचरेत् ॥”
चरेत् कुर्यात् ।

“एकतस्तु क्रियाः सर्वा रक्तमोक्षणमेकतः ।
रक्तं हि वेदनामूलं तच्चेन्नास्ति न चापि रुक् ॥
विवर्णे कठिने श्यावे व्रणे चात्यन्तवेदने ।
सविशेषे विप्रेषेण जलौकीभिः घटैरपि ॥”
शोणितसावणचरेदित्यनेनान्वयः ॥ * ॥

अथोपनाहखेदमाह । तस्य विधिर्भेषजसाधन-
प्रकरणे कथित एवास्ति ।

“रुजावतां दारुणानां कठिनानां तथेव च ।
शोथानां खेदनं कार्यं ये चाप्येवं विचारणात् ॥”
शोथानां सामान्यानां व्रणाः व्रणशोथाः तेषा-
मपि खेदनं कार्यम् ।

“शोथयोरुपनाहन्तु दद्यादामविदग्धयोः ।
प्रशाम्यत्यविदग्धस्तु विदग्धः पाकमेति च ॥”
अविदग्धः आमः । विदग्धः पाकोऽर्मुखः । स
यथा,—

“दशमूली बला रास्त्रा वाजिगन्वा प्रसारिणी ।
मूलं फलञ्च वातारिसिन्धुवारपुनर्नवाः ॥
शोभाञ्जनः कणा चापि सैन्धवं विश्वमेवजम् ।
शणकापांसयोर्बीजमतसी च कुलत्पिका ॥
तिला यवाश्च सिद्धार्थः कुठैरो मूलकं मिसिः ।
यथाप्राप्तेरमीभिस्तु द्रवैरस्त्रेण संयुतैः ॥
कल्कीकृतैः सुखोष्णैश्च खेदयेद्भिधिवर्चनैः ।
अनेन प्रशमं याति वातशोथो न संशयः ॥”

ब्रणः

दशमूलादिरूपमाह ।

“पुनर्नवा दारु शुष्णी शिशुः सिद्धार्थ एव च ।
अस्त्रपिष्टः सुखोष्णोऽयं प्रलेपः सर्वशोथहा ॥”
पुनर्नवादिः ॥ * ॥

अथ पाचनमाह ।

“न प्रशाम्यति यः शोथः प्रलेपादिविधानतः ।
द्रव्याणि पाचनीयानि दद्यात्तत्रोपनाहने ॥”
पाचनद्रव्याण्याह ।

“शणकमूलशिशुणां फलानि तिलसर्षपाः ।
अतसीसक्तवः किण्वमुष्णद्रव्याश्च पाचनम् ॥”
शणफलादीनामतस्त्यन्ताः सक्तवः कर्तव्याः ।
किण्वं सुरवीजम् । यवगोधूमधान्यादिप्रकारः
अन्यत्रोष्णद्रव्यं व्रणस्य पाचनं भवति ॥ * ॥

अथ भेदनमाह ।

“अन्तःपुयेषु वक्त्रेषु तथेवोत्सङ्गवत्स्वपि ।
गतिमत्स्वथ रोगेषु भेदनं संप्रयुज्यते ॥”
उत्सङ्गवत्सु कोटरवत्सु । गतिमत्सु नाडी-
व्रणेषु । भेदनं शूलमौषधकर्म च ॥ * ॥ तत्र
शस्त्रेण भेदनमाह ।

“रोगे यधनसाध्ये तु यथादेशं प्रमाणतः ।
शस्त्रं विधाय दोषस्तु सावयेत् कथितं यथा ॥”
कचिच्छस्त्रनिक्षेपापवादमाह ।
“बालवृद्धासहचौणाभीरूणां योषितामपि ।
व्रणेषु मर्मजातेषु भेदनं द्रव्यलेपनम् ॥”
तत्र भेदमाह ।

“चिरविलोऽपिको दन्ती चित्रको हयमारकः ।
कपोतकङ्कडधराणां मूलं लेपेन दारणम् ॥”
चिरविल्यः करञ्जः । अमिकः भस्मातकः ।
“भस्मातकासहले तु रक्तचन्दनमिष्यते ॥”
हयमारकः करवीरः । दारणं भेदनम् ।

“चारद्रव्यं तथा चारो दारणः परिकीर्तितः ॥”
चारद्रव्यं अपामार्गादि । चारः खर्जिका यव-
चारादिः ।

“हस्तिदन्तो जले पिष्टो बिन्दुमात्रः प्रलेपतः ।
अत्यन्तकठिने शोथे कथितो भेदनः परः ॥ * ॥

अथ पीडनमाह ।

“पूयगर्भाननूडारान् व्रणान् मर्मगतानपि ।
यथोक्तेः पीडनद्रव्यैः समन्तात् परिपीडयेत् ॥”
पीडनद्रव्याण्याह ।

“द्रव्याणां पिच्छिलानान्तु त्वङ्मूलानि प्रपी-
डयेत् ।

यवगोधूममाषाणां चूर्णानि च समासतः ॥
शुष्यमाणसुपेक्षितं प्रलेपं पीडनं प्रति ।
न चापि मुखमालिम्प्येतथा दोषः प्रसिध्यते ॥”
पीडनं प्रति पीडनद्रव्यलेपं प्रति । पीडनद्रव्य-
लेपे शुष्यन्तमपि धारयेदित्यर्थः । तथा व्रणस्य
मुखे लेपं विना प्रसिध्यते स्ववति ॥ * ॥

अथ शोधनमाह ।

“व्रणस्य त्वविशुद्धस्य काथः शुद्धिकरः परः ।
पटोलनिम्बपत्रस्य सत्त्वैव प्रयुज्यते ॥
वातिके दशमूलानां क्षीरिणां पौष्टिके व्रणैः
आरग्वधादेः कफजे कषायः शोधने हितः

ब्रणः

अश्वत्थोदुम्बरश्चवटवेतसचं स्तुतम् ।
ब्रणशोथोपदंशानां नाशनं चालनात् स्तुतम् ॥
तेलसैन्धवयष्टाङ्गनिम्बपत्रनिशायुगैः ।
त्रिष्टदधनयुतेः कार्यः प्रलेपो ब्रणशोधनः ॥
एकैकं सारिवाभ्रं सर्वत्रणविशोधनम् ।
निम्बपत्रतिलादन्तीत्रिष्टसैन्धवमाचिकम् ।
दुष्टब्रणप्रशमनो लेपः शोधनकेशरी ॥
शोधनकेशरी शोधनश्रेष्ठः ।
“लेपान्निम्बदलेः कल्को ब्रणशोधनरोपणः ।
भक्षणाच्छर्दिमन्दाभिपित्तश्लेष्मकमीन् हरेत् ॥
ब्रणान् विशोधयेत् वर्तगा सूक्ष्मा स्यात् सन्धि-
मर्मजान् ।
अभयत्रिष्टतादन्तीलाङ्गलीमधुसैन्धवैः ॥
निम्बपत्रवृत्तचौद्रावर्णीमधुकस्युता ।
वस्तिस्तिष्ठानां कल्को वा शोधयेद्रोपयेद्-
ब्रणम् ॥”*

अथ रोपणमाह ।

“अपेतपूतिमांसानां मांसस्थानमरोहताम् ।
कल्कस्तु रोपणे देयस्तिष्ठजो मधुसंयुतः ॥
अश्वगन्धा रुहा लोधः कटफलं मधुयष्टिका ।
समङ्गा घातकीपुष्पं परमं ब्रणरोपणम् ॥
मधुयुक्ता शरपुष्पा सर्वत्रणरोपणी कथिता ।
सुखवीपत्रधत्तूरवला मोचा कुठेरका ॥
पृथगेते प्रलेपेन गम्भीरब्रणरोपणाः ॥”
सुखवीपत्र कलौक्षीपत्र । अस्या एतदेव नाम
युक्तं द्रुतम् । कुठेरक वरवरी ।
“ककुभोदुम्बराश्वत्थजम्बुकटफललोधजैः ।
त्वक्चूर्णे चूर्णिता लेपात् प्ररोहन्ति महाब्रणाः ॥
प्रियङ्गुघातकौपुष्पयष्टीमधुजतूनि च ।
सूक्ष्मचूर्णीकृतानि स्यु रोपणान्यवधूननात् ॥
यवचूर्णं समधुकं सतेलं सह सर्पिषा ।
ददादालेपनं कोष्णं दाहशूलोपशान्तये ॥
करञ्जारिष्टनिर्गुण्डीलेपो हन्याद्ब्रणं कमीन् ।
लसुनस्याथवा लेपो हिङ्गुनिम्बकतोयवा ॥
निम्बपत्रवचाहिङ्गुसर्पिर्लवणसर्पपैः ।
धूपनं स्याद्ब्रणे रजःकमिकण्डूरजापहम् ॥
ये क्लेदपाकसुतिगन्धवन्तो
ब्रणाश्चिरोत्थाः समताश्च शोधाः ।
प्रयान्ति ते गुग्गुलुमिश्रितेन
पीतेन शान्तिः त्रिफलाहृतेन ॥
पटोलनिम्बासनसारघात्री-
पथ्याचनिर्यहभरुमुखे तु ।
पिबेत् द्रुतं गुग्गुलुना विसर्प-
विस्फोटदुष्टब्रणशान्तिमिच्छन् ॥”*

अथ सवर्णताकरणम् ।

“मनःशिला समञ्जिष्ठा सलाक्षा रजनीदयम् ।
प्रलेपः सद्यतचौद्रस्त्वचः सावर्ण्यकृत् स्तुतः ॥”
अथ ब्रणानो भोजनम् ।
“जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पसुखं द्रवोत्तरम् ।
भुञ्जानो जाङ्गलेर्मांसैः शीघ्रं ब्रणमपोहति ॥
तद्दलीयकजीवन्तीवास्तकसुनिधसकैः ।
बालं शूलकवाक्ताङ्गपटोलैः कारवेत्सकैः ॥

ब्रणः

सदाङ्गिमेः सामलकैः द्रुतभृष्टैः ससैन्धवैः ।
अन्यैरेवं गुणैर्वापि सुज्ञादीनां रसेन च ॥”
एभिः सह जीर्णशाल्योदनं भुञ्जानः शीघ्रं ब्रण-
मपोहतीत्यनयः ।
“अन्नं दधि च शाकश्च मांसमानूपमोदकम् ।
क्षीरं गुल्मिणि चान्यानि ब्रणितः परिवर्जयेत् ॥
ब्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।
तौ च रुक् च दिवास्वापात् ताश्च न्यलुष्य
मेधुनात् ॥”*

अथाङ्गब्रणचिकित्सा ।

“कुष्ठे सद्यो ब्रणं कुर्याद्दूहंश्चाधश्च शोधनम् ।
क्रिया शीता प्रयोक्तव्या रक्तपित्तोष्मनाशिनी ॥
लङ्घनश्च बलं ज्ञात्वा भोजनं चासमोक्षणम् ।
वृष्टे विदलिते चैव सुतरामिव्यते विधिः ॥
द्विन्ने भिन्ने तथा विद्धे च ते वाह्यगतिसवेत् ।
रक्तचयात्तत्र रुजः करोति पवनो भृशम् ॥
स्नेहपानपरीधेकलेपास्तत्रोपनाहनम् ।
कुर्वीत स्नेहवस्त्रिच मारुतघ्नौषधैर्भिषक् ॥
खड्गादिच्छिन्नगात्रस्य तत्कालं पूतितो ब्रणः ।
गाङ्गेरुकीमूलरसेः सद्यः स्यात् गतवेदनः ॥”
गाङ्गेरुकी नागबला गुरसकरी इति लोके ।
“कषायमधुराः शीताः क्रियाः सर्वाः प्रयो-
जयेत् ।
सद्यो ब्रणानां सप्ताहात् पश्चात् पूर्वोक्तमाच-
रेत् ॥
आमाशयस्थे रुधिरं विदध्यादमनं नरः ।
तस्मिन् पक्वाशयस्थे तु रज्ज्वीयात् स विरे-
चनम् ॥

काथो वंशत्वगेरुखदंष्ट्रासभिदा कृतः ।
हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तः कोष्ठस्य सावयेदहृक् ॥
यवकोलकुलत्थानां निस्त्रेहेन रसेन च ।
भुञ्जीताम् यवागुं वा पिबेत् सैन्धवसंयुतम् ॥
जातीनिम्बपटोलपत्रकटुकादावर्निशाशारिवा-
मञ्जिष्ठाभयतिक्ततुल्यमधुकैर्नक्ताङ्गवीजैः समैः ।
सर्पिःसिद्धमनेन सूक्ष्मवदना मर्माश्रिताः साविणो
गम्भीराः सरजो ब्रणाः सगतिताः शुध्यन्ति
रोहन्ति च ॥

वृद्धवैद्योपदेशेन पारम्पर्योपदेशतः ।
जातीवृत्तेन संसिद्धे चैत्रयं सिक्त्यकं बुधैः ॥”
इति जात्यादिष्टम् ॥*

“जातीनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पक्षवाः ।
सिक्त्यं समधुकं कुष्ठं हे निशे कटुरोहिणी ॥
मञ्जिष्ठा पद्मकं पथ्या लोधत्वकनीलसुतपलम् ।
सारिवा तुल्यकं चापि नक्तमालफलं तथा ॥”
सारिवास्थाने सनिम्ब इति च पाठः ।
“एतानि समभागानि कल्कीकृत्य प्रयत्नतः ।
तिलतेलं पचेत् सम्यक् वेद्यः पाकविचक्षणः ॥
विषब्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कक्षरोगिणि ।
दृढवीसर्परोगेषु कौटदृष्टेषु सर्वथा ॥
सद्यः शूलप्रहारेषु दग्धविधेषु चैव हि ।
नखदन्तचते देहे दुष्टमांसपकर्षणे ॥
भक्षणेन हितं तैलमिदं शोधनरोपणम् ।

ब्रणः

तेलं जात्यादि नाम्नैतत् प्रसिद्धं भिषगादृतम् ॥”
इति जात्यादितैलम् ॥ * ॥
“चित्रकरसोनरामठशरपुखालाङ्गलीकसिन्दूरैः ।
सविधैस्तथा सङ्कुष्ठैः कटुतेलं साधसंयुक्तम् ॥
विपरीतमल्लतेलं दुष्टब्रणं तथा नाडीम् ।
बहुभेषजै रसाध्यामपथ्यभोक्तुश्च निर्गुदति ॥”
इति विपरीतमल्लतेलम् ॥*

“अमृतापटोलमूलत्रिफलात्रिकटुकमिन्नानाम् ।
समभागानां चूर्णं सर्वसमो गुग्गुलोर्भागः ॥
प्रतिवासरमेकैकां खादेदिहाक्षपरिमाणाम् ।
जेतुं ब्रणवाताहृग्गुल्मोदरशोथवातरोगांश्च ॥”
इति अमृतादिगुग्गुलुः ॥ * ॥

अथामिदग्धस्य चिकित्सा ।

“भुष्टस्याग्निप्रपतनं कार्यसुखं तथौषधम् ।
सम्यकस्त्रिन्ने शरीरे तु स्त्रिन्ने भवति शोभि-
तम् ॥
प्रकृत्या सलिलं शीतं स्कन्दयन्त्यतिशोणितम् ।
तस्मात् सुखयति भुष्टं न तु शीतं कदाचन ॥”
स्कन्दयन्ति शोषयन्ति ।
“शीतासुष्णाश्च दुर्दग्धे क्रियां कुर्यात्ततः पुनः ।
वृत्तालेपप्रसेकास्तु शीतानेवास्य कारयेत् ॥
सम्यग्दग्धं तुगाक्षीरीक्षचचन्दनगैरिकैः ।
साम्भृतैः सर्पिषा युक्तेरालेपं कारयेद्विषक् ॥
ग्राम्यान्पौदकेर्मांसैः पिष्टैरेनं प्रलेपयेत् ।
अतिदग्धे विशीर्णानि मांसानुद्धृत्य शीतलाम् ॥
क्रियां कुर्यात् ततः पश्चाच्छालितखलकखनैः ।
तिन्दुक्वाश्च कषायैर्वा द्रुतमिश्रैः प्रलेपयेत् ॥
वदरीत्वक्कषायैर्वा द्रुतमिश्रैः प्रलेपनम् ।
यवान् दग्ध्वा मसीकृत्य तैलेन युतया तथा ॥
अयं सर्वाग्निदग्धेषु लेपनाद्ब्रणरोपणः ।
ब्रणं गूढविचित्रं वा क्वादेयेदथवोदनैः ॥
मधूच्छिष्टं समधुकं लेपं सर्जरसं तथा ।
मञ्जिष्ठाचन्दनं मूलां पिष्ट्वा सर्पिषि पाच-
येत् ॥

सर्वेषामग्निदग्धानामेतद्रोपणमुत्तमम् ॥”
इति सिक्त्यकादिष्टम् ॥ * ॥
“सिद्धं कषायकल्काभ्यां पटोल्या कटुतेलकम् ।
ब्रणदग्धरजा सावदाहविस्फोटनाशनम् ॥”
इति पटोलीतैलम् ॥

“वातोष्णमशुतं दुष्टं संशोष्य ग्रथितं ब्रणम् ।
कुर्यात् सदाहं कण्डाटं ब्रणग्रथितसु स स्तुतः ॥
कम्पित्यकं विडङ्गानि त्वचं दार्व्यास्तथैव च ।
पिष्ट्वा तैलं पचेत्तनु ब्रणग्रथिहरं परम् ॥”
इति ब्रणगन्तुब्रणामिदग्धब्रणाधिकारः ॥*

भक्षाधिकारस्तु भगवन्ने द्रव्यः । नाडीब्रण-
निदानं नाडीब्रणशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥ अथ
नाडीब्रणस्य चिकित्सा ।
“सूक्ष्मैर्दुग्धदावर्णैर्भिर्वर्ति कृत्वा प्रपूरयेत् ।
एष सर्वशरीरस्थां नाडीं हन्यात् प्रयोगराट् ॥
आरग्वधनिशाकालाचूर्णाद्या चौरसंयुता ।
स्त्रवर्तिवर्णे योज्या शोधनी गतिनाशिनी ॥”
काला मञ्जिष्ठा ।

“जात्यर्कसम्पाककरञ्जदन्ती-
सिन्धुत्यसौवर्चलयावशूकेः ।
वर्तिः कृता हन्त्यचिरेण नाङ्गी”
सुक्कीरपिष्टा सह चित्रकेण ॥

नाङ्गाः शस्त्रेण वदनं दृष्टुं कृत्वा प्रवेशयेत् ।
कुशलो वस्त्रविधिना तैलं जात्यादिसाधितम् ॥
एवमन्यत्र यत्तैलं दृतं वा खरसं तथा ॥
यत्तैलं यदुधनं पक्वं खरसं वा तथैव च ॥”

इति वा पाठः ॥

“नाङ्गा अभ्यन्तरे वैद्यो लघुहस्तः प्रवेशयेत् ।
कर्पूरकरसैलैलं सिद्धार्थकभवं भिषक् ।
पचेत् सिन्दूरकल्केन नाङ्गीदृष्टव्यापहम् ॥
गुग्गुलुत्रिफलायोधैः समांशैराज्ययोजितम् ।
अक्षप्रमाणं गुटिकां खादेच्छीताम्बुना नरः ॥
नाङ्गीदृष्टव्यं शूलसुदावर्तभगन्दरम् ।

गुल्मं च गुदजान् हन्यात् पचिराट् पद्मगानिव ॥”
सप्ताङ्गो गुग्गुलुः । इति नाङ्गीव्रणाधिकारः ॥*॥
भगन्दरस्य निदानं चिकित्सा च भगन्दरशब्दे
द्रव्यम् । उपदंशस्य निदानादुपदंशशब्दे
द्रव्यम् ॥ * ॥ अथोपदंशस्य चिकित्सा ।

“उपदंशेषु सर्वेषु स्निग्धस्निग्धस्य देहिनः ।
मेढूमध्ये शिरां विध्येत् पातयेद्वा जलौकसः ॥
सद्यो निर्वृत्तदोषस्य रुक्शोथादुपशाम्यतः ।
पाको निवार्यो यत्नेन शिश्रुचयकरः स यत् ॥

वटप्ररोहार्जुनजम्बूलो-
पथाहरिद्रारचितः प्रलेपः ।

यथा तथा शोथमपाकरोति
सर्वोपदंशेषु ततो हितोऽयम् ॥

उपदंशेषु पक्षेषु व्रणप्रचालनं हितम् ।
त्रिफलायाः कषायेण भृङ्गराजरसेन वा ॥
नीलोत्पलं सुकुसुमं पद्मं सौगन्धिकं तथा ।
एष चूर्णं धूलनार्थं प्रलेपश्चात्र शस्यते ॥
बन्धूकदलचूर्णेन रजसा दाडिमत्वचः ।
गुण्डनान्द्वये कुर्यात्क्षिपं पूगफलेन वा ॥
दहेत् कटाहं त्रिफला तम्बुली मधुसंयुता ।
प्रलेपेनोपदंशस्य व्रणः सद्यः प्ररोहयेत् ॥

पटोलनिम्बत्रिफलाकिरात-
काथं पिबेद्वा खदिरासनाभ्याम् ।

सगुग्गुलुं वा त्रिफलायुतं वा
सर्वोपदंशोपहरः प्रयोगः ॥

भूनिम्बनिम्बत्रिफलापटोल-
करञ्जधानीखदिरासनानाम् ।

कषायकल्केः श्वेतमाषु चाच्यं
सर्वोपदंशोपहरं प्रदिष्टम् ॥

इति भूनिम्बादिष्टम् ॥

“घृतानि यानि प्रोक्तानि कुष्ठे नाङ्गीव्रणे व्रणे ।
उपदंशे प्रयोक्तव्यानि सेकाभ्यञ्जनभोजने ॥

चारुस्त्रेण संक्षिप्तं लिङ्गवर्त्तिमशेषतः ।
दहेच्च तान्तत्स्नाभ्यां चिकित्सां व्रणवच्चरेत् ॥”

इत्युपदंशाधिकारः ॥ * ॥

शूकदोषाधिकारः शूकदोषशब्दे द्रव्यः । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अथ व्रणनाशकतैलम् ।

“उडुम्बरं वटपत्रं जम्बुद्वयमथाञ्जनम् ।
पिप्पलश्च कदम्बश्च पलाशलोध्रतिन्दुकम् ॥
मधूकमान्सर्जंश्च वदरं पद्मकेशरम् ।
शिरौषवीजं कतकमेतत् काथेन साधितम् ।
तैलं हन्ति व्रणास्तेषां चिरकालभवानपि ॥”

इति गारुडे १६८ अध्यायः ॥

व्रणकृत्, पुं, (व्रणं करोतीति । कृ + क्तिप् । तुगा-
गमश्च ।) भस्मातकः । इति रत्नमाला ॥ चत-
कारके, त्रि ॥

व्रणकेतुघ्नी, स्त्री, (व्रणकेतुं हन्तीति । हन + टक् ।
ङीप् ।) दुग्धफेणीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणद्विट्, [घ] पुं, (व्रणस्य द्विट् शत्रुः ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणद्वेषके, त्रि ॥

व्रणहः, पुं, (व्रणं हन्तीति । हन + डः ।) एरण्ड-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ व्रणघातके, त्रि ॥

व्रणहा, स्त्री, (व्रणं हन्तीति । हन + डः ।
स्त्रियां टाप् ।) गुडुची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

व्रणहृत्, पुं, (व्रणं हृरतीति । हृ + क्तिप् । तुक्
च ।) कलिकारीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रणारिः, पुं, (व्रणस्य अरिः शत्रुः ।) बोलम् ।
अगस्त्यवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

व्रतं, क्ली पुं, भक्षणम् । इत्युणादिकोषः ॥ (त्रियते
इति । वृष् + वरणे + बाहुलकात् अतच् । सच
कित् ।) पुण्यजनकोपवासादि । तत्पर्यायः ।

नियमः २ पुण्यकम् ३ । इत्यमरः ॥ नियमः ४
संयमः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अथ व्रत-
विधिः । तद्दशरम्भप्रतिष्ठयोर्व्यवकालमाह
व्योतिषे । गुरोर्भृगोरस्तवाल्मीकिर्वाहिके सिंहगे
गुरौ इति । वृद्धो बालो दिनत्रयमित्यन्तम् ।
मठप्रतिष्ठातत्त्वादावनुसन्धेयम् ॥*॥ बुधाष्टमी-
व्रते विशेषो राजमार्तण्डोक्तो यथा,—

“द्विजेन्द्रसुतसंयुक्ता पूर्णा या च सिताष्टमी ।
तस्यां नियमकर्तारो न स्युः खलितसम्पदः ॥
पतङ्गे मकरे याते देवे जायति माधवे ।
बुधाष्टमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकीम् ॥
प्रसुप्ते च जगन्नाथे सन्ध्याकाले मधौ तथा ।
बुधाष्टमीं न कुर्वीत कृता हन्ति पुराकृतम् ॥”

अथ व्रतानुष्ठानम् । तत्र देवलः ।
“अमुक्ता प्रातराहारं स्नात्वा चैव समाहितः ।
सूर्यादिदेवताभ्यश्च निवेद्य व्रतमाचरेत् ॥
ब्रह्मचर्यं तथा श्रौचं सत्यमभिषवर्जनम् ।
व्रतेष्वेतानि चत्वारि वरिष्ठानीति निश्चयः ॥”

अत्र प्रातरित्यस्यासुक्तेत्यत्र नान्वयः । किन्तु
व्रतमित्यनेनान्वयोऽभ्यर्चितत्वात् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्बिहानुपवासव्रतादिकम् ।
नापराह्णे न मध्याह्ने पित्रकालौ हि तौ स्मृतौ ॥”

इति वराहपुराणैकवाक्यत्वाच्च । वतश्चासुक्ता
प्रातराहारमिति ।

“सुनिभिर्दिरश्नं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
नित्यम् ।

अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरया-
मानः ॥”

इति कृत्वागपरिशिष्टादेकाह्वारं पूर्वदिने कृत्वा
परदिने स्नात्वाचम्य सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य ।
ॐ सूर्यः सोमो यम इत्यादिमन्त्रेण सान्निध्यं
प्रार्थ्य व्रतमाचरेत् । ततः सङ्कल्पयेत् । यद्वा
सूर्यादिदेवभ्यो निवेद्य पूजनीयद्रव्यादि दत्त्वा
व्रतमाचरेत् व्रतं कुर्यात् । तद्विधानश्च श्रान्ति-
पर्वणि ।

“गृहीत्वौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृहीयात् यद्वा वार्येव धारयेत् ॥”*॥

कर्मादौ सूर्यपूजामाह ब्रह्मपुराणम् ।
“यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरीम् ॥”

नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् ।
“नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कर्म जायते क्वचित् ॥”

आदित्यादिपूजामाह पद्मपुराणम् ।
“आदित्यं गणनाथश्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विशुद्धाख्यं अन्ते च कुलदेवताम् ॥”

यत्तु ।
“देवतादौ यदा मोहात् गणेशश्च न पूजयेत् ।
तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः ॥”

इत्यनेन गणेशपूजनस्यादित्यसुक्तं तत् सूर्यपूजे-
तरपरम् । कुलदेवतेत्यत्र कुलादुपलक्षणम् ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्तुतकं न स्यादनारब्धे तु स्तुतकम् ॥”

तत्र विशेषयति मत्स्यपुराणम् ।
“गर्भिणी स्तुतिका नक्तं कुमारी च रजस्वला
यदाशुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा ॥

उपवासाशक्तौ तु नक्तं भोजनं कुर्वीत ।
“उपवासेष्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते ॥”

इति वचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् ।
कायिकक्षोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया
वा स्वयं क्रियते । अत्यन्तासामर्थ्यं पुत्रादिप्रति-
निधिद्वारा उपवासः कार्यः । तदभावेऽनु-
कल्पः । गरुडपुराणम् ।

“भार्या भर्तृव्रतं कुर्यात् जायायास्तु पति-
स्तथा ।

असामर्थ्यात् ह्ययोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ॥
पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनौ भ्रातरं तथा ।
एषामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनियोजयेत् ॥”

आरब्धव्रतस्यासमाप्तौ मरणेऽपि तत्फलप्राप्ति-
माहाङ्गिराः ।

“यो यदर्थं चरेद्ब्रह्मं न समाप्य मृतो भवेत् ।
स तत्पुण्यफलं प्रेत्य प्राप्नुयान्सुरव्रवीत् ॥”

प्रेत्य परलोके । शास्त्रपुराणम् ।
“लोभाभ्योहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशसुखनम् ॥”

मोहो भ्रमः । प्रमादोऽनवधानता । वाशब्दः
समुच्चये तेन सुखनश्च कार्यं सुखनाकरणे-
द्विगुणं प्रायश्चित्तम् । उपवासत्रयाशक्तौ चतु-
र्विंशतिपण्या देयाः । पद्मपुराणम् ।

“वपनं नैव नारीणां नातुब्रज्याजपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दध्याह्वाजिनम् ॥
सर्वान् केशान् समुहृत्य केदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
एवमेव तु नारीणां सुखसुखनमादिशेत् ॥”
इति गोवधप्रकरणे विवेचितम् ।

“प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ।
पूर्वं गृहीत्वा सङ्कल्पं प्रमादनाचरेद्यदि ।
जौवनं भवति चङ्खालो नृतः स्या चाभि-
जायते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकधृतवचनम् ॥

देवलः ।
“सर्वभूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतानि कथ्यन्ते सकृदेतानि शास्त्रतः ॥”
भर्तृरनुज्ञया स्त्रीणां व्रतकरणे न दोषः । कामं
भर्तृरनुज्ञया व्रतोपवासनियमेज्यादीनामभ्यासः
स्त्रीधर्मे इति संवत्सरप्रदीपधृतशङ्खवचनात् ॥
अत्र कथाश्रवणमाह देवीपुराणम् ।
“तद्व्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
उपवासकृतो ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः ॥”
अथ व्रतप्रतिष्ठाविधिः ।

श्रीभगवानुवाच ।

“गोपथारामसेतूनां मठसंक्रमवेक्षणम् ।
नियमव्रतकृच्छ्राणां प्रतिष्ठां शृणु सत्तम ॥
ब्राह्मेण विधिना वद्धं समाधाय विचक्षणः ।
शिलां पूर्णघटं कांक्षं सम्भवे स्थापयेद्बुधः ॥
ब्रह्मन् सर्वं समासाद्य श्रपयेद्यवमयं चरुम् ।
क्षीरेण कपिलायास्तु तद्विष्णोरिति साधकः ॥
प्रणवेनाभिघातार्थाय दूर्वा संघट्टयेत् ततः ।
साधयित्वावतार्याथ तद्विष्णोरिति होमयेत् ॥
आहृत्या चैव गायत्र्या तद्विष्णोरेति होमयेत् ।
विश्वतश्चतुरितुक्ता वेदादेर्होमयेत्तथा ॥
ॐ भूरभ्ये स्वाहा । ॐ रुम्याय स्वाहा । ॐ
प्रजापतये स्वाहा । ॐ अन्नरीचाय स्वाहा ।
ॐ द्यौः स्वाहा । ॐ ब्रह्मणे स्वाहा । ॐ
पृथिवी स्वाहा । ॐ महाराजाय स्वाहा ।
ॐ सोमं राजानमिति जुहुयात् । ॐ लोक-
पालेभ्यः स्वाहा । स्वस्मत्संजुहुयाद्यद्भ्यश्च ।
एवं हुत्वा चरोर्भागं दद्यात् दशदिशां बलिम् ।
ततः पलाशसमिधा हुनेददोत्तरं शतम् ॥
आच्यन्तु जुहुयात् पश्चादेभिर्मन्त्रैर्द्विजोत्तमः ।
ततः पुरुषसूक्ते च मन्त्रैराच्यन्तु होमयेत् ॥
इरावतीति जुहुयात् तिलान् घृतपरिजुतान् ।
हुत्वा च ब्रह्मविष्णोश्च देवानामनुयायिनम् ॥
गङ्गागामाहुती हुत्वा लोकेष्टानामथो पुनः ।
पर्वतानां नदीनाञ्च समुद्राणां तथैव च ॥
हुत्वा आहूतिभिर्देवान् शुचा पूर्णाहुतित्रयम् ।
वौषडन्तेन मन्त्रेण वैष्णवेन सुरोत्तम ॥
पञ्चमयञ्च संप्राश्य दद्यादाचार्यदक्षिणाम् ।
तिलपात्रं हेमयुक्तं सवस्त्रं गामलङ्कृतम् ।
प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्युत्सृजेद्ब्रतं नरः ॥*॥
आरामं कारयेद्यस्तु नन्दने स चिरं वसेत् ।
मठप्रदानात् खलीकं प्राप्नोति पुरुषः सदा ॥

सेतुप्रदानादिन्द्रस्य लोकमाप्नोति मानवः ।
प्रपादानादारुणञ्च लोकमाप्नोत्यसंशयम् ॥
संक्रमाणास्तु यः कर्त्ता दुर्गतिं तरते नरः ।
स्वर्गलोके च निवसेत् इष्टकासेतुकृतया ॥
गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडति चिरम् ।
नियमव्रतकृदयाति विष्णुलोकं नरोत्तमः ॥
कृच्छ्रकृत् स्वर्गमाप्नोति सर्वपापविवर्जितः ।
अनेन विधिना मर्त्तः संपूर्णं फलमाप्नुयात् ॥*॥
इयं प्रतिष्ठा सामान्या सर्वसाधारणानघ ।
कर्त्तव्या देशिकेनैस्तु प्रतिष्ठा यत्र विद्यते ॥
इति संक्षेपतः प्रोक्तः समुदायविधिस्तव ।
सर्वेषामेव वर्णानां सर्वकामफलप्रदः ॥
सर्वेषूक्तेषु कर्त्तव्या प्रतिष्ठा विधिना बुधैः ।
फलार्थिभिस्तु प्रतिष्ठं यस्मान्निष्फलमुच्यते ॥”

इति हयग्रीवे समुदायप्रतिष्ठापटलः ॥*॥
ब्राह्मेण वैदिकेन स्वगृह्योक्तविधिनेति यावत् ।
श्रितेति उद्धखलोपलक्षणम् । कांक्षं अग्निप्रण-
यनार्थम् । कांक्षेन अग्निप्रणयनमाह । गृह्या-
संग्रहे ।

“शुभं पात्रन्तु कांक्षं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्-
बुधः ॥

तस्याभावे सरावेण नवेनाभिसुखञ्च तम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
विश्वरूपो महानभिः प्रणौतः सर्वकर्मसु ॥”
एवञ्चाग्निप्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो
युक्तः । प्रणीत इति मन्त्रलिङ्गात् । अन्यथा
स्थापनानन्तरं एतद्विधानं अर्थं स्यात् ॥*॥
अत्र च पाकाङ्गत्वात् साहसनामानममिमाह
गृह्यासंग्रहः ।

“प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे तु साहसः ।
पूर्णाहुत्यां नृदो नाम शान्तिके वरदक्षया ।
आहूय चैव होतव्यं यत्र यो विहितोऽनलः ॥”
प्रायश्चित्ते होमकर्मवैगुण्यसमाधानार्थं प्राय-
श्चित्तात्मकमहायाहूतिहोमादौ । तथा च
कन्दोगपरिशिष्टम् ।

“यत्र वाहूतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।
चतसस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥
अपि वाज्रातमित्येषा प्राजापत्यापि वाहुतिः ।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः ॥”

अत्र त्रिविकल्प इत्यभिधानात् सामगानां भव-
देवभट्टोक्तशाक्यायनहोमो निष्प्रामाणिकः ।
अत्रासुक्रामे इहागच्छागच्छ इत्युच्चार्य यवा-
भावे व्रीह्यादिभिरपि होमः ।

“हविष्येयु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयः स्मृताः ।
माषकोद्रवगौरादीन् सर्वभावे विवर्जयेत् ॥
यथोक्तवस्त्रसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥”
इति कन्दोगपरिशिष्टात् ॥

तत्र गोभिलेन अथ हविर्निर्व्वपति व्रीहीन्
यवान् वा कांक्षे चरुस्थाल्यां वा असुप्ते वा
जुष्टं निर्व्वपामीति देवतानामोद्देशः । सकृद्-

यजुषा द्विस्तुष्ठीमित्यनेन निर्व्वपक्रमाभिधानात्
सामगेन तन्मात्रं कर्त्तव्यम् । अत्र च विष्णवे
त्वा जुष्टं निर्व्वपामीत्यनेन यजुषा चरुं इत्यभि-
धानात् हवनीयनिर्व्वपणादिचरुनिष्पत्तिः
कर्त्तव्या । तत्र कन्दोगपरिशिष्टम् ।

“देवतासंख्यया गृह्य निर्व्वपांश्च पृथक् पृथक् ।
तूष्णीं दिरेव गृह्णीयाद्वोमस्यापि पृथक् पृथक् ॥”
अत्र देवतासंख्यया पृथक् पृथक् निर्व्वपः ।
अनुनिर्व्वपस्तन्त्रेणैव । होमोऽपि पृथक् पृथ-
गेवेति । आलस्यादिपुरुषदोषेण गृहीततण्डु-
लेनापि मन्त्रेण निर्व्वपादिकं समाचरन्ति
याज्ञिकाः ।

“घाते न्यूने तथा च्छिन्ने साम्राज्ये मान्तिके
तथा ।

यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थसाधकाः ॥”
इत्युक्तेः । मान्तिके मन्त्रमाध्वे अवघातादौ न्यूने
तत्काले मन्त्रपाठाभावे मन्त्राः प्रयोक्तव्याः ।
कपिलाया अभावे अन्यधेनोरपि घृतेन सप्रणव-
तद्विष्णोरित्यनेनाभिधायं दूर्वा दक्षिणावर्त्तन
संमिश्रयेत् । दूर्वा च प्रादेशप्रमाणा द्वाङ्गुल-
विस्तारा ग्राह्या ।

“इभजातीयमिभार्हप्रमाणं मेक्षणं भवेत् ।
वृत्तं वार्त्तञ्च पृथग्यमवदानक्रियाक्षमम् ॥
एषेव दूर्वा यस्तत्र विशेषस्तमहं बुवे ।
दूर्वा द्वाङ्गुलपृथग्या तुरीयोनञ्च मेक्षणम् ॥”

इति कन्दोगपरिशिष्टात् ।

इभार्हप्रमाणं प्रादेशप्रमाणम् । प्रादेशद्वयमिभस्य
प्रमाणं परिकीर्तितम् । इति कन्दोगपरि-
शिष्टोक्तेः । अथेत्यनेन स्वगृह्योक्तशेषकर्मसमा-
पनानन्तरं प्रकृतहोमः । अत्र बहुदेवताक-
चरुहोमादुपघातहोमः ।

“चरौ तु बहुदेवत्ये होमः स्यादुपघातवत् ।
इति कन्दोगपरिशिष्टधृतवचनात् ॥

उपघातलक्षणमाह गृह्यासंग्रहः ।
“पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव तु यद्विः ।
हूयते चानुपस्त्रीयं उपघातः स उच्यते ॥
यदुपघातं जुहुयाच्चरावाच्यं समापयेत् ।
मेक्षणेन तु होतव्यं नाच्यभागो न स्विष्टिक्तु ॥”
अनुपस्त्रीयं इत्यनेन सूचितं यच्चतुरावर्त्तं पश्चा-
वर्त्तं वा घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति तेन
मेक्षणादिना सकृत् गृहीत्वा होतव्यम् ॥*॥
प्रकृतहोमात् प्राक् वद्विपूजनमाह मार्कण्डेय-
पुराणम् ।

“पूजयेच्च ततो वद्धिं दद्याच्चाप्याहुतीः क्रमात् ।
तत इति वद्धिर्नामकरणध्यानानन्तरम् ।
होमानुष्ठाने स्मृतिः ।

“मन्त्रेणोङ्कारपूर्वेण स्वाहान्तेन विचक्षणः ।
स्वाहावसाने जुहुयाद्वायन् वै मन्त्रदेवताम् ॥”
ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण चरुणा होमयेत् । एवं
आहृत्या प्रत्येकं भूरित्यादिना । गायत्र्या
सावित्र्या । तद्विष्णोरेति तद्विष्णो विषण्ववो
जायवस इत्यादिना । विश्वत इति विश्वत-

अचरुत विश्वतोमुख इत्यादिना । वेदादौः अग्निमीले इत्यादिना । इषेत्वोर्व्येत्वा इत्यादिना । अग्न आयाहि इत्यादिना । शन्नो देवीरित्यादिना चतुर्भिः । भूरग्नये इत्याद्यष्टभिः । ततः सोमं राजानमित्यादिना । ततो लोकपालेभ्य इत्यादिना स्वस्वमन्त्रैस्तत्तदेदोक्तदशदिक्पालमन्त्रैः । तत्र सामगानां इन्द्रस्य चातारमित्यादिना । अग्नेश्च अग्निं दूतं वृणीमहे इत्यादिना । यमस्य नाके सुपर्णमित्यादिना । निर्ऋतेर्वेत्याहि निर्ऋतीनां इत्यादिना । वरुणस्य वृतवती सुवनानामित्यादिना । वायोः वात आवातु मेधजं इत्यादिना । सोमस्य सोमं राजानमित्यादिना । ईशानस्य अभित्ता शूरगो नुम इत्यादिना । ब्रह्मणो ब्रह्मयज्ञानं प्रथममित्यादिना । अनन्तस्य चर्षणीधृतमित्यादिना । तथा च गोभिलीयकर्मप्रदीपे ।

“चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रस्य परिकीर्तितः । अग्निं दूतं वृणीमहे वृद्धेर्मन्त्रो यमस्य वै । नाके सुपर्णसुपयत् वेत्याहिर्निर्ऋतेस्तथा । वृतवतीति वरुणस्य वात आवातु मेधजम् । वायोर्मन्त्रः समुद्दिष्टः सोमं राजानमित्युक्ता । सोमस्य मन्त्रः कथितस्त्वमित्वेतीश उच्यते ॥” ईशे ईशानस्य ।

“ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं ब्रह्मणः परिकीर्तितः । चर्षणीधृतमिति च सर्पस्य समुदाहृतः ॥ गृहेभ्यः नवग्रहेभ्यः स्वस्वमन्त्रैः सर्ववेदसाधारणैः । सूर्यस्याऋणित्यादिना । सोमस्याप्यायेत्यादिना । मङ्गलस्याग्निर्महा इत्यादिना । बुधस्याग्ने विवस्वदित्यादिना । बृहस्पतेर्वृहस्पते परिदीयेत्यादिना । शुक्रस्य शुक्रन्तेऽन्यदयजतन्त इत्यादिना । शनैश्चरस्य शन्नो देवीरित्यादिना । राहोः कयानश्चित्रेत्यादिना । केतोः केतुं क्षणत्रित्यादिना । तथा च मत्स्यपुराणम् ।

“आऋणितेति सूर्याय होमः कार्थो विजानता । आप्यायस्वेति सोमाय मन्त्रेण जुहुयात् पुनः ॥ अग्निर्मूर्धा दिवो मन्त्रमिति भौमाय कौर्त्तयेत् । अग्ने विवस्वदुषस इति सोमसुताय च । बृहस्पते परिदीया रथेनेति गुरोर्मतः । शुक्रन्तेऽन्यदिति च शुक्रस्यापि निगद्यते ॥ शनैश्चरायेति पुनः शन्नो देवीति होमयेत् । कयानश्चित्र आभुव दूतौ राहोरुदाहृतः । केतुं क्षणत्रिति कुर्यात् केतूनामुपशान्तये ॥”

एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण प्राच्यादिदिग्भ्यः पायसवलिं दद्यात् । तद्यथा । एष पायसवलिः ॐ प्राच्ये दिशे नमः इत्यादिना । दक्षिणायै दिशे स्वाहा इति श्रुतिदर्शनात् । हरिहरपङ्क्तिस्तत्प्रदीपाभ्यां स्वाहान्तेन वलिदानसुक्तम् । वस्तुनस्तु वलिप्रकरण एव प्राच्यर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नैवं प्रयोग इति गोभिलसूत्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् दिशां देवतात्वं बलौ प्रतीयते । अत्र त्ववाचीतिपाठात् श्रुत्युक्तहोमीये दक्षिणायै इत्यनादृत्य ॐ अवाच्ये दिशे नमः

इति बलौ प्रयुज्यते । एभिर्मन्त्रैस्तद्विष्णोः परमं पदं इत्यादिवाचमन्त्रैः । आच्यन्त्विति तुषष्टेन समिद्धोमे तेषां व्यावर्तनात् मन्त्राकाङ्क्षायां प्राथमिकत्वेन तद्विष्णोरित्यस्य परिग्रहः । ततस्तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्वाहान्तेन घृताक्तपलाशसमिद्धिरष्टोत्तरशतं जुहुयात् । पूर्वोक्तमन्त्रैः पूर्वोक्तदेवताभ्यः सुवेणान्याहुतीजुहुयात् । पुरुषस्तुस्तत्तदेदोक्तः । तत्र सामगानाम् । ॐ इदं विष्णुरिति । प्रेचकस्य विष्णोरिति । प्राकाशसुषलेव ब्रवाण इति । सहस्रशीर्षेति । त्रिपादूर्ध्व इति । पुरुष एवेदमिति । एतावानस्य इति । ततो विराडिति । कयान इत्यादि पुरुषस्तुक्तम् । तथा च सामिधेनी श्रुतिः । इदं विष्णुः प्रेचकस्य विष्णोः प्राकाशसुषलेव ब्रवाणः इति वाराहमन्थं पुरुषव्रते चेषा वैष्णवीनामसहितेनां प्रयुज्यन् विष्णुः प्रीणाति इति प्राकाशसुषलेव ब्रवाण इति वाराहमन्थमित्यनेन एको मन्त्रः प्रकाशितः । पुरुष इत्यनेन पुरुषपदयुक्तपञ्चमन्त्राः । व्रते इत्यनेन कयानश्चित्र इत्येको मन्त्रः । सामगो जुहुयात् । यजुर्वेदी तु तत्र प्रसिद्धाभिः सहस्रशीर्षेत्यादि ऋग्भिः षोडशाहुतीजुहुयात् । इरावतीति तिलान् घृताक्तान् सकञ्जुहुयात् । एवं ब्रह्माण्डायाधिभ्यः स्वाहा विष्णुनायाधिभ्यः स्वाहा ईशानानुयाधिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्तनवग्रहमन्त्रैः पूर्वोक्तैर्दिक्पालमन्त्रैश्च जुहुयात् । एवं पञ्चतेभ्यः स्वाहा नदीभ्यः स्वाहा नदेभ्यः स्वाहा समुद्रेभ्यः स्वाहा भूः स्वाहा भुवः स्वाहा इति जुहुयात् । ततः परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तमहायाहुतिहोमं प्रायश्चित्तहोमश्च कृत्वा सूचा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण वौषडन्तेन पूर्णाहुतित्रयसुत्याय जुहुयादिति विशेषोपादानात् नात्र स्वशाखोक्तपूर्णहोमः । ततः पञ्चगव्यं चरुशेषं प्राश्य घ्रात्वा वा हेमयुक्तं सवस्त्रं तिलपात्रं अलङ्कृतं गाक्ष दक्षिणामाचार्याय दद्यात् । आचार्यपदञ्च ।

“उदाहरति वेदार्थान् यज्ञविद्याः स्मृतीरपि । श्रुतिस्मृतिसमापन्नमाचार्यं तं विदुर्बुधाः ॥” इति कृन्दोगपरिशिष्टान् । कर्मोपदेष्टुराचार्यत्वेन आचार्यपदं स्वयं होटपक्षे ब्रह्मपरं अन्यहोटपक्षे ब्रह्महोटद्वयपरम् । स्वयं ब्रह्महोटकर्मकरणपक्षे पुस्तकधारकपरम् । “ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्तिता । कर्मन्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥ विदध्याद्वैचमन्यस्यैहक्षिणाहं हरो भवेत् । स्वयच्छेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥”

इति कृन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् ॥ एवं ब्रह्मविधिना अग्निस्थापनादि प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तकर्मसंस्कृतगोपयादिदाननियमव्रतकृत्वादिकरणात्यतररूपा समुदायप्रतिष्ठा कर्त्तव्या । समुदायस्य प्रकृतगोपयादेः

प्रतिष्ठा समुदायप्रतिष्ठा । तथा च कपिलपञ्चरात्रम् ।

“प्रतिष्ठाशब्दसंसिद्धिः प्रतिपूर्वाच्च तिष्ठते । बह्वर्थत्वान्निपातानां संस्कारादौ प्रतेःस्थितिः ॥” तथा च गोपयादेस्तुक्तकर्मसंस्कृतस्य फलजनकत्वम् । अप्रतिष्ठन्तु निष्फलमित्युक्तेः । एतद्व्रतकर्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति समाभुयात् ॥ * ॥ अथ व्रतप्रतिष्ठाप्रयोगः । तत्र कृतनित्यक्रियः कथान्तं व्रतं समाप्य तत्तदेवताप्रीतिकामो यथाशक्ति दानादि दद्यात् । “व्रते देवगृहोत्सर्गे कृपादीनां प्रतिष्ठेन । दद्यात् षोडशदानानि द्विषड्दानानि चैव वा ॥”

इति दानसागरधृतवचनात् ॥

ॐ तत् सद्ब्रह्म ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रोऽसुकदेवशर्मा तत्तद्व्रतफलप्राप्तिकामः कृतेतत् असुकव्रतप्रतिष्ठामहं करिष्ये । स्त्री चेद्व्रतकारिणी तदा असुकगोत्रासुकी देवीत्याद्युक्तं इति सङ्कल्पं कुर्यात् । ततो घटं संस्थाप्य पञ्च देवान् संपूज्य गौर्यादिषोडशमालकाः संपूज्याः । पुरुषश्चेत्तदा नान्दीश्राद्धं कुर्यात् । तत उत्तराभिमुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानीय प्राङ्मुखो यजमानः ॐ साधु भवानास्तां इति कृताञ्जलिर्वदेत् । ॐ साध्वहमासे इति प्रतिवचनम् । ॐ अर्चयिष्यामि भवन्तं इति पुनरुक्ते ॐ अर्चयेति प्रतिवचनम् । ततो वस्त्रालङ्कारगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्च्य दक्षिणं जानु धत्वा ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रमसुकदेवशर्मागमर्चितं कृतेतदसुकव्रतप्रतिष्ठाकर्मणि होमादिकर्मकरणाय भवन्तमहं वृणे । ॐ व्रतोऽस्मीति प्रतिवचनम् । ॐ यथाविहितं व्रतकर्म कुरु । ॐ यथाज्ञानं करवाणि इति प्रतिवचनम् । ततो वेदो पञ्चगवेनाभ्युक्ष्य पूर्वे पञ्च घटान् घटमेकं वा संस्थाप्य प्रथमलिखितक्रमेण भूतशुद्धादिगणेशादिपूर्वा विधाय तत्तद्व्रतदेवतां क्रमेण पूजयेत् । ततो होता स्वगृहोक्तविधिनामिं संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं चरुअपणं कुर्यात् । अन्यत् सर्वं प्रतिष्ठापहतौ ज्ञेयम् ॥ * ॥ अथ व्रतप्रयोगः । स्मृतिवाचनं कृत्वा सूर्यः सोम इति पठित्वा सङ्कल्पं कुर्यात् । अद्येत्यादि असुककामोऽसुकव्रतमहं करिष्ये । व्रतावृत्तौ आठक्षिसंख्यासुखित्वेन अदारभ्येति च । उदङ्मुखो भूत्वा एतत् कुर्यात् । ॐ यमः क्षित्वे नम इति स्थण्डिलं मार्जयेत् । ॐ स इत्यभ्युक्षयेत् । वामहस्तेन स्थण्डिलं गृहीत्वा कुशेन प्रणवपूर्वकं चतुर्थ्यन्तव्रतदेवतानामलिखेत् । हस्तप्रमाणं स्थण्डिलं चतुरस्रं सिततण्डुलेनापूर्य मध्ये वितस्त्र्यर्द्धकार्णिकं हरिद्राचूर्णेन तद्वर्धितस्त्रिप्रमाणान्यन्योन्यसक्तानि अष्टदलानि सिततण्डुलचूर्णेन पञ्चमूले केशराणि कुसुमचूर्णेन पञ्चसन्धीर्विस्त्रादिपञ्चचूर्णेन पीठगात्राणि दम्भपुलाकजेन कृत्वा घटं संस्थाप्य सामान्यार्थं कृत्वा तदुदकेनात्मानं पूर्णोपकरण-

आभ्युक्त्य गणेशादीन् नवग्रहांश्चैव पूजयेत् ।
ततो व्रतदेवताः पूजयेत् । इति व्रततत्त्वम् ॥*॥
अथ व्रतलक्षणम् । दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पो
व्रतमिति नारायणोपाध्यायानां स्वरसः ।
स्वकर्त्तव्यविषयो नियतः सङ्कल्पो व्रतमिति
श्रीदत्तहरिनाथवर्द्धमानप्रभृतयः ॥ सङ्कल्पश्च
भावे मयैतत् कर्मयमेव निषेधे न कर्त्तव्यमिति
ज्ञानविशेषः । अतएव सङ्कल्पः कर्ममानस-
मित्याभिधानिकाः । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तवराह-
पुराणवर्णेनैकादशपुत्रवासस्य व्रतलाभिधानात् ।
“एकभक्तेन नक्तनं तथैवायाचितेन च ।
उपवासेन चैकेन पादकृच्छ्र उदाहृतः ॥”
इत्यादि याज्ञवल्क्यादुक्तेषु एकभक्तनक्तायाचित-
भोजनोपवासादिषु पादकृच्छ्रादित्वाभिधानाच्च
न सङ्कल्पो व्रतम् । किन्तु सङ्कल्पविषयतत्त्व-
कर्म्मैव व्रतमिति । अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भव-
त्वमाह मनुः ।

“सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥”
अनेन कर्मणा इदमिदं फलं साध्यते इत्येवं
विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिदसाधनतया
अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं
कुर्वीत इत्येवं यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रता
नियमरूपा धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः ।
सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव
जायन्ते इति कुल्लूकभट्टः ॥*॥ सङ्कल्पमाह
वराहपुराणम् ।

“प्रातः सङ्कल्पयेद्द्विद्वानुपवासव्रतादिकम् ।
नापरारम्भे न मध्याह्ने पित्र्यकालौ हि तौ
स्मृतौ ॥”
सङ्कल्पं व्रतस्यारम्भ इत्युक्तं राघववृत्तो विष्णुः ।
“व्रतयज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे ।
आरब्धे स्नतकं न स्यादनारब्धे तु स्नतकम् ॥
आरम्भो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः ।
नान्दीश्राद्धं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्क्रिया ।
निमल्लग्न्यु वा आह्वे आरम्भः स्यादिति
श्रुतिः ॥”

पाकपरिष्क्रियेति सामेर्देशश्राद्धविषयम् । तत्रैव
तस्याग्न्युद्धरणविधानेन तदग्निपाकस्यासाधा-
रणत्वात् ॥*॥ सङ्कल्पविधानन्तु संवत्सरप्रदीपे
“प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत् ।”
श्रान्तिपर्वणि ।

“गृहीत्वौदुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः ।
उपवासन्तु गृहीत्यादुधं सङ्कल्पयेद्बुधः ॥
देवतास्तस्य तुष्यन्ति कामिकं तस्य सिध्यति ।
अन्यथा तु वृथा मर्त्तगाः क्षिप्यन्ति खल्व-
बुधयः ॥”

यद्वेति पक्षान्तरम् । तेन ताम्रपात्राभावे
सङ्कल्पमार्चं करणीयम् ॥*॥ गृहीतव्रताकरणे
दोषमाह कृष्णलेखः ।

“पूर्वं व्रतं गृहीत्वा यो नाचरेत् काममोहितः ।
जीवश्च भवति चाखालो मृतः स्याच्चैव जायते ॥

द्वादशीव्रतमादाय व्रतभङ्गं करोति यः ।
द्वादशाब्दं व्रतं चीर्णं निष्फलं तस्य जायते ॥”
इति नारदीयवचनात् द्वादश्यां विशेषोऽपि ॥*॥
प्रायश्चित्तमाह पद्मपुराणम् ।

“लोभान्मोहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गो यदा
भवेत् ।

उपवासत्रयं कुर्यात् कुर्याद्वा केशमुखनम् ।
प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव व्रती भवेत् ॥”
वाशब्दः समुच्चये तेन मुखनश्च कर्त्तव्यमिति
प्रायश्चित्तविवेकः ॥ प्रमादादस्य सक्तवृत्तत्वे
प्रतिप्रसूते देवलः ।

“सर्वभूतभयं याधिः प्रमादो गुरुशासनम् ।
अव्रतघ्नानि कथ्यन्ते सक्तदेतानि शास्त्रतः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥*॥

गुण्यजनकव्रतानि यथा । वैशाखस्य शुक्लतृती-
यायां अक्षयतृतीयाव्रतम् १ तस्य शुक्ला द्वादशी
पिपीतकी २ तच्चतुर्दशी वृषिचतुर्दशी ३
तस्य कृष्णाष्टमी त्रिलोचनाष्टमी ४ तस्य कृष्ण-
चतुर्दशी सावित्री ५ ज्येष्ठशुक्लतृतीया रम्भा-
तृतीया ६ तस्य शुक्ला चतुर्थी उमाचतुर्थी ७
तस्य शुक्ला षष्ठी अरण्यषष्ठी ८ तच्चतुर्दशी
चम्पकचतुर्दशी ९ आषाढी शुक्लैकादशी शयने-
कादशी १० आषाढी कृष्णाष्टमी श्रीकृष्णजन्मा-
ष्टमी ११ भाद्रशुक्ला चतुर्थी शिवा चतुर्थी १२
तस्य शुक्ला षष्ठी चपेटा षष्ठी १३ तस्य शुक्ला
सप्तमी ललिता सप्तमी तत्र कुक्कुटीव्रतम् १४
तस्य शुक्लाष्टमी दूर्वाष्टमी १५ राधाष्टमी च
१६ तस्य शुक्ला नवमी तालनवमी १७ तस्य
शुक्लैकादश्यां पार्श्वपरिवर्त्तनव्रतम् १८ तस्य
शुक्ला द्वादशी अवगन्धादशी १९ तस्य शुक्ला
चतुर्दशी अनन्तचतुर्दशी २० तस्य कृष्णा
चतुर्थी गणेशचतुर्थी २१ आश्विनशुक्लाष्टमी
महाष्टमी २२ कार्तिकशुक्ला नवमी दुर्गानवमी
२३ तस्य शुक्लैकादशी उत्थानैकादशी २४ तस्य
शुक्ला चतुर्दशी पाषाणचतुर्दशी २५ तन्मासी-
यैकादश्यादिपञ्चतिथ्यात्मकं वक्रपञ्चकम् २६
वृश्चिकसंक्रान्त्यां सर्वजयाव्रतम् २७ कार्ति-
केयव्रतम् २८ अग्रहायणस्य शुक्ला षष्ठी गुह-
षष्ठी २९ तस्य शुक्ला सप्तमी मित्रसप्तमी ३०
तस्य शुक्ला द्वादशी अखण्डा द्वादशी ३१ माघ-
शुक्ला चतुर्थी वरदा चतुर्थी ३२ तस्य शुक्ल-
पञ्चम्यां श्रीपञ्चमीव्रतं षड्वर्षनिष्पादम् ३३
तस्य शुक्ला षष्ठी शीतला षष्ठी ३४ तस्य शुक्ला
सप्तमी आरोग्यसप्तमी ३५ तस्य शुक्लैकादशी
भीमैकादशी ३६ तद्वादशी वराहद्वादशी ३७
तस्य कृष्णा चतुर्दशी शिवरात्रिः ३८ फाल्-
गुनशुक्ला द्वादशी गोविन्दद्वादशी ३९ चैत्र-
कृष्णा षष्ठी स्कन्दषष्ठी ४० चैत्रशुक्लाष्टमी
अश्रीकाष्टमी ४१ तस्य शुक्ला नवमी श्रीराम-
नवमी ४२ तस्य शुक्ला त्रयोदशी मदनत्रयो-
दशी ४३ इति स्मृतिः ॥*॥ अयाचितव्रतं
नक्तव्रतं उमासाहस्रव्रतं शङ्करनारायणव्रतं

देवीपुराणे कृष्णाष्टमीव्रतनामाध्याये सम्मा-
र्जनमाहात्म्याध्याये च द्रष्टव्यम् ॥*॥ तिथ्यादि-
व्रतं गारुडे ११६ अध्याये अगस्त्यार्थव्रतं
गारुडे ११९ अध्याये चातुर्मास्यव्रतानि गारुडे
१२१ अध्याये भीष्मपञ्चकादिव्रतं गारुडे १२३
अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ कार्तिकस्नानव्रतं
कार्तिकव्रतं कार्तिकप्रदीपदानव्रतश्च पाद्मोत्तर-
खण्डे १४० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥*॥ प्रतिपत्कल्पे
ब्रह्मव्रतम् । द्वितीयाकल्पे पुष्यद्वितीयाव्रतं फल-
द्वितीयाव्रतश्च । तृतीयाकल्पे गौरीव्रतम् ।
चतुर्थीकल्पे गणेशचतुर्थी । पञ्चमीकल्पे भाद्र-
शुक्ला पञ्चमी नागपञ्चमी । षष्ठीकल्पे भाद्र-
शुक्ला षष्ठी गुहषष्ठी । सप्तमीकल्पे माघशुक्ल-
सप्तमी रथसप्तमी । शुक्लपक्षे रविवारे सप्तम्यां
रोहिणीनक्षत्रयोगे विजयासप्तमी । रविवारे
संक्रान्तौ आदित्यहृदयव्रतम् । शुक्लपक्षीय-
सप्तम्यां पञ्चतारकनक्षत्रयोगे जया सप्तमी ।
माघशुक्लसप्तमी जयन्ती । भाद्रशुक्लसप्तमी
अपराजिता सप्तमी । शुक्लपक्षे सप्तम्यां रवि-
संक्रमणे महाजया सप्तमी । मार्गशीर्षस्य
शुक्ला सप्तमी नन्दा सप्तमी । शुक्लसप्तम्यां हस्ता-
नक्षत्रयोगे भद्रासप्तमीव्रतम् । फाल्गुनस्य शुक्ला
सप्तमी कामदा सप्तमी । पापनाशिनी सप्तमी-
व्रतम् । भाद्रपदव्रतम् । सर्वव्याप्तिसप्तमीव्रतम् ।
मार्गशीर्षस्य सितसप्तम्यां हस्तानक्षत्रयोगे
त्रितयप्रदाव्रतम् । इति भविष्यपुराणम् ॥*॥
उत्तरायणे शुक्लपक्षे बुधवारे अष्टमी बुधाष्टमी ।
अमावस्याव्रतम् । वैशाखीपूर्णिमा मिष्टपूर्णिमा ।
मेघसंक्रान्तौ मधुसंक्रान्तिः । जलसंक्रान्तिः ।
फलसंक्रान्तिः । अन्नसंक्रान्तिः । दधिसंक्रान्ति-
व्रतम् ॥*॥ अथ व्रतविधिः । तत्र व्रतधर्माः ।
तत्र विष्णुहारीतौ ।

“दिनान्ते नखरोमादौ प्रवाप्य स्नानमाचरेत् ।
भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादिकल्पितम् ॥
मलापकर्षणं कार्यं बाह्याशौचात्मसिद्धये ।
दन्तधावनपूर्वणं पञ्चगव्येन संयुतम् ।
व्रतं निशासुखे ग्राह्यं वह्निस्तारकदर्शने ॥”
तेन प्रायश्चित्तव्रतारम्भे पूर्वदिने पञ्चगव्यं
प्राश्य दन्तधावनं कृत्वा सायं समये व्रतसङ्कल्पः
कर्त्तव्यः । वशिष्ठः । षष्ठशुक्लपञ्चम्यां वापयेदक्षि-
लोमश्रिखावर्जम् । केशधारणेच्छायां दिगुण-
व्रतमाह हारीतः ।

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः ।
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
केशानां धारणार्थं दिगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चीर्णे दक्षिणा दिगुणा भवेत् ॥”
स्त्रियाः केशवपनं न कार्यमित्याह बौधायनः ।
कच्छे त्रिसवनसुदकोपस्यर्शनमधःशयनमेकवासता
केशस्युनखरोमवापनं एतदेव स्त्रियाः केश-
वपनवर्जम् । पञ्चगव्यप्राप्तप्राप्तनयोर्विकल्पः ।

तथा शृङ्खलित्वैतौ ।

“वाप्य केशनखान् पूर्व्वं वृत्तं प्राश्य वह्निर्निशि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ॥
प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् ।
एकवासार्द्रवासा वा लघ्वाशी स्थण्डिले शयः ॥
स्नानी वीरासनी मौनी मौञ्जी दण्डकमण्डलम् ।
भैक्षचर्यामिकार्यं च कुम्भाख्यैर्जुहुयाद्व्रतम् ॥”
प्रत्येकं नियतं कालमिति व्रतसंख्या सकृत्प-
वाक्ये उल्लेखनीया इत्यर्थः । वीरासनी भित्तगा-
दनाश्रितः । दण्डकमण्डलं आर्घत्वात् मनुष्यो
लोपेन तेनैतद्व्युक्त इत्यर्थः । कुम्भाख्यैर्देवा
देवहेलनमित्यादिमन्त्रैः । मनुः ।

“महाव्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्व-
हम् ।

अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवञ्च समाचरेत् ।
त्रिरङ्गस्त्रिनिशायाञ्च सवासा जलमाविशेत् ॥”
त्रिरङ्गस्त्रिनिशायाञ्च इति षट्स्नानविषयमिदम् ।
पिपीलिकामध्यचान्द्रायणादितमस्तुतश्चर्व्वं फला-
तिशयार्थं बहुषु त्रिसवनविधानात् । तथा ।
“स्त्रीशूद्रपतितांश्चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ।
स्नानासनाभ्यां विहरेद्दशतोऽधः शयी भवेत् ॥
ब्रह्मचारी व्रती च स्यादगुरुदेवदिजार्चकः ।
सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ॥
सर्व्वेषु च व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमादृतः ॥”
ब्रह्मचारी मेथुनवर्ज्जं व्रती कृत्रोपानहमाल्या-
ञ्जनगन्धादिवर्ज्जम् । शूद्रेण सावित्रीजपस्थानं
नारायणादिमन्त्रजपः कार्यः । अन्यद्वारा वा
कारयितव्यः । एवमन्यत्रापि । यथा वराह-
पुराणम् ।

“अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥”
जावालः ।

“आरम्भे सर्व्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।
आख्येनैव हि शालासौ जुहुयाद्वाहृतीः

एथक् ॥

आहं कुर्याद्व्रतान्ते च गोहिरण्यादिदक्षि-
णम् ।

गृहे गृही वसन् कुर्वन् ब्रह्मलोके महीयते ॥
स्त्रीणां होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यन्तथैव च ।
शूद्राणां पापिनाश्चैव संवादं न च कारयेत् ॥
संवादस्तु न कर्तव्यस्त्रिवर्षेण कदाचन ।
ब्राह्मणेनैव वक्तव्य उत्पन्नं प्राणसंशये ॥”
आहमिति शुद्धार्थं आहं दर्शितम् । स्त्रीभि-
र्होमो न कर्तव्यः पञ्चगव्यापानञ्च कृत्यानां
कर्तारि वेति षष्ठी । प्रारब्धव्रतपीडया प्राण-
संशये । अन्ये वर्णा न प्रष्टव्या ब्राह्मण एव
प्रष्टव्यः । व्रतं मौनं पूर्व्वोक्तं । तत्र विशेषमाह
आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तं त्रैविद्यवृद्धैर्मुनिभि-
रन्येराश्रमिभिर्बहुभुतेर्देवैर्देवानां सत्यायान्त-
मुख एव यावद्यावदर्थं भाषते न मन्त्रलोपो
भवतीति विज्ञायते । मन्त्रलोपो व्रतलोपः ।
बालवृद्धादिभिरङ्गहीनमपि व्रतं कार्यमित्याह
लघुविष्णुः ।

“असंस्कृतो निरुत्साहो रोगी नवतिजीवकः ।
यथाशक्ति प्रकुर्वीत व्रतं ह्येषु न लुप्यते ॥”
अशक्तावन्यद्वारापि कार्यमिति उक्तञ्च ब्रह्म-
पुराणे ।

“रोगी वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्व्रतं सदा ।
चतुर्थाद्वत्सरादूर्ध्वमष्टमं यावदेव हि ॥
शिशोर्व्रतं प्रकुर्वीरन् गुरुसम्बन्धिवान्धवाः ।
गुर्विणी बालवत्या च रोगी द्रव्यपरायणः ॥
एते नक्तेषु भुञ्जन्ति बाला मध्याह्न एव च ।
व्रतस्थः प्राणरक्षार्थं कदाचिदुदकं पिबेत् ॥
फलमूले तथा क्षीरं यज्ञशिष्टं तथा हविः ।
व्रतमध्ये तु रोगार्तो वैद्यप्रोक्तमथौषधम् ॥
करोति च गुरोर्वाक्यं व्रतस्थस्तत्तच्छणादपि ।
ब्राह्मणस्याभिलषितं साधयेद्विचारयन् ॥
एतान्यष्टौ व्रतस्थानामव्रतघ्नानि कुत्रचित् ।
व्रतेष्वेतेषु देवांस्तान् व्रतस्थस्तु प्रपूजयेत् ॥”
पोगण्डो बालः । द्रव्यपरायणः कुटुम्बी द्रव्या-
र्जनपालनपरः सन्निवर्तः । बौधायनः ।
“अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।
हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥”
हारीतयमौ ।
“वल्लभोपहारश्च हवींषि चरवस्तथा ।
निर्व्विशङ्केन भोक्तव्यं व्रतस्थ न लुप्यते ॥”
वल्लभश्च देवादिदेवताभ्यो दत्तः । उपहारो
नैवेद्यम् । चरुः पार्श्वगस्थालीपाकादि । अन्न
चैषां दत्तावशिष्टं भक्षणीयमिति । देवलः ।
“उपवासो विनश्येत् दिवास्वप्नाचमेथुनैः ।
अत्यये जलपानेन नोपवासः प्रणश्यति ॥”
वृद्धशातातपः ।
“गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् ।
उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् ॥”
अलङ्कारवस्त्रसिन्दूरादि उपवासेन हेतुना
इत्यर्थः । तथा ।
“स्त्रीणां सम्पूज्यात् स्पर्शात् ताभिः संकथना-
दपि ।

ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारसङ्गमादपि ॥”
संप्रेक्षणात् संकथनात् इति अत्र सरागलं
संग्रहस्यार्थः । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ * ॥
प्रायश्चित्तात्मकव्रतानि यथा । विश्वामित्रः ।
“कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् ।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकैः स्फुटे ॥
प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः ॥
महासान्तपनः शुद्धौ तमकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकृच्छ्रस्तु शोधकः ॥
एते यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशीऽपि वा ।
पातकादिषु सर्व्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥
कार्याश्चान्द्रायण्येयं कृत्वा वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥
यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपीलिकाकृति ।
उपवासस्त्रिरात्रन्तु मासः पक्षरुद्वैकम् ॥
षड्वह्वादिदशाह्वादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।

उपपातकयुक्तानामनादिषु चैव हि ॥
प्रकाशे च रहस्ये च अभिसन्ध्यादपेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वृद्धिदत्तं तथा ।
अनुवन्धादिकं दृष्ट्वा सर्व्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

द्वादशवर्षिकादिव्रतं प्रायश्चित्तविवेकादौ द्रष्ट-
व्यम् ॥

व्रततिः, स्त्री, (प्र + तन विस्तारे + क्तिच् ।
एषोदरादित्वात् पस्य वः ।) विस्तारः । लता ।
इत्यमरः ॥ (यदा, ऋग्वेदे । ८ । ४० । ६ ।

“अपि वृक्ष पुराणवद्व्रततेरिव
गुणितमोजो दासस्य दम्भय ॥”

“व्रततेरिव यथा लताया गुणितं निर्गतां शाखां
वृक्षति ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥)
व्रतती, स्त्री, (व्रतति + पठ्ते डीष् ।) विस्तारः ।
लता । इति भरतद्विरूपकोषः ॥ (यथा,
रघुः । १४ । १ ।

“अपश्यतां दाशरथी जनन्यौ
क्षेदादिवोपपन्नतरोर्व्रतयौ ॥”)

व्रतभिच्चा, स्त्री, (व्रते उपनयनकाले भिच्चा ।)
उपनयनकालीनभिच्चा । तस्या विधिर्यथा ।
अथ भैक्षश्चरति । अथ शब्दस्तूष्णीमादित्योप-
स्थानमभिप्रदक्षिणञ्च शंसति ।
“प्रतिगृह्येक्षितं दण्डमुपस्थाप च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीत्यामिं चरेत् भैक्षं यथाविधि ॥”
इति मनुवचनान् ॥

भिच्चासमूहं भैक्षं तच्चरति आवहति इत्यर्थः ।
मातरमेवाप्ये ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा
सन्निहिताः स्युः । याचते इत्यध्याहार्यम् ।
सुहृदे स्निग्धहृदये स्वसादो । तथा च मनुः ।
“मातरं वा स्वसारं वा मातुर्व्या भगिनीं
निजाम् ।

भिक्षित भिच्चां प्रथमां या चैनं नावमानयेत् ॥”
सन्निहितास्तद्देशस्थाः न तु प्रतिगृह्यं गत्वा ।
भवति भिच्चां देहीति ब्राह्मणभिच्चाप्रयोगः ।
तथा च मनुः ।

“भवत्पूर्वं चरेत् भैक्षमुपनीतद्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥
आदिमध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता ।
ब्राह्मणक्षत्रियविशां भैक्षचर्या यथाक्रमम् ॥”
इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ॥ इति संस्कारतत्त्वम् ॥
व्रतसंग्रहः, पुं, (व्रतस्य संग्रहः ।) दीक्षा । इति
हेमचन्द्रः ॥

व्रतादेशः, पुं, (व्रतस्यादेशः ।) उपनयनम् । यथा,
“आदन्तजननात् सद्य आचूडादेकरात्रकम् ।
त्रिरात्रमात्रतादेशात् दशरात्रमतः परम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

व्रती, [न] पुं, (व्रतमस्यास्तीति । व्रत + इनिः ।)
यजमानः । इत्यमरः ॥ (ब्रह्मचारी । यथा,
मनुः । २ । १२८ ।

“भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकाग्र्यादी भवेद्व्रती ।
भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्यता ॥”)

व्रातः

व्रतविशिष्टे, त्रि । यथा,—

“तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत पार-
गम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

ब्रश्च, ऊ प्र छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-वेद ।) दन्त्योपधः चयोगात् तालव्यः ।
तेन क्विपि शृङ्गाजति षडि निमित्ताभावे नैमि-
त्तिकस्याप्यभाव इति न्यायात् तालव्यस्य दन्त्यत्वे
संयोगादेः सस्य लोपे सुष्ट इति । तथा च ।
“नकारजावतुखारपञ्चमौ भलि धातुषु ।
सकारजः शकारः स्यात् षाड्वर्गस्तवर्गजः ॥”

इति वोपदेवः ॥

अस्यार्थः । धातुषु मध्ये भलि भसे परे अनु-
खारपञ्चमौ नकारजौ ज्ञेयौ तालव्यशकारश्च
दन्त्यसकारजातः सङ्ख्यवकारात् परश्चवर्गोऽपि
तवर्गजातो ज्ञेय इति । जिह्वास्थाने इत्यादी-
नाञ्च यकारादिप्रकृतित्वे तस्यौ इत्यादिवोधम् ।

ऊ, अब्रञ्चीत् अब्राचीत् । श्र, वृञ्चति । इति
दुर्गादासः ॥

ब्रञ्चनं, क्ली, (ब्रश्च + ल्युट् ।) छेदनम् । ब्रञ्चधातो-
रनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, श्रुतपथ-
ब्राह्मणे । ३ । ६ । ४ । ७ ।

“स रातमना वृञ्चनाय भवति ॥”

वृञ्चनः, पुं, (ब्रञ्चति क्विन्ति पतिक्रतीरिति ।
वृञ्च + ल्युट् । यद्वा, वृञ्चत्यनेनेति करणे ल्युट् ।)
खर्णादिच्छेदिका । छेनी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । पञ्चपरशुः २ । इत्यमरः ॥ पञ्च-
परशुः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ खर्णलोहादि-
भेदकः ४ । इति जटाधरः ॥ वृञ्चच्छेदनजात-
निर्यासः । यथा,—

“देवतार्थं हविः शिशुं लोहितान् वृञ्चनांस्तथा ।
अनुपाकृतमांसानि विड्जानि कवकानि च ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

ब्रञ्चनान् वृञ्चच्छेदनजातान् लोहितानपि ।
यथा, मनुः ।

“लोहितान् वृञ्चनिर्यासान् ब्रञ्चनप्रभवांस्तथा ॥”

इति मिताक्षरायामाचाराध्यायः ॥

(करणे ल्युटि तस्य कुठारादिवाचकता विशेष्य-
लिङ्गता च । यथा, कातन्त्रे क्तुसु करणाधि-
करणयोस्त्वैत्र कलापचन्द्रः । “युङ्क्तश्च
शब्दः प्राथो विधेयलिङ्गाच्ची यथा वृञ्चनः
कुठारो गोदोहनो घटौ टङ्कः पाषाणदारण
इति ॥”)

ब्राजिः, स्त्री, (ब्रजति गच्छतीति । ब्रज गतौ +
“वसिषप्रियजीति ।” उणा० ४ । १२४ । इति
इच् ।) बायुः । ब्रजधातोरौणादिके प्रत्ययेन
निष्पन्नमेतत् ॥

व्रातः, पुं, सङ्कष्टः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ।
४ । २५ । १६ ।

“वानारण्यमग्रातैरनावाधे सुनिव्रतैः ।

आहूतं मन्यते पाथ्यो यत्र कोकिलकूजितैः ॥”

वराधादिः । इति ब्राह्मणशब्दटीकायां भरतः ॥

व्रात्यः

(मनुष्यः । इति निघण्टुः । २ । ३ । “वृञ् वरणे
‘तातव्रातलातसुपित्त’ इत्यादिस्त्रेण भोज-
राजेन कृत्यवये आङ्गमो निपात्यते ।
वृञ्चन्ति स्वमभिमतं देवताभ्यः तपसाराधितेभ्यः
प्रव्रियन्ते वा यज्ञादौ । यदा, व्रातो धान्यादि-
सञ्चयः । तद्वन्तो व्राता मत्वर्थोऽप्योकारः ।
यद्वा, व्रतमिति कर्मनाम अन्नं वा । अन्नमपि
व्रतायैतस्मादेवेत्युक्तेः तदीयाः ‘तस्तेदम्’ इत्यण् ।
‘कर्मणा जायते जन्तुः कर्मणैव प्रसूयते’ इत्युक्तेः
कर्मणामधिकारित्वाच्च मनुष्याणां कर्मसम्बन्धि-
त्वम् । ‘अथो अन्नाद् भूतानि जायन्ते जाता-
न्यत्रेन वर्धन्ते’ इति । अन्नात् रेतो रेतसः पुरुषः
इति च श्रुतेः मनुष्याणामन्नसम्बन्धित्वम् ॥”
इति तट्टीकायां देवराजयज्वा ॥ अस्मिन्नर्थे
प्रायशी वहुवचनप्रयोगो दृश्यते ॥ * ॥ क्ली,
शरीरायासजीविकर्म । इति काशिका । ५ ।
२ । २१ ॥)

व्रातीनः, पुं, (शरीरायासेन ये जीवन्ति तेषां
कर्म व्रातं तेन जीवतीति । व्रात + “व्रातेन
जीवति ।” ५ । २ । २१ । इति खच् ।) संघ-
जीवी । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । २२ ।
“व्रातीनव्यालदीप्रास्वः सुवनः परिपूज-
यन् ॥”)

व्रात्यः, पुं, (व्रातो व्यालादिः स इव । “शाखा-
दियो यत् ॥” ५ । ३ । १०३ । इति यत् ।)
दशसंस्काररहितः । षोडशवर्षादूर्ध्वं अकृतव्रत-
वन्तो भ्रष्टगायत्रीको वा । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । संस्काररहीनः २ । इत्यमरः ॥ सावित्री-
पतितः ३ वाग्दुष्टः ४ पुरुषोक्तिकः ५ । इति
जटाधरः ॥ तस्य प्रायश्चित्तादि यथा,—
“अथ ब्राह्मविधिं देवि । प्रायश्चित्तं यद्भवत् ।
तत् शृणुष्व महेष्टानि सर्ववर्णं विशेषतः ॥
दश वर्षाणि पञ्चैव ब्राह्मणश्चोपनीयते ।
एकविंशतिवर्षाणि यावद्वर्षमुपावशेत् ।
अत ऊर्ध्वं पतन्नेव सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥
गायत्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्मस्तोमेन संस्कृतः ।
अशुक्ते चैव यज्ञस्य चरेदौ दानिकं व्रतम् ॥
द्वौ मासौ यावकाहारो मासमेकं पयः पिबेत् ।
दध्ना च पञ्चमेकन्तु सप्तरात्रं वृतेन तु ॥
अयाचितेन षड्रात्रं त्रिरात्रं वर्त्तयेज्जले ।
अहोरात्रं न भुञ्जीत ततः संस्कारमर्हति ॥
पतिता यस्य गायत्री दश वर्षाणि पञ्च च ।
प्रायश्चित्तं भवेत्तस्य प्रोवाच भगवान् शिवः ॥
सशिखं वपनं कृत्वा व्रतं कुर्यात् समाहितः ।
हविष्यं भोजयेदन्नं ब्राह्मणान् सप्त पञ्च वा ॥
एकविंशतिरात्रन्तु पिबेत् प्रहृति यावकम् ।
ततो यावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्रुतम् ॥
व्रतस्याचरणाशक्तौ कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ।
सावित्रीपतिता येषां देशकालादिविज्ञवात् ॥
चान्द्रायणं चरेद्यस्तु व्रतान्ते धेनुसुतृजेत् ।
क्षीरं वापि पिबेन्मांसं दद्याद्वा वस्त्रशालिनीम् ॥”
इति मत्स्यसूक्ते प्रायश्चित्तप्रकरणे ३८ पटलः ॥

ब्राह्मस्तोमः, पुं, यज्ञविशेषः । यथा,—

“सावित्रीपतिता ब्राह्म्या ब्राह्मस्तोमादृते
क्रतोः ॥”

इति गार्ग्ये ६४ अध्याये ॥ तथा, याज्ञवल्क्ये ।
१ । ३८ ॥

ब्री, ग गि वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः । गि,
त्रिणाति । ब्रीणः व्रीणिः । ग, यो ब्रीणाति जय-
श्रियं रणसुखे । ब्रीतः ब्रीतिः । इति दुर्गादासः ॥

ब्री, य ड ओ गतौ । वृत्ताम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा० आत्म०-सक०-अनिट् ।) रेफोपधः ॥
य ड, ब्रीयते । ओ, ब्रीणः । इति दुर्गादासः ॥

ब्रीड, य जि त्रिपि । लज्जे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-लज्जे-अक०-सेट् ।) रेफ-
युक्तः । य, ब्रीडति बाणं चापः । ब्रीडति बधूः ।

जि, ब्रीडितोऽस्ति । इति दुर्गादासः ॥

ब्रीडः, पुं, (ब्रीड + भावे घञ् ।) लज्जा । इत्य-
मरः ॥ (यथा, कुमारे । ७ । ६७ ।

“न नूनमाहुरपुषा शरीर-
मनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।

ब्रीडादसु देवसुदीक्ष्य मन्त्रे

सत्यस्तदेष्टः स्वयमेव कामः ॥”

ब्रीडनं क्ली, (ब्रीड + ल्युट् ।) लज्जा । यथा,—
“अथ मन्दाचमन्दास्यं लज्जा लज्जा च

ह्रीस्तथा ।

ब्रीडो ब्रीडा ब्रीडनश्च लज्जापर्याय ईरितः ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

ब्रीडा, स्त्री, (ब्रीड + “गुरोश्च हलः ।” ३ । ३ ।
१०३ । इत्य । टाप् ।) लज्जा । इत्यमरः ॥
(यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३५७ ।

“प्रातरुपागम्य नृषा वदतः सखि नास्य विद्यते
ब्रीडा ।

सुखलभयापि धोऽयं न लज्जते दग्धकालि-
कया ॥”)

ब्रीस, कि वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पञ्च
भा०-सक०-सेट् ।) कि, ब्रीसयति ब्रीसति ।
इति दुर्गादासः ॥

ब्रीहिः, पुं, (ब्रूहिं वृद्धिं गच्छतीति । वृह वृद्धौ
+ “इगुपधात् कित् ।” उणा० ४ । ११६ । इति
इन् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) धान्यमात्रम् ।
आशुधान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य सामान्यनाम-
गणना गुणाश्च यथा,—

“धान्यं भोग्यञ्च भोगार्हमन्नाद्यं जीवसाधनम् ।

तच्च तावत्त्रिधा ज्ञेयं शूकशिश्वीलणाज्यम् ॥

ब्रीह्यादिकं यदि ह शूकसमन्वितं स्यात्

यत् शूकधान्यमयसुतमकुटकादि ।

शिश्वीनिगुमिति तन्वदन्ति शिश्वी-

धान्यं लणोद्भवतया लणधान्यमन्यत् ।

तच्च त्रिदोषशमनं लघु शूकधान्यं

तेजीवलातिशयवीर्यविवृद्धिदायि ।

शिश्वीभवं गुरु हिमश्च विबन्धदायि

वातालकन्तु शिश्वीरं लणधान्यमाहुः ॥

देशे देशे शुका येषु संख्या
ज्ञातुं शक्या नै तैर्देवतैर्वा ।
अस्मादेवां येषु भोगोपभोगा-
स्तान्यस्माभिश्चक्रियन्ते कियन्ति ॥
शालयः कलमा रुच्यव्रीहिश्रेष्ठा वृषप्रियाः ।
धान्योत्तमाश्च विज्ञेय कैदाराः सुकुमारकाः ॥
राजान्नघटिकसितेररक्तमुख-
स्थूलाणुगन्धतिरिदिकशालिसंज्ञाः ।
व्रीहिस्तथेति दशा सुवि श्रायनाः सु-
स्तेषां क्रमेण गुणान्मगणं ब्रवीमि ॥
व्रीहिर्गौरी मधुरशिरः पित्तहारी कषायः
स्निग्धो वृष्यः कृमिकहरस्तापरक्तापहृष्य ।
हिं दत्ते अमशमनद्वौर्गवृद्धिं विधत्ते
रुच्योऽत्यन्तं जनयति हिं वातकृन्नेचकोऽन्यः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।
“वार्धिकाः काण्डित शुक्ला व्रीहयश्चिर-
पाकिनः ।
कृष्णव्रीहिः पाटलश्चुकुटाण्डक इत्यपि ॥
शालमुखो जतुमुख आद्या व्रीहयः स्मृताः ।
कृष्णव्रीहिः स विज्ञो यत्कृष्णतुषतखुलाः ॥
पाटलः पाटलापुष्पवको व्रीहिरुच्यते ।
कुक्कुटाण्डाकतिव्रीहि कुक्कुटाण्डक उच्यते ॥
शालमुखः कृष्णशूककृष्णतखुल उच्यते ।
लाक्षावर्णमुखं तस्य त्रयो जतुमुखस्तु सः ॥
व्रीहयः कथिताः पा मधुरा वीर्यतो हिमाः ।
अल्पाभिर्व्यन्दिनो वधस्तेष्वाः घटिकैः समाः ॥
कृष्णव्रीहिवरस्तेषां स्मादल्पगुणाः परे ॥
इति भावप्रकाशः ॥
तस्य यज्ञीयत्वं यथा,-
“यज्ञार्थं तन्नु भूतान् भक्ष्यमित्येव वै श्रुतिः ।
दियो भौमस्तथा पौ मानुषो ब्राह्मण एव च ॥
एते पञ्च महायज्ञा क्षणा निर्मिताः पुरा ।
ब्राह्मणानां हिताय इतरेषां च तन्मुखः ॥
इतरेषां तु वर्णानां ब्रह्मणेः कारिताः शुभाः ।
एवं कृत्वा नरो शुक्लाह्वरिनि । विशुध्यति ॥
अन्यथा व्रीहयोऽप्येते एकैके मृगपक्षिणः ।
मन्त्रया दातुं भोक्तृण महामांसं तु तत्
स्मृतम् ॥
इति वाराहे वदितवृत्तान्ताध्यायः ॥
तेन पितृवृत्तिर्यथा । नुः ।

“तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरङ्गिर्लफलेन वा ।
दत्तेन मांसं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणाम् ॥”
व्रीहिः शरत्पक्षधान्यम् । याज्ञवल्क्यः ।
“हविष्यान्नेन वै मांसं पायसेन च वत्सरम् ।
मास्यहारिणकौरभशकुनिच्छागपार्धतैः ॥
रेणुरीरववाराहशार्शैर्मौसैर्यथाक्रमम् ।
मासवृद्धाभितृप्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥”
हरिष्यान्नेन शालिव्रीह्यन्नेन । इति । अमा-
वास्यास्त्रिसोऽष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयो-
दशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै निबानाह प्रजा-
पतिः ।
आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥”
इति विष्णुवचनं नवान्नागमआहस्यैव व्रीहि-
यवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं त्रैधादि-
धान्यवृत्तदासाय । शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः ।
“शरदसन्तयोः केचित् नवयज्ञं प्रचक्षते ।
धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥”
इति कन्दोगपरिशिष्टे व्रीह्यप्राप्ता नवग्रहस्यैवै-
शालिविधानात् यज्ञतुल्यायात् आहोऽपि तथा
कल्पनात् । इति च आहृतत्वम् ॥ * ॥ नवान्न-
आहकालो यथा । विष्णुः । अमावस्यास्त्रिसो-
ऽष्टकास्त्रिसोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्ण-
त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ च ।
“एतांस्तु आहकालान् वै निबानाह प्रजापतिः ।
आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥
व्रीहिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
तावाद्यौ महाराज विना आहं कथञ्चन ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥
न यागकरणं यथा,-
व्रीहिभिर्यजेत यवैर्यजेत इति श्रूयते ॥ तत्र
“व्रीहिप्रयोगे प्रतीतयवप्रामाण्यपरिच्छागः ।
अप्रतीतयवप्रामाण्यकल्पनम् ॥” इत्येकादशी-
तत्त्वम् ॥ * ॥ व्रीह्यप्राप्तौ शालिधान्येन कर्म-
करणं यथा,-
“योक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।
यवाणामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
व्रीहिकः त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
“व्रीहदिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।)
धान्यश्लिष्टः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

व्रीहिकाचनः, पुं, (व्रीहिः काचनमिव । अभि-
धानात् पुंस्त्वम् ।) मस्तरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
व्रीहिपर्णी, स्त्री, (व्रीहिः पर्णमिव पर्णमस्याः ।
डौष् ।) शालपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रीहिमेदः, पुं, (व्रीहिर्मेदः ।) धान्यविशेषः ।
चिना इति ख्यातः । तत्पर्यायः । अनुः २ ।
इत्यमरः ॥
व्रीहिमयः, पुं, (व्रीहिः पुरोडाशः । व्रीहि + “व्रीहिः
पुरोडाशे ।” ४ । ३ । १४८ । इति मयट् ।)
व्रीहिनिर्मितपुरोडाशः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(व्रीह्यात्मके, त्रि । यथा, महाभरते । १३ ।
११५ । ५६ ।
“श्रूयते हि पुरा कल्पे वृणां व्रीहिमयः पशुः ।
येनायजन्त यज्वानः पुण्यलोकपरायणाः ॥”)
व्रीहिराजकः, पुं, (व्रीहीनां राजा । टच् समासे ।
ततः कन् ।) कङ्गुधान्यम् । चीनकधान्यम् ।
इति मेदिनी ॥
व्रीहिश्रेष्ठः, पुं, (व्रीहिषु श्रेष्ठः) शालिधान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
व्रीही, [न] त्रि, (व्रीहिरस्यास्तीति । व्रीहि +
“व्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
व्रीहियुक्तचेत्रादि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीह्यगारं, स्त्री, (व्रीहीनामगारम् ।) धान्यग्रहम् ।
तत्पर्यायः । कुम्भलः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बुड, शि संवृतिसंहयोः । मज्जे । इति कविकल्प-
द्वयः ॥ (तुदा०-कुटा०-पर०-सक०-अक०-सेट् ।)
रेफयुक्तः । शि, बुडति अबुड्डीत् बुवोड् ।
मज्जे मज्जनम् । इति दुर्गादासः ॥
बूस, कि वधे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (चुरा०-पच्चे
भा०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तो दीर्घो । कि,
बूसयति बूसति । इति दुर्गादासः ॥
व्रीहः, त्रि, (व्रीहिरवयवो विकारो वा । व्रीहि +
“वित्त्वादिभ्योऽण् ।” ४ । ३ । १३६ । इत्यण् ।)
व्रीहिनिर्मितः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
व्रीहेयः, त्रि, (व्रीहीनां भवनं चेच्चम् । व्रीहि +
“व्रीहिशाल्योऽण् ।” ५ । २ । २ । इति ण्क् ।)
आशुधान्योपयुक्तभूम्यादिः । इत्यमरः ॥
व्री, ग गि गतिवृत्त्योः । इति कविकल्पद्वयः ॥
(क्रा०-प्या०-पर०-सक०-अनिट् ।) अन्तःस्थ-
वृत्तीयोपधः । गि, विनाति । व्रीनः व्रीनिः ।
इति दुर्गादासः ॥

[The text on this page is extremely faint and illegible. It appears to be a multi-paragraph document, possibly a letter or a report, but the specific words and sentences cannot be discerned.]

